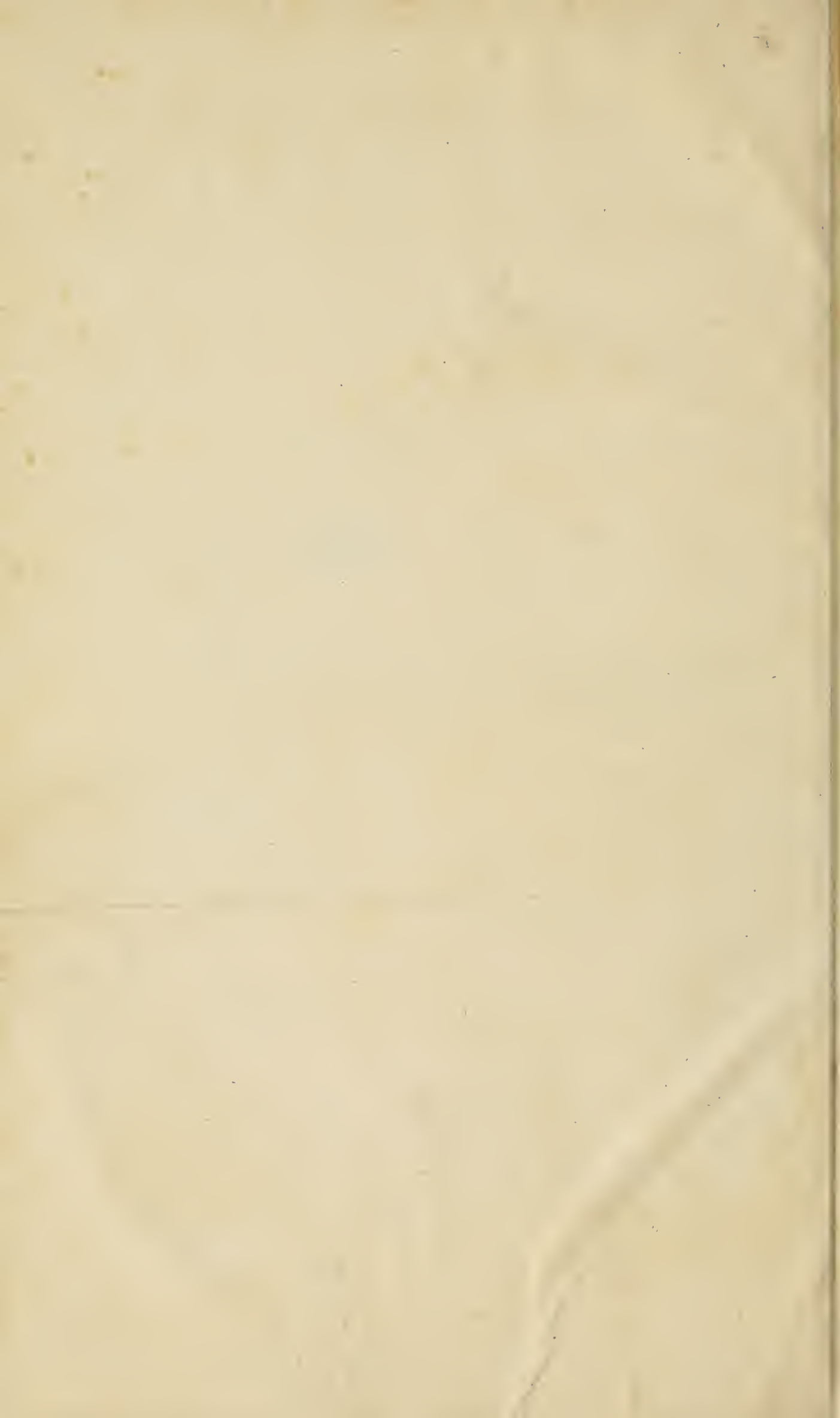

Digitized by the Internet Archive
in 2011 with funding from
Research Library, The Getty Research Institute

HISTORIE
D E R
KERKEN
E N
KETTEN

Van het Jaar onzes Heeren
1500 tot 1600.

Onzydig in 't Hoogduytsch beschreeven, door den Hoog-geleerden

HEER GODFRIED ARNOLD,

Voor deezen Hoog-Leeraar in de Historien tot GIESEN.

In het Neederduyts vertaald.

Vercierd met verscheyde Koopere Platen

Door den HEER

ROMEYN DE HOOGHE.

TWEEDE DEEL.

t A M S T E R D A M,

By **SEBASTIAAN PETZOLD,**

op het Rokkin, in de drie Kroonen, 1701.

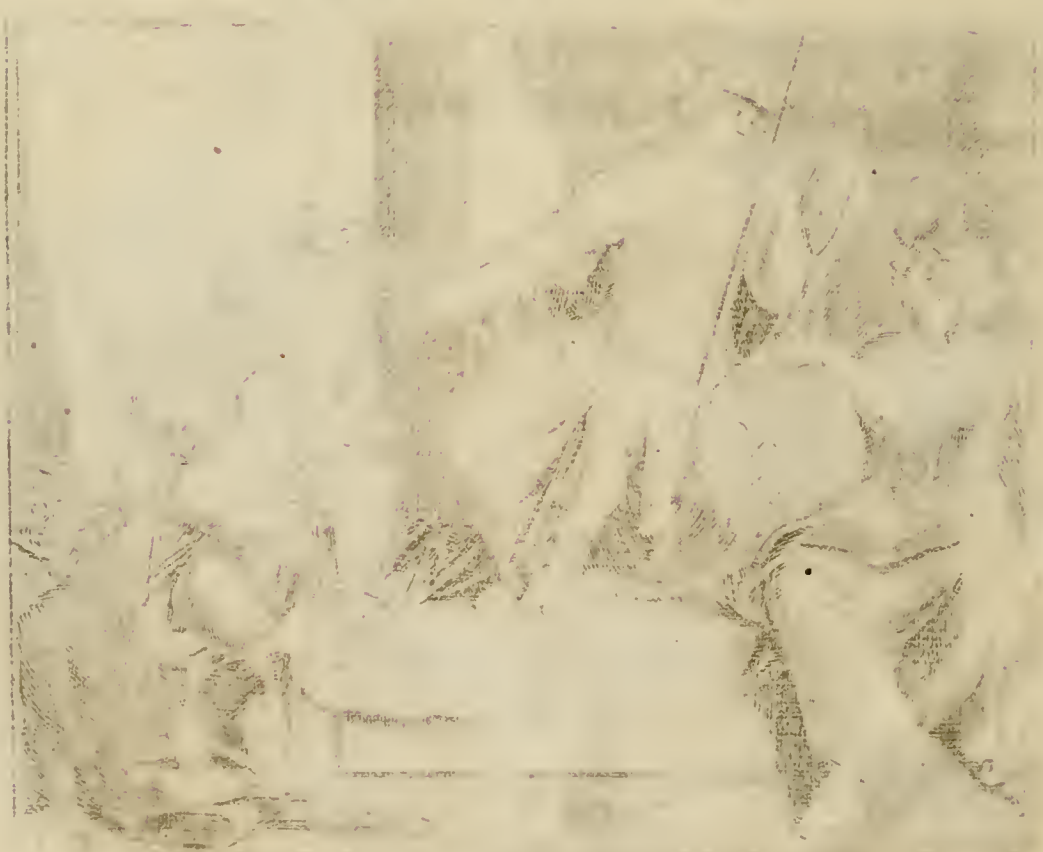

WILSON

NEW YORK

1870

THE

By

REGISTER DER HOOFDSTUKKEN

VAN HET

T W E E D E D E E L.

Hoofdst. I.	<i>Van den uytterlyken toestand der Kerken in deeze Eeuw; en wel voornaamelyk eerst, van de Duytsche Keizers, en Roomsche Pauzen.</i>	pag. 1
II.	<i>Van de Oorloogen, die 'er, zoo wel ter oorzaake van den Godsdienst, als andere gedenkwaardige oorzaaken, in de zestiende Eeuw zyn voorgevallen.</i>	13
III.	<i>Van den Smalkaldischen Oorlog.</i>	25
IV.	<i>Van de overige Oorloogen der Protestanten zoo teegen den Keizer als onder malkanderen: en verder van de Vrede-handelingen wegens den Godsdienst.</i>	46
V.	<i>Vanden toestand des Pausdoms voor Lutherstyd; als meede van de werktuygen en bevorderaars der Reformatie, dog inzonderheid voor Luther.</i>	64
VI.	<i>Van de hoedaanigheid, het oogmerk, en andere omstandigheden der Reformatie.</i>	97
VII.	<i>Van de overige omstandigheden der Reformatie; en wel voornaamelyk van den tyd en plaatsen, wanneer en waar dezelve is voorgevallen.</i>	112
VIII.	<i>Van de beletzelen der Reformatie; en wel inzonderheid, van de vervolgingen en afvallen.</i>	135
IX.	<i>Van den inwendigen toestand der Luthersche Kerken, en wel inzonderheid van haare maniere van leeren.</i>	169
X.	<i>Van den staat der Schoolen en Academien, voornaamelyk by de Luthersche in de naastvoorgaande Eeuw.</i>	187
XI.	<i>Van het Catechizeeren, Predikanten en den openbaaren Godsdienst onder de Luthersche, in de voorgaande Eeuw, en in 't byzonder van hunne Kerken, Zon- en Feestdaagen, Bidden en Zingen.</i>	210
XII.	<i>Van den Doop en het Avondmaal, de Biecht, Kerkelyke tucht, of discipline, de Geestelyke Rechtsplegingen en Rechten.</i>	241
XIII.	<i>Van het algemeen verval na de Reformatie.</i>	275
XIV.	<i>Van de gesteltenis der Predikanten, voornaamelyk na de Reformatie.</i>	289
XV.	<i>Van de overige stukken der verdurventheid, onder de Leeraars.</i>	322
XVI.	<i>Van de verdurventheid der toeoorders zoo wel der Hooge Overigheid, als der Onderdaanen.</i>	337
XVII.	<i>Van de Concilien der voorgaande Eeuwen.</i>	357
XVIII.	<i>Van de Geloofs-belydenissen, inzonderheid der Lutheraanen.</i>	375
XIX.	<i>Van de overige Religien der Christenheid en den toestand der zelve, in de zestiende Eeuw: en wel voor eerst van de Enthusiasten in 't gemeen en van Karelstad in het byzonder.</i>	414
XX.	<i>Van de strydigheden met Swenkfeld.</i>	436
XXI.	<i>Van de Wederdoopers.</i>	475
XXII.	<i>Van Theophrastus Paracelsus, en de overige zoo genaamde Geestdryvers, ook eenige enkele perzoonen in de zestiende Eeuw, die zig aan geen party bekend of vast gemaakt, ook meestendeel geene openbaare Ampten gehad hebben.</i>	585
XXIII.	<i>Van de Goddelyke Prophetien, Droomen, Gezichten, en andere buitengemeene verkondigingen in de zestiende Eeuw.</i>	613
XXIV.	<i>Van de innerlyke strydigheden onder de Luthersche zelfs, en wel eerstelyk, van Osiander en Stancarus.</i>	628
	* 2	XXV

REGISTER DER HOOFDSTUKKEN.

XXV. Van de Antinomi, of bestryders der Wet.	646
XXVI. Van de Interimisten, en Adiaphoristen, of onzijdige.	650
XXVII. Van de Majoristen.	657
XXVIII. Van de Synergisten.	663
XXIX. Van de Flaciaanen.	668
XXX. Van Samuel Huberus, en eenige andere in 't byzonder, als meede van de innerlyke strydigheeden der Lutheraanen in 't algemeen.	686
XXXI. Van de zoogenaamde Gereformeerden.	698
XXXII. Van de zoogenaamde Crypto-Calvinisten.	720
XXXIII. Van de Socmiaanen.	741
XXXIV. Van de overige partyen, als de Papisten en Grieken in 't Oosten en Westen: gelyk ook van den toestand der Jooden, in de zestiende Eeuw.	756

Naadere verklaringsen over de Historie der Kerken en Ketteren.

§. I. Een oud en gedenkwaardig historisch verhaal der handelingen, welke in de Landen van Saxen ter zaake van den Godsdienst zyn voorgevallen; zoo onder den Keurvorst Johan Frederik, als de Hartoogen, Maurits en Augustus: gelyk meede, van Martyn Luther, en Philips Melancthon.	pag. 1
§. II. Ulrik van Huttens zaake.	31
§. III. Articulen der oproerige Boeren.	32
§. IV. Gedrag der Godgeleerden, geduurende den Oorlog.	34
§. V. Van het leeven des Land-Graafs Philips, zynen Echtenstaat, imborst en Godsdienst.	37
§. VI. Van des Land-Graafs Philips gemaatigdheid ontrent de zaaken van den Godsdienst.	43
§. VII. Oordeel der Leipzigsche en Wittenbergsche Godgeleerden van het boek der Weederleggingen.	49
§. VIII. Vermaanschrift van Julius Ploeg.	50
§. IX. Maagdenborgsche verschillen.	54
§. X. Van de onvolmaaktheid der Reformatie.	61
§. XI. Predikatie van Jodocus van Lodestein, die hy tot Utrecht gehouden heeft over Ezech. xxxvii. 7, 8. wanneer de Franssen deeze Stad wederom verlieten.	63
§. XII. Van de vervalschingen van Luthers Schriften.	76
§. XIII. Luthers eerste gevoelen ontrent de Kerken.	91
§. XIV. Verdere getuygenissen van de gesteltenisse der Predikanten in de XVI. Eeuw.	96
§. XV. Van de Formulier- of Artysel-boeken.	99
§. XVI. Van het Formulier van Eenigheid.	102
§. XVII. Van de veranderinge der Augsborgsche Belydenisse.	106
§. XVIII. Nog eenige voorbeelden van Voorzeggingen in de XVI. Eeuw.	107
§. XIX. Nog meer voorbeelden van zoodaanige, die zig aan geen Secte gebonden hebben, uit de zestiende Eeuw.	115
§. XX. Verdere aanmerkingen van de leere van Theophrastus Paracelsus.	119
§. XXI. Secretum Magicum of wonderkonstig geheim-stuk van Theophrastus Paracelsus.	136
§. XXII. Van de Magia of wonderkonst.	156
§. XXIII. Van Swenkfelds overlyden.	173
§. XXIV. Verder verklaaring van Swenkfeld.	182
§. XXV. Karelstads Lof, hem van Bucerus en Capito gegeven.	233

VOOR-

V O O R R E E D E

Op het

T W E E D E D E E L.

I. **B**ooven het geene nu reeds al in den beginne, in de voor-heen-gedaane vermaaninge voor af in 't algemeen is gedagt, zal het noch noodig zyn den Leezer met weinige woorden, eenige zwaarigheden of aanstootingen te beneemen, welke hem in het Verhaal deezer laatste en nieuwste geschiedenissen noch mochten voorkoomen. Men zal naamelyk bevinden, dat in de eeuwen voor *Luther*, onder 't verval, de Roomfche Kerke wel meest voor alle andere voornaamelyk is beschreeven, en dat de overige Gezintheeden, in de zoo genaamde *Christenheid* achter haar gestelt zyn. Nademaal die zelve zoo aanstonds zich booven alle de andere voor de beste, zuiverste, en algemeene heeft uitgegeven, en de overige daarentegen als dwaalende en afvallige heeft verklaart. Doch in deeze twee laatste Eeuwen heeft de *Luthersche Kerke*, niet alleen strax in den beginne, tegen het *Pausdom* een heel grooten toeloop en aanwas van de meeste verkreegen, maar ze ook daarna, tegen alle de andere *Partyen* een voorrang, zoo wel in zuiverheid als waarheid, willen beweeran. Nu zoude het zich gantsch quaa-lyk schikken, en ons oogwit het ook niet lyden, dat men by de eerste wyze, in de beschryvinge der tyden in en na de *Reformatie* hadde willen verblyven. Te meer noch, door dien deeze Geschiedenissen op zoodanige plaatzen zyn te zaamen gestelt, daar de *Luthersche* Gezintheid nu wel den meesten aanhang heeft. Derhalven heeft men eerst en voor af, na eene getrouwe beschryvinge van *Luthers Reformatie*, ook deszelfs Gemeentens, in 't breede, na haare rechte geschaapenheid, willen voorstellen; en vervolgens ook de zulke, die van de *Luthersche* zyn uitgeslooten en verworpen, voor zoo veel 't van noden is, en de plaats zulks toelaat: waar by men verhoopt dat niemand, ook zelfs niet van de laatst genaamde, deeze wyze van schryven zal mishagen; nadien een ieder Schryver, na recht en reede, 't eerste en 't meeste van dat gene gewoon is te verhandelen, dat hem het naaste is. En ik twyffele ook geenzins, indien by een ieder der zoo genaamde Godsdiensten of Gezintheeden alle de zonderlinge schriften en oirkonden, heel nauwkeurig, en volgens de booven gemelde regelen, wierden door-gesien, daar zouden even zodaanige, indien niet noch volkoommener berichten, aan 't licht koomen: die aanstonds haare byzondere nuttigheid helder en klaar aan hunnen onderzoeker zouden toonen.

V O O R R E E D E

2. Maar, daar mochte iemand verder vreezen, dat de andere Partyen hier uit veel tot nadeel en teegenwerpinge zouden kunnen neemen, het welke men hadde behooren te verfwygen. Doch, volgens 't geene nu reeds al in de eerste Voorreede grondig hier ontrent is aangewezen, zoo ontkenne ik t'eenemaal dat deeze onzydige *Historie* schaadelyk of naadeelig kan zyn, ja zoo verre, dat ik zelfs wel derve zeggen, dat ze veel eer eene onwaardeerbaare nuttigheid zal toebrengen. Want, wat is 'er doch voor eene stry- dende Kerke noodiger, als, dat zy, voor en al eer ze andere weder- legt, oordeelt, of verdoemt, zich zelfs eerst, en in alle haare leeden, deelen, handelingen, en leerstukken heel naauwkeurig onderzoe- ke en wel leere kennen. Doordien 'er nu reeds al in de laatste twee hondert jaaren herwaards, de gebreken der overige, en wel voorna- melyk der *Papisten*, genoeg, ja meer als genoeg, zyn open gelegd, en zulks wel meest (gelyk immers klaar en niet te looghenen is) met eene overgrootte heftigheid, eigene verheffinge, welbehaagen aan zig zelve, en de grootste eenzydigheid. Dus zoude het dan im- mers wel zoo heilzaam zyn, indien 'er in de plaats van den ydelen roem, en zoo uittermaate veele valsche vooroordeelen, eindelyk eens uit de eigene huyslyke oirkonden, eene beproevinge van zyn eige toestand wierd aangestelt. Waar toe dan, uit deeze teegen- woordige en andere diergelyke opregte en ongeveinsde beschry- vingen, een goed begin konde gemaakt werden; en niet alleen door die geene, welke voor alle andere in 't bezit der regtzinnig- heid willen zyn, maar ook door alle de overige Gezindheden en *Selten*, als voor welke in deeze twee volgende boeken ook aanlei- dinge genoeg gegeeven werd. Maar, indien deeze of geene deezen arbeid tot een quaad einde, voornaamelyk om teegen te werpen of te twisten, wilden gebruiken, zoo zoude dit misbruik t'eenemaal teegen des Schryvers oprecht en God-bchaaglyke oogmerk zyn, die dan zoo weinig schuld daar aan zoude hebben, als andere, wel- kers allerbeste werken nochtans wel tot een boos einde getrokken kunnen werden. Ondertusschen blyft evenwel by verstandige en Godvreezende gemoederen de waarheid eeven aangenaam, eer- waardig, en heilzaam, zy mag ook bekend, uitgesproken of her- haalt werden van wien ze wil, 't zy vriend of vyand. Anderzins hadden alle die geene, welke een waare *Historie* geschreven hebben, wel moogen stil swygen en t' huys blyven, ja de Schriftuure zelfs hadde alle diergelyke geschiedenissen moeten agterlaten; alzo doch doorgaans de mislaagen, zotheeden, en zonden der menschen het grootste gedeelte der Geschiedenissen uitmaaken.

3. Verders, aangaande die geene, welke van meeninge mochten zyn, dat men overal, by de gewoonelyke beschryvingen en be-
schul-

Op het T W E E D E D E E L.

schuldigheden der Ketters hadden behooren te blyven, ten minsten der gener, welke immers van zoo veele groote Leeraars verworpen zyn: die gelieven maar de booven-verhaalde algemeene aanmerkingen der Ketter-geschiedenissen in de vreeze Gods aan te schouwen, de onderscheidene verhaalen van elk strijd-punt voor zig te neemen, en zoo dan eerstelyk acht te geeven, of zy op de gedaane oprechte verbeetering der Ketter-historien noch quaalyk kunnen te spreken zyn. Ik vertrouwe gantschelyk, dat het de zoo genaamde Ketters, die in 't gemeen zoo fel beschuldigt werden, alzoo zeer smert, wanneer haar het minste onrecht geschiet, als eenigzins de Heeren *Protestanten*, wanneer de *Papisten* tegens haar zoo scherp uitvaaren. En in tegendeel, gelyk het den *Protestanten* een groote vreugde is, als zy zelfs, of door andere, hunne onschuld klaar kunnen aantoonen: zoo kan men immers, uit eene *Christelyke* schuldigheid, aan de andere Gezintheeden ook wel vergunnen en toelaaten, dat men hen, zoo wanneer een vaste grond voor handen is, van dit of dat vermoeden en ongelyk koome te zuiveren. Ja ik zegge noch meer, dat een ieder oprecht mensche, ik laate staan, een waarachtig *Christen*, ten hoogsten verplicht is, alle ten onregt verdrukte, beklagde, en hulpelooze, met woorden en werken, te hulpe te koomen, en de uitgevondene onnoozelheid niet te verdrukken, maar haar, op alle betaamelyke wyzen, van ongeleegentheeden, en boosaardige aanklagten te bevryden. Of nu hier toe, door de gevelde oordeelen over de twifthandelingen, geen uittermaate gewichtige en bondige reedenen zyn, daar van zullen we zeer gaerne den onpartydigen Leezer het vonnis laten wyzen, zoo-wanneer hy alle de bygebrachte zaaken maar wel gelieft te overweegen. Gewisselyk, al wie de openbaare dwaalingen, Godslasteringen, schandelykheeden en wreeveldaaden, of ook maar de handtafelyke zottigheden eenes menschen op zich neemen wilde om te verdedigen, die zoudē niet alleen een gantsch vergeeffsche, maar ook een godlooze strafwaardige daad begaan. Een verstandige Leezer zal dan wel kunnen zien, of niet in alle en een iedere zaake eenē behoorlyke voorzichtigheid, bescheidenheid, doch wel inzonderheid, ernst, oprechtigheid, waarheid, en godvruchtigheid is in acht genoomen. Maar ik eissche ook, na recht en billykheid, deeze zelve stukken van hem, beneffens een grondig-diepe inzicht in de Goddelyke geheimenissen; zonder welke hy eeven zoo slim als de rest, de heerelykste bekentenissen en leeringen voor ketter-sche verklaaren zoude, indien hy niet reeds al zulks gedaan heeft.

4. De Verstandige zullen in 't algemeen uit deeze twee volgende Boeken zelfs oogenschynlik kunnen erkennen, hoe verre de gemeene inbeeldigen en roem van deeze of geene Kerke strekke, of

V O O R R E E D E &c.

aan te neemen, en daar op te bouwen zy. En, by-aldien men deeze naa-richtingen met de daagelykſe ervaarenheid wilde te zaamen vergelyken, dit alleen zoude krachtig genoeg zyn, om een oprecht gemoed te beweegen om de algemeene blind- en verhartheid, huichelerye, en andere verleidingen op 't gevoelykſte te beklagen. Doch God geeve, dat voor alle andere de Machtige, en der zelve Bedienden, deeze zaak eenmaal meede voor haare eerſte ſchuldigheid moogen erkennen, naamelyk, hoe ze zich meer om een waarachtig inzicht in zulk een onbeſchryffelyk verderf, beneevens de noodige hulpmiddelen daar toe; als om iets anders, behoorden te bekommeren. Hy verwekke ook voor haar getrouwe meedehelpers en raadſlieden, die de ſchaade *Joſeph's* grondig verſtaan, en die geenzins, (gelyk tot noch toe doorgaans is geſchiedt,) met loſſe kalk de oude ſcheuren, en ſchandvlekken des reeds kraakenden gebouws der Kerken, ('t welk haaft t' eenemaal dreigt neer te ſtorten) zoeken te pleiſteren; die inſgelyks ook niet zoo geaart zyn, dat ze, op dat geene ongeleegentheid, onruſt, of ſmaad op haar valle, noch ook, op dat geene ongunſt, verſtootinge, en afzonderinge door haar doch mooge geleeden werden, liever zich onder allerhande grouwelen meede willen begeeven en zich daar meede verontreinigen, dan dat ze, door eene oprechte, waarachtige en ongeveinsde getuigeniſſe te geeven, iets zouden waagen of lyden. De ſchaade is eenmaal openbaar genoeg, en niemand kan het ontkennen, die niet moet wil- lends wil blind zyn. Gods beloften leggen ook daar, en verzeekeren een onverwinnelyke macht en wyſheid tot de doorbreuke en overwinninge, indien die geene, welke zynen naame kennen, zonder eenige menſchelyke vreeze of inzichten, rechtdraads toegaan, ende de ter hand geſtelde middelen en krachten oeffenen willen, op dat den HEERE eindelyk eens een waarachtige Gemeente en leevendigen *Tempel* worde opgericht, en men niet meer de hoogten van *Baal* en zoo veele valſche Gooden zoo mag koeſteren en optooijen. Want, alwaar de lieden van menſchen weederom tot menſchen, en niet tot *Chriſtus*, bekeert, en van den eenen uitterlyken huicheldienſt tot den anderen gevoert werden, waar de oude Afgooden, of geheel niet verlaaten, of nieuwere en fyndere in de plaats opgericht en geëert werden, aldaar ſtelt zich maar een geheimenis der boosheid, dat tweemaal zoo gevaarlyk is, in den *Tempel Gods* vaſt. De voorbeelden, zoo hier als elders voorkomende, wyzen het zelve, helaas! maar al te klaar aan. Zoo dat men, zoo wel door vreemde, als eigen voor heene geleedene ſchaade, wel eens voorzichtig mocht worden. Onſe Heere *Jefus Chriſtus* maake eenmaal een einde van alle *Antichriſtenen*, door de waarachtige verſchyninge zynere toekomſte in veeler duizenden herten, waar door alleen, na eene krachtige verkondiginge van het waare en eeuwige *Euangelium*, aan alle boosheid en huichelerye de mond zal geſtopt werden. Wie dan des zelfs trekkinge en roepinge by zich verneemt, die volge, koome, en ont-fange om niet, alle de noodige wyſheid en kracht, tot zynere en anderere beeteringe, zuivering, bevestiginge, en voleindinge! Zyn loon zal onuitspreekelyk groot, en zyn erfdeel heerlyk en eeuwig zyn.

Het TWEEDE DEEL.

ZESTIENDE BOEK.

Behelzende de Gedenkwaardigste Kerkelyke
Geschiedenissen van het jaar 1500. af,
tot het jaar 1600. toe.

HET I. HOOFDSTUK.

*Van den uiterlyken toestand der Kerken in deeze Eeuwe ;
en wel voornaamelyk eerst , van de Duit sche
Keyzers , en Roomsche Pausen.*

1. **W**Y blyven dan by onze orde , en merken eerstelyk de *Opper-Regenten* in Duitsland aan , onder welkers heerschappye de meeste Kerkelyke zaaken dier tyd en wel op den Duytschen bodem , voornaamelyk in *Saxen* , zyn voorgevallen. Van de voorgaande Eeuwe was *Maximiliaan de Eerste* noch overig , die ook tot in 't Jaar 1519 het Ryk bestiert heeft. Ontrent wiens *polityke* Ryks-handelingen , waar van reeds al te vooren is gemelt , staat ons , tot ons oogmerk , het navolgende noch van hem aan te merken. Hy was een Heer van goed verstand , oprecht van gemoed , en van tamelyke Godvrugtigheid , voor zoo veel die tyden toelieten. Zyn bekende *Historyschryver* , *Joh. Cuspinianus* , roemt noch veel andere hoedanigheden in hem , en wel voornaamentlyk zyn liefde tot de geschiedenissen en geleertheid. Onder allen is aanmerkelyk , dat hy de *Duit sche Vorsten* by alle gelegentheden vermaant heeft , dat zy haare goederen en krachten doch niet met vreten en zuipen zouden verderven , maar iets goets doen , en het *Christelyke* geloove handhaaven en voortplanten. (a) Gelyk hy haar dan ook , door zyn eige maatige en ingetogene wyze van leeven , zeer beschaamde , en daar door zyn gezondheid tot in zyn hoogen ouderdom , volkoomen heeft behouden. (b)

2. Maar , wat aangaat zyn gedrag ontrent de zaaken van den Godsdienst , zoo is 't vooreerst gewis , dat die goede Keyzer , ten deele zelfs , en ten deele door de voorstellinge van verstandige mannen , veel van der Paapen listige streeken gemerkt , en ook inderdaad geroert heeft. Aangezien zy over hem klaagden , dat hy zich van de *Duitsers* , door haare overgeleeverde *bewaarenissen* , had laten overreeden , om tegen den *Paus Julius* aan te gaan , en de *Kardinaalen* , die zich teegens hem aankanteden , met volk by te springen (c). En , of schoon aan deezen Heer , zoo wel als andere , de ligtvaardigheid der Geestelykheid heel wel bekend was , zoo tasten zy doch de zelve niet in den grond aan , maar zy lieten alleenlyk zig daar van eenige woorden zomtyds ontvallen , of , zy verzogten , op eene staatkundige wyze , dit of dat daar teegen uit te voeren. Maar , toen de zaak met *Luther* onder deezen Keyzer uitbrak , heeft men van hem onder anderen deeze volgende bekentenisse aangemerkt , waar uit zyn gevoelen redelyk wel te zien is. Hy hadde tot *Augsburg* in 't jaar 1518. de

(a) Joh. Cuspian. lib. de Cæsar. (b) Idem. (c) Abrah. Bzovius Annal. Eccl. A. 1510. n. 5.

stellingen van *Luther* geleezen, daar vraagde hy aan *Pfeffinger*, den Keurvorstelyke raad van *Saxen*: *Wat maakt uwen Munnik? Voorwaar deeze stellingen en zijn niet te veragten: hy zal een spulletje met de Paapen speelen.* Hy liet ook met eene den Keurvorst aanzeggen: *Hy zoude hem doch dien Munnik zorgvuldig bewaaren, of 't gebeuren mogt, dat men hem van nooden hadde (d).* Nu is 'er wel op zyn naam, aan den *Paus Leo de tiende* een sel geschrift tegen *Luther* uitgegaan; maar, wie kennisse heeft, hoe dikmaals groote Heeren tot zodaanige schriften haare naamen overgeeven of leenen moeten, die zal den goeden Keizer gaerne ontschuldigen. Veel meer hebben hem de *Papisten*, door hunne listige streeken al zyn vertrouwen benoomen, gelyk men uit zyne eigene woorden kan zien, toen hy de handelingen van *Paus Leo* met de *Franffen* verstaan hadde: *Nu is, zeyde hy, deeze Paus ook een booswigt aan my geworden: Nu mag ik zeggen, dat nooyt eenig Paus, zoo lang als ik geleeft hebbe, my zyn trouw en beloften gehouden heeft. Doch ik hoope, als 't God belieft, dat deeze de laatste zyn zal (e).*

3. Onderwylèn heeft hy echter niets daadelyks in de zelve oneenigheden by de hand gevat, maar is in goeden vrede gestorven, daar zyn Navolger, *Karel de 5.* in een volle onrust quam. En ten dien opzichte hadde hy waarlyk geen groote reede gehad, om zoo zeer na het Keyzerryk te verlangan, als men hem zulks wel nageeft. Want eenige willen verzeekeren, dat hy niet alleen by *Maximiliaans* leeven heel gaerne *Koomsch Koning* hadde willen zyn, maar dat hy ook, by den Keurvorst *Fredrik*, en andere sterk hadde gekuipt; en haar groote zommen gelds belooft (*f*) Ten minsten heeft hy byzonderlyk by deezen Keurvorst zyne stemme tot het *Keyzerryk* met yver gezogt (voornaamelyk daar den *Franffen* aanhang zeer sterk wierd) (*g*) waarom hy ook aan deszelfs Zoon Prins *Johan Fredrik* een aanzienlyk huwelyk heeft belooft. (*h*) Waar door hy wel te recht een voorbeeld van ydele staatzugt is geworden, door dien hy eindelyk, uit groot verdriet en walginge, de zoo ernstig-gezochte hoogheid, gewillig heeft weggeworpen. Want hem is, zoo door zyne eigene begerlyheeden, als door andere, in oorloogen en verdere handelingen, zoo veel te doen gegeeven geworden; dat hy eindelyk, de ydelheid hertelyk moede zynde, in 't jaar 1556 de regeeringe afstond, en in een Klooster ging; gelyk meestendeels de Verstandigste, na veele verwerringen, ook gedaan hebben: alhoewel van eenige gantsch andere oorzaaken en redenen daar van gegeeven worden. (*i*) Maar, behalven dat zyne daaden uit de volgende handelingen over den Godsdienst omstandig bekend zullen werden, zoo is 't in 't algemeen zeker, dat hy veel goeds, ten deele van natuure, en ten deele door menigvuldige oeffeningen, en ook door de genaade Gods, aan zig heeft gehad, ook meer gedaan, als veele andere zyns gelyken. De *Protestanten*, en andere Schryvers houden hem zelfs voor een voorbeeld van een volmaakt Vorst: die enkel en alleen, door zyne deugden tot den hoogsten eerentrap is opgeklommen. (*k*) Gelyk ze dan ook zeer veele proefftukken en getuigenissen van zyn treffelyk verstand, en wel voornaamelyk van zyn ernstig en gestaedig bidden, en godzaalig leeven, weeten te toonen, en daar in geheel rechtzinnig van een

Karel de V. begint te regeeren,

Staat de regeeringe af.

Zyn Lof.

(d) Vid. To. 1. Altenburg. Luth. p. 124. & 150. (e) *Ulricus Huttenus* Lib. de perpet. Pontificum inob. in Imp. ap. Abr. Scultet. Annal. Evang. A. M. D. XX. p. 55. (f) *Ex literis per steganographiam scriptis Seckendorff* Lib. 1. Comm. de Luth. Sect. 16. § 33. Add. 1. (g) *Georg. Spalatin. ap. cund. l. c. Sect. 33. § 80.* (h) *Paulus Langius Chron. Ciz. p. 810. Conf. Guicciard. Lib. 13. Sleid. l. 1. comm. de Rep. & Ecclef.* (i) *Fam. Strada Dec. 1. Bell. Belg. L. 1. p. 16. Thuan. Lib. XVII. p. 541. Wilh. Godelevæus ap. Sim. Schardium Tom. II. Scr. Germ. p. 639. Franc. Haræus Annal. Belg. ad A. 1556.* (k) *Peucer. ad Chron. Car. p. 958. Add. Chytræus L. XIX. Saxon. p. 508. Thuan. Lib. XXI. Sleidan. passim. Puffendorf. c. VIII. Introd. p. 870. alii ap. Freher. & Schardium.*

een *Katholyke* oordeelen , gelyk wy ook zoo aanstonds , ontrent zyn dood , zullen hooren.

4. Byzonderlyk roemt men zynen yver in 't gebed , waar meede hy alle daagen geheele uren lang , zomwylen ook over zyn avondmaal , en anders , toegebragt heeft. (l) Ook heeft hy veele aanmerkelyke teekenen van zyn goeddaadig en verzoenelyk gemoed gegeven , zoo dat ook *Luther* zelfs , by zulke grouwzaame verwerringen , in zyne waarfchouwinge aan zyne lieve *Duitschers* , teegens de bloedige aanslaagen der *Papiften* , zyne bescheidenheid en goedertierenheid zeer heeft moeten pryzen. (m) En *Melanchton* fchryft aan *Luther* , in een brief , dat de Keyzer regen alle de *Paapfe* oprokkingen nochtans een vry geweeten zocht te behouden , (n) als *hebbende een zeer zagtmoedig herte* , (o) en *beneevens zoo grooten geluk* , zulk eene bescheidenheid betooude , dat men geen hoogmoed , noch in woorden , noch in werken , aan hem konfpeuren. (p) Diergelyken lof geeven hem ook andere , uit eigene ondervindinge , (q) voornaamelyk ontrent de handelingen met den *Keurvorst Johan Fredrik* , en andere voorvallen , daar hy had kunnen toornig weezen , en straffe oeffenen. (r) Doch , daar hy te straf heeft gefcheenen , daar was hy 'er zeekerlyk van de *Paapen* toe gebragt geworden , welke den goeden Keyzer ook eindelyk de waapenen teegen de *Protestanten* in de hand hadden doen neemen , gelyk *Melanchton* op verscheidene plaatzen klaagt. (s) Waar by dan ook noch wel deeze reede zoude kunnen gekoomen zyn , dat hy moogelyk wel veele van die leeringen , welke toen op 't tapyt quaamen , mag voor waaragtig , en daar en teegen die der *Papiften* voor ellendig , erkent hebben , (t) zonder dat hy zulks voor den zynen veel dorst laaten blyken. Alhoewel hy 't nochtans den *Paus* en zynen aanhang in allen deelen niet regt na den zin konde maaken , en ook zomtyds niet wilde , na dat het zyn staat en belang meede-bragt. Als , wanneer hy teegen des *Paus* wille met den Koning van *Engeland* in een verbond trad , (u) en den *Paus* , booven het geene hy reeds bezat , niet alleen in *Duitsland* , niets meer toekoomen liet , maar ook veele dingen zonder , ja teegen zynen wil , in Geloofszaaken aanving , en dat hy ook die van de Geestelykheid na zyn welgevallen in toom hield. (x) Zonder te zeggen , hoe dikmaals hy dezelve , met haare onverftandige eyschingen heeft afgeweezen , waarom de *Kardinaal van Ments* dikmaals gewoon was te zeggen : *Nu wyft ons de Keyzer weer een valsche vyge*. (y)

5. Dit zelve nu zullen de byzondere voorvallen hier na noch wyders verklaaren , voornaamelyk die merkwaardige daad , als *Karolus Rome* innam , en zeer slecht daar in huys hield , alhoewel hy die geleegentheid , om de *Pauzen* te verootmoedigen , zeer quaalyk gebruikt heeft. Onder tusschen heeft hy ook de Geestelykheid zomwylen meer als te veel gehoor gegeven , en zig byzonder door 't snorken en opfnyden der *Pauzen* dikmaals teegens zynen zin tot onregtvaardige daaden brengen , en anderzins oogenschynlyk vervoeren laaten. Onder anderen bragt hem de *Pauzelyke Boodschapper* , *Hieronimus Alexander* , zoo verre , dat hy , zonder toestemminge der Ryks-standen , het scherpe en regt bloedige verbod of *edict* tot *Worms* in 't jaar 1521 afkondigde , 't welk niet zonder een geheel ondergang van *Duitsland* konde uitgevoerd worden. (z) Zonder op te

(l) Auct. dicti & Seckendorf. Lib. II. p. 167. (m) Tom. V. Altenb. p. 532. (n) Volum. I. Epist. Penc. edit. p. 2. (o) Ibid. p. 12. (p) Ibid. 363. (q) Joach. Camerar. Vita Melanch. C. LXXIV. p. 266. Chytræus. Thuanus. Sleidan. Conf. C. A. Rupertus diff. ad Val. Max. p. 270. (r) Lud. de Avila Hist. des Schmalk. Kriegs. p. 165. (s) Epist. l. c. p. 12. (t) Scultet. l. c. p. 15. (u) Petr. Suav. Lib. I. Hist. Conc. Trid. p. 113. (x) Conring. & ex eo Severin. de Monzambano c. 1. de Imp. Germ. p. 277. Chr. Thomafius. ib. p. 77. (y) Relatio Hist. MSta. de Frid. Maur. & Aug. p. 27. (z) Sleidan. Lib. III. Tom. I. Altenb. p. 736.

Andere deugden.

Gedrag ontrent de Godsdiens.

Tegen de Papiften.

Tegen de Protestanten.

Lust tot
onrust.

haalen, de groote ongerechtigheid die daarna onder die menigvuldige on-eenigheeden daar tusschen liep, en die noch al onder den naam van een rechtvaardigen Oorlog doorging. Waar in deezen Heer, zoo wel als andere, nochtans zyne vergenoeging zogte, en daarom meenige onnoedige, ja ook ongelukkige Veldtogten voornam, waar van hier de tyd niet en is om te spreken. Hy zal ook in 't vechten, houwen, en steeken zulk een lust gehad hebben, dat hy ook in *Spanje* eens een twee-gevegt in zyne tegenwoordigheid liet houden, 't welk anders Loffelyke Vorsten op 't scherpste pleegen te verbieden. (a) Ook klaagen veele Duitschers heevig over hem, dat hy, in zyne Heerschappye, niet op de nuttigheid des Ryks, maar alleen op de verheffing en het verryken van zyn huis doelde, en het met *Duitsland* gansch niet wel gemeent, maar veel eer den Ge-loofs-twist tot onderdrukkinge der Standen misbruikt heeft. (b) 't Welke ook niet wel te ontkennen is, en zich met de booven geroemde God-zaaligheid heel kwaalyk laat te zaamen voegen, maar veel meer te kennen geeft, hoe haast eenige huichelwerken den naam van het waare *Chri-stendom* by andere kunnen verkrygen.

Zyn by-
zonder
leeven.

6. Hy heeft ook zoo weinig als andere *Potentaten*, of zyn voorzaat *Maximiliaan*, voor onrecht gehouden, met byzitten te doen te hebben, by welke hy ook een zoon, *Johan van Oostenryk* genaamd, en eene dochter, genaamd *Margareta*; gewonnen heeft, en de zoon by een gemeene dochter van *Regensburg*. (c) Ten laatsten heeft hy, als boven gemeld is, twee geheele jaaren lang in een *Spaans* Klooster van *S. Justus*, van de order van *Hieronymus*, eenzaam geleefd; alwaar zonder twyffel God meer in stilheid aan hem heeft doen kunnen, als in alle de voorige verstroijingen en onrusten. En het staat daar heen, of hy zyne laatste ongelukkige voorvallen, aan de handelingen met den *Keurv. Joh. Fredrik* heeft toegeschreven, (d) gelyk eenige willen, en niet veel meer, na 't zeggen van andere (d), aan 't blinde geluk of Noodlot, volgens de oude ingewortelde inbeelding der Heidenen. (e) Ten minsten is het te vergeefs, 't geene een Schryver noch korter ter baan heeft willen brengen, als had hem het Geluk daarom verlaaten, om dat hy de Ketters niet genoeg, en na den zin der *Paus-gezinde* geplaagt hadde. (f) Gelyk men dan ook aan de andere kant niet gelooven wil, dat *Karel*, in zyn einde, 't welk in 't jaar 1558. den 21. Sept. gevolgt is, den waaragtigen eenigen weg door *Christus* tot God gevonden zoude hebben, 't welk nochtans veele, uit de eigene getuigenissen der *Spanjaarden*, bevestigen. (g) Waar ontrent men noch deeze omstandigheeden vindt, dat zyn geweeze Biegt-vader, *Constantinus Pontius*, (andere noemen hem *Franciscus Biverus*) korter daar na te *Valladolid* als een Ketter, leevendig, of, als andere willen, maar in de schilderye, verbrand is, na dat hy te vooren in de gevangenis gestorven was. (h) Ten minsten is 't bekend, dat die goede Keyser zyn voorig leeven wel hertelyk beklagt en openhertig beleeden heeft. (i) Het overige, dat ontrent zyn ziel is voorgevallen, is Gode alleen bewust en over te laten, nademaal het zwaar om te bewyzen is, dat hy zich in alles van de *Roomfche secte* ten eenemaal afgetrokken zoude gehad hebben, en de andere toegevallen zyn, of, om dat hy om meeningen en twist-vraagen be-
kom-

Dood.

(a) Pont. Heuter. Lib. VIII. c. 17. Rer. Belg. (b) Puffend. Introd. Hist. lat. c. VIII. p. 588. (c) Strada l. c. Peucerus l. c. Mart. Crusius Lib. XI. Annal. Suev. P. III. p. 701. (d) Wolffius Cent. XVI. Lect. Memor. Thom. Stybar. Hist. Joh. Friderici sub finem. (e) Strada l. c. (f) Ant. Varillas Hist. des revolutions &c. (g) Jo. Lascius L. VI. de Fratr. Bohem. Bucholcerus Ind. Chronol. ad h. An. p. 596. (h) Conf. iidem & Peucer. Chron. p. 965. Chytraeus orat. sinebr. in Car. & Libr. XIX. Sax. p. 501. (i) Thuan. XXI. p. 638. Wolff. To. I. Lect. praef. Petrus Suavis l. c. Lib. V. p. 468. ac omnino J. F. Mayerus diff. de Evang. morte Caroli V.

kommert is geweest, en, als men zeyd, goed *Lutherfz* zoude gestorven zyn. Nadien dit in allen deelen eeven zoo weinig waaragtig is, als of men *Chrystomus*, *Augustinus*, *Thomas Aquinas*, en andere, (niet tegenstaande het handtastelyk verschil) tot goede *Lutherfzen* door groote boeken wilde maaken, of men schoon eenige gelyk luidende bekenenissen in hunne Schriften kan aanwyzen.

7. Met deeze aanmerkingen dan, zullen we zoo lange vergenoegt zyn, tot dat wy hier na een omstandiger narigt van zyne geschiedenissen zullen ontfangen. By zyne aflegginge van de regeeringe, als hy de klaarblykelyke elende der Heerschappye moede was, hielp hy echter zynen Broeder *Ferdinand de I.* daar toe, dat hy in 't Jaar 1527. *Koning van Bohemen*, en in 't Jaar 1531. *Roomsch-Koning* wierd. (b) Ook wilde deeze daar na geen van beide weder afstaan, als zyn broeder *Karel* zich bemoeide, om zyn eigen zoon, *Philips*, *Koning van Bohemen*, of maar alleen tot *Ryks-Stadhouder*, of *Vicarius van Italiën en Neederland* te maaken, onder voorwendzel, dat de *Keyzerlyke Hoogheid* daar door te veel te kort zoude geschieden. (i) Zoo zeer zyn de menschen van natuure tot groote wydlustigheden en verwerringen geneegen, dat ze uit enkele eergierigheid, zelfs ook de bekwaamste geleegentheeden, om zich van de eene of d'andere last te ontslaan, onder allerhande bewimpelingen, met de voet stooten, en zich ondertussen van het waare en hoogste goed geduurig meer en meer koomen te verwyderen en af te houden. Ook bragt *Paus Paulus de IV.* in 't begin deezen *Ferdinand* zeer veele zwaarigheden toe, door dien hy allerhande beschuldigingen teegens hem inbragt; byzonder, dat hy de *Ketters* niet genoeg uit en roeide, de *Lutherfche* onder de *Roomsgesinde* niet alle vryheid handelen en wandelen liet, zonder toestemminge van den *Paus* zich tot *Keyzer* opwierp, en wat diergelyke klagten meer waaren. Ondertussen keerde zich *Ferdinand* ten laatsten ook heel weinig daar aan, maakte het als *Rudolf de I.* en drong zich over al als *Keyzer* in, wyl hem de *Keurvorsten* eenpaarig daar toe verkooren hadden. Echter viel 'er van te vooren in 't jaar 1531 by zyne verkiezinge tot *Roomsch-Koning*, ook eenige oneenigheid met *Johan Keurvorst* van *Saxen* voor, door dien hy deeze verkiezinge teegensprak: waar van daan ook een heimelyk mistrouwen tusschen haar beiden bleef, 't welk eindelyk teegen *Johan Fredrik* opentlyk uitbrak, niet teegenstaande alles in een verdrag tot *Kadan* scheen afgedaan te wezen. (k) En zoo liep alles heel verward door malkander, gelyk men in 't vervolg verder zal zien.

8. In de Geloofs-zaaken heeft zich *Ferdinand* ook niet altoos eevendrachtig of bestendig getoont, 't welk zonder twyffel, gelyk in andere, uit een overtuigt geweten, in zommige zaaken, aangaande de waarheid, voortquam. Hy was zomtyds zoo hardt teegen de *Protestanten*, dat ze zich reeds in 't jaar 1532 zeer, op den *Ryks-dag* te *Regensburg*, daar over beklaagden, doordien hy zich, onder anderen, zoude hebben laten ontvallen: *Dat 'er geen rust te verhoopen en was, voor en al eer de Lutherfchen i' eenemaal uitgeroeit waaren: hy wilde 't ook daar toe brengen, al zou hy schoon moeten beedelen.* (l) Om nu niet te zeggen, dat hy zyns zoons *Maximiliaans Hofmeester*, *Wolfgang Seveer*, als verdagt zynde, van het Hof heeft weg gejaagt, (m) en van de *Roomsgesinde*, wegens zynen yver teegen de andere *Gezintheeden* zeer word gepreezen. (n) Ondertusschen heeft hy in 't geheim, en over al, daar hy 't veilig voor de *Geestelykheid* doen

Zyn gedrag ontrent Geloofs-zaaken, teegen de Protestanten.

II. Deel.

B

konde,

(k) Joh. Sleidan. Lib. VII. p. 203. Goldastus Polit. Imp. P. II. diff. 2. p. 220. seqq. Godelevæus ap. Schard. To. II. p. 595. (i) Thuan. Lib. VIII. & XVI. in fine. (k) Sleidan. l. c. Thuan. Lib. II. (l) Acta ap. Seckendorff. Lib. III. p. 27. (m) Ib. p. 231. (n) Bzovius Annal. A. M. D. XXX. n. 93.

konde, met veel eerbiedigheid van *Luthers* leere gesproken, (o) maar, uit vreesse voor de Geestelyke heeft hy zich nooit opentlyk daar ontrent durven verklaren. Dog het kan ook wel zyn, dat hy, zoo wel als zyn Heer broeder, zich aan eenige dingen of daaden der *Protestanten* heeft gestooten. Waarom hy onder anderen in 't jaar 1562 tot den Graaf *Gunther van Schwartzenburg*, op eene reize, in 't vertrouwen zoude gezegd hebben, na dat deezen Heer zich voor *Luther* verklaart hadde: *Het hadde niet veel gescheelt, of Luther zoude hem ook al tot zyn meening gebragt hebben, maar, als hy de Landgraaf van Hessen twee vrouwen hadde toegelaten, toen had hy hem niet meer willengelooven.* (o) Voor 't overige getuigen de Geschiedschriften, dat hy zyn broeder in zagtigheid en bescheidenheid jegens de Vereenigde der *Augsburgse* belydenisse verre heeft overtroffen, waar van noch eenige gedenk-penningen werden getoont, welke evenwel niet veel zekerheid geeven, noch ook het Antwoord, dat hy in 't jaar 1537 aan *Luther* zoude geschreeven en gezonden hebben. (p) Want dit luidt al te gunstig, en maakt hem geheel *Lutherfch*, waar van echter de *Historien*, en zyne eigen daaden niets het geringste aanwyzten. Derhalven was het beeter, dat men met zulke en diergelyke dingen achter bleef, en op iets zekerders bouwde, te meer, als 'er niet dan een ydele eerzucht agter en steekt. Vorders roemt men ook al van zyne Godvrugtigheid en aandacht in 't gebed, (q) zoo dat men wel ziet, dat God ook by zodanige gemoederen aangeklopt, en zich niet onbetuigt gelaaten heeft. 't Is echter nadenkelyk, en heedensdaags zeer zeltzaam, dat, als hy; na de verjaaginge van *Hertog Ulrik*, eerst als *Aerts-Hertog* tot *Stutgard* ingehuldigt wierd, ende een Rey van jonge luiden hem met deeze woorden toezongen:

*Neem Land en luiden wel in agt
Gelyk een trouwe vader plagt.*

hy met groote beweeginge luids-keels geantwoord heeft: *Daar toe helpe my de Genaade des H. Geests! Amen.* (r)

9. Als hy nu in 't 61 jaar zynes ouderdoms in 't jaar 1564 overleeden was, quam de *Roomfche Koning*, zyn zoon, *Maximiliaan de II.* tot de regeeringe. Van deezen heeft men vry goede narigt, dat hy ontrent Ge-loofs-zaaken meer kennisse als zyne Voorzaaten gehad heeft. Hy is in zyne kindsheid van den gemelde *Seveer*, *Luthers* goede vriend, onderweezen geworden, welken doch in 't laatste zyn Heer Vader verjaagt, en het aan de Hoovelingen verboden heeft, dat niemand teegen den jongen Prins van geloofs-punten zoude spreekken. (s) „Vorders zoude hy een „Predikant, *Joh. Sebastiaan Pfaufer* by zich gehad hebben, waarom hy „ook in ongenade by zyn Heer Vader zoude gekoomen zyn, en daar „over aan den *Paltz-graaf Fredrik de III.* geschreeven hebben, welken „brief *Scultetus* noch gezien heeft. Gelyk hy ook noch een anderen „brief aantrekt, daar in *Maximiliaan* aan *Paulus Eberus* tot *Wittenberg* zou- „de geschreeven hebben: Dat men het *Regiment* van den *Paus* wel konde „behouden, maar ondertusschen moest het *Euangelium* uit de *H. Schrift* „over al gepreedikt werden. (t) Inzonderheyd zoude hy opentlyk be- kent hebben, dat hy het Avondmaal liever geheel niet, als maar half, of, gelyk men zegd, onder eene gedaante wilde hebben. (u) Gelyk hy dan ook by den gewoonelyken eedt de *Heiligen* niet heeft willen noemen

of

Antwoord
aan Lu-
ther.

Maximi-
liaans des
II. goed-
heid je-
gens de
Lutherfchen.

Of hy Lu-
thers zy
gewees.

(o) Paul. Jov. Chron. Schwartzburg MSto ap. Immanuel Weber. Beurth. der Atheist. p. 77.
(p) Lyferus Hoë, Gerhardus, Sagittarius, Calovius & ipse Goldastus ap. Seckendorff l. c. p. 162.
(q) Chron. Magdeb. p. 146. (r) Crusius Annal. Lib. XI p. 572. (s) Pallavicinus ap. Seckendorff l. c.
(t) Lib. de Vita sua p. 8. (u) Adrian. Regenvolfcius L. I, Hist. Eccl. Slavon. p. 60.

of aanroepen. (x) Waar aan nochtans andere weder twyffelen. (y) Deeze, en diergelyke oorkonden zyn 't die men hier van voortbrengt. Doch het gaat in 't gemeen zoo, dat zommige eenzydige Schryvers wel alles tot *Lutherfche* zouden willen maaken, daar het ligt, en zonder gevaar of verantwoordinge gefchieden kan. De bekende Godgeleerde en Gefchicht-fchryver *David Chytræus* wierd eens by deezen zelve Keyfer beschuldigt, als of hy hem opentlyk voor *Lutherfz* hadde uitgegeeven: waar op dezelve zich strax door een gefchrift verontschuldigde, en bekende heel gaerne: *Dat zyn Keyzerlyke Majesteit in allen deelen goed Rooms-Catholyk was*; voegde daar ook nog by, *hoe hy selfs uit zyn Majesteits eigen mond verstaan hadde, dat hy zich aan de oneenigheeden der Lutherffen seer grootelyks ergerde.* (z) En zoo zouden 't d' andere, als de nood aan de man gegaan had; ook gemaakt hebben, by aldien men hen tot bewys gedwongen had.

10. Ondertuffchen kan men niet ontkennen, dat, niet teegenstaande de gemelde aanstootingen, deeze Keyfer zich teegen de *Protestanten* zeer genaadig getoont heeft, gelyk wy hier onder, by den aanwas der *Reformatie*, noch uitvoeriger verhoopen te toonen. Daarom roemt men dit, als een groote weldaad, dat hy de Vereenigde der *Augsburgse belydenisse* niet alleen in *Oostenryk* geleeden, maar ook teegen haare Geestelyke en Weerdlyke vyanden, in zyne bescherminge genoomen heeft. (a) Alhoewel hy daar voor een groote somme gelds tot den Turken oorlog voor zich bedong; op dat doch niets zonder profyt geschiede: (b) gelyk als men altyd wel gewoon is, om iets ongerymds onder de schoonschynenste zaaken te mengen. Het is echter zeer aanmerkelyk, dat den goeden *Chytræus* door een *Lutherfchen* yveraar, (zoo als hy hem noemd) uit een Lof-teede ter eeren dezes *Keyfers*, 6 Ketterfche gevoelens zyn voorgeworpen: (c) bloot alleen, om dat hy daar in zyn vreedzaam, en vriendelyk gemoed gepreezen, en over de twistgierigheid der *Protestanten* een weinig geklaagt hadde, gelyk als dezelve nu noch in zyne *Historien* te leezen zyn. (d) En dit alles is niet alleen waar, maar daar en booven heeft hy noch een ongemeen verstand en ernst betoont, houdende de *Rooms-* en *Luthers-* gefinden gestaadig in een *balans*, en derhalven ook in vrede; ook heeft hy zich in alle andere zaaken als een roemwaerdig Vorst gedraagen, gelyk de Schryvers eenpaariglyk getuigen. (e). Byzonder, daar zyn Heer Vader, na de gemaakte vrede ontrent de Godsdienst, hem het Ryk in een tamelyke ruste hadde nagelaaten, zoo zegt hy ook, door alle moogelyke middelen, dezelve te bewaaren. Alleen beklagden toen ter tyd veele oprechte gemoederen, dat de minste onderzaaten, ook zulke, die zich *Evangelifche* noemden, deeze groote weldaad erkennen, en de goede daagen draagen konden, terwyle zy veel eer in zorgeloosheid, oneenigheeden, en argerniffen vervielen, en daar door de Overigheid verdrietig en van zich afkeerig maakten: waar van hier na breeder. (f)

Verdere,
deugden.

11. Aldus overleed deeze voortreffelyke Vorst in het twaalfde Jaar zynere Regeeringe; in 't Jaar 1575. latende die aan zyn zoon *Rudolph de tweede*, die het Ryk een zeer langen tyd, en tot in de volgende Eeuwe, heeft bestiert; waarom wy ook maar kortelyk iets van deeze Regeeringe voor ditmaal zullen aantekenen. Doch niettemin zal zyn gedrag in de zaaken van den Godsdienst ons al dikmaals voorkoomen. Dat hy in alles zynen Heer Vaader gelyk zoude zyn geweest,

Rudolph
de II.

(x) Nota MSta. ap. Gottfrid. Suevum Acad. Witteb. A. M. D. LXII. (y) Acta Frud. Lips. A. XCI. p. 32. adv. Varillafium. (z) In Epistolis p. 644. (a) Chytræus l. c. (b) Ap. Suevum A. 1568. (c) Chytræus l. c. p. 416. (d) Saxon. Lib. XXIII. p. 633. seqq. (e) Vid. Thuan. Lib. LXII. p. 134. Chytræus l. c. Peucerus Chron. p. 998. L. Osiander H. E. Cent. XVI. p. 794. 808. seqq. alii ap. Urstifium. (f) Chytræus l. c. p. 635. &c.

Zyne
Vreedelie-
ventheid.

weeft, kan men wel niet verzeekeren. Nochtans is dit pryswaardig in hem, dat hy, al immers zoo zeer als zyn Vader, de Vreede bemint heeft, en dat hy, behalven den Turksen kryg, geen onrust in *Duitsland* heeft laten opkoomen: alhoewel hy, buiten twyffel, tot de vervolginge der *Protestanten*, van de *Jesuiten* en andere stookebranden, en wel voornaamelyk, by geleegentheid van de twist over de *Almanak*, en den oproer tot *Keulen* en *Straasburg*, zeer is opgestoot geworden. Doch heeft hy echter noch altyd de vryheid van Godsdienst in zyne Erf-landen bestendig verleent, en zich over al ten uittersten genaadig betoont. (g) Dit eenige woord in hem maar alleen mispreezen, dat hy aan 't speculeeren over de edelgesteentens, schilderyen, en stookkunde, (*Alchimie*) al te zeer is vast geweest; om welke reede hy zich ook den meesten tyd van zyn leeven in zyn Slot tot *Praag* heeft opgeslooten gehouden, om zich in alle deeze zaaken wel te oeffenen. Gelyk als men ook, na zyn overlyden, zulk een groote meenigte van goud, peerlen, edelgesteente, en diergelyke, in zyn *Kabinet* gevonden zoude hebben, dat het te zaamen wel op meer als 17 Tonnen gouds wierd geschat. (h) Of nu wel schoon deeze onmaatige en al te kostelyke lust in zich zelfs geensins te pryzen is, zoo is het echter ten minsten voor het land veel verdraagelyker geweest, dan die bloedige en verderffelyke oorlogen, welke zyne navolgers zoo langen tyd, met veele zwaare kosten hebben moeten voeren. Men ziet hier uit echter, hoe een gemoed, als men 't laat geworden, in zulk een onverzaadelyken lust geraaken, en daar in zoo zeer als begraaven blyven kan, dat het den kostelyken tyd, tot zyn eigen nut, niet wyffelyker weet te befteden.

En lust tot
ydelheid.

12. Dit waaren nu de Opper-Heerschers, welke men in haaren tyd als Hoofden der zoo genaamde *Christenheid* heeft geëert, en onder welkers gebied en bestiering het meeste in Kerkelyke zaaken is voorgevallen. Nu zal men, uit deeze korte schets haarer gemoederen, en der zelve gesteltenis, neigingen en verdere handelingen, eenigzins eene bevatting van het gene dat onder hen is voorgevallen, kunnen hebben. Wat nu de overige Opper-Magten in *Europa* aanbelangt, een ieders verrichtinge, voor zoo veel dezelve hier toe behoort, zal ons; by 't verhaal van de toe- en afneeminge der Kerken in elk land, genoeg voorkoomen. Doch, nademaal de *Roomfche Pauzen*, in het begin deezer 16de Eeuwe, ook noch al geweldig geheerscht hebben; en dat ze zich daar na ook noch al in alles hebben willen mengen, en ten minsten, als andere weereldlyke Vorsten, in haare eigene landen hebben willen aangemerkt werden: zoo willen wy alhier de beschryvinge hunner perzoonen voor af laten gaan, om alzo in de zaaken zelfs dies te onbelemmerder te kunnen voortvaaren. In 't begin deezer Eeuwe zat die groote booswigt, *Alexander de zesde*, noch al eenige jaaren op den stoel te *Rome*, wiens heillooze grouwelen hier booven, in ons 15de Boek, nu reeds al zyn aangeroert. Alhoewel eenige pluimstrykers zich niet en schaamen, om zyne overal openbaare schande zoo veel zy kunnen te bewimpelen, hem ten deele voor een zeer vroomen *Paus* uitroepende, en ten deele alles gaerne aan het gemeene geroep van hem de schuld geevende. Dit gaat zelfs zoo verre, dat een bekend *Historieschryver*, *Mariana*, van hem zegt; volgens de aantekeninge van een beroemd Schryver: „*Dat 'er wel veele dingen van Alexander de VI. door het gemeene geruchte en schriften gezegt werden; doch men kan echter niet*
„*vast*

Roomze
Pauzen
deezer
Eeuwe.

Alexander
de VI.

(g) Vid. Thuan. L. 54. 76. 79. &c. Chytraeus Lib. 23. 26. 27. &c. Christ. Helvicus Panegyrico in Acad. Giffensis dicto. (h) Chr. Forstnerus ad Taciti Lib. XIII. Annal. c. 3. & ex eo J. H. Boeklerus Memorab. fec. XVI. p. 674. (i) Hubertus Vellejus ap. Hottingerum cap. XVI. Hist. Eccl. p. 540. Bzovius Annal. Chronol. p. 41.

LEO. X.

2034

„vast verzeekeren, of het uit nydigheid, of volgens de waarheid is geschied. Maar deeze laat echter de laatste woorden van Mariana daar uit, waar inne hy bekend, dat hy niet kan denken dat alles echter maar zoo uit den duim gezoo- gen en verdigt zoude zyn. (l) Het is ook deeze fraaije Paus, die den Aflaat allereerst in Duitland heeft laten te koop stellen, om daar door voor zyn onechte zoon, *Cæsar Borgia*, geld te vergaaderen. (m) Hy is eyndelyk in 't jaar 1503. aan vergif gestorven, het welk hem door een mislag van zyn dienaar was gegeven, die doch anders van den Paus zelfs voor een *Kardi- naal* was geschikt. (n)

13. Zyn navolger, *Pius de III.* anders *Franciscus Piccolomini*, een broe- ders zoon van den welbekenden *Aneas Sylvius*, heeft nauwelyks een maand lang, en dat noch in veel verwertheid, op den Roomschen stoel gezee- ren, en derhalven ook niets aanmerkens waardigs nagelaaten, (o) als al- leen, dat hy, door geld te spendeeren, tot den stoel is geraakt. (p) *Ju- lius de II.* was een ondeugend reukeloos man, en meer een soldaat als een mensch, ik zwyge een *Christen* of *Bisschop*. Van hem is het bekend, dat hy, wanneer hy met *Louis de XII.* Koning van *Frankryk*, in oneenigheid was, de sleutels uit moeijelykheid in den *Tyber* heeft geworpen, en gezegt: *Niè Pieters sleutel niet meer en wil gelden, zoo moet het zwaard van Paulus het goede beste doen.* (q) En met deezen zynen bloeddorstigen zin heeft hy byna ge- heel Europa in onrust gebragt, veel onschuldige geplaagt en verdorven, en groote strecken lands aan zich getrokken, zoo dat de voorgemelde Koo- ning eenige penningen liet slaan, met dit omschrift: *Perdam Babylonis no- men! Ik zal Babels naam uitroeijen!* (r) Verders heeft hy ook by de Rooms- gezinde Schryvers zelfs den tytel van een *Sodomyt*, *Simons* metgezel, zui- perd, e. f. v. (s) Op deeze wyze heeft hy tot aan 't jaar 1513 geraakt, wan- neer hem de bekende *Leo de X.* gevolgt is, die, door zyn oneindlyke aflaat- kramery, de *Druife* ten laatste tot een ander opzet gebragt heeft, alzoo *Luther* toenmaals teegens hem opstond. Uit welke handelingen zyne mee- ninge genoegzaam openbaar wierd, door dien hy alles liever het onderste booven wilde laten keeren, dan dat hy *Luther*, en andere, iets het ge- ringste zoude hebben willen toegeeven. Booven dit wil men ook van hem verzeekeren, dat hy alle het Goddelyke, en de leere van *Christus* zelfs, maar voor een louter verdigtzel gehouden heeft. (t) Het en is ook dier- halven geen wonder, dat zulke Voorstanders ook veele duizenden *Athei- sten* gemaakt hebben, gelyk als toenmaals de Geestelykheid voor 't mee- stendeel ook zoo was. Zelfs zoude hy een grouwelyk *Sodomyt* en zwelger geweest zyn, en niettemin heeft hy by de meeste noch al een grooten schyn en roem gehad, om dat hy de Gelcerde begunstigt, en zich meenigmaal op veel andere huichelagtige wyzen verfelt heeft. (u) Hy stierf in 't jaar 1521. na dat hem *Luther* zyn momaangezigt wakker hadde afgetrokken, en zyne wel verdiende eertytels dikmaals aan hem hadde gegeeven. (x)

14. De volgende zyn, (niet teegenstaande hunne lichtvaardigheid daa- gelyks meer en meer wierd opengeleit) nochtans daarom niet een hair bee- ter geworden, en, schoon by eenige nog al een natuurlyke goede vonk is geweest, zoo heeft hen de hoogmoed, overvloed, en gierigheid, by zulken schrikkelyken verderf, doch al meê-gesleept. *Adriaan de VI.* is, dewyl hy arm, en een Zyde-spinners zoon was, door zyn geleertheid tot deeze

B 3

hoogte

(l) Henr. Spondan. Auctar. Chronol. p. 41. (m) Paul. Jov. Lib. V. Hist. Init. Franc. Guicciard. Lib. III. Hist. sine. (n) Jac. Samazarius, Jovian. Pontan. Guicciard. ap. Hottinger. l. c. (o) Guic- ciard. Lib. VI. p. 204. Append. Platinae p. 312. (p) Onuphr. Panvin. Catal. Pontif. p. 390. (q) Gil- bertus Ducherius Epigram. ap. Hottinger. l. c. (r) Vid. Arnold. Ferronius Hist. Ludov. XII. Guil. Budæus Lib. de assè. Fr. Hotomann. in Fulm. Bruto. p. 84. (s) Balæus Cent. VIII. p. 642. Jov. l. IX. & X. Guicciard. l. X. App. Plat. l. c. (t) Balæus l. c. p. 656 Paul. Ven. de Conc. Trid. l. I. init. (u) Thuan. l. III. (x) Vid. Tom. I. Altenb. p. 538. seq. Tom. IX. p. 500. &c.

Pius de
III.Julius de
II.

Leo de X.

Adriaan
de VI.

hoogte gesteigert. Eerst was hy *Cantzelier* in de Hooge Schoole tot *Lóven*, en *Leermeester* van *Keyser Karel de V.* daar na *Bisschop en Kardinaal*, en ten laatste wierd hy, door toedoen des *Keyfers*, *Paus.* (y) Van natuure zoude hy wel, na den aart der *Nederlanders*, eenige oprechtheid aan zich hebben gehad, zoo dat hy ook het verdorvene wezen der *Geestelykheid* en des *Roomschen Hof*s wel gezien, en in een brief aan de *Stenden* tot *Nurenborg* ook zoude beleeden hebben. (z) *Ondertusschen* wilde hy echter niet verder gaan, of, gelyk andere willen, wierd hy wel haast door de dood, in 't jaar 1523. weggerukt, voor de rest wil men hem voor zeer gierig en wellustig houden. (a) *Luther* heeft hem zyn huichelerye reedelyk grof verweeten, en, volgens zyne gewoonte, in de twist-zaaken dapper de waarheid gezegt. (b) Hy zoude van zyn *Lyf-Medicus* door vergif zyn omgebracht geworden, of, om dat men noch eenige veranderinge in hem vreesde, of, om dat de *Italianen*, door dien hy een uitlander was, hem niet lyden mochten. (c) *Onder Klemens de VII.* die in 't jaar 1523. door geld tot den stoel quam, (d) vielen die groote verwerringen in *Italie*, en de in-neeminge en plonderinge der Stad *Rome*, voor, nadien deeze *Paus*, teegen zyn gegeeve trouw en beloften, den *Keyser Karel de V.* verliet, en de *Fransche* en *Venetianen* toeviel, waar voor hy ook, tot loon, zich eenige maanden in zyn Slot moest beleegeren, en eindelyk, in 't jaar 1527. gevangen na *Boulonje* voeren laten, gelyk wy op een andere plaats noch zien zullen. (d) *Verders* moet hy een doortrapt, arglistig, en ontrouw gemoed gehad hebben, gelyk men niet alleen uit de voorgemelde handelingen met den *Keyser* ziet, maar ook, uit de listige verwerringen, die hy gestaadig in *Duitland* stookte, op dat 'er doch geen algemeen vry *Concilie* gehouden zoude werden. Want hy paaide daar de *Stenden*, die 't meeste daar op drongen, van de eene dag tot den anderen met zoete woorden, ondertusschen ondermynde hy alles heymelyk zoodaanig, dat het ten laatste op een enkele niet uitliep. (e) Waar van hem de *Roomsgesinde* te vergeefs trachten te ontschuldigen. (f) Die nu meer van zyne handelingen begeert te weten, kan maar wederom *Luther* naslaan, [en zien] hoe hy dikwils met grooten nadruk deszelfs listige streeken beschreeven heeft. (g)

Klemens
de VII.

Paulus de
III.

15. *Paulus de III.* die na deezen *Paus* in 't jaar 1534. volgde, heeft niet min veele merktekenen van de *Paapsche* staatkunde achtergelaten. In 't algemeen was hy een bitter vyand van de *Protestanten*, en hy zocht ze door den *Keyser*, en op alle bedenkelijke middelen, uit te roeijen. Ja hy hadde in den aanvang zynere *Regeeringe* liever alle de *Kerkelyke* goederen daar aan gewaagt, en aan de *Keyzer* gegeeve, waarom hy ook de *Switzers* teegen hen ophitste. Maar, als de *Keyzer* nu al te groote voortgangen scheen te doen, trok hy zich te rugge, en hy hadde hem liever in 't onderspit gezien. *Zomwylen* stelde hy zich aan, als of hy het *Roomsche Hof*, ja de gantche *Geestelykheyd* op eenmaal wilde hervormen en vroom maaken. Ja hy ving ook, in schyn, het *Concilie* eerst te *Mantua*, en daar na te *Trente*, aan; doch voedde hy die geene, welke op iets goeds van hem hoopten, maar met ydele wind, en wat diergelyke handelingen meer waren, die men elders wydloopig beschreven vind. (h) Hoe hy voor de rest zyn leven in 't byzonder op eene aanstoetelyke wyze gevoert heeft, zulks werd van oprechte *Schryvers* geenzins ver-

(y) Onuphris l. c. p. 581. Append. Platinae. p. 344. (z) Mich. Beutherus Lib. I. Comm. p. 16. (a) Bartus Parmensis ap. Joh. Wolff. Tom. II. Lect. Memor. p. 191. (b) Vid. Tom. I. Altenb. p. 781. Tom. V. p. 220. & Tom. VI. p. 1077. (c) Beutherus l. c. (d) P. Jov. Lib. XXXII. p. 524. Onuphr. l. c. Balæus Cent. VIII. App. Plat. p. 320. (e) Sleidan. Lib. VIII. fin. Petrus Suavis S. P. Veneus Hist. Conc. Trid. L. I. Seckendorf. L. III. Comm. p. 73. (f) Palavicin. L. III. c. 16. adv. Suavem. (g) Vid. Tom. V. Alt. p. 537. 546. To. VI. p. 1094. To. IIX. p. 11. (h) Pet. Suav. L. I. p. 78. seqq. Seckend. L. III. p. 91. seqq. Heidegg. Hist. Pap. Par. VI. n. 165. seqq.

verfweegen. (i) Hy heeft niettemin 15. jaaren lang op den Roomfchen stoel gezeeren, en is eerst in 't jaar 1549. overleeden. De volgende *Julius de III.* was niet veel beeter, niet teegenstaande hy ook het afgebrooke *Concilie* weeder hervatte, en eenige hoop tot beeteringe liet blyken. (k) Anders weet men zyne onkuisheid, *Sodomiterye*, zuipen, speelen, en andere gruwel-daaden, niet genoeg te beschryven, welke hy genoegzaam openlyk zoude beleeden en geroemt, ja ook zyn leeven daar door verkort hebben. (l) Waar door hy ook in 't 5de jaar zynere Regeeringe is gestorven, en heeft tot navolger in zyn stoel, zoo wel als van zyn leeven, gehad, *Marcell de II.* Doch deeze *Paus* heeft noch geen volle maand gezeeten, waarom men ook weinig van hem weet te zeggen, als alleen, dat hy zich heel wel geneegen tot eenige hervorming getoont zoude hebben. (m) *Paulus de IV.* was by zyn eige volk zelfs in haat, eensdeels om zyn pragt en verspilling, anderdeels om zyn wreedheid, welke hy, om zyn slaat te houden, door de *Inquisitie*, oeffende: Waar door het zelve hem ook na zyn dood zeer smaadelyk handelde, en de gevangenis der *Inquisitie* verbrandde, zyn beeltenis het hoofd afloeg en in den *Tyber* wierp, ja zyn lyk zelfs wierd maar ter naauwer nood van het woedende volk zelfs verschoont. (n)

Julius de III.

Marcell. de II.

Paulus de IV.

16. Hier na konden de *Kardinaalen* omtrent de verkiezinge van eenen nieuwen *Paus* in 16 weken lang niet over een komen, tot dat eindelyk *Pius de IV.* op den stoel geraakte, die dan het 10 jaaren lang achter de bank geleegene *Concilie van Trente* weeder voor de hand nam, en ten laafsten in 't jaar 1563. ten einde bragt: by welke gelegentheid hy de Heeren Vaders in 't *Consistorie* openlyk daar voor bedankte, dat ze het *Pausselyke* gezag in haare besluiten zoo wel hadden in acht genoomen, en zoo zacht afgehandelt, dat hy ook zelfs, in dien hy zich en de zyne hadde moeten reformeeren, veel scherper daar in zoude geweest zyn (o) In zyne heerschappye was hy verders zeer *tyrannyk*, eigenzinnig, hoogmoedig, en gansch onverdraagelyk; in zyn byzonder leeven, ten uittersten wellustig en zoo vuil, dat hy zich zelfs, door zyn eige onkuisheid, heeft om 't leeven gebragt. (p) Nu roemt men wel veel van den volgende *Pius de V.* hy heeft zich ook in der daad veel te doen gemaakt, doch aan iets dat recht is, dacht niemand. Zyne goede werken nu wierden geheeren, dat hy een nieuw *Missaal* of *Mis-boek*, en het *Breviarium Romanum*, benevens de *Roomfche Catechismus*, liet uitgaan en instellen, zekere *agnus Dei* van wasch voor de soldaaten wydde, veel bouwde, en diergelyke beuzelingen meer aanrechtte. De openbaare hoerhuizen binnen *Rome* schafte hy in 't eerst wel af, maar hy liet ze terstond, op het verzoek van den Raad, weeder toe. Daar en teegen was hy een grouwzaam vervolger der geener, die hy *Ketters* noemde. Hy maakte de bloedige besluiten des *Trentfchen Synodus* werkftellig, en verhinderde, na zyn vermoogen, *Elizabeth*, Koninginne van *Engeland*, in de zuivering haares Ryks van 't *Pausdom*; ook zocht hy den Keyzer *Maximiliaan* van 't verleenen der vryheid des gewetens af te schrikken, en hy liet zelfs veele lieden als *Ketters* wreedelyk ter dood brengen. (q) Ziet zoo verre reikt den lof dezes *Impii Pii*, dat is, godloozen godvruchtigen, welken doch zyne pluimstrykers ten heemel toe verheffen. (r)

Pius de IV.

Pius de V.

Gregorius de XIII.

17. De hier op volgende *Paus*, *Gregorius de XIII.* is wel voornaamelyk door den *Almanaks-twist* bekend, welken hy, zonder eenige noodzaakelyk-

(i) Sleid. L. XXI. ex Bernhard. Ochino. Balæus Cent. IIX. p. 653. Thuan. L. I. p. 41. (k) Sleid. L. XXII. & XXIII. (l) Pet. Paul. Verg. Pet. Suav. Thuan. L. XV. Balæus l. c. Sleidan. L. XXI. Panvin. p. 350. & Papir. Masson. in Vita. (m) P. Suav. L. V. p. 537. (n) Thuan. L. XXIII. P. Suav. l. c. (o) Thuan. L. XXXVI. (p) Idem Onuphr. p. 340. Pet. Suav. L. VIII. p. 921. (q) Thuan. L. XXXIX. & LI. Onuphr. p. 637. Conf. Heidegg. l. c. P. VII. p. 190. (r) Turfelin. L. X. Hist. p. 487. Spondanus l. c. p. 56. Laur. Surius. Comm. Hist. Bzovius Annal. &c.

lykheid met de Protestanten aanving, gelyk als wy hier onder breeder zullen zien. Hy heeft zich anders met vlyt bemoeit, om het Ryk der Geestelykheid door allerhande middelen te bevestigen, en de vermeinde Godsdienst ook door scholen voort te planten. Onder anderen heeft hy het *Decretum Gratiani* [het Besluit van Gratianus] laten verbeeteren, en verboden, by de Kerkelyke Regts-wet (*Jus Canonicum*) voort-aan iets meer by te voegen, of eenige uitleggingen (*glossen*) daar aan te hangen; veele prachtige gebouwen heeft hy opgeregt, en wel voornaamelyk voor de Jesuiten, die hy ook in andere zaaken zeer heeft begunstigt. Daar en teegen heeft hy zich teegen de andere Partyen zoo uittermaaten vyandlyk getoont, dat hy ook over de Paryssche bloed-bruifloft een openbaar Dank- en Vreugde-Feeft heeft uitgeschreeven, (s) en aan alle die geene vollen aflat belooft, welke de afgevallene Neederlanders hielpen uitroeijen. (t) Insgelyks heeft *Sixtus de V.* die na hem in 't jaar 1585. op den Roomschen stoel quam, onbeschryffelyke kosten aan 't bouwen geleit, en daar door het arme volk zoo uitgeput, dat het straks na zyn dood zyn Beeld om verre heeft geworpen. Niettemin heeft hy booven dit alles noch over de 10 Millioenen in gereed geld nagelaaten, en echter de zyne noch genoegzaam verrykt. (u) Dit niet teegenstaande heeft hy by zyne geleerde pluimstrykers eenen grooten lof verdient, onder anderen ook daar meede, dat hy de Vaticaanfche Bibliotheek in een goede staat heeft laten brengen, schoon het alles van het zuire zweet zyner onderdaanen was genoomen. Op de Ketters was hy ook zeer gebeeten, en hy zoude de Koninginne *Elizabeth* ook heel gaerne t' eenemaal te gronde hebben willen brengen, zelfs deed hy ook haar Ryk in den Ban. Men schryft ook van hem, dat hy den Moordenaar van *Hendrik de III.* Koning van Vrankryk, voor een Heilig verklaart, en die moord opentlyk door een Reedenvoering zoude gepreezen hebben; welke Koning hy ook te vooren beneevens den Prins van Condé, in de Ban hadde gedaan, en wat diergelyke merken van zyn ondeugd meer zyn. (x) De volgende 3 Pauzen deezer Eeuwe, als *Urbanus de VII.* *Gregorius de XIV.* en *Innocentius de IX.* hebben maar een zeer korten tyd geregeert, en heel weinig, dat dankens- of gedenkens-waardig is; uitgeregt, behalven dat de middelste, door het oprokkenen der Spanjaarden, Koning *Hendrik de IV.* in Vrankryk heel veel moeite brouwde, alhoewel met zyne overgrootte onkosten, en slecht gevolg, alzo de Raad van Parys zyn bulle door beuls handen liet verbranden. (y) De laatste heeft de Paußelyke kasse weêr een weinig gevult, alhoewel hy maar 2 maanden heeft geheerscht. (z) En is het alzo zeeke; dat 'er ten allen tyden onder de Geestelykheid de allergrouwzaamste staats-streken, en andere aanstootelykheeden zyn gebruikt geworden, en dat de menschen, daar onder behoorende, zich alleen onder die Kap hebben verborgen, doch ondertusschen in haar binnenste de allerondeugtenste boeven onder de Zon zyn geweest.

Sixtus
de V.

Gregorius
de XIV.
Innocen-
tius de IX.

(s) Thuan. L. LIII. (t) Idem & Chytræus aliiq. (u) Thuan. L. C. & CII. (x) Idem & Hotomann. in Fulmine Bruto. Barclaus de Potest. Pap. cap. 13. (y) Thuan. L. C. Beyerling, Chronogr. p. 192. Heidegg. l. c. n. 204. (z) Thuan. L. CII.

HET II. HOOFDSTUK.

Van de Oorloogen, die'er, zoo wel ter oorzaak van den Godsdienst, als andere gedenkenswaardige oorzaken, in de zestiende Eeuwe zyn voorgevallen.

I. **N**A deeze korte schets en betrachtinge der voornaamste perzoonen deezer Eeuwe, zal het nu verder, by deezen uiterlyken toestand van zaaken, niet ondienstig zyn, dat we haare handelingen, voor zoo veel die den staat der Kerke betreffen, eens wat naauwkeuriger gaan doorzien. En, door dien deeze doorgaans weder in Oorlogs- en Vreedens-tyden verdeelt werden, en dat de eerste zeer lang in deeze Eeuwe geduurt hebben: zoo zullen zy ons ook alhier tot de voornaamste stoffe onzer geheele Historie verstreken; niet verder echter, als, voor zoo veel door dezelve eenige aanmerkenswaardige veranderinge ontrent de Kerkelyke zaaken is voorgevallen. Het is wel waar, wanneer men de belydenissen, zoo wel van veele aanzienelyke mannen, als den uitgedrukten wille des Heeren in 't Nieuwe Verbond, aanschouwt, dat men als dan, ten eersten aanzien, zoude moeten meenen, dat'er, ten minsten altyd by die geene, welke zich zelfs *Evangelische* laten noemen, dat is, zoodaanige, die het oprechte Verbond des vreedes met God en de menschen hebben aangenoomen, van geen oorlog of bloedvergieten altoos behoorde gedacht te werden. Nademaal *Luther* zelfs ook in 't eerste daar over, uit *Matth. V.* vers 3. schreef: *De Christenen als Christenen hadden een gansch ander beroep, als om te oorloogen.* En ook: *Teegen de Turken te vechten was even zoo veel als zich teegen God te stellen, die ons, om onze zonden wille, bezocht.* Om welke reede hy ook van de Roomsgezinde veel hadde moeten lyden. Dit nu zyn voorrige zeggen heeft hy daar na wel eenigzins weder bepaald, doch hy bleef echter noch al by de woorden Christi, (a) en bekende gaerne, *dat'er in 't geheele Evangelium geen bevel noch raad altoos tot oorlog te vinden was.* (b) Gelyk hy ook, in een zeer schoonen brief, aan de twee, toenmaals oneenige, Vorsten, *Jan Frédrik* en *Mauritz*, uit *Matth. V.* vers 9. en andere, uitsteekende vaste gronden wel voortreffelyk ter needer stelde. (c) By welke gelegenheid een van zyne Leerlingen, van hem, en zyne practyke daar ontrent, aldus schryft: „*Tot kryg of oneenigheid heeft deezen, man nooit geraaden; het welke Ph. Melancton en veel andere braave mannen, insgelyks ook van hem getuigen.... Hy ried altyd volgens zyne zinspreuke: Dat men, zich moest stil houden, en den vreedé over al najaagen.* (d)

2. Doch, of hem schoon veele andere hier in overvloedig hebben toegestemt, zoo is het nochtans te verwonderen, hoe deeze klare zaak daarna zoo zeer is verdonkert, en, door het vernuft reegelrecht teegen Christus uitgedrukte woorden, is verworpen, en van de zoo genaamde *Evangelische* zoo gansch slegt naagekoomen geworden. Men ziet wel uit *Luthers* brieven, dat *Melancton* zelfs ook in 't begin van gevoelen is geweest, dat men geene oorloogen altoos onder de Christenen konde of moest toelaaten. (e) Doch deeze stelling heeft hy daar na, beneevens veele andere diergelyke dingen, weder verandert. En *Erasmus* heeft al in 't jaar 1517. een zeer aardig Tractaatje van den oorlog geschreeven, daar in hy onder

II. Deel.

C

ande-

Jaar MD.
tot MDG.Grond des
Oorlogs in
't alge-
meen.Volgens
Luthers
gevoelen.

En andere.

Melanctons
gevoelen
hier over.Dat van
Erasmus,

(a) Tom. IV. Altenb. p. 124. (b) Epist. ap. Seckend. L. I. p. 177. (c) Tom. V. Altenb. p. 42. (d) Jo. Mattheius vom leben Lutheri XIII. pred. p. 171. (e) L. I. Luth. ep. 234.

Jaar M.D.
tot M.D.C.

anderen klaagt, dat de Godgeleerde zelfs tot kryg en bloedstorten heel veel oorzaak geeven. Waar door den oorlog dan ook zoo zeer gemeen is geworden, dat zich de schynheilige noch wel daar over kunnen verwonderen, wanneer ze iemand aantreffen, die een mishaazen heeft in den oorlog. Ja dat het nu eenē goddeloosheid en ketterye is geworden, deeze allergodloosste en te gelyk beklaagenswaardigste zaak, maar eenigzins te mispryzen: (gelyk als zulks nochtans daar na wel teegen de Mennisten of Weederdoopers van alle gezintheeden geschied is.) Waar op hy, met veele onweederleggelyke gronden, in 18 Hoofdstukken het teegendeel beweert, en alle de teegenwerpingen, van de noodzaakelyke verdediginge des Godsdienfts, en diergelyke, heel trefelyk en bondig weederlegt. Gelyk ook daar na Sebastiaan Frank heeft gedaan, in een byzonder boekje, wiens tytel is. *Kryg-boekje der vrede: Of, een Oorlog des vreedes, om teegen alle ververringen, oproeren, en onzinnigheid te sryden, met vast-gegronde bewysreedenen der H. Schrift en Vernuft weederlegt, tot Frankfort aan de Mayn 1550. in 8.* Hier toe behoort ook het zeggen van dien voortreffelyken Michiel Hospitaal, Cancelier van Vrankryk, in deeze Eeuwe ook aldus spreekende: *Het beste middel teegen alle zoodaanige onheilen zoude wel zyn, wanneer een ieder in zich zelfs ging, en met zyn eige stand te vrede bleef; wanneer de groote Heeren geene vreemde Heerschappye begeerden, noch ook uit eergierigheid zich in alle zulke onrusten inwikkelden. e. z. v. (f)* Ook zoude die beroemde Krygs-Overste van dien tyd, *Joris van Fronsberg*, zelfs deeze reedenen teegen het voeren van den oorlog hebben bygebracht, buiten alle rwyffel uit eigene ondervindinge. Als, voor eerst: *Door dien het elendige en t' eenemaal onschuldige gemeene volk zoo zeer daar door verdorven wierd. En ten tweeden: Om dat de soldaaten altyd trots, ontembaar, en godloos waaren. (g)* Diergelyke bekentenissen zoude men wel meer van die zelve tyden kunnen vinden, waar van 'er alhier maar eenige weinige werden aangeroert, om van alle de zoodaanige geschiedenissen een recht Christelyke bevattinge te hebben.

Seb. Frank.

Mich. Hospitaal.

En Fronsberg.

Oorloogen onder de Christenen.

3. Want het verhaal zal ons in 't vervolg van zelfs genoegzaam toonen, hoe schaadelyk en ten uittersten verderffelyk het geweest is, wanneer men over al de zoo lieffelyke wille des waarachtigen Vrede-Vorfts Jesu Christi heeft achter de bank geworpen, en in wraakgierigheid, wreedheid, bloedvergieten, rooven en moorden, de slimste Barbaaren, ja den Vyand van alle liefde en ruste zelfs, is gelyk geworden. Doch wy zullen nu al haast heel klaar kunnen zien, dat de aangeroerde klachte van *Erasmus*, wegens den oorsprong van alle zoodaanige onchristelyke gevoelens ook al na zynen tyd in veele Godgeleerde is waar geweest, of schoon aan eenige, zelfs ook volgens de natuur, de grouwzaamheid der zelve heeft mishaaft en een afgryzen in hen verwekt. Ten weinigsten heeft die man dat zelve als lasterens-waardig begreepen, 't geene reeds al voor langen tyd in zwang moet geweest zyn, die daar van aldus schryft: „My dunkt, in myne eenvoudigheid, daar kan God de Heere geen verdrietiger „geraas in zyne ooren klinken, als het Te Deum Laudamus, dat men in de Kerken, en daar na in die zelve Tempelen, speelt en zingt, waar in men noch kort „te vooren de vuur koogels (of Bomben) heeft geworpen: en de H. Propheeten, „Apostelen en Martelaaren beneevens God den Heere aanspreekt, dat ze zich zullen verheugen, om dat eenige 1000 gedoopte Christenen door andere Christenen, „in een grouwzaame raazernye en verwoedheid ter needergehouwen en doodgeschooten, en gelyke geloofs-genooten verslaagen zyn. (h) En evenwel werd het

(f) Ap. Thuan. L. XXVII. p. 548. (g) Ap. Martin. Cruf. XI. Anna. P. III. p. 605. (h) Jac. Andreæ im 100 jaehrigen bedenken van einem Obadia ausgegeben. p. 97.

het doorgaans voor de hoogste eere gereekent, als iemand maar veel menschen-bloed heeft vergooten, en daar door tot een Ridder of Held is geworden, met die geene, voor welke God, by *Ezechiël Cap. XXXII.* zulk een schoon graffchrift gemaakt heeft. Gelyk als men ook toen ter tyd den gemelden Krygs-Oversten *Fronszberger* om die reede den *Menschen-vreeter* noemde, die meede tot zyne zin-spreuke deeze woorden had uitgekooren: *Hoe meer vyanden, hoe beeter geluk.* (i) Wat nu diergelyke menschen-vreeters ook voor ellenden toenmaals na malkanderen al hebben aangericht, zulks zal men nu gaan zien, wanneer wy eerst den Boeren-kryg een weinig zullen aangeroert hebben, daar in dan beiderzyds heel veel aanmerkens-waardigs voorkomt.

Jaar MD.
to: MDC.

4. Het is dan met deezen Boeren-kryg allengskens alzo toegegaan. Al in het jaar 1502 wierd het land-volk ontrent Spiers, teegen hunne Heeren en de Paapen zeer oproerig, en zulks wel, (t welk zonderling is) na 't voorbeeld der Switzers, zoo als voorheen eenige ook al aangemerkt hebben. (k) Om welke reede zy zich ook *Bundschuch* (d. i. Half-Itteevens) noemden. Doch het gelukte hen niet zoo wel als de Switzers, die noch eenig recht daar toe hadden, maar deeze in teegendeel wierden in 't korte t'eenemaal verstrooit, en aan den lyve gestraft. Tot haar *Woord* hadden zy onder zich deeze woorden genoomen; wanneer de eene vraagde: *Wat is dit voor een weezen?* Zoo antwoordde de ander: *Wy moogen om de Paapen niet gencezen.* Hier uit kan men wel zien, wat het verdriet deezer arme lieden geweest is: Gelyk als zy zich ook verbonden hebben gehad, na 't bygelooove dier tyden, daagelyks 5 maal het Vader onze, en den groet des Engels, (*Ave Maria*) te bidden, en zulks wel, om een goeden uitslag hunner zaaken daar door van God te erlangen. Haar voorneemen was, om zich van de verdrukkingen der Edellieden, en de tienden der Paapen, te ontslaan, en als dan alles vry en gemeen te hebben. (l) Verders is 'er, behalven de Erfurtze en Keulze opstand teegens den Raad, byzonder in 't Wirtenbergse Land, een groote onrust geweest in 't jaar 1514. en dat, van weegen de ongewoone groote schattingen en lasten, als ook, om dat de maat en 't gewigt verkleint was. De eerste aanvanger hier van was eenen *Koenraad*, of de arme *Kuntz* of *Koert* genaamt, die van zyn eige naam zoude gezegd hebben: *Ik ben niet Koenraad, maar gecn-raad, arme Koenraad heet ik, ben ik, en blyfik.* (m) Dit maakte nu een groot oproer, zoo dat de Hartog *Ulrik* zelfs moest vluchten. Doch, doordien het arme volk, noch van de Heeren, noch van de Paapen, geene verlichtinge altoos kon verkrygen, maar dat men her zelve daagelyks al wreeder en wreeder handelde, zoo volgde kort daar op, in 't jaar 1524, door gansch *Duitsland* die grouwzaame verwerringe, waar door zulk eene ontelbaare meenigte van menschen om 't leeven quamen.

Boeren
kryg in 't
Duitsche
Ryk.

En afzon-
derlyk in
Schwabem.

5. Een weinig te vooren was 'er een bloedigen Oorlog in Vriesland ontstaan, die byna van 't begin deezer Eeuwe van den Keyzer *Maximiliaan*, tot aan zyn dood toe, teegen *Karel*, Hartog van Gelder, door *Albert*, Hartog van Saxen, wierd gevoert, en wel, zoo als de Schryvers en omstandigheeden getuigen, met groot onrecht. (n) Tot dat eindelyk den Hartog *Joris* van Saxen, Vriesland aan het huis van Oostenryk overgaf, en zyn recht aan *Karel*, de jonge Koning van Spanje, afstond, waar van in een byzonder Tractaat breeder is gehandelt. (n) Of nu wel deeze Heeren voor

Vriessen
Oorlog,

C 2

God

(i) Cruf. l. c. P. Jov. L. VI. Elog. p. 284. (k) Joh. Carion. Chron. p. 929. Spondan. Aucl. Chronol. p. 41. (l) Paralipomena ad Conrad. Urspergensem. Additamenta ad Joh. Naucler. G. Fabricius. L. VII. Orig. Saxon. p. 844. (m) Crufius l. c. p. 550. Chytraus Sax. L. VII. p. 189. Jo. Lingurius ap. Pittorium To. II. Rer. Germ. (n) Ita Isac. Pontan. Lib. VIII. Hist. Geld. ad Ann. 1473. (n) Id. L. XI. Ubbo Emm. L. XXXVII. & XLVIII. Rer. Friis. Pontus Heuterus L. V. Rer. Burgund. c. 7.

Jaar MD
tot MDC.

En Hildes-
heimfchen
Kryg.

Wirten-
bergzen
Kryg.

Handelin-
gen van de
Heer van
Sikkingen.

God en de Weereld eeven zoo weinig recht hadden, de waapenen in ongerechtigheid op te neemen, als de oproerige boeren, zoo wierd doch alles ontrent de eerste goed geheeten, en als helden-daaden geroemt. Eeven alzoovingen de twee Biffchoppen, van Hildesheim en Minden, in 't jaar 1519 een Oorlog teegen malkanderen aan, en leeverden elkanderen flag, op den 18 Juny, alleen, om dat de Biffchop van Minden de vyanden van den Biffchop van Hildesheim zoude beschermt hebben; zoo zeer, dat de vyandlykheeden, van rooven, moorden, blaaken, en branden, teegens malkanderen, wel 5 geheele jaaren duurden, tot dat ze zich eindelyk ter nauwer nood tot ruste lieten brengen. (n) Hier kraaide ook geen haan na, en Vader *Paus* verheugde zich misschien, dat zyne zoonen zich zoo dapper hielden. Het was ook maar een eigenzinnige wraakgierigheid, als Hartog *Ulrik* van Wirtenberg de Ryks-stad Reutlingen overviel en met het zwaard innam, enkel en alleen, om dat de burgers een van zyne dienaars hadden omgebracht. Om welke reede hy ook in den ban gedaan, en van zyn land berooft wierd, tot dat hem eindelyk *Filip*, Land-Graaf van Hessen, weer daar in hielp, gelyk wy by den Smalkaldifchen oorlog hier na noch zien zullen. (o) Wat verders ontrent de moord des Hartogs, aan den broeder van *Ulrik van Hutten* gepleegd, uit des laatsten Scheld-reede, aan te merken stond, en hoe hy de huisvrouwe des vermoorden, die hy op geen andere wyze machtig konde werden, tot zich heeft genoomen, zulks alles kan men by andere gelegenheid uitvoeriglyk aangeteekent vinden.

6. Het was ook al immers zoo arg, als den oproer der boeren, wanneer Keyzer *Karels* geheime Raad en Veld-Marschalk, de Heer *Frans van Sikkingen*, met een los gemoed, en op een slecht voorwendzel, (naamelyk, om dat *Richard*, Keur-Vorst van Trier, aan twee burgers belette eenig los-geld te betaalen) de Stad Trier aantaste, een Klooster, daar dicht by geleegeen, ter needer wierp, het land verwoeste, en, zoo als iemand daar van schryft, rondsom den Rhyn en Moezel raasde en zworf, en ook aldus weeder na huis trok. Want, doordien dit geen boer, maar een Edelman, en Groorten-Hans gedaan had, en wel op heimelyk aanstooten van Keyzer *Karel de V.* zelfs, (die op den Keur-Vorst, alzoohy hem zyn stem geweigert hadde, heel niet wel te vrede was,) zoo quam hy 'er wel ongestraft af. Ondertuffchen had deezen Heer daar na de naam noch al van Euangelifch, en hadde *Martin. Bucer* lang by zich; hy gaf ook voor, een groote geneegentheid jegens *Luther* te hebben, als ook, hoe hy de Paapen en Vorsten temmen, en onderdrukken wilde. Onder dit woorwendzel blaakte en brandde hy, in 't jaar 1523 in 't Triersche gebied, tot dat de Palts-Graaf *Lodewyk*, Land-Graaf *Philips*, en die van Trier, hem in zyn Kasteel, Landstal, waar op hy zich geretireert hadde, beleegerden; in welk beleg hy ook door een balk gequetst wierd, daar hy binnen weinige daagen af quam te sterven. (p) De verstandigste nu hielden deezen oorlog voor een openbaaren en gevaarlyken oproer, (q) en *Luther* zelfs ried hem daar van af, doordien zulke oorloogen God geenzins behaagden, niet teegenstaande dezelve wel een goed oogmerk scheen te hebben, (r) maar alles was aan hem te vergeefs. Want andere zoo genaamde Euangelifche hebben hem als een onvergelykelyken Held gepreezen, die de gerechtigheid, godsdienst, en goede oefeningen t' eenemaal is toegedaan geweest, (s) het geene zeker in

(n) Vid. Hist. Georgii. Sax. Ducis, Giesæ 1697. edita, & præterea Justin. Goblerus ap. Schard. To. II. Rer. Germ. p. 949. Chytræus L. VIII. toto. (o) Id. L. VI. & XIII. Sleidan. L. IX. Crusius L. X. c. 8. & XI. c. 9. Hubert. Tom. Leod. L. V. Vitæ Frid. & alij ap. Schard. l. c. p. 875. 908. (p) Sleidan. L. III. p. 78. Chytræus L. X. p. 258. Crusius L. X. c. 12. Hub. Thom. Leodius ap. Freher. Tom. III. Scr. Germ. p. 252. (q) Chytr. l. c. (r) Epist. ad Cronberg. Tom. VI. p. 363. (s) Auctor Paralipom. Urspergensis p. 482. Chytr. l. c.

in hem eene groote inbeeldinge van zich zelfs heeft verwekt, zoo dat 'er daar na geene reedenen meer by hem hebben kunnen helpen. Ondertusfchen vindt men, dat over deeze onrust ook groote klachten, alzoowel als over den boeren-kryg, overvloedig zyn geschiedt. En wie weet, of deezen oorlog niet tot een voorbeeld en aanprikkeling van de boeren-kryg heeft gedient, en dat het blinde volk de Groote hier in heeft willen navolgen? Nadien te vooren, door 't rooven en moorden der zoogenaamde *Hegge-Ridders*, of *Edellieden*, in Duitland alles t' eenemaal over hoop was geraakt.

Jaar MD
tot MDC.Hegge-
Ridders.Oproer in
Swaben.

7. Want kort daar op, in 't volgende jaar, begonden de boeren in Schwaben, in het Graaffschap *Luffen*, teegens hunne Heeren, om de groote fchattingen, op te staan; by welke zich wel haast de nabuurige voegden, die door de Ryks-Raad wel eenigzins gestilt wierden, maar dit vuur konde doch, alzoowel men de lasten niet afschafte, niet wel t' eenemaal gebluft worden. (t) Hier quam noch al by, dat in dit zelve jaar een Abt, by *Ulm*, van een boer, op deszelfs dood, na de schandelyke gewoonte van dien tyd, een stuk vee, en van andere zelfs 2 paarden, weg genomen hadde. (u) En kort van te vooren hadden zich in 't landschap *Turgouw*, in *Schwaben*, ook veele 1000 Landlieden verzaamelt, die een gevange Predikant, die hun den Abt van *Reichenau*, in 't gebied van *Kostnitz*, ontnoomen hadde, wilden los maaken. (x) Welken oproer dan allengskens, in deeze en de volgende jaaren, in Schwaben, na den *Donauw* heen, wyd en breed heeft toegenoomen, byzonder na dat *Thomas Muntzer* uit *Saxen* was gevloeden, en na *Nurenberg*, en van daar eindelijk in Schwaben, quam, en met hen van de Euangelische vryheid veel hadde gesproken. (y) Onderwylen had de Bisschop van *Augsburg*, met zyne misnoegde onderdaanen, in de Lente des jaars 1525 een verdrag gemaakt, en beloofde de lasten te verminderen. Welk verdrag *Luther* in der haast drukken liet, op dat daar door die van *Thuringen* ook tot stilte mochten gebragt werden. Doch de voorneemens van deeze, en de andere Rebelen, misprees hy in den uittersten graad, „zynde geweldig t' onvreede „over het misbruik der Euangelische vryheid, en dat zommige menschen „het arme onweetende volk zoo verre vervoerden, dat ze daar door aan „'t Euangelium een quaaden naam maakten. Nochtans bekende hy, dat 'er van de boeren noch al goede hoope was, om dat ze zich op de Schrift beriepen: *Maar de blinde en onzinnige Vorsten en Geestelyke*, gelyk hy ze noemt, *woedden niet alleen teegen het Euangelium, maar ook in haare heerschappye. Wy behoeven*, spreekt hy wyders, *niemand ter weereld voor dit onheil te danken, dan u, Vorsten en Heeren, en wel voornaamelyk, de Paapen en Munnikken, gy, die noch op den huidigen dag verstokt zynde, niet af laet van te tieren en te raazen teegen het H. Euangelium..... Gy die daar en booven in de weereldlyke heerschappye niets anders doet als uitmergelen en schatten, om uwen hoogmoed en pragt in stant te houden, tot dat de arme gemeene man het zelve niet langer kan noch wil verdraagen..... Dit moet gy weeten, lieve Heeren, dat God de zaaken nu zoodaanig schikt, dat men uwe raazernye noch kan, noch wil, noch behoeft langer te verdraagen..... Doen het de boeren niet, zoo moeten 't andere doen. En, of gy ze alle al versloegt, zoo en blyven ze doch niet verstaagen, God zal 'er wel weeder andere doen opstaan. e z. v.* Waar meede de Historieschryvers in dit stuk ten vollen overeenstemmen. (z)

Deszelfs
oorzaaken.Tyrannye
der Weer-
eldlyke en
Geestelyke
Overig-
heeden.

8. Noch met veel meer andere woorden verklaarde *Luther* in dien tyd, hoe de Overigheid de meeste schuld in deezen onrust wel hadde: het wel-

(t) Sleidan. L. IV. p. 42. (u) Crusius L. X. p. 583. (x) Relatio ap Seckendorf. L. II. p. 5. (y) To. III. Altenb. p. 132. (z) Ermahnung zum friden auff die 12 art. dr baurfchafft in Schwaben. ib. p. 106. Conf. H. Thomas Leodius l. c.

Jaar MD.
tot MDC.Erfortze
oproer.

Keulze.

Geest-
lykheid is
de oorzaak
des op-
roers.

ke hy ook reeds te vooren, in 't jaar 1512, al nadenkelyk hadde voor-
zegt, in een brief aan *Wenceslaus Link*; *Het quam hem voor*, zeyde hy, *als*
of geheel Duitsland in bloed zwom. (a) Waar in ook byna alle andere Schry-
vers over een koomen, nademaal men ontrent deezen zelve tyd van
zoo uittermaaten veele oproerige beweegingen van alle kanten hoorde,
dewyle, gelyk als hier onder noch zal aangetoont worden, toen de
schattingen eerst meestendeels bedagt en ingevoerd zyn geworden. Al-
zoo hebben die van Erfurt, in 't jaar 1509 van den Raad, wegens hun-
nen ontfang en uitgaave, reekening gevordert, en 6 jaaren lang daarom
over hoop geleege. (b) Tot Spiers geschiedde in 't jaar 1512 iets dierge-
lyks. (c) Als ook tot Keulen Anno 1513, alwaar veele uit den Raad, om
haare booze handelingen, wierden ter dood gebragt. (d) En verders, in
't zelve jaar, tot Worms, gelyk meede tot Bronswyk. (e) Ja in den Haa-
ge in Holland, hebben de wyven in 't jaar 1524 een volkoomen oproer
aangevangen, om dat zy door de tollén zoo zeer belast wierden. (f) En
dit waaren de vruchten, die, zoo wel de Overigheid als Geestelykheid, van
haare tyrannye, achteloosheid, hoogmoed, en brood-dronkenheid inzaa-
melden. Nadien de Paapen byzonder het arme volk zonder eenige tugt of
onderrichtinge lieten heene loopen, met niemand het trouwhertig meen-
den, daar en booven hen hunnen zuuren zweet roofden, en van hunne
aalmoesen maar zoopen en brasten. „En iemand zeide zeer wel, by het
„verhaal deezer geschiedenissen: Al wat de Heeren door haar schraapen
„en uitmergelen veroorzaaken, dat werpen zy daar na op de Kettens en
„andere..... Daarom is de onverdraagelyke verdrukkinge en wreedheid, of
een boos en godloos leeven, de schuld en eerste oorsprong van alles. (g) Dat
nu de Kerkelyke hier ontrent wel de grootste schuld gehad hebben, is niet
alleen, na *Luthers* getuigenis, daar uit af te neemen, dat zy de Overig-
heid beeter hadden behooren te onderwyzen, en hen, wegens hunne
tyrannye, te vermaanen; maar ook, om dat ze zelfs, by na slimmer als
de Overigheid, de menschen hebben uitgeput. Een voorbeeld hier van is
'er nu reeds al van den verstorvenen boer in Schwaben verhaalt, daar hee-
ne ook de brief van den Rebel te Eppingen in Kruisgouw, Eisenhut, of
Yzer-Roed genaamt, behoort, welke aldus aan de andere schreef: *Lie-*
ve broeders in Christus. Gy weet dat wy zeer hard van onze Heeren en Ampt-man-
nen geplaagt werden, als ook door de Munnikken en Paapen. Doch haare hande-
lingen, die zy gebruikt hebben, zyn ten laatsten aan den dag gekoomen. Hierom ver-
maane ik u ten allerhoogsten dat gy doch met alle uwe broeders wilt opstaan, en u al-
hier na Gosheim toe begeeven. e. z. v. Hier toe behooren ook, na byna ontel-
baare andere klachten, deeze navolgende Veerzen van Eobanus Hessus:

Millia multa inopum, gravibus depressa tributis;

Istorum fictâ religione vides.

Ipsos invenies miserorum sanguine pastos

Plus quam Sicelidum vivere delicias.

Ut jam pura fides, doctrinaque sobria Christi,

In nugas ierint, crasse Epicure, tuas.

De zin hier van is:

De Paapen hadden door haare valsche Godsdienst veel 1000 arme lieden ge-
maakt, en zich van haar zuure zweet dik en vet gevreeten, als rechte Epi-
cureesse Zwynen. (h) Zoo dat het altoos waarachtig blyft: *Dat de booze*
Paapen aan al het onheil, dat in de weereld gebeurt, schuldig zyn. (i)

9. 't Is

(a) L. II. Epist. p. 10. (b) Nic. Basilius addit. ad Naucleri Chron. p. 301. Chytr. L. VI. p. 167.
Huldericus Mutius l. XXX. (c) Basilius l. c. (d) Idem & Chytræus Mutius l. c. (e) Chytræus.
Basel. (f) Paralipom. Ursper. p. 437. (g) Sebast. Frank Kaetzer Chronic. p. 208. (h) Crusius Lib.
XI. p. 588. (i) Lib. III. Heroid. Epist. p. 140. Add. Spanbergers Mansfeldisse Chron. p. 419. Scul-
tet. annal. p. 140. Osiand. Cent. XVI. H. E. L. I. c. 37.

9. 't Is wel niet te loochenen, dat de boeren wel in 't minste geen recht gehad hebben, om zich zelfs, door rooven en moorden, te richten, en het geleedene ongelijk hen in hunne wreed- en wraakgierigheid geenzins ontschuldigt, gelyk hen *Luther* hier van ook zeer nadrukkelyk heeft geschreeven. Ook liep 'er, gelyk het ontrent natuurlyke menschen gaat, een vervaarlyke hovaardye meede onder; te weten, dat de meeste ook eens gaarn de Grootte Heer wilden spelen. Gelyk dan van een boerin by Straatsburg gezegt werd, dat zy zich toenmaals hadde laten verluiden: *Wy dorpluiden hoopen nu ook in 't korte eens op muilen te zullengaan.* (k) Zoo dat derhalven de hoogmoed der boeren zich ook aan alle kanten opdeed, waar door ze ook van de anderen, alleen door sterke dreigementen, gehoorzaamheid vorderden; zoo als men, tot een voorbeeld, uit de volgende brief kan zien: *De algemeene boerschap doet ernstig en onuitsfelbaar hier meede beveelen, dat gy u alle te zaamen vergaaderen, en tot ons hier heen zenden zult, N. een man wel verzien met geweer, om de Goddelyke gerechtigheid te helpen bystaan. En, zoo dat niet geschied, zoo zult gy weten, dat gy uwes lyfs en leevens, met alle uwe goederen, niet zeeker zyt.* (l) En deeze hunne groote vermectelheid hebben zy, daar ze meester waaren, met groote raazernye uitgevoert, als wanneer zy de Kerken geplondert, en zeer slecht gehaavent, ja om de Altaären gesprongen en gedanst hebben. (m) Tot Wynsberg hebben zy, op een Paasdag, den Graave van Helffenstein, en veele andere van den Adel, door de pieken laten loopen, en jammerlyk dood geslaagen, niet teegenstaande de Gravinne, eene onechte dochter van den Keyser *Maximiliaan*, voor haar met haar kleine kind te voet viel, en met veele traanen om het leeven van haar man bad, doch zy moest, door Gods gerichte, dit treurspel aan hem zien. (n) Het slimste van allen was, dat zy den naame Gods hier toe misbruikten, en het Euangelium over al tot een dekmantel gebruikten, dat doch doorgaans recht het teegendeel van de menschen eischt. Daarom noemden zy hunne wapenen *het geweer der Goddelyke gerechtigheid*, en in haar schryven was dit hunnen groot. *Geduld en ootmoedige volstandigheid onzes Zaaligmaakers wenschen wy u in alle zwaarigheden en nooden te voeren.* (o) Van welk geduld en ootmoedigheid Christi die ellendige menschen doch niet het minste kenden, en noch veel minder met 'er daad zelve beweezen. Waarom ook *Luther*, en meer andere vroome mannen, dit grouwelyk misbruik des Euangeliums klaar openleiden en verwierpen, en het zelve teegen de beschuldigingen der Papisten overvloedig beweezen. (p)

10. Maar, op dat den opmerkenden Leezer zelfs recht van hun oogmerk zoude kunnen oordeelen, zoo zal ik nu alhier hunne 12 Artykelen, na deszelfs inhoud, uit *Luther* eens op 't nieuw gaan herhaalen; welke zelfs bekent dat de Edelen en Heeren hier door haar rechte loon gekreegen hebben, door dien zy doch na geene vermaaningen of waarschouwingen altoos hadden willen luisteren. Ten eersten begeeren de boeren *het Euangelium te hooren, en het recht te hebben, om zelfs een Predicant te mogen kiezen*, het welke hy goed keurd, mits dat 'er de eigenbaat niet met onder loopt, als willende den Predicant uit de tienden onderhouden, die haar niet eens toe quaamen. II. *De tienden moesten aan den Pastoor en de arme lieden uitgedeelt werden, en het overige tot 's Lands noodzaakelykheid behouden. e. z. v.* III. *Dat 'er geen Lyf-eigenschap zonde zyn, om dat Christus ons alle heeft vry gemaakt.* Doch belooven zy hier neevens de Overigheid in alle betaamelyke en Christelyke zaaken te zullen gehoorzaamen. De andere 8 Artykelen,

(k) Crusius l. c. p. 285. (l) Ibid. (m) Ibid. (n) Sleidan. l. c. & ex eo, Osiander l. c. p. 105. (o) Crusius l. c. (p) Vid. Luth. l. c. Paralipom. Ursperus p. 484, Frank. l. c. p. 184. Scultet. l. c. p. 239. 241. Osiand. praef. & p. 104. Hottingerus Séc. XVI. H. E. p. 35. seq.

Jaar MD.
tot MDG.
Boosheid
der boe-
ren.

Hunne
hoogher-
tigheid.

Hunne
wreedheid.

Schynhef-
ligheid.

Hunne Ar-
tykelen.

Jaar MD.
tot MDC.

kelen, van de vryheid van't wild, voogelen, viffchen, hout, boffchen, van dienften, tzinzen, verhoogingen, doods-zaaken, e.z.v. laat Luther aan de Rechtsgeleerde over; en wenfcht, dat de boeren den Christelyken naam hadden achter gelaaten, en liever gehandelt, als die gaarne hun menfchelyk en natuurlyk recht begeerden weder te hebben. (q) Doch, eer ik noch van de volgende onrust spreek, moet ik noch indachtig zyn, 't geene van een dieftot Wittenberg werd verhaalt, die ontrent deezen tyd aldaar zoude gehangen werden; en in 't uitvoeren tot geen gebed altoos te brengen was. Als hem nu *M. Agricola* by de galg vraagde, waar hy dan zoo doende dagt heen te vaaren? zoo zoude hy daar op geantwoord hebben: Ik wil in de boeren vaaren, en zulk een geweld en beroerte aanrechten, dat de geheele weereld daar van zal weeten te fpreken. Welke beroerte ook kort daar op volgde; en is dezelve aldus gebeurt. (r)

Swabifz.
Verbond.

Franken-
landze op-
roer.

Muntzers
handelin-
gen.

Zyn natuur
of inborft.

11. In Lente-maand deezès jaars 1525 had den opftand in Schwaberi en Frankenland nu reeds aleen begin genoomen, en, als de boeren *Luthers* vermaning niet opvolgden, zoo fchreef hy teegens haar als teegen oproerige, meinedige, roovers; dieven, en moordenaars zeer fel, vermaande ook alle Over-Heeren hen met vuur en zwaard te vervolgen; het welke, om dat het uit *Luthers* natuurlyke gefteltheid zynen oorsprong fcheen te neemen, veele te rugge ftiet, die van gevoelen waaren, dat deeze maniere van handelen even zoo weinig volgens 't Euangelium was, als die van de boeren zyn kon. Ondertuffchen verzuimden de Hoofden des zoo genoemden *Swabifchen Verbonds* niet, met dat oordeel van *Luther* uit te voeren. Zy verjoegen dan de boeren by Ulm, verbrandden Wynsberg, en ze hieuwen eenige 1000 man, zonder eenige barmhertigheid, ter neder. Daar op trokken ze voort in Frankenland, alwaar de boeren over de 200 Kasteelen en Kloofsters hadden verwoeft, Wirtzburg ingenoomen, en den Biffchop in zyn Slot, op geene zyde des Mains, beleeget, welke daar na jammerlyk alle wierden ter dood gebragt. (s) Onderwylen had ook *Thomas Muntzer* in Thuringen begonnen het volk teegens hunne Overheeden, om dezelve boovengemelde oorzaaken en laften, op te hitzen, waar toe hy, beneevens zyn eige onrúftig gemoed, (alzo de menfch buiten dat, na zyne verdorvene natuure, tot alle twist en heerschappye wel geneegen is,) door de beroerte in Frankenland zoude gebragt zyn, zich inbeeldende, dat het nu door geweld zoude moeten beeter werden, al hadden andere, met alle hun leeren en fchryven; zulks voor heene onmoogelyk niet kunnen uitwerken. Daar en booven heeft hem zoo wel, als daar na de Munfterfche, de gedachte verdorventheid der natuure, en de listigheid des Sathans, vervoert, na dat hy zich eenmaal, van Gods zachte leidinge, en het waare Euangelium, had afgekeert. Gelyk hy dan in der daad van een wonderlyk humeur moet geweest zyn, zoo als ook zyn afbeeldinge wel uitwyft, die in een Hollands boekje, *Van de voornaamfte Hoofd-Kettens* voor aan staat, en, indien ze oprecht gemaakt is, eene zeer groote grimmigheid aanwyft. En, of hy wel, zonder twyffel, in 't begin zomwylen eenige bewegingen van God mag gehad hebben, zoo heeft nochtans de natuur in hem de overhand behouden. Want, als hy noch tot Zwikkouw, van 't jaar 1520 af tot 1521 toe, eerfte Euangelifche Predikant was, heeft hy eens des nachts uit zyn huis geroepen, brand, brand! en daar door een ooploop verwekt, alhoewel 'er niéts te doen was. Hy heeft ook het volk, teegen een ander Paftoor, op den Preekftoel zoo zeer gaande gemaakt en beweegt,

(q) Tom. III. Altenb. l. c. Conf. Osiander l. c. p. 101. Chytrausp. 285. (r) Andreas Groshening Hist. Eccl. MSta p. 308. (s) Vid. Authores infra dicendi.

THOMAS MUNTZER.

THOMAS WINDLER

weegt, dat het den zelve met drek en steenen ter poorten heeft uitgejaagt. (t) Waar uit zyn voorverhaalde onstuimige gemoeds gesteldheid heel wel te zien is. Zoo dat misschien ook van hem wel kan gezegt werden, het geene *Melanchton* op een zekere plaats van zulke heethoofdige en vuurige menschen getuigt: *Dat 'er veele groote mannen in de Kerk door toornigheid en yver ten val waaren gekoomen*: en God hadde, door zyne byzondere genaade, *Luther*, die ook van natuure zeer uitvaardend en haastig was, voor diergelyke buitenspoorigheeden wonderlyk bewaart. (u) Waar door men dan ook geenzins eenige onchristelyke daad eenigermaaten in die geene wil ontchuldigen, welke God uit andere oorzaaken in diergelyke verzoekingén vallen, of wel t'eenemaal omkoomen laat.

Jaar MD.
tot MDC.

12. *Muntzer* mach het ook in dit stuk zoo verre wel met ernst gemeent hebben, na't geene men van hem schryft, naamelyk, dat hy gepredikt zoude hebben; „dat *Luther* wel iets hadde gedaan in het Pausdom te „ontdekken, maar hy had den grond deszelfs noch niet geheel en al weg „genoomen, en in teegendeel noch heel veel daar van behouden. „Dat „de *Paus* het Geweten der menschen al te naauw hadde bepaald; maar „dat *Luther* in alles den weg al te breed voor de vryheid des vleesches had „de gemaakt, en dat hy de menschen ook niet verder tot den Geest en „tot God leidde. (x) Daar en teegen leerde hy, dat men zyn vleesch „moest kruicigen en verneederen, zich zomtyds van alles aftrekken, en „op God denken, die dan noch al eeven zoo wel met de menschen „door openbaringen handelde, als voor deezen. Hier voegt men dan noch eenige andere dingen by, die met deeze niet wel over een koomen: waar van op een andere plaats, in de Historie der Wederdoopers, zal gesproken werden. Als hy nu verders de overgroote ongerechtigheid, wreedheid, en andere zonden in de meeste Voorstanders van Geest- en Waereldlyke zaaken zag, zoo bragt hem deeze schoon-schynende oorzaak, door de list des Duivels, zoo verre, dat hy 'er eerst in 't verborgen veele tot zich trok, welkers naamen hy ook in een zeker boek zoude opgeschreeven hebben. Hier op zoude hy tot Alstad opentlyk teegen de Overigheid hebben gepredikt, en digt daar by, tot *Mollerbach* de beelden uyt de Kerk genoomen, en de Kerk zelfs verbrandt hebben. Doch doordien hy om die zaaks halven van de Keurvorst *Fredrik*, op *Luthers* aanmaanen, (y) wierd verdreeven, en dat hy met ettelyke burgers tot *Mulhuizen* wel bekend was, zoo begaf hy zich eerst na *Nurenberg*, en van daar wederom daar na toe, en hy verkreeg wel haast meer aanhang, zoo dat eindelyk de *Munnikken* daar uitgejaagt, den Raad verandert, en byna het gantsche volk op zyn zyde gebragt wierd. Hier by vergaaderde zich dan ook het land-volk, alwaar zich inmiddels een geweeze *Munnik*, *Pfeifer* genaamd, opdeè, die met de andere een uitval in 't Eifvelsche gebied waagde, zommige plaatzen plonderde, en veele gevangens te rugge bragt. Dit verwekte in de overige eenen moedt, zoo dat zy in 't *Mansveld*-ze gebied invielen, en dat *Muntzer* zelfs met die van *Frankenhuizen* t'zaamen spande. Maar Graaf *Albert* van *Mansveld* viel op een party in, en hieuw 'er over de 200. van ter needer, waarom de overige na *Frankenhuizen* te rugge toogen. Onderwylén vervaardigen zich de Keurvorst *Jan*, en Hartog *Joris* van *Saxen*, *Philips* Landgraaf van *Hessen*, en *Henrik* Hartog van *Bronswyk*, die de Boeren (welke zig by *Frankenhuizen* in eene beschanffing geretireert hadden) tot de overgaave vermaanden. Maar *Muntzer* hield hen door allerhande verzeekeringen daar van af, waar toe hem ook veele

Zyn ge-
voelen
van Lut-
ther.

Begin des
oproers.

Voort-
gang.

II. Deel.

D

licht-

(t) Tob. Schmid. Zwickauische Chronik P. II. p. 282. (u) In Vita Lutheri Witteb. 1557. edit. p. B. 5. (x) Joh. Wigand. de Anabaptismo p. 300. Sleidan. initio. L. V. (y) Tom. II. Alt. p. 720.

Jaar MD.
tot MDC.

lichthertige boeven behulpzaam waaren , door dien alles in eene groote wanorde en volle verwarring te toeging , waar door ook , buiten alle twyfel , veele arme , eenvoudige slechthoofden overstemt wierden. Daar by quam noch , dat 'er , terwyle *Muntzer* zyne reeden voerde , een reegenboog verscheen , welk teeken zy juist ook in hunne vaandels hadden , daar door misschien meenig onnozelen man noch al meer is versterkt geworden. Waaron zy ook alle luids-keels begonden te zingen : *Kom Heilige Geest , Heere God* , (2). niet wetende , dat de *H. Geest* van de reukelooze afwykt , en niet by de bloedgierige blyft , dewelke gestraft worden met hunne eigene zonden , die over hen werden toegelaaten.

Ellendige
uitflag.Muntzer
gevangen.Wreede
straffen.

13. Nu waaren de voorschreevene Vorsten , niet alleen door haar zeldzaame brieven van *Muntzer* , aan de Graaf en bergluiden in Mansveld , zeer verbittert , maar ook door zyn eige wreedheid , als hebbende een jong Edelman , die zy aan hem hadden afgezonden , *Maternus van Gehoffen* genaamd , omgebracht. Derhalven tasten zy eindelyk , den 15 van Maey- maand , het Leeger der Boeren aan , en het viel hen heel niet zwaar , om deezzen ellendigen onordentlyken en verwarden hoop te verstrooijen. Wat zich niet na Frankhuizen , of over den berg *salveerde* en bergde , wierd op de plaats aanstonds gezabelt : welkers getal eenige op 7000 doch de meeste op 4000 rekenen. Daar op wierd de Stad Mulhuizen , en andere plaatzen ingenoomen , en door 't gansche land alles onder contributie gezet en tot gehoorzaamheid gebracht. (a) *Pfeiffer* met eenige andere aanvoerders , wierd door een by Eysenach gevangen , en na Mulhuizen in 't leeger gebracht. Doch *Muntzer* wierd in een huis tot Frankenhuizen , waar in hy zich versteeken had , door een brief aan hem geschreeven , die in zyn zak stak , verraden , en ook daar na toe gevoert , gelyk als deeze en verdere omstandigheden genoegzaam bekend zyn ; daar dan met hem , en met alle hunne aanhangers , op eene zeer wreede wyze is gehandelt , gelyk als dan onder anderen van den Hartog *Joris* gezegt word , (b) en doorgaans in deezzen geheelen Boere-krijg geschied is. Want , om niet te zeggen , dat daar in over de 50000 , of wel , na de reekeninge van andere , 100000 boeren zyn verflaagen geworden : (c) zoo is 'er ook noch al aan veelen , dien men 't leeven en genaede hadde toegezeggt , deeze belofte niet gehouden , maar daar zyn veele 100 , ja tot duizenden jammerlyk om den hals gebragt. (d) By Frankenhuizen heeft men ter zelve tyd over de 100 van haar , tot Saltz 40 , tot Sangerhuyzen 12 , tot Leipfig 8 , het hoofd voor de voeten geleggt ; in 't Schonenburgse gebiedt heeft men 'er 12 , zoo onthooft als gehangen , en zoo ging het byna in alle steeden , vlekken , en dorpen door geheel Thuringen , Saxen , Meissen en z. v. daar 'er veele gemattelt , aan 't leeven gestraft , en gevangen gezet wierden , of door geld of anders daarom lyden moesten. (e) In Schwaben is inzonderheid den Aanvoerder deezzes oproers op eene gantsch onmenschelyke wyze ter dood gebragt , het welke de Generaal uit een grouwelyke wraakgierigheid doen liet , en daarom zelfs hour daar toe aandroeg. „ Hy liet hem met een lange keeten aan „ een paal vast smeeden , daar by een groot vuur maakende daar hy kon „ rondsom loopen. Hier moest zich de arme mensch zelfs allengskens „ braaden , zoo dat hy , door onverdraagelyke pyn , schreeuwde , nu „ eens : *Ach God neem my weg !* dan weer : *O duyvel haal my !* en zoo brandden

(2) Vjd. Sleidan. l. c. Chytraus l. c. Spangenberg. Mansfeldisch Chron. p. 427. seqq. Petr. Gnodal. ap. Schardium Tom. II. Petr. Crinit. & Hub. Thotn. Leod. ap. Freher. Tom. III. G. Fabricius L. II. orig. Saxon. p. 563. Wigand. l. c. &c. Author anon. van de voornaamste Hooft-Ketteren. Leyden 1603. in 120. (a) Auct. citati. (b) Seckendorff. L. II. p. 13. (c) Osiander praef. ad H. E. Cent. XVI. (d) Sleid. l. c. (e) Chytraus. l. c. p. 286. Seckend. l. c. p. 12. Sleid. l. c. Schmid Zwick. Chron. 294.

„den hem de beenen af; waar na hy, met de afgebrande stompen, evenwel rondom sprong; en ten langen laafsten, geheel en al gebraden, en vermoedelyk in vertwyffeling, den geest gaf. (f) Alzoo beslooten ook de Soldaten tot Fulda 300. Boeren in een hol, en lieten hen daar in van honger sterven. (g) Andere wierden de oogen uitgestookten, of op andere wyzen jammerlyk gehandelt, om de wraak en bloed-dorst daar door ter deege te verzaadigen.

Jaar MD.
tot MDC.

14. Maar of nu de overgebleevene daar door trouw en van herten gehoorzaam zyn geworden, zulks is licht te raaden: Nadien de geschiedenissen melden, dat zy maar dies te meer wierden verbittert en alle gelegtheden gezocht hebben om zich te wreken. Alzoo, dat ook de Overigheid zelfs by deezen toestand, zich heel zeer heeft te buiten gegaan en bezondigt, zoo wel te vooren door de onmaatige belastingen, als daar na in 't grouwzaam verdelgen des ellendigen volks. Met *Thomas Muntzer* zoude men ook, in de pynbank of smertelyke ondervraaginge; zeer fel gehandelt hebben, door dien men hem in de handen des Graafs van Mansveld, zyn bitterste vyand heeft overgelevert, die hem dan schrikkelyk heeft laten pynigen. (b) Het is zeer nadenkelyk, dat, als men hem nu onthoofden zoude, hy noch opentlyk de Vorsten en Heeren in de kring heeft vermaant, „dat zy hier namaals doch wat barmhertiger met hunne „onderdanen zouden omgaan, zoo en behoeften ze niet in zulk een groot „gevaar te koomen; en datze doch daar-en-booven de Boeken der Koningen wat naarstig zouden leezen. e. z. v. Ook is het aanmerkelyk, dat hy ter zelve tyd met traanen beleeden heeft, dat hy onderscheidene maalen het volk, als het na 't geweer hadde gegreepen; van hun voorneemen hadde afgehouden, doch dat hy het daar toe niet hadde kunnen brengen, en dat hy alzoo teegens wil en dank meêgesleepr, en de wille des gepeupels onderdaanig was geworden. (i) Voor de rest zoude hy zoo uittermaaten ontroert en besturven by het Gerigte geweest zyn, dat hy ook zelfs de *Geloofs-Artikelen* zonder haaperen niet en kon opzeggen, en, wegens zyne matigheid, noch al veel dronk. (k) Zyn hoofd wierd opentlyk op een paal geltooken, als ook dat van *Pfeiffer*. En op deeze wyze heeft God, door een regtvaardig oordeel, de uitbreekende heevigheid en hoogmoed van hem en andere t'eenemaal gedempt en t'onder-gebragt, en met eene aan alle de overige getoont, hoe dat zulk een grimmigen en toornigen aart nooit iets goeds bevorderen kan, of het schoon van de menschen word verworpen, gelyk als deezen toeleg wierd gedaan, of goed-gekeurt en gepreezen, gelyk als veele andere handelingen dier tyden. Maar wel het allermeeste is hier uyt af te neemen, hoe dat het Euangelium door geen heersch-zucht van waereldlyke macht, of eenige andere diergelyke middelen werd bevestigt of voortgeplant, als het welke niet dan genaade, geestelyke kracht, en liefde met zich brengt.

Muntzers
dood.

15. Deeze treurige handeling nu, moet, neevens de daar op volgende Munstersche, zeer voorzichtig overwoogen worden, nadien de mensch van natuure in zyne oordeelen doch zoo zeer genegen is, om het goede met het quaade te vermengen, en te verwerpen, zoo-wanneer hy het in zich zelve niet wel na behooren komt te onderscheyden. En wel voornaamelyk staat alhier aan te merken, hoe de boosheid des Satans zoo gaerne het goede; door de verdorvenheid der menschen, krachteloos, verdachtig, en verwerpelyk zoekt te maaken: het welke daarom ook zeer naauw in acht dient genoomen te werden, op dat men, door een geestelyke onderschei-

D 2

dinge,

(f) Crusius Annal. Suev. L. X. p. 588. (g) Meshov, ap. Ottium Annal. p. 20. (b) T. III. Altenb. p. 137. Spangenberg l. c. (i) Melancthon L. IV. Ep. 20. (k) Tom. V. Altenb. p. 481.

Jaar MD.
tot MDC.

Munster-
schen op-
roer.

Jan van
Leiden.

dinge , t'allen tyde Gode zyne werkingen mooge laten behouden , zonder die , door onze lichtvaardige oordeelen , eenigzins te lasteren ; jaa zelfs ook niet die geene , waar door hy by de swakke of boosaardige zomtyds wel komt aankloppen , of op eenige andere wyze zich te bewegen ; en dat men daar en teegen weeder van de bedryven van zoodanige menschen in 't byzonder zoo leere spreken , als men waarlyk bevint , dat ze uit hun boos herte haaren oorsprong neemien. En alzo zien wy ook de volgende betreuenswaardige geschiedenissen , zoo als ze in 't gemeen verhaalt werden , by gebrek van eenige beetere en onpartydige getuignissen , met erbarmen en medelyden aan ; gelyk als ook tot onzer opwekkinge tot waaken en bidden , en niet , gelyk als eenige ongoddelyke Schryvers doen , om daar mée te spotten en de gek te scheeren. De zoo genaamde Wederdoopers dan waaren ook onder anderen in Westphaalen en te Munster gekoomen , hadden aldaar grooten aanhang gevonden , en lieten in 't Jaar 1533. een boek uitgaan , onder den tytel van Restitutie , of Weder- te recht-brenginge. Korts te vooren hadde een zeker Predikant , genaamt *Barent Rotman* , in de Maurits Kerke , voor de Stad , met grooten toeloop , *Luthers* Leere gepredikt ; hy was ook eindelyk , alhoewel na groot teegenhouden der Papisten , binnen de Stad genoomen , zoo dat men daar uit wel konde zien , dat deeze Partye aldaar heel hart afnam. Inmiddels quam 'er een Snyder uit Holland , *Jan Beukelze* genaamd , van Leiden geboortig. Deeze maakte voort kennis met de Lutherfche Predikanten , disputeerde met haar van den Kinder-doop , zoo dat *Rotman* zyne roehoorders op den Predikstoel voor dit gevoelen eerst wel waarschouwde , doch daar na zelfs een Wederdooper wierd. De stryd quam eindelyk ook zoo verre , dat 'er opentlyk eene Redentwistinge tusschen beide de gezint- heeden gehouden wierd , in welke de Partye der Wederdoopers zoo zeer de overhand kreeg , dat de andere , of hen byvielen , of uit vreeze stilzweegen en alles loopen lieten. Toen naamen de Wederdoopers de voornaamste dingen der stad in hun geweld , riefen de andere uit de nabuurige plaatzen te hulp , daar-en-teegen vertrokken 'er veele Burgers uit de stad. Aldus bemachtigden zy in 't Jaar 1534 ontrent de Vasten , de gansche stad , verkoozen een nieuwen Raad , plonderden de Kerken , maakten alles prys , en gaaven veele voorzeggingen en andere zaaken voor. Wanneer voornaamelyk de voorgemelte *Jan* van Leiden , van tyd tot tyd op alle manieren na de heerschappye , en alle andere vryheit des vleesches zoude getragt hebben , en onder andere , veele gruwel-daaden , door onkuisheid , moorderye en wreedheid hebben bedreeven. Ja hy liet zich eindelyk t'eenemaal tot een Kooning maaken , schikte verscheiden gezanten uit , die op andere plaatzen prediken zouden , en hy liet zich door geen middel van zyne eens opgevatte inbeeldinge afschrikken. (1)

Jammerly-
ken toe-
stand der
Weder-
doopers
binnen
Munster.

16. Men vind in de gemeene beschryvingen hier van , die evenwel niet alle te gelooven zyn ; zeer veele teekenen eener schrikkelyke verwer- ringe , ontrent deeze ellendige menschen. Ook zyn ze zelfs onder mal- kanderen ten uittersten oneenig geweest , willende een yder met alle kracht de voornaamste zyn , en zouden wel inzonderheid *Barent Knipperdollink* en *Jan* van Leiden te zamen daar om gestreden ; en deeze als ook den ander , aan hun eigen volk veel geweld en moorddadigheden gepleegt hebben. Waaromze God dan ook eindelyk in de handen hunner vyanden overgaf , en de andere Weder-doopers , (welke , volgens haare grondstellingen , voor allen Oorlog een affchrik hadden ,) hen ook nooit voor de haare er- kent

(1) Vid. omnino Sleidan. L. X. Chytr. L. XIV. Lamb. Hortensius & Ant. Corvin. ap. Schard. Tom. II. Contr. Heresbach Hist. Anab. Isaac. Pontan. L. XI. Hist. Geldr. & plures.

IOHANNES BUCHOLDI
À LEYDA

JOHN W. B. BROWN
A. L. B. B.

kent hebben, gelyk als in haare Historie noch zal getoont werden. Ondertusschen had nu de Bisschop van Munster, met hulp der andere Rykstenden, de stad beleegert, welk beleg ook tot in 't ander jaar toe duurde, niet teegenstaande dat 'er een schrikkelijken hongersnood in de stad was. Eindelyk in 't Jaar 1535. ontdekten eenige overloopers de plaatsen daar men kon in de stad koomen, zoo dat de Soldaten des nachts de wacht, en alles in de stad ter neer hieuwen, den Koning, als ook *Knipperdollink* en *Krechtingen*, leevendig vingen, en *Rotteman* in het gevegt dood sloegen. In de gevangenis sprak de Predikant van den Landgraaf *Filips* met *Jan* van Leiden, die dan ook noch voor zyn dood zyne zonden zoude bekent, en om vergiffenis gebeden hebben, en van alle de voorgeleide punten een bekentenisse onderschreeven hebben, (m) daar het in teegendeel de andere geenzins doen wilden. Waar na hy op een verheve plaats aan een paal gebonden, door twee beuls met gloeyende tangen, meer dan een geheel uur lang gescheurt, van zyn vleesch berooft, en ten langen laatste doorgestooken wierd, onder welke pynigingen hy gestaadig de barmhertigheid Gods heeft aangeroepen. Insgelyks heeft men met de andere twee ook gehandelt, hen in yzere kooijen geslooten, en aan den hoogsten tooren der stad opgehangen. (n) En aldus heeft dit treurspel ook een jammerlyk einde genoomen, en de daar in voorgevallene gruwelen en afwykingen, als ook eenige van haar beleedene aan zich zelfs goede leeringen, hebben het vernuft en den vleeschelyken zin tot op deezen dag, tot een gestadigen dekmantel dienen moeten, daar onder zich zoo veele lasteringen teegen veele goddelyke waarheeden en werkingen plagten te verbergen. Doch echter maar alleen van en by die geene, welke niet alles beproeven, en het goede behouden, maar die zelfs goed en quaad, of ook wel 't goede, maar onder een schyn des quaads, hebben geleert te verwerpen, en wel tot hun eige verdoemenis. Doch hier van zal hier onder noch breeder gehandelt werden.

Jaar MD.
tot MDC.

En einde.

(m) Ex relatione Ant. Corvini & Joh. Kymæi Seekendorff. Supplem. Comm. num. 40. (n) Vid. Auct. dicti & Anonymus van de voornaamste Hooft-Ketteren. Leyd. 1608. p. 85. seqq.

H E T III. H O O F D S T U K.

Van den Smalkaldischen Oorlog.

I. **N**Och al voor deezen onrust is de beroerte onder de Protestanten, den Pakkischen oproer genaamd, ontstaan, welke doordien ze eenigermaten een grond tot den Smalkaldischen Oorlog heeft gelegd, hier heene gevoegelyk kan getrokken worden. Namelyk; wanneer de gemoederen in het geheele Duitsche Ryk, door de Religions-twisten nu reeds al t'eenmaal verdeelt en oproerig geworden waaren, zoo dat de onderscheidene gezinthen van malkanderen niet veel goeds meer verwagteden, zoo gebeurde het in 't Jaar 1527. dat *Otto* van Pak, Raad en Kantzelier van den Hartog *Goris* van Saxen, aan *Filips* Landgraaf van Hesse onder schyn van eene groote vertrouwlykheid, in 't verborgen te verstaan gaf, hoe dat de meeste Roomsgezinde Vorsten, een geheim verbond reegen de Protestantén gemaakt hadden. Waar onder de Koning van Boheemen, de Keur-Vorsten van Mentz en Brandenburg, beneevens den Hartog *Joris*, wel de voornaamste waaren. Hy beloofde hem ook het origineele tractaat zelve met haar eigenhandige onder-

Pakkische
beroerte.

Jaar MD.
tot MDC.

teekeningen daar by te zullen beschikken , als hy maar 4000 gulden daar toe hadde , welke hem de Landgraaf ook terstond gaf , en daar door het begeerde verkreeg. Toen draalde de Landgraaf niet lang , reisde zelfs na de Keur-Vorst , vertoonde hem de zaak , en bracht het ook zoo wyd , dat 'er in 't korte een oorlog van *defensie* , [of verdediginge ,] daar op beslooten wierd. Nochtans overdacht de Keur-Vorst de zaak ry-pelyk , na den raad van *Luther* en andere ; doch *Filips* hield zyn Schoonvader , den Hartog *Joris* , het vermeinde Verbond voor , die het zelve volstandig loochende. Hier uit nu ontstonden , gelyk licht te denken is , in veele voorname plaatzen , swaare beroerten ; de Landgraaf liet zonder eenig antwoord van den Hartog af te wachten , een verklaar-schrift (*manifest*) uitgaan , waar in hy de vermeinde verbintenis verhaalde , daar by betuigende , dat hy niet van meeninge en was om den slag te verwachten , maar voor te koomen. Waar teegen zich dan ook de beschuldigde Vorsten in 't openbaar weder verantwoordden ; onderwylen wierden deeze Vorsten veel volks , persten ook in der daad de nabuurige Stiften van Mentz , Wirtzburg en Bamberg een deel gelds af. De stooker deezer onrust , *Pak* , verdedigde ook zyn zaak , toen men hem ondervroeg , zeer slecht , en zouden de Saxen wel een kort proces met hem gemaakt hebben , indien de Landgraaf van Hessen hem niet hadde beschermt , welke hem daar na echter den lande liet uitwyzen. Zoo dat deezen valschen allarm ten laatsten noch in der minne bygelegd , en de zich wyd-uitstreckende oneenigheeden voor een tyd lang afgedaan zyn geworden. (a)

Eerste aan-
leidinge of
oorsprong
des Smal-
kaldischen
Oorlogs.

2. Dat 'er nu in die gemoederen , door deeze en meer andere voorvallen , niet wel een heimelyk wantrouwen op malkanderen zoude overgebleeven zyn , zulks is niet wel te vermoeden. Nademaal ook *Luther* zelfs onbevreesd daar op vast stond , dat niet alles van deeze verbintenis t'eenemaal was geloogen ; achtende byzonder de verontschuldigungen van den Hartog *Joris* voor zeer koel ; (b) en doordien de brieven , waar in hy dit aan een vriend hadde geschreeven , in des Hartogs handen quaamen , zoo raakte hy met hem daar door in eenen heevigen twist. (c) Wy zullen ook in het vervolg van de Historie der Reformatie wel zien , hoe deeze en andere misverstanden van tyd tot tyd de rechte grond tot den Smalkaldischen Oorlog hebben gelegd. Waar van de beroemde *Hortleder* in 't gemelde Boek , zeer overvloedig , en zulks wel in de Hoogduitsche raale handelt. Waarom wy ons ook hier wel alleen met de noodigste aanmerkingen vergenoegen kunnen , na dat wy voor af zullen beschouwt hebben , hoe verre , en waar van daan die Partye , welke zich de Evangelische noemt , tot deeze en andere Oorlogen , een goed recht vermeent gehad te hebben , nademaal het begin des vorigen Hoofdstuks by na het rechte tegendeel heeft getoont. Men vind ook zekere bewyzen , dat , in 't begin , en ten tyde der gedachte Pakkische beroerte , *Luther* , *Melanchton* , en meer andere Godgeleerde , den oorlog teegen de Roomsgezinde hebben afgeraad , en daarenteegen de vrede en zachtmoedigheid heel sterk aangepreezen. Echter maar alleen zoo verre , dat zy meenden , dat de Protestantse Vorsten den aanval eerst zouden moeten afwachten , alhoewel ook dit den Landgraave *Filips* niet behaagde. (d) Zoo hebben dan ook deeze zelve mannen , beneevens Dr. *Bugenhagen* , alreeds in 't Jaar 1523. de vraage : *Of een Heer zyne onderdaanen , zoo wanneer zy van den Keyzer , of andere Vorsten , van weegen den Godsdienst geweld zouden moeten lyden , met de*

Regt des-
zelven.

(a) Vid. omnino Frid. Hortlederus To. I. von Ursachen des Teutschen Kriegs L. II. Sleidan. L. VI. Chytraus L. XII. Seckendorff. L. II. p. 96. & seqq. (b) L. II. Epist. p. 379. 381. (c) Seckendorff. l. c. p. 99. (d) Ibid. p. 95. 98.

wapenen wel verdedigen mogt? met *neen* beantwoord. En is van andere daar deeze reeden bygevoegd, om dat de Vorsten toenmaals van de waarheid des Euangeliums, en by gevolge ook van de rechtvaardigheid der zaak zelfs, die zy verdedigen wilden, noch niet ten vollen overtuigt waren. (e) Alhoewel men veel meer, uit de overeenstemminge der Historien zoude kunnen besluiten, dat deeze Godgeleerde toen ter tyd van gevoelen zyn geweest, dat aan de Christenen geen oorlogen altoos konde toegelaaten werden, zoo als wy ter gedachter plaatze nu reeds al gezien hebben. Gelyk als zy ook daar na noch in 't Jaar 1529. een defensieverbond der Protestanten voor ondienstig hielden. (f) Ja, wanneer in die tyd de Landgraaf van Hessen in de Marburgse t'samenpraak, van den Oorlog sprak, zoo antwoordde *Luther* hem wel uitdrukkelyk: *Men moet het God beveelen, hy en de zyne wilden onschuldig zyn. Die de wapens aanvatte, zoude zyn straffe ook niet ontloopen.* (g)

Jaar MD.
tot MDC.

3. Verder vraagde de Keurvorst *Jan* in dit zelve jaar aan *Luther*, of men voor den Godsdienst wel een verbintenis mocht maaken, daar op hy wederom met *neen* antwoordde, en in zyn, en zyne Mede-collegaas naam daar noch by voegde. *Wy mochten liever tienmaal dood zyn, als zulk een geweeten hebben, dat ons Euangelium van eenig bloed-vergieten of schade een oorzaak zoude geweest zyn. Want wy zyn die zelve, welke lyden moeten als slachtschapen, Ps. 44. en de wraake aan God beveelen. Rom. 12. e. z. v.* (h) Waar uit men wel klaar kan zien, dat *Luther* toenmaals zyne stellinge, aangaande de ontoelaatlykheid des Oorlogs, op het weezen des Christendoms en Euangeliums zelve gegrondvest heeft, en geenzins, als eenige verdedigen willen, op die staatkundige meeninge, als of de Ryks-Vorsten teegen den Keyzer, als zynde des zelfs eigene onderdaanen, geen Verbond mochten oprichten: het welke hy maar zomwylen, als een byvoegzel tot de andere zwaarwichtige gronden, heeft gestelt. Ja daar na, in 't jaar 1532. by de Nureburgse Vreede, heeft hy wel uitdrukkelyk alle die geene teegen gesproken, en hunne booze genegentheden verworpen, die onder het voorwendzel des Euangeliums eenigen lust tot de wapenen hadden, en daar by op zyn geweeten betuigt, dat hy dien weg niet konde goed houden: waar in hem reeds al in dien tyd, ('t welk aanmerkelyk is) de Hessische en andere Predikanten teegenspraaken, die de Vreede met den Keyzer niet wilden aanneemen. (i) Waarom ook daar na, in 't jaar 1534. de Keurvorst zelfs zich van de Landgraaf afzonderde, als deeze den Hartog van Wittenberg, *Ulrik* met geweld wederom wilde in zyn land helpen. En *Luther* was ook van gevoelen, dat daar door de Leere des Euangeliums wierd omgekeert, en een schandylek aangewreeven. (k) Uit welke alle, en veel meer andere belydenissen van *Luther* men wel zien kan, dat hy in waarheid, zoo wel van de oorlogen in 't gemeen, als van de verbintenissen in 't byzonder, niets en heeft gehouden zoo lang, naamelyk, als hy by zich zelfs, en wel voornaamelyk, de groote schaade, die uit menschen troost en trotzigheid voortkomt, rypelyk overwoogen, en de klare wille van Christus nagevolgt heeft. Ja dat hy de ongelukkige vruchten van zoodanige handelingen, gelyk zy daar na in der daad ook daar op gevolgt zyn, alle voorzegt heeft. (l) Men beschouwe ook hier op de bedenkingen van andere Godgeleerde, die in den aanvang alle eendrachtig daar heene gestrekt hebben: en wel voornaamelyk het bedenken van de

Luthers
raad daar
tegen.

God-

(e) Ibid. L II. p. 263. (f) Ib. p. 135. (g) p. 137. (h) Tom. IV. Altenb. p. 564. & Tom. V. p. 13. seqq. Chytraeus Hist. Aug. p. 25. seqq. (i) Seckendorff L. III. p. 22. (k) Lutheri Tisch-Reden cap. 45. p. 427. Conf. Hortleder To. I. L. III. c. 9. Drefferus P. II. Millen. VI. p. 553. (l) Vid. prælect. in Esai; c. V. 12. Tom. III. Jen. Lat. p. 314. Add. Matthesias Leben Lutheri IX. Pred. p. 109. n. f. 112.

Jaar MD.
tot MDC.

Godgeleerde des Markgraafs Joris van Brandenburg, welke stellen, dat men des Keyzers geweld niet en moest wederstaan, niet teegenstaande wat de Rechtsgeleerde tot Wittenberg ook daar ontrent beslooten hadden, en van de Godgeleerden aldaar was goed gekeurt, in 't jaar 1531. by Hortleder in 't gansche eerste Boek, van zyn eerste deel.

Verdeedi-
ginge des
Oorlogs.

4. Nu zoude men zich met recht daar over wel kunnen verwonderen, hoe dat daar na de Leeraars hier ontrent zoo uittermaaten verre van Luther, ja hy van zich zelfs is afgeweeken, datze volkomentlyk het rechte tegendeel koomen te verdedigen. Een bekent Schryver drukt dit in 't korte aldus uit: „Luther hadde wel altoos tot noch toe geleert, dat men de „Overigheid niet en vermocht teegen te staan; gelyk als zyn boekje daar „van ook was uitgegaan. Maar wanneer de Rechtsgeleerden, by de „Smalkaldische vergaderinge, in 't jaar 1531. leerden, dat het na Rech- „ten wel toegelaaten was, zomtyds te moogen wederstand bieden „(naamelyk, niet teegenstaande dat Christus zelfs gezegt heeft: Gy en „zult in geenerleye manieren den quaaden wederstaan) en dat zy te ge- „lyk meede aanweezen, dat de zaak zelfs in die tyd op dat geval, „waar van de rechten spraaken, nu gekoomen was: zoo bekende Luther „rond-uit, dat hy tot noch toe nooit geweeten en hadde, dat dit ver- „gunt was. Waar op hy ook zyn gevoelen, dat na Christus wille gericht was, verandert heeft, uit oorzaake, dewyle het Evangelium het natuurlyk recht in geenen deele om verre stiet: (daar het nochtans alleen daarom gepredikt werd, op dat het door de genaade de natuur veranderen, en een nieuw schepsel daar inne verwekken zoude.) Als mede, om dat het overal zoo uittermaaten gevaarelyk stond, dat men zich in gevalle van nood wel verweeren moest, (m) waar by de andere Godgeleerde de handelingen van Konstantyn teegen Licinius wel naarstig aantrekken: welker ongerechtigheyd nochtans hier booven, in 't 4de Boek deezer Historie al is aangewezen. Doch, of schoon Luther, ook menigmaal te vooren, eenige verweering voor toegelaaten bekent heeft, zoo spreekt hy evenwel daar van uittermaaten twyfelachtig, en met groote voorbedingen. Want, hoewel hy in 't jaar 1530. in de waarschouwing aan zyne lieve Duitzers, die geene niet verdoemen en wilde, die het rooven en moorden teegenstand deden, zoo verklaarde hy zich daar beneevens wel duidelyk: *Als een oorlog begon, zoo wilde hy niets daar by doen, niet af- of aauraaden, maar meede lyden, zoo als het met andere ging.* Alhoewel hy ook, in dien tyd al, de rechtvaardigheid der waapenen van de Rechtsgeleerde wilde onderzocht hebben, welke zich op die wyze van de leere Christi afzonderden, en een byzondere orde of faculteit zyn, en die niet na de inzettinge van Christus leeven, of Christenen en Godgeleerde zyn wilden. (n) Maar daar na, in 't jaar 1531. schreef hy in een boekje teegen een Bedrieger tot Dresden; hy wilde die geene niet voor oproerige en wederspannige houden, nadeemaal men zich teegens onrechtvaardige aanvallen wel mocht verweeren. (o) „En hier in volgden de Godgeleerde daar na zyne voetstappen na, „wanneerze het Smalkaldische Verbond, des zelfs bevorderinge, ver- „deren voortgang, en andere omstandigheeden, r'eenemaal voor goed „keurden, en het recht der verbonden, als een van God geboodene en „rechtveerdige zaak uit Rom. XIII. en Esa. I. verheften. En zulks niet al- „leen teegens alle gelyke Stenden en Vorsten, maar ook teegens den „Keyzer en de Koningen, wanneer ze openbaar geweld voor haare dwaal- „lingen en Godslasteraars, by der hand quaamen te neemen, welke men in

Ook tegen
de hooge
Overig-
heid.

(m) Sleidan. l. 8: ex co Osiand. L. II. H. E. c. 9. p. 199. Vid. Confil. Witteb. P. III. p. 94.
(n) Tom. V. Altenb. p. 537. (o) Ib. p. 563. (p) Ap. Seckendorf. L. III. p. 216. 252. 577.

„ in zulk een geval als moordenaars en struikroovers handelen moest. Want Jaar MD. tot MDG.
 „ het Euangelium nam het goddelyke, noch ook het natuurlyke recht geen-
 „ zins wech, onder 't welke ook met geweld wel kost gehandelt werden,
 „ en wat diergelyke bygebrachte reedenen meer waaren. (p)

5. Nochtans mocht het herte den goeden *Luther* zomwylen wel heel wat anders zeggen, wanneer hy zag, hoe de weereldsche menschen deeze door hem verleende vryheid misbruikten, en niet als op slaan, vechten en raazen uitgingen. Wy zullen het eige verhaal van *Matthefus* die toen ter tyd zyn huis- en dis-genoot was, hier ter needer zetten, daar hy schryft. *Als 'er in deeze jaaren veele verscheidene zaaken waaren voorgevallen, zoo begonden eenige, NB. na der Rechtsgeleerden en Krygsraaden gedachten, hondekeetens te smeeden, en zich aan vreemde volkeren te verbinden, repressalien en lont-recht te gebruiken, met puntige en scherpe penmen malkanderen aan te tasten en wallen op te werpen, artillerye in voorraad te vervaardigen, en zich in veele wydluiftige dingen in te steeken: als toen liet zich onzen Doctor zomtyds zeer ernstig daar over hooren: De kruik gaat zoo lang te waater, tot 'er eindelyk een stuk uitvalt, zoose al niet t'eenemaal en breekt. Et quæ non obsunt singula, juncta nocent:* (dat is, de dingen die een ieder in 't byzonder onschaaedlyk zyn, doen nochtans licht schaade, wanneerze te zaamen koomen.) *God en groote Heeren konnen yemand wel een tyd lang borgen. Ik wil bidden, sprak hy verders, en zoo lang ik leef, tot vrede en eendracht helpen raaden, en z. v. (q)* En 't kan ook heel wel zyn, dat deeze goede man van de weereldlyke Rechtsgeleerde is overheert, en door eenige daar onderloopende menschelyke swaakheid, van zyne voorige zuivere meeninge is afgebracht geworden, daar hy te vooren, wanneer hy van een yder was verlaaten, heel trouwhertig was bygebleeven. De weereldlyke nu misbruikten niet alleen deeze zyne veranderinge, maar ook de zoodaanige, welke wel eer den vrede met een ieder een, volgens haar ampt, hadden behooren te behertigen, en andere daar toe aan te maanen. Alhoewel misschien veele, uit vrees alleen haar stem daar toe wel konnen gegeven hebben, zich inbeeldende: indien zy de bedryven der groote Heeren quaad keurden, dat het als dan ook met hun tydelyken welvaart heel kort zoude gedaan zyn, en het met haar wel moogen gaan als met andere, die zich by de woorden van Christus heel strikt hielden, en geen teegenweer altoos voor Christelyk erkennen wilden. Daarom vind men inzonderheid by den aanvang des Smalkaldischen oorlogs, hoe zich de Wittenbergers zoo zeer op de macht der Vorsten verlaaten hebben, dat zy niet alleen tot den oorlog rieden, maar dat zelfs ook, wanneer de Keyzer den Keurvorst en Landgraaf in den ban deed, *Dr. Foris Major een ban en weederban Gods, teegen den Keyzer Karel, en zyn broeder Ferdinand, drukken liet. En Melancton liet zelfs ook Luthers waarschouwinge aan de Duitschers teegen den Keyzer weder op de drukpers leggen, doch zoo dat hy 'er iets in veranderde. Justus Menius schreef een eigen boek van de Noodverweering, het welke Melancton na zyn zin hier en daar wat veranderde, (door dien het zonder twyffel wel wat te grof was) en opentlyk uitgaf. Andere lieten hier en daar eenige enkele vellen drukken, die Luther zoude geschreeven hebben, en waar door men dit onheilzaam voorneemen byna als heilig verklaaren wilde.* „ Daar nochtans, gelyk een zeeker Schryver daar by voegt, veele andere raadgevingen van *Luther* noch voor handen zyn, waar in hy een gantsch ander „ gevoel en aan den Keurvorst *Jan* heeft voorgehouden, als 'er van de Wittenbergers werd aangetrokken. (r) In 't korte, elk een blies allarm, en alle de Godgeleerde stemden hier in met elkanderen overeen.

Luthers
mishaagen
in onrust.

Het gedrag
der God-
geleerde.

Jaar MD.
tot MDC.
Haar ant-
woord
weegens
den Smal-
kaldifchen
oorlog.

6. Het laatste antwoord deezer Godgeleerde, aan den Keurvorst *Fredrik* afgegaan, is gedenkwaardig, waar van het eerste handschrift na de neêrslag, in de vlucht verlooren was, en daar na door een Pastoor weder wierd gevonden, het welk ook aan Dr. *Major* na Wittenberg weder wierd overgeschikt, tot een getuigenis, hoe dèn raad van hem en andere was uitgevallen; ook wierden de afschriften daar van door *Melanchton*, als Publyc Notaris, daar na in 't jaar 1568. voor oprecht verklaart, doch ze zyn niet mede onder de Wittenbergze raadslagen gestelt geworden. Want in dezelve raaden, *Bugenbaagen*, *Creutziger*, *Major* en *Melanchton*, niet alleen tot de verdediginge uit *Rom. XIII.* maar zy neemen ook haaren grond in 't byzonder van dat geene, 't welke men van de vyanden te vreezen zoude hebben, by-aldien men zich niet verweerde. Nu hebben die goede lieden, na datze zich verweert hadden, niet alleen dit moeten lyden, maar noch wel veel meerder. Zy stellen daar in: *dat zoodaanig eene verdediginge als teegens een hoop moordenaars geschiedde: (waar door zy de Vorsten ook maar des te meerder verbitterden) een ieder huisvader was schuldig om zyn lyf en leeven op te zetten, om zulk eene tyrannye af te keeren: (doch die Wittenbergze Heeren gingen zelfs al by tyds uit den weege,) zoo was het geroep van den aantocht des Keyzers als toen noch onzeeker; ook moest men op God vertrouwen, dat hy onzen wachter en beschermbeer zoude zyn, volgens den XLVI Psalm: Weest stil en bekent dat ik God ben.* Maar dit herroepenze al straks weder uit eigene vreeze, en ze maaken het gevaar zeer groot: *De Keyzer, zeggende, zoude na den perzoon des Keurvorsts en der andere Vorsten zelfs staan, op dat zy en de jonge Heeren, NB. in de gevangenis mochten geworpen worden (en dit geschiedde na de verdediginge evenwel.) (s)* En deeze bevattinge van dien oorlog zochten zy ook de Studenten zelfs in te prenten, gelyk men uit hun patent, van den 8 van Hooymaand, des jaars 1546. ziet. *(t)* Maar, als God door den uitslag, zyn mishaaen aan dit alles betoonde, zoo verschuldigde men zich, op zyn goed Heidensch hier mede, dat de Keurvorst wel dapper hadde gevochten, maar het geluk was hem teegen geweest. *(u)* Als mede, de Protestanten hadden haar geluk niet recht gebruikt, als God hen den Keyzer in handen hadde gegeven. *(x)* En het Smalkaldische Verbond, noemde men daar na *een heilig Verbond*, *(y)* daar doch geen zeegen altoos daar by geweest was, schoon dat het al eenige geïnteresseerden, en de Keurvorst zelfs, goed en wel gemeent hadden, die de vonnissen der Godgeleerde geloof gaaven en opvolgden.

En des-
zelfs uit-
slag.

Hunne
vlugt.

Melanch-
tons
vreesach-
tigheid.

7. Nu hadden de Godgeleerde, en andere, door deezen allarm gezocht in zekerheid te geraaken, doch ze moesten daar na het rechte teegendeel ervaren. Gelyk dan een zeeker verstandig man heel wel aanmerkte, dat zommige der Kerken-dienaars voor en in den oorlog zeer vry hadden gesproken, en in hun schryven en brieven gantsch onvoorzichtig geweest, maar datze daar na dies te bevreesder geworden waaren, nademaal het hun andere daar en booven zeer angstig en bang maakten. *(z)* Ja *Melanchton* zelfs vluchte niet alleen met Dr. *Major* eerst na Maagdenburg, en uit groote vreeze, verder na Bronswyk, en van daar op den Hartz: *(wenshende buiten twyfel, dat hy nooit den oorlog of het soldaaten leeven mocht hebben goed geheeten, maar dat hy by zyn eerste gevoelen was gebleeven,)* doch hy leeverde ook, voor de achtergebleevene Professoren van Wittenberg, een Request of smeekschrift, aan den Bisschop van *Arras*, als eerste Keyzerlyke dienaar van Staat, over, en betuigde hooglyk, *dat geen van*
haar

(r) Auct. Relationis Mstæ de vita Joh. Frid. Maur. & Aug. p. 18. *(s)* Apud G. Suevum Hist. Witt. Ao. 1565. *(t)* Tom. I. Scriptorum Publ. Witteb. p. 172. *(u)* Tob. Schmid Zwick. Chron. P. I. p. 248. *(x)* Hieron. Kromayer. Cent. XVI. H. E. p. 563. *(y)* Matth. Dresserus orat. de Pace Relig. & Augusto. *(z)* Joh. Camerar. vita Melanchton, cap. LXXIV. p. 265.

haar allen ooit eenigen raad of aanleidinge tot dien oorlog en hadde gegeven. (a) En aan Jan Oberberg, des Keyzers Secretaris, schreef hy zeer ootmoedig: „Dat hy wel bekende, in Wittenberg geweest te zyn, maar dat „hy echter geen geweer NB. en hadde gedraagen, en zulk eene leere „aan de jeugd voorgehouden, die in alle veranderingen der Republy- „ke kon dienstig zyn. Waarom hy dan ook vergiffenis verhoopte, „om dat hy, voor en in den oorlog zeer veel hadde geleeden e. z. v. (b) Ziet, zoo uittermaaten ras leerde men van taal veranderen, en daar wierd aan de voorige antwoorden, en gevaarlyke aanslagen niet meer gedacht, uit welkers ellendigen voortgang en uitflag, van hunne geschaaptheit wel kan beslooten werden, gelyk men anders van *Muntzers* en de *Munster-* sche bedryven plagt te oordeelen. Doch dusdanige voorbeelden zyn 'er wel meermaalen in diergelyke geleegentheeden voorgevallen, daar men met een ongelukkigen uitflag tot stryd en oorlog heeft geraaden of geholpen. Hier booven is al iets van de *Heer van Sikkingen* gedacht, waar by ik my te binnen brenge, het geene iemand, aan *Ulrik van Hutten*, die ook meede in alle deeze handelingen ingewikkelt was, zeer heevig en wraakgierig heeft geschreeven, het welke hy daar na ook veel licht wel gewenscht zoude hebben, nier geschied te zyn geweest; nademaal deezen *van Hutten*, reeds al van natuure heet en vuurig genoeg was, en wel lust hadde in bloedvergieten. (c) De woorden waaren deeze.

Jaar MD.
tot MDG.
En onbe-
stendig-
heid.

Arma manu capienda, quibus cadat hostis inaudax:

Præfidii in libris carminibusque nihil.

Tu potes ingentes Heroas in arma ciere

Quæ possint ipsos arma movere Deos.

Hæ sunt justa, quibus faveat Germania bellis.

Quorum est, quæ periit, NB. maxima causa, fides.

Hoc tuus ille animi vigor & genitiva requirunt

Nobilitas, virtus, gloria, fama, fides.

De zin hier van is deeze:

Gy moet den degen en de wapens aanvatten, om de vyanden uit te roeijen, boeken en papier zyn te vergeefs. Want gy kont de groote Helden in 't barnas helpen, waar door zy zelfs de Goden beweegen. Want dat zyn eerst rechtvaardige wapenen, wier oorzaak 't verlooren Geloove is. Het geloof moet door den oorlog herstelt worden. Dit eischt uw Edeldom, staat, eer en achtbaarheid, gelyk ook het Geloof! (d)

By aldien men deeze woorden niet door de Heidensche Dichtkunst verontschuldigen wilde, zoo zoude men weinig of niet, dat na eenige reede, ik zwyge na het Euangelium, gelykt in deezen oorlog, of liever bloedige raad, kunnen vinden, alhoewel de maaker deszelfs zich ook noch al voor *Luthers* vriend uitgaf. Ten minsten is 'er uit dit alles wél af te neemen, wie dat aan het opstookender groote Heeren, en, by gevolg, aan alle dit onbeschryvelyke onheil, en verderf, wel de meeste schuld gehad hebben.

S. Echter zal her korte verhaal dezès oorlogs in zich zelfs, beneevens de droevige uitwerkingen van dezelve wel kunnen doen zien, hoe uittermaaten quaalyk het de raadslieden hebben getroffen, wanneer zy van *Luthers* waarachtige en eerste gevoelen zyn afgeweeken. Ik zal derhalven den inhoud der voornaamste voorvallen dezès oorlogs alhier maar kortelyk ter needer stellen. Na de Reformatie, en de groote veranderinge die daar uit was voortgesprooten, stond het in Duitsland zoodaanig, dat,

Oorsprong
des Simal-
kaldischen
Verbonds.

E 2

door

(a) Auctor. Relat. MStæ p. 25. (b) Volum. I. Epistol. p. 443. Add. Joh. Hagius vita Lotichii p. 450. (c) Camerar. l. c. cap. XXV. p. 94. (d) Eobanus Hess. Elegia 6. ad Huttenum p. 124.

Jaar MD.
tot MDC.

door zulk een sterke teegenstand der Roomfche Geestelykheid, de Keizer en de Stenden des Ryks, onder elkanderen ten uitterften zeer verdeelt, en t' onvreede geworden waaren, waar toe de voorgemelte Pakkifche be-roerte ook niet weinig hadde geholpen. Nu toonde zich wel de Keizer, zoo lang als het gevaar van den Turk daar was, vry zagt, en stond aan de Protestanten een Godsdienst-Vrede toe, tot op het beloofde *Concilie*, of algemeene Kerkelyke vergaaderinge. (e) Maar deeze wilden zich daar op gantsch niet vertrouwen, en beriepen zich zelfs kort daar op tot Smalkalden te zaamen, alwaar ze, na veele raadpleegingen, eindelyk beslooten, malkanderen gewaapender hand te beschermen, wanneer 'er aan iemand onder hen, van weegen den Godsdienst, eenigen overlast quam aangedaan te werden; zoo als het de Schryvers eenpaariglyken wydloopig vermelden. (f) Waarom deeze Stad ook by den Keyzer zoo zeer verhaat wierd, dat hy dezelve, na de verkreegene overwinninge, tot den grond toe wilde vernielen; en zich maar ter naauwer nood van de Graaf *Joris Ernst van Hemmenberg*, door de Keurvorst *Maurits*, daar van liet verbidden. (g) Nu hadden zich de Protestantsche Vorsten al lang van te vooren door allerhande ongewisse geruchten laaten beweegen, om zich in staat van teegenweer te stellen: want in 't jaar 1526 wierden 'er al eenige voorbereidzelen en naadere Tractaaten, tot de volgende Verbintenisse gemaakt. Tot dat eindelyk, na eenige andere te zaamenkomsten tot Schwabach, in 't jaar 1529, den 29ten van Slachtmaand, de Keurvorst *Jan*, met zyn Zoon, daarna Keurvorst *Jan Fredrik*, de beide Hartogen van Lunenburg, *Ernst* en *François*, de Landgraaf *Filips* en de Gedeputeerde van de Steeden, Straatsborg, Ulm, Nurnberg, Heilbron, Keutlingen, Costnits, Memmingen, Kempten en Lindau, tot Smalkalden te zaamen quamen. Deeze nu maakten ten laatsten, den 31ten van Wintermaand, des Jaars 1530, een *Reces* of Besluit, en bekrachtigden het zelve in 't volgende Jaar, waar van by *Hortleder* en andere wydloopig te leezen is.

Voort-
gang.Zweinfort-
ze hande-
lingen.Nuren-
bergze
Vreede.

9. Dit Verbond nu maakte ongetwyffelt overal een groot opzien, te meer noch, doordien de Verbondene zelfs heel niet geheim daar meede waaren, en dat *Luther* zelfs ook kort daar op zyne *Waarfchouwinge aan de Duitfche* in 't openbaar liet uitgaan; (i) als ook een Schrift; tegen het vermeinde Keizerlyke gebod, na den Ryksdag tot Augsburg, uitgegeeven. (k) Inmiddels, en doordien de Keyzer teegen de Turken nu hulpe noodig hadde, brachten het de andere Keurvorsten, als Middelaars, zoo verre, dat tot Schweinfort de Vreede-handelingen tusschen den Keyzer en de Smalkaldifche Bondgenooten aangevangen wierden. Waar na, alzo 'er eenige oneenigheeden, weegens de verkiezinge van *Ferdinand*, tot Roomfch Koning, en andere zaaken, voorvielen; noch eene andere te zaamenkomfte tot Nurenberg wierd aangestelt, alwaar dan voor ditmaal, in 't Jaar 1532, den 23ten van Hooimaand, een Vreede, tot op het naafstkoomende *Concilium* getroffen wierd; (l) die dan ook de eerste vreede, in zaaken van Godsdienst is geweest, en daar na tot Frankfurt, in 't jaar 1539, weeder is vernieuwt geworden. (m) Onderwylen wierd ook het Smalkaldifche Verbond, in 't jaar 1535, van de Keurvorst *Jan Fredrik*, van nieuws aan weeder voor tien jaaren verlangd; en noch al meer andere Augsburgfche Geloofs-genooten daar meede ingelaaten. (n) Hoe ook verders de Koningen van Vrankryk en Engeland, door Gezandschappen met de

Pro-

(e) Hortleder l. c. L. I. c. 10. (f) Idem & Sleidan. L. VIII. Seckendorff. passim, ceterique. (g) Wolfgang. Moller. Orat. pro Carolo V. p. 18. C. S. Schurzfleischius not. ad Mich. Bojemi vitam Alberti. (h) Sleidan. L. VI. Tom. III. Altenb. p. 657. seqq. (i) Tom. V. Altenb. p. 529. (k) Ibid. p. 545. (l) Hortleder Tom. I. Lib. I. c. 10. seqq. Tom. V. Altenb. p. 1026. Sleidan. L. VIII. Seckendorf L. III. p. 19. seqq. (m) Hortleder l. c. c. 32. (n) Sleidan. L. IX. Chytræus Lib. XIV. Thuanus L. I. Hortleder &c.

Protestanten gehandelt hebben, en van deeze in hun verbond zyn aangenoomen geworden, zulks alles valt hier te lang om te verhaalen. (o) Hier na wierd'er in't jaar 1539. in Arnstad eene vergaaderinge gehouden, op welke de Keurvorst weeten wilde, hoe verre men zich op een ieder der Bondgenooten vast mocht vertrouwen, alzoohy zich over eenige Leeden der zelve al vry wat bezwaart vond. En in deezer voegen trok dit onweeder eenen langen tyd als rondsom, door dien de eene partye den anderen niet recht vertrouwd, en zich al heimelyk teegen alle voorvallen vast zocht te maaken. Van beide de zyden vielen'er veele zaaken voor, die het quaad vermoeden al gestaadig vermeerderden, en was de vermeetelheid der Rooms-gezinde allenthalven zeer groot, alhoewel de Weereldlyke van beide de kanten zich veel reedelyker aanstelden, als de Godgeleerde onder malkanderen. Hier quam noch de zaak met den Hartog van Bronswyk by, die alles noch al veel erger maakte, waar van ik hier, eer ik van den voornaamsten oorlog zelfs spreek, noch in't korte iets voor af moet laten gaan.

Jaar MD.
tor MDC.

Arnstad-
sche ver-
gaaderin-
ge.

10. Deezen Hartog nu was een bitter Papist, en deed de aangrenzende Protestanten allerhande moeiljkheeden aan, waar over zy ook van haare kant zeer ongeduldig op hem wierden. Nu betrapte de Land-Graaf *Filips* een Geheim-schryver van hem, die na Mentz door Hessen-land trok, en, door dien hy valsche naricht van hem gegeven; en zich voor een Brandenburgze Bediende hadde willen uitgeeven; zoo liet hy hem heel naauw onderzoeken, en hy vond, in des Hartogs brieven, zoodaainig eene naricht van hem, die hem voordol uitmaakte; en van zyn haast-aanstaande dood spraaken. (p) Verder wilde den Hartog de Stad Götztzar aantasten, welke Stad, om dat ze in't Smalkaldische Verbond mede begreepen was, de Bondgenooten zich al voortaan naamen, en op Hartog *Hendrik* los gingen; zoo dat hy, in't jaar 1542 na twee maanden tyds, zyn eigen land moest verlaten, en daar en booven noch van *Karel* en *Ferdinand*, door veele veranderingen, geen hulp altoos verkrygen kon. (q) Daar na, in't jaar 1544 wierd'er, op den Ryks-dag te Spiers, zeer heevig daar over getwist, zoo dat de Land-Graaf en den Hartog *Hendrik*, by na in perzoon wel hand-gemeen daar over zouden zyn geworden. (r) Ook quaamen'er van beide de zyden zeer veele en heevige strydschriften in openbaaren druk uit, doch die van Saxen en Hessen brachten wel voornaamelyk de Bewyzen, die zy in't Slot te Wölffenbittel hadden gevonden, in't openbaar, bewyzende dezelve voor de Keyzer zelfs ten alderuittersten verachtelyk en nadeelig te zyn. Als nu de Keyzer onderwyl, tot den uitslag der zaake, een Stadhouder in't Land wilde stellen, zoo verdorf Hartog *Hendrik* zyn eige zaak, worf zelfs volk, en dat met Frans geld, wierd daar en booven van de Bondgenooten by Nörtheim geslaagen, van den Land-Graaf gevangen, en twee jaaren lang in Ziegenhain vastgehouden, tot dat hy namaals van den Keyzer, na dat de Smalkaldische nu geslaagen waaren, weeder wierd verlost. (s) Wat voor heevige twist- en laster-schriften, *pasquillen*, en schrikkelyke beschuldigingen'er onder alle deeze verwerringen van beide de zyden al zyn aan den dag gekoomen, tot eene ergernisse van veele onnoozele, laat zich met weinige woorden zoo niet wel beschryven. De schriften van den Hartog *Hendrik* waaren vol van toorn en heevigheyd, daar en teegen hebben

Voorval-
len met
Hendrik,
Hartog van
Bronswyk.

E 3

hem

(o) Steidan. IX. p. 258. & X. p. 286. Chytræ. l. c. p. 359. Crusius Annal. L. X. p. 629. Seckendorf. l. c. p. 110. seqq. (p) Hortleder L. IV. c. 46. (q) Seckend. L. III. p. 386. Hortleder l. c. (r) Seckend. l. c. p. 477. (s) Vid. omnino Lamb. Hortensius ap. Schardium Tom. II. Rer. Germ. p. 450. Steidan. L. XIV. & XVI. Hortleder L. IV. toto. Chytræus L. XVI. Seckendorff. l. c. p. 386 448. 477. 496. 567. &c. Strauchius dissert. Jur. Publ. 12. & 13.

Jaar MD.
tot MDC.
Quaade
handelinge
aan
beide de
kanten.

hem zyne teegenpartyders ook al veele grouwelyke tytels gegeeuen, ver-
vaarlyke boosheeden, en wel voornaamelyk, zyne echt-breuk, voor-
geworpen, waar onder ook al veele dingen zyn waargeweest. En, door
dien hem *Luther*, in zyne schriften, teegens hem en zyne vervolgingen
uitgegeueu, maar alleen *Hans Worst tot Wolfenbuttcl* hadde genoemt (bezie
Tom. VII. Altenb. p. 466. 468. 470.) zoo meinden de andere, dat zy het ook
wel zoo mochten maaken, waarom 'er dan ook zeer veele schimp-schri-
ften teegens hem uit quaamen. Onder andere is 'er een zeeker schimp-
schrift in 't jaar 1541 gedrukt geworden met dit opschrift. *Nieuwe tydinge,
van twee zendbrieuen aan Hans Worst van Wolfenbuttcl geschreeuen, de eerste
van Lucifer, en de andere van den Beul tot Wolfenbuttcl.* Waar in hem over
de 12 afgryffelyke schend-daaden werden voorgeworpen, en hy zelfs als
de ellendigste slaaf werd gehandelt. Buiten alle twyffel, om dat, na *Lu-
thers* voorbeeld, andere meede de vryheid genoomen hebben, om hem
zoo uittermaaten verkeert te handelen. En hier uit, meene ik, zal den
Leezer den jammerlyken staat der zelve tyden wel genoegzaam kunnen
bezeffen.

Verbond
der
Room-
gezinde.

De Smal-
kaldische
beginnen
den Oor-
log het al-
der eerste.

Hunne
heevigheid
en onvoor-
zichtig-
heid.

II. Maar, om weeder tot de voornaamste hoofd-zaake te koomen;
zoo waaren nu de Paus-gezinde, na dat dit Bronswykfche en Naumburg-
fche geval, van weegen het Bisdom (waar van hier onder) noch daar by
quam, ook aan hunne kant niet traag, maar zy verbonden zich insgelyks
onder malkanderen, tot Nurenberg, in 't jaar 1538. Het geene zy ook
het *Catholyke teegen-Verbond* noemden, (t) daar dan de Paus, beneevens de
Geestelykheid, dit vier ook wakker hielpen aanblaazen. En, alhoewel
dit voorneemen zeer stil gehouden wierd, zoo wierden echter de Smal-
kaldische Bondgenooten het zelve wel haast gewaar, versterkten zich,
op hunne Vergaaderinge tot Frankfurt, in 't jaar 1538 noch meer; alwaar
ook *Christiaan de III.* Koning van Denemarken, en *Jan*, Markgraave van
Brandenburg, zich by hen voegden. (u) Insgelyks wierd 'er eindelyk,
in 't jaar 1546 noch eene te zaamenkomst tot Wormbs gehouden, al-
waar men zich ten vollen meinde in staat te zetten. (x) Alhoewel meest
op eene averegtze maniere, en met slechte vrugt, gelyk wy hier ontrent,
uit eenige weinige omstandigheeden alleen, heel wel zullen kunnen be-
speuren. Voor eerst is dan aan te merken, dat de Keur-Vorst *Jan Fredrik*,
zoo haast als hy maar des Keyzers optogt verstaan hadde, al aanstonds
vyandlyk teegens hem begoft te handelen: waar ontrent de aanmerkely-
ke woorden van een zeeker Schryver deezes tyds heel wel moogen ge-
hoort werden, wanneer hy aldus oordeelt. *Jan Fredrik zeyde den Keyzer den
Oorlog eerst aan, of door opstookinge van andere, of uit vrees voor de Paapsche ty-
rannye, die de Euangelische Godsdienst met eene geheele ondergang dreigde. En
het is buiten alle twyffel, dat het eene byzondere bestieringe van God is geweest,
welke die onvoorzichtige gemoederen tot allerleye onheil hadde ingenoomen, op dat
alzoo beide parthyen mochten ervaaren, dat de Goddelyke wysheid veel hooger is,
als alle menschelyke aanslaagen. Want God heeft niet gewilt, NB. dat het Euan-
gelium van de Euangelische door de waapenen zoude verdedigt, noch ook, dat
het licht der waarheid van de Papisten zoude uitgeblust werden.* (y) Ook was het
eeuen zoo wel teegen de algemeene liefde, als teegen het eigen voordeel,
en de noodige voorzichtigheid gehandelt, dat veele Protestanten zich
teegen hunne vyanden zoo uittermaaten onchristelyk, ongebonden, en
wreed betoonden, of schoon deezze zich ook veelt yds boosaardig genoeg
aanstelden. Ik zal hier nu niet voorstellen, hoe hoog de Keyzer de han-
de-

(t) Seekend. L. III. p. 471. Hortled. L. VIII. c. 1, seqq. (u) Ibid. c. 13. Seekend. l. c. p. 174.
(x) Ibid. p. 619. (y) Dreffler. Millen. VI. P. II. p. 446.

delingen teegens den Hartog *Hendrik van Bronswyk*, *Julius van Pflug*, den *Bisschop van Naumburg*, en andere, heeft opgenoomen. Als, wanneer onder anderen, dien quaadaardigen man, die van de Protestanten in dat Bisdome was gestelt, met naame *Niklaas van Amsdorf*, een penning heeft laten slaan, op welkers eene zyde een Kardinaals hoofd stond met dit ontschrift: *Effigies Cardinum mundi*: [dat is, *Afbeeldinge der steunssels daar de weereld nu op draayt.*] op de andere zyde stond een Gek, met deeze woorden: *Effeminati dominabuntur eis*. [dat is, *De Verwyfde zullen over hen heerschen.*] Welken penning de Hartog *Hendrik*, op den Ryks-dag tot Spiers, opentlyk den Keur-Vorst voor wierp. (z) Dit nu, en veel meer andere diergelyke zaaken, moet wel noodzaakelyk de reeds al ontstelde gemoederen ten alderuittersten teegens malkanderen verbittert hebben; het geene de verstandigste aan beide de kanten, ook heel wel zaagen. (a)

12. Ik wil hier niet zeggen, hoe de Keyzer zelfs wel dikmaals heel vreemd is bejeegent geworden, en hoe hy, zoo wel het Smalkaldische Verbond zelfs, als wel voornaamelyk, de verklaringe des Oorlogs teegens hen, voor eene zeer groote verachtinge zyner Majesteit, heeft opgevat. Indien men het gelooven mag, zoo hebben de Keur-Vorst en de Land-Graaf hem maar alleen den tytcl van *Karel van Gent* gegeven, die zich zelfs inbeelde Keyzer te zyn. (b) Alhoewel dit van Weereldlyke Heeren wel niet zoo zeer te verwonderen zoude zyn, nademaal hunne Godgeleerde zelfs wel eenen *Ban*, onder den naame Gods, teegen de Keyzer, dorsten laten drukken, gelyk als wy hier booven, van *Dr. Major*, nu reeds al gezien hebben. Als men ook ondertusschen maar wel overdenkt, wat 'er doorgaans al, in den oorlog, voor ongerechtigheid, zonden, schandelykheeden, en laster-daaden over al gepleegt werden, zoo zal men heel gemakkelyk kunnen bezessen, dat het aan alle beide de kanten wel niet zoo even toegegaan is. En een zeeker Schryver deezes tyds merkt, „niet zonder groote reede, zeer wel aan; dat men gevreesst heeft, dat „eenige de oogmerken des gemeenen voordeels, tot een dekmantel hunner eigene driften en baatzucht wel mochten gebruiken. (c) Welke eige baatzucht dan ook zoo uittermaaten klaar gebleeken is, dat 'er veele van het Verbond afgegaan, en andere in teegendeel geenzins daar toe te brengen zyn geweest, ja dat zomnige, zelfs teegen hunne eigene Geloofs-genooten, den Keizer hebben gedient. Het meeste gebrek, dat daar ontrent beklagt werdt, was, de groote oneenigheid der Bondgenooten zelfs, onder malkanderen, welke den Keizer ook bevrydde, datze hem, noch by Regensburg, noch by Landshut, of Ingolstadt, niet t'eenemaal overhoop wierpen, gelyk als zy zulks op alle die plaatzen wel heel gemakkelyk hadden kunnen doen, doordien hy zyn volk toenmaals op verre na noch niet by malkanderen hadde. Doch op alle die plaatzen zukkelden zy zoo lang, datze den Keyzer ondertusschen de tyd gaaven, om zich heel volkoomentlyk in staat te kunnen stellen, buiten alle twyffel, door de Goddelyke bestieringe. Want het ontbrak veelen wel meest aan de waare vereeniginge met God en zyn welbehaagen, nademaal, of ze schoon zyn Woord en Euangelium al gestaadig in den mond hadden, hun leeven en geheele gedrag nochtans heel iets anders uitwees, en dat het eerste maar alleen tot een voorwendzel wierd gebruikt, of ook wel alleen na de letter, zonder dat 'er eenige de minste kracht of gehoorzaamheid by kwam. Terwyle nu de zaaken waarlyk onder hen op deezen voet stonden, zoo en kost 'er ook onder hen onmoogelyk geene bestendige eenigheid zyn, die langer

Jaar MD.
tot MDG.

Ongerechtigheid.

Oneenigheid onder de Bondgenooten zelfs.

(z) Ap. Seckend. l. c. p. 478. (a) Camerar. vit. Mel. c. 68. p. 244. (b) Ludov. ab Avila vom Krieg Kayf. Carls p. 162. & ap. Hortled. P. II. L. III. (c) Camerar. l. c. c. 53. p. 181.

Jaar MD.
tot MDC.

ger als een ieders eigen belang of interesse konde duuren. Waarom ook de verstandige, na de natuur, eeven dit zelve voor het voornaamste gebrek des zelve Verbonds hebben gehouden. (d) Veele, wanneer ze klaar zaagen, dat 'er doch niets wierd uitgereg, wilden geen geld meer uitschieten, andere weeder waaren het lange in 't veld leggen al moede; de eene hadde dit, en de andere weeder dat te klaagen, ook stemden de beide Opper-Hoofden des Leegers, naamelyk, de Keur-Vorst en de Land-Graaf, heel zelden in hunne raadslaagen met malkanderen over een. Daar heeft iemand kort na die zelve tyd, zeer nadenkelyk met de volgende woorden daar van geschreeven: *Keurvorst Jan Frederiks volständigkeit in de belydenis heeft de Kerke meer nut toegebracht, als zyne overwinninge moogelyk eens zoude gedaan hebben, nademaal de Bondgenooten zich zelfs onder malkanderen zouden geslaagen hebben.* (e) Waar door dan aangewezen werd, dat het nu reeds al zoo verre met hen was gekoomen, dat, by aldien de Bondgenooten ruste van hunne algemeene vyanden hadden gehad, zy zich zelfs onder malkanderen zouden gebeeten en verflonden gehad hebben.

Verdeelt-
heid en
verzwak-
king.

13. De bekende Generaal, *Sebastiaan Schertel*, die toenmaals voor Ingolstadt in 't Smalkaldische Leeger was, verhaalt zelfs ook, hoe dat de Land-Graaf met hem over rafel gedisputeert hadde, om dat hy al te heet tot het slaan was geweest, en hoe hy daar en teegen den Landgraave weeder hadde voorgehouden, dat hy den Oorlog al gestaadig maar verlangde, op dat ze in zyn eige Land niet zoude gevoert werden. Waar op deezen Overste zich ook voort uit de Armee hadde weg gemaakt. (f) Inmiddels zochten de Papisten, door allerhande middelen, den eenen na den anderen van de Bondgenooten af te trekken, en het *divide & imperabis* [dat is, *verwekt tweedragt en gy zult heerschen,*] heel vlytig in 't werk te stellen. Men beweegde den Koning van Denemarken, dat hy van haar weeder afviel, gelyk als hy ook, buiten dat, hen nergens in behulpzaam was geweest, als ook, de Hartogen van Lunenburg en Pommeren. De Koningen van Vrankryk en Engeland, hielden ook al niet, het geene zy hen beloofd hadden, en quaamen met geene hulpe altoos te voorschyn. De Keur-Vorst van de Palts had de Keyzerlyke zyde gekoozen. *Ulrik*, Hartog van Wirtemberg, zocht genaade en vergiffenis by den Keyzer, en hy nam te liever zelfs de hardste Voorwaarden aan, om dat hy wel te gemoet zag, dat het, na allen schyn, met de Bondgenooten niet wel zoude afloopen. De Ryks-Steeden Augsburg, Ulm, Frankfurt, en Straatsburg, gaaven zich ook al aan den Keyzer over, en ze dorsten zich, by die gelegenheid der zaaken, ook niet langer houden. Hier door nu waaren de krachten deezer Verbonds uittermaaten zeer verzwakt, en viel de gantsche Krygsmacht den Keur-Vorst en Land-Graave by gevolge alleen op den hals. Daar en booven viel des Keur-Vorsts naaste bloed-verwant, Hartog *Maurits*, neevens de Roomsche Koning, *Ferdinand*, de Keur-Vorst ook noch al in zyn land, alwaar ze, met rooven en branden, veele vyandlykheeden aanrechten: zoo haast en wonderlyk maakte Gods hand te niet alles, wat door zoo veele raadslaagen, bedenkingen, en bekommeringen, van Geestelyke en Weereldlyke, van zoo lange jaaren te vooren was gebouwt geworden; zoo dat hier ontrent geen bepaalen, uitzonderen, antwoorden, of onderscheiden der Godgeleerde, aangaande het recht der verdediginge, meer hielp: alzoo God alle die vernufts-gronden, beneevens het recht der natuure, met der daad zelve t' eenemaal weederleide en verbrak. Waar door dan ook die geene, welke men, om dat ze

van

(d) Thuan. L. II. Sleid. L. XVIII. init. Lud. de Acila l. c. Jod. Godoj. ap. Hortled. P. II. fine;
(e) Ap. Suevum Hist. Witteb. A. 1552. (f) Ap. Seckend. L. II. p. 71.

van *Zwinglius* aanhang waaren, van het Verbond hadde uitgeslooten, het noch voor een geluk reekenden, dat zy niet een gelyken uitflag behoeften te ondervinden. (g) Daar en teegen waaren 'er niet alleen in der daad veele Lutherfche in 's Keyzers Leeger, en ook, onder andere, *Jan*, Markgraave van Brandenburg, maar daar en booven maakte Hartog *Maurits* den Keur-Vorst wel de moeijelykste *diversie*, waar van zoo aanftonds noch meer zal volgen, wanneer we de gantsche Historie, van 't begin af na malkanderen zullen verhaalt hebben.

Jaar M.D.
tot M.D.C.

14. Keyfer *Karel* nu hield, in 't jaar 1546, ontrent Paaschen, een Ryks-dag tot Regensburg, op welke men van den oorlog teegens het Smalkaldifche Verbond, begon op te heffen. De reede, die de Keyzer hier van aangaf, was geenzins de Godsdienst, nadien hy met 'er daad het rechte teegendeel van dien toonen wilde, geevende aan twee Lutherfche Brandenburgze Vorsten, in zyne Armee, daar in hunne vryheid. Maar hy beklaagde zich over de meenigvuldige ongehoorzaamheid en rebellye der zelve, beschuldigde hen van gequetste Majesteit, en verbreekinge der Ryks-Wetten, gelyk ook, dat zy den Hartog *Hendrik*, en *Julius*, Biffchop van Naumburg, met geweld uit hunne landen gedreeven hadden; als ook, dat ze het Ryks-kamergerigte, en deszelfs wettelyke uitspraaken, niet opvolgen wilden. Na dat hy nu twee maanden lang te Regensburg te vergeefs na de komst der Verbondene Vorsten gewagt hadde, (die ook op den vorigen Ryks-dag te Wormbs niet verscheenen waaren) zoo nam hy dit alles voor eene verachtinge op. en hy maakte eenige voorbereidzelen, om in Italie en Duitsland volk te zaamen te brengen, hy liet zich ook opentlyk, teegen eenige afgezondene, verluiden, dat hy eenige ongehoorzaame en oproerige Vorsten wilde straffen, welke de goederen der Biffchoppen en Kloosters hadden aangetast, en den Hartog van Bronswyk gevangen hielden. Hier uit nu konden *Jan Fredrik*, *Filips*, en *Ulrich* wel ligt besluiten, dat het hen nu zoude gelden, en quamen daarom strax met hun volk op de Beyersche grenzen, by Donawerd te zaamen, zeiden den Keizer, die van Regensburg na Landshut was vertrokken, ordentlyk den oorlog aan, doch die zond hen den brief, onopgebrooken beneffens hunnen Ban, weeder te rugge. Daar na rukte hy, met zyn leeger, tot by Ingolstadt, daar heene hem ook de andere volgden, en geschieden aldaar eenige schermutzelingen. Ondertusschen quam daar een groot volk uit de Neederlanden by de Keyzer, en evenwel stonden beide die Leegers, van Oogstmaand af tot in Slachtmaand toe, by na zonder eenige beweeginge teegen malkanderen. De Bondgenooten verzaagen ook hier door (als hier booven nu reeds al is gemeld) haar kans, maar de Keyzer zocht den oorlog maar te verlangen, en belette in alle manieren, dat 'er tot geen algemeene Veldslag quam, doch hy nam ondertusschen Donawerd in, gelyk ook Lauwingen, en daar na, Nordlingen, veele Steeden in 't Wirtenbergerland, en andere plaatzen, nadien de Keur-Vorst, uit nood de andere t' eenemaal moest verlaten. (h)

Gefchiedenisse des
oorlogs.
Karels
aanklagte.

Veld-tocht
der Smal-
kaldifche
Bondge-
nooten.

15. Want de Hartog *Mauritz* maakte hem eene zeer groote *diversie* in Saxen, nadien hy, onder 't afweezen van den Keur-Vorst, met den Koning *Ferdinand*, zyne landen, dewelke, als zynde den Vorst der zelve in den Ban gedaan, van den Keizer doch prys gegeeven waaren, vyandlyk aantafte, en daar in zeer slecht huis hield, van welk onheil zoo aanftonds in 't breede zal gesproken werden. Maar, als de Keur-Vorst in Thuringen, en van daar, in 't jaar 1547 weeder in zyn land quam, zoo

Hartog
Maurits
inval in
Saxen.

II. Deel.

F

bragt

(g) Scultet. P. II. Annal. Euangel. p. 341. 345. (h) Vid. omnino scriptores belli Smalcaldici & Sleidan. Lib. XVII. & XVIII. Chytræus L. XVI. seq. Thuan. L. II. seqq. Hortled. Tom. II. L. II. c. 20. seqq. Seckendorff. L. III.

Jaar MD.
tot MDC.

Des Kei-
zers aan-
komst in
Meiffen.

Des Keur-
vorfts Jan
Fredriks
optogt.

veldslag en
ongeluk.

Door de
ongetrou-
wigheid
van zyn
volk.

bragt hy de meeste plaatzen wel weeder in zyn geweld, doch hy beleegde Leipzig te vergeefs; echter hadde hy een gewenschten uitflag by Rochlitz. Want de Keizer hadde aan *Maurits* den Markgraave van Brandenburg te hulpe gezonden, doch die liet zich te Rochlitz, door de Vastelavonds-malligheeden, ophouden, en wierd aldaar, van den Hartog *Ernst van Bronswyk*, overvallen, en gevangen na Gotha gebracht: onder tusschen quaamen zyn meeste benden aldaar om hals. (i) De Bohemers nu, zoo veele als 'er zich te Praag te zaamen hadden verbonden, en geweigert *Ferdinand* te dienen, met die van der Lausnitz, en Silesien, waaren ook straks vaardig, en in aantogt, om den Keur-Vorst te helpen, by aldien de Keizer hen niet overraast hadde. Want hy quam, in Grasmaand, met zyn gantsche magt, door Bohemen in Meiffen, en zette alles wyd en breed in zulk een schrik, dat zelfs de Keur-Vorst, en zyne vrienden, daar door zeer beangst en verleegeen wierden. Ondertusschen ging ook de Keur-Vorst van Brandenburg, na dat hy zich te vergeefs bemoeit hadde, om den Land-Graave weeder tot vereeniging te brengen, tot de Keizer over. (k) De Keur-Vorst was toen te Meiffen op het Slot, als 'er dit geroep van des Keizers inval quam. Hy maakte zich derhalven op, in wilens om na Wittenberg te trekken, en aldaar de hulp-benden af te wachten. Aldus ging hy met zyn volk over de Elve, brandde achter zich de brugge af, en liet by Muhlberg eene genoegzaame manschap om de ondiepten der Riviere aldaar te bewaaren; en hy zelfs verkoos daar ontrent een bequaame plaats voor zich, of het misschien tot een Veldslag mocht koomen. (l)

16. De Keizer volgde hem op de voet na, en quam met een groote spoed aan de Elve, en maakte zich gereed om daar over te zetten, of, om dat hy zich op zyn voorige geluk verliet; of, gelyk het andere waarschynelyker achten, om dat veele van des goeden *Jan Fredriks* volk een zeer naauwe gemeenschap met hem hielden, en de verraderlykste en ontrouwste aanslaagen gaaven, ook daar na heel schelmachtig vochten, en den Keur-Vorst, voornaamelyk zyne geheele Ruiterye; in den nood verlieten. (m) Want zyne Krygs-Raaden zouden van de Keizerlyke partye zyn omgekogt geweest, dat zy den Keur-Vorst van de Leipzige beleëgeringe af, en na de Elve toe, brengen zouden, en dat wel op zoodaanic een slechte plaats, daar men de gantsche stroom heel gemakkelyk konde doorwaaden. Zy zouden ook voor hem alle de tydingen en kondschappen verborgen gehouden, en hem noch overreed hebben, dat hy op die gevaarelyke plaats maar zoude blyven; en, niet teegenstaande dat de Vyanden al begonden door het waater te zetten, hadden ze den Keur-Vorst noch eerst eene Predicatie van de Veld-Prediker, *Christoffel Hofman*, laten aanhooren, doordien het net op dien Zondag *Misericordia Domini* was, en daar na eerst goeds moeds het middagmaal houden. (n) Want, by aldien de Keur-Vorst geweeten hadde, dat den aanval des Vyands zoo na by was geweest, zoo zoude hy immers wel andere toebereidzelen tot den Slag gemaakt hebben, gelyk als de Schryvers besluiten. (o) Gelyk daar na ook *Ferdinand* zelfs bekend heeft, dat de Keur-Vorst nimmermeer gevangen zoude zyn geworden, by aldien zyn volk zoo volstandig, als hy zelfs, gevogten hadde. (p) Zoo dat hy daar na ook dikmaals over de ongetrouwigheid van zyn eige volk wel ernstig zoude geklaagt

(i) Thuan. L. IV. Chytræus XIV. Hortleder L. III. c. 63. seqq. Steid. &c. (k) Thuan. l. c. (l) Idem & Sleidan. L. XIX. (m) Camerar. vit. Mel. cap. 72. p. 260. & 261. (n) Relatio MStae de Joh. Frid. p. 22. Conf. Lud. ab Avila L. II. Hortleder P. II. L. II. c. 31. & L. III. c. 89. (o) Avila l. c. p. 149. (p) Camerar. l. c. p. 252. & de bello Smalc. ap. Freherum Fom. III. Rer. Germ. p. 423. Merkelius von der Magdeburgissen belaeigerung ap. Hortleder L. IV. c. 19.

klagt hebben. Daar by quam noch, dat zyne soldaaten te vooren van eenen armen Moolenaar, die eenige den naam van *Strauch* geeven, (q) en andere *Barthold Strauchman*, of *Schutzman*, van *Boorsuitz* (r) noemen, twee paarden hadden weg genoomen. Waar over zich deezen man aan de Keur-Vorstelyke willende wreeken, aan de Keizerfche eene ondiepte toonde, daar zy heel gemakkelyk door konden koomen, waar voor hy ook twee paarden, en 100 kroonen, als ook het bezit van het Heerenhof te Borsnits, voor zyn leeven lang genoot, doch hy wierd daar na van de kinderen maar den Verraader, (s) en van de zyne, de *Wegwyzer* en *Leidsman* genoemd. (t) Aldus toog de Keizer met zyn geheele volk dan door het waater, en alzoo voort, by de *Lochauwsche Heide*, op het Keur-Vorstelyke Leeger, aan, met zulk een groot geweld, dat deeze; doordien zy in meenigte en getrouwigheid geenzins toegenoomen hadden; terstond de vlucht naamen, en dat alles in de uitterste verwerringe geraakte. Daar bleeven 'er ook over de 1500 van hen op de plaats dood, (alhoewel men in 't getal niet over een komt) en 't gevegt duurde, van de middag af tot in de nacht toe, over de 9 uren lang, tot dat de Keizer den aftogt liet blaazen. Daar wierden 'er ontrent de 600 gevangen, waar onder waaren *Ernst*, Hartog van Lunenburg; twee Graaven van *Gleichen*, een Graaf van *Beigling*, een Graaf van *Keusz*, en zeer veele *Edellieden*. Maar ontrent wel 400 hadden zich, beneevens de jonge *Prins, Joaen Fredrik*, na *Wittenberg* gezalveert, en de overige in de bosschen; en elders versteeken. (u)

Jaar MD.
tot MDG.

17. De Keur-Vorst zelfs nu, zoude, eer hy zich overgaf, gelyk men zegt, zich heel lang verdedigt, en eerst wel drie *Hussaaren* met zyn eigen hand omgebragt hebben, en daar beneffens ook in de linker wang gequetst zyn geworden. (x) Hy heeft zich ook aan geen *Uitlander*, maar aan een *Duitscher*, met name *Tilo van Trotte*, willen overgeeven, wien hy ook, tot een waar-teeken, twee ringen van zyn vinger heeft toegereikt. Alhoewel de *Schryvers* het daar over oneens zyn, of het naamlyk een *Hungaar*, *Italiaan*, of *Duitscher* is geweest, die hem heeft gevangen bekoomen. Ten minsten heeft hem de eene den anderen gestaadig uit de handen gerukt, en de eere willen hebben, van hem den Keizer aan te bieden, tot dat het eindelyk de *Hartog van Alba* gedaan heeft. (y) Want de *Spanjaarden* hadden zoo veel met deezen gevangenen in 't zin, dat ze zelfs zyne laarzen, wyl hy een Heer van een groote aanzienelyke gestalte was, na *Spanje* ten toon zonden, en ook anderzints veel vreugde daar over bedreeven. (z) Wanneer nu de Keur-Vorst voor de Keizer zoude gevoert werden, zoo zoude hy noch voor des Keizers tente met deeze woorden uitgeborsten zyn: *O God, erbarmt u, nu zyn wy hier!* (a) Als hy daar na voor den Keizer was gekoomen, zoo heeft hy van 't paard treden, de blikke-handschoen uittrekken, en den Keizer de hand geeven willen, het welk de Keizer alle beide geweigert heeft. Waar op de Keur-Vorst zeide: *Grootmachtigste, allergenaadigste Keizer, ik ben Uw' Majesteits gevangen!* en deeze hem terstond daar op in zyne reede vallende, antwoordde hem: *Noemt gy my nu Keizer? voor heene en deed gy zoo niet.* En, als de Keur-Vorst bad dat men hem toch behoorlyk handelen wilde, zoo antwoordde de Keizer, dat hy na zyne verdiensten zoude ge-

Wort ge-
vangen.

(q) Id. l. c. p. 1236. (r) *Chronicon Torgense* MStum. p. 163. (s) *Ibid.* p. 168. (t) *Avila* l. c. p. 150: 152. *Thuan.* L. IV. (u) *Idem & Sleidanus* Lib. XIX. *Avila* l. c. *Spangenberg Saechf. Chron.* c. 382. *Hortleder* P. II. L. III. c. 70. seqq. (x) *Chron. Torg. MStum.* p. 171. (y) *Vid. ex Isthuanio Zeiler. Epist. Lib. III. Lamb. Hortensius* L. VII. *Natalis Com. L. II. Hist. Crusius* L. XI. P. III. *Hortleder* L. III. c. 69. (z) *Thuan.* L. III. (a) *Bucholzerus* ad A. 1546. *Crusius* l. c. *Funcijs Comm. ad Chronolog. ad h. A. Hortleder* l. c.

Jaar MD.
tot MDC.

handelt werden. Waar op de Keur-Vorst hervatte: Hy was nu in zyn Majesteits geweld, hy zoude het met hem maaken, zoo als 't hem beliefte. Waar by hem de Koning *Ferdinand* zeer hard heeft aangegreepen, en voorgeworpen, dat hy voor gehad hadde, hen alle van land en lieden te berooven. (b) De Keur-Vorst wierd ondertusschen heel sterk bewaakt, en namaals van de Keizerlyke over al meede rondsom gesleept, gelyk een weinig hier na noch zal gezegt werden.

Voorbe-
duidzels
dezer
necelaage.

18. Doch, het is iets byzonders, dat 'er, voor deeze groote veranderinge, zeer veele teekenen en waarschouwingen zyn voor heene gegaan, zoo dat men zich wel met recht daar over zoude kunnen verwonderen, hoe doch deeze goede Keur-Vorst, van de zyne, ja van de Godgeleerde zelfs, zoo zeer zeeker, ja blind, heeft konnen gemaakt werden. Het is bekend, en van de Papiſten zelfs overvloedig bekrachtigt, dat op dien dag, wanneer de slag voorviel, de Zon geheel en al bloedrood heeft gescheenen, en zelfs ook in de huizen, en elders, een roode weerschyng gegeven. Gelyk het dan niet alleen door de gantsche Armee; maar ook in veele Ryks-Steeden, ja in Frankryk en Italie zelfs is aange-merkt geworden. (c) Ook hebben de Keizersche, voor den slag booven hun Leeger, langen tyde een Adelaar rondsom zien vliegen, en een Wolf, die uit de bosschen daar ontrent geloopten quam, met den degen dood gestookt. (d) Waar over buiten twyffel al veele vreemde uitleggingen zyn gemaakt. Zoo heeft ook de Keur-Vorst, met zyn Hofstoed, in 't jaar 1542 van Grimma tot Torgau, door zulk een grooten meenigte sprinkhaanen moeten reizen, dat daar door de Zon zelfs geheel en al verduistert was: ook al, zoo als te vermoeden is, tot een teeken van den toekomende vyandyken overval. (e) Voornaamelyk is het aanmerkens waardig, dat *Melanchton* zelfs, 15 daagen voor dat de Leegers aan malkanderen quaamen, een droom heeft gehad, als of hy in een Grieks Schryver deeze woorden las, *Τιμόθεον ναομαχθέντα ἀλώναι*. *Timotheus zal in een Zee-slag gevangen werden*: welke woorden hy niet hadde kunnen vergeeten; en hy was echter, van weegen de dubbelzinnige beduidinge des laaften woords; door eene zonderlinge bestieringe Gods, genoodzaakt, om eerst den uitslag der zaaken tot een verklaarder daar van af te wachten. (f) Om hier nu noch te zwygen wat men al van zommige voorzeggingen gewoon is te verhaalen, waar van we hier onder noch iets zullen verhandelen. Doch men moet alhier niet voorbygaan het geene van veele Schryvers voor de waarheid werd verzeekert, naamelyk, als de Donpaapen te Meissen, des daags na den slag al vroeg een dank-feest hadden gehouden en zeer vroolyk geweest waaren, zoo sloeg des namiddags daar aan, ontrent 5 uren, de donder in de Kerk, en heeft drie torens, klokken, orgelen, en alles verbrand, en dat, zonder eenige voor- of na-koomende blixem of donderslag. (g) Waar door God, zonder twyffel, de zotte vreugde deezer menschen over eens anders ongeluk heeft willen straffen, nadien, zonder dat, die geene genoeg waaren verneedert geworden, welke zich in 't eene of 't andere mochten verzien hebben.

En voor-
zeggingen.

Imborst
en leeven
van den
Keurvorst.

19. By-aldien men eenige byzondere Schryvers mach gelooven, zoo heeft de goede Keur-Vorst zich van andere tot zulke uitterste daadelykheeden vervoeren laaten, en is nooit van zins geweest, om zich zelfs in per-

(b) Merkelius l. c. p. 1237. Sleidan. L. XIX. (c) Mameranus ap. Hortleder L. III. c. 1. p. 233. Lud. ab Avila l. c. p. 166. Sleidan. L. XIX. G. Fabricius L. I. Rer. Misn. Camerar. Vita Mel. p. 262. Crusius l. c. &c. (d) Thuan. L. IV. Avila l. c. Masenius L. VII. Hist. Car. V. c. 22. (e) Adam Remp. Saecht. Calend. p. 276. (f) Jo. Wolfius Tom. II. Lect. Memorab. p. 304. (g) G. Fabricius Annal. Misn. p. 87. Wolfius l. c. p. 516.

perzoon te veld en in 't gevaar te begeeven. Maar de Land-Graaf *Filips* zoude hem zoo lang aan 't hoofd geleit hebben, tot hy eindelyk daar toe noch beftooten hadde, waar over ook deezen Heer zich zoo verheugde, dat hy de eerste, die het hem quam verzeekeren, een fchoon paard heeft vereert. (b) Nu mag hy waarlyk een Heer van een natuurlyke goedaardige inborst geweest zyn, of ook, gelyk het dan gaat, aan anderen meer als te veel vertrouwt hebben. Waarom *Luther* ook eens zeer zoude geklaagt hebben, dat de Keur-Vorft zyne Raaden al te veel toe betrouwde, die nochtans met des Hartogs *Maurits* volk eene veel te nauwe en gevaarlyke gemeenschap hielden. En *Luther* verhaalde verder, hoe hem zyn Heer Vaader, de Keur-Vorft *Jan*, eens tot Torgau hadde by zich geroepen, en gezegt: *Ach lieve Heer Doctor, myn zoon vertrouwt de menschen al te veel, want hy kent ze noch niet, maar hy zal ze noch wel eens leeren kennen, als hy de slag weg heeft.* (i) Doch niemand mag hem wel misschien trouwhertig gewaarfchouwt hebben, en, gelyk het plagt te geschieden, hy heeft zich daar op verlaaten, dat, nademaal hem zyne Ziel-bezorgers, en andere, niet teegen spraaken, al zyn doen wel, recht, en goed zyn moest. Hy hield *Luther* zeer hoog, en handelde hem altyd booven maaten belceft en goedertieren. (k) Ondertuffchen bleef echter het geheele Hof, beneevens het volk, by hunne oude Heidensche gewoontens, men hield 'er, als voor heene, ren- en lust-speelen, Vastelavonds-potzen, en andere gruwelen, noch meer als te vooren, en de Keur-Vorft deed ook over al meê. Gelyk men dan ook veele diergelyke verhaalingen vind, daar van bruiloften, kinder-dooopen en diergelyke, altoos, als het gedenkwaaardigste, voorgestelt werd, dat men, by voorbeeld, *gantsche acht daagen na malkanderen daar by gerent en gestooken, tournoy speelen en andere fraaije vermaakelykheeden, gehouden heeft; (l) Dat men de geheele week met rennen, steeken, jaagen, en allorhande vrenge-speelen ten Hoove heeft doorgebracht, 31688 perzoonen gespyft. c. 2. v.* Ik zwyge noch wat men daagelyks al voor werk met dien bekenden *Klaas Nar* heeft gehad, die juist aar het Hof van deezen Keurvorft is geweest, en misschien tot meenigen zothed aanleiding heeft gegeven. Nochtans heeft men daar beneevens altoos in nood het woord Gods, de zuivere leere, en het Euangelium in de mond gehad, en, wanneer God kastydde, of dat men zich zelfs iets hadde op den hals gehaalt, dat wierd dan alles voor vervolginge, en onschuldige verdrukkinge uitgekreeten. Doch hier van zal op een ander plaats uitvoeriglyker werden gesproken. Wat *Luther* zelfs van des Keurvorfts *Jan Fredriks* dronkenschap bekent, welke hem den Hartog *Hendrik* opentlyk heeft verweeten, zulks is in zyne schriften breeder te leezen. (n)

20. Maar om weeder tot den draad onzes verhaals te koomen, zoo zal misschien de Keurvorft, door deeze zyne gevankenis, wel taame-lyk verdemoedigt geworden, en meer tot erkentenis gebragt zyn, als door alle de voorgaande woorden of oeffeningen. Want, eenige daagen na den slag, liet den Keyzer, in 't leeger voor Wittenberg, hem zyn proces maaken, weegens rebellie en gequetste Majesteyt aanklaagen, ja zelfs ter dood veroordeelen. (o) Dit vonnis nu, wierd den Keurvorft, in zyn tent aangekondigt, terwyl hy met zyn meede-gevangen, den Hartog *Ernst*, het schaakspel speelde, waar op hy met een blymoedig ge-laat antwoordde, zeggende met eene teegen den Hartog, dat hy maar voort zoude speelen. Over welk een onverschrokke moed zich veele heb-

(b) Hist. Joh. Frid. MSta p. 18. (i) Rosinus in vita Joh. Frid. Hist. MStal. c. Tom. V. Luth. oper. Altrenb. p. 154. Conf. Seckendorf. L. III. p. 33. (k) Vid. ibid. p. 591. (l) Kempius l. c. p. 153. (m) Chron. Torgens. MStum p. 146. (n) Vid. Tom. VII. Alt p. 459. (o) Sleidanus L. XIX. Thuan. L. IV. Hieron. Falerus. L. VI. de Bello German. ap. Hortleder L. III. c. 82. Avila l. c. p. 169.

Jaar MD.
tot MDC.

Des Kei-
zers goed-
heid.

Gevolgen
dezes
oorlogs.

Ongerech-
tigheid
der Prote-
stanten.

liebben verwondert, die nochtans by deezen Heer van natuure was. (p) Hier op bragt hy, door vermaahingen, de zyne zoo verre, dat zy *Wittenberg* aan de Keyzer overgaaven, het welke zy te vooren ten uitersten geweigert hadden. Doch hem aangaande, zyn leevensstraff wierd, op de voorbeede van *Joachim*, Keurvorst van Brandenburg, *Willem*, Hartog van Cleef, en andere, in deeze voorwaarden verandert: „ Dat hy „ van 't Keurvorstendom zoude afstaan, de instellingen des Keyzers of „ van het *Concilium*, in zaaken van Godsdienst, voor goed keuren, Wit- „ tenberg en *Gotha* overgeeven, de gevangene loslaten, en andere dier- „ gelyke afpersingen zoude toestaan, maar hy zelfs eevenwel noch „ gevangen blyven. Alle het welke hy, uytgezondert alleen het punt van den Godsdienst, heeft beloofd te zullen na-koomen, ook zoude hy daarom liever hebben willen sterven, als dit toestaan. Waarom de Keyzer het zelve ook heeft laten doorschrappen. (r) Gelyk hy ook anderzins in alles zich zeer genaadig getoont heeft, hy liet de Keurvorstelyke Gemalinne toe, acht daagen lang by haar man in *Wittenberg* te blyven, en hy heeft haar ook zelfs op 't Slot een bezoek gegeeven: en, als de Papisten van hem begeerden, dat hy *Luthers* lichaam zoude laten opgraaven en verbranden; zoo antwoorde hy: *Laat hem rusten tot den dag des algemeinen oordeels toe, ik voere met de dooden geenen oorlog.* (s) Eindelyk wierd de Keurvorst den Keyzer overal na-gevoert, en hy moest, in 't Jaar 1548, tot *Augsburg*, aan Hartog *Maurits* het Keurvorstendom zien overgeeven, en daar na te *Augsburg* blyven, tot dat hy eindelyk, in 't Jaar 1552, wanneer *Maurits* den Keyzer overviel, is los gelaten, en by de zyne weedergekoomen. Waar van we hier na noch breeder zullen spreken.

21. Hoedaanige merkelyke veranderingen 'er al na deeze voorvallen in zaaken van Godsdienst zyn voorgevallen, en hoe het in des Keurvorsts *Maurits* land is toegegaan; zulks alles zal hier onder, by de historie des *Interims* en op andere gevoegelyke plaatzen noch gezegt worden. Alhier voege ik noch maar eenige getuigenissen van de schaade by, welke uit deezen oorlog, die van de Godgeleerde-ter verdedigingē was noodig geacht, is voortgesproten, en die, uit het gedrag der Protestanten zelve, wel te vermoeden was. Want, of schoon de Papisten veel ongerechtigheid en geweld pleegden, na de wyze des oorlogs, zoo zoude 'er echter al heel wat anders van de zoo genaamde Euangelische te verwachten zyn geweest, by aldien zy hunnen naam met de daad zelve hadden willen bewyzen. Maar in tegendeel zal hier onder, by de oorloogen van *Maurits* heel klaar te zien zyn, hoe grouwelyk, ja heidenschmen in de meeste dingen heeft gehandelt. Aan de kant van *Jan Fredrik* ging het niet veel beeter toe, door dien men niet alleen de arme onderzaaten dwong, hunnen gedaanen Eed aan den Hartog te herroepen, en aan de teegenpartye te zweeren, maar men perste hen ook zeer groote geldzommen af, en men bragt alzooyne eigene vermeinde Geloofsgenooten te gronde. Daar toe de Keurvorst eenige quaadaardige Edellieden gebruikte, als de Heeren, *Rufz*, van *Thumshirn*, *Plonitz*, en andere. *Anneberg* moest toenmaals 5000 goud-guldens voor brandschatting aan den Keurvorst geeven, (t) en andere steeden niet minder. In *Sneeberg* hebben zy niet alleen hunne vyanden, de Spanjaarden, ten vensteren uitgeworpen en doodgeslaagen, maar ook de burgers bedreigt op te hangen, wanneer 'er de tyding quam, dat de Keurvorst gevangen was. (u)

De

(p) Faletus l. c. Thuan. L. IV. Natal. Com. L. III. Hortleder l. c. c. 81. (q) Avila & ceteri ll. cc. Masenius L. VII. c. 24. (r) Sleidan. l. c. Merkelius l. c. p. 1237. Thuan. L. IV. (s) Tom. IX. Altenb. p. 1531. (t) Paul. Jenissius Annal. Annæberg. P. II. p. 27. (u) Melzerus Schneeberg. Chron. p. 59.

De Keurvorst zelfs, wanneer hy uit het leeger der Bondgenooten na zyne landen trok, beleegerde onderweegens Gemunde in Schwaben, en perste van de inwoonders een groote zomme gelds af. De Officieren van zyn leeger naamen daar en booven de wel-gegoedde Burgers alle hun voorraad van kostelykheden af, ja zy verbrandden ook eenige plaatzen. (x) In de doortocht moest de Keurvorst van Mentz over de 40000 guldens den Abt van Fulda insgelyks zoo veel, en eenige andere Paapsclic Kerkelyke Overheeden groote zommen betaalen. (y) Alle het welke, of het van hen als een Euangelische handeling is opgenoomen geworden, is ligt te denken. Voor alle deeze gepleegde gewelddaadigheeden nu moest men wel haast, door de gemelte zwaare neederlaage, zelfs straf lyden, en alzoo ondervinden, dat, gelyk als een verstandig man wel schryft, *het geweld der waapenen de waare Godsdienst en Godzaligheid nooit bevordert heeft.* Want toenmaals hebben 70000 man, welke de Smalkaldische Bondgenooten te zaamen hadden, en waar meede zy den Keyzer zelfs in 't eerst als beleegert hielden, niets uitgeregt. Veel meer is den staat der Protestanten door den uitflag deezes oorlogs in een zeer groot gevaar gezet geworden. (z)

22. De byna onherstelbare schaade, daar door veroorzaakt, is niet te beschryven; en die gene, welke noch een Geweeten hadden, erkenden het zelve gaerne voor een straffe Gods, die men in alle manieren wel hadde verdient. Want aldus schreef *Melancthon* straks daarna, in Somermaand des Jaars 1647, aan den Hartog *Joris van Anhalt*: *Ik hebbe veele Jaaren te vooren by my zelfs groote smerte en droefheid gevoeld, weegens de meenigvuldige opentlyke zonden, op welke nu de vraake Gods gevolgt is. O! dat wy ons nu noch door zulke treurige schouwspeelen lieten waarschouwen, en onze zonden en afwijkingen na-lieten!* (a) En, terwyle den oorlog noch duurde, schreef hy het volgende, aan een zeeker vriend: *De oorzaaken deezes onheils zyn niet alleen, de begeerlykheeden der Groote Heeren, maar veel meer, de veelvoudige zonden des Volks en der Vorsten te zaamen: want, gelyk als alle ongelukkige veranderingen der Heerschappyen kastydingen zyn geweest der algemeene zonden, zoo zullen ze het ook noch wel zyn en blyven.* (b) Diergelyke belydenissen quaamen 'er noch al zeer veele in dien tyd uit; gelyk als die van *D. Pommer* en andere is, by *Hortleder* (ziet het 73. Cap. des 3. Boeks,) gelyk ook de bekende Predicant tot Straatsborg, voor zyn weg-reizen naar Engeland, in eene afscheid-predicatie, deeze oorzaaken van de elenden dier tyden, in Duitsland, by bragt. „ 1. *Doordien de Satan by de waare Kerk, altoos een valsche bouwt.* 2. *Dewyl zy alle godloos waaren geweest, waar door de vyand onkruid gezaait hadde,* en 3. *De ondankbaarheid teegen het woord Gods.* (c) Onder anderen was het ook aanmerkenswaardig, dat dit ongeluk wel voornaamelyk, en ten eersten, de Wittenbergers zelfs moest treffen, als welkers raad de Vorsten, zoo hier in als anderzins, wel het meeste gevolgt hadden. Zoo haast nu als de Keurvorst de bezetting in de Vesting versterkte, trok *Melancthon* van daar na Zerbst, in het huis van *D. Wolfgang Fabricius*, alzo hy niets goeds vermoedde. (d) Men gaf ook aan de gantsche Hooge-school afscheid, en sloeg aan, dat eenige Professoren te Maagdenborg blyven en leezen zouden. (e) Doch de meeste van deeze *Univerfiteit* hadden nergens een vaste plaats, en daar en booven wierden zy noch van veele met teegen-zin aangenoomen, buiten twyffel, gelyk men schryft, om dat ze aan hunne *Responfa* of Antwoor-

(x) Steidan. L. XVIII. Ofiander Lib. II. H. E. c. 63. Crusius Lib. XI. p. 659. (y) Steid. l. c. (z) Sec-kendorf. praef. ad Comin. de Luther. d. 3. (a) Volum. I. Epistol. p. 372. (b) Ibid. p. 436. (c) Crusius Annal. Lib. XI. p. 673. (d) Hist. Joh. Frid. MStap. 19. Camerar. c. 73. Vita Mel. p. 263. (e) Vid. Tom. I. Script. Witteb. publ. p. 183. Paul. Eberus Calendar. Histor. d. 6. Novemb. Bucholccrus &c.

Jaar MD.
tot MDC.

den heel veel de schuld van alle deezen onheil gaaven. (f) Gelyk men het dan ook *Melanchton* daar na zeer quaalyk afnam, dat hy wel in 't eerst geheel na den *Harts* week, maar alzoo daadelyk weder na *Wittenberg* quam, den nieuwen Heer aanhing, en den vorigen verliet. (g) Doch hier van zal ons haast de rechte grond-oorzaake getoont werden.

Aanmer-
kelyk ge-
sprek van
D. Chilian
met Me-
lanchton.

23. Vorders verhaalt men van *Melanchton* zeer nadenkelyk, dat, als de *Syndicus* van *Hall*, *Dr. Chilian* in *Bronswyk* *Melanchton* eens was koomen bezoeken, en dat deeze bevreesd was dat Kerk en Staat geheel en al zoude te gronde gaan, zoo hadde *Dr. Chilian* hem geantwoord: „*Do-*
„*mine Praeceptor, wy hebben dus verre dikmaals in de Godgeleertheid de plaats*
„*gehoort, de cruce tolerandâ, [dat is, van het Kruis geduldig te draagen,] en*
„*wy zyn alleen maar theoretici [dat is, praaters en disputeerders] daar van ge-*
„*weest, maar teegenwoordig wil het ons God de Heere ook leeren oeffenen. Ja,*
„*sprak Melanchton daar op, dat laat zich zoo wel zeggen, sed quis erit tan-*
„*dem finis praesentium calamitatum? Welk en wanneer zal doch het einde*
„*van alle deeze onheilen zyn?* (h) Laatende zich alzoo verluiden, dat hy de eerste gelegenheid, om weder in zekerheid te koomen, zoude aanvatten, gelyk als het ook gebeurt is. En, op dat ik de schaade in 't korte voor oogen stelle, zoo ontstond 'er uit deeze verwerringe, in plaats, dat de Godgeleerde; en andere, vryheid en zekerheid zochten te verkrygen, des Keizers daar op volgende besnoeiinge der vryheid des gewetens; door dat schaadelyke *interim*, waar door ontelbaare *Predicanten*, en andere huisgezinnen, in ellende geraakten. De Keyzer ontnam den *Bondgenooten* de beste dingen, zoo van krygs gereedschap als anders. De *Landgraaf* moest zyne *Vestingen* flechten, alle zyn grof geschut overgeeven, en zelfs gevangen gaan. De *Boheemers* wierden van den *Koning Ferdinand*, wegens hoog verraad aangeklaagt, van alle hunne voorrechten berooft, en zommige zelfs het hoofd voor de voeten gelegd. De *Ryks-stenden*, en wel voornaamelyk, hun die meede in dit *Verbond* geweest, en daar inne gediend hadden, heeft men een onmaattig geld afgedwongen, zoo dat men deszelfs zomme wel tot 160000 guldens heeft begroot. Den *Hartog Ulrik* *bedisputeerde* men zyne zekerheid en bezit weder: tot *Augsborg* hield de Keyzer gewaapender hand een *Ryks-dag*, en zocht de *Protestanten* het *Concilium*, en meer andere zaaken, op te dringen. En, met een woord, het was voor deeze over al de ellendigste stand des weerelds ten deele teegenwoordig, en ten deele te vreezen. Alhoewel men zich nochtans aan deeze kant weinig daar op beeterde, het welke hier na, by het verval na *Luthers* tyden, noch naader getoont zal werden. Ik zal maar een zaak alhier aantrekken, die my nu juist invalt. In een zeeker *Chronyk* werd dit, van den 20 van *Sprokkelmaand* deezes jaars 1547, verhaalt. Tot *Leipzig* liepen de *soldaat*
ten met hoopen vermomt door de Stad, en 'er waaren op den avond na de *Vesper* 19 *Bruïden*, die alle *soldaat*
ten hadden genoomen. Een ieder was nu weder vroolyk: (te weeten, na deeze zwaare belegering) De *soldaat*
ten krakeelden en sloegen zich daagelyks, en beschaadigden malkanderen zeer. ---- Ook zyn 'er wel ontrent de 300 *maagden*, heimelyk, en buiten het huwelyk, ten val geraakt, die met de *soldaat*
ten gemeenschap gehad hadden. (i) Zoo schoon beeterde zich het verftokte volk, na alle deeze zoo scherpe land-plaagen. Doch hier van zullen wy hier onder noch uitvoeriglyker handelen.

Schaade
deezes
oorlogs.

Of lal-
lingfchap.

Slechte
beetering.

24. Om nu noch iets, van de overige *Smalkaldische* *Bondgenooten*, en 't geene hen gebeurt is, gedachtig te zyn, zoo is het van de *Landgraaf*

(f) *Camerar. l. c. p. 261.* (g) *Epist. l. c. p. 449.* (h) *Hist MStal. c. p. 24.* (i) *Tobias Heidenreich Leipf. Chron. p. 139. & 141.*

graaf *Filips* bekennt, dat, na dat de Keurvorst gevangen, en de andere Verbondene meest met de Keyzer al weeder vereenigt waaren, hy nochtans, alhoewel de Hartog *Maurits*, als zyn schoonvader, en de Keurvorst van Brandenburg voor hem spraaken; noch zoo haast geen vergiffenis by den Keyzer heeft konnen verkrygen. Daar na, als hem de Keyzer veele en harde voorwaarden voorfloeg, en dat hy dezelve ook meest alle aannam, zoo brachten hem de gemelte twee Vorsten met zich by den Keyzer tot Halle. Alwaar te vooren, en eer hy noch voor den Keyzer quam, veel met deszelfs Staats-Dienaar, de Bisschop van Arras, gedisputeert wierd, tot dat hy het poinct van 't Concilium van Trenten, op een vry algemeyn Concilium bepaalde. Daar op wierd hy ingelaaten, alwaar hy dan, voor den Keyzer knielende, door zynen Cantzelier vergiffenis verzocht, en gehoorzaamheid beloofde. Hier na wierd hy van den Ban, lyfsstraffe, en eeuwige gevangenis door *Dr. Sellius*, in den naam des Keyzers vry gesproken. Als hy nu hier op des avonds na zyn verblyfplaats wilde gaan, zoo hielden hem de Keyzersche aan, brachten hem in des *Hartogs van Albaas* wooning, en voegden hem een sterke wacht toe. Of nu wel de Vorsten van Saxen en Brandenburg hun best by den Keyzer deden, zoo wierd hy nochtans aan de Spanjaarden terstond in bewaaringe gegeven, en hy moest den Keyzer als een gevangene, meede naatrekken, niet teegenstaande hy inmiddels het beloofde geld, tot 150000 guldens toe betaalen en zyne vestinge slegten liet. Het bedrog nu, waar door de Keyzersche den Landgraave in 't net gekreegen hadden, bestond in een eenig woordje, naamelyk, daar zy in 't opgestelde geschrift geschreeven hadden: *Zonder eenige gevangenis*; dat zelve laazen zy daar na, en leidden het zoo uit; dat het luidde: *Zonder eeuwige gevangenis*: waar van daan ook het vers quam: *Captus erat Princeps non Marte, sed arte Philippus*. [dat is, Vorst *Filips* wierd niet door Oorlog, maar door list gevangen.] Daar na heeft men hem een tyd lang tot Donawerd, en verders, te Mechelen in Brabant, bewaart. (k) Ten laastten hield de Keurvorst *Maurits*, in 't jaar 1551 door een aanzienelyke Bezendinge, beneevens de Koning van Denemarken, en andere Hooge-Overheeden, by den Keizer om zyne verlossing aan. Maar, alzo de Keyzer niets zekkers besluiten wilde, zoo dacht Hartog *Maurits* daar na op andere middelen. Doch dit draalde te zaamen zoo lang, dat hy ondertusschen geheele vyf jaaren lang in bewaaring bleef, tot dat de Keyzer, in 't jaar 1552 neevens *Jan Fredrik*, ook de Landgraaf los liet. Maar onderweege wierd hy noch weeder van de Koninginne *Maria* aangehouden, doch, alzo dit een misverstand was, liet men hem straks weeder vry gaan, zoo dat hy op den 10 van Herfstmaand des zelve jaars gelukkig weeder in zyne landen aanquam; na dat hy, buiten twyffel door de uitgestaane verwerringen, heel veel geleert hadde, waar door hy zyn tyd ook daar na t'eenemaal in stilte doorbragt, tot dat hy in 't jaar 1567 overleed. (l) En alzo nam deezen Oorlog aan alle kanten een bedroefd einde, na dat te vooren ook de twee gevange Vorsten, *Henrik van Bronswyk*, en *Albert van Brandenburg*, op 's Keyzers bevel, van de Bondgenooten waaren los gelaa- ten. (m)

Jaar MD.
tot MDC.
Landgraaf
Filips ge-
vangen.

Endlyke
verlossing;

(k) Vid. Avila l. c. Sleidan. L. XIX. Chytræus XVI. Thuan. IV. Ofiander l. c. c. 67. Hortleder L. III. c. 84. (l) lidem & Alstedius Chronolog. p. 555. Thuan. L. 41. med. (m) Sleidan. l. c. p. 582. seq.

HET IV. HOOFDSTUK.

Van de overige Oorloogen der Protestanten, zoo teegen den Keizer als onder malkanderen: en verder, van de Vreede-handelingen weegens den Godsdienst.

Jaar MD.
tot MDC.

Oorlog
tusschen
Jan Fre-
drik, en
Maurits.

Deszelfs
oorsprong.

I. **B**Y deezen Religions-kryg willen wy nu vervolgens de zoodaanige andere oorloogen, beneevens de daar onder horende onrusten, voegen, welke voor zoo verre tot onze Historien behooren, als zy tusschen de zoo genaamde geloofsgenooten, en wel meest uit oorzaaken, de Godsdienst raakende, ontstaan zyn. Ik hebbe voor heene reeds al gedagt, dat de Keurvorst van Saxon, *Jan Fredrik*, veel quaads van den Hartog *Maurits* zyn na-bloed-
verwant buiten zyn vermoeden, heeft moeten lyden. Hier neevens staat nu de gantsche zaak, volgens haaren oorsprong, aan te merken. Deezen Hartog was des Keurvorsts na-bloedvrind, en daarom had hy niet alleen deszelfs Heer Vader, *Hendrik*, in 't jaar 1539 tot de erffenis van den Hartog *Joris* geholpen, maar ook hem (*Mauritz*) zelfs, om dat zyn Vader in dien tyd noch maar weinige inkomsten hadde, te vooren aan zyn Hof genoomen, en na zyn staat zeer wel, en met zwaare kosten, onderhouden. Van weegen deeze zoo groote weldaaden, en de daar op gevolgde ondankbaarheid, zoude *Melanchton* zelfs, daar na, toen de Hartog *Maurits* in 't Keurvorstendom inviel, zekere verffen gemaakt hebben, waar in hy hem onder het beeld des Ongeluks had voorgesteld, dewelke alzoo aanvangen.

Ingrato cuculus nutricem devorat ore. &c.

[De zin hier van is; *De ondankbare Koekoek verslindt zyn eigen voedster.*]

Item, een opschrift, over Absolon.

Degener immerito rapuisti scepra parenti &c. (a)

[Dat is: *Ontaarde Zoongy hebt uwen onschuldige Vader van zyn Ryk berooft &c.*]

Nu wil men wel in 't gemein den oorsprong, waar door zyn gemoed zoo zeer afkeerig van hem is geworden, op een zekker spel schuiven, waar in de Keurvorst den Hartog eens alles, ja een gantsch Steedje, dat hy op 't spel hadde gezet, afgeiwonnen hadde, Hier over had de Keurvorst hem wat hard toegesproken, en van 't speelen afgemaant: doch dit zoude hem zoo zeer verdrooten hebben, dat hy van stonden aan op de wraak hadde gedagt. (*b*)

Ongetrouw-
wighheid
der Raad-
den.

2. Maar andere wyzen een naader en zekkerder oorzaak daar van aan, die ook veel beeter met de omstandigheeden dier tyden over een komt. Naamelyk, de Hartog had noch veele van zyns Vaders Raaden aan zyn Hof, dewelke, met de haastige Godsdiensts- en andere veranderingen, die de Keurvorst, na de dood van Hartog *Joris* gemaakt hadde, heel niet wel te vreedden waaren. Over deeze klaagde niet alleen de Keurvorst zelfs, kort voor die ongelukkige slag by Muhlberg, in een brief aan de Stenden van Hartog *Maurits*; (*c*) Maar *Melanchton* heeft naaderhand, in zyn vlugt

tot

(a) Hist. Joh. Frid. MStap. 21. (b) Thuan. L. II. Conf. Hortled. P. I. L. V. c. 13. (c) Sleidan. L. XVIII. Hortleder L. III. c. 55.

tot Zerbft, de voornaamfte daar van met naamen genoemt, naamelyk, *Dr. Fax*, *Kommerftad*, *Karlewitz*, *Turk* (welke beide voorheene aan 't ^{Jaar MDL.} ^{tot MDC.} Mentze Hof waaren geweest, en de oude bloed-handelingen weder opzogen) *Dr. Offa*, en *Julius Pflug*, zeggende daar beneevens dit vers:

Hiengen die 6. an einem strik
Das waer Sachsen und Meiffen glukt. (d)

Of op Neêrduits:

*Indien men deeze zes zag hangen aan een touw,
Zeer goed voor Saxen en voor Meiffen weezen zouw.*

Hier door gebeurde het nu, tot eene zeer groote ergernis der Papiften, en verderf der arme onderzaaten, dat deeze twee Prinffen, die niet alleen onderling door 't bloed zoo na aan elkanderen verbonden waaren, ^{Vyand- fchap van de Hartog Mauritz teegen de Keurvorft.} maar die ook noch van een en dezelve Godsdienst zyn wilden, malkanderen voor vyanden hielden, en eindelyk noch tot zulke aanstootelyke verftooringen uitbraaken. Zoo dra dan als de oude Hartog *Hendrik* in het Smalkaldifche Verbond was getreden, zoo zeide zyn Zoon, *Mauritz*, het zelve aanstonds op, en gaf daar door genoegzaam te verftaan, hoe hy teegen de Keurvorft gezint was, alhoewel hy het zyne Land-Stenden te laste leide, als die hunne stemmen daar toe niet geeven wilden. (e) Waarom hy ook niet op de Vergaaderinge, in 't jaar 1543, quam. (f) Daar en teegen wierd hy beschuldigt, dat hy geen zwaarigheid maakte, om, met de vyanden van den Keurvorft en zyn eige Godsdienst in allerhande nadeelige handelingen te treden, en dat onder veelerleye schoon-fchynende voorwendzels. Hoedaanig hy zich in 't jaar 1542 teegens het werk met *Julius Pflug*, Bifchop van Naumburg, heeft gestelt, staat op een ander plaats verhaalt te werden. In 't jaar 1544 zoude hy zich op den Ryks-dag te Spiers, na veeler getuigeniffe, volkoomentlyk teegen den Keurvorft hebben laaten ophitzen, en, door de belofte des Keurvorftendoms, zich t' eenemaal met het *Interest* der Catholyke laaten vereenigen; waarom hy ook in de *lieverye* van zyne dienaars deeze vier letteren heeft laaten zetten, V. G. M. A. dat is, **Diesslicht gelukt mirs auch.** En wat 'er voor diergelyke teekenen meer moogen geweest zyn. (b)

3. Ook moogen wel alle de zoodaanige aanslaagen en handelingen op de gezogte vermeerderinge en bevestiging des Staats hun oogmerk gehad hebben, gelyk doch meestendeels den tytel der Godsdienst en verdediging, ja Gods naam zelfs, daar toe gebruikt werd. Niemand wilde het gelooven, uitgezondert de geene die 'er voordeel by hadden, als *Mauritz* die geweld-daadige inneeminge der Keurvorftelyke landen, in 't afweezen des Keurvorfts, hier meede verontschuldigde, dat, naame-lyk, de Keyzer dezelve had prys verklaart, en dat 'er alzo een vreemde koomen mogt, en ze aan zich trekken. (i) Waar van wy terftond noch naader hooren zullen. Doch een byzonder-schryver vermeldt, dat hy in alle deelen getragt heeft den Keyzer te verpligten, ten deele door zyne Veld-rogt in Hungarye, alwaar de Keurvorft *Jan Fredrik*, of hy schoon Aards-Marschalk des Ryks was, wierd agter gestelt, en ten deele, als hy met den Keyzer teegen den Koning *Francois* beloofde te zullen trekken. En dit alles geschiedde door het aanstooten des Kardinaals *Albrecht van Mentz*, en eenen van *Carlewitz*, des Hartogs Staats dienaar, die voor deezen Mentzse Raad was geweest. (k) Ontrent die zelve tyd, te weeten,

(d) Hist. Joh. Frid. MSta l. c. (e) Sleidan. l. c. Vita Mauritiij Ao. 1594 edita. Seckendorf. L. III. p. 371. (f) Ibid. p. 418. (g) Ib. p. 428. (h) Hist. MSta l. c. (i) Sleidan. l. c.

Jaar MD.
tot MDC.
Mauritz
broeder
word Co-
adjutor.

ten, in 't jaar 1544 wierd *Augustus*, *Mauritz* broeder, tot *Coadjutor* des Stiffts *Merseburg* gemaakt, op dat daar door deezen broeder, door list der *Papisten*, meer en meer van de *Keurvorst* mocht afgetrokken, en in teegendeel beide allengskens op de zyde der *Geestelykheid* gebragt worden. (l) Want dit was het beste *Bisdom* in geheel *Saxen*, en de gemelde *Van Carlewitz* pree's het *Augustus* zoo zeer aan, dat hy schreef, hy zoude daar door wel eens zoo veel inkomsten bekoomen, als zyn Heer Vader van alle zyne *Erflanden* gehad hadde. (m) Het welke dan aan de *Papisten*, die op alles heel naauw acht naamen, een proef verleende, waarom het de *Reformateurs* ook zomtyds te doen was. Weshalven *Luther* deeze listigheid ook zoude misprezen hebben, wanneer men naamelyk de inkomsten en *Weereldlyke* bedieninge aan de *Vorst*, doch de *Geestelyke* heerschappye aan den *Hartog Joris van Anhalt* toedeelde. Waar op dan de *Keizersche* stil zweegen, om dat zy *Hartog Mauritz* noodig hadden. *Gelyk* hy het daar en teegen ook over 't hoofd zag, dat de *Keizer* zyn gegeeven woord aan den *Landgraaf Filips* niet na quam, en zoo lang daar van stil zweeg, tot dat hy het *Keurvorstendom* weg hadde, waarom liet hem ook meest te doen was geweest. Naderhand schreef men, in zyn *Graf-schrift*, dat tot *Fryberg* noch te zien is:

Verstand
met de
Keyzer.

Ob praestitam constanter fidem & navatam strenuè operam Imp. Carolo ab eod. Rom. Imp. Ensiser & Elector ritu soleinni declaratur. Dat is: Hy was *Keurvorst* geworden, om dat hy de *Keizer* volstandig, getrouw, en dapper (teegen zyn eigene bloed-vrinden en geloofs-genooten) hadde bygestaan. (o) En de *Papisten* gaaven hem deezen lof: „Die beroemde *Vorst* had gestaadig (al- „hoewel hy *Luthers* was geweest) met zyn *Neef* in vyandschap en on- „eenigheid geleeft. (p)

Verwetrin-
gen door
het Inter-
rim.

4. Wat voor verwerringen 'er daar na door het *Interim* zyn voorgeval- len, zullen wy in de *Historie* van die oneenigheeden zelfs melden. Hier uit staat nu noch maar alleen aan te merken, dat hem de andere, die zich oprechte *Luthersche* noemden, beschuldigt hebben, dat hy van *Luthers* leere was afgevallén, door dien hy door *Joh. Isleben* overreed was, dat het *Interim* zeer wel aan te neemen en te dulden was, (q) als ook, om dat *Melanchton* zich zeer stil en bedagtzaam daar ontrent droeg, op wel- ken de *Keurvorst*, en de *Papisten* zelfs, zeer naauw hun oogmerk naa- men. (r) Aangezien hy zoo wel als de andere *Vorsten* zich al in veele din- gen van de *Geestelyke* liet leiden, en dezelve volgde, die dan ook, ge- lyk als de oude *schriften* uitwyzen, alle die oorloogen, en zoo genaam- de *Helden-daaden*, tot den *Hemel* toe verheften. Men beschouwe maar de *Lof-reedenen*, *Lyk-predikationen*, *Gedichten*, *Graf-schriften*, en diergelyke, die na zyn dood gehouden en gemaakt zyn, zoo zal men wel bevinden, hoe zeer alle die daaden, ja zelfs ook de zoodaanige, waar door het *Luthers* bloed met meenigte en zonder nood is vergooten geworden, geroemt en als heilig verklaart werden. (s) Ja dat noch meer is, veele van zyne eigene *Predikanten* stookten hem tot zulke hoog schaadelyke voorneemens goeds moeds op, en bliezen, by gelegentheid, allarm tot het bloedstorten. Waar van ik alleen een voorbeeld, uit een *Schry- ver* dier tyd met deszelfs eigene woorden, wil aanroeren. Van den *Maagde- borgzen* oorlog had *M. Morus* aldus gepreedikt: *Maagdenborg moest 'er onder, al was 't dat het in de wolken met yzere keetens vast hing, en, zoo iemand*

Verleidin-
ge der Pre-
dikanten.

Tot den
Maagde-
borgzen
oorlog.

tee-

(l) Ibid p. 18. (m) Ap. Seckendorff. L. III. p. 497. (n) Ib. (o) Nath. Chytr. Deic. Itin. Europ. p. 359. Camerar orat. de Mauritz. &c. (p) Lud. ab Avila L. I. init. (q) Thuan. L. IV. p. 96. (r) Hist. MSta l. c. p. 28. (s) Vid. rel. Jo. Majoris oratio de Maur. T. V. orationum Melancht. p. 698. Mich. Fendii Programma Tom. II. Script. Witteberg. publ. p. 22. D. Pfessingers Leich-pred. bey Hortledern. L. VI. c. 10. Camerarii orationes funebr. &c.

teegen die Stad trok, of by schoon om hals quam, zoo zoude hy doch zoo aanstonds ten Heemel vaaren. „ Als de Predikatie ten einde was, zoo ontmoette hem „ Dr. Scheffer, namaals Borgermeester en Professor te Leipzig, die hem „ aansprak: *Myn Heer, gy hebt het gemaakt dat de Lands-Stenden niet wel „ over u te vreedenzyn. Wy zyn hier, op dat wy myn Heer [de Keurvorst] zonden „ afstaaden, niet teegen Maagdenborg te trekken, en gy hitst hem ondertusschen „ aan. Du bist een boeve,* antwoordde hem *M. Morus, als alle de andere.* „ Deeze pil moest hy verdouwen, en stil zwygen; korts daar op ontving „ *M. Morus* 300 guldens van den Hartog *Maurits*, en naaderhand noch eens „ 200 guldens, zoo dat hem die Predikatie 500 guldens inbragt. (1) En diergelyke voorvallen zullen 'er wel ontelbaare meer gebeurt zyn, doch de meeste Schryvers hebben ze niet derven opteekenen, waar door men dezelve alleen in eenige byzondere schriften noch moet zoeken. Ons is hier nu genoegzaam uit te begrypen, wie aan alle die onrusten wel het meeste is schuldig geweest, welke wy nu teegenwoordig te betrachten hebben. Nademaal eenige den Hartog zelfs als een jong Heer in veele zaaken verontschuldigen, zynde teegens zulke groote bekooringen niet sterk genoeg geweest, nadien hy van een wakker en dapper gemoed was, ook in een vol land quam, en dat hy nu zyn eige meester zonder eenige verhindering was, zoo als iemand van hem spreekt. (11) Weshalven hy zich ook lichtelyk tot alles heeft laten beweegen, waar hy maar lustig wat te doen en te woelen vond. En het was niet noodig, dat de gemelde Predikant, en andere, de bloed-klok zoo sterk trokken, nadien buiten dat dien Heer zoo heet op deezen oorlog was, dat hy zelfs ook een Predikant in Zwickau, *M. Christophel Erinz*, beval gevangen na Pirna te voeren, om dat hy gepreedikt zoude hebben, dat niemand zich tot den Maagdeborgschen oorlog moest laten gebruiken. (x)

5. Deeze omstandigheden hebbe ik daarom moeten bybrengen, op dat, wanneer men de oorzaken van zoodaanige aanstootelyke oneenigheden deezer twee Vorsten aanschouwt, men dezelve niet t' eenemaal voor ongelooffelyk houde. My zy vergunt, dit eenige noch hier by te voegen, dat ook de Hartog *Maurits* zelfs een zeer stout, onrustig, en heevig gemoed heeft gehad; gelyk zyne daaden, zoo wel als de getuigenissen der Schryvers, verzeekeren. Waarom een zeeker Schryver dit ter needer stelt: „ *Het noodlot had, tot zynen ellendigen dood, de heevigheid zynen driften, en brandende begeerte, om over andere te zeegepraalen, misbruikt.* (y) En een ander schreef van een zeeker Officier wegens deeze slag: *Wolf van Werther is mede in den slag geweest, en heeft zich ontrent myn Heer, dat is, onder de rechte haanen, vinden laten.* (z) Van 't gevaar, waar door hy in Hungarye by na was om hals geraakt, spreekt 'er een aldus: *Hy was toenmaals wegens zyne stoutheid in groot gevaar geweest,* (a) en wat 'er van diergelyke bekentenissen meer zyn; hier uit zal men nu van de volgende geschiedenissen des te beeter oordeelen kunnen, nochtans zoo, dat men de hoedanigheeden van den Keurvorst *Jan Fredrik*, zoo als ze hier booven beschreeven zyn, daar neevens houde. Deeze bemachtigde in 't jaar 1542 de Stad Wurtz, onder 't Bisdom van Meissen geleegen, en leide onverziens 400 man daar binnen, om dat de Turken-schatting hem, als Lands-Vorst, was geweigert. De meeste oorzaak van deezen twist quam al wederom van een Paap van daan, naameelyk, van den Bisschop van Meissen, *Jan van Maltitz*, die zich teegens

Jaar MD.
tot MDC.H. Maurits
onrustig
en vierig
gemoed.Fladen-
kryg.

(1) Chronicon Torgens. MStum p. 107. (11) Hist. MStap p. 10. (x) Schmid. Zwick. Chron. im II Th. cap. 2. p. 392. (y) Camerar. Vit. Mel. cap. 96. p. 335. (z) G. Fabricius Epist. ad Blasium tr. ap. Crusium Annal. Suer. p. 688. (a) Rempius Calend. Saxon. p. 101.

Jaar MD.
tot MDC.

den Keurvorst aan stelde en den Hartog aanstookte, doordien hy een gedeelte van zyn Bisdom onder deeze zyn gebied had leggen. (b) Hier quam de heimelyke haat deezer Vorsten terstond aan 't ligt, en zy vervaardigden zich beide toen reeds al tot een openbaaren oorlog, zoo dat de Landgraaf *Filips* nauwelyks met groote moeite vrede maaken konde. (c) Na welken, volgens alle waarschynelykheid, meer als na *Luthers* afmaanschrift is geluistert. (d) En iemand merkt hier neevens zeer wel aan, dat dit in een zeer ongeleegenen tyd, te weten, ontrent Paasschen, voorviel, wanneer men het lyden Christi in de plaats had behooren te overweegen. Hierom is deeze onrust ook *Fladen-kryg* genaamt geworden. (e) Andere merken ook aan, dat dit werk gelyk als de Fontein en Oorsprong is geweest, van alle die onlusten, welke, vyf Jaaren daar na, het land zoo zeer bedorven en verwoest hebben.

Inval in 't
Keurvorstendom.

6. Deeze Vyandschap brak nu al opentlyk uit, als de goede Keurvorst, verre van zyne Landen, teegens den Keyzer te Velde lag, en noch daar en booven dezelve aan den Hartog *Mauritz* trouwhertig bevoelen had, waar op ook deeze hem alle broederlyke getrouwigheid en nabuurschap hadde beloofd. (g) Waarom hy hem ook nooit iets diergelyks hadde toevertrouwt, en niet wist, ten deele, hoe hy van zyne eigene dienaars nu al verraaden en verkogt was (gelyk de Commandant tot Wittenberg in dien tyd meede al een van dezelve zoude geweest zyn) en ten deele, wat *Maurits* zelfs voor hadde. Alhoewel deszelfs dienaar, *Frans Kram* genaamt, zich toen ter tyd tot Wittenberg had laten verluiden, dat de Keurvorst zich wel mocht in acht neemen, want den Hartog *Maurits* had iets in den zin, dat de Keurvorst noch niet wist. (h) Het zelve wees zich ook wel haast uit, wanneer de Hartog in 's Keurvorsten land huis hield, de beste plaatzen, uitgenoomen Wittenberg, Gotha, en Eissenach, binnen 15 daagen weg nam, en daar neevens, als gezegt is, voorgaf, dat hy het Keyzerlyk gebod moest gehoorzaamen, en wilde voorkoomen, dat geen ander het Keurvorstendom van Saxen aan zich trok. (i) Over welke groote *diversie* zoodaanig eene blydschap onder de Papisten ontstond, dat zy, in 't Keyzerliche Leeger, voor de ooren des goeden Keurvorsts, en tot zyn groot verdriet, alle het grof geschut lieten los branden. (k) Daar beneevens was dit ook byzonder bedroeft, en voor de arme onderdaanen ten hoogsten schaadelyk, dat zy, niet alleen nu van deeze, en dan van geene partye, onder *contributie* gezet, geplondert, en in alle deelen quaalyk gehandelt wierden, maar dat ze ook, teegens hun beloofden plicht, nu den Hartog, en daar na weeder den Keurvorst (als hy in 't jaar 1547 weederkeerde, en niet alleen zyne, maar ook alle des Hartogs plaatzen, tot op Leipzig en Dresden na, innam) zweeren en huldigen moesten, en men al zoo, onder de zoo genaamde „Euangelische, met de eeden gelyk als speelde. Daarom klaagen de Jaar-, „boeken der zelve tyden ook, dat de huldiging, die men aan den Hartog, „tog had moeten doen, maar 8 weeken hadde geduurt, en men had nauwelyks deezen verlaaten en den Keurvorst huldigen moeten, of 't lot „was weeder andermaal zoodaanig omgekeert, dat *Maurits* Keurvorst en „Lands-Heer wierd. e. z. v. (l) By deeze geleegentheeden, hebben de Predikanten in de steeden zich ook reedelyk na 't weeder weten te voegen,

Deszelfs
schaade.

En onge-
rechtig-
heid.

(b) Seckendorf. L. III. p. 403. (c) Vid. Sleidan. L. XIV. p. 401. Hortlederus Tom. I. L. V. c. 13. Peckensteinus de Fam. Witik. p. 21. Spangenberg Chron. c. 372. p. 439. Spenerus Sylloge Hist. Gen. p. 350. Schmid. Zwick. Chron. p. 334. (d) Tom. VIII. Altenb. p. 42. (e) Dresserus P. II. Milien. VI. p. 443. (f) Peiferus Lips. Lib. IV. n. 23. p. 461. (g) Hist. Joh. Frid. MStap. p. 19. (h) Ibid. (i) Sleidan. L. XVIII. Thuan. L. II. (k) Ibidem. (l) Jerem. Simon Eilenb. Chron. P. III. p. 572. Tobias Schmid. Zwick. Chron. P. I. p. 270. Meltzer Schneeb. Chron. p. 57.

gen, de lieden door haare antwoorden verzeekerende, dat den uitterlyken eed, die men den Keurvorst gezworen hadde, in deezen gestrengte nood, geen zwaarigheid altoos aan het geweeten konde toebrengen. (m) Wat 'er ook verders voor tweedragt, krakeelen en slaan, hier neevens onder burgers en boeren is voorgevallen, terwyl d' een goed *Keurvorsts*, en d' ander goed *Hartogs* zyn wilde, melden ook de geschied-schriften. Ik zwyge noch veele andere aanmerkelyke omstandigheeden.

Jaar MD.
tot MDC.

7. Na deeze wederkomst nu nam, als gezegt is, de Keurvorst de meeste plaatzen in Meissen en Saxen weder in, en beleegerde voornaamelyk *Leipzig*, en dat, gelyk eenige daar by voegen, om zich aan den Hartog te wreken, waar van doch deeze niets voelde, en wierden de arme onderdaanen maar alleen geplaagt. Gelyk het dan de Schryvers ook een *zwaare en grouwzaame beleegeringe* noemen, waar door de Keurvorst de Stad op de heevigste wyze heeft aangetaft. (o) Waar onder, als licht te denken is, veel bloed der Lutherfche van beide de kanten is gestort, doch waar uit men noch daar en booven op goed *oneuangelifch*, maar een kortswyl plagt te maaken, gelyk de Historien wel uitwyzen. De Keurvorst zelfs is aldaar in groot gevaar geweest; als hy, naamelyk, eens over tafel zat, quam 'er uit de Stad een Canon-kogel door zyn tent, en recht midden in zyn schootel vallen, waar van daan de plaats nu noch *Ubel effens*, dat is, *slecht eeren*, zoude zyn genaamt geworden. (p) Nochtans merkt men aan, dat het de Keurvorstelyke Officieren in deeze beleegeringe geen rechten ernst is geweest, en dat 'er daarom ook geen *generale storm* geschied was, om dat zy meest hunne huisgezinnen en goederen daar binnen gevlugt hadden. Hier van daan komt het spreekwoord: *Leipzig legt voor Leipzig*. Als meede,

Leipzig
beleegert.

*Leipzig legt buiten, Leipzig legt binnen,
Daarom kan Leipzig Leipzig niet winnen.*

Hier by werd ook van een Hoog-Keurvorstelyk-Officier, de Heer *van Bonikauw*, verzeekert, dat hy, als de beleegeringe nu binnen weinige daagen zoude opgebrooken worden, op een gezette tyd op een wit paard rondsom de Stad heeft gereeden, om aan die van Leipzig het teeken te geeven, dat 'er niet meer na binnen zoude geschooten werden. (r) Waar op men de Keurvorst overreedde om af te trekken, en zich na Dresden te wenden, daar Hartog *Maurits* zich ook aanstonds weg pakte. Verders ried men den Keurvorst aan, een deel des Leegers na de Boheemsche grenzen, en het overige na andere plaatzen te zenden, op dat hy daar na des te lichter mogt overweldigt werden, na dat *Maurits*, door den Bisschop van Arras, om des Keyzers aantogt zeer ernstig had aangehouden, waar na dan ook die zwaare neerlaage volgde, die ik hier booven nu reeds verhaalt hebbe. (s) Ondertusschen was 'er over al in 't land groote schaade geschied. In Leipzig had de Keurvorst, door 't vuur-werpen het *St. Pauvels Collegie*, 't welk eerst nieuw gebouwt was, verbrand en gantich ten gronde geholpen, (t) daar en booven had de pest in de Stad zeer geregeert, en veel volks, daar onder ook eenige voornaame perzoonen, in 't graf gesleept. (u) Hoe men nochtans van alle deeze onheilen maar kinderspel en jok gemaakt, en zich van beide de kanten aan Gods kastydinge heel weinig gekeert heeft, is uit de booven-gedagte proef-stukken der slechte beeteringe wel af te neemen, gelyk ook het lied,

Het op-
breken
der belee-
geringe.Schaade
hier uit
ontstaan.

(m) Schmid. l. c. (n) Vid. vel Andreas Mollerus Beschreib. Freyb. Annal. S. P. II. p. 241.
(o) Schneider Leipziger Chron. c. VIII. p. 427. (p) Caspar Sagittarius de Vita Joh. Frid. §. 18. p. 35.
(q) Schneider l. c. p. 429. (r) Hist. MSta p. 21. (s) Ibid. (t) Pfeiferus L. III. §. 4. (u) Camerar. Vita Mel. c. 77. p. 274.

Jaar MD.
tot MDC.

lied, het welke in dien tyd gemaakt was, zulks wel aanwyft; waar in de Leipzigers onder malkanderen aldus zongen:

Zy (naamelyk de Keurvorstelyke) noemen ons (Leipzigers) der
Paapen-slaaven,
Als hadden zy gantsch heil'ge gaaven,
En schreeuwen, trek den deegen;
Als hy de Stad niet winnen kon,
Heeft hy maar schaade en schand' verkreegen. (x)

Ook in een ander Lied.

Wat Maurits in goê meining deê,
Heeft by den Keurvorst gantsch geen steê,
Het is een ouden haat,
Die nu het eerst te voorschyn komt,
Die lust heeft, die verstaat. (y)

En noch verder, daar ze zich over de hardigheid van den Keurvorst beklagen:

God wil d' ellenden schouwen aan,
Die ons nu voor onze oogen staan,
En wy noch lyden t' elker uur,
Door roof, en moordery, en vuur,
Waar door de weinige arme schaapen,
Die Christus zuur moest t' zaamen raapen
Veraget werden en verstroot. e. z. v. (z)

Verande-
ring der
gemoede-
ten.Ook van
Dr Pom-
merens.

8. Neevens deeze gepleegde vyandlykheeden der twee Vorsten teegens malkanderen, staat ons noch al een weinig, van de groote veranderinge, zoo der andere zaaken in Saxen, als wel voornaamelyk der gemoederen, aan te merken. Want, na dat nu de Keurvorst was gevangett genoomen, wierden, als vermelt is, aan den Hartog, neevens het Keurvorstendom, ook de daar-onder-gehoorende landen van den Keyzer ingeruimt. Alhoewel ze Jan Fredrik, na deszelfs dood, evenwel weder eifchte, en zich daar toe met alle magt vervaardigde, doch hy liet zich noch eindelyk op de Naumburgsche te zaamen-komst van Hartog Augustus stillen. (a) Hier openbaarde het zich nu straks oogenschynelyk, in veele gewezene Keurvorstelyke onderdaanen, hoe trouwhertig zy het met hem uithielden, en ook, hoe ze de opgaande Zon, door 't verlaaten der ondergaande, kosten aanbidden. Ik wil hier de eigene woorden van een eerlyk man, welke in dien tyd geleefd heeft, ter needer stellen, wien ook alle die voorvallen heel wel zyn bekend geweest. Zyn schryven luid dan aldus: „Terwyl de Keurvorst nu, door des Keyzers „vergunninge, te Wittenberg was, nam Dr. Pommer (toen ter tyd Super- „intendent of opperste Predikant) ook voor, om hem eens te gaan aan- „spreken: hy wierd ook terstond by hem ingelaaten, door dien de „Keurvorst zich inbeeldde, dat hy de eene of de andere troost-ryke „spreuk uit Gods woord, in deezen zynen ellendige staat van hem zou- „de hooren. Maar hy hoorde geen anderen troost van Dr. Pommer, als, „dat hy zyn achterstallig loon of tractament verzogt, en 'er wierd aan „geen vertroosten of beklagen altoos gedagt. Hier op liet hem de Keur- „vorst de begeerde betaalinge toetellen. (b) En vervolgens schryft hy van

(x) Ap. Hortleder P. I. L. III. cap. 56. p. 529. (y) Ib. p. 536. (z) P. 526. (a) Sleidan. L. XXV; Thuan. L. XII. (b) Hist. MSta de Joh. Frid. p. 20.

van den nieuwen Heer zyn Staat-kunde, om daar door by de Geleerde en 't volk zich aangenaam te maaken. „Hy vercerde aanslonds aan Dr. „Pommer en Dr. Filips, ieder een Pomp-mutze (gelyk men 't in Saxen „noemt) vol daalders, en liet hen daar benevens ten hoogsten van zyn gunst ver- „zeekeren. Daar en booven vielen hem straks alle de Geleerde tot Wittenberg zeer „toe, en hy verkreeg volkoomentlyk hunne geneegentheid. Want hier door ver- „gaaten zy in korte tyd hunnen ouden gevangen Heer t' eenemaal. Want, „als Doct. Pommer eens, in 't besluit des gemeinen gebeds, op den Pree- „dik-stoel ook voor de Weereldlyke Overigheid gebood te bidden, zoó „vermaande hy zyne toehoorders, dat zé ook voor hunnen genaadigen „Heer de Keurvorst zouden bidden. Doch ik meene hier door niet, (zeyde „hy) de oude Keurvorst, Heer Jan Fredrik, maar den teegenwoordigen onzen „genaadigen Heer, Maurits, dat is een regtschaapen, goetdaadig en mild Vorst, „hy heeft voor weinige daagen aan den Heer Philips en my, ieder een Pomp-mut- „ze vol daalders geschonken. Hier by werd ook al vermeld, dat niet een „eenig Professor van Wittenberg den gewezen Keurvorst, door een „brief, of anders, getroost hadde, behalven alleen de oude Regtsge- „leerde Dr. Hieronymus Schurf, welken man veele (buiten twyfel om zyn „vroom leeven) voor een halven Papiest hebben gehouden. (c) Anderzins vinde ik een troost-schrift, aan de Keurvorst, in 't jaar 1548 gedrukt, van Mr. Kaspar Aquila, Opper-Predikant tot Saalfeld, waar op geene ook zeer fraay heeft geantwoord. En, of schoon Melanchthon, in een brief aan deezen zelve Superintendent, de Wittenbergers verontschuldigt teegen de naspraak, als zouden zy zelfs ook het gebed voor Jan Fredrik verboden hebben. (d) zoo blykt doch, uit de overige omstandigheeden, het rechte teegendeel. Nadien men in dien tyd doorgaans, door het geheele land, met deeze woorden het volk de neerlaag des Keurvorsts opentlyk heeft aangekondigt, ook zelfs in de Luthersche Kerken: *De vyand was by Mubiberg gevangen, en zyn volk geslaagen, derhalven zoude men het Te Deum zingen.* (e) Waar op met recht wel past, het geene hier booven in 't 2de Hoofdst. §. 3. uit Jac. Andreae is bygebragt. Of nu ook de nieuwe Keurvorst, by deezen toestand van zaaken, wel een opentlyk gebed voor de Oude zoude hebben toegelaaten, hier van oordeele een ieder zelfs.

Jaar MD.
tot MDC.En der an-
dere God-
geleerden.

9. Doch ik moet my, om de kortheid te betrachten, tot de volgende Oorloogen spoeden, en ook daar in maar de allervoornaamste omstandigheeden aanraaken. De hier naast volgende onrust ontstond met de Maagdenborgers. Deeze weigerden volstandig het Interim, op het bevel des Keyzers, aan te neemen, en wierden daarom van den Keyzer; in 't jaar 1547, en wederom, in 't jaar 1549 in den ban verklaart, en alle te zaamen Vogel-vry gemaakt, uit oorzaake, om dat zy het Smalkaldische Verbond noch aangehangen, zich teegens hunne Overigheid opgesteld, en de Majesteit gequetst hadden. (ee) Nu hadden ze zich ook in der daad op Jan Fredrik zeer verlaaten, en, in 't jaar 1547, als hy weeder te rugge quam, zich teegen de Dom-Heeren als vyanden verklaart, ook hadden ze de inkomsten des Capittels weg genoomen, en anderzins zich veel te verantwoorden gemaakt. (f) Doch de Dom-Paapen, en andere Papiisten hadden geen rust voor en al eer zy een vuur hadden aangestooken. Aan de andere kant verzuimde men ook niet allerhande vyandlykheeden te pleegen, zich inbeeldende, dat men, wegens het Interim, een rechtvaardige zaak hadde, alhoewel het de andere daar wel het minste om te doen was. De yverige Luthersche Predikanten vermaanden

Maagde-
borgzen
oorlog.

II. Deel.

II

het

(c) Ibid. p. 26. (d) Volum. I. Epist. p. 452. (e) Schmidius Chron. Cygneæ P. II. p. 353. (ee) Sleidan. L. XXII. Hortleder P. II. L. IV. c. 2. (f) Chytræus L. XVI. p. 415. Dresserus P. II. Milien. p. 122.

Jaar MD.
tot MDC.

Daaden
van de
Keurvorst
Maurits.

het volk en den Raad, om zich te verweeren, en het uitterste af te wachten, ze preezen ook hunne standvastigheid, en dat ze, voor alle andere, hun lyf en leeven hadden gewaagt, waarom ze dan ook de Stad zelfs niet anders, als Berhulien in Saxen noemden, en hunne brieven alzoo onderschreeven. (g) Daar en teegen getuigen andere, die zich nu van de yverigste Lutherfche afgezondert hadden, dat *Flaccius* en zyne vrinden alleen de voornaamste stifters des opstands onder de burgers in Maagdenburg geweest waaren, niet teegenstaande dat de Stad alreede in den ban was. (h) Doch het zy daar meede zoo het wil, het was al wederom zeer aanmerkelyk, dat juist een Luthers Vorst, de Keurvorst *Maurits*, zich liet gebruiken, om, na de wil der Papiften, zyne eigene Geloofs-genooten te verderven en uit te roeijen. Waar over zich de Roomsgezinde zelfs verwonderden, dat de Keurvorst dit evenwel had op zich genomen, alhoewel het ten dienste der Papiften was, en dat de Keyzer hem de vryheid des Landgraafs niet had willen roestaan. (i) Een burger van Maagdenborg fchreef in 't begin deezer gefchiedeniffe daar van aldus: „ Men ziet, hoe grouwzaam, zonder eenige barmhertigheid de menfchen, on- „ der en teegens malkanderen, te werk gaan, als of ze niet dan duivelen waaren, „ niet alleen de openbaare vyanden, maar ook, die, als vrinden, befcherminge „ belooven. (k) En een ander noemt het een harde zaak, die voor Euangelifche naauwelyks verdraagelyk fcheen. Een zeeker *Poëet* voert de Stad aldus klaagende in:

*Hic pietatis honos? Ea libertatis amatæ
Gratia? Quid feret, fæ felus aufa forem?*

Dat is: *Is dit het loon en den dank voor dat ik myn Godsdienst en vryheid heb lief gehad? Wat zoude men my wel aandoen, indien ik iets fchelmachtigs hadde bedreeven?*

En wat verder.

*Atque utinam fevi potius mea viscera Thraces
Perfaque, & extremus dilaceraret Arabs!
----- Vulnera cognatæ sunt graviora manus. (l)*

De zin hier van is: *Ik wilde liever onder de handen der wreede Thraciers, Perfanen, of Arabiers gevallen zyn. Want, dat ik dit van myne eigene geloofs-genooten moet lyden, fmert my wel het meefte van allen. (l)*

Ja, by-aldien ze het ook geweeten hadden, dat de booven §. 4. gemelde *Mr. Morus*, door zyn prediken, de Keurvorst teegens hen hadde opgehitst, en, (gelyk alle zulke bloed-predikanten) by na alleen aan alle het onheil fchuldig waaren, zy zouden noch wel heeviger daar over geklaagt hebben, en eindelyk beflooten: *Quaade Predikanten zyn de eerfte beginners aller onheilen.*

Fcloop
deezes
oorlogs.

10. Alzoo beleegerde nu de Keurvorst, op zoodaanig een aanftooken, de Stad, van den 4 van Wynmaand des jaars 1550 af, tot op den 3 van Slachtmaand 1551 toe, en alzoo, een geheel jaar en 7 weeken lang. Voor eerft bedreef *Joris*, Hartog van Mekelenborg, (die nochtans ook een Lutheraan wilde zyn) groote ongerechtigheid en boosheid, door dien hy met het allerondeugendfte volk uit het leeger van den Hartog *Hendrik van Bronswyk*, in 't Maagdenborgze gebied over al ging blaaken en bran-

(g) Nic. Gallus ap. Fechtium P. II. Epist. Theol. p. 28. 29. (h) Peiferus L. III. p. 397. (i) Spondanus Auct. Chronol. A. 1550. (k) Sebastian Besselmeyer vom Magdeburg. krieg præf, (l) Dresslerus l. c. p. 461. Petrus Lotichius L. II. Eleg. 4. p. 45. 47.

branden, en daar door eene onuitspreekelyke schaade deed, en, gelyk men schryft, *met de menschen heel wreed en onchristelyk omsprong, ende hun veel goeds voor brandschattingen asperste.* Hy sloeg ook daar na, den 22 van Herfstmaand, by Hildersleben, over de 1200 der Maagdeburgers dood. (m) Hier voor ontfing hy daar na weder tot loon, dat hy van de burgers wierd gevangen, en byna onder hunne wraakgierige handen was omgekoomen. (n) Alzoo dat 'er, van beide de kanten, na de wyze des oorlogs, ongerechtigheeden en gruwel-daaden genoeg gepleegt wierden, die nooit met het Euangelium kunnen overeenstemmen. Om welke reede „ ook 'een Papist zelfs met mishagen aanmerkt, dat men in dien oorlog „ meer met laster-schriften als deegens teegens malkanderen heeft gevogten, doch hy voegt daar ook met eene by, dat de Keurvorst de neederlaag van den Hartog *Joris*, door de dood veeler burgeren, genoegzaam hadde gewrooken. (o) Een bescheide Godgeleerde schreef toenmaals aan een zyner vrienden: *Dit was voor verstandige lieden wel de grootste smerte, dat die geene, welke het woeden der Tyrannen behoorden te belstten en ook misschien wel konden, noch daar en booven, om den jammerlyken staat van deeze goede Stad, in de vuist lachten.* (p) Gelyk dan ook verscheidene, ja de Grooté zelfs hier onder hun voordeel zochten. Zoo dat 'er, zelfs van de Luthersche, in 't Mansveldze gebied, verhaalt werd, dat in dien tyd veele van hen daar na toe zyn getrokken, om rykdom te bekoomen, doch ze waaren in teegendeel bloed-arm geworden. (q) Gelyk als ook *Spangenberg*, en andere, bewyzen, dat niemand van hen, die teegen Maagdenburg hadden helpen vechten, een natuurlyke dood was gestorven. Doch onze nauwe bepaalinge lyd geen meer aanmerkingen, derhalven zal ik maar van den uitflag dit noch zeggen, dat noch eindelyk, na veel moorden, branden, rooven, en andere vyandlykheeden, gelyk ook, na langduurige onderhandelingen, de Maagdenburgers zich aan den Keyzer moesten onderwerpen, en ze zyn alzoo van de beleegeringe ontslaagen geworden. Nochtans ging het daar meede aldus toe, dat zy wel in 't openbaar beloofden, het laatste Augsburgsche Besluit, ontrent het *Interim*, op te volgen. Doch in 't verborgen had hen de Keurvorst verzeekert, hen daar van te zullen bevryen, alzoo hy buiten dat nu reeds al van zins was, om den Keyzer op 't lyf te vallen. (r) Ziet, zoo wierd alles, op eene verdorvene staat-kundige wyze, na ouder gewoonte, afgehandelt, en evenwel moest het den tytel van een heilige rechtvaardige zaak, yver tot den Godsdienst, en diergelyke, voeren. (s)

11. Doch, als nu te dier tyd, en in 't vervolg, *Maurits* zag, hoe weinig de Keyzer alle zyne beloften na quam, en, 't geene wel het voor naamste was, dat hy zyn Schoon-zoon, de Landgraaf, niet los liet, zoo zegt hy, na gewoonte, eindelyk de zaak met geweld uit te voeren, en hy trad dierhalven met den Koning van Vrankryk in een Verbond. Het gerugte van zyn aantogt, jaagde ook allen reeds eene groote vreeze aan, zoo dat 'er zich veele uit het *Concilium van Trenten* weg pakten, en na huis spoedden, te meer noch, wanneer de Keurvorst zelfs zyne Afgezanten van Nurnberg te huis riep. Ten laatsten, in 't jaar 1552, quam hy met zyn voorneemen opentlyk voor den dag, klaagde, door een openbaar „ geschrift, aan de Ryks-stenden, over des Keyzers onrechtvaardigheid,

H 2

„ hoe

(m) Spangenberg Chron. C. 387. p. 460. Sleidan. l. c. Beszelmeycr initio. (n) Spangenberg Sleidan. l. c. (o) Carolus Carafa German. S. Restaur. p. 26. (p) David Chytræus epitt. ap. Fecitium l. c. p. 21. (q) Spangenberg Chron. (r) Id. l. c. (s) Sleidan. l. c. & ex eo Osiander Cenr. XVI. H. E. Lib. III. c. 6. Conf. omnino Hortleder To. II. L. IV. toto & ap. Schardium To. II. Rer. Germ. p. 518. seqq. Chytræus L. XVII. Thuan. L. VIII. Pontus Heuterus L. XIII. Auftriac. c. 5. Ammersbach Magdeb. Chron. P. II. p. 132. seqq.

Jaar MD.
tot MDC.Groote
wreedheid.Onrecht-
vaardig-
heid.

uitflag.

Keurvorst
Maurits
Veldtogt
teegen de
Keyzer.

Jaar MD.
tot MDC.

„hoe dat men de Augsborgze belydenis maar t' eenemaal zocht te „onderdrukken, de Landgraaf, alhoewel teegen het gegeeve woord „gevangen, noch niet wilde los laten, en de vryheid van geheel „Duitsland krenkte. Waar door hy, en des Landgraafs Zoon, voor- „naamen om zyne vryheid door de waapenen te bekoomen. Hier op toog hy dag en nacht, met eene groote vaardigheid, recht op Augsborg aan, en nam die, na eene beleegeringe van 4 daagen, in, en stelde den Raad, die te vooren door de Keyzer was afgezet, weeder aan. Verders quam *Albrecht*, Markgraaf van Brandenburg, by Rotenburg tot hem, die rondsom Ulm, met blaaken en branden, zeer slecht huis hield, alzooy hy de Stad zelfs niet kon bemachtigen: eischte ook van de Stad, Geislingen, over de 18000 guldens voor brandschatting. Ondertusschen bemoeide zich de Koning *Ferdinand* wel, om tot Lintz den Keurvorst te bevreedigen, doch deeze sloeg hem zoodaanige voorwaarden voor, die hem geenzins aanstonden. Waarom *Maurits* zich in aller yl na de Alpes toe begaf, alwaar hy des Keyzers volk ten deele ter needer hieuw, en ten deele verstrooide. Hier op nam hy het vaste Slot Eerenburg in, en hy was nu niet meer dan twee mylen van Inspruk, van waar zich de Keyzer, met Koning *Ferdinand*, over hals over kop weg pakte, en na Villach vlugtte, na dat hy kort te vooren *Jan Fredrik* hadde los gelaten. De Keyzer nu was hier door vry gedweegeworden, en wendde alle vlyt aan, om, op de aangestelde Vergaaderinge tot Passauw, alles weeder goed te maaken; de Middelaars moesten zelfs ook de vorderingen des Keurvorsts voor billyk erkennen, byzonder wat de Vryheid van Duitsland, en de begeerde geloofs-vreede betref. Doch, doordien de Keyzer noch al tot geen volkoomen besluit koomen wilde, zoo trok de Keurvorst weeder van daar, en beleegerde Frankfurt, hoewel te ver- geefs. (t)

Des Key-
zers vlugt.

Passauws
Verdrag.

12. Hier quam nu de Koning *Ferdinand* weederom tusschen beide, en bragt eindelyk na lange en veelvuldige stribbelingen, *Maurits* zoo verre, dat 'er, in 't jaar 1552 den 2 van Oogstmaand, een Verdrag wierd getroffen. In het zelve wierd, beneevens de vry-laatinge des Landgraafs, eene te zaamen-komste binnen 6 maanden aangestelt, blyvende inmid- dels alles, aangaande den Godsdienst, in vrede, en zouden als dan alle de verschillen, op eene godzaalige, goedaardige, en rechtvaardige wyze, t' eenemaal afgedaan, en by gelegd werden. De Augsborgze Geloofs-genooten zouden in 't Kamer-Gerigte toegelaten, de in den Ban verklaarde ontslaagen, en die onder de Fransche gedient hadden, ongestraft weeder aangenoomen werden e. z. v. (u) Hoe hier op de Keurvorst en Landgraaf op vrye voeten zyn gestelt, is nu reeds al gemeld: Doch, wat daar en teegen de Markgraaf *Albrecht* heeft by de hand gevat, zal zoo aanstonds noch gezegt werden. Ondertusschen wierd nu de Ryks-dag, tot Paussauw beslooten, tot in 't jaar 1555 opgeschort; als wanneer ze ten langen laatsten tot Augsborg, alhoewel in 't afweezen des Keyzers, alleen van *Ferdinand* en de Stenden, op den 5den van Sprokkelmaand, wierd aangevangen. Alhier stelden 'er zich veele teegen het genomene besluit, dat men in de zaaken van den Godsdienst eene bestendige en volkoomene vrede maaken zoude. En de Rooms-gezinde leeverden een vinnig geschrift, teegen den eisch der Protestanten over, uit wiens kragt het ook zelfs den Bischoppen, en andere Geestelyke per-

Ryks-dag
tot Augs-
borg.

ZOO-

(t) Thuan. Lib. IIX. & seqq. Steidan. L. XXIII & XXIV. Chytræus L. XVII. Pontus Heuterus L. XIII. Aultr. c. 12. seqq. Hortleder To. II. L. II. c. 5. seqq. Petrus Suavis L. IV. Hist. Concil. Trid. &c. (u) Steidan. L. XXV & XXVI. Thuan. L. XVI. Chytræus L. XVIII. Peucer. Chron. p. 976. Schilterus de Libert. Eccl. Germ. p. 1034.

zoonen vry zoude staan, om tot d' Augsborgze belydenis over te moogen gaan. Deeze, en andere stribbelingen nu, maakten de zaak zoo zwaar, dat de Koning den Ryks-dag reeds doen scheiden, en tot in 't volgende jaar uitstellen wilde: Tot dat eindelyk de Protestanten, zoo wel als *Ferdinand*, ontrent het gedagte poinct, zich na malkanderen een weinig voegden, zoo dat noch, in 't laatste van Herfstmaand, de zoo genaamde *Vrede van Religie*, volkoomentlyk geslooten wierd. Tot onderhoudinge van welke, zich de Papisten teegen de Protestanten, en deeze weder teegens geene; verbonden, gelyk als daar van de *Artykelen* over al in 't Hoogduits te leezen zyn: (x) Doch, weegens het gemelde *poinct* van de Vrye-keur, of, dat de Geestelyke perzoonen ook, zonder hun ampt of andere *Privilegien* te verliezen, van 't Pausdom mochten afvallen; ontstonden op de naaste Ryks-dag tot Regensburg, in 't jaar 1556, gelyk ook op veele volgende Ryks-daagen, heevige *disputen*, die nooit tot een volmaakt besluit zyn gekoomen; maar veel meer heeft men deeze bepalinge altoos in de Geloofs-vrede gestelt, dat een Geestelyke, van Godsdienst veranderende, ook van zyne *beneficien* of voordeelen zoude versteeken zyn; alzo de Papisten het voorschreeve *poinct* gantsch uit niet wilden inwilligen; zoo dat iemand eens zoude gezegt hebben: *Als men dit toestond, zoo was het eeven zoo veel, als of men den Roomischen Godsdienst het mes op de keel zette.* (y) Onderwylen zyn daar over veele twist-schriften voor en teegen, uitgekoomen: (z) waar in men nochtans aan beide de kanten niet veel vreedelievent- of Christelykheid vind.

Jaar MD.
tot MDG.Geloofs-
vreedē

Vrye-keur.

13. Aldus bequaamen dan nu die van de Augsborgze belydenisse, na zoo veele uitgestaane en langduurige verwerringen, eene taamelyke zekerheid en uitterlyke rust, die hen echter de Papisten gantsch niet gunden, en door allerhande middelen weder zochten te slooren, gelyk daar van ontelbaare, zoo woorden als werken, t' zedert aan den dag gekoomen zyn: waar uit men wel yornaamelyk gezien heeft, dat ze toenmaals op den Keyzer zeer t' onvreede zyn geweest, en, dat ze deeze Geloofs-vreedē voor hunne Kerke ten uittersten schaadelyk hebben geacht te weezen, om dat ze naamelyk daar door verhindert wierden, om de Kettters uit te kunnen roeijen. (a) Alhoewel de Luthersche zelfs zich ook al in veele voorvallen zeer aanstootelyk hebben gedraagen, en wel yornaamelyk niet zelden, ja in die onderhandelingen zelfs zoodaanige oogmerken hebben laten blyken, daar uit men het rechte teegendeel hunner voorgeevinge wel noodwendig moest besluiten, te weeten, dat men den Godsdienst ook al maar tot een dekmantel der heersch-zugt by hen heeft gebruikt. Nademaal het immers niet volgens de oprechte Euangelische leere was, wanneer men vreesde, dat het een spot voor de Kerke zoude zyn, indien iemand, om haaren 't wille, zyne goederen, eere en achtinge moest verlaaten. Ook zullen de hier na volgende beschryvingen van den inwendigen toestand der Kerke, wel klaar toonen, hoe verwaarlyk deeze rust is misbruikt geworden. Een eerlyk man van dien tyd, geeft daar van een zeer slegt getuigenis. 't *Is te beklagen*, schryft hy, *dat veele deeze guldene vrede en vryheid des waarachtigen Godsdiensts niet aanwenden, om de oprechte godzaaligheid, het geloove, en 't gebed te oefenen; maar*

Gevolgen
hier van.Misbruik
der vreedē.

H 3

enkel

(x) Apud Christoph. Lehmannum in Actis publ. & original. de pace Religionis laudatis ab Eisenharro de fide Histor. p. 92. Arumeum, Besoldum, aliosque Juris Publ. Scriptores. Conf. Reichs-Abschede p. 109. 1699. Dedekennus Consil. Theolog. p. 89. Oslander Cent. XVI. L. III. c. 18. (y) Vid Sleidan. l. c. Oslander l. c. c. 24. & 32. Monzambano Cap. V. de stat. Imp. §. II. & ibi Chr. Thomafius p. 253. (z) Vid. Philip. Heillrunners widerwertige Censur und urtheil der Paebflichen Scribenten von der Augspurgischen Confession, dabey auch der freystellung gedacht &c. Laugingen 1598. in 4to. (a) Cornelius à Lapide, Gretserus, Forerus, Masenius ceterique passim.

Jaar MD.
tot MDC.

Uitsluiting
der Gere-
formeer-
den.

Markgraaf
Albrechts
betoerte.

Tyranny
en ver-
woedheid.

enkel en alleen, tot vermeerdering van twist en bitterheid, door veele onnoodige en eergierige disputen. (b) En een wereldlyk Schryver klaagt zeer over de groote onbescheidenheid van veele Predikanten, die, vlak teegen de Keyzerlyke instellingen aan, de heilzame Geloofs-vreede t' elkens, door hun veelvuldig schelden, *disputeeren*, lasteren, en verdoemen, gewoon waaren te stooren, waar teegen hy de Ryks-Besluiten aanvoert. (c) Want die arme menschen beeldden zich in, dat zy nu al weeder Heeren waaren geworden, en de magt hadden bekoomen, een ieder door hunne oordeelen te overschreeuwen, gelyk als buiten dat de verdorvene natuure, wanneer men haar maar de minste vryheid toelaat; zeer gaarne de heerschappye over andere aanneemt. Deeze verdorventheid nu vertoonde zich wel voornaamelyk, wanneer de Lutherfche de zoo genaamde Calvinisten t' eenemaal buiten deeze Geloofs-vreede slooten, en op elk blad, zonder eenige nood of nut, gestaadig, op de kant, of in de verklaringsen, daar by voegden: *Hier werden de Calvinisten uitgeslooten: de Calvinisten behooren niet onder deeze Geloofs-vreede: Calvinistæ hic excluduntur à pace religionis.* Alhoewel er met geen eenig woord van hen gerept werd; (d) ook zyn daar na, in de Ofenbrugsche vreede, diergelyke uitleggingen voor valsch en ongegrond verklaart. (e) Om welke reede ook een zekker verstandig Schryver, de heevigheid der Geestelyke voor den rechten oorsprong van deeze en meer andere ongerymtheeden stelt. (f) Om de overige Gesintheeden of *setten* nu, behoefde men niet eens te denken, doordien ze by de wereld t' eenemaal niets geagt waaren, en dat het voor hen niet nut was, door de goede en zekere daagen met de groote Opper-gezintheden verdorven te werden.

14. Vervolgens hing ook aan de uitflag van den boovengemelden Oorlog, van *Maurits* teegen den Keyzer, de volgende beroerte, welke door den meergenoemden Markgraaf *Albrecht* al straks daar op, met veel aanstootelykheid en schaade, werd aangeregt, en wel, in 't begin, onder een grooten schyn van een rechtvaardigen yver voor de Godsdienst. Want, als de Keurvorst in den eersten aanvang onderscheidene zwaarigheden of *gravamina* in 't openbaar liet voorstellen, zoo deed hy van zyn kant ook insgelyks, zich ten hoogsten beklaagende over de ongerechtigheid des *Conciliums van Trenten*, als waar inne de Duitsche Vryheid zeer benadeelt was, en diergelyke zaaken meer. Onder deezen naam stelde de Markgraaf terstond alles wyds en zyds in onrust, en liet daar by ook zynen wreeden, eer- en geld-gierigen inborst booven alles wel blyken. En, zulks niet alleen by het leger zyner Bondgenooten, in dien tyd, voor *Ulm*, *Nurnberg*, en elders, maar wel voornaamelyk alleen, daar hy reeds al in 't jaar 1552 den Bisschop van *Bamberg* by na alles ontnam, den Bisschop van *Wirtsburg* 120000 guldens afperste, die daar en booven noch belooven moest zyne schulden, welke zich ontrent de 300000 goudguldens beliepen, te zullen betaalen. (g) Hier na raapte hy iets op, en wilde het *Passauwsche Verdrag* niet aanneemen, nam met zyn volk *Wormbs* en *Spiers* in, en plaagde over al de *Paapen* en *Munnikken* zoo vervaarlyk, dat alles voor hem de vlugt nam. De Bisschoppen in *Frankenland*, ja de Keurvorst van *Mentz* zelfs, maakten zich aan een kant, die van *Wormbs* moest noch al eens 12000 guldens geven. Waar na hy voor dat maal met de Keyzer voor *Metz*, weeder werd verzoent, alzo hy den zel-

(b) Chytræus L. XXIII. Saxon. pag. 635. (c) Daniel Otto de Jure publ. cap. XXIV. p. 756. (d) Vid. Ofiander l. c. p. 622. & 629. & ejus consilium ap. Dedekennum P. I. Confil. Theol. p. 407. it. der Theologen zu Wittenberg Responf. ibid. p. 109. (e) Articul V. (f) Monzambano l. c. cap. V. n. 12. & ibi C. Thomafius p. 255. Conf. Autores Juris publ. universè. (g) Sleidanus L. XXIV. Thuan. L. XII. Natalis Comes L. VII. Hortleder Tom. II. Lib. VI. toto.

zelve met een talryk leeger op den hals quam, en hem wel lichtelyk, om de Franssche te behaagen, kunnen schaade doen. (b) Hier door nu wierd de Markgraaf noch al veel stouter, schryvende op staande voet na huis, aan zyn volk, dat ze den Bisschop van Bamberg weederom zouden aanpakken: Of schoon nu de Keyzer, door de Kamer, wel het eene verbod op het ander liet uitgaan, zoo vraagde doch *Albert* eeven zoo weinig daar na, als na de aangeboden vrede, trok met zyn Leeger door de Bisdommen, en het gebied van Nurnberg, verwoefte alles, flimmer als de Turken of Tartaren doen konden. En, alhoewel 't de naam hadde, dat het maar alleen op de Papisten was gemunt, zoo moesten doch echter zyne eigene Geloofs-genooten meer van hem lyden, als de andere. Waar door zy ook zelfs heel wel aanmerkten, op wat voor eene tyrannige, ja recht duivelsche wyze hy met het Nurenbergze gebied hadde omgesprongen; hebbende wel 100 Dorpen en 70 Kasteelen verwoeft, 3000 morgen lands van hunne bosschen afgebrand, e. z. v. (i) Als meede, dat hy, na de bemachtiging der twee Steedjes, Altorfen Louffen, alle het volk en vee daar in hadde geflooten, met een voorneemen, van hen alle te verbranden, ja dat ook eenige zwangere vrouwen en kinderen heel jammerlyk in 'r vuur waaren omgekoomen. (k) Andere noemen deēze zyne bedryvens, grouwelyk, schrikkelyk, en bloeddorstig. (l)

15. Hier over wierd hy nu wel in den Ban gedaan, doch het koste noch meenig man het leeven, voor al eer deēzen Tyran zyn hoofd neederleidde. Voor eerst dan maakte de Keurvorst *Mauritz* zich teegen hem op, en bragt zyn geheele magt te zaamen, zoo dat 'er dus doende twee boovenmaaten krygs-zuchtige Heeren, tot hunner beider ondērgang, teegens malkanderen optoogen. De Keurvorst deed zyn gantsche Adel op ontbieden, waer van de minste zonder ongenoegen ook zoo wyd buitens lands trokken, gelyk het dan ook zeer ongelukkig daar meede afliep. By Bōnkdorpen Sievershuizen, in 't land van Bronswyk, quam het, op den 9den van Hooymaand deēzes jaars 1553 tot een bloedigen slag, welken een geschreevene *Chronyk* van *Halberstad* wel te recht een *grouwelyke moordschande of schandelyke moorderye* noemt; in dezelve zyn over de 250 Edellieden, en 4038 gemeene soldaaten dood gebleeven, van de Groote, *Filips Magnus* en *Karel victor*, Zoonen van *Hendrik*, Hartog van Bronswyk, en wel voornaamelyk, *Fredrik*, Hartog van Lunenburg, en de Keurvorst zelfs. (l) Deēze wierd door een koogel in 't onder-lyf heel zwaar gequetst, zoo dat het gedarmte zeer was beschaadigt, en hy zyn stoelgang niet wel lossen kon. (m) Het is ook dierhalven niet ongelooffelyk, het geene iemand, van hooren zeggen, hier by voegt: „*Dat de Keurvorst, door over-zwaare pyn, rondsom in malkanderen zoude gekrompen hebben, en een zeer zwaare dood gestorven zyn.* (n) Maar niemand heett waarachtiger van deēze bedryven gesproken, als, die ze, met een woord, een *moordschade* noemt. (o) Het welke wel met waarheid van alle oorlogen en bloedvergieten kan gezegt werden. Alhoewel 'er veele noch al pluimstrykeren, ongehoorde lof-reedenen en gedichten daar op genaakt hebben, gelyk als hier booven, in 't voorgaande Hoofdstuk, nu reeds al vermeld is. Iemand voert hem, op zyn dood-bedde, tot een Predikant spreekende, aldus in.

*Tunc Dei munus peragis, tibi cuncta potestas
Estque remittendi crimina nostra data?*

Ergo

(b) Ibidem. (i) Laur. Surius Chron. p. 242. (k) Ibid. p. 244. (l) Camerar. Vita Melanchth. Cap. 95. pag. 332. seqq. (l) Spangenberg Chron. cap. 359. p. 469. (m) G. Fabricius Epit. ap. Crusium Annal. Suev. Lib. XI. P. III. p. 638. (n) Laur. Surius l. c. p. 245. (o) Pomarius Magdeb. Chron. P. II. p. 139.

Keurvorst
Maurits
teegen-
weert.

Jaar MD.
tot MDC.

*Ergo mihi mea quæso facer peccata remitte,
Heu miserum, fateor, me meruisse nihil!*

„Dat is: Heer Pastoor hebt gy volkooime magt om de zonden te vergeeven?
„zoo vergeeft ze my dan ook, want ik bekenne, dat ik niets altoos verdient hebbe!
Hy zoude ook alle de schuld des oorlogs op den Markgraave alleen geleit hebben; doch, of zyn gemoed al weeder verzoent was, zulks zal hem wel bezwaarlyk afgevraagd zyn geweest: want men schryft wel opentlyk, dat de Keurvorst met de uitterste verbittertheit op den Vyand was aangevallen, om dat de Markgraaf hem hadde laten zeggen, dat hy nu al driemaal teegen alle reedelykheid gehandelt hadde. (q) Waaron hy ook, door ecne al te groote lievigheid van zynen imborst, welke buiten dat groot- en hoog-moedig was, onder den Vyand was gesprongen, en deeze scheut daar van hadde gedraagen. (r) Men wil ook wel zeggen, dat zelfs iemand van zyn eige volk hem zoude geschooten hebben; gelyk daarom ook booven zyn beeld, tot Leipzig, staan zoude: *Accepto fraudulentæ ictus vulnere*. Dat is: Zynde door een verraaderlyke scheut gewond. (s) Ten minsten altyd zyn 'er veele arme bloeden (gelyk ze een zeeker Schryver noemt) daar na gevangen gezet, en een goed gedeelte der zelyver te Halle, terwyl en het lyk daar door gevoert wierd, opgehangen. Doch, die wel de meeste schuld hadden, zyn vry gebleeven, gelyk als daar by ook gezegt werd, dit slechte volk heeft men tot zyn moedwil gebruikt, en voor den verstorvenen, gelyk als treurig opgeoffert. (t) De wreede *Albert* storf ook niet lang daar na, in 't jaar 1557, in groote ellende en ballingschap, tot Pfortsheim. (u) En op deeze wyze nam ook dit treurspel onder de Luthersche een verschrikkelyk einde.

Deszelfs
oorzaak.

Beroerte
van Gotha.

Grumbachs
bedryf.

16. Vervolgens was het nu uitterlyk, onder de Protestanten, booven in Duitsland een tyd lang vrede, tot dat de beroerte met Gotha aanving, en 'er tusschen Deenemarken en Sweeden een zwaaren oorlog ontstond. Het is nu reeds al verhaalt, dat 'er tusschen de twee Saxische hûizen van de *Ernestische* en *Albertische linie*, na de dood van den Keurvorst *Maurits*, weederom verschillen om 't Keurvorstendom gereezen waaren; die wel haast bygelegd scheenen te wezen; doch ze hebben evenwel eenigermaaten de volgende voorvallen na zich gesleept, waar toe dit wel de eerste aanleidinge gaf. Daar was noch, van de krygslieden des beruchten *Alberts*, een Frankisch Edelman overig, *Willem van Grumbach* genaamt, deezen Heer was door *Melchior Zobel*, Bisschop van Wirtzburg, van zyne goederen verdreeven, om dat hy, niet teegenstaande dat hy zyn Onderdaan was, nochtans voor *Albert* teegen hem gedient hadde. Dit nu verdroot *Grumbach* zoo zeer, dat hy, in 't jaar 1558, den Bisschop, door eenige moordenaaren, in zyn eige Stad, verraaderlyk liet ter neer schieten. (x) Welke gruwelyke daad, door een dienaar van hem, die na Lottheringen was vertrokken, uit quam; waar na hy noch al stout en onzinniger wierd; raapte een goed deel afgedankte soldaaten van *Alberts* leeger te zaamen, met welke hy Wirtzburg plonderde, en de Dom-Heeren veel gelds afdwong. Wanneer hy nu hier om van den Keyzer in den Ban wierd verklaart; zoo nam de Hartog *Jan Fredrik*, Zoon van de oude Keurvorst hem; met zyne metgezellen, *Willem van Stein*, en *Ernst van Mandelslo*, (gelyk hen het Keyzerlyke Bevel-schrift noemt) tot Gotha in zyne

(p) Thom. Winzerus Hist. pugn. ap. Schardium Tom. III. Rer. Germ. p. 563. (q) Sleidan. L. XXV. (r) Camerar. l. c. p. 334. (s) N. Chytræus Delic. Itiner. Europæ p. 376. (t) Spangenberg. l. c. vide omnino Hortled. l. c. (u) Chytræus L. XVII. & XIX. Natal. Comes L. VI. Hist. Thuanus L. XIII. Sleidan. l. c. Hortleder l. c. Spenerus Sylloge Geneal. p. 483. (x) Petrus Lotichius in Histor. Narrat. ap. Schardium To. III. p. 1. & Caspar Stilbinus ibid. p. 5. Jo. Hagius Vita Lotichii p. 521. Thuanus L. XXI. G. Fabricius L. IX. Sax. p. 1207 seqq.

zyne Vefling, tot zyn eigen ondergang, op, en hy wierd daar over zelfs ook in den ban gedaan, doordien hy hunne gruwel-daaden en fchelmeryen, waar door ze den vrede van land en lieden verfloorden, ontfchuldigde en verdedigde; ja hy preef ze noch daar en booven, als eereyke lieden (gelyk in 't Bevel-fchrift staat) ook liet hy zich van geene verftandige hier van verzetten. (y) Derhalven wierd nu de uitvoeringe der ftraffe aan den Keurvorft *Augustus*, als Opper-hoofd van Kreits, opgedraagen, die dan, in 't jaar 1567, Gotha beleegerde; en niettemin bleeven de andere eeven halfarrig. Eindelyk kreeg de Bezetting zelfs een mishaaigen in zulke zaaken, vatte *Grumbach*, en de andere, by de kop, zette hen op 't Raadhuis, en liet het zelve aan den Keurvorft weeten. Hier op wierd den Hartog den 13^{den} van Grasmaand, des avonds ontrent 6 uuren, zelfs ook gevangen genoomen, en, 't geene aanmerkenswaardig is, eeven op dien zelve dag en uure, als zyn Heer Vader, net twintig jaaren te vooren, ook van den Keyzer gevangen wierd. (z) Hy had het met bidden wel zoo verre gebragt, dat hy by den Keurvorft zoude blyven, doch de Keyzerlyke Afgezondene naamen hem van Dresden meede na Oostenryk. En aldus wierd ook deezen oorlog geëindigt, doch met geene geringe onkosten, want ze wel op 953634 guldens werd begroot, waar van, alleen tot het flecten der Sterkte van Gotha, wel 83000 guldens voor de arbeiders befteed waaren, welke Vefling te vooren 72 tonnen gouds van bouwen zoude gekoft hebben. (a) Waar van *Jan Nafz* verhaalt, dat men zommige Kerken heeft om verre geworpen om de Vefling daar meede te bouwen. (b)

Jaar MD.
tot MDC.

Keurvorft
Augustus
uitvoerder
der straf.

17. Noch zyn hier ontrent al verfcheidene gedenkwaardige zaaken voorgevallen, want, voor eerft, raakte de Keurvorft met den gevangenen *Jan Fredrik* in twift, en was gedwongen, om zyne bedryven teegens hem door een opentlyk gefchrift te rechtvaardigen, waar in hy hem met eene ook befchuldigde, dat hy hem na 't leeven zoude geftaan hebben: alhoewel in teegendeel andere Schryvers weeder deezen Vorft wel uitdrukkelyk *den Vroomen* hebben genoemd, (c) en, zonder twyffel, aangewezen, dat hy van zyne quaade Raadlieden, en andere, tot deeze handelingen is vervoert geworden. Ook zyn de onderscheidene uitgevoerde ftraffen meede heel aanmerkelyk. De voornaamfte oproermaaker, van *Grumbach*, wierd, op den 18^{den} van Grasmaand daar na leevendig gevierendeelt, (d) als ook, de Cantzelier *Dr. Chriftiaan Bruk*, die te vooren gedroomt hadde, dat 'er een byen-korf in zyn en *Grumbachs* lichaam was, welken men met geweld daar uit nam. (e) *Willem Steen* wierd onthoofd, en daar na ook gevierendeelt; *David Boomgardner*, een der voornaamfte van Augsburg, en *Hieronymus Brandensteen*, de *Commandeur*, wierd meede 't hoofd voor de voeten gelegd, gelyk ook *Justus Jonas* van Coppenhagen; een Rechtsgeleerde, e. z. v. (f) Van *Dr. Bruk* vinde ik in een oud gefchrift, dat hy anders een verborgen *Calvinift*, of, *half Luthers* en *half Gereformeerd*, of een *Syncretift*, zoude geweest zyn, en de Luthersche Predikanten voor grooë ezels en gekken zoude hebben uitgefcholden; waar teegens deeze hem alleen *den boozen Calvinifchen Rechtsgeleerde* noemden. En men verhaalt daar beneevens deeze Historie, dat, als deezen Cantzelier, om de oneenigheid, die 'er in dien tyd was; over de *Syncretifmus*, [dat is, over

Straffen
der oproer-
rige.

(y) Peucerus Chron. p. 992. (z) Id. l. c. (a) Schmid. Zwick. Chron. P. II. p. 354. Vid. omnino Thuanus Lib. XXXVI. Chytræus Lib. XXI. alii ap. Schard. To. IV. Casp. Sagittarius Memorab. Hist. Goth. p. 26. (b) Cent. IV. Evangel. Warh. p. 207. (c) Pomarius Magdeb. Chron. P. II p. 161. (d) Georg Ludwigs von Sensheim leben ap. Zeiler cap. XXVII. Trauer-Gesch. p. 1016. (e) Ibid. c. VI. p. 199. (f) Auctores dicti & Tom. VII. Script. publ. Witteb. p. 300. seqq. Zinkgreff. Apophthegm. P. I. p. 272.

Jaar M.D.
tot MDC.

stellingen die wat van de Lutherſche, en wat van de Calviniſche leere hadden] op des Hartogs bevel wel dertig Predikanten ten lande uitjaagde, een van hun hem aldus zoude toegesproken hebben: Dat hy doch den oogappel Gods zoo hard niet zoude aantasten; waar op de Cantzelier voort weeder zoude hebben geantwoord: By-aldien hy dat deede, zoo zoude hem God immers de hand wel weeder te rugge ſtooten. Daar na zoude hy echter niet eer hebben willen ſterven, voor dat men hem deezen zelven Predikant hadde gehaalt, en dat hy van den zelven eerſt vergiffenis hadde verkreegen. De oordeelen Gods zyn wonderlyk en verborgen: Gelukkig is hy, die, met hem vereenigt zynde, van hem alleen geregeert, beſchermt, getroost, en tot zyn einde toe geleid word!

Deenſche
Oorloo-
gen.

In Dit-
marſchen.

18. En dus verre hebben de oorloogen van de voorgaande Eeuwe eenige gemeenſchap met de Kerkelyke zaaken gehad, zoo dat wy ze niet wel hebben kunnen voorbygaan. Daar waaren 'er noch wel eenige by te voegen, welke de Lutherſche onder malkanderen, met groote aanſtootelykheid en ſchaade, aan weederzyde hebben gevoert. Doch ik kan 'er maar eenige weinige, als tot een proef, kortelyk van aantrekken, alzo ik my tot noodigeré aanmerkingen moet ſpoeden. Op deeze wyze dan hebben de Deenen hunne nabuuren, en vermeinde Geloofs-genooten, heel weinig in vrede gelaaten; want zy hebben, in deeze twee laafte Eeuwen, na haare gewaande bekeeringe tot het Euangelium, al geduurig het eene bloedbad op het andere aangerigt. In het jaar 1559 ving Hartog *Adolf van Holſtein* een gruwelyk Spel aan, door dien hy die van Ditmarſchen, welke byna over de 300 jaaren lang gelyk als de Switzers, by Paapze nabuuren ongehindert geleefd hadden, nu, als een Lutheraan, met geweld onder zyn gebied wilde brengen, en hun derhalven, beneevens den Koning *Fredrik de II.* een ſlag leeverde, daar in hy zelfs in een groot gevaar zyns leevens geraakte. Waar op die van Ditmarſchen goede woorden gaaven, dewyl 'er veele van de hunne waaren omgekoomen, en ze zonden twee van haare Predikanten, (die, zonder twyffel, de verweeringe te voeren wel hadden goed gekeurt) met witte ſtokjes om vrede aan den Koning, die hen dezelve onder zeer harde voorwaarden gaf, maakende hen byna alle tot ſlaaven, ook bezwaarde hy ze met veel meer ſchattingen als de andere onderdaanen. (g) Alhoewel andere pluimſtrykers daar maar eene lydelyke en genaadige dienſtbaarheid van maaken. (h) Alle deeze bloedige moord-bedryven nu heeft de Hartog, (gelyk de Schryvers be- kennen) alleen maar uit enkele gierigheid en hoogmoed, aangevangen; ten deele, om zich zelfs beroemd en een naam te maaken, en ten deele, om een ſtuk lands daar door te verdienen. (i) En daar voegt iemand by: *Deezen ſchaadelyken oorlog ontſtond tuſſchen twee Euangelifche Heeren, en ze wierd met eene zeer groote verbitteringe der gemoederen gevoert, en zelfs ook, met eene geheele onderdrukkinge van de eene partye.* (k) Maar, op wat wyze de dierbaare naam des Euangeliums met alle zulke Heidenſche daaden en zinnen over een kan koomen, zulks mag men met recht aan die Godgeleerde wel vraagen, welke, door hunne raad-geevingen, alle diergelyke zaaken achten wel toegelaaten te zyn.

Teegen de
Zweeden.

19. Noeh al grouwzaamer, ja t' eenemaal Barbariſch, ging het toe, in den oorlog, die de Deenen, met hunne Geloofs-genooten, de Zweeden, in 't jaar 1563, aangingen, waar ontrent ik maar dit weinige zal aanmerken. Het is voor eerſt zeker, dat de Satan die ellendige menſchen heeft begoogchelt gehad, nadien deeze twee Koningryken, om de

na-
(g) Chytræus Lib. XX. Mich. Beutherus Comment. ad h. Ann. p. 109. Bucholcerus Ind. Chronol. h. A. Henricus Petri &c. (h) Chytræus l. c. p. 517. (i) Oſiand. Centur. XVI. H. E. Lib. III. c. 53. (k) Ibid. p. 675.

navolgende zeer slechte reede, geheele acht jaaren lang, met onbeschryfelyke fchaade, zich onder malkanderen geflaagen en verflonden hebben, na dat ook die van Lubek en Poolen daar meede waaren ingewikkelt: of fchoon des niet teegenftaande *Denemarken*, als een rechtschaape *Luthers Koningryk*, zeer werd gepreezen. (*Confil. Witteb. dedic.*) Naamelyk eenige Zweedsche Gezanten reisden, in 't jaar 1562, door Koppenhage na Hefsen, om het houwelyk, tuffchen eene Landgraaffelyke Princeffe, en den Koning *Erik*, te fluiten. Deeze nu hadden geen vry geleide van de Deenen genoomen, en ze wierden daarom ook aangehouden, ja, om dat ze miffchien wel wat stout mochten gefprooken hebben, volkoomentlyk vafst gezet. (*l*) Waar op 'er aan beide de zyden eene verbittertheid volgde, die wel te recht, gelyk als iemand bekend, een niet-waardige oorsprong hadde: (*m*) en die ook, door veel menschen-bloed gelyk als geboet wierd, nademaal 'er, van beide de kanten, in onderscheidene voorvallen, ten uitterften veel volks omquam. (*n*) In eene slag alleen, die op den 7den van Hooymand 1565 geschiedde, zyn 'er wel 7000 menschen op de plaats gebleeven, en veele fcheepen te gronde gegaan. (*o*) Ja daar en booven dreef men noch maar de spot met al deeze groote straat-fchenderyen, en men nam, onder 't dekzel des krygs-rechts, de zotste daaden by der hand. De Koning van Zweeden, *Erik*, die aan den oorlog geen fchuld hadde, kreeg eens veele Deenen gevangen, welke hy alle met kruinen, als de Munnikken, fcheeren liet, en hy liet ze twee aan twee, eeven als de jagt-honden, te zaamen koppelen, en zond ze den Koning van Denemarken, met deeze woorden, weeder toe. „*Dat de Koning gaarne narren in Munniks kappen hadde, en daarom hadde hy dezelve ook alzo laatenscheeren.* Drie daagen daar na quam men weeder tot een fchrikkelyk gevegt, waar in de Zweed onder lag, en voor zyn zorheid reedelyk wel geftraft wierd. (*p*) Deeze onzinnige Koning nu wilde ook t' eenemaal van geen vrede-handelingen hooren, welke de Keyzer zelfs en andere, tot befchaaminge der zoo genaamde Euangelifche, met groote moeite voorfloegen. Ja, wanneer hy zich aan het bloed der Deenen niet genoeg verzaadigen konde, zoo liet hy zyne voornaamste Raadsheeren, op een bloote achterdogt, door zyn lyfwacht onverhoeds ombrengen, niet weetende wat hy voor raazerny al zoude aanvangen. (*q*) En diergelyke proeven van het oneuangelifche gedrag van zulke menschen zyn 'er byna in een ieder jaar der 16de en 17de Eeuwe te vinden. Zoo dat iemand met „groote reede van dien tyd klaagde, dat de Christelyke (doch veel meer „onchristelyke) Koningen hunne magt door inlandfche oorloogen, op „eene zeer ongerymde wyze, zelfs verzwakten en verteerden, die zy, „teegens de Turken immers wel konden aanwenden (naamelyk, wanneer ze doch immers tot vechten en bloedstorten lust hadden) (*r*) En „een ander houd de onzinnigheid van alle zulke Regenten wel te recht „voor afgryffelyk, door dien ze zelfs, onder malkanderen, door vyan- „dlykheeden en oorloogen woeden. (*s*) Niettemin pryft men in 't gemeen die geene noch al, welke de Papiften zelfs teegen de getuigen der Waarheid helpen vechten, *als of zy hunne voorvaderen in liefde tot de waarachtige Godsdienst en vroomheid niets toegaaven.* Gelyk als men, by voorbeeld, met verwondering van den Hartog *Jan Willem van Gotha* leeft, die, uit lust tot den oorlog, en, op dat hy wat te vechten mocht hebben, in 't jaar 1568, na den Koning van Vrankryk, *Karel de IX.* teegen de Hugen-

Jaar M.D.
tot M.D.C.Koning
Eriks ty-
ranny.

(*l*) Chytræus L. XX. p. 537. Thuan. L. XXXII. Joh. Loccenius L. VII. Rer. Succ. (*m*) Oslander. l. c. c. 52. (*n*) Loccenius l. c. Chytræus L. XXI. Thuan. Lib. XXXVI. Mich. Beutherus h. Ann. (*o*) lidem & Bucholzerus Chronic. Ann. h. p. 622. (*p*) Jo. Læus Hist. univ. p. 386. (*q*) Thuan. Lib. XXXIX. p. 814. (*r*) Chytræus Epist. p. 482. (*s*) Paul. Jovius Lib. XXXI. Histor.

Jaar MD.
tot MDC.

nooten toog. (t) Doch ik moet hier meede nu afbreeken, want anders vond ik in zulke zaaken te verhaalen geen einde.

(t) Drefferus P. II. Millen. VI. p. 449.

HET V. HOOFDSTUK.

Van den toestand des Pausdoms voor Luthers tyd ; als meede van de werktuigen en bevorderaars der Reformatie , doch inzonderheid , van Luther.

I. **N**U treden wy dan eindelyk tot den inwendigen staat der Kerke wat naader, koomende tot die gróote en aanmerkswaardige veranderinge, die in *Luthers* tyden is voorgevallen. Hier van nu heeft men in't Hoogduits wel narichtingen genoeg: doch ik zal nu alhier maar alleen het aanmerkelykste, en wat tot eenē nauwere beschouwinge van den toestand der zelve tyden dienen kan, kortelyk gaan voorstellen. Voor eerst dan achte ik het onnoodig, om eenē wydluftige uitbreidinge aan te stellen, hoe ellendig het in't Pausdom, voor *Luthers* komste, heeft gestaan, alhoewel God zelfs ook in dien tyd, over al, in't verborgen, de zyne gehad en gekoestert heeft. Want dit is nu reeds al van zeer veele Schryvers voor my gedaan, en, buiten dat, is dit ook, uit de Historie der voorgaande jaaren, van het 4de Boek af, tot op dit 16de Boek toe, volgens deszelfs oorsprong, wasdom, trappen, en andere omstandigheeden genoegzaam af te neemen. Men kan meede, onder anderen, hier van *het laatste Hoofdstuk der inleidinge tot de Historien, van den Heer van Puffendorf* met vergenoeginge naleezen. Doch daar zyn eenige gewichtige aanmerkingen overig, welke ik, beneevens de t' zaamenhang der geheele Historie, tot een beeter begrip der volgende zaaken, na malkanderen zal trachten te verhandelen.

Ellendige
staat des
Pausdoms
voor Lu-
thers tyd.

Godde-
loosheid
der Gee-
stelykheid.

2. Uit alle de voorgaande Eeuwen waaren 'er niet alleen alle de gruwel-daaden, dwaalingen, en misbruiken des Pausdoms, zoo wel in de Heerschappye, als leere en leeven, tot in deeze 16de Eeuwe overgebracht, maar ze waaren ook noch daar en booven met zeer veele andere vermeerderd: het welke nu reeds al voor langen tyd, uit hunne eigene Schryvers, die byna ontelbaar zyn, van veele, en overvloedig is aangewezen. (a) Men hoore maar een eenige bekentenis, eenes Oversten der Augustynen, genaamd *Agidius van Viterbo*, die noch, op 't *Lateraansche Concilium*, in 't jaar 1512 voor Paus *Julius de II.* onder anderen aldus heeft geklaagt. *Ik zie het noch aankoomen, by-aldien door dit Concilium of eenig ander middel, onze maniere van leeven niet verbeetert werd; en, indien onze eigene vleeschelyke lusten, als de fonteyne van alle boosheid, voor de Goddelyke liefde niet eens moeten wyken, zoo is het t' eenemaal gedaan met de godzaaligheid, en met alle die voordeelen, welke onze Voorouders, door de vermeerderinge der Godsdienst, hebben verzaamelt, en die we noch eens, door onze eigene achteloosheid, t' eenemaal zullen verliezen. Want, wanneer is doch ons leeven wulpzer geweest? onze hoogmoedigheid lichtvaardiger? Wanneer heeft men zich meerder en onbeschaamder onderwonden, om teegens alle godzaaligheid opentlyk te spreken en te disputeeren! Wanneer is 'er onder het volk eenē grooter nalaatigheid en verachtinge van den*

Gods-

(a) Vid. novissime Eliæ Veielii Hist. & Necessitas Reform. atque ante hunc Auth. oneris Ecclesie Jo. Chemenfis Episc. Catalogus Test. Verit. Jo. Wolff. Lect. memor. Jo. H. Hotting. Hist. Reform. ipsiusque Budæi, Mori, Erafini, Lutheri, Melanchthonis, Flaccii ac cæterorum scripta

Godsdienst, en der Sacramenten geweest? (b) Maar, nademaal het algemeene verval altoos oorspronkelyk plagt voort te koomen van die geene, welke zich onderwonden hebben om Leeraars te zyn: zoo bevind men dit hier ontrent ook al zeer oogenschynelyk, en uit ontelbaare nagelaatene gedenkreekenen. Paus *Adriaan de VI.* beleed, in een zekere Narigt [of instructie] zynes Boodschappers: *Dat de onrusten wel voornaamelyk van de zonden der Priesters en Prælaaten of Kerkelyke Overheeden eerst waaren van daan gekoomen: deeze maakten eene scheidinge tusschen God en hen, zoo dat hy ze niet hoorde, want de Schrift zelfs zegt, dat de zonden des volks van de zonden der Priesters voortquaamen.* --- Hy wist ook zeer wel, voegde hy daar by, dat 'er by de Pausselyken stoel zelfs veele gruwel-daaden omgingen, naamelyk, misbruiken in geestelyke zaaken, uitspoorigheeden in beveelen, en dat alles wierd averegts omgekeert. Het was ook dierhalven geen wonder, dat de krankheid van 't hooft in de leeden, van de Paussen in de andere Prælaaten was voortgekroopen. Wy alle, zegt hy verder, zyn afgeweeken, een ieder ging zyn eigen weg, daar was niemand die goed deë, ook niet een, e. z. v. (c) En een zekere Abt, op 't Concilium van Pifa, bekende rond uit, men kon teegenwoordig Judasbroeders genoeg veroordeelen, die Christus hadden verkocht. De Kerkelyke goederen wierden op het schandelykste verquist en doorgebracht, de disputen en twisten duurden zonder ophouden onder de Geestelykheid, de Opper-machten sloegen zich onder malkanderen e. z. v. Men hadde derhalven ook meer als genoeg te verbeteren. (d)

Jaar MD.
tot MDC.

3. Doch ik zal niettemin hier ter plaatze alleen maar eenige weinige narichtingen in 't byzonder aanroeren, op dat men de zaak zelfs voor geen verdigtzel houde, en ook, op dat men de teegenwoordige tyden, uit ondervindinge, daar des te beeter teegen kan stellen. Ten eersten dan is het openbaar, dat de geheele zoo genaamde Christenheid door de Munnikken en Paapen, als door eene Armée, t' eenemaal als beleegert, ja overstroomt was, die, gelyk een meenigte sprinkhaanen, alles vertreden en opgestokt hadden. Onder de Munnikken zelfs nu was eene rechte te zaamenvloeiinge en vuilnis-groeve van alle schandelykheeden en boosdaaden, gelyk als reeds al met alle omstandigheeden genoegzaam in 't breede is bewezen. (e) De Paapen hadden zich, gelyk het quaad gewormte, zoo overvloedig vermeenigvuldigt, dat 'er in meenig klein Steedje, dikmaals byna zoo veele vermeinde Zielzorgers als zielen waaren, die hun het brood maar voor de mond weg aaten. Alzoo verhaalt iemand, dat 'er, in dien tyd, tot Gotha 40 ordentyke Priesters, 14 Kanunnikken, en over de 60 Munnikken en Nonnen waaren. (f) Deeze nu waaren geenzins met een kleintje vergenoegt, maar ze vilden en persten de menschen, slimmer als de soldaaten, gelyk wy zoo aanstonds, by het verhaal van den aslaat, noch naader zien zullen. Het ging 'er, gelyk als men nu noch wel aan veele gierige Predikanten ziet, na de beschryvinge van een zekere oud Doctor. Men zag het Psalmboek heel zelden in haare handen, maar wel dikmaals de tzyns-boeken en reekeningen. Haar geheele praat was doorgaans deeze: *Breng je tzyns, breng je geld, zyn de boeren ook van daag aan hunnen schuldigen arbeid? Hoe staat het in 't veld? Of, gelyk het heedensdaags onder de Heeren Dorp-Predikanten noch al meest luid: Hoe staat de haaver? Wat geld het koorn in de Stad? e. z. v. Gierigheid is de vader van 't kind. Geld is het woord.* (g) Wat voor onbeschryfelyke gruwelen 'er wel met het koopen en verkoopen der Kerkelyke

Groote meenigte van Paapen en Munnikken.

Hunne gierigheid.

Vreeten en zuipen.

(b) Ex Edmundo Richerio Seckend. Lib. I. p. 6. (c) Petrus Suavis Lib. I. Hist. Conc. Trid. Hottingerus Sect. III. c. XVI. p. 893. (d) Ritherius l. c. p. 5. (e) Vid. ex Lud. Vive Laur. Valla, Erasino aliisque Hotting. l. c. p. 307. 334. 445. 461. &c. (f) Frid. Myconius Hist. MSta ap. Seckendorf. l. c. p. 4. (g) Caspar Gutelius in Dialogo 16. p. 249.

Jaar MD.
tot MDC.

ampten , het verhandelen der vermeinde Geestelyke zaaken , en met schinden en schraapen , gepleegt zyn , daar zoude men alleen wel groote boeken van kunnen schryven , en dit is ook nu reeds al genoegzaam geschied. Het verzaamde geld ondertusschen wierd al meest weeder door de keel gejaagt ; en , waar in deeze Geestelyke wel het meeste van de daar na afgevallene verschilden , zulks bestond alleen daar in , dat zy haare wyven en kinderen niets behoefden toe te leggen , om dat zy 'er geene opentlyk hadden. Ondertusschen vraaten en zoopen , speelden en hoereerden de Paapen en Munnikken , zonder eenige de minste schroom of straffe wel dapper , ja zoo zeer , dat ook een zeeker Abt , die een jonge dochter verleid hadde , en haar daar na niets geeven wilde , zich wel op een ordentlyke wet dies aangaande dorst beroepen , die zy in haare order hadden , dat een Munnik , in zulk een geval , niet meer als 20 guldens behoefde te geeven. (b) Van de soorten hunner tydkortingen spreekt de booven gedachte Doctor aldus : Zy plachten te schaaken , in 't tiktakbord , en allerhande spellen met de kaart , te speelen , als roemsteeken , scherwentzelen , kornuffelen , e. z. v. (i) Van haare onkuisheid , Sodomiterye , en andere gruwelen , wil ik alhier niet eens iets aantrekken.

Haare luiheid.

4. De luiheid en lighthertigheid ontrent hunne bedieninge , was , onder hen , by zulk een grooten overvloed , zoo groot , dat ze zelfs ook de lichtste en kortste diensten , of byna gantsch niet , of , ten minsten , op de allerschelmachtigste wyze , volbragten. Luther zelfs heeft verhaalt ; dat , wanneer hy , in 't jaar 1510 van zyn Klooster na Rome was gezonden , en dat hy aldaar , voor zyne vrienden , met eene zeer groote aandacht , hadde Misse gehouden , hy vernoomen hadde , hoe dat de andere Mis-Paapen neevens hem ondertusschen wel zes Missen hadden gedaan : daar en booven hadden ze hem ook aangemaant , dat hy zich maar wat zoude haasten , zeggende : *Passa , passa , voort , voort ! Send onze L. Vrouw haaren Zoon maar haast weeder na huis toe.* Gelyk als hy ook toenmaals , onder het praaten , gehoord hadde , dat de Paapen , onder de Misse zelfs , als Godverloogchenaars , met hun eige werk den spot dreeven , en deeze woorden , in plaats van de heiliginge , plachten te gebruiken : *Panis es , & panis manebis* : Dat is , *brood zyt ge , en gy zult het ook wel blyven.* (k) Van haare ezelachtige onweetenheid en dommigheid , zelfs in de Weereldlyke weetenschappen , ik zwyge in Goddelyke zaaken , klaagt iemand met deeze woorden : *Hoe veele blinde dieren werden 'er Gode niet wel daagelyks opgeoffert ? hoe veele Aards-Bisschoppen en andere Prelaaten zyn 'er wel , die blinder zyn als de mollen ? Zy hebben wel prachtige Palairzen , kostelyken huisraad , en een groot huisgezin , maar de Heeren zelfs zyn van schelmeryen zwart , duister , en t' eenemaal besmet. Zy beetten opzienders , doch maar alleen op geld en inkomsten e. z. v.* (l) Terwyle nu aldus deeze leedige en onnoozele leeraars niets goeds altoos wisten , en dat ze evenwel , in hunne Kerken , het volk iets moesten voorpraaten , zoo quaamen daar door ontelbaare fabelen en zotternyen aan 't licht , die *Henr. Bebel* , *Erasmus* , en andere met meenigten hebben opgeteekent. Hier toe behoort het getuigenis van de Keurvorst *Jan Fredrik* , wanneer hy den grooten Tempel tot Anneberg zag , en een Paap , genaamd *Jan Zeidler* , daar inne hoorde prediken : *Het bok is wel treffelyk , maar de voogel zingt niets goeds.* (m) Hoedaanige ellendige voogels 'er , t' zeedert dien tyd , noch al heel veel , zoo wel in deeze , als in andere hokken , tot een groot verdriet des Huisheers , wel geschreeuwt hebben. Zoo heeft men al meede byna ontal-

Vermeelheid.

(b) Bebelius ap. Hotting. l. c. p. 904. (i) Guttelius l. c. (k) Matthes. Leben Luth. p. 6. Sam. Mart. Collat. Huffit. & Luth. p. 44. (l) Philip. Beroald praef. ad Apulej. (m) Jenif. Ann. Annæb. p. 20.

tallyke voorbeelden , hoe de Paapen het arme volk , met beelden , valsche wonderwerken , en diergelyke beuzelingen , hebben bedroogen , waar van de boeken allenthalven vol zyn. Het slimste van allen was , dat de Geestelykheid , by alle deeze openbaare boosheid , zich zelfs evenwel noch al voor eene heilige Bedieninge uitgaf , en zich geenzins wilde laten onderwyzen of verbeteren. Waarom men ook , onder dit voorwendzel , alle die geene heel zwaarlyk strafte , welke maar het minste quaad van de leere en het leeven der Paapen spraaken. (n) Waarom Luther ook onder anderen schreef: *Men konde eer een Keyzer beteugelen als een schurfdien Munnik: als men een van hen aantaste , zoo hadde men God in 't oog geraakt.* (o) Ja het wierd , als een geloofs-artikel , vast gestelt , dat men de Geestelykheid , noch ook deszelfs minste leedemaaten , niet opentlyk voor de menschen berispen mocht. (p) Welke goddelooze *staats-maxime* altoos een schutzel en schild der verdorvene Geestelyke is geweest , tot dat God eindelyk eens heeft doorgebrooken , hen by het volk zelfs heeft veracht gemaakt , en ook deezē hunne sterktens over hoop geworpen.

Jaar MD.
tot MDC.

Hoogmoedigheid.

5. De Opper-machten daar en teegen , en andere verstandige lieden , zaagen alle deeze dingen zeer wel , alleen , magt en moed ontbrak hen , om zich van dit grouwzaame jok te kunnen of te derven ontslaan: door dien de Kerkelyke zich zelfs met zoo uittermaaten veele listige streeken , als met bolwerken , beschansst hadden , dat veele zich het hoofd daar aan te bersten liepen. Alhoewel zommige hen haare groove zotternyen zeer aardig wisten voor te leggen , voornaamelyk , toen 't ys nu reeds gebrooken was. Gelyk als men van *Jan Fredrik* , de Keurvorst , verhaalt , dat hy , noch in zyn jonkheid , aan een Paap , die de woorden : *Drinkt alle daar uit* , alleen op de Geestelykheid duidde , hadde geantwoord : zoo moesten ook die woorden : *Gy zyt rein , maar niet alle* , op de Paapen slaan , en zy alzoo niet rein , maar Judas kameraads , en dieven zyn. (q) De ervaarenheid zelve leerde de Overheeden ook genoeg , wat voor eene ellende 'er over al , uit de verdorvene Geestelykheid ontsfond , en , hoe zy niet alleen allerhande afschuwelyke dwaalingen en verleidingen ter baan bragten , maar ook van alle de verdeeltheeden en verstooringen in 't gemeene best in 't gemeen de voornaamste oorzaak waaren. Men vind zelfs ook hoe dat , voor en ontrent het begin deezer Eeuwe , het straatschenden en moorden zoo openbaarlyk in zwang ging , dat 'er in de *Ryks-recessen* van 't jaar 1512 is geklaagt geworden , dat 'er zulke ongehoorde daaden waaren ingesloopen , dat de eene den ander in 't heimelyk op sloot , zomwylen aan andere verkogt en overleeverde ; als meede , dat men in 't verborgen brandstigte , Kasteelen en Huizen beklom , de menschen dood sloeg , vermoorde , e. z. v. Deeze en diergelyke te zaamen-rottingen nu noemde de Keyzer Maximiliaan de 1. *Hege-Ridders* , door welke ook zeer veele onheilen , door geheel Duitsland , zyn veroorzaakt geworden. (r) Behalven dit was ook het vloeken en Godslasteren onder 't volk zoo gemeen geworden , dat de Keyzer zelfs daar over moest klaagen , dat de wet van *Justinianus* hier ontrent geheel en al in vergeetelheid was gekoomen. (s) Van de grouwzaamheid en rechtvaardigheid van 't heimelyke *Westphaalze Gerigt* , als ook van deszelfs afschaffinge , welke door Maximiliaan geschiedde , geeven de Rechtsgeleerde genoegzaam berigt. Andere gedenk-teekenen moet ik ook al , om de kortheids wille , voorby gaan. (t)

Groote
schaade
daar uit
ontstaan.Ook in
den gemeen
nen Staat.

6. On-

(n) Vid. vel Chron. Portense P. I. p. 230. (o) To. IV. Altenb. p. 112. (p) Manuale Curator. ap. Hotting. l. c. p. 273. & 906. (q) Vid. Zinckgraff Spruchw. P. I. p. 104. Wolf. Cent. XVI. p. 515. (r) Vid. Mutius L. XXX. Germ. Triith. de Bello Bavar. Conf. Linnæus L. I. Jur. publ. c. 7. (s) Comitia Wormatiensia de An. 1495. Tit. vom Gotteslâstern. Conf. Paralip. ad Ursperg. p. 464. (t) M. Fieherus de occultis Westphaliæ judicijis Gryphiand. de Weichbild is Saxon. Cap. 54. seqq.

Jaar MD.
tot MDC.

Swaarig-
heeden der
Duitsche
natie.

Voorbe-
reidzelen
tot de Re-
formatie.

Verhinde-
ringen.

6. Onder deeze en verdere oogenschynelyke verdorventheid openbaarden zich ook van alle kanten veele klachten en zwaarigheden, waar onder, naast de Fransche poincten, wel voornaamelyk die 100 *gravamina* of bezwaarenissen der Duitschers bekend zyn, welke, van de weereldlyke Ryks-stenden, meest teegen den Roomschen stoel, in 't jaar 1521 tot Wormbs eerst zyn opgesteld, en daar na, in 't volgende jaar, op den Ryks-dag te Nurnberg ook aan den Pausselyken Boodschapper (*Nuntius*) zyn behandigt geworden, met eene ernstige betuiginge, dat 'er, zoo lang als deeze dingen niet afgedaan wierden, geene gewenschte ruste altoos te verhoopen was. Maar, door dien ze de Geestelykheid niet behaagden, zoo moest de *Nuntius* zich houden, als of ze aan den Paus noch niet overgeleevert waaren. Edoch daar zyn in der daad veele poincten in, welke boovenmaaten naauwkeurige kenteekenen des vervals, ren allen tyden geeven. (u) Verders quaamen 'er zoo veele droevige beschryvingen van de algemeine ellende aan 't licht, zoo veel zuchten en verlangen na verbetering, dat men wel licht konde zien, dat 'er eene groote vreugde en toeloop zoude ontstaan, by-aldien 'er maar iemand eens quam door te breeken. Want alles lag anderzins in den diepsten slaap der zeekerheid als begraaven, en de voorgemelde dachten zoo t' eenemaal op geene veranderinge, altoos, dat ze veel eer de voorneemens van andere, met de uitterste vlyt, op alle manieren zochten te verhinderen, gelyk het zich daar na ook met *Luther* uitwees. Want dit had de Roomsche, en met haar de gantsche Geestelykheid, als de grootste Staats-Reegel, vast gestelt: „ *Geen weereldlyk mensch hadde de macht, om de Geestelykheid in 't minste te kunnen verbeteren.* (x) Of, gelyk men teegenwoordig spreekt: *Den H. Dienst mocht van geene andere menschen altoos in kleinachtige gebragt of gehoont werden.* Wanneer 'er nu evenwel dikmaals zommige oprechte gemoedere n eene verbeteringe zochten aan te vangen, zoo waaren 'er straks de Paa-pen, met hunne Ketter-maakerye, valsche beschuldigingen, en andere vonden, achter heer, en maakten alle heilzaame aanslaagen te niet en tot wind: „ Paus *Julius de II.* moest volkoomentlyk, by zyne verkiezinge, een eed doen, dat hy een *Concilium*, tot verbeteringe der Kerke, zoude houden, zoo wel wegens de Opperste als laagste, en, indien hy 't naliet, zoo zouden de Potentaren de macht hebben, om zich zelfs te verzaamelen en de Kerke, in haar nood, te hulpe te koomen. (y) Doch, wanneer men na de verbeteringe van deeze, en andere buik-Paa-pen hadde moeten wachten, zoo zoude 'er nu heeden, te deezer uure, noch wel niets verandert zyn geweest. Andere, die het wel gaarne wilden doen, ontbrak het aan moed; zommige wederom vingen het aan 't onrechte einde aan, lieten de groffte mislaagen onaangeroert, en maakten daar en teegen maar ontrent eenige kleinigheden een aanvang, en, als men noch al eens iets groots voor hadde, zoo belette het de Duivel op allerhande wyzen, gelyk als het den goeden Keyzer met het *Concilium* te Pifa ging; (z) Doch hier van meerder als wy tot de *Concilien*, en den staat des Pausdoms na *Luthers* tyd, zullen koomen. In 't korte dan, dit slangen en adderen gebroedzel wist zich zelfs altyd na den wind te richten, en het over al zoo te besteeken, dat men niet lichtelyk tot hen naaderen kon, ja zy stelden zich eerder zelfs zeer yverig aan, als dat ze boovenmaaten vroom wilden werden, alleen op dat de andere daar door geruft en slaaperig zouden werden, en hen, in hunne dingen, verder ongerept laten. Gelyk als het noch daagelyks al zoo gebeurt, dat de

(u) Vid. Catal. Test. Vcr. Lib. XX. p. 916. seqq. & de Germ. Hottinger. l. c. p. 921. (x) Hist. Conc. Trid. ibid. p. 949. (y) Apud Richerium Lib. IV. Hist. Conc. P. I. p. 147. (z) Goldastus Tom. V. Constitut. Imperat. p. 421. & p. XXVII. Polit. Imp. &c.

de luichelaars, in geval van nood, alles eer met reede, en uitterlyk, doen, wat hun anders teegens de borst zoude zyn, wanneer ze daar door maar slechts in hunne voordeelen blyven moogen, en met vrede gelaa- ten werden.

Jaar M D.
tot M D C.

7. Hierom verlangden nu de oprechte gemoederen dies te meer na een doorbreuk in zulk een zwaar-wichtige zaak, en dies te grooter vreugde ontstond 'er, wanneer zich hier of daar maar iets vertoonde, dat eenige hoope tot verandering gaf. Misschien zal men hier beneden gelegent- heid vinden, om van de veelvoudige voorzeggingen en andere teekenen iets te spreken, die 'er, voor *Luthers* Reformatie, geschied zyn, en de gemoederen zeer opgewekt en aangemoedigt hebben. Alles wierd wak- ker gemaakt; wat maar een weinig verstand en nadenken hadde. Want daar quamen terstond allerleye zoodaanige dingen aan 't licht, waar na meenig mensch al lang, onder den zwaaren gewetens-dwang en 't men- schen jok, gehaakt en verlangt hadde. Daarom schreef een zeeker *Niklaas Gerbel*, van Straatsborg, aan zynen vriend, van een Predikant, die opentlyk eene Vrouwe genomen hadde: daar waaren veel 1000 menschen te zaamen geloopen, om deeze nieuwigheid te zien. Een onder den hoop hadde luidskeels, midden in de Kerke, geroepen: *Hy heeft hem recht ge- daan; God verleen hem duizend goede jaaren!* (a) Een ander schreef van zyne „toehoorders, *hy kon niet genoegzaam uitdrukken met wat voor eene vierigheid „en aandacht zy het Woord aannaamen, en, hoe gewillig ze zich daar over al toe „brenzen lieten, waar over hy ook dikmaals, van blydschap, hadde moeten wee- „nen, dat ze hem (als een zwak mensche) zoo zeer droegen en lief hadden.* e. z. v. (b) Meer voorbeelden zullen 'er op een andere plaats tot genoegen kon- nen bygebragt werden. (c) Het ging ook toen ter tyd, gelyk het gemee- nelyk gebeurt, wanneer de Heerschappye der Geestelykheid de overhand neemt, dat veele, die heimelyk onder deezen last zuchteden, daar na met des te grooter vreugde uitborsten. Daarom, wanneer de Munnik tot Steenlaufig *Luthers* stellingen (*theses*) eerst zag, zoo lachte hy van blyd- schap, en zeide; *Nu is hy gekoomen, die u (Paapen en Munnikken) tot het trouwen brengen zal.* (c) Als *Luther*, in 't jaar 1521, te Wormbs inquam; zoo ontmoette hem, op de straat, een Beijersche Hof-nar, en, wan- neer hy *Luthers* naam hoorde, zong hy teegens hem overluid: „*Venisti „desiderabilis, quem expectabamus in tenebris.* Dat is: *Gy komt nu ter rechter „tyd, welken wy, in de duiffernissen, verwachten.* (d) Ook was 'er terstond over al een opmerken en drift, zoo dat zich het volk om 't woord als ver- drong, en eenen onbeschryffelyken yver daar ontrent betoonde. Wan- neer *Luther* door Erffurt naar Wormbs reisde, was 'er zulk een grooten toeloop, dat de straaten, huizen, en alles, gepropt vol was, om hem maar te hooren en te zien, daar, buiten alle twyfel, ook wel meede veel nieuwsgierigheid zal onder geloopen hebben. (e) Waar men, door het ver- bod der teegenstreevers, geen *Luthersch* Predikant toeliet, daar liepen de menschen na de naaste, ook wel zeer afgeleegene plaatzen, veele my- len verre, na eene Predicatie. Gelyk als men, onder andere, van die van Anneberg, onder Hartog *Joris* gebied, schryft, dat ze by duizen- den na Bucholt zyn geloopen. (f) Insgelyks ook tot Zwikkauw, alwaar *Gabriel Didymus* eens preedikte, die een zwakke stem hebbende, zoo was alle het volk uit hun gewoonelyk gestoelte na den Predikstoel toe ge- drongen, en hadden byna den gantschen dag toegeluisfert. (g)

Hoope, en
vreugde
daar over.

Begeerte
na de
waarheid.

8. Terwyle nu de zaaken aldus stonden, zoo kreeg *Luther* over al waar-
II. Deel. K lyk

(a) Ap. Scultetum Annal. P. I. p. 169. (b) Ibid. p. 135. (c) Vid. idem P. II. p. 146. (d) Wolff. Lect. Memorab. p. 173. (e) Eobanus Hessus Eleg. P. II. p. 119. (f) Ap. Seckendorff. p. 180. Lib. I. (g) Ibid.

Jaar MD.
tot MDC.
Gele-
gentheid
tot de Re-
formatie.

Opveilin-
ge des Af-
laats.

Deszelfs
oorzaa-
ken.

Jan Tet-
zels licht-
vaardig-
heid.

lyk een zeer grooten aanhang, daar by ook noch die onbeschaamde en buitenspoorige opveilinge des afluats quam, die de eerste geleegenheid en aanleidinge tot zynen uitbreuk gegeven hadde. Doch, dewyl men, by na tot walgens toe, hier van placht te schryven en te praaten, waar in behalven dat de arme *Jan Tetzel* genoeg lyden moet, niet teegenstaande hy over al zoo veele broeders heeft nagelaten: zoo zal ik het alhier alleen by eenige aanmerkingen beruften laten, en de zaak zelfs met weinige woorden ontvouwen. De Paus te deezer tyd, verdeed, niet alleen tot zyn eige pracht, en ongebonde leeven, een onuitspreekelyke zomme gelds, maar den Aards-Bischoep en Kardinaal van Mentz, *Albertus*, verquiste ook alle zyne zoo ryke inkomsten, van twee Aards- en een enkeld Bisdom zoo uittermaaten lichtvaardig, dat hy noch, tot de betaalinge des Mantels, (*Pallii*) van den Paus daar en booven de macht verkreëg, om, door geheel Duitland, met het te koop stellen des Afluats, een groot deel gelds te vergaaderen. (*b*) Tot dit werk nu liet zich een stout en lichther- tige Munnik, *Jan Tetzel*, van Pirna uit Meiszen gebooren, gebruiken, die, als een onder-Commisaris, zoo hy zich noemde, door het geheele land rondom trok, en alzo de lieden schrikkelyk hedroog. Want, buiten dat doorreisden 'er noch al meer Pausselyke Afgezanten alle jaaren het Land, die geld inzaamelden, nu, tot den Turkschen Oorlog, dan, tot het vernieuwen der St. Pieters Kerke te Rome, en naderhand weeder tot wat anders. Daar dan geen zoo slechte dienst-meid of was-vrouw was, die niet 1. 2. of meer dubbeltjes daar aan te koste hing, om een Afluats-briefje te hebben. (*i*) En, had dit zoo voortgegaan, daar was, binnien korten tyd, niet eenen heller of penning meer in gantsch Duitland gebleeven: want in Italie wierd alles weeder verspilt en verbrast. (*k*) Inzonderheid nu moet *Tetzel* een zeer onbeschaamde guit zyn geweest, die het volk veele vreemde dingen heeft wys gemaakt. Tot Anneberg, daar de ryke Silver-my- nen waaren, zeide hy, met klaare woorden: *Indien zy maar wakker geld wilden geven, zoo zouden alle de bergen daar om heen in louter silver veranderen.* (*l*) Doch het moet hem aldaar al reedelyk wel aangestaan hebben, dat hy 'er twee ronde jaaren is gebleeven, gevreeten, gezoopen en gespeelt heeft. (*m*) In Fryberg beurde hy, alleen in 2 daagen, 2000 guldens. (*n*) En tot Zwikkauw vong hy deeze pots aan: hy wilde gaarne eens met de Koster vroolyk zyn; hy preedikte derhalven, op den dag van *Juvenalis*, hoe dat de oude Heilige zeer moede om te helpen geworden waaren, en derhalven bragt hy nu deezen nieuwen Heilig te voorschyn, die hen raaden zoude, dat zy maar fraay mildelyk zouden offeren. Daar na zag hy zelfs na, wat een ieder hadde ingeworpen, en vraagde eindelyk aan den Koster, of 'er al genoeg tot het gelag zoude zyn. (*o*) Diergelyke Historien nu zyn 'er zeer veele overig. Uit dit weinige kan men nu den ellendigen staat dier tyden wel afneemen, en wel inzonderheid, voor zoo veel die zich, door de werken der Kerkelyke bedryven, vertoont heeft.

9. Doch het nu reeds al verhaalde verlangen, en de daadelyke toebe- reidzelen tot eene verbeteringe, verzeekeren ons, dat 'er noch al zeer veele goede en welmeenende lieden hier en daar onder het Pausdom zelfs geweest zyn, die deeze ellende erkent, iets beeters gezogt en ook in der daad gevonden, en genooten hebben. Maar 't bewys hier van houd ons te lang van ons voornaamste werk af, en kan het zelve ook, uit de gesteltenis der voorgaande tyden, in 't 14de en 15de Boek, verder nage- zien

(*b*) Vid. Thuan. L. I. Paul. Langius Chron. Citicensi p. 897. Lutherus ipse passim & Erasmus. Scultetus Annal. P. I. p. 47. Hottingerus P. III. cap. II. p. 25. seqq. & 266. Seckendorff: L. I. p. 9. & 12. (*i*) Idem p. 14. (*k*) Myconius ibid. p. 16. (*l*) Ibid. (*m*) Jenifius P. II. Annab. p. 3. (*n*) Mol- lerus P. II. Freyberg. Chron. p. 153. (*o*) Schmid. Zwick. Chron. P. I. p. 380.

zien werden. Onder de zoodaanige nu, die over die gruwelen zuchtenden, was ook de welbekende *Martin Luther*, neevens veele andere. Doch, indien wy de getuigenissen der Zwitzers en andere, gelooven, zoo als zy daar van in 't breede en met verzeekeringe, schryven, zoo hebben al eenigē andere, voor *Luther*, de verbeteringe begonnen. Ik wil hier niet zeggen, van zommige in het Pausdom zelfs, als, van *Jan Wessels* van Groeningen, die reeds al voor *Luthers* geboorte heeft geleefd. Noch ook, van *Jan Keizersberg*, *Jan Krutziger*, en andere. Want men berigt voornaamelyk van *Ulrik Zwinglius*, dat hy reeds al in 't jaar 1516, tot Glaris, uit den Bybel teegen het Pausdom aldaar heeft gepreedikt. (p) Insgelyks ook, dat hy, in 't jaar 1505, met *Thomas Wittenbach*, Professor te Bazel, de Leere der Rechtvaardigmaakinge, als meede, van het bedrog des Aflaats, geleert zoude hebben. (q) Waar op hy daar na, in 't jaar 1519, tot Zurich, de eerste Predikatie in 't openbaar heeft gedaan, en zich wel dapper teegens den Aflaats-kraamer, *Samzon* van Milaanen, heeft gestelt, (r) en het Euangelium, recht volgens 't Euangelium, verkondigt; (s) hebbende ook meede, teegens den Bisschop en Kardinaal van *Sitten*, wegens het verval der Kerke, gedisputeert. (t) Hier in koomen nu de meeste, ook zelfs *Luthers* yverigste Aanhangers, over een; nadeemaal, buiten dat, dit Goddelyke werk geenē roem altoos van menschen noodig heeft, en het voor oprechte gemoederen eeven veel is, door wiens hulpmiddel God ten eersten is doorgebrooken. Ook is het *Zwinglius*, in 't begin, met *Luther*, in den grond zelfs, (of 't voornaamste werk) geheel eenig geweest, en, gelyk men bekent, namaals eerst, wegens het *point* van 't Avondmaal, en anders, met hem oneens geworden, (u) gelyk wy hier onder noch breeder zullen aanwyzen. En daar loopt aan beide de kanten veel menschelykheid en eenzydigheid, ik wil niet zeggen, groot-spreken, meede onder, wanneer men met zulk eene heevigheid en moeite stryd, om te beweerē dat deeze of geene de eerste is geweest. Zoo dat men daar door malkanderen aan beide zyden, zonder eenig nut, oorzaak tot klaagen geeft: *De eene wil het werk van Zwinglius t' eenemaal verwerpen; (x) een ander wil Luthers achtinge over al onderdrukken, en Zwinglius alleen de voortocht in de Hervorminge toeschryven. e. z. v. (y)* Die geene doen dan best, welke, met bescheidenheid, een ieder zyn lof laten, die hem waarlyk toekomt, en die daarom nochtans de Historische waarheid niet te kort doen. Want *op deeze wyze heeft men reede genoeg om zich te verwonderen, dat 'er evenwel ontrent een en de zelve tyd, twee Leeraars, die van malkanderen niets wisten, opentlyk teegens den Paus zyn opgestaan en eenderleye zaak gedreeven hebben: Het welke een van Zwinglius vrienden zeer wel aantrekt, noemende Luther meede een voortreffelyk instrument Gods, en hen beide, twee van den H. Geest uitgeruste Helden; (z)* dat die van de andere kant heel bezwaarlyk zouden willen doen of toestaan.

10. Ten minsten is het zeker, dat God, na zyne wonderbaare Raadslagen, veele werktuigen te gelyk ontrent deeze zaak heeft gebruikt, of hy 'er al schoon eenige, en daar onder wel voornaamelyk *Luther*, als de Opperste op het Tonneel voorgestelt, en hem een zeer groote doorbreuk verleent heeft. Van den beroemden *Erasmus* schryft de *Luthersche* Godgeleerde, die anders *formulas caute loquendi*, dat is, *gemeene spreekwy-*

K 2

zen

(p) Ex Leone Judæ, Bullingero aliisque Regenvolscius *Hist. Eccl. Slavon. L. I. p. 42.* Sculterus *Annal. P. I. p. 8. 12. 45. 47. & 115.* Melch. Adami *Vita Zwinglii*, Beza *Icon. CL. Vir. p. 44.* Hottingerus *Sec. XVI. P. II. Cap. III. p. 198. seqq. P. IV. Cap. III. p. 48. seqq.* (q) *Micræl. L. III. Hist. Eccl. p. 325.* (r) *Sleidan. fine L. I. p. m. 13. & ex eo Osiand. Cent. XVI. L. I. c. 26.* Jac. *Leydecker Kerkelyke Historie. p. 683.* (s) *Bucholz. è Lavatero Ind. Chronol. p. 486.* *Dresserus P. I. Millen. VI. p. 210.* (t) *Alsted. Chron. Reform. p. 514.* *Osiander l. c. c. 23. p. 85.* (u) *Idem p. 69.* (x) *Hottingerus l. c.* (y) *Vid. Kromayerus Hist. Eccl. p. 587. (z) Beza Epist. 81. p. 327.*

Jaar MD.
tot MDC.Reforma-
teurs voor
Luther.

Zwinglius.

Wie d' eer-
ste is ge-
weest?Afsun-
stigheid hier
ontrent.Lof van
Erasmus.

Jaar MD.
tot MDC.

zen om voorzichtig te spreken, geschreeven heeft, met ronde woorden aldus: *De Duitſche hadden op hem gewagt, niet anders als op een Zon, die de binnenſte en gevaarelykſte duïſterniſſen hunner nacht verdryven zoude. Want, die hem (Erasmus) niet voor den eerſten aanvanger der beſfelde Godgeleertheid erkende, die was een leuzenaar en ondankbaar kaarel.* (a) Andere bekennen van deezen zelve, dat zynen arbeid, en wel inzonderheid, zyne vertaaling des N. Testaments, tot de zuivering der Evangelische leere heel veel geholpen heeft. (b) Waarom hem Luther zelfs ook in 't begin zeer hoog geroemt heeft: (c) en hy is het ook waardig geweest. Want men hadde het hem immers te danken, dat hy de zotte daaden en gruwelen der Paapen en Munnikken, op eene geestige en doordringende maniere ontdekte, de waare wysheid vry wel weeder aan 't licht bragt, en, door zyne schriften, meenige; zelfs ook van de Groote, de oogen opende, ja, jeegens den Keurvorst Fredrik, Luther trouwhertig ontschuldigde, en den zelve ried, hem voor al niet aan zyne vyanden over te leveren. (e) Zoo dat zich Erasmus, zoo wel wegens Luthers perzoon zelfs, als van weegen de verbeteringe der Kerke, meer verplicht gemaakt heeft, dan 'er miſſchien daar na wel van veelen, ontrent hem, is erkent geworden. Ik zal nu hier niet zeggen, van andere beroemde mannen dier tyd, die het haare, doch een ieder na zyne gaaven, zoo wel in hunne jonkheid als anders, hebben toegebracht; onder welke Jan Reuchlin, Faſius, Ulrich van Hutten, Thomas Morus, en veele andere, bekend genoeg zyn. Van een zeeker Priester tot Rostok, genaamd Nicolaas Ruſz, vind men, dat hy, reeds al in 't jaar 1516, des nachts heimelyke te zaamenkomsten gehouden, en op alle andere wyzen, teegens het Pauſſelyke bygeloof, den Aflaat, en 't quaade leeven der Paapen, gepreedikt heeft, waar over hy ook veel laſterens, van onkuisheid, en diergelyke, lyden, en ook eindelyk, vluchten moest. Van deezen man schryft een Lutheraan: *dat hy, ten naaſten by de waarachtige Evangelische leere een geheel jaar lang te vooren, eer Luther zich eens openbaarde, in 't byzonder hadde geleert en gepreedikt.* (f) Om nu niet te spreken, wat 'er al voor getuigen der waarheid van de Waldenzen, Boheemſche broeders, en andere, noch wel zyn overig geweest, die, hier en daar, den Paus grooten afbreuk gedaan hebben. Ja God ontzag zich meede in dien tyd niet, onder de Luthersche zelfs, ook de zoo genaamde *Weereldlyke ſtands-perzoonen*, tot den dienst der Reformatie, en onderwyzinge van andere in de waarheid, te gebruiken. Gelyk het dan van Lazarus Spengler bekend is, dat hy, eerst een Secretaris tot Nurnberg, of, als andere stellen, een Raadsheer geweest zynde, nochtans zommige heereylyke gezangen heeft gemaakt, en anderzins veel tot het gemeene beste der Kerke toegebracht. (g) Op dat ik niet zegge, hoe God ook veele vrouws perzoonen in deeze zaak gebruikt heeft, en dat wel, zonder eenig teegenspreken der andere Leeraars, ja zy hebben 'er zelfs eene groote vreugde en welgevallen in gehad. Waarom ook de Papisten zeer ongeduldig waaren, dat niet alleen veele mannen door haare huisvrouwen van 't Pausdom wierden afgetrokken: (h) maar ook, dat de vrouwen met en neevens de Predikanten, boeken geschreeven hadden, en haar aanboden, om opentlyk op de Hoogescholen teegens haar te disputeeren. Waar onder Catharina Zellin, en Argula Grumbach van Stauff gerekent werden, welke teegen de Hoogeschool van Ingolſtad geschreeven hebben. (i) En van deeze laatste telt de Heer van Sekkendorfeenige boeken op, als,

En andere
Getuigen
der waar-
heid.

Ook Wee-
reldlyke.

En Vrou-
wen.

(a) Apud Fechtium P. VIII. Ep. Theol. ep. 12. p. 823. (b) Oſiand. L. I. H. E. c. 19. p. 42. (c) Scult. 1. c. p. 32. (e) Ep. dedic. ap. J. F. Mayer Not. ad orat. Selnece. de Luth. p. 87. (f) Pet. Liudeberg L. III. Chron. Rostock. c. 16. p. 208. (g) Bucholc. Ind. Chron. p. 538. Camerar. Vit. Mel. c. 31. p. 104. ſeqq. (h) Joh. Naſſ. Centur. IV. p. 144. (i) Ibid. & Cent. II. p. 126.

MARTINUS LUTHERUS.

als, de Christelyke vermaaninge aan den *Keurvorst van Saxon, Paltsgraaf Jan, den Raad tot Ingolstadt*, en andere: Insgelyks ook, *de wederlegginge der Ingolstadtse Artykelen aan die zelve Academie*, eenige Hoogduitse veerzen, e. z. v. (k) Om nu andere, als *Anna Asker*, de beroemde Godgeleerde (l) *Olympia Fulvia Marata*, en diergelyke, hier nu noch voorby te gaan.

11. Ondertusschen behoud nochtans de zaalige *Luther* hier in de voorrang, dat hy in 't openbaar wel het meeste gedaan, en veele andere eerst opgewekr en aangemoedigt heeft. Doch wy zullen zoo aanstonds de gesteltenis deezes lofs wat naader gaan beschouwen. Voor het tegenwoordige slaat ons aan te merken, dat, zoo wel in 't algemeen den Reformateurs, als, *Luther, Zwinglius*, en andere, een *Apostolisch beroep* toegeerekt word: (m) als ook, in 't byzonder, aan *Luther*, eene onmiddellaare goddelyke ingeevinge, drift, of vermaaninge werd toegegeschreeven: waar op hy eerst door het Woord is beroepen geworden. Want alzoo luid; onder anderen, zyn graffchrift tot Wittenberg, zoo als het, in de Kerke van 't Kasteel, op de metaale taafel noch te leezen is: (n)

Luthers
beroepp.

*Ille Dei afflatu monitus, verboque vocatus
Lucem Euangelii sparsit in orbe novam.*

[Dat is: Hy (*Luther*) door Gods Geest en Woord vermaant en beroepen zynde, heeft een nieuw licht des Euangeliums door de weereld verspreid.]

Om meer andere diergelyke uitdrukkingen voorby te gaan. Hoewel andere daar meede geenzins over een stemmen, en maar een middelyk beroep willen toestaan, het welke alleen iets byzonder's heeft gehad. (o) Nadien *Luther* zelfs daar na zich altoos op zyn *Doctors tytel*, en beroeping tot zyne bedieningen, teegen de Sluip-Predikanten heeft beroepen, op dat hy deeze des te eerder konde teegenspreken. Het geene dan zyne teegenstreevers in 't vervolg weeron tot haar voordeel gebruikten, en volgens deezen grond, door-dien hy niet onmiddelyk beroepen of verlicht was, beslooten, dat hem ook in alles niet te gelooven was. (p) Ondertusschen is dit echter zeker, dat *Luther* zelfs, in 't begin, en eer men aan 't teegenspreken en *disputeeren*, teegens *Karelstad*, en andere, geraakt was, het geschreevene woord Gods wel hoog geagt en gebruikt heeft, doch daar beneevens heeft hy ook met eene de kracht des Geestes, en verlichtinge van booven, genooten, en ook geroemt, als welke hem, in byzondere *pointen* en ongemeene voorvallen, een richtsnoer en zekerheid verleenden. Want, men vind in zyne allereerste schriften, zulke nadenkelyke belydenissen, diergelyke veele der geener niet eens gedaan hebben, die naderhand, weegens hunne leere van de verlichtinge, verworpen zyn geworden: doch dit is de plaats niet om hiervan nu in 't breede te spreken. Inmiddels is liet echter zeker, dat hy, tot het gezichte der Paapsche dwaalingen allengskens, en by trappen gekoomen is; gelyk als de verhaalen ook bekend zyn, dat hy, by voorbeeld, tot *Erfurt*, in den Bybel zulk een overgroot behaagen schepre, dat hy gewenscht hadde, om ook eens zulk een schoon boek eigen te moogen hebben. Insgelyks ook, dat hy veele zotternyender Paapen al voor heene hadde aangemerkt, en ook reeds van de gerechtigheid Christi een goed begryp gehad. e. z. v. (q)

verlichting.

K 3

12. In

(k) Supplem. Ind. I. Hist. n. 74. Conf. Scultetus P. I. Annal. p. 175. (l) Hotting. præf. P. V. H. E. (m) Hotting. P. IV. c. V. p. 325. (n) Vid. vel N. Chytræus Delic. itin. p. 365. Suevi Inscript. Wittenb. &c. (o) Gerhard. LL. Theol. de Ministr. Sect. VIII. §. 118. Calov. To. VIII. System. Theol. Art. 1. 3. c. 2. q. 2. (p) Admonitio Christiana Neostad. de Form. Conc. cap. 6. p. 103. (q) Vid. vel Hotting. l. c. p. 759.

Jaar MD.
tot MDC.

Klein be-
ginzel der
Reforma-
tie.

12. In 't eerste nu hadde het met zyn voorneemen een zeer klein aanzien, door dien hy maar eenige weinige mislaägen der Papisten aantaste, en dat noch, in 't begin, met eene groote zachtzinnigheid en omzicht. Waar door het de meeste Roomsgezinden als zeer slecht voorquam, en het zoude ook, in den aanvang, den Paus *Leo* zelfs niet heel zeer onaangenaam geweest zyn. *Luthers* oogwit was ook, wanneer hy zich teegen *Tetzel* aanstelde, in 't eerst niet anders, dan alleen, dien misbruik des Aflaats te ontdekken: Want de onrechte oogmerken, daar hem de Papisten anders meede beschuldigen, zyn al lange van veele Schryvers klaar genoeg wederleid. Ja dat meer is, hy hing in 't eerste zelfs noch al heel zeer aan 't vooroordeel van de *Authoriteit*, en het ander gezag der Kerke, ja van den Paus zelfs. Waarom hy ook noch al veele zaaken verdedigde, die hy naderhand heeft verworpen. Hy *appelleerde* toenmaals ook noch met 'er daad aan den Paus, en, by-aldien hy met zachtigheid was bejeggent geworden, daar was moogelyk wel zoo veel niet eens op het *tapyt*, noch in *dispuut* gekoomen. Doch het moest alzoo gaan, dat de Paus hem na Rome *citeerde*, en wel zoo veel blyken liet, dat *Luther* geen Beschermer aan hem hebben zoude. Derhalven brak hy los, en begeerde, dat men zyn zaak in Duitsland doch mochte afdoen, gelyk als wy nu haast zullen zien. Men merkte ook wel, dat veele Grooten in Duitsland, door de strengheid van den Paus, waaren misnoegt geworden, die zich misfchien ook wel door zommige Paapen liet oprokkenen, waar van de Schryvers overvloedige narigt geeven. Op dat ik evenwel de omstandigheden, zoo kort als moogelyk is, mag aanraaken, en daar na tot andere ongemeene aanmerkingen voortgaan; zoo is de zaak zelfs vervolgens aldus gebeurt. Terwyl en de zoo zeer grouwelyke boosheid van de kraamerye des Aflaats, in zwang ging, wilde *Luther* zommige, die van *Tetzel* Aflaat gekocht hadden, niet *afsolveeren* of vry spreken, door dien ze, in de Biegt, geene verbeeteringe des levens wilden belooven. En, wanneer *Tetzel* hier over toornig wierd, en dat andere zich ook daar aan ergerden; zoo kreeg *Luther* gelegenheid, om, in 't jaar 1517, den 31sten van Wynmaand, 95 *Theses*, of stellingen, daar teegen, aan de Kerke van 't Slot te Wittenberg aan te plakken, waar over hy, uit eene oprechte meeninge, onderwys en verbeeteringe begeerde. En *Tetzel*, wien deeze uitberfinge wel het meeste ontfelde, zette 'er eenige weeder teegen, en verders noch 50 andere, waar in hy *Luther* voor een Ketter uitmaakte; hy liet ook daar na eene Predikatie teegen hem drukken, waar teegens zich *Luther* echter zeer wel verantwoordde. En met dusdanige byzondere geschriften wierd 'er een langen tyd toegebracht, tot dat het tot een opentlyk gevecht quam. Ondertusschen kreeg *Luther* over al, by grooten en kleinen, aanhang genoeg, alzo hy een goede zaak voor hadde. (r)

Luthers
stellingen.

Tetzels
teegen-
stellingen.

Handelin-
ge tot
Augsborg.

13. Kort daar na, in 't jaar 1518, vervoegde zich *Luther*, op 't begeeren van den Keurvorst *Fredrik*, na Augsborg op den Ryks-dag, en, na dat hy vry-geleyde van den Keyzer bekoomen hadde, ging hy, met *Staupits*, *Link*, en zommige andere Keurvorstelyke Raadsheeren, by den Pausselyken Afgezant, den Kardinaal *Cajetanus*, en hy bragt eenige daagen toe, met teegen den zelve te *disputeeren* over de teegenwoordige in verschil staande *pointen*. Ten laafsten, wanneer *Cajetanus* hem met geweld tot een Ketter wilde maaken, en dat deeze niet van zins was om te herroepen, zoo taste de Kardinaal hem al vry hard aan; doch *Luther* beriep zich van hem op den Paus zelfs, en keerde in 't laafste van Wynmaand

wee-

(r) Vid. omnino To. I. Altenb. Seckend. L. V. Matthes. Sleid. ceterique Reformationis scriptores, & novissime Dn. Tenzel. im I. theil der neuen Historie des Lutherthums, promissa in monatl. unterredungen An. 97. p. 905. seqq. Adde Geschichts Calender uber Lutheri leben 1698. 8°. Leipz.

weeder na huis, tot Wittenberg. Daar op trachtte de Paus zynen Aflaat, door een nieuw Besluit, vast te stellen, doch hy noodzaakte *Luther* ook daar door, dat hy, van den Paus, aan een *algemeen Christelyk Concilium* appelleerde, en voor de rest in zyn oud voorneemen met schryven, leeren en leezen, voortvoer; zoo dat 'er daagelyks al meer en meer van de waarheid overtuigt wierden: Inmiddels sturf de Keyzer *Maximiliaan*, en de Paus schikte zynen bediende, *Karel van Miltitz*, aan den Keurvorst *Fredrik*, met een gewyde goude roos; verzoekende met eene van den Keurvorst; dat hy *Luther* doch na Rome wilde zenden, of, ten minsten, hem zyn land ontzeggen. Deezen *Miltitz* sprak ook met *Luther*, tot Aldenburg, maar richtte niets ter weerd daar meede uit. Daar op wierd dat bekende *disput* tot Leipzig aangevangen, waar van hier onder in 't breede noch zal gesproken werden, als ook, van de overige aanslaagen, vyanden, verrichtte handelingen, en andere omstandigheden der Reformatie. Hier zal maar alleen van het hoofd-werk iets volgen, als meede, van de voornaamste perzoonen zelfs, en eindelyk, van den aart en gesteltheit daar ontrent. Want de overige kleene omstandigheden kan men over al, in de Chronyken en elders, heel gemakkelyk vinden. Het ging dan toenmaals over al, onder de Papisten, op *Luther* los, en een ieder Paap wilde aan hem zyne manhaftigheid toonen; gelyk het dan altyd, wanneer men iets tracht te verbeteren, zoo gaat, dat alles met schryven en quaad-spreeken zich aan den dag geeft, wat maar eenig voordeel daar by vreesst te zullen verliezen. De Hooge scholen, zoo van Leuven als andere plaatzen, verbrandden *Luthers* boeken, als *Ketterische*, en ze zouden het met hem zelfs ook niet beeter gemaakt hebben, indien ze hem maar in hunne handen hadden kunnen krygen. Ondertuschen begoft *Luther* nu ook op zyn beurt met haar te spotten; hy nam dan het Kerkelyk Wet-boek (*Jus Canonicum*) en de Bulle van den Paus, en verbrandde die beide, op den 10den van Wintermaand, 1520, voor de Eesterpoort tot Wittenberg, en hy verantwoordde zich ook daar over in een byzonder *traftaat*. Hy wierd ook al gestaadig moediger en onbevreesder, hoe meer de lasteraars op hem raasden en los gingen. En zoo gebeurt het meest altoos, dat de vinnigheid en heete drift der vyanden, ook zelfs in de vervolgde *partye*, eene heevigheid en verhardinge verwekt, by-aldien de volle kracht der liefde zoodaanigen vuur niet by tyds lescht en uitdooft. In 't volgende jaar 1521 dan, trok *Luther*, hebbende eerst vry-geleide van de Keyzer verkreegen, na Wormbs, op den Ryksdag, alwaar hy, voor de Keyzer en de Ryks-Stenden, zyn zaak blymoedig en volftandig verdedigde, niet teegenstaande men hem schrikkellyk dreigde, en dat de Paus hem reeds had in den Ban gedaan; ook liet hy aldaar genoegzaam blyken, dat hy van zyne belydenisse geenzins zoude afstaan, ten zy hy, uit de Schrift zelfs, met klare gronden, overtuigt was. Waar na hy met den Keyzerlyken Waapen-voogd (*Herault*) weeder te rugge reisde, doch hy wierd, al voort daar na, op den 8ten van Bloeymaand, door den Keyzer zelfs, in den Ban gedaan. (s) Waarom hem de Keurvorst, noch onderweegens, ten deele tot zyn eigen ontschuldiging, en ten deele tot *Luthers* beschuttinge en zeekerheid, door twee getrouwe Edellieden, liet weg neemen, en op het huis Wartburg, by Eysenach, brengen, alwaar hy wel ruim een half jaar lang blyven moest. Maar, dat hy van alle deeze aanslaagen wel moet geweeten hebben, toont zyn eige brief, aan *Lucas Kranag* geschreeven, uit Frankfort,

Jaar MD.
tot MDC.Appell aan
een Con-
cilium.Vervolgini-
gen tee-
gens Lu-
ther.Luther
verbrand
het Jus Ca-
nonicum.Hy komte
Wormbs.En word
verborgca.

op

(s) Vid. ap. Goldastum To. I. Const. Imp. & Luth. T. I. Altenb. p. 436. Sleidan. L. III. Sec-
kend. L. I. p. 158.

Jaar MD.
tor MDC.

op den Zondag, *Cantate*, 1521 genoegzaam: alwaar hy schryft, dat hy zich liet opsluiten en verbergen, en hy wist zelfs niet waar, e. z. v. (t) Doch, of, en hoe dit het *Pathmos*, of de ballingschap van Johannes gelyk zy, daar willen we hier niet verder over twisten. Hoe hy ook daarna, om liet werk met *Karelstad*, weederom te Wittenberg is gekoomen, en wat 'er vervolgens al voor verzaamelingen, t' zaamen-spraaken, Ryksdaagen, en meer andere beweegingen, om zyn zaak zyn gehouden geworden, zulks zal ten deele hier onder noch voorkoomen, en ten deele is ~~het~~ nu reeds al, by het begin des Smalkaldischen oorlogs, in de voorgaande Hoofdstukken, al aangeroert. Alleen staat ons dit noch te melden. Daar waaren wel te vooren, op de Ryksdaagen, tot Wormbs, in 't jaar 1521, (daar dat scherpe gebod (of *edict*) teegens *Luther* en zyne aanhangers, is uitgekoomen) en daar na tot Nornberg, in 't jaar 1522, verders, op de volgende Ryksdag der zelve Stad, A^o. 1524, en die tot Augsburg, in 't jaar 1525, veele strenge besluiten teegens *Luther* gemaakt; doch, in 't jaar 1529, op den Ryksdag tot Spiers, wierd alles wel voornaamelyk weeder opgezocht, en daar en teegen alle bemiddeling en zachtigheid aan een kant gezet: Waarom dan de Keurvorst *Johan*, neevens eenige andere Ryks-Vorsten, teegens alle zoodaanige besluiten opentlyk *protesteerde*, zich beroepende op de vryheid, tot Spiers, in 't jaar 1526 verleent, en hierom wierden ze naderhand ook alle in 't gemeen Protestanten genaamd. (u)

Oorsprong
des naams
Protestan-
ten.

Bescherm-
Heeren
der Refor-
matie.

Keurvorst
Fredrik.

Andere
grooten
Heeren.

Reede hier
van.

14. Doch ik zal nu volgens myne beloften, van de Reformatie zelfs, het geene noodig is, aanmerken, na dat ik evenwel te vooren eenige omstandigheden, van de daar in gewikkelde Opper-machten, zal aangewezen hebben. De Historien deezer tyden, getuigen doorgaans, dat veele Vorsten, ja Keyzer *Karel* zelfs, van de meeste waarheden, die *Luther* voordroeg, t' eenemaal zyn overtuigt geweest, gelyk als wy hier booven, in 't eerste Hoofdstuk, nu reeds al gezien hebben, schoon hen ondertusschen haar eige voordeel wel meest dreef, om hem, of toe te vallen, of teegen te staan. Inzonderheid was nu de Keurvorst, *Fredrik de III.* in veele deelen t' eenemaal bewoogen, en volgde daar in wel meest de wil en den raad van zyne Godgeleerde. Voornaamelyk moet *Luther*, door *Staupitz*, wel veel by den Keurvorst vermogt hebben; gelyk als hy hem tot Augsburg ook zoo verre beweegde, dat hy te weege bragt, dat de Kardinaal *Cajetanus Luther* zelfs hoorde. (x) Daar beneevens nu had *Luther* een zaak voor zich, die de Weereldlyke Heeren ten uittersten aangenaam was, naamelyk, dat der Paapen magt en inkomsten hier door beïnoeit, en, daar en teegen, de Hooge Overigheid haar gezag, en wat haar verder rechtmatig toequam, t' eenemaal weeder gegeven wierd, gelyk als ook het boek, 't welk *Luther*, van de waardigheid en 't ampt der Hooge Overigheid, in 't jaar 1523 uitgaf, den Keurvorst uittermaaten wel zoude gevallen hebben. (y) Om nu noch te zwygen, dat de Leeken, of Weereldlyke Stands-perzoonen, van tyd tot tyd zich nu wat meer vryheid in de geestelyke zaken aanmatigden, als te vooren, en zich aan geene bestraffingen der Geestelyke zoo zeer meer keerden; en ook wel naderhand, van haare Zielbezorgers zelfs, door haare averegtzte voorstellinge des Euangeliums, of ergerlyke voorgangeren, zyn vervoert geworden. Waar uit dan die overgrooten brooddronkenheid en toomeloosheid daar na ontstond, daar *Luther* zelfs wel dikmaals over klaagde, en die ook hier onder, by het Verval der Kerke, noch naader kan gezien

wer-

(t) To. I. Altenb. p. 757. (u) Camerar. Vita Mel. p. 30. Sleid. L. VI. & VII. init. Chytræus L. XII. Hortleder Tom. I. L. I. c. 45. seqq. (x) Seckendorff. L. I. p. 16. (y) Bucholzerus Ind. Chron. p. 504.

werden. Gelyk als 'er dan ook al zeer veele eige baatzucht, eere, en andere valsche oogmerken, zich over al meede daar onder mengden, waar door de voortgang des Euangeliums ook merkelyk verhindert wierd. Hier door gebeurde het, dat de Vorsten en Overheeden, wel eenigen schyn van de waarheid en goddelyken yver aannaamen, maar dat de minste echter in 't herte, uit de grond bekeert, en volkoomentlyk als weedergebooren wierden, gelyk als haare werken zulks ook genoegzaam uirwyzen. De Leeraars nu waaren, na de gemeene wyze, met de uitterlyke goede vertooningen, *ceremonien*, en belydenissen, heel wel te vrede, en, wanneer maar de Heeren alles goed keurden, of, ten minsten daar niet teegen waaren, wat zy voorstelden, zoo verhefte men het allerkleinste huichel-werk der Heeren, zelfs tot den Heemel toe. En aldus bleeven 'er veele in de zekerheid steeken, die zich daar na door gevaarelyke aanslaagen eerst ter deege openbaarden. Verscheidene der zelve waaren de Koningen, *Darius Nothus*, en *Arthasastes* gelyk, die den Tempel te Jerusaleem wel weeder opbouwden, maar die zelfs echter daarom niet tot God bekeert wierden. Die de geschiedenissen deezer tyden maar eenigzins naauwkeurig doorblaadert, die zal de waarheid hier van meer als al te klaar kunnen vinden. Alhoewel *Luther* zelfs het hen dikmaals opentlyk genoeg gezegt heeft; zoo als zyne schriften zulks wel aanwyzen.

Jaar MD.
tot MDC.

15. In 't gemeen nu spreekt men heel veel lof, aangaande de groote wysheid van den gemelden *Fredrik de III.* hem noemende *een weezentlyken zeetel der wysheid, een schatkaamer van raadslaagen* e. z. v. (2) Daar-entegen merken andere in hem maar alleen een groote list en doortraptheid aan, of gelyk men 't noemt, staatkundige bedriegeryen en streeken. (a) Ten minsten bekennen zommige van hem, *dat hy de Reformatie noch geraaden, noch ook heel zeer verdedigt heeft*; (b) als mede dat hy voor andere, zyne geneegentheid tot *Luther* zeer verborgen hield. (c) Gelyk hy ook in der daad daarom aan den Paus niet schryven wilde, om dat deeze niet zoude denken, dat hy zich heel veel aan *Luthers* zaak liet gelegen leggen, (d) ja zelfs schreef hy wel duidelyk aan den Hartog *Joris*, zyn Neef, dat hy zich nooit hadde onderwonden, en hy zoude het ook nooit beginnen, om *Luthers* predikation of twistzaaken te helpen verdedigen. (e) Ontrent het zelve schreef hy ook aan zyne Gezanten te Roomen, zich ontschuldigende met het gevoelen; dat het hem, als een waereldlyk Vorst, niet toe en quam, om van deeze zaaken te oordeelen, en hy liet *Luther* alles, op zyn eige gevaar, verantwoord. (f) Waarom ook *Luther* zelfs niet recht wel met hem te vrede is geweest, en zyn vreesachtig ongeloove, (g) als ook zyne, by zyn groote voorzichtigheid begaane mislaagen, wel aangemerkt, en ten voorbeelde voorgestelt heeft. (h) Ondertusschen heeft men echter zeer veele proeven, van zyne goedgunstigheid teegens *Luther*, zoo zeer zelfs, dat 'er ook noch al veel door zyn aandryven, by zyn leeven is uitgerecht. Of men schoon anderzins ook wel handtafelyk merken kan, dat het best met *Luther* gestaan heeft, toen deeze Keurvorst noch leefde, om dat hy zich als toen weinig of niet op eenige menschelyke bescherminge altoos vertrouwen kon, en derhalven in zyne ootmoedigheid en verlooche-ninge des te beeter bleef. Men getuigt anders, dat deeze Keurvorst zeer wel en Christelyk gestorven is: (i) Gelyk als hy ook anderzins veel

Wysheid
van de
Keurvorst
Fredrik de
III.

Zyne li-
stigheid.

En verder
gedrag.

II. Deel.

L

goeds

(2) Schmid. Chron. Cygn. P. II. p. 235. Albin. Chron. Misn. Tit. 18. p. 233. (a) Ap. Seckend. prat. Comm. (b) Dresserus P. II. Millen. VI. p. 439. (c) Seckend. L. I. p. 53. (d) Tom. I. Altenb. p. 257. (e) Seckend. l. c. p. 96. (f) To. I. Altenb. p. 352. (g) L. II. Epist. p. 56. (h) To. V. Jen. Lat. p. 466. (i) Seckend. L. II. p. 69.

Jaar MD.
tot MDC.

goeds van naturen heeft aan zich gehad. Voor de rest heeft hy altyd buiten het huwelyk geleefd, doch evenwel by een zekere vrouwe, twee zoons, met naamen, *Fredrik en Sebastiaan*, gehad. (k) Waarom ook iemand van hem schryft: *Hy hadde wel ongetrouwt geleefd, maar zich echter niet om het Heemelryk gesneeden.* (l) Doch hoe zyne Ziel-bezorgers in deeze zaak met hem moogen te recht gekoomen zyn, zulks vind men nergens aangeteekent. By-aldien deezen goeden Heer wat beeter was aangevoert geweest, zoo zoude hy zich ook, misschien wel beeter hier ontrent gedraagen hebben.

Keurvorst
Johan.

Deszelfs
vroomig-
heid.

Achte-
loosheid.

16. De volgende Keurvorst *Johan*, quam eerst recht in de onrust, wegens *Luther*, en heeft ook door zyne standvastige belydenisse, een zeer loffelyken naam by de nakomelingen verdient: hy werd doorgaans beschreeven, als een Heer van een goedaardig gemoed, of hy schoon zyn broeder *Frederik* in verstand niet gelyk is geweest. (l) Zyne Godvreeztheid en liefde tot het Woord, roemde *Luther* uittermaten zeer, zoo dat hy ook van hem geruigt, dat hy alle daagen, zes geheele uren lang, zich den Bybel liet voorlezen. (m) Daar neevens hy nochtans bekent, dat hy ook noch al in veele zaaken gedwaalt heeft. (n) Waar onder mogelyk ook dat onchristelyk edict al meede wel kan gerekent werden; door het welke hy, na den oproer der Boeren, verbood, dat geen onderdaan altoos eenig geweer by zich zoude moogen hebben; met dit byvoegzel, dat, die alzoo aangetroffen wierd, van een ieder zoude moogen omgebragt werden. (o) Het welke geen natuurlyk recht, ik zwyge Christelyk, of Euangelisch, was, en, buiten twyffel, door quaade Raadslieden is ingestelt geworden. Want *Melanchthon* klaagt op een zekere plaats over hem, dat hy zeer nalaatig was, om 't een of 't ander heel naauwkeurig zelfs te onderzoeken. (p) Voor de rest was het zeer veel, dat te dier tyd deezen Vorst, op die groote Ryks-dag tot Augsburg, in 't jaar 1530, zich niet schaamde, op de mouwen van zyne Dienaars deeze letteren te laten borduuren. *V. D. M. I. Æ Verbum Domini manet in æternum.* Dat is: *Het woord des Heeren blyft tot in der Eeuwigheid.* Alhoewel de Papisten, en zommige Grooten zelfs, daar meede den spot dreeven, en deeze uitlegginge daar op maakten: *Verbum Domini manet in Ærmel.* Dat is: *Het woord des Heeren blyft in (of op) de mouw.* (q) Van zynen Zoon, *Joan Fredrik*, den Hartog *Hendrik*, Hartog *Maurits*, en andere, is elders het gedenkwaardigste nu al reeds vermeld. En, wat zich anderszins voor Vorsten, Overheeden, en andere Geweldige, op alle plaatsen aan de Reformatie eenigzins hebben laten geleegeen zyn, zulks zal wel meestendeel, by de Historie der zelve landstreeken, voorkoomen, of ook by andere gelegentheeden. Zoo dat ons aldus, onder de voornaamste perzoonen, *Luther* zelfs, booven alle, noch te betrachten staat; voor zoo veel deszelfs Historie eenigzins tot de Reformatie behoort. Alwaar dan voor af, zyn ongemeene hem toebehoorende lof, voor zoo veel ze aan eenig mensch toekomt, in allen deelen vast blyft; ook kan ze hem van niemand, met eenige waarheid, ontnoomen werden. Men zal ook hier ontrent alleenelyk op de waarheid der geschiedenisse zelve, zonder eenige driften, of andere oogmerken, zien, indien'er, hier of daar, al iets menschelyks moet aangemerkt werden. Aangezien het veel raadzaamer is, om, door een onpartydig verhaal, zelfs ook aan de lasteraars deezes dierbaaren mans, liever eene oprechtigheid en liefde tot de waarheid te toonen, als, door een niet-menschelyken, en al te zeer een-

(k) Paul. Lang. Chron. Ciz. p. 800. (l) Ap. Seckend. l. c. p. 33. (l) Seckendorff. L. II. p. 23. (m) Lutheri Tisch-reden p. 439. (n) Tom. V. Altenb. p. 972. (o) Schmid. Zwick. Chron. P. II. c. 1: p. 242. (p) Vol. I. Epist. p. 17. (q) Cœlestinus To. I. Hist. Aug. Conf. p. 122.

eenzydigen roem, hen eene schoone gelegenheid te geeven, om zich daar door noch al meerder te verhardden.

Jaar MD.
tot MDC.

17. Voor eerst vind men dan in hem een voortreffelyk afbeeldzel van een waarachtig en oprecht Euangelisch Christen, en Leeraar, in zyne eerste jaaren, en na den eersten grond der Christelyke leere, waar in hy ook vol krachten is geweest, en waarelyk van God zelfs geweldig bestiert en gebruikt is geworden, als een dierbaar werkmiddel zyner genaade. Waar van ik liever met de woorden van een zeeker ander bemind man spreken wil, die aldus schryft: „Wanneer men inziet de gevaaren zyner eerste tyden, zyne handelingen met den Kardinaal *Cajetanus*, „en te Wormbs, de harde besluiten van den Paus en den Keyzer, teegens „hem, zynen onophoudelyken arbeid, die naauwelyks voor een mensch „was uit te staan, zyne eige zwakke gesteltenis en gezondheid, den gruwelyken haat van zyne ontelbaare vyanden, en dien stortreegen van „lasteringen: en eindelyk zyne ellendige, en kommerlyke leevenswyze in „het Klooster: zoo is het een wonder, dat de man heeft kunnen leeven. „Wanneer men nu op 't inwendige meer dan op het uitwendige ziet, zoo stellen ons zyne eerste zeeven jaaren de bloeiende jeugd der nieuw-geboorene Christelyke Godsdiens voor, schoon de aanzienelykheid der Grooten, en andere zaken, daar toenmaals noch niet by waaren, welke veel meer tot praal en pracht, en eene uitterlyke verzeekertheid der belydenisse gediend hebben, als, tot het waare Weezen des Geloofs zelfs. (r) En gewisselyk, deeze beschryvinge van *Luthers* perzoon is zeer net getroffen, het welke men noch al veel zeeckerder zal vinden, als men nadenkt, dat het doorgaans, ten allen tyden, in de onderdrukkinge en neederigheid, wel het beste met de Christenen in 't algemeen gestaan heeft. Doch, wy zullen hem nu eerst eens in zoodaanig een stand wat naeder gaan beschouwen, en daar na verder tot andere aanmerkingen overtreedden. Voor eerst dan is het openbaar, dat God, door zynen Geest, hem met een boovenmaaten dierbaar verstand zynes waaren Euangeliums, of welbehaagens, van de herstellinge der menschen door het geloove, heeft begaafd gehad, het welke hy ook op eene zeer heerelyke en doordringende wyze wist voor te draagen. Alzoo, dat deeze krachtige, Godgeleerde, en wyze maniere van verkondiginge, wel noodzaakelyk over al haare magt zoude beweezen hebben, by-aldien ze niet, door de hier na volgende hinderpaalen, was belet geworden. Hoe min nu deeze maniere van leeren iemand van natuuren onbekend, en, in zyn eige kragt, t' eenemaal onmoogelyk is, of hy schoon al de woorden van *Paulus* en *Luther* uitterlyk nazwetste, nademaal de waarachtige openbaaring Jesu Christi in het herte daar toe van nooden is; dies te meer was dan deeze Goddelyke gaave in *Luther* ook dierbaar te achten, en dies te meer zeegens en doorbreuks verleende God in den beginne daar ook aan, voor zoo veel die, door de menschelyke ellende, niet verhindert wierd. Men leeze maar zyne eerste schriften, waar in hy de menschelyke verdichtzels en verdiensten over hoop heeft geworpen, met wat voor een magt en nadruk hy daar en teegen Christus verheft en aanpryft; het onderscheid van de Wet, en het Euangelium, zoo grondig toont, en Gode alleen de eere laat; waar van inzonderheid zyne verklaringe des *Zendbriefs aan de Galaten*, al in 't jaar 1519, en de *Kerk-Postill*, in 't jaar 1521, uitgegeeven, zeer uitsteekende proeven zyn.

Luthers
waarachtige
lof.

Zoo wel
ontrent
zyne daa-
den.

Als leere;

18. Ook drong hy gestaadig, in alle dien tyd, zeer krachtig op de waare heiliginge, en wel op de zoodaanige, die alleen uit de genaade en vereeniginge met Jesus Christus, en niet, die uit de Wet, voortkomt:

L 2

ook

(r) Seckendorff. præf. ad Comm. de Luth.

Jaar MD.
tot MDC.

En leeven.

Zyne eer-
ste neede-
righeid.

Groot-
moedig-
heid.

ook wees hy heel klaar aan, hoe grootelyks dezelve van alle Pharizeeu-
fche gerechtigheid onderscheiden was; daar van, onder anderen, zyn
boekje *van de Christelyke vryheid*, het welke in 't jaar 1520 uitquam, zeer
schoon handelt, als meede de gemelde uitlegginge des Briefs aan de Ga-
laten. Gelyk als hy zelfs ook in zyn leeven onberispelyk was, zoo dat
ook zyne vyanden hem niets het geringste met eenige waarheid, konden
voorwerpen, of ze schoon anderzins genoeg van hem lasterden en loo-
gen. En *Erasmus*, die altoos onpartydig zyn wilde, schreef van hem, in
't jaar 1518. *Zyn leeven en wandel keuren alle menschen eenpaarig voor goed, ja
zoodaanig zelfs, dat het geen klein vooroordeel geeft; dewyl zyne zeeden zoo on-
noozel zyn, dat ook zyne vyanden zelfs niets het geringste aan hem te lasteren vin-
den.* (s) Hier toe nu hielpen zyne meenigvuldige vervolgingen niet wei-
nig, en, daar beneevens, wel voornaamelyk de innerlyke aanvechtingen,
over welke hy dikmaals teegens zyne vrienden geklaagt heeft, en
waar door hy wel het meeste tot waaken en bidden is aangedreeven ge-
worden. (t) Daarom vind men ook zoo veele getuigenissen, van zyn
yverig, gestaadig, en krachtig gebed, het welke de oude *Veit-Diederik*
zeer nadenkelyk beschreeven heeft. (u) Alle deeze rechtschaapene oeffe-
ningen en stryden nu hielden, in dien tyd; zyn herte wel in bedwang,
en in den ootmoed, en ze drukten de aangeboorene hovaardye, die 'er
by alle menschen in den grond gevonden werd, heel wel ter needer. Waar
by noch quam, dat hy toenmaals ook van de ingetoogene en neederige
maniere des Klooster-leevens noch al iets behouden hadde. Waarom ook
zyne eerste bescheidenheid, ontrent het hoog- en zwaar-wichtig werk
der Reformatie, ten uittersten zeer gepreezen werd. Als wanneer hy,
by voorbeeld, aan den Kardinaal *Albert* antwoordde: *Hy wilde liever ge-
hoorzaam zyn, als wonderen doen, al schoon hy konde.* (x) En aan den Paus
zelfs schreef hy: *Hy wierp zich voor zyne voeten neêr, met alles wat hy was en
bezat, hy mochte hem dan leevendig of dood begeeren, herwaards of derwaards
roepen, verwerpen, of aanneemen.* (y) Om van andere diergelyke gedenk-
teekenen nu noch te zwygen.

19. Onder zyne natuurlyke gaaven was wel de voortreffelykste, zyn
grootmoedigheid en Helden-aard, voor zoo verre zy door de genaade
geheiligt, en in haar rechte gebruik en toeëigeninge stond. Hier door
hadde hy niet alleen voor zich zelfs, in zyne aanvechtingen, een hel-
den-geloof, maar hy versloeg ook daar door als een tweeden *Simson*,
meenigmaal 1000 vreesachtige Paapen, en andere *Philistynen*. En, of hy
al schoon zomtyds eenigzins kleinmoedig scheen te werden, zoo richtte
hy zich doch al terstond weeder op, en versterkte zich zelfs, en andere,
in de kracht Gods, waar toe ook zyne byzondere uitdrukzelen en ma-
nieren van spreken heel veel hielpen, waar in hem weinige hebben kon-
nen navolgen. Men verhaalt zeer veele proefstukken van zyne dappere
onvertzagtheid, in den tyd der vervolginge, van hem. Onder anderen
heeft hy tot Augsborg een Gezant van den Prins van Montferrat, als hy
hem vraagde, *waar hy doch dacht te blyven?* zeer aardig geantwoord: *Of
onder den Heemel, of booven den Heemel.* (z) En, van zich zelfs heeft hy na-
derhand verzeekert, *dat, toen hy in Wormbs was gekoomen, hy zulk een moed
hadde gehad, dat, al hadde hy geweeten, dat 'er zoo veele Duivelen op hem
wachten, als 'er pannen op de daaken waaren, hy nochtans blymoedig midden on-
der hen gesprongen zoude hebben.* (a) Hier toe behooren ook zyne schoone en
Geestryke gezangen, en wel voornaamelyk dat helden- of triumph-lied,

Ein

(s) Erasmus ap. Scultetum p. 31. (t) Vid. Lib. II. Epist. p. 325. 342. seqq. 350. 353. 356. 359. seqq. (u) Tom. V. Altenb. p. 244. To. IX. p. 1573. (x) Ap. Scultetum p. 17. (y) Ioid. p. 23. (z) Scultetus Annal. P. I. p. 29. Mattheusius Leben Luth. p. 14. (a) Tom. II. Jen. Germ. p. 57.

Ein feste burg ist unser Godt &c. waar meede hy zich zelfs en veele andere, dikmaals opgerigt en versterkt heeft. Want dit was hem in 't begin hoognoedig, wanneer alles noch, onder Grooten en kleinen, vertzaagt en bedwelmt was, en dat veele hem dikmaals met twyffelmoedige en vreesachtige gesprekken en brieven plaagden, gelyk als zyne brieven, aan *Melanchthon*, *Spalatinus*, en andere, zulks ook wel uitwyzen. Verders was hy openhertig, vrymoedig, en zonder eenige versteltheid, zoo als zyne meeste bedryven ook te kennen geeven, dat 'er geen verder bewys toe noodig is. Zyne vyanden schreeven zyne onderneeminge aan een grooten hoogmoed, nydigheid teegens de *Dominicanen*, en andere bedriegeryen toe, die hy daar onder beoogde; doch zy wierden daagelyks daar ontrent vry wel beschaamt gemaakt, wanneer ze zoo veele teegenbewyzen van hem zaagen, en wel inzonderheid, hoe hy, in de plaats der ingebeeelde eere, alle smaadheid en belediginge opnam, en, in 't begin, met alle lydzaamheid verdroeg. Eindelyk bespeurde men ook aan hem, dat hy, ongeveinsdelyk, met zeer weinig heel wel vergenoegt was, ja zoodaanig, dat ook zyne vyanden zelfs klaagden, dat alles aan hem te vergeefs was, *dit Duitfche beest achtte geen geld*, hy wilde ook geen geld aanneemen, of men 't hem al schoon aanbod. (b) Wat hem zomtyds wel van goede lieden is vereert geworden, zoude hy ook al meest weeder uitgedeelt hebben. Ja, als eens een arm mensch hem aansprak, en dat hy niets anders in der haast vond, zoo zoude hy het peeten-geld van zyne vrouwe, die juist toenmaals in 't kraambedde lag, genoomen, en het den armen man gegeeven hebben. (c) Ook is de brief, die hy eens aan den Keurvorst *Joan* geschreeven heeft, wanneer hy hem een nieuw kleed toegezonden hadde, zeer vermaakelyk te leezen, waar in men allenthalven eene groote bescheidenheid en verachtinge der aardfche zaaken, bespeurt. (d)

Jaar MD.
tot MDC.Openheer-
tigheid.Verge-
noegtheid.

20. Insgelyks bewees hy ook, in 't begin, eene ongemeene oprechtigheid, jeegens vriend en vyand, en bewoog, door deeze zyne openhertigheid, en ongedwongene en ongemaakte maniere van spreken en schryven, zeer veele tot de toestemminge der waarheid. Teegens zyne vyanden handelde hy in 't eerste, zoo uittermaaten ongeveinst, dat ze zelfs, door zyne overgroote oprechtigheid, beschaamt wierden, zoo dat ook hunne bedriegeryen, en heimelyke aanslaagen, door het teegenstrydige, aan de weerdlyke daar door openbaar wierden. Van zyne oprechte meeninge, in den aanvang des twists, schreef hy met groote neederigheid, aan den Kardinaal van Mentz, onder anderen, aldus. „*Jesus* „*Christus zy myn getuige, dat, dewyl my myn eige zwakheid heel wel bewust is,* „*ik het lang hebbe opgeschort, het geene ik nu onbevreesst doen moet.* (e) En ik vertrouwe ook, by-aldien hem zyne vyanden niet zelfs eerst tot zulk een uitterste gebragt hadden, dat hy, in veele zaaken, ook veel gevoegelyker en zachter zoude geweest zyn. Gelyk hy dan in 't eerst van zulk eene groote bescheidenheid en neederigheid was, dat hy heel veel over 't hoofd zag, waar over daar na, toen 't werk zelfs begoft te verergeren, een grooten twist ontstond. Alzoo bekende hy ook noch, in 't jaar 1523, „wel uitdrukkelyk, van de Boheemsche broeders, *dat hy wel hunne manieren niet voor goed keurde, wanneer ze zelfs ook aan de kleine kinderen het Avondmaal toedienden, doch hy hield ze daarom echter niet zoo aanstonds voor Ketters.* (f) Om noch al andere gewichtige *pointen* voorby te gaan, die naderhand, wanneer de stryd aanging, voor verdoemelyk wierden ge-

Oprechtig-
heid,En be-
scheiden-
heid.

(b) *Matthaeus* l. c. p. 153. (c) *Ibid.* (d) *Ibid.* (e) *Ap. Seckendorff.* L. I. p. 23. (f) *Tom. II.* Epit. p. 133.

Jaar MD.
tot MDC.

houden. In 't korte, de ondervindinge leerde ook al, ontrent hem, dat het met de menschen, voornaamelyk Leeraars, nooit beeter staat, dan, wanneer ze zelfs onder het kruis en vervolginge zyn, en dat ze noch daar en booven geene bescherminge noch troost ergens weeten te vinden. Want als dan heeft het herte, dat hovaardige, en te gelyk ook vertzaagde ding, niets altoos, waar op het zich kan verlaaten, en het moet wel, in den nood, alleen tot God loopen, maar onder de menschen zich duiken en buigen, en in de neederigheit en verloocheninge blyven. Doch, zoo haast het maar eenig zichtbaar beschutzel en troost merkt, zoo wil het terstond al hooger stygen, en het kent zich, midden in den uitbreuk des hoogmoeds, veeltids zelfs niet; alsdan begint het ook over andere te heerschen, en zich zelfs groot te maaken, en dat wel meest, onder den schoonsten schyn van yver voor de zuivere leere, van goede oogmerken, ja ook, van de ootmoedigheid en zachtmoedigheid zelfs. Waar van ook ontelbaare voorbeelden, in de Kerkelyke Historien, ontrent de grootste Leeraaren zelfs, voor handen zyn. Zoo dat zich niemand heel zeer daar over behoeft te verwonderen, wanneer 'er aan eenige, (door dien zy ook al menschen, en derhalven vol gebreeken waaren,) die t' eenemaal onberispelyk onder den stand des kruices waaren geweest, naderhand, wanneer ze eenige beschuttinge of verhooginge hadden erlangt, diergelyke droevige veranderinge bespeurt is geworden.

Aanmer-
kelyke ver-
anderinge.

21. Dienvolgende, wil ik hoopen, zal het ook geen verstandig en bescheiden gemoed eenigzins vreemd kunnen voorkoomen, wanneer wy, uit de Geschiedenissen der volgende tyden, als de innerlyke oneenigheid onder de Luthersche begon stand te grypen, het eene of het andere zullen aanmerken, het welke met her voorige gedrag van *Luther* niet in allen deelen wel over een komt. Dit geschied nu als voor Gods oogen, aan wien wy van alle onze woorden, in onze gewetens, reekenschap zullen moeten geeven, en derhalven geenzins, uit een oogmerk, om dit heerelyke werktuig Gods eenigzins zwart daar door te maaken, en noch veel minder, om de boosaardige lasteraars in 't Pausdom behulpzaam te zyn, als welke, by-aldien ze het niet uit eene oprechte erkentnisse der algemeene menschelyke zwakheit gedaan hebben, daar van eene heel zwaare reekenschap zullen moeten geeven. Maar, gelyk wy ons eens voor al verbonden hebben, om, door eenige eenzydigheit, aanzien van menschen, of ongegronde eergierigheit, den staat der Historie zelfs, nooit te zullen verdraaijen: alzoo zal het ons ook alhier maar alleen om eene grondige narigt te doen zyn, en, wel inzonderheit, om de rechte bevattinge der hinderpaalen, waarom het Euangelium niet in allen deelen zoo zuiver heeft kunnen voortgezet werden, en blyven, als het wel begonnen was; als meede, om daar door aan te wyzen, waar van daan de eene en de andere uitspoorigheit en schaade in de Kerke eerst is voortgekoomen. Waar by ik dan de woorden indachtig werde, die een zeecker geleerd Man, daar hy van *Luthers* en *Melanchthons* gebreeken gewag maakt, ter needer stelt, zeggende: *Die zich inbeeld dat het voor groote en beroemde Mannen verachtelyk is, wanneer men iets gebrekkelyks in hen aanmerkt, die heeft al te slechten begrip van den staat der menschen. Want God alleen heeft maar het voorrecht, dat hy zonder gebreeken is, maar de menschelyke natuur gaat zoo verre niet.* Hier beneevens bediene ik my ook van de volgende woorden des zelven Schryvers, wanneer hy zegt: *Als uitsteekende mannen ergens in mis tasten, zoo kan dat heel zelden zonder eenig gerugt of opmerkinge toegaan. Maar ik zie wel, dat hier ontrent het verhaal eeniger maaten twyffelachtig en gevaarelyk is. Want, by zommige is Luthers naam zoo zeer verbaat, dat ze hem*

hem straks, wanneer ze hem maar hooren noemen, al voort vervloeken. Daar en teegen konnen eenige wederom niet lyden, dat het allerminste zelfs van zyne woorden of werken berispt werd, en die dat doet, die schelden en schreeuwen zy terstond voor een godloos mensch uit. Voor my, ik ben van gevoelen, dat men verbaalen moet, het geene men ondervonden heeft, en weet, waarachtig te zyn, waar by men dan ook, noch misbaagen vreezen, noch gunst zoeken moet. (g) Welke woorden ik dan ook teegenwoordig als de myne aanhaale, wel wetende, dat geen oprecht gemoed anders, als gezeid is, hier van zal oordeelen, ja dat het zulks met ter waarheid ook niet anders kan doen.

22. Voor eerst bekennen dan de verstandige, en oprechte vrienden van Luther, dat hem zommige al te hoog, en byna boven het menschelyke bereik, verheeyen hebben, gelyk de gemelde Schryver wyders aldus reedekaavelt: Die geene, welke zyn gezag en naam zoo zeer roemen, dat ze zich niet ontzien, om hem boven alle maat en bereik des menschelyken geslachts op te heffen, moogen toezien, dat zy het goede geruchte deezer grooten en treffelyken mans, door hem al te veel te looven, niet hinderlyk zyn, en geen hulpe voor haare eigene verwaantheid van zyne uitmuntentheid zoeken. (h) En gewisselyk, byaldien deezen man al kort na Luthers dood deeze subtile afgoderye onder eenige al heeft gemerkt, wat zal 'er dan naderhand niet wel geschied zyn, toen het menschelyk gezag en 't weezen der Secten, alles overstroomt heeft? Men vind immers nu noch al veele merkteekenen van bygeloof, voornaamelyk onder het gemeene volk, het geene van Luthers eerste dierbaare leere niet het minste weet, en dat nochtans aan zyn perzoon en naam, zonder eenig verstand, hangt, enkel en alleen, om dat de verdorvene natuur zoo gaarne gestaadig aan de schepzelen en uitterlyke zaken vast blyft hangen, en daar en teegen het waarachtige goed, en het eenige noodzaakelyke, daar door t' eenemaal vergeet. Men is noch wel indachtig, wat 'er voor afgoderye, zoo met Luthers huis, als met andere diergelyke dingen, is gedreeven, tot dat het God, tot een byzondere overtuiging, heeft laten verbranden. Men heeft immers van de posten des zelfs veele 1000 splinters afgesneeden, die dan goed voor de tandpyn, en andere gebreeken zyn zouden, en op deeze wyze heeft men daar door de ellendige Papisten, ontrent den afgooden-dienst, niet liet minste willen toegeeven. Of 'er ook al door die al te groote lofytels, veele teegenpartyders bekeert zyn geworden, of iets anders goeds is uitgewerkt, zulks toont de bedroefde ervaarenheid ons overvloedig genoeg. Terwyle Luther noch leefde, schreef iemand dit van hem:

*Vix ita, da veniam, magni facundia Pauli,
Movit anhelantes dogmata sancta viros:
Sicut Apostolici moverunt verba Lutheri.*

Apostolyke
ke tytels,
aan Luther
gegeeven.

Dat is: Paulus hadde door zyne leeringen, de menschen naanwelyks zoo zeer beweegen konnen, als de Apostelyke Luther door zyne woorden wel heeft gedaan. (i) En elders zegt hy, waarom men Luther zoo zeer geëert hadde, (te weten,) om dat hy als een Apostel gekomen was. (k) Deezen tytel vind men zeer dikmaals van hem; inzonderheid by de Godgeleerde, alwaar ze hem noemen, den getrouwen Apostel en Euangelist der Christenheid, (l) die van de Heilige Drievuldigheid zelfs, als een Euangelist der Christenheid, was aangestelt. (m) Die een Propheet en Duitschen Apostel, de NB. derde en laatste Elias, de waagen Israëls en zyne ruiteren, Gods zeer lieven Engel, en een

(g) Joach. Camerar. Vita Melanchth. cap. 67. p. 240. (h) Ibid. (i) Eobanus Hessus Eleg. P. II. el. 3. p. 119. (k) Ibid. b. 121. (l) Matthias Hoc von Luthers gedáchtis p. 84. (m) Ibid. p. 44. (n) Ibid. (o) Kromayerus Hist. Eccl. p. 570.

Jaar MD.
tot MDC.

een man na Gods berte is geweest, (n) *Megalander en Theander een groot en Gods man e. z. v.* (o) Nu komt hem nochtans, buiten eenig teegenspreken, het ampt eens *Euangelischen Verkondigers* in de eerste tyden toe, en hy heeft ten minsten den naam eenes *Apostels* wel tienmaal beeter verdient, als die vermeinde Apostelen van den Paus, die wy in de voorgaande boeken zoo slegt hebben beschreeven gevonden. Ook was deezen tytel, in dien tyd, volgens de gemeene bevattingen, niet zeer vreemd, als wanneer men ook, onder anderen *Dr. Joh. Bugenhagen* den *Apostel van Pomeren* plag te noemen. (p) Evenwel wyzen de andere omstandigheden, en de boven aangetrokkenē veersfen genoegzaam aan, hoe verre men dit heeft willen trekken. Waar toe ook meede behoort, wanneer men hem, met *Moses*, *Elias*, *Johannes*, *Paulus*, en andere, door geheele boeken, heeft vergeleeken. (q) Daar aan zig dan ook zyne tegen-partyders, door 't betragten van veele daar teegenstrydende dingen, grootelyks hebben gestooten.

Een heilig
man.

23. Men heeft zich ook verder niet ontzien, om hem, teegens het gemeine gebruik der Lutherfche, na zyn dood, *heylig*, *den heyligen man*, (r) *en den godlyken Luther* te noemen; (s) gelyk als mede, van andere aan *Melanchthon*, *een heyligheid en zuiverheid* (*sanctitas & Integritas*) toegevoegt werd. (t) Doch, wat 'er, tot dus verre, al voor uitleggingen van hem, over het xiv. Hoofdstuk der Openbaringe van *Joh. v. 6.* zyn bedagt, en, hoe men hem tot dien Engel, die midden door den Heemel, met het eeuwig Euangelium vloog, heeft willen maaken, zulks is overvloedig bekend. (u) Of het schoon, noch met de t'zaamenhang der zelve verborgentheeden, noch ook met de andere omstandigheden, heel niet over-een en komt: Dog deeze zaak is hier haar plaats niet, om daar breeder over te handelen. Ik zal my ook niet ophouden met de gedachten; die iemand reeds al in die zelve Eeuwe, over den naam van *Elias* hadde, dat naamelyk veele *Predikanten*, *Luther*, *als den derden*, *en laatsten Elias* voorstelden, *op dat zy ook op haare beurten Elifaas mogten zyn*, *op welke de geest van Elias zeevenvoudig ruste*, en, *op dat 'er geen ander na hem zoude koomen*, *die hen mogt uitstooten*. (x) Echter is het zeker, dat 'er veele van de buitenlanders, en andere; zich zeer daar aan geërgert hebben, wanneer men aan *Luther* eene zoo volkoomene onfeilbaarheid toefchreef, welke doch aan geen sterffelyk mensch altoos toe en komt, al hadde hy ook noch zulke groote gaaven, ja, waar teegens hy zelfs zich altyd gestelt heeft, gelyk als, onder anderen, deeze zyne eigenē woorden uitwyzen. *Daar zyn 'er veele, die maar alleen myn woord gelooven, maar die gene zyn alleen de rechtschaapene geloovige, welke daar in blyven, alhoewel zy hoorden, dat ik het zelfs, (daar God my voor behoede) verloogchende. --- Want zy gelooven niet aan deezen Luther, maar aan Christus zelfs, het Woord bezitben, en zy bezitten weeder het Woord, laten zy deezen Luther vaaren, hy zy dan een schelm of een heilig man: e. z. v.* (y) Daarom waaren voorzeeker die geene niet onder deeze laatste soort, welke, by voorbeeld; zeiden: *Hy, die van den Goddelyken Luther gepreezen is, blyft ook van God en menschen gepreezen.* (z) Als mede: *Men behoorde Luthers schriften niet geheel en al buiten het rigtsnoer en weezen der leere te sluiten, doordien men Lutherschen genaamd wierd: (a) en wat diergelyke meeningen meer zyn. Welke, na alle*

Vetheffing
ge zynen
Schriften.

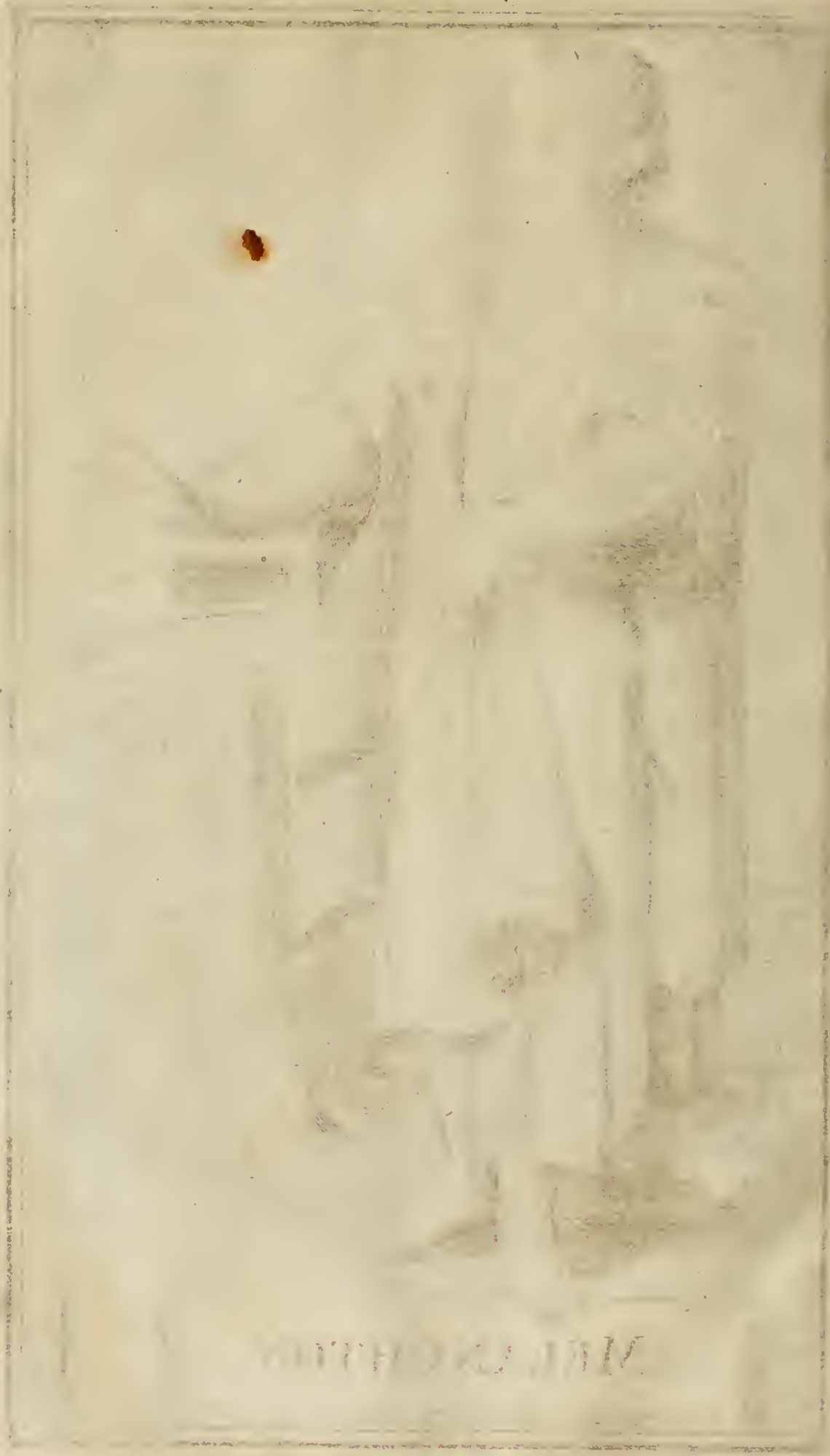
Een Apo-
calypti-
schen En-
gel.

(p) Ibid. p. 581. (q) Vid. vel Johann. Jacob Wagners Luthers-Predigten. Franckf. 1666. (r) Vid. Tom. III. Script. Publ. Witt. p. 66. Bidenbachius ap. Fechtium Epist. P. III. p. 264. (s) Idem ibid. p. 299. (t) Camerar. l. c. p. 419. (u) Vid. Calovii Lutherus ante Lutherum Witteb. 1683. Deutschmanni Lutherus Apocalypticus ibid. Phil. Nicolai vom Reich Christi Lib II. p. 461. 464. (x) Auditor Admonit. Neostad. Cap. VI. p. 242. (y) Tom. II. Altenb. p. 119. (z) Bidenbachius l. c. (a) D. Chytraus Epist. ad Acad. Rostoch. p. 323.

MELANCTHON.

ANTHONY JAY

alle vermoeden, daar uit meestendeels zyn ontslaan, om dat men zag, dat *Luther* zoodaanige zaaken ondernam, tot welke niemand anders veel hart of moed hadde. Daarom verwonderden zich d'andere ook al over zulke bedryven, om dat zy meestendeels wel uitvielen, ze kreegen eerbiedigheid en ontzag voor den man, (het welke hy ook aan zig zelfs wel waardig was,) en ze zochten hem daarna, (gelyk het dan pleegt te gaan,) op alle bedenkelyke manieren groot te maaken. Daar by quam noch *Luthers* vrymoedigen aart, om met de menschen om te gaan, en zyn doorbreekend heet temperament, dat zich aan geen ding heel licht binden liet, en gaarne andere onder zich bragt, of tot zich trok. Doch, wat zyne tegenpartyders, de *Papisten*, weegens diergelyke omstandigheden, van hem al ten ergsten geoordeelt hebben, zulks behoort niet tot deeze plaatze. Gelyk alsdan ook deeze zyne uitdrukkinge van veelen zeer wel verontschuldigt werd, daar hy, van de overzettinge des *Texts* (*Rom. III. 28.*) en de inlassinge van het woordje *Alleen*, wat vry en los geschreeven heeft. *D. Marten Luther wil het zoo hebben, en seid: Papist en Ezel is een ding: Sic volo, sic jubeo, sit pro ratione voluntas.* (b) Dat is, *Zoo wil ik 't, zoo gebiede ik het, myne wil verstreke aan d'andere tot een Wet.*

Jaar MD.
tot MDC.

24. Vervolgens zyn 'er, buiten twyfel, (als gezegt is) weeder andere, door eene al te groote en overgelooovige eerbewyzinge aan zyn perzoon, de middelmaat wel verre te buiten getreden, waar meede de goede man zelfs wel niet veel gedient was. Gelyk als hy van zich zelve bekent, als *Melanchthon* de *Studenten* hadde afgerigt, dat zy; in 't *Collegie*, voor *Luther* opstonden, zeggende: *Ik wouw, dat Philips, met zyne ordonnantie, was daar hy wel was. Ik moet telkens, om dit opstaan, eenige Vader Onzen meer bidden, en, indien ik zomwylen dorst, ik ging, zonder te leezen, daar van daan.* (c) En gewisselyk, by aldien niet meenige braave *Leeraars*, door de onbedagtzame verheffinge van andere menschen, al te zeer wierden opgezet, men zoude van zoo veele droevige voorvallen en aanstootelykheeden niet hooren. Deeze *Melanchthon* is naderhand zelfs wel in veele dingen van *Luthers* *authoriteit* en gevoelens afgeweeken, niettegenstaande hy voorheene aan hem in 't aangezicht geschreeven hadde: *Wy hebben, in dit gevaar, geen anderen troost, als alleen uwe aanspraak.* als ook: *Wy volgen uw' goedvinden na, zelfs ook in de grootste zaaken.* (d) Zoo dat 'er, zoo doende aan Gods Geest, en aan zyn gezag, niet eens gedagt wierd. Maar namaals sprak men van *Filips* aldus: *Hem, en andere godzaalige menschen hadden zommige ongerymde en verkeerde spreekwyzen en schriften niet gevallen, welke zich aan Luther zoo gantsch hadden overgegeeven gehad, dat zy niet alleen zyn geheele leere heel greetig aangenoomen, maar daar en booven noch, met onnoodige nitbreidingen, veel grooter gemaakt hadden; of, gelyk een ander spreekt, alles wat hem, als een mensch, was ontvallen, voor kostelyk hadden opgenoomen.* (e) Dit quam daar van daan, om dat in 't begin zich alles voor *Luther* ontzag, van weegen zyn over-groot aanzien, kloekmoedigheid, en andere gaaven, die men hem hier nochmaals toestaat. (f) Veele eerden hem wel voornaamelyk daarom zoo hoog, om dat zy door hem van de slaveren van den *Paus* raamelyk verlost waaren, welke zy met groot verdriet ondervonden en gedraagen hadden. Hierom zyn deeze getuigenissen uit eene groote liefde tot hem voortgekoomen: *Alles, wat uitmuntende Predikanten heedensdaags, weeten, loeren, en schryven, en, het geene alle Christelyke geloovige van herten gelooven, heeft ons de Geest Jesu Christi door deezen*

Zyn over-
groot ge-
zag.Oorzaakeri
des zelfs.

(b) Tom. V. Altenb. p. 269. Vid. H. U. Hunnij Argument. p. 242. (c) Mattheus Leben Lutheri XII Pred. p. 154. (d) Vol. I. Epist. 21. (e) Camerar. Vita Melanchth. cap. 62. p. 216. Frider. Palatin. Epist. ap. Columesium Epist. sing. n. 49. p. 359. (f) Camerar. l. c. c. 15. p. 52.

Jaar MD.
tot MDC.

Eerwaardigen Doctor, en zyne vrienden, gelukkig laten verkondigen. (g) Waarom zy zich ook leerlingen van Christus en Luther te gelyk noemden, of Christelyk-Lutherfche, schoon dat het eerste wel meer als genoeg was geweest. (h) Alhoewel nu het voorgaande met de meening van andere niet wel over-een komt, als die hem alleen een middelyk beroep, en derhalven, ook maar eene zoodaanige verlichtinge willen toestaan. Doch hier van zal hieronder noch iets meerder gehandelt werden, by den naam van de Lutherfche, en der zelve oneenigheeden.

En hoe
verre die
zich uit-
strekt.

25. Ondertuffchen konde men hem echter wel voor zoo verre niet tot een algemeen Leeraar maaken, als of naamelyk alle de gezonde leere van hem alleen haaren oorsprong hadde genoomen, of ook aan hem, als een eenig richtfnoer, t'eenemaal gebonden was. Nademaal niet alleen de boven aangetrokkene getuigen der waarheid, zonder, en ook voor hem, meestendeels wel de waarheid, midden in het Pausdom hebben begrepen gehad; maar men kan ook wel genoegzaame voorbeelden van zoodaanige mannen aantoonen, die naderhand wel, zonder zyne aanwyzinge of gezag, nogtans regtzinnig zyn geweest. Een diergelyke was *Dr. Caspar Guttel*, by wiens historie de *Heer van Seckendorf* dit navolgende aanmerkt. „ Alle de geleerde en braave mannen, zyn, door de drift „ hunnes gewetens, en overtuiging der Schrift, en niet uit een blinden „ toeval, *Luther* nagevolgt: want, immers hebben die geene door zyn „ bloot gezag alleen, zich niet kunnen laten beweegen, die, in ge- „ leerdheid, stand, en ouderdom, hem, of gelyk waaren of overtroffen. (i) Waarom dan, wanneer 'er naderhand, over eenige gevoelens van *Luther* een grooten twist ontstond, veele beroemde Mannen zyne groote verdienften en gaaven wel gaarne bekenden, maar ze wilden nogtans daarom juist alle zyne woorden voor reegels en geloofs-poincten niet aanneemen: Gelyk als zich iemand daar omtrent ook rond-uit verklaart, zeggende: *Ik wil gaarne den H. Geest in Luther zyne eere laten, nogtans beelde ik my in, dat hy maar een mensch, en geen God is geweest: het is dan wel het zeekerste, dat men by het zuivere Woord Gods blyve.* (k) En een ander: *Luther is geenzins myn Christus.* (l) Waar door men dan, zoo als men wel kan afneemen, Gode alleen de eere heeft willen geeven, en daarom echter zyne Werktuigen niet verwerpen, maar den zeekersten weg willen gaan. Want, dat ook, by *Luther* in veele zwaarwigtige Poincten het dwaalen zelfs menschelyk is geweest, zulks is allenthalven, uit zyne eigene schriften openbaar; als die, buiten dat, de oneindelyke Zee van waarheeden en geheimenissen Gods, tot de volkoomene herstellinge aller dingen toe, geenzins uitputten. Ook is het voor lange aangemerkt, dat hy den Brief van *Jacobus* niet alleen voor berispelyk, en geen *Apostolisch* geschrift houdt, maar ook t'eenemaal, voor eene te zaamengelapte leere, van veelerhande stukken, daar in niets aan malkanderen hangt: in zyne Voorrede over deezen Zendbrief. Insgelyks, dat hy van de Openbaringe van *Johannes* heeft geschreeven, dat zy geenzins van het Geloove, of Christelyke leere, maar alleen, van eene Historie handelde, en alzo, noch *Apostolisch*, noch *Prophetisch* was, ja ook, niet van den H. Geest. En verder: Dat het al te veel was, het geene *Johannes* in dit boek beval en dreigde: e. z. v. (in de Voorrede, die nu meest is uitgelaaten) daar hy eindelyk noch by voegt, en byna gelyk de Enthusiasten of Geestdryvers spreken: *Een ieder mocht daar vryelyk van gevoelen, wat hem zyn geest ingaf; zyn geest altoos*

Dwaalin-
gen van
Luther.

(g) Matthes. I. c. p. 1. (h) Petrus Patiens in Epist. Thcol. P. IV. Epist. 229. 557. (i) Lib. I. p. 247. (k) Ap. Laticium de Frat. Boh. discipl. Lib. VII. (l) Wolf. Musculus ap. Scultetum P. 1. Annal. p. 397.

kon zich onmoogelyk in dat Boek niet schikken, en die reden was hem genoeg, dat hy het zelve boek ook niet achtte, en, dat Christus daar in, noch geleert noch erkent wierd. Om nu noch van meer andere diergelyke stellingen te zwygen. Waar uit men wel bespeuren kan, hoe dat hy, ten deele, in 't begin, van veele zaaken, noch geen zeeker begryp of grond heeft gehad, en hoe hy, ten deele, naderhand, door zoo veele verzoekingē, aan zyne voorrige zuiverheid, en geloofs-blydschap heeft afgenoomen. Gelyk als hy ook, onder anderen, zelfs, kort voor zyn dood, beleeden heeft, dat hy niet wist, of hy noch wel zoo sterk was, als hy op den Ryksdag tot Wormbs was geweest. (ll) Ten minsten hebben, noch by zyn leeven, veele van hem gezegt: Hy hadde wel in den geest aangevangen, en verscheidene slaagen en schermutzelingen den Paus afgewonnen; maar nu, dewyle hy de oproerige hadde beetē doodslaan, was de Geest van hem, als van Saul, afgeweeken. (m) Doch dit zy genoeg, aangaande zyn gezag en leere.

Jaar MD.
tot MDC.

26. Doch wy moeten dit alleen hier by noch gedagtig zyn, dat de navolgende oneenigheeden, aan beide de kanten zeer veel schaade hebben gedaan, en, onder anderen ook, de gemoederen, van de eenvoudigheid en zuiverheid des geloofs, en der liefde, tot twistgierigheid, jalousie, haat en schelden, allenthalven zeer vervoert hebben. Waar by dan ook noodzaakelyk de kracht des geestes, en reinigheid van leere en leeven, in alle deelen zeer veel afbreuk leed, en hier onder, by de historie der zelve, zal noch klaar verthoont werden, hoe dit alles, door de aangeboorene eergierigheid en de daar uit ontstaande afgunst, (als zynde de grootste pest onder de geleerden,) is voort gekoomen; dewyle, naamelyk, een alleen maar heerschen wilde, en niemand neevens zich laten opklimmen. Om nu niet te zeggen, dat dit ook een onherstelbaar quaad aan de Kerke heeft toegebracht, dat men niet, gelyk als in 't begin, zuiver by het klare Woord, en de leidinge des H. Geestes, is gebleeven, maar, dat men zich heel dikmaals na de menschen heeft geschikt, en van de duidelyke leeringen van Christus is afgeweeken, gelyk als wy hier booven, by het eerste gevoelen van Luther, ontrent de oorloogen, nu reeds al gezien hebben, dat hy enkel en alleen de Regtsgeleerden, en het vernuft, gevolgt heeft. Van deezen moet ik de eigen woorden van noch een man dier tyden ter needer stellen, daar uit den gantschen oorsprong des tweedrachts met de Gereformeerden te zien is. Of wel Luther, zegt hy, *Filips zeer hoog en waard hield, nochtan is het waarachtig, dat Filips altoos, ontrent Luther, in die gedagten was, als wilde Luther geheel en al alleen de voornaamste zyn, en hem, (Melanchthon) niet graag eene gelegentheid toelaaten koomen om ook meede berugt en vermaart te werden.* (n) En wyders verhaalt hy, dat Melanchthon eens teegen een Mansvelder zoude gezegt hebben: *Ja, gy Hartslanders hebt zulke groote halstarrige koppen, datge niemand neevens u eenige de minste plaats vergunt.* (o) Want Filips, voegt hy 'er by, *had deeze inbeeldinge dat hy (Luther) niemand gaarne eenige gelegentheid wilde toelaaten, om, nevens hem, op te koomen, gelyk als hy zulks ook verscheidene maalen teegens Michiel Meyenberg; Burgemeester tot Noordhuysen, en andere van zyne vertrouwde vrienden niet duisterlyk heeft blyken laten.* (p) Waar uit dan de jammerlyke staat en de fonteine en oorsprong van alle verwerringen, die 'er daar na op gevolgt zyn, openbaar is, als een spiegel der menschelyke gebrekkelykheid, en oorsprong van alle de tweedragt onder de God-geleerde. Waar van iemand aldus duidelyk spreekt: *„Wanneer hy de Gereformeerden van nydigheid beschuldigt, dat zy Luthers eere hadden geschandvlekt, wanneer ze zaagen,*

zyne drif-
ten.Afgunst
van Me-
lanchthon.

M 2

„ dat

(ll) To. I. Altenb. p. 734. (m) Matthesius l. c. Pred. VI. p. 57. (n) Author Hist. Mftz de Jo. Frid. Maur. & Aug. p. 5. (o) Ibid. p. 6. (p) Ibid. p. 7.

Jaar MD.
tot MDC.

„ dat zynen naam nu reeds al onsterffelyk was geworden , waarom ze dan ook zyne „ Reformatie voor maar half volmaakt hadden uitgeroepen ; als meede , dat zy , „ door deezes grooten mans val , hunne eygene verhooginge hadden gezogt. (q) Doch , wat'er in deeze zaak , aan beide de kanten is voorgevallen , zulks zal hier na noch naaukeuriger , en onpartydig , onderzocht werden.

Luthers
hevigheid.

27. Het is bekend , dat *Luther* , onder anderen , van eenen vierigen , en heevigen inborst is geweest , en dat hy zich daar door , in veele reedenen en werken zoo zeer zomtyds heeft te buiten gegaen , dat zyne teegentstrevens daar door heel veel gelegenheid naamen , om quaalyk van hem te oordeelen. Ja , 't geene noch erger is , veele van zyne Liefhebbers hebben ook daar in liever zyne navolgers willen zyn , als in zyne deugden , of , in de zachtmoedigheid en liefde van *Christus*. Waar onder ook wel dien Edelman mocht gerekent worden , die eens zynen yver aan de Gereformeerde toonen wilde , en den Godgeleerden *Joh. Marbach* ophitste , om teegens hen te *disputeeren* , onder anderen ook , door het voorbeeld van *Luther* ; zeggende : *Die dierbaare man Gods , Luther , heeft wel geweeten , dat men ze geene Genaade-jonkers moest noemen , hy heeft ze derhalven ook zoo braaf over de Camillen [dat is heekel] gehaalt , gelyk als 'er in zyne schriften , van de woorden Christi , overvloedig te vinden is , zoo dat men zich daar na maar behoeft te richten , doch heeft hy 'er zomwylen wel een aspergè [dat is , eenige scheldwoorden] meede onder gebruikt , waar uit men eenen Christelyken yver in hem kan speuren . Gy zult nu deeze trouwhertige vermaaninge wel verder weeten na te denken .* (r) Maar evenwel heeft *Luther* zelfs zyne heevigheid voor een groot gebrek in hem gehouden , en derhalven dikwils daar over geklaagt , ook veel op de hardigheid zynen vyanden geschooven , die hem , door hun tergen , daar toe zomtyds wel wat reede gaaven. (s) Andere bekenden wel , dat hy van natuuren wel wat oplopende was , doch , dat hy maar alleen met woorden hadde gevochten , en wel uitdrukkelyk verboden , de waapenen aan te vatten. (t) Waar door dan veele heevige menschen deezen drift van *Luther* heel verkeerdelyk , en , als een dekmantel hunner vinnigheid , en vleeschelyke heethoofdige natuure , gebruikt hebben. Ook hebben , niet alleen de Keurvorsten , en andere Grooten , *Luther* wel meenigmaal , wegens zyne heevigheid , vermaant , ja dikmaals wel uitdrukkelyk geboden , t' eenemaal stil te zwygen , gelyk als zulks in het werk met den Hartog *Joris* van Saxon gebeurde ; maar zelfs ook veel verstandige Mannen hebben hem dikmaals zeer ernstig daar over aangesproken , alhoewel met een slecht gevolg. Onder anderen is de brief van *Erasmus* , die hy , in 't Jaar 1519 , en alzo in 't begin der Reformatie , aan hem heeft geschreeven , zeer aanmerkelyk , schoon 'er ook al wel iets van 't vernuft meede onder loopt , gelyk als , met den Paus , en andere omstandigheeden. Doch de volgende vermaaninge was zeer heilzaam geweest , indien men ze werktellig hadde gemaakt ; hy zegd dan aldus : *Het boosaardig geraas en gekyf van zommige menschen , kan men veel beeter verachten , als wederleggen . Doch , voor al moet men zich daar voor wel wachten , dat men niets in hoogmoedigheyd , of alleen als een voorstander van deeze of geene Secte , spreek of doe . Want alzo beelde ik my in , heeft het de Geest Christi gaerne . Inmiddels heeft men zyn eigen herte voor al wel te bewaren , op dat het niet door toorn , haat , noch eerzucht vervoert werde . Want deeze kwaade en verkeerde hertstochten zyn in 't gemeen gewoon , iemand midden onder den yver der godzaaligheid veel-*

Zyne eigene en anderen klagten.

Erinneringe van *Erasmus* hier ontrent.

(q) Kromayerus Hist. Eccl. Cent. XVI. p. 591. (r) Wolff. von Kötteritz ap. Fechtium P. III. Ep. Ph. p. 168. (s) To. I. Witteb. Lat. p. 311. & To. II. Altenb. p. 207. & 548. It. L. I. Ep. ap. 199. (t) Melanchthon vita Lutheri To. VIII. Altenb. p. 874. & To. II. Witteb. Lat. præf.

veeltyds laagen te leggen. (u) En in 't jaar 1523 schreef hy aan den Bisschop van Bazel, na dat hy het teegendeel van zyne vermaaninge in Luther ervaren hadde: *Ach! dat deezen man zoo wel door de vermaaninge zyner vrienden tot zachtzinnigheid hadde kunnen gebragt worden, als hy wel door den haat van andere is verbittert geworden!* (x) Voorheene hadde hy ook al aan Spalatinus daar over geschreeven, naamelyk, dat hy wel wenschte, dat Luther van het disputeeren eenmaal mochte rusten, en het Euangelium zuiver behandelen, zonder zyne eigene driften daar tusschen te mengen, de zaak zelfs zoude moogelyk wel een veel beeter voortgang neemen. (y) Hy merkt ook wel te recht aan teegen een ander, dat hem in Luthers schriften iets ruuws en vinnigs teegen de borst was, het geene na de zachtmoedigheid des Euangelischen Geests niet altoos engeleek. e. z. v. (z).

28. Andere konden ook deeze maniere van doen van hem, als welke zich met het Euangelium zoo uittermaaten kwaalyk schikte, niet zeer verontschuldigen. Waar ontrent men zich onder anderen, over Melanchthons vreesachtigheid verwonderen moet; die in zyne Lyk-predikatie over Luther deeze zyne hardigheid in hem noch al verschoonde en verdedigde. (a) In teegendeel noemt hy hem daarom alleen in zyne byzondere brieven aan vertrouwde vrienden, met den naame van Pericles. (b) Calvin schreef zelfs ook om deeze reede aan Melanchthon: *Door wat voor eene hevigheid laat zich uwen Pericles tot zulk een schrikkellyk blixemen weg sleepen?* (c) En wat 'er voor diergelyke oordeelen hier over al meer voorvielen. Immers klonk het in teedere ooren en zachte gemoederen, zeer hart en onaangenaam, wanneer hy in het zoogenaamde ernstig en toornig geschrift, teegen Dr. Simon Lemnius Epigrammata, [of korte Byschriften] in 't jaar 1538 den Keurvorst en Aardsbisschop Albert, maar den Stads-schryver van Halle, een Duivel, Schytbisschop (met verlof) een valschen leugenachtigen kaerel, verdoemden en goddeloozen Paap, e. z. v. noemt. (d) Waar over ook de Keurvorst zelfs, beneevens de Markgraaven van Brandenburg en de Landgraaf Filips, aan 't Hof van Saxen zich wel ernstelyk beklaagden. (e) Insgelyks ook, wanneer hy den Roomsgezinden Cochleus niet anders als Dr. Snotleepel heete: (f) en den Hartog Joris van Saxen, den ouzinnigen gek, boer, duivels-apostel, en diergelyke. (g) Den Hartog Hendrik van Bronswyk gaf hy in 't gemeen maar den naam van Hans Worst, en hy verweet hem in zyne schriften veele grouwelyke dingen, (h) zoo dat hy, gelyk iemand heel wel oordeelt, alle zyn gal daar in heeft uytgespoogen. (i) Den Kooning van Engeland heeft hy al meede zeer quaalyk bejeegent, zoo dat veele verstandige lieden wel wenschten, dat hy wat meer gemaatigheid en zoetigheid, die doch met den H. Geest het beste overeenkomt, daar ontrent hadde gebruikt. (k) Van de Kettters, zullen we by Swenkvelt een proef zien. „ Gelyk als ook „ veele andere, ja Melanchthon zelfs wel bespeurt hebben, dat hy nooit „ veel acht daar op geslaagen heeft, wat zich het beste na het welbehaa- „ gen der menschen voegde. (l) Het geene in hem meenigmaal voor „ eene groote blymoedigheid des geloofs wierd uitgelegt; alhoewel hy „ zelfs wel gaarne szag, dat hem andere wilden navolgen. Doch het zy daar meede zoo 't wil: Zyne navolgers loochenden van hem ook niet, dat hy na dien tyd (naamelyk, wanneer de verdrukkinge een

M 3

wei-

(u) Lib. VI. Epistolar. p. 245. (x) Ibid. Lib. XXI. p. 279. (y) Lib. XIII. p. 442. (z) Lib. XXI. p. 279. (a) Tom. III. Orat. Melanchth. p. 25. (b) Epist. ad Camerar. p. 144. (c) Calvin. Epist. p. 152. (d) Tom. VI. Altenb. p. 1252. (e) Seckendorff. Lib. III. p. 198. (f) Tom. VI. Altenburg. p. 19. (g) Epist. ad Linkium Tom. VI. Altenb. vid. ib. p. 3. 11. & 32. (h) Tom. VII. p. 443. & ap. Hortleder. To. I. Lib. I. (i) Seckendorff. Lib. III. p. 377, 379. (k) Vid. Scultetus. P. I. p. 79. (l) Epist. ad Camerar. p. 103.

Sommige voorbeelden.

Jaar MD.
tot MDC.

weinig over was) veel oploopender en twiftzugtiger was geworden, het welke zy echter aan den H. Geest t' eenemaal toefchryven. (m) Andere daar en teegen, zyn van meeninge geweest, dat zyn vuur t' eenemaal en alleen van het vlees van daan kwam, en dat hy het zelfs ook niet recht wel en wift. (n) Eeven zoo heeft het ook aan veelen toegescheenen, dat het vlak teegen het Euangelium, en de liefde der vyanden aan was, wanneer hy tot Smalkalden, in 't jaar 1537. tot de omstanders en *Theologanten* zeide: *God vervulle u alle met den haat des Paus en des duivels!* (o) Ten minsten hebben, eenen langen tyd herwaards, veele vleeschelyke yveraars, hunne vinnigheyd en razernye daar meede bemantelt, en de zagtmoedigheid, liefde en vrede in Christus werktuigen, daar door verkettert. Ik swyge noch, dat men, nu noch onlangs, als een na-zang daar uit heeft willen maaken; en *Luther*, teegens opregte luiden, daar innē naipen:

Al te
groote
vryheid
in 't spre-
ken,

29. Vervolgens hebben zich ook al zeer veele menschen aan zyne al te groote vryheid in spreekē en schryven, met reede gestooten, het geene hy zelfs ook wel eer bekent, doch echter niet heel zeer verontschuldigt heeft: Gelyk als 'er dan in zynē schriften niet weinige plaatsen te vinden zyn, van welke het wel te wenschen was, dat zy 'er waaren uitgebleeven. Ondertusschen hebben hem doch noch al veele, na haar vermoogen, zoeken te ontschuldigen; (q) alhoewel meest alleen daar meede, dat zy [deze vryheeden in 't spreekē] den Roomschen Paapen en Monniken voor-wierpen, die dat zelve in der daad lief hadden en deden wat hy maar alleen met woorden, en noch dikmaals zonder groot nadenken, hadde voorgestelt. Nochtans hebben zommige van zyne Begunstigers ook van zyne maniere van leeven zelfs al te openhertig geschreeven, en noch wel een roem of vreugde daar uit gemaakt, alleen op dat misschien hunnen ouden Adam ook, in deeze of gene soort van aardsehe liefde, een voorbeeld, en, by gevolge ook een behulp of voorwendzel, voor zich hebben mocht. Ik weet anders niet, waarom men diergelyke verhalen van hem gemaakt heeft, als; om dat men ook den vreugden-beeker, (*poculum hilaritatis*) en wanneer meenig Godgeleerde of Pastoor ook al eens een dronk booven den dorst doet, daar door heeft willen rechtvaardigen. Als wanneer 'er by voorbeeld, wydloopig, en zelfs op den predikstoel, in Luthers leeven gedagt werd, dat hy, op Vastelavond, vermomde bergwerkers in zyn huis had ingelaaten, en, als een bedreeven schaakspeelder, met hen hadde gespeelt, *dat sy met malkanderen in alle eere en vroomheid vroolyk geweest, gezongen en gesprongen hadden. Als ook, dat den Doctor van natuuren by gelegentheid gaerne wel eens meede lustig was geweest, en ook wel lyden mogt, dat jonge luiden by hem in eene taamelyke en maatige onbedwongenheit vroolyk en lustig waaren.* Ja daar werd noch by gezet, dat deeze historie daarom wierd verhaalt, op dat men daar uit hooren zoude, hoe zich de eerelyke berg-aart in deezen Berg-werkers zoon ook al beweegt hadde, zoo dat hy gaerne met de Berg-werkers meede eens kortswylyg was geweest. (r) Wat werd hier doch anders aangepreezen, als de verdorvene Natuure; die immers, in den ouden Adam, ook volgens de Kinder-Catechismus, sterven moet. Al wie nu de ingewortelde quaade geneegentheid des volks tot het zuipen daagelyks ziet en beklaagt, die zal het niet noodig achten, dat zul-

en om-
gang.

ke

(m) Dresserus P. I. Millenar. VI. p. 185. (n) Capito ap. Scultetum l. c. P. II. p. 51. conf. Hottingerus P. II. Sec. XVI. Sect. 2. p. 790. (o) Apud Carpzovium P. III. Ifag. p. 906. (q) Vid. Joh. Möllers Lutherus defensus cap. VII. p. 61. feqq. Seckendorff. Luther. L. I. p. 185. & II. p. 21. Jo. Batinage Histoire de la Religion des Eglises Reformées To. I. P. II. cap. 7. &c. (r) Mattheus vita p. 220.

en diergelyke dingen, van aanzienelyke Leeraars, op de predikstoe-
 en en in schriften zelfs, noch al luid-uit gepreezen werden. Ook is het
 den goeden *Luther* van veelen niet al te wel afgenoomen geworden, dat
 hy, tot een middel teegen de *melancholie*, de uitterlyke vreugde hadde
 aangeraaden, gelyk als by voorbeeld, *rijden, jaagen, met goed gezelschap*
vrolyk zyn. Te meer, om dat hy daar by gevoegt hadde: *het geschiedde dog*
in Godvreezentheid, knisheid, en eere, of'er al hier of daar een woordje of
utteltje te veel mogt onderloopen, dat mishaaide God niet. (s) Of dit nu tot
 de kruiciging des vleefches, of, tot des zelfs ruimte en vryheid be-
 hoort: insgelyks, of het met de voorbeelden der van God-geleerde en
 gedreevene Heilige Mannen, *Efa. x. 2, 3. Ezech. iv. 12, 15.* te veront-
 schuldigen is, gelyk als het nochtans geschied, (t) zulks is licht te be-
 vatten. Ten minsten altyd hebben zyne teegenpartyen hier door groote
 gelegenheid genoomen, om zyne andere leere verdacht te maaken. (u)
 En de weereldsche menschen hebben geene verschooning, voor hun
 zuipen, dansen, en speelen, vaardiger, als juist deeze stelling van
Luther, welke nu zoo eeven verhaalt is.

Jaar MD.
 tot MDC.

30. Wat nu zyne verdere maniere van leeven aangaat, beneevens de
 andere en mindere omstandigheden deszelfs, die vind men byna op alle
 Bybelsche rytels en andere schriften of schilderyen. Van zynen Huwe-
 lyken-staat is dit alleen aan te merken, dat hy in 't begin op niets minder
 dan op trouwen gedacht heeft, nadien de vervolginge zyner vyanden
 hem veel meer op de voorbereidinge tot sterven deed denken. Waarom
 hy ook noch in 't Jaar 1524, aan een zeeker Edele vrou, die hem tot trou-
 wen vermaant hadde, liet antwoorden: *Het zonde, wanneer hy by dat voor-*
neemen bleef, 't welke hy tot noch toe hadde, niet geschieden, dat hy trouwde, want
hy zonde doch niet leeven. (x) Dat nu ook naderhand niet alle zyne goede
 vrienden daar heel wel over zyn te vreden geweest, dat hy de Edele Ba-
 gyne *Catharina van Born*, getrouwt hadde, schryft hy zelfs, en klaagt,
 dat zy daar over goddelooze gedachten en gesprekken onder malkande-
 ren gehad hadden; (y) te meer noch, om dat het zoo haastig daar meede
 was toegegaan; waar door hy dan die oordeelen en quaadaardige na-
 spraaken wilde voorkoomen. Want deeze *Catharina*, of, gelyk ze daar
 na maar genoemd wierd, *Kate*, was den Pastoor van Orlamunda, *Dr.*
Glacius, toegedagt, en zulks wel, op het aanraaden van *Luther* zelfs.
 Doch, wanneer ze deeze niet wilde neemen, en nochtans niet onge-
 neegen was, om met een ander te trouwen, en dat hy de woorden van
Dr. Hieronymus Schurff gehoord hadde, naamelyk, wanneer deezen Mun-
 nik een wyf nam, zoo zoude de geheele weereld, ja den Duivel zelfs,
 daar om lachchen, en hy zoude alle zyne handelingen daar door onge-
 lukkig maaken: zoo heeft hy daar op op staande voet een besluit genoo-
 men, en bruiloft gehouden, als hy nu reeds 42 jaaren oud was. (z) In
 deeze zyne vrouwe merkt een zeeker Schryver eenige hoogmoedigheid
 en heersch-zucht aan, als ook, eene groote verquistinge in 't bouwen,
 het geene zy, aan 't goed Zeilsdorp, dat haar *Luther* gemaakt hadde,
 ook wel bewezen heeft. (a) Anderzins heeftze *Luther* zelfs, als vroom,
 trouw, en eerlyk, zeer gepreezen, en ook gezegt: *Hy wilde zyne Kate*
niet voor geheel Frankryk of de Venetiaansche rykdommen geeven! (b) Hy heeft
 by haar vier kinderen gehad, naamelyk, *Jan*, die een Cantzelist aan
 't Hof is geweest, daar na, een Vaandrig, in den Smalkaldischen oor-
 log,

Luthers
 huwelyk.

Met eene
 van Born.

Kinderen.

(s) Tom. VI. Altenb. p. 218. 219. (t) Möller l. c. p. 189. (u) Vid. Bayerling Theat. Vitæ hum.
 L. H. p. 30. Greffer. Scioppius aliique. (x) Lib. II. Epistol. 245. (y) Tom. III. Altenb. p. 141.
 (z) Amsdorffius ap. Sculterum. P. I. p. 274. (a) Seckendorff. L. III. 651. (b) Ibid. & Kromayerus
 H. E. p. 576. vid. Genealogia Lutherorum in Consil. Witteb. P. IV. p. 16.

Jaar MD.
tot MDC.

log, en die naderhand in Pruiffen is beroepen; *Marten*, die wel in de Godgeleertheid heeft gestudeert, maar al jong, in 't Jaar 1565, is gestorven; en *Paul*, die de jongste, en een Genees-meester te Jena, en by de Keurvorsten van Brandenburg en Saxen is geweest. Zyn eenige dochter, *Margareta*, is in Pruyssen aan eenen van *Kenheim* getrouwt geweest. Aan des zelfs kinderen, en de Weduwe, heeft de Keurvorst, *Jan Fredrik*, al kort na *Luthers* dood, 2000 guldens laten schenken, gelyk als ook de Graaven van Mansveld eeven zoo veel daar aan hebben vereert, behalven de andere gunst-betooningen des Keurvorsts. (c). De overige tusschen-zaaken kan men in de meenigvuldige beschryvingen wel vinden, die 'er, van zyn leeven, in een groot getal, ook zelfs onder de ongeleerde, te vinden zyn, en met welkers uyttrekzels wy onze naauwe plaats alhier niet zullen vervullen. (d) Hier zal derhalven nu niets meer, als het noodige, aangaande zyne Boeken, by-gedaan werden.

En Schrif-
ten.

Deelen der
zelve.

31. Van zyne Schriften behoort eindelyk het navolgende noch tot deeze Historie; men heeft dezelve in acht Hoogduitsche en vier Latynsche Stukken, of Deelen, tot Jenagedrukt; als mede, in twaalf Hoogduitsche, en ses Latynsche Stukken, tot Wittenberg: by welke alle daar na de twee Eizlebische Duitsche Deelen noch gekoomen zyn, in welke dat geene, wat in de andere was uitgelaaten, voorts vol gemaakt is. Uit deeze alle is dan eindelyk, voor ontrent 30 jaaren, die bekende Altenburgsche Druk gemaakt, alhoewel daar by noch verscheide Stukken, en byzondere groote registers, gekoomen zyn. Ik swyge noch, wat uit de Wolfenbuttelsche Boekery, en anderszins, tot nu toe, zomtyds noch wel uit eigene handschriften, (*Manuscripten*) werd uitgegeven. Nu is, naast de Jenasche Druk, deeze Druk wel de beste: alle beide zynze na de jaaren te zaamen gestelt, en ze dienen alzo ook tot een des te beeter begrip van de geheele beloop der zaaken zelfs, na malkanderen. Ook zyn ze, en wel inzonderheid de Jenasche Druk, niet zoo veel verandert, dewyl de verschillende Leezingen (*variantes lectiones*) op de kant zyn gestelt, en niet in de text zelve ingelascht. Aangaande nu voornaamelyk het begin deezer Schriften, zoo heeft de Keurvorst *Jan Fredrik*, noch by *Luthers* leeven, in 't Jaar 1543, toebereidzelen daar toe laten maaken, dat alle zyne Schriften te zaamen, in verscheidene Stukken, tot Wittenberg zouden uitgaan. Doch daar zyn 'er roenmaals maar twee Stukken van vaardig geworden, doordien den oorlog namaals daar tusschen quam. Waar aan *Jan Aurifaber*, zyn Hof-Prediker, en *Joris Rorarius*, die daarom uit Denemarken was geroepen, hunnen arbeid besteed hebben. Naderhand, als *Jan Fredrik* weederom was los gelaaten, heeft hy, na dat de Jenasche Hooge-School was opgereg, de gemelde werken volkoomen laten ten einde brengen. (d) Doch de Eizlebische Stukken wilde men naderhand, tot Jena, aan 't Vorstelyke Hof van Saxen, om de oneenigheeden dier tyd, niet drukken laten, gelyk als *Aurifaber* daar ook over klaagt. Booven deeze voorverhaalde Stukken zyn 'er ook noch zyne Kerk- en Huis-Postillen bekend, als ook de Taafel-reedenen, buiten welke 'er ook noch andere Latynschè zyn, te Franklurt, 1571, in 8vo. gedrukt. Van de Tafel-reedenen is meer als genoeg bekend, dat men derzelve aantrekkinge doorgaands tegenspreekt en uitsluit, om dat het maar een t'zaamen-geraapt werk is, en derhalven niets bewyft, indien 'er zomwylen al iets, teegens *Luther* zelfs,

Taafel-
reedenen.

(c) Vid. Tom. IX. Altenb. p. 1561. Seqq. Tom. IV. Orat. Melancht. p. 496. seqq. Dedekennus Consil. To. I. p. 1. seqq. Jo. Möllers Lutherus defensus. Chytræus Lib. VII. Chron. Sleidanus L. I. Thuanus L. I. Danhauerus memoria Lutheri renovata. (d) Aurifaber Præf. Tom. VIII. Altenb. Seckendorf. Lib. III. p. 471. Sagittarius vita Jo. Frid. p. 68.

zelfs, daar uit aangetrokken werdt. Maar, van de Engelsche overzettinge deezes Boeks, door *Hendrik Belle* gemaakt, word dit verhaalt, dat aan den Vertaaler, die wat sukkelagtig daar in was, des nachts een oud man zoude verscheenen zyn, die hem zichtbaarlyk hadde aangemaant, om dit werk te volvoeren, en belooft, hem tyd en plaats daar toe te zullen verleenen. Waar op hy, kort daar na in de gevangenis was geraakt, waar in hy wel tiën jaaren lang moest blyven, alwaar hy dan, in de eerste vyf jaaren, deeze Taafel-reedēnen heeft overgezet. (e)

Jaar MD.
tot MDC.

32. Met deeze zaaken van *Luther* is het zomtyds al heel vreemd toegegaan, dewyl men dezelve, onder anderen, op allerleye voorwenzels, zeer heeft besnoeit en verminkt. Kort na zyn affterven begon den de Wittenbergers toebereidinge te maaken, om alle zyne Schriften in druk te laten uitgaan. Hier stelden zich *Flacius* en *Amsdorff* zeer hevig teegen, en beschuldigden hen, dat ze zyne Schriften vervalscht hadden, zommige twist-schriften daar uitgelaaten, veelē dingen, om ze een goeden schyn te geeven, daar uitgeschrabt, verzwegen, of wel t'eenemaal verandert, en datze daar en teegen, het werk van andere daar weeder hadden ingelast, de vertaalde Stukken daar by gevoegt, die nochtans *Luthers* verstand, en geest niet altyd bereikt hadden. (f) Over alle welke beschuldigingen de Wittenbergers zich ook niet heel veel wisten te verantwoorden, zoo dat hunne Stukken by na geheel en al leggen bleeven en niet aan den man wilden. (g) Ook hebben de Papisten zelfs hier ontrēnt aangemerkt, dat 'er een zeer vinnig boek van *Christopher Walther*, *Corrector* tot Wittenberg, teegen *Jan Goldsmid* van *Whisnar* en zyne Eifzlebische Deelēn, was uitgegaan, dat in dezelve heel veel vervalscht was, (het welke hy hem recht op zyn *Luthersch* verweet) gelyk als zy zulks daar ook byzetten, en de lust der *Luthersche* tot schelden en kyven heel wel aanwyzēn. (h) Doch dit is met eene het zelve geschrift dat ook teegens *Flacius*, *Amsdorff* en *Rorarius* is geschreeven geweest, en waar teegens *Flacius* hun bewees, dat de Wittenbergsche Stukken vervalst waaren. (i) Ja de voorgemelde *Rorarius* zelfs heeft ook, in eenen byzonderen brief, zich, wegens de schuld der vervalschinge verdedigt, en alles op de Wittenbergers geschooven. (k) Om nu niet te zeggen, dat de Wittenbergsche God-geleerde, daar na onder het twisten, deeze vervalschinge den Wittenbergēren ook al hebben voorgeworpen. (k) Doch dit bedrog is niet alleen ontrēnt deeze gepleegt, maar ook, ontrēnt meer andere voornaame Hooftplaatzen zyner Schriften. Hy zelfs heeft, by zyn leeven, en reeds al in 't jaar 1525, aldus geklaagt: *Zy maakten zyne boeken zoo schandelyk toe, dat hy ze zelfs niet meer en kende, hier was wat uitgelaten, daar was wat verzet, hier weēr vervalst, daar weeder niet gecorrigeert! Men hadde ook de kunst geleert, om Wittenberg voor zommige boeken te drukken, die tot Wittenberg nooyt gemaakt of geweest waaren.* (l) Hy heeft ook noch naderhand, in een andere druk der *Kerk-Postill* geklaagt, dat zy hunnen *Duivels-drek* aan zyne boeken smeerden. Voornamelyk is het bekend, en, door het *collationeeren* (of teegens malkanderen nazien) klaar, dat 'er op zommige plaatzen, alwaar *Luther* teegen de gruwelēn der Hooge-Schoolen yvert, en de *Universteiten*, in 't gemeen noemt, men in plaats van 't bloote woord, *Universteiten*, gestelt heeft, *des Pauvs Universteiten*. En daar en booven is ook al lang beweezen, dat die gedenkwaardige getuigenisse van *Luther*, aangaande de toekomstende bekeeringe

Verflom-
meling zy-
ner Schrif-
ten.

Twist daar
over.

Luthers
klachte.

(e) Kortholdus Hist. Ecel. p. 722. (f) 't Amsdorff. Vorrede übern 1. Theil und Tom. I. Altenb. p. 2. (g) Hist. Mist. de Joh. Frid. p. 31. (h) Laur. Surius Chron. 246. (i) Im Register Illyric etlicher bittern unwarheiten Menii und anderer. Jen. 1558. 4to. p. G. 1. (k) Apologia in Tom. III. Jen. (l) Kirchen-Postill Winter-theil am ende de Ao. 1525. Wittenberg bey Joh. Grunenberg. fol.

Jaar MD.
tot MDC.

der Jooden, uit de nieuwe drukken der *Kerk-Postillen* is uitgelaaten, niet teegenstaande zy, in die van 't jaar 1523, welke Luther zelfs heeft uitgegeeven, van woord tot woord staat. (m) Ik zwyge noch hoe dat de Godgeleerde zelfs bekennen, dat men, aangaande zommige schriften, gelyk als van de 200. Spreuken, in 't 8ste Jenaasche Deel, niemand borstellen noch verzeekeren kan, dat alles van *Luthers* hand vast en zeeker is geweest. (n)

Haare
schaars-
heid,

en ver-
achting.

33. Nu schynt wel *Luther* hier door de vryheid gegeven te hebben, om zyne boeken met onderscheid aan te neemen, en in de zelve volgens noodzaakelykheid wel iets te moogen veranderen. Nadien hy eens, tot iemand, *Joris Rych* genoemd, zeide, wanneer die aan hem hadde bekend gemaakt, dat de Nederlanders zich aan eenige van zyne Schriften ergerden: *Dengt het niet, zoo schrab het uit, schrab het uit!* (o) Alleen is het te beklagen, dat de ongeschikte Verbeeteraars (*Correctores*) welke buiten alle twyffel, *Theologanten* zullen geweest zyn, over die plaatsen zyn gekoomen, welke het meeste op haar zelfs slaan, en die hen ongetwyffelt ook als een doorn in de voet waaren. Hoewel zoodaanig een bedrog, het welke zy niet openbaar begaan hebben, byna onnoodig was, door dien, buiten dat, de valsche Leeraars het volk *Luthers* schriften zoo wel uit de handen gewrongen hadden, dat men weinig daar van te zien kreeg. De voornaamste oorzaak nu hier van, was wel de grootte en kostelykheid der werken zelve, nadien men, al straks in 't begin, qualyk gedaan heeft, dat men de kleine Schriften van hem alleen, voor den gemeenen man, niet weder heeft laten drukken. Ondertusschen hebben veele Godgeleerde over de verachtinge van *Luthers* boeken, zeer geklaagt; het welke ook al, in de voorgaande Eeuwe, zeer op de Verborgene-Calvinisten geschooven wierd. Ja, wanneer nu de laatste Altenburgsche Strukken al met grootte kosten opgelegd en voldrukt waaren, zoo heeftze byna niemand eens hebben willen, zoo dat 'er, gelyk men verhaalt uit nood, een groot getal van dezelve over zee na Rusland toe is gevoert geworden, die dan ongelukkiglyk, met het schip zelve vergaan waaren. *Luther* heeft zelfs al voor heene gezegt, *Dat noch metter tyd zyne boeken in 't stof zonden vergeeten blyven, voornaamelyk de zulke, in welke hy wat goeds hadde geschreeven.* (p) En na hem klaagt een zeeker Godgeleerde: *Ik bedroeve my, dat teegenwoordig de weinigste, ja byna geene van de Studenten in de Godgeleertheid, eenige de minste vlyt of moeyte aanwenden om Luthers leerzaame schriften te leezen, het geene my ook al in myne jonkheid gebeurt is.* (q) Dit zelve nu heeft ook al voor deezen de oude *Dr. Hieronymus Weller* zeer beklagt. (r) Om nu andere nieuwere getuigenissen voor by te gaan. (s) Zoo heeft men t' eenemaal niet eens, na de letter, den naam van *Lutheraan*, eens verdedigen of voldoen kunnen, ik zwyge noch, dat de heerelykste *Christen-naam* in der daad en kragt aan de zodaanige zich zoude kunnen vertoonen. Middelerwylen heeft zich echter de weereld, met haare verkeerde Leeraars, altoos voor regtzinnig (*Orthodox*) en goed *Luthersch* uitgegeeven, schoon ze ook, in haar gantsche leeven, niet een eenig blad van *Luther* gezien, veel weniger zyne schriften en lessen zich bekend gemaakt hadden.

Luthers
dood.

34. Ontrent zyn afsterven is dit ook noch aanmerkelyk, en wel voor eerst,

(m) Vid. Speners Glaubens-lehre. Notâ ad Rom. II. Advent. Conf. Monatliche Unterredungen A^o: 95. p. 260. (n) D. Ægidius Hunnius Nothw. Verantw. des Concord. Buchs. p. 101. (o) D. Chytræus Epist. ad Meiendorffium Epist. p. 464. (p) Tom. I. Altenb. p. 6. (q) Chytræus l. c. (r) Apud Fechtium Epist. Theol. p. 174. (s) Vid. Joh. Arnds Vorrede über die Teutsche Theologie, zu Halberstadt gedruckt. Paulus Egardus. Stephanus Prætorius. Henrich Müller. Spenerus, aliique.

eerst , dat hem de Papisten ook daar in als een Ketter gehandelt hebben , dat is , datze hem door vervaarelyke lasteringen t'eenemaal swart hebben willen maaken. „ Naamelyk , een geheel jaar lang voor zyn dood , hebben zy in Italic een gerugt uitgestrooyt , dat *Luther* wel een natuurlyke dood gestorven was , maar ondertusschen bevoolen had , dat men zyn lichaam op den Altaar zoude stellen , en goddelyke eere aan doen. „ Doch dit hadde niemand doen willen , en , terstond na zyne begraaftenis , was 'er zulk een onweeder opgestaan , dat men meende , dat de „ Jongsten dag was gekoomen. Eenige hadden de Hostie , die hy noch „ voor zyn dood ontfangen hadde , in de lucht zien zweeven , welke zy „ dan hadden opgenoomen , en aan een heilige plaats bewaart. Des „ nachts nu had zich weder een diergelyken storm verheft , en des morgens had men zyn lyk niet meer in 't graf gevonden , maar wel in teegendeel , een vuile swaavelachtige stank , waar van 'er vele waaren „ ziek geworden. Deze fabel nu , quam de goede *Luther* zelfs te leezen , en hy betuigt opentlyk , in een van zyne schriften , hoe wel het hem behaagde , dat de Kettermeesters zoo verstoort op hem waaren. (t) Het jaar daar na , naamelyk 1546 wierd *Luther* van de Graaven van Mansveld na Eiszleben geroepen , om derzelve verschillen te helpen byleggen , met welke het aldus geschaapen was. Graaf *Albert* was voornaamelyk van zyne Rechtsgeleerde , gelyk ze *Luther* noemt , overreedt geworden , zyne Onderdaanen , die van de Bergwerken , te Eiszleben en Hekstad zeer ryk wierden , de Bergwerken te ontnemen en aan zich te trekken. Deze groote onrechtvaardigheyd spraaken wel de andere teegen , en inzonderheid die twee , welke noch Paaps waaren , naamelyk , Graaf *Ernst* en Graaf *Hojer*. Doch daar hielp geen afraaden of overtuigen aan , en daar door vervielen de Graaven ook in zulk een quistachtig ongebonden leeven , dat zy niet alleen alles doorbrachten , maar ook noch daar en booven ondraagelyk veele schulden maakten , en zich zoo zeer te gronde hielpen , datze van hunne Leenheeren , de Keuryorsten van Saxen en Brandenburg , uit hunne goederen verdreeven zyn , welke daar na onder deeze Vorsten verdeelt wierden. Daar by hebbe ik my in 't Mansveldze gebied , verhalen laten , dat *Luther* , wanneer hy zag , dat zy in zyne reegenwoordigheid , den wyn zoo overvloedig door de zaalen uit baldadigheid weg gooten , de trappen was afgegaan , en zoude gezegt hebben : *Na dit begieten zal schoon gras wassen*. Het welke dan ook zoo gebeurt is , nadien het Slot van Mansveld noch heedensdaags voor een groot gedeelte zonder dak is , en eeven ter zelve plaatze de gemakken woest en met gras bewassen zyn. Maar om nu weder tot *Luther* te koomen ; hy was reeds al in 't jaar 1545 met *Melanchton* en *Justus Jonas* daar heene gereist , doch onverrichter zaaken weder te rugge gekoomen. Daar na hebben de Graaven hem noch eens door hunnen Cancelier verzoeken laten , welken hy ook gevolgt is: Maar hy bevond de zaak zelfs al in 't begin , door de geldgierige Rechtsgeleerde , zoo uittermaaten zwaar en verwert gemaakt te weezen , en de Graaven op malkanderen zoo zeer verbittert , dat door de *Juristen* hier ontrent niets uit te rechten was , waarom hy ook *Doct. Melchior Kling* , de Mansveldsche Procurateur niet by de handeling dulden wilde , zich verluiden latende , hy wilde eerst een boek teegens de zilvere en gulde *Juristen* schryven. (u)

35. Terwyle hy zich nu aldus bemoeide , zoo vergat hy daar door zyn eige gezondheid , zoo dat ondertusschen zyn gewoonelyke fontanel was toegevallen , waar door hy zich voor de duizeling in 't hoofd en andere toevallen hadde bewaard.

N 2

Des

(t) Tom. VIII. Altenb. p. 415. seqq. (u) Relatio Mist. p. 15. Seckendorff. L. III. p. 634.

Jaar MD.
tot MDC.

Des avonds voor zyn dood had hy dit vers aan de muur met kryt geschreeven :

Pestis eram vivus , moriens ero mors tua , Papa !

Dat is :

*Ik was u ziekte , Paus , terwyl ik was in 't leeven ,
Doch stervend zal ik u eerst recht den doodsteek geeven !*

Dood.

Begraafenis.

Voor de rest was hy ter zelve tyd noch reedelyk vroolyk , of hy schoon voorheene , over de goddelooze vergeeffche Mansveldsche zaak , gelyk ze iemand noemt , veel moeyelykheid hadde gehad , daar hy anders tot Wittenberg noch veele zaaken in ruste zoude hebben kunnen uitvoeren. (x) Hier na begon hy den 17^{den} van Sprokkelmaand over pyn voor 't herte te klaagen , en daar beneevens heel nadrukkelyk te spreken , dat hy wel te Eifzleben mocht koomen te sterven , daar hy gebooren en gedoopt was. En alzo is hy ook na eenige gebeden , en duidelyke antwoorden , op de vraagen , van zyn geloove en leere , onder de handen zynervrienden , en in de tegenwoordigheyd der Graaven zelve overleeden , op den 18^{den} van Sprokkelmaand , (die was de dag van *Concordia*) des namiddags ten 2 uuren , in 't 63ste jaar zynes ouderdoms , waar van meerder omstandigheden elders konnen geleezen werden. (y) Het Lyk wierd in een tinne kist gelegd , en voort op den 19 daar na , in de *S. Andries Kerke* tot Eifzleben gebracht , terwyl de Hartog *Wolfgang van Anhalt* , de Graaven van Mansveld en Swartzenborg , en veele andere het zelve verzelden. In de Kerk deed *Dr. Jonas* zyn Lyk-predikatie , uit *1 Theff. iv.* en de Graaven hadden het Lyk wel gaerne daar willen behouden , indien het de Keurvorst , *Jan Frederik* , niet tot Wittenberg begeert hadde te hebben. Daar op wierd het den 20sten na dat 'er noch eens eene Lyk-predikatie gehouden was uit *Esa. 56.* onder het gezelschap der gantsche stad na buiten , en zoo voort noch dien zelve dag tot Halle , en van daar eindelyk met een gevolg van eene groote meenigte menschen , gelyk het by zulke gelegentheeden veelyds gebeurt , door *Bitterveld* na Wittenberg gevoert. Aldaar deed *Dr. Beugenbagen* , weeder een Lyk-predikatie , en *Melanchthon* een Vertoog (*oratie*) en wierd het Lyk daar na , door eenige daar toe bestelde Meesters , (*Magistros*) in 't graf , by de Predikstoel gelegd : Gelyk dan deeze ceremonien genoeg bekend en beschreeven zyn. (z) Maar , wat nu de overige Leeraars van dien tyd betreft , zoo konden en mochten dezelve nu ook wel kortelyk na malkanderen beschreeven werden : doch zulks zal by het verhandelen der oneenigheeden , genoegzaam geschieden , zoo dat wy onnodig achten om 't zelve alhier te doen.

(x) Relatio Msa. p. 16. (y) Vid. Mattheus p. 185. Vitae it. Tom. XII. Altenb. Justus Jonas Relatione ad Electorem ap. Seckendorff. Lib. III. p. 636. Thuan. L. II. An. 46. (z) Ibidem & Tom. I. Script. Witteb. p. 150. Jonas Coelius & Aurifaber Relatione Tom. VIII. Altenb. p. 851. seq. &c.

H E T VI. H O O F D S T U K.

Van de hoedaanigheid, het oogmerk, en andere omstandigheden der Reformatie.

I. **G**Elyk als het nu deezen man in het werk, waar toe hy van God was opgewekt, in den eersten aanvang vry wel meende: alzoö gebruikte hy ook in 't begin goede en heilzaame middelen daar toe. Want zoo men zyne heevigheid, en andere menschelyke zwakheeden, die daar meede onderliepen, wechneemt, zoo kan men wel met waarheid van hem zeggen, dat hy door het getuigenis der waarheid, uit het klaar geschreevene Woord Gods zyne vyanden heeft aangegreepen, de verdorvenheid getoont, bestraft en verbeterd, en het waare beginsiel des Christendoms geleert. Van welken weg niets meer te zeggen valt, nademaal zyne schriften zelfs alles duidelyk genoeg voorstellen. Het is hem in den eersten aanvang ten uitersten ernst geweest, om de waarachtige vruchten des Euangeliums, als boete en vernieuwinge des leevens, in alle menschen te verwekken: Nademaal de valsche leere der Paapen waarlyk de ongelukkige en eenige fontein van alle zekerheid en godloosheid geweest was. Maar nu zullen we eens gaan zien, hoe verre men ontrent dit alles al is gekoomen, en waar aan het doch mag gescheelt hebben, dat 'er naderhand zulke bittere klachten, over de voorloopende verdorvenheid, zoo wel van *Luther* zelfs als andere, hebben moeten gedaan werden. Nu is het zeker, dat 'er al straks in de eerste jaaren der Reformatie, eene groote beweeginge en veranderinge der hetten, in ontelbaare menschen, zoo in *Saxen* en andere plaatzen, als in *Switserland*, daar *Zwinglius* leerde, ontstaan is; door dien 'er gewisselyk by veelen noch die eerste liefde was, welke niet alleen van zich zelfs krachtig en vierig, maar ook, door het vuur der verdrukkinge, wakker gezuivert en onderhouden wierd. Doch die veranderde wel haast, wanneer de ruste en zekerheid zich begoft te vertoonen, eeveneens byna als het in de eerste Kerke toeging. Want toen ter tyd stonden ze noch waarlyk, *Luther*, *Zwinglius*, en de overige als een eenig man teegens den Paus, ze hadden ook zuiverder oogmerken, en bleeven de aanstoortelykheden van twist en andere kwaade driften noch achter, waar door dan ook ongelyk meer zeegens gespeurd wierd.

Hoedaanigheid der Reformatie.

Eerste eevnigheid.

2. Zoo vind men daar ook in de Historie der Reformatie, dat eenige der eerste Leeraars daar beneevens; ook op eene geheele veranderinge des leevens hebben aangedrongen, en niet, gelyk als naderhand wel geschied is, met het bloote weeten, letterlyk bekennen en fraay klappen, of ook met het schelden alleen op de Papisten zyn te vrede geweest. Om nu alhier maar zommige voorbeelden gedachtig te zyn, zoo gebeurde het, dat in 't jaar 1523 *Dr. Jan Speizer* als *Predikant*, tot *Augsborg* eerst begoft te prediken, waar door het volk ook zoo zeer beweegt wierd, dat zelfs een openbaar hoerhuis geheel leedig en verlaaten wierd, en dat die onkuische menschen een gansch ander leeven aanvingen te leiden. (4) Tot *Straatsburg* wierd den Raad, in 't jaar 1524 alleen daar door bewoogen, om het Euangelische prediken vryheid te verleenen, om dat men zag, dat de inwoonders daar door oogenschynelyk vroomer wierden,

Verbeteringe des leevens.

Jaar MD.
tot MDC.

Eerste
Gods-
dienst.

Naam der
Gerefor-
meerde.

Hinder-
paalen der
Reforma-
tie, zyn,

de twist-
zucht,

den, en zich in alles gemaklyker lieten handelen. (b) Tot Kostnitz wierd de Overigheid ook al binnen korten tyd zoo verre gebracht, dat zy alle aanstootelykheeden en gemeene misdryven affschafte en met een grooten ernst verbood en verhinderde. Derhalven ook de *Canunniken* (of Domheeren) die hun voorgaande godloos leeven niet verlaaten wilden, met toorn en misnoegen t'eenemaal van daar trokken. (c) In Zurich wierd ook by de Reformatie het vastenavonds-loopen, het gulzig eeten en drinken, de vermommingen, en alle diergelyke dingen afgeschafft. (d) Ja zomtyds sloeg het gemeene volk zelfs de handen wel aan 't werk, en ze begonden het leeven der Paapen te verbeeteren. Gelyk als in 't jaar 1532 tot Paderborn gebeurde, alwaar de burgers de boosheid van hunne Paapen niet langer aanschouwen wilden, wanneer zy met haare vrouwen en dochters dansten, en andere dertelheeden pleegden: waarom ze dan ook een oproer maakten, en de moedwillige Paapen verdreeven. (e) Om meer andere voorbeelden voorby te gaan. De beschryving der eerste zuiverheid is wonder schoon, welke *Theobald Billicanus*, in 't jaar 1525 van de Gemeente tot Nordlingen opgesteld heeft, met deeze volgende woorden: *Wy koomen alle te zaamen om te leeren, het Woord des Heeren te hooren, en hier oeffenen wy ons in de kennis der heemelsche weldaaden: Gelyk als daar zyn de doodinge des ouden Adams, de leevendigmakinge van den inwendigen mensche, de gemeenschap des Geests, die ons wedergeboorene maakt en herschept, de troost des gewetens door Christus, de hoop des toekomstenden leevens in Christus, de liefde jeegens onze broeders, vrienden, en vyanden. Verders koomen wy ook te zaamen, om te zingen, en God met malkanderen te danken, daar na hebben wy de gemeenschap met het brood en den wyn onzes Heeren, doch niet gedwongen, maar vrywillig, alwaar wy ook oneindelyken lof, en geestelyke gezangen, de heerlykheid der genaade van de Vader, die ons in Christus Jezus verleent is, verheffen, die na de vergeevinge der zonden, ons door de offerhande van Christus reinigt, en ons in 't algemeen tot erfgenaamen en burgers zynes heemelschen Ryks gemaakt heeft. Aldus vereeren wy de gedachtenis van Christus, en wy handhaven de liefde, gelyk het aan de erfgenaamen van Christus Koninkryk betaamt. e. z. v. (f)*

3. En billyk hadde het overal zoo ook behooren te geschieden, gelykerwys als iemand vermaant heeft, naamelyk, *dat dit alleen genoeg was, om zich voortaan voor alle quaad te wachten, nademaal men nu den naam van Gereformeerde of verbeterde Kerke droeg.* (g) Maar ach! het gebeurde, ja het gebeurt noch al by veelen, het geene iemand van een *secte* alleen schryft: *Zy willen wel alle Gereformeert* (of verandert en verbeertert) *genoemt zyn, doch deezen tytel is niet alleen te algemeen, dewylze alle, die uit het Pausdom zyn uitgegaan, deezen naam willen draagen, maar dezelve past ook daarom op hen niet, om dat ze van 't eene uiterste op 't andere zyn gevallen, en de Gereformeerde Godsdienst veel meer geschandvlekt hebben.* (h) Want men viind allenthalven openbaare klachten en bekentenissen, zoo wel van Lutersche als andere Leeraars, dat omtrent het waare Christendom, op de meeste plaatzen, in der daad weinig of geene verbeteringe is geschied. Waar beneevens men te gelyk de hinderpaalen ook niet moet overslaan, daer onder wel de voornaamste was, dat de Leeraars gezaamentlyk al vroeg in woorden-stryd en twisten vervielen, waar door zy dan de waare verbeteringe tot de godzaaligheid t'eenemaal lieten vaaren, en ook niet genoegzaam, noch van malkanderen, noch van de Hooge Overigheid, tot de vernietinge der misbruiken en aanstootelykheeden.

(b) Jo. Sturmiius Anti-Papp. IV. P. I. (c) Sleidan. L. III. p. 27. (d) Bullingerus Chron. ap. Scultet. l. c. P. II. p. 191. (e) Dresserus P. II. Millen. VI. p. 221. (f) Apud Scultet. l. c. P. I. p. 313. (g) Joh. Calvinus Epit. p. 374. (h) Kromayerus H. E. Cent. XVI. p. 594.

Jaar MD.
tot MDC.Lauwig-
heid,Onerbaren
werktui-
gen.Huychela-
ryc,

heeden geholpen wierden. Ook quaamen de meenigvuldige geschillen met de Papisten daar tusschen, die dikmaals zonder eenige dringende nood, al te heevig, en als het voornaamste werk gedreeven wierden, en daar by was men vergenoegt, als de menschen maar lustig op den Paus hielpen schelden, of ze schoon anderzins in hun leeven t'eenemaal onverandert bleeven. Derhalven bekende een oprecht Godsgeléeerde vryelyk uit: *Dat Luther en Melanchthon wel tot aan haar einde toe, in 't zuiveren der leere, en weder-oprechten van een heilige vroomigheid en tucht hadden gearbeid, doch zy hadden het leeven der menschen, te gelyk met de leere onmoogelyk niet verbeteren kunnen, het welke hy zelfs neevens andere hen dikmaals hadde hooren klaagen.* (i) By welke plaats een Predikant, in een zeeke exemplaar deeze woorden geschreeven heeft: *Laat het dan doch, in Gods naam ook maar zoo blyven!* die buiten twyfel voor de verbetering des leevens, en Kerkelyke tucht heeft gevreesd, en derhalven by den ouden trant blyven willen. Zoo bleef het ook meestendeels in dien tyd by het wenschen, voor slaan en overleggen; maar tot het doen, en de uityoeringe der Kerkentucht, en andere noodige voorbereidzelen, quam het nooit, gelyk als ook hier onder by de beschryvinge des vervals klaar zal vertoond werden. De goede *Melanchthon* zag ook wel veele gebreeken hier ontrent, maar hy bleef nochtans na zyne gewoonte gestadig voortvaaren in het wenschen en in zyne maatigheid. Zyne belydenisse aan *Frans Burchard van Weimar*, getuigt het zelve, welke aldus luid: *Gaave God, dat niet alleen eenigzins een bloote schaduwe der tucht, maar ook een volmaakte bestiering des leevens en waare oeffeninge der maatigheid weederom alomme mocht ingevoert worden.* (k) Maar zoo ging het, dat men wel naarstig was om oprechte luiden te vervolgen, de Grooten teegens hen op te stoken; ook zelfs met groote onkosten en ongeleegentheid van andere: doch, alwaar wat tot verbetering geschieden zoude, daar liet men 't (met den *Luyard Prov. XXI. 25.*) alleen by 't wenschen berusten en steeken.

4. De andere openbaare oorzaaken, der zoo uittermaaten slechte verbetering zullen hier nu verders na malkanderen volgen. Daar onder deeze ook al meede behoort, dat die gene dikwils, welke de andere tot betterschap brengen zouden, zelfs in hunne eigene herten weinig of niet verbeterd waaren. Waarom *Joris van Karlewits*, in dien tyd van de Paapen verhaalde, dat zy ronduit zeiden: *Gy wilt ons Paapen wel beeter maaken: en gy Leeken hebt al ruim zulke groove mislaagen en gebreeken over u, als wy hebben kunnen, weest derhalven gedachtig, dat gy u zelven eerst verbetert!* (l) En het is ook waarachtig, dat de verdorvene natuur zich zoo uittermaaten gaarne en ras booven andere wil stellen, om hun den splinter uit de oogen weg te neemen, daar zy nochtans den balk in hunne eigene oogen heeft. Het wierd immers in dien tyd, gelyk als her nu noch is, een recht handwerk, dat hy, die de Papisten maar iets voorwerpen, of dapper op hen schelden kon, de beste was. De Grooten nu zochten alle hun eigen voordeel maar hier by, en hielpen zelfs ook daar toe, gelyk als wy nu al haast zullengaen zien, doch zy zelfs bleeven zoo na als voor, volgens de waare grond des Euangeliums onverbeert, schoon dat zy uitterlyk noch zoo zeer de heiligen speelden. Waarom iemand klaagde, *dat veele groote Heeren voor hadden, om alle Kerkelyken-tucht wech te werpen, daar de andere hun ook in toestemden, als dien het genoeg was, dat maar het Pausdom verviel:* (of schoon de Antichrist volkoomentlyk in 't herte zelfs zitten bleef.) *Doch by hoopte, dat veele oprechte gemoederen het namaals noch beeter*

(i) Job. Hemmingius in Pastore præf. (k) Volum. I. Epistol. p. 448. (l) Apud Seckendorff. Lib. III. p. 209.

Jaar MD.
tot MDC.

ter zouden overdenken en veranderen, 't geene zy te vooren uit een onbedachten yver hadden aangenoomen. (m) En een ander Hoogduits Edelman, die kortelyk eerst van 't Pausdom was afgegaan, en al terstond veele gebreeken onder de zoo genaamde Euangelische hadde bemerkte, zeide kort en goed:

*Vernieuwde leer, met eer en deugd gepaart,
Was hoog te looven en veel pryzens waard. (n)*

De meeste nu bleeven echter t'eenemaal by de uitterlyke kennis en verdere schyndeugd vast, gelyk men hier onder in 't verval der zaaken zien zal. *Wy elendige menschen, zegdiemand, beelden ons in, dit was alleen het geloove, dat men de leeringen der Augsborgze belydenisse hadde aangenoomen, en dat was alleen den afval, wanneer men tot den Paus, Calvyn, of Photyn overtrad. (o)* Doch dit alles zal hier onder noch uitvoeriglyker getoond werden.

Haarlig
verval.

5. Maar, op dat niemand, het geene gezegd is, vreemd voorkoome, zoo zal ik *Luthers* eige belydenis hier noch byvoegen, en daarna tot de zaaken zelf in 't byzonder toetreden. Die dan aldus luidt, zoo als hy ze zelfs, kort voor zyn overlyden, heeft opgesteld: *Ik weet zeer wel, dat er byna in alle landen, geen volk altoos booven de 20. jaaren lang by hunne eerste zeedigheid en goede tucht, deugd, en eerbaarheid, blyft. -- Ja, ziet eens onze vroomheid aan, leert ons de ondervindinge zelfs niet, dat het beginzel der Hemelsche leere zeer lieffelyk en aangenaam is? Maar teegenwoordig werd men die hoe langer hoe meerder moede, e. z. v. (p)* Doch voor al is het niet te loochenen, dat er noch al zeer veel Paapsche zuurdeessen aan alle kanten

Overge-
bleevens
zuurdeef-
sem.

by de Reformatie is overgebleeven, gelyk als men vervolgens in allen deelen ook heel wel zal zien kunnen. De geheele Hooge-Schoole van Wittenberg beleed dit zelve ook, in 't Jaar 1564, wanneer ze in een Plakschrift, opentlyk en uitdrukkelyk stelde: *Dat er van de Paapsche, ja zelfs Heidensche gewoontens, noch al zeer veel zuurdeessens van goddelooze, onbetaamelyke, en schandelyke zeeden was overgebleeven, die men noch moest uitroeyen. (q)* Gelyk als dan ook uit alle de schriften van *Melanchthon*, als andere, bekend is, dat men de Pausselyke oude gebruiken zoo uittermaaten bezwaarlyk, ja veele daar van noch geheel niet, hadde kunnen afschaffen. Om welke reede iemand ook, reeds al in 't jaar 1534 aan *Wilhelmus Bellajus Langæus* schreef. *Dat het daar gansch niet op aangezien en was, dat de Kerkelyke Regeeringe, of heerschappye der Paussen, t'eenemaal zoude vernietigt werden: Noch ook, dat men alle de oude ordonnantien en instellingen, zonder eenige onderscheid zoude veranderen. De voornaamste uit hunne Gemeintens wilden veel liever de gebruikelyke maniere der Kerke, zoo veel als het eenigzins moogelyk was, t'eenemaal behouden. (r)* Uit deesen elendigen grond dan, zyn 'er noch al zoo veele grouwelen overgebleeven, en door het langduurig gebruik der zelve, rechtzinnig verklaart; welkers rechten oorsprong wy alleen den Paus te danken hebben. Ja, het geene de geleerde der hooge schoole van Wittenberg, van de Heidensche gewoontens onder de *Lutersche* bekend hebben, is immers uit de daagelyksche ervaarentheid, aan veele duizenden openbaar, zoo dat men geene Reformatie of verbeteringe speuren kan, en hy moest blind zyn, die zoodanige menschen beeter als de Heidenen, ik zwyge als de Papisten, hield. Doch hier van zullen wy in het kort meer zeggen.

Paapse ge-
bruiken.

6. Ik wil nu de gedachten, welke een zeker nieuw Schryver, ontrent

(m) Simon Sulcerus Epist. ap. Fechtium P. IV. p. 399. (n) Joh. Val. Andreae Brief aan Jo. Saubertus vor deffen zuchtbuchlein. (o) Auctor mysterii iniquitatis Pseudo-Evangelicæ cap. II. p. 91. (p) In der Ausleg. des I. B. Mos. Tom. VIII. Alt. p. 653. (q) Tom. VI. Script. Publ. Witteb p. 120. (r) Ex collectione Colomesii p. 320.

trent deeze zaak heeft hier ter neederstellen , en aan het onpartydig oordeel van den bescheidenen Leezer overlaaten , gelyk hy dan wel onzijdig , maar wat al te scherp schynt geschreeven te hebben , alhoewel uit een diepen inzicht in zynen elendigen staat. „ *Luther* , zegt hy dan , *yverde teegens den Pausselyken Baal* , gelyk als *Jehu* , en dit was ten hoogsten in hem te pryzen : Maar hy liet daarom geenzins na , van des Paus gruwelen , gelyk *Jehu van Jeroboams* , te pleegen , en dit was ten hoogsten in hem te verwerpen. Hy vergenoegde zich t'eenemaal met de uiterlyke schorste der Schrift , en de innerlyke kerne verloor hy , verklaarende in de Schrift , dat hy niet verklaaren konde , daar door hy dan eenen nieuwen Antichrist in een schaapskleed wierd. Het Gesternte had zeer gearbeid tot den ondergang van den Paus , waar door ook *Trithemius* al lang van te vooren uit de sternen eene groote veranderinge in den Godsdiensd hadde voorzgd. Deeze invloeyinge van 't gesternte nu , werkte niet weynig by *Luther* , en dat hy dezelve ook meerendeels is onderworpen geweest , en geen recht Prophetisch *Elias-beroep* heeft gehad , zulks toont zyn antichristelyk twisten , en verdriegtige gewaande uitlegginge. Hy deed de Pausselyke misbruiken te niet , en voerde zyne nieuwe Lutersche misbruiken weder in ; hy leerde den Paus haaten , gelyk als ook zyn Sinspreuk alle en uit een Pausselyken haat voortquam , daar hy maar alleen deszelfs Duivels-kalveren , naamelyk , de Heidensche en Paapsche twist-Theologie , en twist-Philosophie hadde moeten verdelgen , met en beneevens den Antichristischen naame van Doctor , en alle diergelyke zotte aperyen der Hooge Schoolen Maar wat gebeurde 'er ! Een schooner schyn der Schrift was 'er wel voor handen , doch deszelfs kracht , eeven als in 't Pausdom , wierd echter verloochent. Ja wat noch meer is , *Luther* met zyne navolgers , dacht in zyn herte , eeven als *Jeroboam* : Het volk mocht weder tot het Pausdom keeren , en dierhalven wilde hy wat van het zelve behouden , en hy maakte van zyne eigene meeningen , nieuwe kalveren in zyn herte , die een ergernis en gruwel zyn geworden voor de oogen des Heeren , tot op den huidigen dag toe. e. z. v. (s) Met welken , aangaande het punt van de oneenigheeden , een welbekend Doctor overeenstemt , daar hy belyd : *By-aldien de zonden des weerlds deeze twee mannen* , (*Luther* en *Zwinglius*) niet verdeeld gehad hadden , zoo had de Roomsche Antichrist nu al lang overhoop geleegen. (t) Doch gelyk als aangemerkt is , de volgende verhalen zullen klaar kunnen toonen , of de zonden der geheele weerd , dan of niet wel in 't byzonder der Godgeleerde zelfs , aan alle zoodaanige ellenden en beletzelen van verbeeteringe zyn schuldig geweest.

Jaar MD.
tot MDG.

7. Ook is het gewisselyk niets nieuws , dat verstandige en geleerde Mannen de gebreeken aangemerkt hebben , die 'er zoo wel by de Gereformeerden als Luterschen , ontrent het scheiden van 't Pausdom gevallen zyn. Het welke ook noch van dien beroemden *G. J. Vossius* geschied is , (u) en zommige andere , die zich daar van , noch door eenzijdigheid of aanzien van perzoonen , noch ook door menschen-vreeze of eigen voordeel , hebben willen laten afwenden. Want of men schoon daar door aan de Paapsche onrechtvaardige betigtingen niet schuldig werd , als welke voor 't voornaamste oogwit der Reformatie , de eigenbaatzucht stellen ; zoo kan men nochtans ook aan de ander kant niet loochenen , hoe dat reeds *Luther* zelfs geklaagt heeft : Naamelyk , hy heeft wel meenigmaal heevig gekeeven , wanneer hy zommige rooveryen heeft aanschouwen moeten , die de Groote Heeren zelfs begingen , daar ze het gemeene volk daar over bestrafden , datze het grootste voordeel der veranderinge daar in zochten , dat 'er by na niets meer tot de Kerkelyke zaaken uitgegeeven wierd , daar men voorheene der Paapen gierigheid en het uit-

Misbruik
der Reformatie.

Eigenbaatzucht.

(s) Quirin Kuhlman prof. Neubegeift. Böhm; (t) Beza Epist p. 327. (u) Epist. 23.

Jaar MD.
tot MDC.

Berooving
der Kerke-
lyke goe-
deren.

mergelen wel goeds moeds hadde verdraagen. (x) Gelyk hy ook in 't byzonder zeer ernstig over de Edelluiden is klachtig gevallen, en sterk by den Keurvorst, om een Verbod daar teegens aangehouden, doch hy wierd den meesten tyd met bloote beloften alleen afgewezen. (y) Zoo dat dien man hier in groot ongelyk is aangedaan, wanneer hy van de Papiſten beschuldigt werd, als of hy met de Edelen zoude hebben t'zaamen gespannen. Naderhand zyn de klachten en getuigenissen van zulke en diergelyke dieveryen der voornaamste, byna zonder getal uitgeborsten: zoo dat men derzelve uitwerkingen nu noch wel overal kan bespeuren; ten deele, aan de behoefte van veele Kerk- en school-dienaaren, en ten deele, aan den oogenschynelyken vloek over die Adelyke en andere goederen, welke van zoodanigen roof waaren afgekoomen. Doch op dat ik alhier maar zommige mag aantrekken, zoo schryft *Matthesus*, by deeze gelegenheid, aldus: *Dewyle men de ongeestelyke goederen niet alle tot godvruchtige gebruiken, en ten besten van God en zyne Kerke, heeft willen besteeden, zoo blyft het daar by, dat Paapen-goed roofgoed is.... Ook willen de weereldtyke, die de Kerke met raad en daad dienen moeten, het heilige Graf niet te vergeefs bewaaren, en dit zoete brood Christi smaakt veele Hof-jonkers al vry wel: God wil het hun en hunne kinderen zeegeuen, gelyk het spreekwoord luid.* (z) En verders verhaalt hy, uit *Luthers* eigen mond: *Veele zyn'er goed Euangelisch, zoo lang zy'er noch Kelken, heilige vaaten, en Klooster-goederen haalen kunnen, maar in 't korte zal het zich zelfs wel uitwyzen, wie van ons het Euangelium met ernst aangenomen heeft, of niet.* (a) En een ander spreekt op die zelve wyze hier van; naamelyk, hoe veel schaade de gierigheid der voornaamsten, ontrent de Reformatie wel gedaan heeft, zeggende: *Die geene verachten en beletten zeer veel het werk van Christus, welke de luiheid en hoogmoed des Antichrists liever hebben, als het Kruis van Christus; en de Edelluiden helpen die geene, welke zich met de Kerkelyke goederen verrykt hebben, en de verwoesting van die Kerken meer hun voordeel schatten te zyn, als hune godzaalige verbeeteringe.* (b)

Verkeerde
oogmer-
ken.

8. Zulke en diergelyke oogmerken nu hebben zich met meenigten onder dit werk der Reformatie gemengt, en alzo het zelve verhindert en verdorven, en oogenschynelyk, den zeegen daar van doen afwyken. Veele lokte ook zelfs de lust tot wat nieuws aan, om de oude Godsdienst te verlaaten. De Grooten lieten zich, voor een groot gedeelte, door de Kerkelyke goederen beweegen; de Kerken-dienaars, door de vryheid om te moogen trouwen; het gemeene volk, door de hoope om van de biecht-plaagerye, en andere lasten daar door ontslaagen te werden. In 't korte, de meeste hadden hun voordeel daar by, voor welke de kennis en liefde der waarheid, tot een dekmantel dienen moest. De voorbeelden van de beroofde Kerken en Kloosters zullen nu kort hier op volgen; in 't algemeen is'er hier booven, by 't sluiten der Geloofs-vrede ook al yets van gedagt. Een verstandig man merkt ook zeer wel aan, dat'er in Saxen een sterker toeloop tot het Lutherdom is geweest, om dat men aldaar met de Kerkelyke goederen wat vryer heeft moogen omspringen, en zo zeer niet voor den Keizer behoeven te vreezen, als op andere plaatzen in Hoog-duitsland. (c) Het is aanmerkelyk, 't geene van een voornaam man tot *Zwickou*, *Mr. Stephen Roth*, verhaalt werd, dat hy in 't eerst een groot vyand van *Luther* geweest zynde, zich daar na met eene Luthersche Juffrouw in een huwelyks-verbond had ingelaa- ten: de bruilofst dag nu al bestemt zynde, zoo heeft hem de bruid, voor het trouwen, opentlyk aangesprooken: by aldien hy voortaan noch tee- gens

(x) Seckendorff. præf. p. 2. (y) Lib. Epist. p. 321. ad Spalatin. (z) XI. Predigt vom Leben Lutheri p. 130. (a) Ibid. p. 145. (b) Jo. Calvinus Epist. p. 129. (c) Monzambano S. Puffendorffius Cap. II. Num. 10.

gens 't gevoelen van *Luther* wilde zyn, zou zy hem nooyt voor haar man nemen. *Wilde nu*, schryft de verhaaler, *Mr. Roth niet dapper bespot werden, zoo moest hy zyn bruid haar verzoek wel inwilligen. (d)* (Zoo dat hy, om den spot te ontgaan, is Lutherfch geworden.) Dat'er nu diergelyke voorvallen wel veel gebeurt zyn, kan men lichtelik gewaar worden als men de gefchaaptheit des waaren Evangeliums, en den zin der weerdelsche menschen, teegens malkanderen maar wel overweegt als die nooyt te zaamen over een stemmen. Waar door ook noodzaakelyk ontelbare schynheilige meede ingedrongen zyn, die om des buiks wille, alles meê gedaan hebben, te meer, dewyl die werken zoo uittermaaten licht, en voor 't vleesch, niet ongemakkelyk vielen. Men vindt hier van zeer veele beschuldigingen der Papisten en andere haatelyke vertellingen, dat, by voorbeeld, *veele Nebucadnezar en Antiochus hadden nagevolgt, die de oude Stichten, Kerken en Kloosters om verre wierpen. (e)* Als meede dat zy uit de (zoo genaamde) Gods-huizen, wyn, koorn, goud, edelgesteenten, misgewaaden, en ook de Nonnen zelfs hadden tot zich genoomen. *(f)* Dat de Gereformeerden in Vrankryk, tot Parys, de Kerk van S. Medard hadden bestormt, en daar onder geroepen: *Pille tout! Plondert alles! plondert alles!* *(g)* Dat zy tot Antwerpen, alle de kostelykheid in de Kerken verdorven, en een Sacramenthuis, wel 1000 gl. waardig aan stukken gebrooken en verbryzelt hadden. e. z. v. *(h)*

Jaar MD.
tot MDC.

9. Teegen alle deeze openbaare en verfoeyelyke schelmstukken heeft men nu niet veel kunnen inbrengen, alhoewel 'er teegens de andere lasteringen door veele wel genoegzaam is geschreeven. *(i)* Aangezien ook veele Overheeden, door hunne instellingen, bezichtigingen en anderszins, daar teegens allerhande orders gestelt hebben, indien zy maar van hun zelfs, en de andere, wel waaren nagekoomen geworden. In 't byzonder heeft men op veele plaatzen zeer slecht met de Kloosters omgesprongen, zoo wel in de oproeren van 't graauw, als op andere tyden, en meenigmaal wel in 't gezicht der Hooge Overigheid zelfs. Dit alles niet teegenstaande, heeft *Luther* teegen diergelyke voorneemens dikwils heevig genoeg uitgevaaren, en voor zyn deel, zich in alle manieren ontschuldigt, gelyk als *Jan Muller* die plaatzen ook al aantekend. *(k)* Andere verstandige mannen hebben zich ook meenigmaal daar teegen aangekant, en daar by wyffelyk geraaden, *Dat doch de Opper machten, de Vergaderings-huizen (collegia) der eenzaame, mochten aanwenden tot het gebruik, waar toe die in 't begin bestemt waaren, naamelyk, tot de onderwyzinge der jeugd in de waare God-geleertheid, goede weetenschappen, oprechte zedigheid, en oeffeninge der godzaligheid. Op dat God en hun eigen geweeten daar door niet ten hoogsten beleedigt mocht werden, tot schande van hun eigenen naam, wanneer men met wilde dieren, jagt-honden, paarden en jaagers, de aalmoessen der vroome menschen quam te verteeren. Gelyk men dan met groot verdriet zag, dat veele Regenten zich door dit eenige alleen Euangelisch trachten te toonen, dat zy de goederen van Kloosters en Kerken aan zich mochten trekken, en tot hun eigen voordeel besteeden. (l)* Van 't geene hier in 't gros beklagt werd, daar van zyn byna ontelbaare voorbeelden overig, behalven dat'er ook hier en daar noch al veele daadelyke gedenkteeken, tot een bedroefde getuygenis en rampzaalig voorteeken van Gods, aanstaande vergeldinge voor oogen leggen. Om nu maar eenige weinige hier van aan te roeren, die van andere hier

Verwoesting der Kloosters.

Quaad gebruik der zelve.

(d) Schmid. Zwik. Chron. P. II. c. 2. p. 383. (e) Nass. Cent. IV. Euang. Warh. p. 323. (f) Ibid. p. 355. (g) Laurent. Surius Chron. p. 296. (h) Id. ibid. p. 354. (i) Vid. Melancthonis Confilia. p. 371. & 427. Tom. VI. Luth. Alt. p. 31. Seckend. Lib. III. p. 8. 11. & 264. (k) Páblis. Einwürffe Cap. III. p. 212. Conf. Seckend. L. I. p. 307. (l) David Chytræus Epist. ad Comites Stolbergæ p. 286.

Jaar MD.
tot MDC.
Plonde-
ring en be-
rooving.

in gevolgt zyn ; zoo heeft dit den aanvang van de verflooring der Kloosters in Pomeran gemaakt, dat in 't jaar 1522 het gemeene volk tot Straal-zond, in 't afwezen des Hartogs, op eenen dag, alle de Paapen en Munniken uit de stad gejaagt heeft. Waar op de Hartog, aan zynen Amptman de Kloostergoederen overgaf om te overrekenen, waar by het naderhand is verbleeven. (m) Een *Abt van Stolpen* klaagde aan eenen van *Poorten*, dat de Hartogen van Saxen onder voorwendzel van bewaaringe, alle de kleinoodien der Kloosters hadden wechgenoomen, en ook de registers van alles wat haar toebeoorde, geeyfcht hadden. (n) Gelyk als meede den Raad tot Rostok, en andere gedaan hebben, die de Schatten der Munniken heel fraay in hunne schatkisten hebben weeren te brengen. (o)

10. Vorders werd 'er gezegt, dat in 't jaar 1524 tot Torgauw, *Leonard Koppe*, met veele jonge burgers, een werk heeft aangevangen, waar over zich de nakoomelingen verwonderen zullen, en wel, na dat zy door *Luthers* schriften van de zaaken der Munnikken heel wel onderricht waaren. Zy hebben dan het Klooster der *Franciscaanen* overweldigt, en de Munniken, die wat te lang vertoefden, over de muuren geworpen, doch de andere wat zachter gehandelt. Welke daad de Keurvorst ook niet quaa-lyk genoomen heeft, zoo dat het zonder groote ongenaade is afgelopen, schoon dat ter zelve tyd de Keyzerlyke Gezanten teegenwoordig waaren. (p) Even zoo moesten ook in de Smalkaldische en andere Proteftantsche oorlogen, de Kloosters wel het meeste aanhouden. Gelyk als men ook van den bekenden Generaal, *Sebastiaan Schertel* schryft, dat, schoon hy anders niemand eenig leet aandeed, nochtans de Kloosters aan de zoldaten ten prys gegeeven hadde. (q) De Overste van den Keurvorst *Jan Fredrik, Veit Paapenheim*, nam tot Merzeborg, (voor de beleegeringe van Leipzig) een groote taafel van Hungaaris goud met edelgesteentens bezet, weg, en betaalde zyne zoldaten daar meede. (r) En van den Hartog van Pruiffen, merkt iemand aan, dat hy na de dood van *Wigandus*; alle de inkomsten van dat Bisdom ingetrokken, en in den afgrond der Hof-Casse gestookten heeft. (s) Gelyk meede een Papist, van *Hendrik de VIII.* Koning van Engeland schryft, dat hy de schoonste Kloosters geplondert, verwoest, en tot den grond toe afgeworpen heeft. Waar neevens hy deeze versen stelt:

Millia dena unus templorum sustulit annus:

Quàm timeo, in pœnas vix satis unus erit! (t)

Dat is: „ 10000. Kerken zyn 'er in Engeland binnen een jaar tyds verwoest ge- worden. Nu zoude naauwelyks een geheel jaar genoeg zyn, om die verwoesters „ alle te straffen. Even alzo heeft ook een ander, omtrent het needer- werpen van 40 Kloosters, aldaar in 't jaar 1525 geschied, aangemerkt, dat het niemand der handdaadige naderhand is welgegaan. Alzo 'er altoos noch wel eenige goede zielen haar in zoodaanige plaatzen kunnen opgehouden hebben. (u) En *Luther* zelfs heeft daar van recht wel gesproken, wanneer hy gehoord hadde, hoe dat zommige eigenbaatige Heeren, groote Klooster-gaederen aan zich getrokken en hunne Hof-jonkers daar meede begiftigt hadden. *Esopus* leert; wanneer iemand het offer van 't Altaar trekt, zoo blyft 'er gemeenelyk eene gloeyende koole aan hangen, die verbrand het nest met de jongen, gelyk het met den Adelaar gebeurde. (x)

11. Noch

(m) Idem L. VI. Saxon. p. 154. (n) Pertuchius Chron. Portensi. Cap. III. p. 234. (o) Lindeberg. Chron. Rostoch. Lib. IV. c. 2. p. 117. (p) Chronicon Torgense Mistum. p. 66. (q) Ap. Seckendorff. L. II. p. 71. (r) Reiserus Lib. IV. Lipsiæ. §. 25. (s) Chytræus Epit. p. 824. (t) Sanderus de Orig. Schisin. Angl. Lib. I. p. 181. (u) Annal. Anglici ap. Scultetum Annal. Euang. P. I. p. 331. (x) Matthejus Leben Lutheri VII. Predigt. p. 70.

11. Nochtans zyn 'er voorbeelden genoeg overig, aanwyzende, dat de affchaffinge der Kloosters en Munnikken, op eene goede wyze en voorzigtiglyk is toegegaan, of men wel zoo straks het regte gebruik der zelve niet ingevoert heeft. Men heeft van zommige Schoolen gemaakt, en de inkomsten daar aan te kost gelegt, andere zyn door list, of anderzins, leedig gemaakt. Een buiten-gewoone en aardige wyze was het, als de voorgemelte borger van Torgauw, uit het Klooster *Niemitz*, by Grimm, met list 9. Bagynen weg-voerde, als of hy haarings-tonnen op had, gelyk het een zeeker Schryver verhaalt. (y) *Luther* heeft zelfs, om eene goede maniere by zulke handelingen te gebruiken, geraaden, en onder anderen, ten Hove voor de *Franciskaner Munnikken* aangehouden, dat men hen doch geen gebrek zoude laten, daar by voegende deze reede: *daar mogte misschien een onder hen zyn, die, in 't laatste oordeel, onzer aller Rechter was.* (z) Zoo zyn ook, in 't Wittenbergsche, de Kloosters ongeschonden bewaart, en alleen met *Luthersche* Leeraars bezet geworden, ook wierden de goederen niet vervreemt, 't welk zeer geprezen werd. (a) Tot Straatsborg, heeft men de Munniken, die de Kloosters verlieten, het Burger-recht geschonken, en aan de overige, een stuk gelds voor haar leeven lang toe-gelegt, de inkomsten der zelve heeft men aan Rentmeesters in bewaaringe gegeven, en daar van de Armen en Kerken-dienaars onderhouden. e. z. v. (b) Tot Nurnberg heeft men de Munnikken rondom op de dorpen gezonden, om de Boeren te onderwyzen. (c) *Ulrik*, Hartog van Wittenberg, gaf aan alle de Munnikken, die op zich zelfs leeven wilden, des jaars 40, en aan de ouden 90 guldens. En de Munniken, in 't Klooster *Zwiefalt*, liet hy ongestoort leeven; na dat ze hem eenige duizent guldens gegeven hadden. (d) En alzo heeft men het ook in Engeland, en op andere plaatzen, gemaakt. (e) Hoe dat anderzins met de andere Kerkelyke goederen, en overige zaaken is gehandelt geworden, zulks zal ik hier na verder verklaaren, en ik hebbe dit maar alleen, van den staat en hoedanigheid der Kloosters en Kerken, als een voornaam stuk der *Reformatie* des Pausdoms, alhier willen te zaamen stellen. Waar toe dan ook de handeling met de overige Paapen behoort, welke dikmaals voor deezen slecht genoeg geweest is: gelyk het altoos gebeurt, zoo wanneer de eene partye de andere te machtig werd. Door deeze bedryven dan zyn 'er noodwendig, aan alle beide de zyden, gruwelyke verbitteringen en vyandschappen ontstaan: waar aan het ook in dien tyd, niet ontbrooken heeft.

12. Men kan ook verder niet ontkennen, dat onder het dekzel der *Reformatie*, door veele loshoofden en voornamentlyk door het gemeene volk, zeer vervaarlyke buitenspoorigheeden, en heidensche stukken gepleegt zyn geworden: ook vind men weinig, dat ze daar ontrent van de Overigheeden heel veel belet of bestraft zyn. Nu was men doende om voornamentlyk de Paapen en Munniken op allerhande wyzen te plaagen, het geene ook wel in zich zelfs, (gelyk het in alle zodaanige veranderingen is,) een rechtvaardig oordeel Gods was. „By voorbeeld, tot Zwic- „kouw hebben verscheidene burgers, in 't jaar 1525, een Vastelavonds „spel gehouden, en haase-netten op de markt gespannen, eenige „als Munniken en Nonnen verkleedt, de zelve in de netten gejaagt, „en alderhande spotteryen bedreeven. Zommige hebben het beeld van „*Franciscus* op de markt op de water-kom gestelt, en het met hoender- „veeren en bellen behangen. e. z. v. Weshalven de Munniken zich

Vinnighei-
den teeg-
gens de
Paapen.

Onbezon-
nenheid.

0 3

dan

(y) Chron. Torg. l. c. Conf. Tom. II. Altenb. p. 310. (z) Seckend. Lib. II. p. 64. (a) Ibid. L. III. p. 76. Scultetus P. II. p. 427. (b) Jo. Sturm. l. c. (c) Chron. Norib. ap. Scultetum l. c. p. 86. (d) Crusius Annal. Suev. P. II. L. XI. p. 627. (e) Schlidhuritus ap. Colomesium. Epist. singul. p. 314.

Jaar MD.
tot MDC.

dan opgemaakt hebben en uit de stad getrokken zyn. (f) Of nu deeze malligheeden uit een Euangelis herte kunnen koomen, en, of ze by andere een diergelyk herte maaken konnen, valt ligt te raaden. Alhoewel de Schryver fraay daar by voegt, als of de zaak zelfs treffelyk wel uitgevoert was: *Aldus is het Pausdom al hier afgeschafft en daar en teegen de zuivere Euangelische leere voort geplant.* En wat wonder was 't, dat naderhand zulke verkeerde verbeeteraars, of van hunne eigene vermeinde Geloofs-genooten, als *Maurits*, en andere, of van de Roomsgezinde, alles daar na wederom zeevenvoudig aan haar vergolden wierd? In Eilenborg hebben zommige van zulke gezellen het huis van den Pastoor overweldigt, waar onder een was die op een eezel in de Kerke quam ryden, waar over de *Hartog Joris van Saxen*, in wiens land het gebeurde, ten uitersten misnoegt was, en met recht zich over zulke zaaken ten uiterste verstoorde. (g) Insgelyks hebben de *Studenten*, en andere brood-dronke menschen, in Erffurt den Papisten veel moeyelykheids aangedaan, en in eenen openbaaren oloop zeer groote buitenspoorigheeden bedreeven, zoo dat het *Luther* zelfs ook geenzins konde goed keuren, niet teegenstaande hy anderzins, gelyk hy zelfs schryft, wel gaerne mocht zien, dat de Papisten wat in 't naauw gebracht wierden. (h) Gelyk als het ook die Predicant van Olzmits, *Wolfgang Crusius* zeer grof moet gemaakt hebben, dat het *Luther* hem quaalyk afnam, en hem daar over berispte, zeggende: *Hy wierp de oude schoenenweg, eer hy noch nieuwe hadde, en hy trok het touwetje al te sterk.* (i) Want daar mengden zich buiten alle twyfel zeer veele schandelyke driften, en byzondere eigenbaat meede onder, gelyk als een zeeker Raadsheer van Zwikkouw ook bekende, dat hy uit wraakzucht, de Munniken, die onder zyn gebied waaren, hadde aangegreepen, beveelende *aan eene partye dronke burgers, de Groenheinsche Hoeve, alwaar de Munnikken een gevangen boer hadden zitten, te bestormen; alwaar zy koomende, deuren en vensters, kisten en kasten, daar in aan stukken sloegen, en de bedden verscheurden, zoo dat zy tot over de enklaauwen toe in de veeren gingen: de boeken wierden ten vensteren uitgeworpen, en niet een eenig glas wierd 'er geheel gelaaten, waar toe ook een glaazemaaker wel het meeste van allen geholpen heeft.* (k) En dit zal doch maar naderhand het graauw alleen moeten gedaan hebben, niet teegenstaande de Overheid zelve daar aan schuld hadde, en de nieuwe Euangelische Prediker door de vingeren zaagen, en zich heimelyk daar over verblydden, ja zulks noch wel als een goed werk zullen gepreezen hebben.

Wraak-
zucht.

13. Diergelyken wraakgierigheid, toorn, en verbitteringe, heeft zich, in alle plaatzen, by eene zodaanige *Reformatie* overvloedig ver-toont, ja zelfs ook, daar toenmaals noch een Roomsche Overigheid was, die ook daar door naderhand tot het vervolgen, of veel eer straffen is aangeprikkelt geworden. In des Hartogs *Joris* Land, wiens yver voor het Pausdom bekend was, hebben veele Wittenbergse *Studenten*, die nochtans de Schryver daar beneevens *goede vroome kinderen* noemt, opentlyk tot Leipzig, tien briefjes aangestaagen, waar in zy *Eccius*, welken de Hartog vrygeleide verleent hadde, *dreigden den hals te breeken, ze zongen schimpdiedjes van hem overstraat, en ze zonden alle daagen uit daags-brieven in 6 Kloosters, in welke zy hem den dood swoeren.* (l) Hier by is aanmerkelyk; dat 'er over de 150 *Studenten* van Wittenberg, alleen maar om zoodaanige moedwilligheeden te pleegen, na Leipzig waaren geloopen, die zonder eenigen twyfel, *Luthers* gewoonelyke harde reedenen op hun voor-

nee-

(f) Tob. Schmid. P. II. Chron. c. 2. p. 386. (g) Jerem. Simon Eilenburgische Chron. P. III. p. 554. (h) Vid. Lib. I. Epist. Luth. n. 230. (i) Spalatinus Epist. Mst. ap. Seckendorff. L. I. p. 282. (k) Schmid. l. c. p. 384. (l) Ap. Seckendorff. Lib. I. p. 116.

neemen hebben toegepast. Gelyk als hy dan ook daar na , over de zaak van de voorgemelde Pakkische beroerte uitbrak , zeggende : By-aldien de Papisten zich niet wilden stil houden , zoo zoude hy God bidden , en de Vorsten zelfs ook daar toe aanmoedigen , omze alle zonder eenige barmhertigheid t'eenemaal te laten verdelgen. (m) En uit zulk een onchristelyken wraakzucht , zyn'er veele andere diergelyke bedryven , zelfs by andere *Selten* ontstaan. „ Wanneer men by voorbeeld in Engeland , als de Gereformeerde aldaar weeder meester waaren geworden , het doode lichaam van de huisvrouw van *Petrus Martyr* , het welke de Papisten te vooren opgegraaven en op de misthoopen geworpen hadden , in 't graf van een heilig , *Fridisvida* genaamt , leide , alleen maar om hunne teegenstreevers daar door verdriet aan te doen , byaldien anders het verhaal van een Roomsgezind Schryver waaragtig is. (n) Insgelyks , wanneer onder de regeeringe der Koninginne *Maria* , in dat zelve land , een zeeker man , op een Paap , die de eerste Paapsche predikatie aldaar gedaan hadde , zyn pook trok , en die na den zelve , op den Predikstoel toegooide , datze in het hout bleef steeken. Het geene daar na zulk een groote opschuddinge verwekte , dat de Paap zich voor de verwoedheid des volks moest weg pakken. (o) Niet minder was het , wanneer de scholieren en burgers tot Riga in Lyfland , over den Almanaks-twist den Rector , die van den Burg-graaf wierd bewaart , met geweld hebben verlost , het Raadhuis zelfs bestormt ; het huis van den Burg-graaf *Syndicus* en Pastoor plonderende ; waar na ze den Pastoor noch jammerlyk hebben geslaagen. (p) Om andere diergelyke bedryven nu noch over te slaan.

Jaar MD.
tot MDC.

14. Het is wel waar , dat veele van zoodaanige buitenspoorigheeden ook wel kunnen uit eenen al te heevigen yver en teegenstand gesprooten zyn , waar over ook meenig man heeft moeten lyden. Tot Vehrden quam'er in 't jaar 1523 eenen *Jan Fonteinmaaker* , tusschen eene groote verzaameling van volk , op 't Marien-Feeft in den Dom , met een krans van haazenooten-loof op 't hoofd , heette den Predikant onder de Predikatie opentlyk liegen , en liep daar op ter poorten uit : doch hy wierd terstond gekreegen , en daar op leevendig verbrandt. (p) Maar meerendeels is het wel van de onverstandige , die de zuivere leere maar alleen om de vryheid en zekerheid des vleeschs gezocht hebben , uit enkel moedwil en baldaadigheid geschied. Waar ontrent men teegens de Papisten wel dapper was , doch zich zelfs en zyne aangeboorene ellendigheid wilde men al willens niet kennen. Het zal den Leezer hoope ik niet verveelen , hier van 't een of 't ander voorval te verhaalen , nadien het ook den imborst van zoodaanige menschen al vry wel ontdekt. „ Tot Breemen dan , rechten de burgers in de vasten een Mommelspel (*Masquerade*) aan , liepen door de Stad met een verkleedden Paus , Kardinaalen en Munnikken , ze haalden gebeentens van het Galge-veld , zetten daar kaarsen op , en ze maakten zich ten laatsten in eene herberge rechtschaapen vroolyk , *alles om den Paus en zyne geestelyken daar door te beschimpen en te bespotten* , en gelyk als de Schryver daar by voegt , als of de zaak zelfs daar door al treffelyk afgedaan , en den Paus reeds verdelgt was. (q) In Engeland zochten de Studenten een groote meenigte van de *School-Theologysche* schriften te zaamen , die droegenze op een doodbaar rondsom door de stad , zongen daar neevens niets anders als rouw-liedjes , en noemden het de Lykstaatzie van *Scotus* en de *Scotisten*. (r) Tot Norde-

Yver met
onver-
stand.

Moedwil-
ligheid.

(m) Lutheri Lib. II. Epist. p. 387. (n) Sanderus Lib. II. de schism. Angl. p. 344. (o) Ibid. p. 294. (p) Chytræus Saxon. Lib. XXVII. p. 757. (q) Chronicon Verdense Mstum. ad An. hunc. (r) Ibid. ad Ann. 1529. (r) Sanderus Lib. II. Scism. Angl. p. 234.

Jaar MD
tot MDC.

lingen had Keizer Karel de V. wederom een Roomschen Paap ingevoerd, welken, terwyl hy Misse deed, de jongens met steenen van 't Altaar weg joegen, zoo dat hy niet weder quam. (s) Tot Zwikkouw hebben ze 'er meede eenen gesteenigt, zoo als hy de Hostie droeg, gelyk als Hartog *Joris* ten hoogsten daar over klaagde. (t) Tot Straalzond dreef men op eenen dag teegen wil en dank van de Vorst des Lands, al de Paapen en Munnikken, in eenen oloop uit de stad. (u) En tot Riga hebbenze niet alleen de beelden, maar zelfs ook de grafsteenen uit de Kerken gesmecten. (x) Hoe verwart het op veele andere plaatzen, by zulke veranderingen wel is toegegaan, is byna in alle Lands- en Stads-Chronyken, ontrent de beschryvinge der Reformatie te vinden. Men kan ook onder anderen het voorbeeld van Halle nazien, in de Historie der wysheid en zotheid van de Heer *Christiaan Thomazius*. (y)

Averecht-
ze Verbee-
tering.

15. Een ernstig en verstandig man, heeft van deeze en diergelyke bedryven, in dien tyd zeer wel geoordeeld, wanneer hy aldus schryft: *Het is daar meede niet genoeg, dat men zegd: Ik ben Euangelisch: hoe lichtelyk hebben doch de Hoovelingen, Edelluiden en Boeren geleert, de Paapen en Munnikken uit te schelden, hunne gierigheid en andere schelmstukken haar te verwyten, het gebed na te laten, niet meer te vasten en weinig te offeren. Zommige Munniken hebben hunne kappen zeer sneedig afgelegd, andere hebben de houte beelden verbrand, vleesch gegeten, en meer andere diergelyke dingen voor de oogen der zwakke gedaan, van welke zy meenen, ja roemen, dat alles Euangelisch is. Maar het zyn veel eer duivelsche werken. Uit zulke quaade en stinkende vruchten kent men geen goede boom. Niemand kan recht Euangelisch zyn, die het waare geloove niet heeft, en die het door de liefde niet daagelyks oeffent, zyn kruis geduldig draagt en de hoop vast houd.* (y) Na welke meininge ook andere verstandige mannen, aangaande de Reformatie, geschiktelyk en wyzelyk hebben te werk gegaan. „Gelyk als inzonderheid de Graaf van Oost-
„vriessland, daar in zeer gepreezen werd, dat hy ontrent het invoeren
„der *Lutersche* leere, alles op een goede manier aangevangen heeft, de
„beroerten des volks door een sterke wacht belettende; de Paapen heeft
„hy van tyd tot tyd van de Predikstoelen en Altaaren allengskens afge-
„houden, en aan de overige Papisten heeft hy verlos gegeven om in
„'t *Franciscaaner Klooster* te moogen gaan, doch niemand heeft hy willen
„dwingen, maar aan een ieder zyne vryheid gelaaten, en nochtans heeft
„hy de waarheid heel zeer bevorderd: Waar door ook in een zeer kor-
„ten tyd, alles zonder eenig bevel of dwang is verandert geworden, be-
„halven zommige Kloosters, die alleen Paaps bleeven. (z) Tot Bisschops-
Zelle heeft men de Paapen ook zeer aardig overtuigt, en zich van haar ontflaagen, door dien de Raad hen ontbouden heeft en opgelegd, datze den Bybel ter deege zouden doorlezen, en daar uit bewyzen, dat de Misse en Beelden-dienst Goode welbehaagelyk was: waar op deeze dan de waarheid bekennen en de veranderinge toelaaten moesten. (a) Deeze wyze van reformeeren nu was ook recht volgens *Luthers* meening, die dikmaals genoeg betuigde, *dat het geen Christenen betaamde, met geweld en gebod op de Paapen los te gaan, maar alleen met het zwaard des Geests te stryden.* (b) En verder, *dat ook de groote Heeren zelfs niemand tot het Euangelium behoorden te dwingen, maar alleen de uiterlyke of openbaare gruwelen te beletten.* (c).

Goede en
verstandi-
ge.

16. Doch van dit alles zullen wy de volgende byzondere beschryvinge der

(s) *Crusius Annal. Suev. Part. III. Lib. XI. p. 670.* (t) *Epistolâ ap. Seckendorff. Lib. I. p. 217.* (u) *Chytræus Lib. VI. p. 154.* (x) *Idem. (y) P. III. p. 1. & 23. seqq.* (y) *Caspar Guttelius Dial. ap. Seckendorff. Lib. I. p. 250.* (z) *Ubbo Emmius Lib. 53. Rer. Frif. (a) Chron. Sangallense ap. Scultetum P. II. Annal. p. 92.* (b) *Tom. II. Jen. Lat. p. 592.* (c) *Lib. II. Epist. Luth. p. 306.*

der *Reformatie*, in de voornaamste plaatzen, verdere verklaringen gegeven werden, als mede, by de Historie van Carelstad, van de Beeldstormers, en andere. Hier staat alleen noch by de hoedanigheid der *Reformatie* te melden, dat dezelve gelyk als in 't begin deezes Hoofdstuks nu reeds al verhaalt is, ten deele in de betuiging en verkondiginge van *Luthers* leere bestond, en ten deele ook, in de daadelyke afschaffinge van eenige Pausselyke zaaken, waar van ik in het naaft-volgende Hoofdstuk uitvoeriglyker zal handelen. Het welke dan daar oordentlyk is toegegaan door de onderzoekingen (of *visitationes*) die door de Hooge Overigheid van een ieder plaats, met hulpe van deszelfs Predikanten waaren ingestelt. Waar in men alhoewel zeer laat, en eerst 8 jaaren na *Luthers* opstand teegen het Pausdom, het oude onderzocht en afgeschafte, en weeder iets anders na goeddunken ingevoerd, en vast gesteld heeft. Van de byzondere stukken, die verandert zyn geworden, zal zoo aanstonts volgen, als mede, dat het dikmaals wel heel slecht daar mede is toegegaan. In 't gemeen moet men dit weeten, dat de Hooge Overigheden hier in hun recht hebben gebruikt, waar van *Luther* hen voorheene verzeekert hadde, en derhalven zekere onderzoekingen verordent hebben. Alzoo heeft *Luther* dan voor de eerste maal, in 't jaar 1525, Keurvorst *Johan* aangeraaden, diergelyke onderzoekingen door geheel Saxen te laten doen, op dat 'er wegens de bezoldingen der Predikanten en andere zaaken, de noodige toebereidzelen gemaakt mochten werden. (d) Welke dan in 't jaar 1527, eerst wierden begonnen, en in 't volgende jaar ten einde gebracht zyn, waar na 'er een Besluit omtrent de onderzoekingen (*Visitations-Decreet*) wierd in 't licht gegeven. De gevormte Commissarii in des Keurvorsten land, waaren, *Dr. Luther* zelfs, en wanneer hy zelfs belet was, *Dr. Justus Jonas*, en *Bugenhagen*, benevens vier andere Amptenaars. Die dan voor de overige Landen, als Thuringen, Franken- en Oosterland noch andere onder zich hadden. (e) Wat nu hunne bedieninge was, zulks kan men uit het boekje genaamd *Onderrechtinge der Onderzoekers*, (*visitatores*) aan de Predikanten in 't Keurvorstendom van Saxen, of *visitatie-boekje*, wydloopiger nazien. (f) als ook uit andere getuigenissen. De voornaamste hoofdstukken nu waar over ze een behoorlyk bevel hadden, waaren meerendeels deeze:

„Dat ze de leere, en het leeven der Predikanten zouden onderzoeken, de „onweetende afzetten, als ook die van een quaad of ergerlyk leeven „waaren, of ze schoon anders al recht en wel leerden. De andere zouden ze vermaanen, den volke het Woord Gods eenvoudig t'onderwyzen; die eenige dwaalingen leerden, zouden ze weg-jaagen, insgelyks ook die inwoonders, welke de waarheid niet wilden aanneemen. „Het getal der Pastooren en School-meesters zouden zy, na vereisch „der noodzaakelykheid, vermeederen, en hen zekere inkomsten „toeleggen, het opbrengen der Leenen en chynsen en de kleinodien en „Kerkelyke goederen zouden ze opschryven, en daar door alles in een „goede orde brengen; Godshuysen, aalmoeskassen, en Kerkelyke „Gebouwen zouden ze wel verzorgen, e. z. v. (g) Welke instellingen, in alle deelen, wel goed en nuttelyk waaren geweest, by al-dien men die over al maar wel hadde nagekoomen. En iemand merkt wel te recht, ontrent dit zelve onderzoek aan, dat 'er te dier tyd byna ontelbaare gebreken en misbruiken gevonden wierden, niet teegenstaande dat de *Reformatie*

Jaar M.D.
tot M.D.C.Verdere
gesteltheit
der Refor-
matie.Eerste on-
derzoekin-
ge in Sax-
en.Der zelve
Punten.

II. Deel.

P

toe-

(d) Tom. III. Altenb. p. 301. (e) Apud Seckendorff. Lib. II. p. 101. (f) Tom. IV. Altenb. p. 389. To. VII. p. 1. (g) Ibid. & ap. Seckendorff. l. c. p. 100. Conf. omnino Hortleder To. II. Lib. III. c. 91. p. 1018. Chytræus Lib. XI. Saxon. p. 392.

Jaar MD.
tot MDC.

toemaals al ruim 12 jaaren lang geduurt hadde. (b) Gelyk als ook *Luther* zelfs heel zeer over de groote onweetenheid der meeste Pastooren, in de bekende voorrede over zyn kleine Catechismus klaagde, die hy te dier tyd eerst recht ter deege ondervonden hadde.

Ander
Onder-
zoek.

In Meis-
sen.

17. Men heeft ook namaals wel gezien, dat 'er door dit eerste onderzoek noch heel weinig was uitgerecht, door dien 'er bykans noch geene van de gewenschte goede vruchten daar van te voorschyn kwaamen, en dat wel het minste van de Besluiten toenmaals in 't werk gestelt was, gelyk als het naderhand, en den meesten tyd daar na, ook alzoo gegaan is. Waarom ook de Land-stenden zelfs, in 't jaar 1533 om noch een naader onderzoek, by den Keurvorst *Jan Fredrik*, aanhielden, waar beneevens zy wel voornaamelyk begeerden, dat aan de Predikanten, het by den naam noemen, en aanwyzen der Perzoonen, als meede het onnutte schelden en quadspreken op de predikstoelen, mocht verboden worden, (i) het welke zich reeds al in dien tyd by de schynheilige dapper openbaarde, en het heeft nochtans daarom niet afgeschafft konnen werden, maar het is tot op de laate nakoomelingen altoos voortgeplant. Derhalven wierden nu, tot het onderzoek nochmaals diergelyke onderzoekers benoemt, die wel besluiten en inzettingen genoeg maakten, doch het waaren al meest klokken zonder kleepels, dat is, zonder eenig gevolg of uitvoeringe. En zoo is 't byna op de andere plaatzen ook al geschied; gelyk als by voorbeeld, Hartog *Hendrik*, na 't overlyden van Hartog *Joris*, in 't Meissche gebied reformeerde, en daarom ook een onderzoek in 't jaar 1529 instelde, wanneer 'er ontrent de Edelen, die noch meerendeels Paaps waaren, zeer grooté beletzelen wierden gevonden. Waar van hier na by de Leipzigsche reformatie, in 't byzonder noch zal gesproken werden. (k) De Onderzoek-punten nu heeft men ook in 't Hoogduits, gelyk ze toen ter tyd door den druk gemeen gemaakt wierden; daar in onder anderen was „gebooden, dat de Wederdoopers zouden verdreeven werden; en dat „de Predikanten en Schoolmeesters, zich van alle dwaalingen wel hadden te wachten, en dat de Kettters geenzins geleeden zouden werden, en diergelyke dingen meer. (l) In 't Holsteinsche gebied is 'er op een gelyke voet, reeds al in 't jaar 1527 van den Hartog *Christiaan*, zoodaanig eene toestellinge gemaakt. (m) Om nu van andere plaatzen te zwygen die ons hier onder noch zullen voorkoomen. En dit waaren wel de voornaamste middelen, door welke de Reformatie in dien tyd geschied is. Neevens welke de byzondere voorvallen, in deeze of geene veranderinge byna ontelbaar zyn; nadien door den overgrooten teegenstand der Roomsgezinde, de Reformateurs zich wel na de omstandigheeden voegen moesten, en verscheidene zaaken maar alleen stukswys, en onvolmaaktelyk konden uitvoeren, zoo als het zich op 't beste schikken wilde. En dit zal wel eender voornaamste oorzaaken zyn, waarom 'er nu noch alzoo veel onzuiverheids en verkeertheids overgebleeven, of anderzins allengskens weeder ingekroopen is. Waar van nu al haast afzonderlyk, volgens de aanmerkelykste stukken des zelfs, zal gehandelt werden.

Ongemeen-
ne soorten
van Refor-
matic.

18. Maar eer dat ik daar toe overstappe, moet ik alhier noch eenige voorbeelden der geener bybrengen, welke, (behalven die geene, welke ik hier booven by de werktuigen der Reformatie hebbe aangetrokken,) op een byzondere wyze van het Pausdom zyn bevryd geworden.

Aan-

(b) Camerarius Vita Mel. cap. 33. p. 110. (i) Apud Seckendorff. L. III. p. 70. (k) Ibid. p. 220. (l) Vid. Wekkens Dresdnische beschreib. p. 309. seqq. (m) Chytraeus Lib. XII. p. 303. & ex eo Scultetus P. II. p. 91.

Aangezien het niet en is te loochenen , dat eeven , gelyk als 'er eene zonderlinge maniere van *Luthers* verlichtinge hier booven is gedacht, zoo ook veele andere wel op eene ongemeene wyze , tot zulke veranderingen zyn geraakt , en daar na geleid geworden : welke ook buiten alle twyffel wel de beste van alle zyn geweest , door dien 'er onder den gemeenen hoop zich ontallyke huichelaars gemengt hebben. En de overcenstemminge der zelve tyden wyft heel klaar aan , dat eeven daarom zoo veele mannen zyn opgestaan , die schier ieder eene byzondere gaave en verlichtinge gehad hebben , doch meerendeels zyn zy van die geene , welke eenig aanzien en beschuttinge by de Overigheid hadden , verworpen. Maar dit zal in 't laatste by de Historie der Ketteren , noch veel nader vertoont werden. Hier werd nu maar alleen gehandelt van zommige , die men onder de Lutherfche en andere noch al als rechtzinnige heeft laten doorgaan ; of zy fchoon op eene ongemeene wyze waaren aangegreepen. Zoo verhaalt dan de bekende *Fredrik Myconius* , van zich zelfs wydloopig , dat hy reeds al in 't jaar 1510 tot *Anneberg* in 't Klooster , ontrent de eenigheid met de *Aflaatverkoopers van den H. Geest* , midden in zyne duifternis , te gelyk aan lyf en ziele was bewoogen geworden ; noch hy en kon 't niet uit fpreken , hoe dat God den Geest der genaade en der gebeden , toen al in zyn herte hadde uitgestort , zoo dat hy het klaar hadde gevoeld , ja hy hadde ondervonden , dat zyne geheele natuur daar door t'eenemaal was verandert. Wanneer hy nu niemand hadde die hem leerde , of ontfloeg , (absolveerde) zoo had hem de Geest zelfs eene hoope ingezeeven , dat God hem genaadig zoude weezen. „ Welke „ Geest hem dan ook in een droom of nacht-gezichte (gelyk hy het zelfs noemt) „ hadde ingezeeven , dat hy zich maar t'eenemaal aan *Christus* zoude overgeeven ; „ waar by hem *Paulus* verfcheen was , die hem een goeden raad meede gedeelt , „ en op *Christus* gewezen hadde. Waar op hy niet lang daar na , door *Luthers* ftellingen (*theses*) was versterkt , en uit het Klooster verlost geworden.

Jaar MD.
tot MDC.Wonder-
lyke ver-
lichting.

(n) Het is meede zeer aanmerkens waardig , 't geene van een *Pool's Edelman* verzeekert werd , hoe dat hy door 't aanftooken van eenige drinkebroers , zyne huisvrouw , die toen eene heimelyke vergaaderinge van eenige Gereformeerden in huis hield en met hen bad , hadde overrompelt om haar wát af te roffen. Wanneer hy nu in de vergaaderinge was gekoomen , terwyl 'er iemand predikte , die zich daar aan niet ftoorde , maar zyne vermaaninge op den *Edelman* toepaste , zoo was deeze man daar door zoo verfcrikt en verftomt geworden , dat hy ftíl was blyven staan. en als hem de Predikant gebood neder te zitten , zo hadde hy uit eerbiedigheit zulks gehoorzaamt , en hy hadde van vreeze geziddert , hebbande zyn geheel voorneemen van slaan vergeeten ; en hy was in teegendeel volkoomen bekeert , en van zyn voorgaande leeven verandert geworden. (o) Waar by my invalt , dat eeven iets diergelyks met een voor naam *Perzoon* onlangs in Engeland gebeurt is , die ook in de verzaameling der *Quakers* met een bulle-pees was gegaan , van voorneemen zynde hen wakker wat af te roffen , doch hy was aanftonds zoo krachtig geraakt geworden , dat hy haare geloofs-belydeniffe voor goed keurde.

19. Het is ook by na het zelfde , het geene in 't jaar 1523 tot *Miltenberg* , in 't gebied van *Mentz* is voorgevallen ; alwaar een zeeker zoldaat , die uitgezonden was om een Predikant te vangen , in een oogenblik was verandert geworden ; nadien de Predikant hem zelfs was te gemoet gegaan , en onbeschroomt in zyne arme gevallen , met deeze woorden : *God groete u , myn broeder , want gy zyt immers myn broeder. Ziet , hier ben ik,*

en wegen
Gods.

(n) *Paulus Jenifius Annal. Annæberg. p. 4. ad 13.* (o) *Adrianus Regenvolfcius vel potius Andraas Wengercius Hist. Eccl. Slavon. Lib. I. p. 107. è Jo. Laficii Hist. Frat. Bohem. Lib. V.*

Jaar M.D.
tot M.D.C.

doorsteek my, of hang my! Waar over den zoldaat zoo zeer was verbaast geworden, dat hy hem niet alleen niet gevangen, maar ook de andere, die hem wilden aangrypen, teengehouden hadde. (p) Op eene andere wyze gebeurde het aan een Munnik tot Nurnborg, die wel een weinig kennis van de waarheid had, doch hy derfde zich niet in 't openbaar uiteten. Deezen viel eens in 't opslaan des Testaments deeze spreuke in 't gezicht. *2 Theff. III. 6. Ontrekt u van een iegelyk broeder, die ongeregelt wandelt.* Waar op hy aanstonds zyn voorige leeven verliet. (q) En buiten twyfel, zullen 'er noch wel zeer veele diergelyke proeffstukken onder de vervolgingen voorgevallen zyn, terwyle de kracht des geloofs, beneevens de eerste liefde, noch in haar volle kracht is geweest; heel anders als het naderhand is geworden, gelyk als hier na noch zal getoond werden. Anderzins reekent men ook den bekenden *Peter Paul Verger* onder die geene, welke op een byzondere wyze zyn beweegt geworden, om van 't Pausdom af te treden. Doch hy behoort veel eer onder die geene, welke zich eigentlyk aan geene byzondere *sette* gebonden hebben, buiten twyffel, om dat zy aan alle kanten veele gebreeken zaagen. Zoodanige menschen zyn in die tyden, gelyk meest doorgaans veele geweest, schoon zy zich om eenige reedenen tot een zeeker hoop hebben moeten begeeven, waar van wy in een byzonder Hoofdstuk zullen handelen. Vervolgens is dit ook zeeker, dat zy, die alzo door God alleen zyn opgewekt en gevoert, en daar en teegen van het menschelyk aanzien afgetrokken geworden, in allen deelen de beste en bestandigste in de waarheid zyn geweest. Want die geene hebben in 't Christendom een zeer slechten grond gehad, welke maar van anderen zoo iets hebben gehoord en opgevangen, daar na dat zelve weder nageklapt, en niets zeekers van God in hunne herte genooten hebben. Waar van wy in 't volgende breeder zullen handelen.

(p) Ludov. Rabus Märtyrbuch. (q) Sculterus Annal. P. I. p. 121.

H E T VII. H O O F D S T U K.

Van de overige omstandigheeden der Reformatie; en wel voornaamelyk van den tyd en plaatzen, wanneer en waar de zelve is voorgevallen.

Reformatie,

I. **N** Ademaal dan alhier, in deeze Historie der Reformatie, wel voornaamelyk op de Luthersche in 't byzonder gezien werd, en dat de overige gezindheeden der zoo genaamde Christenheid hier na noch zullen volgen; derhalven zullen ons ook deeze, 't allereerste in het verhaalen der plaatzen, voor oogen gestelt werden, nochtans zoodaanig, dat men de Gereformeerde ook niet voorby zal gaan, alzo zy het in 't begin, met de Lutheraanen taamelyk eens zyn geweest. En dus zal eerstelyk voor alle andere zaaken, Saxen, en des zelfs gesteltheit opengelegt worden, dewyle doch in het zelve gebied het beginsfel (der Reformatie) opentlyk is geschied. Hier ging het nu in 't eerst zeer traag toe, nadien, gelyk hier booven vermeld is, de Keurvorst *Fredrik*, booven maaten bedachtzaam wilde te werk gaan, en derhalven voor zich zelfs niets veranderlyks aanging. Waarom ook *Luther* noch in 't jaar 1522 aan *Nicolaas Huisman* daar over klaagde, zeggende: „Deezen man (de Keurvorst) mocht wel „lyden dat andere iets aangingen, maar hy zelfs wilde tot niets altoos

in Saxen,

(a) Lib. II. Epist. Luth. p. 56.

„raaden , of als noch eenig bevel geeven , daarom moesten andere maar „zels toetasten (a) En uit deezen hoofde hebben de Augustyner Munniken tot Wittenberg reeds al te vooren , in 't jaar 1521 in eene eigene vergaaderinge , (*Synode*) deeze naarvolgende besluiten gemaakt : (1) *Het zonde aan een ieder vrystaan , om in een klooster te leeven , of daar uit te gaan.* (2) *Die daar in bleeven , konden wel een Monniks-kap behouden , doch uit een Christelyke vryheid.* (3) *In 't gebruiken of niet gebruiken der ceremonien , zou 'er deeze gemaatigheid zyn , dat het geloove daar door niet beleedigt wierd.* (4) *Van het beedelen en de Misse , na dat men het verlooft hadde , zoude men zich onthouden.* (5) *Uit de Munnikken zoude men de zulke kiezen , die bequaam waaren om het Woord Gods te verkondigen.* (6) *De Oversten der Kloosters zouden zy gehoorzaam zyn , uit bloote liefde , en om alle ergernis te vermyden.* (b) En dit was de eerste uitberstinge tot Wittenberg der aangevangene daadelyke veranderinge , of schoon wel voorheene de byzondere Missen het allereerste waaren afgeschafft. Gelyk als dit *Luther* ook alzoo goed gekeurt , en in eene byzondere verhandeling verdedigt hadde. (c) Ondertusschen was men aan 't Hof zeer quaalyk daar over te vreden , zoo dat niet alleen *Spalatinus* het geschrift van *Luther* daar over geheim hield , en het aan de Augustynen niet overleeverde , daar het nochtans aan geschreeven was , (d) maar dat ook de Keurvorst zelfs zynen Raadsheer *Dr. Pontanus* , alzoo terstond na Wittenberg zond , om de reedenen der gemaakte veranderinge te verneemen. Doch deeze bleeven niet alleen vast by hun voorneemen , maar ze rieden ook den Keurvorst de Misse , door het gansche land , hoe eer hoe liever te verbieden. Het welke echter zommige staatkundige van veel voorzichtigheid en verstand afrieden , maar nochtans , dewyl deeze Munnikken daar zoo vast op stonden , hen door de vingeren zaagen , tot dat de oneenigheid met Karel-stad daar op aanging. By welke gelegenheid *Luther* naderhand op een andere meining viel , en het meeste van de Paapsche ceremonien noch by zich hield , gelyk het dan gaat , wanneer men werd teengengesprooken : waar van wy by Karel-stads zaake noch breeder zullen handelen.

2. Dit was dan het eerste beginssel van eenige veranderinge , welke tot Wittenberg zelfs in *Luthers* afweezen gemaakt wierd. Waar neevens men nochtans niet alleen de andere Munnikken noch duldde , maar men moest ook tot groot verdriet de Kanunniken in de Slot-Kerke noch al voortschreeuwen laten , waar over *Luther* meenigmaal heevig heeft uitgevaaren , noemende de zelve een Duijvels huis , gelyk als op zyn plaats , van de Domheeren in 't gemeen noch zal gezien werden. Op de andere plaatzen , in Saxen en Meiffen ging het nu wat langzaamer toe , na dat de omstandigheeden waaren , of na dat de teegenstand der Papisten zwak of sterk was. In 't Keurvorstelyke gedeelte wierd van tyd tot tyd , byzonder onder de Keurvorst *Jan* , veel verandert , zoo als de plaatzen na malkanderen aanstonds zullen uitwyzen. Maar in 't land van den Hartog *Joris* zukkelde het tot na zyn dood , naamelyk tot in 't jaar 1539 na dat het te vooren groote verwarringen daar rondom heen gemaakt hadde. Want deezen Heer was , gelyk als het volgende verhaal ook zal uitwyzen , *Luther* gants niet geneegen ; waarom ook zyne Amptenaars en Landstenden zelfs , over de volgende Reformatie van den Hartog *Hendrik* zeer te onvreden waaren , en zich 'er op alle manieren teegen aanstelden , ze hielden ook dien heimelyken haat zoo lange by zich , tot dat ze hem daar na , onder zynen zoon , den Hartog *Maurits* , wel ter deege lieten uitbersten , gelyk als booven gemeld is. Ondertusschen , schoon

Jaar MD.
tot MDC.
te Witten-
berg.

Vernietig-
ging der
Missa

In Meiffen,

In Hartogs
Jorisz.
land.

de Biffchop van Meiffen , door lift , den Hartog *Hendrik* van de Reformatie wilde afhouden , (e) zoo verklaarde deezen Heer nochtans ten laaften , dat hy dezelve volgens de Augsburgfche belydeniffe wilde inftellen , niet teegenftaande dat deezen Biffchop , beneevens den Biffchop van Meerzeborg , zeer daar teegen was. Maar de Hartog verliet zich daar op , dat zyne meefte onderdaanen daar zeer na verlangden en na roe hielden ; ook wierd hy in alles trouwhertig van den Keurvorft geholpen. Want hy liet reeds al in Bloeimaand deezes jaars 1539 , wanneer den Hartog *Joris* den 17^{den} van Grasmaand naauwelyks gestorven was , tot Anneberg door *Hendrik Lindman* en *Fredrik Myconius* , twee Predikatien doen , onder den toeloop van eene onbefchryffelyke meenigte volks. (f) Hier na bracht hy op Pinxteren , *Luther* met zich tot Leipzig , liet hem aldaar op 't Slot en in de Stads-Kerke prediken , gelyk ook daar na *Justus Jonas* , waar ontrent de menfchen door groote beweeginge , op de knyen vielen en God dankten. (g) Het welke hen de lang geleedene verdrukkinge geleert hadde , waar onder zy ook noch aandachtiger en begeeriger geworden waaren , als de andere , welke onder den Keurvorft al lange de zekerheid genooten hadden. Vervolgens begon men op den 21ten van Wiedemaand tot Leipzig het Avondmaal , in 't Hoogduits , en na *Luthers* inftellinge te houden , en daar mocht in de geheele ftad geen Paapfchen dienst altoos meer gedaan werden , na dat dan *Dr. Creuciger* en *Myconius* den 20^{ften} een lange twiftrede met de Pausgezinde gehouden hadden , van welker eenen gezegt wierd : dat hy , om de fterkte zynes lichaams , veel bequamer was , om hout tot een hout-ftapel voor de Kettens te draagen , als te difputeeren. De grootfte Snorkers *Cochlaeus* en *vicelius* , hadden zich te voeren al ftilzwygens van daar zoek gemaak , en de overige , als *Julius Ploeg* , en andere , wilden zich wel zo terftont niet met de andere voegen , maar ze hielden nochtans het meefte in het herte , waar van zy overtuigt waaren. (h) Vervolgens wierd ook de Hoogeschoole met nieuwe inzettingen , bezoldingen en andere noodzaakelykheeden voorzien , waar in *Joachim Camerarius* tot opperfte *Profeffor* wierd aangefteft , (i) en *Jan Peffinger* , Predikant van Belger , als Predikant ondertuffchen aangefteft , welke van den Keurvorft aan hen geleent was , (k) en die de andere Lutherfche daar na zoo fchrikkelyk hebben doorgéhaalt.

3. Doch , of deeze zoo ingeftefte Reformatie , na dat het de zwaarwichtigheid van zulk een zaak wel vereifchte ; al met een heel zuiver en oprecht oogwit gefchied is , zulks kan men uit alle de omftandigheeden heel licht zien. Van den Hartog *Hendrik* werd 'er gefchreeven , dat hy die zaak des te lighthertiger gedaan heeft , om dat hy zich op 't Smalkaldifche Verbond verliet. (l) Hy heeft zich daar in ook al te zeer gehaast , latende over hals en kop onderzoeken , alleen met dit oogmerk , op dat hy niet gehouden zoude zyn , om de Keurvorftelyke onderzoekers te gebruiken , en op dat de zyne het geheele werk alleen mochten uitvoeren. (m) Wat daar achter gefchuilt heeft , en of 'er niet alreede een verborgen argwaan tuffchen die twee Heeren is geweest , zulks is licht te vermoeden. Daarom naamen ook zyne *Vifitateurs* op éenen dag wel 20 Paftooren te zaamen , en hadden niets anders met hen voor , als alleen , dat zy hen de uiterlyke zaaken aanbevoolen ; en de heimelyke Miffen , beneevens het Avondmaal onder eene gedaante af te fchaffen , en zig ver-

In Anneberg.

Leipzig.

Manier van Onderzoek.

(e) Ap. Seckendorffium Lib. III. p. 215. (f) Ibid. p. 218. (g) Tom. VII. Altenb. p. 297. Zacharias Schneider Leipz. Chron. IV. buch. p. 184. Tob. Heidenreich ad An. 1539. p. 110. (h) Frid. Myconius ap. Seckendorff. p. 218, 220. (i) Heidenreich l. c. (k) Schneider l. c. Conf. omnino Jerem. Webers Lipsia Euang. Wie Leipzig zur Lutheriffen Religion gekommen , & Dav. Peiters Lipsia religiosa f. Lib. IV. Lipsia. (l) Heidenreich l. c. (m) Seckendorff. Lib. III. p. 220.

verder na de Augsburgsche Belydenis te richten. Aan de waarachtige veranderinge des herten ; en des ganschen leevens wierd 'er niet eens gedacht , en men was voldaan , wanneer zich de menschen na 't uiterlyke weezen maar wel voegden , die dan naderhand zich vastelyk inbeeldden , dat ze nu al heel goed Euangelisch en zuiver waaren , om dat ze zommige Paapsche inzettingen verlaaten hadden. En in zoodaanige inbeeldinge is het volk zelfs met zyne Leeraars , met 'er tyd opgewassen , en tot heeden toe onderhouden geworden. Daarom bekennen de Schryvers ook gaerne , dat veele Pastooren zich wel uiterlyk na deeze Reformatie gevoegt hadden , doch dat 'ze in hunne herten , noch altoos by het oude waaren gebleeven , en tot het Euangelium t'eenemaal onbequaam geweest. Weshalven de onderzoekers ook zelfs bekent , en daar op aangedrongen hebben , dat alles , wat nu geschied was , noch eens , en veel beeter moest ter hand genomen werden , of dat anderzins alles te vergeefs zoude weezen , waat meede ook *Luther* zelfs overeenstemde. (n) Maar op dat ik de plaatzen zelfs na malkanderen verhaale , zoo ging men toen het eerste na Meiffen , en men hadde aldaar met de Dom-heeren heel veel werks , tot dat men met geweld toetaste , en de Pausselyke ceremonien verbood , het graf van den Bisschop *Benno* aan stukken sloeg , en daar meede liet men 't goed zyn. (o) Verder wierd 'er ook tot Dresden op eene diergelyke slechte maniere verbeetert , en *Job. Cellarius* aldaar tot eerste Predikant beroepen. (p) Van daar quaamen de Onderzoekers tot Fryberg , alwaar de Hartog al in 't jaar 1537 de veranderinge begonnen hadde. Alwaar onder anderen aan de Predikanten bevoolen wierd , de Onderzoek-punten en Augsburgze Belydenis , ten voorschrift en richtsnoer haarer leere aan te neemen. (q) Daar by noch gemeld werd , dat zich de goede Hartog van andere liet voeren en leiden , zoo dat hem de misslagen niet moesten toegeschreeven werden. (r)

Jaar M.D.
tot M.D.C.Reformatie in de
stad Meiffen.

Dresden.

Fryberg.

4. Tot Annaberg had het volk al lang te vooren eenige kennisse gekreegen , om dat zy *Fredrik Myconius* , in Boekhold , een naby geleegen steedje , hadden hooren prediken. (s) Doch zy waaren door den Hartog *Joris* gestaadig belet geweest , en den gemeldten *Myconius* hadden de Munnikken van het *Franciscaaner Klooster* in 't jaar 1524 in den Ban gedaan , om dat hy op Palm-zondag , het Euangelium opentlyk hadde beginnen te prediken. (t) Waarover hy zich ook , door een opentlyk geschrift , aan de Raad aldaar verdedigde , vermaanende met eenen de Annebergers tot standvastigheid. (u) Waar uit men ziet ten deele , dat 'er ook byna in de 20 jaaren , voor de openbaare Reformatie , ter zelve plaatze verlichte Christenen zyn geweest , en ten deele , dat zy onder de vervolginge , buiten alle teegenspreken , zuiverder en vroomer geloof en geleeft hebben , als daar na onder de uiterlyke bescherminge en zeekerheid. Want de Paapen waaren 'er scherp achter heer , wanneer iemand maar iets nieuws blyken liet. Waarom zy ook in 't jaar 1530 onder anderen , tot Anneberg een Munnik , die van de Rechtvaerdigmakinge gepredikt hadde , in een gat smeeten , en heimelyk ombrachten. En onder 't volgende onderzoek zelfs , in 't jaar 1539 hebben de Paus-gezinde noch een verborgen aanslag teegen eenen anderen Munnik gehad , maar die wierd ontdekt. (x) Tot eerste Predikant wierd toen aldaar ingestelt *Lauwrens Schreuder* , uit Gotha van geboorte , welken *Spalatyn* en *Jonas* bevestigden. (y) Tot Sneeberg is reeds al in 't jaar 1534 gereformeert geworden ,

Annaberg.

Sneeberg.

(n) Justus Jonas & Spalatinus ibid. p. 221. (o) G. Fabricius Annal. Urb. Misn. ad h. An. Albertinus Meiffn. Chron. &c. (p) Antonius Weck. Dresdnische beschreibung h. Ann. (q) Schenkius ap. Seckend. l. c. p. 158. (r) Ibid. p. 159. (s) Seckend. Lib. I. p. 181. (t) Bucholcerus Chron. p. 511. (u) Vita Myconii ap. Scult. P. I. Anna. p. 211. (x) Jenitius Annal. Annæberg. p. 19. (y) Ibid. p. 23.

Jaar M.D.
tot MDC.

den , door deezen *Spalatyn* en *Jan Reiman* , na dat den Hartog *Joris* zyn gedeelte aan den Keurvorst *Jan Fredrik* hadde overgegeeven , tot dat eindelyk in 't jaar 1541 de overige Paapsche misbruiken ten vollen wierden

Zwikkouw.

vernietigt. (z) In Zwikkouw waaren 'er al voor 't beginffel van *Luthers* leere , zommige liefhebbers der waarheid geweest , doch in 't verborgen , en onder anderen , de gemelde *Myconius* , die van Anneberg daar heen was gevluht. Doch kort daar na , in 't jaar 1521 quam *Nicolaas Huisman* , van Sneeberg daar na toe. Nochtans ging het van tyd tot tyd alles zeer langzaam toe , eensdeels door de vreesachtigheid van den Keurvorst *Fredrik* , en ten anderen , door de daar tusschen-koomende beroerte met de Weederdoopers , die zich aldaar bevonden , (van welke wy in het verhandelen van haare Historie , uitvoeriglyk zullen handelen ;) als meede door de razernye en ongestuimheid der Luthersche Predikanten zelfs , daar ter plaatze. (a) In Altenburg had *Luther* reeds al in 't jaar 1519 , wanneer hy na Wormbs trok , gepredikt , en naderhand op het verzoek van den Raad , een Predikant , genaamd *Gabriel Didymus* , daar na toe gezonden. Kort daar na is *Wenceslaus Link* daar heen gekoomen , die aldaar in 't jaar 1523 het Avondmaal voor de eerste reis uitgedeelt heeft : Waar na *Joris Spalatyn* , in 't jaar 1525 aldaar Predikant en Superintendent is geworden. (b) Eindelyk , is door de *visitatie* , in 't jaar 1528 het overgebleevene afgedaan en anderzins geschikt geworden (c)

Altenburg.

Zeitz.

5. In de overige bekende plaatzen in Meissen is het aldus met deeze veranderinge toegegaan: Tot Zeitz heeft men eerst in 't jaar 1542 de vryheid , om anders te moogen leeren , verkreegen , alwaar , niet teegenstaande het meenigvuldig verzoek , zich de Bisschoppelyke regeeringe , gestadig daar teegen aankante , hebbende den Keurvorst zelfs , wanneer hy den Predikant *Eberhard Briszger* , en den Diaken , *Jan Kraamer* , daar in stelde , heel hard teegen gesproken. Doch de Keurvorst drong door , en liet niet alleen , voor een Paaps quaad-spreeker de Nikkels-Kerke toefluiten , maar hy zond ook in 't jaar 1542 *Spalatyn* , en een van Einzidel daar na toe , die de Kerkelyke zaaken in order brachten , en aldaar een Predikant bestelden. (d) Hoe heevig nu dikmaals ontrent zoodaanig eene Reformatie , beide de Partyen , ja de Groote zelfs , wel aan malkanderen zyn geraakt , toonen ons de geschiedenissen , en ook in 't byzonder , dat meenigmaal de Papiſten zelfs wel veel zachtzinniger zyn geweest als de andere , gelyk als hier van *Julius Ploeg* , werd beleeden : (e) alhoewel ze zulks wel uit

Naumborg.

nood moogen gedaan hebben. Wat 'er tot Naumburg voor een stryd , over den Nieuwen Bisschop *Amsdorf* ontstaan is , zulks zal op zyn behoorelyke plaats , ook niet overgestaagen werden. Ontrent de veranderinge der Godsdienst , deed zich al eenige oneenigheid in 't jaar 1520 op , wanneer eenen *Penning* genaamt , aldaar predikte , die van de Paapen vervolgt , en ter dood gebracht wierd. Doch in den Boeren-oorlog verkreeg het volk door geweld van 't Capittel een Predikant , die naderhand door het uitgedrukte bevel des Keyzers , in 't jaar 1529 weeder wierd weg gejaagt , gelyk als ook in 't jaar 1531 aan *Jan Kraamer* gebeurde , en nochtans stelde de Keurvorst in 't zelve jaar een Pastoor in de Nieuwe-stad. Hier na predikten *Dr. Jonas* en *Dr. Weller* ontrent Paaschen , des jaars 1536 aldaar , en de eerste bleef aldaar tot in den Herfft , onder de bescherminge des Keurvorsts , tot dat eindelyk in 't jaar 1537 *Nicolaas Medber* aldaar tot Pastoor en Opper-Predikant wierd bevestigt , alhoewel met groot on-

(z) Melther Schneeb. Beschreib. p. 560. (a) Scult. I. c. Seckend. Lib. I. p. 178, 213. & 250. Lib. III. p. 17. Tob. Schimd. Zwik. Chron. &c. (b) Seckend. Lib. I. p. 213, 214. (c) Idem Lib. II. p. 151. (d) Seckendorff. Lib. I. p. 391. (e) Ibid.

ongenoegeu der Capittels , die ook in 't jaar 1541 in den Dom zelfs begon te prediken. (f) In 't Merzeborgsche gebied ondfond 'er in 't eerst ook een zeer groot misnoegen onder de Paapfche Biffchoppen , *Adolf Vincentius* en *Sigismundus* , tot dat deeze laafte ftof , en dat de Hartog *Augustus* , in 't jaar 1544 het Bifdom verkreeg , wiens *Administrator* [of Bewindhebber] Hartog *Joris van Anhalt* , wel het meefte veranderde , alhoewel 'er reeds te vooren al veel hier en daar in 't zelve Bifdom was verbeetert geworden. (g) In 't Stigt Wurtzen wierd in 't jaar 1542 na dat den Fladen-kryg bygelegd was , door de Keurvorfteyke gevolfmactigde *Joris Spalatyn* en *Jan Schreiner* van Grim , den Dom tot een Lutherfche Kerke gemaakt , en de Pauffelyke reegelmactige Uuren , (*horæ canonicæ*) en andere dingen afgefchaft , doch de overige zaaken wierden volgens de Onderzoek-punten vaftegeftelt , en *Jan Hoffman* tot eerfte Opper-Paftoor verordent. (h)

Jaar MD.
tot MDC.
Merze-
borg.

Wurtzen.

6. In 't Sticht Quedlinborg had den Hartog *Joris* tot noch toe het Pausdom behouden , en door zynen Stichts-Hoofdman veel gewelds geoeffent , waar van de fcherpe Beveelen als noch in de Schrift-kamer (*Archiv*) kunnen getuigen. Alhoewel niet alleen een Munnik , genaamt *Vincent* , maar ook een Predikant , reeds al in de Kerke van *St. Blasius* opentlyk hadden beginnen te prediken , na 't zeggen van een gefchreevene Chronyk ; ook had de Hartog *Jan Bethman* , dië toen ter tyd Predikant in de Nieuwe-ftad was , ongeftraft laaten heene gaan ; als hy , toen hy verhoort zoude werden , zyne Bybel hadde meë gebracht , en den grond zynere leere daar uit aangewezen. Doch na zyn dood ving de *Abdiffen Anna* , Gravinne van Stolberg , aan de Kerke te reformeeren , door den Opper-Predikant , *Tileman Platner* , en zy beriep *Jan Wimmerftad van Hoxen* tot de Kerke van *St. Blasius* , die ook al in 't jaar 1559 in eene verhandeling van 't gebruik der geestelyke goederen , teegen de gebreken onder de Protestanten zelfs , al taamelyk vrymoedig gefchreeven hadde. (i) De gemelde *Wimmerftad* nu , was voorheene al in Halberftad geweest , alwaar hy , neevens *Hendrik Winkel* , teegen 't Pausdom hadde gepredikt , tot dat hy in 't jaar 1529 van daar verdreeven wierd. Noch al van te vooren hebben het aller eerfte *Luthers* leere aldaar verbreid , *Jan Wezel van Bronswyk* , en *Hendrik Gebhard* , of *Geferdus van Halberftad* , twee Predikanten in de *St. Martens* Kerke , in 't jaar 1521. Doch deeze wierden kort daar na in 't jaar 1523 van het Kapittel uit de Stad gejaagt , waar van de eerfte tot Goslar , en de andere tot Groot-queenftad , Predikanten wierden. Ondertuffchen begoften ook de Dom-Proofft van *St. Jans* Kerke , *Evert Widense* , en kort daar op *Valenteyn Musteus* , als ook *Barthold Hamerfted* , de Reformatie te bevorderen. *Musteus* wierd eens onvoorziens , op het aanftooken van drie Dom-heeren , van de ftraat in een Kelder gefleept en aldaar ontmant ; waar na ze hem de handen en voeten vaftebonden , en alzoo lieten leggen ; doch naderhand is hy van den Keurvorf *Fredrik* bevordert geworden. *Widense* wierd ook tot eene eeuwige gevangeniſſe veroordeelt , doch hy ontquam zynen Kerker al haafte , zoo dat die twee voorverhaalde Predikanten , tot in 't jaar 1529 toe , alhoewel onder veele vervolgingen , daar echter noch al bleeven. Waar na 'er geene openbaare predikation meer zyn gehouden , tot op het jaar 1540 als wanneer de Biffchop *Albert* , in 't Maagdenborgfche en Halberftadsche gebied , de vrye oeffeninge van den Godsdienft vergunde ,

Quedlin-
borg.

Halber-
ftad.

11. Deel.

Q

de ,

(f) Ibid. p. 390. (g) Ibid. p. 497. (h) p. 400. (i) Joh. Gerhardus Exeg. Comm. præf. Chronicon Mitum Quedlinburgense. Conf. Chytræus Lib. XV. p. 387. Dresserus Sächfische Chronik. p. 578. Seckendorff. Lib. III. p. 244.

de , om de begeerde zomme gelds daar voor te genieten. Alwaar dan de Hof-Prediker van den Graaf van *Regenstein*, *Jodocus Otto*, met den Licentiaat, *Antoni Lampadius van Wernigeroda*, in St. Martens Kerke gepredikt hebben. (k) Anders hebben tot Maagdenburg noch wel voor deezen *Melchior Miricius*, en andere teegen het Pausdom gepredikt. Twee jaaren hier na, in 't jaar 1524 heeft de Burgemeester, *Nicolaas Sturm*, *Luther* van Wittenberg gehaalt, die de Kerkelyke zaaken aldaar een weinig te recht stelde, en ook daar na *Nicolaas van Amsdorff* tot het Predik-ampt daar heene zond, die het zelve ook achtiendaeren lang heeft bedient. En eindelyk heeft de Kardinaal *Albert* (als gezegt is) in 't jaar 1539 eene volkoomene vryheid van Godsdienst verleent. (l) Tot Halle ging het al meede in dien tyd heel traag en langzaam voort, door dien de gemelde Kardinaal zich zeer streng betoonde, en onder anderen, in 't jaar 1527 *Joris Winkler*, die zich verstitout hadde om op zyn Lutherfch te prediken, en het Avondmaal uit te deelen, na het gemeene geruchte hadde laten om hals brengen. Eindelyk ging het in 't jaar 1541 aldaar ook al, gelyk als tot Maagdenborg en Halberftad, en *Justus Jonas* deed op groenen Donderdag des jaars 1541 aldaar de eerste Predikatie. Alwaar voorheene veelerhande oproeren en misdryven van beide de zyden voorgevallen waaren. (m)

7. Ontrent de beschryvinge van de Reformatie der andere plaatzen moet ik nu korter zyn, en ik zal derhalven ook maar alleen de noodigste omftandigheden der zelve verhaalen. In Voigt-land hadde nu reeds al in 't jaar 1517 de Schoolmeester van 't Hof, genaamd *Marten Helfer*, ter oorzake der nieuwe Leere, de wyk moeten neemèn, en in 't jaar 1524 hadde *Mr. Kaspar Lohnér* ook al begonnen de Reformatie aan te vangen. (o) Doch daar na, in 't jaar 1533 quam de Reformatie der meeste Reufzifche Heerlykheeden daar by, welke de Keurvorftelyke Onderzoekers by de hand naamen. (p) En eindelyk, 16 jaaren daar na wierd het overige ook in stand gebracht. (q) Ontrent de zelve tyd, wierd deeze zaak ook in 't Hennebergfche gebied verricht, gelyk als in 't jaar 1544 onder Graaf *Willem*, *Dr. Jan Furfter van Wittenberg* daar heene wierd beroepen, die dan den Godsdienst aldaar veranderde. (r) Doch in 't Thuringer-land, zoo verre als het den Keurvorft in die tyd toequam, is door de algemeene *Vifitatie* van 't jaar 1528 wel de meeste veranderinge gefchied, alhoewel reeds te vooren, in 't jaar 1517 *Myconius* in Weimar al tot het Predik-ampt was beroepen, die zulks in Thuringen eerst recht ter deege geleert hadde, en wel, volgens de taal van een zeecker Schryver, na dat hem God van binnen, en *Luther* van buiten had te vooren gepredikt. (s) Naderhand, wanneer nu den Hartog *Joris* overleeden was, liet Hartog *Hendrik*, in 't jaar 1539 door *Justus Menius* en andere ook in zyn gedeelte een Onderzoek doen; het welke van noch een in 't jaar 1540 gevolgt wierd. (t) In 't byzonder is 'er tot Erffurt, ontrent het jaar 1522 door eenige geleerde Mannen, heel veel hervormt geworden, te meer, door dien *Luther* op zyne reize naar Wormbs, ook aldaar gepredikt had. (u) Tot Gotha heeft *Myconius*, in 't jaar 1524 beginnen te prediken, waar in hy, gelyk ook meede in het opzicht over de omleggende Kerken over de twee-en-twintig jaaren lang heeft volhard. (x) Tot Weimar wierd 'er in 't jaar

1523

(k) Dresserus Part. II. Millen. VI. p. 207. Chytræus Lib. XV. p. 249. Scultet. Annal. Part. I. p. 81. feqq. Hist. Mit. ap. Sagittarium Histor. Halberst. p. 86. 92. (l) Chytræus l. c. Dresserus l. c. p. 121. Seckendorff. Lib. I. p. 246. II. p. 83. Scultet. I. p. 125. 206. Sagittarius Antiquit. Magdeb. Pomarinus Chron. &c. (m) G. Olearius Halygraph. p. 253. feqq. C. Thomafius in supplem. Histor. der Weisheit u. thorheit III. theil. p. 1. feqq. Seckendorff. Lib. III. p. 372. feqq. (o) Seckendorff. Lib. I. p. 241. (p) Lib. III. p. 20. (q) Ibid. p. 258. (r) Ibid. p. 457. (s) Sculterus Annal. Part. I. p. 19. (t) Seckendorff. L. III. p. 222. (u) Idem. L. I. p. 182. Scultetus. p. 80. (x) Ibid. p. 211.

1523 een dispuyt teegen de Misse gehouden, en ter zelve tyd ving *Dr. Jakob Straus* aan, tot Eissenah te prediken, en de zichtbaare Afgooden te vernietigen: (y) na dat 'er voorheene, in 't jaar 1522 twee Monnikken al begonnen hadden, opentlyk teegen het Pausdom te leeren. (z) Gelyk als dan in dit zelve jaar *Dr. Caspar Guttel van Eiszleben*, eenige predikationen op de markt tot Arnstad gedaan hadde. (a) De andere plaatzen ga ik met voordacht voorby.

Jaar MD.
tot MDC.
Eissenah.

Arnstad.

8. In het Lausnitzer gebied, hebben de Steeden, Gorlitz en Lauben, in 't jaar 1525 zich zelfs van het gebied des Bisschops van Meissen ontslaagen, en de nieuwe maniere ontrent den Doop en het Avondmaal, na het onderwys van den Diaken, *Franciscus Abenobarbus*, (gelyk als hy zich op Latyn, om dat het beeter luidde als *Rootbaard*, liet noemen,) aangenoomen. (b) Noch te vooren hadde tot Kotbus, in 't jaar 1522. *Dr. Jan Griefzman* in het Klooster al gepredikt, en hy hadde daar na zyne leere tot Wittenberg openbaar gemaakt. (c) In dit zelve jaar 1525 begoft ook den Godsdienst in 't Land van Hessen te veranderen, en zulks wel by de volgende gelegenheid. Het gebeurde dan in 't jaar 1524 dat de Landgraaf *Filips*, op eene reize na Heidelberg, *Melanchthon* dicht by Frankfurt ontmoete, en terstond op eenige voorgestelde vraagen, een schriftelyk antwoord begeerde. In het volgende jaar hield hy met den Keurvorst van Saxon, *Jan*, en des zelfs Zoon, de Prins *Jan Fredrik*, een t'zamenkomste tot Kruisburg in Thuringerland, alwaar deeze twee met hem over den Godsdienst in gesprek quaamen, en hem verscheidene zaaken vertoonden, waar door zyne valsche vooroordeelen vry wel wierden weg-genoomen. Ja hy zoude toen ter tyd zelfs zoo zeer beweegt geweest zyn, dat hy zoo aanstonds zich verluiden liet: *Hy wilde lyf en goed, land, luiden, en alles liever verliezen, als van het Woord Gods afvallen*; (d) zoo als de Keur-Prins, daar na zulks ook aan den Marschalk van Doltzig verhaalt heeft. Gelyk hy zich dan ook niet aan het afraaden des Gardiaans van Marpurg, noch ook aan het misnoegen van zyn Schoonvader, den Hartog *Joris* van Saxon keerde. (e) Waar op hy in 't jaar 1526, na den Ryksdag van *Spiers*, de Reformatie ook voort by der hand nam, met raad en daad daar in door een zeeke Fransman, genaamd *François Lamberts* geholpen wordende, die van *Luther* ook zeer hoog geacht wierd. Deezen man nu stelde zeekere stellingen (*Theses*) teegen het Pausdom op, noodigde alle de Paapen en Munnikken daar toe, en verdedigde de zelve ook zoo wel, dat zy alle beschaamt gemaakt, en daar door genoodzaakt wierden, om het land te ruimen. Hy wierd naderhand op de nieuwe Academie van Marpurg, Professor, en tot Inspector [of Onderzoeker] wierd *Adam Kraft*, of *Crato*, geboortig van *Fulda*, verordent. Na dit dispuyt nu moesten de Munnikken en Bagynen uit het land, en de Pausselyke dienst uit de Kerken wyken. (f) In Frankenland, onder het gebied van den Markgraaf van Brandenburg, is 'er door het bestier van den Markgraaf *Joris*, heel veel hervormt, gelyk als uit zyn schryven aan zynen Heer broeder, de Markgraaf *Casimier* wel te zien is. (g) Als meede, uit die 17 punten der Reformatie, welke hy aan den Keurvorst van Saxon, en Landgraaf van Hessen, heeft medegedeelt. (b) Daar na, in 't jaar 1528 is 'er een onderzoek in alle die plaatzen gedaan, en daar zyn zeekere Kerkelyke wetten, en andere instellingen gemaakt.

Lausnitz.

Hessen.

Frankenland.

(y) p. 163. (z) p. 132. (a) p. 135. (b) Seckendorff. Lib. II. p. 35. Scultet. Lib. I. p. 288. (c) Idem p. 135. (d) Seckendorff. L. II. p. 35. (e) Scultet. L. I. p. 287. (f) Idem & Seckendorffius Lib. II. p. 40. Leuchterus de antiqua Hassorum fide Christiana & vera. Clozius de Reformatione Eccles. in Hassia, & Garthius de eadem. It. Erasmi Sabini Hofneri vom alten Glauben der Hessen. cap. VII. p. 37. feqq. (g) Scultet. Lib. II. p. 63. (b) Seckendorff. L. II. p. 121.

- Jaar MD.
tot MDC.
- Brandenburg.
- Krossen.
- Anhalt.
- Sleziën.
Breslauw.
- Lignitz.
- Munsterberg.
- Sagan.
- Jaagerendorp.
- Poomeren.
- maakt. (i) Doch de Bisdommen van Bamberg en Wirtzberg, zyn tot op deezèn huidigegen dag toe in hunnen ouden staat gebleeven.
9. In de andere Brandenburgsche landen, zoo als ze toenmaal stonden, is het ook al zeer traag en langzaam toegegaan, nadien de Keurvorst *Joachim* de I. by het Pausdom bleef, en dat zyn zoon, *Joachim* de II. wel door het aandryven zynes moeders de Luthersehe Leeraars by oogluikinge toeliet, maar nochtans zelfs geen opentlyk werk daar van maakte, voor en al eer dat den Hartog *Joris* van Saxen nu reeds al overleeden was. Waar na hy, niet teegenstaande dat zyn Schoonvader, de Kooning van Poolen, heel heevig daar teegen was, in 't jaar 1539 de vryheid van den Godsdienst in 't openbaar invoerde, en die zelfs gebruikte, waar toe ook den Bisschop van Brandenburg, *Matthias*, het zyne deed. Ondertusschen was nu de Nieuwe-markt, als ook het Brandenburgsche gedeelte van der Laufnitz, en het Hartogdom Krossen in Silezien, welke Landschappen zyn broeder *Jan* bestierde, reeds al in 't jaar 1532 hervormt geworden, en met Saxische Leeraars voorzien.
- (k) In het Anhaltische gebied, hadde *Luther* al in 't jaar 1522 tot Zerbst gepredikt, en in 't jaar 1528 het Klooster Munchen-Nieuwborg gereformiert, alles door toedoen van den Hartog *Wolfgang*. En daar na bracht het debekende Hartog *Joris* zoo wyd, dat in 't jaar 1531 de Heeren zyne neeven, *Jan* en *Joachim*, ook in hun gedeelte den Godsdienst veranderden, en *Nicolaas Huisman* binnen Dessouw tot Pastoor instelden, alwaar te vooren zeer heevige vyanden en lasteraars gewoed hadden. (l) Onder die van Silezie heeft wel voornaamelyk Breslauw zich al heel vroeg op de Luthersehe zyde begeeven, nademaal de burgers al in 't jaar 1522 door den Markgraaf, *Joris* van Brandenburg, aan het Hof van den Kooning Lodewyk ten besten daar over verontschuldigt en verdedigt wierden, wanneer 'er, wegens deeze haare veranderinge, ten Hoove over haar geklaagt wierd. Ook hebben ontrent deezèn tyd tot Lignitz, onder den Hartog *Fredrik*, *Fabiaan Ekkel* en *Sebastiaan Schubart* gepredikt, welke terstond daar na, in 't jaar 1539 *Marten Tetzlander* noch tot hunnen Amptgenoot kregen. Die van Munsterberg betuigde ook, door eigenhandige brieven aan *Luther*, haar mishagen in het Pausdom. (m) In 't jaar 1523 begon *Dr. Jan Hertz* tot Breslauw in 't openbaar te prediken, hy wierd ook van den Raad, door een byzonder verweerschrift daar in beschermt, en van den Bisschop zelfs bevestigd, die ook tot de reformatie van Silezie zeer behulpzaam was. (n) Doch in het Hartogdom Sagan, liet Hartog *Joris* van Saxen, dien het te dier tyd toequam, geene vryheid altoos toe, of schoon wel eenige Pastooren hier en daar op de dorpen, zomtyds eenige predikationen deden. Maar over het Jaagerendorpsche, had de Markgraaf *Joris* van Brandenburg het gebied, die daar in zoo haast als het hem moogelyk was verandering begoft te maaken. (o) Poomeren nu verkreeg haare Geloofs-veranderinge wel meest door *Jan Bugenbaagen*, een inboorling van dat land, die *Luther* in 't eerst uit het lezen van zyn boek, van de Babylonische gevangenis, voor den allerslimsten Ketter hadde gehouden, doch hy was kort daar na, door dat zelve boek ook bekeert geworden. (p) Deezèn man rechte met *Andries Knophuis*, de Schoole tot Treptouw op, door welke twee 'er van tyd tot tyd al meer en meer overtuigt wierden, alhoewel andere, weeder een ander Franciskaaner Mun-

(i) Scultet. II. p. 150. Conf. Caspar à Lillien vita Georgii March. Brandenb. (k) Seckendorff. Lib. III. p. 234. Chytraeus Lib. XV. p. 388. Andreas Angelus Chron. Braud. Lib. III. p. 331. (l) Seckendorff. I. c. p. 40. 505. 507. Scultet. Lib. I. p. 145. II. p. 371. 399. (m) Scultetus I. c. p. 44. 118. (n) Ibid. p. 147. Seckend. Lib. I. p. 207. II. p. 36. III. p. 244. & omnino Curæus Annal. Siles. Vid. omnino Frid. Lucæ in Schlesiens Denkwürdigkeiten. (o) Seckendorff. L. II. p. 62. (p) Ibid. p. 179.

Munnik, als den eersten aanlegger van deeze veranderingen stellen. Ondertusschen begon de Bisschop van Camin eene vervolginge aan te rechen, zoo dat *Bugenhagen*, in 't jaar 1521, na Wittenberg-trok, en den Abt van Beltzig in zyne plaats Pastoor wierd. Doch in 't vervolg verzochten die van Stettin een Predikant uit Wittenberg te moogen hebben, en ze verkreegen daar op *Mr. Paul Rhodius*, een Quedlinburger, welken de Raad, in 't afweezen van den Hartog *Bogislaus*, en des Bisschops, liet prediken, het geene den Hartog, na zyn wederkomst, ook eindelyk door de vingeren zag. Naderhand heeft men al gestaadig wisselbeurten gehad, alzoo het 'er onder Hartog *Joris*, zeer hart, en, onder *Filips*, zeer zacht toe-ging, tot dat 'er, in 't jaar 1544, eene algemeene verbeteringe beslooten, en door *Dr. Bugenhagen* voltrokken wierd. (q)

Jaar M.D.
tot M.D.C.

Stettin.

10. Na dat ook *Albert*, Markgraaf van Brandenburg, Groot-Meester van de Duytsche Orde, tot Nurnberg op den Ryksdag, door het spreken met *Andries Osiander*, eenige kennisse der waarheid hadde verkreegen, zoo beriep hy, in 't jaar 1523, een vriend van *Luther*, genaamd *Jan Briesman* van Wittenberg, die, onder veel tegenspraaks en laagen, tot Koningsbergen leerde, tot dat 'er eindelyk door 't bevorderen des Markgraafs, in 't zelve Oostersche gedeelte van Pruiffen, eene volkommene veranderinge der gebruiken en manieren van leeren gemaakt wierd. Want daar waaren noch, in de twee volgende jaaren, *Paul Speratus*, en *Jan Polyander*, by-gekoomen, welke, beneevens den eersten, over de 20 jaaren lang aldaar hebben geleert. En, wanneer nu *Albert* volkoomen Hartog van Pruiffen wierd, en dat de Bisschop van Sambland, *Joris van Polnitz*, hem de weereldlyke heerschappye van zyn Bisdome ook overgaf, zoo kreeg hy daar door een veel volslaagener macht en geleegenheid, om het Pausdom t'eenemaal af te schaffen. Naderhand, in 't Jaar 1526, heeft hy ook eene Kerken-orde ingevoert, zoo als het die tyden toenmaals vereifchten. (r) In het overige deel van Pruiffen, voornaamelyk tot Dantzik, heeft ook al, in 't Jaar 1522, een Munnik eerst aangevangen op de Euangelische wyze te prediken, en hy is dierhalven ook, van den Raad, in de *Marien-Kerke* aldaar, aangenoomen geworden. Naderhand heeft men, in 't Jaar 1525, *Dr. Bugenhagen* van Wittenberg daar heene beroepen, om een tyd lang aldaar de *Reformatie* te bevorderen, na dat evenwel te vooren den Koning van Poolen, op het aanstooten der Paa-pen, in de stad was gekoomen, en de Euangelische Predikanten weeder van daar verdreeven hadde. (s) Vervolgens hebben daar na de Boheemsche Broeders, in hunne ballingschap, onder den Koning *Ferdinand*, zich ook voor een gedeelte na Pruiffen toe begeeven, en, in 't Jaar 1548, tot Thoorn, en elders, veele van het Pausdom afgetrokken. (t) In 't Jaar 1524 hebben ook de Hartoogen van Meekelenburg, *Hendrik* en *Albert*, van *Luther* eenige Leeraars verzocht, als wanneer dan de eerste, voor zyn deel *Mr. Gebhard Oenek* bequam, en tot de *Reformatie* nevens andere gebruikte. Hartog *Albert* bleef noch by 't Pausdom, na wiens dood *Hendrik* des zelfs Zoonen Luthersch liet opvoeden, en het overige veranderen. Wanneer ook inzonderheid de Hartog *Magnus*, Bisschop van Schwerin, in 't Jaar 1538, de zaak zeer ernstig voortdreef, of hy al schoon van *Albert* wel zomtyds eenigzins daar in belet wierd. (u) En wel

Pruiffen.

Konings-
bergen.

Dantzik.

Meckelen-
burg.

Schwerin.

Q 3

VOOR-

(q) Idem p. 179. Lib. III. p. 139. 510. Scultet. p. 84. 126. II. p. 429. Chytræus p. 356. 376. Micrelius Hist. Eccl. p. 548. seqq. & omnino Cramerus Pommerische Kirch. Hist. (r) Vid. Chytræus Lib. XI. p. 280. seqq. Scultetus P. I. p. 143. 294. P. II. p. 76. Seckendorff. Lib. I. p. 293. 297. II. p. 3649. Drefferus Sächsische Chron. p. 522. (s) Scult. p. 132. 300. P. II. p. 86. (t) Regenvolscius Hist. Eccl. Slavon. Lib. I. p. 59. 63. 113. Lib. III. p. 347. (u) Chytræus Lib. XIII. XV. & XVII. Scultet. p. 205. Petrus Lindenbergius Chron. Rostoch. Lib. IV. c. 1.

Jaar MD.
tot MDC.
Wisnar.

voornaamelyk hadde *Henrik Wollensfus*, *Alberts Hof-Prediker*, de Papiſten tot Wisnar al in 't Jaar 1524, geweldig overtuigt; en, beneevens *Hendrik Neuer*, ontrent Paaffchen, na malkanderen, met eenen zeer grooten toeloop gepredikt, waar ontrent hen veele voornaame luiden teegens hunne vyanden beſchermden. (x) Tot Roftok ving *Mr. Joachim Sluiter* eerſt aan met de Papiſten in 't openbaar te wederleggen, maar hy moeſt daarom ook in 't kort de ſtad ruimen, doch hy quam wel haaft, op het verzoek der Burgers, weeder, die hem ook, wanneer de Paa-pen hem in een gat gefmeeten hadden, met geweld weeder uit haare handen verloſten, tot dat 'er, van tyd tot tyd, meer en meer beweegt wierden, zoo dat eindelyk de Raad toeliet, om vry te moogen leeren, tot zoo verre, dat, ontrent het Jaar 1529, en de volgende Jaaren, alles volkoomentlyk hervormt is geworden. (y)

Roftok.

Luneburg.

11. In Needer-Saxen, en voor eerſt in 't Luneborgſche, tot Zelle, heeft Hartog *Ernſt*, al in 't Jaar 1525, door *Marten Oudermark*, den Godsdienſt beginnen te veranderen, en hy heeft zyn Heer Vader, die het zelve, door oprokkenen van andere wilde verhinderen, te vrede geſtelt. En, door dien hy in de zaak zelfs geen geweld altoos gebruikte, zoo ging het op andere plaatzen al wat langzaam toe. In Lunenburg zelfs hebben *Fredrik Henning*, en *Hendrik Otto*, eerſt in 't jaar 1530 den grond der Reformatie gelegd. Waar na *Jan Lampadius*, *Hartwich Ekkenberg*, en andere, zyn gevolgt, tot dat den Raad, op het verzoek der Burgers, aan *Stephen Kemp van Hamborg*, eindelyk een plaats inwilligde. Hier na is *Urbanus Rhegius*, door Hartog *Ernſts* vergunninge, twee jaaren lang aldaar geweest, na welke, van tyd tot tyd, *Paul van Rhode* en *Fredrik Henning* zyn gevolgt. Ter zelve tyd is ook tot Gottingen, door *Hendrik Windzel*, aan het werk der Reformatie gearbeidt. (z) In Bronswyk was 'er, geheele drie jaaren lang, veel onruſt over de veranderinge, dewyl de Munnikken zich daar heel hart teegen aan ſtelden, en daarom, in 't jaar 1524, eene vergaaderinge aldaar hielden. Naderhand, als de Raad de zotheeden meer en meer bemerkte, zoo liet de zelve *Jan Koopman* en *Koenraad Trutenbell* onverhindert prediken, welke de meeſte inwoonders allengskens ook toevielen. Vier jaaren daar na verkreeg eindelyk de Burgerye, dat *Dr. Bugenbaagen* van Wittenberg alles veranderde, en eene Kerken-orde aldaar inſtelde, waar by *Mr. Martin Gorolitz* de eerſte Opper-Predikant wierd. (a) In het Grubenhaagſche gedeelte, heeft Hartog *Filips* daar na, in 't jaar 1534 eerſt beginnen te veranderen, en daar toe *Nicolaas van Amsdorff* gebruikt, en *Ernſt Brumeeſter* tot Opziender (*Inspector*) aangeltelt, doch tot Eenbeek heeft hy de twee Collegien van Dom-heeren afgeſchaft. (b) Ontrent die zelve tyd, is 'er ook al iets diergelyks tot Hanover voorgevallen, alhoewel Hartog *Erik* zelfs, beneevens de geheele Raad daar teegen was, die ook daarom uit de ſtad week. Weshalven aldaar een geheelen nieuwen Raad wierd aangeltelt, die *Rudolph Mylius* van Hervort tot Opziender, en *Joris Scarabeus* tot zynen Amptgenoot verordent heet. Het is waar, de Hartog wilde de ſtad beleegert houden, doch die twiſt wierd door Middelaars bygelegd, en daar op ſchreef *Urbanus Rhegius* hen eene Kerken-orde voor. (c) In 't Hildesheimſche gebied had de Biſſchop de zaak lang teegen gehouden, tot dat, terwyl den Bronswyſchen oorlog noch duurde, de Raad, in 't jaar 1524

Bronswyk.

Grubenhaagſc.

Hanover.

Hildesheim.

Dr. Bu-

(x) Vid. ſup. (y) Chytræus p. 372. Scultetus L. II. p. 324. Lindeberg. l. c. p. 113. (z) Lindebergius l. c. Chytræus Lib. XIII. p. 326. Scultetus p. 210. & P. II. p. 321. Seckend. p. 294. (a) Idem Lib. II. p. 120. III. p. 448, 452. Scult. 207. P. II. p. 151, 429. (b) Idem P. II. p. 429. & Joh. Leznerus Daſſel. und Einbeckiſche Chron. L. VI. p. 56. ſeqq. (c) Idem l. c. Seckend. L. III. p. 87. 520. Chytræus Lib. XIV. p. 352.

Dr. Bugenhaagen ontbood , die de veranderinge voorts volvoerde. (d) Jaar MD. tot MDC.
 Daar en teegen begon dezelve tot Gofzlar , al in 't jaar 1521; wanneer Gofzlar.
Jan Kleppen aldaar in de Voorftad predikte , en wanneer het aan deezen
 verboden wierd , *Diederik Smedeken* , dié nochtans in de gevangenis
 weeder afviel. Kort daar na moest *Kleppen* den Predikftoel al weeder be-
 klimmen , en eindelyk wierd *Jan Wezel* , in 't jaar 1524 op eene ordent-
 lyke wyze , aldaar tot Predikant aangefteft : tot dat namaals , in 't jaar
 1528 Amsdorff van Maagdenburg alles quam veranderen , en eene nieu-
 we Kerk-orde maakte , waar by *Johannes Amandus Infpector* wierd. (e)

12. Verders pryft men , 'in den *Wefphaalſchen Kreits* , *Koenraad* , *Graaf* Wefphalen.
van Thekelenburg zeer daar in , dat hy de aldereerfte is geweest , die al-
 daar op de aanspraake van den Landgraaf *Filips* , al in 't jaar 1525 heeft
 laaten reformeeren , het geene door *Jan Pollius* , een Poëet , is uitge-
 voert. (f) In 't jaar 1529 hebben de burgers van *Minden* , Minden.
Nicolaas Kraag tot Predikant aangenoomen , en den Pauffelyken dienft afgeſchaft , al-
 waar *Albert Nifens* alreeds eenige jaaren te vooren al gepredikt hadde. (g) Munſter. Ofenbrügge.
 Vervolgens had ook de Biſſchop van *Munſter* , *Fronoiſæus* , in de ſtad van
Oſnabrugge vergunt te prediken , door dien hy met den Landgraaf *Fi-*
lip eene goede vriendschap onderhield. Doch de Dom-heeren ſtelden zich
 heel heevig daar teegen , en wierd het werk zelfs ook zoo wel door haar,
 als door den oproer van *Munſter* uittermaaten zeer verhindert. Niettee-
 genſtaande dat aldaar reeds , in 't jaar 1523 *Barent Rothman* , in de
 voorſtad vryelyk het Woord verkondigt hadde , en namaals in de ſtad
 zelfs was gekoomen. Waar na de beroerte met de Weederdoopers be-
 gon. Naderhand heeft , gelyk als gezegd is , de Biſſchop wel eene her-
 vorminge voor gehad , doch die wierd , door de Keyzerlyke verbods-
 brieven , (*inhibitoria*) en den daar op volgende Smalkaldiſchen oorlog
 belet , en hy wierd noch daar en booven van den Paus zeer daar over ge-
 plaagt. (h) Daar en teegen hebben die van *Paderborn* , na het overly- Paderborn.
 den van den Biſſchop *Erik* , in 't jaar 1532 twee Luthersche Predikanten
 aangenoomen , doch de volgende Biſſchop , *Herman* , vervolgde hen zeer,
 en joeg de Predikanten weeder weg. Naderhand zyn onder het werk der
 Weederdoopers , nochtans twee Kerken , die in de macht van den
 Raad ſtonden , met Luthersche Predikanten verzien geworden. (i) In
Lemgouw en andere plaatzen , is reeds te vooren al veel verandert , al-
 hoewel niet , zonder teegenſtand van veele , ook zelfs van de Grooten.
 (k) In *Breemen* begon de verandering al in 't jaar 1522. maar de Miſſe , Breemen.
 en andere dingen , wierden in alle de Kerken , behalven in den Dom ,
 eerſt in 't jaar 1525 afgeſchaft. In 't allereerſte hadde aldaar *Hendrik* van
Zutphen , twee jaaren lang gepredikt , en van de Paapen heel veel leeds
 uitgeſtaan. Daar na hebben , een Licentiaat , genaamd *Jacob* , beneevens
 zyn broeder , *Jan Timan* van *Amſterdam* , de Reformatie by der hand
 genoomen , tot dat daar eindelyk in 't jaar 1528 ook eenige Kloofsters
 wierden toegelooten , en dat van de Auguſtyners ; wierd in een *Gymnaſi-*
um of Hooge-Schoole verandert : en in 't jaar 1532 wierd de Miſſe , be-
 neevens de andere Roomsche Ceremonien , in den Dom ook vernietigt.
 (l) En daar door hebben ook de andere plaatzen , daar toe behoorende ;
 eene diergelyke veranderinge begonnen , en in 't byzonder heeft Hartog
Joris , Biſſchop van *Vehrdan* , zich zelfs tot de Luthersche Godsdienſt be-

(d) Idem. p. 402. 514. Seckendorff. III. p. 397. Catal. Episc. Hildesh. p. 33. (e) Chytræus p. 367. Scultetus p. 81. II. p. 153. Dresserus Sächſiſche Chron. p. 519. (f) Scultet. P. I. p. 293. (g) Seckendorff. Lib. II. p. 145. (h) Lib. III. p. 513. Chytræus Lib. XV. p. 481. Dresserus , Sleidamus , Krenshemius &c. (i) Scultet. part. II. p. 371. 447. (k) Ibid. p. 321. (l) Chytræus p. 248. 330. seqq. Seckendorff. p. 295. Scultet. p. 24. 207. & II. p. 150. 377.

Jaar M.D.
tot MDC.

begeeven , en aan de Predikanten vryheid , en ook het huwelyk toege-
laaten. (m) Om nu van de andere omftandigheeden , ten opzichte der
Kerke , ftil te zwygen.

Hamborg.

13. In Hamborg quam in 't jaar 1523 *Mr. Stephen Kempe* , een Francis-
caan , die aldaar met *Mr. Orden Stifel* , onder veele moeyelykheeden zoo
lang leerde , tot dat drie jaaren daar na , *Jan Zegenhaagen* van Maagden-
burg , en *Jan Fritz* van Lubeek , daar by quaamen. Maar dewyl 'er zoo
wel van de Papiften , als van de Luthersche Predikanten ; op den Predik-
ftoel teegens malkanderen meer gefcholden , als wat goeds geleert wierd ,
zoo beval de Raad , om vreedens halven , datze met zachtmoedigheid
zouden te werk gaan. En wanneer men echter tot geene ruste konde
geraaken , ftelde men een openbaar difpuyt aan , waar in de Paapfche
fchreeuwers te kort fchooten en daar door gedwongtn wierden te wyken.
Kort daar na kwam *Dr. Bugenhaagen* aldaar , en ftelde de Kerkelyke- en
Schoolzaaken in 't jaar 1528 op een beeter voet , waar by men dan een
Kerken-orde liet uitgaan , en *Johannes Epinus* tot Opziender maakte.

Lubek.

(n) Daar en teegen was 'er als noch geene zoodaanige vryheid in Lubek ,
niar de burgers liepen noch met meenigten na buiten , na Oldeslo , al-
waar de Koning van Denemarken een Luthersch Predikant onderhield.
Eindelyk , wanneer de Raad , in 't jaar 1530 meerder fchattingen eifchte ,
zoo bedongen de burgers daar onder , dat de Predikanten , *Andries Wil-
lemszoon* en *Jan Walhoff* , die men ontrent twee jaaren van te vooren , ter
ftad uit hadde gedreeven , weeder zouden herftelt , en de vryheid van
den Godsdienst op een vafte voet gezet werden. Het geen zy ook voor
zoo verre verkreegen , dat die twee boovengenaamde Predikanten , in
de Marien- en Pieters-Kerke weeder zouden moogen prediken. En door
dien de Papiften en Dom-heeren vervolgens wat veel geraas daar over
maakten , zoo werkten die maar alleen daar door uit , datze t'eenemaal
van alle de Predikftoelen wierden afgedreeven , en noch Miffe , noch ee-
nige andere Roomsche ceremonien , meer houden dorften. Waar op
dan *Dr. Bugenhaagen* de zaaken aldaar verder in ftaat bracht ; waar na de
vreede tuffchen den Raad en de Bürgerye ook weeder wierd herftelt. (o)
Op eene zoodaanige wyze hebben de vrye Ryks-fteeden meest alle moe-
ten doordringen , alwaar de gemeene man , altoos de hooge Overigheid
is voorgegaan , en de vryheid haares gewetens zelfs gezocht heeft te
bekoomen. Tot Frankfurt aan den Main lieten eenige uit den Raad , in
't jaar 1522 *Hartman Ibach* in 't Katharinen-Klooster prediken , daar den
Raad verder op ftil zweeg. Deeze man wierd daar na , in 't jaar 1525 van
Dionysius Melander , een Franciscaaner , en *Jan Barentszoon* van Algesheim ,
een Dominikaaner Munnik ; teegen de Papiften bygeftaan. Waar na het
volk in een oloop , terftond alle de Paapfche misbruiken t'eenemaal wil-
de afgefchaft hebben. Om welke reede den Raad zich dan genoodzaakt
vond , om de gemelde twee tot wettige Predikanten aldaar aan te ftellen ;
en ten laaften als de Papiften met haare weederlegginge niet en kosten te
recht geraaken , drie Kerken voor de Luthersche in te ruimen. De overige
omftandigheeden vallen hier te wydloopig , dewyl 'er buyten dat noch
veel noodzaakelyks te verhaalen ftaat. (p)

Frankfurt.

Nurnburg.

14. De Stad Nurnburg nu is op deeze wyze liervormt geworden , naa-
melyk , dat *Andries Ofiander* , in 't jaar 1522 den 23^{ften} van Sprokkel-
maand , aldaar de eerfte predikatie heeft gedaan , waar op hy zoo aan-
ftonds

(m) Chronicon Verdenfe Mftum. (n) Drefferus Sächfische Chron. p. 519. Chytraeus p. 250. Lib. X. Scultet. p. 260. II. p. 151. Seckendorff. p. 244. & L. II. p. 120. III. p. 88. & Authores Annalium. (o) Idem Drefferus p. 554. Chytraeus p. 497. Scultet. II. p. 153, 316, 360. Seckendorff. L. II. p. 219. III. 18. (p) Idem L. I. p. 343. seqq. Scultet. p. 121. & 301.

stonds aldaar Predikant wierd, welken ook de twee Kerk-voogden, (*Pröbsten*) van *St. Sebald* en *St. Lauwrens*, *Joris Pefzler* en *Hector Beumer*, toen ter tyd daar inne behulpzaam waaren. Twee jaaren daar na nu hebben deeze de geheele Misse, beneevens de andere Paapsche ceremonien, t'eenemaal afgeschafft, en haare reedenen die ze daar toe vermeenden gehad te hebben, in openbaaren druk uitgegeeven. Doch nadien 'er noch vier Kloosters Paaps'gebleeven waaren, zoo stelde men een t'zaamspraak, tusschen de Munnikken en Luthersche aan. Waar op de Munniken voort t'eenemaal afgeschafft wierden, en gedwongen om burgers te moeten werden. (q) Die van Wormbs waaren reeds al van te vooren, door *Luthers* standvastigheid, overtuigt geworden, en ze hadden in 't jaar 1521, niet teegenstaande het scherpe verbod des Keizers daar teegen, nochtans Luthersche Pastooren aangenoomen; en hen, alzoo de Paapen aan haar geene Kerken wilden inruimen, ondertusschen op andere plaatzen prediken laten. Tot dat in den boeren-kryg, in 't jaar 1525 de Papisten uit vreeze, alles goedwilliglyk toelieten, en de Kerken van zelfs overgaaven. (r) Ontrent eeven zooging het ook tot Spiers toe, alhoewel eerst in 't jaar 1540, alwaat den Raad ook al in weerwil des Keizers, twee Predikanten beriep, en daar meede een begin van de *Reformatie* aldaar maakte. (s) Gelyk als nu tot Regensburg wel terstond, in den aanvang, in 't jaar 1523 al zommige Augustyner Munnikken teegen het Pausdom gepredikt hadden, zoo zyn ze echter gestaadig, voor den Bisschop deezer plaatze, daar in verhindert geworden, niet teegenstaande dat 'er wel in 't heimelyk, en in de huizen hier en daar meenigmaal gepredikt wierd, en dat ook in 't jaar 1538, een schoolmeester van Wittenberg, genaamd *Kaspar Navius*, veel goeds by de jeugd stichtte. Ten laatsten, wanneer in het Jaar 1541 de Keurvorst van Brandenburg, en Landgraaf van Hessen, op de Ryks-dag aldaar haare Predikanten prediken lieten, zoo brak eindelyk de Raad, op het gestaadig aanhouden der burgers, aldaar door, en begoft in 't volgende jaar na de Pausselyke misbrücken te vernietigen, alwaat toenmaals *Erasmus Zollner* het eerste als Predikant aangesteld wierd, beneevens *Jan Forster* van Nurnberg, en *Leopold Möser*, by welke *Dr. Hieronymus Nopus* uit Wittenberg daar na noch bygevoegt wierd. (t) En op dat ik Augsburg hier ook noch aanknoope, zoo heeft in 't jaar 1522 *Dr. Joan Frosch*, een Carmeliter Munnik, het eerste aldaar begonnen zich teegen de Papisten aan te stellen. By welken niet lang daar na, *Stephen Agricola*, en *Urbanus Regius*, gevoegt wierden, beneevens *Michiel Cellarius*, een aanhangeling van *Zwinglius*. In 't volgende jaar daar na, begon *Dr. Jan Speiser*, met grooten toeloop en nuttigheid, het Woord te verkondigen, en vervolgens wierd 'er op den Ryks-dag, aldaar het openbaare prediken wel verboden, maar wanneer die nu geindigt was, zoo ontbood den Raad, in 't jaar 1531 *Wolfgang Musculus* van Straatsburg aldaar, die beneevens *Joan Ehinger*, zes jaaren lang in de Kerke van 't H. Kruis predikte, tot dat 'er noch al meer andere, als *Sebastiaan Mayer* en *Theobal Nigri*, daar by kwaamen. Wat voor vervaarelyke beroerten 'er toenmaals wel hier ontrent, tusschen de Luthersche en Zwingliaanen zyn voorgevallen, tot groote schaade en ergernisse van alle menschen, zulks zal elders noch naader verhaalt werden. De eerste nu hebben dit maal voor de laatste wyken moeten, nadienze van de andere, gelyk als men schryft, door reedekaavelen t'eenemaal overwonnen waaren. (u).

II. Deel.

R

15. In

(q) *Crusius* Annal. Suev. P. III. L. X p. 575. *Scult.* P. I. p. 121. 212. 300. *Seckendorff.* Lib. I. p. 299. Lib. III. p. 169. (r) *Scultet.* l. c. p. 80. (s) *Seckendorff.* Lib. III. p. 300. (t) *Ibid.* p. 396. & *Mito.* (u) *Scult.* p. 121. & 161. Part. II. p. 365. *Seckend.* III. p. 18.

Jaar MD.
tot MDC.
Schwabem.
Ulm.

Kreich-
gouw.

Gemmin-
gen.

Halle.

Koßnitz.

Nörde-
lingen.

Wirten-
berger-
land.

Tubingen.

Stutgard.

Elfas.

15. In de andere plaatzen van Schwaaben-land is het, in 't vervolg, met de *Reformatie* aldus toegegaan. In 't allereerste is 'er al straks tot Ulm, een Franciscaner Munnik, genaamd *Jan Eberlin*, door *Luthers* stellingen (*theses*) beweegt geworden, die ook met groot genoeg des volks aldaar verder predikte, maar kort daar na weeder weg gejaagt wierd. Doch na hem zyn terstond, *Hendrik Kettenbach*, en andere, gevolgt, welke de Paapen op allerhande wyzen zochten te onderdrukken. Doch in 't jaar 1524, heeft de Pastoor van Leyhe, de meeste Burgers tot zich getrokken, en alzoo eenen goeden grond in de gemoederen gelegt, tot dat 'er kort daar na een regtmatig Predikant, genaamd *Koenraad Samius*, een *Zwingliaan*, voor eerst in de Franciscaaner Kerke, en daar na, in die van Munster zelfs, wierd ingestelt, wien men, al kort daar na, *Joan Dietzholt*, en eenige andere, tot hulpe heeft bygevoegt. Deeze mannen nu, wierden, in alles, van den Raad heel wel beschermt, zoo dat 'er allengskens de Paapsche Ceremonien t'eenemaal wierden afgedaan, en, in 't jaar 1531, door *Oecolampadius*, *Bucerus*, *Blaurerus*, en andere, eenige nieuwe ordeningen in Kerkelyke zaaken gemaakt wierden. (x) In de andere gedeeltens en oorden, is de veranderinge ook al, in 't vervolg van tyd, en byna op eenen zulk eene wyze, geschiedt, gelyk als wy tot nu toe reeds al gezien hebben. Naamelyk, in 't jaar 1522, heeft *Erhardus Schnepfius*, tot Kreichgouw, in het Graaffschap van den Heer van *Gemmingen*, daadelyk beginnen te *reformeeren*. Tot *Gemmingen* zelfs, hebben *Mr. Barent Grubler*, en daar na, *Wolfgang Busius*, als ook, die vermaarde Historie-Schryver, *Franciscus Irenicus*, de *reformatie* eerst begonnen. In *Eppingen* zyn, *Mr. Pieter Erberman*, en *Thomas Rana*, de eerste *Reformateurs* geweest, e. z. v. In 't jaar 1522, wierd 'er, uit de Hooge-Schoole van Heidelberg, *Joan Brenzius* na Halle ontbouden, die daar ter plaatze, benevens den ouden Pastoor, heel veel veranderde, alhoewel de Roomsche Misse aldaar noch al tot in het jaar 1527 in staat bleef, en, by de Ridders van *St. Jan*, tot in het jaar 1540 toe. Tot *Koßnitz* nu, begon, in 't jaat 1524, *Jan Zwik* te prediken, alwaar dan de Hooge Overigheid het schandelyke leeven der Domheeren verbood, en ze daar door ook wegdreef. Hier na, ontrent het jaar 1523, leerde *Ambrosius Blaurer* ter zelve plaatze, waar op dan, na het houden van eenige *disputen*, de Roomsche Misse, benevens de Beelden, en alle de andere Paapsche Ceremonien, t'eenemaal uit de Kerken geraakten en afgeschafft wierden. Tot *Nördlingen* heeft, in 't jaar 1524, *Theobald Billicanus* ook aangevangen te *reformeeren*: Maar in 't *Wittenbergerland* begon zulks wat laater, doordien Hartog *Ulrich*, in 't jaar 1519, gelyk als hier booven nu reeds al verhaalt is, verdreeven, en eerst in 't jaar 1534, door de hulpe van den Landgraave *Filips*, en andere, verder in zyn gebied herstelt wierd. Waar na hy zoo aanstonds de Hooge-Schoole van *Tubingen*, door *Melauchthon*, *Simon Gryneus*, en *Joachim Camerarius*, heeft laten *reformeeren*, doch de Kerken, door *Erhardus Schnepfius*, *Ambrosius Blaurerus*, *Matthias Alberus*, en *Valentyn Vannius*: onder welke *Schnepfius* over *Stutgard*, en de naaste plaatzen daar ontrent, en *Blaurerus* over *Tubingen* en de daar-aan-grenzende landen, tot *Opzieners* wierden aangestelt. (y)

16. In der *Elfas* hebben, reeds al in 't jaar 1522, *Kaspar Hedio*, *Martinus Bucerus*, en *Johannes Oecolampadius*, by die van *Sikkingen*, en elders, geleert; ja *Hedio* heeft zelfs te *Maintz*, in 't openbaar gepredikt, al-

(x) Vid. Sculter. P. I. p. 134. P. II. p. 194. 320. 361. & in vita sua p. 59. Seckendorff. Lib. I. p. 242. &c. (y) Ibidem; Ille I. p. 122. 124. 134. 160. 222. 419. &c. hic Lib. II. p. 219. III. p. 18. 87. 123. 183. 664. &c. Crusius Annal. Suev. Lib. X. p. 581. Lib. XI. p. 604. 627. &c.

alhoewel hy misschien wel meerder mag gehuichelt, als iets goeds geleert hebben. Afzonderlyk was 'er, tot Straatsburg, in eeven dit zelve Jaar, *Matthias Zellius*, een heel goed, vroom, en oprecht man, welken de Raad ook opentlyk liet prediken, onaan gezien alle de hinderpaalen, zoo van den Bisschop, het Kapittel, en alle de Paapen, waar ontrent men haar standvastigheid zelfs noch pryft. In 't volgende Jaar zyn, *Bucerus*, *Hedio*, en *Capito*, aldaar gekoomen, aan welke de Raad, beneevens de voorige, vryheid van prediken verleende, en ten laatsten is dezelve, in 't Jaar 1524, door de gantsche stad gegeven, en alles in een veel beeter orde gebragt: welk voorbeeld, veele andere meede bewoogen heeft. De overige omstandigheden nu, als ook, de daar na gevolgde veranderingen en oneenigheeden, werden alle op een ander plaats verhaalt. In Landau heeft *Joan Böder* in 't Jaar 1523, het Euangelium beginnen te verkondigen, en, in Hagenau, *Capito*, in 't Jaar 1525. Om nu van andere plaatsen alhier te swygen. (2) In de Paltz, te weeten in 't Nieuwborgsche gebied, begoft *Otto Hendrik*, na de dood zynes broeders, eerst in 't jaar 1542, te reformeeren, door zynen Hof-Prediker *Michiel Diller*, en *Andries Ofsander*, waar na hy, in een openbaar verklaarschrift zich daar over verdedigde. Doch in de Keurvorstelyke Paltz, heeft de Keurvorst *Fredrik* twee jaaren daar na, vergunt de Misse in 't Hoogduits te moogen doen, en eenige geloofs-vryheid toegelaaten. Waar ontrent de voorgemeldte *Otto Hendrik* veel deed, die over deeze zaak zelfs in persoon na Heydelberg toe getrokken was. Eindelyk heeft de Keurvorst *Fredrik de III.* na de wyze van dien tyd, het overige in orde gebragt, en zich t' eenemaal by de Switserfche Leraars gehouden. Maar in het Hartogdom van Tweebrugge hadde de Palts-graaf *Lodewyk* nu reeds al in 't jaar 1523. de *Reformatie* laten beginnen door *Johannes Schebélius*, en de Paapen laten wegjaagen. (a) In Beyeren heeft de *Reformatie* door de groote regenstand der Papisten, weinig kunnen doorbreken, al hoewel 'er misschien wel ontelbaare menschen, in hunne herten, wel van 't Pausdom moogen afgevallen geweest zyn, gelyk als de Historie der vervolgingen hier na ook wel zal uitwyzen. Nochtans als de Onderdaanen van den Hartog *Albert* zoo uittermaaten sterk by hem om vryheid aanhielden, zoo heeft hy aan haar namaals, in 't Jaar 1556 vergunt, om het Avondmaal op eene andere als de Paapsche wyze te moogen houden, alhoewel dit ook al niet lang geduurt heeft. (b) Hoe het nu in 't Keulsche gebied met de begonnene *Reformatie* is afgeloopen, zullen we hier onder, by het overweegen der verhinderingen, naader zien. In 't Mark-graaffchap van Baaden, hadde de Mark-graaf *Filips*, reeds al ontrent het Jaar 1529, vryheid van te moogen prediken verleent, ja het zelve aan de Predikanten zelfs, wel uitdrukkelyk bevoolen. Maar in 't Jaar 1532 viel hy weeder tot het Pausdom over, en hy joeg daar op alle de Luthersche uit zyn land. Naderhand, in 't Jaar 1556 verklaarde de Mark-graaf *Karel* zich weeder voor de Augsburfsche Belydenis, en hy liet de hervorming in zyne staaten, door *Jacob Heerbrand*, *Jac. Andriesz.*, *Maximilaan Mörlin* en *Simon Soltzer* doen. (c) Verders begoft de Hartog *Jan*, in 't Jaar 1533 in 't Kleeffche, Bergfche en Guliksche land, door openbaare Edicten, (of geboden) het Pausdom te verwerpen, nochtans zoodaanig, dat hy de oude ceremonien noch al bleef behouden. (d)

17. In Boheemen hadden, zoo als 'er in 't voorgaande boek nu

R 2

reeds

(2) Vid. Bebelij Antiquit. Germaniæ & Ecclesiæ Argent. Scultet. P. I. p. 118. 122. 162. 213. P. II. p. 144. 181. 479. Seckendorff. p. 240. 301. II. p. 122. 144. III. 123. &c. (a) Idem Lib. III. p. 397. 616. Dan. Pareus Hist. Palat. p. 219. seqq. Scult. p. 143. (b) Sleidan. Lib. XXVI. p. 339. (c) Scult. P. II. p. 390. Sleid. l. c. (d) Scult. p. 395.

Jaar MDL
tot MDC:
Straats-
burg.

Landou.

Hagenouw.

Paltz.

Nieuw-
burg.

Keur-
Paltz.

Twee-
bruggen.

Beyerens

Baaders

Gulik-
Kleefs- en
Esgs-
land.

Jaar MD.
tot MDC.Oosten-
ryk.

Moravie.

Steyrmark.

Krain.

reeds al gezegd is, de Boheemsche broeders of Huffiten; al voor langen tyd teegen het Pausdom getuigt, van welker toestand, hier onder in deeze Eeuwe noch uitvoeriglyker zal gesproken werden. Ondertusfchen kwaamen ook al straks in 't begin van *Luthers* leere, zyne Navolgers daar na toe, en onder anderen, begoft reeds al in 't Jaar 1521, in Jochems-dal de Rector der Schoolen, *Mr. Filips Eberbach*, in zyn School te prediken. (e) Maar zoo wyd als des Konings *Ferdinands* gebied zich uitftrekte, ging het met de *Reformatie* eeven als in zyne andere landen. Want in Oostenryk, en wel inzonderheid tot Weenen zelfs, onderwond zich *Paulus Speratus*, opentlyk in de *St. Stephens* Kerke teegens de Papiften te prediken, maar hy wierd al voort daar op weg gejaagt, en begaf zich na Iglouw in Moravie. (f) Vervolgens liet de Hooge Overigheid in die landen ook niet toe, dat 'er iets het minste in 't openbaar voor den dag quam, gelyk als de vervolgingen hier na ook wel zullen uitwyzen. En wanneer de Stenden van Oostenryk, in 't Jaar 1555, om de vryheid van Godsdienst by den Koning *Ferdinand* aanhielden, zoo floeg hy hen zulks glad af, onder voorwendzel, dat hy van die Godsdienst niet en mocht wyken, daar in hy gebooren en opgetrokken was, en na de Ge-loofs-vreede waaren de onderdaanen gehouden, de Godsdienst van hunne Over-Heeren na te volgen. (g) Naderhand heeft hy maar alleen zoo veel vergunt, dat zyne onderdaanen het Avondmaal op beide de wyze zouden moogen neemen, het welke in 't Jaar 1564, in de *St. Stephens* Kerke voor de eerste maal geschied is. (h) Doch onder *Maximiliaan* de II. die gelyk als in 't I. Hoofdst. nu reeds al gemeld is, de Augsburgsche Belydenis niet ongeneegen was, wierd 'er aan de Steuden toegelaaten, om Luthersche Predikanten te moogen houden, en den Kerkelyken staat volgens de Augsburgsche Belydenisse te schikken, het welke dan in 't Jaar 1567 opentlyk geschied is: als wanneer ook zelfs *Johannes Camerarius* en *David Chytræus*, na Weenen toe ontbooden wierden, die aldaar te zaamen, een heel byzonder boek, aangaande de Leere en de Kerkelyke in-zettingen geschreeven hebben. (i) Eeven zoodaanig eene vryheid heeft ook de Aarts-Hartog *Karel* van Oostenryk, na des Keyzers voorbeeld, in zyn gebied verleent, en zich beneevens den Keyzer zeer goedgunstig teegen de Luthersche betoont; (k) byaldien zy 'er zich zelfs maar na gedraagen hadden, gelyk als wy nu al haast zullen gaan zien. Van die bekende Majesteits-brief des Keyzers *Rudolfs*, welken hy aan zyne Onderdaanen, wegens den Godsdienst gegeven heeft, zal elders te spreekken vallen. En eeven zoo ging het nu al vervolgens in de overige Oostenryksche landen. Doch wel voornaamelyk heeft de voorverhaalde *Paulus Speratus*, reeds al in 't jaar 1522, in Moravien geleert, aan welkers inwoonders hy ook eenen schoonen brief heeft geschreeven, waar van hier onder, by het verhandelen der vervolgingen in deeze plaatzen, naader zal gehandelt werden. En zulks alles, behalven de vryheid, die de Boheemsche broeders aldaar genooten hebben, als wanneer 'er in het jaar 1562 ontrent de 188 Kerken-dienaars hunner Gemeenten, op een *Synode* getelt zyn. (l) In Steyr-mark, is 'er onder den gemelden Aerts-Hartog *Karel*, al eene taamelyke ruste en vryheid geweest. In Krain desgelyken, alwaar ook te vooren al eenige in 't verborgen gepredikt hadden, en *Tuberus* zyne belydenis voor den Koning *Ferdinand* zelfs gedaan heeft, en ook het Nieuwe Testament, de Catechismus en andere

(e) Scultetus. I. p. 83. Seckend. p. 179. (f) Scult. p. 133. (g) Sleidanus Lib. XIV. p. 154. (h) Bucholcerus p. 619. (i) Chytræus Lib. XXII. p. 579. Peucerus Chron. p. 995. Chytræus Epist. p. 364. 662. 663. 673. (k) Ibid. p. 158. 320. (l) Regenvollscius Eccl. Hist. Lib. I. p. 63.

dere boeken , in de Slavonische taale heeft overgezet , waar door dan ook die leere in de nabuurige landen , ja zelfs tot geheel in Turkyen toe is bekend geworden. (m)

Jaar MD.
tot MDC.

18. Op hoedaanig eene wyze nu de kennisse der waarheid in Switserland een aanvang heeft genoomen , is hier booven , by de wérktuigen der *Reformatie* , reeds al aangetrokken. Door deeze aldaar gemeldte Leeraars dan , als *Zwinglius* , *Oecolampadius* , en andere , nam den aanhang der zelve daagelyks al meer en meer toe , zoo dat *Capito* , in 't Jaar 1522 , van Basél schreef , dat 'er aan hunnen kant , niets anders als van loutere overwinningen , teegens de Munniken en Paapen , te schryven was ; alhoewel alles echter onder veelerhande verzoekingen en moeijelikheden toeging. Want *Zwinglius* moest zich wel inzonderheid gestaadig tegen den Bisschop van *Kostnitz* verdedigen , gelyk als hy , onder anderen , in 't Jaar 1522 , in een byzonder Verdedig-Schrift , aan den Raad van *Zurich* deed , als ook , in eene Vermaaninge aan de gezaamentlyke Bondgenooten : Waar in hem *Leo Judæ* , *Erasmus Schmid* , *Kaspar Megander* , en andere zeer behulpzaam waaren. Tot *St. Gallen* hebben de Predikanten , *Benedictus Burgarerus* , en *Wolfgang Weter* , na datze de *theses* of stellingen van *Luther* gelezen hadden , al voort teegen den Paus gepredikt , welke daar na door *Joan Keszler* van *Wittenberg* geholpen wierden. Tot *Bern* heeft het *Barthold Heller* , een leerling van *Zwinglius* , het eerste gedaan , alwaar de Raad zelfs hen de hand voort booven 't hoofd hield : En tot Basél maakte de Raad , in 't Jaar 1523 , *Johannes Oecolampadius* , en *Koenraad Pellicanus* , tot Professooren in de Godgeleertheid. Doch tot *Zurich* wierd toen ter tyd een *dispuut* tusschen *Zwinglius* en de Papisten gehouden , in welke niemand *Zwinglius* wederleggen wilde , waar door ook zyne leere aanstonds opentlyk ingevoert wierd , zoo wel in de stad als op het land. Middelerwyle verkreegen ook de eerste Predikanten , tot Basél , naamelyk , *Oecolampadius* , *Mr. Wolfgang Weissenborg* , *Marcus Bersus* , *Jan Luthard* , en andere , noch al meer vryheid. Waar na de Raad zelfs het schelden der Paapen verbood , en aan *Farellus* toeliet , om in 't openbaar teegen haar te moogen *disputeeren*. Ook schafte de Raad zelfs aldaar , in 't Jaar 1524 , de Misse , Ommegangen en alle het overige Paapsche bygeloove af. Gelyk als ook toen ter tyd tot *Zurich* met de Beelden geschiedde , en , in 't Jaar 1525 , met de Misse. A°. 1528 kreegen de Beelden tot *St. Gallen* eeven het zelve lot. Eindelyk is ook , in 't Jaar 1529 , tot Basél alles te recht gebragt , alwaar men op eenmaal , de Beelden aan een kant geworpen , en het overige op een goede orde gestelt heeft. Zulks geschiedde verder ook tot *Glaris* , en *Solothurn* , in 't Jaar 1530. (u). Wat 'er nu in *Vriesland* , reeds al in 't Jaar 1520 , ontrent dit punt is voorgevallen , zulks is hier booven nu reeds al aangetrokken , alwaar naamelyk de Graaf van *Edhard* de waarheid zelfs bekende , en ze ook in zyne landen plaats gaf. Hierna ontstonden 'er tusschen de Munniken en Luthersche Predikanten , verscheidene *disputen* , en andere handelingen , waar door het de Papisten eindelyk t' eenemaal verlooren gaaven. Alhoewel 'er , in 't korte , onder de Luthersche en Zwingliaanen zelfs veele oneenigheden voorvielen , doordien de eerste , over de gelukkige voortgangen der laatste , zoo als men schryft , misschien wat afgunstig wierden , (o) gelyk als zulks in 't gemeen ook zoo pleegt te geschieden.

Switserland.

St. Gallen.

Bern.

Basel.

Zurich.

Vriesland.

(m) Idem p. 51. & 358. Chytræus Epist. p. 15. 321. & ap. Fechtum. p. 484. Epist. Theol. Conf. Valvassor. Hertzogth. Crain P. II. L. VII. c. 7. seqq. (n) Zwinglius ipse in Tom. I. operum. Sleidanus passim. Scultetus Lib. I. p. 67. 69. 115. 130. 184. 216. 221. 304. Lib. II. p. 143. 181. 324. 426. l. (o) Idem p. 69. 293. Lib. II. p. 77. 93. 162. 329. 416. Ubbo Emmius Lib. I. Rer. Fris. &c.

Jaar MD.
tot MDC.
Neder-
land.
Antwer-
pen.

Delft.

Braband.

Vlaandere.

Sweedn.

19. In de Nederlanden nu waaren de Papiften wel terftond, in 't begin heel fcherp achter alle getuigen der waarheid her, maar nochtans konden zy hen allen voortgang onmoogelyk niet beletten. Tot Antwerpen had reeds al in 't Jaar 1519 *Jacob Spreng*, volgens *Luthers* gevoelen gepredikt, alhoewel hy daar namaals, in 't Jaar 1521 door de zwaare vervolgingen weeder van afviel. Tot Delft leerde *Fredrik Canirinius* al heymelyk in zyn School, teegen de Papiften en andere elders; doch zy en konden door de groote ftrenghed der Papiften niet wel opkoomen, gelyk als de Historie der Nederlandsche vervolginge zulks ook aanwyft. (q) Wat 'er verders al over alle deeze bedryven, voor een onruft en gruwelyke oorloogen ontftaan zyn, zulks is veel te wydloopig om alhier ter needer te ftellen. Alleen dit moet 'er noch by de *Reformatie* vermeld worden; dat de Gereformeerde in Neederland, na lang bidden en *protefteeren* teegen de Spaansche *Inquifitie*, eindelyk voor hunne Overheeden zyn heenegetreden, en in 't jaar 1566 openbaare verzaamelingen zoo in Braband als elders gehouden hebben, na dat zy reeds al in 't Jaar 1564 teegen de nieuwe Biffchoppen *geprotefteert* hadden. In Vlaanderen begoftenze de beelden reeds afte breeken, als ook tot Antwerpen, en kort daar na in alle fteeden. Doch als hier na de Hartog van Alba verwaarelyk bloeddorftig door de *Inquifitie* te werk ging, en met eene onmenfchelyke wreedheid tyrannizeerde, zoo ftelde zich de Prins van Oranje, beneevens de andere vereenigde daar teegen, zoo dat het tot eenen openbaaren Oorlog uitbrak, en de zoo genaamde Geuzen, in 't Jaar 1572 eerft den Briel wegnaamen, tot dat van tyd tot tyd de Spanjaarden beeter koop gaaven, en de Hollanders in vryheid en vrede laaten moeften, beneevens eenen onverhinderden Godsdienst. Wat 'er hier onder aan beide de zyden, al voor buitenspoorigheeden, en andere omftandigheeden zyn voorgevallen, zulks alles werd op een andere plaats breeder befchreeven, en het is ook reeds al in geheele boeken wydloopig gedaan, behalven dat het ook best pafst onder eenen anderen tytel der Historie. (r) En hoe wy verder in de verre afgeleegene gewesten koomen, hoe we korter zyn moeten, alzo ons buiten dat de plaats nu reeds al ontbreekt, om alle deeze veranderingen en omwentelingen met meerder omftandigheeden voor te draagen.

20. Wat nu de overige landen in Europa aangaat, daar van is het volgende kortelyk aan te merken. In Sweeden had reeds al in 't Jaar 1519 de Koning *Guftaaf Erik* tot Lubeek, eenige voorsmaak van de waarheid gekreegen. Wanneer hy dan naderhand zelfs tot de heerschappye quam, zocht hy het Pausdom zoo veel het moogelyk was uit te roeyen. Eeven ter zelve tyd kwaamen 'er twee Sweeden van Wittenbrg weeder na huis, naamelyk; *Lauwrens* en *Olaüs Pieters*, door welke van tyd tot tyd eenige veranderinge gefchiedde, en zulks wel in korten tyd en zonder veel oproer; doordien de Koning de Biffchoppen in zyn geweld hadde gekreegen, en ze naderhand uit het land liet vertrekken. Waar na hy zelfs door zyn geheele Ryk rondsom reisde, inftellingen voor de Kerkeleyke zaaken maakte, en ook in 't Jaar 1527, tot Upzal de *Reformatie* bevestigde. (s) En gewiffelyk mag het deeze Vorft wel zeer goed gemeent hebben, byaldien hem de naakoomelingen maar wel daar in nagevolgt hadden. Maar wy hebben hier booven by den Deenfchen en Sweedschen oorlog, het rechte teegendeel nu niet alleen reeds al gezien, maar wy

ZOU-

(q) Sculterus Lib. I. p. 136. (r) Vid. Famianus Strada de Bello Belg. Grotius Annal. Belg. Meursius Meteranus, Thuanus aliiqve infra nominandi (s) Benzelius Hist. Eccl. p. 321. Schefferus Memorab. Succ. p. 4. & 220. Loccenius Lib. VI. Hist. Succ. Jo. Boozius Invent. Hist. Succ. Lib. II. Chytræus Lib. IX. Thuanus Lib. I. Guicciard. Lib. III.

zouden het zelve noch al meer uit den inlandfchen oorlog bekennen konnen, welken de drie Koninglyke gebroeders, *Erik, Jan en Karel*, in 't Jaar 1568 onder malkanderen gevoert hebben, indien de plaats zulks alhier toeliet, (†) om noch van andere dingen te zwygen. Maar in Deenemarken liep het in 't begin der *Reformatie* wonderlyk door malkanderen, en byaldien men het met een onpartydige ooge inziet, zoo is aldaar een flegte grond tot de waare veranderinge des herten gelegd. Voor eerft dan had de Koning *Chriftiernus*, in 't Jaar 1520 van den Keurvorft van Saxon een Euangelifch Predikant verzocht, of uit liefde tot de waarheid, of gelyk als men daar by voegt, uit begeerte tot de Kerke-lyke goederen. Men zond'er hem dan eenen, *M^r. Marten* genaamt, die tot Koppenhage met grooten toeloop predikte, alhoewel hy zulke vreemde gebaarden over hem hadde, dat de Dom-heeren niet alleen, maar zelfs ook de jongens met hem den spot dreeven. (u) Maar *Chriftiernus* gaf altoos zelfs heele flegte vruchten des Euangeliums van zich, door dien hy niet alleen in Sweeden, *Steno*, den Sweedfchen Gouverneur ombracht, Stokholm met geweld innam, en het volk zeer gruwzaam handelde; maar ook zich in zyn andere bedryven uittermaaten wreed, ja beeftachtig betoonde te weezen: het geene hy wel met den ban van *Paus Leo* de tiende zocht te verdedigen, doch ondertuffchen brak hy zelfs alle gedaane beloften en eeden heel moedwillig, liet den voornaamften Adel, den gantschen Raad van Stokholm, beneevens zeer veele burgers, onvoorziens door beuls handen om den hals brengen, en de lichaamen drie geheele daagen lang op de markt, tot een prooi voor de honden leggen, ja hy hielp'er wyders noch alle daagen eenige van kant. (x) Eindelyk merkte hy wel, dat het door zyne overdaadige groote wreedheid niet langer met hem deugen zoude, en hy vertrok derhalven, al heimelyk met zyne gemalinne uit het Ryk, fworf alzoo wel tien jaaren lang in ballingfchap rondom, en quam onder anderen ook tot Wittenberg by *Luther*: doch hy hadde evenwel noch al geen ruft, maar bracht in Needer-Duitsland eenig volk te zaamen, waar na hy van de Deenen gevangen, en tot aan zyn dood toe over de 27 jaaren lang, naamelyk tot in het Jaar 1559 bewaart wierd. (y) Doch of hy in een yzere kooi als een wild dier, met keetenen is geflooten geweest, gelyk als eenige willen zeggen, (z) kan ik niet verzeekeren; noch ook dat hy alleen uit misgunft der Edel-luiden, en van zynen Navolger *Fredrik*, uit het Ryk zoude verjaagt zyn, welke zich teegens hem al te moedwillig betoont hadden, gelyk men voorgeeft. (a)

Jaar MD.
tot MDC.Denemar-
ken.Chri-
ftierns
wreedheid.Gevange-
nis en
dood.

21. Deezen *Fredrik* nu heeft naderhand, in 't Jaar 1525 en de volgende, de Lutherfche Godsdienst, alhoewel met groot teegenftreeven der Papiften, in Deenemarken ingevoert. In 't eerfte gaf hy alleen aan beide de Partyen vryheid, doch daar na, in 't Jaar 1529 heeft hy door een uitgedrukt gebod, (*mandat*) de Papiftery te eenemaal verbooden, en *Joan Tanffon* voor eerft in Koppenhage laten prediken, ook een *dispuut* tuffchen de twee Partyen, in 't Jaar 1530 aangefteft, waar na het befluit noch al eens vernieuwt wierd, en hy (de Koning) in 't Jaar 1531 in 't Smalkaldifche verbond aangenoomen is. (a) Na hem is'er onder *Chriftiaan* de derde, deeze veranderinge noch al voorgevallen, dat de

Bif-

(†) Thuan. Lib. XLII. Loccenius Lib. VII. Chytræus L. XXII. (u) Scultetus Lib. I. p. 59. Chytræus IX. Sleidanus Lib. IV. Meurfius P. III. Hift. Dan. Lib. III. Seckendorff. paffim (x) Joh. Magnus Lib. XXIV. Hift. Goth. cap. 3. p. 906. Chytræus l. c. p. 227. feqq. Beutherus Lib. I. Comm. p. 7. 11. Jac. Zieglerus Hift. Chrift. & Excidiu Holm. (y) Chytræus Lib. XIII. Beutherus l. c. Pontus Heuterus Lib. X. Aufr. c. 6. (z) Genebrardus Lib. IV. Chronogr. p. 409. (a) H. T. Leodius Vita Frid. II. Palat. Lib. XI. p. 210. Conf. omnino Jo. Saaningius in vita.

Jaar MD.
tot MDC.

Reformatie in Hol-
stein.

Engeland.

Bedryf van
Koning
Hendrik de
achtste.

Biffchoppen niet meer in het weereldlyke gezag gekent zyn, en de Augsbursche belydenis door het geheele Ryk is ingevoerd geworden. ( ) In Holstein nu heeft de Hartog *Christiaan*, in 't jaar 1527 het eerste Onderzoek; beneevens de affchaffinge der Papisten, by der hand genoomen, waar toe hy in 't Jaar 1532 *Dr. Eberhard Widenfee* van Maagdenburg hadde ontbouden, daar toe anderzins ook *Gerrit Sterward*, als meede *Jan Wend* en *Herman Test* hadde gebruikt. ( ) Van het Kooningryk van Engeland, wil ik voor zoo verre iets kortelyk aantrekken, als het Pausdom daar in nog niet afgeschafft, en de eerste Euangelische Leeraars niet t'eenemaal van *Luther* afgescheiden waaren. Het overige behoort wel voornaamelyk onder de Historie der Gereformeerde. Zoo is dan nu niet onbekend, hoe dat Koning *Hendrik* de achtste in Engeland, het Pausselyke gezag in 't Jaar 1534 t'eenemaal heeft vernietigt, en hoe hy door 't aanstooten zyner Raaden, zich zelfs het hoofd der Kerke heeft genoemd; nochtans wilde hy geene veranderinge altoos in de leere dulden, om daar door zyne bestendigheit te toonen, alzoohy teegens *Luther*, en *Luther* weeder heel vinnig teegens hem geschreeven hadde, waar meede hy toen oock den eernaam van *Beschermer* des geloofs verdiende. (d) Ondertusschen, of hy wel heel ras een groot beginffel tot den val des Pausdoms maakte, en den Kardinaal *Wolfey* vry wel verneederde, zoo heeft hy nochtans; niet alleen in 't Jaar 1533 zyne gemalinne, *Catharina* verstooten, en *Anna Boufeim* getrouwt, (e) maar hy heeft ook daar na, in 't Jaar 1535 den geleerden en uitmuntenden *Thomas Morus*, beneevens eenen Biffchop doen ombrengen, (f) en andere gruwelyke onzinnigheeden en booze stukken meer bedreeven. Onder zyne Regeeringe had reeds een zeeker man, *Willem Tyndal* genaamd, veele Nieuwe Testamenten al heimelyk in 't land gebracht, waar door ontallyke menschen de waarheid leerden kennen; waar van misschien by de vervolgingen wat meerder zal gehandelt werden. Ook waaren de meeste der Grooten daar toe nu reeds al vaardig, zoo dat zy terstond na zyn dood uitbraaken; als wanneer ook zynen Navolger *Eduard* de zesde, met hulpe van *Thomas Crommer*, Aardsbiffchop van Kahtelberg, de *Reformatie* opentlyk by der hand vatte, en ook volbracht. Waar toe dan ook *Bucerus* en *Fagius* uit Duitsland zyn gehaalt geworden, gelyk als hier na noch zal gezegt werden.

Hungari-
en.

22. Ook hadden zich in Hungarie, nu reeds al ontrent het Jaar 1522, eenige getuigen der waarheid op gedaan, en daar was in dien tyd eene, met naame *Martin Cyriacus*, tot Wittenberg gekoomen; welken daar na, in 't Jaar 1524 *Dionysus Link*, *Balthasar Gleber*, en meer andere gevolgt zyn, alhoewel zich de Keyzer teegens alle veranderingen zeer hart aanstelde. (g) Om welke reede de *Reformatie* aldaar ook zoo lang achter bleef. En ofschoon, in 't Jaar 1545 de Biffchop zelfs op den Ryksdag tot Presburg, eene verbeetering voor hoog-noodig achte, zoo wilden 'zy nochtans in het stuk van Godsdienst, niets nieuws toelaaten. Anderzins heeft zich de Koninginne Weduwe, *Maria*, Suster van Keyzer *Karel* de vyfde, door haaren Hof-Prediker *Jan Henkel*, tot de waarheid wel willen laten leiden; doch ook weeder niet lang daar na, is zy weeder daar van af en tot het Pausdom gebracht, na dat zy tot Regente over de Nederlanden was gestelt. (h) Middelerwyle heeft zich onder de heerschappye der Paapsche Overigheit, weinig openbaaren konnen,

Koningin
Maria.

(d) Petrus Suavis Lib. I. Hist. Conc. Frid. p. 74. feqq. Seckend. Lib. III. p. 89. Chytræus Lib. XIV. p. 353. Sleidanus Lib. XII. (e) lidem II. cc. (f) Sleidan. Lib. IX. Chytræus l. c. Conf. omnino Nic. Sand. de Orig. & progressu Schismatis Anglicani & Gilberti Burncti Hist. reform. Angl. (g) Vid. Seckendorff. Lib. I. p. 240. III. p. 579. Nadanyus Lib. III. Flori Hungar. c. 20. feqq. Isthuanus Hist. Hung. p. 342. feqq. (h) Tom. V. Alt. p. 157. 805. Scultet. Lib. II. p. 90.

nadien daar door de meenigvuldige vervolgingen alles onderdrukt wierd. Behalven dat 'er in 't Jaar 1559 eene bekentenisse na de wyze der Augsburgsche Belydenisse is uitgegeeven, en aan den Koning *Ferdinand* de eerste overgeleevert. Naderhand hebben de Keyzers en Koningen van Hungarie, als booven gemeld is, de vryheid van Godsdiensft verleent, en die eindelyk ook tot de kleinste plaatzen zelfs toe uitgestrekt, het welken nochtans eerst daar na, in 't Jaar 1606 geschied is, en verders 1608 bevestigt geworden, en ook A^o. 1622 weeder vernieuwt. In Zeevenbergen, als een land daar naast aan grenzende, is het ook bykans eeven zoo toe gegaan, waar heene ook in 't Jaar 1556, *Melanchthon* een antwoord (*responsum*) aangaande de oneenigheeden met de Gereformeerden gezonden heeft. (i) Daar en teegen hebben in Poolen, al straks in het begin des Jaars 1525, *Marten Glossa*, *Joh. Seclutianus*, *Mart. Prasnicius*, en andere *Luthers* leere uirgebreid. En in Littauwen, *Dr. Abraham Culra*, in 't Jaar 1539. Wanneer 'er ook in 't Jaar 1549, tot Krakouw eenige Studenten van de Papiſten omgebracht waaren, zoo trokken de andere in Duitsland en Boheemen, kreegen aldaar een goed begryp van de Lutherſche leere en brachten dezelve weeder meede te rugge, waar door zy ook eenen grooten aanhang bequaamen. De perzoonen, plaatzen en andere omſtandigheeden hier van, zyn veel te wydloopig om die alhier op te haalen, en veel daar van zal ons ook in de Historie der Gereformeerde voorkoomen. Doch vervolgens hebben zich hier en daar veele Augspurgsche Geloofs-genooten by den Adel en andere opgehouden, en in 't Jaar 1563 in Groot-Poolen, in 't openbaar hunnen Godsdiensft in 't werk gestelt, byzonderlyk tot Posen, alwaar daar na in 't Jaar 1616 hunne Kerken verbrand zyn geworden. (k)

Jaar M^o.
tot MDC.Zeeven-
bergen.

Poolen.

Littauwen.

23. Na Lyfland, en inzonderheid tot Riga, quam in 't Jaar 1522 *Andries Knoop*, die van Treptouw uit Pomeran verjaagt was. Deeze man wierd aanstonds Pastoor in de *S^t. Pieters* Kerke, en hy vatte de zaak op zoodaanig een wyze aan, dat hy de andere uiterlyke ceremonien noch staan liet. Kort hier na quam *Sylvester Tegtemeyer* van Rostok, die teegen de beelden en andere bygeloovigheeden zoo scherp predikte, dat het volk toetaste en alles in de Kerken omverre wierp, met groot misnoegen van *Luther*, het geene hy in een brief ook wel uitgedrukt heeft. Ondertusschen was tot Revel en Derbt de veranderinge ook al voor gegaan. Wanneer nu daar na, in 't Jaar 1524 de nieuwe Aards-Bisschop, *Jan Blankeveld*, hen te streng in 't stuk van den Godsdiensft zyn wilde, zoo onderwierpen zich die van Riga aan den Meester der Duitsche orde, *Walter van Flettenberg*, en ze verkreegen ook daar door eene volkoomene vryheid van Religie, verdreeven de Dom-heeren van weegen haare trouweloosheid, en den Aards-Bisschop moest zich eindelyk met de zyne, onder den Meester der Duitsche orde buigen. (l) Op deeze wyze dan hebben de Lyflanders eenen grooten vryheid gehad, tot dat in 't jaar 1582, *Stephen*, Koning van Poolen, de Jezuiten invoerde, waar door eenen grooten onrust veroorzaakt wierd, gelyk als elders noch zal verhaalt werden. Verders is het bekend, dat 'er in die gewesten, als ook in de uiterste Noordsche landen, noch al veele Heidensche gewoontens zyn overgebleeven, schoon dat eenige nu en dan zich wel bemoeit gehad hebben, om die volkeren te bekeeren, die echter misschien zelfs wel de waare bekeeringe noch niet eens hadden. Om nu te zwygen, hoe veel

Lyfland.
Riga.

(i) Confil. To. II. p. 326. (k) Regenvolsciis Hist. Eccl. Slavon. Lib. I. p. 72. 92. 119. Hartknoch Lib. 17. de Rep. Pol. 2. à Stanislai Orichorii Annalib. (l) Chytræus Lib. XIX. & passim alibi. Seckendorff. Lib. I. p. 299. III. p. 424. Scultet. Lib. I. p. 123. 145. 196. 204.

Jaar MD.
tot MDC.

Moskouw.

Spangien.

Italien.

Vrankryk.

Walden-
fen.Hugeno-
ten.

'er aangaande de tooveryen , en duivels-diensten der zelve landschappen al langen tyd geleeden , is geschreeven. Het begin van de Gereformeerde leere, dat in 't Jaar 1570 binnen Moscouw is gemaakt, is van geen aanmerkelyk gevolg geweest. De Poolfche Gezanten , die toenmaals aan 't Hof van den Grootvorst *Jan Basilides* waaren , waaren de Protestantfche Godsdienst toegedaan , met welke de *Zaar* daar van in gesprek quam , met eenen den Predikant , *Jan Kockita* , die met hen gereift was , beveelende voor alle die daar zaaten , zyn belydenis te doen , het geene ook voort geschiedde : waar op nochtans niets wyders volgde , als dat de Moscoviters daar op in een zeeker boek antwoorden , en zich inbeeldden die zaak daar door ten vollen opgelost te hebben. (m) In de overige groote Koningryken , behalven in Vrankryk , heeft 'er ook nooit iets bestendigs konnen opkoomen. In Spanje heeft het de geduurige *Inquifitie* altoos verhindert , schoon 'er dikmaals wel zeer veele getuigen der waarheid opgestaan zyn ; doordien ze alle aanstonds weeder onderdrukt wierden. (n) In Italien waaren 'er , als tot Venetie , *Vicenza* en *Trevigo* , wel eenige door *Luthers* schriften opgewekt , zoo dat zy in 't Jaar 1542 aan *Luther* zeer ernstig daar over schreeven , en wel inzonderheid over het verschild van 't Avondmaal klaagden. Doch deeze antwoorde hen , na *Melanchthons* oordeel al te hart , zoo dat het hier door niet veel beeterde. (o) Alhoewel nu de Paus met alle list en geweld teegen de waarheid was , zoo waaren 'er doch hier en daar , ook zelfs rondsom Roome en elders , zeer veele verborgen , die de *Reformatie* waaren toegedaan , en die met de Duitfche zochten gemeenschap te houden , waar van de proeven nu noch wel voor handen zyn. (p) En aan 't Hof van den Hartog van *Ferrara* , hielden zich in 't Jaar 1528 zommige Euangelische Predikanten op. Om nu andere voorbeelden noch voor by te gaan.

24. Vrankryk , het geene nu noch overig is , heeft ontrent de veranderinge der Godsdienst heele zeldzaame wisselvalligheeden beproeft ; het welke hier na by de vervolgingen noch klaarder zal verthoont werden ; gelyk ook ontrent de Historie der Gereformeerde en der Waldensen. Voor teegenwoordig zal ik maar tot een besluit , het beginsfel der *Reformatie* aldaar met weinige woorden aanroeren. Men vind in de Historien , dat zich aldaar reeds al in 't Jaar 1523 , en de volgende jaaren onderscheidene van *Luthers* begunstigers verthoont hebben , en wel voornaamelyk tot *Meaux* en *Grenoble*. (q) Zoo hebben ook al in 't Jaar 1530 de Waldensen in *Provence* , twee Predikanten , als *Joris Maurel* , en *Pieter Latomus* , na Straatsburg , Bazel en Bern toegezonden , om met de Godgeleerde der Protestanten aldaar te spreken. (r) En vervolgens ziet men ook , dat de Lutherfche zich met meenigte in Vrankryk en midden in Parys hebben vinden laten , doordien de Koning *François de I.* veele van hen door beuls handen heeft laten ombrengen , en zich daar meede verschoont , dat ze een verraad teegen zyn Ryk hadden voorgehad. (s) Alhoewel hy daar door niets altoos beletten konde , alzo het volk oogzienelyk van den Paus afviel , gelyk ook zeer veele Grooten , die men toenmaals Hugenenot noemde , tot hen overtraaden , uit wat voor oogmerken , is uit de omstandigheeden op een andere plaats te zien. Diergelyke waaren toen ter tyd en de volgende tyden , die van *Bourbon* , *Antonius* , Koning van *Navarre* , zynen broeder *Lodewyk* , Prins van *Condé* , en andere die nochtans meest alle de Switserfche belydenisse

waa-

(m) Regenvolscius Lib. I. p. 91. Jo. Lascius in Theologia Moscov. (n) Vid. Beza. Icon. Cl. vir. p. 128. seqq. (o) Seckendorff. Lib. III. p. 401. 578. (p) Idem & Scultetus Lib. II. p. 148. Beza l.c. p. 123. (q) Scultetus l. p. 157. (r) Idem II. p. 294. (s) Sleidan. Lib. IX. p. 250. Freherus Tom. III. Rer. Germ. p. 295.

waaren toegedaan. Verders verkreegen de gemelde Hugenoten groote vryheid op den Ryks-dag tot *Phonthoize*, in 't Jaar 1561. zoo dat zy opentlyk hunnen Godsdienst vermochten te oeffenen. Waar door ook veele voorname luiden zich by hen voegden, alhoewel, na alle vermoeden, meerendeels wel uit een ander oogwit. Naderhand kreegen de aanhangers van *Calvyn* booven de andere aldaar t'eenemaal de overhand, waar over ook zeer veele onrusten allenthalven zyn ontstaan, die ik hier moet over slaan, behalven dat men uit het groote getal der beschreevene Martelaaren de meenigte van die menschen wel kan afneemen. In 't Jaar 1583 trachte de Koning *Hendrik van Navarre*, uit een goede meening, eenige eenigheit tusschen de Protestanten te maaken; hy zond dan dierhalven zommige afgezondene na Duitsland, Engeland en Vrankryk rondom, en liet zich byzonder aan de zaak van den Keurvorst van Keulen; *Herman*, teegen den Paus heel veel geleezen zyn; doch hy werkte weinig uit, doordien de inwendige onrust daar onder quam. Eindelyk rechte Koning *Hendrik de IV.* een Geloofs-vrede op, waar door hy ook aan de Gereformeerde hunne vryheid des gewetens toeliet. De overige geschiedenissen nu, zullen ons ten deele by de vervolgingen, en ten deele by de onderhandelingen en Geloofs-verschillen noch voorkoomen. (t)

Jaar MD.
tot MDGJ

(t) Vid. omnino Sleidanus, Thuan. Chytræus, Henricus Petri. Auctor. Commentariorum de rebus in Gallia ob Religionem gestis, & alius de postremis motibus Galliar, & Gallici scriptores.

H E T V I I I . H O O F D S T U K .

Van de beletzelen der Reformatie; en wel inzonderheid, van de vervolgingen en afvallen.

I. **W**anneer nu in het begin door deeze *Reformatie* het Ryk des Pausselyken Antichrists eenen zeer grooten afbreuk leed, zoo stelde zich ongetwyffeld dit Ryk met noch eene veel grootere razernye daar weder teegen. Het verdroot de Paapen byzonder, dat alles zoo uittermaate schievelyk toeging, eer zy overal op hunne hoede waaren, en 't zelve beletten konden. Gelyk als de Pausselyke Afgezant, *Karel van Miltitz*, zelfs teegen *Luther* klaagde, dat hy nu reeds al bykans de geheele weereld aan zich, en van den Paus afgetrokken hadde, en dat 'er onder vyf perzoonen in een en het zelve huis, naauwelyks twee of drie meer Katholyke waaren. (a) „En een ander „bejammerde insgelyks daar na, dat die Luthersche pest uit Saxen zoo „haast geheel Duitsland overstroomt, daar na teegens 't Oosten en 't „Noorden, Denemarken, Noorweegen, Sweeden, Gothland en „Hungarie ingenoomen hadde; en teegens 't Oosten en 't Zuiden, zoo „ras Vrankryk, Engeland en Schotland hadde bedekt, en eindelyk „zelfs over de Alpes, tot in Italiën toe was gekoomen. (b) Doch zoo schievelyk als het dikmaals in veele plaatzen toeging, zoo slechten grond wierd 'er ook wel meenigmaal gelegd, en inzonderheid was het by die geene zonder waare vrucht, welke uit valsche oogmerken daar toe waaren overgetreden. Wy zullen alhier maar alleen de oorzaaken en verzoekingens eens wat nader gaan beschouwen, waar door zoo veele zielen wederom van de waarheid zyn afgetrokken geworden. Alhoe-

Voortgang
der Refor-
matic.

(a) Lutherus Epist. ap. Seckend. Lib. I. p. 63. (b) Bellarminus præfat. ad disput. de Controv. fidei Christ.

Jaar MD.
tot MDC.

wel men onder de voornaamste beletzelen der waare verbeeteringe wel eerst en voor al zetten mocht, de goede daagen en tyden van gerustheid, als door welke ook geheele Gemeentens meest weeder achterwaards, in zeekerheid en laauwigheid gevallen zyn. Doch dit zal hier na, wanneer we van het verval spreken, veel beeter te bezeffen zyn, byaldien men noch al eenigzins deeze algemeene en zekere waarheid wilde in twyfel trekken. Alhier zullen nu maar alleen de openbaare vyandschappen, teegenwerpingen en andere hinderpaalen, die daar tusschen zyn gekoomen, den Leezer kortelyk voor ooggen gestelt werden.

Valfche
beschuldigingc.

2. Voor eerst dan is het zonne-klaar, dat de Paapen en Munnikken op de zaak van *Luther* grouwelyk gelastert en in de menschen een afschrik daar door verwekt hebben. Zy schreeven alles wat 'er ten beste van de waarheid geschiedde, zonder eenig onderscheid of uitzonderinge aan den Duivel toe, en ze dreeven hunne zaak in alle manieren, door schelden en liegen op 't vervaarlykste. By hen had het den naam, en ze heeft het nu noch al by veelen: dat de Duivel zelfs *Luthers* leermeester was geweest, dat de *Reformatie* door den Duivel was opgerecht, e. z. v. (c) *Me-lanchthon*, *Brentius*, en andere waaren maar een deel medegezellen van het Ryke des Satans: (d) De ontelbaare teegenwerpingen, die men teegen de waarheid voortbracht, zyn nu al lang van de Godgeleerde wel aangemerkt, waar onder die van de nieuwigheeden wel de voornaamste waaren, als welke altoos, wanneer iemand eene verbeeteringe voor heeft, van de voorstanders der oude en verdorvene werken werden bygebracht. Ondertusschen is het door ontalleyke getuigenissen openbaar, dat zy, die hier zoo uittermaaten fel teegen zyn geweest, zelfs meerendeels met de grootste godloosheeden bezoedelt waaren, alhoewel ook veele met onverstand geyvert hebben. En daar ontrent waaren de Paapen altyd de eerste oproer-maakers, doordien zy ook wel het meeste daar by verlooren hadden, en dat hun Ryk de grootste schaade daar door lyden zoude. Op deeze wyze nu verrieden zich zelfs in den eersten aanvang der *Reformatie*, de Munnikken van Zurich al te plomp, wat zy met het beletten der *Reformatie* beoogden, wanneer ze zich over *Zwinglius* aan den Raad beklaagden, dat hy hen in eene al te groote verachtinge bracht. (e) Waar van *Luthers* schriften, die hy in 't Jaar 1522 geschreeven heeft, wel te leezen zyn, als het eene: *Verantwoordinge en onderrichtinge, waarom hy de groote Protelaaten &c. zoo hard aantaste, en hen in zyne boeken voor zotte en ezels-koppen uitschold*: (f) En het andere: *Teegens den ten onrechte genaamden geestelyken stand van den Paus en de Bisschoppen*: (g) gelyk ook in veele andere van zyne schriften. Want hy kon ze regt uit de onfeilbaare ondervindinge beschryven, doordien hy met de grootste *Prelaaten* het meeste te doen gehad hadde. Zoo dat de Rooms-gezinde zelfs bekent hebben, dat alleen de voornaamste onder de Paapen het gansche werk altoos weederstaan hadden; maar dat in teegendeel de laagste soort van menschen, en het gemeene volk t'allen tyden tot eene verbeeteringe, willig en bereid waaren geweest. (h) Het zoude veel te wydloopig zyn, om alle de voorbeelden van zoodaanige menschen na malkanderen op te haalen, nademaal die stoffe nu reeds al in zoo veele, en zelfs ook in hoogduitsche boeken te leezen is. De voornaamste nu der geener, welke zich in 't begin met schryven en schreeuwen, teegen *Luther* stelden, waaren de boovengemelde *Jan Tetzal*, en verders *Dr. Jan Eccius*, wiens boosaardig-

Eccius.

(c) Vid. Conradus Vetteri Alcoranischer Luther. Nic. Serarii Orat. Luth. Turc. (d) Natalis Alexander Sec. XV & XVI. P. I. Hist. Eccl. p. 568. seqq. (e) Scultetus Lib. I. p. 101. (f) Tom. II. Altenb. p. 158. (g) Ibid. p. 160. (h) Possévinus ap. Seckendorff. præf. ad Comm.

digheid, onverstand en dommigheid, neevens andere van zyn zottigheeden, genoegzaam zyn bekend geworden. Verder was 'er noch *Sylvester Prierias*, een Dominicaan, die beneevens de voorige tegen *Luther* schreef, en de onbepaalde macht van de Paus, in geestelyke zaaken beweeren wilde. Als mede *Jacob Hoogstraat*, een ongeleerden ellendigen Munnik, welke den Paus in zyn schryven vermaande, dat hy doch voor alle dingen *Luther* by tyds zoude laten verbranden; want op deeze wyze meende hy 'er wel het beste met eeren af te zullen kunnen koomen. En eindelyk ook *Hieronymus Emser*, een Professor tot Leipzig, om nu van andere Schryvers in afgeleegene plaatsen, alhier stil te zwygen.

3. Men zoude wyders, byaldien het noodig was, van deeze en andere vyanden van *Luther* wel ontallelyke veele gruwelen en zotternyen kunnen verhaalen. Het is bekend, wat *Erasmus* van *Luthers* tegenstreevers plagt te zeggen, dat de arme *Luther* zeer veel ryk maakte, om dat zy naamelyk door haare wederleggingen, geld en eere verdienden. De twee voorvechters *Fabius* en *Eccius*, waaren wel zoo onbeschaamt, dat zy voor haare wederleggingen der Augsburgsche belydenisse, van de Ryksvorsten een vereering dorsten eiffchen, die ze ook verkreegen. *Faber* verdiende het geheele Bisdum van Weenen daar door. (i) Gelyk als zy dan ook anderzins loos genoeg waren, om hunnen staat en voordeel te behouden, zoo dat ze byzonderlyk, daar de Leeuwen-huid niet wilde helpen, het Vosse-vel gebruikten. De meeste nu hadden zoodaanige konstgreepen, in Italie en aan 't Roomsche Hof heel wel geleert, gelyk als *Luther* ook van *Karel van Miltitz* verhaalt, dat hy hem by zyne t'zaamspraak, noch een kus hadde gegeven, niet teegenstaande hy hem anders geheel en al teegen was, waar ontrent *Luther* zich ook gehouden hadde, als of hy deeze Italiaansche strecken niet eens verstond. (k) Wat andere al voor doortraptheeden gebruikt hebben, om zich zelfs te bewaaren, is niet wel te zeggen. „ Van den Bisschop van Straatsburg schryft „ *Capito*, dat hy zich in 't eerste uittermaaten zachtzinnig gehouden hadde, om die goede menschen des te onverdachter te overvallen en te onderdrukken, hy heeft ook getragt de burgers door den ban teegens „ malkanderen op te hitzen, doordien hem zommige verwierpen, en zommige verdedigden. Op een andermaal hadde hy weeder gedreigt, met „ hulpe van eenige Grooten (of Machtige) door te zullen dringen, en „ de getrouwde Predikanten door hen uit de stad te zullen jaagen. (l) Diergelyke listen en looze treeken quaamen 'er ook al van dien welbekenden *Faber* aan den dag, wanneer *Simon Grynaeus* hem tot Spiers aansprak, en verzocht, dat hy doch de waarheid niet meer zoude vervolgen. Want toen hield zich *Faber*, als of het hem zeer aangenaam was, en hy bad *Grynaeus* om eens weeder by hem te koomen. Doch daar na quam 'er een onbekend man by *Melanchthon* in de Herberge, en waarfchouwde hem, dat men *Grynaeus* na 't leeven stond. Waar op deeze zich weg pakte; kort daar na wierd hy door veel volks met geweer gezocht, waar door dan de laagen uitbraaken. (m) Tot Geneve betrapt men, in 't Jaar 1534 een Secretaris des Bisschops, op schrikkelijke verraaderyen tegen de Gereformeerde, en hoe die in den zin hadde, om alle het onderste booven te keeren. (n) Ter zelve plaatze rokkenden de Paapen een vrouwmens op, die zich by de Gereformeerde Predikanten verhuuren, en in de huisgezinnen insluipen zoude om hen te vergeeven; 't welk zy

(i) Scultetus Lib. II. p. 286. (k) Apud. Seckendorff. Lib. I. p. 63. (l) Scultet. I. p. 200. (m) Camerar. Vita Melanchthon. p. 104. (n) Scult. II. p. 436.

Jaar MD.
tot MDC.

ook aan *Viretus*, en aan een vrouw reeds al hadde volbracht, doch daar na gevat zynde, heeft ze het feit bekend. Waar by ook verhaalt werd, dat de Geestelykheid door dit looze schelmstuk iets had willen te weege brengen, om dat ze in de disputen altyd hadde zwichten moeten. (o) Hoe dikmaal 'er nu aan *Luther* zelfs, door vergif en andere moord-middelen, wel laagen zyn gelegd, is uit zyne schriften bekend.

Onvoor-
zichtigheid
der Paus-
gezinde.

4. Niettemin bemerkt men hier ontrent eene groote onbedachtzaamheid van den Paus en van zyne aanhangers, dat ze zich die lompe Aflaat-verkoopers zoo uittermaaten heevig hebben aangetrokken. Want zy hebben zich zelfs eenmaal daar door al te zeer verraden, hoe dat zy, naamelyk, niet de zaligheid der zielen, maar het geld zochten, en gelyk als de wond-heelers door het ongeluk van andere, maar ryk wilden werden. Insgelyks zullen het hunne navolgers wel meenigmaal beklagt hebben, dat zy den heethoofdigen *Luther* niet door goede woorden en iets anders de mond hebben gestopt, het geene in der daad zeer licht ontrent diergelyke gemoederen geschieden kan, byaldien dat de genaade hen niet beschut. Zoo bekende ook reeds toen rer tyd, in 't Jaar 1537 een Roomsgezinde aan den Hartog *Joris* van Saxon: *Dat hy zeer veel onder hunne Partye zag geschieden, het welke op dien tyd niet en paste. Want mengebruikte de rechte middelen niet, en men volgde ook geene goede vermaaningen, om met zachtigheid de wonden te heelen, en niet met scherpe dingen daar op te vallen.* (p) Waar beneevens hy ook verders klaagde, dat hem veele zeer quaalyk bejeegent hadden, die hem beschuldigden, dat hy met de Keters brieven hadde gewisselt, dewyle hy maar wat vriendelyk met hen gehandelt hadde, om dat 'er voor alle dingen zachtigheid noodig was. (q) Zoo dat het van hen wel waar was, het geene iemand in 't algemeen ook in dien tyd schreef: „*Het is bekend, zegt hy, hoe hoog de verwaandheid en onbeschoftheid der geener geklommen is, die nochtans eene heiligheid en gehoorzaamheid jeegens den Godsdienst voorgaaven, daar ze doch al lang de zaak zelfs verlooren, ja den schyn daar van niet eens meer behouden hebben, zoo dat alle ontzag en aanzien nu weg is. In de plaats dat ze nu het gevaar met voorzichtigheid vermyden, en door onderzoekinge der oorzaaken beletten zouden, zoo waaren en bleeven zy echter zoo dom, dat ze met raazen en tieren, zich maar gestaadig hoe langer hoe dieper daar inwikkelden: want zy waaren zoo halstarrig, dat ze haare boosheeden niet alleen niet verbeeterden, maar ook noch verdedigden, en ze daar door noch erger maakten. Hunne macht hielden ze zoo groot, als of ze nooit ergens zoude kunnen gekrenkt werden, e. z. v.* (r) En waarelyk het ging 'er niet anders als het doorgaans geschied, wanneer men onder den naam des H. Diensts, alle wreedheid, hovaardye en eigenninnigheid pleegt. Het was om te lagchen, wanneer *Eccius* in een zeeker stryd-schrift, van *Melauchthon* schreef: *Dat hy wel goed Grieks en Latyn kon, maar nochtans was hy niet waardig, dat een Godgeleerde met hem van de Godgeleerdheid disputeerde.* (s) Op welke gruuwelyken hoogmoed, hem *Melauchthon* zeer aardig antwoorde: „*Dat hy my voor zoo dom houd, dat ik niets uit de Godgeleerdheid verhandelen kan, verdriet my niet: Wanneer hy maar toelaat, dat ook de gemeene Christenen iets met malkanderen van godzaalige vraagen spreken moogen.* (t) Welk antwoord ook noch op hen alle past, die uit de Godgeleertheid een byzonder ambacht, en van geestelyke zaken een *monopolium* of alleen-koop maaken.

Hoog-
moed.

Vreesach-
tigheid.

5. Zoo opgeblaazen nu als zy waaren, wanneer ze bescherminge en hulpe hadden, zoo bevreesft waaren ze ook weeder, wanneer hen de ge-
tuit-

(o) Idem p. 470. (p) Jac. Sadoletus Lib. XI. Epist. p. 425. (q) Ibid. p. 437. (r) Camerarius cap. V. p. 20. (s) To. I. Jen. Lat. p. 363. (t) Ibid. p. 367.

tuigen der waarheid aantasten, en in de kracht Gods met hen streeden. In 't byzonder wierd de Paapen geen kleine vreeze aangejaagt, toen het volk met zulk eene overgrootte meenigte *Luther* toeviel: Waar uit zy niet anders besluiten konden, als dat nu hun Ryk of bloeyenden staat; een einde zoude nemen. Weshalven iemand zeer ernstig op zyne reize uit Italie na Duitsland, vraagde, wat doch het volk al van den stoel te Roome hield: maar hy ontving eens van een vrouw een slechte antwoord; welke meende, dat hy haar na gemeene huisstoelen vroeg, zeggende: Wat weet ik, watje voor stoelen te Roome hebt, houte of steene? (u) De voornaamste reede nu hunner vreeze; was haare t'eenemaal ongegronde zaak, welke zy ook op geenerleye manieren wisten goed te maaken. Daarom vind men ook, dat ze in zoo veele aangestelde *disputen*, t'zaamspraaken en diergelyke, altyd zyn te kort geschooten. By voorbeeld, wanneer de Afgezand van den Bisschop van *Costnitz*, *Jan Faber*, op het bestemde *disput* tot *Zurig*, midden in de vergaderinge eerst een uitvlucht maakte; dat dit verschil hier toe niet behoorde. Ja, wanneer hem *Zwinglius* perste, dat hy doch zoude antwoorden, zoo zeide hy eindelyk; dat hy het schriftelyk zoude doen, zoo dat, noch hy, noch iemand anders uit den grooten hoop; zoo veel herts of gronds niet hadde, dat hy dorst antwoorden. (x) Zulke en diergelyke verloorene schermutzingen nu, zyn de Papisten altoos ten uitersten nadeelig geweest. En het ging 'er veele, gelyk als dien Munnik; in het Graaffchap *Hoorn*, in 't Jaar 1524; die eens op den Predikstoel vervaerlyk teegens *Luther* uitvoer. Maar; wanneer 'er midden onder de Predikatie, een *Lutheraan*, genaamd *Adriaan Borschot*; toetrad en sprak: Hy was daar, om van hem te verneemen, wanneer; hoe en waar *Luther* gedwaalt hadde, zoo verstomde de Munnik zoodaanig, dat hy al heimelyk van den predikstoel uit de Kerk sloop; en hy zal ook noch wel weërom in de Graaffchap koomen. (y) Een ander in Oost-Vriesland bad, in een openbaar *disput*, men zoude doch het gemeene volk daar uit dryven; op dat het naamelyk; zyn zwakheid niet merken zoude. (z) Gelyk ook eenige in Engeland begeerden, dat men ontrent zoodaanige handelingen, de deuren zoude toesluiten, en geen gemeene taale spreeken. (a) Op deeze wyze nu moest zich alles wel tot de veranderinge schikken, zoo dat de verdurvene Geestelykheid geene andere of beeter waapenen over hield, dan alleen den weereldlyken en vleeschelyken arm, zoo wanneer ze de Oppermachten tot bloedvergieten aanstookte. Want dit was noch haar eenigsten troost, dat ze zich aan het bloed der getuigen Gods vergrypen, en haare gramfchap daar aan verzaadigen kost. Maar eer we tot de hoedaanigheid van de vervolgingen, en de overige omstandigheeden der zelve overstappen, zoo is het noodig, dat we te vooren die perzoonen zelfs eens kortelyk gaan betrachten, welke allenthalven vervolgt geworden zyn.

6. Deeze dan, waaren buiten alle teegenspreeken meerendeels zoodaanige menschen; die van de gruwelen des Pausdoms overtuigt, of ook wel zelfs daar onder lang geplaagt en verborgen geweest waaren; die derhalven wel wat beeter's kenden, en ook opentlyk bekenden. Waar neevens in der daad ook noch wel allerhande zwakheeden onder liepen, en byzonder veel ontydigen en onverstandigen yver, die wel dikmaals in heete gemoederen, met heel veel aangeboore gramfchap en heevigheid vermengt was, en derhalven ook in de vyanden toorn en verbitteringe ver-

Beschry-
ving der
vervolgde.

(u) Præfat. ad Tomos Lutheri. Lat. (x) Sleidanus. (y) Hamelmannus ap. Scultet. p. 210.
(z) Ibid. Lib. II. p. 81. (a) Martinus Frechtus Epist. ap. Fechtium P. I. Ep. Theol. p. 9.

Jaar MD.
tot MDC.

Martelaaren onder alle gezintheeden.

verwekte. De Martelaars-boeken nu vertoonen ons hier van overvloedige voorbeelden, het welke hier alleen tot waarschouwinge en verbeteringe herhaalt werd. Doch we zullen ons maar van eenige weinige aanmerkingen hier ontrent bedienen, het overige zal een verstandige lezer zelfs wel kunnen nadenken. Voor alle dingen staat dan te weeten, na dat de Protestanten zich in twee Hoofd-deelen, als Luthersche en Zwingliaanen, of Calvinisten, gedeelt hadden, dat zy nochtans alle beide, om dat ze in het getuigenis teegens den Paus overeen stemden, van de Roomsche ontrent eeveneens vervolgt zyn. En schoon wel zommige Luthersche Theologanten, de overige, die gemartelizeert en gedood zyn geworden, voor geene getuigen of Martelaaren hebben houden willen; nochtans hebben andere daar van weeder een rechtmaatiger vonnis gevelt. Ik zal hier van maar een eenige getuigenis aantrekken, waar door ook alle de andere, die onder de Paapsche wreedheid geleeden hebben, gelyk als de Weederdoopers, Sociniaanen en andere, reeds al in 't Jaar 1563 op de volgende wyze zyn geoordeelt geworden; wanneer iemand zegt: *Ik zal my nooit zoo verre brengen laten, dat ik hen alle als Kettters veroordeele en waerdig achte, om uit de gemeinschap der Kerke uitgesloten, en door den ban aan de zwaarden en vlammen der Papisten opgeoffert te werden, welke in andere Ryken en Gemeentens, de overige leere des Euangeliums, na de overeenstemminge der Propheeten en Apostelen met ons belyden, en die nochtans in dit punt (van 't Avondmaal) alzo onderweezen en overreedt zyn.* (b) My is wel niet onbewust dat de yveraars met deezen man, die dit getuigt, ook niet heel wel te vreden zyn geweest. Doch iemand trekt ook noch het getuigenis van *Lucas Osiander* zelfs aan, die ontrent het Jaar 1571 aldus heeft geschreeven: *Zoo veele als 'er van die menschen (Zwingliaanen) door de Papisten om den Godsdienst vermoort zyn, die houde ik voor Martelaaren van Christus, om dat ze haar vertrouwen op Christus ook gestelt hebben. Ik twyffele niet, of de almachtige en genaadige God heeft hen deeze dwaalinge, beneevens de andere menschelyke gebrekkelykheeden vergeeven, en door het bloed zyns lieven Zoons afgewasschen.* (c) En ten minsten is het vast en zeeker, dat, door zoodaanige benaauwtheeden, in de vervolgde van alle gezintheeden, niet alleen veel quaads onderdrukt, en zy ook waarelyk verneedert en beproeft zyn geworden, maar dat ook veel meer licht en kracht, als by andere, zich daar door verthoont heeft, schoon dat ook van te vooren veele zelfs wel aan de onrust waaren schuldig geweest.

Oorzaaken der vervolgingen.

Heevigheid.

7. Want voor eerst melden de Historien, dat 'er veele, en inzonderheid Luthersche Predikanten, door hun vervaarlyk schelden en onverstandigen yver, de Hooge Overigheid dikmaals zelfs wel hebben opgehitst, en gelyk als getergt, om haar te beteugelen. Waar van ons wel haast zommige zeer aanmerkenswaardige voorbeelden zullen ontmoeten, nochtans kunnen hier ontrent ook wel eenige proefjes plaats vinden. Van de Gereformeerde bekent iemand zeer gaerne, *dat zy, in Vrankryk, Engeland en Neederland, door de ontstaane beroerten en inlandsche oorloogen veel uit een domme yver gedaan hadden, maar niet met verstand, doordien ze de middelmaat waaren te buiten getreden.* (d) En wien de gruuzaame opschuddingen en verwarringen bekent zyn, welke wel dikmaals door de heevigheid der Hugenooten zyn ontstaan, dien zal het geen groot wonder geeven, waarom de Papisten daar na zoo uittermaaten vinnig en wreed geworden zyn: waar van by de Fransche vervolgingen iets meerder. En noch veel slimmer hebben het de Luthersche meenigmaal gemaakt, door haar

(b) Paulus Eberus Confess. de Coena in dedic. p. 3. (c) Roelof Isaaks vom Streit der alten und neuen Luther. præf. (d) Beza Colloq. Mompelgard. p. 328.

krakkeelden en voor Ketters uitschelden, zoo onder zich zelfs als teegens andere. Ik wil nu niet zeggen van die geene, welke wel uit kennisse der Paapsche gruwelen, maar ten ontyde en zonder eenig verstand, zich zelfs door haar heete drift hebben in gevaar gebracht. Hier booven is 'er een voorbeeld van dien man tot Staaden vermeld. Diergelyke was ook bykans die Pastoors zoon uit Wittenberger land, tot Weenen, welke in 't Jaar 1549 in eene openbaare Processie op den *Sacraments*-dag, (H. Fronleichnams-fest.) den Mis-Paap de Sacraments-kasse uit de hand rukte, en met voeten trad, daar by zeggende, dat hy afgooderye pleegde, en teegen Gods Woord handelde. Waar na hem de tonge uitgesneden, beide de handen afgehouden, en hy leevendig verbrand wierd; ook is 'er ter zelve plaatze een pylaar, om andere daar door af te schrikken, opgericht. Evenwel is hy altoos vroelyk geweest, en hy heeft Christus gepreezen; ook zoude hy gewenscht hebben, dat hy alle de Afgooden in de geheele wereld vertreeden mocht. (e) En diergelyke aanslootelykheeden zyn 'er in Oostenryk, en wel voornaamelyk, na dat aldaar de vryheid van Godsdienst verleent was, veele voorgevallen; als wanneer die goede menschen dezelve misbruikt hebben, door de Papisten al te onvoorzichtig en zonder nood, ja op eene rechte zotte wyze te verbitteren. „Hoe onchristelyk en gek-achtig deed doch die Zangmeester in het Oostenryksche gebied, tot Gratz in Steyrmarch, wanneer hy met zyn leerlingen een blyspel speelde, en door zyne vaerzen op den Paus eenige steeken gaf, ook de jongens Jezuite-hoeden met bellen opzette, het welke de Jezuiten geweldig verdroot? Derhalven de Hartog daar na een rechtvaardig besluit nam, om den Pastoor *Jeremias Homberger* af te schaffen, doordien hy niet rusten konde, en als hem zelfs het prediken al verboden was, nochtans andere opstookte. (f) En *Pieter Patiens*, Predikant tot Frankfurt, oordeelde recht van deezen man, zeggende: *Dat hy van veelen gehaat was, weegens zyne heevigheid*, die de Papisten zoo wel als de Calvinisten nu reeds al een geruimen tyd lang van hem ervaren en verdraagen hadden. (g)

Jaar MD.
tot MDC.

Onbedachtzaamheid.

8. Nu zaagen zommige verstandige mannen dit ook in dien tyd zeer wel en beklagden, dat door dat gestaadig quaad-spreken en disputeeren het arme volk van de noodige onderwyzinge, (aanvoeringe) t'eenemaal berooft wierd. Weshalven de oude *David Chytræus*, in 't Jaar 1571 uit Oostenryk ook schreef, waar heene hy van den Keyzer zelfs, om de Luthersche Kerken aldaar in orde te brengen, beroepen was: *Hy konde niet loogchenen, dat eenige onrustige en ongestuime Predikanten, die uit het bovenste deel van Duitsland verdreeven waaren, nu zeer onvoorzigtiglyk aldaar in't wilde heen schreeuwen.* (h) En hy klaagde ook met eene over zig zelfs, dat hy in die zelve zaak al te onvoorzigtig te werk gegaan hadde, alzoohy door eenen brief geopenbaart hadde, het geene nochtans de Keyzer zelfs hadde willen verborgen houden; waar door hy ook vreesde, dat de Oostenryksche Gemeentens eenen harden stoot zouden bekoomen. (i) Doch dit ging noch al heen, ten opzichte van het onbeschryffelyk raazen, schelden en krakkeelen, dat de Luthersche Predikanten in dien tyd onder malkanderen zelfs deden, tot een schrikkellyke ergernis, zoo wel voor haare eigene Gemeintens als haare vyanden. De zelve *Chytræus* schreef ook eens aan den *Syndicus* in Steyrmarch, *dat'er aldaar een stout en onbeschaamt kaerel was, die niemand noch booven noch neevens zich lyden kost: Zoo lang als die man daar bleef, zoo zonde'er een onophoudelyk krakkeelen, afgunst, twist, en 1000 andere bedroefde aan-*

Disputeeren.

Oneenigheid.

(e) Crusius Lib. XI. Annal. Suev. p. 675. (f) Epist. ap. Fechtium p. 643. (g) Ibid. p. 558. (h) Chytræus Epist. p. 447. (i) Ap. Fechtium Epist. p. 311.

Jaar MD.
tot MDC.

stooten zyn. Doch men moest hem alleen daarom noch al behouden, op dat 'er niet noch een erger en onverdraagelyker na hem quam. (k) Van welken *Thraso*, gelyk als hy hem noemt, hy noch al op een andere plaats klaagt, dat hy de grootste veranderingen teegens alle goede instellingen gemaakt, en geene kleine beroertens daar door verwekt hadde. (l) En dat alleen, om dat hy zich inbeelde, dat hy door dezelve, veel van zyn gezag verloor. Waarom hy dan ook alle ordeningen t'eenemaal verwerpen wilde, en alles liever verwart en omgekeert zag. (m) Insgelyks klaagde den gemelde *Homberger* over een zeeker ander man, genaamt *Steiner*, dat hy zyn vyand was, uit vrees, dat hy over haare Kerkelyke zaaken zocht te heerschen, waarom hy hem dan ook by alle menschen zocht gehaat te maaken. (n) En noch een ander, genaamt *Dr. Willem Timmerman*, schreef in 't Jaar 1587 uit Graatz: *Ik werde alhier daagelyks van de onze vervolgt en geplaagt, te weten; van de valsche broeders en onrustige koppen, die alles verwerpen, en dat veel heeviger als van onze gezwoorene vyanden, de Jesuiten zelfs.* (o) Diergelyke getuigenissen zyn 'er noch al veel meer voor handen, die ons klaar aanwyzyn, zoo wel, hoe dat aan de Papisten de gelegenheid is gegeven, om alle deeze krakkeel-nesten te verstooren, als ook, hoe dat God zelfs groote reede heeft gehad, om zoodaanige Huichelaars te verstooren, die onder den dierbaaren naam des Euangeliums, niets anders als eer- en twistzucht mitsgaaders andere zonden, gezocht en ook in der daad gepleegt hebben.

Twistzucht
en vyand-
schap.

9. Van de zoodaanige spreekt een zeeker Godgeleerde van dien tyd zeer wel, uit eigene ondervindinge: *De Papisten vatten deeze gelegenheid met vreugden aan; en ze stellen ze tot veeler treurigen ondergang ook in 't werk, door hen zelfs die het Euangelium aangenoomen hebben, weegens hunne onderlinge oneenigheid, ter oorzaake van het Avondmaal des Heeren. Zoekende hen alle op het gruwelykste te verdelgen, met die hoope, dat zy geen hulpe altoos van die geene zullen bekoomen, met welke zy zelfs over die leere oneens zyn.* (p) Een ander Schryver nu vatte den geheelen gruwel der verwoestinge, benevens de oorzaaken des zelfs, aldus kortelyk te zaamen, wanneer hy van de Geloofs-vryheid dier tyd, onder den Keyzer *Ferdinand* aldus schryft: *Van de Euangelische Predikanten liepen 'er veele onrustige hoofden uit de andere gewesten van Duitsland daar heene, als tot een Vry-stad; deeze dan veranderden ook onder voorwendzel der Euangelische vryheid, zeer veel ten opzicht van de openbaare instellingen der Kerken, met groot onverstand; en ze maakten een geweldig geschreeuw, en groote opschuddinge. Weshalven de Keyzer Maximiliaan aan zyne onderdaanen de leere der Augsburgsche Belydenisse wel vergunde, maar hy zocht echter de al te groote vryheid, en 't wilde weezen der oproerige koppen te stillen, doordien ze by na in yder dorp wat nieuws aanvingen.* (q) Zoo dat het ook waarheid wierd, daar deeze man op een andere plaats voor vreesde: *Dat de nieuwelyks aangestelde gemeentens in een veel grooter gevaar waaren, weegens het heftige geschreeuw van zommige Luthersche Predikanten, als van weegen de vyanden zelfs.* (r) Gelyk het de droevige uitslag onder den Keyzer *Rudolf*, en ook vervolgens wel heeft getoond. Men beschouwe maar eens hunne toenmaals-uitgegeevene bekentenissen, verschil-schriften en verantwoordingen, en men zal 'er niets anders, als louter schelden, verdoemen, verketteren, gramschap en overgroote heevigheid in vinden; doch nergens eene heilzaame voorstellinge van het waare Euangelium, of des zelfs kracht, om de herten weder tot gehoorzaamheid en liefde jeegens God en de menschen te brengen, welke

zc

(k) Chytræus p. 167. (l) Ibid. p. 180. (m) Ibid. p. 322. & ap. Fechtium p. 484. (n) Fecht. p. 602. (o) Ibid. p. 692. (p) Eberus l. c. (q) Chytræus Lib. XXIII. p. 636. (r) Idem Epist. p. 547. 3

ze zelfs ook niet hadden. (s) En aldus ging het aldaar wel recht Babels en verwert toe, wanneer midden onder de Papisten, nu eens de Lutherfche van de Calvinisten, dan weeder de Calvinisten van de Lutherfche uitgebeeten en onderdrukt wierden. Aldaar klaagden die geene, welke voor rechte Lutherfche wilden gehouden zyn: *Dewyl het de Vrygeesten (Adiaphoristen) zoo verre door haare loosheid gebracht hadden, dat men niets altoos teegens haare vervalschingen, spreken, schryven of drukken mocht laten, zoo quaamen hunne leerlingen, Paapen en Studenten in Oostenryk, Moravie en Hungarie. Op de eene plaats vergifteden zy het volk door de Calvynfche zwermerye, op de andere plaats weeder door hunne vervalschingen, die zy van hunne Meesters geleert hadden, en ze leefden meerendeels zeer wel NB. op zyn [adiaphoristisch] vrygeests, en epicureesfz.* (t) Daar en teegen schryven de Gereformeerde: *In Oostenryk en elders, wierden de fchuldige met de onfchuldige verdreeven, alleen daarom, om dat in die landen Luther en Filips genoemd wierden; aan welke vervolging ten minsten de Collatores [of die daar oorzaak toe gegeven hebben] in geenen deele voor Christus Richterstoel, daar aan zy zoo dikmaals geappelleert hebben, onfchuldig zullen bevonden werden.* (u).

Jaar MD.
tot MDC.
Tuffen de
Lutherfen
en Gere-
formeer-
den.

10. Dus beeten ze zich dan onder malkanderen, en verflonden zich ook alle zelfs te zaamen door Gods rechtvaardig oordeel. Waar beneevens niet alleen die ellendige ftryd-vraage van wat 'er in de Kerke te doen stond, in de gemelde plaatze ten twist-appel dienen moest; (x) maar ook in 't byzonder het Flacciaanfche verschil, het welk zommige toenmaals op het nieuw weeder op haalden. (y) Hoe uittermaaten quaalyk zich ook de Gereformeerde in de Nederlanden en in Vrankryk, dikmaals wel gedraagen hebben, zulks is hier booven vermeld. Men gaf immers groote reede aan de Papisten, om namaals over haar te tyrannizeeren, wanneer de Hugenooten tot Parys, om een ontydig klokke-luiden, in een Paapsche Kerke invielen, en daar in zoo slecht huis hielden, dat een zeeker Papist daar van schryft, dat dit Euangeli-looze volk heel weinig na den inhoud van het Euangelium hadde gehandeld. Zy hadden dan een Priester die op zyne knien lag, by na het hoofd t'eenemaal afgehouden, en andere niet weinig gequetft, het Sacrament hadden ze met voeten getrapt, de Altaaren verbroomen, de Kelken en andere kostelykheeden weg genoomen, de beelden alle de koppen afgeslaagen, de glaazen en alles aan stukken gesmeeten. (z) Diergelyke buitenspoorigheeden zyn 'er tot Antwerpen ook al geschied, alwaar de Hartog van Parma zich niet zonder reede ontvallen liet: Dewyle de Gereformeerde zelfs den vrede gebroomen hadden, zoo zoude men ze hen ook niet houden. Doch van deeze stoffe is hier booven by de hoedaanigheid der Reformatie meerder gesproken. Eeven zoo quaalyk nu als men dikmaals de goedwilligheid der Papisten zelfs heeft getracht te bewaaren, zoo zeer heeft men ook meenigmaal de maat om ze te verwerven, te buiten gegaan. Men weet voor zeeker, dat in 't Jaar 1569 den Aarts-Hartog Karel van Oostenryk, van de Stenden over de 40 tonnen gouds genooten heeft, alleen op dat hy hen de vryheid van den Godsdienst zoude vergunnen, en daar na noch 9 tonnen gouds voor de bevestiginge des zelfs. (a) Om noch van de zoo genaamde Majesteits-brief te zwygen, die ook een groot geld gekost heeft. En evenwel hebben de Predikanten dit in 't minste niet er-

Slecht ge-
drag der
Hugeno-
ten

Tot Parys.

Antwer-
pen.

Gekogte
Geloofs-
vryheid.

(s) Vid. Christliche bekantnis de Glaubens etlicher Euangelischer Prediger in Oesterreich. Eißleben. 1567. 4to. (t) Im verzeichnis der beschwärlichen puncten in D. Georg. Majoris Vorrede der Potkill. præf. (u) Bedenken der Anhaltischen Theologen über die præfation des Concordien buchs. (x) Vid. Chytræus Epist. p. 150. 961. 965. (y) Idem ibid. p. 274. 183. & Schluffelburgius Catal. Hæretic. Lib. II. p. 5. (z) Laur. Surius Chron. 296. (a) Stratemannus Theat. Hist. p. 1075. p.

Jaar MD.
tot MDC.

kent , noch ook die gunst behoorelyk aangewendt , vlak teegen alle het waarschouwen , verbieden en dreigen der Overheeden aan. In teegen- deel wierden ze veel eer des te zorgeloozer daar door , en leefden zoo onbezorgt daar heene , als of hun Ryk eeuwig zoude moeten duuren. Daarom schreef de gemelde *Chytræus* nochmaals aan een zeeker vriend : *In Oostenryk is de vryheid der Religie byna al te groot. Want het loopt alles zonder eenige straffe daar na toe , wat anderzins in Duitsland , wie weet waarom is afgezet. Het grootste gedeelte van deeze lieden heeft heel weinig verstand en reede , en nochtans zoekt een ieder zynen Heer aan zich te trekken.* (b) Of nu deeze luiden en haares gelyken , naderhand al met recht voor Christus Ballingen , of vervolgte om Christus wille ; zich hebben kunnen uitgeeven , zulks is uit de booven verhaalde omstandigheeden heel licht te oordeelen. Buiten twyfel zyn zy in zulken liefde-loozen en geloove-loozen stand veel eer (*exules à Christo*) verwyderde van Christus geweest , en die als quaad-doenders van hem afgewezen zyn. Waar onder ik nochtans eenige oprechte luiden geenzins gerekent wil hebben : Gelyk 'er ook al in dien tyd onder den grooten ruuwen hoop noch wel zommige moogen geweest zyn.

Aanmer-
kenswaar-
dige ver-
volgingen.

In Oosten-
ryk.

11. Doch op dat we na de vervolgte perzoonen beschouwt te hebben , ook de zaak zelfs zoo veel als noodig is eens moogen inzien , zoo zullen we nu na de plaatzen en landen , ook de vervolgingen , zoo wel teegen de Luthersche als Gereformeerde eens wat naader gaan aanmerken. De overige *secten* spaaren wy tot haare beschryvinge in 't byzonder. Om dan nu eerst van de gemelde Oostenryksche vervolgingen aan te vangen , zoo staat te weten , dat wel nu en dan in de eerste tyden der *Reformatie* , waar zich eenige Getuigen der waarheid vertoonden , de zelve doorgaans altyd vervolgt en onderdrukt zyn geworden. Doch naderhand , gelyk als verhaalt is , wierd aan hen onder den Keyzer *Maximiliaan* de tweede , de volkooime vryheid van Godsdienst verleent , tot dat men daar na in 't Jaar 1598 in Oostenryk de Protestanten weeder begoft te verjaagen , en dat men ook daar meede in 't volgende Jaar in Steyrmarch voortvoer : (c) Doch eindelyk in 't Jaar 1600 , vatte men de zaak eerst recht ter deege aan , en men joeg alles , wat niet na de Paapsche wilde genoemd zyn , volkooimentlyk ten lande uir. En dit wel meerendeels , op 't aanstooten der Jezuiten , die derhalven meenig scheldwoord lyden moesten , als van Duivels-blaasbalgen , helsche furien en diergelyke. (d) De nieuwe Regent , den Aarts-Hartog *Ferdinand* , maakte hier van na *Karels* dood den eersten aanvang. Als wanneer de Papisten zeer slecht met de Luthersche omsprongen : naamelyk , zy stelden zich eerst met louter geweld in het bezit van de Kerken der zelve , en ze trokken ook onder anderen het doode lichaam van den meergemelden *Dr. Willem Timmerman* uit het graf , en wierpen het in 't waater , e. z. v. (e) Maar hoe- daanig het toen ter tyd , aan beide de kanten na de waare grond des Christendoms gestaan heeft , en of deeze vervolgte alle al waarachtige Martelaars geweest zyn , zulks kan men onder andere merkteekenen , uit de volgende omstandigheeden heel klaar beschouwen. Eeven voor of op deeze beroerte , gaf *Dr. Daniel Kraamer* een geschrift uit , waar in hy tot een aanhangzel , een brief van een Jezuit stelde , welkers uitlegginge zeer veele aanstootelyke uitdrukkingen behelsde , gelyk als by voorbeeld : hy verweet dit den Jezuiten : „ *Zyt gy lieden*, zegt hy, *niet indachtig*,

(b) Epist. p. 149. (c) Lucas Osiander Lib. IV. H. E. c. 53. p. 1133. (d) Ibid. c. 54. (e) Vid. Thuanus Lib. 124. Amandus Hanauerus Hist. perfec. in Stiria. David Rungius Relat. Hist. tristiff. perfecut. in Stiria.

„tig, hoe het u eens in Beyerenging, alwaar gy een wynvat in uw Collegie
 „bracht, doch van binnen zat, met verlos, eene groote Concubynie daar in. Jaar MD.
tot MDC.
 „God laat toe, dat het wynvat den boodem nitvalt. Ach, ach! daar wierd die
 „schoone wyn gestort, dat is, daar valt de hoer in het slyk: En een weinig laa-
 „ger: Wat zullen wy nu daar uit leeren? dat de Bisschop der Jezuïten een laste-
 „raar is, een leugenaar, een moordenaar, die de leere des duivels dryft, en die
 „een gezwoore vyand is van het H. Evangelium, e. z. v. (f) Of nu de eerste
 Christenen zich wel op zulk eene wyze teëgens haare vervolgers gedraa-
 gen hebben, zulks betoonen haare Historien allenthalven genoegzaam.

12. Uit dit eenige staaltje nu kan men de gesteltenis der andere heel
 licht afneemen, voor zoo verre als zich naamelyk, menschen werk on-
 der Goodes weegen mede gemengt heeft. Want in 't begin der *Reforma-
 tie*, wierden veele zielen door de verdrukkingen verootmoedigt en ge-
 zuiverd, en ook voor zoodaanigen uitbreuk der verdorventheid vry wel
 bewaart. Die maar onpartydig alles teëgens den anderen wil naazien,
 zal licht kunnen merken, dat 'er in de laatst-gemelde beroerten, zich
 gantsch een ander weezen vertoont heeft, als in 't begin, wanneer 'er
 in Moravie, en andere plaatzen ook eene vervolginge ontstond. Wanneer Moravie.
 by voorbeeld, de oprechte *Paulus Speratus*, aan de Gemeente tot *Igla* in
 Moravie, met zeer groote kracht aldus schreef: *Het Evangelium onzes
 Heeren en Zaligmaakers, het welk niet dan zuivere leevëndige woorden is, hebt
 gy uit Gods genaade door myne verkondiginge gehoord en aangenoomen; ook hebt
 gy dat met my voor Koningen en Vorsten, ja voor de gantsche weereld wel vrymoed-
 diglyk bekennen en verdedigen willen. Waarom wy dan ook met malkanderen,
 tot in de elfde maal met groote kosten, moeyte en gevaar hier heen en daar heen,
 ja ook onze eige vyanden, die tot heeden toe, Christus als noch in ons vervolgen,
 waar heene zy gewilt hebben, zyn nagereist, doch nergens is 'er iemand gevonden
 geweest, die ons hadde gehoord of geantwoord; maar zy hebben my na haare oude ge-
 woonte onverhoort, tot in de twaalfde week toe tot Olmutz heel zwaarlyk gevangen
 gehouden, en u door scherpe Koninglyke beveelen, dat gy my niet houden zoud,
 verschrikt en belaaden; zy verschrikken en belaaden ons ook noch al verder, by-
 aldien wy van deeze belydenisse Christi afwyken, en ons aan haar raazen en tieren
 eenigzins keeren wilden. Daar beneevens werd gylieden ook met my, God zy ge-
 dankt, voor de ergste Kettters uitgescholden. In al het welke men onzes goeden Ko-
 nings naam op het schandelykste overal misbruikt, en dat hy overal de naam draagt
 en een dek-kleed voor haare godloosheid zyn moet, weet God wel. Ach! dat hy
 uit de klauwen deezer zielen-moorders eens mocht verlost werden! biddet doch
 alle daarom, want wy zyn het immers te doen schuldig, e. z. v. (g).* Ten minsten nu
 klonken zoodaanige vermaaningen heel anders, als daar na die raazende
 scheld- en twist-schriften, waar in niets anders als loutere galle, gram-
 schap, wraakzucht en eigenbaat te zien is. Gelyk als 'er by de twist-
 zucht der vervallene Predikanten ook noch naader vertoont zal werden
 en aangewezen. Nu is het dan de tyd, dat we kortelyk de vervolgingen
 zelfs na malkanderen eens gaan doorzien, en het noodigste daar ontrent
 aanmerken.

13. Nademaal 'er in Boheemen lang voor *Luthers* tyden, ontallelyke In Boheem-
men.
 andere zoo wel in 't verborgen als in 't openbaar teëgen den Paus ge-
 sprooken hebben, zoo is ook de vervolginge aldaar het eerste aangeaan.
 En wanneer nu *Luthers* getuigenis en aanhang daar noch by quaaam, zoo
 wierden de Paapen daar door dies te meerder gedrongen, om haar gezag

T 3

en

(f) Von der haupt-frage: An Hæretico sit fides servanda; sammt einem aanhange: Von der
 jämmerlichen verfolgung, so in der Steyrmark und Krain vorm jahr im herbst von den Jesuiten an-
 gerichtet worden. Leipzig. 1602. 4to p. L. Conf. Valvaffor. P. II. Hertzogthum Krain. Lib. VII.
 c. 15. (g) Præf. in Librum Lutheri: Eine weise Christliche Messe zu halten. Wittenberg. 1524. 4to.

Jaar MD.
tot MDC.

en inkomsten door allerhande tyrannye te verweeren. Derhalven ging het 'er inzonderheid, in 't Jaar 1524; tot Praag zeer scherp toe, alwaar de jonge Koning *Lodewyk*, aan den Gouverneur van Boheemen, *Karel*, Hartog van Munsterberg, beval alle de Lutheraanen en zoo genoemde Picaarders, ten lande uit te dryven. (b) Vervolgens heeft men ook gestaadig eenige byzondere belyders verdrukt, en anderzins aan kant geholpen. Als wanneer, in 't Jaar 1526 *Nicolaas Drajer* en *Klara*, eene oude weduwe van 60 jaaren, leevendig verbrand wierden, om dat zy de lichaamelyke teegenwoordigheid Christi, onder het brood en den wyn ontkenden. (i) Het zelve gebeurde ook, om die eigenste reede in 't volgende jaar aan een vrouwe, *Martha* genaamt, die ook van iemand op 't nieuw weeder was gedoopt geworden. (k) Gelyk in 't Jaar 1528; aan twee Duitsche ambachts-luiden tot Praag; en in 't Jaar 1531 aan een zeekeer man tot Katenberg, om nu andere alhier korthheids-halve voor by te gaan. In 't byzonder toonde zich de Koning *Ferdinand* zeer onbarmhertig, wanneer de zoo genaamde *Fratres Unitatis*, of Boheemische broeders, in 't Jaar 1547 geen hulpe altoos teegen den Keurvorst *Jan Fredrik*, zenden wilden. Want hy liet daar op hunne Kerken toefluiten; en na maals veele van hen uit het land jaagen, ja eindelyk liet hy een volkoomen bevel uitgaan, om de Predikanten in hechtenis te neemen. Waar door deeze dan alomme verstroot warden, en andere warden wegens haare heimelyke t'zaamenkomsten, en anderzins gevangen gezet. (l) In 't Jaar 1555 nu, schreef *Melancthon* eenen Troost-brief aan de Euan gelische Pastooren in Boheemen, waar uit men den verwoesten staat van die Kerken wel kan zien. (m) Want toen ter tyd heeft Koning *Ferdinand* alle de Kerken-dienaars, afzetten en verdryven laten, welke in Duitsland ingesteld of getrouwt waaren, waar van 'er over de 200 in Saxen en in de Paltz zyn gekoomen. (n) Hoe ellendig het aldaar naderhand na de verleende vryheid des Geloofs, en *Keyzer Rudolfs* Majesteits-brief is toegegaan, zulks behoort onder de Historie der zeeventiende Eeuwe. Van Hungarie hebben we hier booven nu reeds al iets aangetrokken, alwaar zommige perzoonen, voornaamelyk onder *Lodewyk* en *Ferdinand*, eenige vervolgingen hebben geleeden.

In Duits-
land, Hen-
drik van
Zutphen.

14. In Duitsland is al terstond, in 't begin de Martelaars-dood van *Hendrik van Zutphen*, alomme bekend geworden. Deezen man hadden de Papisten nu reeds al voorheene tot Antwerpen gevangen gehad, doch hy was door het toedoen der vrouwen aldaar weeder los geraakt. Naderhand beriepen hem die van Mehdorp in Dithmarschen by haar, alwaar hem zyne vyanden in 't Jaar 1524, op het aanhouden der Munnikken, door een wreede dood om 't leeven hielpen. (o) Van deezen man heeft *Luther* eenen brief aan die van Breemen geschreeven, waar in hy ook van een *Kaspar Taubens* vermeld, die te Weenen omtrent die zelve tyd verbrand is, als meede van een boekverkooper, *Joris* genaamt, die tot Offen in Hungarie dit zelve ook hadde geleeden. (p) Verders is het ook zeer aanmerkenswaardig, dat op die zelve plaats, daar *Hendrik* verbrand was, de Ditmarschers daar na, in 't Jaar 1559, in een bloedigen slag van de Deenen zyn verslaagen geworden. (q) Naast deeze gewaagt *Luther* in de voorverhaalde brief, ook noch van de allereerste Luthersche Martelaars, gelyk men ze noemt, naamelyk *Hendrik Voës*, en *Jan Esse* of *Nesse*, twee Augustyner Munnikken tot Brussel in Braband, die in 't Jaar 1523 den

Brussel.

(b) Scultetus Lib. I. p. 190. (i) Ibid. Lib. II. p. 88. (k) Ibid. p. 3. (l) Adrianus Regenvolfscius Lib. II. Hist. Eccl. Slavon. cap. 2. (m) Volum. I. Epist. per Peucerum, edit. p. 412. (n) Regenvolfscius l. c. cap. 13. p. 106. (o) Vid. Beza Icon. Cl. Vir. p. 36. Scultetus Lib. I. p. 102. 192. Rabi Märtyrer-buch, &c. (p) Tom. VII. Witt. Lat. p. 492. (q) Kortholtus ap. Seckendorff. Lib. I. p. 268.

den 1 van Hooymaand, na een lange gevangenis, op het vonnis van de twee *Inquisiteurs*, *Nicolaus van Egmond*, en den beruchten *Jacob van Hartstraaten*, leevendig verbrand wierden. Van welke men niet alleen een omstandig verhaal in *Luthers* schriften zelfs, (r) maar ook in zyn lied heeft, beginnende: *Een nieuw Lied wy heffen aan, enz.* Het welke nochtans in weinige Lied-boeken meer te vinden is, nademaal men de eerste liefde en vierigheid nu al lang heeft verlaaten. Van deeze mannen nu, verhaalt men onder anderen, dat zy by het vuur den Lofzang: *Heere God u looven wy*: by beurten hebben op-gezongen, het geene zonder eenigen twyfel, Goode ook veel beeter behaagt heeft, als dat *Te Deum laudamus*, na het vermoorden van veele duizenden van menschen. Een van hen beiden zoude ook onder het aansteeken des vuurs gezegt hebben, *het was hem als of men roozen voor hem strooide*: als ook, *dit was de lang gewenschte dag, in welke zy verlost, en met Christus vereenigt zouden werden.* In 't vuur nu hadden zy ettelijke maale getoepen: *Jezus, Heere, Heere, ontfermt u onzer!* Waar by dan ook de eene, na dat de touwen nu verbrand waaren: was op de knyen gevallen. (s) Ter zelve plaatze, te weeten, tot Brussel, is daar in 't Jaar 1541 *Egidius Tileman*, een Meslemaaker, leevendig verbrand, diē weegens zyne godzaaligheid en byzondere milddaadigheid overal zeer bekennt was. Deeze man heeft onder anderen, met zyne vyanden den spot gedreeven, zeggende: *Waarom zy zoo veel houten te zaamen sleepten, om zyn ellendig lichaam te verbranden, en ondertusschen zoo veele arme menschen lieten koude lyden?* Ja als men hem voorheene wilde worgen, zoo heeft hy zulks afgeslaagen en gezegt: hy wilde het wel gaerne lyden, doordien hy voor 't vuur niet en vreesde. (t) Na zyn dood zouden de burgers de Beedel-Munnikken gestaadig daar meede afgeweezen hebben, waarom zy dien vroomen man verbrand hadden, die aan alle menschen hadde goed gedaan? (u)

15. Doch op dat we in de Nederlanden blyven, dewyl we eens daar in zyn gekoomen; zoo ging het aldaar op het allerslimste, onder de Spaansche wreedheid toe; waar dat Land ook een recht stryd-tooneel van veele duizenden getuigen wierd. Al voort in 't begin liet Keyzer *Karel* de vyfde de allerscherpste beveelen, teegen alle de zoo genaamde *Secten*, uitgaan: welke hy ook alle jaaren liet vernieuwen, en veel ernstiger in 't werk stellen; als iets anders dat goed was. Ja wanneer iemand maar eenmaal op verbodene daagen vleesch gegeten, of zich anderzins vergreepen hadde; zoo was aanstonds de *Inquisiteur* met den scherprechter achter hem her. Weshalven men ook uitgerekent heeft, dat 'er in de Nederlanden alleen, zoo voor als na *Karels* tyd, wel over de 50000 menschen door beuls handen zyn omgebracht geworden. Derhalven dan die geene, welke de geschiedenissen van alle de Martelaaren, zoo wel van deeze als de voorige Eeuwe wilde verhaalen, die zoude wel veel *folianten* daar toe van nooden hebben. Alhoewel nu deeze Historien wel waardig zyn, om van een ieder geleezen te werden, voornaamelyk weegens de meenigvuldige uitmuntende voorbeelden; om dat men elders nier lichtelyk zoo uittermaaten veele teekenen van een waarachtig, daadelyk en krachtig geloove zal vinden als hier. Men zie ondertusschen hier ontrent, maar de wydloopige Martelaar-boeken van *Crocus* en *Rabus* na, waar in men een kort begryp van deeze Historien beneevens zoo yeele voortreffelyke proeven der Martelaaren, te zaamen vatten kan, om ons te toonen, dat

Jaar MD.
tot MDC.Spaansche
vervolgin-
ge.

Inquisitie.

(r) Tom. II. Altenb. p. 352. (s) Vid. Ibid. & apud Scultetum p. 253. Luth. Epist. P. II. p. 152. seqq. (t) Ibidem & Rabus. Crocius aliique. Conf. Leonh. Méyers Märtyrer reden u. thaten p. 184. (u) Ibidem.

Jaar MD.
tot MDC.
Vroolyk-
heid der
Martelaar-
ren.

Geloove.

dat 'er onder de Naam-Christenen geen eene eenige vonk meer van die kracht des geloofs overig is. Om nu maar alleen eenige weinige voorbeelden op te haalen, zoo betuigde *Jan Beck*, een Hollander, by zyn Martelaarschap, eene zoodaanige vroolykheid, dat hy niet alleen den spot met de *Inquisiteurs* dreef, maar ook op de Gerechts-plaats zyn herte zelfs bloot maakte; en wanneer hem de beul na den hals greep, riep hy overluid: *Dood, waar is uwen prikkel? Helle, waar is uwe overwinninge? de Dood is verslonden in de overwinninge onzes Heeren Jezu Christi*: Waar na hy den strop om zyn hals deed, voor zyne vyanden bad, en Christus aanriep. Eene vrouwe in 's Graavenhaage, antwoordde de Rechters, wanneer ze veroordeelt wierd, in 't Jaar 1527 aldus, wanneer zy haar over den dood aanspraaken: *Het is waar, ik hebbe den dood noch niet gesmaakt, noch ik en wil ze ook in eeuwigheid niet smaaken, om dat ze Christus heeft gesmaakt, en zegt: Die myn woord houd, zal den dood in eeuwigheid niet smaaken e. z v.* En wanneer men haar tot het weder-roepen wilde dwingen, zoo antwoorde zy: *Ik blyf by mynen Heere, geen dood noch leeven zal my van hem afscheiden.* *Mr. Pieter Brullius*, van Straatsburg, wierd in 't Jaar 1544, na Doornik in Nederland gezonden, en predikte aldaar met eenen grooten toeloop. Maar als de *Inquisitie* daar na op quam, liet hy zich in een mande over de stadsmuur needer, doch het mislukte hem, zoo dat hy van de wachters gevat en daar na verbrand wierd, waar by hy de rechtvaardigheid Gods erkende, dat, doordien hy van zyne schaapen hadde willer weg-vluchten, God zelfs hem hadde vast-gehouden. Ter zelve plaatze wierd een snyders vrouw leevendig begraaven, en ze was daar in zoo welte vrede, dat ze de doodkist ziende, zeide: *Ei lieve! ben je nu van zins, om zulk een Pastey van my te maaken?* en haar man riep ze toe: *Goede nacht, myn lieve Adriaan, ik ga nu na een andere bruiloft toe!* Op dezelve wyze heeft men ook tot Leuven in Brabant, in 't Jaar 1540, met eene vrouwe gehandelt, die zich ook al, niet teegenstaande zy zeer zwak van lichaam was, zeer mannelyk heeft gedraagen, en de groote Doctoren, of gelyk men ze by ons noemt, Consistoriaal-Raadsheeren, wel dapper beschaamt gemaakt en overwonnen heeft.

16. Ontrent die zelve tyd maakten de *Inquisiteurs* eene Lyste van die geene, welke zy in 't heimelyk weg en gevangen neemen wilden. Onder deezen was ook *Justus Jusberg*, een bontwerker tot Leuven, by wien zy een nieuw Testament, en eenige Predikatiën van *Luther* vonden. Deezer man, wanneer men hem met het vuur dreigde, viel op zyne knien en dankte God en de Rechters, dat zy hem nu haast van zyn ellendig leven zouden verlossen. In de gevangenis, terwyl hem eene vreeze de doods overviel, sprak hy de omstanders zeer beweegelyk aan; en onde deeze wierd de voorgemelde *Egidius Tileman* van Gods Geest bewoogen om aan allen te betuigen, datze zich doch niet aan de ellendige gedaant van deezen man zouden ergeren; trekkende daar toe het voorbeeld van Christus zelfs en zyne neederigheid aan. Daar en booven versterkte hy den gevangenen met grooten nadruk, en vermaande hem tot standvastigheid. Onder anderen klaagde hy ook over de gruwelyke wreedheid der Papisten, waar uit men de overgroote meenigte der Martelaaren wel kan afneemen, zeggende aldus: *Is 'er ook ergens een gevangenis, die onzen zee ellendigen staat niet beproeft heeft? Hoe veele bossen zyn 'er van hun hout wel berooft, om onze ellendige lichaa men tot asche te verbranden? Hoe veele zwaarden hoe veele Beulen zyn 'er door ons bloed geverft? Hoe veele herten van godlooz Rechters zyn 'er wel door 't zelve besmet? Wat voor land is niet vervult met onlyden en rampzaaligheden? En nochtans zullen wy in dit alles, ja ook in de doo-*

Overgroo-
te meenig-
te der Mar-
telaaren.

zelf

zels overwinnen. Na dat het gebed dan gedaan was, daar in de andere door veele traanen, Goode de ziele des gevangenen bevoolen, borst hy in deeze woorden uit: *Ik bevinde en gevoele een groot licht, het welke my zeer zeer verheugt, dat ik het naauwelyks kan uitspreken; en ik begeere van nu voortaan niets meer als te sterven, en by mynen Heere Jezus te zyn.* Het volk ook, dat zyn sterven aanschouwde, wierd zeer bedroeft, dat men zulk een man ombracht, die nochtans niet als van God en 't Euangelium Jesu Christi sprak. (x) Tot Antwerpen en elders, heeft men 'er veele alleen daarom by de kop gevat, om dat ze op den gewoonelyken tyd niet gebiegt hadden. Onder deeze nu was ook in 't Jaar 1551, een zeeker man, *Jan van Oostendorp* genaamt, met welken men zich daarom te eerder ten vuure spoede, om dat hy al te krachtig was in hen te overtuigen. Tot Doornik was een Kleermaaker, genaamt *Godfried van Hamelle*, welke beleed, dat, als de Gerechts-dienaars hem by 't lyf greepen, zyn herte aldus in hem geroepen hadde: *O Heere, ik ben gewillig en bereid, om niet alleen in de gevangenis geworpen te werden, maar ook, om voor uwen naame te lyden. Want ik ben uw eigen, in leeven en in dood! e. z. v.* En in een brief aan eene zekere Mevrouw schreef hy: *God weet het best, hoe zeer ik wensche dat zynen heiligen Naame door myn geringe perzoon mag geëert werden, 't zy by my in den dood of in 't leeven daar toe gebruiken wil.* (y) Een ander die ter zelve plaatze in 't Jaar 1568 verbrand wierd, *Joris Koopman* genaamt, antwoorde den Markgraaf, die hem het Psalm-zingen by het Gerecht verbood: *Wel aan, ik wil met myn uitwendige stem wel stil houden, maar dat ik inwendig God in myn herte niet pryzen zoude, kunt gy noch de gantsche weereld my niet verbieden!* (z)

Jaar MD.
tot MDC.Groot
licht en
kracht.

17. En dit zyn nu eenige perzoonen, die ons toonen kunnen, hoe-daanig deeze luiden in hunne vervolgingen gestelt, en hoe wyd zy van de andere huichelaars verscheiden zyn geweest, terwyl dat ze door de uiterlyke benaauwtheeden maar alleen beproeft wierden. Welke aanmerkinge., na ik hoope, veel voordeeliger is, als het verhaal van veele uitwendige omstandigheeden, die 'er ook by andere met meenigte te vinden zyn. (a) Doch we moeten in 't byzonder noch iets van de wreedheid des beruchten Tyrans, *Ferdinand Alvarez van Toledo*, *Hartog van Alba*, zeggen. Want schoon dat 'er onder de voorgaande Spaansche Gouverneur der Nederlanden, ook wel ontallyk veele menschen waaren omgebracht, zoo heeft nochtans deezen wreed-aart volkoomentlyk alle menschelykheid, om zoo te spreken, door verwoedheid t'eenemaal uitgetoogen gehad. Hy wierd dan in 't Jaar 1567, Gouverneur van alle de Nederlanden, na-dien hem de Hartoginne van Parma, *Margareta*, het volle bestier daar van overgaf. (b) Hoe hoogmoedig en gruwelyk hy zich nu in alles gedraagen heeft, zulks kunnen de Schryvers niet genoegzaam uitdrukken. (c) Zyn grootste roem bestond alleen in moorden en verderven. Wanneer hy in 't Jaar 1573, de Stad Haarlem innam, zoo heeft maar een alleen van zyne beuls, op een Paaschdag 220 menschen, en zyn knecht drie menschen onthooft en verdronken, en op de werkdaagen noch al veel meer. (d) Niet een hair beeter maakte hy het in de overige ingenoomene steeden, als Mechelen, Zutphen en andere, waar in hy met plonderen, rooven en moorden, alles het onderste booven keerde. Weshalven hy zich ook beroemde, dat hy binnen 6 jaaren tyds wel 18000 menschen alleen door beuls handen hadde laten om hals bren-

Wreedheid
van den
Hartog van
Alba.

II. Deel.

V

gen.

(x) Vid. Croci Martyrb. p. 251. 253. 254. (y) Ibid. p. 417. seqq. (z) Ibid. p. 1562. (a) Vid. omnino Strada, Emanuel Meteranus, Grotius, Thuanus, Chytræus, Beutherus, Haræus &c. (b) Strada Dec. I. Lib. VII. p. 301. Thuanus Lib. 43. (c) Meteranus Lib. III. Thuan. Lib. 46. Grotius Lib. II. Annal. p. 32. Strada Lib. VII. (d) Crusius Annal. Lib. XI. p. 751.

Jaar MD.
tot MDC.

gen. Waar by de Schryver van 't boek, *de Jure Belli Belgici* noch wel 6000 andere voegt. Ja hy verschoonde de Papisten zelfs niet, latende de Graaven van Egmond en Hoorn in 't openbaar onthoofden, schoon zy alle beide Paapfche mannen waaren, die den Keyzer voor heene veele goede dienften gedaan hadden. Wanneer nu de Prins van Oranje de waapens teegens hem opvatte, en dat des zelfs broeder Graaf *Lodewyk van Nassouw*, het Spaanfche Leeger by Groeningen floeg, zoo wierd hy daar door zoo zeer verbittert, dat hy op eenmaal, wel twee Baronnen en zeffien Edelluiden deed sterven, uit enkelen argwaan, dat zy met den vyand hadden t'zaamengespannen. Doch dit behoort eigentlyk niet tot de Historie der Martelaaren, waar in wy niet anders als loutere lydzaamheid en geloove behooren te vinden, byaldien ze rechtschaapen, en na Christus welbehaagen zyn zal. Deezen Hartog van Alba nu, wierd na 6 jaaren regeerens, in 't Jaar 1573, weeder van zyne Bestieringe te huis geroepen, (e) waar op naderhand de Hollanders hunne vryheid bequaamen, gelyk hier booven nu reeds al kortelyk is aangewezen.

vervolginge in Beyerren.

18. Doch wy moeten de overige gedeeltens van Duitsland nu ook kortelyk gaan door loopen. In Beyerren heeft de Geestelykheid, in 't begin ook al zeer gewoed, na dat zich onderscheidene getuigen aldaar hadden geopenbaard, die men dan al by tyds uit de weg ruimde, op dat de Paapen hunne eere en andere voordeelen, onverhindert behouden mochten. Tot Ingolftad stelde zich inzonderheid de Hooge-Schoole teegen alles wat goed was in de Godgeleertheid, ze wierp een zeeker jongman, *Arsenius Schover* genaamt, in een slim gat van een gevangenis, op dat hy her-roepen zoude, het geene hy wel deed, maar viel in 't korte weeder om, en trok na Wittenberg, en van daar na Pruiffen, alwaar hy, gelyk ook namaals in 't Wittenbergerland, een Predikant wierd. Hoedaanig hem de beroemde Vrouwe *Argula van Grombach*, verdedigt heeft, zulks is hier booven by de werktuigen der *Reformatie* reeds al gemeld. (f) Dit geschiede in 't Jaar 1523. In 't volgende Jaar schreef *Luther* zelfs, in een brief: *Dat het kruis en de vervolginge des Woords in Beyerren zeer heevig was, schoon dat aldaar niet eens in 't openbaar gepredikt wierd.* (g) In 't Jaar 1527 nu, quam 'er een zeeker man, genaamt *Leendert Keyzer*, van Wittenberg na Rappe in Beyerren, om zynen zieken Vader te bezoeken; doch hy wierd aanstonds door den Bisschop van Passau vast gehouden en ondervraagt, waar in hy veele stellingen teegens het Pausdom beweerde. Waarom hy dan ook van den Hartog *Willem* ten vuure veroordeelt, en tot Scherdingen den 16den van Oogstmaand verbrand wierd, alhoewel de Keurvorst van Saxen en andere Groote, zeer voor hem gebedden hadden. *Luther* nu, schreef al voor heene eenen troost-brief aan hem, hy zelfs was ook zeer wel gemoed om te sterven, en by 't Gerechte riep hy: *O Heere Jezus lyd met my, bewaar my en geef my kracht!* En midden in het vuur sprak hy overluid: *O Heere Jezus ik ben uwe, behoud my!* (h) In dit zelve jaar wierd *Joris Carpentarius*, geboortig van Emmeringen, op den 8ste van Sprokkelmaand, tot Munchen verbrand, die onder anderen ook staande hield: *Dat geen Paap iemand in de biecht de zonden vergeeven kon, en dat den Doop aan zich zelfs niet zaalig maakte.* Zyne vrienden baaden hem, dat hy aan haar in 't vuur zelfs een teeken mocht geeven, daar door men zyn geloove noch weten konde, dien hy antwoorde: *Dit zal u tot een teeken zyn, zoo lang als ik den mond noch kan open doen, zoo zal ik den naame Je-*

Leendert Keyzers Martelaarschap.

Carpentarius.

(e) Vid. Grotius l. c. Meteranus Lib. III. seq. Harvæus Tom. III. p. 76. Thuanus, Chytr. l. c. (f) Ludovicus Rabus Lib. IV. Crocius &c. (g) Lib. II. Epist. Luth. p. 243. (h) Tom. III. Alt. p. 780. 1699. Sleidan. Lib. VI. fin. Rabus. Crocius.

zu bekennen. In het uitgaan ter dood; was hy zeer vroolyk, zeggende: *Heeden deezen dag zal ik mynen God voor alle de weereld belyden.* En in 't vuur zelfs, riep hy tot zynen laaften adem toe: *Jesu, Jesu!* (i) In het volgende jaar wierd 'er eenen van Saleveld, genaamd *Joris Schaerer*, een Franciscaaner Munnik, tot Radsted in Beyeren, om de zelve reede ont-
hooft. (k)

Jaar MD.
tot MDC.

19. In Switzerland woedde *Hugo*, Bisschop van Kostnitz, in zyn Bisdome zeer vinnig, en liet eenen Pastoor tot Baaden, genaamt *Urbaan Wys*, in de gevangenis werpen; waar meede dan in 't Jaar 1522 de Switserische Cantons ook hebben beginnen te vervolgen. (l) Die van Schwitz hebben in 't Jaar 1525 eenen Pastoor of Priester, mitsgaaders een Schipper, genaamd *Evert Bolth*, leevendig verbrand, om datze alle beide in veele dingen van 't Pausdom waaren afgeweeken. (m) Wat anderzins de Switzers al voor oorloogen teegens de Paapsche Stenden gevoert hebben, zulks alles past veel beeter onder de moord- als onder de Martelaars geschiedenissen. In der Elzas, wierden in die plaatzen, daar de Papisten de meesters waaren, de Protestanten ook niet verschoont: alhoewel het tot Straatsburg wel stil en veilig was. In 't Jaar 1525, namen de Overheeden van 't Ensheimische gebied, eenen jongman, genaamt *Felix Ulzen*, in hechtenis; om dat hy het Euangelium verkondigt hadde; en ze pynigden hem in de gevangenis op 't gruwelykste. (n) Doch de verschillen der Straatsburgers met haaren Bisschop, Graaf *Jan van Manderfcheid*, over de Reformatie des Bisdoms, en van het Opperstift, als de grouwzaame wreedheid des Kardinaals van Lottheringen, ontrent het Jaar 1529 behooren tot deeze plaatze niet, ook zyn die nu reeds al verhandelt. Men kan ook wel lichtelyk denken, dat het in Savoyen, als een land, den Paus zoo na gelegen, en t'eenemaal onderworpen zynde, niet veel beeter voor de Protestanten is toe gegaan, alhoewel zich aldaar buiten de Waldenzen niet heel veel geopenbaart heeft. Nochtans naamen de Papisten, in 't Jaar 1557 eenen Pastoor van Bergen, uit Piemond gevangen, en verbranden hem daar na leevendig tot Turin. Doch door zyn standvastigheid in 't lyden, versterkte hy 'er veele, en maakte de Paapen aldaar door noch veel booser. (o) Hier na heeft de Hartog door het aanstooten der Pausselyke Afgezanten, eene groote vervolginge teegens de Waldenzen aangevangen, waar door 'er onverzins veele gevangen en verbrand wierden. Ja men doemde naderhand de meeste zonder eenig onderscheid, niet teegenstaande wat men ook bidden of vertoonen mocht, op de galeyen. En nadien de Munnikken in 't byzonder volmacht tot de uitvoeringe van dit werk verkreegen hadden, zoo hebben zy 'er niet alleen veele verbrand, maar ook een hoop ondeugende boeven opgemaakt, die den Waldenzen alle het haare plonderen zouden. Die goede menschen dan grepen wel eenige maalen na de waapenen, zoekende zich door het zwaard te bevryden, maar ze wierden daar na maar dies te harder aangetaft: (p) Om te betoonen, dat de Heilige alleen maar door lydzaamheid en geloove overwinnen moeten.

In Swit-
zerland

Elzas.

Savoyen

Vervolginge
teegen
de Wal-
denzen.

20. Op dat ik alhier nu noch eenige aanmerkenswaardige omstandigheden aanroere, zoo wierden in 't Jaar 1555, vyf jonge discipelen van Calvinus van Geneve uitgezonden, om de leere verder uit te breiden. Deeze dan wierden in Savoye gevangen gezet, onder welke eenen *Guiratus Trigaletus* genaamd, wel te recht schreef: *De Kerker is een schoole*

(i) Idem. Beza Icon. p. 40. Scultetus P. II. p. 111. Meyer l. c. p. 149. (k) Beza. p. 41. Scultet. l. c. p. 177. (l) Scultetus Lib. I. p. 101. Rabus. Crocius. (m) Idem. (n) Scultetus p. 319. (o) Henric. Petri, & ex eo Ostander Lib. III. H. E. c. 26. (p) Idem & Beutherus in. Historia Waldentium.

Jaar MD.
rot MDC.
Nuttigheid
der vervol-
gingen.

onzes Heeren Jezu Christi, waar in iemand in eenen dag meer leeren, en in 't geloove en leeven toeneemen kan, als elders in een geheel jaar, schoon hy Gods Woord op het aller naarstigste las, en alle de predikationen zonder eenig verzuim heel stiptelyk hoorde. (q) Een ander van dit gezelschap, genaamd Antonius Laboreus, antwoorde den scherprechter, wanneer hy hem om vergiffenis bad: *Myn vriend, gy en vertoornt my hier door niet; maar veel eer werd ik, door uwe hulpe uit eene quaade gevangenisse verlost.* Waar op hy den beul omhelsde en kuste, en ging alzoo ter dood, als na een bruiloft. (r) Tot Kostnits wierd in 't Jaar 1527, eenen Jan Henglin van Lindauw verbrand, die, als hy zyn oordeel hoorde, zeide: *Ach! God vergeeve 't u: want gy weet niet wat gy doet.* Ook wanneer hy uitgevoert wierd, dankte hy God, dat hy hem zoo veel eere bewees en de genaade deelachtig maakte, van een getuige zyner goddelyke waarheid te moogen werden: hy zong ook met een groote blydschap, den Lofzang van Maria, en, *Heere God u looven wy.* Een ander, Pieter Spengler genaamd, die voor heene den Bisschop van Kostnitz, door zyne geleerdheid en gaaven zeer lief was geweest, begon de ellendigheit des Pausdoms te beklaagen, hy wierd derhalven gevangen genoomen, en daar na verdronken. (s) In 't gebied van Menz, was van 'r begin af, de Kardinaal Albert zeer heevig teegen Luthers getuigenis, gelyk als het des zelfs schriften ook wel uitwyzen, alhoewel hem Luther weederom ook dikmaals al te hard bejeegende, gelyk als wy hier booven gezien hebben. In 't byzonder heeft de Kardinaal de inwoonders van Miltenberg, die twee Euangelische Predikanten hadden aangenoomen, zeer geplaagt, en ook in 't Jaar 1523 den Diaaken verjaagt, van wiens grootmoedigheid hier booven nu reeds al gewag is gemaakt. (t) Aan Joris Winkeler, een Predikant te Halle in Saxen, begingen de Paapen dit schelmstuk, uitwerkende dat de Aarts-Bisschop hem van daar na Aschaffenburg citeerde, om aldaar reekenschap van zyn geloove te geeven. Wanneer hy nu weederom keerde, ransden hem eenige opgemaakte moordenaars aan, die hem jammerlyk en met veele wonden om hals hielpen. (u)

Vervolging
van Menz.

Keulen.

21. In het Keulsche gebied ging het niet een hair beeter toe, alwaar de Paapen met veel geschreuw, alle de oorzaaken der land-plaagen van dien tyd op de Luthersche schooven, en het volk zoo zeer daar door ophitsten, dat in 't Jaar 1529, twee jonge menschen, Pieter Fliestad en Adolff Klarebach, onvoorhoeds voor 't Gerechte, en ten vuure gesleept wierden, waar by zy malkanderen getrouwelyk in 't geloove versterkten. (x) Waar door echter niet belet kon werden, dat 'er niet noch daagelyks veele andere van 't Pausdom afvielen. Het was een zeer slechte oorzaak, daar om men den eersten om 't leeven hielp. Want Fliestad hadde alleen tot Keulen in den Dom voor 't Altaar den hoed niet afgenoomen, en daar by uitgespoogen. Wanneer men hem nu ter dood uit leidde, zoo zeide deeze onder anderen: *Het Paapsche vaagevuur was niets: maar zyn vaagevuur, dat hem Christus nu bereide, was dit zyn teegenwoordig lyden.* e. z. v. Doch wel voornaamelyk beweegde zich het gantsche Ryk der duisternisse teegens het onderneemen van den Aarts-Bisschop, Herman van Keulen, die ontrent het Jaar 1543 wilde werkstellig maaken, het geene op den Ryksdag tot Regensburg beslooten was, naamelyk, dat een ieder Bisschop zyn eigen Kerk zoude verbeeteren. Hierom ontbood hy Bucerus by zich, die tot Bon opentlyk moest prediken, als meede,

Reforma-
tie van den
Aarts-Bis-
schop Her-
man.

Jan

(q) Leonh. Meyer Martyr-thaten p. 401. Rabus. Crocius. (r) Ibid. p. 404. (s) Sculterus Lib. I. p. 88. Rabus. Meyer. p. 146. (t) Seckendorff. Lib. I. p. 279. Sculterus l. c. p. 173. (u) Idem Lib. II. p. 110. Seckendorff. Lib. III. §. 31. & 91. (x) Beza Joan. p. 42. Meyer p. 150. Rabus &c.

Jan Pistorius uit Hessen, die een boek te zaamen schreeven, en 't zelve aan het Kapittel van Keulen zonden. Hier stelden zich nu de Paapen met alle macht teegen, drongen op het wederaffchaffen van *Bucerus*, schreeven een boek onder den titel van *Antididogma*, daar in zy opentlyk beken- den, datze liever onder de Turken wilden leeven, als onder zulk eene Overheid, die *reformeeren* wilde. Vorders brachten den Paus en de Key- zer, ja al de Papisten tot dit gewigtige werk, zoo veele beletzelen toe, dat de Paus na eene lange stribbelinge, in 't Jaar 1545 den Aarts-Bisschop in den Ban deed, die zich wel op een vry *Concilium* beriep, maar hy moest nochtans eindelyk voor den nieuwen Bisschop *Adolf*, zynen gewezenen *Coadjutor* wyken. Waar op daar na in 't Jaar 1547 door het geheele Aarts-Bisdome, het oude misbruik, gelyk als voor deezen weder inge- voert en gedreeven wierd. (y)

Jaar M.D.
tot M.D.G.

22. In Needer-Saxen heeft Hartog *Hendrik*, *Luthers* bekende vyand, byzonder veele verwerringen en hinderpaalen veroorzaakt, waar voor hy ook van veele ingebeelde Euangelische slecht genoeg wierd gehandelt. Doch alle deeze handelingen behooren onder andere *polityke* vyandschap- pen, voornaamelyk, doordien ze daar na van beide kanten, noch rot bloe- dige oorloogen zyn uitgebörsten. *Luther* verwyt hem niet alleen zeer veele vervaarlyke schelmstukken; maar ook in 't bezonder eene vervol- ginge der Lutherfche in zyne landen en elders, gelyk als men aldaar lee- zen kan. (z) Maar naderhand, kort voor zyn dood, heeft hy daar mee- de opgehouden, doordien deezen Hartog zich goed Lutherfch zoude ver- klaart hebben. Alhoewel men ook al voor heene wel aan hem gemerkt heeft, dat hy heel veel konde verdraagen; en dat de Paapen, gelyk over, al de meeste schuld wel van alles hebben gehad. Want wanneer deeze hem eens quaamen klaagen, dat het volk *Luthers* gezangen zong, zoo vraagde hy, wat het doch voor liederen waaren, en als hem dit lied getoont wierd: **Es wolt uns Gott genädig seyn: God wille ons doch genaedig zyn:** zoo antwoorde hy: *Ei lieve zal ons dan de Duivel genaedig zyn? Wie zal ons genaedig zyn, als God alleen?* (a) Byaldien derhalven het quaa- de door het goede was overwonnen, en zyne heevigheid met zachtmoed- igheid, lydzaamheid en meedelyden wat was gedraagen geweest; zoo hadde men moogelyk wel veele ongeleegentheeden kunnen verhoeden, en men zoude zich ook aan beide de zyden zoo veel schulds niet op den hals gehaalt hebben. Het welke ontrent veele andere in dien tyd wel dee- gelyk is waar geweest, die uit eenen blinden yver, om dat ze van hunne kindsheid aan niet beeter geweeten hadden, en doordien ze door het ontzag en andere strecken der Geestelykheid, geblindhokt wierden, ge- meent hebben Goode eenen dienst daar meede te zullen doen, wanneer ze de zoo-genaamde Ketteryen ter deege te keer gingen. Te meer, de- wyle zich ook aan die kant zelfs noch al veel verdorventheids vertoon- de, waar aan, en wel inzonderheid, aan de openbaare heevigheid, gramfchap, en ook wel wraakgierigheid der *Protestanten* zelfs, zich veelē ten hoogsten geërgert hebben; gelyk als zulks wel lichtelyk te den- ken is.

Bedryf van
den Har-
tog Hen-
drik.

Onweeten-
heid der
Vervol-
gers.

23. Een baarblykelyk voorbeeld van dit alles heeft men aan den meer- gemelden Hartog *Joris* van Saxen, die in *Luthers* tyden een groot gedeel-

Yver van
Hartog Jo-
ris.

V. 3

te

(y) Ibid. Reformatio Hermanni Colon. Archiep. Bonnæ 1545. fol. Buceri defensio ex S. Scriptura & vera orthodoxa doctrina atque universalis Christianæ Ecclesiæ deliberationis de Christiana Reformatione, quam Alp. Colon. ante publicavit. Genève 1613. 4to. Conf. Seckendorff. Lib. III. p. 137. p. 432. 448. 453. 614. Beza l. c. p. 31. Camerarius Vita Melanchth. p. 207. Melanchth. Tom. II. Orat. p. 131. Sleidanus &c. (z) Tom. VII. Altenb. p. 443. seqq. Sleidanus Lib. 13. Hort- leder. Tom. I. von ursach des Teutschen kriegs. Lib. IV. c. 16. (a) Seckendorff. supplém. Comm. n. 34.

Jaar MD.
tot MDC.

Goedheid.

Reede van
zynen
toorn tee-
gen Lu-
ther.

te van Meiffen en Thuringen in hadde. Deezen Heer nu, was tot op zyn dood toe zeer yverig voor de oude vermeinde Godsdienst, daar in hem ook de Paapen om hun eige voordeel heel vlytig onderhielden. Nu bejeegende hy in 't begin des verschils *Luther* altoos zeer wel, zoo dat deeze zelfs met lof van hem sprak, zeggende, dat hy op het *dispuyt* tot Leipzig ondervonden hadde, dat *deezem Vorst* voor zich zelfs *Vorstelyk* genoeg sprak, wanneer hy na zyn eige meening sprak. Weshalven hy hem ook een *godzaalig Heer* noemde, erkennende daar meede zynen inborst heel goedaardig. (b) Gelyk als dan ook de gemelde Hartog, uit eene enkele begeerte om de waarheid te onderzoeken, het voorverhaalde *dispuyt* en wel met groote kosten hadde aangestelt, en ook zelfs bekende, dat hem *Luthers* schriften in 't eerste al vry wel bevallen hadden; naamelyk, toen 'er noch geene heevigheid in was. (c) Om nu de proeffstukken van zyn oprecht vermoed, midsgaaders zyn goede voorneemen om het quaade leeven der Paapen te verbeteren, voorby te gaan; waar van elders in een byzonder geschrift is gehandelt. Waarom ook de Heer van Seckendorff heel wel ter zaake aanmerkt, dat hy door *zachtzinnigheid* en *liefde*, moogelyk wel veel lichter hadde kunnen gewonnen werden, wanneer men *Luthers* groote afkeerigheid van hem wel overweegt, beneevens zyne heftige en vinnige spreekwyzen en schriften teegen hem. (d) Maar de goede Hartog klaagde uitërmaaten zeer over *Luthers* gramsteurigheid, en hy hield alles voor valsche beschuldigingen en verdigte lasteringen wat *Luther* geduurig teegen hem schreef, en was 'er ook geweldig moeyelyk om. (e) By voorbeeld, wanneer hem *Luther* den zotsten onder alle zotten, een Boer en een Duivels-apostel noemde; (f) hem eene boerachtige onbeschaamtheid en dwaasheid, insgelyks ook leugens en lasteringe opdigtte. e. z. v. (g) Niet minder was het ook, wanneer men den Hartog, niet teegenstaande het klare teegen-bewys, en zyne eigene verschooninge, nochtans wegens heimelyke verraaderye; teegen de Protestantische Stenden beschuldigde. (h) Om nu niet op te haalen, hoe lichtvaardig veele menschen; die niet te min noch al Gereformeerde en Euangelische genaamt wilden zyn, zich midden in zyn land en gebied droegen. Wanneer 'er by voorbeeld een zeeker man tot Eilenborg op eenen ezel in de Kerk quam ryden, alleen maar om den Priester te plaagen, wiens huis zy ook bestormden. Ook wanneer ze een ander Priester tot Zwikkouw die het *Sacrament* om droeg, met dreken steenen gooiden. e. z. v.

Uitber-
sting des
zelfs.Vervolging
in Leipzig.

24. Uit alle deeze omstandigheden nu is wel lichtelyk af te neemen, dat zulk een groot Heer na de grondreegelen (*principia*) der Papisten, ongetwyffelt toornig is geworden, en dat hy ook om die reede, de vermeinde Ketters, wanneer ze zich in zyn land zeer vermeenigvuldigden, getracht heeft te stuiten. Voor eerst dan verbood hy *Luthers* schriften tot Leipzig en elders, daar hy maar wat te zeggen hadde, als ook zyne vertaaling des Nieuwen Testaments. (i) Naderhand deed hy veele Leipziger burgers uit de stad verdryven, en hunne goederen verbeurt verklaren, zoo dat 'er in 't Jaar 1532, over de 80 burgers met hunne huisgezinnen vertrekken moesten. (k) Doch die aldaar sturven, en wegens de *Luthersche* leere verdacht waren, die liet hy alle zonder eenige de minste lykstatie begraven, andere zelfs door den beul op de vilplaats sleepen. (l) En in 't Jaar 1524 liet hy een Boekverkooper, om dat hy *Luthers*

(b) Lib. I. Epist. 114. (c) Tom. VIII. Altenb. p. 964. (d) Seckendorff. Lib. II. p. 93. (e) Epist. ad Erasmus ap. Fechtium P. VIII. Epist. Theol. p. 835. (f) Altenb. p. 2. 3. II. 32. &c. (g) Epist. ad Linceium Tom. I. Epist. (h) Sleidanus. Lib. VI. Hortleder Tom. I. Lib. II. cap. 1. feqq. Georg. Fabricius Lib. VII. Orig. Saxon. p. 870. (i) Zachar. Schneider. Leipz. Chron. Lib. IV. p. 178. (k) Georg Fabricius l. c. p. 874. Schneider. l. c. (l) Fabricius & Schneiderus II. cc.

thers boeken verkocht hadde , tot Leipzig onthoofden , gelyk ook in 't volgende jaar noch twee burgers. (m) Maar of deeze luiden door andere buitenspoorigheeden , of ook wel door quaadspreken en schelden , hun eigen dood niet wel bevordert hebben , zulks kan men niet eigentlyk weeten. Nochtans zullen 'er buiten alle twyffel de booven verhaalde moedwilligheeden in zyn gebied , van andere wel meer gepleegt zyn geworden. Nademaal zelfs ook van de Wittenbergsche Studenten verhaalt werd , dat zy reeds al in 't Jaar 1520 te Leipzig zyn gekoomen , en opentlyk brieljes hebben aangeslaagen , waar in zy *Eccius* alles quaads dreigden , en den Hartog zelts ten hoogsten beleedigden. (n) Die toen ter tyd om zulk een misdaad geleeden heeft , zal wel geen roem noch troost by zoodanigen lyden gehad hebben. Het is ook zeer nadenkelyk , dat 'er van deeze dus omgebrachte luiden , geene byzondere omstandigheeden altoos zyn bekend geworden , gelyk als men wel in dien tyd , en vervolgens uit verre afgeleegene plaatzen , van andere waare Martelaaren gehad heeft ; daar dit nochtans zoo na by Wittenberg was voorgevallen , dat men daar meede heel wel zoude zyn voor den dag gekoomen , gelyk als men met de martel-beschryvinge van *Hendrik van Zutphen* , *Leendert Keizer* , en andere heeft gedaan. In 't korte , daar liep meenigmaal al heel veel menschelykheid en onrecht meede onder , het welke echter het voornaamste werk niet heel licht tot eenig nadeel kan strekken , naamelyk , voor zoo veel het zelve van God is geweest.

25. In de andere Land- en Vorstendommen van Europa , is met het Euangelium , als hier booven gezegt is , ook te gelyk met eene de vervolginge om het Woord ontstaan. In Lottheringen ving *Wolfgang Schoech* aan , in 't Jaar 1525 eerst mondelyk en daar na ook schriftelyk van de waarheid te getuigen : Hy ging , na dat de vervolginge nu al begonnen was , zelfs na Nancy , wierd aldaar een geheel jaar lang ellendig gevangen gehouden , en op het aangeeven van een Munnik leevendig verbrant. Waar op hy den 5ten Psalm zong , en als hy tusschen den hout-staapel intrad , zeide hy : *Ik verblyde my , dat tot my gezegt is , dat wy in het huis des Heeren zullen ingaan.* (o) Te vooren , in 't Jaar 1524 , wierd *Jan Castellanus* , om dat hy tot Metz gepredikt hadde , over de 9 volle maanden in het gevangenis geplaagt , en eindelyk leevendig verbrand. (p) Naderhand liet de Hartog van Lottheringen , in 't Jaar 1530 eenige 1000 van zyne onderdaanen , om het Euangelium uit het land jaagen , die zeer jammerlyk in de bosschen en bergen hier en daar omzworven , en loof en gras eeten moesten , tot dat ze noch eindelyk meest door die van Straatsburg , opgenoomen en verzorgt wierden. (q) En van die tyd af aan hebben de Papisten van dat Landchap weinig meer te vervolgen gevonden , door dien alles , gelyk ook op andere plaatzen , in eene volkoomene gerustheid geleest heeft. Nochrans hebben in Vrankryk , de verwerringen by na getandig geduurt , welke wy , voor zoo veel ze tot deeze Historie behooren , met weinige woorden maar kortelyk zullen aanroeren. In 't eerste , zoo haast als liet Euangelium aldaar bekend wierd , verlief zich ook aanstonds de vervolginge meede. Weshalven aldaar , reeds al in 't Jaar 1530 , *Alexander Camus* , anders *Laurens van Kruis* genaamd , verbrand wierd ; na dat hy zommige verzaamelingen tot Lyons gehouden , en aldaar ook gepredikt hadde. Ter zelve plaatze wierd hy ook heel scherp ondervraagt , daar na voerde men hem na Parys , pynigde hem aldaar zoo

Jaar MD.
tot MDC.

In Lottheringen.

Vrankryk.

zeer,

(m) *Idem & Scultetus Annal. Ev. Lib. II. p. 417. Weber Evangel. p. 28. (n) Seckendorff. Lib. I. p. 106. (o) Beza Icon. p. 39. Scultetus Lib. I. p. 317. Meyer l. c. p. 133. (p) Franciscus Lambertus præf. ad Hofeam. (q) Scultetus Lib. II. p. 331. Rabus. Crocius. &c.*

Jaar MD.
tot MDC.

zeer , dat zyn eene been daar door in stukken brak. Wanneer zyn vonnis zoude volvoert worden , zoo hadden ze hem een narren-kleed aangetrokken , waar voor hy God dankte , zich troostende met het voorbeeld van Christus zelfs voor Pilatus ; hy bad ook in 't vuur zelfs noch zeer ernstig. Zoo dat de omstanders zeiden: *Wanneer die man niet zaalig werd , zoo werd'er niemand zaalig.*

Historie
der Hugenoten.

26 Al langen tyd te vooren , naamelyk , in 't Jaar 1523 moest de Bisschop van Meaux , *Willem Briffonet* , de twee Leerars , *Jacob Faber* en *Willem Tarell* , die tot dien tyd toe van hem beschermt en begunstigt geweest waaren , door het uitgedrukte bevel des Konings van zich laten gaan , die dan ergens anders heene vlooden. (r) Ter zelve plaatze , en in 't zelve Jaar nu , hadde eenen zeeker man *Joanes* genaamd , een Plak-schrift teegen den Paus aangeslaagen , daar over hy gevat , gegeesselt en gebrandmerkt wierd. Zyn moeder riep by de volvoeringe van het vonnis overluid: *Christus Leeve en zyne merkteekenen!* (s) Doch deezen man quam daar na in 't Jaar 1524 , tot Metz , verbrak de beelden buiten de stad , die men des anderen daags zoude aanbidden : om deeze daad nu , wierd hem eerst de hand afgehouden , de neus met rangen afgekneepen , de twee armen en borsten verscheurt , en hy eindelyk tot asse verbrand. Midden in deeze afgrysselyke pynen zoude hy noch al gestaadig uit den cxv. Psalm geroepen hebben : *Hunne Afgooden zyn zilver en goud , van menschen handen gemaakt.* (t) In 't volgende jaar wierd *Jacob Pavonas* , die voor deezen in de gevangnisse herroepen hadde , op zyne hervatte belydenisse , tot Parys , met eene groote vroolykheid verbrand. (u) Dit nu waaren maar alleen vervolgingen teegen enkele perzoonen , tot dat in 't Jaar 1528 , de Koning *François* , door de Paapen overreed wierd , om een algemeen Gebod te laten afkondigen , dat nademaal alle de ongelukken des Ryks van de Lutherische van daan quaamen , de Hooge Overigheid daarom de zelve zonder eenige verschooningen over al zoude laten ombrengen. Waar op terstond eenen *Dionysus de Lyeux* , die de Misse hadde teegen gesproken , leevendig verbrand wierd. (x) En hier door zyn 'er in Vrankryk van tyd tot tyd , zeer vele getuigen der waarheid om den hals geraakt , welke alle te verhaalen , alhier nu onnoodig is. Onder anderen was 'er een voornaam man aan 't Hof , genaamd *Louis Bergoin* , die teegens de Sorbonne zeer heevig uitvoer , en zoo lang streed , tot dat hy verworpt en verbrand wierd , nochtans met eene groote standvastigheid. (y) Eeven zoo verdiende ook *Joan Cadurens* een Licentiaat in de Rechten , in 't Jaar 1532 , daar meede het vuur , om dat hy op Drie-Koningen-dag , in plaats van te roepen : *Leeve de Koning!* met het volk hadde beginnen te zingen : *Christus heersche in onze herten.* Als meede , om dat hy in plaats van danssen en springen naden eeten , iets uit den Bybel verklaart hadde. (z) Doordien nu deeze en veele andere in hun sterven , God echter zoo zeer loofden , zoo begon men in 't Jaar 1533 , zoodaanige menschen eerst de tong af te snyden , op dat het volk niet altoos meer van hen zoude kunnen hooren.

Edi& van
Koning
François.

Algemeine
vervolgin-
gen.

27. Maar in 't Jaar 1534 , viel 'er iets aanmerkenswaardigs voor , waar meede de voorzichtige heel niet wel te vrede waaren. Daar leerden dan tot Parys , opentlyk onder de bescherminge der Koninginne van Navarre , *Gerard* , *Rufus* , *Karel Perthandus* , en zommige andere , aan welke het de Sorbonne naderhand verbood. Zommige nu der toehoorders , lieten

ee-

(r) Seckendorff. Lib. I. p. 281. Auctor Commentarii de statu Relig. & Reip. in Gallia. Thuan. aliiq. (s) Scultetus Lib. I. p. 178. Rabus. (t) Historia Gall. Eccl. ap. Scult. l. p. 192. (u) Ibid. p. 316. (x) Lib. II. p. 175. (y) p. 255. (z) p. 391.

eenige gedrukte Plak-schriften tegens het Pausdom van Geneve haalen, sloegen dezelve overal, ja zelfs ook aan 't Pallais aan, en ze strooiden ze onder het volk. Waar door de Koning zoo uittermaaten verstoord wierd, dat hy ze alle, daar men maar eenig vermoeden op had, vast zette, en op de wreedste wyze ombrengen liet. Meerendeels wierden ze aan eene *Machine* aan 't lichaam, booven een groot vuur opgehangen, en zoo op en needergelaaten, tot dat hen dikmaals het verbrande ingewand uit het lyf en in 't vuur viel, en zy zelfs ten laastten ook heel en al daar by. Na deeze rechts-pleeginge heeft de Koning een algemeen dank-feest aangestelt, wegens de verdelginge der Ketteren, en daar in noch zes menschen, op de gemelde maniere, in zynè teegenwoordigheit verbranden laaten. (a) Waar over hy zich noch aan de Protestantische Stenden van Duitsland, door brieven heeft willen verontschuldigen. (b) Men vind in *Osfander* en andere gemeene Historien, dat deeze menschen al meest Lutherische zyn genaamt geworden, en dat ze de Papisten zelfs al zoo geheeten hebben. Nochtans heeft eenen *Marten Gonyu*, die tot Grenoble, in 't Jaar 1536 wierd verdronken, daar teegen *geprotesteert*, zeggende: *Ik ben een boekdrukker van Geneve, en geen Lutheraan, ik begeere het ook niet te zyn; alzo Luther niet voor my gestorven is, maar Jezus Christus, na wien ik genaamt ben, en tot zynen eere wil ik leeven en sterven.* Waar beneevens hy ook, wanneer men hem eenen verdoemden Ketter heete, zeer wel ter zake antwoorde: *Wanneer de Propheeten, mynen Heiland Jezus Christus en zyne Apostelen Kettters zyn, zoo wil ik meede gaerne een weezen; want ik hebbe geene andere leere.* (c) Zoodaanige voorbeelden nu, vind men wel met meenigten in de Martelaars-boeken, en misschien zal 'er in 't korte, moogelyk een nuttelyker uittrekzel van de aanmerkenswaardigste geschiedenissen der Martelaaren, zoo wel van deeze als van de voorgaande Eeuwe gemaakt werden, waar in men alles te zaamen zal vinden, het geene hier ter plaatze te wydloopig zyn zoude. Derhalven zal ik alleen de aanmerkelykste en voornaamste verwarringen alhier noch maar by voegen.

Of het Lutherische zyn geweest.

28. Na veele vervolgingen van enkele perzoonen, wierd 'er in 't Jaar 1555 al wederom een Koninglyk *Edict* tot Parys afgekondigt, volgens het welke alle de Kettters, die door de *Inquisitie* aangegeeven wierden, zoo aanstonds zonder eenig *appel* zouden ter dood gebracht werden. Het welke nochtans den Raad van Parys ten hoogsten schaadelyk en onrechtvaardig hield te zyn, doordien de *Inquisiteurs*, uit kracht van dit *Edict*, alles doen konden, wat zy maar wilden. (d) Niet te min is 'er overal niet alleen heel veel bloeds gestort, maar men heeft ook in 't Jaar 1557 een huis overweldigt, waar in de Hugenoten verzamelt waaren; welke dan meest alle gevangen wierden genoomen, en met geheele hoopen, daar onder ook veele voornaame vrouwen waaren verbrand. (e) Waar na de overige, door de bemiddeling der Protestantische Stenden van Duitsland, wel weder eenige rust genooten; maar niet lang, alzo die beruchte *Tyran*, de Kardinaal van Lotheringen, zonder ophouden zeer vreesfelyk woedde, en de Koning *Hendrik* de tweede onmenschelyke dreigementen liet uitgaan; doch hy quam midden in zyn voorneemen jammerlyk om hals. Ook was namaals, onder *Karel* de neegende, de vermeinde Geloofs-vreede, die zy bequaamen, van geene bestandigheid, doordien de Paapen daar heel niet wel over te vrede waaren, gelyk als hier booven reeds al is aangewezen. Den Aanhang nu van die van *Guise* kon onmoogelyk niet rusten, en haar Hoofd, de gemelde Kardinaal, deed de

Inquisitie.

Geloofs-vreede.

werd verbrooken.

II. Deel.

(a) Joh. Sturmiius Epist. ad Melanchth. ap. Sculterum Lib. I. p. 443. Sleidan. Lib. IX. (b) Ap. Hortleder. Tom. I. Lib. I. cap. 18. & Freherum To. III. Script. Germ. p. 295. (c) Meyer Martyrthaten. p. 160. (d) Sleidanus Lib. X. (e) Auctor de statu Relig. & Reip. Thuanus. Meutherus. Bucholzerus. &c. (f) Thuan. Lib. 28. Petr. Suavis Lib. VII. Hist. Conc. Trid. p. 782.

Jaar MD.
tot MDC.

Opstand
der Hugenoten.

Dood van
Annas
Burgius.

Parysche
moord,

des zelfs
afgryf-
lykheid.

vervaarelykste beveelen des weêrlds teegen de Hugenoten uitkoomen. Waar beneevens men haar ook verraaderye en andere schelmstukken opdigte : ook wierd den Vleeshouwers op straffe der galge aangezegt , op verbodene daagen geen vlees te moogen verkoopen. Doch ondertusfchen naamen de vervolgte van haare kant , ook al eenige onbetaamelyke middelen by der hand , en wilden zich met lichaamelyke waäpenen verweeren ; ze brachten het ook zoo verre , dat de Koning in 't Jaar 1560 wel een zeer zacht bevel liet afkondigen ; maar hy stelde alleen , mitsgaders de andere , zyn gramschap tot een bequaamer tyd , uit. Middelerwylé wierden 'er nochtans al veele door heimelyke listen gevangen , gepynigt , en uit het Koninglyk Pallais opgehangen. En dus ging het 'er na maals heel verwerd door malkanderen , zoo dat het moorden en vervolgen geen einde hadde ; waar door 'er ook veel meer bloeds vergooten wierd , als in openbaare veldslaagen. Onder anderen is bekent , de dood van dien beroemde Rechtsgeleerde en Raad des Konings , *Annas du Bourg* , die gevangen gezet wierd , om dat hy in 't Parlement gezegt hadde : *Het was geen kleine zaak , die geene te veroordeelen , welke midden in het vuur Jesus naam aanriepen*. Voor zyn dood heeft hy noch eene voortreffelyke reede aan den Raad gedaän , die een groot geloove betuigde ; waar na hy geworpt en verbrand wierd , in 't Jaar 1559. In de volgende jaaren nu , hebben die van den aanhang van Guise , in alle de Steeden des Ryks eene sterke bezettinge gelegd ; en doordien de Hugenoten over al hunne Predikanten opentlyk leeren lieten , zoo zyn deeze doorgaans hier en daar om den hals gebracht. En wanneer 'eraldus , in 't Jaar 1570 , eene schoonschynende Geloofs-vrede gemaakt wierd , zoo zocht men doch de Hugenoten daar door maar alleen zorgloos te maaken , om haar daar na dies te beeter te kunnen overvallen en uitroeyen , gelyk als korts daar na ook is ondernoomen.

29. Want in 't Jaar 1572 , viel die zeer vermaarde bloed-bruiloft van Parys voor , waar door de Roomsche Kerke een onuitwiffelyke schandvlek is aangewreeven. De geleegenthèid nu daar toe was aldus. De Roomsgezinde zaagen de groote voortgangen der andere partye met groot leedweezen aan : en deeze wierden ook door de geruste daagen zorgeloos , en (gelyk het pleegt te gaan) zeer koel en lighthertig , zoo dat zy ook de waarschouwingen , van zich te wachten voor de loosheid hunner vyanden , niet gelooven wilden. Nu stelde men toen ter tyd , in schyn een trouwdag aan , van den Koning van Navarre , *Hendrik van Bourbon* , met *Margreta* , zuster van Koning *Karel* de neegende. Op deeze bruiloft nu , wierden alle de Hoofden der Gereformeerde genoodigt , doch eer zy toezaagen , overvallen , en niet alleen zy , maar ook alle het andere gemeene volk , in de gantsche stad van Parys op eenemaal vermoort. Eerft en voor al wierd *Caspar van Colligny* , Admiraal van Vrankryk , vermoort , en zyn lichaam opgehangen , en na deezen ook de andere Grooten. In de stad zouden 'er wel over de 10000 menschen omgebracht zyn , zoo dat het bloed als met beeken door de straten vloéide ; en een goudsmid alleen heeft zich dikmaals daar na wel beroemt , dat hy met deezen zynen arm alleen , over de 400 Ketters hadde omgebracht. De Koning zelfs schreef aan den Paus , dat 'er zoo binnen Parys , als andere plaatzen van zyn Ryk , over de 70000 menschen waaren omgekoomen. Het gemeene volk zal buiten alle twyfel , ook wel veele onbeschryfelyke moedwilligheden daar neevens gepleegt hebben ; dewyle een Straatsburger , die toenmaals in Parys was geweest , verhaalt heeft , dat zy met de beenderen der

der doodgeslaagene lyken, met meenigte na hem geworpen hadden. De doode lichaamen hebben ze gevild, het vel afgetrokken en verkocht, en het overige in 't waater gesmeeten. Na dat deeze afgryffelyke daad nu verricht was, zoo is de Koning noch dien zelve avond, uit zyn Palleis, door alle straten der stad gereeden, en heeft de vermoorde lyken bezigtigt. Ja de Koninginne zelfs heeft zich niet geschaamt, het doode lichaam van een zeeker Edelman opentlyk over al te beschouwen, om dat men gezegt hadde, dat hy van een koude natuur (*frigida natura*) was geweest. En de oude Koninginne hadde zich voorheene verluiden laten: De helfte des Ryks moest wel noodzaakelyk verlooren gaan, byaldien 'er een deel van behouden zoude blyven. Het welke ook in der daad zoo geschied is, doordien de Hugenoten namaals over al door den oorlog vervolgt, en hen alle haare vestingen op twee na, t'eenemaal ontnoomen zyn geworden. De Koning zelfs nu zoude naderhand zeer ellendig gestorven zyn: Ten minsten heeft hy zyn leeven niet tot de helfte, en over de 24 jaaren gebracht. (i) Doch de Keyzer Maximiliaan de tweede, zyn Schoonvader, heeft deeze gruweldaad wel ernstig bestraft. (k) Daar in teegendeel de Paus een Vreugde-Feeft daar over gehouden, en gedenk-penningen daar van heeft doen slaan. Wat 'er daar na wyders al voor oorloogen en beroerten teegen de Hugenoten hier uit ontstaan zyn, is veel te wydloopig om hier op te haalen. Ook is het hier booven reeds al gedacht, dat deeze meenigmaal den vyanden reede gegeven hebben, en al te heftig zyn geweest: doch we hebben nu geen plaats, om voor dit maal hier wydloopiger van te handelen.

30. Ik moet nu voortaan ontrent de overige verhaalen veel korter zyn, doordien men uit het voorgemelde nu reeds al zoo veel van het oogmerk der vervolgers, als de gesteltenis der vervolgde, een genoegzaam goed begrip hebben kan. Van Engeland, zoo als het onder Koning Hendrik de achtste gestaan heeft, is alreede in 't voorgaande Hoofdstuk, kortelyk iets aangeroert. Deezen Koning dan, gelyk hy zelfs in alle zyne bedryven onbestendig was, alzo voegden zich ook veele van zyne dienaars na zynen inborst. Van Cranmer zullen we nu haast hooren. De bekende Thomas Cromwel, wierd van de Bisschoppen, wegens gequetste Majesteit en ketterye aangeklaagt, en daarom ook onthoofd. Nu zoude hy wel heimelyk een Lutheraan geweest zyn; doch hy heeft daar ontrent zeer gehuichelt, en den Koning alles ook zelfs teegen zyn eige geweten ten gevalle gedaan; gelyk nu al lang aangemerkt is. (l) Noch al veel aanmerkenswaardiger was de list, die men reeds al in 't Jaar 1526 teegen de Gereformeerde in Engeland gebruikt heeft. Daar was dan een Jongman, genaamd Jan Randal, tot Kantelberg, welke van zyn Voogd, die Paaps was, om zyne liefde tot de waarheid zeer gehaat was. Na dat men hem nu veele daagen lang vermist hadde, wierd hy eindelyk in zyn gefloote kantoortje dood gevonden, en wel aan zyn eigen gordel verhangen, met zyn aangezicht na een opgeslaage Bybel gekeert, wyzende met de vinger op een spreuk of text van de genade-verkiezinge. Door welk konstje men de Gereformeerde verdacht en stinkende maaken wilde. (m) In dien tyd hielp de bekende Thomas Morus, die naderhand zelfs noch op een schavot sterven moest, veele getuigen der waarheid, uit eenen blinden

Jaar MD.
tot MDG.Vervolgin-
gen in En-
geland.Onder
Hendrik
de VIII.Dood van
Thomas
Cromwelvan Ran-
dal,

Morus.

(i) Vid. Thuanus Lib. 50, 51, 52. Auctor. Comm. de statu Relig. Chytræus Lib. XXII. Strada Dec. I. Lib. VII. Natalis Comes Lib. XXIII. Hist. Crusius Lib. XI. Annal. Suev. p. 747. Antonius Cicarella in Vitis Pontif. p. 443. Meieranus P. I. Hist. Belg. Lib. IV. & omnino Ernestus Pharamundus Frißius de Furoribus Gall. Frankensteinius de Nupt. Paris. (k) Epist. ap. Goldastum. P. II. Contit. Imp. p. 383. (l) Gilbertus Burnerus Hist. Reform. Angl. Seckendorff. Lib. III. p. 261. (m) Jo. Foxus Hist. Eccl. Angl. ap. Scultetum Lib. II. p. 87.

Jaar MD.
tot MDC.

yver veroordeelen. Onder anderen wierd 'er in 't Jaar 1530, een zeecker man, *Thomas Bilve* genaamt, verbrand; die voor heene in de gevangenis dikmaals de vinger in de kaars gehouden, en zich zelfs onderzocht hadde, of hy het vuur wel zoude kunnen uitstaan: (n) Noch voor deezen wierd 'er een jong Edelman, *Patritius Hanillon* genaamd, die langen tyd tot Marpurg gestudeert en onderweezen hadde, in Engeland verbrand. (o) Een ander wierd alleen daarom ten vuure veroordeelt, om dat hy in in de vasten verkens vlees gegeten hadde. (p) In 't jaar 1532 liet men drie jongmans ophangen, om datze, tot *Doverkourt* een beeld hadden weg gedaan. Een ander, *Joris Bayman* genaamt, nam zelfs, wanneer hy verbrand wierd, de takke-bossen en brandende stoffe, greetig in de armen, waar door hy zyne vrolykheid betuigde; neevens hem wierden 'er noch twee, daar onder een Munnik was, van 't leeven berooft. (q) Het zelve is ook noch aan veele andere weedervaaren, alzo den Koning *Hendrik* zich noch al by den Paus en andere wilde zuiveren, en toonen, dat hy geenzins om den Godsdienst van den Paus was afgevallen, maar dat hy in teegendeel, noch al immers zoo yverig Katholyk was, als ooit voorheene.

Schotland.

31. In Schotland maakte het in dien tyd Koning *Jacob* de vyfde niet een hair beeter, alwaar zelfs eenige als Lutheraanen verbrand wierden; die maar eenigzins over de tienden, met de Paapen in verschil geraakt waaren, en voor de rest van geen andere leere altoos wisten. (r) Maar in Engeland, ging na de dood van Koning *Eduard* de zesde, (die gelyk hier booven al gedacht is, de *Reformatie* by der hand nam) de rampzaaligheid onder *Maria*, dochter van Koning *Hendrik*, weeder op nieuws aan, waar in 'er zeer veele om 't leeven quaamen. Want deeze Koninginne onderwierp zich weederom aan den Paus, vernieuwde de voorgaande beveelen teegen de zoo genaamde Kettters, en wat daar teegen ooit geschied was, verklaarde zy voor nul en van geener waarden. Waar op aanstonds in 't Jaar 1551, tot Londen vyf voornaame luiden verbrand wierden, en ontrent de zelve tyd, binnen twee jaaren over de 800 menschen, door beuls handen omquaamen, daar onder ook veele Bisschoppen en andere Grooten zyn geweest, zoo dat 'er geene gevangenisfen genoeg waaren. De eerste Leeraars, *Bucerus* en *Fagius*, die al voor vier jaaren gestorven waaren, groeven de Roomsche weeder open verbranden ze. Doch het ging 'er ook aan de kant der Gereformeerde, niet in alles toe, gelyk het wel behoorde; doordien 'er dikmaals van eenige zelfs aan de vyanden, reede genoeg tot verbitteringe gegeven wierd. Dus vingen zy in 't Jaar 1558, tot Edenburg, by een *Processie* of Omgang, in de teegenwoordigheid van de Koninginne zelfs, een zoodanig oproer aan, datze de Paapen een groot beeld uit de hand rukten, in stukken sloegen, en in 't slyk wierpen. Waar door de Koninginne van haare kant, een gruwelyk bloedbad voornam, doch het zelve wierd haar door de dood, die kort daar op volgde, belet. (s) In 't byzonder is het van *Thomas Cranmer* Aarts-Bisschop van Cantelberg, bekend, dat hy in 't eerste onder *Hendrik* de achtste in een zeer groot aanzien was, na wiens *humeur* hy zich ook als een Hooveling al vry wel wist te schikken; daar na, als hem *Ridley* iets beeters aangewezen hadde, heeft hy onder *Eduard* de zesde, de *Reformatie* in 't werk gestelt, alhoewel, na *Calvyns* gevoelen, veel te zukkelachtig en langzaam, (waar van hem nochtans eenige verontschuldigen

Oorzaaken
des zelfs.

Kranmers
Historie.

(n) Idem ib. p. 369. Meyer p. 156. Rabus. (o) Foxus l. c. p. 176. (p) Ibid. p. 367. (q) Ibid. p. 391. Conf. omnino Joh. Foxi Martyrologium. (r) Scultetus Lib. II. p. 445. (s) Vid. Sleidanus Lib. 25. Thuan. Lib. XIII. XVII. Utenhoven Historia singulari. Nicol. Sanderus de orig. schism. Angl. Lib. II. Burnetus de Refor. Angl. &c. Joh. Foxus in Martyrologio.

digen willen,) naderhand, om dat hy de navolginge van Koninginne *Maria*, in 't Ryk hadde teegen gestaan, wierd hy wegens gequetste Majesteit aangeklaagt, en eindelyk na veel stryds, en na dat hy ook al eens weederroepen hadde, ten vuure veroordeelt. Eer dat zyn oordeel nu aan hem wierd uitgevoerd, zoude hy die hand, daar meede hy zyne voorrige herroepinge onderschreeven hadde, zoo lang zelfs in 't vuur gehouden hebben, tot dat ze byna geheel en al verbrand was; dit nu is voorgevallen in 't Jaar 1555. (t)

Jaar M.D.
tot MDC.

32. Spanjen nu is hier ontrent, wegens de *Inquisitie* vermaart, welke na dat Ryk eerst haar begin heeft genomen, en door welke zoo veele duizenden onnoozele menschen zyn om hals geraakt. Ook is zy van veele omstandiglyk als zoodaanig beschreeven, dat ze alle Heidensche ongerechtigheid en afgryzelykheid verre te booven gaat. Het geene dan ook toen ter tyd, in 't Jaar 1545 van de nieuw-bekeerde Mahometaanen. (of *Mooren*) in Portugal aan den Paus zelfs zoo beweeglyk voorgesteld wierd, dat deeze met den Koning daar over een hart verschil hadde, altoewel hy ondertusschen die gruwelen in Vrankryk en de Nederlanden zynen ouden gang liet gaan; ja die zelfs noch hielp aanstooken. (u) Verleers kan men uit de voorgemelde bedryven der Katholyke, in de Nederlanden wel afneemen, dat het in Spanje niet een hair beeter is toegegaan. Want in dat Ryk nam men gelegenheid van de eerste *inquisitie*, welke teegen de gedachte nieuw-bekeerde *Saraceenen* of *Maraanen* ingestelt was, die zich uit vreeze voor vervolginge alleen, voor Christenen uitgegeeven hadden. Na dat deeze dan onder Koning *Ferdinand* meest uitgeoeit waaren, zoo begoft men deeze godlooze rechtspleeginge ook teegen de Christenen zelfs in 't werk te stellen, meest door het opstoocken der *Dominicaaner* Munnikken die ook voorheene tot uitvoerders der vonnissen over de *Mooren* gestelt waaren geweest. Derhalven liet 'er ook de Koning *Filips* zeer veele zonder eenig onderscheid altoos aan de *Inquisiteurs* overleeveren en verbranden. Dit nu quam zelfs ook veele Grooten over, die of sterven of in 't openbaar met groote plechtigheeden weeder afzweeren moesten, gelyk als dit verduivelde bedryf van veelen wydloopig genoeg verhaalt werd. (x) Onder de voornaamste getuigen der waarheid nu werden toen ter tyd gerekent, *Augustyn Cacalla*, die Predikant van Keyzer *Karel* de vyfde geweest was, *Joh. Egidius*, *Varquius*, en *Konstantyn Pontius*, die alle haar leeven hier door hebben verlooren; om nu van andere te zwygen, welkers naamen men noch opgeteekent vind. (y) In Portugal nu gebeurde 'er iets aanmerkelyks, door een jong Koopman van Lissabon, genaamd *Willem Gardiner*, die in 't Jaar 1552, ontrent eene groote plegtigheid, uit grooten yver den Kardinaal in de Misse, by 't hooge altaar, in de teegenwoordigheid van den Koning en het gansche volk, het *Sacrament* uit de handen greep, met voeten trad, en den Kelk uitgoot; waar over hy naauwelyks door den Koning voor de gramschap des volks bewaart zynde, daar na veele daagen lang achter een, jammerlyk gemartelt wierd. Ten laatsten hieuw men hem in de Dom-Kerke, de rechterhand af, die hy met de linker om hoog hefte en kuste; daar na ook de linker; toen sleepten zy hem met een paard na de Gerechts-plaats toe, hielden hem drie geheele daagen lang over een vuur, en verbranden hem zoo allengskens. Waar nevens hy noch

Spaansche
Inquisitie.

Maraanen.

Portugalze
vervolging.

(t) Sleidanus. Chytræus. Thuanus. Beza Icon. p. 102. & omnino Joh. Strype Memorials of the moit reverend Thomas Cranmer London. p. 1694. (u) Seckendorff. Lib. III. p. 560. (x) Vid. omnino Philippi à Limborg. Historia Inquisitionis & liber Inquis. Hisp. (y) Beza Icon. p. 128. Thuan. Lib. XXIII. Petrus Suavis Hist. Concil. Trid. Lib. V. Chytræus Lib. XX. Spondanus. Auctar. Chronol. p. 5. Haræus Annal. &c.

Jaar MD.
tot MDC.

op't laatste den 43sten Psalm zong. En diergelyke voorbeelden zyn 'er zeer veele in de geschiedenissen der Martelaaren te vinden.

In Italiën.

1533. Van Italië hebben we nu voor heene al aangemerkt, dat aldaar onderscheidene Getuigen der waarheid zyn geweest: doch deeze, gelyk men wel denken kan; hebben de vyanden niet lang met vrede gelaaten, dien ook het meeste aan hunne ondergang geleegeen was. Weshalven Paus Pius de vyfde, dan *Antonius Palearius* ook aanstonds ten vuure doemde, om dat hy de *Inquisitie* een moord-geweer genoemd hadde, dat wel inzonderheid reëgen de Geleerde gebruikt wierd. Andere liet hy dikmaals op een enkel vermoeden alleen door den beul ombrëngen. (2). Zyn voorzaat, Pius de vierde, rechte in 't Jaar 1561 een verschrikkelyk schouwspel aan, met 88 zoo genaamde Kertters. De beul band hen alle eerst de oogen toe, daarna sneed hy hen, gelyk als slachtschaapen, met een groot mes de keel af, en liet ze aldus in haar eige bloed wentelen en leggen. Diergelyken gruwzaamheid zou 'er ook ontrent dien tyd in Calabrie gebeurt zyn.

Vroolyk-
heid der
Martelaa-
ren.

(a) Onder deezen zelve Paus, wierd in 't Jaar 1555, *Pomponius Algier*, van Nola, in 't Ryk van Napels, een *Student* tot Padua gevangen genoomen, en na Róme gevoert; alwaar hy onder anderen, zyne belydenisse op de volgende wyze zeer nadenkelyk heeft gedaan: *Ik geloove alleen aan Christus, Christus alleen hebbe ik lief; Christus alleen bidde ik aan, dewyl ik zeker weet, dat Christus alleen de Middelaar is. e. z. v.* En aan zyne vrienden schreef hy onder anderen aldus: *Ik zal nu van ongelooflyke dingen spreken: Ik hebbe verquikkinge gevonden in een diepen kuil, ja in de plaats aller bitterheid hebbe ik ruste gevonden. Ja in den mond der helle hebbe ik blyd-schap aangetroffen. De zoete en weldaadige hand Gods heeft my dit alles verleent. Ziet, nu is hy, die voor deezen verre van my was, zeer na by my: Hy na wien ik te vooren dorstede, reikt my nu de hand toe en troost my. Hy vervult my met vreugde, en schenkt my zyne macht en kracht. O hoe goed is de Heere, die niet toelaat, dat zyne dienaars booven hunne krachten verzocht werden! O hoe licht is zyn last! e. z. v.* In het Jaar 1560, hadde het Euangelium in 't Ryk van Napels, en inzonderheid in Calabrie, zeer de overhand genoomen; waarom ook aldaar, op het verzoek der heimelyke Gemeente, een Predikant van Geneve quam, genaamd *Jan Lodewyk Paschal*; doch die wierd neevens veele andere ten vuure veroordeelt, en deed ook byna de zelve bekentenisse van de uitgestorte vroolykheid, midden in de gevangenis en dood. Naderhand wierden 'er ook tot Venetie, in 't Jaar 1565 zommige in de zee verdrongen, waar onder mede eenen *Antoni Rizeto* van Vincenza getelt word. En tot Rome is te vooren *Julius Caesar Paschalis Mamertinus* ook verbrand geworden, die zich voorheene eenen langen tyd in Duitsland hadde opgehouden. Andere diergelyke voorbeelden ga ik nu kortheids halve voor by. (b)

Vervolgen-
ge der
Walden-
zen.

1534. Hoe men met de Waldenzen, van den beginne af aan gespeelt heeft, zyn we in 't voorgaande boek reeds al gedachtig geweest. In deeze Eeuwe hebben hen de Papiſten niet minder vervolgt, gelyk als hier booven by de Savooische vervolgingen, al eenigzins is aangetrokken. Ontrent het Jaar 1530, hadden ze zommige hunner broederen na Switserland gezonden, en volgens den raad der Switzers, hunne Gemeentens beginnen te reformeeren. Dit wierden de Paapen nu wel haast gewaar; en ze waaren terstond achter hen. Een zeeker Munnik bedacht ook eene nieuwe maniere van pynigen; naamelyk, hy liet de voeten der arme menschen in laarzen steeken, die met smeer of vet aangevult waaren,

(2) Heideggerus Hist. Pap. period. ult. n. 192. (a) Henric. Petri ap. Osiandrum Lib. III. H. E. c. 45. (b) Crullius Annal. Suv. Lib. XI. p. 691. Rabus. Crocius. Meyerus ceterique.

ren , en hen over een zacht vuur hangen , waar door dan deeze menschen onuitspreekelyke smerten leeden : en de booswicht bespote hen dan noch vraagende : of ze nu wel marcheeren konden? De overige wierden door de uitgeschikte zoldaatē alle jammerlyk ter needergehouden , gehangen , verbrand e. z. v. zo dat 'er wel ontrent de 22 dorpen op eenmaal woest wierden. (c) Verders hervatte men de vervolginge noch al eens , doordien 'er in Provence een Edelman , om dat hy eenige te zaamenkomsten gehouden hadde , dood geslaagen , en zyn ingewand rondsom de straaten gesleept wierd. Doch dewyle het de honden niet aanroeren wilden , zoo wilden de yveraars ook daar aan hun gramschap toonen , zich inbeeldende , gelyk men schryft , dat zy ook al Luthers waaren. Een zeeker zoldaat , die in den schrikkelijken inval in Piemont ook zynen yver betuigen wilde , beet eenen armen Waldenzer het halve oor af , zeggende : *Hy wilde ook wat van het vlees der booze Luthersche te huis brengen.* (d) Om nu geen meer andere voorbeelden op te haalen. Daar na , voornamelyk in 't Jaar 1556 , ving men al wederom aan de Waldenzen te quellen , zendende toenmaals Commissarissen aan de zelve , die hen met goede en met quaade woorden onder den Paus brengen zouden. Doch doordien de Waldenzen zich beleefdelyk en krachtig verantwoorden , zoo verwonderden ze zich over hunne groote standvastigheid en ze lieten ze noch eenen tyd lang in rust. Naderhand , ontrent het Jaar 1560 , en vervolgens , wierden ze evenwel weder zeer heevig van den Hartog van Savoyen vervolgt , gelyk als hier booven nu al verhaalt is. In 't volgende Jaar wilde hen de Hartog met geweld Roomsche Pastooren opdringen , en als zy de zelve weigerden te ontfangen , zond hy eenige Compagnien zoldaatē onder hen , doch die wierden van de Waldenzen meest dood geslaagen , en zy zouden ze ook alle omgebracht hebben , indien een van hunne Predikanten hen zulks niet belet hadde. Maar kort daar na wierden ze van andere zoldaatē weder onvoorhoeds overvallen , die zelfs de jonge kinderen niet verschoonden. Ten laatsten , na eene lange oneenigheid , is 'er een vrede tusschen den Hartog en de Waldenzen gemaakt , en aan deeze de vrye oeffeninge van hunnen Godsdienst in zekere plaatzen vergunt ; welken vrede zy ook , by na tot het einde van van deeze zestiende Eeuwe toe genooten hebben. (e)

35. Eindelyk , op dat we ook de Poolse beroerten noch een weinig aanraaken , zoo heeft by na zoo haast als *Luther* begon te getuigen , in 't Jaar 1525 een Bisschop , genaamd *Andries Coitius* , den Koning *Sigismond* , in eene oratie , heftig tot de vervolginge der Luthersche aangemaant. Doch hier is echter niets byzonders op gevolgt ; tot dat in 't Jaar 1539 , de vrouwe van eenen Raadsheer tot Krakouw , genaamd *Katharina Zalassovia* , om dat zy de Afgoderye ontrent het houden van het Avondmaal verworpen had , door den Bisschop *Petrus Gamrot* , ten vuure gedoemt wierd , het welke zy met een groote blydschap heeft uitstaan. Verders heeft de Koning , in 't Jaar 1643 alle de Hoogduitsche Protestantische boeken t'eenemaal verbooden , als meede , dat niemand na een zoodaanige Hooge- of Laage- Schoole trekken zoude. Doch nadien 'er in de volgende jaaren , eene reedelyke goede ruste was , zoo hebben de Paapen daar na , den Koning *Sigismund Augustus* , zoo lange aan 't oor geleit , tot dat hy in 't Jaar 1550 , buiten kennisse der Raadsheeren en Edelluiden , een zeeker bevel teegens de Kettē onderschreef. Alhoewel nochtans de Ridderfchap haare vryheid hier in behield , en dat de

Jaar MD.
tot MDC.

Vervolgin:
ge in Poo-
len.

Ko-

(c) Thuanus Lib. VI. Scultetus Lib. I. p. 315. (d) Sleidanus. Joh. Lætus. Hist. p. 397. (e) lidem & ceteri supra Lib. XV. nominati.

Jaar MD.
tot MDC.

Koning zelfs zich veel gunstiger jegens de Euangelische betoonde als andere wel gehoopt hadden. Middelerwyle deeden de vyanden doch al vry wel hün beste, om de Predikanten door looze strecken uit de weg te helpen, en de Bisschop van Poozén leide eenen *Joris Israël*, alhoewel te vergeefs, afzonderlyk veele laagen. Deeze dan, midsgaaders andere Grooten, liet veele burgers gevangen zetten en ondervraagen, doch hy moest ze altoos uit vreeze voor den Adel, weér los laten. En aldus genoot het volk, alhoewel niet geheel en al zonder teegenspraak, eenigzins vryheid, tot dat de Koning in 't Jaar 1553, alle verzaamelingen t'eenemaal verbood, dien men eenen geruimen tyd lang moest gehoorzaamen. (f) Ontrent het Jaar 1564 hadden de Protestanten al wederom eenigen aanstoot, doordien de Roomsche het Koninglyk gebod teegens de Sociniaanen, ook op de andere duiden, en daar door veel onrust aanrechten. Doch waaren veele van de Grooten de zelve in 't heimelyk zeer toegedaan, zoo dat het onder der zelve beschuttinge, tot het einde der 16. eeuw, en zelfs tot in 't Jaar 1606 toe, alles stil was, behalven dat er in 't Jaar 1591 eenen oploop tot Krakouw ontstond, die nochtans wel haast weeder gestilt wierd. (g)

Moord van
DIAZIUS.

36. Aldus is nu, gelyk ik hoope, ook het aanmerkenswaardigste ontrent deeze zaak aangeroert, waar uit wel voornaamelyk het toe- en afneemen der Gezintheden, midsgaaders de andere omstandigheden kan gezien werden. Hier konden nu niet alleen de aanmerkelyke aivalen, maar ook de byzondere droeyige vervolgingen van zekere enkele perzoonen wel bygevoegt werden. Maar dit is ten deele al te wydloopig, en ook ten deele byna t'eenemaal onnoodig, nademaal men uit deeze algemeene Historien nu reeds al eene genoegzame bevattinge hebben kan. Doch zal ik alhier alleen het treurige voorbeeld van den welbekenden *Johannes Diazius* kortelyk aantrekken. Deezen man dan was een Spanjaard van geboorte, hadde tot Parys en elders wel gestudeert, en in 't byzonder eene groote kennisse der waare leere verkreegen. Van Parys quam hy te Geneve, van daar na Bazel en Straatsburg, alwaar hem den Raad beneevens *Bucerus* in 't Jaar 1546, ook op de onderhandeling (colloquium) tot Regensburg zond. Aldaar trof hy eenen yveraar uit Spanje, genaamd *Pieter Malveroda*, aan, die het terstond aan zynen broeder *Alphonsus Diazius*, die een Advocaat te Rome was, overschreef. Deezen spoede zich dan terstond na Regensburg, en van daar na Nurnburg, alwaar deezen zynen broeder toenmaals was; hy trachte hem dan in 't eerst door goede woorden, van de leere der *Reformatie* af te brengen. Doch als hy nu niets vorderde, zoo veinsde hy zich ook te willen bekeeren, nam een vriendelyk afscheid van hem, doch keerde, vergezelschap met een goddeloos kaerel, wederom, en hy zond dien moorddaadigen sielt, met een brief aan zynen broeder, die hem, terwyle hy den brief las, onverhoeds met een byl in 't hooft hietw, dat hy daar af sturf; ondertusschen wachte zyn broeder den moordenaar beneden, en reed met hem weg. En schoon zy alle beide tot Augsburg wierden vast gehouden, en dat ook de Palts-Graaf, *Otto Hendrik* hen aanklaagde, zoo lieren echter de Pausgezinde niet toe, dat zy over deeze misdaad gestraft wierden, ja ze hebben den moorddaadigen broeder noch daar en boven verchoont en gepreezen. (h) En uit dit proefftuk kan men de ander bedryven der Papiſten nochtmaals genoegzaam afneemen.

(f) Vid. Adrianus Regenvolcius e. Jo. Laticio, Stanisl. Orichovio, aliisque Lib. II. Hist. Eccl. Slav. Cap. XIII. p. 206. seqq. Cap. XIV. p. 218. Cap. XV. p. 227. seqq. (g) Chytræus Lib. XXIX. p. 825. (h) Vid. Martini Buceri Libellus singularis de Diazio. Sleidanus Lib. XVII. Beza Icon. Clar. Vir. p. 132. Seckend. Lib. III. à p. 652. ad. 658. & Auctores Martyrol.

nen, zoo dat hier geene verdere uitbreidinge altoos toe noodig is. Maar naast die geene, welke in zoodaanige vervolginge, door dwang en veelvoudige pynigingen van de bekende waarheid wederom zyn afgevallen, heeft men ook veele andere voorbeelden van zulke mannen, die vry en gewillig, door verscheidene oorzaken en geleegenheeden weder tot het Pausdom zyn overgetreden. De redenen hier van zyn, gelyk als gezegt is, meenigerlye, en kunnen 'er veele van dezelve uit de voorverhaalde voorbeelden genoomen werden, voornaamelyk uit dat geene wat met den Hartog *Joris*, en andere is voorgevallen; alhoewel andere daar en booven ook veele *politieke* oorzaken daar toe bybrengen, waarom het werk der *Reformatie* niet zoo is voort gegaan, als 'er in 't begin wel van verhoopt geveest was. Daar onder zy dan ook voor al tellen, den al te heevigen zwer en het onvoorzichtig gedrag van veele *Reformateuren*, waar aan zich zeer veele Papisten stieten, die anders tot eene verbeteringe wel niet heel ongeneegen zouden zyn geweest. Voornaamelyk, dat, de geweldlaadige beeld-stormeryen en 't vernietigen van andere dingen, aan niet weinige mishagt hebben, die alle zoodaanige zaaken voor t'eenemaal onverschillende hielden. Verders, dat het den Protestanten aan eendracht ontbrooken heeft, en dat de argwaan, afgunst, lasteringen, verkettingen, en diergelyke dingen meer belet hebben, dat zy hunne raadslaagen niet eens uiterlyk te zaamen vereenigen konden, ik late staan, dat ze zich in eene kracht des Geloofs en der liefde, teegens hunne gemeene vyanden, te onder verbinden zouden. Men reekent ook al in 't gemeen niet minder onder de hinderpaalen der *Reformatie*, de tusschen-menginge der andere *secten* in de Gereformeerde plaatzen; gelyk als die van de Weederdoopers, Sociniaanen en andere. Alhoewel in teegendeel zommige alleen daar uit besluiten, dat den zeegen van den verdere voortgang en bestendigheid des Euangeliums t'eenemaal weg genoomen is geworden, om dat men noch al zoo veel zuurdeeffems en gruwelen van 't Pausdom behield, en dat men noch daar en booven die geene, welke veele dingen met meerder grond aanvatten wilden, daar in teegen stond, en zich van hen scheide, en niet een ieder voor zyn deel, zyne getrouwigheid en vlyt teegen het Pausdom voleinden liet. Om nu niet te zeggen, dat men aanstonds, gelyk het volgende bericht ook zal uitwyzen, by de Gereformeerde Gemeentens, van de oprechte zuiverheid des Euangeliums tot menschen-werk, van de eerste liefde tot laauwheid en zorgloosheid is vervallen. Waar door dan ook alle den aanwas der *Reformatie* op eenmaal gestuit wierd, gelyk als nu aanstonds heel klaar zal werden aangewezen. Aan de kant der teegenpartye wederom, was de boosheid der Pausgezinde Geestelykheid, wel de voornaamste bron-ader van alle het onheil, die dan de Hooge Overigheid in 't gemeen teegen de getuigen der waarheid oprukkende, dezelve by het onweetende volk, door schrikkelyke leugens en lasteringen haatelyk maakte, hunne boeken verbood te leezen, die ook den Martelaaren niet toe liet tot het volk te moogen spreken, hunne t'zaamenkomsten verstoorde (eeven gelyk als zulks nu noch al van den Antichrist over al geschied) en die aan alle kanten voor haar eige voordeel en Ryk, met alle boosheid en macht, waakte en in de weer was. Daar by quam noch, dat men nieuwe Ordens stigte, om den bouwvalligen Roomschen stoel, als met nieuwe stutten te onderschraagen, de menschen door allerhande valschen schyn en streeken als betooverde, en ook wel in veele dingen den Protestanten leerde na-aapen; verders, dat de Geestelykheid zelve in hun gemeene leeven, niet meer zoo uittermaaten aan-

Jaar MD.
tot MDC.Verminder-
ringe der
Reforma-
tie.Oorzaken
des zelfs.Roomsche
verhindere-
ringen.

Jaar MD.
tot MDC.

stootelyk en beestig was; dat men de Protestanten zelve zomtyds wel me
schoone voorflaagen tot vereeniging lokte, of anderzins in slaap wieg
de. Daar en booven, dat men, daar het schaape-vel niet helpen wilde
den wolfs-huid aantrok, en door de aangestelde *inquisitien*, op het aller
naauwste, ook zelfs het alderminste goede zaad uitvorschte en t'onder
bracht, en dat men ook wel by gelegenheid de bloedigste oorlooge
aanstookte, om op alle deeze wyzen, en door alle moogelyke midde
len, om zyne teegenpartye daar door te verzwakken en een voordeel af t
zien. (i)

Afvallen
van 't Lu-
therdom.
Van Sta-
phylus.

38. Maar wat nu zommige voorbeelden van aanmerkelyke afvalle
aangaat, en wel in 't byzonder van de Lutherfche tot het Pausdom, zo
kunnen deeze weinige navolgende, als tot een klein staaltje genoeg zyn
Onder allen is de Historie van *Fredrik Staphylus* van Osnabrugge, weegen
de meenigyuldige omstandigheeden des zelfs, ten uitersten aanmerkens
waardig. Deeze man dan, hadde tot Wittenberg meer als tien jaare
lang gestudeert, en zelfs aan *Melanchthons* taafel gegeten. Op wien
voorschryven hy ook Professor in de Godgeleerdheid tot Koningsberge
wierd, van waar hy wel haast, wegens veelerhande wederwaardig
heeden die hem bejeegenden, na Breslauw toe trok, doch hy keerd
kort daar na weder te rugge. Hier na reizde hy voor de tweedemaal wee
der na Breslauw toe, om het verschil met *Osiander* te helpen byleggen
alwaar hy toen ook verder toen bleef. Doch wat hem daar na tot den af
val mag bewoogen hebben, zulks zegd een zeeker Schryver zeer open
hertig, naamelyk, *de groote oneenigheid der Lutherfche Godgeleerde zelfs on
der malkanderen*, en gelyk men daar by voegt; *het groot gevaar daar de Pro
testanten toenmaals in stonden.* (k) Waar uit wel licht te besluiten is, dat dee
zen man, die met de voornaamste Leeraars op 't vertrouwelykste hadd
omgegaan, zich moogelyk wel aan veele dingen zal geërgert hebben
het welke hy hen naderhand in zyne schriften ook wel verweeten heeft
alhoewel met eene groote heevigheid. Zyne Weederleggers hebben ool
al veele dingen niet t'eenemaal kunnen loochenen, en *Melanchthon* zelf
antwoord hem op zyn verwyf van de ellendige geschaapenheid der Lu
therfche aldus: *Hy werpt ons onze ellende voor, als of zyn eige Sefte vry van
alle zonden was; daar is veel zwakheds en bestraffens waardigs aan beide de kan
ten, het geene wy ook gaerne toestaan moeten, op dat die behoorlyk mochten be
strafst werden, en aan ons tot een opwekkinge verstrekken, om ons zelfs daar door t
verbeeteren.* Op zyne teegenwerpinge echter, aangaande hunne onderlin
ge oneenigheid, zoo loochent hy dezelve t'eenemaal, en hy beroept
zich op de algemeene Blydenissen, daar echter de ervaarenheid zelve
beneevens de openbaare twist-schriften het rechte teegendeel wel uitwy
zen. (l) Om nu alhier van zyn andere stellingen te zwygen. Ondertuf
schen is het echter zeeker, dat dit al meede onder de valsche betichtigin
gen behoort, wanneer de Papisten, als een oorzaak van zynen afval
voorgeeven, om dat hy [*Staphylus*] zelfs gezien hadde, dat de Duivel
Luther wakker wat afgeslaagen hadde, wanneer hy hem uit een bezeete
ne hadde willen uitdryven. (m) Maar ik weet ook niet, of het aan de an
der zyde wel alles waar en oprecht is, als by voorbeeld, een zeeker
Godgeleerde van *Staphylus* dood schryft: dat het volk by zyne begraaffe
nisse gezegt zoude hebben: *dat men hem aan den naasten boom behoorde op te
hangen. Als ook: dat men hem doch wel ter deege zonde begraaven, op dat hem
de*

(i) Vid. D. Jo. Fechtii Com. de Hist. Eccl. Sec. XVI. ubertate & fructu. Joh. Schilterus de Li
bert. Eccl. Germ. p. 942. seqq. & p. 1055. (k) Dresserus P. I. Millen. VI. p. 214. (l) Tom. II.
Confil. & Resp. Melanchth. p. 328. seqq. (m) Spondanus Auctar. Chronol. An. 1555. p. 53.

de Duivel niet weeder uit het graf haalde. e. z. v. (n) Ten minsten was het altoos onwaarachtig, het geene iemand voorzeide, naamelyk, dat hy noch een verschrikkelyke of geweldige dood zoude sterven, (o) alzoo hy aan een kwynende teering, in 't Jaar 1555, volgens het getuigenis van Lutherfche Schryvers zelfs is gestorven: Zoo dat men op deeze wyze zyne driften niet heeft kunnen inhouden. Anders is hy Raadsheer van den Koning *Ferdinand*, en van veele andere Vorsten geweest, en heeft tot Weenen en Ingolstadt geleefd.

Jaar MD.
tot MDC.

39. Een ander, genaamd *Vitus Amerbachius* van Wendingen, was ook in 't eerst eenen langen tyd *Luthers* en *Melanchthons* toehoorder, welken ook *Melanchthon* niet wel zoude onthaald hebben, zo dat hem *Luther* veel zagmoediger gehandelt hadde als *Filips*. (p) Deeze e man is ook tot de Papisten over gegaan, en tot Ingolstadt Professor geworden, alwaar hy ook in 't Jaar 1557 overleeden is. (q) *Joris Vicelius*, tot Waach in Hessen, aan de Werre gebooren, was ook in 't eerst by *Luther* in zeer groote achtinge, en hy wierd van hem reeds al in 't Jaar 1525 den Keurvorst van Saxen, als een geleerd en naerstig man, tot Pastoor van Niemek by Wittenberg aangepreezen. (r) Hy hadde ook al over de tien jaren lang *Luthers* leer nagevolgt, tot dat hy in 't Jaar 1531 tot de Papisten overtrad, en dat wel wegens het volgende gevoelen. Hy zeide dan, dat de Lutheraanen veel te weinig op de waare godzaligheid drongen, en datze zig zonder nood, van de andere Christenen afscheidten, daar nochtans de teegenwoordige Kerke, zonder dit wel wederom tot den stand der eerste Kerke konde gebragt en verbeetert werden. (s) Nu gebeurde het, dat hy in zyne Pastorye tot Niemek, een Wittenbergschen Student, genaamt *Joan Campan*, een tyd lang herbergde, welken men van Artianisterye verdagt hield. Derhalven dan, als ook wegens zyn voorschreeve gevoelen, wierd hy tot Wittenberg gevangen gezet, en niet eerder weeder los gelaaten, voor en al eer hy zwoer, nooit weeder in Saxen te zullen koomen. Waar na hy zich tot Mentz, Fulda, en andere plaatzen heeft opgehouden, leggende in veele schriften den Lutherschen hunne gebreeken voor oogen. Doch hy verschoonde ook in veele dingen de Papisten niet, en behaalde maede by deeze door zyne boeken slechten dank. Hy zoude ook in het gesprek (*Colloquium*) tot Leipzig, in 't Jaar 1539, wanneer hy met *Bucerus* disputeerde, gaerne toegestaan hebben, dat 'er eene verbeeteringe der Kerke van nooden was; dat de leeringen, aangaande des menschen val, en des zelfs bekeeringe door Christus; als ook de leere van de *Sacramenten*, boet, Kerkelyke tucht en orde, verbeeteringe der Kloosters e. z. v. gelyk ze van de Godgeleerden voorgestelt wierden, recht en goed waaren. Zoo dat hy by na onder die geene behoort, die wy op hun plaats, als neutraale gemoederen [of die zich aan geene *secte* in 't byzonder verbonden hebben gehad] zullen aanmerken: alleen dat hem de schyn en welstand des Pausdoms wel mag verblind gehad hebben. Zyne schriften, als de *Viva regia*, [Koninglyke weg] *Het kort begrip van de oude voetstappen der Kerkelyke verbeeteringe*; zyne uitlegginge over de Boet-Psalmen en andere, zouden ook al eenige gemaatigheid toonen: (t) en hy zelfs zoude een groote geleerdheid, inzonderheid in de taalen gehad hebben, en ook van een uitmuntend verstand geweest zyn. (u) Eenige beschryven hem aldus: *Dat hy, gelyk als tusschen de Sophisten* [of scherpzinnige doch bedriegelyke disputeerders,]

Amerbachius.

Wicelius.

(n) Conc. Schluffelburgius Catal. Hæret. Lib. VI. p. 250. seqq. (o) Tom. II. Script. publ. Witteb. p. 188. (p) Histor. Mist. Jo. Frid. p. 8. (b) Bucholcerus p. 600. Ind. Chronol. (r) Seckendorff. Lib. II. p. 31. (s) Conringius præf. ad Vicelii Viam Regiam. (t) Freherus Theatr. Vir. Illustr. p. 194. Thom. Jamcius. Vita & Doctrina Vicelii per Eduardum Brown. Londin. 1690. fol. edita (u) E Sixto Senensi Hulfemannus Man. A. C. Diss. XVI. p. 786.

Jaar MD.
tot MDU.

en *Schismatici* [of Scheurmaakers] in't midden hadden gestaan, en onzydig was geweest. (x) Gelyk als hy ook in der daad een leerling van *Erasmus* is geweest, en met ronde woorden van zich zelfs geschreeven heeft: Niemand is het Paapsche wezen meer vyandig als ik zelfs, dat is, dat stuk der Kerke, het welke een schandvlek des Christelyken naams en des Euangeliums is; als ook die nieuwe leeringen, van welke de oude Godgeleerde niet altoos geweeten hebben. e. z. v. (y) Diergelyke ronde bekentenissen vind men allenthalven zeer veel in zyne schriften.

Pistorius.

Rabus.

Spira.

Des zelfs
vertwyfeling.

40. De overige voorbeelden van zoodaanige afvallige zyn al te veel en te wydlöopig, alhoewel 'er ontrent zommige, noch wel veele aanmerkenwaardige omstandigheeden waaren aan te merken. Men beschouwe ondertusschen de uitgegeve schriften in diergelyke voorvallen; gelyk als die van den alomme bekenden *Joannes Pistorius* van Nidda, die in 't eerste de Schoole of het *Gymnasium* tot Durlach, in 't Jaar 1583 hielp stigten, en die daar na zelfs weeder afviel, en die daar en booven *Jacob Markgraave* van Baaden, ook daar toe vervoerde, waar door hy zeer groote geschenken verdient heeft. Insgelyks ook de schriften van *Jan Jacob Rabus*, aan zynen Vader, den bekenden Godgeleerde, *Lodewyk Rabus*; als meede die van *Valentyu Pareus*, een Predikant van Leipzig, van *Fleischer* en zeer veele andere, die in de naaftvoorgaand Eeuwe, weeder Paaps zyn geworden. Tot de Gereformeerde of zoo genaamde Calvinisten zyn 'er ook zeer veele over gegaan, waar van hier na noch breeder zal gesproken werden. Nu staat ons noch met weinige woorden, de gedenkwaardige geschiedenisse van *Franciscus Spira* aan te trekken. Hy was dan een Advocaat in 't Venetiaansche gebied, die zeer veel kennis van de waarheid hadde, en die teegens ieder een vrymoedig daar van sprak. Doch alzoo dit den Pausselyken *Nuntius* en Aarts-Bisschop *Joh. de la Casa*, ter ooren quam, zoo liet hy *Spira* voor zich koomen, en hy joeg hem een schrik aan, zoo dat hy zyne leere voor eene dwaalinge bekende, en op het begeeren des Aarts-Bisschops, en het aanraaden zynner vrienden, die hem zyne vrouwe en kinderen voorhielden, opentlyk de waarheid weeder afzwoer en lasterde. Naderhand nu voelde hy zulke schrikkelijke angsten in zyn geweeten, dat hy daar door ook in eene lichamelyke krankheid verviel, waar by hy aan Gods barmhertigheid geheel en al wanhoopte. Men bracht hem wel na Padua, by de beste Geneesmeesters, doch te vergeefs. De Geleerde en daar onder ook *Vergerius*, spraaken hem wel na hun vermoogen aan, doch hy konde voor zich zelfs geen troost aanneemen, ja hy gebruikte veel eer de vertwyfelste woorden, en wilde ook niets meer eeten, om maar te moogen sterven. Eindelyk bracht men hem weederom in zyn Vaderland, alwaar hy op deeze wyze onder een jammerlyk geschreeuw en vertwyfeling, overleed. (z) Door dit droevige schouwspel nu, is neevens anderen ook de gedachte *Vergerius* geraakt, en tot de kennisse der waarheid gebracht geworden, waar van in 't voorgaande Hoofdstuk, nu reeds al is gehandelt. En zoo veel zy hier van ook voor ditmaal genoeg gezegd.

(x) Dannhauerus Myst. Syncret. defect. § 5. (y) Epist. ad Erasmus ibid. (z) Vid. Steidannus Lib. XXI. Flacius Lib. de Sectis. Dissens. & Contradiet. Pontif. præf. Henr. Pantaleon. Contin. de Joh. Foxi Hist. Mart. P. II. p. 7. Ammersbach Spira desperans, oder erschreckliche Geschichte von Franc. Spira. Quedlinb. An. 1675. 4to.

H E T IX. H O O F D S T U K.

*Van den inwendigen toestand der Lutherfche Kerken, en
wel inzonderheid van haare maniere van leeren.*

I. IK zal , gelyk ik nu reeds al dikmaals vermaant hebbe , hier nu
maar alleen de inwendige gestalte der Lutherfche Kerke , zoo
als die in de naaftvoorgaande Eeuwe is geweest , volgens haare
bekendste deelen gaan voorstellen ; en de andere Gezintheeden
zal ik tot de Geloofs-verschillen verschuiven. En doordien de Leere
de grondslag der overige zaaken is , zoo zal ik wel zoo zeer niet de
Leere zelfs , als wel haare gestaltenisse , handeling en voorstellinge ,
hier ter plaatze een weinig nader gaan overweegen , naamelyk , op wat
voor eene wyze die in de voorgaande tyden , onder de Lutherfche zelfs
is gedreeven geworden. Want voor eerst , wat aangaat de stoffe zelfs ,
die *Luther* uit de H. Schrift weeder aan het licht heeft gebracht , zoo heb-
ben we hier booven nu reeds al van hem gezien , dat hy het begin en den
grond der waare gerechtigheid en zaaligheid waarachtig heeft getoont
gehad , en dat hy de rechte Godgeleertheid , in haare oorspronkelyk-
heeden , (*principia*) geheel anders heeft begreepen , als naderhand zyne
navolgers zulks wel hebben gedaan. Waar door hy zelfs ook onder
zyne aanvechtingen noch wel schryven kon : *Dat men geen waarachtig God-
geleerde werden kost , door het verstaan , leezen , of diep beschouwen alleen ,
maar dat dit alles verzegelt moest gaan , met een goed leeven , ja zelfs met het
sterven en de verdoemenis.* (a) Het welke zeker eene veel beeter beschry-
vinge was , als wanneer men namaals daar over krakkeelde en *disputeerde* :
naamelyk , of de *Theologie* een *habitus theoreticus* of *practicus* was , dan of
ze eene *habitus theoretico-practicus* , of wat anders was : dat is , of de *God-
geleertheid* eene *hebbelykheid* was , die alleen maar in de *bespiegeling* bestond ,
dan of ze in de *bespiegeling* en *werkdaadige oeffeninge* te zaamen bestond. e. z. v.
Hy heeft echter reeds al in zynen tyd eene zeer groote dwaalinge en Ket-
terye in 't *Lutherdom* bespeurt , en de zelve ook tegen gesproken ,
wanneer hy aldus schryft in zyne onderrichtinge der Onderzoekers : *Nu
bevinden we aan de Leere wel voornaamelyk dit gebrek , dat , niet teegenstaande
zommige van het geloove , waar door wy gerechtvaardigt zullen werden , prediken ,
nochtans niet genoegzaam getoont werd , hoe men tot het Geloove zal koomen ,
en dat wy by na alle een gedeelte der Christelyke Leere achterlaaten , zonder welke
niemand verstaan kan , wat gelooven is of genaamt word : Want Christus zelfs
spreekt , Luc. xxiv : 47. ook van de bekeeringe : Maar teegenwoordig spreken 'er
veele alleen van de vergeevinge der zonden , en ze zeggen niets of heel weinig van
de boete , daar 'er nochtans zonder boete geene vergeevinge der zonden altoos is.
Ook kan de vergeevinge der zonden onmoogelyk niet verstaan werden zonder de
boete. En byaldien men de vergeevinge der zonden predikt zonder de boete , zoo
volgt daar uit , dat de menschen zich inbeelden , alreede de vergeevinge der zon-
den verkreegen te hebben , en ze worden daar door maar alleen zorgeloos , en on-
bequaam om eenige goede vruchten voort te brengen ; het welke dan eene NB. veel
grootere dwaalinge en zonde is , als alle de dwaalinge , die 'er ooit voor deezen
tyd is geweest , en waar door het ook waarlyk te vreezen staat , gelyk als Christus
spreekt Matth. xi 1 : 25. dat NB. het laatste erger zal zyn als het eerste.* (b)

Leer-aart.

Waare
Godge-
leertheid.Dwaaling
van het ge-
loove.Verachtin-
ge der boe-
te.2. Dus klaagde *Luther* nu reeds al , in 't Jaar 1528 , dat den weg ter

r 3

zaa-

(a) Tom. II. Altenb. p. 601. (b) Tom. IV. p. 391.

Jaar MD.
tot MDC.

Avregets
Euangelium.

Andr. Ofi-
ander zul-
len we op
zyn plaats
hier van
hooren.

Groote
zorglooc-
heid.

Verwer-
ping der
vromig-
heid.

zaaligheid, door zulke en diergelyke grond-dwaalingen van veele Lee-
raars op zulk eene wyze verdraait wierd. Maar wat zal 'er dan naderhand
niet wel geschied zyn, wanneer het daagelyks gestaadig al erger is gewor-
den? Zeekerlyk, wanneer men de predikatiën en andere schriften der
meeste navolgende Leeraars wat nauwkeurig onderzoekt, zoo werd 'er
in 't gemeen maar slechts een krachtelooze klap, van een leevenloos
schyn-geloove verhandelt, en niet eens het rechte beginffel der Christe-
lyke leere in kracht, ik zwyge noch van de andere noodige stukken, die
wy nu haast zullen gaan beschouwen, gesproken. Van welke ellendige
verdoemelyke en meer als Ketterische Godgeleertheid, iemand kort na
Luthers dood, in 't Jaar 1555 aldus klaagde: *Nu ter tyd, onder het Euange-
lium, wil de Duivel noch eens een stuk van de Euangelische leere wegneemen, door-
dien men alleen van de genaade Gods, en de vergeevinge der zonden gestaadig pre-
dikt, de menschen alleenlyk vertroost, en van de predikatie der bekeeringe en de
leere des Wets ontslaat.... En daar door vind men tegenwoordig zoo wel leeraars
als toehoorders, die den Duivel hier in zeer behulpzaam zyn. e. z. v. (c)* En na-
maals, in 't Jaar 1578 klaagt noch een ander Schryver op deeze wyze:
*My is heel wel en niet zonder groote droefheid bewust, dat de zuiverheid, schoon-
heid, en lieffelykheid der Euangelische leere van veele onreine, verdorvene, en
snoode gemoederen booven maaten werd veracht, en dat tegenwoordig de paerden
recht schaapen voor de zwynen geworpen werden. (d)* Gelyk als deezen man ook
doorgaans in zyne heerelyke schriften, zeer bitterlyk daar over klaagt:
Het is ook bekend, en 't zal by de oneenigheeden naader verhaalt wer-
den, hoe dat terstond na *Luthers* dood, het verschil onder de *Theologan-
ten* is ontstaan, of het Euangelium eene Predikatie der bekeeringe was
of niet, het welke *Melanchthon* en andere verdedigden, daar de tee-
genpartyen, enkel en alleen hier door by na alle de vermaaningē tot
boete of bekeeringe t'eenemaal achter lieten, reegelrecht teegen *Luthers*
aangetoonde grond aan. (e) Door diergelyk een krakkeel nu, quam het
eindelyk ook met beide de partyen zoo verre, dat men, om malkandere-
ren spyt en verdriet aan te doen, de noodigste leeringen en vermaanin-
gen t'eenemaal liet vaaren, ja dat men tot de allerzotste dingen zelfs
verviel. Gelyk als dan die *Pastoor* by *Wittenberg*, in 't Jaar 1559 wel
uitdrukkelyk leerde: *Dat de nieuwe geboorzaamheid niet noodzaakelyk was,
om dat Paulus immers gezegt had 1 Cor. viii:6. Dit zegge ik u niet uit bevel. Waar-
om hem Melanchthon ook met recht eenen bedrieger noemde. (f)* Wat
nu *Nicolaas van Amsdorff*, *Luthers* beste vriend, ontrent die zelve tyd,
al voor ergernissen en zorgeloosheid veroorzaakt heeft, doordien hy
niet alleen loochende, *dat de goede werken of de waare godvruchtigheid, ter
zaaligheid noodig waaren; maar ook noch daar by voegde, dat ze zelfs zeer
schaadelyk waaren voor onze behoudennisse*, zulks zal al meede, by het ver-
handelen der oneenigheeden noch naader onderzocht werden. Hier
door wierd buiten alle twyfel, gelyk als iemand schreef, *aan alle lusten en
begeerlykheeden den ruimen toom gegeven, zoo dat zich de nakoomelingen zouden
moeten verwonderen, dat 'er zulk een dolle-mans Eeuwe was geweest, waar in
deeze groove onzinnigheid eenigen aanhang hadde kunnen vinden. (g)* En op
deeze wyze is de waare weg tot de weederbrenginge der verlooren zaa-
ligheid, zoo ras heel schandelyk verdraait, en daar door alles verdorven
geworden, gelyk als nu haast door de vruchten zelve heel klaar zal aan-
geweezen werden.

3. Wanneer het dan al immers met de leere der godzaaligheid noch iets
zyn.

(e) Erasmus Sarcetrius von einer disciplin. p. 297. (d) Stephanus Prætorius in Lilio Convallium
præf. A. 6. (f) Melanchthon Consil. & Responf. p. 654. (f) Ibid. To. II. p. 358. (g) Ibid. p. 360.

zyn zoude , en op dat ze niet t'eenemaal achtergelaaten of verworpen wierd , zoo bleef het in 't gemeen by de eene of de andere , natuurlyke manierlykheid of vroomheid steeken. De waare kracht van *μετανοία* of veranderinge des herten , gelyk als het Euangelium die eischt , wierd van de meeste Leeraars t'eenemaal ontkent. En moogelyk mag die geene wel iers hier van ingezien hebben , welke *Melanchthons* Godgeleertheid niet alleen eene te zaamen-gelapte leere noemde , maar die ook van de schriften , zoo van deezen als van *Rictoryn Strigelius* , en *David Chytraeus* bekend heeft , dat het maar alleen eene *Platonische leere* zonder eenige geestelykheid was , waar in niets anders , dan alleen eenige *Philosophische bloempjes* , spreekwyzen , en *sententien* (of zinryke spreekwoorden) der *Heidenen en Poëten* , voorgesteld wierden. (b) Men zoude dit ook wel baarblykelyk kunnen zien , en de waarachtige beproevinge door den H. Geest Gods , zoude het aan een ieder verlicht gemoed zelfs ook wel kunnen toonen , wanneer het eenige zoodaanige schriften maar quam te leezen , in welke , byaldien men noch al eenigzins ergens aan Christus en aan zyn leere denkt , nochtans geen geest , leeven , of kracht altoos bespeurt werd. Men verdoemde het immers wel uitdrukkelyk en moedwillig , als eene hoofd-dwaalinge , wanneer by voorbeeld , *Luthers* oude vriend *Matthesus* , aldus schreef : *Hier op aarde zyn wy voor God rechtvaardig en aangenaam , imputatione* , [dat is , door toereekeninge] *doordien ons God de zonde niet toereekent , en ons voor zyne kinderen houd om zynes Zoons wille , door het geloove* (daar hy nochtans niet eens zegt , hy maakt ons tot kinderen des Lichts) *en inchoatione* [dat is , door een beginssel] *naamelyk , doordien God door den Geest zynes Zoons een nieuw licht en leeven in ons opricht*. (i) Dit zegge ik , verwierp men , en men wilde alzoogenieuw licht of leeven altoos erkennen of gedoogen , waar door het gantsche overige gedeelte der waare Godgeleertheid t'eenemaal om verre gestooten wierd. (k) Ik zwyge noch , dat men al aanstonds de weedergeboorte , enkel en allen in het gedaane werk (*opere operato*) des doops zocht , en alle de gerechtigheid en heiligmakinge alleen daar in stelde. Verders , hoe ellendig die dierbaare leere , van de vereeniginge Gods met de Geloovige , en wederom der Geloovige met God , is verhandelt geworden , zulks toonen de zoo genaamde *Theologische Systemata* of Godgeleerde t'zaamenstellingen , die van *Luthers* gevoelen volkoomentlyk afwyken , heel klaar , welke ook in zyne eerste jaaren , zeer krachtig van die dingen heeft geschreeven ; dewyle men by na niets anders daar van heeft weeten te zeggen , als , wat de *Scholastike* Leeraars , uit haar zotte vernuft daar van bedacht en gedroomt hebben. Het zyn immers de gemeenste vraagen , of de *substantia physica* of *Natuurkundige zelfstandigheid* der geloovigen , met de *substantie* der geheele Drievuldigheid en der menschelyke natuure van Christus , ook zelfs buiten het *Sacrament* waarachtig *realiter* of zaakelyk , en nochtans *impermixtibiliter* , *illocaliter* , *incircumscriptivè* , *per consubstantiationem* , *sive per transubstantiationem* , *vel per essentiae divinae approximationem* , *personaliter* , of anderzins vereenigt werde of niet ? dat is , of die zelfstandigheid , echter op eene onvermengelyke , onplaatzelyk en onomschryfelyke wyze , door de meede-zelfstandiginge , of over-zelfstandiginge , of ook wel door de aan-naaderinge der Goddelyke weezentheid , werd vereenigt of niet ? Buiten en behalven alle deeze onnutte grillen , zal 'er wel weinig goeds of krachtigs in de geheele gemeene *Theologie* nu noch te vinden zyn ; alzoogenieuw het die arme zielen aan de leevendige kracht en onder-

Jaar MD.
tot MDC.
Krachte-
looze The-
ologie.

Verwer-
ping der
leere van
de Weder-
geboorte.

Vereeni-
ging met
God.

(b) Apud Fectium P. IV. Epist. Theol. p. 595. (i) Joh. Matthesius Leich-Pred. O. 2. (k) Conradus Schlüssel-burgius Lib. VII. Catal. Hæret. p. 43.

Jaar MD.
tot MDC.

vindinge t'eenemaal heeft ontbrooken. Weshalven zy dan ook, van de waare werkinge Christi en zynes Geests, in de zielen van die Christenen, welke tot een hooger trap gekoomen zyn, of van andere verborgentheeden, of niets altoos, of alles verkeerdelyk geleert hebben. Tot deeze verachtinge en verwerpinge nu van alles, wat maar van den Geest Gods quam, hebben die heevige handelingen, teegen veele luiden van dien tyd, die nochtans ook teegen het Pausdom streeden, heel veel geholpen; waar van hier na iets meerder.

Scholasty-
ke Theolo-
gie inge-
voert.

4. Aldus wierd dan niet alleen, gelyk alzoo aanstonds hier na volgen zal, de *Scholastyke Philosophie*, maar ook de *Scholastyke Theologie* allenthalven volkoomentlyk weeder ingevoert, en het quam alles by de *Professoren*, *Doctoren*, *Superintendenten* en andere, eindelyk t'eenemaal op eene hooge geleerde wyze van voorstellen weeder uit, daar by de eenvoudige zuivere kennisse van Christus en zyn Euangelium, onmoogelyk geen plaats altoos kon vinden. Ik geeve het den Christelyken en verligten Leezer zelfs eens te bedenken, wat 'er van deeze stellinge van *Melanchthon* te oordeelen is, en of hy daar door niet veel meer duisternis en dwaalingen in de Godgeleertheid *gedisputeert* heeft, als licht en kracht, doordien hy voor het verdorvene vernuft een geopende weg gebaant heeft, om de eenvoudigheid der Christelyke leere t'eenemaal te onderdrukken; en daar en teegen, om door het opgeblaaze *disputeer-zuchtige speculeeren*, de waarheid te verdraayen. Hy wil dan uit de woorden van Paulus, daar hy de Opzienders (*Bisschoppen*) bequaam wil hebben om te kunnen onderwyzen, bewyzen, dat de *Leeraars ook ervaaren in de letterlyke geleertheid zyn moeten*. Want, zegt hy, *schoon 'er al andere en beeter deugden zyn, naame-lyk, de godvruchtigheid, de oeffeninge van een goed leeven, de ondervindinge der geestelyke sryden, de voorzichtigheid: evenwel zyn die geene onbeschaamt, welke zich voor verklaarders der Christelyke leere uitgeeven, en nochtans geene vrye weetenschappen of geleertheid altoos daar toe willen brengen, dewelke niet alleen een cieraad der Christelyke Kerke is, maar die ook aan de leere zelfs eenigzins een licht geeft*. Byaldien dit waar is, zoo moet het zeekerlyk de goede Apostelen zelfs, noch al eenigzins aan licht ontbrooken hebben, alzoo zy in de vrye weetenschappen t'eenemaal onervaaren, en niet te min zoo onbeschaamt zyn geweest van zich voor Leeraars te derven uitgeeven. Weshalven zy dan ook wel eene Barbarische en ongeleerde *Theologie* moogen gehad hebben, gelyk als hy van veele aldaar ook klaagt. (l) Diergelyke klachten nu hebben de Geleerde van het Pausdom teegen de getuigen der waarheid, ook al gestaadig gevoert, en noch in deeze Eeuwe, in 't Jaar 1519 schreef iemand aan *Erasmus*, van de *Picardiers*, aldus: *Zy verkiezen op haar eigen hand, Bisschoppen en Priesters, doch die maar leeken en ongeleerde menschen zyn*. (m) En deezen zelve *Melanchthon*, en zyn schrander vernuft, (schoon hy het anderzins in veele dingen al welgemeent, en ook zeer veel gewroet heeft) heeft men den eersten oorsprong der *Systematische Theologie*, (of t'zaamengestelde Godgeleertheid) zoo wel onder de Luthersche, als Gereformeerde te danken: Hy beroept zich ook daar ontrent wel uitdrukkelyk, op de voorbeelden van *Job*, *Damasenus*, en den ouden *Grollist*, *Petrus Lombardus*, als welke onder het verval en de vervaarelykste duisternisse, de *Scholastike Theologie* eerst hadden aangevangen te leeren. Oudere nu wist hy niet voort te brengen, maar wel noch eenige (*Suppositiiti*) ondergestooke schriften der Oud-vaders, ja *Paulus* briefaan de Romeinen zelfs, wilde hy wel graag, als

Oorsprong
der Samen-
stellingen
of Syste-
mata.

(l) Epist. de editione Loc. Theol. inter Peucricanas p. 163. (m) Joh. Schlechta Castelecius ap. Colomnesium Epist. p. 288.

als een *Systema* voorstellen. Hy zelfs nu heeft zich met de voorgemelde voorbeelden getroot, naamelyk, dat ze door haare leerwyze (*methode*) zeer groote gunst en eere over al ingelegt hadden. (n) Wat hy nu voor eene leerwyze gemeent heeft, zulks toont hy op eene andere plaats aan, alwaar hy het voor een groot voordeel des gemeenen stands houdt, dat Aristoteles in de schoulen behouden wierd, en by de Studenten bleef. Doordien 'er zonder deezen Schryver, niet alleen de zuivere Philosophie niet, maar ook geene rechte maniere van leeren of geleert te werden, (en derhalven ook niet in de Godgeleerdheid) en konde staande gebonden werden (o)

Jaar MD.
tot MDG.

Aristoteli-
sche leer-
wyze.

Melanch-
thons Loci
commu-
nes.

Hun groot
te roem.

5. Deeze nieuwe vond nu om menschelyke instellingen, eigene meeningen en herschen-schilderen in te voeren, verkreeg aanstonds eenen grooten ingang, alhoewel by zommige menschen, uit eene goede meeninge. Gelyk als dan *Luther* zelfs de *loci communes* [of algemeene plaatsen] van *Melanchthon*, hooger geacht heeft, dan veele schriften der Oudvaders, (p) en *Hartog Joris van Anhalt*, zoude ze voor het allernuttelykste boek, ja het kostelykste kleinood voor de Kerke, naast den *Bybel*, gehouden hebben. (q) Andere hebben het (*sacrosanctum opus*) een heilig of allerbeiligst werk genaamt, (r) en de zoo genaamde *Crypto* (of verborgene) *Calvinisten*, trokken den lof van dit *Systema* ook wel dapper tot hun voordeel, daar zy *Melanchthon* tot hunnen voorspraak hadden. Hier uit nu quamen de volgende aanmerkelyke aanpryzingen van dit boek, zelfs noch by het leeven van *Filips*, aan de Studenten: naamelyk, *Dat alles daar in waarachtig en wel begreepen was, wat de naarstigheit van een godzaalig mensch, door het leezen der H. Schrift, volgens de leidinge des H. Geests, vond of vinden konde, en dat dit boek was gelyk als een licht, het welke van de Schrift uitblonk.* En verder: *Dat men daar uit met de wysheid der Heilige kost vervult werden.* (s) *Ja zelfs door het gestaadig leezen en berleezen van dit boek, konde men veel beeter tot eene goede bevatinge van alle de stukken der Christelyke leere, en tot de kennisse en aanroepinge Gods koomen, als door alle de andere schriften der menschen te zaamen.* (t) *De leere Christi kon nergens beeter uit geleert worden als alleen uit dit boek;* (u) en 'wat 'er van diergelyke afgodische lof-rytels meer waaren, door welke, of niet den *Bybel* zelfs in vergeetelheid geraakte, zullenwe nu haast gaan zien. Waar toe ook de woorden, in zyn *Graf-schrift tot Wittenberg*, op de metaalen taafel behooren, daar in hy voor den eersten uitvinder der gewoonlyke *Systemata* verklaart werd, alwaar men dan aldus leeft:

Sante vir & salve Pater optime! Te tua semper.

Nos soboles meritâ religione colet.

Doctrinæ nobis veræ tu Doctor & auctor,

Hæc tua stare ætas munera laudis habet.

De zin hier van is: *Heilige en allerbeste man en Vader! wy, uwe affspruitzels, zullen u altoos met eene schuldige eerbiedigheit eeren; om dat gy ons de waare leere geleert en nitgevonden hebt, waar op deeze eeuwte ook roem draagt.* Alwaar dan niet alleen den goeden *Luther* t'eenemaal werd vergeeten; om dat zyne maniere van leeren niet na de *Schoulen* of den *Professoraalen* stoel rook, maar ook, doordien de oneindige uitgestrektheid der verborgentheeden Gods, aan een eindig mensche, en die daar en booven noch maar alleen zyn vernuft en natuurlyk licht heeft opgevolgt, t'eenemaal gebonden

II. Deel.

Z

werd.

(n) *Melanchthon* l. c. p. 156. (o) *Ibid.* Epist. ad Leonh. Eccium. p. 295. (p) *Apud Kromayerum* Hist. Eccl. p. 579. (q) *Apud Amlingium* Verantwortung auff Gellhusii Epistel p. 89. (r) *Vid. Editio* Wittenb. An. 1549. 8vo. in fronte libri. (s) *Caspar Cruciger* in program. Tom. V. Script. Publ. Witteb. (t) *Ibid.* To. III. p. 133. (u) *Ibid.* p. 186.

Jaar MD.
tot MDC.

Luther te-
gens de
School-
Theologic.

werd. Zoo dat dan binnen weinige jaaren tot Wittenberg, de *Scholaſtyke Theologie* t'eenemaal weeder te voorschyn quam, over welkers ondergang zich *Luther* noch kortſ te vooren zoo zeer verheugt hadde: Want hy ſchreef reeds al in 't Jaar 1518, aan *Jo. Langius*, aldus: *Onze Godgeleertheid en die van den H. Auguſtyn, neemt wakker toe, en beerſcht nu in onze Hooge-ſchoolen. Ariſtoteles gaat aldaar allengskens onder, en ſchikt zich ten val, die wel voor eeuwig zyn zal. Men beſpeurt alhier nu eene groote walginge voor de Scholaſtyke Theologie van Lombardus, (die Melanchthon kort daar na zoo zeer prees, en ook weeder invoerde) geen toeboorder kan ook hoopen hebben, welke niet die Theologie, dat is, den Bybel, en Auguſtyn of eenig ander aanzienelyk Leeraar der Kerke, belyd. (x)* Dit roemde *Luther* noch van Wittenberg, eer dat *Melanchthon* op quam, die naderhand alles wel haast weeder veranderde. Alhoewel 'er ook toenter tyd noch altoos de menſchelyke uitspraaken, en in 't byzonder, die van *Auguſtyn* golden.

Melanch-
thons
Godge-
leertheid.

6. Dit is nu den eerſten oorsprong der *Schoolſche Theologie*, en van de valsche-beroemde konſt onder de Lutherſche, die in 't eerſte door de vermeelde ſchyn-reedenen den menſchen heel ſchoon wierd voorgesteld, en daar na aan de Hooge-Overigheid zelfs aangepreezen, door wiens beveelen ze ook verders is ingevoert, en aan de menſchen als opgedrongen. Dus wierden *Melanchthons Loci communes*, in 't Jaar 1556 by het Onderzoek, in de algemeene punten, den Paſtooren door het gantsche land aanbevoelen; en daar en booven verordent, dat ze in alle Kerken, in 't Hoogduits en Latyn zouden moeten beſtelt werden. (y) En in 't Weimarsche gebied, wierden ze inſgelyks, in 't Jaar 1570 den Predikanten, onder het algemeene Onderzoek, opgedrongen; gelyk als ook in 't Hanoversche en op zeer veele andere plaatzen meer geſchiedde. (z) En aldus waaren dan de menſchen niet alleen geneegen, maar ook gedwongen, om menſchen-leeringen op te moeten volgen, en tot haaren richtznoer aan te neemen, waar van men méerder beſcheid in de boeken der Geloofs-belydeniſſen zal kunnen vinden. Weshalven iemand van *Filips* goede vrienden de zaak al reedelyk wel uitdrukte, wanneer hy aldus ſchreef: *De Leeraars der Kerken hadden uit zyn boek ter deegen moeten kennen, wien zy na te volgen hadden, op dat ze zulke teegenſtrydige zaaken niet mochten leeren. Alhoewel hy zelfs ook met eene bekent, dat zommige Leeraars deeze onderneeminge hadden teengengeſprooken, zeggende: Dat de menſchen zoo doende van haare natuurelyke vryheid berooft, en weeder tot de ſlavernye gebracht wierden. (a)* Waar toe dan ook behoort die bittere klachte van de Schryvers der Maagdenburgſche Centurien of Kerkelyke Historie, als naamelyk, *Flaccius, Wigandus* en *Matthæus Judex*, die dan aldus luid: *Daar is in deeze tyd eene zekere afgoderye, ontrent perzoonen en plaatzen opgereezen, en dezelve groeit daagelyks noch al meer en meer aan. Want zommige, die andere in de Kerke, door geleertheid, welspreekentheid, of ampt overtreffen, willen t'eenemaal als gooden aanbeeden zyn, zoo dat ze zich de macht aanmatigten, of om nieuwe ſtellingen in den Godsdienſt te verdichten, of om de dwaalingen van andere op te pronken en voort te planten. Zy willen zich ook van niemand altoos, ſchoon met zachtzinnigheid, en zelfs uit het klaare Woord Gods vermaanen laaten, ik zwyge beſtraffen. e. z. v. (b)* En een ander klaagde ontrent deeze zelve tyd aldus: *Al wie in 't Keurvorſtendom van Saxen, Melanchthons Corpus doctrinæ, of verzaameling der leere, niet in alle deelen voor zoo onfeilbaar als de H. Schrift zelfs wilde houden, die moest zoo aanſtonds van*

Menſche-
lyke inſtel-
lingen be-
veſtigt.

Aanzien
der per-
zoon.

zy-

(x) Lib. I. Epist. ep. 27. (y) Churf. Auguſti Kirchen-ordnung p. 105. (z) Remp. Sächſ. Calender. p. 243. Hannöveriſche Kirchen-ordnung ap. Seckendorff. Lib. III. p. 520. (a) Camerarius Vita Melanchth. p. III. (b) Matthæus Ratzenberger Hiſt. Miſſa. de Joh. Frid. p. 20.

ynen dienst afgezet, en verjaagt werden: En even gelyk als de Jooden, ten tyde van Christus, alleen riepen: Hier is den tempel des Heeren: alzo hebben de Wittenbergers nu ook heedensdaags geen en anderen grond van haare geheele Godgeleertheid, als de Praeceptor, Praeceptor, Praeceptor! [de Meester zegt het.] (of, gelyk men daar na zeide: Hier is Luthers stoel.) Ja wat noch meer is, die bygeloovige hoogachtinge der menschen hadde by veele zeer eer de overhand genoomen, dat ze waarlyk een Afgod van Filips en zyne Konst-Theologie maakten. Zyn meergedachte vriend bekent ook zelfs, dat de Studenten hem in alles nageaapt hebben; gelyk als by voorbeeld: om dat hy een weinig lispte, zoo lispten 'er veele ook zoo: hy trok in t gaan een weinig de schouderen op, maakte onder 't spreken veel geaars met de handen, vertrok de winkbraauwen, e. z. v. dit alles nu deelen hem veele ook zoo na. Ja zelfs, doordien hy dikmaals acht sloeg op de beduidinge der droomen, zoo maakten zy 'er insgelyks ook veel verks van. (c)

7. Uit deesen afgodischen, ja meer als Paapschen imborst, sproongen naderhand de zoo zeer ongereymde reeden en daaden der Protestanten, gelyk wy hier booven eenige, by Luthers lof-reedenen, van gezien hebben. Wanneer by voorbeeld de Gereformeerde Theologanten rond-uit bekenden: Dat zy buiten des dierbaaren mans, Melanchthonschriften, in de geheele Godgeleerdheid, niet een eenige goede definitie, of bepaaing voor den dag wisten te brengen. (d) Zoo t'eenemaal was by hen alles rechtmatig, wat Melanchthon maar hadde geschreeven, choon de H. Schrift, en de H. Geest zelfs, noch al zulke waarachtige reegelen gegeven mocht hebben. Wanneer men ook iemand tot een Ketter wilde maaken, zoo hadde men in 't gemeen, volgens deesen grond des menschelyken gezags, op nieuw deeze woorden vaardig: *Het zyn veruarelyke dwaalingen, die zommige uit hunne eigene herffenen verbreiden; want zy achten de Schriften der geleerde mannen niet: dat is, op zyn goed Duits, Doordien ze moogelyk meer den Geest Gods, als menschelyke gevoelens en stellingen opvolgden.* (e) En hier over klaagden 'er dikmaals ook veele, die dit wel zaagen, dat men die maagere en kranke schoolsche maniere van leeren nu wederom in de Theologie gebracht hadde: *De Academische Godgeleerdheid, zeide men, trekt alles, gelyk als de Sceptici doen, in twyfel.... Daar is geen einde noch maat altoos van vraagen: en vraagen over vraagen koomen 'er voor den dag. Men heeft over al oneindige en verwerde spitsvinnigheeden te zaamen gehoopt, en het voor een grooten roem geacht, ook het diepste zelfs uit te vorschen e. z. v.* (f) Waar beneevens ook van de Korte Begrippen en t'zaamenstelzels (Compendia & Systemata) der Godgeleertheid, deeze verklaringe geschiede. *Het gebrek bestaat wel voornaamelyk daar in, dewyle het daar door gebeurt, dat men zelfs den zin Gods, ook in de geloofs-punten, meer aan de menschelyke meeningen en invallen, als aan Gods zeer duidelyk en onfeilbaar Woord, opentlyk heeft beginnen te verbinden. Waar door dan deeze reegelen ook meerendeels verdorven zyn. Men moet de rechte en eigentyke meeninge Gods uit het onfeilbaare Woord Gods zelfs neemen: Het Woord Gods zelfs, dat in geloofs-zaaken zoo uittermaaten duidelyk en klaar is, moet booven alle menschelyke en Engelsche gevoelens en uitleggingen gestelt worden. De Schrift behoort veel eer door de Schrift zelfs, als door menschelyke boeken verklaart te werden. Uit de Schrift moet men den waaren zin en meeninge in de boeken brengen, en geenzius uit de boeken in de Schrift. De Schriften oordeelen de stellingen der men-*

Z 2

schen,

Jaar MD.
tot MDC.Naäping
der Lee-
raars.Melanch-
thons
roem en
groot ge-
zag.Menschelyk
aanzien
en verdigt-
zels.Academi-
sche Theo-
logie.Uitleggin-
ge des By-
bels.

(c) Camerar. l. c. p. 70. & 78. (d) Der Anhaltischen Theologen Bedenken über die Prästation des Concord. Buchs. p. 151. (e) Beza Epist. 59. p. 257. (f) Flacius cæterique Centur. XIII. Hist. Eccl. præf.

Jaar MD.
tot MDC.
Oorsprong
der Arty-
kel-boe-
ken.

Vervolgen-
ge der
Waarheid.

Dwang des
gewetens.

Geloofs-
eed.

Scholasty-
ke Theolo-
gie.

schen , en zyn geene rechters der Goddelyke geopenbaarde waarheeden ; maar alleen der zelve getuigen. e. z. v. (g) En eindelyk besloot men dit daar uit : Veele willen , dat de Kerke Gods nu op een nieuw weeder aan schriften van menschen zal gebonden werden. Want zy begeeren , dat men het Woord Gods veel eer na de gevoelens van groote mannen zal verstaan en aanneemen , als uit des zelfs eigen aart , onderzoekinge , en nadruk. Aldaar hoort men over al deeze woorden : De Meester heeft het gezegt , dus heeft hy geschreeven en vast-gesteld : ergo , zoo is het ook waar. Alle die geene nu , welke van dit gevoelen maar eenigzins afgaan , moeten zinnelooze ezels , en goddelooze kaerels zyn. Wanneer iemand iets het geringste daar teegen spreekt , en Jesus Christus maar alleen voor zynen Meester begeert te erkennen , zoo werd hy van alle menschen uitgelacht , gescholden , en met schimp-schriften belaadens ; hy moet een afvallig en ondankbaar leertling , een vyand van de Kerke en van alle menschen , heeten te zyn ; die ook niet alleen met de pennen der Schriftgeleerde en Phariszen , maar ook , door de pieken en priemen . (stropen en swaarden , der Overheid moet uit de weereld gejaagt werden. Wat dunkt u , is dan deezen stand niet bedroeft genoeg , daar voor onze oogen , de Majesteit of Hoog-achtbaarheid des Woords , eindelyk zoo allengskens te niet gaat ? (h).

8. Dit zyn dan nu , van het algemeene verval in de leere , klare getuigenissen genoeg , die de bedryven dier tyden insgelyks ook genoegzaam aanwyzen , welke ontrent het onderzoek der verschillen , klaar zullen kunnen gezien werden. Alzoo , dat mer 'er daad van veele , die in aanzien waaren , dikmaals het rechte teegendeel zelfs gepleegt wierd , van het geene wel eer teegens de Paus , als onrechtmatig was uitgesproken. Als wanneer men zeide : De Paus verbied het vrye geloove , zeggende , dat men hem moet gehoorzaam zyn , wanneer men zaalig wil werden. e. z. v. (i) En men evenwel daar na beweerden wilde : dat , wie dit of dat menschelyk boek of stelling niet opvolgde , niet zalig konde werden. e. z. v. In welken opzichte Andreas Osiander , van de consciencie-dwang ; mitsgaaders den Geloofs-eed teegen Melanchthon opentlyk aldus schreef : Een Doctor of Magister , tot Wittenberg gemaakt , is een arm gevange man , zynde door eeden in zyn geweeten verstrikt en verwert : Want hy heeft Gods Woord verzworen , en de leere van Filips beëdigt : Hy heeft zich een gebit in de mond laten binden , daar inne bestaande , dat hy in gewichtige zaaken , het geloove raakende , niets altoos spreken zal , voor en al eer hy zulks met de Oudste , die de Belydenisse vast houden , voorheene heeft beraadslaagt , en by die zelve moet hy ook by zynen eed blyven , in de overeenstemminge der Belydenisse , schoon de H. Schrift zelfs al anders zegt ; of hy moet zich voor eenen eed-breeker laten uit-maaken. Hy is dierhalven ook een verborgen bünd-genoot van zulk eene t'zaamen-sweeringe , die meer op der menschen , als op Gods Woord vast staat , en welke dierhalven ook niet weinig schaadelyk is aan de geheele Christenheid. (k) Doch hier van zal by het verhandelen der Artykel-boeken , breeder werden gehandelt ; waar heene wy dan voor ditmaal , de Leezer wyzen. Nadien nu Melanchthon en andere de Scholastyke Theologie eens hadden ingevoert , zoo quam het ook reeds al in deeze eeuw , daar meede tot eene groote buiten-spoorigheid , schoon dat ze in de volgende eeuw , noch al hooger is gesteigert , doordien ze voorheene veel eenvoudiger was. Om welke reede een bekend God-geleerde , in 't Jaar 1595 reeds al bekende : Dat de Godgeleertheid zynes tyds al t'eenemaal scholastyk , of vol schoolfratzen was , in welke niets altoos meer van de waare godzaligheid te zien was ; doordien de Godgeleerde malkanderen maar alleen stookten en plaagden , met een deel spitsvinnige woorden en herschen-schilderyen. (l) Doch ik zal van deeze zaake hier ter plaatze noch

(g) Ibid. ad Cent. IX. (h) Ibid. (i) Apologia A. C. Art. IV. p. 315. (k) Apud Schlüsselburgium Lib. VI. Catal. Harct. p. 79. (l) D. Chytræus Epist. p. 1276.

noch eenige onverwerpelyke en onpartydige getuigenissen ter needer stellen, om de zaak zelfs daar door dies te klaarder of handtafelyker te maaken.

Jaar MD.
tot MDC.

9. Ik ben geheel en al van gevoelen, dat veele van *Luthers* ernstige be-
tuigingen en bestraffingen, teegens de *Hooge Schoolen* en *Scholastyke Theolo-*
gie, de *Philosophie* van *Aristoteles*, en ander duivels-gebroedfel des *Anti-*
christis, hem heel dikmaals zyn afgeperft geworden, wanneer de goede
man zag, dat *Melanchthon* alle deeze gruwelen door de achter deure we-
der inbracht, terwyle hy ze noch naauwelyks ter voor-deure hadde uit-
gedreeven. Zyne getuigenissen, aangaande deeze zaake, zyn noch on-
langs van iemand te zaamen gezogt, en by malkanderen gedrukt, waar-
om ikze alhier ook des te liever zal overflaan. Zyn trouwe navolger en
leerling, *Dr. Hieronymus Weller*, klaagde ook te dier tyd al zeer over de
valsche *Theologanten*, zeggende: Zy blyven altoos maar enkele onnutte bespiege-
laars, die nergens toe dienen. Zy schouwen de *H. Schrift* maar van buiten aan, even
gelyk als men zegt, een koe een nieuwe poort; zy leezenze zonder eenig verstand, en
de kracht of kerne der zelve, dat is, de oprechte leere en troost kennen ze niet, en ze
weeten die ook niet te vinden of uit te vorschen. Van deeze Leeraars nu NB. zyn 'er
heedendaags zeer veele, en wel inzonderheid die geene, welke de *Philosophie* onder
de *Theologie* mengen willen. (m) En een ander, ontrent die zelve tyd, spreekt
wel zeer grof, doch echter waarachtig van de zaak, zeggende: *Aristo-*
teles, dat is, die zoo zoete *Philosophie*, klimt meer en meer op de predikstoelen van
Gods Gemeentens, en ze werd ook veel meer, als het betaamelyk is, onder het *Woord*
Gods zelve gemengt. Want in deezen tyd hebben de menschen nergens anders smaak in,
als alleen in dat geene, wat met de *Philosophie* en haare bloempjens, dat is, met
zeer aangenaame gronden en schoone woorden, over al is doorspekt, bestrooit en op-
gevult. Ondertusschen hoort, merkt, of leert men niets, van de spreuken der *H.*
Schrift, maar deeze werd allenthalve achter de bank in een boek geworpen, en met
spinnewebben overtrokken. Derhalven laaten zich ook op de predikstoelen voor het
volk, deeze allerheiligste *Euangelisten*, *Plato*, *Aristoteles*, *Homerus*, *Euripides*,
Pindarus, *Sophocles*, en andere, van een gelyk gewigte, heel vlytig hooren: niet
datze, gelyk als maar bygeval, met een woord werden aangetrokken, maar, mid-
den in de gronden en bewysreedenen zelfs. Wanneer nu iemand zich daar ontrent
maar eens blyken laat, dat deeze dingen een teeken zyn, dat de waarachtige leere,
die van den *Heemel* zelfs is geopenbaart, hier door verdonkert werd, terstond
schreeuwt de gantsche meenigte der *Heidensche Philosophen*, dat men alle *Rhetori-*
caas, *Phyficaas*, *Ethicaas* [reede-kunde, natuur-kunde en zeede-kunde]
t'eenemaal wil uitroeyen, en de oude onweetenheid en *Barbaarschheid* in de
Kerk weeder invoeren, welke moedwilligheid dan ook van alle verstandige mannen
moet belet werden. Wanneer iemand nu verders deeze liefhebbers des *Heidendoms*
(*Ethnizantes*) ernstig vermaant, dat men alleenelyk maar het misbruik van dit
Heidensche werk berispt; ..... zoo hoorenze al evenwel niet, maar roepen onop-
houdelyk: groot is de *Diana*! groot is de *Diana*! Deeze boosaardige en onzinnige
goddeloosheid, moedwille, lasteringe, en razernye der *Philosopherende Heide-*
nen is, op deeze wyze een voorboode, (doordien ze door hunne *Philosophische* lich-
ten, het waarachtige en zuivere licht der *Godgeleertheid* t'eenemaal uitblusschen,)
dat de *hemelsche* leere schandelyk verduistert is. e. z. v. (n)

En Klach-
ten daar
over.

Aristoteli-
sche Theo-
logie.

Verachting
der Schrift.

Heidenze
wysheid.

10. Dat nu aan de meeste *Theologanten* tot *Wittenberg* geen ongelyk al-
toos hier door geschied is, zulks toonen niet alleen hunne eigene schrif-
ten, maar ook andere middag-klaare getuigenissen. Het was waarelyk
meer als heidensch, wanneer reeds al in 't Jaar 1546, *Justus Jonas*, open-
baar

(m) In *Analectis Wellerianis* P. II. im 2 Brieff an Joh. Beltz. p. 148 (n) Cent. Magd. Tom. IX. præf.

Jaar MD.
tot MDC.
Uitlegginge
der
Schrift vol-
gens de
Philoso-
phie.

Logica.

Termini of
Konst-
woorden
in de The-
ologie.

Fanatici
wie?

Disputeer-
zucht.

baar in een Plakschrift, aldus schreef: *Doordien de dispuiten van Paulus, zonder de geleertheid onmogelyk niet kunnen verklaart werden, zoo laat ons de letter-oeffeningen dies te meerder lief hebben. En waarlyk, die, zonder de Logica, (Redeneer-konst) Paulus verklaaren wil, die doet eeveneens, als of hy in een bel-duistere nacht zonder lantaarn zeilen wilde. Ook beveelt ons Paulus zelfs, dat men het woord recht zal onderscheiden; het welke zonder de Logica niet geschieden kan. (o) Wat was dit anders, als de Logica, beneevens het menschelyk vernuft, tot een licht des Bybels en beginssel der Godgeleertheid te maaken? Melanchthon schreef ook zelfs aldus: Die niet geleert is, kan de Godsdienst ook niet genoegzaam voordraagen, want men moet in de meeste Theologische plaatzen, altoos uit de andere studien iets ontleenen, en zomtyds ook wel eenige gevoelens der Religie, met de Philosophie te zaamen houden. (p) Waar van we zoo aanstonds by het verhandelen der geleertheid, noch breeder zullen redeneeren. Het grootste behulp nu, dat men ten opzichte der Godgeleertheid, uit de Philosophie haalde, bestond wel meest alleen daar in, dat men anders zommige Konst-woorden niet al te wel verstaan konde, die echter al eeven zoo wel by deeze konst, als by de handwerksluiden noodig waaren. En alleenelyk daar door ontstond dat oneindelyke gekrakkeel der Theologanten, terwyle de eene de Konst-woorden uit de Philosophie gestaadig heel anders uitleide als de ander; ja zelfs, zoo wanneer ze iemand niet aanstonden, zoo smeet men ze t'eenemaal weg. „ Gelyk als 'er van *Jacobus Andreas* werd verhaalt, dat hy in „ een zeeker *disput*, in 't Jaar 1577 de woorden, *Abstractum* en *Concretum*, *inventa Diaboli*, des Duivels uitvindingen genaamt hadde. Elders hadde hy het *Concretum* spotswyze, by een beuling vergeleeken, en het *Abstractum* by de huid, wanneer ze daar van was afgetrokken. (q) Op zoodaanig eene wyze maakten die groote Theologanten, zelfs ook voor de weereld hunne zaaken ten spot, zoo dat het geen wonder was, dat de scherpsziende tot *Atheïsten*; en de eenvoudige tot beesten en wilde menschen wierden gemaakt, terwyle door Gods oordeel, de Leeraars zelfs zich zoo uittermaaten schandelyk ten roon stelden. Dit ongemak nu quam wel meest van het verdorvene vernuft van daan, en dat men het zelve de heerschappye voeren liet, niet teegenstaande alles met den schoonschynenden naam der wysheid, des goeden oogemerks en nuttigheids bewimpelt wierd. Iemand zeide van diergelyke vleeschelyke Theologanten aldus: Zy waaren de rechte Fanatici [onzinnige], en blinde leidlieden, die van de Duivel weeder waaren opgewekt, op dat ze de waarachtige, nuttelyke en beste zaaken der geheele Christelyke Godsdienst, met veele schandelyke leugens en Philosophis geschreeuw, uit de zotte herffenen der menschen voortgesprooten, zoo vervaarelyk bezoedelen en verdonkeren zouden. (r) Om van andere getuigenissen nu hier ter plaatze niet te spreken.*

II. Op deezen grooten afval der Luthersche, van de waare Apostelyke leer-wyze, volgde dan aanstonds de disputeer-zucht, die wy ten deele by de verdorventheid der geestelyke, en ten deele by het verhandelen der verschillen byzonderlyk en uit zeer veele getuigenissen, wel klaar zullen kunnen erkennen. Hier staat nu maar met weinige woorden aan te raaken, hoe dat zommige de ellende der Godgeleerde ook al mede hier in gezien hebben. *Luther* zelfs heeft de zyne dikmaals heel trouwhertig voor het disputeeren gewaarschouwt, en onder anderen met deeze woorden: *Daarom moet men deezen reegel wel voornaamelyk vast houden, dat*

(o) To. I. Script. Publ. Witteb. p. 147. (p) Epistolorum Vol. I. p. 162. (q) Apologia der Anhalt. Theologen Bekantuis wieder die Praef. des Conc. Buchs. p. 384. (r) Centur. Magdeb. Cent. I. praef.

Jaar M.D.
tot M.DC.

Polemici.

Academici.

Woorden-
twisten.Weeten
zonder
doen.

dat wy het Woord met een eenvoudig geloove aanneemen, en geenzins met een opzet, om daar over te disputeeren. Want alle voorbedachte disputen slepen een onvermydelijken val na zich: het geene hy daar op ook met zommige voorbeelden bewyft. (s) De voorgemelde Dr. Weller spreekt insgelyks ook op deeze wyze daar van, dat de jonge menschen bedroeft en bevreesd werden, wanneer ze moeten hooren, dat de Theologanten, Leeraars en Predikanten, zoo grouwelyk en schrikkellyk onder malkanderen gekrakkeelt en elkanderen gescholden hebben. (t) En elders ried hy eenen Pastoor, dat hy zich doch wel voor het verwerde en scherpsinnige disputeeren wachten zoude, als ook, dat hy zyn geweeten gantsch niet daar over bezwaart zoude maaken, dat hy zyne teegenstreevers den mond niet kon stoppen. Voorwaar, voegt hy daar by, het zyn teegenwoordig zeer booze en gevaarelyke tyden, daar en booven ook zwaare en verwerde oneenigheeden, welke de hooggeleerde, beproefde en ervaarene Godgeleerde genoeg te doen maaken. (u) Naderhand klaagde een ander niet onbillyk hier over aldus: Het kan door Gods oogluikinge en toelaaten wel lichtelyk gebeuren, dat het den Roomschen Antichrist noch eens gelukke; nademaal wy zien, dat heedendaags niet weinige Theologanten van de H. Schrift, zich af en op allerhande menschelyke gedachten en scherpsinnigheeden, uit enkele eerezucht begeeven; en meer naerstigheid tot het schoolkrakkeel, en de vreemde vraagen der oude Leeraaren gebruiken en aanwenden, dan tot Gods Woord en de H. Bybel. (x) En noch een ander spreekt, uit ondervindinge van de disputeer-zucht der Hooge-Schoolen aldus: Onze Hooge-Schoolen zyn plaatsen vol groot gevaar en verschillen, gelyk ik met veel moeyelykheid zelfs geleert hebbe. (y) Gelyk als deeze zelve Schryver ook, teegen de zoo genaamde Theologia Polemica, of woorden-twist zeer wel aanmerkt, dat Luther in zyn kleene Catechismus, geene gezindheid altoos met naame genoemt heeft, en daar door ook te kennen gegeeven, wat hy zelfs van de krakkeel-schriften hield. (z) Doch dat men allengskens t'eene maal van den zin van Christus en zyn Euangelium was afgeweeken, zulks toont de klachte eenes mans van dien tyd genoegzaam, als hy zegd: Men zag reeds al veel meer op dat geene, wat door veel disputeeren wierd goed gekeurt, als wat men voor een leeven leide. En het verborge vrye leeven wierd al zoo weeder op het nieuw voor den dag gehaalt, dat het ten laastten op een oneindelyke ongebondenheid uit quam. Daar nochtans als dan het disputeeren eerst goed is, voornaamelyk dat geene, het welke van den Godsdienst, godzaaligheid, den plicht der menschen, en de deugden werd aangestelt, wanneer men niet alleen met woorden iets besluit, maar dat men ook door overeenstemmende werken, het zelve bewyft. (a) En de voorgemelde Godgeleerde schreef noch al eens uit enkele ervaarentheid, wanneer hy een diergelyk krakkeel-schrift gedachtig was, dat hy niet eens meer aanzien wilde: Ik ben zulk een geschreeuw moede, waar in door het veelvoudig krakkeelen, de waarheid maar verlooren, en allen yver ontrent de waare godzaaligheid t'eenemaal verslikt werd. Het is eeveneens, als of de Godgeleertheid maar alleen in woorden, gelyk als een bosch in boomen bestond. (b)

12. En waarlyk de geheele Historie der zelve tyden toont ons in allen deelen, dat men het voornaamste van de geheele Godgeleertheid, rechtzinnige leere, en 't waare Christendom, maar alleen in woorden-twisten, en onnutte vraagen gestelt heeft, en de oeffeninge der rechte waarheid, om daar door weeder te rechte gebracht te werden, t'eene maal heeft vergeeten. Iemand meinde, daar wierden maar alleen twee zaaken tot den besten stand der Kerke vereischt: als, de zuiverheid der Leere, en de eendracht der Leeraars. (c) En by deeze hadde de vroomheid des levens

niets

(s) To. IX. Alt. p. 57. Add. Tom. VII. p. 622. (t) Analect. l. c. p. 174. (u) Ibid. P. II. p. 150. (x) Philippus Nicolai Histor. des Reichs Christi Lib. VI. c. 6. (y) D. Chytræus Epist. p. 236. (z) Ibid. p. 306. (a) Camerar. Vit. Mel. p. 287. (b) Chytr. ap. Fechtium Epist. Theol. p. 753. (c) Victorinus Strigelius Epist. ad Duc. Würtenb. ap. Schlüsselburg. Catal. Hæret. p. 405.

Jaar MD.
tot MDC.

Yver met
onver-
stand.

Hoog-
moed.

niets altoos te doen , wanneer 'er maar alleen uiterlyke woorden en een ydel gefchreeuw , midsgaaders eene valsche verbindinge teegens zommige onschuldige golden , gelyk als wy ook hier van ontrent de verhandeling van de *Syncretismus* , noch iets naaders zien zullen. Toen ter tyd zeide men gemeenelyk , wanneer men een *Theologant* zeer hoog verheffen wilde , gelyk als 'er van *D. Hesbusius* gefchreeven wierd : *Dat hy een byzonder Christelyk yveraer teegen de Sacramentarizen zoude zyn , en ook een wakker disputeerder.* (d) Hier ontrent nu was niemand om eengoed leeven eens bekommert , maar die het beste swetzen , het volk wat vertellen , en iet aangenaams voorpraaten kon , die was ook de beste man : met de waare wezentlyke stukken des Christendoms wilde zich niemand bemoeien , nademaal doch de meeste op een valsche en ingebeelde gerechtigheid en schyn-geloove gevallen waaren , waar beneevens zy ook geene leevendige ondervindinge , kracht of genot , noodig , noch ook moogelyk achten. Van de zulke nu schreef de meergedachte *Weller* nochmaals duidelyk , aan een aangevochten Pastoor , zeggende : *De geruste , hoogmoedige en vermeetele Theologanten , die de Kerke in onrust brengen , en der H. Geest in veele vroomen herten bedroeven , moesten eens door zulk een zwaaren angst aangetast , en daar door in de lieve Kruis-schoole gevoert werden. O ! hoe zouden ze zoo ootmoedig werden en hunne vleugels laten hangen.* (e) Met wien een ander Schryver aldus overeenstemt : zeggende : *Het was waarlyk wel te wenschen , dat de Leeraars en dienaars der Kerken alle hunne moeite , raadslagen , predikatiën en doen aanstelden , tot de bevordering der waare gehoorzaamheid jeegens God ; tot de zachtmoedigheid en goedwilligheid jeegens hunnen evennaasten , en met een woord , tot de opwekkinge der waare godvruchtigheid , op dat , zoo wel zy zelfs als hunne toehoorders , veel meer door een godvreezend leeven , en de oeffeninge van goede werken , als door een scherpzinnig disputeeren over de punten , zich als Christenen en Godgeleerde betoonen mochten.* (f) Doch van deezen ellendigen stand der Kerke , zal hier na by het aanstootelyke leeven van veele Predikanten noch meer verhaalt werden. Hier zal ik alleenlyk noch eenige doende Godgeleerden (*prædici Theologi*) aanhaalen die onder de zoo groote meenigte der Luthersche Leeraars , by na alleen weegens hunnen ernst en yver ontrent het waare Christendom , en des zelfs betrachtinge , na *Luther* bekend zyn geworden , en die men ook noch , als getuigen der waarheid , onder den overigen verdorvenen hoop kan aanmerken ; ook zyn ze wel dikmaal alhier aangetrokken.

Voorbeelden van zommige vroomen Godgeleerden.
Myconius.

Capito.

Sarcerius.

13. Van *Fredrik Myconius* hebben we hier booven een zeer schoon verhaal gehoord , hoe dat God door zyn H. Geest , hem tot zich getrokken , en zoo wel den ellendigen staat des Pausdoms , als de waarheid geopenbaart heeft. Van welke ook iemand aldus schryft : *God hadde hem inwendig geleert , wat Luther uitwendig gedaan hadde , waar door hy de verborgentheden , die hem vertrouwt waaren , aan de andere ook weeder verkondigde.* (g) Van *Wolfgang Fabritius Capito* , Pastoor tot Straatsburg , die in 't Jaar 1542 overleeden is , schryft men aldus : *Hy heeft niet veele boeken geschreeven (gelyk als andere wel overvloedig onder 't disputeeren gedaan hebben) maar hy heeft liever zyne leere met 'er daad zelve , als met woorden bevestigen willen.* (h) Van den oprechten en geoeffenden *Erasmus Sarcerius* bekende iemand het navolgende : *In dien man blonk eene groote standvastigheid en achtbaarheid uit , hy ontzag geen geweld altoos , noch ook dreigementen of ballingschap , (die hy ook in der daad geleeden heeft.)..... Hy leefde onberispelyk en kuys , was een vyand van alle overdaad , en hy maakte zich ras weg van de gajstmaalen , hy beminde de een-*

von-

(d) Ap. Fechtium l. c. p. 181. (e) Annal. l. c. p. 142. P. II. (f) D. Chytr. Epist. p. 501. (g) Scultet. Annal. Ev. P. I. p. 20. (h) Beza. Icon. Cl. Vir. p. 28.

voudigheid, vervloekte alle slimme streken, (Sophisteryen) en hy deed grooten arbeid. Zyne oprechtheid blykt meede uit de meenigvuldige klachten, die hy over het verval der Kerke gedaan heeft, als ook daar uit, dat hy zich anders in geene school-krakkeelen lichtvaardig gemengt heeft, maar dat hy in zyne veelvoudige schriften, (die de zaalige *Scriverius* uitmunten en nuttelyke boeken voor de Kerk noemt) voornaamelyk op het doen (*praxis*) gedoelt heeft. (i) *Joh. Matthesius* is ook al meede onder deeze vroomen mannen te reekenen, by wien een zuivere eenvoudigheid, en oprecht oogmerk was, om zyn ampt met voordeel en verbeteringe der toehoorders wel waar te neemen. Zyn dood zelfs, hadde ook zommige nadenkelyke omstandigheden, naamelyk, in 't Jaar 1565, op eenen Zondag voorvallende, na dat hy van de hoope des eeuwigen leevens noch eerst gepredikt hadde. Zyne schriften zyn nu noch zeer fraai om te leezen, om zyne eenvoudigheid in 't voorstellen, daar geen konst of ge-
 maaktheid altoos in is, schoon 'er zomtyds ook wel andere dingen meede onderloopen. En deezen man was *Luthers* leerling geweest, gelyk als dan die geene meest, die *Luther* zelfs onderweezen hadde, in oprechtheid, opbouwelyke maniere van leeren, en stichtelyk leeven, ten hoogsten te pryzen waaren: Schoon genoomen, dat ze zich anders wel wat hart en eigenzinnig, in zommige twist of andere zaaken betoonden. Daar in teegendeel zy, die, volgens het vernuft en de konst geleert wierden, gemeenelyk maar tot enkel disputeeren, speculeeren, en al-
 terhande beuzelingen geneegen waaren. Onder *Luthers* discipelen was meede de gedachte *Hieronimus Weller*, Opperste-Predikant tot Vryberg, wiens veelvuldige en zwaare aanvechtingen, langdurige oeffeninge in de vroomigheid, en zeer schoone schriften alomme bekend zyn. Hy sturf in 't Jaar 1573. Als ook, *Nicolaas Huisman*, die van *Luther* zoo zeer gepreezen geweest is, die ook van hem gezegt heeft: *Wat wy leeren of spreken, dat beleeft en doet hy*. Gelyk als hy ook wel eer, uit eerbiedigheid voor zyn stichtelyk leeven, tot hem zoude gezegt hebben: *O gy heilige Nicolaas, bid voor ons!* Insegelyks is ook meede bekend, de godvreezende, en ongemeen neederige Vorst, *Joris*, Hartog van Anhalt, die zich niet geschaamt heeft, om zelfs te prediken, en verders door zyn gantsche leeven, met Kerkelyke zaaken om te gaan, waar meede hy ook groot voordeel gedaan heeft, en meenig *Theologant*, in bescheidenheid, ootmoedigheid, zachtmoedigheid en wysheid verre overtroffen. Gelyk als dan onder anderen in zyn leeven, dat *Joachim Camerarius* beschreeven heeft, betuigt werd, dat hy zyn Kerkelyk-ampt getrouwelyk heeft waargenoomen, het volk naarstig onderrecht, de verstrooyinge des zelfs verhoed, en tot den grond toe de *Reformatie* uitgevoerd. (k) Buiten deeze zyn 'er weinige onder die geene, die de leere met hun leeven zelfs bekrachtigden, (en derhalven onder de rechte Godgeleerden) te reekenen, of het moesten *Dr. Joan Haverman*, *Caspar Melissander*, *Lucas Pollio*, *Martinus Moller*, *Stephen Prætorius*, en diergelyke zyn; waar van moogelyk in de volgende eeuw breeder zal gehandeld werden.

Jaar MD.
tot MDC.Matthe-
sius.

Weller.

Huisman.

Hartog Jo-
ris van
Anhalt.

14. Doch ik moet dit stuk der Godgeleertheid gedachtig zyn, het welke de uitlegginge van den Bybel verhandelt, op dat men zie hoe het daar ontrent voor deezen al gestaan heeft. Alwaar dan vooreerst van *Luthers* nieuwe vertaalinge des Bybels staat aan te merken, dat, gelyk als den duivel en zyne dienaars in 't gemeen een groot hertzeer werd aangedaan, dat

II. Dee!

A a

men

Verklaring
der H.
Schrift.Luthers
nieuwe
vertaalin-
ge des By-
bels.

(i) Apud. P. Albin. Meisn. Chron. Tit. XXV. p. 355. Vid. Scrivers Seelenschats I. Th. 12. Pred. p. 827. (k) Vid. Camerar. p. 26. Melancht. orat. in laudem Georgii Tom. IV. orat. p. 597. Melch. Adami Vit. Theol. p. 245. & Veilius Hist. & Necess. Reform. Evang. ex scriptis Georgii exposita.

Jaar MD.
tot MDC.Het Nieu-
we Testa-
ment.Historie
des zelfs.Zyne mee-
de-helpers.Kant-tee-
keningen.

men de menschen de H. Schrift in handen geeft, en dat de Kerkelyke in deze zaak het *monopolium* niet alleen behouden; alzoo is 'er ook over dit voorneemen van *Luther* eene groote opschudding ontstaan; weshalven zich de Paapen ook zeer beklagden; dat zyn *Nieuwe Testament* een groot bederfen en ververringe veroorzaakte, om dat het zoo meenigvuldig nagedrukt en uitgestrooit wierd. Als ook, dat schoenmaakers en snyders, wyven, en allerhande gepeupel, het zelve over al zoo yverig laazen, als of het een fontein aller waarheeden was. Waar door ze zich ook niet hadden ontzien met de grootste Doctoren en Priesters zelfs te disputeeren. (l) De omstandigheden nu van dit nodige werk, waar door de *Reformatie* niet weinig wierd bevordert, waaren deze. Doordien alle de voorgaande Pääpsche Duitfche Bybels een onbegrypelyken walgelyken styl hadden, en dat ze daar en booven noch aan het volk, door de Tyrannye der Paapen verboden waaren, zoo begoft *Luther* in zyn zoo genaamd *Pathmos* de Euangelisten over te zetten, overzag ze daar na met *Melanchthon*, die hem hier in hielp, en hy gaf in 't eerste het Euangelium van *Mattheus* alleen uit, daar na dat van *Marcus*, en de Zendbrief aan de Romeinen, tot dat van tyd tot tyd, in 't Jaar 1522, het geheele Nieuwe Testament eindelyk voltooid wierd. Hier op nam hy het Oude Testament al voort by de hand, en dat waarlyk met eene groote moeite, onder veele onrusten, waar over hy t'elkens zeer klaagde. Na het verloop van veel tyd, quaamen de Propheeten in 't Jaar 1530 volkoomentlyk aan 't licht, tot dat ten laaften in 't Jaar 1534 de geheele Bybel gedrukt wierd, alhoewel deze eerste editie in de volgende, van de Jaaren 1541 en 1545 heel veel is verandert geworden. In deezèn zwaaren arbeid hebben hem geholpen, *Melanchthon*, *Bugenhaagen*, *Justus Jonas*, *Mattheus Aurögallus*, en de *Corrector*, *Joris Rorarius*. (m) De overige omstandigheden, als ook de lof-spreuken van deze vertaalinge hebben veele tot nu toe by een vergaardert, (n) alhoewel ook de gebrëeken der zelve, van eenige oprechte Schryvers niet vergeten zyn; die aan *Luther* zelfs buiten dat ook vry wel bekend geweest zyn, en die daar ontrent ook verbeeteringe gewenscht heeft, gelyk als hy op een zekere plaats zegt: *Of men my mochte aantasten en berispen, dat ik zoontyds in de vertaalinge gedwaalt hebbe, het zelve wil ik in dank aanneemen.* (o) Weshalven gants geenen Afgod van deezè overzettinge te maaken is, maar alles moet liever met dankbaarheid aangenoomen werden, wat God voor licht en wysheid aan andere ontrent deezè zaak heeft verleent. Het is ook onder anderen aanmerkelyk, dat de Kant-teekeningen by de meeste drukken, niet van *Luther* met voordacht zyn gemaakt, maar van den *Corrector Mr. Joris Rorer*, onder het nazien uit zyne reedenen opgeschreeven, en daar by gezet zyn. (p) „Ik kan niet nalaten by deezè, stoffe de volgende aanmerkenswaardige woorden by te voegen, uit een boek, 't welk in 't Jaar 1650 onder de tytel van *Δειπνοβωγία* of een gesprek, en verhandelinge aangaande het Avondmaal, is uitgekoomen. Hier over nu mag een verlicht Leezer zyn oordeel vellen; de woorden luiden dan, aldus: *Die maar eenig verstand heeft, weet zeer wel, dat Luthers eerste schrift, ten veel geestryker zyn als de andere of laatste. Het is ook eeven zoo met zyne overzettinge des Bybels, in 't Hoogduits; naamelyk, Luthers eigene Hoogduitsche vertaalinge komt de waare zin, zoo wel na de Hebreuwsche als Griekjsche text, doorgaans veel naader als de laatste; welke Luther zelfs geenzins gemaakt heeft, maar een burger van dien tyd tot Leipzig, die een goed Hebreër was, maar geen*

„ op-
(l) Cochläus. Emserus. Maimburgius ceterique. (m) Vid. Lutheri Schreiben an Wenceslaum Link Tom. V. Altenb. p. 268. it. Appendix Tom. IX. p. 1574. ad 1580. Seckendorff. Lib. I. p. 203. (n) Vid. Joh. Gerhardus Confess. Cathol. Tom. I. p. 163. (o) Tom. IX. Altenb. p. 208. (p) Mattheus in XII. Pred. vom leben Lutheri p. 160.

„oprecht vertaald, die ze aan Luther zond, om te zien of hy ze wilde voor goed
 „keuren; (canonizeeren) het geene by dan ook gedaan heeft, en wel voornaamelyk,
 „op dat daar door, wegens de cierelykheid van het Duits, te meerder menschen,
 „onder het leezen tot het Evangelium, gelyk zy meenden, zonden moogen gebracht
 „worden. Doch wy zyn schandelyk daar door bedroogen; want, de waare en op-
 „rechte overzettinge van Luther is, in 't Jaar 1529, in fol. tot Wormb, gedrukt,
 „waar van ik het eerste exemplaar, in een oude boek-winkel gevonden, en met blyd-
 „schap gekocht hebbe: maar ik ben het zelve, door den oorlog in Boheemen, myn
 „Vaderland na den vleesche weder quyt geraakt. Het andere diergelyke exemplaar
 „heeft op myn woord de Zatr. Vrybeer, Jan Bernhard van Kunowitz, uit Moravien,
 „een byzonder groot liefhebber der H. Schrift, (alhoewel van de Gereformeerde
 „Godsdienst, zoo als men die noemt) door naarstig navraagen in de Stad Sta-
 „den eindelyk bekoomen, en hy heeft zich daar over verwondert. Maar waar dit
 „exemplaar gebleeven is, zulks is my t'eenemaal onbewust. In deezen Bybel is
 „ook het 4de boek Efdre, het 3de boek der Machabëen, en de Zendbrief
 „aan de Laddiceën. Luthers oprechte eerste overzettinge des Bybels is dierhal-
 „ven dan t'eenemaal verlooren geraakt. En byal dien wy nu noch van de overzettin-
 „ge der H. Schriftuure willen spreken, zoo behoorde een ieder na deeze gedachte, de
 „eerste vertaalinge van Luther, met alle moogelyke vlyt te zoeken, of ze noch
 „eens weder aan den dag mocht koomen. Verders moogen we wel ronduit zeggen,
 „dat we niet eens eene rechte Hoogduitsche overzettinge des Nieuwen
 „Testaments hebben, ik zwyge den geheelen Bybel. En schoon de onchristely-
 „ke Photiniaanen al veel van hunne Hoogduitsche vertaalinge des Nieuwen
 „Testaments roemen, zoo is die nochtans op veele plaatsen valsch, en wel voor-
 „naamelyk in zulke, daar het niet weinig op aan komt. Het is ook t'eenemaal on-
 „moogelyk, om de H. Schriftuure recht wel over te zetten, 't en zymen eene by-
 „zondere gaave des H. Geests daar toe heeft. Ook zoude het wel hoognoodig wee-
 „zen, dat men maar alleen eene goede overzettinge des Nieuwen Testaments
 „hadde, waar toe men wel en licht na Gods wil, en de verleening des H. Geests
 „zoude kunnen koomen, wanneer 'er maar een wel-ervaare man in de Grieksche
 „taale, beneevens eene goede Grieksche Concordantie, by de hand waaren.
 „Maar niemand wil zich nu de schade Josephs bekreunen; en myn eige macht
 „strekt ook niet verder, als maar alleen om de enkele nooddruft, en naauwelyks het
 „lieve brood, van de hand in de tand te bekoomen, met het geene wat my Gods
 „goedheid moogelyk heeden of morgen noch zal verleenen. Maar gy verstandige
 „(Felten) die het zelve zeer wel zoud kunnen uitvoeren, zult het in den dag des
 „oordeels voor Christus niet kunnen verantwoorden. Doch wat my aangaat, ik
 „hebbe reeds al verkooren om een zot te zyn in deeze weereld, en met Mozes de
 „versmaadinge Christi te lyden. Hier by blyve ik gewillig en gaerne met Christus,
 „zyne Apostelen en Propheeten, en ik laate my daar aan genoeg, verwachtende
 „ondertusschen het Ryke Gods. Het is zeker, dat de oude Nederduitsche vertaa-
 „linge des Bybels, als ook die van Piscator, veel oprechter is, als de
 „heedensdaagsche gemeene zoo genaamde van Luther. Wy moeten dit nu alles
 „zyn beloop laten hebben, en God met David bidden, dat hy zyn licht en
 „waarheid doch wil zenden, en onze duisternisse en lampe verlichten, op dat
 „wy het licht eenmaal klaar moogen zien, en verlost zynde van de duisternisse,
 „in zyn heilig licht eenwig en altoos moogen wandelen. Dus verre de woor-
 „den uit het gedachte boek.

15. Wat nu verders de uitleggingen, (Commentaria) verklaaringen,
 en aanmerkingen over de Bybel aangaan, zoo betoonen Luthers schriften
 al wederom, dat men van zyn gevoelen t'eenemaal is afgeweeken, ter-
 wyle hy den H. Geest tot het waare verstand van de goddelyke wille ge-
 eifcht heeft. Zyn navolger Job. Matthesius, bekende gaerne; dat de taa-

Bybelsche
 aanmer-
 kingen.

Jaar MD.
tot MDC.

Der zelve
groote
meenigte.

Boeken
fchryven.

Luthers
klachten.

len midsgaaders het bert-grondige gebed, het heilige kruis, en eene ernstige bestraffinge, wel de beste aanmerkingen en uitleggingen van Gods Woord waaren. (q) Gelyk als 'er ook naast Luther, veele oprechte mannen, over die terstond uitkoomende en veelvuldige boeken, zeer klaagden en moeyelyk waaren, doordien byna een ieder zich wilde aanmaatigen, om Meester en Leeraar te zyn. Die het echter in 't gemeen zoo maakten, gelyk als we te vooren uit de eige bekentenis van *Justus Jonas* nu al gezien hebben, naamelyk, dat ze stelden, dat, zonder de *Logica*, de Bybel t'eenemaal onverstaanbaar en duister was. Men hoore maar eens, hoe zeer Luther zelfs reeds al in zynen tyd, over deeze verdorventheid klaagt, en men neme daar uit af, wat 'er al na hem, voor eene schrikkelijke meenigte van verschil-schriften, *Systemata*, *Logicaas*, *Metaphysicaas*, *Postillen*, *Lyk-Bruylofs-doop- en andere Predikationen*, verdoogen, korte verklaaringen, overdenkingen, aanmerkingen, uitleggingen, en ontallyke andere schurfde Schriften, uitgevloogen zyn, die nu noch al de oude Kleerverkoopers winkels en laaden opvullen. Aldus schryft hy hier af in zyne voorrede, over het eerste deel van zyne Hoogduitsche boeken; in 't Jaar 1539. *Wy hadden gehoopt, dat het fchryven minder, en het leezen in de H. Schrift zelve meerder zoude werden.* Waar na hy, om de H. Schrift, beneevens de geheele Godgeleertheit te verstaan, geen verklaringen altoos, maar alleen het bidden, overdenken, en de aanvechtingen vordert, en eindelyk zeer aardig aldus besluit: „ Voelt ge u nu zoo, n beeld ge u in „ dat ge het heel vast hebt, en kittelt ge u met uwe eigene boeken, lee- „ ren of fchryven, als hadje het zeer kostelyk gemaakt en treffelyk ge- „ predikt; zyt gy van dat slag? ei lieve, tast dan eerst u zelfs eens by de „ ooren, en indienge maar wel toe tast, zoo zult ge een paar groote, „ lange en ruige eezelooren vinden, en dan waagt 'er verders noch zoo „ veel kosten aan, en bepronkt ze met een paar guldene bellen, op dat „ men u, waar ge ook heene gaat, ter deegen kan hooren, met vingers „ na u wyzen en zeggen: Zie, zie, daar gaat dat mooye dier heene, „ dat zulke kostelyke boeken fchryven, en zoo uitsteekend troostelyk „ preeken kan. Dan zyt ge immers zaalig, ja overzaalig in 't Heemel- „ ryk! ja, daar voor den Duivel en zyne engelen, het helfche vuur be- „ reid is. (r) Met welke groove doch echter zeer waarachtige woorden, hy buiten alle twyfel, ook die ontydige lapzalvers van zynen tyd, onder de *Theologanten* gemeint heeft, welke eeven als onder 't Pausdom, *Thomas Aquinas*, *Scotus*, en hondert andere, zoo veel grouwelyke folianten van haare konst vol kladden, en daar door de zuivere waarheid maar t'eenemaal onderdrukten. Men leeze verders ook zyne voorrede, over Spangenberg's Postill, alwaar hy onder anderen van die zelve tyden aldus klaagt, zeggende: „ Een ieder wil nu met kracht in de winkels te „ koop staan, niet om dat hy Christus en zyne verborgentheid wil open- „ baaren, maar alleen, doordien hy zyne eige verborgentheid en schoo- „ ne gedachten, die hy over Christus verborgentheid bedenkt, niet wil „ te vergeefs gehad hebben; waar meede hy ook hoopt de Duivelen zelfs „ te zullen bekeeren, daar hy nochtans nooit een mugge bekeert heeft, „ of ook bekeeren kan, byaldien het verkeeren noch niet wel het eerste „ was. Om nu noch andere plaatzen hier van voor by te gaan.

16. Niet minder hebben ook andere over het veelvuldige Boekenfchryven zeer moeyelyk geweest, en voor 't gemeene-best geheel niets goeds daar uit voorgespeldt, terwyle de rechte zaak gedempt wierd, en dat 'er daar en tegen maar een deel ydele woorden en snorkeryen voor den

(q) Leben Luth. I. Pred. p. 10. (r) Tom. I. Altenb. p. 6. 7.

den dag quaamen en alles vervulden. „ Het ey is nu, schryft iemand, veel wyzer geworden als het oude hoen, en een ieder Schoolmeester heeft voor zich zelfs een nieuwe spraak-konst verdigt, gelyk als byna een ieder een Catechismus en Postil heeft willen maaken, zoo dat 'er nu schier zoo veele en meenigerhande leer-boeken als schoolmeesters en discipelen zyn. Hier door raakte de Jeugd aan 't dwaalen, en werd by tyds tot krakkeelen en twisten opgetrokken. (s) En de bedroefde taat dier tyden, onder de Geleerde en Theologanten, heeft; korts daar na eenen anderen deeze klachte uitgeperst: „ Men vindt teegenwoordig overal veele Boeken, in alle taalen, goede en quaade, en daar zyn zoo veele Schryvers, oude en nieuwe, dat het een wonder, en daar aan geen begin noch einde te vinden is; en, als men alles by 't licht wel beziet, zoo moet men zeggen, gelyk als een zeeker wys en treflyk man eens zeide: Daar werden te veele, en te weinige Boeken geschreeven. Want veele willen met geweld ook Boeken schryven, en ze doen daar door groote schaade, plaagende de menschen, aan lighaam, ziel, en geweten, en, gelyk als Paulus zegt: Zy leeren altyd, en koomen echter nooit tot de kennisse der waarheid, doordien ze maar alleen haar eige eeren naam zoeken, op dat zy ook meede geleerd en heylig daar door mochtén schynen te weezen, en van het onweetende slechte volk daar voor gehouden werden. Zulke Boeken nu zyn 'er te veel, en men kon ze zeer wel missen, voornaamelyk, (want daar van spreek ik nu) ontrent de uitlegginge der Goddelyke Schrift. En het is zeeker zoo, gelyk als de dierbaare man *Dr. Luther* zalt. voorzegt en gesproken heeft, dat het te vreezen stond, en zulks nu reeds al begonnen hadde, dat men al gestaadig nieuwe en andere Boeken maakte, zoo dat, op het laatste, door des Duivels werk, de goede Boeken t' eenemaal onderdrukt zouden werden, en de quaade verderffelyke Boeken; en onnutte dolle dingen, van Algemeene, Uitrekzel- en Heedendaagsche Zak-boeken, en diergelyke, weêrom insluipen, en alle winkels vol maaken zouden. Een yeder wil nu immers, byna wat bedenken, schryven, en disputeeren, afzonderlyk in strydzaken en school-krakkeelen, alleen uit loutere eierzucht en moedwilligheid. e. z. v. (t) Noch iemand bejammerde toen ter tyd „ het gruwelyk misbruik der eedele druk-konst, t welk ook veele vroomen overal beschreyt hadden, om dat de Kerk met twist-boeken zoo opgepropt, en verwert wierd. (u) En verders: „ Daar geschieden zulke goddelooze en verkeerde dingen, door de onbepaalde vryheid van alle Boeken te moogen uitgeeven, en de zinnelooze begeerte der verderffelyke eergierigheid en roemzucht, dat daar door veel meer quaads, ontrent de vroomigheid werd veroorzaakt, als 'er, door het in 't werk stellen van nuttelyke zaken, werd gevordert. (x) En hier ontrent merken veele de geld-gierigheid der Boekverkoopers en Drukkers wel te recht aan, die, uit enkele geldzucht, alles, zonder eenig onderscheid, in de weerd uitstrooijen. Gelyk als ook iemand van *Erasmus* schriften verhaalt, dat *Erasmus* zelfs; by zyn leeven, van de Boekverkoopers schrikkellyk geplaagt wierd, doordienze hem onophoudelyk aan de ooren lelden om maar veel te schryven, vermids zyne boeken in dien tyd wel het meeste wierden getrokken. (y) Dit zelve is ook met andere Schryvers wel meer gebeurt, waar over *Luther* ook, in zyne Voorreedé over den Hoogduitschen Bybel, gelyk als bekend is, zeer heeft geklaagt.

A a 3

17. Maar,

Jaar MD.
tot MDC.Andere
getuigenissen.

Postillen.

Misbruik
der Druk-
kery.

(s) Matthesius l. c. p. 83. (t) Selneccerus Ausleg. der Psalm. Vorred. (u) Peucerus præfat. ad Volum. I. Epist. Melanchth. (x) Camerarius Vita Melanchth. p. 384. (y) Idem vita Eobani Hessi p. 31.

Jaar MD.
tot MDC.
Gierigheid
door de
Opdrachts-
brieven ge-
pleegt.

17. Maar, niet alleen waaren de geld-gierige Boekverkoopers aan alle deze gruwel-daaden schuldig, maar ook de Geleerde, ja de *Theologanten* zelfs; eensdeels, doordien ze gelyk als verhaalt is, door veele boeken te zaamen te lappen, eere en aanzien by de menschen zochten; en ten anderen, om dat ze door de Opdrachts-brieven en andere vonden, geld daar van maakten. „Het is byzonder aanmerkenswaardig, het geene den bekenden *Theologant, Foris Cœlestinus*, Opziender (*Probst*) tot Keulen in der Mark, van een ander is verweeten; naamelyk, dat hy het beroemde boek, genaamd de Historie der Augsburgsche belydenisse in folio, van *David Chytræus* eerst hadde gestoolen, en daar na, voor een ieder, deel zyn eigene Opdrachts-brieven, aan Groote Heeren hadde laten drukken, die men nu ook noch in die zelyven druk zien kan, alwaar ze met meenigte staan te praelen, en met groote letters gedrukt zyn. Tot Straatsburg hadde hy 't geld, 't welke hem de Raad voor de Opdracht vereert hadde, weederom gezonden, om dat het hem te weinig was geweest. Tot Frankfurt aan den Mayn, hadde hy eenige Bybels in 4to opgekocht en een nieuwen rytel, midsgaaders het afbeeldzel van den Keurvorst van Brandenburg daar voor laten drukken, en zyn naam daar onder geschreeven, om eenige vereeringen daar voor te krygen; en diergelyke stukken pleegde hy meer, waar door hem de andere Godgeleerde ook voor eenen schelm en dief uitscholden. (z) Doch of dit alles al zoo net waar is, zulks laate ik daar. Ten minsten ziet men wel uit de schriften van *Chytræus*, en andere veele vreemde bedryven van hem, en welinzonderheid groote teekenen van een onrustig hoofd. (a) Deeze zelve *Chytræus* verhaalt ook van den Koning van Denemarken, *Fredrik*, dat hy wel in 't begin zeer mild jeegens de Geleerde geweest was, maar doordien 'er al te veele hunne boeken aan hem opdroegen, zoo hadde hy die mildheid laten steeken. (b) En op een andere plaats klaagde hy, dat hy zelfs, en de Historieschryver *Reinier Reineccius*, alzoo gevaaren waaren, dat ze niets altoos voor hunne Opdrachten hadden bekoomen, en dat ze alzoo hier na voor zich zelfs en hunne Zang-godinnen eens zingen mochten. (c) Het is wel waar, dat 'er aan veele geen ongelyk geschied is, alhoewel het de goede zoo wel als de quaade Schryvers, gelyk als het altoos gaat, hebben moeten misgelden. Ondertusschen leert ons echter de ervaarentheid, dat die boeken, welke in 't begin aangenaam en hoog-geacht waaren, naderhand zoo zeer veracht en vergeeten geworden zyn, dat ze op alle luize-markten leggen, ja aan de muizen en motten, of Kruideniers moeten opgeoffert werden; waar uit de ydelheid en zotheid van alle diergelyke dingen heel licht te zien is. En was het oordeel van die geleerde man wel meerendeels waarachtig, welke van zoodaanige gekladde boeken klaagde: Dat de onweetenheid en begeerte om dromeryen te schryven, zoo geweldig groot was geworden, dat het de gemoederen gelyk een pest hadde ingenoomen, en aan land en luiden, meer als honger of ziekte schaade deed; doordien zich een ieder door boeken eenen naam wilde maaken. (d) En echter hadden zulke Schryvers noch allerhande verschooningen, gelyk als dan de Godgeleerde *Dr. Tileman Heshuizen*, niet ten onrechte zyne schriften by de lichte en onnutte geite-hairen vergeleek, alleen maar om ze door deezzen tytel te veilen en te verkoopen. (e) En een ander weeder openbaarde zyn eigen inbeelding, aangaande zyne eigene krakkeel-schriften al te plomp, wanneer

Zotheid
ontrent de
boeken.

(z) Vid. *Hodæporicon Cœlestini* ap. *Fechtiūm* P. IV. *supplem. Hist. Sec. XVI.* p. 593. *seqq.*
(a) *Chytræus* *Epit.* p. 222. 223. 1087. 1171. *Fechtiū.* l. c. p. 604. 611. (b) *Epit.* p. 794. (c) *Ibid.* p. 811. (d) *P. Cunæi Sardi venales.* p. 41. (e) *Epist.* ap. *Fechtiūm* l. c. p. 256.

neer hy klaagde : Dat hy wel twee zeer schoone werkjes gereed hadde leggen , het eene , dat geheel en al volmaakt was , van de rechtveerdig-
maakinge , en het andere , van de manieren der vereeniging , welke
beide op het disputeeren van dien tyd , zeer wel zouden passen , doch
dat 'er nu geen Boekhandelaar was te vinden , die ze wilde laten druk-
ken ; en dierhalven moesten nu die heerlyke werken te niet gaan ; als
hy maar noch de vruchten van zynen angewenden tyd , aan de na-
koomelingen konde achterlaten. e. z. v. (f)

Jahr MD.
tot MDC.

18. Uit dit alles kan een ieder onpartydig gemoed zelfs wel afneemen ,
waar aan het in de grond zelfs gemangelt heeft ; naamelyk , dat die goe-
de menschen zich enkel en alleen met de uitterlyke letter , door het ver-
werpen en verlaaten van *Jesu Christi* leevendig Woord , kracht en Geest
vergenoegt hielden , en dat ze daar en teegen die geene , welke zich door
den H. Geest alleen eenvoudiglyk bestieren lieten , doorgaans teegen
stonden. Waar uit dan ook volgt , dat zy in hunne eigene weegen geblee-
ven zyn , alhoewel zy tot hunne stellingen en meeningen , uit het ver-
huft en de verdorvene natuure gesprooten , hier en daar de plaatzen der
Schrift wel getrokken hebben , en die als hunne richtsnoer voorge-
geeven ; doch in der daad waaren ze , van de rechte fonteyne en oor-
prong aller wysheid en heiligheid , meerendeels afgeweeken , en op de
menschelyke inzettingen , herffen-vonden , en woord-verschillen ge-
vallen , waar over ze ook onder malkanderen heftig krakkeelden , *dispu-*
eerden , en veele aanstootelykheeden aan elkanderen gaaven , zoo wel in
voorden als in werken. Te meerder noch , doordien men niet alleen de
Heidensche Philosophie met en neevens de Theologie gestelt , maar de
eerste ook tot een noodig middel , om de laatste te verstaan , gemaakt
heeft , willende *Christus* met *Belial* vereenigen. En die geene , welke her
noch al heel wel scheenen te maaken , hebben nochtans meest maar alleen
de uiterlyke woorden der Schrift , zonder in 't herte de kracht en her
vaare weezen des zelfs te bezitten , op een vleeschelyken zin geduid ,
en ze zyn op de gemelde weegen al gestaadig meer en meer van de eeuwi-
ge waarheid des Euangeliums , en de levendige kennisse van *Christus* afge-
weken , tot dat 'er ten laatsten niets altoos meer , als de bloote schorste ,
zonder eenige waarachtige vruchten der gerechtigheid , in 't geloove en
leeven is overgebleeven. Waar uit dan die zoo zeer ellendige staat der
Godgeleertheid , zoo als men die nu noch allenthalven in de Schriften
ziet , is voort gekoomen : welke noch al klaarder zal blyken , uit de
navolgende beschryvinge van haare overige geleertheid.

(f) Ibid. p. 704.

HET X. HOOFDSTUK.

*Van den staat der Schoolen en Academien , voornaamelyk
by de Lutherische , in de naast-voorgaande
zestiende Eeuw.*

I. **N**aademaal 'er op de uitterlyke geleerdheid , het andere deel
in de Godgeleertheid in 't gemeen gebouwt wierd , en door-
dien men niemand als alleen Geleerde , en die op Hooge-
schoolen geweest waaren , tot de Kerkelyke ampten be-
riep : zoo behoort ook deeze stoffe zelfs , tot onze Kerkelyke Historie.

Voor

Jaar MD.
tot MDC.

Quaade
opvoedin-
ge.

Klachten
hier over.

Voor eerst dan is het uit de geheele overige geschaapenheid der menschen dezer Eeuwe heel gemakkelyk af te neemen, gelyk als de oude meerendeels t'eenemaal verdurven, en ontrent het waare Christendom, (gelyk als het zoo aanstonds volgende verhaal zal toonen,) heel qualyk gestelt waaren; dat ook eeven alzoo van hunne opvoedinge en het algemeene verval, daar uit ontstaande, is te oordeelen. Dit betuigen ook de meenigvuldige klachten van Predikanten en andere, welke zy alle over de quaade opvoedinge der jeugd gedaan hebben. Ik zal hier maar voor eerst eenige algemeene klachten ter needer stellen, en daar na op de Schoolen deezes tyds in 't byzonder koomen. Luther zelfs klaagde dan onder anderen aldus: *Wy voeden heedensdaags onze kinderen zoo quaalyk op, dat het te bejammeren is. Daar en is geene eere noch tucht altoos. De ouders laten hunne kinderen haaren wil, zy houden ze in geen bedwang noch vreeze altoos. De moeders slaan geen de minste acht op haare dochters, ze laten haar alles toe, bestraffen ze niet, en leeren ze noch kuisch noch eerlyk leeven. Daar van daan komt het ook, dat 'er zulk een woest en wild volk onder ons Hoogduitzers en Christenen (alzoo ook Lutheraanen) is, diergelyke men NB. naauwelyks ergens anders in de weerd vind. Het schort ons voor en achter, God wille het verbeesteren..... Dat de Christenheid teegenwoordig zoo uittermaaten slecht staat, dit komt alles daar van daan, dat zich niemand altoos eens om de jeugd bekommert. En byaldien het al eens weeder in eenen goeden stand zoude koomen, zoo moet het waarlyk ontrent de kinderen eerst en voor al begonnen werden. (a) Zyne andere veelvoudige getuigenissen hier van sla ik als nu over. Zyn leerling Sarcerius, schreef ook aldus: Daar werden veele ouders gevonden, die haare kinderen minder achten als honden, of andere onvernuftige dieren: zy laten ze gaan en leeven zoo als ze zelfs maar willen, gelukken ze wel, zoo is 't goed, gelukken ze quaalyk, 't is eeven veel; zy trekken ze in geene godvreezenheid op, tot geen ontzag noch deugd, noch eenige eerbaarheid; zy draagen geene zorge voor hen, ze achten hen niet meer als wilde vreemdelingen, en zy vergeeten alzoo alle aangeboorene liefde en getrouwigheid. e. z. v. (b) En de bekende Mattheus houd ook de voorgaande tyden beeter als zyne, zeggende: Voor veele jaaren en in oude tyden heeft men de jeugd fraaye oude, bedaagde, geleerde en ervaarene mannen tot Praeceptooren en tucht-meesters gegeven: Teegenwoordig heeft men jonge paarden, jonge ruiters, en doorgaans jonge leermeesters; daar door waster ook niets byzonders uit. (c) Waar toe ook noch deeze woorden van een ander behooren: Wat zullen dat voor Bisschoppen, Pastooren en Raads-heeren zyn, die in de schoolen en in hunne jeugd, gelyk als struikroovers geleest, geene leere des Evangeliums altoos geleert, noch zich ook tot geene aanroepinge Gods, door godvruchtige oefeningen gewent hebben. (d) Doordien 'er nu, gelyk als gezegt is, diergelyke dingen ontrent de meeste niet zyn waargenoomen, zoo is daar uit wel lichtelyk te oordeelen, wat 'er daar na al voor Superintenden, Pastooren en Hooge Overigheeden moeten geweest zyn.*

2. Nu is het nochtans uit de geheele Historie dier tyden, heel wel te bespeuren, dat 'er echter noch al veele goede Regenten en Leeraars, geene naarfligheid, moeite, noch ook kosten gespaart hebben, om goede Schoolen en andere noodzaakelykheeden daar toe op te rechten. Zoo dat het 'er waarlyk in teegenstellinge der voorige tyden, overal geheel anders uit zag, gelyk als ik met weinige woorden nu eens zal gaan toonen: byaldien alles maar recht en wel gebruikt was geweest. De voorige dommigheid en Barbaarsheid der Paapen en Munnikken, is uit de voor-

gaan-

(a) Kirchen Postill. im IV. theil. p. 39. edit Luncb. (b) Von einer Kirchen disciplin. p. 43. (c) Pred. tibern Syrach. p. 100. (d) Melanchthon in Reformationis formula Cap. V. de scholis apud. Sec-kendorff. Lib. III. p. 535.

gaande boeken genoegzaam te zien, en wel inzonderheid uit het vyftien-
de Boek van de beginnende wasdom der Geleerde mannen. Nademaal
zich reeds al in dien tyd, bekend maakten, *Willem Budaus*, *Desiderius
Erasmus*, *Lodewyk Vives* en andere. Van welke *Vives*, in zyn boek van de
oorzaaken der vervallene konsten, en van de maniere om te leeren, *Bu-
daus*, in zyne boeken *de Assè* [van het oude geld] en andere, en *Eraf-
mus* doorgaans in zyne schriften, en wel voornaamelyk in zyn *Lof der
Sotheid*, het welke in 't Jaar 1508 uit quam, de groore onweetenheid
hunner tyden beklagden. Teegens deeze mannen nu, stonden de Mun-
niken inzonderheid met groote meenigten op, en beklagden zich over
de invoeringe der taalen, als over de grootste Ketteryen. Ja die hen maar
het minste, weegens hunne groove plompheid berispte, of die maar wat
beeters wilde aanwyzen, dien beschuldigden ze van een zonde teegen de
H. Geest. (e) En ik moest wel een geheel boek vol schryven, indien ik alle
die gruwelyke bedryven verhaalen zoude, die ontrent den uitbreuk der
taalen en weetenschappen, van de Paapen wel zyn by der hand genoou-
men; alhoewel dit ook reeds al van veele geschied is, alzoo, dat ik
het hier onnoodig achte, meerder daar over te schryven, en veel eer den
navolgenden stand voorstellen moet. (f) Nu was alreede de Keizer *Ma-
ximiliaan*, voor en ontrent het begin deezer Eeuwe, zeer geneegen en
yverig, om alle deeze zaken te doen aangroeyen, doordien hem moo-
gelyk de Geleerde zelfs daar toe aanmoedigden. Derhalven wierd 'er ook
reeds al in 't Jaar 1495, op den Ryksdag te Wormbs beslooten, dat een
ieder Keurvorst in zyn eige land, een Hooge-Schoole zoude moogen
oprechten; waar van hier na noch meerder volgen zal. En door zyn
[*Maximiliaans*] aandryven, is ook (gelyk men verhaalt) de letter-
oeffeninge der taalen en weetenschappen, het eerste weder aan 't licht
gekoomen, (g) het geene men uit het verhaal der Hooge-Schoolen ook
naader zal zien kunnen. In de andere landen van Europa, waaren te dier
tyd de Opper-machten niet minder naarstig, gelyk als naamelyk in En-
geland, Koning *Hendrik* de achtste, in de Nederlanden, Koning *Karel*,
in Italie, Paus *Leo* de tiende, in Spanje, de *Kardinaal van Toledo*, en in
Vrankryk, Koning *François* de eerste, alle welke Vorsten groote Voor-
standers der Geleerde waaren. Ook hadde by na een iedere *Faculteit* of
Weetenfchap, hunne byzondere luiden, dien zy eerbiedigheid betoon-
den, en in achtinge brachten, gelyk als wy nu al haast zullen gaan zien.
Om nu te zwygen, dat 'er ontrent de Academien, Schoolen en *Gymna-
fia*, ook over al groote *Bibliotheken* en ander noodzaakelykheeden, hier
toe verzaamelt wierden; als meede, dat zelfs ook de andere konsten,
handwerken, uitvindingen, en diergelyke, van tyd tot tyd daagelyks
meer en meer begonden te bloeyen. Waar toe dan ook namaals de gehee-
gentheid der groote Heeren, als *Karel* de vyfde, *Maximiliaan* de tweede,
Rudolf de tweede, en meer andere Vorsten, wel hier meeste strekte,
doordien in 't gemeen alle zoodaanige dingen het vernuft en de natuure
veel beeter behaagen en waardiger schynen te zyn, om verder voort
geplant te werden, als het Euangelium van *Christus Jefus*, het welke hier
door ook zeer veele schaade leed, gelyk als volgen zal.

3. Derhalven wierd dan ook die zelve tyd een *aureum seculum* of guldene
eeuwe; van veelen genaamt, die in de uitwendige of letterlyke geleert-
heid, de waare wysheid en gelukzaaligheid zochten. (h) Doch, door-

II. Deel.

B b

dien

(e) Erasmus Epist. ad Cochlaeum ap. Hottingerum P. V. Hist. Eccl. cap. XVI. p. 286. (f) Vid. Oratio de initiis, progression. & increm. doctrinae eruditae Tom. V. Orat. Melanchth. p. 375. seqq. Hotting. l. c. & p. 96. seqq. J. H. Majus Vita Reuchlini. Scul. Annal. P. I. p. 3. seqq. Eras. Morus; Vives, Melanch. ceterique. (g) Cuspinianus Hist. Maximiliani. (h) Melanchthon Epist. Vol. I. p. 30.

Jaar M.D.
tot M.D.C.
Aanwas-
der Wee-
tenfchap-
pen.

Onder Ma-
ximiliaan
de eerste.

In andere
gewesten

Jaar MD.
tot MDC.
Meenigte
van Ge-
leerde
Mannen.

dien ze die altoos niet en vonden, noch dat ook de gunst hunner Voorstanders altoos eeven bestendig bleef, zoo herriepen ze al straks deeze blinkende tytels; en ze klaagden meede over den ellendigen staat in dit deel. (i) Doch tot een beeter verstant der Historien, zyn nu reeds al de vermaardste Geleerden van een ieder *Faculteit* en Weetenschap in de korte Kerkelyke Historie, gemeld, op dat de eerste aanvangers en voortplanters der-zelve niet mochten onbekent zyn, alhoevel ze ook al door andere zyn verhaalt geworden. (k) Van deeze nu spreekt iemand aldus: *Geen eenige eeuw hadde voorheene een grootere meenigte van geleerde Mannen gehad, als deeze, ja zy ging alle de voorgaande 14de eeuwen hier in te booven.* (l) En een ander zegt: *Dat men de Geleerde, die toen ter tyd maar alleen in Frankryk geleefd hadden, niet eens in geen groot boek zoude kunnen te zaamen brengen.* (m) Welke, indien ze alle, of maar meerendeels verkeert zyn geweest, gelyk als het spreekwoord, uit ondervindinge luid, zoo mocht deeze eeuw wel te recht een verkeerde, en geen gulde tyd genaamt werden. Ondertusschen moeten we echter de voornaamste Schoolen nu ook indachtig zyn, die te dier tyd, na malkanderen zyn opgerecht; en die de meeste geleerde opgequeekt en in de weerd gezonden hebben; het is eevenveel hoe ze voor de rest moogen zyn gestelt geweest: doch van de Academien zal hier onder gewag gemaakt werden. Dus zyn'er nu reeds al in 't begin der *Réformatie* opgekoomen, de Schoole tot Goldberg in Silezie, in 't Jaar 1520, alwaar die beroemde School-Leeraar, *Valentyn Friedland*, *Trotzendorp*, van een Dorp by *Gorlitz*, alzo genaamt, tot in 't Jaar 1556, over de 30 jaaren lang onderweezen heeft, en door wien de meeste Geleerde in Silezie, Hungarie, Poolen en Moravien zyn opgequeekt, hebbende ook wegens zyn strikte school-tucht en oprechtheid grooten lof verdient. (n) Wyders bloeide, ontrent het Jaar 1530, en vervolgens de Schoole van Louzanne, aan 't Meer van Geneve, en ontrent die zelve tyd, de Schoole van Kroonstad in Zeevenbergen. (o) Daar na wierd in 't Jaar 1538, de Schoole (of 't *Gymnasium*) van Straatsburg gestigt; in 't Jaar 1542 die van Elbing in Pruisen, en in 't volgende jaar de Schoole (*Pædagogium*) tot Stettyn. (p) De Schoole van Meissen is wel voornaamelyk door den beroemden *Joris Fabricius*, gebooren van *Kemnitz*, in hoog-achtinge gebracht, die aldaar ook 26 jaaren lang *Rector* is geweest, en in 't Jaar 1571 overleeden. (q) En de Schoolen tot Fryberg, Anneberg, Marienberg, en Sneeberg heeft *Joan Rivius*, Leermester van *Fabricius* noch opgerecht, en tot Fryberg byzonderlyk heeft hy zulk een roem gehad, dat Hartog *Hendrik* zelfs, de Prinsien *Maurits* en *Augustus*, in zyn openbaare Schoole gezonden heeft, en hen *Livius* laten leezen. Terwyle moogelyk, byaldien hen de waare vreeze Gods vroeg was ingeplant geweest, in 't toekomende voor het gemeene beste een veel beeter grond zoude gelegd worden zyn. (r) Van *Michiel Neander*, *Rector* der Schoolen in 't Klooster *Ilefeld*, in 't *Stolbergsche* gebied is het bekend genoeg, dat hy naast *Melanchthon*, de algemeene Leermester van Duitsland is geweest: hy heeft ook zyne letter-oeffeningen noch al vry wel tot wat goeds aangelegt, en om die reeden veele boeken uitgegeeven en geleezen: (s)

Vermaarde
Schoolen.
Tot Gold-
berg.

Louzanne.

Kroonstad.

Straats-
burg.

Elbing-
Stettyn.

Meissen.

Fryberg.
Anneberg,
Sneeberg.

Ilefeld.

4. Verder zyn'er noch al verscheidene andere Schoolen en *Gymnasia*, by-

(i) Ibid. p. 143. (k) Vid. Petavius Ration. Tempor. Lib. IX. p. 641. Micrælius Hist. Eccl. Lib. III. p. 341. Sculter. l. c. p. 3. seqq. Hottingerus l. c. p. 97. seqq. Bæclerus Memorab. Sec. XVI. p. 278. 420. seqq. (l) Micræl. l. c. (m) Petavius l. c. (n) Vid. Balthasaris Rhau oratio de vita ejus Tom. V. orat. Melanchth. p. 817. & Tom. II. Script. Witteb. Publ. p. 59. Bucholcerus Chronol. p. 597. Regenvolcius Hist. Eccl. Slav. p. 79. (o) Swertius Athen. Belg. p. 73. 77. (p) Ibid. p. 77. 83. (q) Bucholcerus. p. 640. (r) Meltzer. Schnebergische Chronik p. 226. Mallerus Beschreibung Freyb. Jenisius Histor. Annab. &c. (s) Valentinus Mylius in der Leich-Pred. Neandri. &c.

byzonder bekend geworden, en onder anderen die tot Gorlitz, in de Opper-Lousnitz, welke men in 't jaar 1565 oprechte; de Schoole tot Heidelberg, Nieuwhuis en Amberg, in de Paltz, in dit zelve jaar, die tot Brieg in Silezie, van den Harog *Joris*; in 't Jaar 1572 opgericht. De Schoole tot Altorff, in 't Jaar 1575. Die tot Korbach in Westphaalen, in 't Jaar 1578 begonnen. Het *Gymnasium* tot Zerbst wierd van den Hartog *Jan Ernst* gestigt, in 't Jaar 1581. Dat tot Nieuwstad in de Paltz, in 't Jaar 1578. Tot Heilborn in Frankenland, van den Markgraave *Joris Fredrik*, in 't Jaar 1582. De Schoole te Durlag, wierd van den Markgraave *Ernst Fredrik*, in 't Jaar 1583 aangelegt. Die tot Herborn, A°. 1585, tot Steinfort, A°. 1587, tot Staade, A°. 1588. (g) Tot Breslauw heeft *Mr. Pieter Vincencius* het *Gymnasium* ontrent de 36 jaaren lang, tot het Jaar 1581 toe beroemt gemaakt. (h) Ja tot Lunenburg heeft die bekende *Lucas Lossius* geheele 50 jaaren lang in t *Gymnasium* gearbeid, en is eerst in 't Jaar 1503 gestorven. (i) Tot Munster in Westphaalen was inzonderheid de Rector, *Joan Glandorp*, zeer befaamt. (k) De overige voornaamste Schoolen in Duitsland, zoo alsze in de voorgaande eeuw zyn opgekoomen; waaren deeze. Die tot Zurich, in 't Jaar 1520. Tot Geneve, 1535. Tot Louwigen, 1560. Tot Dantzic, in 't einde der zelve eeuw. (l) En wel voornaamelyk de drie Vorstelyke Schoolen, in 't Keurvorfstendom van Saxon, Meissen, Poorte en Grimme, van welke de eerste, in 't Jaar 1550 van den Keurvorf *Maurits* wierd gesticht. (m) Dien daarom ook wel een grooten lof gegeeven werd, alhoewel het zeeker genoeg is, dat wel voornaamelyk zyne twee Raadsheeren, *Ernst van Milfitz* en *Dr. Joris Kommerstad*, daar toe het meeste geraaden en ook geholpen hebben. (n) En met alle deeze uiterlyke toebereidzelen, heeft men nu buiten alle twyfel, op het gemeene nut aan zich zelfs wel het meeste gedoelt, gelyk als 'er ook meenig mensch, ten minsten van zyn natuurlyk beestig weezen, wel tot iets goeds daar door is gebracht. Doch de manieren en instellingen, midsgaaders de daar by onderloopende oogmerken, waaren niet juist altoos zoodaanig, als 'er wel tot een Christelyke en volmaakte tucht en onderwyzinge vereifcht wierden. Ik zal hier ontrent nu al wederom, uit de klachten der Oude eenige te voorschyn brengen, en dan daar na in zommige stukken, de gebreeken eens wat naader aan gaan wyzen.

5. *Luther* zelfs, heeft reeds al in zynen tyd, zeer veel hier van gemerkt en daar over geklaagt, ook de meeste schuld hier van wel op de Overigheid en weereldlyke gelegd. In 't Jaar 1530 schreef hy aldus daar van: „ Kan een Overheid de onderdaanen, die bequaam zyn, dwingen, „ om piek en roer te draagen, ... hoe veel te meerder dan, dat zy hunne „ kinderen tot de schoole wel houden.... En te vooren: „ Maar nu men „ rechte Schoolen en rechte Kerken zal stichten; doch niet stichten, „ maar alleen het gebouw onderhouden, zyn alle de buidels als met „ yzere keetens toegeslooten, niemand kan 'er iets toe geeven; en daar „ en booven rukt men de kinderen noch daar van af, haar niet gunnende, „ dat ze van de Kerke zouden onderhouden werden, ... maar zy stoo- „ ten ze liever in de keel van den Mammon, en zy treden ondertusschen „ Christus bloed als met voeten, en eevenwel blyft men noch al goede Christenen. (o) Andere plaatzen uit zyne schriften, zyn nu al voor deezen in een byzonder boekje te zaamen vergaadert. *Melanchthon* heeft ook al in 't Jaar 1518, eené geheele oratie gedaan, van de verbeeteringe

B b 2

der

(g) Vid. Bœclerus Memor. Sec. XVI. p. 511. 580. 692. (h) Bücholcerus Ind. Chronol. p. 673. (i) ibid. p. 678. (k) Chytræus Delic. Itiner. p. 351. (l) Aistledius Chronol. p. 274. (m) G. Fabricius orig. Saxon. Lib. IX. p. 98. & Annal. Mifnic. p. 93. Seckendorff. Lib. III. p. 454. Peruchius Chronol. Portenf. P. II. p. 2. (n) Drefferus P. II. Millen. p. 456. (o) Tom. II. Altenb. p. 318.

Jaar MD.
tot MDG.
Gorlitz.Brieg.
Altorf.
Korbach.
Zerbst.
Nieuwstad.Heilborn.
Durlach.
Herborn.Staade.
Breslauw.

Lunenburg.

Munster.

Vorstelyke
Schoolen.Gebreeken
der Schoo-
len.

Jaar MD.
tot MDC.

der letter-oeffeningen ontrent de jeugd, gelyk ook na hem *Alexander Ale-
sius*. (p) Maar of hier op de rechte verbeteringe wel gevolgt is, zulks
zal nu terstond openbaar werden. Ondertusschen bekende ook een ander,
in 't algemeen van zyne gezindheid: *Dat het arme volk maar zoo heen leeft
en sterft, gelyk als de beesten, dat de Schoolen, die zaai-tuinen der Kerke zyn,
zoo schändelyk veracht werden, en de studien ter neêr leggen: daar van is byna
alleen het quaaide bestier en gebruik der Kerkelyke goederen te beschuldigen.* (q)

Oorzaaken
der zelve.

Doch wanneer men de oude schrift en eens wel doorziet, zoo zal men
noch al meerder oorzaaken der verdurventheid in de Schoolen vinden.
Het is waar, *Melancthon* was eens van gevoelen, dat de geleertheid enkel
en alleen wegens de Geloofs-verschillen veracht wierd. (r) Daar
nochtans de Papiſten zelfs zich ook begosten op de taalen en andere stuk-
ken der geleertheid te leggen, en ze geenzins daarom verwierpen, om
dat ze de Luthersche ook gebruikten. Een ander wende voor, dat de
wysheid om die reeden zoo groot een nadeel quam te lyden, dewyl 'er
in de Schoolen niet meer Latyn gesproken, noch ook zoo veel gedif-
puteert wierd. (s) Weederom klaagden zommige, dat de verzen en taa-
len van geen waardye meer waaren, zonder twyfel, om dat 'er daar door
niet meer zoo veel eere en voordeelen te bekoomen waaren, als men
wel gezocht hadde. Waaron die tyden, *improba tempora Musis* [slecht
voor de Geleerden] genaamt wierden. (t) En de Geleerde *Joh. Posselius*

Verminde-
ring der
geleerd-
heid.

Gebrek
der tucht.

deed 'er in een zeeker bericht aan *Crusius*, noch een oorzaak by, en voor-
zeide daar uit *eene noch grooter Barbaarsheid als 'er voor hondert jaaren in de
weerd geweest was, naamelyk, om dat zich de jeugd niet meer wilde regeeren
laten, en dat de tucht ook niet dan een bloote naam in de Schoolen was geworden.*
(u) Uit welke getuigenissen dan klaar blykt, dat het van tyd tot tyd met
alle dien uiterlyken toefstel t'eenemaal verkeert, en quaalyk is afgeloo-
pen.

Melanch-
tons voor-
neemen.

6. Doch, dat God hier toe geenen zeegen en bystand heeft kunnen
verleenen, zulks blykt daar uyt, doordien 'er zoo uittermaaten wein-
ig, daar ontrent, na zynen Heyligen wille, en tot de waarachtige
welstand der Jeugd, en andere zielen, is verordent geworden. Ik wil
nu niet zeggen, dat men, volgens de voorgedachte woorden van *Me-
lancthon*, en andere, de *Heidensche Philosophie* zoo zeer noodig tot de God-
geleertheid heeft geacht te weezen, dat men ze oordeelde onmoogelyk
niet te kunnen ontbeeren. Alhoewel hy wel meenigmaal gedrongen
wierd, om de waarheid te moeten bekennen; naamelyk, *dat de Kerke
noch wel eene andere maniere van onderwyzen noodig hadde, sohoon genoomen,
dat alle de andere weetenschappen noch zoo zeer bloeyden, en dat Duitsland Athen-
en zelfs hier inne overtrof.* (x) Middelerwyle betuigen echter alle de om-
standigheeden, dat *Melancthon* alle die Heidensche dingen in de Schoo-
len ingebracht, en, als goed en rechtzinnig, verklaart heeft, eeven
zoo wel als hy *Aristoteles*, en de *Philosophie*, onder de Godgeleertheid
hadde gemengt. Waaron iemand ook van hem schryft, dat hy tot *Wit-
tenberg*, en elders, het Ryke der Letter-oeffeningen (*Regnum Litera-
rium*) hadde bestiert. (y) Men hoore nu eens, hoe iemand, de erger-
lyke vruchten van zulk een Heidensch onderwys heeft afgemaalt: *Te
deezzer tyd hebben de menschen nergens anders smaak in, als, wat uit deeze Phi-
losophie genoomen is. Ondertusschen hoort, merkt en leert men de H. Schrift gantsch
niet, maar zy legt weeder achter de bank, in een boek: Derhalven klinken, zelfs*

Heidensc
onderwy-
zing.

(q) Zepperus Lib. I. Polit. Eccl. cap. 22. p. 156. (r) Epist. ad Henric. VIII. R. Angl. Vol. I. Epist. p. 71. (s) Tom. VI. Script. Publ. Witteb. Anno 1564. (t) Eobanus Hessus Lib. VI. Sylv. p. 284. (u) Apud Crusium, Lib. XI. Annal. Suev. p. 831. (x) Epist. p. 179. (y) Joh. Hagius Vita Lotichii p. 445.

ook op de predikstoelen; voor 't volk, deeze allerheiligste Euangelisten, Plato, Aristoteles, Homerus, Euripides, Pindarus, Sophocles en andere van die soort; niet datze hier of daar maar tot een gelykenis dienen, maar ze worden, zelfs in de wichtigste bewysredenen, bygebracht. Spreekt iemand daar maar iets teegen, terstond schreeuwt de gantsche meenigte deezer Heidensche Philosophen: dat men alle de weetenschappen verwerpt, en de Barbaarsheid weeder invoert. Vermaant iemand zoodaanige Heidenen verder, dat zulke dingen maar alleen spaarzaam, en tot eene verklaringe, behoorden gebruikt te werden, ... soo schreeuwt men evenwel: Groot is de Diana! het geene dan, booven alles, eene schandelyke verduisteringe der Goddelyke waarheeden betoont. (z) En immers leerden de jonge menschen, door het leezen der Heidensche Schryvers, en wel voornaamelyk der Poëten, niet alleen de schrikkelykste ondeugden, schandelyke poetzen, en zotte vertellingen, welke, als een pest, die arme zielen zoo zeer innaamen, dat de Oude naderhand te vergeefs over de verdorventheid der Jeugd moesten klaagen, daar en booven vergaaten ze ook, door de naamen en beschryvingen der Heidensche Afgoden, alle het goede, 'tgeene ze noch al elders hooren mogten. Zoo verhaald ook iemand, dat Melanchthon, in 't begin van zyn Professorschap, tot Wittenberg, Homerus, en den Zendbrief van Paulus aan Titus, te gelyk heeft geleezen. Voor welken arbeid hy ook deeze afgodische of-spraak van zyne Leerlingen bequam: Dat hy een vriend van de Godinnen der geleerdheid (Musen) was, op wiens haardstede en altaaren hy een helder, licht wilde aansteeken, waar door hy haar ook geenen kleinen dienst aandeed. (a) Gelyk als hy zich ook niet ontzien heeft, om aan den Keurvorst te schryven: Dat Terentius, naast de Catechismus, den kinderen het nuttelykste tot de verbeeteringe des leevens was. (b) Zoo t eenemaal moesten zich nu Paulus en Homerus, Christus en Terentius te zaamen vereenigen.

7. Het klonk immers Heidensch en Afgodisch genoeg, en gantsch niet Euangelisch, wanneer iemand tot Wittenberg de Studenten tot het leezen der onkuiffche verfoeylyke gezangen van Horatius aldus aanmoedigde.

*Carmina arguti numerosa Flacci,
Et sales gratos, lepidosque lusus,
Qui flunnt Dirces scatebris, dicati
Discite Musis.*

Wanneer dan Melanchthon de arme Jeugd, door die zotte vertellingen en spotteryen der Poëten, niet aangelokt hadde, zoo zouden hem zyne Collegien wel niet zeer betaalt zyn geworden. (c) En daar van daan quam het ook, gelyk als de voorgedachte Schryvers klaagden, dat alle deeze gruwelen in de zielen zyner Leerlingen zoo diep ingeprent wierden, dat hun volle herte, door den mond, daar van overliep. Iemand verhaalt ook, uit Job. Wigandus, dat een zeeker Lutherisch Predikant, van het Huwelyk predikende, meer als 20 vaarzen uit Ovidius, van de Vrykonst, in eene predikatie hadde aangetrokken. (d) Dit zy nu waar of niet, ten minsten komt men nu noch daagelyks al iets van diergelyke Heidensche dingen op de Predik- en Professoraale-stoelen, te hooren. En men heeft ook, reeds al in dien tyd, ontrent zoodaanige verkeerde liefhebbers des Heidendoms, wel te recht aangemerkt, dat zy ook een Heidensch leeven gevoert, en byzonderlyk in ontucht en dronkenschap

(z) Cent. Magdeb. Tom. IX. præf. (a) Apud Bucholccrum Ind. Cronol. p. 484. & Dresserum P. I. Millen. VI. p. 194. (b) Ap. Seckendorff. Lib. III. p. 198. (c) Jonas Tintius in Progr. Tom. III. Script. Witteb. p. 24. (d) Laur. Surius Chron. p. 342.

Gruwelen
of schade-
lykheid der
Poëten.

Zang Go-
dinnen
aangebode-
den.

Jaar MD.
tot MDC.
Godde-
loosheid
der Poë-
ten.

Afgoderye
der zelve.

geleeft hebben. Gelyk als *Melanchthon* zelfs; ter gemeldter plaatze, van de Poëten (ook de Lutherfche zelfs) bekende: *Dat zy geene vreeze Gods hadden, en alle eerbaarheid t'eenemaal verwierpen, waarom hy ook niet toelaten wilde dat Stigelius Professor wierd.* (e) Van de Poët, *Petrus Lotichius*, bekend zyn Lof-reedenaar zelfs: *Dat hy verliest was geweest; het geene alle zyne vaarzen wel uitwyzen; dewyle hy zich hadde ingebeelt, dat alles, wat menfchelyk was, hem niet te veel konde zyn.* (f) Dat ik nu niet ophaale, hoe die zoo genaamde Euangelifche Schryvers, de Heidenfche Goden wel uitdrukkelyk aanroepen, en anderzins veele diergelyke spreekwyzen hebben gebruikt, die niet te verfchoonen zyn. By voorbeeld, wanneer *Eobanus Hessus* van des goeden *Luthers* aankomft tot Erfort aldus fchreef:

Aonidas Comites auguror iffe reor.

Dat is: Hy geloofde, dat de Zang-Godinnen zelve met hem daar heenen geryft waaren. En noch:

*Expectate diu votis, Martine, tuorum,
Noſtra Deum dextro numine teſta ſubi.*

Dat is: „Hy zoude, hem doch in den naam der Gooden eens aanspreken. (g) De „zelve Poët noodigde ook elders zynen vriend, dat hy hem doch de „geboorte-dag van *Virgilius* zoude helpen vieren, en by hem te gaft „koomen, alzooy immers ook hunne heilige gooden hadden. (h) Een „ander riep ontrent de nieuwe Regeeringe van den Keurvorft van de „Paltz, *Otto Hendrik*, de Gooden aldus na de rang aan:

*Jupiter & celfos habitantia Numina caelos
Numina, perpetuâ concilianda prece,
Ferte viam caeptis, & tantos Principis orſus
Dirigite, ut veſtrâ res eat omnis ope.*

De zin is: *Jupiter* en de andere Gooden zouden doch helpen, op dat door hunne hulpe, alles gefchieden mocht. (i) Weederom een ander, ſpreekt *Appollos* aldus aan, als een vader der Poëten: ....

*Phœbe, Pater Vatum, qui mundum lumine complex,
Mulleri dubias tu moderare vias.
Sic emenſus iter dum rufus adiverit Albim,
Ornabunt aram fertâ roſæque tuam.* (k)

De zin is: Hy zoude *Muller* doch gelukkig weeder te huis laaten koomen, als dan zoude men zyn Altaar met roozen en kransſen verciere. En zoodaanige ſchoone Bloempjes, (of aardigheeden) zyn 'er by na ontelbaare in de zoo genoemde Rechtzinnige Poëten te vinden, die den eenigen God niet eens zoo waardig gekent hebben, dat zy hem noemen, ik zwyge, van herren hem eeren zouden, offerende ondertuffchen aan de Duivelen der Heidenen in zyn plaats.

Verheffin-
ge der
Heidenen.

8. Noch al veel lafterlyker en ſchandelyker quam het voor den dag; wanneer de oude Professor, *Vitus Winſemius* opentlyk ſchreef, dat *Melanchthon*, noch op zyn doodbed, den Studenten tot Wittenberg hadde aangeraden, *Homerus* te leezen met deeze Lof-ſpreuke: *Dat 'er zeekerlyk naaft den Bybel geene beeterie of nuttelyker ſchriften waaren, als die van Homerus, Sophocles en Euripides, derhalven moest men die ook altoos in de Schoolen in ſtand houden. Waarom hy de Studenten ook vermaande, dat ze alle zoodaanige ſchriften doch hoog zouden achten, en zich geenzins ontzien, om aan hen het bloeizel hunner jeugd op te offeren.* (l) *Johan Major* noemde de leugens en zotternyen

(e) Apud Seckendorff. l. c. (f) Jo Hagius Vita Lotichii p. 572. 577. (g) P. II. Operum p. 118. (h) Ibid. p. 268. (i) Micyllus Lib. III. Sylv. p. 268. (k) Schoffeurs Tom. III. Script. Witt. p. 98. (l) Tom. III. Witteb. Script. Publ. p. 80.

ayen van *Homerus*, *divina volumina*, dat is, goddelyke boeken. (m) En *Vinsenius* schreef andermaal opentlyk: „Dat 'er geen beeter Schoole, noch beeter strydplaats der deugden was, dan wanneer men *Homerus* las, ter welke hy met de toestemminge van den Heiden, *Cicero* bekrachtigde, verhaalende ook daar toe nog al de gemelde Loffspreuken van *Melanchton*. (n) Hoe dat hy *Homerus* gelyk als een meester en fonteyne van alle volmaakte leeringen noemde. (o) Schoon dat 'er zelfs in de opentlyke wetten der Hoogeschoole wel uitdrukkelyk geschreeven stond: „Dat men geenzins in eene Schoole van *Plato*, maar in de Kerke Gods moest denken te weezen, als waar in God de Vader onzes *Heeren Jesu Christi*, en zyn Zoon teegenwoordig was, en alwaar de *H. Geest*, in veele jonge herten uitgestort wierd.... Al. waarom 'er ook eene veel ernstiger opmerkinge, ontrent de bestieringe des leevens van noode was, als 'er wel in een School van *Aristoteles* of *Plato* wierd vereischt. (p) Of dit nu met de voorverhaalde nitenspoorige Lofspreuken der Heidensche Zede-kunde al wel overeenkomt, is licht te oordeelen. Een zeeker oprecht man vermaande ter zelve tyd en plaatze, teegens de zoodaanige zeer wel: *Dat zommigē menschen de gedachten van Phocylides, Hesiodus, Phythagoras, Pindarus en andere Poëeten zoo hoog als de Psalmen, of ten minsten niet minder achten, waar door zy niet alleen hunne blindheid te kennen gaaven, maar zy deeden de Christelyke leere daar door ook eene onverdraagelyke smaadheid aan.* (q) En hoedaanig *Luther* zelfs ook teegens alle zulke gruwelen en ergernissen der arme jeugd is uitgevaaren, zulks is uit zyne schriften genoegzaam bekend, als waar inne hy *Ovidius, Martialis*, en andere schandelyke onbeschaamde Poëeten noemt, en *Aristoteles* een verdoemden Heiden. e. z. v. (r) Ja *Melanchton* zelfs, door de waarheid geperst, moest bekennen, dat die verzen, welke door Christenen, en wel van goddelyke zaaken gemaakt waaren, booven de Heidensche met reede moesten gestelt werden. Weshalven men wel lichtelyk, in de plaats van deze eenige van de andere zoort van Poëeten hadde kunnen invoeren, gelyk iemand in dien tyd al op het tapyt spracht; (s) byaldien de Satan niet meerder voordeel met de Heidensche hadde weeten te doen, willende gaerne, terwyle men, zoo 't scheen, het Pausdom hadde afgeschafft, een volkoomen Heidendom, zoo wel in leere als in leeven, op de Hooge- en Laage-schoolen, behouden. Want hoe Heidensch en gruwelyk, jong en oud, na het voorschrift van zulke Heidensche Zede-Meesters. (e. *Moralisten*) geleest hebben, zal het aanstonds volgende verhaal genoegzaam ten toon stellen en bekend maaken.

9. Doch de Godgeleerde zelfs konden het dikmaals niet aan malkanderen verdraagen, wanneer iemand al te zeer op de Heidensche Schryvers verlieft wierd, alleen maar om dat het voor hun eigen aanzien en hoogheid al te slecht en schoolsch scheen, doch geenzins uit een drift tot *God en Jesus Christus*. Om die reede schreef *Dr. Jacob Andrijsz.* van zyn teegenparty, *Victoryn Strigel*, door wien hy zeer slecht gehaavent was: *Die stoute letter-knibbelaar (Grammaticus) veracht alle menschen neevens zich: hy zoude veel beeter uit zynen Pindarus daar wat konnen heen babbelen, als dat hy de heilige dingen verontheligt.* (t) En dit waaren waarlyk hier van de eerste vruchten, naamelyk, hovaerdye en zotte inbeeldingen van geleetheid, wanneer men het een of het ander Grieks vers uit een oud Poët bybrengen, en zyne *Oratien, Brieven, Predikationen, Afdankingen,* of

Jaar M.D.
tot M.D.C.Gevoelits
hier ontrent.Schoolsche
zotheid.

(m) Ibid. p. 86. (n) Ibid. p. 260. (o) p. 640. (p) Tom. I. Script. Witteb. Append. (q) Tom. III. p. 240. & praef. in Comin. in Psalmos. (r) Vid. Tom. IX. Altenb. p. 521. & Tom. VII. p. 22. (s) Tom. I. Script. Wit. p. 107. Pertuchius Chronol. Portenf. P. II. p. 69. (t) Epist. ad Joh. Marchium ap. Fechtium Epist. Theol. p. 250.

Jaar MD.
tot MDC.

andere gefchriften, daar mée verciere en oppronken konde. Het welke men in de boeken van de voogaande eeuw, en ook noch voor een groot gedeelte der volgende eeuw, eer men van deeze waan-wysheid de walg kreeg, met verwonderinge ziet. Waar van die bekende School-leeraar te recht fchryft: *Men behoorde zulke groove, ongerymde, valsche, onhygelovige en zotte vuiligheeden de jeugd, in de Schoolen en Kerken, zoo niet zonder ophouden voor te kaauwen, maar men zoude liever Gods Woord, van menfchenverdigtzels en dwaaze vonden bevryt en onbezodelt, den volke voordraagen. God heeft alle deeze leugens, tot het verkondigen en bevestigen van zyne waarheid geenzins van nooden.* (u) En een zeeke Rechtsgeleerde klaagde insgelyks, dat 'er in de Schoolen groote ondeugden in zwang'gingen, midsgaaders schandelyke manieren der Meesters, leelyke en vuile woorden, door het verklaaren der spreekwyzen van *Plautus* en *Terentius*. (x) Doch het is ten uiterften nadenkelyk, dat alle deeze quaade gewoontens en misbruiken, onder de Lutherfche eerst in Wittenberg, en op *Luthers* stoel zelfs opgekoomen, en van daar verder in alle andere plaatzen voortgeplant zyn: alwaar nochtans de goede *Luther*, in 't begin teegens *Aristoteles*, en het ander Heidendom wel ernstig heeft uitgevaaren; maar, of om dat hy zoo veel anders te doen hadde, of doordien hy vreesde *Melanchthon* te vertoornen, heeft hy aan deezen toegelaaten, dat hy den geheelen hoop van die afschuwelyke en ergerlyke dingen weeder invoerde. Het kan ook wel zyn, dat *Filips*, door het voorstellen van zyne goede oogmerken, en andere oorzaken, hem daar toe bepraat heeft, dat hy 'er ten minsten niet teegen uitvoer. Ondertuffchen vind men, dat *Luther* zelfs een groot vermaak in de Fabelen van *Esopus* gehad heeft, gelyk als zyne fchriften, en inzonderheid zyne Taafel-reedenen ook wel uitwyzen: hy heeft 'er ook zelfs 16 van in 't Hoogduits vertaalt; doch hy is, om dat hy gewichtiger zaken te verrichten hadde, niet verder gekoomen; alhoewel hem *Melanchthon* zeer daar toe aandreef, (om dat het iets recht na zynen zin was) en hy beloofde hem by een groot Heer, 1000 guldens voor de Opdracht te zullen leveren. (y) En een ander wilde zyn leezen over de fabelen hier door aanpryzen; om dat ze *Luther* zelfs naast de Schrift, voor een van de nuttelykste dingen hadde geacht. (z) Waar over *Filips* ook een geheele *oratie* heeft gehouden. (a) Men voerde ook, onder de naam van een

Esopus fabelen.

Comedien.

10. Want hy prees de jeugd met veele woorden, de *Heidensche bly- en treur-speelen* aan, als meede, dat ze zich de verzieringen van *Plautus* en *Terentius* doch ter deegen zouden gemeen maaken, en dikmaals leezen, zoo wel om het Latyn; als om de zeeden: (b) Hy verzeekerde hen ook, dat, hoe zy de zelve meer zouden berleezen; hoe zy 'er ook meerder lust toe zouden krygen, die beminnen; en zich daar over verwonderen. (c) Het welke, behalven dat ook wel waarachtig was, doordien het natuurlyke herte doch altoos meer tot zulke zotheeden, als tot de kennisse van den wille Gods geneigt is. Maar, of nu deeze vermaaning al heel wel overeenstemt, met die andere onnatuurlyke plicht van ons, waar door men schuldig is het Woord Gods dag en nacht te betrachten, en waar in men echter door zyn geheele leeven,

on-

(u) Rollenhagen wahrhafft. lügen praef. (x) Brunemannus de Jure Eccles. Lib. II. cap. 18. num. 61. p. 710. (y) Matthesius Leben Lutheri Pred. VII. p. 68. (z) Tom. VI. Script. Publ. Witteb. p. 132. (a) Tom. I. Orat. p. 345. (b) Adhortatione ad lect. Tragæd. & Comæd. Volum. I. Epist. Wit. p. 251. & Tom. I. Orat. p. 96. seqq. (c) Ibid. p. 253.

onnoogelyk niet genoeg kan vorderen, zulks is aan de ander kant, ook licht af te neemen. Van hem is ook het zoo genaamde *Gregorius-Feest*, in de Schoolen eerst opgekoomen, met dat oogwit, om door het zelve meer kinderen in de Schoolen te lokken. Op het welke nochtans, gemeenelyk na den loop deezes weerelds, niets als enkele dwaasheid en dertelheid, tot grootē verleidinge der jonkheid, bedreeven werd. Zyn Gedicht, het welke de leerlingen in dit Feest moeten zingen, luid wel zeer goed; dat *Christus* alleen onzen Leidsman, en zyne kennisse onze eetste zorge behoofde te zyn, (d) maar tot noch toe is er in der daad niets minder, in de meeste Schoolen in acht genoomen. Maar wel veel meer, hebben de meesters zelfs de onnoozele jeugd, op 't schrikkelykste, door hun schandelyk gedrag, geergert. „Als wanneer by voorbeeld, die Rector in Moravie, *Peristerius*, midden onder een Roomsche Overigheid, oin den Jezuiten verdriet en spot aan te doen, met zyne school-jongens, een blyspel van *Susanna*, in Duitsche verzen speelde, waar in veele schimp-scheuten waaren; en in welk Spel hy veele PEEKelharingen, (of *Gekken*) met Jezuits-mutzen uitruste, die aan de hoeken niet dan met narre-bellen behangen waaren. Waar over de Pausgezinde, ja de Overheid zelfs zoo verbittert wierden, dat zy niet lang daar na, alle de Lutherische wegdreeven. (e) En diergelyke vruchten brachten die eens ingevoerde dwaasheeden voort; op dat ik nu veele andere zwakheeden noch oversla. Men roemt gemeenelyk, dat in dientyd, de taalen weeder in 't gebruik zyn gekoomen, het geene ook, aan en in zich zelfs wel goed en dienstig was. Doch, was de nuttigheid groot, liet misbruik en de zwakheeden, die zich daar ook al voort by vertoonden, waaren noch al veel grooter. *Luther* zelfs moest noch al veel daar van ondervinden en merken, die zulk een waan-wyze quant, eens heel aardig afwees. Een zeeke *Student* schreef aan hem eenen geheelen Griekschen brief, zich zelfs inbeeldende, dat hy hem wel uitsteekende hadde uitgeslooft. Den Doctor antwoorde hem in 't Latyn, verzoekende hem voortaan ontrent zulke dingen te verschoonen; doch hy schreef onder aan, deeze woorden met Hebreeuwse letteren: *Mer David fatis, lis faden ab, do die natis*. Deezen Griekschen Meester ging daar over met alle Hebreen en Rabynen te raade, hy trok eindelyk geheel hier om na Augsburg, en vroeg de Geleerde daar na, aan welke *Luther* reeds die pots hadde bekend gemaakt, zoo dat het ten laatsten op een lachgerytje uitquam, en die man de ydelheid zynere inbeeldinge daar door erkende. (f) Elders werd verhaalt, dat het hem tot Smalkalden; op de vergaaderinge zeer verdrooten hadde, dat eenige Predikanten met Hebreeuwse woorden hadden aangevangen te prediken, en met Adonai, Kyrie, Domine, daar onder gereutelt, en zeer veel Latyn, Grieks en Hebreuws, daar onder gebrokt. Waar teegen hy ook over tafel zeer veel hadde gesproken. (g) Van alle welke dwaasheeden, hier onder by het verhandelen der Predikationen, noch wel wat meerder zal volgen. En diergelyke dingen zyn 'er by na ontelbaar, wanneer by voorbeeld, ook de minste Dorp-Pastoor, Schryver of Schout, zyn eige Duitsche naam niet behield, maar die Grieks of Latyn moest doen weezen, hoe zeer die ook gedwongen wierd. Daarom noemde zich *Melanchthon* ook zelfs alzo; daar hy anders op zyn Duits, *Filips Schwartzert* heete; *David Kookpot* moest *Chytræus* genaamd worden; *Joan Huislichter*; *Oecolampadius*; *Matthæus Richter*, *Judex*, *Boekman*, *Biblian-der*. e. z. v. Om nu te zwygen van de grillen en krakkelen, die de *Grammati-*

Jaar MD. tot MDC.

Gregorius-Feest.

Sotte bedryven in de Schoolen.

Taalen.

Derzelver misbruik.

II. Deel.

Cc

(3) c1

(d) Tom. II: Script. Witt. p. 169. (e) Jerm. Hombergerus ap. Fechtium Epist. p. 643. (f) Matthesius Leben Lutheri p. 153. (g) Idem p. 164.

Jaar. MD.
tot MDC.

ci en *Critici* (Letterkundige en Taalsifters) wel aangevangen hebben, voornaamelyk, wanneer 'er tusschen *Frischlinus* en *Crusius* de Letter-kryg (*Bellum Grammaticale*) met de vervaarlykste scheldwoorden over en weder gevoert wierd. (b) Om nu veele andere dingen noch voor by te stappen.

Nieuwe
Hooge-
Schoolen.Witten-
berg.

Frankfurt.

Compluto.

Jena.

Marpburg.

Könings-
berg.Koppen-
haage.Straats-
burg.

Leiden.

Helmstad.
Francker.

11. En zoo veel zy nu, van den staat der Schoolen, onder de Lutherfche in 't algemeen gesproken. Waar by wy nu maar in 't korte noch iets aangaande haare Hooge-Schoolen zullen voegen, en wel voor eerst, zullen wy, volgens onze maniere, van alle de toen-nieuw-geftichte Academien in Europa, iets in 't gros verhaalen. Al aanstonds in 't begin der eeuwe, in 't Jaar 1502 wierd 'er op des Keizers *Maximiliaans* aanmaanen, van den Keurvorst *Fredrik*, de Hooge-Schoole tot Wittenberg-gefticht, en den 18de van Wynmaand eerst ingevoert. (i) Korts daar na, in 't Jaar 1506. ving *Joachim* de eerste Keurvorst van Brandenburg, die tot Frankfurt aan den Oder eerst aan. (k) In Spanje, wierd in 't Jaar 1515 die tot *Alcala des Henoiez*, of *Compluto* opgerecht, alwaar dat groote werk des Bybels ook wierd uitgegeeven; en niet lang daar na ook die tot *Saragossa*, in 't Koningryk van Arragon, van *Karel* de vyfde. Verders heeft *Filips* Hartog van Pomeran, in 't Jaar 1547 die van *Gripswalde* weder in stand gebracht. Het jaar daar aan, heeft de Keurvorst *Jan Fredrik*, de Academie tot *Jena* aangevangen, welke echter eerst daar na van zyne Zoonen, in 't Jaar 1558, recht ter deege is in staat gebracht. De *Marpburgze* Hooge-Schoole, is van den Landgraaf *Filips*, in 't Jaar 1526 eerst begonnen, en daar na in 't Jaar 1535 weder herstelt, en ook A. 1541, met nieuwe voor-rechten begiftigt. Die van *Köningsbergen* wierd insgelijks in 't Jaar 1544, door den Hartog *Albert* eerst gesticht. Zoo hadde ook in *Denemarken*, Koning *Christiaan* de tweede, reeds al die tot *Koppenhaagen* opgerecht, welke nochtans *Christiaan* de derde, eerst in 't Jaar 1538, na den oorlog weder in staat stelde. Vervolgens heeft *Filips* de tweede, Koning van Spanje, in 't Jaar 1562, de Hooge-Schoole tot *Douay* in *Vlaanderen* ingestelt. En de *Straatsborgers*, hebben in 't jaar 1566, van hun *Gymnasium* eindelyk ook tot eene Academie gemaakt. In 't Jaar 1570, is die tot *Besançon*, in 't *Franche Comté*, als ook ter zelve tyd, die tot *Compostelle* in *Gallicie* opgekoomen. Verders hebben de Heeren Staaten *Holland*, en *Willem*, Prins van Oranje, de *Leidsche* Hooge-Schoole, in 't Jaar 1575 den 8sten van *Sprokkelmaand*, ingehuldigt, en den Hartog van *Bronswyk*, heeft in 't volgende Jaar de *Helmstadsche* Hooge-Schoolen opgericht. En eindelyk is die tot *Francker*, in 't Jaar 1585 in *Vriesland* gesticht, en in 't Jaar 1592, die van *Dublin* in *Yrland*, door de Koninginne *Elizabeth* weder ingestelt geworden. (l) Uit welk verhaal men wel ziet, dat het aan uitwendige toebereidzelen der geleetheid nergens ontbrooken heeft, byaldien het maar werk-plaatzen des H. Geests geweest waaren, gelyk men aan hen dien eertytel wel geeft, doch waar van wy het rechte teegendeel wel haast zien zullen. De verstandigste merkten ook zeer wel aan, dat het instellen van zoo veele nieuwe Academien, meer schaade als voordeel zoude toebrengen, nadien hier door de oude maar t'eenemaal vertreden en verlaaten wierden, en dat de andere daarom ook noch al niet recht in stand waaren, zoo dat het 'er dierhalven ook over al heel ellendig en slecht uit zag. (m)

12. Doch nu de *Wittenbergfche* Hooge-Schoole de voornaamste, en

(b) *Crusius* Annal. Suev. p. 788. 796. & 810. (i) *Georg. Fabricius* Lib. VII. Orig. Saxon. p. 797. *Chytræus* Lib. V. Sax. p. 128. *Andreas Sennertus* in *Athenis* Witteb. & *Suevus* in *Acad. Witteb. Scripta Jubilæi* &c. (k) *Chytræus* Lib. VI. p. 148. (l) *idem* & *Acta Inaugurationum singular. Middelendorpius de Académ. &c.* (m) *Chytræus* Epist. p. 344.

gelyk als de moeder van alle andere zal geweest zyn, en dat men uit haaren toestand de overige wel het beste zal kunnen leeren kennen, zoo zal ik hier alleen eenige aanmerkingen, aangaande de zelve, ter needer stellen, zoo nochtans dat de andere daarom ook niet t'eenemaal vergeëren werden. Voor eerst dan is het genoegzaam bekend, dat *Luther* deeze Hooge-Schoolen, zoo wel als alle de andere, voor zoo verre, alsze niet recht hervormt, en van het Paapsche Heidendom, gelyk gezegt is, waaren gezuivert geworden, verworpen en verdoemt heeft. Want dus schreef hy, onder anderen: *Ik ben van gevoelen, dat 'er geen beeter Pausselyk of Keizerlyk werk geschieden kan, als eene goede verbeteringe der Hooge-Schoolen; gelyk 'er geen duivelscher weezen altoos is, dan onverbeeterde Universteiten.* (n) Verders: *Ik hebbe groote preeze, dat Hooge-Schoolen wyde poorten der hellen zyn, byaldien zy niet heel naarstig de H. Schrift oeffenen en in 't jonge volk instampén.* (o) Maar, hoe nu deeze is ingeprent geworden, zulks toont ten deele het verhaal van de Heidensche Schryvers, en ten deele; het volgende van de Philosophie, waar uit dan het besluit heel licht te maaken is. Elders werd zyn gevoelen aldus verhaalt, en ook van de Luthersche Hooge-Schoolen zelfs. *De Academien en Schoolen beginnen ook al weeder te vallen, en op de zuivere Leere des Geloofs word geen acht altoos meer geslaagen, maar de Schoolastyke Theologie gaat over al geweldig in zwang, en daar worden veele nieuwe stylen en spreekwyzen weeder ter Kerke ingevoerd.* e. z. v. (p) Dat dit nu in alle deelen aan Wittenberg, en elders is waar geworden, zulks heeft de bedroefde ervaarentheid genoegzaam van tyd tot tyd aangewezen. De eerste Hoogduitsche Academien onder 't Pausdom waaren, na de goddelooze manieren der Italiaansche, door den Paus en zyne troetelkinderen opgerecht. (b) Deeze gruwelen waaren 'er nu reeds al uitermaaten diep ingewortelt, dat de *Reformateurs* in 't begin het zich niet onderneemen dorsten, om zoo veel in dezelve te veranderen. Naderhand stond dit Heidensche en Paapsche weezen (of werk) veele zelfs weder wel aan, en zy koesterden het onder allerhande schoon-schynende voorwendzels, om dat den ouden *Adam* heele fraayé dekmantels, voor zyn vernuft en eigen-wille daar in vond. En alzo is het zelve, tot op deezen dag toe al verder voortgeplant; en zyn daar uit de gruwelen der verwoestinge, in alle landen, ampten en leevens-staaten verbreed geworden. Gelyk als nu meerendeels, de leerwyze daar op gegrond zynde, niets altoos en docht, zoo volgde ook noch al een veel goddelooser leeven daar na; waar van we maar eenige getuigenissen zullen bybrengen. Voor eerst vind men, dat 'er geene, of ten minsten geen genoegzaame order is gehouden geworden, en derhalven de Overheeden zelfs in veele dingen de schuld gehad hebben. Hierom bekenden geheele Vergaaderingen (*Collegia*) tot Wittenberg, opentlyk: *Dat het te wenischen was, dat men de tucht en kastydinge met wat meerder ernst handhaafde.* Doch, alzo de weerd nu oud en zwak was, zoo deed men wat men konde. (r) En noch: *Men moest wel bekennen, dat het met de Regeeringe op de Hooge-Schoolen al te slaaperig toeging; maar dat was nu des weerelds loop, zoo dat 'er over al wat aan scheelde en ontbrak, dewyl ze oud was.* (s) Insgelyks wierd ter zelve plaats in 't Jaar 1562 dit geschreeven: *Wy hebben tot nu toe tot groote openbaare érgernis, en onze droefheid veele schaaden geleeden, door het nalaaten der tucht, die ook noch al daagelyks toeneemen, en de letter-oeffeningen en goede zeedén den ondergang, als ook eene eeuwig-duurende verwerringe dreigen, voerende ook een godlooze en blijde Barbaarsheid in de plaats van een menschelyke welleeventheid in.*

Jaar MD:
tot MDC.
Gestel-
n's der
zelve.

Luthers
oordeel.

Ellendiger
staat der
Acade-
mien.

Godloos-
heid daar
op gevolgt.

Gebrek der
tucht.

(n) Tom. I. Altenb. p. 505. (o) Ibid. p. 677. (p) Aurifaber in Tischreden Luth. (q) Conring, de Antiq. Académ. c. 32. (r) Tom. III. Script. publ. Wittcb. p. 115. (s) Tom. V. præf.

Jaar MD.
tot MDC.

(t) Ja een ander zeide ronduit : *Dat alle tucht en ontzag volkoomentlyk op de Univerfiteiten verdweenen was.* (u)

Quaad ge-
drag der
Hoog-
Leeraars.

13. De oorzaak nu van zulk eenen bedroefden staat was meeren-
deels het quaade gedrag der geener, die tot de jeugd zouden aanvoeren.
Daar waaren niet alleen zeer veele aanstootelykheeden onder de Pro-
fessooren, maar ook voornaamelyk groote oneenigheeden, na-yver, val-
fche beschuldigingen, afgunft en krakkeelen, waar van hier onder noch

Nydigheid.

breeder zal werden gehandelt, wanneer we van deeze stoffe zullen spree-
ken. Aldaar benydde de een den anderen, als hy meer toehoorders had,
gelyk iemand aan zyn Vorst klaagde, dat zyn Mede-Amptenaars moeye-
lyk waaren, om dat de lessen der Godgeleerde alleen den toelooop had-
den, en de andere verlaaten wierden. (x) Om nu niet te spreken van de

Luiheid.

overgrootte luiheid en slaaperige verhandeling der lessen, zoo dat ook
omtrent de minste dingen weinig of niets wierd uitgerecht, en de Lands-
Heeren zoo veele 1000 ryksdaalders te vergeefs moesten uitschieten. Als
wanneer by voorbeeld, iemand aanmerkte, dat *Homerus* doolinge van *Ulyffes*
(die nochtans in dien tyd noch al vlytiger als iets anders gedreeven
wierd) op geen eenige Hooge Schoole ooit geheel was verhandelt
geworden. (y) Waar door ongetwyfelt de *Studenten* insgelyks luy,
ongebonden en ondeugend wierden. Om nu te zwygen van de an-
dere ongerymtheeden, die 'er zomtyds wel voorvielen, waar onder
men misfchien ook wel reekenen kan, dat men dikmaals kleine kinderen
van Hooge-staats-perzoonen tot *Rectors* maakte; weshalven de *Baron*

Rector-
fchap.

van *Sonnek* in zulk eene gelegenheid, by de *Oratie* zeer wel zeide: *Ik*
verwondere my, wanneer ik mynen zwakken ouderdom in onweetenheid betrachte,
waarom gylieden juist aan een jongeling en kind het Regeerders ampt vertrouwen
wilt, gy moogt zelfs bedenken, hoe wel en vorderlyk dit gedaan is. (z) Want,
dat men maar alleen eenen heerlyken luister en andere dingen gezocht
heeft, wanneer men diergelyke mommeryen speelde, is licht te zien;
en dat 'er weinig of niets is uitgerecht, wanneer 'er in de naam van zulke
kinderen, al iets bevoelen wierd, zulks kan men ook niet loochenen.
Derhalven bleef het wilde woeste leeven, zoo wel tot *Wittenberg* als
elders, al meest ongestoort, schoon genoomen, dat ook *Luther* zelfs
aldaar meenigmaal met zyn gezag en ernstige vermaaningen doorbrak en
een schrik maakte. Want de volgende schriften betoonen genoegzaam,
dat men gestaadig alles moetwillens overtreden heeft, en dat door de
plak-schriften en andere al te zwakke middelen, het zuipen, hoereeren,
vechten en diergelyke heel weinig belet wierden. Dit quam daar van daan,
om dat men doorgaans den waaren grond aller wysheid en vroomigheid,
ja God zelfs, met zyn Licht en Regeeringe t'eenemaal vergat, en hem
weynige Leeraars en toehoorders recht ter deege getrouw en gehoor-
zaam waaren; hier door genooten zy ook aan alle kanten de vruchten
van haare werken. 't Is waar, *Luther*, en na hem eenige andere, bemoey-
den zig wel, om hier en daar noch aliets te beletten; maar het duurde
niet lang. Onder anderen is 't openbaar, dat *Luther*, wanneer op een tyd,
in 't Jaar 1543 eenige vuile vrouwluiden de *Studenten* zeer vervoerden, in
een aangeplakte waarschouwing zeer plomp, en onbewikkelt, van de *Spekt-*
hoeren en Spekt-Studenten, gesproken heeft, en gedreigt, dat de *Keur-*
vorst den *Spekt* (een bosch by *Wittenberg*,) en de visscherye zoude door-
zoeken laten: in welke beide nesten noch dagelyks de *Satan* geoffert,
en met zuipen, hoereeren en boeveryen gedient werd. (a) Voorheene

Goddelloo-
ze Studen-
ten.

was

(t) Ibid. p. 241. Add. Tom. I. p. 203. Tom. II. p. 139. (u) Chytræus Epist. p. 241. (x) Chytræus
Epist. p. 991. (y) Ibid. p. 296. (z) Tom. III. Script. Publ. Witteb. p. 30. (a) Tom. VIII. Altenb. p. 343.

was het ook reeds al tot Wittenberg gemein, en gelyk als de moode, dat de *Studenten* met de allerzotste kleederen langs de straaten liepen, en inzonderheid onder hunne korte narre-manteltjes, korte poken droegen (b)

14. Naderhand nam dit ongebonde goddelooze leeven op de *Academien* dagelyks meer en meer aan, gelyk als het overal, onder alle staaten van menschen oogzienelyk flimmer wierd. Hier uit dan ontstonden de volgende klachten. *Veele vreeten en zuipen, terwyl de Kerk zeer jammerlyk staat, ze loopen vermomt met geweer door de stad, verontrusten zieken en zwakken, beschaadigen de onmozele, die hen ontmoeten, en ze pleegen allerhande baldaadigheden.* (c) *Het leeven der geener, die op de Hooge-Schoolen zyn, is regelrecht teegens de instellinge der gemeente Gods, alwaar niet alleen alle wellustig- en moedwilligheid, vreeten en zuipen, ongestraft doorgaat, maar 't is ook zoodaartig eene gewoonte en moode geworden, dat het een ieder, zonder eenig ontzag der Overigheid geoorloft schynt, 't welk nochtans de menschen buiten den heemel sluit. Ja veele hielden 't niet eens voor schandelyk, vermids het op de gemeene wyze geschiede en toegelaten was. Ook zoude men niet eens zyn schande zoo zeer durven bekent maken, met alle de Academische boosheid te verhaalen. zoo gruwelyk gaat het 'er toe.* (d) Iemand die toen ter tyd met die van Wittenberg oneens was, schreef van hen, ontdekkende de wysheid, midsgaders de oorzaaken des onheils, aldus: *'t Is door 't gansche land ruchtbaar, hoe lichtvaardig en goddeloos zich veele onder hen door onkuisheid, speelen, Gods-lasteringen, quaad-spreeken, vloeken, volzuipen, en andere vuile taalen gebarnden draagen. Evenwel moeten ze enkele vroomen kinderen zyn, en hunne Meesters gekoorzaam, als zy maar de dwaalingen meede helpen verdedigen; en niemand moet ongelyk hebben, als alleen, die van hunnen Meester, den Heere Christus niet willen afwyken, voorgeevende dat de menschen geen blokken zyn, en zich niemand zoo naauw aan den heemel binden kan.* (e) Waar uit dan klaar blykt, dat moogelyk de blindheid der *Professooren* zelfs, en hunne ongoddelyke gronden (of *Principia*) van de wryheid heel veel schuld daar omtrent hebben. Dat ook het vechten en slaan reeds zeer gemeen is geweest, toonen andermaal de toen uitgegane verbod-schriften, en word in 't byzonder gewag gemaakt, dat deeze quade gewoonte van malkanderen uit te eischen en dood te steeken, uit *Italien* te gelyk met de andere vrye konsten was over gekoomen. (f) En dit was nu het fraaye *Studenten*-leeven, het welke de *Keurvorst Jan Fredrik*, uit boerterye alleen *het broederlyk studeeren* plagt te noemen, (g) welke dan ook wel haast merkten, wanneer de *Overigheid* noch een welgevallen aan hun reukeloos leeven had, en het derhalven daar op aan lieten koomen. Op dat ik nu niets zegge, van den onbeschryffelyken hoogmoed en inbeeldinge, waar door de gemoederen, by een ydel weeten wierden opgeblaazen, en tot verheffinge van zich zelfs en tot verachtlinge van andere, tot twisten, disputeeren, quaad-spreeken, schelden, en schanden gedreeven wierden. Van *Melancthon* wil iemand verzekeren, dat hy zoo uittermaaten vast op zyne eigene meeningen heeft gestaan, dat, by-aldien ze iemand niet terstond, als waarachtig (of *authentyk*) wilde aanneemen, hy hem al opstaande voet voor een gaaperd of zot, en botten dommen eezel hadde uitgemaakt. (h) Ten minsten is de *Academische* hovaardye en ydele inbeeldinge, een bron van alle oneenigheid onder de *Geleerde*, en wel voornaamelyk onder de *Theologanten* geweest. Om nu van de andere gruwelen der *Hooge-Schoolen* breeder te spreken, zulks laat teegenwoordig de plaats noch tyd alhier niet toe.

Jaar MD.
tot MDC.Ongebon-
denheid
der zelve.Nalaatig-
heid der
Professo-
ren.

Duellen.

Hoog-
moed.

Cc 3

15. Om

(b) Tom. I. Script. Witt. p. 21. (c) Tom. II. Script. Witt. p. 96. (d) Ibid. Tom. VI. p. 410. (e) In verzeichnifs der beschwerlichen puncten in D. Majors Vorrede der Postill. (f) Tom. I. Wittenb. Script. p. 65. (g) Sagittarius Hist. Joh. Frid. p. 64. (h) Mathæus Ratzemberger Hist. Mst. Joh. Frid. p. 20.

Jaar MD.
tot MDC.
Depone-
ren.

Promo-
tien.

Van Bacca-
laurizen.

Doctōrs
tytel.

Doctōr der
Godge-
leertheid.

15. Om echter alhier iets van eenige Acadēmische gebruiken, uit het Pausdom overgebleeven, gedachtig te zyn; zoo heeft men tot eene zeer groote ergernisse, en schaade der teedere jeugd, het goddelooze heidensche deponeren, noch op de zoo genaamde Euangelische Hooge-Schoolen, onderhouden; ja noch wel dikmaals als een zeer groot heiligdom, ernstig verdedigt. Niettegenstaande dat de Italiaanen en Fransche, meerendeels zulke zotte poetzen niet meer toelieten, en ook partydige zelfs bekennen moeten, dat het alleen gedaan werd, om de nieuwe aankoomende *Studenten* wat geld uit de beurs te kloppen, (i) op dat, naamelyk, de Acadēmische spot-vogels hunne inkomsten niet verliezen zouden, met welk geld zy wel in hun eige geweeten zyn veroordeelt geworden. Maar, hoe slecht alle deeze dingen den Christenen; en wel voornaamelyk de Euangelische passen, zulks is van zelfs klaar. Op deeze wyze heeft men met een en het zelve oogmerk, alhoewel onder een ander voorwendzel de *Promotien* behouden, zoo als die van den Antichrist, volgens het voorgemelde verhaal, wel eer bedacht en ingestelt waaren. Ja, daar tot Wittenberg het gebruik van *Baccalaurizen* te maaken, 't zeedert eenen langen tyd achter gebleeven en vergeten was, zoo zocht men het zelve nochtans daar na weder op, gëevende daar van deeze reedenen; op dat de menschen dies te meerder van de letter-oeffeningen houden, en de jeugd dies te naarstiger studeeren zoude. (k) Alhoewel 'er elders gaerne toegestaan wierd, dat men juist om deezen tytel niet behoefde te twisten, alzoo het maar alleen eene welleventheid was, dat men de instellingen, ontrent het gemeene leeven, die eens ingevoert waaren, niet te licht verachte. (l) Met welke reede ook wel andere heidensche en verkeerde gewoontens verdedigt konden werden. Daar en tegen bekende een ander tweedrom: „Dat 'er weinig of niets aan gelegen was, of iemand „dezen of geenen naam hadde; wanneer 'er maar anders waare deugd „en gehoorzaamheid was, en wierden zoodaanige getuigenissen van ge- „heele Vergaaderingen maar van eenen gemeenlyk vereisch. (m) *Luther* zal spreekt ook meenigmaal heel scherp van de gemeene Doctōrs-tytel; gelyk als hy ook noch wel veele andere grouwelen aanraakt. *Och wilde God*, schreef hy, dat 'er eens een grofzwyn van Parys (uit de Hooge-Schoolen) voor den dag quam, en het nootje eerst opbeet, op dat ik klaarder en breeder hunne vervoerende duivelsche konst konde voor de weereld open leggen, en aan een ieder vertoouen, wat voor onchristelyke, en vervloekte afgrysselykheeden 'er al onder den Christelyken naam en den tytel van Doctōr der Godgeleertheid, in de Hooge-Schoolen verborgen zyn. (n) Op een andere plaats oordeelt hy 'er noch al wat gemaatigder van, alhoewel hy het voor een slechte zaak houd; schoon men anders daar noch al heel veel werks van maakt, wanneer hy aldus schryft: *Wy behouden in de Hooge-Schoolen die Gradus of Trappen, dat men sommige tot Magisters en Doctōrs maakt. Alhoewel zulks in zich zelfs een heel slechte en geringe zaak is: maar men moet daar meede de menschen in den nood dienen.* (o) Nochtans gaf hy elders genoegzaam te verstaan, dat men nu noch al veele Paapsche gruwelen vast hield, om den Paus daar door te behaagen. Want als 'er in 't Jaar 1523, tot Wittenberg twee Doctōren gemaakt wierden, zoo schreef hy: *De Keurvorst hadde nu goede geleentheid om te huichelen (die zoo vreesachtig en bezorgt was) dewyl men doch de Pausselyke gebruiken noch al bleef goed-keuren, waar meede hy wel bewyzen konde, dat nu immers noch niet alles was afgeschast.* (p) Gelyk als ook de Paus de

(i) Middendorpius Lib. I. de Academ. p. 155. (k) Vitus Winshemius Tom. I. Script. Witt. publ. p. 49. & Tom. I. orat. Melanchth. p. 472. (l) Tom. I. Script. Witt. p. 37. (m) Chytr. Epist. p. 515. (n) Tom. II. Altenb. p. 56. (o) Tom. IX. Alt. p. 1279. (p) P. II. Epist. p. 111.

de bevestiging van die zaken zich nu noch al aanmatigde, (q) en tot Erfurt, aan de Lutherfche het Magister maaken verbod (r) En het was te wenschen geweest, dat 'er onder zoodaanigen *promoveeren* altyd dat geene gezocht was geweest, waar van iemand zeide: *Dat den Doctor-tytel eene bevordering tot enkele benaauwtheeden, zorgen, stryden en gevaar was, en geenzins tot rykdom, eere of wellust.* (s) Terwyle daar en teegen de klaare ondervindinge heel iets anders, helaas! heeft uitgeweezen. Van de Doctoren in de Rechten, zullenwe in 't 12de Hoofdstuk meerder hooren. Doch van de Doctoren in de Genees-konst, hoedaanig die gestelt waaren, hier toe mag de navolgende klachte van *Theophrastus Paracelsus* genoeg zyn, die in de Voorrede over zyn 3de boek van de groote Wond-heel-konst, aan den Keizer *Ferdinand* te vinden is. Alwaar hy dan zegt: „ Daar zyn teegenwoordig 300 Doctoren of 400 en meerder, die in de eerste ryden geene koks der Genees-meesters zyn konden, zoo zeer is de Genees-kunde onder het gemeene ongedierte gekoomen, en alle die, welke anders nergens toe goed of nut waaren, die werden nu Genees-heeren, Meesters en Doctoren, waar van 'er eene schrikkelijke meenigte onder Duitfche en Italiaanen is, tot groote schande van ons Christenen, dat wy onze consciencie zoo lichtvaardig achten, en ons geweeten en vroomigheid zoo uittermaaten slecht verkoopen. Want de Hooge-Schoolen maaken de zulke tot Doctoren, die het geheel niet waardig zyn, en die daar toe ook niet deugdzaam, niet verstandig, niet bequaam, niet veilig genoeg zyn. En die Doctoren zenden zy dan aan Vorsten en Steeden. e. z. v. Gelyk als ook die van zynen vriend, *Dr. Dalhuizen*, in de Voorrede over des zelfs Heel-kundige werken, alwaar hy aldus zegt: „ Het gaat 'er immers over al, ontrent de kranke zoo jammerlyk en beklagelyk toe, dat 't my ten hoogsten wonder geeft, dat dit de Hooge Overigheid doorgaans zoo lyden en verdraagen kan. De Romeinen hebben wel om veel slechter oorzaken, alle hunne Genees-meesters uit de stad gejaagt. Indien nu die zelve Overigheid teegenwoordig noch leefde, ik vreeze datze de heedensdaagfche *Medicyns* in haar geheele Ryk niet zoude willen dulden; zoo teenemaal is 'er geen konst, geen verstand, geen orde meer in de Genees-kunde. Wat by geval wel gelukt, dat pryft men. Doch, dewyl het nu zoo gemeen is, dat men voor een klein geld Doctor kan worden, zoo verwondert het my niet, dat de kunst zelve heel duur en raar is geworden. Want niemand benaarfigt zich nu meer om de wetenschap zelve: zy werd maar vars van de Hooge-Schoolen, met eenige 100 Recepten, uit de boeken geschreeven, of anders ook wel geerft, in de naaste stad, daar hoop is van geld daar meede te winnen, aangevangen. En wat iemand al niet doen kan, daar mag hy nochtans zich wel gerust over beroemen: Want dit is nu by de Genees-meesters zoo zeer gemeen, dat men 'er geene acht meer op slaat. Hy zie maar alleen toe, dat hy wel sliik-flooyen en een ieder na de mond kan praten. Als dan, by-aldien het Kerkhof wel gezeegent werd, zoo is de Genees-heer ook dies te ryker. e. z. v.

16. In 't algemeen laat het zich aanzien, dat deeze dingen de meeste menschen veel hovaardiger en stoutter gemaakt hebben, waar uit veeltyds krakkeel, twist, om de voorrang en meer andere diergelyke aanstootelikheden gereezen zyn: Gelyk als iemand dit ook waardig geacht heeft om het in zyn Chronyk of Jaar-boek te zetten, dat 'er tot Zwikkouw, een

Jaar MD.
tot MDG.

Doctoren
in de
Rechten.

In de Ge-
nees-
kunde.

12
13

Hovaardye
hier door.

(q) Melanch. Confil. To. II. p. 165. (r) Sculterus Annal. To. I. p. 81. (s) Chytr. ex orat. inaug. Epist. p. 512.

Jaar MD.
tot MDC.

Magisters
titel.

Slemper
daar by.

Meenigte
der Magi-
sters.

Onwaar-
digheid.

een Archidiaken aan een Pastoor de hooger hand hadde betwift, om die reede alleen, dat hy geen Magister was, waar over zy look tot hunnen dood toe, teegens malkanderen gekrakkeelt en toornig geweest hadden. (t) In 't byzonder ging 'er ook heel veel onrechtvaardigheid met het Magister maaken in 't zwang, het welke ook t'eenemaal onverantwoordelyk is. Men hadde uit het Pausdom, de Conscientie-dwang en het mensche-lyk gezag meede gebracht, derhalven moesten ook de *Candidaaten*, in *verba Magistri*, op de meeningen hunner Professooren, volkoomentlyk sweeren. Het geene *Andreas Ofsander* die van Wittenberg ook voorhield, wanneer hy schreef: „ Een Doctor of Magister, tot Wittenberg gemaakt, „ is een arm gevange man, zynde door eeden in zyn geweeten verstrickt „ en verwert; want hy heeft Gods Woord verwooren, en de Leere van „ Filips beëdigt. Hy heeft zich het gebit in den mond laten leggen, dat „ hy in wichtige Geloofs-zaaken niet spreken wil, vooral eer hy 't met „ de Oudsten, die de belydenis vast houden, heeft beraadslaagt, en met „ die zelve moet hy by zyn eed blyven, e. z. v. (u) De andere plech- righeeden zyn veelyds meer eene Comedie, als een werk van verstandi- ge luiden, gelyk geweest, waar door men in de beveelen wel uitdrukke- lyk heeft stellen moeten, *dat men doch by de promotien eene ontzachgelykheid in acht zoude neemen, om dat het geen ongeboonden Schouwspel mocht zyn.* (x) Ook heeft het 'er nooit aan slempen, en veelerhande buitenpoorigheeden daar ontrent ontbrooken, waar op ook meenig man, moogelyk wel meer zal gedacht hebben, als op dat geene wat 'er anders met woorden; na gewoonte en in schyn zoo wat heen wierd gerabbelt: Ten minsten heeft men het altoos tot Wittenberg voor noodig geacht, om in de Jaar- boeken te schryven; dat de Keurvorst *Joan Fredrik*, in 't Jaar 1533 eenē *Promotie* van een Doctor hadde bygewoont, en een gants Koninglyke maalyd gegeeven, en met 18 of 20 taafels, die van de *Universiteit* hadde getracteert: (y) het welke misschien wel nooit aan de arme, behoeftege; en noodlydende geschied is. Het getal der *Candidaaten* heeft zich ook van tyd tot tyd zeer verandert; gelyk als by voorbeeld, daar 'er tot Witten- berg noch by *Luthers* tyden, in 't Jaar 1544 op eenmaal drie Magisters ge- maakt wierden, (z) heeft men 'er daar na, in 't Jaar 1551 reeds al 40; en A°. 1602 wel 62 afgevaardigt: (a) zoo dat het getal van de aldaar ge- *promoveerde Magisters*, van het Jaar 1502 af, tot 1655 toe, 7467 uit- maakte, welke dan daar van daan in de weereld zyn omgezonden. (b) Op welk misbruik een zeker man deeze verzen gemaakt heeft, in het *Aanhangzel* van 't *Regnum Papiisticum* (of Paaps Ryk) van *Thomas Naogor- gus*. pag. 41.

Quamvis sit nostri appellatio vana Magistri

Omni, qui vacuum fert ratione caput;

Attamen est nostro reverentia danda Magistro,

Et suus est asinis attribuendus honos.

Felicem ò nostrum, cui contigit esse Magistrum,

Non tribuit cunctis Laida amare Venus.

Dulce sonat: Bene veneritis; venerande Magister.

Noster, & in primo docte sedeto loco.

Magna Magistrorum solet esse superbia nostrum,

Larvas bullati qui subiere Dei.

Pet

(t) Apud. Schmid. Zwick. Chron. P. I. p. 391. (u) Ap. Schlüsselburgium Catal. Hæret. Lib. VI. p. 72. (x) Tom. I. Script. Wittenb. Append. (y) Gothofredus Suevus Acad. Witt. ad. h. Anni. (z) Tom. I. Witt. p. 83. (a) Ibid. p. 330. & Sue sp. 5. (b) Ibidem.

Per casus omnes est Bestia stulta Magister,
Inflat quem nuda larva Magisterii.

Jaar MD.
tot MDG.

[Dit geheele vers wil zeggen; Dat men zeer veel domme en onweetende Eezels tot Magisters gemaakt heeft, die door deezen tytel maar opgeblaazener en zotter zyn geworden.]

Terwyle men nu te vooren de *Promotien* daar meede verdedigen wilde, dat de jeugd door de *examens* (of ondervraagingen) beproeft en opgewakkert wierd; zoo nam kort daar na deeze uitvlucht ook al een einde, doordien men 'er uit eer- en geld-zucht zoo uittermaaten veele te gelyk wilde maaken, dat men onmogelyk daar door met het ondervraagen zoo heel naauw en oprecht, als het wel behoorde, konde te werk gaan. Wat nu aangaat de zotheden, welke by deeze gelegentheeden gepleegt wierden, die zyn aan ieder een genoeg bekend. Doch men kan wel denken, wat 'er voor eene groote meenigte, op zoo veele andere Hooge-Schoolen wel gemaakt zyn, die zelfs rechte groote en ontzachgelyke leegers zouden kunnen uitmaaken; en byaldien die alle oprechte Evangelisten, en niet meerendeels, maar ellendige slaaven des vernufts geweest waaren, zoo was de geheele weereld nu al lang tot *Christus* bekeert geweest.

17. Onder de gebreeken der Hooge-Schoolen telde men ook reeds al in dien tyd, dat zich de Voorstanders en Voedster-Heeren daar van onttrokken, alhoewel veele zelfs de oorzaak daar van waaren; doordien zy de Vorsten en Heeren, niet teegenstaande al hun quaad gedrag, nochtans ten uitersten flatteerden, en daar door de zelve in der daad wys maakten, dat ze zeer goed en volmaakt waaren. Om welke reede *Melanchthon* ook aan *Joris Spalatyn* al klaagende schreef: „Indien den Predikanten en Schooldienaaren van de groote Heeren, behoorelyk de hand geboden wierd, zoo zoude men de jeugd ook beeter kunnen in toom houden. Doch ik hebbe dikmaals bespeurt, dat de Hoovelingen wel gaerne zien, dat wy ons moede maaken. (c) Een ander schoof het op de quaadspreekers, die de Hooge-Schoolen by de groote Heeren zoo zwart maakten, dat verstandige mannen wel van te vooren zaagen, dat ze noch eindelyk t'eenemaal afgeschafft zouden werden. (d) Het is voor al zeeker, dat 'er van de Groote, ten allen tyde meerder tot veele andere onnoodige en zondige dingen is aangewend geworden, als tot de Schoolen, gelyk als *Luthers* meenigvuldige klachten ook wel betuigen. *Chytræus* schreef dit eens aan den Hartog van Mekelenburg zelfs, met ronde woorden: „Men ontrooft liever den armen en Schoolen hunne giften, en men werpt het in overvloed den zoldaatn toe, die nochtans niet eens daar voor dank zeggen, en noch daar en booven hunnen Heer alle onheil toe brengen. (e) En elders spreekt hy uit ervaarentheid aldus: „De Hooven zyn gantsch niet mild, noch bereidwillig, om godvruchtige en nuttelyke Letter-oeffeningen te onderhouden. Ontrent de aalmoessen voor den armen, en de belooningen der Geleerde, zyn ze voor al spaarzaam genoeg; met gasteryen, uitrustingen, zotte gebouwen, verspillen ze op eene dwaaze maniere het allermeeste. (f) Doch zoo vasthoudende als deeze zyn mochten in het beloonen, eeven zoo spaarzaam waaren de Professooren ook meerendeels zelfs, in 't arbeiden en verdienen, alhoewel het 'er in 't begin by *Luthers* tyden, voornaamelyk in Wittenberg, noch al heel yverig toeging. Gelyk als de gemelde Schryver ook nochmaals, van de *Faculteit* der Rechtsgeleerde, tot Rostok verhaalde,

Gebrek van Voorstanders.

Luiheid der Professooren.

II. Deel.

D d

de,

(c) Volum. I. Epist. p. 434. (d) Tom. II. Script. Witteb. præf. (e) Chytræus Epist. p. 434. (f) Ibi p. 126.

de , dat 'er anders noch al wel taamelyk vlytig geleezen wierd , maar de Rechtsgeleerde waaren midden onder hunne wetten , t'eenemaal zonder wetten , en ze deden niet veel. (g) Ja men heeft op een zekere *Univerfiteit* eenen Professor , genaamt *Joan Jacob Ammianus* niet anders dan *Septilianus* geheeten , omdat hy zeeven geheele jaaren lang over *Quintilianus* hadde geleezen , en de arme jeugd alzoo fchandelyk bedroogen. Vervolgens is nochtans ook dit aanmerkelyk ; dat het 'er toen noch in 't begin met de Lessen , ontrent veele dingen , beeter geftaan heeft , dan men daar na ingevoert en begonnen heeft. Voornaamelyk in de Theologie , waar in men noch al meenigmaal ; in de plaats van het heedensdaagfche schoolkrakkeel , en de Philosophifche menschen-verdichtzels , eenige Bybelsche boeken verklaarde , en wel inzonderheid , hoe men daar na moest leeven. *Matthesius* heeft gelyk als een Lyst , van de Lessen nagelaaten , zoo als ze in zynen tyd gehouden zyn geweest. *Luther* hadde *Esaïas* verklaart , na welk leezen hy wel dikmaals , vol van vertroosting en vroolykheid was te huis gekoomen. *Bugenhaagen* hadde de Zendbrieven aan die van *Corinthen* , *Melanchthon* , die aan de Romeinen , en *Dr. Jonas* , eenige Psalmen uitgelegt. *Melanchthon* hadde een gedeelte van *Cicero* , de *Oratore* , als meede de *Oratie* voor *Atticus* , de *Dialectica* , (Reede-kunst) en de *Rhetorica* (of Reederyk-kunst) ontvoud. *Aurogallus* hadde de Hebreëwsche , *Mr. Frantz* , de Grieksche taale , *Tulichius* , de *Officia* (of Plichten) van *Cicero* , en *Mr. Vach* , *Virgilius* verhandelt , gelyk ook *Mr. Volmar* , de bespiegeling der Planeeten , en *Mr. Mullig* de *Sphæra*. (h) Gelyk als dan ook in de wetten der Academie wel uitdrukkelyk bevoolen is , dat 'er twee Godgeleerde altoos over het Nieuwe Testament , en twee over het Oude Testament zouden beezig zyn , (i) waar van nochtans in 't vervolg tot nu toe , weinig meer te hooren of te zien is. Zoo dat men daar uit wel ziet , hoe dat andere quaade inzettingen en gewoontens wel naarstig onderhouden , maar deeze en diergelyke met voordacht vertreden zyn geworden. Het allerbezwaarlykste zoude wel zyn , om nu iemand tot het verhandelen van den Catechismus te brengen , het welke men in dien tyd , zich echter geenzins geschaamt heeft , gelyk als hem dan *Simon Paulli* noch , in 't Jaar 1558 , tot Wittenberg geleezen heeft. (k) Zoo wierd meede noch , in 't Jaar 1566 , onder de Professooren getelt , *Mr. Joh. Pomeranus Catecheta* , (of Catechizeerder ,) die ook noch booven de Professooren van de *Rhetorica* en *Astronomia* (of Sterre-kunde) stond. (l) Zoo t'eenemaal is ook deeze uiterlyke instelling beneevens veele andere t'eenemaal in vergeetelheid geraakt.

Philosophie.

18. Ondertusschen is het zeker , en niet te loochenen , dat de weder ingevoerde Heidsche Philosophie doorgaans de meeste oorzaak van de verhingeringe en onderdrukkinge der waare Godgeleertheid , en des Christendoms is geweest ; waar van nu reeds al in 't begin dezes Hoofdstuks is gemeld. *Melanchthon* , die het meeste weder op de baan heeft gebracht , en allengskens ingevoert , wat *Luther* zoo gaerne hadde uitgeworpen , bekende zelfs , dat zyne *Logica* , *Rhetorica* , en andere Philosophifche dingen maar by geval , en uit een drift der jeugd , in zyne jonge jaaren , en niet uit een ryp overleg ontstaan waaren. (m) Niet te min wierd echter zyne , en *Aristotelis Philosophie* ; al zoo aanstonds weder op den throon , en neevens de Theologie , ja in de zelve gezet , en als rechtzinnig verklaart , zelfs zoo zeer , dat zyne leerlingen gruwelyk scholden , wanneer iemand een andere *Logica* , als van deeze beide wilde invoeren : ja men

(g) Ibid. p. 511. (h) *Matthesius Leben Lutheri* p. 81. (i) Tom. I. Script. Publ. Append. (k) Tom. III. p. 134. (l) *Sucus Acad. Witt. ad Ann. 1629.* (m) *Epist. l. c. p. 143.*

men deed de Leeraars, by hun beroep belooven, geene andere Philo-
 sophie, als deeze alleen te zullen verhandelen. (n) *Luther* mocht daar zoo
 fel teegens aan kyven als hy wilde: Want, om maar uit eenige weinige
 plaarzen zyn meening te verstaan, zoo noemde hy onder anderen, den
 heiligen *Aristoteles*, niet alleen een leugenaar, en boef, een aards-zot, leedi-
 gen eezel, die geld en goed, en zachte luye daagen genoeg gehad hadde, eenen
 listigen Disputeerder, een onrein ellendig mensch, eenen Philosophischen snorker,
 e. z. v. (o) maar hy verklaarde zich ook wyders aldus: „Dir was mynen
 „raad, dat *Aristotelis* boeken, van de Natuur-kunde, Over-Natuur-kun-
 „de, van de ziele en de zeede-kunst, die tot noch toe voor de beste zyn
 „gehouden geweest, t'eenemaal wierden uitgeroeit, beneevens alle de
 „andere boeken, die zich van natuurelyke zaaken beroemen, (door-
 „dien 'er daar uit doch niet kan geleert werden, noch van natuurlyke
 „noch van geestelyke dingen; daar en booven zoo is zyn rechte meenin-
 „ge ook tot noch toe, van niemand ter deege verstaan,) en die met
 „overtolligen arbeid, studeeren en verlies van zoo veel edele tyd en zie-
 „len, het. hoeft te vergeefs gebrooken hebben. Ik derve wel zeggen;
 „dat een pottebakker meer weetenschap heeft in natuurlyke dingen, als
 „'er in alle die boeken geschreeven staat. NB. Het smert my aan het her-
 „te, dat die verdoemde, hoogmoedige, en snoode heiden, door zyne
 „valsche woorden zoo veele der beste Christenen over al vervoert en be-
 „droogen heeft: God heeft ons alzoo met hem geplaagt, om onzer
 „zonden wille. (p) En elders: „Die ellendige mensch (*Aristoteles*) leert
 „nochtans, in zyn beste boek, van de ziele, dat de ziel sterffelyk is,
 „met en neevens het lichaam: alhoewel hem nu veele met een deel ver-
 „geeffche woorden hebben willen verdeedigen, als wy de H. Schrift
 „niet hadden, waar uit wy zeer overvloediglyk van alle deeze dingen
 „kunnen geleert werden, van welke *Aristoteles* nooit eens de minste reuk
 „heeft ervaren, en ondertusschen NB. heeft hy echter de boeken des
 „leevendigen Gods verhindert, en byna t'eenemaal onderdrukt. Zoo
 „dat, wanneer ik zoodaanigen jammer overdenke, ik niet anders ver-
 „moeden kan, als NB. dat de booze geest het studeeren eerst heeft inge-
 „voert. (q) En noch daar na op dat men zie, hoe standvastig hy by dit
 „verstand is gebleeven: „Nulaat ons eens hooren, wie over alle de Hoo-
 „ge-Schoolen de eenige opperste Regent is: niet Christus, niet de H.
 „Geest, niet een Engel des Heeren, maar een engel uit den afgrond,
 „dat is, niet alleen een doode, maar een doode uit de dooden en ver-
 „doemden. Wie is het dan? Ay, dat groote licht der natuure, *Aristo-
 „teles*, die waarlyk te recht Appolion heet, een verderver en verwoe-
 „ster der Kerke, die tegenwoordig op alle Hooge-Schoolen heerscht en
 „regeert. e. z. v. (r) Veele diergelyke andere plaatzen, uit *Luthers* schrif-
 „ten, zal ik nu al willens voorby gaan, alzoo ik hoope dat deeze ge-
 „noeg zullen zyn. Nadien wy ook nu noch met weinige woorden zien
 „zullen, of men dien goeden man hier in nagevolgt heeft, of niet.

19. Maar wy vinden, gelyk als hier booven nu reeds verhaalt is, het
 rechte teegendeel daar van, dat, naamelyk, *Filips Melanchthon*, de
 Heidensche Philosophie door de achterdeure weder heeft ingevoert,
 wanneer ze *Luther* nauwelyks ter voordeure hadde uitgejaagt. Daar ont-
 zag hy zich ook niet, om aan de voornaamste te schryven: *Dat 'er voor*
't gemeene beste zeer veel aan geleegeen was; dat Aristoteles behouden, en in de
Schoolen verhandelt wierd, en tot dienst der Studenten was. Want, zonder dee-

D d 2

zen

Jaar MD.
tot MDG.Lof van
Aristoteles.Oorsprong
van 't stu-
deeren.Regenten
der Hooge-
Schoolen.Verheffing
van Ari-
stoteles.

(n) Matthæus Dresserus ap. Chytræum Epist. I. p. 824. & Ibid. p. 619. (o) Tom. I. Altenb. p. 562.
 84. Tisch-reden p. 585. (p) Tom. I. Altenb. p. 505. (q) Ibid. p. 588. (r) Ibid. p. 680.

Jaar MD.
tot MDC.

Des zelfs
Logica.

Werd tot
de Godge-
leertheid
vercicht.

Zyne E-
thica.

zen Schryver kost men alleen de Philosophie niet bewaaren, maar men kon zelfs geene goede maniere van leeren of onderwyzen staande houden. (s) Dit luide heel anders, als *Luthers* krachtige beweegrede, teegen welke *Melanchthon* nu het rechte teegendeel allengskens weeder in 't gebruik bracht, en hy liet ondertusschen *Luther* op *Aristoteles* schelden zoo veel als het hem beliefte. Weshalven hy dan, niet alleen zelfs naarstig over *Aristoteles* las, maar hy wierd ook namaals als een byzonder Professor, over 't *Organum* (of de Redeneerkonst) van *Aristoteles* gestelt, het geene daar na ook *Daniel Kramer* is geweest. (t) En het hadde moogelyk wel niet veel gescheelt, indien *Luther* niet zo veel aanzien en moed gehad hadde, de Aristotelische Philosophen hadden hem al immers zoo slim aangetast, als die Italiaan, *Thomas Rhadius*, tot Rome deed, die om deeze reede byzonder op *Luther* schold, om dat hy *Aristoteles* een pest der Godgeleertheid hadde genoemd. (u) Dit quam ook daar van daan, doordien de Roomsgezinde wel gewaar waaren geworden, dat 'er geen beeter waapenen teegen de getuigen der waarheid waaren, als deeze dingen. Weshalven een Bisschop van Saltzburg ook van gevoelen was, dat men *Luthers* leere niet eer weeder zoude kunnen verdelgen, dan wanneer men in de Schoolen, *Aristoteles* en andere Heidenen, ook wakker en naarstig verhandelde. (x) En een Rechtsgelerde tot Ingolstadt, *Dr. Curtius*, prees daarom de maniere van Wittenberg heel zeer, om dat het de rechte Aristotelische aart en maniere was, die ook het allerbeste met het vernuft zelve overeen quam. (y) Zoo dat zich dienvolgende de Luthersche en Papiſten in dit stuk t'eenemaal weeder vereenigden, niet teegenstaande *Luther*, door zyne gemelde getuigenissen, een gruwelyke vyandschap verdient hadde. Voornaamelyk vermaande hy noch op een zeekeer plaats van de *Logica*; dat men zich voor al wel van die geene zoude wachten, welke van den boom van *Porphyrius*, en de Aristotelische *Logicaas*, mitsgaaders andere Philosophische snorkers, hunne verdichtzels en leugens geleert hadden. (z) Daar en teegen keerde dit *Melanchthon* met zyne navolgers weeder averechts om, en schreef geheele Oratien en Plakschriften, tot lof en eere der *Logica* van *Aristoteles*. Waar in by voorbeeld, dit opentlyk gelaakt wierd, wanneer iemand de Godgeleertheid eerder leerde, als de *Logica* en de overige Philosophie, welke hy by een verminkte vergeleek. (a) En een ander ontzag zich niet, om in 't Jaar 1546 opentlyk te lasteren; zeggende: *Al wie zonder de Logica Paulus verklaaren wilde, die deed even als iemand, die in eenstik-duistere nacht, zonder eenig licht wilde te sloop vaaren.* (b) Doch het behoorde met recht onder de verborgene oordeelen Gods, wanneer *Melanchthon* met zynen aanhang van zyne eigene leerlingen, door deeze zelve *Logica*, die zy van hem geleert hadden, met bedriegelyke sluitredenen, (of *Sophisteryen*) aangetast, en zeer geplaagt wierd. (c) Zoo dat derhalven het vernuft-buiten God en zyne regeeringe, zich altoos maar zelfs pynigt, doordien zy door zoodaanige Heidensche gruwelen meer gevoed; en teegen alle eenvoudige kennisse van Christus verheeven werd; daar ze in teegendeel daagelyks zwakker en krachteloozer behoorde te werden. En aldus konde eindelyk de Duivel alles wel verdraagen, dewyl hem de grondvest van zyn Ryk noch niet omverre gestooten wierd: derhalven was 'er dan ook noch gunst en bescherminge by de menschen.

20. Van de *Ethica* (of Zeede-kunde) van *Aristoteles* velde *Luther* dit oordeel: „ Het boek van de Zeeden is slimmer als eenig boek; het is ree-
gel-

(s) Epist. Volum. I. p. 295. (t) Jo. Micraëlius Lib. I. Hist. Pomer. p. 35. (u) Apud Seckendorff. Lib. I. p. 107. (x) Marthesius Leb. Luth. p. 83. (z) Tom. I. Altenb. p. 160. Add. Lud. Vives Lib. I. de Corrupt. disciplin. p. 119. feqq. (a) Tom. I. Orat. Melanch. p. 387. (b) Tom. I. Script. Witt. p. 147. (c) Camcrarius Vita Melanch. p. 392.

„gelrecht teegen de genaade Gods, en de Christelyke deugden aange-
 „kant : dit boek werd echter noch al voor een van de beste gehouden.
 „O! maar wyd van alle Christenen, met zulke boeken! Niemand be-
 „hoeft my te beschuldigen, dat ik te veel zegge, of verwerpe, dat ik
 „niet kenne. Lieve vriend, ik weet wel wat ik zegge, Aristoteles is
 „my moogelyk beeter bekend, als u en uws gelyken, ik hebbe hem ook
 „geleezen en gehoort, met meer verstand als St. Thomas en Scotus.
 „Men behoeft zich niet heel zeer te verwonderen, dat de leere en The-
 „ologie van Paulus zoo t'eenemaal is vervallen en van zoo weinige men-
 „schen verstaan, nadien de zulke zich onderwonden hebben, om het
 „volk te leeren, welke zeggen, dat de zeede-leere van den Heiden en
 „verleider Aristoteles, t'eenemaal overeen-komt met de leere van Chri-
 „stus en Paulus, daar zy noch Christus noch Aristoteles, recht ter dee-
 „geverstaan hebben. (d) En verders: „Den Apostel weet van de Aristo-
 „telische Philosophie gantschelyk niet. Zaalig is hy, ô! Heere, dien gy
 „onderwyft en uwe Wet leert, op dat hy verloft werde van alle deeze
 „dwaaze en booze gedachten, en gy hem beschermt voor deeze ge-
 „vaarlyke tyden, tot dat 'er voor den Zondaar het graf gegraven
 „werd. Derhalven moet gy, met den Apostel deeze gewoonte ook ver-
 „achten, mitsgaaders alle de andere beuzelingen der zeedelyke Philo-
 „sophie. (e) Doch nu, hoort eens, wat zyn Amptgenoot *Melanchthon*,
 „hier wederom zoo uittermaate listig en behendig teegens ingestroot
 „heeft, op dat deeze schoonê konst niet t'eenemaal verlooren ging. Hy
 „was dan niet alleen van gevoelen, dat 'er in 't algemeen den gemeenen
 „staat grootelyks aangeleegen was, dat de Philosophie van *Aristoteles* on-
 „derhouden wierd: maar hy heeft zich ook daar en booven ten uittersten
 „bemoeit, om de overgrootte nuttigheid des zelfs klaar te toonen. Al-
 „hoewel hy daar beneevens ook bekend, dat men grootte zwaarigheden
 „vind, indien men de geringe meeningen van *Aristoteles* eenig licht wil
 „geeven, of verklaaren. Gelyk als hy ook bekend, dat het hem zelfs ont-
 „trent de *Justitia distributiva* [meede-deelbaare gerechtigheid] gebeurt was,
 „die hy niet verstaan hadde, voor en al eer hy gevonden hadde, dat ze
 „uit *Plato* was genoomen, e. z. v. (f) Zyne navolgers nu, stelden de
 „Aristotelische Zeeke-kunde om deeze reede wel voornaamelyk booven
 „die van *Plato* en andere, om dat ze schrandere en spitsvinniger was, en alles na
 „de kunst voordroeg. (g) Zoo dat deeze arme lieden, aldus na de kunst, en
 „scherpzinnige grillen-vangerye, vroom en goed wilden leeren werden:
 „weshalven ze dan ook zulke fraaye heidensche vruchten in hun levens-
 „gedrag volgden, dat zy niet eens heidensche eenvoudigheid en oprech-
 „tigheid, maar enkele hooge weetenschap en arglistigheid, in 't leeren
 „van hunne deugden, beweezen. De ellendigheid van alle die dingen ziet
 „men nu noch klaar, in de oude *Ethicaas*, (of Zeede-boeken,) die 'er op
 „een ry, na de Aristotelische wyze, met meenigten over al beschreeven zyn.

21. Dienvolgende wierd dan nude *Scholastyke Philosophie*, van tyd tot
 tyd volkomen weeder ingevoert, en tot eene onherstelbaare schaade,
 van des zelfs verkeerde liefhebbers gekoestert. In teegendeel, daar in 't
 begin ten minsten de Grieksche en Hebreeuwsche taalen, alhoewel onder
 veel misbruik, noch al in zwang waaren, zoo wierden die nu ook wel
 haast vergeeten. Gelyk als 'er nu reeds al ontrent het midden deezer eeu-
 we geklaagt wierd; dat men met droefheid ervaaren moest, dat 'er door de al-
 gemeene en wel te recht noodschikkelyke traag- en luy-heid, weinig of niets meer in

Verachting
der taalen.

(d) To. I. Altenb. p. 178. (e) Ibid. p. 239. Add. Lud. Vives de Corrupt. Art. Lib. VI. p. 206.
 (f) Epist. Volum. I. p. 195. (g) Esromus Rudingerus Tom. VI. Script. Witt. p. 620.

Jaar MD.
tot MDC.

de H. Taalen konde uitgerecht werden. (b) Nademaal onder de zoo vervaarelyke vervoeringe der jeugd, de Philosophische ydele beuzelingen van *Aristoteles*, en de School-talmeryen noch meer gehoors en toeloops hadden, dan eenige taale, daar ernst en arbeid toe wierd vereischt, en die noch iets ontzachtelyks en heiligs in zich hadde. En dit alles toont nu klaar, hoe uitermaaten slecht het 'er ook zelfs ontrent de uitterlyke middelen der Euangelische waarheid, gestelt was. Zoo dat derhalven de roem, die 'er van het herstellen en zuiveren der letter-oeffeningen doorgaans gemaakt wierd, in de grond zeer slecht geschapen stond. Want, schoon men billyk met dankzegginge erkennen moet, den arbeid en naarstigheid, die 'er van verstandige mannen hier ontrent is aangewent geworden, zoo moet men ook nochtans die groote gebreeken en openbaare ongerymtheeden, niet onder dat geene, 't welk van God gekoomen is, mengen, noch ook te gelyk met dit teegen de waarheid verheffen. Voor de rest kan nu een ieder hier uit by zich zelfs wel oordeelen, wat 'er van deeze leerwyze der Schóolen voor goede vruchten kunnen gekoomen zyn. Welke wy dan nu vervolgens te beschouwen zullen hebben, na dat we voorheene noch iets, van de maniere van leeren in de Kerken zullen gezegt hebben.

(b) David Chytræus Epist. ad David Wolderum p. 632.

HET XI. HOOFDSTUK.

Van het Catechizeeren, Predikanten en den openbaaren Godsdienst, onder de Luthersche, in de voorgaande Eeuwe, en in 't byzonder van hunne Kerken, Zon- en Feest-daagen, Bidden en Zingen.

I. **D**eeze leerwyze in de Kerken verdeelde men dan, in Catechizeeren en Prediken. Welke beide wyzen ons dan ook andermaal een bezef van den inwendigen staat der Luthersche Gemeentens zullen verleenen kunnen. Het eerste middel nu ving *Luther*, in 't begin met grooten yver aan, alhoewel taamelyk spaade, alzoohy de groote schaade, door het nalaaten des zelfs veroorzaakt, al wat te laat hadde gemerkt. In 't Jaar 1526 schreef hy, dat 'er een groove, slechte en eenvoudige Catechismus, voor 't gemeene volk, vereischt wierd, waar in maar alleen de tien Geboden, het Apostolische Geloove, en het Vader Onze staan zouden: zoo dat hy derhalven toen ter tyd, de Leere van den Doop en het Avondmaal, niet voor zeer noodig hier by achte. (a) In 't Jaar 1529 gaf hy eerst zyn kleine Catechismus uit, ontrent 12 jaaren, na dat de Reformatie al begonnen was, en zulks om die reede, doordien hy de groote onweetenheid der Pastrooren, zoo wel als der toehoorders, met droefheid en verwonderinge gezien hadde. Waar over hy ook in de bekende Voorrede, zeer heevig klaagde. Schoon nu wel deeze kleine Catechismus toen ter tyd, en naderhand doorgaans, tot een grondslag der Catechismus-leere is gelegd geworden, zoo staat nochtans te weeten, dat het toenmaals in geenendeele *Luthers* meening geweest is, om daar door aan iemand altoos eenen reegel voor te schryven,

Luthers
Catechis-
mus.

De kleine.

(a) Tom. I. Altenb. p. 467.

ven of zyn geweeten daar aan te binden, gelyk als dit van zelfs t'eene-
maal onchristelyk zoude geweest zyn. Want hy beleed opentlyk, dat
dit boekje maar een voorflag en ontwerp was, op de noodzaakelykheid
van die tyden gericht, het welke na vereisch van zaaken, kon verbee-
tert of anderzins verandert werden. Daar toe dan ook die bygevoegde
gemeene narichtingen strekten, welke hy maar alleen voor het ruuwe
domme volk heeft heen geschreeven. (b) Doch hy heeft ook in dit zelve
jaar de groote Catechismus, of eene wydloopige verklaringe der kleine
in druk laten uitgaan, in welkers voorrede hy meede over de luyheid
en wispeltuurgheid der Voorstanders zoo wel, als der Predikanten,
krachtig klaagde, en allerhande verbeteringe voorsloeg, die nochtans
weinig of niet zyn in acht genoomen geworden. (c)

Jaar M.D.
tot M.DC.

De groote

2. 't Is waar, hy roemde daar na reeds in 't Jaar 1530, op die goede
instellingen, die 'er in Saxen door zyn naarstigheit gemaakt waaren;
naamelyk, dat de jeugd toen al meer in Gods Woord verstond, en bee-
ter antwoorden kon, als meenig Doctor in 't Pausdom. (d) Gelyk hy
dan ook by alle gelegentheeden, de noodzaakelykheid en het groot
voordeel van 't Catechizeeren krachtig voordroeg, en het waarlyk geen-
zins aan hem mankeeren liet, wat tot onderrichting der jonkheid, vol-
gens zyn kennis, dienen kon. Ja hy hield zoo veel daarvan, dat hy
plagt te zeggen: *Indien ik Kerkelyke ordeningen mocht instellen, ik zoude het zoo*

Naarstig-
heid daar-
omtrent.

maaken, dat men niemand tot Diaken of Pastoor mocht kiezen, ten zy dat hy te
vooren een jaar of drie in de Schoolen, beneevens de goede weetenschappen, de
Catechismus aan de kinderen naarstig onderweezen, en met hen hervat hadde. (e)
Ook mag zyn voorbeeld en yver, in 't eerste wel zeer veele menschen tot
naarstigheit hier ontrent genoopt hebben, zoo dat ook de Keurvorst
Joan, den Keurprins Jan Fredrik, opentlyk in de Kerk, den Catechismus,
onder de andere kinderen meede liet opzeggen: het geene wel niemand
meer beleeyen mogt; (f) gelyk als wy dan ook nu reeds al gezien heb-
ben, dat 'er tot Wittenberg noch altoos een der Professooren, als Cate-
chizeerder, van zoodaanigen oeffeninge zyn werk moest maaken; by-
aldien het anders ooit ter deege geschied is. Insgelyks vind men, dat 'er
ook in andere plaatzen, zoodaanige Catechizeerders ordentlyk van de
Gemeentens zyn ingestelt geworden, gelyk als onder anderen, *Filips*
Marbach, noch in 't Jaar 1574, in 't Styrmak was. (g) Doch hier is ook
met eenen niet te loogchenen, dat veel daar onder niet na de zuivere zin
van Gods Woord, noch de noodzaakelykheid der zielen, is toegegaan.
Men vind ook geene byzondere zekerheid, dat ontrent het onderwy-
zen, alles op de kracht en daadelyke oeffeninge zoo net is aangedreeven
geworden; maar meerendeels was men met het uitterlyk zeggen, naklap-
pen, en van buiten leeren wel vergenoegt; en het schynt ook wel, dat
de menschen door de voorgeschreevene Catechismussen, den Bybel zelfs
al heel zeer hebben vergeeten, en niet naarstig leeren naslaan. Het kan
wel een goed oogmerk gehad hebben, wanneer 'er van de Hooge-Ove-
righeid belast wierd: *Dat Luthers Catechismus gestaadig op eene en dezelve ma-
niere en wyze zoude verhandelt, en het jonge volk, tot het uitdrukkelyk naspre-
ken des zelfs, gewent, gevraagd, onderzocht, en verhoort werden.* (h) Doch
of dit niet eindelyk op een *opus operatum*, [schyn-werk] en uitwendig
vruchteloos geklap, is uitgelopen, en of de Predikanten, by
hunne traagheid (van *Luther* zelfs zoo zeer beklagt,) zich ook niet al
aan

Ook van
Hooge-
Staats-
Perzoo-
nen.

Gebrek
ontrent
het Cate-
chizeeren.

(b) Seckendorff. Lib. II. p. 145. (c) Tom. IV. Altenb. p. 476. seqq. Matthesius Leb. Luth. Pred. VI. p. 61. (d) Lutherus Epist. ap. Georg. Coelestinum. Hist. August. Conf. p. 47. Conf. Tom. VII. Altenb. p. 457. (e) Matthesius Leb. Luth. XII. Pred. p. 145. (f) Rosinus in Vita Joh. Frid. Ele&t. (g) Apud Fechtium P. IV. Epist. Theol. p. 498. (h) Churf. Augusti general-artikel von An. 1556. p. 105.

Jaar M.D.
tot MDC.

aan de uitterlyke letter hebben laten vergenoegen, zulks is licht te oordeelen. Om nu niet te zeggen, dat moogelyk, het volk namaals niet eens aangewezen is, dat het zelfs verders moest leezen, en de Schrift, midsgaaders de Leere des Heiligen Geestes, betrachten; maar dat het veel eer binnen die voorgeschreevene vormen [of voorstellingen] is ingeslooten, en tot die inbeeldinge gebracht geworden, dat het nu niets meer behoefde te leeren; of verders in kennisse aan te wassen; eeven gelyk als het zich ook met den uitwendigen Doop en het Avondmaal heel wel vergenoegt hield, en zich om niets verders meer bekommerde. Men bedenke ook eens, of het niet averechts was aangevangen; wanneer men in de Schoolen, volgens *Melanchthons* heidensche raadslaagen, terstond *in de Catechismi*, aan de arme jeugd *Terentius verklaarde*, en dat, gelyk als hy daar by voegde, *om de manieren der jonkheid daar door te verbeeteren.* (i) Terwyl alles, wat 'er in de Catechismus noch goeds voorkomen mocht, door de schandelyke beginsselen van deeze Heiden, by de natuurlyke gemoederen weeder om verre geworpen wierd. Ten minste paste het niet op malkanderen, indien na 't 6de Gebod, in *Terentius* eens die fraaye spreuk voorquam: *Non est vitium adolescentem scortari*, e. z. v. dat is, *het is geen schelmstuk dat een jongman by de hoeren loopt.*

Word na-
gelaaten.

3. Niet te min verging den yver in 't Catechizeeren ook wel haast onder de Lutheraanen, en gelyk als het de meeste Predikanten enkel en alleen uit dwang, en om het bevel der Overheid hadden aangevangen, alzo lieten zy het ook wel haast weeder blyven, inzonderheid na *Luthers* dood, en als het krakkeelen onder hen aanging. Alhoewel 'er in 't begin was ingestelt, dat men deeze zaak onophoudelyk zoude behertigen, en dat het ook wel ten hoogsten noodig was; nochtans zoo maakte het de luyheid der Kerken-dienaars in 't korte heel anders, houdende maar viermaal in 't jaar *Catechismi examen*, of een ondervraaginge over de Catechismus, en iedermaal maar 14 daagen lang, zoo dat noodzaakelyk tusschen die tyd, ook zelfs de letterlyke weetenschap weeder vergeeten en uitgesweet wierd. (k) Om nu niet te zeggen, hoe dat *Luther* reeds al over de nalaatigheid der Predikanten in 't gemeen, droevig klaagde. (l) Gelyk hy dan niet alleen zelfs die groove onweetenheid en traagheid, in het Onderzoek gezien hadde, maar ook anderen hadden het zelve op andere plaatzen zoo bevonden. Als wanneer, by voorbeeld, noch in 't Jaar 1532, in 't Onderzoek van den Keurvorst *Joan Fredrik*, een Pastoor op 't land aangetroffen wierd, die gantsch niet van de Catechismus wist. (m) En na dien tyd is by na die zaak doorgaans blyven steeken en t'eenemaal in vergeetelheid geraakt, zoo dat men in de Jaar-boeken vind, hoe dat, by voorbeeld, tot *Fryberg*, in *Meissen*, eerst in 't Jaar 1578, wel een *Catechismi examen* weeder was begonnen, maar insgelyks aanstonds weeder in duigen gevallen. (n) Andere droegen noch al grooten roem daar op, wanneer zomtyds eens in de Vasten, de kinderen des daags een uur lang in de Kerk ondervraagt wierden: waar uit men bewyzen wilde, dat de Jeugd zeer wel verzorgt wierd. (o) Doch, wanneer het immers al heel hoog quam, dat men op zommige plaatzen, het Catechizeeren niet t'eenemaal vergat, zoo wierden 'er dan Catechismus-predikationen aangestelt, en die fraaye maniere, van door vraagen en antwoorden te leeren, daar door t'eenemaal vertreden. Want doordien het prediken voor de Pastooren naar hun loop en trant licht was, en dat het Catechizeeren

Katechis-
mus-predikationen.

(i) Epist. ap. Seckendorff. Lib. III. p. 198. (k) Matthesius Leb. Luth. Pred. VI. p. 61. (l) Vid. in Lib. Conc. Catech. Maj. Luth. p. 356. 390. 392. &c. (m) Sagittarius Hist. Jo. Frid. p. 14. (n) Mollerus Freyb. Chron. P. II. p. 329. (o) Cruſius Annal. Suev. Lib. XI. P. II. p. 757.

ren daar en teegen eene grootere ervaarenheid, en een t'zaamenhang aller waarheeden, als ook meer arbeid, onvermoeide vlyt, en zeer byzondere gaaven vorderde, zoo stelde men het eerste gemeenelyk booven het laatste. Zoo dat derhalven ook in dit deel des Lutherdoms, het welke voor zoo hoog-noodig erkent was, zich een voornaam en weezentlyk Hoofd-gebrek en verval vertoont heeft, waar uit naderhand de verwaarlykste blind- en barbaarsheid des volks ontstaan is, die tot op deezen huidigen dag toe, noch meerendeels over al heerscht en de overhand behoud.

Jaar MD.
tot MDG.

4. Indien wy verders de andere maniere van onderwyzen, naamelyk, het prediken, onder de Lutherfche eens gaan beschouwen, zoo stond het daar meede op de volgende wyze geschaapen. Voor de *Reformatie* dan, onder 't Pausdom, was het hier ontrent onuitspreekelyk jammerlyk gestelt, daar over de verstandige ook niet genoegzaam wisten te klaagen. Om nu maar eenige weinige plaatzen dies aangaande aan te trekken, zoo klaagde de geleerde *Beatus Rhenanus*, in 't Jaar 1518, hier over aldus: „Niets bedroeft my zoo zeer, als dat ik zien moet, dat het arme volk „over al, met onnutte ceremonien, ja met onvruchrbaar geklap, over- „laaden werd. Ik weet ook geen andere reede daar van te geeven, als „alleen, om dat de Priesters, door de bedriegelyke Scholastyke Theo- „logie zelfs bedroogen zynde, een recht Heidensche of Joodsche leere „voordraagen. --- Zy vertellen maar enkele beuzelingen, terwyle zy op „die plaats staan, alwaar het volk alles, wat 'er gesproken werd, voor „waarachtig houd. e. z. v. (p) Een ander schreef ontrent die zelve tyd alzo: „Teegenwoordig springen 'er zoodaanige menschen op den Pre- „dikstoel, die door geene onderwyzinge altoos tot dat ampt bequaam „zyn, die onbeschaamdelyk zich maar op haare tonge verlaaten, schreeu- „wen, en blaaten daar zoo wat heen, wat hen maar in de mond valt, „of wat hen andere niet-waardige menschen eerst hebben voorgeschree- „ven, of ook wat hunne onreine driften aan hen ingeeven. Op dat ik nu „niet spreek, hoe wy 'er dikmaals zoo veele wel moeten hooren „prediken, die maar alleen op vlyerye, snorkerye, en enkele baat-zucht „het oog hebben, ja wat noch erger is, op haat en nyd teegens hunnen „naasten, en dit alles zoo openbaar, dat ook meenigmaal het onwee- „tende volk zelfs opstaat en daar van afstreed. (q) Het is ook alreede, in „onze *Afbeeldinge der eerste Christenen*, ontrent het verval, getoont, wat voor „gruwelen 'er onder het Pausdom op de predikstoelen, in zwang gingen: „alwaar men immers ordentlyk de *Zeedekunst van Aristoteles* heeft gepredikt, „en het arme volk met verdichtzelen, legenden, en andere zotternyen „afgevaardigt.

Predika-
tien,

Zyn ydel
en on-
vruchtbaar.

5. Nu wierden wel de Paapen en Munniken, door het ontdekken hunner zottheeden, en verkeerde wyze van prediken, niet alleen vry wel beschaamt gemaakt, maar ze hebben zich ook, onder de Protestanten, eenigzins verandert; nademaal *Luther* inzonderheid, uit de volheid zynes herten, geweldigkrachtig aanving te prediken, zich daar onder aan geen konst of andere wetten bindende, het welke ook eenige andere daar na van hem leerden. Doch het is meede niet te loogchenen, dat 'er al voort en zelfs noch al by 't leeven van *Luther*, veele onbehoorelykheeden meede zyn ingesloopen. Men begon van het geheele prediken, een *opus operatum*, of schyn-werk te maaken, en byna het geheele Ampt van een Kerken-dienaar daar in te bevatten, vergeetende het zoo hoog-

Gebrek
ontrent
het predi-
ken.

II. Deel.

E e

noo-

(p) Epist ad Zwinglium ap. Hottingerum Histor. Eccl. P. V. Sec. XVI. p. 262. (q) Erasmus Eccl. lib. II. p. 96.

Jaar MD.
tot MDC.

Luthers
heldhaftige
maniere.

Andere
Predikatiën
na de
konst.

noodige Catechizeeren , de byzondere opzicht over de huisgezinnen , en diergelyke dingen meer. Doch voornaamelyk bespeurt men , dat men den Geest Gods niet over al in het prediken, een onverhinderde regeeringe heeft laten behouden , maar zich aan konst , menschelyke reegels en voorschriften gebonden , en anderzins ook de kracht des geloofs op de volgende wyzen belet. Men wilde *Luther* wel eene heldhaftige maniere van prediken toegeeven , doch niemand beelde zich in , dat hy dat zelve dierbaare geloove ook ontfangen kon ; maar in teegendeel verviel men , of op het bloote naklappen , of op de valsch-beroemde konst. Weshalven , gelyk als men in andere stukken de kracht des H. Geests niet in acht nam , noch gebruikte ; eeven zoo verviel men ook in 't prediken , op de natuure en wetenschap , en men liet het niet meer op het licht en de kracht des H. Geests aankoomen , schoon men met woorden , daarom wel bad. Gelyk dan ook ontrent het einde deezer eeuw , een zeeker Godgeleerde , van dien beroemden *Theologant* , *Jacobus Andreae* , niet schroomde te schryven : naamelyk , *Dat hy eene zoodaanige NB. natuurlyke welspreekentheid hadde gehad , dat hy zelfs voor de vuist , en op staande voet , zomtyds wel zeer geleerde en verstandige predikatiën hadde gedaan.* (r) Waar by 'er aan God en zyne genaade niet eens gedacht werd. *Luther* zal , bemerkte reeds in zynen tyd al diergelyke inkruipende misbruiken , en zeide dierhalven ook wel dikmaals zyn gevoelen , aangaande de konstige predikatiën , ronduit. Wanneer 'er eens eenige een Dorp-Pastoor hadden willen berispen , dat hy den text wat beeter hadde behooren vervat , of gelyk men zegt , die recht na de konst verdeelt te hebben , zoo antwoorde hy aldus : *Ach ! wanneer een Predikant voor Christus eenvoudig uit den Catechismus prediken kan , zoo is hy een zaalig en goed Predikant : men heeft niet alleen goude en zilvere vaaten in Moses tabernakel , maar ook koopere en yzere , en nochtans behooren ze alle tot dien dienst van den eeuwigen Zoone Gods.* (s)

Geleerde
Predika
tiën.

6. Elders spreekt hy ook zeer nadenkelyk van die hoog-geleerde predikatiën , die hy zelfs met zyne ooren moest hooren , dat de Luthersche Predikanten zoo veel geleerd-tuig daar onder laptē , en het schier erger maakten als de Papiſten zelfs. *Het verdroot onzen Doctor* , verhaalt iemand , *niet weinig , tot Smalkalden , dat zommige Predikanten met Hebreuwsche woorden aanvingen , en rabbelden , met Adonai , Kyrie , en Domine daar onder ; zy zyn geene goede Pastoors voor leeken of boeren , ze brokken 'er te veel Latyn , Grieks en Hebreuws meede onder. Wy bidden , sprak hy , over tafel , in 't Onze Vader , in Christus Naam , en wy laten het Goode over ; die ook onze nakomelingen in zulk eene eenvoudigheid lang bewaaren wil. Amen.* (t) Welke Schryver meede deeze volgende waarschouwinge van *Luther* heeft opgeteekent. *Men moet den gemeenen man geenzins door hooge , zwaare en verbloemde woorden , leeren ; want hy en kan die onmoogelyk niet vatten : Daar koomen kleine kinderen , dienstbooden , oude vrouwen en mannen in de Kerk , by de zulke doet de hoogdraavende leere geen voordeel altoos , zy begrypen 'er ook niets van , of zy schoon al zeggen : Hy heeft kostelyke dingen gepredikt ; want wanneer men ze vraagt , wat was het dan ? zoo antwoorden ze , ik weet het niet. Men moet voor die arme lieden elk ding met zyn rechte naam noemen : een schip moet een schip , en een vyg een vyg heeten , en dan vatten zy het noch naauwelyks. Ach ! hoe heeft onze Heere Christus zich daar toe bevluyt , dat hy doch eenvoudig leeren mocht , gebruikende gelykenissen , van den landbouw , oogst , wynstok , en schaapjes ; alles daarom , op dat het de menschen ter deegē verstaan , begrypen en onthouden*

2011-

(r) Osiander Lib. IV. H. E. c. 43. p. 1084. (s) Mauthésius Leb. Luth. XII. Pred. p. 151.
(t) Idem ibid. p. 164.

zonden. Gy luiden hebt by u volk ryke Gemeentens, waar voor gy by onze God zult reekenschap moeten geeven; daarom benaarfligt u ook, om hen eenvoudig, getrouwelyk, en duidelyk te onderwyzen. (u) Ja het erkennen van deeze groote ellende, spelde hem den volgenden openbaaren val voor, zoo dat hy ronduit zeide; het zoude door alle die konstige predikatiën zoo verre koomen, dat de Predikanten liever van de waare Leere zouden afwyken, als het volk niet meer behaagen. (x) Weshalven hy ook uit eenen yver, andermaal schreef: *Vervloekt en vermaledyt zyn alle de Predikanten, die in de Kerken, na hooge, zwaare, en scherpzinnige dingen trachten, die de zelve voor het volk brengen en daar van prediken, zoekende daar door haar eige eer en roem, en een of twee eergierige menschen te behaagen.* Waar beneevens hy het teegendeel ook met zyn eige voorbeeld betuigt. (y)

Jaar MD.
tot MDC.Schadelyk-
heid der
zelve.

7. Ontrent alle zoodaanige gruwelen nu moest zekerlyk het krachtige Woord Gods wel achter staan, en daar en tegen het enkele onnutte geklap allengskens ten voorschyn koomen. Want zoo konstig en schoon als het de verdurvene Predikanten zochten te maaken, zoo smaakeloos en verdrietig was het voor die arme zielen, welke na wat beeters hongerden. Gelyk als noch zulks teegenwoordig de Predikatie-boeken deezer 16de eeuw, eenige weinige uitgezondert, aan een verlicht ooge klaar genoeg kunnen toonen. En *Melanchthon* zelfs klaagde toen reedsal, die nochtans van alle geleerde zaaken zeer veel hield, over de krachtelooze Predikatiën der meeste, wanneer hy onder anderen deeze aanmerkenswaardige belydenisse doen moest: *Daar waaren 'er wel eenige, geleerder als andere, zy spraaken ook wel de waarheid, maar zy maakten zoo veel woorden zonder nadruk (sine nervis) en ze verklaarden niets, en brachten ook geene rechte teksten by. --- Ja, daar was tusschen hen en de ongeleerde, geen onderscheid altoos, als alleen dat de eerste maar wat meerder woorden gebruikten, en niet zoo grof en eenvoudig spraaken als de laatste. Daar waaren 'er ook zeer veele onder hen, die zich alleen maar daar op leiden, dat zy hunne toeoorders door zulke overtollige reedenen maar ophielden.* (z) Dat dit nu van zeer veele wel waarachtig was, bekrachtigt hy niet alleen ter zelve plaatze met voorbeelden, maar een ander verhaalt ook van *Dr. Joan Bugenhaagen*; dat hy in zyn Predikatiën al te veel woorden hadde gemaakt, meer als de toeoorders hadden kunnen vatten. (a) Het welke zyne Predikatiën, die nu noch in weezen zyn, ook wel uitwyzen. Ik zal nu niet zeggen, hoe men van tyd tot tyd begonnen heeft, *Heidensche verdichtzels, Poëeten*, en andere vreemde Historiën, onder de Predikatiën te mengen: waar door eenē veel grootere schaade is geschied, als door de *Paapsche Legendes* van haare *Heiligen*. De rechte oorsprong hier van, kan uit het voorgaande Hoofdstuk uitvoeriglyk nagezien werden, te weten, doordien de Predikanten meereendeels, in de plaats van *Christelyke boeken*, in de *Heidensche Poëeten*, en andere gruwelen verdiept waaren. En doordien ze het hoofd hier meede hadden opgevult, zoo hebben zy het zelve ook buiten twyffel over al, en derhalven ook op de Predikstoelen, weeder aan den man willen brengen. Weshalven *Joan Wigandus* niet loochgenen kon, dat hy een Predikant hadden gehoord, die in eene Predikatie, aangaande het huwelyk, meer als over de 20 versen uit de Vry-konst van *Ovidius* hadde aangetrokken. (b) Het welk wel een Paaps Schryver uit hem herhaalt, doch het is evenwel, door zeer veele nu noch in weezen zynde predikatiën, en de veelvoudige ondervindinge, tot noch toe, helaas! genoegzaam bevestigd geworden.

Krachte-
looze p.e-
dikatie.Oratorisz.
herzenge-
snork.Ingelapte
fabelen,
vaersen en
historiën.

E e 2

Dat

(u) Ibid. p. 132. (x) Tom. II. Altenb. p. 897. (y) Tom. III. Witteb. Germ. p. 196. (z) Tom. II. Confil. & Resp. p. 253. (a) Dresserus P. II. Millen. VI. p. 188. (b) Laurentius Surius Chron. p. 342.

Jaar MD.
tot MDC.

Postillen.

Redenen
daar van.

Menschen
gebooden
en leere.

Voorzeg-
ging uit
mensche-
lyke wil.

8. Dat verders de Predikanten , tot de waare verlichtinge des H. Geests , en des zelfs bywoonende kracht en genaade , niet geweest of gewent zyn geworden , zulks betoonen ook de navolgende nadenkelykeomstandigheeden. Naamelyk , al voort in den eersten aanvang der *Reformatie* , wees men niet eens de goede luiden altyd op den Bybel , maar op de menschelyke uitleggingen , meeningen , stellingen , en wel voornaamelyk op de Postillen. De oorzaak daar van was, onder anderen deeze; doordien men op veele plaatzen , met het instellen van nieuwe Predikanten al te haastig en te onbedachtzaam te werk ging , alzoo dat men zich veeltyds vergenoegde , als men maar alleen op de Dorpen , zoodaanige Pastooren hebben konde , die uit de Postillen wel wisten te leezen en te prediken. Gelyk als men van de Schwabische *districten* leeft , dat aldaar een rechte mengelmoes van allerhande menschen in de Pastoryen is gezet geworden , die de Postillen van *Corvinus* aan het volk heel licht voorlaazen. (c) Insgelyks verhaalt een ander , dat 'er tot Fryberg in Meissen , in 't Jaar 1533 , een Domheer , genaamt *Valentyn Beltzing* , uit *Luthers* Kerk-Postille , het Euangelium van woord tot woord hadde gepredikt. (d) By na niet anders als het van de Moscoviters bekend is ; daar de Paa-pen maar alleen iets uit een Oud-vader aan het volk plachten voor te leezen. (e) En dewyle *Luther* zelfs de domme onweetenheid van zoo veele Predikanten wel zag , zoo bedacht hy eindelyk dien aanslag , dat men inzonderheid aan de jonge Pastooren , slechts zoude toelaaten , uit Postillen te prediken , op dat niet een ieder , gelyk als het in 't Pausdom geschied was , van de *blauwe end-vogels* [dat is , oudewyfs fabelen] wederom prediken mogt. Waar neevens hy ook zeer welaanmerkt , dat de Predikationen niet deugen , byaldien de Geest niet zelfs door de predikatie spreekt. (f) Alleen het slimste was , dat ook in dien tyd de arme jeugd niet naarstig , en alleen op dit Licht des H. Geests , gelyk als het zelve de H. Schrift heeft ingegeven en verklaart , geweest is , en daar door aangezet wierden , om uit de Geest te prediken ; nadien men hen niet alleen maar enkele menschelyke uitleggingen , tot een richtsnoer hunner leere gaf , maar men overlaade ze ook zoodaanig , met de *Heidensche* verdigtzelen der *Aristotelische Philosophie* , en Schoolsche Godgeleerdheid , dat daar door ook noch de minste vonk der goddelyke kracht en wysheid volkoomentlyk in hen onderdrukt wierd. Alle het welke , niet alleen de geschiedenissen der zelve tyden , maar ook de byna ontelbaare *Postillen* , *Predikatie-boeken* , *Zak-boeken* , *Loci communes* , *Promptuaria* , *Cornua copiae* , *Florilegia* , *Concordantien* , en diergelyke baarblykelyk te kennen geeven.

9. *Luther* hadde wel een heel goed oogmerk , wanneer hy de *Studenten* ried , dat zy *Melanchthons Loci communes* , en de verklaringe over den Zendbrief aan de Romeinen , als ook zyne eigene uitleggingen vlytig zouden leezen: (g) Maar het voorgaande verhaal van de verklaarende Godgeleerdheid , zal ons overvloedig genoeg kunnen toonen , wat voor uitwerkingen daar uit gevolgt zyn. Die goede menschen wierden , eer zy 'er eens om dachten , van de leevendige oorspronkelyke fonteyne , tot uitgehouwene bakken geleid. Ik wil zeggen , de gemoederen leerden zich op menschelyken arbeid en aanvoeringe verlaaten , ze bekommerden zich niet zelfs , of de belofte des Woords ook al aan haar vervult wierd , of werden konde , en ze geraakten daar door in traagheid en onacht-

(c) Scultetus P. II. Annal. Euang. renov. p. 424. (d) Andr. Mollerus Beschreib. Freib. P. II. cap. 3. p. 218. (e) Thuanus Lib. 69. (f) Tom. III. Altenb. p. 461. (g) Apud Matthesium l. c. p. 153.

achtzaamheid. Waar uit dan verders die krachtelooze leer-wyze, mitsgaders de daar op gevolgde reukeloosheid des volks, haaren oorsprong nam, het welke zich onmogelyk niet kost bekeeren, om dat het Woord des Heeren aan hem niet gepredikt wierd. De uitterlyke letter ontbrak 'er zelfs by zeer veele, in wiens plaatze maar alleen menschelyke weenschap en vonden heerschten, ik zwyge noch, dat 'er geest en leeven zich aldaar verthoont zouden hebben. Men heeft wel eer teegen de Gereformeerde heel heevig, voor de nuttigheid der Postillen gestreden, misbruikende daar toe openbaarlyk de woorden van *1 Theff. v. 19. 20. 21.* Eeven als of die geene den Geest uitbluschte, en de prophetien verrachte, welke na Christus belofte van God geleert zynde, zelfs uit den goeden schat zynes herten, oude en nieuwe dingen voortbrengt, en de Postillen, gelyk haaren naam *post illa* [*na die, dat is, welke achter die dingen moeten gestelt werden*] uitwyft, achter het Woord Gods stelt, en voor slechter houd. (b) De reedenen nu der Gereformeerde, vervat iemand kortelyk aldus: *Het is klaar, zegd hy, dat het zeer wyd van de waare opbouwinge der Kerke vervreemt is, wanneer de Pastooren hunne predikationen uit de Postillen, of uit eenige andere Schriften ontleenen, van woord tot woord van buiten leeren, ja die wel zelfs uit hun papier (concept) maar heen leezen, en van den predikstoel afrabbelen. Want doordien alle de Gemeentens niet in eenerlye staat zyn, en dat de zelve ook wel alle jaaren en daagen verandert, en ook niet alles op allerley ouderdom en stand past: zoo volgt daar uit dat, het geene voor de eene gemeente goed is, zich voor de andere meenigmaal niet schikt, gelyk als wanneer die jonge Predikant, Luther na-apende, op de Predikstoel zeide: Hy kende den Duivel zeer wel, en hadde al eenige scheepels zouts met hem gegeten.* (i) Op deeze wyze dan leerde de eën den anderen het woord als afsteelen, na de maniere der valsche Propheeten, waar aan zich ook de Papisten en andere, ten uiterste gestooten hebben. Weshalven men uit den loop der tyden, wel zien kan, dat, wanneer 'er een beroemd Doctor of Predikant was, den zelve veele andere een goede wyl hebben willen na-bootzen. Het welke niet alleen van Luther zeeker is, wiens spreekwyzen, uitdrukkingen, en andere driften, zeer veele hebben nagevolgt; (diergelyke wy ook hier booven, ontrent Melanchthon gezien hebben.) Maar eeven dit zelve is ook al meede aan andere weedervaaren, gelyk als wy van Dr. Saccus, Strigenitius, en andere in deeze eeuw, van Balduinus, Røberus, Dietericus, en verders, [welke alle men heeft zoeken na te aapen] wel zouden bewyzen konnen; byaldien het noodig was. Van den oorsprong en het misbruik der Postillen zelfs, als meede van de Zonen Feestdaags Euangelien, zal ik nu alhier niet meer spreken, doordien het zelve nu reeds al duidelyk genoeg in onze *Afbeeldinge der Eerste Christenen* is aangewezen.

10. Of nu dienvolgende zulke en diergelyke leer-wyzen, nochtans met de eerste Apostelyke gewoontens, eenige gemeenschap hebben gehad, zulks kan men heel licht afneemen. Niet teegenstaande men zich gestaadig daar op beroepen heeft, dat de r'zaamenkomsten, in de Kerken en Schoolen, gelyk als de oude de gewoonte hadden, zyn moesten, het geene men door het bybrengen van Paulus woorden, dan wilde bewyzen, daar hy schryft: *Als 'er aan iemand iets geopenbaart wierd, zoo zoude de andere zwygen.* (k) Daar 'er nochtans niet eens de bloote schaaduwe meer van deeze Apostelyke maniere overig, of by de *Reformatie* eens in-

E e 3

ge-

Jaar MD.
tot MDC.Postillen-
ruiters.Dwaashe-
den der
zelve.Na-aping
der Lee-
raars.Apostely-
ke leer-
wyze.

(b) Paulus Tarnovius ap. Dedekennum P. II. Confil. Theol. p. 566. (i) Wilh. Zepperus Lib. II. Polit. Eccl. cap. 8. p. 424. Conf. Kekkermannus Rhet. Eccl. p. 154. (k) Tom. I. Script. Publ. Witteb. p. 54.

Jaar MD.
tot MDC.

gevoert was. Nadien men immers in de vergaaderingen, alleen maar na de Predikanten hooren moest, het zy dan dat hy uit Gods Geest sprak, of niet; dat geen ander verlicht mensch altoos bestaan dorst, om iets te vermaanen, of ten besten der Gemeente te zeggen. En het zoude wel zwaarelyk in de volgende tyden, zyn goed gekeurt, het geene Luther eens uit eene kennisse der waarheid schreef, wanneer de Keizer de Luthersche Predikatiën tot Augsburg verbooden hadde: *Is het niet een schoon verstand, en groote wysheid, dat Mr. Eizleben en andere zwygen moeten; maar in huu plaats, tred nu de Keurvorst van Saxen op, mitsgaaders andere Vorsten en Heeren, met hunne schriftelyke belydenisse, en zy prediken vry uit voor zyne Keizerlyke Majesteit, en in 't aanzien des geheelen Ryks, dat zy het hooren moeten, en niets daar teegen kunnen zeggen. Ik beelde my in, dat het verbieden van 't prediken hier door reedelyk wel gewrooken is. Zy wilden het aan hunne dienaars niet toelaaten, dat zy de Predikanten mochten aanhooren, en zy moeten ondertusschen zelfs wel iets slimmers, (gelyk zy het noemen) van de groote Heeren hooren en stom staan.* (l) In 't korte dan, de middelen die men aanstelde, tot onderwyzyng der onweetende, tot versterkinge der zwakken, en tot overtuiging der boosaardige, schooten wel baarblykelyk en t'eenemaal in vergelykinge der eerste Kerke te kort. Gelyk als dan *Erasmus Sarcerius* reeds onbeschroomt bekent heeft, dat hy meerder menschen door byzondere gesprekken over de maaltyd, en anderzins overtuigt en bekeert hadde, als door openbaare Predikatiën. (m) Nademaal de Voorstanders als dan vergenoegt waaren, wanneer het volk uitorlyk zich eenigzins eerbaar aanstelde, de opentlyke oefeningen, volgens de fleur, meê deed, en ook zich de andere gemeene wetten en gewoonheden onderwierp: gelyk als nu verders in 't vervolg zal gezien werden.

Kerke-
dienst een
schyn-
werk.

11. Want wat den uitterlyken Godsdienst in 't algemeen aangaat, zoo wierd de zelve alvoort onder de *Reformatie*, tot een *opus operatum* of schynwerk gemaakt; dat is, dat de menschen zich vergenoegt hielden, wanneer ze maar eene predikatie gehoort hadden, het welke veel lichter voor hen was, als alle de meenigvuldige instellingen des Pausdoms te onderhouden. *Luther zelfs begoft deeze gruwelen reeds al te merken, en tastte ze by gelegenheid ernstig aan, ja hy vergeleek de naam- en waan-Christenen by de vervallene Jooden, om dat zy op den Doop, en andere voordeelen voor Jooden en Heidenen roemden, en niet te min t'eenemaal zonder geest en geloove waaren.* (n) Alzoo, dat ook hier in geene waare verbeeteringe of reiniging van 't Pausdom geschiede: doordien, gelyk als de ziele des zelfs, naame-lyk, het uitterlyk ingebeelde gedaan werk (*opus operatum*) noch altoos in weezen bleef. Was in 't Pausdom dit den inhoud des Christendoms, dat men zomtyds eene Misse hoorde, en des avonds en 's morgens een *Ave Maria* op zeide, zoo nam ook al ras de gewoonte onder de Luthersche de overhand, dat men zich doorgaans met Predikatiën te hooren, en andere uiterlyke oefeningen, wel te vrede hield. Nu was dit noch het onderscheid, dat aldaar het vleesch noch al eenigzins gepynigt wierd, door vasten, aalmoessen geeven, boete doen en diergelyke; maar dat nu hier alles lichthertig wierd in de wind geslaagen. Behalven dit wierd ook voor het volk den opentlyken Kerkelyken Godsdienst zelfs daar door haatelyk en veracht gemaakt, doordien men door zekere geld- en andere straffen, de menschen daar toe dwingen wilde, het welke noch al uit het Pausdom was overgebleeven. Want eeven gelyk als hier het te Kerk-gaan by verbeurte van een schelling en een pond was bevoolen, wierd

Dwang.

(k) Tom. I. Script. Publ. Witteb. p. 54. (l) Tom. V. Altenb. p. 200. (m) Mich. Baumannii Gewiss. Post. p. 530. (n) Tom. III. Altenb. p. 424.

wierd. (o) Alzoo plagt ook de Hooge-Overigheid by de Luthersche, die geene met geld-boete te straffen, die de Kerke verzuimden. (p) Gelyk als dan ook op zommige plaatzen, in den eersten aanvang der *Reformatie*, opentlyke Beveelen wierden afgelezen, behelzende, dat de lieden, ten minsten eens des weeks moesten ter Kerke gaan. (q) Met welke geweldige middelen nochtans weinig of geen voordeel wierd gedaan; nadien het volk evenwel, door gebrek van byzondere onderwyzinge en huis-bezoek, meerendeels zoo voor als na, eeven blind en onbekeert bleef. Waar door dan ook iemand opentlyk klaagen moest: dat, daar voordeezē de *Psalmen*, en andere *schriften* aan de lieden zoo gemeen waaren geweest, nu nauwelyks d'een of d'ander was, die maar eēn weinig daar uit van buiten kon. (r) Waar van hier onder by het verval des volks noch breeder zal werden gehandelt.

Jaar MD.
tot MDC.Door geld-
boete.

12. Gelyk als men nu in 't gemeen op de onderhoudinge des uitwendigen Kerken-diensts zag; alzoo wierden er ook noch voornaamelyk zeer veele Paapsche ceremonien en instellingen gehandhaaft, schoon ze van veele verstandige altoos zyn teengelprooken geweest; waar van by de oneenigheid wegens het *interim* noch naader zal gesproken werden. Hier booven by de uitwerkingen der *Reformatie*, hebben we zommige openbaare getuigenissen gehoord, dat 'er noch al zeer veele, niet alleen Paapsche maar ook Heidensche dingen, onder de Luthersche gebleeven waaren. Waar ontrent *Melanchthon* zeer veel gedaan heeft, die uit allerhande inzichten, niet heel veel verandert wilde hebben. Dus ried hy in 't Jaar 1525, den Landgraave *Filips van Hessen*, dat men in de *reformatie* des lands, alle de Kerken-ceremonien zoude behouden, ontrent welke het, zonder goddeloosheid maar geschieden kon. (s) Doch deeze voorwaarde wist men daar na, gelyk het gemeenelyk gaat, na zyn eige welgevallen uit te leggen. Niet teegenstaande *Luther* meenigmaal, en duidelyk beruigt heeft, dat hier in de Christelyke vryheid, kon en moest in acht genoomen, en zulks aan de Gemeenrens zelve gelaaten werden. (t) Daar in tegendeel door zoodaanige instellingen, aangaande de behoudinge van deeze en geene, ook zelfs schadelijke ceremonien en gebruiken, niet alleen in dien tyd heel veel onheil is geschied, maar waar van ook naderhand, door die langduurige gewoonte en inetteringe, eene noodzaakelykheid en bygelooye is ingevoerd, zoo dat de onverstandige liever het beste meenigmaal, als hunne oude gebruiken wilden laaten vaaren. Om nu daar van te zwygen, dat er met en neevens het waare *Euangelium* geene zoodaanige dingen, die alleen maar tot de Wet en den Levitischen dienst behooren, niet staan konnen. Het is waar, men zegt gemeenelyk, dat *Melanchthon* en *Luther* zelfs, hier ontrent verstandig wilden te werk gaan, willende de menschen niet zoo plotzelyk als voor 't hooft stooten, door alles op eenmaal te veranderen. En het kan ook wel zyn, dat *Luther* veel voor een tyd lang verdraagen heeft, wat niet zoo terstond, zonder groote beroerte en aanstoot gemakkelyk kon afgeschafft werden, nochtans met dat voorneemen, om het zelve met 'er tyd en by goede gelegenheid te verbeteren. Doch de twist met *Karelstad*, en de andere, over het *interim* en de bezweeringe zal ons klaar toonen, dat 'er veele dingen met opzet behouden en verdedigt zyn, om andere daar door aan te lokken, en den anhang des te grooter te maaken; ja ook moogelyk om de menschen af te leiden of te bedriegen, en

Paapsche
ceremo-
niennoch be-
houden.

hun

(o) Pertuchius; Chron. Port. P. I. c. 3. p. 350. (p) Ossander H. E. Cent. IV. Lib. II. c. 22. p. 164. (q) Crusius Annal. Suev. P. II. Lib. XI. p. 629. (r) Henr. Motlerus Tom. VI. Script. Wittēb. Publ. p. 402. (s) Apud Dresserum P. II. Millen. VI. p. 511. (t) Tom. IV. Lat. Jen. p. 352. Tom. VIII. Altēb. p. 342. jt. in Epist. Tom. II. p. 243. & alibi.

J322 MD.
107 MDC.

hun maar zoo wat zand in de oogen te werpen. Het welke deeze dan na-
maals als heiligdommen, en noodzaakelyke weezentlyke deelen van
den Godsdienst begreepen hebben. Waar uit, niet alleen groote onheilen,
tot op deeze teegenwoordige ure, en niet weinige afgooderyen ont-
staan zyn, maar men is daar door ook van de Apostolische eenvoudige
maniere t'eenemaal afgeweeken. Waar ontrent men echter de woorden
van *Luther* wel beeter hadde behooren in acht genoomen te hebben, wan-
neer hy schryft: *De Paus heeft in alle dingen van onze Heere God zyn vuiligheid*
geworpen, en zyn meester willen zyn, zoo dat hy hem ook het minste niet heeft on-
verandert gelaaten. Wanneer men dit alzoo toe geeft, gelyk men het toegeeven
moet, zoo kan en mag men ook veranderen, zelfs dat geene, wat aan zich zelfs
noch alwel te dulden was; hoe veel te meer dan dat zelve, het welke vol van by-
geloove, ergernis en ongerymtheid steekt, en dat wel opentlyk valsch en verkeert
is, ontrent alle zulke overtollige ceremonien. (u) Hy spreekt alhier van de on-
christelyke ceremonie der bezweeringe.

Eerste vry-
heid ont-
rent den
Gods-
dienst.

13. Doch het is nu eens de tyd, om tot de omstandigheeden van den
Kerkelyke Godsdienst zelfs te koomen. Waar ontrent wy, eerstelyk de
hoedaanigheid en maniere, mitsgaders de plaats, daar de zelve ontrent
dien tyd gepleegt wierd, eens wat naader zullen gaan beschouwen. Hier
ontrent nu ging het in 't begin bykans eeven eens, gelyk in de eerste Chri-
stelyke Gemeentens onder de vervolgingen. Naamelyk het was in den
eersten aanvang der *Reformatie*, de lieden eeven veel, of zy in Kerken,
of in gemeene huizen, of op het veld, of elders hunne t'zaamenkomsten
hielden, en daar beneevens ook niet altyd, op de aanstellinge van een
vast Predikant gezien wierd; waar ontrent het noodig is dat men eenige
voorbeelden en omstandigheeden aanmerke. Voor eerst dan is het zeer
aanmerkelyk, het geene *Luther* eens, zeer oprecht zelfs bekent heeft;
zeggende, „ dat de gemeene bevorderingē tot de opbouwinge en den
„ wasdom der Christenen, alomme zeer ellendig was, doordien men al-
„ les opentlyk, en in 't byzyn van alle menschen, verichten moest. Hy
„ gaf ook gaerne toe, dat de Gemeentens noch niet in die staat gestelt
„ waaren, daar in zy, volgens het Euangelium van Christus konden ge-
„ regeert werden, maar, alwaar hen maar alleen een opentlyke aanprikk-
„ kelinge en opwekkinge tot het geloove gegeven wierd. Want dit zou-
„ de eerst eene rechte wyze van een Euangelische verzaamelingē zyn,
„ daar men niet opentlyk, of zonder eenig onderscheid en niet toelatinge
„ van alderhande menschen t'zaamen quam; maar, alwaar zich alleen die
„ geene vergaaderden, die met eenen geheelen ernst, waarlyk Christenē
„ waaren, en het Euangelium met mond en daaden bekenden. Deeze moe-
„ sten dan hunne naamen in een register schryven, en hier of daar in een
„ huis te zaamen koomen, en aldaar zelfs gebeden, het leezen; doopen,
„ het Sacrament en andere christelyke oefeningen aanstellen. In zulk eene
„ verzaamelingē nu, konde men onderscheiden, verbeteren en uitfluiten,
„ na het voorschrift van Christus zelve, *Matth. xviii.* alle de zulke, die
„ zich niet christelyk droegen. Hier konden ook vrywillige aalmoessen ver-
„ zaamt werden, na het voorbeeld van *Paulus*, *2 Cor. ix.* daar waaren ook
„ geene lange gezangen noodig &c. Eindelyk belyd hy ook ronduit, dat hy
„ zoodaanige Christenen noch niet hadde, en derhalven ook diergelyke
„ niet aanstellen kon, tot dat zich van zelfs zoodaanige Christenen op-
„ deden. (x) Doch, het welke wel moogelyk onder den uitterlyken
„ gemeenen hoop noch niet geschied is. Uit welke woorden men wel
„ ziet, dat *Luther* zeer wel gezien heeft, het geene zommige andere Gemeen-

Afgezon-
derde ver-
zaamelin-
gen, van
Luther ge-
preezen.

(u) Libr. von der Tauff und ihrem anhang. (x) Tom. III. Altenb. p. 465.

meentens met 'er daad zelve hebben in 't werk gestelt, die daar over ook verworpen zyn geworden. Naamelyk, dat 'er noodzaakelyk, na de wyze der eerste Kerke, eene zuivere Gemeente zyn moest, indien het 'er recht en met goede vrucht zoude toegaan; en dat den gemeenen hoop, zoo als de zelve zonder eenig onderscheid, in de Kerke en tot het Avondmaal loopr, niets altoos minder als eene Christelyke Gemeente is. Weshalven by ook zelfs veele jaaren lang, in zyn huis in 't byzonder gepredikt heeft, en in zyne laatste jaaren, nier heel veel in de Kerk gekoomen is. (y) Diergelyke uitzonderingen (of *exceptien*) de Godgeleerde ook in 't gemeen maaken, en de byzondere te zaamenkomsten in vervolgingen, en andere omstandigheeden voor geoorloft houden en verklaaren, dringende ook daar beneevens zeer sterk op de huis-kerken. (z) En andere hebben meede de byzondere oeffeningen, na het voorschrift van *Paulus*, opentlyk ingevoerd, en ze eene Propheetische oeffeninge genaamt. (a)

Jaar M.D.
tot M.D.C.

Huis pre-
dikaten.

14. In den eersten uitbreuk des geloofs nu, begosten *Luthers* vrienden en andere, op allerhande plaatzen en by alle geleentheeden te prediken, en oeffeningen te houden, zonder eenig onderscheid van plaats te maaken. Het geene dan de vyanden der waarheid *conventicula* [of kleine heimelyke vergaaderingen] noemden, gelyk als zulks ook nu noch daagelyks geschied, en van *de eerste Christenen*, in onze *Afbeeldinge* bewezen is. Weshalven dan de Papijsten in Poolen wel uitdrukkelyk daarom de Gereformeerden aanklaagden, om dat zy heimelyke te zaamenkomsten in hunne huizen, zelfs ook des nachts met de deelgenooten haarer Secte hielden. (b) En in 't Saltzburgsche gebied klaagde de Pauffelyke *Nuntius*, of Boodschapper, dat de *Ketters* aldaar heimelyke *conventiculen* hielden, en andere huisgezinnen in haare *Ketterye* onderweezen. (c) Ja het bleef alleen by het klaagen niet, maar de boosaardige lasterden ook gruwelyk daar teegen aan, en zeiden de zoodaanige menschen de schandelykste schelmstukken na, die zy in zulke te zaamenkomsten bedryven zouden. Reeds al in 't Jaar 1516 beschuldigden de Paapen een getuigen der Waarheid, *Nicolaas Rus* tot Rostok daar meede, dat hy in zyne heimelyke nacht-vergaaderingen, de schrikkelykste onkuisheid bedreef, en dikmaal vrat en zoop, waarom zy ook de plaats deezer te zaamenkomst, den kus- of zoen-kelder, of *cellam osculorum* noemden. (d) In Vrankryk schaamde men zich niet, de Hugenootse vrouwen voor den Raad dikmaals te vraagen: *Hoe meenigmaal zy in de heimelyke by-een-komsten met haare geloofs-genooten wel onkuisheid bedreeven hadden?* Als of de zaak in zich zelfs heel vast en zeker was. (e) Aldus zocht de Duivel altoos dat geene op de waare Christenen te schuiven, wat hy zelfs in de gezelschappen van zyn lieve getrouwe makkers ongestraft pleegde. Gelyk als dan de ondervindinge ook leert, dat alle zuip-speel- en hoervergaaderingen, midden onder de gewaande Christenen, meest altyd van de Overigheid zelfs werden door de vingeren gezien, daar in teegendeel ook maar de minste onderneeming van eenige Christelyke byzondere oeffeningen aanstonds door den Satan verhaat gemaakt en verboden werden. In de Saxische Keurvorstelyk ordonnantien, van den Hartog *Augustus* werd wel uitdrukkelyk gedacht. Dat 'er zoo veele *spin-kaamers*, *onkuische danssen by daage en nachte*, *scheyd-avonden*, *vreugde-avonden* en andere *diergelyke Sodomitische*, *verdachte en aanstootelyke byeenkomsten*, van mans- en

Plaats der
Gods-
dienst on-
verschil-
lend.
Conventi-
cula.

valsche be-
schuldigin-
gen daar
teegens.

II. Deel.

F f

vrouw

(y) Joh. Mattheus Leb. Lutheri Pred. XII. p. 141. (z) Consil. Witteb. P. II. p. 62. Heshusius in der antwoord auffetliche Fragen 1585. 4to. (a) Matth. Micron. Ruitingius aliiq. ap. Hornbekium Epist. ad Duræum de Independent. p. 273. (b) Regenvolscius Lib. II. Hist. Eccl. Slavon. cap. 14: p. 219. (c) Felicianus ad Archi-Episcopum Salisburgensem in Articulis Mstis num. 26. Fol. 18. (d) Lindebergius Chron. Rostoch. Lib. III. cap. 17. p. 109. (e) Leonhard Meyer. Reden und That. Martyr. p. 474.

Jaar MD.
tot MDC.

vrouws-perzoonen zonder eenige straffe wel waaren toegelaaten geworden, waar door 'er aan de jeugd van de Overigheid en haare ouders, geleegentheid en aanlokzelen tot onkuisheid en lichtvaardigheid gegeven wierden. (f) Maar byaldien 'er zommige maar eenige goede stichtelyke vergaaderingen lieten blyken of vertoonden, zoo noemde men hen al voort Kettters, en men deed zyn best om alles te verstooren.

Schoolen,
plaatzen
der Gods-
dienst.

15. Doch die gene, welke nu eenmaal van de waarheid overtuigt waaren, lieten zich hier door geenzins afschrikken, maar zelfs ook vrouwen gingen uit een verlangen na haare zaligheid, niet teegenstaande alle het quaad dat haar nagesprooken wierd, in de vergaderingen. Al terstond in den aanvang hield de Rector der Schoolen, tot Jochems-dal zoodaanige heimelyke byeenkomsten, waar in ook vrouws-perzoonen quamen. (g) Gelyk als ook op een tyd, de Rector tot Riga voor de burgers in zyn School predikte. (h) Op andere plaatzen plagt men ter midder-nacht by een te koomen, om dat zy anders niet dorsten, (i) en dat altoos in gemeene huizen, zonder dat men zich op eene overgeloo-vige en afgodische wyze, aan de Kerken bond. In 't Jaar 1525 plachten tot Noordhuizen veele menschen in de Apotheek te zaamen te koomen, alwaar zy laazen het geen 'er van *Luther* uitquam, waar door zy dan al-lengskens tot iets beeters wierden opgewekt. (k) In Poolen was men ook in 't begin gewoon, dat de voornaamste, en wel voornaamelyk de Edel-luiden, haare huizen aanboden, om daar in verzaamelingen te houden. (l) Ja eenige Predikanten huurden zelfs bequaame huizen, om daar in te kun-nen leeren en te prediken. (m) In de Oostenryksche Landen deed men ook al eeven eens, en de Luthersche Predikanten hebben tot Weenen en elders, dikmaals in gemeene huizen, zulke vergaaderingen aangestelt, gepredikt en het Avondmaal uitgedeelt. (n) Gelyk als 'er ontrent het jaar 1570 tot Keu-len insgelyks zulk een gemeene huis-kerke is gesticht, die ook naderhand is voortgezet geworden. (o) Doch het is onnoodig om dit alles breeder te bewyzen, alzoo het aan zich zelfs klaar genoeg is. Noch veel minder was het in dien tyd iets nieuws, wanneer men op straaten, of in 't ruime veld te zaamen quam, en het Woord Gods verhandelde, bykans gelyk als *Paulus* zelfs wel dikmaals gedaan heeft, en de verstandige Philosophen, die ook geen onderscheid altoos ontrent de plaatzen en andere omstan-digheeden, gemaakt hebben. Alzoo hield *Dr. Caspar Guttel*, tot Arn-stad, in 't Jaar 1522 eenig Predikation op de markt, die een jaar daar na tot Wittenberg gedrukt wierden. (p) Die Predikant tot Rostok, *Mr. Jo-achim Sluiter*, ging zelfs uit de Kerk, om dat het volk in de zelve geen plaats genoeg hadde, en predikte daar onder den blaauwen heemel, on-der eenen grooten lindeboom. (q) Tot Goslar begoft ook, in 't Jaar 1521, een zeeker man, *Diederik Smeedeke* genaamt, op een groote plaats, welke 't Linde-veld wierd genaamt, met een zeer grooten toeloop van volk te prediken, doch hy wierd daar over gevangen gezet. (r) En tot Wormbs lieten de Burgers in dit zelve jaar een kleine Predikstoel maa-ken, die men verdraagen kon, stelden dezelve nu hier, dan daar, in de stad ter neer, waar op 'er zommige prediken moesten. (s)

Straaten.

16. Behalven dit gebeurde het ook wel, dat de menschen aan de zee te zaamen quamen; gelyk als 'er van Antwerpen geschreeven werd, dat

(f) Policy-Ordnung p. 200. (g) Scultetus Annal. P. II. p. 83. (h) Chytræus Chron. & Osiander Lib. IV. H. E. cap. 21. p. 966. (i) Regenvolsciis Lib. I. H. E. Slavon. p. 100. (k) Scultetus l. c. p. 293. (l) Regenvolsciis l. c. p. 103. & 128. (m) Ibid. p. 105. (n) Chytræus ap. Fechtium P. I. Epist. p. 294. & in Epist. ipsius p. 446. (o) Apud Fechtium l. c. p. 577. & Osiandrum l. c. p. 1142. (p) Scultetus l. c. p. 135. (q) Lindebergius Lib. IV. Chron. Rostoch. c. 1. p. 113. (r) Scultetus l. c. p. 81. (s) Ibid. p. 80.

dat aldaar het volk , voor de stad ter plaatze , daar men de fcheepen bouwt , was by een gekoomen. En als eens op een tyd de Predikant niet gekoomen was , zoo was 'er een jong mensch in een fchip getreden , die over het Euangelium van de 5000 mannen zeer wel gepredikt hadde , doch hy was daarom des anderen daags verdronken geworden. (r) Heel dicht daar by , tot Melts , heeft iemand insgelyks eenen langen tyd in 't open veld gepredikt , alwaar ook veel volks tot hem was uitgegaan. (u) In Ooft-Vriesland ving een Predikant , genaamt *Hendrik Oldersheim* , dit zelve aan ; want na zyne gewoonelyke Predikatie , fprak hy tot het volk : *Wie de bevestiginge der waarheid , teegen het quaad-fpreken der Paapen breeder begeert te hooren , die volge my*. Waar op hy uit de Kerk , met alle het volk na buiten ging , op een ruim veld , en op een verheeye plaats geklommen zynde , hield hy een lang vertoog , en liet zich ook niet verftooren , fchoon dat de Munniken op allerhande wyzen hem zochten te verwerren. (x) Doch deeze maniere is niet alleen in dien tyd zeer dikmaals in 't werk gefelt , maar ook in de volgende tyden van de zoodanige , die zich zelfs rechtzinnig noemden , niet voor ongeoorloft gehouden , als het de gelegentheid en omftandigheeden eenigzins zoo meede brachten. Gelyk als ook daar na . in 't Jaar 1591 , onder de oneenigheeden over de bezweeringe (*exorcismus*) in Saxen , een Paftoor van Eilenburg , wanneer hy van zynen dienst om die zaaks wille was afgezet , op zyn vertrek , een affcheid-predikatie voor het volk op het oope veld gedaan heeft , niet teegenftaande hem de Overigheid verbooden hadde , om opentlyk affcheid te neemen. (y) Derhalven hebben nu de verftandige zich gantschelyk niet aan de Kerken gebonden ; ja dat meer is , *Luther* plagt doorgaans zeer ernftig teegen de afgoderye , die hier ontrent gepleegt wierd , te fchryven. Waar van ik maar eenige weinige plaatzen zal bybrengen , teegens welke men het gebruik , dat naderhand is opgekoomen , onpartydig zál kunnen houden , en de gefteltheid der zaake daar uit ook wel afneemen kunnen. Gelyk als dan ook de Smalkaldifche punten , in 't Aanhangzel , wel uitdrukkelyk zeggen : *Waar maar eene Gemeente is , aldaar is ook het recht om den dienst des Euangeliums te verrichten*. Zoo dat derhalven , daar 'er twee of drie vergaadert zyn , het zy dan in Keukens , Kelders , of elders , gelyk als *Luther* fpreekt , aldaar een Kerk is ; ook is juist niet noodig een steene huis daar toe te gebruiken , waar neevens dan ook het voorbeeld van die twee Christenen , uit *Augustinus* bygebracht werd , die malkanderen in een fchip gedoopt , en de zonden vergeeven hebben. (z) Doch wy zullen alhier *Luthers* klaare woorden zelfs over dit punt hooren , het welke aan veele nu noch onverbreekyk toefchynt te weezen.

17. Hy fchryft dan onder anderen aldus : „ Daar is geen andere reede „ om Kerken te bouwen , zoo 'er al eene reede is ; als alleen , op dat de „ Christenen moogen te zaamen koomen , bidden , predikationen hooren , „ en de Sacramenten ontfangen. En by-aldien die reede ophoud , zoo „ zal men de Kerken afbreeken , gelyk men andere huizen doet , wanneer „ ze nergens meer toe nut zyn. Maar teegenwoordig wil door de geheele „ wereld een ieder mensch een eige Kapelle , of Altaar , of ten minften „ eene Miffie oprechten , uit geen ander inzicht , als om dat hy zich in- „ beeld daar door zaalig te zullen werden , en den heemel als te koopen.... „ Het was beeter (*fpreekt hy derhalven aanftonds daar na*) dat men alle Ker- „ ken en Geflachten in de gantsche wereld , tot de grond toe uitroeide en

F f 2

„ tot

Jaar MD.
tot MDC.

Veld-predikation.

Gevoelend van de Kerken.

Afgodery met de Kerken.

(r) Scultetus l. c. P. I. p. 193. (u) Ibid. p. 210. (x) Part. II. p. 79. (y) Jerem. Simon. Eilenbürgifche Chronik Part. I. p. 244. (z) Lib. Concord. de Potest. Jurisdic. Episc. p. 353.

Jaar MD.
tot MDC.

Uitroeying der
Kerken.

Als on-
noodig.

„ tot affche verbrande , en 't was ook minder zonde , schoon 't ie-
 „ mand uit enkel moedwilligheid deed , dan dat een eenige ziele in zoo-
 „ daanige eene dwaalinge verleid en verdurven zoude werden. Want God
 „ heeft geenzins van de Kerken , maar alleen van de zielen geboden ge-
 „ geeven , die ook eigentlyk zyne rechte Kerken zyn ; van welke de
 „ H. Paulus 1 Cor. III. spreekt : Gy zyt Gods Tempel of Kerke. En die
 „ deeze Kerke beschaadigt , die zal God verdelgen.... En wat verder :
 „ Ik zegge nochmaals , het was goed om zoodaanige dwaalingen
 „ uit te roeyen , dat men alle de Kerken eens door de geheele weereld
 „ om verre wierp , en in gemeene huizen , of onder den blaauwen hee-
 „ mel predikte , bad , doopte , en alle de Christelyke plichten oeffen-
 „ de. Nademaal ook de aangewezene oorzaaken , om Kerken te bou-
 „ wen , maar flechte oorzaaken zyn. Christus predikte meer als drie jaa-
 „ ren lang , en nochtans maar drie daagen in den Tempel te Jeruzalem , op
 „ de andere daagen predikte hy in de Schoolen der Jooden , in de woe-
 „ stynen , op de bergen , in de scheepen , over de maaltyd , en in de hui-
 „ zen. Johannes den Dooper quam ook nooit in den Tempel , hy predikte
 „ aan de Jordaane , en op alle plaatzen. De Apostelen predikten op den
 „ Pinxterdag te Jeruzalem , op de markt en de straten , Philippus ver-
 „ kondigde het Woord aan den hooveling (of besneedene) op den
 „ waagen : de H. Paulus , tot Philippis , aan 't waater , in de gevange-
 „ nis , en hiér en daar in de huizen ; gelyk als Christus hen ook *Matth. x.*
 „ bevoolen hadde , dat zy in de huizen zouden prediken. Ik beelde my
 „ in , dat ze zulke goede Predikanten zyn geweest , als 'er tegenwoordig
 „ zyn. Doch alzoo zal het gaan , dat 'er voor de averechtze Predikan-
 „ ten en Duivels-Leeraars , kostelyke gewelfde huizen gehouden zullen
 „ werden , doch Gods Woord zal geen herberge in geheel Bethlehem
 „ vinden , daar het gebooren is. (a)

Byge-
loof on-
trent de
Kerken.

18. Met geen minder nadruk spreekt hy ook op een andere plaats van
 deeze zaak aldus. (b) „ Hier uit kan nu een iegelyk wel besluiten , dat
 „ men God niet dient , met Kerken te bouwen ; en dat allé de moeite ,
 „ die men daar aan besteed , te vergeefs is , indien men daar door God
 „ wil behaagen , of eenen genaadigen God verkrygen , gelyk wy daar
 „ van elders gesproken hebben. Dit ziet gy hier nu reeds al in deeze Hi-
 „ storie : want , indien de H. Geest , die door Stephanus alhier spreekt ,
 „ zelfs dat huis verwerpt , het welke God geboden hadde te bouwen ;
 „ wat zal hy aan ons wel doen , die geen gebod noch uitgedrukt bevel al-
 „ toos hebben om Kerken te timmeren ? Verders : „ Nu is 'er heedens-
 „ daags geen Kerk , daar van gy zeggen moogt , die plaats heeft God uit-
 „ verkooren en geboden te bouwen. Op deeze zelve plaats zegd hy :
 „ Niemand kan nu zeggen , dat het gebed in de Kerke beeter is en eerder
 „ verhoort werd , als op het veld of op een andere plaats. Zoo veel is 'er
 „ aan gelegen , als God iets beveelt te bouwen of te doen. Heeft nu
 „ God die Kerke , welke hy zelfs verciert heeft en bevoolen op te rech-
 „ ten , verworpen , wat zal hy van ons zeggen , als wy onze Kerken ,
 „ daar hy niets van weet , zoo hoog gaan verheffen , en ons inbeelden ,
 „ dat wy God daar meede eenen dienst doen ! Daar zullen wy dan staan
 „ als gekken , en als of we op den mond waaren geslaagen , wanneer hy
 „ aldus tot ons zeggen zal : Gy dwaas , wie heeft het u bevoolen , dat
 „ gy voor my zoud Kerken timmeren en Altaaren oprechten ! Een gely-
 „ ke taal voert hy op een ander tyd , wanneer hy zegt : (c) „ Kerken en
 „ Tempelen moet men hebben , op dat wy Gods Woord daar in hooren
 „ en

(a) Kitchen-Pofill. Part. I. Edit. Luncburg. p. 120. (b) Ibid. P. II. p. 54. (c) Part. IV. p. 78.

„ en de Sacramenten gebruiken. Maar het is zotte-werk, dat wy wa-
 „ nen, wy hebben Gode een huis gebouwt, en dat hy ons juist in dien
 „ Tempel moet verhooren, en niet op andere plaatzen ook. Wy moe-
 „ ten God danken, dat hy ons verhooringe op alle plaatzen beloofd
 „ heeft. Maar wy willen den wyden Tempel Gods in een naauwe plaats
 „ dringen, en God met een kort einde vatten, welken heemel en aarde
 „ niet kan begrypen. Wee u, gy schandelyk ongeloof! Maar wat behoeft
 „ men zich daar over te verwonderen, dat de weereldsche dingen, en
 „ wat de menschen bedacht hebben, alzoo voor de weereld schynen,
 „ en dat, wat volkoomen en Christelyk is, zoo wanschaapen en onaange-
 „ naam is in onze oogen; nademaal de geheele Schrift betuigt, dat de
 „ goddelyke wysheid voor de weereld eene dwaasheid is? En Christus
 „ beneevens zyn Woord, moeten dierhalven ook een verworpen en ver-
 „ acht ding voor de weereld zyn. Dierhalven moet gy ook niet rich-
 „ ten noch oordeelen na het uiterlyke aanzien der dingen, maar oordeelt
 „ met een rechtvaardig en waarachtig oordeel.

Jaar MD.
 tot MDG.

19. Men zoude nu noch wel meerder plaatzen, die dit alles be-
 „ krachtigen, uit den goeden *Luther* kunnen bybrengen, indien de zaak
 „ zelfs niet reeds al klaar genoeg uit het voorgaande bleek; doch om echter
 „ noch iets daar van gedachtig te zyn, zoo spreekt hy verder hier van al-
 „ dus: „ Alzoo heeft het Gode behaagt, dat die leedige en onnutte Bif-
 „ schoppen nooit iets goeds of nuttelyks deden, en dat de Afgooden
 „ der weereld hunne afgooderye behielden; nochtans met dit verschil,
 „ dat zy al dat geene, daar maar geld van quam, duur genoeg verkochten,
 „ en het geld voor alle Kerk-deuren laagen leiden, op dat men doch im-
 „ mers zonder geld niets van hen bekoomen zoude. Hier toe moest dan
 „ het zweet van 't arme volkje besteed werden. Indien nu iemand ergens
 „ in zyn testament, eenig geld voor de Kerk gemaakt hadde, dien heeft
 „ men van den Predikstoel afgeroepen, en aan het volk in haar aandach-
 „ tig gebed bevoolen, om andere ook daar aan te lokken. Zoodaanig
 „ geld nu, zoude men de leevendige tempelen Gods meedegedeelt heb-
 „ ben. Maar die buik-dienaars hadden zelfs noch niet genoeg om te vree-
 „ ten en te zuipen. Tot die uiterste wille, welke den dooden tempel aan-
 „ gaat, vermaant men de gantsche weereld om hem doch niet te willen
 „ vergeeten, op dat hout en steen voor al hun cieraad mochten behouden,
 „ en immers mooye konstige beelden hebben. Maar aan Gods leevendi-
 „ gen tempel werd niet eens met een enkel woord gedacht, niemand
 „ maakt voor den armen een testament, die vergeeten wy t'eenemaal,
 „ en laten hen gebrek lyden, alhoewel het Gods uitgedrukte gebod en
 „ begeeren is. Maar dat heeft geen aanzien voor de weereld, doch wat
 „ menschen verdichten, dat houd en handhaaft men met ernst, en men
 „ geeft daar voor, zoo veel als men geeven kan. En wat verder: „ Maar
 „ wy keeren dit alles nu averechts om, het geene wy aan de leevendige
 „ tempelen Gods moesten doen, dat leggen wy aan de doode tempels te
 „ kost. Daarom is het ook geen wonder, dat den donder meer in de
 „ Kerkèn als in de hoerhuizen slaat. Ja zelden hoort men dat den don-
 „ der aan die huizen schaade doet: Want God wil waarlyk daar door
 „ toonen, dat hem alle zoodaanigen afgodischen dienst ten uitersten zeer
 „ mishaaft. Doch hoererye en overspel zyn zulke groove zonden,
 „ dat ook een zwyn die wel met zyn snuit zoude kunnen ruiken. Maar,
 „ hoe gruwelyk en afgryzelyk deeze afgoderye is, die'er dus on-
 „ der den schyn van eenen rechten Gods-dienst door-gaat, zulks
 „ weet noch begrypt niemand, dan die den Geest Gods heeft.

Kerken
 zyn door
 de geld-
 zucht der
 Paapen
 ontstaan.

Averechts
 gebruik
 der Kerke-
 lyke goe-
 deren.

Jaar MD.
tot MDC.
De Kerken
der Chri-
stenen is
overal.

(d) En op een andere plaats: Gy behoeft niet te denken op heerlyke gebouwen, daken, gewelften, altaaren, zingen en speelen. Waar Gods Woord klinkt, het zy dan in 't woud, of op het water, of daar het zyn mag, aldaar is een Bethel, zoo dat men als dan wel mag zeggen, hier woont God. Want, gelyk als wy gehoort hebben, eer immers een eenige steen daar ter plaatze gelegd was, noemde Jacob die leedige steede een huis Gods. Waar van daan wist hy dat? Daar van daan, om dat hy God aan die plaatze hadde hooren spreken. Derhalven moet men ook voor God geen huis bouwen, 't en zy men voorheene weete, dat hy ook aldaar woont. En als dan woont hy aldaar, wanneer hy zyn Woord aldaar laat verkondigen, dat Hy in ons werkt, en dat het zelve door het Geloove ook bekend werd. (e)

Kerken in
de Refor-
matie be-
houden.

20. Dit was het gevoelen des zaaligen Luthers. Doch, of het met 'er daad in zyne, en de daar op volgende tyden al wel is in acht genoomen, zulks kan de historie zelfs ons op elke plaats voor oogen leggen. Het is waar, men heeft in 't begin der Reformatie, of uit nood, of ook wel uit andere inzichten, de prachtige Tempels, die in 't Pausdom gebouwt waaren, behouden, en tot de openbaare oeffeningen aangewend; waar ontrent men ook waarlyk wegens den Afgoodendienst, die wel eer daar in gepleegt was geweest, zyn geweeten niet behoefde te bezwaaren. Maar het is ook niet minder waar, dat 'er ook al voort, na dat de Geloofsveranderinge geschied was, wederom veel nieuwe afgoderye in den Kerkelyken staat is ingesloopen, en dat men doorgaans in uitwendige pracht, overgeloove en andere misbruiken, den Papisten heel weinig heeft toegegeeven. In de plaats, dat Luther met de eerste Christenen, een ieder gemeene plaats tot de Christelyke oeffeningen heeft bequaam gehouden, zoo heeft men dezelve, ten uitersten strikt aan de uiterlyke Kerkengebouwen gebonden, niet teegenstaande men dezelve met groote ongemakken dikmaals gebruiken moest, en dat zomtyds een gemeen huis, of bequaame plaats, voornaamelyk by winter-tyd, veel dienstiger daar toe was. Men vind in de Jaar-boeken byzonder veele voorbeelden, dat de Predikanten, in die groote Dom- en andere Kerken, zich krank en dood gepredikt hebben, als meede, dat ook veele andere menschen van het te Kerke gaan, om dat het hen ongeleegen was, zyn afgeschrikt, of ten minsten verdrietig geworden. Gelyk als die Dom-Predikant tot Fryberg, *Mr. Jan Horleheim*, den hoogen Predikstoel in den Dom, aldaar zyn pynbank plagt te noemen, doordien hy zich hees en ziek daar op schreeuwen moest. (f) Andere Gemeentens moesten dikmaals haare anders waarde Predikanten laten gaan, om dat zy deeze of geene Kerk met hunne stemmen niet vervullen konden. (g) Gelyk als het wederom aan *Mr. Wolfgang Zeuner* tot Sneeberg gebeurde. Doch het rechte teegendeel hebben verstandige mannen, niet alleen na de voorbeelden der eerste Christelyke Kerken gedaan, maar ook met zeer gewichtige reedenen. „In 't byzonder heeft men noch in de voorgaande „eeuwe zeer wel, teegens het al te kost-baare Kerken-bouwen, ver- „maant, dat men noch de Kerke, noch de burgerlyke Regeeringe, „door alle zulke onnoodige uitgaaven, niet behoefde te bezwaaren of „uit te putten, alzoo daar door maar teegen de Christelyke plicht, een- „voudigheid en needrigheid gezondigt wierd, wanneer men een al te „grooten verquistinge daar in beoogde. (h) Gelyk als dan ook, terwyle de zaaken zo stonden, de Kerken niets minder als Gereformeert heeten konden, daar zulke eene openbaare Paapsche afgoderye noch plaats vond, en

Onbe-
quaam en
schaadelyk.

(d) l. c. (e) Tom. IX. Witteb. Germ. p. 146. (f) Andreas Moller Beschreibung Freyh. Part. II. cap. 4. p. 252. (g) Christian Meltzer Schneebergische Chron. p. 210. (h) Zepperus Polit. Eccl. Lib. I. c. 25. p. 210.

en alwaar men maar met de Jooden , op des Heeren Tempel stofte ; het geene met het waare Euangelium , en den inwendigen geestelyken staat des nieuwen verbonds , in geenen deele kan overeen koomen.

Jaar MD.
tot MDC.

21. Byna eeven eens was het met de beelden binnen en buiten de Kerken gelegen , die wel aan zich zelfs , en uitgezondert het misbruik , eene onnoozele en zomtyds dienstige zaak waaren : doch die niet te min , by de eenvoudige veel bygeloofs , en onder de Geleerde veel krakkeels verwekten. Het was ook in 't begin der *Reformatie* niemand quaalyk af te neemen , dat men in den eersten yver , op het Paapsche gebruik der beelden zoo zeer verstoort was , zoo dat men ook de beelden zelfs t'eenemaal verwierp en afschafte , het welke ook al meede onder de Lutherfche , in den aanvang geschied is. Als wanneer onder andere *Luther* zelfs wel uitdrukkelijk schreef : *De beelden moeten afgeschafte zyn , byaldien ze aangebeden zouden werden , doch anders niet ; alhoewel ik wel wilde , dat ze door de geheele weereld waaren uitgeroeit , om des misbruiks wille.* En een weinig daar na : *Men kan niet loochenen , dat de beelden schadelyk zyn van weegen haar misbruik , nochtans konnen wy ze niet verwerpen. Want daar zyn veele menschen , die de zon en sterren aanbidden , zouden wy dan daarom toegrypen en de sterren van den heemel werpen ?* (i) Dus wierden toen ter tyd , hier en daar van *Luthers* navolgers zelfs , de beelden afgeschafte. Gelyk als niet alleen in 't Vorstelyk gedeelte van Pruisfen , *Paul Speratus* , *Joh. Brismannus* en *Joh. Alexander* , ontrent de Geloofs-vereeniginge , in 't Jaar 1524 gedaan hebben ; alwaar tot Koningsbergen , jonge en oude de beelden en altaar-taafelen in den Dom van booven needer wierpen ; (k) maar zelfs ook , hebben *Erhard Schnepfius* , *Joan Brentius* en *Ambrosius Blaurerus* , in 't Jaar 1534 in 't Hartogdom Wirttemberg , de Kerken van Afgooden en beelden gezuivert. (l) Eeven het zelve is meede op zeer veele andere plaatzen , door ordre en toelaatinge der Hooge-Overigheid zelfs geschied. Wanneer tot Leipzig , in 't Jaar 1542 , na de dood van den Hartog *Joris* , *Luthers* leere ingevoerd wierd , zoo wierden de beelden overal uit de Kerken en van de Altaaren afgerukt. (m) Waar uit toen ter tyd andere beslooten , dat *Luther* zelfs niet zoo styf-hoofdig en hard-nekkig was , als men hem doorgaans wel nagaf te wezen. (n) In 't byzonder ging het zomtyds onder de Gereformeerde hier ontrent al wat oproerig en verwerdelyk toe , doordien het gemeene volk in een oploop toeliep , en groote baldaadigheeden pleegde ; waar van hier booven by de hoedaanigheid en maniere der *Reformatie* , zommige voorbeelden te zien zyn. Alhoewel meerendeels de onbeschaamde bedriegerye der Roomsche Paapen hen daar toe ophitste , die , door allerhande veranderinge van beelden , een onbeschryffelyk geld van het blinde volk hadden weeten te verzaamelen , waar door daar na die bedroogene menschen , buiten alle twyfel heftig hun gramschap toonden.

Beelden in 't eerste afgeschafte.

Van Luther veroordeelt.

Voorbeelden daar van.

Bedrogstomers.

22. In Engeland was 'er onder anderen , een zeeker beeld van Christus , dat zoo konstig gemaakt was , dat het na het believen der Paapen , byna alle de leeden beweegen kon. Dit stelde *Jan Hilcley* , een Bisschop ontrent de *Reformatie* , eens in de Kerke ter neer , hield van dit bedrog een verhoog tot het volk , doch hy wierd midden in de Predikatie zoo yverig , dat hy het van booven needer smeet : waar door dan het volk zeer haast toeliep , het zelve in duizent stukken sloeg , en eindelyk verbrande. (o) Tot St. Gallen in Zwitserland , heeft men over de 46 waagens

Bedrog der Paapen met de beelden.

(i) To. VII. Lat. Witteb. p. 275. 278. (k) Hennebergerus Chron. ap. Scultetum Annal. P. I. p. 204. & in Vita sua p. 111. (l) Id. Annal. l. c. & Crusius Annal. Suev. Lib. XI. P. II. p. 629. (m) David-Peiferus Lib. III. Lipsi. § 36. (n) Calvinus Epist. p. 54. (o) Joh. Hockerus apud Colomesium Epist. singul. p. 318.

Jaar MD.
tot MDC.

gens vol beelden uit de Kerken, voor de stad na buiten gevoert, en aldaar verbrand. (p) Op andere plaatzen is niet minder iets diergelyks geschied. En waarlyk, ook deeze bedryven zyn niet zonder goddelyke bestieringe geschied, op dat de meenigvuldige gruwelen, die daar onder verborgen waaren, des te meerder daar door openbaar zouden werden. Doch het was alleen te wenschen, dat daar meede alle afgooderye en valschen Godsdienst t'eenemaal vernietigt was geweest. Maar ondertusschen kan men veel eer uit de Historien bemerken, dat 'er in de plaats der oude uitgeroeide afgooden, of noch groovere, of noch syndere, en derhalven gevaarlyker Afgooden weeder ingesloopen zyn. Ik zal nu alhier niet spreken van andere ongerymde en ergerlyke gewoontens, die in de Kerken met meenigten te vinden zyn. Alwaar men by voorbeeld, wel het allernaaste aan het Altaar, en den Predikstoel, pieken, swaarden, vaandels, spooren, en andere gedenkteekens van eene voorgevalle bloedstorting, reeds al in de voorgaande eeuw, heeft beginnen op te hangen. Waar ontrent men met recht wel zoude kunnen vraagen, of deeze bloedige teekens al slichtelyker waaren, als het eene of het andere beeld van een heilig? Ten minsten hebben zich ook de Papiſten zelfs daar aan geërgert, wanneer men toen ter tyd in Engeland, in de plaats van het afgeworpen kruis van Christus, het Koninglyke waapen heeft opgehangen; naamelyk drie luipaarden in een veld, welke aan d'eene kant een slang, en aan d'ander kant een hond met zyne pooten vast hield. Dat dan de Papiſten als een afval van Christus tot de schepzelen hebben uitgelegt. (q) Men vertoont ons ook nu noch tot Wittenberg, in de Pharrkerke, aan den Altaar-taafel, hoe dat *Lucas Granach*, die beroemde Schilder, een kinder-doop, en daar by enkele bekende perzoonen na het leeven heeft geschildert, daar onder hy ook zyn eige vrouw, door groot bidden, doch uit spotternye, maar met de rug na vooren heeft geplaatst. Dit zouden dan ook moogelyk Bybels voor de gemeene man zyn, welke verschooninge *Paulus Gregorius* de Groote gebruikte, en waar door nu noch de onweetenheid en afgooderye des armen volks onderhouden wierd, als of de H. Schrift zelfs niet volkoomen genoeg was, om te onderwyzen. Ik wil nu niet zeggen, wat 'er op veele plaarzen, en inzonderheid in Saxen op Kersmis, met het zoo genaamde Kindeke Jesus, en andere schandelyke gewoontens wel voorvalt. Verders kan men van het gebruik en misbruik der beelden, als ook van de heevige oneenigheden hier door gereezen, *Jan Arends Iconographia*, of bericht van de Beelden naleezen, het welke reeds al in 't Jaar 1596 tot Halberstad is gedrukt, maar tzedert onbekent geworden.

Vaandels
en deegens
in de Ker-
ken.

Wonder-
lyke Schil-
dery.

Tyd des
Gods-
dienſts.

23. Dit was het dan, het geene wy alhier, aangaande de omstandigheden der plaatze, ontrent den openbaaren Kerkendienst hadden aan te merken. Nu staat ons verder te beschouwen, of de Luthersche staat ten opzichte des tyds al beeter is geweest. Wat men volgens de meeninge des waaren Euangeliums, ontrent de Zon- en Féesft-daagen hadde behooren in acht te neemen, zulks alles is in onze *Afbeeldinge der Eerste Christenen* heel klaar aangewezen. Maar, hoe uittermaaten quaalyk nochtans alle zulke daagen, in deeze eeuw, vlak teegens de ingestelde wetten, zyn geviert en aangewent geworden, zulks geeven zeer veele getuigenissen te verstaan. *Luther* had wel de vryheid der waare Christenen zeer veel voorgestaan; maar daar beneevens ook de plicht der geener, die noch zoodaanigen uitterlyke aanvoeringe van nooden hadden, aangewezen. Hier

tee-

(p) Schimpfius Chron. Helvet. & ex eo Crusius l. c. p. 606. (q) Nic. Sander, de Schism. Anglic. Lib. II. p. 244.

tegens nu vind men zeer veele klachten, dat het 'er in 't korte onder de Lutherfche, op de Zon- en Feest-daagen, veel goddeloozer toeging, als voorheene in 't Pausdom. Want hier in had men noch al meerendeels eenige gestrengheid en kastydinge behouden: maar aldaar brak het misbruik der weereldlyke vryheid, en het nalaaten van alle Kerkelykē tucht en orde, gelyk als een sterke waaterstroom door, zoo dat alles door malkanderen ging. Weshalven iemand openhertig bekende, dat 'er in 't Pausdom, by voorbeeld, de jaarmarkten en kermiffen nooit op de Zon-daagen waaren gestelt geweest: maar in 't Lutherdom deed men liet rechte teegendeel: Hier op, schryft hy, heeft men toen ter tyd gezien; maar, waar op ziet men nu? Zeeker, wy moogen ons daar over wel schaamen. Doch wy willen en kunnen niet gelooven, 't en zy dat ons het geloove als van zelfs in de handen valt. (r) En een ander heeft de vryheid, die zoo zeer de overhand genoomen hadde, aldus beklagt, dat ze ook de Hooge Overigheid zelfs zoo ongestraft liet heene gaan. Wat voor een straffe, zegt hy, legt men hui op, die op Zon- en Feest-daagen voor alle deuren en poorten, onder de Predikatie, en wanneer men het Avondmaal des Heeren houd, dobbelen en speelen? ja ook door onmanierlyk en overtollig vreeten en zuipen ontëeren? Waar worden ze tot kuisheid gehouden, die in echtbreuk en hoererye zooschandelyk heen leeven? (s)

Jaar MD.
tot MDC.

Slechte
viering der
Zon- en
Feest daa-
gen

Jaar-mark-
ten, Ker-
miffen.

24. Ook toonen de opentlyke beveelen wel, hoe ellendig het 'er ontrent het vieren der Zon- en Heilige-daagen is gestelt geweest. In Saxen quam 'er noch in 't Jaar 1577, deeze uitdrukkelyke klachte hier van uit: Dus wierd ook de Sabbath niet allcen, gelyk als booven gemeld is, door het verzuimen der predikatie, maar ook met allerhande paarde-arbeid, en andere onbetaamelyke onderneemingen, tot verachtlinge des Goddelyken Woords, ontheiligt. Zoodaanig zelfs, dat 'er op de grootste en heiligste Feest-daagen, de grootste zonden en aanstootelykbeeden, met slempen, danssen en zuipen begaan werden. Dat de luiden van 't gehoor des Goddelyken Woords, door de Overigheid zelve in onze Ampten, zoo wel van den Adel als uit de steeden tot pacht-diensten, het verhooren hunner zaaken, het onderzoeken der gevallen, en andere dingen, die men in de week wel kon verrichten, werden genoodzaakt, ook door haaze-jachten en veele andere manieren verhindert. Niet minder werd het volk, in steeden en dorpen, van Gods Woord te hooren afgehouden, door gastmaalen, tromme staan, en andere snaaren-spel; als meede, door kaarten, met keegels, en dobbelsteenen te speelen, kramerye, bier in de kelders te doen en te voeren, krygs-oeffeningen te houden, het welke alles voor het eindigen der morgens en middags predikatiën toegestaan werd, zoo dat wy ons eene beeter orde en regeeringe van onze steeden en onderdaanen beloofd hadden. (t) En elders: Daar is ook eene zeer schaadelyke gewoonte op de dorpen ingekroopen, dat de boeren, op en in de Feest-daagen, als Kermis en Pinxteren, hunne zuiperyen terstond met den avond aanvangen, den gantschen nacht daar in volharden, en des morgens de predikatie, of geheel verlaapen of dronken in de Kerk koomen, waar in zy dan slaapen en ronken als verkens. (u) Deeze verderffelyke vruchten hebben ook andere wel gezien, en daar van aldus geschreeven: Men noemt anders doorgaans de vierdaagen, oorzaaken der krankbeeden, om dat in de zelve het meeste gebrast en gezoopen werd. Maar in deezen onzen tyd sleeten de Feest-daagen noch al veel meerder gevaar na zich, het welke een groote rampzaaligheid en schande is. (x) En wederom: Daar is een zoodaanig misbruik der Christelyke vryheid in swang, dat men ook zelfs op de Feest-daagen geheele nachten door, brast en zuipt. Doch nu is de straffe voor de deur, doordien de Kerken verwoest worden, en de Predikanten met hunne

Zonden en
schaadaa-
len op de
Zon- en
Feest-daa-
gen.

Vreeten,
zuipen,
danssen en
speelen.

(r) Joh. Letzner Dasfêlische und Einbekische Chron. VI. Buch. 7. cap. p. 102. (s) Erasimus, Sacerius Concion. de signis & causis interitus Germ. von 17. zeichen. (t) Hertzog Augusti visitations-artikel. p. 198. (u) Ibid. in der Kirchen-ord. p. 141. (x) Tom. V. Script. Witt. publ. p. 510.

Jaar MD.
tot MDC.

*huisgezinnen in ballingschap moeten swerven , en van honger en kommer ver-
gaan. (y)*

Pinxter-
bier.

In de Ker-
ken uitge-
dronken.

25. Noch al schandelyker is de afgryffelykheid , welke op het Pinxter-
feest , op het land bedreeven wierd , en die noch al op veele plaatzen ,
byzonder in Thuringen, toegelaaten werd. Naamelyk , de Boeren plach-
ten opentlyk in de Kerken , die men nochtans anders voor heilig houd ,
geheele vaaten biers op te leggen , en zich daar in vol en dol te zuipen.
En dit is hier ontrent aanmerkenswaardig , dat dit alles met uitdrukkely-
ke toelaating der Hooge-Overigheid geschiede , enkel en alleen uit staat-
kundige en heidensche reedenen ; waar van de ordre aldus luid : „ Wy
„ ordonneeren en beveelen , dat de gemeene bieren in de steeden , boer-
„ schappen en dorpen , op geen ander tyd , als alleen op Kersmis , Vastel-
„ avond en Pinxteren , en van de Gildens in de steeden , op Sacraments-
„ dag zullen gedronken werden ; en dat 'er nooit van zulk gemeen bier
„ voor 20 perzoonen , die in het gelag , en daar toegenoodigt zyn ,
„ meer als een vat bier zal gedronken werden ; en wat een ieder gemeen-
„ te , in haer dorp jaarelyks na haar welgevallen , of onder gewoonte , of
„ door vergunninge haarer Overheid , te verteeren heeft , of verteeren
„ wil , dat zullen zy alles te zaamen vergaaderen , en op die drie gezette
„ tyden verdrinken. (z) De zaaken zelve dan aldus staande , konden na-
maals de klachten daar over weinig helpen , wanneer men zeide : „ De
„ Boeren misbruiken hunne Kerken , die een Bedehuis zyn zouden , tot een
„ kroeg of bierkelder , ze leggen het pinxter-bier daar in , om koel te houden ,
„ en ze zuipen het ter zelve plaatze , onder veelerhande Gods-lasteringen
„ en vloeken uit , en durven wel in de Kerken , de Priesters en den predik-
„ dienst verachtelyk bespotten , klimmen op den predikstoel , stellen
„ predikationen aan om te lagchen.... e. z. v. (a) Welk meer als heidensch
gebruik een ander , in *Luthers* vaderland insgelyks beklagde. Waar uit
men ziet , dat de afgekondigde beveelen daar teegens , nooit werkstellig
gemaakt zyn ; en daar men anderzins de gewaande dwaalingen en kette-
ryen wel ras en met het uiterste geweld konde onderdrukken , zo liet men
nochtans deeze offerhande der duivelen onverhindert zynen gang gaan.
De omstandigheden hier van , stelt hy op de volgende wyze met deeze
nadenkelyke woorden ter needer. (b)

Onder
schrikke-
lyke gruw-
welen.

26. „ Ontrent deezen tyd , niet teegenstaande , dat men overal van
„ groote teekenen , gezichten en schrikkelyke tydingen , gezegt en ge-
„ hoort heeft , hebben de Boeren doorgaans op de dorpen het pinxter-
„ bier booven-maaten onmanierlyk gedronken , en niet daar door , gelyk
„ het van ouds de gewoonte was , de vriendschap bevestigt , vernieuwt
„ en vermeerdert , maar als beesten gezoopen , en daar en booven , mal-
„ kanderen op veele plaatzen , met vuisten en stokken geslaagen , en door
„ Godslasteringen , en quaade voorbeelden , groote ergernissen gegee-
„ ven , waar over een gedeelte van de Overigheid ook ernstig gestraft , en
„ een gedeelte naderhand van God te huis gezocht zyn , zoo dat zy wel
„ hadden behooren te merken , dat God zyne boet-predikationen , die hy
„ door de zielen-hoeders doen laat , niet wil veracht hebben. Men zegt ,
„ dat 'er in een plaats by Landsberg , als de Boeren het pinxter-bier dron-
„ ken , vierenvyftig zuivere droppen bloeds door de loof-huis-jes ,
„ daar zy onder zaaten , op de taafel zouden gevallen zyn , het gee-
„ ne voorwaar schrikkelyk was. Maar het is nu zoo verre in deeze wee-
„ reld gekoomen , dat men zich aan dryvende teekenen , eeven zoo
„ wei-

(y) Tom. I. p. 252. (z) Ordnungen des Churf. von Sachsen p. 11. (a) Ibid. p. 141. (b) Spangen-
berg. Mansfeldische Chron. cap. 393. p. 476.

„weinig keert, als aan dreigende woorden. Daarom moet onze Heere „God ten laatsten, wyl men hem zoo zeer veracht, met deeze roeke- „looze weereld een einde maaken. God ontferme zich over zyne arme „Kerke, Amen! Dit getuigenis ontdekt genoegzaam in de grond, den verdurvenen staat dier zelve tyden. Waar by men noch wel voegen kan, het geene tot Eizleben in 't einde van deeze eeuwe is voorgevallen, alwaar de bergluiden, en andere borsten, den nieuwen *Superintendent*, *Mr. Seidler*, om dat men hem, van in 't verborgen Calvynsch te zyn, (*de Crypto-Calvinismo*) verdacht hield, met *stokken van May-boomen* voor de Kerke hebben opgepast, van zins zynde hem met zyn aanhangers dood te slaan, gelyk als een geschreeven verhaal, van het afsterven van *Mr. Mencilius* vermeld. Dus zyn niet alleen andere tyden en Feesten, die tot den Godsdienst ingestelt waaren, maar ook voornaamelyk die tyd, waar in men het lyden Christi gedachtig is, door heidensche baldadigheeden geschonden en doorgebracht, welke Vastelavonds-gruwelen ons noch uit het Pausdom zyn overgebleeven. Men wilde de zelve wel, ook reeds al in *Luthers* tyden, als zotte zonden aanmerken, die niet heel veel te beduiden hadden; maar nochtans erkende men ze voor strafwaardig en schaadelyk. Alhoewel de Godgeleerde doch noch altoos het te gaff noodigen daar by voor geoorloft hielden, en het ook niet wilden afschaffen. (c)

Jes. I. MD. tot MDC.

Vastelavonds-zonden.

27. Dewyle men nu deeze vertwyffelde boosaardige wonde, niet uit de grond, en door het verdelgen van alle heidensche en Paapsche gewoontens genas, zoo moesten ook de Voorstanders der zelve, zulke gruwelyke uitwerkingen daar van noch beleven. Hier uit ontstonden de klagten, dat de tyd van de Vasten een recht Feest der razernyen, of helsche Wraakgodinne, (*furialia*) was. (d) Als meede, dat ter zelve tyd, dag en nacht vermomde perzoonen door de stad liepen, die maagden en vrouwen in vreemde huizen voerden, geheele nachten over de lichtmis speelden, braften en zoopen, met blanke deegens op de straaten raasden, en die hen ontmoete, beschaadigden. En noch; dat zy de dobbelsteenen en kaarten overal by zich droegen, de menschen tot speelen persten, en zich nochtans daar by stom hielden. (e) Insgelyks, dat ook de Euangelische Overigheid niet verbood, dat men in de Vasten zich vermomde, de mannen in vrouwe- en de vrouwen in mans-kleederen door de straaten swierden, dansseryen aanstelden, en veele andere zonden en schandelykheeden met elkanderen bedreeven. (f) Welke afgryffelykheeden, beneevens haaren oorsprong, naamelyk, hoe zy van de Overigheeden zelfs, ten deele door hunne daadelyke quaade voorgangeren, en ten deele door toelatinge ontsprooten waaren, een deugdzaam man aldus beschreef: „En „gaave God, dat ook het grootste gedeelte der geener, die deeze waar- „schouwinge des toorns zelfs gezien hebben, zich daar na zoo zeer om „de waare boete en bekeeringe bekommert hadden, als zy zich in die „nacht, over dit teeken ontstelden, en daar door bevreeft waaren. Al- „hoewel 'er ook op zommige plaatzen menschen geweest zyn, die „zich daar aan weinig keerden, maar, alzooy juist op dien tyd het „heidensche Vastelavond-Feest hielden, de geheele nacht door onbezorgt „slampampten, zoopen, de trom sloegen en op trompetten bliezen, „en zy hebben alzooy met God de Heere, ter zelve tyd, als hy ons met „de lang opgeschorte straffe ernstig en zichtbaarlyk dreigde, op eene „lichtvaardige wyze, zeer mooi gespot. Want, men weet meer en-

Mommeryen.

Aan de Hooven.

Gg 2

„deels

(c) D. Joh. Pommer Braunsch. Kirchen-ordn. ap. Seckendorff. Lib. III. p. 454. (d) Tom. V. orat. Melanch. p. 780. (e) Tom. I. Script. publ. Witteb. p. 252. & Tom. II. p. 96. (f) Osiand. Hist. Eccl. Cent. V. Lib. I. p. 41.

Jaar M.D.
tot M.D.C.

„ deels zeer wel , wat 'er in die zelve Vastelavonds-nacht , voor een lee-
 „ ven van zommige groote Heeren en Vorsten en Hooven is gehouden ,
 „ zoo dat God alleen daarom meer dan reede genoeg hadde gehad , om
 „ met het helfche vuur daar in te slaan , en alles over hoop te werpen.
 „ Ook hebben het de Jonkers op het land , de burgers in de steeden , en
 „ de Boeren op de dorpen , ditmaal met zuipen , brassen , en andere
 „ zonden en lichtvaardigheeden niet een hair beeter gemaakt. Indien
 „ den toorn des Heeren in die zelve nacht hadde voortgegaan , en de
 „ menschen in zulk een leeven en razernye verrast hadde , zoo zoude
 „ meenig mensch zeer quaalyk te pas gekoomen , en noch al veel flimmer
 „ gevaaren zyn. (g) En eeven diergelyke dingen werden 'er van den Keur-
 „ vorst *Johan* , die men anders *den belyder* noemde , verhaalt , en dat hy
 in de Vasten heel gaarne Turnooy-speelen hadde gehouden. (h)

Kermiffen.

28. Onder zulk een schyn der oude gewoontens wierden ook de zoo-
 genaamde Kermiffen , met brassen , zuipen , speelen , danffen , en an-
 dere boosheeden opentlyk geviert , het welke alles insgelyks ook noch
 al van 't Pausdom was overgebleeven. Men liet deeze Kermiffen door
 openbaare wetten toe , en men wilde wel daar noch reegel en maat
 voorschryven , maar men moest nochtans bekennen , *dat 'er in die tyden , in*
de kroegen een roekeloos en onbeschaamd leeven gezien wierd , het welke men noch-
tans voor geen zonde of schande achte. (i) Waar van die Historischryver ook
 deeze versen ter needersteld , na dat hy te vooren vermeld hadde , dat 'er
 opzoodaanige Kermiffen zeer veel wyn en bier tot groote schaade en on-
 heil verdaan wierd.

*Wie zyne huid wil heel bewaaren ,
 Die laate het Kermis-danffen vaaren ,
 En houde zich in stilte in huis ;
 Zoo blyft hy vry van 't boos gespuis. (k)*

En een Paaps Schryver verweet aan de Lutherfche insgelyks het misbruik
 hunner Feest-daagen aldus :

*Vier Feesten zy op 't naerstigtst vieren ,
 Met brassen , zuipen , razen , tieren ,
 Als Vastelavond , Martens-gans ,
 Het Laster-feest , den Kermis-dans. (l)*

Van het overige verkeerde vieren der Zon- en Feest-daagen , zal ik nu
 alhier niet meer spreken , alzo men het uit het aanstonds volgende ver-
 haal , van de algemeene zorgeloosheid en slaaperigheid , wel genoegzaam
 zal kunnen afneemen. Doch hier valt my in , het geen een zeeker God-
 geleerde , aangaande de gemeene Dank-daagen , met waarheid schreef ,
 voornaamelyk , wanneer ze over het verflaan der vyanden gehouden
 wierden : „ My dunkt in myn eenvoudigheid , daar kan God de Heere
 „ geen verdrietiger geraas in zyne ooren koomen , dan het *Te Deum lau-*
 „ *damus* , het welke men in de Kerken , en naderhand in de Tempelen ,
 „ waar in men korts te vooren de bomben wierp , speelt en zingt , en
 „ waar door men de H. Propheeten , Apostelen en Martelaaren , mids-
 „ gaaders God de Heere aanspreekt , dat ze zich verheugen zullen , om
 „ dat eenige 1000 gedoopte Christenen van de andere Christenen , in een
 gruw-

(g) Spangenh. 1. c. cap. 40. p. 484. (h) Tob. Schmid. Zwik. Chron. P. I. p. 215. (i) Policy-
 ord 1. c. p. 92. (k) Letzner Dassel. Chron. Lib. V. c. 4. (l) Joh. Nafs. Cent. IV. Euangel. Warh.
 p. 303. (m) Im 100 jähr. bedenken Jac. Andræ. p. 97.

„gruwzame razernye en gramschap, neder gezaabelt, dood geschooten,
 „en geslaagen zyn, ja zelfs de zulke, die van een en het zelve geloove
 „waaren. (m) En deeze aanmerkinge verklaart byzonderlyk wel de ave-
 rechtse gesteltheit der geloofs- en andere oorloogen.

Jaar M.D.
 tot 1600.

29. Maar, aangaande nude oeffeningen op zich zelfs, zoo staat ons
 voor eerst, van de ingevoerde *Formulieren des Gebeds*, aan te merken, dat
 zy, tot aanleydinge der onwetende en ongeoeffende eerst zyn ingestelt
 geworden. Waar ontrent het goede oogmerk der lieve Oude met regt te
 pryzen is: Gelyk als men ook, den oorsprong des gebruiks, om met
 de klokken een teeken tot het gebed te geeven, de Turksche beleegerin-
 ge van Weenen, die in 't jaar 1529. geschiedde, toeschryft. (n) Doch
 hier van is in de vorige eeuwen nader naricht te vinden. Dit is altoos zee-
 ker, dat men niet alleen de gemoederen aan vaste tyden, maar ook, aan
 zekere ingestelde en zomtyds heel quaalyk voegende *Formulieren van*
bidden heeft beginnen te wennen en te binden: die wel haast van buiten
 geleert, en, by gevolge, maar zonder waare kracht en geest, daar heene
 werden gerabbelt. Dus vind men, in de oude Kerkelyke instellingen, wel
 veel krachtige gebeden, voornaamelyk, die onder de verdrukkingen,
 van verootmoedigde geloovige zielen zyn opgesteld; doch men heeft
 ook geenzins gebrek aan zeer koele *Formulieren*, en, die, meerendeels,
 alleen op weereldlyke en niets-waardige zaaken gerigt zyn, welke noch-
 tans door ordentlyke wetten de Gemeentens zyn aanbevoelen. Om nu
 niet te spreken van de al te groote meenigte en onzuiverheid der zelve,
 wanneer, by voorbeeld, een zeker *Theologant* heel wel aanmerkte, dat'er
 eenen oneindelyken hoop van zulke t'zaam-geraapte dingen in zeer veele Ge-
 meentens waaren ingevoert. (o) Waar teegen *Dr. Bugenhagen* reeds al zeer
 wel vermaant heeft: *Dit zegge ik, dat niemand een waarachtig gebed doet,*
die na 't voorschrift van een ander bidt. (p) Het welke ook die vroome E-
 delman in acht nam, die, met zyne onderhoorige, uit zyn herte, na
 den aandagt, die hem van God verleent wierd, plagt te bidden, en
 daarom ook met recht gepreezen werd. (q) Voor de rest wil ik van de
 straks ingebrokene laauwigheid, en andere gebreeken, ontrent deeze
 oeffeningen, nu niet spreken, om dat de zorgeloosheid en godde-
 loosheid des volks ons noch breeder hier na zal voorkoomen. Ook vind
 men het beginzel der gemeene gebeden, en t' zaamenstellingen, in de
 Kerkelyke instellingen van elk land, waar uit noch al meer, wegens de
 veelvuldige omstandigheeden der zelve, kan gezien werden.

De Gods-
 dient in
 zich zelfs.

Gebecder.

Formulie-
 ten van
 bidden.

Gemeine
 gebeden.

30. Het Zingen in de Luthersche Kerken was, in 't begin, wel een-
 nigzins eenvoudiger en stichtelyker ingestelt als naderhand, wanneer 'er
 uit Italie en andere plaatzen, dat vreemde konstige geschreeuw en gekrysch
 daar by quam. Nochtans was het ook hier en daar niet, gelyk
 als 't wel behoorde, noch het kon ook de eerste Christelyke oeffenin-
 gen onmoogelyk niet eevenaaren: want, voor eerst, behield men de
 Latynsche gezangen, en texten, eenen laugen tyd, zoo als ze de An-
 tichrist, tot betooveringe des volks, en zyne eigene voordeelen, be-
 dagt hadde. Ja, men pleegt op veele plaatzen noch huiden op deeze ure,
 Latynsche Vespers te houden, en zulke gezangen te zingen, waar van
 de gemeene man niet een eenig woord verstaat, maar die daar by met ope
 mond leedig zit en kykt. Gelyk zoodaanige Latynsche Gezangen, by-
 zonder op hooge Feest-daagen, zelfs nu noch tot Wittenberg, tot een

Gezang.

In 't La-
 tyn.

(m) Im 100 Jahr-bedencken Jac. Andræ. p. 97. (n) Wilhelmus Stratemannus Theat. Hist. Exu. X. p. 1004. (o) David Chytræus Epist. ad Chemnitium p. 665. (p) Comment. in Psalm. 50. (q) Regenvolsciæ Lib. III. H. E. Slav. p. 375.

Jaar MD.
tot MDC.

getuigenis van het verderf, gezongen en gespeelt werden. De voornaamste oorzaak nu, waar door zulke schadelijke misbruiken in stand zyn gebleven, was, om dat de Papisten dezelve, als hunne voordeeligste Staatsgrepen, niet gaerne wilden laten affchaffen, en dat de Lutherfche het ook, uit menschelyke vreeze, of andere inzichten, over 't hoofd zaagen; waar ontrent men nochtans den aanstoot der zwakke, die men by brengt, wel gemakkelyk hadde kunnen verhoeden, wanneer de anders zo zeer geroemde nuttigheid van den Duitfchen Kerken-dienst, maar krachtig en ernstig genoeg was voorgestelt geworden. Ten minsten vindt men, dat diergelyke over-gebleevene gewoontens, in een stille en gerufte tyd, allengskens zyn vernietigt geworden. Maar, het was geheel wat anders, in den aanvang der *Reformatie*, wanneer men noch geene Hoogduitsche liederen hadde, en dat *Luther* deshalven, noch in 't Jaar 1526 ried, dat men uitmood, in der zelve plaats, de Latynfche, op de hooge Feeftdaagen zoude behouden, (r) het welke daar na meer als al te zorgvuldig geschied is. Daar en teegen wierd 'er ook wel van de Opper machten zelfs bevoelen, alhoewel, buiten twyfel, op 't goedvinden der Predikanten, dat men *de Misse noch in 't Latyn zoude doen*, en daar en booven zommige Hoogduitsche gezangen daar onder mengen. (s) Het welke op veele plaatzen, en in 't begin, ook tot Wittenberg zelfs geschiede, en wel te recht een halfvermengde Godsdienst heeten mocht, waar van het volk weinig of geene nuttigheid hadde. Dus wierd 'er noch in 't Jaar 1543, in de Bronswykfche Kerken-orde, van de *Theologanten, Bugenhaagen, Corvinus en Gorlitz*, met klare woorden gestelt: *Dat de Latynfche taale, in zommige dingen van den openbaren Godsdienst noch moest behouden werden, en dat het rechte botterikken en dwaalgeesten (fanatici) waaren, die ze door hunne leugenachtige en botte geestdryverye, wilden affchaffen.* (t) Op dat doch immers de Antichrist een steunzel zyner heerschappye mocht behouden, en niet moogelyk, die zoo genaamde geestdryverye, het vleeschelyke leeven na de weereld van veele Predikanten beschaamen en overtuigen.

Latynfche
Metten en
Vespers.

Gebleet
der Dom-
Heeren.

Liederen
van Pieter
van Dres-
den: *In
dulci jubilo
Puer natus
in Bethle-
hem*

31. Eeven alzoo verordineerde het de gemelde *Corvinus*, in 't volgende jaar tot Hanover ook, naamelyk, *dat men het Latynfche gezang meeren- deels zoude behouden.* (u) Door alle welke instellingen waarlyk een onbeschryfelyke schaade geschied is, het arme volk weeder volkoomentlyk op het gewaande gedane werk (*opus operatum*) vervallende. Op deeze wyze zyn 'er nu, byna overal, zoo veele gedenkteekens en steunzels des Antichrists overgebleeven, tot droevige teekenen, wat 'er in de *Reformatie* in der daad geschied en verbeetert is, of niet. Gelyk als men by voorbeeld, tot Fryberg, eerst in 't Jaar 1580, de Latynfche Metten, en Vespers op 't Hoogduits heeft beginnen te zingen. (x) Die nochtans op veele andere plaatzen, en in myn vaderland, nu noch heeden, tot groote ergernis gebruikt worden. Men vind ook zelfs geheele Antwoorden, (*Responfa*) waar door het Latynfche geschreeuw der Dom-Heeren, in de Dom-Kerken plechtelyk goed gekeurt, en gelyk als rechtzinnig verklaart is, waar toe buiten twyfel, eenige geschenken van zodaanige inkomsten heel veel zullen geholpen hebben. (y) Vervolgens werden die bekende half-duitsche gezangen: *In dulci jubilo, Puernatus* e. z. v. den ouden *Pieter van Dresden*, Rector tot Zwikkouw, in de 15de eeuw toegeschreeven, die de zelve door het vergunnen van den Paus gemaakt heeft, om dat hy geen geheele Hoogduitsche maaken dorft. (z) Weshalven dan groo-

(r) Ap. Seckendorff. Lib. II. p. 55. (s) Scultetus Part. II. Annal. p. 67. (t) Kirchen-ordn. im Hertzogthumb Braunsch. Wolfenbüttel ap. Hortled. To. I. Lip. IV. c. 44. (u) Seckendorff. Lib. III. p. 520. (x) Moller Beschreib. Freyb. P. II. p. 334. (y) Vid. Consil. Witteb. Tom. III. p. 66. (z) Schimd. Zwik. Chron. P. I. p. 2. & 413.

ook die oorzaak, welke andere bybrengen, t'eenemaal vals is, als waaren ze daarom zoo vermengt te zaamen gestelt, om aan te wyzen de groote verwerringe der Kerke, zoo dat ze zelfs niet wist of ze Latyn of Duits moest zingen. (a) Ten minsten kan het ook wel voor een teeken van den onreinen, vermengden en Babelschen staat door gaan, doordien men met droefheid hoort, hoe zeldzaam de menschen de Latynsche woorden rabraaken en martelen. En niet te min toond niemand zoo veel meededoogen over die arme luiden, dat hy zulke dingen eens verbeetert! Heeft wel eer al in *Luthers* tyden, een zeeker Poëet, den onverstandigen Godsdienst der Dom-Heeren, en andere klaar genoeg beschreeven, zoo staat het waarlyk te vreezen, dat het nu ook ontrent andere gezintheeden waar is, wanneer hy aldus schryft:

Jaar M.D.
tot M.D.C.

*Quis ferat exstructis, quorum tot millia, templis
Invectum fastus divitis omne genus?
Quorum sacra nihil nisi sunt spectacula vulgo,
Ipse tuum jures, Romule, munus agi.
Infanis resonant clamoribus omnia, credas
Arcadii pecoris rudere mille greges.
Omnia quis referat, quorum conamina lucrum
Destituit veram cum pietate fidem.*

Paapen-
dienst.

De zin is: „De Paapen hadden zoo veel 1000 prachtige Kerken gebouwt, en met allerhande rykdom vervult. Hunnen Kerkendienst was maar een googchelspel, ontrent, gelyk als de Feestdaagen der Heidenen. Aldaar hoorde meneen geschreeuw, als of'er 1000 eezels by een waaren, en dat alleen maar, om 't geld; waar bynoch geloof noch godvreezenheid te vinden was. (b)

32. Wat verders den Antichrist met de Orgelpypen, en andere instrumenten heeft voor gehad, als hy ze in de Kerke invoerde, zulks heeft onder anderen, *Theophilus Groszgebauer* (die in de *Afbeeldinge der Eerste Christenen* is aangetrokken) in zyne **Wächterstimme** Duits, en duidelyk ontdekt. Deeze dingen zyn nu ook van tyd tot tyd, onder de andere *secten*, als gecanonizeert geworden: alhoewel het in 't begin, noch al eenigzins eenvoudig was. Men vind in de oude en eerste Kerkelyke instellingen, geene byzondere teekens, dat 'er aan de orgels gedacht is, als hier of daar wel in groote Kerken, van welke zy daar na ook in de kleine zyn gekoomen. Insgelyks ziet men uit de ordonnantie, tot Frankfurt aan de Mayn, na het midden deezer eeuwe gemaakt, dat aldaar eerst toen ter tyd de muzyk ter Kerke is ingevoerd, het welke de Predikant van die plaats noch al voor een groote weldaad Gods uitgaf. (c) Niet tegenstaande men in de ordonnantie zelfs belyden moest, dat het muziceeren den aandacht belette. (d) Het welke toen ter tyd ook reeds een Godgeleerde inziende, de dwaasheeden der muzyk-lievende aldus ontdekte: *Het staat een ieder zanger niet vry, na zyn eige welgevallen, de muzyk en het zingen te veranderen: Op dat niet een ieder Orgelift voor zich zelfs, een eigen voorwerp; noch een ieder Instrument-speelder zyn eige phantasie daar in menge, en de muzyk niet alle daagen, gelyk Africa, een nieuw gedrocht of misgeboorte aan 't licht brenge.* (e) Waar meede ook een ander geleert man, in 't begin der zelve eeuwe overeenstemt. (f) Als noch een ander, die aldus schryft: *In eene Gemeente kan het allerminste de speel-muzyk geleeden werden, mitsgaaders de kryzende orgelwerken, die een wonderlyk gebleet van stemmen*
maa-

Orgels:

Muzyk in
de Kerken.

Oorsprong
derzelve.

Dwaas-
heid.

(a) Valerianus Herberger in *Magnalibus Dei*. (c) Petrus Patiens ap. *Fechtium* P. IV. *Epist. Theol.* p. 537. (d) *Frankfürtsche ordn. vorrede* (e) David Chytræus præf. in *Missale Matthæi* *Ludeci*. (f) Erasmus Annot. in *1 Cor.* XIV.

Jaar MD.
tot MDC.

maaken en de Kerken, als met trompetten, pypen en phioolen, doen weedergalmen: waar in wy wyd van de Jooden en Papisten behoorden te verscheelen. (g)

Duitsche
Gezangen.

Welke misbruiken, schoon zy wel alle in dien tyd, voor veele verstandige groot scheenen, nochtans niet te reekenen zyn by de andere, die heedensdaags op't hoogste geklommen zyn, en een zeekeeren aanstaanden val dreigen. Wat nu de gemeene Hoogduitsche Gezangen aanbelangt, zoo is het voor eerst zeker, dat zy zelfs zeer klaar, van den verdorven staat der Luthersche Kerken getuigen, en opentlyk tot een getuigenis gezongen werden; gelyk als deeze: **Gott hat das Euangelium. Ach Gott / thu dich erbarmen. Ach Gott vom himmel sich darein. Du Friedefurst / Herr Jesu Christ:** en diergelyke gezangen meer. Verders zyn 'er ook veele liederen, zoo onder die van *Luther* als andere, die voor een ieder, of ook voor den heedendaagschen stand, niet dienstig zyn; waar door ook verscheide van *Luthers* eige gezangen, in 't geheel niet meer gezongen werden, gelyk als de ervaarentheid in de liedeboeken, zulks ook uitwyft.

Luthersche
gezangen
in 't eerst
weinig.

33. Vervolgens is het ook waarlyk een groote en dierbaare weldaad Gods geweest, dat *Luther* zoo veele geestryke gezangen, tot onderwyzinge en opwekkinge van de swakken, gemaakt heeft, indien men maar deeze weldaad altoos recht en bestendig erkent en aangewend hadde. Voor eerst was het immers eene groote rampzaaligheid, dat het gemeene volk niet het minste van God wist, noch van den Kerken-dienst verstond. Naderhand kon het weinig helpen, als 'er eenige weinige Duitsche liederen bekend wierden. Gelyk als by voorbeeld, noch in 't Jaar 1543 in de Bronswyksche Kerken-order, maar deeze weinige sterf-liederen in 't Neerduits genoemd worden: *den 51 en 130 Psalm, Midden wy in 't leeven zyn, Het Geloof en den Lof-zang van Simeon.* (h) De Hussiten en Boheemsche broeders, hadden wel al lang van te vooren zeer schoone gezangen gehad en gebruikt, waar van 'er *Luther* ook zommige behouden heeft, alhoewel zeer verandert. Daar quam ook noch in 't Jaar 1596 tot Nurnberg uit, *een liedeboek der broeders in Boheemen en Moravie, die men uit haat en nyd, Pikarders en Waldenzen noemt.* in 8°. door *Jan Hoorn*: die in de voorrede die zelve *Wichiel Weisz*, zynen meede-broeder noemt, van wien men noch veele schoone liederen, zelfs in de Luthersche gezang-boeken vind, niet teegenstaande hy ontrent het punt van 't Avondmaal, moogelyk met *Luther* het niet eens was. En deeze voorbeelden, zullen buiten twyfel, *Luther* wel zeer opgewekt hebben, dat hy meede op zoodanige gezangen dacht, die hem God ook met een groote kracht gegeven heeft. En iemand verhaalt van hem, dat hy deeze zyne Overdenkingen (*Meditationes*) door een beroemt *Componist*, genaamt *Ludowyk Seusli*, en andere, heeft op zeekeere stemmen en Zang-wyzen brengen laten, die ook op den inhoud der zelve zeer wel passen. (i) In de gemeene gezang-boeken werden ontrent in de 30 gezangen aan *Luther* toegeschreeven. Van de andere zal ik ook, volgens haare makers, een weinig verhalen; alzoo men lichtelyk onderscheiden en erkennen kan, uit wat voor een gemoed dit of dat lied gevloeit is. Vooreerst is dan bekend het lied: **Warum betrubst du dich mein Hertz:** hetwelke een Schoenmaaker en Schoolmeester van Nurnberg, genaamt *Hans Sachs*, gemaakt heeft, en dat men ook noch in alle Kerken zingt, alhoewel het door een Schoenmaaker is opgesteld, gelyk als *Sachs* in 't eerste geweest is. Weshalven een zeker *Theologant* hem ook teegens de hoogmoedige Ge-

Van de Bo-
heemsche
broeders.

Gezangen
van Mi-
chiel
Weisz.

Van Lu-
ther zelfs.

Hans
Sachs.

(g) Zepperus Lib. I. Polit. Eccl. cap. 13. p. 106. (h) Ap. Hortleder To. I. Lib. IV. c. 44.
(i) Mattheus Leb. Luth. IX. Pred. p. 106.

Geleerde heel aardig heeft verantwoord, en de Schryver der Voorrede voor het Noordhuizische gezang-boek aldus schryft: *De lasteraars der Euangelische waarheid schelden wel schrikkelyk op hem, (Hans Sachs,) om dat hy in zyne jeugd; het Schoenmaakers ambacht geoëffent, en noch Grieks noch Latyn verstaan heeft. Maar dit schaad hem echter aan zyn goeden naam niet, het is genoeg, dat verstandige mannen van hem geschreeven hebben, dat zyne verzen niet zonder geest zyn.* En een voornaam Godgeleerde heeft opentlyk beleden, dat hem, naast den Bybel, niets meer in aanvechtingen vertroost hadde, als dit lied. (k) Hy is gestorven in 't Jaar 1567, in het 81ste zyns ouderdoms.

34. Deze zelve Schryver verhaalt ook van *Michiel Frankén* het volgende: „Dat hy in 't begin, een burger en bakker tot Sleuizigen was geweest, doch door den oorlog alle her zyne quyt geraakt zynde, hadde hy zich na Coburg begeeven, en aldaar de edele letter-oëffeningen, die hy in zyn eerste jeugd naarstig geoëffent hadde, weeder voor 't licht gezocht, waar na hy Præceptor in de Schoole tot Coburg, en een gekroont Poët was geworden. (l) Van deezen Bakker zingt men nu noch deeze liederen: **Ach wie fluchtig / ach wie nichtig: als ook, Herr Gott mein jammer hat ein end: en, Wacht auff ihr Chyristen alle.** Hy is eerst in 't Jaar 1667 overleeden. De godzaalige en in veele benaauwtheeden geoëffende *Paulus Speratus*, een Swabisch Edelman, die in 't eerst in Moravie, om den Godsdienst gevangen zat, doch naderhand Bifschop tot Pomesan in Pruiffen wierd, heeft de gezangen gemaakt: **Es ist das heyl uns kommen her: Ich ruff zu dir Herr Jesu Christ: en, Hilf Gott / wie ist der menschen noth.** Van welke met waarheid iemand schryft, dat zy van geen gemeene, of huichelachtige, maar van eene geestelyke en hoogere Godgeleertheid, getuigen. (m) *Joan Poliander*, of *Graman*, Pastoor tot Koningsberg, heeft het lied: **Nun lob mein Seel den Herren / opgestelt.** (n) *Andries Cuophius*, of *Knoop*, eerst *Dr. Bugenbaagens* Amptgenoot in de Schoole tot Treptouw in Pomerén, en namaals opperste Predikant tot Riga in Lyfland, heeft dat voortreffelyke lied gedicht: **Herr Christ der enig Gottes Sohn:** het welke recht de waare kragt des Euangeliums, en het gevoelen der eerste Christenen in zich behelst. Alhoewel eenige het zelve eene vrouwe, *Elizabeth Cruicigers* genaamt, willen toeschryven, waar teegens nochtans zeer veele Schryvers getuigen, om dat zy moogelyk zoodanigen eere aan geen zoo swakken werktuig gunnen. (o) *Erasmus Alberus*, eerst Predikant tot Maagdenburg, en naderhand Superintendent in 't Land van Meekelenburg, en die 7 maal was verdreeven geweest, buiten twyfel, om dat hy van de waarheid getuigde, heeft deeze liederen gemaakt: **Gott hat das Euangelium: Dank sagen wir alle. Ein Engel schon aus Gottes thron. Nun freut euch Gottes kinder all: en, Ihr lieben Chyristen freut euch nun.** Aan *Marten Böhmen*, Predikant tot Lauben, werd toegeschreeven: **Herr Jesu Christ meins lebens licht: en, O starker Gott ins himmels thron:** Aan Doct. *Paul Eber*, Professor en Superintendent tot Wittenberg:

Herr Jesu Christ wahr mensch und Gott:
Wenn wir in höchsten nöthen sein.
Helfte mir Gottes güte preisen.

II. Deel.

H h

Herr

(k) Bericht non denen Authoribus der lieder 1691. 12mo. Wagenfeil von den Meister-sängern c. IV. Andreae Mytholog. p. 35. (l) Idem. l. c. (m) Chytr. Lib. X. Saxon. p. 256. Micraei. Hist. Lat. p. 413. Dreffer. Millen. VI. P. 1. p. 206. Christ. Weise Teutich. Poët. P. II. p. 31. (n) Chytr. l. c. (o) Micraei. Synt. H. E. p. 363. Melch. Adami Vit. Theol. p. 17. Titius in Loc. Comm. Hist. Theol. p. 1044.

Jaar MD.
tot MDC.
en van an-
dere.

Herr Gott dich loben alle wir :
Ach wie ein kleinen augenblik ;

Aan *Basilus Förtsz* het uitneemende lied :

Deut triumphiret Gottes Sohn. als ook dit :
Ich weisß ein blümlein hübsch und fein.

Aan *Jan Gigaas*, Pastoor tot Vrystad, deeze :

Ach lieben Chyisten seyd getrost.
Ach wie elend ist unser zeit.

Aan *Jan Güldel*, Pastoor in Denstaed :

Ach Gott und Herr / wie groß und schwehr ; 't Welk andere
aan *Dr. Johan Major* toeschryven.

Aan *Simon Graaf*, Predikant tot Spandau :

Freu dich sehr / o meine seele !
Christus der ist mein leben.

Aan *Lodewyk Helmbolden*, Superintendent in Mulhuizen :

Du Friedefürst / Herr Jesu Christ.
Frisch auff mein seel verzage nicht.
Ich weisß / dasz mein Erlöser lebt.
Nun ist es zeit zu singen hell.

Aan *Erhard Hegenwold*. Erbarm dich mein / o Herre Gott !

Van Nico-
laas Her-
man.

Aan *Nicolaas Herman*, Voorzanger in Jochems-dal, aan welken *Joan Matthesius* de meeste zaaken heeft toegedraagen, doch hy zelfs heeft zyne uitsteekende vaerdigheid in 't dichten gebruikt.

Erschienen ist der herrlich tag.
Lobt Gott ihr Chyisten allzu gleich.
Von Gott will ich nicht lassen.
Wen mein stündlein vorhanden ist.

ende rest.

En zeer veele andere, die in zyn eigen liedeboek en elders te vinden zyn.
Aan *Koenraad Hubert*, Pastoor tot Straatsburg : Allein zu dir Herr Jesu Christ. Alhoewel zommige het aan *Jan Chyomusus* of *Schnosing*, toeschryven. *Dr. Justus Jonas*, Predikant en Professor tot Wittenberg, heeft gerymt. Wo Gott der Herr nicht bey / &c.

Jan Koolrosz : Ach dank dir lieber Herr. als ook : Wo Gott zum haus nicht gibt.

Jan Matthesius : Aufz meines hertzens grunde :

Marten Muller, Pastoor tot Gorlitz :

Ach Gott / wie manches hertzeleid :
O Jesu / Gottes lännelein.

Dr. Hendrik Muller, Professor tot Wittenberg, maar om de Calvinisterye afgezet en verjaagt : Hilf Gott / dasz mirs gelinge. Waar in hy ook noch in 't laatste van zyn eige gevangen is spreekr.

Dr. Filips Niklaas, heeft gerymt ;

Wie schön leuchtet der Morgenstern.
Wacht auff / rufft uns die stimme.
So wünsch ich nun ein gute nacht.

Dr. Joan Poppus tot Straatsburg.

Ach hab mein sach Gott heimgestellt.

Adam Reufsner tot Frankfurt aan de Mein, die ook de Psalmen uit het Hebreuwisch vertaalt heeft.

In dich hab ich gehoffet / Herr.

Jaar MD.
tot MDC.

Bartholomæus Ringwald, Pastoor van Langeveld, die ook een boek, *De zuivere Waarheid*, en een ander, *Den getrouwen Ekhard*, geschreeven heeft.

Herr Jesu Christ / ich weiß gar wol.

Komt her zu mir / spricht Gottes Sohn.

Nimm von uns Herr / du treuer Gott.

Es ist gewißlich an der zeit.

Hertzlich thut mich verlangen; en zeer veel andere.

Mart. Schalling, Opperste Predikant tot Amberg en Nurenberg: **Hertzlich** hab ich dich / o Herr.

Dr. Nicolaas Selnekker. **Allein Gott in der höh sey ehr. Lobet den Herren/ denn er ist sehr fr. Nun laßt uns Gott den Herren.** en andere meer.

Lazarus Spengler, *Syndicus* tot Nurnberg: **Durch Adams fall ist gantz verderbt.**

Om nu van de nieuwe dichters, die 'er in deeze eeuw met meenigte zyn opgestaan, niet te melden; waar onder de bekendste zyn: *Kornelis Bekker*, in zyne Psalmen; *Barent Derfchouw*, van Koningsbergen; *Jan Michiel Dillber*, *Jan Franke*, een Rechtsgeleerde en Burgermeester tot Guben, van wien het lied: **Jesu meine freude**; als meede **Schmücke dich / o liebe Seele** en veele andere zyn gekoomen. *Paul Gerhard*, Diaken van de St. Nikolaas Kerke tot Berlin, daar na afgezet, en Pastoor tot Luben, die zeer schoone en welgemaakte gezangen heeft nagelaaten. *Jan Herman*, Predikant tot Köben in Silezie, die meede zeer liefelyk gezongen heeft: *Jan Rist*, wiens liederen nochtans wat gedwongen, en niet zeer krachtig zyn; en veele andere, welker optellinge alhier te lang zoude vallen.

35. In 't byzonder zyn ook *Luthers* Lieder en al aanstonds in het begin, uitsteekend gelieft en gepreezen geworden, zoo dat ze ook de andere gezintheeden, niet alleen veel gebruikt, maar ook uit oprechter herten gepreezen hebben, het welke zy die van Lobwasser, en andere niet gedaan hebben. Weshalven iemand van deeze stoffe aldus schryft: „*Luther* „heeft als een rechté *Orpheus* van Duitsland, den inhoud der Christelyke „leere en alle de stukken van den Catechismus, beneevens de voornaamste geloofs-punten, gelyk ook de stoffen der Feest-daagen, gebeden, „vertroostingén en dánkzeggingen in Hoogduitschen rym, zeer schoon „en volkoomen vervat, ook met welklinkende en overeenstemmende „voizen verzien. op dat ze die zelve beweegingen in de gemoederen „verwekken mochten, welke de woorden en den zin vereischten, en „op dat alles van 't ongeleerde volk dies te lichter kon begreepen, ont- „houden, en door de muzyk te dieper in de herten ingedrukt werden, „en zy aldus de godvruchtige geneegentheeden opwekten en ontstaaken. (p) Waar door dan ook deeze gezangen op vreemde plaatzen zoo zeer bekend en gemeen wierden, dat ze de Papisten niet genoeg beletten konden. Zy klaagden niet alleen, dat de beedelaars en andere luiden, *Luthers* ketterfche gezangen op de straatén en anderzins opentlyk zongen, en het volk daar door vervoerden, gelyk als in 't Saltzburgsche gebied geschied is; (q) maar zy bedroefden zich ook zeer, over de groote schaade, die *Luther* hen door zyne liederen toebrecht. „*Luthers* liederen, schreeven ze, hebben „meer zielen gedood, als zyne schriften en predikatién. (r) Het is te

Luthers
gezangen.

haaren lof.

Nadruk.

Werkin-
gen.

H b 2

„ver-

(p) Scultetus Annal. P. I. p. 315. (q) Acta Saltzburgensia Msta in Gravaminibus Nuncii Apost. num. 34. (r) Adamus Conzenius Lib. II. Polit. c. 19. p. 100.

Jaar MD.
tot MDC.

„verwonderen , hoe die gezangen het Lutherdom voortplanten , die „in de Duitsche taale , met meenigten uit *Luthers* werkplaats gevloogen „zyn. Eenige zyn , volgens de Catechismus te zaamen gestelt , eenige „leeren , zommige zyn uit de godzaalige Psalmen genoomen , en zy „verhaalen en bestraffen de misdryven der Christenen. (s) En het is zeer vermaakelyk te leezen , het geene in 't Jaar 1546 , tot Heidelberg in de Kerke van den H. Geest is voorgevallen , wanneer de nieuwe Keurvorst *Fredrik* , uit vrees voor den Keizer , de Paapsche dingen niet wilde afschaffen. Want als de Misse aldaar eens , op de gewoone maniere gehouden wierd , wierd het volk de gruwelen moede , en begon met eenpaarige heldere stemme te zingen : *Es ist das heylung kommen her* : waar door de Keurvorst bewoogen wierd , om het Avondmaal voortaan in 't Duitsch , en op beide de manieren te laaten houden. (t) Ook werd 'er noch een ander voorval van dit lied verhaalt : Dat namelyk , na dat het *Speratus* gemaakt hadde , een bedelaar uit Pruiffen tot Wittenberg was gekoomen , en het zelve onder anderen ook voor *Dr. Luthers* deure , by geval hadde gezongen , het welke *Luther* gehoord hebbende , hadde het zich noch eens laten voorzingen , waar na hy van blydschap schreide , om dat God ook op andere plaatzen de kennis der waarheid hadde laten opgaan. (u)

Verval ontrent het Zingen.

36. Maar , zoo aangenaam als in 't begin alle deeze gezangen waaren , zoo haastig nam ook den yver hier ontrent af , doordien het alles , onder de Lutherfche , laauw , en , eindelyk , t'eenemaal kout wierd. Waar door naderhand iemand tot Wittenberg opentlyk klaagde , en betuigde ; *De Kerke was nu met zoodaanige goddeloosheid overlaaden , en daar was by veelen zulk' eene groote traagheid en dommigheid , dat , schoon de gezangen , volgens gewoonte , in de Kerke , wel gezongen wierden , of in de Schoolen verklaart , nochtans de minste menschen daar door bewoogen wierden , en , datze wel uitterlyk de woorden na-zongen , maar hunne herten ondertusschen stom waaren. Welke nalaatigheid (of achteloosheid) geenzins een van de minste teekens was , dat de Kerke , en de waare godzaaligheid zoude ondergaan.* (x) En , op een andere plaats , stelt iemand die nadenkelyke oorzaken daar by , waar van daan de verachtinge der Liederen , Psalmen , en andere geestelyke zaaken , was gekoomen , naamelyk , om dat men , in der zelve plaats , Heidensche Gedichten in de Kerken en Schoolen hadde ingevoerd. *veele menschen , spreek hy , houden nu meer van Phocylides of Hesiodus schriften , als van de Psalmen.* (y) Waar uyt ook blykt , waarom 'er heedensdaags op de Hooge-Schoolen , meer van *Aristoteles* , en andere Heidenen , als van den Bybel gehoord en gezien werd. Want , als God ook insgelyks eenige andere opwekte , en hen de gaave , van stichtelyke liederen te maaken , verleende , zoo heeft men dezelve met alle geweld getracht te onderdrukken , en den geest willen verfmooen. Om nu maar een voorbeeld hier van by te brengen , zoo heeft men , van *Ambrosius Lobwasser* , en zyne gezangen , uitdrukkelyk geschreeven : *Dat hy de reegel (of het voorschrift) der Calvinisten daar in hadde nagevolgt , het welke hem de Kerke Christi (der Lutherfche) gantsch geen dank wist.* (z) *Zyn boek was op plaatzen gedrukt , daar men openbaar Calvinist was (als of God niet uit allerhande volk Godvruchtige en hem aangename menschen verwekken kon) Hy wilde het wel goed Lutherfch maaken , doch kon ondertusschen zich van de Calviniste strecken niet onthouden. Derhalven , schoon wel alle zyne gezangen in 't gemeen niet te verwerpen*

Lobwassers Liederen.

(s) Thomas à Jesu de Convers. Gent. Lib. VIII. P. II. p. 541. (t) Ex Altingio Seckend. Lib. I. p. 271. (u) Ibid. (x) Henr. Mullerus Programm. inter scripta Publ. Witteb. Tom. VI. p. 402. (y) Idem. Præf. in Comment. ad Psalm. (z) Lucas Osiander Cent. XVI. Hist. Eccl. Lib. IV. c. 21. p. 971.

werpen waaren, om dat hy fraaye gaaven hadde gehad, nochtans kon men dezelve zonder iemand te benadeelen, de menschen wel ontraaden. (a) Met welk oordeel ook andere overeenstemmen, en daarom aan de Luthersche derzelve gebruik verbieden. Waar over ook, tusschen *Dr. Botzak* tot Dantzig, en de Gereformeerde ontrent het Jaar 1655 een grooten twist ontstond, en veele schriften over en weder gewisselt wierden. (b) Deezen man is anderzins van *Sneeberg* uit *Meissen* geboortig, een Rechtsgeleerde en Vorstelyke Raad, als ook Professor tot *Koningsbergen* geweest; hy verstonde meede veele taalen, en is eerst in 't Jaar 1585 overleeden. (c) Hy heeft ook noch in zyn vaderland, en dienvolgende aan een Luthersche plaats, 500 gl. aan den armen, en 60 Ryxdaalders voor 't Gasthuis vermaakt. (d) Welk geld men wel beswaarlyk, als *Calvyns* zynde, zal verworpen hebben; te meer, doordien diergelyke daaden, onder de Luthersche niet al te gebruikelijk zyn. De meeste vyandschap teegens hem, zal moogelyk, daar uit ontstaan zyn, om dat hy met de zoo genaamde heimelyke Calvinisten, die uit *Saxen* verdreeven waaren, bekend is geweest, en op het aandryven van *Esromus Rudinger*, geweze Professor tot *Wittenberg*, de *Psalmen* heeft overgezet. (e) Nochtans hebben in teegendeel de Predikanten zelfs van hem beleeden; dat hy 't met het formulier van eenigheid (formula Concordiæ) gehouden heeft, het zelve met hand en herte onderschreeven; en een vyand van alle verderffelykheeden geweest is. (f)

Jaar M.D.
tot MDC.Deszelfs
Historie.

(a) *Andr. Osiander* ap. *Dedekennum*. Tom. I. *Confil. & Resp.* p. 279. Vid. *Botfacci* Project etlicher wolgemeinter motiven gegen die einführung des Lobw. lieder; & *Anonymi* Rejectedum Projectum: *Botfacci* Projectum Protecetum, ac alterius Rejectedus Protecetor. (b) *Polycarpus Lyser*, vorrede über *Bekkers* Psalmen. *Dannhauerns* in *Salve Reform.* p. 357. (c) *Bucholcerus* *Ind. Chronol.* p. 695. *Melch. Adami* *Vir.* p. 269. *P. Frecherus* *Theatr. Vir. Illustr.* p. 896. (d) *Christ. Meltzer* *Sneeberg*, *Chron.* p. 723. (e) *Regenvolfeus* *Lib. I. Hist. Eccl. Slavon.* p. 65. (f) *Laur. Curfor.* ap. *Hartknochum* *Preussnische Kirchen-Histor.* *Lib. II. c. 6.* p. 409.

H E T X I I . H O O F D S T U K .

Van den Doop en het Avondmaal, de Biecht, Kerkelyke tucht, (of discipline) de geestelyke Rechtspleeginge en Rechten.

1. **T**ot dus verre hebben wy de voornaamste stukken van den opentlyken Kerkelyken Godsdienst, onder de Luthersche ontrent haar gebruik en misbruik, betracht, en daar neevens, uit klaare getuigenissen gezien, hoe weinig nut daar meede, voornaamelyk, in het straks-opryzende verval gedaan is. Doordien, inzonderheid de huichelerye en de inbeeldinge van volkoomen zynen plicht, omtrent God en den Godsdienst voldaan te hebben, alle oeffeninge in den grond verdorven, en om iets te slichten (of te verbeteren) onbequaam gemaakt. Met de overige deelen is het ook al niet een hair beeter toegegaan, van welke wy alhier, niet zoo zeer de oorspronkelyke leeringen zelfs, als wel hoe ze geoeffent zyn geworden, of haare practyke, eens wat naader zullen gaan bezien. Van den Kinder-doop, zullen wy by de Historie der Weederdoopers, eenige aanmerkingen vinden. Hier zy het genoeg, uit openbaare schriften, de groote onge-reegeltheit en misbruiken te vertoonen, door welke men zoodaanige heilig-genaamde handelinge, byna slimmer ten toon gestelt heeft, als

Misbrui-
ken by de
Doop.

Jaar MD.
tot MDC.

Met Geva-
ders te bid-
den.

de Heidenen hunne Afgooden. Want daar werd in de opentlyke wetten gewag gemaakt, dat niet alleen *veele onchristelyke misbruiken en lichtvaardigheeden, van de daar by- en omstaande geschieden*: maar men klaagt ook met ronde woorden, „dat by veelen, het hoogwaardige Sacrament des H. „Doops om het geld inbinden, geschenken, en de byzondere baatzugt, als „ook uit onbetaamelyke pracht en hovaardye, door eene groote mee- „nigte van Gevaaders te bidden, in een ergerlyke misbruik was getrok- „ken, en dat eenige hier door een kramery, byna gelyk als in de voor- „leedene tyden de Mis-Paapen in 't Pausdom met het Nachemaal deden, „oprechteden, en tot een beklagelyken aanstoot der eenvoudige, in- „voerden, en alzoo eeven gelyk die zelve [Paapen] zondigden, wel- „ke door die lichtvaardigheid, den toorne Gods over hen hadden ver- „wekt. (a) Wat deeze menschen nu voor een begryp van den Doop gehad moeten hebben, zulks toont dit hun verhaalde oogmerk klaar genoeg; naamelyk, dat zy, niet anders als de Heidenen, met hunne afgooden woekeren wilden, en niet alleen hunne zaaligheid, maar ook hun tydelyke voordeel daar onder zochten. Waar toe moogelyk, ook wel zeer veel gehulpen heeft, dat het gemeene volk zag, dat de Kerken-dienaars zelfs voor hunne moeite geld naamen. Zoo dat daar uit heel licht te besluiten is, dat het weinig gebaat, of het misbruik vernietigt heeft, als men instelde; *daar zouden van allerhande staaten, niet booven drie Gevaders by eene Kinderdoop, op de verbeurte van 100 gl. moogen gebedden werden.* (b) Welke rampzaaligheid aan een verstandig man noch al veel grooter zal voorkoomen, wanner hy den oorsprong der Peeten, ontrent den Kinder-doop, die in onze *Afbeeldinge der Eerste Christenen* verhaalt is, by alle zulke gruwelyke misbruiken, zal houden en overweegen.

Stampam-
pen daar
by.

2. Doch het bleef niet by de gierigheid; die den Doop zoo zeer verachtelyk maakte; maar daar beneevens brak ook het brassen en zuipen, midsgaaders allerleye ongebondenheeden, geweldig in, zoo dat het schier van de zaake zelfs niet konde afgezondert werden. Hier uit ontstonden dan de klachten: „Dat meerendeels de luiden zoo gezint wa- „ren, dat de een den anderen in prachtige kleederen, en kosten ontrent „het Kinder-doopen en de gastmaalen, niet toe geeven, maar veel eer „overtreffen wilde. Ja, dat 'er door pracht en brasseryen, veele tot ar- „moede gebracht waaren. (c) Insgelyks; „dat het gebras en de groote „onkosten te doen op veele plaatzen, en byzonder op de dorpen, by „den Kinder-doop zeer in swang ging, (d) en wat 'er van diergelyke klachten meer waaren, die maar alleen van den uiterlyken inbreuk der verdurventheid geruigden: Ik swyge noch, wat 'er dan by eene zoodaanige gesteltenis, in de herten voor eene verachtinge, verwerpinge, en belpottinge van dit werk moet geweest zyn: Welke waarlyk veel schaadelyker en gevaarlyker waaren, als eenige byzondere gevoelens van andere ontrent deeze of geene punten, daar over zy vervolgt en wel om 't leeven gebracht wierden. En wat had 'er wel voor eene verderffelyker ketterye en dwaalinge kunnen bedacht werden, als die 'er uit het Pausdom noch by veele duizenden was overgebleeven, die zich by zulk eene snoode verhandeling den Doop noch vastelyk inbeelden moesten: „dat „zy den mensche enkel en alleen door het afgedaane werk, (*opus opera- „tum*) de genaade toebrecht, of zoodaanig de zonde wegnam, dat men „daar

Opus ope-
ratum.

(a) Churf. Augusti General-artikel von Ao. 1557. Cap. von der Tauffe. (b) Churfürstliche Sächsische ordnung, Cap. von übermäßiger kleydung und zehrung. (c) Churf. Augusti Ausschreiben und Policy-Ordnung III. theil. p. 32. (d) Ejusdem General-Artikel von der Tauffe.

„na geen geloove, sryden, lyden, bidden, of eenige andere midde-
 „len meer van nooden hadde. Dat ten minsten het gevoelen der Papisten,
 „welkers doop men ook goed keurt, zyn zal, zoo als men uit hen ook
 „bybrengt. (e) Om nu niet te zeggen, dat men zich ontrent het geloove
 „der kinderen noch zeer beswaarlyk heeft kunnen vereenigen, en dat
 „meenig man moogelyk in zyn herte meer twyfelinge als vastigheid daar
 „van gevoelt.

Jaar M.D.
 tot M.D.C.

3. Het is zeer nadenkelyk en aanmerkenswaardig, het geene by zom-
 „mige Gemeentens, in 't begin der *Reformatie* in 't gebruik was, en van
 „de Luthersche Predikanten voor goed en Christelyk erkent wierd: naa-
 „melyk, dat men den Kinder-doop in de Christelyke vryheid stelde, en
 „de menschen juist daar niet toe dwong, of indien zy ze al nalieten, daar-
 „om niet vervolgde, gelyk als daar na wel geschied is. Want aldus staat
 „'er in een zeeke boekje, 't welk *Renovatio*, of vernieuwinge der Nordling-
 „Kerken genaamt word, en reeds al in 't Jaar 1525 is uitgegaan: alwaar
 „gezegd werd, „Wy doopen kinderen en ook volwasschene menschen.
 „Wy sluiten hen niet buiten de Gemeente, die de kinderen niet ten doop
 „brengen, maar wy beveelen ze alleen, door het opleggen der handen, be-
 „neevens het gebed der Kerke, aan Christus de Zaligmaaker en Mid-
 „delaar. Christus heeft geenen ouderdom om te doopen bestemt, en noch-
 „tans ook geene verboden. Hy heeft zyne Discipelen belast te doopen,
 „in den naam des Vaders, des Zoons, en des H. Geests. *Matth. xxviii.*
 „Hy heeft bevoelen, de kinderkes tot hem te brengen, en de Discipe-
 „len bestraft, die het beletteden, daar by zeggende: dat aan de zoo-
 „daanige het Ryke Gods toequam. Nu, wil ik hoopen, zal dat geene
 „den doop niet beletten, het welke het Ryke Gods schenkt: zoo dat het
 „derhalven ook onrecht is door eene instellinge een zaak te willen ont-
 „eeren, die aan haar zelfs vry is. En byaldien wy in de Concilien lee-
 „zen, zoo zyn wy van gevoelen, dat men juist niet alles moet verwer-
 „pen, wat die Oudvaders zeggen, dat men verwerpen moet; naame-
 „lyk, dat wy in hen (de kinderen) ook den heiligen Geest zouden loo-
 „chenen. Het Concilie van Carthago heeft den Kinder-doop goed ge-
 „keurt, doch eene vrywillige; die behaagt ons ook; wy dwingen nie-
 „mand, doch wy beletten ook niemand in een zaak, die noch bevoelen
 „noch verboden is. (f) Byna eene gelyke wet was 'er ook toen ter tyd
 „in 't begin by andere Gemeentens, welke de bedriegeryen des Pausdoms
 „inziende, zich daarom van des zelfs menschelyke instellingen hadden
 „los gemaakt. Tot Waldshut hield men het ook voor eene onverschillige
 „zaake, zoo nochtans, dat men de ouders die hunne kinderen wilden laa-
 „ten doopen, het niet belettede. Want dus schreef, in het zelve booven-
 „gemelde jaar, *Pacimontanus*: „In de plaats van het doopen laate ik de
 „Gemeente te zaamen koomen, brenge het kindje daar heene, en ver-
 „klaare het Euangelium, uit *Matth. xix.* op het Duitsch: Toen brachten
 „zy de Kinderkes tot hem. Daar na geeve ik het den naam, en de Ge-
 „meente knielt needer, en bid voor het kind; verder beveel ik het kin-
 „deke in de handen Christi, op dat hy het genaadig zy, en ik bidde voor
 „het zelve. Doch byaldien de ouders NB. noch swak zyn, en met ernst
 „het kind willen gedoopt hebben, zoo doope ik het, en ben dan in der
 „daad, met de swakke eenen tyd lang swak, tot dat zy beeter onder-
 „weezen werden, maar in het Woord wyke ik niet voor hen op eene
 „letter. (g) Welke wyze van doen aan een ander, in dien tyd zoo wel
 „be-

Kinder-
 doop voor
 onverschil-
 lend ge-
 houden.

Manier der
 zelve.

(e) Gabriel Biel Lib. IV. sent. dist. I. qu. 3. Bellarminus. Lib. de Bapt. &c. (f) Apud Scultetum Dec. I. Annal. Euang. p. 311. (g) Epist. ap. eundem l. c. p. 312.

Jaar MD.
tot MDC.

behaagde , dat hy wenschte , dat ze over al zoo mocht ingevoerd werden. (b) Waar neevens noch een ander zet , hy hadde toen ter tyd die schriftuur-plaatzen noch niet gevonden , die den Kinder-doop, als noodzaakelyk bewyzen , om zich naameelyk , noch eenigzins teegens de teegenwerpingen der Weederdoopers te kunnen ontschuldigen, schoon hy geen uitdrukkelyk bevel hier van in de Schrift wist te vinden. Hier teegens verheft een nieuw Godgeleerde deeze maniere der oude Christenen , als wel gegrond zynde , die den Doop tot in den mannelyken ouderdom , of wel geheel tot de dood toe uitselden , en ze daarom *den schoonen naam van teer-pemming* gaaven. Doch hier van elders , alwaar van diergelyke punten ook meer zal gesproken werden.

Avond-
maal ,

In 't eerst
zonder
dwang ,

en een-
voudig ge-
houden.

In vrywil-
ligheid.

aan de kin-
deren.

Onder ge-
loovige al-
leen en in
't byzon-
der.

4. Doch ik moet uit de gemelde Nordlingsche verbeeteringe , noch het zeer fraaye en eenvoudige gebruik des Avondmaals beschryven , gelyk het zelve aldaar , en ook buiten twyfel op veele andere plaatzen als naderhand ontrent het verval gehouden is. „ Wy koomen, schryft iemand, „ t'zaamen, en hebben gemeenschap in het brood en den wyn des Heeren , „ NB. niet gedwongen , maar vrywillig , en wy verheffen met oneindi- „ gen lof , en geestelyke gezangen , de heerlykheid en genade van God „ den Vader , die aan ons in Jesus Christus geschied is , de welke ons de „ zonden vergeeven , en door de offerhande zynes Gezalfden gereinigt „ heeft , en die ons gezaamentlyk tot erfgenaamen en burgers des hee- „ melschen Ryks heeft gemaakt. Dus houden wy de gedachtenisse van „ Christus , en wy handhaaven de liefde , gelyk als burgers des heemels „ behooren te doen , zoo dat wy in een brood en beeker , met het lig- „ chaam en bloed onzes Heeren , gemeenschap hebben , ons onderling be- „ kennen en erkennen , als eensgezinde erfgenaamen van het Ryke des „ Heemels. Doch , indien 'er eenige niet aan de taafel meede deelgenoo- „ ten zyn (*communiceeren*) en die nochtans aan de heemelsche goederen „ aan de gerechtigheid Gods en liefde , gemeenschap hebben , die stoo- „ ten wy daarom niet uit de Gemeente , schoon wy ook wenschen , dat „ alle de broeders in den Heere , na het Woord van Christus, ook meede by „ het uitterlyk Avondmaal zitten mochten. (i) Uit welke beschryvinge men een gantsch andere bezaadigheit en kracht der Christelyke liefde bespeuren kan , dan die zich naderhand by veele vertoont heeft , wan- neer men een dwang en gekrakeel van het Liefde-maal gemaakt , en het oogmerk des zelve geheel averechts omgekeert heeft. Het was ook zeer pryzelyk in *Luther* , dat hy de Boheemsche broeders daarom niet wilde voor Kettets houden , *om dat zy aan de kinderen ook het Avondmaal gaaven*, schoon hy het in zich zelfs niet goed-keurde. (k) Doordien ook de oude Christenen iets diergelyks dikmaals gedaan hebben , en in veel andere zeldzaame meeningen en gewoontens nochtans malkanderen hebben ge- draagen. Insgelyks is't ook zeer aanmerkenswaardig, en wel in acht te nee- men , wat hy voor een schoone raadslag tot de waare uitdeeling des A- vondmaals heeft achter gelaaten , maar die noch nooit is in 't werk gestelt geworden. „ Want hy schryft onder anderen van de verkeertheit , die „ daar meede onder liep , aldus , en bekent rond uit , dat het houden der „ Misse , of des H. Avondmaals met groote schaade onder het volk ge- „ schiede , waar onder veele noch geloofden , noch Christenen waaren : „ maar dat zy alleen daar stonden , als toekykers , zoo dat men deezen „ Godsdienst pleegde , als in 't ope veld , onder Turken en Heidenen. „ Derhalven was 'er ook noch gene Gemeente altoos in een recht goeden „ staat

(b) Joach. Hildebrandus Art. Bene moriendic. 111. p. 25. (i) Theobaldus Billicanus ap. Scultet. 1. c. p. 313. (k) Epist. ad Nic. Hausman Tom. II. Epist. Luth. p. 133.

„ staat gebracht , waar in de Christenen volgens het Euangelium gere-
 „ geert wierden. Want dit zoude eerst de rechte maniere zyn , wanneer
 „ men niet opentlyk , noch ook met toelaating van een ieder een , zon-
 „ der eenig onderscheid , te zaamen quam ; maar byaldien alleen ernsti-
 „ ge Christenen zich te zaamen vergaderden , *en in een huis , Doop , Avond-
 „ maal , en alles verrichten.* (l) Waarlyk , die deezen welgegronden voor-
 „ slag in 't werk hebben gestelt , of nog stellen willen , hebben midden onder
 „ de Christenen , vervolginge , smaadheid , ja dikmaals de dood zelfs
 „ lyden moeten : en niet te min was het de onnoozelste en beste maniere
 „ om 't Avondmaal wel te houden.

Jaar MD.
tot MDC.

5. Nademaal 'er nu , onder het gemeene Avondmaal houden , zoo
 veel onbeschryfelyke ongereegeltheeden en gruwelen omgingen , en 'er
 ook al voort na de *Reformatie* , een oneindig disputeeren , krakkeelen ,
 en schelden daar over ontstond , zoo vertoonden zich ook veele aanmer-
 kelyke misbruiken daar ontrent , zelfs ook midden onder de oneenigheid ,
 en 't averechtze reeden-twisten over de woorden der instellinge , moe-
 sten de Godgeleerde toestaan , dat dit ten hoogsten schaadelyke afgedaa-
 ne-werk , (*opus operatum*) de nuttigheid des Avondmaals t'eenemaal
 hadde omgekeert : doordien de Predikanten , door de meenigvuldige
 verschillen , de waare oeffeninge , en 't opzicht over de menschen t'ee-
 nemaal vergaaten. Hier door wierd 'er van de zoodaanige gezegt : *Daar
 zyn veele lieden , die maar alleen uit eene verkeerde gewoonte ten Avondmaal
 gaan , die ook niet betrachten noch zien , wat zy in 't Avondmaal ontfangen ,
 noch ook waarom zy daar na toe gaan.* Waar neevens dan deeze hulpelooze
 raad , uit de Philosophie gegeven wierd , dat men , naamelyk de men-
 schen van de *causa materialis* , en *finalis* , (*de stoffelyke en eindige oorzaak*)
 des Avondmaals wel onderwyzen moest ; als of 'er door deeze Philoso-
 phische termen der valsch-beroemde konst , aanstonds goede Christenen
 gemaakt kosten werden. Waar door dan ook de volgende klachte te ver-
 geefs was , te weten , *dat de meeste menschen zonder eenige waare bekeeringe ,
 of geloove zoo maar heen liepen , die in allerleye zonden teegens hun geweeten zoo
 heene leefden , en alzoo aan het lichaam en bloed des Heeren schuldig wierden.* (m)
 Want het is zeker , dat al by *Luthers* tyden , de *Simonie* en baatzucht
 zich in dit werk by de Predikanten vertoont heeft , als wanneer , voor-
 naamelyk , het biecht-geld wierd vast gestelt , gelyk als terstond zal aan-
 gewezen werden. Van *Dr. Jacob Schenk* , Dom-predikant tot Fryberg ,
 werd ronduit vermeld , *dat by het Avondmaal niet in alle de Kerken wilde be-
 dienen laten , om alleen alle het voordeel daar van voor zich zelfs te moogen be-
 houden.* (n) Wat hielp daar na van de zoodaanige het klaagen , dat 'er zoo
 veele , die onwaardig waaren , heene liepen , daar zy immers de luiden
 wel eerst beproeven , en die onwaardig bevonden waaren , daar van af
 houden konden ? Maar daar quam dan de geldgierigheid , menschen-
 vreeze en andere vleeschelyke inzichten onder , zoo dat het eindelyk
 wel een wonder zoude geweest zyn , wanneer 'er een onder veele dui-
 zenden , van het Avondmaal geweert zoude zyn geworden. Daarom di-
 sputeerde men ook noch lang , of die geene , welke *processen* teegens mal-
 kanderen voerden , wel konden tot het Avondmaal toegelaaten werden ?
 en men deed daar neevens , voor de twistzugtige een aangename uitspraak ;
 schoon dat Christus zelfs noch zoo duidelyk gesproken hadde : *Wanneer
 gy uwe gaave zult op den altaar offeren* &c. *Mat. v. 23.* (o) Ja men kon het door

Misbrui-
ken daar
onder.

Opus ope-
ratum.

Onweeten-
heid.

Gierigheid
der Predi-
kanten
daar om-
trent.

Toelating
der boe-
zen.

(l) Lib. de formula Missæ ap. Seckend. Lib. II. p. 53. (m) Schlüsselburgius Catal. Hæret. Lib. III. c. contra Sacrament. Epist. dedic. p. 5. (n) Andreas Moller P. II. Besch. Freyb. c. 3. p. 224. (o) Melanchthon Tom. II. Consil. & Resp. p. 371. seqq. it. Tom. V. Orat. p. 153. seqq.

Jaar MD.
tot MDC.
Sonden
daar uit
ontstaan.

opentlyke wetten en scherpe straffen , niet zoo verre brengen , *dat de menschen op dien dag , als zy ten Avondmaal gingen , zich van de bierkroegen , herbergen , onordentlyke danfferyen en andere lichtvaerdigbeeden onthielden.* Dit sproot daar uit , om dat het hen maar alleen op dien dag verboden wierd , te vooren , en daar na mochten zy vreeten en zuipen , zoo als het hun luste ; gelyk als wel uitdrukkelyk daar by stond : dat , byaldien de boeren , op dien zelve dag geoorlofde gemeene- (of drink-) daagen hielden , hem , die ten Avondmaal geweest was , zyn deel te huis zoude gezonden werden , als aan een kranke. (p)

Onthou-
ding daar
van.

*t Nach-
maal hou-
den der
stervende.

6. Terwyle de zaaken nu alzoo gestelt waaren , zoo ontstond 'er in veelen , eene geheele verachtinge en verwaarloozinge des Avondmaals , alhoewel zommige zich ook moogelyk aan de opentlyke misbruiken wel hebben gestooten , en zich ingebeeld ; tot het zelve niet zonder ergernis te kunnen gaan. Van een Pastoor , by Querfort in Saxon , werd verhaalt , dat hy by een Onderzoek , in 't Jaar 1563 beschuldigt wierd , van in 't openbaar gepredikt te hebben : *Dat een gebraden appel voor een zieke nuttelyker was , als het geheele Sacrament.* (q) Misschien , om dat zich veele menschen daar op , als op een volkoomen afgedaan werk , (*opus operatum*) verlieten , en voor zich zelfs het oordeel aaten en dronken. Gelyk als Luther zelfs , in 't Jaar 1539 , in eenen brief aan een Pastoor , genaamt Antoni Louterbach , schreef , zeggende : *Hy wenschte dat het Avondmaal uit te deelen , aan enkele perzoonen , maar slechts afgeschafst wierd , en men aan het volk zeide , dat zy drie of viermaal in 't jaar het Avondmaal zouden houden , en daar na konden zy , wanneer ze door het Woord versterkt waaren , altoos sterven , wanneer ze sterven moesten..... Want de Kerke moest ook niet al te zeer tot een slaaf gemaakt werden , en wel voornaamelyk voor die geene , welke anders altyd het Sacrament veracht hadden , en daar na aanstonds wel een knecht hebben wilden , die hen by alle voorvallen opwachte.* (r) Doch daar werden ook klare merkteekenen gevonden , dat de averechtliche handeling , heel veel schuld aan des zelfs verachtinge gehad heeft. Gelyk als dan in de openbaare beveelen ronduit staat , *Dat het Sacrament des altaars van zommige niet wierd geacht , en zelden , of ook wel nooit gebruikt.* (s) Na dat de navolgende woorden voorgegaan waaren : *Waar toe ook op de dorpen , de Dienaars des Woords , door haare nalatigheid , ten deele , moogelyk wel oorzaak gegeven hebben en niet zonder schuld zyn.* Het welke ook vorders zeer veele *casus* , *responsa* en *consilia* (voorvallen , antwoorden en raadslaagen) uitwyzen , die men wegens zoodaanige menschen heeft opgehaalt , die , of uit blindheid en boosheid , of ook wel , om dat ze zich aan de gemeene verdorvenheid stieten , zich van het Avondmaal onthielden. Waar door men dan ook doorgaans op het dwingen en heerschen over de consciënten , heeft aangedrongen , of de roekelooze , zonder waare proef hunner bekeeringe toegelaaten ; en alzoo door den bank het quaad , meerendeels noch al erger gemaakt.

Beschul-
digde Af-
goderye.

7. Het zoude hier veel te lang vallen , en het zal ook noch elders , *by den twist over het Avondmaal* voorkoomen , hoe zeer zich de gezintheeden der Gereformeerde en Luthersche aan malkanderen gestooten hebben ; doordien de Luthersche van de Gereformeerde daar meede beschuldigt wierden , dat zy van de uiterlyke stoffe des broods en wyns , byna weeder eeven zulk een afgod maakten , als 'er voorheene in 't Pausdom geschied was. Gelyk als dan *Melanchthon* ook reeds al in 't Jaar 1559 , aldus aan den Keurvorst van de Palts zoude geschreeven hebben : *De Papisten en haars*

ge-

(p) Sächsis. Ordn. Cap. von der Communion p. 107. (q) Godfrid Olearius. Halygraph. p. 276. (r) Apud Seckendorff. Lib. III. p. 253. (s) Chur-Sächsische Ordnung. p. 197.

gelyken verdedigen heel bevestig, dat het lichaam Christi ook zelfs buiten het gebruik is verslooten in de gedaante des broods en des wyns, en zy eiffchen daarom eene aanbiddinge. „Gelyk als Morlinus tot Brouswyk zeide: Gy moet niet zeggen: *Mum*, *mum*, maar gy moet zeggen, wat dit is, dat de Priester in de hand heeft. *Sarcerius* wil, dat men de afgevallene kruimpjes verzaamelen, ja de aarde uitkrabben, en verbranden zal. Wanneer wy voor twee jaaren tot Wormbs waaren, zoo wierd ons van een zeeker Hof, deeze vraage overgezonden: naamelyk, of het lichaam Christi in den buik na beneeden ging? Deeze vreemde vraagen nu zoude men maar vaaren laten, en met meerder nuttigheid, den inhoud der woorden Pauli betrachten, [2 *Timoth.* 11. 23.] en ook de menschen van de vrucht der zelve recht ter deeze onderwyzen. (t) Met welke bekentenisse andere Godgeleerde weeder niet wel te vrede waaren, en wel inzonderheid, dat *Melanchthon* wel voornaamelyk op de vrucht des Avondmaals hadde aangedrongen, die nochtans het opperste punt is. Gelyk als dan ook uit alle omstandigheeden wel te zien is, dat men in dien tyd, door den twist over de teegenwoordigheid van Christus in 't Avondmaal, zyne waare vereeniging t'eenemaal vergeeten heeft, en doordien men de zelve meerendeels maar alleen in uiterlyke handelingen zocht, en zich met eene inbeeldinge behielp, zoo is het daar door ook tot geenen rechten aanwas in 't Christendom ooit gekoomen. „En een ander klaagde toen „ter tyd, dat men de kracht des Woords en der Sacramenten, in der „zelve uitwendige gebruik, al te hoog verhefte, en ze gelyk als kassen, „en beschutzel van de geheele goddelyke genaade noemde. Ja zelfs dat „men in veele dingen, zulk een taal voerde, als of men het Paapsche „opus operatum, of voldaan werk, weêrom wilde ter baan brengen, en „diergelyken werk hadde ook de Papisten zeer wel gevallen. (u) *Erasmus* schreef, toen de twist van 't Avondmaal ter deege aanging, aan *Hendrik Stromer* aldus: „Niemand wil dulden, dat men leere, dat 'er in 't Avondmaal, het waare lichaam des Heeren niet is. Het gemeene volk „werd daar over zoo boos, om dat men hen hun God schynt te ontnemen, als of God nergens anders was, als alleen onder dit teeken. De „Geleerde laten zich door de woorden der Schrift en de meeningen „der Kerke gaerne beweegen. (x) En *Karelstad*, beneevens veele andere, wilde ook onder anderen den menschen die zekere inbeeldinge beneemen, naamelyk, dat 'er in 't Avondmaal, vergeevinge der zonden verleent wierd, daar het nochtans alleen, om de dood van Christus gedachtig te zyn, en te verkondigen, geschieden moest. Waar over dan naderhand zulk een geweldigen stryd ontstond. (y)

Jaar M.D.
tot M.D.C.Aanslootelyke
twist.Oogwit
des Avond-
maals.Paapsche
gebruiken.

8. Hoe veel zuurdeeffs 'er anderzins uit het Pausdom, ontrent alle zulke handelingen, noch al over is gebleeven, dat toonen de droevige teekenen (of overblyfzelen) genoegzaam, doordien 'er in der daad veele gebruiken zonder, ja teegens de instelling van Christus, en der eerste Kerke, zyn behouden, en daar na als middelmaatige zaken, zyn aangezien geworden; die men wel aan andere daar voor niet hadde willen laten doorgaan. Wat 'er al voor oneenigheeden, over de opheffing der Hostie, het luiden onder 't consacreeren (of heiligen) de *Choor-rok*, het *Misgewaad* en andere ceremonien, ontstaan zyn, zulks alles zal op zyn behoorelyke plaats verhaalt werden. Want, byna alle deeze dingen heeft men langen tyd na de *Reformatie*, tot *Wittenberg* en elders, en ten deele ook nu noch behouden, tot eene openbaare

(t) Apud Osiandrum Cent. XVI. Lib. III. c. 26. p. 687. (u) Ubbo Emmius ap. Sculterum P. II. Annal. p. 162. (x) Lib. XIX. Epist. p. 604. (y) In Libro von dem wieder-Christlichen Mißbrauch des Herrn brod und kelch. & in Epist. ad Kranwaldum Tom. IV. Jen. Germ. Luth. p. 377.

Jaar MD.
tot MDC.
Den Al-
taar.

Krakkeel
ontrent
het Avond-
maal.

Bitterheid
daar by.

Verkeerde
handeling.

getuigenisse , waar toe ze noch behooren. Het is vreemt , dat , als de Lutherfche , ontrent het jaar 1577 weeder wat macht in de Palts hadden bekoomen , dat iemand ook dit noch voor pryffelyk hield , *dat zy in de Kerke de taafel weg gebrooken , en een nieuwe weeder opgebouwt hadden , die de gedaante hadde van eenen altaar.* (z) Zoo t'eenemaal was men op alle zoodaanige uitwendige dingen gezet , en in 't oude bygeloof verzoopen , waar door men maar de andere ergerde , en meerder verbittering veroorzaakte. Doordien , buiten dat , dit dierbaare Liefde-maal , gelyk als bekend is , in een recht krakkeel-maal verandert wierd , en dat 'er geen punt der Leere altoos tot scheld- en twist-zucht meêrder misbruikt was , als eeven dit punt. Waarom dan die bekende krakkeel-zuchtige *Theologant , Tileman Heshuizen* , zich ook beroemde , *dat hy de oorloogen des Heeren voerde , voor de waardigheid des Avondmaals.* (a) Als of , naamelyk , door ftryd- en scheld-fchriften , spitsvinnig en vernuftig difputeeren , de Heere zyne zaake wilde uitvoeren. Niet te min is het dikmaals onder de Godgeleerde zelfs , by het Avondmaal wel zoo ergerlyk toegegaan , dat zich de Heidenen zelfs , ontrent hunnen afgodendienst , wel over zulk een werk zouden geschaamt hebben. Om nu daar van te fwygen , hoe men malkanderen in openbaare gefchriften , voor de gaantsche weereld , ja de vyanden zelfs , bespot , doorgeftreeken , gefcholden en gelastert , ja vervloekt en verdoemt heeft , en hoe men dit alles echter enkelen yver voor God noemde. „ Om nu maar een voorbeeld daar van by te brengen , tot „ Stettin waaren *Mr. Joachim Stichijs* , en *Salomon Gesnerus* , over het Avond- „ maal te zaamen oneens. Om die reede gaf dan de eerste aan de laafte , „ wanneer hy ten Avondmaal quam , de *Hofstie* met de linkerhand , zon- „ der een eenig woord daar by te zeggen , gelyk als anders het gebruik is. Dit geschiede nu voor de geheele Gemeente , en eevenwel moest dit noch al een broederlyk Liefde-maal heeten. (b)

9. Diergelyke bedryven zullen ons by den twist over de Sacramenten , zeer overvloedig voorkoomen , om welke reede wy ook de andere aanmerkingen van 't Avondmaal zoo lange zullen spaaren. De droevige vruchten , ten deele van dit difputeeren der Godgeleerde , en ten deele van de overige gebreken hier ontrent , ontdekte iemand ondertuffchen toen ter tyd openhertig , aldus fchryvende : *Men gebruikt de hoogwaardige Sacramenten wel , doch in allerhande lichtvaardigheid , zonder eenige de minste aandacht , of verbeeteringe zynes leevens. Daar nochtans alle de Sacramenten , van de Heere ingesfelt , ons tot een godvruchtige , deugdzaame en eerbaare handel en wandel aanmaanen. Zoo oeffent en verdedigt men ook wel den rechten Godsdienst , maar weinig in geest en waarheid , gelyk als God van ons wil geëert zyn.* (c) Dit niet teegenstaande , en schoon dat zulk een misbruik der zoo genaamde Sacramenten openbaar was , zoo heeft men nochtans geene noodige uitzonderinge der boozen altoos by der hand genoomen , noch ook de vroomme geleert , zich van de quaaden af te fcheiden , gelyk als God van zyne dienaars eifcht. De sleutel om te binden wierd alaanstonds in 't begin verlooren , en nooit gebruikt , daar en teegen wierd weeder de ontbindinge des te lighthertiger aan een ieder meêgedeelt , gelyk als wy aanstonds zullen gaan zien. Weshalven men ook , by andere gezintheeden moest bekennen , *dat die geene ten uitersten quaalyk en averechts handelden , welke de zoodaanige , die noch door de wet , tot erken- tenis of berouw hunner zonden , noch door het Euangelium , tot het verstand en aanneemen der heilzaame genaade Gods gekoomen , noch ook niet recht ter deege*

011-

(z) Balthazar Bidenbachius ap. Fechtium Epist. Theol. p. 549. (a) Ibid. p. 195. (b) Micrælini Hiti. Eccl. Lib. III. p. 376. (c) Erasmus Sarcerus Lib. de signis & causis interitus Gerin. signo. 14.

onderweezen waaren , tot de Taafel des Heeren toelieten. Die dan ook zeerlyk voor de Heere , van zulk eene ontbeiliginge der verborgentbeeden , reekenschap zonden moetingeeven. (d) Zoo dat dienvolgens die beroeming heel slecht gegrond was , dat men het Avondmaal van de Paapsche grouwelen gezuivert , en tot zyn rechte gebruik weeder gebracht hadde : Daar 'er nochtans in 't Pausdom noch al veele zielen , door de uitterlyke tucht [of discipline] voor zorgeloosheid , roekeloosheid en verachtinge Gods bewaart wierden. Terwyle hier ondertusschen , door de steeds-inbreekende toomellooze vryheid , en het toelaaten van allerhande slag van menschen , het Avondmaal voor allerhande swynen gemeen gemaakt wierd , die men daar door ook maar in eene zekere soort van zorgeloosheid stelde. Want zy verlieten zich alle op het vermeende afgedaane werk , (*opus operatum*) en het viel hen licht , eens tot de biechtstoel en het altaar te gaan , zonder dat de Ziel-zorgers zich verder eenigzins om haar byzonder leeven bekommerden , gelyk als wy hier onder by hunne achteloosheid , en nu verders by de biechte klaar zullen kunnen zien.

Jaar MD
tot MDC.

10. Want het is bekend , dat *Luther* van 't begin af de biecht , die in 't Pausdom ingevoert was , behouden heeft , welke gestaadig , door eene onbeschryfelyke tyrannye van de Paapen was in swang gehouden. Zoo dat die vroomme *Theologant* , *Jan Geiler Keizersberg* een geheel byzonder boek van de biecht-smerte schreef , en de menschen onder zulk eene gewetens-dwang vertroofste en onderwees. (e) Waarom nu de biecht wel in haar geheel konde blyven , daar van gaf *Luther* enkel en alleen reede , dat ze dienen kon tot onderwyzinge en vertroofstinge der onweetende en swakke menschen , als meede ter beproevinge der geener , die ten Avondmaal wilden gaan. Doch dit goede oogmerk wierd in 't kort geheel en al verdraait en vergeeten. Dus schreef hy onder anderen : *Alzoo zeggen wy nu van de heimelyke biecht , dat NB. niemand daar toe gedwongen is , en nochtans is ze raadzaam en goed om deeze voorschreevene oorzaake ; want waar , en wanneer gy Gods Woord kunt hooren , daar moet gy het geenzins verachten.* (f) En wat 'er voor diergelyke plaatzen meer uit zyne schriften bekend zyn , alwaar hy alleenlyk het gemelde oogmerk wil in acht genoomen hebben , doch niet , gelyk als het van tyd tot tyd is ingekroopen , en het nu ook klaar blykt , naamelyk , dat men eindelyk maar een googchelspel daar van zoude maaken , en dat de zoo genaamde biechtvader maar een van buiten geleert formulier van *absolutie* , (of vryspreekinge) en de biechtende ook maar een biecht na de sleur daar heene rabbelen zoude , gelyk als teegenwoordig byna doorgaans geschied. Maar gelyk als 'er in de verdediginge der Augsburgsche belydenisse ook wel uitdrukelyk staat , dat 'er toenmaals in 't begin , niet veele op eenmaal mochten ter biechte koomen , op dat ze alle verhoort en onderrecht konden werden. (g) En verder : *De biecht keurde men goed , en men hield een ondervraaginge (examinatie) daarom voor nuttelyk , op dat de menschen daar door des te beeter konden onderweezen werden.* (h) En insgelyks ook de Smalkaldische punten : *De biecht en de vryspreekinge waaren niet te verwerpen , inzonderheid om de teedere en verschrikte gemoederen , als ook weegens de toomellooze jeugd , op dat men ze daar door mochte hooren , ondervraagen en onderwyzen in de Christelyke leere.* (i) Andere Leraars hielden insgelyks ook de oorbiechte voor een noodig middel om de Kerkelyke tucht op te rechten , de menschen weegens hun goddeloos leeven aan te spreken , en met hen van eenige discipline (of tucht) te spreken.

De biecht
van Luther
behouden.

Tot onder
wyzing.

Des zelfs
rechte ge-
bruik.

Tot de
Kerkelyke
disciplyn.

(d) Beza Epist. 20. p. 125. (e) Beatus Rhenanus. Argum. in Tertull. de Pœnitent. p. 471. (f) Kirchen-Postill P. I. p. 323. (g) Artic. IV. de Absolut. p. 159. (h) Artic. V. de Confess. p. 183. (i) Artic. VIII. de Confess. p. 331.

Jaar MD.
tot MDC.

Want het ampt van een Biechtvader in de biechte, was, dat hy de menschen tot erkentenis van hunne zonden bracht, de zelve als groot en swaar aan hen voorstelde, daar over Gods toorn en straffe vertoonde, en de biechtelingen daar over berispte en bestrafte, dezelve tot een waarachtig berou vermaande en aanporde; en hen als dan wyders middelen en weegen aanwees, hoe zy van haare zonden zonden kunnen verlost werden, naamelyk, door het geloove aan Christus; als ook, hoe zy na de vergiffenis der zelve, een nieuw leeven moesten aanvangen, waar inne zy zich na Gods wille en in alle goede werken, die God gebooden hadde, moesten benaerstigen. e. z. v. (k) Doch of dit goede en voordeelige oogmerk naderhand wel in 't minste eenigzins is in acht genoomen; als ook, of men niet hier ontrent, op het enkele afgedaane werk (*opus operatum*) vervallen is, zulks toonen met en neevens de beklagelyke onderzindinge, ook zoo veele bittere klachten van verstandige mannen wel genoegzaam, ja overvloedig aan.

In andere
Gemeentens.

11. In andere Gemeentens nu, is deeze nuttigheid wel betracht, naamelyk, dat men de biecht alleen tot eene onderwyzinge en vermaaninge gebruikte. Gelyk als dan de Waldenzen in 't begin deezer eeuw, van zich zelfs getuigden: zeggende; „Wy vermaanen in de biecht een „ieder, na dat zyn verstand en begrip is, dat hy zich uit alle zyn ver- „moogen, van alle zonden onthoude, en wy verklaaren aan het volk „de leere van de zonden, zoo goed als we kunnen. (l) En van de Boheemsche broeders werd het volgende geschreeven: „Het komt aan de „Dienaaren der Gemeente toe, dat zy van de geestelyke melaatsheeden „(of ziekten) oordeelen, de honden het heiligdom onttrekken, ge- „trouwe huishouders over de geheimnissen Gods zyn, de bokken van „de schaapen scheiden, de menschen volgens Christus met God verzoenen, hen hunne zonden ten deele laten behouden, en ten deele daar „van verlossen, e. z. v. (m) En de Gereformeerde zelfs bekenden dit van zich zelfs, en van hunne Gemeentens. „Wy hebben (uitgezondert het „misbruik, het welke onder 't Pausdom daar meede gepleegt is) het „byzondere gesprek des Kerken-dienaars, met die geene, die zich tot „het Avondmaal willen bereiden, nooit verworpen noch berispt; maar „wy zyn van gevoelen, dat zulks byzonderlyk by deeze ruuwe weereld, „niet alleen nuttelyk, maar ook noodzaakelyk is, om by ons onder- „houden te werden, als een onderzoek en beproevinge onzer toehoorders, en een zeenuwe der tucht van onze Kerken, en hier ontrent „beroepen wy ons op onze geheele Gemeente. e. z. v. (n) Welke getuigenissen, neevens veele andere, de goede meeninge wel toonen, die deeze menschen in dit stuk gehad hebben, na dat de andere soort van Kerken-tucht gantsch niet wilde in swang koomen. Doch het zy daar meede hoe't zy, zoo is het nochtans niet te loochenen, dat'er andere valsche en goddelooze inzichten, al langzaamerhand meede zyn ingekroopen; doordien veele Predikanten, niet alleen hunne eigene heerschappye hier onder zochten vast te maaken, maar dat ze ook, inzonderheid met het zoo genaamde biecht-geld, schandelyke winste begosten te zoeken. Immers moest het van de Hooge-Overigheid opentlyk verboden werden, dat niemand gehouden zoude zyn, om voor het Doopzel of Avondmaal, iets aan een Kerken-dienaar te moeten geeven. (o) Maar het mocht ook naderhand ontrent veele wel waar werden, 't geene Luther van de Roomsche Paapen hadde geschreeven, zeggende: „Als wy haar

Gruwel
met het
biecht-
geld.

(k) Sarcerius von der disciplin. p. 207. (l) Apud Scultetum P. II. Annal. p. 300. (m) Joh. Lasitius de Eccles. disc. & Mor. Frat. Bohem. Cap. XXX. p. 134. (n) Der Prediger zu Bremen anzeigung und wiederlegung der zugemessenen Artikel und puncten. Anno 1582. (o) Sächsis. Ordn. p. 128.

„haar vraagen , waarom zy zoo gaarne biecht hooren en de biecht zoo
 „zeer pryzen , zoo vind men deeze oprechte oorzaak daar van : De hei- Jaar M.D.
 1578 M.D.C.
 „lige biecht-penning , die groote nood-helper ! Zoo die niet maakte ,
 „dat zy voor den buik niet behoeven te vreezen , dat hy mocht nood
 „lyden , zoo zoude men wel haast zien , dat het biechten niet noodzaa-
 „kelyk noch ook geboden was. (p) Gelyk wy reeds al van een Dom-
 „Pastoor tot Fryberg voorheene gezien hebben , dat hy daarom niet dul-
 „den wilde , dat men in een andere Kerk ook het Avondmaal zoude uit-
 „deelen , op dat hy het genot daar van voor hem alleen behouden mocht. (q) En
 aldus begonden de koopers en verkoopers al wederom in den Tempel
 plaats te neemen , en ze zitten nu noch al in de meeste , gelyk als het in
 't Pausdom voorheene was geschied.

12. Die geene nu , dien het noch eenige ernst was , om de Kerke te ver- Vryheid
 der biecht
 erkent.
 beeteren , verwierpen niet alleen alle zoodaanige misbruiken , maar ze
 lieten ook de consciëntien der menschen in de zaak zelfs by haare Chri-
 stelyke vryheid. Alvaarom ze ook zeer gaerne , en zonder eenig tee-
 genspreken , de biecht voor een onverschillige vrye zaak hielden en be-
 kenden , als die in Gods Woord noch geboden , noch ook verboden Van Lu-
 ther.
 was , zoo dat niemand daar aan juist verplicht was. Luther zelfs , heeft
 niet alleen in de voorverhaalde woorden , maar ook elders bekent , dat
 niemand daar toe gedwongen was. (r) Ja hy heeft rond uit toe-gegeeven , dat
 zy (de biecht) voor de ervaarene en geleerde , als meede voor de geene , die
 na de Christelyke wetten leefden , als Dr. Pomer , Melanchthon , en andere on-
 noodig was. (s) En in de artykelen , die Luther eerst zelfs in 't Jaar 1530
 opgesteld heeft , en daar uit Melanchthon naderhand de Augsburgsche be-
 lydenis maakte , luid het elfde Arttykel aldus : De geheime biechte moet men
 aan niemand met wetten opdringen , gelyk als meede den Doop , het Avondmaal
 en Euangelium , niet door geweld moeten aan iemand opgedrongen werden , e. z. v.
 (t) Om welke reede , en doordien Luther hier in de Christelyke vryheid Beschuldig-
 inge daer
 over.
 heel wel betrachte , hem niet alleen de Papisten heevig lasterden , door-
 dien zy den heiligen biecht-penning daar door verlooren , gelyk als hy
 een weinig te vooren schreef ; maar ook beschuldigden de Hartog Joris
 van Saxen , en de Bisschop van Freyzingen en Naumburg , reeds al in
 't Jaar 1522 , de Luthersche wel uitdrukkelyk , in hunne scherpe Edicten
 teegens haar , dat zy predikten onnoodig te zyn , dat men voor 't gebruiken des
 H. Sacraments eerst zoude biechten. Als meede ; dat ze zich niet ontzaagen ,
 om opentlyk in de Duitsche taal , het hoogwaardige Sacrament te heiligen , noch
 ook , op eene onbetaamelyke wyze , meenigmaal zonder eenige voor-afgaande voor-
 bereidinge der biechte te laten genieten. (u) Welk laatste , schoon het eene
 vyandelyke beschuldiging was , zoo bleef Luther nochtans vast by zyne
 meeninge , en hield de biecht zelfs voor een geheel vrye zaak , die voor-
 naamelyk maar alleen voor de onweetende dienstig was. Waarom 'er ook
 noch voor de booven gemelde artykelen , in de verdrags-punten , met
 de Zwingliaanen tot Marpburg opgerecht , dit stond : Dat de biecht , wan-
 neer iemand by zyn Pastoor troost of raad zocht , wel vry en ongedwongen zoude zyn ,
 maar dat ze echter voor verwerde , aangevochtene , of in zonden vervallene , of
 vervoerde consciëntien , zeer nuttelyk was. e. z. v. (x) Tot deeze verklaringe
 nu , hadden beide de Partyen des te grootere reede , doordien zy onder
 't Pausdom , de rampzalige dwingelandye des gewetens met groote
 smerte zelfs ondervonden hadden , en derhalven iets diergelyks nu onder
 haar

(p) Vorrede übern Sermon von x Aufsätzigen. p. a. 1111. (q) Moller. Besch. Freyb. P. II. p. 224.
 (r) Kirchen-Postill. l. c. & Tom. IIX. Alt. p. 884. b. (s) Epist. ad Francof. To. VI. p. 114. (t) Ap.
 Scult. P. II. Annal. p. 267. (u) Im Mandat sub. dato Nürnberg Montags nach Dorotheæ Virginis.
 fol. 65. (x) Apud Osiandrum Cent. XVI. H. E. Lib. II. cap. 10. p. 139.

Jaar MD.
tot MCD.

haar zelfs wilden voorkoomen. Zoo dat men dienvolgende, in deeze geheele eeuw, de biecht, wel uitdrukkelyk, opentlyk en eenpaarig, voor een onverschillige zaak heeft gehouden, en ze ook aan niemand altoos opgedrongen. Waar door ook noch in 't Jaar 1581, een voornaam Godgeleerde, met ronde woorden schreef: *Dat de byzondere vryspreekinge (of privaate absolutie) onder de middeldinge (adiaphora) of ceremonien in 't Woord Gods niet uitdrukkelyk geboden, wierd getelt, over welke men ook voor al niet krakeelen moest.* (y)

De biecht,
een men-
schelyke
instelling.

13. En noch in 't Jaar 1586. schreef een ander opentlyk in een byzonder biecht-boekje: *'t En was gants uit de meening niet, om de gewetens met de biecht, gelyk als in 't Pausdom wel eer geschied was, te beswaaren, noch ook om de vryspreekinge, NB. als een menschelyke overleeveringe, de Kerke op te dringen.* (z) Welke oprechte man de biecht en absolutie zelfs dan onbevreesd voor een menschelyke instelling houd, waar aan derhalven geen gemoed altoos gebonden is, als alleen, voor zoo verre het eenige nuttigheid daar uit te gemoed ziet. Heel anders, als veele, diè deeze ceremonie voor een goddelyk gebod, en weezentlyk stuk, dat ter zaaligheid noodig is, uit geeven, meenende, dat Christus zelfs by *Johan op 't xx. cap. vers 23.* de biechtstoel eerst heeft ingestelt, alwaar hy nochtans veel eer aan alle geestelyke Priesters en de geheele waare Gemeente, in de Apostelen de macht van vry te spreken [van zonden] zoo wel als het Avondmaal heeft nagelaaten. En daarom spraaken de Godgeleerde voor deezen ook zeer bedachtzaam van dit stuk, om de arme consciëntien der menschen geenen strik om den hals te werpen. *Luther* zelfs schreef aldus: „God dwingt u niet daar toe, dat gy zult biechten door het geloove in „hem, of door de liefde, teegens uwen naasten. Hy begeert ook niet, „dat gy heenen gaat en doet het, alhoewel ongaerne en met teegen-zin; „maar hy wil, dat gy 't van u zelfs, met liefde en lust van herten zult „doen. Dus dwingt hy u ook niet om de heilige biecht voor den Priester „te doen, byaldien gy zelfs geen verlangen na hebt, en de vryspreekin- „ge begeert. (a) En de Augsburgsche belydenis bekent zelfs, en trekt een plaats uit het *Jus Canonicum*, of Kerkelyk Wetboek aan, alwaar toegestaan werd, *dat de biecht maar alleen op een menschelyk recht gegrondvest is.* (b) Welke stelling dan onder anderen in de voorgaande boeken, als ook in het tweede deel van onze *Afbeeldinge der Waare Christenen*, genoegzaam is beweezen, naamelyk, dat het biechten, onder het verval des Christendoms van de Pauzen meest is ter baane gebracht geworden. Daar van ontrent de zaake zelfs zoo veele misbruiken en gruwelen meede ingevoerd en behouden zyn. Doordien 'er immers doorgaans een noodzaakelyk punt ter zaaligheid daar van gemaakt werd, of ten minsten altyd een zonderlingen Godsdienst; niet-teegenstaande het niet dan een ingebeeld afgedaan werk geworden was, waar door de meeste menschen voor zich zelfs, maar eene groote vryheid om te zondigen aannaamen; meenende, dat ze alles naderhand op eenmaal met eene biechte wel weder goed kosten maaken, het welke dan met enkel bygeloove, en vertrouwen op dit uitwendige werk, t'eenemaal verbonden is. Om nu niet te zeggen, dat de Predikanten, met het biecht-geld niet alleen veel ergernis geeven, maar dat ze ook dikmaals hun groote geldzucht baarblykelyk daar door koomen te verraden, eene openbaare Simonie daar meede dryven, onder malkanderen daar over wel krakkeelen, aan de biechtelingen, die tot hen niet koomen, hunne vyandschap en booze driften toonen. e. z. v. Het zyn geene mindere afgrysselykheeden die men im-

Misbrui-
ken der
zelve.

(y) David Chytræus Epist. ad Conradum Pistorium, p. 387. (z) D. Caspar Melissander Beicht-u. Bet-buchl. p. 385. (a) Kirchen-Post. l. c. (b) Artic. IV. de Abus. p. 28.

immers opentlyk genoeg ziet geschieden , wanneer de ryke , die het meest geeven , ook altoos het eerste geabsolveert werden , daar de arme tot op het laatste toe wachten moeten , als meede , wanneer men aan de ryke , langere en troostelykere formulieren van vryspreekinge , als aan de arme voorzegt , of deeze wel t'eenemaal onder allerhande voorwendzels , van de hand afwyft , en anderszius zeer quaalyk en onvoorzichtig daar ontrent te werk gaat.

14. Wy hebben ook in de voorgaande eeuwen , van veele getuigen der waarheid gehoord , hoe dat ze zich alleen op hunne biechte voor God beriespen , en met zoodaanige menschelyke instellingen niet wilden te doen hebben. Een gelyken zin hadden 'er ook veele in deeze eeuwe , zoo wanneer ze uit het Pausdom begosten uit te gaan. En aldus klaagde noch een yveraar teegens *Erasmus* , over de Picardiërs , dat zy de biecht en boete , die de Priesters opleiden , voor eene nietwaardige zaake hielden. (c) Gelyk als dan ook Karelstad , en andere de biecht t'eenemaal wilden afgeschafft hebben , nademaal ze noch al zeer veele misbruiken en oneenigheeden daar bespeurden. (d) Ook mocht die Pastoor tot Hamburg wel van dit gevoelen geweest zyn , van welke een Roomsche Paap , *Dr. Wend* , teegen de Lutherfche Predikanten verhaalde , dat hy hem niet hadde willen vryspreeken , om dat hy niet gebiecht hadde , maar gezegt ; dat hy voor God reeds al hadde gebiecht. En als de Doctor hem daar op antwoorde: *Zoo loop heen , en laat Christus u ook absolveeren !* hervatte de ander ; „ Weet gy dan een andere biecht of vryspreekinge , als van weegen , en in den naame van Jesus , „ de zonden te vergeeven ? Of , waar vind gy in de H. Schrift , dat God „ de vergeevinge der zonden op zulk eene biecht gegrondvest heeft ? Of , „ waar heeft Christus bevoolen de absolutie niet verder te doen dan men „ biecht ? Of , houd gy meer van de biecht die men voor u doet , als die „ men voor Christus gedaan heeft ? (e) En voorzeeker is het waar , 't geene een verstandig man naderhand wel heeft aangemerkt. Naamelyk , „ Wanneer God aan de Apostelen de sleutels overgaf , zoo heeft hy van „ zyn macht , om de zonden te vergeeven , of de zondaars aan te neemmen niet het minste verlooren , noch zich ook geenzins verbonden , „ om het zelve maar alleen door het middel der dienaaren te doen , wilstende voor zich maar alleen het hoogste Gerichte , teegen de onge- „ rechtigheid der Priesters behouden. Want anderzins roepen wy God „ daagelyks te vergeefs aan : Vergeev' ons onze schulden. (f) Die ook elders grondig bewyft , dat die sleutels aan de Predikanten geene macht of heerschappye altoos over de zielen gaaven. (g) Gelyk ook in eenige Kerken-orders en hervormingen der eerste tyden deezer eeuwe , de vryspreekinge maar door een enkel verkondigen der vergiffenisse wierd uitgedrukt. Want , in de Keulsche reformatie , wierd met ronde woorden dit formulier van absolutie gestelt : *Ik verkondige u de vergeevinge der zonden.* (h)

15. Verders heeft ook *Luther* zelf wel gaerne toegestaan , dat men niet alleen aan een plechtig ingestelt Predikant , maar ook alzoowel , en met die zelve kracht voor een broeder der gemeente kon biechten. (i) Wyders heeft hy uit de woorden van Christus , *Joh. xx.* heel wel begreepen , „ dat de sleutels aan een ieder toe koomen , die maar een lid der Gemeente is , en dat niet alleen volgens de macht , (zoo als men dit placht te „ onderscheiden) maar ook , volgens 't gebruik en in allerhande manieren , die men bedenken kan , op dat aan de woorden Christi geen geweld „ mocht

II. Deel.

K k

(c) Joh. Schlechta Epist. ad Erasmus A. 1529. ap. Colomesium epist. singul. p. 290. (d) Vid. Luth. Tom. II. Altenb. p. 99. & 117. Tom. VII. p. 398. Scultetus P. I. p. 164. (e) Apud J. F. Meyerum Evangel. Hamburg. p. 130. (f) Pufendorf. de Hab. Relig. § 25. p. 94. (g) Ibid. p. 79. § 22. (h) Reform. Colon. per Bucerum. (i) Tom. I. Altenb. p. 791.

Jaar MD
tot MDC.Getuigenissen daar
teegen.Vryspreeking van
Christus.

Van gemeine ledemaaten.

Jaar MD.
tot MDC.

„mocht geschieden. (k) Het geene dan ook in de Smalkaldische artykel-
len plechtig herhaalt is , dat , naamelyk , *die sleutels niet aan den per-
zoon van een enkel mensche alleen , maar aan de geheele Gemeente met recht toe-
behooren* ; (l) en by gevolge ook aan een ieder waarachtig lit der zelve. De
Lutherfche Godgeleerde , hebben voornaamelyk teegen de dwaasheid
van het Concilium van Trenten , zeer wel aangemerkt , „ dat wanneer een
„ leek aan een boetvaardig zondaar de vergiffenis der zonden uit Gods
„ Woord verkondigt , God hem als dan zyne zonden ook zekerlyk ,
„ om Christus wille vergeeft , en dat die aankondiging krachtig is , by-
„ aldien ze de zondaar zelfs door het geloove aanneemt. Want eene zoo-
„ danige verkondiging was als een stemme des Euangeliums , die ten
„ allen tyde waarachtig is , zy mag ook gehoord werden van wien men
wil. (m) Van die zelve natuur is het algemeene oordeel uit de Histo-
rien , teegens de Papisten , welke Augustinus verhaalt , „ van twee
„ die in eene schipbreuke waaren te zaamen geweest ; waar van de eene
„ als een gedoopt Christen , den anderen gedoopt hadde , en de nieuw
„ gedoopte aan geen der zonden hadde vergeeven ; gelyk als deeze Hi-
„ storie ook in 't Geestelyk Wetboek zelfs bygebracht en goed gekeurt
werd. (n) Weshalven dan opentlyk van onze Schryvers beleeden werd ,
„ dat een ieder , niet alleen voor den Dienaar des goddelyken Woords ,
„ maar zelfs ook , voor een ander Christen , in geval van nood , in 't ver-
„ borgen , Gode zyne zonden belyden , en vergiffenis van hem bid-
„ den kan. Want , doordien de leeken zelfs ook wel derven prediken ,
„ zoo kan men aan hen meede de macht van vry te spreken , geenzins
„ ontnemen , inzonderheid , om dat de vryspreekinge niets anders is ,
„ als eene zonderlinge toepassing der algemeene Euangelische leere , op
„ een zeker boetvaardig perzoon. (o) Ik kan dienvolgende ook niet zien ,
wat voor een recht die Schryver hadde , om een Predikant tot Zwik-
kouw , naamelyk , den *Licentiaat Koenraad Cordatus* , voor een wonder-
lyk man uit te kryten , om dat hy in 't Jaar 1530 , niet voor zyn gewoo-
nen Biechtvader gebiecht hadde , maar aan een Kostler , genaamt *Paul
Graaf* , *die nochtans noch niet was ingestelt geweest*. Doordien hy buiten alle
twyfel , op dit algemeene recht der Kerke maar alleen heeft gedoelt , en
andere daar toe ook aanvoeren willen. (p)

vergeving
zonder be-
proeving.

16. Vervolgens is men ook hier in van de eerste zuivere meeninge
van *Luther* afgeweeken ; wanneer men noch onder de Lutherfche , noch
onder de andere Gemeentens wilde toelaaten , dat het algemeene Chri-
stelyke recht na de waarheid zelve in 't werk gestelt wierd. Onder welke
gebreeken ook dit zeer aanmerkelyk was , dat de Predikanten , of om
de groote menigte hunner biechtelingen , of ook meerendeels uit nalaatig-
heid , een ieder zonder hem eerst te onderwyzen of te beproeven , maar
begonden vry te spreken ; waar door immers reegel-recht teegen het
voorgemelde voornaamste oogwit gehandelt wierd ; nadien *Luther* de-
zelve (biecht) alleen maar om de menschen daar door te beproeven ,
uit het Pausdom behouden hadde. Gelyk als hy dan onder anderen ook
klaar genoeg schreef , om het misbruik ontrent de vergeevinge der zon-
den te verhoeden ; (doch hy heeft hier in zeer weinige navolgers bekoo-
men.) „ Doet boete , en zulks te recht , zoo niet , zoo kunt gy ook
„ wel zonder my en myne vryspreekinge , enkel voor den duivel vaaren ,
„ zonder dat gy , met myne absolutie , dubbeld voor den duivel vaart ,
en

(k) Tom. II. Alt. p. 505. (l) Append. de Prim. Papæ. (m) L. Ofiander. Cent. XVI. H. E. Lib. III. c. 7. p. 574. (n) Can. Sanctum 36. dist. 4. de Consecr. (o) Höpfiner Lib. de Coena & ex eo Zieglerus ad Lancilotum. Instit. J. Can. Lib. II. tit. 5. n. 8. Brunne mann. Jur. Eccl. Lib. I. c. 4. n. 7. (p) Schneid. Zwik. Chron. P. II. c. 2. p. 390.

„ en daar en booven my , zonder myn schuld meede neemt. Neen, maar,
 „ het heet: Vaart gy maar heen , ik blyve hier , ik ben geen Pastoor , om
 „ met een ieder een voor den duivel te vaaren , maar om een ieder een
 „ met my tot God te brengen. (g) Deeze ten hoogsten noodige voorzich-
 „ tigheid wierd ook wel haast van de meeste aan een kant geworpen , wan-
 „ neer de Gemeentens zeer sterk wierden , en 'er nochtans niet Predikan-
 „ ten genoeg , na de meenigte der toehoorders aangestelt waaren. Gelyk
 „ als men by voorbeeld dan vind , dat 'er in volkryke steden , als in Leip-
 „ zig , op meenigen Zondag , in beide de Kerken , wel over de 900 *commu-*
 „ *nicanten* zyn geweest , die om 't gebrek van tyd , niet alle biechten kon-
 „ den. (r) Ontrent welke omstandigheeden wel zekerlyk aan geene on-
 „ derrechtinge , of noodige beproevinge is gedacht geworden. Op dat ik
 „ nu niet melde , hoedaanig men door opentlyke leeringen , de waare
 „ verbeeteringe der biechtelingen zelfs verhindert , en voor onnoo-
 „ dig aangezien heeft. Als wanneer men voornaamelyk zoo heevig in de
 „ weer was , dat 'er immers , by de beschryvinge der boete , van geene
 „ nieuwe gehoorzaamheid gedacht mocht werden ; onder voorwendzel ,
 „ dat het streed teegen *Luther* en de *Augsburgsche* belydenis. Niet-teegen-
 „ staande , dat 'er in de verdediginge der zelve , klaar genoeg is bygevoegd,
 „ dat men 'er zich niet wilde teegen stellen , indien men het derde gedeel-
 „ te der boete daar by zette , naamelyk , de waare vruchten der zelve , of
 „ de veranderinge des gantschen leevens. (s)

Jaar MD.
tot MDC.

17. Gelyk als wy nu reeds al in deeze Hoofdstukken , uit de getuige-
 „ nissen der Godgeleerde verhaalt hebben , dat het rechte gebruik der biech-
 „ te een heel voornaam gedeelte der Kerkelyke tucht is : zoo vloeit hier
 „ uit ook van zelfs , dat , wanneer de eerste zoo uittermaaten averechts is
 „ gehandelt geworden , ook deeze laatste by de *Luthersche* in een slechten
 „ staat moet geweest zyn. Een zeeker *Theologant* stelde de onbeschryffelyke
 „ schaade aldus ter needer. „ Het kan niet missen , zegt hy , dat , waar
 „ geen openbaare *Christelyke* discipline of tucht is , of aldaar moeten ook
 „ alle instellingen te vergeefs en zonder eenig gevolg zyn. En de verkon-
 „ diginge van Gods Woord zal aldaar ook weinig nuttigheid toebren-
 „ gen , gelyk als , helaas ! de daagelyksche ondervindinge zulks wel
 „ aanwyft. Gods onfeilbaare woord zelfs wyft ons ook daar op : wan-
 „ neer men nu maar eens van de verbeeteringe van zulk eene wan-orde ,
 „ volgens Gods zuivere Woord , en onze *Christelyke* *Augsburgsche* be-
 „ lydenis begint te spreken , (die met recht nu ook lange , en te gelyk
 „ met de geheele nitroeyinge der afgoderye hadde behooren ingeitelt ,
 „ en niet het goede met het quaade weggeworpen geweest te zyn ;) zoo
 „ moet men van alle de weereld uitgekreeten worden , dat men de *Paape-*
 „ *rye* wel weeder zoude willen invoeren. Zoo t'eenemaal zyn veele van
 „ hen vyanden geworden van alle godvruchtigheid , *Christelyke* tucht en
 „ eerbaarheid , die echter noch den naam willen draagen , van *Euangelisch*
 „ te zyn , en gewillig om Gods eere en zyn Ryk alomme te verbreiden.
 „ (t) Hier werd dan niet alleen geklaagt , dat 'er de zoo hoog-noodige Ker-
 „ ken-orde t'eenemaal ontbrak , maar noch daar en booven , dat men ook
 „ doorgaans geene goede toebereidzelen tot dezelve altoos meer lyden
 „ kon. Een zeeker *Paapsch* Schryver , trekt zelfs het getuigenis van *Joan*
 „ *Wigand* aan , waar in hy , onder de onheilen der Kerke , de verwaarloozinge
 „ der *Kerkelyke* discipline meede reekent. *Ey* lieve , zegt hy , een ieder onthoude

Gebrek
der Kerke-
lyke tucht.

Verwer-
pinge der
zelve.

K k 2

zich

(g) Tom. VII. Altenb. p. 410. (r) Tob. Heydenreich Leipziger Chron. ad Ann. 1575. p. 169.
 (s) Apud D. Chytræum Epist. p. 969. (t) Jac. Andreæ Hundert-jähriges bedenken durch einen Oba-
 diam. p. 14.

Jaar MD.
tot MDC.

zich van lagchen, *Wigand* wil nu geheel en al Paapfch werden, hy zegt, de weerdlyke willen niet dulden, dat men de openbaare onboetvaardige Zondaars der Kerke Christi aanwyze, noch dat men die ook zoo lange voor heidenen en tollenaars houde, tot dat zy leeren boete doen. Ziet daar! *Wigand* een Predikant, spreekt Gods-lasteringen; hy zoekt de dienaaren des Goddelyken Woords fchandelyk te bekladden, hy zegt, dat de Kerken-goederen te plonderen, hoereeren, volzuipen, rooven, woekeren, doodfchlaan, en diergelyke ontelbaare andere zonden, daarom daagelyks toeneemen, doordien ze de volkooime vryheid hebben om ter deege op te waffen. (u)

Uitwendig
verval der
tucht.

Word van
de weerdlyke
Overheid
verhindert,

en van de
Godgeleerde
zelfs ver-
worpen.

Werd voor
onnoodig
gehouden.

18. Dit is dan het oordeel van een Papift, aangaande de gestedheid der Luthersche Kerken, uit de belydenis van een hunner eigene Geleerde: welken veele andere, zonder eenige de minste bewimpeling of fchroom, hier inne toestemmen. *Melanchthon* moest, zelfs al in 't begin, bekennen, dat 'er noch niet eens eene fchaaduwe eener Kerkelyke discipline was ingevoerd, ik fwyge dan, eene ernftige verandering des gantschen leevens, of eene waare oeffeninge der Christelyke maatigheid. (x) Een ander Godgeleerde deed eene diergelyke belydenisse, in 't Jaar 1569, van de volgende tyden, zeggende: „ Het ongebonde leeven verontreinigt alle de tucht in de „ Kerken. Alle gedachten maar van eenige goede orde en eerbaarheid, „ zyn, of werden t' eenemaal verworpen, gelyk als het de ervaarent- „ heid zelfs leert; de twift-zucht kan ook niet eens belet werden. Ja „ daar-en-booven is noch het grootste gevaar van die geene voorhanden, „ welke door overmaatige gramfchap, daarom toornig zyn, op dat de „ goddeloosheid des bygeloofs overal openbaar werde. (y) Wy zullen „ nu al haast, ontrent de staat der Overigheid, gaan zien, hoe dat de „ Groote en Geweldigden zich teegen alle Kerkelyke discipline zoo heevig „ aangekant hebben. „ Om nu alhier maar een eenig voorbeeld gedachtig „ te zyn, zoo quam, in 't Jaar 1538. *Ambrosius Blaurer* tot Augsborg, „ en begon aldaar de overgrootte pracht, en andere opentlyke misdryven, „ te bestraffen, dringende ook daar op aan, dat men den Kerkelyken „ Ban weeder behoorde in te voeren. Doch de Burgermeester, *Wolfgang „ Reelinger*, wees hem niet alleen af, maar hy gebod hem ook te gaan „ van daar hy gekoomen was. (z) Maar het was noch al veel meer te be- „ klaagen, dat de *Theologanten* zelfs, met alle hunne macht begonden te „ arbeiden, dat den ernst in de Kerkelyke tucht maar vertreeden mocht „ werden. „ Gelyk als dan *Timotheus Kircherus* van *Dr. Jacob Andriez.* wel „ uitdrukkelyk fchreef: Dat hy, in 't *Bronswyker-land*, de openbaare Kerken- „ boete en tucht t' eenemaal hadde afgefchaft, zoo dat het volk zelfs daar „ over quaalyk van hem fprak. Gelyk als dan deeze man ook zelfs eene „ zoodaanige affchaffinge ten uitterften misprees, om datze tot groote „ ergernisse strekte, en de godlooze in hunne zorgeloosheid niet weinig „ verfterkte. Ja hy klaagde noch daar-en-booven, dat hy deeze goddelooze in- „ stellinge in de reformatie der *Saxifche Kerken* hadde ingevoerd, welke de Keur- „ vorft daar op ook hadde laten afkondigen. (a)

19. Dit was naderhand, toen alles ten uitterften verviel, niet zoo zeer te verwonderen, als wel in 't begin der reformatie, wanneer de meeste Leeraars de recht ernftige Kerken-tucht, beneevens den Ban, voor onnoodig of te vergeefs hielden. Gelyk als dan de oude *Matthefius* klaar heeft gefchreeven, dat men den Kerkelyken Ban in de Euangelifche Kerken wel ontbeeren kon, wanneer hy, onder anderen, dit stelt: *Indien*

een

(u) Laur. Surius Chron. p. 343. (x) Ex Vol. I. Epist. p. 448. (y) Apud Fechtium Epist. Theol. P. III. p. 285. (z) Crusius Annal. Suev. P. II. Lib. XI. p. 640. (a) Apud Fechtium P. V. Epist. Theol. p. 638.

een godvreezende, vroom en Christelyke Overigheid geene opentlyke en bekende boosdoenders en degenieten dult, de Godslasteraars op de Kaak stelt, en op deeze wyze in hyn ampt voortvaart en naarstig is, zoo doet dit eeven zoo veel als den Ban. e. z. v. (b) Op diergelyk eene wyze wist ook Melanchthon de zaak te bewimpelen, en beeldde zich t' eenemaal in, dat men aan de Ontbindings-sleutel [de macht van vergiffenis] genoeg hadde, wanneer hy aldus schreef: „By-aldien iemand zegt, dat onze Kerken een verminkt Euan- gelium hebben, om dat van de Kerkendienaars den Ban niet gebruikt „werd, die beschuldigt onze Kerken ten onrechte, alzo de Euangelische „bedieninge by ons volkoomen is; na alle de Geloofs-artykelen, en den „text wel in acht genoomen werd: Wien gy de zonden vergeeft, dien zyn „ze vergeven, en wien gy dezelve behoud, dien zyn ze gehouden. (c) Wel- ke laatste woorden zyn klare bekentenis teegenspreken, doordien by hen geene zonden behouden wierden, noch ook door eenige uitzonderinge, of Kerkelyke boeten gestraft. Veel oprechter gaat hier ontrent Erasmus Sarce- rius, die in zyn schoon en wydloopig boek heele andere geruigenissen hiet van geeft. De tytel van dit boek is: *Van eene discipline, om tucht; deugd, en eerbaarheid te planten en te onderhouden, en de openbaare zonden, schandelykheeden, en misdryven uit te roeyen. Als meede, wat hier ontrent het ampt, en de plicht der Hooge-Overigheid, Kerken-dienaars en onderdaanen is. Insgelyks ook, door wat middelen dezelve aangestelt en onderhouden moet werden*, gedrukt in 't Jaar 1556. Welk boek by de Luthersche zoo uittermaaten onaange- naam en veracht is geweest, dat men ook noch by onze tyden, veele ongebondene exemplaaren hier en daar vind. Zoo t' eenemaal heeft men niet eens eenige heilzaame voor slaagen en vermaaning en altoos in eenige schriften lyden konnen, ik swyge dan noch de beoeffeninge zelfs. In dit boek werd dan onder anderen grondig getoond, dat aan 't gebrek der Kerkelyke tucht alle de drie standen te gelyk, doch wel het voornaamste de twee opperste schuld hadden. De rechte oorzaak hier van was, om dat een ieder vreesde, dat hy met eene ook zoude moeten vroomer werden, wanneer deeze of geene eens gestraft wierd. En inzonderheid brengt hy verscheidene tegenwerpingen der Predikanten by, waar door ze zich teegens zulk een ernstig werk noch trachten te verontschuldigen. (d)

20. Het is waar, 't heet by de Gereformeerde, en elders aan geene zoodaanige vermaaning en, noch ordentlyke beveelen ontbrooken; na- dien ook onder anderen, veele toen-ingevoerde Kerkelyke ordonnantien, wel uitdrukkelyk den Kerkelyken ban bevestigt hebben; om nu van de weereldlyke wetten hier ontrent te swygen. Ook is dezelve op zom- mige plaatzen, een tyd lang noch al geleeden geworden. Gelyk als dan die bekende *Theologant* tot Straatsburg, *Paul Fagius*, in 't Jaar 1549, het volk in zyn afscheid-predikatie, wel voornaamelyk vermaande, dat zy om de behoudinge der Kerkelyke tucht en ban, God naerstig zouden aanroep- en. (e) Doch, wat het in 't werk stellen des rechtvaardigen Bans ook zomtyds wel voor een schrikkellyke oloop en teegenstand verwekt heeft, het welke meenig vreesachtig Predikant heeft afgeschrikt, zulks kan ten minsten, dit navolgende voorbeeld uitwyzen. Een Predikant tot Maagdenburg, genaamt *Bartholomeus Streule*, hadde in 't Jaar 1562, eenige zoo wel van den Raad als uit de Predikanten, weegen hunne veel- vuldige buitenspoorigheeden, te zaamen opentlyk van den Predikstoel, in den ban gedaan, nadat hy de noodige trappen, en andere omstandig- heeden, eerst wel hadde in acht genoomen. Want, als deezen Predi-

Jaar MD.
tot MDC.De toeflaj-
rende sleu-
rel, of
macht van
straffen
verlooren.Getuigenis
van Sarce-
rius.Ban op
zommige
plaatzen.Groote
beroerte
daar door
ontstaan.

(b) Apud Joh. Saubertum *Christliches Zucht-büchlein* P. II. c. 41. p. 426. (c) *Consil. & Responf.* Tom. II. p. 174. (d) *Loc. cit.* p. 155. seqq. (e) *Crusius Annal. Suev. Lib. XI.* p. 673.

Jaar MD.
tot MDC.

kant nu midden in zyne woorden was , zoo begon de Pastoor, *Otto Omefze*, overluid te schreeuwen : *Gy liegt het als een eerloozenschelm en dief, gy ver-raader en deugniet, gy zult het op het raadhuys moeten verantwoorden. e. z. v.* Waar beneevens hy ook een brood-mes hadde uitgetrokken , en hy zoude zoo op den predikstoel geloopt hebben , indien hem niet eenige hadden teegen gehouden. Doch , om dat dit oude geschrift zeer weinig meer in handen is , zoo zal ik de noodigste omstandigheden hier by voegen ; waar uit men zal kunnen zien , hoe het met den ban toen ter tyd gegaan , en wat daar op gevolgt is. Des gedachten *Streulens* woorden dan , waaren deeze volgende , na verzeekert te hebben in het geschrifte , dat hy de behoorlyke trappen , volgens Christus bevel , wel hadde in acht genoomen. De rytel daar van is deeze : *Een waarachtig verhaal als ook eene bevestiginge uit Gods Woord, en vernieuwinge des Christelyken Bans, in welke de openbaare lasteraars en vervolgers tot Maagdenburg, de Predikanten en we-reldlyke Regenten, in't Jaar 1562 in den ban gedaan zyn: geschreeven door Bartholomeus Streulen, een dienaar des Goddelyken Woords, en balling Jezu Christi, in't Jaar 1564. in 4.*

Maagden-
burgsche
beroerte.

21. „ Alzoo wy nu reeds , (zeide hy ,) bespeuren en ondervinden ,
„ dat God almachtig zeer grootelyks wegens onze meenigvuldige zon-
„ den , en onuitspreekelyke ondankbaarheid , vertoornt is , en dat noch-
„ tans een ieder zich inbeeld , dat ons de hooge Goddelyke Majesteit niet
„ straffen kan , wil noch zal , om dat 'er alhier tot Maagdenburg , (ge-
„ lyk wy ons laten voorstaan) noch zoo veele vroomme Christenen zyn ,
„ welke God de Heere volgens zyne Goddelyke belofte , genadig moet
„ verschoonen ; zoo vinde ik my , als een arme dienaar Jesu Christi ,
„ verplicht , om deezen Duivel het mom-aangezicht eens af te trekken ,
„ zyn loosheid te ontdekken , en een ieder voor zyne schade te waarschou-
„ wen ; op dat niemand , op den grooten hoop zie , noch zich daar
„ op verlaate , maar alleen op God den almachtigen , en op zyn Woord ,
„ en zyn leeven ook na het zelve aanstelle. Doch , wat aangaat de groove
„ zonden , ondeugden , en vleeschelyke werken , die by ons alhier in
„ swang gaan , als brassen , zuipen , hoereeren , lasteringe , gierigheid ,
„ woeker , haat , nyd , vyandschap e. z. v. die daagelyks op den Predik-
„ stoel bestraft werden ; door welke wy Gods toorn en straffe verdienen ,
„ en ons op den hals haalen , ja waar door we ons zelve schandelyk van de
„ eeuwige zaaligheid berooven , gelyk als de H. Paulus *Gal. v.* en elders
„ meer aanwyft , indien we daar in volharden , en niet by tyds daar van af
„ laten en ons bekeeren. Van deeze en diergelyke ondeugden , zegge ik ,
„ en zal ik nu teegenwoordig niets altoos zeggen noch melden , maar wel
„ van andere swaarigheden , behalven deeze , die ook eindelyk , vree-
„ ze ik , den boodem eens uit het vat zullen stooten , en ons t'eenemaal
„ doen te gronde gaan , zoo men zich niet in de tyd der genaade bekee-
„ ren , en een waarachtige Christelyke boete doen wil. Voor eerst zal
„ dan Uwe Liefden weten , dat ik met myne meede-heeren en meede-
„ dienaars des Goddelyken Woords , voorleede Saturdag , op het
„ Raadhuis , voor de Heeren , onze lieve en van God gegeevene Overig-
„ heid , en voor onze valsche broeders , en alle de School-dienaaren ,
„ eene grouwelyke en schrikkellyke zonde begaan hebbe , doordien wy
„ alle de leugens en lasteringen des vuilaardigen duivels en van zyne die-
„ naaren , gelyk als het behoorde , en ook van nooden was , na vereisch van
„ zaaken , niet grondig en genoegzaam wederlegt hebben , en den
„ leugen-geest , door het vertoonen der openbaare en welbekende waar-
„ heid , niet onder de oogen zyn getreden , noch ook de zelve , gelyk
„ als

„ als wel billyk en recht was , genoegzaam ontdekt hebben , op dat wy
 „ alzo den leugen-duivel doch een weinig beschaamt en schaamrood ge-
 „ maakt hadden.

22. „ Doch dit is dan nagebleeven , en niet geschied , moogelyk uit
 „ goddelyke toe-laatinge , dat hy ons eenen tyd lang zyne genaade
 „ onttrekkende , ons onze swakheeden onvermoogen in goddelyke
 „ zaaken gaave te erkennen , en dat wy niet op ons zelfs , noch ook op onze
 „ kunst , wysheid of verstand , maar alleen op den almachtigen God ons
 „ zouden verlaaten , en hem ten allen tyden , wanneer zyne zaaken moe-
 „ ten voorgenoomen en verhandelt werden , en ook anderzins om hulpe
 „ en bystand ernstig aanroepen. Gelyk ook , op dat wy in der daad er-
 „ ren zouden , wat onze *Synergia* of vermeinde vrye wille , in Gods zaa-
 „ ken kan uitrechten , wanneer het God niet zelfs door ons doet en vol-
 „ brengt , maar zyn hand van ons afrekt. Of ook daarom , gelyk God
 „ by *Ezechiel* op 't III cap. spreekt: Gy menschen kind , ziet men zal strik-
 „ ken aan u leggen , en u daar meede binden , zoo dat gy hen niet ont-
 „ gaan zult ; ende ik zal uwe tonge aan uw' geheemelte doen kleeven ,
 „ zoo dat gy stom zult werden , en hen niet meer kunt straffen , want het
 „ is een ongehoorzaam volk , e. z. v. Deeze onze gebreken en swakheid
 „ dan hebben de onze , behalven de Heeren *Bastiaan* en *David* , alle te
 „ zaamen van herten erkent en bekent , en God de Heere om vergiffenis
 „ gebeden ; en wy twyfel en ook gants niet , of de goede God heeft ons
 „ deeze zonde en swakheid , om de wille van zynen lieven Zoon , *Jesus*
 „ *Christus* , onzen eenigen Heer , Verlosser en Zaligmaaker , genadig-
 „ lyk quyt gescholden en vergeeven , zoo dat wy dus doende , met God
 „ den almachtigen wederom verzoent zynde , met alle andere vroomen ,
 „ godzaaligen , en geloovigen Christenen , met een vroolyk herte , en een
 „ goed geweten , het Vader Onze weder recht bidden kunnen en wil-
 „ len , en dat ons gebed zeekerlyk van God verhoort werd , en hem aan-
 „ genaam en welbehaaglyk is. Hier na zal U. L. ook weten , hoe dat ook
 „ onze vyf valsche broeders , als naamelyk , de Pastoor van de Kerke
 „ des H. Geests , de Heer *Jan Boomgaard* , onze Predikant alhier van St.
 „ Jacobs Kerke , *Otto Omes* , en de drie Kappelaanen van de St. Jans Ker-
 „ ke , de Heeren *Kiliaan Fredrik* , *Joachim Bone* , en *Jan Meyer* niet alleen
 „ voorgaande Saturdag op het Raadhuis , maar ook op andere tyden te
 „ vooren , swaare en schrikkelijke zonden begaan hebben ; en schoon zy
 „ vermaant en bestraft zyn geworden , zoo heeft het nochtans niet ge-
 „ holpen , en alle vermaninge is aan hen te vergeefs en verlooren ge-
 „ weest , weshalven zy ook daar door waardig zyn en verdient hebben ,
 „ om rechtvaardig van de Gemeente Gods , als onchristenen uitgesloot-
 „ ten , en in den Christelyken ban , tot dat zy boete doen , verklaart te
 „ werden , op dat de geheele Gemeente niet door hen verdurven , en
 „ naderhand ook met hen gestraft werde ; de zonden nu , die zy bedree-
 „ ven , en daar door ze zich den Christelyken ban op den hals gehaalt en
 „ verdient hebben , zyn voornaamelyk deeze.

23. „ Voor eerst ; dat ze zich bykans gestaadig , zoo lange ik alhier het
 „ ampt bedient hebbe , zonder eenige rechtvaardige of wettige oorzaa-
 „ ken , van den heiligen dienst deezer kerke afgezondert , gescheiden ,
 „ en oneenigheid aangerecht hebben , en alzo geweigert , om gelyke la-
 „ sten , met hunne Superintendenten , en andere meede-dienaars te draa-
 „ gen , als eerstelyk over het Frankfurtsche afscheid , desgelyks ook in de
 „ zaaken der Dom-Paapen , en 't verdrag van Wolmerstad , gelyk als uit
 „ beiderzyds schriften , brieven en acten , oogenschynlyk te zien is ;
 „ ten

Jaar MD.
tot MDC.

„ten derden , in de betrachtinge teegens het goddelooze en vervloekte
 „Luneburgsche of Halsche bevel , alwaar zich ook onze Predikant , de
 „Heer *Otto Omes* by de andere valsche broeders gevoegt heeft , met de an-
 „dere vier weigerende de zelve te onderschryven. Derhalven zy met
 „grootte onwaarheid voorgeeven , dat deeze verwerringe en tweedracht
 „in den dienst , het allereerste in de tyd van onzen Superintendent , de
 „Heere *Dr. Tileman* ontstaan is , doordien ze al lang voor zyn aankomst ,
 „ja eenige jaaren te vooren al is begonnen en voorgevallen geweest. De
 „andere zonde is , de verachtinge hunnes Superintendents en des heili-
 „gen diensts , waar door zy haare beloofde gehoorzaamheid en plichten
 „zeer schandelyk vergeeten hebben , en dikmaals hoogmoediglyk zyn
 „achtergebleeven , wanneer ze tot eene te zaamen komste geroepen
 „wierden ; en dat ook zommige onder hen , als naamelyk , de Pastoor
 „van de Kerke des H. Geests , valsche en verraaderlyke brieven teegens
 „hunnen Superintendent hebben geschreeven. Ten derden , dat de drie
 „Kapellaanen van St. Jan , na hun welgevallen en moedwilligheid de
 „sleutels hebben misbruikt , doordien zy den Heer *Pieter Eggerds* , die
 „zuiver in de leere en onstraffelyk in zyn leeven is , niet teegenstaande
 „zyn bidden en begeeren , de vryspreekinge geweigert hebben , en voor
 „hem den heemel , zoo veel het in hun macht was , op eene tirannyke
 „wyze hebben toegeslooren ; welken zy echter daar na het hoogwaar-
 „dige Sacrament des waaren lichaams en bloeds onzes Heeren Jesu
 „Christi hebben medegedeelt en zich alzoo zelfs daar door veroordeelt.
 „Ten vierden , om dat die vyf valsche broeders , op Saturdag na St. Mi-
 „chiel , zich heel duivelsch voor den eerbaaren Raad hebben aangestelt ,
 „in de teegenwoordigheid der Kerken- en van alle de School-dienaaren ,
 „doordien ze hunnen afwezenden Superintendent t'eenemaal valschelyk
 „aangegeeven , en met onbedenkelyke lastertaal verklaagt en vuil gemaakt
 „hebben , hem dat opdichtende , het welke zy in eeuwigheid niet kun-
 „nen bewyzen noch waar-maaken , ja , daar van ze het rechte teegen-
 „deel voor God in haar geweeten betuigen moeten , naamelyk , dat zich
 „de Heer Superintendent in zyn ampt , jegens hen en de andere gezaa-
 „mentlyke Amptgenooten , niet anders dan 't behoorde , ja , gelyk als
 „een vader jeegens zyne kinderen , altoos getoont heeft. Waar voor
 „hem die valsche broeders zeer slecht beloont hebben.

24. „Nademaal zy nu deeze en diergelyke zonden en aanstootelyk-
 „heeden , begaan , gesticht en aangerecht hebben , en doordien ze de-
 „zelve niet erkennen , veel minder bekennen willen ; maar dat ze gantsch
 „moedwilliglyk daar in halstarrig volherden , en de menschen noch willen
 „doen gelooven dat ze recht en wel daar aan gedaan hebben ; zoo moet
 „ik , om myn geweeten te ontlasten en myne ziele te redden , myn
 „ampt en bind-sleutel teegens hen gebruiken : En ik verklaare dierhal-
 „ven die vyf valsche broeders , als naamelyk , den Pastoor van de Kerke
 „des H. Geests , den Heer *Jan Boomgaard* , den Heer *Otto Omes* , en de drie
 „Kapellaanen der St. Jans Kerke , den Heer *Kiliaan Fredrik* , den Heer
 „*Joachim Bohne* , en den Heer *Jan Meyer* , van Gods en mynes ampts-
 „weegen , in den naame Jesu Christi , in den Christelyken ban , en ik
 „snyde hen als vuile stinkende leedemaaten af , van de Gemeente Christi ,
 „op dat het gantsche lichaam niet door haar vergift aangestooken en ver-
 „durven mocht werden ; ik sluite voor hen den heemel toe , en de helle
 „wyd open , en ik geeve ze den vervaarlyken duivel over , om hen aan
 „'t lichaam te pynigen , te quellen en te plaagen , tot verdervinge des
 „vleeschs , op dat de geest ten daage des Heeren Jesu Christi , wanneer

„ze

„ze zich weder bekeeren, en waarachtige Christelyke boete doen, zaa-
 „lig werde. Ik ontzegge hen ook hier mede het hoogwaardige Sacrament
 „des altaars, en dat zy het zelve, voor al eer ze zich zullen gebeetert
 „hebben, niet zullen gebruiken. Ik gebiede ook amptsweegen, dat gy
 „beneevens de andere Christenen, u van deeze verbaanene en buitenge-
 „slootene menschen, geheellyk zult onthouden, dat gy met hen
 „niet zult eten noch drinken, noch eenige gemeenschap altoos heb-
 „ben, noch hen ook ter bruiloft, of by eenig eerlyk gezelschap zult
 „noodigen, dat gy hen tot geene Gevaders zult verzoeken, of hen ter
 „plaatze, daar zy verzocht zyn, niet staan laat, hen op de straat niet
 „groet, en kortelyk, dat gy hen alle voor heidēnen en onchristenen
 „zult houden, midsgaaders alle die geene, die hen in deeze hunne zon-
 „den aanhangen, en zich dezelve daar aan deelachtig gemaakt hebben,
 „het zyn dan School-dienaaren of andere, niemand uitgezondert, tot
 „ter tyd toe, dat ze zich voor de hooge Goddelyke Majesteit zullen ver-
 „ootmoedigen, haare zonden erkennen en bekennen, zich van herten
 „tot God zullen bekeeren, en waarachtige Christelyke boete doen, en
 „dat ze zich ook met de geërgerde Kerke, en de beleedigde perzoonen,
 „Christelyk weder zullen verzoenen en volkoomen weder verdraagen,
 „en zich opentlyk in de Gemeente Gods, weder laten vry spreken.

25. „Doordien ook de Heeren des eerbaaren Raads, swaare en schrik-
 „kelyke zonden begaan hebben, en nu al een geruimen tyd herwaards
 „tot boete vermaant zyn geworden, eerst in 't verborgen, en inzonder-
 „heid, schriftelyk en mondeling, en daar na ook opentlyk, op den
 „predikstoel, en dat zy die zelve zonde niet erkennen of bekennen,
 „maar veel eer pryzen, verdedigen, en rechtvaardigen, en ze voor
 „goede werken en heiligdommen houden, roemen en uitroepen, waar
 „door zy dan Gods toorne en straffe, niet alleen over zich zelfs, maar
 „ook wel over de gantsche stad en Gemeente, ja over hunne kinderen
 „en nakomelingen, brengen en verwekken mochten: zoo moet ik ook,
 „om myn geweeten daar door te bevryen en myne ziele te redden, ampts-
 „halven, volgens Gods Woord, en uit kracht der sleutels, die my van
 „God de Heere en deeze Christelyke Gemeente alhier, aanbevoolen,
 „vertrouwt en overgegeeven zyn, den bindsleutel tegen dezelve gebrui-
 „ken, en ze in den ban der hooge Goddelyke Majesteit doen en verklaren,
 „en aan hen vertoonen, dat zy wegens hunne veelvoudige zonden en hal-
 „starrige onboetvaardigheid in Gods toorne, ongenaade, en straffe, geraakt
 „en vervallen zyn, en daar in zullen moeten blyven, tot dat zy zig voor de
 „hooge Majesteit Gods weder verootmoedigen, hunne bedreevene zon-
 „den erkennen en bekennen, God om genade en quytsheldingē bidden,
 „en van herten waare Christelyke boete doen. Ik verklaare derhalven ook,
 „de Heeren des eerbaaren Raads, midsgaaders alle die geene, welke hen
 „in deeze hunne begaane zonden, hebben aangehangen en nu noch aan-
 „hangen, raad en daad daar toe geeven, daar toe hebben geholpen, of
 „wat voor een naam het ook anders hebben mag, daar door zy met hen
 „deel aan deeze zonden gehad hebben, ze moogen dan zyn van de Ge-
 „meente; Schooldienaaren of andere, niemand uitgezondert, die aan
 „deeze zonden schuldig zyn mochten, en ik doe ze in den naamē Jesu
 „Christi in den Christelyken ban, en ik snyde hen als vuile stinkende
 „leeden, van de Gemeente Christi af, op dat het geheele lichaam niet
 „door hen vergeeven en verdorven werde, en ik sluite hen ook den hee-
 „mel toe, en de helle wyd open, en ik geeve ze den heilloozen duivel
 „over, om haar na den lichaame te pynigen, te quellen en te plaagen,

Jaar MD.
tot MDC.

„ tot verdervinge des vleefches , op dat de Geest ten daage Jefu Christi ,
 „ wanneer zy weeder omkeeren en waarachtige boete doen , zaalig wer-
 „ de. Ik ontzegge hen ook hier meede het hoogwaardige Sacrament des
 „ waarachtigen lichaams en bloeds Jefu Christi , en dat zy het zelve ,
 „ voor dat ze zich zullen gebeetert hebben , niet hebben te gebruiken.
 „ Ik gebiede ook amptsweegen , dat gy u ook van deeze verbannene en
 „ uitgeslootene zondige menfchen , geheellyk wilt onthouden , dat gy met
 „ hen niet zult eeten of drinken , noch eenige gemeenfchap hebben ; dat
 „ gy hen niet ter bruiloft of by eenig eerlyk gezelfchap zult noodigen ,
 „ noch tot geene Gevaders verzoeken , of hen ter plaatze , daar zy ver-
 „ zocht zyn , niet ftaan laat , hen op de ftraat of elders niet zult groeten ,
 „ op dat zy daar door dies te eerder hunne opentlyke zonden moogen
 „ koomen te erkennen en bekennen , daar van af te ftaan , zich te verbee-
 „ teren en waare boete te doen , en alzo weederom gewonnen te wer-
 „ den. In 't korte , dat gy ze voor heidenen en verbannene onchriſtenen
 „ zult houden , midsgaaders alle die geene , welke hen in deeze hunne
 „ zonden aanhangen , en zich dezelve daar door meede deelachtig ge-
 „ maakt hebben ; tot ter tyd toe , dat ze zich voor de hooge Goddelyke
 „ Majesteit weeder zullen verneederen , hunne zonden erkennen en be-
 „ kennen , God den almachtigen om vergiffenis bidden , zich van herten
 „ tot hem weeder bekeeren , en waare Chriſtelyke boete zullen doen ,
 „ zich ook met de geërgerde Kerke en beleedigde perfoonen Chriſtelyk
 „ en gantfchelyk weeder zullen verzoenen en verdraagen , en dat ze zich
 „ opentlyk in de Gemeente Gods , van hunne zonden weeder laaten ont-
 „ ftaan en vry fpreken.

26. „ De zonden nu die zy in den Raad begaan , en waar door zy dee-
 „ zen Chriſtelyken ban verdient hebben , zyn deeze : Eerſtelyk , dat zy
 „ in 't Jaar 1557 , in 't verdrag van Wolmerſtad , haare bekentenis niet
 „ hebben gedaan , maar verſweegen en laaten vallen , en de goddelyke
 „ waarheid daar door verloochent ; doordien zy de goddelooze Dom-
 „ Paapen , en de Paapſche afgryffelyke en Godſlafterlyke Godsdienſt ,
 „ voor de oude Katholyke bekent , goedgekeurt en ingewilligt hebben ,
 „ en om dat ze nooit geene oprechte boete over deeze zonden gedaan ,
 „ noch de ergernis , die daar door ontſtaan en geſicht is , tot op deeze uure
 „ toe niet weg genoomen hebben. Weshalven ook Chriſtus oordeel ,
 „ *Matth. xviii.* over zoodaanige zondaars uitgefprooken , hen noch boo-
 „ ven 't hoofd hangt. Als meede , doordien ze zelfs hun ampt hebben
 „ misbruikt , nademaal ze de goddelooze Baals-Paapen , op de nieuwe
 „ markt , niet alleen by hunne afgoodiſche , godſlafterlyke en duivelsche
 „ Godsdienſt hebben ongemoeit gelaaten , maar om dat ze ook noch daar
 „ en booven aan hen beſchuttinge en beſcherminge , verzeekinginge en
 „ verdediginginge , toegezeit en beloofd hebben. Waar op ook ſtraks daar
 „ na hunne gruwelyke godſlafteringe weeder begonnen en ingeſtelt wierd.
 „ Ten tweeden , om dat zy hunnen eed en plechtige beloften aan de voor-
 „ gaande Raad gedaan in vergeetelheid geſtelt hebben. Want , ſchoon zy
 „ met eeden beloofd , en plechtiglyk toegezeit hadden , dat geene ge-
 „ trouwelyk na te zullen koomen , wat de voorige Raad Chriſtelyk en
 „ wel hadde ingeſtelt , zoo hebben ze nochtans niet alleen de Superinten-
 „ denten , teegen haare zeegels en brieven afgezet , en daar door hun
 „ woord ſchandelyk gebrooken , maar ze hebben ook byna de gantſche
 „ Regeeringe daar heene gericht , om alles , wat van de voorgaande Hee-
 „ ren loffelyk en Chriſtelyk was verordent , en wel inzonderheid in Ker-
 „ kelyke zaaken t'eenemaal om te ſtooten en te niet te doen , vlak teegen
 „ het

„ het tweede gebod , en *Levit. xix.* *Gy en zult niet valschelyk by mynen naa-* Jaar MD. - tot MDC
 „ *me sweeren.* Ten derden , om dat zy het gedrukte antwoord van *Mr. Wi-*
 „ *gandus en Judex* , op de laster- en scheld-schriften , het welke zy , na
 „ dat ze afgezet waaren , hadden laten uitgaan , hebben verboden , en
 „ dat de verantwoordinge van de Heer *Dr. Morlinus* , teegens de voorree-
 „ de van *Major* , niet gedrukt heeft kunnen werden , niet zonder groot
 „ nadeel der waarheid en der Christelyke Kerke , teegens het achtste ge-
 „ bod. Ten vierden om dat zy de Ouderlingen en Stem-hebbende leeden ,
 „ der Kerke van *St. Ulrik* , hun Christelyk vry recht van verkiezinge , om
 „ getrouwe en Godzaalige Leeraars aan te neemen , verhindert en ge-
 „ krenkt hebben. Ten vyfden om dat zy zommige vroomen , gehoorzaamen
 „ en onschuldige burgers , wegens een ootmoedig Christelyk verzoek-
 „ schrift , aan hunne Kerken-vaders en Ouderlingen des Kerken-raads
 „ geschreeven , in 't welke zy baaden dat men hunnen ouden getrouwen
 „ Ziel-zorger *Jan Wigand* doch weder mocht aanneemen , gevangen gezet
 „ en in diepe gaaten geworpen hebben. Ten zefsten , om dat zy den achtbaa-
 „ ren en welgeleerden Heere , *Dr. Tileman Heshuis* , onzen Superintendent ,
 „ zonder eenige rechtvaardige reedenen , ook zonder eenig billyk gehoor
 „ en kennis van zaaken , teegen het beroep , mondelyke verzeeking ;
 „ en teegen hunne eigene zeegels en brieven , het Superintendentschap
 „ op eene gantsch onrechtmaatige , ja tierannyke wyze hebben ontnoo-
 „ men , hem bedroogen , en als een quaad-doender hem bewaaken laaten ,
 „ hem ook van 't Predik-ampt hebben berooft , en in hem den Heere
 „ Christus zelfs uit zyn dienst gestooten.

27. „ Ten achtsten , om dat zy de Predikanten en Schooldienaaren ,
 „ die rechtmatig tot den Heer Doctoor , als hunnen Superintendent , ge-
 „ weezen waaren , uit enkele baldaadigheid , haat , nyd , boosheid en
 „ moedwil zonder eenig ordentlyk proces , en daar en booven , zonder
 „ eenige billyke of genoegzaame oorzaake , na hun eige welgevallen ,
 „ van dien zelve Heer Superintendent weder hebben afgeweezen ; en
 „ gelyk de Paus van alle beloofde plichten des schuldigen gehoorzaam-
 „ heids en eerbiedigheids hebben bevryt , ontslaagen , los- en vryge-
 „ sprooken , maakende daar door uit zoodaanige hoogwichtige zaaken ,
 „ niet dan een enkel kinder- en ape-spel. Wat 'er ook voor eene erger-
 „ nisse aan allen en een ieder is gegeven , gesticht en aangerecht , zulks
 „ kan een ieder Christen lichtelyk zelfs bedenken en afneemen. Wat ook
 „ de Heere Christus daar van *Matth. xviii.* zegt , is wel bekend : Dit zyn
 „ ontrent de voornaamste zonden , welke een eerbaare Magistraat in de
 „ oude stad Maagdenburg , begaan heeft , die niet in 't verborgen , maar
 „ t'eenemaal in 't openbaar en landruchtig , eene zeer groote ergernisse
 „ gegeven , gesticht en aangerecht hebben , en die derhalven ook den
 „ Christelyken ban , beneevens Gods toorn en straffe zeer wel verdient
 „ hebben en waardig zyn , en welke zy ook , byaldien ze niet in den tyd
 „ der genade boete doen , zeekerlyk voelen en ondervinden zullen. Op dat
 „ ik nu als een arm dienaar en wachter Gods , my ook aan zulke gruwelen ,
 „ zonden en ergernissen door hen begaan , en de toekomstige straffe daar
 „ over door myn stilzwygen niet deelachtig maake , maar het myne daar
 „ toe doen , myn geweeten ontlasten en myne ziele redden mag , alzo alle
 „ het bidden , smeeken , vermaanen en waarschouwen aan hen te ver-
 „ geefs en verlooren zyn : zoo moet ik als een arm , jong onmondig
 „ kindje of steentje aan Gods tempel , van Gods en mynes ampts weegen ,
 „ myne stemme nu zoo verheffen en roepen , en hen om haare veelvuldige
 „ zonden , vervolgingen en aangerechte aanstootelykheeden straffen , en
 „ hen

Jaar MD.
tot MDC.

„ hen des almoogenden Gods hoogste ongenaade en ban verkondigen , en
 „ ik wil ze ook in de zelve hier meede verklaart hebben , uit kracht van
 „ Gods Woord , daar in zy ook zyn en blyven zullen , tot 'er tyd , dat
 „ ze zich van herten voor de hooge Majesteit en machtige hand Gods
 „ weeder verneederen , waare Christelyke boete doen , en zich uit het
 „ binnenste haares gemoeds , van hunnen goddeloozen stand bekeeren.
 „ En ik wil dit alles gedaan hebben , en doe het noch in den naame des ee-
 „ nig-gebooren Zoons Gods , Jesu Christi onzes Heeren. Ik wil ook alle
 „ vroomen Christenen hier meede gebeden , vermaant en gebooden heb-
 „ ben , dat zy doch alle deeze verbannene voor heidenen en vrbannene
 „ onchristenen willen houden en dezelve myden , gelyk we ook booven
 „ gemeld hebben. En ik wil ook hier meede , gelyk voorheene gezegt is ,
 „ niet alleen de Heeren des eerbaaren Raads , die deeze zonde bedreeven
 „ hebben , maar ook alle die geene , welke zulke zonden hebben ingewil-
 „ ligt , de zelve goed geheeten , gerechtvaardigt , daar toe geholpen en
 „ raad en daad daar toe gegeven hebben , en die ook aan de zelve maar
 „ eeniger maaten deel gehad hebben , en hen daar in aanhangen , zy dan van
 „ de Gemeente , of wie ze willen en anderzins eenen naam hebben mogen ,
 „ niemand uitgezondert , gemeent en meede ingeslooten hebben.

28. „ *De vruchten deezer bans nu , verhaalt hy daar na aldus :* Wanneer ik
 „ nu uit de deur ging , zoo volgde my de Marktmeester aanstonds na ,
 „ daar beneevens stonden ook de Stads-dienaars voor de deure , verwach-
 „ tende myne aankomst. Toen ik nu weeder in de Burgemeesters-kaamer
 „ wilde gaen , zoo verbooden ze my zulks , belastende my in de
 „ Schriftkaamer te treden. Wanneer ik nu daar in quam , zoo slooten
 „ zy daar op aanstonds de deur achter my toe , en daar na , na een weinig
 „ tyds , na dat ze my licht gebracht hadden , wierd de deur al weederom
 „ toegeslooten , en daar en booven noch een ander slot daar voor gehan-
 „ gen. Ondertusschen beraadslaagden zich de Heeren niet lang , maar
 „ wierden de zaak wel haast eens , en gingen weg , latende my zonder
 „ eenig antwoord die zelve gantsche nacht in de Schriftkaamer zitten.
 „ Des morgens vroeg voor drie uren , quaamen de Stads-dienaaren wee-
 „ der by my met hunne lantaarnen , pieken , vier-roers en ander geweer
 „ tot my intreden , wekten my open spraaken ; dat ik zoude neemen
 „ 't geene my toebehoorde , en met hen gaan , het welke ik dan ook
 „ deed. Als wy nu beneeden onder het Raadhuis quaamen , zoo stonden
 „ aldaar de wachters met hunne lantaarnen , pieken , stokken , helle-
 „ baarden en andergeweer. Toen ben ik met de Markt-meesters en Stads-
 „ dienaaren midden tusschen hen door gegaan , tot over de straat na *Kei-*
 „ *zer Otto* ; aldaar stond een waagen met twee paarden ; als wy daar by
 „ quaamen , zoo gebooden ze my uit bevel des Raads daar op te klimmen.
 „ Schoon ik nu zoodaanig eene eere en heerlykheid , (gelyk zy het
 „ noemen) ongewoon was , zoo sprak ik doch , in Gods naam , als het
 „ dan immers zoo zyn moet , en het niet anders zyn kan , en het der Hee-
 „ ren bevel is , zoo moet ik het doen en den lieven God beveelen. Ik
 „ klom dan op de waagen en sprak : De lieve goeddaadige God brenge
 „ dit alles tot een goed einde ; ik zette my dan achter in de waagen , en
 „ liet de twee stads-dienaars voor my zitten , en de knecht des Markt-
 „ meesters achter my staan , en rolde al zoo voort na St. Geertruid , tot
 „ aan de Brugpoort , aldaar stonden de wachters al weederom , met lich-
 „ ten en geweer , en na dat ik dezelve gezeegent , en den almachtigen
 „ God bevoolen hadde , zoo ben ik by nacht , zonder dat men myn
 „ zaak eens onderzocht hadde , uit de stad tot aan de schans gevoert , al-
 „ „ waar

„ waar ik na een lang gesprek , de Stads- en Markt-meesters dienaars tot
 „ boete vermaant hebbe , en daar na , als ik ze den goeden God hadde
 „ bevoolen , ben ik in de naame des Heeren , in den duistere nachr van
 „ hen gescheiden , en mynes weegs in het ruime leeuwerikken-veld ge-
 „ gegaan.

Jaar M.D.
tot MDC.

29. Deeze Historie nu kan ons in 't gros , van den staat der Luther-
 sche Kerken , ontrent dit stuk een kort begrip geeven. Alhoewel 'er ook
 onder de andere gezintheeden , zelfs geene mindere verdorventheid was
 ingebrooken ; gelyk als het zelve veele der Gereformeerde ook betuig-
 den , schoon zy wel daar ontrent wat yveriger en naarstiger waaren , ge-
 lyk als hunne Schriften en Historien dat ook toonen. Niet te min klaagde
 iemand onder hen , dat de Hooge-Overigheid , beneevens de Predi-
 kanten , in die zaak wel haar best gedaan hadden , *doch echter was zulk een*
werk tot noch toe onvolmaakt gebleeven , ja zelfs door de onrustige kinderen deezêr
weerd , en meenigvuldige swaare toevallen altoos boosaardig verhindert gewor-
den ; alzoo eenige van de Kerkelyke zaaken midsgaaders der zelve disciplin en
tucht , ook zelfs niet gaarne hooren mochten. (f) En een ander vermeld van
 eenige Fransche Hugenooten , dat zy met 'er daad zelve , daarom in
 Switserland en elders raad gezocht hadden , *hoe zy het voorneemen van*
die geene , welke een Kerkelyke tucht wilden oprichten , doch best zouden kunnen
verhinderen , waar in hen moogelyk wel zoodaanige behulpzaam geweest zyn moch-
ten , die daar meede wel vergenoegt waaren , als zy maar het Pausdom hadden
om-verre geworpen. (g) Gelyk als het nu in dit stuk overal , by alle gezint-
 heeden geschaapen stond , eeven zoo en niet een hair beeter ging het 'er
 ook al toe , ontrent de andere opzichten en instellingen. Van de Visita-
 tien of onderzoekingen der Kerken , is nu reeds al ontrent de manieren
 der *Reformatie* gesproken , hoe langzaam en zelden zy geschied zyn ,
 niet-tegenstaande dat de meeste ordonnantien , ontrent in Kerkelyke
 zaaken en de geheele onderwyzinge der Gemeentens daar t'eenemaal op
 rusten. Zoo merkt ook een zeeker Schryver aan , dat het eerste onder-
 zoek van een yedere plaats in 't byzonder , eerst in 't Jaar 1578 op het
 bevel des Keurvorsts van Saxen is aangestelt , en daar na eenige jaaren na
 malkanderen onderhouden geworden , doch in 't Jaar 1586 nagelaaten ,
 en 1592 en 98 weeder by der hand genoomen geweest. (h) Waar ontrent
 ook die zelve oorzaak al meede hinderlyk was , die hier booven gemeld
 is , naamelyk , dat een ieder voor zyn eigen huid vreesde , willende of
 over zyne reeds gepleegde misdryven niet bestraft zyn , of van 't verbee-
 teren der zelve en nieuwe plichten gaarne bevryt blyven. De schaade nu
 die hier uit is ontstaan , is openbaar , en ze werd ook in de Kerken-orde-
 ningen zomtyds wel erkent en aangetrokken , en wel inzonderheid dat
 de Kerken- en School-dienaaren , wanneer het onderzoek maar tot over
 een jaar wierd uitgesteld , groote ergernissen aanrechten. Weshalven 'er
 ook in Saxen bevoolen wierd , dat een ieder Superintendent de zelve on-
 derzoekingen alle jaaren tweemaal doen zoude , en daar van hunne ver-
 richtingen ook alle halve jaaren behooryk overleeveren. (i) Doch , hoe
 men dit bevel onderhouden heeft , zulks toont overal de onwraakbaare
 ervaarentheid zelfs aan die geene , welke daar maar eenige acht op slaan.

Gebrek der
Kerkelyke
tucht by de
Gerefor-
meerde.

Nalaating
der onder-
zoekingen.

30. De natuure nu en maniere van zulk een onderzoek , was ook
 moogelyk niet altyd volkoomen genoeg , om daar door de gebreeken
 der Kerken overal te kunnen weg-neemen of verbeteren. Men plagt de

Hoedaan-
nigheid
der zelve.

(f) M. Caspar Ultricus Beschreibung eines Theolog. zu Zerbst gehalten. p. 55. (g) Sulcerus apud
 Fechtium Epist. Theol. Part. IV. p. 399. (h) Jenifius Annæbergensis Annal. p. 40. (i) Chur-Säch-
 sische Kirchen-ordnung p. 103. 104.

Jaar MD.
tot MDC.

verrichtingen des Onderzoeks wel meenigmaal na drie of meer jaaren eerst te zien. Waar door 'er dan van de voorgevallene swaarigheden, weinige of geene, of ten minsten al te laat konden werden afgedaan. (k) De zaaken zelfs, waar na 'er in de *visitatien* gevraagd wierd, waaren ook gemeenelyk maar alleen zoodaanige stoffen, die op de *theoretische* of *bespiegелende twistvraagen* en zaaken uit quaamen. Aan de rechte verzorginge der arme Gemeentens, aan een byzonderen opzicht en zorge, op een iedere ziele, aan de onderwyzinge der onweetende of dwaalende, aan de te rechtbrenginge der vervoerde en boosaardige en diergelyke, wierd niet eens gedacht. Want, aldus luide doorgaans de orde of onderrechting: *Men zoude verneemen, of de Pastoor al wel van zyne leere verzeekert was, dat dezelve zuiver was, en ook, of hy met genoegzaame bewyzen der Schrift, dezelve leere in alle artikelen deszelfs wel bevestigen en verdedigen konde; of en hoe hoog hy geleert was, wat voor gaaven hy in zyn leere, in zyn uitspraak of anderszins hadde, wat hy voor eene leerwyze in zyne predikatiën gebruikte, of hy ze in 't Latyn of Hoogduits schreef, en wat hy in dit alles konde uitrechten....* En verder: *De Onderzoeker zoude doch voor al wel in acht neemen, dat zy [de Pastooren] beneevens den Bybel, ook het formulier van eenigheid naarstiglyk onderweezen, en heel vast in 't hoofd hadden; en diergelyke andere dingen meer, die enkel en alleen op een letterlyk weeten en weeder naklappen, uitloopen. (l) Gelyk als ook elders aangestelt wierd, dat men by de Synoden, altyd eene Latynsche oratie hield. (m) Waar door men van 't eenige noodzaakelyke zich merkelyk af en te rugge heeft gehouden, en maar alleenlyk op het peroreren, disputeeren en andere snorkeryen is vervallen, de arme toehoorders mochten ondertusschen verzorgt zyn of niet. Alhoewel 'er middelerwylen onkosten genoeg daar op liepen, zoo dat 'er opentlyk geklaagt wierd, dat dezelve dikmaals onnuttelyk en overtollig tot de jaarlyksche Synoden en reekeningen der Kerken, tot welke de Prédikanten op kosten der Kerke wierden afgezonden, zyn aangewend geworden. (n) Om nu van andere onordentlykheeden en ergerlyke dingen te swygen, die deezen staat dier tyden noch al meer bevestigen.*

Vreemde
Instru&ic.

Onkosten.

Consi-
storie-
riën, hoe
ze zyn
ontstaan.

Het Bis-
schoppely-
ke recht,
of het kan
toegelaan
worden.

31. Want doordien in alle deeze handelingen, de meeste zorge en opzicht over de Gemeente bestaan zoude, zoo moest ze ook waarlyk zeer slecht en onvolmaakt zyn, nadien de omstandigheeden daar ontrent zoo uittermaaten gebrekkelyk waaren. Indien wy nu de ingevoerde Consistorien, [of Kerken-Raaden] en der zelve eersten aanvang, eens wat naader gaan beschouwen, zoo ging het daar meede in en na de *Reformatie* aldus toe. Voor dezelve hadde de geestelykheid niet alleen aan de Gemeentens haar recht gantschelyk ontnoomen, maar de Paus hadde ook de andere Bisschoppen en Paapen zelfs zoo verre gebracht, dat zy alle hunne zoo genaamde Bisschoppelyke rechten van hem eerst moesten haalen. Deeze Bisschoppelyke rechten nu, zoo als ze onder den Antichrist waaren opgekoomen, wilden de *Reformateurs* in 't begin niet aanneemen, om dat daar door het gedachte recht der geheele Gemeente, ende der zoo genaamde Leeken gekrenkt en om verre geworpen wierd. Derhalven schreef *Melanchthon*, in 't Jaar 1543, onder anderen noch aldus: *Het hoogste gericht (en alzo ook het Consistorie) is eigen aan de Kerke. De Kerk bestaat niet alleen uit Leeraars (of Doctoren, Assessooren en Kerken-Raaden) maar ook uit de andere meenigte. Daarom gaat ook de belofte der waarheid, (Matth. xvi.) geenzins de eene stand alleen aan, maar de geheele Gemeente. Dienvolgende moet men niet alleen maar de Bisschoppen of Priesters tot*

Rech-

(k) Jenifius l. c. p. 51. (l) Chur-Sächsische Kirchen-ordnung l. c. p. 205. seqq. (m) David Chytræus Epist. p. 48. (n) Kirchen-ordnung. l. c. p. 227.

Rechters verkiesen, maar ook de Leeken, die wegens hunnen goede wandel, ernsthaftigheid, en ervaarentheid, daar toe bequaam zyn. Waar beneevens hy na eenige voorbeelden, ook die nadenkelyke woorden van Paulus bybrengt, die men anderszins in der daad zeer bezwaarlyk gelden liet: *indien 'er aan iemand die daar zit, iets geopenbaart werd, zoo swyge de eerste. Ik wil, dat zy alle na orde hunne meeningen zeggen.* Waar uit hy dan verder besluit: *Doordien het gerichte der Kerke het hoogste is, het welke bestaat uit Leeraars en de overige meeninge, zoo moet men ook uit die beide de Rechters verkiesen.* (o) Deeze bekenenis dan luide heel anders, dan 't geene men naderhand instelde, wanneer men niet alleen het Bisschoppelyke recht, en byna alle de Rechten der Kerke, alleen aan de weereldlyke Overheid toewees, maar dat men zelfs uit Vorsten en Heeren, tweederleye perzoonen verdichte, naamelyk, dat zy aan de eene kant een weereldlyk Heer, en aan de andere kant eenen Bisschop vertoonden, welk wanfchaapen veltierzel ook de Rechtsgeleerde zelfs niet meer wilden laten doorgaan. Te meer noch, daar immers het leeraars-ampt het weezentlyke gedeelte van een Bisschop moet uitmaaken. (p) Dat 'er nu aan de Opper machten van tyd tot tyd, de Bisschoppelyke rechten zyn in handen gestelt geworden, zulks schynt volgens den draad der Historien, aldus geweest te zyn: In Saxen was het voornaamelyk openbaar, dat de Bisschoppen, die daar in noch overig waaren, als die van Meissen en Merseburg, welke van de Pauzen over deeze landen gestelt waaren, hun ampt zeer slecht hadden waargenoomen, en van de Heeren des Lands over zeer veele verwerringen beschuldigt wierden. Hier door vind men in de Keur-Saxische Kerkelyke instellingen, en byzonder in de nieuwe lands-ordonnantie van den Keurvorst Maurits, van 't Jaar 1543, dat hy heeft voorgegeeven, door de gemelde achteloosheid der Bisschoppen gedrongen te zyn, *om in zyn land het Bisschoppelyke ampt met de Visitatie &c. eenige personen op te leggen, om dezelve Christelyk, volgens de heilige goddelyke Schrift te handhaaven.* (q) By deeze gelegenheid wierden 'er daar na van tyd tot tyd andere en nieuwe inzettingen in de Kerkelyke Regeeringe gemaakt, gelyk als wy nu verders zullen gaan zien.

32. Doch voorheene, en eer men de zoo genaamde geestelyke *Consistorien* (of Kerken-Raaden) in Saxen hadde opgerecht, zoo zyn byna alle de Kerkelyke zaaken van Luther en zyne Amptgenooten, tot Wittenberg geslecht geworden, gelyk als de Jaar-boeken zulks ook uitwyzen. (r) Het welke buiten alle twyfel, ook in de andere Gereformeerde plaatsen alzo toe gegaan is, dat men het in zoodaanige zaaken heeft laten aankoomen, op de uitspraak der eerste Leeraars, die men in de overige dingen der *reformatie* plagt te volgen en te vertrouwen. Alhoewel 'er ook moogelyk altoos wel eenige Rechtsgeleerde bygehaalt zyn geweest, wanneer het vermengde zaaken waaren: gelyk als alhier booven uit de vraag van de oorloogen ook wel te zien is. Naderhand begoft men zekere *Collegien* [of Raads-vergaaderingen] op te rechten, die een Kerken-Gerichte in de naam van den Lands-Heer vertoonnen zouden. Dus is het *Consistorium* tot Leipzig eerst van den Keurvorst Maurits aangestelt geworden, en aan de Professooren dier plaatze daar ontrent het noodige bevel gegeven. (s) Dat van *Jena*, is in 't Jaar 1569, van den Hartog Jan Willem eerst opgerecht; om de andere nu voor by te gaan. Waarbeneevens ook ontwyfelbaar die geweldige middelen en andere omstandigheden by de weereldlyke Gerichten gebruikelyk, wel meede zyn ingevoert geworden,

Jaar MD.
tot MDC.

Leeken tot
den geestelyken raad
getrokken

Oorsprong
der Bisschoppelyke rechten.

Eerste geestelyke Gerichten.

Opkomst der Consistorien.

(o) Confil. & Resp. Tom. I. p. 527. (p) Ibid. (q) Sächsis. Kirchen-Ordn. p. 27. (r) Tobias Schmid Zwikkauische Chronik P. II. cap. 2. p. 383. (s) Apud Seckendorffium Lib. III. p. 455.

Jaar MD.
tot MDC.
Geweld.

Verbaste-
ringe.

Bepaaling.

Confisto-
rien in
plaats van
de Conci-
lien.

Derzelver
gezag.

Rechten
en inzet-
tingen.

Antwoor-
den der
Hooge-
Scholen.

den , zoo als het zelve de schriftelyke antwoorden en inzettingen van elk land , ook wel uitwyzen. Schoon dat de Leeraars middelerwyle ook bekennen moesten , *dat men de weereldlyke Rechters van de Euangelische wel moest onderscheiden , en dat zyne wet het menschelyk geslachte regeeren moest. Gods Zoon , het Woord des eeuwigen levens , hadde uit den schoot zynes Vaders , zyn Euangelium zelfs voortgebracht , en hy wilde ook deeze zyne stemme ongekreukt bewaart hebben , zonder eenige de minste verdraayinge , toe- of afdoen. En met dit zyn woord was hy zelfs krachtig , hy onderhield en richte daar meede de menschen. En schoon dat de Kerke een zichtbaar Rechter was , gelyk als hy zelfs spreekt : Zegt het aan de Gemeente : zoo bond hy nochtans de Gemeente aan een zekeren reegel , te weten , aan het geopenbaarde Euangelium. (t) Hoedaignu nu de maniere van doen der Consistorien , die daar na volgde , met deeze bekentenisse overeen stemd , zulks kan niemand recht wel weten , als die de menschelyke inzettingen , valsche uitleggingen , heidensche wetten en gewoonten , gewetens-dwang en andere staat-kundige onchristelyke oogmerken , van de zuivere wille van Christus wel weet te onderscheiden ; doordien men immers waarlyk , door de meenigvuldige inzettingen en der zelve uitlegginge , bykans geheel en al weeder te rugge en tot de Paapsche manieren gevallen is. Niet teegenstaande men in 't begin ook toefstond: *Dat een Synode of Consistorie zoo t'eenemaal aan het Euangelium gebonden was , dat het geene nieuwe inzettingen altoos daar by voegen kon ; dat ook des zelfs uitlegginge , om dat haaren stand aanzienlyk was , juist daarom niet te meer gold ; en dat het ook haar gezeewe vonnis , door het weereldlyke geweld alleen niet beschermen kon. (u)**

33. Diergelyke getuigenissen hebben de eerste Godgeleerde toen ter tyd zeer veele teegens het gezag der Concilien en Consistorien gegeeven , gelyk als men ook hier van , in *Luthers* en andere schriften heel wydloopig leezen kan. Die ook op een zekere plaatze rond-uitbekent , dat de Consistorien in de plaats der Concilien gekoomen zyn. (x) Nu beweerden zy deeze stellinge heel scherp en ernstig teegen de Papiſten , dat men de Synoden maar alleen zoo verre behoorde te gelooven en op te volgen , als zy met Gods Woord overeen stemden. Weshalven zy dit wel zeekerlyk , volgens hunne grond-reegels , ook van de zoo genaamde verkoorene uit de Gemeentens , zoo als de Consistorien daar na waaren , verstaan hebben. Zy schreeven dan daar van op de volgende wyze: *De besluiten der Rechters (in de Synoden) hebben geen Koninglyk gezag , of dat na de rechten is , maar om dat zy met Gods leere waarachtig overeen stemmen. Doch byaldienze daar niet meede overeen koomen , schoon zy al met het menschelyke vernuft heel schynbaarlyk overeen koomen ; zoo moet in zulk een geval nochtans de goddelyke reegel voorgaan. e. z. v.* Het welke men dan wel hadde behooren aangemerkt en ook in 't werk gestelt te hebben , ontrent de waarschynende besluiten en menschelyke vonden , die onder de naam van een goed oogmerk , de nood , e. z. v. het Goddelyke Woord als het eenige richtsnoer , uit de geestelyke gericht gelyk als verdrongen , en de oordeelen met enkel heidensche en andere wetten , besluiten , ordonnantien en diergelyk t'eenemaal vervult hebben. Wanneer de geestelyke de weereldlyke Rechters byna nergens in wilden wyken , en over het volk geheerscht hebben , zonder dat zy de waare Euangelische middelen eens wel in acht genoomen hadden. Waar by noch quam , dat men aan de Consistorien , tot het beslechten van zoodaanige zaaken , de Hooge-Scholen , en wel inzonderheid de zoo genaamde genootschappen der Godgeleerde (*Facultates Theologicae*) aan hunne zyde en tot hulpe gestelt heeft , van welker verdurventheid nu reeds

(t) Melanchth. Confil. Th. Tom. II. p. 202. (u) Ibid. p. 303. (x) Melanch. l. c. p. 120.

reeds alhier booven gemeld is. Want aldus drukt het een zeeker Schryver van die tyden uit. *Dat een ieder een by de Consistorien zich* [van zyn ongeluk] *troostelyk beklagen kon*, en dat daar door veele verwertheeden, zoo in huwelyks-zaaken, als ook wat de geheele staat der Godsdienst betrefte, met hulpe der Academien of Hooge-Schoolen, verhoed en weg-genoomen wierden. (y) Nu weeken de Godgeleerde heel ras en openbaar, van de waare eenvoudige weg des Euangeliums af, gelyk als dit ook voornaamelyk de ontstaane oneenigheeden, op haar behoorlyke plaats wel betoonen zullen. Daar en teegen viel men wederom te rugge op menschelyke inzettingen, vonnissen en besluiten der Oudvaders en Concilien, ja men voerde bykans het *Jus Canonicum* (of geestelyk Wet-boek) volkoomen weder in, waar teegens nochtans de goede *Luther* zoo ernstig zich gekant en geyvert hadde. En na zoodaanige reegelen en besluiten, zouden zich nochtans geheele landen, en daar onder ook de zielen, die van den Heere verlicht waaren, moeten richten en voeren laten. Waar ontrent waarlyk de boovengedachte eenvoudige Euangelische wille Gods, t'eenemaal vergeeten wierd.

Jaar MD.
tot MDC.Dezelver
grond.

34. Men leeze maar *Luthers* openbaare getuigenissen teegen het Pausselyke recht, en alle menschelyke inzettingen, voor zoo verre als zy van Christus woorden zelfs afwyken: hoe hy zulks alles t'eenemaal tot in de helle toe verdoemt, en voor een van de grootste gruwelen wel-eer erkent heeft; (z) en men vergelyke dit alles dan weder met de volgende, en nu noch in swang zynde maniere van doen, zoo zal men vinden, of *Luther* nagevolgt werd of niet. Hy zeide dan rond-uit: *Het was best dat men het Pausselyke recht geheel en al buiten sloot, en dat de Vorsten eens eenen moed naamen van zulk een rechts-gebied, macht, en oordeelen, t'eenemaal af te schaffen.* (a) En het is bekend, dat hy het *Corpus Juris Canonici*, opentlyk in 't Jaar 1520, tot Wittenberg voor de Elsterpoort, in de tegenwoordigheid van veele honderden Studenten, en andere verbrand heeft, om daar door te betuigen, dat het voor de Hooge-Schoolen en *Consistorien*, verbannen en verbrand blyven zoude. (b) Gelyk als hy dan ook dikmaals zeer ernstig na zulk een verbeteringe, en *reformatie* in 't Recht en de zaaken van de Regeeringe gewenscht, en veel daar van getuigt heeft, gelyk als ook hier onder by de verdurventheid der Overigheeden, klaar zal ver-toont werden. Doch het bleek wel haast, dat de Weereldlyke en Rechtsgeleerde het wel met blyde oogen aanzaagen, wanneer de geestelykheid haare hoogheid, inkomsten en andere voordeelen besnoeit, of geheel en al ontnoomen wierden. Maar toen de beurt ook aan de *Canceleryen*, Raadhuisen, Rechtsgeleerden, *Collegien* en wetten koomen zoude, werden zy zich met alle hunne macht. Weshalven het in de Recliten, byna gestaendig op den ouden trant is gebleeven, en de goede *Luther* liet zich van de Juristen dikmaals genoeg, ontrent veele zaaken overreeden, die hy dan zoo aannam, om dat hy achte, dat ze niet eigentlyk tot zyne kennis behoorden, gelyk als hier booven, de zaak van de verdediginge des oorlogs wel uitwyft. Wanneer hy ook schoon nu en dan over de Rechtsgeleerde toornig wierd, zoo wisten zy doch schoon te praaten en te veinzen, dat zy ondertusschen altoos voortvoeren, met de jeugd hunnen *Justinianus* en *Gratianus* in te stampen, en hunne antwoorden en besluiten daar na te richten, om alzo de oude afgooden doch immers heilig te behouden. Hier toe hielp ook het vernuft, dat hen lichtelyk

Het Paus-
selyke
recht.Onrecht
der Regts-
geleerde.Behouding
der oude
rechten.

II. Déel.

Mm

VOOR-

(y) Petrus Albinus. Meissnisch. Chron. Tit. XXIII. p. 305. (z) Vid. Tom. I. Altenb. p. 539. Tom. IX. p. 1568. & Index operum p. 949. it. Tisch-Reden. Tit. 66. von Juristen. (a) Lib. I. Epist. p. 237. (b) Tom. II. Jen. Lat. p. 334. Sleidan. Lib. II.

Jaar M.D.
tot M.DC.

voorstelde, hoe dat ze het doch niet anders of beeter maaken konden, nadien hen noch het waare Christelyke recht, noch dat der natuure genoegzaam bekend was. Het eerste nu was door de huichelaars onderdrukt en krachteloos gemaakt, en het laatste was, door de oneindelyke gevallen, (of *casus*) en bedriegelyke vonden, t'eenemaal vervalscht en overstroomt. Dewyle zy dan buiten dat, zoo veele *folianten* der oude *Juristen*, *Summisten*, *Casuisen*, *Canonisten* en *Decretisten* hadden, die zy anders nergens toe wisten te pas te brengen; en dat eene geheele verbeteringe: ook heel veel arbeids en stryd vereischen zoude, daar men voor schrikte, zoo liet men het uit deeze en andere oorzaaken en inzichten noch al liever by het oude blyven, men bepraate ook ten dien einde de Godgeleerde, dat zy maar stilfweegen, en alle deeze gruwelen in hun weezen staan lieten. Daar moogelyk *Melanchthon* wel heel veel meede toe geholpen heeft, die niet alleen uit menschelyke vreeze veel toegaf, maar ook noch ried, dat men zelfs aan de Paapsche Bisschoppen alle macht zoude toelaaten, en by gevolge ook hunne rechten; om nu de andere proeven noch voor by te stappen.

De Regts-
geleerde
verdeedi-
gen het
Pausselyke
recht.

35. Middelerwyle vertoonde zich nu al aanstonds de geheimenis der boosheid, zoo ras als *Luther* het *Jus Canonicum* dus opentlyk hadde verbrand. Want daar spraaken hem de twee Rechtsgeleerde tot Wittenberg zelfs, naamelyk, *Hemmingus à Göden*, en *Hieronymus Schwarsius* al straks teegen, en zy quaamen met eene *distinctie* (of verdeelinge) voor den dag: *Luther* nu konde wel eindelyk die dingen, die vlak teegens Gods Woord strydig waaren, uitmonstren, maar de Proces-zaaken moest hy wel laten staan. Doch *Luther* keerde zich niet eens daar aan, en hy bleef by zyne meeninge, die toen en hier inne recht wel met den wille Gods gelykformig was. Weshalven hy de *Juristen* en *Canonisten* ook *ezels* noemde, en haare zaaken een *ezels-konst* en *duivels-drek*. (ziet Tom. V. Altenb. p. 806.) Dit niet-teegen-staande, zoo voeren niet alleen de Rechtsgeleerde voort, met hunne Afgooden aan te bidden, maar *Justus Jonas*, toen *Licentiaat* in de geestelyke Rechten, las ook noch in 't Jaar 1521 ordentlyk daar over, om dat 'er, gelyk als een zeeker *Papist* heel wel heeft aangemerkt, noch enig tractement opstond. (c) Ja het heeft *Luther* noch al in 't Jaar 1545, en derhalven tot aan zyn dood toe verdrooten, dat de Rechtsgeleerde noch al geduurig de huwelyks en andere zaaken, volgens het Pausselyke recht vonnisten. (d) En schoon dat naderhand de Protestantische Stenden en onderdaanen, in 't algemeen door het Passauwische Verdrag van het Pausselyke rechts-gebied, en dierhalven ook van des zelfs recht t'eenemaal bevryt wierden, zoo bleef men noch al vrywillig onder dit menschelyke jok, om de boovengedachte oorzaaken. Waar toe men dan allerhande schynreedenen wist by te brengen, en wel voornaamelyk, dat dit Recht nu eens in 't gebruik, en door de macht der gewoonte, niet uit het Roomsche gezag, maar om dat de aanneemers des zelfs daar een groote nuttigheid in zaagen, ingevoert was, e. z. v, (e) Ja men heeft het in zekere stukken zelfs beeter als het burgerlyke Recht geacht, en dierhalven ook noch al byzondere Professooren daar van, op de Hooge-Schoolen, tot een getuigenis behouden. Niet-teegenstaande, dat ook de verstandigste zelfs wel gaerne bekenden, dat 'er *altoos veel meer schaade en onheil uit dit Recht, als goed was ontstaan*. (f) Het is zeker, en door de ervaarentheid zelve oogschynelyk bekrachtigt, dat

Zy worden
van *Luther*
slechte ty-
tels gegeev-
ven.

Behouden
het *Jus*
Canonicum.

En ver-
deedigen
het zelve.

Schaade
daar uit.

(c) Pallavicinus Lib. I. Hist. C. T. c. 22. (d) Seckendorff Lib. III. p. 580. (e) Vid. Casp. Zieglerus. diff. de Orig. & Incr. Jur. Can. Carpov. Lib. II. Defin. Eccles. p. 152. Num. 3. (f) Cou-ringius de Orig. Juris German. cap. 26.

dat de Rechtsgeleerde na *Luthers* tyden , uit de Pausselyke instellingen haare uitleggingen (*commentarios*) en plaatzen (*locos*) begonden vol te maaken , waar uit dan ook namaals zoo ontelbaare veele Paapsche meeningen wetten , gewoontens en verklaringsen zyn voort gesprooten , als men nu noch daagelyks ziet. Waar door niet alleen Gods gebod , om zulke opstellingen t'eenemaal vernietigt wierd , maar ook zeer veele Paapsche zaaken , processen en executien zyn ingevoerd , werdende alzoo alles zoodaanig averechts omgekeert , dat 'er byna geene inzetting , in Gods Woord uitgedrukt , meer daar ontrent gelden kan.

Jaar MD.
tot MDC.

36. Wy zullen ook by de Historie van *Andreas Karelstad* zien , hoe dat ook van deezen man , de wetten Gods door *Mozes* gegeven , veel hooger als de gemeene Rechten van *Justinianus* en andere zyn geacht geworden. *Luther* heeft hem ook in die zaak geenzins verworpen , maar veel eer uitdrukkelyk van hem geschreeven : *Men zoude hem met vreden laten , hy wilde moogelyk zynen loop niet beletten.* (g) In dit oogmerk heeft *Karelstad* buiten alle twyfel de verdorventheid der gemeene Rechten heel wel ingezien , en de goddelyke voor beeter gehouden , of hy schoon in allen deelen de omstandigheeden der Jooden wel niet zeer naauwkeurig mag overwoogen hebben. Doch niet te min heeft *Luther* zelfs alzoo hier van geschreeven , en *Mozes* wetten niet voor ondienstig en onlydelyk erkent , hy zegt dan aldus : *Byaldien de Keizerlyke Rechten iets mochten stellen , dat teegen God was (daar ik niet altoos van weet) zoo is het zeker , dat men zich na dezelve niet moet richten. Als ook : Wanneer de Keizer en Vorsten t'zaamen spannen , en eendrachtig Mozes Recht aanneemen , zoo zullen wy dezelve ook opvolgen.* Hoewel hy ondertusschen ried , by het oude te blyven , om dat hy , volgens zyne bekentenisse niet beeter wist : gelyk als hy ook elders rond-uit beled : *Dewyle wy NB. den Heidenen onderworpen zyn , als ook onder hunne rechten en swaard staan.* En noch : *Het Euangelium maakt gantsch geene inzettingen , maar het onderwyft alleen den Geest.* (h) Ja daar wierden in 't begin der reformatie ook noch veele andere mannen gevonden , die ook op de verbeteringe der wetten aandrongen. Onder anderen verhaalt men van een zéeker Predikant van Weimar , genaamt *Wolfgang Stein* , en een ander tot Eisenach , *Strausz* genaamt , dat zy de Keizerlyke Rechten verwierpen , om dat ze van de Heidenen van daan quaamen , en de Canonyke , om dat ze Paaps waaren , en dat ze daar en teegen wilden , dat het Mosäische recht alomme zoude ingevoerd werden. (i) Maar de Weereldlyke , gelyk als het wel licht te denken is , hebben hen hier in teegen gestaan , om dat hunne zaaken als dan t'eenemaal anders zouden geloopen hebben. Zoo t'eenemaal scheidt nooit het verkeerde vernuft eenig behaagen , om de beste en gemakkelykste weg , tot beslissinge van alle twyfelachtigheeden en voorvallen in te slaan , maar het wil met geweld in alle zaaken zich zelfs , door duizent omweegen , plaagen en moede maaken. Alhoewel ook ondertusschen de God- en Rechts-geleerde noch nooit daar inne met malkanderen konden overeen koomen , wien eigentlyk de handeling of handhaavinge van het geestelyke Recht , en alzoo ook van de beswaarnissen des gewetens , (*Casuum Conscientiæ*) toequam. Nadien eenige onder de Gereformeerde , zelfs het eerste ook alleen aan de Godgeleerde hebben willen toeschryven. (k) En het laatste , naame-lyk , het oordeelen over zekere toevallen , in zaaken van conscientie , den Rechtsgeleerden t'eenemaal afkennen. (l) En dat wel op deeze losse grond , als was de uitlegginge der H. Schrift , en de bestieringe der con-

Mozes
wetten
booven de
menche-
lyke ge-
stelt.

Verbeete-
ring der
Rechten.

Antwoor-
den in ge-
weetens-
zaaken.

Wien zy
toekomen.

M m 2

scien-

(g) Apud Scultetum Annal. P. I. p. 90. (h) Tom. II. Altenb. p. 815. 816. (i) Loc. cit. (k) Sam. Marefius diff. de Jure Canon. num. 24. (l) Havemannus Lib. de Jure Episc. tit. 13.

Jaar MD.
tot MDC.

Van Huw-
lyks-zaa-
ken.

Of de
Confisto-
rien daar
van oor-
deelen
konnen.

Cafus
Conficien-
tiz.

Antwoor-
den der
Hooge-
Schoolen.

Slecht be-
veiligti

Voor fwak-
ke en on-
zeeker er-
kenr.

scientien van God zelfs alleen aan de *Theologanten* overgegeeven. (m) Uit welke reedenen men ook de Huwelyk-zaaken, of *causæ matrimoniales*, alleen voor de *Confistorien* behouden heeft. Waar van een zeeker verstandig man aldus heeft geoordeelt. *De Priesters hebben de huwelyks-zaaken, zonder eenige grond, of ook uit zeer belagchelyke oorzaaken, alleen onder hun Gerichte getrokken, met een groote verongelykinge der hoogste Overigheeden: welke, gelyk als het hen ook toekomt, volgens het natuurlyke en goddelyke recht, van 't huwelyk wetten hebben te geeven, alzo moeten zy ook, wanneer 'er eenige oneenigheeden ontrent het huwelyk ontstaan, daar van het recht uit-spreeken. Dewyle ook de Predikanten zich bemoeien om de zeeden te verbeeteren, zoo hebben de Grootte Heeren het recht van te moogen onderzoeken, of de Predikanten ook iets aan de allerheiligste geboden onzes Zaligmaakers meede aanknoopen, dat nadeelig voor de hoogste macht is. Want zoodaanige aangelaeste dingen zyn geen stuk der Christelyke leere, maar veel eer ten uitersten verre daar van afgezondert, e. z. v. Waar na deeze man verders toond, hoe dat byzonderlyk de *Confistorien* een scherpe opzicht noodig hadden. (n) Hoe hoog men ondertusschen de zoo genaamde Antwoorden (*responsa*) en uitspraaken over de beswaaringen des gewetens, van tyd tot tyd heeft opgeheeven, zulks wyzen diergelyke boeken zelfs wel genoegzaam uit, niet-teegenstaande men dikmaals niet eens beschreeven of heel naauwkeurig onderscheiden heeft, wat het geweeten zelfs, of de beswaarnissen des gewetens zyn: Doordien men onder deezen tytel zeer veel eige meeningen en valsche inzichten heeft verborgen gehad, alzo men inzonderheid het geweeten tot de bestieringe en beslechtinge der twyfelachtige zaaken, heeft stellen willen, het mocht dan uit de goddelyke wet behoorelyk onderrecht geweest zyn of niet. Zoo dat het dikmaals wel waar geweest is, wat de gemelde Schryver elders gewaagt: *Dat men eens ieders Phantasie of inbeeldinge, de kracht van een wet heeft willen geeven.* (o)*

37. Niettemin heeft men zich ook al bemoeit om de menschen wys te maaken, dat 'er, zoo wel voorbeelden, als reegels en beveelen, genoeg in den Bybel waaren, en dat men zoodaanige Antwoorden van de Hooge-Schoolen hebben moest. Ik wil nu niet zeggen, hoe dat men de plaats *Abel* onrechtmaatiger wyze tot eene *Universteit* heeft willen maaken, en de woorden, uit 2 *Sam.* xx. 18. daar toe heeft willen misbruiken. Immers hebben zich geheele *Faculiteiten* niet ontzien, om de woorden van *Paulus*, uit 1 *Cor.* xiv. 29. die hen t'eenemaal teegen zyn, op de *Academische* Bedenkingen (of vonnissen) te trekken: *Laat 'er twee of drie Propheeten spreeken, en de andere, laat die oordeelen.* Waar uit men besluiten wilde: *Dat zich niemand de onseilbaarheid kost aanmaatigen.* Eischende evenwel ook daar by: *Dat de gevoelens van andere, door God verlichte menschen, niet verworpen noch veracht moesten werden, en dat de geesten der Propheeten zich den Propheeten zouden moeten onderwerpen, voornaamelyk in deeze tyden daar alles aan 't vervallen was.* (p) Welken eisch, naamelyk, dat men alle zoodaanige uitspraaken onderworpen moest zyn, zoo zeer onbillyk was, dat ze ook door eigene bekentenissen is krachteloos gemaakt. Nadien men, onder anderen, niet heeft konnen loochenen; *dat 'er dikmaals, van een en dezelve zaak, wel twee, of meer, teegens den anderen strydende gevoelens, of Antwoorden, zyn ingekoomen, en dat derhalven de gaave, van de geesten te onderscheiden, nu noch zeer noodig was, (q) dat ook daarom zoodaanige besluiten der Kerken of God-geleerde, met voorzichtigheid moesten aange-*

1100-

(m) Id. ibid. (n) Pufendorff. de Hab. Relig. Christ. num. 44. p. 206 (o) Idem. Lib. I. de Jure Nat. & Gent. c. 3. n. 4. (p) Consil. Witteb. præf. (q) Facultas Theol. Gryphis Waldensis præf. ad Dekenni Consil. Theol.

noomen werden. (r) Uit welke dingen klaar blykt, hoe het, moogelyk, met de staat der *Consistorien* is gestelt geweest, nademaal deeze beide stukken, naamelyk, het zoo genaamde *Geestelyke Recht*, en de *Godgeleerde uitspraaken*, meerendeels haaren richtsnoer en reegel plachten te zyn. Om nu niet te zeggen, dat men, in zulke voorvallende zaaken ook wel dikmaals heeft beginnen te *dispenseeren* [of van de wet te ontslaan]. Het welke wel uitdrukkelyk in de ordonnantien verboden is; (s) doch dat echter inderdaad, uit gunst, door gaaven en andere oorzaaken zeer dikmaals, gelyk als de ondervinding toont, geschiedt is. Dit zelve heeft dan *Melanchthon* ook wel gemerkt, wanneer hy schreef: *Men zoude over de Kerk zulke Rechters niet stellen, als 'er gemeenelyk in de weerdlyke Rechtbanken zaaken; te weeten, hoogmoedige, gierige, bedriegelyke, modwillige, of tyrannyke menschen, diergelyke hy 'er een in de nabuurschap, met naamen Rabe, noemde.* (t) Ja, hoe het verders in de *Consistorien*, met de meerderheid van stemmen, en der zelve ongelykheid en misbruik, insgelyks ook met partydigheid van andere, geschenken te neemen, acht te slaan op bloedverwanten, voorstanders, gunstelingen, vreeze voor menschen, en ontelbaare andere ongerechtigheeden, en goddelooze handelingen, is toe-gegaan, zulks alles zouden zonderling de beschreevene *Acta*, of verhandelingen, overvloedig genoeg kunnen toonen, byaldienze niet al te naarfzig bewaart wierden, van hen zelfs, dien daar aan geleegeen is. En in deezer voegen heeft zich ook dit misbruik, na dat het allengskens meer en meer hadde toegenoomen, zeer vast gewortelt, doordien men, in 't eerst, maar nu en dan, *Luther* en *Melanchthon* placht om raad te vraagen, gelyk als hunne schriften nu noch toonen. Tot dat, van tyd tot tyd, ook andere dit voorrecht zich hebben aangemaagt, en eindelyk een volkooome recht daar uit gemaakt, dat niemand, zonder haare toestemminge, iets zoude moogen doen, of, zonder dit merkteeken, koopen noch verkoopen.

Jaar MD.
tot MDC.Dispensatien der
Consistorien.

Ongerechtigheid.

38. Om nu in 't byzonder noch iets van de *Huwelyks-zaaken* te gedenken: zoo is het genoegzaam bekend, dat de Paus de zelve eerstelyk voor de *Rechtbanken* der *Geestelykheid* getrokken heeft, om zyn eeren geld-zucht te verzaadigen; waar in nochtans niets altoos na Gods wille geschiedde, gelyk als al voor langen tyd beweezen is. (u) In 't begin der *reformatie* heeft men zich deeze gruwelen noch niet zoo ras deelachtig gemaakt; maar in teegendeel vind men uitdrukkelyke narichten, by voorbeeld, dat in de onderzoek-artykelen van Hartog *Hendrik* aan de *Visitatoers* wel uitdrukkelyk bevoolen is: *Ontrent de huwelyks-zaaken order te stellen, dat de zelve door de geestelyke en weerdlyke Overigheid van een ieder plaats, volgens Gods Woord beslecht, of dat die in swaare twyffelachtige voorvallen, NB. door de Rechts-geleerde Faculteit tot Leipzig, na rechten zouden werden beantwoord.* (x) Wy hebben ook reeds voorheene al gezien, hoe dat een zeker verstandig man daar van zeer wel geoordeelt heeft, by wiens gronden men ook noch dit zoude voegen kunnen, dat ten minsten de *Godgeleerde* en *Predikanten* hunnen geheelen tyd met zoodaanige handelingen niet behoorden toe te brengen, die doch meerendeels, weerdlyk, tydelyk, en in teegenstellinge van hunne andere plichten van geener waardye zyn, gelyk *Dr. Willem Biedenbach*, aan zynen vriend in een brief klaagde: *Dat hy de tyd, die hy in de Godgeleerde zaaken wel zoude besteeden kunnen, met huwelyks-zaaken of andere weerdlyke handelingen en zotternyen,*

Huwelyks-zaaken van den Paus vervalst.

In 't eerst aan de weerdlyke Overheid overgelaaten.

Den Geestelyken onrechtmaatig opgelegd.

(r) Ludov. Dunte Caf. Conf. prælimin. quæst. 21. p. 50. (s) Churf. Augusti Ordnung. A° 1555. p. 54. (t) Epist. ad Georg. Anhalt. Vol. I. p. 283. (u) Melanch. Tom. I. Consil. p. 436. & omnino Theodosius Gibellinus Casareo-Papia. Rom. p. 219. 227. & 527. (x) Antonius Wek. Dresdn-Beschreib. p. 309.

Jaar MD.
tot MDC.
By wat ge-
leegent-
heid.

in 't *Consistorie* verderven moest. (y) Niet te min, en schoon alle deeze zaaken heel verre heen zaagen, en veele andere dingen na zich sleepten, wierden zy echter van tyd tot tyd, de Geestelykheid en het *Consistorie*, zelfs ook onder de Protestanten opgedraagen. Gelyk als men daar van niet alleen *Melanchthons* eige goed-dunken nu noch vind, (z) maar ook veele voorbeelden, dat diergelyke zaaken geheel alleen, en zonder de andere leedemaaten der Kerken daar by te roepen, zyn afgedaan geworden. Gelyk als tot Halle in Saxen, van 't Jaar 1545 af tot 1551 toe *Justus Jonas*, beneevens de andere Predikanten, de *Audientie* (of 't aanhooren der Partyen) de *Citatiën en vonnissen*, in de huwelyks-twist-zaaken gehandbaaft heeft, volgens het uitwyzen der *acten* (of geschreeve verhandelinge) des *Kerkendiensts*. (a) En dus zyn van tyd tot tyd de Godgeleerde al verder uitgetreden, en hebben zich niet ontzien, uit het voorbeeld der vervallene Jooden, en verdurvene Grieksche Kerken, en hunner Patriarchen te bewyzen, dat alle zoodaanige zaaken alleen aan de *Rechtbank der Geestelykheid* behoorden, maar de straffen (als het onthoofden, hangen, gezeelen e. z. v.) moesten alleen aan de *Weereldlyke Rechtbank* overgelaaten werden, als waar ontrent men zich ten minsten noch al geschaamt heeft: (b) Waar teegen de gedachten van verstandige en onpartydige Schryvers nu reeds al genoegzaam bekend zyn. (c)

Consistorien Ecclesia representativa genoemd.

Beginsel en grond daar van.

39. Dat eindelyk de eerste *Reformateurs* noch moogelyk zoo ras niet op de vond van de *Ecclesia representativa* (of vertoonende Gemeente) gedacht hebben, zulks ziet men uit *Melanchthons* woorden, die ten minsten noch rond-uit schreef: *Wanneer Christus spreekt: Zegt het aan de Gemeente*, zoo moet men niet maar een gedeelte der Kerke, als de *Bisschoppen*, maar ook uit de overige standen des volks, bequaame *Rechters* verkiezen, die leedemaaten der Kerke zyn. (d) Gelyk als men dan ook deeze spreekwyze heel bezwaarlyk by de oude vinden zal, aangezien men zich noch misschien geschaamt heeft, om een en dezelve ongerymtheid met de *Papisten* te begaan, met die perzoonen eene geheele Gemeente te noemen, die geene toestemminge noch volmacht van de gantsche Kerke, en wel inzonderheid van de zoo genaamde *Leeken* hadden, maar die alleen op het goed-dunken van eenige weinige, tot zulk een vertooninge der Kerke geraakt waaren. Maar in teegendeel begoft men naderhand deeze maniere onder de *Papisten* te leeren. En men gaf het ook de naam by de *Gereformeerde*: „Dat de Kerke een Stad Gods was. Gelyk als nu in een stad, de Raad de „geheele *Burgerye* vertoont, eeven zoo *representeerde* het *Consistorium* „de perzoon en het ampt der gantsche Gemeente. Waar teegens nochtans iemand zeer wel inbracht. „De Kerke en een stad konden met mal- „kanderen onmoogelyk niet vergeleeken werden. Want daar was im- „mers in alle steeden geen eene Raad, of een iedere Raad hadde niet ee- „nerley gezag, en de *Consistorien* mochten ook niet alles doen, wat „wel een Raad doen kon. Waar neevens men nochtans die bekende woorden van Christus: *Zegt het aan de Gemeente*, alleen op de *Voorstanders* of *Regenten* der Kerken trok, zich inbeeldende, Christus hadde niet op alle en een ieder waar *Lidmaat* der Gemeente gezien. (e) Kortelyk, ook hier in wierd van de zuivere meening Gods afgeweeken, en de heersch-zucht, en andere gebreeken der Geestelykheid wierden aan alle kanten meer en meer openbaar, gelyk als we wat verder beneden nu wel haast zullen zien.

H E T

(y) Epist. ap. Fechtium P. III. Epist. Theol. p. 301. (z) Apud Seckendorff. Lib. III. p. 534. & alibi. (a) G. Olearius Halygraph. p. 257. (b) Dunte l. c. Cap. XIX. qu. 5. p. 935. (c) Vid. Pufendorf. l. c. Joh. Schilterus Lib. IV. Libert. Eccl. Germ. c. 2. n. 19. seqq. p. 522. (d) Apud Seckendorff. l. c. (e) Beza Epist. XXIV. p. 148. 151.

HET XIII. HOOFDSTUK.

Van het algemeen Verval na de Reformatie.

I. **H**Et tegenwoordige opschrift van dit Hoofdstuk, zal wel na alle vermoeden zommige Lezers heel vreemt voorkoomen, die door gebrek van eene Historische ervaarentheid, noch eene al te ruime en overgeloovige inbeelding of begrip van de Luthersche Kerke hebben. Doch byaldien zy zonder eenig vooroordeel of eenzydigheid, en met een behoorlyke geduld en opmerkinge, de volgende getuigenissen hier van leezen en overweegen, zoo zal, hoope ik, alles en buiten tegenspraak aan hen vertoont werden: En het was wel hartelyk te wenschen, dat het by niemand voortaan meer waar was, het geene eenige geleerde en yverige mannen reeds in dien tyd al van zoodanige stoffe geschreeven en gewenscht hebben: „Dat doch „God de Heere aan de kranke en swakke oogen eenig heilzaam middel „verleenen mocht, om de steeds inbreekende onheilen recht te erken- „nen. Want dat was recht het teeken van eene aller-uitterste onzinnig- „heid, en dat de krankheid de overhand nam, wanneer men met onge- „duld lyd, of we geheel en al daar teegen woed en raast, zoo haast als „het openbaare quaad en de rechte oorzaaken van zulk eene overgrootte „rampzaaligheid, maar wat duidelyker aangewezen werden. Waar by ze dan noch dit voegen: „Schoon dat het verhaal van zoodaanige dingen „niet aangenaam is, zoo moest men nochtans ter liefde van de waare Gemeente Gods iets vermaanen. (a) Welke woorden ik met recht alhier weeder te pas bringe, voornaamelyk in zulk een gevaarelyke tyd, daar de erkentenis der verdurventheid, tot eene waare verootmoedinge voor God, en afwendinge der voor de deur staande oordeelen, dienen kan. Doch nu wil ik meede ontrent deeze zaak, in alle oprechtigheid, de eigene getuigenissen en bekentenissen der Schryvers voor oogen leggen, gelyk als in de beschryvinge van dat geene, het welke goed by de Luthersche was, geschied is. Alwaar dan in allen deelen, de waare eenige Leere des Evangeliums, ons tot een richtsnoer dienen moet, volgens welke men alles uit zyne vruchten kan en moet beproeven; voornaamelyk, nadien deeze Gezintheid van den beginne af aan, zich op het Evangelium beroemt heeft. En de bescheide Leezer zal nu zelfs wel uit de voorgaande verhalen, reeds al zeer veele teekenen van een openbaar verval aangemerkt hebben; waar by nu de volgende berichten noch zullen koomen.

Noodige vermaaning, of voorberedinge.

Of men de elendige staat ver- swygen moet.

2. Dienvolgende zal ik nu voor eerst alleen zulke algemeene bekentenissen aantrekken, die de zaak zelfs duidelyk zullen maaken; naderhand zullen ook de voornaamste en openbaarste oorzaaken, beneevens de andere omstandigheden voorgesteld werden. Alhoewel, indien men dit al te zaamen in 't korte vervatten wil, zoo komt het eindelyk daar op uit, dat de menschen, gelyk als voor de zondvloed, zich van den Geest Gods niet hebben willen straffen laten, als meede, dat ze van hunne Leeraars, tot zoodaanigen tucht en leidinge niet trouwhertig genoeg zyn geweest geworden, of ook wel, om dat ze dezelve niet wel hebben opgevolgt. Zoo heeft dan *Luther* zelfs niet alleen in het zeer swak beginssel der *Reformatie* daar over geklaagt, dat het Woord noch alzo on-

Bekentenissen der verdorventheid.

Van Luther zelfs.

(a) Auctores Centur. Magdeb. Dedic. Epist. ad Centur. IX. n. 5.

Jaar M.D.
tot M.DC.

krachteloos bleef, en dat de menschen niet beeter wierden, maar ook daar na, wanneer de Luthersche Leere overal reeds al uitgebreid en aangenoomen was. In de eerste tyd schreef hy ontrent een jaar daar na, in eenen brief aan *Joan Lange*, aldus: „De kracht des Woords was noch „verborgen, of ten minsten zeer klein in allen, het welk te verwonderen was: Want de menschen bleeven in 't gemeen zoo als voorheen, „hart, ongevoelig, ongeduldig, stout, geneegen tot zuipen, onkuifsch, twistzuchtig. En in 't korte, het rechte kenteeken en waapen „der Christenen, naamelyk, de liefde wilde zich noch nergens openbaaren, en het woord van Paulus wierd waarachtig: Wy hebben het „Ryke Gods in woorden en niet in kracht. (o) Om dat, naamelyk, zoo weinig geeft en leeven daar by was; en waar zich dit al vertoonde, in die geene, welke het beeter kenden, het zelve haast onderdrukt en verworpen wierd; gelyk als 'er by de oneenigheeden klaar zal vertoont werden. Doch van de toestand in en na de *Reformatie* zyn dit zyne klachten, en wel eerst van zich zelfs: „Ik bekenne voor my zelfs, en zonder twyfel „moeten het andere ook bekennen, dat het my ontbreekt aan zulk eenen yver en ernst, die ik nu veel meer dan te vooren behoorde te hebben, en veel nalaatiger ben dan voorheene onder 't Pausdom, NB. en „daar is teegenwoordig geenen zoodanigen ernst by het Euangelium, „gelyk men te vooren wel gezien heeft, by de Munnikken en Paapen. Waar van hy den schuld op de boosheid der menschen en den ouden *Adam* legt, „die altoos denkt, 't en heeft geene swaargheid, of wy schoon „niet veel goede werken doen, en wy werden al zoo onvoorziens luy en „achteloos, en wy verzuimen ons daar in zoo laag, tot dat we het merg „en de kracht des geloofs eindelyk t'eenemaal daar door koomen te verliezen. (c) Elders klaagt hy insgelyks: „Dat het Euangelium alleen „(wanneer het naamelyk voor onbekeerde en ruwe herten gepredikt „wierd) luye, vraatige Christenen maakte, die zich inbeelden dat zy niet „goeds behoeven te doen. (d) Noch klaagde hy reeds al in 't Jaar 1538, over de verkeerde inbeeldinge der Luthersche: „De meeste menschen „misbruiken heedensdaags de Christelyke vryheid, en roepen genaade, „genaade, derhaiven behoeven we dan geen goed te doen, noch quaad te „lyden. Deeze maaken uit genaade moedwilligheid, dat is, een eige „lust om te doen wat zy willen, en uit de vergeeving der zonden, eene „vryheid van te zondigen, gelyk als 'er teegenwoordig maar al te veele „zulks doen. (e)

Van de
zorgeloos-
heid.

Averecht-
ze verdraai-
jing des
Euangelium-
s.

Ergerlyk
leeven.

Meerals
Heidens.

3. Verderis gedenkt hy, dat ook de vyanden zelfs deeze verdorventheid aan de zyne, heel wel waargenoomen en gemerkt hebben: *Zy verwyten ons*, zegt hy, *dat zy wel geduurig het Euangelium van ons hooren prediken, maar wy zien ondertusschen niet Euangelisch: Ja, zy zeggen, wy leeren anders, en wy leeven anders.* (f) Het welke hy op die plaats wel in de swakke verontschuldigt, maar in de boosaardige elders dikmaals bestraft heeft. Als daar hy onder anderen oprechtiglyk bekende: „De Christenen zyn „niet zoo gemeen, dat 'er zoo veele zich op eenen hoop zouden kunnen „vergaaderen. Een Christen is een zeldzaame voogel. Gaave God! dat „wy (Luthersche) voor het grootste gedeelte, maar slechts goede „vroome Heidenen waaren, die het natuurlyke recht wel in acht naamen, ik zwyge noch het Christelyke. (g) En daar hy van de ondankbaarheid, en 't verstokte gemoed der meeste menschen klaagde: „Om „de menschen hadde ik wel alle daagen reede om te zeggen: Nu, loopt heen

(b) Apud Seckendorf. Lib. I. p. 202. (c) Tom. VI. p. 62. (d) Tom. V. p. 736. (e) Tom. IV. Jen. Lat. p. 307. (f) Tom. VII. Altenb. p. 696. (g) Tom. III. p. 118.

„heen en helpt u zelfs , of krygt een ander in myn plaats. Want geen „ding ter weereld verdriet my meer , dan dat ik daagelyks zulk eene „schrikkelyke ondankbaarheid zien en ondervinden moet. (b) Inzonderheid getuigt hy van die elende en verdorventheid , die hy het naaste ontrent hem zag , waar uit hy wel licht kon afneemen , hoe het 'er elders buiten zyne teegenwoordigheid , ja ook na zyn dood moogelyk zoude toegaan. Waar van in dien tyd zyn bekende vriend aldus spreekt: *In 't begin des dertigsten jaars ontstak zynen yver teegens zyne eigene Kerkelyke leedemaaten ; hy deed voor hen dan eene heftige boet-predikatie , roepende , ach en wec over haar uit , byna gelyk als de Heere Christus teegens die van Capernäum en Bethzäida. Want het schein hem toe , als wilde men ook Gods Woord zelfs tot een hoon en spot maaken...* De Doctor liet toen genoegzaam opentlyk blyken , voortaan nooit meer te willen prediken , en hy hield daar meede ook een tyd lang op , tot dat zyn granschap wat verkoelde. (i) Ja daar na , in 't Jaar 1545 , is hy in der daad van Wittenberg af , tot den Vorst Joris na Merzeburg getrokken ; hy schreef ook aan zyn vrouw , dat hy niet weeder wilde daar na toe koomen , en dat zy alle het haare maar verkoopen zoude ; want de Elementen zelfs zouden haar doch tot Wittenberg na zyn dood niet willen verdraagen. De oorzaken hier van werden aldus beschreeven: *Na alle vermoeden wierden 'er in Wittenberg groote ongebondenheeden en ergernissen bedreeven , niet teegenstaande zyne trouwhertige waarschouwingen , vermaaning en ernstige bestraffingen , die ook hoe langer hoe meerder hadden toegenoomen , waar door hy dan gantsch moede , verdrietig en moedeloos werd , doordien het hem zeer smerte , dat hy met alle zyn leeren , prediken en aanbouden , zoo weinig zoude moeten uitrechten. Gelyk als hy dan ook naauwelyks , door veel bidden van den Keurvorst zelfs en andere , zich heeft laten overreeden om weeder daar heen te trekken. (k) Het welke ons in de grond verdorven en boozen toestand der Lutherfche van dien tyd , waar onder de Wittenbergers wel de eerste en voornaamste zyn willen , genoegzaam voor oogen stelt , als van welkers verbeteringe Luther zelfs t'eenemaal gewanhoopt heeft , en korts daar na ook gestorven is.*

Jaar MD.
tot MDC.Luthers
toorn.Vertrek
van Wittenberg.Beschry-
vinge van
den staat
van Wittenberg.

4. Neevens Luther erkenden ook reeds toen ter tyd al eenige andere , die noch oogen hadden om te zien , deeze rampzaaligheid. Weshalven zy dan ook van de tyden van Luther , en des zelfs Gemeentens , zoo als ze van de andere *Secten* onderscheiden werden , zonder eenigen schroom aldus schreeven. *Ook veele andere van de onzen rechten booze ergernissen aan , zoo wel door hun ongebonde leevens als averechtze leeringen. Want na dat zy door het Evangelium , van de dwinglandye der Pauzen bevryd waaren , zoo misbruikten ze de Christelyke vryheid ten uittersten ; zy slampampten , leefden in onkuisheid , brouwden de eene oneenigheid op de andere , zy studeerden gantsch niet , en zy leidden zich maar alleen op het lasteren en schelden , zy schonden de Overigheeden , streeken maar de Munnikken en Bagynen wat door , het geene de gemeene man gaerne hoorde. (l) Een ander , die wel niet in alles met Luther t'eenemaal overeen stemde , maar die in alle de Gezindheden veele gebreeken zag , schreef ook reeds al in 't Jaar 1522 , zeer nadenkelyk hier van : „Het is „niet genoeg , dat iemand zich voor Euangelisch uit geeft. Veele verlaaten nu alles , zy doen geen gebed meer , ze vasten niet meer , geven „niets meer. Zommige Munnikken hebben de kappen al te ras wegge- „wurpen , andere hebben de beelden verbrant , vleesch gegeten , en „andere dingen voor de swakke gedaan , die zich zelfs wel Euangelisch „noemen ; maar zy moogen wel veel eer duivelsch zyn. Uit deeze stin-*

Getuigenissen van
andere
Leeraars.Huichela-
rye der
Euangelische.

II. Deel.

Nu

„ ken-

(b) Tom. VI. p. 60. (i) Matthesius Leben Luth. VIII. Pred. p. 88. (k) Tom. VIII. Altenb. p. 501. (l) Matthesius l. c. XI. Pred. p. 136.

Jaar MD.
tot MDC.

„kende goddelooze vruchten nu kan men geen en goeden boom kennen.
 „Niemand kan Euangelisch zyn, 't en zy hy een waarachtig geloove
 „heeft, en het zelve door de liefde gestaadig oeffent, zyn kruis geduldig
 „draagt, en de hoope vast houd. (m) En de bekende *Hans Sachs*, van
 Nurnberg, schreef noch al te vooren, in 't Jaar 1524, in een uitgegeve
 t'zaamspraak, tusschen een Euangelisch Christen en een Lutherisch,
 (waar in het aanstootelyke leeven van zommige, die zich Lutherische
 noemen, vertoon, en broederlyk bestraft werd,) onder anderen aldus:
 „Indien gy-lieden Euangelisch waart, zoo zoud gy ook de werken des
 „Euangeliums doen. Daarom, byaldien gy uit het Euangelium ge-
 „booren waart, zoo zoud gy het Euangelium ook aan uwe Meede-broe-
 „deren vriendelyk verkondigen, en een godzaalig leeven voeren, ge-
 „lyk als de Apostelen. Indien gy Lutherische, zoo vroom en onaan-
 „stootelyk wandelt, zoo zoude uwe leere ook een veel beeter aanzien
 „hebben voor alle menschen; die u nu Kettters noemen, zouden u dan
 „Christenen heeten. Maar met het vleesch-eeten, raazen, Papen-schel-
 „den, twist-stooken, bespotten, verachten, en allerhande schaamte-
 „loos bedryf, hebt gy Lutherische zelfs aan de Euangelische leere eene
 „grootte verachtinge toegebracht. Het is, helaas! zonneklaar, e. z. v.
 Ja een ander verlicht man, heeft onbeschroomt toen ter tyd bekend:
 „Dat de Babilonische hoere, zoo wel in het Pausdom als in 't Luther-
 „dom, zaten regeerde, en dat wel op eene onbeschaamde vleeschelyke
 „wyze, grof genoeg, en dat beide die Kerken zusters waaren, gelyk
 „als Sodoma en Gomorra, ja twee rechte Antichristenen. (n) Noch an-
 dere, die veele dingen, die onrecht en ongoddelyk waaren, in de Gezint-
 heeden zaagen, en die in 't eerste meede teegen den Paus gestreden had-
 den, waarfchouwden opentlyk de menschen al in den eersten aanvang der
Reformatie, voor zulk een verval, dat door zich zelfs te verheffen, en an-
 dere te verachten en te verwerpen, heel licht geschieden kon. Derhal-
 ven schreef iemand reeds al in 't Jaar 1525, aan de Wittenbergers: „Hy
 „zorgde, dat moogelyk die geene, welke het Euangelium het eerste aan-
 „genoomen hadden, het zelve ook wel het eerste weeder verliezen moch-
 „ten, wanneer ze van den geest der liefde en vrede verlaaten wierden.
 (o) En de beroemde *Erasmus*, oordeelde in 't volgende jaar, van den
 toestand der Lutherische aldus: „Luthers aanhang zal zich eindelyk zelfs
 „verbreeken, schoon dat ook niemand daar reegen schryft, en de Paus
 „en de Keizer maar stil zitten. Want zoo zeer zyn zy onder zich zelfs
 „oneens: op dat ik nu niet zegge van het leeven van die menschen, wel-
 „ke na ons Euangelium, gantsch niet Euangelisch zyn. (p) Het geene
 hy dan ook in een byzonder boek, in 't Jaar 1529, noch al meer en in 't
 breede vertoon heeft, waar vanden *tytelis*, *Teegen eenige, die zich val-*
schelyk Euangelische noemen. Daar in hy dan onder anderen het volgende
 aanmerkt: „Ik kan daar veele van de Euangelische aanwyzen, die erger
 „zyn geworden als voorheene. Men heeft wel de beelden uit de Kerken
 „geworpen; maar wat voordeel doet dat, wanneer men in 't herte noch
 „zoo veel afgooderye heeft? Ik zie ook niet uit wat reede eenige met
 „zulk een yver de beelden afgeworpen hebben, als alleen, dat ik het
 „voor een teeken hunner overeenstemminge houde. e. z. v. Om nu
 „noch van andere plaatzen te swygen.

Wie Babel
is, en de
Antichrist.

Waar-
schouwin-
ge voor
verheffin-
ge.

Oneenig-
heid.

Oordeel
van Eras-
mus.

Slimmer
verval.

5. Dat nu dit niet maar eenigzins van de vyanden aldus is uitgestroot,
 maar

(m) D. Caspar Gnttelius ap. Seckendorf. Lib. I. p. 250. (n) Rupertus Mosham ap. eundem sup-
 plem. Ind. I. n. 52. (o) Joh. Landspergius in *πρωτοφυσίσει* ap. Sculterum Annal. P. II. p. 39. (p) Lib.
 XVIII. Epistolar. Epist. ad Georgium Sax. Ducem. p. 106.

maar in der daad is waar geweest, zulks zal niet alleen het volgende verhaal toonen, maar dit hebben ook verstandige mannen genoegzaam bemerkt. Gelyk als iemand, die in deeze Historie zeer ervaren, en echter ook een groot begunstiger van *Luther* was, dit in 'r korte verrat aldus schryvende: „Het is wel te gelooven, dat niets altoos de verdere voortplantinge der gezuiverde Goddienst meerder belet heeft, als dat de onderhoudinge der goede zeeden al te zeer verviel, en het leeven van de heiligheid der Leere zoo baarblykelyk verschillende was. „Het welke aan veele der teegenpartyders deed gelooven, dat men heel uit andere oorzaaken, als uit drang des gewetens, of om de waarheid zich van hen hadde afgezondert. (q) Ja, wat heeft men meerder bewys daar toe van nooden, daar *Luther* zelfs dit meer als al te duidelyk bekent, en ook van het aanstaande verval gesproken heeft: Gelyk als, toen hy in 't Jaar 1532 schreef: „Wee het welgaan en goede gemak, dar'er voorheene geweest is, en zy teegenwoordig wenschen en begeeren! Want dat is een ontwyfelbaar teeken, dat de duivel aldaar met alle geweld heerscht, en dat geen Christus daar ter plaatze is. Gelyk als ik, helaas! vreeze, dat het al weeder zoo gaan zal, en NB. dat het Euangelium maar al te vroeg van ons Duitsche zal weg geraaken, waar toe zulke schreeuwers teegenwoordig hun uitterste best doen. (r) By welke woorden in de Altenburgsche druk deeze staan, die van de bedroefde vervulling der zelve getuigen. *Ach! gy zalige man, wat hebt gy scherpe oogen gehad!* En in 't Jaar 1539, heeft hy aldus geschreeven: „Ik voorzegge niet gaerne, en ik wil ook niet voorzeggen, want wat ik voorzegge, inzonderheid het quaade, dat komt in 't gemeen meer als my lief is.... Doch ik vreeze, het zal ons Duitsland ook noch eens zoo gaan als Jeruzalem.... Maar wy achten 't niet, ja al immers zoo weinig, als de Jooden de gramschap der Romeinen, wy zondigen daagelyks maar meer en meer, zoo dat wy genoegzaam een verdorvene groeve en vat werden.... Want zekerlyk, het wil ons Duitschers gelden, inzonderheid in 't spel, dat de Duivel in 't zin heeft, om dat hy het Woord Gods by ons vind, het welke hy niet verdraagen kan. En byaldien wy het zelve niet beeter zullen eeren, maar zoo voortvaaren met het te verachten, en in onze verdere ondankbaarheid, zoo zal noch eindelyk tot ons gezegt werden: Gy hebt den tyd uwer bezoeking niet in acht genoomen. Als dan is het gedaan, en heeft het de Duivel reeds gewonnen. Want, indien wy het Woord verachten, zoo veracht het ons weederom, en het scheid zich van ons af, gelyk als wy ons van het zelve afscheiden. Daar voor ons God ten minsten altoos by onzen tyd, genaadig bewaare! Amen. Waar meede deeze zyne andere woorden ook heel wel overeen koomen, als hy zegt: *Het zal noch al veel slimmer werden, wanneer nu het Euangelium werd weg-genoomen, of dat 'er andere valsche Leeraars koomen, waar van de eene dit en de andere dat leert.* Het welke immers, tot op deezen tyd toe heel wel geraden is. Waar van men wyders het byzondere boekje van *Joan Saubertus*, genaamd, *Lutherus Propheta Germaniæ*, [*Luther*, een Propheet van Duitsland] kan nazien. (s) Deeze en diergelyke andere nadenkelyke woorden zyn *Luther*, reeds in dien tyd al door de openbaare en overtollige grouwelen der Luthersche als uitgeperst geworden, daar beneevens hy ook niet duisterlyk te verstaan heeft gegeven, wat 'er naderhand, als de zeeker- en gerustheid toenam, noch wel gebeuren zoude: Gelyk als dan iemand van hem verhaalt: *Waarlyk, waarlyk, de ziele van deezen vroomen*

N n 2

men

Jaar MD.
tot MDC.Hinder-
paalen der
Reforma-
tie.Haastig
verlies des
Euangeliums.Luther's
klachten.

(q) Seckendorf. præf. ad Comment. de Luth. (r) Tom. V. Altenb. p. 819. (s) Ibid. Tom. VIII. p. 328. und in der Kirchen-Postill. VII. Trin.

Jaar MD.
tot MDC.

men ouden Heer wierd ook daagelyks geplaagt, door de ongerechte werken, nadien hy byna zoo veel zien en hooren moest, als de Godvreezende Loth NB. tot Sodom. (t) Derhalven heeft de booven gemelde Schryver ook niet ten onrechte, het Lutherdom een Sodom en Babel genaamt, en andere, die men anders verworpen heeft, hebben meede van des zelfs verbafteringe met waarheid getuigt.

Uitterste
boosheid.

6. Naderhand, in 't Jaar 1556; gaf *Andreas Musculus*, tot Frankfurt aan den Oder, een boekje uit onder deezen tytel: *Prophetie en voorzegginge, van den Soone des leevendigen Gods, onzen Heere Jesus Christus, aangaande de aannaderende, en alreeds voor handen zynde, toorne, straffe, rampzaa- ligheeden en ongelukken over Duitsland*, in 8vo. Waar in deeze man niet alleen de klachten en dreigementen, voor die zelve tyd, maar ook de voorzeggingen van de volgende tyden, ons heel klaar voor oogen gestelt heeft. In de voorrede stelt hy onder anderen dit ter needer: „Slimmer en „boosaardiger volk, en dat met meerder en svaarder zonden beladen „was, en is 'er byna nergens, van 't begin der weereld afgeweest, als „'er teegenwoordig in Duitsland is. (En derhalven ook in 't Lutherdom, en onder de andere *Setten*.) En noch: „Wy zullen niet ophouden van „roepen, maar onze stemme verheffen, gelyk als zy in de boosheid op- „klimt en zich verheft, tot zoo lange, dat het alles te gronde gaat en „overhoop valt, gelyk als het in de Zondvloed tot Sodoma, Gomorra „en Jeruzalem geschied is. In het Tractaat zelfs zegt hy, pag. C. § 1. wel uitdrukkelyk: „Christus heeft *Matth. xxiv.* van de Christenen, in de „Landen na 't Westen woonende, gantsch verschrikkelyk gepropheteert, „dat zy 't met het verachten des Euangeliums, en hunne zorgeloosheid „erger maaken zouden, en Gods toekomende gramschap en straffen „meerder verdienen en op zich haalen; dan ergens ooit in de overige drie „deelen des weerlds geschied is. Hy voegt ook verder, p. C. 3. daar by. „Wy schikken ons t'eenemaal na dat geene, het welke Christus van ons „voorzegt heeft: want van nu voortaan, de boosheid niet alleen de over- „hand genoomen heeft, maar 'ze is ook tot den hoogsten top toe opge- „klommen, de liefde is niet alleen verkoud, maar zelfs ook geheel en al „uitgebluft, het Euangelium werd met de uiterste verachtinge gepredikt. e. z. v. Diergelyke bittere en zeer beweegelyke klachten 'er in deeze en andere schriften noch al meer te vinden zyn. Doch ik zal dezelve alhier, om niet al te wydloopig te zyn voorby stappen; en maar alleen noch eenige plaatzen bybrengen, die aanwyzen zullen, hoe het voorts na *Luthers* dood en vervolgens in 't Lutherdom gestaan heeft. *Melanchthon* zelfs, die anderzins zich noch altoos met valsche, vernuftige en andere schyngronden trooste, en die niet veel van eenen rechten ernst en doorbreuk hooren wilde, moest echter zelfs bekennen: „Dat den Lutheraanen „veele aanstootelyke dingen met waarheid verweeten wierden, om dat „men de vryheid misbruikte: waar aan nochtans de Leere in zich zelis, „noch ook de Hooge-Overigheid niet schuldig was. Want indien de Lee- „raars en Vorsten hun ampt recht en wel waar naamen, zoo waaren zy „buiten schuld. Maar hy vermeld ondertusschen noch bewyft niet daar by, dat dit ooit geschied is. (u) En opeen andere plaats belyd hy ook, dat 'er in 't korte eene groote duisternisse zoude ontstaan. (x) *Sarcerius* ging noch al veel oprechter, en loochende niet: *Dat het, helaas! maar al te waar was, dat de menschen in deeze laatste tyden, in eene zoodaanige verwerringe en ongeregeltheid geraakt waaren, dat het zich byna liet aanzien, dat alle moeite*

om

(t) *Matthaeus* 1. c. p. 137. (u) *Libro de officio Principum, quod mandatum Dei praecipiat eis tollere abusum Ecclesiasticos*. Witteb. 1539. 8. (x) *Vol. I. Epist. ad Petrum Petrerium*. p. 515.

om eenige goede orde of verbeteringe, aan te stellen te vergefs zoude zyn. (y)

7. Verder ſchryft deeze man ook noch, in 't voorverhaalde Boek. *Het is ſchrikkelyk om te hooren, dat het Euangelium, doordien wy het misbruiken, den Duivel en zyn ryk zal voordeel doen; Maar, het is noch al ſchrikkelyker, dat zommige Predikanten, om hun eigen nuts en gemaks wille, hier van de oorzaak zullen zyn, nademaal zy maar een half, en geen geheel Euangelium prediken. e. z. v. (z)* En de booven-gedachte *Musculus* gaf, onder anderen, ook deeze getuigeniſſe van de Lutherſche: *Indien iemand luſt heeft, om eene groote meenigte boeven, moedwillige menſchen, bedriegers, wiſſelaars, en woekeraars te zien, die ga maar in een ſtad, daar het Euangelium gepredikt word, daar zal hy ze met hoopen vinden. Want het is waarachtig, dat men geene moedwilliger menſchen, by wien alle eerbaarheid en deugd t'eenemaal uitgebluſcht is, ergens vind, noch onder Heidenen, Jooden, of Turken, dan by de Euangelische, by welke de Duyvel t'eenemaal is los gelaaten. Gelyk als ook noch een ander, ontrent die zelve tyd, aldus ſchryft: Nu de Paapſche Godsdienſt uitgebannen is, zoo beginnen de menſchen niets altoos meer te gelooven; en, doordien zy zien, dat zy van de banden des Pausdoms zyn los gemaakt, zoo willen zy ook, van 't Euangelium, en de geboden Gods zelfs, geheel ontslaagen, en los zyn, en, dat van nu voortaan, dat geene recht en billyk zyn zal, wat hen haar eige goed-dunken en herſſenen maar verbeeld. (a).* En vervolgens gaf Mr. *Joan Cuno*, Predikant tot Saltwedel, een boek uit, met dit opſchrift: *Aanleidinge, om den ſpiegel aller ſtanden te vertoonen, en, dewyle zy alle aan 't vervallen zyn geraakt, hoe zy weeder in ſtaat konnen geſtelt werden.* In het welke hy, door alle ſoorten van menſchen, omſtandig bewyſt en beklagt; dat alles t'eenemaal, tot de grond toe, onder de Lutherſche bedorven was, en derhalven wel eene geheele verbeteringe, of nieuwe *Reformatie*, van nooden hadde. Het jaar-getal heeft hy in deeze verzen beſlooten: [En het maakt uit 1572.]

Jaar MD.
tot MDC.
Averecht's
Euange-
lium.

Befchry-
vinge der
Luther-
ſche.

Ongodi-
ſterye.

Verdor-
ventheid
in alle
ſtanden.

Reforma-
tie onder
de Luther-
ſche noo-
dig.

**Thut buß / ihr ſtände / allzugleich /
Wolt ihr ſeyn erb in Chriſti Reich.**

[Dat is : *Bekeert u, gy volkeren en ſtanden al te zaamen,
Zoo gy van Chriſtus Ryk wilt weezen erfgenaamen.*]

Waar uyt men ziet, hoe dat, ten minſten, noch al veele verſtandige menſchen erkent hebben, dat 'er, in zulk een baarblykelyk verval, wel eene rechtschaapene veranderinge ten hoogſten noodig was. Waar op dan ook de nuttelyke ſchriften van *Sarcerius*, en andere, gelyk ook, zommige Raadgeevingen, (*Conſilia*) gedoelt hebben, doch zonder eenige vrucht. Weshalven een zeeker Predikant wel te recht ſchreef: „ Nie- „ mand kan nu waarelyk loochenen, maar in teegendeel, ieder een moet „ bekennen, dat 'er, byna, geen ſtand altoos in de weereld te vinden is, „ aan welke men de verbaſtering niet handtaſtelyk, en zonneklaar, zien „ kan..... Op dat een ieder, in zyn eigen ſtand, die gevaarelyke verbaſte- „ ringe recht mooge bemerken en erkennen, en daar door ook aange- „ prikkelt werden, om eene ten uitterſten noodige reformatie aan te „ vatten. Waar by hy ook noch deeze verzen gevoegt heeft :

*Hinc cognoscat enim mundi non munda ruentis
In pejus, quam ſint omnibus acta locis.
Omnia quam vitiis retrò ſublapſa ferantur,
Sitque ferè in terris nomen inane, Deus.*

N n 3

Om-

(y) Præf. ad Lib. von einer diſciplin. (z) Ibid. p. 197. (a) Spangenberg, in der wahrhaftigen erzehlung der Wolthaten Gottes, ſo Teutſchlant durch Lutherum erzeiget ſeyen.

Jaar MD.
tot MDC.

*Omnibus inde locis, regionibus, urbibus, aulis,
Et mala, & existunt mille pericla bonis.
Illa se crescentis cumulant modo tempora mundi:
Mundus enim inversus: perditus inde malis. (b)*

De zin is : Hier uit kan nu een ieder zien , dat het overal in de weereld erger en erger is geworden , dat alles door de zonden te gronde gaat , en dat God zelfs maar een ydele naam is op der aarden. Overal in alle landen , steeden en Heeren Hooven , zyn de goede menschen in duizent gevaaren , en zy moeten ontallyke rampen uitstaan. Hier meede is deeze afgaande weereld t' eenemaal vervult : want zy is verbastert en verzoopen in 't quaade.

Slimmer
gruwelen
als in 't
Pausdom.

8. Weshalven dan ook Luther zelfs te zyner tyd openhertig bekend heeft ; dat de Lutherfche niet alleen in de waarheid en rechtzinnigheid niet bleeven , maar ook de Papisten niet eens gelyk waaren , ja dat ze veel eer erger wierden , als zy te vooren geweest zyn. Het zoude 'er alzoogaan , dat naderhand zeven booser duivels de menschen zouden bezitten , daar hen voorheen maar een Duivel bezeeten hadde. Waar beneevens hy vervolgt : „ Gelyk als het „ ontrent de Jooden gebeurt is , die te vooren nooit zoo boosaardig waaren , dan na dat hen 't Euangelium verkondigt was. Eeven zoo zyn wy „ ook onder 't Pausdom zeevenmaal (dat is veelmaal) slimmer Heidenen geworden onder den naame van Christus , als wy voorheene geweest zyn. Waar na hy 'er noch byvoegt : „ Indien wy het verwaarloozen , „ zal 't ons na dit grooté licht ook alzoogaan , dat wy slimmer zullen „ werden als voorheene. (c) En noch : „ Wy moeten ons daar over niet „ verwonderen , dat veele het Euangelium lasteren : het is noch al „ wonder , dat gy 'er noch twee ziet die oprechte Christenen zyn. (d) Het welke waarlyk gene beetere beschryvinge des Lutherdoms was , als men anderzins van 't Pausdom gewoon is. En verders : „ Indien de jongste „ dag niet haaft komt , zoo zal het weeder zoo , ja noch al erger werden „ dan in 't Pausdom. Alzoo , dat ook de Doctooen en andere Leeraars „ zelfs , van God noch zyn gebod meer weeten zullen , veel minder „ noch van Christus. (e) Ellendiger en bedroefder had hy immers dien toestand niet kunnen afmaalen , als hy uit ondervinding daar van getuigde. Naderhand schreef ook een verlicht man hier van aldus : „ Het heeft „ er noch nooit zoo slecht en gevaarelyk gestaan of toegegaan , zoo lang „ als de weereld geschaapen is geweest , en 'er menschen op de aarde geleeft hebben , als het , helaas ! God ontferme zich onzer ! in deeze „ teegenwoordige tyd staat , en noch werd de ellende en rampzaligheid , van „ dag tot dag al geduurig grooter en onverdragelyker. (f) En een zeeker Predikant , ontrent het laatste deezer 16de eeuw , schryft aldus : „ Alle „ boosheeden zyn nu op 't hoogste gekoomen , en geheel gemeen geworden , in steeden , landen en volkeren , het zy dat ze Rooms-gezind „ zyn of Lutherfch , zoo dat men bykans heilighdommen daar uit maakt. (g) Waar door hy dan beled , dat 'er nu geen onderscheid altoos meer , tusschen Papisten en Lutheraanen te vinden was.

Verlies des
Euange-
lijums.
Geen. z.
Christe-
nen onder
de Luther-
fcha .

Gruwel
der ver-
woestinge.

Onder de
Aarts-Lu-
therfchen.

9. Hoe ellendig het 'er in Luthers vaderland zelfs gestaan heeft , zulks verhaalen ons de Geschied-schriften van zyn levens-loop ook noch: Gelyk als voornaamelyk , het goddelooze woeste leeven der Graaven van Mansfeld in dien tyd , waar van nu reeds alhier booven , by Luthers overlyden is vermeld. Want zy leefden niet alleen in eene gestaadige vyandschap

(b) Joh. Letzner Dassel. Chron. Lib. IV. P. II. p. 53. (c) Kirchen-Post. P. I. am III. Sonntag in der Fasten p. 309. (d) Tom. IV. Jen. Germ. p. 119. (e) Haufs-Post. p. 373. (f) Paul Jenisch Burge zu Augspurg im Seelen-Schatz. p. 856. (g) Jenifius Annal. Annzberg. Append. p. 64.

schap, oneenigheid en twist onder malkanderen, maar zy drukten ook de arme onderdaanen zeer hart, en verbrasten haare goederen op de alder-roekeloofte wyze. (b) Naderhand schreef haar eige *Superintendent*, *Mr. Cyriacus Spangenberg*, van hen, wat hy zelfs ervaren hadde, naamelyk, dat de meeste tyd van die Heeren met vreeten en zuipen doorgebracht wierd, en dat zy dat gestaadig overcollig drinken en zuipen, ook zelfs onder de schrikkelykste teekenen van de toorne Gods niet hadden nagelaaten, maar daar in na hunne gewoonte, geduurig onmatig voortgevaaren. Verders, dat 'er eens de Aarts-Bisschop van Maagdenburg tot hen gekoomen zynde, alles zoo uittermaaten dertel was toegegaan, dat zy ook uit enkele baldaadigheid en jokkernye, hen alle te zaamen de baarden hadden laten afsnyden. En hy voegt daar noch by: *Dat dit voor die geene, welke over de granschap Gods, die hen zoo kortelyks verscheenen was, noch met recht outstelt waaren, en die noch bekommerd behooren te wezen, hoe deeze oordeelen Gods, door waarachtige boete en bekeeringe, doch mogten afgewend werden, ten uittersten bedroeft om aan te zien was geweest.* Of het nu ontrent deeze en diergelyke omstandigheden meer, waar is geweest, wat iemand niet lang daar na heeft geschreeven: *Dat namelyk, Luther, in het Graaffschap Mansfeld, zyn geest en penne gelaaten hadde, (i) kan men licht afneemen.* Ten minsten gaf naderhand, ontrent het laatste derzelve eeuwe, eèn ander *Superintendent* tot Eizleben, van dat Gewest een slecht getuigenis, bekennende, *dat de Kerke-boeken aldaar toonden, dat de Duivel in de kinderen deezer weereld machtig en werkzaam genoeg geweest was. (k)* Doch wy zullen eerst noch eenige belydenissen in 't algemeen, van de volgende en laatste jaaren der voorgaande eeuwe hooren, en als dan tot de afzonderlyke betrachtinge van de gesteltenis in 't Lutherdom overstappen. Van deeze groote verdorventheid dan getuigden meede de bekende gezangen, welke ontrent dien tyd gemaakt zyn, opentlyk: gelyk als by voorbeeld, in het lied: **Gott hat das Euangelium:** staat, *dat het grootste gedeelte niets altoos na het Euangelium vraagde, en dat de geld-zucht en 't woekeren de overhand alomme hadden genoomen. Men roemde wel op het Euangelium, maar niemand wilde nochtans voor zich zelfs vroom werden, men bespote den goeden God, spreekende niet te min, 't en heeft geen swaarigheid. De weereld pleegde zoo veele boosheeden, als of 'er geen God in den Heemel was, na wien men ook niet gaf: De hovaardye overweldigde alles, liegen en bedriegen was geen schande meer, de gantsche weereld (en alzo ook het Lutherdom) was vol dieven, zy hadden niets dan vreeten en zuipen geleert; de creatuur zelfs was alle deeze gruwelen moede, en wilde dit helsche brandhout niet meer draagen.* e. z. v. Insgelyks het ander lied: **Ach Gott thue dich erbarmen:** zegt meede: *Dat zoo wel de Herders als de schaapen, de straf nu al lang verdient hadden, en dat het nooit slimmer van 't bezin der weereld afgeweest was, geen liefde noch geloove was 'er nu meer op aarden, men kon het alles niet uitspreken, wat de weereld wel met geweld pleegde, zy zoude ook niet eerder daar meede ophouden, voor en al eer God haar t'eenemaal verdelgt hadde: Men dreef met Gods Woord maar de spot, ja men zeide wel daar is geen God; en wat 'er van diergelyke openbaare klaagliederen meer waaren, die men tot een getuigenis opentlyk in de Kerken zong, gelyk als ook nu noch geschied.*

10. Van den welbekenden *Dr. Hieronymus Weller* gedenkt een van zyn goede vrienden, „ dat hy altoos gevreesst hadde, dat God zyne genaade „ weeder van de Lutherfche zoude aftrekken, om dat zy zoo uittermaaten „ ten ondankbaar, en op eene vleeschelyke en aardfche wyze gerust waaren.

(b) Vid. Seckendorf. Lib. III. Comin. p. 634. seqq. (i) Mansfeld. Chron. cap. 393. p. 476. & cap. 400. p. 484. (k) D. Joh. Forsterus in der Klag-Buß- und Feur-Predigt zu Eizleben gehalten.

jaar 1700.
tot 1700.
Staat van
Mansfeld.

Verdorventheid
ontrent
het einde
der 16
eeuwe.

Getuigenissen der
gezangen.

Getuigenissen der
D. Weller.

„ren. Gelyk als men dit ook daagelyks meer en meer in alle standen zag
 „geschieden ; werdende de vensteren des onheils , toorns en der straf-
 „fen , aan alle kanten opengezet. (l) *Matthæsius* , *Luthers* leerling , schreef
 „ook onder anderen aldus : „ God heeft ons nu over de 60 jaaren lang , zyn
 „Euangelium verkondigen en met allerhande genaaden-giften , rykelyk
 „bezoeken laten e. z. v.... Doch hoe wy ons daar na draagen , hoe wy
 „dat hooren en opvolgen , zulks staat , helaas ! al te klaar voor een ie-
 „ders oog. Het gaat , gelyk men zegt : Waar Gods Woord het over-
 „vloedigte en 't zuiverste gepreedikt werd , daar is de verachtinge des-
 „zelfs ook het grootste , en de uiterste straffe het naaste , alzoo God niets
 „minder verdraagen kan , dan het verachten van zyn Woord. Het klein-
 „ste deel der menschen , stelt zyn leeven na het Euangelium aan , elk wil
 „wel ongestraft blyven , maar doet ondertusschen wat hem behaagt. (m)
 En diergelyke klachten vind men overvloedig in de overige Predikationen.
 (n) Hier beneevens hebben ook de Geleerde , zelfs op de Hooge-Schoolen
 „daar van moeten getuigen , en bekennen , „ dat men nu voortaan meer
 „op dat geene zag , het welke door veel disputeerens wierd goed gekeurt,
 „als wat men voor een leeven leide. En de leere van de vryheid , die
 „voorheene vergeeten was , had men zoodaanig weeder uit de hoeken
 „gezocht , dat ze nu tot een groote ongebondenheid misbruikt wierd.
 (o) „ Wat kan men voor een tyd , vraagde iemand , by menschen geden-
 „ken , noemen , die verdorvener inleeven , en slimmer verwert is ge-
 „weeft , als deeze onze tyd ? Wat voor schandelykheeden en zonden
 „pleegt men niet al in deeze daagen ? in welke de goddeloosheid onder
 „onder alle , gelyk als een vuur ontstooken is. De vreeze Gods is t'eene-
 „maal uitgebluft , en de zorgloosheid neemt opentlyk de overhand , en
 „met eene ook het vertrouwen op de tydelyke dingen , de huichelerye ,
 „schynheilichheid , het nalaaten des gebeds , het vloeken en sweeren ,
 „meinedichheid , toverye , het verachten des Woords en van des zelfs
 „dienaars , een schrikkelyke en veelvoudige ontheiliching des Sabbath-
 „dags , ketteryen en dwaalingen , verdrayinge des Goddelyken Woords ,
 „verstervinge der liefde , ongehoorzaamheid jegens Ouders en Overig-
 „heeden , twisten , slaan , krakkeelen , vreeten , zuipen , onbe-
 „schaamtheid , onkuisheid , oneindelyke hovaerdye , nieuwe mooden ,
 „in manieren en kleederen , in 't eeten en het geheele leeven , steelen , roo-
 „ven , plonderen , uitmergelen , verquisten , gierichheid , bedrog , ver-
 „valschen van waaren , gewicht en maate , verhooginge des koorns ,
 „nyd , haat , leugen , quaadspreken , boosaardige oordeelen , onder-
 „drukkinge der armen e. z. v. het welke alles heedensdaags tot op den
 „hoogsten top geklommen is (p) Andere schreeven : „ De gerechtig-
 „heid en vroomigheid was nu t'eenemaal van den aardboodem verban-
 „nen , en dat men dit met beeter recht van deeze tyden , dan de Poëeten
 „van de haare zeggen kon. (q) Als meede : „ De menschen volvoerden
 „nu niet alleen hunne lusten , maar gantsch en gaar de gruwelykste on-
 „zinnigheid , in haare zorgloosheid en ongevoeligheid , stortende zich
 „zelfs in alle afgryffelykheeden , waar heen hen maar de razernye dreef.
 „ (r) Het was zoo verre nugekoomen , dat 'er noch Godsdienst , noch
 „Wet , noch Overigheid meer in acht genoomen of ontzien wierd : ja ,
 „niet eens de natuurlyke liefde tot het Vaderland , of bloed-vrienden ;
 „geene rechten , noch verdragpunten , noch eeden , konden nu meer gel-

(l) D. Nicol. Selneccerus præf. ad *Analecta Welleriana*. (m) In *Predigten von der Sündfluth*. p. 34. (n) Vid. *Strigenitius*, *Erklärung des 6 u. 7 cap. Genes.* p. 125. *Wilhelmus Sarcerius in Pasto-
 rali*. p. 2. *Joachim. Camerar. Vita Melanchth.* c. 82. p. 187. (p) *Jenifius Annal. Annæb.* p. 63.
 (q) *Tom. I. Script. Witteb. Publ.* p. 374. (r) *Tom. VI.* p. 840.

„gelden , doordien de eigenbaat alles verkeert hadde. Men haate , beet
 „en sloeg zich onder malkanderen op 't allergrouwelykſte. (s) e. z. v. Jaar MDC
 tot MDC.

11. De gedachte *Dr. Selnekker* heeft doorgaans in zyne ſchriften hier van zeer veel gewaagt , en onder anderen , dit volgende op een plaats ter needer-geſtelt : „ Hoewy ons , in ons geheele leeven , jeegens de H. Sa-
 „cramenten houden , dat getuigt een ieder zyn eige geweeten. Ondank-
 „baarheid jeegens het Woord en de ontallyke weldaden en gaaven Gods,
 „het misbruiken en laſteren van Gods heilige naam , groote ſchrikkely-
 „ke zorgeloosheid in het leeven , en openbaare zonden teegens het ge-
 „weeten , braffen , zuipen , bedriegen , baatzucht , woekeren , verwaant-
 „heid , onmanierlyke pracht , ſchaamteloze woorden , onkuisheid ,
 „leugen , achterklap en andere diergelyke zonden , zonder getal of
 „ſchaamte , zyn nu zoo gemeen geworden , dat men ze byna niet met
 „allen meer acht , en een getrouw Predikant niet weet , hoe hy zoodaa-
 „nige ondeugden meer beletten zal... Aangaande ook de Leere , daar
 „van wil nu ieder een rechter zyn , ſchoon hy 'er niets altoos van ver-
 „ſtaat , noch ook God vreeſt. (t) Alzoo dat hy zonder eenige ſchroom ,
 beled , dat het nu overal in leere en leeven , tot op het laaſte toe ge-
 koomen was. Gelyk als meede een zeeker Schryver zyne Historien
 van deeze eeuw alzoo beſloot : *'t is alles onder de Chriſtenen vol oneenig-
 heid en argwaan , de zonden zyn op 't hoogſte geſteegen , en niemand heeft 'er meer
 eenig berouw over.* (u) Zoo zeer drong de waarheid en daagelykſche onder-
 vindinge veelen tot zoodaanige bekenteniffen ; ſchoon zy anderzins wel
 altoos gaarne hunne Kerke noch al voor de zuiverſte en beſte wilden aan-
 gezien hebben. De meeſte ondertuſſchen hielden de wonde en verdor-
 ventheid zoo t'eenemaal voor vertwyfelt boosaardig , dat ze meenig-
 maal , uit verdriet en vreeze , dat 'er noch al erger gruwelen op mocht-
 en volgen , wenſchten , dat de jongſte dag doch maar koomen mocht , en
 ook in der daad dikmaals genoeg voorſpelden , dat dezelve zeer naby
 was , en op een kort zoude moeten aanbreeken : gelyk als het de ſchrif-
 ten der Godgeleerde van die tyd ook wel uitwyzen. (x) Veele meenden ,
 het was beeter maar ſtil te ſwygen , als te vergeefs te willen verbeeteren :
*dewyl het doch 'zoodaanige tyden waaren , in welke daadelyk eene noodſchikkelyke
 omkeeringe aller dingen geſchiede , en waar inne doch geene vermaaningen iets hel-
 pen wilden , zoo dat ' door de vergeeffſche klachten , de ſnerte maar te ſwaard
 gemaakt wierd.* (y) Ja eenige ſchroomden niet , noch hielden het voor
 onrecht , de weereld en dienvolgende ook het verbaſterde *Lutherdom* ,
 een nieuw *Babel en Sodom* te noemen , het welke van een drievoudig vuur in
 lichte vlamme brande , naamelyk van 't vuur der zonden , die tot in den Heemel
 ſchreeuwden , en met hunne hoogvliegende vlammen , gelyk als de wolken be-
 ſtormden , en van 't vuur der gramschap en ſtraffe Gods. (z) Daarom ſchreef
 iemand , na dat hy den ellendigen toestand der Saxiſche Kerke verhaalt
 hadde : *Sodom is nu door de geheele weereld uitgebreid : Loth werd daar in met
 zyn geheele huisgezin gedrukt , tot dat God hem daar uitvoeren , en Sodom eens met
 vuur verdelgen zal.* (a) Gelyk als 'er ook reeds al van *Luthers* tyden ge-
 ſprooken is , dat zyne ziele zeer geplaagt wierd , om dat hy byna onder
 de zyne zoo veel zien en hooren moest , *als de vroome Loth in Sodom.* (b)
 Door welke korte voorſtellinge de geheele verdorventheid zeer wel uit-
 gedrukt is.

van Sel-
 nekker.

Voorſpel-
 ding des
 jonſten
 daags.

Babel
 en Sodom
 ook in 't
 Luther-
 dom.

II. Deel.

00

12. Maar

(s) Tom. VII. Orat. Witteb. p. 8. (t) In der Chriſtlichen und nothwendigen Verantwortung wider der Flacianer läſterung. Ao. 1570. (u) Cruiſius in libro Paralipomenon Annal. Suev. (x) Vid. Baſilius Faber , von letzten Händeln der welt. Melchior Nicolai Historie des Reichs Chriſti. &c. (y) Camerar. l. c. p. 242. (z) Jeneſius l. c. (a) Hombergerus ap. Fechtium Epitl. Theol. p. 545. (b) Mattheſius Leben Lutheri XI. Pred. p. 137.

Jzar MD.
tot MDC.
Oorzaaken
dezer ver-
dorvent-
heid.

De Lee-
raars zelfs,

en hun
averechts
Euange-
lium.

Vle vry en
huichelary
der Predi-
kanten.

Geveinst-
heid der
Luther-
sche.

12. Maar, wanneer wy op de oorzaaken van alle deeze rampzaalig-
heeden willen acht slaan, die ook eenige verstandige mannen toen ter tyd
al wel zaagen, zoo staat ons het volgende aan te merken. Voor eerst is 't
zeeker, dat het gantsche hoofd krank is geweest, daar het overige
lichaam in de uiterste swakheid en verdorventheid lag: gelyk als wy
haaft wydloopig van de Leeraars zien zullen. Derhalven bekenden wel
voornaamelyk zommige noch yverige Schryvers, dat de averechte ver-
draayinge des Euangeliums en des zelfs onzuivere voorstellinge, midsga-
aders het daar uit volgende misbruik, wel de meeste schuld hadden aan
zoodaanige aankoomende gerufftheid en boosheid. De oprechte Hartog,
Joris van Anhalt, heeft wel eer de oorzaaken der algemeene verbastering-
ge heel wel ingezien: nadien hy niet alleen het goddelooze leeven der
zoo genaamde Euangelische rond-uit bekende, maar ook den oorsprong
des zelfs aanwees: „Want het gemeene volk was niet alleen ongeloovig
„en ongehoorzaam, maar ook de Overigheid zelfs was nalaatig, en vee-
„le Predikanten onverlicht en onwetende, die wel veele van 't geloo-
„ve spraaken, maar die daar beneevens de boete en beeteringe t'een-
„maal vergaaten. (c) Andere Schryvers hebben naderhand wel gemerkt,
dat de meeste Leeraars zich schaamden, om zoo wel de ellendige gestel-
tenis der Kerke, als des zelfs oorzaaken te belyden. „Het was, schree-
„ven ze, heel swaar en moeyelyk, om hier ontrent de waarheid uit te
„vorschén, nadien de ervaarentheid en de zaake zelfs betuigen, dat het
„bykans eene onmogelykheid was, om aan een zoodaanig Predikant
„de waarheid uit te persen, zoo zeer wilde men alles verbloemen en
„bewimpelen, en men stemde daar ontrent, alle met malkanderen over-
„een. Veele waaren in hun zelfs niets goeds bewust, en vreesden der-
„halven; dat zy mochten beschaamt en bestraft werden. Daarom ver-
„sweegen zy alles en hielpen malkanderen daar in, en zy gaaven van
„malkanderen de schoonste getuigenissen, na het spreekwoord: *Mutuum*
„*muli scabunt*: dat is, den eenen Ezel klouwt den anderen. Andere beel-
„den zich in, dat dit alles hen niet eens aan en ging; andere weederom,
„wanneer ze immers van de waarheid getuigenis moesten geeven, gin-
„gen alleen op zeer groove zonden; meenende, dat ze daar meede had-
„den voldaan, voor de rest wilden zy eevenwel hunnén naasten niet ver-
„raaden. Ook waaren 'er eenige, die vreesden, zy mochten zich iemand
„daar door tot vyand maaken, en die ontzaagen alzo het gezag, of lie-
„ver de wraakzucht hunner Opper-Pastooren en andere: weshalven zy
„de waarheid niet zeggen wilden. (d) Deeze oneffenheeden nu, hebben
zich van tyd tot tyd booven-maaten sterk vertoont, na dat zich de ge-
heimenis der boosheid, reeds al by *Luthers* leeven zeer hadde beginnen te
beweegen; waar van nochmaals eené aanmerkenswaardige bekentenisse
in zyn leevens-loop te vinden is, alwaar hy zelfs eens deeze taal gevoert
heeft: „Veele zyn ook goed Euangelisch, terwyle 'er noch Kelken, Sa-
„craments-kasten en Klooster-goederen te bekoomen zyn, doch het zal
„zich in 't korte wel uitwyzen, wie dat met ernst zich aan 't Euangelium
„gehouden heeft; God laat zich niet bedriegen, noch blindhokken,
„hy ziet tot binnen in 't herte. Ik vreeze, dat veele, die zich aan onze
„Leere gehouden hebben, doch schipbreuk aan hun geloove zullen ly-
„den, gelyk ik ook in teegendeel hoope, dat 'er noch veele, die teegen-
„woordig met een heete drift en enkelen Paapschen yver, ons teegen-
„streeven, het H. Euangelium noch wel eens zullen aanneemen.

13. „Want daar is, vervolgt hy verder, veel meer op een vroom Pa-
„pist

(c) In operibus p. 118. (d) Wilhel. Zepperus Lib. III. Polit. Eccl. c. 11. p. 536.

„pist te vertrouwen, die ernstig op zyn Godsdienst staat, en die
 „door zyne werken meent zaalig te zullen worden, als op de andere,
 „die door eene vleeschelyke vryheid en baldaadigheid, geduurig maar
 „op den Paus schelden, hem vervolgen, en zyne moed-veeren helpen
 „uittrekken, en die alleen maar zoodaanige Predikanten gaerne hooren,
 „die op de Abten, Dom-Heeren, en hunne teegenpartyders, boosaar-
 „dige en vinnige woorden uitbulderen. Manasses en de H. Paulus waa-
 „ren vol yvers, gelyk als ook deezen Apostel van zyne broederen ge-
 „tuigt, dat zy eenen yver hadden, *sed non secundum scientiam*, dat is,
 „maar niet met verstand; doch zoodaanige menschen kunnen alle daagen
 „en uren wel bekeert werden. Maar al wie uit huichelarye, eigenbaat,
 „of om dat zy hunne nydigheid en ondeugd mochten bedekken, zich aan
 „onze Religie houden, die staan zoo lang, als zy 'er eenig genot van heb-
 „ben. *Saul* en *Juliaan* bestaan niet, gelyk als de ervaarentheid het uitwyft.
 (e) Deeze woorden kunnen ons toonen, ten deele, hoe groote huichela-
 rye 'er zich reeds in dien tyd geopenbaart heeft, ten deele, wat de goede
Luther, in de volgende tyden, voor een inbreekend geweld van ver-
 draayinge en misbruik des Euangeliums gevreesd heeft. Derhalven was
 het geen wonder, wanneer 'er namaals aangemerkt wierd, dat men wel
Luthers naam gestaadig in de mond voerde, doch dat men anders niets van
 hem behouden haddé. (f) Gelyk als 'er insgelyks ook op andere plaat-
 zen zich gestaadig diergelyke geveinstheeden, en uitterlyk gefwets ver-
 toonde. Als wanneer iemand, uit Engeland, van 't begin der *Reformatie*
 aldaar schreef: *Onze Heeren Predikanten meenen, dat het genoeg is, wanneer*
zy by gastmaalen en andere gezelschappen, iets van 't Euangelium snorren kunnen,
allerhande vreemde vraagen te berde brengen en diergelyke. In 't korte, zoo speelt
men met Christus, het H. Euangelium en zyne Gemeente. Zy zoeken alle maar
alleen hunne eige voordeel, niet dat Christi is. Ik zie niet, hoe dat dit bestaan kan,
byaldien men zich met geen grooter ernst en gehoorzaamheid aan Christus onder-
werpt. (g) En aldus ging het 'er byna overal; ontrent het begin der *Refor-*
matie toè, als wanneer de arbeiders, die noch al oprecht waaren, het
 alles te gelyk konden waarneemen, en daar de overige het deeze wel wat
 leerden naklappen, doch echter zelfs van de waare kracht en daad t'eene-
 maal vervreemt bleeven. De woorden en beloften des Euangeliums vatte-
 den zy wel in 't hoofd, leerdenze ook aan andere weeder voorpraaten,
 daar van *disputeeren*, prediken e. z. v. Maar de weinigste was het ernst,
 om in de waare boete in te gaan, gelyk als wy zoo aanstonds, ontrent de
 huichelarye der Predikanten, de zorgeloosheid en de valsche zekerheid
 der toehoorders zien zullen. Een wys man oordeelt van den toestand dier
 tyden zeer wel: „Dat *Dr. Luther*, in zynen tyd, met de Leere van de
 „goede werken, by 't gemeene volk veel te doen hadde gehad, om hen de
 „ingebeelde verdiensten der zelve uit het hoofd te praaten. Doch byaldien
 „hy korts daar na, of nu weeder hadden moeten opstaan, en zien, hoe
 „dat zich byna niemand tot eenig goed werk, ter eere van God bevy-
 „tigt, zoo zoude hy buiten alle twyfel, zyne predikationen hier ontrent;
 „heel anders ingestelt hebben (h) En een ander spreekt ook zeer beschei-
 den hier van, zeggende: „Men moest hier ontrent de eerste *Reformateurs*
 „wat toe-geeven, dewyle zy eene zoodaanige vuilnis-bak van verdorven-
 „heid voor zich hadden, dat ze niet wisten, waar heene zy zich keeren,
 „of wat zy het eerste aanvatten zouden. Want zy hadden zich al byna
 „geheel afgeslooft, in den grond omverre te werpen, en de verdiensten der

Jaar M.D.
tot M.D.C.
Papisten
voorge-
trokken.

Averecht-
ze oog-
merken
van veel
Gerefor-
meerde.

Uitwendig
geklap.

Onvol-
koome Re-
formatie.

(e) Apud Matthesium *Leben Lutheri* p. 145. (f) Apud Fechtium *Epist. Theolog.* P. IV. p. 380.
 (g) Paulus Fagius *ibid.* P. I. p. 11. (h) Auctor der *Grundfeste des H. Römischen Reichs.* p. 31.

Jaar MD.
tot MDC.

„werken, midsgaaders den valschen Godsdienst te beproeven, zy hadden ook noch al veel na de Overigheid moeten zien, op dat de loop der hervorminge niet gestuit wierd. Waar benevens nochtans zeer wyffelyk vermaant werd, dat men naderhand des te yveriger in de verbeteringe hadde behooren voort te vaaren, en nu niet alles maar voor goed en rein aan te zien, gelyk als, heelaas! maar al te veel geschied. (i)

Vermengde Gemeentens.

14. Deze nu verhaalde gesteltenis, aangaande de *Reformatie*, geeft ons ook verders een groote oorzaak der verhinderde verbeteringe te zien; naamelyk, dat men geene behoorelyke en noodige afzonderinge der boozen en vroomen gemaakt heeft, en maar den ruuwen of onbeschaafden hoop zoo onder malkanderen heeft laten heene loopen, in 't algemeen geleert, *geabsolveert*, het Avondmaal uitgedeelt, en aan alle de voorrechten, met de waare Christenen deelachtig gemaakt. *Luthers* bevattinge en aanslag hier ontrent, was zeer heerlyk en aanmerkenswaardig, doch ze heeft nooit voortgang bekoomen. Zyn brief hier van, aan *Nicolaas Huisman*, is zeer fraai om te leezen, en 't is ook met eene te beklagen, dat deeze gedachten nooit eens zyn werkstellig gemaakt. Hy klaagde dan voornaamelyk *over de listige en lichtvaardige gemoederen, die als vuile swynen zonder geloove, en zonder verstand, overal in vielen, zoekende maar alleen hunne nieuws-gierigheit te voldoen, wanneer 'er iets nieuws aan den dag quam.* Waar na hy toont, hoe dat, indien 't recht zoude gaan, de waare kinderen Gods eene byzondere verzaaminge moesten houden, in welke zy alle de stukken van den waarachtigen Godsdienst recht krachtig verhandelen mochten. En hy belyd verders, dat 'er iets diergelyks tot noch toe niet aangestelt, maar dat alles noch zeer vermengt was. (k) En hier van spreekt hy elders zeer dikmaals, hoe dat hy noch zoo veel staan en onverandert laten moest, doordien hy geene moogelykheid daar toe zag, nademaal men geen geweld in zulke zaaken gebruiken dorst. (l) Andere onderstonden zich noch al veel minder, om hier in iets by der hand te neemen, eensdeels, doordien zy alle op *Luther* en des zelfs bedryven zaagen, en zich ook door zyne handelingen tegens *Karelstad* en andere, geweldig lieten afschrikken, anderdeels, dewyl de Overigheid ook zelfs nalaatig was, en 't geene zy noch deed, enkel en alleen, op het goetvinden der Godgeleerde verrichte. Hier door wierd men van tyd tot tyd, aan alle kanten, in alle standen zorgeloos en slaaperig, zich inbeeldende, alles was nu reeds wel uitgevoerd. Daar by quam dan de uitterlyke vrede en bescherminge, alzoo de vervolgingen, voornaamelyk in Duitsland, niet zoo uittermaaten scherp en meenigvuldig waaren, als wel in andere Landen, en dat ze ook met openbaar geweld door de Vorsten afgeweert wierden. En nademaal men het uitwendige Woord noch hadde en predikte, en ook noch eenige andere goed-schynende gebruiken en oefeningen pleegde, zoo wierd men gerust hier op, en men meinde ryk en t'eenemaal verzaadigt te zyn, gelyk als de Bisschop van *Laodicea*, waar door de naaktheid, rampzaaligheid, armoede en blindheid niet eens erkent wierd, gelyk nu verders zal getoont worden.

Gebreken van byzondere verzaamingen.

Andere misbruiken behouden.

Ingekroopen zeeketheid.

Gestaadige oneenigheden.

15. Maar, gelyk als nu de uitterlyke ruste een groote oorzaak was van zulk een ellendigen staat, eeven zoo, en noch al veel meer, waaren het de onophoudelyke *disputen* en oneenigheden, die zich al zeer vroeg onder de Godgeleerde openbaarden. Want door deeze dingen wierden zy niet alleen in 't gemeen verbittert, toornig en wraakgierig tegens mal-

(i) Georgius Francus ad Georg. Vechnerum ap. Joh. Lactium de discipl. Fratr. Bohem. p. 172
(k) Tom. III. Altenb. p. 461. seqq. (l) Tom. IV. Lat. Jen. p. 333.

kanderen , en by gevolge , ook onbequaam tot eenige rechte bestieringe of verbeteringe der Kerken , maar zy vergaaten ook t'eenemaal daar door hunne uitwendige plichten. In de plaats dat zy hun ampt trouwelyk hadden behooren waar te neemen , en de oeffeninge des Christendoms , eenvoudig en uit gantscher herten helpen handhaaven , zoo leiden ze zich dikmaals alleen op twist-punten , schreeven ontelbaare dispureer-boeken , brachten *Philosooffche* vraagen op 't tapyt , en maakten malkanderen tot Ketters. Ja dat noch meer was , men wilde niet eens die geene dulden , welke zich de schaade *Josephs* wilden aanneemen ; en doordien de Groote van de zoodaanige beschaamt gemaakt wierden , zoo was het de naaste weg , dezelve , door hen Ketters te noemen en te veroordeelen , te dempen en te beschaadigen. Hier meede nu bleef het niet slechts alleen by de oude wyze , maar het wierd noch hoe langer hoe erger. En als 'er dan noch immers al eenige Onderzoekingen , en zoo genaamde *Reformatien* der Kerken aangestelt wierden , zoo liep het alles op 't invoeren van zekere Geloofs-formulieren , menschelyke inzettingen en nieuwe *cere-monien* uit. Aan de waare oeffeninge der Godzaaligheid , aan grondige onderwyzinge , en stichtinge van jonge en oude , wierd weinig of niet gedacht. Van welke ellende wy hier onder op zyn plaats , zeer veel bittere klachten van eenige noch oprechte getuigen hooren zullen. Weshalven de goedhertige Leezer tot zoo lang zal gelieven gedult te neemen.

Jaar M.D.
tot M.D.C.Verkeert-
heeden.

H E T X I V . H O O F D S T U K .

*Van de gesteltenis der Predikanten , voornaamelyk
na de Reformatie.*

I. **N**U vaare ik onbeschroomt voort , in de byzondere omstandigheeden , ontrent de verdorventheeden der Luthersche Gemeentens , wat naader te gaan beschryven , vast verhoopende , den bescheide Leezer zal de gronden , zoo wel die in 't begin van deeze stoffe , als in de Voorrede ter needer zyn gestelt , ook verder by zich laten gelden. Inzonderheid , doordien ik niet van meeninge ben ; om het minste van myn eige daar by te voegen ; maar ik zal alleen de verhalen en voetstappen , van de Schryvers dier tyden , getrouwelyk navolgen. Welke ons dan aanstonds ook klaar toonen zullen , of 'er maar nu en dan , en hier en daar eenige quaade leedemaaten in het Protestantische Predik-ampt geweest zyn , dan of 'er niet zeer veele , ja wel de allermeeeste , als verdorvene , onbequaame en verkeerde , beschreeven werden. Want het is doorgaans aan zich zelfs , altoos en byzonder in deeze twee laatste eeuwen , van alle de gezintheeden waarachtig geweest , het geene een zeeker Godgeleerde bekend heeft , als hy zegt : *Daar zyn t'allen tyden Annaas en Cajaphassen in de Kerk geweest , en zy zullen 'er ook wel verders in zyn , dat is , Epicureesche Paapen , vyanden en onderdrukkers der waarheid , en ook verraderlyke en afvallige Judas-broeders , als meede ondankbaare en onbestendige toehoorders : doch in de laatste tyden des weerelds , zullen zich de zoodaanige noch veel baarblykelyker en gruwelyker vertoonen.* (a) Dat dit nu wel geraaden is geweest , zulks ziet men reeds al in Luthers tyden , als die niet alleen zelfs over 't gebrek van goede Predikanten geklaagt , maar die ook nauwelyks eenige diergelyke geweeten of gevonden heeft. Nademaal hy onder alle den bekenden *Mr. Nicolaas Huis-*

Meenigte
van booze
Predikanten.Gebrek der
goede.

Jaar MD.
tot MDC.
Na Luthers be-
kentenis.

Straffen
der ver-
keerde.

man, maar alleen den *Heilman* plagt te noemen, doordien hy anders niemand wift; van hem bekennde: *Alles wat wyleeren, dat betoont hy in zyn leeven; ja by zyn afsterven, hadde hy de andere maar voor kaf, in vergelykinge van deezen gehouden.* (b) Ja hy heeft al zeer vroeg van de Lutherfche Predikanten gezegt: *Hy wierd van zyn eige volk daar toe genoodzaakt en gedrongen, dat hy by den Keurvorst om een Paape-toorn aanhouden moest, daar in men alle zulke wilde ongebondene menschen, als in een gevangenis werpen konde: Want veele van hen wilden zich doch door het Euangelium niet trekken laten, gelyk als de Schryver daar by voegt.* (c) En elders heeft de goede man, aldus smertelyk gezucht: *Na dat het geweld en Ryke van den Paus by ons geëindigt is, werden de menschen door verachtinge der zuivere Leere, enkel onvernuyftige dieren en beesten. De heilige en vroomme Leeraars, verminderen gestaadig, en ieder een volgt zyne eigene lusten na.* (d) Ja, reeds al in 't Jaar 1524, heeft iemand, *Hendrik Satrapitanus* genaamt, na dat hy *Luther* zynen behoorelyken lofgegeeven had, van des zelfs Predikanten aldus geschreeven: „Eenige steeken hunne hoofden onder 't Euangelium op, gelyk als het looze adderen-gebroedzel, en de opgeblaaze kikvorssen; „zy roemen en achten zich zelfs voor het gemeene volk, voor Christelyke Euangelische Predikanten, maar zy brengen nochtans zeer weinige proeven hier van voor den dag. En ik zegge rond-uit, dat deeze „Baals-Propheeten, Christus Euangelium; en *Luthers* schriften veel „meer voor een dekmantel van hunne groote bedriegerye en gierigheid, „als om voor Christus Leedemaaten te winnen, op zich genoomen „hebben. Op dat deeze bedriegers, huichelaars en geldzuchtige schreewers, by de ryke en machtige Vorsten en Edel-luiden, zich zelfs maar „fraai; door schynheiligheid, indringen mochten, en tot wat zy willen, bepraaten, daar dan haar zak, buidel en Mammoth vermeerdert, „en alle behoefstige armen te gronde gedrukt werden. Het welke deeze Schryver door dit geheele tractaat, ernstig en nadrukkelyk verhandelt, noemende zoodaanige Leeraars *Jaarmarkts-Predikanten, dollen gryns-Predikers, Pharizeen, e. z. v. die Christus woorden nooit recht geleert hadden.* De tyt is: *Eene Christelyke aanspraake en vermaaninge, om zich voor de groote Lutherfche schreewers en Kantzel-schenders te wachten, die teegenwoordig onder 't Euangelium, haare groote bedriegerye meenen te bedekken, door welke echter een groote afval en verachtinge van Luther, en 't H. Euangelium ontstaat, in 't Jaar 1524. in 4to.*

2. Hier uit kan men nu wel lichtelyk afneemen, hoe het na *Luthers* dood onder de Predikanten geschaapen stond, doordien 'er voorheene noch al veele zich eenigzins ontzien hebben, en dat het noch een weinig stil was. Het is zeker, dat het straks daar na onder alles zeer grof is door malkanderen geloopen; doordien de meeste met elkanderen in eene groote oneenigheid, en aan 't *disputeeren* vervielen, daar door dan alle de uitterlyke ordeninge t'eenemaal vergeeten wierd. Ik zal hier van maar eenige weinige geloofwaardige uitdrukkingen der beroemstte Leeraars, en die iets byzonders aanwyzende, bybrengen. *Luthers* oprechte navolger, *Erasmus Sarcerius*, heeft, in zyn boek van *de Kerkelyke Tucht*, in veele blaaden, de boosheid en ondeugden van de Predikanten dier tyd, opentlyk verhaalt en bestraft, waar van wy aanstonds, in 't byzonder eenige proeven zien zullen. De befaamde *Dr. Selnekker* schreef onder anderen, kortst daar na aldus: „Waarlyk men mag wel bidden om trouwe „en standvastige Leeraars in deezen tyd. Want die zyn 'er waarlyk zeer „wei-

Getuigenissen van
andere.

(b) Luth. Tisch-reden Cap. 43. Hieron. Weller Orat. in Hausmannum. (c) Mattheusius Leben Lutheri XI. Pred. p. 136. (d) To. IX. Altenb. p. 160.

„weinig, schoon alles vol schynt. De tyd zal zulks ook wel haast, he-
 „laas! uitwyzen, waar aan en hoedaanig het ons, in Kerken en Schoo-
 „len ontbreken zal. (c) En elders klaagt hy wydloopig aldus: „Nie-
 „mand ziet, wat Gods Woord en eere is, en wat de waarheid met zich
 „brengt.... Ik hebbe zelfs als de minste, dikmaals met droefheid gezien
 „en ondervonden, hoe dat die geene, welke de Kerke bedienen, zoo
 „t'eenemaal buiten 't spoor, niet alleen teegens Gods Woord, dat zy
 „zelfs in de mond hebben, maar ook, teegens alle burgerlykheid, tucht,
 „menschelyk vernuft en wet, leeven, zuipen, vreten, vloeken en
 „schraapen, hovaardig zyn, en brassen, en geen acht altoos op Gods
 „Woord slaan, niet denkende dat ze eens eene zeer sware rekenschap van
 „hun ampt zullen moeten geeven, e. z. v. En noch te vooren, schreef
 „hy: Wanneer men teegenwoordig een trouwhertig vroom Pastoor, Lee-
 „raar en Predikant vind, die by de eenvoudige erkende en bekende
 „waarheid, en leere van het Euangelium, slecht en recht blyft, en die ook
 „met eene, met een goed voorbeeld zynes leevens, het volkje van zyne
 „Kerke voorgaat, die is immers heedensdaags in eene groote eere, als eene
 „zonderlinge, dierbaare en zeldzaame schat te houden; want wy zien
 „baarblykelyk, hoe het in deezèn tyd met de Leeraars toegaat e. z. v. (f)
 Waar uit dan den jammerlyken toestand, en hoe dat de allermeeste, ja
 byna alle t'eenemaal verdorven zyn geweest, heel klaar te zien is.

3. Een ander gewaagde ontrent die zelve tyd, dit volgende hier van:
 „Die geene, welke het, van weegen hun gewichtig ampt doen en beher-
 „tigen zouden, die gaan, God zy het geklaagt, op veele plaatzen, zelfs
 „met de weereld aan den dans, zy zyn goede maats met haar, vreten
 „en zuipen meede, leeven in zorgeloosheid, waar door de menschen
 „dan tot geene boete altoos vermaant, of met goede voorbeelden daar
 „toe geholpen, of voor gegaan werden, op dat ze immers de Duivel des
 „te zeeckerder in zyn muil krygen en ter hellen voeren mocht. (g) Noch
 een ander Schryver voerd deeze volgende klachte: „De meeste Her-
 „ders, ach lacy! zyn gewoon te slaapen; niet denkende, dat zy be-
 „hoorden te waaken, en teegens den aanloop der vyanden, voor aan te
 „staan; maar niemand bekommert zich eens daar om, alzo men dit
 „met de lichaamelyke oogen niet ziet, en de Epicureërs het t'eenemaal,
 „als bloote verzieringen verachten. Hier ontrent zouden de Herders de
 „groote neederlaage der Christenheid wat beeter betrachten, welker
 „rampzaaligheid waarlyk veel grooter is, als men die wel beklagen
 „of beschryven kan: Want de beschutzel en muuren der goede zeeden
 „leggen immers alle ter needer. (h) Met wien eindelyk, ontrent het ein-
 de deezer eeuw, een ander bekend Doctor overeenstemde, wanneer
 hy zynen tyd met die van *Noah* en *Loth* vergeleek en aldus besloot: „Daar
 „zyn veele Leeraars en Predikanten, die zich zelfs wel Euangelische
 „noemen te zyn, maar die nochtans het verbond *Levi* verderven en van
 „'t rechte pad afwyken. Want zy beelden zich in, dat ze hunnen plicht
 „voldaan hebben, wanneer ze recht leeren, en de ondeugden maar in
 „'t gemeen zoo wat bestraffen, ja daar en booven pluimstryken zy de
 „menschen noch, en leggen hen kussens en peuluwen onder 't hoofd;
 „e. z. v. (i) Ja, wat verders de Overigheid zelfs, over de aanstootelyk-
 heeden der Predikanten, dikmaals wel voor swaare klachten opentlyk
 gevoert heeft, zulks zal op zyn behoorelyke plaats, noch afzonderly-
 ker

Jaar MD.
tot MDC.
Trouw
Leeraars
zyn
ichaars.

Godeloc.
ze meent
vuldig.

Nalaatig-
heid der
Predikant-
ten.

Pluimstry-
kery.

(c) In der Vorrede über Hieronymi Wellers *Analeceta*. (f) Auflegung des XII. Psalms p. 34.
 (g) Basilius Faber von letzten händeln der welt. p. B. 11. (h) Nicol. Hemmingius de Past. praef.
 (i) Philip. Nicolai, *Historie des Reichs Christi* Lib. II. c. 10. p. 675.

Jaar MD.
tot MDC.

ker voorkoomen. En op de Hooge-Schoolen moest men door de waarheid zelfs daar toe gedrongen, rond-uit bekennen: *Dat de Voorstanders in't handhaaven der tucht op verre na niet yverig genoeg geweest waaren, en de andere niet waaren nagevolgt.* (k) Ook bad iemand in een opentlyk schrift, *dat doch de spiegel der Predikanten uit de H. Schrift, eenmaal in't breede mocht open gelegd werden*, doordien het ten hoogsten noodig was, ontrent zoo grooten verdorventheid; dat alle menschen zonder eenig onderscheid, dit maar wel mochten betrachten. (l) Een yverige Predikant van Maagdenburg, sprak en schreef voor de gantsche weereld, uit loutere ervaarentheid onder anderen, hier van aldus: *Hy hadde meenigmaal gepredikt, dat de onde uitgedreevene en onzuivere geest, de verwaarlyke duivel, niet alleen door Gods toelaatinge, om der veelvoudige zonden wille, in de stad met de goddelooze Baals-Paapen, weederom ingelaaten was, maar dat hy noch wel zeeven andere geesten tot zich genomen hadde, het welke men nu zonneklaar, in der daad zien kon.* (l)

Nieuwe
Pausjes
onder de
Luther-
sche.

4. Doch hier van zal nu al haast meerder by 't ergerlyke leeven der Predikanten in't gemeen, te zeggen vallen. Alleen moet 'er niet overgeslaagen werden, 't geene reeds al zeer veele verstandige mannen toen ter tyd in acht genoomen hebben, hoe dat het Pausdom, zoo veel als daar van was afgeschafft, wel haast weeder wierd ingevoert, en 'er in de plaats van eenen Paus, zoo veele kleine Pauzen ingestelt en gecanonizeert wierden. Nadien de ondervindinge klaar genoeg getoont heeft, dat het aan veele wel haast leet is geweest, dat den Predikanten hun gezag, hoogheid, inkomsten en andere voordeelen, door Luther waaren besnoeit geworden: weshalven zy ook al voort gezocht hebben, om zulks alles weederom te krygen. Doch, wat aangaat de hoogheid, zoo wierd dit niet alleen van de Leere, ontrent de zich openbaarende verschillen der Synergisten, Interimisten, Adiaphoristen en Majoristen, gezegt, (waar van op zyn behoorelyke plaats) maar ook van het overige gedrag der Leeraars. Van den ouden *Lyf-Medicus* des Keurvorstelyken Hofs van Saxen, by den Hartog *Joan Fredrik* genaamt, *Matthæus Ratzenberger*, schryft iemand dat hy gewoon was te zeggen: *Hy hadde drië dingen gezien; (1) het Pausdom in zyn hoogste waardigheid; (2) het Pausdom vallen door Luther; en (3) het Pausdom sterk weeder toeneemen, na 't overlyden van Luther.* (m) Andere geleerde mannen schreeven, van een zeker soort van menschen, ter zelve tyd aldus: *Hoe gaat het nu heedensdaags? In de plaats van eenen Paus koomen 'er ontelbaare, uit de Weereldlyke [of Polityke] voor den dag, die zich op hunne hoogheid en macht verlaaten, en gestaadig veranderen (of verwisselen) nu van geestelyke dingen op weereldlyke, en straks daar na weeder van deeze op geene vallende. Wie kan alle de bedriegeryen verhaalen, waar meede zy de menschen zoeken te blindhokken, en daar by doen al 't geen zy maar willen.* Waar beneevens zy ook alle zoodanige menschen Polityke Pauzen noemen, die door staatkundige strecken de Kerke verwerden (n) Een zeker oprecht Godgeleerde, gaf meede zyn oordeel van zulk een soort van luiden: *De heerschnuchtigheid (Φιλαρχία) recht nu in onze Kerken een nieuw Pausselyk Ryk op, en de eige zin onderdrukt, op zeer veele plaatzen de waarheden vreedde.* (o) Een verstandig Vorstelyk Raadsheer, en Kancelier oordeelde, van de oneenigheeden der Lutherische Godgeleerde ook al zoo, *dat het hen enkel en alleen maar om de Opperheerschappye, (Primat) en Pausselyke macht, (Papat) te doen was, of wie dat onder hen Paus zoude zyn, gelyk als hy van Flaccius en Strigelius wel voornaamelyk schreef.* (p) Even gelyk als een zeker ander Schryver, noch

Polityke
Pauzen.

Heerschnuchtig-
heid der
Leeraars.

(k) Tom. I. Script. publ. Witteb. p. 203. (l) Bartholom. Strehle vom Christl. Bann. p. G. 1.
(m) Strigenitius Pollill. Dom. VIII. Trin. p. 301. (n) Auctores Cent. Magdeburg. To. VII. præf.
(o) David Chytr. ap. Fechtium Epist. Theol. p. 403. (p) Josias Marcus ap. eund. P. V. p. 610.

noch te vooren de menschen hier van waarschouwde, schryvende aldus: „Men zoude doch voor al wel roezien, dat men niet gestaadig op den „Roomschen Paus gaapte, en ondertusschen den Duivel in een ander „Pausdom verhult, inliet en aanbad. Want hy was nu niet stil, maar „maakte 'er reeds zyn werk al af, en hy zoude ook niet uitblyven: De- „wyle de weereld doch wilde, en moest een Pausdom hebben, al zoude „zy 'er een steelen; wy waaren ook teegens hem niet loos genoeg, „schoon dat een ieder het grás juist niet hoorde wassen, en ten uitterste „zeeker en gerust daar ontrent was. Hy konde ook wel wys in de Schrift „zyn, en niet als loutere schriftuur-plaatzen aan-trekken, ja zelfs mid- „den onder de letter der Schrift zich verbergen, e. z. v. (q) En elders ontdekt hy de gemeene dwaalinge aldus: „Niet dat daarom juist alles „recht is, wat niet Pausgezind is, als of de Paus alleen de Duivel en „Antichrist was, en dat de Duivel geen momme-kleeden meer wist, daar „in hy zich konde vermommen en verbergen. Want de geheele weereld is „vol Antichristen, en niet alleen het Pausdom: Alles wat 'er is; bui- „ten het Christendom en de Gemeente Gods, is niets anders dan enkele „ketterye. e. z. v. (r)

Jaar M.D.
tot M.DC.

De Antichrist is overal, en niet de Paus alleen.

5. Doch het zal nu niet ondienstig zyn, om in 't byzonder zommige aanmerkelyke gebreeken en zonden der Predikanten, van welke men onwraakbaare getuigenissen vind, eens wat naader te gaan beschouwen, nergens anders om, als uit zuivere liefde tot de waarheid, en om den rechten toestand dier tyden wel te leeren kennen. Eerstelyk komt ons dan nu haar beroep en intrede voor, en hoe het daar meede doorgaans geleegen was. Waar ontrent dan in 't gemeen, zoo wel by de Godgeleerde, als Staatkundige van 't Predik-ampt aangemerkt word, dat zulks juist niet ten hoogsten noodig was, en schoon 'er het Woord Gods wel noodzaakelyk vereischt wierd, zoo kon nochtans eene Gemeente wel zonder den Kerken-dienst (ministerium Ecclesiasticum) bestaan. Weshalven ook de Leere van 't Predik-ampt niet onder de noodige Geloofs-artykelen stond. (s) Nadien Christus zelfs gezegt heeft: al waar 'er twee of drie in zynen naame vergaadert waaren, daar was hy midden onder hen. Matth. xviii. 20. Nu, waar Christus zelfs was, daar waaren ook immers genoegzaame middelen ter zaaligheid, teegenwoordig, als het Woord, den Dienaar en de Sacramenten, schoon dat aldaar ook geen byzonder Predikant weezen moest. (t) Ja veele hebben ook gerwyfelt, of de Priesterlyke stand juist al tot de volkoomenheid eener Maat-schappye behoorde, (u) en wat 'er van diergelyke aanmerkingen meer is. In het begin der Reformatie nu, hadde men zeekerlyk wel beeter Leeraars noodig gehad, als men ze meerendeels beschreeven vind, en wy ze nu ook al lengskens zullen gaan beschouwen. De groote ongereegeltheit, 't gebrek van rechte instellingen, de schrikkelijke onweetenheid en verkeerde gerultheid, midsgaaders, de huichelarye, waaren in 't eerste de oorzaake, dat de Gemeentens zoo slecht verzorgt wierden, terwyle men uit nood wel neemen en beroepen moest, die zich maar wilden laten gebruiken, hy mocht dan bequaam zyn of niet. Alle de omstandigheden toonen genoegzaam, hoe slecht de meeste plaatzen daar meede verzien zyn geworden. Naderhand quam de moedwilligheid en duizent andere valsche oogmerken daar by, zoo dat het met het beroep der Predikanten, doorgaans zeer goddeloos en lichtvaardig toeging. De oude Sacerius heeft niet alleen, in zyn boek van de Kerke-tucht, zeer wydloos-

Of de Predikanten noodzaakelyk zyn.

Onordentelyk beroep der Predikanten.

II. Deel.

P p

pig

(q) Sebalt. Frank. Chron. P. I. præf. (r) Idem. Pabsts Chron. præf. (s) Gebh. Theod. Mejerus de instrumentis Christ. n. CXL. p. 143. (t) Puffendorff. de Hab. Relig. § 31. p. 132. (u) Marsilius ap. Schilterum de Prud. Jur. Christ. cap. I. § 13. p. 15.

Jaar MD.
tot MDC.
Lichtvaar-
digheid
daar om-
trent.

Door
maagfchap.

Door ge-
fchenken.

Dwang.

Loopen en
draaven na
de Predik-
dienften.

Na de
beste plaat-
zen.

pig hier van getuigt, maar ook in een ander Tractaat, aldus daar van ge-
schreeven. *Alzoo behoorde het ook wel te zyn, dat men niet na gunst, maar na be-
quaamheid, Professooren en Meesters, op de Hooge-Schoolen verkoos. Maar dat
geschied nochtans op veele plaatzen zoo niet, alwaar men dan gunst, liefde, ge-
fchenken, swaagerschappen, broederschappen en diergelyke dingen gelden laat:
Voornaamelyk, wanneer die bonde-keetens beginnen in de Univerfiteiten te koo-
men, daar de een tot den anderen zegt: Help my, ik helpe u weeder. e. z. v. (x)*
En Cyriacus Spangenberg schreef op de volgende wyze hier van: „Men
„vind alle de hoeken vol van zoodaanige maats, die zich wel voor reine
„en rechte Leeraars uitgeeven, daar nochtans hun herte vol valsheid,
„en hun mond vol bedrog is. Zy koomen tot het Predik-ampt, God
„weet hoe, en door wat middelen. Zy dwingen en koopen zich zelfs
„in de Kerken-dienften, hebben een welgevallen daar aan en staan het
„gaerne toe, dat Christelyke, bestendige, en onovertuigde Leeraars
„en Predikanten, onrechtmatig afgezet en verjaagt werden, om maar
„daar door (zonder zich eenigzins om hun geweeten te bekreunen,)
„tot goede dienften te kunnen geraaken, en zy willen dan eevenwel noch
„al voor Apostelen en Gezanten Gods gehouden zyn. Maar Paulus zegt,
„zy zyn valsche Apostelen, want zy werden van God niet gezonden,
„noch ook van de Kerke en Gemeente reegelmatig beroepen, en zy
„koomen ook niet door rechte behoorelyke middelen tot den Predik-
„dienst. De Gemeentens moeten hen met ongenoegen, en beswaart
„geweeten, dulden, ook handhaaven zy dit ampt zoo niet, gelyk als
„het God beveelt. (y)

6. Nu hadde de Satan hier in, niet alleen by zulke onrechtvaardige
middelen, zyn heerschappye onder die ellendige menschen, maar ook
onder die geene, welke zich het recht des beroeps gewelddadiglyk aan-
maatigden, en het de Gemeente ontroofden. Van geene, naamelyk de
zoodaanige, die zelfs na de Kerke-dienften liepen en draafden, schreef
noch iemand aldus: „De *Collatooren*, die Kerken te bezorgen hebben,
„behoorden, als 't recht zoude zyn, zoo blind niet roe te tasten, en
„zulke loop-broeders, luye maats, weetnietten, en schuim des gepeu-
„pels, trosboeven, kokken, ja koorde-danffers, zoo licht niet aan te
neemen. (z) En voor hem een ander: „Hoe kunnen het die geene ooit
„voor God in haare *Conscientie* verantwoordten, die zich zonder eenige
„oorzaak, tot het Leeraars-ampt (Doctor-ampt) zelfs aangeeven,
„of in eene Kerke indringen, of in vreemde Kerke-boeken schryven, of
„rechtmatige Leeraars daar uit stooten, of die moedwillig uit hun be-
„roep loopen? Het welke God in den Heemel erbarme! (a) Als ook,
noch een ander, daar hy van de voordeeligste en aanzienlykste dienften
aldus schreef: „Hoe zal het dan met die geene gaan, die zoo blindelings
„zich tot het Hof-prediken begeeven, niet eens bedenkende, wat voor
„een gevaarlyk werk het is... Maar zulke maats hebben in 't gemeen het
„beste geluk, want de weereld kan ze niet haaten. e. z. v. (b) Deeze en
veele andere diergelyke bekentenissen, zullen nu zoo aanstonds by het
ontdekken der eer- en geldzucht, als ook der andere verkeerde inzich-
ten ontrent het Predik-ampt noch al meerder bekrachtigt werden. Ook
kan men van zelfs wel licht afneemen, dat de zulke, die na de ampten
zelfs liepen, ongetwyfelt wel de onbequaamste en ellendigste luiden
waaren: het welke terstond, by de ontdekkinge der zeer groote onwee-
ten-

(x) Von mitteln Christl. Religion. zu erhalten p. 12. (y) Vorrede über Andreæ Fabricii heiligen,
klugen und gelehrten Teuffel. p. A. 4. (z) D. Jo. Cajus praef. in Euang. quadriling. (a) Matthei.
Leb. Luth. I. Pred. p. 7. (b) D. Polyc. Leifer Erklär. des Cl. Psalms.

tenheid openbaar zal werden. Doch om alhier noch iets voorheene aan te raaken, zoo klaagde een zeeker man daar over aldus: *Het is wel met recht te bejammeren, het geene, gelyk wy zien, overal en alle oogenblikken geschied, dat, daar 'er voor alle de overige weetenschappen een zekere tyd, om ze te kunnen leeren, bestemt is, nochtans veele in de Godgeleertheid, eer zy noch eens het korte begryp (Summa) der Christelyke leere te recht en geheel geleert hebben, ja, eer zy noch eens de tytels der Hoofdstukken in den Bybel ter deege kennen, tot het over-swaare Leer-ampt voor den dag springen, zich inbeeldende, dat zy als dan al wysheids genoeg hebben, wanneer zy het maar aanvaarden, zy willen andere leiden, daar zy haare eigene onweetenheid noch op verre na niet kennen.* (c)

7. De oorzaaken nu van dit groote quaad, daar uit alle onuitspreekelyke verwerringen en onheilen ontstonden, kan men in 't gros uit d'algemeene toestand dier tyden genoegzaam wel zien. Naamelyk, men moest zomwylen wel uit nood, en gebrek van rechte bequaame Leeraars, onder de vervolgingen, en de zoo groote algemeene onweetenheid, zoodaanige menschen tot het Predik-ampt neemen, die niet al te wel gestelt daar toe waaren, alleen maar op dat de Gemeentens niet geheel en al verlaaten bleeven. Nu begaaven zich ook zeer veel daar toe, ten deele, uit hoop van een vermaakelyk leeven, en ryke inkomsten, ten deele, om dat zy wisten, daar door vryheid tot trouwen te hebben, (gelyk als zoo aanstonds volgen zal) en om andere diergelyke inzichten meer. Ook wierden alle deeze gruwelen niet weinig vermeerderd, door de Overigheden en Edel-lieden zelve, die het Meester-Recht (*Jus Patronatus*) gebruikten, en alzoo met het aanstellen der Pastooren na hun eige welgevallen alleen te werk gingen. Gelyk als 'er dan van zoodaanige Heeren, opentlyk geklaagt wierd: „Dat de Edel-luiden en andere „Leen-Heeren, doorgaans ongeleerde maats, of verdorvene ambachts- „luiden aansloegen, of hunne schryvers, ruiters of stal-jongens „een Priesterlyk kleed aantrokken, en in de Pastoryen stelden, op „dat ze zig by die zelve te lichter geneeren konden, en op dat zy ook iets „van 't Pastory-goed, dat den Jonker het beste geleegeen was, afstonden, of „anderzins hem tot Hof-diensten, met schryven, boekhouden, kinderen „te leeren, e. z. v. verbonden waaren. De Superintendenten nu en andere, maakten het ook dikmaals zelfs niet veel beter, wanneer zy ontrent met die zelve byzondere inzichten en listige handelingen, (*intriguen*) swanger gingen, en alzoo het arme volk jammerlyk verzorgden. Gelyk als 'er van den bekenden Superintendent van Fryberg, *Dr. Jacob Schenk*, verhaalt werd, dat hy een Jongeling van 18 jaaren, *Jan Vyfgulden* genaamt, die zyn knecht was geweest, en zyn broeder uit Jochems-dal, die een raam-maaker geweest was, tot Predikanten in den Dom gemaakt hadde. (e) Doch 't geene in 't begin der *Reformatie* uit nood hier en daar geschied was, daar van beklagde iemand niet te min in dien tyd de groote schaade, zeggende: *Dat men daagelyks, helaas! meer en meer ondervond, wat voor ergernissen zulke onervaarene jonge lieden aan de Gemeentens gaaven.* (f) Alhoewel deeze gesteltenis noch eerder meedelyden waardig was, als toen men moedwilliglyk de plaatzen zoo quaalyk verzorgde.

8. Maar wat 'er inzonderheid al voor onrechtmatigheeden, aan de kant der geener, die zich de macht, om Predikanten aan te stellen, aanmatigden, voorvielen; zulks is al meede uit onderscheidene getuigenissen, openbaar. Wy hebben ontrent de eerste eeuwen, overvloedig

P p 2

gè-

(c) David Chytræus *Explicatio Malach.* p. 67. (d) Churfürsten Augusti *Visitations-Artikel* Anno 1557. (e) Schmid. *Zwickauische Chronik* P. I. p. 390. (f) *Martinus Frechtus Epist. ap. Fechtium.* p. 4.

Jaar MD.
tot MDC.Ontype
Leeraars.Valsche in-
zichten.Onver-
standige
Voorstan-
ders.Het Mee-
ster-Recht
quaalyk
gebruikt.Lichtvaar-
digheid
der Super-
intendenten.Recht van
de verkie-
zing en
het be-
roep.

Jaar MD.
tot MDC.

Den Gemeenten
ontnootmen.

Jus Patronatus
qua-lyk ge-
plaatit.

Begeerte
na ampten
uit schandelyke
eigenbaat.

gezien , hoe dat de Gemeentens en alle der zelve leedemaaten , tot de verkiezinge en het beroep hunner Predikanten , haare stemmen plachten te geeven , tot dat van tyd tot tyd , de Overigheid en Geestelykheid , dit recht allengskens alleen aan zich getrokken , en de zoo genaamde Leeken van alle hunne voorrechten t'eenemaal berooft hebben. Hoe het in 't begin der *Reformatie* , onder de Protestanten hier ontrent gestaan heeft , zulks toonen die zelve omstandigheeden , daar *Luther* den Gemeinten haare rechten , die de Paus aan zich genoomen hadde , wel wilde weeder geeven , maar doordien dezelve toen ter tyd , zoo zeer verblind en verdorven waaren , zoo nam de Hooge-Overigheid van een iedere plaats , ook 't beroep der Predikanten op zich , waar by het naderhand ook zoo gebleeven is. Voornaamelyk , wanneer na de neederlaage der oproerige Boeren , den onderdaanen t'eenemaal die vryheid benoomen wierd. En schoon men daar na met woorden wel zomtyds bekende , dat de toestemminge der geheele Gemeente , in 't beroepen der Predikanten , meede vereischt wierd : zoo heeft men nochtans daar beneevens in der daad , en met uitdrukkelyke vonnissen , (*Responsa*) hun het recht , stemme , en de verkiezinge daar van afgekent. Ja men noemde het *zeldzaam en goed Weederdoopersch* , zoo wanneer iemand , teegens deeze of gee-
ne perzoon , wat zeggen of *protesteeren* wilde , enkelen alleen , *op dat de lieve Kerkendienst niet eenigzins in verachtinge mocht koomen* , gelyk als 'er by deeze gelegenheid noch op 't laatste van deeze eeuwe geschreeven wierd. (g) Doch wat 'er t'allen tyden al voor krakkeelen en andere gruwelyke ongemakken over 't zoo genaamde *Jus Patronatus* ontstaan zyn , leeren doorgaans noch daagelyks de bedroefde voorbeelden. En 't waare wel te wenfchen geweest , dat *Luther* in deeze en andere diergelyke punten , zich de waarachtige welstand der Kerken [wat meer] hadde laaten aan gelegen zyn , en de weerdlyke niet zoo veel hadde vertrouwt. Want men schryft onder anderen van hem , dat hy zich by de inwyng van een nieuwen Bisschop , om 't *Jus Patronatus* niet eens bekommert hadde , maar de Rechtsgeleerde en Staats-kundigen daar voor hadde zorgen laaten. (h) Daar is ondertuffchen niet aante twyfelen , dat , by-aldien hy de daar op volgende misbruiken van te vooren hadde geweeten , hy de vrye-keur van zoo veele Epicureëfche weerdlyche swynen , ontrent het beroepen der Predikanten , geenzins zoude goed gekeurt gehad hebben. Wy hebben nu reeds al gezien , wat den Adel meerendeels al voor gruwelen hier inne gepleegt heeft : ja men heeft zich zelfs niet ontzien den Pastooren , wanneer ze de diensten hebben wilden , te laaten be-
hooven , *dat zy in alles blindelings (simpliciter) zouden gehoorzaamen.* (i) Om nu niet te zeggen , wat zich anderzins de Voorstanders , byzonder de weetnieten (*Idiooten*) in de kleene steeden , ontrent dit Recht al ingebeeld , en voor ongereegeltheeden by der hand genoomen hebben ; wat voor onrechtvaardigheid , *simonie* en andere goddelooze streeken , zich verthoont hebben , waar van nu noch daagelyks overal veele voorbeelden voor oogen zyn. Waar uit men dan wel kan afneemen , hoe rechtmatig en goddelyk zoodaanige Predikanten zyn beroepen geworden , en wat 'er verders goeds van hunne ampten te verwachten was.

9. Maar aangaande de gebreeken en ondeugden der meeste Predikanten van de voorgaande eeuwe , in 't byzonder , zoo werd ook , als men hunne intrede en oogmerk aanschouwt , de geld-zucht en liefde tot het tydelyke , heel duidelyk en dikmaals aangewezen. Gelyk noch laatst

ie-

(g) *Confilia Witteb.* Tom. II. p. 25. (h) *Mattheus* I. c. p. 171. (i) *Confilia Witteberg.* I. c. p. 43.

iemand het volgende daar van ter needer-stelde: „ Daar willen 'er veele, „ helaas! Predikanten zyn, die nochtans zelfs wel van nooden hadden, „ dat ze van andere bestiert wierden. De zoodaanige zien geenzins op „ 't voordeel der schaapen, maar zy worden van hunne baat-zucht alleen „ gedreeven, dien het beeter was geweest, nooit gebooren te zyn. Dee- „ ze zouden de schaapen niet zoo yverig zoeken, voor welke zy doch „ niet bequaam zyn, byaldien ze maar wel dachten, wat de schaaftal van „ Christus voor een zaak was. (k) Dat zich nu deeze huurlings-aart baar- „ blykelyk by veele vertoont heeft, 'zulks wyzen de middag-klaare ge- „ denkteekenen, in de schriften van die tyden genoegzaam aan, mids- „ gaaders de daadelyke voorbeelden der veelerhande zoorten van eenē zoo- „ daanige geld-gierigheid, nadien ze zich inbeelden met hun studeeren en „ arbeiden alzooveel te verdienen en recht te hebben, als de Paapsche, „ welker rykdommen meenig geestelyke, mogelyk wel met bedroefde oog- „ gen aan-zag. By *Luthers* tyd heeft zich reeds al veel diergelyks geopen- „ baart, zoo dat hy ook opentlyk daar van schreef. Onder anderen, wan- „ neer hy misschien de quaade inzichten by veele, ontrent de Kerkelyke „ ampten, bemerkt heeft, zeggende: „ Als ik of een ander predikte, om „ eene goede Pastorye te verkrygen, en het anderzins licht wel niet doen „ zoude, als dan mag ik wel het Euangelium prediken, doch myn herte „ is niet zuiver, en niets anders als enkele onreïnigheid. (l) En op een ander „ plaats: „ De gierigaarts en eerzuchtige kunnen onmoogelyk geene Pre- „ dikanten des Euangeliums zyn, maar de zoodaanige moeten het doen, „ die geen goed, eere, lust, noch leeven achten. Want de gierigheid „ werd in alle de schriften, den geestelyken Leeraaren heel scherp ver- „ booden. (m) Nu mag men de getuigenissen van eenige andere mannen „ hier teegens houden, wanneer zy by voorbeeld, aldus geklaagt hebben: „ Het is schrikkelyk, dat zommige Predikanten, om hun eigen voor- „ deels wille, hier toe (tot het misbruik des Euangeliums) moeten „ oorzaak geeven, doordien zy maar een half, en geen volkoomen „ Euangelium verkondigen. (n) Hoe veele groote Leeraars zyn 'er wel „ hier en daar, die in echtbreuke en hoererye vervallen zyn? Hoe veele „ leeven 'er wel in gierigheid en woeker? (o) De uitterste noodzaakelyk- „ heid eischt ook teegenwoordig wel, dat de Godsgeleerde, en Kerke- „ dienaars wegens deeze twee ondeugden, naamelyk, eer- en geld- „ zucht, wel in toom gehouden werden. (p) Gaave God, dat dit niet „ meede in onze tyden gebeurde, naamelyk, dat men maar zulke Zielzor- „ gers moet hebben, die het geld wel bewaaren konnen. (q) En wat 'er van „ diergelyke algemeene klachten meer hier van toen ter tyd gevallen zyn.

10. Doch daar zyn ook in 't byzonder van eenige, veele schandelyke „ zoorten van der zoodaaniger gierigheid aangemerkt, die op geenerlye „ wyze konnen verontschuldigt werden. Gelyk als by voorbeeld, iemand „ van de woekeraars schreef: „ Dat zy alle hun doen maar alleen op groo- „ ten rykdom richten, en met Gods Woord, of met de stryd-punten „ handelden, kraamery dreeven, en zulke groote zommen gelds by een „ vergaaderden, met welke zy naderhand de Joodsche woekerspeer mee- „ sterlyk wisten te gebruiken; en in 't woekeren dikmaals beeter bedree- „ ven waaren, als in den Bybel, en ook meer te doen hadden met de „ rzyzen, als met dat geene, 't welke onze Heere God, tot winst uit „ het Predik-ampt zoude toekoomen. Daar beneevens waaren zy onder-

P p 3

„ tuf-

Jaar MD.
tot MDC.Prediken
om voor-
deed.Gierigheid
der Predi-
kanten.Woeker
van hun
gedreeven.

(k) Nic. Hemming. Lib. de Past. P. IV. p. 122. (l) Tom. VI. Altenb. p. 37. (m) Tom. I. p. 746.
(n) Sarcet. von der discipl. p. 198. (o) Selnecc. in Pf. XII. p. 34. (p) L. Osiand. Cent. IV. Lib. II.
c. 28. p. 210. (q) Mich. Neander ad Sent. Patr. Græc.

Jaar MD.
tot MDC.

„ tuffchen zoo uittermaaten gierig , dat zy den armen naauwelyks een „ stukje broods gaaven , hebbende de handen altoos open om te neemen , „ maar om te geeven geftaadig toegeslooten. (r) Een ander heeft in zee- kere verzen befchreeven , wat 'er van die geene vereifcht wierd , welke voor rechtzinnig wilden doorgaan , en onder anderen dit ter needer geftelt :

*Hac perdiscendâ feliciter arte senesce ,
Ponere quæ monstrant canos in fœnore nummos ,
Et quâ verborum conscribi Syngrapha formâ
Debeat , elabi ne possit debitor æris. (s)*

En verdec-
digt.

Dat is , Hy moest fraai leeren zommen gelds op intèresse te doen , en wèeten hoe men de obligatien en diergelyke , behoorlyk opstellen moest , op dat de schuldenaar met het geld niet kon doorgaan. En alhoewel ook Luther zelfs zeer ernstig teegen den woeker heeft geschreeven , en dezelve zonder eenige uitzonderinge , verdoemt ; ja schoon Christus zelfs gezegt heeft : men zoude leenen , zonder iets daar voor weder te hoopen ; des niet teegenstaande , zoo wift men doch allerhande hierffen-vonden te smeeden , op dat het niet zoo onchristelyk en quaad mocht schynen te zyn , wanneer de Predikanten hunne Capitaalen op intèresse uit-deeden. Als dan doopte men het : Christus hadde van de *mutuatio officiosa* ['t gedienslig uitleenen] gesproken : alhoewel hy zelfs wel verstandig genoeg was geweest , om deeze bepalinge daar by te zetten , by-aldien het noodig geweest hadde ; en wat 'er van diergelyke behulpmiddelen meer waaren , waar door men de averechtsche verdraayingen der Roomsche niets altoos toegaf. (t) Jâ 't quam zelfs , in 't Jaar 1587 zoo verre , dat 'er tot Regensburg vyf Predikanten , die teegen den woeker uit *Luthers* s chriften gepredikt hadden , op 't goedvinden van andere *Theologanten* , en wel inzonderheid van *Dr. Jac. Andreas* en *Dr. Jac. Heilbronner* , van hunne bediening afgezet , én uit de stad gejaagt wierden ; op dat doch immers de geldzuchtige en woekerduivel zyn nest zelfs ook onder de lange wyde rokken , noch verders ongestoort behouden mocht. (u)

Onerlyke
hanteerin-
ge.

II. Een andere soort van geldgierigheid , was de onerlyke hanteeringe , waar toe de geldzucht meening man dreef : waar voor ze nochtan's *Luther* trouwelyk waarfchouwde , als hy onder anderen aldus schreef : „ De Predikanten des Goddelyken Woords , behooren zich niet te men- „ gen in zaaken van weereldlyken handel , en zy moeten zich van dit al- „ les onthouden , op dat zy den Heere moogen behaagen. (x) Weshalven dan aan de Pastoors ernstig verboden moest worden , „ dat zy geene tap- „ teekens uithangen , of gasten tot gelaagen in hunne huizen zetten zou- „ den , op dat 'er niet zomtyds in het doopen en uitdeelen des Avondmaals , „ of anderzins eenige bespottelykheeden bedreeven wierden. (y) Al- hoewel men niet te min ook zelfs van Superintendenten , en aanzienelyke Leeraars vind , dat ze zich door zulke en diergelyke dingen ten toon gestelt , en de uitterlyke eerbaarheid niet eens in acht genoomen hebben. *Dr. Selnekker* noemde onbeschroomt in een opentlyk schrift , een zeeker Predikant van Noordhuizen , genaamd *Bröggrarius* , een oud Paarde-kooper , en woesten Pastoor. (z) En een ander heete insgelyks , den Superintendent in 't Mansveldse gebied , *Mr. Menzelius* , den ryken *Meulenaar* , wyn- en bierbrouwer én *Scherp-biertapper tot Eifzleben* ; buiten alle twyfel , om dat hy zich op

Tappen ,
gelaagen
zetten.

Paarde-
koopen.

Wyn- en
bier-schen-
ken.

(r) Joh. Cuno Spiegel aller Stände. p. E. viij. (s) Anonymus ap. Melandrum Jocofer. P. III. p. 320. (t) Melanch. Consil. P. II. p. 229. seqq. (u) Ostander Centur. XVI. Lib. IV. c. 35. p. 1047. Micræl. H. E. p. 531. (x) Tom. V: Altenb. p. 1097. (y) Churfürstl. Sächf. ordn. l. c. p. 117. (z) In Christl. und nothwendiger verantwurtung auf der Flacianer lästèrung Anno 1572.

zulke hanteeringen, veel beeter verstond en leide, als op 't verzorgen van zyne arme Gemeentens. (a) Insgelyks was het niets nieuws, voornaamelyk by die geene, welke noch al over andere gestelt waaren, dat zy uit eeven zoodaanige gierigheid, in onrechtvaardige zaaken, geschenken en giften aannaamen. Ten minsten zyn altoos de arme Dorp-Predikanten, door de meeste *Inspectooren*, [of *Opzienders*] en *Superintendenten*, van tyd tot tyd, ordentlyk daar toe gewent geworden, dat zy by de intrede in hun ampt, of wanneer ze anderzins iets willen voordraagen, nooit zonder zekere vereeringen verschynen durven. Gelyk als die *Superintendent* van Thuringen, van een ellendig Pastoor, by den dronk placht te zeggen. *De goede Heer Johan hadde heerlyke gaaven*, (dat is, geschenken) *schoon hy noch al wat jong was*, naamelyk, om dat hy hem braaf wat placht te vereeren. (b) En een ander verdiende daar meede dit punt-dichtje. (*epigramma*)

*Quare dicitis esse liberalem
Illum quò nec avarior per urbem
Nec elatior possit esse alius?
Sed quid? Dicitur esse liberalis,
Quod sapissimè liberat gravatos,
Qui portant leporès, & ova, carnes,
Pisces, vasa repleta lacte, poma,
Lini fasciculos, pecuniamque.*

Dat is, *De Heer Superintendent kon daarom wel liberaal* [verstaat, in plaats van mild; losmaakende] *genaamt worden, om dat hy die geene, welke hem veel wiltbraad, vissen, booter, vlas en geld vereerden, van haare lasten bevrydde en los maakte.* (c) Doch diergelyke geschenken placht een ander, reeds al in dien tyd een *helsch gebraad* te noemen.

12. Noch gevaarelyker was de verbasteringe, wanneer men, eeven gelyk als in 't Pausdom, de Kerkelyke zaaken begon voor geld te verkoopen, en de wissel-banken weeder in de Kerken zelfs op te rechten, die maar ter naauwer nood een weinig vergeeten waaren. „ Als doen vingen 'er veele aan, byzonder van de gróote Doctoren, met Góds „ Woord en de twist-punten, handeling en kraamerye te dryven, in de „ Kerken van de biecht-stoelen, wissel-banken en duive-kraamen te maaken, en staaken niet eenen kaars meer op den altaar aan, om alzoó gróóte zommen gelds by een te brengen. (d) gelyk als iemand zeer duidelyk en opentlyk geklaagt heeft Insgelyks schreef ook een zeker Godgeleerde: „ Dat, al wat 'er in deezen tyd gedaan wierd, alleen op zaayen, planten, koopen en verkoopen, gericht en aangestelt was, alhoewel „ Christus de koopluiden uit den Tempel dreef; trekkende onder de oorzaken der verachtinge van het Woord Gods, ook het koopen en verkoopen aan. (e) Korts te vooren, en by de *Reformatië* hadde men ontalpyke klachten gehoord, hoe dat de Roomsche geestelykheid alles om geld verkocht. „ Men kan geen Christen worden, riep men, als men geen „ geld telt, zy trouwen niemand zonder geld, zy hooren geen biecht, „ wanneer ze van geene belooninge verzeekert zyn, zy offeren om loon, „ zy zingen en bidden ook niet te vergeefs, zy deelen het Avondmaal „ ook niet uit, wanneer men hen niets geeft. Ja, zy verkoopen ook de „ begraaffenissen, ja zelfs op een vreemden boodem. (f) Insgelyks ook, als een zeker Poeët by *Luthers* tyd aldus zong:

Nam

(a) In der kurtzen widerlegung des Poëtischen Dialogi von der erbünde. (b) Melander l. c. p. 466. (c) Jac. Milichius ibid. p. 137. (d) Joh. Cuno. l. c. (e) Andr. Musculus Prophecey von dem zu nahenden zorn über Teutschland. p. G. V. (f) Erasimus Rot. Adag. Chil. l. parcem. 12.

Jaar MD.
tot MDC.

*Nam quis (ut invidiae demus paucissima) vestrum
Non studio lucri pars quota sacra colit?*

Betaalinge
der Kerkelyke
bedieningen.

Dat is, *Wie onder u (Paapen) handhaaft wel den Godsdienst, zonder hoope van eenige winst of voordeel?* (g) Dit schrikkelijke quaad begon ook allengskens onder de Protestanten zeer in te breeken; voornaamelyk, doordien 'er in de meeste plaatzen, geene genoegzaame voorzorge gedraagen wierd, om de Predikanten behoorlyk te verzorgen, zonder datze noodig hadden voor de Kerkelyke bedieningen, iets van de luiden in 't byzonder aan te neemen. Maar ondertusschen maakte de onverzaadelyke gierigheid ook veele, buiten nooddrift, zoo onbeschaamt, dat zy zelfs by hunne uiterste overvloed nochtans niets altoos, zonder genot en rykelyke belooninge doen wilden. Zoo dat ook, zelfs de minste Kerkelyke bedienden, hen hier in navolgden, en by voorbeeld, de klokkeluiders, dikwils de menschen, by de begraaffnissen en anderzins, wegens het geld voor 't luiden, overvielen en *executeerden*. (h)

Der begraaffnissen.

13. Nu hadde wel het volk, dat onder 't Pausdom van de geldgierige zoo zeer gedrukt was geweest, verlossinge van alle zoodaanige lasten, gezocht en gehoopt, en die ook by veele Leeraaren, die een *conscientie* hadden, gevonden. Gelyk als by voorbeeld, de Raad en Gemeente tot Breslauw, in 't Jaar 1523, by 't aanstellen van haaren nieuwen Predikant, *Dr. Joh. Hessus*, wel uitdrukkelyk bedongen: „Dat hy nu voor den dooden en leevendigen zoude moeten zorgen: De leevendige moest hy met „Gods Woord voeden, en de dooden begraaven, doch niet gelyk zyne „voorzaaten, die maar alleen na winst gehaakt hadden. Want toen waaren ze alle te zaamen, ze mochten gebooren of gestorven zyn, onder „contributie gestelt. Ja dat noch het ellendigste was geweest, de doode „waaren veel hooger geschat geworden als de leevendige, zoo dat Charon, moogelyk veel goedaardiger was, als de Priesters in 't begraaven der doode. Toen ter tyd hadden zy gestaadig gerekent, zoo veele „lyken zyn 'er van daag, zoo veel morgen; ô! dat 'er ook maar overmorgen en altyd zoo veele waaren! Waar beneevens zy nochtans niet beloofden, den Predikant eerlyk te zullen onderhouden, noch ook in de Kerk-beurs iets zeekeers te zullen geeven, om daar door zich te kunnen onthouden, van leevendige en doode te berooven, (i) Doch om nu niet te zeggen, dat diergelyke ordentlyke instellingen, in de minste Gereformeerde plaatzen gemaakt wierden, zoo quaamen 'er echter al langzaamhand, byna overal de voorheen gewoonelyke rechten, van geld te geeven, weeder op, zoo dat 'er geen doode, zonder te betaalen, konde begraaven werden. In 't eerste stelde men, in de Kerkelyke ordonnantie, dat het niet verboden zoude zyn, by de begraaffnissen, aan de Kerk- en School-dienaaren iets te geeven. Gelyk als onder anderen, in de Bronswyksche ordonnantie, in 't Jaar 1543 gezet wierd. (k) Naderhand wierd 'er allengskens, eene groote en schuldige plicht hier uit, (nadien zich niemand, gelyk men zegt, lichtelyk hier ontrent wilde laten bespotten) zoo dat ten laatsten, aan de Predikanten, de gang en de Predikationen by het lyk, ordentlyk en onvermydelyk moesten betaalt werden. Doch wat de Lyk-Predikationen in 't byzonder aangaat, zoo vinde ik, dat dezelve op de meeste plaatzen, zeer laat zyn in 't gebruik gekoomen. Gelyk als by voorbeeld tot Zwikkouw, eerst in 't Jaar 1581 de eerste Lyk-Predikatie is gedaan. (l) Doch op die zelve tyd, moesten reeds al eenige ver-

Onsprong
der Lyk-
Predikationen.

(g) Eobanus Hessus Eleg. de Conc. Erfurt. p. 120. P. II. operum. (h) Chur-Sächs ordn. p. 143. (i) Apud Scultetum P. I. Annal. Euangel. p. 152. 156. (k) Apud Hortlederum Tom. I. Lib. IV. cap. 44. (l) Tobias Schmid Zwickauische Chronik Part. II. p. 413.

verftandige mannen vermaanen, dat zoodaanige Predikationen niet mochten *ἐκχωρίας* en *παραγορίας*, dat is, *vly- en lof-reeden*, werden, waar in men, als in een vliegende brief, alle dieven en meinedige, als lofwaardig en zaalig prees. (m) Waar uit dan wel af te neemen is, dat het toen ter tyd, zoo wel onder de Lutherfche als andere Gezintheeden, reeds al zeer ongelyk hier ontrent is toegegaan, en al wederom, enkel en alleen om winft; en na dat iemand veel gegeven hadde.

Jaar M.D.
tot M.D.C.
Vleetry.

14. Alhoewel in 't begin, de belooning voor de Lyk-predikation maar heel klein moet geweest zyn, nademaal men nu noch in oude instellingen vind, dat 'er van de Hooge-Overigheid, door uitdrukkelyke wetten is bevoolen geworden, *dat men voor eene Lyk- of Bruilofts-Predikatie, niet meer als twee of drie grossen (vier of vyf stuivers) zoude geeven.* (n) Doch, hoe ook het trouwen (of t'zaamen-geeven) by de huwelyken van de Geestelykheid tot eene noodzaakelykheid gemaakt is, en daat door haare heerschappye en inkomsten vermeerdert zyn, zulks is in onze *Afbeeldinge der Eerste Christenen*, nu reeds al in 't breede getoont. Ondertusschen heeft men deeze maniere onder den naam van eene zeer gevoegelyke instellinge in de Reformatie behouden, willende zelfs wel bewyzen, *dat God Adam en Eva aldus zelfs hadde vereenigt*; niet teegenstaande men nochtans bekend heeft, *dat het trouwen door een Priester, in Gods Woord uitdrukke-lyk niet geboden was, en dat, in gevalle van nood, het nalaaten van dien, niemand het geweeten bezwaaren kon.* (o) Om nu daar van te zwygen, dat men veele aan zich zelfs onbehoorlyke en gruwelyke dingen, als bloed-schande en diergelyke, namaals wel voor verdraagelyk heeft uitgegeeven; enkel en alleen; gelyk men zegt, ter eeren des huwelyks, en op dat de t'zaamengeevinge, als een werk der Predikanten, niet voor krachteloos aangezien mocht werden. Doch of 'er onder anderen, door zoodaanige inzettingen niet wel meest op de gewoone belooningen is gezien geworden, zulks toont op alle plaatzen d'ervaarentheid wel aan een ieder een, die daar maar acht op slaat. Met het Doopzel dreeven ook de Papisten ook wel eer dezelve schraaperye, by wien *geen Christen, of gedoopt kon werden, voor en al eer men geld hadde gegeven.* (p) Of nu alle deeze misbruiken wel t'eenemaal afgeschafft zyn geworden, zulks kan nochmaals, een ieder ter plaatze daar hy woont, onderzoeken. Moogelyk geschied nu noch wel op veele plaatzen, dat gene, daat in voorrige tyden, iemand over klaagde: *Dat men ook zelfs het waater tot den Doop moest betaalen, of aan de Koster iets zeekers daar voor geeven.* (q) En dit alles wierd evenwel geëifcht, schoon ook het vast-gezette tractement, tot onderhoud groot genoeg was. Want dit was doch by veelen het voornaamste oogmerk en her *ἔργον*; waarom het hen in 't Predik-ampt te doen was. Gelyk als men dit inzonderheid in de brief-wisselingen, daar van de beroepen, bezoldingen, 't af- en aan-treeden der ampten, gehandelt werd, doorgaans vind, dat de eerste en laatste bekommeringe by veele, weegens het tractement, en de inkomsten is geweest. Waar omtrent het nochtans schynt, dat eenige wel te verontschuldigen zyn, nadien in 't eerste begin alle deeze zaaken, by de meeste Kerkelyke bedieningen onder de Protestanten, maar heel slecht waaren.

Klein loon.

Het trouwen,

Voor noodzaakelyk ge-houden.

Voor het doopen loon genomen.

Tractementen zyn 't oogmerk van veele.

15. Van *Dr. Joan Bugenhaagen*, eerste Superintendent tot Wittenberg, werd in eene aantekeninge, van een Keurvorstelyk Lyf-Medicus, die daar by is geweest, verhaalt, dat, na dat de Keurvorst *Joan Fredrik*, ge-

Geldzucht der Predikanten,

II. Deel.

Qq

van-

(m) Zepperus Lib. I. Polit. Eccl. c. 13. p. 118. (n) Chur-Sächf. Kirch-ordn. p. 120. (o) Ludov. Dunte Decif. Caf. Conf. Cap. XIX. sect. 4. qu. 3. p. 983. (p) Erasmus l. c. (q) Statuta Ecclesiæ Thuricens. ap. Hottinger. P. V. H. E. sec. XVI. p. 851.

Jaar MD.
tot MDC.

Profyten.

vangen was , en door vergunninge des Keizers , eenige daagen zich tot Wittenberg ophield , *Dr. Bugenhagen* , in zyn bezoek , den Keurvorst van niets anders , als van zyne achterstallige bezoldinge , hadde gesproken , terwyl de goede Keurvorst , in deeze zyne onverhoopte rampzaaligheid , de eene of de andere vertroosting van hem hadde verwacht. (r) Een ander , die wegens zyn tractement , het welke , alhoewel zeer groot , voor hem nochtans te weinig was , zyne bedieninge aanstonds wilde neder leggen , moest van een verstandig Godgeleerde zeer gebeden worden , dat hy zich zelfs doch zoo t'eenemaal niet wilde ten toon stellen , en alzoo aanstonds in 't begin eene grootere bezoldinge eischen , maar dat hy zich liever eerst wel geacht zoude zoeken te maaken. (s) Van *Dr. Selnekker* werd geschreeven , dat hy van den Raad , door een brief , vermeerdering van zyn loon hadde verzocht , om dat de renten van zyn uitgedaane geld niet behoorelyk in quaamen : het welke hem de Raad van Halle voorgeworpen hadde , wanneer hy zich schriftelyk aanbod , om de opzicht over haare Kerken op zich te neemen , stellende hem met een gouden beeker te vreden. (t) Het is zeker , dat men by zoodaanige geleentheeden , als hier booven gemeld zyn , zeer veele teekenen vind , dat dit altoos wel de voornaamste zorge , by de meeste geweest is. Het was gestaadig : *My is deeze of geene Opzicht , Superintendentschap , of Pastorye , opgedraagen met eene zeer reedelyke bezoldinge : Ik hebbe een zeer goed tractement , zoo dat ik het niet beeter wenschen kan.* (u) *Hy kan met het grootste gezag , en een overvloedig tractement alhier staan.* (x) *Ik hebbe eene groote Gemeente en goede profyten.* (y) *Schoon de inkomsten teegenwoordig slecht zyn , zy zullen nochtans wel beeter worden.* (z) Ja , om de boovengewaagde profyten , als , het Biecht-Doop-Lyk- en Bruilofts-geld , laagen wel dikmaals de Heeren-Amptgenooten , opentlyk en tot groote ergernis , met malkanderen zelfs overhoop , en begongen byna de gruwelykste uitspoorigheeden. Men vind ten voorbeeld : Dat de Diakens en Pastooren heevig onder zich gekrakkeelt en zelfs vonnissen geligt hebben , doordien de eerste iets van de inkomsten der laatste wilden aftrekken : Welke soort van oneenigheeden , men met het voorbeeld van *Ananias* , uit de *Hand. der Apost. cap. v.* trachte by te leggen , alhoewel noch niemand de Apostolyke maniere hadde toegestaan. e. z. v. (a)

Ryke
Godge-
leerde.

16. Schoon nu wel wegens veele omstandigheeden , de Protestant-sche Predikanten tot zulk een groote rykdom en pracht , als de Paapsche niet quaamen ; zoo hebben zich doch menige op zoodanig eene wyze , al vry wel verrykt. De oude *Dr. Weller* verhaalde reeds al in zynen tyd , dat hy niet van die *Theologanten* was , die in alle hoeken daar zy maar heen zaagen , genoeg en overvloedige rykdom hadden. (b) Ten minsten is 'er van eenige beroemde Godgeleerde eene diergelyke gemeene spraake gegaan , dat ze zeer ryk waaren. Van *Doct. Martinus Chemnitius* , werd in een zeeker schrift verhaalt , dat hy na zyn dood meer geld , als goede naam hadde nagelaten. Ook loochent dit zyn verdediger in de antwoord niet , maar hy zegt daar op alleen , men konde het hem niet voorwerpen , noch uitrekenen hoe veel het wel was. Eindelyk , hadde hem God iets verleent , zoo hadde hy daar voor ook moeten arbeiden , om niet was hem wel weinig geschonken. De ondankbare weereld , die aan geen Predikant iets gunde , maakte de zaak altoos wel tienmaal grooter , en wat 'er van diergelyke verschooningen meer waaren.

Noch-

(r) *Matthæus Razenbergius Hist. Elect. Msta. p. 22.* (s) *D. Chytræus Epist. ad. M. Petrum Wittenburgium. p. 367.* (t) *Jo. Bulæus Exam. Recit. Selnecc. de Lib. Conc. p. 73.* (u) *Tilemannus Heshufius Epist. ap. Fechtium p. 197. 198.* (x) *D. Chytræus ib. p. 488.* (y) *Polycarpus Leiferus ib. p. 676.* (z) *Helvicus Garthius ib. p. 808.* (a) *Vid. Confilia Witteb. Tom. II. p. 38.* (b) *Im brieff an Joh. Beltz. P. II. Analectorum. p. 153.*

(c) Nochtans werd 'er van *Chemnitius* verzeekert, dat hy by de oneenigheeden van dien tyd, onderscheidene geschenken heeft bekoomen. Als tot Halle heeft men hem treffelyk beschonken; wanneer hy aldaar de Kerken, in 't Jaar 1565 onderzocht, en gelyk men spreekt, van de Calvinisterye hielp zuiveren en verbeeteren, het welke *Eberus* en *Strigelius*, hadden afgeslaagen. (d) En een zeeker Predikant, schreef ter zelve tyd in 't algemeen: dat men met alle zyn doen, maar alleen groote schatten en rykdommen beoogde; en dat men met Gods Woord, en de verschillen, handeling en kramerye dreef. e. z. v. (e) Diergelyken getuigenisse wy ook op zyn plaats, van *Dr. Jacob Andrea* zullen hooren, naameyk, wat hem zyne moeite teegen de Gereformeerde, en andere al heeft ingebracht. Korts daar na schreef *Polycarpus Lyserus* van hem, en den gedachten *Chemnitius* gelyk ook van *David Chytræus*, „ dat zy door de gantsche weereld, in openbaaren druk, en door het gemeene geruchte uitgeroepen wierden, als of „ zy booven maaten ryke luiden waaren geweest. Daar nochtans hunnen „ rykdom maar matig en slechtjes heen was, in vergelykinge der groote „ moeite, die zy in 't voortplanten der zuivere Leere wel hadden aangewend. (f) Maar schoon dat nu ook wel in der daad diergelyke ergernissen van hen, die de grootste ampten bedienden, meede bedreeven zyn; zoo is nochtans ook meenig der mindere soort, door de zorge voor de kost, by een sterke huisgezin en veele andere kinderen, tot zoodaanige onbehoorlykheeden wel gebracht geworden; nadien veele slechte Predikers, in dit stuk heel zoover verzorgt waaren, zoo dat iemand met waarheid schreef: *De Godzeleerden konden by grooten rykdom, hun ampt wel verzuimen: Doch wel hoovaardig werden, en ook zeer veele Kerk- en School-dienaaren in Duitsland, waaren van dit gevaar t'eenemaal vry, doordien ze niet veele inkomsten hadden.* (g)

17. Hoe ellendig en lighthertig het nu hier ontrent, van 't begin af aan, onder de Lutheraanen is toegegaan, zulks is niet wel te beschryven. Want als *Luther* de Weereldlyke de oogen opende, en dat deeze hunne eigene voordeelen zaagen, zoo tasten zy toe, maatigende zich zelfs zoo veel van de Kerkelyke goederen aan, dat de Dienaars der zelve dikwils niet met alle over behielden. Hier door hoort men *Luther* ook zoo overvloedig klaagen en kermen, over de vrekheid en ondankbaarheid van veele der voornaamste, inzonderheid van den Land-Adel, dat zy hunne Dorp-Pastooeren byna van honger lieten sterven. (b) Waar door deeze dan wel genoodzaakt wierden, by gebrek van hun geloof, om andere onbehoorelyke middelen by der hand te moeten neemen. Om nu niet te zeggen, dat niemand, die van zich zelfs een weinig goederen hadde, zich meer tot het Predik-ampt begaf, maar meerendeels de armste en ellendigste menschen, die tot niets anders koomen konden. Waar van iemand aldus klaagde: „ Toon my een Edelman of voornaam burger, „ en die iets heeft, die zyn Zoon tot deeze oeffeninge (of studie) houd. „ Zy moeten alle of Rechtgeleerde of Koopluiden werden, en het is vee- „ len van herten leed, indien ergens een van haare kinderen zich tot dit „ beedelachtig ampt begeeven zoude. En vervolgens klaagde hy over de verkeertheit in 't Lutherdom aldus: „ De Vorsten, Heeren en Edel- „ luiden, tasten noch overal wel toe, als 'er ergens een Bisdome of yette „ Domheers-plaats te vangen is, niet teegenstaande zy zulks doen, tee- „ gens hun eige geweeten. Maar zoude zich heedensdaags een Vorst ook

Jaar MD.
tot MDC.Gebrek
van bezol-
dingen.Armoede
van veele
Predikanten.

Qq 2

(c) Ehrenrettung Chemnitii. (d) G. Olear. Halygraph. p. 281. (e) Joh. Cuno Spiegel aller stände l. c. (f) Erklärung des Cl. Psalms. (g) Chytræus l. c. p. 105. (b) Vid. Carech. Maj. p. 444. Kirch-Post. P. I. p. 268. P. III. p. 187. 226. 254. Edit. Lunæb. Haufs-Post. P. II. p. 106.

Jaar MD.
tot MDC.

„ tot den dienst Christi, gelyk voorheen in 's Duivels naam begeeven, hy
 „ wilde liever, dat hy niet op de weereld was gekoomen. De ouders wen-
 „ schen, dat zulk een in 't eerste bad aanstonds verdrongen was. Dat dit
 „ aldus waarachtig is, zulks leert de ervaarentheid en de daad zelfs. (i)
 Wat hier uit nu al voor averechtze uitwerkingen gevolgt zyn, is uit de
 geschiedenissen zelve openbaar, als wanneer het raapen en schraapen van
 veelen, waarelyk onbeschroomt gepleegt wierd, ja daar ook de ryk-
 dom zelfs, by de welzittende noch al gestaadig meerder dorst daar na
 verwekt heeft. *Luther* schreef hier van zeer wel: „ Indien een Predikant
 „ na eere, geld en goede daagen tracht, en zyne Predikatie daar na schik-
 „ ken wil, zoo zal hy niets altoos uitrechten noch staande blyven. Want
 „ als dat komt, dat hy zoekt, dan tred hy achterwaards, en werd een
 „ onchristen, gelyk als voorheen. Maar indien hy het gemeene nut lief
 „ heeft, zoo stapt hy door... Doch waar zyn die? Enkele pèerlen en dia-
 „ manten zyn ze, onder den anderen grootsten hoop, zoo veel der gee-
 „ stelyke, als weereldlyke heerschappye. (k) En zoodaanige geldgierige
 geestelyke met haare vruchten, beschreef een zeeker *Luthers*ch Vorst,
 als wortelen van alle onheil door het geheele land, uit ervaarentheid al-
 dus: „ Dit is wel aan de Godgeleerde in deeze laatste tyden, ten deele,
 „ ja schier by de meeste, weeder maar al te waar, zoo dat het derhalven
 „ met hen gedaan is; welke deugden ook by de heedensdaagfche loop des
 „ weerelds, wel voornaamelyk uit haare (zoodaaniger Godgeleer-
 „ den) gierigheid en onverzaadelyke baat-zucht gemeenelyk ontstaan.
 (l) Zoo handtastelyk waaren by de Geestelykheid, alle deeze ondeugden
 geworden, en zoo opentlyk, zonder eenige de minste schroom wierden
 ze alomme bedreeven, dat ze ook zelfs aan hooge Personagien in de
 oogen liepen. Doch dit zy genoeg van deeze haatelyke en nochtans wel-
 gegronde stoffe.

Geldzucht
en des
zelfs scha-
delykheid
omtrent
het Lee-
raarsampyt.

Slampam-
pen der
Predikan-
ten.

18. De andere voornaame ondeugd der meeste Predikanten, was haar
 flempachtig, brooddrongen en wellustig leeven: het welke niet minder een
 rechte pest onder alle standen pleegt te zyn. Maar ondertusschen, wan-
 neer men de Historien, van 't begin der *Reformatie* af aan, wat nauw-
 keurig door ziet, zoo is het niet wel te loochenen, dat de menschen,
 na dat zy uit de gruwelyke geweetens-dwang, eens in vryheid gestelt
 waaren, van het eene uitterste op het andere, en van de tyrannyke straf-
 heid der Roomsche Geestelykheid, tot eene groote lighthertigheid en
 roomeloosheid vervallen zyn. En wanneer de Paapen en Munnikken,
 inzonderheid na hunne Phariseeusche onthoudinge, (byaldien die noch
 wel by eenige ernst is geweest) zich al van zoodaanig een jok ontfloegen,
 zoo mag moogelyk het bedrog der zonden wel meenig een zoo verre ver-
 leid hebben, dat hy daar door niet eens op de waare zuivere Euangelische
 weg eenes Christelyken wandels getreden is, maar dat hy het vleesch
 den lossen toom gegeeven, en een welgevallen aan het ongebondene lee-
 ven gehad heeft. Dit zullen nu de uitdrukkelyke klachten van die tyden
 klaarlyk vertoonen, waar van ik 'er nu maar eenige weinige, kortheids
 halven zal bybrengen. Al voort na *Luthers* tyd, schreef een zeeker op-
 recht man, wanneer hy de oorzaaken des gruwelyken vervals ontdekte,
 aldus: „ De Kerken-dienaars zondigen swaarlyk, dat zy voor haare per-
 „ zonen, door hun godloos en woest leeven, den zoo edelen en hoo-
 „ gen schat der tucht t'eenemaal beletten. Ja ook, Gods Woord en Ryke
 „ hier door hinderlyk en schaadelyk zyn, het welke om haar schelmach-
 „ tig

Gelee-
gentheid
daar toe.

Schaade
daar uit.

(i) *Wolfgang. Musculus Prophecy.* p. E. ii. (k) *Tom. VIII. Altenb.* p. 104. *Add.* p. 703. a.
 (l) *Extract eines Gesprächs einer Fürstl. person mit D. Kirchnern vom Concordien-buch.*

„tig leeven, versmaadinge en lasteringe lyden moet. En byaldien alle
 „deze schaadelykheeden en nadeelen der Kerken-dienaaren van hun
 „aanstootelyk en schandelyk leeven niet konden afschrikken, zoo be-
 „hoorden zy ten minsten, hier ontrentte berrachten, dat ze zich alle
 „de zonden en misdryven, die de leeden hunner Kerken begaan, deel-
 „achtig maaken; als meede alle den toorn en straffen Gods, die daar
 „over koomen zullen. Doch ik zal alhier niet zeggen, hoe grooten
 „moeite; zorge en onrust, de Predikanten hun zelts wel op den hals
 „haalen, wanneer ze hunne leedemaaten, door een roekeloos leeven,
 „tot alle ondeugden zelts oorzaak geeven... En aanstonds daar na spreekt
 hy: *Als den Abt dobbelsteenen voor den dag haalt, zoo speelen de Munnikken.*
Engelyk de Herder is, zoo zyn ook de schaapen. (m) Na deesen schilderde een
 ander deeze menschen, aidus af: „Zy prediken om geld en een goed
 „leeven, zeggende: Kom, laat ons goede wyn haalen, vroolyk zyn
 „en een roes te zaamen brengen, *Esa. LVI.* Gelyk als, helaas! nu byna
 „NB. overal 't gebruik is, en de er vaarentheid uitwyft. Het grootste ge-
 „deelte NB. der Wachters is blind.-- Zy gaan daar heene gelyk een blind-
 „de koe, waar hun herten-luft hen dryft; tot hoererye, gelyk als men
 „aan de Papisten gezien heeft; tot dronkenschap en goed slampampen,
 „zoo als men het NB. ontrent onze Heertjes nu ervaart.-- Want in de
 „zonden, die zy het meeste moesten bestraffen, als de echtbreuk, zui-
 „peryn en andere ondeugden, leggen zy zelts tot over de ooren toe
 „weg gezonken. (n)

Jaar MD:
tot MDC.Quaade
voorbeeld.

19. Inzonderheid klaagt deeze zelve man over het vreeten en zuipen
 der meeste Predikanten van zynen tyd, wanneer hy uit ondervindinge,
 op de volgende wyze spreekt. Zoo zeer is het leeven nu vervreemt van
 de leere, dat men nauwelyks meer weet, waar men een fraai man, *Leeraar*
of Pastoor vinden zal, die geene groove ondeugden aan zich heeft. „Ik spreek
 „tegenwoordig niet van natuurlyke menschelyke swakheeden, die in alle
 „menschen plaats hebben, maar van die zonden alleen, welke tegens
 „het geweeten zelts aanloopen, teegen God, teegen zyn Woord, ja
 „zelts teegen alle tucht en vroomigheid, gelyk als *echtbreuk, hoererye, gie-*
righeid, zuipen, opgeblaazenheid, trotsheid, en diergelyke ondeugden
 „meer. Hoe veel groote Leeraars zyn 'er wel hier en daar, die in *echtbreu-*
ke en hoererye vervallen zyn? hoe veele leeven 'er wel in *gierigheid en woe-*
ker? Hoe zeer heeft de overdaad, het vreeten en zuipen wel overhand
 „genoomen? Zy koomen goeds moeds te zaamen, aldaar stryken zy
 „dan het vonnis over andere, praaten van de predikatiën hunner ampt-
 „genooten, en zy verachten alles, wat met hunne lapperye niet over-
 „een stemt. Niemand ziet wat Gods Woord of eere is, en wat de waar-
 „heid met zich brengt. Ja zy zeggen: Wat is waarheid? als Pilatus aan
 „Christus vraagde. Daar gaat het dan aan een vreeten en zuipen, tot
 „zoo lange dat zy niet alleen rood en bleek werden, maar ook de spraak
 „verliezen, en zy rabbelen als dan maar, wat hen invalt, verontschul-
 „digen, klaagen, schreyen, schelden, *disputeeren* en zyn zotten, zoo
 „als zy maar best kunnen. En de zoodaanige zullen na dit alles, noch
 „al getrouwe Dienaars Gods heeten te zyn; onder de zulke zullen
 „veele ziele onderweezen werden; zy zullen de Schoolen en Ker-
 „ken regeeren, en met haar voorbeeld andere voorlichten. Waar by
 hy eindelyk noch voegt: „Dat hy zelts een Pastoor hadde hooren
 „zeggen: Wat praat men al, dat de Predikanten niet zouden moogen
 „zuipen? Wat kan een Predikant van 't zuipen prediken, als hy zelts

Vreeten en
zuipen.Echtbreuk
en hoerery
van groote
Leeraars.Dronken-
schap.

Jaar MD.
tot MDC.

„niet zuipt? (o) *vox bovis, non hominis!* [beeste-taal, en geen menschen!] mocht men wel daar by voegen. Ten overvloed zal ons noch de eene of de andere plaats van deeze zaak dienen. Als, wanneer een voornaam Godgeleerde, byna ter zelve tyd gedrongen wierd, om te schryven: *Daar is niets schandelyker, als wanneer een Predikant zich dol en vol zuipt, en de laatste is die na huis toe gaat. Zulk een is niet eens waard, dat hy de geiten hoed, ik zwyge de schaapen van Christus. De zoodaanige werden, van den Apostel Judas, schandvlekken der broederlyke maaltyden genoemd; als die het tydelyke leeven voor wellust achten, en die zich zelfs en andere bevlekken.* (p) En noch een: *Van goede luye Paters, die in de week naauwelyks eens in den Bybel zien, die bibere voor scribere schryven; en die meer calices als codices [beekers als boeken] hebben, is het getal wel 't grootste. Tellickers en taafel-vrinden, die alle maaltyden by na eenen nieuwen waard zoeken, en die zich overal, daar 't bier en de wyn het beste is; indringen, zoo goed als zy kunnen, heeft men insgelyks ook overvloedig.* (q)

20. Zulke en alle diergelyke menschen nu, noemde iemand uit *Esaias* valsche Propheeten en stomme honden, om dat zy teegens geene ondeugden zich vrymoedig dorsten aankanten; wanneer ze zich in diervoegen, zonder eenige de minste schroom ten toon stelden. (r) Weshalven oök een zekere geleerde en Godvreezende vrouwe, aan zulk een verzoopte Predikant, die in zynen hoogen ouderdom, t'eenemaal een *Epicurist* was, ernstig op deeze wyze schreef: „Zulk een man verdurf 'er, meer door zyn quaad en ergerlyk leeven, daar hy nochtans aan zyne, „toehoorders tot een voorbeeld van nugterheid en maatigheid behoort, „de te verstrekken. Waar beneevens ook die onnoozele en slechte teegewerpinge (dat men een swak mensch is,) daar meede wel beantwoord wierd: Dat de Heidenen zelfs zoodaanige zonden, als de dronkenschap; wel overwinnen konden, hoe zoude dan een Christen, of „wel t'eenemaal een Leeraar zich hier ontrent voor swak uitgeeven derven? (s) Niet te min werden 'er in de schriften van deeze tyden, zeer veele bedroefde voorbeelden, van zulk slag van Predikanten gevonden, welkers ongeregelte leeven ook openbaar aan den dag is geraakt: ik swyge noch, wat 'er in 't verborgen wel meer van veelen gechied is. Ja men heeft zelfs niet geschroomt, om zich over zoodaanige zonden, in opentlyke schriften te beroemen, en die voor een onverfchillige zaak uit te geeven, wanneer men by voorbeeld, in een gezelschap, geheele daagen met spelen, spotten, snaakeryen te bedryven, lagchen en schreyen, vreeten en zuipen; toegebracht, en den tyd en alles daar door vergeeten heeft. (*Gratioso genio ducente, horas sic paucas bonas & beatas, pro valedictione longè ultimâ, suaviter atque amabiliter, sermone festivo & comi, ludo, joco, risu, atque imprimis latitiæ bono patre Libero præsentis, duximus ac transmifimus.* Dat is: „Op deeze wyze hebben wy dan eenige weinige goede en aangenaame uren doorgebracht, onder het geleide van eenen goedgeunstigen geest; ter gedachtenisse van uwe gelukkige reize; alwaar wy heel vermaakelyk en zoet zyn by malkanderen geweest, met allerhande vermaakelyke en boertige reedenen, speelen, jokken en lagchen; en booven dit alles, in het byweezen van *Vader Bacchus*, die tot eene vervulling van alle vreugde en blydschap moet vertrekken. (t) Op deeze zelve wyze werd 'er ook van een zekere Godgeleerde tot *Leipzig*, genaamt *Barent Ziegler*, verhaalt: Dat hy niet geschroomt hadde, zyn leeven in eene geschikte vroolykheid, na den aart der *Duitsche*,

Roem des
smullens
en braf-
fens.

(o) Idem in *Ps. XII.* p. 34. (p) *Jo. Hemming* in *Pastore.* p. 109. (q) *Jac. Andreae* hundert jähr. bedenck. p. 49 (r) *Henr. Bullingerus* *Lib. II. de Episc.* Initit. p. 125. (s) *Olympia Morata* *Lib. I.* Epit. ep. ult. (t) *Jo. Hagius* in *Vita Louchii.* p. 528.

sche, op eene lustige maniere door te brengen. (u) Andere aanmerkelyke buitenspoorigheeden zyn 'er hier en daar, zeer veel gebeurt. Als, om maar eenige aan te raaken, wanneer een zeeker Dorp-Pastoor, zich des Saturdays na zyn gewoonte, zoo vol hadde gezoopen, dat hy des anderen daags, op Zondag, in de Predikatie, onder het neederknielen, wegens 't Onze Vader, in slaap viel, en als hy van den Koster was opgewekt, diergelyke woorden gebruikte, die hy 's daags te vooren by 't speelen gewoon was te zeggen (x) Wat dit voor een ergernis en opzien aan de Gemeente gegeven heeft, is licht te vermoeden. Dat ook een ander Pastoor met zyn Jonker, in 't dorp zich daagelyks vol dronk, en eindelijk zich met hem sloeg, is al meede niet verziert. (y) Om nu andere overvloedige voorbeelden alhier over te stappen. Een zeeker Schryver onder de Gereformeerde klaagde meede in 't gros over zulke Predikanten, die niet alleen by groote Heeren, plachtengoed cier te maaken, maar ook, die wel den gantschen dag in kroegen en herbergen zaaten, in de wedde met de boeren gezontheden zoopen, tot in de nacht toe met kaarten en dobbelsteenen speelden, ook dansten en sprongen, en ten laatsten zich na huis toe moesten sleepen laten. (z) En dit zelve heeft men ook meenigmaal onder de Lutherfche moeten verbieden naamelyk, dat de Predikanten en offer-luiden, zich uit de kroegen en herbergen, by verbeurte van hun ampt, zouden moeten houden. (a)

Jaar MD.
tot MDC.

Voorbeelden.

Goed cier
maaken.Danffen,
speelen.Zuipen
in de herbergen.

21. Tot verschooninge en verdediginge van deezen gruwel, had de Satan een zonderlinge vond onder de Geleerde uit de hoeken gezocht, wanneer naamelyk deeze uit de heidensche Poëeten, dit als een recht voorgaaven, en aan andere leerden: *Wie een geleerd man, en voornaamelyk een Poëet wilde zyn, die moest braaf kunnen zuipen.* Weshalven men inzonderheid van de vermaarde Poëeten deezer voorgaande eeuwe, diergelyke lofredenen vind, daar het zuipen noch wel voor een konst en deugd, ten minsten altoos voor een geoorloofde zaak voorgesteld werd. Van Eobanus Hessus schryft iemand dit volgende, onder zynen lof: *Hy geloofde, dat hem niemand met in de wedde te zuipen overtreffen zoude: waar ontrent hy het ook zoo verre gebracht hadde, dat het geen mensch meer hier in teegens hem waagen dorst.* Waar beneevens hy ook een proef verhaalt (alhoewel hy dit niet rechtvaardigen wil, ook schandshalven niet kan.) *Naamelyk, daar was eens een ander berucht zuiper by hem gekoomen, die hem een groot vat Dantzickerbier hadde voorgezet, en een ring daar in geworpen, zeggende: als hy dit vat uitsoop, zoo zoude hy hem hebben. Waar op Hessus het vat uitgedronken, omgekeert, en den ring met zich genoomen hadde.* (b) Deezen zuiper nu is wel geen Predikant geweest, maar nochtans een goed vrind, niet alleen van *Foris Spalatyn*, maar ook van *Luther* zelfs, gelyk als daar by gedacht werd. Zo dat hy ook zeer vertrouwelyk met hem tot Erffurt heeft omgegaan, en een vers op zyn intogt aldaar gemaakt. (c) Hy zoude ook eens aan iemand, die hem wegens de dronkenschap vermaant hadde, geantwoord hebben: *Men spreekt wel veel van myn drinken, maar niet van mynen zeer grooten dorst.* (d) En diergelyke Poëeten zullen 'er moogelyk, ook onder de Pastooren genoeg geweest zyn, die onder deezen naam haar Epicureësch leeven hebben rechtvaardigen willen. Weshalven men ook midden onder de zoo genaamde Euangelische, diergelyke verzen onbeschroomt maakte.

Zuipen der
Poëeten.Van Eobanus
Hessus.

*Heus tu, si bonus esse vis Poëta,
Epota: proprium boni Poëtæ*

Eft,

(u) Joach. Camerarius Vita Mel. p. 330. (x) Melander Jocofer. P. II. p. 678. (y) Ibid. P. III. p. 23. (z) Bullingerus Comm. in Esai. p. 286. (a) Hertzog Philipps zu Braunsch. Abschied ap. Joh. Leznerum Dassel. Chron. P. I. Lib. V. p. 37. (b) Joach. Camerar. in Vita Eobani p. 18. 19. (c) Vid. P. II. operum Poët. p. 117. (d) Melander l. c. p. 245.

Jaar MD.
tot MDC.

*Est, clausis oculis, repente magnos
Exhaurire ter & quater culullos. (e)*

[De zin is: Indien ge een goed Poëet wilt zyn, zoo moetje wakker leeren zuipen: want dat is de rechte eigenschap van een Dichter.]

Gasteryen
verdeedigt.

Om nu noch andere snoode merkteekenen van eene zoodaanige verdorventheid voor by te gaan. Ook was deeze Heeren zeer veel aan het smullen en gasten gelegen, zoo dat zy de gasteryen byna zoo yverig verdeedigten, als of ze een punt des Geloofs waaren. Derhalven heeft men ook de Weederdoopers zoo heftig teegengesproken, om dat zy de Doop-maalen en andere diergelyke brasseryen voor ongeoorloft hielden. (f) Een zeeker Schryver vertoonde zyn gevoelen hier ontrent heel openhertig; wanneer hy nã't verhaal van een banquet [of prachtige maaltyd] dit daar by voegde: *Ach! hoe kostelyk en lustig ging het aldaar toe! -- Het bedroeft my al te zeer, dat men de tyd by zoodaanige vroolykheeden, niet verlangen konde noch ooit kan. Want, byaldien dat moogelyk was, hoe veele treffelyke maaltyden, wat voor aangenaam gepraat, schoone muzyk en lieffelyke dansseryen, zouden'er niet wel altoos duuren. Maar, wie kan het dwingen? Alle dingen zyn maar voor eenen korten tyd. O moeder Eva, hoe hebt gy ons verdurven!* (g)

Epicureesche
woorden.

Brassen en
zuipen.

22. Niet teegenstaande alle deeze aardsche liefde en ydelheid, zoo wilden zich nochtans zulke menschen noch al met de verdiēsten van Christus, en een waarachtig geloove troosten. Gelyk als dan deeze gemelde man, na die bygebrachte gantsch Epicureesche woorden, uitdrukelyk doet, bedienende zich daar ontrent van eene averechtze, en valsche Luthersche needrigheid; naamelyk, *hy wilde zich op zyne vroomigheid niet verlaten*, want zy was maar als een bevlekt kled. (k) In zoodaanig eene gruwelyke blindheid konden zy, die noch al de geleerdste en beste genoemd wierden, zich zelve noch wel opentlyk pluimstryken, als of alle haar smullen en zuizebollen, vreeten en zuipen, danssen en springen, met eenen boetvaardigen Christelyken wandel, heel wel bestaan kon, waar in men met vreezen en beeven, mogte trachten zaalig te werden. Door welke inbeeldinge, ook zelfs in de gewetens-vraagen, de gasteryen en brasseryen zeer yverig verdeedigt werden, op dat het vleesch doch immers nergens in mocht schaade lyden. Niet teegenstaande de bygebrachte gronden hier ontrent zeer ellendig pleegen te zyn. Doch aan deeze ruuw- en onbeschaamtheid hebben zich ook de Papiſten niet weinig gestooten, zoo dat zy ook eene byzondere *Secte* onder de Protestanten gestelt hebben, die zy *ollarii* of *potvrienden* noemden, en beschreeven, *dat zy de gewoonte hadden, van malkanderen gestaadig te gast te noodigen, en lekkere beetjes voor te zetten.* (l) Waarlyk moeten de meeste Predikanten het gasten en brassen zeer overvloedig gemaakt hebben; doordien ook de Hooge-Overigheid zelfs in openbaare beveelen klaagen moest, *dat veele onder hen, haar beroep niet waar-naamen, en zich onder anderen in gasteryen inlieten, waar door zy van hunne bedieningen afgetrokken wierden.* (m) Wat men in zulk eene gelegenheid van zaaken, van 't vasten, kastydinge en andere oeffeningen der maatigheid gehouden heeft, is licht te denken. Veele hebben onder den dekmantel der vryheid, hun vleesch den ruimen toom gegeven; en zich daar door als goede Luthersche willen betoonen, wanneer zy van het vasten en bidden niets hielden. De oude

Secte der
Potvrien-
den.

Verachtin-
ge des Va-
stens.

(e) Ibid. p. 42. (f) J. Henr. Ottius. Hist. Anabapt. p. 91. (g) Martinus Crusius Annal. Suev. ad Ann. 1562. p. 713. (k) Crusius l. c. (l) G. Marcell. Conspect. Hist. Eccl. Sec. XVI. (m) Churfürstl. Sächsl. Ordnung de Anno. 77. p. 199.

oude *Chemnitius* vond ten hoogsten noodig, om dit zelve te vermaanen, wanneer hy schreef: „Zommige hebben volkoomentlyk eenen gruwel en schrik voor het vasten, ja zoodaanig, dat, als zy maar den naam daar van hooren, zy straks te rugge springen, als of 'er van moord of echtbreuk gesproken wierd. Andere verwerpen geheel en al de leere van 't vasten, zonder eenig onderscheid onder de menschelyke instellingen. (n) En niet lang daar na bestrafte een ander zoodaanige slampampers aldus: „Ei lieve, ziet my deeze onze valsche Propheeten, en aversecht ze „Godgeleerde eens aan, die vyanden des Christendoms, die geest-stormers, waar in hen doch de Bybel vroomer gemaakt heeft, welke de Roomsche tyrannen uit de handen gerukt, en aan de Gemeente weder gegeven is. Misschien daar in, dat zy des Vrydaags en Saturdaags vlees eeten? Dat de Predikanten den ongehuuwden staat t'eenemaal afschaft hebben, en de gaave der onthoudinge niet goed keuren, schoon men ze ook van God verkrygen kon? Want daar in zie ik, dat de meeste de gelukzaamheid onzer Kerken stellen. (o)

23. Om dat ook een of andermaal, *Luther*, het vroolyk zyn en danffen der jonge luiden, juist niet voor verdoemelyk hadde gehouden, daar by nochtans wel bedingende, dat het in alle rucht, zeedig- en eerbaarheid toe moest gaan: (p) zoo streeden nu de valsche Leeraars voor het danffen, doorgaans veel heftiger, als voor eenig grond-punt der Leere, herhaalende dit hun geloove zoo wel in schriften als werken, zoo yyerig, dat men daar uit wel zien kon, hoe veel hen daar aan geleegeen was. En op dit hun goedvinden, wierd ook in opentlyke instellingen, het danffen op bruiloften, geoorlooft, verklaart en bevestigt, niet teegenstaande men daar beneevens bekennen moest, dat by zoodaanige en andere danfferyen, niet alleen de goederen doorgebracht wierden, maar ook, veel andere ontucht en lichtvaardigheid, zonden en schand-daaden, slaan en vechten wierd gepleegt.

(q) Het welke alles ter goede gedachtenis der ellendige en heidensche gewoontens, nu noch onder de valsche Euangelische te vinden is. De Predikanten nu maakten hun welgevallen aan alle zoodaanige dertelheeden zelfs openbaar, wanneer zy dezelve noch als iets heerlyks verheften; met een lof, diergelyke men naauwelyks, by 't verhalen van goddelyke zaaken ergens vind. Dus schreef iemand onder de gedenkwaardige zaaken van een gastmaal, het geene na 't verdelgen der oproerige Boeren, in 't Jaar 1525, tot Zwikkouw van een Burgermeester gehouden wierd: Daar wierd met de burger-vrouwen en juffers een heerlyk baal gehouden. (r) En hier toe moesten nu zoodaanige leer-stukken tot een grondslag dienen, die ook rechtzinnig en overeen komende met de zuivere leere, genoemd wierden: Het eerlyk en deugdzaam danffen was nergens van God verboden. (s) Men moest de jeugd zulke danfferyen, alhoewel met zekere bepaalingen, toelaten. (t) Doch deeze bepaalingen, gelyk als zy maar alleen schands-halven daar by gezet zyn, alzo werden ze ook nooit van hen, in acht genomen. En daar zal moogelyk tusschen meenig Predikant, die deeze leeringe met 'er daad zelve plagt te bewyzen, en de Roomsche Paapen wel geen onderscheid altoos geweest zyn, welke zich van diergelyke verlustingen ook al bedient hebben, die nochtans zomwylen van de Leeken zelfs, die de afgrysselykheid daar van erkenden, een slecht loon daar voor hebben ontfangen. Als wanneer by voorbeeld, de burgers van Paderborn,

II. Deel.

R r

in

(n) Exam. Conc. Trid. P. IV. de Jejun. p. 745. (o) Auctor Mysteriorum iniquitatis Pseudo-Euang. f. Apol. pro Arndio Cap. I. p. 11. (p) To. IX. Alt. p. 671. & Tom. IV. Jen. Germ. p. 133. Kirch-Pott. von der Hochzeit zu Cana. (q) Chur-Sächsis. Ordn. p. 142. (r) Schmid. Zwick. Chron. P. II. p. 296. (s) Osiander Cent. IV. Lib. III. c. 38. p. 397. (t) Balthaf. Meisnerus Coll. Adiaph. disp. XII. p. 222. seqq. it. Rungius in Exod. p. 552 & 1046. Contr. Dietericus Analyf. Euang. P. I. p. 198.

Jaar MD.
tot MDC.

Danffen
getoemt

Verdeeg-
digt

Schaade
daar uit.

Jaar MD.
tot MDC.

in 't Jaar 1532, teegen zoodaanige Paapen, die met haare vrouwen en dochters plachten te danffen, een opstand verwekten. (u) Hoe zeer zich ook veele der Papisten zelfs aan deeze ergerlyke bedryven der Lutheraanen gestooten hebben (van de Gereformeerde wil ik nu niets zeggen) roonen haare schriften genoegzaam; als waar in zy eene meenigte van voorbeelden der afgryffelyke vruchten van zoodaanige danfferyen aanmerken; en iemand voegt onder anderen, deeze toezang (*epiphonema*) daar by: *Het is goed speelen voor hem, die gaarne danst, by heeft geen grooten Doctoor van nooden.* (x) Of men nu hier meede aan die geene, welke daar buiten zyn, geen aanstoot geeft, en niet verre van *Paulus* meeninge afwykt, die liever nooit vlees wilde eeten, als iemand altoos ergeren, zulks kan een goed Christen wel licht afneemen.

Van andere misprezen.

24. Midden onder alle deeze uitterste gruwelen, hebben nochtans zommige oprechte gemoederen daar teegen geyvert, waar van ik nu maar een eenige plaats zal aantrekken, daar aldus geschreeven staat: *Men duld (onder ons Luthersche) en verdraagt, alle aanlokzelen (of oorzaaken) tot hoererye, niemand doet deeze af, veele bedenken nieuwe, op dat 'er geen schande of onkuisheid ontbreeken mocht.* -- *Aldaar kan men de vuile schandelyke danfferyen, en oneerlyke gebaarden, met goede oogzen aanzien, het omwerpen, drayen e. z. v.* (y) Doch dit niet teegenstaande, zoo heeft men die geene, welke hier in volgens hun geweeten leerden en handelden, verwurpen en verkettert, voor duivels-apostelen uitgescholden, die zich in engelen des lichts veranderden. e. z. v. (z) Die nochtans onder veele benaauwtheeden en verdrukkingen, moogelyk wel beeter zullen geleert hebben, wat de Christenen geoorloft was, of niet. Gelyk als men by voorbeeld, van de zoo lang geplaagde Waldenzen leeft, dat zy aan niemand onder hen toelieten te danffen, of eenige andere dertelheeden te bedryven. (a) En in andere Gemeentens, heeft men zich niet min ernstig teegen alle zoodaanige ondeugden gestelt. (b) Welke dingen voor alle *Consistoriën* en geestelyke rechtbanken veel beeter behoorden, als alle andere weereldlyke zaaken. Veele Predikanten hebben zich ook uit een enkele waan, op de aller-ongerymste wyze verontschuldigt, en een onderscheid gemaakt, tusschen een geestelyken en weereldlyken dans. Gelyk als die Dorp-Pastoor, die onder de nieuwe regeeringe van den Keurvorst *Fredrik van de Paltz*, zich dus voor 't Gerichte meende vry te praaten: *dat hy [maar] een geestelyk dansje hadde gedaan.* Aan wien nochtans de Raad wel te recht antwoorde: *Dewyle gy inmers maar een geestelyk dansje wilt gedaan hebben, zoo zult gy ook een geestelyke straffe daar voor lyden en tien guldens in den armbuidel geeven.* (c) Ja men heeft zelfs in die plaatzen, daar het anderzins door de Godgeleerde vergunt was, uit de bedroefde ondervindinge leeren en bekennen moeten: *dat het op veele plaatzen beeter was, dat 'er geen danffen altoos geleeden wierd, om dat de menschen in 't gemeen zich heel ontuchtig en ergerlyk daar by droegen:* Alhoewel 'er nochtans belast wierd, *dat de danfferyen met alle moogelyke ingetoogenheid zouden moeten gehouden werden.* (d)

Speelen.

(u) Scult. P. II. Annal. Euang. p. 380. (x) Joh. Nass. Euangelische warh. Cent. II. p. 20. (y) Sarcarius von der disciplin. p. 32. (z) Balt. Meifnerus l. c. (a) Epist. ad Oecolamp. ap. Scultetum l. c. p. 301. (b) Vid. Jo. Calvinus Epist. p. 85. (c) Melander l. c. P. II. p. 308. (d) Chur-Sächsis. Ordinal. c. p. 93. (e) Osiander l. c. Lib. II. c. 22, p. 180.

maar van geen bordſpel, kaarten of teerlingen, in de H. Schrift ſtond, Jaar MD: tot MDC. zoo was alles goed, ſchoon dat anderzins het ſpeelen in 't algemeen, en de vleefchelyke luſten, mitsgaders het tyd-verzuim, noch zoo ernſtig verboden waaren. Behalven dat men zomtyds, in een zeer hooge nood en gevaar, wel eens meede huichelde, en het ſpeelen verbood, zoo wanneer 'er oorloogen of andere landplaagen opreezen. (f) Doch hier door velde men maar zyn eigen oordeel, en openbaarde de overtuiging van zyn eige geweeten.

25. Dat het 'er verders aan de overige zoorten der dertelheeden en welluſten, by veelen niet outbrooken heeft, zulks kan men nu reeds klaar genoeg uit het voor-verhandelde afneemen. Maar niet te min zal ik nu alhier noch iets weinigs gedachtig zyn, doch juist niet, hoe zich veele buiten 't huwelyk wel gehouden en gedraagen hebben, maar wat zich dikmaals wel onder des zelfs naam vertoont heeft. Voor eerſt dan is niet te loochenen, dat veele Paapen en Munniken, dat geene, het welke zy in 't verborgen bedreeven hadden, nu onder den dekmantel des huwelyks opentlyk pleegden, en eeven zoo wel als te vooren, een welluſtig, verwyft en vuil leeven voerden; het welke zeekerlyk, door den blooten naam des huwelyks alleen, voor God niet geheiligt noch gerechtvaardigt kon werden. Daar zyn ook veele voorbeelden, dat meenige een zich alleenlyk, om vryheid des vleefches te hebben, tot het Lutherdom begeeven heeft, en uit het Klooster geloopt is. Gelyk als iemand reeds al by *Luthers* tyden, uitdrukkelyk ſchreef, dat *Luther* geklaagt hadde: „Dat alle die geene, welke om de buik-zorge en goede daagen, in 't Klooster geloopt waaren, om vleefchelyke vryheids wille, daar „weeder uit ſprongen, en dat NB. de minſten, die hy kende, hunnen „Munnik in 't Klooster hadden gelaaten. (g) En een ander ſchreef kort daar na, uit ervaarenheid: „Nu ter tyd is het by ons Duitschers zoo „verre gekoomen, dat 'er veele menſchen zyn, die in 't huwelyk by na „niets anders zoeken, als enkele weereldſche en vleefchelyke welluſt. -- „Ja indien het niet om de welluſtigheid des vleefchs geſchiede, men zou- „de wel veele luiden vinden, die zich nooit tot het trouwen begaaven. e. z. v. het welke hy aldaar ook wydloopig betoont. (h) Welke menſchen men *Swenkfelds* brief wel mocht voorlezen, die hy in 't Jaar 1525, aan de Klooster-Juffers tot Naumburg, uitgaf, „waar aan ze zich, in deeze „tegenwoordige tyden houden, en hoe zy het Klooster-leeven, na de „vryheid des geeſts, nuttelyk gebruiken zouden. Zoo vind men ook zeer veele voorbeelden, van zoodaanige nieuwe vergeloopene Munniken, die zoo haaft als zy eene Paſtorye, onder de Luthersche bekoomen hadden, ook aanſtonds daar op eene vrouwe, en meerendeels, haar voorheen bekende keuken-maagd, naamen. Gelyk als iemand onder anderen, by 't verhaal van zoodaanige handelingen, deeze aanmerkelyke woorden gebruikt: „De Paſtooren op 't land, in de nabuurschap, hebben zich dit Jaar (1525) zeer verandert. De Heer *Lodewyk Pleiſzner*, „heeft zich met zyn keuken-maagd, door den trouw laaten vereenigen. „De Heer *Frans Muller* hield bruiloft met eene gewezene Bagyne: de „Heer *Jacob Werman* trouwde inſgelyks zyn keuken-maagd, om andere „voorbeelden over te ſtappen. Aldus is het Pausdom alhier afgeſchaft, en „daar en tegen de reine Euangelische Godsdienſt voortgeplant. (i) Een ander vermeld meede van eene diergelyke reformatie, dat in 't Jaar 1542, tot Daſſel, *de Paſtooren haare Dienſt- en Keuken-meiden, of weg jaagen, of*

Onkuisheid.

Onder 't Huwelyk.

Vergelooptene Paapen en Munniken.

Trouwden haare keuken-meiden.

Rr 2

trou-

(f) Tom. I. Scriptor. Witteberg. Publ. p. 61. (g) Mattheſ. Leb. Luth. XI. Pred. p. 137. (h) Sacerius l. c. p. 32. & 46. (i) Schmid l. c. P. I. p. 387.

Jaar MD.
tot MDC.

Onkuische
reede-voe-
ringen der
Predikan-
ten.

't Huwlyk
als heilig
gepreezen.

Noodig
gchouden.

Ongehuw-
de stand
verwor-
pen.

Bruilofts
potzen en
aardighee-
den.

Luthers
eerste ge-
voelen van
't Huwe-
lyk.

Trouwen.

trouwen moesten. (k) Hoedaanig nu deeze en diergelyke Predikanten, haares herten grond meenigmaal verraaden, en geopenbaart hebben, dat het vol welluft en dertelheid ftak, niet teegenftaande hun gewaande heilig huwelyk, hebben ook zelfs de Papiften wel aangemerkt. Als daar iemand, zelfs uit een Luthersche Godgeleerde bybrengt, *hoe dat een zeeker Paftoor, in een Bruilofts-Predikatie, wel 20 verzen uit de Vry-konst van Ovidius hadde aangetrokken. (l)* Een ander heeft uit het boekje van de Huis-Schoolle deeze vermaaninge, als aanftootelyk waargenoomen: *Een man zoude ten Hoove prachtig, in de Kerke aandachtig, op de straat ingetoggen, en in't bedde vriendelyk zyn: Waar beneevens hy heel wel aanmerkt, dat men dit juist de jeugd niet aanftonds behoefde in te prediken, gelyk als dit in een exemplaar van Luthers leeven, door Mattheſus uitgegeeven, daar bygevoegt kan gezien worden, het welke uit Paapſche handen gekoomen is.*

20. Uit deeze inzichten moogen ook wel dikmaals die ongemeene lofſpraakken en verheffingen des huwelyks voortgekoomen geweest zyn, wanneer men aan het zelve, om zyne eigene vleeschelyke luſten dies te beeter daar door te bedekken, alle heiligheid alleen heeft toegefchreeven; niet teegenftaande men anderzins by na geene heiligheid altoos in het leeven wilde toeftaan, en noch veel minder behertigen. Booven dit alles is men niet minder, daar ontrent tot het andere uitterſte vervallen, doordien, gelyk als de Paus aan alle Paftooren verbood vrouwen te neemen, men in teegendeel een iegelyk tot het trouwen noodzaaken wilde, en het niet in hun vrye-keur ſtellen: Ja men heeft wel uitdrukkelyk de zuivere leere daar in geveſtigt, dat men den ongetrouwden ſtaat t'eenemaal verwierp, en de gaave der kuisheid niet eens dulden wilde. *(m)* Waar heene men dan wel uitdrukkelyk de woorden van den Apofteel Paulus getrokken heeft, *dat een ieder man zyne eigene vrouwe zoude hebben. (n)* Daar nochtans Paulus zelfs, en veele andere oude Leeraars, buiten het huwelyk geleeft hebben. Zoo heeft men ook den Papiften niet weiniger ergerenis gegeeven, doordien veele in alle manieren al te plomp verrieden; wat 'er waarlyk in hunne herten was. Ten voorbeeld, zoo wanneer by de eerſte Predikants-bruiloft, te weten, van Bartholomæus Barent Veldkerk, *Prooſt tot Kemberg, een klapachtige ſnaak (facetus morio) een Bruilofts-dicht, op de maniere als een bruid-miſſe drukken liet, waar in veele ſnaakeryen ſtonden, buiten twyffel, om op de bruiloft wat te lagchen te hebben, gelyk als dan daar by gezet wierd, als of men zich zeer wel uitgelooft hadde, en het voor een Euangelifch Chriſten, een heel voortreffelyk en Gode aangenaam werk was. (o)* Doch alle deeze ſwakheeden zyn den meedeplichtigen, *(intereffenten)* doorgaans door de volgende teegenſpoeden, merkelyk zuur opgebrooken. *Luther* zelfs heeft in 't begin, en noch al in 't Jaar 1521, niet alleen in 't zin gehad om niet te trouwen, maar het zelfs ook noch voor de Munniken ongeoorloft gehouden, en daarom *Dr. Karelſtad* niet toefstemmen willen, maar hy zeide, „men mocht mogelyk de *Conſcientien* maar noch ſlimmer pynigen, wanneer men zulk eene „groote meenigte vrye perzoonen in 't huwelyk ſtiet, daar de texten der „Schrift noch niet volkoomen klaar en zeeker daar ontrent waaren. *(p)* Maar naderhand, in 't Jaar 1525, hoorde hy eens *Dr. Hieronymus Schurf* zeggen: „Als deezen Munnik een vrouw neemt, zoo zal de heele weeld en de duivel zelfs daar over lagchen, hy zal ook alle zyne voorige „dingen te ſchande maaken en vernietigen. *(q)* Als nu onder de andere

Non-

(k) Lezner. Daſſel. Chron. P. II. p. 41. *(l)* Laur. Sur. Chron. p. 342. *(m)* Autor Myſterii Iniquitat. l. c. *(n)* Philippus Heilbrunner von der Augſp. Confess. p. 56. *(o)* Scultetus Annab. P. I. p. 94. Bucholcerus Ind. Chron. p. 494. *(p)* Lib. I. Epit. Luth. epit. 241. *(q)* Scultetus l. c. p. 274.

Nonnen ook *Katharina van Boor*, uit het Klooster was gegaan, en zy aan een ander, naamelyk, aan *Dr. Glacius*, Pastoor tot Orlamunda, ten huwelyk zoude gegeven werden, daar zy geen zin in hadde, zoo nam ze *Luther* onverziens tot zyn vrouw, en hield in der haast bruiloft, alzoo dat ook *Melanchthon* zelve daar over bekommert was, dat hy in die gevaarlyke tyden, de vyanden noch meer gelegenheid gegeven hadde om hen schaade te doen. Ja *Luther* zelfs berouwde namaals deeze haastigheid, en was daar over al vry zeer verflaagen en bedroeft, zoo dat ook *Melanchthon* hem daar in noch troosten moest, daar by bekennde, *Luthers* gemoed was in deeze zaak eenigzins week en overwonnen geworden. (r) Schoon dat ondertusschen ook eenige verstandige menschen zich daar aan niet keerden, maar na hun eige geweeten en toestand leefden. Gelyk als by voorbeeld, de geleerde *Joris Held*, Leermeeester van den Hartog van *Anhalt*, ongetrouwt gebleeven is, (s) en eenige andere meer.

Jaar MD.
tot MDC.En droef-
heid daer
over.

27. Doch op dat we tot den toestand der meeste Predikanten deezer eeuwe wederkeeren, zoo sproot nu uit de liefde des weerlds en de wellust des zelfs, hunne nalaatigheid en lighthertigheid, ontrent hunne bedieningen, waar door het zoodaanige menschen geenen ernst altoos was, om de Gemeente, als voor Gods aangezicht, recht wel te dienen. En hier in was de verdurventheid ook zoo groot en baarblykelyk, dat *Sarcerius*, naauwelyks tien jaaren na *Luthers* dood, een geheel boek, van de verbeteringe der Kerken en andere zaaken schreef. Noch eenige andere, die zich om de schaade *Josephs* bekommerden, roonden ook, hoe dat men in de aller afgriffelykste zorgloosheid en onbeschaamtheid gevallen was, en zulks wel alleenlyk uit liefde tot de wereld: *Wanneer de Opziender der Kerke zelve slaapt, wat is 'er als dan te hoopen? Ja veel eer, wat heeft men niet te vreezen? wat, wanneer hy zich alle daagen vol zuipt? Wanneer de Kerkelyke leedemaaten, door zyn voorbeeld, tot alle schande en ongereegeltheid aangevoert werden? O! hoe ellendig is zulk eene Gemeente daar aan! Wat kan hier anders uit volgen, als 't geene Virgilius eertyds van Troje schreef:*

Achteloos-
heid der
Predikan-
ten.Zorgloos-
heid.

Invadunt urbem, vino somnoque sepultam.

Dat is, Zy overrompelen de stad aan alle oorden, die in haar eersten slaap, en dronkenschap versmoorde. En wyders duid hy dit op de Luthersche Predikanten, zeggende: *Veele zorgen, helaas! wel voor hunne eige lichaam, en andere voordeelen deezes leevens, of zy trachten na gunst, rykdom, eere, ruste en wellusten, maar zy lyden nochtans schaade aan hunne zielen; want, door haare schandelyke ontrouwe, rennenze na de eeuwige straffe. Het welke waarlyk ook geen wonder is; want zy doen niet alleen het werk des Heeren nalaatig, om welke reede zy ook vervloekt zyn: maar zy openen deuren en poorten voor de vyanden, en zy zullen ten laatsten ook wel ondervinden, dat zy het lichaamelyke voor het geestelyke gestelt hebben.* (t) *Luther* zalr. heeft ook onder anderen, zelfs zoodaanige luye Paters zeer ernstig en weemoedig aangesprooken in de bekende voorrede, die men voor alle de kleine Kinder-Catechismussen vind, en hen haare verftoktheid hier ontrent te gemoet gevoert, voornaamelyk, doordien het Catechizeeren zoo uittermaaten flauw in 't werk gestelt wierd, waar van hier booven reeds meer gewag gemaakt is. En na hem moest de Overigheid zelfs opentlyk klaagen, dat het niet te loochenen was, dat sommige Dienaaren des Woords, hun beroep niet genoegzaam waar-naamen, en dingen deden, waar door zy van 't studeeren en hun ampt afgehouden wierden.

(u) Van welker luiheid in 't overdenken en betrachten des Woords, Lu-

Rr 3

ther

(r) Camerarius Vita Melanch. Cap. XXX. p. 103. Melanchthon Confil. p. 37. (s) Camerarius l. c. p. 221. & Vita Georgii p. 24. (t) Joh. Hemming. Comm. in 1. Tim. præf. (u) Churf. Augusti Vitæ. Artik. p. 99.

Jaar MD.
tot MDC.
Luyheid
in het
Woord.

Verachtin-
ge des By-
bels.

Tydelyke
zorgen.

Het ver-
maanen en
bestrafen
nagelaa-
ten.

Blindheid
en ver-
hartheid.

Zonder
opzicht.

ther zelfs aldus klaagde : „ Daar zyn zommige luye Pastooren en Predi-
„ kanten , die zich op de boeken verlaaten , indien ze maar eene Pre-
„ dikation daar uit neemen kunnen , zy bidden , studeeren , noch lee-
„ zen niet ; zy onderzoeken ook niets in de Schrift , eeven als of men de
„ Bybel daarom niet leezen moest. Zy gebruiken zulke boeken , gelyk
„ een formulier of Almanak , om haar jaarlyks onderhoud daar meede te
„ verdienen , en zy zyn niets anders als een deel papegayen of kaauwen ,
„ die zonder eenig verstand zoo wat leeren naklappen. e. z. v. (x) Van
welke soort van menschen te vooren , by de Postillen al iets is gemeld.
Zoo klaagt ook een ander korts daar na , dat het noch niet eens , ontrent
den letter een recht goede voortgang hadde , ik swyge noch , dat geest ,
kracht , en 't leeven , hadde heerschen en zich vertoonen zullen. Daar
is , zegt hy , *eene zeer groote luyheid en traagheid by alle opgevolgt , en zulks
wel in eenen korten tyd.* (y) Gelyk als insgelyks noch een ander , ontrent
het Jaar 1563 , in 't algemeen de oorzaken met de uitwerkingen der
zelve , aldus aanwyft. „ Wy hebben de voornaamste cieraaden en steun-
„ zels onzes Godsdiensts t'eenemaal verlooren. Want , nadien de mee-
„ ste maar alleen het haare zoeken , en om hun eige rust , hoogheid , in-
„ komsten en wellusten , meer bekommert zyn , als om de eere Christi
„ en het voordeel der Kerken : zoo zien zy 't algemeen gevaar der Ker-
„ ken met luye oogen aan , en zy beelden zich ook in , dat het hen niet
„ eens aangaat. (z)

28. Van deeze algemeene achteloosheid , en slaaperige zorgloosheid ,
met het daar aangeknoopte welgevallen aan de zonden der toehoorders ,
getuigden verders eenige aldus : „ Het gaat 'er nu zoo toe , dat meenig
„ man zich zelden , of wel gantsch niet bekommert , wat voor hem in
„ den Bybel geschreeven staat. Ja daar zyn 'er wel veele t'eenemaal van
„ die inbeeldinge , dat , het geene in de Schrift staat , alleen den toehoor-
„ ders betreft. Een Predikant voldoet zyn Christendom daar meede ge-
„ noeg , als hy het den leedemaaten uit Gods Woord voorzegt ; onder-
„ tusschen mag hy verder leeven , zoo als het hem belieft. Ja men vind
„ 'er niet weinige , die meenen , dat , het geene in den Bybel van de gee-
„ stelyke stand staat , alleenelyk tot die geene , welke in dien tyd geleeft
„ hebben , gezegt is. -- Zy leeven derhalven onbeschroomt in die zelve
„ zonden , welke zy in hunne toehoorders bestraffen , als in brassen ,
„ zuipen , woeker , quaad-spreeken en diergelyke zaaken. -- Wat is
„ het dan nu , dat in den geestelyken stand , schrikkelyke straffen of toe-
„ vallen kan veroorzaaken ? *Antw.* Wanneer men den spiegel of het richt-
„ snoer der Predikanten vergeet , of veracht , en achter den bank werpt :
„ dat is , Wanneer men zich zelfs en zyn ampt niet richt , of zich ge-
„ draagt na de spreuken , die 'er van den geestelyken stand te vinden zyn.
„ (a) Wy leeven tegenwoordig in 't schuim van alle tyden en in 't hoogste
„ gevaar , en nochtans zyn we heel gerust , en slaapen zoo vast , dat wy
„ wel van nooden hadden de slaapzucht eenmaal af te leggen , en ons ,
„ weegens ons' verstokte en ongevoelyk gemoed , te schaamen. (b) Voor-
„ naamelyk vertoonde zich deeze luyigheid en nalaatigheid ontrent de by-
zondere opzicht op de toehoorders , waar aan by na niemand meer dacht.
Ja wanneer zommige der andere Gezintheden naderhand dezelve al in
swang brachten , en des zelfs groote nuttigheid roemden , (c) zoo wil-
den het eenige wel voor eene verdachte nieuwigheid aanzien. Ten min-
sten

(x) Tom. VIII. Alt. p. 46. (y) Camerar. in Vita Georgii Duc. Anh. p. 16. (z) D. Chytraus
Epist. p. 1077. (a) Jo. Cuno. Spiegel aller stände. p. 50. (b) Tom. III. Script. Witt. Publ. p. 75.
(c) Zepperus Polit. Eccl. Lib. III. c. 9. p. 514. seqq.

sten ziet men wel uit eenige brieven , dat de teegenwerpingen , teegen zulk een heilzaam voorneemen by na geen einde gehad hebben , en hier door hebben zich ook die geene , welke noch al eenigē yver toonen wilden , laten afschrikken. (d) Wat zal ik verders zeggen , van 't nalaa- ten der noodige bestraffinge van de openbaare zonden en ergernissen ? Het geschiede veelyds uit traagheid en kleinachtinge der zonden , zelve noch veel meerder uit vreeze voor de menschen , en niet minder , uit laste vleyerye. Op deeze wyze ried *Melanchthon* , uit het vernuft en ande- re diergelyke byzondere inzichten , dat men ontrent voornaame perzoo- nen en Overigheeden veel moest door de vingeren zien , en niet aan hen al te scherp bestraffen. (e) Terwyle , in teegendeel een ander oprecht man , toen ter tyd zeer wel schreef : *Het verwonderde hem , dat veele Euan- gelische Predikanten , ter zelve tyd hoorden en zaagen , hoe dat zy , die zich Christenen noemden te zyn , zoo zeer ruuw en zorgeloos waaren ; alzo ook , dat ze zoo wei sig yver betoonden , om alle het zelve te verbeeteren.* (f) Moogelyk had- de die Schryver van eene andere gezintheid ook wel geen kleine reede van zich te beklagen : *Dat de weereld de Lutherische Predikanten , meeren- deels niet zonder grond lief hadde , nademaal de menschen in 't gemeen , door de oogluikinge der zelve , allerhande zonden onbeschroomt pleegen mochten , als men maar daar beneevens de Calvinisten vervloekte , en zich voor Lutheraanen uitgaf.* (g)

Jaar MD.
tot MDC.Of ver-
maain-
gen.Ook der
voornaam-
ste.

Vleyery.

Liefde des
weerd.

29. Daar toe strekten ook de volgende verzen , die iemand op den loop dier tyden maakte , willende den verkeerden inborst van veele Godgeleerde daar door aan den dag leggen , naamelyk , hoe dat zy de gebreeken en zonden hunner toehoorders t'eenemaal vergaaten teegen te gaan , en maar alleen op de Kettters scholden :

Yemand
tot een
Ketter te
maaken.
voor 't
voornaam-
ste werk
gehouden.

*Stans in suggestu , mundi , in delicta ruentis ,
Fraudesque & scelera & Sodomæ superantia longè
Flagitia & turpes flammæ , homicidia , furta ,
Usuras , artesque malas , vel carpe modestè ,
Vel (mage quod gratum est) prorsus preme , dissimulando :
In Calvinistas contra tua fulmina mitte ,
Quarto quoque notans verbo : sic ibis ad astra.*

De zin is : *Op den Predikstoel moet gy de booze bedryven des weerelds , schoonze ook de zonden van Sodoma zelfs overtreffen , als allerhande schelmeryen , hoere- ryen , doodslaagen , dieveryen woeker , en andere vuile strecken , niet als maar heel zoetjes bestraffen , of 't geene noch aangenaamer is , met geslootene oogen voor by gaan. Maar , teegen de Calvinisten , spuwt vry alle vuur en vlam uit : zoo zult gy grooten roem en eere behaalen.*

- Ja 't geene noch 't voornaamste was , de meeste Pastooren vergaaten t'eenemaal van de boete te prediken , en de menschen van de zonden af te maanen : doordien hen haar geweeten knaagde , om dat zy zelfs noch niet aangevangen hadden meede boete te doen. Niet lang na *Luthers* tyd , wierd iemand door de waarheid genoodzaakt om opentlyk te schryven : „ Het is by na zoo verre gekoomen , dat veele Pastooren en Kerken-die- „ naaren , om ongunst te vermyden , noch wet noch boete meer predi- „ ken , ja zy zenden de wet- en boet-predikatiën na de Raadhuizen toe , „ zy noemen de andere Wet-Predikanten , dwingers , benaauwers , „ stokbewaarders , Zeede-zifters , (*Censores morum*) die door de wet „ en

Boet-Pre-
dikatiën
nagelaat-
ten.

(d) Vid. Joh. Pappi Epist. ap. Fechtium in Supplim. H. E. p. 415. (e) Confil. Tom. I. p. 662. (f) Fuldnerus im Klag-Gesp. (g) Joh. Balæus Exam. Recit. Selnec. p. 10.

Jaar MD.
tot MDC.

„ en boete ernstig te prediken , tot vroomheid en goede tucht , vermaanen en aanhouden. (b) En *Melanchthon* zelfs , moest bekennen , „ dat hy „ zeer wel geloofde , dat 'er veele Predikanten waaren , die noch van „ de boete , noch van 't geloove , ter deege vlytig en recht predikten. „ Want weinge verstonde de leere van 't geloove , en de waare aanroepinge zelve. Waar neevens hy gedenkt , dat *Andreas Musculus* de geheele meenigte der Predikanten sterk beschuldigt hadde , *om dat de menschen van de waare boete niet onderweezen wierden.* (i) Het welke hy wel , volgens zyne gewoonte , loochenen en bewimpelen wil : doch hy werd ondertuffchen door de andere daar van overtuigt. Gelyk als ook naderhand by den twist teegens *Major* , wel uitdrukkelyk en tot grooten ergernis , opentlyk gestelt en verdedigt wierd : *dat de goede werken , of de godzaaligheid niet noodig , ja dat ze zelfs zeer schaadelyk waaren.* (k) Waar van by de oneenigheeden meerder. Hier zullen we nu maar alleenlyk noch eenige klachten , van het zoo uittermaaten schaadelyke nalaaten der hoog-noodige bestraffinge en vermaaninge , aanknoopen. De zoo dikmaals gemelde *Sarcerius* heeft dit volgende hier van nagelaaten : *Het is nu reeds al by zommige Predikanten zoo verre gekoomen , na dat ze gezien hebben , dat zy door de Predikatie der boete , in gevaar en vervolginge geraaken , allerhande ondank verdienen , en het niemand na den zin konnen maaken , zoo laaten zy handen en voeten zakken , en laaten alles gaan , als 't gaat , zy bestraffen noch zonde meer noch ondeugd , en laaten toe , dat een ieder maar leeve , zoo als 't hem goed dunkt.-- Aldus werden deeze Predikanten nalaatig en verdrietig , van de boete te prediken , tot een schaadelyke ondergang van alle tucht.-- Doch dit alles behaagt den Duivel uitsteekend wel , en het dient hem alles tot bevordering van zyn ryk.-- Derhalven vind men heedensdaags ook Leeraars en Toeboorders , die maar den Duivel hier in behulpzaam zyn. e. z. v. (b)*

Uitterste
traagheid.

Beestachtige
domheid.

30. Kort na deezen brak een ander in deeze aanmerkenswaardige klachte uit , zeggende : „ Het leeven der Predikanten is zoo uittermaaten verre van hunne leere , dat men NB. by na niet meer weet , waar „ men een fraai man , Leeraar of Predikant vinden zal , die geene groove „ ondeugden aan zich heeft. Niemand ziet wat Gods Woord en eere is , „ noch ook wat de waarheid met zich brengt. Ja zeggen zy : Wat is „ waarheid ? -- Ik hebbe dikmaals zelfs wel met leetweezen gezien en „ ervaren , hoe die geene , welke in het bezit der Kerkelyke ampten „ zyn , zoo t'eenemaal buiten-spoorig , niet alleen teegen Gods Woord , „ maar ook zelfs teegen alle burgerlykheid , tucht en menschelyk vernuft „ en wet , leeven , met vreeten , zuipen , vloeken , hoogmoedig zyn , „ slampampen , en geen achting op Gods Woord te hebben , en het is „ met hun eeveneens , als of zy nooit eenige schrikkelijke reekenschap „ zouden behoeven te doen , van hun ampt , hoedaanig zy 't zelve hebben gehandhaaft. (m) En nochmaals. „ De huichelachtige en pluimstrykende Leeraars behooren ook hier toe , die de ondeugden niet rond-uit „ bestraffen , maar die bevreesd zyn , dat zy de goedwilligheid en gunst „ der menschen daar door zullen verliezen , of in eenig gevaar koomen , „ en zyn alzo maar een deel stomme honden. -- En dewyle zy niet van „ herten na 't Woord Gods kunnen leeren , zoo konnen zy ook geen „ teegenstand doen , dat is , bestraffen , dreigen , vermaanen , maar zy „ zyn stomme honden , swygen stil , trachten maar alleen na rust en „ goede daagen , speelen den huichelaar , en zien toe , latende al gestaadig de ergernissen , in leere en leeven , ondertuffchen meer en meer in-

Vleyeryen.

(b) *Sarcerius*. Lib. de sign. & causis Interitus Germ. sign. XVIII. (i) *Consil.* Tom. I. p. 654.
(k) *Ibid.* Tom. II. p. 360. (l) *Von der disciplin.* p. 196. 197. (m) *Selneccerus* in Pf. XII. p. 34.

„inbreeken. Want in de zonden, die zy 't meeste behoorden te bestraf-
 „fen, als echtbreuk, gierigheid, woeker, dronkenschap, verwaant-
 „heid, toornigheid, achterklap en andere ondeugden, steeken zy zelfs
 „tot over de ooren toe in. e. z. v. (n) En noch een ander: *De Hof-predi-*
kanten werden enkele huichelaars. Want, doordien de ongunst der Grooten
niet veel voordeel aanbrengt, zoo benaarstigen ze zich ook, om alzoo te prediken,
dat het niemand te na gaan, of zeer doen kan, zy weeten hun woord zoo te drayen,
dat 'er niets als Evangelische troost in te vinden is, en dat de Jonkers van zonden
vry gesproken werden. (o) Diergelyke beschryvingen zyn 'er noch zeer vee-
 „le overig, welk ook meede de oorzaken zelfs van alle diergelyke slijk-
 „flooyeryen aanraaken. Van de voornaamste spreekt nochmaals *Sarcerius*
 „aldus: De reede, waar door de Predikanten tot die schandelyke taal van
 „de onmogelykheid der tucht gekomen zyn, is, „dat'er zommige zoo
 „kleinmoedig zyn, en voor een ritzelend blad zelfs vreezen. Andere
 „verblind het vernuft, en de menschelyke wysheid, de derde schuuwen
 „de moeite en den arbeid, de vierde ontzetten zich voor 't kruis en de
 „vervolginge, de vyfde doordien ze zelfs NB. Epicureësche, Sardana-
 „palische, goddelooze en reukelooze mest-verkens zyn, die alleen maar
 „den buik en de vleeschelyke lusten dienen, met vreeten, zuipen,
 „slampampen, en andere daar aanhangende ondeugden, zoo zyn ze
 „heele bittere vyanden van alle tucht, die ze dienvolgende ook niet kun-
 „nen lyden of verdraagen. (p) Van de eerste oorzaak, te weeten, van
 „de vreesachtigheid, spreekt noch een ander aldus: *Wanneer men in 't Pre-*
dik-ampt, een riet is, zoo hangt men de buik na de wind, men legt den toeoor-
deren kuffentjes onder den elleboog, dat is, men verschoont de zonden der grooten
Heeren, men gebruikt hooning, in de plaats van zout. e. z. v. (q) Noch een an-
 „der merkt ook zeer wel aan, dat veele zich inbeelden genoeg gedaan te
 „hebben, wannneer zy maar in openbaare Predikationen, wakker wat schol-
 „den, terwyle zy nochtans een ieder in 't byzonder zyne zonden behoorden
 „voor te houden, en het ryke des Satans met kracht te verbreeken.
 „(r) En zoodaanige Leeraars waaren 'er, na de belydenis eenes Godge-
 „leerden, zeer veele, onder de zoogenaamde Evangelische, die alzoo
 „het verbond *Levi* hebben verdorven; en van 't rechte pad t'eenemaal zyn
 „afgeweeken. (s)

Jaar MD.
tot MDG.Huichelery
der Hof-
Predikanten.

Vreesachtigheid.

Epicur-
dom.

31. Dat nu alle deeze schrikkelyke gruwelen in dien tyd, onder de
 „Predikanten, zeer gemeen en gebruikelyk geweest zyn, zukt toonen
 „deeze bygebrachte bittere klachten, en noch veele andere genoegzaam
 „aan, waar van ik 'er alhier noch maar twee zal ter needer stellen. De eene
 „dan luid aldus: „Men zoekt tegenwoordig met voordacht, na zoo-
 „daanige dienaars des Woords, die de grooten Heeren wel na den mond
 „weeten te praaten, die de zonden; door hunne waarschyndelyke glossen,
 „eene andere verwe aanstryken, die de ondeugden zeer onduidelyk en al-
 „leen maar in 't gros aanraaken, dat een ieder denkt, dat het hem
 „niet raakt, maar moogelyk de Antipodes (die met hunne voeten
 „tegens ons aangaan.) Zulke konstige Kokken der H. Predikationen, die
 „voor alle lekkere monden kunnen zaussen maaken, werden overal,
 „wegens hunne geleertheit, voorzichtigheit, bescheidenheit en goe-
 „de gaaven, tot den heemel toe gepreezen. Daar helpen dan deeze
 „Predikanten en de Staatkundige malkanderen dapper, en zy bewimpe-
 „len hunne zonden beider-zyds op 't schoonste. Daar moet het geen

Flikhoi-
jende
Predikanten.Valche
beschei-
denheit.

II. Deel.

Sf

zon-

(n) Ibid. in Pf. XC. p. 200. (o) Phil. Nicolai Hist. des Reichs Christi Lib. II. c. 10. (p) Præf. in Librum de disciplin. p. 4. (q) Joh. Cuno Spiegel der Stände p. 53. (r) Hemmingius Pastor. præf. (s) Nicolai l. c. p. 674.

Jaar MD.
tot MDC.

„zonde zyn , wanneer de Predikant een rechte weer-haan is , en nu
 „warm , dan koud , uit een en dezelve mond blaast. e. z. v. (t) Veele
 „Hof-Predikanten , in de plaats dat zy behoorden te bestraffen , en
 „zomtyds eens een Hoff-gramschap te verdraagen , zoo zyn ze goede
 „Staat-kundige , die ergens een Psalm aldus afschildert : Zy hebben oo-
 „gen en ze zien niet , ooren en hooren niet ; en wanneer zy het zom-
 „tyds , schands-halven noch al eens waagen , en den mond open doen ,
 „zoo zyn ze doch te gelyk *publici taxatores* en *privati oratores* , dat is , zy
 „schelden in 't openbaar in de Kerken , loochenen of bidden 't in 't ver-
 „borgen weeder af. -- My (zeide eens iemand) gevalt alles wel , wat
 „myn Heer de Koning doet. Even-eens maaken het nu teegenwoordig
 „de meeste Predikanten , zy zeggen ook : my behaagt alles wel , wat
 „myn Heer de Koning , myn genaadige Vorst en Heer , myn Jonker of
 „myn Heer de Burgermeester , doet. Niet teegenstaande , dat , het gee-
 „ne zy doen , afgryffelyk quaad , teegen Gods Woord en bevel is. Ja daar
 „zyn heedensdaags veele Predikanten , die het speekzel en den drek der
 „grootte Vorsten en Heeren , die zy dienen , wel zouden willen likken ,
 „en als hun met verlofeen vuile stank ontgaat , zoo zeggenze ; het ruikt
 „beeter als een granaat- of citroen-appel. Hier van daan komt het ook
 „dat 'er zoo veel boosheid geschied. (u) Door deeze en diergelyke ge-
 „tuigenissen nu , kunnen we wel licht verstaan , hoe en waarom 'er zoo
 „gantsch geene rechte toefstellinge of ernst , ontrent de Kerkelyke tucht
 „en de zoo hoog-noodige orde , ooit is gebruikt geworden ; waar over
 „de dikmaals gedachte *Sarcerius* , in 't gemelde boek , neevens andere zoo
 „droevig geklaagt en gekermt heeft , doch geen gehoor heeft gevonden.
 „En een zeeker Godgeleerde , heeft in dien tyd zeer wel aangemerkt ,
 „dat *Luther en Melanchthon wel hun best gedaan hadden , om de leere en discipline*
 „*te zuiveren , doch zy hadden het leeven met de leere onmoogelyk niet te gelyk ver-*
 „*beeteren konnen , het welke hy hen dikmaals hadde hooren klaagen.* (x) En op
 „een andere plaats , klaagt hy aldus : *Wy betreuren alle , dat de tucht zoo zeer*
 „*is onder gegaan , en wy wenschen , dat 'er eens weederom eene ernstigere orde in*
 „*alle Kerken mocht gevoert werden. Doch het staat te vreezen , dat de grootte mee-*
 „*nigte der Epicuristen en goddelooze , zulk een goede zaak tot veeler ondergang ,*
 „*zal verhinderen.* (y) Het welke ten minsten noch al wat beeter luide , als
 „wanneer men tot Wittenberg schreef : *Daar was wel een grooter yver ontrent*
 „*de discipline te wenschen , doch men moest in deeze slaaperige en zotte tyden der*
 „*weerd , maar alleen op de voortplantinge der leere , na vermoogen zien.* (z) Als
 „of , naamelyk , deeze zonder een heilig leeven en goede tucht bestaan
 „konde , en het daar meede genoeg was , dat men zyn Gezintheid en
 „meeninge maar wel zocht staande te houden.

Geene
verbeete-
ringe in
leeven.

Geen
Kerk-
tucht.

Onwee-
tenheid
der Predi-
kanten.

Gebrek
ook van
uitwendi-
ge geleert-
heid.

32. Zoo booven maaten ellendig stond het ook ontrent dit stuk ge-
 schaapen. Waar by dan noch al een ander quaad quam , dat niet minder
 was , naamelyk , de grootte onweetenheid en blindheid van veele Predi-
 kanten , zoo wel in geestelyke als andere bygaande zaaken. Het is nu
 reeds al vermeld , hoe en by wat geleegentheid , 'er zoo veele onbequaa-
 me en onweetende perzoonen , in 't begin tot Predikanten gemaakt zyn
 geworden. Het welke ook *Luther zelfs* , in 't Jaar 1525 bekent heeft ,
 wanneer hy van zyne Hooge-Schoole aldus schreef : *Hier zyn veele Stu-*
 „*denten , die , wanneer ze ontrent een half jaar tot Wittenberg zyn geweest , zoo*
 „*vol konsten zyn , dat ze zich inbeelden , geleerder te zyn als ik. Als zy dan op*
 „*'t land by andere menschen koomen , zoo breekt haare konst uit , als een swaare*
 „*plas-*

(t) Praef. ad To. IX. Cent. Magdeburg. (u) Jac. Andr. 100. jähr. bedenck. (x) Hemming. Past. praef. (y) Com. in Rom. praef. (z) Tom. III. Script. Witt. publ. p. 115.

plasreegen, die zy meenen hondert ponden swaar te zyn. Waar beneevens hy ook over hunne hovaardye klaagt, en dat zy zich zoo haast derven onderwinden, om andere te leeren. (a) Naderhand schreef ook een ander tot Wittenberg, van zulke onrype Predikanten, dit zelve: *Men ziet teegenwoordig de meeste, als zy eerst uit hunne vaderlandsche schoolen koomen, en wat Latyn of iets anders geleert hebben, zich heel ras op de Academien spoeden, en aldaar een jaar of twee doorgebracht hebbende, aanstonds weeder daar van loopen, als of zy als dan reeds al bequaam genoeg waaren, om Kerken en Schoolen te bestieren. Wat nu deeze verhaastinge voor eene groote schaade veroorzaakt, zulks ervaaren onze Kerken daagelyks, en onze nakoomelingen zullen het zelve noch al meerder ondervinden. En wat verder: De meeste leeren niet eens zoo veel, dat het eenigzins tot onderhoudinge der weetenschap of der goddelyke leere dienen kan.* (b) Terwyle nu, uit Wittenberg de meeste en grootste Kerkelyke ampten vervult wierden, en men nochtans ook niet eens, in de anderzins zoo hoog geachte geleertheid, iets gedaan hadde, zoo is het daar uit wel licht af te neemen, hoe zoodaanige menschen in de goddelyke kennis, en de waare Godgeleertheid moeten gestelt geweest zyn. Zeekerlyk heeft de eene blinde den anderen geleid, en die noch al eenen naam hadden, dat ze geleert waaren, die hebben zich het zelve door de *disputeer-Theologie*, en veel schreeuwens en schryvens doorgaans te weege gebracht, gelyk als het volgende Hoofdstuk genoegzaam toonen zal. Een zeker bekent man schreef te dier tyd, zeer nadenkelyk hier van aldus: „Het is, helaas! heedensdaags by na over al 't gebruik, en de ervaarenheid betuigt het; dat NB. het meeste deel der Wachters zelfs blind zyn, „dat is, zy laaten Gods Woord t'eenemaal achter de bank leggen, en „doordien zy het Woord niet hebben, zoo kunnen zy ook niets, dat „recht is, leeren, noch andere onderrechten, ja zy weeten zich zelfs niet „eens te bestieren, en gaan daar heene als een blinde koe, waar hen haares herten lust na toe dryft. (c) Tot welke booven bygebrachte klachten ook noch behoort, dat veele Predikanten uit blindheid gemeent hebben, het geene in den Bybel stond, ging hen gantsch niet aan, maar alleen den toehoorderen.

33. Doch ik zal nu alhier noch eenige getuigenissen, aangaande de groove onweetenheid der meeste, ook zelfs in de slechtste zaaken, byvoegen, waar uit dan heel klaar te zien is, hoe veel minder zy dienvolgende, ook in 't waarachtige getrouw en ervaaren geweest zyn. Want eeven ter zelve tyd, wanneer men zoo hoog op gaf, dat de geleertheid, weetenschappen, konsten en talen, zoo zeer bloeiden, schreef iemand tot Wittenberg, opentlyk deeze klachte: „De verstandige zien en bejammeren het met droefheid, dat het meeste gedeelte der Studenten de „Godgeleerde studien t'eenemaal verwaarloozen. Maar wat voor eene „Barbaarsheid wel haast hier op volgen, en in de Kerke heerschen zal, „zulks plagt veeler gemoed niet zonder grond wel te voorispelden. Want „hoe weinige 'er teegenwoordig zyn, die eene grondige kennisse der „leere behertigen, ondervinden overal de Gemeentens, die geene rechtschaapene Leeraaren en Voorstanders hebben, en hoe zeer zy ook de „zoodaanige zoeken, nochtans die niet kunnen vinden. (d) De oorzaak voegt hy daar by, was de afkeer van het leezen der H. Schriftuure, terwyle het zeekerlyk de arme menschen, maar alleen aan eene rechte aanvoeringe tot de leevendige bron des H. Geests mangelde, en men de ellendige jeugd maar tot de bloote letter, zonder eenig bewys des Geests

Sf 2

en

(a) Tom. II. Altenb. p. 899. (g) Tom. II. Script. publ. Witteb. præf. (c) Selneccerus in Pf. 58. p. 200. (d) Paulus Crellius Tom. V. Script. Witt. p. 930.

Jaar MD.
tot MDC.Onrype
Paflooren.Blindheid
in godde-
lyke zaak-
ken.Luyheid
der Stu-
denten.in de H.
Schrift.

Jaar MD.
tot MDC.

Uitterste
onweeten-
heid.

krachts wees , zoo dat , als het al hoog quam , zy maar uitterlyk wat leerden naklappen. Deeze zelve man klaagde ook verders aldus : „ De „ verachtlinge des goddelyken Woords , is nu zoo groot geworden , dat „ ook de Studenten der Godgeleertheid zelfs het naauwkeurige leezen „ en betrachten des zelve zoo zeer vlieden , als of ze daar van zat en „ moede waaren geworden ; wanneer zy het eene of het andere Hoofd- „ stuk , zonder veel aandacht , geleezen of gehoord hebben , zoo ver- „ beelden ze zich , dat ze nu de geheele goddelyke wysheid al op een- „ maal hebben opgegeeten. (e) Wat kon hier anders uit spruiten als de al- „ lergrootste onweetenheid , dwaalingen en domheid , van zoodaanige leedige en ydele Leeraars ? gelyk als wy dan hier onder ook zien zullen , dat 'er meenige in veel slimmer dwaalingen en ketteryen staaken , als de andere , die van hen zelfs voor Kettters uitgescholden wierden. By voorbeeld , als men vind , dat 'er in 't Jaar 1563 , in een Onderzoek tot Mordel , by Halle , een zeeker Pastoor gevonden wierd , *die niet anders wist , als dat 'er waarlyk drie Goden waaren.* (f) Te vooren in eene andere *Visitatie* , wierd in 't Gothaasche gebied , een zeeker Pastoor in zulk eene groove onweetenheid aangetroffen , dat hy zelfs niet eens iets van den Catechismus wist. (g) Een ander wierd van *Melanchthon* , in een Onderzoek , gevraagd of hy aan zyne Boeren ook den *Decalogus* [de tien gebooden] leerde : doch deeze niet wetende wat *Decalogus* voor een ding was , antwoorde : *Hy hadde dien Schryver niet.* Waar over *Dr. Hieronymus Schurf* niet weinig moeyelyk wierd. (h) Een ander wilde zich noch wat verstandiger toonen , en antwoorde den Onderzoeker , (*Examinator*) op zyne vraagen uit de Godgeleertheid aldus : *Het was niet noodig den Heere Superintendent te antwoorden , nadien hy het immers veel beeter wist , als men het hem zoude kunnen zeggen.* Om nu van meer diergelyke voorbeelden te swygen. Van welke de klachte wel te recht waarachtig was , die iemand ontrent die zelve tyd hier over deed , zeggende : *In deeze ellendige tyden wil schier ieder een Leeraar zyn , zoo dat de meeste eer Leeraars werden , als zy noch waardig zyn om leerlingen te heeten , en meenigmaal bequaamer waaren , om achter de ploeg te gaan of de koeyen te hoeden , als de Gemeente te weyden.* (i) Van welke soort van menschen hier booven , by de *Postil-ruiters* , eenige getuigenissen bygebracht zyn , wanneer men , naamelyk , in 't begin der *reformatie* , doorgaans zulke jammerlyke onwetende menschen tot *Predikanten* aangestelt heeft , *die naauwelyks uit een Postilliets duidelyk leezen konden ;* waar over ook de *Papisten* niet weinig gelasterd hebben. (k) Alhoewel deeze noch al eerder voordeel hadden doen kunnen , byaldien ze maar van God geleert geweest waaren , als die waan-kloeke vernuft-geesten , welke alle de wetenschappen als opgegeeten hadden , en den H. Geest zelfs in haare wysheid wel zouden hebben willen *reformeeren.*

34. Het is derhalven wel licht te denken , *dat alle zulke blinde leidsluiden aan andere blinde den weg quaalyk hebben wyzen kunnen , waar door ze dan ook met malkanderen in de gracht zyn gevallen.* Voor hen zelfs hadden ze niets anders als loutere verdurventheid in zich , en van den H. Geest lieten ze zich niet onderwyzen , welken zy niet kenden noch volgden ; het geene zy noch van andere stoulen en naklaptten , sloot zomtyds zelfs na 't vernuft niet altoos , ik swyge noch dat het eenige nadruk of kracht zoude gehad hebben. Aldus ging het arme volk met zyne Herders , in de vervaarlykste blindheid en zorgeloosheid daar heene , zoo dat het 'er dikmaals veel
slim-

(e) Ibid. Tom. VI. p. 90. (f) G. Olearius beschreib. Hall. p. 276. (g) Casp. Sagittar. Hist. Joh. Frid. n. VII. p. 14. (h) Melander Jocofer. P. II. p. 398. (i) D. Henr. Mollerus Comm. in Malach. p. 47. (k) Scultetus Annal. Euangel. P. II. p. 424.

slimmer uitzag , als in het Pausdom. De oude *Joris Major* , sprak te zyn-
 ner tyd , in 't Jaar 1570 , hier van aldus : „ Daar zyn 'er veele , die op
 „ den Predikstoel niet minder doen , als dat zy iets nuttelyks of heil-
 „ zaams spreken zouden. -- Ook zelfs onder die geene , welke de waar-
 „ heid des Euangeliums leeren , werd in de gereinigde Kerken , van 't
 „ meeste deel der Predikanten gezondigt. Zommige zyn ongeleert , en
 „ prediken niet duidelyk genoeg , verkiezen ook geene nuttelyke stoffen ,
 „ maar raapen een hoopen tuigs , zonder eenig verstand t'zaamen , en
 „ mengen alles onder malkanderen. Wanneer nu het volk zulke men-
 „ schen hoort , zoo gaat het gelyk als men zegt ; wanneer men tot een
 „ Ezel spreekt , zoo luistert hy toe. e. z. v. (l) En een ander , schryft
 „ aldus : „ Wy hebben in onzen tyd , geen gebrek van de zoodaanige , die
 „ het Predik-ampt onbeschaamt tot zich trekken , daar zy nochtans in
 „ deeze zaak t'eenemaal onbedreeven zyn , en noch kracht om te spree-
 „ ken , noch kennis van zaaken , noch ervaarenheid in de Schrift hebben.
 „ Waar door de toehoorders geene gezonde spyze der zaligmaakende
 „ leere bekoomen , noch ook geene vertroosting des Woords Gods ge-
 „ nieten kunnen , waar door ze dan ook geen kracht of voedzel voor haa-
 „ re zielen , maar enkel ydel geklap , en een deel zotte dingen koomen
 „ in te zuigen. (m) Eindelyk zegt noch iemand : „ Hier in werd zeer swaa-
 „ relyk gezondigt , dat men een ieder met ongewasschene handen
 „ toelaat , niet zoo zeer uit eene begeerte om te onderwyzen , als wel om
 „ inkomsten te bekoomen. Deeze nu willen niet eens leeren , het geene
 „ zy noch niet kennen noch weeten , naamelyk , wat voor een swaar
 „ ampt de bediening van het Woord Gods is. (n) En wanneer 'er ook
 „ noch al iets recht zoude heeten , zoo liep het maar alleen op een
 „ gierlyk heidensch gefwets uit , het welke doch in der daad niets an-
 „ ders , als blindheid , hovaardye , ydelheid en zotheid was. Men be-
 „ fchouwde maar eens de belydenis van een zeeker Predikant , die in eene
 „ onderrichting voor de Predikanten , onder anderen aldus schreef : „ De
 „ Rhetores of Reede-konstenaars , hebben zommige dingen geschreeven ,
 „ die ook al nut kunnen zyn , tot het gevoeglyk en net voordiffen eener
 „ leere ; welke reegelen en manieren ons de *Rhetorica* , (of Reederyk-
 „ konst) aanwyft , waar door wy ook de schriften van andere Leeraars
 „ beeter kunnen leeren verstaan. Dit moet men niet verachten. Want NB.
 „ de H. Geeft giet het door geen wonderdaad met een trechter in , wanneer
 „ men het wel natuurlyk hebben kan. Derhalven , laat niet na te leezen ,
 „ het geene *Cicero* , *Quintilianus* , *Erasmus* , *Melanchthon* en andere meer ,
 „ hier ontrent schryven en geschreeven hebben. (o) Aldus trok men de na-
 „ tuurlyke verdurvene krachten voor de werkingen des H. Geefts , en men
 „ sprak alzoo *Paulus* zelfs in 't aangezicht teegen , die de hooge woorden der
 „ menschelyke wysheid voor eene vernieting des Kruices Christi hield.
 „ Waar uit de volflaage afval van zulke Leeraaren , van het voorbeeld der
 „ zaligmaakende Leere , klaar te zien , en als met handen te tasten is.
 „ Waar op niet quaalyk de oude verzen passen , die iemand , zynde een
 „ bekennner van zulk eene rampzaaligheid en eèn verlangen hebbende na
 „ eenige betere verbeteringe , gemaakt heeft. (p)

Jaar M.D.
tot M.DC.Onvrucht-
baar geklap
en looze
verleidin-
ge.Reede-
konstige
verdicht-
zelen.Schaade
daar uit.

*Ni tandem , tractant qui mystica sacra Jehovahæ ,
 Sint vitâ sancti , sint & ab arte graves ;*

Sf 3

Om-

(l) Præf. ad Andr. Pancrat. method. Concion. (m) Levinus Lemn. Paræn. ad vitam optimè inst. c. 39. (n) Benedic. Aret. Comm. in Matth. p. 32. (o) Jo. Eberlin artik. oder regels-brieff , wie der Pfarr-stand an zu fangen, num. XIV. p. D. iij. (p) Joh. Leznerus Dassel. Chron. Lib. V. P. II. p. 53.

Jaar MD.
tot MDG.

*Omnibus inde locis, regionibus, urbibus, aulis,
Et mala, & existunt mille pericla bonis.*

Dat is: *Zoo tot Gods heiligdom geen' mannen zich begeeven,
Die vroom van wandel zyn, en heilig in hun leeven;
Zoo blyft de kudde zelfs gestaadig in gevaar,
En land, en stad en Hof, is niets als quaad voor haar.*

HET XV. HOOFDSTUK.

Van de overige stukken der verdurventheid, onder de Leeraars.

Hoog-
moed der
Predikan-
ten.

I. **A** Angaande den hoogmoed en groote eerezuchtigheid van veele Prédikanten, zullen ons allenthalven zeer veel zonderinge proeven en getuigenissen voor-koomen, wy zullen derhalven alhier maar in 't gemeen eenige weinige merk-teekenen daar van, den Leezer voor oogen gaan stellen. Als daar de dikmaals genaamde *Dr. Selnekker* op een zekere plaats schryft: „Wy zien „ten minsten wel, hoe het heedensdaags met de Leeraars gaat, de eene „wil gestaadig booven de andere zyn, de eene wil het beeter maaken als „de andere. Daar uit ontspruiten zeldzaame gedachten, waar door men „de luiden den mond op doet, en geeft hen paarde vygen onder de tong. „Ook is het leeven zoo zeer verwydert van de leere, dat men by na „niet weet, waar men een vroom man, Leeraar, of Predikant vinden „zal, die geene groote ondeugden aan zich heeft. Ik spreek nu niet „van natuurlyke menschelyke swakheeden, maar van de zonden, die „teegens het geweeten zelve stryden, als hoogmoed, opgeblaazenheid „en diergelyke ondeugden. -- Zy koomen goeds moeds te zaamen, daar „haalen zy dan de menschen door, spreken van hunne metgezellen, „van de predikatien, zy berispen alles, wat met hunne beuzelingen niet „overeen stemt. -- Zy beroemen zich over de zuivere leere, en willen „alle niet alleen goede Christenen, maar ook de beste Leeraars zyn, en „bewyzen zulks nochtans niet in 't minste. Zy leeven schandelyk, on- „eenig, stout, gierig en gulzig. -- Dat zyn immers fraaye Ziel-zorgers!
(a) Een andet zet, inzonderheid van die geene, welke over andere gestelt waaren, deeze aanmerkinge ter needer: „De zichtbaare Kerke „heeft in een ieder gebied of stad, niet min een zichtbaar hoofd, aan den „Bisschop of Pastoor, als een wereldlyke heerschappye heeft aan den „Vorst of Koning. Ook zyn de Predikanten niet minder zichtbaare, „veranderlyke en wonderlyke hoofden als de wereldlyke Heeren. Ja de „meeste Pastooren en Superintendenten verheffen zich, in de ryken van „hun kleene gebied, niet eenen hair minder, en zy zyn veel eigen-zin- „niger, hoogmoediger, toorniger en wonderlyker, als de Heeren zelve in hunne heerschappyen. (b) En noch een ander beschryft zoodaanige Opper-Pastooren als groote hoogmoedige Doctoooren, die andere naauwelyks waardig achten om met haar te spreken, en alle het hunne wel gaarne aangebeeden wilden hebben, als enkele orakelen, die van den heemel zelve afkoomen. (c) Waar uit wel lichtelyk af te nemen is, dat 'er behalven de andere ondeugden, ook hoogmoedigheid, zeer openbaare eerezucht, en verachtinge

Eigenzin-
nige
heersch-
zucht.

Hoogmoed
der Superintenden-
ten.

(a) Auflegung des XII. Pf. p. 34. (b) D. Chytr. Epist. 1141. (c) Centur. Magdeburg. Cent. VII. praef.

van andere, geen gebrek geweest is. Waar toe ook behoort, het geene iemand hier van schreef: „Men wil van niemand iets het minste goed keuren, buiten 't geene men zelfs bedacht of op de baan gebracht heeft. „Men verwerpt alles, spreekt van hooge dingen, en wat men zegt, dat „moet gelden, ja uit den heemel zelve gesproken zyn; men wil of kan „ook van niemand eenige tegenspraak, of vermaaningelyden, maar „zoo haast als zulks gechied, roept men de zoodaanige die dit doen, „straks voor verdachte of Kettters uit. (d) Waar van op zyn behoorlyke plaats breeder zal werden gehandelt.

2. Terwyle nu eenmaal de eige eere niet alleen van natuuren in 't herte lag, maar dat ze ook noch daar en booven door uitterlyke gelegentheeden en aanlokzelen gestaadig vermeerderd wierd, zoo was daar van niets anders als diergelyke rampzaalige vruchten te verwachten. Hier onder was nu de hoogmoedige verheffing over andere, die zich zeer openbaar, inzonderheid by de voornaamste, vertoonde; en wel de meeste tyd onder een schoonen schyn van recht, voorrang en noodzaakelykheid: Ontrent welk punt iemand noodig achte het volgende te vermaanen: *Byaldien zy alle Herders zyn, gelyk als zy voorgeeven, zoo behoorden ze zich ook te benaarstigen, om malkanderen te overtreffen in deugd, Godvreezenheid, vlytigheid omtrent hunne bedieninge, waare ootmoed, en een goede wille jeegens malkanderen; zy behoorden ook geen aanzien voor zich trachten te verkrygen, door goud, kostelyke kleederen, goude ringen. e. z. v. (e)* Niet te min wierd men genoodzaakt, om dit volgende, uit eene beklaagelyke ondervindinge te moeten belyden. *De eergierigheid is zoo hoog opgeklimmen, dat 'er niemand ook onder de onnoozelste maats zelfs zoo slecht is, die zich niet inbeeld, dat Luthers geest in hem is ingevaaren, die zyn gezag zich niet aanmaatigt en gebruikt, en hem niet na-apen, en eeven ook zoo oordeelen wil. (f)* Deeze en diergelyke getuigenissen nu, zullen de hier na volgende Historien der oneenigheeden, noch al veel klaarder ten toon stellen, als welke, meerendeels uit loutere opgeblaazenheid en hoogmoed ontstaan zyn. Doch wat in 't byzonder de eergierigheid aangaat, het was 'er zoo verre van daan, dat de zelve van de grootste Godgeleerde niet eens geloochent wierd. dat men veel eer bekennen moest, dat het wel ten nuttersten nodig was, dat de Godgeleerde en Kerken-dienaaren, daar omtrent wierden in toom gehouden. (g) Gelyk als dan ook de Vorst van Bronswyk, Julius, aan Dr. Jacobus Andreas, ontrent de twist-zaak met Heshuizen, rond-uit en openhertig schreef, dat hy uit alle des zelfs bedryven wel zag, dat het krakkeelen, twisten en schelden, als meede de onbepaalde eergierigheid geen einde zoude neemen. (h) En dat deeze, naamelyk de eere, in zulke en andere zaken, midsgaaders het eige voordeel wel het voornaamste oogmerk geweest zyn, zulks alles betoonen zeer veele voorbeelden en gedenkteeken. De gemelde Jacobus Andreas, schreef aan den Cancellier, van den gedachten Vorst onbeschroomt, aangaande Dr. Heshuizen: dat hy (Heshusius) op Wigandus verstoort was, om dat deeze hem het Bisdom in Pruiffen hadde uit de neus geboort, waarom hy zich nu aan hem wreken wilde. (i) Men vind ook noch vraagen en antwoorden, in de Godgeleerde Raadgevingen genoeg, dat het den Superintendenten en anderen, in veranderinge der ampten, enkel en alleen maar om hun eige eere en aanzien te behouden, te doen was. Aan welke ook de genootschappen (Facultates) uit diergelyke gronden, antwoorden: *Myn Heer blyft in zyne opperste waardigheid, wy zien*

jaar MD.
101 MDC.
Aange-
maatigde
onbedrie-
gelykheid.

Verheffing
over ande-
re.

Eergierig-
heid.

Afgunst.

Verande-
ring der
ampten uit
eerzucht.

(d) Joh. Cuno Spiegel der Stände. p. 54. (e) Joh. Hemmingius Pastor. p. 86. (f) Tom. VI. Script. Publ. Witt. p. 507. (g) Osiander Cent. IV. Lib. II. H. E. c. 28. p. 210. (h) Acta und Schriftten zum Concordien buch. gehörig. p. 7. (i) Ibid. p. 15.

Jaar MD.
tot MDC.

zien derhalven niet, hoe by in zyne eer en achting kan beleedigt zyn. (k) e. z. v. Waar uit den imborst van alle zoodaanige menschen heel licht af te nemen is, naamelyk, hoe wyd en verre dezelve van die der Apostelen, ja van Christus zelfs vervreemt was.

Twisten
weegens
de voor-
rang.

3. Men stelde zich ook anderzins in alles zoo t'eenemaal met de weerdelykheid, dat zich veele niet ontzaagen met anderen, om de voorrang in oneenigheid te treden, of anderzins op eene groove maniere, zyn eerezucht te ontdekken. Dus schryft men van een *Archi-Diaconus*, of liever *Erger-Diaken*, tot Zwikkouw, dat hy den Pastoor van de *S^t. Katharine Kerke*, de hoogste plaats betwist heeft, om dat deeze geen *Academische trap of gradus* hadde, en was deeze twist niet dan met de dood van een van beide geëindigt. (l) Zoo zeer had den hovaardigen duivel, weegens den lossen grond der *Magister-tytels*, de herten deezer menschen bezeeten, dat men ook om de ellendige voor aanzittinge, een tweedracht en haat, tot in den dood zelfs behield. En nochtans waaren deeze twee rechtzinnige Leeräars, die de weerdelykheid zeer wel by hunne zeer groove dwaalingen dulden kon, om dat zy doch het haare lief heeft. Ook werden 'er onder de zoo genaamde *geweetens-gevallen*, - (*casus conscientiae*) wel diergelyke vraagen gevonden: *Of men den Predikanten, ontrent plechtige verrichtingen, wel hunne eer-plaatzen onttrekken mocht, en andere Weerdelyke, die hen anders in rang volgen, in hunne plaatze stellen?* Het welk men dan met een sterken NEEN beantwoorden en bewyzen wil: Waar anders de dubbelde eere bleef, (daar de voorwaarde, op welke hen de eerste plaats met recht toekomt, uitgelaaten werd.) En verder; *waarom men dit tot smaad en verachtinge wilde duiden, dat de Predikanten de schande der weerdelyke hadden, en in het slyk gestooten wierden, e. z. v.* (m) Naast deeze en andere middagklare reekenen des hoogmoeds, en begeerden voorrangs booven andere, gebruikten ook veele hunne byzondere kleedinge daar toe, om iets zonderlings voor andere te zyn. De grond hier van is in onze *Afbeeldinge der Eerste Christenen*, ontrent deeze zaak, al genoegzaam ontdekt; en dezelve is ook by zeer veele te vinden geweest, zoo dat zy ook aanstonds, wanneer ze na het Predik-ampt stonden, hun hair lieten wassen, om een aanzien te bekoomen, en 'er recht eerwaardig uit te zien, gelyk als iemand eens aan een jong *Proponent* ried. (n) Ontrent de kleederen, heeft men niet min, den onnoozelen eene byzondere inbeeldinge van heiligheid en eerbied willen inprenten; by voorbeeld: Wanneer 'er in Kerkelyke instellingen bevoelen wierd, *dat de Predikanten lange witte rokken zouden moeten aan hebben, by 't Avondmaal*, met deeze bygevoegde reede: *om dat de lieve Engelen in hun ampt, witte kleederen gebruikten.* (o) Op dat alzoo het volk ook het slimste uitschot van menschen, echter voor lieve Engelen, in hunne witte hemden zouden aanzien. Doch die hunne geheele gewaande heiligheid wel op eenmaal verlooren hadden, wanneer het met hen gebeurt was, gelyk dien Predikant tot Sneeberg, wien *Foris Spalatyn* eens zyn Choor-rok verftak, zoo dat hy zonder den zelve, her Avondmaal bedienen, en zich alzoo daar van afwennen moest. (p) Een ander paste de woorden van Christus, daar hy beveelt de valsche Propheeten aan hunne lange kleederen te kennen, op die geene, welke uit zulk een onderscheid der kleedinge iets byzonders maaken wilden. (q) Waar door dan ook die inbeeldinge al vry wel om verre gestooten wierd.

Jammer-
lyke be-
weeringe
des zelfs.

Gemaakte
kleedinge.

Lang hair.

Witte rok-
ken.

4. Noch al veel grooter en gevaarlyker was, de eigene inbeeldinge en roem-

(k) Confil. Witteb. To. II. p. 52. (l) Tob. Schmid. Zwik. Chron. P. I. p. 401. (m) Dunte Caf. Confic. cap. XVII. sect. IV. qu. 4. p. 836. (n) Simon Sulcerus ap. Fecht. Supplem. Hist. E. p. 400. (o) Bremische Kirch-en-ordn. p. 56. (p) Meltzer Schneeb. Chron. p. 561. (q) Calvinus Epist. p. 83.

roemzucht aan de innerlyke en geestelyk-genaamde dingen. Gelyk als, Jaar MD. tot MDC. wanneer by voorbeeld, de Predikanten uit enkele hoogmoed, hunne geleertheid in 't prediken wilden zien laten, waarom ze dan een deel zotte vragen, worde-twisten en *disputen* daar onder mengden, veele vreemde taalen daar meede inlaptten, gelyk als wy hier booven nu reeds al gezien hebben. Het geene *Luther* reeds in zynen tyd al zeer bedroefde en verdroot, zoo dat hy wel ernstig schreef: „Vervloekt en verdoemt „moeten alle Predikanten zyn, die in de Kerke, na hooge, swaare en „diepzinnige dingen trachten, en die dezelve aan het volk voor-stellen, „hun eigen eer en roem daar door zoeken, en een of twee eergierige daar „meede behaagen willen. (r) En elders deed hy deeze hoog-noodige waarfchouwing: „Het fyne vergift, naamelyk de eerzucht, loopt 'er „gestaadig meede onder, door welke zonde die geene zelfs meenigmaal „struikelen, welke Gods Woord zuiver en wel begreepen hebben. En „uit deeze eenige zonde zyn alle Ketteryen ontsprooten. (*Ambitio mater „omnium haeresum & sectarum.*) De eerzucht is de rechte moeder van alle „Secten en Ketteryen. Dat iemand uitstapt en zich niet vergenoegen laat, „met na het gemeene gebruik te leeven, maar iets byzonders zyn wil, „hier door raakt men allengskens van de weg af, zonder dat men het eens „merkt. (s) Hoe uittermaate net dit nu van zeer veele geraaden was, zulks toonen de omstandigheeden der Historien, en wel voornaamelyk de verschillen in deeze voorgaande eeuwe genoegzaam. Ook hebben de Predikanten van tyd tot tyd, onder veelerhande voorwendzelen en geleegentheeden, zich eene zekere hoogheid, eigen-geloofwaardigheid en onbedriegelykheid willen aanmaatigen, alleen maar, op dat zy meester mochten blyven, en dat hen niemand zoude derven teegen-spreken. Waarom zy dan ook hunne eigene uitleggingen en toepassingen der H. Schrift, als alleen zeker zynde, preezen, en daar uit hunne grond- of fundamenteele-punten maakten, teegen welke niemand kikken dorft, en die zoo stout was, die moest aanstonds een valschen aanklaager of kefhond zyn. En wy hebben reeds hier booven al veele klachten gehoord, dat de Pausselyke tyrannye, gewetens-dwang en onbedriegelykheid, meede al volkoomen onder de Protestanten in swang gekoomen was. De voornaamste manieren en middelen hier toe, zyn moogelyk de volgende geweest, voor zoo veel men, in ze na te zoeken, heeft konnen bespeuren. Voor eerst dan waaren die geene, welkers partye de sterkste, en inzonderheid aan 't Hof, de magtigste was, daar op uit, dat alle andere onderdrukt, verwurpen en t'eenemaal verdreeven wierden. Het geene 't volgende verhaal, aangaande de Godgeleerde verschillen, en by na alle de Historien der zoo genaamde Kettters, heel zonne-klaar betoonen konnen. Daar na zocht men dan door alle bedenkelyke, en nochtans niet al te zeer in 't oogloopende middelen en yonden, den Kerkelyken dienst, by ieder een in aanzien, groote achtinge en eere te brengen. Tot zulk een voorneemen nu, was voor alle zaaken noodig, om de Predikanten onder den naam der gantsche Kerke te verkleeden, om door den naame der Moeder, een zekere eerbiedigheid en onderwerpinge voor haar te zoeken. Hadden de Papisten voorheene het volk daar meede bedroogen, dat zy schreeuwden, gelyk als *Luther* schryft: *Ecclesia dixit!* [de Kerk zegt het] wie wil dat verbreeken, of daar iets het geringste teegen zeggen? (t) Zoo voerde men niet lang daar na in opentlyke schriften, ook onder de Luthersche zelfs deeze taal: *Wy hooren in de Predikatie het oordeel der gantsche Kerke, wiens gezag, als dat van uwe moeder, die voor*

Groot-
spreken
der Predi-
kanten.

Onbedriegelyk-
heid.

Onder-
drukking
van ande-
ren.

Verheffing-
ge des Pre-
dik ampts.

Onder den
naam der
Kerke.

II. Deel.

Tt

uwe

Jaar MD.
tot MDC.

uwe zaligheid zorgt, gy van herten moet hoog-achten, en haare uitspraak als een stem uit den heemel, zelve neederdaalende, gehoorzaamen. (u) Op welken grond men ook eeven zoo wel iets anders, aan de eenvoudige menschen inpreeken en opdringen konde.

Der meenigte.

5. In deezer voegen, wierd dan van tyd tot tyd, het vooroordeel des gezags, (*præjudicium auctoritatis*) en inzonderheid, der meerderheid van stemmen, ingevoert en voortgezet: zoo dat men voornaamelyk in de twist-zaaken, dit voor het krachtigste middel verkoos, wanneer men maar eenen grooten aanhang maaken, en alzo door de meeste stemmen, de onschuldige verdrucken, en zich zelfs daar en teegen wettig verklaren konde. Dus gaf men niet alleen, by andere Gezintheden onbeschroomt voor: *Dat men alle het geene behoorde voor verdacht te houden, het welke van het gemeene gevoelen van zoo veele, en zulke groote dienaaren Gods afweek, of byaldien immers het geweeten noch al eenigzins twyffelachtig was, zoo moest men zich eerst laten onderrichten, eer men zelfs leerde.* (x) Maar ook moest dit by die geene, welke zich zelfs rechtzinnig noemden ontrent groote stryd-punten, gestaadig meede het sterkste bewys zyn: *De Bronswyksche, Maagdenburgsche, Rostoksche, Pruißische, Mansveldsche Kerken, e. z. v. verwèrpen dit: dienvolgens is het ook onrecht.* (y) Niet teegenstaande het meenigmaal naauwelyks twee of drie Pastooren deden, die op verre na de geheele Kerke niet uitmaakten, en daar de Papisten zelfs met zoodaanige bewys-reedenen zoo dikmaals waaren afgewezen en uitgelacht. Niettemin wierd dit in de *disputen*, voornaamelyk teegen die geene, welke de gebreeken der Lutheraanen openbaarden, als onbedriegelyk voor af onderstelt: *Men moet weeten, dat onzen aanhang de waare Kerke Gods is.* (z) *Laat ons vast gelooven, dat by onze Gezinthed, de Vader; Zoon en H. Geest, wonen, en voortaan altoos wonen zullen,* (a) en diergelyke uitdrukkingen meer. Ten dien einde, als ook, op dat men dies te eerder gelooft vinden mocht, zoo hebben dan de Predikanten (*Ministeria*) zich zelfs niet alleen de Kerke, maar ook *de zuivere orthodoxe en recht-geloovige Kerke* genoemd; waar van by het verhaal der oneenigheeden, iets meerder zal werden gezegt. Alhoewel de zoo genaamde yverige, of oprechte Luthersche, (*ῥησῖως Lutherani*) den tytel van *orthodox* voor hen alleen niet konden behouden, nadien de *Crypto-Calvinistæ* (verborgene Calvinisten) zich inzonderheid alzo noemden, en daar door den naam van Lutheraanen afbrengen wilden. (b) Terwyl ondertusschen *Luthers* spreuk, die aan een deur, in de Vorstelyke Schoole te Meissen geschreeven stond, moogelyk wel zal waar blyven:

Onder den naam der rechtzinnigheid.

Ὁ δόξα, δόξα, quam magna es noxa!

Dat is, *O meeninge, of orthodoxie, hoe uittermaaten schaadelyk zyt gy!* naamelyk, wanneer de zelve tot twist en hoogmoed misbruikt werd. Als ook het gemeene spreekwoord: *Mundus regitur opinionibus*, of *δόξαις*, dat is, *de weereld laat zich door enkele meeningen alleen regeeren*, en ze verwerpt de zekere en onbedriegelyke goddelyke gronden en verborgentheeden. Wy zullen ook by 't verhaal des verschils met de *Euthusiasten*, (of Geestdryvers) zien, hoe dat de Luthersche Leeraars zich eeven zoo wel op de ingeevinge en bestieringe des H. Geests, beroemt hebben, als de andere, ja zelfs dikmaals noch al met duidelyke woorden. Om maar een eenig voorbeeld daar van alhier gedachtig te zyn, zoo verhaalt iemand van een zekker Predikant tot Noordhuizen, die in de Predikatie, op den

Ja des H. Geests zelfs.

(u) Tom. I. Script. publ. Witteb. p. 10. (x) Beza Epist. p. 48. (y) Vid. vel Schlüsselfb. Catal. Hæret. inprimis Lib. VII. p. 121 & alibi. (z) Melanchth. præf. ad Lib. de Arte Poëtica Tom. V. orat. p. 974. (a) To. III. Script. publ. Witteb. p. 98.

den Raad gruwelyk gefcholden , en als men hem zulks voorhield , geantwoord hadde : *Men zoude den H. Geest daar ontrent beschuldigen , die hem onweetende , zulks hadde ingegeven. De H. Geest zelve hadde hen zoo gefcholden , met die zelve mochten zy daar over pleiten.* Dit heetten immers , voegt hy daar by , *dolle , Munsterfche , Weeder-dooftche en Enthufiaftifche raasbollen ! (of geestdryvers !)* (b) Niet te min ftak 'er achter alle zoodaanige voorneemens , eenen onvermerkten yver , om de menfchen in te boezemen , dat de Predikanten t'eenemaal onbedriegelyk waaren.

Jaar MD.
tot MDC.

6. Hoe verhaat ook anderzins den tytel van Heilig onder de Lutherfche was , wanneer zy naamelyk zoo uittermaate flechten grond tot dezelve by zich vonden , zoo moest ze nochtans ook zomtyds al tot het voorgedachte oogmerk dienen. Het is wel waar , *Luther* deed het zeer zekeryk uit een goed inzicht , en om dat hy wel zal zag , hoe zeer dun de H. Predikanten onder de zyne gezaayt waaren , wanneer hy *Mr. Nicolaas Huifman* den Heiligen *Nicolaas* noemde. (c) Doch als naderhand de Predikanten hun *Minifterium , fanctiffimum Collegium , een allerheiligt gefelſchap der Evangelifche bedieninge* noemden , zoo hadde het heele andere oorzaaken. (d) Naamelyk , men zocht daar door den menfchen in te boezemen , dat zy in der daad zoo heilig , en dienvolgende ook geloofwaardig , ja Heeren des geloofs waaren , hunne werken mochten ook noch zoo zeer het teegendeel vertoonen. En hier toe moest ook de Doctortytel , de ouderdom en andere hulpmiddelen dienen , om alzo een eigene geloofwaardigheid daar door te erlangen. En dat dit geenzins verdicht is , zal ons deeze navolgende klachte genoegzaam aanwyzen.

„By ons is het aanzien , en de aanbiddinge der perzoonen , midsgaaders „de hoogachtinge der plaatzen eenmaal ingekroopen , en het groeit noch „al daaglyks meer en meer aan. Want zommige , die andere in de Kerke „eenigzins in geleertheid , welspreekentheid , of ampten overtreffen , „willen als afgoden , van elk een aanbedden zyn , zoo dat zy zich de „macht aanmaatigen , of om nieuwe fellingen in den Godsdienst te bedenken , of om de dwaalingen van andere te bedekken en voort te „planten. Zy willen zich ook rond-uit , van niemand altoos met befcheidenheid , uit het klaare Woord Gods vermaanen , veel min bestraffen „laaten. -- In teegendeel heerscht ook by jong en oud , eene zoodaanige „verblindinge , dat ze die menfchen , in welke zy eenige weetenfchap „of cierlyke taale , met verwondering aanmerken , terftond voor halve „goden aanbidden , en niet lyden konnen , dat het iemand niet in alles „met hen houde. (e) Doch niet alleen klaagde deeze man , dat men uit byzondere perzoonen , goden , en onbedriegelyke Godspraaken hadde „gemaakt , maar ook uit de plaatzen zelfs , naamelyk , uit den ftoel van *Luther* : Want aldus vervolgt hy ter zelve plaatze : *Van het voorrecht des zeetels hoort en leeft men niet zelden , zulke of diergelyke woorden: Hen , die het met deeze of geene plaatze (Wittenberg) houden , moet men alleen voor rechtzinnig achten en bevorderen. Maar die van deezen zoo beroemden zeetel , daar wel eer zulke groote en zuivere Leeraars gewoont hebben , afwyken , moeten voor Kettters , Afvallige , en beroerders der gantsche Kerke , aangezien werden. Geeft hier doch wel acht op , voegt hy daar by , O gy ſchaapje Chrifti , dat door Jefus bloed vry gekocht zyt , wanneer gy de ſchriften van zommige leest , die met diergelyke Paapfche vonniſſen verzien zyn.* (f) Gelyk als nu dit ydel grootspreken , van *Luthers* ftoel of zitplaats tot Wittenberg , toen ter tyd reeds al uit-

Der Heiligheid.

Der allerheiligste bedieninge.

Aanzien der perzoonen.

der plaatzen ,

des ftoels van Luther.

(b) Selnece. in der erinnerung wegen der Flacianer lästerung vom Altenburgischen Colloquio. (c) Apud Melzerum Chron. Schneb. p. 213. 215. (d) Jac. Andrea & Streitbergerus ap. Fectium Epist. Theol. p. 161. & 250. (e) Praef. in Cent. Magdeb. To. IX. (f) Ibid.

Jaar MD.
tot MDC.

Des zelfs
bygeloo-
vige ver-
heffing.

brak, en voor veelen ten hoogsten aanstootelyk was, zoo heeft het zelve ook daar na noch dies te meerder de overhand genoomen, hoe men minder grond hadde, om te bewyzen dat men oprecht goed Lutherfch was. Dus noemde een zeeker Godgeleerde het *Professoraatschap* in de *Theologie* aldaar, den *Wacht-tooren of top en hoogste plaats*, booven welke 'er in de *Kerken en Hooge-Schoolen der Augsburgsche Belydenisse*, geen hoogeter noch uitmuntender was. (g) Een ander schatte het heel groot, dat hy waardig was, om op den *stoel van Luther zelfs beroepen te werden*. (h) En de *Wittenbergfche Godgeleerde Faculteit* [of *Genootfchap*] fchreef noch onlangs: *God hadde het dit zyn Zion noch nooit aan mannen laten ontbreeken, die het Licht en het Recht (de Urim en Tumim, gelyk Aaron) voerden*. Waar door zy ook buiten alle twyffel, de zeekerheid van haare Antwoorden of Vonniffen, willen aanpryzen. Ook noemen zy haar [*Wittenberg*] een *heilige stad*, en de *Baarmoeder der Luthersche Kerken*, die men by gevolge, ook in alles gehoorzaamen en gelooven moest. (i) En wat 'er van diergelyke menschelyke verdichtzelen en groove Paapsche afgooderyen, meer waaren.

Pauffelyke
stoel.

7. Niet te min moesten de *Recht-zinnige (Orthodoxi)* zelfs in deeze voorgaande eeuwe noch al klaagen, dat zy, die op den *stoel van Luther zaaten*, zelfs *Ketters waaren*, (k) en dat 'er een groot vuur van hen was opgesteegen. (l) Zoo dat dienvolgende, deeze houte stoel al immers zoo weinig de zuivere leere bewees, als die men aan *Petrus tot Rome toefchryft*, en daar men zoo hoog op roemt; niet teegenstaande men gene, noch kortelyk met goud heeft overtrokken, en uit eene overtollige eerbiedigheid en bygelooove, de stoffe daar van niet weg werpen willen, op dat doch de roem niet uit mocht zyn. Van den stoel te Rome fchreef iemand wel eer aldus: „De Roomsche Kerke, die een moeder aller Kerken heet, te weten, betoont zich noch zoo goed niet als een stiefmoeder. Al, daar zitten de *Schriftgeleerde en Pharizeen*, en heerschen over 't volk, maar verftrekken het tot geen goed voorbeeld; zy fchraapen veel zil-, ver én goud te zaamen, e. z. v. (l) En op deeze en veele diergelyke andere manieren, volgde men onder de Luthersche, de rampzaalige voetftappen der Paapsche Geestelykheid na, en men zocht zich aan alle kanten vast te maaken. En het was wel waar, wat iemand uit ondervindinge, toen ter tyd fchreef: *Hoe onweetender een Godgeleerde is, hoe stoutter en onverftandiger hy plagt inzettingen te maaken, en alzo over andere te heerschen*. (m)

Heerfch-
zucht der
valfche
geestelyke.

Ja de heerfchzucht openbaarde zich meenigmaal zoo handtafelyk, dat de *Weerdlyke zelfs baarblykelyk zaagen*, dat zy maar alleen de overhand, en 't *Regiment over alles zochten te bekoomen*. Gelyk als by voorbeeld, *Melanchthon* zich over *Albert*, *Markgraave van Pruiffen*, beklagde, dat hy zich al te zeer in de *Godgeleerde zaaken* mengde, (*nimiam esse πολυπραγμοσύνην τῶ ἀρχοντῶ*,) om dat hy, naamelyk, *Osiander* niet aanstonds verftiet. En van *Dr. Jacobus Andreae*, is bekend, dat hy op de *Saxifche Hooge-Schoolen*, by de *Reformatie* van dien tyd, wilde invoeren, dat 'er een *Godgeleerde altyd Cancelier zoude zyn*, die niet alleen booven den *Rector* zoude weezen, maar ook alles in allen regeeren en bestieren, en alleen van 't Hof afhangen. Het welke met zyn onderbeschreeven imborft ook wel te vergelyken is. (n) Om nu van andere diergelyke vonden te fwygen. Hoe verders de zoo genaamde *Leeken*, van hun natuurlyk recht in geestelyke zaaken, reeds al voor veele 100. jaaren herwaards, t'eenemaal zyn verftooten geworden, als ook, hoe

Onder-
drukkinge
der Lec-
ken.

(g) D. Chytræus Epist. ad Ægid. Hunnium p. 534. (h) Leonh. Hutterus Epist. ad Marbachium ap. Fechtium l. c. p. 765. (i) Præf. ad Consil. Witteb. (k) Jac. Andreae Epist. ap. Fechtium p. 166. (l) Joh. Pappus ibid. p. 392. (m) Dav. Chytr. Epist. p. 330. (n) Epist. ad Joh. Camerar. p. 669. Hofpinianus Conc. disc. Cap. XXV. p. 146.

de Geestelykheid alles alleen aan haar getrokken heeft, zulks alles is hier booven dikmaals genoeg aangewezen: Ook is 'er aan eenige verbeeteringe hier ontrent by de *Reformatie*, weinig of niet gedacht geworden. En een zeeker Schryver merkt zeer wel aan, *dat men zich wel hadde behooren te benaarstigen, om de Ouderlingenschappen, en der zelve ampt, weeder aan te stellen en op te rechten*, doch men hadde naauwelyks de Leere weederom konnen in stand brengen en bewaaren, zoo dat 'er aan het leeven en de oeffeninge (*praxis*) niet eens gedacht wierd. (o) Ja men heeft hier ontrent, zoo gantsch weinig op de eerste Apostolische zuiverheid gezien, dat het zelfs als Ketterisch en ongerymt, verworpen wierd, wanneer iemand onder de Ambachtsluiden ook maar iets goeds zocht en Gods Woord behertigde en leerde, gelyk als 'er van Karelstad staat, (p) en hier onder noch zal getoont worden. Met wiens gevolgde eenvoudige maniere van leeven men zoo vervaarelyk spotte, dat zich de geleerde hovaardy- en vernuft-geest genoegzaam hier in heeft bloot gegeven. Weshalven ook de Predikanten, by na even zoo wel als de Paapfche, een byzondere *orde* of stand uit zich zelve gemaakt hebben, en zich al zoo van die geene, welke zy verachtelyk *Leeken* noemden, t'eenemaal afgezonderd en verre booven hen verheeven. Waar teegens iemand, die noch een oprecht man was, het met recht noodig achte te vermaanen: „Dat het ten uittersten onbehoorelyk was, den H. Geest perk en maat te willen stellen: noch het was ook niet genoeg, dat iemand alleen het „Leeraars-ampt bediende. Ook wierd het niet altoos door groote be- „quaamheid, nertigheid, en welspreekentheid uitgevoerd, dat een alleen „wel veel snappen, en in 't wilde heen snorken kon, maar in dit werk „wierd ook eene goede ervaarentheid vereischt. e. z. v. (q)

Byzondere
order of
stand der
Predikan-
ten.

8. Het geene men nu door zoodaanige uitvindingen zocht, dat bewees men ook gemeenelyk met 'er daad zelve, te weten, de onbepaalde vryheid en heerschappye, om in alles te moogen handelen na zyn welgevallen. Men ving dan allengskens aan, ter plaatze daar de Hooge-Overigheid niet heel naauw toe zag, den zoo genaamden Leeken, door in-zettingen te verbieden, dat ze zich om den Godsdienst niet meer bekommeren zouden. Dus vind men nu noch eene Ordonnantie, die *Dr. Joris Kommerstad*, reeds al in 't Jaar 1551, in de School-Poorte gestelt heeft, en aldus luid: *De Rentmeester zal zich t'eenemaal hebben te onthouden, om met ieder een van den Godsdienst en Kerkelyke perzoonen te disputeeren, en alleen zyne huis-heerschappye waarneemen.* (r) Wat men nu hier onder gezocht en gevreeft heeft; zulks is uit de omstandigheeden dier tyden heel klaar te zien. Het zal moogelyk zonder twyffel, menig een leet gedaan hebben, dat *Luther* aan de Hooge-Overigheid zoo veel geweld en recht in handen hadde gegeven, weshalven veele de voorige hoogheid en macht, die de Geestelykheid in 't Pausdom genoot, zeer gaarne weeder gehad hadden. Een zeeker Pastoor tot Duben, by Wittenberg, verriet zyn heerschzuchtig gemoed al te zeer, wanneer hy in een trouw-cedul, deeze woorden stelde: „Ik Bisschop tot Duben, hebbe deeze perzoonen getrouwt, „wie de oorzaak weeten wil, die kome by my, in myn Bisdome, aldaar „zal ik hem myn oordeel in deeze zaak te kennen geven. Doch nadien de zaak onrecht was, zoo quam de Keurvorst van Saxen zelfs in zyn Bisdome, vatte den gewaanden Bisschop by den kop, en strafte hem na verdiensten. (s) *Luther* zalr. plagt reeds in zynen tyd al te zeggen:

Volkomen
heerschappye
in geestelyke
zaaken.

Monopolium.

Seldzaame
Bisschoppen.Onmaati-
ge vryheid.

Tt 3

Affen

(o) Jo. Saubert. im zuchtb. cap. XI. P. I. p. 144. (p) Kromayerus H. E. p. 589. (q) Georgius Mylius Vorrede über Pauli Jenisch Seelen-Schatz. p. B. (r) Pertuchius. Chron. Port. P. II p. 31. (s) Meland. Jocofer. P. II. p. 242.

Jaar MD.
tot MDC.

Affen und Pfaffen
Lassen sich nicht straffen. (†)

Of op 't Neêrduits.

Aapen, Paapen, of Pastooren
Willen geen bestraffing hooren.

Ontrek-
king van
de Over-
heid.

Dat hy nu hier meede ook op de eigenzinnige en hoogmoedige imborst van zyn eigen aanhang gezien heeft, daar is schier niet aan te twyffelen: veele weeten het dikmaals in der daad maar al te handtastelyk. Men zocht onder allerhande voorwendzelen, zich de gehoorzaamheid der Overigheid te ontrekken, en schoon eenig voorrecht voor andere Onderdaanen al toelaatelyk was geweest, zoo meende men nochtans veel meer over de Overigheid zelve te heerschen, en in alles vry en ongebonden te zyn, niet teegenstaande aan de arme burgers en boeren anderzins alle beswaaringen opgedrongen wierden. Wanneer 'er ook de gruwelykste buitenspoorigheeden, in schelden en quaadspreken, in partyenschappen en openbaare teegenstand bedreeven waaren, zoo ging het nieenigmaal na 't voorbeeld des voorgedachten Predikants tot Noordhuizen, die, wanneer hy, wegens de weereldlyke onlusten, den Raad voor verraa- ders uitgescholden hadde, alles op den H. Geest schoof, met dezelve mochten zy het afpleiten, wel wetende, dat zy daar geen verhaal aan hadden. Of zoo wanneer de Overigheid niet in allen deelen, na de twisten heersch-zuchtige Godgeleerde leefde, en deeze of geene stellinge toelaaten, of wel geheel en al aan het volk opdringen wilde: zoo was dit het middel van dusdanige Heeren Pastooren, het welke *Dr. Jacobus Andreae*, in zynen gewaanden Godsdienstigen yver, in 't Jaar 1576, na Straatsburg, aan den Superintendent, *Dr. Morlack*, schreef: *Men moest zyne gryze hairen* (een teeken des gezags) *aan den Raad, niet alleen ernstig toonen, maar ook in honden* (canos in canes) *veranderen, en voor 't gemeene best, schreeuwen, om den Raad op te wekken, dat zy, naamelyk, het Formulier van eenigheid onderschreeven.* (u) Ja, als zich de gedrukte perzoonen op 't oordeel der Hooge-Overigheid beriepen, zoo ging het 'er ook dikmaals, als wel eer tot Wismar, alwaar, waneer de uit Engeland verjaagde Ballingen, een diergelyk Appel in den geloofs-stryd gedaan hadden, een zeeker Predikant, genaamt *Dr. Smeedensteede*, zeide: *Wat zoude de Overigheid daar in rechter zyn? veel eer de Duivel! wat weet of verstaat de Overigheid van de Religie?* (x) Dit was het zelve, dat wel eer de Pharizeën zeiden: *Het volk, dat vervloekt is, verstaat de wet niet.*

Verwer-
pinge der
zelve.

9. Hier op nu doelden, vervolgens na malkanderen, voornaamelyk de volgende stellingen, alhoewel ze, dikmaals door ongerymde en onnoozele gronden, midsgaaders door veel misbruik der H. Schrift al beweezen wierden: „Het was niet recht, dat de Overigheid hunne ge-
„trouwe Ziel-zorgers en Biecht-vaders, met burgerlyke eeden, en
„daar door by verloop van tyd, met lasten, als schattingen, tollen en
„andere beswaaringen, bedroeven en belaaden zoude. Doordien hier
„door het ampt des H. Geests maar alleen bespot en onteert wierd. Het
„hadde een zeer vreemt aanzien, en 't zag wyd uit, dat de Polityke
„weerd zoodaanige raadslaagen gaf, om daar door de bedieninge des
„H. Geests te binden. 't Was veel meer voor een Christelyke Overigheid
„be-

(†) Apud Matthesium Leb. Luth. VII. Pred. p. 61. (u) Epist. ap. Fechtium Supplem. H. E. p. 540.
(x) Historischer bericht, wie die Kirchen in Engeland angefangen und zerstöhret worden. Cap. VI. p. 156.

„betaamelyk, dat zy hune Predikanten eerbiedigheid betoonden. e. z. v. (y) Als ook, wanneer de Overigheid niet terstond alle twist- en lasterschriften wilde drukken of doorgaan laten, zoo gaf men voor: Zy waaren het niet, die daar spraaken of schreeven, maar de H. Geest. Wie was nu de mensch, die den H. Geest iets gebieden of verbieden, of maat en perk voorschryven konde? Weshalven men zich daar door aan den H. Geest zelfs verzondigde. (z) Alhoewel gemeenelyk de twist- en laster-geest, of ten minsten de eigen eere en baatzucht, nyd, haat en gramschap, in dusdanige schriften baarblykelyk te zien waaren. Derhalven noemde men die geene, welke deeze dingen beletten wilden, Tyrannen; en men stelde opentlyk, men konde het ook wel teegens haar verbod doen. (a) En wanneer 'er zomtyds, ontrent zulke buitenspoorigheeden, ergens eene beteugeling geschiede, zoo gaf men het op goed Joods of Paaps wel uitdrukkelyk, en zonder eenig schaamte of schroom den naam: *Het quam Saul niet toe om te offeren*, 1 Sam. XIII. noch aan *Uzias, te rooken*. 2 Chron. XXVI. *De Weereldlyke hadden den Geestelyken de Arke des Verbonds ontnoomen*. (b) *De Predikanten waaren niet schuldig, de Overigheid te geboorzaamen, zoo wanneer die in hun ampt wilde treden. De Bisschoppen en Predikanten moesten de macht hebben, om ontrent geestelyke geloofs-zaaken in de Kerke, van de Leeken en hunne toeboorders te oordeelen, en niet de Leeken over de Geestelyke in 't Consistorie*. (c) En schoon dat veele weereldlyke perzoonen, ook hier ontrent meenigmaal wel onrecht en te veel gedaan hebben, gelyk hier na zal getoond werden; zo ziet men nochtans wel uit de gewoone heevigheid en bitterheid der Predikanten, dat zy een volkoomen gebied en onbepaalde macht, in alle dingen eischten, en de arme Leeken, (daar onder zy dan ook de hoogste Overigheid, eeven als de Papisten meede gerekent hebben,) van alle hun recht in geestelyke zaaken, uit hun eigen macht, en teegen Gods Woord en 't eerste gebruik, t'eenemaal uitslooten, willende meede in teegendeel, van alle opzicht der Opper machten, geheel en al ontflaagen zyn.

Jaar D.M.
tot M.D.C.

Uitsluiting der Overigheid buiten de Kerkelyke zaaken.

10. Doch dit geschiede niet alleen gantsch opentlyk, maar daar en booven staaken zich ook de Predikanten, vlak teegen hunne eigene gronden aan, in weereldlyke handelingen; gelyk als wy niet alleen hier booven gezien hebben, dat veele uit geldzucht, allerhande hanteeringen en krameryen by de hand naamen, maar ook noch verders vinden, dat de Hooge-Overigheid zich opentlyk daar over beklagt heeft, [schryvende:] *Het was niet te loochenen, dat eenige dienaaren des Woords hun beroep niet genoegzaam waar-naamen, en zich in weereldlyke zaaken, [als] het huis-bestier en diensten der Edelhuiden, vogel-vangen, genees-middelen te geeven, onnoodig uit te reizen, koopmanschap te dryven en andere dingen, die hun ampt niet wel pasten, inwikkelden, waar door zy van de boekoeffeningen en hunne bedieningen afgehouden wierden*. (d) Weshalven men ook zelfs diergelyke verboden moest laten uitgaan: *De Pastooren zullen zich in allen deelen, beide in leere en leeven, onberispelyk, en zoo als hun ampt meede brengt draagen, hun bediening en beroep getrouwelyk waarneemen, zich in weereldsche zaaken en bedryven, die hun niet bevoolen, en waar toe zy ook niet beroepen zyn, niet innemen, maar het geene hun stand en beroep meede brengt, verrichten*. (e) En dat deeze vermaaningen dus wel noodig zyn geweest, zulks toonen veele narichtingen van zoodaanige weereldlyke handelingen, die enkel en alleen, door het bedryf en de listige strecken der Godgeleerde zyn aangevangen geworden. Hier booven is by de oorzaaken des Smalkaldischen oorlogs, al

Insteeking in weereldlyke handelingen.

Inwikkeling in vreemde zaaken.

iets

(y) Theologi Regiomontani ap. Dedekennum P. II. Consil. p. 407. (z) Matth. Flacius & Nic. Gallus ap. eundem p. 593. (a) Matthæus Index. ibid. p. 605. (b) Jo. Pandochæus præfat. in Christ. Ariani praxin Eccles. (c) Contr. Schlüsselburg. Postill. P. II. p. 172. (d) Churf. S. Ord. n. p. 199. (e) Hertzog Philipps zu Braunsch. Edict. ap. Joh. Lezner. Chron. Dassel. P. II. p. 36.

Jaar MD.
tot MDC.

in staats
zaaken.

Weereld-
lyke amp-
ten der
Godge-
leerden.

iets hier van gewaagt, hoe ongelukkig zulke dingen zyn afgeloopen. Van de Godgeleerde tot Wittenberg schreef toen ter tyd een erwaare Hoveling, die alles met eigene oogen hadde aangezien: *Daar was eene groote schaaide, door zulk Hoff-handelen, in de Kerke ingebrooken, en men hadde ondervonden, dat 'er schier alle daagen onder den dekmantel der ceremonien van den Priester-rok zeer veele verwerringen in 't heimelyk waaren veroorzaakt.* (f) Hoe zich de *Theologanten* heel dikmaals in *polityke* bedieningen hebben ingelaaten, ja in de hoogste eer-ampten, zoo wel ten Hoove als elders, zulks is uit veele voorbeelden bekend. De oude *Johan Brent* was, te gelyk Proobst, (of Opziender) en geheime Raad, by den Hartog van Wurtenberg. (g) En hoe *Jacobus Andreae*, wel eer, by na iets diergelyks met de Godgeleerde in Saxen voor hadde, zulks is voorheene nu reeds al gemeld. De bekende *Joh. Funccius* lukte dusdaanig een voorneemen zeer quaalyk, wanneer hy zyn Ampt van Hof-Prediker, by den Hartog *Albert* in Pruiffen verliet, en uit eerezucht een weereldlyk Raad wierd, goude keetens droeg, en Schat-meester van de Vorstinne wierd, e. z. v. Waar na hy om zyne ontrouwigheid, in 't Jaar 1566, opentlyk tot Koningsbergen onthoofd wierd, en deeze bekende verzen zoude nagelaaten hebben:

*Disce, meo exemplo, mandato munere fungi,
Et fuge, ceu pestem τὴν πολυεργασίην. (h)*

Dat is, *Leer door myn voorbeeld maar uw' eige werk volbrengen,
Doch wilt u nimmermeer in vreemde zaaken mengen.*

Hoedanig ook wyders de Godgeleerde tot Wittenberg zig heel ras van den Keurvorst *Joan Fredrik*, na dat hy gevangen was, afgekeert, en hem verlaaten hebben; alzo dat ook *Dr. Bugenhagen*, het volk op den Predikstoel vermaande, niet meer voor hem, maar voor den Hartog *Maurits* te bidden, zulks is hier booven, by die geschiedenissen, nu reeds al verhaalt. Van andere diergelyke merkteekenen der ontrouwe en onbestendigheid, inwikkelingen in vreemde ampten, e. z. v. was wel veel te zeggen, indien het de plaats toeliet, en men het niet uit het voorgemelde overvloedig genoeg afneemen kon. Ik moet my dierhalven tot de overige stukken haasten, die noch hier toe behooren.

Groote
macht in 't
geestelyke.

In 't licha-
melyke.

II. Gelyk als dan alle menschen, de eerezucht en begeerte om te heerschen aangeboren is, zoo verthoont ze zich ook inzonderheid by die geene, welke de meeste gelegentheden en verzoekingingen hier ontrent wel onderworpen zyn. Zoo dat het van alle zoodaanige perzoonen, die tot eenig gezag en eere, voor alle andere meenen recht te hebben, minder te loochenen staat: Weshalven ook iemand, in dien tyd aanmerkte, *hoe dat 'er Predikanten waaren, die hun Kerkelyke macht booven maaten plagten te verheffen, welkers hoogmoed men nochtans geenzins konde goed heeten.* (i) Doch het bleef 'er niet altyd alleen by de verheffinge, en het gebruik van zulk een geestelyke macht, gelyk als men ze noemt, maar men vind ook al wederom voorbeelden, dat zommige Predikanten zelfs ook lichaamelyk geweld en waapenen gebruikt, of anderzins op eene andere wyze, een tyrannyk bloeddorstig gemoed verthoont hebben. Voornaamelyk in zoodaanige zaaken, daar zy eenig verlies van hunne goederen, eere, of andere voordeelen van vreesden, of reeds al ge-

(f) Matthæus Razenberg. Hist. Misa Elect. p. 30. (g) Kromayer Hist. Eccl. p. 580. (h) Melchior Adami Vit. Theol. & ex eo Freher. Theat. Vir. Cl. p. 211. Chytræus Sax. Lib. XXI. p. 560. Thuan. Lib. 39. Hartknoch. Hist. Eccl. Pruff. Lib. II. c. 3. p. 411. 415. (i) Hemming Pastor. p. 202.

leeden hadden. Ik wil juist hier onder wel niet reekenen, 'tgeene *Luther* wel eer in eenen yver mag gesproken hebben, naamelyk, *schoon hy een Doctor of geestelyk man was, zoo wilde hy echter, byaldien 'er een verstoorder des vreedes voor zyn huis quam, hem met zyn pick teegen koomen, en zynen huisvreedes verdedigen. Stiet hy dan zyn pick door zulk eenen oproermaaker heene, zoo wilde hy stil slaan blyven, en roepen: Ik eische alhier Goddelyk en Keizerlyk recht! voor welke hy zich met eere en eengoed geweeeten, Christelyk en rechtmatig wilde verantwoorden.* (k) Doch of niet het rechte teegendeel, met den zin van Christus en zyn Euangelium, veel beeter overeen komt, en of zulk een goed geweeeten, by het andere wel kan bewaart worden, zulks kan een verlicht Christen by zich zelfs wel licht nadenken. Ondertusschen openbaarde zich anderzins in andere bedryven, wraakzucht genoeg, gelyk als wel voornaamelyk hier booven, uit de Historien der Smalkaldische, Maagdenburgsche, en andere oorloogen, en insgelyks ook hier onder uit het vervaarelyk schelden, vloeken en verdoemen, by de verschillen, namalkanderen kan gezien werden. Op deeze wyze dan, wanneer 'er in 't Jaar 1562, wel 30 Predikanten, door *Pontanus* en *Stöffelius*, uit het Gothaafche gebied verdreeven waaren, vloekten en wenschten deeze aan hen alle quaad toe, gelyk als hunne schriften zulks ook uitwyzen. (l) Wanneer by een zeeker twist, in Maagdenburg, in 't Jaar 1562, een zeeker oprecht Predikant, genaamt *Bartholomæus Strähle*, den geheelen Raad, en eenige Predikanten aldaar, wegens groote gepleegde onrechtvaardigheid, opentlyk in den ban deed, zoo wierd een Pastoor, genaamt *Otto Omes*, zoo raazend dul, dat hy een brood-mes, voor al 't volk in de Kerk uit trök, daar meede na den Predikstoel liep, en den anderen daar meede doorsteeken en van booven needer werpen wilde. (m) *Matthæus Wellfel*, Pastoor in Siebel, tot Fryberg, hieuw zyn eigen Schoon-zoon en Schöolmeester met eenen spitzen haamer, in toorne, zoodaanig in 't hoofd, dat hy aanstonds dood bleef: doch hy zelfs vlood van daar, en ontquam alzoo de welverdiende straffe. (n) *Joris Wust*, een Veld-Prediker, stak in 't Jaar 1597, uit enkele moedwilligheid, een armen ouden Boer op de straat dood, om dat hy hem met zyn wagen niet hadde willen wyken (o) Zoo klinkt ook het verhaal heel zeldzaam, het welke men in een zeeker Jaarboek vind. In 't Jaar 1594, is tot Eenbeek, de Eerwaardige en Hoog-gelcerde Heer *Jooft Egel*, Pastoor tot *Wentze*, met een boeft tot een ongeluk gekoomen, en heeft hem met een hellebaard gehouwen, dat hy daar van sterven moest. (p) En 'tgeene van een zeeker Dorp-Pastoor vermeld werd, die met zynen Edelman onder 't zuipen, in verschil geraakende, op de taafel hadde gesprongen, zynen rok van zich geworpen, een korten deegen uitgetrokken en gezegt: *Jonker, beliest het u, zoo legt daar de rok, en hier staat de kaarel.* (q) Doch wie zoude de gruweldaaden van alle dusdaanige Euangeli-looze Paapen, die men met meenigten vind, willen verhalen? Van de overige kenteekenen der twist-zucht, zal in 't begin der Ketter-Historie, in 'r breede volgen.

Jaar MD.
tot MDC

Wraak-
zucht en
bloed dor-
stigheid.

Vechte-
ryen en
doodslaa-
gen.

12. Wat kon 'er nu uit dit tot dus verre beschreevene gedrag, van zulke valsche herders, doch anders ontstaan, als hunne en hunner toehoorders, tydelyke en eeuwige rampzaaligheid? Het geene dan ook veele noch oprechte gemoederen, in dien tyd heel wel zaagen en ook beklagden, ook ten deele meede beleefden en ondervonden, en voorheene wel ernstig aankondigden. Onder deeze nu was de dikmaals bygebrachte Sar-

Schaade
van de
goddeloo-
ze Predi-
kanten.

II. Deel.

V v

cerius

(k) Matthes. Leb. Luth. p. 82. (l) Resp. 30. Exulum'ap. Schlüsselburgium Catal. Hæret. Lib. V. p. 507. (m) Strehlens erzählung in bestättigung des Christl. banns An. 1564. (n) Andr. Moilerus Freyberg. Chron. P. II. p. 381. (o) Tobias Heidenreich Leipz. Chron. p. 234. (p) Joh. Letzner Dassel. Chron. P. II. Lib. VI. c. 116. (q) Melander I. c. P. III. p. 23.

Jaar MD.
tot MDC.

Straffe der
zelve.

Openbare
plaagen.

Algemeen
Land-ver-
derf door
de booze
Predikan-
ten ver-
oorzaakt.

cerius, die aldus schreef: „De Kerkendienaars hebben toe te zien, hoe
„swaarlyk zy zondigen, daar inne, dat zy voor hunne perzoonen,
„door hun goddeloos en woest leeven, den zeer eedelen en dierbaaren
„schat der tucht verhinderen: Ja ook aan Gods Ryk en Woord, hier door
„een groot beletzel en nadeel toebrengen, zoo dat het wegens hun
„schelmachtig leeven, moet gesmaat en gelastert werden. En schoon
„zoodaanige schaaden en onheilen de Dienaaren des Woords, van zulk
„een ergerlyk en schandelyk leeven niet kunnen afhouden, zoo behoort
„de hen hier ontrent nochtans dit te beweegen, dat ze zich aan alle zon-
„den en schandelykheeden, die hunne Leedemaaten begaan, deelachtig
„maaken, midsgaaders, aan alle den toorn en straffen Gods, die daar
„over koomen zullen. Ik wil alhier niet zeggen, hoe grooten moeite,
„zorge en onrust, de Kerkendienaren hen zelfs op den hals haalen,
„wanneer ze hunne Kerkelyke leedemaaten, met een roekeloos leeven,
„tot alle ondeugden zelfs oorzaak geeven. (r) En een ander, na dat hy
haare gruwelen na malkanderen, onpartydig ontdekt hadde, besloot
ten laaften met deeze woorden: „Dit heeten immers vroomme Ziel-zor-
„gers, zoo dat het geen wonder was, dat het aardryk zich opende, en
„hen met lyfen ziele verflond. Wel aan dan, daar toe is het nu gekoo-
„men, hoe lange het duuren zal, weet God. (s) Dienvolgens, dat hy
geen gevaarlyker uitdrukkinge van die menschen hadde kunnen doen,
zoo zeer boos, en ten uittersten gruwelyk, moet alles gestaan hebben,
niet teegenstaande veele het noch al verbloemen en verschoonen willen.
De huichelaaren zelfs gevoelden hunne plaagen ook wel, die God met
meenigten, tot een loon van haare ongerechtigheid, over hen uitstortte;
inzonderheid, kort na *Luthers* dood. Hier uit ontstonden dan deeze
klachten: „De Kerke word teegenwoordig zoo zeer gedrukt en geplaagt,
„dat, schoon wy ook geheel en al in traanen versmolten, wy onze
„rampzaaligheid niet genoeg beschreyen konden, daar in wy nu leggen,
„en in 't toekomende met onze nakoomelingen in zyn zullen. (t) De
„zonden der menschen, die zy in de goede daagen hadden opgehoopt,
„wierden van God gestraft. (u) Byaldien men de oorzaken der straffen een-
„maal weg nam, zoo zouden ook de plagen zelfs wel afgedaan of vermin-
„dert werden. Maar, doordien men doorgaans zoo in 't wilde, maar
„heen leefde, en zonder eenige bekeeringe, zonden op zonden hoop-
„te, zoo zag men lichtelyk, dat de straffe niet verre kon weezen. (x)
„Alhoewel het nu zoo verre gekoomen was, dat men zich van de dreig-
„teeken niet meer ontzette, eeven zoo weinig als van de dreig-woor-
„den, daarom moest God de Heere ten laaften wel een einde maaken. (y)
En wat 'er vervolgens noch al, van diergelyke bekentenissen, aangaan-
de die zelve toestand, meer te vinden is.

13. Maar dat nu de verbasterde Predikanten hier aan wel meest, en by
na alleen schuldig zyn geweest, zulks loochenden al wederom verstan-
dige mannen geenzins, maar beleeden het zelve zonder schroom. Als
wanneer zy uitdrukkelyk en zonder eenige menschelyke vreeze, dit
volgende openbaarlyk ter needer stelden: „Het is een schrikkelyke en
„ellendige rampzaaligheid, dat juist van de Kerken-dienaaren, die voor
„alle andere, tot de tucht behoorden behulpzaam te zyn, en die aan te
„raaden, zich veele echter zoo quaalyk daar ontrent draagen, dat 'er
„naauwelyks iemand is, die de goede tucht meer, [als zy zelfs,] verhin-

(r) Im buch von der disciplin. p. 193. (s) Selncecerus in Pf. XII. p. 34. (t) Tom. I. Script. Wit-
teb. publ. p. 228. (u) Tom. III. p. 164. (x) Drefferus Orat. de Maurit. Elect. p. 636. (y) Spangen-
berg Mansfeldische Chronyk Cap. 393. p. 47.

„hindert en te rugge zet. Over zoodaanige Kerken-dienaaren behoort
 „de men zich billyk te bedroeven, en die ze maar van hun roekeloos
 „leeven afhouden konde, moest zich hier in geene moeite altoos onr-
 „zien. Doch het is nu reeds al zoo verre gekoomen, dat men niet alleen
 „geen mishagen aan dusdanige schandelyke Kerken-dienaars meer
 „heeft, die door hun boos en schelmachtig leeven, aan de tucht ten
 „hoogsten hinderlyk en schaadelyk zyn. -- Maar dat men ook veel meer
 „daar toe zelfs helpt, dat zommige Kerken-dienaaren maar zeer quaalyk
 „leeven, op dat aan deeze alle de oorzaken om te kunnen bestraffen,
 „maar mogten benomen werden. Want al wie meê zuipt en brast, hoereerd
 „en boeverye bedryft, en allerhande schand-daaden zelfs helpt pleegen,
 „die verliest daar door zyne vryheid, van de goddeloosheeden en on-
 „deugden te bestraffen. (z) En vèrders: „Veele Pastooren klaagen, dat
 „de Leedemaaten hunner Kerk wild en woest heen loopen, en dat by
 „hen geene tucht, discipline noch eerbaarheid altoos meer is. Het is
 „waar, dat zy klaagen. Maar het is meede niet geloogen, dat zy zelfs
 „hier van geene van de minste oorzaken zyn. Want het gaat hier ook
 „zoo, als den Abt de teerlingen oplegt, zoo speelen de Munnikken,
 „gelyk de Herder is, zoo zyn ook de schaapen. (a) En hier in merkte men
 „wel voornaamelyk de grootste verdurventheid aan; dat, naamelyk, het
 „arme onweetende volk zulke booze voorgangers in alles navolgde, en
 „wat zy maar deeden, voor recht en geoorlooft hield, of ten minsten ont-
 „rent hunne gewaande averechtze Ziel-zorgers, door hun zoo schandelyk
 „gedrag, zoo t'eenemaal verbystert wierd, dat het niet wist, waar 't zich aan
 „houden zoude. Gelyk iemand aan een zeeker Predikant beled: „Ik weet
 „niet wat of hoe gy Predikanten het maakt, en wien men by na zal kun-
 „nen gelooven. (b) En noch, daar iemand de verontschuldigungen des
 „volks aldus verhaalt heeft: „Was dat onrecht, onze Predikant deed het
 „dan wel niet. Onze Predikant doet dit en dat, derhalven moet het ook
 „recht zyn. Waar by hy zeer wel vermaant: „Is het dan zoo, dat de men-
 „schen meer geneegen zyn om 't quaade, dan 't goede na te volgen? zoo
 „geeft het my wonder, waarom echter zommige Kerken-dienaars zich
 „zelveschuldig maaken, doordien ze door hun roekeloos, goddeloos,
 „woest en ergerlyk leeven, eene oorzaake zyn, dat 'er zoo veele men-
 „schen, noch tucht, noch eerbaarheid lief hebben. En als ik de waar-
 „heid zeggen zal, zoo moet ik bekennen, dat 'er geene menschen al-
 „toos op den aardbooden, voor de tucht hinderlyker en schaadelyker
 „zyn, als even die zelve roekelooze en woeste Predikanten. (c) Met
 „welke een ander aldus overeen stemde: „Men ziet, helaas! teegen-
 „woordig veele Kerken-dienaars, van welker leere het leeven al te veel
 „verscheelt, die zich wel voor Leeraaren en Meesters des leevens uit-
 „geeven, doch die ontrent alle Christelyke plichten, zelfs het schande-
 „lykste vallen en zondigen. -- Hoe veele zyn 'er wel heedensdaags,
 „('t welk zeer te betreuren is,) die geene Herders, maar bedriegers
 „zyn, (*non pastores sed impostores*) die zich op den predikstoel, wel als
 „Catoos, of groote Zeede-meesters en Wet-predikers, aanstellen, en
 „die ondertusschen nochtans, in alle brasseryen, wellusten en dertel-
 „heeden, t'eenemaal verzoopen zyn. (d)

14. Noch moet ik eene klachte hier over, uit de latere tyden alhier
 „tet needer stellen, die dan aldus luid: „Het gaat nu voortaan, ontrent het
 „Predik-ampt, en de Opzienders des Heeren onzes Gods, in leere en

VV 2

„lee-

Jaar MD.
tot MDCQuaade
voorbeel-
den aan de
toehoor-
ders ge-
geeven.Navolging
der zelve.Ergernis-
sen van de
Predikan-
ten.

(z) Sarcet. l. c. p. 196. (a) Ibid. p. 193. (b) Bartholom. Strehle l. c. p. G. VIII. (c) Sarcet. l. c.
 (d) Wigand. Orthius orat. de Vita & obitu Andr. Hyperii.

Jaar MD.
tot MDC.

Omtrent
de Ge-
meinten.

En andere
Gezint-
heeden.

„leeven zoodaanig toe , dat aan hen niet alleen een slapen ernst , ver-
„maanen en aanhouden , te speuren is ; maar daar is ook niets byzon-
„ders by hen te vinden , als ergernissen en zeer quaade voorbeelden , tot
„vervoeringe hunner toehoorders , zoo dat men het klaagen en spreken
„daar van aan alle kanten hoort , en veele menschen zich over de meeste
„Huurlingen , in deeze orden niet weinig moeten verwonderen en ont-
„zetten. Want gelyk als wel eer God de Heere in de Propheeten , *Esai.*
„*LVI.* *Jer. II.* 6. en 23. *Ezech. III.* *Mich. VI.* en andere plaatzen , klaagt :
„Haare Wachters zyn blind ; of gelyk het de Heere Christus zelfs uit-
„drukt , *Matth. XXIII.* (*Dicunt & non faciunt*) Zy zeggen het wel , maar zy
„doen het niet. Eeven zoo gaat het heeden , in de geestelyke Priesterlyke
„stand , zeer ergerlyk en erbarmelyk toe. (e) En zeekerlyk toonen alle de
„omstandigheeden , dat aan zulk een goddeloos leeven der Predikanten ,
niet alleen hunne eigene toehoorders zich ergerden en daar door vervoer-
ren lieten , maar ook zelfs veele van andere gezintheeden. Wy zullen hier
onder by het verhandelen der verschillen , meenigten van bekentenissen
vinden , van de geene , die zich aan den twist van de zoodaanige Godgeleer-
de , zeer heevig gestooten hebben. In 't leeven zelfs nu gaaven verstandige
luiden , onder de Papisten en andere *Setten* , op de Luthersche ácht , en zy
vonden dikmaals onder de Predikanten zelfs , 't geene hen meest teegen
hield , van tot haar over te koomen. Van den geleerden *Joris Agricola* schryft
men , dat hy wel van zins was geweest , om zich by de Luthersche , onder
welke hy tot Themnits woonde , te begeeven ; *Doch hy hadde zich naderhand*
aan 't onbedachtzaam schryven van eenige Geestelyke , als ook aan 't leeven van
zommige Lutheraanen , zoo zeer geërgert , dat hy de Gereformeerde Godsdienst , die
by anders niet weinig was toegedaan , was vyand geworden. (f) Een ander Paaps
Scrhyver herhaalt uit *Wigandus* deeze woorden ; *dat de wolven de schaapjes*
wreedelyk beropden en verslonden. (g) En noch iemand zette deeze navol-
gende voorspeldinge ter needer : *Vier dingen zullen met de Euangeli-looze*
Predikanten een einde maaken : Hunne goddelooze wandel en imborst , hunne dwaas-
heid en Gods oordeel. Deeze , voegt hy daar by , zullen het Lutherdom den boodem
noch eens in slaan. (h) Zoo dat men derhalven wel ziet , dat deeze men-
schen , uit de grouwelyke zorgeloosheid der Luthersche , by alle haar
zoo hoog geroemde *orthodoxie* , of recht-geloovigheid , ook na 't vernuft
zelfs hebben beslooten , dat het van geene bestendigheid kon zyn. Het
geene ook zeekerlyk meer als al tewaar is geworden.

Zeer groot
te schaade
daar van.

15. Nu bemerkten eenige wel in 't gros , de onuitspreekelyke schaade
en algemeene verbastering , die door zoodaanige averechtze Lee-
raars veroorzaakt wierd , en die ook als een vloed alles overstroomde ,
en met zich in de ellende heen sleepte. „Een quaade Herder , zeide men ,
„is de aller schaadelykste pest der Kerke ; die geene nu is quaad , die zoo
„wel quaalyk leert , als quaalyk leeft , en die wel leert , en nochtans
„quaalyk leeft , als meede een die verkeert leert , en niet te min wel
„schynt te leeven. (i) Indien de Wachter zelfs slaapt , wat is 'er dan te
„hoopen ? Of wat is aldaar dan niet veel meer te vreezen ? Wat ? wan-
„neer de menschen tot alle dertelheid vervoert worden ? O hoe ellendig
„is zulk een Gemeente daar aan , die zulk een wachter heeft ! Wat ge-
„schied 'er anders , dan 't geene elders staat , toen de menschen slapen ,
„quam de vyand. (k) En eindelyk , aangaande de schaade , die hen , de
quaade Predikanten zelfs aanging , sprak men : *'t Is geen wonder , dat de*

200-

(e) Jac. Andreæ 100. jähriges bedenken p. 49. (f) Petrus Albinus Meissn. Chron. Tit. XXV. p. 355. (g) Laur. Surius Chron. p. 342. (h) Jo. Nafis. Euangel. warheit. P. IV. p. 392. (i) Hemming. præf. ad Past. (k) Idem Comm. in 1 Tim. præf.

zoodaanige in de eeuwige straffe vervallen; want zy 't werk des Heeren niet alleen zelfs nalatig verrichten, waarom zy ook vervloekt zyn, maar zy verraaden ook het leeger des Heeren aan de vyanden. (l) In 't byzonder leerde ook de ervaa-
rentheid, dat God zoodaanige Predikanten met verachtinge strafte, en hen ook dezen Afgod, te weeten de eere, benam. Gelyk als aldus iemand schryft: *God de Heere dreigt zyne Priesteren in de Propheeten, zeggende: Gy zyt van de rechte weg afgetreeden, e. z. v. en ik wil u ook tot verachtinge brengen, zoo dat gy allen volke eenen grouwel en afgryzen zult zyn. Dit was een oprecht en ernstig dreigement, het welke nu in onze tyden vervult werd. Wat is 'er by na rampzaaliger, verachter en bedroefder, als een getrouw Predikant? Want van de andere zorgeloze Predikanten houd men van zelfs niet veel. Maar hoe komt dat? het staat hier geschreeven: het meeste en grootste gedeelte der zelve treed van 't rechte pad af. Zy beroemen zich wel van de rechte Leere, en zy willen niet alleen Christenen, maar ook de beste Leeraars zyn, en zy bewyzen het nochtans geenzins met 'er daad zelve. e. z. v. (m) Een ander hadde hier over deeze navolgende zeer fraaye gedachten: Veele klaagen teegenwoordig, dat het ontzag des Predik-ampts en der Predikanten, gevallen is; weshalven zy zich zeer moede maaken, om het zelve weeder te herstellen, doch zy beginnen het niet aan 't rechte einde. Want zy verheffen het Predik-ampt met nieuwe, valsche en al te groote lof-spraakken, daar 'er in teegendeel, veel meer cere, zuivere leere, leeven, vlyt en eenvoudigheid, hier toe noodig was. Want de Heere zegt door den Propheet Maleachi: Ik wil op de Leeraaren den vloek zenden, en ik maake u veracht. Byaldien wy derhalven niet weeder op den rechten weg keeren, en de boosheid onzes voorigen leevens veranderen, een zuiverder leeven leiden, en met een veel grooter yver leeren, ziende alleen op Gods eere, en niet op de onze, zoo zal 'er zonder eenigen twyffel, van de herstellinge des ontzags te vergeefs gedisputeert werden. (n) Terwyle de zaaken dan zoo gestelt waaren, bleef het by de eige uitspraakke der verdediginge van de Augsburgsche Belydenisse, dat men de goddelooze Leeraars moest verlaten, doordien zy niet den plaats van de Perzoon Christi, maar van den Antichrist bekleeden. (o)*

Jaar MD.
tot MDC.

Gevolgde
verachting
der Predi-
kanten.

Geen ont-
zag des
Predik-
ampts.

Verlaatin-
ge der
goddeloo-
ze Predi-
kanten.

(l) Ibid. (m) Selnecc. Comm. in Pf. XII. p. 34. (n) Bilibald. Birkheimer præf. ad Greg. Nazianz. orat. de offic. Episcopii. (o) Art. VIII. de Eccles. p. 155.

H E T X V I. H O O F D S T U K.

Van de verdurventheid der toehoorders, zoo wel der Hooge-Overheid, als der Onderdaanen.

I. **D**E onbeschryffelyke schaade, van deeze groote verdurventheid onder de Leeraars, zal noch wel 't allerklarste uit het gedrag en de overige toestand der toehoorders kunnen gezien wêrden. Waar van, zoo wel in 't algemeen als in 't byzonder, klachten en getuigenissen overvloedig genoeg voor handen zyn. Hier booven in 't begin van deeze voorstellinge der verdorventheid, zyn de klachten van Luther zelfs en andere, met meenigten aangemerkt. Hier zullen noch maar eenige uit de volgende jaaren bygevoegt werden, gelyk als ze dan, zoo wel van hooge als laage stands-perzoonen, aldus luiden. De oude *Matthæus* vervatte het zelve noch al by *Luthers* leeven, met weinige woorden aldus: „Veele Predikanten wilden zich door „'t Euangelium niet trekken laaten: Ook rechten de toehoorders, be- „nevens de Bêscherm-heeren der nieuwe leere, groote ergernissen aan,

Algemeene verdurventheid der Lutherfche.

Jaar MD.
tot MDC.

Groote
zorgloos-
en ftout-
heid.

Ondeg-
den en
zonden.

Uitterfte
gruwelen.

„ de gemeene man wierd ongebonden en zorgeloos , en zy begonden de
 „ Kerken-dienaaren (te weeten , die noch oprecht waaren) weinig en
 „ van geener waarde te achten , veele van hen wilden zich nooit bestraf-
 „ fen noch teegen-fpreeken laaten. (a) En kort daar na fchryft *Dr. Weller*
 „ aldus : „ In deeze laafte tyden heeft het Epicureëfche leeven , over al
 „ by alle ftaaten van menfchen , van dag tot dag zeer geweldig de over-
 „ hand genoomen. (b) En noch breeder , *Sarcerius* : „ Helaas ! by ons is
 „ het zoo verre gekoomen , dat wy met de ondeugden maar lagchen en
 „ jokken. Het is ons een vermaak , als de menfchen in ondeugden val-
 „ len ; doet 'er iemand een fchandelyke daad , zoo weeten we niet , hoe
 „ we genoeg daarom lagchen zullen , daar toe wy dan ook onze gemeene
 „ fpreek-woorden hebben : Die niet viel , die ftond ook niet op. Deeze
 „ en geene daad is hier niets nieuws. Men heeft dat en dat wel voor ons
 „ gedaan , en men zal het na ons ook noch wel doen. Ziet hier alle , dit
 „ is waarlyk een flechte zaak , dat iemand een- oft tweemaal echtbreuk
 „ begaat : Wie kan zich aan den heemel houden ? e. z. v. Hier laaten wy
 „ het noch al niet by blyven , maar wy achten ook de ondeugden heel
 „ klein , ja wy maaken zelfs deugden daar uit. Maar zoo moet het gaan ;
 „ wanneer God met een land wil een einde maaken , zoo flaat hy het te
 „ vooren met zorgloosheid , zoo dat zy eeven als de blinde , in zonden
 „ voort gaan , en geen ftraffe altoos achten. Zulk een ongeluk , dat men
 „ met de ondeugden lacht en de gek fcheert , was noch al eenigzins ver-
 „ dragelyk , byaldien 't van de gemeene man alleen gefchiede. Maar ik weet
 „ niemand , die meer met de ondeugden lagchen en jokken , als die gee-
 „ ne zelfs , die ze zouden moeten teegen gaan en beletten ; die zelve is
 „ alle tucht by na tot eere , lagchery en jok geworden. Dat merken dan
 „ de Onderdaanen , en zy neemen hier door gelegenheid , om maar
 „ ftoutelyk in alle ondeugden voort te vaaren , e. z. v. (c) gelyk als hy
 „ deeze ellendige gefteltenis by na door zyn geheele boek van de difcipline,
 „ zeer klaar voor ooggen legt en beklagt. Een zeeker Lutherfche Hiftori-
 „ fchryver ftede de fchoone Lof-tytels , en goede werken der Lutheraan-
 „ nen van die tyden aldus kortelyk ter needer : „ Daar wierd overal eene
 „ groote achteloosheid in de heerschappye gevonden , zoo dat de ge-
 „ rechtigheid niet behoorlyk gehandhaaft , en de zonden met geen
 „ rechten ernft geftraft wierden , waar door men dan in alle landen fwa-
 „ re klachten hoorde , van moorden en dood flaan , branden en rooven ,
 „ fteelen en neemen , woekeren en uitputten der armen , verraderyen ,
 „ ontrouwe ; als ook van zeer veele fchandelyke zonden , als echtbreuk ,
 „ hoererye , maagde-fchenden , en diergelyke gruweldaaden meer , die
 „ 'er in deeze jaaren meer dan te vooren gezien , en door de gantsche wee-
 „ reld , over al gepleegt wierden , zelfs in de groote fteeden. Daar en
 „ booven hoorde men op alle plaatzen , van oneenigheid , krakkeel , en
 „ twift onder de menfchen e. z. v. (d)

2. Verders fchryven andere ter zelve tyd , van die ongeneeffelyke en
 „ algemeene vuile wonde , insgelyks aldus : „ Wy zien voor onze ooggen ;
 „ voelen en ondervinden daagelyks , helaas ! meer als te veel , waar toe
 „ de weereld nu geraakt is , en in wat voor eene fchrikkelyke boosheid
 „ en zorgloosheid zy fteekt , en hoe zy noch alle daagen , zich hoe lan-
 „ ger hoe dieper daar in verzuipt en verzinkt , alzo , dat 'er nooit eene
 „ rechte verbeeteringe van haar te hoopen , of zich in te beelden is : Waar
 „ toe niet veel bewys noodig is , maar een ieder menfch , die zyne vyf
 „ zin-

(a) Leb. Luth. XI. Pred. p. 137. (b) Lib. de offic. Ecclesiast. Polit. & Oeconom. praef. (c) Von der difciplin. p. 45. feq. & paffim. (d) Cyriacus Spangenberg. Mansfeld. Chron. Cap. 392. p. 473.

„zinnen machtig is , moet het zelfs besluiten en bekennen. (e) God zy Jaar DM.
tot MDC.
„het geklaagt , het gaat 'er zoo toe , en het staat zoo t'eenemaal slecht
„en verkeert in de Kerke Christi ! daar is niets als moeite en arbeid , zoo
„dat immers elk een wel ziet en voelt , dat het al zoo geen duur hebben
„kan , God moet zich op-maaken , en met vuur , blixem en swaavel daar
„in slaan ; wy zullen het noch wel gewaar werden. In 'r gemeene leeven
„hebben immers de heilige afgenoomen , gelyk als men over al ziet en
„ervaart. Waar is nu eenige de allerminste tucht of eerbaarheid ? Waar
„trouwe en geloove , barmhertigheid en weldoen ? waar zyn nu goe-
„de voorbeelden , waar is 'er een deugdzaam en oprecht gemoed ,
„ergens te vinden ! waar zyn andere deugden en vroomigheid ? ja , waar
„is ons' Christelyk geloove , daar wy zoo hoog op roemen ? waar zyn de
„vruchten des geloofs ? leeven we niet in alle zorgeloosheid ? Waar is
„ergens een huis , daar in geen vloeken , sweeren , brassen , liegen ,
„vreeten , zuipen , ontrouwe , krakkeel , en twist in swang gaat ? waar
„wil dit alles dan op 'r laatste noch met ons heen ? Waar is 'er een stad ,
„daar in echtbreuk , hoererye , moorderye , woekeren , gierigheid ,
„en andere ontelbaare ondeugden , niet hun vollen loop hebben ? *Exem-
„plis tragicis non domus illa caret.* Alle geslachten , huizen en steeden ,
„zyn vol van rampzaalige en gruwelyke voorbeelden. Ja , de jonge kin-
„deren zelfs , zoo ras zy maar kunnen staamelen , gewinnen zich al
„voort tot vloeken , de jongens tot zuipen , de jongmans tot hoere-
„rye , de mannen tot echtbreuk , gierigheid , godslasteringe , en ande-
„re ondeugden ; de oude luiden tot quaade voorgangen , lichtvaardige
„en aanstootelyk spreekwyzen , en daar is van dit weezen noch maat noch
„einde. En eevenwel zullen , ja willen wy alle noch al goede Christenen
„zyn , beroemende ons van het Christelyke geloove , en dat wy de lee-
„re recht en zuiver hebben. (f) By *Luthers* tyd is 'er nooit van zoo veel
„beroerte , oneenigheid , quaad en schandelyk bedryf , gevaarlyker of
„swaarder tyden gehoort geworden , als nu na *Luthers* afsterven , daar
„alles weeder door malkanderen loopt , naamelyk , liegen en moorden ,
„Antichristelyke leere en een ongebonde leeven , tot dat God het werk
„zelfs eens in zyne handen neemt. (g) Het is van ons , helaas ! hee-
„dendaags meer als al te waar , daar *Esaias* in zyn I. Hoofdstuk over
„klaagt. Want wy zien het voor onze oogen , hoe de menschen in zon-
„den leeven , zulke verdurven kinderen zyn het , die door hunne
„valsche leere , en door afgodische voorbeelden , het volk verleiden en
„verderven , en het is by na eeven zulk een tyd , als het voor den Zond-
„vloed was. Alle zonden gaan 'er nu in swang , men wil zich nu ook niet
„meer van den Geest Gods bestraffen laten. -- Ook is het vloeken ,
„sweeren , Godslasteren , en 't verachten van zynen H. Naam , nu reeds
„al zoo diep over al ingewortelt by hooge en laage stands-perzoonen ,
„jonge en oude , ryke en arme , dat het niet eens meer voor zonden werd
„gerekent. Als meede , wie houd het woekeren , geld te zaamen schraa-
„pen , en de arme luiden uitte zuigen , nu voor zonde ? By gevolge ziet
„men ook wel hoe de weereld brast , zuipt , en geweldige hovaardye
„bedryft ; en eindelyk , hoe ze in hoererye en onkuisheid , haat en nyd ,
„tot over de ooren toe steekt. Dewyle ook het overige der dochter Zi-
„ons zichtbaarlyk afneemt , en het arme hoopje in den Wynberg , van
„de Tyrannen , valsche Leeraaren , booze Christenen , en allerleye Dui-
„vels-kinderen , die nu in de weereld alomme heerschen , aangegrepen ,
„geschonden en verbroomen is. (h)

3. En

(e) Basilii Faber von lezten händeln der welt. p. 1. (f) Selneccerus in Pf. XII. p. 35. (g) Andreas Fabricius im heiligen , klugen und gelehrten Teuffel. præf. (h) Andreas Heppenrod wider den unzuchts und Huren-Teuffel. præf.

Jaar MD.
tot MDC.

3. En wie wilde alle die bedroefde klachten by een vergaaderen, die men met meenigten in de schriften der voorgaande eeuwe, by die geene kan aantreffen, welke noch eenig gevoelen van de schaade *Josephs* hadden. Waar toe ook de booven gemelde liederen, zoo als ze nu noch opentlyk, tot eene getuigenisse gezongen werden, behooren, insgelyks ook de woorden uit het lied: *Soo wünsch ich nun ein gute nacht etc.*

Gedult / gedult / mein liebe seel /
Wiß dich der liebe Immanuel
Von diesen argen kröten etc.

Godlooze
optrekking
der jeugd.

Hoe ellendig het ook met de kinder-tucht is gestelt is geweest, en hoe dat deeze de voornaamste oorsprong van zulk een algemeen verval geweest zyn, hebben de reeds bygebrachte woorden van *Selnekker* nu al eenigzins aangewezen. Noch al duidelyker beschryft iemand de grootte verdurvenheid hier van op de volgende wyze: „Zy trekken haare kinderen niet op in de tucht en vermaaning des Heeren, zy laten haar in haare moedwilligheid zoo maar opwassen, zy kunnen niet lyden, dat ze in de Schoolen of anderzins gestraft werden, zy helpen zelfs tot haar verderf, handelen haar niet hart, laten haar op straat rinkinken, rennen en loopen, zoo als ze zelfs willen, zy zelfs geeven haar ergeris met haar dronken drinken, vloeken, lichtvaardigheid, schandelyke blyspeelen, met het verachten en verzuimen der predikationen, ontuchtige woorden, en weereldsche liedjes; zy achten het niet, of zy iets leeren of niet, zy houden te veel van zich zelfs, om haar in den Catechismus te oefnen, en een goede tucht te onderhouden. e. z. v. (i) Een ander spreekt ook al reedelyk goed Duyts, en vry van de gemeene wyze van dien tyd, op deezen trant: „Wy trekken ook onze kinderen zelfs van de wieg af, eer zy noch ter deege droog achter de ooren zyn geworden, zoo jonkerachtig op, met zulke groote kostelyke en duyvelze broeken, met korte boeffche kleederen, met zyde en fluweel: en wanneer al zommige van onze kinderen, zich zelfs teegen onzen wil en dank, ten dienste des Heeren Christi wilden geeven, zoo zouden zy wegens de schande doch nergens daar toe kunnen koomen. (k) Om nu alhier eenige hoofd-zonden aan te voeren, welke by de Lutheranen, in de voorige eeuwe geheerscht en gebloeit hebben, zoo moeten weeten, dat de *atheisterye* of de verachtinge en openbaare versmaadinge en verloocheninge van God, toenmaals al in vollen swang ging, daar de geruste verkeerde leer-wyze der meeste Predikers ook al toe geholpen heeft, gelyk als wy nu al haast zullen gaan zien. Zoo klaagde men nu nochmaals opentlyk, heel veel aldus: „Veele vleyen zich zelve al te zeer, welke ook de vryheid neemen, om aan alle haare lusten den vryen toom te geeven, en die uit eene schrikkelyke verachtinge Gods, of t'eenemaal Epicurische meeningen opvatten, of den Gods-dienst na haaren staat zoeken te draayen: (l) De boosheid der menschen is tegenwoordig zoo groot, dat die geene over al voor de verstandigste heene gaat, welke de godzaaligheid maar op het meeste verachten kan. By de zulke is alle godvruchtigheid t'eenemaal verdreeven. (m) De teegenwoordige tyden dreigen ons met eene groote verkleininge der Goddelijke zaaken, en haare uitterste verachtinge, waar door dan de recht-schaapene godzaaligheid haar licht en kracht verliezen, en hier teegen „schaa-

Verachtinge en verloocheninge van God.

(i) Jöh. Cuno Spiegel der Stände. p. 82. (k) Andreas Musculus Prophec. von Teutschlands Straffen. p. E. III. (l) Tö. l. Script. Witteb. publ. 219. (m) To. VI. Ibid. p. 350.

„de uitterste gerustheid, beneevens een Epicuristifche dertelheid, zich ver-
 „binden, en neevens een beestachtig en wild leeven, en uitterste verach-
 „tinge van alle rucht, t'eenemaal heerschen zal. (n) Wie kan doch een
 „tyd noemen, die gruwelyker, en in 't leeven zelfs verderffelyker is,
 „als de onze? Wat zonde en schande werd 'er nu in deeze ellendige ty-
 „den niet al bedreeven, waar in de goddeloosheid onder alle menschen
 „als een vuur brand? Daar de godvruchtigheid verlooren is, de gerustheid
 „opentlyk de overhand genoomen heeft, en daar meede te gelyk het
 „vertrouwen op de schepzelen, de huichelerye en geveinsde godvruch-
 „tigheid, de verzuiming van het gebed, het vloeken, sweeren, too-
 „verye, verachtinge des Woords, e. z. v. (o)

4. By de oude word inzonderheid zoo dikmaals van de schrikkelyke
 onweetenheid, gerustheid, huichelerye en verachtinge des Woords,
 gewag gemaakt. *Luther* heeft niet alleen zelfs, te zyner tyd zoo over-
 vloedig daar van geschreeven, en gezegt, maar ook zeer veele andere
 na hem: „Dat de herten zoo zeer verkout waaren, dat zy by de alge-
 „meene droefheid ook geene gemeene ellende gevoelden, en eeven als
 „het domme vee, maar in hunne wellusten zoo heen leefden, (p) zom-
 „mige vraaten en zoopen in eene groote zekerheid, eenige vermeerder-
 „den ook noch zelve de gevaren, en haalden zich het ongeluk noch al
 „naader op den hals, ten deele, uit onbedachtheid, en ten deele uit
 „puure boosheid, lichtvaardigheid, en op veele andere wyzen. (q) De
 „gemoederen der *Lutheraanen* laagen in de wellusten t'eenemaal verzoo-
 „pen, en in die hoope, dat zy altyd zoo gerust zouden kunnen heen lee-
 „ven, waaren ze heel zeker; ook waaren ze het wellustig leeven zoo
 „zeer gewent, dat ze recht daar in verhart en gantsch onbeweegelyk
 „waaren geworden, zoo dat ze zich door geene dreigementen of andere
 „teekenen, week lieten maaken. (r) Alhoewel dit nu wel de algemeene
 en dagelyksche klachten waaren, zoo is het nochtans niet te beschryven,
 met wat voor een kracht de huichelerye en de valsche roem, van de zui-
 vere *Euangelische* leere zich alzins geuit heeft. Aangezien alle de schrif-
 ten, ja alle de bedryven en gedenkteekenen, in 't *Lutherdom* hier van
 nu noch vol zyn, daar men zich bloot en alleen daar op verlaaten en ge-
 roemt heeft, dat men de rechtzinnige leere hadde, en in de bezittinge
 der waarheid was, het mocht dan met het leeven zoo ellendig staan als
 het wilde. De booven-beschreevene dronkaart en *Poeët*, *Eobanus Hessus*,
 schreef van de *Papisten*:

*Horum Euangelicis vita est ita consona verbis,
 Ut nihil inde magis credere abesse queas:*

Dat is, Dat haar leeven het *Euangelium*, aldermeest teegen liep. (s) Maar by
 de meeste *Lutheraanen* was dit zelve ook niet zonder grond, ja ook by
 hem zelfs, gelyk als zyn eige leeven dit ook wel uitwyft. Hier teegen
 plagt de geleerde *Dichter*, *Henricus Glareanus* dit vers, van de valsche
Euangelische, in de stamboeken te schryven: *Os Evangelion; Cor demon;
 Spiritus inguen.* Dat is: De mond geeft het *Euangelium* voor, de *Satan* bezit
 het herte, en het overige de wellust. (t) Gelyk als dan ook de eerlyke *Paulus
 Fagius*, al in 't Jaar 1549, uit Engeland schreef: Dat de *Predikers* aldaar
 genoeg daar aan hadden, wanneer zy maar iets van 't *Euangelium* konden opsnynen,
 en een deel onnutte vraagen op de baan brengen. Men speelde ook maar met *Chri-*
 II. Deel. X x stus

(n) Ibid. p. 380. (o) *Jenifius Hist.* Annæb. p. II. p. 63. (p) *To. III. Script. publ. Witteb.* p. 153.
 (q) *To. V. p. 101.* (r) Ibid. p. 140. (s) l. 111. *Heroid. Epist.* p. 104. (t) *Osiander Cent. LXVI. H. E.*
 P. 753.

Jaar MD.
tot MDC.

stus en het Euangelium. (u) En hier na schreef *Jac. Andreae*, van de Saxen: Zy waaren voor het Euangelium ten uittersten ondankbaar, opgeblaazen, trots en de allerlichtvaardigste lieden, by welke men, buiten de kennis des Euangeliums, niets Euangelisch konde zien. (x)

Grootste
kettery
der Luthe-
raanen.

5. Met deeze geheele koelheid en huichelerye nu, (daar elk een meende, hy was al bekeert, Christelyk en Euangelisch, zonder eenige de minste veranderinge des herten) wierd 'er aan de zielen by na meer schaade toegebracht, als met het voorige Papistfische weezen, doordien het de menschen zoo t'eenemaal zorgeloos, hoogmoedig en roekeloos maakte: waar over *Luther* ook wel uitdrukkelyk bekende: *Dit zelve zonde eene veel grootere doolinge en zonde zyn, dan alle doolingen voor deeze tyd geweest zyn*, zoo dat het te bezorgen zoude staan, wat *Christus Matth. XII. 4.* zegd. Wanneer men, naamelyk, vergeevinge der zonden zonder boete predikt, en dat de menschen al zoo meenden, dat ze nu reeds al de vergeevinge hunner zonden hadden verkreegen, en daar door gerust en onvruchtbaar wierden. (y) En na hem yverde een ander op deeze wyze:

Oneuan-
gelische
Christe-
nen.

„Wee zulke Euangelische, die door haar onordentlyk en onchristelyk „leeven, dat zy teegen het Euangelium aan leiden, zulk een groote ach- „terdocht, argwaan, en achterklap maaken. Wee ook de zelve in dit „geval, om dat zy door haar goddeloos en woest leeven, zoo veele „menschen NB. die noch onbekeert zyn, van de bekeeringe tot het Euan- „gelium, NB. afhouden en verhinderen. Die Euangelische woefte men- „schen, was het beeter een moolensteen aan den hals gebonden. Dit ach „en wee nu, zal in der waarheid zeer beswaarlyk onze woefte en roeke- „looze Euangelische gezellen treffen, die met haar woest en roekeloos „leeven, zoo veele schrikkelijke gruwelen en ergernissen aanrechten. „Hoe swaar en grof zondigen zulke Euangelische mond-christenen, ter- „wyle zy met haar vuil verkens leeven, alle rucht en eerbaarheid t'ene- „maal verdrukken. (z) Het oogmerk van deeze goede lieden, was dan om te toonen, dat men niets minder deed, als het Euangelium gehoorzaam te zyn, schoon men zich zelfs al Euangelisch noemde. En het is waarlyk ook niet te loochenen, maar door alle tyden tot hier toe bewezen, dat de huichelaars uit de leere des Euangeliums, niets anders ooit gehaalt of aangenoomen hebben, als alleen de belofte van de rechtvaardiginge en verlossinge. De andere leeringen van *Christus*, welke daar meede onmiddelyk verknocht staan, heeft men alle voor onverschillende, of t'eenemael onnut en schaadelyk geacht. Het geene een- zeeker wys man op de volgende wyze voorstelde onder een aardig ver- dichtzel: „Het Euangelium, heeft eens eenige *candidaaten*, of ampt- „verzoekers aangenomen, van welke zich wel dagelyks een groot getal „quam aangeeven, doordien zy daar by alle hoopten vry te zullen leeven. „Kort daar na ving het aan, haar voor te leggen, wat het van haar eischte: „naamentlyk, ten 1. dat zy arm zouden moeten werden, *Matth. XIX.* „2. zich zelf verloochenen, *Luc. IX. 23.* 3. het quaade met goed doen „vergelden, *Matth. IV. 44.* 4. kuisch leeven, *Matth. XIX. 12.* 5. volkoment- „lyk miltdaadig zyn, *Luc. VI. 30.* 6. de tonge dwingen, *Matth. XII. 36.* „7. alle gelegenheden tot zondigen myden, *Matth. VIII. 12.* 8. niet „huichelen, *Matth. VII. 21. 19.* 9. doen wat zy leerden, *Matth. XXIV.* „10. niet zorgen, *Matth. VII. 31.* Deeze en diergelyke zaaken nu, „scheenen voor zommige al te hard, en onmoogelyk om na te koo- „men. Een nu onder haar vraagde aan een oud *Sophist*, (neuswyze) wat

(u) Apud Fectium Supplem. H. E. p. 12. (x) Ibid. p. 270. (y) To. IV. Altenb. p. 391. (z) Sarcierius de discipul. praef.

„wat hy hier in doen zoude? Waar op hy hem al lagchende antwoorde: Wat quelt gy u zelve lang, gy arme bloed, de zaak is goed, en kan met een eenig onderscheidinkje uitgelegt worden. Eenige geboden zyn Evangelisch, als tiende te neemen, zyn huis te verzorgen, en wyn te drinken: en eenige zyn maar alleen raad-gewende, van welken aart alle de booven-gedachte zyn, die noch gebooden noch verboden zyn. Daar ziet gy nu in 't korte, wat daar in te doen en wat voordeel is. Wanneer dit nu bekend wierd, zoo heeft alle Evangelische gehoorzaamheid voort opgehouden, en eene gruwelyke meenigte valsche Evangelische huichelaars gemaakt. (a) En gewisselyk is het in der daad, tot op deezen tyd toe niet anders gegaan, als dat men het Woord van Christus met allerleye sophistische, ja duivelsche inzettingen en onderscheidingen heeft opgeschikt, en zyne leere nergens willen lyden, ja als kettersch, t'eenemaal verdoemt.

Jaar MD.
tot MDC.

Valſche
Euangelische
trooft.

6. Zeer veele verstandige mannen hebben dit, beneevens de booven-aangeroeerde, bekend en beklagt, wanneer zy de Historien der voorige eeuwe, onzydig aangemerkt hebben. Daarom schreeven zy daar van ook aldus: Een grooten hoop heeft by het Evangelium, maar alleen vryheid van 't vleesch gezocht, en dat zy na haare lusten en eigene wille, zonder eenige de minste tucht of opzicht zoo heen leeven, op beide de zyden hinken, of Christus en de weerd te gelyk dienen mochten. Dewyle zy zich zelfs valschelyk wys gemaakt hadden, als of de leere der rechtvaardigmaakinge van den zondigen mensch voor God, alleen maar door het geloove aan Jesus Christus, uit loutere genaade, zonder eenig toedoen der werken, haar van de benaerstiging der goede werken, t'eenemaal vry en los zoude maaken. (b) Ja het bleef niet alleen by zulke ydele en lasterlyke meeningen, maar veele Leeraars zelfs wilden geene waarschouwingen noch erinneringen altoos lyden, daar de gerustheid door gestoort mocht werden. Daarom wierd deeze waarschouwinge ook als eene ketterye verdoemt, en de menschen daar van opentlyk afgemaant: Gy moet het daar voor niet achten, dat het u tot de zaligheid genoeg zy, dat gy iets geloofd hebt, en ter Kerke gekoomen zyt: eeven gelyk als het de weerdliche menschen niet genoeg is te loopen, maar ook van nooden is om tot het kleinood te spoeden, en alles te doen, op dat zy het zelve moogen verkrygen. (c) Van welke gruwel hier onder by het verhandelen der strydigheeden noch al iets meerder gezegt zal werden, alwaar wy zullen zien, hoe de Leeraars onbesichroomt, de stoutste reedenen, van de schaade der godvruchtigheid en goede werken, zonder eenig de minste verklaringe of bepaalinge gevoert, en het volk daar meede op alle zorgeloosheid gebracht hebben. Daarom geschieden 'er nu opentlyk zulke schoone Epicuristische bekentenissen, het Evangelium genoegzaam tot spot en schande: als, *Het smert my, dat die lust van het gastmaal niet langer geduurt heeft. Hoe veele prachtige banketten, muzyken en dansseryen zyn 'er wel gehouden? Doch alles duurt maar eenen korten tyd. O moeder Eva, hoe hebt gy ons bedurven* (naamentlyk dat wy niet altyd zoo vroolyk moogen zyn.) Daarom laat ons daar beene, alleen door het geloove aan Christus streeven, want het vertrouwen op onze werken is maar een bevlekt kleed. e. z. v. (d) Van de zulke nu werd het wel te recht gezegt, wat toen ter tyd een zeeker Dichter aanmerkte:

Valſche
rechtvaardiginge.

Epicurische
bekentenissen.
Goede
werken
verworpen.

*Nec tantum verbis laudant, qui pollet & ore,
Quale genus passim tempora nostra ferunt.*

X x 2

Qui

(a) Joh. Valent. Andr. Mythol. Christ. p. 245. (b) Joh. Saubertus im Zucht-büchlein Cap. XI. p. 148. (c) Wahrhafter Gegenbericht auff D. Majors Anno 1567. durch die Mansfeldischen Prediger. (d) Mart. Crusius p. II. Annal. Suev. L. XI. p. 713.

Jaar MD.
tot MDC.

*Qui Curios simulant & Bacchanalia vivunt,
Sed bene qui faciunt, hoc docet esse bonos. (e)*

Dat is, *veele noemen zich Christenen te zyn, en zy geeven met de mond veel goeds voor, maar in der daad leven zy op het ergste.* Al het welke, schoon het op de tot hier toe bygebrachte klachten meer als te bekend en gewis is, zoo zal ik doch nu hier in 't gemeen, na de voornaamste heerschende gruwelen, noch iets kortelyk aanvoeren, op dat ook hier in een genoegzaam bericht mag voor handen zyn.

Geestely-
ke hovaar-
dye der
Lutheraa-
nen.

7. Wat dan de hoofd-gruwel, de hovaardye aangaat, zoo is het uit het reeds-gezegde openbaar genoeg, hoe dat de Geestelyke hovaardye al geduurig de overhand genoomen heeft, en dat men by alle boosheid steeds noch geroemt en gebraveert heeft, dat men Gods troetel-kind, rechtgeloovig en Euangelisch was, en alzoo zalig. Zoo dat zulke lieden, den Papisten ten dien opzichte heel weinig voor te werpen hadden, daar zy niet door hunne werken en daaden, maar alleen door een eige-waan, en ydele inbeeldingen, zalig wilden worden, gelyk als Luther het huiachel-geloove ook beschreeven heeft. Een zeeker Leeraar prees zyne Lutheraanen, kort na Luthers dood, aldus: *Ziet en merkt aan, hoe zeer zyn by na alle menschen, niet alleen met innerlyke hovaardye beladen, waar door de een den ander veracht, en een ieder voor den ander altoos de beste zyn wil. Hoe zeer braveeren en verbeffen zich de gemoederen by ieder een, zoo dat schier niemand in alle kunsten, faculteiten en weetenschappen, iets gemeens met andere meer hebben wil, en dat alle dingen alleen tot eige eergierigheid, en tot roem der gemoederen met schrikkelyke verachtinge onder malkanderen gericht zyn. Ik wil van de geestelyke hovaardye, in geestelyke zaaken nu zwygen, naamelyk, hoe eigen heilig en vroom veele willen weezen, in den schyn en onder den dekmantel van 't heilige Euangelium, maar hoe zy in der waarheid, zonder eenige de minste heiligheid en vroomheid, wandelen. Wat zal ik verder zeggen van hunne uiterlyke hovaardye, in gebaarden, woorden en werken, ook aan optooizel en kleedinge, als welke dingen by alle standen zyn te vinden, en op haaren hoogsten top zyn gekoomen, als uitwendige en onseilbaare teekenen der inwendige geestelyke hovaardye: hoewel nu de hovaardye overal toegenoomen heeft, zoo dunkt my echter, wy NB. Meisseners, (die voor alle anderen Luthers willen zyn) doen het hier in andere voor. (f) Het welke dan deeze yverige man en rechte Jeremias van zynen tyd, elders heel wydloopig bewyft, onderzoekt en ook het ernstige oordeel Gods daar over duidelyk te vooren verkondigt heeft, inzonderheid in zyn boek van de discipline. Een ander hield het ingesloopene quaad, aangaande de hovaardye in kleederen, byzonder voor zoo groot, dat hy alle daar teegen aangewende moeite van beeteringe by na als vergeefs aanzag. (g) En het is waar, na dat, door de nalaatigheid der Voorstanders zelve, zulk een quaad eens ingesloopen, en onder den naam der Euangelische vryheid, vast gezet geworden is, zoo hielpen ook de wetten der Overigheid zelve niets altoos daar teegen, ik zwylge, dat de zachte tucht der leere Christi, eenige de geringste gehoorzaamheid, by die geene gevonden heeft, welke zich Christenen en ook Euangelische noemen. Daarom zag men ook deeze klachten in openbaare schriften: *De kleedinge en pracht is nu onder de Ridderfchap, en in de Steeden al vry groot en kostelyk geworden, waar door zy haar ook noch bederven zullen. (h) De gemeene boeren kleeden zich nu met uitlandsche stoffen, haare vrouwen en kinderegebruiken dikmaals zyde laakens. (i) Heel weinige bedachten haaren stand en ver-**

Uiterlyke
pracht.

In kleede-
ren.

1100-

(e) Jac. Mycillus l. III. Sylv. p. 271. (f) Erasmus Sarcerius Lib. de signis & causis Interitus Germ. sign. 2. (g) Hemmingius Pastor. p. 83. (h) Chur-Sächf. Ordn. p. 11. (i) Ibid. p. 43.

moogen, maar de een zoekt den ander met pracht, kleedinge en teering, niets altoos toe te geeven, maar veel eer te overtreffen. Waar door 'er dān allerleye ongewoonelyke kleederen zyn ingevoerd, en de schandelyke ondeugd der pracht zoodaanig gesteigerd, en de overhand genoomen heeft, dat daar door eenige byzondere perzoonen zelfs in armoede geraakt zyn, (k) en wat 'er van diergelyke klachten meer is.

Jaar MD.
tot MDC.Nieuwe
mooden.

8. Inzonderheid heeft zich al toen ter tyd de gruwel met de nieuwe moodens der kleederen geopenbaart, gelyk als hier booven, wegens de lichtvaardige, korte, doorgesneedene en geprikte kleedingen, e. z. v. al in 't Jaar 1557, en hier voor gedacht is. (l) In welken recht lichtvaardigen aart men noch die oude ten vollen afgemaalt vind, en wel in zulk eene Spaansche gestalte en grootsheid, met ontallyke leuren behangen, met ringen over en over bestooken, zoo dat men zich dikmaals over den walgelyken hoogmoed der lieden moet verwonderen. Niet teegenstaande her genoegzaam bekent is, hoe dat deeze moode in den oorlog van de Spanjaarts, onder de Duitsche, ten tyde van Karel de vyfde, eerst gebracht is; zoo dat alzoo deeze de gedachtenisse van haare straffen en plaagen zelfs, aan haar eige lyf tot een pracht verandert hebben. Waar door de Schryvers toen ter tyd ook alzoo van deeze dwaasheid schreeven: *Ontrent het Jaar 1554 quam 'er veel ondeugd in kleederen op, naamentlyk, die wyde broeken, welke tot aan de enkels toe hingen. In 't Jaar 1570 quaamen die gruwelyke groote deegens op met zulke groote knoppen, dat ze wel na kleene kindere-hoofden geleeken. Kort daar op wierd men dit ook al moede. Nu draagt men groote linne-kraagen aan de hemden, of kostelyk borduurzel. God geeve ons weeder een gezond verstand!* (m) Waar by hy het oordeel van de Hartoginne van Wirtenberg, Sabina, hier over vertelt, wanneer zy haar aldus liet hooren: *Gelykt die niet meer na een pekelhaaring, of gek in een klucht, als na een mensch, dien zulke wyde en tot op de aarde toe hangende broeken nasleepen. Ziet doch zynere spitzen toorn-hoedeens aan, hoe die hem in zyne gekheid zelfs wel gevalt!* (n) Een zeeker Godgeleerde klaagde, dat men ook de kleine kinderen zelfs zoo ras gewende, met zulke wyde duivels-broeken, en andere hovaardige dingen, te gaan. (o) Ook schreef een ander hier van: *Daar waare, in zoo weinige jaaren, niet alleen by de Fransche, maar ook by de Duitsche, zoo dikmaals de maniere van kleedinge verandert, en zoo veelerhande wanschaapene moodens bedacht geworden; dat dit zekere kenteeken der schrikkellyke lichtvaardigheid en onbeschaamtheid, als ook, der aanstaande beschoorne veranderingen waaren. En zy gedenden daar by, hoe schandelyk het gestaan heeft, dat, inzonderheid aan 't Hof, de lieden by na t'eenemaal onbedekt liepen, en zich niet schaamden. (nec podicem, nec anteriora velante amiculo) Zoo veranderden ook de Studenten, op de Univerfiteiten, alle twee jaaren haare kleedinge, aan coleuren, moodens, hoeden en mantels, en wisten zelfs niet, hoe zy zot genoeg daar uit zonden zien. (p) Het welke alles zoo t'eenemaal in groote onmatigheid bedreeven wierd, dat de vrouwen ook haare schande, en borsten niet dekten, en met geblankette halzen, bloote armen, en naakte borsten op de straaten swierden, doorzichtige kleederen, van neeteldoek, gekrult, gepoedert, met uitgetrokkene mouwen, uitgesneedene, geborduurde boorden, en sleepen droegen, gelyk als het Matthesius beschryft. (q) Veele hebben geheele boeken daar teegen geschreeven. Gelyk als daar waaren: *De vermaaninge en waarschouwinge van Andreas Musculus, aangaande de verachte zeedigheid, en de onmaatige baldaadigheeden van kleederen*, daar hy wel acht zonden uittrekt. Te Frankfurt aan den Oder, 1556 in 4o. Ludovici Milichii,*

Spaansche
dracht.Ontbloo:
tinge.

(k) Churf. Augusti Ausschreiben P. III. p. 32. (l) Sächf. Ordn. l. c. p. 116. (m) Crusius l. c. p. 692. (n) Idem ib. p. 723. (o) Andreas Musculus Prophezeiung von Teutschland. (p) Dav. Chytræus Epist. p. 931. (q) In Pred. überm Syrach. II. Theil p. 41, und in der Sarepta, 2 Pred. p. 14.

Jaar MD.
tot MDC.

oratie teegen de onmaatige kleeder-pracht, en Melanchthonis oratie teegens de nieuwe moodens in kleedingen: in II. Tomo. Job. Cunonis boek, van de kleederen, en de Zendbrief van David Chytraeus' daar over, (r) om nu noch van andere te swygen. In 't laatste is hier by noch te gedenken, dat ook in de zelve tyden, ontrent het Jaar 1560, de kanten of boordzels op de kleederen, eerst bedacht zyn geworden, op dat het doch aan geen soort van overdaad ontbrak. (s) Waar by een zeeker Schryver deeze woorden gebruikte: „Wy ellendige menschen neemen overal aanleidinge, „om hovaardye te bedryven, en wy weeten doch niet, dat, als wy „van goud blinken, het uit de aarde komt, en van zyde kanten, dat „die van een slechten worm voort koomen. (t)

Kanten en
boordzels.

Zuiperye,

9. Nademaal nu altyd de eene ondeugd uit de ander pleegt te volgen, zo is ook daar by te zien, dat alle soorten van de zelve in haar hoogsten top geweest zyn. Van de andere soorten van dertelheeden zyn 'er ook noch al veele gedenkteeken en voor handen, gelyk als van de hovaardye en pracht. Luther heeft ook te zyner tyd de steeds aanwaffende gruwelen alreede ten vollen erkent en aangewezen, wanneer hy by voorbeeld aldus geschreeven heeft: „Wy Duitsche hebben, van het vreeten en zuipen, als van een byzondere ondeugd geen goeden naam in vreemde landen, het geene 'er met preeken ook niet af te krygen is, zoo diep is „het 'er ingewortelt, en heeft de overhand genoomen. Het verlies „van 't goed was noch wel het minste, wanneer de volgende zonden, „als moord, overspel, steelen, Godes oneere, en alle ondeugden daar „maar niet op volgden. (u) En elders schryft hy: „Zeg my, wie wil nu, „in Duitsland den woeker en 't zuipen beletten? had men in 't Pausdom „de afgoderye maar geweert, zoo zoude het Euangelium wel zuiver „gebleeven zyn. Daar breeken nu ook Italiaansche deugden in Duitsland „in, niemand ziet het, niemand bekent het, daar na, wanneer wy het „niet meer lyden willen, dan zullen de ruypen in alle bladeren zitten, „en het zal heeten te lang geslaapen. (x) Uit welke, en veele andere bekentenissen men wel ziet, hoe dat deeze ondeugd al zoo zeer in Luthers tyden gemeen is geweest, dat hy ook zelve aan de uitroeyinge van die gewyfelt heeft, dewyle men het zuipen overal voor een nodige zaak, en een onvermydelyk vermaak gehouden heeft, gelyk als hy zegt. (y) Ja men ontmoet zoo veele voorbeelden in de Chronyken, dat de lieden het vreeten en zuipen, opentlyk en als door ordentelyke wetten toegelaten geworden is, daar teegen waarlyk, hier na geen vermaanen of waarschouwen altoos iets geholpen heeft. Om nu maar aan een eenig voorbeeld te gedenken, zoo stelt men wel in openbaare predikatiën, deeze zaaken na malkanderen, welke, of ze al Euangelisch zyn, de Leezer wel beproeven kan. „Het is den Bergsteeden, als een toegelaatene aardfche „vermaakelykheid niet verboden, dat zy tot een voorbeeld, by een „aangestelt schieten van jonge lieden, of eenige andere loffelyke oeffeninge, en eerlyke t'zaamen-komsten, een vroolyk herte hebben. Dit „vroolyk gezelschap nu, in de Nafrenrotte, heeft niet veel zilver „gemaakt. De bestendige hand-werkers in de bierkroeg, hebben ook „uitdeeling van de varkens-swoord gedaan. Derhalven wierd 'er in 't Jaar „1536, tot onderhoudinge van goede tucht, eere en eenigheit der gezellen, een loffelyke drink-kaamer, met zekere artykelen opgerecht, „daar onder deeze ook waaren: Zulke drink-maalen waaren 'er daagelyks

In opent-
lyke wet-
ten toege-
laaten.Zuip- en
speel in-
zettinge.

(r) Chytraeus l. c. (s) Tob. Schmid. Zwik. Chron. Annal. p. 384. (t) Jenif. Hist. Annæb ad An. 1561. (u) To. I. Altenb. p. 509. (x) To. VI. p. 214. Add. To. IV. Jen. Lat. p. 784. (y) Meltzer Schneck. Chron. p. 780. seqq.

„lyks twee aangestelt : het eerste, van 12 tot 4 uren, en het andere, van 5 tot 9 uren. Op de Zon- en Feest-daagen, was 'er maar een drinkgelag, niemand mocht by heele of by halve drinken, op de boete van vyf grossen. De kaarten moesten betaalt werden; niemand mocht bier of wyn op de vloer gieten. En, als iemand beschonken was, zoo dat hy bier of wyn over gaf, die moest maar tien grossen tot boete geven. Als de een den ander een muilpeer, of een slag met de hand gaf, of met een kandelaar of iets diergelyks na't hoofd wierp, die moest twee goede schok tot straffe geeven. Op het scheuren van kaarten of wegwerpen van dobbelsteenen, stond een straf van drie grossen. Het valsch spelen en quaade geld was 'er ook verbooden. e. z. v. (y) Zoo vind men ook in andere opentlyke ordeningen deeze gedenkteeken der Euangelische zinnelooze boosheid, onder de Lutheraanen: „Het booven-maate sterk toedrinken, wierd in alle wynhuizen en elders zoodaartig opentlyk toegelaaten, dat het ook in 't laatste voor geen zonde of schande meer gerekent, en in de wynhuizen een dertel en onbeschaamd leeven geleid wierd. (z) Van het openbaar Pinxterbier-zuipen, danssen en springen, is hier booven by de Feest-daagen, al iets gedacht geworden.

Jaar M.D. 4
tot M.DC.

10. Wanneer nu deezen gruwel al zoo ongestraft bleef, en niet eer verbooden wierd, voor dat andere tot eene schrikkelyke ergernisse, als moord, overspel, en diergelyke daar uit volgden, zoo is het daar uit wel te besluiten, hoe wild het alles aldaar door malkanderen geloopen moet hebben. Waarom men ook zoo veele gedachtenissen hier en daar vind. Zoo staat het dikmaals in de Jaarboeken, *als de wyn wel geslaagen was, zoo hadden zich veele dood gezoopen, en men hadde hem een brandstichter genoemt.* Gelyk 'er ook als een gedenkwaardige zaak, van 't Jaar 1540 vertelt werd, desgelyks ook van 't Jaar 1599, dat 'er in Thuringen veele, inzonderheid de vrouwen, zich krank, zinneloos, ja dood gezoopen hebben. (a) *Item*, men heeft op zulke tyden, van veele gevechten, moorden, en voorvallen gehoort. (b) *Daar was 'er een uit een huis gevallen, die de lieden met kout waater, weder wilden doen bekoomen, maar hy hadde geroepen, bier, bier!* Het welke dan de schryvers, alhoewelze noch al geestelyke willen heeten, zeer belagchelyk heeft gescheenen, niet tegenstaande die arme mensch, by zynen zuip-lust, heel slecht tot sterven bereid was, en mer de dronkaarts, het Ryke Gods niet heeft kunnen beërven. (c) *Luther* heeft wel eertyds vermomde vasten-avonds gezellen tot zich laten koomen. *met haar gespeelt, in eer en tucht vroolyk geweest, gezongen en gesprongen.* (d) En war 'er van diergelyke Historien meer is, waar van men verder na zien kan, *het boek van Matthæus Fredrik, teegen den zuip-duivel, beneevens zyne Zend-brieven, aan de volle broeders in Duitsland.* Item, een zendbriefje van den helschen Satan aan de toedrinkers, in Frankfurt aan den Oder, gedrukt in 't Jaar 1561 in 4to. Item, *Sebastiaan Frankens boek van de dronkenschap*, dat toen ter tyde eenige reizen gedrukt is, doordien noch al eenige, door zulke herinneringen het quaad zochten te stuiten. Alhoewel dat echter zoo niet geschiede, of daar quaamen noch altyd nieuwe soorten van zuiperyen op; en onder anderen wierd in 't Jaar 1585, de tabak voor de eerstemaal in Engeland bekend. (e) welkers gebruik en misbruik nu maar al te gemeen geworden is; ook hebben wy al te vooren gezien, hoe yverig de Predikanten het danssen goed gekeurt en verdedigt hebben. Van waar dan

Vruchten
van het
zuipen.

Invoeering
van tabak.

(z) Churf. Sächf. Ordn. p. 43. (4) Bachelcerus Ind. Chronol. p. 553. Meltzer l. c. p. 762. Binhardus Thüringische Chronik. l. III. p. 215. (b) Crusius l. c. p. 834. (c) Jenifius Hist. Annæb. P. II. p. 33. (d) Matthesius Leben Lutheri p. 120. (e) Guil. Camdenus. P. III. Britann. p. 416.

Jaar MD.
tot MDC.

Danffen.

dan het blinde volk alles in 't gemeen voor goed en geoorloft hield. En men achte het byzonder voor aanmerkenswaardig, wanneer 'er by voorbeeld, een plechtiglyken dans voor de Vasten-avond, van de voornaamste geslachten, in de groote Steeden gehouden, en met vreeten en zuipen beslooten wierd. (f) Doch bedenkelyker was het, wanneer men moest aantekenen, hoe God by zulke dertelheeden, oogfchynelyke voorbeelden stelde, en den een of den ander, daar by met een snelle dood overviel, gelyk als by de gewoonelyke Kuiper-dans geschied is. (g) *Item*, dat de eene Student den anderen doorstookten hadde, om dat hy hem in 't danffen hadde doen vallen. (h) Daar en teegen men geen of weinig gewisse teekenen of gedachtenisse van het rechtschaape geloof, van liefde, van maatigheid, reinheid en kuisheid vind: maar wel 1000 diergelyke, die het rechte teegendeel bewyzen.

Speelen.

Opentlyk
toegelaaten.

Schieten.

Comedien.

II. Andere daar by passende zoorten van weereldsche dertelheeden, en dwaasheeden, hebben niet minder op zulke plaatzen ten hoogsten gefloreert en geheerscht. Aangezien by na alle Jaar-boeken en Chronyken van niets anders weeten te vertellen, als van gehoudene steek-speelen, danffen, speelen, comedien, gastmaalen, en diergelyke heidenze gruwelen, daar van men noch al een groote roem maakt. Niet teegenstaande men ook, in opentlyke inzettingen bekennen moest, en by na dagelyks ondervond, *dat 'er door het speelen, roof, moord, dieverye, veel ergernis en quaads ontstond*, (i) en men ook wel voorbeelden zag, dat een speeler om eenen penning, den anderen doorstookten hadde. (k) Dies niet te min hebben wy nu al § 9. gezien, dat het door ordonnantien der Hooge-Overigheid zelfs toegelaaten en gewettigt was, zo dat het arme blinde volk noch door die geene in zulk een gruwel versterkt geworden is, die haar, wegens haar ampt en geweeten, tot iets beeters hadden moeten aanvoeren. Ja men heeft zelfs opentlyk geordineert en bevoelen, dat, tot een voorbeeld, de burgers zich op den Zondag in 't schieten, en daar by, (als het de gewoonte is) in 't zuipen zouden oeffenen. (l) *Item*, men heeft allerhande lichtvaardige wedspeelen, en heidensche oeffeningen aangestelt, waar by dan de grouwelykste buitenspoorigheeden, ergernissen, narreryen en onbeschoftheeden, gepleegt wierden, tot een onverantwoordelyke ergernisse der onschuldige: tot een voorbeeld, daar zulk een quakzalver met den ander gewet hadde, wie het grootste keelgat hadde, en diergelyken. (m) Meenig geringe stad, wende wel op een schoot, 300 Ryksdaalders, welke men den armen te geeven, wel nimmermeer zoude besluiten. (n) En by dit alles roemden ook de Predikanten zelfs, dat het daar *by in heerlykheid en vreugde toegestaan was*. (o) Van andere zulke grillen, als blyspeelen, mommeryen en diergelyke, zal ik nu niet gedenken om dat hier booven, by de Feestdaagen het noodigste daar van al gezegt is. Echter kan ik niet voor by gaan, dat het licht niet zonder ergernis en lasteringe is, als een zeecker man van zulk een blyspel schreef: „De burgers hadden een *comedie* „ van 't jongste gericht gespeelt: doch het tonneel was ingevallen, de helle „ verbrant, de duivels waaren weg geloopt, God hadde om hoog ge- „ zeeten, en niet om laag konnen koomen, en daar over geknort, en een ie- „ der hadde daar om gelagchen. (p) Byaldien nu deeze en andere, in ernst om het laatste gericht recht gedacht, en het aan andere ook zoo voorgestelt hadden, zoo zoude het zonder twyfel wel een beeter uitgang ge-

(f) Pomarius Magd. Chron. ad Ann. 1562. (g) Letzner Daffel. Chron. P. II. p. 116. (h) To. III. Script. publ. Witteb. p. 190. (i) Chur-Sächf. Ordn. l. c. p. 92. (k) Schmid Chron. P. II. p. 442. (l) Crufius l. c. p. 628. (m) Ibid. l. c. p. 635. (n) Schmid l. c. p. 403. (o) Ibid. (p) Crufius l. c. p. 744.

gehad hebben. Doch met zulke en andere voorneemens, maakten de Godgeleerde ten vollen alle haare leere ten spot, zoo dat zy zonder nadruk en waare veranderinge der herten bleef.

12. By zulke en andere zo zeer gevaarlyke gelegenheden, was waarlyk ook de overige lichtvaardigheid en andere schande, niet verre te zoeken, gelyk als wy hier booven van het Vasten-avond-spel, nu al gezien hebben, en anders ten vollen bevinden, dat deeze heidensche boosheid; opentlyk en uiterlyk onder de Lutheraanen geregeert heeft, en nu noch al bedreeven word. Het welke dan niet alleen de veelvuldige klachten der *Academische Programmata*, of Plak-schriften wel uit-weezen, die niet verder als op de Plak-plaatze, en tot geene uitvoeringe van zaaken, ooit quaamen. Maar daar zyn ook noch eenige treurige voorbeelden van over, die van Gods zwaare en rechtvaardige straffen, over zulke dertelheeden; getuigen. Inzonderheid is het gedenkwaardig, wat 'er in zulk een Vasten-avond-spel, in 't Jaar 1570, in het Graaffchap Hohenlo, op het Slot Waldenburg gebeurt is. Naamentlyk, aldaar quaamen de Graaf van *Thubingen*, *Georg*, en Graaf *Everhard van Hohenlo*, neevens veele Edellieden te zaamen, om zich vroolyk te maaken. De vrouwen nu hadden zich als engelen, en de mannen als duivels vermomt, en hadden dobbelsteenen meede gebracht. Eer men het dan voor-zag, zoo raakten de vermomde duivels, haare kleederen in den brand, die van pek, hars en werk gemaakt waaren, en daar verbrandden alzoo drie Graaven, daar onder de waard zelfs was, zeer jammerlyk: eenige Edellieden wierden half gebraden, en tot een groot oordeel konde men geen waater krygen; maar het wierd, of gestort, of den bodem viel uit de vaaten, zoo dat zy zoo ellendig vergaan moesten, en geen helpen daar aan was. (q) Evenwel stelde men daar by, deezen gruwel was uit geen boos herte geschied. (r) Waar uit men de zin van zulke geruste lieden wel zien kan, die over de grootste rechtgeloovigheid noch al roemden, en die noch andere daar toe wilden bekeeren. En, dewyle alzoo alle deeze zoorten van dertelheeden voor geoorloft erkent wierden, en ook van de maatigheid, kastydinge en het vasten, zoo weinig gehouden wierd, gelyk als hier booven getoont is, zoo volgden alle die overige ondeugden waarlyk niet minder daar uit. Daar uittede zich dan die schandelyke vuiligheid, van ontucht, hoererye, overspel, en schande aan alle kanten. Ten tyde van *Luther* nu, was het daar al zoo slim meede, dat eenige op een voorstel quaamen, dat men wederom, opentlyk hoerhuizen zoude houden, om ander quaad te weeren, doch 't welk *Luther* afried. (s) En voor zyn einde, was de pracht en de lichtvaardigheid der vrouwen, te Wittenberg zoo groot, dat hy ook uit verdriet daar uit wilde trekken. (t) „Ververs bekende de Overigheid zelfs, dat overspel, hoererye, ontucht, „verlaatinge en beswangeringe, zoodaanig aan alle plaatzen gemeen „was, dat 'er een ernstige toezicht heel hoog van noode was. (u) *Item*, „dat 'er overal spinkaamers, onkuische dansen, by dag en nacht, ver- „dachte, ergerlyke t'zaamenkomsten, van man- en vrouws-perzoonen „ongestraft toegelaaten wierden. (x) Het welke dan ook de voorbeelden vol op bevestigt hebben. Gelyk als 'er te Leipzig, in 't Jaar 1547, kort na de geschiede kastydinge door de belegering, over de 300 maagden met zoldaatn getrouwt, en noch wel zoo veel buiten den echt, ten val gekoomen waaren. (y) Wie meer zulke voorbeelden en klachten

Jaar DM.
tot MDC.Vasten-
avonds
gruwel.Straffen
daar by.Opentlyke
hoererye.Ontuchtige
zaamen-
komst der
Lutheraan-
nen.

II. Deel.

ry

lee-

(q) Vid. Simon Schardius To. IV. Rer. Germ. p. 135. Crusius p. IV. Annal. Suev. Lib. XII. c. 16. p. 740. Zeiler Sendschreiben. p. 80. (r) Crusius l. c. (s) Seckendorfius l. III. Lutheran. p. 313. (t) To. VIII. Altenb. p. 501. (u) Sächf. Ord. p. 198. (x) Ibid. p. 200. (y) Tobias Heidenreich Leipz. Chron. p. 141.

Jaar MD.
tot MDC.

leezen wil, die leeze den *Egtduivel* van de boovengedagte *Andreas Musculus* die hy in 't Jaar 1561, om zulke ergernisse geschreeven heeft, ook de zoo genaamde *broeken*, *hovaardy-duivel*, waar in hy de ellende zynert yden heel openhartig ontdekt en bestraft heeft.

Vloeken
en swee-
ren, Gods-
lasterin-
gen.

13 In 't vertellen van de overige zonden en ergernissen zal ik my nu niet verder ophouden, doordien het niet te loochenen is, dat de zelve van de reeds verhaalde afhangen. Alzoo wierd van 't vloeken, in 't gemeene uitschryven gedacht: „Dat het neevens de andere Godslasteringen, ter zelve tyd, by jongen en ouden, ongemeen zeer de overhand genoomen hadde, zoo dat het te bezorgen stond, dat God de weereld „daar nochmaals om straffen zoude. (z) *Item*, dat de afgryffelyke lasteringen van Gods naam, en van onzes Verlossers lyden, sterven, zyn „Sacrament en wonden, by jong en oud de overhand naamen, ja by „veele tot een gewoonte wierden. (a) In een byzonder schryven wierd insgelyks geklaagt: „Dat nu by na niets meer voor waar gehouden wierd, „'t en ware men het vloeken en zweeren op het gruwelykste daar by dede. (b) Ja dit alles was zoo diep ingewortelt, dat de gemeene lieden in 't byzonder meenden, dat ze niet zouden kunnen leven, als zy daar niet by vloekten. Van waar, by een zeeker *Edict*, teegen het vloeken in Saxen, veele Boeren wel uitdrukkelyk hierom by een Amptman gekoomen zouden zyn, en gebeden hebben: „dat hy haar doch maar een huis-vloek „wilde toelaten, zy konden anders onmoogelyk niet huis houden, „of het gezin regeeren. (c) Zoo zeer waaren deeze gruwelen de lieden als eigen geworden. Waar van nochmaals de gedachte *Andreas Musculus*, in een eigen boek gehandelt en geklaagt heeft, onder den tytel van *Vloekduivel*. Frankfort 1556 in 4o. Zoo zyn 'er ook nu noch zoo ontallyke voorbeelden, van toverye, wangeloove en duivels-konsten, uit de voorrige eeuwe bekend, die hier en daar te leezen zyn, gelyk ook de meenigvuldige straffen van recht, die daar over geschied zyn. (d) Zoo heet het nochmaals in de ordinantie der Overigheid: „Dat het heel gemeen ge- „vonden werd, toverye, draaken te houden, zeegen toe te zeggen, „en deeze afgodische kunstenaars en verleiders, zonder eenige straf aan „te hangen en na te loopen. (e) Van roof, dieverye en andere ongerechtigheeden, getuigen niet minder de gemeene lasten en verboden, maar inzonderheid, de zoo genaamde bedriegeryen, welke noch uit de Barbaarsche tyden overgebleeven, en zeer bezwaarlyk en langzaam uit te roeyen waaren. Van de gierigheid, dat die zoo gemeen, en als een deugd is geweest, getuigen zeer veele plaatzen, in *Luthers* schriften. Gelyk ook naderhand de zeer bittere klachten over den woeker, als welke, teegens Christus woorden niet alleen orentlyk toegelaaten, maar ook van veele bekrachtigt wierden, zoo dat men ook eens veele Predikanten afzette en bande, die den woeker gelaakt hadden, gelyk als hier booven by de gierigheid der Predikanten nu al getoont is. Van waar een zeeker Schryver wel te recht bekende, *dat de pest van den woeker de Luthersche Kerke t'eenemaal bedurven en ontheiligt heeft*. (e) En een ander gaf daar een heel boek van uit, naamentlyk, *Andreas Musculus* met den tytel: *Van den woeker, gierigheid en rykdom*, item, *van 't Christelyk en godzaalig gebruik der tydelyke goederen*, in deeze laatste, gevaarlyke en snelle tyden, waar in de liefde verkout, en de zorgvuldigheid van onderhoud, bedrog, list en finantien, t'eenemaal de overhand genoomen heeft, in 't Jaar 1556 in 8o. Met welke het boek

van

(z) Sächf. Ordn. p. 57. (a) Ibid. p. 198. (b) Camerarius Vita Georgii. p. 45. (c) Hieronymus Wolfius Comm. in Offic. Cicer. p. 335. (d) Bucholcerus Ind. Chron. p. 716. Ofiander Hist. Eccl. Cent. XVI. p. 1086. Crusius Annal. l. c. p. 786. (e) Sächf. Ordn. l. c. p. 200.

van *Amersbach*, van de woeker wel te vergelyken zoude zyn, die ook de schriften van *Luther* en van anderen, hier over by een gebracht heeft, zoo dat het niet noodig is, om die hier te herhaalen.

14. Dit is dan alzoo de korte beschryvinge der lieve ouden, gelyk als zy in 't gemeen genoemt werden, wanneer men zich op haar gezag en voorbeeld, in deeze of geene ondeugd of misbruik, beroept, en zich daar meede verschoonen wil. Inzonderheid zyn'er nu noch de Overigheeden over, om aan te merken, van welke ons hier booven, op 't eerste en de volgende Hoofdstukken, al veele merkteekenen alsede voor gekoomen zyn. Daar ik my dan indachtig maake, die raad, welke *Melanchthon* eertyds aan eenen gegeven heeft, dat hy in alles de zonden der Overigheid wel aanwyzende konde. (f) Het welke alhier des te meerder plaats heeft, hoe meer het ons enkel en alleen om de kennis des toestands van de voorige tyden te doen is, waar toe wy ook wel door onpartydige vertellingen kunnen geraaken. En hier in hebben ons alle die geene voor gegaan, welke ons de volgende onderrechtingen en getuigenissen hier toe achter te laaten, in geen bedenken genoomen hebben. Want *Luther* zelfs, spreekt en oordeelt dikmaals al zeer vry van zulke perzoonen, waar meede hy doch maar de noodige waarheid aanwyft. Als wanneer hy onder anderen, in 't Jaar 1532, opentlyk schreef: *Dat de Vorsten, die men noch wel voor de verstandigste houd, heedensdaags alles na haar eige voordeel handelen en regeeren, en alleen maar het haare zoeken. De andere konnen niets anders, als rossen en ryden, hoereeren en zuipen: Zy laten alles aan haare Raaden over, die dan ook al maar het haare zoeken, en niets goeds altoos raaden. En alzoo is gansch Duitsland woest, daar niets eerbaars in is, geene toebereidinge tot optrekkinge der jeugd, de wotten zyn gevallen, de konsten en taalen leggen ter needer, geen gerichte noch recht is 'er meer.* (g) En een ander vat den toestand der Regenten, in *Luthers* tyden kortelyk aldus te zaamen: *De Satan verwekte onder de Schuts-heeren en toeoorders van u wel eer een groote ergernis, de Gemeente wierd ruuw en zorgeloos, dat moest onze Doctor in zynen ouderdom beproeven.* (h) Kort na hem spreekt een ander aldus: *Duitsland neemt nu aan alle plaatzen jammerlyk af, de grondvesten vallen na malkanderen weg, wyze en verstandige Heeren sterven daar heen, de vrede is te gering; wy neemen in macht af, en in pracht toe. De Heeren en Onderdaanen stellen zich niet anders aan, als waaren ze mol-blind, dol en zot, die niet hooren noch zien willen. Zoo men het haar zegt, zoo schelden of spoten zy daar meede; en zy blyven in haar woest leeven, en zy rennen en draaven, met lyfen en ziel na den afgrond der helle.* (i) En eindelyk noch een zeeker Schryver: *Aan 't Hof gaat het zeldzaam toe, daar heerscht loutere vyandschap, haat, nyd, lasteringe, leugen en bedrog. Ondertusschen hebben de Hofjonkers een goede moed, en mesten zich met het zweet en bloed der arme beangste menschen, zy vreeten, zuipen, speelen, bedryven ontucht en allerleye moedwil. e. z. v.* (k) Alle welke diergelyke dingen en andere beschryvingen, wel genoegzaam toonen kunnen, of men de oude wel voor zo heilig en goed moet aanzien, als zy gemeenelyk geroemt en geacht werden geweest te zyn.

15. De onweetenheid en verachtinge der goddelyke wille, noemde men de grond van alle deeze bedorvenheid; waar van *Luther* zeer dik maals in 't byzonder gesproken heeft. (l) Zoo merkten ook andere, die op de zaaken goede acht sloegen, dit aan, dat het met de gehoorzaamheid der onderdaanen, in alles zoo niet voort gewilt heeft. Want doordien veele van de groote Heeren, Gods Dienaars veracht hebben, zoo heeft God ook toegelaaten, dat zy

Ty 2

wee-

Jaar MD.
tot 1532.Verdor-
venheid
der Over-
righeeden.Algemeen-
ne ellende.Godde-
loos Hof-
leeven.Onspoed
en straffe
der Re-
genten.

(f) In sarragine Epistolarum per Manlium edit. p. 153. (g) To. IV. Jen. lat. p. 271. (h) Matthesius. Leb. Luth. XI. Pred. p. 137. (i) Selneccerus Auslegung des Cl. Pfal. p. 360. (k) Phil. Nicolai Hist. des Reichs Chrilli II. Buch. 10. cap. p. 670. (l) Vid. To. VII. Altenb. p. 474. 476.

Jaar MD.
tot MDC.

Vervolgin-
ge van de
getuigen
der waar-
heid.

Cæsaro-
Papia.

Nieuwe
Pauzen in
't Luther-
dom.

Tyranny
en gewee-
tens
dwang.

Gewaande
Biffchop-
pen.

Jus Epif-
copale.

weeder van haare onderdaanen niet zeer geëert wierden. Men heeft ook overal eene groote nalaatigheid in de regeeringe bevonden, zoo dat de gerechtigheid niet zoo zeer bevordert, en de zonden niet zoo wel gestraft zyn, als het wel betaamde. Waar door men ook in alle landen, zwaare klachten, van gruwelyke voorbeelden geboort heeft. (m) Gelyk als het nu de hooge hier in zeer slecht gemaakt hebben, alzo maakten het de laage ook niet veel beeter, zoo dat het meenigmaal noch al veel arger daar uit quam. Van waar men van 't klaagen der Predikanten, over de verachttinge en vervolginge, in de schriften der voorgige tyden geen einde ziet. Eenige waaren daar by ook zoo dom en blind, dat ze zich op het ongerymtste en goddeloosste aanstelden. Gelyk als een zeeker Burgermeester, aan een Predikant, die hem bestrafte, en by de daar uit gevolgde vyandschap, zich op Christus voorbeeld beroepen hadde, antwoorde: *Dat het hem, naamentlyk Christus, ook alzooging, naamentlyk, dat hy wegens de waarheid om 't leeven gekoomen was.* (n) Hoe de Raad te Regensburg, vyf Predikanten, dieswegen, opeenmaal afgezet en verweezen heeft, om dat zy de woeker bestrafte hadden, is hier booven al verhaalt. Te Rostok liet de Raad, op de zelve wyze, wegens eenige strydigheden, een Predikant, op een wagen uit de stad voeren, sloot en verzegelde de Kerk, en den anderen dwongen zy desgelyks de stad te ruimen. (o) In Maagdenburg maakte men het eertyds niet een hair beeter, gelyk als hier booven by de stoffe van den ban, wydloopig is bygebracht, en licht hier onder noch meer daar van voorkoomen zal. Zoo beswaarden zich ook zeer veele Predikanten, dat de Staatkundige, in geestelyke zaken, haare handen sloegen, en het *Cæsaro-Papia* of *Keizerlyke Pausdom* dreeven. Alhoewel zy meenigmaal eenen zeer slechte grond tot klaagen hadden. Doch men vind hier van ook zulke reedenen, die ten minsten den toestand van die eeuwewel verklaaren, daar *Luther* ook al van gesproken heeft, zeggende: (p) „Dat 'er in de plaats van eenen Paus, wel ontal- „lyke voor den dag koomen, welke het recht omkeeren, en uit Gerechts- „in Kerken-zaaken treden, binnen haare paalen niet blyven, en de Ge- „meentens de Geloofs-formulieren, met swaard en staf, ja zelfs met „blixem en donder, opdringen. Daar toe nu gebruikt men veel voor- „wendzel. De Overigheid is *custos utriusque tabulae*, zy moet den stryd „slechten, en die onrustige hoofden weg jaagen. e. z. v. (q) Men bekom- „merde zich om de schaade *Josephs*, of de Arke des verbonds, dat is, „om der Kerken en Schoolen toestand, gantsch niet, of men maakte „decreten, by gastmaalen, of men gaf aan eigenzinnige en eierzuchtige „lieden, bevel, tot de *reformatie* der Kerken, of zaaken van den Gods- „dienst. (r) Meenige Overigheid en Staatkundige, strekken haar rechts- „gebied al te wyd uit, en trekken de bestellinge der Kerkelyke zaaken, „gantsch alleen en t'eenemaal aan zich. Waar door men wel tot een, die „niet eens verstaat, wat Biffchop voor een woord is, dan noch zeggen „derft: Hy is in deeze Stad of Kerk, Biffchop, daar het doch niet volgt: „De Protestantische Standen hebben de *jura Episcopalia*; Ergo, zoo is de „Burgemeester de Biffchop van een ieder Steedje, en hy mag in de Ker- „ken verrichten, wat hy wil. (s) De Staatkundige, hebben op *Luthers* „onderrechtige, het Euangelium des te begeeriger aangenoomen, op „dat zy het jok der Biffchoppen afwerpen, en de Kerke-goederen na „zich neemen mochten. Maar nu willen ze niet meer op de Kerken-die- „naars zien, en over alle wel oordeelen (t) Alzo moet nu de Kerk,

(m) Spangenberg Mansfeldische Chronyk. Cap. CCCXCII. p. 473. (n) Ap. Dav. Chytræum Epist. p. 454. (o) Petrus Lindebergius Chron. Rostoch. l. IV. c. 5. p. 122. (p) Vid. To. II. Isleb. p. 312. To. V. Jen. p. 433. (q) Centur. Magdeb. To. VII. præfat. p. 10. (r) Jon. Cuno Spiegel der Stände p. 62. (s) Jac. Andreae 100. jährig Bedenken. p. 26. (t) Dav. Chytræus l. c. p. 126.

„na de uitspraake van 't Hof, meer als na Gods Woord, geregeert werden. (u) Ik zwyge nu noch van andere diergelyke klachten, om dat deeze genoegzaam toonen, hoe dat de eene met den ander niet eenig is geweest, en alzoo ook alles ververt en verwoest moest werden.

Jaar M.D.
tot M.DC.

16. Hier teegen nu werd verder geklaagt, dat veele in noodige ver-richtingen, zoo uittermaaten nalaatig waaren, gelyk als dan daar van gezegt werd: „Word Gods eere nu ook verhindert? wie verhindert ze? „als alleen de Overigheid, welke van de inzettingen niet houden. Dit „is dan dubbele zonde, dat Vorsten en Heeren haar onderdaanen daar „toe oorzaak geeven, dat zy na de inzettingen, geen tucht altoos „aantellen, en ook daar van niet houden. En alzoo moet alles, wat „'er teegens Gods eere geschied, op Vorsten en Heeren vallen, door- „dien zy niets of weinig tot de tucht doen. (x) Daar werden, helaas! „heedensdaags veele schandelyke dingen, van zommige Christelyke „Overigheeden, niet alleen gedooft, maar ook bevordert. (y) Men „laat geene arme weduwen en weezen zaaken, ja ook gantsch geene, „tot zich koomen, daar men doch, om de armen en benaauwden, in de re- „geeringe van God gestelt is; zy neemen ondertusschen haar vermaak „met jaagen, schieten, speelen, banketteeren, korswylige narreryen; „en bekommeren haar in 't minste niet, hoe het met de arme onderdaa- „nen geleegeen is. In de plaats dat men voor Kerken en Schoolen zorge „zoude draagen, zoo neemt het Stift alles aan zich, en schenkt de eene „dit, de ander dat: De Jonkers, Ryke en Amptlieden, die haar on- „derdaanen geweld en onrecht aan doen, geeft men in het geringste geen „schuld. Men leid geen verbiedingen, noch van Predikanten, noch van ge- „trouwe Land- en Hof-raaden. e. z. v. (z) Onze Regenten leggen in een „diepen slaap, doch zy zyn wakker genoeg, om onschuldig bloed te ver- „gieten, en de onderdaanen alles af te perffen. Alzoo kan men den on- „dergang van 't Vaderland met drooge oogen niet aanzien: (a) De mee- „ste Potentaaten brengen alle haar tyd, met zuipen of met jaagen, „en andere dwaasheeden door, of zy bouwen slooten, villen de onder- „daanen, of reformeereen en plaagen de Predikanten en Dienaars, na „haar eige wel gevallen. De minste bevlytigen zich om de waare wys- „heid en godzaaligheid, en zy zyn van herten daar toe niet geneigt. (b) Dit en diergelyke zaaken meer, merkten de verstandige aan, en beproefden met haare en andere groote schaade, hoe weinig waare vruchten van 't Euangelium, 'er ook by de groote zelfs te zien waaren.

Nalaatig-
heid.

Zorgetoor-
heid.

Tyd ver-
dref.

17. Hierom wierd het arme volk zoo uittermaaten tyrannyk en hard gehandelt, dat men zich dikmaals opentlyk daar over moest beklagen. Daar heerschten over Duitsland niet ergens Turken, maar 't geene noch veel gruwelyker was, zy wierden door de tyrannye van zoo veele Heeren ten uittersten gedrukt. Welk quaad dan alle Barbarische verwoestinge verre overtrof. (c) Wanneer men de zulke uit Gods Woord voorhield, dat zulk een handel onrechtvaardig was, zoo zeiden zy: Wat vraagen wy na den Bybel? of gelyk als *Pilatus*: Wat is waarheid? En dien zulks al bejeegent, die derft den mond niet eens meer open doen, ja hy moet noch wel dank toe zeggen. (d) Gelyk als men onder de Lutherse Gemeentens daar dan voorbeelden van vind, dat de machtigste partye, de andere zonder eenige schroom, ongelyk aangedaan heeft. Tot Rostok eifchte de burgerye, in 't Jaar 1564, reekening van den Raad,

Tyrannyc.

Ty 3

wee-

(u) Ibid. p. 1077. (x) Sarcenius l. c. p. 63. (y) L. Ofiander Cent. XVI. H. E. Lib. IV. c. 41. p. 188. (z) Joh. Cuno l. c. (a) Sigismundus Gelous ap. Fechtium Supplem. H. E. p. 880. (b) Præf. ad Disput. Flacii de pecc. orig. & Lib. arb. (c) Hemmingius Pastor. præf. (d) Joh. Cuno l. c.

Jaar MD.
tot MDC.

weegens haaren ontfang, en zy wierden daar over oneens. Ondertuffchen begaven zich de Hartogen van Mekelenburg voor die stad, daar, behalven dat, de pest geweldig regeerde, namen zy die in, en leefden daar zoo als zy wilden. (e) Te Dantzik ontfont eeven zulk een gevaarlyk oproer, over zulke ftrydigheeden. (f) Om nu van andere voorbeelden te zwygen, waar van 'er zeer veele in de Historien allenthalven te vinden zyn. In 't algemeen moest men toenmaals bekennen, wat een zeeker Poeët fchreef.

*Postquam expulsa fuit civili Astræa furorè
Urbibus, in vili est rure morata tamen,
Vatibus hæc olim doctis recitata querela,
Temporibus nostris verior esse potest. (g)*

De zin is: Na dat de gerechtigheid van de aarde is verdreeven geworden, zoo heeft men haar alleen by geringe lieden noch geleeden. Dit was nu in die tyden recht ter deege waar. Maar de oorsprong van zulk eene ongerechtigheid en tyrannye, ook zelfs by veele Luthersche Overigheeden was, voornaamentlyk de zeekerheid, en daar by ten deele de eergierigheid en hoogmoed, en ten deele de geldzucht. Gelyk als 'er dan zoo veele klachten en moeyelykheeden voor koomen, dat de geweldige alle het goed, niét alleen der onderdaanen, maar ook der Kerken, tot zich geschraapt hebben, daar hier booven by deeze stoffe nu reeds al van gesproken is. Om nu noch te zwygen wat Luther zelfs, van haare kaarigheid, in geestelyk nooddruft, van hunne onbarmhartigheid teegen den armen, noodlydende, en diergelyke, zoo dikmaals verhaalt. (h) Waar toe zy dan dies te meerder vryheid en geleegenheid meenden te hebben, hoe meer zy noch al van veele gevleit, en by alle haare boosheid, echter den heemel aan haar wierd toegezegd, ja na hunnen dood, met den tytel van Hoogzaaligste, Christmildadigste gedachtenisse, e z v. genaamt wierden. De zoorten van zulken tyrannye waaren by na oneindig, waar van doch maar eenige, uit de overige gedenkteeken by te brengen zyn: want hier in wydloopig te zyn, is de moeite niet eens waard.

Onver-
draagelyke
fchattinge.

8. Zoo noemde men het met recht, „eene openbaare tyrannye, wan-
„neer 'er zonder eenige de minste gemeene noodwendigheid, fchattin-
„gen, en andere lasten, het volk opgelegd wierden; als de Edellieden
„flecht bier brouwen, en de onderdaanen dwongen, om dat te moe-
„ten koopen. (i) Wanneer men den Raaden, Jonkers en Amptlieden,
„die den onderdaanen geweld aandeden, geen ongelyk gaf, de lasteraars
„geloofde, de arme lieden, weduwen en weezen, haare zaaken niet hoor-
„de, of die in 't lange ophield, in rechts zaaken de perzoon, stand, en
„vermoogen aanzag, en het oordeel uitlachte: (k) de gelderen de School-
„meesters, Predikanten en armen onttrok, en aan de zoldaatn of andere
„pocchers gaf, of die aan gastmaalen, onnute gebouwen, pracht en
„hoogmoed verquiste. (l) Waar door dan dikmaals de Hof-predikers wel
„moesten bekennen, „dat de onderdaanen zoo zeer van alle middelen ont-
„bloot geworden waaren, dat zy naauwelyk iets om te leeven meer ove-
„rig hadden, gelyk als een zeeker Prediker in Saxen, A°. 1591 fchreef.
(m) Item, dat 'er in 't Jaar 1580, by Torgau, veele lieden in eene brou-
werye gekoomen zyn, en „door armoede en honger, zeer smaakelyk
„van den drafgegeten hebben. Het gene echter de Edellieden naauwe-

„lyks
(e) Autor Epitomes ap. Schardium To. IV. p. 43. Chytræus l. XXI. Sax. p. 555. (f) Thuanus l. XLVI. p. 617. (g) Vitus Winshemus To. I. Script. publ. Witteb. p. 374. (h) Vid. ap. Seckendorfium Epist. L. III. Luther. p. 122. Hauspoffill. To. II. p. 83. (i) Melanchthon Confil. To. I. p. 665. (k) Cuno l. c. (l) Chytræus Epist. p. 434. & 726. (m) Jenifius Annaal. Annæb. p. 45.

„lyks bewoogen heeft, om de Keurvorstinne te bidden, dat de kooren-
 „schuuren doch mochten geopent worden: waar op men het koorn op een
 „duuren tyd gehouden, en de arme menschen op eene gruwelyke wyze
 „ontrokken heeft. (n) En wanneer men vervolgens aan de gruwelyke
 verhoogingen der schattingen, en andere lasten, denkt, zoo is het niet
 te loochenen, dat. eeven met de zoo genaamde *reformatie*, de tyrannye,
 villerye, en ongerechtigheid, op het hoogste gesteegeen is. Want alle
 Historien getuigen, dat men in 't begin van de voorige eeuw, en verder
 heen, van geene schattingen altoos in Saxen en elders geweeten heeft,
 maar dat een ieder Lands-heer zich met zyn overige inkoomen behelpen
 moest, het welke ook by de zeer matige en eenvoudige Hofhoudinge, wel
 moogelyk is geweest. (o) Aangezien alle die lasten op het gemeene volk,
 te vooren heel onbekent geweest zyn, tot dat allengskens, de Paapen en
 Munnikken, uit Italie en andere plaatzen, ongemerkt de slavernye in-
 voerden, zekere tienden instelden, en alzoo andere dingen al zoetjes
 opquaamen. Van waar al terstont, in 't begin van de zestiende eeuw,
 de Boeren zich ook teegens de geringste belastingen opwierpen, en den
 booven-beschreevenen kryg aanvingen. Zoo vind men, dat 'er tot een
 voorbeeld, in 't Jaar 1495, eene instellinge op den Ryksdag te Worms,
 van den gemeenen penning gemaakt wierd, die op vier jaaren inge-
 zamelt zoude werden, naar een ieders geleegenheid, tot een gemeene
 nood des Ryks, en de Keizer *Maximiliaan* moest belooven, dezelve
 niet verder uit te zullen rekken. (p) Alhoewel hy meer als zyne Voorva-
 ders, met de buitenlandsche volkeren verdaan heeft. Verders merken
 ook de Schryvers aan, dat men, ontrent het midden van deeze eeuw,
 niet eens iets het minste van eenige schattinge geweeten heeft, maar het
 hadde den naam, men leende het maar aan de zoldaaten, op dat zy het
 zouden weeder geeven. (q) Eindelyk heeft men teegens het einde van de
 zelve eeuw, in Saxen aangevangen, eenige schatting-penningen op ied-
 er schok op zekere jaaren te leggen. (r) Het welke dan hier na, als iets
 bestendigs zoo gebleeven is. Maar men heeft hier by verscheide aanmer-
 kelyke gerichten Gods aangeteekent, als, wanneer de Keurvorst *Augu-
 stus* (onder welken veel hier van opgebracht is) eeven op dat zelve uur,
 de post, van de krankheid van zynen zoon, Prins *Alexander*, gekree-
 gen heeft, als die groote en te vooren ongehoorde schattinge, in 't Jaar
 1565, op den Land-dag te Torgau, het volk opgelegd wierd. (s) Een an-
 der voorbeeld hier van, kan men leezen, in het tractaat van *Andreas Or-
 telius*, waar van de tytel is: *Bloedangst- en traanen-geld, gelyk als het ook
 niets anders is, als het sweet en bloed der arme menschen, met des doordui-
 velden verraaers Judas bloed geld vergeleeken, alle vroomme beangste Christenen tot er-
 rinneringe, troost en vermaaninge, aan alle bedroefde, beangste en pynelyke,
 tot een trouhartige waarschouwinge aangeboden. Gedrukt te Dresden, in 't Jaar
 1640 in 4°.*

Jaar M.D.
tot M.D.C.Oorsprong
van schat-
tingen.Schatting
penning-
Wanneer
eest opge-
koomen.

19. In 't algemeen nu, spraaken eenige van zulke dingen, opentlyk
 alzoo: *De belastingen, schattingen, nieuwe strecken en vonden, neemen alom-
 me de overhand, en de duivel voert doch alles weeder weg, als of het daar van
 vloog en stooft, dat noch de Heeren, noch onderdaanen iets van behouden, en zy
 hebben doch noch geen vreemde vyand. Wat is het meer? Wie vraagt daar na? Wie
 beetert zich?* (t) *De Heeren denken en trachten alleen daar op, hoe zy de arme
 onderdaanen, door de onmaatige hooge schattingen, zonder eenig meedelyden,
 heel*

Uitputting
der armen.

(n) Chron. Torgens, MS. ad h. Ann. (o) Razenbergerus Hist. MS. Elef. p. 3. (p) Vid. Boecle-
 rus Memorab. sec. XVI. p. 194. (q) Schmid. Zwik. Chron. P. II. p. 363. (r) Ibid. p. 406. 448.
 (s) Chron. Torg. l. c. ad h. annum. (t) Nicol. Selnecceri Auslegung des Cl. Pfalms p. 360.

Jaar MD.
tot MDC.

heel moogen uit-zuigen, zoo dat zy ook het minste als de stoppelen, ja ook de lucht zelfs niet meer vry behouden, zy achten het onvermoogen der arme lieden ook gantsch niet. (u) Men belast de onderdaanen met allerhande nieuwe schattingen, en men drukt haar zoo hart, dat zy dag en nacht daar over zuchten, en tot God in den hemel roepen, teegen zulke onbarmhartige menschen plaagers. Ondertusschen hebben de Jonkers goeden moed, en mesten zich met het sweet en bloed der armen. (x) Welk laatste, naamentlyk, het swelgen en brassen, genoegzaam bekend is. Luther vond het te zyner tyd al noodig, om de groote Heeren dikmaals in dachtig te maaken, dat zy by de algemeene nood, dat schrikkelijke vreeten, zuipen en speelen, wat zouden maatigen, om dat hy twyffelde, of zy het ooit al wel zouden willen afschaffen. (y) Een ander noemde zulke Heeren Bier-ridders, Wyn-helden, en Swyn-kokken, (z) wegens haar schandelyk leeven. Gelyk als wy dan hier booven ook al reeds gezien hebben, dat, by voorbeeld, in Luthers Vaderland, zelfs de Graaven, heel onmenschelyk gekuist en gezoopen hebben. Item, dat, aan der meeste Heeren en Vorsten Hooven zulk een leeven gevoert wierd, dat God alleen daarom meer dan te veel oorzaak hadde, om met het helsche vuur daar onder te slaan, en alles over hoop te werpen. De Jonkers op het land hadden het ook niet eenen hair beeter gemaakt. (a) Van de andere soorten van wellustigheden, als van jaagen, vechten, en diergelyke zaaken, heeft Cyriacus Spangenberg, in een byzonder boek gehandelt en geklaagt, waar van de tytel is: *De Jacht-duivel, of bestendig en welgegrond bericht, hoe verre het jaagen rechtmatig en toegelaaten is; en wederom, waar in het te deezer tyd, meest goddeloos, geweldig, ongerecht en verdoemelyk is, en derhalven, billyk, nagelaaten, of ten minsten verandert behoorde te werden, in't Jaar 1560.* Waar in hy de zonden, by deeze en andere oeffeningen gewoon, wydloopig aangeteekent heeft. Ik zwyge nu noch van andere gedenkteeken.

Swelgen
van Groo-
ten.

Jagen.

Godde-
looze
Edellieden.

Advocaa-
ten.

Boosheid
der pleit-
kakelaars.

20. Van de Edellieden der zelve tyden vind men ook heel weinig beeter getuigenissen, en men kan maar Luthers heftige en meenigvuldige klachten nazien, die hy over haar zoo dikmaals gevoert heeft. (b) Insgelyks ook zoo veele treurige voorbeelden, van de meeste onmenschelyke swelgerye, tyrannye en andere zonden. De andere soorten der Overigheid, zyn nu al reeds in de booven gestelde vertellingen meede beschreeven geworden. Ik moet nu noch maar met eenige woorden kortelyk gedenken, hoe het toen ter tyd met de meeste Advokaaten stond. Deeze wierden dan, neevens de andere Rechtsgeleerde in 't gemeen, nochmaals van Luther zeer slecht aanbevoolen, die haare ongerechtigheid, bedriegeryen, gierigheid, villerye, en geweld wel dikmaals ontdekt, en ook aan groote Heeren voorgesteld heeft, hoe zy met hun tong, zaken buidel leedig gemaakt, goede zaaken verwert en bedorven, en zoo doende, groote schaade, ook in het gemeene leeven zelts gedaan hebben. (c) Ja hy heeft haare greepen en boosheeden ontelbaar gehouden, en na zyne aangeboorne openhartigheid, geweldig verfoeit. (d) Ook klaagde men, in opentlyke schriften, over de ongeleerde en lichtvaardige Procureurs, die de arme menschen verleidden, en haar tot het verzuim van haare neeringe brachten. (e) Item, dat zy om haar eigen nut, de lieden aan den ander hitsten, en dat haare lichtvaardigheid nu de overhand al hadde genoomen. (f) En byzondere perzoonen verdroot het, dat 'er zoo veele leguleji en rabulæ, (aarts kaakelaars) waaren, welke maar alleen op twisten en ellende aasden, en dat de rechts-gedin-
gen

(u) Cuno l. c. (x) Phil. Nicolai l. c. (y) To. VII. Altenb. p. 471. (z) Caspar Aquila Epist. ap. Seckendorff l. c. p. 473. (a) Spangenberg Mansfeldische Chronyk c. CD. p. 484. (b) Vid. vel To. VII. Altenb. p. 383. 417. To. III. p. 675. V. p. 171. 251. 335. 886. 940. &c. (c) To. II. Altenb. p. 998. (d) To. IV. Jen. Lat. p. 557. (e) Chur-Sächf. Ord. p. 43. (f) Ib. P. III. p. 14.

dingen zo veel gelds kosten, alwaar men aan een ieder een rykelyk speendeeren moest. Jaar MD. tot MDC.

(g) Gelyk als 'er dan, in 't Jaar 1595, te Leipzig alleen, over de 50 Leeraars in de rechten getelt wierden, die alle Advocaaten waaren, en alzo ook onderhouden wilden zyn. (h) Alle het welke dan nochmaals eene klare voorstellinge van de zelve tyden geeft, hoe zeer ellendig en bedurven het 'er in alles toegegaan is. En hierom kan deeze korte vertellinge aan een ieder onzydig Leezer, tot genoege toonen, hoe verre de gewoonelyke roem, aangaande den toestand der Lutherfche Kerken reikt. Het welke ook noch het navolgende bericht, byzonder van de ftrydigheeden wel uitwyzen zal. Voor ditmaal laate ik het nu daar by blyven, en ik ga nu tot de voornaamste t'zaamen-komften, *Concilien*, en t'zaamen-fpraaken over, welke ook wel een goed deel van deeze Historie kunnen verklaaren.

(g) Chytræus Ep. p. 351. 355. (h) Dav. Pfeiffer ib. p. 936.

H E T X V I I . H O O F D S T U K .

Van de Concilien der voorgaande Eeuwe.

i. **E** Er wy tot de algemeene Kerken-handelingen toe-treden, zoo zouden wy nu met reede, de in- en uitwendige toestand der Kerken, inzonderheid der Lutherfche, eens heel naauwkeurig gaan aanmerken. Maar wy fpaaren dat, beneevens de Lutherfche Historie van de zeventiende eeuwe, tot op eene byzondere en naauwkeurige Historie. Van daar zien wy nu, volgens onze doorgaans gehoudene orde, de overige voorvallen na malkanderen aan, welke de Kerkelyke Historien verklaaren. En doordien onder deeze de Religions-ftrydigheeden, wel de gewichtigste van alle zyn, en dat deeze, op eenige *Concilien* en t'zaamen-fpraaken als dan afgehandelt werden; zoo neemen wy voor al deeze voor de hand, en zetten eindelyk de Historie der Symbolifche boeken daar by. Wanneer wy dan op de ervaarenheid zelve, en de van daar gehaalde meeninge der Lutherfche Godgeleerde zien, zoo hebben de *concilien* noch nooit iets het geringfte tot heil der Kerken bygebracht, en ze zyn ook daarom van de meeste, voor t'eenemaal onnut en onnoodig gehouden geworden. Want, alhoewel zy nu en dan, aan een vry *Concilium*, *geappelleert* en daar na verlangt hebben, zo hebben zy dit doch maar alleen om de teegenspreekers gedaan. Anders was *Luthers* gevoelen hier van dit, gelyk hy daar al in 'tjaar 1524 van fchreef: „ Dat de naam der *concilien* hem by na al zoo zeer verdacht en gehaat was, „ als de naam van de vrye wil, naamentlyk, als die de lieden zekere „ ftingen opdringen. (a) Alwaar een *Concilium* werd gehouden, zoo ge- „ beurt daar in niets anders, als, dat men zulke leugens aldaar bekrach- „ tige, in alle haare letteren, en dat men alle menschen ter dood en ter „ helle toe verdoeme, die zulks niet gelooven willen. (b) Wat opentlyk „ voor de oogen leid, dat Gods Woord en wille is, dat wil hy noch van „ een *Concilie*, noch van eenige Kerkelyke inzettingen en befluiten ver- „ wachten, (c) want zy zyn alle te zaamen onzeeker, en niets is daar „ op te bouwen. (d) e. z. v. Het welke dan in de volgende tyden de God- „ geleerde herhaalt hebben, (e) en dat men in 't gemeen, aan de daar in ge-

Of de Con-
cilien noo-
dig zyn of
niet.

Haar fcha-
de en
boosheid.

II. Deel. Z z hou-

(a) Lib. II. Epist. p. 243. (b) To. VII. Altenb. p. 1118. (c) To. II. p. 294. (d) To. II. p. 453. (e) Vid. Salomon Gessnerus Lib. de Concil. Joh. Forsterus in dispp. de Concil. Balth. Meisnerus ap. Dedekenn. P. I. Concil. p. 366. Andr. Kunadus disp. de Concil. Ecclef.

Jaar MD.
tot MDC.

houdene *Concilien*, ook wel ervaaren heeft, dat zy, naaamentlyk, geen genoegzaame, goede en heilzaame middelen geweest zyn, om de ftydigheeden en andere onheilen in de Kerken af te doen, en dat het ook zeer gevaarelyk is, dikmaals zulke te zaamen-komften der Godgeleerde by een te roepen, doordien in 't gemeen, daar uit noch al meer ftyd en onrust onder haar ontstaan is, gelyk als het de Historien wel uitwyzen. (f) Maar nademaal de Papiften niet te min, ook zelfs in deeze eeuwe, in 't begin uit staatkundige oorzaaken, en hier na bykans uit dwang, eenige *Concilien* gehouden hebben, zoo zullen wy die kortelyk eens gaan bezien.

Synodus
Pifana.

Turonen-
fis.

Latera-
nenfis.

2. Doordien het in den aanvang deezer eeuwe, om de Pauffelyke stoel al vreemt daar uit zag, gelyk als, ten deele de Historie van de voorige, en ten deele die van de boven-verhaalde Pauffen wel leeren kan; zoo zocht men ook met *Concilien* deeze zaak te helpen. Hier booven is al gedacht, hoe slecht Paus *Julius* de tweede huis gehouden heeft. Waar over ook Keizer *Maximiliaan* de eerste, en *Ludovicus* de twaalfde, Koning van Vrankryk, al in 't Jaar 1511, eenige beveelen lieten afkondigen, dat 'er te *Pifa* een *Concilium* teegens hem zoude gehouden werden. (g) Waar teegen zich deeze geweldig aanstelde, doch evenwel zien en hooren moest, dat zyne en der gansche Geestelykheid, begaane boosheid, opentlyk ontdekt en bestraft, en ook de rechtvaardigheid van deezen handel, door geheele boeken, van Rechtsgeleerden beweezen wierd. Want na dit *Concilium*, heeft de Koning van Vrankryk een eige *Synode*, te *Tours*, teegens deeze Paus *Julius* gehouden, en zyn recht teegens hem beweert; en als hy hier teegen zyn doen, ban en kryg, van geener waarde verklaart hadde, zoo wierd 'er in 't Jaar 1511, een algemeen *Concilium* te *Pifa*, van 19 Kardinaalen aangestelt, doordien *Julius* de tweede, teegens zynen eed, diergelyken *Concilie* noch al niet wilde aanstellen: Hier wierd nu heel veel van de verbeeteringe der Kerken op het tapyt gebracht, des Paus handelgedoemt, als meede, dat hy aan het *Concilium* onderworpen was, hy wierd ook aldaar voor hardnekkig verklaart, en eindelyk gantsch afgezet. De meeste zittingen wierden, om eenige omftandigheeden te *Milaan*, hier na en eindelyk te *Lions* gehouden. (i) Daar teegen blixemde nu de Paus, gelyk als licht te denken is, op het gruwelykste, hy stelde een ander *Concilium*, in 't volgende jaar in 't *Lateraan* aan, het welke men het zesde algemeene *Concilium* genoemd heeft, en hy doemde daar op, door een eige bulle, de booven genoemde *Decreta*. Doch hy konde naauwelyks 60 Biffchoppen te zaamen brengen, die noch meest alle daar toe gedwongen waaren, nademaal doch deeze uitterfte gruwel zelfs een kind vatten kost. Gelyk als dan de Generaal der Augustynen, *Aegidius van Viterbo*, alstraks in het begin een steekend vertoog deed, en op den Paus wegens zyn *martiaal* gemoed zeer ftak. Doch, op dat het dat aanzien niet hadde, als of de zoo lang gewenschte *reformatie* de Paus alleen hinderde, zoo huichelde hy ook een weinig daar meede, en snêê in 't lange en 't breede op het *Concilium* van dezelve even zoo op, maar daar hy het wel by blyven liet, zonder dat 'er in het minste, tot eenige uitwerkinge gekoomen was. Hy hield dan dit *Synode* draalende, tot in het zeventiende jaar van deeze eeuwe, en alzoo tot in de tyden van *Leo* de tiende, en hy bevestigde onder andere den *Aflaat*, by welke gelegenheid *Tetzel* hier na dat handwerk al te grof dreef, zoo dat in *Saxen* de allarm daar teegen uitbrak, wel

(f) Dav. Chytræus Epist. p. 1179. (g) Ap. Goldastum Polit. Imp. & in Constit. Imp. To. V. p. 421. (h) Philipp. Decius in Apologia ap. Edmundum Richerium l. IV. Hist. Concil. General. p. 233. seqq. (i) Vid. omnino Richerius l. c. Guicciardinus l. IX. Hist. Bzovius A. MDXI. n. 3. seqq. To. XIX. Annal. p. 127. Phil. Maruæus Hist. Pap. p. 1351.

wel 7 maanden na het einde van 't *Concilium*. In 't gemeen gingen alle be-
sluiten daar heene, dat des Paus geweld op 't hoogste gedreeven; en hy
over alles gezet, en ook het besluit van 't *Bazelfe Concilium* om verre ge-
stooten wierd. (k)

Jaar MD.
tot MDC.

3. Naderhand, als de onrust in Duitsland nu aanging, vergaaten de
Heeren te Rome, onder malkanderen te twisten, en zy kreegen met *Luther*
de handen zelfs vol werk. Derhalven men geen *Synode* verder vind,
tot op het *Trentifche Concilium* toe, waar van nu haast volgen zal, als ik
eerst de beroemde *disputatie* te Leipzig opgenoomen zal hebben. Deeze
wierd dan, in 't Jaar 1519, op het slot Pleiffenburg, in de maand Juli,
en alzoo kort na den aanvang der ontstaane strydgheeden, meest door
het aanhouden van Hartog *Georg*, aangestelt, alhoewel de Bisschop van
Morzeburg, *Adolph*, de Hartog van Anhalt, en de gezaamentlyke Gee-
stelykheid zich daar hart teegen aanstelden. Gelyk als dan ook in der daad,
geene van haar, uitgenoomen de hair-klover, *Eccius*, daar by verschee-
nen; niet teegenstaande, dat toen ter tyd, drie Bisschoppen en elf Ab-
ten, in 't land waaren, waar van niet een, doordien niemand zich zelfs
vertrouwde, en zy alle van haare onweetenheid en ellende wel bewust
waaren, teegen deeze stoute Keters staan wilde. Deeze waaren nu,
Luther zelf en *Doctor Karelstad*, welke laatste *Doctor Luthers* bekende *The-
ses*, in een schrift verdedigt, en hier na tot eene opentlyke *disputatie*,
waar *Eccius* hem uit enkele eergierigheid toe uitgedaagt hadde, bewilligt
heeft. Derhalven hy eerst ook alleen met *Eccius* *disputeerde*, en dat van
de vrye wil, tot dat het *Luther* hier na op het verzoek van *Eccius*, in de
10 daagen lang deede, niet teegenstaande hy tot dien einde, niet te Leip-
zig gekoomen was, maar alleen om *Karelstad* aldaar te geleiden. *De stoffe nu*

Disputatie
te Leipzig.

Perzoonen
daar op.

Stoffe en
nuttigheid
van de
zelve.

daar van was, van het *Primaatschap* of de *Opperheerschappye* van den Paus, van
de *Aflaaten*, het *Vagevuur*, en de *genoegdoeninge* van de *Boete*. De uitslag
was, gelyk bykans by alle de te zaamen-spraaken der Godgeleerde, heel
slecht en strydig. Want *Luther* zelfs bekent: dat deeze woorden-twist voor
hem maar een tyd verlies, en geene onderzoekinge der waarheid geweest was. (l)
Andere bemerken, dat dit het nut daar van geweest is, dat *Eccius* en *Me-
lanchthon*, malkanderen ieelyk uit gemaakt, en door gestreeken hebben.
(m) Want deeze was daar ook gekoomen, alleen maar uit nieuwsgierig-
heid om aan te hooren, gelyk als dan eene ontallyke meenigte van volk
daar toe gelooopen was. Deeze nu hadde zich ook meede onder de gemeene
hoop begeeven, om te zien, hoe het aldaar afloopen zoude. Maar
zomtyds was hy na by *Karelstad* gekoomen, en hy hadde hem wat ge-
holpen, waar over hem *Dr. Ekeens* belaste te zwygen. (n) Hier na schreef
hy een brief aan *Johan. Oecolampadius*, waar in hy de zaaken verhaalde,
en echter van de *disputanten* zeer eerlyk oordeelde. *Eccius* kreeg dee-
zen brief in zyne handen, en schreef terstont daar teegen, handel-
de *Melanchthon* daar in, als een Schoolmeester en letter-konstenaar,
en gaf zynen Godgeleerden hoogmoed al te bloot, zoc der hem
die te recht antwoorde: Dat, schoon hy hem voor veel te dew *aan-zag*,
dat hy die spitsvinnige Godgeleerde onderscheidingen dorst aanroeren: zoc mocht
hy doch de arme Leeken wel vergunnen, dat zy ook zomtyds van goede dingen
wat redeneerden. (o) Hier op raakte ook *Luther*, en *Hieronymus Emsfer*, Pro-
fessor te Leipzig, in eene schriftwisselinge, daar deeze insgelyks in een brief
hier van hadde geschreeven, dien *Luther* nodig vond te wederleggen.

Gelyk sal
daar.

Z z 2

En

(k) Richerius l. c. p. 11. init. Arnoldus Ferronus Lib. IV. Rer. Gall. Bzovius ad An. h. n. 8. A. MDXIII. n. 17. 19. Baselius &c. (l) To. I. Lat. Jen. p. 294. (m) Scultetus P. I. Annal. p. 42.
(n) To. V. Orat. Melanchthonis p. 274. (o) To. I. Witteb. Latin. p. 367.

Jaar MD.
tot MDC.

(p) En alzoo nam deeze zaak van alle beide de zeiden een vruchteloos einde.

Tridentin-
sche con-
cilium van
den Paus

geweigert
en verho-
ven.

4. Verder heen heeft men allengskens veel, van een algemeen vry *Concilium* gesproken en geschreeven, daar de Protestanten, tot beslechtinge van haare rechtvaardige zaake, byzonder na verlangden, gelyk als men uit *Luthers*, en andere schriften kan zien. Maar de Pauzen en haaren aanhang, hebben zeer langzaam daar toe verstaan, en zy hadden liever die zaak aan den spyker gehangen, byaldien zy wegens schande, en uit andere oorzaaken eindelyk daar toe niet als gedwongen waaren geweest. De Pauzen in 't byzonder, brachten allerhande ontschuldigingen by, *protesteerden* dikwils opentlyk, dat het teegens haare hoogheid was, dat men eerst de zaak in een *concilium* wilde af maaken, zy stelden ook den Keizer en het Huis van Oostenryk die zaak zoo gevaarlyk voor, als of de Protestantische Standen, door zulk eene begeerte haar maar zochten te onderdrukken, en wat 'er van diergelyke treeken meer was, die men elders wydloopig verhaalt vind. (q) Maar de Pauzen gebruikten in der daad eene heel andere wyze tot beslechtinge van deezen stryd, zy zochten, naamentlyk, met geweld door te dringen, gelyk als een verstandig man het in deeze verzen heel wel uitdrukte.

*Non disceptando, aut subtilibus argumentis,
Vincere, sed ferro mavult sua jura tueri.
Concilium valeat, valeant commenta Lutheri,
Pontifices nunc bella juvant, sunt cetera nugæ. (r)*

De zin is: *De Paus wil nu niet met disputeeren of spitsvinnige argumenten overwinnen, maar liever met het swaard zyn recht beschermen. De Concilien en verzeeringen van Luther moogen welvaaren, de Pauzen hebben nu lust in den oorlog; andere dingen zyn maar beuzelingen.* Ondertusschen stelde zich de Paus nu en dan aan, als of hy daar toe stemde, maar het was hem doch geen ernst, gelyk als een ander verstandig Schryver, al in 't Jaar 1530 wel aangemerkt heeft. (s) Zomwylen maakte hy zulke onmoogelyke en ongerymde voorwaarden, dat hy wel zeker wist, dat zy het teegendeel nooit konden ingaan, gelyk als dan in het zelve jaar, de Paus door zyn Nuntius deed. (s) Insgelyks, als *Clemens* de zeevende, in 't Jaar 1532, geen raad meer wist, om het *Concilium*, daar de Keizer sterk op drong, van zich te schuiven, zoo wendde hy voor, dat Vrankryk zyne toestemminge daar eerst ook toe geeven moest, wiens wille hy toenmaals in zyne handen hadde, (t) zoo dat hy het alzoo by zyn leeven van zich schoov. En zoo ging het geduurig, tot dat men gelegenheid zag of hoopte, om de Protestanten het net over 't hoofd te haalen, als 'er noch een *Concilium* gehouden moest worden. Daar het dan ten tyde van *Paulus* de derde, de naam hadde, dat het te Mantua gehouden zoude werden, nu te Vincenza, dan elders. Derhalven *Luther* daar van aldus schryft: *Dat de Paus met het arme Concilium omsprong, als de kat met de muys. In Duitsland wil hy het niet houden, te Mantua kan hy het niet houden, als hy voor geeft. Nu zal het te Vincenza geschieden, daar het niet zyn kan, en zy het ook niet meenen. Ik achte, hy wil een Marcolphus werden, die nergens een boom kost vinden, daar hy gaarne aan hangen zoude, alzo kan ook de Paus geen plaats vinden, daar hy gaarne een Concilium wilde houden. (u)*

5. Na

(p) Vid. omnino præf. Luth. ad Tom. I. Jen. & p. 242. seqq. G. Fabricius Lib. III. Sleidanus l. I. Heidenreich Leipz. Chron. p. 94. seqq. Schneider Chron. IV. Buch. Dav. Peifer Lipsia l. III. p. 340. Jerm. Weber Lips. Evang. p. 13. Seckendorf. l. I. p. 72. 81. 85. seqq. (q) Petrus Suavis. f. Suave. Polanus f. Paulus Sarpins l. I. Hist. Com. Trid. init. (r) Marcellus Palingenius ap. Scultetum P. I. p. 249. (s) Paulus Venetus l. c. p. 37. Sfortia Pallavicinus Hist. Conc. Trid. l. III. c. 5. n. 5. (t) Ibid. c. VII. n. 1. (u) To. VI. Jen. Germ. p. 533.

5. Na dat men nu langen tyd gestreeden en beraadslaagt hadde, ook weegens de plaats, veele sprongen gemaakt, doordien de Protestanten naar een vry en zeeker oord verlangden: zoo wierd eindelyk *Trient* of *Trente*, een stad op de Italiaansche grenzen, die doch in een land, het Ryk onmiddelyk onderworpen legt, verkooren, en in 't Jaar 1542 eene bulle, van Paus *Paulus* de derde uitgegeeven, zoo dat het nu zoude aangaan. Ter goeder gelukke, van den Paus ging den oorlog toen ter tyd, tusschen den Keizer en den Paus op een nieuw aan, daar dan nochmaals twee volle jaren meede heen gingen, eer men aan het *Concilium* eens weder denken konde. Maar in 't Jaar 1544, wierd het op een nieuw, op het volgende 45 Jaar aangestelt, en den 13 December, de eerste zittinge gehouden, van welke aftot op de laatste, A°. 1563, den 4 December, in alles 25 zittingen, in den tyd van 18 jaaren getelt werden. Daar het dan onder tusschen, in 't Jaar 1552 afgebrooken en opgehouden, hier na van *Julius* de derde, weder aangevangen, en in 't gedachte jaar van *Pius* de vierde geeindigt, en ook eens onder *Paulus* de derde, naar Boulonje voor een korten tyd, verlegd geworden is. Hoe verkeert en lichtvaardig het in 't gemeen, op dit zoo zeer beruchte *Concilium* toe gegaan is, hebben tot nu toe zeer veele Schryvers, zoo wel onder Papisten zelfs als Protestanten, zoo klaar als de zon aan den dag gebracht. (x) Een vernuftig Leezer kan maar de *Decreta* zelfs, gelyk als zy uit-gegeeven zyn, inzien, of ook de bekende Historie van *Petrus Suavis*, van dit *Synode* in handen neemen, daar hy dan aan de waarheid van deeze vertellinge in 't minste niet twyffelen zal. Hier schynt nu geene wydloopiger onderrechtinge toe noodig te zyn, aangezien deeze zaak nu alreede binnen de 100 en meer jaaren, van zoo veele uitgevoert is. Met de *reformatie* der Kerken in leere en leeven daar by voor gegeeven, was het louter spiegel-vechten, en by het Roomsche Hof, ten minsten de geringste ernst niet geweest, schoon dat ook eenige andere van de Geestelykheid nog al iets goeds mogten beoogt gehad hebben. Al wie uit eenige goede uitdrukkingen, in de *Tridentinsche Decreeten*, het teegendeel besluiten wil, die zie maar het eenige besluit aan, daar het *Synode* aan den Paus de vrye macht over laat, om de *Canones* naader te verklaren, en na zyn eige welgevallen toe te passen. Ik wil nu niet zeggen, dat in de 25te zittinge in 't algemeen, des Paus gezag in alles aangenomen, en booven alles gestelt wierd. Waar uit dan lichtelyk te zien is, dat de Paus by alle uitvoeringen der *Canones*, zyn eige voordeel wel in acht genoomen zal hebben. Ondertusschen was doch ook dit aanmerkenswaardig, dat de Heeren *Patres* zich niet dorsten verstoffen, om de Kettters met naamen te noemen, doordien zoo veel machtige Potentaten daar door geraakt wierden, ik swyge noch van andere zulke openbaare staatkundige streeken.

6. In overdenkinge van dit, begosten de Protestanten al by tyds over zulken handel moeyelyk te worden. Maar van deeze was het te minder wonder, als van zoo veele Papisten zelfs, van welke wy nu al haast hooren zullen; doch eenige Luthersche Godgeleerde, en onder die *Brentius* en *Marbachius*, zyn in 't Jaar 1552 in perzoon te *Trente* gekoomen, en hebben aldaar opentlyk gehoor begeert, maar alzo de Luthersche leerstukken nu alreeds meestendeel van de Vaders al verdoemt waaren, zoo lieten zy deeze Godgeleerde niet eens voor haar koomen. En als in April van 't zelve jaar, de onverwachte Post quam, dat de Keurvorst

(x) Vid. omnino Paulus Sarpus in Lib. VIII. Hist. C. T. Martinus Chemnitius in examine. Joh. Henr. Heideggerus in Anatome Hist. Theolog. l. c. nuperrime Jo. Jac. Hottingerus ad Pallavicinum C. T. vindicem. Paulus Antonius in Confutatione. Petrus Surieu Compend. Hist. Concil. Tr. Eduardus Stillingsflet Conc. Trid. ad Traditionem Cathol. ex am. & reprob. &c.

Jaar MD.
tot MDC.

Eindelyk
aangevan-
gen.

En afge-
daan.

Van de
Protestan-
ten ver-
worpen.

Jaar MD.
tot MDC.

Ook van
de Papi-
sten zelfs.

Maurits, en de andere Lutherfche Vorften, Augsburg al weg genoomen hadden, en altyd verder voort gingen, zo vertrokken de overige Biffchoppen over hals en kop uit de Stad, zoo dat 'er deeze maal niets meer gedaan wierd, en de Godgeleerde zelfs, onverrichter zaaken weeder te rugge moesten keeren. Uit deeze en andere oorzaaken, protesteerden de Duitfche reegen dat *Concilium* dan opentlyk, en zy gaaven eindelyk ook een boek uit onder den tytel van *Treffelyke Uitvoeringe*, daar in zy dan de oorzaaken van haare Proteftatie wydloopig aangewezen hebben. Maar noch aanmerkelyker was het., dat zoo veele Papifte Potentaaten zelfs, opentlyk dit *Concilium* teegen fpraaken. Ja, als het noch niet eens geeindigt was, heeft de Keizer *Ferdinandus* de eerfte, zich in eigene gefchriften, teegens Paus *Pius* de vierde heftig beklagt: *Dat het niet in zulk een maat en orde gehouden wierd, als de goede lieden wel wenschten, en de ellendige toestand der Christenheid het vereifchte: dat het ook niet zoo vry, en zonder eenigen dwang daar op toeging. e. z. v. (y)* Byzonderlyk is het bekend, hoe dat men zich in Vrankryk, teegen dit *Concilium* opentlyk aangekant heeft, daar de Fransche Gezanten zelfs, de Vaders op het *Concilium* voorgeworpen hebben, *dat zy niets altoos pleegen af te doen, wat te vooren niet van Rome overgezonden, en den Paus aangenaam geweest was. Item, dat 'er meer te Rome, als de Trente afgehandelt wierd, en dat de H. Geest eerst van Rome naar Trente moest koomen, wanneer 'er iets afgedaan zoude werden.* (z) Ofgelyk het een ander uitdrukt: *De H. Geest wierd in een valies daar beene gebracht, en als het hoog waater was, zoo moest hy zoo lange stil blyven leggen, en die te Trente hadden als dan niets altoos te besluiten.* (a) Op dat ik nu niet gedenke, hoe standvastig en heftig, de oude en nieuwe Fransche Schryvers, de vryheid van haare Kerken en des Ryks, als ook de nootwendigheid van eene *Reformatie* teegen dit *Concilium* aan, freeds beweert hebben. (b) Dat het hier na ook onder de Papiften zelfs van zoo veele voor bekend aangenoomen is, hoe 'er niet de geringfte voetstappen van eenige Christelyke oprechtheid en waarheid, op dit *Synode* te vinden zyn geweest. Men ziet ook in eenige hand-schriften (zoo veele 'er van haar niet onderdrukt en verduiftert zyn) naauwe onderrichtingen, hoe 'er in het Saltsburgfche Aarts-Bisdome, en ook op andere plaatzen, door zekere *Provinciale Synoden*, zonder eenig bedenken, beslooten wierd, dat de *Decreta* van het *Trentifche Concilium*, niet in alles en op alle plaatzen bequaam waaren, en alzo ook wel eene uitzonderinge lyden mochten.

7. Na dien tyd is 'er nu tot hier toe, over de 100 jaaren lang, aan geene *Synoden* meer gedacht geworden, en het is niet te gelooven, dat 'er meer diergelyke ooit te verwachten zullen zyn, gelyk alle die geene verzeekeren, welke de staat-reegelen van de Pauffelyke stoel verftaan. Eenige byzondere *Synoden* zyn 'er nu en dan, in zekere Bisdommen wel gehouden, doch die van geen byzonder gewichte waaren, behalven dat men op eenige van eenige *Reformatie* wilde handelen, en daar meede stilfwygende de verdurvenheid zelfs genoegzaam te kennen gaf. Diergelyke waaren dan de 6 *Synoden* na malkanderen, te Milaan, in de Jaaren 1565, 69, 73, 75, 79. alwaar inzonderheid de Kardinaal, *Karolus Borromæus*, zich in veele stukken zeer beyverde, doch met slechte uitkomst. Doch het is hier veel noodiger, om de gehoudene r'zaamen-fpraaken der Protestanten aan te zien, en ook de Historie daar uit te verklaaren. In 't algemeen heeft men uit de ervaarenheid, en zoo veele ftrydige uit-

Synoden
van M.
laan.

Colloquia
der Prote-
stanten.

(y) Ap. Goldastum P. III. Const. Imp. (z) Ibid. To. III. Const. p. 573. (a) Andr. Dudithius Epist. ad Maximil. II. (b) Paulus Venetus l. VII. p. 731. seqq. Goldastus l. c. p. 570. Pallavicinus p. III. Hist. C. T. l. XIX. c. 11. p. 112. Conf. omnino Edmund. Richerjus l. IV. Hist. Conc. & Suavis passim, tum Cæsar Aquilinus de tribus Historicis Conc. Trid. Antwerp. 1662. 8o. & supra dicti.

werkingen van zulke t'zaamen-spraaken beslooten, dat zy zoo wel als de *Concilien* zelve, van geene nuttigheid altoos geweest zyn, en veel meer, dat ze meenig groot onheil veroorzaakt hebben. De oude *Dr. Tileman Heshuizen* verhaalt zelve, hoe hy ook op zulke t'zaamen-komsten en verzamelingen, ervaren heeft, dat de grootste strecken en grond-reegelen van staat, daar by heerschten, en dat 'er aan God weinig of niet gedacht wierd. *Alzoo zien wy*, spreekt hy, *dat Gods ryke niet alleen achtergezet, maar ook geheel vergeeten werd. Hoe veel ons nu daar aan geleegeen is, leert de er-vaarenheid zelve. Dewyle wy God en zyn Woord aan een zyde zetten, en niet ach-*

Jaar MD.
tot MDC.

ten, zoo ontrekt by ons ook zynen zeegen; alzoo dat alle onze handelingen het gewenschte doelwit niet bereiken, maar vruchteloos uitvallen. (c) Zoo dat alzoo ook hier uit wel te zien is, wat daar van te houden is, wanneer wy van zoo veele aangestelde t'zaamen-spraaken zullen hooren, hoe naamentlyk daar uit geen goede gezeegende toestand der Kerken te bewyzen is. De oude nu, zetten de oorzaken zonder eenig bedenken hier by, naamentlyk, de twistzucht en onrust der Godgeleerde, waar door alles goeds volkoo-

mentlyk bedorven wierd. Om welke reede *Melanchthon* ook, al in 't Jaar 1559 schreef: *Hy wilde zich liever op de galyen laten smyten, als onder lichtvaardig gekyf (vanissimas rixas) te gaan, daar de Hoovelingen en haare panlikkers, geenzins de waarheid zochten; maar alleen met sophismata en bedriegeryen speelden. God mocht hem dan alleen helpen.* (d) En een goede

Stryd-
zucht.

Historischryver bekende gaarne, dat men zoo wel in voor-tyden als nu, op alle zulke Synoden en t'zaamen-spraaken, niet wysselyk met den andere gere-

neert hadde, maar dat men met schelden en smaalen hadde gevochten, in de gruwelykste verbitteringe der gemoederen, en by het schandelykste gekyf, en verbannen van andere. (e) Weederom beklagde een zeeker Schryver den ellendigen toestand, ook zelfs der Protestanten hier in aldus: *Daar was zulk eene*

Ketter-
maaken.

overgrootte verwerringe en wanorde, door de eergierigheid van zommige rechtvaardige en onrustige menschen, onder haar ontstaan, en alles was zoo hitzig, om nieuwe strydzbeeden te verwekken, en quaaide meeningen te verdedigen, dat alle die onderrechtingen altoos t'eenemaal afgebrooken en verworpen wierden, welke wel het meeste noodig waaren, om de waarheid te verklaaren en te handhaaven. (f)

In 't korte, de Godgeleerde bekennen zelve gaarne, dat de disputatien noch nooit de zaaken en den stryd zelfs hebben kunnen byleggen, maar veel eer, dat 'er altyd nieuwe strydzbeeden ontstaan zyn. (g)

8. De voorbeelden zullen het ook na malkanderen oogenschynelyk genoeg bewyzen, daar ik dan eerst de t'zaamen-spraaken der Protestanten met de Papiſten, by de stryd-handelingen van dien tyd verhaalen zal, welke zomtyds noch al te eerder daarom een voordeeligen uitgang gehad hebben, om dat veele menschen daar door van de losse grond des Paus-

t'Zaamen-
spraak met
de Papi-
ſten.

doms overtuigt geworden zyn. Te Zurich in Switserland, wierd al in het begin van 't Jaar 1519, een gesprek en verzaameling gehouden, daar toe ook de Bisschop van *Constantz*, in welkers Bisdom het geschiede, *Dr. Johan Faber* zond. *Zwinglius* dan, leide deezen zyne leerstellingen,

Te Zurich.

in 67 artykelen voor, doch met welken hy zich niet wilde in het *dispuut* inlaaten, en zich in 't algemeen zoo ellendig droeg, dat de Raad den Predikant daar op belaste, alleen volgens Gods Woord, en niet meer volgens de leere der ouden te leeren. Kort daar op quaamen noch in 't zelve jaar, aldaar ontrent de 600 Priesters te zaamen, en *disputeerden* drie

geheele daagen lang, van de Godsdienst, inzonderheid van de Misse, en

en

(c) In Postilla p. 340. (d) Epist. ap. Joh. Fechtium Supplem. Hist. E. P. II. p. 90. (e) Dav. Chytræus Epist. ad Nic. Cisterum p. 259. (f) H. Mollerus To. V. Script. publ. Witteb. p. 380. (g) Nic. Hunnius ap. Lud. Dunt. Cas. Cons. C. XVI sect. 1. qu. 9. p. 622.

Jaar MD.
tot MDC.

Hantz,

Baaden ;

Homburg.

Te Bern.

Norden.

Geneve.

Wormbs.

en van de beelden teegens *Zwinglius*, waar by het dan nochmaals, aan de zyde der Papiften, zeer flecht afliep. (b) Van de reeden-twift, ook toen ter tyd te Leipzig gehouden, is al het meefte nu reeds aangewezen. Hier op ftelden de Papiften en Gereformeerde een t'zaamen-fpraak te Hantz, in 't Graubinders land, in 't Jaar 1526 aan, daar de Partyen over de Miffe, heel fcherp aan malkanderen raakten, en waar door eindelyk de Godsdienfts-vryheid van wederzyden toegestaan wierd. Verders hebben in 't zelve jaar, te Baaden op een *Synode*, door de 12 *Cantons* aangefteft, *Oecolampadius*, *Halloy* en anderen, met *Eccius*, *Faber* en *Murnerus* *gedifputeert*, daar *Zwinglius*, niet teegenftaande 'er na hem verlangt wierd, en hy vry geleide bequam. echter niet koomen; of zich vertrouwen wilde. *Eccius* toonde zich al zeer heftig en trots, om welke reede *Wolfgangus Capito* ook fchreef: *Zy waaren aldaar overfchreeuwt, maar niet over-bedifputeert*. Eindelyk moeften de teegenwoordige zich alle na malkanderen verklaaren, welke partye zy by vielen, daar dan de meefte uit vreeze, *Eccius* gelyk gaaven. Een eenvoudigen Diaken van Schafhuizen, verklaarde zich aldus: *dat hy wilde houden, wat zyne Heeren bielden*: daar meede meende hy 'er best door te koomen. *Zwinglius* wierd dan van de 9 *Cantons* in den ban gedaan; doordien hy aldaar niet verfcheenen was, en de Papifte Godsdienst wierd aan de zelve plaats vafte gefteft, en op veele plaatzen, inzonderheit te Bazel, zag het 'er voor de Gereformeerde vry flecht daar uit. (i) De Landgraaf *Philips van Hessen*, hadde noch in 't zelve jaar te Homburg een t'zaamen-fpraak aangefteft, waar in *Franciscus Lambertus* zyne ftellingen, die hy *paradox* (wonderspreukig) rituleerde, neevens *Adam Crato*, heel wydloopig aan de Papiften, *Nicolaus Herborn*, en de Gardiaan van Marpurg, gelyk ook aan alle andere Papiften voor gelegd en verdeedigt heeft, gelyk als hier booven, by de *Historien der reformatie van Hessen*, nu reeds al gedacht is, dat deeze *disputanten* byzonder verleegeen maakte, en gedwongen wierden om voort te gaan. (k)

9. In 't Jaar 1528, den 7 January ging de t'zaamen-fpraak te Bern in Switserland aan, welke de zaaken der Gereformeerde aldaar opeenen goeden voet zette, waarom de *Papifte Cantons*, zich ook in het begin zoo zeer daar teegen aan ftelden. Doch de meefte nabuurige *Republyken* zonden al meeft haare *Afgezanten* daar heene, en de voornaamfte t'zaamen-fpreekers, op de zyde der Gereformeerde waaren: *Berthold Helber*, Predikant aldaar, en *Franciscus Colbins*, op de andere zyde, *Alexius Grad* en andere. En de laafte moeften hier na zelfs bekennen, dat zy teegens haar niet opkonden, ja zelfs dat een eenig Schoolmeefter, met naame *Litera*, wel vier Paapen ftom gemaakt hadde. Daar op begon de Raad opentlyk te *reformeeren*, en de Papiften te verjaagen. (l) In dit jaar *disputeerde* ook, te Norden in Vriesland, *Henricus Resius*, met den Abt aldaar, genaamt *Gerhardus Synellius*, van eeven zulke punten. Het welke nochmaals voor de Papiften heel flecht afliep. Verder heen is ook, te Geneve, in 't Jaar 1534, een opentlyke *disputatie* van den Raad aangefteft, tuffchen *Viretus* en *Farellus*, en een prediker Munnik, genaamt *Furbito*, welke zich ook eindelyk gevoegt, en aan de eerfte gelyk geeeven heeft. Maar inzonderheid is diet'zaamen-fpraak te Wormbs bekend, welke in 't Jaar 1540, te Hagenau van den Koning *Ferdinand* welaangefteft, maar hier na te Wormbs, voort-gezet wierd. Hierging
nu

(b) Vid. *Zwinglii opera* To. II. p. 120. feqq. *Hottingerus* Sect. XVI. H. E. c. 3. p. 628. (i) *Ursilius* & *Bullingerus* ap. *Scultetum*. P. II. *Annal.* p. 9. feqq. *Sleidanus* l. I. & ex eo *Oliander* *Cent.* XVI. p. 113. *Hottingerus* l. c. p. 639. (k) *Scultetus* l. c. p. 13. ad 31. *Hottingerus* l. c. p. 647. (l) *Bucerus* *Comm.* in *Johan. Praef.* & *Jacobus* *Monasterienf.* ap. *Scultetum* l. c. p. 136. *Hottingerus* l. c. p. 643.

nu *Melanchthon* in 't byzonder met *Eccius* te velde, en *disputeerde* drie gantsche daagen lang alleen van de erfzonde. Doch eer men daar op dacht, quam 'er een bevel van den Keizer, dat de t'zaamen-spreekers haare t'zaamenkomst te Regensburg verder zouden voort zetten. Daar dan by de voorige noch op der Protestanten zyde quaamen, *Bucerus* en *Joh. Pistorius*; op de andere, *Joh. Gropperus* en *Julius Pflug*. Maar als de Keizer hert een zeeker geschrift, tot vereeniging der strydende parryen, voor leggen liet, en dat geen van allen dat zelve wilde aanneemen, zoo wierd die gantsche handel opgeschort, en de zaak zelve tot op een *Concilium* verschooven, zoo dat alzoo alles zonder eenige vrucht afliep. (m) Naderhand is 'er, ontrent het Jaar 1546, nochmaals een *conferentie* aldaar aangestelt geworden, tusschen *Brentius*, *Bucerus*, *Schnepfus* en *Major*, en op de andere zyde, tusschen *Cochlaeus*, *Hofmeester*, *Malvenda* en *Billicus*. Waar by het al in 't begin tot den stryd quam, doordien de Papisten geene Notarissen wilden toelaaten, en ook de haare alleen, de voorzittinge wilden hebben. Desweegen de Vorsten dan haare Godgeleerde weeder afvorderden. (n) Zoo dat 'er alzoo zeer dikmaals moeite en kosten te vergeefs, by alle zulke menschelyke aanslaagen en voorneemens aangewend zyn geworden.

10. Wanneer nu hier na in Engeland, de stryd met de Papisten zeer toenam, zoo wierd 'er in 't Jaar 1549, tusschen *Petrus Martyr*, en eenige Papisten een t'zaamen-spraak te Oxfort aangestelt. En doordien een van deezē, *Smith* genaamt, op het begeeren, by de t'zaamen-spraak niet verscheen, maar daar van afliep, zoo gaf dit voor de Gereformeerde een groot voordeel en doorbreuk. En even zoo hadde *Bucerus* aldaar ook eene *conferentie*, te Cambrids met de Papisten, in 't Jaar 1550 gehouden. In Duitsland is hier na, in 't Jaar 1557, een nieuwe t'zaamen-spraak te Wormbs, zeer beroemt geweest, welke op den Ryksdag, te Regensburg beslooten was. Maar die voor de Protestanten misbaarlyk daar uit zag, doordien zy zelfs onder malkanderen, weegens het *interim* en *Dr. Majors* zaak niet eens waaren. Waar over dan te vooren in Frankfurt, eenige Vorsten met haare Godgeleerden te zaamen quaamen, maar dat ook niets hielp, om dat de gemoederen zo zeer tegens malkanderen verbittert waaren, en daarom ook geenen zeegen op deeze t'zaamen-spraaken hadden. Maar in September ging het *Colloquium* zelfs aan, en waaren daar by op de zyde der Lutheraanen, *Melanchthon*, *Schnepfus*, *Brentius*, *Jacobus Rungius van Gripstalde*, *Johannes Pistorius van Nida*, en *Georg Kargius van Anspach*, gelyk ook de twee Notarissen, *Paulus Eberus* en *Jac. Andrae*. Op geene zyde hadde *Julius Pflug*, Bisschop van Naumburg, de voorzittinge, en de *Assessores* waaren, de Bisschop van Merzeburg, en de *Suffraganeus van Straatsburg*, de Godgeleerde waaren, *Petrus Cunifus*, *Staphylus*, en noch twee van de *Universiteit* van Leuven. (o) Als men noch nauwelyks in den reegel van strydigheeden, aangevangen hadde te *disputeren*, zoo uitreden zich de strydigheeden onder de Godgeleerde zelfs zoo zeer, en met zulk een grooten ergernis, dat de Papisten zelfs niet verder wilden voortvaaren, en alzoo die gantsche zaak, zonder eenige vrucht, ja met groote verwytinge weederzyds afliep. Want aldaar begonnen de vyf Godgeleerde van Jena, welke met *Melanchthon* niet te vrede waaren, en *Flacianen* heeten, daar op te dringen, dat meneerst de *Adiaphoristen* en *Interimisten* zoude verdoemen, doch wierden van de Wit-

(m) Sleidanus l. XIII. & XIV. p. 371. seqq. Hottingerus l. c. p. 707. (n) Id. Lib. XVI. p. 481. Seckendorff. l. III. p. 620. seqq. 628. 631. (o) Vom Abschied des Colloquii oder Gesprächs zu Worms, Bericht der Theologen und Gelehrten der Augsbürgischen Confession zugethan 1557.

Jaar MD.
tot MDC.

tenbergers teegen gesproken, zoo dat die met eene *Protestatie* daar van weg trokken, en deeze zich aanboden, om met de Papiſten verder te *diſputeeren*, en daarom een ſchrift lieten drukken, doch zulks van haar niet verkrygen konden, doordien zy deeze oneenigheid der Luthersche met beide de handen aangrepen, en het haar hier na altyd voor wierpen. Gelyk als zy dan opentlyk ſchreeven, dat de Luthersche Godgeleerde zoo heftig teegens malkanderen zelfs ſtreeden, als 'er noch nooit teegen de Papiſten zelfs geſchied was, en men niet wiſt, welk deel by de Augsbuurgſche *Confessie* bleef. *Item*, dat zy over de gewigtigſte Geloofs-punten onder zich zelfs oneenig waaren, en daar over elkanderen in den ban deden, en verdoemden. e. z. v. (p)

Colloqui-
um te
Westmun-
ſter.

11. In 't Jaar 1559, ſtelde de Koninginne van Engeland, *Elizabeth*, eene *conferentie* aan, te Westmunſter, tuſſchen *Richard Cox*, *Gryndall*, *White*, *Baine*, *Watſon* en andere, zoo wel Biſſchoppen als Predikanten. De ſtofſen waaren, van de moederlyke taale by den Godsdienſt, van het gezag der Kerken, en van de Miſſe. Maar doordien de Papiſten zonder de raad van den Paus, zich niet vertrouwden om hier van te *diſputeeren*, zoo naamen zy daar uit de gelegenheid, om by de eerſte ſtryd van dien aart, het *diſputeeren* zich te ontrekken, zoo dat daarom niets daar van wierd, en de Gereformeerde daar op vrye macht bequaamen, om haar zelfs door gantsch Engeland en Yrland vaſt te zetten. (q) Twee jaaren daar na, in 't Jaar 1561, heeft de Koning van Vrankryk, *Karel* de neegende, op het aanporren van den Kardinaal van Lottheringen, in zyne teegenwoordigheid, te *Poiſſi* niet wyd van Parys, de Gereformeerde laaten *diſputeeren*, welke waaren, *Petrus Martyr*, *Beza*, *Viretus*, *Marloratus*, *Stuckius*, *Gallaſſus*, *Merlinus*, *Morellus*, *Boquinus*, *Spina* en andere, tot het getal van 22 toe, die alle van den Koning zeekere geleide verkreegen. Beneevens den Koning en Koninginne, hoorden ook alle de Hoovelingen en Juffers zelfs toe, en de Koning maakte zelfs met een verhoog den eerſten aanvang. Waar op *Beza* dan eene ſchriftelyke belydeniſſe over gaf. De Paus-gezinde nu, baaden om eenige daagen bedenk-tyd, en zy antwoorden aan de gedachte Kardinaal ook hier na, op de artykelen van 't Avondmaal, wien *Beza* weeder wilde antwoorden, doch dit wierd tot op de naaſte byeen-komſte verſchooven. Tot deeze nu wierd niemand, als de t'zaamenſpreekers zelfs toegelaaten, en als *Beza* zyne verantwoordinge gedaan hadde, zoo eifchte de teegen-partye van hem, dat hy de Augsbuurgſche belydeniſſe zoude moeten onderſchryven; het geene hy niet doen wilde. Daar over verviel de geheele t'zaamenſpraak, gelyk als de voorige, zonder eenige vrucht altoos, en de partyen hadden hier na maar meerder ſtoffe om te twiſten, en onder zich dit en dat te zeggen, en malkanderen voor te werpen. (r)

Poiſſi.

Baaden.

12. Ontrent het einde van de voorige eeuwe nu, wierd 'er noch eene *conferentie* te Baaden aangeſtelt, in 't Jaar 1589, van de Markgraaf *Jacob*, welke aanving van de Luthersche Godsdienſt te wankelen, na dat *Joh. Piſtorius van Nida*, die tot de Papiſten afgefallen was, zich hadde laaten verluiden: hy wilde de Lutheraanen alleen maar met de ſchrift ſtom maaken, desweegen dan de Hartog van Wirtenberg, naamelyk *Lodewyk*, eenen dag den 5 Novemb. tot eene t'zaamenſpraake aanſtelde, en zyne

God-

(p) Laur. Surius Chron. p. 260. Vid. omnino Melanchthon Epist. Volum. I. 106. & 481. & alibi. Camerarius Vita Melanchthon p. 365 ſeqq. Oſtander Cent. XVI. p. 655. Altingius Hist. Reform. Palat. p. 53. & omnino Frid. Fornerus in Histor. hujus Colloquii Anno 1624. edita. (q) Eman. Meteranus l. 1. Hist. Belg. Guil. Camdens Annal. Elis. l. 1. adhuc Ann. & Juellus in Actis MS. ap. Hottingerum Sec. XVI. P. III. c. 3. p. 768. ſeqq. (r) Thuanus l. XXIX. p. 576. Petrus Martyr & Guil. Stuckius in Actis ap. Hottingerum l. c. p. 714. Petrus Suavis l. v. Hist. C. Trid. p. 508. Chytræus l. XX. p. 526. Hornbeckius l. IV. Summ. Controv. p. 266.

Godgeleerde *Dr. Jacobus Andreae*, en *Dr. Jacobus Heerbrand*, als ook, *Dr. Stephanus Gerlach* en *Dr. Andreas Osiander*, naar Baaden zond. Hier wierden nu vier zittingen in twee dagen, met *præliminaria* toegebracht, en eer men noch eens tot de hoofdzaak quam, de t'zaamen-spraake zelfs afgebrooken, alwaar *Pistorius* nu *Jacobus Andreae*, dan deeze aan die de schuld gaf; de eerste zoude zeer moeyelyk daar over geweest zyn, dat de ander niet *logice* genoeg hadde willen *disputeeren*; de Luthersche hier teegen, wierpen *Pistorius*, duivelsche loogens en zatansche lasteringen voor. De Markgraaf zelfs besloot eindelyk de *disputatie*, met betuiging van zyn misnoegen, en dat zyn oogmerk niet bereikt wierd, zoo dat hy ook hier na opentlyk, neevens zynen Hofprediker, *Joh. Zehendner*, tot de Papisten overgetreden is. (s) Hy stelde echter al in 't Jaar 1590, te Emmendingen, in 't Brisgou, noch eene t'zaamen-spraake aan, daar in de zeeven zittingen gehouden wierden, voornaamentlyk, tusschen *Joh. Pappus*, den Straatsburgzen Godgeleerde, en *Georgius Haenlinus*, en zulks over de booven-genoemde stoffe, naamentlyk, van den artykel der Kerke, en haaré bestendige geduurzaamheid. Waar by het 'er al weeder zeer verwert roëging, en de herts-tochten zich van alle kanten heftig uitteden, zoo dat die *conferentie* ook al zulk een ellendige uirgang kreeg, en de Papisten niet genoeg daar over triumfeeren en pocchen konden. (t) En dit zyn dan de t'zaamen-spraaken der Protestanten met de Papisten, daar nu de andere noch by gevoegt moeten werden, welke de eerste onder zich zelvev gehouden hebben.

Emmendingen.

13. Als nu de oneenigheeden onder de Protestanten zelfs, allengskens aanwiesfen, en dat 'er anders geen middel tot eenigheid wilde helpen, zoo zocht men onder anderen, ook door zulke t'zaamen-komsten daar in te voorzien. Daar toe wierd dan het bekende *Colloquium*, of t'zaamen-spraake te Marpurg, in 't Jaar 1529, op de bestelling van den Landgraaf Philips gehouden, waar over een iedere partye zyn byzonder oordeel, na zyn eige belang uitgesproken heeft. De Papisten hebben de gantsche zaak maar bespot, doordien ze zonder eenige uitwerkinge vruchteloos afgeloopen is. De Gereformeerde hebben zich eene byzondere wysheid daar by ingebeeld, en de Luthersche hebben de bedryven van *Luther* daar by, voor eene groote standvastigheid uit-gegeeven, gelyk als een zeeker Schryver heel wel aanmerkte. (u) Het oogmerk van de laatste was, de Zwinglianen te weederleggen, en van zyn gevoelen niet het alderminste af te wyken, gelyk als hy ook aan de Landgraaf schreef. Doch van de andere wist hy ook wel, dat zy niet wyken zouden. (x) En hy liet zich al zoo ongaarne tot een t'zaamen-spraak beweegen, ja *Zwinglius* zelfs zoude ook naauwelyks van de Straatsburgers daar toe bewoogen zyn geweest, (y) zoo dat het begin alreede gedwongen, en waarlyk de handeling zelfs daar door zonder nadruk en zeegen geweest is. De twist-zaak en de andere omstandigheeden, zyn in de Duitze schriften van *Luther* na malkanderen te leezen: (z) waar van echter eenige aanmerkelyke narichtingen der Gereformeerden atwyken, zoo naamentlyk, als het eens ieders voordeel met zich brengt. (a) Doch de meeste Schryvers getuigen, dat het 'er toen ter tyd noch al taamelyk bescheiden en vreedlievende toe gegaan is, en dat de Godgeleerden zich ook van allen twist en heevigheid al vry wel onthouden hebben. (b) Gelyk als zy het dan ook

Colloquium der Protestanten te Marpurg.

A a a 2

in

(s) Vid. Acta des Colloquii zu Baden gehalten, Tubingen 1590. 4°. Osiander Cent. XVI. Hist. l. IV. c. 37. ap. 1056. ad 1083. Joh. Fechtius Hist. Colloquii Emmendingensis C. II. feqq. (t) Idem l. c. c. 5. feqq. (u) Seckendorf. l. II. p. 136. (x) To. IV. Altenb. p. 560. (y) Hottinger. Hist. Eccles. Sec. XVI. c. VI. P. IV. p. 442. feqq. (z) To. IV. p. 561. feqq. (a) Vid. Hottinger. l. c. & p. 451. feqq. Hospinian. p. II. Hist. Sacram. p. 81. feqq. Scultetus p. I. Annal. Euang. p. 206. & 229. feq. (b) Joach. Camerarius Vita Mel. p. 1221.

Jaar MD.
tot MDC.

Besluit
van 't A-
vondmaal.

in alle punten, teegen het Pausdom wel eenig waaren, uitgenoomen alleen dat van 't Avondmaal. (c) Waar in wel de Gereformeerde verzeeken willen, dat alle stryd by gelegd geworden is, behalven alleen op het woord *corporaliter*, of lichaamelyk: (d) waar van op zyn plaats meerder zal werden gesproken. Ondertusschen ziet men ook wel uit *Luthers* schriften, hoe hy *Zwinglius* en de zynen Christelyk te lieven waardig geagt, maar voor geene broeders gehouden heeft, schoon hy wel een Christelyke en vriendelyke eendracht en liefde toe gegeven, en anders goede hope noch gehad heeft, van verder te zullen koomen. (e) Het besluit wegens het Avondmaal, luide in het byzonder alzoo: „ Het eene deel zouden „ teegen het ander, de Christelyke liefde bewyzen, zoo verre als een „ ieders geweeten het eenigzins lyden kost, en beide de deelen zouden „ God almachtig vlytig bidden, dat hy haar door zynen Geest, in 't rech- „ te verstand versterken wilde: naamentlyk, of zy ook malkanderen „ niet zouden kunnen verstaan, of het waare lichaam en bloed Christi, „ lichaamelyk in het brood en den wyn was of niet. De Godgeleerde nu, welke deeze artykelen onderschreeven, waaren, *Lutherus*, *Melanchthon*, *Iustus Jonas*, *Andr. Osiander*, *Joh. Brentius* en *Stephanus Agricola van Augsburg*. Op de andere zyden deden het, *Zwinglius*, *Oecolampadius*, *Bucerus* en *Hedius*. De Godgeleerde uit Hessenland hebben, uit gewichtige oorzaken, en licht wel als middelaars, dit niet onderschreeven, op dat zy aan geen deel eenig nadeel beweezen. Alhoewel ook *Melanchthon* zelfs hier na vertelde, dat alle de andere *καὶ φη πρόσωπα*, of stomme perzoonen geweest zyn, en dat *Luther* alleen alles verricht hadde. De t'zaamen-spraake aan zich zelve duurde niet over de drie daagen, doordien de nieuwe ziekte, het Engelze sweet genaamt, doen ter tyd te Marpurg zeer regeerde, en de Landgraaf zich haastelyk van daar begaf. (f)

Colloqui-
um te
Ulm.

Heidel-
berg.

Maulbrun.

14 Naderhand zyn 'er noch wel eenige andere zulke t'zaamen-spraaken gehouden geworden, maar met eeven diergelyke, en by na al slechter uitslag, alhoewel zy ook zoo beroemt niet zyn, als de eerste. Te Ulm, *disputeerde*, in 't Jaar 1531, *Joh. Oecolampadius* en *Georg Osiwald*, met malkanderen over het artikel van 't Avondmaal, en eenige andere punten, waar van de eerste de leere van *Zwinglius*, en de laatste die van *Luther* verweeren wilde. Verders is in 't Jaar 1560 bekend geworden, het Heidelbergze *colloquium*, waar in *Wilhelm Klebitz* der Gereformeerde partye verdedigt heeft, en *Maximiliaan Morlin* en *Joh. Stössel*, die van de Lutheraanen. Vier jaaren hier na, heeft de Keurvorst van de Palts, *Frederik* de derde, neevens de Hartog van Wirtemberg, al wederom de Godgeleerde, in 't Klooster Maulbrun, te zaamen geroepen. Alwaar dan, op de zyde der Gereformeerde verscheenen, *Bæquinus*, *Dillerus*, *Ursinus*, *Datherius*, *Erastus* en *Xilander*; en van weegende Lutheraanen, *Brentius*, *Andreae*, *Schnepffius*, *Bidenbachius*, *Fister* en *Lucas Osiander*, welke, gelyk deeze zelfs schryft, Christus zaaken dreeven, alhoewel *Dr. Andreae* alleen *disputeerde*, en de andere maar alleen toehoorden. De stoffe nu, was van 't Avondmaal, en de daar uit voort koomende vraagen, van de alomme teegenwoordigheid der menschelyke natuure in Christus. Van deeze zaak dan wierd voor en teegen *gedisputeert*, tot dat 'er eindelyk, doordien niemand den ander iets toe wilde geeven, om meer vergeeffche woorden te myden, een einde van gemaakt wierd. Daar dan naderhand onderscheidene stryd-schriften over gewisselt, en de ergernis daar door

(c) Melanchthon Epist. ad Camerar. P. I. Consil. Theol. p. 82. seqq. (d) Hottingerus l. c. (e) Epist. ad Jac. Prævest. ap Auctores Hist. Aug. Conf. p. 96. (f) Vid. Auctor. cit. & D. Chytræus Hist. A.C. p. 633. Sleidanus l. VI. sine. Mattheius Leb. Luth. VI. Pred.

maar merkelyk meerder geworden is. (g) Noch laater quaamen de Godgeleerde, byzonder *Dr. Andreæ* en *Beza*, te Montpeljaerd, in 't Jaar 1586 te zaamen, en *disputeerden* van de toenmaals strydige artykelen, na dat *Hendrik*, Koning van Navarre, aanleidinge daar toe gegeven, en de in ballingschap swervende Franschen daar by verzocht hadde. De zaaken betroffen de Artykelen van 't Avondmaal, van de Perzoon Christi, van de beelden, orgelen en altaaren, van den Doop en van de Genaadeverkiezinge. Na dat men lang over en weder getwist hadde, zoo bleef het doch altyd by het oude afscheid: *Zy konden elkanderen niet voor broeders erkennen, en moesten de doolingen wederleggen. e. z. v.* Waar over dan van wederzyden heftige stryd-schriften uitquaamen, welke nu noch van den zin deezer lieden kunnen getuigen. (b)

Jaar M.D.
tot MDC.

Montpeljaerd.

15. Met de Weederdoopers nu, zyn de navolgende aanmerkenswaardige *disputatien* gehouden. Eerstelyk ordeneerde de Keurvorst *Fredrik*, van de Palts, in 't Jaar 1571, een t'zaamen-spraak met haar, te Frankendal, niet wyd van Spiers, doordien zy in zyne en de nabuurtige landen, zich zeer vermeerderd hadden. Deeze duurde dan van den 28 May af, tot den 19 Juni toe, waar by dan alle deeze menschen een zeekeer geleide gegeven wierd, terwylen zy echter zoo veylig niet waaren, want men veele van haar gevangen gezet, van haare goederen berooft, of anderzins vervolgt hadde. De t'zaamen-spreekers van haare zyde, waaren *Diebold Winter*, *Rauf Tischler*, *Hans Buchel*, *Anstat Haverman*, *Peter Scherer*, *Walter van Slestad*, *Jooft Meyer*, *Fejox Federer*, *Hans Sadeler*, *Claas Simmerer*, *Hans Rannig*, *Philip Jooftlin*, *Hans Bruker*, *Peter Hut* en *Leonhard Summen*. (i) Die men licht, wegens haare vreemde naamen aangeetekent heeft. Van de zyde der Gereformeerde partyen, waar de voor naamste, *Petrus Dathenus*, wien by gevoegt was, *Wenceslaus Zuliger*, *Guilielmus Xylander* en *Martinus Neander*. De *disputatie* zelfs, geschiede in 37 handelingen, en de Godgeleerde beklagden zich, dat zy der Weederdoopers reede en leere niet verstaan konden. Als ook dat deeze alleen maar op de bloote text der H. Schrift, zonder eenige menschelyke verklaringe hadden gedrongen, op dat de klare woorden Christi, door het vernuft niet verdraait en verdonkert wierden, het welke den Predikanten ongeleegen was. Waar uit licht te zien is, dat ook deeze moeite te vergeefs geweest is, terwylen de eene partye den zin en meeninge van den ander niet eens kon vatten, ik zwyge noch van wederleggen of verwerpen. (k) De Weederdoopers drongen ook scherp en ernstig op de verbeteringe van 't leeven, by de Gereformeerden vry-uit; *wanneer zy al in de leere eens waaren, zoo zoude zich doch het booze leeven der geene, die zich rechtgeloovige noemden, met de haare niet schikken*. De goede Keurvorst beloofde noch, hy wilde toe-zien, dat zyne onderdaanen vroóm wierden: maar dewyle het in zyn macht niet stont, zoo waaren alle zulke aanslaagen te vergeefs. (l) Gelyk als ook de gantsche zaak zelfs geen andere uit slaagen hadde, als dat men de Weederdoopers maar des te felder overviel, en doordien deeze veel, tot beschaaminge der Predikanten, in de

Colloqtia met de Weederdoopers te Frankendal.

(g) Vid. Epitome Colloquii Maulbrunn. inter Theol. Heidelberg. & Witteb. de Coena Dom. & Maj. Christ. Tubing. 1565. It. Brentij gründlicher bericht vom Colloquio. Maulbrun. 1564. it. Epitome colloq. Maulbrun. cum Palatinorum responsione ad epitomen Witteb. Theol. Heidelberg. 1566. 4o. Ofiander l. III. c. 59. p. 791. (b) Acta Colloquii Monopelg. Tub. 1587. 4o. Jac. Andreæ Kurtzer Begriff und gründliche Beantwort. Th. Bezæ auf die Acta Hochgedachtes Colloquii Tub. 1588. 4o. Bezæ responsio ad Acta Colloq. Genevæ 1589. 4o. Schonbergii Epist. ad Belgicas Ecclesias de hoc Colloq. Francof. 1614. Ofiander l. IV. a. c. 23. ad 33. (i) Cloppenburgius in gangræna Anabapt. p. 230. Joh. Henricus Ottijus Annal. Anab. ad h. An. p. 157. (k) Protocol, dat is, alle handlung des Gesprächs zu Franckenthal mit denen, so man wiedertäuffer nennet, gehalten p. 677. & Act. VII. p. 133. (l) Ibid. l. c.

Jaar MD.
tot MDC.

t'zaamen-spraak aangewezen hadden, zoo wierd haar alle religionsvryheid en zeekerheid voort t'eenemaal benoemen. (m) Waar toe men ook een andere oorzaak voorwende, om dat zy zelfs teegens des Keurvorfsten bevel, onder de t'zamen-spraak gepredikt en gecommuniceert hadden. (n) In't gemeen was het hen leet, dat de Weederdoopers daar door niet bekeert waaren geworden. (o) Daar doch deeze van die eerst beeteringe van haar goddeloos leeven afvorderden, die ook daar op niet in te brengen hadden, en men alzoo twyffelen mocht, welk deel eene bekeeringe meest van nooden hadde. (p)

Embden.

16. By na eeven zoo ging het met de andere t'zaamen-spraaken, daar onder in't Jaar 1578, van den 27 Febr. tot den 17 May, een te Embden, in Oost-Vriesland, aangestelt wierd, en dat op't bevel van Graaf Johan van Oost-Vriesland, en op het goed-vinden van 't Synode te Enkhuizen, met die Weederdoopers, welke zich Vlamingen en Mennonisten noemden. Waar van, onder den naaam van de Graaf, uit het protocol, in de Vrieffche taale daar van uit gegeven, het volgende in't byzonder vertelt werd: De gelegenheid daar toe, was, dat zich de Voorstanders der Weederdoopers zelfs te Embden vergaadert en beroemt hadden, hoe dat zich niemand met haar in den *disput* dorst inlaten, het geen de andere zeer gedaan hadde, waar door ze eindelyk wel tot een t'zaamen-spraak moesten verstaan. De artykelen, daar van *gedisputeert* wierd, waaren deeze: 1. *Dat God vader, Zoon en H. Geest, zyn drie zelfs onderscheidene Perzoonen, en echter een eeuwige waarachtige God en Goddelyk Weezen.* 2. *Van des menschen scheppinge.* 3. *Van den val des menschen en zyne verdorventheid, en dat daar de erf-zonde, en het verlies van de vrye wille uit voort komt.* 4. *Van Christus, naamentlyk, dat Jesus Christus een waar mensch in een Perzoon zyne menscheid aangenoomen hadde, uit de zelf-standigheid van Maria zyne moeder.* 5. *Van de Rechtrvaardigmaakinge en heiligmaakinge of weedergeboorte des menschen.* 6. *Van de goede werken.* 7. *Van de Gemeente Gods, en waar aan men die kan kennen.* 8. *Van de verkiezinge en beroepinge der Predikers of Dienaars.* 9. *Van den Doop, en of men ook de jonge kinderen des Verbonds doopen moet.* 10. *Van des Heeren Avondmaal.* 11. *Van't rechte gebruik of misbruik des bans.* 12. *Van de Hooge-Overigheid.* 13. *Van den eed, en het volkoomen verstand van het vyfde Cap. Matth.* 14. *Van de opstandinge van ons vleesch.* (q) Van dit alles is'er in 124 handelingen, wydloopig *gedisputeert*, daar zich de Weederdoopers zoo verklaart hebben, als wy by haare Historie, in't byzonder zullen zien. Haare naamen nu waaren de volgende: *Hans Boschaart, Paul Bekker, Christiaan Arents, Brixius Gerrits, Pieter van Keulen, Joh. Uphorn.* De Præfidenten waaren, *Okko Friefz, Drost te Embden, Helmer Diurley, Onno Tyabborn, Hendrik Geides, en Paulinus.* Van weegen de Predikanten, waaren daar by: *Mensō Alting, Wicherus, Mellefus, Feite Ruwerdi, Joh. Petrejus, en Joh. Nicasius.* (r)

Leeuwarden.

17. Eindelyk is'er ook een diergelyke *conferentie* te Leeuwarden in Vriesland voorgevallen, in't Jaar 1596, van den 16 Augustus tot den 17 November toe, en zulks maar tusschen twee perzoonen, naamentlyk, *Ruardus Acromus*, Predikant aldaar, en *Pieter van Keulen*, Dienaar der Mennonisten. De *acta* daar van, zyn onder den naame van Graaf *Willem Lodewyk van Vriesland* uit gegeven, daar in de voorrede staat, dat alle andere Weederdoopers daar toe wel genoodigt wierden, maar die beide gedachte mannen hadden alleen maar *gedisputeert*, behalven dat'er van wee-

(m) Thuanus l. XLIIIX. p. 1020. (n) Protocol. p. 696. (o) Fechtius Tab. Chron. Hist p. 944. (p) Vid. omnino protocollum & acta colloquii zu Franckenhal. 1573. 40. (q) Protocol. d. i. Alle handlungen des Colloquii zu Embden, gedruckt Anno 1597. 49. p. 1. (r) Ibid. p. 372. Otius Annal. Annæb. p. 166.

weederzyden , eenigè deeze by gèstaan hadden. (s) En uit het wydloopig *Protocol* , ziet men , dat by na alle strydige punten voorgekoomen geweest zyn. Gelyk als dan de Uitgeevers ongemeen veele doolingen aan *Pieter van Keulen voor wierpen* , welke zy vreemde , gevaarlyke , en onwaare manieren van spreken noemen. (t) Doch waarsteegen deeze gezegt heeft : *Dat zyne reedenen Ruardus te sterk waaren.* (u) Zoo dat op deeze wyze nochmaals de eene partye den ander niet verstaan heeft , en dat vervolgens het disputeeren ook te vergeefs is geweest. In dit *Protocol* word ook gedacht , hoe zich de *Weederdooper* beklaagt heeft , dat zyn teegen-partye uitvluchten gezocht , en zyn toevlucht tot de *President* genoomen heeft , doordien hy hem niet voldoen konde. Item , dat de oorzaken der vervolgingen , van de *Predikanten* eerst afkoomen , en dat *Ruardus* teegens de ordeninge der *Commissarissen* behandelt heeft , e. z. v. (x) Uit alle het welke klaar blykt , dat de *Predikanten* waarlyk op deeze menschen verbittert waaren , en daarom ook alle bedenkelyke beschuldigingen te zaamen gebracht hebben , die men in het gemelte *Protocol* overvloedig vind. (y) Waar door dan de uitgang van deeze t'zaamen-spraak , gelyk als alle andere , nochmaals ellendig en verkeert wierd , en deeze lieden zondaars zyn en blyven moesten , waar van by haare *Historie* meerder zal gehandelt werden.

Jaar MD.
tot MDC.

18. Nu is noch overig , om van die t'zaamen-spraak en *disputatie* iets te gedenken , welke onder de *Lutherische* zelfs , en haare eigene strydende partyen voorgevallen zyn , welkers voornaamste *Historie* echter tot de strydigheeden zelve behoort. De *disputatie* , welke te *Weimar* , tusschen *Victorinus Strigelius* en *Matthias Flacius* , van de vrye wil , in 't Jaar 1560 , in 't begin van *Augustus* een gantsche week lang gehouden wierd , heeft de gelegenheid tot de groote stryd , aangaande de *Erfzonde* , gegeven. Maar doordien dezelve *Historie* , den stryd van *Flacius* wel het meeste raakt , en ook verklaart , zoo zal ik die zoo lang aan een zyde zetten , en tot daar toe spaaren. (z) In 't Jaar 1561 , is 'er eene byzondere te zaamen-komste te *Lunenburg* gehouden , en zulks wel ter gelegenheid van de sweevende oneenigheeden , tusschen de *Wittenbergze* , *Leipzigers* en andere *Godgeleerde* , inzonderheid , wegens het *Avondmaal*. Daar dan de *Predikanten* in *Needer-Saxen* , te *Lubek* , *Maagdenburg* , *Bronswyk* , *Lunenburg* en *Wismar* , welke het met de de *Jenaasche Godgeleerde* , teegen de *Wittenbergsche* hielden , te *Lunenburg* te zaamen quamen , en met den ander te zaamen-spraak gehouden hebben. 1. Van *Melanchthons* boek , het *Corpus Doctrinae* genaamt. 2. Van de verdoeminge der geener , die niet recht-geloovig waaren , en 3. van de *Jurisdictie des Roomschen Paus*. (a) Doch dit heeft desgelyks , gelyk als alle de andere , maar meer hout in 't vuur gebracht , en stoffe tot twist en teegenwerpinge gegeven , gelyk als men uit de stryd-schriften van de zelve tyden , hier onder noch naader zien zal.

Colloquia
der Luther-
aner on-
der zich te
Weimar.

Lunenburg.

19. Naderhand is 'er byzonder veel spreekens en schryvens van de t'zaamen-spraake te *Altenburg* geweest , die van den 20 *October* 1568 af , tot den 9 *Maart* 1569 toe , tusschen de *Keurvorstelyke* en *Vorstelyke Saxische Godgeleerden* geschied is. De aanleidinge daar toe , waaren de gruwelyke *disputen* en oneenigheeden , tusschen de *Wittenbergze* en *Leipziger Godgeleerde* , eensdeels , en de *Jenaasche* en overige *Thuringsche* , of *Vorstelyke Saxische Predikanten* , die nu al langen tyd geduurd hadden. Als nu *Hartog Johan Wilhelm* de *Predikanten* , die het gevoelen van

Altenburg

Aanleidinge
ge daar
toe.

Victo-

(s) Protocol. d. i. Die gantze handlung des Gesprächs , gehalten zu Lewarden in Friesland. Francker 1598. 40. (t) Ibid. præf. (u) Ibid. Actione 46. (x) Actione 6. 38. & 40. (y) Vid. præfatio ibidem. (z) Vid. interim disputatio de orig. peccato & libero arbitrio inter Matth. Flacium & Vict. Strigelium habita. (a) Wilhelm Strateman. Theat. Hiitor. Epist. X. p. 1068.

Jaar MD.
tot MDC.

t'Zaamen-
spreekers.

Haar he-
vigheid.

Gevolgde
stryd.

Victorinus Strigelius niet hadden willen aanneemen, en van des Hartogs broeder uitgedreeven was, wederom in 't land gelaaten hadde, en dat hy de teegenspreekers der *Adiaphoristen* en *Majoristen* styfde, zoo ontraade hem de Keurvorst *Augustus*, op het aanhouden van zyne Godgeleerde, dat zeer. En als die maar eens een t'zaamen-spraak voor-geslaagen hadde, zoo drong *Augustus* daar zoo lang op aan, tot dat hy daar in verwilligde. En alzo quaamen dan uit Keur-Saxen te Weimar by een *Dr. Paulus Eberus*, *Dr. Heur. Salmuth*, *Dr. Andreas Freyschub*, *Dr. Petrus Prætorius*, *Dr. Caspar Creutziger de Jonge*, *Mr. Christiaan Schuts* en *Mr. Heur. Möller*, neevens eenige van den Adel als Presidenten; van de andere zyde quaamen aldaar: *Dr. Job. Wiggand*, *Dr. Job. Frid. Cælestinus*, *Mr. Christoph. Frenæus*, *Mr. Barthol. Rosinus*, *Mr. Alexius Bresnicerus*, *Mr. Timoth. Kirchnerus*, *Mr. Mart. Burggravius*, neevens eenige van den Adel en Juristen. De Hartog *Johan. Wilhelm*, had zelfs de voorzittinge, tot dien einde, op dat het onder de onrustige hoofden doch vreedzaam toegaan mochte. (b) Alhoewel de Schryvers doorgaans niet te minder bekennen, en ook klaagen, dat de verwoetheid en grimmigheid der Godgeleerde zich zoo gruwelyk geopenbaart heeft, dat het niet anders als loutere ergernis gegeven heeft, en geen zeegen of vrucht daar by te verhoopen is geweest: Zy waaren zoo heftig op elkanderen verbittert geweest, dat zy niet alleen zelfs malkanderen in opentlyke schriften, op het gruwelykste uitgemaakt en geschandvlekt hebben, maar dat ook de Vorsten zelfs, teegen den ander in de uiterste vyandschap geraakt zyn. (c) De artykelen, waar over zy zouden handelen, waaren deeze: 1. Van de rechtvaardigmaakinge des Geloofs. 2. Van de vrye Wille. 3. Van de Middeldingen (adiaphora.) In 't begin van de disputatie, gelyk als het altyd gebeurt is, wilde geene partye den anderen wyken, en zy gebruikten daar by teegen malkanderen, de bitterste en schimpigste woorden, (d) zoo dat de Keur-vorstelyke Godgeleerde, zelfs noch by het eerste artykel, al niet verder wilden voortvaren, maar het by den Keurvorst daar toe brachten, dat de gantsche handeling opgehouden wierd. Hier op ging nu het schelden en smaalen, beschuldigen en lasteren, teegen malkanderen, in openbaare schriften eerst recht aan: De Keur-Saxische wierden van andere niet alleen beschuldigt, dat zy de t'zaamen-spraak uit loutere vertzaagtheid en een quaad geweeten afgebrooken, maar ook, dat zy het voorheene, op allerleye wyze zelfs gezocht hadden te beletten, en alzo het licht geschuwt. (e) Die daar teegen, klaagden de andere opentlyk aan: Dat zy de Acta hadden vervalst, dat 'er gantsche stukken in haare uitgeevingen daar uitgelaaten, en daar teegen andere vreemde schriften, die ten deele niet aangenoomen, en ten deele niet voortgebracht waaren, daar achter aangelapt, eene vergiftige voorrede voor aangezet, de gantsche zaak valschelyk vertelt, de form der artykelen moetwillig verkeert, en veele perzoonen met valsche achterklap beswaart hadden. e. z. v. Waar uit de ongoddelyke zin van beide de partyen heel klaar blykt. Het oogmerk der Overigheid was geweest, dat door zulk een t'zaamen-spraak, het ellendige en byzonder verdoemen en veroordeelen, in een onverhoorde en onafgedaane zaak, voortaan weg mocht blyven. (g) Maar deeze

men-

(b) Chytræus l. XXII. Sax. p. 580. (c) Id. ibid. p. 581. & Osiander Cent. XVI. l. III. c. 64 p. 809. Kortholt. Sec. XVI. Hist. Eccl. c. III. p. 817. (d) Idem l. c. (e) Hutcrus Concord. Conc. Cap. II. p. 28. (f) Warhaffter Bericht und kurtze warnung der Theologen beyder Universitäten Leipz. und Wittenb. von den neulich zu Jena im Druk ausgegangenen Acten des Colloquii zu Altenburg 1570. 40. in præfat. (g) Endlicher Bericht und Erklärung der Theologen beyder Universitäten Leipz. und Wittenberg, auch Superintendenten der Churfl. landen wider Flacium p. 46. Conf. Scripta sequentia, Colloquium Altenb. de articulo justificationis Jenæ ad Salam 1570. Acta ejusdem cum brevi narratione, quæ ibi gesta, bona fide ex originali descripta Lips. 1570. fol. & Germanice Witteb. fol. Bekântnis vom freyen Willen, so im Colloquio zu Altenb. hätte sollen fürgebragt werden von Fürstl. Sächf. Theologen Jena 1570. Bericht vom Colloq. zu Altenburg, auff den endl. Bericht der Wittenb. Jena 1570.

menschen deden recht het teegendeel, en beleedigden alzoo God en de Overigheid, zonder eenigen schroom ongestraft, en dat noch onder den schoonschynenden naam van yver en reïne leere.

Jaar M.D.
tot M.D.C.

20. Zoo dat 'er eene grouwelyke ververringe, op dit ongelukkig *disputeeren* der Godgeleerde, volgde, gelyk als het toen ter tyd iemand bekende, en het een *tristem lanienam* (droevige vleesch-bank) noemde.

Jam-merly-
ke uitgan-
gen der
zelve.

(b) De Lands-heeren zelfs, geraakten niet alleen door de boosaardige verleidinge van haare gewaande Ziel-zorgers in dood-vyandschap, zoo zeer zelfs, dat, wanneer de eene partye maar wat meer macht hadde gehad, het tot een groot bloed-bad hadde kunnen uitvallen: maar de Godgeleerde zelfs rusten niet eerder, voor dat de eene den ander vernielt hadde. Gelyk als dan, kort na Hartog *Joh. Wilhelms* dood, de Keurvorst de Thuringische meest uit het land joeg, het welke op het aanhouden van zyne Godgeleerde, en haare wraakgierigheid geschiede. Ja schoon het in 't begin van de t'zaamen-spraak zelfs was, zoo schaamden zy zich over haare boosheid zoo gantsch niet, dat zy elkanderen in de verzaamelingen niet eens wilden groeten, en met de verbitterste gemoedern onderling *disputeerden*. (*animis acerbissimis*) (i) Waar by men dan wel licht denken kan, war voor toornige helsche gezichten zy den ander moeten gegeven hebben tot ergernis der andere, welke *Leeken* heeten, en die zy in haare gruwelykheid en vyandschap gelyk als versterkten (k) Als hier na de strydzaaken van *Flacius*, waar van hier onder volgen zal, noch altyd duurden, en dat hier en daar zyne vrienden de andere teegen spraaken, en haar ook over veelerhande huichelerye en andere zaaken beschuldigden, zo wierden 'er onder anderen, twee Predikanten te Lindau in Schwaben, genaamt *Tobias Rupius* en *Sebaldus Schefferus*, daar over bekend, met welke *Dr. Jacob Andreae*, die toen ter tyd een byzonderen yver liet zien, in 't Jaar 1575, aldaar op het Raadhuis, in 't by-zyn van den Raad en Burgerye, *disputeerde*. Daar dan beide de partyen, eerst haare belydenis, aangaande de erf-zonde, afleiden, en *Dr. Andreae* naaderhand bewyzen wilde, dat de meeninge van *Flacius* teegens den Bybel en de Symbolische boeken vlak aanliep. Maar nademaal *Rupius* niets altoos wilde toe-geeven, zoo maakte de Raad een einde van het *disputeeren*, zond het *Protocol* aan verscheide eenzydige Godgeleerde, als naar *Tubingen*, *Stutgard*, *Straatsburg*, *Ulm* en *Memmingen*, welke dan *Rupius* veroordeelden: en als die beide Predikers haar gevoelen niet wilden onderschryven, zoo wierden zy afgezet, gelyk als het altyd in zulken handel van het machtigste deel *gepractizeert* geworden is.

Colloquium te Litt-dau.

(k) Hoe ongoddelyk nu diergelyke *disputatien* gevoert zyn, is ook zelfs hier by openbaar, terwyle men een langen tyd uit de *Logica* over en weder gerwist, en *Dr. Andreae*, onder anderen aan *Rupius* gevraagd heeft, *in quo prædicamento Consul esset?* welken die geantwoord heeft: *in prædicamento substantiæ*, waar over hy van de andere uitgelagchen wierd, die bewyzen wilden, dat dit woord *in prædicamento relationis* was. (l) En met zulke narreryen en woorde-krygen hebben deeze luiden de edele tyd, zoo voor haar zelve als andere, ellendiglyk bedorven.

School-eri
woord-
twist.

21. Deeze zelve *Dr. Andreae*, ving in 't Jaar 1571, den 10 Augusti met *Flacius* zelfs, eene *disputatie* te Straatsburg aan, alwaar deeze man toen ter tyd, in ellende en op genade der rechtgeloovige leeven moest: doch in welke *Flacius*, gelyk als men klaagt, niet bekeert konde werden. (m) Ja deeze heeft hier na opentlyk geschreeven: *Dat alle Pfarheeren te Straats-*

Disputatie
te Straats-
burg.

II. Deel.

Bbb

burg

(b) Chytræus Epist. ap. Fechtium Supplem. H. E. p. 312. (i) D. Jac. Andreae ibid. p. 289. (k) Ofsand. l. c. l. III. c. 74. p. 853. Jo. Wigand. in Manich. p. 534. (l) Strateman. l. c. p. 1081. (m) Acta Mansfeldensia & Vinariensia ap. Wigandum l. c. p. 437.

Jaar MD.
tot MDC.

burg wisten , dat Dr. Jacob het ook , in de naaste Latynsche en Duytsche brief aan hem, zelfs klaar bekend hadde, ook betuigde zulks een handschrift van Matthias Migelinus , Pfarheer te St. Wilhelmus , dat in 't laatste zulke eene t'zaamen-spraake alzoo geslooten geworden was , dat zy een Christelyk en broederlyk verdrag eenigheid en overeen-koominge in het artykel van de erf-zonde met den ander ge-maakt, en met toereikinge haarer handen bekrachtigt hadden. (n) Flacius beswaarde zich ook zeer , dat *Andreæ* die t'zaamen-spraak verminkt uit gegeven hadde. Gelyk men dan in deeze uitgevinge ook niets vind , dat zyn gevoelen niet begunstigen konde. (o) En in 't korte , het liep nochmaals met deeze t'zaamen-spraake af , gelyk als met alle de andere , dat de Boek-winkels met te meerder strydigheden daar door aangevult , en de gemoederen van alle kanten meer geergert en verbittert wierden. En niet anders ging het met de laatste conferentie , welke wy nu noch te bezien hebben , naamentlyk , met die in 't Jaar 1583 , te Quedlinburg , in January gehouden wierd. Wy zullen hier van haast wat meerder zien , nu zullen maar de noodigste omstandigheden in 't algemeen van ons aangewezen werden. De t'zaamen-spreekers dan waaren , van de Keurvorstelyke Paltzische Godgeleerde : *Timoth. Kirchnerus* en *Wilb. Zimmermannus* ; van de Saxen : *Nic. Selneccerus* , *Polyc. Lyserus* , en *Martinus Chemnitius* , en van de Brandenburgsche , *Christoph. Cornerus* : op de andere zyde der Bronswyksche en Helmstadsche , waaren , *Uglerus* , de *Abt van Mariendal* , *Tileman Heshuize* , *Daniel Hofman* , *Joh. Malzius* , Hofprediker by den Harrog *Julius* , *Basilus Satler* en *Henricus Capius*. De aanleiding daar toe nu was , dat de Bronswyksche Godgeleerde , en onder deeze , inzonderheid , *Heshuize* , met de *Formula Concordiæ* , in zommige punten , en wel voornamentlyk, ontrent het punt der *ubiquiteit*, of aangaande de leere der algemeene teegenwoordigheid Christi niet heel geruft waaren , en men alzoo door een onderlinge gesprek , die stryd zocht af te doen , maar daar door te weege bracht , dat die in der daad maar vermeerderde , zoo zeer zelfs , dat 'er hier na maar des te heftiger en scherper van de zaak geschreeven wierd. (p)

Colloquium te
Quedlinburg.

Stoffe van
dezelve.

21. Daar bemoeiden zich wel eenige , om die zaak in der minne by te leggen , en de voorstellingen der Bronswyksche Godgeleerde , waaren de volgende : „ 1. Eischen zy een Synode. 2. Wilden zy eene andere ver-
„ klaaringe van de vrye wille hebben , als die , welke in het *Concordie-*
„ boek gezet was. 3. Zouden de harde en onbequame manieren van spreek-
„ ken , van *Luther* , of daar t'eenemaal uitgelaaten of wat verzacht werden.
„ 4. Zoude 'er zulk eene *hypothesis* , of onderstellinge opgesteld werden ,
„ daar in niet slechts in 't gemeen , maar in 't byzonder de doelingen ,
„ beneevens de stichters daar van , verworpen wierden. 5. Waaren 'er
„ verscheidene zaaken in de *Formula Concordiæ* verandert , na dat zy onder-
„ geschreeven waare geweest. 6. Zoude de *ubiquiteit* , niet (gelyk als
„ in de Apologie geschied was) opentlyk staande gehouden werden. Van
welke laatste stelling men twee geheele daagen lang , naamentlyk , den 14
„ en 16 January gedisputeert heeft. Inzonderheid is aldaar van de voorge-
vallene veranderinge der gedrukte exemplaren van het *Concordien-boek* ,
gehandelt geworden , daar de Bronswyksche Godgeleerde over klaagden ,
dat die met het geschreevene , en het artykel van de vrye wille ,
en andere punten niet overeen quaamen , waar van zy wel acht oorzaak-
ken

(n) In der Wiederlegung des Dialogi, so D. J. Andreæ verfälscht und verstümmelt lassen ausgehen in 40. (o) Vid. Colloquium de peccato orig. Epitola ad Flacium & hujus Resp. cum refutatione D. J. Andreæ Tubingæ 1584. 40. (p) Osiander l. IV. c. 19. p. 949. Vid. Bericht von dem Colloquio der zu Quedlinburg versammelten Theologen über den Artikel von der ubiquität. in das Judicium Heshuisii von derselben Apologie. Neustad. 1585. 40.

ken by brachten , waarom zy dat gedrukte exemplaar voor het haare , Jaar MD. tot MDC. dat zy onderschreeven hadden , niet erkennen konden : waar van by de zelve Historie meerder. Maar op de boven-gedachte punten , is 'er in 't *reces* (uitstel) dit besluit eindelyk gevolgt , en wel op 't eerste : *Dat de Godgeleerde van weederzyden , aan drie Keur-vorsten haare reedenen zouden bekend maaken , of en waarom 'er voor ditmaal een Synode noodig was of niet.* Op het tweede , weegens de veranderde punten in het *Concordie-boek* , dat zulke veranderingen in het *verweer-schrift* weggenoomen zouden werden. 3. *De reedenen van Luther , konden uit de aan-een-schaakeling en door andere middelen , gevoegelyk genoeg verklaart en gered werden.* 4. *Zoude de hypothesis , of onderstelling , maar alleen by de uitterste nood gedreeven werden.* 5. *Weegens het punt der algemeene veranderingen , dit zoude , ad referendum , uitgesteld worden.* Op 't laatste hebben de Bronswyksche Godgeleerde nochmaals verklaart , dat zy het *proces* , by de *formula concordiae* gehouden , geenzins goed keurden , en alles op een algemeen *Synode* verschooven , daar teegen de Keurvorstelyke antwoorden , dat dit nu na het geschiede *proces* , onnoodig en al te langwylig was , om daar van te *disputeeren* , e. z. v. Verders vond men goed , om niets altoos van deeze *acten* openbaar te maaken , maar alleen op eenigheid en vrede te zien ; het welke , hoe het gehouden is of niet , het straks volgende bericht toonen zal. Haare heftigheid en bitterheid blykt ook genoegzaam uit de schriften , welke zy hier na aan de Keur-vorsten gezonden hebben , als waar in zy elkanderen op het uitterste scherp aanklaagen , (q) zoo verre zelfs , dat de oude *Chytræus* blyde was , dat hy daar van blyven mocht , alhoewel de andere daar over zeer op hem te onvreede waaren , gelyk als men uit zyn eige brief wel ziet : (r) En aldus is het uit Gods rechtvaardig oordeel en toelaatinge geschied , dat de Godgeleerde van deeze gantsche eeuwe , niet alleen in schrift en andere byzondere bedryven , maar ook in zulke openbaare t'zaamen-komsten , in 't aangezichte van zoo veele duizende menschen , haares herten grond zoo dikmaals klaar ontdekt , en haare eigene schanden en gebreeken zelfs zoo zeer hebben laten in 't licht koomen , het geene nochmaals de rechte toestand der zelve tyden merkelyk heeft verklaart.

(q) Vid. omnino Leonh. Hutterus *Concord. Conc. c. XLV. a p. 280. ad 317. collatus cum Hopman. Conc. Disc. c. XIV. p. 247. seqq.* (r) *Epist. ad Polyc. Lyserum p. 1162. Epist. Theol.*

H E T X V I I I . H O O F D S T U K .

Van de Geloofs-belydenissen , inzonderheid der Lutheraanen.

I. **T**ot deeze verzaamelingen , ter oorzaake van den Godsdienst , behooren ook die besluiten en schriften , welke op de reeds genoemde of andere t'zaamen-komsten , opgesteld zyn. En doordien de zelve een aanmerkelyk deel der Kerkeleyke Historien kunnen verklaaren , nademaal 'er zeer veel stryds daar over ontstaan is , zoo zullen wy die nu eens na malkanderen gaan bezien : doch zoo echter , dat maar alleen de noodwendigste omstandigheden , volgens de zuivere Historische waarheid alhier voorgesteld zullen werden , maar de zaaken zelfs zullen aan de Godgeleertheit t'eenemaal overgelaten werden. Vooreerst is dan te weten , dat men ten tyde van *Luther* , en veele jaaren lang na hem , van de zoo genaamde Symbolische boeken ,

Of 'er in 't begin Symbolische boeken geweest zyn,

Jaar MD.
tot MDC.

Hier na
maar als
bekente-
nissen ge-
houden.

Christely-
ke vryheid
daar by
behouden.

Aanvang
des onder-
scheids van
deze be-
kentenisse.

en van de daar na opgegeevene grond-leeren der artykelen , in zulk een verstand en gebruik , als zy hier na opgekoomen zyn , niet het minste geweeten heeft. Maar men heeft toenmaals wel eenige byzondere schriften met de Augsbursche Belydenis gelyk gestelt , gelyk als zulks de boeken van dien tyd ook wel uitwyzen. Alzoo telde noch , in 't Jaar 1553 , een zeeker Predikant , te Frankfurt , genaamt *Hartman Beyer* , onder de boeken , welke het kort begrip der Christelyke leere voordraagen , de *Loci communes Melanchthonis* , zyn *Examen ordinandorum* , en dan eerst de Augsbursche belydenis , insgelyks ook de Saxische , welke aan het *Concilium* overgegeeven zoude werden. (a) Ten minsten is ook de Lutherfche Kerke , zoo veele jaaren lang , ten tyde van *Luther* , in die vryheid gebleeven , dat zy aan geen zulke voorgeschreevene geloofs-formulieren gebonden is geweest. Hier na heeft men de Augsbursche belydenis , de menschen zoo verre als eene bekentenisse voorgelegd , gelyk ook de naam (van *Confessie*) zoo luid , daar de Godsdienst in bevat was , en die de Overigheid opgevolgt wilde hebben. Gelyk als die in 't Jaar 1557 , ook zoo uitgeschreeven is geworden. (b) En uit de klare omstandigheeden van die tyden is het heel klaar te zien , en niet te loochenen , dat het waare , en eenige oogmerk der Augsbursche Belydenisse , en der overige geloofs-boeken , hoofdzaakelyk en alleen maar de voorstellinge en bekentenisse van die leeringen en ontwerpen is geweest , welke de Leerars en Aanvoeders der Lutherfche Gemeentens toen ter tyd gedreeven , en voor waarachtig gehouden hebben. Want deeze eerste bekenners hebben geenzins in den zin gehad , om haare nakoomelingen in alles zoo naauw daar aan te binden , als het hier na wel uit krachte van het navolgende bericht geschied is. En is *Luthers* voorneemen , by de opstellinge der Augsbursche belydenisse , der Smalkaldische artykelen , en van den Catechismus , wel zeeker geen ander geweest , als dat hy zelfs by zyne onderrechtinge , aangaande de bezoeking , wel uitdrukkelyk en oprecht bewyft , en daar meede hy zyne Christelyke bescheidenheid ; aan alle menschen , tot navolginge voorgestelt heeft : wanneer hy uit een ryp overleg der Christelyke vryheid aldus geschreeven heeft : *Alhoewel wy zulks niet als strenge geboden kunnen laten uitgaan , op dat wy niet NB. eenige nieuwe Pausselyke besluiten opwerpen , maar als eene enkele Historie of geschiedenis , en daar by als een getuigenis en bekentenis van ons geloove.* (c)

2. In deeze zin nu , hebben de eerste *Reformateurs* haare belydenissen en andere boeken , alle opgesteld , en dit zouden zy ook gewisselyk niet eens gedaan hebben , byaldien zy de schrikkelyke geweetens-dwang geweeten hadden , welke men naderhand daar meede geoeffent heeft. Want gelyk als wy nu gezien hebben , zoo telden zy deeze haare belydenissen , in 't begin onder de andere gemeene schriften , zonder eenig onderscheid of verheffing van dezelve , booven alles. En uit deeze *Historie* ziet men wel , dat het onderscheid eerst hier na , by de overhand genoomen hebbende strydigheeden , uitgedacht geworden is : als wanneer men , tot een voorbeeld , op de t'zaamen-komste te Lichtenburg , in 't Jaar 1576 , beslooten heeft : *Dat de geweetens aan het Corpus Doctrinae van Melanchthon niet gebonden zouden werden , noch dat men het zelve aan anderen , als een Symbolum niet zoude opdringen , maar het zelve alleen voor een goed , heerlyk en nut boek houden.* Hier teegen zoude naast de drie *Symbola* , de *Augsbursche belydenisse* , het *Verweerschrift* , de *Catechismus* en *Smalkaldische artykelen* , als een

(a) Heilfames Manual der fürnehmsten artikel in frag und antwort gestellet , Frankfurt 1554: 8°. in der dedication an die Pfaltz-gräfin Elisabeth. (b) General Artikel. A. 1556. (c) To. IV. Al-tenb. p. 390.

een reegel aangenoomen werden. (e) Waar uit men klaar ziet, hoe ver-
anderlyk en lichtvaardig, het met de verheffing en opdringing van zul-
ke Symbolifche boeken, toe gegaan is, terwyle men de arme Gemeentens,
nu dit boek, en dan dat, tot een reegel voorgelegd, en andere hier tee-
gen weeder afgeschafft heeft, e. z. v. zoo dat wel de minste gewetens
hebben kunnen weten, waar aan zy zich houden, of welke Godgeleer-
de zy vertrouwen zouden. Het byzondere verhaal van zulk een bedroef-
den handel, zal dit alles klaar maaken, en voor al aanwyzen; hoe de
laatste geloofs-formulieren van zulke perzoonen afgekoomen zyn, wel-
ke eenzydig geweest zyn, en daar door de andere maar zelfs op 't lyf wil-
den vallen, gelyk als dan ook de zelve, niet van alle de leedemaaten der
Kerken, maar van eenige weinig lieden, teegens welke doch het tee-
gendeel altyd *geprotesteert* en zich uitgezondert heeft, gemaakt geworden
zyn. Waar by men by na niet eens op het anderzins ondeugend fundament
gesteunt heeft, als of naamentlyk zulke menschen last van de Kerke ge-
had hadden; om zulk eene beslechtinge te doen; maar wel, dat men,
als met geweld is toegevlóogen; en die geene, welke zich niet hier na
voegden, verjaagt of anders afgeschafft heeft. Daar het doch in waarheid,
alle menschen aangaat, wat een zeeker Godgeleerde aan de Hooge-Ove-
righeid schreef: „Dat 'er geen beeter middel; noch rechter weg is,
„als dat de weereldlyke Regenten en Overheeden; voor haare perzoo-
„nen, de schriften der Godgeleerde, maar voor al de H. Bybel, in waa-
„re vreeze en aanroeping van God, zelfs ook leezen, en dat ze haare
„gewaande Ziel-zorgers hier in niet te veel toe vertrouwen, of maar al-
„leen met vreemde oogen zien zouden. Want de Heere Christus niet te
„vergeefs spreekt: Als de eene blinde den anderen leid, zoo vallen zy
„beide in de graft. (f)

3. Maar nademaal nu zulke boeken, op de gedachte wyze, tot zulk
een ongelyken oogmerk gebruikt zyn geworden, zoo heeft men de zelve
ook met ongewoonelyke; en zeer aanmerkelyke eer-tytels en lof-
spreeken, vereert en gepreezen. Maar inzonderheid hebben zich de
andere partyen niet weinig daar aan geergert, dat men de *Symbolifche boe-
ken*, *canonici*, of een reegel en richtsnoer der leere genoemd heeft, daar men
doch de H. Schrift alleen daar voor aangenoomen heeft. Op dat het dan
des te grooter aanzien by de onvoorzichtige mocht hebben, zoo ontzag
men zich niet; om zulke boeken voor *θεοπνεύματος* of van God onmiddelyk
ingegeevene schriften uit te geeven. Want alzo schreef men te Witten-
berg opentlyk, in 't Jaar 1567, van de *Augsburgsche belydenis*. Deze ree-
gel en richtsnoer der leere, is toen ter tyd door de ingeevinge of voorschryvinge des
H. Geests (Spiritu St. dictante) van Melanchthon geschreeven geworden. (g)
En een ander heeft onlangs van de *Formula Concordiæ* alzo gesproken.
*De instelders van dezelve waaren van niemand anders als van den H. Geest gedree-
ven, en hadden dit hooge werk ook aangevangen.* (h) Waar uit dan ook
van zich zelve volgde, dat zulke van God ingegeevene boeken, (gelyk
als zy noch onlangs van een zeker Wittenbergsche Godgeleerde genoemd
werden) een reegel en richtsnoer van het geloove moesten heeten te zyn,
gelyk als zy dan ook daar voor uit gegeeven werden, en wel zonder eenige
uitdrukkelyke bepalinge en beding, die men anders met de uitgevondene
onderscheidinge van *norma primaria* en *secundaria*, meenigmaal wel pleeg te
maaken: Alzo schreef dan een zeeker Godgeleerde, in 't Jaar 1602,

Bbb 3

aan

Symboli-
sche boe-
ken.
Canonyk
genaamt.

(e) Ap. Hutterum Concord. Conc. p. 78. (f) D. Heilbrunner von der Augsburschen Confession
wiederwärtiger Censur und urtheil der Papistifchen Scribenten. p. 121. (g) To. Script. publ. Wittcb.
p. 354. S. X. III. (h) Georg. Muller Historie des Conc. Buchs. P. II. c. 1. § 1.

Jaar M.D.
tot M.D.C.

Canon en
Reegel des
Geloofs.

Grond der
Gods-
dienfts.

De Schrift
gelyk ge-
acht.

aan den Keurvorst , *Christiaan de tweede* : *De voorzegginge wierd altyd meer vervult : Op den avond zal het licht worden. Want uit de Augsburgsche Belydenisse en Formula Concordiæ, blinkt zoo veel NB. goddelyks of Godheid, (divinitatis) dat zy ook zelfs voor waardig geacht werd, NB. om een Canon, reegel of richtsnoer des geloofs te zyn. (i) In welke recht schrikkelijke en lasterlyke woorden men dan deeze boeken, niet alleen tot goddelyke dingen, maar ook tot een Canon wel uitdrukkelyk gemaakt, en noch daar en booven, aan de Schrift zelfs niet met een eenig woord gedacht heeft. Een ander Schryver noemde *Luthers Catechismus*, en de *Smalkaldische artikelen*, ἐρθρότατον εἶδημα en ἐρθρότατον νόμον, de allereerrechtigste waage en reegel. (k) En elders befluit hy aldus : *Doordien wy Lutheraanen heeten, zoo kunnen de schriften van Luther, van den reegel ook niet uitgeslooten werden. (l) Zoo dat men alzo uit zulke onrechte meeningen, diergelyke noch slimmer gevolgen heeft gemaakt: Gelyk als hiër uit den naam van Luther, zyne boeken tot een Canon gemaakt werden. Eeven gelyk als men de Augsburgsche Belydenis, tot een grond en stut (firmamentum & fundamentum) des Gereformeerden Godsdienfts aangaf: (m) om nu van andere zulke uitdrukkingen alhier noch te zwygen.**

4. Deeze maniere van spreken nu was zeer gemeen, dat men de *Symbolische boeken*, met en neevens de Schrift zette, zoo wanneer men de Canon, of reegel der *Luthersche leere* beschreef. Zomtyds wachte men zich noch al, om zoo duidelyk zich te uitten, en men sprak daar eenigzins duister van : *Dat men zulke boeken verkiezen moest, welkers achtbaarheid niet twyffelachtig was, gelyk als daar waaren, de boeken der Propheeten en Apostelen, en eenige anderen, welke van deeze leere niet afwyken, die men voornaamentlyk erkennen moest. (n) De grond des geloofs werd als onbeweeglyk en onweederzettelyk aangewezen, daar op het Christelyke Geloof steund, en het menschelyke herte onderricht werd; daar het een brandend licht heeft, waar meede het recht tot God kan koomen, en weet wat het hem bewyzen zal, daar het een zekere haaven heeft, daar in het ten eeuwigen leeven rusten kan. (o) Zomtyds en dikmaals, zette men onbeschroomt, de *Symbola* in een gelyke graad met de H. Schrift, tot een grond des geloofs, als wanneer 'er op de bekentenis der Godgeleerde bevoelen wierd, dat alle de *Predikanten baare predikatie en leere, na de belydenis en de verklaringe des zelfs, gronden en rechten zonden. (p) Diergelyke uitdrukkingen men in de volgende en naaste tyden zonder getal vind, daar de Symbolische boeken altyd met en neevens den Bybel gestelt, en deeze by gevolge, voor ongenoegzaam, tot een volle en eenige reegel des geloofs, erkent werd. Op welke wyze dan de gemoederen ongemerkt en allengskens, van de eenvoudige uitdrukkinge en grond der H. Schrift, op de School-Godgeleertheid, en der zelve Wysgeerige kunst-woorden, disputeer-zucht en scherpzinnigheeden, afgevoert werden. Alzo, dat het niet genoeg was, zyn geloove met de eigene Bybelsche woorden uit te drukken, maar men moest de *formen*, inzettingen, *termen*, en bevattingen van deeze of geene Leeraar, na-spreken, en zich aan de voorgeschreevene reegel binden. Ja men heeft het ook by de stervende zelfs voor genoegzaam gehouden, wanneer zy dit of dat *Symbolum*, naar de letter alleen na gezegd hadden, voor-af gestelt zynde, dat zy het noch grondelyk verstaan, noch in de kracht en het leeven aan zich zelfs waar hebben laten werden. Bykans eeven als die man in 't Pausdom, welke op zyn dood-bedde, van den Duivel om 't geloof aangevochten, en niet eer**

(i) D. Wolfgang, Mamphrasius in praxi Theol. f. panoplia & Milit. Christ. dedic. p. 6. (k) Chytræus Epist. p. 214. (l) lb. p. 323. (m) Dresserus Millen. VI. p. 1. præf. (n) Selneccerus Program. in Script. publ. Witteb. To. III. p. 121. (o) Georgius Cœlestinus Hist. A. C. To. II. præf. p. 4. (p) Churfürst Augusti Visitat. Artickel de Anno 1557. p. 116.

eer vry wierd , voor dat hy zich verklaart hadde : *Hy geloofde , wat de Kerk geloofde.* Waar op hy recht op na den heemel gevaaren was. (q) Ik fwyge noch , dat door zulke *Symbola* echter de oneenigheid niet opgehouden , maar veel eer steeds toegenoomen heeft. En de Keurvorst *Augustus* klaagde , in 't Jaar 1575 , *dat by na elken land zyne eigene belydenisse en geloofs-boeken hadde.* (r) Het geene hier na by de ftryd over de *Formula Concordiæ* , veel erger wierd. Alzoo , dat men onder de Prôteftanten , neevens de Augsbuurgfche belydenis , noch veele andere hadde , gelyk als daar was , de Saxifche belydenis , welke in 't Jaar 1551 , om het *Trentifche Concilium* , opgeftelt was : *de Wirtenbergze* , die ook toenmaals gefchreeven was : *de twee Saxifche Confefstien* , teegens de heimelyke Calviniften : *de Pruiſſe* , in *Corpore prutenico* in 't Jaar 1567 , *de Pomerfche* , in 't Jaar 1593 , *de Upfalſche* in 't zelve Jaar : *de groote en kleene van Luther* , van 't Avondmaal. Inſgelyks by de overige Prôteftanten , *de Belydenis der vier Steeden* , *of de Swabiſche* , *Paltſche* , *Boheemiſche* , *onderscheidelyke Switſerze* , *Engelſſe en Franſſe* , en diergelyke andere *Confefstien* meer.

Jaar MD.
tot MDC.

Onnut en
ſchadelyk.

Andere
belyde-
niſſen.

5. By zulk een ellendigen handel van veele Godgeleerde , kon dan by de onweetende en ſwakke , niets anders als loutere verwerringe en gewetens nood ontſtaan , daar men niet wift , waar men zich aan houden zoude , en nochtans ook op menſchelyke uitſpraake zich niet onfeilbaar veſten konde. Niet te min ging het zomwylen zeer hart aan , dat de gewetens gedwongen wierden , om zulke zoo genaamde geloofs-boeken te moeten onderſchryven , of dat ze door allerhande beweegredenen , en andere middelen daar toe bewoogen wierden. Zoo vind men , dat by geleegenheid des Antinomifchen ſtryds , van 't Jaar 1532 , by de aangeſtelde *reformatie* te Freiberg , de *Canonici* en *Munnikken* , welke eenige Kerkelyke ampten verkrygen wilden , de Augsbuurgfche Belydenis hebben moeten onderſchryven. (s) Zoo dat het alzoo allengskens in het gebruik gekoomen is , na dat die geene , welke een ſchrift maaken , of anders helpen goed keuren , dat zelve pleegen te onderſchryven , van welke het hier na aan alle zulke perzoonen opgelegd is , die men gezocht heeft daar door vaſt te verbinden. Daar toe ook de toebereidinge behoorde , dat 'er in alle Kerken en Karſpelen , de Augsbuurgfche Belydenis en het verweerſchrift , en *Melanchthons Locî communes* , als in 't begin gekocht moeſten werden , gelyk als men in de Kerken-ordeningen ziet. Ja men heeft zulks te onderſchryven , ook op andere boeken zelfs uitgerekt ; gelyk als tot een voorbeeld , in 't Jaar 1573 , de Predikanten in Saxen , niet alleen de *Symboliſche* boeken , maar ook de Saxifche Belydenis , ja ook de zes byzondere Predikatien van *Dr. Jac. Andreae* moeſten onderſchryven , zoo zy anders by haare Parochien wilden blyven. (t) Want het ging 'er waarlyk onder eenig ſchyn van vryheyd ; met de gevaarlykſte dwang , alomme toe , zoo dat men iemand de keure gaf , of den dienſt , en alles te laaten vaaren of in te willigen ; daar van wy by de *Formula Concordiæ* proeven zullen vinden. En dat het in 't algemeen , alzoo voor deezen toe gegaan is , zulks toont de klacht van een zeeker Predikant heel klaar , als hy zegt : *Dat men uit haat tot andere lieden , nieuwe artykelen des geloofs gedroomt heeft , en zyn beſt doet , om den weerdlyken arm maar te verkrygen , om alzoo hier na de andere met goede woorden , of ook wel met dreigementen , tot de onderteekeninge te brengen.* (u) Item ; *dat zich de groote Heeren , van onvreedzaame en onruſtige menſchen , met nieuwe Belydeniſſen lieten*

Aanvang
des gewee-
rens-
dwang.

Tot on-
derſchry-
ving van
zeeker ar-
tikels.

En Sym-
boliſche
boeken.

ver-

(q) Petr. Barocius ap. Hildebrandum de Arte bene moriendi. p. 87. (r) Epist. ap. Hutterum Con. Cap. IX. (s) Tob. Schmid Zwik. Chron. P. I. p. 391. (t) G. Olcarius Halygraphia. p. 294. (u) Joh. Cuno Spiegel allerhand Stände. p. 52.

Jaar MD.
1617 MDC.

verrassen, om dezelve daar na, met vervolginge van goedhertige en getrouwe Leeraars te bekrachtigen, eer dat die zaaken eens recht ter deege verhoort waaren.

(x) Welke rechrvaardige klachten buiten alle twyfel, op den toenmaals in swang gaande geweetens-dwang, beneevens de onderschryvinge van zekere formulieren gezien hebben, gelyk als het zoo aanstonds nu beschreeven zal werden. Welke maniere van doen de Godgeleerde, Nicolaas van Amsdorf, anders zeer heevig en oplopend, niet goed pleeg te keuren, daar naamentlyk de lieden zekere formulieren voorgeschreeven wierden, daar na zy zich in geloofs-zaaken moesten voegen, (y) niet teegenstaande het al zeer gemeen stont te werden. Gelyk men dan, zonder eenig bedenken, dit in de zelve en volgende tyden, als onweederfprekelyk, opentlyk wilde bewyzen: Men moest die formulieren van eene bekentenis eerst heel naauwkeuriglyk leezen, en met Gods Woord vergelyken; vind gy dan dat die daar meede overeen komt, zoo moet gy niet met bedinginge, maar categoricè (zonder omweegen) onderschryven: niet quatenus, voor zoo verre, maar quia, om dat zy met de H. Schrift overeen stemt. (z)

Groote el-
lende hier
by.

6. By zulke besluiten heeft men dan ook wel geweeten, dat 'er in diergelyke gevallen, daar iemand voor het aantreden van een ampt, zekere *Symbola* moet onderschryven, niemand heel licht zulks weigeren zal. Om dat de hoop van voordeel, of de vreeze voor vervolginge, hem daar van afhouden mocht, ik laate staan, dat ook de minste *Candidati ministerii* by de algemeene gerustheid, zulke boeken gewoon zyn heel naauwkeurig te beproeven, nademaal haar de zelve, als *Canonyk* en onfeilbaar, volgens het bericht hier booven, aangepreezen werden. En alzo heet het wel te recht van de zulke, gelyk als een zekere geleert man schryft: *Wie nu maar alleen de natuurlyke kennisse van goddelyke zaaken heeft, die spreekt daar van met de oude Adamsse tonge, en hy bind zich aan menschelyke inzettingen, besluiten, schriften, verklaaringen, meeningen, formulieren, of manieren van spreken; hy hond het voor een groote en gevaarlyke ketterye, van de zelve eenigzins af te treden. Maar, al wie van God zelfs met een geestelyke kennisse begaaft is, die bind zich bloot alleen aan de H. Geest, hoe die hem leert e. z. v. (a)* En in waarheid, by de meeste is dit geloove, van de geene die op de *Symbolische* boeken haaren grond leggen, van het Papisste koolen-branders geloof weinig of niet onderscheiden, daar men gelooven moet, wat de Kerk gelooft, daar aan der Kerken plaats nu deeze *Symbola* zyn, die men voor *declarationes* (verklaaringen) der gantsche Kerke uitgegeeven heeft, en een ieder daar aan wil binden. Ja wat noch het allergruwelykste is, zoo heeft men 'er zoo veele, die niet eens geweeten hebben, wat daar in stont, op zulke boeken doodelyke eeden laten sweeren. Over welke heemel hoog-schryvende zonden in de voorige eeuwe, al op deeze wyze geklaagt geworden is: „Kan het onze Heere God wel lyden, dat men „zyn boek der Wysheid onderzoekt, en willen de menschen, onder „welke de Groote, gelyk als *David* zegt, ook missen kunnen, niet ly- „den, dat men haare schriften op den toets stelt? of daar men het onder- „zoeken, al toelaaten moet, daar meet men by na de tyd en uren af, „op dat men *justum meditandi spatium* (den bequaame tyd tot overdenken) „niet hebbe, of men toont aan iemand naauwelyks de tytel van het boek, „en men wil echter hebben, dat men alles al recht erkennen zal: wan- „neer men zich dan in zulk een proces wil richten na des Heeren bevel, „*nolite exire, nolite credere*, wilt het niet gelooven en daar uit gaan, hoe qua- „lyk zoude het dan gedaan zyn? (b) Uit welke bekentenis klaar is, hoe licht-

Religions
eed.

De godde-
loosheid
en gruwel
daar van.

(x) Ibid. p. 62. (y) Seckendorff. l. III. Comm. p. 395. (z) Sam. Pomarius de Moderat. Theol. diff. VI. § 18. (a) Joh. Pikerus Pred. von der Gottseligkeit. p. 95. (b) Joh. Cuno l. c. p. 54.

lichtvaardig en tyrannik het in zulk een geval aan veele plaatzen wel mag toe gegaan geweest zyn. In de laarste eeuwe, getuigt, neevens de bedroefde praetyke en ervaarenheid, iemand van de rechtgeloovige zelfs aldus, daar hy van het sweeren op de *Formula Concordiæ* gedenkt, het welke alle nieuwe Kerken-dienaars in Saxen doen moesten: *By zulk sweeren gaat het met veele, gelyk als die geene, welke op een vaste en welgezonde brugge gaan, die hebben op haare voeten, haare treden, en stappen van de zelve, een vast vertrouwen, al weeten zy zoo eigentlyk niet van wien, wanneer en waarom, item, met wat voor eene groote moeite en onkosten die gebouwt is. Alzoo kan ook iemand zeer wel, zonder eenigen hinder van zyn geweeten, op de leeringen in het Concordie-boek begreepen, zich vesten, en zich met eede daar toe verplichten, schoon hy al niet omstandiglyk, en van de Historie des boeks zelve, geen eigentlyk nariicht heeft. e. z. v. (c)* Doch wanneer het by de bloote onweetenheid der Historie zelfs noch maar bleef, en dat de zaaken zelfs aan zoo veelen niet t'eenemaal onbekend waaren, die echter noch al zoo heen sweeren. In 't einde van de voorgaande eeuwe, bekende al een Godgeleerde, dat veele Studenten in de Godgeleertheid, ja de Predikanten zelfs geen Exemplaar eens van de *Formula Concordiæ* gehad hadden: daar nochrans den eed daar op al zoo voort, in 't begin bevoolen en ook gedaan was. (d)

Jaar M D.
tot M D C.

Eedswearing op onbekende en onbepaalde boeken.

7. Wat voor eene verwardheid 'er nu wel, met zulke afperssingien van geloofs-formulieren gemaakt is, zal de handel by de *Formula Concordiæ* wel uitwyzen. Om nu maar van eenete gedenken, zoo quam het hier na uit, dat veele toenmaals eerst wel onderschreeven hadden, maar met zeer veelerleye gedachten. De eene leide zyne onderschryvinge zoo uit, hy hadde het in 't gemeen zoo heen gedaan: de andere los heen, of in zomma, de derde in de grond. Weederom eenige aan de voorreede, of aan deeze of geene *paragaphus* (afdeeling) der zelve. Item, als een voorwaarde of met uitzonderinge der strytpunten, met voorbehoudinge van eene beeter kennisse, of gelyk als een *Catechumenus*. Eenige hadden deeze tweeluidende zin gestelt: *Zoo als ik deeze voorschreeve artykels goed keure, zoo onderschryve ik die ook. (e)* Zoo dat diergelyken voorneemen maar te vergeefs, en daar en booven voor het geweeten beswaarlyk was. Waar van ook een ander gedenkt, hoe zich veele ontschuldigt hebben, dat zy niet Criticè (*hairkloovende*) maar Categoriè (*rond-uit*) onderschreeven, en alles in zyne waarde hadden laten blyven. (f) Een ander hadde ook de Augsburgsche Belydenis zelve alzoo onderschreeven: *Wanneer zy recht (orthodoxè) verstaan wierd. (g)* Diergelyke gevaarlyke dingen zich wel meer by zulke religions-eeden gevonden hebben. Daar ook noch in deeze eeuwe, de bekende Sweedsche Koningine *Christina*, in 't Jaar 1633, opentlyk gefwooren heeft: dat zy de waare leere behouden en verdedigen wilde, gelyk als die in de Augsburgsche Belydenisse begreepen was. Daar teegen, en doordien zy den eed gebrooken hadde, en Papist geworden was, de Godgeleerden zelfs haar aan eene schandelyke meyneedigheid schuldig, ja de eeuwige zaaligheid verlooren te hebben, verklaart hebben, niet teegenstaande zy haar noch toen ter tyd voor een onschuldig bloed verklaart hebben, en nu alzoo de schuld van haar, op die geene noodwendig moeten leggen, welke zulk een jong onschuldig bloed tot eenen eed, op de *Symbolische* boeken gedrongen hebben. (h) *Luther* laakte ook den Hartog, *Georg van Saxen* zeer, dat hy zyne onderdaanen eenen eed opgeleid hadde, dat zy

Onderschryvinge uit valsche inzichten.

Religions-eed der Regenten:

II. Deel.

C c c

de

(e) Geörg Muller Hist. der Form. Conc. dedic. (d) Osiander Cent. XVI. H. E. l. IV. c. 5. p. 871. (e) Försterus Thesaur. Catech. in Symb. Apost. Dec. I. th. 95. probl. 7. (f) Phil. Nicolai Hist. des Reichs Christi l. II. c. 5. p. 590. (g) Bocclerus memorab. Sec. XVI. p. 714. (h) G. H. Burchardus Anmerk. wieder Ant. Bournion dedic.

Jaar MD.
tot MDC.

de Lutherfche Godsdienst zouden fchuuwen en verdoemen. (i) En men vind ook waarlyk in zyne fchriften gemeenlyk niet, dat de *Selten* te zyn'er tyd, op zulke religions-eeden waaren gedrongen, veel minder, hooge Potentaaten zelfs, daar toe verbonden geworden. Veel meer, wanneer men met *Melanchthons* fchriften, en anders begon, yverde *Dr. Andreas Osiander* niet zonder reede nadenkelyk alzo daar teegen: „Een Doctör „ en Magifter tot Wittenberg is een arme gevange man, met eede-plichten „ in zyn geweeten verstrikt en verwert; want hy heeft Gods Woord ver- „ fwooren, en op Philippus leere gefwooren, hy heeft hem laaten muilban- „ den, dat hy in gewichtige zaaken, van 't geloove niet fpreeken zal, „ voor dat hy het met de Ouderlingen, die de Belydenis vast houden, „ eerst beraadflaagt heeft, en met dezelve moet hy by zynen eed, in de „ overeen-koominge der Belydeniffe, vast blyven, alhoewel de H. Schrift „ al anders zeide, of hy moet zich voor eed-breekgig laaten houden. Al- „ zoo is hy een heimelyk bond-genoot van zulk eene t'zaamen-spannin- „ ge, die meer op menfchen dan op Gods Woord staat, en die derhalven „ de Christenheid ook niet weinig fchaadelyk is. (k) Een fchoone *definitie* van een *Doctör Theologiæ*, en *Magifter Philofophiæ*, of *liberalium artium*!

Der Can-
didaten by
de Promo-
tien.

Aanvang
der zelve.

8. Doch hier uit is heel licht te kennen, dat de geweetens-dwang, met een religions-eed, al in *Melanchthons* tyden, en dat wel op zyn boek, *Corpus Doctrinæ* genaamt, voort gegaan is. Gelyk als men dan naricht vind, dat de lieden, en byzonder de *Candidaaten*, hier op eenen eed moesten sweeren, en haar geweeten daar aan verbinden. (l) Het welke hier na, ontrent de tyd van het opgekoomme *Concordie-boek*, afgefchaft, en dit daar voor aangenoomen geworden is. (m) Het geen dan, niet alleen de *Predikanten*, maar ook de *Professooren* en *Schoolmeesters*, opgelegd is. Daar men zekere bezoeking en aangefelt, en haar de religions-eed te doen, en ook niemand te verfchoonen, bevoolen heeft. (n) Daar by dan wel licht te denken is, hoe veele, die zich over deeze dingen niet bekommert hebben, haar geweeten daar by beleedigt moogen gehad hebben, nademaal zy alle, uit vreeze van den dienst te verliezen, ja gezeid, en noch wel erger dingen verwilligt hadden. Een zeeker Godgeleerde roemde nochmaals op dezelve tyd: *Dat de Keurvorst (op het aanporren der Godgeleerde) bemoeit geweest was, om de Symbolifche boeken van haare Kerken, tot een kentee-ken te maaken, en dat alle de onderdaanen die met beide handen aangenoomen hadden, alzo dat zy ook in de huldiginge zelfs, met eenen eed de standvastig-heid gefwooren hadden.* (o) Een zeeker Schryver maakt ook daar wat byzonders van, zeggende: 't Zeedert dat de Raadsheeren in de Steeden, op het bevel, den religions-eed moesten doen, zoo waaren alle de *Predikationen* aanstonds na Gods IWoord en de *Symbolifche boeken* t'eenemaal gefchikt geweest. (p) Niet reegenstaande wel de tiende man zulke boeken niet eens gezien, ik fwyge noch geleezen, of op 't aller minste, na de betaamelyke fukken geproeft hadde. Gelyk men dan ook vind, dat aan de plaatzen, in welke te voo- ren, uit eenige goede inzichten, de religions-eed noch eenigzins algemeenlyk en gemaatigt was geweest, hier na, ten tyde van de *Formula Concordiæ*, deeze ook al verandert geworden is, gelyk als onder anderen, *Dr. Jacob. Andreae*, te Tubingen, in 't Jaar 1566, aangevangen heeft, die dan in de plaats van het *formulier*, *Quod religionem piè & castè colere velit* (dat hy de Godsdienst goevruchtig en kuifch wilde vieren) een andere gemaakt heeft, en hy daar over met een *Professor*, genaamt *Side-*

Meerder
intrekking.

(i) To. VI. Altenb. p. 6. (k) Osiandri Erkäntnus f. B. 2. ap. Schlüsselburgium l. VI. Catal. Hær. p. 79. (l) G. Muller l. c. p. 229. (m) Idem ibid. (n) G. Suevus Hist. Acad. Witteb. Anno 1601. Olearius Wunderl. Güte p. 531. (o) Mamphrasius l. c. (p) Meltzer Schwäb. Chron. p. 564.

rocrates, in stryd geraakt is, welke in de t'zaamenzittinge neevens andere geprotesteert, en daar by erinnert heeft: dat deezen eed de eenige en waare Godsdienst voor-afstelt, die Christus ons nagelaaten en geopenbaart heeft, welke men aan een ieders geweeten vry moet laten, dewyle zy God alleen maar erkennen.

Jaar M.D. tot MDC.

(q) Waar op Dr. Andreæ hem tot een Swenkfeldiaan wilde maaken. Doch, hoe deeze man met het eed-sweeren omgegaan heeft, geeven zyne bedryven, weegens het Concordie-boek wel te kennen, waar van nu straks volgen zal. In't Jaar 1577, ving hy aan in Saxen, den eed daar op af te persen, en dat voor eerst te Wittenberg en in het gantsche Bisdom. Wanneer nu eenige Land-predikers vraagden, hoe zy doch haar geweeten konden redden, daar zy te vooren op het Corpus Philippi geswooren, en nu op het teegendeel sweeren zouden? zoo antwoorde hy: Men maakte haar nu, door de daad zelve, van de verbintenis des vorigen eeds los, dewyle Melanchthon verdacht was. (r) Daar meede moesten zich de arme lieden genoeg laten, en altyd zoo maar heen sweeren: licht maakten zy zich indachtig, 't geen eertyds van de Pauzen, ontrent zulke eeden geschied was, en hoe zy de lieden nu aan de eeden gebonden; en dan naar het voor gegevene geweld weeder daar van ontslaagen gehad hebben.

Op de Formula Concordia.

Spel met de eeden.

9. Evenwel hebben de Lutheraanen zelfs zulke geweetens-tyrannye wel aan andere verworpen en gelaakt. Gelyk als men dan ook Calvinus zeer gelaakt heeft, om dat hy de Burgers te Geneve, in't Jaar 1563 gedwongen heeft, om het Pausdom opentlyk af te sweeren, en hier teegen op zyn religie en leere, eenen eed te doen, alhoewel zich veele lange tyd daar teegen gestelt hebben. (s) Teegens alle zulke onchristelyke bedryven, zy geschieden dan van wien zy ook willen, geld de Kant-verklaaringe van Luther, over Zacharias voorzegginge, daar by het wyf of de Babylonische hoere, in een Epha of koornmaate zag zitten, waar meede de geweetens met allerhande insettingen en rechten, gelyk als afgemeeten werden, ja ook met byzondere en veelvuldige artykelen, belydenissen, formulieren, onnoodige Symbola, Theses, Doctrina Corpora e. z. v. waar by hy onbeschroomt zet: dat Christus eenen gruwel heeft aan zulke valsche (meenigmaal tweederley, ja drierley, vierderley, en noch meer, den anderen teegenloopende) maaten, ellen en gewichten, waar meede onze heedensdaagsche kraamers in Kerken en Schoolen, haare verdichte en opgepronkte leer-punten, om geld uit deelen, leeren en bewaaren. (t) En waarlyk men zoude, byaldien men het heel naauw onderzoeken wilde, wel by de minste, ja by niemand, eenerley oprecht verstand, en begrip van alle die dingen vinden, die in zulke Symbola staan. Veel minder toont het zich in de praetyke, dat zy dat geene voor waarachtig en tot zaaligheid noodig houden, waar op zy zelfs sweeren, of andere sweeren laten. Terwylen die geene, welke over het arme volk heerschen, zich daarom niet eens bekommeren, hoe doch, tot een voorbeeld, de zoo noodige scheidinge der boozen mag geschieden, die echter in de Symbolische boeken, zoo klaar bevestigd werd, gelyk als iemand daar te recht over klaagde. (u) Op dat ik nu van zulke leeringen en stukken niet spreek, die het vleesch en bloed onaangenaam vallen, en welke heel dikmaals de rechtzinnigste en yverigste, in de praetyke loochenen, of ook in de theorie zelfs t'eenemaal verwerpen. Zoo hebben dan nu reeds al in de voorige eeuwe, de Godgeleerde zelfs onbeschroomt, zeer veele en gewichtige, ja rechte grond-doolingen aangemerkt, die in de Symbolische boeken wel uitdrukkellyk begreepen waaren,

Calvini geweetens-dwang.

Lutheri oordeel over de geweetens-dwang.

Symbola zonder praxis.

(q) Siderocratis Historia Actionis cum Theologis & Senatu Scholæ Tubing. MSS. (r) Hospinianus Conc. disc. Cap. XX. p. 117. (s) Stratemannus Theat. Hist. p. 1071. (t) Wahrmond Frey-bürger oder Seidenbecher Chil. S. § 303. p. 438. (u) Henr. Lubbertus vom Kirchen-bann. Cap. IX. p. 70.

Jaar MD.
tot MDC.

Zyn van
doolinge
niet vry.

Grond-
doolingen
in de Smal-
kaldifche
artikelen.

Der Apo-
logie Angs-
burgfche
Confelfie.

van welke 'er noch wel veel meerder, uit de opmerkinge van anderen, by gebracht zouden kunnen werden, wanneer het de tyd en gelegenheid maar toe liet. Zoo fchreef in 't Jaar 1579, *Dr. David Chytraeus*, heel uitdrukkelyk, aan *Dr. Jacob Andreae*, en de andere Godgeleerde in Saxen: „ Dat de H. Geest aan de Vaderen, door de 10 Gebooden gegeven was, „ gelyk de Smalkaldifche artikelen zeggen, zulks ftryd uitdrukkelyk „ teegens *Paulus*, *Gal. III.* Dat het gantsche nieuwe leeven zaalig maakt, „ gelyk als de *Apologie* zegd, is waarlyk meer, als dat de goede werken „ tot de zaaligheid noodig zyn; dat de rechtvaardigmaakinge niet alleen „ door de vergeevinge der zonden, maar ook, door de vernieuwinge „ befchreeven werd, gelyk als het in de *Apologie* en de Smalkaldifche ar- „ tykelen, al ertelyke reizen gefchied is; ja in de Augsburgfche belyde- „ nis zelfs, werd de vergeevinge der zonden, en de rechtvaardigmaa- „ kinge. eenige maalen, als twee verfcheidene dingen gezet, of als zul- „ ke, die wel te zaamen behooren, maar die echter onderscheiden zyn. „ Dit komt met de verklaringe van het tweede artykel, in de *Formula „ Concordiæ*, gantsch niet overeen. Wy kunnen ook niet vergelyken, dat in „ het artykel van het Avondmaal, in de *Formula Concordiæ*, de *Locus Lu- „ thèri*, ingevoert is: Dat de Sacrament-fchenders, wyl zy niet geloo- „ ven, dat het lichaam Chriftri daar is, diesweegen, niets als brood en „ wyn hebben. In 't 20 artykel der Augsburgfche belydenis, werd het „ boek van *Augustinus*, de *Spiritu & literâ*, bygebracht, daar doch de „ meeninge van *Augustinus*, van de rechtvaardigmaakinge de *Formula Con- „ cordiæ* geheel en al teegen is, en een uit Pomeran de *difensus* des gant- „ fchen boeks aangewezen heeft. Uit welke en andere oneige fpreekwy- „ zen hy dan eindelyk dit befluit: „ Dat het een zeer groote zaak is, dier- „ gelyke 'er niet en is, onder de ftrydige meeningen, van zulke groote en „ treffelyke lieden, aan de nakoomelingen evenwel een geloofs reegel „ voor te fchryven. (x)

Symboli-
fche boe-
ken on-
noodig.

Aanzien
der per-
zoonen.

10. Op deezen grond fchreeven onder andere, de Landgraaven van Heflen, van de *Formula Concordiæ*, en andere menfchelyk boeken, aldus: „ Hoe minder menfchelyke fchriften na Gods Woord, in reli- „ gions en geloofs-zaaken by gebracht werden, hoe grooter en zeekerder „ het te achten is. Want om te fwygen, dat niet een eenig Leeraar, hy „ zy ook wie hy wil, *Augustinus* of *Chryfoftomus*, *Lutherus* of *Philippus*, of „ een ander, zonder eenige doolinge of gebreeken gevonden werd, de- „ wyle wy alle menfchen zyn, en daarom doolen, vallen, en bedroo- „ gen kunnen werden; zoo gebeurt het ook gemeenelyk, dat de menfchen, „ wanneer zy met een byzondere neiginge, deezen of geen en Leeraar „ toe gedaan zyn, dien perzoon meer toefchryven, als het wel behoort. „ Gelyk als noch voor weinige jaaren, de Munnikken haare Paters en eer- „ fte Stichters van haare Orden, aangebeden gehad hebben. (y) En het is waarlyk niet te loochenen (fchoon men het met allerleye verdraayin- „ gen en onderscheidingen wil bemantelen) dat door zulke dingen, God en zyn Woord, de eere ontroofd werd, daar menfchen woorden en inzettingen, voor goddelyk en onbedriegelyk gehouden, en de gewee- „ tens gedwongen werden, om zich op de zulke te gronden, ja de fchrik- „ kelykfte eeden daar over gevordert werden, booven welke tyrannye wel geen grooter is, die ook waarachtig den fchaadelyken ftoel den ondergang dreigd. Want, eeven gelyk als dit toen, in 't begin der *reformatie*, aan veelen de oogen opende, dat de Paapsche Geestelykheid zoo tastelyk over

(x) Epist. Volum. p. 1132. & 1181. (y) In Judicio de form. Conc. ap. Hofpinianum Conc. disc. Cap. XII. p. 69.

over de gewetens der menschen heerschte; zoo mocht het ook wel by andere geschieden. Een zeeker verstandig man in Deenemarken, heeft niet zonder oorzaake erinnert: *Wanneer men de Symbolische boeken zoo verre trekt, dat zy de waarheid en het geweeten nadeelig zyn, en gebieden om zich de goddelyke wille te ontrekken, en het hoogste gezag der H. Schrift te verminderen; zoo is dit een voorneemen van een recht goddeloos mensch.* (z) Het welke dan by een ieder oprecht gemoed, gewis genoeg zyn zal, wanneer men de booven aangerorde, en veele andere bevondene feilen en doolingen der *Symbolische* boeken, met zulke en diergelyke inzettingen t'zaamen zal vergelyken, die men over en weder, in opentlyke schriften vind: De *Symbolische* boeken komen in alle stukken met de waare woorden overeen. Daar in is niets te vinden, als Gods waare Woord: zy draagen niets anders, als het eeuwige Woord der waarheid, en woorden des levens voor. e. z. v. Item, Men moet haar in alle en ieder stuk gelooven, en onderschryven. Welke stellingen deeze boeken teegen spreken, en bekennen zelve, „ dat zy geen rechter zyn, „ gelyk als de H. Schrift, maar alleen eene getuigenisse en verklaaringe des geloofs. De H. Schrift is alleen de eenige rechter, reegel en richtsnoer. e. z. v. (a)

Jaar MD.
tot MDC.

Schaade en
misbruik
der Sym-
bolen.

Verheffing
der zelve.

11. Om dan nu byzonder op de Historie van deeze schriften zelfs te komen, zoo houde ik het voor eerst onnoodig te zyn, buiten de gewichtigste omstandigheeden, met eene wydloopige beschryvinge van alle en enkelen handel, die daar by voorgevallen is, de ruimte tot noodiger zaaken in te neemen, nademaal het ook in de Duitfche taale aan berichten, voornaamentlyk; aangaande de Augsburgsche belydenis, niet ontbreekt, veel minder noch aan den text zelfs, alhoewel ondertusfchen niet te loochenen is, dat de minste, die dezelve aanneemen, haaren inhoud en rechten zin, tot genoegen wel weeten: ik laate staan, dat ze dat geene, wat van de kracht des geloofs daar in staat, met haar leeven eens zouden bewyzen, zoo dat ze dan ook niets minder als waare leeden der Augsburgsche belydenis zyn, alhoewel ze haar zelfs veel daar over beroemen. Nademaal dat geene, wat in 't gemeen van de onbetaamelyke verheffinge der *Symbolische* boeken verhaalt werd, de Augsburgsche belydenis in 't byzonder en voor al aangaat. Van welke ook al toen ter tyd, veele tot groote ergernis der andere partyen, niet gefchroomt hebben te zeggen, *dat ze liever aan de leere van Paulus zelfs wilden twyffelen, als aan de leere der Augsburgsche belydenis.* (b) De Historie aan zich zelve hebben nu reeds al zeer veele mannen, heel naauwkeurig in heele boeken aangeteekent, (c) zoo dat ik maar alleen een kort begrip daar van, alhier ter needer stellen zal. Naamentlyk, Keizer Karel de vyfde, hadde in 't Jaar 1529, by de steeds duurende religions-ftrydigheeden, te *Boulonje* met den Paus langen tyd eene t'zaamen-komfte gehouden, en daar op in 't volgende jaar, een Ryksdag uit geschreeven, en zich daar op heel goedaardig verklaart, *dat de Religions-zaaken, in liefde, zachtmoedigheid en vriendelykheid afgehandelt, en de waare eenigheid gezocht zoude werden.* Als nu het Keizerlyke Decreet ook aan den Keurvorst van Saxen, *Johannes*, quam, zoo hield deeze met *Luther* en andere Godgeleerde, raad, en beval haar, dat zy zekere artykelen van haare meeninge zouden opstellen, het geene zy dan ook deden, en de Keurvorst 17

Verheffing
der Augs-
burgsche
Confessie.

Historie
der zelve.

Ryksdag
te Augs-
burg.

CCC 3

pun-

(z) Henr. Ernstius Aristarch. Philosoph. praef. (a) Conc. buch. f. 229. (b) Joh. à Lasco in Epist. ad Regem Polon. & ex eo Gilbertus Genebrardus Chronogr. l. IV. p. 441. Ir. Sculterus Annal. Euang. P. II. p. 288. (c) Vid. omino Dav. Chytraxus, & ex eo Cœlestinus in Hist. A. C. G. Mylius prælect. in eam. Erhardus Lauterbachius & Joh. Saubertus de Miraculis illius; item Borscherus de providentia divina circa A. C. Selneccerus Orat. Histor. de initiis, causis & progressu. it. Hortleder To. I. von Ursachen des Teutschen Kriegs c. 9. Tom. V. Altenb. initio Seckendorffius l. II. & III. passim. Sleidanus, Thuanus &c.

Jaar MD.
tot MDC.

punten over zonden. (d) Toen brak de Keurvorst, met zynen Prins *Johan Fredrik*, den 3 April van Torgau op, en met hem de Godgeleerde; *Lutherus*, *Jonas*, *Spalatinus*, *Melanchthon* en *Joh. Agricola*. Doch *Lutherus* liet hy ondertusschen te Coburg blyven, doordien hy de Papisten niet vertrouwde. Hier na quam de Land-graaf, *Philips van Hessen*, ook aldaar aan, en de Mark-graaf *Georg van Brandenburg*, *Franciscus*, *Hartog van Luinenburg*, *Wolfgang van Anhalt*, beneevens meer andere Vorsten, daar zy dan ook, aangaande de vereeniging der partyen, ontrent het Avondmaal raadslaagden, waar in de Land-graaf byzonder yverde. De Protestantische Predikanten predikten ook opentlyk, in de Kerken te Augsburg, tot dat de Papisten daar over moeyelyk wierden, en dat na lang *disputeren*, de Keizer eindelyk aan beide de partyen het prediken verbood.

Overgeev-
vinge der
Confes-
sie.

12. Na de gedaane voorstellinge op den Ryksdag, ten deele van weegen den Turkschen kryg, en ten deele van weegen den Godsdienst, zoo wierd 'er beslooten, het laatste punt eerst af te doen. Daar dan in de tweede zittinge, na de reede van den Pausselyken *Nuntius*, de Keurvorst beneevens de boovengenoemde Vorsten opstond, en by den Keizer, door den Kancelier, *Georgius Pontanus*, aanhield, dat haare Belydenisse mogt opentlyk voorgelezen werden, doordien 'er zoo veel ongelyks, van haare leere en Godsdienst, alomme uitgestrooit wierd. De Keizer nu verwilligde heel beswaarlyk daar in, en hy moest wel 2 ja 3 maal daarom gebeden werden. *Melanchthon* nu hadde die te vooren, in groote beevinge en angst opgesteld, en zich in veele zaaken na de Papisten zeer gevoegt, en ook, gelyk als hy zelfs klaagt, niemand te Augsburg by zich gehad, waar hy recht ter deege een onderling gesprek meede hadde kunnen houden. Doch *Luther* nam daar in alles zyn genoegen in, en schreef te rugge, dat men hem die eens zoude toe-zenden, om ze te overzien, *het zoude niet passen, dat hy iets daar in veranderde, dewyle hy doch zoo zacht niet konde handelen*. Zoo wierd dan den 25 Juny, na de middag de *Confessie*, in den naame der boovengedachte Vorsten, als ook der Steeden *Neurenburg* en *Reutelingen*, in des Keizers Palleis, van de gemelde Kancelier voor den Keizer, en alle de tegenwoordige opentlyk voor-gelezen. Waar op de Keizer zich verklaarde, dat hy na ryper overleg, zich in alles genadig en gewillig betoonen wilde. Derhalven gaaven die dan een Duitschen en Latynsch affchrift daar van over, en terstont daar op wierd die Belydenis, van de tegenwoordige Gezanten, door gantsch Europa gestrooit. Doch van den Keizer wierden 'er zekere Godgeleerde verkoozen, welke die zouden wederleggen. Deeze waaren: *Joh. Faber*, *Joh. Eccius*, *Conradus Wimpina*, *Conr. Collinus*, *Joh. Cochlaeus* en *Medardus Augustinus Marius*, welkers Weederlegginge eerst 6 weeken daar na, naamentlyk, den 3 Augusti uitgegeeven wierd. Maar doordien de Keizer niets daar van wilde voortgebracht, en alle die *disputatien* alzoo afgekort hebben, zoo bleef 'er op deezen tyd, van wederzyde veel krakkeels achter. Onder-

Uitgang.

kondinge, de *Apologie* of verantwoordinge der Belydenisse overgegeeven, welke teegens de Papisste wederlegginge gestelt zynde, echter van den Keizer niet aangenoomen wierd. Waar uit dan hier na de bekende *Apologie* van *Melanchthon* gemaakt is. En dit zyn die beide eerste *Symbolische* boeken der Lutheraanen, van welke, byzonder van het eerste noch iets te gedenken is. (e)

Jaar MD.
tot MDC.

Apologie.

13. De heftige stryd is genoegzaam bekend, welke over de woorden der Augsburgsche Belydenisse ontstaan was, daar *Melanchthon* (als de eerste *authour* van de zelve) in de plaats van de eerste woorden, in het tiende arrykel: *Quod Corpus & sanguis Christi verè adsint & distribuuntur*, dat is: *Dat het lichaam en bloed van Jhesus Christus, waarlyk teegenwoordig was, en ook uitgedeelt (gedistribueert) wierd*; gesteld zoude gehad hebben: *Quod cum pane & vino, verè exhibeantur Corpus & Sanguis Christi*: dat is, *Dat het waare lichaam en bloed van Christus, waarachtig onder de gedaante van Brood en Wyn, in 't Avondmaal teegenwoordig is, en aldaar ook uitgedeelt en ontfangen werd.* Waar by hy dan deeze navolgende woorden daar uit zoude gelaaten hebben: *Et improbant secus docentes.* (f) Dat is: *Daarom werd ook de Teegen-leere verworpen.* Hier over hebben nu die geene, welke het Ryke Gods alleen maar in de woorden gezocht hebben, en die haaren yver hier ontrent hebben willen laten blyken, op *Melanchthon* zeer gescholden, na dat deeze geschiede veranderinge, in den druk van het Jaar 1540 eerst bekend wierd. De meeste hier teegen nu, wilden hem hier in ontschuldigen, doordien hy dit alleen maar gedaan hadde, om de Switzers den Protestanten daar door tot vrienden te maaken, en alzoo om het gemeene beste. (g) Eenige voegen zelfs ook daar by, dat de *clausula* van de *secus docentes*, aldaar wel te recht was uitgelaaten geworden, en wel met *Luthers* eige voorweeten, doordien 'er al te Augsburg aan de Papissten toegegeeven was; dat 'er waarlyk eene veranderinge des broods in 't Avondmaal geschiede, en dat men dierhalven, de aanbiddinge van het Sacrament, ook wel konde behouden. e. z. v. Dies weegen de Land-graaf *Philips* ook eens deeze woorden zelfs uitgesproken heeft. (h) *Item*, men heeft daar by erinnert, dat deeze veranderinge by het leeven, en met kennisse van *Luther* zelfs geschied was, en dat het alzoogen bedrog of list van *Melanchthon* geweest was, doordien hy het opentlyk voor de oogen van alle de Kerken, die zoo veele exemplaren in handen hebben gehad, tot het gemeene beste gedaan hadde. *Luther* heeft zelfs ook noch wel vier jaaren lang daar na geleefd, en niet daar aan gedacht, en in 't Jaar 1536; heeft hy te *Wittenberg* met de *Schwabische* en *Switserfche* Gemeentens, het verdrag na deeze veranderde Belydenisse zelfs gemaakt. (i) En wat 'er van alle diergelyke uitzonderingen meer zyn, die hier veel te wydloopig vallen, om ze alle te onderzoeken. Als, dat *Melanchthon* zelfs, in 't Jaar 1540, op eene t'zaamen-spraake te *Worms*, aan *Eccius* geantwoord zoude hebben: Dat daar in niets altoos verandert, maar alleen verklaart, en dat het van weegen de Papisste *sophismata*, alleen wat duidelyker gezet was: en men ziet ook uit de oude schriften, dat de Lutheraanen zelfs, onder malkanderen de meeste stryd daar over verwekt gehad hebben. Gelyk als dan de *Flaciaanen* de Augsburgsche Belydenisse maar een *Cothurnus* genoemd hebben, dat is, *een laars, die aan beide de beenen, of op veele leesten wel past, doordien zy aan een ieder recht dienstig was, om zyne leere daar uit te ver-*

Veranderde Confessie door Melanchthon.

Zyn verdeddige.

Stryd daar over.

(e) Vid. Autores citati. (f) Vid. Hurterus Conc. conc. p. 344. Balduinus Anti-Pazmannus l. IV. c. 11. p. 554. G. Mylius Explic. A. C. P. l. p. 147. Haupt Vertheid. des Aug-apfels p. 343. 375. (g) Vid. C. Cellarius Hist. nova p. 169. (h) Pezelius Mellif. Hist. P. III. p. 444. & im wahrhaffigen bericht vom verbesserten Exemplar Augspurgischer Confession wider Selnecceri Testament. (i) Admonitio Neostad. de l. Conc. c. V. p. 271.

Jaar MD.
tot MDC.

verdeedigen. (k) Zomtyds hebben zich ook eenige daar op beroepen, dat het exemplaar daar van, in de acten des Augsburgschen Ryksdags, niet meer te vinden is, maar daar uit gesneden, en dat men zich alzoo daar niet op verhaalen konde. (l) Andere en meerder omstandigheeden zal ik nu hier by niet gedenken, alleen dat ik 'er noch maar by voegen moet, hoe dat *Dr. Chytraeus* in zyne Historie, in de eerste druk ook geschreeven heeft: *Dat daar geene veranderinge altoos in de Augsburgsche Belydenis, maar wel eene verklaringe, communi consilio, etiam Lutheri, met een gemeen overleg, van Luther zelfs geschied was.* Doch het welke hy hier na herroepen heeft, dewyl hy zoo zeekeren grond daar van niet konde hebben, gelyk als *Chemnitius*, noch op de Hertbergfche t'zaamen-spraake, A°. 1578 erinnert heeft. (m)

Of de Sym-
bolische
boeken
maar al-
leen na de
letter aan
te nemen
zyn.

De veran-
derde
Augsburg-
sche Con-
fessie goed
gekeurt.

Naum-
burgfche
Convent.

14. Uit den handel van beide de partyen, en den onchristelyken twist, ziet men dan wel klaar, hoe ellendig het 'er in 't gemeen afloopt, wanneer men alleen maar op de bloote woorden en letters ziet, en de kracht des Geests, der liefde en zachtmoedigheid daar t'eenemaal by vergeet. Maar de Teegen-spreekers zelfs hebben deeze stellinge wel gebruikt, en daar op gedrongen, *dat de Protestanten maar slechts by de eenvoudige letter der Augsburgsche Belydenisse zouden blyven, en niets altoos daar in noch verklaaren, noch veranderen.* Waar teegen zich deeze dikmaals alzoo verweeren moesten: *Dat zy haar Predikanten niet daar toe verbinden konden, om niet anders als alleen na de letter van de Belydenis te leeren.* (n) Gelyk als dan daar over in de t'zaamenkomste te Swynfort, al in 't Jaar 1532 geprotesteert wierd. *Item.* Wanneer men zich hier na dikmaals beswaart heeft: *Hoe de Jesuiten op eene heele Sophistifche wyze, de lieden wilden bepraaten, dat men niet verder behoefde te leeren, als, zoo veel 'er in de woorden der artykelen van de Augsburgsche Belydenis begreepen was.* (o) Ondertusschen is noch dit, van de gedachte stoffe en de daar uitgesprootene stryd aan te merken, dat men verhaalt, hoe dat het zelve zoo veranderde exemplaar, niet alleen by het *Corpus Doctrinae* der Saxifche Kerken gevoegt, maar ook dat het in 't Jaar 1558, van de Keurvorsten te Frankfurt, zoo voor goed gekeurt geworden is. Niet minder is ze ook alzoo, in 't Jaar 1561 op de Naumburgfche t'zaamenkomste, door een gemeen schrift, in den naame der Vorsten, aan den Keizer *Ferdinand* weeder overgegeeven en voor goed gekeurt geworden. (p) *David Chytraeus*, die zelfs daar by geweest is, verzeekert hief van zoo veel: Na dat de Papijsten den Protestanten voor gehouden hadden, hoe zy zelfs onder malkanderen zoo zeer oneens waaren, en dat 'er uit die Belydenisse, welke een ieder, van weegen de religionsvreede genieten wilde, eene rechte verwerringe geworden was; „ (gelyk „ als hy rond-uit schryft) zo waaren dan de Saxifche Keurvorsten en Vor- „ sten, neevens de Paltzifche, Luneburgfche, Hessifche, Mekelenburgfche, „ Wirtenbergfche, en veele andere Graaven, te Naumburg te zaamen „ gekoomen, alwaar dan na lange raadslaagen, de Exemplaaen der Augs- „ burgfche Belydenisse, uit het eerste hand-schrift, het welke *Spalatinus* „ en *Brentius* zelfs, op den Ryks-dag, in 't Jaar 1530 geschreeven hadden, „ met het eerste Wittenbergze gedrukte, en andere nieuwer exemplaaen „ vergeleeken zyn. Waar op dan de Keurvorsten van Saxen en de Paltz „ gemeent hebben, dat men de nieuwe druk, welke niet in de zaaken „ zelfs, maar alleen in de volkoomene, duidelyke, en nette uitdrukkin- „ ge der woorden, van de andere iets onderscheiden was, zoude behou- den.

(k) Endlicher Bericht der Theologen zu Wittenberg und Leipzig wieder Flacium p. 14. (l) Borscherus diff. l. c. Roltochii. 1555. (m) Schneccerus in der Kurtzen Christlichen Antwort auf der Anhaltischen Theologen Warnung p. B. (n) Ap. Seckendorff. l. III. p. 24. (o) Euangel. Augapffel. C. XVII. (p) Auctores Admon. Neostad. l. c.

„den. Maar doordien de overige Vorsten en Afgezanten gemeent hebben,
 „dat de eerste artykelen t'eenemaal zoo, als ze aan Keizer *Karel* de vyfde
 „overgegeeven waaren, behouden moesten werden, zoo heeft men zich
 „eindelyk zoo verre onder malkanderen verstaan, dat daar een nieu-
 „we voorreeden bygedaan wierd, waar in de laatste druk, van de Be-
 „lydenisse en *Apologie*, als met de eerste overeen-koomende een-stemming
 „goed gekeurt, en waar in eenige plaatzen der eerste *Confessie* en *Apologie*,
 „uitgelaaten wierden, doordien die op de *trans-substantiatie* speelden.
 „Teegen welk besluit Hartog *Johan Fredrik* van Saxon-Gotha geprote-
 „steert, en in 't byzonder begeert heeft, dat de druk der Augsburgsche
 „Belydenisse, van 't Jaar 1540, niet behouden zoude werden, nadien
 „men by het eerste besluit gebleeven was. (q) En aldus heeft het ook hier
 al gebleeken, hoe waarachtig en gegrond die onbehoorlyke lof-spreu-
 ken geweest zyn, daar men voor gegeeven heeft, dat de H. Geest
 deeze Belydenisse den Autheur zelve ingestort hadde, die hy doch zelfs
 hier na uit berouw verandert, en in eenige stukken ook herroepen heeft.

Jaar MIV.
tot MDC.

15. Wat nu de overige *Symbolische* boeken aangaat, zoo is 'er van de
Apologie nu reeds al gedacht geworden; hoe zy toen ter tyd te Augsburg
 van *Melanchthon* ingestelt, maar van den Keizer niet aangenoomen is ge-
 weest, doordien die van Theologische strydigheden vol gepropt was. (r)
 De Smalkaldische artykelen nu, heeft *Luther* zelfs op de t'zaamen-kom-
 ste der Protestantische Standen, te Smalkalden, in 't Jaar 1537 gemaakt,
 tot dien einde, op dat die by alle voorvallen, een kort begrip van haare
 leere, aan het *Concilium* konden voorleggen, wanneer het eens begeert
 mocht werden. En deeze artykelen hebben hier na zommige Predikanten
 onderschreeven; zoo dat zy als eene opentlyke bekentenisse van haare
 Kerken op veele plaatzen aangenoomen wierden. Waar in het dan beeter
 met deeze artykelen vergaan is, als met die geene, welke ook te Smalkal-
 den, in 't Jaar 1540, ingestelt zyn geworden, als een *formulier*, hoe
 dat men met de Paapsche leere eenigzins zoude kunnen koomen te ver-
 eenigen. Want of zy al schoon, van de aanzienlykste Godgeleerde, als
Justus Jonas, *Bugenhagen*, en *Creutziger*, gemaakt waaren, (s) zoo zyn zy
 echter geheel verworpen geworden, doordien *Melanchthon* en *Bucerius*
 daar by geweest waaren. Den *appendix* van het artykel, aangaande de
 macht, het Primaatschap van den Paus, als ook van het rechts-gebied
 der Bisschoppen, is buiten alle twyfel van eenige andere, of wel van *Me-
 lanchthon* zelfs opgesteld geworden, nadien veel van de oudheid daar mee-
 de onder loopt. Doch het is byzonder aanmerkens-waardig, wat *Luther*
 in de voorrede over dit artykel, aan 't einde schryft, daar hy zelfs be-
 kende, hoe schandelyk en onnut het was, veele diergelyke *Symbola* of
 Belydenissen te maaken. *Daarom hebbe ik nu, zegt hy, eenige weinige arty-
 kelen opgesteld, want wy, behalven dat, van God zoo veel bevel hebben, om in de
 Kerken, by de Hooge-Overigheid en in huis te doen, dat wy dit alles nimmermeer
 kunnen na koomen. Wat zal het dan zyn? of wat helpt het? dat men daar over veele
 Decreta en inzettingen in een Concilium maakt? Inzonderheid, byaldien men
 deeze Hoofdstukken, zo uitdrukkelyk van God gebooden, niet eens acht noch houd.* (t)
 Waar uit men wel kan zien, hoe beswaarlyk *Luther* zelfs daar aan gewilt
 heeft, doordien hy wel wist, dat men aan Gods Woord alleen genoeg
 te gelooven en te houden vond, voor de geene die daar lust toe hadden.
 Zoo dat het dierhalven ook noch al veel minder zyn oogmerk is geweest.

Apologie
is van den
Keizer ver-
worpen.
Smalkaldi-
sche arty-
kelen.

Aanhang-
zel van de
zelve.

De Sym-
bola en
Decreta
zyn on-
nut.

II. Deel.

D d d

om

(q) L. XX. Sax. p. 526. Conf. Thuanus l. XXIIIX. p. 51. seqq. (r) Osiander Cent. XVI. l. II. c. 37. Carpzov. Isag. in Lib Symb. p. III. Seckendorff. l. III. p. 151. seqq. 197. &c. (s) Sleidanus l. XX. fine. (t) To. VI. Alt. p. 1229.

Jaar MD.
tot MDC.

om voor alle de Kerken een *Symbolisch* boek te maaken: en byaldien hy maar geweeten hadde, dat 'er in het roekoomende, diergelyke gewee- tens-dwang en ellende in de Kerken daar door zoude koomen te geschieden, zoo zoude hy wel nooit daarom een pen op 't papier gestelt hebben. Nademaal hy zelfs zyne eigene schriften, en alzo ook deeze alleen maar voor menschelyk, en daarom ook de gebreeken en doolingen onderworpen, zoo dikmaals erkent en beleeden heeft: gelyk ons ook hier booven een zeeker Godgeleerde, uit deeze arrykelen wel duidelyk ge- toont heeft. Veel minder is het noch zyn oogmerk geweest, om zyne beide Catechismi, de groote en kleine, tot *Symbola* te maaken, als, welke met geene andere meeninge opgesteld zyn, als dat ze eene onderwyzinge der kinderen en eenvoudige zouden zyn; gelyk als hy ook in de voorrede over de groote zelfs schryft, in 't Jaar 1529, daar in hy ze alle beide geschree- ven heeft. En men heeft ook nergens anders door het aanzien, en dat het *Symbolische* boeken zouden zyn, kunnen bewyzen, als alleen, door- dien de weinige Aurheuren van de *Formula Concordiæ* die toen ter tyd daar voor uit gegeven hebben. (u) Ik late staan, dat 'er zoo veele bittere klachten, van *Luther*; over de traagheid, onweetenheid, en andere on- deugden, van zyne Predikanten, ja der Lutheraanen in 't gemeen, als ook, zoo veele quaade getuigenissen teegens haare gevolgde leere en lee- ven, daar in staan, dat de meeste daar veel eer schaamroot over moeten werden, als zich daar over te beroemen.

Luthers
Catechif-
mi.

Formula
Concor-
diæ.

16. Behalven deeze booven-gedachte schriften, hebben nu de Luthe- raanen op zommige plaatzen, noch een geschrift aangenoomen, naa- mentlyk, het zoo genaamde *Concordie-boek*. Van het welke, doordien het zeer veel stryds verwekt heeft, het wel noodig is, om eenigzins naauwkeuriger te handelen. Wy zullen dan in de Historie der Sacra- ments-stryd zien, hoe dat het, ontrent het Jaar 1570, ja van *Luthers* dood af, en verder heen in Saxen en elders, zeer onrustig daar uit ge- zien heeft, en wel voornaamentlyk, dat de zoo genaamde *Crypto-Calvi- nisten*, tot een verdriet van alle de andere partyen, aldaar zeer de over- hand genoomen gehad hebben. Na dat nu deeze, door eenige andere bui- tenlandsche Godgeleerde, gelyk als daar ter plaatze wydloopiger ge- meld zal werden, al vry zeer uitgemonstert en onderdrukt geworden waaren, en dat ook de Keurvorst van Saxen, *Augustus*, door de buiten- landsche Godgeleerde en Heeren, aangeport was geworden, om op zulk een middel te denken, waar door haare leere weeder op een vasten voet gezet konde werden; zoo hebben de Godgeleerde, dien daar aan geleegeen was, zich zeer daar over bemoeit. Waar om de Keurvorst dan, met eenige Godgeleerde, als *Georg. Cælestinus*, *Mr. Georgius Lysthenius*, *Dr. Martinus Mirus*, en andere zeer aandachtig, gelyk als eenige schry- ven, te raade gegaan is, waar op hy eindelyk, op het aanraaden van deeze Godgeleerde, en van zynen Raad, in 't Jaar 1576, den 15 Febr. eene te zaamen-komste te Lichtenburg aangestelt heeft, alwaar dan de voorige Acten van Dresden en Torgau, als die de *Calvinisten* al re zeer be- gunstigt hadden, afgeschafft wierden. Hier quaamen nu 12 Godgeleerde te zaamen, naamelyk, de gedachte twee laatste, als ook, *Dr. Selnekker*, *Dr. Henr. Salmuth*, en *Dr. Wolfgang Harder van Leipzig*; *Dr. Paul Crellius van Wittenberg*, *Dr. Dan. Greferus*, en *Mr. Petrus Glazer van Dresden*, *Mr. Nic. Jager-tuffel van Meissen*, *Mr. Joh. Cornicælius van Haagen*, *Dr. Maximilian Morlin van Coburg*, en *Mr. Joh. Sagittarius van Anneberg*. Deeze dan heb- ben zoo aanstonds, op de tweede dag van haare zittinge, voorgeslaa- gen,

Convent
te Lich-
burg.

(u) Rechenbergius Append. ad Lib. Symb. p. 24.

gen, dat de boeken van *Melanchthon*, en der *Calvinisten* t'eenemaal afgeschafte, op het Dresdensche Consent niet meer aangehaald, en de *Symbolische* boeken tot een reegel aangenoomen mochten werden. Zoo dat 'er dan door eenige onverdachte Godgeleerde, naamelyk, door *Dr. Jac. Andreae*, *Chytræus*, *Chemnitius* en *Marbachius* eene verklaringe opgestelt, en den onderdaanen voorgelegt wierd, waar by ook aan niemand vergunt wierd, om na deezen zonder toelaatinge, iets altoos te laten in druk uit-gaan. (x) Toen wierd het ook aan 't Wirtenbergze Hof (alwaar *Dr. Andreae* was) daar toe gebracht, dat 'er aan *Dr. L. Oflander*, en *Mr. Bidenbach* opgedraagen wierd, om een zeeke geschrift, aangaande de strydigheeden op te stellen, welk schrift hier na eenige Godgeleerde te Maulbrunn, een Wirtenbergs Klooster, overzaagen en verbeeterden, en het zelve daar na door den Graave van Henneberg. aan den Keurvorst Augustus toe-zonden, op dat hy daar uit zoude zien, hoe verre zyne Godgeleerden van de andere afgingen. Op dat het ook na de Wirtenbergfche Godgeleerde haaren wensch mocht gaan, zoo moest de Keurvorst, op het aanraaden van zommige, een bericht van *Dr. Andreae* laten afhaalen, die dan terstont, de booven-gedachte Maulbrunfche, beneevens eene andere *Formula Concordiæ*, tusschen de Needer-Saxifche en Swabifche Kerken voor sloeg, dat men die de lieden zoude voor leggen. (y) Hier na dreef men dat werk met grooten yver, al verder voort, en men schreef aanstonts in May een t'zaamen-komste te Torgau uit, waar op dan booven de 12 voorige Godgeleerde, noch zes andere buitenlandsche quamen, naamentlyk, *Dr. Andreae*, *Chytræus*, *Chemnitius*, *Dr. Andreas Musculus*; en *Dr. Christoph. Cornerus*, van Frankfurt aan den Oder. *Dr. Salmuth* was ditmaal zelfs daar niet by, maar *Joh. Zangarius* van Bronfwyk, laat *Hutterus* daar af, doch de anderen voegen hem daar by. (z)

17. Hier wierden dan nu de Calvinisten voor alle dingen, van alle hoop der vereeniging t'eenemaal uitgeslooten, en men zocht de Flaciaanen hier teegen, met de andere partyen der Luthersche te vereenigen. Het welke nu dies te eerder konde geschieden, doordien de oude aanvoorders der zelve al lange overleeden waaren, en dat de vierigheid der overige al meest vervloogen was. (a) De goede Keurvorst zelfs, die over de ondraagelyke Theologifche oneenigheeden zeer verdrietig was, nam alles aan, wat de Godgeleerde, die hy volgde, maar aan gaaven, en maakten, om maar rust te hebben. Hier op naamen ze dan de beide gedachte Schwabifche geschriften, smolten die binnen tien daagen onder malkanderen, nadien die byzonder wel aan *Dr. Andreae* bekend waaren. Welk schrift dan juist de *declaratie*, of verklaringe, over de XI. strydige artykelen, in de *Formula Concordiæ* is. De gemelde Godgeleerde nu, hebben dat schrift aan veele Protestantifche Ryks-standen gezonden, voornaamentlyk in Hessen, de Palts, Bronfwyk, Holstein; Pomeran en Meekelenburg, om haarer aller meeninge daar over te verneemen, doch welke verscheiden waaren, en den anderen meest alle teegen liepen. Waar op verder, in 't Jaar 1577, nochmaals drie Godgeleerde, de ingehaalde *cenfuren* aangevangen hebben te doorzien, naamentlyk, *Dr. Andreae*, *Selneckerus* en *Chemnitius*. En dit geschiede in 't Klooster Bergen, voor Maagdenburg, den eersten Maart, op welken tyd men vertelt, dat 'er verscheidene aanmerkens-waardige dingen geschied zouden zyn. Als dat 'er op de eerste nacht, zulk eene aardbevinge aldaar geweest was, dat de

D d d 2

Koster

(x) Hutterus Conc. conc. p. 75. seqq. (y) Idem l. c. p. 87. (z) Stybarus & Selneckerus ap. D. Paulum Hofmannum kurtzer bericht vom Concord-werk. (a) Holspinianus C. XXVI. Conc. diffe. p. 147.

Jaar MD.
tor MDC.Wirten-
bergze
handelin-
gen.Maulbrunn
Convent.D. Andreae
outwerp.Torgau-
fche Con-
vent.Verklaar-
ing-
fchrift.Ingehaalde
Cenfuren
daar over.t'Zaamen-
komste van
Bergen.
Merkelyke
teekens
daar by.

Jaar M.D.
10r M.DC.

Koster vreesde , dat de groote Kerke invallen zoude. *Item* , dat op den anderen dag , als men wilde luyden , de klokken borsten , en een vreemd geluid maakten. (a) Insgelyks , dat de donder , na de invoeringe van het zelve, op den 13 Augusti, te Wittenberg, in de Stad, en de Kerke van het Slot, als ook in *Luthers* Klooster te gelyk geslaagen was. (b) Ik vinde ook in een exemplaar van het *Concordie-boek*, het geene in de Sacristye te Konneren legt , dat niet verre van Halle is , dat een zeeker mandaar in aangeteekent heeft, hoe dat in de nacht, na de verkondigingevan deeze *Formula*, de gantsche Stad afgebrant was , 't welk ik echter daar by laat. Maar dit is dog gewis , dat , als men in deeze eeuwe , het Jubel-feeft , over deeze gemaakte *Concordie* , in dat zelve Klooster vierde , een jonge , met naame *Adam Stein* , midden onder de plechtigheeden , in de Kerke dood viel. Doch , om weeder op de Historie zelve te koomen , zoo was dan de verrichtinge der booven-gedachte mannen , deeze , dat zy onderscheidene dingen in het voorige geschrift veranderden. Want de ingekoomene *cenfuren* waaren alle zeer oneenig , en hadde de eene dit , de andere dat te erinneren , daar afen toe te doen. e. z. v. Nu willen wel veele geenzins toestaan . dat 'er toen iets hoofd-zaakelyks verandert geworden was. Evenwel bekennen zy zelfs , dat 'er hier en daar in zommige woorden, eene veranderinge geschied is , die dan in Godgeleerde zaaken, gelyk als bekend is , meeft wel zeer veel te beduiden mogen hebben. (c) Ja eenige bekenden in een byzonder schryven gaarne ,, , dat 'er uit de ingebrachte *cenfuren*, na goed-vinden ,, iets ingeschooven, ook iets hier teegen wel uit gedaan, en het andere wat ,, meer verklaart, of ook wel beweezen geworden was. (d) Zo dat dan ook de Godgeleerde zelfs onder malkanderen , hier over oneenig geworden zyn. zoo zeer zelfs , dat *Chytraus* hier na wel uitdrukkelyk schreef: ,, Dat ,, het eerste schrift zyne forme , zoo als het in 't eerste ontworpen , onder ,, schreeven, en aan de Augsburgsche Belydenis-genooten gezonden was, ,, geenzins hadde behouden. Want de drie Heeren , welke tot deeze zaak ,, verkooren waaren , hadden in zyne afweezenheid , uit de *cenfuren* der ,, Kerken , veele spreuken van *Luther* , en wel inzonderheid , aangaande ,, de gronden en voornaamste manieren , der lichaamelyke teegenwoor- ,, digheid van Christus , als ook meer andere dingen , te Bergen , daar in ,, gestelt , waar over hier na de heftigste stryd ontstaan is. (e) Waarom hy ook gaarne bekent heeft , ,, dat hy de Torgausche ordonnantie verre ,, voor de Bergsche stelt , doordien die zonder zyn weeten en wille , van ,, deeze drie Heeren , *Andreae* , *Selnekkerus* en *Chemnitius* , t'eenemaal ver- ,, anderd was geworden. Daar dan hier na eerst , *pro formâ*, en om de fleur , ,, de andere drie by gehaalt waaren , na dat alles al afgedaan geweest was; alhoewel hy het echter ondertusschen onderschreeven hadde , en het nu niet weeder herroepen wilde. (f) Ja hy schreef noch in 't zelve jaar aan Erasmus Marbachius : *Dat deeze Formula een seminarium Discordiæ , of Kweekhof van twist , onder haar geweest was.* (g)

Jubel-feeft
daar over.

Verandere-
ring van
de eerste
stelling.

Oneenig-
heid van de
Autheurs.

Ontrouwe
handel
daar by.

Formula
Concor-
diæ een
geleegen-
heid tot
rweedragt.

Verachtin-
ge van per-
innerin-
gen.

18. Van de andere gemeentens der Augsburgsche Belydenisse nu , geschieden daar wel zommige goede erinneringen en waarschuwingen , doch met welke voor deeze drie Godgeleerde alleen maar na haar eige welgevallen gehandelt wierd. En alhoewel eenige daar by indachtig maakten , dat men doch *Melanchthons Corpus Doctrinæ* niet geheel en al behoort te verwerpen , als ook , dat onchristelyke en heftige verdoemen en verbannen daar wat behoorde uit te laten , en diergelyke zaaken meer ,

ZOO

(b) Id. C. XX. p. 117. & ex eo Joh. Lætus Comp. Hist. p. 417. (c) Selneccerus in Récitat. Hutterus l. c. p. 255. & alii. (d) Balthaf. Bidenbachius ap. Fechtium supplem. H. E. P. IV. p. 555. (e) Epist. ad Johan. Hermannum Volum. Epist. p. 109. (f) Epist. ad Jac. Monavium. lb. p. 418. (g) Ap. Fechtium l. c. p. 547.

zoo wierd nochtans niets altoos daar van ondernoomen. Hier teegen drong men zoo zeer daar op, dat dit geschrift doch onderschreeven, en alomme ingevoerd mocht werden, byzonder daar zoo veele grooten over al na een *Synode* verlangden, het welke aan deeze Godgeleerde heel verdacht voor quam, gelyk als wy nu al haast zullen gaan zien. In 't Jaar 1579 wierd dan dit Bergsche geschrift, op den Land-dag te Torgau, aan de Standen voorgedraagen, en daar na het gantsche voorneemen van de gedachte Godgeleerde in 't werk gestelt, gelyk als nu haast volgen zal, wanneer wy noch maar eenige andere omstandigheden van deeze zaak bygebracht zullen hebben. Voor eerst moeten wy nu noch een weinig van de Autheuren van dit boek gedenken, op dat wy gezien hebben, dat 'er nu drie van haar, dan zes aan gegeven werden. Doch de boovenverhaalde bekentenis van *Chytraeus* beslist deeze geheele zaak zelfs, die 'er maar alleen drie (*triumviro*) noemt, en daar meede als aanwyft, dat deeze drie heel eenzydig, en volgens haar gezag gehandelt hebben, maar dat de andere daar uit geslooten, en eindelyk alleen maar, pro forma of om de fleur daar by toegelaaten wierden, gelyk als hy dan uitdrukkelyk zoo spreekt. Terwylen ook meer andere oorkonden dit al zoo bekrachtigen wy zullen ook nu haast verneemen, hoe men dit geschrift voor onbedriegelyk, en t'eenemaal goddelyk uit gegeven heet. In de Historie zelfs nu, werden de Autheuren genaamt, *summæ autoritatis & constantiæ Theologi*, die het hoogste aanzien en stantvastigheid (of hoogmoed veel eer) gehad hebben. (g) En ook, *pylaaren der Augsbursche Belydenis-verbondene*, zoo veel 'er van haar de *Formula Concordiæ* aannamen. (i) En het boek zelf werd getituleert, *eene herbaalinge der eeuwige waarheid, die niet alleen met het menschelyke, maar ook met het Kerkelyke gezag der hoogste Overigheid gewaapendis*. (k) Dat al zoo hunne partyen, onder de Gereformeerde klaagden: *Dat men zich t'eenemaal als dwingelanden en trots aangestelt hadde, zoo dra als men maar van de genaaden-gunst van den Lands-heer verzeekert geweest was*. (l) Ja daar de Keurvorst, in 't Jaar 1578, op de t'zaamen-komste te Tangermunde, de Godgeleerde vermaant hadden, dat zy dit boek doch noch eens zouden door zien en verbeeteren, zoo hadden die op het hoogmoedigste daar opgeantwoord: *Dat het eens voor al de reegel van haare leere was, en dat die geene alle Swermers en Sacramentarissen waaren, welke daar maar iets het minste aan laakten*. (m) e. z. v. Gelyk als dan ook de gedachte oneenigheid van deeze Godgeleerde zelfs, uit loutere *Emulatie* of afgunst voort quam. Om welke reede ook de andere, die dat aanzien niet hadden, daar uirgeslooten wierden: en deeze beschuldigden de Bronswyksche en andere Godgeleerde, als of zy enkel en alleen daarom de *Formula Concordiæ* verwierpen, doordien zy daar toe ook niet meede geroepen geweest waaren. (n) Waar teegen de Gereformeerde, aan *Jacob. Andreae* voorwierpen, dat hy na het Primaatschap over haar alle stont, en dat dit hem ook van zyne meede-genooten zelfs opentlyk beweezen geworden was, (o) *dat hy een Pausdom in Duitsland hadde willen oprichten, en een ieder tot zyne meeningen dwingen*, (p) en wat 'er van diergelyke teegen-werpingen noch al meer waaren.

19. Van deezen *Jacobus Andreae*, als de voornaamste Autheur en uitvoerder van dat boek, zal ik alhier noch eenige aanmerkingen by voegen, die deeze Historie wat nader zullen verklaren. Hy was dan by de *Universiteit* te Tubingen, Kancelier en Professor, gelyk ook, *Prooft*, en by de

D d d 3

men-

(b) Hurterus Explic. form. Conc. prolegom. p. 11. (i) Helvicus Garthius ap. Fechtium l. c. p. 807. (k) Joh. Olearius in Constante Concordiæ conc. p. 64. (l) Admonit. Neostad. C. X. p. 345. (m) Hopfianus l. c. XX. p. 131. (n) Kromayerus Hist. Eccl. p. 586. (o) Admonit. Neostad. l. c. p. 337. (p) Ibid. & 341.

Jaar MD.
tot MDGAfkondin-
ge der
Formula
Concor-
diæ.Autheurs
van de
zelve:Verheffin-
ge der zel-
ven.Tanger-
munde
Convent.Volg-yver
der God-
geleerden:Heersch-
zucht.D. Jac.
Andreae
beschry-
vinge.

Jaar MD.
tot MDC.

Zyn booven
maate
grootte lof.

Heerschezucht en
hoogmoed.

Lichtvaardigheid.

Heevige
driften.

Wraakgierigheid.

Lichtvaardige
receden.

mensch en in een zeer groot aanzien van weegen zyne veelvuldige uitterlyke stoutheid, bequaamheid, en de gaave van onbeschaamtheit, alzoo dat hy niet quaalyk voor een goed Staats-man kost speelen. Maar van weegen dit werk, werd hy by zyne verwonderaars genaamt, een *hoog verlichte, geest-ryke en hoog-begaafde Godgeleerde*, (q) een *Elias*; die de *heimelyke Calvinisten*, als de *Baals-Priesters verdreeven heeft*. (r) Een *Goddebyk man*, een *Goddelyk hoofd*, een *Zuil der Kerken en Schoolen*. e. z. v. (s) Hier teegen vind men, zoo wel by de *Lutheraanen* als andere partyen zelfs, zulke berichten van hem, die ten uittersten aanmerkelyk zyn. De gedachte *Chytraeus* gaf hem al veel hier van, in 't Jaar 1571 te verstaan, wanneer hy aan hem schreef: Dat zyne aanhangers *Jacobiten* genoemt wierden, welker aanzien hy echter meende te verdedigen, schoon ze de bescherminge van zyn Voorstanderschap niet van nooden hadden. (t) Anderen hebben hem eeven zoo over zyn bedryf gewaarschouwt, dat men geen *Bisschop of Predikant*, by zy ook zoo hoog verlicht en begunstigt als hy wilde, in 't minste moeste toestaan, dat hy het *Predikamt in de Kerken alleen wilde voeren*, aan andere Kerken maat en wetten geeven, en alzo een *generaalen Bisschop* zyn, het welke een van de *voornaamste teekenen des Antichrists* is. Waar by zy opentlyk noch gesteld hebben, hoe hy tot zulk een algemeen werk der vereeniging van de *Gereformeerde* niet beroepen is geweest, en dat hy zich alzo van het kenteeken des *Antichrists*, op geenerlye wyze ontslaan konde. (u) Zyne eigene meede-genooten, als *Timotheus Kirchnerus* beklaagden zich daar over, dat hy aan zyne vooroordeelen zoo zeer hing, en de lieden onverhoort verdoemde, item, hoe hy zulke *ergernissen aangerecht hadde*, dat hy ook zelfs de *Kerken-tucht en opentlyke boete*, in *Saxen afgeschafft*, en de *Keurvorst* daar toe *verleid hadde*: het welke veelen zeer smerte, en de goddelooze in hunne *valsche gerustheid* maar des te meerder sterkte. (x) Ja *Peucerus* klaagde over hem, dat hy van hem in de *gevangenis*, by eene t'zaamen-spraake zoo hoogmoedig en trots gehandelt geworden was, als hem van geen *Staatkundige* ooit was weedervaaren. (y) En diergelyken drift ziet men ook uit alle zyne schriften, en in 't byzonder uit de brieven. Als, wanneer hy van *Strigelius* schreef, die hem ook wel niet heel zacht bejeggent mocht gehad hebben: *De stoute Letter-meester mocht liever uit zyn Pindarus wat gaan opsnyen, als dat hy de Godgeleertheit ontheiligde* (hy meende dat hy maar een *Leek* was, die met de *Godgeleerde* niets te doen hadde) *God strafte hem, dewyl hy de Kerken* (dat is, de *Godgeleerden*) *zoo hinderlyk was. Kryg ik maar de gelegenheid, ik zal hem zoo haavenen, dat hy zien zal, dat ik geen zot en ben. Ik kenne hem wel, hy is noch verre zoo na niet, dat hy andere gering behoeft te achten. Alle de geleerdheid is niet t'eenemaal in Pindarus of Homerus geleege!* (z) Diergelyken heevigheid bespeurt men by na doorgaans in zyne schriften, welke uit enkele eergierigheid en hoogmoed afkoomt: hy zelfs vergeleek zich by *Ismaël*, en bekende dat hy niet wist, hoe dat zyn hand teegens ieder een was. (a) Waatom ook zyne vyanden wenschten, dat hy doch in zyne schriften, eene *Godgeleerde bezaadigheid en deftigheid* gebruiken mocht. (b) Dat hem vry zeer ontbrak, wanneer hy by voorbeeld van de *Gereformeerde* schreef: *Van die schelmen wil ik niet gepreezen, maar gescholden zyn*: en van de dood van *Flacius* schreef hy: *Hy is nu in des duivels keel, hy vreet nu met de duivels in de helle, wanneer zy maar te huis, en niet by zyne spits-gezellen, Spangenberg, en andere zyn*. (c) Item, *Ik hebbe in mynen baard meer keffende bonden* (canes) *als graauwe hairen*. (canos) (d)

Om

(b) Georg. Muller Hist. der Form. Conc. p. 286. (r) Ibid. p. 300. (s) Mart. Crusius in Epitaph. Annal. Suev. l. XI. p. 829. (t) Volum. Epist. p. 476. (u) Urb. Pierius Abfertigung Phil. Nicolai p. 21. (x) Ap. Fechtium l. c. p. 638. (y) Historia carceris p. 762. (z) Ap. Fecht. p. 250. (a) lb. p. 182. (b) Simon Sulcrus ibid. p. 277. (c) l. c. p. 519. (d) p. 580.

(d) Om nu noch van meer andere zulke ongoddelyke en onchristelyke Jaar MD. tot MDC. zaaken te zwygen.

20. Om deeze en meer andere diergelyke omstandigheeden nu, konden ook zelfs de rechtzinnigste Godgeleerde met hem niet overeen koo- Twist met zyne eige vrienden. men, en te vrede zyn, gelyk als zy dan bekenden: *Dan zelfs de alderreinste Godgeleerden zyne handel over het Concordie-werk niet goed konden keuren.*

(e) Zy waaren zeer toornig op hem geweest, om dat hy zoo onvoorzichtig de Wit- Onbedagt-heid. tenbergfche Godgeleerde voor goed verklaart hadde. (f) Insgelyks, om dat hy op de Jenaasche zoo gruwelyk gescholden hadde, en de andere opentlyk geveit. (g)

Zoo schreef ook een zeeker Godgeleerde in Schwaben van hem, in 't Jaar 1570, uit Stutgard, en van 't Wurtenbergfche Hof, daar hy zich altyd op beriep, alwaar doch de Hartog zelfs, met alle zyn rondsom reizen, heel quaalyk te vrede was, en hem dikmaals met de scherpfte bevelen te huis riep: *Om dat hy in alles zyn eige kop volgt, naar anderen niet eens luistert, om dat hy groote verwerringen in Saxen aangerecht heeft, en 't is te wenschen, dat hy het in Schwaben ook zoo niet maake. Veele keurden zyne zaaken niet voor goed. Op veele plaatzen heeft hy scheids-man willen wezen, schoon hy zich opentlyk voor de eene partye hadde verklaart. Zommige huichelaars in Meiffen, zingen onder zynen naam met niets goeds om. Hy zelfs is als t'eenemaal dronken van ydele hoope op eene guldene reformatie der Kerken, en hy weet het zelfs niet wat hy al doet. Hy praalt overal, men heeft alle zyne Canones onderschreeven; daar het doch niet waar was; de rechte en deffige Godgeleerde verwonderden zich alle daar over, dat hy zelfs niet oprecht en bestendig is. En het was wel te wenschen, dat hy Praagen Dresden nooit hadde gezien. Ondertuffchen heet het uit Terentius, wat gy 'er in gebrokt hebt, moogt gy ook zelfs opeeten* (h) En zulke Onrustig-heid.

omstandigheeden hebben veroorzaakt, dat hy met Dr. Chemnitius zelfs, Zyn stryd met Chemnitius. ontrent dit werk over hoop geraakt, en dat zyn brief aan hem, waar uit men haare onderlinge oneenigheid gezien heeft, overal aan alle Hooven, in 't Jaar 1580, bekend geworden is. (i) Om welke reede zommige de Bergfche Godgeleerde by de acht Moordenaars van Aristoteles vergeleeken hebben, daar onder eerst vier met vier, daar na twee met twee, en eindelyk de eene met den ander oneens geworden zyn. (k) Het is ook bekend, dat hy in zyne meeningen en rechtzinnigheid, zeer onbestendig geweest is. Chytræus zelfs verwyrt hem opentlyk: *Dat hy te vooren veel op het heevigste verdedigt heeft, dat hy nu heeft laten vaaren en voorby gaan.* (l) Onbestendig-heid.

Wigandus schreef in 't openbaar eene aanmerkinge van Dr. Jac. Conciliatorius, die ook de byzondere verdoeminge der doolingen gedreeven en gewilt heeft. (m) Flacius schreef van hem, Dr. Schmiedlin (zoo noemde men in 't gemeen Dr. Andrea, doordien hy een Smids zoon was, en eerst het Snyders handwerk geleert hadde) *heeft eene goddelooze en duivelsche amnestie (vereenizinge) en vergelykinge willen slichten, bedekken en bewimpelen, en al zoo eene loutere Samaritaansche Godsdienst ter Kerke willen invoeren.* (n) Hoe anders over zyne *πλοπραγμοσύνην*, dat hy zich in allerhande, ook zelfs staatkundige handel gemengt heeft, geklaagd is, zulks is uit zyn bedrijf, te Dresden, Praag, Bronfwyk, en elders genoegzaam bekend: van welk laatste ons noch verder iets voor koomen zal. Ik late staan, dat hy zich van de Palts-graaf een Waapen-brief en een adelyken Helm, met een veederbosch heeft laten geeven, gelyk als 'er in den aanhang van zyn leeven te zien is. Vermenging in weerdlyke handel.

21. En deeze man heet dan de voornaamste en gelukzaaligste bevoor- raar

(e) Osiander Cent. XVI. l. IV. c. 2. p. 863. (f) Ib. p. 864. (g) Chytræus ap. Fechtium l. c. p. 31. (h) Joh. Pappus lb. p. 325. (i) Wilhelm Bidenbachius ib. p. 313. (k) Chytræus lb. p. 628. (l) Voluum. Epist. p. 457. (m) Ap. Schlüsselburg. Catal. Haret. l. 1. præf. n. 12. (n) In der Kurtzen Wiederlegung des Pötrischen Dialogi von der Erb-sünde.

Jaar MD.
tot MDC.

De voor-
naamte
Auteur
van het
Concor-
die-boek.

Zyne ver-
eeringen
en beloo-
ningen
daar voor.

Gast-maa-
len.

raar en auteur van het *Concordie-werk* te zyn. (o) Gelyk als hy zelfs ook bekende, dat het geen werk van een alleen was, alhoewel het hem schier gedood heeft, doordien hy het, naamentlyk, alleen verricht heeft gehad. (p) Waarom ook zyne teegen-partye zelfs zich daar op beriep: „Hoe dat alle Vorsten, Standen, en menschen wel wisten, dat „hy alleen de Auteur, bestierder en smid van het *Concordie-boek* was, „die dit alles alleen aangestookt, gehandelt en bestiert, en die dee- „ze zaaken, welke alle de Gemeenten aangingen, alleen bewerkt en „beslegt, en de macht aan hem genoomen heeft, van over het heil en „de achtinge van zoo veele menschen eenig en alleen het oordeel uit te „spreken, en door list en geweld die leere te onderdrukken, die hy „niet anders wederleggen kon. (q) En tot deezen einde is hy over de anderhalf jaar lang, aan de Luthersche Hooven rondom gereist, en hy heeft zyne opgeleide en zeer gewichtige ampten, te Tubingen onder-tusschen aan een zyde gezet: waar aan zich veele niet weinig geergert hebben. Nademaal hy ook den boozen schyn zelfs daar meede niet vermyden kon, om dat hy van zommige Heeren, aanzienelyke en ryke geschenken genoomen heeft, waarom hy in 't gemeen ook voor zeer ryk gehouden wierd. (r) Aangezien men zelfs daar meede bewyzen wil, dat hy by de Keurvorst daarom niet in ongenaade gevallen was, dewyle hy hem eene treffelyke vereeringe gedaan en beloont hadde, waar over hy zelfs ook teegens *Job. Sturmius* zich beroemt heeft. (s) Zoo dat hy zynen loon ook van daar gekreegen heeft. Want hy hadde neegenhondert goudgulden, en eenen vergulden beeker daar door verdient. Het welke hem de andere zeer slecht geduid hebben, wanneer zy schreeven: *De konstige meester Smid heeft geen groove akker- of paarden-arbeid gemaakt, maar enkele kostelyke en fyne kleinodien secundum quid, alzoo dat hy niet alleen met groote eere, maar ook met veel zilver-werk (dat hy ook wel meest en meerder dan Gods eere, de lieve noodlydende waarheid, en het heil en welvaard der arme verdrukte Kerken gezocht heeft) weeder t' huis gekoomen is.* (t) Item, *Dat hy van Vorsten en Heeren, met vergulde koppen, beekers, groote hang-beekers, gouden keetingen, vereert geworden is, en het hem niet gebeurt is, als de H. Apostelen, anders zoude hem ook aan der Leeraars consens (overeen-koominge) niet zoo veel geleegen geweest zyn. Maar nu hy neevens dat geene, dat hy zich zelven een grooten naam gemaakt heeft, ook veel goed en vereeringen, goud en zilver te zaamen geschraapt, en dat niet te min, die groote wedde te Tubingen altyd zynen gang gegaan heeft; zoo was hem deeze Concordia ook niet onaangenaam, maar heel voordeelig en dienstig geweest.* (u) Op dat ik nu niet gedenke, hoe men vind, dat het by hem en de voorige, in de voleindinge van dit boek, ook niet al te Theologisch, zelf in andere omstandigheeden toe gegaan mag zyn. Zyne eigene amptgenooten hebben het in de Chronyken gezet, dat van zyne reize naar Saxen, de *Universteit* hem een treffelyk afscheidmaal aangerecht heeft. (x) En de Abt te Bergen, *Petrus Ulnerus*, werd van de Schryvers daar over gepreezen, om dat hy de Godgeleerde zoo wel onthaalt heeft. (y) Waar by een zeeker Schryver aanmerkt: *Dr. Selnekker heeft den Abt daarom zoo hoog opgezet, om dat hy aan zyne vriendelykheid een byzonder genoegen gehad heeft, dewyle hy hem niet alleen met woorden, maar met eenen goeden dronk wyn vervroolykt hadde.* (z) Ten minsten heeft een Lutheraan dit noch-

(o) Georg. Weiffius de Allotriopiscopia C. III. § 7. (p) Ap. Fechtium l. c. p. 553. (q) Admon. Neost. C. X. p. 354. (r) Polyc. Lyterus uber den Cl. Psalm. ap. Geierum Allgegenwart Gottes praef. (s) Hutterus Conc. conc. p. 159. G. Muller. C. VII. § 33. Ipse in orat. de Concordia Negotio ap. J. V. Andreae in Vita. p. 214. (t) Paul Reineckers Vorrede über Flacii Wiederlegung des Dialogi. (u) Censura der Leipziger und Wittenberger Theologen über die Grundfeste. (x) Crusius l. c. p. 757. (y) Muller l. c. C. VI. § 3. (z) Joh. Balæus Exam. Recitat. Selnecc. p. 71.

nochmaals in eene Chronyke gemeld: *De Abt heeft deeze Godgeleerde altyd wel en heerlyk (liberaliter & magnifice) onthaald, het welke God hem vergelden zal.* (a) Hy heeft het onvergelykelyke geluk ook gehad, dat deeze vergaaderinge by hem gehouden is. (b) In 't gemeen schryft een zeeker man opentlyk van hem: *Dr. Andreae was een verzoope man (ebriosus) geweest.* En een ander: *Hy heeft in 't Klooster Beben-huizen, eene grooten beeker met wyn, in een reis uitgezoopen, en daar by gezegt: hy moest doch noch gehangen worden, hy droeg de strik al om den hals.* (c)

22. Uit dit alles volgt dan van zelfs, dat 'er aan deeze Regenten, en byzonder den Keurvorst *Augustus*, niets altoos hier van toegeschreeven kan werden, en dat 'er in deeze geheele vertellinge aan hem niets toe gevoegt werd: niet teegenstaande dat *Andreae*, en andere Godgeleerde, deezen tytel tot grooten nadruk pleegen te gebruyken; en men ook alles in zulk een naam voor gedraagen heeft. Gelyk als de voorrede van het *Concordie-boek* ook uitwyft, (welke *Dr. Andreae* en *Chemnitius* gemaakt hebben) en de uitdrukkingen der Godgeleerde, als of het heette, *dat het eene reede van de Keurvorst was, en dat men hem de uitvindinge van dit boek moest toeschryven.* (d) Daar teegen niet alleen een Vorstelyk perzoon zelfs aan *Dr. Kirchner* zoude voor gehouden hebben: *dat de drie Keurvorsten het wel trouwelyk gemeent hadden, maar dat het de Godgeleerde alleen uit enkele hoovardye zoo niet gedaan hadden, maar dat zy der Keurvorsten gezag, tot een behelpbarer driften zeer misbruikten.* (e) Maar anderen hebben het ook heel ligt beweezen, dat deeze termen, die in de voorrede staan, beswaarlyk uit de Cancelerye gekoomen konden zyn, als, *substantialiter, essentialiter, formaliter, habitualiter, subjectivè.* &c. Dat is: *Zelfstandelyk, weezentlyk, vormelyk, hebbelyk, onderwerpelyk, e. z. v.* maar dat zy een zekere andere *Smid*, in *Vulcanus* winkel, uit de schandelykste moerassen der *Scholastryke* tot een Autheur hadden, alhoewel *Selnecker* onbeschaamt derft voorgeeven: *dat de Keurvorstelyke Raaden het gemaakt hadden.* (f) Of dit nu wel waar en *Theologisch* zyn konde, mag een ieder oordeelen. „ Dat heet recht over

„ eens anders geloof heerschen, en in de Kerke *tyrannizeeren*, wanneer alle „ en ieder de meeningen van eenige weinige menschen, zonder eenige de „ minste onderzoekinge, maar moesten onderschryven, het welke eene „ onlydelyke stoutheid was, die men in de Papisten bestraft heeft gehad. „ (g) Men wilde nu de menschen daar meede blind-hoeken, en de Vor- „ sten zelfs bepraäten, dat alle de erinneringen van de andere Protestan- „ ten in de voorrede zoo verscheiden waaren, dat een ieder die zee- „ ker onderschryven kon. Derhalven heeft men de naamen van alle die „ Vorsten, als een Hoofd van *Medusa* daar voor aangezet, en met list die „ geene daar onder getrokken, welkers goedheid zy zoo zeer misbruikt, „ en die zy zelfs met valsche vertroostinghen opgehouden en bedroogen „ hebben. (h) En wat 'er van zulke klachten noch al meer waaren: welke ook zoo verre niet geloochent werden; om dat men zelfs toestaat, *dat deeze Formula ook door de achtbaarheid der Hooge-Overigheid gewaapent geworden is.* (i) Waar van straks noch meerder zal volgen. Men heeft den Keizer *Augustus*, daar over ook byzonder gepreezen; die zich door de booven-gedachte oorzaaken, daar toe hadde laten bewegen. Alhoewel hy in den eersten yver en waan, al niet standvastig gebleeven is, gelyk als *Andreae* zelfs klaagde, dat zyne vyanden den Keurvorst tee-

II. Deel.

E e e

gens

(a) *Heinr. Meibomius Chronico Berg. To. III. Rerum German. p. 317.* (b) *Joh. Olearius Const. Conc. p. 69.* (c) *Melch. Leideck. Not. ad Hornii Hist. Eccl. p. 353.* *Irenæus Agnolt. Prodrom. Frat. R. C. p. E. 8.* (d) *Hutterus Explic. F. C. proleg. p. 4.* (e) *Extract. eines gesprächs einer fürstl. person mit D. Kirchner. An. 1582.* (f) *Examen Recit. Selnecc. l. c. p. 72.* *Hospinianus Con. Disc. (g) Hospinianus l. c. C. XLIX. p. 102.* (h) *Ibid. C. XXVII. p. 147.* (i) *Jo. Olearius l. c. p. 64.*

Jaar MD.
tot MDC.

Afscheid
aan D. An-
drea ge-
geeven.

Slechte na-
klank.

Duure God-
geleerden
welke.

Onder-
schryvinge
der Form-
Concord.

Of zy vry-
willig ge-
weeft is.

gens wilden ophitzen , en de Historien uitdrukkelijk genoeg te kennen geeven , dat hy noch voor zyn dood daar op gedacht heeft , hoe hy de *Formula Concordiæ* best mocht veranderen , en dat *Christianus* de eerste , zulk eene *reformatie* daar door aangestelt heeft : welk verhaal men in de appel van den tooren te Leipzig , in 't Jaar 1592 gevonden heeft. (k) Zoo heeft de Keurvorst van Brandenburg zich ook daar na hier op beröepen , dat *Augustus* in 't laatste geklaagt heeft , dat hy van de gierige Paapen schandelyk bedroogen was geweest. (l) En in de Leipziger Chronyke staat wel duidelyk , van 't Jaar 1580 , den 26 Decemb. „ *Dr. Jacobus Andrea* , dewyle hy „ in 't werk van de *reformatie* te verre gegaan was , heeft op den Zondag , „ door bevel van den Keurvorst *Augustus* , te *Dresden* van de Heeren Kamer- „ Raaden verlof gekreegen , om weder naar huis te trekken , het welke „ hy zoo ras voor hem niet voorzien hadde , en daarom begeert , „ om met den Keurvorst in perzoon te möogen spreken. Maar het is „ daar by met dit afscheid gebleeven : Heer *Dr. Jacob* trekt maar lieen en „ komt nooit weder , voor dat gy geroepen werd. (m) Gelyk als dan ook *Hutterus* zelfs niet loöchent , dat hy met den Keurvorst oneenig geworden was. En een ander heeft by deeze oratie geschreeven dat de Keurvorst hem een goddelooze , leugenachtige , duivelsche Paap genoemd hadde : waar van onlangs een geleert man verder geredeneert heeft. (n) Men zie ook , wat in de Historie der gevangenis van *Pucerus* al voor woorden van den Keurvorst , en andere omstandigheeden daar by gebragt werden. (o) Welke de Leipziger Godgeleerde in deeze eeuwe , zelfs ook niet eens geloöchent of wederlegt hebben , (p) ten minsten heeft hem de Keurvorst voor zulk een duuren Godgeleerde gehouden , dat hy tot *Chemnitz* gezegt zoude hebben , dat hy wel vier tonnen gouds daar voor wilde geeven , dat deezen bedrieger nooit in zyn land gekoomen was. (q)

23. Zoo veel zy dan , aangaande de Stichters van dit *Concordie-boek* gezegt , welkers proces of verhandeling , nu maar met weinige woorden te bezien is , naamelyk , hoe het de onderdaanen voor gedraagen is. Hier ontrent werd nu in 't gemeen zeer hoog geroemt , dat drie Keurvorsten , naamentlyk , die van Saxen , *Lodewyk van de Palts* , en *Johan Georg van Brandenburg* , die alle zelfs onderschreeven hebben , doch de landen van deeze twee laatste zyn daar wel haast van afgerreeden. Noch 22 Vorsten , en zoo veele Graaven , 4 Vryheeren , 35 Rykssteeden , en meer als 8000 Godgeleerde , met welken tytel men teegen de gewoonte , ook alle Pastooren en Schoolmeesters op de Dorpen vereerde , als welke dit groote getal onder deeze 8000 uit maakten. (r) Wat nu de aart en wyze aangaat , die is daar over te verneemen by die geene , welke toen ter tyd mede in die zaak ingewikkelt zyn geweest. De *autores formulæ* verzeekerden , dat het van alle goedwillig geschied was , gelyk als *Dr. Andrea* , op de t'zaamen-spraake te Hertsberg , in 't Jaar 1578 , met eeden verklaarde , dat niemand tot onderschryvinge gedwongen , noch ook wegens de weigeringe afgezet , of verdreeven geworden was , dit wist hy zoo zeeker en waarachtig , als hy zeeker wist , dat de Zoone Gods hem met zyn bloed verlost hadde. (s) Maar *Dr. Selnekker* , en andere stelden daar by zulke omstandigheeden , die zeer bedenkelijk zyn. Tot een voorbeeld , de Keurvorst heeft onder en by de Godgeleerde , van de zaak gewis willen zyn , en alzo de onderschry-

(k) Vid. oratio de Concordiæ Negotio ap. J. V. Andrea in Vita p. 204. Dresserus Chron. Saxon. p. 761. (l) Jo. Olearius Epist. MS. ad Balthaf. Meisnerum An. 1614. (m) Excerpta ex Schneideri Annal. Lipf. ap. Chr. Thomafium Hist. der Weish. P. II. p. 67. (n) Ibid. p. 165. (o) pag. in. 766. & 787. (p) Thomafius l. c. (q) Hospinianus C. XL. & ex eo Joh. Latius Hist. p. 418. (r) Micrelus Syntag. Hist. Eccl. I. III. p. 388. Christ. Matthiæ Theatr. Hist. p. 1103. (s) Ap. Hutterum Conc. conc. p. 160.

schryvinge geeischt, en wanneer zich eenige daar over ontschuldigden, en maar het eerste deel aannaamen, zoo heeft hy hen laten weten, dat zy de onderschryvinge van het anderen deel niet konden weigeren. (t) Zoo staat 'er ook in de Saxische Chronyke zelf. De Keurvorst heeft (naamentlyk, op het aanraaden van deeze Godgeleerden) den Kerken in zyn gebied dit boek voorgelegt; (u) hy heeft aan zekere Commissarissen bevoolen, „welke van de onderdaanen zouden afeischen, (*exigent*) dat zy, of „dat boek zouden onderschryven, of de oorzaken van haar weigeringe „bekent maaken. Daar dan eenige, die dit weigerden, daar over zonder „uitstel uit de Collegien gestooten wierden. Ja men heeft bevoolen, dat „alle de *Formula Concordiæ*, in 't toekomende, by het intreeden van „haar ampt, moesten onderschryven. (x) *Dr. Jac. Andreæ*, en *Dr. Selnekker* nu waaren rondsom gereyft, hadden alle Priesters en Schooldienaars de artykelen der *Formula Concordiæ* voorgelezen, welke zy ook alle moesten onderschryven. (y) De Keurvorst nu hadde zich verklaart, dat hy geene andere strydige leere of meening in zyne Kerken wilde toelaaten. (z) En zoo ging het ook op andere plaatzen. *Dr. Andreæ* zelfs schreef toen ter tyd naar Straatsburg, daar den Raad de onderschryvinge weigerde, aan een zekker Prediker: „Dat hy zyne graauwe haren met ernst aan den Raad zoude „toonon, in honden veranderen, en den Raad wakker aanbassen, en „hunne gemoederen ook opwekken, op dat zy van de Kerke, voor deeze reis niet afkeerig mochten zyn. (a) *Lucas Osiander* bezocht het op een andere manier, en schreef daar na toe, hoe aangenaam het den Hartog van Wirtemberg zoude zyn, byaldien het de Raad onderschreef: *Men zoude die zaak door Dr. Grempen bevorderen e. z. v.* (b) Aan welke hier na *Dr. Andreæ* zich beklagde, dat hy zich niet gunstig hier ontrent beweezen hadde. (c) En door diergelyken middel, is hier en daar, ook by de Groote zelfs, de onderschryvinge te weege gebracht geworden. Gelyk als dan *Dr. Lud. Rabus* aan *Dr. Wilhelm Timmerman* naar Heidelberg schreef: „Hy „hoopte, dat de Keurvorst aldaar op 't laatste de onderschryvinge niet „weigeren zoude, dewyle *Dr. Marbach* nu aldaar beroepen was, die naamentlyk een vriend van de *Formula Concordiæ* was, en die daarom ook „bevorderen zoude. (d) En een ander schreef uit de Steirmark: Dat hy eindelyk na een lange t'zaamen-spraak, den Lands-Hoofdman de onderschryvinge afgedrongen hadde. (e) Van de voorbaarigheid der Predikers nu, zullen wy in 't XVII. Boek, aan 't 17 Cap. § 47. een voorbeeld vinden.

Jaar MD.
tot MDC.

Dwang
daar toe
door ge-
volgde
straffen.

Gebruikte
list, over-
reeding,
en ver-
rassing.

24. Hier booven in 't begin van dit Hoofdstuk, en in 't voorgaande lid is nu al gemeld, hoe die geene, welke niet wilden onderschryven, met verlies van haare ampten en uitzettinge uit het land, gestraft wierden. Diergelyken handel 'er van dien tyd af, altyd aan zulke plaatzen gebrukelyk is geweest. Gelyk als 'er nu noch voor weinige jaaren, opentlyk uit geschreeven wierd: „Dat de aankoomende bediende, dien het aangaat, „het *juramentum Religionis* (den eed van Godsdienst) zouden moeten doen, „zonder eenige voor behoudinge of beding de *Formula Concordiæ* te onderschryven, en dat ze ook zoo wel by de leer-punten alle te zaamen, als „by de eigentlyke woorden en manieren van spreken, in stelling en tegenstellinge, NB. zoo lief haar zy om die schandelyke afzettinge van „hun ampt te vermyden, volstandig te volharden, en niet het geringste, „met hand of mond, door spreken of schryven daar teegen moesten

Dreige-
ment van
straffen.

E e e 2

„ voor-

(t) In der Warhaften, kurtzen und runden erzehlung nach Churfürstens Augusti Leich-Pred.
(u) Jenifius Chron. Annæb. p. 39. Part. II. (x) G. Suevus Hist. Acad. Witteb. ad Ann. 1581.
(y) Schmid. Zwickaufche Chronik. P. II. p. 408. (z) Ibid. p. 411. (a) Ap. Fechtium l. c. p. 540.
(b) Ibid. p. 565. (c) Ibid. p. 58. (d) Ibid. p. 596. (e) Jerm. Hombergerus ibid. p. 679.

Jaar MD.
tot MDC.

Inquisitie
en gewee-
tens-
dwang.

Heers-
zucht van
enkele
Godge-
leerden.

„voorneemen, en dat ze met hand en mond daar aan zouden moeten
„gelooven. (f) En van zulk een geweldigen en onchristelyken bedryf,
gelyk als het in opentlyke schriften en handeligen zelfs, openbaar ge-
noeg is, hebben de andere partyen aldus geschreeven: „Men heeft die
„menschen vraagen van *inquisitie* voor gelegd, daar op zy maar met ja en
„neen zouden antwoorden; die niet na de leere der *ubiquiteit* (alomme
„tegenwoordigheid) geantwoord hebben, die wierden al voort Sacra-
„ment-schenders geheeten, en men hadde hem een *anathema*, en den ban
„aangezegd, dewyl zy disputeerden. En na dat men deeze *Formula* uit-
„gevoert hadde, hebben deeze Godgeleerden geraaden, dat men de
„onderschryvinge voor eerst van die geene zoude begeeren, welke dat
„boek voor zeeker goed keuren, en welkers achtbaarheid de andere
„dan wel volgen zouden, en die geene, daar men aan twyfelde, zoude
„men tot op het laatste spaaren. Die het weigerden, zoude men de ver-
„willinge der anderen voor houden, en hunne reedenen wederleggen.
„Maar, op dat 'er ook geen uitvlucht meer overbleef, zoo zoude aan
„de Godgeleerde ernstig bevoelen worden, dat een ieder naar alleen
„zyn bloote naam moest onderschryven, zonder eenige uitneeminge of
„verklaaringe, en wel nochmaals, dat de voornaamste eerst zouden be-
„ginnen, daar de geringe dan wel zouden volgen. In de Rykssteeden
„moest de Raad het aan alle Predikers te gelyk opleggen, op dat het niet
„een zoude derven afflaan. (g) Daar dan licht uit te vatten is, dat niet
„een het ook geweigert zal hebben, om dat hy gaarne by zyne Kerke wil-
„de blyven, gelyk als een zeeker Dorp-Paap tot zynen Edelman, in
„Thuringen gezegt heeft, als hy dit boek onderschreeven hadde, en daar
„bedroeft over geweest was. „Het geweeten kan wel niet gebonden wer-
„den, maar wy arme lieden hebben wyf en kinderen, daarom moeren wy
„wel wat doen, op dat wy niet afgezet en verdreven zouden werden. Waar
„over een daar by zittende Munnik, van Erffurt, zeer gelagchen heeft.
(h) En dit zoude *Heshufius* zelfs bekend hebben: „Dat naamentlyk veele
„van hen teegens haar wil onderschreeven, en in hunne herten het zo niet
„gemeent of geloofd hadden. (i) Op welke geweetens-dwang een zeeker
„man *Dr. Luthers* eigene woorden bybracht, die hy teegen *Erasmus* eertyds
„geschreeven hadde: „Waar blyft nu de vryheid en macht, om van zulke
„decreeten te oordeelen, gelyk *Paulus* 1 Cor. xiv. zegt: de anderen zul-
„len oordeelen. Gy beneemt ons de macht, om over menschelyke inzet-
„tingen te oordeelen, en gy onderwerpt ons, zonder eenig onderscheid
„aan de menschen, daar ons doch de Schrift dit niet beveelt. Waar by
„hy dan over die Godgeleerde moeyelyk werd, welke zich onderstaan,
„om haare meeningen aan alle voor te schryven, en die ondertusschen
„de Gemeente met allerhande list, de vryheid van oordeelen benee-
„men, en die haare menschelyke schriften eeven zoo veel aanzien toe-
„schryven, als de H. Schrift zelfs. Zouden de Papisten (vaart hy voort)
„zich niet beklagen, dat zulke Doctoren in eene byzondere t'zaamen-
„spraak, hen meer macht aanmaatigen, als die aan hunne gantsche gee-
„stelykheid toe-geeven? Waar door zy zich zelfs en alle Duitsche Ge-
„meentens, tot een spot stelden. Ik laate staan, dat God zelfs over zulk
„een roof van zyn hoogste gezag ten hoogsten vertoornt word. (k) En
„diergelyke gedachten en overweegingen zyn 'er toen ter tyd, en nader-
„hand zeer veel voorgevallen.

25. Hier

(f) Hertzog Augusti zu Halle Rescript ap. *Olearium Const. Conc.* p. 90. (g) *Auctor Admon. Neost. C. X.* p. 346. (h) *Colloquium Hertzberg.* p. 184. & ex eo *Hospinianus l. c. Cap. XX.* p. 127. (i) In *Confessione ad Ducem Brunsvic. ibid.* (k) *Ibid. C. XII.* p. 103.

25. Hierom hebben de Godgeleerden zelfs niet geloochent, dat eenige met een quaad gewecten onderschreeven hebben: (l) En Dr. Andreæ klaagde noch in 't Jaar 1578, daar het al meest bekend was, dat hy te Leipzig veele vyanden hadde, en in groot gevaar was. (m) Welke doch zyne vyanden alle onderschryven moesten, daar de *Crypto-Calvinisten* zoo zeer de overhand genoomen hadden, dat het gantsche land daar vol van was. Ja de Bergsche Godgeleerde gezaamentlyk, bekenden aan den Keurvorst zelve: Dat zy al te zeer ervaaren hadden, dat noch in de meeste Saxische plaatsen, veele Predikers zich in de leere zeer hartnekkig betoont badden te wêezen. Dat ook eenige Vorsten en Heeren zelfs met onderscheidene vooroordeelen ingenoomen waren. (n) Waar uit men wel zien kan, hoe ellendig en verkeert het 'er altyd toegegaan is, nademaal ook die geene zelfs, welke het noch al onderschreeven, by het aanhooren van het ras voorlezen, 't geene op alle plaatsen geschiede, onmoogelyk het verstand en den zin van de zaken genoegzaam konden begrypen, en daar door een meest onbekent geschrift onderteekent hebben. Ondertusschen kan men ook niet zeggen, gelyk als *Hospinianus* en andere doen, dat het 'er in alles met geweld en dwang toe gegaan is, maar veele hebben zich op andere wyzen tot de onderschryvinge laten overreeden: en hoe zich de Autheurs, zelfs hier over bemoeit hebben, zulks wyzen nu noch hunne brieven met hoopen uit. Doch het was wel al te heftig geoordeeld, wat een Schryver zonder naam, die ook misschien door zulk een handel gestoort was, in 't Jaar 1589 opentlyk schreef: „Deeze gezellen gingen met louter bedrog en valsheid swanger, en zy zogten onder den schyn der ingebeeelde heilicheid, niets anders, dan gelegenheid en voordeel, om hunne verschrikkelijke, verdoemde, en ketterachtige doolingen, die zy met pen en inkt zig niet meer betrouwden om waar te maaken, beneevens hunne aangeboorene regeerzucht en eergierigheid, door het middel van de beschuttinge en bescherminge der Hooge-Overigheid, en des weereldlyken arms, onder der zelve naam en hoogheid in te drukken, den gemeenen hoop met geweld, en de loffelyke Keur- en Vorsten zelfs, met list en bedrog, teegens haaren wil en gedachte op te dringen. Daar by dan ook van die geene niet ten besten gedacht werd, welke aan andere maar het *placebo* toe zongen, tot eene onderschryvinge, en die zich al zoo licht lieten beweegen, om alle het voorige te vergeeten. En voor het laatste van Dr. Andreæ, dat veele menschen, een tyd lang in gantsch Saxen, zich voor hem buigen en neigen moesten, tot dat hy ten laasten onverwacht, zelfs ten lande uitgevoert, en uitgeleid geworden is, van welke uitgang uit Israëel hy niet luid geschreeuwt heeft. (o) Maar die geene, welke al zoo, of uit dwang, of eige onzeekerheid, of om de menschen te believen, onderschreeven hadden; moogen het ook wel meest zyn geweest, die het hier na wederroepen hebben. Aangezien dit niet alleen veele andere gedaan hebben, maar ook zommige Godgeleerde zelfs, gelyk als alle de Bronswykze, en daar onder, byzonder *Heshuizen*, van wien by de strydigheeden meerder zal te zeggen zyn: (p) Dr. *Urbanus Pierius*, Professor te Wittenberg hadde het ook onderschreeven, maar hy zeide daar na, dat hy het niet *simpliciter* gedaan hadde, daar hy Dr. *Andr. Musculus* en *Cornerus* tot getuigen riep: Hier tegen verklaarde hy ook, dat hy zynen naam uitgeveegt, en bekend hadde, dat hy met deeze zyne onderschryvinge eene groote zonde hadde begaan, en hy bad

Jaar MD.
tot MDC.Onder-
schryvinge
met een
quaad ge-
wecten.Bepreating
van ande-
ren.Uit-tocht:
van D.
Andreæ.Hetroepinge
van vee-
le, die
onderge-
schreeven
hadden,Van Heshuizen en
Pierius.

E e e 3

God

(l) Hutterus Explic. F. C. proleg. p. 20. (m) Epist. ap. Fechtium p. 58. (n) Epist. ad Elect. ap. Hospinianum Cap. XIX. p. 111. (o) Kurtzer auszug und einfältige aber eigentliche entwerffung der F. C. Vorrede. (p) Vid. Ofiander Cent. XVI. Lib. IV. C. 19. p. 949. (q) Erläuterung der Beweifsartikel, das Pierius ein rechter Errz-Calviniste sey, Anno 1591. Artic. 24. p. E. ij.

Jaar MD.
tot MDC.

Eenige
daar van
ver-
schoont.

God en alle Christenen, die hier door geergert mochten zyn. om vergiffenis. (q) Men heeft 'er ook eenige in 't begin van deeze oplegginge uitgezondert, en van de onderschryvinge verschoont. Gelyk als 'er onder anderen van een Wittenbergs Professor, genaamt *Matthæus Weesenbeek*, staat, dat de Keurvorst hem van het anders algemeene bevel uitgezondert heeft, doch uit wat oorzaken, werd daar by niet vermeld. (r) Maar ik vinde in een zeeke geschrift teegens *Dr. Leizer*, dat hy van hem over de Calvinisterye beschuldigt geworden is; waar van hier onder by de Historie des *Crypto-Calvinismi* breeder staat te melden.

Verlangt
Synode.

Afgeslaa-
gen en ver-
hindert.

26. Een van de gewichtigste en aanmerkelykste teegen-werpingen, teegen de beschreeven handel was deeze, dat de onderdrukte partye, onop- houdelyk en opentlyk, op een gemeen *Synode* en t'zaamen-komste drong, daar in de aangeklaagden eerst alle gehoord moesten werden, eer men haar veroordeelde. Het welk dan ook uit staatkundige oorzaken zelfs, byzonder voor de Godgeleerde, raadzaamer schein te weezen, dewyle zy zich daar door van die achterklap bevryd zouden gehad hebben, als schuwden zy het licht, en zochten maar om met loutere list en geweld door te dringen, en den meester te speelen. En hebben de Keur- en Vorsten en Standen, na de ingehaalde overweegingen, zich daar toe in 't Jaar 1577 ook werkelyk geneegen getoont, geraaden, en om gewenscht, dewyle zy wel zaagen, dat de meeste Standen daar op gedrongen hadden. (s) Maar men was bekommert, dat die zaak daar na zoo niet uitgevoert zoude hebben kunnen werden, als men het wel in den zin hadde, of t'eenemaal te rugge zoude gedreeven werden. Daarom stelde men zich ook daer teegen, en men wilde de andere partyen niet eens hooren, en men weadersprak ook de oude eerste Luthersche meeninge, aangaande de *Synoden*. Maar de Godgeleerde ontschuldigden zich heel slecht, wanneer zy voorwenden: *dat zulks aan hen niet hing, maar aan hunne Overigheid*, die hen doch anders in alles involgde. Item: *De Calvinisten waaren ook de lieden niet, met welke men zich op zulk eene wyze moest inlaten.* (t) Dit nu duiden hunne partyen in hen maar alleen tot vreeze van een boos geweten, en van onrechtvaardige zaaken, gelyk ook tot hoo- vaardye, en zeiden, dat men dat boek, het welke de Vorsten wil- den laten onderzoeken, aan een gantsche vergaaderinge, uit alle Duit- sche landen, hadde moeten overgeeven, beneevens de overige zaaken die tot eendragt behoorden. Daar deeze weinige Godgeleerde nu het rechte teegendeel gedaan, en eerst de onderschryvinge van alle afgeperst, en de Vorsten alzoo bedroogen hadden. Tot welken einde zy ook in haar schryven, den Keurvorst voor gestelt hadden, hoe veele ongemakken 'er uit zulk een *Synode* zouden ontstaan: daar in teegendeel, de onder- schryvinge zonder eenig het minste gevaar was. e. z. v. (u) Ja de Anhaltische Godgeleerde schreeven ook, na de volbrachte onderschryvinge: *Wy- geeven de Heeren Godgeleerden vriendelyk te bedenken, doordien 'er zoo veele Christelyke herten zyn, ook onder de onderteekenaars zelfs, welke klaagen, dat zy overvallen zyn geworden, en daarom na eene algemeene t'zaamen-komste zuchten, en dat de hoogloffelyke Keurvorsten en Vorsten, in 't Jaar 1578, te Langen-Saltze daar al reeds op hadden beslooten, gelyk als zy ook teegen de onrechtmaatige by- zondere veroordeelingen der Papisten, altyd tot de beroepinge van een wettig Synode gestemt hadden, om aldaar, wat men uit Gods Woord wilde voort brengen, te bewyzen, zonder dat men eenig recht hadde om zulks af te kunnen slaan.* (x)

Protestatie
daar tee-
gen.

Waar

(r) Gotofr. Suevus l. c. (s) Carpzov. Isag. ad Lib. Symb. p. 19. (t) Apologia des Conc. büchs C. XV. p. 336. (u) Hospinianus Conc. conc. C. XIIX. p. 101. & 103. (x) Bedenken uber die praef. des Conc. büchs p. 184. Conf. de Helmltadiensibus Chytr. Epist. 1195.

Waar teegen hunne partyen wel niet derven loochenen, dat zy tot een *Synode* verbonden waaren, maar dat ze echter van de leere der *Calvinisten* niet langer wilden *disputeeren*, doordien die nu al lang verworpen was, zoo dat zy alzoo gelyk als een bevel daar teegen voorwenden. (y) Waar in zy waanden het den Apostelen na te doen, die ook de Kettters alzoo zonder eenige *Synoden* verdoemt hadden, (z) maar waar van de grond elders onderzocht geworden is. (Ziet hier booven in het eerste boek) Ondertusschen, alhoewel 'er aan de meeste voor gehouden wierd, hoe zy recht voor het *Synode* beefden, wanneer zy daar van hoorden, (a) zoo waaren echter zommige noch al zoo openhertig, dat zy de nuttigheid en noodwendigheid van een *Synode*, by zulk een toestand van zaaken zelfs bekenden, (b) en dat ook aan de anderen, die geen lust daar toe hadden, aanrieden: (c) alhoewel 'er in der daad nooit iets daar van tot eenige uitwerkinge is gekoomen, van weegen de reeds-bygebrachte reedenen.

27. By zulk eene gesteltenisse van zaaken hebben onderscheydene perzoonen, ook in Saxen zelfs toen ter tyd, en verder heen de onderschryvinge en den Religions-eed geweigert. Alzoo deden noch in 't Jaar 1581 zommige Professooren te Wittenberg, naamelyk, *Dr. Barthol. Schonborn*, *Dr. Job. Matthesius*, en *Mr. Lehnerer*, *Mr. Caspar Altenreich*, *Mr. Valent. Ottho*, en *L. Julius Boyma*, welke laatste eerst al onderschreeven hadde, doch hier na door een Notaris zulks herriep. Eenige van die mannen hadden ook zeer schimpige schriften teegens de *Formula Concordiæ* in gegeven. Waar over zy dan terstont afgezet, en van de *Universteit* weg gejaagt wierden. (d) In 't Maagdenburgsche gebied, liet de *Administrator*, in 't Jaar 1576, de Pastooren te zaamen roepen, om te onderschryven, maar het hadde voor deeze maal niet kunnen zyn, gelyk als daar van gesproken werd, ja ook niet in 't volgende jaar, by eene andere te zaamenkomst, tot dat het in 't Jaar 1578, daar na geschied is, wanneer de Godgeleerde in vryheid van den anderen gelaaten wierden. (e) Gelyk als zich dan ook byzonder de oude *Dr. Siegfried Sack*, *Mr. Nicander*, *Mockenius*, *Mr. Dionysius* en de Pfarheer van Albers-leben en Lebek, *Majus*, met by na alle de andere, al teegen gezet hebben, en de Deken gezegd heeft: dat die alle dol waaren, die zoo terstont al wilden onderschryven. (f) Het geene ook in Saxen, zelfs veele van de Landstanden gedaan hebben, als die van Bernstein, van Berleps en andere, en ook uit de Steeden en Stiften. (g) Alle het welke niet zonder eene groote verbitteringe van de andere partye geschied is. Gelyk als dan in 't Jaar 1579, de gedachte Predikers van Maagdenburg, van den *Administrator*, op de t'zaamenkomst naar *Juterbok* gedaagt zyn, maar van de Dom-Heeren verboden wierden, om aldaar te verschynen. Waar door ook de Raad zyne Predikers niet gestelt heeft, maar de andere bleeven op de t'zaamenkomst, by haar opzet, en onderschreeven niet, daar zy haar oordeel over moesten afwachten. (b) Ondertusschen heeft men hier en daar, byzonder in Saxen, met zulke lieden heel hart gehandelt. En de Autheurs zelfs loochenen ook niet, dat 'er zulke perzoonen van haaren dienst afgezet geworden zyn, welke wel onderschreeven hadden, maar om dat zy verdacht waaren, en hun eigen geweeten beswaart vonden, dat ze daarom weg geloopen waaren. (i) Waar van hier onder by de Historie der *Crypto-Calvinisten* meer-

Jaar MD.
tot MCD.Geweiger-
de onder-
schryvin-
ge, te
Witten-
berg.Maagden-
burg.Saxische
Land-
stan-
den.Verweirin-
ge daar
over.

Straffen.

Oorzaaken
der weig-
ring.

(y) Der 3 Weltlichen Churf. Refutations schriftt wieder der Anhaltischen Theologen bedenken p. 255. (z) Ibid. p. 257. (a) Jo. Balæus Exam. recit. Selnece p. 72. (b) Dav. Chytr. Epist. ad Casp. Pafelicum p. 1009. (c) Id. ad Heshusium p. 1179. (d) Suevus l. c. (e) Pomarius Chron. Magdeb. p. 170. (f) Hospinianus l. c. p. 129. (g) Ibid. p. 145. (h) Ibid. (i) Refutations schriftt der 3 weltl. Churf. p. 262.

Jaar MD.
tot MDC.

der naricht te vinden is. De oorzaaken nu, waarom het zoo veele weigerden, waaren verscheide en ongelyk; daar het waarlyk wel veele verdroot, dat deeze weinige Godgeleerde alleen aan alle de andere wetten zouden voorschryven; insgelyks ook, om dat daar door haar rust, en andere inzichten gelindert wierden, en wat 'er van diergelyke zaaken meer waren. Doch de meeste brachten ook andere oorzaaken overvloedig by, die men in zeer veele groote boeken wydloopig genoeg verhandeld vind. Om nu maar eene reede te melden, zoo heeft niet alleen de openbaare teegen-partye, veele stellingen en meeningen daar uit willen bewyzen, welke teegen den Bybel, de Augsburgze Belydenisse, en *Luthers* schriften reegelrecht aanliepen; maar de Godgeleerden zelfs, hebben ook krachtiglyk zommige zaaken willen aanmerken, welke zy onmoogelyk niet te zaamen konden schikken.

Doolingen
in de For-
mula Con-
cordiæ.

28. „De oude *Chytræus* erinnerte aan *Dr. Andreæ* en *Selnekker*, noch in „t Jaar 1579, dat het raadzaam was, dat men eenige dingen in de *Formula* „*Concordiæ* wat naauwer onderzocht, dat de *status controversiæ*, van de „vrye wil recht gestelt moest werden, dat de vernieuwinge van de natuu- „re door den H. Geest, niet aan de rechtvaardigmaakinge voor gestelt „wierd, dat ook eenige leeringen en verdoemingen der doolingen, met „de andere reegelen of Symbolische boeken niet moesten stryden. De „*Formula* was de Godgeleertheid uitdrukkelyk teegen, om dat die zeide, „dat de gantsche vernieuwinge des leevens zaalig maakte, *item*, om dat „zy de *Transsubstantiatie* bevestigde. De *Formula* stelde in de plaats van „t Avondmaal, de woorden van Christus: Dat de Sacramentariissen, „daarom niets anders als brood en wyn hadden, dewyle zy niet geloof- „den, dat het lichaam van Christus aldaar teegenwoordig was. Daar doch „evenwel daar by staat, hoe dat noch het geloove der geevende noch „der ontfangende, de oorzaake der teegenwoordigheid is. (l) Andere hebben van het navolgende veel gewags gemaakt, gelyk als tot een voor- beeld: In de *Formula Concordiæ*, werd als doolende verworpen, dat het geen rechte Christelyke gemeente was, daar geen ordentlyken ban gehouden wierd. (m) Daar zy doch en met hen de Godgeleerde elders stellen: Alwaar eene Christelyke Kerke is, daar moest ook met eene het sleutel-ampt gehouden werden, en die Kerke is Apostoats, en niet Apostolisch, in welke het hier aan seilt. „Waar „by andere noch voegen, dat de Autheurs geschreeven hebben, dat zy „door de genade des H. Geests, te Torgau alles al t'zaamen gezet had- „den, wat 'er tot eendracht en verklaringe diende; daar zy nochtans „hier nabekent hebben, dat 'er noch al veele noodige en nuttelyke erin- „neringen en oordeelen daar by gekoomen zyn, maar daar zy de meeste „van uitgelaaten, of niet geheel en t'eenmaal aangenoomen hadden. „*Item*, dat zy geene vervolgers wilden heeten, daar zy ondertusschen „de onschuldige verdoemden, als goddelooze en kettere, en de Hooge- „Overigheid teegens hen ophitsten, gelyk als de Jooden, *Matth. xxiii.*

Teegen-
spreekin-
gen daar
in.

30. Eindelyk, dat zy wel voor gaaven, dat zy geene perzoonen, of gemeentens verdoemden, daar zy nochtans hunne stellingen als ketterisch verwierpen en verdoemden. (n) Hoedanige zaaken meerder in de stryd-schriften te vinden zyn, inzonderheid in de verantwoordinge van het bedenken der Anhaltische Godgeleerden, teegen de voorrede van het *Concordie-boek*, daar aan gehegt is, een verhaal van eenige nieuwe afschuwelyke reedenen van 't *Concordie-formulier* teegen de Perzoon en Majesteit van Christus; met aanwyzinge der blaaderen en uitdrukkelyke woorden, volgens het

(l) *Epist.* Vol. p. 1133. & 1181. (m) *Art. XII. Error.* Schwenkfeld. p. 829. (n) *Admon. Neostad. C. IX.* p. 295.

het Dresdenze, Maagdenburgze en Tubingze voorbeeld, tot een trouwher-
 tige vermaaning en waarschouwing, voor alle die geene, welke de waarheid lief-
 hebben, en die zich echter bepraaten laten, dat 'er in het zo genaamde Con-
 cordie-formulier, niets verwerpelyks is, maar dat men alleen uit louere
 roekeloosheid en moedwil daar wederstreeft. De Land-graaf Wilhelm van
 Hessen, pleeg ook over dit boek te klaagen, dat de *pu'denda Lutheri*, uit
 zyne groote belydenisse daar in ontdekt wierden. (o) De Bronsvykze en andere
 Godgeleerde zelfs, hebben byzonder erinnert, dat men doch de *Philosophi-*
sche school-termen, van subjectivè, formaliter, habitualiter e. z. v. daar
 mocht uit laten, nademaal die niet de tiende Dorp-priester, ik laate staan,
 andere lieden verstonden, en dat zulks maar een groot gekyf geeven zou-
 de. De Calvinisten, en Beza in 't byzonder, pleegen anders zulke netten
 voor de Lutheraanen te spannen, en hen in die vuiligheid (*sordes*) te
 trekken. (p) e. z. v.

Jaar MD.
 tot MDC.

Aange-
 merkt ge-
 brek van
 't zelve.

29. Andere hebben zich allermeeft daar aan gestooten, dat zoo veele
 1000 Christenen daar in verkettert, verdoemt en verbannen wierden,
 en zulks, gelyk als men daar by voegt, t'eenemaal onverhoort, eenzy-
 dig en geweldig. Waar by men zich noch altyd onder anderen, op het
 voorbeeld van het Concilie van Trente beroepen wil, het welke de Ketters
 ook verdoemt heeft, alhoewel zonder naam. (r) De Calvinisten waaren
 ook met recht verdoemt, alhoewel zy niet eerst in gedaagt wierden,
 zy hadden doch alle vergeeffche moeite gedaan, wanneer zy al in ge-
 daagt geworden waaren. De Kerke verdoemt ook wel de ketters, schoon zy daar
 al niet by waaren, of teegenwoordig behoort wierden. Christus, de Apostelen,
 en Patres hebben het ook gedaan. Het proces of de ding-taal, komt de Kerke toe,
 anders zoude 'er geen ketter ooit verdoemt geworden zyn, byaldien men hen
 allereerst hadde behoort. e. z. v. Welke stellingen men wel zo heen geschree-
 ven, en het bewys van de teegen-partye op de Calvinisten geschooven
 heeft. (s) „ Daar teegen nu brachten deeze dit in: Dat boek verdoemde
 „ die geene, welke met de Schrift, de *Symbola* en de eerste Kerke niet
 „ overeen stemden, en welke aan die dingen, daar ze hen meede beschul-
 „ digden, niet schuldig waaren, die ook met de Augsburgsche Belyde-
 „ nisse wel overeen quaamen. De Wet Gods verdoemt niemand, byaldien
 „ hy niet te voren verhoort en overtuigt geworden is, wat hy gedaan heeft,
 „ ook mag niemand een rechter zyn, zoo hy niet rechtmatig beroepen
 „ is. Wanneer nu alle deeze Bergsche verdoemingen, zonder eenig
 „ rechtmatig vonnis geschied waaren, en dat 'er zoo veele Schoolmee-
 „ sters en anderen, noch ook daar toe gedwongen wierden, om dit oor-
 „ deel met hunne onderschryvinge te bekrachtigen, zoo kon het geen
 „ reegel der Kerken zyn, doordien het die geene tot ketters maakte,
 „ daar men zulks noch niet van bewyzen kon. (t) De Bergsche Patres waa-
 ren op deeze wyze, eeven te gelyk rechters en aanklaagers, gelyk als die van
 Trente, (met welke zy ook hier booven vergeleeken werden.) (u) Waar
 van Simon Stenius, van Lommatfch uit Meiffen, deeze verzen toen ter
 tyd gemaakt heeft:

Onchriste-
 lyke ver-
 doeminge
 van ande-
 ren.

Ellendige
 ontschul-
 diinge.

Beswaar-
 nissen daer
 teegen.

*Anglus, Belga, Scotus, rapidi prius accola Rheni;
 Sarmata cum Gallo, fortis & Helvetius,
 Omnes hæretici: Gentes damuare tot audent
 Vix sex aut septem Misnica mancipia.*

II. Deel.

Fff

Quæ

(o) Joh. Pappus ap. Fecht. l. c. p. 604. (p) Heshufius in iudicio de form. Conc. ad Chemnit. ibid. p. 502. (r) Georg. Muller Hist. der F. C. P. II. C. IX. § 12. (s) Hutterus Conc. conc. p. 122. & Ex-
 plic. F. C. p. 23. (t) Admon. Neostad. p. 244. & 358. Hospinianus l. c. C. XII. p. 106. & alibi
 (u) Examen recit. Selnecc. p. 77.

Jaar MD.
tot MDC.

*Quæ causa? ore negant Christi nos sumere corpus,
Percipit arcanâ quod ratione fides.
O sanctum errorem! quo si quis forte tenetur,
Ut pereat mundo, non perit ille Deo.*

Dat is , de Engelsman , Nederlander , Schot , en Buurman van de snelle Rbyn , de Pool en Fransman , en sterke Switser , zyn alle kettters : naanwelyks zes of zeeven Meiffenze Pedanten derven zoo veele volkeren verdoemen. Uit wat oorzaak? om dat zy loochenen , dat wy Christus lichaam met den monde neemen , het geene het geloove door een geheime reede alzoogeniet. O heilige doolinge ! welke zoo iemand heeft , schoon hy voor de weerd sterft , zoo gaat hy echter voor God niet verlooren. De vergaaderde Standen , op de te zaamen-komste te Frankfurt , hebben ook in een geschrift , aan de Keur- en Vorsten , hun ongenoegen over deeze verdoemingen getoont , die men in het boek , teegen de andere *Augsburgsche Confessions-genooten* , ook heeft uitgedrukt. (y) Maar het is'er by de eenmaal geschiede uitspraak gebleeven , na dat men geschroomt heeft , om dit alles te wederroepen , wat zoo opentlyk en te ras nu reeds al geschied was.

Uitwerkingen der Formula Concordiæ.

Onder de Autheuren zelfs.

Onder de anderen.

30. Zulke en diegelyke uitwerkingen dan , heeft dit werk op de voorverhaalde wyze gehad , dat 'er naamentlyk , in de plaats van de gewaande rust , duizendmaal meerder *disputen* , gekyf , schelden en verdoemen , meerder stryd , en andere onverantwoordelyke ergernissen daar uit ontstaan zyn. Gelyk als wy hier booven nu al gezien hebben , dat de Auteurs van de zelve gantsch niet eenig gebleeven zyn , en hunne tweedracht alom bekend geworden is. Een van haare eigene meede-geïnteresseerde , *Chytræus* , noemde hen *inter se male cohærentes collegas* , of *Amptgenooten* , die met elkanderen heel quaalyk eens waaren. (z) En haar goede vriend , *Kirchnerus* schreef aldus : „ *Chemnitius* en *Andreæ* konden geene vrienden blyven , „ wanneer deeze zyn voordeel niet liet vaaren , alhoewel ze zich weederom met malkanderen verzoent hadden. (a) Onder de anderen wierd 'er nu noch al veel minder eenigheid gesticht , want men moest hier na uitdrukkelyk bekennen : *Men hadde wel eene vereeniginge voor genoomen , maar het opgestelde was van alle niet aangenoomen geworden. Waarom de strydigheeden der disputatie noch niet weggenoomen hadden kunnen werden.* (b) En van de zoo genaamde recht-geloovige schryft iemand al zoo voort , in 't Jaar 1586. *Ach ! in wat voor ellendige tyden zyn wy geraakt ! Onze Godgeleerde zyn oneenig over de alomme-teegenwoordigheid , schoon zy de Formula Concordiæ al onderschreeven hebben.* (c) Weeder bekend een ander : *Dit boek was in zyn oord maar een seminarium , of Kweek-hof van oneenigheid geweest.* En een ander : *De Formula Concordiæ heeft de twaalfde scheuringe onder de Lutheraanen aangerecht.* (d) Item : *Deeze vreedens-handelingen hebben deeze verwerringen maar vermeerdert en grooter gemaakt.* (e) Ja de Hartog *Julius* van Bronswyk zelfs , moest aan de voornaamste Autheur , *Dr. Andreæ* , weegens *Heshuizen* , opentlyk schryven : *Dat hy ongaarne vernoomen hadde , hoe dat de oude haat , tusschen hen beide noch al glimde , en dat 'er van 't kyven , twisten en smaa-len , en van de onophoudelyke eergierigheid geen einde was.* (f) Van welke Autheur ook *Job. Major* deeze verzen gemaakt heeft : (g)

*Aut mens Vulcanum , aut forceps indocta fefellit,
Εἰρήνην voluit cudere , cudit ἔπι.*

Dat

(x) Apud Abraham Scultet. in Vita per Paul. Kregelium p. 16. (y) Literæ ap. Hospinian. Cap. XVII. p. 95. (z) Apud Fechtium l. c. p. 628. (a) Ibid. p. 637. (b) Dresserus Millen. VI. P. I. p. 95. (c) Fecht. l. c. p. 547. (d) Chytræus ibid. p. 628. & Epist. Vol. p. 995. Andr. Corthym. Florileg. Hist. p. 259. (e) Ibid. p. 637. (f) Acta und schriften zum Conc. buch gehörig und nöthig ex Missivis p. 7. (g) Apud Scultetum l. c.

Dat is: *Vulcaan heeft in 't verstand, of in een tang gemist,*
Toen hy, in plaats van vree te smeeden, smeede twist.

Jaar MD.
 tot MDC.

En wanneer men de onder beschreevene onrusten, oneenigheeden en veranderingen in Saxen, en elders wel overdenkt, zoo is het besluit licht te maaken, hoe verre de vruchten van dit voorneemen zich wel uit gestrekt gehad hebben. Insgelyks ook, hoe de uitspraak gegrond was, die men voor deezen gegeven heeft: *De voorstanders der Formula Concordiæ waaren de allerstantvastigste, en de stantvastigheid der Saxen was heel onvergelykelyk, alzoo dat 'er na zoo veele afvallen geene van alle de Keurvorsten, of Hartogen van Saxen, ooit van de Papisten verleid zyn geworden.* (b) Veel meer, wanneer men op het waare Christendom, en de vruchten van 't zuivere geloove zien wil, gelyk het behoorde te zyn, zoo is daar al van gemeld, dat *Dr. Andreae* met deeze Reformatie en Unie in Saxen, eene ellendige gedachtenisse nagelaaten heeft, en een oorzaak van alle inbreekende zorgeloosheid geworden is, terwylen hy den Keurvorst zoo verre bepraat hadde, om de Kerke-boete en tucht af te schaffen, en dit in de nieuwe Kerkeordinantie te stellen. *Welk onchristelyk voorneemen aan de meeste ergerlyk, en aan de goddeloozen eene gelegenheid tot alle boosheid geweest is, gelyk als een zeeker Schryver heel wel aanmerkte.* (i)

Ellendige
 vruchten.

31. Uit deeze en de noch-volgende omstandigheeden kan een onpartydig Leezer zelfs heel gemakkelyk van de navolgende klachte oordeelen, die iemand hier over nagelaaten heeft, wanneer hy zegt: „Daar waaren veele vroomen, geleerde, en rechtschaapene lieden; uit Kerken en Schoolen verdreeven, en hier teegen hadden onvroomen, schynheilige, ongeleerde, en buig-dienaars de overhand gekreegen. De geheimenis der boosheid quam met geweld voor den dag, dat is, het onderneemen der nieuwe Pauzen, zoo dat alles met blindheid en duisternis r'eenemaal overvallen was, waar meede die nu alles konden oordeelen, gelyk als de blinde van de couleuren. Waar door zy de Overigheid belooven, dat zy uit de *Formula Concordiæ* alleen Godgeleerden zoudn maaken, alhoewel ze al anders niet veel geleert hadden. (k) Des niet te min hebben de liefhebbers daar van haar ongemeen hoog opgezet, en met haare zeer onbetaamelyke lofuiteryen, aan de anderen maar meer oorzaaken tot ergernis en verbetering gegeven. Gelyk als, wanneer de Godgeleerde, zonder eenige de minste schaamte gestelt hebben: *Uit deeze Formula Concordiæ sproot zoo veel Goddelykheid, dat zy ook waardig geacht wierd, om een Canon of reegel te zyn. Waaron ook alle daar op sweeren moesten.*

Lof-tuiteryen der
 Formula
 Concordiæ.

(l) *Dat deeze neevens de andere Symbola, voor de Norma Doctrinæ, en regula judicii of Reegel-maat der leere, en Richtsnoer des oordeels, gehouden zoude werden, volgens deeze moest men gelooven, leeren, en alle doolende leeringen en scheuringen oordeelen en richten.* (m) Hier teegen zoude het *Corpus Philippi* niet meer voor een Canon gehouden werden. (n) Ja men paste, zonder eenig bedenken, de recht Godslasteryke woorden van een zeeker Papist daar op, die hy van *Thomas Aquinas* gezegt hadde: „De Papisten zetten deezen tot een Leeraar der Kerken, tot een Meester der Hooge-Schoolen, en tot een aanvoerder der geloovigen: zyne leere is van alle doolingen vry, de allerzeekerste reegel der Christelyke leere, waar door hy ook de Apostolische Kerke, met wederlegginge van ontallyke dwaal-geesten verlicht hadde, zonder eenige de minste doolinge. Al wie hem volgt, die struikelt niet op den weg der waarheid; maar

Als Canonyk.

Fff 2

die

(b) Olearius Conc. const. p. 67. (i) Kirchnerus ap. Fechtium p. 638. (k) Zacharias Ursinus Admon. Neostad. C. XI p. 401. (l) Mamphrasius praxi Theol. præfat. (m) Jac. Andreae im schreiben an die Kirchen im Reich apud Fechtium loc. cit. p. 346. seq. (n) Micræl. Syntag. Hist. Eccl. l. III. p. 337.

Jaar MD.
tot MDC.

„die daar van afwykt, die is altyd van Ketterye verdacht. Volgens deeze
„leere zoude men als met een roets-steen, in twyfel en stryd, alles een-
„moedig kunnen oordeelen. (o) Waar meede men de Papisten, en hunne
„menschelyke inzettingen, ellendiglyk na volgde; waar van een ander
„nochmaals alzo redeneerde: „Men openbaarde de eërgierigheid en hoog-
„moedigheid al te zeer; om dat men een ieder dwong, dit *Canonyke*
„werk te moeten onderschryven, zonder eenige uitzonderinge of
„beding, met eene recht Paapsche Hoogheid, eeven als of God by zul-
„ke alleen de geheimenissen verborgen hadde. Een of eenige naamen aan
„zich alleen de macht, om over de leere, het geweeten en doen van zoo
„veele broeders te oordeelen. e. z. v. (p)

Als een
schrift van
God inge-
geeven.

32. Tot een grond nu van deeze verheffinge, dat het naamentlyk een
Canonyk boek moest zyn, leiden zy die andere stellinge; dat het van den
H. Geest in gegeeven was. Want dus sprak men daar van: *Ny stellen tot*
den voornaamsten Autheur van 't Concordie-boek, niet iets van een mensch
of Godgeleerde, of Staatkundige, maar God den H. Geest zelfs, en dat zoo vol-
koomentlyk, dat wy het in geen bedenken altoos neemen, om het zelve Θεόπνευστον,
of een van God in gegeeve boek te noemen. (q) Verder: „De H. Geest heeft
„hier in een menschelyken dienst willen gebruiken, -- door zyn drift en
„inblaazen, heeft *Augustus* dit middel uit gevonden. (r) Alle de werk-
„meesters des zelfs, hebben van niemand anders als van den H. Geest zel-
„ve gedreeven zynde, dit hooge werk aangevangen. (s) Dit boek is de
„Goddelyke waarheid zelfs; de eenige, beste en zeekeerste, de onbe-
„driegelyke, heldere en volkoomenste waarheid, alhoewel ze van men-
„schen weeder by gebracht was, dewyle ook de Vader der loogenen zelfs
„Gods Woord wel bybrengen konde. *Matth. vi. Joh. viii.* om nu noch
van andere nieuwe Gods-lasteringen te swygen. (t) Waar door men ze
ook voor onbedriegelyk opgegeeven, en deeze uitdrukkingen daar toe
gebruikt heeft: *Geen privat (byzonder) perzoon moet de woorden van de For-*
mula Concordiæ in twyfel trekken, onderzoeken, laaken, veranderen of ver-
beeteren. Men moest alles daar na reguleeren, en niets altoos daar in hervormen.
Het is zoo wel door den beekel gehaalt, dat niemand daar iets in weet te berispen.
(u) Item, *Het oordeel van den H. Geest, welke uit klare getuigenissen van de*
H. Schrift in de Formula Concordiæ eenstemmig en recht herbaalt, en op de
twist-vraagen gepast is geworden, kan en zal aan alle menschen genoeg geeven.
(x) Of nu ook de teegen-partye niet eeven alzo heeft kunnen zeg-
gen, dat in haare boeken ook de woorden des H. Geests herhaalt waaren,
zulks is wel licht te denken; alzo ook, dat het eindelyk wel op eene
onfeilbaarheid der Autheuren zelve mocht uitloopen; byaldien men nu
eens zoo verre gedrongen wierd, zoo hebben veele van de teegen-partye
onderzocht, en gemeent, dat men hier onder eenen heerschenden Gods-
dienst, en een voortocht booven alle de andere Protestanten gezocht
heeft; doch zulks behoort tot deeze plaatze niet. In zulk een zin zet-
te men deeze verzen van de zachtmoedigheid en demoedige verdedigin-
ge van dit werk, by het Jubel-feest:

Onbedrie-
gelyk.

Infallibi-
liteit.

*Si mundus durat, durat & iste liber,
Atque supercilio contemnit ad usque superbo
Impetus Hostiles quæ mala verba vomit. (y)*

Dat is: *Zoo lang als de weerd duurt, zal dit boek ook duuren, en het veracht
niet een trots gezicht, alle het vyandelyk geweld, dat quaade woorden uitbraakt.*

Hier

(o) Olearius l. c. p. 62. ex Jo. Bapt. Gonetii Clypeo Theol. Thomist. (p) Admon. l. c. C. X. p. 337.
(q) Hutterus Explicat. F. C. proleg. p. 1. (r) Ibid. p. 3. (s) G. Muller l. c. P. II. C. II. § 1. (t) Olearius
l. c. p. 62. (u) Idem p. 64. & Jac. Andreæ ap. Hospin. l. c. p. 117. (x) Olearius l. c. p. 77. (y) Ibid. p. ult.

Hier by quaamen noch al andere beschryvingen ; als wanneer men 't noemde „het laatste werk , en het heerlyk bazuin geluid , dat God noch voor zynoordeel in zyne Kerken heeft laten klinken. (z) Dat boek zoude ook niet vergaan , zoo lange als de Zon schynen ; en Christenen op de aarde zullen weezen. (a) Het is het allerheiligste boek : (b) een booven-maaten heerlyk en prachtig Symbolum (longè augustissimum , divinum & sacrosanctum.) Item.

Jaar MD. tot MDC. Andere lofzeggingen , als het beste bazuin-geluid , als allerheiligste.

*Sanctæ Liber , tegis incomperti arcana recessus ;
 Deteget à chartis se Deus ipse tuis.
 Divinos verè miranda ab origine textus !
 Nam quæ vos fecit mens quoque talis adhuc st. (c)*

Dat is : Heilig Boek , gy houd de geheimen van onbekende verhooletheeden verborgen ; God zelfs ontdekt zich uit uwe blaaden , en ook waarlyk goddelyke texten , van eenen wonderlyken oorsprong ! want de Geest die u gemaakt heeft , is ook zoo-daanig. Het heeft de gantsche weereld vervult , en het is machtig genoeg , om alle ketteryen te verschrikken. (d) Een werk , dat in de gantsche Christenheid gedenkwaardig is , om God te eeren , en de zaaligheid der menschen te bevorderen. (e) En wat 'er van diergelyke lof-tuiteren méer zyn , welkers grond en oorsprong aan alle verstandige licht bekend kan zyn.

33. Het zoude al te wydloopig zyn , om alle de protestatien , exceptien , en teegenwerpingen , beneevens haare omstandigheeden , alle te verhaalen , welke wel daar teegen gegaan zyn. En wel niet maar bloot uit staatkundige oorzaaken alleen , gelyk als men elders stellen wil ; (f) maar uit veele andere Theologifche gronden. Alhoewel ook eenige naderhand , toen men ze door den druk uit gegeven hadde ; daarom die niet wilden onderschryven , nademaal ook de Bronswyfsche Godgeleerde opentlyk klaagden : dat zy in de t'zaamen-spraake te Quedlinburg , onweederspreekelyk beweezen hebben , dat zy op zommige plaatzen heel gevaarlyk , en zonder eenige de minste toestemminge van de geene die 'er aan geleegeen was , veranderd geworden zyn , na eige willekeur en gezag , ook dat 'er te Quedlinburg toezegginge geschied is , dat alles weeder herstelt zoude worden , daar echter niets op gevolgt is. (g) Zoo hebben dan standvastig geweigert dit te onderschryven , de toen ter tyd vergaaderde Land-graaven van Hessen , *Wilhelm Lodewyk , Philips en Georg , Land-graaf Philips zoonen* , niet teegenstaande men daarom ook zommige Brandenburgfche Godgeleerde , om den schyn (*pro formâ* , gelyk *Chytraeus* hier booven zegd) daar by genoomen heeft , op dat Hessen , Anhalt en Pomeran , zich des te eerder daar toe schikken mochten. (h) Doch de Liefhebbers van de *Formula Concordiæ* beklagden zig , dat byzonder de Land-graaf *Wilhelm* hier na zeer yverig daar teegen geweest , en van eenige , voornaamentlyk van de Superintendent , *Barthol. Meyer* , en *Joh. Pincierus* , daar toe verleid geworden is. Misschien , om dat hy door het slechte beleid van die Godgeleerde , daar van te rugge gehouden wierd , het welke uit het bedryf met *Cælestinus* ook wel te zien is. Want deeze man hadde ; volgens zyne onbeschaamde wyze , (waar over ook andere klaagen) de Hand-Bybel van den Land-graaf , waar inne hy allerhande aantekeningén geschreeven hadde , van hem afgebeeden ; maar hy hadde ze hem niet weeder gegeven , maar een nieuwe aan hem

Verandering van dezelve.

Verwerpinge geschied. van Hessen.

Oorzaaken daar van.

Fff 3

(z) Selneccerus in der gegen antw. wider D. Petzeln. (a) Wigandus Sacramentar. p. 417. (b) Georgius Weissius de Allotrioepisc. C. 1. § 14. (c) Hutterus in titulo libri & status Ungarici in Apol. contra Archi-Episcopum , citante Erharto Lauterbach. in Prager-Predigten p. 5. Dorichæus Carmine in Append. ad vitam D. Andreae p. a 3. (d) Ibid p. 14. prolegom. (e) Crusius Annal. Suev. l. XI. p. 770. (f) Ericus Benzelius Brev. H. E. p. 34. Micrælius H. E. p. 339. (g) Calvisius Chronol. ad Ann. MDXXC. p. 817. Acta und schriften zum Conc. buch gehörig p. 23. (h) Lucas Osiander ap. Fecht. l. c. p. 564.

Jaar MD.
tot MDC.

gezonden met een bril, en daar by geschreeven; *Dat hy de alomme-teegenwoordigheid in den Bybel daar meede zoude opzoeken.* (i) Zoo hadde ook Dr. *Andreas*, in de Keur-Saxische Kerken-raad, neevens andere Godgeleerden, na de Torgausche te zaamen-komste, met hem lang daar van gesproken, doch hem tot zyn begeeren niet konnen overbrengen, dewyle hy een zeer gaauw en scherpzinnig (*δξυβυμος*) heer was. (k) Want als hy na de bybrenginge van veele Godgeleerde gronden, die niet wilden helpen, eindelyk op de staatkundige gevallen was, en dat men inzonderheid die geene, welke nu reeds al onderschreeven hadden, uit de Religions-vreede sluiten wilde; *item*, dat niemand de Augsburgsche Belydenis konde aanneemen, die dat boek verwierp, zoo heeft de Landgraaf daar op geantwoord, „Dat zou de Duivel zyn; Paap Jakhals, waar „staat in de geheele Augsburgsche Belydenis, dat dit boek de uitlegginge „daar van is? Waarom hy zich ook over zyne Sophistische maniere in 't *disputeeren*, en andere streeken beklaagt heeft, gelyk ook over zyne eerzucht, zeggende, „Dat hy zich eenen naam wilde maaken, dat hy „de man was, die alle het kromme recht kon maaken, en dat ze alle op „hem moesten zien, als op hun Duitze Paus of tweede *Luther*, die even- „wel dat niet heeft konnen doen, en ook zulks niet eens ondernoomen „heeft. (l) En wat'er van diergelyke omstandigheden meer mag zyn, welke de oorzaaken overvloedig genoeg kunnen aan wyzen, als die ook op de t'zaamen-komste der Keurvorsten en Land-graaven te Langensaltz, in 't Jaar 1578 overvloedig getoont, en de Godgeleerden in 't aangezicht gezegt is, dat zy die geene niet waaren, welke zich alleen tot rechters zouden zetten, en den anderen en meesten deel verdoemden. (m) De *Autores* der *Formula Concordiae*, hebben ook zelfs in hun antwoord over de Hessische *Censure*, die Godgeleerde, en wel voornaamentlyk *Pincierus*, heel scherp aangevallen en verworpen; waar teegen zich deeze, in de vergaaderinge te Homburg verweert, en de Land-graaf *Wilhelm* zelfs, in 't Jaar 1578, zich verklaart heeft; dat hy de Zwingliaanen niet wilde verdoemen, en zich verder heeft geuit, dat *hy eerder zyn hand in eenen oven wilde steeken, als dat boek daar meede onderschryven*: en daar by hy ook altyd na een *Synode* verlangt heeft. (n) De derde Heer Broeder, de Landgraaf *Georg van Darmstad*, heeft ook bekend, *dat daar iets in was, dat hart luide, om welke reede hy dit Concordie-boek ook nooit heeft willen onderschryven.* (o)

Langensaltze zaamen-komst.

Homburgze t'zaamen-komst.

Bronswyk-Luneburgsche.

Corpus Julium.

34. Hier na hebben zich ook zeer veele andere, de Augsburgsche Belydenis toe gedaane standen, vry zeer daar teegen gestelt, welke ik by gebrek van plaatze, nu maar kortelyk aan wyzen zal. Van de Bronswyk-Luneburgsche Vorsten is nu reeds al eenige maalen gewag gemaakt; hoe zy wel in 't eerste, de *Formula Concordiae* onderteekent hebben, naamentlyk de Hartogen, *Julius*, *Otto*, *Hendrik de Jonge*, *Wilhelm* en *Wolfgang*, maar kort daar na die weeder herroepen, en door hunne Godgeleerde, inzonderheid *Heshuizen* en *Hofman*, hebben protesteeren laaten, ook noch te vooren een eige *Corpus Doctrinae*, dat zy het *Corpus Julium* genoemt hebben, in 't Jaar 1576 hebben uit gegeven, waar in de Augsburgsche Belydenisse aangenoomen, en de Calvinisten verworpen zyn geworden, door eeven die zelve Godgeleerde, welke hier na het *Concordie-boek* meede hebben helpen maken. Waar van de schriften der Helmstadsche teegen

(i) Hutterus Conc. conc. p. 214. (k) Hutterus l. c. Casp. Herreswäger in der Leich-Predigt Landgraaf Wilhelms. (l) Bedencken der Leipziger und Wittenbergischen Theologen uber das buch Grundfeste genant. Conf. Acta ap. Hofpinian. C. XXIX. p. 157. (m) Ibid. Cap. XXI. 134. (n) Hutterus l. c. p. 99. 115. seqq. (o) D. Heinrich Leuchter Historische erzehlung vom alten glauben der Hefsen.

gen de Tubingers getuigen, waar in van de alomme-teegenwoordigheid, zoo als ze volstrektelyk in de *Formula Concordiæ* staat, werd *gedisputeert*.

Jaar MD.
tot MDC.

Als ook de vermaninge van *Hunnius*, dat men de *Formula Concordiæ* onderschryven zoude, beneevens zyn wissel-schrift. En niet minder, het Boek, met den tytel: *Acten en schriften, tot het Concordie-boek gehoorrende*, in het welke tusschen de Vorstelyke-Bronswyksche en Wittenbergsche Godgeleerde, *gedisputeert* werd, of de *Ubiquiteit*, of de leere der alomteegenwoordigheid des lichaams van den mensche Christus, in 't *Concordie-boek* gestelt en begreepen, in Gods Woord grond heeft of niet? Gedrukt in 't Jaar 1589, in 4°. In Pomeran is dit boek echter ook

Pomeran.

al niet aangenoomen, na dat de Godgeleerde deezes Landschaps, te Wolgast en Stettein eigene *Synoden* daar over gehouden, en in 't Jaar 1577, haar besluit desweegen afgezonden hadden. (p) In Holstein hebben de gezaamentlyke Hartoogen, als Hartog *Adolphe* Gottorf, Hartog *Johan* te Huisburg, en Hartog *Johan de Jonge* te Sundburg, het op de zelve wyze afgeslaagen, waar over men op hunne Godgeleerden, *Dr. Paulus van Eitzen*, Generaal Superintendent, en andere zeer gescholden heeft, dat zy uit vleeschelyke driften en byzonderen haat teegen *Dr. Andreæ* een scherpe en vergiftige cenfure teegens de *Formula Concordiæ*, aan den Land-graaf *Wilhelm van Hessen* gezonden hadden, (q) alhoewel anders deeze van *Eitzen*, als een rechtzinnig Leeraar, en yverig vriend der Calvinisten zeer geroemt werd.

Holstein.

(r) Van de Meekelenburgze, Pruiſſe, en Saxen-Lauwenburgze landen wil men ook verzeekeren, dat zy het *Concordie-boek* al meede niet onderschreeven hebben, alhoewel andere weder het teegendeel willen bewyzen, en dat ook waar is, dat *Dr. Heshuizen* en *Wigandus*, uit Pruiſſen, de *Formula Concordiæ* waarlyk goed gekeurt hebben, van welke de eerste zulks naderhand weder herroepen heeft. Aangezien het daar meede, eeven als met andere zulke Godgeleerde strydigheeden toe gegaan is, dat een ieder zich door zyn eige belang laat vervoeren, daar dan alle het andere voor wyken moet. Ondertusschen is het gewis, dat de *Univerſiteit* van Koningsbergen het toenmaals niet onderschreeven, en de Stad Dantzik het niet aangenoomen heeft. (s)

Mekelen-
burg,
Pruiffen,
Lauwen-
burg.

35. In Denemarken is de Koning, *Fredrik* de tweede, byzonder zeer gestoort geweest over de gantsche zaak, gelyk als een van de *Autheuren* aan den Deenschen Kancelier, *Nicolaas Kaar*, zelfs schreef, welkers oorzaak men ook op *Dr. Hemmingius*, en den Hofprediker, *Mr. Christoph. Cnophius*, brengen wil, (t) waarom hy ook aan alle zyne onderdaanen verboden heeft, deeze *Formula Concordiæ* te onderschryven, ook geen exemplaar daar van in 't land te brengen, op straffe van banninge uit het land. (u) Ja, als zyne Vrouws Suster, gemalinne van den Keurvorst *Augustus*, dit boek in fluweel ingebonden, en met goud en edel-gesteente bezet, overgezonden hadde, heeft hy dat zelfs, in 't huis *Anderscho* in 't vuur geworpen. (x) Het welke ook de liefhebbers van het zelve, of versweegen of evenwel niet geloochent, maar daar by erinnert hebben, dat, noch de Koning van Deenemarken, noch anders iemand met zyn gezag hier in iets kon gelden, niet teegenstaande zy anders zelfs veel roems, van de 8000 Godgeleerde gemaakt hebben. (y) Men heeft zich ook daar over beklaagt, dat het *Concordie-boek*, aan het zelve Hof

Denemarken.

van den
Koning al-
daar ver-
brant.

voor

(p) Hutterus Conc. conc. p. 152. Micrælius H. E. p. 339. (q) Hutterus l. c. p. 106. seqq. (r) Micrælius l. c. p. 369. Joh. Mollerus Isag. ad Hist. Cimbr. P. II. p. 177. (s) Hutterus l. c. p. 249. Hartknoch. Preutzische Kirchen Hist. præf. & L. II. c. 5. p. 489. L. III. c. 4. p. 725. it. in Addend. p. 3. (t) Chytræus Epist. p. 68. (u) Edictum ap. Joh. Angelium de Werdenhagen de Rebus Publ. Hanseat. P. III. p. 434. Hornius p. 356. Hist. Eccl. M. Leidecker H. E. p. 744. Hospin. C. XXV. p. 192. (x) Id. l. c. (y) Hutterus Conc. conc. p. 250. Autor des alten Anhaltischen Glaubens C. II. p. 48. und vertheidigung deſſen p. 67.

- Jaar MD. voor vergiftiger gehouden is, als elders, te Nieuwstad of te Genevè. (2)
 tot MDCC. Verders hebben de Maagdenburgsche Godgeleerde dit boek niet willen
 Maagden- onderteekenen, op de vergeefsze aangestelde vergaaderinge, te Juter-
 burg. bok, daar hier booven al van gedagt is. Neevens deeze heeft dit ook de Raad
 Straats- ophitste, gelyk als ook hier booven is aangewezen. Waar door dan,
 burg. doordien de Raad daar volstandig by bleef, *Dr. Pappus* en de andere Predi-
 Frankfort. kers, opentlyk op den Predikstoel heftig op haar scholden, en een groo-
 te onrust daar over in de Stad ontstont, en byzonder *Pappus* en *Sturmius*
 heevig aan malkanderen geraakten, door opentlyke en ergerlyke stryd-
 schriften, waar van hier onder meerder. (a) In Frankfurt vond men ee-
 ven ook al geen gehoor, en klaagde, in 't Jaar 1577, de *Senior* aldaar,
Petrus Patiens, dat daar zoo veele vyanden der *Ubiquiteit* en van *Dr. An-*
dreæ in waaren. (b) Gelyk als dan ook, in 't zelve jaar, de Palts-graaf
 Nurnberg. *Johan Casimir*, aldaar eene te zaamen-kómste der Gereformeerden hield.
 Van Nurnberg is ook iets diergelyks bekend. Van de overige Protestant-
 sche Standen, welke deezen Godsdienst niet toegedaan waaren, is booven
 dat licht te denken, dat zy niet meede daar toe gestemt zullen gehad
 hebben, alhoewel zommige ook, in dezelve handelingen, volkooment-
 lyk te rugge getreden zyn, en zich van dezelve afgezonderd hebben.
 Weeder- Van de Anhaltische getuigen de veelvuldige stryd-schriften, gelyk als
 leggingen en teegen- uit An- halt. schriften, gelyk als dan de navolgende waaren: „De aanmerkingen der Anhaltische Godge-
 „leerde, over de voorreede van het nieuw-uitgegeevene *Concordie-boek*.
 „*Item*, Weederlegginge der drie weereldlyke Keurvorsten, teegen de
 „gemelte aanmerkingen en *Apologia* der Anhaltische Godgeleerde, tee-
 „gen de gemelte Weederlegginge. Nieuwstad 1581. 4°. Als ook, in 't
 Latyn, *Wolfg. Amlingii, Confessio de quibusdam controversis Articulis & refuta-*
tio contra libri Concordiæ præfationem. Servestæ 1582, en andere schriften
 meer. Van 't Markgraafschap Baden is inzonderheid het schrift bekend:
 Baden. „Christelyke bedenkingen van Markgraaf *Ernst Fredrik*, en wichtige wel
 „gegronde beweegredenen, welke zyn Vorstel. Genade tot nu toe van
 „de onderschryvinge der *Formula Concordiæ* afgehouden, ook noch
 „om dezelve te onderteekenen, weederhouden, gedrukt in 't Slot
 „Staffort. 1599. 4°.
36. Uit de Vorstelyke Palts quaamen 'er deeze boeken daar over uit:
 Palts. *Admonitio Christiana, de libro Conc. per Palatinos Neost.* 1580. 4°. Item, „Van
 „'t *Concordie-boek*, door eenige Godgeleerde ingestelt, en op den naam
 „van eenige Augsburgsche Belydenis verbondene Standen, uitgegeevene
 „Christelyke vermaaninge der Godgeleerde in de Palts, *Ibid. Joh. Balæi*
examen Recitationum Dr. Nic. Selnecceri de Libro Conc. Neap. 1582. 4°. Uit
 Holland. Holland quam 'er een schrift uit onder den tytel: *Epistola ministrorum in Bel-*
gio reformatorum ad auctores libri Bergensis 1578. 4°. Item, *Calvigeri Satyra in*
novam discordem Concordiam Bergensem Lugd. 1582. 4°. In Switserland
 schreef hier na *Rudolphus Hospinianus* zyne *Concordia discors, de origine &*
progressu Form. Conc. te Zurich 1607. en hier na te Genevè 1678 in folio
 gedrukt. Ik laate staan, wat 'er in Engeland, Hungarye en andere
 Switzer- landen, daar over al gepasseert is; desgelyks ook, wat byzondere
 land. perzoonen zich daar al teegen aangestelt hebben, gelyk als daar in-
 zonderheid was, *Ambrosius Wolffus*, in *fundamentis Lutheri Doctrinæ*
de Ubiquitate ad orthodoxæ fidei normam expensis, contra Patres Bergens-
es, Genevæ 1579. Die met zyn rechte naam *Chrystophorus Herdesianus*
 heet,

(2) Chytræus Epist. ad Petr. Agricola[m] ap. Hospinian. l. c. (a) Vid. Fecht. l. c. p. 565. 623. 650. Hutterus p. 374. Hospin. p. 276. & 144. (q) Epist. apud Fechtium p. 567.

heet, (c) op welken zeer veele heel toorniggeworden zyn, gelyk als hy dan ook neevens andere, al vry heftig geschreeven heeft. Ik swyge noch van zoo veele anderen, als van *Christophorus Irenæus*, *Hesbusius*, *Hofmannus*, en zommige naamellooze Schryvers, of die onder verbloemde naamen zyn voor den dag gekoomen, als *Palmerii Protestatio nullitatis* was, welke *Hotomannus* gemaakt heeft. *Itèm*, de volgende schriften: *Een kort nittrekzel en eenvoudig, doch eigentlyk ontwerp van de Formula Concordiæ 1589*, daar in over de 50 groote dwaalingen van dezelve aangewezen werden. *Nova novorum Censura Theologorum quorundam in Germaniâ. Extract van een t'zaamen-spraak van een Vorstelyk perzoon met Dr. Kirchner.* *Joh. Nassens Examen chartaceæ Lutheranorum Concordiæ. Ontdekkinge der groote dwaasbeeden, schrikkelijke dwaalingen en tastelyke leugens, die in des Smidlin's te zaaïen-gelapte Concordie-boek begreepen zyn e. z. v.* Waar teegen de veelvuldige wederleggingen der Godgeleerde overal bekent, en in handen zyn. Alhoewel 'er ook over de meeste nochmaals groote nieuwe strydigheden ontstaan zyn. Gelyk als byzonder het boek *Autorum Formula Concordiæ* uit quam met de *Rubryk* (rootschrift:) *Apologie of verantwoordinge van 't Christelyke Concordie-boek, gestelt door eenige hier toe verordineerde Godgeleerde, Maagdenburg. 2582. in 4°.* Welke waaren, *Kirchnerus*, *Selneckerus* en *Chemnitius*, waar in voornaamentlyk aan de Nieuwstadze Godgeleerde geantwoord is, daar teegen deeze wederom eene *defensio Admonitionum* uit gaaven *contra Apologiæ Erfurtensis Schismata & cavillationes, scripta ab aliquot studiosis Theologiæ. 1586.* Waar in ook gedacht wierd, dat de meeste Godgeleerde, als de *Leipzigers*, *Wittenbergers*, *Bronswykze* en *Meckelenburgze*, met deeze *Apologie* niet te vrede waaren. Om nu noch van zulke schriften te swygen, als daar waaren, *Grondlyke wederlegginge der Erffurtze*, by het wynvat ingestelde *Apologie*, waar in ze genaamd word de *onzaalige lasterlyke Apologie*: insgelyks, *Apologia cuparia* e. z. v. Waar uit dan de onbeschryffelyke ellende en verwerringe van deeze zoo genaamde Christenen, van alle zyden, wel te kennen en te beklagen is. Welke alle haaren tyd en krachten, in zulk een woord-gekyf en *disputeeren*; t'eenemaal doorgebracht hebben. Waar men ook noch ten minsten altyd eenige schaduwe van wilde behouden, wanneer 'er by het aangestelde *Jubel-feest*, alles met *disputeeren* gedaan wierd, alhoewel zonder groot gevaar, doordien men *disputen* gehouden heeft, op welke de eene *Præses*, de ander *Moderator*, de derde *Coadjutor*, de vierde *Respondens*, en de *Opponenten* loutere *Clienten* geweest zyn, die dan in twee of drie uren, een paar *Syllogismi* en *distinctiones*, om de fleur voort gebracht hebben, tot dat het feest met een maalyd en tractament beslooten wierd: (d) Hoedaanigen handel in andere *disputatien* altoos gemeen is.

Jaar M.D.
tot M.D.C.Apologie
der F. C.Jubel-
feest daar
over

(c) Joh. Gerhardus P. II. dispp. Theol. p. 489. Hutterus l. c. p. 247. (d) Vid. omnino Joh. Oleari Constat Concordia concors Hallæ 1675. 4°. inprimis Titulus & finis.

Jaar MD.
tot MDC.

HET XIX. HOOFDSTUK.

Van de overige Religien der Christenheid, en den toestand der zelve, in de zestiende Eeuwe: en wel voor eerst van de Enthusiasten in 't gemeen, en van Karelstad in het byzonder.

Andere partyen buiten de Lutherische, en wel

I.
De Papiſten;

I. **V**Olgens de gemaakte orde hebben wy nu noch de andere partyen in de Christenheid te onderzoeken, die van de Lutherische Kerken onderscheiden, en daartegen aangestelt geweest zyn, ook beneevens die geene, de gantsche zo genaamde Christenheid, of algemeene Kerke uit maaken. Daar onder waaren dan kennelyker wyze, de Papiſten de grootste en machtigste. Welkers gesteltenis, in 't byzonder in de aanvang deezer eeuwe, en voor *Luthers reformatie*, nu reeds al hier booven voor oogen gestelt is. Zoo is ook de zelve, volgens de noch overige jaaren, wat de Hoofden of Regenten der zelve aangaat, in de Historie der Keizeren en Pauzen, al voort in 't eerste Hoofdstuk deezes tweeden deels aangewezen, en niet minder het voornaamste des zelfs, in de Historie der *Reformatie* zelfs, en het verhaal der *Concilien*. Zoo dat nu noch maar eenige weinige noodige aanmerkingen meer overig zyn, welke zekere byzondere veranderingen in 't Pausdom aan gaan, die ik dan tot op het laatste bespaaren zal, en nu eerst van die Gemeentens of Partyen eenig gewag zal maaken, welke zich wel beneevens de Lutherische, van 't Pausdom afgezonderd hebben, maar die echter, van de eerste t'eenemaal verworpen, of doch door nieuwe naamen afgezonderd zyn. De eerste scheuringe nu gebeurde onder de Lutheraanen, met zulke perzoonen, welke men *Enthusiasten*, en nieuwe Propheeten noemde, van welke en hun bedryf, de Leezer alhier buiten alle twyfel, een korte doch onpartydige, en waarachtige narichtinge eischen zal, welke ik hem ook oprecht, en zonder eenige de minste vreeze voor valsche oordeelen zal meede deelen, met een zekere hoope, dat men de anderzins gewoonelyke heftige yver en toorn op diergelyke perzoonen, ondertnschen aan een zyde zal zetten, en de zaaken zelfs, alle in haar rechte grond en weezen, doch niet volgens eenige eenzydige yertellingen zal aanzien. Gelyk ik dan ook bidde, dat men my in deeze en de navolgende punten, eeven als in de booven bygebrachte, op myn woorden alleen niet geloove, als voor zoo veel ik het zelve, na de waarheid uit geloofwaardige Schryvers zal koomen te bewyzen en gestand te doen.

II.
Enthusiasten.

2. Om dan voor eerst in 't algemeen iets van deezen naam en beschuldigingen te gedenken, doordien ons die zoo dikmaals voor koomen zal, zoo is 'er in onze *Asbeeldinge der Eerste Christenen*, uit de Oudheid, hier van al iets gedacht geworden, en wel voornaamentlyk, van het valsche gebruik van zulke en diergelyke bynaamen, die in voorgaande en ook in onze tyden, aan de menschen gegeven zyn geworden, en in de voorige eeuwe heeft men de *Enthusiasten* aldus beschreeven, *dat het menschen waaren, die voor gaaven, dat zy buiten haar zelve gezet wierden, en dat ze op zulk eene wyze, als ook in den droom met God spraaken, en veele dingen in de andere weereld zaagen.* (a) Alhoewel deeze naam ook allengskens, by de ver-

Wie zy geweest zyn.

val-

(a) Conr. Schlüsselb, Catal. Hæret. I. XII. p. 23.

vallene Christenen zeer wyt uitgestrekt, en alzoo wel haast aan die geene gegeven is, welke zich maar met eenigen ernst de innerlyke vereeniging met God bevytigt hebben, en die niet alleen maar met de uitterlyke huigchelerye, en het mond-christendom vergenoegt wilden zyn. Gelyk als zoo veele voorbeelden hier van genoegzaam toonen zullen, en van welke onder anderen, de zal. *Job. Arends* in een zeeker geschrift aldus geklaagt heeft: *Het was veel beeter, dat men zich zelfs tot een muur teegen den toorn Gods maakte, als dat men onschuldige menschen en boet-predikers, met seftische ketterze naamen bevelkte, en haar den naam gaf van Enthusiasten, Weigeliaanen, Osiandristen, Schwenkfeldisten, met diergelyke duivels mom-aanzichten, zal men op verre na, het ryke Gods uit het herte van de vroomen niet rukken. O! wat plaagt men zich doch met de Enthusiasterye! Kan men ook daar van ontschuldigt werden, wanneer men met de Schrift zegt: Werd vol van den Geest, vervult met alle volheid Gods. Zyn dan de Propheeten en Apostelen Enthusiasten geweest, toen ze vol van God en vol van den Geest geweest zyn? Was St. Stephanus ook een Enthusiast, wanneer hy vol van den H. Geest was, en zag den heemel geopent en Gods heerlykheid? hebben alle de Christenen zulke beloften niet? e. z. v. (b) Het welke met de gedachte definitie zich heel wel te zaamen schikt. Insgelyks ook met de volgende erinneringe van een ander, die tot *Arends* verdediging aldus geschreeven heeft: *Het gantsche leeven van een Christen is in 't woord Enthusiasmus begreepen. Voor 't welke de verkeerde Lutheraanen, uit haat teegens de waare en leevendige Godgeleertheit, zulk een affbrik hebben. Hier na was ook al in de voorige eeuwe, de naam van Swermers in 't gebruik, welken iemand nochmaals alzoo beschreeven en bygebracht heeft, De naam van Swermer (Swermeri) is van de byen genoomen, die op zekere tyden uit haare bykorven niet zonder geruisch of geswerim vliegen, 't geene hy op de Gereformeerde, die hy Sacrament-swermers noemt, toepaste. (d) Want deeze zyn inzonderheid van de Lutheraanen, met deezen gehaatten tytel belast geworden, en men heeft ook de plaatzen, daar zy gewoont en hunne Gemeentens gehad hebben, swermerneften (nidi Swermerorum) geheeten. (e) Diergelyke bynaamen zonder getal ons in de stryd-schriften aller weege voor koomen. En wel weegens den stryd van 't Avondmaal, en ook ten deele weegens de beelde-stormerye, gelyk als iemand dat aangemerkt, en daar by geklaagt heeft, dat de Predikanten der Augsburgsche Confessie hen Swermers noemden. (f)**

3. In teegendeel zyn deeze eeven zoo hier meede niet kaarig geweest, wanneer zy de in de *Formula Concordiæ* bevestigde leere van de *Ubiquiteit* eene swermerye geheeten, (g) en anders met diergelyke tytelen by hoopen daar op gescholden hebben. Ja de Lutheraanen zelfs, hebben zich onder malkanderen alzoo genoemd, gelyk als uit het boek van *Nicolaas van Amsdorf* te zien is, waar van de tytel is: *Opentlyke bekentenisse der zuivere leere des Euangeliums, en wederlegginge der heedensdaagze Swermers*, Jena 1558. Waar op *Dr. Job. Pfeffinger*, in den naam der zoo genaamde *Syncretisten*, geantwoord, en het hem zeer verdooten heeft, dat die de *Universiteit van Leipzig*, onder andere swermerye en ketterye meede ingeslooten heeft. *Wittenberg* 1558. Om nu van andere diergelyke kyveryen te swygen, welkers overdenkinge een zeeker Papist op de volgende gedachten gebracht heeft: *Men heeft in 't land van Saxen, op veele plaatzen bier, het welke, wan-*

Ggg 2

neer

Jaar MD.
tot MDC.Slecht be-
schreeven
en gehan-
delt.Verdee-
digt.Enthusi-
asmus wat
het zy.

Swermers.

Aan de
Gerefor-
meerden
gegeeven.Aan de
Lutheraa-
nen.

(b) Epist. ad Doct. Theol. de Anno 1620. annexa ejusdem grossen geheimnis der menschwerdung Lunæb. 1690. p. 122. (c) Autor Mysterii iniquitatis C. III. p. 119. (d) Schließelb. I. III. p. 31. (e) Wilh. Bidenbachius Epist. ap. Fechtium Supplem. H. E. p. 264. (f) J. H. Ottius Annal. Annab. An. MDXXIV. p. 13. (g) Autor des kurtzen aufzugs und einfältigen berichts von der Formula Concordiæ & alii.

neer men daar te veel van drinkt, de kop heel swermend of draayende pleeg te maaken. Nu is het gelooffelyk, dat de Evangelische Broeders in Saxen, naar hunne gewoonheid dapper zuipen, daar uit veele groote dampen ontstaan, die om hoog naar het hoofd toestygen. e. z. v. (b) Booven deeze naamen nu was 'er noch een, daar men deeze gehaate menschen meede belaste, en hen *Fanatyke* heete, welke een zeeker Schryver onlangs alzoo beschreeven heeft: Dat zy in de Kerke geen en dienst des Woords, of der Sacramenten wilden lyden, en roemden, zy konden zich uit hun zelve in de kennisse Gods genoeg onderrichten. Alhoewel hy zich kort daar na zelfs teegen spreekt, en bekent, dat ze zich over de inwooninge en invloeyinge des H. Geests beroemden, het geene verre van die geene is, die uit zich zelve God wil erkennen. (i) Anders was het woord *Fanaticus* eigentlyk onder de Heidenen gebruyelyk, van de Kerken-dienaars of zulke lieden, die altyd in de tempelen der afgooden te doen hadden, en aldaar haare God-spraaken verwachten. Gelyk als niet alleen de Latynsche Authouren, (k) maar ook zoo veele oude opschriften uit wyzen, daar zy heeten: FANOADSCRIPTI. MINISTRI: dat is, gelyk als het verklaart werd, *Sacerdotes circa fanum versantes*, & subinde ἐνθεῖς ἢ θεόλυτοι: dat is, *Priesters, die geduurig ontrent het heiligdom beezig, en zomtyds met Gods Geest begaast waaren.* (l) Alzoo bleef dan noch de vraage by zulke beschryvingen, of die geene al met recht *Fanatici* konden heeten, welke alle hunne verlichtinge en zaaligheid in de Kerken (*in fanis*) alleen zochten, en die de menschen daar aan bonden; of de andere, welke met de eerste Christenen, den Vader overal in den Geest aanriepen, en ook geestelyke gaaven van hem afwachten? Nochtans noemden die partyen, welke anders de *Enthustasterye* zeer teegen waaren, elkanderen zelfs met deeze naamen, zoo dat het geen wonder was, dat zy ook teegen andere daar mild meede waaren, die met hen niet overeen quaamen.

4. Zoo was het dan noch niets nieuws, dat de Gereformeerde van de Lutheraanen *Fanatici Calvinistæ*, en haare leere van de Sacramenten, *fanatyk* by genaamt geworden is, gelyk 'er zoo veele voorbeelden daar van zyn. (m) De Lutheraanen hebben malkanderen onder zich zelfs daar meede ook geenzins verschoont, zoo zeer zelfs, dat ook de overkloeke *Philosophen* en *Sophisten* onder hen, van hunne eigene leerlingen daar meede genaamd wierden. Gelyk als 'er dan geen twyfel aan is, dat *Flacius Melanchthon* met de volgende woorden meent, wanneer hy schryft: „De „duivel heeft altyd eenigē *Fanatyke* en verblinde menschen verwekt, welke de groote, nutte en waarachtige zaaken, in de Christelyke Gods-dienst, met hunne *fabelen* en *philosophische* beuzelingen, uit hunne bliinde en dwaaze zinnen schandelyk bevlekt en verduistert hebben. (n) Ook klaagde iemand in Engeland over eenige onder de Gereformeerde, die dit opzet voor *fanatyk* uit schreeuwden, *wanneer men de Kerken-tucht en opentyke boete wilde invoeren.* (o) Alzoo dat deezen *term* zich als *Caput-Meduse*, of een bullebak moest laten gebruiken, met welke de duivel alle goede onderneemingen gezocht heeft te verhinderen, alhoewel hy byzonder in de school-twist der Godgeleerde voor heeft moeten houden, daar nu de Lutheraanen van die, en dan die van deeze, zoo uit spot genaamt wierden. Om maar een eenig voorbeeld hier van, uit by na ontallyke by te brengen, zoo schreef *Zwinglius*, al in 't Jaar 1526 aldus:

Ziet

(b) Laurent. Surius Chronic. p. 250. (i) Stokman. Elucidar. hæref. p. 148. (k) Vid. Hadr. Turnebus Adversar. Ludov. de la Cerda Advers. sacr. Cap. XXXI. p. 27. (l) Ap. Gruter. Thesaur. Inscript. p. 312. 313. & 654. Reinesium Inscript. Class. XIV. n. 139. p. 761. Jac. Sponium Miscellan. &c. (m) Vid. vel Epist. Theol. Fechtianæ p. 122. 177. 235. 264. (n) Præfat. ad Centur. Magd. Cent. I. Initio. (o) Epist. ad Calvin. ap. hunc in volum. Epist. p. 129.

Jaar MD.
tot MDC.

Fanatici
welke.

Kerken en
afgonden-
dienaars.

Gerefor-
meerden
alzoo ge-
noemt.

Lutheraa-
nen.

Toenaam-
men der
twistgie-
rige God-
geleerden.

„Ziet doch, welke *Fanatyke* zyn, of wy het zyn, wy die zulk een openbaar verstand uit Gods Woord voort brengen, of die geene (*Lutheraanen*) welke zulk een verstand aan de woorden toefchryven, dat geen hert altoos gelooven of vatten kan, en dat maar een enkel verdichtzel is. Voorwaar die geene, welke zeggen, dat het lichaamelyk gegeten werd, en echter niet minder ook geestelyk, die zyn de rechte *Fanatyke* en *Swermers*, byaldien ik de name recht versta. (p) Ja men heeft van wederzyden niet kunnen loochenen, dat alle menschen van natuurte rechte *Fanatyke* zyn, daar men aldus van schryft: Deze *fanatyke* en godlooze meeninge (naamentlyk van de afgoderye) legd in de menschelyke gemoederen (en alzo ook in de rechtgeloovige, byaldien ze niet weedergebooren werden) en ze is 'er diep ingewortelt, dat zy op geenerlye wyze uitgeroeit kan werden. (q) Maar alhoewel nu alle die geene, welke zich over rechtgeloovigheid beroemt hebben, diergelyke bynamen van zich geschooven, en dat ze tot dien einde, ook voor alle zoorte van reedenen en meeningen, waar meede men die verdienen konde, hen zoo veel als moogelyk was, gewacht hebben: zoo vind men echter noch al zeer veele voetstappen, hoe zy niet minder zonder eenige bepaalinge, eeven diergelyke uitdrukkingen gebruikt hebben, zoo dat 'er tusschen hen, en de zoogenaamde *Enthusiasten*, te dien opzicht geen onderscheid altoos te zien was. Waar van ik nu maar eenige weinige proeven van zal voor leggen, en de verstandige die zal laten overweegen en daar van oordeelen:

5. Veele hebben nu wel die naamen zelfs zoo zeer niet voor quaad gehouden, dat zy die ook van de bekendste Leeraars zelfs wel gebruikt gehad hebben, wanneer het maar tot hun eige gezag of voordeel van haare partye gedient heeft. Zoo schryft 'er een van het lied *Lutheri*: *Onze God is een vaste burg*: Het kan het bedroeffte gemoed ook verheugen, en als in een *Enthusiasmus* veranderen (*ἐνθουσιάζειν*.) Gelyk als ook van zyn brief aan den Keurvorst uit Pathmos gezegd werd: zyn herte was van een heel goddelyke drift en een *ἐνθουσιάζουσα* ontsieken geweest. (r) Een ander als hy vertelt, hoe *Martinus Cellarius* van de Weederdoopers tot de Gereformeerde over gegaan was, spreekt: *Dat hy van den Geest Gods daar toe vermaant was, nademaal hy der Weederdoopers partye zeer zwak gezien hadde te zyn.* (s) Zy hebben ook malkanderen zelfs van zulke dingen de schuld wel gegeven, waar meede anders de Weederdoopers, en andere gehaat mochten werden. Als daar een zeeker man teegen *D^r. Jac. Andreae* aldus schreef: *Het is wel te begrypen, wie een rechte Muntzerze geest zy, of het de Heer Mr. Spanzenberg, Volmarinus of andere zyn, gelyk hy, Smiedel, duivels op ben lastert, dan of het Smid zelfs is.* (t) Ja men heeft het ook de Dichters zelfs niet voor quaad geduid, wanneer ze zich over een *Enthusiasmus* beroemen, en zich voor *θεοπνεύματος* of van God verlichte opentlyk uit gegeven hebben, schoon zy van dwaasheid en gruwelen vol staaken.

Sic etiam ubertas fundentis carmina vatis
 Esse Deum ostendit, motus & ille Dei est:
 Ergo agnosce Deum, & justo venereris honore,
 Cum docti vatis scripta sonora legis. (u)

Dat is: Zoo toont de rykheid van stoffe van den Dichter, verzen schryvende, dat 'er een God is, en dat die beweeginge van een God is. Erkent dan een God, en

Ggg 3

draagt

(p) Epist. ad Esslingenses ap. Scultetum. P. II. Annal. p. 49. (q) Henr. Mollerus in Tom. V. Script. Witteb. publ. (r) Scultetus l. c. p. 270. Chytræus l. X. Sax. p. 247. (s) Ottius l. c. p. 15. (t) Kurtze wiederleg des Poëtischen Dialogi von der Erbsünde mit Pauli Reineckers vorrede (u) Melanchthon in Carm. To. III. Scrip. Witt. p. M.

Jaar MD.
 tot MDC.

Alle natuurlyke menschen zyn fanatyci.

Enthusiastische reedenen der rechtgeloovigen.

Lutherus een Enthusiast.

Ingeeven des H. Geests.

Muntzers geest. D. Andreae.

Der Poëten *θεοπνεύματος*.

Jaar MD.
tot MDC.

Der Mar-
telaars.

Der Sym-
bolische
boeken

Lutheri.

Van andere
Predikers.

Ernstige
beroepin-
ge op den
H. Geest.

Lutheri.

draagt hem eene rechte eere toe, wanneer gy de brommende schriften van een Dichter leeft. Men vind ook geloofwaardige voorbeelden van zulke lieden, welke in 't begin der reformatie, en onder de vervolgers, ook in der waarheid van God geleert en gevoert geworden zyn, waar van de Martelaarsboeken van *Rabus*, *Crocus*, *Meyer*, en andere getuigen. Om nu maar van een voorbeeld te melden, in 't Jaar 1525 quam *Joh. Bornmaker*, van Wittenberg na Vehrden, trad op den dag van de Maagd *Maria*, in de Domkerke, en ging vlak teegen over den Papisten Prediker staan, zette een groene krans van hazelaar op, en schreeuwde overluid den Priester teegen, en bestrafte hem over leugens met eenen grooten drift, waar over hy ook gevangen en verbrant wierd. (x) Zoo hebben wy ook al reede, by de verheffing der Predikers, en by de *Formula Concordiæ* vernoomen, hoe dat ook de Lutheraanen zelfs, zonder eenig bedenken, haare leere en schriften voor *θεόπνευστα*, uit gegeven hebben. *Matthæus* schreef van *Luther* zelfs op de volgende wyze: „Wat alle rechtschaapene Predikers „heeden weten, leeren en schryven, en alle Christ-geloovige van her- „ten, tot gerechtigheid gelooven, en met hunnen mond tot zaaligheid „bekennen, zulks alles heeft ons de Geest Christi, door deezen waardi- „gen Doctor en zyne vrienden, zaaliglyk laten verkondigen en be- „richten. (y) Doch daar maatigden zich dikmaals deezen roem zodaanige aan, die niets minder als den Geest Gods volgden of beweezen. Gelyk als *Dr. Selnekker* over een zeeker Prediker te Nordhuizen klaagde, dat hy op den Predikstoel teegens den Raad, als verraders schrikkelyk gescholden, en na de geschiede voorhouding gezegt hadde: „Dat hy met de „handeling niet te doen hadde, hy wist zelfs niet wat hy al gesproken „hadde, men moest den H. Geest daarom aan spreken, die hem on- „weetende zulks ingegeven hadde. De H. Geest had hen voor ver- „raadert uit gemaakt, zy mochten met den zelve daarom rechten. „Dat heeten dan, voegde hy daar noch by, dolle, Muntzerze, Weeder- „dooperze, Enthusiastische swermers, trotze stoute koppen, en noch „daar by groove ongeleerde Ezels-koppen. (z) Zulke Heeren schaamden zich over de anders zoo zeer verdoemde *Enthusiasten* niet, maar alleen in zulk een geval, wanneer zy niet anders daar konden door koomen, of haare dwaasheeden wettig maaken, dan moest het behelp zyn: zy waaren *Enthusiasten*!

6. Ondertusschen hebben ook de eerste Leeraars zelfs, als zy God gehoorzaam geweest zyn, uit eenvoudige herten, en zonder bedenken, zich op den Geest en zyn instorten, drift en licht beroepen: alhoewel zy by de aangaande slydigheeden aangevangen hebben, heel anders te spreken. Want het uit *Luthers* schriften ten vollen bekend is, dat hy in zyne eerste schriften, van deeze genaade zeer vry, en dikmaals veel aanstootelyker, als ooit de gewaande *Enthusiasten* geschreeven en zich ook maar alleen op den Geest beroepen heeft. Om nu maar een plaats hier van, om de kortheids wille by te brengen, zoo schryft hy van de Zendbrief van *Jacobus*: *Dat een ieder daar van houden zoude, wat hem de Geest in gaf, zyn geest kon zich in dat boek niet schikken, hy achte het ook niet groot.* (a) Waar by dan iemand erinnerte: Byaldien een ander van de Gereformeerde zoo sprak, zouden de Luthersche hem niet beschuldigen, dat hy een geestdryver was? (b) De andere plaatzen hier van heeft een zeeker vlytig man al lang aangewezen. (c) Welken ook andere, gelyk *Dr. Hieronymus Weller* hier

(x) Chron. Verdense MS. (y) In vita initio. (z) Christliche verantwort. auf der Flacianer lästungen. (a) In der vorrede edir. Witteb. 1525. 40. durch Hans Lufft in aliis editionibus omiffa. (b) Roelof Ifaaks Streit zwischen alten und neuen Lutheranern p. 487. (c) Henr. Varenius Rettung Joh. Arends p. 576. seqq.

hier in nagevolgt hebben. (d) Ja ook de geleerde zelfs hebben, zonder eenig bedenken zulke uitdrukkingen gebruikt, dat, tot een voorbeeld, een *genius of geest*, aan hunne *gemoederen*, hun *voorig leeven voorstelde*. (e) De Godgeleerde noemden zich ook onder malkanderen *Θεοδιδάκτος* van Godgeleerde, gelyk als *Melanchthon* van *Luther* schreef: *Hy bield het volkoomentlyk daar voor, dat zyn herte niet door menschelyke vlyt alleen, maar door het goddelyke licht zelfs geregeert geworden was*. (f) Een ander schryft van een zeeke Pfarheer te *Lindau*, genaamt *Mr. Georg Nekker*, dat hy een *Prediker des goddelyken Woords*, van *God geleert was*. (g) Ja *Erasmus* zelfs heeft een Pfarheer te *Maagdenburg*, met naame *Erasmus Alberus* (die het lied, *God heeft het Euangelium*, gemaakt heeft) een Godgeleerde (*Θεοδιδάκτος* è *schola Lutheri*: dat is, een van *God* zelfs geleert man, uit de *schoole van Luther*) genoemd. (h) Gelyk als men ook onder de *Protestanten* niet geschroomt heeft, om van het *instorten en inblaazen des H. Geests te spreken*, gelyk het onder hen geschied is. Wanneer by voorbeeld in *Luthers* Graf-schrift te *Wittenberg*, op een *kooperen taafel* dit volgende voor het woord gezet wierd:

*Ille Dei afflatu monitus, verboque vocatus
Lucem Euangelii sparsit in orbe novam.*

Dat is: *Hy was eerst van God zelfs aangeblaazen en verwekt, daar na door het woord beroepen, en daar op heeft by het Euangelium gepredikt*. (i) Insgelyks ook als men gebeden heeft:

*Huc ades, & nostras divino lumine mentes
Accensas renova, & flammis caelestibus imple.
Numine ut afflati supero natumque patremque
Perte noscentes animo credente colamus.* (k)

Item: *Afflatu recrea languida membra tuo.* (l)

Dat is: *Komt hier en vernieuw onze gemoederen door een goddelyk licht ontstoken, en vervult die met heemelsche vlammen, op dat wy door de Opperste God aangeblaazen zynde, en den Zoon en den Vader door u kennende, met een geloovig herte hem moogen eeren*. Item: *Verquikt door uwe aanblaazinge, onze swakke leeden*. En wat 'er van diergelyke uitdrukkingen meer zouden moogen zyn.

7. Hierom nu was geenzins dat geene, wat elders eenige Leeraars, zomtyds teegens alle werkingen van *God*, al te heftig en onbedacht leerden, voor de algemeene leere van alle de andere aan te zien. Terwyle wy zien, dat zy de ingeevingen, verlichtingen, openbaaringen en leere des *H. Geests*, niet alleen goed gekeurt, maar ook van zich/zelfen die niet geloochent hebben. Alleen dat hier na deeze onbedachtheid, zomtyds daar wel by gekoomen is, dat veele menschen aan andere niet wilden toe staan of goed keuren, wat zy doch aan zich zelfs en hun's gelyken wel ervaaren, of ten minsten wel ervaaren konnen, byaldien ze zich niet daar teegen gekant hadden. En een zeeke Schryver klaagde naderhand, uit ervaarenheid, met smerte, dat die geene, welke geen lust hadden om den *H. Geest* en zyn kracht op te volgen, zich meest teegens de andere aan stelden, by welke zy maar een jonkje daar van bemerkten te zyn: „Wanneer ik, schreef hy, de duisternis der voortgaande tyden met onze

Ker-

(d) Vid. ejus *Analecta*. P. II. p. 157. (e) *Joh. Hagius Vita Lotichii* p. 401. (f) *In vita Lutheri* p. B. 5. (g) *Autores Cent. Magdeb. To. XI. praef. p. 13.* (h) *In Hyperaspiste Diatribæ To. IX. operum* p. 1031. (i) *Vid. N. Chytraeus Delic. Itiner. p. 365.* (k) *Micyllus l. V. Sylv. p. 509.* (l) *Lotichius l. IV. Eleg. p. 132.*

Jaar MD.
tot MDC.

Valsche
Propheeten.
Geest-
stormers.

Blinde
leidslie-
den.

Univerfi-
teits raven.

Verwer-
ping der
Propheeten.

Vooroor-
deelen
regegens
hca.

Verheffing
der ordi-
nandorum.

„ Kerken te zaamen stelle, zoo moet ik vreezen, dat men de zitplaats
„ des Antichrists wel verlaaten zal hebben, maar hier teegen dat wy in
„ des duivels kluiſter geraakt zyn. Terwylen de meeſte, die zich des
„ Euangeliums beroemen, niet weeten, dat wy maar alleen van de tyran-
„ nye van den Paus, doch niet van de godzaaligheid, en het geloove op
„ het onzichtbaare bevryt zyn. Men zie maar onze valsche Propheeten
„ en valsche Godgeleerde eens aan, de vyanden van Christus, NB. de Geest-
„ stormers, de Verraaders van het Euangelium, waar in zy doch uit den
„ Bybel beeter geworden zyn? licht daar in, dat zy alleen maar na hunne
„ eigene luſten leeven, en niet eens den naam van vafte, onthouden,
„ en van geest lyden konnen? (m) Elders wyft hy aan, hoe dat alle deeze
„ laſteringen teegens die geene, welke de Geest Gods dryft, van de uitter-
„ ſte blindheid en onervaarenheid voort koomen: „ Men moet zich, zegt
„ hy, niet verwonderen, dat deeze Raavens zulke boeken niet verſtaan,
„ daar zy den H. Geest niet hebben, en van een heel andere, dat is, van
„ des weerelds, des vleefchs, en des duivels geest gedreeven werden.
„ Want, doordien een ieder de beſte uitlegger van zyne eigene woorden
„ is, zoo kan ook geen vreemde geest de woorden des goddelyken Geests
„ verſtaan of uitleggen. Van daar komt dan die groote blindheid der *Uni-*
„ *verſiteits* Raavens, die in zulke boeken niets minder als Christus kunnen
„ kennen. (n) En ik kan niet nalaaten de volgende *deductie*, of verklaar-
„ ringe van een nieuw Schryver, hier by te voegen, waar inne uit de bekent-
„ ſte voorvallen getoont werd, hoe de ordentlyke, en van de weereld ge-
„ ziene Priesters, zulke buiten-gewoone werkingen van den Geest Gods
„ altoos willen onderdrukken, om dat ze doorgaans vlak teegen het belang
„ der zelve zyn aangekant.

8. De woorden deezes Schryvers luiden dan aldus: „ Men zal de lieve
„ Propheeten, toen ter tyd, wanneer zy noch nieuwe waaren, voor
„ *Phantaſten*, *Enthuſiaſten*, (byaldien anders dit woord iets quaads bedui-
„ den kan,) *Droomers*, *Swermers*, ja raazende en dwaaze menſchen,
„ eeven zoo wel gehouden hebben, als zulks heedendaags in de weereld
„ teegen zommige, welke God tot zyne rechtschaapene Dienaars ge-
„ bruikt, pleeg te geſchieden. De meeſte zullen door hen gehoort en
„ uitgelagchen zyn, inzonderheid door *het valsche Priester en-Paapen-geſpuiſ*,
„ alleen om dat zy veel van diergelyke zaken wilden ſpreeken en ſchryven,
„ het geene de Geestelyke en Godgeleerde in haaren zin alleen toekomt.
„ Men behoorde de dwaze *Amos* by zyne koeyen laaten blyven, en in plaats
„ van de pen, een herders ſtaf in de hand te geeven. Het betaamde niet, *fal-*
„ *cem in alienam meſſem mittere*, zyn zeiffen in eens ander mans koorn te
„ slaan, of in een vreemd ampt te treden. Wanneer Harders, Schoenmaa-
„ kers en Snyderſ veel van *Theologifche* zaaken wilden ſpreeken, zoo zou-
„ de men geene Geleerde meer van nooden hebben, welken het vry zuur
„ gevallen is, eer ze het zoo verre gebracht hebben, dat zy andere kon-
„ nen leeren. Niemand hadde den *phantaſtyken Micha*, een boode of be-
„ roeping toegeſchikt, dat hy zoo ſcherp teegen de heilige drie
„ ſtanden zoude prediken. Want daar waaren, (zal men verder ge-
„ zeid hebben) in de geestelyke ſtand zoo veele *ordinare Paſtores* &
„ *Inſpectores*, *Priesters* en *Levitens*, welke in den openbaaren dienſt zaaten,
„ aan welke de Hooge-Overigheid een beroep en rechte wedde, in Gods
„ plaats gegeeven hadde, om de Kerken en Schoolen met alle vlyt te
„ voorzien, en de lieden te zeggen, wat zy gelooven en niet gelooven
„ zou-

(m) Joh. Valent. Andreæ in differt. ap. Autorem Myſterii Iniquit. pro B. Atudio C. I. p. 9. & II.

(n) Ibid. C. III. p. 130.

„zouden. Men moest niet denken, dat het maar een deel kinderen
 „of aapen waaren, men hadde hen over lang bequaam genoeg bevon- Jaar MD.
101 MDC.
 „den, aan welke men de zielen van hunne toe-hoorders wel ver-
 „trouwen konde. Daar was by hen en op die plaats zulk een wel bestelt ministe-
 „rium, met zulke deegelyke lieden op 't beste voorzien, die de inzettingen of den
 „Bybel, byna van buiten konden, en die de Mofaïsche plechtigbeeden met alle
 „vlyt onderhielden. De toehoorders konden hen alle een goed getuige-
 „nis geeven, daar was aan offeren en rooken in den tempel geen gebrek,
 „men zag zyn lust, wanneer het volk de H. dienst zoo talryk bywoonde.
 „Was 'er dan ergens eenig gebrek, zoo wel by de Heeren Geestelyken,
 „als ook by de andere voorgangers, zoo moest men het alles zoo voort
 „niet op de pees stellen. Wy alle waaren menschen, en in deeze swakheid
 „konde het ook niet anders gaan. De nieuwe Propheeten wilden een En-
 „gels reine Kerke hebben, die God zelfs noit hadde begeert. Niemand kon
 „de Wet houden, men vergenoegde zich met de offerhande, als een uitter-
 „lyke Godsdienst. Deeze *Enthusiasten* drongen op het innerlyke, die
 „men op de Hooge-Schoolen en *Synagogen* nu al lang verdoemt en
 „verworpen hadde. Haare eerwaardigheeden, de Priesters zouden
 „op zulke plaatzen meer weeten, als zulk een verlopen droomer
 „gelyk *Joël*, die aan andere veel van de boete zeggen en gebieden wil-
 „de. Men hadde boet-predikers genoeg in 't land, en geen nieuwe Pro-
 „pheeten van noode, die zich van goddelyke openbaaringen beroemden, en
 „veel van toekomende dingen, wonderen, en teekens verkondigden.
 „Ja de ordentlyke beroepene Priesters, als trouwe Ziel-zorgers, zou-
 „den in 't land, hunne aanbevoelene schaapjes wel behoorlyk weeten aan-
 „te neemen, de zulke voor toekomende ongelukken waarschouwen, en
 „zy behoefden niet eerst te wachten, tot dat 'er een *Swerner* quam, en het
 „hen heete. God hadde in de Wet niet bevoelen, dat men aan zulke
 „droomers gehoor zoude geeven, maar men behoorde hen veel eer te vervol-
 „gen en geenzins te gedoogen. Men zoude maar zien, wat de dwaaze *Jeremias*,
 „met zyn houte en yzere jok noch ten laatsten wilde aanvangen. Men zoude den
 „boef in de gevangenisse werpen, eer de ergernis grooter wierd. Het hoog
 „eerwaardige *Synedrium*, of de Kerkenraad te Jeruzalem, zoude van weegen
 „het ordentlyk *Ministerium* wel weeten, met wat voor menschen zy in
 „'t land by Kerken en Schoolen voorzien waaren. En die dolle kop,
 „*Esaïas* en zyn aanhang, behoorden hen niet eerst te leeren, hoe zy over de
 „zuivere leere en goede Kerken-tucht hen zouden houden. De arme phan-
 „tast en beedel-harder, *Amos*, hadde zich noch niet gewasschen, dat hy zyn
 „Excell. den Hoogen-Priester, en andere veel zeggen zoude, hoe zy haar ampt
 „recht bedienen zouden. Zulke slechthoofden zouden met hunne nieuwe aart van
 „leeren, en met de nieuwe Prophetien stil swygen, zoo zy anders in de straffe van
 „de Hooge-Overigheid niet wilden vallen. Zyn Majesteit de Koning *Jerobeam*,
 „zoude zulks, wanneer ze het ondernaamen, niet voor goed opneemen, maar na-
 „demaal by *Custos utriusque tabulæ*, of beschermer van beide de standen was,
 „het *Ministerium* de helpende hand bieden, en zulke boeven, die crimen læsæ
 „Majestatis begaan hadden, by de kop vatten en hen zetten laten, daar hun
 „noch zon noch maan bescheen, daar mochten ze dan propheteeren, zoo lange als
 „het hen luste.

9. Maar het is tyd, dat wy nu tot het byzondere bericht van zulke
 perzoonen over gaan, welke in de voorrige eeuwe tot deeze zaaken be-
 roepen geweest zyn. Onder welke dan, zoo aanstonds in 't begin der re-
 formatie is bekend geworden, *Dr. Andreas Rudolph Bodestein*, in 't gemeen
 van weegen zyn Vaderland, in Frankén, *Karelstad* genaamt, waar van

Karelstads
leeven.

Jaar MD.
tot MDC.

Vriend-
schap met
Lutherus.

Zyn lof.

Lastering
van Me-
lanchthon.

Zyn
vroom-
heid en
godvruch-
tigheid.

Schriften.

nu de perzoon en bedryven kortelyk te beschryven zullen zyn. Hy hadde nu in zyn jeugd, na de aart van die tyden wel gestudeert, en voor eerst te Rome, van waar hy te Wittenberg quam, en hy wierd aldaar *Archidiaconus* en *Canonicus* in de Slot-Kerkè, en in 't Jaar 1502, Doctor en Professor *Theologie*. Luther zelfs is ook, in 't Jaar 1512, onder zyn Deekenschap, Doctor geworden, en hy is daar na ook een van de eerste geweest, die Luther hielpen verdedigen. Zoo dat hy in 't Jaar 1519, in de booven beschreevene *disputatie* te Leipzig, by na alleen in 't begin teegens *Eccius* gestreeden heeft, en een van de eerste geweest is, na *Jonas* en *Bugenaagen*, die zich in den huwelyken staat, volgens *Luthers* leere begeeven hebben. (p) Luther heeft hem ook zoo hoog gehouden, dat hy zyn *Commentarius*, over de Zendbrief aan de Galaten, aan hem toegeëigent, en hem de voornaamste verdediger der zuivere *Theologie*, ja wel uitdrukelyk zyn *Præceptor*, (Leermeeſter) en *oudste*, (*Major*) in *Christus* genoemd heeft. (q) En aangaande de *disputatie* te Leipzig, heeft hy oprechtelyk verhaalt: dat Karelſtad zyne bewys-gronden voortreffelyk en overvloedig uitvoert en het teegendeel zoo wederlegt heeft, dat hem niemand hadde kunnen wederstaan. (r) Waar meede dan aanſtonds *Melanchthons* booze *cenſure* vervalt, die hy hem hier na opgelegd en geſchreeven heeft: Dat hy een woest mensch geweest was, zonder verſtand, zonder geleertheid, ja zonder *sensus communis* of gemeene zin, en die naauwelyks zyne vyf zinnen recht wel gebruiken konde. (s) Waar in hy zich zelfs teegen geſproken heeft, om dat hy te vooren aldus van hem geſchreeven hadde, *Karelſtad is een goed vroom man* (*bonus vir*) en van ongemeene geleertheid, en hy is geleerder, als men die in 't gemeen pleegt te vinden, (*rara doctrina & plane nonnihil extrâ vulgi aleam eruditus*) (t) Hy zelfs heeft ook aan Luther wederom een goed getuigenisgegeeven, en onder andere in een trooſtschrift aan de *Miltenbergers* geſchreeven: Dat zy *Luthers* ſchriften doch zonden aan neemen, doordien zyne leere ent rooſt van God was. (u) Aangezien men ook anderzins goede getuigeniſſen, van zyne goede meeninge en oprechtheid jeegens God en de menſchen vind, en dat *Melanchthon* zelfs in de gedachte woorden, hem een rechtschaape vroom man noemt, en dat ook zyne teegen-partye zelfs zich naderhand beklagde, dat hy al te ſtreng op de van hem uit gegeevene trappen des *Christendoms* ſtaande bleef. Zyne ſchriften, zoo veel men ze noch krygen kan, (dewyle zy onder de *Lutheraanen* zeer onderdrukt geworden zyn) betoonen ook eenen grooten ernſt, om God te dienen en te behaagen, gelyk als dan de volgende waaren: „Geloofsſpiegel; „hoe zich geloove en ongelooove, teegen het licht en de duifternis, teegen waarheid en leugen, teegen God en den duivel houden. *Item*, het *Traſtaat* met de tytel: „Wat een verlicht en hoog leeven der *Christenen* „is: En verder: „Of men al terſtont gelooft als men Gods waarheid maar hoort. *Item*: *Wat de vrye wille vermag: Van het inſpreeken van God. Van den Ban.* *Item*: „Wie oogen heeft, die zal merken, wat de zonde in „den H. Geest is, voor ruuwe *Christenen*. De reukelooze *Christenen* zyn in 't kleine, ontrouw en ongelaaſten, hoe zouden zy dan in „'t groote getrouw en gelaaten kunnen zyn. Verder: Eene verklaringe „over *Matth. xviii.* hoe zich een *Christen* teegen de ſwakke draagen zal. „Of men hen zacht zal handelen, en den aanſtoot der ſwakke verhoeden, „in zaaken die de goddelyke eere raaken? (x) *Item*: *Libellus de canonicis*

(p) Melch. Adami Vitis Theol. in hoc & ex eo Freherus Theatr. Vir. illust. p. 116. (q) To. I. Epist. ep. 84. To. I. Lat. Jen. p. 385. (r) L. I. Epist. 114. & 116. it. To. I. Jen. Lat. p. 294. (s) Lib. de Sententiis Veterum de Cæna Dom. præf. & ex eo Micræl. Marcel. & plures. (t) Epist. ad Autorem Paralipom. ad Conrad. Ursperg. p. 476. (u) Ap. Ottium Annal. Anab. p. 15. (x) Vid. Adami & Freherus ll. cc. Ottius l. c. & ipsa Carlſtadii Opera. Add. autographa Lutheri aliorumque ex Bibliotheca Rud. Auguſti p. 105. 110. 122. &c.

nicis Scripturis Witteb. 1520. „ Een Zendbrief van de allerhoogste deugd
 „ der gelaatenheid , aan zyne lieve moeder en vrienden. Ibid. 1521. Van
 „ de beiderleye gestalte der H. Misse , van de teekenen in 't gemeen , wat
 „ zy werken en beduiden. Ibid.eod. Een Sermoen van den stand der Christ-
 „ geloovige zielen , van Abrahams schoot , en 't vagevuur der afgeschei-
 „ dene zielen. Een Zendbrief aan Antonius Romhilt , Magister en Stads-
 „ schryver te Annaberg. Verklaainge over de woorden Pauli : Ik bidde
 „ u broeders , dat gy alle het zelve spreekt. 1 Cor. 1. Witt. 1521. Onder-
 „ richtinge , aangaande deeze reede : Het ryke Gods lyd geweld , en die
 „ geweld daar op doen , neemen het in. Ibid. Bericht van de belof-
 „ ten. Predikatiën over de Propheet Malactias. 1522. Van de afschaffinge
 „ der beelden , en dat 'er geen beedelaar onder de Christenen behoort te
 „ zyn. 1522. Van de Sabbath en de geboodene vierdaagen 1524. Wat
 „ ban en ballingschap zy. Item : Van 't Priesterschap en de offerhande
 „ Christi. Jena 1523.

Jaar MD.
 tot MDC.

10. Tot een proef zal ik nu maar eenige weinige plaatsen , uit zyne
 eigene schriften hier ter needer stellen , op dat de Leezer zelfs van God ,
 den geest der beproevinge hier over afbidden , en wysselyk gebruiken
 mag , welke ook teegen alle belerzel des gewetens wel hoognoedig zyn
 zal. Alzoo schryft hy dan , in de gedachte Geloofs-spiegel ; in 't begin :
 „ Het geloove heeft eene vierige liefde , en groote lust tot het ongeschaapene
 „ licht. Job. 1. Het eeuwige licht neemt dit geloove aan , het bemind
 „ zulks standvastig , en 't heeft lust daar aan , doch met een uitgestrekte
 „ lust (welk woord in de grond-text staat 1 Petr. iv. 8. Act. xii. 5.) en
 „ heeft eene onnoemelyke vreugde in het licht : Weederom , het onge-
 „ loove spuuwt het eeuwige licht uit , en neemt het niet aan , veel min-
 „ der heeft het liefde , lust of vreugde , in het ongeschaapene eeuwige
 „ licht. Het geloove kleeft aan het licht met een vierige begeerte , ge-
 „ swinde wille en een uitgestort leeven. Daarom haat het geloove de dui-
 „ sternis , en het wandelt niet in de duisternis , hoewel het wel duisternis
 „ lyden moet , nochtans gaat het niet in de duisternis , dat is , het zet
 „ noch gedachte noch wille in de duisternis. Weederom , in het tractaat
 van beide de gestaltenissen der H. Misse , schreef hy onder anderen alzoo ,
 van de grond zynes geloofs : „ Ik ben Christi , en zal doove en geslootene
 „ ooren , tot alle reede , leere en letteren in deeze wereld hebben.
 „ Daarom dat ik met Christus dood ben , en voor de wereld een zot en
 „ kruis ben , en weederom , dat my de wereldlyke leere niet alleen een
 „ dood , maar ook een Kruis is. Ik danke God voor zyne genaade , dat
 „ hy my uit genaade de wereldlyke instellinge bitter en wrang gemaakt
 „ heeft. Deeze en diergelyke , zyne reedenen moogen voor geoeffende
 „ ziinnen wel begrypelyk en klaar geweest zyn. Zoo dat zich veele van zyne
 „ partydige Rechters te vergeefs beklaagt hebben , dat hy voor hen al
 „ te diep en te donker was , en dat ze hem niet konden verstaan ; want hy
 „ hadde ook zulk een diep gezicht en uitspraake , die niet aangenaam was.
 (y) Luther zelfs schreef eertyds van hem : *Hy wenschte dat Karelstads schrif-
 ten meer licht of duidelykheid hadden , daar doch anders meer als te veel verstand
 en geleertheid in was.* (z) Die ook daarom aan de Switzers ried , dat ze hem
 maar op eene *Universteit* zouden stellen , om dat de gemeene man hem
 niet verstaan kon. (a) Verder is ook dit aan hem en zyn leeven te mer-
 ken , dat hy by de gevolgde teegenspoed , in eene groote armoede geleeft,
 en echter alles zeer geduldig geleeden heeft. Hy schreef in 't Jaar 1528

Bekente-
 nissen van
 't geloof.

Van men-
 schen
 leere.

Beschul-
 digde don-
 kerheid.

Diepzin-
 nigheid.

Geduld in
 lyden.

H h h 2

uit

(y) Petrus Mosellanus Epist. MS. ap. Schitt. de Libert. Germ. L. VII. c. 2. p. 848. (z) L. I. Epist. ep. 240. (a) Epist. ad Bucerum & Lycosthenem ap. Seckendorffium L. III. p. 62.

Jaar MD.
tot MDC.Lydzzaam-
heid.

Armoede.

zyn fryd
met Luthe-
rus.Aanlagin-
ge van zy-
ne fchrif-
ten.Heevigheid
van Luthe-
rus.

uit Kemberg : „ Dat niet een mensch zich over hem ontfermde , dat hy „ alle het zyne moest hy verkoopen, bedden, kleëderen, schootels en kan- „ nen , en wat hy noch van huisraad had. Dat wisten zy alle wel , en had- „ den evenwel geen meededoogen altoos met hem , en zy zaagen noch „ daar toe gaarne , dat hy en zyne kinderen van honger sturven. (b) Ja hy „ schreef aan de Keur-Saxische , dat hy uit armoede zyn Hebreïsche Bybel „ verkoopen moest. (c) Zyn handel en wandel by de Switzers zullen wy in „ 't laatste gaan beziën. Maar hoe hy zich in den fryd met Luther gehouden „ heeft , zullen wy nu gaan hooren ; en haar beider gedrag hier in kon- „ nen kennen.

III. Deeze nu viel voor , in 't Jaar 1522 , met deeze navolgende aan- „ merkelyke omstandigheden. Karelstad was in 't begin van dit jaar ge- „ trouwt , het welke aan Luther , (die toen ter tyd afweezend , en in zyn „ genaamt Patmos , op het Slot Wartenburg was) zoo wel geviel , dat hy „ aan Amsdorf schreef : dat God hem tot een goed voorbeeld hier in zoude sterkén. „ (d) Luther hadde wel dikmaals heftig teegen de Mis en het misbruik met „ eenerleye gestalte in 't Avondmaal gesproken en geschreeven , byzon- „ der in zyn boekje van de afschaffinge der private Misse , in 't voorige jaar. „ Insgelyks ook over de beelden , en andere Papisste misbruiken , zich ge- „ noegzaam verklaart , dat het alles voor God een grouwel , en louter „ menschen-werk en leere was. Uit deeze en andere gronden , hebben niet „ alleen Karelstad , maar ook met hem uit des Keurvorsten , en drie zynere „ Raaden , goedvinden en welgevallen , gelyk ook met des Raads hulpe „ (gelyk ik in eene oude Saxische Chronyk geschreeven vinde) de andere „ Professores Theologiae , als Justus Jonas , Melancthon , Amsdorf , en de Ju- „ risten , Dr. Schurfus Dr. Dolcius , (welke hier na herroepen hebben , en „ alzo de onrust ontgaan zyn) de private Misse afgeschafft , de Papisste af- „ gooden-beelden uit de Kerken gedaan , het Avondmaal onder beide de „ gestalten gehouden , de oorbiegt , het gebeds-formulier aan de Heiligen , het „ onderscheid der spyzen , en diergelyke zaaken meer doen ophouden , en „ ook het beedelen op de straten verandert. Nu waaren deeze beide , naa- „ melyk Luther en Karelstad , al te vooren , een wyl tyds niet recht eenig „ geweest , en zulks wel over het punt van 't Avondmaal , daar deeze by- „ zonder zyn misnoegen , door eenige soort van reedenen betuigt hadde. „ Wanneer nu Luther van Wartenburg , weeder te Wittenberg quam , en „ zich teegen dit voorneemen aankante , doordien het zonder eenige orde „ uitgevoert was , en ook daar van in de vasten , zes daagen na den ander , by- „ zondere predikatiën deede ; (e) zo wierd Karelstad ook in 't harnas gejaagt , „ en hy wilde zich opentlyk teegen Luther verantwoorden. Maar Luther bad „ hem niet alleen , dat hy swygen wilde , maar de Universiteit verbood ook de „ alreede uitgegeevene schriften. (f) Ondertusschen stieten zich veele , „ ook van Luthers liefhebbers zelve , aan dit zyn bedryf , en zy konden „ zich in zyne verklaringe niet wel schikken. Wanneer hy by voor- „ beeld , by deezen fryd , predikte en schreef : *Het is recht uit de Schrift* „ (naamelyk , de Mis af te doen) *ik beken het ook : maar waar blyft de orde-* „ *ning , want het is in eenen hoongeschied , zonder eenige ordening met ergernis des* „ *naasten.* (daar het doch 't gantsche Collegia met Keurvorstelyke goedvinden „ gedaan hebben.) *En byaldien de Mis niet zulk een booze zaak was , zoo zonde* „ *ik die zelfs nu weeder oprechten.* (g) Item , van de beelden : *Men kan het wel* „ *niet loochenen , dat de beelden quaad zyn wegens haar misbruik , maar echter* „ *heb-*

(b) Ap. Scultetum P. II. p. 160. (c) To. IV. Alt. p. 440. (d) Ap. Seckendorffium L. I. p. 196. (e) To. II. Altenb. p. 99. seqq. (f) Epist. Luth. To. II. p. 61. (g) Tom. II. Altenb. l. c. & To. VII. Witteb. Lat. p. 274.

hebben wy die niet te verwerpen. (b) Ja merkt aan, dat hy op Karelstad zoo vergramt is geweest, dat hy het Avondmaal onder beiderlye gestalte, eene nietwaardige zaak genoemd heeft; dewyle die het eerste weeder ingevoert hadde. (i)

Jaar M.D.
tot M.D.C.

12. Toen schreef Luther in de eerste hitte van zyn gramschamp, zonder eenige schroom, en ontdekte den toestand van zyn gemoed aldus: Karelstad heeft al straks een nieuwe meester willen werden, en zyne ordeningen by 't volk, met onderdrukkinge van zyn (Lutheri) gezag verheffen. Insgelyks ook, in 't boek tegen de heemelsche Propheeten; stelt hy onder andere dit: Dat hy na zyne weederkomste te Wittenberg, niet afgelaaten, noch hem (Lutherus) gehoorzaamt hadde. Ik achte, dat hy my voor een van de geleerdste te Wittenberg houd, en hy spreekt doch zelfs in myn gezicht, dat dan my niet deel is. (k) Uit welke en meer andere omstandigheden, veele toen rertyd, en anders willen besluiten, dat de gantsche stryd uit een na-yver ontstaan was, om dat Luther in alles regeeren wilde, en daar door dit voorneemen van Karelstad zoo quaalyk opgenoomen, en hier na die ordeninge voorgewend hadde. „ Gelyk als dan deeze zelfs zich tegens hem daar „ over beklagt heeft, dat hy alle andere aan zyn gezag wilde onderwerpen, en hen niet toe laten; om daar tegen te schryven noch iets te „ doen, daar hy geen voorganger was. (l) Maar het zal niet onrydig zyn, om Karelstads eigene woorden, uit zyn boekje te hooren, dat hy in 't jaar 1525, met de volgende tytel uitgegeeven heeft: „ Aanwyzinge van eenige „ nige hoofd-artykelen der Christelyke leere, in welke Luther door valscne oplagen en achterklap, Andries Karelstad verdagt gemaakt heeft. Dit boek vangt hy dan aldus aan: „ Andries Karelstad, om der waarheid „ wille onverhoort verdreeven, tot de loutere verkondiging des „ Kruices Christi, van God den Vader verkooren en beroepen: wenscht „ de Broederen aan de Sahl, en die door de rechte weg God zoeken, „ of gaarne wilden zoeken, liefde, genade, waarheid, verstand, sterkte en troost van God den Vader, die ons kent, en van onzen Heere „ Jesus Christus. Amen. Alhoewel wy Dr. Luther voor onze oneenigheid „ myn lieve broeder, als een erkent en gepreezen heeft, die iets van de „ stukken der Christelyke leere weet; zoo laat zich de arme man nochtans van zynen toorn nu overwinnen, en hy hoont my nu, als een, die „ van deeze stukken niets altoos weet, van welken nu ook de kinderen „ praaten, en hy acht het gering, dat hem heel quaalyk past; zyne eigene leugens te bestraffen, en dat geene te loochenen, het welke myne veelerhande boeken, en myne veele gehoudene disputatien te Wittenberg, opentlyk genoeg bewyzen; en het geene hy zelfs bekent heeft. Dit alles was noch al te vergeeven en te vergeeten: Maar dat hy „ teegen zyn eige geweeten my schelt, en zoodaanig handelt; als of onze God zoo blind was, dat hy in onze herten niet zien kon, zoo ongerechtig, dat hy Dr. Luthers boosheid niet straffen wilde, zoo swak, als konde hy niets vergelden; zoo onbarmhertig, als of hy deeze verdrukke verlaaten, en die geene, welke zyne goddelyke hulpe alleen, en geene andere hebben, niet wilde verlossen. En om kort te gaan, Dr. Luther doet, als of hy niet wist, dat alle die geene, welke „ Israël overweldigden en verslinden, zich daar aan bezondigen, en als of „ men den oogappel Gods niet raakte, wanneer men de minste van zyne „ knechten getroffen heeft. Nademaal Dr. Luther my teegen zyn gewooten onbeschaamdelyk oplegt, dat ik niets van de Hoofdstukken der „ Chri-

Emulatie en heerschzucht onder den ander.

Karelstads verantwoordin-ge.

Zyne beswaaringen over Luther.

Hbb 3

„ Chri-

(i) To. II. Epist. ep. ad Casp. Guttelium p. 56. (k) To. III. Altenb. p. 51. (l) Libello vom misbrauch der Messe p. 1. seqq.

Jaar MD.
tot MDC.

„ stelyke leere weere of houde , en hy doet my daar door voor zyn eige
 „ geweeten onrecht (daar ik God tot een getuige toe neeme) en hy
 „ treft my gruwelyker , als of hy my met swaarden of roers , zoodaanig
 „ getroffen hadde , dat ik daar over onmachtig geworden ben. Nu moet
 „ ik zulks aan God klaagen, en hem alleen ons laten richten, hy weet hoe
 „ het met onzer beider herten nu geleege is , en hy zal geen quaad onge-
 „ straft laten. Het zy echter verre van my , dat ik iemand zoo beswaaren
 „ zoude , als my *Dr. Luther* beswaart heeft. Want ik houde meer van de
 „ goddelyke waarheid , gerechtigheid , macht en barmhertigheid , dan
 „ dat ik teegen myn eige geweeten , zoo zeer zonder eenige oorzaake ,
 „ de geringste die 'er leeft , beledigen en lasteren zoude , gelyk als *Dr.*
 „ *Luther* my beloogen en gelastert heeft , en ik ben verzeekert , dat hy
 „ noch God vreest , noch van God iets houd , welken hy echter belyd ,
 „ want ik kan en dervè hem wel uit zulke vruchten richten , dewyle ik
 „ wel weet , dat het rechte geloove aan God zulke duivelsche leugens
 „ niet lyden kan. Deeze oorzaaken nu zie ik in *Dr. Luthers* laster-boekje ,
 „ (teegens de heemelsche Propheeten genaamt) maar ik kan niet eenen
 „ letrer oprecht bewys in zyn geheele scheld-boekje vinden , dat al zoo
 „ zyn moest , als *Dr. Luther* schryft. Maar *Dr. Luther* houd het doorgaans
 „ daar voor , dat ik reeds genoegzaam overtuigt ben , als hy maar iets
 „ van my schryft. Maar daar mist hy verre in , want hy smyt my zoo vee-
 „ le onwaare woorden op den hals , en zoo veele onbehoorelyke stuk-
 „ ken , dat ik *Dr. Luther* niet kan gelooven , wanneer hy my pryst , en
 „ myn vriend was. Maar nu *Dr. Luther* myn vyand is, wat zal ik doen ? Wie
 „ kan zyne bloote woorden alleen gelooven ? Voor my wil ik liever op
 „ uw zyde (gy knechten Gods) staan , en de donder slaagen van *Dr. Lu-*
 „ *ther* verdraagen , en met u sterven , dan met *Dr. Luther* juichen en vroom-
 „ lyk zyn. Heet dat het vertrouwen uitbluffchen , wanneer men de ge-
 „ naade Christi zuiver verkondigt , zoo wil ik dat geschreeuw wel gaarne
 „ hebben. Heet dat ook een rook en damp maaken , wanneer men teegen
 „ het misbruik en valsch vertrouwen der creatuuren schryft , zoo wil ik
 „ gaarne rook uitblaazen , roet en damp uit werpen , en het vertrou-
 „ wen op de creatuuren uitbluffen , op dat Gods eere maar verkondigt
 „ werde.

Luthers
swakheid.

13. Hoe verre nu deeze verantwoordinge van *Karelstad* waar is geweest of
 niet , zulks mag deeze gantsche Historie scheiden. Het is gewis , wat
 een zeeker man bericht , dat ze toen ter tyd alle *Luthers* gezag ontzien
 hebben , en dat daar door de andere van *Karelstad* wel afgeweeken zyn ,
 maar dat hy op zyne meeninge vast is blyven staan , waar door 'er des te
 meerder verbitteringe veroorzaakt wierd. (m) Gelyk als men dan ook ,
 voor den nieuwen druk van het *Altenburgschen* deel op de tytel-print ,
 deeze zaak voor gestelt heeft , onder een man , die de beelden ter needer
 smyt , met dit byschrift : *Ook myn vriend zelfs treed my onder de voeten* : als
 of toen ter tyd niet de waarheid , maar *Luther* van *Karelstad* beledigt ge-
 worden was. Het geene by na overeen-komt met de aanmerkingen, welke
 een ander Schryver hier van gemaakt heeft , en aldus luiden : „ Het was
 „ in *Luther* geenzins te pryzen , dat hy na zyn weederkomst , als wan-
 „ neer hy gezien hadde , dat alle deeze veranderingen zonder hem ge-
 „ schied waaren , dat geene , wat hy anders verworpen hadde , goed ge-
 „ keurt , en wat hy te vooren goed gekeurt hadde , verworpen heeft ,
 „ enkel en alleen uit yver voor zyn gezag en toorne teegen hem , van
 „ welken hy meende achtergestelt te zyn , zoo dat hy ook niet te vrede
 „ is

(m) Joach. Camerar. Vita Melanchth. p. 52.

„ is geweest , met die maniere te laaken en te verbeeteren , maar veele
 „ zaaken goed aan zich te verwerpen en te verdoemen. *Item* : dat hy dee- Jaar MD.
tot MDC.
 „ zen jongen man , die in een drift ergens in gestruikelt en gedoolt hadde,
 „ niet met den geest der zachtmoedigheid heeft zoeken te recht te bren-
 „ gen , maar hem zoo ras , met bittere en smaadelyke predikatiën en
 „ schriften , vyandlyk heeft aangetast , met een goudgulden ten stryde
 „ uitgedaagt , de beelden en oprechtinge van de Hostie , weeder heeft Karelstads
heevigheid
 „ ingestelt , van welke hy in zyn kleine Belydenis bekent , dat hy ze
 „ heeft willen afschaffen , maar die echter weeder heeft behouden ,
 „ op dat het niet scheen , als of hy iets van den duivel geleert hadde. (n)
 En deeze Schryver zet wel , en onpartydig daar by , dat *Karelstad* zelfs
 ook veel ontydig , met gevaar en ergernis der lieve Gemeente gedaan
 heeft , en *Luther* niet meer heeft toe gegeven , die doch aan gaaven , en
 beroep van God voor hem gestelt wierd , gelyk als dan zyn aart ook vie-
 rig en heftig was , zoo als men die beschreeven vind. Waar voor hy ook
 al vry veel heeft moeten lyden , en die vierige dampen achterlaaten. (o)
 Maar al wie *Luthers* bedryven , zoo wel als zyne schriften teegens hem ,
 inzonderheit het schrift van de heemelsche Propheeten en zyne Predika-
 tiën , zonder eenzydigheid leest , die zal wel licht kunnen merken , dat
 'er groote voorbaarigheid en wanstalligheeden van hem begaan zyn. Maar
 ik moet nu het volgende verloop der zaaken na malkanderen ; en in 't by-
 zonder , *Karelstads* voornaamste meeningen gaan verhaalen.

14. Wanneer *Karelstad* , op gedachte wyze , met zyn voorneemen
 zoo slechten opgang gehad hadde , en dat *Luther* de beelden , en de op-
 rechtinge der Hostie , weeder hadde ingevoerd , en dat ook alle de ande-
 re , welke hem te vooren geholpen hadden , uit vreeze voor *Luther* , hem
 verlaaten hadden ; (p) zoo zag hy wel , dat 'er voor hem aldaar niets
 langer te doen was : hy trok ook dan in 't Jaar 1524. van Wittenberg weg , Zyn vera-
trek.
 en verlangde een t'zaamen-spraak over dit verschil te moogen hou-
 den , en hy bood aan in alles toe te geeven , byaldien men hem zyn swaa-
 righeid in die zaak maar konde afneemen. (p) Maar hy wierd te Orlemun- naar Orla-
munda.
 da , een steedeken in Thuringen , aan de Sahl , tot prediker van de burgers
 beroepen , (q) alwaar hy dan aanstonds de beelden afschafte , en zyne
 andere leeringen opentlyk voor droeg , die wy nu zullen gaan bezien.
 Derhalven reisde *Luther* naar Jena , predikte aldaar op den 22 Augusti
 van 't zelve jaar , teegens diergelyke dingen , en teegens *Munsters* handel , Disputatie
met Lu-
ther.
 en hy *disputeerde* hier na teegen *Karelstad* zeer heftig in de herberg van de
 Swarte Beer , daar hy by hem quam , en hem over zyne gehoudene pre-
 dikatie aansprak , dat hy hem daar meede gemeent hadde. „ Onder ande-
 „ re woorden-wisselingen , beklagde zich *Karelstad* daar over , dat men
 „ zyne boeken te Wittenberg beslaagen , en het schryven en prediken
 „ verboden hadde. Hy verklaarde ook hooglyk , dat *Luther* hem nooit
 „ alleen , of met een of twee getuigen vermaant , maar op een bot opent-
 „ lyk op hem gescholden hadde. En als *Luther* hem voor wierp , dat hy
 „ over al zyn zeil in top wilde voeren , en alleen verheeven en gezien zyn , zoo
 „ antwoorde die daar op , dat *Luther* over al zyn eige roem zocht , en wat 'er
 „ van diergelyke voorwerpen meer waaren. Eindelyk , als zy op het Pa&um
op een
schrifte-
lyke dispu-
tatie.
 „ opentlyk wederleggen quaamen , zeide *Luther* , dat hy het doen zou-
 de : *Hy wilde hem een gulden daar opschenken. Byaldien ik het niet doe* , sprak
 hy , *zoo ben ik een schalk ! Neemt deezen gulden aan , en toont u maar dapper*
 tee-

(n) Zachar. Ursinus. Admon. de F. C. c. IV. p. 217. Add. Pezelius Mellif. Hist. P. III. p. 440.
 & 445. Alstedius Chronol. p. 520 Hornius Hist. Eccl. p. 380. &c. (o) Vid. Seckend. I. I. p. 79. &
 97. (p) Carlstadt in der handlung zu Jena To. II. Altenb. p. 799. (q) Seckendorf, L. I. p. 302. Scul-
 tetus Annal. Part. I. p. 228.

Jaar MD.
tot MDC.

Luthers
driften en
voorbaar-
righeid.

Titel.

Karelstad
uitgezet.

Door Lu-
thers raad.

Zyne reize
na Swit-
zerland.

teegen my ! Waar op Karelstad hem ook aangenoomen hadde , gelyk als 'er verder verhaalt werd : *Dat Karelstad daar op Luther de hand gaf, en Dr. Luther bracht hem een dronk daar op toe, en Karelstad deed hem bescheid.* (r) Op deeze voorwaarde heeft zich Luther hier na ook beroepen , wanneer hy nu al zoo voort , den 24 Augusti te Orlamunda quam , en dat Karelstad neevens andere by hem gekoomen was , en gevraagt hadde : *Lieve Heer Doctor , kunt gy het lyden , zoo ontfange ik u.* Waar op hy gezegt zoude hebben : *Neen , ik kan het niet lyden ; gy zyt myn vyand , en ik hebbe u daar op een gulden gegeven !* En als deeze verder der'tzaamen-spraak van Luther , met den Raad wilde aanhooren , zoo riep Luther tot de knecht : *Span in , span in , ik hebbe met Karelstad niet te doen , wil hy niet weg , zoo vaar ik voort.* Waar op Karelstad weg gegaan is , en de Raad heeft neevens eenige burgers , met Luther over de beelden gesproken , en voornaamentlyk over den brief , die zy aan hem geschreeven hadden , want Luther was daar moeyelyk over , zeggende : *Gy hebt my een vyandelyken brief geschreeven , gy geeft my mynen tytel niet , die my nochtans ettelyke Vorsten en Heeren geeven , zelfs die myne vyanden zyn.* (s) Want zy hadden aldus geschreeven : *Den Christelyke Leeraar , Martinus Lutherus , onzen broeder in Christus.* En na eenige woorden van de beelden : *Maar , dat gy ons als leedemaaten Christi , door den Vader ingeplant , onverhoort en onbeweezen , opentlyk schelt en lastert* (om dat hy ze doolende swermerisse geesten genoemd hadde) *zulks bewyft , dat gy van deeze waarachtige Christus en Zoone Gods zelfs geen lid en zyt , dewyle gy smaadelyke scheld-woorden , en niet Christelyke en broederlyke straffe , als u van Christus opgelegd is , Matth. xix. teegen ons voorneemt. --- Hier neevens bieden wy ons voor u enieder een aan , ja ook , wanneer de gedaante des doods verschynt , om van ons geloof en geloofryke werken , door de goddelyke kracht , hulpe en bystand , bekentenis en reekenschap te geeven.* (t)

15. Hier op volgde dan , gelyk het licht af te meeten is , dat Karelstad uit het land verdreeven wierd , en neevens hem eenige andere , als *Sertarius Westerburg* van Keulen , en een Prediker te Jena , genaamt *Martin Richard* , welke hem aangenoomen , en de *Acta* uitgegeeven hadde. (u) Maar Karelstad liet een brief achter , aan die van Orlamunda , waar inne hy zich onderschreef : *Andreas Bodenstein , onverhoort en niet overwonnen , door Martin Luther verdreeven.* (x) En waarlyk niet alleen hy , maar ook andere hebben hier na dit alles aan Luther toegeschreeven , naamelyk , dat hy de hooge macht daar toe aangezet hadde , of ten minsten niet afgeweert. Hy zelfs heeft hem niet geschroomt te bekennen , *dat hy met Hartog Johan Fredrik gesproken , en Karelstads roekeloosheid en dorst aangewezen , en hem al-zoo aangeklaagt hadde.* (y) Ondertusschen trok Karelstad , in zyn ballingschap naar Straatsburg , daar hem *Otto Braunfels* byzonder roeviel. Van daar ging hy naar Bazel , alwaar hy eenige schriften van 't Avondmaal uitgaf. Maar dewyle hy *Oecolampadius* en andere , die aldaar het aanzien hadden , niet daar over begroet hadde , zoo wierd de Drukker gestraft , en de schriften wierden te Zurig verbooden , tot dat *Zwinglius* zich zynner aannam , en die daar teegen de lieden aanpreef , niet teegenstaande hy niet in alles met hem eens was. (z) Ja ook de anderen als *Oecolampadius* en *Leo Judæ* vielen hem ook by , zoo dat zyne schriften en gevoelens , in korten tyd wyd en breed bekend en gelieft wierden. En Luther zelfs klaagde , *dat hy , wyl Karelstads vergif zich over al uitbreide , daar door ver-*
dee-

(r) Handlung Lutheri To. II. l. c. (s) Ibid. p. 800. (t) Ibid. p. 801. Conf. Scultetus l. c. p. 229. (u) Seckendorf. L. II. p. 28. Scultet. l. c. (x) To. II. Epist. Luth. p. 236. 237. (y) Melch. Adami in vita , & ex eo Freherus l. c. Scultet. l. c. Joh. Cochleus alique , Lutherus wieder die himmlische Propheten. To. III. Altenb. p. 19. Conf. p. 50. 104. & 303. & To. V. p. 964. (z) Scultet. p. 230. 1699.

deemoedigt wierd. (a) Ondertuffchen hadde hy geen blyvende plaats, maar moest in ballingschap heen en weder, door Booven-Duitsland trekken, tot dat hy in 't Jaar 1525, te Rotenburg aan de Tauber zich ter needer zette, en aldaar de beelden ook afschafte. Maar dewyle toen ter tyde Boeren-kryg een einde nam, en dat veele Predikers en burgers van de Papisten slecht gehandelt, eenige onthoofst, en veele de oogten uitgestoken wierden, zoo moest zich *Karelstad*, by nacht, en mistig weder, over de muur in een korf afluaten, en zich weg maaken. (b) In deezen angst schreef hy eene *Apologie*, teegen de beschuldiging des oproers, en hy bad *Luther*, dat hy het wilde laten drukken, en hem ontschuldigen, het welke deeze ook daarom deed, dewyle hy voor andere zyn toevlucht tot hem genoomen hadde. Verders schreef hy aan hem, dat hy het punt van 't Avondmaal maar alleen om te *disputeeren* afgehandelt hadde. En eindelyk verkreeg hy door *Luthers* voorspraake, een vrygeleide van den Keurvorst, dat hy in Saxen mocht koomen en blyven. (c) Daar op zette hy zich te Kemberg by Wittenberg ter needer, doch hy moest belooven, dat hy aldaar noch prediken noch schryven zoude. En daar meede waande men meer voordeel te hebben, als wanneer hy buitens lands rondsom reisde, en altyd meer en meer aanhang kreeg. (d)

Jaar M.D.
tot M.D.C.Ballings-
schap.Verdrag
met Luthere-
rus.Weeder-
komst in
Saxen.

16. Alzoo heeft hy dan een tyd lang te Kemberg, en in een Dorp Segten, by Wittenberg geleefd, en ook in 't Jaar 1526 een kind laten doopen, daar hy *Melanchthon*, *Justus Jonas*, en *Luthers* Huisvrouw, tot Peeters toe verzocht heeft. (e) Maar hy moet daar in eene groote armoede geleefd hebben, om dat hy in 't Jaar 1528, die boovengedachte klachte van zyn gebrek aan *Swenkvelde* geschreeven heeft. En als *Luther* hoopte, dat hy zich in alles weder schikken zoude, zoo vertrouwde hy zich zoo weinig op hem, dat hy ook al haast weder weg trok, (f) en naar Zurig zich begaf, alwaar hy in 't Jaar 1530, van *Zwinglius* tot Diacken aangestelt wierd, en hier na te Bazel, tot Professor *Theologiae*, in 't Jaar 1531, na *Zwinglius* dood beroepen wierd. Daar hy dan eindelyk, in 't Jaar 1543, den 24 December, aan de Pest gestorven is. (g) Maar dat zyn vrees niet zonder grond is geweest, die hem gedrongen hadde te vluchten, zulks werd van de Schryvers niet geloochent, maar bekent, dat *Luther* het daar toe gebracht hadde, dat men zich van hem in Saxen zoude verzeekeren, op dat hy hem niet weg mocht maaken. (h) En *Karelstad* hoopte waarlyk ook niets goeds van *Luther*, hy schreef ook daar van in de gedachte brief: *Luther zal my, zoo het schynt, al wederom uit jaagen, of anders my een groot ongeluk zoeken toe te brengen.* (i) Tot zulk eene bekommernis geraakte hy, door het onthaal, dat hy voor deezen van veele ontfangen had, daar hem met woorden en werken, veel ongelyk geschied was. Om nu maar iets te gedenken, men noemde hem *aller Sivermers en Stormklokluiders Vader*. (k) Een *Vader van alle ketters*, zoo veele van haar de zon beschynt. Een *aanvoerder der Sacramentariessen* en *fanaticorum Coryphaeus*. (l) Zulk een, die een verkeerde geest hadde, die niet anders als met inzettingen, zonden en werken, de gewetens dacht te vermoorden. (m) Hy wilde, als de allerhoogste Geest aangezien zyn, die den H. Geest (absit blasphemia dicto) met veeren en al opgegeeten hadde. (n) Hy was een wild, trots, en dom gezet, gelyk als wy uit *Melanchthon*, neevens zyne ongegrondheid nu al gezien hebben, en wat 'er van diergelyke tytels noch al meer moogen zyn, by welke ook

Armoeds.

Vlucht uit
Saxen.

Dood.

Beschul-
dingen
teegens
hem.

II. Deel.

Iii

noch

(a) To. II. Epist. p. 246. (b) Erhardus Schnepfius ap. Scultetum l. c. p. 250. (c) Ibid. & Seckendorff. l. c. (d) Idem ibid. (e) Melch. Adami l. c. (f) Idem & Scultetus l. c. (g) Idem l. c. & P. II. p. 161. & 455. (h) Seckendorff. l. c. p. 83. (i) Ap. Scultetum l. c. p. 160. (k) Matthesius Leben Lutheri VI. Pred. p. 35. (l) Laurentius Rhodomannus L. I. Vitæ Lutheri p. E. Kromayerus Hist. Eccl. p. 589. (m) To. III. Altenb. p. 41. (n) Ibid. p. 42.

Jaar MD.
tot MDC.

noch zoo veele andere belastingen en swaare beschuldigingen quaamen (niet teegenstaande men op zyn leeven en wandel niets altoos te berispen vond, daar men niets van versweegen zoude gehad hebben, indien 'er iets strafbaars aan hem bevonden geweest was) waar meede men enkel zyn ondergang gezocht heeft te bevorderen, waar van ik nu maar eenige weinige staaltjes zal ophaalen.

Van oproer.

17. Luther zelfs heeft hem in 't gesprek tot Jena, de schuld van de Munsterfche oproer niet konnen geeven, (o) en ook hier na in een openbaar geschrift hem daar van ontschuldigt, en geschreeven: *Dat Karelstad, (die wel zyn vyand was) zich zelfs te recht aanbod, en lyden wilde, wat 'er te lyden was, byaldien hy oproerig bevonden, en daar van overtuigt wierd.* (p) Alhoewel hy hem te vooren wel uitdrukkelyk de schuld gegeeven hadde, *dat hy een oproerigen, moordachtigen en muitachtigen geest hadde,* gelyk die van Alstad (Munster.) (q) En daar door heeft men ook naderhand van hem teegen de waarheid geschreeven: *Karelstad heeft zich van Wittenberg met zyn heemels gezelschap weg begeeven, en zich by Thomas Munster en andere vervoegt, van welke de oproer der Weederdoopers en der Boeren afgekomen is.* (r) Niet minder: *Hy heeft een oproerigen geest gehad, en tot de Munsterze onrust den grond gelegd.* (s) Doch de Gereformeerden hebben ook niet willen lyden, dat men hem onder de Weederdoopers gerekent heeft. (t) Alhoewel andere toe staan, dat zyne schriften aan deeze in 't begin wel aan gestaan hebben. (u) Maar voornaamentlyk is de gruwelyke vertellinge van zynen dood bekent, welkers omstandigheeden men heel schrikkelyk verzonnen heeft. Naamentlyk, *Karelstad heeft voor zyn einde van den predikstoel, den boezen geest zichtbaarlyk gezien, en is van hem verschrikt geworden.* (x) Waar toe anderen noch dit zerten: „De Duivel was hem in de gedaante van een wanschaape man verscheenen, in des Burgermeesters stoel getreden, van daar was hy in *Karelstads* huis gegaan, hadde zyn zoon gevat, en om hoog gelicht, als wilde hy hem weeder teegen de aarde aan werpen. Hier op hadde hy teegen het kind gezegt, wat hy aan zyn Vader zoude zeggen, *dat hy binnen drie daagen weeder wilde koomen, en hem haalen. Waar over Karelstad zeer verschrikt en krank geworden, en daar op in drie daagen gestorven was.* (y) Nu hebben deeze fabel zeer veele herhaalt, vermeerdert en verbeetert, zoo zeer zelfs, dat de Papisten zich ook daar over gekitelt, en met vermaak dit nagekaakelt hebben. (z) Alhoewel ondertusfchen de vertellers zeer oneenig zyn, en nu maar slecht heen zeggen: *Hy heeft een schrikkelyk einde genoomen,* (a) of: *Hy was in vertwyffeling gestorven.* (b) Dan, zich op een onwis hooren zeggen beroepen. (c) Andere zetten onbeschroomt, op dat het maar schrikkelyk uit komt: *De Duivel was in een schrikkelyke spooks-gedaante gekoomen, en hadde hem weg gebaalt, daar hy moest zyn.* (d) Hier teegen beroepen zich andere weeder op het verhaal der Switzers, en houden deeze vertellingen voor duivelsche leugens. Gelyk als dan *Petrus Boquimus*, een Godgeleerde te Heidelberg, die toenter tyd te Bazel zelis geweest is, en het lichaam ter begraavenisse de laatste eere aangedaan hadde, betuigt heeft, dat toen niet een enkel woord van alle deeze dingen bekent geweest was. (e) En *Joh. Jacobus Grynaeus* heeft dit hier na van *Karelstad* geschreeven: „Of 'er van het proces van *Karelstad*, „ uit *Luthers* vooroordeel, iets goeds te oordeelen zy, is niet onbekent.

Van zyn dood.

Getuigenisse van zyn leeven en dood.

„ Dit
(o) Seckend. L. I. p. 198. (p) Ibid. L. II. p. 3. (q) To. III. Altenb. p. 44. 51. (r) M. Christ. Kuttel-
man. Beweifs von der Calvinist. lehrep. 10. (s) Colberg Platonisch Christenthum. P. I. p. 340. 342.
(t) Ottius Annal. Anab. p. 13. 15. (u) Scultet. l. c. p. 233. (x) Matthes. l. c. VI. Pred. p. 64 (y) Gründl.
warhafte Historie von der Augspurgisch. Confession etlicher Theologen wieder Ambrosium Wolf-
fium p. 22. Hanmer im Blumg. p. 88. & alii. (z) Bzovius Annal. Eccl. ad An. MDXXV. n. 44.
(a) Stokman. Elucid. Her. p. 98. Colberg. l. c. (b) Kromayer. l. c. (c) Micraeus H. E. L. III. p. 330.
(d) Rhodomann. l. c. (e) Apud Melch. Adam. l. c. p. 88. 89.

„Dit is te berichten, dat, als hy van *Luther* verdreeven was, hy tien Jaar M.D. tot D.M.C. jaaren langaan de *Pieters Kerk*, by ons trouwelyk gediend heeft. Hy is „in onze *Univerfiteit*, met alle lof, *Rector* geweest, heeft de ordening en „tucht zeer lief gehad, onstraffelyk geleefd, en is Godzaalig ontslaapen, „ten ryde, als *Boquinus* hier geweest is. De fchrikkelyke leugens van het „duivelze spook, laaten wy aan haaren auteur den *Satan* over. (f)

18. Daar zich nu alzoo beide de partyen op eenige byzondere fchriften en getuigeniffen beroepen willen, was het wel veel noodiger, om op de perzoonen zelfs te zien, of die in zulk een staat geweest zyn, dat de *Satan* macht over haar gehad heeft, om hen te vernielen. En dan was het raadzaam die groote bitterheid van de vyandyke verhaalders aan te zien, welke ook hier meede hem op het lyf willen vallen, nademaal zyn vertrek uit *Saxen*, en gefchiede bevordering in *Switserland* hen wel zeer onlustig gemaakt mag hebben, gelyk als een zeeker Schryver aangemerkt heeft. (g) en eenige bekennen zelfs, wanneer ze niet verdriet verhaalen, dat men hem in *Switserland* zoo vriendelyk ontfangen heeft. (h) Hoe dat ook zyne kinderen zelfs aldaar zeer wel gevaaren hebben, en dat zyn eene zoon, *Adam Bodestein*, te *Bazel* een *Medicus* is geweest, die de boeken van *Paracelfus* in 't Hoogduitsch en *Latyn* uitgegeeven heeft, en eerst in 't Jaar 1577 aldaar gestorven is. (i) Om nu van zyne leete ook iets aan te roeren, zoo is daar van het volgende aan te merken: Dat hy den *Bybel* tot een grond van zyne leere gelegd heeft; zulks heeft hy in zyne fchriften over al beweezen. wanneer hy tot een voorbeeld, in zyn boek van beiderleye gestalte der *H. Miffe* gesteld heeft: *Weereldlyke inzettinge heete ik alle leere, die niet in den Bybel staat, en die men echter voor Gods eere, lofen wille wil doen beene gaan, die Esaias en Christus als een duivel zoeken te myden.* En op dit woord van God heeft hy zich ook by zyn leere en ftrydigheeden altoos beroepen, en hy is daarom ook van de *Gereformeerde*, zoo veele jaaren lang, in 't predik-ampt tot aan zyn dood toe behouden geworden. Ondertuffchen heeft hy echter ook in en by het Woord, de kracht en 't licht van de *H. Geest* voor noodig gehouden, gelyk als hy onder anderen gefchreeven heeft: *Het is immers gantsch onmoogelyk, dat iemand Gods vriend of zoon kan werden, zonder de inwendige en heemelsche openbaaringe van God, (Job. xiv. 21.) zoo weinig als het geschieden kan, dat iemand uitterlyk Gods Woord aanneemt, en voor een woord des Bruidegoms, van vroolykheid, van troost, en uitgestrekte lust hou, (ziet van dit woord in de grond-text 1 Pet. 1. 12. cap. iv. 8. wanneer God zich niet te vooren, of in 't uitterlyke gehoor met zyn heldere en lichte aauraakende straal openbaart, zoo veel; dat hy hooren kan, wie God is, wat hy is en wat hy wil. (k) Uit deeze en andere zyne verklaaringen volgden dan de beschuldigingen, wanneer men van hem zeide: „Hy voegde zich by de heemelsche Propheeten. Die gaaven voor, dat ze met „God spraaken, en God met hen, dat ze beroepen waaren om te prediken, en echter dorst niemand voor den dag koomen, en zich voor „doen, maar zy waaren heimelyk met elkanderen oneenig, en schonken hun vergift in *Dr. Karelstad*, die dreef het dan met mond en pen door: „(l) Insgelyks, wanneer beleeden wierd: dit is de nieuwe hooge „kunst Gods, uit de heemelsche stemme, die wy te *Wittenberg* het ge- „loove en liefde leerende, (wanneer maar deeze ook met 'er daad zelve „geoeffend en beweezen waaren) niet konnen verstaan of weeten. Dit „is dan het schoone ontwerp, oeffeninge, tyd-verdryf en duivelsche*

Zyne kinderen.

Zyne leer-
ringen.
Van de H.
Schrift.

Van het
licht van
den H.
Geest.

(f) Apud Bucholzer. Ind. Chronol. p. 60. (g) Ottius l. c. (h) Gründlicher bericht von der Augspurgschen Confession. l. c. (i) Melch. Adami Vit. Medic. p. 232. Frcher. Theatr. p. 1273. Thuan. L. XIV. p. 212. (k) Im Glaubens-Spiegel initio. (l) To. III. Altenb. p. 52.

Jaar MD.
tot MDC.

gekkernyen. (m) Van de waare bekeeringe drukt hy zyn zin aldus uit, in zyne verklaringe over *Matth. xviii. p. B. 2.* „Het Euangelium werkt „niet in de groote, blinkende of opgeblaazene menschen, maar in de „kleene ootmoedige, die kinderen zyn in de boosheid, zulk een kind „stelt hy midden onder hen, om daar meede te bewyzen, dat aan alle „en een ieder leerling van Christus, deeze leere gegeeven wierd, wan- „neer hy zegd: Voorwaar ik zegge u, dat gy omkeert, e. z. v. Der- „halven zult gy ook verzeekert zyn, by aldien gy niet verandert werd, „en u bekeert, en alle uwe vleeschelyke begeertens aflegt; en de geheele „natuure, eigenschap, en eenvoudigheid van dit kind aanneemt, zoo „zult gy geene Christenen zyn, Christus zal in u niet regeeren, zyn ryk „en zal in u niet zyn, veel minder zult gy na eenige hoogheid, of eeni- „ge heerschappye over andere trachten. Voor eerst keeren wy ons om, „daar na werden wy als de kinderen, wanneer wy aan ons zelve en aan „alle onze krachten, wantrouwen, en geheel en al gestorven zyn, de „bekeeringe nu gaat voor de afstervinge, en door de bekeeringe en af- „stervinge koomen wy tot de kindsheid. Al wie zich zelve nu vernee- „dert, dat is, die zich zelve voor de allerslimste zondaar erkent, aan „hem zelve, en alle zyne vroomigheid mistrouwt, die zich alleen op „Gods genaade en Christus gerechtigheid verlaat, die in alle zyn doen „volkoomentlyk op God, en niet op zyne eigene krachten vertrouwd, „maar zich geheel en al aan den wille van God overgeeft, die zyne eige „duisterheid, en het onvermoogen zyner natuurlyke krachten erkent, „als ook, hoe hy zonder de genaade Christi, gantsch niets vermag, die „is de grootste in 't heemelryk. En verder, van de rechtvaardigmaakinge en des zelve vruchten, stelt hy dit volgende, in zyn boek van 't Prie- „sterdom, pag. B. 2. en C. 2. „Het geloove maakt ons door Christus by „God rechtvaardig, onstraffelyk, en zonder gebrek in onzen wandel. „Want Christus offerhande, is onze offerhande, en zyn Priesterdom is „ons Priesterdom: dit nu is waar, zoo de offerhande van Christus dier- „baar en hoog-gerecht in onze en herten en oogen is. Nademaal het zo zyn „moet, dat ons de verhoogde Christus tot zich trekt, en ons een vleesch „en bloed met hem, een eige wil met zyn wil, en een geest met zyn geest „maakt. Zoo zyn wy dan alle te zaamen, (zoo wel engelen als men- „schen) in den wille Christi, door de offerhande van 't lichaam Jesu „Christi, en door de volkoomene gehoorzaamheid Christi, alle te ge- „lyk op eenmaal gerechtvaardigt geworden. Alle nu, die Christus in „zyne gerechtigheid, hertelyk erkennen, die begeeren ook, dat ze zy- „ner gerechtigheid deelagtig moogen werden, zy beminnen dog Christus „niet, met vindinge van haare eigene ziele, maar met eene gesterkte „liefde, en zy zouden gaarne alle haare ongerechtigheid door Chri- „stus gerechtigheid willen afleggen, en zich door Christus met God den „Heer vereenigen, en aangenaam willen maaken. Wanneer ze dit ver- „stand van den Vader gehoord en geleert hebben, (die ons alleen trekt „en aan Christus bind) zoo verheugt zich haar herte, en het zingt „Gode en Christus lof toe, en het heeft eene vierige begeerte, om tot „zulk een Priester te moogen koomen, om zyne wysheid, vrede, ge- „rechtigheid, gehoorzaamheid, en oordeel, en alles van hem en door „hem te ontfangen, dat tot een Priester behoort. En verder: Een lief- „deryke kenner van Christus is daar in nu reeds al te vrede en gerecht- „vaardigt, dat hy aan Christus ziet, en in Christus erkent, dat Chri- „stus zulk een hoogen God, aangenaamen Priester en offerhande is, dat „hy

„hy alle zyne zaaken, voor God voor draagt. Daarom houd hy zich ook
 „aan Christus, met eene ernstige lieffelykheid, en hy gaat door Chri-
 „stus tot den Vader. Christus is ook met zyne liefde bereid om zyne goe-
 „deren aan den vriendelyken kenner meede te deelen, en hy geeft ook
 „alle zyne Priesterlyke schatten, cieraad en optooizel, mildaadelyk
 „weg, en hy maakt alzoo alle geloovige (die Christus aanneemen, dat
 „is, lieven en erkennen,) tot Priesters. Zoo dat zy voor Gods oogen,
 „zonder vreeze bestaan moogen, als aangename Zoonen Gods en broe-
 „ders van den geene, dien de Hoogen-Priester verbeeld heeft. Dat is,
 „gy hebt ons tot Priesters gemaakt, voor God vroolyk en onstraffelyk als
 „gy zyt.

Jaar MDC.
tot MDC.

19. Van het Avondmaal, daar ontrent hy wel het allermeeste niet Lu-
 ther verscheelde, was in 't algemeen dit zyne belydenisse. *Ik weet wel,*
 zeide hy, *dat gy uw gantsche leeven lang, zonder dit Sacrament wel moogt*
blyven, en dat niemand altoos daar toe gedwongen is, dat hy dit Sacrament eens
of dikmaals neemen moet, wanneer hy maar anders vast in de toezegginge Christi
staat en daar in volhart: Maar wanneer gy dit Sacrament neemen wilt, zoo zult
gy dat neemen gelyk als Christus dat geeft en niet anders. (n) Zoo dat hy daar
 geen wet of dwang altoos uitmaaken en toelaaten wilde, maar het in de
 Christelyke vryheid van den mensch gestelt heeft. Maar, van de zaake
 zelfs, is dit zyne verklaringe geweest, dat het Avondmaal na Christus
 inzettinge, onder beide de gestalten gehouden moest werden; waar in Lu-
 ther ook met hem eens was, alleen dat hy zyn toebereidzelen, daar hy
 de Paapfche Misse, en het misbruik met eenerleye gestalte afgeschafft, niet
 goed wilde keuren, niet teegenstaande hy zelfs bekende: *Dat de inzettinge*
van den Paus, niet zonder eene gruwelyke zielen-moord, overal gehouden kon werden,
om in eenerleye gestalte, tegens de klare zin van het Euangelium dat te genieten. (o)

Van 't Avondmaal
of het noodig zy.

„Hier van was dit zyne stellinge, dat het lichaam van Christus, in 't
 „Avondmaal met de mond niet gegeten werd, maar de gedachtenis
 „des lichaams werd daar gehouden, dat voor ons gegeven, en des
 „bloeds, dat voor ons vergooten is. En het wordeke $\tau\acute{\epsilon}\tau\eta$ (van waar
 „de naam van $\tau\epsilon\tau\iota\sigma\mu\delta\varsigma$ gekoomen is) als een *neutrum* behoort niet tot $\acute{\alpha}\rho\tau\omicron\nu$
 „het brood, maar tot $\sigma\acute{\omega}\mu\alpha$ het lichaam. Derhalven moest 'er nootwendig een
 „tropus, of verbloemde maniere van spreken, in de woorden Chri-
 „sti zyn, anders zoude men moeten zeggen: Het brood is gekruicigt,
 „het eeten van 't vleesch is in de Schrift bevoolen: Het vleesch was er-
 „gens toe nut. e. z. v. Alle het welke doch onwaar is. Hy hadde ook
 „verders in zyn boek *van het Anti-Christisch misbruik van het brood en den*
 „*Kelk des Heeren, zich zeer aan die stellinge geëergert: als of men in 't Avond-*
 „*maal de vergeevinge der zonden moest zoeken, daar ons doch alleen maar bevoole-*
 „*len werd den dood des Heeren te verkondigen, 't geen volgt uit de gedach-*
 „*tenisse Christi, en dit uir het onderscheid van 't lichaam en bloed des*
 „*Heeren, en dit nochmaals, uit de hertelyke betrachtinge des lichaams*
 „*Christi, hoe dat voor ons in den dood gegeven is. Al wie nu dit niet*
 „doet, die werd schuldig aan het lichaam en bloed des Heeren, eeven
 „als de moordenaar, dewyl men dan zoo niet gestelt was, als Christus
 „vereischte. Daar by heeft hy niet toe gestaan, dat het Sacrament een
 „pand der verlossinge is, dat de H. Geest maar alleen is: daar staat ook
 „nergens geschreeven, dat het brood en de wyn de herten bevreedigen
 „zoude, anders was het bevoolene beproeven te vergeefs. e. z. v. (o)

Van beiderley gestalte.

Van Christi inzettinge.

Nuttigen van 't Avondmaal.

20. Dat hy in het stuk van den Doop, Luther ook niet teegen gesproo-

Van den Doop.

III 3

„ken

(n) In 't boekje von beiden gestalten der Heiligen Mefs. § 25. (o) Scultet. P. I. p. 230. seqq. & alibi.

Jaar MD.
tot MDC.

Van de
Beelden.

Van de A-
diaphora
en Christe-
lyke vry-
heid.

Biecht.

Van hei-
derfche
inzettin-
gen.

ken heeft , zulks ziet men uit de gedachte doop van zyn eige kind , dat hy heeft laten doopen , en van de Wittenbergers ten doop houden. Alhoewel hem *Luther* nu hier in niet vertrouwt heeft , maar altyd gemeent , dat hy het echter met de Weederdoopers hield , die den Kinderdoopt eenemaal verwierpen. (p) Van het welke hem ook die geene , welke hem onder de Weederdoopers getelt hebben , willen beschuldigen. Maar hy heeft byzonder eenen grooten ftryd over de beelden en haar gebruik gehad , nademaal hy op de gedachte wyze , de beelden te Wittenberg zelfs , met de byl afgehouden , afgerukt en verbrand , en de altaaren ook afgefchaft heeft: waar in hy dan wel voornaamentlyk de woorden Gods heeft willen navolgen, die in 't eerfte Gebod staan, als ook de overige verboden hier van in de Schrift , nademaal de gruwel daar meede in 't Pausdom zoo schrikkelyk was , waar van noch veel afgoderye in de herten ftak. Gelyk als het in zyn boek , van de wegneeminge der beelden , in 't Jaar van 1522 uit gegaan , te zien is. Van de *Adiaphora* en middelbaare dingen , als ook van de Christelyke vryheid , was hy ook al niet van *Luthers* meeninge afgeweeken , alleen dat deeze zeide , dat het al te ontydig in 't werk gefelt was , 't geene hy anders voor hoognoodig erkent hadde. Gelyk als ook van de biegt voor viel, welke *Luther* kort daar op weeder invoerde, beneevens de oprichtinge van de Hostie, ja hy zoude volgens zyne eigene bekentenisse , de Miffe zelfs ingezet hebben , by aldienze hem niet al te gruwelyk voorgekoomen was. Om deeze en andere punten, befwaarde men zich zo zeer over *Karelstad* ., Aangezien zy „ uit het Euangelium geleert hadden , dat een Christelyk leeven niet be- „ stond in praal , beelden , kleedingen , vasten , eeten en drinken , maar in „ den geest en het geloove, en dat vleesch en eyeren te eeten, niet van God „ verboden, maar op een iedere tyd met dankzegginge te genieten, toegela- ten is, en dat de Paus de oorbiecht , en macht hadde om te gebieden , zoo „ quamen daar andere by , ftieten de byzondere Miffen om verre , storm- „ den en verbranden de beelden , verftoorden de altaaren , fchaften „ de oorbiecht af , lieten de gezangen en plechtigheeden der Kerken val- „ len , wilden niet meer kelken en fchootelen gebruiken , liepen onver- „ hoort en niet aangegeeven tot het Sacrament , en zy wilden in deeze „ ftukken de Christelyke vryheid bewyzen: e. z. v. (q) Daar by befwaarde men zich , dat hy de Leeken (gelyk men ze noch uit het Pausdom ver- achtelyk noemde) het Sacrament in de handengegeeven , en de Predikers ver- lof gegeeven heeft om te moogen trouwen, (r) (het welke doch al voor hem gefchied was) en gemaakt hadde, dat de lieden trotzelyk eyeren en vleesch ge- geeten hebben. (s) En wat 'er van diergelyke beschuldigingen noch al meer- der waaren.

21. Eindelyk hadde hy ook de Godgeleerde daar meede ten uiterften beleedigt , dat hy de wereldlyke heidensche wetten voor ongeoorloft onder de waare Christenen gehouden heeft , en de Mozaïsche daar voor heeft willen invoeren ; en verder , dat hy de wereldlyke geleertheid niet in alles wilde laaten doorgaan. Waar van hy in 't algemeen , dit in zyn boek , van beide de gestalten gefelt heeft : „ Ik ben Christi , en ik zal „ doove en toegeslootene ooren hebben op alle reedenen , leeringen ; „ en letteren van deeze wereld : om dat ik met Christus dood ben ; en „ voor de wereld een zot en kruis ben , en weederom , dat my de wee- „ reldlyke leere niet alleen de dood , maar ook een kruis is. Ik danke „ God voor zyne genaade , dat hy my de wereldlyke wetten bitter en „ wrang

(p) L. II. Epist. ep. ad Amsdorfium p. 312. (q) To. II. Altenb. p. 99. (r) Chytræus Saxon. L. X. p. 222. Dresserus Millen. VI. P. I. p. 61. (s) Matthesius I. c. p. 35.

„ wrang gemaakt heeft. Maar inzonderheid verdroot het de Geleerde zeer , dat hy zyn Doctorſchap niet hoog achtte , maar zich met de andere menſchen eeven gelyk gehouden heeft. Of gelyk het in yver beſchreeven word , „ dat hy zich in 't Jaar 1524 , een myl van Wittenberg , te Kemberg met ter woon needer gezet heeft , een Marktkraamer is geworden , „ brandewyn , zoete koek , ſpiegels , veeters , en diergelyke dingen „ heeft te koop gehad , by tyden hout uit het boſch gehaalt , en naar „ Wittenberg te markt gebracht , zich ook als andere rechte boeren heeft gekleed , in een groove boeren py om gewandelt , met „ een oude roeftige deegen op zyn zyde , die in een gebrooke ſcheede met „ gaaten ſtak , en een groove boere vilt op zyn hoofd. Hy heeft ook niet „ anders genoemd willen zyn , als een andere boer , Buurman Andries. (t) Waarom *Luther* ook van hem geſchreeven heeft : „ Wat dunkt u ? is „ het niet eene fraaye nieuwe geestelyke oormoedigheid ? een graauwe py „ en een vilt hoed te draagen , niet Doctor te willen heeten , maar broeder „ *Andries* , en liever buurman , gelyk de andere boeren , den rechter te „ *Orlamunda* onderworpen te zyn , en te gehoorzaamen , al een gemeen ſlecht burger. (u) En een ander , „ Buurman *Andries* gaf de ſchool de ſchop , „ wierd een boer , en liep uit zyn beroep. (x) Al zoo klaagde men nu , dat hy niet alleen de ſchoolen veracht , de zoo genaamde vrye konſten voor onnut gehouden , maar ook de Academische tytel van Doctor en Magiſter verworpen heeft. En hoe hy noch in 't Jaar 1522 , al een Deeken , twee Doctores moest maaken , waar van *Luther* deeze woorden in het *Univerſiteits* boek geſchreeven heeft , als volgt : *Ik betuige met deeze myne hand , dat ik hier in deeze actus geweest ben , en deeze gruwelyke reeden (ſacriligas voces) uit zynen Godſlaſterlyken muil gehoort hebbe , (die ik toen ter tyd opentlyk niet dorſt teegen ſpreken.) Ik doe met weeten onrecht , om dat ik om twee gulden promoveere , waar by hy bewyzen wilde uit Matth. xxiii. dat niemand vader of meester mag heeten. En ook in dit boek heeft Karelſtad het jaar te vooren , deeze woorden geſchreeven : Het was beeter dat de eedſweeringen aſgeſchaft wierden ; dewyle niemand daar door beeter , maar wel veel erger werd. Al wie God niet ontziet , zal ook geenen eed ontzien. Daarom behoorde die op te houden. (y) Waar uit zyn zin en oogmerk aan de verſtandige en onzydige openbaar genoeg kan zyn.*

22. Hier na zyn ook de Geleerde toen ter tyd op hem zeer vergramt geweest , om dat hy hen hunne gewoonelyke achtinge in alles niet wilde geeven , maar ook , om dat hy de zoo genaamde Leeken wel iets wilde toe geeven. Onaangezien nu hunne meeninge noch uit het Pausdom af quam , en dat *Luther* zelfs , van het geestelyke Prieſterdom , en het gemeene recht aller Christenen , zoo duidelyk geſchreeven hadde ; zoo wierd het *Karelſtad* niet te min voor eene groote zondē toegereekent ; wanneer hy zeide , gelyk men hem daar van de ſchuld geeft : *dat een handwerk beeter was , als het ſtudeeren : Item , dat hy zyn ſtudeeren zelfs verlaaten , en de menſchen alle tot een handwerk vermaant heeft.* (z) Ja dat noch meer is , dat hy de waare zin der *Schrift* in de werk-plaatzen der gemeene lieden gezocht heeft. (a) En dit waaren nu de ſwaare beſchuldigungen , die men van deezen man vind. Uit welke een verlicht oog zelf licht zal kunnen merken , wat daar van met Christelyke , verlichte , en zachtmoedige herten , na Christus woorden wel hadde verdraagen kunnen werden of niet. Deeze ſtrydige partyen nu moogen wel van menſchelyke hertſtochten ingenoo-

men

(t) Autores der gründlichen Hiſtorie der Augſpurgischen Confeſſion. p. 21. Bzovius Annal. Eccl. An. 1525. n. 44. p. 604. (u) To. III. Witteb. p. 55. (x) Mattheſius Leben Lutheri VI. Pred. p. 35. (y) Ap. G. Suevum Hiſt. Acad. Witteb. P. I. An. MDXXII. & Kortholdus ex Actis Facult. Theol. in Hiſt. Eccl. p. 765.

Jaar MD/ tot MDC.

Doctora- tus.

Zyn land- leeven.

Teegens de tytel van Doctor , en eedſweeren.

Teegen het ſtudeeren.

Jaar MD.
tot MDC.

men zyn geweest, zoo dat zy hier na malkanderen weinig hebben verstaan, veel minder in liefde verdraagen, of te recht gewezen hebben. Nademaal ons de Schryvers van beide de Hoofd-perzoonen, *Luther* en *Karelstad*, verzeekeren, dat zy van een heftige vierige geest geweest zyn, en door heimelyke nayver en andere gelegenheid daar toe gekoomen zyn. Maar God heeft buiten alle twyfel, beide deeze deelen ook hier door trouwelyk willen verneederen; deezen door veele ellenden en droefheeden, dien door diergelyke teëgensprekingen, en anderen onaangenaamen handel. Ondertusschen is het zeer bedenkelyk en gevairlyk, dat men in diergelyke strydigheeden; voornaamentlyk op die zyde, welke zich door de wereldlyke macht sterker bevonden; zoo veele schrikkelijke uitdrukkingen vind, waar in alles in 't algemeen, verdoemt, vervloekt, ja den Satan toegeschreeven en overgegeeven werd; zonder dat men te vooren ryfelyk, en zonder eenzydigheid of vooroordeel, in stilte eens overwoogen heeft, of 'er onder dat geene, dat men alzo heeft willen verwerpen, niet iets goeds, en van God afkoomende was, waar aan men zich met zulk onbedacht wreevelig lasteren, swaarlyk bezondigen mocht. Wy zullen ook diergelyken bedroefden handel, in de volgende Historie des bekenden *Swenkvelds* kunnen zien, welke ik alhier nu zal gaan verhandelen, doordien zy in *Luthers* tyd noch al meede zyn voorgevallen, en wel meest met bybrenginge van zyne eigene schriften, dewyle deeze zeer ongemeen en onbekend zyn, en dat men in de strydschriften teegen hem, heel zelden zyne eigene woorden bygebracht vind.

H E T XX. H O O F D S T U K.

Van de Strydigheeden met Swenkveld.

Swenk-
velds lee-
ven.

Studie,

Taaln.

Bekeering
en verlich-
ting.

DEEZE man wierd met zyn vollen naam, *Caspar Swenkveld van Osting* geheeten, gebooren in het Silezische Hartogdom *Lignits*, drie mylen van die Stad, uit een oud, voornaam en adelyk geslachte, maar dat nu uitgestorven, en van de wereld; van weegen deeze zyn stant, met veel smaad verdonkert geworden is. (a) In zyn jeugd heeft hy onder anderen, twee jaaren te Keulen gestudeert, en hier na eenige jaaren lang op andere Hooge-Schoolen. Waar op hy zeer lang aan verscheide Vorsten Hooven, inzonderheid aan het Hof van Hartog *Karel*, te Munsterberg geweest, en als een Hooveling verkeert heeft. (b) In welke tyd, en na de wyze van dien tyd, hy waarlyk niet alles noodigs, aangaande de taal en andere zaaken, zoo grondelyk geleert heeft, maar eerst hier na in de Grieksche taale, van *Valentinus Krautwald* onderweezen is geworden, waar van men veele merkteekenen in zyne schriften vind, dat hy ze wel verstaan heeft, en byzonder in de Grieksche Oudvaaders zeer goeffent is geweest. (c) Na deezen tyd van zyne onweetenheid, heeft hem God (gelyk men van hem zegt) in 't herte geraakt, zoo dat hy niet alleen tot kennisse van zich zels, en voornaamentlyk van God en zyn Zoon, maar ook van 't algemeene beiderf in de Christenheid gekoomen is, en zich met eenen grooten ernst

(a) Conrad. Schlusfeldburg. Catal. Haerf. L. X. p. 27. Krö Mayerus H. E. p. 598. Frid. Lucae Schlefiens denkwürdigkeiten p. 308. & 1847. & fere. önnés. (b) Im zweiten Buch des II. Theils des Epistolars Herrn Caspar Schwentfelds Epist. XXXIII. p. 497. (c) Siehe das I. Buch des II. Theils. Epist. XXIV. p. 213.

SCHWENKFELD.

maar iets beeters heeft gewend. In zulk een verlangen, wanneer toen ter tyd alles in Duitsland in rep en roer was, heeft hy zich in 't begin, by de Protestanten, teegen de Papisten gehouden, en eindelyk al in t Jaar 1524, in January een boek uitgegeeven, en aan den Biffchop van Bresslau, *Jacobus* opgedraagen, waar in hy hem ook krachtiglyk vermaant, dat hy de zuivere leere van 't *Euangelium* doch aanneemen en bevorderen zoude. (d) Waar door de Schryvers aanmerken, dat hy het toenmaals met *Luther* gehouden, en hem en zyne leere, of de algemeene zaake des *Euangeliums*, opentlyk verdedigt heeft. (e) Echter heeft hy al in 't zelve jaar, in Junius, daar op een ander geschrift uitgegeeven, van het misbruik des *Euangeliums*, tot gerustheid des vleesches, en het aan den Hartog van Lignits, *Fredrik* opgedraagen. (f) Waar meede hy buiten eenigen twyfel, by veelen geenen dank altoos behaalt, maar wel een groot misnoegen, doordien de veranderingen van dien tyd, aan de meeste menschen, weegens het vrye en gerust leeven, zeer wel aanstonden, en ten hoogsten aangenaam waaren. Doch dit wees reeds aan, dat het deezen man een groote ernst was, om de rechtschaape vrucht des *Euangeliums*, om dat hy zich zoo ras door zyne bekentenissen en vermaaningen, van de luichelaars afzonderde. In welk opzet hy ook wel met reede, te onderhouden en te beschutten geweest was, na dat men van zyne oprechtigheid en trouwe, teegens God en de menschen, volgens zyn eige bekentenis, ten vollen verzeekert geweest is. Alzoo, dat men hem waarlyk ook in liefde en zachtmoedigheid hadde behooren te draagen, by aldien men al de eene of de andere meeninge van hem niet zoo terstont begrypen konde.

Jaar MD.
tot MDG.

Teegens
het mis-
bruik des
*Euangeli-
ums*.

2. Maar die gene, welke als zyne teegenspreekers, ook het geringste zelfs in zyne leere aangegreepen hadden, hebben in zyn leeven en wandel zoo gantsch niet te bestraffen gevonden, dat hem zelfs wel uitdrukelyk eenen grooten lof is gegeeven, en 't gene zelden aan zulk een beruchten ketter gebeurt, van geen ondeugd of ergerlyk ding altoos de schuld toegeschreeven is. Want zy moesten van de waarheid overtuigt zynde bekennen: *Dat het Swenkveld aan een goed hert niet geschorst heeft, maar aan een goed gereguleert hoofd* (dat moogelyk het vernuft hadde moeten op-volgen.) (g) Hy was niet alleen zeer beezig geweest, om een nieuw en heilig leeven aan te beveelen, en het booze te bestraffen, maar hy hadde ook zeer dikmaals heel aandachtig tot God gebedden, en een nuchteren en kuisch leeven geleit. (h) Om welke reede zy ook geklaagt hebben, dat hy zich in de gemoederen van die gene, welke noch rechtschaapen waaren, heel licht wist in te dringen. (i) En dat hy hen door eene geveinsde heiligheid, (gelyk men oordeelde) verblinde. (k) En niet minder: „Hy was van een ingetoogen, nuchteren „en maatig leeven geweest, hy hadde de zyne vlytig tot boete en god- „zaligheid vermaant, was yverig in 't gebed geweest. e. z. v. (l) Waar by men noch, aangaande zyne eerste jaaren gedenkt: *Dat hy veele hoog-geleerde lieden, ja zelfs de voornaamste Hoofden der Reformatie, in 't begin zoodaanig heeft weeten te winnen, dat zy een heerlyk getuigenis van vroomheid en godvruchtigheid van hem nagelaaten hebben.* (m) Want *Dr. Bugenhagen* heeft eens in een t'zaamen-spraak met hem te Wittenberg, tot hem gezegt: *Ik geloove niet, dat gy zulks uit een boos herte leert, want ik houde u voor een vroom man.* (n) Om kort te gaan, men prees hem als een eerwaardig man, van weegen

Zyne god-
zaaligheid.

Van vyan-
den ge-
roemt.

Gebed,
Nuchter-
heid.

Zyne
vroom-
heid.

II. Deel.

k k k

zyn

(d) Bucholcerus Ind. Chronol. p. 510. Scultetus Annal. Euang. P. I. p. 237. Crusius Annal. Suev. L. X. P. III. p. 583. Lucæ l. c. Ottius Annal. Anab. p. 40. Freherus Theatr. p. 190. (e) Bucholcerus Scultet. II. cc. (f) Scultetus l. c. (g) Bucholcerus & ex eo Scultetus l. c. p. 169. Seilerus Verstelzer Widertäuffer p. 66. (h) Scultetus l. c. (i) Ambrosius Blaurerus ap. Ottium l. c. p. 62. (k) Schluffelburg l. c. p. 35. (l) Seilerus l. c. (m) Idem Ibid. (n) Schwenkfeld im II. Theil operum Epit. IV. p. 33.

Jaar MD.
tot MDC.
Beschei-
denheid.
Minzaam-
heid,

zyn heilig leeven en aanzienlyke gestalte. (o) Nochmaals gaaven hem zyne vyanden dit getuigenis: *Dat hy aan de menschen, weegens zyne groote bescheidenheid en vriendelykheid, byzonder lief geweest is, om dat hy de teegenspreekers nooit quaalyk handelde, maar heel zachtmoedig aangehoort heeft.* (p) Waat in hy de andere zeer verre overtroffen en beschaamt gemaakt heeft, welke het weezen van haaren yver, aanzien, en rechtzinnigheid, in louter tieren, schelden en verdoemen gezet hebben. Hy zelfs schreef dit van zich oprecht en zeer nadenkelyk aan iemand: *Dat gy Philippus ontschuldigt, kan ik u niet quaalyk afneemen. Ik hebbe het ook ergens gedaan, alhoewel het my dikmaals al veel moeite toegebracht heeft, om Luther en andere over haar schelden te ontschuldigen, en zulks aan den Geest Gods toe te schryven, dat wil my God in der eeuwigheid vergeeven, want het is het werk van Gods Geest niet. En ik zegge voorwaar, dat my deeze mannen in myn herte lief zyn. Het is my ook van herten leet, dat zy teegen den leevendigen Christus en zynen Geest, zoo grooelyk zullen aanloopen: daarom zullen wy God voor hen trouwelyk bidden. Want het moet doch eindelyk daar toe koomen, dat zyne neevens ons, met malkanderen hunne onweetenheid, voor den eenigen meester Christus, bekennen zullen, en hunne wysheid met alle vleeschelyke moed zullen vaaren laten, zal het hen anders wel gaan. Daar helpe hen allen, en ons God toe, door Christus in den H. Geest, Amen!* (q)

Zachtmoedigheid,
liefde tot
zyne vyanden.

3. Hier uit ziet men heel klaar, zyne onvervalschte liefde ook zelfs reegen zyne bitterste vyanden. Gelyk zich dan ook de Uitgever van zyne brieven daar op beroept, dat in zyne geheimste Zendbrieven, aan de vertrouwste vrienden niets anders geschreeven heeft, als hy in opentlyke boeken, en overal zonder eenige de minste valsheid of bedrog geweest is. (r) En eeven zulk een ongevinsde ootmoedigheid, heeft hy in alle zyne andere zaaken ook beweezen, welke, behalven dat, de grond der waare zachtmoedigheid zyn moet. Het geen dan ook uit zyn byzonder schryven te zien is, wanneer hy by voorbeeld schreef: „Wij „moeten ons in Gods zaaken niet voor meesters uitgeeven, noch van „een eenig mensch roemen, of iemand ten gevalle gelooven, maar ons „onder de meesterschap Christi, en van zyne Schoole houden, hem alle „leere voordraagen, en hem om eene rechte kennisse yverig bidden. „Item: Ik geef my voor geen Rabbi uit, ben zelf maar een arme leerling „des Heeren, aan wien zyne swakheid en onweetenheid heel wel bekend „is, en hoe langer hoe meerder bekend werd. Daar by bid hy, dat men „hem doch geen meester wil noemen, ook op geene menschen, oude of „nieuwe wyzen. (s) En elders schryft hy: *Dat gy my zoo veele tytels geeft, is gantsch onnoodig.* (t) En hoe het hem alzoo, naar alle omstandigheden, zelfs eenen rechten ernst om het waare Christendom is geweest: alzoo heeft hy ook andere daar toe trouwelyk, en wel niet met bloote monde en veel gepraat, maar krachtig en geestryk zoeken te vermaanen. Waar van ik alleen eenige proeven alhier zal ter needer stellen. Alzoo schreef hy aan zyne vrienden: „O lieve kinderen, laat ons doch godzaalig leeven, „vroom, trouw, en rechtvaardig op deeze weerd wandelen, „en den Rechter, de Heere Jesus, van herten lieven, op dat hy ons ook „daar genaadig zy, en wy den toorn Gods moogen ontvlieden. -- „Laaten wy ook gewillig ons aan de kastydinge Gods alhier gehoorzaamlyk onderwerpen, op dat wy van zyn aangezichte daar niet verstootten werden. Alhoewel ik hoope, en ook bidde, dat God de Heere ons altyd meer en meer in zyne waarheid (welke Christus is) door „zynes

Geestelyke
deemoedigheid.

Ernstige
vermaaning
aan
anderen.

(o) Jo: Jac. Boissardus P. IV. Vit. Vir. Doct. & ex eo Freherus l. c. (p) Georg. Hornius H. E. p. 316. M. Leidecker. H. E. p. 746. (q) Im l. Theil des Epistolars Epist. XXC p. 681. (r) Pref. ad Tom. II. Epist. (s) Po. I. Epistolars Epist. LXXIX. an M. Johan Badern. p. 631. (t) Ibid. L. II. Tom. II. Epist. XLl. ad D. Jac. Andrea p. 568.

„zynen H. Geest wil geleiden en voeren, op dat wy den Heere van gant-
 „scher herten moogen lief hebben, zoeken, met onsgeloove eeren,
 „en onder alle rampen, altyd door zyne genaade en weldaaden, een
 „goed en vroolyk geweeten hebben. (u) En dit heeft ook zyne
 teegenpartye zelfs wel aan hem gemerkt en mispreezen, als hy gezegt
 heeft: „Dat hy van den geest leerde, hoe hy inwendig werkte, en dat
 „de menschen al hier naar den Geest leeven moesten, anders konden zy
 „zonder vroomheid voor God onmogelyk niet gerechtvaardigt wer-
 „den. (x) *Item*, dat hy in zyn leeringen heftig daar op drong, dat men
 „rein en kuisch moest leeven, (y) en alzo zeer ernstig op de uitterlyke
 „heiligheid des leevens slond. (z) Daar uit dan een oprecht gemoed wel
 licht begrypen kan, wat 'er van alle deeze klachten en beswaaringen te
 houden is.

Jaar MD.
tot MDC.

4. By zulken zynen ernst en kennisse zag hy dan licht in tegendeel,
 met groote droefheid, hoe dat het overal, zoo wel by de Papiſten in
 't algemeen, als de Gereformeerde in veele stukken noch zeer mangelde.
 Gelyk als dan de gelegenheid tot den ſtryd met hem van zyne partye
 zelfs alzo beschreeven werd. „Wanneer hy zag, dat *Luther* de doolin-
 „gen des Pausdoms wel beſtrafte, en ook erkende, hoe dat de beeterin-
 „ge des leevens, by de meeste zoo niet volgde, gelyk als zulks het
 „Woord Gods vereiſchte; zoo wilde hy onzydig zyn (en zich by zyne
 „*ſette* houden.) (a) Men hadde derhalven misnoegen over hem, „dat
 „hy wel beloofd hadde, dat hy de *Lutheraanen* teegen den *Paus* wilde
 „helpen, maar dat hy zyn *Sataniſche* klaauwen wel haast zien liet, om
 „dat hy gezegt had: Dat de *Lutheraanen* maar alleen het begin van het
 „ryke *Christi* hadden, daar waaren noch veele geheimenissen achter,
 „die men ook begrypen moest. (b) *Item*: Hy konde zich wel aan geen
 „zyde houden, alhoewel hy aan een ieder iets goed keurde. (c) En met
 zulke bekentenissen maakte hy nu waarlyk de *Lutheraanen* op hem ver-
 ſtoort, dewyl deeze zich al voor rein, ryk, en verzaad hielden, van
 welkers ellende en gebreeken hy doch getuigen moest. Daarom noemden
 zy die geene ſchelman, uit grooten yver, welke met *Swenkveld* ſchree-
 ven: „Dat de *Lutheraanen* geene Kerke waaren, doordien 'er eene groo-
 „te meenigte van goddelooze menschen onder hen was. (d) Welken ty-
 tel *Swenkveld* niet achte, maar echter ſchreef: „Wy moeten wel voor
 „ons zien, dat wy *Luther* en andere niet meer ontschuldigen, als het de
 „eere Gods lyden kan, want dit is gewis, zal het *Magisterium unici Ma-*
 „*ſtrinoſtri* (de meesterschap van onzen eenigen Meester) in zyne glorie,
 „voor hem gaan, zoo moet het *Magisterium Lutheri*, en zyne glorie met
 „het nieuw gevondene *Euangelium* ondergaan. (e) En op een andermaal
 leide hy aan een *Lutheraan* zonder eenzydigheid, dit te bedenken te voo-
 ren: „De uwen hebben weinig daar na getracht, hoe zy in de verleende
 „genaade den Heere *Christus* uit allerleye menschen, eene Kerke moch-
 „ten verzaamelen, die naar zynen Geest gaart, en zyn H. Bruid was. Ja de
 „gantſche weereld, by aldien zy quam, neemt gy tot uwe *Nachtmaal*,
 „wanneer ze zich maar tot uwe leere en *Sacramenten* vervoegen, en
 „den hoop helpen groot maaken. Waar door gy u wel zelfs een Kerk,
 „door des *Overigheids* geweld en bevel kunt verzaamelen. Maar hoe het
 „voor God, ontrent de *Christelyke Kerke* ſtaat, en wat de *Prophetiſche*
 „en *Apoſtolifche* ſchriften daar van zeggen, zult gy met reede meer

Zyne in-
zichten,
in het ge-
brek der
Reforma-
tie.

En der Lu-
theraanen.

K k k 2

moe-

(u) L. I. To. II. Epist. p. 254. (x) *Schlusſelburg* l. c. p. 33. (y) *Ibid.* p. 35. (z) *Ibid.* p. 41. (a) *Jo. Wigand.* & ex eo *Schlusſelb.* l. c. p. 30. *Kromay.* l. c. (b) *Mart. Freher.* ap. *Fecht.* *Supplem.* H. E. p. 36. (c) *Schlusſelb.* l. c. (d) To. III. *Script.* *Witteb.* publ. p. 90. (e) To. I. L. I. *Epist.* LXXX. p. 679.

Jaar MD.
tot MDC.

„ moeten bedenken. (f) Verder waarfchouwt hy de menfchen aldus:
„ Het laat zich aanzien , dat het u Luthersche , zoogy u niet bekeert,
„ met 'er tyd eeven ook alzoovergaan zal ; gelyk als wy nu eenige voor-
„ beelden met *Oftander* en de Wittenbergers met Maagdenburg , en de
„ Leipzigers , en ook met de Predikanten in Heflen , behalven wat 'er al
„ voor oneenigheid in 't heimelyk onder veele is, oogfchynelyk hebben.
„ God de heemelsche Vader wil de uitverkoorene in Christus , zynen
„ Zoon , door zyn eeuwig Euangelium , en zaaligmaakende kenniffe
„ reinigen , zonder wien 'er geen waare bestandige Kerke kan gevonden
„ werden. Amen! (g) Diergelyke vermaaningen men overvloedig , op
alle plaatzen in zyne fchriften vind , die hier alle veel te wydloopig zou-
den vallen om aan te wyzen.

Swenk-
velds on-
zydigheid.

5. Wanneer hy nu aldus by alle de Partyen , de ellende ontdekte , en
zich by geene *sette* altoos wilde houden , of daar meede eenige voor
goed en recht erkennen , zoo konde het voorwaar ook niet anders zyn ,
als dat hy van hen alle lyden moest , als wy hier onder noch zullen zien.
Daarom heet het , „ hy wilde onzydig , een *Scepticus* , een afgezonderde
„ zyn. (h) Hy hield het noch met de Papiften , noch met de Luthe-
„ raanen , noch Sacramenteerders , noch Weederdoopers , hy vond by
„ een iedere *sette* maar iets goeds , en hy ftelde daarom een nieuwe en by-
„ zondere forme van religie op. Zomwylen zegt hy , dat hy noch al meer-
„ der zekerheid zocht. Zomtyds , hy konde in alles noch niemand by-
„ vallen , hy wilde de waarheid noch vlytiger navorfchen , en de open-
„ baaringe Gods verwachten. (i) Maar hy zelfs openbaarde zynen zin hier
op de volgende wyze : „ Dat ik my nu onder geene partye of *sette* begee-
„ ve , hoe men ze ook heet , noch Papiften , Lutheraanen ; Zwingliaa-
„ nen , noch Doopsgezinde , met myn geweeten ; daar van zyn veele oorzaa-
„ ken ; en dat brengt my niet weinige vervolgingen en haat van hen allen
„ toen Maar ik bidde den Heere , dat hy my by hem behouden wil , en
„ wat goed , recht , en Gode welgevallig is , niet laaten verachten. Doch
„ ik zie by de eene partye wel veel meer goeds , als by de andere , maar
„ of daar meer godzaaligheid en voorbeelden van deezen gekruifte Chri-
„ ftus zyn , dat kan ik niet verneemen. Om kort te gaan , ik houde noch
„ volkoomentlyk myne vryheid , die voor my zonder eenige uitterlyke
„ oorzaak van Gods Zoon zelve verworven is. Ik hoope , dat ik zoodaa-
„ nig voor hem ben , als het mynen Verlosser niet onaangenaam is , voor
„ wien ik ook ftill sta , en laate hem door zyne genaade , zyn werk aan my
„ polyften , my leeren en voeren tot zyn heemelich ryk , daar ik my ;
„ zoo veel als het moogelyk is , om bekommere , als ook om de kenniffe
„ van God den Vader en zynen Zoon , Jesus Christus , daar het eeuwige
„ leeven in bestaat , daar ik een geestelyk oordeel in bevinde , zoo dat ik
„ alle leeringen , ja ook de geesten zelfs beproeven mag , het geene my
„ ook in deeze laafte gevaarlyke tyd , byna van nooden zyn zal. (k) En
hy verklaart zich verder hier over met deeze woorden : „ Van weegen de
„ afzonderinge neeme ik voor my geene altoos in 't geheel aan , ik achte
„ het ook voor gewis , dat het een Christen by na noodig is , dat hy niets
„ onreins aanraake , gelyk 'er gefchreeven staat ; en dat hy niet aan het
„ jok trekke met de ongeloovige , noch met de werken der duifterniffe-
„ eenige gemeenschap hebbe. Om kort te gaan , dat hy met zyn gehee-
„ le herte , van deeze booze erge weereld t'eenemaal uit ga , op dat hy zyn
„ her-

Oorzaak
daar toe.

Zyne Chri-
stelyke
vryheid.

Afzonde-
ringe van
anderen.

(f) Ibid. Epist. XXCIX. p. 746. (g) Ibid. p. 747. (h) Wigand. in Schwenckfeldianismo p. 358.
Schlüßelb. l. c. p. 28. Micrael. H. E. L. III. p. 513. Kromay. H. E. p. 598. & plures. (i) Idemp. 31.
(k) Po. I. L. I. Epist. XXVII. p. 202.

„ herte altyd verder daar heen rechte, daar zyn fchat is, naamelyk Jefus
 „ Christus, booven zich in 't heemfelfche weezen. Al wie zulks met
 „ ernst voorneemt en dat ook na komt, die zal voorwaar kruis genoeg
 „ hebben, alhoewel hy al ook nooit uiterlyk gedoopt wierd. Hy zal ge-
 „ wiffelyk zyn deel in de gemeenfchap des lydens Christi wel daar van
 „ brengen, dit en geen anders. (l) En in zyn antwoord aan *Dr. Jac. An-*
 „ *dreæ*: Ik vraage u of het niet beeter is, dat ik in zulk eene meenigvul-
 „ dige fcheuringe, voor my zelfs de Christelyke vryheid gebruike, die
 „ myn Heere Christus voor my met zyn bloed verworven heeft, en
 „ als ik in de genaade Christi iets vermochte, dat ik dan de godvruchtige
 „ by alle nu gemelde Gemeentens, onzydig eerder dienen mocht, als wan-
 „ neer ik my by eene partye begaf, en andere daar meede verdacht maak-
 „ te. Gelyk 'er dan veele in onzen tyd zyn, die op haare verzaamelde
 „ Kerke zien, en die op de algemeene nu verftrooide Kerke, weinig acht
 „ slaan. Ik laate staan, dat zy alle andere, die van haare partye niet zyn,
 „ Sectariffen heeten, haar uit kryten, verdoemen, vervolgen, en by
 „ ieder een gehaat maaken, onder welke God doch ook de zynen zonder
 „ twyfel heeft. (m)

Jaar MD.
tot MDC.

En beken-
tenis van
de alge-
meene on-
zichtbaare
Kerke.

6. Echter heeft hy ook niet nagelaaten, de waarheid na te vorfchen, met een ieder een, by gelegenheid daar van te fpreken, en iets van hem te leeren, of ook over zyne zaaken met andere te reedewiffelen. Gelyk als hy dan in 't jaar 1525, Vrydags na *Andreæ*, ook met *Luther* zelfs te Wittenberg, op het bevel van den Vorft van Lignits gefproken, en op het punt van 't Avondmaal in 't byzonder, in 't byzyn van *Dr. Bugenhagen* geredeneert heeft, en zulks wel met een groote befcheidenheid, gelyk als het verhaal luid: „ daar in hy dan onder anderen betuigt: Dat zy „ (de Silefiers) wel wiften, wat God hen door *Luther* al voor goeds ge- „ daan hadde, zoo hadden zy dan voor billyk aangezien, eer zy zulks „ (de meening van 't Nachtmaal) in 't licht gegeven hadden, met hem „ en anderen te vooren daar over gefprek te houden, op dat alles „ naar Gods wille ten beften van de gemeene Christenheid mocht gedyen. „ Waar op hy om een uurs gehoor gebeden heeft, die hy ook 's anderen „ daags verkreegen hadde. Daar hy dan eerst aan *Luther* zyn onverftand „ vertoont heeft, dat hy veel te gering was, om met hem van zulk een arty- „ kel te handelen, en als God het hem al in 't verftand gegeven hadde, „ zoo konde hy het doch niet naar behooren uitspreken. Doch hy wilde „ zich daar in troosten, dat *Luther* een Christen was, en niemand verach- „ te, dat hy 't geene, wat hy hem zeide, verder bedenken, en het ter herte zoude neemen. Waar op hy dan zyne meeninge van 't Avondmaal, en de daar by gefchiede leidingen Gods verhaalt, en eenige fchriften daar van aan *Luther* voorgelegt heeft, en in vrede weeder van hem vertrokken is. (n) Hy heeft ook anders naar zyne kenniffe, dat geene, wat aan een iedere partye of ook ziele, goeds geweest is, oprecht bekent en gepreezen, geenzins gelastert, verkettert of verdoemt, gelyk het aan hem wel gefchied is. Als wanneet hy in een grooten ernst gefchreeven heeft: *Van het Ministerium der Lutherfche Godgeleerde, heeft ons God de Heere ook iets geopenbaart, hem zy lof. En wy erkennen het voor een ampt der H. Schrift, dat uit eene genaadige gaave Gods, nu wat helderder voor den dag gekoomen is. Wy houden de Dienaars van dit Ministerium voor Predikers der H. Schrift, zoo veel als God hen te verftaan gegeven heeft; doch wy houden het daar ook voor, dat zy daar aan zeer quaalyk doen, dat zy haaren dienst voor den dienst des H. Geests uit gee-*

Zyn t'zaa-
men-
fpraak met
Luther.

In groote
deemoet-
digheid en
zachtmoet-
digheid.

Zachtzin-
nigheid
tegens de
Lutheraa-
nen.

kkk 3

ven,

(l) Ibid. p. 203. (m) To. II. L. II. Epist. XLI. p. 569. (n) L. II. To. II. Operum Epist. IV. p. 24. feqq.

Jaar MD.
tot MDC.Liefde
teegens
Luther.Zyn oór-
deel van
Taulerus,Misnoe-
gen der
Predikers.Bekenten-
is van 't Mi-
nisterium.

ven, en de onderwyzinge der Schrift, en ook wat het ampt en de inwerkinge van den H. Geest zy, niet onderscheiden, ja dat ze het eene ampt met het andere vermengen, en niet verder zoeken, noch om beeter gaaven yveren. (o) En van Luther stelt hy elders dit: Ik ben schuldig om God voor Luther te bidden, want hy heeft den een en den ander veel tot de erkenenis der waarheid gediend. Ik wil hem, noch iemand, iets ontrekken, wat hem God gezeeven heeft. Doch meer zal ik niemand, tot schande van Christus toe schryven, my geschiede daar over zoo als het God wil. (p) Gelyk ook van de Predikers in 't gemeen: Ik houde, dat 'er veele geleerde lieden onder hen zyn, die het gaarne goed zouden zien, en in de H. Schrift zich oeffenen, welke zy van menschen, of uit eige vlyt uit de boeken geleert hebben, en om haare wedde voor den volke prediken, leezen, uitleggen en voordraagen, doch de eene beeter als de andere, en zy zyn alle gemeenlyk reinder en ryker, als voorheene de Paapen. (q) En aan hen zelfs schreef hy: Alhoewel ik in alle punten u niet kan onderschryven, noch met u stemmen, zoo erkenne ik echter, dat ik u naast God en de waarheid, alle liefde, eere en goed schuldig ben, dewyle ik uwen dienst in 't begin meede genooten hebbe. Zoo wel als ik God den Heere, voor u naar myn arm vermoogen te bidden, noch niet nagelaaten hebbe. (r) Uit alle welke bekentenissen dan zyn ongeveinst, dankbaar en oprecht gemoed, genoeg te erkennen is, by aldien men maar de vooroordeelen een weinig aan een zyde zetten, en den geest der beproevinge van God afbidden en gebruiken wilde.

7. Diergelyke bescheidene en wyze oordeelen vind men ook van andere perzoonen in zyne schriften. Want van Taulerus schryft hy aldus: „Ik hebbe hem voor 20 jaaren, door en door geleezen, en my zoo ik hoope, „vry daar uit gebeetert. Hy is een heerlyken Prediker geweest, waar uit „men speurt, dat God de Heere voor 200 jaaren, ook aldaar in de groo- „te Sophistische donkerheid, de zyne bezocht heeft. Maar zy hebben zich „uit veele en swaare Egyptische duisternissen en doolingen, en uit de Baby- „lonische gevangenis niet kunnen redden. Het Pausselyke jok en het „aanzien der Kerken, heeft hen (Taulerus en anderen van zynen tyd) „in de vrye Schoole des H. Geests verhindert, zoo dat zy zyne leere en „inspraake, niet in alle punten hebben kunnen inschikken. Het geene „dan by Taulerus, van een geestelyke Leezer wel aan te merken is. Al- „hoewel hy anders op een gantsch volkoomen leeven, als een mensch in „deze weereld koomen kan, ernstig dringt, maar donker en verwert „op zommige plaatzen, zoo dat een ieder die niet verstaan kan. (s) Maar gelyk als hy naar de waarheid van dat geene, wat recht en goed geweest is, ook zyn getuigenis gezeeven heeft, zoo heeft hy het ook van het teegendeel niet verborgen of gehuichelt. Waar door men, niet teegenstaande zyne bygebrachte bekentenis, op hem misnoegt geweest is. Hy heeft van het gantsche Ministerium, verachtelyk en ergerlyk gesproken, veele met berispinge der Predikers verblind. (t) Hy voerde neevens andere Fanatyke, de menschen van die zoo zoete spreuke af: Hoe lieffelyk zyn de voeten der booden, die den vrede verkondigen. Daarom moest men de Harders ook hunne eere gezeeven, en zyne goede wille betoonen, met aan het Ministerium eerbied te bewyzen. (naamentlyk dat zy om het altaar gingen, en het Ministerium geld offerden, gelyk het te Wittenberg en op andere plaatzen gebruikelyk is.) Maar wy willen zyne eigene woorden in deeze zaake ook verneemen, welke dan met de booven geschiede beschryvingen des vervals vergeleeken kunnen werden: „Zy verheffen, schryft hy, zich zelfs tot in den heemel toe, zy geeven

(o) L. I. To. I. im Buch von den Kirchen-Ceremonien. p. 58. (p) To. I. Epist. IIX p. 97.
(q) L. II. To. II. in Judicio von den Predikanten p. 611. (r) Ibid. Epist. LIIIX. p. 701. (s) L. I. To. I. Epist. XCV. p. 834. (t) Schlüsselburg. I. c. p. 27. 31. Joh. Wigand. p. 859.

„ven zich zelfs voor middelaars uit., dat de hooge Apostelen niet
 „gedaan hebben. En 't geen de H. Schrift van de hooge Apostelen Christi
 „zegt, dat trekken zy op de Luthersche *Superintendenten, Pastooren* en
 „*Licentiaaten*, en zy willen hunne middelen met der Apostelen geschie-
 „denis verdedigen, dat 'er zoo veele by de predikingen van *Petrus* zaa-
 „lig geworden zyn. Waar zyn nu heedendaags 3000 of 5000, van die alzo
 „door het herte ging, en boete deden? (x) Gy moogt zien, wat on-
 „derscheid daar zy tusschen onze leere en geloove van Christus, en der
 „Luthersche Predikanten leere en geloove, en waarom zy ons haaten,
 „myden en vervolgen, en dat juist om deeze gaave en kennisse, die de
 „Heere Christus aan ons eenvoudige en ongeleerde, naar zynen Geest
 „en andere standen, uit genaade geopenbaart, en zulks aan hen,
 „als de wyzen, Kunst- en Schrifgeleerden verborgen heeft. Gelyk als
 „zy dan ook hem van herten niet zoeken, noch om zyne zaligmaakende
 „kennisse, die in den H. Geest is, bidden. Eenige derven het wel voor
 „ketterye houden, zyn in haar geweeten en School-kunsten, ook van
 „weegen de letteren der Schrift, die zy hebben zoo opgeblaazen dat zy
 „haar voor laten staan, dat haar niets altoos meer ontbreekt. O hoe
 „gaarne wilden wy hen met dat geene, wat ons de goede barmhertige
 „God verleent heeft, dienen en voort helpen. Maar zulke groote *Docto-*
 „*res* en *Magistri* achten het voor een schande, wanneer zy van ons arme
 „Leeken iets zouden leeren. (y)

Jaar MD.
tot MDG.

8. Aangaande deeze zaak nu, heeft de wyze Vorst, de Landgraaf
Philips van Hessen, in 't Jaar 1559 een zeer aanmerkelyk oordeel, aan
 Hartog *Joh. Fredrik* van Saxon geschreeven, het geene onder anderen al-
 dus luid: „Wy hebben *Swenkvelds* boeken zelfs geleezen, en ook voor
 „eenige jaaren met hem gesproken, en wy zien met groot verdriet, dat
 „hy van het *Ministerium* zulk een afkeer heeft. Wy bekennen, dat hy van
 „de heerlijkheid Christi, meenigmaal by na wel schryft, het welke ook
 „ten deele, met de oude Leeraars der eerste Kerke overeen-komt. *Item:*
 „Dat hy niet zonder oorzaak van eenige onverstandige Predikers wel
 „aanwyst, die het uiterlyke Woord al te hoog verheffen, en daar zulk
 „een kracht aan geeven, dat zulks zonder Gods Geest, of Gods inner-
 „lyke dryvinge en werkinge veel vermag. *Item:* Daar is *Swenkveld*
 „ook teegen, naamentlyk dat een goddeloos mensch, de gaaven Gods
 „onmoogelyk niet ontfangen kan, daar dan *Cyprianus*, en andere oude
 „Leeraars niet verscheiden van spreken. *e. z. v.* (z) Zoo dat men hem
 ook hier in alles niet teegen kan spreken. Maar wy zullen nu zyne voor-
 naamste stellingen, in welke hy van andere teegen-gesproken werd,
 eens met zyne eigene woorden gaan verhaalen, en verders de overige
 omstandigheden van zyn leevens-loop, als daar toe noodzaakelyk daar
 by voegen. Voor eerst staan ook zyne teegen-partyen zelve toe, en be-
 kennen, dat hy den dienst des Woords en de Sacramenten, als nietig t'eenemaal
 verworpen heeft. (a) Maar hy heeft zich zelfs op de volgende wyze, in zy-
 ne schriften hier over aldus verklaart en verantwoord: Het zal klaar blyken,
 dat de Vorstelyke Godgeleerde in Saxon die zaaken niet recht, maar Gods lasterlyk
 voor draagen, wanneer ze zeggen, Caspar Schwenkfeld wil staande houden,
 dat het Gods wille en bevel gantsch niet is, dat hy ons door de predikingen en oeffe-
 ning der H. Schrift, door den H. Geest verlichte en bekeere. Zy zullen zulk een
 form van haare lasterlyke voorstellinge, uit myne boeken nooit bewyzen. (b) El-
 ders

Landgraaf
Philips
oordeel
van hem,Zyne lee-
ren.Van de H.
Schrift en
het Predik-
ampt.

(u) Melanchth. To. II. Script. Wittenb. Publ. p. 57. (x) Im judicio über Herrn Joh. Brentzen
 lehre vom Nachtmal Anno 1558, in fine. (y) To. I. L. 1. Epist. XCIX. p. 864. (z) Epist. ap. Qui-
 tum l. c. p. 131. suppleta & collata cum MS. à me visa Gieslæ. (a) Dreiserus Millen. VI. P. 1. p. 213.
 (b) Antw. auff die Fürstl. Theol. To. II. L. II. p. 490.

Jaar MD.
tot MDC.

ders heeft hy op de vraage, of hy het predik-amp^t verachte, geantwoord: *Hy hadde het niet geloochent, maar God den Heere ernstig gebedden, dat hy noch veele trouwe arbeiders in zynen oogst wilde uitzenden.* (c) En nochmaals: *Of schoon de uiterlyke dingen, als het Predik-amp^t der H. Schrift, de Sacramenten, Kerken-ordeninge, het gebed, en anders, zoo het in de genaade gaat, daar toe kunnen dienen en vorderlyk zyn, dat de mensch weedergebooren, en in zyn hert vernieuwt werd: zoo vermag doch geen uiterlyk ding of element, de weedergeboorte zelve te geeven, noch dezelve te bereiken.* (d) Item: „Van weegen de „predikinge wenschte hy wel; dat niet alleen in de Kerken, maar ook „in de huizen, op de markten en daaken, te waater en te lande, de naa- „me Jesu Christi recht bekend wierd, ja dat in de gantsche weereld, het „Euangelium Jesu Christi, en den rykdom zyn^{er} genaade, alomme ver- „kondigt en uit gebreid en gepredikt wierd. Maar ook, dat het recht „verkondigt, waarachtig en met getuigenissen der H. Schrift bevestigt; „gepredikt en standvastig wierd geleert. Nuttelyk was het, dat het in de „kracht Gods, en naar den Geest Christi, verkondigt, uitgebreid en „gepredikt wierd, op dat het, naamentlyk, tot bekeeringe der arme „zondaars mocht dienen, tot opbouwinge en versterkinge des ellendi- „gen en swakken gewetens, en dat het tot dien einde mocht strekken, „tot welken het van God in 't begin verordineert was, waar door wy alle „te zaamen, in vrede, liefde en eenigheid, tot het Koninkryke der „heemelen zaaliglyk moogen opwassen, en daar in toe-neemen, „en dat wy een ieder doch niet mochten zoeken uit te dryven, noch „den moed daar toe uit te blussen, en NB. iets altoos zonder de Schrift „mochten spreekken of handelen, maar met ernst en dapperheid, „gelyk *Paulus* zegt, als uit oprechtheid, als uit God, als voor het aange- „zichte Gods, in Christus-Jesus, dat NB. des Predikers leeven en leere, „woorden en werken, mond en herte, in de liefde en vreeze Gods, „met malkanderen overeen mochten stemmen. (e) Uit welke eigene woorden van hem een ieder wel zien kan, of hy het Woord en de H. Schrift, beneevens den rechten dienst der Predikers verworpen; of goed gekeurt, en in wat voor een ordeninge hy alles voor heilzaam erkent heeft.

Van het
amp^t des
H. Geests.

9. Waar uit dan ook de gedachte Landgraaf *Philips*, in dit punt, verders zeer wysselyk, en beeter als veele, die meesters van de Schrift willen zyn, van hem oordeelde: *Hy berispte niet ten onrechte zommige overvaarene Predikers, die het uiterlyke Woord al te hoog verheffen, en daar zonder de goddelyke en inwendige werkingen meer als het behoorde; aan toe-schryven. Hy leerde ook niet quaalyk, dat eenige zonder het uiterlyke Woord, als Joannes, Jeremias, en andere, tot de kennisse Gods gekoomen en geheiligt geweest zyn; alhoewel de uiterlyke middelen geenzins te verachten zyn.* (f) En van deeze noodige band des H. Geests, met het Woord, heeft hy zelfs overvloedig geschreeven; en zyne tegenspreekers zelfs voor gehouden, hoe zy pleegen te zingen: *Nu bidden wy den H. Geest.* Item: *Gy waardig licht geef ons uw' schyn e. z. v. Doch men liet het gemeenelyk by het zingen alleen blyven, zoo dat het weinige van hen ter herten naamen, en 't geene zy zelfs zongen en baaden, heel weinig na dachten.* (g) Hy schreef ook aan hen zelf: „Men „zal met God nimmermeer bevinden, dat ik noch de ware mensheid „Christi, uit *Maria* verloochent, noch de H. Sacramenten, noch de uiterlyken dienst der Christelyke Kerken, of het Predikamp^t ooit verworpen

(c) Im bericht, wie auff der Lutheris. Inquisition zu antworten. *ibid.* p. 982. (d) To. I. p. 608. & ap. Wigand. l. c. p. 9. (e) To. II. L. I. p. 162. (f) Ap. Ottium l. c. (g) To. II. L. I. Epist. XXX. p. 249.

„pen hebbe , alhoewel ik van 't misbruik der zelve , en daar by van de
 „Lutherfche doolingen , ook aan hen zelve tot vermaaninge , doch zon-
 „der eenigen fchimp of lafteringe , gelyk het noch in myn boekje te zien
 „is , tot voordeel der goddelyke waarheid , met geruigeniffen der H.
 „Schrift , met zachtmoedigheid hebbe gefchreeven , doch 't welk my tot
 „lafter leelyk verdraait geworden is. (b) En een van zyne vrienden ant-
 „woorde aan *Dr. Andreae* te Tubingen , aldus : als hem deeze voorhield ,
 „dat *Swenkveld* dien voor een Godslasteraar hield , die het uitterlyke
 „woord voor een middel der zaaligheid ftelde : *Christus is krachtig , en hy*
 „*werkt in den dienst van zyne Dienaaren en Apostelen , en deeze kracht en werkin-*
 „*ge is Christi des Heeren , niet die der knechten en der uitterlyke dingen , en dit is*
 „*het rechte kenteeken van 't waare Gezantschap en der Kerken. Het Euangelium is*
 „*volgens Paulus een kracht Gods ter zaaligheid , voor alle de geloovige. Nu is*
 „*Christus naar Paulus uitspraak , eeven dezelve kracht Gods , die ons zaaligen*
 „*rechtvaardig maakt , en wederbaart , en die alles in allen , zoo wel by de Leeraars*
 „*als toehoorders werkt , gelyk het de H. Schrift bewyft. Daarom is het leeyen-*
 „*dige en weezentlyke Euangelium , niet anders als het Woord des lee-*
 „*vens en des geloofs , door den vinger Gods , van God zelfs in de tafelen*
 „*der herten gefchreeven , of Christus zelfs geheel God en mensch , die*
 „*in onze herten woont , die onzen vrede is , onze gerechtigheid , wys-*
 „*heid , verloffinge , heiligmaakinge , drank , fpys , en alles in allen ,*
 „*gelyk de Schrift overal betuigt. Maar die geene was een groote dwaas ,*
 „*die dit wilde leeren , en echter daar by een Christen heeten , naament-*
 „*lyk , dat de H Schrift , den dienst des Woords , en de Sacramenten ,*
 „*van geene nuttigheid altoos waaren. e. z. v. (i) Hier beneevens heeft*
 „*hy op de zuivere leere des Euangeliums , en de rechte verdeelinge des*
 „*Woords , zeer ernstelyk gedrongen , en onder anderen betuigt : Dat zich*
 „*zoo weinige , ik mochte fchier zeggen , niemand van de leere der Predikers beetert ,*
 „*daar van is de oorzaak , dat zy Mozes daar meede onder mengen , waar door de*
 „*geweetens niet gesticht , noch getroost , maar verschrikt werden , waar door de*
 „*zonden niet weggenoomen , maar noch al meer op een gestapelt , en vermeerdert*
 „*worden. (k) Van de andere menschelyke boeken , en de Symbola heeft hy*
 „*de volgende bekentenis nagelaaten : Wy willen de Augsburgfche Belydenis*
 „*in die punten , daar zy met de Propheetifche en Apostolifche fchriften in over-*
 „*een stemt , geenzius verwerpen. Maar dat wy die voor het Euangelium Christi*
 „*zouden houden , of daar op zweeren , daar wil ons God voor behoeden. Houden de Lu-*
 „*therfche de fchriften der Oudvaders , als die van Augustinus , Hieronymus ,*
 „*Hilarius , Cyrillus , e. z. v. voor menschen leeringen , en wyzen zy ons daar*
 „*van op de H. Schrift zelve , hoe kunnen wy met de Augsburgfche Belyde-*
 „*nis , die Melanchthon gemaakt heeft , anders doen ? Zy kunnen die niet tot een*
 „*Reegel maaken , noch by de H. Schrift vergelyken , daar geene doolinge in is : Maar*
 „*in de Augsburgfche Belydenis ; zoo wel , als in de fchriften der H. Vaders , is*
 „*meer dan eene dooling te vinden , het welke alles noch met 'er tyd , in de heldere*
 „*opgang van het genaadige heemelsche licht Christi , wel openbaar zal werden. (l)*

Jaar MD.
tot MDC.En Christi
woorden.Van de
verdeelin-
ge des
Woords.Van de
Symboli-
fche boe-
ken.Grond van
zyne leere.

10. Uit dit alles nu mag de rechte grond van zyne leere wel openbaar
 „genoeg zyn , waar van de Uitgeevers van zyne boeken fchryven : „Nie-
 „mand zal zich door die reeden laten verleiden , die daar zeggen , *Caspar*
 „*Swenkveld* maakt het al te geestelyk , zyn fchryven is een onnoodige
 „zaak , de Leeken moeten zich om die dingen niet bekommeren , het
 „is te hoog , en diergelyken. Zulks alles is het oordeel en bedrog van de
 „booze geest , waar meede hy de menschen , door zyne valsche voor-
 „geevinge van God en zyne waarheid afleid , en de waare ken-

II. Deel.

LII

nisse

(b) Ibid. Epist. XXI. p. 205. (i) Samuel Eisenmenger s. Siderocrates in Hist. MS. Aetionis cum
 Theol. Tubing. (k) To. I. L. I. Epist. XXXVII. p. 152. (l) To. II. L. II. Epist. XXXIII. p. 496.

Jaar MD.
tot MDC.

„ stellingen, van God en zyne waarheid maar afvoert, en de waare ken-
 „ nisse Christi, die na den Geest is, verduistert, gelyk als men nu
 „ veele hondert jaaren lang, genoeg gewaar geworden is, zoo wel als de
 „ goddelyke geestelyke wysheid daar door verlooren werd, en een aards
 „ menschelyk vernuft en wysheid in de plaats der zelve, in goddelyke
 „ zaaken, opgerecht en voor goed gehouden werd. (m) En eeven zulk
 een uitdruk, vind men ook van het hoogste doelwit, en kort begrip zy-
 ner leere, die hy Christus alleen en hooftzaakelyk noemt, wanneer hy
 by voorbeeld stelde: „ Dit is de oorzaake en reekenschap van onzen
 „ dienst, om Christus den regeerenden Genaaden-Koning te pryzen, van
 „ hem en zyne weldaaden, met het getuigenis der H. Schrift te getuigen,
 „ ook om de menschen alleen tot hem, en door hem tot God in Religie-
 „ zaaken te wyzen, waar toe wy beroeps genoeg hebben, dar ons
 „ de H. Geest, door de openbaaringe der zuiveren en gezonde leere Christus,
 „ in onze herten en gewetens niet alleen aanwyft, maar daar beneevens
 „ tot onze meerder verzekeringe in 't licht des geloofs, allerleye doolinge
 „ en afval van Christus, die 'er te vooren, en nu noch in swang gingen,
 „ genadiglyk leert kennen, waar van wy ook gaarne een ieder een, in de ge-
 „ naade Christi wilden helpen, en daar voor waarschouwen. Maar wy
 „ weeten ons van geene hooge Apostolische zendinge, noch ook van ee-
 „ nige Apostolische rykdom te beroemen, eeven zoo weinig, als wy
 „ zelfs voor Apostelen gehouden willen werden. Want wy hebben
 „ de volheid des H. Geests, naar den spiegel van 't Apostelschap, tot
 „ zulk een ampt noch niet ontfangen, wy blyven dierhalven ook in de
 „ nedrigheid, en schryven ons niets toe, als wat wy van Christus getui-
 „ gen, tot Christus een ieder nooden, Christus met zyne overvloe-
 „ dige weldaaden alomme prediken, en zoo veel in ons, arbeiden, dat
 „ Christus waarachtig gekent mag werden. (n) En een ander schreef ook
 „ van hem: „ Het werd ook bekend en openbaar, dat deeze Christelyke
 „ Leeraar, in alle zyne schriften en boeken niets anders gezocht heeft,
 „ als den Heere Christus, met alle zyne weldaaden te eeren, en ten
 „ hoogsten bekend te maaken, en om ieder een tot hem, als onzen ee-
 „ nigen volkoomenen Verlosser en Zaligmaaker te wyzen, zich
 „ in de genaade Christi zeer bevlytigt, en bearbeid heeft. O wee alle
 „ die geene, welke des Heeren werk, en den loop en gang van zyne ge-
 „ naade verhinderen en stooren! (o) Gelyk als ook een van zyne leerlin-
 „ gen, van hem voor de *Universteit* te Tubingen bekend heeft: „ Ik was
 „ over de groote en veelvuldige stryd der Protéstanten onder malkande-
 „ ren zeer verwert, maar zoo dat my echter altyd de woorden van Chri-
 „ stus zelve in 't herte waaren: *Vleesch en bloed heeft u dat niet geopenbaart.*
 „ Daar door wierd ik dan gedreeven om Christus aan te roepen, op dat hy
 „ my zelfs by het gevaar den weg wilde wyzen: Eindelyk heeft my Chri-
 „ stus, de eenige Meester, zelfs wonderbaarlyk en krachtig geleert, en
 „ ik hebbe voor eerst *Swenkvelds boek*; van 't *Euangelium* geleezen, en
 „ geene doolinge altoos daar in gevonden, maar ik ben over zyne teegen-
 „ spreekers verschrikt geworden. e. z. v. (p) Ja de gemelde Landgraaf
 zelf, heeft in de meer gedachte brief bekend, en de Saxische Godgeleer-
 den voor gehouden: *Swenkveld schreef zomtyds niet quaalyk van de heerlyk-
 heid Christi.* (q) Waar op dan ook zyn verkoore spreekte zag: *Nil Christo
 triste recepto. Christus ontfangen hebbende, zoo is 'er niets droevigs altoos voor
 my.*

Van Chri-
stus alleen.

II. Dier-

(m) Praefat. ad To. II. L. I. p. 3. (n) To. I. L. I. p. 58. (o) Ibid. praefat. (p) Sidrocrites l. c.
 (q) Ap. Ottium l. c.

II. Dierhalven is het dan bekend, wat hy al voor beschuldigingen en toenaamen heeft moeten verdraagen, wanneer men hem uitdrukkelijk en opentlyk aangeklaagt heeft, „ dat hy de allergrootste Aarts-ketter „ (*antesignanus*) en zoo onbeschaamt en wreevelig was, dat hy de gant- „ sche zommē der Christelyke leere op 't lyf viel, daar de andere Ketters „ maar iets of wat daar van vervalschten. (r) Hy rammelde overal van geest „ en van geestelykheid, hy wilde loutere openbaaringen en verlichtingen „ hebben. e. z. v. Gelyk zulks alles overvloedig genoeg in de stryd-boe- „ ken te zien is. Daar dit vers ook op sloeg, dat iemand op hem gemaakt „ heeft.

Jaar M.D.
tot M.D.C.
Klachten
tegens
hem.

*Natus Eques, pia sacra colo, sed voce Jehovah
Edita, non verbi voce Ministerii. (s).*

Dat is: Een ridder geboren zynde, eere ik de godvruchtige heiligheeden, die ik door het Woord van God zelve, en niet door het woord van eenig Predikant ontfangen hebbe. Na dit punt heeft men ook inzonderheid teegens hem, aangaande de beide natuuren in Christus gestreeden, van welke zaaken wy liever nochmaals zyne eigene woorden zullen hooren. En deeze zyn wel wydloopig in zyne schriften, van de heerlykheid Christi te leezen. „ Maar men heeft ook elders zich beklagt, en geklaagt, dat zyne „ teegenspreekers hem uitgekreeeten hebben, als was hy *Hofmannisch*, „ *Manichēisch* of *Valentiniaans*, dat is, dat hy van de waare menschwer- „ dinge Christi niet hield; als of hy niet geloofde, dat de eeuwige Zoone „ Gods, Jesus Christus, zyn vleesch van de Maagd *Maria* hadde aange- „ noomen, het welke doch eene opentlyke lasteringe en onwaarheid is. „ Want hy heeft klaar beweezen, dat de mensche Jesus Christus, van „ den H. Geest ontfangen, en uit een H. Maagd, van haar waarachtig „ vleesch, natuure en zelfstandigheit geboren was. Zy willen hem ook „ gaarne, by de verheerlykte vergoode Christus, met andere Ketteryen „ beschuldigen, naamentlyk dat hy het met de *Eutychiaanen* hield, en dat „ Christus niet meer van tweederlye natuure zy, dat hy heeden geen „ waar mensch is; maar waar in zy hem opentlyk onrecht doen: Want „ in zyn boekje van de *Heerlykheid Christi*, staat dikmaals geschreeven: „ alhoewel men ook aan de tweede natuure, in Christus, of den mensche „ van rechts-weegen, alle goddelyke eere, majesteit en heerlykheid, „ met het Woord, als in een onverdeelt perzoon, naar de waar- „ heid van ons geloof, geheel en al moet toe schryven, dat daarom de „ menschheid niet weder vernietigt is, noch de waarheid van zyn li- „ chaam, bloed en vleesch verydelt is of uitgebluscht; maar liet blyft ook „ na de inneeming zynes weezens in den heemel, de mensche Jesus Chri- „ stus, geheel en al, met lichaam en ziel, vleesch en been, gantsch „ t'eenemaal een volkoomen mensch, maar in der waarheid en in 't wee- „ zen Gods, en ook in oneindige klaarheid en glorie Gods. (t) Hier van is zyn schrift, aan *Fredericus Staphylus*, dat hy geen Manichēer, „ noch Eutychiaaner, of diergelyke een is; (u) Item, in een ander geschrift van hem, „ dat de gemeene naam van Creatuur, aan den mensche Chri- „ stus, tweemaal, naamentlyk, om zyne geboorte en weedergeboorte, „ smaadelyk en oneerlyk zy, (x) nauwkeurig te leezen; insgelyks ook in zyne andere tractaatjes, byzonder in het schrift teegen *Joh. Brentius*, *judicium contra Casp. Swenkveld*, *libellos de gloria Christi*, daarin zyne andere duystere manieren van spreken, als, dat Christus

Zyne leer
van de
twee na-
tuuren
Christi.

(r) *Confutatio præcipuarum Corruptelarum Joh. Frid. D. Saxon. p. 3.* (s) *Caspar Cunradus Profopogr. Melica Millen, I. (t) Po. II. Lib. I. p. 163. (u) Ibid. p. 156; (x) Ibid. p. 607.*

Jaar MD.
tot MDC.

nu geen creatuur meer heeten konde, e. z. v. duidelyker verklaart geworden zyn.

Van 't Avondmaal.

12. Daar en booven nu waaren de andere, ontrent de verklaringe van de woorden van 't Avondmaal, het met hem niet eens, gelyk als booven uit zyn gesprek met *Luther* wel te zien is. Want aldaar bekennt hy, dat hy by den ruuwen hoop, een schrikkelyk misbruik vind, en dat hy daar door God, om 't rechte verstand en gebruik daar van gebeden heeft. Hier op verklaarde hy ook die woorden teegens *Luther* aldus: *Myn lichaam dat voor u gezeven werd, is dat, naamentlyk, wat het gebrooken en gezeeten brood is*: Welke meenig *Luther* bekennt heeft, dat hy voor drie jaaren ook gehad hadde. (y) Vorders leid hy zyne grond, in zyne schriften aldus voor den dag: Als voor eerst, van het misbruik des Avondmaals, tot gerustheid, en dan de rechte nuttigheid des zelfs: „De Heere Christus „heeft niet gezegd, doet dat tot vergeevinge der zonden, tot versterkin- „ge des geloofs, en om den duivel te overwinnen, genaade en aflat al- „daar te vinden, maar alleen, doet dat tot myner gedachtenisse. De Heere „wil, dat men aan zyn en zynes kruices weldaad, waar door hy tot een „spys des eeuwigen leevens werd, zal gedenken, hem daar voor lof en „dank zeggen, zynen dood verkondigen, de broederlyke liefde „oeffenen, en om det'zaamen-voeginge der Christelyke Kerke, in Chri- „stus het Hoofd in een lichaam, en des eeuwigen leevens, ons door „Christus verworven, eenen vierdag en feest houden. (z) Verder, „aangaande het verstand der inzettinge zelve: „Ik geloove, dat het li- „chaam van Christus, dat voor ons gezeven is, zelfs een brood ende „eene spyze van onze ziele is, zoo wel als zyn bloed de drank tot het „eeuwige leeven is. Maar het Sacramenteelsche brood houde ik voor het „brood des Heeren, dat hy tot zynen gedachtenisse te breeken, en ons „den kelk der dankzegginge te drinken, in zyne vergaaderde Christely- „ke Gemeente ingestelt en bevoolen heeft. Maar ik houde Christus zelve „voor het brood des leevens, gelyk als de Heere *Job. vi.* zelfs zegt: Ik „ben het leevendige brood, dat van den heemel komt. (a) „En in 't alge- „meen, ontdekt hy zyne meeninge aldus: Ik weet ook by deeze onee- „nige wereld niets anders nu te raaden, als dat gy te vooren innerlyk „in de kennisse van Christus wel gesticht werd, en ook weet, wat des „Heeren Avondmaal zy, waar in het bestaat, wie de taafel-gasten zullen „zyn, hoe het rechte Avondmaal gehouden werd, wat voordeel en „vrucht daar uit volgt. Want het is daarom niet altyd zeekerlyk het „Avondmaal houden, wanneer men maar uitterlyk tot het Sacrament „gaat, maar des Heeren Avondmaal werd eerst in 't recht geloove ge- „houden, en het heet met den Heere te eeten, en aan zyne goddelyke „taafel te zitten. Het heet geestelyker wyze van hem, ja door en uit „hem, met zyn H. lichaam en bloed, dat vol van genaade, liefde en „zoetigheid, ja vol van geestelyke kracht en leeven is, verzaadigt te „worden. Daar toe dan hongerige herten, God liefhebbende menschen, „en leerlingen van Christus, met 'er daad zelve gehooren, die ook zulks „in haar innerlyk gebed, ze zyn ook waar ze willen, uit genaade kon- „nen verkrygen, dat het waare Avondmaal, door het geloove, inner- „lyk in de ziel, ja in den heemel zelve, daar de eeuwige Hooge-priester, „Jesus Christus, de geloovige taafel-gasten in 't heiligdom Gods noo- „digt, werd gehouden, en aan geen uitterlyk ding altoos noch hier „noch daar gebonden is. Zoo dikmaals dan als de mensch de goddelyke „zoetigheid in Christus bevind, zoo houd hy ook met den Heere Chri- „stus

Zyn doel-
wit.

Het waare
lichaam en
bloed
Christi.

(y) To. II. L. II. p. 26. (z) L. I. To. I. Epist. XXCIX. p. 747. (a) Ibid. p. 982.

„stus zelve het Avondmaal. Wy moeten ons ook daar toe bevllytigen, Jaar M.D. tot M.DC.
 „dat wy het daagelyks met hem moogen houden. (b) Welke zaak hy
 „anders elders wydloopig en overvloedig uitvoert en verhandelt. Hy
 „heeft ook daar by bekend: „Dat hy daarom uitterlyk niet ten Avond- Zyn onthouding van 't Avondmaal.
 „maal ging, doordien de Godgeleerde noch zelfs onder malkanderen
 „oneens waaren, elkanderen daarom verketterden en verdoemden. Hy
 „moest dierhalven alzo voor hem zien, dat hy, met daar toe te tree-
 „den, hem zelve het oordeel niet aate. Hy gebruikte hier in zyne Chri-
 „stelyke vryheid, gelyk het dan *Paulus* zelfs in die vryheid ook alzo be-
 „schreeven hadde. (c)

13. Wat nu den Doop aangaat, zoo heeft hy voor al stantvastig ge- Van den Doop.
 loochent, dat hy het met de Weederdoopers hield, en zich ook verder
 in een byzonder geschrift, alzo verklaart: „Dat het die arme gezellen.
 „(de Weederdoopers) aan Christus en zyn waare kennis en geest ont-
 „brak. En gelyk als gy (Lutheraanen) de menschen tot uw Avondmaal
 „dryft, zoo dryven zy de geweetens, tot haaren uitterlyken Doop.
 „Alzo, dat het uitterlyke, by Gods geheimenis, ook overal de voor-
 „gang, en de letter de regeeringe heeft. Maar, waar blyft de regeerende
 „Genaade-Koning, Jesus Christus, daar de Doopers tot hier toe niet al
 „te veel van gedacht hebben. (d) Item: Dat gy u om de zaak van *Hofman*,
 „en *Franken*, bekommert, ik wilde wel gaarne, dat zulks nimmermeer
 „zonder den raad en toelaatinge van onzen Meester Christus geschie-
 „de; anders vreeze ik, dat de doolinge u al te sterk zal vallen, en in haare
 „tente, van de waarheid af, gevangen weg voeren. (e) En in zyn brief
 „aan *Leo Judas* heeft hy zelfs bekend: dat hy *Hofman* en de Weederdoopers,
 „niet meer verdedigde, dan voor zoo verre zy met den Geest Christi, gelykformig
 „waaren: Waar door ook eenige Godgeleerde hem zelfs van de Weeder-
 „doopers afzonderen, en noch voor een *minus malus & absurdus* minder
 „quaade en ongerymde, (naar haar begrip) houden. (f) Waar meede
 „dan alle die zoo veelerhande beschuldigingen teegen hem, van zelfs ver-
 „vallen; daar men hem doorgaans onder de Weederdoopers pleeg
 „te stellen. Maar hy zelfs heeft zyn eige begrip, aangaande den Doop in
 „t algemeen, uitgedrukt als volgt: „De Christelyke Doop is ons niet in Van den Kinderdoop.
 „de plaatze van de besnydenisse der vleeschelyke kinderen gegee-
 „ven, maar zy behoort aan de kinderen des Nieuwen Testaments; *is, qui ex*
 „*Deo nati sunt. Joh. 1.* dat is, aan de geene die uit God gebooren zyn. Het ge-
 „loove moet dan voor gaan: zoo gy gelooft, mag het wel zyn, sprak
 „*Philippus*. En de Heere beveelt aan zyne Apostelen, dat zy voor eerst
 „het Euangelium zouden prediken, zy zouden alle volkeren tot leerlin-
 „gen maaken of aanneemen; dit heet *μαρτυροῦσατε*, en dan doopen: het
 „welke ook de rechte instellinge van Christus is; *Matth. xxviii.* (waar
 „meede hy het ook uit de eerste Kerk bewyft) Maar na dat de instellin-
 „ge Christi verkeert is geworden, zoo is den Doop ook in misbruik ge-
 „raakt. Alhoewel ook de natuure zelfs ons leert, dat een kind eerst
 „moet gebooren werden, voor dat het gedoopt en gewasschen werd.
 „Waar uit dan licht af te neemen is, dat de geestelyke weedergeboorte,
 „door het Euangelium, dat een kracht Gods is, met den kinderdoop
 „waarlyk onder gegaan is, maar verdichter wyze, aan het Doop-waater
 „is gehangen geworden. Waar op dan de spreuke *Joh. iii.* gedraait is, daer
 „doch Christus niet van het Doop-waater, maar van het waater, dat hy Van de innerlyke Doop.
 „gee-

LII. 3

(b) L. I. To. II. p. 103. Conf. p. 294. 449. &c. (c) To. I. L. I. p. 982. (d) To. I. L. I. Epist. XXCI. p. 746. (e) Ibid. Epist. XLIII. p. 292. (f) Ap. Ottium l. c. p. 62. Vid. Voetius. P. II. Polit. Eccl. L. II. Tr. I. c. 1. p. 217.

Jaar MD.
tot MDC.

„geeven zoude , spreekt , waar van het volgende vierde en zeevende
 „Cap. verders handelt. Weegens den Doop zal dan uwe oeffeninge en
 „beede tot God zyn , dat gy innerlyk in uwe herten , ziele en geweeten
 „recht gedoopt , en met het dierbaare bloed van Jesus Christus , dat voor
 „onze zonden vergooten is, besprengt en gereinigt moogt werden. Dat gy
 „in de overgietinge van het heemelsche waater der genaade Christi , door
 „zyn H. Woord nieuw gebooren werd ; dat uwe herten altyd meer en
 „meer verandert zynde , dat geene moogen betrachten , wat daar booven
 „is , en dat gy in de liefde Gods en des naaften moogt toe neemen , en
 „den H. Geest ontfangen , welke ook de waare Doop des Heeren
 „Christi is : de uitterlyke is maar het teekē daar van. Wy nu willen op
 „de grond , en op dat geene zien , daar de uitterlyke doop op wyft , het
 „welke wy alles by den Heere Jesus kunnen vinden. Wannēer wy hem
 „in 't geloove recht vatten , en met het cieraad der liefde tot in ons herte
 „trekken , zoo hebben wy Doop , Avondmaāl , en alles , want in hem
 „alleen is de volheid. Recht van God gedoopt te werden, raakt in 't herte;
 „en van zonden afgewassen , en weedergebooren te zyn, is een goed Chri-
 „stus te zyn , een vrolyk , rein en goed geweeten , en den H. Geest te heb-
 „ben , het welke alleen aan den heemelschen Hoogen-priester , Jesus Chri-
 „stus , te geeven staat. Hy zal en kan u alleen in den H. Geest doopen. (g)
 „15. Elders heeft hy zich ook eeven eens op deeze wyze uitgedrukt :
 „Dit is de rechte Christelyke Doop , welke voor God geld , naamentlyk
 „door het bloed Christi van zonden in 't geloove afgewassen te zyn ,
 „en door den Geest Gods , dien Christus met zyn lyden , voor alle Chri-
 „stēnen verworven heeft , om heilig en rechtvaardig te werden , zonder
 „welken Doop ook de uitterlyke niet geld. Maar , dewyle ik den uitter-
 „lyken waater-doop , te vooren by my en die geene vinde , welke myne
 „onderrechtinge , in deeze en andere zaaken van 't geloove begeeren ,
 „zoo wyze ik hen niet wederachter zich , tot het Doop-waater , maar
 „booven zich , tot zulk een rechte heemelsche Doop des herten , die zy
 „by den eenigen Heere en Hooge-priester , Christus vinden , gelyk als
 „ook *Hieronymus* , over de Zendbrief aan de Galaten , en veele oude en
 „nieuwe Leeraars , (*Erasmus* , *Bucerus*) alzoo daar van geschreeven
 „hebben. Daarom zoo bekenne ik vrymoediglyk , wat het uit-
 „terlyke aangaat , met die geene , daar ik in myn kindsheid meede ge-
 „doopt ben , Doops genoeg van menschen te hebben , en geen anderen
 „uitterlyken Doop te begeeren , (het welke hy teegens de Weederdoo-
 „pers zeide) zoo dat ik om 't waater geen twist noch kommer altoos
 „hebbe , noch voor myn perzoon , noch voor andere. Eindelyk heeft
 „hy ook , aangaande het werk der zaaligheid en de rechtvaardigmaakinge,
 „door het geloove , het volgende onder anderen gezegt : „ Gelyk als de
 „Papisten , aan de werken al te veel toe schryven , tot nadeel van het
 „rechtvaardigmaakende geloove ; alzoo schryven de Luthersche aan
 „hunne predikatie der Schrift , en de Sacramenten al te veel toe , tot
 „nadeel van den regeerende Genaden-Koning , Jesus Christus. Daarom
 „zoude het goed zyn , wanneer men in alle dingen het midden mocht
 „houden , het welke alleen in de waare kennisse van Christus staat. Al
 „wie Christus recht kent , men zegge hem dan van geloove of werken ,
 „zoo weet hy wel , waar ieder ding toe behoort , op dat God de Heer
 „alle eere gegeeven werd. Ook zoude het wel goed zyn , dat de Luther-
 „sche tusschen het rechtvaardigmaakende geloove , en een Historisch ge-
 „loove een recht onderscheid maakten. (i) „ De Luthersche hebben eenen

Van de
rechtvaardig-
digmaking.

Geloof.

Historisch
geloof.

Hi-

(g) Fo. II. L. I. p. 99. & 103. (h) L. I. To. I. Epist. LXXIII. p. 491. Add. ibid. p. 983. (i) To. II. L. I. p. 407.

„Historische Christus, dien zy naar den letter kennen, naar zyne Jaar M.D. tot M.D.C.
 „geschiedenissen, leeringen, wonderwerken en daaden, maar niet zoo
 „als hy heeden leevendig is en werkt. Gelyk als zy ook een Historisch
 „vernunft geloove, en eene Historische rechtvaardigmaakinge hebben,
 „die zy op de beloften stellen, niet acht geevende, op wien zy toepasse-
 „lyk zyn. Gelyk op de spreuk *Pf. xxxii. Wel hem, dien de zonden vergee-*
 „*ven zyn.* Welke spreuke zy niet recht verhandelen, als ook den vol-
 „genden, *in wiens geest geen valsheid is*; daar uit laten, haare gerech-
 „tigheid is alleen uitwendig, de vergeevinge der zonden, het geloove, ge-
 „lyk men ergens aflat koopt, en dat ons God om Christus wille, de zon-
 „den niet wil toe reekenen: dat is, alhoewel wy zondaars zyn, en booze
 „boeven blyven, zoo werden wy doch om het geloove in Christus, van
 „God voor rechtvaardig gehouden en aangenoomen: Gelyk zy ook
 „meen en, als of God tot ons in 't sterven, of ten jongsten daage zeggen
 „zoude: Komt hier gy booze boeven, in den heemel, om Christus
 „mynes Zoons wille, God houd niemand voor rechtvaardig, in wien
 „gantsch niet van zyne wezentlyke rechtvaardigheid is. De recht-
 „vaardigmaakinge nu is uit den trap der genaade te oordeelen, waar
 „in zy aan ons zal geraaken, en hoedaanig zy ons ook, door den
 „H. Geest te huis koomen zal. Daarom trachten zoo weinig Lutherfche valsche boete en beeternis.
 „na eene rechtschaapene boete en beeternisse des leevens, en alzo werd
 „de heiliginge des Geests, de vernieuwinge des gemoeds, en de rechte
 „vroomheid in Christus, gelyk ook de nieuwe geboorte, de goede wer-
 „ken, en boete, t'eenemaal verduistert, op dat ik niet zegge, geheel
 „uitgebluft. Daar teegen zoekt de teegen-partye, in 't gemeen de vroom-
 „heid of gerechtigheid, in hunne eigene werken; *applicatones*
 „(toe-eigeningen) verdiensten en plegtigheden, voornaamentlyk, de
 „regeerende en rechtvaardigmakende Christus, moet overal achter af
 „staan. Zy willen den nieuwen mensch van den ouden niet onderschei-
 „den, noch het nieuwe schepzel, het welke in Jesus Christus voor God
 „geld: *1 Gal. vi.* niet recht bedenken. Als God rechtvaardig maakt, zoo
 „handelt hy niet alleen menschelyker wyze met den mensch, zoo dat hy
 „alleen hem de zonde vergeeft en quyt scheld, en hem van de schuld los
 „maakt, maar hy maakt hem ook met eene beeter, dat doch geen mensch
 „pleeg te geeven, noch ook geeven kan; want hy schenkt hem den H.
 „Geest, die zyn herte reinigt, door de liefde Gods, die uit gegooten
 „werd, op dat hy dat geene, het welke goed en recht is, begeere, en
 „wat hy begeert, met het werk ook volbrengt. e. z. v. (k)

16. Uit deeze en diergelyke voorstellingen nu ziet men wel, dat hy de
 gemeene zorgeloosheid, en huichelerye wilde voor koomen, waar meede
 hy wel toorn verdient heeft, gelyk hy ook daar verder van spreekt: „Zy
 „houden, dat het waare geloove wel zonder de liefde zyn kan. Maar
 „hoe kan een bloot geloove alleen, dat zonder de liefde is, de gaave des
 „H. Geests verkrygen? Daarom ziet men wel, dat de Geest des Heeren,
 „die van Gods zaaken oprecht, zuiver en onderscheidentlyk spreekt en
 „schryft, by beide de partyen niet met hen in kondschap is. Haar doen
 „is maar stuk-werk, het gaat, gelyk het te bedenken staat, niet van rei-
 „ner harten, zoo dat men alleen en louter, de eere Gods en Christi
 „zoekt. Waarom dan ook aan het ampt van de regeerende Christus zoo
 „weinig, maar aan zyne verdiensten alleen gedacht werd; daar hy doch
 „zelfs ook voornaamentlyk de rechtvaardiger is, en dat in allen handel,
 „God de voorgang, de eerste stem, ampt en werkinge zal hebben en behou-
 „den:

Jaar MD.
tot MDC.

Luthers
ampt en
leere.

Euange-
lium.

Van de uit-
terlyke
Gods-
dienst.

Dat die
ter zalig-
heid niet
noodig is.

Van Ker-
kelyke
plegtighe-
den.

Haare toe-
laatinge.

„den. (l) En op een andere plaats spreekt hy met groot onderscheid, zeer aanmerkelyk hier van: *Het Euangelium Lutheri, zyn ampt en werk, is eene wonderbaare bazuine van God, teegens het valsche geweld, de leere en valsche Godsdienst des Antichrists. Want deeze drie, geweld, leere en Godsdienst, behooren van rechtsweegen Christus toe, die de Antichrist hem ontstolen heeft. Zulks heeft God aan Luther geopenbaart, en ten deele laten verkondigen en aanwyzen. Daarom zoo is Luthers Euangelium, in 't begin niet meer als eene verstooringe des Pausdoms, met de letteren der H. Schrift, welke hy Gods Woord noemt. Maar het is dat eeuwige Euangelium niet, daar in de Openbaaringe van geschreeven staat: Het heeft niet genaade en den H. Geest, gelyk als het Euangelium van Paulus, en het ampt der Apostelen gehad heeft. Zoo kan dan niemand, uit Luthers leere alleen voor God weedergebooren, vroom en rechtvaardig werden. Zyn ampt brengt de verzoeninge, vergeevinge der zonden, en vernieuwinge des herten, niet met zich. En alhoewel het een schriftuurlyk ampt is, zoo werd doch de H. Schrift daar in maar alleen naar vleesch en bloed, dat is, naar de menschelyke begeertens, en niet in eenvoudigheid des herten, en in de goddelyke genaade, maar in menschelyke kunst en wysheid verhandelt. (m) Tot dien einde heeft hy ook van de uitterlyke dingen alzo geschreeven: „ Ons boos „ vleesch gebruikt dikmaals veel huichelerye, het bekleed zich met ee- „ nen uitterlyken schyn, en Godsdienst, op dat het zynen aart en na- „ tuure des te vryer zoude moogen oeffenen, en men zyne nukken „ niet zoude merken, en het voor heilig en vroom gehouden werden, „ het lapt en verfstelt zich als een beedelaars mantel met meenigerleye ce- „ remonien en uitterlyke dingen, zoo dat het zich onder de gekruiste Chri- „ stus niet zoude derven begeeven, waar door het dan gedood moet „ werden, en tot een nieuw en godzaalig leeven koomen. O hoe meenig „ eedel mensch blyft 'er in deeze uitterlyke Godsdienst steeken! (n) Die „ kan het Woord Gods, Christus, in 't leerampt niet dienen, in wien het „ Woord, Christus, niet wæzentlyk woont, zoo dat het zich in „ hem en zynen dienst, met genaade zelfs predikt. Daarom zal de „ Christelyke Kerke, de huichelaars en booze Priesters, of de zelfs loo- „ pende Predikers, geenzins verdeedigen, veel minder noch die zoo „ opentlyk zondigen, in haare Gemeente dulden, noch aan hen en de „ Sacramenten, eenige goddelyke kracht toe schryven. Want zulks heet „ Christus, en den H. Geest, in zyn ampt tasten, ja zyne eere ontflee- „ len, en aan de schepzelen toe leggen. Zy mag ook niemand het daar „ voor laten houden, dat de Sacramenten met de toereikinge of ontfan- „ ginge geschieden, maar anders leeren, wat voor af gaan en ge- „ schieden moest. (o) Hier wilde ik gaarne met de werk-stormers spree- „ ken, en van hen hooren: of ook ten Avondmaal te gaan, en predika- „ tien te hooren, ter zaaligheid noodig zy? Zeggen zy neen, waarom „ dryven zy, en hitzen de Overigheid daar toe op, om de stille lieden te „ verjaagen. Moet men zich niet erbarmen, dat zy teegens Luthers en „ haare eige leere, eene noodzaakelykheid daar uit maaken, het geene zy „ daar uit bewyzen, dat zy altyd roepen: Dat, dat, dat doet, dat is „ het bevel des Heeren. Alhoewel het een heel ander aanzien met dat „ woord heeft, doet dat, als zy bedenken, (p) e. z. v.*

17. Van de Kerkelyke plegtigheeden, schreef hy onder anderen dit: *Ik haate of verwerpe geenzins de Kerkelyke plegtigheeden en gewoontens der Kerken, (byzonder die geene, welke ten tyde der Ondvaders geweest zyn) by aldien zy de lauterheid en reinheid van het Euangelium niet teegen zyn. Gelyk die dan veeltids uit*

(l) To. I. l. c. (m) Ibid. Epist. XLVI. p. 599. (n) Ibid. Epist. IV. p. 4. (o) Ibid. Ep. XC. p. 791. (p) Epist. XXC. p. 936.

uit eene regte Christelyke meeninge, tot een verbeeldinge van het geestelyke ryke van God voor de nitterlyke menschen, en ook zelfs voor de jeugd en swakgeloovige, in den stand der genaade verordineert geworden waaren. --- Doch, dat men geen vertrouwen, heil, noch zaaligheid, op de ceremonien zette, ook de geweetens daar meede niet verstricke, wat naam zy ook moogen hebben, maar dat men zyn herte alleen op God en den Heere Christus, by alle plegtigheeden booven zich stelle. (q) Van de biegtte was dit byzonder zyn raad, aan die hem daarom vroegen: *Wat de biegtte aangaat, gy moet voor alle dingen, aan den eeuwigen Hoogen-Priester, onzen Heere Christus biegtten.* --- *Weet gy dan ergens een vroom, trouw, geestelyk, en verstandig man, daar moogt gy ook wel aan biegtten; dat is, alles hem voor leggen, wat u in 't geweeten mocht beswaaren, zyn raad daar in gebruiken, hem vermaanen, om God meede voor u te bidden.* Maar zulke biegtvaders zyn beel ongemeen in onze tyden. God wil die genaadiglyk aan ons geeven. Doch ons geweeten is noch aan 't nitterlyke biegtten, of andere nitterlyke oeffeningen verbonden. Een ding is noodig, spreekt de Heere tot Martha, e. z. v. (r) En op dat ik dit verhaal niet al te lang maake, zoo heeft men hem ook toegeschreeven, als of hy de studien en geleertheid t'eenemaal verwierp, waar van hier booven in 't begin, zyn eige bekentenis te zien is. Van daar quamen de klachten: *Dat hy de Logica en Rhetorica verachte, om dat hy ze zelfs niet geleert hadde.* (s) *Dat hy de Godgeleerde beschuldigde, dat zy hem maar alleen Philosophische dingen voor stelden, waarom hy hen ook Vocalisten noemde.* (t) *Dat de Stenkveldiaanen een lied zongen, dat t'eenemaal zonder de Zang-godinnen gemaakt was* ($\alpha\mu\delta\sigma\sigma\upsilon\nu$) *teegen het Ministerium e. z. v.* (u) Ook verdroot het haar: *dat hy zyne zaaken niet methodice beschreef, zelden eene definitie stelde, en die dan noch zoo wanschaapen, dat zy daar voor verschrikten.* (x) Maar van deeze zyne schriften zyn 'er eerst eenige uitgekoomen, (welke men in de 80 tot 86 toe stelt) en hier na zoo veel men van haar noch vinden kon, alle te zaamen van zyne liefhebbers, in 't Jaar 1564 en noch laater, zonder naam van de plaats, in folio gedrukt geworden. Het eerste deel heeft deezen tytel: *Het eerste deel der Christelyke, rechtzinnige boeken en schriften, des eedelen, dierbaaren, van God hoogbegnadigden, en godzaaligen man, Caspar Swenkveld, van den huize Ossing, welke van zyn 24 jaar af, tot op zyn 62 jaar toe, van hem zelfs beschreeven, en in 't licht gegeeven zyn.* Maar die door de meede bekenmers, en liefhebbers der glorie en waarheid Jesu Christi nu te zaamen gevoegt, en in orde gebracht zyn. III. Boek Esdra. 3. *De waarheid is groot, en overwint.* Anno 1564. Hier toe behoort: *Het Epistolar, of Christelyke leerzaame Missiven en Zendbrieven van 't Jaar 1525 tot 55 in 't Jaar 1566 gedrukt.* Zyn tweede deel houd in zich 4 boeken, van de leere der Papisten, Lutheraanen, Calvinisten en Weerderdoopers, e. z. v. Neevens het welke ook eene Postille uitgekoomen is met den tytel: *Korte uitleggingen over de Euangelien, eenvoudig gepredikt en beschreeven, door Johannes Wörner.* Gedrukt in 't Jaar 1586. Welke men hem ook pleeg toe te schryven: Alle zyne Opera zyn ook in 4 quarto-banden, in 't Jaar 1592 uitgekoomen, gelyk men die ook noch vind. (y) Maar in 't algemeen klaagde men al toen ter tyd, dat deeze schriften dikmaal gedrukt, en hier en daar gestroot geworden waaren, en ook groote toejuichingen gevonden hadden. (z)

18. Alzoo schynt het, als of het verbieden deezer schriften, en andere geweldige middelen zoo weinig geholpen hebben, als de Spaansche en Roomsche *Indices prohibitorum librorum*. Welke ook met de Protestan-

II. Deel.

M m m

ten

(q) To. I. L. I. p. 47. (r) To. II. L. I. p. 103. (s) Schlüsselburgius l. c. p. 38. (t) Ibid. p. 49
 (u) Melanchthon To. III. Script. publ. p. 25. (x) Schlüsselb. p. 38. (y) Vid. Bibliotheca Dizeliana.
 P. I. p. 58. (z) Wigandus Schwenkfeldianismo p. 3.

Jaar MD.
tot MDC.

Verbeurt-
making
van de
zelve.

En de daar
door ont-
staane
zeldzaam-
heid.

Schwenk-
velds
klachten
daar over.

Roem over
de yve-
raars.

ten hier in overeen koomen, en hem *Schwenchfeldium* noemen. (Ziet *Ind. Expurg. Antonii à Sotomajor in Reg. Gen. reg. 2.*) Zoo dat *Schwenkvelds* schriften, niet alleen van de Papisten, en door een *Decreet* des Ryks, (a) maar ook van de Lutheraanen, verbeurt gemaakt, en verboden geworden zyn te koopen. (b) Want die geene, welke anders teegens hem niet op kosten, wenschten ten minsten, dat zyne boeken onderdrukt mochten werden. (c) Waar door *Bullingerus*, onder de Gereformeerde, in 't Jaar 1564, eens een groote partye *Swenkveldische boeken*, van den Boekdrukker te Mulhuizen liet weg haalen. (d) En elders wierd een zeeker Boekhandelaar, in 't Jaar 1570, zyn gantsche winkel weg genoomen, en hy uit het land verweezen, waar onder zeer veele zulke boeken waaren, op dat, gelyk daar by staat, *dat vergift niet meer onder de menschen zoude koomen.* (e) Deezen handel heeft dan zoo veel uitgewerkt, dat ook zyne wederleggers zelfs zyne boeken niet gehad hebben, en alzo hem niet eens hebben konnen leezen, gelyk onder anderen *Schliffelburger* zelfs bekende, (f) en *Wigandus* maar een *Tomus* weet te noemen, daar hy doch by naar alles uit deeze geschreeven, gelyk men aanmerkt, *en met zyne kalven geploegt heeft.* (g) Waar uit dan wel te zien is, hoe trouw en oprecht zyne stellingen by gebracht en wederlegd geweest moogen zyn. *Schwenkveld* zelfs, heeft over deezen handel, zyne gedachten en klachten aldus geopenbaart: „ Om dat ik niet alles, wat zy voorneemen, goed hee- „ te, rechten zy een heemel hoog geschreeuw aan, en zy belasten my met „ zulke gruwelyke ketteryen en doolingen, van welke my, God lof, „ niet een eenige in den zin gekoomen is; en zy hebben het met haare „ vooroordeelen zoo verre gebracht, dat my alle verantwoordinge, ook „ den druk zelfs verboden, benoomen en verhindert is geworden, zoo „ dat ik niet zonder groot gevaar, my zelfs teegen de onwaarachtige be- „ lastingen kan verantwoorden. Ziet myne weerspreekers, de Predi- „ kanten weten ook wel, by aldien myne leere en boeken, op de markt, „ vry en opentlyk mochten verkocht werden, dat haar valsch voor-gee- „ ven, en myn onschuld en de groote onbillykheid, die my van hen aan- „ gedaan werd, wel haast bekend, en ik ontschuldigt zoude werden, en „ veele eerlyke gemoederen bewoogen, zich over my erbarmen, en „ myne leere ter herten zouden neemen. Want waar is het ooit gehoord „ geworden, dat myne teegenspreekers alleen vrye tongen moogen „ hebben, om my en te vooren myne zuivere onvervalschte leere, die „ doch niet de myne, maar des Heeren Christi, en zynes Geestes is, op „ alle Predikstoelen zoo te schenden, daar teegen te schryven, en hunne „ boeken op alle markten te moogen verkoopen; en dat daar teegen aan „ my afgeslaagen, en geheel verhindert werd, om my mondelyk of schrif- „ telyk te moogen verantwoorden, het welke nochtans teegen alle wee- „ reldlyke en geestelyke rechten is, en ten hoogsten gemyd moest wer- „ den, dat niemand onverhoort, niemand verkort, of zonder genoeg- „ zaam bewys, veroordeelt en gestraft wierd. (h) En op een andere „ plaats verhaalt hy, hoe een Prediker te Ulm, genaamt *Martin Frecht*, zyne „ boeken zelfs verbeurt liet maaken. (i) Insgelyks, hoe het in 't Wir- „ tenbergsche gebied geschied is. (k) Over welken yver een andere Predi- „ ker de Overigheid in Silesie roemde: „ Als uwe E. W. vermerkt heeft, „ dat des Swermers schriften by eenige alhier ingebracht waaren, dat „ uwe E. W. uit eenen Christelyken yver terstont bewoogen geworden is,

„ om

(a) Drefferus Millen. VI. P. I. p. 212. (b) Theologi Mansfeldenf. ap. Schliffelb. l. c. p. 81. (c) ap. Fecht. Supplem. H. E. p. 574. (d) Otius Annal. Anab. p. 142. (e) Ibid. p. 150. (f) L. X. Catal. Har. p. 82. (g) Schwenkfeld. p. 385. seq. Vid. Scultet. Annal. Anab. P. I. p. 270. (h) L. I. operum. To. I. Epist. LXXIII. p. 490. (i) Ibid. Ep. XXIV. (k) Ibid. Epist. LII. p. 675.

„om eene *inquisitie* aan te stellen, en voor te neemen, om alle zulke
 „schriften en onreine boeken weg te doen, en aan een zekere plaatze
 „te laten brengen. Tot zulk een hoog heilig werk, en Gode aangenaam
 „men dient hebbe ik, met dit myn openbaar geschrift, een zaalige toe-
 „wenschinge willen doen. (l) Op welke woorden iemand deeze aanmer-
 „kinge gezet heeft: „In zulk eenen yver liet *Antiochus* de Wet-boeken
 „verbranden. De *Inquisiteurs* koomen weeder op de baan! Maar wie zal
 „'er teegens hen onderzoeken? De valsche Propheeten willen zich aan-
 „genaam maaken, naar den vleesche, *Gal.* vi. De zondaar word van de
 „valsche begeerte gepreezen, in de begeerte van zyne ziele, en de on-
 „rechtvaardige werd gezeegent. *Pf.* ix. (m) Eindelyk gedenkt *Swenkveld*
 „ook, dat men te Lauben in der Lausnitz, zyne boeken verbrand heeft,
 „maar dat daar de meeste van God over gestraft geworden waaren, als ook
 „dat zyne schriften beeter onder de Papisten geleeden wierden, als onder
 „de Lutheraanen. (n)

Jaar M.D.
tot M.DC.

Inquisitie.

Verbran-
dinge van
zyne boe-
ken.

19. By zulken handel beklaagde hy zich ook opentlyk, en bad om
 een Christelyker proces: „Want, zoude men naar hun (der Luther-
 „sche) uitschryven oordeelen, zoo zoude het een zeer blind oordeel
 „zyn, en zeer te beklagen. De Kerkelyke Oudvaders hebben niet op
 „het aangeeven en de lasteringen van andere lieden, maar op haar eigen
 „zelfs hooren, leezen en bevinden, en het bekennen der Kettters zelve
 „geoordeelt. (o) Ik wil om Godes, om der gerechtigheid, en ook om
 „uws (*Luthers*) gewetens wille, gebeden hebben, dat gy my hier
 „meede daar onder ook wilt hooren, zoo zult gy, als ik hoope, wel
 „wat anders bevinden, en dat gy de Belydenis van myn geloove van den
 „Heere Christus, doch voor af wilt leezen, en grondelyk wel overwee-
 „gen, en dan daar over oordeelen, of u dunkt, dat de eere van Christus,
 „en het geloove daar in te kort gedaan werd, of waar in gy houd, dat ik
 „doole, my dan vriendelyk te vermaanen, en my zulks aan te wyzen,
 „ook my dan beeter, gelyk elders aan andere meer geschied is, met het
 „getuigenis der H. Schrift, te vooren te onderrechten, en niet alzo
 „onhebbelyk en onervaaren; met disputeeren in uwe schriften, teegens
 „alle Christelyke liefde aan, my beswaaren, daar God buiten alle twy-
 „fel, een goed gevallen aan zal hebben. Zoo wilde ik het voor myn per-
 „zoon, als een byzonderen dank aanneemen, ook my als een, die door
 „het middel der genaade Gods, den Heere Christus recht voor alle din-
 „gen begeert te erkennen, en die met alle moogelyke vlyt, zyn ryk
 „gaarne wilde zoeken, in alle Christelyke betaamelykheid gaarne laten
 „vinden. (p) Elders bekent hy: *dat hy van herten geneigt is, om met god-
 „zaalige geleerde mannen, van alles een vriendelyk en Christelyk gesprek te hou-
 „den.* (q) Niet teegenstaande nu deeze en andere verklaaringen, zoo ant-
 „woorde *Luther*: „Doordien zoo veele en groote vermaaningen en waar-
 „schouwingen aan hen verlooren zyn, --- zoo ben ik ook niet zoo
 „zeer gering daar toe, dat zy zich van my zouden willen laten vermaa-
 „nen. --- Al wie dat niet gelooven wil, die laat my maar in vrede, met
 „brieven, schriften of woorden, en hy hoope by my geen gemeenschap,
 „daar zal doch niet anders uit werden. Hier meede hebt gy myne oor-
 „zaak, waarom ik dien lastermuil, *Swenkveld*, niet hebbe willen hooren
 „en hem antwoorden. (r) Elders betuigt hy, dat hy hem, *Karelstad*,
 „*Zwinglius* en andere, *verdoemt hadde, en dat Stinkveld zyn onverzoenelyke*

Zyne aan-
biedinge.Luthers
teegen
antwoorde.Verdoe-
ming.

M m m 2

vy-

(l) Caspar Radecker im Aufschreiben vom aufheben des Casp. Swenckf. bücher præf. (m) Theophil. Agricola im Gegenbericht auff daselbe. Ibid. (n) To. II. L. II. p. 460. (o) To. II. L. II. Epist. XI. p. 214. (p) Ibid. Ep. LIIIX. p. 701. (q) To. II. L. I. p. 206. (r) To. IIX. Altenb. p. 350.

Jaar MD.
tot MDC.
Schrikke-
lyk oort-
deel.

En ver-
vloeking.

Swenk-
velds be-
roep.

Vervolgin-
ge der
Predikers
tegens
hem.
Door de
Overig-
heid.

vyand was. (s) Item : in hem was een jonge H. Geest , die de oude H. Geest , Stinkveld, uigebroeit hadde. Van waar hem ook zyne navolgers een oude Grille-meeſter , met zyn duif van bonte veeren en verwen geheeten hebben , om dat hy altyd van den H. Geest ſprak , en deeze lieffelyke duive prees. (t) Ja , als deeze aan Luther , in 't Jaar 1543 een boekje en een brief toe zond , (zonder twyfel op die nu bekende beſcheide aart) zoo antwoorde Luther den boode aldus : *Myn boode , lieve man , gy zult aan uw' Heer , Caspar Swenk- veld , tot antwoord zeggen ; dat ik van u den brieven en de boekjes ontſangen hebbe : en wilde het God , hy zoude maar ophouden. Want hy heeft te vooren in Sileſien , een vuur aangestooken teegens het H. Sacrament , het welke noch niet uitgebluſt is , en dat op hem eeuwiglyk branden zal. Booven dat vaart hy voort , met zyn Euty- chëers en creatuurlykheid , en hy maakt de Kerk doolende , daar hem doch God niet beluſt noch gezonden heeft. „ En de uitzinnige zot , van den duivel bezeeten „ zynde , verſtaat niets , en hy weet niet eens wat hy bid. Maar wil hy niet ophou- „ den , zoo laate hy my met vrede , met zyne boekjes , die de Duivel uit- „ geſpoogen heeft , en hy hebbe hier meede myn laaſte oordeel en antwoord : „ de Heere ſchelde u , gy Satan , en uwen geest , die u beroepen heeft , en den „ loop daar gy in loopt , en alle die van uw' deel zyn , de Sacrament-ſchenders en „ Euty chëers , zyn met u en uwe Godſlaſteringen verdoemt , gelyk 'er geſchree- „ ven ſtaat , Zy liepen , maar ik en zond ze niet , zy ſpraaken , en ik heb het hen „ niet bevoolen. (u) Welk oordeel de andere overvloedig herhaalt en ver- meerdert , ja onder de *Reſponſa Theologica* geſtelt hebben , alleen om dat het Luther gezegt heeft. (x) Maar van dit laaſte , naamentlyk van zyn beroep , daar van hebben wy hier booven zyne meeninge al vernoomen , daar hy zich tot prys en eere van Chriſtus , erkent beroepen te zyn ; en elders ſpreekt hy 'er aldus van : *Nademaal myn Heere Jeſus Chriſtus my van de duifternis tot zyn wonderlyk licht beroepen , ja van de dood der zonden zelve tot het leeven gebracht , en zich voor my arme onwaardige , zaaliglyk te kennen gegeeven heeft , zoo achte ik my ſchuldig te zyn , waar de Geest des Heeren my ook toe dryft en vermaant , dat ik zyn deugd genaade en weldaad , liefde en barmhartigheid , zoo veel my moogelyk is , altyd zal pryzen , van zyne glorie ook getuigen , en hem naar zyne beide ſtanden ; naamentlyk , naar zyne verneederinge en kruis-ampt , en daar op van zyn verhooginge en heerlykheid , aan een ieder een zal helpen bekent maaken , en tot de regeerende Genaaden-Koning , Jeſus Chriſtus , die my geholpen heeft , zelfs zal wyzen , en van hem ſchryven , zingen en ſpreken. (y) (Ziet ook num. 21. lit. k.)**

20: Hier over nu hebben hem de Predikanten wel meeft op 't lyf ge- vallen , om dat zy meenden , dat hy hun ampt , aanzien en ſtand , aller- meeft aantafte. Derhalven bad *Melanchthon* alle Vorſten en Heeren , „ dat „ zy zelfs door hun gezag , zulk een peſt der Kerken , die de leerē en „ het *Ministerium* in verachtige bracht , doch mochten onderdrukken , „ en de voortplantinge en de behoudenis van 't openbaare *Ministerium* , „ bevorderen , gelyk als haar bevoolen was : *Kuffet den Zoone* , op dat „ hy niet toornig werde : maakt de deure wyt , e. z. v. (z) En een van de Gereformeerde ſchreef van een *Swenkvelder* aldus : „ Wanneer men nie- „ mand tot het waare geloove mag dwingen , zoo hebben deeze nieuwe- „ lingen , wat zy willen ; maar konden zy niet achter dit ſchild , de „ gantsche weereld eindelyk beſmetten ? Hy klaagt , dat hem van ons „ ge-

(s) Ibid. p. 354. (t) Ibid. p. 348. Andr. Hoyerus beſtändige Lehre contra Rothmannum p. E. 2. (u) Luth. p. 344. (x) Schlüſſelb. l. c. p. 42. Conſilia Witteb. Theol. To. I. p. 770. Nic. Baringius warnung für den Proph. p. 251. Wigandus alique. Conf. Seken. L. III. p. 469. qui acerrimam ex- preſſionem illam vocat Operum Swenkfeldii To. II. L. II. p. 723. (y) To. II. Op. L. II. Epist. XLII. p. 570. (z) Epist. Volum. I. p. 260.

„geweld en onrecht geschied. (a) *Brentius* zelfs oordeelde aldus van *Swenkvelds* boeken : „ *Het was te wenschen , dat de man zich van boeken schryven onthield , en de Kerken in rust liet.* Waar by een zeeker man gevoegt heeft : dat is , *de Lutherfche Leeraars.* (b) In 't 18 lid , hebben wy ook van een *Silefifch Predikant* gehoord , hoe hy de *Inquisitie* teegens *Caspar Schwenkveld* gepreezen , en ook op de zelve plaats , alzoo te schryven voortgevaaren heeft. En nu zyn van God uwe E. W. en alle andere Overigheeden gezeegent , die alzoo met ernst , door zulk eene huiszoeking , en andere middelen , alle vlyt en achtiging daar toe gebruiken , dat de reinigheid der goddelyke dienst , en der Sacramenten behouden mag werden. Maar daar teegen zullen hier meerde niet gezeegent zyn alle die geene , die zulk een heilig nootwendig werk lasteren of smaaden willen. Waar by iemand deeze aanmerkinge stelt , die buiten alle twyfel geen rechtzinnige is geweest , noch die deeze zeegeninge veel geacht heeft : *Dat is 'er een van de nieuwe booze Lutherfche booze Pauzen , die het ryk weeder oprecht , en die met nieuwe aflaten , en den ban weeder te voorschyn komt. Dat is het tweede dier , Openb. Joh. xii. Uwen zeegen en gebenedyden werde in eenen vloek verkeert , dewyle gy den rechten weg verlaat , en volzt den weg Balaams na. Dat zyn zulke gezellen , die het volk vervoeren en prediken ; het zal wel gaan , by aldien men hen den buik maar vol geeft. Michæ ii. Lutherus in Pf. iii. Hominis non est benedicere.* (c) Maar het was geen wonder , dat zulke ophitzingen , de Overigheid , wanneer ze zoo aangevoert wierden , tot zulk een bedryf bewoogen. Zoo dat alzoo deeze swermerye , gelyk als iemand schryft , om deeze oorzaake , van de Overigheid , door geweldigen dwang , van het Predik-ampt , door weederlegginge en verstootinge uit de gemeenschap der Kerken , belet is geworden. (d) En dat de Papiften zich dan ook op zulk een geweldigen handel der Protestanten zelfs , met de Kettters heel stoutmoedig beriepen. Gelyk als *Swenkveld* dan door een Raadsheer van *Ulm* , daar over klaagde , dat iemand van *Adel* , die hem geherbergt hadde , om zynent wille van den Keizer was gestraft geworden : „ Gy weet nu , dat alle dat booze onwaarachtige geschreeuw , van de booze *Lutherfche Predikanten* , alleen maar uit loutere nyd en haat afkomt , gelyk zy dan op alle plaatsen , teegen my aangespannen hebben. (e) En elders : „ *De Lutherfche vallen my met haaren aanhang zoo lastig , dat ik nergens voor hen zeeker ben , noch ergens heene kan gaan , zonder eenig merkelyk gevaar.* (f)

Jaar MD.
tot MDG.Van nieu-
we Pau-
zen.Door ge-
weld en
dwang.Van Papi-
ften door
de Luther-
fchen aan-
gedreeven.

21. Echter gedenkt *Swenkveld* zelfs , dat hem alle de partyen te gelyk vyandig waaren. De Papiften hadden daarom te meerder afschrik van hem , doordien hem *Luther* als den argften Ketter , beschreeven hadde. De *Zwingliaanen* handelden ook teegen hem , en *Panthaleon* , een Historifchryver hadde hem onder het getal der Kettters gezet : zoo was hy ook aan alle de Voorstanders der Doopsgezinde , eenen gruwel in haare oogen. (g) *Item* , hy schreef ; „ *De Switzers en Zwingliaanen zoeken over al oorzaak , om zich met de Lutheraanen te verbinden . en zy be-geeven zich tot de Augsburgfche Belydenis : Zy willen gene Swermers meer zyn , het kruis valt haar te swaar. Het buigt alles naar des weerelds loop , tot den grooten hoop. God de Heere wil ons behoe-den !* (h) Ondertuffchen betoonde hy zich vroolyk , en schreef het volgende hier by : „ *Wy hoopen en hebben het goede getuigenis , dat onze*

Van Gere-
formeer-
den.

(a) Ap. Ottium l. c. p. 161. (b) In Judicio ad Libell. Casp. Swenk. de gloria Christi. (c) Theoph. Agricola l. c. (d) Fredric. Lucæ Schlesifch denk würdigk. p. 311. (e) To. II. Operum Lib. I. p. 274. (f) Ibid. p. 206. (g) To. II. L. I. p. 99. (h) L. II. Epist. XXX. p. 936.

Jaar MD.
tot MDC.
Zyn vroom-
lykheid,
zachtmoed-
igheid en
gedult.

„loop, arbeid en leere, uit goddelyke bevordering niet te vergeefs in den
„Heere zal zyn, op dewelke ook het kruis, vervolginge en tegenspre-
„ken van deeze tyd volgt, alzoo dat deeze *sette* (Act. xxviii.) naa-
„mentlyk, de Christelyke *sette*, en gezonde zuivere leere van Chri-
„stus op alle plaatzen teegen gesproken werd (gelyk als toen ook ge-
„schied is) en wy werden om de glorie van Christus, daar alle onze
„boeken van getuigen, door het uitschreeuwen der teegenstryders, die
„alle in aanzien zyn, schier van alle menschenghaat, alhoewel wy
„niemand verdoemen, niemand in zynen loop hinderen, noch iemand
„leet doen, alleen dat wy Christelyk vermanen, om de doelingen te verbe-
„teren, maar wy hoopen, dat Christus ons by hem zal behouden, *pf.*
„ix. (i) En op *Luthers* hier booven-verhaalde antwoord, schreef hy het
volgende: „Ik hebbe noch *Luthers* gunst, noch ongunst van andere lie-
„den met myn zenden tot *Luther* willen zoeken, gelyk ik my dan ook
„weinig gunst van hem voorzien hebbe. Maar God de Heere zy lof! myn
„schikken is my ten besten gelukt. En my moer billyk schande en smaad
„weedervaaren, op dat aan den Heere Jesus alle eere gegeven werde.
(k) Doch hoe bescheidender, ootmoediger en zachtmoediger, hy
zich hier in bewees, hoe heeviger en harder hy bejeegent wierd, zoo
dat men noch schryft en roemt: „*Zwinglius* heeft den Swermer op het
„hartste aan de kappe getast. (l) Eeven als een ander zoo yverig teegen
hem was, dat hy van zich zelfs bekende: „dat hy *Bullingerus* boeken
„heel van buiten leerde, op dat, wanner hy die weeder bybrengen of
„gebruiken zoude, (in de disputatie met de Schwenkvelders), de vyan-
„den verdrinken, en in hun vergift vergaân mochten. (m)

Toenaam-
en en
scheld-
woorden.

Stinkveld.

Duivelsche
Gods-las-
teraar.

22. Maar op dat ik noch van eenige andere soorten van onthaal tee-
gens hem gedenke, zoo noemde men hem in 't gemeen, een Aarts-Ket-
ter, (n) een *Scheurmaaker*, *Sectaris*, *Weederdooper*, e. z. v. (o) Alzoo dat
ook zyn naam zelfs eerloos en schandelyk gehouden wierd, onder die
geene, welke het niet beeter wisten, gelyk het bekend genoeg is. Aan-
gezien ook de Godgeleerde, uit de naamen van zyn geslacht zelfs, zeld-
zaame verdraayingen gemaakt hebben, en hem *Stinkveld*, item, *Smyts-
veld*, en *Stankveld*, gelyk ook zyne vrienden, *Stinkveldisten* noemden:
(p) en wel met een zoo groote bitterheid, dat zy het niet erg genoeg
maaken konden, gelyk als men onder anderen ook, in de schriften van
den anders zeer zachtmoedigen *Melanchthon* ziet. Maar op dat het aan
oorzaaken niet ontbrak, zoo stelden zy deeze oorzaaken daar by: „De-
„wyle hy een stinkende doolinge, uit de moerassen van het vernuft, voor
„den dag gebracht hadde: (q) niet teegenstaande hy zich altyd op den
H. Geest beriep, het welke men doch niet lyden wilde. Maar hy stelde
een ander reede hier van, teegen het schelden van *Nic. Gallus*: „Dat men den
„voogel daar uit haast leerde kennen, want byaldien hy een vroom, en
„een geestelyk Godgeleerde was, zoo zoude hy *Swenkveld* zyn behoer-
„lyken naam gegeven hebben, en hem niet voor stinkende uit maaken,
„en smaaden. (r) Zoo ontzag men zich ook niet, om met *Luther* alle
zyne schriften en stellingen, den Duivel als den auteur van de zelve toe
te schryven, gelyk als wy hier booven nu reeds al gezien hebben. Der-
halven noemde men die *Duivelsche furien*: (s) „Hem zelfs een Godslaste-
„raar, die waardig was, dat hem de helsche furien verscheurden: (t)

Ins-

(i) To. I. L. I. p. 58. (k) L. I. To. I. Epist. XXCVII. p. 732. (l) Frid. Lucæ. l. c. p. 310. (m) Tob. Eglin. ap. Ottium. l. c. p. 147. (n) Schlüsselb. l. c. p. 27. Jac. Schopperus Chronograph. f. Hist. Teutscher Nation. P. II. p. 573. seqq. & alii. (o) To. II. Operum Lib. I. p. 163. (p) Wigand. Swenk- veld. p. 365. Schlüsselburg. l. c. p. 30. (q) Idem p. 27. (r) To. II. L. II. Oper. Ep. XXXII. p. 479. (s) Wigand. l. c. (t) Ibid. p. 1.

Insgelyks oordeelde men van hem , „ dat hy voor den Duivel , zyn Heer ,
 „ die hem gezonden hadde , ruimte en plaats maakte. Hy was een uit-
 „ zinnige doller duivel , over wien de hel zyne kaaken opgespalkt , en
 „ hem vol gespoogen hadde , van alle zyne grondzoppen van gift en gal ,
 „ waar van hy ook zoo vol en dol geworden was , dat hy swindelde , en
 „ niet wilt , wat hy quylde. Maar die hem voert , die weet het heel
 „ wel , en hy zal hem ook ter rechter tyd zynen loon wel geeven.
 Waar by men , door yver wenschte , dat de jongste dag doch ras
 mocht koomen. (u) Item , „ men vervloeke en verdoeme van gant-
 „ scher herten alle deeze zyne Ketteryen. (x) Daar zy geene Ge-
 „ meente , die hem niet als een gruwel en afschuwzel , vervloeke en ver-
 „ maledye. (y) Diergelyke antwoorden nu te maaken , schynt wel een
 slechte kunst te zyn , maar dies te meerder bewys te vorderen. Met
 zulke en diergelyke verschrikkelyke termen , is hy ook van de Godge-
 leerde , op de booven-beschreevene Smalkaldische t'zaamen-komste ver-
 doemt geworden , na dat *Martinus Frechtus* hem van het *Eutychnismus*
 beschuldigt , en de uitspraake daar over aan deeze vergaaderinge overge-
 geeven hadde. Alhoewel die daar teegen stantvastig *geprotesteert* hadde ,
 om dat het besluit , niet van de Protestantse standen , maar van de Paa-
 pen (*Pfaffen*) gemaakt geweest was. (z)

Jaar MD.
tot MDC.Gruwelyke
oordeelen.En ver-
vloekin-
gen.

23. Doch het bleef'er niet by de woorden, maar men zocht alle midde-
 len en scherpe uitvoeringen voor den dag , om hem en zyne zaaken te
 dempen. Want na dat hy in 't begin , van de Lutheraanen allengskens in
 zyne schriften af ging , en in 't Hartogdom van Silesie eenen byzonderen
 grooten toeloop kreeg , alzo dat in 't Jaar 1526 , de Kinder-dooen het
 Avondmaal , by na t'eenemaal nagelaaten wierd , (a) zoo konden de
 Predikers niet langer toezien. Diesweegen dan kort daar op , na dat
Swenkveld , in 't Jaar 1529 , noch een schrift van 't Avondmaal hadde
 laten drukken . de Koning *Ferdinand* neevens Hartog *Fredrik* , hem uit
 geheel Silesie heeft verdreeven. (b) Van welken tyd af , hy by na nergens
 geen blyvende steede vinden , of zeeker zyn konde , gelyk als hy onder
 anderen zelfs alzo geschreeven heeft. *Ach, hoe werden my schier alle herbergen*
op de gantsche weereld ontnoomen ! maar God mynen Heere heeft noch veele her-
bergen. (c) „ En aan den Hartog van Wirttemberg beklaagde hy zich : dat
 „ er een uitschryven , zoo in zyne landen , te Smalkalden , van de Ge-
 „ leerden teegens hem gestelt , en ook in zyn vaderland gekoomen was ,
 „ en hem tot geen kleine schaade en nadeel gestrekt hadde , dat hy door
 „ dit en andere zyner afgunstige nageeven , teegens alle billykheid , by hoo-
 „ ge en laage Standen , gehaat en in argwaan geraakt was ; zoo verheugde
 „ hy zich echter daar by , weegens zyn onschuld en de waarheid. (d) En
 de Godgeleerde bekenden ook zelfs , dat dit alles geschied was , om dat
 hy het *Ministerium* verkleint , en de menschen verleid hadde. Desweegen
 moest hy nu tot straffe , in de dooling omswerven. (e) In 't Jaar 1527 is hy uit
 Silesie eerst te Straatsburg gekoomen , en hy heeft aldaar eenige schriften
 teegens *Luther* uitgegeeven , daar hem eenige van de Predikers toegevallen
 zyn , zoo dat *Wolfgangus Capito* , voor zyn boekje van 't Avondmaal , in
 't Jaar 1527 , eene voorrede gemaakt , en het aangepreezen heeft. Even
 als *Oecolampadius* zyn boek , van de loop van Gods Woord , zonder zyn
 wee-

Dadelyke
vervolgin-
gen.

Banning;

Ellende;

Swerft
rondom.van eenige
Predikers
aangenoo-
men.

(u) Joachimus Martinus , in urtheil der Braunschweigischen und Hannoverischen Theol. ap. Schlüsselb. l. c. p. 57. (x) Schlüsselburg ibid. p. 616. Add. Schopperus l. c. (y) Beza Epist. ad Contr. Corranum p. 251. (z) Ad. Fechtium l. c. p. 37. (a) Seckendorff. supplem. Indicis imi. (b) Ibid. & Scultetus Annal. P. I. p. 137. 169. Bucholzerus Ind. Chronol. p. 521. (c) To. I. Op. L. I. Ep. XVII. p. 139. (d) To. II. L. II. Ep. LV. p. 685. (e) Wigandus l. c. p. 359. & Schlüsselb. l. c.

Jaar M.D.
tot MDC.

weeten en wille heeft laten drukken. (f) Waar over de anderen zo ver-
stoort wierden dat zy schreeven, dat Capito ook tot een nar geworden was.
(infatuatus) (g) Men zoude wel iets willen geeven, dat hy van Swenkvelde
meeninge niet was: naamentlyk dat Christus, in 't brood, noch in geene
aardsche stoffe te zoeken zy. (h) Men heeft ook anders geklaagt, dat
hy'er te Straatsburg, meer van haar met zyne ketterye aangestooken
hadde. (i) En dat alzoo dit verjaagen uit Silesie zoo weinig geholpen
hadde, ja de yveraars maar meer schaade gedaan, gelyk als wy hier
booven ook aan *Karelstad* reeds al gezien hebben.

Oorzaaken
van zyn
balling-
schap.

24. Wat nu zyne ballingschap aangaat, zoo heeft *Swenkveld* zelfs, aan *Dr.*
Joh. Kneller, hier van aldus geschreeven: „Daar was zonder zyn weten
„en willen, een boekje in Switserland gedrukt, waar door de Koning *Fer-*
„*dinand* opgehitst wierd, als of hy dat boekje by zyne vyanden drukken
„liet. Ook was hy van *Dr. Faber*, Bisschop te Weenen, en andere by
„den Koning aangebracht, als of hy loochende, dat Christus een waar-
„achtig lichaam gehad hadde, e. z. v. Waar door de Koning aan den
„Hartog geschreeven heeft, dat men hem zoude straffen. Maar dewyle
„zyn Vorstelyke Genaade zyn onschuld onbekend was, zoo hadde het
„zyn Genaade voor goed aangezien, dat hy voor een tyd lang, hem wat
„aan een zyde zoude begeeven. Alzoo was hy dan niet als een schuldige,
„maar om zich te verantwoorden, en ongenade te vermyden, weg-getrok-
„ken. Hy gedenkt ook daar by, dat hem een genaade-brief van den Ko-
„ning aangeboden geweest was, wanneer hy zyne meeninge maar wil-
„de herroepen, en zich met de andere voegen: waar teegen hy zyne
reedenen in bracht. (k) Daar door is hy in Silesie ook niet weeder te rug-
ge gekoomen, maar hy heeft zich in de Ryks-steeden meest opgehou-
den. In Ulm heeft hy van *Martinus Frechtus*, en de andere Predikers veel
tegenspraak geleeden, alhoewel zich deeze met *Bucerus* en *Blaurerus*,
eertyds met hem te Tubingen verdraagen hadde, waar op hy zich ook
hier na beriep. (l) Byzonder en ten langsten, is hy te Augsburg gebleeven,
en hy heeft aldaar veele ook van de voornaamste, en niet weinige vrouwen
tot zich getrokken, ook daar by dikmaals heen en weeder gereift, als
een Apostel, gelyk een zeeker man spotswyze schryft, en vergaaderin-
gen gehouden. (m) Aldaar hy by *Bonifacius Wolffhardus*, in 't Jaar
1537 gehuisvest geweest is, dien men daar over ook voor zeer verdacht en
verleid gehouden heeft. (n) Ook mag hy voor deezen den Landgraaf van
Hessen, *Philips* wel gesproken gehad hebben, die hem de booven-ge-
dachte onpartydige getuigenisse gegeeven heeft. (o) In 't Wirtenberg-
sche gebied zyn de Godgeleerde zeer scherp teegen hem geweest, by-
zonder *Dr. Andreae*, die ook zommige brieven met hem gewisselt heeft:
want men de volgende klachten by hem vind: *Daar is een hoogbeswaarlyk*
Mandaat, aan de Landvoogden, over my arme van Adel uit gegaan, by aldien
men my in zyn Vorstelyke Genaaden gebied betrappen konde, om my gevangen te
neemen. Alwaar men ook vermerken zoude dat ik vaneenen van Adel, opgehouden
en opgeslooten wierd, dat men zulks terstont aan zyn Vorstelyke Genaade zoude
overschryven. Waar uit volgt, dat de Predikanten by zulk een uitschryven
niet geviert hebben, en hy daar door in onschuldige zaaken, meer ver-
dacht en gehaat gemaakt is. (p) En diergelyken mag wel noch al veel
meer van de yveraars teegens hem aangestelt, en onder de hand gezocht
geworden zyn.

Vervol-
ginge in
Wirten-
berger
Land.

25. Wat

(f) Scultetus l. c. p. 170. To. I. Op. Schwenkf. L. I. Ep. LXXIX. p. 673. (g) Schlüsselb. l. c.
(h) To. I. Oper. Schwenkf. L. I. Ep. LXXIX. p. 674. (i) Crusius Annal. Suev. P. III. L. XI. p. 602.
(k) To. II. L. I. p. 68. (l) Ap. Ottium l. c. p. 95. (m) Wigandus & Schlüssel. II. cc. (n) Crusius l. c.
p. 633. (o) Ap. Ottium p. 131. (p) To. II. L. II. Epist. LII. p. 675.

25. Wat nu eindelyk die geene aangaat, welke hem gevolgt en aangehangen hebben, zoo beklagen zich de Godgeleerde van dien tyd daar over, dat 'er zeer veele van hen geweest zyn. *Dat hy hem onder de eenvoudige, eenen grooten aanhang gemaakt, en veele andere op zyn zyde gebracht heeft.* (q) *Hy heeft zich by die geene, welke noch oprechter (cordatiores) geweest zyn, bemind gemaakt.* (r) Ontrent het Jaar 1544, hadden de Swenkvelders in Schwaben, ongemeen toegenoomen, en de gemeenschap der Kerken veracht. (s) Hy hadde veele beschermheeren onder de Edellieden, in Algow en Schwaben was overal zyn zaad uitgestrooit. (t) Daar waaren 'er ook veele van haar in de Gräubinder-landen, (u) en te Zurich wilden ze zelfs eigene vergaaderingen aanstellen, (x) en wat 'er van zulke klachten meer waaren. Inzonderheid was men heel quaalyk daar over te vreeden, dat 'er zoo veel voornaame Heeren, Graaven, Vryheeren en Adelyke perzoonen, *Swenkveld* lief hadden en onderhielden. (y) Gelyk als men dan in zyne schriften, zeer veel vertrouwde brieven aan diergelyke lieden en groote Heeren van veele Hooven vind. Aan hem zelve is ook, onder anderen, in 't Jaar 1559, van het Brandenburgsche Hof geschreeven geworden, dat de Keurvorst met zyne schriften wel te vrede was, behalven alleen in 't punt van 't Avondmaal, dat hy ook gaarne met hem wenschte te spreken. (z) De Geleerde, die inzonderheid onder zyne vrienden genoemd werden, waaren beneevens de gedachte *Capito*, *Dr. Job. Valentinus*, *Craboaldus* of *Krautwald*, *Pfarsheer* en *Professor*, of *Lector* in Lignits, en gelyk hem andere noemen een Canunik, die in 't Jaar 1523, al te Lignits, over de Zendbrieven van *Paulus*, in 't Klooster, opentlyk belydenis gedaan hadde, (a) en die ook by de vyanden zelfs geroemt werd, dat hy *een goed eenvoudig man is geweest, en den Godsdienst lief gehad heeft*, (b) andere noemen hem een geleerd man. Doch wat hy daar over al heeft moeten lyden, zulks werd in *Swenkvelde's* schriften, overvloedig verhaalt, byzonder van die veelerhande beschuldigingen, (c) wanneer men hem ook al onder de oproerige Weederdoopers gestelt heeft. (d) Beneevens deeze wierd ook *Job. Werner*, of gelyk hem andere noemen, *Job. Sigismund Werner*; item, *Sigmund Rengersdorffer*, met de Postil bekend, uit welke *Flacius* een gantsche register van ketteryen getrokken heeft. (e) Men schryft ook aan deezen den Catechismus toe, die in 't Jaar 1546, met *Swenkvelde's* voorrede gedrukt, en in 't Jaar 1600 weeder herdrukt is, insgelyks ook de t'zaamen-spraak van Christus verhooginge en verneederinge. (f) Gelyk als men van *Krautwalden*, een Latynsch boek, noch heeft, genaamt *Novus Homo*, en gedrukt in 't Jaar 1584 in 8o. De eerste heeft in 't Jaar 1549, met *Melaenchthon* te Wittenberg, een t'zaamen-spraake gehouden, en dewyle hy het niet wederroepen wilde, en ook heimelyk met de zynen het Avondmaal gehouden heeft, zoo heeft men hem afgezet, en alle de *Swenkveldiaanen* onderdrukt. (g)

26. Om nu noch aan eenige te gedenken, welke men onder *Swenkvelde's* aanhangers vind, zoo heeft hy onder anderen, aan een zeeker Prediker te Landau, *Mr. Johan Badern*, zeer vertrouwelyke brieven geschreeven, (b) doch of deeze onvervolgt gebleeven is, vinde ik niet. Hy verhaalt ook van een ander Lutersch Prediker, die hem 10 jaaren lang hadde helpen vervolgen, en die nu van den Heere Christus weeder gebracht was. (i)

II. Deel.

N n n

Van

(q) Frid. Lucæ l. c. (r) Ottius l. c. p. 62. (s) Ibid. p. 103. (t) Ibid. p. 116. (u) p. 152. (x) p. 177. Add. Wigandus l. c. p. 3. & 364. (y) Frechtus ap. Fechtium l. c. Hier. Pappus ap. Ottium l. c. p. 116. (z) To. II. L. I. Operum p. 461. (a) Seckendorff. l. c. Scultetus l. c. p. 156. & 269. (b) Schlüsselburg l. c. p. 29. (c) To. I. L. I. p. 854. (d) Kromayer. H. E. p. 591. (e) Ap. Schlüsselburg. L. X. p. 255. seqq. (f) Ottius l. c. p. 108. (g) Seckend. l. c. (b) To. I. L. I. Ep. LXXIX. p. 630. (i) To. II. L. II. Ep. XXCI. p. 940.

Jaar MD.
tot MDC.Zyne
vrienden
en navol-
gers.Haare
groote
meengte.Van voor-
naame
lieden.

Krautwald.

Andere.

Jaar MD.
tor MDC.
Siderocra-
tes.

Van den *Professor Matheseos* te Tubingen, *Samuel Siderocrates*, of *Eisenmenger*, is nu reeds al eenige maalen gedacht geworden, hoe hy van *Dr. Andreae*, voor een Swenkvelder aan gegeven is, en zich opentlyk teegens hem verantwoord heeft, en hoe hy zich ook op zyn Swenkvelds, voor de gantsche *Univerfiteit* verweert heeft: waar van zyn eige verhaal zeer wel te leezen is. Hy is anders een treffelyk *Medicus* geweest, en hy werd wegens zyne ootmoedigheid en godzaaligheid zeer hoog geroemt, ook is hy wyt en breed gebruikt, en zelfs van *Chytraus* hoog gehouden geworden. (k) In Silefie werd 'er noch een Prediker genoemd *Eckelius*, die ook daar door afgezet is geworden. (l) En een ander, *Benedict Meler*, teegens welken, in 't Jaar 1561, de *Wittenbergsche Theologanten* ten antwoord gefchreeven hebben, en geoordeelt, *dat hy met den Swenkveldsche geest hart bevangen was.* (m) Te Straatsburg was een Raadsheer, genaamt *Michäel Theurer*, die daarom zyn ampt needer leide, op dat hy tyd hadde, om in een fchrift, *Swenkveld* te kunnen verdedigen: en een ander, genaamt, *Michäel Elwein*, verdedigde hem ook teegens zyne aanklaagers. (n) In Ulm hadde hy een vertrouwt vriend aan een Raadsheer, genaamt *Walther Ebingern*, gelyk men uit zyne brieven ziet. Zoo is ook een Prediker, met naame *Bernhard Herxheimer* daar over afgezet, waar van zyn boekje, neevens een fchrift: *Fasfnachts Kuchlein* te zien is, de tytel van 't boekje is: *Bekentenis van 't Christelyke geloove, van Bernhard Herxheimer, afgezette Pfordienaar en Schoolmeester, in Christus Jesus, de Heere der heerlykheid, tot prys en eere bekend. e. z. v. in 8°.* (o) In de volgende tyden en tot nu toe, hebben de Lutheraanen en Gereformeerde, malkanderen zelfs met deeze naamen uitgefcholden, gelyk hunne fchriften wel te kennen geeven. En het heeft ook aan zulke lieden niet ontbrooken, die men zoodange naamen met hoopen opgelegd heeft, by aldien men maar eenig teeken van zulk eene leere by iemand kon vinden, gelyk als eene beroemde *Holfteinsche Poëterze* klaagt:

Herxheimer.

De naam van Swenkvelders aan vele gegeven.

*Komt iemand hier en zegd van geest,
Word als de pest gehaat, gevreesd,
Ja als een Ketter aangeklaagt,
Gevangen, of uit 't land gejaagt:
Genoemt Swenkvelder of Phantast,
Rosencruiker, Enthusiast,
Chiliaft, Weigelianift,
Davidianer, Neutralift,
Wie niet met d'allergrootste hoopen,
Den breeden weg ook willen loopen,
Maar zich naar Christi leere houden,
Die zyn gehaat, by jong en ouden. (p)*

En men klaagt nu noch, dat *Swenkveld* een vry groot deel van zyn zuurdeeg in Silefie nagelaaten heeft, het welke ook onmoogelyk, naar zyn aanzien heel fchoon afgeveegt kon worden. *Ondertuffchen*, gelyk men daar by gestelt heeft, *leefden zy stil en ingetoogen, waaren getrouw, in hunne plichten aan hunne Overigheid, met betoonen van een fchuldige geboorzaamheid, buiten de vergaaderingen en lieten ze zich niet weeren.* Tot op heeden deezen dag is daar noch zaad van over, het welke men noch meest vind, ontrent *Spitsberg* in 't *Goldbergsche* gebied. Van waar men zegt: *Dat de Satan*

Hun lof.

Heeden-
daagfche
Swenkvel-
ders.

(k) Vid. Melch. Adami in vitis Medic. Freherus Theatr. Chytr. Epist. p. 301. (l) Scultetus l. c. P. II p. 389. (m) Consil. Witteb. To. I. p. 770. (n) Ap. Fechtium Epist. Theol. p. 574. (o) To. II. L. I. p. 271. (p) Vid. Ottius l. c. p. 240. 261. 345. Anna Ovona Hoyerin geistliche Poem. p. 165. & Polemici univérse.

met een zak vol Swenkvelders door de lugt gevlogen is, maar hy hadde aan den berg ^{Jaar MD. tot MDG.} gestooten en die uitgestroot. (q) Door welke spot en smaet zich echter weinige lieten afschrikken, van welke de Uitgever der Swenkveldische schriften geschreeven heeft: „Dat veele goe dhertige en yverige menschen, door „Gods genaade, met heete zuchten en eene hertelyke begeerte, in de „langduurige scheuringe der Godsdienst, naar de rechte vaste Aposto- „lische leere des Euangeliums Jesu Christi, trachteden en onderzochten, „als ook naar de waare Gode welbehaagelyke Godsdienst, zoo wel uit „de openbaaringe van God, als uit de zaaligmaakende kennisse Christi, „die naar den Geest is, een verlangen hadden, en tot troost van haare „zielen, die ook ernstig aannaamen, welken de Heere ook hun verstand „geopent hadde, zoo dat zy de Leeraars en leere van die partye, uit het „bevel des H. Geests, met een onzydig en eenvoudig oordeel begonnen „te beproeven, en wat recht en goed is, van wie het ook gezegt word, „te behouden. (r)

27. Doch hy zelve heeft den quaaden waan van een *Sectaris* daar mee- de van hem willen afweeren. „*Swenkveld* hadde, noch verzaamelde, voor „zich zelfs eenige eigene Kerke: maar hy wyft de menschen alleen op den „Heere Christus, en op den invloed van zyne genaade door het geloove: ^{Of Swenk- veld een Sectaris geweest is.} „op dat wy in alles hem voor onzen eenigen Verlosser, Heiland en Zaalig- „maaker mochten leeren erkennen. Ik weet van geenen Swenkveldschen „aanhang. (s) Wy hebben geene vergaaderingen, noch afgezonderden „hoop of Kerke. Gelyk ook wy, die deeze leere van Christus, of van „zyn roem, belyden en de zelve lief hebben, zeer weinige zyn, die wy „weeten of kennen, nadien wy in de verstrooyinge, alleen maar in den „Geest der genaade verzaamelt zyn: Wy zonderen ons ook niet met den ^{Zyn afzonde- ring.} „wandel en gemeenschap van den anderen af: die Christus bemind, en god- „zaalig leeft, hy zy ook wie hy wil, dewyle wy weten dat God onder „alle de gezintheeden ook de zyne heeft, die de waarheid in 't verbor- „gen, of naderhand met 'er tyd opentlyker koomen te erkennen, haar „tot boete begeeven, en Christelyk beginnen te leeven. Doch wat den „uitterlyken Kerk-zeedigen Godsdienst aangaat, scheiden wy ons al- „leenlyk van dat geene af, het welke wy voor dwaalend, of afgodisch „en onrecht erkennen, en 't geene wy met een goed geweeren niet kon- „nen doen. (t) Eindelyk, om ook iets te verhaalen van zyn dood, ^{Dood.} daar af is het bericht eenigzins ongelyk. Eenige stellen het Jaar 1558, en wel dat die in Schwaben zoude zyn geschied. (u) Andere het 1561 Jaar, na de geboorte van Christus, en het 71 Jaar zynes ouderdoms; het geene ook waarachtig is. en van veelen werd bevestigt. (x) Zommige melden, dat hy in zyn ridderlyke plaats *Ossing* begraven zoude zyn, daar men nu noch zyn griffsteen, neevens zyn drinkschaal, in de Kerk te toonen weet, als meede booven des zelfs afbeeldinge, deeze verzen:

**Schwenkfeld geboren von edlem Stamin
Viel bücher schreib/ macht mir grossen nam;
Allein gefiel mir mein schwärmerep /
Verfürcht viel leut mit list dabep. (y)**

Graf-
schrift.

Dat is:

Swenkveld, van Eed'len Stam gesprooten,
veel boeken schreef tot 's naams vergrooten.

N n n 2

My

(q) Frid. Lucæ l. c. p. 309. 311. 442. (r) To. II. præf. (s) In bericht, wie auf der Lutherischen Inqui- sition zu antworten. Tom. II. Operum Lib. II. p. 982. (t) To. I. Lib. I. p. 59 (u) El. Reufnerus Isagoge Histor. (x) Bucholzerus Ind. Chronolog. p. 615. Scultetus l. c. p. 270. &c (y) Frid. Lucæ l. c. p. 310.

Jaar MD.
tot MDC.

*My lust' alleen myn swermery,
'k Vervoerd' veel volks door list daar by.*

Zacht en
zaalig
einde.

De omstandigheeden zynes doods werden aldus verhaalt ; dat hy de uure zynes doods van te vooren wel geweeten heeft , geen groot pyn of byzondere ziekte gevoelde ; zyne leere op 't laaft noch bevestigd , en een stemme gehoord heeft : *Op, op, in den heemel!* Diergelyken stemme hy ook by den uitgang uit zyn Vaderland hadde gehoord : *Op, op, uit het vuur!* Waar by hy in zyn bedde was opgestaan , met de handen hadde geklopt , en overluid gelachen. Vorders heeft hy zich teegen de smaadheeden zyner vyanden , hertelyk getroost , met de woorden van Christus , en altoos zyn gebed tot hem gedaan , ook geduurig de zaaken van den Heere Christus in zyn mond gehad , en hem voor zyne vyanden gebedden. Daar beneevens is hy altyd vol troost en vreugde geweest , zoo dat hy zeide : „ Hoe zeer hy zich verwonderde over de gerufftheid , die hem „ de Heere gaf, daar hy hem niet in den heemel nam. Waar op hy ten laaft-
sten deeze woorden heeft gesproken : „ O Heere Jesus Christus ! laat u „ uwe zaake , en het begoste werk uwer openbaaringe aanbevoelen zyn. „ Verwek anderen, die uw Woord in alle onvervalscheit voordragen tot „ uwen lof. Dus heeft hy zynen geest in de handen van Christus bevoelen , en hy is in zyne ruste ingegaan , op den 10 December , des Jaars 1561. (2)

28. By dit korte verhaal der Historie van *Swenkveld* , zal ik noch een kort uittrekzel van zyne leere hier by voegen , het welke een oud Prediker , genaamt *Johan Werner* heeft opgesteld , en dat *Swenkveld* zelve in eene voorrede , voor het zyne erkent heeft. De tytel daar van is als volgt : *Een nieuwe recht Christelyke Chatechismus , voor de kinderen Gods , gestelt op de artykelen van 't gemeene verbond des Christelyken geloofs.*

Vraage.

Welke is de grondvest van onze zaaligheid ?

Antwoord.

Jesus Christus, 1 Cor. iii.

Wat is Christus ?

Jesus Christus is de eenig-gebooren Zoone Gods , waare God en waare mensch , die is de grondsteen onzer zaaligheid. *Matth. xiiij. Job. i.*

Waar uit weet gy dat ?

Voor eerst weet ik zulks uit Gods des Vaders genaadige openbaaringe , als meede uit het Verbond des algemeenen goddelyken geloofs. *Matth. xvi.*

Welke is de gemeene belydenisse des Christelyken geloofs ?

Ik geloove in God den Vader , den almachtigen Schepper des heemels en der aarden.

Hoe verstaat gy dat ?

Alzoo , dat God , die van eeuwigheid een Zoon heeft voort gebracht , waarom hy ook Vader genaamt werd , en de zelve eenig-gebooren Zoon , die het Woord , de Wysheid , en de Kracht des Vaders is , alle dingen heeft geschaapen.

Is de mensch ook zoo gebrekkelyk , en in zonden geschaapen ?

De mensch is wel en goed zonder zonden geschapen , maar de oude slang , de booze geest heeft hem bedroogen en verleid , zo dat hy God ongehoorzaam , en een zondaar geworden is ; daar door dan het oordeel Gods ,
naa-

(2) Jacob Held Endtschaft und auflösung des mannes Gottes Casp. Schwenkfelds edit. Anno 1597. in 8o.

naamelyk , de dood en verdoemenis over den menschen is gekoomen. Jaar M.D.
tot MDC.

Zyn dan alle menschen zondaars en verdoemde ?

Van natuure en weegen haare eerste geboorte , zyn alle menschen , die van den ouden *Adam* voort koomen , zondaars , verdoemt , kinderen des toorns , en alle te zaamen ondeugende geworden : doch God heeft na zyne grondelooze barmhartigheid , de menschen door zynen eengeborenen Zoon , door den welken hy hem in den beginne geschaapen hadde , ook weder herstelt en begenaadigt , als ook van den eeuwigen dood , helle , en verdoemenisse verlost.

Wie is de zelve Zoon ?

Het is *Jesus Christus* onzen Heere , want alzoo bekennen wy : Ik geloove ook in *Jesus Christus* zynen eenig-geboorenen Zoon , onzen Heere. *Joh. xi.*

Waarom noemen wy hem onzen Heere ?

Daarom voornaamentlyk , om dat hy ons uit het geweld van den tyrannigen Heere , naamentlyk van den boozen geest heeft verlost , en met zyn dierbaar bloed , ons voor hem en zynen Vader tot een eigendom heeft weder gekoft , wanneer naamelyk , dezelve Zoone Gods , waare God , het Woord , en de kracht Gods des Vaders , mensch is geworden.

Hoe is zulks geschied ?

Alzoo dat den Engel tot de maagd *Maria* zeide , de H. Geest zal van booven af in u neederdaalen , en de kracht des Allerhoogsten zal u overschaduwē , daarom ook dat heilige , dat uit u gebooren word , zal Gods Zoon genaamt werden. *Luc. i.*

Waar uit weet gy dat ?

Daar uit weet ik het , dewyle ik geloove en belyde , dat hy ontfangen is van den H. Geest , en gebooren uit de maagd *Maria*.

Hoe verstaat gy dat ?

Alzoo dat in 't neederdaalen des H. Geests , en in de overschaduwē de kracht des Allerhoogsten , het Woord Gods , in en van het lichaam der H. Maagd , heeft vleesch aan zich genoomen , wanneer de Zoone Gods in haar is ontfangen , (*Verbum incarnatum* een vleesch geworden woord) en daar na uit haar is gebooren een waare God en waare mensche , welke is *Jesus Christus* , een Zoon van God en de Maagd. *Luc. i. Esa. vii.*

Waarom is dat geschied ?

Daarom , om dat de menschelyke natuure in *Adam* , door de zonde zynde verdorven , wy alle zondaars en verdorvene menschen geworden zyn , en ook niemand zich zelyen heeft helpen kunnen ; derhalven heeft dan God , uit zyne zonderlinge goedheid en meededoogen , eenen anderen nieuwen mensche , den heemelschen *Adam* , willen laten gebooren worden , die niet des ouden *Adams* , maar Gods Zoon zoude zyn : zoo dat wy door den zelyen , van onze zonden bevryd en verlost werden , en dat is *Jesus Christus* onzen Heere en God , in welken alle onze zaaligheid is en bestaat. *Rom. v. I Cor. xv. Eph. ii. 2 Cor. v. Gal. iv. I Cor. i. Act. iv.*

*Hoe zyn wy dan door Gods Zoon , *Jesus Christus* , verlost ?*

Alzoo , dat hy onder *Pontius Pilatus* , heeft geleeden , gekruist , gestorven en begraaven is geworden.

Hoe verstaat gy dat ?

Alzoo , dat ik geloove en belyde , dat *Jesus Christus* God en mensch , in eenigheid des Perzoons , waarachtiglyk heeft geleeden ; ja , dat niet de bloote menscheid alleen , noch de eene natuure van den anderen afgezonderd zynde , maar dat God en mensch , de Perzoon des eenig-ge-

Jaar MD.
tot MDC.

boorene Zoone Gods , heeft geleeden en ons verlost ; dat de gantsche eenig-geboorene Zoone Gods , voor onze zonden waarachtig aan 't kruis is gestorven , zoo wel als hy waarachtiglyk van de maagd *Maria* , *God en mensch* , in een Perzoon , een gantsche Zoone Gods , onverdeelbaar is gebooren.

Waar is hy dan begraaven ?

Ik geloove en belyde , dat Jesus Christus , na dat hy aan 't kruis is gestorven , van 't kruis genoomen , ook na de Schrift begraaven is : en niet alleen begraaven , maar ook needergedaald ter hellen. *Eph. iv.*

Hoe verstaat gy dat ?

Alzoo , dat ik geloove en bekenne , na dat Christus aan 't kruis , door den dood is vry gestelt , dat hy als het eeuwige Woord , vereenigt zynde met de ziele , na beneden is gedaalt , tot in de helle , aldaar in den geest , de geloovige Oudvaders heeft bezogt , haar het Evangelium verkondigt , dezelve verlost , en uit de gevangenis gevoert. *1 Petr. iii. Job. ii. 1 Petr. iv. Es. xlii.*

Hoe is dat toe gegaan ?

Alzoo , dat hy , naamelyk de Heere Jesus Christus , uit den dooden wederom is opgestaan , gelyk ik ook met de H. Christelyke Kerke , geloove en belyde , dat hy ten derden daage weder is opgestaan van den dooden. *Matth. xxviii. Marc. xvi. Luc. xxiv. Joh. xx.*

Wat gedachten hebt gy by deezen Arrykel des geloofs ?

Daar by bedenke ik , hoe dat Christus , het almachtige Woord , met de ziele vereenigt zynde , den Satan in zyn Ryk , bezocht , bestreeden , en overwonnen heeft : de geloovige zielen uit de helle heeft gevoert , zyn heilig lichaam van den dood weder opgewekt , en alzoo een heerlyke zeege-praal van overwinninge gehouden , zoo dat zich de heemelen daar over verheugt hebben : en dat hy alzoo een oorzaak der eeuwiger zaaligheid is geworden , voor alle de geene , die in hem gelooven.

Is dan de zaaligheid alzoo door den dood , en door de

Opstandinge van Jesus Christus verworven ?

Ja , de zaaligheid en hoope des eeuwigen leevens , is den menschen , door de dood en opstandinge des Heeren Jesu Christi verkreegen , maar ook moeste de Heere Jesus Christus ten heemel vaaren , gelyk ik derhalven ook geloove en belyde , dat hy ten heemel opgevaaren is , zit nu ter rechterhand Gods , des almachtigen Vaders , van waar hy zal weder koomen om te oordeelen de leevende en de doode. *Röm. iv. Act. iii. Ps. lxxvii.*

Hoe verstaat gy dat ?

Alzoo , dat ik geloove en belyde , dat Christus Jesus , God en het eeuwige Woord , 't welke vleesch is geworden , zyn vleesch of aangenoomene menschheid , in den heemel heeft gevoert , en zyne goddelyke klaarheid en heerlykheid gantsch gelyk en eeveneens heeft gemaakt , dat alzoo het vleesch , met het Woord vereenigt zynde , nu in een goddelyke kracht en macht , een Heere Christus , aan de rechterhand zynes Vaders , met den Vader in eene gelyke heerlykheid leeft , werkt en regeert ; en dat de Zoone Gods , Jesus Christus , in zoodanige zyne en zynes Vaders heerlykheid , zal weder koomen om te oordeelen de leevende en de dooden. *1 Petr. i. Matth. xxvi. Marc. xvi. Apocal. vii.*

Waarom heeft Christus moeten ten Heemel op vaaren ?

Daarom , op dat de mensch Jesus Christus , van God zynen Vader , tot een heemelsch Koning wierde gekroont , en het ryke Gods moeste aanvaarden , om het aan alle geloovige meede te deelen ; dat onze Heere Jesus

Chri-

Christus, ook zelfs na zynen vleesche; van den Vader de toezegginge des H. Geests ontving, en de zelve over het vlees van alle geloovigen uitgiet; daarom is hy ten heemel opgevaaren, naamelyk; op dat hy den menschen de heemelsche gaaven in haare herten mocht geeven, en haar met den H. Geest vervullen, rechtvaardig maaken, en ook de verworvene zaaligheid aanbrengen en meede deelen: op dat ze dezelve deelachtig, en tot het erfdeel van het Ryke der Heemelen; door den H. Geest verzeegelt en verzeekert werden mochten. Daarom ik ook geloove in den H. Geest. *Hebr. ii. Actor. ii. Eph. i.*

Wat is de H. Geest?

Hy is waare God, met den Vader en den Zoon, een eenig God, die van den Vader en den Zoone uit gaat, die de herten der uitverkoorenen heiligt, met genaade vervult en vervaardigt, zoo dat ze gelooven kinderen Gods te zyn, in alle goede werken wandelen; en eeuwig zaalig werden. *Joh. xvi. Jer. xxvii. Joël. ii. Hebr. viii. Actor. ii. Rom. xvi.*

Welke zyn de uitverkoorene en kinderen Gods?

Het is de H. Christelyke Kerke, daar op dan volgt de gemeenschap der heiligen, daar van ik zegge, dat ik geloove en belyde een H. Christelyke Kerke, de gemeenschap der heiligen. *Matth. xviii. Eph. iii.*

Wat is de H. Christelyke Kerke?

Het is het getal der uitverkorene en verordeneerde ten eeuwigen leven, en het zyn alle waare geloovige, weedergeboorene menschen, in wiens herten Christus door het geloove woont: want ik geloove, dat 'er op de gantsche aarde, ook onder alle *Seten* of teegenwoordige partyen; God de almachtige de zyne heeft, dat is, een vroom, heilig, uitverkooren, en byzonder volk, en goedhertige menschen; dewelke zyn van eenerleye liefde tot God, gelyke erkentenis, en van een leevendig geloove in Jesus Christus, begaaft met den H. Geest. En schoon zy wel door de gantsche weereld, na haare lichaamen zyn verstroot, zoo zyn ze doch eenig in 't geloove, en in Christus Jesus door zynen Geest, tot een lichaam verzaamelt. Dit is dan de H. Christelyke Kerke, die heerlyke Bruid, en 't lichaam onzes Heeren Jesu Christi, in wiens Kerke ook de gemeenschap der heiligen is, die niet anders meede brengt, dan dat alle de waare leden der Christelyke Kerke; door Christus heilig, en aan alle des zelfs heemelsche goederen, genaaden en weldaaden; ja ook aan Christus zelve, als aan het Hoofd der Kerke, deel en gemeenschap hebben, ook onder malkanderen als leden eenes lichaams; in de liefde en volle vreeze Gods leven. *Actor. xix. cap. xx. Tit. ii. Petr. i. Eph. iv. cap. ii. vers 5. Col. iii. 1 Cor. xii. Col. i.*

Hoe komt de mensch in deeze heilige verzaameling en gemeenschap?

Door het leevendig geloove in Jesus Christus; en door des zelfs waare erkentenis, want zoo haast als de mensch in Christus van herten gelooft; Christus recht erkent, en in den naame van Christus boete doet, zoo werd hy alzo door den H. Geest nieuw uit God gebooren; zoo komt hy in de gemeenschap der heiligen, werd Christus als den Hoofd ingelyft, en een lid van de Christelyke Kerke; in de welke ook is de vergeevinge der zonden; gelyk ik ook dieshalven geloove eene vergeevinge der zonden. *Luc. xxiv.*

Hoe verstaat gy dat?

Alzo, nademaal wy alle, gelyk als gehoort is, van naturen zondaars zyn, en dat immers geen zondaar (den welken de zonde niet uit genaade vergeeven, en die niet door het bloed van Christus, daar af gereinigt, geheiligt en afgewasschen werd) in den heemel kan koomen,

Jaar MD.
tot MDC.

zoo geloove ik, dat alle boetvaardige en waare geloovige menschen, dient haare zonde berouwt, die daar van afstaan, zich aan den Heere Christus over geeven, ook een nieuw leeven in Christus beginnen, en gelooven, dat Christus voor haare zonden, en de zonden van alle menschen, door zyn lyden, dood, en bloed vergieten alleen genoeg gedaan heeft, waarachtiglyk alle zonden vergeeven worden: dat haar ook door Christus, altoos verdere genaade werd gegeven, waar door zy alzo, in het waare geloove in Christus, tot een volkoomen man opwassen, en in een nieuw Christelyk leeven, tot aan haar einde toe volharden. *Actor. 11. Hebr. x. cap. 111. Rom. 11.*

Zeg my dan, wanneer de mensch in het waare geloove sterft, waar heen hy vaart?

De geloovige mensch, die in Christus komt te ontslaapen, die werd ontbonden, en zyn ziel geraakt in de eeuwige rust en vreugde in Christus, zyn lichaam werd tot asche en aarde, doch Christus als den Heere, zal hem ten jongsten daage weeder opwekken, daar dan lyf en ziel, van alle waare Christ-geloovige, ter eeuwiger heerlykheid, en de gemeenschap des weezens van Christus onzen Heere en God, in de opstandinge des vleesches, wederom vereenigt zullen werden; daarom ik dan geloove en belyde, de weeder opstandinge des vleesches. *Actor. 11. Hebr. x. cap. 111. Rom. 11.*

Maar, hoe moet dat toe gaan?

Alle, die in de graaven zyn, zullen de stemme van den Zoone des menschen, onzen Heere Jesus Christus, hooren: en zy zullen voor het licht koomen, en opstaan, en die het goede gedaan hebben, zullen op-ryzen ter opstandinge des leevens, doch die het quaade gedaan hebben, tot de opstandinge des oordeels en der verdoemenis. *Joh. v.*

Zoo gelooft gy, na dit leeven het eeuwige leeven?

Ja ik geloove, dat 'er een eeuwig leeven is; gelyk als dieshalven de Heere Christus spreekt: Wie in my gelooft, die heeft het eeuwige leeven; en hy, naamelyk de Heere Jesus Christus, is waare God en het eeuwige leeven. Amen! *Joh. vi. 3. I Joh. v.*

§ 29.

Van de Sacramenten van Jesus Christus, en de Christelyke Kerke.

Wat achtinge hebt gy voor de Sacramenten van Jesus Christus, en de Christelyke Kerke?

Dewyle ik geloove in Jesus Christus onzen Heere en God, zoo houde ik van de Sacramenten, het geene hy zelfs geleert en verordent heeft te houden. *Joh. xx.*

Wat leert dan Christus van de Sacramenten?

Van den Doop leert hy alzo: Johannes heeft wel met waater gedoopt, maar gy zult gedoopt worden met den H. Geest. *Actor. 1.*

Hoe verstaat gy deeze woorden?

Alzo, dat 'er tweederleye Doop is, de eene in waater, en de andere in den H. Geest: en dat de Dienaaren der Kerken van Christus, in 't recht gebruik met waater doopen, maar dat Christus zelve alleen met den H. Geest doopt. *Matth. 111. Joh. 1.*

Is ook den Doop van nooden tot de zaaligheid?

Den Doop onzes Heeren Jesu Christi, die in den H. Geest geschied, is aan alle menschen noodig ter zaaligheid: want het is den innerlyken Doop, en het Wasch-bad der weedergeboorte, der reiniging en vernieuwing des herten, door den H. Geest, in het Woord des leevens, welke is Jesus Christus. *Joh. XIII. Tit. 111. I Cor. vi.*

Heeft

*Heeft niet Christus aan zyne Discipelen bevoolen,
dat ze met waater zouden doopen?*

Jaar MD.
tot MDC.

Ja, hy heeft gezegt tot zyne Discipelen, wanneer gy zult uit gegaan zyn in de gantsche weereld, zoo verkondigt het Euangelium aan alle schepzelen, al wie geloofd en gedoopt werd, die zal zaalig werden, doch die niet en geloofd, die zal verdoemt werden. *Marc. xvi.*

Hoe verstaat gy deeze reede van Christus?

Alzoo, dat Christus aan zyne Discipelen bevoolen heeft, na dat hy haar den H. Geest hadde gegeven, te prediken de boete en vergeevinge der zonden, in zynen naame aan alle volkeren, die dan zouden gelooven, boete doen, vergeevinge der zonden ontfangen, en gedoopt werden, die zouden zaalig worden.

Is 't dan niet genoeg, wanneer een mensch met het uitterlyk Doopwaater gedoopt werd, dat hy een Christen zy, en zaalig werde?

O neen, maar 't en zy dat iemand van hooven af, uit waater en den H. Geest gebooren werde, anderzins kan hy het ryke Gods niet zien. *Joh. iii.*

Hoe verstaat gy deeze woorden?

Alzoo, dat niemand zaalig werden kan, 't en zy dan, dat hy een nieuw mensch werde.

Hoe werd men een nieuw mensch?

Wanneer iemand met heemelsch waater, door het leevendige Woord Gods, Jesus Christus, in de daadelyke kracht des H. Geestes, in zyn herte en ziele vernieuwt, van zonden afgewasschen, inwendig gedoopt en gezuivert werde. *Joh. iv. en 3. Ezech. xxxvi.*

Ey lieve, hoe gaat dat doch toe?

God de heemelsche Vader, die zynen Zoone Jesus Christus, van den dooden opgewekt, en aan zyne rechterhand in den heemelschen staar gestelt heeft, doet hem geworden uit genaade, een kind en erfgenaam des heemelryks te zyn, door Jesus Christus, als door den onvergankelyken zaade, in het Woord der waarheid, 't welke hy uitgiet door den H. Geest, in de herten der uitverkoorene, zoo dat ze God den Vader, en Christus zynen Zoone, met zyne weldaaden erkennen, en door het geloove kinderen Gods werden. *Actor. ii. Ps. cx. Joh. i. Jac. i. I Petr. i. Joh. xvii. Joël ii.*

Waar door weet de mensche dat hy nieuw gebooren is?

Zyn hert, zin en gemoed, zyne gedachten, woorden en werken, verwisselen zich, hy verlaar het quaade, hy bevytigt zich om het goede te doen, hy is met Christus in de zonde gestorven, en in den dood van Christus gedoopt, om voortaan Christus te dienen, God te looven, en in de liefde zynes naasten, zyn leeven lang te wandelen. *Eph. iv. I Petr. iii. Rom. vi. I Joh. iii. Luc. i.*

Werden dan de zonden door den Doop van Jesus Christus geheel en al weg genoomen?

Daar blyven noch wel eenige overblyfzelen der zonde, daar teegen de gedoopte alle de daagen zynes leevens te stryden heeft, alhoewel ze den geloovigen van God niet werden toe gerekent tot verdoemenisse. *Joh. xiii. Gal. v.*

Werden dan de zonden in den Waater-doop niet weg genoomen?

De vergeevinge der zonden is in het bloed van Jesus Christus, en niet in de hoofdstoffe des Waaters, noch in eenig vergankelyk ding. *Apoc. i. I Joh. i.*

Wat is dan de Waater-doop?

De Doop des Waaters, wanneer die in een recht gebruik, na de leere

Jaar MD.
tot MDC.

en wille der insettinge van Christus gehandelt werd, zoo is die den geloovigen een uitterlyke indachtigmaakinge, openbaare betuiging, of bekentnisse der genaaden-gifte en het geschenk van God, die den gedoopten van God den Vader, door Jesus Christus zyn beweezen, en ook noch beweezen werden, naamentlyk, dat hy inwendig in zyn herte en geweeten gedoopt zynde, van zyne zonden is vernieuwt, door het bloed van Jesus Christus afgewasschen, en met God bevreedigt. Zulk eene innerlyke reiniging en afwasschinge der zonden nu, is de waare Doop onzes heemelschen Hoogen-Priesters, Jesu Christi, die in den H. Geest geschied, als welke door den uitterlyken Waater-doop, die, uit de bekentenis der goddelyke eenigheid in de Drieheid, of in den naame van Jesus Christus geschied, by den uitterlyken mensche werd betuigt en bezeegelt. Op gelyke wyze, als het lichaamelyk waater rein maakt van de lichaamelyke vuiligheeden des lyfs, alzoo zuivert Christus, het heemelsche waater, in de werkinge des H. Geestes, de Christ-geloovige ziele van de innerlyke en geestelyke onreinigheid der zonden, maakt een goed vroolyk geweeten, door zyne heilige opstandinge van den dooden. *Hebr. ix. en x.*

Zeg my, word niet iemand een Christen, wanneer hy uitterlyk met waater werd gedoopt?

Het uitwendige zichtbaare waater maakt geen Christen, maar de regeerendē Heere Jesus Christus in den H. Geest, door de weedergeboorte en deelachtigheid des Geestes Gods, ja des leevendigen geloofs, daar door de mensch Christus aantrekt, in Christus werd ingelyft, van Christus door zyn Geest gezalft, en die Christus met zyne weldaaden, na den Geest gevoelyk recht erkent, dat maakt een Christen. *Rom. ix. 1 Joh. iv.* Doch, wat het gebruik en ampt van 't uitwendige doop-waater zy, zulks is tegenwoordig en ook van te vooren algehoort, daarom zal het niet genoeg zyn, wanneer iemand uitterlyk gedoopt werd, dat hy daarom voor God een Christen zoude zyn, maar het is de Heere, die het gedyen geeft, en men moet het inwendige van 't uitwendige, in den handel Gods behoorlyk onderscheiden, *1 Cor. xiii. gelyk ook Petrus doet. 1 Petr. iii.*

Waar aan zal men dan een Christen kennen?

De Heere Christus spreekt; daar aan zal men bekennen, dat gy myne Discipelen zyt, dat gy malkanderen zult lief hebben: want de liefde is een gaave des Geestes van Christus, alwaar die niet is, beneevens het leevendige geloove, en de andere gaaven des H. Geestes, daar en is ook geen Christen noch Christendom: het is eeven veel of de mensch met waater gedoopt, of weedergedoopt zy, of anders een naam hebbe hoe hy wil. *Joh. xiii. 1 Cor. xiii. 1 Joh. iv.*

§ 30.

Van het Sacrament des Avondmaals des Heeren.

Wat gevoelt gy van des Heeren Avondmaal?

Het is eene groote en heilige geheimnis, in welke God de almachtige zyne kinderen, de nieuw geboorene menschen, met spyze en drank verzorgt, op dat ze in de nieuwe geboorte en stand, dien zy door Christus uit God hebben, moogen opwassen, daagelyks toe neemen, en bestendig tot aan haar einde toe, daar in blyven. *Eph. iv.*

Wat is de spyze en de drank, daar meede God zyne kinderen spyst en laaft?

De spyze, waar meede God zyne kinderen spyst, is het waare lichaam van zynen Zoone Jesus Christus: en de drank daar meede hy haar drenkt, is het bloed van Christus.

Waar

Waar uit weet gy dat?

Ik geloove, 't geen de Heere Jesus Christus heeft gezegt: Myn Vader geeft u het ware brood van den heemel. Ende myn vleesch is waarachtig een spyze, ende myn bloed is waarachtig een drank. *Joh. vi.*

Jaar MD.
tot MDG.

Hoe verstaat gy deeze woorden?

Geheel eenvoudig verstaat ik die, gelyk als de mond der Waarheid, Christus zelve die uitgesproken heeft, alzo, dat het lichaam van Christus, het welke voor ons waarachtiglyk gegeven is, eene waarachtige spyze onzer ziele, en een volkoomen geestelyk voedzel zy: en zyn bloed, het welke tot vergeevinge der zonden is vergooten, waarlyk een drank onzer zielen, en eene eeuwige verquikkinge zy: en dat, zonder deeze spyze en drank, niemand het eeuwige leeven genieten zal. *Matth. cap. xxvi.*

Wie heeft u dat geleert?

Ik hebbe dat uit de leere van den heemelschen Meester, Christus, die daar spreekt: Het zy dan dat gy zult eeten het vleesch van den Zoone des menschen, en drinken van zyn bloed, zoo hebt gy geen leeven in u. *Joh. vi.*

*Hoe kan de mensch het vleesch van Christus eeten,
en zyn bloed drinken?*

In den geloove moet hy het zelve eeten en drinken, gelyk als Christus zelfs zegt: Wie tot my komt, die zal geenzins hongeren, en wie in my gelooft, die zal nooit dorsten. *Joh. vi.*

Hoe mag dit doch toe gaan?

Dit geschied goddelyk, heemelsch en geestelyk, ja waarachtig: want nadien het vleesch van Christus waarachtig, goddelyk, heemelsch en geestelyk is, in de klaarheid Gods, zoo werd het ook waarachtiglyk, op zoodaanig eene wyze, in den H. Geest, van den geloovigen gegeten en genooten. (Men eet het lichaam van Christus, *verè*, waarlyk, niet *Symbolicè*, roepasselyk.)

Wat is het te zeggen, het vleesch van Christus in den geloove te eeten?

In den geloove het vleesch van Christus te eeten, en zyn bloed te drinken, is Christus na den Geest recht te erkennen, en zyne weldaaden innerlyk in 't herte te gevoelen, in Christus ingelyft te zyn, in hem te wassen, te voelen en te smaaken, hoe zoet en lieffelyk de Heere is; daar van nochtans de ongelooovige niets weet, noch genieten kan.

Zoo gelooft gy, dat alleen de geloovige het vleesch van Christus eeten, en zyn bloed drinken?

Alzoo geloove ik, dat alleen de kinderen Gods eeten het brood haares Vaders.

Wat is het brood Gods?

Het brood Gods is, het welke van den heemel is needer gedaalt, het leevendige brood, een brood der eeuwiger verzaadinge, het welke aan de weereld het leeven geeft, en 't is het ingevleefchte Woord, Jesus Christus, (*Verbum incarnatum*) *Joh. i.*

Wie heeft dat gezegt?

Christus de Heere zegt; het brood Gods is, dat van den heemel is needer gedaalt, en ik ben het brood des leevens, op dat iemand daar van eete en niet sterve. *Joh. vi.*

Is Christus dan een brood?

Ja hy is een brood, maar een geestelyk brood des leevens, en het leevendigmaakende brood, 't welk allen honger der zielen en versmactingge van ons geweeten weg neemt, ja dat zoo sterk en krachtig is, dat,

Jaar M.D.
tot M.D.C.

wie daar van eet, hem noch dood, noch zonde kan doen sterven, noch de helle verslinden. In 't korte, het heeft zulken eigenschap en werkzaamheid, dat alle, die van dezen broode gegeten hebben, daar door leevendig, eeuwig gevoed, en in 't eeuwige leeven eeuwig behouden werden.

Uit wat grond zegt gy zulks?

Uit deezen grond zegge ik het, dat de Heere heeft gezegt: Ik ben het leevendige brood, dat van den heemel is afgekoomen, zoo iemand van dit brood eet, die zal leeven in eeuwigheid. *Joh. vi.*

Hoe, mag dit ook van zyn vleesch verstaan werden?

Christus zegt zelfs: het brood, dat ik geeven zal, is myn vleesch, dat ik zal geeven voor 't leeven der wereld. Dewylé Gods Zoone, het almachtige Woord, van den heemel needer gedaalt zynde, het mensche-lyke vleesch heeft aangenoomen, zich met het zelve in een Perzoon heeft vereenigt, en Christus voor de zonden des weerlds gestorven is, en ook van den doodén opgestaan, verklaart, en zyn vleesch aan de rechterhand Gods gezet heeft; zoo is het nu met den woorde (dat vleesch geworden is) in Gode verheeven in een en dezelve heerlykheid en wezen; het is in eenerleye kracht, macht en vermoogen, dat Christus geheel God en mensch, aller waarer geloovigen spys, waarachtig brood, en eenig onderhoud der zielen is, en hy spyst ons tot het eeuwige leeven. *Joh. vi. Luc. i. Actor. ii.*

Wat gevoelt gy van de woorden, die de Heere in 't Avondmaal gesproken heeft, toen hy zeide: Dit is myn lichaam, dat voor ul. gegeven werd?

Het zyn woorden, die geest en leeven zyn; woorden, die Christus het leeven van de leevendige en leevendig maakende spyze onzer zielen heeft gesproken. *Joh. vi. Joh. xiv.*

Hoe verstaat gy dezelve woorden?

Alzoo versta ik die. De Heere Jesus in den nacht, toen hy verraaden wierd, nam hy het brood, en gedankt hebbende, brak hy het, en gaf het aan zyne Discipelen, zeggende: Neemt het, (en ik geloove, dat zy 't zelve met ter haast genoomen hebben) eet het, (en ik geloove, dat ze het zelve ook haastelyk, op het bevel van den Heere, hebben gegeten) en toen zy het gegeten hadden, sprak hy; dit is myn lichaam, het welke voor ul. gegeven werd.

Welk is dan het lichaam van Christus, dat voor ons gegeven is?

Even dat zelve, het welke daar is een gebrooken en gegeten brood.

Wat is dan een gebrooken en gegeten brood?

Het is een spyze; en zulks is het lichaam van Christus ook, het welke voor ons gegeven is, naamelyk een spyze. Want, eeven gelyk als een gebrooken en gegeten brood het lichaam spyst, het natuurlyke leeven onderhoud, voed, verlengt, enz. Alzoo is het lichaam van Christus, dat voor ons aan 't kruis gebrooken is, een wonder-hooge en ryke spyze voor de geloovige zielen, daar aan ze het geestelyke en goddelyke leeven kan eeten, hebben en eeuwig bezitten. *Joh. vi.*

Wie heeft u deeze uitlegginge geleert?

De Heere Christus zelfs heeft my die geleert, want hy zegt: Myn vleesch is waarachtig een spyze, en het brood, het welke ik hem geeven zal, is myn vleesch.

Hoe verstaat gy dan de woorden by den beeker, daar de Heere zegt:

Dit is myn bloed, het welke voor ul. en ook voor veele vergooten werd, tot vergeevinge der zonden?

Alzoo, na dat zy het Avondmaal gegeten hadden, nam de Heere den

den beeker, en na dat hy gedankt hadde, gaf hy dien aan zyne Discipelen, en hy zeide tot haar: Drinkt alle daar uit, en zy dronken alle daar uit, en hy zeide tot haar: dat is myn bloed, het welke voor ul. en voor veelen vergooten werd, tot vergeevinge der zonden. *Luc. xxii. Matth. xxvi. Marc. xiv. Matth. xvi.*

Jaar M.D.
tot M.D.C.

Wat is dan het bloed, dat voor ons tot vergeevinge der zonden vergooten is?

Het is den geloovigen, 't geene een uitgedronkene wyn is uit den beeker.

Wat is een uitgedronkene wyn?

Een drank is het, en dat is het bloed van Christus ook, naamentlyk, een drank, een waare drank der dorstige ziele. Want, gelyk als een uitgedronkene wyn een drank is voor het lichaam, alzo ook het bloed van Christus, het welke tot vergeevinge der zonden vergooten is, en dat een bloed is des eeuwigen Testaments, is een drank voor onze ziele.

Wie heeft u dat geleert?

De Heere Christus zelfs, die daat zegt: Myn bloed is waarachtig een drank: en komt tot my alle enz. en gy zult ruste vinden voor uwe ziele.

Joh. vi. Matth. xi.

Is dan het zichtbaare brood in 't Avondmaal niet het lichaam van Christus, en de natuurlyke wyn zyn bloed?

Het lichaam van Christus, en zyn bloed is een spys en drank, die niet verderft, maar die blyft tot in 't eeuwige leeven; daarom, alles wat verderft en verteert werd, kan onmoogelyk het lichaam of bloed van Christus niet wezen. *Joh. vi.*

Hoe verstaat gy de woorden des Heeren, welke hy gesproken heeft tot zyne Discipelen, daar hy zegt: Doet dat tot myne gedachtenisse?

De Heere Christus heeft aan zyn Discipelen en geloovigen bevoolen, het brood te breeken: zoo dikwils als ze zouden te zaamen koomen; des Heeren Avondmaal houden, het brood eeten, en uit den beeker drinken, zoo zouden ze zyner daar by gedenken, en zulks doen tot zyne gedachtenisse, hem voor zyne geestelyke spyzinge, weldaaden en verlossinge, dank zeggen, en zyn dood daar by verkondigen. *1 Cor. xi.*

Doch wat zouden zy doen, dewyle hy zegt; doet dat?

De Heere Christus heeft daar meede niets anders bevoolen, als zoo meenigmaal als zy in de Gemeente zouden t'zaamen koomen, om des Heeren brood te breeken en te eeten, dat ze zulks zouden doen, tot zyner gedachtenisse: het is dan om het gedenken te doen, op dat ze de weldaad van Christus; in den geloove zouden bedenken, naamelyk, hoe zy de zelve zyn deelachtig geworden, ja op dat zy met het lichaam van Christus, inwendig gespyft en met zyn bloed gelaast zouden werden, en hem ook daar voor hertelyk dank zouden zeggen, hem pryzen en looven; en ook altoos te meerder lieven en erkennen.

Is dan het brood-breeken ook noodig ter zaaligheid?

Het brood des leevens is noodig ter zaaligheid, en niets uitterlyks, want een is van nooden. *Joh. vi. Luc. x.*

Mag ook eenig mensch het brood des leevens eeten, wanneer hy het brood-breeken, of uitterlyke Avondmaal, niet meede houd?

De kinderen Gods bidden den Vader aan, in de Geest en waarheid, en zy bidden hem in Geest en waarheid, om het daagelyksche overwezentlyke brood, en de Vader geeft haar ook zoodaanig brood, in den Geest en in der waarheid. En is alzo deeze heemelsche spyze, of spyzinge, geenzins aan eenige uitterlyke dingen, noch ook aan eenige plaatze

Jaar MD.
tot MDC.

of tyd gebonden, maar de Vader spyft vryelyk zyne kinderen, met het brood des leevens, wanneer en wien hy wil. *Joh. iv.*

Wat kracht heeft het brood des leevens?

Christus zegt: Wie dit brood eet, die zal leeven in eeuwigheid: en wie myn vleesch eet, en myn bloed drinkt, die heeft het eeuwige leeven, en ik zal hem opwekken ten jongsten daage. *Joh. vi.*

Heeft niet Judas in 't Avondmaal, het brood des leevens, het lichaam van Christus, ook met de andere Discipelen gegeten?

De geloovige Discipelen hebben het brood des leevens, het brood, den Heere zelve, gegeten. Doch Judas heeft niet gegeten, het brood, den Heere, maar het brood des Heeren, teegen den Heere. *August. Tract. 59.*

Wat is het brood des Heeren?

Het is het zichtbaare lichaamelyke brood, het welke de Heere in zyn Avondmaal heeft gebrooken, en dat de Apostelen in Gods Gemeente, tot gedachtenisse des Heeren, hebben gebrooken en gegeten, dat is, en werd ook genaamt het brood des Heeren.

Waarom heet het een brood des Heeren?

Daarom, dat het van de Heere, tot zynere gedachtenisse, aan zyne Discipelen, bevoolen en ingezet is, te breeken en te eeten. Wanneer ook het Avondmaal, na de insettinge en ordeninge des Heeren, van de genoodigde Disgasten, in zyne genaade werd gehouden, dan eeten de geloovige, niet alleen het brood des Heeren, maar ook het brood, den Heere zelve, zy eeten als dan het brood des leevens, het lichaam van Jesus Christus uit zyn leevendig woord, door het waare geloove: Doch de ongeloovige eeten alleen maar het brood des Heeren, en dat noch onwaardig, weshalven zy ook schuldig werden aan het lichaam en bloed des Heeren; daarom, dat ze niet onderscheiden het lichaam des Heeren, noch Christus met zyne weldaaden, noch den Geest recht erkennen, en om dat ze tot het geestelyke gastmaal des heemelschen Konings, zonder bruilofs-kleed binnen treden, aan de taafel van den Heere Christus willen eeten, en zy zyn noch geene Discipelen des Heeren, noch waare Christenen geworden. *1 Cor. xi.* Daarom zegt Paulus ook, by de beschryvinge van des Heeren Avondmaal: Maar de mensche beproeve hem zelve, en eete alzo van deezen broode, en drinke van deezen drinkbeker: Want, wie onwaardiglyk eet en drinkt, die eet en drinkt hem zelve een oordeel; daar meede, dat hy niet onderscheid het lichaam des Heeren.

Waar in bestaat die beproevinge, daar Paulus van spreekt? of wat is het, zich zelve te beproeven?

De beproevinge bestaat daar in, dat zich de Taafel-gast van des Heeren Avondmaal, te vooren in zyn geweeten, eerst wel zal onderzoeken, of hy al een waarachtig leevendig geloove heeft, of hy ook Christus en zynen naasten, al wel lief heeft, en of hy de geestelyke spyze van des Heeren Avondmaal al recht wel kent, en weet wie het geeft, of waar in het zelve voorgedraagen werd: Van gelyken, of hy de woorden, dat is myn lichaam, enz. al wel te recht heeft verstaan; en ook vast gelooft, dat het lichaam en bloed van Christus de waare spyze en drank van onze zielen zyn. Ook zal tot deeze beproevinge behooren, dat de mensche, die het brood der dankzegginge, in des Heeren Avondmaal, met de Christelyke verzaamelde Gemeente wil breeken, te vooren de weldaaden van Christus, en van zyne kruissinge, aan zyne ziele deelachtig is geworden: dat is, dat hy met het lichaam en bloed van Christus, tot het

het eeuwige leeven, door het geloove inwendig gespyft en gelaaft werd. En kortelyk, dat de mensch, die aan de taafel des Heeren waardiglyk wil gaan, voor heene weedergebooren, en in Christus ingelyft moet zyn, en door Christus in zyn genaade, een ander nieuw mensch geworden. Wat 'er noch wyders, tot de verhaalde noodwendige proeve, der Dis-genooten van des Heeren Avondmaal, zal behooren, zulks zullen de Godvreezenden na de aanleidinge der H. Schrift, wel te bedenken weten, 't en zy ze zich anderzins zelve niet willen verleiden, haar zelve het oordeel eeten, en aan 't lichaam en bloed van Christus schuldig worden.

Jaar M.D.
tot MDC.

Einde van den Catechismus of Onderwyzinge.

HET XXI. HOOFDSTUK.

Van de Weederdoopers.

I. **W**Y koomen nu verders op een zeer wydluchtige en ten uitterften verwarde Historie, waar afzoo veele groote boeken nu noch in weezen zyn, zoo dat het noodig zal schynen, het aanmerkelykste en voornaamste nu maar in acht te neemen, en alle groote wydloopigheit te vermyden; nademaal het tot deeze onze verkortinge gevoeglykft is, dat wy ten minsten een genoegzaam, waarachtig en grondig begrip van zoodaanige zaaken in 't algemeen moogen bekoomen, maar de gantsch onnutte omstandigheeden ter zyden stellen, en zulks volgens ons vast gesteld voorneemen, alles onpartydig, en volgens de Historische waarheid. Zoo zal ik dienvolgende den Leezer, uit het bericht van *Andreas Karelstad*, indachtig maaken, hoe men deezen gemeenlyk plagt te beschuldigen, dat hy der Weederdooperen, en aller onzinnigen oorsprong en Vader zoude geweest zyn, welke meeninge uit het volgende af te neemen is. Als deeze *Karelstad*, van Wittenberg weg getoogen, en na *Orlamunda*, volgens het voorige verhaal, was geweeken, zoo wierden met hem tot *Zwickau*, zekere lieden bekend gemaakt, met welkers doen en bedryf, de Leerars aldaar niet wel vernoegt waaren. De naamen nu van deeze menschen, werden in 't gemeen gemeld te zyn, *Nicolaas Storch*, *Marcus Stubner*, *Martin Cellarius*, en *Thomas Muntzer*, daar by andere noch eenige voegen, die in Zwitserland daar by quaamen, als *Balthazar Hubmeyer*, *Felix Mantzern*, *Conrad Gröbeln*, en *Georg Blaurok*. (a) De Weederdoopers zelve noemen deeze alzo, uitgenoomen *Muntzer*, voor den welken zy *Leonard Keizer* zetten, in haare bekentenis, die in 't Jaar 1664, in 't Duitfch is uitgekoomen. Van *Muntzer* is voorheene, by den Boeren-kryg al bericht gedaan. Doch *Cellarius* heeft in 't Jaar 1525 weederroepen, en zich zelve *Borrhans* genoemd, hy is binnen *Bazel*, in 't Jaar 1536, *Professor Rhetorices*, en daar na ook van de Godgeleerdheid geworden. (b) *Stubner* hadde by *Melanchthon*, tot Wittenberg *gestudeert*, en zich opgehouden. Doch *Storch* was een Wolleweever. Deeze werden nu gemeenlyk voor de eerste opheffers der Weederdoopers aangegeeven, den welkenook niet alleen zeer veele van de gemeene lieden hebben aangehangen, maar dien ook in 't eerst *Melanchthon* zelve eeniger maaten is toegevalen, gelyk als

Eerste
aanvang
der Wee-
derdoo-
pers.

Eerste aan-
voerders
daar van.

Keizer.

Cellarius.

Stubner.

wy

(a) Scultet. Annal. Euang. P. I. p. 76. & Annales univ. (b) Hornbekius Controvers. p. 338.

Jaar MD.
tot MDC.

wy wel haast zullen zien. *Karelstad* echter, die des tyds noch tot *Wittenberg* in 't *Leeraar-ampt*, en in de *Professie* stond, is wel niet zoo zeer haar aanvanger geweest, als dat hy haar in veelen heeft nagevolgt, en zy hem wederom daar na zyn toegevallen. Beide willen de *Schryvers* voor niet ongerymt houden, dewyle men kort na de *Reformatie* noch niet alles zoo heel naauw heeft kunnen weten. (c) Dieshalven ook *Luther*, uit zyn *Pathmos*, na *Wittenberg* heeft geschreeven; „ dat ze zich in 't oor- „ deelen niet zouden verhaasten, maar de geesten beproeven. Men hadde „ *Gamaliels* raad voor zich, ten voordeele. (d) En *Melanchthon* schreef ook aan den *Keurvorst* zelve over deeze lieden: „ Ik hebbe groote oorzaken, „ die my beweegen, dat ik de zelve niet verachten wil: want men merkt „ uit veele teekenen, dat ze haare gewisse geesten moeten hebben, van „ dewelke nochtans niemand, als *Marten Luther* oordeelen kan. En dit mag ook wel de oorzaak zyn geweest, waarom hem eenige onder de gezellen van *Storch* hebben gestelt.

Weeder-
doopers
tot *Zwick-
kau*.

2. Dit schreef *Melanchthon*, als eenige van deezemensen te *Wittenberg* gekoomen waaren, naamelyk, twee *Laaken-maakers*, en eenen die *gestudeert* hadde, welke even de eerst genoemde waaren: want de overige had men tot *Zwickkau*, om des oproers wille, in 't *gevangenhuis* gebracht. (e) Doch deeze zaake hadde zich alreede in 't Jaar 1521, aldaar opgeheeven, alwaar niet alleen *Muntzer* tot *Pastoor* verkooren was, maar daar ook *Nicolaas Storch* al een aanhanger van die *secte* zynde, op den 26 December door de *Leeraars* en den *Raad* was verhoort geworden, daar hy maar ter naauwer noot uit geraakt, en daar na tot *Munchen* in *Beyerland* is gestorven. (f) Of hy nu voor hem 12 *Apostelen* en 72 *Discipelen*, gelyk als *Christus* gekoozen hadde, gelyk men schryven wil, (g) zulks is zonder eenige zekerheid; nademaal wy hier vooren van zoodaanige perzoonen, die men voor namten vollen verhaat te maaken, zulke vertellingen wel meer verdicht hebben bevonden te zyn. Alhoewel onderwyl en zulk zeggen daar door ook wel gekoomen mag zyn, dat zyne leerlingen hadden verklaart, hem beeter te gelooven als alle de anderen. En ook dat een ander van zyn aanbevoelen zaak niet heeft willen afluaten, tot dat zyn meester overtuigt was. (h) Uit deeze omstandigheden nu is het gewis, dat het eerste begin der *Weederdoopers*, in 't Jaar 1521 wel dient gestelt te zyn, en dat de eerste daar van *Storch* is geweest, waar in men echter de *Schryvers* zoo weinig, als in hunne andere beschuldigingen, eenstemmig bevind. (i) Dewyl zommige deezemensen *Storch* ook *Turk* noemen. (k) Zommige zetten, dat hy tot *Cyanea*, in *Swicavia*, een *Sileisich* stedecken gebooren zoude zyn. (l) Eenige noemen het 1520, andere het 21 of 22 jaar tot der zelve aanvang, enz. Doch dit is niet te loochenen, dat die menschen op *Luthers* voorstel, van de vryheid der *Christenen*, zich hebben beroepen, wanneer hy in 't Jaar 1520, in zyn boekje *Van de Christelyke Vryheid* hadde gezet: „ dat een *Christen* mensch een heer is van „ alle dingen, en aan niemand onderworpen. Waar door die *Schryvers* ook stellen; dat uit de leere van *Lutheri* de *Libertinen* ontstaan zouden zyn: (m) en dat ze zich ook op hem hadden beroepen. (n)

Valsch be-
richt daar
van.

3. Na

(c) Lib. II. Epist. p. 42. 46. (d) Epist. Msta ap. Seckendorff. Lib. I. p. 192. Vid. Arnold. Me-
schov. Lib. I. Hist. Anab. n. 2. (e) Melanchthon ap. Seckendorff. l. c. (f) Leonh. Krensheim Lib.
VII. Chronol. p. 367. Schmid Zwickauische Chronyk. Part. 2. p. 283. (g) Georg. Fabricius Lib.
VII. Orig. Sax. p. 865. (h) Schmid l. c. (i) Vid. Meshovius Lib. II. Num. I. seqq. Nic. Gerbelius
de Ortu & Progr. Anab. Jo. Henr. Ottius. Annal. Hist. de Orig. Progr. & Sect. Anab. Joh. Gassius
de Exord. Anab. Kloppenburgius, Petrus Bontemps & plures passim. (k) Successio Anabaptistica.
p. 15. (l) Ottius l. c. p. 6. (m) Bucholzerus Ind. Chronol. ad an. XII. p. 500. (n) Hier. Kromayerus
Scrutin. Relig. disp. V. Thes. 10. Spanhemius de Anab. disp. I. thes. 4.

3. Gelyk wy nu uit *Melanchthons* fchryven hebben vernoomen, zoo zyn zommige van deeze lieden in 't zelve 22te Jaar, tot Wittenberg by hem geweest, en hebben zich aldaar een tyd lang opgehouden. *Nicolaas Storch* zoude af en aan gereift zyn: Maar *Marcus Stubner* bleef een half jaar by *Philippus* in zynen huize, hield t'zaamen-spraak met de Geleerde en anderen, en bracht veele van haar over, tot zyne meeninge, gelyk als geklaagt werd. (o) Inzonderheid heeft hy *Mart. Cellarius*, die noch voor deezen tot Tubingen, met *Melanchthon* gestudeert heeft gehad, tot zich getrokken, van dewelke nu alreede gewag is gemaakt. Maar als *Luther* kort daar na weeder tot Wittenberg quam, zoo hebben ze na eenige gehoudene t'zaamen-spraaken, (waar by het zonder twyffel al vry hard moet toe gegaan zyn) zich voort van daar na Kemberg begeeven; van waar ze eenen scherpe brief aan hem te rugge gezonden zouden hebben, waar in ze hem met Gods verlaatinge en straffe wel derfden dreigen. (p) Hier op ging dan de stryd met haar opentlyk aan. Zy begaaven haar meestendeel in Opper-Duitsland, voorts in Franken, Swaben, Schweits en de Neederlanden, alwaar zy naderhand, voort meereendeel hebben gehuisvest, en haar vermeenigvuldigt. Alhoewel 'er onderwylen in Saxen, Meiffen en Thuringen, zeer veele van de Weederdoopers zyn overgebleeven, ook zelfs na den gestilden Boeren-kryg, byzonder in de gewesten aan den Zaal, alwaar ze in 't eerste ook waaren ontstaan, gelyk het de lyf-straffen wel haast zullen uitzeyzen; zoo dat 'er onder anderen, in 't Jaar 1536, drie der zelve tot Jena opentlyk zyn onthoofd, en veele andere hier en daar het land verbooden, gevangen gezet, en op andere wyze gestraft. (q) *Luther* schreef ook in 't zelve jaar na Fryburg, dat ze zich doch wel zouden wachten voor Schuil-predikers, die haar wilden wys maaken, dat een ieder Huis-vader het Sacrament binnens huis wel konde geeven. (r) Van gelyken hadde hy meede heel veel te doen gehad, met eenige tot Torgau, waar onder een Goudsmid was geweest; alwaar 'er naderhand twee, als Weederdoopers zyn aangetast, en tot eene eeuwige gevangenis verweezen geworden. (s) Wat de overige gewesten aangaat, daar ze meest bekent en vermeerderd zyn, zoo vind men narichtinge, dat 'er van dezelve ook in Hessen niet weinige gevonden wierden; aangezien de des tyds regeerende Landgraaf *Philips*, aan den Keurvorst van Saxen, om haaren 't wille dikmaals geschreeven heeft, en hem getrouwelyk afmaant, dat men deeze lieden niet geweldelyk moest handelen, en t'eenemaal om 't leeven brengen. (t) Waar over men zich toen ter tyd heeft beeraadslaagt, gelyk als hier na noch volgen zal. Inzonderheid hebben ze ontrent de zelve tyd, in Giessen zeer toe genoomen, daar over de Landgraaf nader bestel derwaards heeft gezonden, en belast in die geleentheid goede voorzorge te draagen. (u) In de overige Duitze landen, zyn 'er niet minder zoodaanige lieden by hoopen te vinden geweest; alhoewel, op de eene plaatze in grooter getal, als op de andere, na dat men haar hardelyk gehandelt, of vryheid vergunt heeft. Doch zyn ze ten meesten of bestandigsten gebleeven in Switserland, waar heene zy niet alleen, kort na haaren aanvang, en al in 't Jaar 1525 zyn gekoomen, maar daar ook noch al eerder als elders geduld en aangenoomen zyn, schoon het 'er meenigmaal aan beide de zyden, zeer wonderlyk heeft uitgezien. (x) Zy hebben haar ook ontrent de zelve tyd in Mahren laten

II. Deel.

P p p

zien,

(o) Camerar. Vita Mel. Cap. XVI. p. 51. seqq. (p) Idemib. (q) Ottius l. c. p. 19. (r) To. V. Alt. p. 948. (s) Chron. Torg. Mistum. ad An. MDXXV. & LXXIII. (t) Apud Seckend. l. c. (u) Acta Casell. ap. Ottium l. c. p. 86. & 88. (x) Vid. Frid. Seiler Verftelter Wiedertäuffer Cap. IX. seqq. p. 129. seqq. Scult. l. c. p. 256. & omnino Ottius,

Jaar MD.
tot MDC.Aanvang
van den
stryd.Vervolgen-
gen onder
pe Luthe-
raanen,
aan lyf en
leeven.Eeuwige
gevangenis.Zachtig-
heid van
Landgraaf
Philips
teegen
haar.Haare
meenigte
in Swit-
zerland.

Jaar MD.
tot MDC.

zien , en van tyd tot tyd zeer versterkt , ook alzoo voortaan haar aldaar geduurig opgehouden. (y) Om nu niet te melden, hoe ze in Vriesland en andere Neederlanden , in de Palts , in der Elzas , Swaben , en voorts heel in Sweeden en Engeland haar hebben uitgebreid , alhoewel ze ook meermaalen onderdrukt , verjaagt , en anderzins gestraft zyn geworden , waar af ook de Hoogduitsche Historien genoegzaam voor handen zyn.

Ongelyk
verhaal
van haar.

4. Wat nu de perzoonen zelve , en haare handelingen aangaat , zoo bevind men nu , wanneer men de Schryvers teegens malkanderen overweegt , zeer veele strydige , en voor 't meerendeel , teegens malkanderen aanlopende berichten van dezelve. Weshalven een waarheid lievend gemoed , dat na de gronden zelve ten naauwsten verneemt , voor alle dingen van nooden heeft , om alles deezen aangaande , door het waare licht des Geestes , volgens het goddelyke Woord , onzydig te onderscheiden , op dat een ieder zyn behoorlyk oordeel toe gevoegd werde. Dewyle nu wyders bevonden zal worden , dat 'er veele gebreeken en mislaagen aan haar werden aangemerkt , alzoo ontmoet men nochtans veele duidelyke merkteekens , die haar ook in veel gewichtige stukken , t'eenemaal ontschuldigen , daar van ik tot een proef , alhier eenige weinige dingen zal bestaan op te haalen. Aangezien het onder de Christenen geenzins is verboden , maar veel eer te erkennen , als van God ernstelyk bevoelen , dat men zelfs by zyne ergste vyanden , ik swyge by zoo veele , meest uit onweetenheid alleen dwaalende , alles ten besten zoude duiden. Dienvolgende wil ik ook niet ophaalen , 't geene *Luther* van haar bybrengt , en met eene voor onbehoorlyk houd ; „ dat de Weederdoopers „ zoodaanige gedachten hadden opgevat , dat ze voor zuiver wilden le- „ ven , dat ze in geen ding altoos quaamen te zondigen , en zy verbeelden „ haar alzoo de allerschoonste deugden , in haare gedachten. (z) Desge- „ lyks , dat ze haare quaade bedryven een schoone verfaanstreeken , en diesweegen hooglyk preezen , en op haar Christelyk geduld , liefde en eenigheid roemden. (a) Maar ik werde nu indachtig van eenige opentlyke getuigenissen , uit geheele Republyken en Collegien , van haare eigene teegengstreevers : en wel voor eerst , van het gemelde schryven des Landgraafs , *Philips van Hessen* , aan den Keurvorst van Saxen , daar in hy van de Weederdoopers met eene behoorlyke onderscheid oordeelt , en de oproerige wel geraaden hadde te straffen , maar ook daar en teegen bekent , dat 'er veele vroomme goedaardige lieden onder dezelve zyn geweest. „ Zy zyn „ ongelyk , schreef hy : zommige zyn eenvoudige vroomme lieden , zoo „ dat met haar derhalven wel bescheidelyk te handelen is. (b) Daar na van het schryven , dat den Raad van Beern , in der Sweits , wel eer weegen de Weederdoopers heeft laten uit gaan , daar inne dit gemeld word , dat het quaad leeven der Leeraaren , en van andere de oorzaake was , waarom de gezintheit zoo toe nam. „ Welke , zoo men daar zeide , de voor- „ naamste oorzaak is , dat veele vroomme godvruchtige lieden , die Chri- „ stus van herten zoeken , zig ergeren aan onze Kerken , en scheuringen en „ afzonderingen maaken. (c) Door welke oprechte lieden , men wel de Weederdoopers verstond , als over welke men wel het meeste klaagde , dat ze zich afzonderden. Waar aan dan zoo veel minder is te twyffelen , dewyle in eene anderen brief van den Predikant tot Zurig , aan den Raad aldaar , deeze woorden wel uitdrukkelyk gemeld werden ; Zy ,
de

Bekente-
nis van
haaren
vlyt in de
Godzaa-
ligheid.Onder-
scheid der
zelve.Oprecht-
heid van
veele on-
der haar.Ellende
van haare
vyanden.

(y) Scult. l. c. p. 268. Ottius l. c. p. 36. Zach. Theobald. Wiedertäuff. Geist. Cap. II. p. 150. feqq. Alex. Ros. Relig. der welt. p. 396. &c. (z) To. IX. Alt. p. 190. (a) To. VI. p. 1131. (b) Apud Ottium l. c. p. 131. (c) Ibid. p. 173.

te weeten de Weederdoopers , voerden eenen uitterlyken schyn en geveinsde vroomigheid , voor de oogen van de weereld. (d) Welke uitdrukkingen zy daarom zeekerlyk gebruyken moesten , nademaal zy zelve zeer quaalyk leefden , gelyk als ook aldaar de klachte der Overigheid te kennen geeft.

5. Het is wel waar , dat deeze goede getuigenissen , den geenen niet kan toe koomen , die in den oproer van *Munster* , en tot *Munster* zich zoo wreevelig en onchristelyk hadden betoont , waar van hier voor in dit boek , de noodige narichting te vinden is. Het is echter uit veele verklarungen openbaar , dat de overige Weederdoopers , niet alleen aan deezen allen geen deel altoos , maar ook daar en teegen eenen gruwel en affchrik daar af hebben gehad , en 't zelve ten hoogsten altoos verworpen en onbillyk gekeurt. Zoo dat haare teegenstreevers zelve , uit haare schriften bekent en betuigt hebben , „ dat zy , inzonderheid de „ *Menmoniten* , met die van *Munster* nooit hebben mede gestemt , maar het „ houden van veele vrouwen t'eenemaal verworpen. En dat *Menno Simons* „ zelve een eigen boek teegen de Godslasteringen van *Jan van Leyden* „ heeft geschreeven. (e) Herwelke in zyne Neederlandsche geschriften , in 't Jaar 1646 gedrukt , onder deeze tytel te vinden is : Dat *Jesus Christus* de waare beloofde *David* , en *Koning der Koningen* is : (Zie aldaar p. 934. en volgende.) Van gelyken , „ dat de Neederlandsche Wederdoopers haar veel geschikter en vromer achteden , als die geene , welke in 't H. „ Roomsche Ryk den Boere-kryg hebben aangevangen , en het Koningryk „ tot *Munster* opgeregt (f) Ja men heeft zich over haar beklagt , dat , gelyk als de eerste haar in 't al te veel vergreepen , en de magt der Overigheid aan zich trokken , de andere zich alsoo vergreepen in 't al te min , en verwierpen alle de daaden van de voorige , zoo wel als haare veel-vrouwen-echt en geeft-dryverye. (g) De Weederdoopers zelfs hebben ook met ernst en by alle geleegenheid , teegen deeze beschuldiging en aantyginge , opentlyke onschuldiginge gedaan , en alle het bedryf der andere , voor een swaare misdaad en zonde gehouden. Ja zy hebben , wanneer men haar ook om 't leeven heeft gebracht , tot in den dood toe onveranderlyk verklaart , dat ze met den handel van *Munster* en *Amsterdam* , in 't allerminste niet te doen hadden : Gelyk als onder anderen , eenen in *Neederland* , genaamt *Jacob van Auch* , in 't Jaar 1558 , heeft gedaan. (h) En *Sebastiaan Frank* , heeft in gelyke geleegenheid , alhoewel in 't Jaar 1541 , hem opentlyk aldus verklaart ; „ quade menschen maaken geen oproer , zy konnen 'er ook geene maaken , maar de dwinglandye der Overigheid. Quaa- „ de lieden zyn wel een werktuig van den oproer , die God van weegen de „ zonde der Vorsten , haar laat over koomen , die anderzins geen handen „ konden opheffen. Daarom is alle schuld , en de voornaamste oorzaak van „ dit alles ; de onlydelyke onderdrukkinge en geweldenaary , of liever het „ goddeloos leeven. (i)

6. Deeze Weederdoopers nu , van de oproerige onderscheiden zynde , werden wyders van haare vyanden alsoo beschreeven , dat ze eene uiterlyke heiligheid aan zich vertoonden. (k) Desgelyks , „ dat ze een onschuldig leeven hadden beweezen , vergenoegt in spyzen waaren ge- „ weest , in slechte kleedinge hadden gegaan , zeer weinig gesproken op de „ regtvaardigheit der werken , op een godzaalig en bestendig Christendom , „ met eenen grooten yver , eeven als de Paaps-gezinden , hard hadden aan-

P p p 2

ge-

(d) Apud eundem p. 181. (e) M. Leidek. not. ad Hornii Eccl. p. 342. (f) Protocol. des Colloq. zu Embd. præf. (g) Ott. l. c. præf. (h) Ibid. p. 129. (i) In der Kerzer-Chron. p. 208. (k) Sleid. Lib. X. init.

Lof van
der zelve
vroomig-
heid.

Jaar MD.
tot MDC.

„gehouden; waar door het geweten der Euangelische zeer verwacht was
„geworden; als die reeds al geleert hadden, dat in de gerechtigheid des ge-
„loofs de zaaligheid alleen maar te zoeken was. (l) Welk oordeel, hoe
verre het reiken kan, en hoe verre de klachte daar by, booven haare
ernstelyke vermaaninge ter godzaaligheid, gelden mag, zulks is voor
een recht Christen, met gemak uit te vinden. Ja wat noch meer is, de
bekende Leeraar, *Wolfgang Capito*, heeft die getuigenis achtergelaaten,
en zich niet ontzien, uitdrukkelyk te schryven: „ dat zommige onder de
„Weederdoopers godzaalige, en waare knechten Gods waaren, Marte-
„laars of getuigen van Christus, en lieve broeders der rechtgeloofige. (m)
Het welke ook haaren heftigsten teegen-streever, *Theodorus Beza*, zelfs
niet heeft kunnen teegen-spreken, maar noch daar by geruigt; dat eenige
onder haar meer meedelyden, als straffe waardig waaren: en dat men met recht een
onderscheid onder hen maaken moeste. (n) Als men ook haare eigene schriften,
zonder eenzydigheid wel in ziet, zoo zal men deeze getuigenisse, bui-
ten eenig beswaarnis, wel kunnen toe vallen. De gemelde *Sebastiaan Frank*,
heeft haaren zin en ernst aldus uitgedrukt, wiens eigene woorden ik al-
hier tot een proefstellen zal. „ Eenige onder haar willen dat een Christen zy,
„zulk een heilig, eenvoudig, onstraffelyk, en afgestorven ding, dat hy nimmer-
„meer na den vleesche kooome te leeven, noch iets, dat op aarden zy, mag zoe-
„ken. Alwaarom een Christen ook niet meer zoude of mochte voor de weereld leeven,
„en niets weerelds meer achten: het moest hem eeven eens zyn, te sterven of
„te leeven, ja dien dit leeven maar eene lange vertoevinge was, dien alle dingen
„eeven eens zyn, voor- en teegenspoed, die geheel verloochent zynde, zyns zelfs niet
„meer is, zoo dat hy alle schepzelen verzaakt heeft, en hy niets altoos meer na
„den vleesche kenne; die het sterven voor een gewin moest achten, den rykdom
„voor slyk, ja des weerelds vreugde, wellust, eere en leeven, voor leed, onlust,
„schande, en dood reekenen; die zich in teegenspoed en armoede beroemt,
„en het tydelyk geluk voor een ongeluk achte, en ook bedroeft daar
„over werde, die zyne vyanden lief heeft, zeegent die hem vervloeken, die
„van alle dingen, in alles Gode leedig, vry en gelaaten, in eenen onbelemmer-
„den Sabbath of ruste staa, in welken God altyd zyn plaats en werk kan hebben.
„Die gewillig en gaarne geweld wil lyden, die als hem het zyne met geweld ont-
„noomen is, het niet weeder eischt, die ieder eengaarne geeve en leene, die
„voor 't afgebedene, of geleende, niets weeder verhoopt, die voor al gee-
„nen eed doe, niets voor 't Gerechte handele, geen en oorlog voere, geen geweer
„draage, die geene weereldlyke heerschappye, schattinge, of macht wil
„hebben, die alle dingen, gelyk een verstorven mensch, laat heenen gaan, zelfs
„zonder eenige de minste cieraad, die niets eigen mag hebben, en die niets altoos
„met de weereld gemeen heeft, als vergastinge, vreugden-maaltyden, on-
„lusten, gilden, gezelschappen, herbergen, hoogtyd, danssen en diergelyk.
„Een Christen moest ook niet alleen geen weereldlyke wellust zoeken, maar wel die
„ontvlieden, en alleenlyk in kruis, ellende en armoede, hem verheugen, of
„alleen zoeken wat daar booven, en niets dat op der aarden is, het neemen voor
„geeven, het sterven voor leeven, het missen voor hebben, en armoede voor ryk-
„dom achten, te hebben, als niets bezittende, ja de weereld moest hy al zoo ge-
„storven zyn, dat hy ongevoelyk geworden was na den vleesche, dat alles by hem
„eeven veel gelt, dat by hem geene zonde, nyd, twist, of booze lust eenig plaats
„hebbe, of zulks schoon al in 't vleesch zich mogt beweegen, zoo moest het echter door
„den Geest overwonnen en verdrukt worden, zoo dat de zonde niet op kon koomen. (o)

7. Alhoewel 'er echter noch al veele menschelyke blindheid, swak-
heid en dwaasheid, by veelen meede onderliep, zoo was 'er nochtans by

mee-
(l) Scultet. l. c. p. 265. (m) D. Adrianus ap. Beza; Epist. IV. p. 33. (n) Ibid. p. 38. (o) Loc. cit. p. 196.

meenige der zelve eene groote eenvoudigheid, en trouwe der gehoorzaamheid te zien, nadien zy de letteren der Schrift zoo naauw zochten na te koomen, dat ze daar door zelfs in de quaadaardige oordeelen van anderen vervielen, en zelve in schande en schaade geraakten. De Schryvers weeten doorgaans niet genoeg te boerten en te spotten, wanneer ze zoodaanige zeldzaame dingen van haar, of met leelyke omstandigheeden te boek stellen, of anders ten eenemaal verdichten. Doch, inzonderheid haalt deeze Schryver haare wyze van doen aan: *veele welmeenende menschen, die na God yverden, trokken zy met haaren goeden schyn, en ook met de letter der Schrift (die ze styf voor haar hielden) tot zich: want zy leerden niets als van liefde, geloove en kruis, zy betoonden haar in veel lyden gantsch geduldig, ootmoedig, enz. (p)* En vorder: *Ik achte voorwaar, en houde het geheellyk daar voor, dat er veele vroomme eenvoudige lieden onder deeze gezintheid zyn geweest, en dat ook veele van haare Voorstanders na God hebben geyvert, doch, volgens myn gevoelen, niet na de konst (oferkentenis.) (q)* Tot een voorbeeld van zoodaanige meeningen kunnen de volgende voorvallen dienen. Onder de Weederdoopers leerde eenen *Antoon Kurssener* in der Sweits; dat alle Christenen haare zonden ook opentlyk moesten bekennen, om dat *Jacobus* schryft: *de eene bekenne aan de andere zyne zonde.* Waar op veele van haar hunne voorgaande ondeugden teegen een yder zouden hebben verhaalt, zoo dat zich de andere daar over heel zeer verwonden. Een ander, met naame *Goldsmid*, zoude uit die spreuk: *Indien gy u niet bekeert, en wordet gelyk de kinderen, zoo zult gy in't heemelyk niet koomen*, veele hebben overtuigt, dat ze zich in gebaarden, en andere dingen, gelyk als de kleene kinderen moesten aanstellen, ook speelen en ander kinderlyk bedryf ter hand neemen. (r) Welk slag van menschen men anderzins Apostolische tenoemen pleeg; dewyle zy alles voor naamen, de bloote letter der Schrift op te volgen, waar van haast breeder. Diergelyke aanvechtingen zyn om niet alleen op de bekende wyze, den ouden *Origenes* bejeegent, gelyk hier vooren in 't derde boek in 't breede is verhaalt: maar ook anderen, den welken de gehoorzaamheid van Gods Woord recht ernst is geweest; gelyk ik tot een voorbeeld, in een geschreeve Tyd-boek bevinde, dat een burger tot *Torgau*, genaamt *Leonhard Kremberger*, in 't Jaar 1562, den 26 van December, zich zelve met een vleeschhouwers byl, de hand heeft afgehouden, doordien hy de woorden uit *Matthæus xii.* (*Indien uwe hand u ergert, houw de zelve af*) na den letter had verstaan, en wel in zyne gedachten herhaalt, 't geen hy daar meede bedreeven hadde. By welke, en diergelyke gevallen wel gelden mochte, 't geene de gedachte *Sebastiaan Frank*, na de aangetoogene woorden bybrengt: *Men moest zich alzo niet met geweld teegens haar aan gesteld hebben, schoon zy als hardnekkige haar niet wilden laten onderwyzen, maar die alleen Gode bevoelen laten, die alleen het geloove geeven, en de zaaken, zoo 't behoort, best beschikken kan: daar beneevens zoude een iegelyk gedenken, dat ons allen noch wel veel kon ontbreken. (t)*

8. Dienvolgens is het uit onverwerpelyke Schryvers zeker, dat 'er zeer veele, ja de meeste onder haar, van 't geene zy gezegt en gedaan hebben, niet anders overtuigt zyn geweest, en 't geene, dat ze erkent, of van andere gehoord hebben, in groote eenvoudigheid hebben gevolgt, gelyk als onder anderen ook, in 't Jaar 1545, *Myconius* aan *Bullingerus* schreef: *Die geene, dewelke van de Weederdoopers afvallen, verzeekeren, dat zy in 't eerst, niet uit boosheid des gemoeds alzo gedoolt hadden.* En *Joh. Hospini-*

PPP 3

(p) Sebast. Frank l. c. p. 196 (q) Ibid. (r) Scult. l. c. p. 266. (s) Wigandus in Anabapt. initio & Schlüsselburg. Catal. Hær. Lib. XII. p. 22. (t) Loc. cit. p. 193.

Jaar MD.
tot MDG.

Eenvou-
dige ge-
hoorzaam-
heid.

Na de let-
ter van de
Schriftuur.

Onover-
tuigt ge-
weeten.

ni-

Jaar MD.
tot MDC.

Iver.

Goddelyke
gaaven.

nianus zegt van eenen anderen, die zich voor een Propheet en Apostel had uit gegeven, en heftig teegens het Predik-ampt der Protestanten gesproken: *deezē man schynt een yver voor God te hebben, maar niet na de waare kennisse, en ik vermoede, dat hy met de Weederdoopers eens gezint is.* Volgens deezē oprechtigheid haares verstands, heeft men haar ook geene waare goddelyke gaaven, en zonderlinge, ja ook overnatuurlyke dingen, kunnen afspreken. *Melanchthon*, als die de eerste van haar lang ondervraagt en onderzocht had, schreef van haar aan *Luther*, 't geene hier booven, § 1. is aangeteekent; 't welk ook andere verhaalt en bekrachtigt hebben. (y) Daar uit dan te zien is, dat met 'er daad zulke krachten en uitvloeyingen der Geesten, zich aan haar hebben ontdekt, 't welke ook haare teegenstreevers voor wat hoogers, als menschelyk moesten aanschouwen. Gelyk ook hier vooren van de Weederdoopers tot Wittenberg, in dien tyd, een hoog vernuftig man, *Melanchthons* vertrouwste vriend, te kennen gaf, „ dat deezē lieden een „ zonderbaare gaave Gods van haar voor gaaven, als dat ze toekomende „ dingen wisten te voorzeggen. Men hadde ook bevonden, dat veele onder „ haar, in den droom, wonderbaarlyke gezichten hadden gehad. En aan eeni- „ ge, alhoewel weinige, ook des daags, en waakende, gewisse verschy- „ ningen waaren voor gekoomen. Ook was het zeker, dat 'er onder haaren „ hoop, zelfs vrouwen gepropheteert hadden. Hy voegt daar na by: „ dat „ *Nicolaas Storch* hem hadde geveinst, dat hy niet *gestudeert* hadde, of dat hy „ in waarheid ongeleerd was geweest, en daar by verklaart hadde, dat hy „ zyne heilzame kennisse van God zelve ontving. (z) Hier over schreef *Wolfgang Capito* aan *Wolfgang Musculus*, in 't Jaar 1533, van dezelve, dat, het geene zy deden, geenzins voor niets te achten, of te ontkennen waare, en dat men daarom met haar voorzichtiglyk en zachtjens te handelen hadde. (a) Ontrent welke tyd ook een zeker Tyd-beschryver dit, als iets overnatuurlyks hadde opgeteekent, dat een Weederdooper tot Bazel geheelē 19 daagen lang zonder eeten en drinken hadde geleest. (b) En haare eigen Martelaars-boeken geeven, van zulke zeldzaame geschiedenissen, zeer veele voorbeelden, alhoewel het meeste, dat noch goed aan haar is geweest, door haare weederstreevers is onderdrukt en versweegen, of wel verandert geworden. Het welke die geene ook wel gelooven konnen, die haare Historie naauwkeurig onderzoekē.

Geduld en
zachtmoedigheid.

Vroolykheid, ook
in den
dood zelfs.

9. Daar ook, gelyk veele onder haar, inzonderheid den geenen, die haar aan den oproer schuldig hebben gemaakt, geenen Christelyken zin moogen betoont hebben, zoo word doch de overige Weederdoopers het teegendeel, neevens een groot geduld en standvastigheid, weederom van haare tegenpartyen bestandig na gegeven, het welke wel, behalven dat, haare meeninge van den oorlog en wraak kan aanwyzen. Men vind van haare ombrengingen eeven zodanige beschryvingen by hen zelve, als eertyds van de eerste Christenen, by de Heidensche Geschicht-Schryvers. Als by voorbeeld, dat 'er in 't Jaar 1527, tot Waldzee, zes der zelve, in een bestandige bekentenis van 't Weederdoopers geloof, van de Paus-gezinden ter dood waaren gebracht. (c) Desgelyks, dat 'er een Boer, die om des Euangeliums wille, veel hadde geleeden, na St. Gallen was gekoomen, en aldaar van den Weederdoop hadde gepredikt, en veele lieden vervoert. Hy was eevenwel daar op gevangen genoomen, en leevendig verbrand geworden, waar by hy met alle zyn gebaar, zyne vroolykheid in 't sterven betuigt hadde. (d) Op een zelve manier werd 'er verhaalt,

(u) Apud Ottium p. 107. (x) Ibid. p. 138. (y) Seckend. Lib. I. p. 192. Kortholdus Hist. Eccl. p. 765. (z) Joh. Camerarius Vita Melanch. p. 46. (a) Apud Jo. Fechtium Epist. Theol. p. 433. (b) Continuator Chronici Palmeriani. p. 168. (c) Scult. l. c. p. 264. (d) Ibid. Idem.

haalt , van *Felix Manzius* , een Weederdooper tot Zurig , dat , wanneer men hem verdrinken zoude , hy God by zynen uitgang hooglyk hadde gepreezen , wiens waarheid hy met zyn dood verzeegelen zoude : want zulks (te weeten de Weederdoop) was in de klare getuigenis des Woords gegrond : en zoodaanige zoorten van den dood der geloovigen , waaren van den Heere zelve te vooren verkondigt geworden. Ook hadden hem zyn moeder en broeder tot volständigkeit vermaant , en hy zelve hadde by zyn dood , dien Psalm gezongen : *In uwe handen beveele ik mynen geest.* (e) Ook klaagden de Leeraars heftig over zulke lieden , dat ze , gelyk zy het noemden , zoo hardnekkig waaren , en haar niet van haare leere wilden laten afbrengen. Van eenen , met naame *Gartner* , schryft *Eglinus* aan *Bullingerus* : „ Hy blyft by zyne halsstarrigheid , en wil „ liever den houthoop en het vuur verdraagen , als weg loopen , en dat ver- „ hoeden. (f) Ook van een vleeschhouwer : Hy laat hem hooren , dat hy „ nog na onzen Leeraar wilde luisteren , noch weg loopen , maar liever alles „ verwachten , in de gevangenis gaan , en hem het hoofd laten afflaan , „ als zich gezeggelyk aanstellen. (g) Insgelyks verhaalt een ander Leeraar : „ Wy bevinden meer dan te veel , dat de Weederdoopers niet lichtelyk „ weeder laten vaaren , 't geene zy eenmaal opgevat hebben. (h) En noch een ander schryft : Ik kan haare hardnekkigheid niet genoeg doen. (i) *Luther* zelve schreef , in 't Jaar 1527 , aldus aan een Land-leeraar in Breslau : „ Men kan deeze gedochters , noch door sweerd , noch door vuur „ bedwingen , zy verlaaten wyf , kind , huis en hof , ja alles wat ze hebben. (k) Het welke hy dieshalven alles , uit onbedachten yver , den duivel heeft roegeschreeven , vermids de goede man , tusschen de Munstersche en de andere , die zoo veele aangestelde Leeraars een getuigenis van vroomigheid en eenvoudigheid gegeven hebben , geen onderscheid heeft gemaakt. Eeven gelyk als *Melanchthon* dies tyds waarschouwen wilde ; „ dat „ zich niemand daar aan moest ergeren , wanneer de Weederdoopers zoo „ getroost ter dood gingen , en alles konden lyden , doordien haar de Satan „ hadde verhard , enz. (l)

Jaar MD.
tot MDC.Standva-
stigheid.

10. Onder anderen is ook erbarmelyk te leezen , 't geene van de Weederdoopers , in de landen van Oostenryk verhaalt werd , te weeten ; dat de Koning *Ferdinand* haar hadde verjaagt uit Maaren , dat ze zich derhalven wyder inwaarts , aan eenige woeste plaatzen in Hungarie hadden needergezet , en dezelve met grooten arbeid vruchtbaar gemaakt. Korts daar na wierden zy wederom , in 't Jaar 1548 , over hals over kop van daar verdreeven , en dat wel midden in 't hardste van den winter , alwaar zy met vrouwen en kinderen , beneevens veele kranken , onder den blooten heemel neederleggen , en vergaan moesten , dewyle haar alle toegang geweert wierde. Gelyk als *Jacob Hutter* diesweegen aan de Regeerders van Maaren , alzoo ging klaagen : „ Wy zyn van onze wooningen en „ goederen verdreeven , leggen aldaar in de wildernis , op een woeste heide , „ onder den blooten heemel ; dat neemen wy nochtans aan met groot ge- „ duld , en wy looven God , die ons waardig gemaakt heeft , om te lyden „ om zynes naams wille , alhoewel het ons , uwenhalven , een smert en „ herten leed is , dat gy lieden zoo quaalyk handelt met de vroomen kinde- „ ren Gods. (m) En diergelyke proeven vind men by meenigten , die ten minsten aanwyzen . dat die lieden niet anders zyn overtuigd geweest , en daardoor , 't geene zy eens erkent hebben , by 't zelve getrouw en stand-
vastig ,

Verzaakin-
ge van al-
les.

(e) Idem P. II. p. 91. (f) Apud Ottium p. 152. (g) Ibid. p. 148. (h) Julius Mediolanensis ibid. p. 121. (i) Hoperus ibid. p. III. (k) Lib. II. Epist. p. 327. (l) Confutatione Msta ap. Sagittarium introd. in H. E. p. 831. (m) Epist. ap. Ottium p. 75. Conf. p. 109.

Jaar MD.
tot MDC.

Verzierde
afzorde-
ring.

Reinig-
heid.

Haare
schriften
zelden te
bekoomen.

Of haare
leere ver-
werpelyk
is.

Onder-
scheidelyk.

Haar leer
van de H.
Schrift.

vallig, ook zelfs in 't aldergrootste lyden zyn gebleeven. Haare beschuldigers zelve hebben eenige onder hen alzoo beschreeven, dat ze zich *separati*, of afgezonderde van de weereld, en ook geestelyke te noemen plagten; dewyle zy zich t'eenemaal van de wereld onttrekken, en dezelve affsterven wilden, in kleedinge, eeten, gaan, lagchen, enz. als meede van de hoogtyden, gasteryen, konstig gezang, oorloogen, en andere diergelyke dingen een afkeer hadden. (u) daar van wy te vooren *Sebastiaan Franks* beschryvinge hebben gehoort. Gelyk men ook ettelyke onder haar *Euchistæ*, *Præcatii*, of biddende placht te noemen; doordien ze alle kracht, om het quaade te overwinnen en het goede te bekoomen, in het gebed gingen zoeken; en het voor noodig hielden, om het zelve alleen den tyd toe te wyen: alzoo, dat men ook generleye nooddrift van elders zoeken moeste, maar alles onmiddelbaar van God verwachten. En de geene, die men *Cathari*, of de reine, heilige, en volmaakte noemde, om dat ze vast stelden en vorderden, dat de haare van zonden moesten vry en t'eenemaal gezuivert zyn: Gelyk meede, de broeders der liefde, dewelke alles verkosten, en 't geene men niet betaalen wilde, om niet maar weg gaaven, en 't andere aan den armen uitdeelden. (o) En wat 'er van diergelyke beschryvingen meer by haare waggunners by meenigte gevonden worden; waar uit een oprecht gemoed licht alles onderscheiden kan. Wy zullen echter nu haare voornaamste Leer-punten, kortelyk en duidelyk eens gaan open leggen, nadien ons haare handeling zelve uit onverwerpelyke Schryvers bekend is geworden.

11. Doch voor eerst bekennen de Geleerde, wanneer ze haar wederleggen willen, dat de boeken der Weederdoopers beswaarlyk te bekoomen zyn. (p) En 't is ten hoogsten te beklagen, dat van zulke lieden, zoo weinig geheele schriften, tot naauwer narichtinge, maar slechts eenige stukken, daar van men zich ten meesten teegen haar bedient, overig zyn. Waar door het dan met de beschryvinge en verwerpinge haarer leere, wel dikmaals alzoo toe gegaan mag zyn, als wy in de voorgaande Hoofdstukken hebben gezien, zich veele, zonder grondige doorlezinge en onderzoekinge aller punten, dit hebben opgevat, en de gemeene beschuldigingen geloofgegeeven. Wat nochtans de zaake zelve betreft, zoo heeft een vermaart man onder den Gereformeerde by gebracht; „ dat de Weederdoopers, niet zoo zeer door haare leere, die „ van de rechtzinnige weederstreefden, door het byvoegen van een andere „ of nieuwe, als dat ze deeze niet te recht quaamen te vatten en te verstaan. (q) Neevens welke aanmerkinge ook dit zeer noodig is om indachtig te maaken, hoe de Schryvers in 't gemeen bekennen, dat zy zelfs in alle en een ieder punt, niet eenerley geloof en geleert hebben, en dat men daarom niet zoo naauw, eene volkoomene t'zaamenstellinge van haare gevoelens geeven kan, noch alle en een iegelyk toeschryven, wat zommige maar alleen gezegt hebben. Om welker oorzaake wy hier alleen de voornaamste en algemeene zullen ter needer stellen, en het overige hier na by der zelve *setten* zullen vermelden. Zoo is dan voor eerst, uit het reeds gemelde bekend, dat ze de H. Schrift zoo geheel niet verwerpen, dat ze ook de uitgedrukte letter in alles hebben gezocht na te koomen; gelyk ze zich derhalven ook in haare voorstellen, op der zelve geruigenis be-roepen, inzonderheid van den Doop. Ja eenige hebben wel uitdrukke-lyk

(u) Wigand. & Schlüsselburg II. cc. Ottius Præf. cæterique Antianabaptistici Scriptores. (o) Ibidem. (p) Colberg in Platon, Christenth. Cap. XI. §. 11. p. 383. (q) Hornbeckius Summa Controv. p. 363.

yk voor haar uitbedongen, dat men de schriften van andere Leeraars achter moest laten, en alleen by den Bybel blyven. (r) Doch deeze achtende niet van nooden, dat op de zyde des menschen de H. Geest zyn ampt zo ude verrechten, en met zyn licht alles klaar en zeeker maaken. Daar do or niet dan gebeurde, dat veele van de letter der Schrift, als een dood ding in zich zelve quaamen te spreken: En *Muntzer* zelve, die in zyne ree den en zeer aanstootelyke uitdrukkingen heeft voort gebracht, zoude gezegt hebben: Wat *Bybel*, *Bubel*, *Babel*? Doch anders hadde hy zich teegens *Melanchthon* alzo verklaart: „De mensch leeft niet van brood „alleen, maar van een ieder woord, dat uit den mond Gods gaat. „Ziet, uit den mond Gods gaat het, en geenzins uit de boeken. De ge- „tuigenis des waaren Woords is wel uit de boeken, doch indien het niet „in de herten ontspringt, zoo is het maar eenes menschen woord, dat „de listige Schriftgeleerde verdoemen, die enen anderen het Woord „ontsteelen. *Jer. xxiii.* De Heere heeft niet tot haar gesproken, en zy „gebruiken eevenwel zyne woorden. O gy geliefde ziet toe, dat gy „moogt voorzeggén, anderzins zal uwe Godgeleertheid niet eenen pen- „ning waardig zyn. Zoek uwen God wanneer hy naby is, en niet wan- „neer hy verre van u is. (s)

Jaar M D.
tot M D C.Van de
verlich-
ting.

12. Alzoo gaf, in't Jaar 1527, *Jacobus Cautus*, tot Wormbs deeze instelling uit, en bood zich aan een iegelyk daar van reekenschap en antwoord te geeven: „*Het woord, dat wy uit-spreken, verbaalen en schryven, „is niet het leevendige eenwige Woord Gods, maar alleen een getuigenis, en te- „ken van het inwendige, waar meede het uitwendige genoeg geschiede. Geen „uitterlyk woord, of teeken, of Sacrament, ook geene uitterlyke belofte, heeft „zulk een kracht, dat die den innerlyken mensche kan versterken of vertroosten.*

Van het
uiterlyke
Woord.

(t) Daar door schryft men haar ook de volgende leerstukken toe; dat men niet alleen Gods Woord (dat is, den Bybel) moet hooren, maar ook de byzondere openbaaringe Gods, en wel moet men de stemme Gods zelfs verhoopen en hooren, en het werk Gods in zich zelve gevoelen, wat voor een pond een iegelyk is toegevoegt. Dat men de Schrift alleen niet moet gelooven, maar daar beneevens de openbaringen. En wel behoort men vrywillig God te bidden, wanneer het herte aan God vertwyffelt, en aan zyne zorg en liefde tot ons. Van gelyken: dat *Thomas Muntzer* dien God heeft verworpen, met den welken hy niet teegenwoordig konde spreken als *Moses* en *Abraham*. God openbaarde ook nu noch zyne wille door droomen, het welke dan een gewisse getuigenisse was, dat men den H. Geest hadde ontfangen. De Geest betuigt, dat men alle boeken des Ouden en Nieuwen Testaments moest verlaaten, en de gedachten en openbaringen des herten volgen, enz. (u) En daar heene strekken de verhaalingen, dat ze by voorbeeld, haare predikingen altoos hebben aangevangen, met de woorden uit *Matth xi.* *Ik pryze u Vader en Heere des heemels en der aarden, dat gy zulks den onmondigen geopenbaart hebt.* Ook hadden ze met een betuigt, dat ze niet zouden spreken, als 't geene haar van God geopenbaart zoude werden. (x) Desgelyks, dat eenige onder hen daagelyks nieuwe beveelen van God geopenbaart hebben. *Et- telyke waaren daar over verrukt geworden, andere hadden gebeeft, onbeweeglyk geleegeen, zomwylen wel twee of drie daagen lang, waar na ze weeder tot haar zelve zynde gekoomen, hadden zy gepropheteert, en wondere dingen gezegt, als waaren ze in een andere weereld geweest, en dat meenden ze met Paulus gemeen te hebben, uit 2 Cor. xi.* *Veele konden de verborgentheeden niet uit-spreken, die*

Van de
Openba-
ringen.Vertruk-
kingen.

(r) Leonhardus Sartorius ap. Ottium p. 120. (s) Epist. ap. Buchholz. Ind. Chronol. p. 510. (t) Apud Scultetum P. II. p. 89. (u) Wigand. de Anab. p. 1. (x) Scultet. P. I. p. 164.

Jaar MD.
tot MDC.

ze aldaar gezien hadden. Andere hielden veel van gezichten en droomen, maar zommige ook niet met allen, en hielden haar aan de letter der Schrift. Eenige hielden gantsch niet, noch van Leeraar, noch van boeken, enz. (y) En van zulke soorten van openbaaringen vind men zoo veele voorbeelden, daar ze dan vermelden; als dat ze Christus hadden gezien. (z) Dan, dat ze met God in gesprek waaren geweest. (a) Daar na, dat de Engelen haar dit of dat hadden bevoolen. enz. (b) Gelyk als hier vooren is verhaalt. En van die dingen verkreegen ze in 't eerst den naam van heemelsche Propheeten, teegens welke *Luther*, alhoewel des tyds in de eerste hirte, een geheel boek heeft geschreeven, en dezelve, als iemand zegd, spottelyk door gestreeken. (c) Welks kort begrip iemand heeft verhaalt, en veele ongerymde dingen daar uit getrokken, als dat de beelden in 't N. Testament niet verboden zouden zyn, dat de Apostelen het Avondmaal meede een Misse hadden geheeten, dat het brood-breeken de uitdeeling zoude weezen, enz. (d)

Enthusia-
sten,

13. Van de ketterye der geener, die men *Enthusiasten* of Geestdryvers noemt, werd aldus verhaalt; „ dat niemand behoefde in *liberali otio* te studeeren, noch van elders zyne wetenschap of kennisse te hebben, als alleen „ van de goedheid Gods, die geen menschelyke hulpe altoos noodig heeft. „ Want daar is gantsch geene oorzaake, waarom iemand God eeren en „ aanbidden zoude, zoo hy ook niet desgelyks aan ons die weldaaden, die „ hy den H. Vaderen hadde beweezen, gewaardigde. En daarom moest „ men eeven een zoodaanig gesprek en ommegang met God in 't gebed „ zoeken, 't geen ook den geenen gebeurt, die dezelve begeert. (e) Uit dit alles is wel te zien, dat de Weederdoopers den Bybel niet verworpen hebben, ja zy hebben veel eer ook, neevens de zoo genaamde Canonyke boeken der zelve, de *Apocrypha*, als *het boek der Wysheid*, *Syrachs*, en andere voor haaren reegel gehouden. (f) Ondertusschen nochtans hebben ze dit van 't Oude Testament gezegt: „ Wy neemen uit het Oude „ Testament, alleenlyk voor geloofwaardig aan, 't geene de leere van „ Christus niet teegenstreeft. Gelyk ze meede van 't V. Hoofdstuk van „ *Matthæus* zeggen, dat *Christus* aldaar nieuwe en volkoomene wetten heeft ingevoert; dewyle hy het einde des Wets is. *Matth. xi. 13. Rom. x. 4. Gal. iii. 24.* (b) Desgelyks, dat de leere van Christus de leere van *Mozes* niet gelyk is, en dat men de Wet wel houden kan, dewyle de Schrift overal daar op dringt, enz. (i) En zoo veel van de beginzelen haarer leere, dewelke zy, zoo wel het inwendige, als het uitwendige woord noemden. Na welke dieshalven de Hoofdstukken zelfs in 't korte te zien zyn. Van 't Goddelyke Weezen hebben ze anderzins gewoonelyke reedenen gevoert, behalven, dat ze zomwylen de Schoolwoorden, *perzoon*, *bestaanlykheid*, enz. niet wel verstonen, doordien die niet in den Bybel gevonden wierden. Voor 't overige heeft *Menno Simons*, inzonderheid, na de getuigenis van zyne tegenstreevers, zeer beweeglyk van 't goddelyke weezen gesproken, en tot *Lubek* met een *Sociniaan*, genaamt *Adam Pastor*, langen tyd gereeden-twist. (k) Niet te min is haar dit noch te laste gelegd, dat moogelyk haare meeninge niet is geweest, daar van ik slechts een voorbeeld stellen wil. In 't gesprek binnen *Emden*, heb-

Gevoelen
van de
Apocrypha
in 'den By-
bel.
Van 't Oude
Testament,

Leere van
God.

(y) *Sebast. Frank*. l. c. p. 194. (z) *Sartorius* l. c. (a) *Jac. Hutter* in de aantekening van de tweespalt der Gemeente in Mahren. (b) *Hans Sturm* ap. *Tob. Schmid*. *Zwikk. Chron.* P. II. p. 308. (c) *To. V. Script.* Witt. publ. p. F. 5. (d) *Scultetus* l. c. p. 242. (e) *Script.* *Witteb.* l. c. (f) *Menno Simonis Summar.* Part. II. p. 22. (g) *Protocollum Colloquii Frankenthalensis* Art. l. n. 7. (h) *Protocoll. Colloq. Embdani*, Aft. CXX. n. 1. (i) *Petrus Matthias* im klaren beweisth. p. 28. *Glaubensbekänntnis der Mennisten.* Art. XI. p. 43. *Bullingerus & ex eo Wigandus* l. c. p. 6. (k) *Vid. Seilcrus Anab.* L. IV. P. II. p. 19.

hebben de Weederdoopers uitdrukkelyk die woorden: *Ik zal hem tot een Vader zyn, en hy zal my tot een zoone zyn*, na de aanwyzinge van *Paulus, Hebr. 1.* op Christus geduid en gezegd, dat daar niet wierde gesproken van den zoon des Aardsvaders *David, Act. 11.* maar van den hooggeloofden Zoone Gods, des heemelfchen Vaders, dewelke wel, volgens de belofte, een Zoone *Dauids, Abrahams* en *Adams*, genoemd wierde, *Matth. 1. Luc. 11.* en nochtans een waarachtige Zoone Gods is. Eevenwel hebben haare tegenspreekers aldaar op de kant uitdrukkelyk gezet: Hier is *David*, der Weederdoopers God. (l) Hoedaanige quaade duidingen ons zeer dikmaals voor koomen. Gelyk als ook de Sociniaanen eenige van deeze, als *Lodewyk Hetzer*, en *Job. Hut* tot haare gezintheid zoeken te trekken. (m)

Jaar MDC. tot MDC.

14. Van den Perzoon en de natuuren van Christus hebben ze nochtmaals niet na de Schoolwyze, en meede uit de *Philosophie* en't vernuft genomene beschryvingen weeten, te spreken. Alwaarom ze zig in den stryd van de twee natuuren in Christus en der zelve vereeniging, meededeeling, eigenschappen enz. liever niet wilden verklaaren, als iets zeezers uit de Schrift vast stellen, en alzoo aanstootelyk zyn. Gelyk zulks, zoo uit der zaamen-spraak tot Frankendaal te zien is, (n) als uit de Mennisten Catechismus, (o) en die tot Embden, alwaar ze bekent hebben, dat ze daar van tot noch geen woord of schrift hadden. (p) In't gesprek tot Leeuwaarden, bekende *Petrus van Cöln* zoo veel: dat Christus was uitwendig en inwendig Godes Zoon, zoo dat hy ook eenes menschen Zoon genaamt wierde, niet dat hy den menschen belooft is geweest, enz. Welke uitdrukkingen men hem aldaar zeer quaalyk heeft geduid. (q) Doch anderzins is bekent, hoe haar ten laste gelegd word, darze zouden leeren, dat Christus zyn lichaam van den heemel hadde gebracht, en in het vleesch was gekomen, gelyk *Johannes* spreekt, welk lichaam ook geestelyk, goddelyk en heemelfch was geweest. (r) Alhoewel ze daar by bekennen, dat, 't geene van *Maria* is gebooren, van den H. Geest was, uit *Luc. 1. 35. Matth. 1. 21.* En de meeste hebben in deezen allen niets anders willen vast stellen, als 't geene de Schrift daar van uitdrukkelyk heeft. (s) Eenige nochtans, byzonder de Mennisten komen met de regtgeloovige hier in overeen. (t) Gelyk ze ook met dezelve van't werk der wederbrenginge aldus spreken: Dat God alle menschen, uit genaade door Christus, van de erfzonde vry gemaakt, verlost, en in den stand der genaade heeft gestelt. (u) Daar en teegen heeft men haar toegereekent, als loochenden zy de erfzonde, dewyle zy, uit *1 Cor. vii. 4.* de kinderen der geloovigen voor zalig hielden, en de kracht der verlossinge aan den weedergeboorenen zoo krachtig erkenden; dat ze niet zondigden, ook niet konden zondigen, dat alzoo ook de verderfelykheid aan haar was verzwakt, en allengskens gantsch vergaan, of den ouden *Adam* verdronken en gedood. Van de verlossinge nogtans hebben ze bekent: „ dat al't geen door *Adam* ter verdoemenis was geschied, door Christus, zonder onderscheid der volkeren, „ weeder weg genoomen was. (x) Desgelyks, dat door de gerechtigheid van „ Christus de rechtvaardigheid des leevens over alle menschen was gekoomen, niemand, ook zelf *Kain*, niet uitgenoomen. (y) Weswegen de Gereformeerde heftig teegens haar yveren, eeven als teegens haare

Van des zelts perzoon en natuuren.

Zyn Menschverding.

Verlossing.

Erfzonde.

Qqq 2

ei-

(l) Protocoll. Colloq. Embd. Act. XXIX. p. 89. (m) Ex Chron. MS. Moravorum Fratrum & Franckio C. C. Sandius Lib. III. H. E. enucl. p. 424. (n) Actione X. n. 6. 7. 24. & 27. (o) Artic. IV. (p) Art. XXXIIX. n. 2. (q) Art. LX. & LXII. (r) Protocoll. Col. Embd. Art. XIIIX. XIX. &c. (s) Regnierus Wybrand. Catech. P. II. Art. 3. Protocoll. Franckenth. Act. LV. LXIII. seqq. (t) Im glaubens bekäntenis p. 74. (u) Im Hornischen glaubens bekänt. Artic. IIX. (x) Protocoll. Franckenth. Act. XII. n. 2. (y) Coll. Embd. Act. XV. n. 7.

Jaar MD.
tot MDC.Verkiezing
uit ge-
naade.Van 't ge-
loove,En den
rechten
aart van
dien.De recht-
vaardig-
maaking.Algemeene
herfcheppinge.

eigene bekentenisse, van de genaadige verkiezinge, daar de Weederdoopers bekennen: dat de gehoorzaame zyn verkooren, doch de ongehoorzaame verdoemt, enz. Desgelyks, dat God de gehoorzaame weder in genaade aanneemt, of zy schoon van te vooren al verworpen waren. (z)

15. Van de middelen der zaaligheid, naamelyk, het geloove ende rechtvaardigmaakinge door het zelve, vorderen zy, dat die volkoomen moet zyn, en niet alleenlyk in een vertrouwen, op Gods genaade bestaan, maar ook in een gehoorzaamheid van alle de woorden en geboden Gods. Van daar komen deeze stellingen: „ dat Jesus Christus op geene „ andere wyze voor ons heeft geleeden en genoeg gedaan, als byaldien wy „ zyne voetstappen na volgen, en den weg dien hy heeft gegaan, ook be- „ wandelen, en het bevel zynes Vaders gehoorzaamen, eeven gelyk de „ Zoon, een ieder na zyne maate; die anders van Christus gevoelt, die „ maakt van Christus een afgod: t welk alle de *Doctores Theologiae* en valsche „ Evangelisten, met de geheele weereld doen. Insgelyk hoe het uit- „ terlyk eeten van den verboodenen boom, noch *Adam*, noch zyne na- „ koomelingen geschaad zouden hebben, indien niet de innerlyke lust tot „ eeten daar toe gekoomen waare, alzo is het lichaamelyke lyden van „ Christus geen waare genoegdoeninge en verzoeninge met den Vader, „ zonder de innerlyke gehoorzaamheid en hoogste begeerte, om den eeu- „ wig wille gehoorzaam te zyn. (b) Waar in dan deeze lieden alle over- „ een stemmen, en duidelyk van de rechtvaardigmaakinge, door een daade- „ lyk geloove aan Christus, na de Schrift spreekken, hoe hy onmiddelbaar de gehoorzaamheid en liefde werkt en met zich brengt. (c) Veele van haar hebben ook de verzoeninge door Christus een zoodaanige algemeene oneindelyke kracht toegeschreeven, dat alles wat verlooren was, weder te rechte gebracht, en met 'er daad verlost werden zoude. En hebbenze alreede in den aanvang van haare *secte* geleert, dat alles, wat in den ouden *Adam* vervallen en gestorven was, in den tweeden *Adam, Jesus Christus*, veel heerlyker weder leevendig zoude gemaakt werden, en opstaan, en wel in zyne rechte ordeninge. (d) Inzonderheid heeft een *Johannes Denk*, een zeer needrig, en daarby geleerd man, alreede in 't Jaar 1525 dit opentlyk bekend: dat 'er geen mensch, ook geen booze geest, in alle eeuwigheid verdoemt zoude blyven, dewyle God wilde dat alle menschen zouden geholpen worden, en om dat Christus zegt: dat het een Herder en eene kudde zoude werden. (e) Deeze *Denk* heeft de volgende geschriften daar van in 80. uit gegeven: *Of God een oorzaak zy van 't quaade*: desgelyks, *hoe de Wet heeft opgehouden, die nochtans vervult moest werden*: voorts, *van de herscheppinge aller dingen, de ordeninge Gods en der schepzelen*. Deeze tractaatjes zyn in 't Jaar 1680 tot Amsterdam weder gedrukt met den tytel, *van 't Geestelyk Bloemhofken; bestaande in zes stichtelyke oude Theologische tractaatjens; als 1. eene ordeninge Gods en der schepzelen werk. 2. Van de waare liefde. 3. Verklaaring van eenige geloofs-punten. 4. Breede beduiding over de vraage, of God een oorzaak van 't quaade zy? 5. Van de Wet Gods, hoe de zelve heeft opgehouden, en niet te min vervult moest worden. 6. Christelyke ordening van een waarachtig Christen, tot beantwoording der aankomst zynes geloofs, waar by noch gevoegt is, een Schriftmatig bericht en getuigenis van den rechten Christen-doop, Avondmaal, gemeenschap, Overigheiden Echte staat*. Daar en booven werden hem meede de sluitreden toegeschreeven

(z) Jacob Duterman in der Heitern Beweisung Art. 1. 32. (a) Glaubens bekant. der Mennisten p. 50. seqq. Nicolaus Nicolai in Confess. p. 206. (b) Jac. Cantius ap. Scultet. P. II. Annal. p. 90. (c) Nicolai l. c. p. 194. Jo. Petrus van der Meulen, Christ. Animadv. praef. (d) Cantius l. c. (e) Scultet. P. I. p. 265.

en, welke gemeenlyk aan 't einde der Duitſche *Theologie* meede angehecht zyn. Ook verhaalt *Ludwig Haetzer* in de voorrede van zyne vertaaling der Propheeten (die tot Wormbs in 't Jaar 1527, in 80. zyn uit gekoomen) dat *Hans Denk*, hem hier in als een helper is toegonden, en hem van Gods weegen te wille geweest is, en in 't vertaalen heeft geholpen. De navolgers van *Denk* noemde men *Dæmoniacy*, en men eide hen te laſt, dat zy geheellyk den duivel loochenden. (f) Of zy wel alleenlyk zeiden: „ dat door Christus ook zelfs de verlorne geesten zouden weder gebracht werden, in dat geene, daar zy van uit gegaan waaren. (g) Waar in haar de *Ukwalliſten* of *Groningers* noch heedensdaags zouden zoeken na te volgen. (h) Gelyk als *Origenes*, en de zoogenaamde *Miſericordes*, of Barmhertige voor deezen hier inne zyn voor gegaan. (i)

Jaar MD
to: MDC.Dæmoni-
acy.Van de
reimiging
der zielen
na den
dood.

16. Dienvolgens hebben ze verder eene zuivering der zielen, na den dood geloofd, gelyk moogelyk de eerſte onder haar deeze zaake noch uit het Pausdom moogen behouden hebben, eeven gelyk als *Luther* de zelve noch een geruime tyd na de *reformatie* heeft gehad, als men in zyne *Postillen*, en andere ſchriften kan zien. En het is bekend, wat des tyds tot *Wittenberg*, met *Marcus Stiibner* is voorgevallen, die eens by *Melanchthon* aan zyn ſtudeer-tafel zittende, ten laaſten in ſlaap is geraakt, en na dat hy weder ontwaakt was, hem heeft gevraagd, wat hy van *Chryſoſtomus* hield? Als hem nu *Philippus* zeer prees, alhoewel hy veele van zyne woorden niet goed keurde, zoo heeft *Stiibner* geantwoord: Ik heb hem zoo terſtond in 't Vagevuur in eenen bedroefden ſtaat gezien. Waar over *Melanchthon* lagchende, was weg gegaan. (k) Alzoo is meede bekend, dat eenige onder hen hebben gemeent, dat de zielen der menſchen wel onſterffelyk waaren, doch dat veele van haar na den dood, geene eigene werkingen hadden, maar eeven als in den ſlaap waaren. Teegens welke *Calvinus* in zyn boek, 't welke hy *Pſychopannychia* noemt, in 't Jaar 1536 heeft geſchreeven. (l) Daar by noch eenige Teegenspreekers ſtellen, dat ze ook hebben geloofd, als of de goddeloozen eindelyk tot niet gemaakt zouden werden. (m) Het welke men nochtans by haar alzoo niet kan vinden. Veel meer bekennen de meeſte, niet te weten, waar heene de zielen na den dood zouden vaaren, (n) en zy beroepen zich daar op de meede-ſtemminge van *Calvinus*. (o) Doch in 't gemeen ſtellen ze vaſt, eene nieuwe ſcheppinge en herſtellinge aller dingen. (p) En dit zyn wel de voornaamſte punten, waar in ze van de gemeene meeningen pleegen af te wyken. Daar zyn echter eenige andere overig, als naamentlyk, in 't byzonder van den Doop en Avondmaal, dewelke na den grond te bezien zyn. En 't is nu meer als al te bekend, zelfs uit haare naamen, dat ze den Doop der kinderen voor onnoodig, en ongeoorloft hebben gehouden: gelyk als zy dieshalven ook met den aanvang, daar over meeſt zyn beſtreeden, dat ze zeiden: De Kinder-doop was eerſt in 't *Concilium* van *Carthago*, in de vierde eeuwe opgebracht, en door den Paus *Nicolaas*, en alzoo van den Antichriſt aan bevoolen geworden, waar van in de eerſte eeuwen melding is gedaan; daarom ontkenen ze ook, dat den Doop in de plaats van de beſnydenis was gekoomen, en doopten die alle noch eens, welke in haar kindsheid gedoopt waaren. Zy beriepen zich hier over op de klaare letter der Schrift, nadien nergens noch gebod noch belofte, noch ook eenig voorbeeld daar van ſtonde, en dat

Van den
Kinder-
doop.

(f) Hofius de Haref. & ex eo G. Marcell. Tab. H. E. ſec. XVI. (g) Sebast. Franck Kaetzer Chron. p. 197. (h) Ottius Annal. Anab. præf. (i) Vid. Auguſtin. Lib. XXI. de Civ. Dei. c. 17. (k) Joach. Camerarius Vita Melanch. cap. XIV. p. 50. (l) In Tract. Var. P. II. p. 449. (m) Bon-temps Lib. III. de Err. Anab. c. 18. ſeqq. (n) Nicolai l. c. p. 495. (o) Idem ibid. Art. XXII. ex Lib. IIX. Inſtit. Calvinic. 25. (p) Colloq. Frankenth. Art. XXIIIX. num. 44. & XXIX. n. 3.

Jaar MD.
tot MDC.

daar en teegen Christus wel uitdrukkelyk heeft geboden, eerstelyk te leeren of discipelen te maaken, en daar na te doopen. *Matth.* xxiiij. 19. en den geloovigen alleen te doopen. *Marc.* xvi. 16. Ondertusschen hebben ze den kinderen de zaaligheid toe gestaan. (q) Gelyk als van dit alles haare schriften, en de woorden by de Godgeleerden aangetoogen, overvloedig aanwyzinge doen.

Van den
Waater-
doop.

17. Zy hebben ook hier na geleert, „dat den Doop, of uitterly-
„ke afwasschinge geene zaaligheid aanbrengt, maar een verbond is van een
„goed geweeten met God. Het waater, als een swakke hoofdstof, kan
„geen Christen maaken, of in Christus behouden. Christus geeft aan nie-
„mand de zaaligheid, om des Doops wille, noch ook weegen eenige an-
„dere teekens. De Doop is geen teeken van genaade, noch van vrede of
„vergevinge der zonden, of van een goed geweeten, maar alleenlyk des
„gehoorzaamheids, die Christus geboden heeft. Die alzoo verggevinge
„der zonden door den Doop zoekt, die versmaad het bloed van Christus,
„en maakt zich uit den Doop eenen afgod. De *Exorcismus*, en de Gevaders
„of Peeten, waaren ook van geene nuttigheid, enz. (r) Dit was zoo wel
een misbruik, als het smullen op de Doopmaalen. (s) En dit alles hebben
wel de Weederdoopers in 't gemeen beweerd. Doch hebben eenige onder
haar, die men *Adiaphoristen* noemde, eindelyk den Kinder-doop onder de
middelbaare dingen gerekent, en alzoo dezelve niet geheellyk verwor-
pen. (t) Die daarom hier in bescheidener hebben gehandeld, als zommi-
ge van de eerste, die den Kinder-doop niet anders als een *honds-bad* heb-
ben geheeten, en gezegd: „'t was eeven veel, of men een kind of een kat
„doopte, de eene verstond 'er zoo veel van als de andere. (u) Het welke
de rechtzinnige, als grouwelyke Godslasteringen hebben verdoemt, en
dieshalven haar met quaad geloont. Voor 't overige bemerkt men ook uit
de schriften van haare teegenstreevers, dat ze dikmaals om rechte be-
standige gronden van den Kinder-doop, zeer zyn bekommert en in angst
geweest, en dat de eene den anderen, om medelinge van zulke bewyzen,
wel ernstig heeft gebeden, doordien de Weederdoopers haar daar tee-
gen te beroemen plachten, en het volk heel krachtig en ras konden over-
reedden. Als tot een voorbeeld, iemand klaagde, dat ze de woor-
den van *Musculus* voor haare zaake te pas brachten, en hy bad ook, dat
hem *Bullingerus* de *argumenten* teegens haar voorschryven mochte. (x) En
een ander, „dat hy wel niet gaarne op haare in werpingen wilde verstom-
„men, maar nochtans niet geschikt genoeg daar teegen wist te antwor-
„den, dewyle hem wel bewust was, hoe weinig voorraad hy daar toe
„hadde. (y) enz. Ook hebben de aanzienlykste Leeraars, toenmaals
in de heftigste strydigheden niet geloochent, „dat de Kinder-doop met
„allerhande reedenen heel wel konde twyfelachtig gemaakt werden, en
zich daar by beroepen op de eerste Kerke, die kort na de Apostelen is
geweest. Insgelyks ook op deeze gronden, dat 'er buiten de Kerke geen
heyl zy, dat de belofte der zaaligheid ook den kinderen aangaat, enz.
(z) Van gelyken, indien de Kinder-doop onrecht of verboden waare,
zoo waaren 'er in duizend en meerder jaaren, geen godzaalige lieden ge-
weest. (a) En wat 'er van zulke sluitreedenen meer waaren, die men met
de overige, in de hier voorgaande §. kan vergelyken. Maar hier toe behoort
maar een onpartydig verhaal. Eenen van Naumburg, genaamt *Joh.
Wisamer*, hadde in den Jaare 1554, aan *Bullingerus* geschreeven en ver-
zocht,

Duivel-
banning.

Doop-
maalen.

Zwakheid
van haare
weeder-
streevers.

En haare
gronden.

(q) Ibid. Art. XXXII. num. 5. & Embdan. Art. XCIV. n. 2. 3. Conf. Wigandus de Anab. p. 9.
(r) Wigand. l. c. (s) Colloq. Marburg. ap. Ottium p. 91. (t) Idem in praef. (u) Ap. Sculter. l. c. p. 263.
Osiand. H. E. fec. XVI. p. 118. (x) Mycon. ap. Ottium l. c. p. 124. (y) Engelbert. Fabricius ibid.
p. 128. (z) Melancht. Consil. P. II. p. 160. (a) To. IV. Altenb. p. 376.

ogt, dat hy doch de Weederdoopers wilde wederleggen. Doch hy stelde jaar M.D. for MDC. daar by, „ dat men meede de dwaasheid van de onze moest aanmerken, die na haar meesters voorschrift ons leerden, dat de kinderen de woorden van den doop verstonen, en daar aan geloofden, welke leere de eerste gelegenheid heeft gegeven, dat de lieden eerst van den Weederdoop hebben begonnen te spreken, en daar na die opentlyk vast te stellen. Men moest ook den geenen teegen spreken, die meer met bygeloovigheid, als godzaaligheid leeren, dat men ook terstond de kinderen doopen moest, als of ze anders niet zaalig konden worden. (b)

18. Over dit alles heeft *Melanchthon* zelfs toenmaals, in den aanvang, n't Jaar 1522, by de Keurvorst bekend, dat *Augustinus* den Kinderdoop nergens anders meede, als met de gewoonte alleen beweezen hadde, en dat het in zich zelfs een overzwaare vraage was, die ook *Luther* zeer wel wiste. (c) En *Wolfgang Capito* schreef aan *Marbachius*, dat *Bucerus* voor den Kinderdoop een bevel zocht, het welke de andere niet goed keurden, en schreef: „ Ik weet wel de gronden, die men voor den Kinderdoop by brengt, die alle ydel en nietig zyn. (d) Ook hebben veele Leeraars en gemeentens, over deeze zaak gantsch niet gestreeden, maar die in de *practyke*, of in het gebruik voor goed geacht. Eeven als de *Reformatie* der Gemeente tot Nordlingen, noch in 't Jaar 1525, onder anderen gestelt hadde: „ Wy doopen kinderen, en volwassene perzoonen, en wy stooten die geene niet uit van de Kerke, die haare kinderen niet ter doop brengen, maar die alleenlyk door de opiegginge der handen, en 't gebed der Kerke, den Heere Christus werden aanbevoolen. Christus heeft geenen ouderdom te doopen belast, maar ook geene verboden. Welke woorden een anderzins scherpe penne-stryder, niet heeft willen oordeelen, maar aan een iegelyks voorzichtigheid over laten. (e) Vangeliken de Gemeente tot Waldshut, daar echter de Leeraar alleenlyk over de kinderen te bidden plagt, en slechts die geene te doopen, wiens ouden noch swak waaren, en het kind enkelyk gedoopt wilden hebben. Het welke ook aan *Oecolampadius* zeer wel heeft behaagt. (f) Gelyk ook de Boheemsche broederen, noch ontrent het Jaar 1530, alom den Weederdoop te onderhouden plachten, daar door ze haar van de Gemeente af te zonderen dachten, gelyk als 'er wel uitdrukkelyk verhaalt word. (g) Niet minder word van de zoo genaamde *Picardiërs* gemeld, als dat ze die geene, welke haar alzo quaamen toe te vallen, wederom hebben gedoopt. (h) Op dat ik niet zegge, hoe de Lutheranen aan Calvinus de schuld hebben gegeven, dat hy veele kinderen ongedoopt hadde gelaaten, zoo dat ze ook alzo weg gestorven waaren. (i) Het welke de Gereformeerde volstandig loochenden. Ten minsten is 't niet ongelooffelyk, dat in den aanvang, veele onder de Protestanten van die meeninge zyn geweest, als die tot Nordlingen. Doch daar na, by 't ontstaan van den stryd, teegen-sprekinge en vervolginge, die weder hebben verlaaten. Weshalven te vergeefs geloochent werd, dat *Oecolampadius* eertyds niet erkent zoude gehad hebben, dat de Kinderdoop in de Schrift niet gegrond zoude zyn, daar wy te vooren zyne toestemminge nu reeds al gezien hebben, en hy zulks ook teegens *Hubmeyer* zoude hebben bekend. (k) Ook heeft eenen in 't Jaar 1659 willen beweeren, dat *Zwinglius*, in den

Bekentenis
daar van.Toestemming van
anderen.

(b) Apud Ottium l. c. p. 118. (c) Apud Seckendorffium Lib. II. p. 193. (d) Ap. Fechtium supplem. H. E. p. 844. (e) Apud Scultetum Annal. Anab. P. I. p. 311. & Ottium p. 35. Conf. Hornbekius summa Controv. Lib. V. p. 365. (f) Scultetus l. c. p. 312. (g) Idem P. II. p. 177. Confessio Bohemica Art. XII. (h) Joh. Schlehta Epist. ad Erasmus ap. Colomesium Collect. Epist. p. 289. (i) Vid. Kurtze anzeigungen und widerlegungen der zugemessenen Artickel wider die Prediger zu Brehnen 1582. 4to. (k) Apud Ottium l. c. p. 335.

Jaar MD.
tot MDC.

den aanvang, den Kinder-doop heeft willen affchaffen, doch dat hy te zeer voor de Papiften hadde gevreeft.

Weeder-
doop der
Proteftan-
ten.

19. Ook zal ik nu niet op-haalen, hoe de Proteftanten zelve geene zwaarigheid altoos maaken, van eenige gedoopte perzoonen, als de Sociniaanen, weeder te doopen, en zulks ook met 'er daad een *Anabaptifmus* of Weeder-doop noemen, het welke noch onlangs wydluchtig is verhandelt. (l) Daar ook geheele *Synoden* der Gereformeerde, beflooten hebben, die kinderen, dewelke van vrouwen gedoopt waaren geworden, noch eenmaal te doopen, doordien de eerfte doop niet met allen gelden mocht. (m) Zoo gantschelyk heeft een ieder partye, den eenmaal opgevatte eige wille aan zich behouden, en de andere, weegens haar ftrydig gevoelen en besluit, op 't heftigfte beftreedden, fchoon dat ze ook den klaaren letter der Schrift voor haar hebben gehad. De Paapsgezinden zelve, die doch daar in de yverigfte zyn, en na der Weeder-doopers meeninge, de eerfte aanheffers van den Kinder-doop zyn geweest, hebben hier inne haare inzettingen zeer dikwils gebrooken. Zy hebben in 't Jaar 1528, zommige menfchen in de Latynfche taale herdoopt, om dat ze met duitfche woorden te vooren gedoopt waaren geweest. (n) Om welke reede *Luther* ook heeft gefchreeven, dat zy de rechte Weederdoopers waaren, en daar beneevens betuigt, dat zulks tot Mulhuizen van een Papift was gefchied. (o) En een ander heeft wel verhaalt; dat de Papiften met haare ordens, alle Weederdoopers waaren, dewyl ze de ordens voor den anderen doop hielden, en haare kinderen desweegen ook andere naamen gaaven. (p) Om nu te verzwynen 't geene eertyds van *Cyprianus*, weegens den *Weederdoop der Dwaalgeesten*, is by gebracht, daar van hier voor iets in 't derde Boek, gelyk meede van de Getuigen der waarheid, weegens deeze zaake, in de Historien der voorige tyden, te berde is gebracht. Als meede 't geene van de heedendaagfche Grieken en andere gezintheeden gezegt werd; dat ze niet de kinderen, maar volwaffene lieden alleen tot noch toe te doopen pleegen. En zoo veel zy meede gezegt van dit ftuk, daar by ik noch ettelyke andere te voegen hebbe.

Der Papi-
ften zelve.

En Grie-
ken.

Van het
Avond-
maal.

20. Van 't Avondmaal hebben ze in 't eerfte vafte gefteft, „ dat daar in „ geenzins het weezentlyke lichaam en bloed van Christus was, en dat het „ ook van de Proteftanten niet recht gehouden wierde. (q) Het was maar „ van Christus alleenlyk ingezet, tot een teeken en gedachtenis zynes ly- „ dens, gelyk ook van de liefde Gods en des naaftens, doch niet tot verfter- „ kinge des geloofs, of verzeekeringe van de gemeenfchap der geloovigen „ met Christus en zyne weldaaden. (r) Want de H. Geëft was het pand en zeegel des heils, 2 *Cor.* 1. 21, 22. (s) Ondertuffchen bekenden ze, dat het lichaam en bloed van Christus, by het Avondmaal, van de geloovige, geestelyker wyze genooten wierd, zoo dat, gelyk als de mond het teeken, alzo ook het hert de waarheid des lichaams van Christus ontfangt. Waar by met eene zommige zonderlinge meeningen hadden; als dat men het ook niet dikmaals houden moefte, maar alleenlyk in grooten ernft, en meeft in doods nooden, wanneer men geruft was om te fterven, en den eenen voor den anderen lyf en goed op te zetten. (t) Van de andere Kerkelyke gewoonten moogen ze meede, gelyk als men licht denken kan, weinig of niets hebben gehouden, daar ze zoo zeer op 't innerlyke hebben gedrongen. Dus hebben ze in Switserland, een eigen boekje laa-

Van 't Ker-
ken gaan.

(k) Apud Ottium l. c. p. 335. (l) Vid. Joh. Frid. Meieri differtationes Kilon. & Hamburg diff. XII. De Lutherano veroque Anabaptifmo. (m) Synodus Tigurina ap. Otrium. p. 158. (n) Wiggand. de Anabapt. p. 448. (o) Im brief von der Widertauffe an 2. Pfarrerhrrn. (p) Sebast. Frank. l. c. p. 207. (q) Joh. Cantius ap. Sculterum P. II. p. 90. (r) Jo. Petrus van der Meulen. Catechif. p. 165. Menno Simonis Summ. l. p. 144. & Summ. II. p. 163. (s) Protocoll. Colloq. Embdan. l. c. (t) Sebast. Franke l. c. p. 198.

laaten uit gaan, met den tytel, *Waarom ze niet ter Kerke gingen*. Dieswee-^{Jaar MD. tot MDC.}gen men haar ook met geweld tot het ter Kerke gaan heeft willen dwingen, zoo als nu wel haast zal aangewezen werden. Gelyk als men zich meede over haar heeft beklagt, dat ze den Sabbath niet onderhielden, als meede dat eene, met naame *Marius*, alle de zyne daar toe vervoert hadde, dat ze geen onderscheid altoos hielden, tusschen Feest- en andere daagen. (u) Desgelyks ook dat ze leerden: dat geen dag booven den anderen hoog was te houden, doordien het Gebod van den Sabbath in 't Nieuwe Testament was afgeschafft. (x) Verder dat ze ook stelden, dat de biecht voor den Leraar en de *absolutie*, of 't ontslag van zonden, een gruwel was, waar uit zoo veel quaads was voort gekoomen, alzoo God alleen machtig is om de zonden te vergeeven. (y) Alzoo hebben ze zich ook van de Predikers niet willen laten te zaamen voegen of trouwen, maar ze hebben met 'er daad, buiten bevestiging haar echt aangevangen; hoe men zich ook over haar beswaart getoont, en desweegen haar hart aangemaant heeft, doordien ze dit alles voor bloote inzetten van menschen hebben gehouden. (z)

21. In 't stuk van den echt heeft men haar deeze stellingen toegeschreeven, dat zoodaanigen echt voor hoerery zoude gehouden werden, daar de eene perzoon geloovig, en de andere ongeloovig mocht zyn, en het geloovige deel zoude het ongeloovige moogen verlaaten, en een ander neemen. De echt der goddeloozen zou zonde zyn, en geen echt voor God, maar als eene onreinigheid en hoererye. Inzonderheid zegt men van de Weerderdoopers tot Munster, dat ze de veelheid der vrouwen vastgestelt, en in gebruik gebracht hebben. (a) Aangaande de gemeenschap der goederen, hadden ze deeze inzetten: dat alle goederen gemeen moesten zyn, gelyk ze ten tyde der Apostelen waaren geweest. (b) Welke zaak, schoon die in de voorgaande ongeregeltheeden binnen Munster, en elders in zyn oogwit was gemist, zoo is die in 't gemeen echter, van verstandige lieden niet verworpen, maar veel eer onder waare geoefende Christenen voor goed, en alzoo ook voor geene ketterye gehouden. (c) Alhoewel ook ondertusschen de Weerderdoopers zelfs zoo verre werden ontschuldigt, doordien ze zulk een gemeenschap slechts op haare meedegenooten zochten te trekken, als waar uit noch roof noch moord zoude kunnen ontstaan, gelyk als men meede daar uit te moeten volgen. (d) Alzoo was het meede met de overige stryd-vraagen van den eed, den oorlog, en het ampt der Hooge-Overigheid geleegen, dat men alles met onderscheid en voorzichtigheid mocht aanzien. Wat den eed aangaat; het is wel bekend, dat ze allen eed voor verboden hebben gehouden, alzoo Christus uitdrukkelyk gezegt heeft: *Gy zult gantschelyk niet sweeren*, en dat het genoeg is, ja of neen te zeggen. *Matth. v. 34. seqq.* Om welke reede het ook niet geoorloft is, over zaaken te sweeren, die men als twyfelachrig, zeeker daar door zocht te maaken. (e) En daar hebben ook in allen gevalle verstandige Overigheeden het geweeten van deeze menschen zoo verre ingeschikt, dat ze haare toezegginge en verzeekeringe, in de plaats van eenen eed hebben aangenoomen, op dat ze niet op eene Paapsche wyze, teegens het geweeten iemand quaamen te dwingen, gelyk ze wyslyk 't zelve ook zoo hebben daar by gevoegd. (f) Nadeemaal ze booven dien niet bevonden, dat diergelyke toelaatinge met gevaar of schaade ooit was geschied. Gelyk als ook onder anderen, de Prins

II. Deel.

Rrr

van

(u) Ap. Ottium p. 160. (x) Wigandus l. c. (y) Ibid. p. 9. (z) Ottius p. 129. & 190. (a) Wigandus l. c. p. 13. (b) Ibid. (c) Vid. vel. Conr. Rittershusius Lib. IIX. Lect. Sacr. c. 7. p. 594. Zieglerus alique. (d) C. Thomastus Histor. der Weisheit und thorb. P. III. p. 45. (e) Wigandus l. c. Vid. Colloq. Frankenthal. Art. XXI. n. 1. 2. Embdense Art. CXIX. n. 1. Menno Simonis Summ. II. p. 394. Nicolai l. c. p. 392. (f) Apud Ottium p. 165.

Jaar MD.
tot MDC.

van Oranje , in 't Jaar 1577, niet alleen zelfs in de Neederlanden heeft gedaan , maar ook de Switzers daar toe heeft vermaant , dat ze deeze luiden vryheid van haar geweeten , en ontleediging van den eed vergunnen mochten. Het welke dan des te lichter en zeekerder was , dewyle zy , behalven dat , haare belastingen , schattinge en tol , in alle oprechtigheid op-brachten. (g) Welke zy ook zelfs haare Overigheeden schriftelyk plagt te belooven. (h)

Overig-
heid,

22. Op gelyke wyze hebben de Mennoniten , in de t'zaamen-spraake binnen Embden , haar zoo wel van den eed , als 't Overigheids ampt verklaart , gelyk als hier na volgt : „ Wy willen hier meede voor eenen ie- „ gelyk gaarne verklaart hebben , dat wy aan de Overigheid en der zelve „ Heeren geen eed doen , om een eenige oorzaak. Want wy vreezen „ het Woord Gods , in 't welke het Christus zoo uitdrukkelyk verboden „ heeft. Anderzins zyn wy gaarne , in onze zwakheid , na ons vermoo- „ gen gehoorzaam , en dat niet minder , als of wy met eed-sweeren waa- „ ren verplicht , aan de Overigheid ons *jaa* getrouwelyk te houden , en „ ook aan alle menschen , daar wy het *jaa* teegen haar gebruiken , tot be- „ vestiging van eene zaake. Wy verklaaren ook daar beneevens , dat „ wy der Overigheid onderdaanen zyn , onder dewelke wy nu zyn , of „ hier na zyn moogen ; indien de zelve Overigheid , eenige ontrouwe „ aan onze beloften quam te bevinden , daar meede wy aan de Overigheid , „ in de plaats van eeden zyn verbonden , en dat 'er in eenige getuige- „ nis , of Stads- en Lands-trouwe , eenig gebrek aan ons wierde bespeurt , „ dat ons de Overigheid dan vry mag straffen , na policy-recht , gelyk als „ men eenen meenedigen gewoon is te straffen. (i) En in 't *Leeuwaarder* „ *Gesprek* desgelyks , „ Wy bieden ons aan , met oprechter herten , dat wy „ niet meenen de weereldlyke Overigheids macht te wederf-preeken , en „ 't gebod over haare onderdaanen , volgens haare byzondere beschree- „ vene Lands-rechten en ordeningen , die ons in 't allerminste niet betaamt „ te berispen , maar dat wy veel meer schuldig zyn , volgens de leere „ van *Paulus*, *Rom. XIII.* en *1 Pet. II.* aan de Overigheid onderdaanig te zyn. „ Het welke wy dieshalven ook gaarne willen doen , en waar in wy ook „ nooit onwillig bevonden zyn , om haar te gehoorzaamen , in alle het „ geene wy verstaan kunnen , dat het niet stryde teegens Gods H. Woord. „ En wy vertrouwen ook op den almachtigen God , die der Koningen , „ Vorsten , en aller Overheeren herten in zyne hand heeft , dat hy haar „ in 't zelve voorneemen zal laten blyven , gelyk als wy onder haare ge- „ naadige bescherminge , zoo lange in aller onderdaanigheid hebben ge- „ zeeten. (k) Inzonderheid heeft *Menno* hier van aan de Overigheeden „ zelfs , die recht regeeren , aldus geschreeven : „ Indien gy zoodaanig „ doet , zoo zyt gy niet alleen Koningen na den vleesche , maar ook na „ den geest , dewelke by het Hoofd aller Koningen zyt gelieft , met zynen „ bloede van zonden afgewasschen , en die u tot Konigen en Priesters „ Godes en zynes Vaders gemaakt heeft , *Apoc. I.* om te heerschen en te „ overwinnen met alle kinderen Gods , de weereld , vleesch , bloed , „ zonde , dood , duivel , valsche leere , en alle poorten der hellen ! (l) „ En elders heeft hy bekend , dat een Christen zeer wel het ampt der Over- „ righeid bedienen mag , en met eenen ook een Christen zyn , ook daar by „ gewenscht , dat de Christenen in vrede en vryheid haares geweetens , „ alle de daagen haares leevens Gode mochten dienen , onder eene „ Christelyke Overigheid en rechte Leraars. (m) En deeze haare beken-

Gehoor-
zaamheid.

(g) Ibid. p. 166. (h) Ibid. & p. 177. (i) *Actione* CXIV. p. 335. (k) *A&*. CXXXVII. p. 438. *Cont. Colloq. Frankenthal. Art. XXIV. n. 6. & 12.* (l) *Im alten Fundament-buch Lit. P. num. 1.* (m) In der erklärung des 25. Psalms sine.

tenisse, die men noch veele in haare schriften vind, hebben ze ook met 'er daad zelve beweezen, daar in, dat ze eeven als andere onderdaanen, 't zeedert overal stil en geruſt hebben geleest, het haare beschikt, en alle gehoorzaamheid beweezen, in alle 't geene God en zyn Woord niet wederstreefde. Gelyk als zich, by voorbeeld, die in den Neederlanden, in de voorgaande eeue zoo hebben betoont, dat ze alle lasten en bezwaaringen meede hebben helpen draagen, en alles gedaan, dat een trouw burger toe staat. (n) Ook geeven die nieuwe Schryvers haar dit getuigenis, dat de Weederdoopers in Holland goede onderdaanen zyn. (o)

Jaar MD.
to: MDC.

23. Nu 't is bekend, dat het bedryf van *Thomas Muntzer* en *Jan van Leyden*, wel den anderen Weederdoopers in 't gemeen meede te last gelegd werd, en dat zy diesweegen van de Godgeleerde, in verdachtheid werden gebracht, als wilden ze geene Overigheid altoos lyden. Maar het is nochtans alreede aangewezen, hoe de gemelde *Menno* zelfs een boek teegen de aanhangers van *Muntzer* heeft geschreeven, van gelyken, hoe dat tot den Munsterschen oproer de dwinglandye en verdrukkinge der booze Overigheid zelve heel veel aanleidinge heeft gegeven. Zoo dat ook de volgende Weederdoopers, met die eerste niets willen te doen hebben, en dat ze zich invoegen vooren verhaalt, van de rechte Overigheid, wel hebben weeten te uitten. Onderwylen, wanneer ze van de geestelyke oppermacht onder de Christenen reede voerden, zoo wierd haare meeninge alzo geduid, dat ze niemand voor een geestelyk lid van haare Gemeente wilden houden, die een Overigheds ampt hadde bekleed; of wel onderwylen alle de Weederdoopers de Overigheid in alle andere billyke zaaken wilden gehoorzaam zyn. (p) En daar heen mochten haare reedenen ook wel strekken, wanneer ze zeiden; dat de Overigheid wel van God was, doch een Christen konde zoodaanigen ampt niet bedienen, en te gelyk een lid der waare Kerke zyn (q) God zelve heeft ook het voorneemen der Jooden voor onbillyk geoordeelt. 1 *Sam.* 11x. 5. *Hof.* 11x. 4. en het slechts eene menschelyke ordeninge genaamt. 1 *Pet.* 11. 13. Christus heeft het zelve ook ontvlooden, *Luc.* xii. 14. *Job.* 11x. 11. cap. vi. 15. en den Christenen verboden, *Luc.* xxii. 25. *Marc.* x. 42. (r) Eeven gelyk ze ook de lyf en levens straffen, onder waare Christenen niet voor geoorloft hielden. En op het *Colloquium* tot Embden, als meede met *Dr. Andreae* tot Pfedersheim, hebben ze het ook niet willen toe-laten, dat de Overigheid de boosdoenders mocht ombrengen. (s) Eensdeels, om dat Christus de Gerechts-wet der Jooden, in 't Nieuwe Testament hadde afgeschafft, en alzo ook het gebruik des zwaards, na dat het dien harden volke slechts een tyd lang was vergunt geweest: Andersdeels, doordien Christus zegt, dat men den boozen niet zoude wederstreeven, en zyne vyanden lief hebben. *Matth.* v. 39. 43. 44. Daar en teegen waren de Kerkyke discipline, de Tucht-huizen, en andere zachte en gemakelyke middelen genoegzaam, om de zonden te weeren. Al-hoe-wel ook onderwylen *Menno* de Overigheid haar zwaard voor toegelaaten bekend, doch het weder op andere plaatzen zeer bepaalt heeft. (u)

Geestelyke
oppermagt.

Levens-
straffen.

24. En niet anders was het ook met haare meeninge, aangaande den oorlog geleezen, zoo dat ze meenigmaal heele zeldzaame en wonder-

Van den
Oorlog.

R r r 2

baa-

(n) Vid. Ottius p. 166. (o) Huberus in Hist. Civil. ap. Thomafium Fursten-recht p. 8. (p) Idem Hist. der Weifsh. l. c. (q) Colloq. Frankenth. Art. XXIV. n. 4. Nicolai l. c. p. 123. (r) Idem Art. XXI. Sect. 1. (s) Protocoll. præf. Vita Jac. Andreae p. 77. (t) Alt fundament p. 209. 225. 226. (u) In disp. contra Micronium. p. 9.

Jaar MD.
tot MDC.

baare reedenen daar van voerden , dewelke nochtans van haar zelve , of anderen , geschiktelyk zyn verklaart geworden. Op het gesprek tot Embden deden ze dusdanigen bekentenis : „ Wy vinden niet in het Nieuwe „ Testament , dat Christus zyne Discipelen ooit geleert heeft , of de A- „ postelen ook t'haaren tyde hebben gebruikt gehad , eenige waapenen „ teegen haare vyanden. En of wy het alzo niet anders uit Gods Woord „ verstaan kunnen , gelyk het ook niet is ; zoo verklaaren wy nochtans , „ met oprechter herten , dat wy hier meede niet meenen , de weereldly- „ ke Overigheids macht te weeder-spreeken. (x) En uit anderer lieden „ verklaringen werd dit te berde gebracht : „ *Dat de wraake der Jooden* , „ *onder Moses wel is toegestaan , doch onder Christus behoort ze noch aan de Ove-* „ *righeeden , noch aan de onderdaanen. Al wie Christus wil dienen , die moet alles* „ *verzaaken wat hy heeft , daar toe zyn eige leeven , en de Apostelen navolgen , by* „ *denwelken geen gebruik des zwaards werd gevonden. Ook mocht men geene wraa-* „ *ke of straffe door de Overigheid daar over vorderen , vermits daar af noch bevel* „ *noch voorbeeld , in 't geheele Nieuwe Testament te vinden is , enz. De geloovi-* „ *gen in 't Nieuwe Testament , hebben ook het oorlog voeren , kort na haare bekee-* „ *ringe , eenmaal verlaaten : En David hadde daarom ook , in 't Oude Te-* „ *stament den tempel niet moogen bouwen , 1 Chron. xxix. 2. (y)* In deeze „ meeninge schreef *Jacob Hutter* , in Mähren aan de Regeerders , en schoof alle de beschuldigingen der onrust tot Munster van zich af. „ Al eer wy „ eenig mensch met weeten, eenen penning ongelyk zouden doen, veel lie- „ ver lieten wy ons hondert guldens berooven , en eer wy onze grootste „ vyanden eenen slag gaven met een hand, ik zwyge met een spiets, zwaard „ of hellebaard , gelyk de weereld wel doet , liever sturven wy , en lieten „ ons eerder het leeven neemen. Wy voeren ook geen titterlyk geweer , „ 't zy spiets of schietbus , gelyk als een iegelyk wel zien kan , en het zoo „ klaar als den dag is. Wy wilden ook wel dat al de weereld waare , eeven „ als wy , en dat wy een ieder een tot dit geloof konden brengen en be- „ keeren , zoo zouden alle oorloogen en ongerechtigheeden wel haast „ een einde kunnen hebben. (z) Ook hebben de *Huttriaanen* in de *Schweits* , niet teegenstaande alle het ernstig bevel der Overigheeden , het zy onder den naam van bystand-geld tot den oorlog , of andere hulp-penningen en voortzetting willen geeven , ook niet tot voor-koominge van gevaar en verraderye iets willen belooven , waar over zy ook zeer vyandelyk aangetaft zyn geworden. (a) Daar en teegen , wanneer de *Mennisten* , in 't Jaar 1572 , aan *Willem* , Prince van Oranje , een aanzienlyke zomme gelds , in 't leeger , met groot leevens gevaar hadden gebracht , zoo heeft haar den Prins welhooglyk gedankt voor dien goeden en getrouwen dienst , die zy aan de gemeene zaake beweezen ; (b) maar de *Pre-dikers* hebben daar meede slechts den spot gedreeven , en haar *naakoomelingen der Munstersche* geheeten , dewyle zy in 't Leeger waaren gegaan. (c) Haar ook anderzins de oorzaak des oorlogs altoos toe schryvende , als of God het land strafte om haaren 't wille. (d) Zoo dat deeze lieden het op geene zyde , en inzonderheid op die der verbitterde *Leeraars* , recht maaken konden , of wel de Overigheid hier in veel verstandiger en Christelyker gehandelt heeft.

25. De rechte oorsprong deezer vyandschap teegen de Weerderdoo-
pers ,

(x) Aët. CXXXVII. p. 438. (y) Nicolai Confess. p. 480. Colloq. Leoward. Aët. CXXXIII. & CXXXV. Embd. Aët. CVII. n. 2. 3. CIX. n. 2. CXI. n. 1. &c. Conf. Wigand. l. c. p. 9. (z) Apud Ottium p. 77. (a) Idem p. 158. (b) Korte ontschuldiginge teegen Jac. Bontemps p. 30. & in de Ontfelde Leeuw. p. 534. (c) Bontemps Noodige aanmerking p. 30. (d) Epist. ap. Ottium p. 177.

Wraake.

Teegen-
weer.

Scharting.

pers ; en der zelve daar uit ontstaande klachten , was haare opentlyke bekentenis van den verdorven toestand aller Staaten , Gezindeeden en Godsdiensten. Aangezien ze niet alleen deeze voor-verhaalde dingen en gewoontens , maar ook zoo veele andere voor quaad en onchristelyk hielden en bekenden. In den eersten aanvang plachten ze aan de *Reformatie* zeer veel gebreks en berispens te zien , inzonderheid dat de Paapsche misbruiken noch zoo slecht en spaarzaamelyk afgeschafft waaren. (e) Het quam ook den lieden zeldzaam voor , wanneer ze hen heimelyk en opentlyk tot boete vermaanden , ook wel op de straaten uitriepen , dat men boete moest doen , enz. Daar door dan zeer veel onrust en oproer verwekt wierd , en zy alle ongemak moesten uit staan. (f) Niet min beschuldigde men haar over geestelyke hovardye , om dat ze dachten beerer te zyn als de andere Christenen , en zonder zonde ; (g) dewyle zy de zonden bestrafen. Niet teegenstaande haare wederstreevers zelfs bekenden ; dat de oorzaaken van haaren wasdom waaren , de gruwzaame zonden der rechtzinnige , en om dat het vreeën , zuipen , speelen , echtbreken , en diergelyke zonden , zoo ongestraft bedreeven wierden , waaraan de Weederdoopers haar ergerden , en geleegentheid tot scheuringen naamen. (h) Ja zy zeiden verder , dat de leere der Predikanten niet met het Euangelium overeen quam , overmits ze zoo gantschelyk geen goede vruchten altoos voort brachten. (i) Daar teegens de zoodanigen zulks wel ontkenden , doch daar beerevens nochtans zoo veel belyden moesten , dat ze van haare zwakheid wel bewust waaren , en bemerkten , hoe veel daar toe wierde vereischt , wanneer iemand de breuke der Kerken wilde heelen. Onderwylen wenden ze byzondere vlyt aan , op dat de Kerke , (of de Kerkelyke) in rust blyven mochten. (k) En de Overigheid deed desgelyks een openbaar beklag teegen de Weederdoopers , dat er echtbreuk , gierigheid , bedriegery , woekeren , vloeken , hoogmoed , zweeren , en dronkenschap onder hen in zwang gingen. Het welke de voornaamste oorzaaken waaren , dat veele vroomen en Godvruchtige lieden , die Christus van herten zochten , zich ergerden en van de Kerke afscheurden. (l) Desgelyks , dat ettelyke der Kerken-dienaars zelve , helaas ! zomwylen ergerlyk en eerloos leefden , (m) den welken liet derhalven door opentlyke uitschryvinge , wel diende verboden te werden , op dat de Kettters niet iets mochten hebben om haar voor te werpen. (n)

26. Waaron de oudste Schryvers aanmerken , dat de eerste aanleydinge tot deeze *secte* zoud zyn geweest , wanneer *Nicolaas Storch* , en andere hadden aangevangen de geestelykheid in t Pausdom , en anders te berispen. Het welke haar des te lichter is geweest , hoe meer men zulke lieden allerhande misdaden onderworpen heeft gezien te weezen , die het volk in de oogten staaken. (o) Ook hadden de eerste Weederdoopers getracht , de Euangelische Leeraars verdacht te maaken , en veel aan haar leere en leeven gelaakt. (p) Zy hadden er zommige bestraft , dat ze te luy en traag waaren om het ryke van Christus , en t zuivere Euangelium weder in weezen te brengen. (q)

II. Deel.

sff

Lee-

(e) Apud Scultetum P. I. Annal. p. 256. (f) Ibid. p. 257. (g) Apud Ottium p. 87. (h) Ibid. p. 91. (i) Colloquium Marpurgense ap. eundem p. 92. (k) Bullingerus adv. Justum Velschium ibid. p. 139. (l) Ibid. p. 173. (m) p. 182. (n) Ibid. p. 172. (o) Camerar. Vita Melancht. p. 44. (p) Scultetus l. c. p. 264. (q) Wigand. Anab. p. 444.

Jaar MD.
tot MDC.
Haar ge-
taigenis
van 't alge-
meene ver-
derf.

Boet-predi-
kation.

Getuigenis
teegen de
quaade
Leeraars.

Geleegen-
heid daar
toe.

Jaar MD.
tot MDC.

Hoogmoed
der Le-
raars.

Haare gie-
righeid.

Valsche
geleert-
heid.

Nalaatig-
heid.

Leeraars zyne zeeven Hoofden geheeten. (r) enz. De volgende hebbe meede veele punten opentlyk voort gebracht, die den Leeraaren geen zins gevallen konden. Als by voorbeeld, dat ondet haar geene hoogheid, verheffinge, of heerschappye altoos behoorde te weezen; (s) die ze geen loon of jaargeld behoorden te trekken, uit *Matth. x. 8. 2 The. iii. 8. 9.* (t) Dat de Hooge-Schoolen, Vrye Konsten, *Doctor, Magisten* en andere eernaamen niet Christelyk zyn; dat ze ieder een, zonde onderscheid, ten Avondmaal toe laten, en den sleutel om te binden nie eeyen zo wel als om vry te spreken, quamen te gebruiken, enz. Desgelyk dat ze de Kettters wel zochten te verbannen, maar haare eigene schaape en toehoorders, als dronkaarts, gierigaarts, hovaardige, enz. nie uit des duivels kaaken trachten te rukken; en dat men aan haar nie meer goede vruchten bemerkte, als aan de Papisten. (u) Alle het welke, deeze lieden geen gunst by den *Superintendenten* en *Prebaten* verweken konde, immers zoo weinig als dien *Weederdooper* te Geneve die *Calvinus* voort Gerichte antwoorde, daar leefde geen menscheeter en bequaamer als de Kerken-dienaars, waarom ook de zelve voor een beest uitgescholde moeste worden. (x) En over diergelyke beschuldigingen klaagden de Leeraars genoegzoem overal, doordien ze van de *Weederdoopers* wierden genaamt *wolven, valsche Propheeten*, en diergelyke. Als meede wysaarts en kloekaarts van deeze wereld en vervoeters van het volk. Dat ze ook den heiligen man, *Zwinglius*, lasterden, den Leeraaren harde en spottelyke brieven schreeven, en den toehoorderen wys maakten; dat ze by de gemeenschap haare Kerke, Predikatie en Godsdienst, onmogelyk niet konden heilig of zaalig werden; dat men in haare predikationen niers goeds quam te hooten; dat de predikanten de Gemeente maar vervoerden; die met de Predikanten te doen hadden, wierd met ongelyk bejeegent, haare geheele gemeente was vol van zonde. Zy spraaken gantsch geene waarheid, leefden schandelyk, lasterlyk, en ergerlyk, drongen bloedorstelyk op haarlyfen leeven; zoo dat men ze met vuur en zwaard vervolgen moest enzi. (y)

27. Als zich nu de Leeraars van deeze menschen beleedigt bevonden te zyn, zob zogten ze met haare ontzagchelykheid door te dringen, en haar anderzins op allerleye wyzen te dempen, en van haar ontslaagen te werden. Maar met reeden-twisten en weederleggen richteden ze heel weinig uit, wanneer ze zich op haare aanzienlykheid bariopen, en by voorbeeld, stelden: Dat de *Weederdoop* buiten der Kerken toe stemminge aan-gevangen was, waarom die ook niet recht was, gelyk als *Zwinglius* wel eer hadde gedaan. (z) Die ook een zyner vrienden hadde bekennt; dat hy een *Weederdooper* al te heftig hadde uitgescholden, om dat hy met den *Weederdoop* de burgers vervoerde. (a) En daar heene strekken ook de meenigerleye beschuldigingen, op dat men haar by hooge en laage, verhaat mochte maaken. En niet minder de aanmaaninge aan de Overigheid, dat ze het *brachium seculare* (of de weerdlyke macht) teegen dezelve (ook den gerusten en stillen) te werk zoude stellen, want van den oproerigen valt niets meer te zeggen. Tot een voor-

Daar uit
ontstaane
vervolgin-
gen.

Door de
Overigheid.

(r) Zwingl. in Epistol. p. 83. Elencho Catabaptistar. (s) Colloq. Embd. Agt. XXXIIX. n. 4. (t) Ibid. & Nicol. Nicolai l. c. p. 238. (u) Colloq. Leovard. Art. XIV. p. 10. (x) Calvinus epist. p. 81. (y) Vid. Ottius, p. 110. 143. 149. 155. 179. 180. 182. 184. &c. (z) Elench. in Catabaptistas l. c. (a) Epist. ad Gynoræum p. 186.

zeeld; wanneer onder de Lutheraanen *D. Job. Wigand* de Overigheid in 't gemeen aldus aansprak en uitvoeriglyk redeneerde „Zult gyl: zulke schrikkekyke vyanden van den H. Doop, en die schenders, ja Godslasteraars der H. Drievaldigheid, die ul in den Doop heeft wedergebaart, met geduld in uwe bescherminge verdraagen? wilt gyl. op zulke gewichtige zaaken niet zien? waar is den yver voor het Huis Gods? waar is den yver der eere Gods? zoude de Christelyke Overigheid den geenen, welke de zelve zoo smaaden, en die niet op de wacht willen trekken, noch wooninge verschaffen, beschuttinge en neeringe toe laten? wat is dat voor eene gerechtigheid of billigheid? buiten twyfel word de zeegen van alle zyden verdreeven: daar zulke schaamteloze en Godslasterlyke lieden onder den Christenen zich vervoegen. Het is waarachtig, wat in de Spreuken in 't VIII. Hoofdstuk staat: *De zeegen des Heeren maakt ryk*, daarom maakt de vloek des Heeren daar en teegen arm! Alwaar nu zoodaanige lieden, als Jooden en Weederdoopers, werden geduld, daar is noch genaade noch zeegen. Dit welke woorden iemand zeer wel besluit; dat *Dr. Wigandus* de Overigheid alleen maar om haar tydelyk nut en voordeel tot sulken ernst heeft aangemoedigt. (b) Zoodaanige, en noch veel scherpe ophitzingen zyn er zonder getal door de Predikanten gedaan, omwylen ook zelfs op de Predikstoelen; zoo dat men zich niet heeft verwonderen, van waar doch de zeer harde handelingen, teegen deze lieden (niet alleen onder de Papisten, maar ook onder de zoodenaamde Gereformeerde) mogen van daan gekomen zyn. Doordien haare Weederdoopers voor hielden, dat de Leeraars in 't gemeen, haare meermaalen beweerde stellingen, anderzins teegen de Pausgezinde, als dat men de Kettens niet vervolgen moest, gezocht en voor gegeven hadden, die op allerhande wyzen te wederroepen, of te bepaalen. De Overigheid moest daar in haar ampt gebruiken, dat ze de afgoderye en goddelooze leere meede r'onder brachten en strafen, dewyle de Overigheid de waare *Custos utriusque tabulae*, bewaarder van beide de Vets-tafelen, was, enz. Doch dat men dit besluit, by haare vervolgingen niet heeft toe-gestaan, maar haar voor goddeloos gehouden, zulks wyzen de Stryd-schriften allenthalven genoegzaam uit. (c)

28. Hier vooren is reeds al uit gewisse oirkonden gemeld, dat 'er onder de Lutherschen veele van de Weederdoopers, door den beul zyn ter dood gebracht, en dat alzo den Roomschen Antichrist dit teenteken niet alleen is gelaaten geworden. Op *Luthers* en *Melanchtons* goed-dunken, heeft buiten allen twyfel, de Keurv. *Johan.* alhoewel in 't Jaar 1528, het volgende scherpe *Edict* doen afkondigen, gelyk als ik het uit den oorspronkelyken brief, hier in te voegen noodig geacht hebbe. Het luid dan van woord tot woord aldus:

ssff 2

Door

(b) *Wigandus Anabapt. Dedicat. & ex eo Ottius p. 171.* (c) *Ibid. p. 90. Conf. Hartknoch. Preussische Kirchen-hist. Lib. II. c. 3. p. 403.*

Door Gods genaade, *Johannes, Hartog van
Saxen, en Keurvorst, Landgraave in
Turingen en Markgraave tot
Meysfen. enz.*

Allen en een iegelyk onzer *Prelaaten, Graaven, Vryheeren, Amptliuden, Schouten, Burgermeesteren en Raaden der Steeden, Rechters en Gemeenten*, zy onze groetenis voor af. Eerwaardige, welgeboorene en eedele, lieve, aandachtige en getrouwe: Ons werd bekend gemaakt, dat eenige, die den Weederdoop, als ook het mis-verstand van 't hoogwaardige Sacrament des waaren lichaams en bloeds van Christus, en andere onchristelyke meeningen en leere aanhangen, hier en daar in onze Vorsten-dommen meede trachten in te sluipen, en zich daar binnen te bergen, het arme eenvoudige volk, zulke onchristelyke gevoelens niet prediken, spreken, reeden-twisten, en anderzins door andere weegen, als door boeken en schriften, die teegen Gods Woord zyn, en daar teegen t'eenemaal strydig, tot verdoemelyke en bezwaarlyke vervoeringe in te beelden en uit te breiden. Op dat nochtans zoodaanigen onheil en boosheid, door Gods genaade, zoo veel moogelyk is, mag voorgekoomen worden, zoo is ons ernstig begeeren, dat gy, onze Amptlieden, Schouten, Burgermeesteren en Raaden der Steeden, Rechters en Gemeentens, in onze Landschappen, Steeden, Vlekken, Dorpen en Gerechten, ook gy, Graaven, Heeren en Ridderchap in uwe gezag-plaatzen en Gerichts gebieden, wilt vervoegen, en daar op zeer naauw letten, gelyk zich ook een ieder van u zelve daar in niet anders houden of betoonen zal, dat niemand, hy zy dan van Adel, Burger, Boer, of van wat stand hy mag zyn, geestelyk of weerdlyk; behalven de bestelde Dorp-priesters, Predikers en Kaplaanen, den welken op iedere plaatze de Ziel-zorge en het Predik-ampt is aanbevoolen, en die daar toe aangestelt zyn, toegestaan werde, om te prediken, te doopen, en andere diergelyke diensten, die den Godsdienst aangaan, te oefnen en vervorderen, de afgekeurde boeken of geschriften te koopen noch te verkoopen, of te laten leezen, maar dat een ieder, die het gewaar werd; dat zulks by vreemde of bekende, buiten be hoorlyk bevel ondernoomen werd, aldaar aan ul. of den Rechters

ers van die plaats, daar het geschied, zal moeten bekend naaken; op dat die ter gevangenis gebracht, en ook na gelegenheid van haar misdryf en quaade handeling gestraft noogen worden: en indien 't vreemde, of ook bekende en gezeetene lieden mochten zyn, die zulks onderstonden, daar van het te bezorgen waare, dat ze mochten ontvluchten, indien 't by het Gerechte mocht uitgesteld worden, dat als dan de geene, die het gewaar wierd, met hulpe der nabuuren, terstond daar op aangaan, de zelve aangrypen, en geenzins zal laten ontkoomen, tot dat het den beambten des Gerechts zy aangedient, en dezelve ter gevangenis gebracht, en daar in bewaard wierden; alles op straffe en verlies van lyf en goed, zonder verschooning van de geene, die 't zelve weeten en bevinden, en echter niet ontdekken, en die ook niets daar toe doen, of die hen op de vordering niet laten volgen, en den geenen, die zulks in haare huizen en goederen toelaaten, of het zelve doen, gehengen, vergunnen, verleenen en aanhangen, iets anders voor-wenden; dat ook niemand mag onderstaan eenige byeen-komste te houden, onder den naam van gemeen gelag, doop-maal, vergastinge, of iets diergelyks; 't en zy hy dan alvorens, u of den Gerechts-houderen zulks hebbe aangezegt, by vermydinge van onze ernstige straffe, op dat gyl. of die van u daar toe gestelt worden, daar over opzicht zouden moogen hebben, en weeten, wat'er al in zulke verzaamelingen gehandelt, gesproken, gedreeven, en voorgenoomen mag werden: en wilt daar voor zorgen, dat het alles, gelyk als aangewezen is, volbracht, en vastelyk nagekoomen werde, en dat ook de overtreeders gevankelyk werden aangetaft, op dat teegen een ieder, over zyne misdaden en booze handelingen, daadelyke en ernstige straffe mag aangewend werden; gelyk wy dieshalven hier af ook in 't naaft-voorgaande jaar, wegens diergelyke zaaken, ook een gebod hebben laten uitgaan op den *Zondag Latare*, 't welke wy ul. ook niet hebben willen verbergen. En geschied daar aan onze ernstige meeninge.

Ten oirkonde is deezen met ons opgedrukte geheime Zeegel bezeegelt, en gegeven binnen Torgau, op den Vrydag van *Antonius*, in 't Jaar onzes Heeren. MDXXVIII.

Dat ook die drie weederdoopers, welke tot Jena, 1536, onthoofd zyn geworden, op *Melanchthons* raad en goed-duncken, en niet door

Jaar MD.
tot MDC.
Melanchthons
raad ont-
hoof.

der Rechtsgeleerden oordeel alleen, zyn gedood, wyzen zeer veele omftandigheeden uit. Deeze lieden nu waaren genaamt, *Heinrich Kraut*, een Kleermaaker van *Esperfeld*, *Just Müller van Schonau*, en *Johannes Prifker van Eutersdorp*, of *Klein-ritzensdorp*. Met deeze was *Melanchthon* langen tyd in reeden-twift neevens *Caspar Creutziger*, en *Antonius Musa*, den Dorp-priester, tot dat men haar eindelyk op den 27. van *Januarius*, de hoofden liet afflaan, dewyle zy niets het geringfte roe-geeven wilden. Nu was *Melanchthon*, eeven op dien tyd, hem op-houdende binnen *Jena*, om dat tot *Wittenberg* de pest regeerde, en hy schreef zulke artykelen teegens haar, dat de Rechts-geleerden niet anders als den dood haar toereekenen konden. (d) Hy schikte ook eeven in 't zelve jaar, eene beantwoordinge aan den Landgraaf, *Philips van Hessen*, wegens de Weederdoopers, van deezen inhoud; „dat men hen konde „en moeste, met het zwaard bedwingen; die geene, welke na „hunne verbanninge uit den lande weder quamen, moest men „mer den zwaarde vervolgen. (e)

Welk oordeel buyten twyfel hem den yver heeft af-geparst, om dat hy deeze lieden met woorden, niet wist te bedwingen, dat hy met het zwaard daar in dacht te slaan. Gelyk dan dusdanige bloedige oordeelen de gantsche Godgeleerde vergaaderinge tot *Wittenberg*, en doorgaans alle de andere Luthersche amptenaaren, en Academien dies tyds aan de Landgraaven gezonden hebben.

Bloed-Ge-
rechte der
Luthersche
Leeraars.

Gelyk als daar waaren de *Lunenburgsche*, welke schreeven: dat de Overigheid de Kettters met den swaarde vervolgen moeste, want men konde haar (NB.) met het woord alleen niet langer bedwingen, daarom moest men dan het zwaard wel te werk stellen. Die van *Ulm* gaaven tot antwoordt; om des Gods-dienfts halven mogt men wel niemand straffen, maar echter wel wegens de Ketterye. De *Tubingers* antwoorden; dat men de verleiders met den zwaarde wel straffen mocht, enz. De minste hebben toenmaals eene gemaatigder en bescheidener oordeel gevelt. (f) Alzoo, dat men wel by na meenen mogte, dat de Spaansche *Inquisitie* en vervolginge des tyds ook onder haar was aan gegaan, die daar teegens wel ernstelyk geprotesteert hebben.

Landgraave
Philips
goedig-
heid.

Ten minsten mag een Christelyk gemoed, zulken bloed-raad, die de weereldlyke Overigheid, van den geenen die zich dienaars van den zachtmoedigen *Jesus* noemen, gegeeven worden, niet zonder bedroeftheid leezen. Gelyk dan ook de genoemde Land-graaf ioffelyk heeft belast, dat ze in zyn gebied alleenlyk uit den lande verbannen zouden werden, ook desweegen aan den Keurvorst, *Johan Fredrik*, ernstelyk heeft geschreeven en beweerd, dat, dewyl 'er onder de Weeder-doopers, veele vroomen en eenvoudigen lieden waaren, men met dezelve bescheidenlyk moeste handelen, na den aart der liefde met haar stryden, haar onderwyzen, en alle vlyt onophoudelyk aan haar besteeden, en ook haar gehoor geeven. Indien zy niet wilden by de waarheid verblyven, dat men ze dan wel mocht weg wyzen, doch de zelve aan 't leeven te straffen, zulks zoude men met het *Euangelium* niet wel kunnen ver-

(d) Seckend. Lib. III. p. 115. Melanchthon im verzeichniss ap. Thomafium Hist. der Weissh. P. III. p. 27. 31. 42. (e) Apud Ottium l. c. p. 86. & 89. (f) Ibidem p. 86.

erantwoorden. Ook waaren de Christelyke Leeraars, *Augustinus*, *Chrysoftomus*, en andere op 't heftigste daar teegen. (g) Desgelyks, alzoo het geloove alleen Gods gaave is, zoo staat het niet in der menschen macht. Ook is te vreezen, dat het voorbeeld van zulke scherpigheid over de protesteerende verder uit mogt loopen, dat naamelyk de Papiſten eeven zoo te werk zouden gaan met de Lutherſchen, als deeze met de Weederdoopers. (b) En 't is zeer aanmerkelyk, dat deeze goede Landgraaf van dat voorneemen niet is afgeveeken, alhoewel hem *Justus Menius*, de *Superintendent* tot Eyzenach, (een groot vyand van deeze lieden) neevens de andere, nem daat toe trachten te overreeden. Ja deeze ſtryd zoude tot in 't Jaar 1545, en langer hebben geduurt. (i) Als wanneer kort daar op, de Keizer met de rechtzinnigen van gelyken hadde kunnen handelen, 't en zy hy haar door zyne zachtmoedigheid, hadde gezocht te recht te beschaamen en te overwinnen.

Jaar M.D.
tot M.D.C.

29. Doch de Geschied-boeken en oude ſchriften geeven duidelyk genoeg te kennen, uit welken inzicht dit alles zoo is toe gegaan. Daar niet alleen de bygebrachte woorden van *Wigandus* uytwyzen, dat men de weereldlyke lieden, alleen met het tydelyke voordeel, en vrees voor ſchaade, tot zulke bloed-gerichten heeft beweegt; maar daar ook anderzins verzeekert werd, dat eenige Protesteerende Vorſten, zich by den Koning van Engeland, *Henricus*, wiens vriendschap en hulpe zy verzochten, daar door dachten in eene hartelyke liefde tot haar te brengen, hem ontdekkende, dat ze een Weederdooper in hechtenis hadden gebracht, en des zelfs zaaken aan hem meedeedeelden. (k)

Hardigheid
en valſche
inzichten
der andere.

Gelyk dieshalven niet alleen in de Augsburgſche Belydenis, maar ook in 't verdrag van Frankfurt, des Jaars 1539 de Weederdoopers van alle Ryks-vreede wierden uitgeflooten, op dat de Protestanten, om haarent halven, geen ongeleegentheid door de Papiſten mochten hebben. (l) Daarom rieden nu de Leeraars gemeenelyk, dat de Overigheid haar uit het land zoude jaagen, en hen noch wooning noch vryheid vergunnen. *Luther* zelve ſchreef alzoo aan den Graave *Schlicken* in Bohemen; dat hy de *Swermers* slechts voort zoude jaagen. (m) *Wolfgang Capito* verhaalt van *Bucerus*, dat de Burgermeester tot Straatsburg, het zelfs voor een gruwzaamheid hield, daar de zelve bestond te prediken, dat men de Weederdoopers alles met een ander moest beneemen. (n)

Vyand-
ſchap der
geestely-
ken tee-
gens haar.

En als nu de Predikers deeze lieden het land hadden laten verbieden, zoo meendenze dat het daar meede nu t'eenemaal was gereinigt, gelyk eenen van *Wifmar* eens heeft geſchreeven. (o)

't Welk men meende te verrichten, als men haare boeken verbod en verbeurt maakte, gelyk gins en weeder, en onder anderen, noch in 't Jaar 1564, binnen *Wurtenberg* gedaan wierd, (p) of wanneer men de zelve gantschelyk door den beul liet verbranden, doch de Schryvers der zelve met roeden geesselen, gelyk als *Calvinus* met eenen tot Geneeve gehandelt heeft, in 't Jaar 1546. (q) Wiens voorganger, *Zwinglius*, ook het boek van *Haetzer* onderdrukte, ge-

Verbeurt-
making
van haare
boeken.
Verbrand-
ding der
zelver.

T t t 2

lyk

(g) Apud eundem p. 81. Epistolâ collata cum Mſto Giessensi de an. 1559. d. 7. Martii.
(b) Seckend. l. c. (i) Idem ibid. (k) Seckend. l. c. p. 181. (l) Ibid. p. 203. (m) Matthesius Leben Lutheri II. Pred. p. 42. (n) Apud Fechtium Epist. Theol. p. 844. (o) David Chytræus ibid. p. 154.
(p) Mart. Crusius Annal. Suev. Lib. XI. P. III. p. 721. (q) Calvinus Epist. p. 82.

lyk als men buiten bedenken geschreeven , en het Roomsche geding ten naauwsten gevolgt heeft. (r)

Jaar MD.
tot MDC.

Gelyk als ook de Gereformeerde in't algemeen , in diergelyke voorvallen , de Paus-gezinden niets hebben toe-gegeeven. Van welke ik nu maar eenige zulke pynelyke handelingen zal gaan verhaalen , doch de andere geringer zoorten over slaan ; waar meede zy ook de Weederdoopers gedacht hebben , t'eenemaal te zullen kunnen dempen en uitroeyen.

Ombren-
ging der
Weeder-
doopers.

Door ver-
drinken.

Onthoof-
den , ver-
branden ,
&c.

Op der
Predikers
oordeel.

In aanstig-
ten der
Overrig-
heid.

30. Men vind echter by haar zeer veele en bedenkelyke voorbeelden van diergelyke treurspeelen , die met zoodaanige lieden , buiten alle bedenken , wierden gespeelt. Eeven in den aanvang des Jaars 1525 , heeft de Raad tot Zurig , een openbaar gebod laten afkondigen , daar in alle Weederdoopers , en de geene die haar aanhingen , of die anderzins *conventiculen* toe lieten , de dood-straf van verdronken te werden , wierd aangedient. (s) Daar op in't Jaar 1527 , den 5 January , eenen *Felix Manzius* genaamt , aldaar opentlyk verdronken , en *G. Blaurok* , met roeden gegeeffelt is. (t) In den Jaare 1528 , heeft men al wederom twee der zelve verdronken , met naamen *Jacob Falk* , en *Henrich Regenau* , dewylze in de bossen vergaaderinge hadden gehouden en gedoopt. (u) In't volgende jaar wierd'er een tot Bazel het hoofd afgeslaagen. (x) In den Jaare 1532 , zyn'er veele van haar binnen Bern , door den Beul in't waater versmoort , doordien ze de Prediker met de Schrift niet overtuigen konden , alhoewel ze door diergelyken vervolginge maar des te meerder aangroeiden , het geene ienand zeer beklagt. (y) In't zelve jaar zyn'er van de zelve tot Neuforn ook vyf door't Gerechte omgebracht. (z) En alzoo is't geduurig al voort gegaan , dat'er by na alle jaaren hier en daar onder de Gereformeerde , eenige of ook zeer veele , haar leeven hebben moeten laaten. En wel meestendeels nochtans op erkenenis , oordeel , en aandryven der Leeraaren zelve. Alzoo maakten't die van Schafhuizen ook , gelyk de gemelde *Wigand* , doordien ze den Raad zeer hooglyk hebben gebedden , dat ze doch de Weederdoopers wilden straffen , op dat haare regeeringe geen schaade daar door quam te lyden. (a) Een ander roemde *Zwinglius* daar over , dat hy met veel moeite en sweet , deeze ontzinde geesten onderdrukt en verjaagt hadde. (b) Op eene Kerkelyke vergaaderinge beslooten diergelyke Leeraars , dat men deeze schelmen scherper moest aangrypen , op dat andere daar door afgeschrikt mochten werden. (c) Ja zy konden van de Staat-kundige geene bescheidenheid of goedertierentheid altoos dulden ; zoo dat ook eenen *Petrus Dathenus* , tot Geneve , in't Jaar 1577 , den Prince van Oranje opentlyk op den Predikstoel voor een Antichrist en goddelooze uitschold , om dat hy de Weederdoopers niet t'eenemaal verjaagde. En *Beza* sprak dieshalven een Prediker heel hart aan , wanneer hy zich verluynen liet , dat men die lieden ten onrechte om't leeven bracht. (e) Weshalven haar ook deeze menschen zeer smertelyk beklagden , dat alleen de Predikers bloed-dorstelyk op haar lyf en leeven drongen , zoo dat men hen met vuur en zwaard ging vervolgen en uitroeyen. (f) En op de byeen-komste tot Leeuwarden , heeft eenen *Pieter van Keulen* , opentlyk geklaagt , dat de oorzaake haarer vervolginge van de Predikanten alleen voort quam. (g) Gelyk als ze ook in-

(r) Ottius p. 56. (s) Vid. Ottius l. c. p. 41. (t) Ibid. p. 47. (u) p. 94. (x) p. 56. (y) p. 62. (z) p. 168. (a) Ap. eund. p. 101. (b) Ibid. p. 148. (c) p. 153. (d) Ibid. p. 165. (e) Beza Epist. p. 34. (f) Ibid. p. 184. (g) Protocol. Act. XXXIIX.

inzonderheid heftig op haar verbittert zyn geworden, wanneer ze niet in haare predikatiën wilden koomen, daar ze haar met geweld moesten dringen, en den geenen dië tot haar afvielen, eenen eed op leiden, dat ze in haare Wyk-Kerke, tweemaal des jaars ten Avondmaal moesten koomen. (b) Waar meede zy dan goede Christenen meenden gemaakt te hebben, en geen bedenken meer hadden, om den Roomfchen Antichrift te volgen.

Jaar M.D.
tot M.D.C.
Dwang tot
Kerkegaan.

31. Hoe de Papiften met haar handelden, is licht uit alle de verhaalde omftandigheeden, en de gefteltheeden van beide de partyen af te neemen. Men vind ook gantsche groote boeken, daar in de Weederdoopers de halsgerechten van de haare, en de aanmerkenswaardige gefchiedeniffen daar by hebben opgeteikent, alhoewel ze eeven als haare andere fchriften, door haare tegenftreevers heel raar en zeldzaam gemaakt zyn. En of wel in den aanvang by de eerste verwarring, eenige om des onrufts wille, of ten minften uit verdachtheid, of valfche aanklachte, moogen omgebracht zyn; zoo blykt doch, uit de t'zaamen ftemminge der Historien, dat de andere meest om de getuigenis van de boosheid haarer geestelyke, en der zelve misbruiken, hebben moeten fterven.

Vervolgin-
ge teegen
de Wee-
derdoopers
onder de
Papiften.

Haare Mar-
telaars-
boeken.

Ook zal geen onzydig gemoed, na het leezen van de gemelde Martelaars-boeken, kunnen loochenen, dat 'er by het marteldom en dood deezer lieden veel ongemeens en nadenkelyks is gebeurt; en dat uit alletleye volk, de oprechte Gode aangenaam zyn geweest. Daar was ook van deeze gedooide geen klein getal, daar men alleen in den aanvang, over de twee duizent der zelve heeft getelt, die door de Papiften zyn vermoort, en onder de zelve, alleen tot Enshheim zouden 'er wel 600. alzo omgekoomen zyn. (i)

Haare
meenigten.

De eerste, die de Menniften onder haare Martelaars te reekenen pleegen, waaren *Johan Koch* en *Leonhard Meister*, welke in 't Jaar 1524 tot Augfpurg omgebracht zyn, gelyk meede *Caspar Tauber*, tot Weenen. (k)

In den Jaare 1525, is tot Schweits een Boer, met naame *Hippolytus*, verbrand, die eene groote vrolykheid daar by betoont heeft, en ook van te vooren, om des Euangeliums wille, veel hadde geleeden. (l)

Groote
vreugde in
de dood.

In 't Jaar 1527, is tot Kottenburg aan de Nekker, *Michiel Sattler van Stauffen*, neevens eenige andere mannen, en ook vrouwen verbrand, dewelke haar alle zeer vroolyk en welgemoed zouden hebben betoont. (m)

In 't zelve jaar is meede tot Munchen in Bayeren, *Georg Wagner* verbrand geworden, een vroom en kloekmoedig man, gelyk men hem beschryft. Alwaarom de Vorst zelve, in de gevangenis, om hem uit te brengen, is gegaan, ook zyne vrouwe en kind tot hem heeft gefchikt: Waar op hy echter antwoorde; dat de Vorst hem met zyn geheele Vorstendom, zyn vrouwe en kind niet kon betaalen, doch om der zelve wille, wilde hy zynen God niet geeven, maar alles verlaaten, ook zich zelve en zyn eigen leeven ten besten geeven. (n)

Ter zelve tyd is ook in Bayeren, tot Scherdingen, eenen *Leonhard Keizer* verbrand, waar van te vooren is vermeld.

In de volgende jaaren is het hier en daar noch veel gruwelyker toe

II. Deel.

V v v

ge-

(b) Der abftehenden und bekehrten Wiedertäufer cyd. Ibid. p. 176. (i) Sebast. Franke Kätzer Chron. p. 193. (k) Martyrolog. Hornensé initio. & Harleimensé p. 1. (l) Scult. Annal. P. I. p. 264. (m) ranke l. c. p. 176: Martyrolog. Harlem. præfat. & Joh. Schlegelii Historia de Michi. Sattlero. (n) Franke l. c.

Jaar MD.
tot MDC.

gegaan , daar door 'er echter maar te meerder zyn ontstaan.

Zoo zyn 'er in 't Jaar 1528, tot Waldzee , zes van de zelve ter dood gebracht , als *Balthazer Hubmeyer* , is tot Weenen verbrand , zyne vrouwe onthoofd , en noch 18. andere tot Saltzung , gelyk ook eenige andere van haar , en 20. tot Rotenburg zyn gerecht geworden.

In 't Jaar daar na , is *Ludwig Hetzer* tot Kostnits onthoofd , en *Georg Blaurok* neevens noch eenen , tot Clous verbrand geworden.

In 't voorgedachte 1527te Jaar , is ook eenen jonge-dochter , inden Haage door 't vuur gedood , dewelke , wanneer men ze vraagde , of ze den dood niet vreesde , dewyl ze die noch niet gesmaakt hadde ? zoo heeft ze geantwoord : *Ik zal die niet smaaken in der eeuwigheid.* En toen de Paapen daar op zeiden , dat ze doch zekerlyk sterven moest , heeft ze daar op weder gezegt : *Ik ben voor langen tyd al gestorven , doch Christus leeft in my.* Op de vraag , of ze niet biechten wilde , zou ze geantwoord hebben : *Ik hebbe aan Christus genoeg , dien biegt ik.* En als men haar noch eenmaal aansprak , en vraagde ; wie haar dat geleert hadde : zoo was haar antwoord geweest : *De Heere , die alle tot zich roept ; ik ben zyn schaapje , ik hoore zyne stemme , en by kent my , enz. (p)*

Zoodaanige bedenkelyke reedenen , en voorbeelden vind men zeer veel in zulke Martelaars-boeken , daar in ook de gedooide , na de jaaren , ordentlyk in groote en wonderbaare meenigte verhaalt werden. (q) 't Welke alles eer een boek , dan deeze enge plaatze bevatten zoude.

Vermeeningvuldiging door de vervolging.

32. Doch dit alles ongeacht , zoo schryven echter de oude Historischryvers , van deeze en alle andere lieden , die de Papisten dachten uit te roeyen ; „ dat doorgaans , als men ze hadde gepynigt , zy „ op 't meeste hadden toegenoomen , en dat allerleye tyrannye , die „ men aan haar mogt te werk stellen , zoo gansch niet hadde geholpen , „ dat ze daar door maar te ralryker geworden zyn , moogelyk , uit be- „ weeginge van haar stantvastig sterven ; of dat God daar door de dwing- „ landen bespot , om dat ze de kettery met den zwaarde meenen te „ verdelgen , en daarom dezelve des te meer deed voort koomen. (r) „ Want , door het voorbeeld en de prediking van haar bloed , wier- „ den 'er eerst noch veel meer beweegt , om tot de rechte Gemeente , „ die om der waarheid wille vervolginge leed , toe te treden , vermits „ een ieder man meende , dat ze de rechte proeve hadden , en dat „ het rechte geluk van 't Euangelium by haar alleen maar te vinden was. „ Derhalven veele vroomen eenvoudige lieden haar by dit gezelschap „ hebben vervoegt , van dewelke veele bestandig daarom haar bloed „ hebben vergooten. (s)

Daar door quam het meede te gebeuren , dat veele onder haare Leeraars voor 't Gerechte bekenden , dat ze 300 en meer , van de haare hadden gedoopt. (t) Desgelyks , dat het daar uit openbaar wierd , dat 'er op veele eenzaame plaatzen , over de 300 perzoonen waaren wedergedoopt. (u) Ook beklagden zich haare teegen-streevers , dat het Ryk of den aanhang van *Menno* , zich zoo wyd en breed uitstrekke , dat het in Duitsland , alle Zee-plaatzen , van Vlaanderen af , tot aan Dantzic toe , hadde ingenoomen , gelyk als *Myconius* tot Wismar , in

(o) Vid. Ottius omnino p. 45. 50. 69. 83. 98. 112. 121. 128. 136. 141. 151. &c. (p) Het Offer des Heeren. Harlingæ 1599. p. 11. (q) Vid. Idem omnino & martyrologia dicta. lt. Liber editus. Ausbund aliiq. (r) Sebastian. Franke l. c. p. 197. (s) Ibid. p. 193. (t) Hutmeyer apud Ottium p. 25. (u) Ibid. p. 34.

in den Jaare 1627 heeft geschreeven. (x) Ontrent welken tyd men ook leest, dat van der Yfel af tot in Mahren toe, in de 50 Gemeentens, van welke een ieder over de 500 tot aan 600 toe, zyn sterk geweest, dat 'er ook wel in de 50 Leeraars der Weederdoopers binnen Srraatsburg zyn verzaamelt geweest. (y) Waar uit men zien kan, hoe deeze lieden ook hier en daar geduld, en daar by zeer vermeerderd zyn. Eenige jaaren daar na klaagde wederom een van haare teegenstreevers, dat ze zich vermeerderden, dat men 't merkte. En noch een ander, dat ze 'er zeer veele vervoerden. (z) Alhoewel men anderzins van haar wel wist en zeide, dat het meestendeel ongeleerde lieden waaren.

33. Na deeze aanmerkinge, aangaande den toestand der Weederdoopers, achte ik het verder al te wydluchtig en onnoodig te zyn, om alle zoodaanige beschuldigingen voor te stellen, als 'er wel in zoo veele groote boeken, by meénigten zyn voortgebracht; aangezien den bescheiden Leezer zeer wel uit de onderrechting der Historien afneemen kan, hoe verre dezelve kunnen reiken, en of ze alle of meestendeels, onder de waarachtige verhaal-schriften behooren. Want al is het wel zoo, dat het niet geloochent kan worden, en onzydige gemoederen, dien de geschiedenissen bekend zyn, het gaarne toe geeven, dat 'er wel veele aanstootelyke en berispelyke dingen onder deeze menschen zyn voorgevallen, ook zelfs, dat 'er onder haar veel huichelaars zyn geweest; zoo zyn nochtans dezelve, van de andere zyde, of op eene onbetaamelyke wyze voorgedraagen, of teegen heug en meug misduid, of met verdichte en haatelyke verzierzels zeer vermeerderd geworden; om te verswygen, dat zoo veele harde aanklachten, na een naauwet onderzoek, valsch bevonden zyn, en noch meer, dat dingen, die in zich zelve goed en onschaaedlyk waaren, door het verkeerde vernuft, na den ydelen wandel der weereld ten quaaden zyn geduid. Wat 'er ook noch van eenige uitspoorigheeden in waarheid is geweest, zulks is doot de vervolging en dood van zulke perzoonen genoegzaam bestraft. Ons is hier noch overig, de veelerleye *Secten* en naamen der zelve, in 't korte door te loopen, welke ons, vervolgens het overige van haare Historie, open leggen kunnen, om 't geene ons van haare leere, deugden, gebreken, gewoonten, zeeden en andere omstandigheeden dient geweeten te werden, aan te merken. In 't algemeen hebben de nieuwe Weederdoopers, zulke haare scheuringen zelve bekend en beklagt, gelyk als by 't volgende blykt: „De Satan heeft deezen loop van 't „Euangelium door listige middelen gezocht te verhinderen, doordien hy „onder haar tweedracht en oneenigheid heeft verwekt, waar door 'er, he- „laas! verdeeltheeden zyn ontstaan, en groote ergernissen by de andere „Christenen, en meest in Nederland zyn aangerecht geworden, het geene „dan de vreed-lievende zoo zeer heeft bedroeft, en ter herten is gegaan, „dat ze niet alleen op middelen hebben gedacht, om zulk eene scheuringe „te heelen, en de eendracht weder op te rechten; maar ook de zaake „zelfs by der hand hebben genoomen, en in 't Jaar 1591, tusschen de „Hoog-en Nederduitsche Gemeentens, eenen loffelyke Vreede tot Keulen „hebben opgerigt.--- Daar is ook door ettelyke vreedlievende, in de Jaren „1628 en 1630, ten tweedemaal eene *conferentie* gehouden, en ook in den „Jaare 1632, den Vreede getroffen, en in 't Jaar 1639, tusschen de Duit- „sche en Vlaaminge, binnen Amsterdam, op gelyke wyze gehandelt. (a)

V v v 2

An-

(x) Apud. eundem p. 126. (y) Guy de Bres la Racine Source & Fondement des Anabaptistes de nostre temps in prxf. (z) Ottius p. 129. (a) Im Glaubens bekäntn. der Mennoniten Edit. 1664. Amst. p. 126.

Jaar MD.
tot MDC.

Andere onder haar hebben nu dikmaals haare teegen-partyen erinnert, dat men hen daar over niets voor te werpen hadde, doordien'er onder alle andere partyen niet weiniger, in dien niet meerder verschillen wierden gevonden.

Overtollige
naamen.

34. Veele Schryvers hebben wel een zeer lang Register, van de *Secten* der Weederdoopers t'zaamen gezet. Eevenwel, wanneer men daar op nauwe achtung heeft, zoo vind men daar onder zoo veele leedige naamen, dat het getal daar door zeer groot en wonderlyk te voorschyn komt, gelyk als by voorbeeld, wanneer men als eigene byzondere *Secten* heeft opgetelt, de *Fanatyke*, *Enthusiasten* of Geestdryvers, *Euchiten*, *Ejulanten* of *Huilende*, *Lacrymantes*, of *Weenende*, *Pneumatici* of Geest-dryvers, *Mahrlandsche broeders*, *Swenkvelddiaanen*, *Heilige en Geestelyke broeders*. enz. Wy zullen nu alhier de bekendste gezintheeden op 't kortste eens gaan beschouwen, gelyk als ze meest van haare partyen bygebracht en toegenaamt zyn geworden. De *Huttiten* dan, of *Huttische*, en ook de *Hoyerische broeders*, stellen zommige, van *Jacob Hutter* afgekoomen te zyn. (b) Andere, van *Jacob Hut*, een Silezier, die met veele, eerstelyk in Beyeren, daar na in Mahren heeft gewoont, en zoo grooten aanhang gehad zoude hebben, dat 'er ontrent het einde van de voorige eeuw, wel ettelyke duizenden, uit Tyrol, Beyeren, en andere plaatzen tot haar zyn overgegaan. (c) Hy zelfs zoude tot Inspruk verbrand zyn geworden. (d) En zyn leeven is van zyne teegenstreevers met groote verbittering, gelyk 't zichtbaar zig vertoont, beschreven. (e) Gelyk men dan op in't gemeen op de Historien, in zulke voorvallen van Kettters, niet zonder eenen zekeren grond betrouwen mag. Wie lust en tyd hadde, konde oogenschynelyk toonen, hoe de gemeene berichten van deeze en anderer leere en leeven, zoo regelrecht teegens veele verhalen der rechtgeloofige aanliepen, dat daar in ook de minste t'zaamen-stemminge niet was te vinden, en dat de Schryvers, over deeze *Secten* zelve zich weederom in veele gezintheeden en meeningen te verdeelen pleegen. Derhalven ik slechts een kort verhaal hier van meene te doen. Aldus schryven eenige deeze *Huttiten* de volgende leeren toe. „ Als dat ze lichaamelyk het volk Israëls waaren, „ en dat ze de *Cananiten* met den zwaarde wilden verdelgen, daar toe God „ de bequaame tyd hen zelfs aanwyzen zoude. Vervaarlyke gezichten van „ God gaaven ze voor; de jongste dag was zeer na by, weshalven zy „ haare goederen ook hadden door gebracht, en eene vrywillige armoede „ aangenoomen, of alle 't haare den broederen en zusteren omgedeelt. „ (f) Daar en teegen stellen andere: dit van haar. Zy hadden in 't „ eerste geen geweer gedraagen, doch daar na naamen ze lange messen en „ schiet-bussen, verwierpen de Kerken, en predikten tweemaal ter weeke in haare huizen. Het Vader Onze, of wel de vyfde Beede, wilden „ ze nooit bidden. Hare Apostelen waaren uit gegaan, hadden eenen schyn „ van byzondere heiligheid laten zien, met needergeslaagene oogen, eenvoudige kleederen, vriendelyk gelag, en geveinsde verduldigheid hadden ze de lieden uit het kleine Nieuwe Testament voorgelezen. De geschriften van *Hutter* zyn de volgende: *Reekenschap van onzen Godsdienst*, *leere en geloove van de broederen*, *die men de Huttersche noemt*. Desgelyks, *een aanslag en voorwending der weereld en alle goddelooze teegen de vroomen*. Als meede *van de 7 zegelen des gestootenen boeks*, en andere tractaaten meer.

Huttiten.
Hoyerische.

Haare beschuldigingen.

Hunne geschriften.

35. Deeze

(b) Jac. Altingius Theol. Hist. p. 72. (c) Vid. Andreae Fischeri Widertäufferischer Tauben Kobel contra Huttit. (d) Gabriel Kirchner im Leben! Jac. Hutter's ap. Ottium Annal. p. 80. (e) Idem ib. p. 50. & 76. (f) Joh. Wigandus & ex co Schlüsselburg Catal. Har. XII. p. 24. (g) Vid. Bulling. Anab. Larv. p. 48. seqq. Hornbek, Sum. contr. p. 343. seqq. Seilerus' Anab. Larv. p. 28. seq. &c.

THEODORUS
SUTOR.

35. Deeze nu zouden zich in *Moravien*, van den *Gabrieliten* hebben afgescheurt, als, de welke eenen *Gabriel Scherding* hadden aangehangen, die, ontrent het Jaar 1530, en daar na, nevens *Hutten* in 't eerst deeze Leere daar heenen heeft gebragt, na dien zy, op andere plaatzen, niet langer geleeden wierden. Hy zelve daar na van daar verjaagt zynde, is in *Poolen* gestorven. De *Augustiners* zouden haare naam van een uit *Bohemien* hebben, die *Augustinus* geheeten heeft, en veele gezichten en openbaaringen zoude hebben voorgegeeven. De *Hofmannisten*, of *Melchioristen*, haaltmen van eenen *Melchior Hofman*, een Witwerker uit *Schwaben*, van welken ontrent het Jaar 1539. eerst in *Neederland* de *Wederdoopers* zyn afgekoomen, die dan ook tot *Embden*, en elders zeer veel zouden hebben toegenoomen. Maar eenige maalen binnen *Straatsburg* zynde, heeft hy aldaar een t' zaamspraak met de Godgeleerde begeert, welke in 't Jaar 1532. ook gehouden is geworden. Daar op is hy aldaar in de gevangenis gestorven, na dat hy, zoo men schryft, zich zelve groote hoop van zyne verheffinge, en andere toekomstige dingen, ingebeeld zoude gehad hebben. En van deeze Gezintheid heeft men, niet alleen *Jan van Leyden*, met de *Munstersche*, maar ook noch een eige *Seçte*, doen afkoomen, diemen de *Batenburgers* noemde, van *Johan Diedrich Batenburg*, een *Burgermeester* tot *Steenwyk*, die het bedryf tot *Munster* verdedigde, en alle andere *Wederdoopers*, die 't zelve verwierpen, voor vertzaagde zoude hebben uitgescholden. Van de zoo genaamde *Adamiten*, of *Adamianen* dient de beschuldiging by na niet weder opgehaalt, welke wy van eenen anderen aart, van zoo genaamde *Ketters* in de voorgaande Eeuwen nu reeds al hebben gezien; den welken evenwel de Schryvers, buiten alle bedenken, na spreken, alleen maar, op dat het aan geen achterklap ontbreken zoude. Echter zal een bescheide leezer, zoo ik hoope, de booven by gebragte omstandigheden overwegen, en wel bezwaarlyk over een brengen kunnen, wanneer 'er, by voorbeeld, ook dit na gegeven werd; datze met malkanderen ontucht hadden bedreeven, haare by een komsten met naakte ligchaamen gehouden, enz. ook met eene den echt een duivelsche staat genaamt, als ook, den geenen alleen voor haaren broeder en zuster gehouden, die des anderens naakteheid zonder eenige booze lust zoude kunnen aanschouwen, enz. In 't korte, dit zyn eeven de zelve oude verdichtzels, diemen nu van nieuws weder opgewarmt heeft. De naam der *Libertinen*, of *Vrygeesten* is van de eerste tyden af al bekend geweest, en de Schryvers zelve weeten niet, wie zy onder dit getal van de voorige eeuwe al zullen zetten. Zomwylen geevenze *Henrik Nicolai*, *David Jorisz*, *Swenkveld*, *Sebastiaan Frank*, ja zelfs *Taulerus* daar voor aan. Zomwylen ook wel andere, byzonderlyk *Engelsche*, gelyk als men uit de schriften der yveraars overvloedig verneemt. *Calvinus* heeft by na den meesten oproer veroorzaakt, toen hy, in 't Jaar 1545. een boek heeft geschreeven, *Contre la Seçte des Libertins*, (tegens den aanhang der *Vrygeesten*) en, by gevolge, voor uitvinders der zelve aangegeeven *Coppinus*, *Quintinus*, *Bertrandus*, *Claudius Persevela*, en *Antonius Poquinus*, die in *Braband*, *Vlaandere* en *Vrankryk*, haaren aanhang gehad zouden hebben. Doch of deeze lieden al *Wederdoopers* zyn geweest, kan men zoo heel naauw niet verneemen, alhoewel men zeer over haar klaagt, datze alle kerkelyke instellingen, leeren, en gewoonten, voor onnoodig geacht, of voor vry gehouden hebben. En in zulken verstand mag het wel een van de wydloopigste Gezintheden des weêrlds zyn.

36. Noch een andere soort van *Wederdoopers* noemt men de *Familisten*, of *Hendrik-Nicolaiten*, van een man met naamen *Henrik Nicolai*, tot *Munster* in *Westfalen* gebooren, die, ontrent het Jaar 1556. en verder, in de *Ne-*

Jaar MDI
tot MDC.
Gabrieli-
ten.

Hofmanni-
nisten.

Adamiten.

Liberti-
nen.

Famili-
sten, Hen-
rik Nico-
lai.

Jaar MD.
tot MDC.

Zyne Lee-
re.

Schriften.

derlanden, en byzonderlyk binnen *Amsterdam*, en eindelyk ook in *Engeland*, eén eigen gezelschap zoude hebben opgericht, dat zich de *Familia Charitatis*, of, *het Huis der Liefde* heeft genoemd. Daarom ook zyn *Symbolum*, of geloofs-spreuk is geweest, *Charitas extorsit*, of, *de liefde heeft ons hier toe gedrongen*, het welke by alle zyne schriften is te vinden. (b) Wanneer nu de weêrld deeze menschen van de liefde hoorde spreken, zoo kondenze niet anders als op vleeschelyke dingen denken, nadien zy niet beeters in haare eigene herten hadden; alhoewel nochtans haare wederstreevers niet dorsten onderstaan, om hen iets kwaads achter den rugge na te zeggen, behalven dat'er wierd gezegd, datze het vrouwvolk gemeen hadden. Doch zy bevinden haar hooglyk bezwaart over dien zelve *Nicolai*, om dat hy een ongeleerd, fijn, en schynheilig man is geweest, die zekere openbaringen heeft der-ven voorgeeven, en met den *Engel Gabriel* zelfs meende te spreken. Hy hadde hem zelve, in zyne Schriften, alhoewel heel donker, genoemd, een mensche dien God van den dooden hadde opgewekt, die met den *Heiligen Geest* was gezalf en vervult, die met God was vereent, in den geest zynere liefde, en met *Christus* tot erfgenaam gemaakt van de heemelsche goederen, verlicht met den Geest der hemelsche waarheid, en het waarachtige licht des volkoomenen Weezens; enz. (1) En, als hy iets, uit *Paulus*, van de hooger achttinge der liefde hadde gesproken, zoo wierd hem na gegeven, dat hy zich zelfs boven *Moses* en *Christus* verheeven hadde, door dien hy zeide; dat *Moses* alleenlyk de *Hoope* hadde gepredikt, en *Christus* het *Geloove*, maar hy, de *Liefde*, de voorige waaren slechts in het voorhof en in het heilige ingelaaten, doch hy, in het allerheiligste. Het welke buiten alle twyffel eene moedwillige verdrajinge zynere woorden is geweest, gelyk als zulks zyne boeken ook wel uitwyzen, waar uit men zekere narichting van alles hebben kan. Daar worden evenwel de navolgende *boektytels* van den zelve op genoemd: Als, *Spiegel der Gerechtigheid*, *het Euangelium des Koningryks*, *het Land des Vreedes*, *een Vermaaning*, *een Verbeetering*, en, *een Prophetie van den Geest der Liefde*, enz. In een boekje in 8°. hebbe ik de volgende schriften van hem na den anderen gevonden, aan welkers einde altoos de letteren H. N. gestelt, en die in 't Jaar 1549. gedrukt zyn. De *tytels* daar van zyn de volgende: (1) *Prophetie des Geestes der Liefde*, (2) *Van des menschen heerlykheid in den aanvang, van zyn afval, dood, en verdoemenis, en van zyne weder oprichting in zyne voorige heerlykheid. Een grondig bericht geschreven en gezonden aan de liefhebbers der waarheid, die haar onder de gehoorzaamheid der Liefde verootmoedigen; op datze tegenwoordig in den laatsten tyd gelokt en genoodigt moogen werden, om haar alle tot eenen mensche Godes, en den waarachtigen ligchaame van Jesus Christus te vergaaderen, tot eene volkoomene heerlykheid Godes en der menschen. Eph. iv.* (3) *Eene onderwyzende vermaaninge aan de Goedwillige, die haar tot de gehoorzaamheid der Liefde geheelyk overgeven.* (4) *Eene opwekkinge des herten tot de navolginge van Christus, in het lyden zynes kruiffes.* (5) *Grondig bericht en onderscheid der uitleggingen na de waarheid der H. Schrift, daar mede H. N. beantwoordt, een brief, aan hem geschreven.* (6) *Een brief, geschreven en gezonden aan een Liefhebber der waarheid, die te vooren een lasteraar van den dienst der Liefde was geweest, en die zich daar na, met groote droefheid over zyne zonden, tot den dienst der zelve, om eene gehoorzaamheid te bewyzen, heeft bekeert, daar in veel liefelyke onder-*

WyZin-

(b) Vid. Hornbekius Controv. p. 393. ex Henr. Anthoni praef. ad Syst. Theol. Altingius hist. Theol. p. 63. Voëtus Polit. Eccl. P. 11. p. 217. & in Biblioth. Theol. it. Catech. Remonst. Rofsæus de Relig. p. 317. (1) Scilerus l. c. p. 62. & omnino Henricus Ainsworth & Johan. Knewstat in Refut.

wysingen worden voorgelegt. (7) Eene klaagrede, die de Geest der Liefde en H. N. nevens Abia, Jojakim, Daniel, en andere doet, enz. Wyders, een Larynsch boek genaamt, *Familie & servitii amoris seniores*, of Oudsten des Huisgezins en dienst der Liefde, het welke D. Calovius, in zyn *Anti-Bohmus*, uit Jacob Eöhms Leere, daar toe trekt, daar het echter over de hondert jaaren voor Bohmens tyd, by 't leeven van D. Luther al van deezen Nicolai is geschreeven. Hy is anderzins David Jorisz. goede vriend geweest, die ook aan hem met een vol vertrouwen heeft geschreeven, gelyk als uit het tweede deel van 't boek zyner Zendsbrieven wel is te zien. Zyne navolgers hebben wel, in 't Jaar 1575, eene geloofs-bekentenis in Engeland uitgegeeven, doch de Koninginne Elisabeth heeft, in 't Jaar 1580, een opentlyk verbod teegen dezelve doen afkondigen. Voor haare wederstreevers werden doorgaands gerekent twee andere, als, *Adriaan Vissenhort*, en *Balthazar van Antwerpen*, die men van gruwelyke leeringen, doch zonder eenig bewys, beschuldigt, inzonderheid, om datze de veranderinge en vrydom, in allerleye Gods-diensten, voor geoorloft hebben gehouden.

37. Verder heeft men in *Nederland*, een gedeelte van de *Weederdoopers* genaamt na haare Taale, *Dreckwagens*, of *Hamaxarii*, *Borboriten*, of *Waaterlanders*, en ook van haare straffigheid, *Rigidi*, en *Excommunicantes*, doordien zy de *Frieslanders* hebben tegen gestreeft. Doch zy zouden in haare vergaaderingen allerleye *Ketters* inneemen, en niemand verdoemen, maar alle de geenen, die *Christus* voor haaren *Heiland* aannaamen, als haare broeders ontfangen en erkennen. Daar door zy dan ook met de *Friesen* oneinig wierden, en, wegens den *Ban*, in verschil geraakt zyn. De *Apostolici* wierden beschuldigt, datze alles den *Apostelen* wilden na doen, en den klaren letter der Schrift alleen volgen, als, huis, wyf, kinderen, en alles verlaaten, al om reyzen; en de lieden bekeeren, enz. De *Separati*, *Solitarii*, of afgezonderde; desgelyk's ook de *Spirituales*, of Geestelyke, zouden belydenis gedaan hebben, datze haar geheelyk van de weereld wilden afzonderen; slechte spyze en kleedinge gebruiken, niet lagchen, of anderzins vroolyk zyn, alle hoogtyden, gasteryen, en andere weereldlyke dingen verachten, wapenen, en oorlog verdoemen. De *Orantes*, *Euchiten*, of Biddende, en ook *Deorelicti*, noemt men de geene, die beleeden, datze in Goode gelaaten stonden, en gewoon waaren, altoos te bidden na 't bevel van *Christus*, en ook, dat ze aan 't gebed alle kracht in alles toeschreeven, en aan God zich gantschelyk over gaven, enz. De *Tacentes*, of swygende, zouden gemeent hebben, dat het nu een tyd was van te swygen, en niet noodig, om te prediken, nadien de deur nu was geslooten, en de tyden boos waaren, volgens de woorden van *Paulus*. Ook, om dat de weereld het *Euangelium* niet waardig waare. Wanneer men haar na de Godsdienst ondervraagde, zoudenze niet een enkel woord hebben geantwoord. Andere meenden, datze alle hunne heiligheid hadden gestelt in de stilswygentheid. Men vind ook by de Schryvers noch veele andere by-naamen, die echter, of uit yver verdicht, en; in zich zelve, t'eenemaal ongerymt, of met de reeds verhaalde enerley zyn; gelyk als daar zyn; de *Ubbonisten*, eene soorte van *Mennisten*. De *Stablarii*, die, volgens de woorden van *Christus*, geen tasch noch wapen, maar een wandelstok wilden draagen. De *Scripturarii*, dewelke alleenlyk den letter der Schrift wilden opvolgen. De *Sanguinariii*, die menschen bloed gezoopen zouden hebben, welke gruwelyke leugen de Verhaalders zelve zich schaamen. (*Vid. Otius Praef. Annal.*) De *Sabbatharii*, die geenen *Sabbath* hielden. De *Puri*, of *Perfectionarii*, en *Cathari*, dat is, *Reyne*, dewelke in alles een volkoomentheid vorderden. De *Podonipta*, die het voetwasschen van *Christus*

Jaar MD.
tot MDC.Drekwaegens.
Waaterlanders.
Frieslanders.Afgezonderde.
Geestelyke.

Biddende.

Swygende.

Andere
naamen.

Jaar MD.
tot MDC.

zoo hoog bevoelen hielden te zyn, als het Avondmaal' zelve, en wat naamen daar noch al meer mogen zyn.

Menno
Simonis.

38. Maar wy hebben niet te min, noch drie beroemde mannen overig te beschryven, die elk eene groote en zonderbaaren aanhang hebben gehad. De eerste der zelve was dan *Menno Simons*, die al in 't jaar 1528. tot *Pinjum*, in *West-Friesland*, niet verre van zyn geboorte plaats *Witmarssum*, een *Paaps Priester* was geworden, en die in 't jaar 1530. alreede begoft eên becommerring te krygen aangaande den Gods-dienst, tot dat hy, in den jaare 1536. den *Wederdoopers* toegevalen, of uit *Babel* gegaan is, gelyk als hy zelve in zyn leevens loop, van hem zelfs heeft geschreeven. Gelyk mede de Schryver van dat kleyne boekje, genaamt, *Uitgang of bekeeringe van M. S.* 1554.

Aanzien.

Doch de beschryvers der geschiedenissen schynen te klagen, dat hy, nadien hy een voorstander onder de zelve was geworden, door zyn vlyt; geheel *Friesland*, *Gelderland*, *Holland*, *Westfaalen*, *Brabant*, ja het gantsche ryk aan de *Belt*, tot aan *Lyfland* toe, met zyne *Secte* aangevlooken heeft. (k) Al hoe wel ze hem anderzins gaarne dat lof laten, dat hy een vreedde lievend man is geweest, en die tegens de onbezonnene voornemens van andere zich ernstelyk aangestelt heeft. (l) Hy is in 't jaar 1561. tot *Oldeslo*, tusschen *Lubek* en *Hamburg*, gestorven. En van deezen heeten nu noch de meest bekende *Wederdoopers*, *Mennoniten*, of *Mennisten*, al hoewel deezen naam in *Holland* by na aan allen gemeen is geworden, schoon ze niet alle de meeningen van *Menno* na volgen, waar van hier vooren by de *Leeraars* al iets is gedacht, en in de volgende Eeuwe verder melding gedaan zal werden. Onder de voornaamste *Leeraars* der *Mennisten* zyn in den beginne getelt, *Adam Pastor*, anders *Rudolph Martini* genaamt, *Henrich van Urnen*; *Anthoni van Keulen*, *Gillis van Aken*, enz. met veele andere, door de welke haare *Leere* wyd en breed is verspreyd.

Vroomig-
heid.Menni-
sten.Voor-
naamste
Leeraars.Scheuring
over den
ban.

Nochtans is 'er namaals eene groote scheuringe onder deeze alle ontstaan; nademaal, in den jaare 1555. *Leonard Brouwenzoon*, den *Ban*, of afzonderinge der boosaardigen van de *Gemeente*, niet alleen over de *Geestelyken*, maar ook; over de *burgerlyke*, en *huisselyke* verbindingen uitstrekke, te weeten; dat, door den *ban*, ook de *ouders* van de *kinderen*, en de *echte lieden*, haar van den anderen onthouden moesten. De geleentheid daar toe gaf een voorval binnen *Emden*; met eene getrouwde vrouwe, die zich van haaren getrouwden man, na dat hy in den *ban* gedaan was, niet wilde afzonderen, gelyk als *Brouwenzoon* bevolen hadde, met de welke ook *Hendrik Naaldemaaker*, en *Georg Heins*, neevens andere, toestemden. Waar op *Menno* met den eersten die strafheid ontraaden heeft; doch daar na die ceniger maaten voor rechtvaardig verklaart. Daar uit dan veel oneenigheid is gevolgt, zoo dat zich die *partyen* openbaarlyk van den anderen hebben gescheyden en gescheurt. Die het met *Brouwenzoon* hielden, hebben haar zelfs de rechte *Mennoniten* genoemd, gelyk ook de *Nammingen*, by anderen heetenze de *Harde Banners*. Men heeft haar noch al wederom verdeelt in *Nammingen*, en *Frieslanders*, doch de *Vlaamingen*, in *Huiskoopers*, *Teegenhuiskoopers*, en *Neutralisten*, maar de *Friesen*, in oude en nieuwe of jonge *Friesen*, ook *Lubbentisten*, enz. (m) Zoo dat al zoo haare wederstreevers hier door groote aanleidinge genoomen hebben, om van haar kwaalyk te oordeelen, en de schuldige zelve haaren grond openlyk te ontdekken.

Harde
banners.
Vlaamin-
gen.
Huiskoo-
pers.
Neutrali-
sten.

39. De

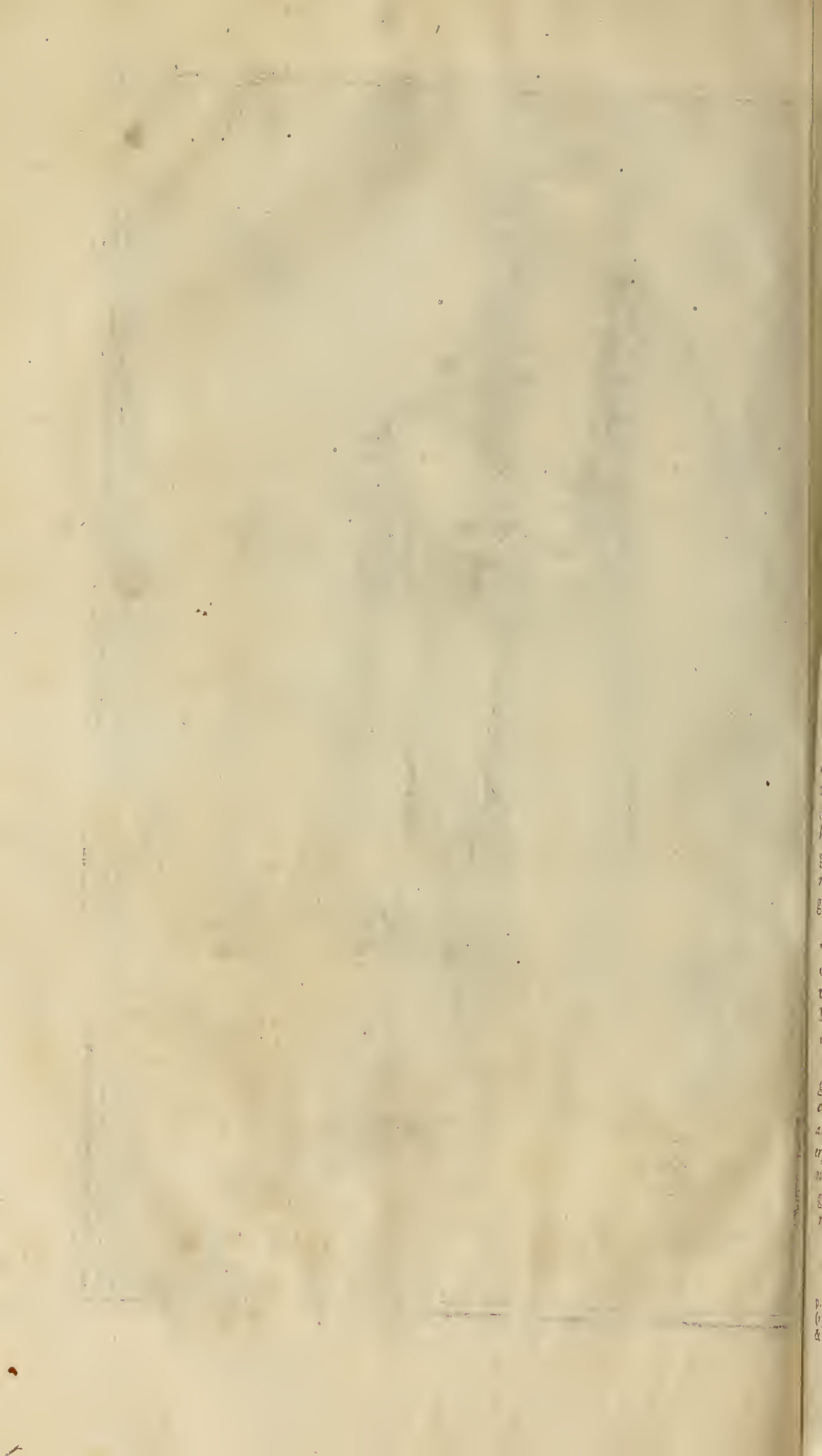
(k) Spanhemius *Diatr. Hist.* §. 22. *Successio Anab.* p. 81. *Hornbekius l. c.* p. 352. *Ottius Annal.* p. 84. *Benthem Holland. Kirchen-staat.* p. 825. (l) *Kippingius Contin. Hist. Eccl. Pap.* p. 40. *Leidekerus ad Hornii Hist. Eccl.* p. 342. (m) *Vid. Auct. cit. & Spanhem.* pag. 17. *Successio* p. 91. *Ottius* p. 119. *Hornbek.* *Hans Alenfon*, *Dorilaar*, &c.

MENNO SIMONS.

39. De andere omftandigheeden en voorvallen by deeze *Sette* zyn hier al te wydloopig , en ze werden daar en booven van de meeste gantsch ongelyk vertelt. Ten zeekerften konnenze , uit de eigene Schriften van *Menno* zelfs genoomen werden , die in de Nederlandsche Taale in 't jaar 1681. tot *Amsterdam*, weeder op 't nieuw met malkanderen, in *Folio*, op de pars gelegd zyn met den *tytel*; *Alle de Godgeleerde werken van Menno Simons*, daar in veele bedenkelyke *Tractaaten* begreepen zyn, als, het *Fundamentboock* van 't rechte *Christelyke Geloove*, het welke des menschen hert omkeert. Leere en vermaaninge tot de *Hemelsche geboorte* en de *nieuwe Creatuure*. *Vermaaninge* aan de *verftrooyde* en *onbekende kinderen Gods*. *Troost* onder *kruis* en *vervolging*, enz. *Ondertuffchen* bekennen *zommige* zelve, dat hy in de meeste dingen al te hart en *styzinnig* is geweest, zoo dat dieshalven deeze luiden wel voor zich zelve vroom en *onstraffelyk* pleegen te leeven, maar niet te min, veel eer een *Pharizeesch*, als een *leevendig* en *oprecht Christendom*, na des zelfs *Euangelische* kragt, gevoert zouden gehad hebben. (n) *David Jorisz.* heeft ook eertyds aan deezen *Menno* ernstelyk en fcherp gefchreeven, en hem willen toonen, hoe veel hem noch aan waare goddelyke *erkenntenis* ontbrak, hy hadde alleen de *letteren*, en noch lang niet den *Geest*, enz. (o) Na de *uitterlyke gaaven* nochtans zoude hy wel ter taale, en *geschikt* zyn geweest, waar over hem ook zyne *aanhangers* zo *hooglyk* hebben *verheeven*, dat zich andere daar aan zeer *geërgert* hebben. (p) Gelyk dan *doorgaands* de *r'zaamenrottingen* der *Setten* niets *goeds* altoos *koomen* te *stichten*, en daarom van *Paulus* ook werden *verworpen*. Wat *aangaat* het *ovrige*, *moctenze* wel *zeckerlyk*, by de andere *tegenstreevers* veel *vyandschap* hebben *verdient*, dewylze *gantsch* niet *eerbiedig*, van haare *Geleerden*, *Priesters* en *Godsdienst* hebben *gesproken*. By voorbeeld, wanneer *Menno* zelfs van de *Predikers* en der *zelve* *toestand* schreef: *Ik vreeze, datze alle te zaamen, die om loon dienen, niet zyn Priesters des Allerhoogsten*, 2 Kon. xii. *maar valsche Propheeten*, Math. vii. *dieven en moordenaars*. Joh. x. (q) En van de geleerde zeide hy: *Zy leeren slechts vleeschelyke dingen, en hebben niet de hemelsche waarheid nevens het zuivere woord Gods*. (r) Van gelyken schreef hy van de *Kerken*, datze *alleenelyk* waaren *eene vergaaderinge van onrechtvaardige Hoeren, Sodomiten*, enz. (s) Om nu andere *diergelyke stellingen* alhier noch te *verzwigen*.

40. De tweede van de voorgenoemde drie mannen, was *Sebastiaan Franck*, van den welken de meeste niet weten watze zullen maaken. Eenige noemden hem een *Swenkvelder*. (t) Alhoewel *Swenkveld* zelve, in de meeste punten niet hem niet over een kwam. Andere, een rechten *Wederdooper*, enz. Doch hy zelve heeft zich, in zyne Schriften, aldus verklaart: *Het gaat my ook met zommige alzo, daarom, dat ik de Schrift allerwegen, en op alle plaatsen niet even eens versta, gelyk als zy; maar myne gaaven, ten goede van Gods gemeente, niet voorlegge als artikelen des Geloofs, maar alleen, om te proeven, en daar af te oordeelen: Zoo scheld den eenen my voor een Afgezonderde, de andere voor een Sectaris, deeze voor een styfkop en Wederdooper, die voor noch erger; daar 't doch geheel tegen myn zin en gemoed strydig is, en daar ik my tot noch toe; door Gods genaade, zoo onzydig tegens ieder een hebbe gehouden, ja zoo grooten mishaaen in alle Setten, en afzonderingen heb gehad (uitgenoomen die men met des werlds gruwelen en zondigheden heeft) dat ik, zelfs noch onder de*

X x x 3

Paus-

(n) Mehrning Hist. de Bapt. ap. Ottium Anal. p. 136. (o) David Joris III. theil der Epist. p. 63. (p) Roffaus von Relig. 296. Seilerus l. c. p. 35. (q) Im Fundament-buch p. 611. (r) In der vermahnung d. 7. (s) Im Fundam. p. 542. (t) Kekermannus de Nat. Hist. p. 209. & ex eo Zeilerus im Sendschreiben Ep. 51. p. 290.

Jaar MD.
tot MDC.Schriften.
van Menno.
no.

Gebreken.

Gaaven.

Geruigenis
tegens an-
dere huig-
chelaars.En haare
Kerken.Sebastiaan
Franck.Zyn Reli-
gie.

Jaar MD.
tot MDC.

Pausgezinden, Turken, en alle Secten, volkeren, en landaarten, myne broeders, en leeden des ligchaams van Christus, achte te wezen. — Deeze getuigenisse en bevindinge nu hebben my geleert, ieder een te verdragen, by aldien hy ook my wil dulden, en in alles vry laten, en my niet, gelyk ik hem mede niet begeere, gevangen wil neemen, en handelen, als of ik zyn knecht was, en in zynen naame gedoopt, ja zelf als sta of valle ik hem, en geloove in hem. Die moest ook zeker wel een zot zyn, die my arme bloedbeuling, voor eenen afgod wilde houden, en die iets, tot mynen dienst, zonder het getuigenis zynes herten, ging gelooven of aanneemen. — Onzen roem moet in God zyn; en op geene menschen staan. Paulus wil niet lyden, dat zich iemand na hem Pauwelsch zal noemen. Wat willen wy arme aardwormen, en vleesch-klompers, dan iets zoo groots begeeren, dat wy, na een mensch, Paaps, Zwinglisch, Luthers, of Doops-gezind, zouden genaamt werden; dewyle wy, en zy in den naame van Christus zyn gedoopt, na Christus Christenen, en niet Benedictyners of Turksche genaamt zyn. Doch ik houde, met Petrus, voor mynen broeder, ja voor myn vleesch en bloed, alle de genoemde, en ook, onder alle volkeren, die God zoeken, al is 't datze noch, tot den tyd haarer uitvoeringe en verlichtinge, in doolingen omswerven. (u) Uit welke zyne eigene bekentenisse dan genoegzaam blyken kan, dat hy zich niet geheelyk voor een Weederdooper bekennt gemaakt heeft; nademaal hy ook veel eer, in zyne Ketter-Chronyke, haare meeste leeringen en gewoontens, heel vry en naauwkeurig heeft berispt, zoo dat hy zekerlyk zich niet t'eenemaal by haar gehouden heeft; schoon hy wel zommige dingen in haar, heeft goed gekeurt, en ook van haar is geprezen, en in hooge waarde gehouden geworden.

Of hy een
Weeder-
dooper is
geweest.

Des zelfs
beschei-
denheid en
oormoed-

41. Hy heeft ook elders zyn gevoelen hier van wel duidelyk ontdekt, en zich van allen aantang, eenzydigheid, en veroordeeling onthouden, gelyk als hy, op de aangetoogene plaatze, verder schryft; *Ik danke niemand, ja ik houde hem zelfs voor een dwaas, die my iets ten gevalle geloofst, of aanneemt, 't geene hem de zalvinge niet in zyn herte verzeekert, zoo zeer wil ik een vryen Leezer en oordeelaar, en niemand in 't verstand eenigzins gebonden hebben, gelyk als my andere begeeren te doen. Ik wil ook myne Schriften, schoon ik my van geen mislag of dwaalinge altoos bewust ben, niet anders verdedigt hebben, dan zoo verre, als die met de Schrift over een koomen: het oordeel der Propheeten of den zittenden proef en recht, uitstaan, en de zalvinge, Gods woord, Christus, het licht en leeven der menschen, in ons, getuigenis geeven. Al wat niet Godes, maar alleen het myne is, ant vervolgie ten allen tyden, en worde met recht van alle Christenen veroordeelt. — Alzoo hebbe ik my zoo onzydig teegens een iegelyk gehouden, dat ik my nooit in eenige byzondere Secten hebbe ingelaten, dat ik anders niemand voor een Christen hebbe gehouden, maar voor enkele hellebranden, die het niet t'eenemaal met ons houden; ik ben ook wederom van niemand afgescheurt of gescheiden, dewyl ik wel wist, dat de Gemente Gods niet met den vinger aan te wyzen was. Insgelyks ook in de voorreede over zyne Chronyke: Daar is voor my maar eene waarheid, eene waarheid hebbe ik maar lief, God geeve ook wieze mag zeggen, zelfs onder de kettters, en ik bidde God voor de overige dwaalingen, op dat hy die bedekke, vergeeve, of ontdekke: Ik ben het doolen en missen in alle menschen al gewoon, zoo dat ik geen mensch op den aardbodem daarom haate, maar my zelve, myne elende, en staat daar in beweene, erkenne, en zie. En daar by gedenken kan, dat my mede noch veel ontbreekt en misgaat. Derhalven, wilde God, dat een ieder my zoo wel wilde draagen, als ik ieder een, enz. En eindelyk, in de voorreeden over het tweede Deel, zegd hy aldus: *Ons herte zal, om geen**

uit-

(u) In dem verbutschirten und verschlossenen buch im Beschlus oder Apologia.

uitwendig ding, daarom men nu zoo zeer twist, van iemand, die anders na God en de vroomigheid yvert, afgescheyden zyn, het zy Joode of Grick, Paa-pist of Lutheran, Zwingliaan of Doopsgezinde, alhoewel'er noch veele aan de uitterlyke kerkpligten hangen, en verscheidene zeeden gebruiken, zullen wy over al altoos indachtig zyn hoe zeer wy noch te kort koomen. Alzoo leert ons Christus, beide met leere en voorgang; Hy zoekt de zondaars, stelt zich mid-den onder haar, en loopt de zelve na, die evenwel zelfs zoo grooten vyand van de zonde was. Gelyk hy nu zich alzoo aan geenē zekere gezintheid heeft ge-houden, zoo heeft hy ook, na zyne verklaaringe, in een ieder aangenoomen, 'tgeene hy voor goed keurde. Dieshalven hy ook van Luther zelfs heeft ge-schreeven: dat hy een aanzienelyk, konstryk, en Schrifswys man was geweest, wel ervaren in de Hebreusch, Latynsche en Duytsche taalen, en wat hy hem meer voor lofspreuken heeft gegeven. (x)

Jaar MD.
tot MDC.Lof van
Luther.

42. Hy is echter daar en booven, niet alleen van de Godgelcerden tot Smalkalden, neevens Swenkveld, in den jaare 1540, door een eigen schrift verworpen, waar by Melanchthon gemeenelyk de penne heeft gevoert, en zich, zonderling over zyne Paradoxa, of Wonderspreuken, bezwaart ge-toont; maar Luther zelve heeft ook, in 't jaar 1545, na de dood van Se-bastiaan Frank, zeer eenzydig van hem geoordeelt; in eene voorrede, over een getrek, ter eere van den Echten staat. Alwaar hy van den zel-ven, onder anderen schryft, dat hy teegen zulken snooden mensch niet had-de willen schryven, door dien hy hem al te zeer had veracht, hy was een waaren Lastermuil, des duivels eige en allerliefsite mond geweest. Ja, hy ver-haalt verder; „zoo verre ik 't gesnuif van myn neus na-speuren en oordee-„len kan, zoo is hy een Enthusiast, of Geestdryver, die niewers in behaa-„gen heeft, als in Geest, Geest, Geest, die van het woord Sacrament, en „'t Predik-ampt niet mer allen houd, maar dat men enkelyk na den Geest „moet bidden, enz. Waar na hy inzonderheid heeft misprezen, dat hy der menschen misgrepen, in zyn Tyd-boek had ontdekt, en hem dieshalven zeer stinkende en aanstoortelyke toenaamen geeft, en die noch op 't Duytsch-ten ergsten verklaart, (y) ook elders van hem oordeeld, dat hy door alle drek is heen gewandelt, en in zyn eige versmoort. En diergelyken vonnis hebben ook andere Leeraars over hem uitgesproken. Gelyk zich inzonder-heid die van Ulm over hem hebben bezwaart getoont, en zyne Schriften verworpen gehad. (z) En die van Straatsburg hebben hem geheelyk uit-haare Stad verdreeven. (a) De oorzaaken van zulke mishandelingen, waaren, ten deele, zyne voor deezen bygebragte onzydige belydenis, wee-gens welke men hem voor een Heyden, en Atheïst, of Godverzaaker, hield, (b) hy mogt zich ook verklaaren zoo hy wilde: ten deele, om dat hy de misbruiken en afgoderye met de uitterlyke dingen bestrafte, en daar over by alle Gezintheeden geenē dank verdiende. Daarom men hem ook beschuldigde, dat hy den Bybel, het Sacrament, en allēs verwiersp. Daar en teegen hadde hy hem echter, onder andere, alzoo verklaart, en zelve uit-gegeeven: Dit zegge ik, ter hoogster eere van de Schrift, en houde en geloove vastelyk, dat die na Godes zin moet verstaan, en in den H. Geest uitgelegt wor-den, dat zy als dan waarlyk Gods Woord is, 't welke ook, eer de grond des werelds was gelegd, in God den Vader van eeuwigheid was, en altoos zal zyn, dien ik ook, onder alle uitterlyke dingen, gelyk mede het uitwendige woord, de Profetie, en uitlegginge der Schrift, geheelyk houde voor de allerligste gaawe, die God zyne knechten na gelaaten heeft, gelyk als Paulus 1 Cor. 11x. Ephes.

Verban-
ning van
de Luth-
eranen.Van Lu-
therzelf.Vervol-
ging.Zyne Lee-
re van de
H. Schrif-
tuur.

(x) Vid. Part II. Chron. p. 167. (y) To. IIX. Altenb. p. 471. (z) Vid. Epist. Frechtii ap. Otium Annal. p. 70. 95. 97. (a) Ezov. Annal. Eccl. A. MDXXIX. n. 46. (b) Ibid.

Jaar MD.
tot MDC.

Ephes. iv. verhaalt. Doch de Schrift heeft, even als de mensch, en alle dingen, een Geest, en letteren, eenen Geest en een ziele. De letter dood, het vleesch geeft geen nut, maar de geest maakt levendig. Myne woorden, zegt Christus, zyn geest en leeven. Hy zegt niet, myne Schrift, is een doode letter, of ydele lucht, of menschen adem, maar zy brengt mede Godes Wezen, den H. Geest, Christus, in onzekerten wezentlyk met kracht en daad. In't korte, de Schrift is den verlichten een God, Gods Woord, Geest en leven waarachtig, gelyk hy die in den H. Geest, die in hem woont, ten vollen verstaat. Den Goddeloocen is zy een strik, de dood, en niets mander als Gods Woord, gelyk als haar ook God geen God is, Psalm. ix. Ons herte is mede een doode letter, en een donkere lantaarne, wanneer het niet met den vinger Gods overschreeven, en levendig gemaakt werd. (c)

43. Hier uit mag den Leezer nu zyne meeninge zelve bezien, waar by dan, voor 't overige oprechtelyk aan te merken is, dat deeze man zekerlyk, in zyne Schriften, byzonderlyk in zyne wonder spreuken, veele ongewoonlyke, zeldzaame, en dikmaals hartklinkende, ook wel vergezochte uitdrukkingen, van Goddelyke dingen, heeft voorgesteld, die wel meer aanstoot en ydele roem, als verbeteringe tot God te wege brengen konden. En men mogt, uit de wonderreedenen alleen, lichtelyk wel zeer veele ketteryen maaken; indien iemand daar toe lust en vryheid hadde. Gelyk als ook, in 't gemeen zyn gemoed al vry straf en ruuw zal zyn geweest, daar toe ook de gelegentheid zynes Vaderlands wel veel geholpen mag hebben. Doch zyne Schriften zyn nu zelden meer te vinden, en bestaan de geene, die my ter handen zyn gekoomen, in de *Paradoxa*, of 280. wonderreedenen, en raadzels uit de H. Schrift, dewelke al eenige maalen, en noch nieuwlyks tot *Lunenburg*, op de drukpers zyn gelegd. Voorts, eene schriftelyke en gantsch grondelyke uitlegginge dan den 64. Psalm, betreffende de valsche Propheeten, Leeraars, Leugenaars, Bedrivers, Gods vyanden, en Eerdieven; hoe, en met wat behendigheit, zy bestaan, en in 't werk stellen om *Christus*, en zyne Leeden, uit te roeyen, en te verdelgen, hoe verre zy het brengen, en hoe verre zy haar zelve beschaadigen en in haar eige kuil en strik vallen, voltrokken in 't jaar 1539. buiten alle menschelyke lust en believen. Van gelyken een boek den *Diefs-spyker* genoemd, daar in allerley bedrog des weerelds word ontdekt. Daar en boven, het verzeegelde boek, beslooten met zeven zegelen, dat niemand anders open doen, leezen of verstaan kan, dan alleen het Lam, en die, met het Lam beteikent, het Lam toe behooren, in 't jaar 1539. Daar by ook een besluit is van alle zyn voorgaande boeken, als een *Apologie* of verdediginge. Wyders noch de *Guldene Arke*, daar in het pit en de beste hoofdspreuken der *H. Schrift*, oude Leeraars en Vaders der Kerken, ook van de verlichte *Heidenen* over de Gemeenmaking der H. Schrift is, daar aan het hecht en de wet van onze zaaligheid geleen is, en daar aan het Christen geloof, als in een angelroe gehecht blyft, gedragen, begrepen en ingeleid is, tot *Augsburg* gedrukt in 't jaar 1539. Desgelyks een boek van het Ryke van *Christus*, 't welk in den jaare 1611. ook in 't Hollandsch door een *Remonstrant Tombergius* is gemeen gemaakt, nevens een ander van den Boom der weetenschap van goed en kwaad, met eenige andere. Doch inzonderheit is zyne *Chronyke*, of Tyd-beschryvinge, bekend, die hy tot in 't jaar 1543, nevens een andere, tot in het jaar 1555. heeft vervolgt. De welke wel in alles niet zoo heel net, en naauwkeurig is, maar die niet te min veele noodige narichtingen en oordeelen open legt, en ook door de geleerde dik-

Chronyk.

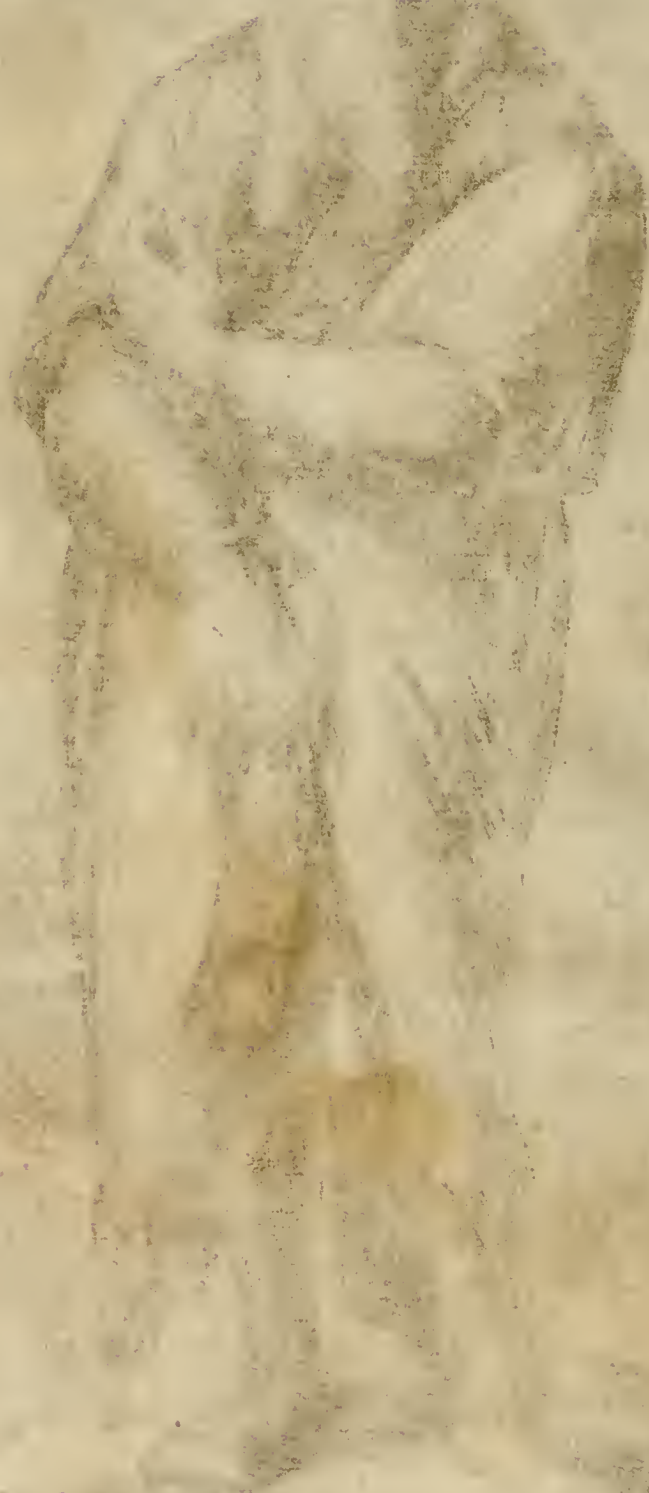
(c) Im versiegelten buch, praef.

DAVID JORIS :

DAVID JONES

dikmaals gebruikt , en met eene aangepreezen werd , dat het een loflyken arbeid is , daar uit men , tot de Kerkelyke Historien , veel goeds neemen kan. (d) Waar na hy ook geschreeven heeft een *Weereld boek* , *Spiegel en afbeeldingen van den geheelen Aardebodem* in vier deelen , gedrukt tot *Tubingen* , in den jaare 1534. Hem zelve heeft ook iemand gehouden voor een hoog geleerd , godzaalig , en zeer verlicht perzoon , alhoewel hy daar door zels eenen zeer slechten lof by zyne wangunstigen heeft verdient. (e)

Jaar MD.
tot MDC.

44. Noch een perzoon is'er overig aan te merken , over den welken by de Godgeleerden veel te klaagen valt , wiers grond ook nu in 't korte na te spooren is. De zelve is *David Jorisz.* , den welken niet alleen , de *Ge-reformeerde* , maar ook alle Gezintheden , verwerpen , en als eenen verderfselyken *Ketter* , verfoeyen , (f) ja , dien zy erger als een *Aarts-ketter* uit maaken , (g) en hem met ongehoorde en gruwzaame misdaden beschuldigen. Zyn leevens loop werd dan in 't korte aldus verhaald ; Hy is gebooren tot *Delft in Holland* , in 't jaar 1501. Zyn Vader , *Joris van Amersfort* , zoude een speelman , of na de meeninge van andere , een verstandig koopman zyn geweest. (h) Zyn Moeder , genaamt *Maria* , is in den jaare 1537. tot *Delft* , als een *Weederdoopster* , onthooft. Hy zelve heeft in zyn jeugd het Schilderen geleert , en is anderzins van een groot verstand geweest , gelyk als zyne aanklaagers zelve verklaaren. Hy heeft echter nooit verder gestudeerd , en alleenlyk zyn moeders taal , te weeten , het *Hollandsch* , kunnen spreken. Als nu in deezen tyd de *Melchior-Hofmannisten* , met de andere *Wederdoopers* , haar zeer uitbreiden , en bekend wierden , heeft hy hem by haar begeeven , en is van *Obbe Philips* , een van haare Leeraars , gedoopt. Aangezien hy den gruwel des *Pausdoms* wel heeft doorkent , en by deeze luiden verhoopt hadde iets beeters te vinden. Gelyk als hy ook in zynen eersten yver , de geheele *Paapsche Geestelykheid* , by een *Processie* , of omgang , op de straat , zeer hart bejegt , den Raad , en alle die daar tegenwoordig waaren , van diergelyke Afgoderye af , en tot boete zeer ernstelyk aangemaant heeft , zoo als men van hem schryft. Waar over hy ook lang gevangen heeft gezeeten , op 't schavot is gegeesfelt , en hem door den beul de tonge door boort. (l) Het welke alles bezwaarlyk met die beschuldiging kan bestaan , als of hy zich door eer- en geld-gierigheid alleen van 't *Pausdom* hadde afgewend. (k) Hy hadde ook dies tyds al veele liedjes , en andere kleine schriftjes , gemeen gemaakt , die van de lieden begeerlyk aangenoomen wierden , in de zelve tyd van vervolginge. Voorts heeft hy , in 't jaar 1536. de srydige *Partyen* , onder de *Wederdoopers* , tot *Boekholt* , in 't *Sticht Munster* , als een middelaar , verzoent , en in korten tyd een boek daar van geschreeven , waar door hy nochtans van beyde zyden maar mistrouwen en haat heeft verdient , en dieshalven heeft hy naderhand voor zich zelve geleest , en haar met malkanderen laaten geworden. Byzonder daar hem ook de *Munstersche* en *Hofmannisten* tot *Straatsburg* verworpen hadden. Hy heeft ook ontrent dien tyd al van zich zelve geschreeven , dat hy toenmaals heeft begoft zekere gezichten en openbaaringen te verneemen , en zulks wel , na veel vasten en bidden , zoo

David
Jorisz.

Leeven.

Afval van
't Paus-
dom.

Getuigenis
daar te-
gen.

Zyn han-
del met de
Weder-
doopers.

Openbaa-
ringen.

II. Deel.

Y y y

dat

(d) Vid. Slüter. Propyl. H. E. Sect. 1. p. 24. (e) Herbold Tomberg. ap. Jac. Trigland. P. IV. H. E. p. 770. (f) Laur. Surius Chron. An. MDLVI. pag. 254. (g) Buschenfes ap. Henric. Petri Hist. Gen. Lib. V. pag. 307. (h) Gegenbericht auf ein Laster- und Schelt-buch , gerituleert : David Joris aus Holland des Erts-Ketzers waarhaitige Historie seines Lebens. und verführischen Lehre , ausgegangen im Jahr 1559. (i) Nicolaus Blesdikius in Historia D. Georgii edita per Jac. Revium p. 15 & ex eo Frid. Jessenius in der aufgedekten Larve Dav. Joris hist. 7. P. I. p. 4. Oitius Annal. p. 45. (k) Jessenius l. c.

Jaar M.D.
tot MDC.

In Hol-
land.

Schryven
aan den
Landgraaf
van Hes-
sen.

Wooning
tot Bazel.

Vriende-
lykheid.

Lof zyn-
er vyanden.

dat hy van zyn werk-tafel heeft moeten opstaan, en buiten zich zelve verrukt werden. (l)

45. Hier na, wanneer zich in *Holland* en *Westphalen*, eene felle vervolginge over de *Wederdoopers* verhief, en dat'er in 's *Gravenhaage* alleen 35. der zelve door beuls handen wierden omgebragt, en zelfs met groote vrolykheid, wierd ook zyn moeder meede onthooft, daar hy overal teegenwoordig was. Hy schreef dan een wydluftige vermaan-brief aan den *Hoogen Raad van Holland*, en noemde zich zelve een knecht Gods des Heeren *Zebaoth*, doch den boode daar van wierd de kop af geslaagen. Ook heeft hy, in den jaare 1539. een brief aan den *Landgraaf van Hessen* gezonden, en daar by den zelve gebedden, dat hy doch zyne lasteraars niét geloooven zoude, en hem teegen zyne vyanden beschutten. Waar op hem de *Landgraaf* zyn land, bescherminge, en hulpe heeft aangeboden, indien hy zich tot de *Augsburgsche Belydenis* begeeven wilde. (m) Naderhand heeft hy zyn *Wonderboek* geschreeven, en in den jaare 1542. uit gegeëven. Hy is ook met *Menno Simons* in recden-stryd geraakt, daar over ook, in 't jaar 1546. een gesprek by *Lubek* tusschen beide de partyen is gehouden. Doch te vooren hadde de *Regeringe van Brabant* aan de *Graaflyke Weduwe van Oost-Vriesland* geschreeven, en verzocht, datze de *Mennoniten*, *Gereformeerden*, en *David Joris* gezinden uit den Lande verdryven zoude. Waar op hy in den jaare 1544. den 1. April met ctelyke verwanten en vrienden, na *Basel* is getoogen, en aldaar zich genoemt *Johan van Burk*, alwaar hy tot Burger is aangenoomen, heeft in de Stad een Huis, en voor de Stad een Burgt, genaamt *Bimingen*, met andere Land-goederen, gekocht, en hy heeft zich tot den Godsdienst en gewoonten van *Bazel* in alles geneegen getoont, en overal liefde en gunst gevonden, gelyk ook zyne vyanden zelfs van hem schryven; dat hy, door zynen vriendelyken-omwegang, veele gemoederen tot zich getrokken heeft. (n) Hy is niet grammoedig of haastig van hoofd, maar zeer zachtzinnig geweest. (o) Hy, en zyne vrienden, hebben haar, als goede *Christelyke* lieden, gedraagen, met aalmoessen aan den armen, vertroostinge aan de kranken, hulpe aan den nooddrustigen, en andere diergelyke goede werken te doen. (p) Zyne huis-houding en pragt is wel groot geweest, doch zoodanig bestelt, dat alles in rust en stilte is toegegaan: want een ieder heeft zyne bedieninge gehad, en niemand is gedwongen geworden om iets booven zyn vermoogen te moeten doen. Zyne zoo zeer geroemde vriendelykheid is ook uit zyne afbeeldinge te zien, die, onder anderen, in een *Hollandsch Boekje*, van de voornaamste Hoofd-Kertërs, in een koopere plaat gedrukt staat p. E 4. Waar in anderszins de gewoone beschuldigingen werden op gehooft, en daar by gezet word, dat hy een aanzienelyk man was geweest, van wel gestelden lyve, met blinkende graauwe oogen, ernsthaftige spraake, groote zeedigheid, schynende niet anders dan deugdzaamheid in hem te hebben. Wyders beklagen zich zyne wederstreevers daar over zeer, dat hy, door zyne schynheiligheid, zoo veel volks hadde vervoerd, en den *Oost-vrieschen Superintendent*, *Johannes à Lasco*, zoo zeer verblind, dat de zelve zeer dikmaals aan hem heeft geschreeven, en, noch in 't jaar 1541. met dit opschrift; *mynen meest geliefden broeder David Jorisz Prediker des Goddelyken Woords*, enz. (r) Daar benefens bekennen zy meede, hat hy een schynheilig leeven heeft gevoert, gelyk zy het na haare hertstogten uit drukken (s), hy is tot alle vroomigheid geneegen

(l) Blesdikius l. c. Conf. Voetius P. II. Polit. Eccl. Lib. III. c. 10. p. 695. (m) Jessenius l. c. (n) Jessenius l. c. (o) Idem ibid. p. 3. (p) Jacob Stolterfoth Hist. von David Georg P. 1. §. 5. (q) Idem ibid. & Henric. Petri l. c. Ofsander Cent. XVI. Lib. III. c. 25. p. 645 Jessenius l. c. (r) Ortus l. c. p. 106. Frid. Seilerus Anab. Larv. p. 53. Blesdikius p. 137. Bentheim Holl. Kirchen Staat p. 828. (s) Jessenius Stolterfoth & c. II. cc.

gen geweest, gelyk het heeft gescheenen, alzoo, dat niemand eenig kwaad vermoeden of achterdenken van hem heeft gehad. Ook is hy yverig, en als brandende, in 't bidden geweest. (t) Zyn huisgezin is, in haare zeeden, na de godzaaligheid, zoo afgericht geweest, dat men zich verwonderen moest, gelyk als de *Superintendent* tot *Cassel*, in 't jaar 1559. van hem schreef. (u) Al waarom ook de *Predikanten*, die zelve by de strafpleging aan zyn dood lichaam, tegenwoordig waaren, zyne achter gelaatene vermaanden: „Na dien „men tot noch toe aan haar hadde bespeurt, de liefde tot stilte, en vreedzaam- „heid, mildaadigheid tegen den armen, maatigheid in eeten en drinken, een „afkeer in haare reeden van alle Gods-lasteringe, zoo zoudenze doch voortaan „ook daar inne volharden. (x)

Jaar MD.
tot MDC.

46. Die geene nu, welke hem anderzins op allerhande wyzen zoeken verdacht te maaken, hebben doch niet t' eenemaal derven lochenen, of konnen wederleggen, dat hy den zynen, zonder ophouden, zoo wel met geschriften, als woorden, van zonden heeft afgemaand, tot kruiffinge des vleefches, afstervinge des ouden, en aanlegginge des nieuwen mensches, tot liefde en gehoorzaamheid, heeft aangedreeven; dat hy aandachtig is geweest in het Gebed, ootmoedig en vriendelyk, doch stil en zeedig in zynen omgang; het weike zy altyd maar voor eene geveinsdheid in hem uit gegeven, en de spreuke *Matth. vii.* van de valsche *Propheteen*, nevens veele redenen der Oudvaderen, daar toe by brengen, doch het kenteeken aan de vruchten daar altoos uitlaaten, als ook, dat *David Jorisz.* in zyne Schriften, zich, als een yverig Leeraar der Godzaaligheid, met veele hooge en uitgeleezene woorden en reedenen uit de H. Schrift, of *Taulerus*, en *Thomas à Kempis*, heeft beholpen. Maar zy willen echter daar uit alleen niet laten besluiten, dat hy recht geloovig en vroom is geweest. (y) Haare grondsteun is deeze, door dien alleen zyne vrienden van zyne vroomigheid getuigen, 't welk echter de andere zeer vaardig gaan omkeeren, en daar benevens de beschuldigingen der tegenstryders verwerpen, door dien die van zyne vyanden voort kwaamen, welke hem doch ten minsten een uitterlyk vroom, eerbaar leeven, eenstemmig hebben toegestaan, gelyk als wy wel hier vooren gezien hebben. Daar en tegen heeft hy ook zyne verdedigers gevonden, die hem zeer hebben geroemt, en, niet tegenstaande zoo veele yveraars, uitdrukkelyk geschreeven: „Dat hy een zoodaanigen *Theosophus Mysti- „cus*, of geheime Godgeleerde is geweest, dat zyns gelyke Schriften nimmer „werden geleezen, een waarachtig man Gods, die God, ten besten der menschen, zelve verwekt hadde. (z) Een vermaarde Dichtersche van Holstein, geheeten, *Anna Ovena Hoyerin*, in haare Geestelyke Rymmen (Poëm. p. 262.) heeft van hem deeze verzen na gelaaten:

Ernst en
yver ten
goede.

Lof van
anderen.

Dit heft juw gezegt De truw Gottes knecht, Den gy verdoemen.

Syn lijf is verbrand, Syn ziel in Gotts hand, Ich darff hem niet nomen.

Gelyk ook anderzins noch altoos geklaagt werd, dat men veele van zyne aanhangers als noch vind, die hem pryzen en verdedigen, ook zyne boeken in hooge waarde houden, als, in *Holland*, in 't *Land van Holstein*, en *Eydersteede*, in *Oostvriessland*, en elders. Al waarom ook altoos de Leeraars de oude aanklachten weder plachten op te haalen. (a) Doch wat de overige omstandigheeden zynes leevens belangt, hy hadde nu al een geruime tyd, op de

Aanhangers.

Y y 2

voor-

(t) *Surius l. c. Jessenius l. c. p. 33.* (u) *Epist. ad Fechtium supplem. H. E. p. 91.* (x) *Henric. Petri Lib. V. p. 345.* (y) *Jessenius in der Vorrede VI. Frage p. 21. seqq.* (z) *Christian Hoburg im onbekanten Christo p. 143. & 176.* (a) *Apud Mollerum Itag. Hist. Cimbr. P. II. p. 143. & alibi. Conf. Pezelius Mellific. Hist. P. III. p. 447. Hornius H. E. p. 344. Sagittarius Introd. H. E. p. 931. Burchardus wieder Ant. Bourignon Dedic. p. c. 11. &c.*

Jaar MD,
tot MD.

Dood.

voorverhaalde wyze, binnen *Basel* geleefd, tot dat hy, in 't jaar 1556. den 25. dag van *Oogstmaand*, aldaar is gestorven, en zelfs, na dat drie daagen te voren, zyne echte vrouwe *Dirkje Willems*, ook door den dood was weg gerukt. Zyn lighaam is in de kerke tot *St. Leonhard*, met de gewoonelyke plechtigheeden begraven. Doch kort te vooren waaren 'er eenige voortteekens gezien, te weeten, dat het onweeder, zyn huis, in de Stad aan brand stak, het tweede, dat zyn lusthuis, op zyn hofteede desgelyks onvoorziens is afgebrand, en in zyn wooninge, eenige planken van de zolderinge onverwacht zyn in gevallen. (b) Waar van wel het aangetoogene tegenbericht vermeld, dat het slechts een jammerlyk hutje is geweest, en dat wel in de grootste steeden en kerken veel grooter brandschaden meermaalen geschied zyn, die men doch geenzins op Gods toorn derfde duiden, dewyl het ook *Job* zelfs wel hadde getroffen.

Beschuldiging van zyn schoon-zoon.

47. Na zyn dood nu is eerst het lasteren en schelden over hem aangegaan, al hoe wel vry langzaam, en op de volgende maniere, gelyk zyne aanklagers zelfs schryven. Noch by zyn levens tyd is zyn schoonzoon *Nikolaus Blesdikius* met hem in oneenigheid geraakt, en heeft zich eindelyk in 't openbaar van hem afgescheyden, en is tot zyne vyanden over gevallen. Doch, of deezen stryd over het gevoelen is voort gekoomen, dat *Blesdyk* zyn schoonvader *David Jorisz.* niet voor den *Messias* wilde erkennen, zullen wy nu haast zien, by 't onderzoeken deezer aanklachte. Onderwylen is aan te merken, dat *Blesdyk* daar na een *Predikant* onder de *Gereformeerde* in de *Palts* is geworden, na dien hy zich, door dusdanige bedryven by hen een groot vertrouwen hadde gemaakt. (c) Al hoewel eenige in *Holland* echter voorgewis willen verzeekeren, dat *Blesdyk* dit geschrift met oogen niet gezien heeft, veel min, zelfs dit zoude geschreeven hebben, maar dat het zelve, door *David Jorisz.* vyanden, onder dien naame gemaakt was. Doch deeze is de aanleydinge der gevolgde verbitteringe tegen *David Jorisz.* geweest, dewelke echter geduurende den tyd zyns levens, niet is uit gebrooken. En dit is des te bedenkelyker, door dien echter zyne Schriften alreeds zoo langen tyd in openbaaren druk voor 't licht hadden geleege, dat noch niet te min, deeze zyn behuuden zoon, noch iemand anders, zich daar mede bemoeyt heeft, en hem zyne gruwel, by zyn levens tyd, te gemoet gevoert, daar hy doch, na 't gemeene bericht, (d) anderen heeft gewaarschouwt, en ook in zyn geweeten verbonden was, om zulks te erkennen, en deeze geheimenis der boosheid te ontdekken. Waar uit wel te zien is, dat men, moogelyk, zich mistrouwt heeft, om tegen den levendigen aan te gaan, en dieshalven met het doode lighaam, en zyn bevreesde huisgenooten, verhoopt, te eerder vaardig te zullen werden. Want, wanneer 'er na zyn dood, oneenigheid onder zyne vrienden ontstond, mogte misschien een der dienaars zich niet anders hebben weeten te wreken, dewyle hy door andere wierd uitgedreven, als, dat hy zynen nieuwen heer, die een geleerd man was, zommige zaaken, zynde zonderlinge geheimenissen van *David Jorisz.* heeft vertrouwt. Hier op openbaarde het deeze man zoo aanstonds aan de *Predikanten* en Geleerde, en deezee aan de Hooge Overigheid. Die derhalven in den jaare 1559. den 13. van *Maart*, deeden verdagvaarden, alle, en een ieder van zyne huisgenooten, vrienden, en bekenden, welke men, wanneer zy niet wilden verklaaren, dat hy eene eigene *Sette*, of Godsdienst, hadde gehad, of, dat hy, in 't heimelyk, of in 't openbaar, hadde geleert, in de gevangenis heeft laten werpen, haare goederen

Gewoudelyke rechtsvordering tegens de nagelaa-tene.

(b) *Historia Basileënsium*, Blesdikius Henric. Petri. Surius, Jessenius II. cc. (c) Seiler im Verstehten Wiedertäuffer pag. 51. (d) Jessenius in der Hist. David Jorisz. P. I. p. 27. Stolterfoth P. I. §. 11.

goederen en gefchriften alle doorzoeken en bezien. Verders heeft men, op de veelvuldige scherpe ondervraagingen en bedreigingen, uit geene der gevangenen iets anders kunnen gewaar worden, als, dat ze gantsch geen kennisse hadden van de voorgehoudene *artykelen* zyner Leere, hadden die ook nimmer van hem gehoord, gelezen, of verstaan, zy hielden de zelve ook voor schandelijk en verdoemelijk. (e) En dit is in zonderheid aan te merken, dat hier door het zeggen van de zyne t'eenemaal weg valt, en, alle het bewys, dat hy zoo gruwzaam zoude geleerd hebben, alleenlijk op zyne vyanden berust, den welken inmers niemand verder gelooven kan, als, voor zoo veel zy, uit zyne eigene klare woorden, zonder loos besluit, zulks zullen kunnen bewyzen. Gelijk als dieswegen ook de gedachte *Superintendent, Sulcerus*, zelve op dien tyd schreef; dat deeze lieden alle, zoodaanige Leere, als haar was voorgehouden, hadden vervloekt, of wel, gantsch niet daar afgeweten, nadien hy het niet eens, aan zyne eigene kinderen hadde willen vertrouwen. (f) Waar by men wel hadde moogen vraagen, of hy zich dan wel hadde moogen vertrouwen, om in openbaare schriften te bekennen, 't geene hy doch niet eens aan zyne kinderen heeft derven ontdekken?

Jaar M.D.
101 M.D.C.

Valfche
aanklach-
te.

48. Ondertuffchen, en niet teegenstaande men, noch uit hem zelve, noch uit de zyne, iets nadeeligs heeft konnen verneemen, bragten het evenwel de *Predikanten* zoo verre, dat de *Raad* beval, de allerschandelijkste en gruwzaamste lasteringen op te stellen, en dit moest den naam noch al hebben, dat het uit zyne Schriften gehaald was, welke men derhalven, om de fleur, de gezaamentlijke Leeraars, en hooge Schoolgeleerden, te beoordeelen gaf, dat zy, of (gelijk het wel noodig was geweest,) eenige aanzienlijke en onzydige vergaaderingen, of perzoonen, de zelve met *David Jorisz.* Schriften zouden vergelijken, en onderzoeken, of zy, getrouwelijk, en voor Gods aangezichte, zonder eenig bedrog of eenzydigheid daar in, klaar en ongedwongen, waaren te vinden, nademaal de beklagde niet meer in 't leeven was, noch eenig voorspreker hadde, en, daar alle zyne huisgenooten zoodanige aanklachten volftandig loochenden. By zulken gantsch verkeerden en onrechtvaardigen rechtshandel viel het licht, de navolgende plechtigheden na malkanderen te houden, om de menschen een sterken indruk te doen hebben, wat deeze man voor een Ketter moest geweest zyn. Naamelijk, men hield den 13. dag van *Mey*, een openbaar bloed gerichte over 't lighaam, voor drie jaaren al overleeden, groef het uit de aarde weder op, liet het, met zyne boeken en afbeeldinge, door den beul buiten de Stads-poort onder de galge fleepen, en aldaar met vuur verbranden. Doch zyne nakoomelingen, en alle huisgenooten, moesten daar op in de kerke, te *Basel*, openbaarlyk verschynen, en de 11. voorgelezen *artykelen*, die hem te laste gelegd wierden, vervloeken, en voor Gods-lasterlijk verklaaren: daar en tegen, na spreken, de Leerstukken die hen door de Kerken-dienaars wierden voor gezegt, en daar en booven de kerke om vergiffenis bidden. (g) Waar mede men dan meende, niet alleen deezen Ketter, en zyn misdryf, voor eeuwig uitgeroeit te hebben, maar ook, dat men zich tegen alle vyanden van 't Predik-ampt hadde vast gestelt. Dat dan dit gantsche bedryf oorspronkelijk op 't aangeven en aanraaden der Leeraars is geschied, toonen, neevens andere diergelijke geschiedenissen, ook de omftandigheden zelve, alzoo zy het meeste, by zulke ketteryen, haare eere en voordeel in gevaar zagen gezet. Dieshalven ook den Schryver van 't verhaal

Beschuld-
gingen.

Oordeel
daar over.

Straf over
den doo-
den.

Op der
Predikers
aandry-
ven.

Y y y 3 de

(e) *Jessenius* l. c. pag. 37. *Surius* l. c. *Henr. Petri* l. c. *Lib. II.* pag. 71. *Osiander* l. c.
(f) *Apud Fechtium* l. c. (g) *Vid. Authores cit. & Wigand. Anab. p. 541. Thuan. Lib. XXII.*
Hilt. Academ. Basil. Osiander l. c. *Ursilius Chron. Basil. Lib. II.* c. 23. 24. *Ubbo Emmius*
Hilt. Spirit. Dav. Jor. Descript. ap. Schard. T. III. Rer. Germ. p. 30. & alia p. 136. Nic. Baringius
Warnung vor den neuen Propheten Cap. II. p. 41.

Jaar MD.
tot MDC.

de tegen bericht in 't besluit aldus bestaat te klaagen : de *Predikanten* hadden gaarne gezien, ja haar vonnis was daar toe alreede over gegeven, dat men, niet alleen het doode lighaam, maar ook, alle dezyne, met vuur zoude verbranden, op dat alzoo niets overblyven mogt; daar dóór zy door de *Overigheid* zelve, zyn bestraft en afgeweezen. Onderwylen hadden de *Leeraars* aan de *Overheeren* geen rust gelaaten, voor dat ze haar grimmig gemoed hadden gestilt. Het is ook geloofwaardig en wel te bewyzen, dat de kinderen en swaagers den *Superintendent Sulcerus* hebben aangesproken, en verzocht, dat ze doch het doode lighaam mochten laten rusten. Daar op hy haar heeft geantwoord; al waare ook *Christus* zelve in perzoon noch al daar, zoo zoude hy echter moeten branden. Weswegen zy ook aldaar een schynheilig bloedgierig geslacht zyn genoemd, ende woorden van *Christus* Matth. x x i l. 12. Luc. vi. 26. op haar getrokken geworden.

Oordeelen
hier van.

49. Ook heeft naderhand eenen met naamen *Andreas Huigelmmuzoon* een boek hier van teegen dat van *Ubbo Emmius* over de geschiedenis van *David Jorisz.* geschreeven, 't welk my noch niet ter hand gekoomen is. Hy zoude de *Leeraars* en den Raad tot *Basel* wegens deeze mishandeling van *veele leugenen en onwaarheeden*, als mede van *tyrannye* hebben beschuldigt, en over deeze rechtsvordering zeer heftig geklaagt. De *Paaps-gezinden* zelve hebben het niet kunnen voor goed houden, en ten deele daar over den spot gedreeven, ten deele den yveraars zelve haar eigene *Leer-regel* voor gehouden, daar zy anderszints niet van meening wilden zyn de *Ketters* te vervolgen, en ze nu zelve het tegendeel hadden gedaan. Want alzoo schryft iemand hier van: *Op zulke wyze zoude men zeer lichtelyk alle ketteryen kunnen verdelgen, doch deeze wet zouden de Leeraars der Gezinden van Zwinglius en diergelyke niet lichtelyk toelaaten. Men moet de strengigheid des oordeels aanmerken. -- Wy evenwel, die door Gods genaade Catholyken zyn, veeten genoegzaam, dat men met goed recht de Ketters crustelyk mag straffen. Maar niet te min, wanneer de Paus, en de Catholyke Overheid zulks doet, hoe heerlyk zy by den dwaalzinigen dieshalven gepreezen worden, wyzen haare Schriften klaar genoeg uit. Ja waarlyk wanneer de Gezintheeden van Zwinglius en Luther of andere diergelyke de Ketters straffen, is zulks onder de deugden en lof te stellen.* (i) Daar by ze de verbranding der lighaamen van *Bucerus* en *Fagius* in Engeland by brengen, hoe de *Gereformeerden* haar daar over beswaard hadden, daar zy het doch zelve aan andere deden, en daar over nu een vond hadden bedacht, hoe zy zich van de vervolging mogten onttrekken. (k) Doch wat nu de beschuldigingen zelfs aangaat, daar de geheele zaak op berustende is, zoo is behalven de aanmerkingen hier vooren alreets gedaan, aangaande den aart om de doolingen te bewyzen, dit volgende in acht te nemen. Voornaamelyk belee de meer gemelde *Superintendent Sulcerus* zelve, dat de geschriften van *David Jorisz.* niet alleen in de *Brabandsche*, en alzoo in een duistere spraak beschreeven waaren, maar ook de geheimenissen daar in zoo donker en verward, dat het bezwaarlyk zou zyn, den rechten inhoud en zin daar uit te begrypen. (l) De tegenspreker zelve heeft ook rond uit bekend, dat hy zynen zin byzonder heeft verborgen, zyne gantsche reeden zoo onordentelyk, dubbelzinnig en bedriegelyk in malkanderen vermengt, dat men zonder groot geduid het einde daar af niet konde verwachten, noch zonder swaargheid tot den rechten grond en eigentlijk verstand van zyne meeningen koomen. (m) Of nu wel uit de navolgende aanwyzinge een genoegzaame duidelykheid en bevatting zynre

Aanmer-
ken en der
Passely-
ke.

Swaarig-
heid van 't
bewys te
gens hem.

Duister-
heid zynre
Schriften.

(b) Scilerus l. c. p. 58. (i) Surius l. c. (k) Idem ibid. Conf. Spondanus Contin. Baron. Annal. p. 53. Joh. N. II. Euang. Wahr. P. II. pag. 64. & 128. (l) Apud Fectium l. c. (m) Jessenius Vorrede VII. Frag. pag. 25. & 34.

zyner Schriften van den verstandigen aangemerkt kan worden, zoo ziet men niet te min uit deeze klagten van zyne wederstreevers, dat ze hem niet, of zeer zelden recht grondelyk hebben kunnen, of ook willen verstaan, en by gevolge onmachtig geweest zyn, om daar uit eenige zekere, en met een zulke gruwelyke zaaken te trekken. Hy zelve heeft ook zynen lezers gewaarschouwt, dat indien ze niet van den Geest Gods verlicht waaren, zy hem niet verstaan zouden, en daar toe de woorden uit Esai. *xxix. 11.* en *1 Cor. iv.* aangetrokken. En zyn laatste wederlegger heeft eindelyk dit voor uit klaar en zonder schroom geschreeven, en het geheim der boosheid al te zeer verraaden: *Het mocht mischien zoo grooten onrecht niet zyn, indien men in alles juist de meeninge en het geheim der boosheid van zulk een bedriegelyke en heimelyke Ketter, zoo naauwkeurig niet hadde getroffen. Want hier in was niemand de schuld, als hem zelve met recht toe te reekenen, nadien hy niet heeft willen verstaanbaar zyn. Van gelyken, met konde zich aan zyne ordening niet laten verbinden, en noch minder uit de voorgaande, en navolgende reedenen, zyne klare en duidelyke woorden verklaaren, maar het zoude genoeg zyn, dat men die stukwyze bybragte.* (u) Maar de waarheid zelfs zal alles ten besten voor den dag brengen.

Jaar MD.
tot MDC.

50. Doch eer dat ik tot de Leeringen zelfs kome, zal ik alvorens een register zyner voornaamste Schriften alhier op stellen, op dat de lezer, indien hem moogelyk eenige voor oogen mogten koomen, daar van mach verzeekert zyn. Hem worden dan de navolgende boeken ten deele onfeilbaar, en met gewiffen grond, ten deele door giffinge toegeeigent, alzoze alle buiten benoeming van de plaats en tyd gedrukt zyn geworden, en wel in de Brabandsche en Nederlandsche spraake. Het grootste, en het best bekende is het zoo genaamde *Wonderboek*, van 't welke ik eenige drukken en formaaten heb gezien, *daar in alles wat van den beginne des weerelds was beslooten geopenbaard is*, op nieuws verbeetert en vermeerdert by den Schryver zelve in den jaare 1551.

Syne
Schriften.

Verklaaring van de Schepping aan u. l. myn lieve kinders en broeders, liefhebbers van Christus alleen geschreeven.

Een zeer schoon en heerlyk Tractaat, of onderwyzinge van Gods Geest en Liefde, nevens een reeden met de verlooren mensche, dit zyn zamen spraaken, en begrypen in zich hondert bladen, gedrukt in 't jaar 1553. den 14. der maand Januari.

Een onderwyzend en Christelyk gesprek tusschen een Gods-geleerden, een Bybel-geleerde, en newswys-geleerde. Waar in het rechte verstand der waarheid van Christus verhandeld werd, waar men de rechte moeder der Heilige Kerke, of de Gemeinte Gods, zoeken en vinden zal, enz. Dit Tractaat bevat in zich hondert t' zamen spraaken, in 39. blaaden, en daar by is geschreeven, dat het in 't jaar 1548. uitgegeeven is.

Verklaaring van eenige woorden, als God, Almagtig, Vader, Zoon, Christus, enz. houd in zich 42. bladen, en is gedrukt in Januarius des jaars 1556.

Sendbrieven in twee boeken afgedeeld, daar van ieder vier deelen in zich begrypt, de titel luid aldus: Christelyke Sendbrieven, inhoudende zeer veele en verscheydene schoone Godlyke vermaaning en onderrechting op allerley vraagen en aanvechtingen, die by deeze tyd den menschen mogten bejegenen, alle bekommerde waare God-dienende herten tot troost en hulp zeer nut en dienstig, den 28. van Mey maand 1549.

Ernstige Klachte, leere en onderwyzinge aan alle Regenten en Overheden, *over de nydige, bloed-dorstige dienaars en medegenooten van Belial en ders*

(u) Ibid. p. 33.

Jaar MD.
tot MDC.

den Anti-Christ, die eigenzinnig raaden en leeren, van niemand om het geloof of gewetens gevoelen te vervolgen, en te dooden. Waar by beweezen word, dat zoo lange zoodanige het gezag voeren, gehoord werden, en te beveelen hebben, de straffe en plaage over ons niet zal ophouden, ja nooit vrede noch eenigheid koomen kan. Matth. v. 11. 1. Luc. vi. 37. uitgegeven den 20. Octob. 1544. vervat 32. blaaden.

Een waarachtige goede *reeden en t'zamenpraak tusschen twee broeders A. en Ω.* uit den goeden schat van een mildadig hert uitgevloed en gesprooten. Matth. x. 11. 28. en 29. Gal. iv. 29. houd in 12. bladen, zonder den dag te stellen.

Kort bericht en schriftelyk *antwoord van David Jorisz. op den brief van den Eerwaardigen Heer J. A. L.* Prov. xv. 32. uitgegeven in 't jaar 1544. den 26. dag van de Mey maand, begrypt in zich 30. bladen.

Antwoord en Onderrechting van David Jorisz. op de vraage en voorgeeven van den Welgeleerden Heer Scipio N. naamelyk, of der menschen wysheid of menschelyke geleerdheid niet nut of noodwendig zy voor den Geloovigen, om de Schrift te verstaan, gelyk zommige meenen? tot overlegging der Geleerden en ongeleerden dienstig geschreeven. Luc. xvi. 25. 1 Cor. ii. 4. Cor. i. 11. 18. uitgegeven in Maart des jaars 1556. behelst 19. bladen.

Een zeer schoone aanwyzing en ontdekking van de *verborgene wysheid Gods, neevens den geheimen grond van den nieuwen en ouden mensch*, haar beider aart, natuur en wetenschap. Insgelyks, hoe de mensch in zyn zelve verlooren en verdoemd zynde, nochtans door de erkentenis van zyn zelve tot zyn rechte beproeving in het geloove, eindelyk na veele bekooringe den beloofden Messias, den H. Geest der waarheid wederom gevonden, gered en te rechte gebragt werd. Esa. xli. 25. uitgegeven op 't einde des jaars 1550.

Een zeedig bewys na het welke zich zelve iemand roemen kan den rechten Geest te hebben, en dat *de geschreevene Schrift na den letter alleen, zonder den waaren geest en zin van Christus, zonder kracht is*, op dat men niemand wegens zyn Geloof zoude vervolgen, dooden of ombrengen. Alle goedwillige, oprechte, Godmeinde broederen tot troost en vermaaninge uitgegeven, behelst 37. bladen. Luc. vi. 36, 37. Matth. i. 11. 23. Luc. i. 11. 32.

Waarachtige aanwyzing en klaar bewys *van de wedergeboorte des menschen, ook van den bedriegelyken, valschen, arglistigen aart van Lucifer*, hoe hy zyn fenyn in deeze laatste tyden door zyne dienaars uitschudden zal, en van zynen val. Heeft 32. bladen. Matth. xx. 11. 12.

Van den aart, blindheid, dwaaling en duisternis van deeze booze weereld, hoe, en welke her lichaam van Christus zy, met aanwyzinge van den rechten weg, ook wat vruchten van de kunst-Philosophie, en van het vleeschelyk vernuft voort koomen, en waarom de geleerdheid schaadelyk zy, met meer andere schoone leeringen en openingen van de H. Schrift, bestaat in 26. bladen, uitgegeven in de maand van January in het jaar 1556. Luc. xiv. 7. 1 Cor. i. 17.

Christelijke waarschouwing aan alle Regenten en Overheeden van hoogen en laagen staat, dat men niemand wegens zyn geloof behoort te beleedigen noch vervolgen, veel min dooden. Geschreeven voor alle liefhebbers der waarheid, rust, vrede en gemeene Lands besten, tegens alle Cananiten, bloeddorstige, onwyze en verkeerde herten, op 35. bladen, uitgegeven in den jaare 1554. Matth. v. 20. Joh. x. 11. 34.

Een noodwendige *vermaaning en bedachtzaame reeden* voor alle goedwillige, tot spoedige verbetering geschreeven, op 13. bladen. Joh. vi. 11. 37. cap. ix. 41.

Een Goddelyke antwoord en korte onderwyzing op de vrage, of men ook meer leeringen en beeter bericht, als in de beschreevene Heilige Schrift gemeld en aangeteikent is, van nooden heeft. Voorts, of iemand, die daar acht op geeft, onstraffelyk kan voortgaan, of ook noch vorder, als daar in begrepen en vervat is, mag zoeken, iets begeeren en verwachten, behelst 8. bladen, Luc. xi. 33.

Jaar MD.
tot MDC.

Waarschouwing voor den dag des Heeren, dat niemand iets wyzelyks of waarachtigs aanvangen, of verrichten kan, zonder de eeuwige wysheid, waarheid en kennis van Christus, en waarom de Schrift-geleerden voor dieven, en moordenaars van Christus geacht en gescholden worden, en waarom men van de zaaligheid moet verzeekert zyn, van gelyken, hoe en waar in God alleen te dienen is, op 8. bladen, in de Mey-maand 1551. Luc. xxii. 32, 33.

Van de vreemde tongen en taalen der menschen, aan een van myn lieve kinderen geschreeven. 1 Cor. xii. 1, 2. op 11. bladen, uitgegeeven in 't jaar 1545.

Een t'zaamspraak tusschen Pieter en Johannes, twee Godgeleerden, wel spreekende, en verstandige mannen. Psalm 11. 1, 2. op 20. bladen beschreeven.

Een twist-reeden, waar in de grond van de Goddelyke Religie tusschen twee overeenstemmende perzoonen, al Pasquillus en Religiosus, ten eersten om alle twist en tweedragt wech te neemen, word verhandeld, en ten laatsten door een Jesuyt, tegen een groot meester klaarder en bescheidener ontdekt. Sap. xiiii. 17, 18. beschreeven op 15. bladen, in 't jaar 1547.

Spreuken der kennisse na de eeuwige Hemelsche waarheid. Eccl. 111. Sap. xlix. vervar op 156. bladen.

Wat de Wet is, waarom en waar toe die noodig en gegeeven is, ook wat onderscheid tusschen de werken van de Wet van Moses, en die van Christus is. Waar by gevoegt is een klaar bericht van de zonden, of mensche der zonden, Gal. iv. 23, 24. Rom. vii. 12, 13. is op 57. bladen beschreeven in den jaare 1554.

Een troostelyk vreugden woord en leevendig verstand van de waare Goddelyke kennis, dat men zich in het Geloof bevestigen, en in eenigheid tot God begeeven moet, ook van de waarheid en ongelykheid der ingelyfden in Christus, aan alle nooddruftige, klaagende, bedroefde, elendige, bekommerde, goedwillige, geloovige herten, die niet uit moedwilligheid zelfs geoordeeld of verdoemd zyn, maar die haar wel onderwyzen, en onderrechten willen laten door den H. Geest, en 't Woord der oneindelyke eenwige waarheid. Esa. xliij. 19 20. Den 1. Sept. 1550. op 30. bladen.

Een stichtelyke t'zamspraak tusschen twee broeders, waar in beweezen word, dat de zaaligheid niet in een letterlyke weetenschap en belydenisse bestaat, maar in de kracht des Geloofs, en dat de naspooring en liefde des Geloofs een waarachtig gezicht en verzeekering geeft, in welke men moet aanwassen van den eenen deugd en klaarheid tot den anderen, Gal. v. 6. Matth. xxiv. 20, 21. in Augustus 1555. op 32. bladen.

Van den rechten waaren aard en kracht des Geloofs, ook hoe de Geloovigen in krygs-nood haar houden en gedraagen moeten, voor kinderen en honderdjarige. Ebr. v. 1, 2, 3. op 9. bladen.

Een zonderlinge verklaring van de natuur door God zuiver geschaapen, en nu boosaardig en verdorven, waar by te zien is, wat voordeel de slechte, eenvoudige en recht arme van Geeste meer dan de schalkachtige, dubbeld geleerde en ingebeelde herten hebben. Sap. 11. 23. Ezech. xxxvi. 25, 26, 27. in Julius des jaars 1552. op 16. bladen.

Jaar M.D.
tot M.D.C.

Een hertelyke wensch, dat *de Waarheid*, die hier klaar voorgesteld, en be-
weezen word, voor *alle vleeschelyke en Schriftwyze verborgen te zyn*, aan-
genoomen mag werden. Desgelyks, hoe en waarom Christus belooft, ook
hoe men tot zyne en ons zelfserkenteniskoomen mag, met meer andere ver-
haalen van veele verborgenheeden en voorbeelden der H. Schrift. Joh. xiv. 21.
Luc. 11x. 10. in de Mey maand des jaars 1551. op 20. bladen.

t' Zaemenspraak van twee leerlingen met haare meesters, waar in een zeer
schoone *Hemelsche Philosophie* verhandeld word. Inzonderheid waar door
men *God in aandacht kan verkrygen*, en *altoos by zich behouden*, met meer
bedachtzaame togevallene reeden, uit Psal. xlv. 1. Rom. 11x. 1. in Nov. 1551.
op 30. bladen.

Byzondere krachtige reedenen, godzaalige hertelyke leeringen en vermaa-
ningen tot aanneeming der Goddelyke waarheid uit grondelyke liefdens drift
geschreeven. Joh. 111. 16. Matth. xx. 37. in April des jaars 1554. op 16.
bladen.

Hefrige en sterke reedenen van zyne zendinge met ondermenginge van eenige
scheldwoorden, en meer andere Godzaalige vermaaningen, voor den goed-
willigen leezer tot aandacht en nadenken uit voorzorge der yverende liefde, tot
stigtinge geschreeven. Psal. xc. Ebr. 111. 7, 8. Joh. x11. 20. groot 17. bla-
den, zonder bepaalinge van tyd.

Een byzondere, ernstige, yverende reeden, den boetveerdigen tot troost,
raad en leere, doch den moedwilligen boozen tot bedreiging, straffe en waar-
schouwing aan den dag gegeven. Ebr. vi. 4. c. ix. 6. Luc. x11. 47, 48 in Au-
gustus des jaars 1552. op 32. bladen.

De overige, die men noch van hem heeft, zal ik voorby gaan, en in der
zelve plaats een brief alhier zetten, dien hy aan Luther heeft geschreeven, ge-
lyk die in 't III. Boek des IV. Deels op 't getal van 79. gedrukt staat, en aldus
luid: *In den naame mynes Heeren. Hoort Martin Luther, een knecht des*
Heeren, beroepen en gestelt tot een licht en voorganger van het volk des Hee-
ren. Ziet toe, dat gy u wel wacht, dat gy in geene kromme wegen verdoold,
door uw eigene wysheid en vernuft. Weest daar in niet hoovaardig, maar we-
derstaat zulken duivel, te weeten, de laatlunkentheid, en wagt u, dat gy
niet; terwijl gy zulks doet, het volk tot een verleider, duisternis en Satan
moogt zyn, en dat gy niet gestraft word, op zoodaanige wyze, als onze God
en Vader in der eeuwigheid gewoon is geweest te handelen, de welke u en my
noch harder als andere zal straffen en pynigen, en van hem uit den eerenstoel
verstoeten en verdoemen. Indien wy niet getrouw en oprecht in het kleine
met nedergeflagen oogen, verbrooken en gezuiverde herten, of ootmoedigen geest
bevonden worden. Ziet, zoo zal ons niet het grootste gegunt of gegeven, veel
minder toe vertrouwt worden. Geest acht daar op, en overwint het kwaade
door het goede, op dat gy het zelve bezitten en leeven moogt. Wacht u voor
booze, verkeerde en duivelsche gedachten, gy alle, die begeert den Engelen des
Heeren gelyk te worden. Zyt God bevolen.

Zyn brief
aan Lu-
ther.

Zyn Lee-
ringen.

Van Chri-
stus en den
H. Geest.

51. Aangaande nu de Hoofd-punten, die men hem toegeschreeven heeft,
daar van zal ik nu tot een proef eenen der swaarwigtigste bybrengen, gelyk men
hem uit zyne Schriften pleeg te bewyzen; de zelve was deeze: *Dat hy was*
de waare Messias, en Christus, de lieve Zoon des Vaders, aan den welken
hy een welgevallen heeft, gebooren niet uit den vleesche, maar uit den H. Geest,
en den Geest van Christus. Welke Geest van Christus, wanneer hy na den
vleesche vernietigt was geworden, van den Vader op een plaats, die alle Hey-
ligen onbekent is geweest, tot op deeze tyd behouden, en nuter tyd David Joris
geheel en al gegeven, en in zyne ziele in gegooten is. Dat hy daarom de geene
is,

is, die het huis Davids, en de kinderen Levi weder oprechten zoude. Dat hy de magt heeft van zaalig te maaken en te verdoemen. Dat hy de geene is, die de geheele wereld ten jongsten dage zal oordeelen, enz. Dit en noch veel meerder brengen alle de bygebrachte Schryvers te berde, en den eenen schryft het uit den anderen, gelyk het in zoodanige beschuldigingen pleegt te geschieden. Doch het bewys heeft niemand zekerlyk daar by gezet, behalven den nieuwen Schryver, *Fredericus Jessenius*, die dan hier toeenige plaatzen uit *David Joris* Schriften aanmerkt, de welke door een geschikten en onzydigen leezer wel te rechte gebragt, en beproeft kunnen worden, die dan van zelve zal moeten bekennen, of niet ieder een, ja zelfs de zuiverste Leeraar zyne woorden wel ten ergsten kunnen werden uitgelegt. Eerstelyk wil hy dit daar meede bewyzen, p 240. dewyl *David Joris*, als hy van *Christus* spreekt, en de Schrift daar van aanhaald, niet oprecht handelt, maar verdraajingen en twyffelachtige reedenen maakt, die op hem zelve passen, en echter met voordacht zoo gedraaid zyn, als of ze ook een ander inzicht hadden. Waar door hy zich zelve verdacht maakt. De voorbeelden daar van zouden dan de volgende zyn.

(1.) Eerstelyk, uit den titel van't *Wonderboek*, door dien daar staat, *Hoog geloofd moet zyn de geene, die als een Gezant komt gezonden in den naame des Heeren*, en op de andere zyde: *Hosianna den zoone Davids*, enz. uit Matth. XXI. Waar meede hy nochtans op *Christus* heeft gezien, het welke evenwel *Jessenius* zonder eenige reeden op zyn perzoon zoekt toe te passen. (2.) Uit het zelve boek in't 61. hoofddeel, daar hy de woorden van *Christus* by brengt uit Joh. VIII. *Was God uwen Vader*, enz. en maakt een omschryvinge, als wilde hy zeggen: *Ik ben Isaac*, die met u spreekt, te weeten, de zoone des gezeegenden zaads der belofien. en op de kant, die met uw spreekt, verstaat, enz. dat zoude hy wederom op zich zelve geduid hebben: daar hy immers oogenschynlyk *Christus*, het Woord des leevens heeft gemeent, die met den geloovigen spreekt, en zich aan haar openbaart. Daar toe ook het (3.) bewys behoort uit het 12. hoofdstuk van het *Wonderboek* in deeze woorden: *Dien (Christus) zult gy hooren, als Moses, naamentlyk als Jesus Christus zelve: want hy zelve is 't, die met uw spreekt, gisteren en heeden, de zelve in alle eeuwigheid. Merkt daar wel op, het zal alzoo bevonden worden.* Noch duidelyker is de verdraaying op de 4 plaats uit het 17. hoofdstuk met letter B. *Ey lieve, zegt my, hebt gy niet onthouden, wat van den Propheeten in deezen, en ook van my (à me) te vooren gezegt was? Hebt gy de Schrift niet gelezen, of was die u al vergeeten? naamentlyk, verheugt u gy Dochter Sion, want ziet uw Koning komt.* Hier uit beschuldigt men hem, dat hy de belofte van den *Messias* op hem zelve geduid heeft: van hem (de) waarenze gegeeven, daar hy doch duidelyk schryft, *van my, (à me)* is het gezegt. Edoch zet men daar by: wie merkt hier het bedrog des menschen niet? ja waarlyk; even als men uit deeze woorden bewyzen wil, dat hy zich zelve *Christus* heeft genoemt in't III. deel, capittel 35. „God heeft door den eenigen Geest en den „nieuwen mensche *Christus* te oordeelen beslooten. Waar in ik u in den zelve „ven alzoo zeker zeggen moet; waakt op gy die daar slaapt, staat op van „den dooden, zoo zal u *Christus* (het waarachtige licht) verlichten. Desgelyks uit het opschrift zynet brieven, daar hy heeft gesteld: *Immanuel, door wiens God, God met ons is, als wy met hem zyn.*

52. Ten anderen zegt men p. 243. hy verheft zich wegen zyne nieuwe geboorte niet alleen boven *Christus*, maar schryft zich meede toe de geboorte, gaaven, ampt, eere en eigenschap, de welke aan *Christus* *David* toebehooren, hoe wel hy zet zelve zoo plomp niet heeft uit gesproken, en gezeid; *Ik ben Christus.* Tot bewys brengt men by, dat hy zich noemt: (1) *Den ge-*

Jaar MD.
tot MDC.Beschuldi-
gingen
daar over.

Enbewys.

Jaar MD.
tot MDC.

boorene Gods van den Heemel, die het eeuwige leeven heeft gevonden, het morgen licht van den eeuwigen dag gezien. En in de Voorrede des Wonderboeks: *Behalven welken geen ander God is, als die hier in met hem is, ibid.* (Welke woorden van de voorgaande zyn afgescheurd, en van Christus wel duidelyk luiden.) *Ja die zelve het woord, en het woord by zelve geworden is.* (Wederom van Christus,) „Dien de goede Heilige Geest, Christus „zynes Vaders aart en Geest ingestort, zynen adem des levens en der waarheid „ingeblaazen, en het oneindige licht der gedachten tot rechter erkentenis als een „licht aangetrokken heeft. En zoo zyn alle de overige beschryvingen gestelt, dat ze, naamelyk haar opzicht hebben, of op zyne verlichting, heiliging en wedergeboorte, en zonder lasteringe op hem passen, of aan Christus alleen van hem klaarlyk toegevoegt worden, die ook niet zonder lichtzinnige boosheid kunnen worden verdraait. Zoo gantschelyk, dat ook de aanstootelykste reeden zeer wel al zoo genoomen worden, als die men met groote letteren heeft gezet. „Dat hy is een zoo waarachtigen getuige, als 'er ooit eenen van den Heere „Heere gezonden is. De Heere hadde hem arme, kleine en onwaardige daar „toe in zynen sterken Geest der wysheid opgewekt, alleen uir genaaden om het „recht Gods alleen, (*te weeten, en geen ander, echter niet zonder Gods of „anderer hulp en bystand*) op aarden aan te vangen, en het waarachtig oordeel der weerd in deeze te doen, dat zich noch een iegelyk zal verneederen „onder de geweldige hand Gods, en hem als een getuige en gebieder in der „waarheid hooren, en zich reinigen laten, enz. *Van gelyken*, Houd en „doed myn woord, zonder aanzien van myn perzoon, of leelyke gestalte, „want in myn woord is het-eeuwige leeven en licht, vrede en vreugde verbor- „gen. Namentlyk, even als ook Joh. III. 34. xv. 20. xvii. 14. 20. Luc x. 16. en elders staat geschreeven. Dat al zoo het verstand en misverstand van die hooge en duure voorrechten, dewelke waarlyk de weedergeboorene hebben, zich zoo zeer hebben verraaden en betoont, hoe de weerd noch Christus noch de zyne kend, of haar geloofd.

53. Nu voortaan zullen de klare woorden koomen p. 247. waar in hy zich voor *Christus* en *Messias* zelfs duidelyk zoude hebben uirgegeeven, de zelve zullen de volgende zyn: (1.) Uir het kort bericht op den brief aan J. A. L. op 't eerste blad, „Nadien de Eeuwige God den mensch geheel verlooren, hem „onbekwaam, vol blindheid, ongerechtigheid en elende gezien had, heeft hy „my onwaardig uit genaden zyne hoogste goedheid en barmhertigheid door „hem zelfs tot een getuigenis te openbaaren in de laatste dagen tot zynen naam, beeld en heerlykheid, onverdiend, door het woord des geloofs, op- „gewekt, met den levendigen adem van zyn Geest, in 't aangezicht geblaazen, „licht en kennis zynes woords en willens van deezen dag, en H. verstand in „volheid gegeeven, my tot verbintenis, en om niet te missen, zelfs by de hand „genomen, en (hoewel ik op geene droomen, gezichten of openbaaringen „vast gaa,) nochrans ingesprooken: Gy zyt myn knecht, ja myn geliefde „zoon, die alle mynen wille zal volbrengen, enz. (Hier stelt de Schryver een NB. met deeze aanmerking: *indien, enz. steekt noch iets, dat hy niet durft zeggen*, en evenwel zal 't een uitdrukkelyke bekentenisse zyn.) Het andere bewys is uit het vierde deel des III. boeks van de Zendbrieven, n. 125. p. 139. daar *David Jorisz.* uit een anders brief verhaald: „Dat de Heere my „tot een waakend ooge, bezorger en voorganger heeft opgewekt, en ons alle „uit wonderlyke genade, als een eenige Geest der Waarheid, die ons te zaamen in alle waarheid leyden zal, toegeschikt heeft. (Hier zoude zich David Joris zelve meenen, daar hy immers klaar van den H. Geest gaat spreken, gelyk hy vorder zegt,) „van welken eenigen eeuwigen Geest de Apostelen en

Pro-

„ Propheeten nevens den Heere Christus zelve zoo een heerlyk getuigenisse ge-
 „ geven hebben, op dat wy hem in de openbaaring zyner rechte toekomst in
 „ acht zullen neemen, en dat het allermeeft voor u l. zelve op een vast betrouwen
 „ mag ftaan, dat is, dat alzo het voorneemen uwer herten recht gefelt zy, dat gy
 „ nimmer tegen den raad van de zelve Geest zult doen, u l. eerbiedig, tot allen
 „ tyden gewilliglyk bereid (het mag fchynen in u l. oogen zoo het wil) te laaten
 „ vinden: maar alleen, op dat gy myne gunft in den Geest, wille en zin moogt
 „ genieten, u l. niet, om uwe aangebooren natuur te verwerpen: dewyle gy
 „ geloof en weet, dat het geene ik binde, zal gebonden, en wat ik ontbinde, in
 „ den heemel ontbonden zal zyn. Deeze woorden zoude hy nu qualyk op zich
 „ geduid, en als een flichte oprechte genuigenis gehouden hebben: hoewel de
 „ Leeraars in 't gemeen de woorden van Christus altoos op haar zelve toepaffen:
 „ *Wie u l. hoort, hie hoort my*: en evenwel van geene laftering of Kettery dies-
 „ wegen befchuldigt willen zyn. Hy zelve heeft zeer bedenkelyk daar by ge-
 „ voegt: *Daar zouden zich veele uit een verheeven stouten geest, of fchalkheid*
 „ *daar aan ergeren*. Een verftandig leezer zal echter alles wel onderscheiden, en het
 „ zal hem door Gods genaade licht zyn, zulke duifere uitdrukkinge te erkennen.

54. Daar na word ook de 12. brief van dit boek bygebragt, als dat hy de
 „ woorden uit Psalm. xcix. 20. 25. op zich zoude duiden in deeze reegelen:
 „ Gedenkt dat ik u l. zulks gezegt, en uit vryer herten voort gebragt hebbe in
 „ 't heimelyk, niet willende (gelyk ik meede aan u begeete) dat gy 't zelve zoud
 „ openbaar maaken behalven te zyner tyd, als ik myn kracht weder bekoomen
 „ zal hebben, dewelke my en (NB.) alle waare geloovigen in een lichaam van
 „ Christus is beloofd. (Hier maakt hy van zich zelve niets bezonders) *dat*
 „ *God de Heere heeft beloofd en gezeid: Ik zal den held te hulpe koomen*, enz.
 „ Welke woorden hy waarlyk op alle geloovige duidelyk toeigent. En vorder
 „ op 't 33. blad; *Ik hebbe meer magt, als ik u l. te kennen geeve in mynen God,*
 „ *die zult gy ook beeter gevoelen, houd slechts sterk aan, u zelve verneederen-*
 „ *de voor den Heere in uw herte, bid, indien 't u anders ernst is, want hier is*
 „ *Immanuël, en geen ander God, als die met my is*. (Hier zoude hy zich zelve
 „ tot God maaken.) Wyders uit den 81. brief op 't 100. blad: *Weest kloekmoe-*
 „ *dig en verheugd u met my in de waarheid, God is met ons, en daar is geen*
 „ *ander God meer, behalven die God, die met my is. Het zal zich alles voor*
 „ *my moeten buigen, en alle tongen bekennen en zeggen; Immers is God onze ge-*
 „ *rechtigheid en fterkte*. Hier haald hy de fpreuk zonder voorgaande t'zaamen-
 „ voeging aan, en verftaat daar onder, *fpreekt de Heere*, of diergelyke manier
 „ van fpreken, die men daar omtrent gewoon is. En hoe? indien hy nu vol-
 „ gens de belofte van Christus hadde gezeid, dat hy grooter werken wilde doen
 „ dan Christus? 't welk immers met Gods woord ganschelyk overeenkoomende
 „ is, zoude hy zich daarom tot een Christus, of hooger als Jesus zoeken te maa-
 „ ken? en evenwel heeft men hem de volgende woorden daar toe willen duiden,
 „ die het laafte bewys hier van zullen zyn, als van 't blad 101. *Geloof u zelve*
 „ *niet, volgt mynen raad en betrouwt God, die zal u helpen, en het waater des*
 „ *leevens om niet geeven. Van mynen lyve zullen vloeyen ftoomen des levendi-*
 „ *gen waaters, die daar fpringen zullen in 't eeuwige leeven; koomt alle die hong-*
 „ *gerig en dorftig zyt, neemt het waater des leevens om niet*, Joh. vii. Efa. lv.
 „ Deeze zullen u de klaarste getuigeniffen zyn, daar meede hy zich zelve tot Gods
 „ Zoone zoude hebben gemaakt, boven welke men geen duidelyker heeft kunnen
 „ vinden. Alwaar een leezer, die naauw van gemoed is, zelve de flichtigheid en
 „ onmagt der hertstogten uit zien en befluiten kan, hoe ongegrond en gedwon-
 „ gen ook andere zoodaanige befchuldigingen moogen zyn, daar in de voor-
 „ naamste befchuldiging zelve zoo flichten bewys volgt.

Jaar MD.
tot MDC.

55. Doch op dat een naauw naspurend gemoed hier in een volkoomen genoegen mag hebben, zoo zal ik de eigene korte Verantwoordinge van David Jorisz. in het verbeterd Nederduits hier byvoegen, daar hy noch lange voor zyn dood op alle deeze beschuldigingen geantwoord heeft. Aangezien het de moeyte wel zal waardig zyn, een proeve van 't ongegrond Ketter-maaken in zoo gewigtige beschuldigingen te zien, en de andere handel der rechtzinnige yveraars daar door te leeren kennen. Aldus luid de zelve na den titel en inhoud, daarin met eenen alle andere punten, die wy noch alhier wégens het vervolg der geschiedenissen ter baan zouden gebracht hebben, zullen verhandeld en beslecht worden.

ON SCHULD

van

DAVID JORISZ.

Gedaan en vertoont, aan de Welgebooren Vrouw, Vrouw Anna, gebooren Graavinne van Oldenburg, enz. Graavinne tot Embden, enz. in den jaare 1540. tegens de verkeerde valsche artikelen, die hem overal nageschreeven en nagezeid worden.

Deut. xxvii.

Vervloekt is de geene, die zynen naasten heimelyk slaat, en alle 't volk zal zeggen, Amen.

Syrach xxix. 21, 22.

Een slaande tonge is gelyk het byten der slange, wele koomen door het zwaard om, maar noch veel meer door de tonge.

Ontschuldiging van David Jorisz.

Gedaan en voorgedraagen aan de Welgebooren Vrouw, Vrouw Anna, gebooren Graavinne van Oldenburg, &c. Graavinne tot Embden, &c. teegens de verkeerde artikelen in vyandschap hem overal na-geschreeven.

Hoort doch woorden en verdedigings woorden.

„ **W** Elgeboorene, Genadige Vrouw, nevens Uwer Genaden Hoog-
 „ wyze Raaden: Door beede der kleynen en overweldigden, bidde
 „ en begeere ik ootmoediglyk, dat Uwe Gen: my arme versmaade, veracht-
 „ ste, minste en onwaardigste, zachtmoediglyk in deezen gelieve te hooren,
 „ en

„ en goedertierentlyk myne verantwoordinge in te zien. Indien die Uw Gen. te lang mogt vallen, zoo gedenkt dat die my noch te kort is: en dat een bescheiden antwoord zoo gering als de vraage, en de ontſchuldiging zoo kort als de beschuldiging, niet weezen kan.

„ Na dat ik zeederr langen tyd zeer geduldig heb gezwegen, alle ondeugden ongeacht aangehoord, den stinkenden vuilen ſtroom des grooten waaters van de oude ſlange en roode draak na my, als altyd regens alle heiligen uitgeworpen, geleeden, naamentlyk, alle ſchalkheid, liſt, leugen en bedrog, vuile, ongezoutene, moord-daadige woorden, en verkeerde, laſterlyke, doodelyke reedenen, en my tegen die wel heb getrooft, heeft het my, weegen wettige oorzaaken, dat alle volkeren zyn ontruſt, land en luiden oprooit, en tegens my onſchuldige, booven maaten met nydige gramschap onſteeken, verſchrikt, en vervaart gemaakt, om mynen allergruwelykſten uitgewiſchten naame, dieſhalven goed gedacht, om deeze verantwoording by Uwer Gen: die zulks niet vreemd, den handel in deezen ten deele door onſdervinginge wel bekend is, te bevorderen, 't geene ik hoope Uwe Gen: ten goede wel zal gelieven te doen, dat een ieder hier en daar door ondervinginge en onderzoeking met het Antwoord der waarheid, tot verzeekerder ruſte en ſtilte; wel mag weeten, welke anderzints tot haare eigene ſchaade, en ongelyk van myne benyders, zonder waare oprechte oorzaak in booze gramschap, loogentaal en oproerigheid gehouden, en ten kwaaden noch meer opgewekt mogten worden, op dat ze, naamentlyk, myne benyders, zoo ze my verſlinden en vernielen mogten, te beeter haar wille en gehoor, vriendschap en vrede in de weereld mogten hebben, waar in ik haar mynent halven getrooft zynde, te vreden ſtellen wil. Want alhoewel zy haar te heilig houden, en my in de waarheid niet willen hooren, behoortlyke antwoord gewierd, als onreedelyke dieren geſcholden, gelaſtert, en overal tot een gruwel gemaakt hebben: zoo ben ik niet te min wel gewis en verzeekert, dat ze in 't Gerichte Gods zullen te ſchande worden. Want, als God my gunſtig is, vermooogen zy niet met al; het eeuwige licht, en de Heemelsche waarheid konnen zy niet weeren, uitbluſſchen, noch tot leugen maaken, noch de wysheid, die myn hert en mond door Gods genaade uit te ſpreken is geeven, eenigzins wederſtaan, gelyk haar klaar en wel bekend is. Hoewel zy, des niet teegenſtaande, als onbeſchaamde, my van alle menſchelyke hulpe verlaaten zynde, niet te min vry ſtoutelyk by Uwe Gen: en overal in myn afweezen zoeken beſpottelyk, vuil en veracht te maaken, door alle kwaade geruchte, en oplegging van ſchande, recht na de leer der Apoſtelen, (zoo men over de ſchouderen zien mag,) die zy haar luiden beroemen. Het welke ik my, (die den beſchuldiger, welke met het Bloed des Lams overwonnen zal worden, in zyne aangebooren aart kenne,) tot dus lang getrooft hebbende, alles met geduld, zonder daar acht op te ſlaan, heb aangehoord. Doch hier in nu vry, ſchoon niet voor my zelve geworden zynde, zal ik myne onſchuld in deeze Artykelen, met Gods en Uwer Gen: believen, laaten weeten. Maar op dat ik het niet te lang maake, zal ik Uw Gen: en een ieder, (die deeze myne toe-geſchreevene Artykelen geleezen, of gehoord mag hebben,) op 't kortſte waarachtig antwoord geeven, zonder arg of liſt; alzo van deeze ſtoffen te houden.

„ Ten eerſten, Dat ik David Joriſz my zelve voor den derden David uitgeroepen, en Chriſtus gelyk te zyn zoude gemaakt hebben, is geloogen, en zegge daar volkoomen neen op. Ik ben (God dank) wyzer: en weet wel, dat Chriſtus Gods Zoon in der eeuwigheid is, en niet Joriſz Zoon, uit den bloede van een vrouwe gebooren geweest kan zyn; welken Chriſtus ik in

„ de

Jaar MD.
tot MDC.

„de tweede geboorte des Geloofs of Geests na jaage met gantscher herten en
„zinnen, om hem in alle manieren gelyk te werden, vleesch van zynen vlee-
„sche en been van zyne beenen, om een lichaam met hem te zyn, zoo onze
„beroeping uitwyft, doch de geheele volkoomentheid en oudheid van Chri-
„stus, in de kragt verkreegen te hebben, beroem ik my niet: hoe wel ik zoo
„wel als iemand op der aarden, zyne eeuwige Heemelsche erkentenis na de
„waarheid van Gods genaade te hebben, my roemen en beproeven wil. Daar op
„beroep ik al wat leeft, en verstand heeft op der aarden, om zulks vóór het aan-
„gezichte des firmaments te onderzoeken, ter eeren van het lichaam Christi.

Jes. 33.
Math. 22.
Marc. 12.
1 Cor. 14.

„Ten tweeden, dat her alle letter-dienaars zouden zyn, (zoo my na ge-
„schreeven word,) die zich met de H. Schrift willen beschermen en verweeren,
„ontkenne ik ook geheellyk, door dien ik 'r zelve meede doe, want ik wil de
„Heilige Schrift gebruiken in alles wat ik geloove, doe, of aanneeme: ik
„heb wel gezeid en geschreeven, zegge 't zelve ook noch, dat ze zulks alle
„leezende en wetende, (gelyk daar geschreeven staat,) niet verstaan; der-
„halven zyn de zelve alleen letterlyke, en niet geestelyker wyze, die haare
„kracht en aart na den Geest niet kennen.

Psalm 32.
Jes. 29.
Job. 31.
4 Efr. 16.
Prov. 18.
Math. 5.
Marc. 1.
Luc. 17.
Jac. 5.

„Ten derden, dat men alle zonden, misdadaen of schulden, aan andere per-
„zoonen moet biegten of opentlyk bekennen in 't gemeen, dat heb ik zoo niet
„geschreeven. Doch dat belyd ik met schriftelyk en reedelyk bewys, eens-
„deels wel recht en goed te zyn, zoo iemand zyne zonden, schulden, of mis-
„daaden ziende, voor zich neemt die te laten, zich zelve verzaaken, den
„duivel of het zondige vleesch ontzeggen en wederstaan wil, dat de zelve den
„ouden mensche der zonden nimmer moet zoeken te verschoonen, verbergen,
„noch voorstaan: maar vry vuil en leelyk maaken, zyn kleed ontdekken, en
„vry uit spreken 't geene hem drukt, voor een oprecht Geestelyk mensch,
„en zich niet schaamen voor den zelve, wanneer hy van voorneemen is,
„zulks niet meer te doen: gelyk de H. Geest, de Schrift, en den Heer, nee-
„vens zyne jongeren daar van getuigt hebben.

„Ten vierden, dat 'er geene Engelen zyn, maar verhengde menschen: daar
„zeg ik ook neen toe, heb zulks nooit uit mynen monde noch in Schriften laa-
„ten uitgaan: maar houde het kort om alzo, gelyk de H. Geest in de Schrift
„daar van getuigt.

„Ten vyfden, dat 'er geen zichtbaare of wezentlyke Duivels zyn, heb ik
„geenzints gezeid: want ik weet, dat de Heere Jesus zelve, Petrus een Satan,
„en Judas een Duivel noemd. Doch dat beken ik, dat myn verstand van de Dui-
„velen, gelyk het langen tyd by veelen daar voor gehouden, gemeent, en af-
„geschilderd is, nu zoo niet en is, als dat hy buiten my, aan my, van hem
„zelve alleen, niets vermag: daar daag ik ook zulke Duivels toe uit, (hoe
„veel 'er in de helle immermeer zouden moogen zyn,) indien ze van eenige
„magt, buiten God van haar zelve zyn, dat ze haar vermoogen zonder
„my aan my moogen betoonen: doch is 'er, (na dat het Woord Vleesch ge-
„worden is, en God zyne Engelen tot Geesten, en zyne dienaars tot vuur vlam-
„men heeft gemaakt,) noch iemand overgebleeven, die van zyn bloed of ge-
„slacht is, die mag 't voor hem verantwoorden. Ik David zegge, dat hy in
„het nieuwe Testament, van hem zelve, (gelyk de lieden meenen,) niets is,
„zonder eenig vermoogen, buiten den mensche, zeg ik, en Gods gram-
„schap. De mensch is zich zelve een vyand en Duivel: hy heeft zich voor
„niemand meer, als voor zich zelve te wachten: dit zal zich zoo met den
„cx. Psalm van den vyand bevinden.

„Ten VI. Dat Christus zelve niet zal wederkoomen ten oordeel, gelyk
„hy is opgevaaren, heb ik niet gezegt: ik belyde gantschelyk daarentegen,
„zulks

„zulks immer geschied te zyn: naamentlyk, dat hy alzoo wederkoomen zal, gelyk hy opgevaaren is: en dat zeggen weinige: gelyk geschreeven is. Doch dat zegge ik dieshalven, dat een iegelyk van zyne boosheid wel ophouden, waaken en bidden mag: want hy komt waarlyk als een dief in der nacht: dat is, als de weereld daar het minste om denkt, of op verdacht is.

Jaar MD,
tot MDC.Math.
Marc.
Luc.
Theff.
Petr.

„Ten VII. Dat het laatste oordeel zal geschieden in den rechtvaardigen door David Jorisz. en zyns gelyken: daar op antwoorde ik aldus: dat de rechtvaardige of heilige niet alleen de weereld, maar ook de Engelen, (gelyk Paulus en de Schrift opentlyk getuigt,) oordeelen zullen. Doch dat het door David Jorisz. geschieden zoude, werd my, als andere dingen meer, na-gegeeven, en toe-geschreeven: dierhalven staat zulks beweezen te moeten worden. Doch dit is eens deels waarachtig, naamentlyk, door den rechtvaardigen na de Schrift, onder welke ik in de weedergeboorte verhoope met haar te zullen zyn. Doch dat het door David Jorisz. zoude geschieden, is myn woord niet. Ik ben waarlyk zoo plomp en kwaatspreekend niet, dat ik de Schrift niet geheel en ongeschonden zoude laten: ik weet wel wat'er geschreeven is, daar ik in der eeuwigheid niet teegen wil zyn.

Jesf. 3.
Psal. m.
Eec.
Sap. 3.

„Ten VIII. Dat men den 3. David Jorisz. nu op der aarden zoude moeten waarneemen, heb ik zoo niet gedacht, veel min gezeid of geschreeven. Maar dat men den derden David, (van welchen de Schrift, meen ik, zegt: en ik in Geest en waarheid gemerkt en bekent heb,) nu zal moeten waarneemen, naamentlyk, den Geest der Eeuwige waarheid. Doch ik heb David Jorisz. daar niet voor uitgeroepen, maar den Gezalfden David, zeg ik, genieent; van den welchen de Schrift met naamen zoo ryklyk betuigt heeft: die op 't laatste verwacht word en toekoomende voorzegt is. Leest het.

Marc. 12.
19.
1 Cor. 9.
2 Theff. 1.
Jud. 1.

„Ten IX. Dat Christus niet, maar David Jorisz. die perzoon is, welkers stemme, alle die zaalig willen zyn, moeten hooren, daar zeg ik echter neen toe; want ik houde den zelve, naamentlyk Christus, voor myn Hoofd en Heer: luisterd niet na myne, maar na zyne stemme, hoe ik het eeuwige, almachtige, en krachtige Woord des Geests, op 't beste recht zal beleeven, na volgen, en zonder ophouden doen, en dat zelvige raad ik een ander zoo wel als my.

Pfc. 89.
Jesf. 55.
Jer. 23.
30. 53.
Ela. 34. 37.
Hof. 3.
Zach. 12.

„Ten X. Dat die alle die buiten David Joris Gemeente bevonden worden, katten en honden zouden zyn, heb ik niet gesproken noch geschreeven: zy hebben dat woord, neevens andere meer, om my te onderdrukken, valschelyk my na-gegeeven en uit haar eigen hoofd verzierd. Doch wat de Schrift zegt, van de geene, die buiten de rechte Gemeente van Christus, als buiten de Arke bevonden worden, dat zelve stemme ik zoo wel over my, als over eenen anderen. Maar niet, dat ik iemand zaalig of onzaalig genoemd heb, die met David Jorisz. gemeenschap houd of niet. Want onze gemeenschap zy met den Vader, en met zynen Zoone Jesus Christus, na den Geest en Waarheid: daar geld buiten dat anders niet.

Apoc. 21.

1 Joh. 1.

„Ten XI. Dat myne Leere in zich houd, dat moorden, steelen, doodslaan, liegen en bedriegen vry staat, teegens de geene, die niet met my van een gezintheid zyn: ziet hier is zoo grofgesponnen, dat ik 't zich zelve wil laten ontwinden: recht het teegendeel zal van my blyken: wat kan ik hier meer toe zeggen, als dat ik nu moet zyn als een doove en gelyk een stomme, die zynen mond niet open doet. Ik mag wel zuchten tot mynen God, en hem die zaake overgeeven, op hoope, dat zy het eens zullen moede worden, en zich zullen leeren schaamen. Wat andere doen, die my stoutelyk den

Jaar MD.
tot MDC.

„naam zonder daad na geeven,) dat trekke ik my niet aan, want het is zoo verre van myn hert, als de heemel van de aarde is. Dat betuigen alle myne Schriften.

„Ten XII. Dat men geen vrouwe meer behoorde te trouwen, maar dat men die alle gemeen hebben moest. Dat ik zulks geschreeven, of iemand geleerd zoude hebben, zal men ook niet bevinden: het zy verre van my, al zoo ik zulken zaak zelfs teegen zoude gaan, hoe zoude ik het aan anderen dan raaden of leeren? Doch door dien ik des Heeren Woord wel hebbe verhaald, geloofst en recht bekent; die naamentlyk zulks voor heen gezegt, en teegens de Sadduceen betuigt heeft, zeggende; de kinderen deezer weereld trouwen en laten haar trouwen, maar die waardig zullen zyn de toekoomende weerd te verkrygen, en de belofstenissen van den dooden, die zullen niet trouwen, het zy † mannen of wyven, want zy kunnen voortaan niet meer sterven, want zy zyn den Engelen gelyk; en kinderen Gods, alzoo ze kinderen der verryzenisse zyn. Wat dit aangaat, bekennē ik geschreeven te hebben, maar niet, dat men de vrouwen daarom in 't gemeen moet hebben. Al myn roepen en spreken is daar teegen, te weteen, dat men het zondige vleesch, den ouden mensche, (die na diergelyke dingen luistert,) dooden, en gantschelyk in zyne booze lusten zal uit trekken, en den nieuwen mensche aandoen. Hoe komt zulks met malkanderen over een? Maar dat ik wel gezegd hebbe, hoe dat wy alle te zaamen een lighaam in Christus gelyk moeten zyn: dat beken ik ook alzoowel; gelyk wy beroepen zyn, alle daar toe gedoopt, of met eenen Geest gedrenkt, en dit is de leerē van Christus en Paulus. Doch of daar iemand ongeschiktelyk na den vleesche wandelende, zyn vryheid, (in welke wy, die in Christus vereenigd zyn, staan,) tot een oorzaak daar toe gebruiken wilde, dat gaat de zuivere leerē niet aan: die zy ook, (ten zy hy hem bekeere of verbeterē, en hertelyk rouw en leedweezen bewyze,) verre van ons. Want ik weet wel, dat die niet na den Geest, maar na den vleesche wandelen of leeven, zullen moeten sterven, als geschreeven is. Alzoozy onzen handel en wandel voor den Heere, na de waarheid in het licht. Wilde God, dat alle menschen engelen waaren, dat ze het zagen, en zekerlyk wisten.

Matth. 12.
Luc. 20.

† Mannen
of wyven.
Dat is,
zich niet
met de
zelve ver-
eenigen,
dan alleen
met God
na den
Geest.

Gal. 5.

„Ten XIII. Dat men ongeschikte vrouwen verlaaten zal, hoewel de zaak zich anders bevind, (na uitwyzen onzer Schriften van den Echtenstaat uitgegaan,) vermits meer barmhertigheid by ons behoord te zyn: zoo is dat ook daar en booven met bescheidenheid niet zoo wonderlyk, of ook tegen de Schriftuur: want by *Ecclesiasticus* staat dat opentlyk, en Paulus wil dat zelve ook. Even zoo zegd Christus, dat men om de zonden van overspel, alzooy zoude moogen doen. Doch wanneer ons een eeuwigē liefde ontmoet is, die de Heere zelfs zoo lichtelyk niet verwerpt, maar zoo veel om ons te behouden doet, wie zyn wy, die niet vergeeven, anders als hy zoude willen doen? des niet te min, is 't dat iemand anders doet, dien zal desgelyks gedaan worden.

„Ten XIV. Dat de verryzenis der dooden al geschiet is: daar op antwoord ik aldus; dat het t'eenemaal is verziert, en my uit venynigheid na geschreeven word. Want die zulks zeggen, ben ik in 't openbaar niet bescheidenheid kennelyk teegen. Waar over my, (nadien ik Gods waarheid zoek, voor te staan, en zyne heerlykheit beschermen wil); des te meer vyanden of wederstreevers zyn overgekoomen, want de vermaadingen der geener, die zyn woord, dat met allen ernst daar teegen fryd, vermaaden, vallen dieshalven op mynen halze, en die zulks alles begunstigen. Maar nadeemaal het alzooy is voorgeschreeven, troost ik my met alle Heiligen, houdende

„de

„de, zoo de Schrift getuigt, zeer veel daar van, moogelyk booven alle myne
„beschuldigers. Jaar MD.
tot MDC.

„Ten XV. Dat het Ryke van Christus uitwendig op aarden zal zyn: dat
„houd ik met bescheidenheid waarachtig te weezen: want dat zegd Daniel
„niet alleen, maar ook de gantsche Schrift over al genoeg. Doch ik bekenne
„ook dat het Heemelsch en Eeuwig weezen zal, volgens de H. Schrift, die
„van eene andere weereld, van eenen nieuwen Heemel en nieuwe Aarde
„spreekt, op welken ons geloove staat, houdende van een toekomende tyd
„of weereld, en van een eeuwig leeven. Welke nieuwe weereld, nieuwe
„heemel en nieuwe aarde van niemand dan inwendig in een waarachtig geloov-
„vig herte wel gezien en verstaan word. Doch daar van getuigt de Schrift
„zeer zykykelyk, ieder geloove het die wil. En ziet, hier inne zoude de ge-
„rechtigheid woonen, gelyk de Heere beloofst, en Petrus meede verklaart
„heeft. Maar het Ryke Gods is inwendig, een geestelyk verborgen Hee-
„melsch ryk, 't welk de wedergeboorene in den Geest en waarheid alleen zien,
„kennen en weeten: en die, in zuiverheid (een kindeken gelyk zynde,) nee-
„men het in, teegen den Duivel of zondig vleesch met geweldige herten. Maar
„het Ryk van Christus, (of de Gezalfde) is nier alleen Geestelyk, in-
„wendig, onzienlyk, maar ook zichtbaarlyk: want hy niet alleen Godde-
„lyk, maar ook menschelyk, naamentlyk, God en Mensch is. Daarom,
„wie van geen zichtbaar Ryk houd of geloofst, die houd noch geloofst ook
„niet van een uiterlyke verryzenis, noch van eenen nieuwen heemel en de nieu-
„we aarde: noch van een toekomende weereld, in de welke gerechtigheid
„woonen zal: en loochent ook de menschheid van Christus. Laat zich
„daarom niemand verwonderen: want is 'er een uitterlyke verryzenis, zoo is
„is 'er ook onweedsprekelyk een uitterlyk ryk, vreugde, leeven en
„vreede.

„Ten XVI. Dat David Jorisz. in 't Ryke van Christus een Koning zoude
„zyn: dat wilde ik waarlyk wel dat het waar wierde: naamentlyk, met den
„Heere te moogen zitten op zynen troon, ook ter rechter zyde: een Koning
„en de Priester na de Schrift voor hem te zyn, gelyk hy den overwinnaars in
„het Geloof, en aan alle kinderen Gods beloofst heeft. Doch dat ik zulks
„van myn perzoon zelfs zoude gezegt hebben, begeer ik, dat men my daar
„van overtuige of zulks bewyze: want myn roemen is alleen in den Heere,
„wat hem beliest, zal ik zyn. Maar myne oogen zien niet na dat hoog is:
„myn herte en is zoo stout niet: God bewaare my daar voor. Ik wil my niet
„verheffen teegen mynen God, om dit of dat te zyn, dan alleen een dienaar
„des Heeren, en uit myn geloove en vertrouwen een Zoone des Allerhoog-
„sten. Ik heb God ook mynen Vader genoemd, gelyk alle Christenen doen:
„en dit volkoomentlyk te moogen zyn en te blyven, is myn dagelyks smeeken
„en bidden. Derhalven heb ik ook niemand zaalig noch verdoemd genoemd,
„dan alleen in het leevendige of doodelyke woord staande: Niemand verder
„aangenoomen noch uit gestooten, want dat den Heere toekomt, dien ik
„echter bekenne, en gewisselyk weete, dat zyne dienaars magt heeft gegeven
„om te binden en t'ontbinden, gelyk geschreeven staat. Alzoo verwachtte
„ik myn eere of kroone, de belooninge des Ryks met alle waare Heiligen,
„niet van den menschen, maar alleen van den Heere en door den Heere, en
„zegge vorder, eeven als hy over alle waare geloovigen in den heemel had
„voorgenoomen te geeven. Want die is niet wys, ryk, zaalig noch ge-
„zond, die het met den monde van zich zelve roemt, maar die het van de
„wysheid, rykdom en zaaligheid overtuigt, en gezond te zyn beweezen
„word.

Exod. 19.
Lev. 11.
20.
Deut. 20.
Jes. 66.
Hof. 4.
1 Petr. 2.
Apoc. 3.
20.
Eldr.

Jaar MD.
tot MDG.

Jef. 29.
1 Cor. 14.
Deut.
Jef. 65.
Joël 3.
Pl.

Pfaln.

Ter mid-
dernacht is
een stem-
me ge-
hoord:
Gaat uit
uwen
Bruide-
gom te
gemoet.
Cant. 1.

„ Ten XVII. Dat de heemelen en wolken geestelyk te verstaan zyn. Ziet
„ dat zelve beken ik recht na de Schrift, op zyn plaatze met bescheidenheid ge-
„ sprooken te hebben: te weten, dat ze tot den Geest in figuren, in een andere
„ spraake gebruikt worden: maar zy zullen my zoo niet hooren, zegt de Heere,
„ daarom kan niemand van deezen heemel en wolken getuigen, van welken de
„ Geest der waarheid spreekt, dan die zelve eenen daar van is: te weten, die
„ God in hem heeft, naamentlyk de liefde: ende een wagen, zetel, werk-
„ tuig, of wolke des Heeren is: uit wiens mond den reegen der gerechtigheid
„ needer stort, om de drooge aarde te bevochtigen of te krachtiger en vrucht-
„ baar te maken. Dat dit waar is, betuigt alleen het Woord des Geests door den
„ mond Davids, daar hy zegt: Ik wil mynen mond open doen door gelykenis-
„ sen, (die voorgaan,) en uitspreeken de verborgentheeden, die van het be-
„ gin der weereld zyn. Wie is 't, die zulks tegen spreekt? Ziet de Heere,
„ (zegt Paulus,) zal neder koomen in een stemme des Aarts-engels: Ziet
„ doch toe, dat gy hem daar inne, naamentlyk, in het Woord der eeuwige
„ waarheid waarneemt: op dat u het gezichte, na de figuurlyke heemel uitter-
„ lyk nier ontbreekt, en strafbaar bevonden word, wanneer hy in de herten
„ verschynd.

„ Ten XIX. Dat het goed der Heidenen den Christenen toekomt, en
„ vry moogen neemen, waar zy by kunnen koomen. Dit word my, gelyk al
„ het andere toe geschreeven: doch het zy verre, dat ik zulks zoude leeren,
„ raaden of doen. Want dit is door etlyke van de onze met den bloede be-
„ tuigt, dat recht anders geleerd en geraaden word: te weten, dat zy het ry-
„ ke Gods en zyne gerechtigheid zouden zoeken, en wat booven dien van noo-
„ den is, haar zal toe geworpen worden, na het Woord des Heeren. Blyft
„ iemand hier over in gebreeke, die is zich zelve een getuige, dat hy na het
„ Ryke Gods en zyne gerechtigheid, (daar het zelve in verkreegen word,) niet
„ en tracht: want hy mist de beloften der waarheid, om dat die hem heeft ge-
„ mist, dat anders onmoogelyk waare, (indien het by hem recht van herten
„ gezocht en gemeend wierd,) dat hy door gebrek neemen of steelen zoude,
„ nadien de mond der waarheid het zelve gezegt heeft. Hier blyfik by. Maar
„ was 't zooniet, zoo zouden my zommige (alzo gezinde,) zoo zeer niet
„ haaten en teegen zyn en haare schuld my niet op leggen.

„ Ten XIX. Dat het Kinderdoopen vry, onnoodig en al geindigd is, daar
„ zeg ik eensdeels ja, en geen neen toe, dat het my vry staat: hoewel
„ zulks onnoodig is: niet alleen den kinderen, maar ook den mannen, die
„ zulks zonder des Heeren bevel, ongezonden, buiten de kracht des H. Gee-
„ stes aanneemen. Want het is kindere en geen mannen werk: en maakt
„ niemand in 't waater alleen, maar in het heilige geloove en den Geest der
„ waarheid, rein en vry. Welk geloove zich niemand, zonder waarachtige
„ boete en recht berouw, (die door eens anders hert, zyn en gemoed word
„ aangenoomen) aanmatigen mag, naamentlyk: waar door een ander doopzel
„ des Geests, die beeter spreekt dan het figuurlyk waater, aangewezen word.
„ Gelyk de Heere Jesus zelve bevestigd, en van eenen anderen Doop heeft ge-
„ sprooken, zeggende: ik moet gedoopt worden met eenen Doop; en hoe
„ ben ik zoo bange, tot der tyd toe, dat die volbragt is? Tot deezen Doop
„ der waarheid koomen weinige: want het is den Doop des Geests, daar dien
„ zelve man, die na Johannes koomen zoude, en nochtans voor hem ge-
„ weeft was, meede doopen zoude, zoo als geschreeven staat: dat door het
„ waater word uitgesprooken, hebbende zynen loop en werking, tot dat het
„ rechte waare wezen tegenwoordig is. Want wanneer het daar toe koomt,
„ houd het beeld, figuur, schaaduw, en letter op, even gelyk het kind

„ in

't Is zaa-
lig, zeit
den Apo-
stel, dat
hem nie-
mand een
geweeten
maake
over dat
geene
't welk hy
aanneemt.
Rom. 14.

Marc. 16.
Luc. 3.

„in den manlyken ouderdom, Johannes in Jesus, en Christus na den vleesche
 „voor den Geestelyken : even als het maanlicht voor de zonne doet. Het
 „welk daarom tegenwoordig eerst schynen moet, eer het andere daar voor op
 „houden mag. Anders indien de Doop des waaters iemand het geweeten kon-
 „de reinigen, heilig en rechtveerdig maaken, zoo waare *Simon Magus*, en
 „alles wat alzoo gedoopt is, Christus toebehoorende, 't welk anders bevonden
 „word, en alzoo niet weezen kan.

„Ten XX. Dat ze vry in alle Kerken mogten gaan, afgoodery zonder
 „zonden doen; ziet hier in vangt zich myn beschuldiger zelve: want hy
 „houd geen uitterlyke plaatzen voor goed, dat die iemand reinigen of heili-
 „gen zouden moogen, niettemin scheld en oordeeld hy my daar over, gelyk
 „of ze my onrein waaren, welke ik voor een vrye plaats erkenne, die niet
 „meer onrein is als alle andere. Want hadde de plaats iemand heilig of goed
 „moogen maaken, Adam was niet afgefallen, de Engelen hadden haare
 „woonsteede niet verlooren, en Christus was ook gewisselijk in de helle ge-
 „bleeven. Dieshalven is den reinen alle ding rein. Wie vermag daar teegen?
 „Afgoodery nochtans moet verre van ons zyn, gelyk ook de gierigheid, die
 „ook afgoodery word genaamt, om dat alles in alle manieren en plaatzen met
 „de herten geschied. Want wy gelooven in den eenigen glorieuzen God,
 „die heemel en aarde, zichtbaare en onzichtbaare dingen heeft geschaapen en
 „gemaakt, en in Jesus Christus, enz. na de Artykelen des Heiligen Ge-
 „loofs.

„Ten XXI. Dat men den Doop over de kinderen toelaat, is (even als) of
 „men den Afgooden diend en met den Heidenen Avondmaal hond. Ziet
 „deeze woorden ontkenne ik gantschelyk, en is ook myne uitlegging of spreu-
 „ke nooit geweest, hoewel ik op die uitlegging, indien die niet te lang zoude
 „vallen, veel meer te zeggen had.

„Ten XXII. Dat de leere van Paulus een dozyn-werk zoude weezen,
 „teegen Davids leere, heb ik niet gezegt: maar Paulus zegt zelve aldus, dat
 „zyn weeten en voorzeggen slechts stuk-werk is, en dat het voor het volkoo-
 „mene zal ophouden. 't Welk ik dan ook goed te zeggen hebbe. Doch dat
 „woord, stuk-werk, was de lieden al te klaar. Een dozyn-werk nochtans
 „is een schamper woord, en dat diende my best op gelegd. Wilde God, dat
 „zy eens verstoniden, en haar kaakebeen itil hielden, dat zy in 't heimelyk
 „daar meede niemand meer dooden, gelyk als Caïn zyn broeder Abel.
 „Doch aangaande, dat ik dat woord der hooge kennisse Godes, (dat my
 „geopenbaard en kondig gemaakt is,) hoog loove, en geen stuk-werk te zyn
 „gezegd heb, (gelyk Paulus van zich zelve bekennt,) daar wil ik voor het aan-
 „gezichte des firmaments, (zoo daar zagtmoedig gehoor komt,) wel op aan-
 „den dag koomen, teegen alle geleerde en wyze deezer weereld. Niet om
 „haar te behaalen of beschaamen, ('t welk ik wel in de magt zoude hebben,)
 „maar om de eeuwige wysheid en waarheid hoogloffelijk te maaken. Men
 „geeve my maar een weinig zachtmoedig gehoor, en onderzoekte met der waar-
 „heid, of zy den Vader en den Zoone bekennen, of ik? En of myn woord,
 „leere en verstand, booven dryft of het haare, en deeze tyd, van den
 „welke ik getuige, niet de voorgaande, overtreffen zal tot onzer glorie.
 „Ziet, men legge myn woord of raade by de haare, gelyk Moses tegen Jannes
 „en Jambres heeft gedaan, wat geld het? haare roeden zullen van de myne
 „ingeflokt worden.

„Ten XXIII. Dat liegen, en de waarheid verzaaken geen zonde zoude
 „zijn: en dat men de Artijkelen des Geloofs, die te hoog zyn, vry mag laten
 „vallen. Het eerste, verwerpe, verzaake en loochene ik: heb zulks nooit ge-

Jaar MD.
tot MDC.

Math. 10.

1 Cor. 15.

„ sprooken, gedacht, noch geschreeven. Het andere van de Artykelen, die
 „ te hoog zyn, te laten vallen, daar af heb ik ook al niet van gesprooken:
 „ want ik houde my by het woord van Christus Jesus, zeggende: zorgt niet
 „ wat gy zult zeggen, enz. Ik wil ook na zyn bevel, raad en ingeevinge doen,
 „ en verwachtte in dien tyd te spreken, (gelijk in alle andere tyden,) 't geene my
 „ de Vader ingeeven zal. Dit, en niet anders is myn woord, raad, en leere.
 „ Het zal zoo bevonden worden.

„ Ten XXIV. Dat de weereld geestelijk vergaan zal. Dit bekenne ik
 „ eensdeels recht en waarachtig te zyn. Doch uitterlijk, en ook in 't zondelij-
 „ ke weezen. Maar, zoo de gemeene man meent, die van God niet en wee-
 „ ten, rechts noch slinks, licht noch duisternis, rein noch onrein, vleesch
 „ noch geest, na de waarheid kennen, is myne meening niet. Te weten:
 „ dat hout en steen, enz. zouden vergaan, anders als men dagelijks ziet:
 „ doch dat is de weereld niet, want die is in den mensche, en de mensche in de
 „ weereld, die maaken en zyn te zaamen een weereld vol boos bedryf: daarom
 „ word dezelve hoe langer hoe erger uitgesprooken: over welke weereld God
 „ met toorn en ongenaade koomen zal, die hy echter eerst zulken liefde be-
 „ weezen heeft. Niet, zeg ik, steen en hout, maar de mensche; gelijk
 „ geschreeven is. En dat die ook niet alle ontslaapen, veel min vergaan zul-
 „ len, getuigt Paulus opentlijk aan die van Corinthen: behalven alle andere ge-
 „ tuigenissen, die my te lang zouden vallen hier alle op te haalen, als in de
 „ Psalmen, Jesaias, Jeremias, Ezechiël, enz. genoeg op alle plaatzen uit-
 „ gedrukt staan. Alzoo hoord gy, dat zulks recht is, als het wel begreepen
 „ word. Doch is het dat deeze weereld hout en steen is, zoo zalze daar in ook
 „ vergaan: Doch de woorden, die gy gehoord hebt, beduiden wat anders.
 „ Maar dat heeft ieder een niet geweeten.

„ Ten XXV. Dat de zaaligheid der Heiligen niet in den heemel, maar op
 „ der aarden weezen zal. Dat heb ik zoo niet gezegt, noch gewilt, maar ge-
 „ lijk de Schrift getuigt. Ook is die spreuk dubbelzinnig, daarom kan ik die
 „ niet weinig woorden zeer bezwaarlijk beduiden. Vermits eenige moogelijk
 „ mogten zeggen, dat het gesprooken waare van de geene, die haare zaaligheid
 „ in alle aardfche dingen en lusten des vleesches stellen, dewelke haaren buik
 „ tot eenen God hebben. Doch dat zyn de vyanden des kruis van Christus, die tot
 „ aardfche dingen gezint zyn. Andere mogten zeggen, het is gesprooken van
 „ die de zaaligheid en de verryzenisse hebben, op deezer aarden haare wandel
 „ en ommegang, niet in den heemel wilden hebben. Daar op ik kortelyk ant-
 „ woorde, en zegge; dat ze de lichaamelijke verryzenisse gedenken, en zien
 „ wel, dat ze geschieden zal op der aarden of in den heemel. Is 't dat ze op
 „ der aarden zal zyn, daar de begraaving is, (want daar de begraaving is, daar
 „ is ook de opstanding,) zoo zal men niet denken, dat wy daar by verminderd
 „ zyn, en te minder verkeerung; lust, vreugde, en leeven, in zulken hee-
 „ melschen weezen zullen hebben, zoo wy menschen maar alleen slechts ver-
 „ goodet waaren, het ryke Gods in ons hadden, zoo waaren wy zekerlyk
 „ overal in den heemel, daar wy lichaamelijk zouden zyn. Want de Heere van
 „ den heemel heeft zelve zulks voor de verryzenisse, en na zyne verryzenis ge-
 „ daan: ja gegeten en gedronken. Wat is dat gezegt? Niet teegenstaande is
 „ by ons hier over geen verschil, maar daar zyn kleine woorden onder de
 „ onze van. De Zaaligheid zal in God en in zyne Zoone in der eenwigheid zyn.
 „ Zoo deeze niet en koomt, gelijk hy gezegt heeft, om ons onzaalige zaalig
 „ te maaken, onder ons woone en wandele, de aarde na zyne beloften te be-
 „ zitten geeve, zoo zal ik met de geene, die zulks denken, gemist hebben.
 „ Maar alle vleesch is hooi, verdord en neemt af, doch het Woord van onzen
 „ God

„ God blijft in der eeuwigheid. Gelukzaam is hy, die zich daar in na de
„ waarheid bevind.

„ Ziet dat is kortelyk den inhoud en 't besluit van myn kleine antwoord en
„ ontschuldiging aan Uwe Genaade, van deeze en diergelyke oproerige Arty-
„ kelen, die in verscheide manieren hier en daar overal uit gaan, en der zelve
„ onbescheidene stinkende reedenen meer, die my, (en de geene, die zoo wel
„ als ik met de eeuwigte waarheid Gods eenig zyn,) over al vast na geschree-
„ ven worden. Welke ik met geduld van Gods genaade lange heb aangehoord,
„ geleeden, ja ten uittersten verdraagen, en noch wil: want ik denk by my zel-
„ ven aan dat oude spreekwoord, te weeten:

*Al is de leugen noch zoo snel,
De waarheid achterhaaltze wel.*

„ Hoewel ik myne zaake aan God, en Uwe Gen. neevens deeze reedenen te
„ oordeelen beveele, zoo begeer ik daarom evenwel, dat Uwe Gen. van dit
„ antwoord of bericht worde verwittigd, om tot rust en vrede in zachtmoedig
„ gehoor der waarheid te koomen, die door dusdanigen kwaaden middel,
„ den behoefrige herten onthouden word: Als meede door etlijke Schriften on-
„ der mynen naame, na myne wyze en gewoone woorden, (by geval, van
„ zommige, die buiten myn weten haar roemen van de onze te zyn,) voort
„ gebragt, die eensdeels daar af, (gelijk ik vermoede,) ook de oorzaak
„ zyn. Voorts verzoek ik; dat men ons op zommige plaatzen, daar heenen
„ deeze artykelen gezonden worden, beschryve, dat dit de artykelen zyn van
„ die Embden aanneemen wil, en andere diergelyke steeden meer, daar door
„ de geheele weereld voor moet verstommen, en ieder een leugenachtig daar
„ in bevonden zal worden, gelijk wy tot noch toe onder ons bevinden, hoe
„ leed het onze teegenstreever en benyder is, wiens voeten snel zyn, om on-
„ schuldig bloed te vergieten, waar door Gods toorn over 't gantsche land
„ word verwekt. Zoo zal Uwe Genaade dan weeten, en alle die dit geschrift
„ leezen, bekennen; dat ik zulken verkeerden zin altoos teegen geweest ben.
„ Dat ik het geheele land veel goeds en geen leed gedaan heb, en het zwaard,
„ tot bloed-vergieten gemaakt, ter neder gelegd heb; en een ander zwaard des
„ Geests, tegen zich zelve, weder in haare handen gegeven, waar meede
„ groote bloedstorting, moord en brand, met verderf van de vruchten weg ge-
„ noomen is. Dat men 't al zoo, en niet anders by my bevinden zal, geeft dat
„ vry geloof: het welk men 't zyner tyd zekerlijk weeten zal. Wiit den on-
„ schuldigen niet dooden, want ik rechtveerdige den Godloozen niet, zegt de
„ Heere. Prov. xxxi. 8, 9. gantsch. item: Prov. xxiv. 1. Syr. iv. 9. Prov.
„ xvii. 15. Want de Heere haat even zoo wel die den boosdoender onge-
„ strafte laat heenen gaan, als die den onschuldigen veroordeeld en strafte. Nu
„ kan Uw. Gen. Welgeboorene Vrouw, en gy Eerzaame Heeren nimmer-
„ meer zeggen: Wy wisten 't niet. Denkt niet, dat die het herte gemaakt
„ heeft, zulks niet zoude weeten: en die uw gemoed heeft geschikt, niet
„ zoude zien. Prov. xxiv. 12.

Uitgegeeven in den jaare 1540.

Jaar MD.
tot MDG.

Een verantwoording van ons gevoelen en Christelijken Geloofs, schriftelijk en ook kortelijk in deezen inhoud vervat.

„ **O**Ns Geloove en Leere zy van , aan en in den eenen , eeuwigen , al-
 „ magtigen God , Vader , Zoon en H. Geest , door des zelfs H. Ver-
 „ stand ons geopenbaard , hier zoo verre het mogelijk is , letterlijk , op 't
 „ kortste beschreeven , aan een ieder gegeeven die het wil onderzoeken en be-
 „ proeven. Wat niet volkoomen is , zal God ons in Christus (met den wel-
 „ ken wy teegen ons zelve , door zyn licht en verstand r'allen tyden stemmen ,
 „ en bekennen onzen Heere en Meester , na den Geest , in de waarheid te zyn ,)
 „ volgens beloften daar van geeven. Want wy alle tyd met goeden wille
 „ zyn woord , (het zy door wien het wil ,) gaerne hooren , en na onze ver-
 „ moogen ook doen willen.

„ Wy gelooven aan God den Vader , den Almachtigen Schepper des Hee-
 „ mels en der Aarden , met alles wat daar in is. Ende in Jesus Christus zynen
 „ eenigen geboorene Zoon : daarenbooven alles wat hy geleerd , gesproken ,
 „ geleeden en gedaan heeft. Dat hy van boven koomende van den H. Geest is
 „ ontfangen : ter weereld gebooren van Maria : onder den Rechter Pontius
 „ Pilatus gekruist , gestorven , en begraven , needer gedaald ter hellen : ten
 „ derden dage opgestaan : daar na ten heemel opgeklommen , en ter rechter
 „ hand in de kracht van zyn heemelschen Vader is zittende of staande : dat hy
 „ ten jongsten daage , volgen szyn woord , zal weder koomen , en oordeelen
 „ de levende en de doode.

„ Wy gelooven in den H. Geest , eene gemeenschap der Heiligen , vergee-
 „ vinge der zonden , opstanding , of verryzenis des vleeschs , en na dit leeven ,
 „ een ander waarachtig eeuwig leeven. Amen.

„ Doch nu leeren wy onze kinderen aldus : Hoe dat de Heilige Kerk van
 „ Christus (Gods Heilige Geloovige Gemeente) het gesprookene , uitwen-
 „ dige , woordlijke Geloove , niet houd voor 't ware Geloove der kracht
 „ na den Geest : Derhalven men daar toe andere oogen , ooren en verstand , of
 „ zin des herten scherpen en gereed maaken moet , daar het Geloove meede
 „ overlegt , bevat en begreepen , aangemerkt en verstaan word. Zoo lee-
 „ ren wy haar , op dat ze zich niet mogten laten dunken het zelve waarachtig-
 „ lijk te hebben , of te bekoomen , zoo zy daar in , uit of door geen ander
 „ hert , zin , wille en gemoed na God , als na den vleesche uit haare mensche-
 „ lijke geboorte , een gevoelen hebben.

Het geloo-
ve is een
werk
Gods.

„ Voorts leeren wy haar meede de woorden onzes Heeren Jesus Christus recht
 „ verstaan , (na onze beste verstand ,) gelijk men ons na het Euangelie heeft
 „ geleerd , en in de H. Schrift des Bybels beschreeven word. Hoe dat wy die
 „ niet moogen na ons verstand , eigen menschelijke zin , of eigen wille trek-
 „ ken , buigen , of verstaan : maar na den wille en zin des Geests van Christus , dat
 „ de zelve Geest onze menscheid of vleeschelijke zin en wille aller weegen
 „ gantschelijk teegen , in dier voegen daar over niet rustende is (aan den geenen
 „ die hem hoord en gelooft) tot dat hy het zelve , door veelerley straffingen ,
 „ tuchtingen , berispingen en onderwyzingen heeft t'onder gebragt , en ons al-
 „ zoo voor 't eeuwige verderf bewaart , en van zonde , dood , duivel en helle
 „ bevyd.

Hier

„Hier toe leeren en raaden wy haar het dagelyks gebed van Christus dikmaals te bidden, in het H. Geloove toe te neemen, na den Geest, en niet in ondeugden na den vleesche te leeven: dewyl men anderzints daar in mogt ster-
 „ven, ook met God en zynen Christus niet kan vereenigen of hen behaagen, door dien het zelve altyd teegen den Geest geneegen is en doet, ook ge-
 „duurig teegen den Geest des Heeren wederspannig is. Derhalven moeten zy dagelyks met 'er tyd zulk weezen afleggen en een teegenzin daar in kry-
 „gen, door op zien en aanmerken den Heiligen reinen Geest en deugden
 „Gods.

Jaar MD.
tot MDC.

In on-
deugden,
dat is,
in booze
en verder-
felyke
dingen
onzer
zielen.

„Vorders raaden en leeren wy haar, dat ze haare herten van alle ydelheid, boosheid, argheid, en schalkheid, ja van alle ondeugden onttrekken, behoeden en wachten zullen, op dat ze daar door in 't licht des Heiligen Heemelschen verstands wandelen, en rein mogten werden, gelijk hy rein
 „is. Want in hem, en door hem, zullen en moeten wy aan onze zielen van alle onreinigheid, en de doode werken, vry en zuiver afgewassen werden, door het bloed aan zyn kruisse, en zyne werkelijke liefde, tot den welken
 „wy, (die gemeenschap en eenigheid met hem hebben willen,) koomen moeten.

„Hier by leeren en raaden wy, dat ze zich zelve uit het zondelijk oude kwaad moeten trekken, en tot Christus, een eeuwig, heemelsch, oprecht, deugdig weezen weder ingaan: dat ze anders van hen niet leeren, zyne
 „leerlingen, kinderen of jongers niet en kunnen zyn, zyne Heilige Sacramenten anderzints niet waardiglijk of nuttelijk genieten, zyne dood en verryze-
 „nisse deelachtig moogen werden, noch geloovige genoemd worden: 't welk wy met meenigerley gelijkenissen bewyzen. Alzoo dat wy ons het zelve in den Doop hebben verplicht en schuldig gemaakt, onze kinderen dat zelve
 „voor te houden, en daar in na ons vermoogen door Gods genaade op te brengen, op dat ze in zeegeninge, en niet in vervloekinge, (gelijk vanden
 „Godloozen geschreeven is,) gebooren werden, en haar deel niet vervloekt mogt zyn.

„Daarenbooven raaden en leeren wy haar, datze, om hier in niet onmagtig, spaarzaam, traag en onnut te werden, altoos moeten waaken en bidden, haare ouderen gehoorzaam zyn, ook God, na zyne geboden boven alle din-
 „gen lief hebben, eeren en vreezen van gantscher herten, van gantscher zielen, uit alle onze krachten en vermoogen: daar na, dat ze haaren naaften
 „zullen lief hebben als zich zelve. Voorts, dat ze eerbiedig, beleeft, en vreedzaam (zoo verre het immer moogelijk is) teegen alle menschen moeten
 „zyn. Dat ze om zulks te bevorderen, na 't bevel van den Heere ook goed weeten te doen den geenen, die haar het kwaade doen: hertelijk liefde be-
 „wyzen, die haar haaten: ook zeegenen of welspreken van de gene, die alles kwaads van haar spreken: dat ze zullen bidden voor den geenen, die haar alle leed aandoen. Op dat onze oude mensch t'eenemaal overwonnen,
 „en met den voeten, in zyn booze, ongeloovige schalken aart met 'er tyd vertreeden, weg- en te niette gedaan mag werden, en ons de rust en vrede in
 „Christus gegeeven, mochte ontmoeten.

„Ten laaften leeren en raaden wy, dat ze haare Overigheid van Gods wegen gehoorzaam zullen zyn, God voor de zelve bidden, dat het haar in alles goeds altyd wel mag gaan, lang moogen leven, en haaren dienst, na zyn
 „welbehaagen moogen uitdienen, de rechte arme, weduwen, weezen, en vreemdelingen der aarden, voorstaan; en de goede teegen de kwaade be-
 „schermen. Datze vrede, liefde en eenigheid alzoo onderhouden, en nie-
 „mand het zyne onthouden, rechtvaardig en vroomelijk zonder huichelery vry-
 „hertig

Jaar MD.
tot MDC.

„ hertig leeven , op God in alle voorvallen vast betrouwen en dankbaar zyn
 „ moeten. In 't kort, wy leeren haar, dat ze haar geloove van herten recht
 „ beleeven , bekennen , weten , verstaan , en 't zelve in Goddelyke waare
 „ kracht door den dag bewyzen , niet op uitgesprookene woorden alleen laa-
 „ ten staan : dewyle zy daar in geen Christen , onder de gemeenschap der Hei-
 „ ligen , maar na de waarheid in den oprechten Geest der volmaaktheid zul-
 „ len verschynen , met God en zyn eeuwig woord in waarheid te zyn , altyd
 „ en eeuwiglijk tot 'er dood en bloede toe. Daar toe help en sterke God ons
 „ allen door Jesus Christus. Amen.

DAVID JORISZ.

Ontschuldiging.

De roem van onzen hoop , in alle zulken grond , is deeze :

„ **N**Aamentlijk , alleen op eenen genaadigen , waarachtigen God der eeu-
 „ wige vrede , liefde en gerechtigheid. Indien wy deezen verkrygen ,
 „ bekoomen wy met hem en in hem alle dingen. Te weeten , geen ding hier ,
 „ noch hier namaals immermeer gebrek te hebben , wy zyn dan (genoomen in
 „ des menschen oogen) ryk of arm , wy willen ons daar aan wel vergenoegen ,
 „ en zullen rykelyk met God en in God meer dan genoeg begoed zyn , dewyle wy
 „ gelooven en weeten , dat in hem alle volheid des leevens , licht en verstand ,
 „ rust , vreugde en vrede is : ook in dier voege ons nergens anders meede troosten ,
 „ gerust stellen , bevreedigen of verheugen , noch geen roem van bevinden of
 „ gevoelen , als in de vereeniging der liefde van Christus en volkoomene waa-
 „ re kennisse Gods , daar in onze vaste grond en bodem eeuwig onwikkel-
 „ baar zal blyven staan : doch wat daar buiten is , moet alles vergaan.

De liefde , daar wy na staan , of in zulken geloove en
 hoope begaan , is deeze :

„ **T**E weeten , dat wy te zaamen voor al ter herten neemen , dat wy aan an-
 „ dere even als ons zelve het goede , en geenzints het kwaade gunnen : nie-
 „ mand by ons weeten en vermoogen , in nood of gebrek verlooren of te rugge
 „ laten gaan : geene van de zelve vergeeten , na de maate van een iegelyks ge-
 „ loove : de liefde van ons geloove te bewyzen met hert , zin en gemoed : Niet
 „ alleen het geene haar uitwendig aan het lichaam ontbreekt , maar inwendig
 „ aan de ziele. Het welk voor al ten aller eersten moet gezocht en bevorderd
 „ worden. Want de lichaamelijke oeffening is niet voordeelig : maar de
 „ Godsdienstigheid doet van binnen veel voordeels : want de Heere Jesus is al-
 „ leen daarom gezonden , gekruist , gestorven , en opgestaan. Zoo iemand
 „ hier in niet oprecht bevonden word , die moet zyn berispinge , straffe , rouw ,
 „ en leed daar over draagen : Indien zulks niet geschied , zoo gaat de zelve in
 „ hem zelve uit , en word een godlooze en duivel : want hy valt in den roem
 „ Gods in eeuwigheid , die , zeg ik , dewelke zich niet wil verbeteren. Doch
 „ wy snyden niemand af , die in de liefde staande blyft : wy bidden liever , als
 „ dat wy vloeken. Dewyle wy hoopen het kwaade te overwinnen door her
 „ goed , zoo worden wy in de liefde niet moede , daar ons God door zynen
 „ Christus

„Christus voor wil behoeden. De Rechter, Koning, en Heer der geheele
 „weerd, verzorgd de zyne altoos. Ziet, dit is den korten zin van ons
 „geloof en leere, gelyk de Apostolische Christelyke Kerke over al, na by
 „en van verre leerd.

Jaar MD.
 tot MDC.

Volgt nu hier op het boven meede aangetoogene

T E E G E N - B E R I C H T,

Op een laster- en scheld-boekje, genaamt

D A V I D J O R I S Z.

Uit Holland, des Aarts-Ketters waarachtige Historie zyns
 leevens, en verlydelyke leere, enz.

uitgegeeven in 't jaar 1559.

Joan. VII. 51.

*Oordeeld onze wet een mensche, eer men hem verhoord en erkent wat hy
 doet?*

Actor. V. 39.

*En nu zeg ik ul: laat af van de menschen, en laatze vaaren, is de raad
 of dat werk uit den menschen, zoo zal 't vergaan: Maar is 't uit God, zoo
 kond gy dat niet te mete doen, op dat gy niet bevonden word, als die teegen
 God willen stryden.*

V O O R - R E E D E.

Tot den goedwilligen Leezer.

NAdien voor een recht natuurlyk mensch niets ondraagelyker noch zwaarder is,
 om aan te zien of te lyden, als dat zyn allerlieffste wyf, kind of broe-
 der geweldiglyk en wreecvelyk, of door een groot ongeluk van hem word afge-
 scheiden, en van natuuren niet zoude konnen na-laaten, den zelven te helpen
 of bystand te doen, daar hy konde of mogte, zoo kan men denken, hoe veel
 zwaarder en onverdraagelyk het dan moet weezen, aan iemand die de liefde
 van Christus en God booven al dat op aarden is, lief en waard heeft, te hoo-
 ren, te zien, en te lyden, dat men zyn Heer en rechte liefhebber, en vrind
 der eenwige waarheid Gods, zoo schandelyk met leugens, geweld en moedwil
 komt overvallen, en zyns gelyke leedemaaten of meede genooten in den Geloove,
 zulk lyden en ongeluk moet zien aandoen.

Dewyl ik dan ook een weinig van zoodaanige liefde en lyden gevoelyk onder-
 vinde, en met opene oogen inzic, dat zulks over den vroomen, Godzaaligen
 David en zyne Leer is geschied, en noch dagelyks van onweetende gedaan
 word, en langen tyd gewicht heb, of daar iemand koomen mogte, die hem in
 deeze grove onbeschaamde leugen verontschuldigen zoude, of voor zyne Leere

Jaar MD.
tot MDC.

verantwoorden: ende niemand gevonden of gehoord hebbende, ben ik zeer verwonderd geweest, over de groote langmoedigheid en 't geduld der Davids gezinden: ziende, dat by geene gezintheid of volk op der aarden, noch by my, noch by andere menschen zoo grooten lydzaamheid en geduld te vinden was: Dieshalven ik eindelyk genoodzaakt ben, des voorschreevenen Davids boeken met eenen langmoedigen zin en goed voorneemen verder na te denken, en te onderzoeken: daarom die lezende, zyn myne oogen hoe langer hoe meer geopent, alzo dat ik ten laatsten zeer sterk ben gedreeven, om myne meening en gevoelens daar over in 't korte te verklaaren, en de zaak van deezen ten onrecht beschuldigden vroomen man (na myn klein verstand) te verantwoorden: en zulken ongebruikelyken tyranny, geweld en wreevel, die de Spaansche Inquisitie zeer gelyk is, met reeden en bewys der waarheid teegen te staan, gelyk den jongen Daniel door Gods hulpe teegen de twee valsche Rechters, om de vroomme Susanna te beschermen, gedaan heeft. Bidde derhalven u waarde eerzaame lezer, dat gy de verscheidene geruchten, tot nadeel en lasteringe der geloovigen uitgegaan, wel gelieft te onderzoeken: dewylze altyd door het goede en het kwaade, door spot en smaad moeten heene gaan, en gemeenlyk van den ongelooovigen als verleyders moeten geacht zyn, hoe vroomme Apostelen en Booden Gods zy ook waaren, gelyk gy 2 Cor. 6. kund lezen.

Daarom oordeeld niet onbekent van een zaake, die u l. niet wel bewust is, denkt wat de Alweetende God ons tot een voorbeeld heeft voor gedaan, die het geruchte van Sodoma en Gomorrha, dat voor zyne gezegende ooren was op geklommen, eerst had willen onderzoeken, of het ook alzo ware, gelyk het geroep daar van ging. Lees Gen. 18. ver. 21. Laat u l. dat voorbeeld meede ter harten gaan, op dat gy ook bedenkt en naarstelyk onderzoekt, of dat gerucht der valsche onrechtveerdige Schriftgelcerden ook alzo is, op dat gy den onschuldigen met de verkeerde Geleerden door onbedachtzaamheit niet veroordeelt. Want daar in is groote schaade, ja zelfs verdoemenis geleege: gewisselyk weetende, dat alle valsche tongen, die haar teegen den rechtvaardigen stellen, in 't rechtvaardig oordeel Gods, zullen verdoemd worden. Lees Esai. 54. ver. 17.

Derhalven roep ik met den jongen Daniel over deeze valsche rechters en beschuldigers, en tot ontschuldiging van de beschuldigde: Ik ben rein van deezen bloede, waarom zyt gy lieden zoo dwaas, niet oordeelende en bekende 't geene waarachtig is? Gy hebt verdoemd de Dochter Israëls, keerd weder tot het Gerechte: want zy hebben een valsche getuigenis teegens haar gesproken: gelyk ik ul. nu uit uw' eigen mond en woorden, die in het lasterboekjen zyn gezet, opentlyk bewyzen zal.

Vaar wel.

T E E G E N - B E R I C H T,

Op een laster- en scheld-boekje, genaamd

D A V I D J O R I S Z.

Uit Holland, des Aarts-Ketters waarachtige Historië,
van zyn leeven en verleydende Leere.

Hoord nu eens gy verkeerde Geleerden uwe eigene getuigenis, of gy niet mer uwe tonge gedwaald hebt, en daar door verstrikt word, in't geene gy alle eenpaarig van hem getuigt: want gy pryft ten eersten het leeven en de leere van David Jorisz., hem ter eeren, en u l. zelf tot een eeuwige schande: en naderhand daar en teegen lastert gy zyn leeven en leere: gelyk zulks breeder in uw eigen laster-boekje op 't 6. blad verhaald is.

Text. Fol. 6.

Zoo lange hy tot Bazel heeft gewoont, heeft hy hem met alle de zyne voor aller burgeren oogen en ooren zoodanig gezocht te bewyzen, met onderhouding van alle burgerlyke gerechtigheid, en gebruik der Gods-dienst, met aalmoessen aan den armen te geeven, vertroostinghe der kranken, en hulpe der nooddrustige, met andere diergelyke werken, enz.

Van gelyken Fol. 7.

Want hy voerde een hoffelyke pragt en swier in zyne huishoudinge: en of ze schoon heerlyk en groot was, zoo was die nochtans zoodaanig aangestelt, dat alles in vrede en stilte toeging: want een ieder had zyn bevoolen werk en ampt, en alles was in een zoo grooten huishouding zoo geschikt, dat een iegelyk wiste wat hem te doen stond, en niemand wierd daar toe zoo hard gedrongen, dat hy iets booven zyn vermoogen en wille behoefde te doen, enz.

Volgen de getuigenissen die gy geeft van zyne Leere.

Text. Fol. 35.

Voor eerst heeft hy hoog en ernstelyk geleerd en door willen dringen, dat men zich zelve moet afsterven en verloochenen, enz.

Antwoord:

Hier op word hy nu valschelyk van u l. beschuldigd, dat hy in alles recht het teegendeel gedaan en gepleegd zoude hebben, en zich zelve in alle wel-lust des leevens gewenteld. Doch hoord nu het antwoord, en oordeeld niet na het aanzien, maar oordeeld een rechtvaardig oordeel. Joh. VII. 24.

Indien dit u l. schryven waar is, zoo is het eerste van u l. loogen: Waarom geeft gy dan zoo goeden getuigenis van zyn leeven en huishoudinge? Een van

Jaar MD.
tot MDG.

tweën, het eerste of het laatste van uwe getuigenissen moet loogen of waarheid wezen. Is het loogen, waarom geeft gy dan een goede getuigenis? Is het waarheid? wee dan u l.! want gy moet een eeuwige schande begaan, dat gy den oprechten teegen de getuigenis uit uw eigen hert blameerd en onteerd. Foei u l., dat gy zoo opentlyk teegen u zelfs spreekt en schryft.

Gy schryft vorder:

Dat hy de ootmoedigheid geleerd zoude hebben, en zelve met zyne kinderen in alle praal, hoogheid en pragt geleefd heeft, gelyk de gantsche Stad en Landschap Bazel bewust is.

Antwoord:

Hier getuigd gy wederom alles teegens u zelve: want ter zelve plaats luiden uwe eigene woorden, Fol. 5.

Text.

De man was van een eerlyk aanzien, van een fraaye gestalte, gelyk een vroom man behoord te zyn: hy hadde een wel gestelt lichaam, een geelen baard, graauwe oogen, die hem in het hoofd glinsterden: was ernstig van reedenen, doch zagtmoedig, de gedaante van zyn geheele lyf was zoodanig gestelt, gelyk het zich aanzien liet, eeven of de vroomigheid alleen by hem woonde: daarenboven was hy met alle de zyne, die by hem waaren, op zulken wyze gekleed, dat men anders niet konde afneemen of bemerken, dat'er iets quaaads verborgen was. In 't korte, niemand had anders kunnen zeggen, dan dat hy een dapper aanzienlyk man waare, die met waarheid en gerechtigheid omging, zoo zeer schikten zich alle dingen te zaamen, enz.

Wat dunkt u l. hier nu, gy nydige Schrift-geleerde, koomt uwe getuigenis hier meede niet wel over een?

Vorder schryft gy ook Fol. 35.

Dat hy verdraagzaamheid heeft geleerd: en zelfs met alle wreewelmoedige stoutigheid onder den zynen beheerscht.

Antwoord:

Het tegendeel blykt meede wel uit u l. eigene getuigenis van zyne huis-houding Fol. 7. daar gy getuigt, dat alle dingen in rust en stilte toegingen, en dat niemand van zyn huisgezin boven zyn vermoogen en wille wierd gedrongen iets te doen.

Ziet hier uwe eigene woorden, zynze niet zelve strydende? Ja zy zyn 't zekerlyk. Wee u lieden, ja wee u lieden! gy moogt u wel schaamen van zulke openbaare strafbaare loogen: wat dunkt u lieden? is dit noch geen valsche getuigenis?

Ten 4. Schryft gy ook:

Dat hy kuisheid en reinigheid geleerd heeft, doch dat hy zelve in tegendeel in alle geilheid geleefd hadde.

Ant-

Antwoord:

Deeze leere houde ik voor recht en goed: doch waar meede hy bezwaard is geweest, bewyzen genoegzaam zyne Schriften: en het is den geenen het beste bekend, die Christus recht in de wedergeboorte na volgen. Doch ik zegge opentlijk, dat deeze uwe getuigenisse even zoo waar is, als de voorige, en daarom wel voor een openbaare loogen gehouden mag worden. Indien gy zoo wel geschreeven had, waar meede gy zelve beladen zyt, zoo had gy wel gedaan: Gy zoud den splinter in uw broeders ooge laten steeken, en den balk uit uw eigen ooge getrokken hebben. Hoe oprecht gy in alles gehandeld hebt, zal de Heere met'er tyd ontdekken, en alle de steen-werpers (die doch niet zonder zonden zyn) haat eigene steenen op haat hoofd laten koomen, wanneer het openbaar word, dat gy kwaalyk hebt geoordeeld, en valsche getuigenis hebt gegeven, ook eenstemmig teegen den oprechten vroomen David met een valsche gerucht geroepen, en onrecht gehandeld. Doch de tyd zal met'er haast koomen, dat deeze valsche Rechters van den anderen gescheiden, en uit den stoel van haat vermeeten oordeel verstooten zullen worden: als dan zal men bevinden, hoe onrechtvaardig het zaat van Canaan geoordeeld, de onschuldige onderdrukt, en de schuldige vry gelaaten heeft.

Nu weet ik, gy zult hier op veel weeten te antwoorden, als naamentlyk, dat David geen onrecht is geschied in't geene de Geleerden uit zyne Schriften hebben getrokken. En aangaande de XI. Artykelen; waarom hy in zyne leere voor een Aarts-Ketter is gehouden en veroordeeld, is opentlyk gebleeken, en zy staan genoeg in zyne Schriften, zoo dat ze niet te loochenen zyn. Desgelyks de verandering van zyn naam, en de openbaare loogen der zynen, die haat vaders naam verzaakt en namaals beleeden hebben, waarom ook Fol. 15. op de kant, dit volgende is gesteld.

„O onbeschaamde, stoute, huichelachtige Heiligen, en openbaare loogenaars, hoe recht treed gy de voetstappen uwes vaders en meesters na? maar, toen het bloed-gerechte (zoo hier na volgd) haat ondervraagde, wisten zy wel, anders te zeggen, bleeven derhalven by haares vaders en leeraars leere, gelyk de haaze by zyne jongen, daar eenige haare eere, lyf en goed voor hadden opgezet.

Antwoord.

Wat belangt het uitschrift der Geleerden, dat bevind ik zeer loogenachtig; nydig en partydig gedaan en geschreeven te zyn, 't welk ik hier na opentlyk zal wederleggen en anders bewyzen, zoo wanneer ik eerst met reeden zal verantwoord hebben, het loochenen van zyn naam, en't verzaaken der zynen, hoe, en waarom dat zulks is geschied. Maar ik geeve u l. voor eerst te bedenken en te verantwoorden het gemeene gerucht der burgers en inwoonders, het geene op Fol. 19. is te vinden. Was dat geroep waarachtig, dat het verstorvene lichaam van David als een God vereerd wierd? Of was het een openbaare verdichte loogen? Wie was hier anders de oorzaak af, als gy lieden? O gy verkeerde Schriftgeleerden! Waarom hebt gy over zulken onbeschaamden loogen, die zoo openbaar, buiten nood verzierd was, niet meer geroepen, en uw'eigen loogenaars gestraft? Nu ik zal u laten vaaren, en koomen tot de verantwoordinge, als gy hooren zult.

Ten eersten is kennelijk, dat de Godvruchtige David door weelde niet gevlucht is uit Nederland, maar de bittere bloedgierige *placcaten* door 't aantoonen van uwe Canaäniersche broeders, zyn daar de oorzaak van geweest: welkers

Jaar MD.
tot MDC.

welkers vervolging zoo streng was, dat de vroomen man (na des Heeren raad) zich had moeten wachten voor zulke luiden, en met zyn wyfen kinderen van de eene stad in de andere vluchten: door dien ze op zyn lyf en leeven een groote zomme gelds hadden gezet, en veele, die de waarheid geloofden, (gelijk gy zelve bekend,) omgebragt, en van haare goederen beroofd, wyf en kinderen op de straat gezet, en zoo berooit laten loopen.

Zoo is 't geschied, dat niet alleen hy met zyn wyfen kinderen, maar ook veele van zyne vrienden met hem na Duitsland zyn gereist, en aldaar gezocht onder de bescherming der Euangelische, (gelijk men die noemd) tot Bazel te wonen, 't welk hem eindelijk, door des Heeren voorzienigheid en genaade vergunt is geweest.

Aldaar woonende, hebben ze haar, volgens uw eigen verklaring, alzoo gedraagen, gelijk gy zelve, op Fol. 6. openlijk toont, dat ze niets hebben na gelaaten, waar meede zy meenden zich als goede Christelijke luiden te bewyzen, enz. Want gy toond daar ook, dat ze de Overigheid getrouwelyk voor oogen hebben gehouden, en zich in de gemeenschap der burgeren in alle zaaken en handel na haar vermoogen gevoegt, enz. Het volgende van u l. getuigenissen moogt gy voort leezen.

Belangende, dat hy zyn naam zoude geloochend hebben, is onwaarachtig: Want in zyn jeugd na het oude Paapsche gebruik by het Formzel is hy door den Wy-Bisschop *Johannes* genaamt, en veele jaaren daar na alzoo geheeten. Doch door begeerte van zyn broeders, die ook zyne broeders in den geloove waaren, is hy bewoogen geworden zynen eersten Doop-naam wederom aan te neemen, 't welk hy ook gedaan heeft. Anderzins was hy *Johannes* genaamt: ook in de kerke tot Delft *Johan van Brug* afgekondigt, toen hem zyne Huwelijks-geboden aldaar wierden gegeven. Doch schoon zulks niet waare, gelijk het echter in der waarheid alzoo is, wat was daar in misdaan? Wie is daar by te kort gekoomen? als het bloedgierige slangen gebroedzel, die dien Godwyzen man allerwégen hebben na geschreeven, en veel kwaads van hem en zyne leere uitgespoogen en na gegeven, om hem en den zynen gehaat te maaken, ja van der aarden weg te helpen? heeft daar ook iemand anders over te klaagen, als dat zelve bloeddorstig geslacht, om dat ze hem niet leevendig hebben moogen verslinden? Of wilt gy om deeze oorzaak de vroomen veroordeelen en verdoemen, door dienze de handen der dwingelanden en goddelooze door allerley middelen trachten te ontgaan? zoo zoud gy ook Abraham, den vader des geloofs, moogen beschuldigen, die zeide, dat Sara zyn zuster was. Desgelijks ook *Isaac*, die *Rebecca* meede voor zyn zuster verklaarde.

Ten 3. moest gy ook veroordeelen den vroomen *Jacob*, die tot zynen vader zeide, dat hy *Esau* was, leeft Gen. xxvii. 19. of is 't u ook vergeeten wat *David* deede? toen hy voor *Saul* uit nood moest vlieden, leeft hier van het eerste boek *Samuëls* 't XXI. hoofdeele, en diergelijke meer. Maar wat zal ik vorder hier van zeggen, alléén spreek ik dit noch tot uwen besten, dat gy op moogt houden de vroomen te veroordeelen, u l. biddende, dat gy doch in achting neemen wilt de oorzaak, waarom zulks alles geschied, en diergelijke dingen meer; daar over gy altoos roept en schreeuwt, naamentlyk, over zyn rykdom en kostelijke kleederen, ook over zyne hoogheid en schynende Eedeldom, dien hy in uwe oogen na menschelijk aanzien gehad mogt hebben, als in 't bouwen van schoone huizen, en meer andere onnutte dingen, die te lang vallen, om alhier alles te verantwoorden. Doch op dat den aanstoot, dien gy den onweetenden en eenvoudigen doorgaans in den weg legt, eens mogte weg genoomen worden, en den menschen een effener en slechter weg te voor-

schyn

schyn brengen, heb ik niet kunnen na laten, de zelve wreede voorstellen eensdeels te verhalen, en met bescheidenheid wederleggende te ontdekken.

Jaar MD.
tot MDC.

Zoo zegge en betuige ik dan, dat de rykdom en al dat andere volgende, in uwe oogen kwaalijk gebruikt, van den Godvruchtigen David niet dan tot nooddrift, bescherming en onderhouding van het natuurlijk leeven, en tot bevordering van zyne dienften en beroep gebruikt wierde, op dat hy door zulken middel en behulp des te beeter mogt vorderen en uitvoeren dat werk, waar toe hy van God geroepen en verkooren was: en dat hy onder eenen weerdlijken schyn, even als Jacob in Esaus kleet, ook den zeegen ontfangen moeste. Maar hoe zyn hert is gestelt geweest, en war hy in 't heimelijk door Gods genaade gearbeid heeft, zullen zyne lasteraars en tegenspreekers eerst te zien krygen, wanneer zyne oorsprong en geslacht-register getoont zal worden, te weeten, den rechten adel en weedergeboorte, die voor God geld, en den nieuwen naam, daar meede de Almachtige Heer hem heeft genoemd. Doch dan zal het met veelen te laat zyn, wanneer ze den rechtvaardigen in groote heerlijkheid zullen zien staan teegen de geene, die hem hebben benyd, en zynen arbeid verworpen. Zulks ziende, zullen zy met vervaarlyke vreeze worden aangetast, met verwondering over de zaaligheid, die ze niet vermoeden, zuchtende van bangigheid des Geests, zorgende by zich zelve, leedweezen bewyzende, en van benaauwtheid des herten roepende: dat is hy, dien wy wel eer hebben bespot, en uitgelachchen: wy uitzinnige menschen hebben zyn leeven voor razerny geacht, en zyn einde zonder eere: Ziet, hoe is hy onder de kinderen Gods gerekend? en zyn deel is onder de Heiligen, enz. in 't boek der Wysheid, V. hoofdstuk. Ziet, wanneer gy dat zult zien, dan zult gy wel anders spreken, die nu uwen mond zoo wyd tot lastering opent, en uwe giftige tonge tot achterklap en beschuldiging gebruikt hebt, en noch doet. Doch dan zal uwe gerechtigheid aangewezen worden, en uwe werken zullen u niet baaten, hoe wel gy 't nu waant, dat de Heere als dan zal zwygen, Esa. lvij. 17. Daarom laat af, eer u het strenge oordeel Gods overvalt.

Het is zeeker kennelyk en openbaar, dat hy zyn rykdom van u l. noch den uwen niet gerooft, noch met ongerechtigheid aan zich getrokken heeft, ik heb niemand daar over hooren klaagen. Doch wanneer het wel bezien word, zoo zoude dat vermoogen zoo groot niet zyn, als veel valsche beschuldigers wel roepen en roemen. Zegt gy, gelijk gy doet, dat het hem van alle kanten is toegebracht: dat mag eensdeels wel zoo weezen, dat veele trouwhertige door meedelijden bewoogen, hem en den zynen, die met hem waaren, tot nooddrift zomwylen wat toegezonden hebben. Zegt eens, wie is onder u l. die zulks afslaan en weigeren zoude? Beziet u zelve eens, gy beschuldigers, gy opperste heilige Leeraars: Dunkt u dat zoo grooten kwaad te zyn, dat de geene, die zyne Geestelyke goederen deelachtig zyn geworden, ook den vroomen David in tydelyke goederen wel betaamelyk verschuldigd zyn geweest om dienst te bewyzen tot zyne nooddrift. Leest Rom. xv. 27. Of wilt gy den Ofsen den bek toebinden, die het koorn uittreed? of dunkt u, dat den geenen, die Geestelyke dingen zaaid, dan te groot is, dat hy haare vleesche-lyke dingen maaye? Leest 1 Corinth. ix. Of zullen de geene, die met woorden onderweezen werden, den geenen niet alles goeds meede deelen, die haar onderricht. Leerd dat Paulus niet? Galat. vi. ver. 8. Wat wilt gy doch zeggen, gy rechte huurlingen en loon-predikers, gy die ongezonder van zelve voort loopt om een stuk brood en een hand vol gerste? Wanneer het uw nooddrift aangaat, zoo kond gy het volk wel om uw onderhoud aanspre-

Jaar MD.
tot MDC.

ken, en haar tot geeven vermaanen, gy alle zit zonder vervolging gemakelyk in vrede: dies moogt gy uwe lastertonge over den vroomen ook wel snoeren. Doch 't is kenbaar, dat des vroomen Davids kinderen, na haar eigen zeggen, rykelyk genoeg geheiligt waaren: het was haar immers schande geweest, dat ze haaren Godvruchtigen Vader gebrek zouden laten lyden, en niet eerlyk in kleederen en nooddruft onderhouden hebben, na dien zy van macht daar toe genoegzaam waaren voorzien, en aan de voornaamste Adel uitgehuwt, door welken de voornoemde David als toen genoeg middelen hadde, ten aanzien van de goede kennis en vriendschap, die hem daar toe behulpelyk kon zyn, om een woonig of meer te maaken of te koopen, niet voor zyn perzoon alleen, maar ook voor alle verdrukte en verdreevene lieden, die hem dagelyks kwaamen bezoeken, by hem te herbergen, en wat goeds te doen. Hy heeft zich zelve anders klein genoeg, (gelyk ieder een, die met hem in huis hebben omgegaan, getuigen moet,) gehouden, en liever de laagste en neederigste staat gewenscht te beleeven, als in zoo grooten aanzien en achting verheeven te zyn. Ja hy heeft zelfs genoegzaam aan den Eerbaaren Raad aldaar te kennen gegeven, dat hy niet van Adel was, ook daar voor niet begeerde aangezien te zyn, maar dat men hem slechts voor een gemeen burger wilde houden, hoe wel het hem niet heeft moogen gebeuren, zoo dat hy teegen zyn wille en dank de weereldsche eere heeft moeten genieten, ja van de Heeren der Stad zelve zoodaanige eere is gegeven. Nu dit overgeslaagen, men bevind dagelyks onder de hand, dat wel de aller snoodste en godloofte boeven, die arm en elendig, ja gantsch eerloos zyn, bankerottiers en guiten in waarheid zyn geweest, dat ze wederom tot groote rykdom, eere en Staat koomen, en noch hoog verheeven worden, doch daar over heeft men zulke vuile, stinkende, ongezoutene woorden niet uit gespoogen, noch daar teegen geroepen, als over den oprechten vroomen David, die by manier van spreken, in een vinger tienmaal beeter is, als de andere in haar geheele lyf en leeven. Of hier nu geen aanzien des perzoonis, en men na des weerelds waan, en vleeschelyke oogen oordeid, geef ik alle onzydige te bedenken, en daar uit te ordeelen.

Wyders aangaande den openbaaren leugen der zynen, als dat ze haars Vaders naam en leere zouden verzaakt hebben, en naderhand wederom bekend, als het bloed-gerecht haar vraagde, dat ze wel anders wisten te spreken, en niet bleeven by de leere van haar Vader en Meester, daar andere en meenige haar eere, lyf en goed by hadden opgezet, enz.

Daar op antwoorde ik: dat hier uit genoegzaam uwe bloeddorstige aart aan den dag komt, ja, dat gy bloed-honden liever gezien had, dat ze alle waaren omgebracht, en van het bloed-gerechte met gelyken vonnis ter dood veroordeeld, dan dat de Heere haar door zyne voorzienigheid in het leeven behouden heeft. Ziet, of gy nu niet in Caïns wegen gaat, en na den kinderen Edoms aart, die zeggen: rein af, rein af, tot aan den grond toe: ja, die de verstoofene dochter gelyk zyn, Psalm. cxxxvii. 7. Doch uw vonnis was alreede uitgesproken, dat alle de gene die daar zoude koomen de leere Davids te verantwoorden, gelyke straffe aan lyf en goed zouden ontfangen. Dat is vast by u lieden omgegaan, met noch veel meer. Wat dunkt u l. was 't hier niet wel te raaden het heiligdom den honden te geeven? of de kostelyke peerlen voor de verkens te stroooyen? op dat ze de zelve met haare vuile voeten vertreden mochten, en zich tot haar om-

omkeerende, hen verscheure. Was dat de leere van Christus Matth. vii. 5. Prov. ix. 8. Of was haar hier niet geleert voorzichtig te zyn, gelyk de slange, en zich van al zulke bloeddorstige menschen te wahren, Matth. x. 17. Ook hebbenze haare Vaders zuivere leere niet geloochent, maar uwe giftige spinnen uitbroedzel, en groove leugens, die gy na uw verstand hun op 't aller gruwzaamste hebt voorgesteld, de welke zy licht te loochenen hadden: want dat geene, 't welk gy haar voorstelde, was uw eigen, en niet haar vaders leere, zoo gy met onderscheid en opentlyk bemerken zult in 't wederleggen der XI. Artykelen, die ik den eenen na den anderen, met reeden en bewys der Schrift, zal voornemen en verhandelen, rond uit bekennde, hoe verre myn geloof en verstand, van een ieder Artykel gaat, wat ik daar in voor recht of onrecht houde, op dat uwer aller lastermond eenmaal mag gestopt worden, en de waarheid van dien opentlyk gezien en bekent zyn, op hoope, dat nu de tyd gekoomen is, dat men in Geloofs-zaaken niet meer zoo bloedgierig zal zyn, maar voor zoo verre het geloove en geweeten aangaat, gantsch vry gelaaten worden, om de tarwe met het onkruid te zaamen, zonder uitroeyen, na den raad van Christus, te laten groeyen, tot dat de Heere ten dage des oogsts, zyne Engelen en oprechte gezanten zal zenden, die het onkruid van de tarwe scheidende, een iegelyk daar toe zy behooren, eindelyk zullen brengen, Matth. xiii.

Hier volgen nu de XI. Artykelen, die gy in uw lasterboek stelt, met de wederlegging en Antwoord daar op gedaan.

Het eerste Artykel.

1. *Dat alle leere, die tot noch van God, en door Moses, of de Propheeten, ja door Jesus Christus, zyne Heilige Apostelen en leerlingen zelve is gegeven, was wankelbaar en onvolmaakt, ja ook onnut, om de waarachtige en volkoomene zaaligheid te verkrygen, en alleen daar toe ingesteld, dat de menschen, gelyk als kinders en jongelingen in tucht gehouden, en tot op deeze tyd in alle eerbaarheid op gevoed, en onderhouden wierden. Doch dat de leere van hem David Jorisz. volkoomen en krachtig is, om alle menschen, die de zelve aan neemen, zaalig te maaken.*

Antwoord:

Dat ontkenne ik, en zegge opentlyk, dat zulks Davids leere geenzins is geweest: te weten, dat de leere van God, (zy mag zyn gedaan door Moses, door de Propheeten, door Christus, de Apostelen, of zyne leerlingen,) zoude wankelbaar en onvolmaakt, ja ook onnut zyn: door dien ik de leere Gods versta standvastig, en niet wankelbaar te zyn, volmaakt, en geenzins onvolmaakt, niet onnut, maar zeer nut. *Want alle schrift van God in gegeven, is nut tot leeringe, tot bestraffing, tot verbetering, en tot onderwyzing in de rechtvaardigheid, op dat ook een mensche Gods zy volkoomen geschikt tot allen goeden werke.* 2 Timoth. iii. 16: Ik weet wel, dat ook de Schrift getuigt, dat geen Prophetie der Schrift geschied na eigen uitlegging: *Want daar is geene Prophetie, enz.* 2 Petr. i. daarom houd ik ze ook niet onnut, of in haare Propheetische woorden wankelbaar, als of ze konde missen.

Jaar MD.
tot MDC.

Maar ik moet u vragen, of ons niet geleerd word, dat wy daar op wel zullen acht geeven, (te weeten, op het vaste Propheetische woord,) als op een licht, dat in een donkere plaatze schynt, tot der tyd, (merkt hier) dat den dag aanbreekt, en de morgen sterre (schynende hoe langer hoe klaarder) in onze herten op gaat, 2 Petr. 1. 19. Ook gaat het eene licht (gelyk gy weert) het andere in klaarheid te boven. Want *een andere klaarheid heeft de zonne, een andere de maane, een andere de sterren*, enz. 1 Cor. xv. 41. Alzoo ook de diensten overtreffen den anderen zeer in licht en klaarheid: gelyk als Paulus verhaald 2 Cor. I II. Want de dienst, die door de letteren dood, en de verdoemenisse predikt, heeft klaarheid: hoe zonde niet veel meer de dienst, die den Geest geeft, en de gerechtigheit predikt, overvloediger in klaarheid zyn? Ja, hy is zoo overvloedig in klaarheid verhoogd, dat ook dat deel, 't welk te vooren al verklaart was, niet voor verklaard was te achten, tegen de overvloedige klaarheid, die eerst in 't laatste daar by koomt. Daarom zeg ik, dat 'er een groot onderscheid is tusschen de eene klaarheid en de andere. Want was daar geen onderscheid, ja geen blijvend weezen, zoo behoefde Paulus hier ook niet af te schryven tot onzer leere, bestraffing en onderwyzing. En indien de eene klaarheid de andere niet overtreffe, zoo behoefden wy ook niet van de eene klaarheid in de andere geleid en verklaart te worden: hoewel dat alles van eenen Geest des Heeren geschied.

Ik bid derhalven, dat gy doch de Schriften van den hoog verlichten vroomen man David, die wel en recht geschreeven zyn, niet langer alzoo ten ergsten duiden en trekken wild, maar die in haaren rechten volkoomen zin (u l. verbor-gen) laten staan. Zyn zin is niet, dat men geen acht zoude neemen op de Schrift, of op het Propheetische woord, dat daar schynt in een donkere plaatze, maar dat men voort vaaren moet na de getuigenissen der Schrift, opwassen en toeneemen in de kennisse des lichts en dage Gods: dat men de morgensterre, die in meerder klaarheid doorbreekt, niet verminderde, maar des te meer aanzien geeve, op dat wy van daar tot de zonne der eeuwige gerechtigheit in een eeuwige klaarheid der eeuwige morgensterre en dage Gods koomen mogten, daar alle voorige lichten koomen op te houden, en tegen de klaarheid, die boven alle klaarheid gaat, niet als stukwerk werden gerekend, het welk op houd, wanneer het volkoomene tegenwoordig is.

Wilt gy nu breeder bescheid hebben, hoe het eene licht door het andere zyn schyn verliest, den eenen dienst voor den anderen moet ophouden, het oude vergaan, en alles nieuw en vernieuwt worden; wat in den heemel en op aarden is, zoo leeft 't geen Paulus tot den Hebreen van het oude Testament zegt, dat voor het nieuwe ophouden en verouden moet, hoe goed en heilig het in zyn begin was geweest. Doch wanneer het meerdere en betere aankoomt, moet het mindere en geringere, gelyk de nacht voor den dag, weg wyken: niet te min moet daar eerst het mindere weezen, zal het meerdere daar toe koomen: 't welk alle schepzelen, planten, boomen en bloemen u te kennen geeven, die altyd eerst van klein tot groot, van minder tot meerder opwassen, en ten laatste eerst haar volkoomentheid en schoonheid in de grootheid voortbrengen en vertoonen: alzoo ook den opgang der zonne en maane, enz.

Dat gy nu vorder verhaald in het zelve artykel, dat David leeren zoude, dat de leere die hier voor beschreeven is, alleen daarom gegeeven zoude zyn, om de menschen, gelyk als kinders en jongelingen onder de tucht te houden, zoo dat ze tot deeze tyd toe in alle eerbaarheid opgevoed en onderhouden mogten worden. Doch dat David Joris leere volkoomen en krachtig zoude zyn, om alle menschen, die de zelve aanneemen zouden, zaalig te maaken, enz.

Hier

Hier op antwoorde ik aldus : dat gy niet alleen David Jorisz. woorden, maar ook de leere van Paulus ten allerergsten trekt en buigt na uw verdurven verstand. Word niet aan de Galaaten, in 't III. en IV. hoofddeel verhaald, hoe dat de Wet onze leider is geweest tot op Christus, en dat, zoo lange, als de erfgenaam een kind is, als dan tusschen hem en een knecht geen onderscheid is, hoe wel hy een Heer is van alle goederen. Want hy is onder Voogden en beschermers tot den tyd toe, dien de Vader gestelt heeft. Alzoo ook wy, wanneer wy kinderen waaren, zoo waaren wy gevangen over de uitwendige inzettinge des weerelds, doch toen de tyd vervult was, enz.

Ziet, deeze woorden hebt gy in de Schriften van den vroomen David gevonden, daar ze met verstand verhaalt zyn, waar uit gy uw vergift hebt gezoo- gen, om hem met moedwil stinkende te maaken. Maar hier meede word gy zelve strydende bevonden tegen de eigen woorden van Paulus: gy moet zien hoe gy dat zult verantwoorden. Is her dan waar, dat de Wet onzen leidsman is geweest tot op Christus, zoo is 't ook waar, dat Christus ons meede begeert te gelyden door den Geest der waarheid: welken Geest der waarheid hy belooft heeft te zenden, op dat de zelve den menschen voort in alle waarheid zoude geleiden. Doch deeze Geest word allermiinst bekend, om dat hy voor de weereeld onzichtbaar zynde, van binnen en niet van buiten waar te neemen is. Echter blyft men veel liever by den voogd, by den lydman, erby Christus na den vleesche, in een uitwendige letterlyke kennisse; maar die zal niet bestaan: want alle zodaanige kennisse moet noch ophouden, en de rechte inderlyke erkentenis in den Geest en in der waarheid te voorschyn koomen. Want zoo lange het voorhangzel, het welke is het vleesch van Christus, (gelijk Paulus tot den Hebreen x. 20. verhaalt) niet weg gedaan word, zoo mag men het allerheiligste niet te zien krygen, noch dat onbeweeglijke Ryk ontfangen, Hebr. xii. 27. waar in de rechte vernieuwing geschieden zal. Daarom gelukzaam, die met Paulus, 2 Cor. i. zoo verre gekoomen is, dat hy zeggen mag: *Van nu voortaan kennen wy niemand na den vleesche: en indien wy ook Christus gekent hebben na den vleesche, zoo kennen wy hem nu niet meer. Daarom, is iemand in Christus, zoo is hy een nieuw schepzel: het oude is vergaan, ziet het is alles nieuw geworden.* Waar nu de vernieuwing des herten en der ziunen te rechte is geschied, daar zyn alle dingen in een waarachtig weezen verandert, en de Geest van Christus na de belofte ontfangen, het Nieuwe Testament bevestigt, en opgericht, beelden en schaduwen, ja alle dat letterlyke weezen door het nieuwe Geestelyke vergaan, en het onvolmaakte stukwerk weg genoomen; ja wat meer is, den aanvang van 't Christelyke leeven te rug gelaaten; en ter volmaaktheid voort gevaaren, 1 Cor. xiii. Hebr. vi. 1. Doch dewyle bewyslyk is, dat Christus tot zyne leerlingen toen noch niet heeft willen zeggen, 't geene hy wel te zeggen hadde, om dat zy zulks niet verdraagen konden, heeft hy ten laatsten belooft eenen anderen Trooster te zenden, zeggende met uitgedrukte woorden, Joh. xvi. *Indien ik niet wech en ga, zal de Trooster niet tot u koomen: maar indien ik van u wech gaa, zoo zal ik hem tot u zenden.* Hier uit ziet men klaarlyk, en staat onfeilbaar te besluiten, dat noch de volkoomene kennis verborgen en niet verkreegen was. Zoude dan de vroomen David niet moogen schryven, en betuigen 't geene de Apostelen zelve ook getuigt hebben, 1 Cor. xiii. dat de Profeetien zullen ophouden, dat de Taalen zullen ophouden, en de kennisse zal ophouden, dat alle haare weetenschappen niet dan stukwerk, alle haare voorzeggingen niet dan stukwerk zyn geweest, de welke voor het volmaakte moesten ophouden. - Neemt gy dat zoo kwaalyk, dat u dit tot een opmerking van den vroomen David word voorgehouden; op

Jaar MD.
tot MDC.

dat gy tot opwassing, en volmaaktheid in 't Christendom door den Geest der waarheid en des verstands mogt geleid worden, en gebracht tot meerder kennisse van u zelve en van God: of zyt gy verder gekoomen, als de Heilige Paulus? die zelfs bekende, dat hy tot dien tyd geen volkoomen kennisse van zich zelve had: doch dan (zeyt hy) *zal ik kennen, gelyk ik gekent ben*, gelyk hy noch klaarder op een andere plaats zegt, Phil. III. 12, 13, 14. Wat kan men u meerder zeggen? Doch wilt gy breeder onderrechting hebben, zoo leest eens des vroomen Davids wel geschreevene Schriften, met een onpartydig oordeel beeter over: beziet wat hy schryft in zyn *Wonderboek*: leest dat, gelyk u de Voorrede daar van aanwyft. Desgelyks ook *het boek van de Schepping*, daar in ook verhaald word een t'zamenpraak tusschen Gods Geest, stemme en liefde, en den verloorenen mensche: als meede een t'zamenpraak tusschen een Godgeleerde, een Bybel-geleerde en een konst-geleerde, daar in u de grond der waarheid duidelyk genoeg te kennen gegeven word. Nu, het moet zoo lange verborgen, verzeegeld en beslooten blyven, tot dat de Heilige Gemeente gezuivert, u de oogden geopent, en het dekzel der blindheid van uwe herten genoomen word, dan zult gy eerst zien, wat gy gelastert en teegen gesproken hebt. Doch ik moet u hier noch een zoodaanige Teyt, dien gy zegt te gelooven, tot een naader overweeginge bedenken, uit de Heilige Schrift verhaalen. Is 't dat gy de zelve nu nut en dienstig acht, zoo laat u die onderwyzen.

Hebr. VII. 15, 16, 17, 18, 19.

En het is noch klaarder, dat na de ordoning van Melchizedech een ander Priester koomt, die niet na de Wet des vleeschs, enz.

I Cor. XIII. 10.

Wanneer koomen zal 't geen volmaakt is, dan zal het stukwerk ophouden, enz.

Hebr. VI. 1.

Daarom laat ons de leere van het begin van Christus, enz.

Volgt de beschuldiging van het II. Artykel.

Vorder, zegd gy, dat hy de waare Christus en Messias, de geliefde Zoone des Vaders, in den welken hy een wel gevallen heeft, is: niet uit het vleesch gebooren, maar uit den Heiligen Geest, en den Geest van Christus Jesus, welke Geest van Christus, toen hy na den vleesche te niete is geworden, van den Vader op een zekere plaatze, die alle Heiligen verborgen was, is gebleeven, tot op deezen tyd behouden, en nu aan David Jorisz. geheel en al gegeven, en in zyne siele in gegooten.

Antwoord.

Dat den vroomen David Jorisz. ergens zeggen of schryven zoude, dat hy de waare Christus en Messias, de lieve Zoone des Vaders zoude zyn, is opentlyk geloogen, gy hebt dat nergens in zyne Schriften gezien noch gelezen,

lezen, maar wel het teegendeel. Leest maar eens het Tractaat van den voornoemden David, aangaande zyne zendingen, beginnende aldus: *Daar ik van God (in mynen cog alleen,)* enz. en de andere stukken meer, daar van noch veel voor handen zyn, gy zult het wel anders verneemen, indien gy maar wilt. Desgelyks leest een stukje, uitgegaan in 't jaar 1542. beginnende: *Een zeer goede vermaaning of onderwyzing voor alle goedwillige Godvruchtige herten des Geloofs,* enz. Van gelyken, *dit is den weg, den zelven gaat,* enz. Bezieet daar, wat de vroomc David van zich zelve houdt, en wien hy voor den beloofden waaren Christus en Messias uit roept. Want daar luiden zyne eigene woorden aldus: *Die dan van den Gezalfden geslachte Davids niet is, den Geest van Christus niet heeft, behoort God niet toe: noch is ook niet van zyne gemeente, o neen: hier meede word David Jorizoon niet gemeent na den vleesche; die als andere menschen in zonden ontfangen en gebooren is, en de genaade Gods, even als een ander mensch, van nooden heeft: maar de beloofde David, Gods Zoon, die van den Geest, in 't Woord des leevendigen Gods gebooren, een plante der gerechtigheid, een Zoon des Allerheiligsten Geloofs is, den nieuwen mensche van den Heiligen Heemel. Die David Jorizoon zoo wel, als een ander ontfangen heeft, bid, dat hy genaade by den Heere door de barmhertigheid vinden mag.* Ziet, dat zyn andere woorden, die tegenstrydig teegen u aanstreeven, en haar zelven uitleggen, zoo dat men ze op geenen anderen zin duiden of trekken kan, 't en waare met moedwil. Of meent gy, dat de vroomc David hier alleen is uitgeslooten, dat hy den Geest van Christus niet zoo wel als een ander mag ontfangen? door welken Geest men roept, Abba, lieve Vader, en tot een Kind Gods van God gebooren word. Zegt eens, waar wilt gy met deeze spreuken heen, die nochtans in de letterlyke Schrift begreepen staan? Waar uit men genoegzaam bewyzen kan, dat een weedergebooren mensch, een Kind en Zoone Gods, ja een Geest met God is, door de gemeenschap der Goddelyke natuur en der genaade Gods, uit het Geloove, zoo dat haar door het Geloove zulk een macht gegeven is, om kinderen Gods te worden, en genaamt te zyn: 't welk genoegzaam blykt uit deeze Texten, die gy moogt na lezen: als Psalm lxxxii. vers 6. Johan. i. 12. Johan. iiii. 6. 1 Cor. vi. 17. Rom. ix. 9. 2 Cor. vi. 18. Gal. iii. 26. 1 Joh. iiii. 1. Verstaat nu, O gy valsche Schriftgeleerden, wat dit alles te zeggen is, en geloofst nu de Schrift, daar gy zoo veel van roemt. Hebt gy nu ooren om te hooren, zoo hoort noch vorder, Apoc. iiii. 12. en 21.

Jaar M.D.
tot MDC.

Volgt de beschuldiging des III. Artykels.

Derhalven is hy de geene, die het huis Davids, en de voorige kinderen van Levi, (naamentlyk die zyne leere aanneemen en navolgen,) te gelyk met den waaren tabernakel Gods in den Geest wederom zal oprechten: niet met het kruis en lyden, gelyk Christus gedaan heeft: maar in enkele zachtmoedigheid, en met liefde en genaade van den Geest Christi, welke hem van den Vader gegeven is.

Antwoord:

Ziet, hier aard gy al wederom na de spinne, die het kwaade uit het goede zuigt, en niet alleen des vroomen Davids, maar ook het getuigenis van vroomc Propheeten verdraait en tegenspreekt. Hebt gy niet gelezen wat de Propheet Jesaias in zyn lviii. hoofddeel vermeld, van den geenen, die daar

Jaar MD.¹
tot MDC.

daar onder andere woorden zeggen : *Waarom vasten wy , en gy bemerkt het niet ? Waarom doen wy onze lighaamen leed aan , en gy wilt 'er geen acht op geeven ?* Maar wat word haar voor antwoord toegevoegd ? Dat moogt gy leezen en zien , of de Heer ook een welgevallen heeft , dat een mensch zyn lighaam kweld , en zyn hoofd laat hangen als een bies ? of in zak en asche gaat leggen ? Ziet , of het met zulke uiterlyke dingen gedaan zal zyn , 't geen den Heere wel gevalt ? let daar op , of daar meede allerley zwaartigheden worden weg genoomen , zoo dat men niemand meer met vingers na wyft , noch kwaalyk spreekt , gelyk gy lieden hier doet , meent gy hier meede den Heere te behaagen ? of te ontfangen , het geene de Heere zynen geloovigen belooft heeft ? Wat is dat , moogt gy vraagen ? Ik antwoorde , dat geene , dat gy in den geloovigen spots wyze verloochent en schandelyk veracht , dat door de zelve weeder op getimmert zal worden , dat lange woest gelegen heeft , en dat ze grondvesten zouden , die altyd blyven , dat ze genaamt zullen worden als die de tuinscutting herstellen , en de weegen verbeeteren , dat men daar woonen mag , Esai. lviii. en lix. 3. Deze zullen de rechte Priesters des Heeren genaamt worden , en men zalze heeten dienaaren van onzen God. Is 't nu zaake , dat gy deezen vroomen David niet voor zulk een geloovige houd , noch hem voor eenen rechte Boode Gods wilt erkennen of aanneemen , 't welk voor u zelve kwaalyk zal uitvallen : het zal evenwel onder de hand alzo bevonden werden , dat hem God tot een dienaar uitverkooren en gezonden heeft , gy moogt het gelooven of niet. Wyders , dat gy schryft *van den Tempel Gods , den welken hy in den Geest weeder oprichten zal , doch niet met het kruis en lyden , gelyk als Christus gedaan heeft :* Ziet , dat heeft hy ook zoo niet geschreeven of geleerd , het zyn uwe verdichte openbaare leugens : want het teegendeel is genoegzaam verklaard , door dien veele daarom hebben moeten lyden , gelyk gy van dat zelve , tot uw schande , op Fol. 15. een getuigenisse hebt gehad , dat 'er meenige eere , lyf en goed daar by hebben opgezet , en zulks met hun bloed betuigt , enz. Doch dit is waar , dat niet alleen de vroomen David , maar ook de H. Schrift op veele plaatzen betuigt , dat men niet alleen door zulk uitterlyk kruis en lyden mag God genoeg doen , dewyle Christus voor ons met zyn onschuldig bloed daar in heeft genoeg gedaan , derhalven wy met onze onryn bloed daar toe niets moogen helpen of uitrichten , maar wy moeten geduurig dagelyks het kruis opneemen , en het sterven van onzen Heere Jesus Christus in onze lighaame over al omdraagen. Van welke grond de genaamde David zuiver heeft gehandeld in een boekje genaamt *Catechesis* , dat is , onderwyzinge in een t'zaamspraak tusschen Vader en Zoon , enz.

Aldaar kond gy den grond zien , of alle leeren haar behooren te strekken tot afstervinge van den ouden mensche , en tot een herleeving van den nieuwen mensche. En nadien gy ook zelve getuigt Fol: 35. Dat David voor eerst en voor al zeer yverig en ernstelyk geleert heeft van zich zelve af te sterven en verloochenen , zoo verwonderd my niet weinig , hoe gy deezen vroomen mans wel geschreeve Goddelyke geschriften , zoo verkeerd hebt kunnen neemen , en ten ergsten duiden. Nu wel aan , het moet geleeden zyn , de knecht is niet beeter dan zyn Heer. Doch dat zeg ik noch ten overvloed , dat ik bevinde , dat vleesch en bloed niet gaarne wil aan het sterven en verloochenen van zich zelve : want dat lieflyke eigene verkoo-rene leeven met zyn lust en begeerte staat men niet gaarne af : en daarom lyd men niet gaarne in het vleesch , maar veel liever uitwendig aan het vleesch , op dat men daar van roem bekoomen mogte : daar in gelykende

Baäls

Baäls Paapen of Priesters, die haar zelve met messen en priemen staken, na haare wyze, tot dat het bloed daar na volgde, 1 Reg. xlix. 29. Enziet, al zulk uiterlyk lyden is waarlyk van weinig nuttigheid, en daarom moogt gy deeze Text wel overleggen en beeter bedenken, als 1 Cor. xij. 3. 1 Petr. vj. 2. Gal. v. 24. Gal. vj. 16. Leest voorts Rom. vj. beziet daar, waar in het rechte kruis en sterven bestaat.

Jahr MD.
101 MDC.

De beschuldiging des IV. Artykels.

Dat hy de macht hadde van zaalig te maaken of te verdoemen, de zonde te vergeeven of te behoulen: en dat hy daarom die geene was, die de gantsche weerd ten jongsten dag zoude oordeelen.

Antwoord.

Dat de vroomen David zulks in zyne Schriften zoude geschreeven, of anders gezegt hebbe, te weten, dat hy geweld of macht zonde hebben, om zaalig te maaken of te verdoemen, is een openbaare verzierde leugen, van u, nydighe Schriftgeleerden, daar by gestelt. Doch ik beken, dat de vroomen man wel uit de Schrift verhaald heeft, daar gezegt word: Joh. xx. 22. — *Ontfangt den H. Geest, den welken gy de zonde, enz.* Matth. xvj. 19. en xlix. 18. Ziet dit is een geduurige waarheid, want de zelve Schrift brengt gy tot uw eige veroordeeling by. O gy ongezonnen Predikanten! gy die u zoo stoutelyk en vermeetelyk, als dienaars in plaats van Christus stelt, en aan het volk de vergeving der zonden verkondigt: of anders, waar toe diend de opneeming en de uitsluiting, of het bannen in uwe Gemeenten? Stryden uwe woorden niet teegen uw zelve? en maakt gy u zelfs hier niet krachteloos? waarlyk ja. Wat aangaat, dat de vroomen David zoude geschreeven hebben, dat hy de geene wezen zoude, die de gantsche weerd ten jongsten dage zoude oordeelen, enz. daar moogt gy zyne eigene kleine ontschuldiging in het 7. Artykel van leezen, daar zal hy u zelve door zyne Schriften genoeg van onderrechten: hy lecht daar niet, gelyk als gy hier doet. Het is klaar, dat Paulus 1 Cor. vj. 2. verhaalt, dat de Heiligen de weerd zullen oordeelen. *Weet gy niet* (zegd hy) *dat wy over de Engelen oordeelen zullen?* Van gelyken, Sap. iij. 7. Matth. xlix. 28.

De beschuldiging des V. Artykels.

Dat Christus Jesus daarom van den Vader is gezonden, en in 't vleesch gekoomen, op dat hy door zyne leere en Ceremonien der Heilige Sacramenten, de menschen, gelyk als kinderen, die welke niet machtig genoeg waaren, of verstandig om de volkoomene leere te begrypen, in bedwang of tucht zoude houden, tot den tyd dat David Joris zoude koomen, die de volkoomen en krachtige leere aan den dag brengen zoude, en den menschen tot een volmaaktheid brengen, en met alle kennisse van God, en van David Jorisz. vervullen.

Antwoord:

Dit zyn uwe nitgetrokkene, valsche en by een geraapte, verzierde leugens, die gy zelve uit groote nydigheid hebt verducht, maar niet die de vroomen David Jorisz. heeft geschreeven. Men zal by ondervinding wel anders bevinden, vermits zyne Schriften (God lof) noch meest in wezen zyn, die gantschelyk niet op zyn menschelyke perzoon, maar alleen en geheellyk op

Jaar MD.
tot MDC.

den Geest van Christus, de eeuwige waarheid, wyzen, en aanleiding geven: ook in alle dingen volkoomen onderscheid genoeg geeven, aan alle navorschende bekommerde herten, die de waarheid Gods oprechtelyk zoeken en beminnen.

De beschuldiging van het VI. Arttykel.

Doch dat zoude niet menschelyker wyze geschieden, gelyk voormaals door Jesus Christus, maar door den Geest en een verborgene wyze, die niemand verstaan konde, dan de geene, die aan David Jorisz. geloofden en zyn bevel voldeeden.

Antwoord:

Hier bekent gy immers zelve, dat de vroomme David, op den Geest Gods heeft gedreeven, niet menschelyker wyze, gelyk gy hem valschelyk hebt na gegeeven, maar op een verborgene, en geestelyke wyze, volgens uw blind en vleeschelyk begryp. Hoe koomt het, dat gy dan zoo stout en verkeert, teegen uw eigen getuigenis, alle dingen na uw menschelyk en vleeschelyk gehoor oordeeld, en noch boven dien, over deeze leugen spreekt en schryft, even of hy alle dingen, die van den Geest spreken, op zyn eigen perzoon geschreeven of gesproken hadde. Waar leeft gy ergens in des vroomen mans Schriften, dat hy aan zich zelve wil geloofd hebben? Hy hadde (dat is waar) wel gewilt, dat men niet alleen aan den Vader en den Zoon, maar ook niet minder aan den H. Geest zoude gelooven, en het bevel Gods na koomen. Het welke voor een iegelijk in zynen tyd, goed, nut en dienstig is in alle gehoorzaamheid te volgen. Ook zegd hy opentlijk genoeg in zyn gedrukte handboekje Fol. 138. aldus luidende: *Daarom wil ik, dat gy niet op my, noch op eenig perzoon zult zien, maar alleen het woord, en van wien het koomt, waarneemen: en die het spreekt, zal zich dieshalven ook niet laten voorstaan, enz.* Van gelijken op een ander plaats in 't zelve handboekje, Fol. 52. zegt hy: *Ziet geen perzoon, maar de waarheid en wysheid aan, enz.* Hier uit is kennelijk genoeg, dat hy aan zyn perzoon niet begeerd geloofd te hebben, maar alleen aan het Woord, den Geest, en de Waarheid. *Dat gy my niet en acht* (schryft hy noch in het zelve hand-boekje) *dat reeken ik myns perzoons halven zeer weinig, doch daar door zult gy u zelfs voor God en zyne Engelen, te schande en in verachting brengen. Want God heeft my met zyn Woord, Geest, en verstand verziert, en dat gy my daar in niet aanziet, en uw eigen gesnap en gekal, met uwen schynheiligen schalkgeest, of eigen vleeschelyke zin en wille liever hebt, of beeter behaagt, dat zal u tot een groot verdriet gedyen, zoo gy alle niet voor u ziet, bedenkt eens hoe gy daar meede vaaren zult, enz.* Ziet, dat heeft hy zyne eigene kinderen geleerd. Wat zegt gy nu hier van? O gy valsche uitleggers en verdraayers van des vroomen mans woorden! Wel te recht zyt gy de geene, die zelve niet ingaan, en ook niet toelaaten wilt, dat een ander ingaat. Wee, ja wee u lieden! wanneer wilt gy u eenmaal leeren schaamen, en uw eigen vleeschelyke, eenzydige, valsche oordeel afleggen? Denkt gy niet dat een vleeschelyk mensch niet goeds en smaakt van den Geest, dat 'er hem maar een dwaasheid is, en dat hy 't niet begrypen kan, ja niet erkennen? 1 Cor. ij. Nu uw onverstand zal noch alle menschen openbaar worden, dan zal u eerst *het wee* treffen, dat de Heer voor langen tyd, over u uitgesproken en geroepen heeft.

De beschuldiging van het VII. Artykel.

Om zulks te beweeran, misbruikt hy eenige plaatzen der Schrift, en getuigenisse van de zelve, (zoo bekend is in alle zaaken,) even of Christus en zyne Apostelen niet op haar zelfs, en altyd op de Kerken, maar op de toekomst van David Jorisz: met de Schriften, die hy in 't licht heeft gegeven, hadden geduid.

Antwoord:

Dat gy den vroomen David van 't misbruiken der Schrift (daar aan gy noch-rans zelve schuldig zyt) gaat beschuldigen, is niet te verwonderen, nadien gy des vroomen mans reedenen, na de Taal van den H. Geest, niet verstaat of kent, door dien het de Heer voor u lieden, ô gy eigen wyze! heeft verborgen. Daarom handeld gy hier in, even als voormaals uwe meede broeders, de valsche en nydige Schriftgeleerde gedaan hebben, die altyd de reedenen van de vroomen Propheeten verdraayende, de zelve valschelijk beschuldigende, onder zulken schyn veroordeelden, daar door ze het rechtvaardige oordeel Gods op haaren halze hebben gehaald.

Vorder wanneer gy schryft, dat de vroomen David alle Schriften op zyn per-zoon en Schriften zoude geduid hebben, en niet op den Geest van Jesus Chri-stus en zyne leedemaaten, ofte de kerke, enz.

Is van u een groot onverstand, of een stoute en onbeschaamde leugen: want gy oordeeld hier na uw vleeschelijk en blind gezicht, niet willende weten, dat David alleen wylt op den Geest der waarheid: dierhalven gy deezen Text ook niet wel overweegd, of moedwillens vergeeten hebt, Joh. xiv. 16. *ibid.* v. 27. Joh. xv. 12.

Beschuldiging des IIX. Artykels.

Derhalven maakt gy u besluit aldus: Indien de leere van Christus en zyne Apostelen, de waarachtige en volkoomene leere waare geweest, zoo was ook de kerke, die door de leere van Christus en zyne Apostelen opgerecht en gebouwt is, wel staande gebleeven, en niet wederom vernietigt: want de waare kerke, kunnen ook (gelyk Christus Jesus zelve zegt) de poorten der helle niet overweldigen. Nu is 't immer zonne klaar, dat de Antichrist de Apostolische leere en het gebouw, tot in de grond toe uitgeroeit heeft, gelyk het zelve (zegt hy) in het Pausdom klaar te zien is. Waar uit hy meent klaarder te besluiten, dat der Apostelen leere en gebouw of timmering vergeefs en onvolmaakt is, dat David Jorisz. opgerecht en te voorschyn gebracht heeft.

Antwoord:

Ziet, hier volgd gy al wederom moedwillig uwen ouden giftigen slangen aart, die zyn fenyn uitspouwt, en zingt uwen ouden lofzang. Zeg doch, waar heeft de vroomen David gezegd of geleerd, dat de leere en het gebouw der Apostelen vergeefs zoude zyn? Maar wel ter deegen heeft hy het tegendeel geleerd, daar 't noodwendig alzo van 't kleine moet beginnen, en met het groote voleinden. Want dat hy geschreeven heeft, dat het begin van 't Christelijke leeven, noch het einde en de volmaaktheid niet en was, is met bescheidenheit recht gesproken en geschreeven. Want was haar ge-bouw volmaakt geweest, zoo waaren alle die leevendige steenen, die daar na

Jaar MD.
tot MDC.

noch gekoomen zyn, veel te laat gekoomen, ja zy hadden niet eens tot het geestelijke huis Gods gerekent kunnen worden. En indien ook te dier tyd alle dingen volmaakt waaren geweest, zoo moesten wy nakoomelingen voor al daar buiten blyven, en niemand eenige zaaligheid meer hebben te verwachten: Doch nu blijkt het tegendeel. Op dat gy ook weet, hoe gy u zelve in beide deelen tegenspreekt, zoo is 't openbaar, dat 'er veele door den Geest van den Anti-Christ vervallen en verdorven is. En indien 'er niéts vervallen, verdorven en verwoest waare, zoo paste het u ook geen Reformatie of verbeetering in de kerke in te voeren: daar al uw dagelyks roepen en schreeuwen is van herstelling en verbeetering teegen den Roomschen Antichrist. Nadien dan door ondervinding waarachtig is, dat de gruwel der verwoesting noch in veelen staat aan de Heilige plaatze, waar van de Propheet Daniel geschteeven heeft, en Christus ons bevoelen heeft acht daar op te geeven, zoo kan ik ook niet tegen de waarheid spreken, ziende dat de zelve nedergeslagen, hy een iegelyks roof had moeten zyn, die het woord der waarheid door het Geloof heeft aangenoomen: zoo dat recht en gerechtigheid niet hebben moogen te voorschyn koomen: na dien den afval van God hoe langer hoe meer geschied, en de nacht der menschelijke duisternisse, hoe langer hoe meer is ingebrooken, gelijk de vroomme David dat zeer wel bewyft en grondelyk verhaald in een gedrukt boek, genaamt: *De eerste zullen de laatste zyn, en de laatste de eerste*: Aldus getuigt ook den Apostel Paulus van deezen gruwelyken afval zelfs met deeze woorden, 2 Theff. ij. 3. *Laat u van niemand verleiden in geenerlye wyze: want hy komt niet, (naamentlyk, den dag of verklaringe van Christus met zynen Geest;) 't en zy dat te voeren den afval kooome, en de mensche der zonde, en het kind der verdoemenis geopenbaard worde, die daar is een wederwaardige, enz.*

Hier uit blijkt klaarlyk, dat den afval van Christus eerst moeste voorgaan, en ook eensdeels voor gegaan is, waar van gy zelve in veele van uwe boeken, ja noch in uwe dagelykze predikingen getuigenisse geeft: want waarom is 't anders, dat gy alzo tegen de leere van den Antichrist roept en schreeuwt, hoe wel gy zelve de rechte dienaars van den Antichrist meede zyt.

Worders aangaande, dat David leeren en schryven zoude, dat de leere van Christus en zyne Apostelen, de waare en volmaakte leere (in den Geest en waarheid, en niet in letteren bestaande) vervallen zoude zyn, is na myn bedunken ook des vroomen Davids leere niet: want zoo weinig als de Wet Gods, welkers geest en leeven meede geestelyk is, vervallen mag, zoo weinig kan ook het woord van Christus en zyner Apostelen vervallen: want het woord Gods blijft in der eeuwigheid. Doch wel verstaande, dat de mensche daar van wel afvallen, en wy ook meer op den Geest en zin Gods te zien hebben, als op de letteren en zin des vleeschs, wetende dat de letter dood, maar de Geest leevendig maakt, en dat de wet door het vleesch is gekreukt, en dat ook het Woord om onzent wille is vleesch geworden. 't Welk van weinige is in gezien en verstaan. Daarom ook by veelen geen onderscheid gemaakt word tusschen de letter en den Geest, 't welk een groote dwaasheid en blindheid veroorzaakt: want zy zien niet dat de letter en de verbeeldende schaaduwe ophoud, ja de kennisse van Christus na den vleesche: ook dat alle wetenschap en Propheteringe maar stukwerk is: en dat eerst alle dingen door den Geest en waarheid in zyne hoogste volmaaktheid stand houden: gelijk ik genoegzaam in de beantwoording van het eerste Artykel heb beweezen. Laat het derhalven daar meede genoeg zyn. De Geest heeft door den Godzaaligen David hier van overvloedig genoeg geschreeven: Leest het boek van de *Uitvloeyingen van de Propheetische Fonteyne*, en een *Tractaat* handelende van het rechtvaardigen in Zion

Zion en Jerufalem : Aldaar zult gy den grond hier af breed genoeg ontdekt vinden. De Heere zy eeuwiglijk gepreezen , voor dat die noch behouden zyn , ja meer als gy zelve wel gemeent of gehoopt hebt : want gy meende het alles uit te roeyen , 't welk u onmoogelyk was , en ook eeuwiglijk onmoogelyk zal zyn. Nu , de volgende tyd zal de waarheid van deezen klaarlijk aan den dag brengen.

Jaar MD.
tot MDC.

Hier volgt de beschuldiging des IX. Artykels.

Hy heeft ook gezegd , dat hy veel hooger was als Johannes den Dooper en alle Heiligen , die voor hem hebben geweest : want de minste in het Ryke Gods is meer dan Johannes , gelyk Christus zegd : Naamentlyk , onder den geene , die van vrouwen gebooren zyn , is 'er geen opgestaan , die meerder en grooter is als Johannes den Dooper. Doch de minste in 't Ryke Gods , is meer dan Johannes , enz. Die zelve zoude zyn David Jorisz. : want zyn ryk zoude zyn een heemelsch volkoomen ryk. Daar uit besluit hy vorder , dat hy niet alleen meer moest zyn als Johannes , maar ook als Christus zelve , welke van een vrouwe uit het vleesch gebooren is , maar hy uit den Heiligen Geest Heemelsch gebooren , en tot een Christus gezalft.

Antwoord :

Dewyle gy zelve belijd , dat Christus gezegd heeft , dat de minste in het Ryke Gods , meer is , als Johannes de Dooper , hoe komt het , dat gy de woorden van Christus niet geloofst , maar u daar aan stoot , en ergert ? Daar over verwonder ik my , dewyl gy bekend , dat de vroomme David zich zelve den kleinften David , en niet den grootsten noemt , hoe gy dan zulke opgezette boosheid en nydigheid tegens hem betoont , en alzulke schandelijke leugens tegens hem verdichten derft ? Doch gy spreekt hier niet alleen den vroomen David tegen , maar ook de eigene woorden van Christus , 't welk 'zeekerlijk te kennen geeft , dat gy de woorden van Christus geenzins geloofst , ja dat gy zelve noch van den kleinften , noch van den grootsten in 't Ryke Gods weezen kond , ja ook , dat gy daar toe niet behoord. Waarom dan eenen anderen , die zich , na uw zeggen , den kleinften maakt , te oordeelen , te blaameeren , te schenden en beliegen , schryvende , dat hy zich zelve meer , ja hooger als Christus gehouden heeft ? Is dit nu ook in alles oprecht gehändeld , en getuigenis der waarheid gegeven ? of word gy nu hier in uwe eigene woorden gevangen , verstrikt en te schande gemaakt ? Zegt gy groote loogenaar , waar hebt gy ooit in Davids Schriften zulks gelezen ? Waar staat in zijne Schriften geschreeven , dat het Rijk van David Jorisz. een heemelsch volkoomen Rijk zou zijn ? Waar zegd hy , dat hy tot een Christus gezalft is geworden ? Schaamt u doch eenmaal zulke leugens te liegen , die men met handen tasten kan. Leest eens zijne groote en kleine ontschuldiging , en ook het boek des Wets , daar zult gy wel wat anders in gewaar worden , indien gy niet door haat en nyt verblind waart.

Maar wat helpt iemand kaars of bril , wanneer hy toch niet zien en wil ?

De beschuldiging des X. Artykels.

Hy zegt ook dat alle zonden in den Vader en Zoon gedaan , worden vergeeven en wech genoomen , gelyk Christus zelve getuigt , maar de zonde in den

Jahr MD.
tot MDC.

H. Geest, dat is, de zonde teegen David Jorisz. begaan, werd nimmermeer vergeeven, noch hier noch in de andere weereld. Want hy besluit (zegt hy) dat hy veel meer moet zyn, en hooger, als de Heere Christus.

Antwoord:

Dit zyn al wederom opentlijke loogens, dat David Jorisz. zulks van zyn perzoon gezegt zoude hebben. Dat zoude men in der eeuwigheid niet kunnen bewyzen, naam entlijk, dat hy zoude geschreeven hebben, dat door de zonde in den H. Geest, die niet vergeeven zal worden, geen andere zonde te verstaan is, dan die teegen David Jorisz. begaan word. En dat hy gezegt of geschreeven zoude hebben, veel meer en hooger als Christus te zyn, in welk boek of Schriften hebt gy zulks ooit geleezen? zal ik 't u zeggen? 't is geweest in uw eigen valsche, verzierte, opgemaakte leugenboek, maar niet in des vroomen Davids Schriften. Doch dat is wel waar, dat hy geschreeven en gezegt heeft, dat de zonde, die teegen den H. Geest geschied, noch hier, noch hier namaals zal werden vergeeven: en gelijk hy zelve schryft, uit de eigene woorden van Christus, die ik u hier noch een maal ten overvloed moet voorstellen, gy moet die gelooven; gelijk gy alle woorden van Christus gelooft. Leeft Matth. xij. 31. *Daarom zeg ik u lieden, alle zonde en lasteringe zal,* enz. Marc. iij. 28. Luc. xij. 10.

De beschuldiging van het XI. en laatste Artykkel.

Dat de Echte staat vry is, en niemand door den zelven aan een vrouw alleen verbonden is: Van gelyken, dat de voortteeling der kinderen gemeen is, aan den geenen, die door den Geest van David Joris weder geboren zyn.

Antwoord:

Met openbaare leugen hebt gy uwe Artykels begonnen, met openbaare leugen moet gy die ook eindigen. Leeft het 25. Artykkel in Davids eigene ontschuldiging, die hy in 't jaar 1540. gedaan, en vertoont heeft aan de Welgebooren Vrouw, Vrouw Anna, Graavin tot Embden. Als meede, het boekje van den Echten staat, hoe zy zich houden, en met malkanderen verdraagen zullen. Wat geld het? gy zult het daar wel anders verneemen, als gy hem na gaat schryven. Het is ten allen tyden kennelijk en openbaar genoeg, dat alle zyne Schriften genoegzaam een volkoomen raad en leere te voorschyn brengen, om het herte van alle vleesch en bloed af te trekken, en alléen aan den Heere te hangen. Insgelijks, hoe men gehoorzaame en Godvreezende kinderen opvoeden moet: een vrouw hebbende, als of men ze niet en had, en deeze weereld te gebruiken, even of men ze niet gebruikte. Deeze en meer andere leeringen en vermaaningen worden in verscheidene boeken door den Godvruchtigen David geleerd. Doch het schynt, dat alle zyne Schriften van u (ô gy nydige herten!) valschelijk worden geduid, en op eenen anderen zin en meeninge verdraait: Doch de Heere God zal zulks eindelijk openbaaren: als dan zal men zien, hoe dat de slaafze zoon den vryen vervolgt en bespot heeft, en hoe gy vleeschelijk gezind, en het herte aan vleesch en bloed zoekt vast verbonden te houden, en te beletten, dat het nimmermeer vry en met den Heere vereenigt werde. Wie zyt gy doch, mocht ik wel vraagen, ô gy geveinsde! die uw Evennaasten veroordeeld, in die dingen, daar gy zelve van God (in een echte hoerery) meer schuldig bevonden word? Ziet, gy hebt den vroomen David, gelijk de valsche Rechters van Susanna beschuldigd, om dat hy in uwe

on-

onkuische lusten en booze begeerte niet heeft willen toestemmen: maar gy zelve zyt openbaar schuldig voor God en zyne Engelen bevonden. Ogy echtbrekig gellacht! Wee u, die een mug uitzeiget, en een kameel door zwelgt, reinigende het buitenste des drinkbeckers, maar van binnen zyt gy vol van roof en onmatigheid, ja gy hebt oogen vol echtbreuk, en een hert doorwrocht met gierigheid: gy legt met de onkuische hoere Jafabel op het bedde der ongerechtigheid, hoereerende als Esau met allerhande Afgooden, na uwes herten goeddunken: gy zyt met de groote hoere Jerusalems, als met eener zoppe overgooten. Leeft Ezechiël xvj. en xxij. Bezie of gy niet meede zyt van dat geslachte: maar ik weet gewis, dat gy noch veel onreiner en ongeneeflyker zult bevonden worden, wanneer de Heere over u koomt te oordeelen met recht en gerechtigheid: niet na dat de ooren van buiten hooren, of zoo de oogen uiterlijk zien, maar na de grond en meeninge van uwe hert en begeerten: met welke begeerlykheid der schalkoogen tegen den Heere meest gezondigd, en het herte des menschen meest onrein gevonden werd. Want hier voor hebt gy u niet bewaard, dat gy eindelijk zult moeten draagen een kwaad geweten, ja een worm, die u zal afknaagen, en een vlammeende toorn des Heeren in uwens vleesche, die u verteeren zal: want gy hebt den vloek lief gehad, die zal u ook overvallen. Gy wilt den zeegen niet, hy zal ook verre genoeg van u blyven. Het zal u gaan gelijk in den cix. Psalm geschreeven staat: welke Psalm ik u, en alle lasteraas of kwaadspreekers tot een besluit aan wyze om te lezen en te overdenken.

Jaar MD.
tot MDC.

Besluit-reeden.

Hier hebt gy goe dhertige leezers de wederlegging in 't korte; hoewel nochtans eenige dingen achter zyn gebleeven, niet waardig te beantwoorden: want ze zich zelve genoeg bewyzen, enkele beuzelingen, ja kinderwerk te zyn: als naamentlyk, dat de vader van David Jorisz. een Tooneelspeelder zou zyn geweest, enz. 't Welk nochtans onwaarachtig is: maar vermits hy zeer eedel van Geest, kloek en scherpzinnig van verstand, booven veele van God begaafd is geweest, is hy in zyne jonge jaaren een tyd lang op de Reedenrykers kamer geweest, welke oeffening des tyds in de Nederlanden zeer wierd geëerd, bemind, en in waarden gehouden, zoo dat ook de voornaamste en rykste haare kinderen tot de zelve konst aan porden en rieden, ja ook veele bejaarde mannen haar daar in hebben begeeven: gelijk alle de geene, die de zelve landen kennen, of aldaar gehandeld hebben, zullen kunnen getuigen, en van deeze klokke fraaye Geesten, groot lof, eere en deugd weeten te spreken: maar die werd by de groove Hoogduitsche veracht: doch nu begint ze hoe langs hoe meer bemind te worden, enz. Aangaande zyn handel, doen en laten, was hy een welgestelt Koopman, gelijk ook zulks in Holland en elders zeer gemeen en gebruikelijk is. Desgelyks word ook in uw lasterboek verhaald van des vroomen Davids en zyners kinderen huizen, als dat het eene door den brand, het ander door den donder getroffen en vernielt zou zyn, zoo zy zeggen: hoe wel het slechts een oude hutte was, die door ouderdom in viel. Waar meede zy meenen te bewyzen, en den menschen te betoonen, dat de plaage en straffe Gods over den vroomen David en den zynen was hangende: doch zy hebben zich zelve vergeeten, dewyle wel in haar eigene Steeden groote branden zyn voorgevallen, zelfs ook wel in haare Kerken, daar zy zoo veel van houden, en die by na voor een heiligdom achten, om dat aldaar de Sacramenten gebruikt worden, alwaar de blixem en donder wel in geslagen zyn. Gelyk zelfs in deeze tyd tot Bazel is gebeurd, in een kerke genaamt *Munster*: als meede tot

Straats-

Jaar MD.
tot MDC.

Straatsburg en andere plaatsen meer, daar 't noch dagelijks geschied. Is dan Gods straffe over haar niet gevallen? Waarom hebbenze zulks daar uit over haar zelve niet beslooten? Dus doende, zouden ze op 't laast noch wel den vroomen Job durven veroordeelen, de welke ook veel ongevals is wedervaa- ren, gelijk gy Job aan 't eerste Hoofddeel leezen kond. Doch zeer vriendelij- ke leezer, hier uit, en uit het voorgaande, kond gy lichtelijk bemerken, het verkeerde en valsche oordeel van deeze nieuwe Schriftgeleerde, die zich niet hebben ontzien, door haar ongebonden nydigheid, haaren moorddaadigen, bloeddorstigen aart te toonen, welke niet alleen gebleeken is, aan het lang verstorvene doode lichaam, dat ontrent drie jaaren in de aarde begraven geweest was, wanneer zy 't zelve daar na wederom deden op graaven, en tot asch en stof verbranden: maar ook haar tyrannig vonnis, het geene zy gestreken heb- ben, naamentlijk, dat alle de geene, die deeze leere wilde verantwoorden, met gelijke straffe zouden worden gestraft; en dat noch meer is, de Predikanten hadden ook gaarne gezien, ja haar oordeel alreede schriftelijk over gegeven, dat men niet alleen het doode lichaam, maar ook alle zyne kinderen, vrienden en aanhangers, jong en oud, wyf en kind, met vuur verbranden zoude, op dat alzo niet daar van mocht overblyven. Daar de Overigheid, (ik moet het bekennen,) zulk vonnis leezende, haar daar over bestrafte, en geenzins ver- lof daar toe wilde geeven. Evenwel het geene dat ze deden, geschiede den voorschreeven Schriftgeleerden ten gevalle, als daar toe gedwongen. Want zy alleene de geene waaren, die de Overheid dag en nacht daarom aanliepen, en niet konden rusten, voor dat alles was volbracht, en zy haar raazend, grim- mig gemoed, hadden gekoelt. Ook is geloofwaardig te bewyzen, dat als Davids kinderen en haare zwaager, den oversten Predikant of *Superintendent*, genaamt *Simon Sultserus*, over zulken snooden voorneemen gingen aanspreken, en vriendelijk bidden, zyn beste te willen doen, op dat ze doch het doo- de lichaam van haar zaalige vader mogten laten rusten, al zoude het haar een goed gedeelte gelds koomen te kosten, enz. hy haar ten antwoord gaf, dat hy zulks gaarne zoude doen, maar dat het hem heel onmogelijk was, en zeide ook daar en boven: *dat al was Christus in perzoon tegenwoordig, zoo zoude hy moeten branden.* Nu kond gy hier uit afneemen, goedhertige leezer, wat men voor goeds uit deezen geveinsden bloedgierigen aart te verwachten heeft, of men haar ook gelooven mag, die met haar eigen mond zich zelve zoo schen- dig tegen spreken, en in haar eigene getuigenissen zoo leugenachtig en valsch bevonden worden, enz.

Ik raade derhalven alle goedwillige God zoekende menschen, dat ze doch een afkeer neemen, en zich wachten voor deeze naamroovers, schenders, verdervers, achterklappers en leugenaars. Want alle die de enkele waarheid alleen zoeken, (naamentlijk alle onzydige,) die zullen zelfs getuigenisse van deeze zaake moeten geeven, en bekennen, dat deeze de rechte Schriftgeleerde en verkeerde zyn; daar over Christus alle de *Weeën* heeft uitgesproken, en ons alle gewaarschouwt ons daar voor te wachten. Nu vaar wel, en bedenkt hier op deeze woorden van Christus onzen Heere: Matth. xxiiij. 12. Luc. xj. *Wee u gy Schriftgeleerde en Pharizeen! gy geveinsde, die het heemelryk toe sluit voor de menschen, gy komt 'er zelve geenzins binnen, en die daar in willen gaan, die en laat gy niet ingaan.* Luc. vj. 26. *Wee u! wanneer de menschen wel van u spreken, want desgelyks deden haare vaders den valsche Propheeten.*

Einde van het Teegen-bericht.

Het

PARACELSUS.

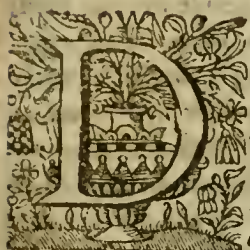

Het XXII. HOOFD-STUK.

Van *Theophrastus Paracelsus*, en de overige zoo genaamde Geest-dryvers, ook eenige enkele perzoonen in de zestiende Eeuwe, die zich aan geen party bekent of vast gemaakt, ook meestendeel geene openbaare Ampten bediend hebben.

§. I.

Ewyl wy eenmaal in 't verhaal en de beschryving van zoodaanige lieden zyn geraakt, zullen wy die na malkanderen voort gaan bezien, en daar meede ons dan tot een anderen aart van Geloofs-strydigheden wenden. Daar word nu van de yveraars voor den eersten aanvanger, en voornaamste stichter der Dwaalgeesten voorgesteld *Theophrastus Paracelsus*, volgens zyn ampt een Genees-meester, geboortig uit Swaaben, of gelijk andere met meer zekerheid stellen, uit een vlek genaamd *Einsidelen*, in Switserland. Hy is gebooren in 't jaar 1493. zyn vader was een Genees-meester aldaar, en hy heeft in zyn jeugd niet alleen Duitsland, Italien, Frankryk en Spanjen, maar ook Moscovien, Asien, Egipten en Arabien door reist, en overal ongemeene dingen in de natuur aangemerkt, ook gelijk men schryft, veele van de zwaarste en wanhoopigste krankheden geholpen, daarom hem die van *Bazel* tot het Opper-meesterschap van de Natuurkunde en Heelkonst (*Professor Physices & Chirurgia*) hebben beroepen, alwaar hy door veel goede geneezingen en Schriften, ook groote toeloop der roehoorders, beroemt is geworden. Naderhand, wanneer de Rechter hem eens voor zekere geneezing een al te geringe belooning toelcide, sprak hy te hard daar tegen, waarom hy hem op aanraadinge van goede vrienden van daar begaf, en in *Neder-Elzas* vertrok, brengende alzoo zyn leeven voortaan door, met geneezen hier en daar, tot dat hy in den jaare 1541. geraakte te sterven, en tot *Salzburg* begraven wierd. (a) Nu hebben de verstandige en onzydige, zich niet alleen over zyne natuurlijke en geneeskonstige weetenschappen zeer verwonderd en die geroemt, maar ook van zyne andere beeldenissen heel wel geoordeeld. Onder anderen verhaald een nieuwe rechtzinnige en beroemde Schryver het volgende van hem: *Onder de Mistiquen en Theosophisten, of Godwyze, en geheime schryvers, moet met recht voor anderen gerekent worden de Geneesheer Paracelsus, een man van een uitmuntend verstand en voortreffelyke verdiensten, die ook in de natuurkunde en geneeskonst een groot licht gegeven heeft. Doch even gelyk doorgaans zoodaanige Schryvers de Godgeleerdheid met de wetenschap der Natuur-geheimenissen hebben vermengt, alzoo komt hy ook by gelegentheid op Godgeleerde reedeningen. Maar meest zyne Schriften zyn na zyn dood van anderen uitgegeeven, dewelke, indien hy die had willen gemeen maaken, heel anders in 't licht zouden zyn gekoomen. Daarom ook niet alles, wat uit zyne briefjes heeft komen by een gebracht worden, van koppige en eigenzinnige beknibbelaars,*

Het leeven
van Para-
cellus.Roem en
voortref-
felykheid.Onschul-
diging.

II. Deel.

Eeee

ten

(a) Melch. Adami in vitis Medicorum Bucholcerus Ind. Chron. p. 556. Paulus Freherus Theatrum Vir. illustr. p. 1223. Chytræus Lib. XV. Saxon. p. 397. Zwingerus Theatrum V. H. To. X. p. 3176.

Jaar M D.
tot MDC.

ten kwaadsten moet geduid worden. Ook heeft een ander Lutersche Godgeleerde hem den naam gegeven, van *Temmer der ondieren*, en onder de wonderen van de zestiende Eeuw gerekend, en meede voor onwederlegglyk gehouden. (b)

Godgeleerde gevoelens.

2. Of nu wel de Geleerden voor een goed deel en niet alleen Geneesmeesters, maar ook Godgeleerden niet met hem, en zyn wyze van leeren vergenoegt zyn, zoo bekenneze nochtans, als door de waarheid overtuigt zynde, dat men hem, als een geleerd man, met recht had hoog te achten, nademaal zyne goede uitvindingen roemwaardig waaren; gelyk van hem noch onlangs iemand, die hem anderzins zeer kwaalyk voorstelt, heeft geschreeven. (c) Wat *Johan Arends* van hem heeft gehouden, zullen wy hier na in 't zeeventiende boek by des zelfs geschiedenis of verhaal ontmoeten, maar wat zyn Christendom, en leere belangt, zoo kan men den grond der zelve uit zyne woorden ten besten bemerken, daar hy opeen zeker plaats het volgende bekent heeft van de geheime verborgene Wysheid. *Derhalven moeten deeze dingen gegrondvest worden op de Heilige Schrift, en op de leere van Christus, welke waarlyk een gewisse en vaste grond is. Daarom willen wy hier den grond en eerste hoeksteen leggen op drie voornaame punten: als op het Gebed; daar toe behoord zoeken en kloppen: daar door wy God den Almachtigen verzoeken en doen gedenken het geene hy belooft heeft, indien dit op een rechte manier met reinen aandachtigen herten geschied, als dan werd ons gegeven, en wy vinden 't geen wy zoeken, en ons word ontslooten en open gedaan alles wat ons verborgen en opgeslooten is. Het tweede punt is het geloof, dat de bergen verzet, en in de zee werpt; dien dan alles moogelyk is, zoo Christus zelve zegt. Het derde is de inbeeldinge, indien de zelve in ons gemoed recht werd ontsteeken, kan ze met dit geloof licht over een koomen.* (d) Elders steld hy desgelyks dit

Der zelve grond. Gebed.

Het geioove. De inbeeldinge.

H. Geest.

Gebed als een middel om de waare wysheid te krygen: *O Heilige Geest, wysst my het geene ik niet weet, en leer my het geene ik niet kan, en geef my 't geene ik noch niet hebbe. Geef my 't volle gebruik myner vyf zinnen, zoo dat gy Heilige Geest daar in woont, met de zeeven gaaven zult gy my begiftigen, en ik zal uwe Goddelyke vrede genieten. O Heilige Geest, leer en wys my, dat ik recht leeven kan, voor God en mynen naasten, Amen.* (e) Diergelyke uitdrukkingen vind men veel in zyne Schriften, alwaar hy bekent, dat alles, ook zyne weetenschap van God koomen moet. Gelyk hy onder anderen zeer bedenkelijk schreef: „Een mensch, die in zulke diepe gedachten is, „en in zyn gemoed alzo verrukt, die is, even of hy zyne zinnen verlooren „had, en word van de weereldlingen voor den grootsten zottebol gehouden; „maar by God is hy de allerwyste man, aan wien hy zyne geheimen bekent „maakt, en in het verborgene zien laat, meer dan aan alle weereldwyzen. „Want, door het gemoed koomen wy tot God, door het geloove tot Christus, en door de inbeeldinge bevinden wy den H. Geest. Op die wyze werden wy gelyk de Apostelen. Wy en vreezen, noch dood, noch gevangenis, noch kwellingen, noch pyn, noch arbeid en armoede, honger noch iets anders diergelyke. Insgelyks, wy kunnen den duivel uitdryven, kranke, gezond maaken, doode leevendig maaken, bergen verzetten, enz. (f) En zoo veel zy genoeg, aangaande het beginzel van zyne leere. Waar by hy aanstonds verworpen wierd, door dien hy van de *Sacramenten* geen gewag maakte, als een middel der verlichtinge, al hoe wel hy de Heilige Schrift hier

booven

(b) Morhofius Lib. I. Polyhist. c. 10. p. 94. & Epist. de transm. Metallorum conf. Herm. Couringius Introd. in art. medic. p. 53. & 65 Jo. Val. Andr. Menippon. XLII. p. 102. & Mythologia pag. 316. Weidenhagen Pnycholog. p. 497. (c) Colbergius Platon. Christenth. P. 1. C. 4. p. 180. (d) L. de occulta Philosoph. in operibus edit. Argentor. 1616. fol. p. 285. (e) L. de Lap. Philos. ibid. p. 687. (f) L. de Imaginibus p. 308.

Verlichtinge.

booven wel duidelijk genoemd heeft : men zie, in 't algemeen, het boekje, dat in 't jaar 1517. te *Goslar* gedrukt is geworden, onder de tytel : *Theophrastus non Theophrastus, of duidelyke ontdekkinge, wat van Theophrastus Paracelsus te houden is, of hy zyne hooge wysheid en konsten, van God, of den Duivel, gehad heeft, uit zyne eigene Schriften, met eenige getuigenissen en voorbeelden, by gebragt, door den Auteur Elnodarii.*

Ja ar MD.
tot MDC.

3. Aangaande zyne overige *Theologie*, zoo is het voor eerst aan te merken, dat hy onder de *Papisten*, meest geleefd, en dat hy na zyne eigene belijdenisse, zich, om de meeningen der Godgeleerde, en haare *termen*, niet zeer bekommert heeft, waar door hy zyn begrip van Goddelijke dingen zoo uitgedrukt heeft, dat het niet altyd, met de uitdrukzelen der Godgeleerde heeft schynen over een te koomen. Daar by komt noch, dat hy, na zyn landaart, een harde en onverstaanelijke taale gevoert heeft, en dikmaals ook, na zynen aart, zeer vry in 't spreken geweest is, dat hy het meeste tot dien einde niet heeft geschreeven, dat het in handen van andere zoude koomen, daar het anderszins heel anders geluid zoude hebben, gelijk als *Morbhof* hier booven heel wel heeft aangemerkt. En het is ook niet ongeloofelijk, dat 'er by mecnigen *Medicus, Jurist*, en andere zoo genaamde Leeken, ook midden onder de rechtzinnige zelfs, eene zeldzaame *Theologie* voor den dag zoude koomen, by aldien zy den rechten grond van haar herte zouden open leggen. Ondertusschen is het waarschynelyk, en de overeenstemminge der *Historie* geeft het ook te kennen, dat *Paracelsus*, alle die beschuldigingen, en kwaade oordeelen, enkel en alleen daar meede verdiend heeft, om dat hy van de gemeene doolingen zeer vry, en doch na waarheid te reedeneeren gewoon was. Het eerste, naamentlijk, dat hy onder de *Papisten* geleefd heeft, verzeekerd de uitgeever van zyne Schriften, *Joh. Hufferus*, wanneer hy in de Voorrede aldus schryft : *Anderen willen hem van wegen de Religie ook zeer verdacht maken, dewyl hy aan eenige plaatzen, tegens eenige misbruiken reedeneert : maar daar in is hem na myn oordeel ook ongelyk geschied. Want wat zyn geloof aan gaat, het is kennelyk en bewust, dat hy zich van de Catholyke Roomse Kerke niet afgezonderd heeft, gelyk hem hier van het Aarts-Sucht ende Stad Saltzburg, alwaar hy in 't jaar 1541. Christelyk gestorven en eerlyk begraven geworden is, getuigenisse geeven kan.* Het tweede, naamentlijk, dat hy veel misbruiken en dwaasheeden bestraft heeft, vind men overvloedig in zyne Schriften hier en daar. Hoe wel hy ook noch veele leeren behouden heeft, als onder anderen het vagevier, waar van hy in een geheel boek wytloopig geschreeven heeft. Van de gemeene doolingen zal ik maar eenige plaatzen uit zyne schriften by brengen, waar uit men licht zal kunnen zien, dat hy daar meede by geen party lof en dank verdient heeft.

Van zynen
Gods-
dienst.

Onder de
Papisten.

4. Van het verderf in de gemeene Godgeleerdheid spreekt hy aldus : „ Hier „ uit onspringt de onweetende plomphed der Godgeleerden, die groote uitleg- „ gingen over 't geene maken, dat de meeste niet verstaan, en 'r geen voor ons „ menschen niet klaar is, hoe het die gemeent heeft, die het gegeven heeft : „ en zy doch zyne woorden alzoo na haare hovaatdy en gierigheid buigen en „ trekken, daar veel bedrog uit ontstaan is, en alle dagen nieuwe gevonden „ worden. Waarom wy het vernuft, dat met de verborgentheeden gegrond- „ vest is, zichtbaarlijk voor niet achten. (g) En van de huichelery onder de „ Predikers heeft hy vry uit geschreeven, zeggende : „ Weet dan voor af, dat „ gy acht hebt op haar leeven, of het Pharizees, of het boetvaardig is, of zy „ in Gods Woord yverig zyn, of zy leeren, en het zelfs niet doen. Tegen- „ woordig is het alles uit. En de valsche Heiligen zyn licht te kennen in hun „ teekenen en leeven : het geene van God is, komt klaar aan den dag, en is

Getuigenis
tegens de
Geestelyk-
hed.

Huyche-
laars en
Pharizeer.

Eccc 2

„ zeer

Jaar MD.
tot MDC.
Valsche
Geestelyke
Apostelen.

„ zeer zichtbaar, daar het andere al te maal duister te voorschyn kooft.
„ Neemt dan een voorbeeld by de Apostelen, hoe snel en behendig zy gewerkt
„ hebben, de Duivelen uit geworpen, en de dooden opgewekt. Alzoo zul-
„ len alle die bewyzen en teekenen geeven, die zich geestelyk noemen. Want
„ die is niet geestelyk, die de kleedinge draagt: maar die is geestelyk, die de wer-
„ ken van het Hoofd, dat is, van Christus doet. De andere zyn navolgers
„ van Simon en kwaaddoenders. En een weinig laager: „ Derhalven zie nu
„ wat onze kerk op aarden is, dewyl wy niemand onder ons hebben, als de val-
„ sche Apostelen, valsche Propheeten, en valsche Christenen. Die hebben
„ geen sterkte, want zy zyn niet heilig, zy zyn niet in Gods naam, maar val-
„ sche en bedriegelyke lieden. Daarom zookennen zy God niet, en zoeken
„ bondgenootschap en sterkte by de menschen, want by God zyn zy verlaten.
(b) Met deeze en diergelijke ernstige getuigenissen, konde hy bezwaarlijk an-
dere belooning als de tytel van een Kerker verdienen, op dat hy zyn aan-
zien verliezen, en by de lieden met zulke vertooningen geen geloof mogte
vinden: en licht kan in deeze omstandigheden de oorzaake steeken, waarom
hem doch de Lutheriaanen meerder en heftiger (hoe wel lang na zyn dood) aan-
gedaan hebben, als de Papiſten, om dat hy onder haar geleeft, en zoo duide-
lyk tegens haar niet gesproken, maar van de eerste te vrymoediger geoordeelt
hadde. Gelyk zy haar dan neevens de Gereformeerden beklagen, dat hy ge-
zegd zoude hebben: *Dat hy zich verwonderde, dat Luthers en Zwinglius Schrif-
ten zoo veel toestemminge vonden, daar het doch enkel Bacchanten werk was,
wanneer hy begon, zoo zoude hy haar en den Paus eerst recht in de schoole voe-
ren.* (i) Doch in zyne Schriften staan onder anderen noch deeze woorden:
*Ik weet niemand, die Luthers vyand is, als die geene, welkers kerk hy ver-
beetert heeft.* (k) Waar in hy licht aan Luther eenige Reformatie toegeftaan
heeft.

Tegens de
Lutheriaa-
nen en Ge-
reformeer-
den.

Buyk en
biegt die-
naars.

Van het
bygeloof.

5. Tegens het bygeloof van de Papiſten, vind men zeer veel getuigenissen
by hem, ook een geheel boek: *Van het bygeloof en plechtigheeden, maar byzon-
der van de beelden.* (l) En elders heeft hy van de vervalte Leeraars in 't al-
gemeen op de volgende wyze vrymoedig bekent: *Ik spreek uwe Heilige Va-
ders teegen, want zy hebben alle voor het lichaam en niet voor de ziel geschree-
ven, zy hebben de Dichtkunde en niet de Theologie geoeffend: Zy hebben het op
strelende aangelegt, en niet op de waarheid. — Ook is 'er geen van haar
martelaar geworden. Zy zyn alle goede biegt-kinderen gebleeven, die in de
heemel en niet in de helle plaats hebben, alle Leeraars en Predikers des buyks,
en geen van de eeuwige Zaligheid.* (m) Tegens de verheffing der schepzelen,
en bygeloovigheid der Geestelykheid heeft hy dit erinnert: „ Wat door Chri-
„ stus geschied, dat zal den geenen, door wien het ons ontmoet, niet toege-
„ reekent werden. Want het maakt een bygeloof. Want de mensch zy zoo
„ Heilig, als hy wil, noch kan hy niets, noch hy is niets, zoo veel aan hem
„ zelfs is, als de minste bloem op het veld, die heeft meer kracht in zich,
„ die de haare is, als de mensch heeft. (n) En tegen de kracht der zichtbaare
dingen, en het bygeloof dat daar in gesteld word: „ Die het rechte Geloof
„ hebben wil, die moet het niet haalen uit de plechtigheeden, noch uit de
„ beelden en schilderyen: maar hy moet het uit Christus, en door geen ander
„ middel neemen. Daarom zoo is dit het woord, dat ik leeren zal, daar kond
„ gy geen beeld, schildery, noch plechtigheid in vinden, als alleen den eeni-
„ gen Geest, dat is, de Heilige Geest. Want zoo u het Geloof verkondigt,
„ en

(b) Lib. de Sanctorum beneficiis & vindictis. p. 247. (i) Ap. Freher. l. c. p. 1227. (k) In fragmentis Medicis p. 150. Operum. (l) To 11. Operum p. 247. seqq. (m) Lib. de VII. punctis Idololatriæ. (n) Lib. de Benefic. & Vindictis. p. 241.

„ en gepreedikt word, zoo is het alleen daarom, dat gy het in uw hert zoud
 „ behouden, en daar aan gelooven. By aldien het niet in uw hert vallen wil,
 „ maar in de ceremonien, beelden, schilderyen, en dat gy die zelve moet
 „ hebben, zoo weet, dat gy een boos herte bezit. Want of zy u al beweegen,
 „ en tot zuchten brengen, zoo is doch de grond en 't begin niets, dat is, gy
 „ hebt het begin van beelden genoomen, en het gaat wederom in de beelden.
 „ Want de dingen gaan alle weder in haar eerste begin, daar zy uitgegaan zijn.
 „ Zijn deeze beginzelen gebrekkelyk, doodelyk, vergankelyk, zoo zal het
 „ Geloof ook gebrekkelyk, doodelyk, en vergankelyk zyn, hoe wel gy daar uit
 „ gezont geworden zyt, maar door een overspeelige aart, daarom zoo gaat
 „ ook een overspeelige vloek over u. (o)

Jaar MD.
tot MDC.

Uitterlyke
middel-
dingen.
Beelden.

6. Dit heeft de Geleerden het allermeeft gesmert, dat hy van hunne gemeene meeningen, stellingen en gewoontens dikwils zeer vry geoordeeld heeft, en de doolingen na de maat van zyne kennisse reedelyk klaar ontdekt. Waar door het hem waarlyk niet anders konde gaan, als alle *Reformateurs* altyd beproeven moeten. Ik zal maar eenige plaatzen voorbeeldze wyze by brengen, waar uit men van de overige zaaken wel een besluit kan nemen. Voornaamentlyk heeft hy geraaden, den grond aller wysheid en kunst, nier in Aristoteles of andere boeken, maar in het licht Gods zelfs te zoeken. *Weet*, schryft hy onder anderen, dat wy van Christus een bevel hebben, waar na wy ons alle moeten gedraagen en leeven. Niet alleen dat zyne geboden en leeren op het eenwige dienen, maar ook in het licht der naature. En dit bevel is aldus: Zoekt, zoo zult gy vinden. Dat is nu de konst, die de mensch weeten moet, zoekt, zoo vind gy het. Zoo nu het zoeken geboden is, en men zonder te zoeken, geene verborgentheeden kan vinden, (want wien vliegt een gebrade duif in de mond? of wien loopt de wynstok na?) zoo moet men hem na gaan. Nu geschied het zoeken op meenigerley wyzen, gelyk'er dan meenigerley spyzen zyn, en diergelyken. Maar het geene ons leert zoeken, dat moet behouden worden, en dat zal onveracht, en niet onderdrukt blyven, gelyk van de Godgeleerde geschied is. (p) Van de hooge Schoolen, en haare *Faculteiten* heeft hy zyne gedachten aldus geopenbaard: „ Wy houden het vernuft, dat met de „ verborgentheeden gegrondvest is, zichtbaar voor niets. Gelyk de Regtsge- „ leerde, die na haar goeddunken, wetten en ordinantien geeven, alleen om dat „ zy niet verderven, daar nochtans het gantsche gemeene best verblind is. De- „ wyl zulke onzoekere zaaken in zulke *Faculteiten*, meer dan hen toe komt, „ gebruikt worden, laaten wy haar in haare waarde heengaan, tot zyner tyd „ toe, en laaten wy ons ook over hun gefnap en ydelheid niet bekommeren. „ Want zy zeggen van God meer, als hy hen te weeten gegeven heeft, en „ willen boven hem verstaan, als of zy in zijn raad zaten. Zoo zy dat gering „ achten, en de natuur de verborgentheeden onttrekken, en verachten de *Phi-* „ *lofophia*, (naamentlyk de waare,) daar zy noch begin noch einde van weeten, „ en aileen hun geschreeuw het beste is. Gelyk als of zy die waaren, die het „ geloof alleen hebben, en by aldien zy'er niet waaren, dat dan heemel en aar- „ de zoude vergaan. Ach! wat groote dwaasheid en bedriegerey? Zy houden „ haar voor het geene zy niet en zijn. Wy zullen dit aan een kant stellen, en „ de verborgentheeden der natuur onderzoeken, daar het einde den grond der „ waarheid aan wyft, en dat nier alleen den grond toond, maar de verborgent- „ heeden Gods, en de liefde in de menschen vervult, en bewerkt, dat is de „ schat van 'r hoogste goed, enz. (q) Meer hier van is in de Sermoenen tee- „ gens de Antichristen, valsche Propheeten en Leeraars zoo wel van 't Oude

Tegens de
gemeene
Geleert-
heid.

En van de
waarachtig-
ge.

Van Uni-
versitei-
ten.

E e e e 3

als

(o) Lib. de Superstit. & Cerem. p. 250. (p) L. I. Philosophiæ Sagacis p. 385. (q) Lib. I. Archidox. p. 788.

Jaar MD.
tot MDC.

„ als 't Nieuwe Testament, vorder, in de uitlegging van de zendbrief Judæ te zien, „ waar in de kenteekenen van een rechten Apostel, hier na de merkteecken „ der ongeloovige Antichristen af geteekent worden. Nieuwstad 1618. en „ Frankfort by Lucas Jenis. Zoo heeft men aan hem niet weinig gelaakt, „ dat hy geschreeven heeft : *Een Arts leert en ervaart niet alles in de hooge „ Scholen ; maar hy moet ook zomtyds by oude wyven , heidenen , oude boeren , en „ diergelyke gaan. Want deeze hebben meer weetenschap van zulke dingen , als „ alle hooge scholen. (r)* Niet minder , dat hy meest in 't Hoogduitsch ge- „ schreeven , (s) en ook op de Stoel weinig Latyn gesproken , en gezegt „ heeft : *De waarheid behoefde maar goed Duitsch te spreken. (t)*

Artzeny-
konst.Geleedene
vyand-
schap.Nalaating
van te
kerk te
gaan.Beschul-
dinge van
Toverye.

7. Met zulke en andere uirdrukkingen, heeft hy grooten haat en nyd verdient, zoo zeer, dat ook veele Artzen hem met vergift het leeven hebben zoeken te benemen, alleen, om dat hy in de geneezinge der krankten meer gedaan heeft, als zy. (u) Door dien hy zich nu in zyne zaaken wel had gegrondvest, heeft men hem over zyn Godsdienst meest willen tegen gaan. Daarom heeft men hem na zyn dood beschuldigt : *dat hy ooit tot de Godsdienst gekoomen was. (x)* 't Welk hem by zoo groote verdorventheid der kerkplegtigheeden, en byge- loovigheeden niet kwaalijk af genoomen is, gelijk hy dan zelfs opentlijk aldus geschreeven heeft : *Indien ik met u meer in de spelonken (hy meent in de ker- ken) kwam, zoo zoude ik tot het volk zeggen : wacht u van de bedriegerij, die van den Duivel gezonden is. (y)* Ook heeft iemand hem byzonder over Goddeloosheid willen betichten, dewyl men hem nooit had zien bidden. (z) Daar het nochtans zijn geheele bevattinge van God en den Godsdienst te kennen geeft, dat hy de uitterlijke schyn met ernst geschuwt, en op het innerlijke waare weezen meer gedrongen heeft. Dat hem wegens eenige manieren van spreken de schuld gegeven word, als of hy een toovenaar geweest was, ont- schuldigen andere omstandig, en bewyzen dat zyne aanklaagers zulke geheime- nissen der Natuur niet verstaan, en met de tooverij uit onweetenheid of boos- heid vermengt hebben. (a) Byzonder, dewyl zelfs uitdrukkelijk in zyne Schrif- ten *de bezweeringen met grooten ernst verdoemd worden*, als die recht teegen God zelf, zyn Woord en Gebod, en het licht der Natuur strydende waaren : waar van eenige boeken *van de geheime Philosophie en de Characters* te leezen zyn. Maar dat hem eenige ondankbare leerlingen hier in gelaftert hebben, is uit boosheit en nyd geschied. Welke dan ook krachtiglijk beschaamd en we- derlegd geworden zyn, door zyne ernstige en goede belijdenis van het waare Christendom. Daar hy ook van alle Artzen voor af, als een weezentlijk deel, de waare Godzaaligheid vereischt heeft : *dat zy voor God getrouw, voor de menschen rechtvaardig, en voor zich zelven eerbaar moesten zyn.* Waarom de verstandigen van deeze en andere lasteringen hem ook vry gesproken heb- ben. (b) Waar meede dan te gelijk de achterklap verval, als of hy een dron- kaart en Epicurist geweest was, het welk buiten dien, met de byzondere gaa- ven die hem van God verleent waaren, niet bestaan kan, zoo weinig als een verstandig man gelooven zal, dat hy een Atheïst te noemen is, (c) gelijk van die yveraars geschied, om welke hy zich ook met zyne oprechte bekentenisse wel verdiend gemaakt had, die hem daarom heevig doorhaalen, als *een stich- ter van een nieuwe Theologie*, waar uit *Boheme, Weigel* en andere haare zaaken genoomen zouden hebben. (d)

8. Niet

(r) L. de occulta Philosoph. p. 366. (s) Joh. Hufferus Præf. ad Opera Paracelsi. (t) Jo. Bapt. Helmont. de Tartaro ap. Freh. l. c. p. 1227. (u) Joh. Hufferus l. c. (x) Colbergius l. c. p. 182. (y) L. de vii punctis Idolol. præf. (z) Joh. Oporinas ap. Melch. Adami in Vita. (a) Floren- tinus de Valentia in Rosa resfotefcente ap. Colb. l. c. Conf. Zuingerus Theat. vit. hum. f. 3176. (b) Gabr. Naudæus ap. Bœclerum Memorab. sec. xvi. p. 446. Conf. Freher. l. c. (c) Horn- bek. Summa Controv. p. 401. (d) Vid. omnino Bohemus H. E. p. 652. seqq. Hornbeck. l. c.

8. Niet te min zyn zyne beginzelen en uitvindingen van zeer veele met groot begeerte aangenoomen, en worden noch in de voorige eeuw onder zyne navolgers getelt uit de Artzen, de boven gedachte *Adam Bodestein*, *Dr. Carel-stads zoon*, die hem allerbest verstaan en uitgelegt heeft. (e) Insgelijks *Wolfgang Thalhauser*, *Physicus in Augsburg*, *Josephus Quercetanus*, *Joachim Tanckius*, *Georgius Horstius*, *Gerhardus Dormeus*, *Mich. Toxites*, in zyne *Basilica Chymica*, *Oswaldus Crollius*, *Henrich Cunrath*, (van welke in 't volgende boek,) *Henricus Nollius*, *Rulandus*, en andere. Gelijk ook *Joh. Huserus*, die zyne geschriften in 't jaar 1618. te Straatsburg uitgegeven, en die aan den Keurvorst van Keulen, *Ernestus* toe geeigent heeft, als welke *Theophrastus* zeer hoog gehouden, en de onkosten tot den druk gegeven heeft. Ook heeft eenen, met name *Adam Haselmeyer*, in deeze eeuw een *Extract* uit zyne *Theologische* Schriften gemaakt, en het boek *Jesuit* genaamt, dewyl hy daar in beweezen heeft, dat een ieder Christen waarachtig in *Jesús* moet wandelen, leeven, zyn, en blyven. (f) En noch onlangs is in Italic de bekende *Alchimist*, *Franciscus Josephus Burzbi*, wégens deeze *Philosophie* en *Theologie* vervolgt, en eindelijk verdreeven geworden. Maar de Schriften van *Paracelsus* zyn niet alleen in 't Duits en Latyn overgezet en gedrukt, maar ook in de Italiaanze en France, ja zelfs in de Griekze Taal. En hier en daar zouden veel handschriften van hem by de liefhebbers verborgen zyn, en in groote waarde gehonden worden. Het gemeene gevoelen is, dat hy 53. *Medicinale*, en 235 *Philosophische* boeken geschreeven heeft. Van de *Theologische* zal ik maar tot een proef alleen de tytel van eenige by brengen, dewyl de andere tot onze Historie zoo niet behooren. Gelijk in Nieuwstad in het jaar 1618. uitgekoomen is, *Een Theosophisch boekje, van het waare overgeblevene zaad Gods in ons, dat na den val overgebleeven is, en waaruit de Heilige Vaders en Propheeten zoo groote mannen geworden zyn, waar door noch dagelyks kinderen Gods gebooren worden, tot dien einde in druk gegeven, op dat wy het in ons verborge paareltje leeren zoeken en kennen, van Theophrastus Paracelsus.* Vorders noch: *Zyne uitlegging over de Zendbrief Juda, waar in hy voor eerst de kentekens van een rechten Apostel Jesu Christi aangewezen heeft, hier na schoone merkteekens, zoo wel der ongeloovigen Antichristen, als der waare kinderen Gods, zoo wel om de Godloozen van haare duisternis te overtuigen, als de vrome in het waare licht te versterken.* Insgelijks het boek de *Penitentiis*, de *Astronomia Olympi novi*, de *Theologia Cabalistica de perfecto homine in Christo Jesu*, de uitlegginge over *Daniel*. *Leeven en leerpunten des Woestyniers Nicolaas*, welke alle te Nieuwstad of Halle gedrukt zyn, in het jaar 1618. in 4. En de *Sermoenen tegens den Antichrist*. Vorders, een boek over de woorden *Sursum corda! hoè wy onze harten altyd boven ons tot God verheffen moeten, en wat daar boven is zoeken*, Frankfort 1619. Desgelijks in zyne werken, het boek tegens de plechtigheeden, beelden, en bygeloovigheeden, en die voor weinig jaaren nieu gedrukte *Hand en gedenk Bybel*, als ook eenige, die de letter-zifters hem niet toeschryven, als het boek van de eeuwige *Limbus*, en andere meer. Om van de *Philosophische* en andere geen gewag te maaken, gelijk ook van des zelfs uitlegging by na over de gansche Bybel, die noch in een handschrift in eenige Boekzaalen bewaart worden.

Jaar MD.
tot MDC.Zyne na-
volgers.

Schriften.

Theologi-
sche Boe-
ken.

Beemannus Exerc. Theol. xxi. p. 245. Andr. Libavius in Neoparacels. Nic. Hunnius in der Betrachtung der neuen Paracelsistischen und Weigelianischen Theologie: Thom. Erastus & Anonymus im gründlichen beweis, wie Theoph. Weigel, &c. mit grosser heucheleij umgehen. (e) Vid Nic. Chytræus Delic. Itin. p. 439. Bucholcerus Ind. Chron. p. 660. Adam Vita Theol. p. 231. Thuanus l. LXIV. (f) Colbergius. p. 190. (g) Ibid.

Jaar MD.
tot MDC.

Andere
onaydt.
gen.

Postellus.

Zyn lee-
vens loop.

Vervolgen-
gen.

Lof.

Dood.

Christely-
ke Geloof
en Gods-
dienst.

Algemeen-
ne wys-
heid.

9. By deeze man wil ik noch eenige andere voegen, welke met hem eenerley bejeegeninge van de gemeene hoop ontfangen hebben, dewyl zy, of niet alle zaaken meede goed wilden keuren, of het geene, dat zy voor onrecht erkent hebben, bestraft en verworpen, of anders eige meeningen gehad hebben. Daar is nu byzonder ontrent de helft van de voorige eeuw een bekent geweest, *Guilielmus Postellus*, van afkomst een Vransman, gebooren in een Dorp van *Normandie*, van zeer geringe Ouders. Maar hy heeft in zyne teerste jeugd al begonnen anderen te onderrechten, en daar meede, als ook met zyne eige geleerde oeffeningen veele jaaren doorgebracht, tot dat hy te *Parys* in de hooge schoole *Professor* der uirlandze Spraaken, als ook der *Philosophie* en *Mathesis* geworden is. Kort daar op heeft hy zich op reis begeeven, en is 26. jaaren in vreemde landen wyt en breed, en by na door de halve wereld, byzonder in 't Oosten rontom gereist, daar hy dan na zyn oogmerk zeer veele ongemeene dingen aangemerkt heeft gehad. In 't laaft zoude hy te *Rome* over eenige beschuldigingen vast gezeeten hebben, en by geleentheid van de groote ooploop na de dood van *Paus Paulus* de IV. in 't jaar 1559. ontsnapt zyn. Van daar is hy te *Venetien* gekoomen, alwaar hy een tyd lang zyn verblijf nam. Eindelijk is hy wederom naar *Parys* gekeerd, alwaar hy met groote toeloop der *Studenten* en andere Geleerden opentlijk geleerd heeft. Maar de nyd van zyne afgunstigen konde hem niet langer verdraagen, zoo dat hy eerst wegens veele beschuldigingen van zyn ampt opgeschort, en hier na wederom hersteld is, maar hy vond zich genoodzaakt, om haare verbolgentheid te ontgaan, en zich van daar aan 't Hof van den Keizer *Ferdinand* I. te begeeven. Hier zoude hy na eenige tyd de doolingen en meeningen hem toegeschreeven, verworpen hebben, waar door hem weeder vryheid gegeven wierd na *Parys* te keeren. Hoewel andere, als *Thuanus*, stellen, dat hy te *Parys* in een brief aan de koninglijke Moeder zyne doolingen niet zoo wel wederroepen, als bemanteld heeft, in 't jaar 1564. Maar men konde hem aldaar niet langer dulden, zoo dat hy zich ten laaft in *S. Martyns* klooster verborg, alwaar hy in stilte zyn leeven geindigd, en dat na de getuigenis van *Natalis Alexander* zeer Godzaalig door gebracht heeft, en in het jaar 1581. overleeden is, na dat hy by een geduurige gezondheid by na 100. jaaren oud geworden was, 't geene hy zyne *onthoudinge van alle vleeschelyke lust* toegeschreeven heeft. (b) En dit is de korte inhoud van zyn levens loop, voor zoo veel zyne teegenparty ons nagelaaten heeft. Daar anders geen twyffel aan is, dat veele merkwaardige en byzondere dingen van hem geschied zijn, welke onderdrukt, of met verkeerde omstandigheden bygebracht worden. Aangezien die mannen meestendeel zoodaanig een lot pleeg te treffen, welke de gemeene menschelijke dwaasheid en ydelheid hebben gezien, en boven 't gemeene volk wys geweest zijn.

10. Wat nu zijne Godsdienst aangaat, zoo verzeekeren bezaadigde en rechtschaape mannen, die zijne Schriften met behoorlijke opmerkinge onderzocht hebben, „ dat hy alle andere dingen en de gantsche wereld aan Christus, „ en de Christelyke geheimenissen onderwerpt, en daar van haare beginzelen afleid. Dat hy ook verder uit de Schriften der Jooden, Turken en Heidenen, „ ongemeene zaaken uit zoekt, tot bevestiging der Christelyke waarheid, ge„ lijk byzonder in 't boek van de laaste geboorte des Middelaars te zien is; insgelijks in het boek *de Origine Etruriae*, als waar in heele Capittelen te vinden zijn, *die van de waarheid der Christelyke Godsdienst handelen*, hoe
wel

(b) *Scævola Sammarthanus* L. III. *Elog. Gallorum Doctrina illustr.* p. 22. & ex eo *Freherus* *Theatr. Vir. illustr.* p. 1475. *Osiand. Cent. XVI. H. E. l. III. c. 31. p. 670.* *Thuan. l. LXXIV. pag. 96.* *To. II. Spondan. Contin. Annal. Baron. pag. 60.* *Natal. Alexand. Select. H. E. C. Sect. 16. Hist. Hær.*

wel hy van alle doolingen niet vry gesproken word, zoo weinig als alle andere menschen : Ondertusschen kan men hem met geen goed geweten een *Atheïst* noemen, (i) En gewisselijk wie ook zijne Schriften eenigzins inziet, zal, (zoo hy anders niet moetwillens blind, en zelf een *Atheïst* wil zijn,) oprecht moeten bekennen, dat deeze man juist daarom verworpen en aangevochten geworden is, dewyl hy meer, als veele andere gekent en gezien heeft. Zoo dat hem ook zijne aanklaagers zelfs een ongemeene en voortreffelijke wetenschap en geleerdheid moeten toestaan, byzonder in spraaken, der zelve geheimenissen en merkwaardigheden. (k) Alzoo dat zy bekennen, dat hy door de Arabische en Oosterfche spraaken, zich byzonder wel gezien gemaakt heeft. (l) 't Welk dan ook zijne Schriften uitwyzen, daar hy in een boek alleen, twaalf heel verscheide spraaken verklaard heeft, dat men hem tot een ydele roem uitgeleid heeft. (m) Die geene, die hem met vlyt hebben gelezen, ontkennen niet, dat men in zyne boeken veel scherpzinnige zaaken vind, welke een diepe wysheid en geleerdheid aanwyzen. (n) Dat hy ook de algemeene bedorvenheid in de Christenheid wel gekent, en daar van vrymoedig gesproken heeft, daar van staan zoo veel bekentenissen in zijne Schriften, welke hem ook zonder twyffel alle zijne vervolgingen en lasteringen op den hals gehaald hebben. Om maar aan een te gedenken, zoo schryft hy in een brief aan D. C. S. aldus : „ Die zoeken een groote tyranny in de weereld in te voeren, „ welke zich inbeelden, dat de herstellinge aller dingen nooit zal geschieden, „ dat het schynt, dat de Satan meer verdorven heeft, als Christus weder op- „ rechten kan. Van waar die geene, welke zich nu voor Euangelisten of „ Euangelische Predikers uitgeeven, van alle vorderen, dat men op haare „ woorden zweeren zal, als of zy alreede Heeren der gantsche weereld waa- „ ren. Waarom zy uit een eenige kerk, hen zoo veel enkele eigene kerken „ verdicht hebben, met veel grooter tyranny, als de Babyloniers in voorleede „ tijden. Wie op haare woorden, meeningen, belijdenissen niet zweerd en „ zegd : Ziet hier is Christus, dien stooten zy gelijk als uit de schoole. O wat „ eene erbarmelijke *Philautie*, of eigen liefde!

11. By deeze omstandigheden konde het niet anders zijn, of die geene, welke zich in diergelijke aanklaagingen geraakt bevonden, moesten zien, hoe zy hem zwart en gehaat zouden maaken, op dat zijne getuigenissen geen plaats noch geloof mochten vinden. Waar door zy hem zonder schaamte en schroom, opentlijk voor een *Atheïst*, (o) voor een *deugniet*, (p) voor een vader en auteur aller zoo genaamde *Deïsten*, (q) uitgeroepen hebben. Ja men heeft hem voor den maaker van 't schandelijke boek *de tribus Impostoribus* gehouden, maar waar neede hem het *hoogste ongelyk*, na de uitspraak van *Morhofius* geschied is. (r) Hoewel hunne getuigenissen gantsch niet over een komen, daar ook die geene, welke hem groote geleerdheid en ervaarenheid toestaan, noch echter de lieden bepraaten willen, dat zy hem voor een uitzinnigen, dwaazen mensch moesten houden. Zoo dat men van hem geschreeven heeft : *Dat hy niet boosaardig geweest is, dewyl hem zyne waanwysheid van dit vermoeden bevryde.* (s) Tot dien einde heeft men hem vreemde dingen nagegeeven, en byzonder dat hy zich te Venetien van een oude Juffrou had laten wys maaken : *dat Christus maar voor de mannen genoeg gedaan had; en het vrouwelyk geslacht noch niet ten vollen verlost was, en in het toekomende eerst geschieden zoude, en wel, gelijk anderen daar by zetten, van deeze*

II. Deel.

F f f

Vene-

(i) Morhofius Polyhist. l. 1. c. 8. p. 73. (k) Joh. Wolfius Lect. memorab. Cent. xvi. p. 473. (l) Joh. Scaliger Epist. ccclxi. p. 648. (m) Symmarthan. l. c. (n) Morhof. l. c. p. 74. (o) Math. Sutlivius in Turco-Papismo l. 1. p. 187. & ex eo Theoph. Spizelius in scrutinio Atheismi. p. 60. (p) Sutliv. l. c. (q) Theophil. Rainandus ap. Morhof. l. c. (r) Henr. Ernstius. ibid. (s) Jo. Scaliger. l. c.

Jaar MD.
tot MDC.Befchuldigt over
Atheïstie.Geleerdheid in
spraaiken.Getuigenis
tegens de
huichelaars.Van Religie eeden,
en Symbolize
boeken.Geleedene
besculdigen.Van de
verloffing
der vrouwen.

Jaar MD.
tot MDC.

Andere
beuchün-
gen.

Vande
verhui-
zing der
zielen.

Verruk-
king in
den hee-
mel.

Openbaa-
ringen.

Van de
vernieu-
wing aller
dingen.

Venetiaanse Juffrou Johanna. (t) Welke dwaaze waan zonder twyffel uit zijne leer van de herstellinge aller dingen genoomen, en onrecht geduid geworden is. *Natalis Alexander* heeft noch onlangs die gansche beschuldiging voor valsch verklaart. Insgelijks, „ dat hy zich voor de ziele van Adam uitgegeeven had, „ en eene ziel verhuizinge (*μετεμψύχωσις*) gestelt had. (u) Vorders, dat hy „ die geene voor zijn broeder gehouden heeft, die te Toloufe verbrand gewor- „ den is, dewyl hy zich voor den Euangelist Joannes zoude uitgegeeven heb- „ ben. (x) Zoo verhaald men ook van hem, hoe hy na zyne langduurige „ reize weeder na Parys gekoomen is, en heel jong en frisch daar uitgezien „ heeft, daar hy doch al oud, swak, en grys weg getrokken was; hy had „ voor gegeeven, dat *hy gestorven, en al in den heemel geweest was*, doch „ hier na weder jong geworden, en in deeze weereld was gekoomen. (y) In 't korte, het ging hem, gelijk het zulke lieden in 'r gemeen pleeg te gaan, die men de allerongerymste en gruwelijkste dingen, die maar bedacht konnen werden, aan wryft, waanende hen daar meede voor de weereld swart te maaken. Derhalven een geleerd man van *Postellus* zeer wel erinnert: *Het is heel licht by onervaarene en onweetende in vermoeden van Atheïsmus en andere ondeugden te vallen, ook door de geringste oorzaaken.* (z)

12. Men heeft hem ook daar over gescholden, dat hy van zyn boek *van de laatste geboorte des Middelaars*, geschreeven heeft, dat het hem de Heilige Geest ingegeeven had, niet minder als hy gezegt heeft: dat *de Engel Raziel hem veel geheimenissen geopenbaard had.* (a) En, dewyl hy zich op openbaarin- gen beroepen heeft; mag die meening daar uit onstaan zyn, als of hy zyne zaa- ken of Kettery van Schwenkveld geleerd hadde. (b) Daar men doch niet vind, dat deeze beide ooit den een den anderen zyne schriften noch perzoonen gezien heeft. Doch voornaamentlijk word hem de volgende leer als Ketterfch uitgelegt, wanneer hy onder anderen aldus geschreeven heeft: „ Het is t'een- „ maal noodig, dat het menschelijk geslacht in deeze weereld tot de volmaakt- „ heid weeder geraake, die zy tot op deezen dag noch niet heeft, nademaal die „ door de zonde overal verlooren is. Want anders had de zonde door de ver- „ dorvenheid meer vermoogen gehad, gelijk ook zoo veel ontallijke boos- „ wichten, die de ordening der natuur door tyranny en booze lusten omgekeert „ hebben, als God, dat hy haar tot hun oogmerk brenge. Maar dewyl het „ Goddeloos gehandeld was, van de Goddelijke goedheid te gedenken, dat „ zy van eeuwigheid alles te vooren geweeten, en deeze weereld in deeze er- „ barmelijke plaagen gestort had, dat zy daar nimmermeer van ontslagen zou- „ de worden: zoo is t'eenemaal noodig, dat de Duivel en de zonde, en wat „ door beider aanleidinge onstaan is, buiten het middel der zaaligheid uit de „ weg genoomen worde. Alzoo dat ten tyde des hoogen onderdoms der ker- „ ken, die nu na de kindsheid der natuur, na de jeugd van de Schrift, en na de „ mannelijke jaaren der genaade zeer na by is, welke alle dingen vereenigen, en „ aan haar plaats weeder brengen zal, eindelijk in der daad het oogmerk bekend „ zal werden, waar toe God deeze weereld geschaapen heeft. Gelijk als nu in „ de eerste mensch, eer dat de gansche nakoomelingschap in zich zelf verzwakte, „ natuur en genaade noodwendig malkander gelijkmatig was, zoo dat hy op „ God door de Middelaar en door de schepzelen in alles het doelwir had: alzoo „ moet ook eene vernieuwing van alle dingen geschieden, daar de verderving „ geschied is, alzoo dat zy alle in dit leeven van God geleerd zyn, 't welk dan „ noch

(t) Thuanus l. c. Ofiander l. c. ex Henric. Petri. Bucholcerus Ind. Chron. p. 673. Micræ- lius Syntagm. A. E. l. III. p. 314. Joh. Böttiger Isag. Hist. l. I. p. 402. (u) Theod. Beza Comm. ad Joh. XXI. ver. 22. (x) Idem ibid. (y) Sammarthanus l. c. (z) Morhofius l. c. (a) Natalis Alexander l. c. Petrejus Catal. Hær. in Postell. ex Palladii Catal. Hær. (b) Petre- jus l. c.

„noch niet geschied is, en dat alle nakomelingen van Adam te gelijk alles dat „geene met groote woeker weder verkrygen, wat hy ooit van volmaakt- „heid hadde, of gehad mag hebben, by aldien hy niet gezondigt had, alzoo „dat waarachtig de gaave zoo niet is, als de schuld. (c).

Jaar MD.
tot MDC.

13. Wegens deeze voorstelling heeft men hem een gedrogt of wanschepezel genoemd, 't welk uit alle Ketteryen van alle tyden te zaamen gesteld is. (d) Men heeft hem te last gelegd, dat hy geloofde, dat uit allerhande Secten en Religien, de menschen door Christus zouden zaalig worden, of gelijk Perrus spreekt, allerley volk, dat God vrees en recht doet, is hem aangenaam. (e) Maar daar van kunnen zyne Schriften een meerder en gewisser getuigenis geven, welkers tytels ik, voor zoo veel de zelve genoemd worden, hier needer stellen zal, hoewel veel van de zelve noch niet eens gedrukt zyn, maar alleen in handschriften bestaan, en als juweelen gehouden worden. De 4. boeken de orbis terræ Concordia, of van de eendracht des Aardbooden's, heeft Natalis Alexander zelfs ook onlangs gepreezen, en aan bevoolen. De boeken, die de kunsten en spraaken aangaan, zyn van de Geleerden in 't gemeen geroeint, en dikwils gedrukt geworden, als het boek de Phanicum literis, of de Origine Græca & Latina Lingua, te Parys, 1552. De originibus sive de Ebraica Gentis & Lingua antiquitate deque variarum linguarum affinitate; ibid. p. 1558. Alphabetum sive introductio & legendi modus linguarum XII characteribus differentium sc. Ebraica, Chaldaica veteris & receptioris Samaritana, Arabica, Indica, Græca, Georgiana, Tzewiana, Illyrica & Latina. Liber de Universitate Grammatica Arabica. De moribus, religione & Rep Turcarum. Liber de Republica Atheniensium, Cosmographia. Liber de Monarchia. Vorders de andere Schriften, daar hy over aangevochten is: Πανθεωρία de Compositione omnium disfidiorum s. tubæ penultima stridor Helia Panochai Basilea 1544. Orbis terræ concordia, ibid. eod. anno. Absconditorum à constructione mundi clavis, qua mens humana tam in divinis quam in humanis pertinget ad interiora velaminis aeternæ veritatis, Paris. 1546. & Amsielod. 1646. per Abrah. à Frankenberg. Liber de Nativitate Mediatoris ultima, nunc futura & toti orbi terrarum manifestanda. Basil. 1547. Doctrina seculi aurei vel de Evangelista Regni Jesu Christi Regis. Gallicè. Liber de aeterno Christi in inferioribus regno. Liber de Etruria originibus & de aurei seculi doctrina & vita præstantissima. Florentia 1551. in 4. De VII sigillorum libris ab Agno apertiis. De ostio aperto aeterni mysterii. De Evangelio aeterno s. de Naturæ & Gratiæ conjugio. Clavis Scripturarum. De formidando Eliæ adventu. De forma Eupolitix s. opus reformationis ad aurei seculi vitam restituendam. De Sathane Monarchia destructione. De Filio perditionis, &c.

Zyne
Schriften:

14. By deeze man moet ik noch een ander voegen, die niet minder in 't gemeen verworpen, en kwaalijk beschreeven word. Deeze was Franciscus Puccius, een voornaam Edelman uit Florentie, wiens geslagt by Thuanus en andere zeer beroemt is. (f) Deeze zoude in zyn jeugd met Faustus Socinus een tyd lang verkeeringe gehad hebben, als hy te Basel en Rackau in Poolen leerde. Maar dewyl hem zyn leer niet geviel, is hy eerst na Engeland, en van daar, wyl hy vervolgt wierd, na Holland gereist, alwaar hy zich in Gouda needer gezet, en met de Weederdoopers gemeenschap gehouden heeft. Aldaar heeft hy ook het boek, daar hy meest over lijden moest, in 't jaar 1592. uitgegeven, en is eindelijk in Boheemen getrokken, heeft, als men meent, zich tot de Papisste gezintheid weder begeeven, en is eindelijk te Praag overleeden

Puccius.

Zyn leeven.

Ffff 2

(c) In Clave Absconditorum Cap. III. p. 6. (d) Beza Epist. xxi. p. 328. (e) Rössæus von Relig. der Welt. p. 303. & Theologi passim.

Jaar MD.
tot MDC.

Boek van
het alge-
meene
licht.

den. (f) Waar door het andere verhaal valsch bevonden word; als of hy te Saltsburg gevangen genoomen, na Rome gevoerd, en verbrand geworden was. (g) Het boek dat hy geschreeven heeft, voerd deeze tytel: „Een Catholijke *assertio*, of bevestiging van de kracht van Christus, den Heiland in alle, en ieder mensch, in 't byzonder voor zoo verre zy menschen zyn, welke, volgens de Goddelijke en menschelijke billijkheid, door de gansche Heilige Schrift, en der Heilige Oudvaders overeenstemminge, volgens de beproevinge des Geests (met 120. gronden) bekrachtigt, teegens de schoolen, die, wel zeggen, dat Christus de Heiland genoegzaam is, maar zyne heilzaame werkinge in een ieder loochenen, aan Paus Clemens VIII. In dit boek verklaard hy zyn gevoelen onder anderen aldus: „Salomo getuigt, dat God „zich over alle ontfermt, en aan alle hunne zonden vergeeft, op dat zy zich „verbeeteren; hy bemint alle dingen, en verschoont alles, dewyl het alles „des Heeren is, die de zielen lief heeft. En aldus besluit hy: dat zyne onver- „anderlijke Geest in alles is, waar door hy de gene die zondigen, bestraft, of „verbeetert, dat zy van ondegden bevryt worden, en in hem leeren gelooven. Daarom moet men alle menschen aanzien, als in den stand van zaaligheid, eer zy de zelve onveranderlijke Geest van God en Christus verachten, „naamentlijk, de reeden (*λόγος*, het woord,) 't welk een ieder mensch ver- „licht, die in deeze weereld komt. Joh. 1. (b)

Van 't ge-
loof.

15. Hier uit, en uit zyne overige verklaringen beschuldigt men hem, dat hy het natuurlijk licht en het vernuft, dat in alle menschen is, voor krachtig genoeg ter zaaligheid geacht heeft. Om deeze reeden gaf men het de naam, als of hy gezegt hadde: *dat een ieder mensch door een natuurlijk geloof, 't welk op den eenigen Schepper ziet, zaalig kon worden.* (i) Maar de aanklaagers zyn daar over noch niet eens, om dat eenige van de Rechtgeloovige uitdrukkelijk stellen, dat het zyn meening niet is, dat alle menschen door de natuurlijke kracht, of door een geloove uit de natuur gevat, zaalig worden. Maar dat zy een inwendig geloof of Christus in haar hebben. (k) 't Welk dan ook uit zyne eigene woorden klaar bewezen kan worden, daar hy schryft: *Het Goddelyke licht, 't welk Christus is, verlicht alle menschen, die in deeze weereld koomen, en schynt zonder twyffel voor hen heilzaamelyk. Daarom is niemand het gevaar van de verdoemens zoona by, als wanneer hy halstarrig de weereldlyke gezelschappen der duisternis aanhangt, welke dit licht niet vatten, maar verachten.* (l) En tot bewys hier van, heeft hy die Schriftuur-plaatzen bygebracht, Joh. 1. 9. Handel. 1x. 34. 35. Coloss. 1. 23. en andere. Gelyk zy ook van de Quaakers aangetrokken worden. Want deeze en andere hebben ten dien opzichte met hem eenerley meening: even als ook veele oude Martelaars en Leraars, gelyk van *Justinus Martyr* en veele anderen uit de bovenste eerste boeken bekend is. Insgelyks uit de nieuwe van *Zwinglius*, *Moses Amyraldus*, *Curcellaus*, *Socinus*, enz. en van der Papisten zyde, *Erasmus*, *Latomus*, *Tannerus*, *Andradius*, gelyk zy van de Godgeleerden wytloopig genoemd worden. (m) Zoo dat zy ook klaagen, *dat deeze galgenaas (furfifer) (zoo noemt hem de Theologische zachtmoedigheid) zyn gift overal uigestroot hadde; dewyl hy zich beroemt, dat zyn leere eindelyk over al heerschen zal, en al veele in Engeland, Duitsland, Polen, Frankryk, Zwitserland wel behaagde, en waar hy maar iets daar van voort bragt.* (n)

(f) Kippingius Supplem. Hist. ad Pappum p. 56. (g) Osiand. Cent. XVI. L. IV. c. 46. p. 1100. & ex eo Bœclerus Memorab. Sect. XVI. p. 688. Kortholt. H. E. p. 835. (b) L. de Christi Servator. Efficacit. p. 26. Edit. in 8. (i) Benzelius H. E. p. 365. Lönger Isag. Hist. p. 402. Osiand. Kortholt. &c. (k) Colberg. Platon. Christ. P. II. c. 14. p. 631. (l) Loc. cit. p. 34. (m) Kromayer. H. E. p. 604. (n) Osiand. l. c.

16. Meestendeel heeft men deeze stellingen voor Godslastering gehouden, welke men uit zyne boeken getrokken heeft, namentlijk : *Dat de eenvoudige onweetenheid en het ongeloove, en het gebrek van den Doop, by aldien daar geen boosheid by is, niemand schaad. Alle, welke op God waarachtiglyk vertrouwen, en hem aanhangen, worden door een Goddelyke ingeevinge verlicht, en stemmen met de waare Christenen over een, wanneer zy maar vreedzaam en goedertierend tegens ieder een, en met geen haat bezeeten waaren, en vervolgeden.*

„ En daarom heeft hy nu de naam van een gedrocht, dat uit de Mahometaanen, Jooden, Heidenen, Papisten, Swenkvelders, Wederdoopers, Calvinisten en Chiliaften te zaamen gezet is. Nademaal hy met de Swenkvelders de noodzaakelykheid van het *Ministerium* afschaft, met de Calvinisten de kracht der Sacramenten vernietigt, den Heidenen den Heemel opent, en de Jooden in de Kerke der kinderen Gods in voert. (o) In 't kort, het heeft de Predikers byzonder gesmert, dat hy die, welke zich voor reine en rechtgeloovigehouden, niet alleen voor kinderen Gods achten, maar ook aan anderen zulke voorrechten gunnen wil. En eindelijk heeft hen niet aan gestaan, dat hy hunne teegenwoordige toestand der Christenheid niet voor zoo goed erkende, maar noch een betere wilde verwachten. Als wanneer hy onder andere hadde geschreeven: „ De Propheeten en de Heer beschryven eenen verwerden toestand der weerd en der kerken, zoo lang de voleinding der Christenheid niet geschied is, dat naamentlijk, het onkruid met het goede zaad opwaft, en de boeken der Propheeten, voor het Joodze volk en veele anderen geslooten blyven, daar de vroomen, die hun opgeleid lyden verdraagen, tot vervulling van 't lichaam der Christenheid, en daar de Sathan woed, en ontallyke vervoert, ook de Godloozen en *Sectarisen* overal hen uitzinnig aanstellen, en eenige van de Geleerden af vallen, en de Antichrist alle loogens en zonden in de naaste periode vernieuwt, van het aangezicht des Heeren, die daar wederkeert, gelijk te vooren gezien en gezegt was. Maar wanneer de Duivel en de Antichrist in de Helle geworpen en op geslooten zullen zyn, enz. (p) Van wegen deeze en andere diergelyke stellingen hebben de Godgeleerden noodig geacht, hem tegen te spreken. En *Osiander* schryft aldus van zich : *Ik Lucas Osiander Doctoor hebbe het byzonder met een opentlyk schrift, ('t welk de Theologische faculteit met een heerlyke Voorrede verciert en aan bevoolen heeft,) wederleit, en dit myn schrift is te Tubingen in 't jaar 1593. uitgegeeven.* (q) Onder de tytel van *Puccius* schrift, heeft hy het een *Sathans of Duivels* boek genoemd, dewyl het handeld van de algemeene kracht Christi in alle menschen. Ook heeft toen ter tyd eenen *Franciscus Julius* te *Leiden* daar tegen geschreeven, en *Nicolaus Serrarius* onder de Papisten

17. Onder de enkele zoo genaamde Kettters, welke wel geen eigene genaamde *Secten* hebben gemaakt, behoord noch in de zelve tyden *Bernhardus Ochinus*, een gebooren Italiaan van *Siena*, die wel onder de Papisten opgevoed was, ook de zoo genaamde *Capucyne* orde onder hen gesticht, en wegens zyne vroomheid en gaaven groote lof verkreegen heeft, maar hier na is hy te gelyk met *Petrus Martyr* uit *Italien* getrokken, en tot de Gereformeerden over gegaan. (r) Aldus heeft hy eenige jaaren in *Engeland* geleefd, ook te vooren in *Straatsburg* en *Augsburg* eenige gehoudene Predikatien uitgegeeven. Waar op hy te *Zurich* in *Zwitserland* zich needer gezet, en onder een zekere Gemeente gepredikt, ook een vrou getrouwt heeft. Alwaar hy ook zoo wel als in *Engeland* de getuigenis van alle bekoomen heeft, dat hy zich met alle Predikers

F f f 3

(o) Osiander l.c. (p) Libro citat. p. 200. (q) Loc. cit. p. 1100. (r) Bez a Icon. Vir. clar. in Vita P. Martyris. Thuan. Lib. XIII. p. 267. Sleidanus l. XIX. pag. 235. Bzovius Annal. Ecc. An. 1542. n. 34. & alii ap. Sandium Biblioth. Anti-Trin. p. 3.

Jaar MD.
tot MDC.Van de
gemeene
Zaalig-
heid.Van het
utelyke
Predik-
amp.Van de
verdor-
venheid
der Chri-
stenheid.Tegen-
spreekin-
ge daar
van.

Ochinus.

Zyn afval
van 't
Pauzdom.Aanne-
ming on-
der de Ge-
refor-
meerden.

Jaar M.D.
tot MDC.Stryd met
de zelve.Verjaa-
ging.Balling-
fchap.Stryd pun-
ten.Van de be-
dorven-
heid der
Gerefor-
meerden.Van 't ge-
veinfde
Geloof.Weder-
doop.Echte-
fchap.Veel-
vrouwen-
Echt.

Kuisheid.

dikers in leer en leeven eendrachtig beweezen, ook op haar leer een eed ge-
zwooren hadde. (s) Maar eindelyk heeft hy eenige t'zaamen spraaken in de
Italiaanze taal gefchreeven, welke terftont van *Sebastiaan Castellio* in 't Latyn
overgezet en gedrukt, doch zoo voort op 't aangeeven der Preedikers, en by-
zonder van *Bullingerus*, (welken hy den *Zurikzen* Paus, ook een hoog-
gezach-hebber, en een dwingeland genoemd heeft,) van den Raad verbeurt
verklaart zyn. (t) Daar op is hy zelf, dewyl hy zich het oordeel van 't *Mini-
sterium* niet onderwerpen, en zich daar na voegen wilde, in 't jaar 1564. voort
afgezet, en uit Stad en Land met de zynen uitgedreeven. Daar hy dan in een
fchrift zich opentlyk hier na beklagt heeft, *dat men hem in zyne hoogen ou-
derdom*, (wanneer hy al 87. jaaren oud was,) *niet tegenstaande hy gebeden
had, dat men hem maar de winter over zoude laten blyven, in 't felste van
de winter met veele kleine kinderen uitgestooten hadde*, daar hy het zyne ver-
teeren, en elendig leeven moest, na dat hy het meeste al te *Zurich* verkocht had.
Hy heeft zich van *Bazel* na *Mulhuizen* begeeven, alwaar *Bullingerus* terftont
fcherpe brieven na toe gezonden heeft, dieswegen hy zich eindelyk na *Poolen*
gekeert, en gelyk men schryft; na dien tyd by de *Sociniaanen* geleest
heeft. (u)

18. Maar de punten, daar men hem om verworpen en uitgestooten heeft,
zyn volgens het voorgeeven van zyne aanklaagers, de volgende, zoo als het
Ministerium te *Zurich* die uit zyne zaamspraaken getrokken heeft. (x) Eer-
stelyk had hy in de 27. t'zaamspraak gefchreeven, *hoe hy alle Gereformeer-
de Gemeentens doorgegaan was, om te zien, in welke hy blyven en rusten kon-
de: maar hy had onder alle geen gevonden, daar in hy met een goed geweten
leeven mogt.* Welke bekentenis dan krachtig genoeg was, om hem vyand-
fchap te verwekken. Ten anderen, liet hy ook in de 13. t'zaamspraak dee-
ze stellingen niet gelden, *dat men alleen door het geloove zonder de werken ge-
rechtvaardigt werd: en voegde daar by, dat het noodig was, dat men niet
moest zondigen, maar rechtvaardig zyn: de mensch konde zonder zonden lee-
ven.* Alle het welke zyne aanklaagers *Leeringen der Jooden* noemen. Ten 3.
in de 7. t'zaamspraak: *daar staat in den Bybel, dat de Mesfias voor de zonden
der uitverkoorenen geboet heeft: namentlijk, voor deeze alleen, gelijk de
Gereformeerden leerden.* Ten 4. in de 27. t'zaamspraak verdedigt hy heel
duidelijk de *Weederdoopers*, zoo dat men ziet, dat hy geen vyand van hun is,
en dat de kerk (Geestelykheid) zyne fchriften alzoo wel ontbeeren kon.
Ten 5. zette hy in de 13. t'zaamspraak: dat nergens bevoelen is, *dat de Chri-
steneen steeds om vergeevinge der zonden zouden bidden.* Maar voornaament-
lyk heeft hy in de 21. t'zaamspraak van de echt fchandelyk geleerd, en ge-
sprooken, en zich noch daar by op het voorbeeld van *Petrus Martyr* beroe-
pen, die ook opentlyk op de *Stoel van de Polygamie* of veel-vrouwen-echt ge-
leerd heeft: daar doch *Ochinus* de grond daar van wel aangevoert, maar heel
flaauw wederlegt hadde. Waar toe zy tot een voorbeeld deeze woorden by-
brengen: *Gelyk als Abraham, Jacob, en veele anderen tot de veel-vrouwen-
Echtschap van God zyn beroepen geweest, alzoo wy ook.* En verder, daar hy
den raad gegeeven heeft: *Men moet geen meer wyven neemen, maar God
bidden, dat hy de gaave van onthoudinge gaf, 't welk hy doen zal, wanneer
men hem getrouwelyk aan roept.* Maar by aldien het aan geloof en aan ver-
hooringe gebrak, zoo zoude men doen, daar God iemand toe dreëf, wanneer
men

(s) Bullinger. in testimon. ap. Boxhorn. Hist. univ. p. 1144. (t) Id. ibid. Ottius Annal. Anab. p. 142. (u) Bullingerus & Ottius. l. c. (x) Ministri Ecclesiæ Tigurinae in Spongia, adversus aspergines B. Ochini, qua veræ causæ exponuntur, ob quas ille ab urbe Tigurina relegatus repe-
nta ab Hottingero Sec. XVI. H. E. part. V. cap. 3. p. 475. seqq.

men zyn Goddelyke wil verzeekert is, zoo zondigt men niet. Want in de gehoorzaamheid tegens God kan men niet dwaalen.

Jaar MD.
tot MDC.

19. Wegens deeze meening, naamentlijk, dat zoo wel in 't Nieuwe als in 't Oude Testament toe gelaaten is, veel wyven in de echt te hebben, word hy nu meest van de Godgeleerden verworpen, en een *Samofateniaan* genoemd. Welke ook verklaaren, dat hy buiren dat rechtgeloovig is geweest. (y) Van waar hem eenige zonder schuld voor een Atheïst uitroepen (z), als ook voor den *Autheur* van 't boek van de drie Aarts-bedriegers, *De tribus impostoribus*. (a) Maar waar tegen de verstandigen zeer wel erinnern, dat dit boek al bekend is geweest, eer *Ochinus* by na gebooren was. (b) Het is hem gegaan, gelijk het gemeenlijk die geene geschied, welke door deeze en geene byzondere meening eens in kleinachtige by de Predikers en Geleerden koomen, welke men hier na gaarne alles op een reis toe schreef, en de schuld gaf, by aldien men maar konde. Doch onlangs heeft de geleerde *Morhofius* ten dien opzichte hem verdedigt en rond uit bekend, dat in zyne *Schriften* niets God verlooohenende *stak*, en hy stelde maar de veel vrouwen Echt, hoe wel hem eenige tot een *Arriaan* wilden maaken. (c) Nochtans heeft hy de Heeren Gereformeerden ook niet behaagt, om dat hy meende: *Dat men de Kettters, wanneer zy al lasterden, moest verdraagen, en niet met den zwaarde straffen*. (d) Door dien dit tegen haare veelvuldige *practyk* is geweest, gelijk wy reeds aan de Wederdoozers hebben gezien, en haast van *Servetus* en *Gentilis* zullen gewaar worden. Aangezien *Ochinus* zelfs in zyne *Schriften* hier na zich beklagt heeft, dat hy daarom vervolgt geworden was, dewyl hy van haar getuigt hadde, dat zy noch geen rechte reine Gereformeerde Gemeente hadden, enz. (e) Gelijk hy dan ook noch te vooren in zyne *Schriften* in 't gemeen aldus tegens de gemeene huichelery en verdorvenheid geschreeven heeft: *Dewyl het Euangelie de menschen tot niets maakt, en God maar alleen alle eer geeft, zoo hebben de menschen het altyd bestreeden: de Jooden en Heidenen opentlyk, de valsche Christenen heimelyk met list, en byzonder daar zy om loon leeren, en niet het Euangelie, maar Fabelen, Historien, menschelyke weetenschappen en verdichtzelen, of op het hoogste de Wet. Zy leeren het Euangelium niet, als maar op een verkeerde wyze, dat zy de zaaligheid ten deele in Christus, ten deele in ons stellen. Maar dewyl de Heilige Schrift dat tegen spreekt, zoo hebben zy die onder het Latyn gestookt, en de Geleerden hebben niet daar in, maar in de Treereldlyke konsten gestudeerd. Wanneer eenige daar maar eens in gekeken hebben, zoo hebben zy uit inbeeldinge, dat zy alles wel verstonden, niet gezocht iets daar uit te leeren, maar die op hunne eige meening getrokken, om hunne doolingen daar meede te bedekken*. (f)

Zyn valsche be-
lichtin-
gen.

Ontschul-
dinge.

Getuigenis
van val-
sche Euan-
gelisten.

Schrijftge-
leerden.

20. Dewyl verder by verscheidene, byzonder onder de Papiſten, van de geleerde *Henricus Cornelius Agrippa* veel zeltzaame dingen voorgegeeven worden, en hy onder alle partyen verdoemt is, mach hier ook niet zonder oorzaak gewag van hem gemaakt worden. Wat zyn leeven aangaat, hy was een voornaam Edelman van Nettesheim, en gebooren te Keulen, in het jaar 1486. Eerst was hy Geheimschryver by Keizer *Maximilianus I.* hier na een Amptenaar in de Venetiaanze oorlog, tot in 't jaar 1515. Waar op hy een reis door Italiën, Spanjen, Engeland en Vrankryk gedaan, en zich eindelijk neder gezet heeft, en getrouwt is, en hy is te Metz *Syndicus* en *Legatus* van

Agrippa.

Leevens-
loop.

(y) Vid. Beza de Polygam. Repudio & Divortio: Gerhardus loc. de Conjug. §. 202. seqq. & reliqui. (z) Ap. Morhofium Polyhist. l. c. p. 75. (a) Auctor Religion. Medici. p. 126. (b) Bælius Epist. ap. Deckerum de Script. Adefp. p. 375. Stanislaus Lubieniecus l. 11. Hist. Reform. Polon. c. 3. p. 50. (c) Loc. cit. (d) Spongia ap. Hottinger. l. c. p. 489. (e) Ibid. p. 498. 505. (f) Praefat. ad Commentarium suum in Epist. ad Rom. Augustæ Vindel. per Philippum Ulhardum editum.

Jaar MD.
tot MDC.

Van de zelve stad geworden. Dit verveelde hem ook in 't kort, hy ontsloeg zich daar van, en begaf zich tot de *Medicynne*, en *practizeerde* daar in te Fryburg en elders met groot geluk. Hy wierd ook van des Konings Moeder in Vrankryk na Lions ontboden, welkers Hof *Medicus* hy wierd, tot dat hem ook zyne vyanden tot veranderen drongen, van waar hy eerst na 't Hof van Borgondien, doe na Mechelen in Braband, en eindelijk weder in Duitsland trok, en van de Hartogin *Margareta*, Keizer *Caroli V. Historicus* en Raad genoemd wierd. Te Bon had hy zich weder van zyn vrou laten scheiden, en zoude in 't jaar 1534. te *Grenoble* in Vrankryk in groote armoede gestorven zyn. (g)

Getuigenis
van de val-
sche wys-
heid.

Deeze man is nu neevens zyne andere *Historische*, *Theologische*, en *Physicalische* Schriften byzonder bekend geworden, door het boek *van de onzekerheid en ydelheid der weetenschappen en konsten*, waar in hy de genieene doolingen en dwaasheeden in alle staaten, byzonder der Geleerden zeer vry en openhartig getoond heeft. Waar over hy by Keizer *Carel* zelf niet alleen eenigzints in ongenaade gekoomen is (h), maar ook de Geleerden hebben by na alle zich beleedigt bevonden: weshalven zy naderhand zich altyd bezwaard hebben, dat hy op een *Sophistize* wyze uit alles iets uitgezocht heeft, dat *belacchelyk*, *gehaat*, en *kinderachtig* is. Maar dat hy het goede verborgen en *verzwegen* heeft. (i) Derhalven hebben hem anderen dit opschrift gemaakt, en toegevoegd:

*Inter Divos nullos non carpit Momus,
Inter Heroas monstra etiam insectatur Hercules.
Nullis hic parcit.*

*Contemnit, scit, nescit, flet, ridet, irascitur, insectatur, carpit omnia.
Ipse Philosophus, Damon, Heros, Deus, omnia. (k)*

Dat is,

Onder de Goden is 'er niet een, die Momus niet laakt. Onder de Helden vervolgd Hercules ook de Monsters. Deeze spaart niemand. Hy veracht, hy weet, hy weet niet, beschreit, belacht, is toornig, vervolgd, laakt alles. Hy zelf is een Wysgeerige, een Duivei, Held, God, alles.

Tegens de
Geestelyk-
heid.

21. Op het allermeeft heeft hy zich in ongeleegenheid en slecht aanzien gebracht, om dat hy de Geestelykheid met hunne streeken en gruwelen ernstig aan getaft, en de waarheid niet gespaart heeft: gelyk uit zyne Schriften en zendbrieven, en zyne strydigheden met die van Keulen, Leuven, en andere te zien is. Hy heeft ook *Lutherus* zelfs ongemeen gepreczen, en onder anderen in een brief aan den gantschen Raad te Keulen in 't jaar 1533. aldus opentlyk geschreeven. „Als *Marthyn Luther* nu opgestaan was, die de geoeffenste *Theosophisten* een schrikkelijke tegenstreever was, en de Paryze *Universiteit* en de Kerkenraad te Rome zelf van hem noch niet wilden oordeelen, „hebben echter onze stoute Meesters, eenige artykelen met der haast by een „geraapt, en hem zonder bewys-gronden, zonder oorzaak, zonder schrift, „zonder geloofwaardigheid, en geleerdheid, nochtans *doctrinaliter*, of vol- „gens haar leer over Kettery beschuldigt en verdoemd. Als nu deeze verdoe- „ming der kerken niet geholpen heeft, en veele niet op *Martinus* verbolgen „wierden, maar de Keulze onze Meesters uitlachten en bespotten, was voor „uwe

Van Lu-
therus.

(g) Melch. Adami in *Vitis Medicorum & ex eo Freherus Theatr. ill. Vir. p. 1224.* (h) Idem *ibid.* (i) *Victorin. Strigelius. P. 1. Loc. Theol. p. 115.* (k) *Nic. Reufner. Icon. Clar. Viror.*

„uwe Meesters hunne bloote verdoemenis genoeg, die doch slecht en onbe-
 „weezen was, en zy zeegenpraalden nu over hunne overwinninge. Onder-
 „tuffchen liepen zy als van hunne posten weg, wierden geheel stom, en lieten
 „aan anderen over, om deeze Kettery te wederleggen, enz. (l) Met deeze
 en diergelyke rechtschaapene getuigenissen ging deeze oprechte man openhartig
 door zee, en schroomde niemand, maar beminde en verdedigde de waarheid
 by vriend en vyand met groote getrouwigheid en bekwaamheid, nademaal hy
 ook een voortreffelijk verstand en groote gaaven van God hadde. Men vind
 in 't doorlezen van zyne Schriften, hoe zeer hy de Paapen en Geleerden toen
 ter tyd stom gemaakt, en haar dwaaze hoogmoed, gierigheid en alle andere
 ondeugden ontdekt heeft, alzoo dat hy een rechte geessel der verdorve Geeste-
 lykheid geweest is. Ja hy heeft ook onschuldige perzoonen ernstiglyk tegens
 hen verdedigd, en geengevaar ontzien: gelyk hy onder anderen een vrouw,
 die van de Paapen al over Kettery verdoemd was, en zonder twyffel ver-
 brand zoude geworden hebben, als haar Voorspraak beschermd en
 behouden (m), ook eenige andere alzoo gered heeft. (n) Waar
 door hem de Priesters een Ketter-Voorspraak genoemd (o), en de
 Pauffelyke Schryvers hem ook voor een Lutheraan gescholden heb-
 ben. (p)

Jaar MD.
tot MDC.Verdedi-
ging der
onschul-
digen.Der Ket-
ters.

22. By deeze soort van wraakgierigheid bleef het niet, dewyl zy, en na
 hen veele andere, ontydige Rechters en Kettermeesters, hem, niet tegenstaan-
 de alle zyne ernstige *belydenissen*, voor een *Atheïst*, en *uiterste verkeerde boos-
 wicht uitgemaakt hebben*: gelyk men deeze tytel van hem by zoo veelen vind,
 welke in de voetstappen der Antichristische yveraars treden. Maar voornaam-
 mentlyk hebben zy hem opentlyk over roovery en duivels konsten beschuldigd,
 en onder anderen de volgende gruwelyke dingen van hem verhaald. Dat hy
 een zwarten hond altyd by hem gehad heeft, die een booze Geest was. Dee-
 zen hadde hy op zyn doodbedde den halsband afgedaan, en gezegt, *Gy ver-
 vloekt beest, gaat van hier, gy die my tot de verdoemenis brengt*. Waar op
 zich de hond in de rivier *Saone* gestort heeft. (q) Insgelyks was 'er eens een
 van zyne disgenooten in zyne afweezentheid op zyn Studeerkamer gekoomen,
 die den Duivel geroepen had, en van hem verworpt was. Welk lichaam dan
Agrippa hier na gevonden, en den *Sathan* bevoolen hadde, het doode lichaam
 op de markt te Leuven te draagen, en in dat lichaam onder de Studenten te
 wandelen. 't Welke dan ook geschied is, tot dat de Duivel het lichaam ver-
 laaten heeft, en het neder gevallen is, als of hy schielijk gestorven was. (r)
 Niet minder heeft men noch achter zyn rug gezegd, dat al het geld, wat hy
 uit gaf, daar na in stukken van hoorens of andere vodderyen pleeg te veranden-
 ren. (s) Tegens deeze, en andere zulke fabelen der Paapen, hebben hem
 veele rechtschaape mannen grondig verdedigt. Onder anderen heeft een zeeker
 man, die hem zeer wel gekend heeft, en by hem geweest is, betuigt, dat de
 boven gedachte hond, een natuurlijke hond geweest is, die *Monsieur* geheer-
 ten heeft, welke *Agrippa* zeer lief had, alzoo dat hy met hem dikwils gespeeld,
 en hem aan de tafel, en ook in 't bedde by zich gehad heeft. Dewyl hy nu van
 alle plaatzen veel brieven wisselde, en dikwils in 8. dagen niet uit zyn studeerka-
 mer ging, en nochtans van veele dingen had weeten te spreken, zoo hebben hem
 zyne vyanden de schuld gegeeven, dat het deeze hond hem moest zeggen. (t) En
 zoo is het met de andere fabelen ook gestelt geweest, gelyk het de Geleerden tot

Valfche
betichtin-
gen van
Atheïste-
ry.

Tovery.

Verdedi-
ging daar
tegen.

II. Deel.

G g g g

hier

(l) Vid. To. II. Operum l. VII. Epist. 25. p. 1042. seqq. (m) L. II. Epist. 38. p. 684. & de Vanit. Scient. C. 96. p. 281. (n) L. II. Epist. 59. p. 717. (o) L. II. Epist. 38. p. 685. (p) Sextus Senentis l. v. Biblioth. S. Conf. Gysb. Voënius Dissert. Select. P. III. p. 616. (q) Paul. Jovius in Elogiis Doct. Vir. & ex co alii. (r) Simon Majolus l. II. Dier. Canic. t. 2. Coll. 3. p. 174. (s) Idem ibid. p. 197. (t) Jo. Wierus l. II. de Praestig. Dæm. c. 5.

Jaar MD.
tot MDC.

Magische
kooften.

Magia.

hier toe , en noch heel onlangs een zecker man , grondelijk beweezen heeft. (u) Welk ook anderzints wel aan gewezen heeft , hoe verre men hem de boeken van de geheime Philosophie en andere Magische zaaken toe schryven kan. Daar zy ook vorders niet loochenen, gelijk hy zelf toestaat, dat hy de *Alchimia* zeer toegedaan was, en daar over ook veel heeft moeten lyden, en dikwils in de gevangenis geworpen is. (x) Vorders heeft hy met de grootste lieden van zyn tyd, byzonder met *Trithemius* (die even ook zulke achterklap heeft moeten lyden, gelijk wy in't voorige boek gezien hebben,) en *Erasmus*, (welken de Paapen ook voor een Atheist gehouden hebben,) (y) brieven gewisseld, en vriendschap gehouden, gelijk ook met veele Potentaaten en Prelaaten, ook met de Paus en Keizer *Karel V.* zelfs, gelijk het zyne brieven uitwyzen.

Oordeel
van Ket-
ter ma-
ken.

23. Maar op dat het noch klaarder blykt, waarom de zoo genaamde Geestelijken, deezen man zoo schrikkelijk zwart gemaakt hebben, zullen wy eenige getuigenissen uit zyne Schriften bybrengen, hoe hy van haar ellenden openbaarlijk getuigenisse gegeven heeft. Alzoo schreef hy van de Kettermeesters, of *Inquisiteurs*: *Zy voeren alle haare oordeelen uit na 't Jus Canonicum en Pausselyke Decreeten op het gruuwlykste, als of de Paus onmoogelyk doolen konde: maar de Heilige Schrift achten zy niet meer als doode letters, ja als een schild der Kettters, als zy die noemen. Zy neemen de leer der Ouden ook niet aan, maar alleen de Roomze Kerk, welke niet doolen kan, en de Paus, wiens Hofhoudinge zy hen tot een doelwit des geloofs voor stellen. Zy vraagen ook in de Inquisitie niet anders, als of hy in de Roomze Kerk geloofst? Antwoord hy, ja; zoo heet het verder, De Roomze Kerk verdoemd deeze en geene leer als Ketterisch of argerlyk, of om dat zy der Kerken geweld te na komt, en alzoo dwingen zy hem haast te wederroepen. — De Kettermeesters zyn zomtyds zelfs de argste Kettters, daarom zullen zy niet met duistere Sophisteryen, en twistachtige besluit reedenen, maar met Gods Woord stryden.* (z)

Van de
School-
Theolo-
gie.

En verder van de gemeene School Theologie: *De nieuwe Theosophisten en vervalschers des Goddelyken woords, die maar haar Doctor-tytel koopen, hebben uit zoo hooge zaaken een woorden stryd gemaakt, loopen in de Scholen en Universiteiten om, brengen vraagen voor, smeeden meeningen, (δὲξας ὀρθὰς,) dwingen de Schrift met geweld, en bedenken altyd nieuwe zaaken tot strydigheid, terwylen zy de formæ abstraheren, de woorden tot genera en species maaken, en een ieder zyne Ketterye bevestigen wil. Zy maaken zelfs ons Geloof voor de wyze menschen deezer weerd te schande. Die hen tegenspreekt, die heeten zy een ezel: niemand word by hen voor een Godgeleerde gehouden, die niet wakker kan kyven, loogens verdichten, en wanschaape termen voorwerpen, die geen een mensch verstaan kan. En deeze heeten hier na Doctores, als zy hēt zoo verre gebragt hebben, dat hen niemand verstaat, die loopen de Studenten na, en meenen dat zy alles uit de diepste wysheid gehaalt hebben. Zoo moeten zy dan op de woorden van hunne Meesters zweeren, en waanen, dat zy alles weeten. Van waar die hooge Faculteiten op de Hooge Scholen zoo veel Ketteryen in gevoerd hebben. Dewyl de Godlooze huickelaars en stoute Sophisten, alle oude Godgeleerheid met hunne nieuwe meeningen verduistert hebben.* (a) En eindelijk van de Geleerden in't gemeen: „Alle weetenschap en „kunten sterven eindelijk, en worden vergeeten, zullen ook niet altyd in de „ziele blyven, maar met de dood in de dood gaan, gelijk Christus „zegt: Alle planten, die myn Heemelze Vader niet geplant heeft, zullen „uit-

School-
termen.
Doctores.

Geleerd-
heid.

(u) Thom. Crenius P. II. Animadv. Philolog. & Hist. p. 12. (x) Vid. L. I. Epist. 10. p. 601. & alibi. (y) Mart. Delrio l. II. disquis. Magic. qu. 26. Sect. I. &c. (z) L. de Vanit. Scient. C. xcvi. p. 278. (a) Ib. C. xcvi. p. 282.

„uitgerocit worden. Zoo kan dan de Geleerdheid niet onsterffelijk maken: Jaar MD. tot MDC.
 „maar het woord Gods alleen blyft in eeuwigheid. Daar is ook geen zoort
 „van menschen tot het Christendom onbekwaamer, als die, welke met veele
 „meeningen van hunne geleerdheid het gemoed in genoomen hebben. Want
 „deeze zyn daar op gestelt, dat zy den Heiligen Geest geen plaats laten, en
 „verlaaten zich zoo zeer op hunne eige krachten en verstand, dat zy voor geen
 „waarheid wyken, of zy werd *Syllogistice*, of met een besluit-reeden
 „voort gebracht, enz. (b) Deeze en diergelijke bekentenissen waaren
 eindelijk noch wel waard, dat zy van de Paapen verkettert wierden.

24. Maar dewyl wy nu op zulke perzoonen gekoomen zyn, welke zich tot geen zekere party zoo naau gehouden hebben, maar by een ieder na nauwer beproevinge veel aanstoorts gevonden, en ook veel goet gekeurd, en behouden, alleen dat zy het *Seëtarische* menschen aanzien, aan een zyde gezet hebben; zoo zullen wy noch eenige diergelijken hier by brengen. Nademaal zy doch den Ketter-tytel naauliks of gantsch niet ontgaan kunnen, hoewel cenige met zulke lieden zeer voorzichtig en wyffelijk, ook zachtmoedig gehandeld hebben. Men leest van *Joh. Staupitius* in de Historie van *Lutherus* zeer veel, en byzonder merkelyke getuigenissen van zyne Godzaaligheid, oprechtigheid, en waare kennisse. Want *Lutherus* zelf schryft noch in 't jaar 1535. van hem, dat hy tot hem (*Luthero*) gezegt had, *Dat hy hem meest vertrouste, dat de leere des Euangeliums alle eer en prys aan God alleen gaf, en niets aan de menschen.* (c) Gelyk hy dan ook in 't begin van 't jaar 1518. aan *Lutherus* van Saltzburg zeer wel schreef: *De gekruiste Christus is al lang zoo gehaat gemeest; ik zie ook niet wat u anders als kruis te wachten staat.* Waar by hy hem bid, dat hy by hem tot Saltzburg wilde koomen, op dat zy *t'zaamen leeven en sterven mogten.* (d) Niet te min word over hem geklaagt, dat hy al te ootmoedig en bevreesd geweest, en haaft uit Saxen na Saltzburg getrokken is, alwaar de Aartsbisschop zyn beschuts Heer was, en hem een Abdy gaf. *Lutherus* heeft wel van hem gemeend: *Dat hy tusschen Christus en den Paus in 't midden hing.* (e) Edoch heeft hy in 't jaar 1522. noch van hem geschreeven: *Dat hy over zyn Geest geen rechter wilde zyn, hy heeft hem ook noch zyn Vader en Leeraar in Christus genoemd, en zich in zyn gebed bevoolen.* (f) Ja hy heeft noch in 't jaar 1523. bekent, dat, hoewel hy aan *Staupitius* niet meer geviel, hy hem echter niet vergeeten kon, *dewyl het licht des Euangeliums door hem allereerst in zyn (Luthers) hert geschreeven was geworden.* En hy wilde wel gaarne een ieder in zyn meening laten, maar hy vreesde, dat hy noch in 't gevaar zoude koomen, van Christus te verloochenen. (g) Maar kort daar op is *Staupitius* in 't jaar 1524. gestorven, en heeft te vooren de oorzaak van zyne afwendinge van *Lutherus* te verstaan gegeeven, als hy hem tot ootmoedigheid vermaande: om dat hy meende, dat deeze zyne maniere van doen niet bestaan konde. (h) Na zyn eerste stand is hy een Edelman uit Meissen geweest, heeft wel gestudeerd gehad, dat hy ook *Doctor Theologiae*, en hier na *Generaal Vicarius* des Augustyners ordens in Duitsland geworden is. Hy heeft ook *Luther* allereerst in 't jaar 1508. van Erfurt na Wittenberg getrokken, in 't jaar 1512. tot *Doctor* helpen maaken, en toen de Bybel te leezen onder de Monniken aan bevoolen. (i) Vorders heeft men een zeer treffelyk boekje van hem, dat *Johan Arends* en anderen dikwils uit gegeeven hebben: *Van de lief-*

Liefde tot de waarheid van Staupitius.

Leeven onder de Papisten.

Lof van Lutherus.

Oordeel van Luthers bedryven.

Leevensloop.

En Schriften.

Gggg 2 de

(b) Cap. C. p. 303. & CI. p. 306. (c) To. VI. Altenb. p. 561. (d) L. I. Epist. Lutheri ep. 61. (e) Ibid. L. I. ep. 211. (f) Epist. ex MS. ap. Seckenjorff. l. I. p. 48. (g) Ibid. (h) ap. Melch. Adami in Vita. (i) Vid. Petrus Albin. Meisz. Chron. Tit. xxv. p. 340. Adami l. c. Paul. Freher. Theatr. Vir. Clar. p. 120.

Jaar MD.
tot MDC.

de Gods; ook andere, van de gelykheid des doods Christi en van het Heilige Christelyke Geloof.

Lóf van
Guttelius.

Leer.

Schriften.

Verwer-
ping der
Secken.Schurffius
van gelyke
zin.

25. Onder zulk een getal, die wel met *Lutherus* anders in de voornaamste en meeste punten eenig waaren, en echter zich niet tot zyn party hielden, of Luthersch wilden heeten, was ook een Auguityner Prior te Eifzleben, en *Doctor Theologiae*, *Casparus Guttelius*, welken *Lutherus* zoo hoog hield, dat hy hem een goede vroomde Vader (*optimus Pater*) noemd, ook van hem wederom als een werktuig bemind, en oopentlijk gepreezen wierd, waar door hy verlicht geworden was. Gelyk dan ook deeze *Guttelius* heen en weder in Saxen het Euangelium geleerd, en onder anderen te Arnstad op de vrye markt op het begeeren van de borgers gepreedikt heeft; gelyk ook dikwils te Brix in Boheemen, te Zwickau en elders. (k) Zyne verantwoording en geloofs bekenenis is in 't jaar 1535. te Erfurt gedrukt geworden, waar in hy zich wel in de meeste dingen met *Lutherus* gelyk stelt, maar echter elders in een ander schrift aan de Graaven van Mansveld uitdrukkelijk *geprotesteert* heeft: *Ik wil niet, dat men my Luthers naam en stryd opdringe, dat zy verre van my, dat ik Martini of Petri of Pauli zy, ik neeme van Christus alleen de naam, genaade en zaaligheid, enz.* (l) Men vind ook niet, dat hy over deeze vryheid en Christelyke verklaring veroordeeld geworden is; daar de geene veel meer, welke noch van het gezag der menschen niet blyven af hangen, zulks moeten goet keuren. Ik leeze ook in een geschreevene verhaal van Keurvorst *Johan Frederiks* zaaken, dat men toen ter tyd den bekenden Regtsgeleerde te Wittenberg *D. Hieronymus Schurffius* noch voor een Papist gehouden, en uitgeschreeuwt heeft, dewyl hy in de oeffening der vroomheid zeer yverig was geweest. Hoe wel hy anders *Luther* in veele dingen met raad en daad bygestaan heeft. Na vermoeden zyn 'er ook veele, ook midden in de Luterze Landen nu en dan geweest, welke wel niet alle bedryven en meeningen van *Luther* niet te vreedden waaren; echter uit liefde tot vrede, of ook wel uit vreeze of schande en schaade, zich met de gemeene hoop gelykformig betoond hebben. Nademaal zy wel gezien hebben, hoe het met Carelstad en andere gegaan was, welke in 't minste zich tegens hen gekant hadden.

Vergerius.

Afvall van
't Paus-
dom.Onzydig-
heid onder
de Protec-
stanten.

26. Van de beroemde Pauselijke *Nuncius*, en naderhand Bisschop te *Capo d'Istria*, *Petrus Paulus Vergerius* is bekend, dat hy na veele bediende Pauselijke gezandschappen en andere reizen, eerst aan het Pausdom begonnen heeft te twyffelen, na dat hy ook met *Luther* te Wittenberg lang mondgesprek gehouden had. Maar als men hem te Rome daar over verdacht hield, en hy door wederlegginge der Lutheranen zich in een boek wilde verantwoorden, gaf God, dat hy in 't doorlezen der Protestantz boeken, in 't hert geraakt wierd, en neevens zyn broeder, een andere Bisschop in *Istrien*, het Euangelium over al leerde. Daar over wierd van de *Inquisitie* hard op hem aangedrongen, wanneer hy ondertusschen van 'r *Concilie te Trente* verstootten, en te *Padua* door het schrikkelijk voorbeeld van de wanhoopige *Franciscus Spira* noch meer bewoogen geworden is, dat hy eindelijk in 't jaar 1548. vrywillig uit Italiën en in het Graubunder land ging, en aldaar tegens den Paus en het *Concilie* schreef. Maar van daar wierd hy van den Hertog van Wurtemberg na Tubingen ontbooden, alwaar hy eerst in 't jaar 1565. gestorven is. (m) Hoe wel de gemeene Schryvers hem voor een Lutheraan houden, (n) zoo merken echter de naaukeurige Historischryvers van hem aan, dat hy zich aan geen belydenis of party ge-

(k) Seckendorf. L. I. p. 241. 247. seqq. & supplement. Ind. 1. h. c. (l) Ibid. p. 248. (m) Vid. Sleidanus L. XXI. Melch. Adami Vit. Theol. Exer. p. 116. Regenvolscius Hist. Eccl. Slavon. p. 346. Freherus Theatr. p. 206. Odoricus Raynaldus Annal. A. MDXLVI. n. 29. & XLIX. n. 23. Seckendorf. Comm. passim. (n) Vid. Micraël. Synt. H. E. L. III. p. 4. Osiand. H. E. Cent. XVI. p. 501. Matthiæ Theat. Hist. p. 1070. &c.

gebonden heeft, schoon hy het Pausdom ernstelyk tegen gesproken hadde. (o) Waar over hy ook met *Jacobus Andreae* te Tubingen in stryd geraakte, en van de Godgeleerden aldaar, kort voor zyn dood over muitery tegen den Hartog in 't punt van een Gezandschap na Parys beschuldigd wierd; insgelijks dat hy de verscheide gezindheeden vereenigen, en tot de Papisten weder over gaan wilde. (p) 't Welk nochtans bygelegd, en hem van *D. Andreae* een lijkpredikatie gedaan is, waar in hy evenwel gezegt heeft; dat hy de controversien of twistreeden niet wel hadde verstaan (q), zonder twyffel, om dat hy zich in alles na de meeninge der Lutheraanen niet heeft willen schikken.

Jaar MD.
tot MDC.

27. Aangaande de Geleerden van de zelve tyd, welke wel van de Pausselijke dingen niet gehouden, en doch tot geen andere hoop over gegaan zyn, daar van zal ik noch al eenige by brengen. Als voor eerst, *Beatus Rhenanus*, een man door veele schriften en getuigenissen vermaard, van welke men schryft: *Dat hy de waare Godsdienst wel goed gekeurd, maar die evenwel niet vry beleeden heeft*, of om dat hy al te vreesachtig is geweest, (dewyl hy in zyn Vaderland ook geen oopentlijk ampt aanneemen, noch trouwen wilde, niet tegenstaande hy zeer ryk was,) of dewyl hy hoopte, dat 'er eens eene eenigheid van gezintheeden zoude koomen, of ook om dat hy *Erasmus* gevolgd had. Desweegen meent men, dat hy niet gelukzaalig geleefd heeft, niet tegenstaande men bekend, dat hy zich onberispelijk, en goedertieren tegens alle menschen bewezen heeft, ook voor veelen tot kennisse de weg gebaad, insgelijks den Godgeleerden *Caspar Hedio* zeer lief gehad, hier tegen van de Papisten verworpen is. (r) *Calius Secundus Curio*, een geleerd man te Bazel en *Professor* aldaar, heeft ook by eenige de naam, dat hy niet geopenbaard had, wat hy van de Godsdienst gevoelde. (s) Niet tegenstaande hy niet alleen wegens de waarheid, gevangenis en alle ongemak van de Papisten geleeden heeft, en uit Italien, zyn Vaderland, vrywillig in elende gegaan is, maar ook wegens zyn vroomheid en verlichting zeer geroemd word, die dan uit zyne Schriften byzonder te kennen is. (t) *Michael Hospitalius*, *Cancelier* in Vrankryk, word even zoo beschreeven; dat hy wel een rechtschaape stantvastig man is geweest, maar de waare Godsdienst diesweegen niet beleeden heeft, op dat hy zich zelve niet in den weg mogt weezen om de vroomen te helpen, en andere met zich uit het verderf te trekken. (u) *Rudolphus Agricola* was in 't begin de Gereformeerde Godsdienst niet weinig toe gedaan, maar hy argerde zich aan het onbedacht schryven van eenige Geestelyken, en het leeven van eenige Lutherzen, zoo dat hy midden in Saxen zich nochtans tot hen niet begeeven wilde, en alzoo sturf. (x) Keurvorst *Herman van Ceulen*, keurde de leer van Luther ook voor de Papisten voor goed, maar hy verklaarde echter, dat hy noch met *Lutherus*, noch *Bucerus*, noch andere iets te doen wilde hebben. (y) Van een Antwerpse Koopman, *Gillis Hofman* genaamd, word verhaald, dat hy by zyn dood, zoo wel de Papisten als Lutheranen, gelijke Aalmoessen gemaakt heeft. Waaruit men belloot, dat hy weinig onderscheid tusschen beide gezintheeden gemaakt heeft. (z)

Onzydigheid
B. Rhenani.

Vroomheid en
oprechtheid.

C. S. Curio.

Hospitalius.

R. Agricola.

Hermanus.

Meenigte van onzydig.

28. Die geene, welke gaarne ieder een in hunne meening dwongen, beklagden zich ook zeer over diergelijke lieden, en voornaamentlijk, om dat 'er zoo veel van hun over al waaren. Alzoo schreef een Papist toen ter tyd: „Die, welke zich van de Catholijke Kerke onttrokken, of van de gemeen-

G g g g 3

„schap

(o) Hist. Eccl. Goth. P. 11. p. 764 Seckendorff. L. III. p. 601. ex Joh. Val. Andreae Vita Jac. Andreae p. 133. (p) Ibid. (q) Ap. Crus. Annal. Suev. P. III. lib. XII. p. 725. (r) Beza Icon. Clar. Vir. p. 36. Thuan. L. III. & adv. cum Joh. Bapt. Gallus p. 11. Epitaphium ap. Nic. Chytraum Delic. Itin. p. 429. Freher. aliique. (s) Osiander H. E. p. 814. (t) Vid. Urstifius & ex eo Freherus aliique. (u) Beza l. c. p. 76. (x) Albinus Meisz. Chron. Tit. XXV. p. 355. (y) Vid. Dresserus P. 11. Ifag. p. 81. (z) Osiander l. c. p. 940.

Jaar MD.
tot MDC.

„ſchap der Heiligen berooft hebben, zyn booven maaten veel, die niemand „alle noemen of kennen kan, en worden de *eigenſinnige* genaamd. *Zy zyn „des Duivels heimelyke huisgenooten*, want zy willen niet Lutereſch zyn, niet „Calviniſch, noch Wederdoopersch, maar Euangelische; vraagen niet veel „na cenig geloof, laaten het gaan zoo als het gaar, waar dat zy koomen, is „hen even veel. Zy hebben voor een ſpreekwoord: Een ieder zie toe. (a) Waar uit men ziet, dat de weereld ook de allerſlimſte yveraars en Kettermaakers noch eer heeft konnen lyden, wanneer zich iemand tot een zekere *ſecte* en naam begaf, als of hy geene onder alle voor volkoomen en onbedrieglijk, maar zich alleen aan God wilde houden. Dewyl de Duivel wel gezien heeft, dat God alleen daar door de eer gegeeven wierd, en alle menſchen valsch verklaard worden. En eenige hebben zulke lieden *Clanularii*, of de *heimelyke* genoemd, dewyl zy met de mond niets beleeden, maar het geloof in 't herte voor genoegzaam geacht hebben; zonder rwyffel na die omſtandigheeden, daar men hanne belijdenis niet lyden kon. (b) Andere hebben hen *Generaliſten* geheeten, dewyl zy geen van de Meesters, als *Melanchton*, *Calvinus*, en diergelijken, met naamen wilden genoemd hebben, ook niet wilden verdoemen. Desweegen men hen uit yver zelfs vervloekt en verdoemd heeft. (c) Dewyl aan de verdorve natuur niets ſtrydiger en onverdraagelijker is, als liefde en zachtmoedigheid, zoo lang zy noch in haar oude toorn en blinden yver ſtaat. Maar ik had by na by deeze ſtof, een beroemde onzydige vergeeten, welke daarom van alle *ſecten* geſcholden en gelaakt geworden is, naamentlyk, *Eraſmus van Rotterdam*. Van deeze hebben wy in dit Capittel al gezien, dat hy opentlijk voor een Atheiſt geſcholden is, en wy zullen het aanmerkelykſte van hem hier noch by voegen.

Heime-
lyke.

Generali-
ſten.

Eraſmi
lof.

29. Deeze man is van zyne boven gemeene geleerdheid, verſtand, en andere gaaven zoo bekend en vermaard, dat hy geene wytloopige levensbeſchryvinge van nooden heeft. Zyn groote bezaaidigheid in *Theologiſche* ſtrydigheeden, hebben toen ter tyd al veel verſtandige hoog geacht, en onder anderen *Petrus Moſellanus* in een vertoog. (d) Het is ook niet minder bekend, hoe hem hier om veele voor een Atheiſt, andere voor een *Lucianus* en spotter, ja voor een Ketter in 't gemeen uitschelden, nademaal hy nevens de verſtandigſte lieden van die tyd, als *Reuchlinus*, *Rhenanus*, *Morus*, *Agrippa*, *Huttenus*, de dwaasheeden der Geſtelijkheid zeer ſcherp en openbaar door geſtreeken heeft, gelijk zelfs de jongens uit zyne t'zaamspraaken bekend is. Men heeft hem ook onder de Arriaanen gerekend, en *Ariaſmus* geheeten, dewyl hy in zyne aantéekeningen veel plaatzen in 't Nieuwe Teſtament op zyn Arriaans verklaard, ook *Hilarius* wegens zynen zeer heftigen yver tegens de Arriaanen berispt, en eindelyk zelfs bekend zoude hebben: *Ik zoude het met de Arriaanen houden, by aldien het de Kerk maar gedaan had.* (e) Maar dat hy in de ſtryd toen ter tyd ontſtaan onverſchillende is geweest, is uit zoo veele klachten klaar, en noch veel meer uit zyne eigene woorden. Als daar hy aan *Marcus Laurinus* aldus ſchryft: *Ik ſluite daarom niemand van myne vriendschap uit, dewyl hy Luther toegedaan is, ik ontzegge die ook aan niemand, wanneer hy tegens Luther verſtoord is: want zy doen het beide met een goed oogmerk.* (f) Inſgelijks, toen hy in 't jaar 1533. een heel boek uit gaf over den 84. Pfalm, *van de lieffelyke eendracht der Kerke*, waar in hy beide partyen, Papiſten en Lutheraanen, een weg tot eenigheid wilde toonen, ook taamelyk klaar aan den dag gaf, dat hy aan beide zyden veel gebrek zag, en hen alle

Beschuldi-
ging van 't
Arianif-
mus.

Onver-
ſchillend-
heid.

Verlangen
na de ee-
nigheid.

(a) Joh. Naff. Euangel. Wahrheit. P. IV. p. 79. (b) Alex. Roſſæus von Relig. der Welt. p. 295. (c) Schließelburg. Catal. Hæret. L. I. præf. n. 12. (d) Ap. Seckendorff. L. I. p. 89. (e) Ap. C. C. Sandium Nucl. Hiſt. Eccl. L. III. p. 423. (f) L. XXIII. ep. 6.

over hun Christelijke plicht vermaande, waar van wy hier onder breeder zullen handelen. In't begin heeft hy zich zeer voor *Lutherus* en zijne zaaken in gelaaten, en niet weinig in de *Reformatie* voor hem gearbeid, gelijk van anderen al over lang getoond is. (g) En wel niet altyd uit staatkundige inzichten, gelijk men hem gemeenlijk toe schryft: maar *Melanchthon* zelfs heeft hem deeze getuigenis gegeven, dat hy tegens *Frederik* Keurvorst van Keulen in 't jaar 1520. alzoo rond uit bekend hadde: *Dat Lutherus twee groote zonden had begaan, dat hy de Monniken na hunne buiken, en den Paus na de Kroon gegreepen heeft. Hy berispte ook met recht de doolingen, en dat de Kerk eene beetering hoog noodig had. Den inhoud van Luthers leer was waar, alleen wenschte hy, dat hy wat zachtzinniger was.* (h) *Luther* heeft hem ook in't begin in groote waarde gehouden, en gezegt: *Dat hy hem zelfs tegen alle onweetende op het trouwelykste hielp beschermen, en niets geleerder noch scherpsinniger gezien hadde, als hem, hoe wel hem aan de kennisse van Christus noch veel ontbrak.* (i)

Jaar MD.
tot MDC.Getuigenis
van Lu-
ther.En deeze
wederom
van hem.

30. Maar als *Erasmus* veel dingen aangemerkt had, die hem aan de zyden der Protestanten niet behaagden, heeft hy het ook altyd ernstelijk crinnert, en in zyne Schriften te kennen gegeven. Eerstelijk heeft hy aan *Lutherus* zelf van alles naaukeurig zyn raad geopenbaard, waar van wy boven by de wyze der *Reformatie* iets by gebragt hebben. Aan *Spalatinus* schreef hy ook noch in 't jaar 1519. aldus: *Ik wensche, dat onze lieve Heere Christus de maniere van schryven van Luther en zyn hert alzo maatige, dat het veel vrucht der Euangelize Godzaaligheid voort bringe, en aan eenige een andere zin geeve, welke hunne eige eer door Christi schande zoeken. Ik zie wel, dat onder die, welke Luther benyden, veele zyn, die meer de weereld als Christus gelykvormig zyn. Doch op beide zyden word gemist. Ik wensche dat Lutherus van deeze twist een tyd lang ruste, en de zaake van 't Euangelium onbesmet handelde, zonder zyne herts-tochten daar onder te mengen, zoo zoude het licht beeter gelukken, enz.* (k) Maar nademaal hy uit de volgende Schriften en bedryven zag, dat het na zyne opgevatte raad niet toe ging, en Paus *Adrianus*, als ook de Koning van Engeland *Henricus VIII.* neevens andere Groote steeds by hem aanhielden, dat hy doch door een opentlijk schrift verklaaren wilde, wat hy van *Lutherus* gevoelde; gaf hy eindelijk in 't jaar 1524. het *Traactaat van de vrye wil* uit. 't Welk dan *Lutherus* zeer smerte, die ook in 't volgende jaar zyn boek *De Servo arbitrio*, of *slaafze wil* in 't licht gaf, zoo dat deeze stryd een tyd lang door schriften over en weder onderhouden wierd. (l) Waar by ook groote stryd en twyffel voor viel; of *Lutherus* niet in dit boek, het zelve met *Calvinus* van het *absolutum decretum* of *onbepaald besluit* geleerd had, als hy tot een voorbeeld stelde, *Zoo God niet by ons is, zoo is alles boos, wat wy doen, en wy werken noodzaakelyk dat geene, wat niet ter zaaligheid helpt*, enz. Waar over dan ook de Lutherze Godgeleerden zelf onder den anderen strydig wierden, alzo de meeste zeiden, dat hy zulke harde reeden in de uitlegging over het eerste boek *Mosis* wederroepen heeft. (m) Ondertusschen is *Erasmus* alzo op zyne eerste verklaring, zoo wel van de *Reformatie* als de *Theologie* gebleeven, en daarom van de meesten over veele dingen beschuldigd geworden. Daar tegen hy zich taamelijk verdedigde, en bekend heeft: *Dat hem zyn gewecten alleen afgehouden had, dat hy*

Oordeel
van het
gebrek;
Lutheri.Stryd met
hem.Luthers
meeninge
van de
vrye wil.Erasmi
ontschul-
diging.

(g) Vid. vel Scultet. Annal. P. I. p. 31. seqq. 36. G. Voëtius P. III. Polit. Eccl. L. III. Tract. 2. c. 9. p. 480. Sleidan. passim. Luther. To. I. Altenb. p. 142. & 524. To. V. p. 163. Seckendorff. L. I. p. 96. & 125. L. III. p. 77. (h) In Chron. Carion. L. V. p. 704. (i) Ep. ap. Sculretum l. c. p. 32. (k) L. XIII. Epist. 40 (l) Vid. omnino libri ipsi & Seckendorff. l. I. p. 307. seqq. L. II. p. 29 (m) Jac. Martini lib. de causa peccati. Chemnitius, Hunnius, Schlüsselb. aliiq. Confer. Scultetus Annal. P. II. p. 35.

Jaar M.D.
tot M.D.C.

Ellende
der Gere-
formeer-
den.

hy zich tot de Gereformeerden niet verwoegd heeft, wyl hy niet gezien heeft, dat zulk een handel van God was, en de meeste onder hen zonder eenige Evangelische zuiverheid leefden, 't geene hy zelf ondervonden had, en wel niet alleen aan de gemeene lieden, maar ook aan die, welke zich iets laten voorstaan. Van anderen wilde hy niet oordeelen. Maar hy wist, dat veel van haar erger geworden waaren, maar niemand beter. Zoo waaren ook de voornaamste zelfs oneens, Zwinglius, Lutherus, Osiander. De tyranny der Grooten keurde hy nooit goed, maar zy wierden ook van de Evangelize verbit-terd, terwylen zy het Evangelium door een heilig en zachtmoedig weezen aangenaam hadden behooren te maaken. (n) En in zulken staat van het Religiewerk van die tyd is hy in 't jaar 1536. te Bazel overleeden, na dat hy noch op zyn doodbedde zich met zyn tegenspreker een Zurikze Predikant verzoent, en van Bullingerus ook wel gesproken hadde: Dat hy alzo uit alle partyen het beste heeft willen behouden. (o) De overige omstandigheeden zyns levens behooren hier niet, en zyn al over lang van veele naaukeurig verhandeld. (p)

Lof en
verdien-
sten van
Castellio.

Geruigenis
der waar-
heid.

Tegens
het abso-
lutum de-
cretum.

31. Ik had hier bykans de beroemde *Professor* te Bazel *Sebastianus Castellio* vergeeten, hoewel ik zyn leven en merkwaardigste zaaken alreede in de Voorreede over zyn onlangs vertaald boekje van de lastering der boozen tegens de vroomen bygebragt heb. (Frankfort 1696. in 8.) Hy heeft zich niet alleen met zyne byzondere geieerdheid by vrienden en vyanden in groote achtinge gebragt, maar ook in schriften en andere bedryven zekere proeven van zyne oprechtigheid nagelaaten, en tegens de algemeene bedorvenheid onder alle *Seften* toen ter tyd ernstig geruigd. Inzonderheid heeft hy van de Gereformeerden, onder welke hy geleest heeft, zeer veel uitgestaan, ja eindelijk in groote ellende moeten sterven, alleen om dat hy de ellende en het verderf van die geene, welke het aanzien onder hen gehad hebben, onbeschroomd ontdekt, ook *Calvinus* in 't punt van de *Prædestinatie* stantvastig tegen-gesproken heeft; hy had naamentlijk tegens hem geloochent, dat God alle menschen niet wilde zaalig hebben, of dat hy maar een zeker getal in 't begin ter zaaligheid geschaapen had, die niet verdoemd konden werden; maar de anderen ter verdoemenis, welke niet konden zaalig worden. (q) Want hy zag, gelijk iemand daar by voegde, dat de meening van *Calvinus* de lieden zorgeloos en hoovaardig maakte, dewyl zy waanden, dat de uitverkoorene doch niet konden vallen: Andere, brachte die tot wanhoop, door dien zy uit hunne zonden besluiten wilden, dat zy verworpen waaren. (r) Ook sprak hy zyn andere meening teegen, daar de natuurlyke mensch maar als een blok aangezien word, die niet de minste pooginge tot het goede konde hebben; hy beklagde ook altyd, dat het schyn en geveinsd geloof zoo veele bedroog, die zonder alle gerechtigheid en geloof zoo los heen leefden. (s)

Vervol-
gingen van
Burrhus.

Calvinus.

32. Over deeze geruigenissen heeft hy nu de vyandschap en lastering van *Calvinus* en bykans ontallijke anderen moeten lijden, byzonder van zyn Amptge-
noot op de *Univerfiteit*, *Martin Borhuis*, dewijl deeze zijn tegenspreker al te vooren in groot aanzien geweest was, en hy ook anders met een onstraffelijk leeven hem beschaamde, gelijk men hem daar over roemd. *Calvinus* was zoodaanig op hem verbitterd, dat hy hem een giftig, ontembaar, en halstarrig beest noemd. (t) In een opentlijk schrift, *Calumnia nebulonum* genaamd,

(n) Epist. ad Bucerum. Ibid. pag. 105. Conf. p. 250. & P. I. p. 91. 101. 186. 188. Lutherus To. II. Altenb. p. 864. & VI. p. 433. (o) Seckendorff. L. III. p. 137. (p) Vid. omnino idem lib. 1. p. 240. Scultetus l. c. P. II. p. 889. Jovius Elog. 95. Swertius Athenis Batav. p. 206. Freherus p. 1443. & omnino Beatus Rhenanus in Vita. (q) Vid. ejus Dialog. IV. de Prædest. Electione, Libero Arbitr. & Fide; & Præfat. sub nomine Felicis Turpionis ibid. (r) Ibid. in Præf. (s) Ib. Conf. Thuan. L. XXXV. Hist. (t) In Epist. ad Sulcerum p. 183.

naamd, beschreef hy hem als een *Godslasterlyken lasteraar, een hond, een onweetende, beestachtigen, en onbeschaamden bedrieger, een verachter Gods, en aller Godsdienst*, en eindelijk besloot hy het boek met deeze woorden: *God maake u te schande, gy Sathan!* (u) Hy schold hem ook voor een Ketter, heete hem een scholier en broeder van *Servetus*, die hy had laten verbranden, beschuldigde hem over *dieffstal, meineedigheid, Godslastering en Goddeloosheid*. (x) Zyne aanhangers hebben hem niet minder in 't getal der Ketters gezet, 't welk hy byzonder daar meede verdiend zoude hebben, dewyl hy de booven gedachte *Dialogi* van *Ochinus* overgezet, en aangepreezen heeft. (y) Zoo heeft men ook zyne nieuwe *overzetting des Bybels daarom verworpen*. (z) dewyl hy zich aan geen menschelijke achtbaarheid gebonden, en veele zonderlijke en ongemeene aanmerkingen daar in hadde, gelijk het veele verstandige erkennen en achten. (a) Neevens dit, heeft hy ook de boeken van *Thomas à Kempis*, van de *Navolginge Christi* in 't X V. boek beschreeven, in goed Latyn overgezet, om de studeerende daar door tot wat goeds te brengen. Uit het welke, en zyne andere arbeid, zyn oprecht gemoed genoeg te zien is.

Jaar M D.
tot M D C.

Tegens
zyne By-
belze over-
zettinge.

33. Maar dat hy zich in geen paalen van menschelijke achtbaarheid en *Setten* heeft laten insluiten, maar zonder onderscheid de gemeene doelingen en dwaasheeden bestraft, viud men doorgaans in zyne Schriften, waar uit ik maar eenige proeven alhier te voorschyn brengen zal. Hy heeft byzonder in het gedachte vertaald boekje in geheele hoofdstukken verhandeld, dat zyne tyden, die doch de naam van een *Reformatie* en betering hadden, de gruwelijkste waaren. (b) Hy heeft het bedrog der Geleerden en aanzienlijke aangewezen, wanneer hy onder anderen geschreeven heeft: „Ik zie, dat uwe Geleerden u voor schryven, dat gy niemand zonder haar uitspraak als na rechte „in Godsdiensts zaaken derft dooden. Wel aan dan, wy willen zien, wat „dit voor lieden zyn, en uit wat voor rechtvaardige oorzaken zy u deeze „raad gegeeven hebben; want ik weet heel wel, hoe gevaarlijk het is, met „deeze lieden aan te spannen. Maar de waarheid en de begeerte om de onwee- „tende te helpen, is zeer dier. Daarenboven zoo schelden wy niet op de vroomen, „gelijk eenige onder hen zijn, welke dan zoo weinig verstoord op ons „zullen werden, dat zy ons veel meer vrywillig zullen liefhebben, en zoe- „ken deeze vlyt te bevorderen. Maar wy spreken tegens deeze gruwelijke en „bloeddorstigen, die de waarheid altyd tegengestaan hebben. Wy ontdekken „deeze, dit bedrog brengen wy aan 't licht, op dat de onvoorzichtige leeren „uit haar oogen zien, en door zulke waarschouwing zich wachten. Zoo is nu „dit voor alle dingen klaar, dat de Geleerden altyd zich tegens de waarheid ge- „kant hebben, en het volk schaadelijk geweest zyn. (c)

Gemee-
nissen te-
gens de
gemeene
dolingten.

Van de
geweetens
dwang on-
der de Pro-
testanten.

34. Verder schryft hy: „Daar word gevraagd, of noch heedensdaags in de „Kerken Schriftgeleerden en Pharizeen zijn? Hier zullen de Geleerden zich „heevig verdedigen, en bewyzen willen, dat zy haars gelijken niet zijn. En „ik spreek waarlijk niet van die geene, welke haar niet gelijk zijn: maar van „die, welke de anderen in de vervolging der vroomen na volgen. En op dat „men die zaaken te beeter zoude begrypen, zoo vraagd u de waarheid zelf, „zijn uwe Kerken wel Christelyk? Ja zy zijn het. Is dan onder hen het deel
II. Deel. H h h h „der

Tegens de
Huiche-
laars en
Schriftge-
leerden.

(u) Vid. Castellionis defensio adv. hunc in Operibus p. 370. seqq. (x) Ibid. p. 372. seqq. Conf. Uytendogardus Hist. Eccl. P. II. p. 70. seqq. (y) Vis. Egsting. ap. Otium Annal. Anab. p. 153. 154. (z) Vid. præter Pontificios Beza in notis ad Nov. Test. & Castellionis Defensio Bibliis annexa. Rivetus Isag. ad Scrip. c. 2. T. II. Operum 117. Vossius Instit. Orat. P. II. L. IV. p. 6 (a) Vid. Polus Synopf. Bibl. Crit. To I. Præf. Hyperius L. II. de Stud. Theol. C. 1. p. 82. Arnoldus Boët. ap. Konigium Biblioth. p. 174. Melanchthon, Humfredus aliique novæ editio- ni Bibliorum Lipsiensis præfixi. (b) Lib. de Calumnia Cap. XI. p. 32. seqq (c) Ibid. Cap. XIV. p. 44.

Jaar MD.
tot MDC.

„der Goddeloozen grooter als der vroomen? Ja; want dit bekennen niet al-
 „leen uwe Leeraars, maar zy schryven het ook, en de zaak zelfs is al te open-
 „baar. Zijn dan onder deeze ook Schriftgeleerden en Pharizeen? Wat ant-
 „woord gy daar op? Zegt gy neen, zoo zal men zich verwonderen, dat zulk
 „cene Gemeente, die meer Goddeloozen als vroomen heeft, en die de Jood-
 „ze Gemeente nagevolgd is, zich alleen voor een Kerk uitgeeft, vry van
 „Schriftgeleerden en Pharizeen, byzonder, daar zy nergens anders als in de
 „Kerken kunnen zijn. Zijn zy nu daar, (gelijk zy voorzeeker daar zyn, zoo
 „als wy zullen bewijzen,) zoo wacht u dan voor de Schriftgeleerden en Phari-
 „zeen, uwe raadgeevers. (d) Verder: „Zy dwingen de lieden tot zondi-
 „gen, niet meer door voorbeelden, maar (’t welk veel erger is) door keete-
 „nen en banden, door uitzettinge uit den Lande, door lasteringen en ver-
 „smaadheeden. Want als iemand op haar leer niet zweeren wil, of weigerd
 „te stemmen in de verdoemenis en dood van een ander, die zy haaten, dien
 „plagen, pynigen, en kwellen zy zoo lang, dat veele van hen uit vreeze tee-
 „gen haars herten zin hen toevallen, en hun geweeten alzo kwerzen. De
 „Joodze Schriftgeleerden antwoorden Herodes, als hy vroeg Matth. II. 4.
 „Waar de Koning der Jooden gebooren zoude worden? te Bethlehem, om
 „dat ’er alzo in de Schrift stond, daar zy meede omgingen. Maar daarom
 „gingen zy zelfs niet na Bethlehem. Zoo ook wanneer men deeze vraagd,
 „hoe dat het leeven van een Christen gesteld moet zijn? zoo antwoorden
 „zy: het moet heilig zijn, ootmoedig, rampzaalig, en ellendig in de
 „weerd. Maar tot zulke armoede en ellende willen zy zich zelfs niet
 „schikken. (e)

Geweld in
zaaken
van Reli-
gie.

Huiche-
lery der
Predikers.

Vervol-
ging der
vroomen,

35. Noch verder bewijst hy; „hoe het niet te gelooven is, dat die geene
 „boos zouden zijn, welke van de Geleerden vervolgd worden, en zegt:
 „Maar dat wy gezegt hebben, dat zy de vervolgers der vroomen waaren, dat
 „zullen zy stijf en sterk loochenen, en zeggen: Zy vervolgen de vroomen
 „niet, maar de Kettters. „En dit heeft my byzonder tot schryven bewoogen,
 „dat ik hunne lasteringen in dit stuk aan den dag mochte brengen. Voor eerst,
 „daar de Schriftgeleerden en Pharizeen weerelds gezind zijn, (gelijk zy het dan
 „waarachtig zijn,) of ik weet niet, wat eindelijk weerelds gezind zal zijn;
 „zoo is het niet waarschijnlijk, dat andere weereldgezinde, van die vervolgd
 „zouden worden. Want na het gemeene spreekwoord, eet de cene wolf den
 „ander niet, of gelijk Christus spreekt: *Waart gy van de weereld, zoo zoude*
 „*de weereld het haare lief hebben: maar nu gy van de weereld niet zyt, haat*
 „*u de weereld*, Johan. xv. 19. Waaren deeze zoo genaamde Kettters van de
 „weerd, zoo zoude de weereld hen lief hebben. En dat is byzonder daar-
 „om zeeker, om dat deeze Schriftgeleerden en Pharizeen anders voor de kin-
 „deren des weerelds geen afschrik hebben. Want zy pleegen al te gemeen-
 „zaam met gierigaarts, woekeraars, uitzuipers, pluimstrijkers, spotters,
 „hoogmoedige, en onbarmhertige om te gaan. En hoewel zy al zomtijds
 „tegens zulke lieden op de Preekstoel in ’t gemeen schelden, (want dat moe-
 „ten zy als dandoen, zoo lang zy op de stoel Mosis zitten,) hebben zy echter
 „in ’t geheim met geen menschen meer gemeene omgang, kunnen ook nie-
 „mand vlijtiger ontschuldigen, of hunne zonden yveriger bedekken. Waar
 „uit lichtelijk te zien is, dat zy de weereld niet haaten. Want by aldien zy die
 „kwaamen te haaten, zoo zouden zy die eerst aan zich zelve, en hier na aan
 „hunne bekende haaten. (f)

Als Ket-
ters.

(d) Cap. XV. p. 47. (e) Cap. XVI. p. 55. seqq. (f) Ibid. C. XVII. p. 61. seqq. adde p. 74. seqq. 94. seqq. & in Defensione pag. 379. 397. 399. &c.

36. In 't laatste vinde ik in 't nazoeken noch een gedenkwaardig perzoon onder de Nederlanders, met naame *Robbert Robbertz. le Canu*, die ontrent het einde van deeze Eeuw te Hoorn geleefd; en van de Zeevaart-kunst zijn werk gemaakt heeft. Deeze heeft een boekje in 't Nederduits geschreeven, onder den tytel: *Korte inleidinge tot de Feesten Israëls; of rechte tyd kaarten, waar in men zien kan, hoe veel groote jaaren de weêrld gestaan heeft, en noch staan zal.* Dat te Franeker in 't jaar 1693. wederom gedrukt is. Hier in bekend hy van zijne onzydige zin pag. 84. „Men hoord nu meenigerley „winden van leeren ruifchen, met groote storm; het licht stryd tegen de duis- „sternis, de waarheid tegens de loogen, het geloof tegens het ongeloof, de „Christen tegens de Antichrist, en alles is onder een gemengd, het yzer is on- „der de kley in groote onreinigheid gemengd, Dan. II. Het rijk van Babel „verdeeld zich onder zich zelve hoe langer hoe meer in meenigerley partyen, „en zal nu gantsch tot niet gaan, p. 85. Zy verbannen, rechten, en ver- „doemen malkander, 't welk een zeeker teeken des ondergangs van hun rijk „is. Math. XII. En noch verder roemd hy de vryheid in de Nederlanden, dat aldaar alles gedrukt en uitgegeeven mag worden, wat anders door de Dui- vel onderdrukt word. Waar uit dan zijn onzijdig gevoelen eeniger maate gezien kan worden, en niet minder uit zijne klachte, die men p. 120. vind, dat hem zijn broeders veracht, bespot, en beschimpt hebben, wegens zyn verstand in de geheimenissen, zoo zeer, dat zy bekommerd waaren, dat hy noch zinneloos mocht worden. Daarenbooven heeft hy aardige liedjens gemaakt, gelijk onder anderen een *klaaglied van de verwoesting der uiterlyke kerken, gezongen van een bekommerd hert, dat in de Stad Babel woond, die vol swijft, geraas, stryd en argwaan is.* Ja hy is gedwongen geworden tegens zyne lasteraars zich onder anderen aldus te verantwoorden: *Ik zegge niet, lieve broeders, dat alle het geene, dat ik doe, van den Heere door my gedaan word, gelyk myne wederparty my ten argsten na geeft: Maar ik zegge: Alle het goede, dat ik doe, dat doe ik niet van my zelven, maar dat werkt en doet de Heere uit genaade door my onwaardige: Hem komt de eere daar van toe, en niet my.* In welke needrigheid hy zich ook pleeg te onderschryven, *Robbert, die, zoo het God gelieft, gaarne uwe en aller Creaturen voetbankje wil zyn.* Vorders gedenkt ook *Fredrik Brekling* van *Robbert Robbertz. wonderbaar Prophetisch boek van den tempel Gods*, dat my niet te vooren gekoomen is. En uit dit, en de voorschreeve voorbeelden mocht wel openbaar genoeg zyn, hoe de onzijdige Godsdienst, en de verachting van alle menschelijk aanzien, oprechte gemoederen, zoo gantsch niet schaaden konnen, maar dat zy veel meer tot de waare kennisse des eenigen Meesters Jesu Christi alleen daar door gedreeven, en daar in ten eeuwigen leeven gebragt worden. Hier teegen, dat nu en altijd in de Kerken het *Setzarize*, twistzieke, baatzuchtige weezen, een onzaalige bron van alle jammer en verderf geweest is; gelijk het de klaar blijkelyke voorbeelden na malkander overvloedig betuigen.

37. Doch ik moet evenwel den beroemden Wysgeerigen *Hieronymus Cardanus* by deeze gelegenheid niet t'eenemaal voorby gaan, nademaal zijn leer en levens aart ook taamelijk *paradox*, en met de gemeene loop niet juist altijd gelijkvormig is geweest. Waar door hy ook nu voor een Geestdryver, dan heel voor een Atheïst gescholden wierd. Wat van deeze zaak is; zullen wy nu in 't korte zien. Hy was een Italiaan, uit een raadsheerlijke en voornaame familie te *Milaan* afkomstig, gebooren in 't jaar 1501. en in uitsteekende weeten- schappen zeer wel geoeffent, byzonder in de *Chiromantia*, en de *Astrologie*, hy onthield zich den meesten tyd te *Rome* of tot *Boulonje*, en hy stierf in 't jaar 1576. nalaatende, beneevens zyne natuurkundige boeken; noch onderschei-

Jaar MD.
tot MDC.Robbert
Robbertz.Zyn getui-
genisVerwed-
ping.En verant-
woordingOo:moed-
dighjed.Het lee-
ven van
Cardanus.

Jaar MD.
tot MDC.

Zyn
Schriften.

Beschuldiging van
de Athei-
sterye.

Onwaar-
heid.

Zyn eigen
verhaal
van zyne
gezichten.

En droo-
men.

Zyn ove-
rig Para-
dox lee-
ven.

Zyn on-
aangenaam-
me bekent-
nisse.

dene Schriften van de *Zeede-kunst*, byzonder zyne zeevenboeken, genaamd, *De Arcanis Aeternitatis*, of *Geheimenissen der Eeuwigheid*. Vyf van de *Sapientia*, of *Wysheid*; ende een van 't *hoogste Goed*, de *Summo Bono*. (g) Deeze man hebben veele menschen voor een *Atheïst*, of *Godverloochenaar* gehouden, om dat hy, in de bekende boeken *de Subtilitate*, of van de *Scherpzinnigheid*, de gronden van de *Christelyke*, en de *Heidenze Religie* tegens malkanderen heeft gesteld, en de eerste niet genoeg na de gemeene trant der Hooge Schoolen, altyd heeft beweerd; waarom men hem heeft zoeken de schuld te geeven, dat hy met vlyt de *Christelyke Religie* heeft willen ondermynen. (h) Maar het blykt veel eer, uit alle zyne Schriften en handelingen, dat hy niet zoo zeer een *Atheïst*, of *Godverloochenaar* is geweest, als dat hy van veelen werd beschuldigd, de *Enthusiasmus*, of zoo genaamde verrukkinge in den Geest, toegedaan geweest te zyn, en dat men hem daarom meer voor een *Fanatyk* of *Geestdryver* moest houden, en, om de volgende oorzaken, van de *Atheïstery* vry heeft moeten kennen. (i)

38. Hy schryft van hem zelfs dan aldus; „Indien ik wil, zoo kan ik buiten „myn zinnelijkheid in verrukkinge geraaken. Ik hoore wel, maar de stem- „me is zeer zacht, en ik versta niet, 't geene gesproken word. Als ik „wil, kan ik zien, al't geene ik begeere, met myn oogen, als beelden. (k) „Ik zie ook in mijn slaap, en droomen, de afbeeldingen van alle zaaken die „my zullen ontmoeten. En ik kan my niet bezinnen, dat my wat kwaads, „of goeds, of middelmaatigs, ooit over gekoomen is, daar af ik te vooren, „door een droom niet ben gewaarschouwt geworden. (l) Van zich zelfs verzeekerd hy, de boeken, *de rerum varietate*, of *veranderingen der dingen*, en *de Subtilitate*, of *Scherpzinnigheid*, nadien hy door een droom daar toe was aangemaand, geschreeven te hebben. (m) Behalven dit, moeten ook zyne aanklaagers zelfs bekennen, dat hy, in zyne Schriften, de waare Godsdienst, en de hoope van een ander leeven, voor de eenigste grond van de waare gelukzaaligheid heeft vast gesteld. Waar meede zy hem dan met eenen, van de beschuldiging, als of hy een *Godverloochenaar* geweest was, t'eenemaal vry spreken, en deeze zijne verhaalingen niet verwerpen, maar voor wat buiten gemeens en wonderwaardig aanzien. (n)

39. Maar de meeste partydige gedachten van hem, moogen daar uit wel voortgekoomen zijn, *eensdeels*, om dat hy veele ongewoonelijke zaaken van zich zelfs bekend, en in zyn ommeegang heeft doen zien, *anderdeels*, om dat hy de gemeene dwaalingen heeft gelaakt, en in twyffeling getrokken. Het eerste ziet men uit de verhaalingen, dat hy, by voorbeeld, altyd in slechte kleederen is te voorschyn gekoomen, dat hy een vrouw trouwde, die weinig huwelijks goed hadde, en dat hy in zynen ommeegang, de manier en oordeelen der menschen weinig gaade sloeg. (o) Dit vind men ook by de Schryvers, daar ze zich wonder over gebelgd houden, dat hy onbevreesd gezegd hadde: dat 'er in 1000. jaaren pas een volmaakt *Medicus* of *Gences-meester*, te voorschyn kwam, onder welke hy zich zelve voor de zeevende uit gaf. (p) *Item*, dat hy van zich zelfs hadde geschreeven: dat hy daar toe gebooren was, om de weereld van haar dwaalingen te recht te brengen, en te bevryden. (q) En, dat 'er niets diergelijks was uitgevonden, als hy te voorschyn hadde gebracht. Hy hadde

(g) Vid. Joh. Philip. Thomafinus, lib. 1. Elog. Doct. p. 415. seq. & ex eo Freherus Theatr. Vir. ill. pag. 1272. Thuanus lib. LXII. &c. (h) Vid. Weberus Beurth. Atheïst. p. 54. (i) Samuel Parkerus Disp. de Deo, & Provid. div. Disp. I. Sect. 26. p. 70. (k) Libro II X. de Rer. Variet. c. 43. p. 539. seqq. (l) Lib. XIX. de Subtilit. p. 1202. & de Variet. lib. XVI. c. 93. p. 1072. (m) Ibid. lib. XIV. c. 68. p. 910. & de subtilit. lib. XIII. p. 1180. (n) Parkerus l. c. (o) Conter. Kortholtus de opinione Cardani de animalitate Hom. p. 232. seqq. (p) Parkerus l. c. (q) Thomafinus l. c.

hadde alle de wetenschappen hersteld, en diergelijke zaaken meer. (r) Ja dat zyn natuur, op de hoogste top der menschelijke natuur en geschaapenheid was geklommen, en de onsterfelijke Geesten het naast was geplaatst. (s) Met welke, en veele andere vermeetele uitdrukkingen, hy zich veel nydigheid en teegensprekens heeft op den halsgehaald. Gelijk als het ook bekend is, dat hem *Scaliger* daar over zeer sterk heeft geheekeld, en al te hard en onbillijk gehandeld. Welke vuiligheid ook de Geleerde, in haare gewaande wysheid, al te zeer aanhangt, en gemeen is.

Jaar M.D.C.
tot M.D.C.

(r) Lib. VII. de Rerum Variet. c. 33. p. 336. (s) pag. 332. & Tract. de libris propriis p. 111.
(t) Ibid. p. 168.

Het XXIII. HOOFD-STUK.

Van de Goddelijke Prophetien, droomen, gezichten, en andere buiten gemeene verkondigingen in de zestiende Eeuwe.

s. I.

ET zal niet ondienstig zyn, dat wy, by de Historie der zoo genaamde *Enthusiasten*, en *Neutralisten*, noch voegen, eenige gedenkwaardige voorbeelden, van zekere openbaaringen, droomen, verrukkingen; en verschynningen. En zoo veel te meer, om dat de zelve daar inne van de *Orthodoxen*, of *Rechtgeloovigen* zelfs aangemerkt en bekrachtigd werden. Ik zal dan van de zaaken, die men by de Schryvers vind, niet een zoo groot of wydloopig register en aantekeninge maaken, als men wel vind, by *Job Fincelius*, in zijne boeken van de wonderteekenen; by *Peucerus*, van de hoedaanigheeden der Prophetien, by *Johannes Wolfius*, in zyne gedenkwaardige Schriften; by *Conradus Lycosthenes*, van de wonderteekenen; by *Casp. Goldworms*, in zyn beschryvinge veeler wonderteekenen; by *Baptista Fulgosus*, in zijne gedenkwaardige spreken en handelingen; by *Simon Majolus*, en andere; maar ik zal alleen eenige heilzaame aanmerkingen, van zulke uitgelezene geschiedenissen voor oogen stellen, die tot deeze stoffe behooren. Eerstelijk is het kennelijk, dat men van de Geloofs-veranderingen, onder *Lutherus* voorgevallen, veele *Propheyten*, en voorbooden heeft aangemerkt, van welke ik de voornaamste nu alhier moct herhaalen. Overmits dit dies te zekerder kan geschieden, om dat men die zaaken rechtvaardigd, en opheft, welke de overeen koomende voordeelen niet teegen gaan. Daar in teegendeel, andere zaaken, van welke men iets diergelijks niet te gemoed ziet, maar iets kwaads vermoed, heel anders altoos werden op genoomen.

Prophe-
tyen van
de Refor-
matie.

2. Zoo heeft zich dan dien volgende, *Melanchton*, in zijne *Apologie*, of verdediginge van de *Augsburgze Confessie*, op de bekende voorzegginge van *Johan Hilten*, een *Franciscaaner Monnik* tot *Eysenach*, in *Thuringen*, beroepen. (a) Want deeze zoude in zijne verklaringe over den *Propheet Daniel*, het jaar 1516. genaamd hebben, in het welke de *Pauzelyke Macht* tot een groot verval koomen zoude. En *Melanchton* heeft verklaard en getuigd, dit boek, met de eigene hand van *Hilten* geschreeven, gezien te hebben. (b) Gelijk hy dan ook deeze zaake veelmaalen herhaald heeft, en

Joh. Hil-
tens.

H h h h 3

hent

(a) Art. XIII. de Votis Monast. p. 276. (b) Vol. II. Epist. p. 81. Scultetus Annal. P. I. p. 5. & Hottingerus H. E. Sec. XVI. Sect. III. p. 272.

Jaar MD.
tot MDC.

hem een geleerd, vroom, en zachtmoedig man genoemd, en ook verders heeft aangemerkt, dat hy van den op- en ondergang van het *Turkze Ryk gepropheteerd* heeft, en dat het *Hungaryen* vermeersteren zoude. (c) Daarom hebben de *Papisten* deeze *Hilten* een *Mameluk*, en *Leugen-propheet* genoemd, om dat zyne zaaken met haar belang geheel niet over een kwaamen: (d) Zy hebben hem ook in de *Gevangnisse* geworpen, en zeer kwalijk gehandeld. (e) In dier voegen, als *Lutherus*, A. 1508. tot Leeraar van de hooge Schoole te *Wittenberg* beroepen wierd, zoude *Martinus Pelichius Mellerstad*, dit van hem gezegd hebben: Deeze Munnik zal alle *Doctoren* dwaalende maaken, eene *Nieuwe Leere* aanvangen, en de geheele *Roomfche Kerke* hervormen. (f) Welke woorden echter van anderen aldus verhaald werden: Deeze man heeft zoodaanig een uifsteekend verstand, dat hy de gemeene wyze van Leere wel zal veranderen. (g) Daar zoude ook een *Franciscaaner Monnik tot Roomen* voorzeggd hebben: dat een *Eremyt* het *Pausdom* zoude aantasten. Het welke *Staupits*, A. 1510. of 1512. tot *Roome* zynde, zelfs zoude gehoord, en namaals op *Luther*, die van de order der *Eremyten* van *Augustinus* is geweest, toe gepast hebben. (h) De voor verhaalde *Mellerstad*, zoude ook van de hooge Schoole van *Wittenberg*, gezegd gehad hebben, dat ze door haar licht, alle de hooge Schoolen van *Duitsland* zoude doen verdonkeren. (i) En *Doctor Fleck* zoude ook by de inwynging van de zelve, opentlijk in zyne *Predikatie*, voorzeggd gehad hebben: dat de geheele weereld van deeze *Witte berg* wysheid zoude verkrygen, en, wanneer *Luther* zyne *Thesis* of stellingen, eerst opentlijk deed aanplakken, vclmondig uitgeroepen hebben: *Ha! ha! deeze zal het doen, hy komt, op wien wy lang gewacht hebben!* (k) Maar wy hebben nu reeds al diergelijke voorzeggingen in 't *vijftiende Boek* verhaald, die van anderen ook al genoeg zyn vergaaderd, en aangeteikend geworden. (l)

Meller-
stads.

D Flecks.

Tot Ro-
stok.

3. Doch dit is ook noch aanmerkens waardig; dat 'er, A. 1516. tot *Röfrok* een man is omgeloopen, welke men de *Propheet* noemde. Die dan, by alle kerken, en op alle plaatzen van de Stad, met luider stemme riep: dat de verlossing *Israëls*, uit de *Babylonifche gevangnisse*, na by was, dat de menschen haar moesten bekeeren. *Waakt op*, riep hy, *gy Paapen, uit uwen diepen slaap der zonden; en bekeerd u! waakt op gy burgers, uit uwe dwaalingen, en bekeerd u! uwe verlossing en vryheid is na by, ô gy boozen!* enz. Hier over hebben hem vele bespot, maar de Regeeringe heeft hem uit de Stad gebannen. (m) Eene gelijke voorzegginge vind men ook van *Antonius Torquatus* van *Ferrara*, die op het laatste van de *XV. Eeuwe* heeft geleefd: welke *Prognosticatie Caspar Goldworm* in het *Duitsch* vertaald, en A. 1558. heeft uitgegeeven, waar in van den oorlog van Keizer *Karel V.* teegen den *Paus*, en het verval van het *Pausdom* werd gesproken. De *Gereformeerden* in *Poolen*, hebben eene zekere *Prophetie*, die eene vroome vrouwe van *Posen*, genaamd, *Dorothea*, huisvrouw van *Daniel Crassen*, van haaren vader verhaald, naauwkeurig aangemerkt, welke hy, te weten, A. 1536. heeft *gepropheteerd*, dat 'er over 12. jaaren, menschen in *Poolen* zouden koomen, die eene zuivere Leere met zich zouden in voeren, het welke ook een *Canunnik* daar ter plaatze, in 't jaar 1548. hadde voorzeggd. Waar op dan, in het zelfde jaar, de *Boheemze broeders*, van *Ferdinand den eersten*, uit *Boheemen* zyn

Torqua-
tus.

In Poolen.

(c) To. I. Script. publ. Witteb. p. 62. (d) Joh. Nass. Euangelifche Waarheid. P. II. p. 228. (e) Apocal. A. C. l. c. (f) Mattheus Leb. Luth. I. Pred. (g) Melanchr. apud Seckendorff. L. I. p. 19. (h) Ibid. (i) Mattheus l. c. (k) Ibid. Pred. II. p. 12. (l) Vid. Micraëlius H. E. p. 152. 1cqq. Joh. Sauberti Lutherus Propheta Germaniæ Norib. 1632. Philippi Schmid's Prophet. Weissagungen aus Luthero und andern Wittenb. 1615. Salzmanni Singularia Lutheri, Joh. Lapæus, &c. (m) Petrus Lindeburgius Lib. III. Chron. Rostok. c. 17. p. 110.

zyn verdreeven geworden, en zich met der woon in *Poolen* hebben needergesetz. (n) Van *Luther* zelfs, is het genoeg bekend, dat hy zich zelfs een *Propheet* heeft gezegt te zyn, zyne eigene *Prophetien* aangewezen, en van anderen ook daar voor is gehouden geworden. Niet teegenstaande de *Papisten* zeer daar meede spotten, om dat zy zoodaanige gaaven, buiten haar, niet voor goed keuren, of aanneemen willen. Ondertusschen is het gewis, en zeeker, dat hy, na zekere teeken, naaukeurige aanmerkingen, en gesteltenissen, veele zaaken heeft voorzegt gehad, en wel in 't byzonder, den boeren oorlog, de onrust en beroerte na zyn dood, het verlies by de zyne, van het waare *Euangelium*, en andere zoodaanige zaaken meer, welke men in *Duitsche* boeken zelfs ten genoeg kan vinden. En schoon men zomwylen alles al geene rechte of eigentlijke *Prophetien* wil noemen, en dat men die maar alleen voor gissingen, en zekere gevolgen, uit deeze of geene omstandigheden getrokken, wil doen door gaan. (o) Gelijk als hy ook, van zich zelfs heeft gezegd, dat hy niet bekwaam was, om een *Propheet* te zyn, of door droomen, openbaaringen te hebben: dat hy anderen, in haare gaaven, niet wilde verongelyken, indien iemand, buiten de *Schrift*, door droomen, gezichten, of engelen, wat kwam te openbaaren. (p)

Jaar MD:
tot MDC.

Luther.

4. Wy zullen dan nu gevolgelijk maar alleen eenige andere gezichten verhaalen, die, van de *Protestanten* voor goed gekeurd, en, als voor *Goddelijke*, en waarachtige, gehouden zyn geworden, en zulks wel, zoo als ze ons, in 't nazien zyn ter hand gekoomen, schoon dat de zoorren der zelve onderscheiden, en de meeste, kortheds halven, zyn voorby gegaan. Met den aanvang van de voortgaande *Eenwe*, is byzonder wel bekend, dat, A. 1538. een zeeker *Raadsbeer*, tot *Smalkalden*, genaamd, *Sigismund Grautamar*, (andere noemen hem *Badner*), een zeer nadenkelijk gezichte in den slaap heeft gehad, het welke niet alleen opentlijk, in dien tyd is beschreeven, maar dat ook van *Peucerus*, ter gedachtenisse is verhaald geworden, en dat wederom, A. 1636. in 't *Duitsch* is vertaald, en gemeen gemaakt geworden, onder deezen naam: *Gedenkwaardige gezichte, van de moedigheid van den waarachtigen Westersche Leeuw, des zelfs uitgang, voortgang, beletzelen, wonderlyke, en onverhoopte overwinninge*. Maar, in dien tyd heeft men, in 't gemeen, dit gezichte, op de veldtocht van den *Landgraaf Philips* geduid, om dat den inhoud daar op uit kwam: — Hy zag dan, in een groote zaal, een oud man aan de tafel zitten slaapen; neevens hem, op de bank, lag een *Leeuw*. Van vooren stonden'er veele mannen, met lange rokken, die teegen den *Leeuw* raad hielden. Teegen welke de *Leeuw* daar na op sprong; deeze nu wederstonden hem, met kleine dolken na hem steekende, en zy kreegen hem met een stoel gevangen, en hieeven hem de staart af. Maar hy ontworstelde zich weeder uit haare handen, en de staart wies hem wederom aan, de mannen weeken met groote vreeze uit de zaale, en de *Leeuw* leide zich wederom op de bank needer. Ondertusschen gingen de zelve mannen dan weer na buiten, en dan na binnen, teegens hem geduurig raadslaande, tot dat hy haar wederom aanviel, waar op zy uit groote benaauwtheit schreeuwden, en den ouden man uit den slaap opwekten, die dan den *Leeuw* met de hand wenkte dat hy te rug keerde, en by den ouden man kwam. Waar op de *Leeuw* in de gedaante van *Christus* veranderde, welke ook begon te leeren, zoo dat hem de mannen te voet vielen, en haar schuld bekenden. Waar op het gezichte verdween. Deeze openbaaringe hebben veele herhaald, en op de naakende toestand der

Gezichte
tot Smal-
kalden.

Lu-

(n) *Adrianus Rogenvolseus* Lib. I. H. E. *Sclavon.* p. 100. (o) *Vid. Joh. Gerhardus. Loc. Theol. To V. p. 1281. Joh. Müller* *Luthero defenso* p. 274. & *Päbll. Irrlicht* p. 226. & plures. (p) *To. XI. Witteb. J. Comm. in Genes.*

Jaar MD.
tot MDC.

Lutherfche Kerke geduid, en ook nooit daar aan getwyffeld, of de zelve verworpen, om dat men de uitlegginge daar op na wensch maaken kon. Daar toe behoord ook de droom van den Keurvorst *Frederik de derde*, aangaande *de penne van Luther*, welke tot *Rome* toe reikte, en de kroone van den *Paus* zelve, aan 't waggelen hielp. Als ook, dat hem een Leeuw, door het oore en hoofd was door gegaan, waar aan wel vele menschen twyffelen, doch dat noch onlangs door de maandelyke onderhandelingen is bevestigd geworden. A. 97. p. 919. (q)

De droom
van My-
conius.

Van Me-
lancton.

Propheet
by Hertog
Georg.

D. Wellers
Gezichte.

Keur-
vorst Joh.
Frederik.

Openbaa-
ring aan
Koning
Christiaan
van Dene-
marken.

Propheetie
van Loti-
chius.

5. Wy hebben ook hier vooren in het verhaalen van den staat der *Gereformeerden*, eenige ongemeene omstandigheeden, aangaande de bekeeringe van *Frederik Myconius* gezien, welke ook ontrent een gelijke droom, of waarschouwend gezichte, A. 1546. van zich zelfs verhaald, by na over een koomende met het voorgenoemde van *Smalkalde*, naamentlijk, dat hy een lam, met den helschen hond hadde zien stryden, ende overwinninge verkrygen. (r) En eeven zoo roemd men ook van *Melancton*, dat hy vele zaaken zoude hebben voorzegt, en dat hy veelmaals onfeilbaare, en baarblijkelijke gezichten in den slaap heeft gehad, die daar na ook zyn koomen te gebeuren. (s) Diergelijken ook te vooren, over het gevangen neemen van den *Keurvorst Johan Frederik* is gedacht, gelijk meede op andere plaatzen, van dien onbekenden man, van wien *Simon Grynaeus*, tot *Spiers*, voor het nagaan zyner vyanden is gewaarschouwd geworden, die, van *Melancton*, en andere, gehouden werd, een engel geweest te zyn. Waar by *Camerarius* noch voegd: dat hy hier in de bygeloovigheid geen plaatze geeft, maar vast steld, dat de kracht Gods in dier voegen zich noch wel veelmaalen op aarden openbaard. (t) Ook werd 'er van een zeeker *Propheet* verhaald, die *Hertog Georg* voorzegt heeft, dat zyn broeder *Hendrik* des zelfs Landen noch zoude erven: gelijk als ook in der daad is gebeurd. (u) Van de bekende *D. Hieron. Weller* schryven de Godgeleerden zonder eenige schroom: dat de engelen veel maalen tot hem zyn gekoomen, en met hem gesproken hebben, het welke onder de menschen tot *Freyberg* een algemeen geruchte is geweest. Gelijk als dan ook het zelve, aan des zelfs oudste zoon en knecht is geopenbaard, overmits zy, rondsom zyn bedde, een zeer klaar schynend licht, als een vlamme vuurs, hebben zien zweeven, en hem daarom hebben opgewekt. Welke daar op zeide: zy zouden niet vreezen, dat het niet kwaads was, maar dat het de Heilige Engelen waaren. (x) Zoo is het ook van *Keurvorst Johan Fredrik* niet onbekend, dat hem, voor zyn dood, een man is verscheenen, tot hem zeggende: *Gy lieve man, wanneer gy die geene haddet, die u heeft onderhouden, opgevoed, en die altyd is by u geweest, en die alle uwe zaaken weet, zoo was u geholpen.* (y) Op gelijke wyze, als *Christiaan de tweede Koning van Denemarken*, A. 1559. door een Engel de dag van zyn dood is bekend gemaakt. (z) En de Geleerden hebben ook al voor langen tyd, naauwkeurig aangemerkt, dat de bekende *Petrus Lotichius*, in 't 4. *klaag-digt van zyn 2. boek*, aan *Camerarius*, met uitgedrukte woorden, het inneemen en verwoefsten van *Maagdenburg*, heeft voorzegt gehad, het welke de navolgende woorden heel duidelyk uitwyzen, daar hy de stad al zoo klaagende te voorschyn brengt:

(q) Vid. Casp. Peucerus de Divin. Gener. Cap. de somm. Conr. Lycosthenes de Prodig. & Ostent. ad A. C. 1538. p. m. 370. Jobus Finelius aliiq. (r) Epist ad Seckendorff. Lib. III. p. 629. (s) Camerarius in Vita. p. 78. (t) Ibid. p. 115. (u) Ibid. p. 186. (x) Rivander Fest-Chron. P. I. p. 100. (y) Idem ibid. Zeilerus Trauer-Gesch. p. 192. & Sagittarius Vit. Joh. Frid. p. 78. (z) Rivander l. c. p. 22. Zeilerus l. c. (a) Vid. Opera Louchii p. 45. & Conf. cò Zeilerus in Topographia Saxon. p. 175. Fabritius von Gesichter. p. 157.

*Efferus ex imis evertere sedibus hostis
Nititur & venia jus superesse negat.
Heu mihi ! qualis erit , quod abominor , exitus urbis ,
Concidet hostili si reserata manu ?
Hæc , oculi quæcunque vident , cinis omnia fient ,
Utraque dicetur flebile ripa solum ,
Ergo dies veniet , qua mœnia nulla tuebor ,
Parvaque restabit nominis umbra mei. (a)*

't Welk een Liefhebber van onzen tyd aldus vertaald heeft :

*De wreede vyand dreigd en poogt my om te scheuren
Ten gronde, en 't is vergeefs noch op genâe gewacht.
Helaas ! hoe zal het end (welks komste my doet treuren)
Der Stad zyn, als ze valt door 's Vyands hand verkracht !
Al, wat hier de oogen zien, zal gants in stof verkeeren,
En bei myn oevers zyn een treurenswaardig veld.
Zo komt de dag, dat ik geen willen zal verweeren,
En slechts de schaduw van myn naam zal zyn gemeld.*

6. By deeze voorbeelden kan men ook andere voegen, welke by de *Orthodoxe*, of rechtgeloovige Schryvers ook niet verworpen werden, alhoewel grooter en gewichtiger omstandigheden daar by koomen. Zoo verhaald zelfs de *Hooge Schoole tot Wittenberg*, dat A. 1551. zeeker mensch, in een gezichte *Christus* zoude hebben gezien, en de Kerke voor hem knielende, aan welke den Kelk des Toorns ingeschonken wierd, die zy ook moest uitdrinken. (b) Insgelijks ook, dat het aan *Melanchton* is voorgekoomen, hoe hem bevoelen wierd van de Vorsten, een *Hyena*, of monsterdier te schilderen, het welke een draak zeer wel geleeke met eenen langen staart, en echter met een lieflijk aangezicht, waar over hy zeer beroerd wierd, om dat het voor zeeker zyne valsche *Theologie* zal verbeeld hebben. (c) Ja men heeft ook aan het *Saxische Hof* bemerkt, dat den bekende *Claus Hofnar*, tot getuigenisse van de *Lutherschen* heeft moeten *propheteeren*. Want, als hy eens, tot *Weimar* met een groot geraas in de Geheime Raad kwam loopen, en zeggen: *Gy lieden houd hier wel raad over groote en gewichtige zaaken, maar niemand denkt, hoe men den brand tot Koburg zal blussen*: zoo is'er op de zelfde uure en tyd, tot *Koburg*, een grooten brand ontstaan, het welke men om de verre afgeleegentheid der plaatze onmoogelijk niet konde weeten. (d) En alhoewel men over de hoedanigheeden van zoodaanige zaaken, alhier niet wil twisten; zoo zyn echter de volgende geschiedenissen, als wat buiten gemeens, en aanmerkens waardigs, van de *Luthersche* zelfs, aangeteekend. In't jaar 1560. viel'er tot *Freyberg*, een boeren dochter, van *Mehrendorp*, genaamd, *Wendelina Bersdorffer*, in eene *Ectasis*, of verrukkinge van zinnen, waar in zy lang over de derde half uuren, ongevoelig bleef leggen, tot dat zy ten laatsten, met luider stemme, veele toekoomende zaaken alvorens verkondigde, en de gemeene zonden bestrafte, en, met spreuken uit de *Heilige Schrift*, de menschen tot bekeeringe vermaande; en zulks alles, in't by zyn van *Dr. Weller*, en andere Predikanten. Maar als zy nu wederom tot haar zelfs was gekoomen, zoo heeft ze niets altoos daar afgeweeten, en, als een

Verfchy-
ninge van
Christus.

Droom
van Me-
lauchton.

Waarzeg-
ging van
Claus
Nar.

Verruk-
kinge
van een
Maagd.

(b) Tom. I. Script. Witt. publ. p. 370. (c) To. III. p. 286. (d) Zinkgräffius Apophthegm. Germ. P. V. p. 159.

Jaar MD.
cor MDC.

eenvoudig mensch, geen kennisse daar af gehad, ja als men haar dit haar zeggen, en verkondiging kwam voor te leezen, zoo hield zy haar daar over zeer vreemd en verwonderd, en zy zuchte heimelijk by haar zelfs. De Leerars hebben haar in dien tyd ook, gelijk als namaals wel is gebruikelijk geworden, niet verworpen of gelasterd, maar *Dr. Weller* heeft de geheele geschiedenis, met alle haar reedenen en vermaaningen, in druk laten uitgaan, en een schoone Voor-reede, die wel waardig is om gelezen te werden, daar voor gemaakt. Zy zelfs is kort daar aan koomen te sterven, en in de kerk begraven geworden. Of schoon zich veele spotters, gelijk als gemeenlijk geschied, hebben bevonden, welke haar, om dat het een slecht en eenvoudig mensch was, hebben veracht, waar meede ook iemand van dat getal, in dit *Chronodistichon*, of *tyd-en-jaar-gedicht*, zyn kunst heeft willen toonen:

Oordeel
der Predi-
kan: en
daar van.

RVstICa Frelbergæ eXorItVr bene stVLta pVeLLa
VatIcInans, VVLgo hanc nVMen habere pVtant. (e)

Prophetie
van een
School-
meester.

7. In het jaar 1573. leefde tot *Lunenburg* een zeeker Schoolmeester, *Paul Grebner* genaamd, geboortig van *Schneeberg* in *Meysen*. Deze schreef A. 1574. een voorzegginge, aangaande de naakende groote veranderinge van't *Roomsche Ryk*, aan de *Kooningen van Frankryk*, *Denemarken*, *Engeland*, en andere: aan de *Keurvorsten*, *Graaven*, en de *Heeren van 't Ryk*, waar in hy onder anderen, dit steld: *Ik hebbe, niet alleen de zaake, die my God getoond heeft, gelyk als in een beeld of vorm gezien, maar het is in diervoegen met my gesteld geweest, als of een zekere stemme, met wel verstaanbaare menschelyke woorden, zich hadde laten hooren, die met my sprak: zoo dat my bevoolen wierd; de zelve met het geene daar toe behoord, getrouwelyk uit te voeren. Waar uit het dan oogenschynlyk blykt, dat my myne voorzeggingen van God waarachtig zyn in gegeven. Als, het geene ik van Prins Hendrik van Valois hebbe voorzegt: naamelyk, hoe hy uit Frankryk tot den troon van Poolen zoude geraaken, zich aldaar niet lang ophouden, maar zeer bedektelyk, zich wederom na huis toe begeeven. Insgelyks ook, 't geen ik van Duc D'Alba, dat hy de Nederlanden zoude moeten verlaten, voorzegt hebbe, het welke ook alles is geschied. Eeven alzo zal nog verders, al't geene is achter gebleeven, en dar noch niet gebeurd is, als de groote veranderinge in de Nederlanden, Spanje, Frankryk, van het Keyzerryk in Duitschland, en de verwoestinge van de Hoofdstad van den *Antichrist*, Roomen, de tyd en ondervinge noch wel uitwyzen. Deze Schriften zyn in het XVII. seculum, ofte eeuw, wederom herdrukt, en in Duitche Rymen over gebracht. Ook heeft *Dr. Simon Geddicus*, Hofpredikant tot *Maagdenburg*, A. 1596. een geschrift, met zyne Voorreede, uitgegeeven, onder den naam: *Een wonder gezichte, het welke, in het Aartsbisdom Maagdenburg, by Wolmerstad, tusschen 2. Dorpen, Elberg, en Meitzendorf, aan een Meysje van 18. jaaren by klaaren en helderen dag is verscheenen. A. 1596. den 16. December, Maagdeburg by Johan Franken.* Aan dit Meisje, is dan op de weg by geval, een gezichte verscheenen, door dien het een perzoon van omtrent 9. jaaren, op eenen heuvel, aan een Autaar zag zitten, met witte kleederen aan, een *Choor-rok* niet ongelijk, hebbende het aangezichte met een witte sluyer, en 't hoofd zoodaartig omwonden, dat men niets daar aan konde bekennen als de oogen. Deze Geest dan, hadde de handen na den Heemel uitgestrekt, hebbende in de rechterhand een glad wit kruis, op de rechte zyde van 't welke een roode roos was, en op de linker zyde een witte noote-muscaat, en boven de hand een roode*

Wonder
gezicht
van een
Meisje.

naagel

(e) Andreas Müllerus Chron. Freib. P. II. p. 274. Jobus Fincelius von Wunderzeich. P. III. & Hier. Wellerus in Opcr.

naagel stak, in de slinkerhand had hy een bloot zwaard, daar af de kling bloed-rood was. Daar beneevens hadde hy zeer jammerlyk uitgeroepen: *ô wee, wee u Christenen!* Als het Meisje dit nu wilde ontwyken, zoo konde het niet, waarom het op het gezicht recht toe ging, het welke opgestaan zynde, met haar meer als een quartier uurs was voort gegaan, zeggende: De wereld zal vergaan, ik hebbe lang voor u gebeden, en ik zal noch voor u bidden, indien gy u wilt bekeeren. Maar de wereld is al te boos, zy wil haar niet bekeeren. Als het Meisje nu aanving te weenen, zoo hadde het gezegd; weent niet, myn kind, zy zal doch vergaan! het welk verscheide maalen van hem wierde herhaald, met eene de hovaardy en andere zonden bestraffende. Gelyk als de voorverhaalde beschryvinge, die tot *Maagdenburg*, by *Johan Franken* is gedrukt, wydloopig verhaald.

8. Verders hebben de *Historie-Schryvers* aangemerkt, dat A. 1532. een jongetje van 7. jaaren in een Dorp in *Swaben*, genaamd, *Christiaan Hooven*, veelmaals in verrukkinge plag te vallen, in welke hy het volk tot bekeeringe vermaande, en daar teegen de gemeene zonden ernstig bestrafte. (f) Insgelyks ook, dat een ander jongetje van 10. jaaren, A. 1580. in een krankheid, zeer wonderbaare en schrikkelijke dingen gedaan, en van gruwelijke straffen zoude hebben gepropheteerd. Hy heeft ook den Zoone Gods genoemd, en aan geroepen, en de booze met Gods toorn en de helle gedreigd, en gezegd, dat 'er in korten tyd, een teeken aan den heemel zoude gezien werden, en dat 'er oorlog, moord, en Pestilentie zoude ontstaan. Hy heeft hem zelfs ook een wonderwerk Gods, en een *Propheteet* genaamd. Als hy wederom tot gezontheit kwam, heeft hy niet het geringste van dit alles geweeten. Waar mede dan die ruuwe menschen, haar, na den aart van haare zorgeloosheid, en boosheid, hebben uitgelaaten, dat het de uitwerkinge van eene zwaare *Melancholie* was, en daarom moest men hem niet gelooven. (g) Diergelyke oordeelen zyn met 'er tyd zeer gemeen geworden, om dat deeze zaaken buiten gemeen zyn, en dat de oude eenvoudigheid der Leeraaren verdoofd is. Want te vooren, gelyk als wy gezien hebben, naamen de Geleerde niet alleen zelfs zoodaanige waarschouwingen gaarne aan, maar zy maakten het ook aan het volk bekend, verklaarden het zelve, en preezen het den volke aan. Maar daar na, als men in loutere woorden-stryd, en, tot volkoomme weereldsgezindheid, kwam te vervallen, zoo wierden deeze dingen stoutmoediglyk veracht, of wel, geheel en al verdoemd, gelyk in de XVII. Eeuwe is geschied. Tot *Dresden* liet zich in 't jaar 1589. een groot grys man zien, met eenen lange tabberd, op de borst en rugge met roode kruisen, hebbende op zyn zyde een dolk, welke zeide een *Propheteet* te zyn, en dat hy met den *Keurvorst* wilde spreken. Maar het wierd hem geweigerd, en den *Hofprediker* last gegeven, met hem in onderhandeling te treden, maar hy wilde hem geen antwoord geeven, en ging daar op weg. (h) Op gelyke wyze is 'er eens, tot *Munden* in *Saxen* een man, van eene schrikkelijke gestalte, met verscheurde kleedren, met een staf in de hand, door alle de straaten geloopt, met luider stemme het volk vermaande, dat men zich zoude bekeeren, het woord Gods aanneemen, en de Afgoderye verlaten. Welke ook buiten alle twyffel, slecht is beloond geworden. Het is ook wel te vermoeden, dat die geene, insgelyks ook zoodaanige vermaaning, in den naame Gods en *Christi* zullen hebben voort gebracht, welke men in de zelve eeuwe verjaagd, of omgebracht heeft, even als of ze zich zelfs, voor Christus, of den Heiligen Geest, hadden uitgegeven, of, om dat men hen niet wel verstaan heeft, of, om dat men, uit

Jaar M.D.
tot MDC.Verrukkinge van
een Jongetje.Prophetie
van een
ander.Verachtinge der
zelve.Propheteet
tot Dresden.

Munden.

(f) Crusius Annal. Suev. P. III. lib. XI. p. 621. (g) Ibid. p. 773. (h) Anton. Weck Drefsdnische Chron. p. 373. (i) Conr. Lycosthenes de portent. p. 396.

Jaar MD.
tot MDC.

loutere boosheid, haare woorden heeft verdraaid. Gelijk als by voorbeeld, een *Poolsch Edelman*, genaamd, *Jacob Melstinski*, daarom heeft moeten lijdén, als of hy aan zich zelfs den naam van Christus hadde gegeven, en twaalf zynér medestanders tot *Apostelen* verklaard, welke men van roverye beschuldigde. (k) Gelijk als zulks meede aan een Kuiper tot *Schledstad*, genaamd, *Marten Steynbach*, is weedervaaren, die zich zelfs voor den Heiligen Geest zoude hebben uit gegeven. (l) Ook is meede de Geleerde man, *Justus Velschius*, A. 1561. van de hooge Schoole tot *Bazel*, daar om verworpen geworden, om dat hy zich zelfs een *Propheet* en *Apostel Gods* hadde gezegt te zyn: onaan gezien hy overboodig was, om zyne zaake, teegens alle, en een iegelijk, wie het ook zoude moogen zyn, staande te houden, werden de van allen toegestaan, dat hy eenen grooten yver voor God hadde. (m) Gelijk als ook het zelve aan veelen in diervoegen is geschied.

9. Met het eindigen der XVI. Eeuwe, is ook onder anderen, het navolgende geschrift, niet goedkeuringe, en opentlijke bekrachtiging van een rechtzinnig *Lutersch Predikant* zelfs gemeen gemaakt: gelijk als het opschrift en inhoud des zelfs ook uitwyft, aldus luidende: *Waarachtige, grondige, en Goddelyke openbaaringe, welke door de krachtige en doordringende woorden Gods, wegens de verachtige, zorgeloosheid, en ongerechtigheid, en daar op volgende zwaare oordeelen en straffen Gods, aan een Christelyk perzoon, A. 1591. en wederom, A. 1599. in een gezichte is geopenbaard, het welke in dit kleine boekje is vervat, en aan alle Christelyke liefhebbers van het woord Gods is bekend gemaakt, om alleen op het eedele woord Gods te bouwen, en in alle zwaare bezoekingén, teegen den dood, duivel, en alle geweldenaaren, te kunnen triumpheren, in oopentlyke druk vervaardigd, door Johan Kosen, burger tot Colledén. A. 1601. den Christelyken leezér tot waarschouwinge, nademaal den dag des Heeren na by is, en dat alle menschen haar moeten bekeeren.* Den inhoud van deeze onderrichtinge is dan als volgd:

A. 1591. Wanneer God my het eerste gezichte in den Geest vertoonde, op een Zondag, des morgens vroeg, wierd ik in den Geest, ter aarde needer geslaagen, en ik zag een perzoon, met luider en toorniger stemme, heemel en aarde roepen, in gevolge van den L. *Psalms*, hy roept heemel en aarde, dat hy zyn volk richte. Het ongeluk kwam uit den *Westen*, en teegens my, een klein hoopje volks, het welke in een zonneshyn aan my vertoond wierd, volgens den L. *Psalms*, Myn heil, *Leid my*, enz. Ik zag ook te dier tyd met eene hoe de booze Geesten, en de menschen, die haar aanhangen, schrikkelyk woeden, en raafden teegen de vroomé *Christenen*.

10. De perzoon, die my met Gods Woord trooste, hertelyk vermaande, en alle menschen voor mis-troostigheid getrouwelyk waarschouwde, en die teegen het *Oosten* stond, kwam tot my, in de gedaante van een man, die vriendelyk en lieflyk was om aan te zien, by hem was een ernstige zeedigheid, en hy kwam my, en het kleine hoopje volks, (gelyk als vooren gemeld

(k) Job. Böttiger Hist. Eccl. p. 402. (l) Bayerlingius Theatr. Vit. Hum. Litt. H. pag. 32.
(m) Ottius Annal. Anab. p. 137.

meld is,) te hulpe, my geevende een vriendelyke streek over de wange, gelyk als een goedertieren vader aan zyn kind doet, waar op dan het ongeluk, en de booze Geesten, beneevens de menschen, die haar aanhingen, als kaf van de wind, verdweenen, in gevolge van den i. en xv. Psalm.

De tweede Openbaaringe was deeze. Als ik, den 17. Februa- ry, zynde een Saturdag, gedwongen wierd, het I. boek Sa- muels tot het xxiv. Capittel tot aan de woorden, *zoo zweert my dan by den Heere*, te leezen, zoo bleef ik zitten als een doode en stomme, die niets kon spreken, ophoudende by de straks verhaalde woorden, waar op dan *M. Ambrosius Sidelius, Pre- dikant tot Colleda*, door Goddelijke bestieringe is geroepen, om dit wonderwerk meede te zien en te hooren, welke my dee- ze woorden voor las, *zoo zweerd my nu dan by den Heere*. Waar over ik wederom met vreugde tot my zelfs kwam, en door beweginge des Geestes, met opgehevene twee vingeren: *Zoo waarachtig als God leeft, van eeuwigheid tot eeuwigheid*, met eene sterke en luide stemme drie maal hebbe moeten zweeren, en als ik in vertrouweljkheid, als den eenen vriend den anderen doet, eenige Capittelen, als het ix. x. xij. xiv. xv. uit het eerste boek *Samuels* hadde voor gelezen, toen heeft de Geest des Heeren door my, gelyk een klein kind gesproken; ik hebbe den *Predi- kant* dan deeze *Cap.* aangewezen, en, door myne vingeren, die gelyk als dood waaren, vertoonnd, dat uit de Stamme *Isai*, een takje, uit de wortel voort gekoomen, weder vruchten zoude voort brengen. Waar van *Esaias* aan 't xi. Cap. en by *Jere- mias* xxv. en xxxij. Cap. werd gesproken, en ik hebbe die nacht over tot aan den morgen toe, het xxiv. Cap. van het I. boek *Samuels* moeten leezen. En, wanneer des Zondaags de klokken wierden geluid, om ter Kerken te gaan, zoo wierd ik gedwon- gen, om met een vollen loop, den *Bybel* en het *Nieuwe Testa- ment* in de Kerke te moeten draagen, in gevolge van 't geene de *Propheet* spreekt I. *Samuel* c. xv. v. 22. *Gehoorzaamheid is bee- ter als offerhande*, enz. en het Woord Gods aan te hooren: en als my de burgers van *Colleda*, als een raazende, en dol men- sche, gelyk zy meenden, aan de ketting hadden gelegd, en op den Zondag, Maandag, en Dingsdag, niet t'eenemaal hadden opgeslooten, zoo zyn de volgende letteren, tot bekrachtiginge van zulk een Goddelijke openbaaringe, van den Engel des Hee- ren, met bloed roode couleuren, op myn kleed gedrukt gewor- den, gelyk als alhier gezien kan werden.

1476

Jaar MD.
tot MDC.

Volgd het
geërbige-
nisse van
de Predi-
kant.

Ik ondergeschreevene *Mag. Ambrosius Sidelius*, Predikant en bedienaar des Goddelyken Woords tot Colleda in Thuringerland, de Werthfiche heerschappye onderworpen, ben, van Gods weegen, die een Heer aller Heeren is, door een Lidmaat van myne Gemeente, genaamd, *Johan Koose*, wiens vader voor veele jaaren hier *Diaken*, en een getrouw dienaar van het Woord des Heeren onzes leevendigen Gods is geweest, verzocht om getuigenisse te geeven, hoe hy zich reegens God, zyn Heilig Woord, en de *Sacramenten*, heeft gedraagen, en in zyn leeven en wandel ontrent alle menschen gehouden heeft.

II. A. 1596. heeft ook een *Luterfch Predikant tot Strapen*, met naame, *Georg Schreck*, zekere openbaaringen en gezichten, van een Edelmans kind, aangaande hooge en heemelsche zaaken, uit gegeven, welke in de Schriften van de Godzaalige *Stephanus Pratorius* §. 34. herhaald zyn, waar uit ik het voornaamste hier by zal voegen. In de Voorreedē dan, zegt de voorverhaalde *Predikant*, dat de *Prophetie* van *Daniel*, in't II. Capittel, ver. 28. is vervuld, en hy uit zyne gedachten verder als volgd: „Ik stelle voor vast, dat „zulke gezichten niet zyn van kleine zaaken, welke de sterrekundige ook wel „kunnē voorzeggē, maar, van zeer groote en heemelsche zaaken, als van „het *Ryke Jesu Christi*, hoe het zelve gesteld zy, en op wat wyze het zelve, „onder de lievelingen Gods werd uitgedeeld; het welke voor zeker een zeer „heerlyke vertooninge moet zyn. Want, wat kan'er doch lieflykers bedacht „werden, als, God de Heere, in zyne genaade en weldaaden, met de oogen „des herten recht te aanschouwen en te erkennen? Zulke gezichten geschieden, „niet alleen buiten den lichaame, gelijk als aan den *Heiligen Stephanus* en *Pau- „lus* wedervaaren is; als die den heemel geoopt gezien, en veel wonder- „lyke dingen aanschouwt hebben, maar ook, in den lichaame zelfs, door „verlichtinge van de *H. Geest*, welke echter uit eene naarstige en aandachtige „behartiginge en betrachtiginge van het Woord Gods voort koomen.

12. Van de gezichten zelfs, zal ik het 1. 2. 4. en 5. hier by voegen.

Het eerste Gezichte.

Wanneer ik een jongetje van ontrent 12. jaaren was, zoo wierd my mijn vader en moeder door den dood ontnoomen, en ik wierd zeer arm en elendig, en, des morgens vroeg, op 't veld gaande, om mijn ongeluk en armoede te beklaagen; zoo ontmoete my een helderheid en blinkende klaarheid van eenen leeyenden Engel, welke tot my sprak: Volgd my na; en zyt niet meer bedroefd, ik zal u uwen waaren troost aanwyzen. En hy bracht my, door eenen dikken neevel en damp, in een heerlyken tempel, uit louter sijn goud gemaakt. Aan weeder zyden zaaten de Heilige Engelen, drie dubbeld over malkanderen, op banken van *Saphyr*; gelijk als de schoolkinderen, hebbende goude boeken in haare handen. Haare gestalte was zoo lieflijk en schoon, dat ik het niet kan uit spreken. In 't midden van den Tempel zat een groot jon-

jongeling, op een gouden Troon, die de heerlijkheid Gods boven zijn hoofd hadde, van welke het geheele vertrek verlicht wierd. Want het was al licht en klaarheid in de zelve plaatze, en, na dat my mijnen Engel daar in gevoerd hadde, zoo stonden alle de Heilige Engelen op, en bukten haare hoofden: maar ik wierd zeer verschrikt, en begon te weenen. Waar na de jongeling, die op den gouden Troon was gezeeten, tot my sprak: Weend niet, ik zal u uwen troost aan wyzen, my toonende een gouden Altaar, aan zyne rechterhand, waar op een Lam stond, met vyf wonden, en hy zeide tot my: Ziet, dit is het Lam Gods, het welke om uwent wille aan het kruis met wonden is doorboord. Waar na alle de Engelen begonden te weenen. En een van haar liep toe, en kuste het Lam, zeggende: *Gloria tibi Domine, Gloria tibi Sancte*: Heerlijkheid zy u ô Heere, Heerlijkheid zy u ô Heilige. En mijn Engel nu, die my daar in gebracht hadde; nam eenen gulden beeker van het Altaar, die vol was van het bloed van *Jesus Christus*, en hy sprak tot my: Neemt weg, en drinkt het aangename bloed van het Lam Gods, in uw herte, het welke voor uwe zonden vergooten is. En ik dronk het uit, en myn herte wierd vervuld, en het is nu noch vol, van het bloed van *Jesus Christus*. Waar na de groote en hoog verheevene jongeling tot my sprak: Verheugd u, ô gy Edel kind, dat het bloed van den Zoone Gods, voor u vergooten is; want nu zyt gy gereinigt van alle uwe zonden. Edoch moet gy u laten wasschen. En het Lam op den Altaar sprak tot mynen geleyds-Engel: Geeft hem een brief en zeegel zynner verlossinge. En de Engel nam een sneeu-wit Perkament, en hy schreef op het zelve uit den gulden Beeker, de volgende woorden: *Hic puer nobilis est unus ex salvatis in Domino: ideoque concedo ipsi libertatem ab omni accusatione & damnatione aeternâ*, dat is, *dit Edel Kind is een van de verlosste des Heeren, waarom ik hem geeve, eene eeuwige vryheid van alle aanklaage en verdoemenisse*. Aan deezzen brief wierd gehangen een gouden Zeegel, waar op stond het beeld van het Lam Gods. Deeze brief is nu myn troost en geheele schat, in myn armoede en ellendigheid.

Het tweede Gezichte.

13. Wanneer ik nu met den Engel wederom te rugge uit den Tempel ging, zoo overviel my op den weg een zachten slaap, voortkoomende van den rooden wyn, die ik uit den beeker des Heeren hadde gedronken, en ik geraakte in slaap, want ik hadde te vooren niet veel geslaapen. In den slaap docht my, dat ik, in het

Jaar MD.
tot MDC.

het bloed, en op het herte van *Jesus Christus* ruste. En my kwam in den slaap wederom alles te vooren, dat ik in den Tempel gezien hadde, ja meer als ik verhaalen kan. *Jesus, Jesus*, hoe vloogen de Engelen door malkanderen? hoe omhelsden en kusten zy het Lam Gods? wat voor een antwoord wierd hen gegeven? wat voor woorden wierden hen, door den Vorst, die op den Troon zat, voor geleezen? hoe speelden zy op de harpen? maar myn Engel stiet my aan, en sprak: Ontwaakt, gy moet met my in het Heilige bad gaan, en hy geleidde my, door eenen Heiligen weg, tot eene guldene Fonteine, en het water liep uit de zyde van het Lam Gods. Na by de zelve plaatze zag ik ook het Lam Gods, booven over de guldene Fonteine. En ik sprak: Heere, wie is deeze Fonteine? de Engel antwoordde my, en zeide: het is de Fonteine des Heils, in welke de Geloovige en Uitverkoorene menschen zaalig werden. Want deeze Fonteine heeft God gezeegend, en hy heeft haar de kracht van het bloed zyns Zoons gegeven, en alle zeegeningen daar in gedaan. En Hy heeft aan haar de macht gegeven, om zaalig te maaken, alle de geene, die het bloed van zynen Zoone in haare herten hebben, en buiten deeze Fonteine is 'er nergens eenige zaaligheid te vinden, noch in den heemel, noch op der aarden. Al wie in dit waater werd gedompeld, die werd ook met eene gedompeld, in de geheele zaaligheid, en hy werd de zelve deelachtig. Hy werd daar meede, als met een eedel kleed, aan gedaan. Toen sprak ik: Eilieve, doopt my dan ook doch met dit waater; en hy nam my, en ontkleede my geheel moeder naakt, en hy dompelde my driemaal in dit waater; in den Naame des Leevendigen Gods, reinigde hy my van alle myne zonden, en hy zeide tot my: Verheugd u nu, myn lieve zoon; want dit waater heeft alle uwe zonden van u weg genoomen. Zy en zullen in het toekomende aan u niet meer verdoemelijk zyn, noch van God aan u toegerekend werden. Gy zyt teegenwoordig voor God zuiver en klaarder als de zonne: gy zyt nu wedergebooren, en hebt nu wederom uw voorige beeld, het schoone en lieflijke beeld, in genaade verkreegen. En hy gaf my een wit zyden kleed, zeggende: trek aan het zuivere kleed Gods uit den heemel, tot een teeken van uwe onnoozelheid, en wandeld daar meede steeds in vreugde. Ziet ook wel toe, dat dit kleed niet meer werde besmet, of u ontnoomen, maar houd vast het geene gy hebt. Want het geene God door den Doop eenmaal gereinigd heeft, dat moet geen mensche verontreinigen.

En ik hoorde uit den heemel eene heerlijke stemme van my, zeggende: Dit kind is myn lieve kind, aan het welke ik een welgeval-

gevallen hebbe. Verheugd u, gy heemelen over dit myn kind, het welke heeden wederom tot zijn voorige eere, schoonheid, en heerlijkheid is gekoomen. Waar op alle snaare speelen in de heemelen klonken, en daar was een zeer groot vreugde-feeft, en zy preezen het bloed des Lamis, en het waater des Doops.

Jaar M D.
tot MDC.

Het vierde Gezichte.

14. In het dertiende jaar mynes ouderdoms, zat ik in myn kaamertje, voor my hebbende den Heiligen brief Gods uit den heemel, aangaande myne zaaligheid, en over las hem. Want deezen brief is het boek van mijn herte, mijn enig boek, ja mijn geheele boekzaal. Ik behertigde ook het vroolijke en genaadige Woord Gods: Gy zyt mijn geliefde Zoone, in welken ik mijn welbehaagen hebbe, en ik hadde daar uit eenen uitspreekelijken troost. En ik bad ook met eenen God mijnen heemelschen Vader, dat hy my doch zijn vriendelijk en vaderlijk aangezichte mogt toonen, op dat ik mogt zien, wat voor een Vader ik aan hem hadde. En daar kwam iemand aan mijn kaamertje kloppen, aan wien ik vraagde: Wie zyt gy? en hy antwoorde my, ik ben de lieflijkheid Gods. Deezen genaaderyken Engel liet ik tot my in koomen, en ik sprak tot hem: Alderlieffte Engel, waar zyt gy zoo lange geweest? hy antwoordde, by God in den heemel, als ook, by u op der aarden. Want ik ben alle oogenblikken by u geweest, en ik hebbe u voor den hellichen Draak behoed. En ik verschyne nu by u zichtbaarlijk, op dat ik u in den heemel over voere, en u aan toone het lieflyke en genaadige aangezichte Gods uwes heemelschen Vaders. Daarom, sluit uwe oogen, en volgd my na. En, als ik die toe gedaan hadde, was ik aanstonds in den heemel, welke uit een groot Cristalyn gemaakt zynde, vol van de heerlykheid Gods was. Daar was geen zonne, maar de klaarheid Gods was zyne zonne. En ik zag aldaar God den Vader zitten op een zeer heerlyken stoel, van louter goud bereid. Uit zyn gezeegend aangezichte blonk loutere vaderlyke liefde en trouwe, en hy was onuitspreekelijk genaadig, en lieflyk. Voor hem zaten alle uitverkoorene Weeskens in witte kleederen, tot de welke hy sprak: ik ben uwen Vader, en gy zyt myne kinderen. Hy blies ook over haar uit, den geest zyner genaade, en hy gaf haar zyne genaade te proeven. Zeggende, neemt aan myne genaade in uw herte, en proeft hoe zoet de zelve is. En hy verzeegelde de zelve in haare herten. En hy nam in 't byzonder een klein, bleek, en arm meisje, en hy zette het op zyn schoot, en sprak tot het zelve: Gy zyt van de weereld afgezond-

Jaar MD.
109 MDC.

derd, en gy zult nu myn zeer lief dochttertje zyn, de andere koomen noch de leevendige toe. De Engelen des Heeren aan wederzyden hadden guldene kroonen in haare handen, en zy zetteden de zelve het weesje op het hoofd, met dit omschrift: Gods kind, Gods herte, Gods lust, Gods vreugde. Eene diergelyke kroone wierd my ook toegelegd, en ik draage de zelve noch op myn hoofd, die veel hooger achtende, als alle de koninkryken der aarde.

Het vyfde Gezichte.

15. Na het verloop van vier weeken, verscheen my wederom, de zoete Engel myner vertroosting, en hy sprak veel met my, van de uitneemende schoonheid der kinderen Gods, in myn ontfteekende eene hertelyke begeerte, om de zelve in haare hoogste heerlijkheid en majesteit te aanschouwen. Tot de zelve sprak ik dan: Ach! myn zoete Engeltje, en teeder broertje, voerd my doch noch eens in die heerlyke zaale der hoogste heemelen, tot de aangename kinderen Gods; op dat ik haar aangezicht in Gerechtigheid eens mag aanschouwen. En hy nam my op, en voerde my in den heemel, daar ik vier weeken te vooren geweest was, my stellende midden onder de kinderen Gods, welke aldaar vergaaderd waaren. Maar ik zag de Heere op zynen gouden Troon niet zitten. En ik begon te spreken: Waar is God de Heere, myn alderlieffste Vader? Hy antwoorde my, zeggende: hy is in zyne kinderen. Ziet, de klaarheid Gods is in de zelve, en zyne zoonen en dochteren zyn des zelfs tempel; in welken hy woond, en die hy zelfs met zyne heerlijkheid vervuld heeft. En ik zag om, na duizendmaal duizend kinderen Gods, en ik wierd gewaar, dat zy straalden; van de innerlijke klaarheid Gods, als klaare en heldere zonnen. Daar zag ik ook leevendige *Saphieren* en *Robynen*. Het licht des Heeren straalde in haare lichaamen, en zy beweegden haar zoo sterk, dat zy niet konden stille staan, want de klaarheid des Heeren is een leevendige klaarheid. En zy wierden van den Engel des Heeren gehouden, zoo dat zy niet vlieden konden, waar heenen zy wilden, want haaren tyd was noch niet gekoomen. En daar sprak een van de oversten der Engelen: gy zyt alle vol des leevendigen Gods. Dit is uwe eere, teegens de schande der weereld. Weest dan lijdzaam in deeze weereld, en vertroost u met deeze groote heerlijkheid. Maar in my ging een zoodaanig licht op van de klaarheid des Heeren, dat ik God midden in 't herte kon zien, en zyne groote liefde, en zijn heemelsche raad, teegens my, erkennen. Ik zag hem wel niet uiterlijk, maar ik kende hem

hem doch innerlijk, want zyn licht was in my, en ik wierd daar door zoodaanig vol vreugde, dat ik by na daar af was gestorven. Want, waar God de Heere is, daar is ook zijne Wysheid en vreugde. Maar kort na dit oogenblik, wierd my een scherpe prikkel in 't vleesch, dat is, eene groote droefheid in 't herte, gegeven, op dat ik my over zulk eene groote heerlijkheid niet verheffen, noch de zelve, door zorgeloosheid niet misbruiken zoude. En een ieder verlichte kwam met my wederom op zijne plaatze, en in zynen ellendigen staat, tot op den dag der vernieuwinge.

16. En zoo veel zal nu voor dit maal genoeg zyn, aangaande de voorbeelden van zekere openbaaringen, in de voorgaande Eeuwe, en wel de zulke, die met 'er daad zelve, in de *Luthersche Kerke* meest zyn geschied, en die van de zelve Leeraaren voor waar en waarachtig zyn erkend, en meestendeels in druk gemeen gemaakt geworden. Welke dan niet alleen de voor verhaalde strydigheden met de zoo genaamde *Enthusiasten* verklaard, en die ons, ontrent het onderzoeken en oordeelen van de zelve, eene groote voorzigtigheid leerd gebruiken: maar die ook overvloedig toond, op wat voor ellendige gronden, in die tyden, en namaals, diergelijke Goddelijke uitwerkingen in twyffeling getrokken, of wel geheel en al zonder onderzoek, t'eenemaal zyn gelasterd, en verworpen geworden. Aangezien 'er zulke onwederspreekelijke bewyzen, beneevens de Heilige Schriften, ons ten vollen kunnen verzeekeren, dat het niet onmoogelijk, noch ongewoonlijk is, dat het onafhangelijkste, liefderykste, en medededeeligste weezen Gods, zich na zyn welbehaagen, aan zyne schepzelen zoude koomen meede te deelen, en te openbaaren, en die zich ook niet altyd door menschelijke wetten en ordonnantien laat bepaalen. Nademaal hy nooit noch door woorden, noch door werken, zich heeft verbonden of bekend gemaakt, dat hy zich niet zoo wel in 't Nieuwe als 't Oude Verbond aan de menschen wilde openbaaren. Maar veel meer, dat hy het rechte tegendeel hier van, wel heerlijk en klaar in de Schrift belooft heeft, en in alle tyden krachtig beweezen, het welke ook de verstandige altyd aangemerkt, en tot haar voordeel aangenoomen hebben. En zeker, by aldien de *Luthersche*, en anderen, door zoodaanige Goddelijke vermaaningen, zich hadden willen laten onderrechten, zoude men veele groote en onverzettelijke schaaden, zelfs in het uiterlijke, daar meede hebben kunnen voorkoomen, gelijk als in 't volgende boek, van de Duitfche oorloogen, ook wel zal kunnen gezien werden. Ja mat meer is, men zoude daar uit hebben kunnen gewaar werden, dat men zich, door de gestaadige regeeringe des Heiligen Geestes alleen wel kan laten leiden. Maar wy moeten ons wederom tot het verhaal der *Historie* zelve keeren, en nu tot de andere strydigheden ons haasten, en over gaan.

Jaar MD.
tot MDC.

Het XXIV. HOOFD-STUK.

Van de innerlyke strydgheeden onder de *Luthersche* zelfs,
en wel eerstelyk, van *Osiander*, en *Stancarus*.

§. I.

Lof van
Osiander.

WY gaan dan nu over tot de oneenigheeden, die'er onder de *Luthersche* zelfs, zyn ontstaan, en om dat *Andreas Osiander*, van weegen zyn Leere, onder de *Enthusiasten*, of Geeltdryvers, meede wierd gereld, zoo kan hy de eerste plaatze ook wel hebben, alhoewel de *Antinomi*, of vyanden van de Wet, volgens de tyd reekeninge, noch voor hem zyn geweest. Deeze was dan, gelijk als bekend is, eerst tot *Nurnberg*, en daar na tot *Koningsbergen in Pruisssen*, *Predikant* en *Professor*. Maar anderzins was hy van zyne afkomst, welke was A. 1498. van *Guntzenhuizen*, in *Frankenland*, geboortig. Zyn vader was een Smit, en hy wierd met zyn rechte naam, *Hofeman* genaamd, waarom men hem ook in zyn jonkheid, *Hofemantje*, gelijk als een zeker man daar van schryft, spitsgewyze noemde: (a) En, dat hy, in zyn jeugd, na den trant, die in dien tyd gebruikelijk was, uitsteekend wel gestudeerd, en zich geoeffent hadde, zulks bekennen ook zelfs zyne aldergrootste vyanden, welke verhalen, dat hy, om zyn doordringend verstand, naarstigheit, welsprekendheid, en de frige weetenschap, in den beginne by alle menschen was bemind. (b) Dat *Melanchthon* zelfs zyn groote wysheid in voortreffelijke zaaken, namaals noch zeer hoog heeft geroemd, en *Luther* zelfs, in zyne *Dischreeden*, van hem hadde gezegd: *Osiander* is een geleerd man, hy moet zich aanden *Bybel* zettē, en de gewoonelyke nitlegging daar op maaken. (fol. 272.) A. 1560. (c) En de *Mansveldsche Godsgeleerden*, bekennen opentlijk, in het twist-schrift teegens hem: *Andreas Osiander*, was zonder eenige teegenspreken, een doorgeleerd man, niet alleen in de eene of de andere weetenschap, maar, in alle de zóorten der geleerdheid was hy treffelijk geoeffent: alzóo en in diet voegen, dat hy van alle zaaken in 't gemeen met groote wysheid heeft konnen spreeken en oordeelen. Hy is ook in de Taalen uitsteekende geweest, en hy hadde een wonderbaare en zonderlinge welsprekendheid. (d) Die ook zyne schriften met aandacht na leest, zal deeze getuigenisse voor de waarheid moeten erkennen.

Zyn lof
ouder de
Luther-
sche.Aanzien
en ver-
diensten.

2. In 't begin, en noch by 't leeven van *Luther*, is hy by alle menschen, in eene hooge achttinge geweest, om dat hy, door de eerste *Disputen* teegen de *Papisten* eenen grooten roem hadde verkreegen. (e) Daar schreef ook *Melanchthon*, onder anderen aan hem: dat zy eene groote gemeenschap en liefde, ook zelfs in haare leeringen en oeffeningen, met malkanderen hadden. (f) Zyne vyanden getuigden ook van hem, dat hy, in den beginne, een getrouw dienaar *Jesu Christi* was geweest, door dien hy, met eene rechtvaardigen yver, volgens het bevel van den leevendigen God, het *Interim* niet heeft willen aan-

(a) Joach. Camerarius Vita Mel. n. LXXXV. p. 300. Seckendorffius Histor. Luther. L. 1. p. 241. Melch. Adami Vit. Theol. & ex eo Frcherus Theatr. Vir. Illustr. p. 158. ac omnino Hartknoch Preuss. K. Hist. Lib. II. c. 2. p. 309. seqq. (b) Camerar. l. c. Regenvolscius Lib. III. H. E. Slavon. p. 348. M. Adami l. c. & plures. (c) Camer. l. c. p. 302. 305. (d) In Confessione de Sectis horum temporum, apud Schlüsselburgium Catal. Hær. Lib. VI. p. 252. (e) Camerarius l. c. p. 300. (f) Epist. Volum. I. p. 317.

aanneemen; maar liever het land heeft willen ruimen. (g) Zy staan wel toe; dat de *Markgraave Albert van Brandenburg, Groot-meester in Pruiffen*, bekend heeft, dat; door het *Prediken van Osiander*, eerst het licht van de zui- vere Leere des *Euangeliums*, in zyn herte was ontfteeken. (h) Gelijk als hy dan, van het jaar 1522. af; het *Euangelium* ook tot *Nurnberg* met grooten zeegen verkondigd, en de hervorminge aldaar ten hoogsten heeft helpen bevorderen: tot dat hy, gelijk als hier boven is gedacht, wegens de oneenigheeden van het *Interim*, van daar is geweeken: By welke geleegendheid; hy de *Papisten* niet, Igelijk als andere *Lutherfche* wel gedaan hebben, heeft willen liefkoozen; waar over hem ook zyn behoorliken lof gegeven werd. (i) Hy heeft ook in dien tyd veele van zyne Schriften laten uitgaan: gelijk als 't vermoeden van het naaken der laatste tyden, en het einde der weereld. *Nurenberg* 1545. Van de bespotters van Gods Woord, *ibid.* en diergelijke werken; behalven die geene, welke namaals noch zyn uitgekoomen, en die beneden noch zullen genoemd werden.

Jaar MD.
tot MDC.

3. Ondertuffchen zegt men verder, dat hy zyne byzondere gevoelens al lang te vooren heeft gehad, en de zelve ook heeft doen blyken, byzonderlijk, op het *Colloquium*, of de r:zaamen-fpraaken tot *Marpurg* in een *Predikatie*, A. 1529. welke hy by de tyden van *Luther*, niet heeft derven openbaaren. Insgelyks, dat hy, des zelfs dood vernoomen hebbende, opentlijk zoude hebben gezegt: dat, nu den leeuw dood was; hy wel haast de vossen en haazen zoude bedwingen. Of schoon daar beneevens werd toegestaan, dat hy eerst A. 1549. den 24. *October*, in 't *Prediken*, en andere vergaaderingen, met zyne Leere is te voorfchyngekoomen, het welke over de 3. jaaren na de dood van *Luther*, en alzoo met het voorverhaalde niet wel over een komt. (k) Te meer noch, om dat de geleegentheid, tot het uitberften van dit verschil, van des zelfs zoon *Lucius Osiander*, (die in allen deelen voor een rechtgeloovige en waarachtig Leeraar werd gehouden, en die ook zelfs by alle deeze handelingen teegenwoordig is geweest, gelijk als hy fchryft) op de volgende wyze grondig en klaar beweezen werd. Dat naamentlijk, hy *Osiander*, in een zeeke re vergaaderinge zoude hebben gezegt: dat men uit de waare Leere van het beeld Gods wel kon zien, dat de Zoone Gods echter de menschelijke natuur zoude hebben aan genomen, al hadden wy schoon niet gezondigd. En om dat zich veele daar aan ftieten, zoo hadde hy zich daar over in een zeeke gefchrift verklaard, en *geprotesteert*, dat hy met niemand wilde twiften. Waar op alles wel wederom wierd bevreedigd, tot dat hy in een ander *dispuut*, eens eene andere befchryvinge van de bekeeringe op de baan bracht, onderscheiden van die van *Melanchihon*: te weeten, dat ze was eene bekenteniffe en vermydinge der zonden, met een vast voornemen van veranderinge des levens, en vergeevinge der zonden. Hier over hielden zich veele beleedigd, gelijk als ook daar over; dat hy, in zyne *Predikatiën*, altyd fterk daar op drong: dat God in den mensche woonde, en dat men daarom wel moest toe zien, dat men hem, met het zondigen teegen de *Confcientie*, niet uit zich kwam te verdryven. Maar *Melanchihon* ontfchuldigde hem toenmaals met eenen grooten ernst; zoo dat de gemoederen ook daar meede gestilt wierden. (l)

Begin van
den ftryd.

Leere van
demensch-
werding
Christi.

Van de be-
keeringe.

4. Maar eindelyk fchreef hy een zeeke *Dispuyt*, en ftelde daar in voor vast, dat de mensche, door eene weezendlyke gerechtigheid Gods, die in ons woond, wierd gerechtvaardigd: dat *Christus*, volgens zyne Goddelyke Na-
K k k k 3 tuure,

Van de
rechtvaar-
digmaa-
kinge.

(g) Hoornbeckius Summ. Controv. Lib. IX. p. 732. Schlüsselburgius l. c. p. 42. (h) Caspar. Schütz in Chron. per Chytræum continuato Lib. XI. p. 507. Melch. Adami l. c. Hartknoch. l. c. p. 267. (i) Bucholzerus Ind. Chron. p. 573. Hartknoch l. c. p. 309. 311. (k) Schlüsselburg. l. c. p. 43. Wigandus de Sacramentar. p. 497. Hoornbeckius l. c. (l) Epist. Hist. Eccl. Cent. XVI. Lib. III. c. 1. p. 554. seqq. Hartknoch. l. c. p. 312. seqq.

Jaar MD.
tot MDC.

Ontschul-
diging van
de zelve.

Zyne eige
bekenre-
nisse.

tuure, ten eersten onze gerechtigheid was, en dat de gerechtigheid dat geene was, het welke ons beweegt om oprecht en vroom te leeven. Van deeze stellingen verhaald zyn zoon verder: dat hy daar meede niet anders hadde gemeend, als het geene *Paulus* zegt: dat *God in ons werkt, beide het willen en het volbrengen*, welke verklaringe hy veelmaalen van hem zelfs hadde gehoord. Ondertusschen hadde hy echter niet geloochent, ja zelfs opentlijk geleerd, dat *Christus* voor ons de Wet volkoomentlijk hadde volbracht, voor de zonden der geheele wereld hadde voldaan, en dat de menschen, door het geloove aan *Christus*, de vergeevinge der zonden verkrygen. Hy hadde maar alleen het woord van *rechtvaardigmaakinge* voor de *weedergeboorte* en *vernieuwinge* genoomen, gelijk als het ook voor zeeker de Schrift-zelve doet, door dien de verdeelinge alleen in de gedachten geschied, en dat de spreuke *Pauli* van de *rechtvaardigmaakinge uit genaade*; op de inwooninge van de wezentlijke gerechtigheid Gods werd toegepast. Waaron dan ook de *Wurtenburgsche Godgeleerde*, aan welke hy ook door zyne Schriften beeter is bekend geweest, en in 't byzonder *Brentius*, zyn oude en vertrouwden vriend, beneevens veele andere, *hem niet hadden willen verdoemen of verketteren.* (m) Welk waarachtig verhaal van anderen ook herhaald, (n) en hy zelfs zoo veel als het moogelijk was, verontschuldigd werd; met te zeggen (o), dat de zin van hem beeter was als zyne woorden. (p)

5. Doch op dat de gevoelens van *Osiander* van den begeerigen leezer zelfs moogen bekend en verstaan werden, zoo zal ik zyn eerste *Dispuut*, dat hy zelfs A. 1550. met den druk heeft gemeen gemaakt, en dat hy daar na, A. 1551. den 12. *September*, tot *Koningsbergen* in 't *Duitsch* heeft laten uitgaan, hier by voegen, en luid dan het zelve van woord tot woord, als volgt:

Wanneer de *Heilige Apostel Paulus*, in den brief aan de *Galaten*, op het 3. *Capittel* spreekt: want, was daar eene *Wet* gegeven, enz. daar meede heeft hy de geheele kracht van onze rechtvaardigmaakinge op het kortste en aldervolmaakste by malanderen vervat:

39.

Want in *Christus* woond de geheele volheid der Godheid lichaamelijk, en by gevolge, ook in die geene, in welke *Christus* woond, *Coloff. ij.*

40.

By-aldien zulks in iemand geschied, zoo heeft *Christus* dit door zijn gebed verkreegen, wanneer hy zegt: *Ik en bidde niet alleen voor hen, maar ook voor de geene, die, door haar woord, in my gelooven zullen, op dat zy alle een zyn: gelyk als gy Vader in my, en ik in u, dat zy ook in ons een zyn, op dat de wereld geloove, dat gy my gezonden hebt. En ik hebbe haar de heerlykheid gegeven, die gy my gegeven hebt, op dat zy een zyn: gelyk als wy een zyn.* Joh. xvij. 21, 22.

41. Boo-

(m) *Osiander* l. c. (n) *Vid. M. Adami* l. c. *Wilh. Stratemannus* *Theatr. Hist. Exitu* X. p. 1049. (o) *A. Osiander* *nepos* *Disp. IV. in Form. Conc.* p. 147. (p) *G. Olearius* *Annot. Bibl. Append. Memorab. Script.* p. a. 3. *Conf. omnino* *Joh. Val. Andreae* *Vita Jac. Andreae* p. 57. *seqq. Hartknoch* l. c. p. 346. *seqq.* 364.

41.

Booven dien heeft hy ons ook beloofd en toegezegd, dat het zoo zal geschieden, zeggende: *wie myn vleesch eet, en myn bloed drinkt, die blyft in my, en ik in hem*, Joh. vj.

Jaar MD.
tot MDC.

42.

Item: Zoo iemand my lief heeft, die zal myn woord houden, en mijn Vader zal hem lief hebben, en wy zullen tot hem koomen, en wooninge by hem maaken. Joh. xiv.

43.

Item: Ik zal den Vader bidden, en hy zal u eenen anderen trooster geeven, op dat hy in eeuwigheid by u blyve, naamentlijk, den Geest der waarheid, welke de weereld niet kan ontfangen: en die den Geest van *Christus* niet en heeft, die komt hem niet toe. Joh. xiv. Rom. viij.

44.

Item: In dien dage zult gy bekennen, dat ik in den Vader ben, en gy in my, en ik in u.

45.

Hy vermaand ook vlytig, dat wy in hem zullen blyven, zeggende: Gy zyt nu rein om des Woords wille, dat ik tot u gesproken hebbe: blyft in my, en ik in u. Joh. xv.

46.

Om die zelve reede roemd den *Apostel Paulus*, dat hy een dienaar is, van God geroepen, om te verkondigen het Woord Gods, dat het is de verborgentheid, die verborgen is geweest van alle eeuwen; maar die nu is geopenbaard geworden aan zijne Heiligen: den welken God heeft willen te kennen geeven, wat rykdom daar zy van deeze heerlijke verborgentheid onder de Heidenen, welke is *Christus* in u, dewelke is de hoope der heerlijkheid. Col. j.

47.

Waarom hy ook met vrymoedigheid spreekt: Ik leeve, doch niet meer ik, maar *Christus* leeft in my, want dat ik nu in deezen vleesche leeve, dat leeve ik in den Geloove des Zoons Gods. Gal. ij.

48.

Item: Gy onderzoekt, dat gy eens beproeven moogt, wie in my spreekt, naamentlijk *Christus*. 2 Corinth. xij.

49.

Daarom vermaand hy die van *Corinthen* ook, zeggende: onderzoekt u zelve, of gy in het Geloove zyt, of kend gy u zelve niet, dat *Jesus Christus* in u is? ten zy gy verwerpelijk zyt.

50. *Item*:

Jaar MD.
tot MDC.

50.
Item: Den Tempel Gods is heilig; die gy zyt: i Corinth. iij.
en vj. 2 Corinth. vj.

God heeft zyn eigen Zoone niet gespaard, maar hy heeft hem
voor ons allen over gegeven: hoe kan het dan zyn, dat hy ons
met hem niet alles zoude schenken? Rom. viij.

Maar, die ons alles met hem schenkt, die heeft ons veel meer
den Zoone geheel geschonken, gelijk als 'er geschreeven is: een
kind is ons gebooren, een Zoone is ons gegeven, enz. Esa. ix.

Weezen-
lyke ge-
rechtig-
heid.

Daarom zyn wy met zyne weezendlyke gerechtigheid ge-
rechtvaardigd; men zal hem noemen *Jehova*, die onze gerech-
tigheid is. Jerem. xxij. en xxxij.

Want *Jehova*, gelijk als 'er in 't *Hebreeusch* staat, is Gods
onuitspreekelyke Naame, die men aan geen schepzel kan gee-
ven; en die naam beduid het eenige Goddelyke Weezen der drie
Perzoonen; Vader, Zoon, en H. Geest; met aanwyzinge dat
de Zoon mensch zoude werden.

55.
Daarom vervalschen zoodaanige menschen gevaarlyk de
Schrift, welke willen, dat men alzoo zal leezen: want deeze
rechtvaardiger en eigener is, en zulks wel; teegens de bekende
eigenschap van de Heilige Taale, het welke ook de *Jooden* zelfs
niet ontkennen.

Weezen-
lyk leeven.

Om die reeden leeven wy ook met zyn weezentlyk leeven, en
wy zullen ook in het roekoomende leeven, gelyk als hy zelfs
spreekt: Gelyk als my de leevende Vader gezonden heeft, en ik
leeve door de Vader, alzoo ook wie my eet; de zelve zal leeven
door my. Want Christus is de waare God en het eeuwige leeven.
Joh. vj. i Joh. v.

57.
En, zoo wanneer wy het vleesch van den Zoone des mensche
niet eten, of zyn bloed drinken, zoo hebben wy het leeven niet
in ons.

58.
Maar, zyn vleesch te eten, en zyn bloed te drinken, wil
op deeze plaats niet anders zeggen; als te gelooven, dat hy on-
ze zonden aan zyn lichaam gedraagen, en opgeofferd heeft, en
dat zyn bloed vergooten is, tot vergiffenisse der zonden, doch
alzo,

alzo, dat wy, door dit Geloove, met hem een vleesch werden, en door zyn bloed van de zonden gereinigt werden. 1 Pet. ij. Matth. xxvj. Ephes. v. Apoc. i.

Jaar MD.
tot MDC.

59.

Daarom zyn wy dan heerlyk door zyne wezentlyke Godheid; want; die daar bid: Vader verheerlykt gy my; met de heerlykheid, die ik by u hadde, eer de weereld was; de zelve zegt ook: ik hebbe haar gegeven de heerlykheid, die gy my gegeven hebt. Joh. xvij.

Wezentlyke Godsheid.

60.

Want, die hy heeft geroepen, die heeft hy ook gerechtvaardigd, die hy gerechtvaardigd heeft, die heeft hy ook verheerlykt. Rom. viij.

61.

En wy alle, met onbedekten aangezichte, aanschouwen de heerlijkheid des Heeren als in een spiegel, en wy werden veranderd, in het zelve beeld van heerlykheid tot heerlykheid, als van des Heeren Geest. 2 Corinth. iij.

62.

Zoo zyn wy dan kinderen Gods, en het is noch niet geopenbaard wat wy zyn zullen; maar wy weten, als hy zal geopenbaard zyn, dat wy hem zullen gelijk wezen, want wy zullen hem zien, gelijk hy is. 1 Joh. iij.

63.

Daarom werden wy ook met zyne wezentlijke liefde ontfonkt, om hem te lieven, en onze naasten, om zynent wille. Want de liefde Gods is in onze herten uitgestort door den Heiligen Geest, die ons gegeven is. Rom. v.

Liefde Gods.

64.

De Geest der liefde; want God is Liefde, en wie in de liefde blijft, die blijft in God, en God in hem. 1 Joh. iv.

65.

Maar wy hebben deezen schat in aardsche vaaten: op dat de uitneemende kracht Gods zy, en niet uit ons. 2 Corinth. iv.

66.

Ja, de dood van *Christus*, in wien wy, door den Doop zijn in ge-ent, is ook machtig in ons, om het lichaam der zonden te vernietigen, en te dooden den ouden mensche, gelijk 'er geschreeven is: Zoo *Christus* in u is, zoo is het lichaam wel dood, om der zonden wille, enz. Rom. vj. Ephes. iv. Coloss. iij.

67.

Een iegelijke Geest, die beleid, dat *Jesus Christus* op deeze

De komste van *Christus* in 't vleesch.

Jaar MD.
tot MDC.

wijze gekoomen is, en dat hy noch komt in ons vleesch, die is uit God. 1 Joh. iv.

68.

En een iegelyk Geest, die niet belyd, dat Jesus Christus op deeze wyze in het vleesch gekoomen is, die is uit God niet; maar deeze is de Geest des Antichrists, van den welken gy gehoord hebt, dat hy koomen zoude, en hy is nu reeds al in de wereld.

69.

Dwaalin-
ge.

Waarom de zulke dan dwaalen, zoo verre den heemel van de aarde is, niet waardig zynde Godgeleerde genaamd te werden, hoe veel en hoe groot ook haar getal is, welke meenen, dat wy, door andere, als door den leevendigen God, Vader, Zoon, (die mensch is geworden:) en Heiligen Geest, gerecht, leevendig en Heilig gemaakt worden.

70.

En, wie deeze wyze van onze rechtvaardigmaakinge niet gelooft, al bekend hy schoon met den monde wat hy wil, zoo is het doch zeeker, dat hy *Zwinglius* in zyn herte is toegedaan.

71.

Van het
Avond-
maal.

Want het is onmoogelyk, dat hy zoude gelooven, dat het waare lichaam van Christus, in het brood, en dat zyn waarachtig bloed in den beeker zy, welke niet en geloofd, dat Jesus Christus waarachtiglyk in den Christelyken mensche woond.

72.

Maar al wie deeze wyze van onze rechtvaardigmaakinge, als een Godgeleerde, voor vast houd, die kan heel licht verstaan, dat niet brood ende wyn, maar het waarachtige lichaam, en het waarachtige bloed Christi, het *Sacrament* van deeze verborgenheid zyn moet, al zyn ze schoon onder wyn en brood bedekt.

73.

Valsche
vergiffenisse
der
zonden.

En leeren ook de geene zeer ongerymde zaaken, welke leeren, dat wy alleen om de vergiffenisse der zonde wille, voor gerechtvaardigd gehouden werden, en ook niet om der gerechtigheid Christi wille, die door het geloove in ons woond.

74.

Want God is zoo onrechtvaardig niet, noch hy en bemind zoodaanig niet de ongerechtigheid, dat hy die geene voor gerechtvaardigd zoude houden, in welke geheel niets en is van de waare gerechtigheid, gelyk als'er geschreeven staat: Gy zyt niet een God, die de goddeloosheid bemind. Ephes. iij.

75. En

75.

En de zulke prediken niet de gerechtigheid Gods, maar zy veinzen, en liefkoozen zeer schandelijk de meenigte des volks, die zoodaanig met zonden bevekt is, dat God nooit in haar en kan noch wil wonen, op dat zy niet gewaar zouden werden, dat zy noch zeer verre van het ryke Gods zyn.

Jaar MD.
tot MDC.
Veinzerye
en hui-
chelyc.

76.

Want de gerechtigheid van *Christus* werd ons toegerekend, maar niet, als de zelve in ons is, gelijk 'er geschreeven staat: God heeft hem, die geen zonde gekend hadde, tot zonde voor ons gemaakt, op dat hy de rechtvaardigheid zoude hebben, die by God geld. 2 Corinth. v.

77.

Aan deeze gerechtigheid van *Christus* nu zyn wy t'eenemaal schuldig, dat wy onze leeden aan God, tot onze Heiligmaakinge, overgeeven, tot waapenen der gerechtigheid. Maar, om dat wy de zelve in dit leeven niet geheel machtig zyn te volbrengen, zoo moeten wy bidden, dat ons onze schulden vergeeven werden. Rom. vj.

Vruchten
der ge-
rechtig-
heid.

78.

Onze werken, hoe goed die ook moogen zyn, maaken ons niet rechtvaardig, noch leevendig, noch heilig, want dat komt God alleen toe: maar die werden uitgewerkt door die geene, die rechtvaardig, leevendig, en heilig gemaakt zyn. Want een kwaade boom, kan geen goede vruchten voortbrengen. Matt. vij. en xij.

79.

En, of wel die geene, welke reets is gerechtvaardigd, noch al verder zal gerechtvaardigd werden, zoo werd doch zulks van de zelve niet door onze werken uitgevoerd, maar met de kennis van den Zoone Gods, door het geloove, door het welke wy, met hem, van dag tot dag, hoe langer hoe meerder werden vereenigd, tot dat wy alle daar toe koomen, dat wy een volkoomen mensch werden, welke daar zy na de maate des volkoomenen ouderdoms van *Christus*. Apoc. xx.

Wisdom.

80.

Daar is geen leere, die den mensche meer noodigd om goed te doen, als deeze heemelsche leere van onze rechtvaardigmaakinge.

81.

Want God is door zynen Heiligen Geest, van welchen de kinderen Gods gedreeven werden, krachtig in de geloovige, en zy zyn hem van herten gehoorzaam, en ze vreezen God te beleedigen,

Jaar MD.
tot MDC.

gen, om dat zy gelooven dat hy by haar teegenwoordig is, en in haar woond, op dat zy niet, van hem verlaaten zynde, wederom in de voorige dood koomen te vervallen.

Getuigenisse van
Ofiander.

Van het
misbruik
der abso-
lutie of
vryspree-
kinge.

6. Maar, dat deeze man, in deeze en zyne andere stellingen teegens de algemeene zorgeloosheid, en het misbruik van het *Euangelium*, getuigt heeft, zulks kan men aan deeze zyne verklaringe en verder gedrag heel klaar zien. Gelijk als 'er onder anderen van hem verhaald werd, dat men tot *Nurnberg* hier over met hem al hadde beginnen te twisten, om dat hy de gewoonelijke en algemeene vryspreekinge, of zeegen, die 'er na de Predikatie gebruikelijk is, niet hadde willen afleezen, om dat veele onwaardige, zonder eenige waare bekeeringe, haar trachten deelachtig te maaken van de vergiffenisse der zonden, (q) en heeft *Luther* zelfs, benevens de overige Godgeleerde van *Nit-tenberg*, in een zeeker geschrift aan den Raad, A. 1539. hem meede dit getuigenisse gegeven: dat hy het alzoowel als de andere partye, getrouwelijk, en met een goed *Christelyk* herte meende, en dat hy in deeze zaake, niet anders zocht als de algemeene verbeteringe. (r) Maar het verdere van zyn voorneemen, kan men uit zyne voorheene gedaane verhaalingen ten genoegen verneemen, waaraf ik noch wat hier by zal voegen.

Van de ge-
veinsdheid
der Lu-
therfche.

Valfche
gerechtig-
heid.

Verzoe-
ninge.

7. Alzooschryft hy dan, in het boek, waar af de tytel is: *Van den eenigen Middelaar Jēsus Christus, en de rechtvaardiginge der Geloofs bekentenisse van A. Ofiander*, A. 1554. uitgegeeven: in de Voorrede, aan *Albert Markgraave van Brandenburg*: Op dat men haar ook voor goede *Christenen* zoude houden; is het haar zeer aangenaam, dat men zoodaanige leeringen prediken, onder welke zy haar ook, als goede *Christenen* moogen voor doen, en te markt brengen, en zy hooren dierhalven gaarne, dat de geveinsde prediken, dat onze rechtvaardigmaakinge niet anders is; als dat ons God voor rechtvaardig houd, al waaren ze schoon noch zoo boos en Goddeloos, en dat onze rechtvaardigmaakinge, buiten ons, en niet in ons is; want by deeze leere konnen zy ook wel voor goede en heilige menschen gehouden werden. En in het boek zelfs zegt hy verder: want het is bekend, dat alle het geene, wat *Christus*, onze getrouwe Middelaar, om onzent wille, door zyn lijden en sterven; en de voldoeninge der Wet, met God zynen Heemelschen Vader; gedaan heeft, dat is al voor 1500. jaaren en meerder geschied, wanneer wy noch niet eens gebooren waaren. Daar om kan het ook, om eigentlijk te spreken; onze rechtvaardigmaakinge niet geweest zijn, of genaamd werden. Maar alleen, onze verlossinge, en de voldoeninge voor onze zonden. Want wie gerechtvaardigt wil werden, die moet gelooven; moet hy nu gelooven, zoo moet hy gebooren zijn, en ook blijven. Daarom heeft ons *Christus*, die wy teegenwoordig leeven en sterven, niet gerechtvaardigd, maar wy zijn daar door bevryd van Gods toorn en de helle. . . . Daarom staat 'er in de Schrift zoo veel van

(q) Vid. Seckendorff. Lib. III. p. 253. (r) Tom. VII. Altenburg. p. 398.

verzoeninge en verlossinge, Luc. j. Matth. ij. Ephes. j. 1 Pet. j. Hebr. ix. 1 Joh. ij. Maar, dit is ontwyffelbaar waar, dat hy ons daar door de voldoeninge der Wet, en, door zijn lijdē en sterven, deeze groote en onbegrypelijke genaade, van God zinnen Heemelschen Vader, voor ons heeft verkreegen en verwurven, dat hy ons niet alleen de zonden heeft vergeeven, en de onverdraaglijke last der wet van ons heeft afgenoomen, maar dat hy ons ook, door het geloove aan Christus, wil rechtvaardig maaken, en de gerechtigheid, of rechtvaardigmaakinge, over ons uit storten, en door de meedewerkinge van zynen Heiligen Geest, en door den dood van Christus, waar in wy, door den Doop Christus zijn ingelijft, de zonde, welke ons alreeds is vergeeven, maar die noch in ons vleesch wonen, en die het zelve noch aankleeft, dooden, uitwissen, en t'eenemaal vernietigen, by aldien wy hem maar waarlijk na volgen. Daarom is dan het tweede deel van het ampt van onzen beminden en getrouwen Heere en Middelaar, *Jesus Christus*, dat hy zich teegenwoordig tot ons wende, en met ons arme zondaaren, als met schuldnaaren handele, op dat wy zulk eene over groote genaade moogen erkennen, en door het geloove, met dankbaarheid aanneemen, op dat hy ons, door het Geloove, van den dood der zonden, leevendig en rechtvaardig maake, en de zonde, welke ons wel vergeeven is, maar die echter noch al in ons woond, en ons vleesch aankleeft, en die wy in zijn dood afsterven, in ons geheel en al gedood en vernietigd werde; en dit is dan het eerste van onze rechtvaardigmaakinge, enz. - - - Hier door ontstaat er in haar eene heimelijke vreeze, dat haare leere, welke zy voor de rechte hebben aangenoomen, en geloofd, door de Goddelijke Schrift bestreeden, overwōnnen, en t'eenemaal ter needer geworpen mochte worden. Waarom zy haaren toevlucht ook neemen tot vleesch ende bloed, zy maaken heimelijke ahangen, oproeren, en verbintenissen, zelfs ook onder eede, zy schuwen en vlieden het licht, vreezen voor de beweeginge van een blad, kunnende geenen vreedē altoos, nochte ruste vinden of dulden. - - - En zoo haast als ze maar een woord van de oprechte en zuivere leere hooren, zoo beginnen zy aanstonds te twisten, en moeite aan te rechten.

8. Met deeze zyne verklaringen, wierden, gelijk hy klaagd, de *Wittenbergsehe Godgeleerde*, en zommige andere noch niet bevreedigd, gelijk wy nu al haast zullen zien. Want of zy wel in den beginne, en inzonderheid *Melanchthon*, al vry bescheiden oordeelden, zoo kwaamen ze echter, kort daarna, met zoo veel te meerder heftigheid te voorschyn. En zy antwoordden voornaamentlijk dit daar op: Dat hy van de waare meeninge en het gevoelen

Twist daar
teegen.

Jaar MD.
tot MDC.

van haare kerke afging, en de eenigste troost in den laatsten stryd verduisterde ja t'eenemaal kwam uit te blussen, de menschen tot eene weezentlyke gerechtigheid wyzende, en geenzints tot de belofte, welke de barmhertigheid Gods, door de gehoorzaamheid van den Middelaar ons kwam aan te bieden, dat men zyne maniere van spreken niet konde voor goed keuren, om dat ze eene groote onzekerheid na zich sleepte, en onder het volk oneenigheid baarde. (s) Maar, om dat ik hier vooren hebbe aangeroord, dat hy ook van het evenbeeld Gods zelfs wat zonderlings hadde op de baan gebracht, zoo zal ik buiten het geene uit zyne voor verhaalde stellingen klaar te zien is, als ook, uit zyn boek, dat nu haast genoemd zal werden, het verhaal van een ander, hier kortelyk byvoegen: Naamentlyk, dat hy leerde, dat het evenbeeld Gods, eigentlyk van den Zoone Gods, of van het Woord, (het welke vleesch is geworden,) de *substantie*, of het wezen zoude zyn, want de zienelijke *Christus*, was het beeld des onzienlijken Gods, na wiens evenbeeld de mensch geschaapen was. En, indien deeze plaatze, van het evenbeeld Gods, recht verhandeld en uitgelegd wierd, zoo zoude het klaar blyken, dat, of schoon de zonde niet eens in de weereld was gekoomen, de Zoone Gods echter de menschelijke natuur zoude hebben aangenoomen. (t)

Leere van
het even-
beeld.

Van ge-
heimnis-
sen.

9. Uit deeze leere volgd dan voor zeker verder, dat hy zeer sterk op het innerlyke dronge, en het zelve van het uiterlyke heet klaar wilde onderscheiden hebben. Waarom 'er ook van hem verhaald werd, dat hy al te diepzinnig sprak, en de *Mystike Schryvers*, in haare byzonderheid te veel na volgde. Doch wy zullen alhier nochmaals zyne eigene woorden verhaalen, en den verlichten leezzer het oordeel daar van overlaaten. Hy zegt dan aldus: *Ik stelle een innerlyk en uiterlyk woord, en ik zegge aangaande het uiterlyke woord, dat het is eene stemme, die, in de ooren der toehoorders, verdwynt: dit woord nu, kan het woord Gods niet genaamt werden; want het woord Gods vergaat zoo niet, gelyk als de stemme, die komt op te houden. (u) Wy hooren eerst het uiterlyke woord, in de menschelyke spraake, welke wederom verdwynt, in onze ooren. Maar wanneer wy het innerlyke woord, dat daar in verborgen is, verstaan, bemerken, en behouden, tot dat wy het gelooven, als dan begrypen wy, door het geloove, eeven dat zelve innerlyke woord, het welke waarachtig God en Mensche is, en dat zelve woord is, blyft, en woond als dan in ons. (x)*

Van het
innerlyk
woord.

Tweeder-
ley woord.

Christus is
het Woord
des Vaders.

„ 10. Wanneer ons *Christus*, door het uiterlyke woord werd voorgedraagen, dan ontfangen wy hem, door het Geloove, tot onze rechtvaardigmaakinge, en wy weten, dat wy hem ook alzo, in het innerlyke woord, het welke in onze herten blyft, voor zeker hebben, en wy kunnen ons ook met het zelve, in alle aanvechtinge des gemoeds, teegen alle de poorten der helle, troosten, verblyden, en het zelve gebruiken. Ten tweeden, brengt het „ *H. Euangelium*, door het uiterlyke woord, het innerlyke woord van God den „ Vader, voort, het welke hy in hem zelfs, en van hem zelfs, van alle eeuwigheid „ af teeld, het welke ook de waare God, en God zelfs is. Gelyk als *Johannes* in zyn eerste *Capittel* daar van spreekt: *In den beginne was het Woord, „ en het Woord was by God, en het Woord was God.* Maar zulk een Woord „ komt niet t'eenemaal naakt, gelyk als het, in zyne Goddelyke nature klein „ is: want zoo zouden wy het niet kunnen bevatten, maar gelyk als het „ mensch is geworden, zynde onze Heere, verlosser, en Middelaar, *Jesus „ Christus*, die dan door het Geloove in ons woond. Waar by hy de woorden van *Luther*, over het *Euangelium* van *Kers-dag*, by brengt. „ Ten „ derden, om dat *Christus* zelfs, het *Euangelium* in onze herten voort „ brengt,

Zyn ampt
en wer-
kinge.

(s) Melancthonis Confil. & Resp. P. II. pag. 158. (t) Caspar. Schütz. l. c. p. 507. (u) Sekendorffius l. c. p. 241. (x) Allegante Schlüsselburgio l. c. p. 72. (y) Ibid. p. 74.

brengt, zoo dat wy door det zelve opgewekt zynde, in God, en door God wederom leeven, en dat God zelfs ons leeven is: zoo toont hy ook al verder zyn macht, en hy rechtvaardigd ons ook door hem, dat is, hy maakt ons gerechtvaardigd op gelyke wyze, als hy ons leevendig maakt. Gal. iij. toonende, met zulke woorden krachtiglijk aan, dat ons niet kan rechtvaardigen, of het moet ons ook met eene leevendig maaken, en wederom, het geene machtig is om ons leevendig te maaken, zulks kan ons ook met eene rechtvaardigen. (z)

Jaar MD.
tot MDC.

11. Hy heeft ook in dit boek veele plaatzen uit de schriften van Luther, voor zich, en zyn gevoelen, aangeroerd, als het boekje van tweederye gerechtigheid. Item, uit de uitlegginge over het 14. en 15. capittel Joh. over den brief aan de Galaaaten, en de tweede van Petrus. De eerste aangetrokkene plaats, is byzonder nadenkelijk, alwaar hy aldus schryft: *Daarom werd door het Geloove in Christus, de Gerechtigheid Christi, onze gerechtigheid, en alle t geene dat hem toe behoord, ja hy zelfs werd ons eigen. Dienvolgende noemd haar de H. Apostel Paulus, Rom. 1. De gerechtigheid Gods. De gerechtigheid Gods nu werd geopenbaard, en ontdekt in het Euangelium, gelyk als'er geschreeven is: de rechtvaardige leeft door den Geloove. En op die wyze werd ook zulk een geloove de gerechtigheid Gods, gelyk als Paulus spreekt: Rom. iij. Wy houden het voor vast, dat de mensche door het Geloove werd gerechtvaardigd. Dit is die oneindige gerechtigheid, welke alle zonden in een oogenblik verteerd, want het is onmogelyk, dat'er eenige de minste zonde, in of aan Christus kan hechten; of hem aanhangen, maar, wie in Christus geloofst, die is aan hem vast gehecht, hy is vereenigd met Christus, en hy heeft des zelfs gerechtigheid ook met hem: en dierhalven is het onmogelyk, dat de zonde noch in hem zoude kunnen blyven. Dit is dan de eerste gerechtigheid, de grond, oorzaake, en oorsprong, van alle eigene, of door andere werkende gerechtigheid. Want zy werd waarachtiglyk gegeeven, voor de eerste en oorspronkelyke gerechtigheid, die in Adam verlooren was, en zy werkt eeven dat geene, ja meer, als de oorspronkelyke gerechtigheid uit gewerkt heeft. Daarom is dat eene vreemde gerechtigheid, en zonder eenige onze werken, en die alleen door de genaade in ons is gestort, indien ons de heemelsche Vader, inwendig tot den Zoone, Christus, trekt, en zy werd teegen de erfzonde gesteld, welke ons vreemd is, en zonder ons toe doen, alleen door de geboorte, ons bygekoomen, toegebracht, en aangewassen is. En de Heere Christus verdryft alzo, van dag tot dag den ouden Adam meer en meer, na maat dat het geloove en de kennisse van Christus in ons toe neemt. Want deeze vreemde gerechtigheid werd ons niet geheel en te gelyk in gestort, maar zy begint, wast op, en werd door de dood volmaakt in ons; de andere gerechtigheid is ons eigen, niet daarom, om dat wy de zelve uitwerken, maar, om dat ze, met de eerste en vreemde gerechtigheid vergezelschapt is en werkt, dat is de goede oeffeninge in de goede werken. Eerstelyk in de dood, en de vernietiginge van 't vleesch, en de kruiciginge van de begeerlykheid teegen hem zelfs. Gal. v. 26. Ten tweeden, in de liefde teegens onzen naasten. Ten derden, in de ootmoedigheid en vreeze jeegens God, waar af den Apostel Paulus, en de geheele heilige Schrift, vol van is. Maar Paulus vervat zulks alles kortelyk, Tit. 1. 12. zeggende, dat wy maatiglyk, (dat is, teegen ons zelfs, in de kruiciginge van het vleesch,) rechtvaardiglyk, (teegen de menschen,) en Godzaaliglyk (teegen God,) in deeze weereld moeten wandelen.*

Lutherus
van de
waare ge-
rechtig-
heid.

12. Maar, behalven deeze leere en belydenisse is men over *Ofsander* ook zeer kwaalyk te vreden geweest, om dat hy een boekje zonder naam heeft

Ofsanders
belyde-
nisse van
de Overig-
heid.

uit-

Jaar MD.
tot MDC.

uitgegeeven, het welke alzoo begint: Alle die geene, welke tot hier toe van de *Hooge Overigheid* geschreeven hebben, die hebben weinig daar af verstaan, of zy hebben de *Vorsten* schandelijk geliefkooft. Het welke men een ergerlijk, schandelijk, en oproer verwekkend geschrift noemde, maar om dat ik het noch nergens hebbe kunnen vinden, zoo zal ik geen verder gewag daar af maaken. (b) Maar de Schoolgeleerde waaren noch veel meer over hem misnoegt, dat hy zelfs, niet alleen geen *Doctor*, *Magister*, enz. op de *Academien* was geworden, en dar hy echter de hoogste hoogeschool- en kerkelijke bedieningen bezat, maar, om dat hy daar en booven noch zeer slecht en kwaalijk daar van oordeelde. Waar over zy klaagden, hy was een *avrodidaxtos*, die geen *Leermeester* hadde gevolgd, die van zich zelfs was geleerd geworden, en die in geen leeringe op eenige hooge Schoole was geweest. (c) Hy hadde geen *Gradus* om *Doctor* genaamd te werden op de *Universiteit*, of hooge Schoole verkreegen, of hy schoon al met een heerlijk verstand van God begaafd, en zeer welspreekend was, en dat hy niet alleen in de Godgeleerdheid, en *Hebreeusche Taale*, maar ook in de *Mathesis*, of *Wiskonst*, by uitstekendheid was ervaaren. (d) Ja, dat hy de *Promotie*, of verheffinge tot eer-amp-ten op de hooge Schoole, en de gewoonlijke *Ceremonien*, of plechtigheeden daar by, met verachtige hadde verworpen, en, in 't byzonder, den daar by gewoonlijken eed. Hy hadde ook de beloften gelasterd, waar meede die van *Wittenberg* de *Candidaten*, in haare eerste verheffinge, zich aan haar doen verbinden, naamentlijk, dat ze zich van de zuivere onvervalschte Leere van het *Euangelium*, van de Geloofs-belijdenissen, en de *Augsburgsche Confesie*, deelgenooten moesten verklaaren, dat ze daar by zouden blyven, en die helpen voorstaan, en verdedigen, en, by-aldien 'er eenige nieuwe strydigheeden aangaande de Leere, ergens kwaamen te ontstaan, dat zy in zoodaanig een voorval, de oudste Leeraars in de Kerke van *Wittenberg*, en des zelfs toegevoegde raad en oordeel, zouden op volgen en aanneemen. Dit *Sacrament* ofte belofte nu, onder eede, hadde hy gelasterd, zeggende, dat daar door een *tyrannige* en oproerige t'zaamezweeringe wierd ingevoerd; waar door alle menschen maar alleen aan *Melanchthon*, als maaker der *Augsburgsche Confesie*, en aan de uitlegginge des zelfs moesten verbonden zyn. Weshalven dan ook in deeze strydigheeden, teegen zyne vyanden, welke al aan *Philippus* verbonden waaren, de oordeelen, gewysdens, en uitspraaken van *Melanchthon*, van geene uitwerkinge altoos konden zyn. (e)

13. Maar zyne eigene bekentnisse, aangaande deeze zaake, zal den verlichten leezer kunnen aan roonen, of, en wat hy zoude gelasterd gehad hebben. Want aldus schreef hy aan *Dr. Moerlinus*: Ik zal met Gods hulpe aan de *Christelyke Kerke*; in geheel *Europa* bekend maaken, en te oordeelen geeven, dat 'er een zeer groot onderscheid is, tusschen een geleerd man, en een *Wittenbergische Doctor*, welke de Zoone Gods vergeeten heeft, en gezworen, dat hy van de *Augsburgsche belydenisse* niet zal afwyken. Daar doch alle menschen leugenaars zyn, en *Melanchthon* zelfs ook niet vry daar van is. Zyt dit indachtig en let wel daar op! (f) Zyne andere woorden hier van verhaalen zyne vyanden aldus: Een tot *Wittenberg* gemaakte *Doctor*, of *Magister*, is een arm gevangen man, met eede in zyn gemoed verwerd en verstrikt; want hy heeft het Woord Gods afgezworen, en de leere van *Philippus* met eede bezwooren, hy heeft zich den mond laten snoeren, dat hy in zaaken van gewichte, het geloove betreffende, niet spreken zal, zonder voorgaande raads-

Van de
Hooge
Schoolen.

Van de
eer-tyte-
len van
Doctor en
Magister.

Van de
Witten-
bergische.

(b) Melanchthon l. c. p. 210. (c) Dresserus Millen. VI. p. 201. Bucholzerus Chron. Ind. pag. 578. Chronologia Ecclesiastico-Polit. Tomo II. Chronici Chronicorum p. 1067. &c. (d) Casp. Schütz l. c. p. 507. (e) Ibid. p. 511. Conf. Hartknoch l. c. 322. 328. 334. 337. &c. (f) Epist. ap. Schüzium l. c. p. 510.

raadspleeginge met de oudste, welke het by de bekentnisse vast houden, en met de zelve, moet by zynen eed, en de eenigheid van de *Augsburgsche Geloofs-belydenisse* blyven, al zeide de Schrift schoon anders, of hy moet hem voor meinedig doen uit kryten. En hy is alzo een heimelyke bont-genoot van zoodaanig eene t'zaamenzweeringe, die meer op menschen als op Gods woord beruft, en die derhalven ook de *Christenheid* ten hoogsten schaadelyk is. (g) Van weegen deeze en zyne verdere verklarings, klaagden de vrienden van *Melanchthon*; dat hy de kerke in verwerringe hadde gebracht; en aan *Melanchthon* heel veel te doen hadde gemaakt. (h) Maar de *Wurtembergse Godgeleerde* hadden hem niet willen verdoemen, noch ook rechters in die zaake willen zyn. (i)

Jaar MD.
tot MDC.

14. Maar, naast die van *Wittenberg*, waaren zyne voornaamste vyanden, tot *Koningsbergen*, *D. Joachimus Moerlinus*, *Predikant tot Kniephoft*, die hem byzonder sterk met *Prediken* en *Schriften* heeft aangevochten, *Dr. Petrus Hegemon*, *Georgius Venetus*, *Michaël Stüvelius*, en veel andere, zoo wel ten Hoove, als op de Hooge Schoole, en in de Kerken van 't geheele Land, van welke een zeeker man over de 800. telt. (k) Men heeft ook na zyn dood, verscheidene *Synoden*, en kerkelyke vergaaderingen in *Pruissen*, teegen zyne leere aangesteld, byzonder na dat zyne vyanden wederom de overhand hadden gekreegen. (l) Maar, hoe het met zoodaanige *Disputen* veelmaals is toegegaan, zulks kan men uit de voorverhaalde maniere van *School-disputeeren*, zeer wel bevatten. Een groot yveraar, en vyand van *Osiander*, wilde de zaake veroordeelen, en de Goddelyke verborgenheeden, na zyne *School-logica*, of *reedenkunst*, en listige treeken, in voegen als volgd, beslissen: *Osiander* stelde de gerechtigheid, in *pradicamento substantia*, of de weezentlykheid, de *Papisten*, in *pradicamento qualitatit & actionis*, of in de hoedaanigheid en werkzaamheid, maar wy, *Orthodoxi*, of rechtgeloovige, in *pradicamento relationis & passionis*, dat het niet is eene toerekeninge in ons, of van ons, maar dat alles is in *Christus*, enz. Waar meede hy bewyzen wil, dat de *Swaabische* en andere Godgeleerde, deeze strydigheden te vergeefs tot een vergelyk zochten te brengen, en dat *Osiander* veel meer als de *Papisten*, van de *Orthodoxen* of rechtgeloovige was vervreemd. (m)

Des zelve
weder-
partye.

Disputen
tegen de
zelve.

15. Aangaande de verdere omstandigheden van deeze oneenigheid, zoo kan men wel niet ontkennen, dat *Osiander*, in het behandelen der zelve, ook al te voortvaarend en driftig is geweest, gelyk dan deeze kwaade gewoonte in dien tyd de *Mode*, en na de zwier was: doch *Hartknoch* heeft ons hier vooren indachtig gemaakt, dat zyne *Schriften* aan *Martinus*, in 't *Duitsch* overgezet, in die taal veel meer hardigheid en bitterheeden hebben, als in 't *Latyn*, het welke veel zachter vloeid en klinkt. Maar zyne vyanden zyn ook niet met veel meer zachtigheid voor den dag gekoomen, en in 't byzonder, de voorverhaalde *Moerlinus*. Want, niet teegenstaande *Osiander* zich ten eersten met een groote bescheidenheid verklaarde: dat hy het zeer wel zoude moogen lijden, dat men het woord *weezendlyk* uit liet, wanneer men de gerechtigheid Gods maar ter dege aan een iegelijk dede begrypen en verstaan. Onaangezien *Osiander* zich ook ten hoogsten daar over beklagde, dat hem veel lasterden, als of hy de toerekeninge weg nam, het welke ten uitersten valsch en verzierd was. *Item*, dat hy leerde: dat elk mensche, van natuure God was, waar teegen hy zeer ernstig *protesteerde*. (n) Dies niet te min, wierd hy van hartnekkigheid, ongehoorzaamheid, en hovaardye, zeer zwaarlijk beschuldigd.

Osianders
eerste be-
scheiden-
heid.

II. Deel.

M m m m

Waar

(g) Apud Schlüsselburgium l. c. p. 79. (h) Dresserus l. c. (i) Schüzius l. c. Hartknoch. p. 346. 364. (k) Schlüsselburg. l. c. p. 43. (l) Wigandus Osiandristmo p. 320. 336. 355. 390. (m) Nicolaus Gallus von Irrthumen und Secten Theses und Hypothesen. p. 11. (n) Im buch vom einigen Mittler. sine.

Jaar M.D.
tot MDC.

Waar af de eene party zoo wel als de andere niet t'eenemaal vry is geweest. Te meer, om dat alle de Schryvers gewillig toestaan, dat men wederzyds met een groote hardnekkigheid hadde te werk gegaan, en dat den een den anderen niet wilde wyken. (o) Dat de Godgeleerde, met tong en penne teegen *Osiander* hadden oorlog gevoerd. Dat 'er door zyne stoutmoedigheid, en de ongestuimigheid zynere vyanden, door geheel *Duitsland*, twist en oneenigheid was ontstaan, enz. (p) Nu werd het wel *Melanchthon* tot een byzondere lof toegerekend, dat hy in deeze zaaken zeer zachtmoedig is geweest. Maar zyne Schriften en handelingen geeven klaar genoeg te kennen, dat hy zoo wel by dit, als andere voorvallen, zich zeer *polityq*, of geveinsd, heeft gedragen. Omdat hy, niet teegenstaande zyne zachtschynende antwoorden, heimelijk aan anderen alzo schryft: dat men niet toelaaten zoude, dat men na de stelling van *Osiander* leerde, of hy al schoon oopentlijk een vergelijkover zijne gevoelens voorstelde, of iets daar af repte. Waar af, wie na voorgaande vermaaning, de Kerke met oneenigheid verwerren, of *Osiander* zoude voorspreken, en een vergelijk voorstellen, dat die van zyne bedieninge zoude afgezet werden. (q)

Hefstigheid zynere vyanden.

Vervolging teegen *Osiander*.

16. Waarom het ook is koomen te gebeuren, dat 'er op zijn aanraaden, twee *Predikanten* tot *Nurnberg* met 'er daad zijn afgezet, en verdreeven geworden, om dat zy in het opgestelde Schrift van *Melanchthon*, geen genoeg genoomen hadden, maar de zaake verder wilden onderzoeken. (r) En schryven ettelijke van *Osiander*, dat hy, uit vreeze van zijne vyanden, zoo schrikachtig wierd, dat hy ook op de straat, kanzel, en in 't gestoelte, een deegen onder den rok verborgen droeg. (s) Het welke echter een veel klaarder bewys vereischt, om dat de Schryver hem alleen op een hooren zeggen, komt te beroepen: en zeeker *Historieschryver* meende, om zoodanige geweldenaryen, reeden te hebben, om te zeggen: dat *Osiander*, van 't vleesch, of de vleeschelijke menschen, en van de onnutte en verkeerde *Philosophie*, was aangetaft, en besprongen geworden. (t) Ten minsten heeft men altoos de gewoonlijke bynaamingen teegen hem niet gespaard, om dat hem de *Papisten*, ontleenende het zelve uit de *Luthersche* Schryvers, niet alleen een *Haresiarcha*, of Aarts-ketter, noemen (u), maar dat ook zelfs de andere partyen, hem op die wyze hebben beschreeven. (x) Ja *Calvinus* zelfs, heeft hem uit groote gramschap, een *Bellua*, of wild en roomeloos dier genoemd, en *Melanchthon* bestraft, om dat de *Luthersche Osiander* ooit onder haar hadden geleden. Andere noemen hem een *Antichrist*, zwarten duivel, draak, booswicht, ja een Joode. Zy hebben ook van hem verbreid, dat 'er altyd twee duivelen, gelijk als twee zwarte honden, met hem gingen, waar over de *Papisten* haar zelve zeer kitleden. (y) Gelijk als men ook met wonderlijke beschryvingen en beschuldigingen niet spaarzaam is geweest, waar af de strydschriften ten overvloed kunnen getuigen.

Kwaad onthaal.

17. Hy zelfs klaagd over de groote onbilligheid zynere vyanden, hoe verkeerd zy met zyn eerste hier voor aangeroeerde *Dispuut* zyn te werk gegaan, zoo haast de zelve in druk was uitgegaan, want hy schryft aldus: *Zy is door geheel Duitsland, door myne vyanden, by geschrifte en by monde, op het alderschandelykste gelasterd geworden, en hebben by die geene, welke geen Latyn verstaan, veel leugen taale daar by gevoegd, het geene daar in niet begreepen is,*

ert

(o) Sagittarius Hist. Joh. Frid. El. n. XXVI. p. 65. (p) M. Adami l. c. Camerarius l. c. 301. (q) Confil. P. II. p. 158. (r) Camerarius l. c. n. CIII. p. 355. (s) Schlüsselburg. l. c. p. 241. (t) Joh. Funcius Chronol. in Ind. voce Andr. Of. (u) In Indice Expurgatorio Hisp. & Rom. Antonii de Soto major. p. 19. & Bzovius Annal. Eccl. An. MDXLIX. n. 57. (x) Schlüsselb. l. c. p. 43. (y) Epistola ad Melanchthon. p. 146. & ap. Hoornbek. l. c. p. 733. Stanisl. l. c. p. 733. Stanisl. Hofius de Hæref. ap. Hartkn. l. c. p. 355.

en het beste, dat daar in is, als of het niet daar in gevonden werd, is verzwegen, onder zich gehouden en verdrukt geworden; welke boosheid ik niet beeter aan den dag hebbe kunnen brengen en straffen, als dat ik het Dispuut zelve, in't Pools en Duits in druk heb laten uitgaan. (z) Maar, om dat men in de Leere niet wel met hem kon over een koomen, zoo tastte men de perzoon aan, en men beschreef die, (vergeetende de voorgaande lofuitingen,) zeer leelijk en grouwelijk: naamentlijk, dat hy een man was, van een knorrig gezichte, vervaarlijk zwart, dat hem veele menschen voor een *Afrikaansche Moor*, of gedoopte *Joode*, aanzaagen. (a) Dat hy geheel geene lieflijkheid of bescheidenheid van reeden hadde, om dat het hem aan eene goede opvoedinge hadde ontbrooken. (b) Ja *Melanchthon* heeft, zonder eenig bedenken, in de verklaringe van den *Text* uit het *Euangelium*, buitenspoorige, *oneuangelische*, en in eene *Predikatie* weinig te pas koomende zaaken van hem verhaald en gemeen gemaakt: hy plagt, zegt hy, des nachts van 9. uuren tot vroeg in den morgenstond, tot een en twee uren te studeeren. Ik hebbe hem meenigmaal, als wy tot *Augsburg* by malkanderen waaren, gesproken. Hy stond vroeg op; al wierd het eeten schoon op de tafel gedraagen, kwam hy echter, de broeken op den arm draagende, de trap af, waarom ik tot hem plag te zeggen: Heer *Andreas*, gy zoud de zop wel haast ver slaapen hebben: waar op hy my tot antwoord gaf: ik weet den tyd wel te treffen: gelijk hy ook zeer wel eeten en drinken kon, het welk den aart en eigenschap van *Melancholische* menschen is, die gemeenlijk vraatig zyn. Daar na ging hy een of twee uren wandelen, de derde en vierde ure bracht hy door met leezen en schryven, waar op hy zyn avondmaaltijd hield, en gegeten hebdende, begaf hy zich ten neegen uren weder tot zyne *studien*, en oeffeningen; hy heeft eindelijk de waaterzucht gekreegen, het welke ik aan deeze gewoonte toeschryve. Als hy in *Pruiffen* kwam, heeft hy met de hovelingen, om de weddenschap willen drinken, gelijk hy zeer wel kon doen, om dat hy een sterk man was. Ook verhaalenze van hem, dat hy een goude ketting om zyn hals droeg, op dat hy van de Melaatsheid niet besmet mogt werden, waar voor hy zeer vreesde. *Item*, dat hy zich den tweeden *Enoch* hadde genaamd, en wat'er van zulke zaaken meer zyn. (c)

18. En of schoon het grootste getal van zyne vyanden, zyn dood eenvoudig weg beschryven, en daar by niets aanstootelijks verhaalen. Zoo heeft doch een van zyne heftigste en snoodste vyanden zich niet ontzien, de zelve zeer vervaarlijk af te schilderen: te weten, dat zekere vrouwe, die by zyn sterven is geweest, haar hadde laten verluiden, dat zy haar zoodaanigen dood niet toewenschte. Daar by voegende: dat hy in de grootste mismoeidigheid, door den dood was weg gerukt geworden, en dat hy in zyne Godslasterlijke Ketterye, tot het laatste toe was blyven volharden. Na zyn schandelijke dood, was hy in de kerke der oude Stad begraven. En overmits hy in een vreemd graf was gelegd, had men hem namaals daar uit gesmeeten, en in een ander hoek gelegd, zoo dat men niet wist, waar hy tegenwoordig lag. Insgelyks, dat de eer- en trouwlooze *Antichrist*; en de vader van alle Aarts-ketters, was gestorven, enz. (d) Maar hy is eigentlijk aan eene beroerte gestorven, A. 1552. den 17. October. Diergelijke verhaalen heeft men ook al van zyne vrienden uitgestrooit, en in 't byzonder, van *Melchior Isenderus*, die, om dat hy *Osiander* was toegefallen, kort daar na, in eene zoodaanige zinneloosheid, en knaaginge des gemoeds was geraakt, dat men hem in zyn eigen huis, in een af-

M m m 2

ge-

(z) In præfat. Disp. German. (a) Schlüsselburg. l. c. p. 42. (b) Camerarius l. c. p. 306. (c) Part. IV. Explic. Euang. p. 206. & ex eo Hoornbekius, Adami, Hartknoch. l. c. (d) Joach. Mörlinus & ex eo Schlüsselb. p. 72. Chronicon Mstum. ap. Hartknoch. l. c. p. 354.

Jaar MD.
tot MDC.

gezonderd gemaakt bolwerk, heeft moeten opsluiten, waar in hy, met een erbarmelyk schryven, huilen, en klaagen, over zyn begaane afval, over de twintig jaaren lang, aan veelen een schrikkelijk *spektakel* zoude zyn geweest. (e)

Voor-
gang
van onee-
nigheeden.

19. Maar wat 'er van diergelyke verhaalen te zeggen valt, die het laatste einde en de dood van de Kettters, die haar niet meer kunnen verantwoorden, zoo schrikkelijk en grouwelyk af-schilderen, dit alles is voor heene al zoo wel uit die op andere plaatzen voorgestelde overweegingen, als overvloedige voorbeelden, van den voorzichtigen leezer wel af te neemen: ten minsten, niemand is zoo zeer van zinnen beroofd, dat hy dit toeval, aan de leere van *Osiander* zoude derven toeschryven: hier zullen wy nu maar kortelyk de voortgang, en het einde van deeze oneenigheeden gaan aanwyzan, welke echter niet heel lang geduurd heeft. Want *Osiander* vond 'er by zyn leeven veele, by grooten en klenen, die hem aan hingen, maar na zyn dood nam die zaake een geheel anderen keer, tot dat het eindelijk t'eenemaal stil daar af wierd. Onder die geene, welke hem aanhingen, wierden in 't byzonder genaamd, *Johannes Funccius*, zyn schoonzoon, *Johannes Sciurus*, Hoog-leermeester in de Hebreuschche Taale tot Koningsbergen, *Isinderus*, Hoog-leermeester in de Godgeleerdheid aldaar, *Ottmarus Eplinus*, Vorstelyke Hof-Predikant, *Dr. Andreas Aurifaber*, Lyf-genees-meester, en des zelfs broeder, *Johannes*, een Godgeleerde, insgelijks ook veele bediende van *Hartog Albrecht*, die ook zelfs *Osiander* zeer hoog begunstigde, en in alle deeze strydigheeden, op het uitterste beschermd. (f)

Voorvech-
ters.

Commis-
sie.

20. Waarom ook de gewezene *Keurvorst van Saxon*, *Johan Frederik*, in 't jaar 1553. een eigen gezantschap aan hem af zond, aan welken *Osiander*, en des zelfs meede standers, eene *Confessie* moesten over geeven, daar over wederzyds lang, doch zonder eenige vrucht, wierd *gedisputeerd*, tot dat de gevoelmachtigde, onverrichter zaake eindelijk wederom na huis moesten keeren. (g) En op dat *Moerlinus* met *prediken*, niet te heftig mocht te werk gaan, zoo heeft hem de Vorst desweegen af gedankt, daarom hy zich na *Bronswyk* begaf, en aldaar wederom in zyn beroep is gesteld. De Vorst liet een vergelyk tusschen *Osiander* en *Brentius* nit gaan, en hy gaf die alle haar afscheid, welke het zelve niet wilden onderteekenen. (h) En wat 'er verder met *Johannes Funccius* is voorgevallen, zulks hebben wy op andere plaatzen nu reeds al aangeroerd. Het einde van deeze zaake was dit, dat kort daar na, in 't Jaar 1556. *Hartog Albert de jonge*, op 't verzoek van zyn Schoonzoon, *Johan Albert*, Hertog van Mecklenborg, de Predikanten dwong, dat zy, in het toekomend, alleen maar volgens het voorschrift der *Augsburgsche Confessie* zouden moeten leeren. Waar meede dan zoo wel in *Pruissen*, als op andere plaatzen, de oneenigheeden kwaamen op te houden, zynde eindelijk gelijk als met de hoofd-voorstanders te gelijk ten graave gedaald. (i)

Einde der
strydig-
heeden.

Strydig-
heeden
van Stan-
carus.

21. Maar, by deeze oneenigheeden, is door het heftig twisten en *Disputeren*, onder de vyanden van *Osiander*, *Franciscus Stancarus*, tot eene andere buitenspoorigheid vervallen, en om dat *Osiander* de rechtvaardigmaakinge, (na zyn verstand, gelijk een zeeker man daar by voegd,) aan de Goddelijke natuure van *Christus* alleen toepaste, zoo kwam deeze daar teegen, het geheele werk der verlossinge, de menschelyke natuure van *Christus* alleen toe te schryven.

(e) Rivander in der Fests Chron. Domin. IIX. Trinit. (f) Schlüsselb. l. c. p. 43. Micraelius Hist. Eccles. Lib. III. p. 513. (g) David Chytraeus Saxon. Lib. XVII. Wigand. Onand. l. c. Rosinus in vit. Joh. Frid. (h) Melanchthon & Flacius Epist. apud Fectuum Supplem. Hist. Eccl. p. 31. 32. Chytraeus l. c. Thuanus Lib. XI. Wigandus & c. (i) Luc. Osiand l. c. p. 638. Dresserus l. c. Schlüsselburg. l. c. Adam Henric. Petri General-Chron. Lib. II. p. 47. Sleidanus Lib. XX. & cæteri.

ven. Hy was een *Italiaan*, geboortig van *Mantua*, en hy leerde de *Hebreu- fche Taale*, op de *Hooge-Schoole* van *Koningsbergen*. Hy moet een man van een wonderlijke gesteldheid, en van eene zeer groote inbeeldinge van zich zelf geweest zyn. *Waarom de Lutherfche* zich ook zeer over hem bezwaart hebben, dat hy haar, inzonderheid de *Godgeleerde*, maar *Doctorellos*, (kleine Doctoortjes,) *Lutheranillos*, weet-nieten, en diergelijken, heeft genaamd, *Melanchthon*, een *Grammaticus*, of *Schoolmeester*, en *Antichrift*. *Item*, dat hy in zyne *Schriften* zeide, een *Petrus Lombardus* was meer waard, als honderd *Luthers*, 200. *Melanchthons*, 300. *Bullingerus*, 400. *Petrus Martyrs*, en 500. *Calvynen*, welke alle met malkanderen, in een vyzel te zaamen gestooten zynde, niet een once van waare *Theologie*, of *Godgeleerdheid* zouden kunnen by malkanderen brengen. (k)

Jaar MD. tot MDC.

Gevoelen van de Protestantsche leere.

22. Daar meede kwam hy zeeker ook den haat van alle deeze menschen op zyn hals te haalen, zoo dat hy niet alleen afgezet, en ten lande uit verdreeven, maar ook met *Schriften* wederom zeer geheekeld wierd. Zy noemden hem oopentlijk een *Arriaan*, en zeiden, dat hy voor de *Italiaansche Tritheiten*, de deure en poorten oopende, en het met haar hield. (l) Ja, veele willen hem de schuld geeven, dat hy aan de nieuwe *Arriaanen* eerst de geleegentheid heeft gegeven, dat zy in *Poolen* zyn ingedrongen. (m) Het welke echter niet t'eenemaal met zyne eigene bekentenisse kan bestaan, om dat hy de *Gereformeerde*, wegens haare algemeene leere, aangaande den Middelaar *Christus*, voor *Arriaanen*, *Apollinaristen*, *Eutychiaanen*, en diergelijken heeft gehouden. (n) De *Lutherfche* hebben hem voor een *Calvinist* gehouden, om dat hy van gevoelen was, dat *Christus*, na zyne menschelijke natuure in den heemel was, maar, na zyne *Goddelijke natuure*, by zyne geloovige op der aarden. *Item*, dat de mond, in het *Avondmaal*, alleen brood en wyn, maar het geloove, het vleesch en bloed van *Christus* nam: insgelijks ook, dat hy de beelden wilde afgeschafte hebben. (o) De *Gereformeerde* zyn hem ook dies niet te minder zeer teegen geweest, zoo wel in afzonderlijke twist-schriften teegen hem, als in geheele *Synodaale vergaaderingen*, welke zy, byzonder, en ten opzichte van hem alleen, van het jaar 1555. af, tot 1560. toe, op onderscheidene plaatsen hebben gehouden. (p) Hy is eindelijk in 't jaar 1574. in *Poolen* gestorven, waar meede de *strydigheeden* dan ook haar einde hebben ge-

Uit den lande gejaagd.

Beschuldiging van Arianismus.

Calvinismus.

Afsterven.

(k) Osiand. Hist. Eccles. l. c. p. 641. Schlüsselb. Lib. IX. Catal. Har. p. 36. (l) Beza Epist. I. p. 12. & XXVIII. p. 160. (m) Sandius Nucl. Hist. Eccl. Lib. III. p. 427. (n) In Confessione sua edita Anno 1570. ap. Osiand. l. c. p. 641. & c. Schlüsselburg. l. c. (o) Osiand. l. c. (p) Vid. Regenvolscius Hist. Eccl. Slavon. Lib. I. p. 83. Hoornbekius l. c. p. 735. & è Jo. Lascio Jo. Lætus Histor. Univ. p. 391. Vid. Auctores dicti & Melanchthon. Orat. Tom. IV. pag. 765. 774. (q) Sleidanus Lib. X. p. 463. Colomesius Epist. Sing. p. 304.

Jaar MD.
tot MDC.

Het XXV. HOOFD-STUK.

Van de *Antinomi*, of *beftryders der Wet*.

§. I.

Antinomi.

Haar
voorgan-
ger *Ise-*
bius.

Zyn lee-
ver.

Begin van
de onee-
nigheeden.

Van de
Wet.

Des zelfs
stellingen
over de
Leere van
't Euan-
gelium.
Van des
zelfs ge-
noeg-
zaamheid
tot de be-
keeringe.

Och al voor het ontstaan van deeze oneenigheeden, en als *Luther* noch leefde, ontstond'er een grooten twist, over de vraage: van het gebruik der *Wet*, tusschen *Luther* en zyne *Discipelen*, en de zoo genaamde *Antinomi*, of *beftryders der Wet*, welke, van dat slag van menschen in *Engeland*, die men ook *Antinomi* plag te noemen, en die in het volgende boek noch op het *tapyt* zullen werden gebracht, t'eenemaal waaren onderscheiden. Der zelve voorganger was dan, *Johannes Agricola*, of van zyn vaderland, *Eisleben*, *Isebius* genaamd, in 't eerste een leerling van *Luther*, en dat al in 't jaar 1519. in welk jaar hy, op het *Colloquium*, of t'zaamspraake te *Leipzig*, het *Protocol*, of de aantekeninge heeft helpen houden, en die in dien tyd, beneevens *Melanchthon*, *Baccalaureus*, in de *Godheid* is geworden. (a) Daar na is hy *Reetor* te *Eisleben*, en *Predikant* met eene geweest, tot dat hy 1525. zich na *Frankfort aan den Main* begaf, en aldaar eenigen tyd preedikte, en hy wierd in het volgende jaar, op den *Ryksdag* te *Spier*, Hof-predikant van den *Keurvorst Johan*, hy is ook A. 1530. by het overgeeven van de *Augsburgsche Geloofs-belydenisse*, te werk gesteld, en hy heeft de zelve, beneevens *Melanchthon*, en *Brentius*, teegen de *Papisten* helpen redden, als wanneer hem de *Graave van Mansfeld* by zich heeft gehad. Alzoo dat men zich by de *Reformatie*, van hem hier en daar met voordeel heeft bediend. (b)

2. In 't jaar 1536. begaf hy zich wederom na *Wittenberg*, begon daar te leeren, en verkreeg ook van den *Keurvorst* een vast onderhoud. Nu hadde hy reeds al voor 9. jaaren *Melanchthon* aldaar teegen gesproken, zoo dat hy, in het onderwys der onderzoekers gesteld hadde: dat de boete van de vreeze *Gods* moest aangevangen werden. *Item*, dat hy op de predikinge der *Wet* al te hard drong. (c) Deeze strydigheeden nu wierden wel haast bygelegd, tot dat ze by deeze geleentheid met des te meerder kracht weder kwaamen uit te barsten. Want *Agricola* gaf in deezen tyd, zonder zynen naam daar by te voegen, zekere *Theses*, of stellingen uit, waar in hy zeide: dat de bekeeringe niet uit de *Wet*, maar uit het *Euangelium* moest geleerd werden, want uit het *Euangelium* wierden de menschen zoodaanig bekeert en gerechtvaardigd, dat de predikatie der *Wet*, noch tot het begin, noch tot het midden, noch einde der rechtvaardigmaakinge, noodig was. Maar ik zal zyne stellingen, of spreuken, die genaamd zyn: *Positiones inter fratres sparsæ*, of, *stellingen onder de broeders gestrooit*, hier by voegen, op dat de lezer zelfs daar van zoude kunnen oordeelen. (d)

3. 1. De bekeeringe moet niet uit de tien *Gebooden Gods*, of uit eenige *Wet van Moses*, maar uit het lyden en sterven van den *Zoone Gods*, door het *Euangelium* geleerd werden.

2. Want *Christus* zegt in het laatste *Capittel* van *Lucas*: Alzoo moest de *Christus* lyden, en tot zyne heerlijkheid ingaan, op dat 'er in zynen naame, verkondigd wierd, bekeeringe en vergiffenisse der zonden.

3. Ook

(a) Vid. G. Suevus. Acad. Witteb. ad An. 1519. (b) Seckendorff. Lib. II. Hist. Luth. p. 135. Lib. III. 142. Schlüsselburg. Lib. IV. Cat. Hær. p. 35. (c) Epist. Luth. Tom. II. pag. 363. Melanchthon Epist. ad J. Camerar. p. 112. Texco Scultetus Anal. Euang. P. II. p. 108. Seckendorff. Lib. II. p. 90. 107. (d) Ex Tom. VII. Altenburg. p. 314.

3. Ook zegt Christus Joh. xvj. 8. dat de Geest, om der zonden wille, de weerd straft, en niet de Wet. Jaar MD.
tot MDC.

4. En het zelve leerd Christus ook in zyne laatste predikatie, Marc. xvj. 15. Gaat heene, en verkondigd het Euangelium aan alle Creatuuren.

5. Als ook de Heilige Paulus, Phil. ij. 5. 12. daar hy spreekt : Dat gevoelen zy in u, het welke ook in Christus Jesus was, enz. op dat gy zaalig werd, met vreezen en beeven, besluit zeer aardig, dat de bekeeringe, (welke hy vreezen en beeven noemd,) uit de gedachtenisse Christi, en niet uit de Wet, moet geleerd werden.

6. Uit de predikatie van *Paulus* en *Barnabas*, dat de Wet in geenen deele tot onze rechtvaardigmaakinge noodig is. Rom. ij. 20. en volgende verzen. Actor. xij. 38. en volgende verzen.

7. Zonder welk middel de Heilige Geest gegeven, en de menschen gerechtvaardigd werden, dat zelve middel heeft men ook niet noodig te leeren, noch tot het begin, midden, noch einde van onze rechtvaardigmaakinge.

8. Nu is eertyds, en werd noch van tyt tot tyd, de Heilige Geest gegeven, en werden de menschen gerechtvaardigd zonder de Wet, alleen door het *Euangelium* van *Christus*. Rom. ij. 28.

9. Daarom is het niet noodig, dat de *Wet van Moses* geleerd werde, om te dienen, tot het begin, midden, of einde van de gerechtigheid des menschen.

10. De *Major*, of het eerste voorstel nu, is onfeilbaar waar, uit de onderzindinge zelfs, het welke de *Predikatie* van *Paulus* en *Barnabas* ook uitwyzen.

11. En zoo oordeelen wy dierhalven ook van de *Minor*, of het tweede voorstel, want de Heilige Geest is in eene zichtbaare gedaante op de menschen needer gedaald.

12. Wat onderstaan zich dan zommige menschen, om, zonder Christus, zijn Woord, of de voorbeelden der *Apostelen*, eerstelijk de Wet, als een noodig stuk en deel van de leere der gerechtigheid des menschen te maaken ?

13. Op dat dan de *Christelyke leere*, zuiver en onvervalscht onderhouden werde, zoo moet men die geene tegenstaan, welke leeren, dat het *Euangelium* niet moet verkondigd werden, als alleen aan die geene, welkers herten te vooren door de wet zyn verschrikt, en verslaagen geweest.

14. Want die geene, welke van de woorden Christi, zulk eene vreemde reeden voeren, en te kennen geeven, dat men eerst de Wet, en daar na het *Euangelium* moet verkondigen, die doen de woorden van *Christus* geweld aan, en zy blyven niet by het eenvoudige verstand der woorden van *Christus*.

15. Want zoo vast als men moet staan op den eenvoudigen zin deezer woorden, dat is myn lichaam, even zoo vast moeten wy ook staan op de eenvoudige meeninge deezer woorden : gaat heene, verkondigd het *Euangelium*, en doopt, enz.

16. De Wet straft alleen de zonde, en zy doet zulks zonder den H. Geest : daarom straft ze ook tot de verdoemenisse.

17. Maar nu hebben wy noodig, eene zoodaanige leere, welke met groote kracht, niet alleen verdoemd, maar ook zaalig maakt : eene zoodaanige leere nu is het *Euangelium*, ons neevens de bekeeringe ; met eene leerende, de vergiffenisse der zonden.

18. Want het *Euangelium* van *Christus* ontdekt ons wel den toorne Gods uit den heemel, maar daar beneevens ook, de gerechtigheid, die voor God aangenaam is, Rom. i. 17. Want het is eene leere der bekeeringe, waar aan de belofte vast is, welke ons verstand van natuure wel niet begrypt, maar die door de Goddelijke openbaaringe, aan het zelve bekend gemaakt werd.

Jaar MD.
tot MDC.

De bevesti-
ginge
deezzer
Leere, uit
Luther
zelve ge-
zocht.

Als ook
uit andere.

Weder-
spreeken
van de
Mansvel-
ders,

En Luther
zelfs.

Teegan-
werpinge
van het
misbruik.

Zyn ont-
schuldigi-
ginge.

4. Maar veele bemerkten hier by, dat *Agricola* uit de Schriften van *Luther* zelfs, tot dit gevoelen geleentheid hadde gekreegen, om dat de zelve veelmaals, byzonder in zyne verklaringe over den brief aan de *Galaten* hadde geleerd: dat de boetvaardige zondaar niet noodig hadde, om *Moses* te hooren, maar hy hadde alleen maar op *Christus* te zien. (e) Gelyk als ook *Luther* zelfs schryft, dat de *Antinomi* haar op zyne boeken zelfs hadden beroepen. (f) Ten minsten is het bekend, dat men daar na, *Melanchthon* noch al heeft beschuldigd, dat hy het met de *Antinomi* gehouden, en geleerd hadde: dat het *Euan-gelium* eene leere der bekeeringe is, en de zonden bestraft. (g) Het welke ook zyne leerlingen, *Johannes Memmingius*, *Caspar Cruciger de jonge*, en *Dr. Paulus Crellius*, hebben na gevolgd. (h) Die men ook daarom *Antinomi*, of *Wet-bestryders* heeft genaamd. Waar meede ook *Dr. Andreas Musculus*, in zyne Schriften, is over een gekoomen, welke daar over van *Abdias Pratorius* zeer is bestreeden, met wien hy eenige Schriften heeft gewis-zeld. (i)

5. Dit nu wierd, niet alleen van *Luther*, maar ook van het overige gedeelte der Godgeleerde, te dier tyde, krachtelijk teegen gesproken, en onder anderen, van de *Mansveldsche Predikanten*, *Dr. Gaspar Guttelius*, en *Mr. Michaël Caelius*. (k) *Luther* heeft in 't jaar 1539: tot *Wittenberg*, oopenlijke *Disputen* teegens hem gehouden, welke nu noch in zyne boeken te vinden zyn, (l) het welke, gelijk als het gemeenelijk komt te gebeuren, en zyne na gelaatene Schriften ook aanwyzen, niet zonder eene groote heevigheid is afgeloopen. De grootste teegenwerpinge, welke de zaaken en gevoelens van *Agricola*, by het meerder gedeelte, verdacht maakte, was deeze, dat de menschen, door zyne leere, haar maar tot de zorgeloosheid kwaamen te begeeven, en over de begaane zonden zich niet wilden laten straffen. Gelyk als dan bekend is, dat men de *Antinomi* de schuld daar van gaf, als of zy alle oopenbaare zondaaren, onder den dekmantel van 't geloove, vergiffenisse be-loofden; en zeiden: aan de galg met *Moses*, enz. Het welke men doch by geene oude Schryvers vind, en wel van eenige andere mogt gebruikt geweest zyn. (m) En het kan zeker wel gebeurd zyn, 't geen zommige hebben willen verzeekeren, dat 'er in dees tyd, eenige in de *Hartogdommen* van *Lunenburg* en *Pomeren*, mitsgaaders, in het *Graaffschap Mansfeld*, zouden geleerd hebben, dat overspel, en diergelijke zonden, niet het geloove wel konden bestaan. (n)

6. Maar, dat deeze teegenwerpinge, aangaande het misbruiken van eenige leere, niet genoeg en is, om die aan zich zelfs daar door verwerpelijk te maaken, daar op hebben de *Lutherfche* zelfs, op de teegenwerpingen der *Papisten*, en andere, zeer sterk gedrongen. Ondertusschen heeft hy dit zelfs, als eene valsche beschuldiging, verworpen, als of hy de *Wet* in 't geheel niet wilde dulden, en om die reeds toeliet, vryelijk te zondigen, *Christus* en den *H. Geest*, aan een zyde zette, en geene bekeeringe hebben wilde; daar doch zyne Schriften en boeken het rechte teegendeel wel uitweezen. (o) Dit ziet men uit de twist-schriften en woorden van *Luther* zelfs, dat 'er hier en daar, zeer veel partyfchap meede onder heeft geschild, die de gemoederen onbekwaam heeft gemaakt, om malkanderen met vrede en zachtmoedigheid te ver-

(e) Osiand. Epist. Hist. E. lib. III. c. 39. p. 312. (f) Tom. VII. Altenb. p. 310. (g) Vid. Aug. Conf. varicata Artic. IV. V. & XX. Tom. I. Operum ex Melanchthon. p. 39. seqq. & loci comun. loco de Euang. p. 194. ibid. (h) Vid. Crellii Diss. Witteb. Anno 1571. habita. (i) Vid. horum scripta & conf. Petrus Piscator Disp. VII. in F. c. p. 247. Schlüsselb. I. c. p. 35. Scherverus System. Theol. p. 273. (k) Confessio Mansfeldensis. (l) Tom. VI. Altenb. p. 316. seqq. (m) Vid. Tom. eod. p. 272. Tom. IX. p. 478. 485. &c. Confutatio Errorum Joh. Frid. D. Sax. p. 13. Confess. Mansfeld. &c. (n) Ap. Sagittarium Introd. Hist. Eccl. p. 840. (o) Tom. VII. Altenb. p. 325.

verstaan, en alle woordenstryd aan een zyde te zetten. Het mocht *Melanchthon* wel al te veel gehinderd gehad hebben, dat *Agricola* ook eenigen ahang en toeloop tot *Wittenberg* hadde gekreegen. Waarom *Luther* ook schreef: Die eezels, (*de antinomi*) willen beeter *dialectici*, of reede-konstenaars zyn, als *Mr. Philippus*, en *Aristoteles*. Van *Luther* zal ik niets zeggen, om dat de *Paus* alleen het gevoelen daar van heeft, doch zy zyn al te verre gegaan. (p) Insgelyks: De Ratten en Muizen-leerlingen van *Agricola* hebben hier na geschreeven: Ik meene dat de *Wittenbergers*, aan *M. Eisleben* een man hebben gekreegen, die haar de *Godgeleerdheid*, beneevens de *Redekunst* eerst te recht zal leeren. (q)

Jaar MD: tot MDC.

Æmulatie en nydigheid.

7. Uit het verdere verhaal van de geheele zaake, zal noch al klaarder blyken, hoe verre de andere beschuldigingen tegens hem hebben kunnen gaan. Want de *Wittenbergers* gaaven de zaake ten eersten aan den *Keurvorst* te kennen. *Agricola* gaf ook A. 1540. een verzoek schrift aan den zelve, waar op hy trachte om de partyen wederzyds tot een vergelijk te brengen, doch te vergeefs, doende *Agricola* belooven, voor de uitspraak der zaake niet uit het land te zullen wyken. Maar hy vertrok van daar na *Berlyn*, by den *Keurvorst van Brandenburg*, die aangaande *Agricola*, aan *Melanchthon* schreef, bevestigende hem daar na toe geroepen te hebben. Te vooren hadde hy wel, kort na de vöörverhaalde *Disputen* van *Luther*, een *Formulier* van herroeping op gesteld, die echter, om dat *Luther* den brief, welken hy aan *Guttelius* dies aangaande hadde geschreeven, met den druk hadde gemeen gemaakt, niet tot eenig effect kwam. Maar nu, te weten, in 't jaar 1540. deed hy eene herroeping in 't *Duitsch*, aan de *Predikanten* en Raad tot *Eisleben*, drukken, waar inne hy onder anderen, van zich zelfs schreef: *Dat hy veel liever tien duizend maal wilde sterven, als het woord Gods in 't geringste besmetten, of de zuivere leere verdonkeren.* En hy beroept zich daar by op die van *Eisleben*, dat hy altyd het *bestraf-ampt* van de Wet, tot de uiterlijke tucht, en intoominge van de zwakke en onweetende, als meede, de Goddelyke straffe teegen de zonden hen hadde te gemoet gevoerd. Hy hadde maar alleen deeze nuttigheid van de Wet, voor zoo verre bepaald, dat de zelve geenzins de gerechtigheid voor God meede deelde, noch ook de vergiffenisse der zonden ons toebrecht. Waar op hy nade wederhaalinge van eenige andere zaken, besluit, en bekend, dat men de leere en verkondiging der Wet, in geenen deelen moest nalaaten, en dat het ampt van de Wet, en de prediking der bekeeringe, onder het *Euangelium* meede moest begreepen werden. Maar om dat *Luther* hem niet betrouwde, en zich over de vier jaaren lang, niet met hem verzoende, zoo kon het wel geschied geweest zyn, dat hy zich tot het *Interim* liet gebruiken, gelijk als wy in het volgende hoofdstuk noch zullen hooren. (r)

Proces reegen *Agricola*.

Vertrek van *Wittenberg*.

Herroeping, en verklaring.

8. Want, dat hier meede, door eene al te grooten drift en heevigheid, de *Christelyke liefde*, en de vereeniging der herten, maar alleen is verachtend geworden, zulks kan men uit de *Schriften* en handelingen heel klaar afineeten. Ende *Historien* vermelden ook hier en daar, van een deezer aanhangers van *Agricola*, te weten, van *Dr. Jacob Schenkens Superintendent* tot *Fryberg*, welken *Dr. Luther* maar *Dr. Jekelen*, en *Agricola*, *Mr. Griekelen* noemde. De zelve wierd na veele strydigheeden, en het aanraaden van *Luther*, in 't jaar 1538. van zyn ampt af gezet, en eindelijk gevangen na *Torgau* gevoerd, tot dat hy, A. 1542. het land t'eenemaal is uitgebannen. (s) Onder andere zyne beschuldigingen, ziet men ook deeze, dat hy een bestryder der Wet was, en zich

Zwakheid, den daar by gepleegd.

II. Deel.

N n n n

met

(p) Ibid. p. 273. (q) Ibid. p. 325. (r) Vid. Seckendorff. l. c. p. 309. seqq. (s) And. Mollerus Beschreib. Freyberg. P. II. p. 205. Schmid. Zwik. Chron. P. I. p. 391.

Jaar MD.
tot MDC.

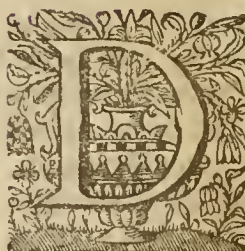
met *Agricola* hadde vereenigt. Met zulke en diergelijke onthaalen, zyn de ge-
moederen der menschen, buiten, en behalven die geene, welke reeds al met
malkanderen oneenig waaren, meer en meer van malkanderen vervreemd, 'en
by de toehoorders, de vrucht van het *Euangelium*, t' eenemaal verlooren ge-
gaan. Voor 't overige, is *Agricola* eindelijk A. 1556. in het 74. jaar van zy-
nen ouderdom, tot *Berlyn* gestorven. (1) En doch zyn met hem deeze srydig-
heeden niet begraven geworden, om dat men hem, niet teegenstaande daar
geene teegenspraake meer voorhanden was, in schriften altyd noch heeft aan-
geroerd, gelijk als de *Landgraave Philips*, A. 1559. in zecker schryven aan
Hartog Johan Frederik, klaagde. (2)

(1) Seckendorff. l. c. p. 310. (2) Epist. Mistæ de Confutatione Corruptelarum Jenæ edita.

Het XXVI. HOOFD-STUK.

Van de *Interimisten*, en *Adiaphoristen*, of onzijdige.

§. I.

Oorspronk
van deeze
handelin-
gen.

Begin van
het Inte-
rim.

Auteurs
daar af.

Naamen.

Voorge-
draagen,
en weder-
legt.

Deze voorgaande *Agricola*, heeft zich in 't jaar 1548. mee-
de tot dat werk laten gebruiken, waar over namaals zoo
veele *Disputen* en srydigheden zyn ontstaan. Naament-
lijk, als den *Keyzer de Protestanten*, in den *Smalkaldischen*
oorlog, zeer hadde verzwakt, en na de uiterlijke schynende
vreede, in 't *Duitsche Ryk*, ook gaarne eene innerlijke
vreede, tusschen de *Papisten* en *Protestanten*, hadde ge-
maakt, zoo wierd hy op den *Ryksdag te Regensburg*, te
raade, om dat 'er noch geen hoope was tot een algemeen *Concilium*, deeze
zaake, de *Religie* betreffende, aan ettelijke *Commissarissen*, of gevollmach-
tigde, op te draagen. Maar na dien de zelve niet konden over een koomen,
zoo wierd het aan drie *perzoonen*, met eene zeer groote stilzwygtheid, toe-
vertrouwt, om zekere *punten*, aangaande de *Leere*, *Ceremonien*, en *Refor-*
matie, of hervorminge der kerke, op te stellen. Deeze perzoonen nu waa-
ren, *Julius Pflug*, *Bisschop van Naumburg*, *Michaël Sidonius*, *Suffraganeus*,
of *Wey-bisschop tot Mains*, en daar na, *Bisschop van Merseburg*, en eindelijk
de voorverhaalde *Agricola*.

2. Dit boek noemde men, in het *Reces*, of ryks afscheid: *Declaratio Reli-*
gionis, of *Religions-ordonnantie*, maar in 't gemeen gaaven de menschen het
den naam van *Interim*, om dat het maar *Interim*, of zoo lange stand zoude
houden, tot dat alles, door een algemeen *Concilium* zoude zyn vereffent.
Waar van de menschen, in dien tyd, door onderrechtinge der *Predikanten*,
het spreekwoord geduurig in den mond hadden: het boek *Interim*, heeft de
Schalk hinter ihm, of achter hem. *Item*, zaalig is de man, die op God ver-
trouwen kan, en die niet bewilligd tot het *Interim*, want het heeft de *Schalk*
hinter ihm, of achter hem. De *Keyzer* kwam het den *Ryksstanden*, op den
Ryksdag voor te leggen, op dat het een *Formulier*, aangaande de *Leere* en *Ce-*
remonien, tot op het algemeene *Concilium*, zoude zyn. Maar de meeste *pro-*
testeerende Godgeleerden zagen wel, dat het teegens haare eerste beginzelen,

en hunne tot hier toe voorgebrachte leere, kwam te stryden. Waartom zy, niet teegenstaande de scherpe *Keyzerlyke beveelen*, met meenigten daar teegen schreeven, voornaamelyk, *Brentius, Flacius, Wigandus, Cælestinus, Gallus*, en veele andere, hier en daar. Op der zelve aanmaaning, kwaamen ook veele *Ryksvorsten* zich daar teegen aanre kanten, welke waaren de *Keurvorst, Johan Frederik*, met zyn *Prins, de Markgraave Johannes van Brandenburg, Hartog Wolfgang van Tweebruggen*. (a) En ook veele onder de *Papisten* zelfs, waaren daar meede zeer t' onvreeden, werdende tot *Roome* zelfs veel daar af gesproken, en het hoofd daar over geschud. (b)

Jaar MD.
101 MDC.

3. By de geschaapenheid van deeze zaake, hadde nu zecker elke *partye* haare eigene inzichten en *interest*, het welke ook, meerendeels niet op rechte *Christelyke* en betaamelyke gronden steunde. Zoo dat men aan de zyde der *Protestanten*, niet kan loochenen, dat men met het verwerpen van het *Interim*, al te bitter en heevig is geweest. (c) Insgelyks ook, dat 'er by alle deeze strydigheden, zeer veele menschen, niet zoo zeer op de waarheid, en gerechtigheid der zaake zelfs, hebben gezien, als wel haare eigene driften hebben gevolgt, welke partye, of perzoon, zy voor zich zelfs zouden verkiesen. Waarom men niet zoo veel om de zeckerheid der zaake, en om de zelve door een gezond en onpartydig oordeel te beslissen, is bekommerd geweest, maar men heeft van beide de zyden, zyner vermeende teegenpartys woorden en werken, met de grouwelykste scheldwoorden en verwytingen maar zoeken verdacht te maaken. (d) En men heeft zich daarom ook des te minder te verwonderen, dat de machtiger de zwakke, in zulk eene algemeene verbitteringe, zeer gedrukt en zwaar geplaagd heeft gehad.

Heevig-
heid daar
teegen.

4. Gelyk als dan in 't byzonder de *Lutherfche Predikanten*, in die plaatzen, daar men het *Interim* hadde aangenoomen, moeten wyken en het Land rui- men. In dier voegen, dat 'er in *Swaaben*, en aan den *Rhyn*, over de 400. afgedankt wierden. (e) *Brentius* moest uit *Halle* in *Swaaben*, met vrouw en kinderen, heimelyk de vlucht neemen. *Wolfgangus Musculus* vertrok van *Augsburg* na *Zwitserland*, *Andreas Osiander*, van *Nurenburg* na *Breslau*, en van daar na *Pruiffen*. *Sarcerius, Snepsius, Flacius, Amsdorf, Gallus, Aquila*, en veele andere, moesten zich verschuilen, en aan verscheidene plaatzen kwaamen de *Papisten* de handen aan haar te slaan; tot *Ulm* zette de *Keyzer*, niet alleen den geheelen *Raad* af, maar deed ook 4. *Predikanten*, die het *Interim* niet hadden willen onderteekenen, in bewaaringe neemen, en weg voeren, zoo dat zy eerst na het verloop van ettelyke maanden, weeder in vryheid geraakten. (f) Tot *Halle* in *Saxen*, liet de *Raad* ook, op *Keizerlyk bevel*, weegen de *Predikatiën* en *Gebeden*, de *Predikanten* in bewaaringe neemen, met deeze vertroosting: dat de tyden het nu zoo vereifchten (g), en de *Aarts-Bisschop Johan Albert* was daar ter plaatze zoo yverig, dat hy de menschen onder de poorte van het Hof, uit de *Lutherfche Kerke* koomende, met een stok sloeg. (h) En het viel veelen in 't byzonder, zeer smertelyk en verdrietig, dat de *Lutherfche* zelfs, op verscheidene plaatzen, haare eigene *Geloofs-genooten*, in deeze gesteltheit van zaaken meede hielpen ver- volgen.

Straffen
van die
geene die
haar daar
teegen
aankan-
ten.

Afzetting
en gevande-
genisse.

5. Invoegen dat de oude Schryvers klaar te kennien geeven, dat veele van de aanzienelykste *Godgeleerde* van dien tyd, daadelyk afgevallen, en haar de

Toezel
van veel
Luther-
fche.

N n n n 2

Conscientie-

(a) Vid. Joh. Steid. Comm. Lib. xx. p. 632. seqq. XXI. p. 640. Thuanus Histor. lib. V. p. 91. Osiand. Lib. II. c. 68. à p. 424. ad 490. & ceteri. (b) Petrus Suavis Hist. Conc. Trid. Lib. III. p. 328. (c) Matth. Dreßerus Sächs. Chron. p. 599. (d) Camerar. Vita Georgii Ducis p. 27. (e) Melanctih. Consil. Theol. P. II. p. 87. (f) Osiand. l. c. p. 497. 499. 558. (g) H. Olcarius Halygraphia. p. 262. (h) Ibid. p. 263.

Jaar MD.
tot MDC.

Inzichten
hier by.

Conscientie-dwang der *Papisten* hebben onderworpen, onder welkers getal in het byzonder genaamt werden, eerstelyk, *Melanchthon* zelfs, daar na, *Paulus Eberus*, *Dr. Pfeffinger*, *Justus Menius*, *Dr. Major*, en veele andere. Van welke ook uitdrukkelyk toegestaan werd, en in 't byzonder van *Melanchthon*: Dat men daar op gezien en gedoeld hadde, dat, als men doch alle schaad en ongelegenheid niet kon verhoeden en afkeeren, men echter zorge moest draagen, om het hoofd en het leeven te behouden, en den geheelen ondergang der kerke af te keeren. (i) Gelyk als hy dan ook in dien tyd van zich zelfs schreef: dat men door zoodaanig eene *Moderatie* en bedaartheid, verkrygen moest, dat de leere en Godsdienst niet veranderd en de Predikanten niet verjaagd wierden. (k) Waar van wy echter nu haast meer zullen hooren. En van deeze, en diergelyke menschen, lieten haar veele Groote Heeren, en in 't byzonder, *Hartog Maurits*, in *Meissen*, overreeden, dat zy dit *Interim* aannaamen, en den *Keyzer* daar over bedankten. (l) Waar by een zeeker verstandig Hooveling in dien tyd, zeer wel heeft aangemerkt, hoedat *Melanchthon* zoo uittermaaten beevende, wankelbaar, en onbestendig is geweest, dat hy aan de Godgeleerde in *Saxen*, die noch volftandig waaren gebleeven, hadde geschreeven: dat zy de oude standvastigheid, van haaren Landaart doch zonden behouden, en alle veranderinge myden; schryvende daar teegen aan de Predikanten in *Frankenland*: dat zy, om de gemeene vrede te onderhouden, wat zouden inwilligen, op dat men daar door tot geene verdere verwyderinge mochte geraaken. (m) En aan *Osiander* hadde hy tot antwoord gegeven: hy, en die van zyne gezindheid waaren, zochten maar voornaamentlyk, *otium & tranquillitatem*, vrede en gerustheid.

Verwer-
ringe en
schaade
daar af.

6. Maar in 't gemeen kwam 'er uit alle deeze zaaken en handelingen, eene onbeschryvelyke schaade en scheuringe te volgen. Het zwaarste raakte het gemeene volk, het welke, in alle deeze twisten en strydigheeden van haare zielzorgers, en verwerde staat van de kerke, niet wist, waar aan het zich houden, of wien het gelooven zoude. Waarom ook die van *Wittenberg* in dien tyd, A. 1549. klaagden: dat in het grootste gedeelte van *Duitsland*, de oude Predikanten verdreeven, de kerken verwoest, en zonder toehoorders waaren. Dat 'er op veele plaatzen de Afgoderye weder wierd ingevoerd, de Gemeente verstrooit, de Heilige Geest bedroefd, het Gebed, by de Godvreezende herten, door twyffeling, of droefheid belet, en by de goddelooze, de onbeschaamtheid en aldersnoodste gevoelens, bekrachtigd: dat de noch overige Predikanten, met haare *familien* gingen dwaalen, en de soldaaten alle moerwilligheeden, en buitenspoorigheeden kwaamen te bedryven; dat de Schoolen verstrooit, goede wetten en tucht ter needer laagen, en de huishoudingen ververt, en tot opvoedinge der kinderen t'eenemaal onbekwaam was gemaakt. (n) Deeze onrust nu, heeft wel vier geheele jaaren lang geduurt, te weeten, tot het jaar van 1552. waar meede het *Interim* door de *Passausche* vrede, is vernietigt, en aan de *Protestanten*, vryheid van *Religie* is gegeven, gelyk als hier vooren al is aangeroert geworden.

Voortgang
der onee-
nigheeden.

Tuschen
de Adia-
phoristen.]

7. De Godgeleerde konden echter hier meede noch al niet rusten, maar met deeze uiterlyke vrede, begonnenze al wederom haare innerlyke beroertens en oneenigheeden te hervatten. Want, na dien de *Luthersche* eens onder malkanderen waaren oneenig geworden, en dat eenige een groote standvastigheid by de oude leere en manieren van haaren Godsdienst betoonden, en de andere onderscheidene veranderingen daar inne maakten: zoo wierden de gemoederen daagelyks

(i) Camerarius l. c. p. 32. (k) Epist. Vol. I. p. 447. (l) Vid. Osiand. l. c. p. 502. 511. Camer. l. c. p. 296. Dreffer. Miilen. VI. p. 459. (m) Math. Ratzenberger Hist. Relat. Mist. de Joh. Frid. p. 29. (n) Ibid. p. 35. (o) Tom. I. Script. Publ. Witteb. p. 243.

gelyks meer en meer teegen malkanderen verbitterd, gelyk als wy in dit, en 't volgende *Hoofd-stuk*, noch verder zullen zien. De laatste *partye*, welke de *Papisten* het eene en het andere in volgde, noemde men de *Meiffeners*, of de *Godgeleerde uit Meiffen*. Item, *Adiaphoristen*, *Interimisten*, *Pseudo-Eusebiers*. Waar onder de voornaamste waaren, *Pfeffinger*, *Major*, *Eberus*, en *Menius*, welke tot *Leipzig*, *Wittenberg*, en verder in *Meiffen*, haar verblyf hadden. De andere waaren in *Saxen* en *Thuringen*, onder welke *Amsdorf*, *Flacius*, *Wigandus*, en andere, den troep voerden. Nu hadden de eerste de *artykelen* van het voorgemelte *Interim*, om het bevel des *Keizers* te gehoorzaamen, eenigzints veranderd, en voorgenoomen, om eenige *Ceremonien* van de *Roomfche kerke* weder in te voeren. Waar by zy dan te kennen gaaven, dat men den vrede der kerke daar door wel kon onderhouden, om dat de vraage maar van de *Adiaphora*, *Indifferente*, en onzydige zaaken, was. By voorbeeld, aangaande de *Choor-rok*, by het *Avondmaal*, van was-kaarsen, en diergelyke. Waar uit dan de naam van *Adiaphoristen* ontstond, en de zaake zelfs, het *Leipziger Interim* genaamt wierd.

Jaar M.D.
tot MDC.

En andere
Luther-
sche.

8. Maar de wederpartye wilde niet alleen daar meede niet te vreden zyn, maar ook met de overige stellingen, welke de leere zelfs betroffen. Want de eerste gaaven ook deeze stellingen voor *Adiaphora*, of onzydige leeringen uit: dat de mensch voornaamentlyk door het geloove gerechtvaardigd wierd: dat men, over het woord *alleen*, (in de *propositie*, of het voorstel, *alleen door het geloove*,) niet noodig hadde te twisten, maar dat ook de Christelyke deugden, en een goed voorneemen, moeten aanvangen, en daar by gebleeven werden, doch alzoo, dat het vertrouwen niet op de zelve, maar alleen op den Zoone Gods, moest gesteld werden. Dat de goede werken verder tot de zaaligheid noodig waaren, als, geloove, liefde, hoope, en andere deugden. Dat God in den mensche niet werkt gelyk als in een klood, welke niets doet, maar dat hy den mensche zoodaanig trekt en bekeerd, dat by de volwassene en verstandige, de wille ook wat daar by doet, en door de kracht Gods bestierd werd. Men heeft ook deeze menschen zeer verdacht gehouden, om dat zy bekenden: dat zy over het geral der *Sacramenten* niet wilden twisten: insgelyks ook; dat zy daar op hart drongen, dat men het volk tot het gebed, tot vasten, en 't geeven van aalmoessen, moest vermaanen. (p) En wat 'er van diergelyke strydige punten meer zyn, waar van het geheele boek, het welke A. 1559. tot *Wittenberg* wierd uitgegeeven, onderrehtinge geeven kan, waar af den tytel is: *Ex Actis Synodicis & aliis diligentier & fideliter collecta Expositio eorum, qua Theologi Academia Wittenbergenfis, & harum Regionum alii, qui his adjuncti fuerunt, in deliberationibus provincialibus, & alioquin, extra has, de rebus ad Religionem pertinentibus, monuerint, suaserint, docuerint, responderint, concesserint, illo tempore, quo, & de his ipsis, & de libro Augustano, qui nominatur Interim, qualis esset, quasitum fuit & tractatum.* En dat in onze Taale aldus luid: *Verklaaringe, van 't geene de Godgeleerde van de Hooge Schoole tot Wittenberg, en andere Leeraaren van deeze Landen, haar, in, en buiten der zelve provinciale vergaaderingen, en 't onderzoek van zaaken, de Godsdienst en leere betreffende, toegevoegd; hebben vermaand, geraaden, geleerd, geantwoord, en toegelaaten, in dien tyd, in welke de zaake van het Augsbürgsche boek, genaamt het Interim, verhandeld, en des zelfs hoedaanigheid onderzocht wierd. Uit de Synodale acten, en andere handelingen, getrouwelyk by malkanderen gebracht, en naarstiglyk by een vergaaderd.*

Stryd over
de Leere
en indiffe-
rentismus
van de
zelve.

Stellingen
van de A-
diapho-
risten.

(p) Vid. Acta Synodicap. V. 1. 2. Y. 2. Ff. 2. Gg. 2. Ii. 4. Oo. 2. Zz. 1. 2. &c.

Jaar MD.
tot MDC.Teegen-
werping
der ande-
ren.Verbitte-
ring en
heevig-
heid daar
by.Scheld-
woorden
en bynaa-
men.

9. De grootste teegenwerpinge teegen haar, was, dat zy de *Papisten*, in de *Artykelen* van de *Erf-zonde*, van de *vrje wille*, en *goede werken*, te veel toegestaan, en voor *Adiaphora*, of onzydige zaaken, verklaard hadden, welke echter niet zoodaanig waaren. Zy hadden ook zelfs in die zaaken, welke in der daad *Adiaphora*, of onzydig waaren, de *Papisten* niets altoos moeten toegeeven, en diergelijke zaaken meer. (q) Daarom heeft haare teegen partye haar ook, met eene groote heevigheid van scheldwoorden, vervolgd, gelijk als het groote getal, van de met malkanderen gewisselde twist-schriften, ook wel uit wyft, en de Godgeleerde zelfs bekennen, dat het aan beide de zyden, by de zwakke eene groote ergernisse, en by de *Papisten* eene groote vreugde veroorzaakt zoude hebben. (r) En geeven de schriften zelfs wel te kennen, dat de yverige *Orthodoxi*, of rechtgeloovige, in dit stuk, veel meet verbitte- ringe als de *Adiaphoristen* hebben doen zien, en in't byzonder, *Nicolaus Amsdorf*, die zich wel over de lasteringe van zyne weederpartye, en voornaame- lijk van *Justus Menius*, heel kwalijk houd, maar hy zelfs heeft niet anders als vuur en vlam van zich gegeeven. By voorbeeld, hy schreef: *Menius* ging niet anders aan, als of hy t'eenemaal met den duivel bezeeten was, ja erger en grouwelijker als een al-verflinder, die zich aan den duivel hadde overgegeeven. Hy noemd de andere het *looze corporaalschap der Adiaphoristen*. Item, het *goddelooze corporaalschap* van *Leipzig*, enz. (s) Ja zy hebben malkanderen de schandelijkste toenaamen opentlijk gegeeven, noemende zeeckeren *Corrector* met den name van een *dorre Hefs*. (t) Ja zy hebben malkanderen wel t'eenemaal met vechten en smyten kwaalijk gehandeld, gelijk als 'er van een zeecker *Wittenbergsche Student* verhaald werd, dat hy zyn eige vader, om dat de zelve teegens de vervalschinge der *Adiaphoristen* sprak, zoude geslaagen hebben. (u) En wat 'er tot *Maagdenburg*, in de tyden van deeze strydigheeden, is voorgevallen; naamentlijk, dat een zeecker *Predikant*, den anderen, in de kerke, met het mes in de hand, heeft te keer gegaan, en het leeven heeft wil- len beneemen, zulks is hier vooren al door de schriften van den *Predikant Bartholomeus Strelens* verhaald. De meer gemelte *Landgraave*, *Philips van Hessen*, oordeelde hier af, in een zeecker geschrift, aan *Hartog Johan Frederik*, gelijk het eige handschrift luid, in de navolgende manieren: Wy vinden God beeterd, dat de liefde, van weederzyden t'eenemaal verkoud is, niet teegen- staande zy malkanderen vriendelijk behooren te vermaanen, verdraagen, en te lieven: gelijk als *Paulus*, en de andere *Apostelen* gedaan hebben, en haare schriften ook wel uitwyzen. Ook behoorden billyk den eenen met den ande- ren geduld te hebben, en niet te schelden, of uit hoovaardye en opgeblaazen- heid, des anderens eere, en goeden naam te verkorten, dat was loffelyk, Christelyk, en stichtelyk: dan zouden haar alle volkeren liever tot de beken- tenisse van onze leerre begeeven. O God! hoe verkoud is nu noch de liefde by die geene, welke haar Christenen noemen te zyn? die geene, welke zoo- daanige ergernissen zelfs geeven, zullen voor God, van haar doen reeken- schap moeten geeven, en zwaare oordeelen daar over moeten dragen, enz.

10. Uit alle welke omstandigheeden dan klaar genoeg te zien is, dat alle beide de deelen van den Geest Gods zoo zeer vervreemd zyn geweest, dat ze ook zich zelve, en onder malkanderen, uiterlyk voor de weerd zelve te schande gemaakt hebben, en niets minder als Christenen, ik zwyge noch

God-

(q) Oflander I. c. C. LXXIII. p. 511. & Scripta Flacij, Galli, Amsdorfii universè impr. Flacii libellus: Quod hoc tempore nulla penitus mutatio in religione sit in gratiam impiorum facienda 1549. 8. it. Confutatio Duc. Sax. C. IX. p. 48. seqq. &c. (r) Ibid. p. 512. (s) Amsdorf im Tract. dasz Justus Menius seine vocation und Kirche heimlich verlassen und von der reine Lehre des Evangelii abgefallen sey. p. 1. 2. (t) Item in der öffentlichen bekännisiz der reine Lehre und Confutation der jetzigen schwärmer p. G. 1. (u) Verzeichniz der beschwerlichen Punkten in D. G. Majors Vorrede der Postil. p. 1.

Godgeleerde geweest hebben. Hoe Goddeloos en lichtvaardig het 'er nu by zulke twist-handelingen, in 'r leeven zelve is toe gegaan, zulks hebbenze malkanderen zelfs, in openbare schriften genoegzaam voor geworpen; waar uit men dan wel licht kan besluiten, dat het 'er onder het gemeene volk; eeven zoo gruwelyk toe gegaan is; als 't welke deeze blinde leidlieden, na den kuil, wel gemoed nagevolgd, en daar in meede gevallen zyn. Op deeze wyze schreeven dan eenige van de *Adiaphoristen*: Door dien het dan de *Adiaphoristen* zoo verre gebracht hebben, dat men niets altoos meer teegens hunne *vervalschingen*, spreken, schryven, noch drukken mag, zoo koomen hunne jonge *Paapen*, en *Studenten* na beneden in Oostenryk, Mahren, en Hungarye. Op de eene plaatze vergiftigen zy de menschen met de Calvinische *zwermerye*, aan een ander oort, met de *vervalschingen*, die ze, (gelyk zy zeggen,) van hunne *Meeesters* geleerd hebben, en zy leeven daar by, ten deele, zeer goed *Adiaphoristisch* en *Epicurisch*. En verder, het is *weereldkundig*, hoe licht en goddeloos veele zich onder hen met de ontucht, speelen, God schenden, lasteren, vloeken, vol zuipen, en andere ontuchtige reedenen en gebaar houden. En noch moetenze enkele vroomen kinderen zyn, hunne *Meeesters* gehoorzaam, wanneer ze maar de doelingen meede helpen verdedigen, en niemand moet ongelyk hebben, als alleen die geene, welke van hunnen *Meeester*, den Heere Christus, niet willen afwyken. Maar dit doet de *Adiaphoristische* leere van de vrye wille, dat die lieden geene blokken zyn, en dat zich niemand zoo heel naauw aan den heemel kan houden. (x)

Jaar MD.
tot MDC.

Godde-
loosheid
daar by.

11. Men ziet dan wel uit alle deeze woorden, en meer andere bescheiden, dat de *Adiaphoristen* zich by de groote Heeren gevoegd hebben, als welke in deeze veranderinge des Godsdiensts een welgevallen hadden, en die de zelve, door oopentlyke bevelen, aan hunne onderdaanen hebben voorgeschreeven. Gelyk als dan in 't byzonder van *Keurvorst Maurits* bekend is, dat hy het *Leipziger Interim*, het welke de *Wittenbergsche* en *Leipziger* Godgeleerde hadden opgesteld, aan zyne *Standen* en *Predikers* bevoelen hadde, na te koomen, en wie zich daar teegen zoude willen stellen, gedreigd hadde te straffen. (y) Het welke dan waarlyk de andere partye geweldig verdroor, die ook daarom des te vieriger daar op los gingen. Gelyk als dan een zeeker vriend van *Melanchthon* wydloopig klaagd: Dat men de *Meissenze* Godgeleerde, in alle hunne woorden en werken hadde gelasterd, en ook den overleeden *Hartog*, *Georg* van *Anhalt*, zelfs niet verschoond, dat men daar by eenen byzonderen yver voorgewend, en veele voornaame perzoonen ook daar meede geblinddoekt hadde, voornaamelyk het gemeene volk, met die ongehoorde naamen, die het niet verstond, byster en doolende gemaakt. (z) Maar zoo gevaarlyk, en gruwelyk als toen ter tyd, en verder heen, deezen stryd gemaakt is, en de *partijen* malkanderen verketterd hebben: zoo gering pleegen die hier na de Godgeleerde te maaken, wanneer de eerste vierigheid een weinig onder hen hadde opgehouden. Desweegen reeds al omtrent het einde der voorrige eeuw daar over geoordeeld wierd: Dat de Godgeleerde daar by iets menschelyks aan zich hadden laten zien, en van den regel der heilzame woorden af laten voeren. (a) Het welke dan noch andere naderhand herhaald, (b) en alzo die geene, welke voor deezen met louter duivelen hier by uitvoeren, niet toegeftemd gehad hebben.

Onheil eri
ergernis.

Gewicht-
tigheid
van den
stryd.

Geloo-
chend.

12. By deeze stoffe van de zoo genaamde *Adiaphora* kunnen wy heel gevoegelyk de *Historie* van den *Almanach-stryd* kortelyk meede voegen, en wel zoo

Alma-
nach stryd.

(N n n n 4)

veel,

(x) Im verzeichnusz der Vortede &c. p. 1. (y) Sleidanus & ex eo Osiander l. c. p. 513. (z) Camerar. l. c. n. LXXXIII. p. 292. (a) Osiander l. c. p. 514. (b) Kromayerus Hist. Eccl. p. 583. Conf. omnino Schlüsselburg Cat. Her. L. XIII. Acta Synodica prof. Thuan. Colloquium Altenburg &c.

JAAR MD.
CCL. MDC.

veel, als die eigentlijk tot de *Kerkelyke Historie* gehoord. Het is bekend, dat men al van lange tyden af, op een bekwaam *reglement* van den *Almanach* bedacht is geweest, zoo dat noch in de xv. eeuw op de *Bazelze* en *Cofinitze Concilien*, diergelyke zaaken, alhoewel zonder eenige uitwerkinge op het *tapyt* zyn gekoomen. Eindelyk heeft *Paus Gregorius* de dertiende het met ernst aangegrepen, en door onderscheidene *Wiskundige*, den *Gregoriaanschen*, of nieuwen *Almanach*, nu aan veele plaatzen gewoonelyk laaten invoeren. Maar op dat zich in 't byzonder de *Duitsche*, tot bewys van hunne aloude vryheid, hier inne niet teegen hem aan kanten mochten, zoo prees hy in 't jaar 1582. dezen *Almanach*, den *Keizer Rudolphus* de tweede, zeer hoog aan, die hem ook *authoritate publicâ*, zoude invoeren en vast stellen. Maar alhoewel, zoo wel in de *Keizerlyke Erflanden*, als in de andere *Roomsch Catholyke* plaatzen, door gantsch *Europa*, daar teegen geene teegensprekinge gevonden wierd, zoo *protesteerde* echter het *Saxische* huis, beneevens de andere *Protestantsche Standen*, daar teegen. Hunne reedenen steunden meestendeels op de inzichten van hunne vryheid, welke zy ook hier inne niet weg geeven wilden, voornaamentlyk, om dat de *Paus* deeze zaak zoo scherp en yverig, ja, op straffe van den Ban, aan drong. De andere beweegreedenen, alzo ze, zoo wel uit de *Wiskunst*, als andere oorsprongen genoomen waaren, zyn in de daar over uitgegeevne schriften wytloopig te leezen. (c) De *Roomsch-Catholyke* hebben zich wel, by deeze voor ooggen gestelde teegenspraake, naderhand dikmaals bemoeid, om de *Protestanten*, tot aanneeminge van den nieuwen *Almanach* te beweegen, gelyk als noch in 't jaar 1613. *Keizer Matthias*, op den *Ryksdag* te *Regensburg* deed, en wat laater, *Ferdinand* de tweede, in 't jaar 1628. gelyk ook *Keizer Leopold*, in de jaaren 1664. en 76. Maar, tot deezen tyd toe, te vergeefs. (d) Zoo dat ook den arbeid van die Schryvers, tot deezen tyd toe, te vergeefs is geweest, welke een *Middel-Almanach* hebben uitgevonden, om ze beide daar door te vereenigen. (e)

Almanach-
stryd te
Riga.

13. Maar deeze zaak is ook op zommige plaatzen, niet zonder onrust en oproer afgeloopen, voornaamentlyk in beide de steeden, *Augsburg* en *Riga*. In de laatste plaats hadde den Raad, en het *Luthersche Ministerium*, op het bevel van den *Koning van Poolen*, als hunnen Landsheere, den nieuwen *Almanach* reeds al aangenoomen, zoo dat men niets minder als een oproer hier uit te gemoet zag. Maar het gemeene volk wierd van eenige in 't heimelyk zoo zeer opgestookt, dat het zich oopentlyk daar teegen aankante, en, noch ter Kerke, noch ten Avondmaal ging; hier teegen nu liepen zy, op Kers-tyd, in 't jaar 1584. te zaamen in de Kerk, alwaar de *School-Rectör*, *Mr. Joh. Rivius* met hen zong, en eene *predikatie* voor hen las. Deezen handel verdroot den *Koninglyke Burggraave* zeer, byzonder daar de *Rectör*, voor zyne scholieren in de schoole, aangevangen hadde te prediken, alwaar zich ook veele burgers gevonden hebben, derhalven liet hy hem op 't Raadhuis vast zetten. Maar hier over rechten de schoolieren, neevens het gemeene volk, een gruwelyk oproer aan, bestormden het Raadhuis, en braaken het met geweld op, haalden den *Rectör* daar uit: daar na liepenze na de huizen van den *Burggraave* en *Syndi-*

(c) Vid. Gregorii XIII. Constitutio ap. Goldastum Tom. III. Const. Imp. p. 577. seq. & scripta Sethi Calvisii, Henr. Buntingii, Herlicii, Moerlini, Viega, & imprimis Scaliger, & adv. hos Pauli Guldini Defensio contra Calvisium, Octaviani Marini Statera temporum. Hugolini Mattelli clavis Calendarii & Assertio S. Temporum, Clavius, Scultetus, Petavius, Ricciolius &c. de Historia conf. Thuanus l. LXXVI. p. 579. D. Chytræus l. XXV. Sax. p. 711. seqq. Meternus l. XI. Hist. Belg. G. Fabricius l. IX. Orig. Sax. p. 130. &c. (d) Vid. Schilterus de libert. Eccl. Germ. lib. VII. c. 12. p. 1072. Theatr. Europæi Tom. I. p. 1102. & omnino Tobias Pfannerus lib. VII. Histor. Comit. Imp. (e) Vid. Jac. Ekrodii Mittelcalender A. 1654. edit. & Joh. Henrich Vogts vergleich und vereinigung des Julian. und Gregor. Calenders in einen Leopoldischen Reichs Calender. Hamb. 1668. &c.

Syndicus, bestormden en plonderden die, ja verschoonden ook hunnen eigenen *Pharheer*, *Georgius Neuner* niet, wiens huis zy desgelyks bestormden, en hem jammerlyk affloegen. Zy vielen ook daar na den Raad zoo lang moeyelyk, tot dat de nieuwe *Almanach* weder afgeschafft en vernietigt wierd. Maar de *Kooning* nam deeze zaake zeer hoog op, besloeg de stad in een groote geldboete, en liet zich naauwelyks weerhouden, dat hy haar niet gewaapenderhand niet aan taste. (f) Zoo dat deeze Predikers, by hunne eigene toehoorders, moesten beproeven, en de proeve zien, of zy rechte *Euangelische Christenen*, of *Barbarische Heidenen* waaren.

Jaar MD.
tot MDC.

14. Maar noch een veel erger *allarm* ontstond'er in *Augsburg*, over deeze nieuwe *Almanach*. Aldaar waaren, in den Raad, de meeste *Roomsch-Catholyk*, welke alle daar toe stemden, dat den *Keyzer* hier inne gehoorzaamt moest werden. Hier teegen *protesteerden* de burgers meestendeels, als *Lutheraanen*, teegens dit besluit, keerden zich tot de *kaamer van Spiers*, en brachten ook daadiglyks een *Decreet* te weege, door het welke zy by de oude *Almanach*, even als de andere *Augsburgsche Confessions-verwanten*, blyven mochten. De Raad deed een teegen-bericht aan die kaamer, en bragt deeze navolgende reedenen by, waar op ook het eerste *Decreet*, in't jaar 1584. weeder vernietigt wierd: „Deeze zaake is niet *merè spiritualis*, (enkel geestelyk,) maar ze heeft ook haare vernuftige oorzaaken; en zy strekt niet alleen tot onderhouding van eene goede *politie*, rust, vrede, en vertrouwelykheid tusschen de inwoonders van een Stad, daar in de beide in't *Heilige Ryk* toegelaatene *Religien* in't gebruik zyn; maar ze is ook tot voortzettinge der hanteeringe, burgerlyke neeringe, en koopmanschappen, (zonder welke geen burgerlyk weezen altoos in der daad bestaan kan,) zeer dienstig, om met de nabuuren, tot den toevoer van dagelyksche mondkost, houdinge en bezoeking der jaarmarkten, die op zekere tyden en vierdagen vast gesteld zyn, eene gelykheid te onderhouden, doch het geweeten is daar in't minste niet aan gebonden, of'er tien dagen vroeger of laater, het *Pascha*, en andere gewoonelyke heilige dagen, gevierd en onderhouden werden, waar inne, als in een middelbaare zaake, de *weerdlyke Overigheid*, na geleegentheid van tyd, plaats, en perzoonen, wel maat en order geeven, en veranderinge in maaken mag, het welke de onderdaanen ook, met een zuiver, goed, en ongekwest gemoed, wel kunnen na koomen, en zich daar gantsch niet teegen behooren aan te kanten: door dien de leere van het heilige *Euangelium*, in de *weerdlyke stand* en staats zaaken, geene veranderinge lyd, en de onderdaanen haare overigheid in dat alles, wat niet teegen Gods gebod is, ook weegens het geweeten zelfs, schuldig is te gehoorzaamen: gelyk als dan ook vreemde *Natien*, die het *Pausdom* niet aan hangen, evenwel op de nu verhaalde en andere staatkundige oorzaaken meer, deeze nieuwe *Almanach*, zonder eenige de minste kwerzinge hunnes geweetens gebruiken. (g)

Te Augs-
burg.

15. Nu hadden zich in veele andere Rykssteeden, de *Luthersche Predikers*, in deeze zaak meest geschikt, en de zelve, als eene burgerlyke handeling aangezien, en die ook al zoo aangenoomen. Maar de *Deeken* toen ter tyd in *Augsburg*, *Dr. Georg Mylius*, of *Muller*, stelde zich hier in alleen zeer heftig teegen den Raad, en verklaarde zich, neevens zyne Amptgenooten, dat zy, in kerkeleyke zaaken, Feestdagen, en diergelyke, den nieuwen *Almanach* niet wilden na koomen. Derhalven verkondigden zy in't jaar 1584. den 24. May, op alle de

(f) Vid. Dav. Chytræus l. XXVII. p. 756. seqq. 773. Thuan. l. XXII. Histor. Bucholzerus Ind. Chron. p. 687. L. Osland. H. E. l. IV. c. 21. p. 967. Kippingius Supplem. Histor. Eccl. Pappip. 54. (g) Vid. Scriptum der Herren Pfleger und geheimen Râthe zu Augsburg wahrhâfter Gegenbericht der Augsburgschen händel, und gegründtem widertreibung D. G. Mullers famosen gedichts (an. 1587.) p. Y 4.

Jaar MD.
tot MDC.

de Predikstoelen, dat zy op den 28. van die Maand, eerst het Feest der Heemvaart wilden houden, het welke de *Catholyken* nu reeds al voor een Maand gevierd hadden. Dit onderstaan der Predikers nam den Raad zeer kwaalyk, en, dewyl de meeste schuld van deeze zaak aan *Dr. Mylius* toegeschreeven wierd, zoo maakte men met hem een kort *proces*. Zy lieten hem terstond 's anderen daags zyn dienst en wedde op zeggen; zonden hem een waagen voor zyn deur, daar hy op gaan zitten, en uit de Stad vertrekken moest. Hy zelfs heeft naderhand de omstandigheden van dit *Proces*, in een eigen geschrift, onder den *tytel* van *Polityken handel*, beschreeven, maar door dien ik dat niet machtig heb kunnen worden, en maar alleen het reeds aangeroeerde teegen-bericht van de *Augsburgsche Raad* in handen hebbe, zoo zal ik daar uit het aanmerkenswaardigste hier by voegen, daar dan het verhaal van *Mylius* meede vergeleeken kan werden. De uitspraake van de *Augsburgsche Stadvoogd* bericht het volgende. Wanneer hy in den naame des Raads, het booven gedachte aan *Dr. Mylius* moest gaan aan zeggen, zoo hadde zyne vrouwe en kinderen zulk een geschreeuw op de straat aangerecht, dat de burgers met hoopen te zaamen liepen, en veele gewaapend uit kwaamen. Als nu *Dr. Muller* op den waagen bykans aan de poort was gekoomen, en dat hy met zyne zwaagers, die met hem op den waagen zaten, overluid begon te zingen, *Op u heb ik gehoopt ô Heere*. zoo was het volk op den waagen aan gevallen, hadden den voerman daar af geworpen, en *Dr. Mylius* was zelfs onder het gedrang weg geraakt, zoo dat hem niemand weder vinden konde. Hoe wel hy nu den Stadvoogd met eede te vooren toegezegd hadde, den Raad te zullen gehoorzaamen, en zich gewillig uit de Stad te laten brengen, zoo heeft men hem doch hier na niet weder kunnen vinden. Maar het volk heeft zich ondertusschen, op veele plaatzen in de Stad, gewaapend, in slag orde gesteld, ook den Stadvoogd zelfs door den arm geschooten, en veel meer andere moetwil bedreeven. (b)

16. *Dr. Muller* zoude daar op, volgens het bericht, van een dienstmaagd zyn verborgen, en in vrouwe kleederen, uit de Stad gebragt geworden. (i) Toen hadde hy zich een gantsch jaar lang, te *Ulm* opgehouden, tot dat hy, te *Wittenberg*, tot de *Theologische Profesie* beroepen wierd: van waar hy, in 't jaar 1589. na *Jena*, en in 't jaar 1603. wederom na *Wittenberg* was getrokken, alwaar hy in 't jaar 1607. is gestorven. (k) De gedachte *Augsburgsche Raad* nu, heeft in des zelfs Teegenbericht, zich wegens veele punten, beleedigd gevonden, zoo wel, wat zyne bedryven te *Augsburg* aan gaat, als het uitgegeevene verhaal, waar in zy hem over 154. onwaarheden beschuldigen. En alhoewel zy, in waarheid, haare herts-tochten daar inne ook merkelyk te kennen geeven; zoo zyn daar ook veele baarblykelyke omstandigheden in begreepen, welke aan de *Catholyke* tot geene geringe ergernisse en voorwerp hebben kunnen dienen. Om nu maar iets hier van te melden, zoo klaagd den Raad hier en daar over *Dr. Mylius* zyne groote heevigheid, en oproerige *Predikatiën* teegen den Raad, waar door de burgers teegens haare overigheid zeer opgehist geworden waaren, zoo dat ze daar door oopentlyk ongehoorzaam en wederspannig wierden. Onder anderen werd 'er het navolgende voorval hier van vertelt: *Wanneer by de opgereezene Almanach-stryd de gemeene man teegens de Overigheid op het hoogste verbitterd gemaakt, en het zelve geheel en al overreed was, dat het t'eenemaal met haaren Godsdienst gedaan was, en dat de Catholyke Overigheid, door het*

op-

(b) Vid. Augsburg. Gegenbericht, Append. p. Bb 4. seqq. (i) Martin. Crusius Annal. Suer. 1. XI. P. III. p. 789. (k) Vid. Micræl. H. E. 1. III. p. 399. Freher. Theat. V. Illust. p. 343-Strateman. Th. H. p. 1104. &c.

opstookten der Jesuiten, al lange niet anders in den zin hadde gehad, en nu Jaar MD: tot MDC.

noch hadde, zoo was het licht de Euangelische burgerschap, om de gemeente in 't barnas te brengen, noch daar aan gemist, dat men hen de grootste vrees voor hunne aanstaande gewisse ondergang noch moeste aan jaagen, of zy daar door (men kan het anders niet achten) tot eenen openbaaren opstand te brengen mochten zyn, het geene volgens de hoope van veele menschen, gelyk als Dr. Mullers zendbrieven, uit Ulm wel te kennen geeven, het middel hadden moogen zyn, om de Catholyke Overigheid, of uit de Stad te jaagen, of, t'eenemaal om 't leeven te brengen. Alzoo is 'er een gerucht ontstaan, dat men op den dag van de H. Apostelen, Simon en Judas, alle de Euangelische binnen Augsburg zoude overvallen en vermoorden. Niemand onder de Predikanten heeft dit goddeloos en leugenachtig verdichtzel teegen gesproken, maar ieder een heeft daar toe geholpen, dat het vermeerderd wierd, en aanwiesch: van den Predikstoel heeft men ook veel klaagelyk en jammerlyk geschrey, eenige weeken lang, dagelyks gehoord, het welke de gemeene man oorzaak heeft gegeeven, om dat geene ook te gelooven, wat hunne voorstanders, als die, om hun onverstand, niet liegen of dodlen konden, (want zy zouden het ook, van weegen hunnen stand en ampt, niet doen,) zelfs al voor gewis bezorgd, en daar teegen ook het gemeene gebed dies te yveriger aan gesteld hebben. Hier op is terstond in de Stad zulk eene toerusting van teegenweer, (gelyk het de naam gehad heeft,) geschied, dat de vermoogenste burgers hunne wooningen op 't hoogste hebben beginnen met keetenen te sluiten, te laten bewaaren, te vertimmeren, en niet alleen met eene meenigte van roers, en borstweeringen, te laten voorzien, maar ook, knechten in de huizen, met een goed onderhoud van spys en geld, aan te neemen, en zich niet anders aangesteld, als of de Burgers van de Turken belegerd geweest waaren: en alzoo moest men doen, wanneer men de Catholyken by den gemeenen man gehaat wilde maaken, op dat de Predikanten hun oogmerk en wraake, door het middel der gemeene hulpe, onderstant, en toedoen, mochten verkrygen. Daar is een zekere straat al hier, alwaar de burgers eenige honderden roers, van allerlye soort toebereid hadden, die zy nu noch by zich hebben. (l)

17. De Raad aldaar klaagd verder, dat Dr. Mylius in zyne Predikation, zeer veel, aangaande het onderscheid van een aangebooren en verkoore overigheid, gepredikt, en van deeze laatste soort gezegt heeft, dat men die wel konde afschaffen; het welke dan voor het rouwe volk, eene gewenschte alarm-blaazinge tot oproer, moorden, en bloedvergieten geweest was. De Catholyke Overigheid heeft hy, beneevens de andere Predikers, gemeenelyk Goddelooze en verdoemde vyanden der waarheid, duivels leedemaaten, tyrannen, vervolgers der waarheid, en huichelaars genoemd: van welke zy dan oordeelen: dat zulke smaad-woorden niets goeds aan richteden, geen liefde, zachtmoedigheid, vriendelykheid, of burgerlyke ommeegang planteden, maar zy hadden tusschen de verbondene van beide de Religien, in de stad, alle het onderlinge vertrouwen, vriendschap, en staatkundige vrede, t'eenemaal doen ophouden, en de Overigheid maar gehaat en veracht gemaakt. De lieden waaren na een yder predikatie, noch bitterder na huis gegaan, en wanneer men van het Avondmaal gekoomen was, zoo hadde men bespeurd, hoe in 't gemeen die geene, welke zich voor lieten staan, de beste Christenen te zyn, de allermeeeste afkeer, en vyandlykheeden teegens de Catholyke lieten blyken. (m) Zy naamen het hem ook zeer kwaalyk af, dat hy zyne wedde te Augsburg, van 400. fl. een spot-geld genoemd hadde, en zy zeggen; Deezen Doctor was veel duurder, als de Apostelen zelfs, die met weinig vergenoegd

WAB-

(l) Gegenbericht p. tit. 4. (m) Ibid. p. tit. 3.

Jaar M.D.
tot MDC.

waaren. (n) Insgelyks ook, dat hy des Raads kleeder-orderinge voor onnodig uitgemaakt heeft, waar door zy hem beschuldigen, dat hy een aangenaan weereld-prediker is geweest, en zich door de wyven, die hy in haare hovaar dye versterkt heeft, by de mannen hadde bemind gemaakt, gelyk als dar ook de gantsche stryd, maar een Predikanten, en wyven-stryd geweest was. (o)

18. Wat nu de overige omstandigheeden aangaat, zoo hebben de andere Predikanten, na *Dr. Mullers* afscheid, zich gevoegd, en den nieuwer *Almanach* in hunne kerken aangenoomen, en is de stryd, van de *Wurtemberg-sche* en *Ulmze* Afgezondenen, alzo bygelegd geworden, dat de Predikers plegtiglyk op den Predikstoel *geprotesteert* hebben, dat zy hier inne niet den *Paus*, maar den *Keyzer* volgden, waar meede het dan voor deeze reis bedaald is geworden. Maar de Raad klaagde verder, dat *Dr. Mylius*, van *Ulm*, door zyn geduurig schryven, deezen vrede te rugge wilde dryven, waar door ook de zelve niet lange duurde. Want het *Ministerium*, en de Ouderlingen, stonden na het recht van 't verkiezen en beroepen der Predikers, het geene de Raad zich zelfs aanmaatigde, waar over het, in 't jaar 1586. tot zulk een uiterste kwam, dat de Raad, op den 13. July, alle de *Luthersche* Priesters op een maal afzette, en voor zonnen ondergang ter Stad uit joeg, en ook in hun plaats terstond andere *Luthersche* Predikers, van *Neurenberg*, en elders, beriep. Maar het volk was hier over zoo misnoegd, dat het in langen tyd, noch in de kerke, noch ten Avondmaal kwam, alzo, dat de Raad genoodzaakt wierd, de nieuwe Predikers, allengskens, op eene bekwaame wyze, weeder af te schaffen, en anderen in haare plaatze te beroepen. Welke oneenigheid veele jaaren na malkanderen, noch altyd geduurd heeft, zoo dat zeer veel burgers die Predikers, noch eeren, noch erkennen wilden, waar meede men dan ook elders kwaalyk te vreden is geweest. (p) En alzo mocht dit nochmaals wel een aanmerkelyk treurspel heeten, het welke, door waare wysheid, zachtmoedigheid, en ootmoedigheid der belang neemende, buiten alle twyffel, wel voorgekoomen, en daar meede te gelyk, die groote ergernisse en het kwaad, zoo wel by het arme onweetende volk, als de andere *partyen*, welke op de bedryven der *Lutheraanen* een scherp oogge hadden, afgewend hadde kunnen geweest zyn.

(n) Gegenbericht p. 2. (o) p. t. 4. (p) Vid. *Osiander*. l. c. p. 975. & *Auctores* dicti.

HET ZEEVEN-EN-TWINTIGSTE HOOFDSTUK.

Van de Majoristen.

§. I.

An de nu verhaalde strydigheid hing ook, die, van de goede werken, en der zelve noodwendigheid, welke wy nu eens kortelyk zullen gaan bezien, welke ook al voor *Dr. Majors* tyd op het tapyt gekoomen was, maar die hier na, in zynen tyd, het allermeeste verhandelt geworden is. Want van *Luther* wierd al in 't Jaar 1537 een woordenstryd hier over gehouden, waar uyt men wel ziet, dat al toen ter tyd deeze vraag van zommige opgeworpen was. Na dien tyd heeft inzonderheid het gedachte *Interim* deezen stryd weder opgewekt, wanneer men, in het *artykel* van de liefde en goede werken, deeze woorden gesteld heeft: „Verders, alhoewel de werken, die van God bevoelen zyn, „als noodig ter zaaligheid, byzonderlyk gedreeven moeten werden, „volgens de woorden: Wilt gy ten leeven ingaan, zoo onderhoud de „gebooden: zoo moeten ook die gene aangepreezen werden, welke by „die gebooden nog gevoegt zyn, en die ook Godzaaliglyk en welvoor- „genoomen werden. Wanneer nu de gedachte *Meissensche* Godgeleerde, over deeze woorden, onder anderen, eene verklaringe maakten, en dit voorstel, *niemand werd zonder goede werken zaalig*, verdedigden, zoo begon hunne tegenpartye die daarom ook voort te wederleggen. (a)

Begin der
vraag van
de goede
werken.

2. Eyndelyk schreef *Dr. Georg Major* toen ter tyd *Professor Theologiae* te *Wittenberg*, in 't Jaar 1552, een boek teegen *Nicolaas van Amsdorf*, en in 't volgende Jaar, nog een, *van Paulus bekeeringe*, waar in hy deeze leerstellingen op de zelve wyze herhaalde. Deeze *Major* nu was een leerling van *Luther*, en aan hem zeer lief geweest, die ook op zyne aanbeveeling, *Rector* in de *Schoole* te *Määgdenburg*, al in 't Jaar 1529, was geworden, alwaar *Luther* zyne trouwe zeer hooglyk geroemt heeft. (b) Zeeven jaaren daar na wierd hy *Superintendent* te *Eisleben*, daar hy egter niet lange bleef, maar naar *Wittenberg* trok, en aldaar *Doctor* en *Professor* wierd. In den *Smalkaldischen oorlog* moest hy met de zynen in ballingschap gaan, daar hy dan een tyd lang, van *Hertog Augustus*, tot *Hof-prediker* aangestelt, en naderhand, in het *Graaffschap Mansfeld*, van den *Keurvorst*, tot de opzigt der Kerken verordineert is geworden, tot dat hy in 't Jaar 1552 weder te *Wittenberg* kwam; alwaar deezen stryd dan aanging. (c) Maar als hy de gedachte schriften uytgaf, zoo hebben *Flacius*, *Amsdorf*, *Gallus*, en andere, zig terstont daar heftig teegen aangekant, gelyk als wy nu haast zullen gaan hooren. Een toen ter tyd leevende *Lyf Artz* van den *Keurvorst Johan Fredrik* wilde verzeekeren, dat *Major*, van *Dr. Kommerstad*, *Raads-heer* van *Keurvorst Mauritiz*, daar toe bepraat geworden was, dat hy deeze stellinge, op den *Predikstoel*, en elders voortgebracht hadde, op dat zy de *Papisten*, aan 't Hof, dies te beeter daar door vleijen konden: maar welke verhaalinge ik aan zyn plaats laate. (d)

Majors be-
lydenis.Zyn lee-
ven.

73. Wat nu de leere aan zig zelve aangaat, die zoude in de navolgen-
de

Leer-
punten.

(a) Vid. omnino Schlüsselburg. Cat. Har. lib. VII. p. 28. seqq. & nominandi. (b) Vid. Epistola ejus ap. Seckendorfium lib. III. p. 62. (c) Melch. Adami & ex eo Freher. Theatr. Vir. Illustr. p. 235. (d) Ratzenberger. l. c. p. 32.

Jaar MD.
tot MDC.

de stellingen bestaan hebben: *De goede werken zyn noodig ter zaaligheid; Niemand is zonder de goede werken zaalig geworden: Het is onmoogelyk, dat een mensch zonder goede werken, zaalig kan werden.* Zyne eygene woorden hier van werden aldus verhaald, welke een zeeker yveraar goddeloos en godslasterlyk noemt: „Dit bekenne ik, dat ik voor deezen

Zyn eyge
uytdruk-
kingen.

„geleert hebbe, en nu nog leere, en voortaan al myn leeven zoo leeren „zal, dat de goede werken ter zaaligheyd noodig zyn, en ik zegge „opentlyk, met duydelyke klaare woorden, dat niemand door booze „werken zaalig werd, en dat ook niemand zonder goede werken zaalig „werd, en ik zegge nog meer, dat al wie anders leert, ook zelfs een „Engel uyt den Heemel, die is vervloekt. *Item, Daarom is het onmoogelyk, dat een mensch zonder goede werken kan zaalig werden.* (e)

Verklaaring en
voortwaar-
de daarby.

Deeze zyne woorden zyn niet alleen van hem zelfs, maar ook van anderen, alzo verzagt en verklaart geworden, *dat hy aan de goede werken geen verdienste nog oorzaak ter zaaligheid toegelegd heeft.* Het welke ook verscheydene Godgeleerde naderhand herhaalt en erinnert hebben; (f) van waar het ook zyne aanklaagers zeer verdrooten heeft, dat veele van hen opentlyk getuygt hebben; *dat Major openbaarlyk onglyk geschiede.* (g) Maar wy zullen liever zyne eygene woorden daar van eens gaan bezien, waar uyt men zelfs de zaak beslechten kan.

Ontschuldiging van
anderen.

Majors ey-
ge deduc-
tie.

„4. Dewyle my de *Flaciaansche partye*, wegens de noodwendigheid „der goede werken in de weedergeboorene grouwelyk aangeklaagt, en „duyvelfch overgemaakt heeft, ook my beschuldigt, als of ik geleerd „hadde, dat de goede werken ter zaaligheid noodig zyn, in zulk een „zin, dat volgens der *Papisten* en *Origeniaansche Synecdoche* (vervan- „ginge) de werken met en neevens het geloove de vergeevinge der zon- „den verdienen, en eene oorzaak der rechtvaardigmaakinge voor God „zyn: alzo betuyge ik voor God, dat ze my het hoogste onrecht aan-

Beroep aan
Christi
richter-
stoel.

„doen, en gedaan hebben, waar ze my voor den richterstool van Gods „Zoon reekenschap van zullen moeten geeven, aan wien ik in deezen „mynen hoogen ouderdom, als aan den rechtvaardigsten Rechter en „herthen kenner, die in myn binnenste ziet, my beroepe. Ik hebbe nooit „of gemeent, of geleert, dat de werken eenige oorzaak der rechtvaar- „digmaakinge zyn, maar met de geduurige overeenkoominge der H. „Schrift en der algemeene Kerken *Christi*, hebbe ik het daar voor altyd „gehouden en ook geleert, dat de gantsche weldaad der verlossinge en „zaaligmaakinge, uyt loutere genaade geschied, dat ze alleen aan Gods „barmhertigheyd, en de verdienste zynes Zoons, onzes eenigen Hey- „lands *Jesu Christi* toe te schryven is, en dat ze alleen door het geloove

Beschey-
denheyd.

„aangenoomen werd. Maar ik hebbe wel duydelyk betuygt, dat ik „deeze stelling, de werken zyn noodig ter zaaligheid, voortaan niet „meer gebruyken zal, door dien die met haare dubbelzinnigheyd „zommige gestooten heeft. In deeze bekentenisse zal ik met Godes „hulpe leeven en sterven, ik die met myn eene voet nu al in het graf „ga, en met dit geweten wil ik voor den richterstool des Zoons Gods „treeden, den welken, dewyle hy alle myne gedachten en werken weet, „het ook bewust is, dat ik nooit iets het geringste van zyne eere en goed- „heyd hem onttrokken hebbe, maar dat my van myne vyanden valsche- „lyk de schuld daar van nagegeeven werd. (h)

Vroolyk-
heyd.

(e) Im buch wider Amsdorffenn p. C. r. & ex co ap. Schlüsselburg. l. c. p. 29. (f) Dresserus Millen. vi. p. 203. Christ. Matthiæ Theatr. Hist. p. 1029. & alii. (g) Schlüsselburg. l. c. p. 388. (h) In Commonefactione Historica de Statu &c. & Confessione D. G. Majoris recitata Anno 1567. Tom. 1. Operum ejus pag. 1203. & in Tom. vii. Scriptorum Publ. Wittéb. p. X. 4.

5. Uyt deeze duydelyke verklaaringe van *Major* is dan zoo wel zyne meeninge, als ook de oorzaake te kennen, waarom hy zich in 't laatste voor deeze strydigen voorstellinge gewacht, en de van *Jacobus Andreae* opgestelde Artykelen, in 't Jaar 1569. onderschreeven heeft. (i) Want gelyk als de verstandige heel wel aanmerken, zoo is hy het in den grond met de anderen eens geweest, en hebben maar alleen die geene, welke hem daarom verworpen hebben, zyne woorden op een vreemde en *Papiste* zin getrokken: Gelyk als dan ook zyn goed oogmerk daar by niet te loochenen is, het welke zyne teegenpartyen-zelfs uyt zyne schriften ook aangemerkt hebben: *Hy heeft naamentlyk met zulke lieden moeten kampen, die door eene valsche vryheid de menschen tot een Epicurisch leeven verleyd hadden, desweegen hy dan de noodzaakelykheyd der goede werken heeft moeten verdedigen.* (k) Diergelyke aan zich zelve oprechte inzichten en trouwe waarschouwingen, voor de gewoonelyke gerustheyd, en het *Papiste opus operatum* of schyn-werk, in zyne schriften wel te vinden zyn, waar uyt ik maar eenige tot een proef alhier bybrengen zal.

Jaar MD.
tot MDC.Onthou-
dinge van
de voorige
proposi-
tien.Goede in-
zicht.Teegens de
zorgeloos-
heyd en
huychele-
ry.Schyn-
werk der
Luther-
sche.

6. Alzoo schryft hy dan naar de onderrechtinge der *Mansfeldsche Predikers*: „Gy moet het niet daar voor houden, dat het u tot de zaalig-
„heyd genoeg is, dat gy zoo wat geloofst hebt, en ter Kerke gekoomen
„zyt, gelyk als het de prys-loopers niet genoeg is te loopen, maar dat
„het ook van nooden is, tot aan den prys te spoeden, en alles te doen,
„op dat ze dien verkrygen moogen. En verder: „Alhoewel alle de ge-
„loovige onder den kring des geloofs begreepen zyn, zoo zullen doch
„de geene die oprecht leeven, alleen de heemelsche belooninge ver-
„werven. En wyder: „Het is niet genoeg het geloove te hebben, en
„eenigerwyze te kampen, maar by aldien wy ons niet alzo in 't loopen
„oeffnen, dat wy ons tot aan het doel toe onverwinnelyk houden, en tot
„aan het voorgestelde loon komen, zoo zullen wy gantsch niet verkrygen.
Waar over de *Predikers* aldus oordeelen: „Wanneer nu deeze en veele
„andere reedenen in *D. Majors* boeken niet genoeg beweezen, dat hy de
„meeninge der *Papisten* in zyne schriften heeft gevolgt, en gelyk als
„zyne voorstellingen natuurlyk luyden, die hy ook zelfs verklaart heeft,
„dat zy de zaaligheid aan de verdienste der goede werken binden, en
„ook zulke reedenen aan het geloove en de werken te zaamen, de zaa-
„ligheyd en het heemels loon toeschryven; zoo zullen ze doch ten
„minsten dat geene betuygen, dat *D. Major* oneygentlyk en verdacht
„gesproken, en ontydig met schaade en gevaar der zuivere waarheyd,
„zulke reedenen tot krakkeel uyt eenige Oudvaders genoomen en ge-
„bruykt heeft. (l) En uyt deeze grond schreef de Landgraaf *Philips*,
in 't Jaar 1559. aan Hertog *Johan Frederik* hier van aldus: „Wy vinden
„dat 'er wel een misverstand zyn moet, en dat zy in de reedenen onge-
„lyk zyn, maar in de zelfstandigheyd en zin zelve; zyn ze eenig. Want
„zy in alle deelen willen, dat het geloove niet leedig zy, maar de hoop,
„liefde, belydenis en goede werken, by zich hebbe, of dat deeze daar
„uyt moeten volgen. Hy *Major* heeft doch een treffelyk *argument* uyt
„*Rom. x.* *Zoo men van gantscher herten geloofst*, enz. Maar wy zyn zon-
„der twyffel, by aldien een *Christelyk Synodus* gehouden wierd, zy zou-
„den in dit artykel licht met den anderen over een koomen, (gelyk als
het handschrift luyd.)

Oordeel
daar tee-
gen.7. Doch *D. Major* heeft ook, niet teegenstaande alle teegensprekinge

O o o o 2

altyd

Majors
laatste ver-
klaaringe
en testa-
ment.

(i) Vid. Jac. Andreae Epist. ap. Fecht. Supplem. H. E. p. 287. & 289. (k) Schlüsselburg. l. c. p. 333. (l) In dem wahrhafften Gegenbericht op D. Majors Repetition, An. 1567.

Jaar MD.
tot MDC.

altyd voortgevaaren, om zich op de gedachte wyze te verklaren, en te verdedigen, en nog in 't Jaar 1570. zyn *Testament* uytgegeeven, waar inne hy het nu bygebragte, en noch veel meer wydloopig wederhaalt, zich tot de *Luthersche* geloofs-boeken met hert en mond belyd, en hier teegen alle *Papiste*, en aan hem zelfs schuldig gegeevene doelingen, aangaande de rechtvaardigmaakinge en goede werken, verdoemt en verwert, ook toezegt de gedachte voorstellingen te zullen laten vaaren. (m) Des niet te min hebben zich zyne vyanden daar niet meede willen laten afwyzen, maar zy hebben voorgegeeven, dat *Major* de schimp niet wilde hebben van zyn gevoelen te herroepen; daar ze doch hier teegen *Major* te kort deden, om dat zy de eens op de baan gebragte beschuldigingen, nog altyd, niet teegenstaande zulke klare vertooningen, zochten te bevechten. Deeze zyne teegenspreekers waaren in 't begin *Flacius*, *Gallus* en *Amsdorf*, welke terstond drie byzondere geschriften teegens hem uytgaaven. Hier na zyn 'er ook noch andere teegens hem opgestaan, als *Joh. Wigandus*, in de vermaaninge, aangaande de nieuwe boete van *Dr. Major*; de *Jenaasche* Godgeleerde, in hunne zoo genaamde *weederlegginge*, onder den naam der *Saxische Vorsten*, in acht *Capittelen*; de *Lunenburgsche Predikers*, in haare *belydenisse*, insgelyks ook de *Mansfeldsche*, *Gerasche*, of *Reus-blausche*, en andere, gelyk ook het *Bronswyksche Ministerium*, in hunne aanmerkingen over de *Repetitie* van *Dr. Major*.

Zyne vyanden.

Hun on-
gelyk en
valsheid.

8. Maar het mag wel van de meesten, zoo niet van allen, waar zyn, wat een zeeker geleert, en anders niet min yverig Schryver, van *Schlussburgs Ketter register* aangemerkt heeft; „dat hy, naamentlyk, hier en „daar goddelooze en lasterlyke dingen naar den aart van zyne *disputatien*, „aan *Major* opgedrongen heeft. *Item*, dat *Majors* teegenspreekers hem „eene onrechte meeninge hebben toegeschreeven, alleen maar uyt enke- „le ongegronde twistgierigheyd, welke zy teegens de waare en opregte „leeraart gedreeven hebben. (n) De baarblykelykheyd zelve geeft zulks ook in alle die stryd-schriften genoegzaam te kennen, hoe lichtvaardig, onchristelyk en wraakgierig de gemoederen geweest zyn, welke recht daar door hebben betoont, dat ze de goede werken minder als niets geacht hebben. Van *Amsdorfs* recht zinneloozen handel hier by, gelyk als zyne eygene vrienden die zelfs genoemd hebben, zullen wy nu haast hooren. Men heeft zig niet geschroomt, uyt te strooijen, als of de Leere van *Major* de menschen tot het *Pausdom* bragt, en eyndelyk, t'eenemaal in vertwyffeling, gelyk als men van een zoo genaamden *Majorist*, genaamt *Stephanus Agricola*, die in 't *Mansfeldsche* gebied daarom afgezet was geworden, heeft voorgegeeven, dat hy zich hier na in de zee hadde gestort, waar by men noch deeze spot-reede gevoegt heeft: *daar was geen walvisch gekoomen, die hem ingeslokt, veel minder, weeder op 't land uytgespoogen hadde.* (o)

Onbedagt-
heyd en
ellende.

Lasterin-
gen.

Teegen-
stellinge.

9. De meer gedachte *Wigandus* stelt den volgenden inhoud in 't begin van zyn gemelte geschrift, waar meede hy op zyne maniere bewyzen wil, dat *Major*, niet teegenstaande zyne zoo duydelyke verklaringe hier booven, echter nog voor een *Ketter* te houden is:

1. *Dat de voorstellingen en leere van Major aan zig zelven valsch en onrecht zyn, en Majors uytleggingen of zin niet lyden kunnen* (niet teegenstaande men in 't gemeen zegt, *Optimus interpres verborum quisque suorum*, een ieder is de beste uytlegger van zyne eygene woorden.)

2.

(m) Wittenberg 1570. 4. (n) Hornbek. Summa Controv. L. x. p. 811. & ex eo Sagittarius Introd. H. E. p. 815. (o) Ex Tit. Hist. Georg. Müller Hist. der Form. Conc. C. vi. §. 7.

2. Dat Major nog al veel meer doolingen door zyne uytleggingen in de Christenheyd ingevoert heeft. Jaar MD.
tot MDC.

3. Dat Major ook anders aan meer doolingen en vervalschingen van de Goddelyke leere opentlyk schuldig is, en met zyne verdraayinge daar van zich uit het oordeel der Kerken (dat is, van eenige weynige, en van andere zelfs verketterde menschen, gelyk als Flacius en Wigandus waaren.) onmoogelyk niet kan of zal trekken.

4. Dat Major zyne doolinge zelfs niet kent, maar die met de Goddelyke waarheid vereenigt.

5. Dat het daar meede niet genoeg is, dat hy zulke voorstellingen na deezen niet meer gebruyken wil.

6. Dat hy met onwaarheid de Christenheid verblind en verleyd.

7. Van de boovenmaate heilige zachtmoedigheid, lydzaamheid, vriendelykheid, en seer overvloedige liefde van Dr. Major teegens alle zyne weder-spreekers, daar uit blykt, dat hy de grootste heilig is, en zyne teegenpartyen de grootste zondaars. Dat is recht!

In het schrift zelfs gebruykt hy, even als in deeze laatste woorden, geduurig veel spotternye en hoon, welke aan geen mensch, veel minder nog aan een Godgeleerde betaamelyk zyn. En desgelyks is ook in andere strydschriften met hoopen te vinden.

10. Men heeft ook teegens alle verklaringe en protestatie, de gedagte meeninge van Major verdoemd, en van alle Godvrugtige afgevordert, dat ze die uyt de Kerken zouden verbannen. (p) Ja zelfs, op dat het te schrikkelyker daar uyt mocht zien, heeft men gesteld, dat de Papisten nog al veel beeter leerden als de Majoristen. (q) Men heeft eenen grooten roem daar uyt gemaakt, wanneer men de Staatkundige overreeden kon, dat zy zig hier in yverig betoonden. Gelyk als dan daar over eenen van Assenburg gepreezen werd, dat, als hem een Majorist, genaamt Mr. Johan Ranstius van Noordhuizen, een zeker Boek toegeeygent hadde, genaamt *Verklaaringe der geheimenissen van het Lyden Christi*, hy als een man, die van yver brandde, het Boek aan den Maa-ker, zonder eenige vereeringe, weder te rugge zond; diergelyke zaaken dan de andere, als Rechtgeloovige, des te billyker eyschen konden. (r) Zoodanige zeldzaame dingen zyn by deezen stryd nog meer aan te treffen, maar die ik om de kortheid moet voorby gaan, alleen dat ik nog de schrikkelyke verleiding des Satans, by de teegenspreekers van van dien tyd, uit het voorbeeld van den gedachten *Nicolaus van Amsdorf*, hier kortelyk aanroeren moet.

Verkeerde
yver.

11. Deze Man nu heeft zich inzonderheyd in deezen stryd heel dapper willen toonen, en om die reede zeer veele schriften na mal-kanderen teegens Major uytgegeeven. Maar het is hem byna vergaan, gelyk als alle andere verkeerde yveraars, dat hy naamelyk zulk eene meeninge heeft willen verdedigen, die zelfs onder de blinde Heidenen niet eens geleeden zoude kunnen werden. Naamentlyk hy hadde teegens de bekentenisse van Major deeze stellinge gezet; dat de goede werken aan de zaaigheid schaadelyk en verderffelyk zyn. Deeze meeninge nu wisten de Orthodoxen zeer aardig te ontichuldigen, en zy verklaarden die van de verdienste, het welke zy echter by de zaaken van Major doorgaans niet doen wilden, niet teegenstaande deeze man zelfs, als de beste uytlegger van zyne eygene woorden, zig wel uytdukkelyk, volgens de waare grond des *Euangeliums*, hier over verklaart hadde. Edog hebben eenige hier oprechter van geoordeelt, en deeze meeninge, ten deele

Amsdorfs
teegen-
stellinge
en Kerrery.

Zyn ver-
dediging.

Jaar MD.
tot MDC.

voor uytzinnig, (s) ten deele voor ongerymt, (t) en ten deele voor ten hoogsten schaadelijk en verderffelijk verklaart, en die eene moeder van alle ergernissen, en een Epicurisch leeven, genaamt. (u) Melanchthon noemde het een grouwelijke lengen, en hy schreef: *Dat de nakoomelingen zig zouden verwonderen, dat die eeuwte zoo t'eenemaal raazende geweest was, door dien deeze groote uytzinnigheyd nog al haaren toeloop daar in gevonden hadde.* (x) Maar die dit noch al ergens in ontschuldigen wilden, hebben het nogtans voor heterodox (dwaalende) erkent, en onder het getal der ketteren moeten zetten. (y) Alhoewel de *Formula Concordiæ* deeze stellinge echter nog al niet t'eenemaal verwerpen wil. (z) De Papisten hebben ten minsten eene eygene *Sette* daar uyt gemaakt, die zy *Amsdorffiaanen* en *rigidi Confessionistæ* genoemd hebben. (a)

Amsdorfs
norsheid.

12. Verders moet men zig over de hardigheyd van de gedagte *Amsdorf* niet verwonderen, dewyle hy geduurig, in alle zyne schriften, een regt wild en toemeloos gemoed van zig speuren laat. Teegens deezen *Major* heeft hy altoos zeer harde uytdrukkingen gebruykt, welke ook niet minder als *Euangelisch* geweest zyn. Gelyk als hy, in zyne korte *onderrechtinge op Majors antwoord*, onder anderen, deeze stellinge by zyne bekentenisse gezet heeft: *Ik zorge, dat Georg Major, in zijn herte, teegens zyn eyge geweeten een Pelagiaan of Papist moetwillens draagt. Want zulks toonen zyne onbeschaamde, wreevelige, en vermeetele woorden genoegzaam, daar hy, in zijn antwoord teegens my aldus spreekt: Ik hebbe alzoogeleert, en ik zal ook alle myne daagen zoo leeren, dat de goede werken ter zaaligheid noodig zijn, en ik zegge opentlijk met klaare en duydelijke woorden, dat niemand door booze werken zaalig werd, (God bewaare ons voor grooter konst!) en dat ook niemand door de goede werken zaalig werd, en ik zegge verder, al wie anders leert, zelfs ook een Engel uyt den Heemel, die zy vervloekt, (nettekens lieve gevader!) Wel aan dan hoe gevalt u nu dat? Dat heet iemand, meene ik, een knip op de neus zetten, en hy zegt verder, alzo ik weete, dat dit de rechte Prophetische en Apostolische leere is, (hoe of het faalde, en niet waar was! maar hy voegt daar by) zoo ze recht verstaan werd. (dit staat wel daar by, en het is ook hoog noodig.)* (b)

Kwaade
uytleggin-
gen.

13. En daar hy zelfs zyne voorstellinge, aangaande de verdienste, maar alleen verstaan en bepaalt wilde weeten te zyn, zoo liet het dog zyne teegenpartye niet toe, maar hy schreef stout in 't openbaar: *Derhalven zegge ik, Nicolaas van Amsdorf, al wie deeze woorden, zoo als ze daar staan (de goede werken zyn tot de zaaligheid noodig) leert en predikt, dat de zelve een Pelagiaan, Mammeluk, en verloochenaar van Christus, en een dubbelde Papist is.* (c) En elders: *Wy verdoemen die voorstellinge, de goede werken zijn tot de zaaligheid noodig, want die woorden, gelyk als ze daar staan en luyden, kunnen niet anders verstaan worden, als dat de werken de zaaligheid verdienen, daarom kunnen of zullen wy die in onze Kerken geenzins gedoogen, nog lyden.* (d) Hier over heeft hy ook zyne meeninge, die met recht van een ieder was verworpen, echter in een eyge schrift willen verdedigen, alhoewel op eenen zeer slechten grond, gelyk als wel licht te bevroeden is. De tytel van dit boek is: *Dat de voorstellinge: de goede werken zijn schaadelijk voor de zaaligheid, eene rechte Chri-*

Ketter-
maakery.

(s) Hornbek. l. c. & alii. (t) Oslander l. c. C. xxxi. p. 669. (u) Bucholzerus Ind. Chron. p. 581. & ex eo Janus Gruterus in Chronico Chronicor. To. 111. p. 1068. (x) Confil. & Resp. P. 11. p. 360. & Orat. To. v. p. 595. (y) Dresserus Millen. vi. p. 188. Stockmannus Elucid. Hæref. p. 23. (z) Vid. Hutterus Explic. F. C. p. 437. (a) Vid. G. Marcel. Chronol. Eccl. Sec. xvi. p. 1. (b) Im unterricht Anno 1552. p. A. 4. (c) Ibid. p. seqq. (d) In der offentlichen bekäntnusz der reinen lehre des Euangelii. p. D. 2.

Christelijke voorstellinge is: in 't jaar 1559 in 4°. Zyne andere meeninge is uyt zyne schriften nog al klaarder te zien, welke doorgaans niets anders als srydigheeden, en daar by ontallyke scheldwoorden, in zig houden. De verwerde onlusten, welke te Maagdenburg met hem zyn voorgevallen, zyn niet onbekent, alhoewel het hier de plaats niet is, om zulks te verhaalen. (e) Wat voor een schrikkelyken onrust daar over ontstaan is, dat hy zich zelfs tot Bisschop van Naumburg hadde laten maaken, wanneer niemand van de Capitulaaren, of iemand anders, daar aan gewilt heeft, zulks zal elders verhandelt werden, en daar is hier booven ook al eenigzinsiets daar van aangeroert. (f) Maar dit is niet voorby te gaan, wat eenige hier by aanmerken, dat deeze veranderinge tot den Smalkaldischen oorlog by na de grootste aanleydinge heeft gegeven. (g) Ja de Papisten hebben opentlyk en ernstelyk haar verdriet daar over getoont, dat Amsdorf toen ter tyd eenen penning liet slaan, daar op de eene zyde, een Cardinaals hoofd met dit opschrift, gemunt was: Effigies cardinum mundi (de gedaante van de heeren des weerlds) en op de andere zyde, een zots kap met de woorden: Effæminati dominabuntur eis (de verwyfde zullen over hen heerschen.) (h) Maar of dit de rechte aart al was, om 't Euangelium voort te planten, zulks kan een ieder heel licht befeffen.

Jaar MD.
tot MDC.Onrustige
handel.

14. Hy is anders by na van de zelve ouderdom als Luther geweest, en hy hadde met hem byzonder wel konnen over een koomen, aangezien de vierige gesteltheit van hun beyden hen wel mag vereenigt hebben, nademaal hy al in 't Jaar 1525 en laater, zeer vierig tegens de Dombeeren te Maagdenburg, en andere Papisten, geschreeven en gepreëdikt heeft, waar door hy ook wel meenig zwak gemoed te rugge gedreeven mag hebben. (i) Eyndelyk is hy in eenen zeer hoogen ouderdom, in 't Jaar 1565, te Eysenach gestorven, maar zyn teegenparty Dr. Major; in 't Jaar 1574, op wiens graf-steede, in de Slot-kerke te Wittenberg, onder anderen, deeze woorden staan: Hy rust in Christus, en hy heeft den arbeid, de zorgen, smerten, en ellende van dit leeven, afgelegd: wat hy geleest heeft, dat heeft hy in 't geloove voor Gods Zoon geleest, die hem lief heeft gehad, en zig zelven voor hem gegeven. En zoo veel was ook van deeze srydigheyd aanmerkens waardig te gedenken.

Heffige
heid.Amsdorfs
en Majors
dood en
begrave-
nis.

(e) Vid. Matth. Judicis & Joh. Wigandi scripta adversus eum, inprimis illius von des Herrn Nic. Amsdorffs feilurtheil und widerruff desselben in der Magdeburg. sache von aufzführung der Predicanten An. 1564. 4o. (f) Vid. Seckendorf. l. 111. p. 391. 409. 461. Melch. Adami p. 68. Freherus Theatr. p. 400. (g) Bucholzerus Ind. Chron. p. 557. & alii. (h) Vid. Seckendorf. l. c. p. 478. (i) Vid. Scripta wider die lügenprediger des hohen Thumbs zu Magdeburg N. A. Wittenb. 1525. auf erfordern der Thumprediger zu Magdeburg, erbeut sich zu disputiren auff dem künfftigen Reichstag zu Regenspurg N. A. Auff Cyclops antwort replica N. A. 1525. u. f. w.

HET ACHT-EN-TWINTIGSTE HOOFDSTUK.

Van de Synergisten.

§. I.

MEt deeze srydigheeden waaren nu erder nog eenige andere verknogt, waar over byna eeven de tot nu toe beschreevene perzoonen teegen den anderen te velde zyn etrokken. Want als de Lutherische Leeraars nu eenmaal verdeelt, en tegens elkanderen zelfs in mistrouwen

Verdere
verdeelt-
heeden des
Lutheraa-
nen.

en

Jaar MD.
tot MDC.

en verbitteringe geraakt waaren, zoo bleef het niet by een eenig ftrydig punt, maar daar wies altyd de eene stoffe of twist-appel uyt de andere, zoo dat het 'er over al, in de kerken, ten uytterften verwert onder een ging, en die geen waare grond in Gods woord, en de kragt des *H. Geests* zelve hadde, die wist niet, waar hy zich aan houden zoude. De zoo genaamde yverige *Lutherfche* hadden eens, teegen *Melanchthon*, en zyne aanhangers eene uysterfte vyandschap opgevat, waar door zy hem over de voorheen gedachte dwaalingen, nog meer beschuldigden, en hem onder anderen, ook de aanvoerder van de *Synergisten* noemden. Maar door dien deeze man, in de nu reeds verhaalde, en volgende twist-zaaken, altyd, gelyk als op een tooneel verschynt, en dat de meeste grond van de na *Luthers* dood voorgevallene *disputen*, in desselfs verdeeltheit van *Luther* bestaat: zoo zal ik alleen, hier ter plaatze, zommige noodwendige aanmerkingen dies aangaande voor af ter needer stellen, welke de gantsche zaak verder verlichten zullen, waar by de Leezer ook de nieuw uytgekoomene *Historische Calènder* van *Melanchthon* kan nazien.

Melanch-
thons han-
del.

Melanch-
thons han-
del.

Vernuft-
en twyfel-
gronden.

2. Voor eerst is het dan meer als al te gewis, en onder de verstandige genoegzaam bekend, dat hy aan zyn eyge vernuft al te zeer heeft gehangen, daar door hy ook, niet teegenstaande zynescherpzinnigheyd en *Philosophie*, heel dikmaals in zyne oordeelen en bedryven gemist heeft. De veelvuldige bestraffingen van *Luther*, over zyne bevreestheid en onge-loove, zyn uyt zyne schriften bekend, alwaar hy, inzonderheid op de *Philosophie* van *Philippus*, zeer t'onvreede is geweest, en hem dikmaals van derzelve verleidinge heeft overtuygt. (a) Noëch is het verder uyt de schriften van dezelve tyden, en in 't byzonder van zyne eygene openbaar, dat hy zyne grootste wysheid en kennisse uyt de *Heydensche* schriften gehaald, en zich ook in de gewichtigste handelingen, nu en dan, met een vers of spreuke uyt eenig oud *Heidens Bacchant* getroost en onderrecht heeft. Zyne boovenmaaten groote, ja verderffelyke neiginge tot de *Heidensche* schriften, en de *Aristotelische* *Philosophie*, is hier booven naar behooren nu reeds al aangewezen geworden. Waar uyt dan ook aldaar en elders in 't gemeen klaar blykt, hoe hy in de plaats der Goddelyke en boovennatuurlyke werkingen van Gods Geest, in 't gemeen op de natuurelyke wysheid en kragt is gevallen, en daar innē ook geruft heeft. Waar in hy dan ook van zyns gelyke natuurelyke verstandige gemoederen, dies te eerder toeval en achtinge gekreegen heeft, hoe meer de natuurelyke welspreekentheid en andere gaaven, de menschen tot zig lokken konden. Om welke reede het een zeeker Schryver, in dien tyd, ook niet kwaalyk uitgedrukt heeft, dat hy te *Wittenberg* het *regnum literarium*, of letter-ryk, in gehad heeft. (b) En een ander Schryver verhaalt, dat, al wie hem niet aangestaan heeft, die heeft hy voort eenen onverstandigen ezel geheeten. (c)

Heiden-
sche wys-
heid.

Heiden-
sche wys-
heid.

Heiden-
sche wys-
heid.

Heiden-
sche wys-
heid.

Heiden-
sche wys-
heid.

Heiden-
sche wys-
heid.

Heiden-
sche wys-
heid.

Heiden-
sche wys-
heid.

Heiden-
sche wys-
heid.

Heiden-
sche wys-
heid.

Heiden-
sche wys-
heid.

Heiden-
sche wys-
heid.

Heiden-
sche wys-
heid.

Heiden-
sche wys-
heid.

Heiden-
sche wys-
heid.

Heiden-
sche wys-
heid.

Heiden-
sche wys-
heid.

Heiden-
sche wys-
heid.

Heiden-
sche wys-
heid.

Heiden-
sche wys-
heid.

Heiden-
sche wys-
heid.

Heiden-
sche wys-
heid.

Heiden-
sche wys-
heid.

Heiden-
sche wys-
heid.

Heiden-
sche wys-
heid.

Heiden-
sche wys-
heid.

Heiden-
sche wys-
heid.

Letterlyk
Ryk.

Vleyery
teegen Lu-
therus.

Aanvan-
gende on-
eenighe-
den met
Luther.

Aanvan-
gende on-
eenighe-
den met
Luther.

Aanvan-
gende on-
eenighe-
den met
Luther.

Aanvan-
gende on-
eenighe-
den met
Luther.

Aanvan-
gende on-
eenighe-
den met
Luther.

(a) Luther Tom. v. Altenb. p. 163. seqq. & c. (b) Joh. Hagius Vita Lotichii. p. 445.
(c) Rätzberger Hist. MS. p. 6. (d) Epist. ad ed. Vol. 4. Epist. p. 290. (e) Libro contra
quosdam, qui se falso jactant Evangelicos, repetente culteto Anal. Ev. P. 11. p. 249.

van een toehoorder van *Melanchthon*, genaamd *Conradus Cordatus*, vorgebragt wierd, zoo hield die terstont daar eene *Disputatie* teegen. Maar alhoewel dit aan *Philippus* heimelyk verdroot, zoo liet hy echter daar niets altoos van blyken; evenwel was hem *Luther* verdagt, als of hy maar alleen groot wilde zyn, en hy onderhield ondertusschen vlytigene onderhandeling met *Bucerus*, en de *Switserfche Godgeleerde*, gelykals een zeeker Man toen ter tyd heel wel aangemerkt heeft. (f) Ontrent de zelve tyd, in 't Jaar 1537. hadde de *Keurvorst* aan *Luther* ook al geklaagt, dat *Melanchthon* en *Cruciger* andere manieren van spreken, aangaande de rechtvaardigmaakinge en de goede werken, gebruikten, en ook dat de eerste in de uytgeevinge der *Augsburgfche Belydenisse* eenige woorden verandert hadde. (g)

Jaar MD.
tot MDC.

Nayver.

4. Verders hebben *Luthers* vertrouwste vrienden, en hy zelfs, *Philippus* nooit ter deege vertrouwt, zoo dat het wel tot eene openbaare afbreeking gekoomen zoude geweest zyn, by aldien de *Keurvorst* zelfs *Luther* niet ernstig toegesproken hadde: dat hy hem dog wat verschoonen zoude, en hem niet zoo opentlyk met naame wederleggen; (h) want *Melanchthon* was nu al gewoon, in het punt van het *Avondmaal*, en anders, zeer van *Luther* af te wyken, en hier teegen de *Switserfche Godgeleerde* naader te koomen, alhoewel hy het echter meest altyd bedekt en heimelyk deed, doch 't welke *Luther* heel wel merkte. (i) Ook kwam hier nog al by, dat de natuur en gesteldheid van deeze twee Mannen zeer teegen den ander srydig was, door dien *Luther* vierig en toornig, maar den ander gemaatigt, loos, geheim, vreesachtig en bezaadigt was; en wanneer *Luther* in eenige heevigheid uitspatte, en iets verzag, zoo zmerte het *Melanchthon*, en hy schreef wel aan zyne vertrouwde vrienden: *Dat God dog deezen misgreep zelfs wilde verbeeteren.* (k) Men verhaald ook, dat een zeeker *Magister* te *Wittenberg*, genaamt *Georgius Emilius*, een Landsman van *Luther*, *Melanchthon* eens in 't punt van 't *Avondmaal* gevraagd heeft, en als deeze antwoordde: dat *Luther nimis crasse* (al te plomp) van die zaake geschreeven hadde, en die daar op zeyde, dat men zich echter met *Luther* daar over moest verdraagen; zoo heeft *Melanchthon* met ongeneugte daar op gezegt: *Gy Hartzlanders* (gelyk als *Luther* ook was) *zyt zoo hartnekkig, dat gy niemand neevens u wilt laten gelden.* (l) Hy zoude ook na de dood van *Luther*, teegen *Dr. Kilian Goldstein*, te *Halle*, gezegt hebben: *dat het nu de tyd was, dat hy zyne meeninge ook eens vry ut mogt zeggen, het geene hy by Luthers leeven nooit hadde derven doen.* (m)

Vyand-
fchapuf-
fchen hen.Ongelyke
gesteld-
heid.Oordeel
van Lu-
thers hec-
vigheid.

5. Wien de gemoederen der Geleerden, en hunne gewoonelyke hoogmoedigheid, als ook de daar uyt ontstaane nayver, afgunfzigheid, lasteringen en srydigheeden bekend zyn, gelyk als die ook nog wel daagelyks voorvallen, dien zullen alle deeze zaaken geenzins ongelooffelyk voorkoomen. Byzonder daar dit wel te recht de grootste en zwaarste strik is, waar door de Satan zelfs de aanzienelykste Mannen, van weeder zyden, gezogt heeft te doen vallen, en onbekwaam te maaken. Waar by ook meestendeels de onverstandige verheffinge, loftuyterye, en verwonderinge, welke de Leeraars in 't gemeen van hunne toehoorders en schutsnooten weedervart, dit zoo schaadelyke vuur pleegt op te blaazen, waar door zy, by aldien ze niet voorzichtig en neederig blyven, zig al gemeenelyk laten opblaazen, en alzo onvoorziens koomen te vallen.

II. Deel.

P p p p

Dat

(f) Ratzenberger l. c. p. 5. (g) Ap. Seckendorffium lib. 111. p. 165. (h) Ap. Seckendorf. l. c. p. 448. & 581. (i) Vid. omnino Theol. Witteb. Refutatio Tractatus Histor. de Sententia Melanchth. de Cœna S. Witt. 1599. in Apol. (k) Epist. Volum. ad Camerar. p. 103. (l) Ratzenberger l. c. p. 7. (m) Ibid. p. 26.

Jaar MD.
tot MDC.

Verheffing
en lofzuy-
tereyen van
Melanch-
thon.

Dat nu *Melanchthon* van zulke verzoeken niet t'eenemaal vry is geweest, hier aan laten ons zyne schriften in die tyden geenzins twyffelen, in welke hy by na doorgaans van allen, als de *algemeene leermeester van gantsch Duytsland, als een Koning en juweel van alle Geleerden*, en diergelyke, *getituleert word*. Men preees hem als een *Regent der waagens van Israël, het licht van Duytsland, het eenige ooge van de Universteyt; na welkers verlies zy alle in 't duister zouden moeten tasten.* (n) Maar waar van hier niet verder te melden is, als dat wy het begin en den grond van de zoo langduurige en schrikkelyke oneenigheid tusschen de leerlingen van *Luther* en *Melanchthon*, uyt de gezeyde omstandigheden zullen aanmerken, welke wel hier na by de *Historie der Gereformeerde* breeder verhandelt zullen werden, en het geene hier booven ook al eenigzins geschied is.

Oorsprong
van 't Syn-
ergismus.

Uyt de
schriften
van Me-
lancthon.

En D.
Pfeffinger.

6. Om nu tot onze voorhebbende zaake te koomen, deezen stryd, van het *Synergismus*, ontstond oorspronkelyk uyt de beschreevene toestand van *Melanchthon*, en den handel met het *Interim* gaf daar de geleegenheid verder toe. Want de booven beschreevene Godgeleerden, welke de artykelen van het *Interim* iets toegaaven, deden zulks ook in het artykel van de *bekeeringe des menschen*, dat zy, naamelyk, eenige *overgave*, of *meederwerkinge der genaade en des vryen wils*, toegestaan hebben. De eerste oorsprong nu van deeze aangegeevene doolinge wierd nochmaals uyt de schriften van *Melanchthon* gehaalt, als die in de veranderde *Augsburgse belydenisse* gezet hadde. *De H. Geest helpt ons, in de bewerkinge der Geestelyke gerechtigheid, in ons.* Item: *De H. Geest helpt in onze herten de inwendige bewegingen opwekken, wy ontfangen den H. Geest, wanneer wy het Woord Gods toevallen.* (o) Insgelyks in de Duitische druk van zyne *Apologie: Wy zeggen, dat de vrye wil, en het vernuft, in geestelyke zaaken, alleen niets vermoogen.* (p) En cyndelyk in de nieuwe druk van zyne *loci communes*: *Men kan eenigermaaten het Euangelium gehoorzaam zyn, den Zoone Gods hooren, en wanneer men zig met Gods Woord onderhoud; zoo helpt God dan verder.* (q) Van deeze zelve meeninge wierd ook *Dr. Johan Pfeffinger* gezegt te zyn, dewyle hy in 't Jaar 1555. eene *Disputatie* van de vrye wille heeft gehouden, in welke hy in de XIII. stellinge, drie oorzaken der bekeeringe heeft gezet, naamelyk, de *H. Geest, die door het Woord het gemoed des menschen beweegt, dat het overweege, en de wille, die de H. Geest gehoorzaam is, en Gods hulpe aanroept.* (q) Item, gelyk het iemand herhaald: *De mensch, eer hy den H. Geest ontfangt, kan alreede God niet veragten, hy kan hem byvallen, ja ook met zynen zynen hulpe aanroepen.* (r)

Uyt ande-
re
Major
Eberus.

Crellius.

Strigelius.

7. By deeze voegd men noch al meer andere, die van deeze zelve meeninge zouden zyn geweest, gelyk als *Dr. Major*, uit zyn *Postil*, over de *zendbrieven*, *Dr. Paulus Eberus*, uyt de belydenisse van de vrye wille, welke hy in 't Jaar 1561. aan den *Keyservorst Augustus* heeft overgegeeven; *Dr. Paulus Crellius* uyt eene *Oratie*, en wel voornaamentlyk, *Victorius Strigelius*, met welke het byzonder veel werk daar over gegeeven heeft. Gelyk als hy dan ook in die bekende *Disputatie*, welke 'er tusschen hem en *Flacius*, aangaande dit punt, is voorgevallen, deeze stellinge verweert zoude gehad hebben: „De menschē heeft voor de wee, dergeboorte noch zoo veel natuurelyke kragt overig, dat hy zich eeni-

(n) Mich. Lucius Epist. ap. Fechtium Epist. Theol. P. 111. p. 883. (o) Artic. xlix. (p) To. ix. Witteb. Germ. pag. 361. (q) Loco de lib. Arbitr. vid. Hutterus Explic. Form. Conc. p. 228. Autor des Geschichts-Calenders der Leipz. Superint. Num. 1. (r) Amsdorff in der Öffentlichen bekāntniz p. d. 4.

„germaate tot de genaade Gods voorbereyden, hem dezelve toeëigenen, en de Goddelyke beloften byvallen kan, alhoewel heel zwakke-lyk. (s) Eindelyk reekent men ook daar by den *Professor* en *Superintendent* te *Jena*, *Dr. Joannes Stöffelius*, welke de stellingē van *Strigelius* ook aangenoomen, en neevens hem heel veel gewoel daar over gemaakt heeft.

Jaar MD.
tot MDC.

Stöffelius;

8. Wat voor onrust en ververringē daar toen ter tyd ook al ontrent die zelve zaak voorgevallen is, zulks kan men uit de oude oirkonden wel zien. Want als *Strigelius* in 't Jaar 1557. van *Flacius* over de gedachte meeningē aangevallen, en hier na, beneevens eenige andere, in de gevangenis geworpen wierd, zoo wierd de verbitteringē onder malkanderen altyd maar grooter. Al waarom, wanneer *Strigelius* hier na, beneevens *Stöffelius*, aan 't Hof weder gehoor, en daar door magt kreegen, zoo brākten zy hēt ook daar toē, dat 'er in 't Jaar 1562. wel 30. Predikers in 't zelve Land afgezet en verdreeven wierden, waar toe den *Cancelier* te *Weymar*, *Dr. Christian Pontanus* of *van den Brugge*, zich ook liet gebruiken, dien God daarom hier na ook gestraft heeft, gelyk als hier booven by de *Gothasche Oproer* nu reeds al verhaald geworden is. Maar deeze Predikers hebben de opgestelde *Declaratio Strigelii* niet willen onderschryven, welke hen de Vorstelyke Raaden, en Godgeleerde, (daar onder *Dr. Maximilianus Morlinus*, *Joachimus Strigelius*, en de gedachte *Stöffelius* waaren) voorgelegt hadden. Hoe dat toen ter tyd ook *Flacius* moest wyken, zal elders te zien zyn. Maar *Strigelius* is kort daar op naar *Leipzig* gewecken, en aldaar *Professor Theologiae* geworden, alwaar ook in 't Jaar 1567. de verdreevene Predikers weder hersteld zyn geworden, van daar is hy in 't Jaar 1566. eyndelyk in de *Paltz*, en na *Heidelberg* gekoomen, en drie jaaren daar na aldaar, aan eene geraaktheid, gestorven. (t)

Onrust in
Thüringen
daar over.Afzettinge
der Predi-
kers.

9. En alzo heeft ook deeze stryd, met de doodelyke afscheid der belang-neemende, allengskens opgehouden, alzo dat ook de *Regenten* zelve zig wel gaarne tot rust begeeven zouden gehad hebben, wanneer maar die geene van de Geestelykheid zich stil gehouiden hadden, welke dit vuur in hen opgeblaazen hadden. Aangezien het uyt deeze Historie van *Strigelius* nogmaals blykt, hoe dat alleen de Godgeleerde aan alle zulken onrust de schuld gehad hebben, welke zig ook al eenigzins by zulk een twist, in het gemeene weezen verder heeft uytgebreyd. Insgelyks blykt het hier uyt, hoe uyttermaaten ongelukkig zulke Heeren geweest zyn, die in de handen van diergelyke twist-zieke Mannen zyn geraakt, en van hen tot veele tyrannye, gewetens-dwang en beleedigingē der onschuldigen, opgehitst zyn geworden; daar zy naderhand wel berouw over hadden, en het weder herroepen moesten, gelyk als alhier aan den *Weimarschen Vorst*, *Hertog Johan Frederik de tweede*, wel te zien is. Ook is de erbarmelyke toestand van zulke vleeschelyke Godgeleerde openbaar, welke over de bekeeringē, of andere geestelyke zaaken, onder malkanderen getwist hebben, eer zy noch zelfs eens waarlyk in hunne herten verandert, en alzo bekwaam geweest waaren, om over geestelyke zaaken, ook geestelyk te kunnen oordeelen, gelyk als men dan,

Ellende
van de
twistzieke
Godgeleer-
den.

P p p p 2

van

(s) Vid. omnino Schlüsselburg. Catal. hær. L. v. p. 13. seqq. & Strigelii scripta omnia eristica. Item derer Theologen zu Jena bekāntniß von 5. streitigen Artikeln, Jena 1570. in 40. Etliche scharften und handlungen der Wittenberg. Theologen und Vid. Strigelii was zu halten sey von seiner Synergia Wittenb. 1563. 40. Nic. von Amsdorf wider die Synergiam V. Strigelii Magdeburg. 1564. Heshuf. de servo hominis arbitrio & conversione ejus per Dei gratiam contra Synergiam Assertores. Ibidem 1564. &c. (t) Vid. Vita ap. Melch. Adami & Freher. aliosque Schlüsselb. l. c. p. 88. seqq. & in Postilla P. 1. p. 188. Remp. Sächf. Calender. p. 16. 86. 279. 313. Fechtius Supplém. Hist. Eccl. p. 91. 249. 253. 259.

Jaar MD.
tot MDC.
Eylende
van Strigelius.

Eynde van
Stoffelius.

van deezen *Strigelius*, in het byzonder, uit zyne Schriften ziet, dat 'er niets anders als louter vernuft, en een natuurlyk Heidensch wezen en opznyerye, by hem alzins geheerscht heeft; ik laate staan, dat 'er daar en booven allerhande onbetaamelyke dingen van hem verhaald werden, die ik nu voorby ga. Van *Stoffelius* wil men verzeekeren, dat, als hy van weegen het *Crypto-Calvinismus*, uit zyn *Superintendentenschap* (oppetkerkvoogdyschap) te *Pirna*, daar hy van den *Keurvorst*, na zyn vlucht uit *Jena*, beröepen was geweest, op de sterkte *Senftenberg*, gevangen gezet geworden is, daar hy in vertwyffeling gevallen, en ook daar in gestorven is, na dat hy zich zelfs des *Zatans* lyf-eygen genoemd hadde. (u) Alhoewel andere aan deeze omstandigheden willen twyffelen, om dat dit verhaal van zyne teegenpartye afkomt. (x)

(u) Vid. Dillher im weg zur feligkeit Part. 1. cap. 2. (x) Adrian. Bayerus & Freherus l. c. p. 240.

HET NEEGEN-EN-TWINTIGSTE HOOFDSTUK.

Van de Flaciaanen.

§. I.

Deeze wytloopige en langduurige stryd zal de *Historie* der *Lutherische oneenigheeden* volkoomentlyk wel verklaren, door dien *Flacius* en *Melanchthon*, de *Lutheraanen* in 't gemeen, na *Luthers* dood gelyk als in de weegschaale gehouden hebben, en in twee leegers verdeelden, welke onder deeze twee aanvoerders, teegen malkanderen streeden. *Flacius* dan was een balling uyt *Illyricum*, en van de stad *Albona* geboortig, van waar hy, in eene groote armoede te *Basel* kwam, in 't Jaar 1539, en aldaar van *Simon Grynaeus* aangenoomen en onderweezen wierd. Daar na hield hy zich een tyd lang te *Tubingen* op, en kwam eyndelyk in 't Jaar 1541 naar *Wittenberg*; aldaar begon hy ook aanstonds de *Studenten* in de *Grieksehe* en *Hebreeusehe* taalen te onderwyzen. Ontrent die tyd heeft hy onbeschryvelyke aanvechtingen uytgestaan, voornaamentlyk, over de punten van *Gods toorn*, van de *verkiezinge*, en van de *zonde*, alzoo dat 'er ook opentlyk op den *Predikstoel*, voor hem gebeden wierd. Na dat hy nu hier van verlost was, wierd hy *Magister*, en hier na, in 't Jaar 1544 *Professor Hebr. Ling.* aldaar. Maar door dien de *Smalkaldische oorlog* zich daar heene wende, zoo week hy naar *Bronswyk*, en voer in 't onderwyzen voort; hy hadde ook wegens zyne bekwaamheid, een grooten toeloop. Na de geeyndigde oorlog, kwam hy weder te *Wittenberg*, en geraakte wel haast over het uytgegeevene *Interim*, met *Melanchthon* in stryd, dewyle hy neevens de *Needer-Saxische Godgeleerde* zich teegens hem aankante, en de *Papisten* niets het geringste toegeeven wilde. Nu kwam, by de beroerten van dien tyd, ook *Nicolaus Gallus* van *Regensburg* daar heen, met welken *Flacius* zich byzonder sterk verbont, buyten alle twyffel, om dat zy van een zelve zin en gesteltheyd waaren, zoo dat ze ook met malkanderen, vrywillig, en heymelyk naat *Maagdenburg* trokken, alwaar hy in de drukkerie eenen tyd lang *corrigeerde*, en te gelyk, teegens het *Interim*, en de zoo genaamde *Adiaphoristen*, allerhande zaaken schreef. (a) Ziet hier booven het iv. Cap. §. 9.

2. Na

(a) Vid. H. Pantaleon Vir. Illustr. Germ. P. 111. p. 438. Melch. Adami Vit. Theolog. pag. 272. Freherus Theatr. p. 236. Quensted. Patr. Illustr. Vir. p. 262.

Leevens-
loop van
Flacius.

Aanvech-
tingen.

Zyn leeven
te Witten-
berg.

2. Na die tyd wierd hy op de nieuwe *Univerfiteit* te *Jena* beroepen in 't Jaar 1557. maar in 't Jaar 1562 aldaar weeder afgezet, over den handel, die nu haast verhaalt zal werden. Diesweegen hy zyn overige levens tyd in ballingschap onder veelerhande twist en ongemak; ten deele te *Regensburg*, ten deele te *Antwerpen*, *Straatsburg* en *Frankfoort*, doorgebracht heeft, alwaar hy in 't Jaar 1575 in den ouderdom van 55 Jaaren ook gestorven is. (b) En dit nu is zyne korte levens beschryvinge, van welke ik my nu tot de strydgheeden zelve ga wenden; die wel; wat het *Interim*, en de *Adiaphora* aangaat, reeds al in de *voorige hoofdstukken* beschreeven zyn. Het begin der oneenigheeden, tusschen hem en *Melanchthon*, werd dan alzoo beschreeven: *Flacius* was eigentlyk geen leerling van *Melanchthon*, en om die reede by hem ook in geen groot aanzien, maar wel veel eer met zyne vermaaning, hem verdrietig en lastig geweest, wanneer hy hem tot standvastigheid teegen het *Interim*, en anders vermaand. Men klaagde ook over hem, dat hy de *Wittenbergers*, terwyl hy by hen was, op alle hunne zaaken heel scherp hadde nagegaan, alle hunne reedenen en bedryven naauwkeurig uytgevorscht, en dat hy in 't byzonder de boekzaal van *Melanchthon* altyd doorsnuffelt, en alle de briefkens daar in doorgezien, ja zoo zeer, dat hy ook eens daar op betrapt wierd, dat hy zyn gestoote taafel opgebrooken, en zijne geheime brieven gelezen hadde. Hy heeft ook, na dat hy een groote voorraad van allerhande beschuldigingen by een vergaadert hadde, onderscheidene schriften, op verdichte naamen, teegen de *Wittenbergers* uitgegeeven: om welke reede men hem ook alomme heeft zoeken verdagt te maaken, als een *turbator tranquillitatis publicæ*, *desertor Academiae & Ecclesiae*, *ingratus erga Praeceptorem*, &c. Dat is: als een verstoorder der algemeene ruste, verlaater der Flooge Schoole en Kerke, en als een ondankbaare jeegen synen Leermeeſter, enz. En zulks alles nog wel des te meerder, na dat hy zig op eene heymelyke wyze, uyt de stad *Wittenberg* hadde weg gemaakt. (c)

3. En het is voorwaar heel wel te gelooven, dat die twee ongelyke natuuren, van wederzyden malkander niet wel hebben konnen verdraagen; waar by dan nog wel een sterke na-yver gekoomen mag zyn; door dien *Flacius*, wegens zyn scherpzinnig verstand en hooge geleertheyd, van veelen zeer hoog geacht wierd, welke gaaven men ook nu nog, in zyne schriften, en inzonderheyd, in zyn groote werk der *Kerkelyke Historie*, zien kan. Gelyk als hy dan in 't gemeen, van de Geleerde zeer daar over geroemd word; dat hy, niet alleen met zyne schriften groot nut heeft gedaan, maar ook, om dat hy, ten tyde van het *Interim*, met zyn weederstand teegen de *Papisten*, heel veel goeds heeft uitgewerkt. (d) Men zegt ook, dat hy ten uyttersten oprecht is geweest, en van die geene het meeste heeft moeten lyden, welke zig zelfs voor Rechtgelovige en *Luthersche* uytgegeeven hebben, maar die het echter ondertusschen met andere in 't heymelyk gehouden hadden. (e) Ja men heeft hem wel uyt-drukkelyk, als een om de Kerke Gods hoog verdient man, een heylige Kerken-leeraar, een verstandig en hoog verligt Godgeleerde, en zeer voortreffelyk man gepreezen. (f) En wel dit alles, midden onder de regtzinnige,

Pppp 3

Jaar MD.
tot MDC.

Te Jena.

Ballings-
schap.Oneenig-
heid met
Melanch-
thon.Lofen ver-
dienſten
van Fla-
cius.

(b) Autores diſſi. (c) Vid. Matth. Ratzenberger. Hiſt. MS. p. 29. 30. David Peiferus l. 111. Lipsæ p. 395. ſeqq. Endlicher bericht und erklärung der Theol. zu Leipzig und Wittenb. p. 30. Joach. Camerarius. Vir. Melanchthon. Cap. xxci. p. 289. (d) Vid. L. Oſander H. E. L. 111. c. 74. p. 853. Quenſtedius de Patriis Illuſtr. Vir. adv. Guil. Badamm p. 262. (e) Mjærl. Syntagma H. E. l. 111. p. 372. Pezelius Mellific. Hiſt. p. 440. H. E. Goth. l. 11. c. 5. ſect. 1. p. 758. (f) Georg. Müller Hiſt. der Form. Conc. P. 1. c. 6. §. 20. & 26. Chriſtian. Scriver. Seelenſchatz P. 14. p. 849. & p. 1125. è Glaſſii Anfechtungs Schule P. 11. p. 204.

Jaar MD.
tot MDC.

Benyders
te, Jena.

Heevig-
heid en
onverstan-
digen yver
van Fla-
cius.

Ketter-
maakery.

Begin van
de itryd
van de
Erf-zonde.

en zyne eygene teegenfpreekers, enkel en alleen daarom, dewyle hy zig ook voor een yveraar uytgegeeven, en zich alzoo met de vleeschelyke zin van de andere vereenigt hadde. *De Hertooogen van Saxen* hebben hem ook toen ter tyd in eeven zulk eene hoogachtinge, om zyne gaaven naar *Jena* getrokken, en by de zelve *Univerfiteit*, hem by na de geheele bestieringe daar van overgelaaten. Het welke alles waarlyk; *Philippus*, en zyne vrienden niet gaarne gezien hebben, ook daar door maar na een goede gelegenheyd gewagt, om hem ergens, in de leere of anders, verdagt te maaken. Ik vinde in een zeeker eygen handschrift der *Jenafche Godgeleerde*, 't welke zy na zyne afzettinge, in 't Jaar 1567, aanden *Hertog van Weimar* gezonden hadden; dat het hen zeer gefmert heeft, dat *Illyricus* toen ter tyd ten *Hoove* als op de handen gedraagen wierd; Item: *Hy was het Fac totum geweest, zoo dat hy alles, by de Univerfiteit, na zyn eige believen fchikte, enz.* Waar uyt dan ten vollen blykt, met wat voor fcheele oogen deeze man van zyne afgunftige wierd aangezien.

4. Maar de verftandige merken zeer wel aan, dat hy zyne geleedene vervolgingen met zynen al te heftigen yver heel wel verdient, en als eene vergeldinge, op zich zelve gehaalt heeft. Vermits hy, te *Jena* zynde, den Heer *Keurvorft, Johan Frederiks* zoon, tot diergelyken yver meede opgehitst zoude hebben, na dat hy de t'zaamenspraake te *Worms*, tot eene groote ergernisse der *Papiften*, afgebrooken en verhindert hadde, gelyk als hier booven, by hunne *Historie*, reeds al gemelt is. Hy zoude ook de genaade van de zelve Heer al vry zeer, teegens de aanhangers van *Melanchthon*, misbruykt gehad hebben, en onder anderen, in een zeeker smeekfchrift, teegens hen hebben gefchreeven: „Dat „den ernft, by de Hooge Overigheid, zoo wel noodig is, als den yver „en achtbaarheid by de Predikers: het eene zonder het andere konde „niets helpen: het kwaad was nu zoo verre gekoomen, dat men het uyt- „terfte moest verwachten, by aldien het de Magiftraat niet met ernft, „en een Prediker met yver geneest. Gelyk als zyne woorden, in het gedagte handschrift, van de *Jenafche Professoren*, bygebragt werden. Welke hem dan ook eenig en alleen de fchuld daar van geeven, dat onder der zelve *Hertooogen* naam, de bekende *Confutatio præcipuarum corruptelarum, feftarum; &c.* in 't Jaar 1559 uytgekoomen is, waar door dan, niet alleen by de vreemde, de innerlyke oneenigheeden der *Lutheraanen* meer bekend en afchouwelyk geworden zyn, maar dat 'er ook in 't land, van den Predikftoel niet als van *Synergiften, Adiaphoriften, Swenkfeldiften, Majoriften, Oshandriften, Schwegiften*, en diergelyke gehoort wierden. Alzoo dat die Predikers voor de beste gehouden wierden, welke net veele zulke *ISTEN* op de vingers konden tellen. Ja hy heeft het zoo verre weten te brengen, dat de gedagte *Confutatie* alle zondagen, na de predikatie, ftuks wyze afgelezen moest werden. (g) En wat 'er voor diergelyke proeven van zynen al te vierigen en heftigen zin meer zyn, die ook, zoo wel in zyne eygene fchriften, als in die zynen vrienden, byzonder in die van *Amsdorf* en *Gallus*, nog genoeg te zien zyn.

5. Dog door alle zulke handelingen haalde hy waarlyk eene groote vyandschap van de andere partye op zig, die dan maar alleen na gelegenheyd zochten, hoe zy hem onder eenigen goeden fchyn mochten aanvallen. Deeze kwam hen dan naar wensch in de hand, wanneer hy, over de stoffe van de *Erf-zonde*, op eene ongewoonelyke en *paradoxe* uytdrukkinge viel, het welke aldus toeging. Daar was te *Jena* een ander

Pro-

(g) Endlicher bericht und erklärung l. c. p. 40.

Professor, de booven beschreevene *Victor Strigelius*, die uyt *Melanchthons* manieren van spreken, de vrye wille des menschen, by zyne bekeeringe, uyt de overgebleevene kragten der natuure, aan de *omipria* of medewerkinge toeschreef. Deezen nu sprak, neevens *Dr. Simon Musæus* ook zyn byzande amptgenoot, *Flacius* teegen, waar uyt groote verwyderingen te bezorgen waaren. De Regeeringe nu wilde dezelve voorkoomen, en stelde, in 't Jaar 1560, in *Augustus*, tusschen *Strigelius* en *Flacius*, te *Weymar* eene t'zaamspraake aan, en door dien deeze haast ruchtbaar wierd, zoo kwaamen 'er uyt alle gewesten, veele Geleerde en Studenten by, gelyk ook de vereyschte *Raaden*, *Superintendenten*, *Pastooeren*, en de *Hertog* zelfs in perzoon. In deeze groote vergaaderinge begon *Flacius* teegens *Strigelius* te argumenteeren: Dat de menschelyke natuur, volgens de schrift, door *Adams* val, t'eenemaal verdorven was; Ergo, kon ze ook niets werken, of meede werken, gelyk als *Strigelius* meende. Decze loochende daar op, Dat de mensch zoo zeer verdorven was, dat ook zyn vrye wille zelfs, van welke de menschelyke werkingen afhingen, verdorven was. (b)

Jaar MD.
tot MDC.

Weimar-
sche zaa-
menspraak.

6. *Flacius* begon dan hier op, uyt de Schrift, eenige getuygenissen by te brengen, behelzende, dat de *Erf-zonde*, *ipsum veteris hominis figmentum* (zelfs de form van den ouden mensche) was. Dit wierde van allen, voor de *Massa ipsa* (de zaak zelfs) genoomen, volgens *Ezechiel* cap. XI. vers 19. en cap. XXXVI. vers 26. naamelyk, dat het een steenen herte was, en dat 'er een geheel nieuw herte geschaapen moest werden. enz. het geene de zelfstandigheid van den mensch zelfs heel klaar kwam aan te wyzen. Hier op vroeg hem *Strigelius*, Of hy dan loochende, dat de *Erf-zonde* een *accidens* (toeval) was? Waar op *Flacius* antwoorde; *Luther* loochent wel uyt drukkelyk, dat het een *accidens* is. Toen wierd hy moeijelyk op *Strigelius*, om dat hy aldaar, uyt de *Philosophie*, van de *substantia* & *accidens* lang wilde disputeeren, het welk dog in *Religions-zaaken* en *Theologische stoffen*, geen plaats hadde. Insgelyks ook, om dat hy de *justitia originalis* een *accidens* heete, het welke teegens de leerde der Kerken was, waar by hy den zin van *Luther*, en alle de getuygenissen der Schrift, voor by ging, en de *Sophisten* volgde. Hy zoude niet uyt *Donatus*, of uyt de *Wysbegeerte*, maar uyt Gods woord, het gewee- ten, en de waarheid, bevestigen. Men kon wel uyt *Aristoteles* en de *Wysbegeerte*, het onderscheid tusschen *substantia* en *accidens* hebben, dog men moest niet, uyt *Aristoteles* of de blinde *Philosophie*, maar uyt Gods woord bewyzen, of de mensch, naar zyne zelfstandigheid, of naar zyn *accidens* (toeval) verdorven was. (i) Uyt deeze en andere omstandigheeden van de zelve *disputatie* ziet men wel, dat *Flacius* gaarne by de Schrift wilde blyven, en het vernuft, neevens der zelve looze verleydinge, daar van uyt sluyten. Gelyk als dan ook, toen ter tyd, de *Hertog* en den *Raad*, *Strigelius* onnutte grillen wel aangemerkt en verboden hebben, door dien de *Cancelier*, opentlyk, in *confessu* gezegt heeft: Zyne *Vorstel*. Doorl. laat *Victorinus* aanzeggen, dat hy zyne *sophismata*, *argutia*, en *philosophische* spitsvindigheeden zal nalaaten, en maar alleen uyt Gods woord, volgens het voorgeschreevene *proces* voort disputeeren. (k)

Flacii uyt-
drukkinge
van de
Erf-zonde.

Dat die een
zelfstan-
digheid is.

Verklaar-
ing daar
van.

7. Niet minder is *Flacii* zin en voorneemen daar uyt ook te kennen, hoe hy, naamentlyk, naar den algemeenen *Christen-pligt*, en naar de

Ontschul-
diging.

VOOR-
(b) Vid. *Disputatio de Orig. Pecc. & Lib. Arbitrio inter Matth. Flacium Illyricum & Victor. Strigel. publicè Vinariæ per integram hebdomadam præsentibus Illustriss. Sax. Principibus Anno 1560. initio mens. Aug. habita.* (i) Vid. *Acta disputationis cit.* p. 18. 26. & 48. (k) *Ibid.* p. 84.

Jaar MD.
tot MDC.

voorgeschreevene ordeninge van de *Regenten* zelfs, by de Schrift wel wilde blyven, en het vernuft en de daar op gegronde *Heydensche Philosophie* daar van uytfluiten. Waarom ook de Godgeleerde, en andere Geleerde in 't gemeen, hem op alle moogelyke wyzen ontschuldigt hebben. Als daar ze zyne meeninge in dat verstand hebben aangenoomen, in welke het bekende lied voor rechtzinnig gehouden word:

*Door Adams val is heel bedorven
Der menschen weezen en natuur.*

Item, het andere lied:

*Hun' weezen is verdorven zeer,
Een grouwel zelfs voor God den Heer.*

Om welke reede men ook zyne uitdrukkinge, *daar hy de zonde het weezen des menschen noemd*, maar eene harde maniere van spreken genoemd heeft. (l) Men heeft ook een onderscheid gemaakt, tusschen *Flacius* zelfs en de *Flaciaanen*, door dien, niet zoo wel hy, als deeze, het woord van *zelfstandigheid* alzoo gebruikt hebben: *Item*, tusschen de meeninge van *Flacius* en zyne woorden, (m) daar de eerste uit zyne uitgegeevene *Apologie* genoeg te zien is, *waar in hy aan den rigterstoel Gods appelleert, wat voor een groot ongelyk daar aan hem geschied is, daar meede, dat men aan hem Gods lasterlyke meeningen toeschryft, als of hy God voor een Auteur der zonden hield enz.* Insgelyks voegt hy'er by, in zyne *Christelyke belydenisse* (p. P. 3.) *Het is een herhaalde lasteringe teegens my, dat ik zoude zeggen, de erfzonde is eene zelfstandigheid enz.* Ook is'er uit zyne veelvuldige ronde verklaringsen en *protestatie*, heel wel aangemerkt geworden, dat hy maar alleen teegen de *Synergisten*, die de menschelyke natuure al te veel ingeruimt hebben, de bedorvenheid der zelve recht grof en schrikkelyk heeft willen maaken. (n) Gelyk het zonder dat niet grof genoeg te maaken is. Insgelyks ook, dat hy niet van het natuurelyke, maar van het geestelyke weezen des menschen heeft gesproken, het welke zyne aanhangers naderhand niet recht wel verstaan en onderscheiden hebben. Zoo dorst men hem ook hier over niet voor zulk een weetniet houden, dat hy geen onderscheid tusschen de *substantia* en het *accidens* zoude geweeten hebben; maar hy heeft alle deeze *Philosophische termen* in de *Theologie* alleen niet willen toelaaten. (o)

8. Hy zelfs en zyne aanhangers, hebben zich doorgaans op de *Apologie A.C.* en op *Luther* zelve beroepen, hoe dezelve de *erfzonde uyt Gods Woord eene natuur- of perzoon-zonde genoemd heeft.* *Item, Eene zulke weezentlyke zonde, welke niet maar slegts een uur, of een tyd lang zondigt, maar waar en hoe lang de perzoon is, daar is ook zonde.* Hy heeft ook die zonde beschreeven te zyn, *de gantsche natuure, die van Vader en Moeder gebooren werd; de mensche is een massa perditionis, niet alleen een zondaar, maar de zonde zelfs.* *Zyn gantsche weezen is enkele zonde, wy zyn niets anders als zonde, alle de weereld is de zonde zelfs,* enz. Behalven wat ze noch uit de *Outvaders* en *Symbola* genoomen hebben. (p) Eenige hebben zig ook toen ter tyd, en laater, wel in deezen

twist

(l) Micrælius l. c. p. 373. (m) Vid. Kilianus Rudrauffius Sylloge Quæst. Extens. Disp. iv. quæst. 10. p. 106. Kromayer. H. E. p. 585. (n) Calov. System. Theol. To. iv. p. 576. (o) Rudrauf. l. c. diff. 6. p. 118. Conf. omnino Jo. Musæus præf. in Flacii Clavem Scripturæ S. (p) Ex Postill. in Euang. in Festo Circumcis. & To. xii. p. 377. a. & 378. b. 392. a. &c. & Tom. i. Jen. p. 303. To. ii. p. 426. Glossa ad Rom. 111. Ps. xxxi. &c. Andreas Fabricius im heiligen, klugen und gelehrten teuffel. p. f. 7. seqq. & Cyriacus Spangenberg. præf. ibid. Joach. Magdeburgius in der reinen wahren lehre von der sünd und erbsünd p. B. 1. seqq. & p. F. 1. seqq. omnino; item Flacius ipse, Gallus, Irenæus in Scriptis suis passim.

Uyt Lu-
thers be-
schryvinge
en byval.

twist zelve niet willen mengen, edoch tusschen beyde partyen eene uyt-spraake willen geeven, en het zelve ook op onderscheydene wyzen bezocht. Want in 't *Concordie-boek* is kennelyk, dat zoo wel de *terminus substantia* als *accidens* is verworpen geworden, naamielyk, hoe dat beide deeze stellingen voor doolende erkend geworden waaren. *Dr. Andrea* heeft ook by de voorgenoome vereeniging, *Flacius* zelfs zoo verre bepraat gehad, dat hy zyne voorige uitdrukkingen wilde laten vaaren, wanneer maar de teegenpartye de erfzonde geen slecht *accidens*, of toevallige en geringe zaake wilde noemen, dewyl hy dit voor eene *Pelagiaansche* of *Paapsche* dwaalinge heeft gehouden, waar door de erfzonde gantschelyk niet gekent wierd. (q) Ontrent deeze zelve tyd hebben de Predikanten in 't Graaffschap *Swartzenburg*, eene belydenisse hier over aan de Graaven opgesteld, waar inne zy echter de middelweg inslaan, en ook klaagen, dat ze daar over van alle beyde de partyen aangevallen waaren, en *Nulharder broeders* gebeeten wierden. Uit deeze belydenisse nu, zal ik eenige punten hier invoegen, dewyle zy aan de gantsche zaake en stoffe eene verklaringe geeven, en tot nog toe niet door den Druk gemeen geworden zyn.

9. Hier van schryven ze dan aldus: „Voor zoo veel de teegenwoordige heftige en heel gevaarelyke stryd betreft, en wat in 't byzonder die beyde voorstellingen aangaat: *Peccatum est substantia*, en *peccatum est accidens*, dat is, *de zonde is een zelfstandigheid of toeval*: is eerstelyk dit ons oordeel, dat, niet teegenstaande de gedachte voorstellingen en diergelyke *phrases*, of manieren van spreken, welke daar na smaaken, en hen gelykvormig zyn, zoo veel als de verklaringe en meeninge van beide de deelen aangaat, wanneer men die niet, *Sophistischer* wyze; uyt hunne boeken trekken, of uyt het eene of 't andere zegs-woord; maar uyt de onafgebrookene aan-een-schaakeling der reede zelve, daar van oordeelen wil, dat noch *Illyricus* van eenige *Manicheesche* meeninge, noch de Heeren Godgeleerde te *Jena*, van eenige *Pelagiaansche*, *Paapsche* of *Synergistische* meeningen met waarheid beticht kunnen werden, gelyk als dan ook beide de deelen tenuyttersten daar teegen *protesteeeren*. Want de meeninge van *Illyricus* en van die het met hem houden, geenzins deeze is; dat 'er een *individuum* of ondeelig, t'eenemaal verdweenen was, en dat de Duyvel weder eene heel nieuwe zelfstandigheid, in de plaatze der voorige, zoude hebben geschaapen, maar dat des menschen van God geschaapene gantsche natuure en wezen van 't lichaam, en afzonderlyk van de ziele, van den Duivel door de zonde omgekeert, in de grond verdorven, verandert; hervormt, en verkeert is geworden, gelyk als dan de Heeren Godgeleerden zelfs ook voor deezen tyd geleerd hebben, zoo als haare boeken uytwyzen, en nu noch leeren, dat de erfzonde een schrikkelyke duivelsche verdervinge, verontreiniging, en omkeeringe des edelsten, schoonsten, en heerelyksten kleinoods, in de menschen, ja van den gantschen mensche aan lyf en ziele is. *Item*: des menschen verdorven herte en verblind gemoed, zoo als dit van God is afgewend en God wederstreefd, is de rechte bron en oorsprong van alle andere zonden, ja de Vader der zelve, die alle andere zonden doet, begaat, en uytrecht. *Matth. xv.* „10. Wat nu het woord *accidens* of toeval aangaat, het is bekend, dat het in deezen stryd maar alleen als een *Philosophische* of *Dialectische* term gebruikt werd. Nu moeten wy wel bekennen, dat, wanneer wy deezen stryd, *Philosophischer* wyze, of reedekonstiglyk, zullen

Jaar MD.
tot MDC.

Vergelyking en vereeniging der strydende.

Oordeel van eenige Predikers.

Van de eerste zonde zelfs.

Van het woord accidens.

II. Deel.

2999

ver.

(q) Vid. Jac. Andreae Epist. ap. Fechtium Supplem. H. E. p. 356. 384.

Jaar MD.
tot MDC.

„verklaaren, dat de zonde veel eigentlyker een *accidens*, als *substantia*
„genaamt kan werden, maar dewyle wy dit *artykel* naar Gods Woord
„oordeelen, en van de geestelyke zaaken, ook geestelyk moeten oor-
„deelen, gelyk als de Heilige *Paulus* spreekt, zoo kan dierhalven die
„zonde eigentlyk, noch *substantia*, noch *accidens* genoemd werden,
„maar wy weten wel, dat de *Philosophie* eene heerelyke en byzondere
„gaave Gods is, die ook haar plaats en rechte gebruik wel in de Kerke
„heeft, maar door dien ze niet meer is, als een kracht of vermoogen
„van het menschelyke vernuft, zoo mag dan ook de *Philosophie*, in
„haare vrye konsten, niet meer en verder in alle Goddelyke zaakengel-
„den, als alle de andere vermoogentheeden en kragten van de vrye wil-
„le. Daarom moet men daar by ook blyven, gelyk als de Heilige *Petrus*
„zegt: *Zoo iemand spreekt, dat hy spreek als de woorden Gods. Item:*
„Ziet toe, dat u niemand door de *Philosophie* bedriege. Eyndelyk be-
„sluiten zy: „Dat geene van beide die woorden, als Gods Woord gelyk-
„vormig goed gekeurt kan werden. Zy houden het ook daar voor, zoo
„daar ergens iemand om deeze onze meeninge, noch *substantia*, noch
„*accidens* wilde aanneemen, (wanneer hy echter anders van de erfzon-
„de maar recht leerde, gelyk als men te vooren, eer deezen stryd aange-
„vangen wierd, in onze Kerken geleert heeft) en daarom van zyn Priester-
„schap afgezet zoude werden, dat het zwaarlyk zal te verantwoorden
„zyn, en dat de spreuk van *Luther*, over alle zulke uyt zal gaan, daar
„hy zegt: *Hy wilde liever met Judas den Verrader in de Helle bran-*
„den, enz. (r)

Slecht ont-
haal van
Flacius.

II. Veele andere hebben ook deezen laatsten raadslag voor goed en
noodig gehouden, in't byzonder ten aanzien van den perzoon van *Fla-*
cius zelfs, als welke zich zoo wel verdiend gemaakt heeft, dat men hem
met reede vriendelyker en goediger hadde behooren te bejeegenen. (s) By-
zonderlyk, daar hy zich wederom verklaart heeft, dat hy het *gehaatte*
woord substantia, om de algemeene vrede, wel wilde laten vaaren, wan-
neer maar de andere, de erfzonde zoo gering niet maakten, gelyk 'er by-
zonder uit het gesprek met D. Andrea te zien is. (t) Maar hy heeft
ook daar meede, inzonderheid by de *Wittenbergers*, en andere, eenen
grooten toorn verdiend, dat hy de *Philosophie* in de *Theologie* niet wilde
laten gelden, gelyk hy al in de gedachte *Weymarsche Disputatie* dik-
maals erinnerte. Daar door zeiden ze niet alleen, dat hy zyne ketterye
uit enkele onweetenheid begonnen hadde, (u) maar zy waaren ook
moeijelyk op hem, om dat hy als een *Cynicus, de studien der Philosophie*
verachtte, (x) hoe hy als een tweede Julianus, de menschen wilde wys maa-
ken, dat, hoe onbekwaamer iemand in de geleetheid was, hoe bekwaamer hy
in de gemeente van Christus was, om aldaar te leeren. Men moest het
gantsche geleerde weezen uit de Christelyke Schoolen t'eenemaal afschaf-
fen, enz. De Flaciaanen hadden ook haare byzondere vyandschappen
teegen de Philosophie, studien, en haaren voornaamsten Beschuts-beer
Melanchthon uytgeworpen. (y) Ja *Flacius* hadde de *Universiteiten*
met zyne aanhangers gelastert, zoo dat een zeecker Superintendent opent-
lyk op de Predikstoel gezegt heeft: Lieve Moeder, wanneer gy uw'
Kind, dat gy onder uw' herte gedraagen hebt, nam, en hem het herte af-
stak, zoo deed gy zulk eene groote zonde niet, als wanneer gy het na Wit-
ten-

Getuygenis
teegen de
Philoso-
phie.

Teegens de
Universi-
teiten.

(r) Conf. omnino Epist. anonymi ad Marbachium ap. Fecht. l. c. p. 378. & omnino D. Casp. Melisandri klarer bericht von der erbünde voor den einfältigen Teutschen Mann. Wittenberg. 1580. 4°. (s) Vid. Sagittarius Introd. H. E. p. 245. (t) Epist. ap. Fecht. pag. 335. 381. 384. (u) Vid. H. E. Goth. p. 758. Kortholt H. E. p. 814. Kromayer. l. c. (x) To. 111. Script. Witteb. Publ. p. 148. (y) To. v. p. 121.

tenberg, of op de Hooge Schoolen schikt. (z). En Dr. Musæus heeft Wittenberg in eene plechtelyke reede, een stinkend riool des Dnyvels genoemd. (a) Een ander heeft gezegt: Dat het beeter was, zyne kinderen in een hoerhuys te zenden, als op eene Univerfiteyt. Door alle welke en diergelyke reedenen de Geleertheit, die behalven dat, merkelyk afnam; zeer veracht en beleedigt is geworden. (b)

12. En daar door geraakten nu de vyandschappen van wederzyden aan 't woeden, welke niet alleen in openbaare fchriften, en op het papier, te zien waaren, maar die ook in geweldige bedryven en daadelykheeden uitborften. De teegenftryders van Flacius verheugden zig wederom, dat hy uyt de Univerfiteit van Jena weggejaagt was, daar hy te vooren andere uitgebeeten hadde. (c) Daar en teegen klaagde deeze, met zyne vrienden: „Dat zyne vyanden altyd met den yzeren Bybel difpu- teerden, en de argumenten los maakten, ook hem en veele andere, die de nieuwe Pelagiaanfche, Paapfche, en Monchifche, Philofophifche en Heidensche zwarmerye, met een goed geweeten niet konden aanneemen, van haare ampten met geweld wierden afgezet, vastgehouden en geboeit, met vrouwen en kinderen weggejaagt, haare zoldye onthouden, haare goederen afgenoomen, het gemeene volk gebannen, hen de begraaffenis ontzegt, van huys en hof gejaagt, enz. Flacius zelfs wierd uyt Jena, op de gedachte wyze, in 't Jaar 1562. verdreeven, van waar hy zich naar Regensburg begaf, alwaar hier na, gelyk ook naar andere plaatzen, om zynent wille, veele lieden uytgezegt, en andere slecht gehandelt zyn geworden. (d) Ook heeft de Keurvorst van Saxen naderhand alle de zoo genaamde Flaciaanen uyt de Thuringfe ampten gedreeven, zoo veel als 'er aan den Keurvorst ghoorden, welke Hertog Johan Wilhelm, in 't Jaar 1571. weder aannam. (e) In Eisleben liet de Graaf, in 't Jaar 1575. op het aangeeven van den Superintendent, Mencilius, alle de Flaciaanen uyt het land zetten. (f) Om nu van andere plaatzen nog te zwygen.

13. Maar op dat de bezwaaringen, van beide de zyden, wat naauwer bekend moogen werden, zoo zal ik de oorzaaken der afzettinge van Flacius, te Jena, hier invoegen, gelyk als ik die, in een zeeker handschrift, gevonden hebbe, het welke uit het verhaal der Vorstelyke Commissariffen toen ter tyd was uitgetrokken. De punten zyn dan de volgende:

„Ten eerften; Dat zy by de zuivere instellinge van 't Goddelyke Woord, volgens de leere van Luther, daar ze voornaamentlyk op besteld en aangenoomen waaren, niet waaren gebleeven, maar dat ze die zaak, welke Gode alleen toekwam, hen eigen gemaakt, en zich te zaamen gerot hadden, een Pausdom, en dwang van ban, met verwerpinge van Doop en Avondmaal, naar hun eigen welgevallen, teegens de Christelyke leere hadden willen invoeren, om de Hooge Overigheid, en den Predikstoel, van alle gezag en geweld te berooven, waar door dan verder, niet alleen Gods eere, maar ook met eene haar eyge voordeel, roem en geweld gezocht geworden was.

„Ten tweeden; Dat zy niet alleen in haare twist-boeken, maar ook in haare schoolen Sophistifche stellingen geleert hadden, veele heerlyke troost-spreuken verkeert, en naar haar oogmerk getrokken,

2999 2

daar

(z) Academia Jenensis in Epist. MS. ad Duces Saxon. Ann. 1567. p. 14. (a) Ibid. pag. 16. (b) Ibid. (c) Endlicher bericht und erklärung l. c. p. 41. (d) Vid. Praefat. ad To. vii. Centur. Magdeburg. p. 6. feqq. & Paulus Reinecker in der Vorrede uber Flacii kurzze wiederlegung des Poëtischen Dialogi von der erbsünde. (e) Vid. Epist. ap. Fechtium l. c. pag. 381. (f) Ibid. pag. 516.

Jaar MD.
tot MDC.

Vervolgin-
gen teegen
hem.

Balling-
fchap.

Verdryvin-
ge van
andereen.

Befchuld-
gingen een-
gens Fla-
cius.

Jaar MD.
tot MDC.

„daar beneevens allerleye verboodene lasterschriften en schamperheid en
„van hooge en nedrige Standen uytgestrooit hadden, waar door de vriend-
„schap van veele hooge Standen afgebrooken, de gewetens verwert, de
„gemeene vrede bedroefd, en tot oproer niet weinig oorzaak gegeven
„was geworden.

„*Ten derden*; Om dat zy de Christelyke en noodwendige Order van
„zyn *Vorstelyke Genaade*, als ook die des *Consistorium* en des *Predik-*
„*stoels te Jena*, daar zy doch zelfs met hunne wreevelige mishandelin-
„ge de grootste oorzaak toe hadden gegeven, onderstaan hadden, met
„ongegrondheid en *Sophistische* lasteringen te berispen, te verdoemen, en
„te verhinderen. Terwylen zy *zyne Vorstelyke Genaade* met onwaarheid
„belast, en tot oproerige voorbeelden aanleidinge gegeven hadden.

„*Ten vierden*; Om dat zy met eene gelyke ongegrondheid, den *Su-*
„*perintendent te Jena*, in zyn ampt gelastert, en de Kerken aldaar, die
„uyt loutere Goddelyke genaade, van hunne *Sophistische tyrannye* eenig-
„zins verlost, en in verbeeteringe gebragt waaren, op een nieuw be-
„droeft, en zonder oorzaake, onderstaan hadden, weeder te ver-
„warren.

„*Ten vyfden*; Om dat zy *zyner Vorstelyke Genaade* heilzaame en nood-
„wendige *mandaaten* en geboden, uyt eene trotze ongehoorzaamheid,
„dikmaals veracht, en stoutelyk overtreden hadden, als dat ze de *Theo-*
„*logische* zaaken met schimp' zaaken niet zouden vermengen, in druk
„niets zouden laten uytgaan zonder verwilliging van *zyne Vorstelyke*
„*Genaade*, in welke ongehoorzaamheid te willen volharden, zy zich wel
„uitdrukkelyk verklaart hadden.

14. Maar of en hoe alle deeze punten gegrond zyn geweest, zulks valt alhier zoo naauw niet te onderzoeken, nademaal het teegen-
antwoord van *Flacius* hier op niet by der hand is: Aanmerkelyk was het,
wat de *Jenafche Professoren* noch in 't Jaar 1567. aan den *Vorst van Wey-*
mar schreeven: *Zy waaren*, zeggen ze, *bekömmert*, *wanneer de Hof-*
prediker Mr. Christophorus Irenæus niet afgeschast wierd., *dat de Vorst*
ligtielyk weederom ingenoomen en daar toe bepraat zoude kunnen werden, *dat*
Flacius er alle zyne aanhangers, weederom aangenoomen wierden, *des-*
weegen zy dan ook heftig daar teegen streeden, en protesteerden. (g) Ins-
gelyks was hier by, op de verhaalinge van den *Lutherfche* Godgeleerde,
Joannes Pappus, wel acht te neemen, die hy van de *Jenafche* Godge-
leerde, in 't Jaar 1571. schreef: „Dat naamentlyk, de weederfpreekers
„van *Flacius*, te *Weymar*, twee *Diakonen* in hunne huizen opgeslooten
„hadden, dewyle zy het *accidens* niet wilden aanneemen. *Item*, dat zy
„hem op eene *Disputatie* gedrongen hadden, welke doch, noch *Flacius*
„voor deezen, noch de *Wittenbergers* te *Alienburg*, hadden kunnen ver-
„krygen. Maar deeze list stak daar achter, door dien beide deeze *Di-*
„*konen* juyft niet zeer geleerde mannen waaren, die men licht hoopte den
„mond te zullen kunnen stoppen, en door *Sophisterye* van haar oogmerk
„af te brengen. (h)

15. Dat het 'er nu waarlyk op zulk eene wyze, en zeer verkeert toege-
gaan is, zulks verklaart een van *Melanchthons* vertrouwste vrienden zelfs,
en hy voegt daar by, dat *Melanchthon* daar mede noch al niet te vree-
den is geweest, (i) gelyk als dan *Flacius* van de *Philippisten* beschuldigt
is geworden, *dat hy de Augsbürgfche Belydenis en de Universitei-*
ten, haar voorige aanzien, vertrouwen, en goed geloove benoomen, en
dat

(g) In Epist. MS. (h) Epist. ap. Fechtium l. c. pag. 381. (i) Camerarius Vita Melanch.
pag. 357.

Geweld en
luit van
zyne vyand-
den.

Onrecht.

Klachten
tegens
hem.

dat hy alzoo uit de Lutherſche Kerken alle geregte, ordeningen, en ree- gelen uitgebannen heeft, waar door dan een ieder ontrent de leere en orde- ningen der plętigheeden zig onderſtaan hadde, niemand altoos als een Regter te willen lyden. (k) Ja men heeft hem wel uytdrukkelyk tot een *Arriaan* willen maaken, en beſchuldigt, dat hy te Maagdenburg, in zyne brie- ven, het vergift van *Servetus* al voortgebracht hadde; en dat hy hier na ook in zyne *Glossa compendiaría* over het *Nieuwe Testament*, geſchreeven hadde: Dat de Zoone Gods maar alleen door eene Metaphora λόγος of het Woord genoemd wierd. (l) Uyt welke betichtingen andere hier na deeze dingen weeder herhaald hebben, zoo dat ze *Flacius* wel uytdrukkelyk een *Ar- riaan* hebben genoemd, (m) gelyk ook een Manicheër, waar van hier booven al in 't derde Boek gedacht is geworden. Niet teegenſtaande de doolinge hem van niet eenen *Lutheraan* beweezen heeft konnen werden, maar dat deeze laſteringen zoo wel hy, als zyne vrienden, ernſtelyk en in geheele ſchriften van zig afgeweezen hebben. (n)

16. Over deeze ſcheld- en bynamen hebben zyne teegenſtryders ook anders hem gezocht te beſchimpfen; gelyk hy dan zelfs ook daar over geklaagt heeft, dat *Strigelius* hem al te *Fena* een *ſycophanta* of menſchen- bedrieger, een vyand der Augſburgſche Belydenis, een uytvinder van een nieuwen Godsdienſt, enz. genaamt heeft. (o) *Flinnerus* heeft hem altyd *Grylliricus* geheeten, (p) *Joannes Major*, de *Wittenbergſe Dig- ter*, maakte een lang vers op de *Asini Flaciani*, of *Flaciaanſche Ezels*, waar in hy hem en de zyne recht ligtvaardig doorſtreek. (q) Te *Fena* heeft men zyn huys door de Studenten laaten beſtormen, en ook na zy- ne afzettinge, zyn afbeeldzel uyt de rey. der andere *Profefſooren* wegge- noomen, en in een hoek alleen gezet: het welke men hier na aldus heeft uytgelegd, dat men hem wel niet voor rechtzinnig gekent heeft, doch men hoopte, dat hy zig voor zyn eynde noch mogt bekeeren. (r) De ande- re vyandlykheeden moet ik nu om de kortheid overſlaan; dewyle zy, behalven dat, in de oude ſchriften nog wel te vinden zyn, als welke, en in 't byzonder de boeken van *Joannes Wigandus* teegens *Flacius*, de ge- dagte *Pappus* maar voor bittere en Sophiſtiſche ſchriften erkende. (s) Ook werd het van veele ſtaande gehouden, dat zy uit eenen bitteren haat teegens *Illyricus* hem verdoemden; en als men hen de reede daar van afvraagde, zy daar op niet anders wiſten te antwoorden, als het geene die menſchen gezegt hadden, welke *Aristides* hadden verdoemd. (t) Diergelyke zaaken 'er ook al van het gemeene volk geſchieden, het welke van hunne *Predikanten* zoo dom gemaakt wierd, dat de boeren in de kroeg malkanderen ten eerſten altyd vroegen: *zyt gy een ſubſtant- zer of een accidentzer?* En die, wanneer de eene met den andere geen gelyke naam wilde voeren, malkanderen de kan na de kop ſmeeten. Zoo uyttermaaten beeftachtig betoonden zich deeze *Oneuangelische men- ſchen*.

17. Na zyn dood heeft men hem ook nog altoos verdoemt, gelyk als dan *Dr. Andreae*, zeer lichtvaardig en goddeloos, in 't Jaar 1573, van hem ſchreef: *Illyricus is een duyvels kind, ik hebbe met hem niet meer te doen, dewyle ik niet twyffele, of hy zal nu al met alle duyvels vreeven moeten, by aldien ze nu maar te huys zyn, en niet ergens zyne meedegezelen,*

2999 3

(k) Endlicher bericht l. c. p. 146. (l) To. VII. Scriptor. Witteb. Publ. p. Tit. 5. (m) Vid. è Confess. Mansfeld. Petrus aliisque Sandius H. E. p. 428. Anton. de Soromajor Ind. Expurg. pag. 776. (n) Joach. Magdeburgius Anatomia Manichææ Hæreseos. Ann. 1580. 40. (o) In Epist. Disputationi Vinariensi annexa l. c. (p) Referente Lud. Rabo ap. Fecht. l. c. p. 420. (q) To. 111. Script. Witt. p. 11. (r) Vid. Sagittarius l. c. G. Müller l. c. §. 27. (s) Ap. Fecht. l. c. p. 355. (t) Ibid. p. 413.

Jaar MD.
tot MDC.

Van Ar-
rianery.

Bynaa-
men.

Bitterheid
van zyne
teegen-
partye.

Verdoe-
minge na
zyn dood.

Jaar MD.
tot MDC.

len, Spangenberg, en de andere geleyden. (u) Aan welke Flacius men egter, kort te vooren, in een brief van 't Jaar 1571, met dit opschrift geschreeven hadde: *Aan den eerwaardigen, beroemden en geleerden man Dr. Matthias Flacius, mynen vriend en broeder.* (x) Andere hebben echter veel bescheydener van hem geoordeelt, welke ten minsten gehoopt en gewenscht hadden, dat hy op zyn einde zig met God zoude verzoent hebben. (y) Ja Dr. Heshusius, anders ook zeer yverig, noemde hem een *leevendigen martelaar van Christus.* (z) En ik vinde, in eene oude geschreevene tydinge, dat de ontwerper daar van dit byzonder voor eene schikkinge van God gehouden heeft, dat Flacius even voor den tyd gestorven is, welken hem de Frankfoorders gezet hadden, dat hy uyt de stad zoude moeten wyken. In welk geschrift ook niet eene gemeld werd, dat hem in zyne langduurige krankheyd, twee Predikers bezocht hadden, naame-lyk Mr. Herman Beijer, en Matthias Ridder, teegens de welke hy ontrent het punt van de erf-zonde, niets altoos heeft willen herroepen, maar in zyne voorige belydenisse gestorven is. Maar wat van de Frankfoorder voorgenomene uytjaaginge gedagt is, zulks is ook te Straatsburg, Regensburg, en op andere plaatzen geschied, daar de Geestelykheid de Overigheid zoo lange gekwelt heeft, tot dat ze hem uyt de stad gejaagt gehad hebben.

Zyn dood.

Verjaaging
der Flaciaanen.Gevangen-
nis.Vermeer-
dering.Van Span-
genberg.Zyn on-
schuld.

Schriften.

18. Alzoo hebben ze ook al met zyne aanhangers gehandelt. In het *Mansfeldsche gebied*, heeft men, in 't Jaar 1575, 35 burgers van *Mansfeld* gevangen naar *Giebichenstein* gevoert, de stad met geweld ingenoomen, de lieden gebannen, en de gestorvene niet als andere willen laten begraven, (a) daar meede zegt men deeze menschen te onderdrukken, door dien de zoo genaamde *Flaciaanen*, in het Graaffchap zig zoo verre uytgebreyd hadden, dat niet alleen de voornaamste *Predikers*, als *Cyriacus Spangenberg*, en *Irenæus*, maar ook de *Graaven* zelfs, en in 't byzonder, Graaf *Kaarel* en *Wolfraad*, *Flacius* toevielen, (b) waar van de uytgegaane wederzydsche schriften konnen getuygen. De gedachte *Spangenberg* wierd eyndelyk ook afgezet, en ten lande uytgejaagt; hy sturf in 't Jaar 1604 te *Straatsburg* in ballingschap, by na in het tachtigste jaar zynes ouderdoms, (c) welke dan van veelen, wegens zyn vlyt, opregtheyd en ervaarenheyd, betreurt wierd, en ook ontschuldigt, dat hy maar de *Philippisten* niet hadde willen wyken, en daarom hadde moeten lyden. (d) Hy hadde zyne tegenspreekers, met verscheydene schriften, zig zelfs op den hals gehaalt, daar hy, onder anderen, nog in 't laatste, onder den naam van *Candidus Sylvester*, een teegenberegt, teegens *Dr. Hunni* *verklaaringe van de erf-zonde*, uytgegeeven heeft, gelyk ook *Joachimus Magdeburgius* een antwoord schreef, op de vraage, *Wat hy van de schriften van Spangenberg hield, en waarom hy, by na van alle de voornaamste en geleerdste Godgeleerde uytgemonstert is?* in 't Jaar 1580.

19. De andere hier van uytgegaane schriften waaren: „Eene verhaalinge, van alle de handelingen, hoe, en waar over, de verdeeltheyd „onder de *Predikers*, in het Graaffchap *Mansfeld* zig toegedraagen „heeft: als ook, eene wederlegginge van 't *Eislebensche* boek, waar „van de tytel is: *Grond der Leere. Eisleb. 4°. 1574.* *Eislebische Predi- „kers* verantwoordiginge, op het schrift, dat onder den naam van de Heer „*Wolfraad*, en Heer *Kaarel*, *Broeders*, en *Graaven* van *Mansfeld*, in druk

(u) Epist. ad Marbachium ap. Fechtium l. c. p. 519. (x) Ibid. p. 397. (y) G. Muller l. c. p. 27. (z) Ap. Fecht. p. 258. (a) G. Olearius Halygraphia p. 296. Müller l. c. (b) Vid. Wigandus in Manichæismo p. 403. seqq. 460. seqq. Fechtius l. c. p. 433. (c) Scultetus in Vita sua pag. 63. (d) Micrælius l. 111. H. E. p. 545.

„druk uytgegeeven is. *Eisleb.* 4°. 1574. Ernstige erinneringe en straf-
 „schrift aan M. Hier. Menzelius, waar uyt te zien is, dat hy, en zyne
 „aanhangers te vooren regt geleert, het *accidens* verdoemt, maar nu het
 „teegendeel verdedigt hebben. *ib.* 4°. 1574. Mansfeldze Predikers be-
 „richt wegens de dwaalingen, die 'er tusschen hen, en eenige Geleer-
 „den, in de Universiteiten en elders, zig toegedraagen hebben; ook
 „hoe verre en waar in zy met de zelve strydig zyn geweest. *ib.* 4°. 1569.
 „1574. Antwoord en Teegenberigt der Predikers in 't Graaffschap Mans-
 „feld op het laatste bericht der Heeren Godgeleerde, by de Univerfi-
 „teyten van Leypzig en Wittenberg. *ib.* 4°. 1571. 1574. Twee vraagen
 „aan de Christelyke Kerke, over de leere van de Erf-zonde, van zom-
 „mige Mansfeldische Predikers, te zaamen gestelt. *ib.* 4°. 1574. Berigt
 „wegens de Graaven van Mansfeld. *Leipzig* 4°. Hier, Menzeli leere
 „van de erf-zonde, neevens een berigt, of hy van Gods Woord, de
 „Augsburgsche Belydenis, Smalkald. Artyk. en zyne voorige belydenis,
 „afgefallen is. *ib.* 4°. 1574.

20. Neevens deeze *Mansfeldische* waaren 'er nog al veele anderen, Andere Flacianen.
 welke op *Flacius* zyde waaren, als de *Heriog van Weimar*, *Joan Wil-*
helm zelfs, zyn *Hof-prediker*, *Christoph. Irenæus*, *Martinus Wolffius*, *Pa-*
stor te Orlamunde, *Matthæus Snyder*, een *Thuringer Pfarbeer*, *Hierony-*
mus Opicius te *Regensburg*, en *Tobias Rupius*, met wien *Dr. Andrea*
 eene t'zaamspraake heeft gehouden, gelyk als hier booven nu reeds al
 gemeld is. Verders, *Dr. Joan. Cælestinus*, *Antonius Otto*, *Wilhelmus*
Sarcerius, *Joh. Beatus*, en zeer veele in *Oostenryk* en *Steyrmark* onder
 de *Predikers*. (e) Van de gedachte *Irenæus* schryft *Micrælius*, dat hy, Irenæus.
 door langduurige ballingschappen zeer afgenoomen en geplaagt gewor-
 den is. (f) Insgelyks ook, van *Matthæus Judex*, ook een vriend van Judex.
Flacius, dat hy een *corpus doctrinae* geschreeven heeft, het welke men
 voor de kinderen pleeg te gebruyken. (g) Van de overige, als *Amsdorf*,
Gallus, en andere, is booven hier en daar al gewag van gemaakt, insge-
 lyks ook, kort te vooren, van *Joachim Magdeburgius*, die zich een pre-
 diker in 't *Slot Grafwerd* genoemd heeft. Met de dood van alle deeze
 lieden, en die van hunne teegenspreekers is ook allengskens deezen stryd
 in stilte geraakt, alzoo dat 'er daar na even diergelyke en nog wel aan-
 merkelyker manieren van spreken zomtyds gebruykt wierden, daar
 men dan echter niet eens op gelet heeft, door dien de eerste vierighee-
 den van zulke *disputatien* voorby gegaan waaren. Niet anders, als het by
 andere zulke strydigheden ook wel toegegaan is, daar men hier na, de
 schriften, en voornaamentlyk de *predikatien* en *Postillen* van zulke te
 vooren verworpene lieden aan een ieder toegelaaten, en niets daar teegen
 gedaan heeft, veel minder, die tot *Ketters* gemaakt, welke die gelee-
 zen, bemind, of ook gepreezen hebben. Zoo dat hier na ook openbaar
 geworden is, hoe het gewoonelyke *Kettermaaken*, in 't gemeen, maar
 alleen van verhitte en verbitterde gemoederen, uyt booze hertstochten
 ontstaan, en ook met hen te gelyk weder vergaan is.

(e) *Conr. Schlüsselburg.* lib. II. de *Setta Manichæorum* p. 5. (f) *Hist. Eccl.* lib. III. pag. 385. (g) *Ibid.* l. c.

Jaar MD.
et. MDC.

HET DERTIGSTE HOOFDSTUK.

Van Samuel Huberus, en eenige andere in 't byzonder, als meede van de innerlyke strydigheeden der Lutheraanen in 't algemeen.

§. I.

Onder de oneenigheeden, welke tusschen de Lutheraanen zelfs voor- gevallen, en tot hier toe na malkanderen beschreeven zyn, is 'er nog eene strydigheid overig, die zig ontrent het eynde van deeze eeuwe opdeed. Want wat de *Crypto-Calvinismus* aangaat, die zullen we tot op de Historie der Gereformeerde bespaaren, en hier teegen in dit Hoofdstuk in 't voorby gaan eenige getuygenissen, aangaande de innerlyke strydigheeden der Lutheraanen, tot een besluyt van haare Historie, hier by voegen. Zoo is het dan, volgens de omstandigheeden, in 't korte aan te merken, dat deeze *Samuel Huberus*, van geboorte een *Switser* was, uyt de Heerschappye van *Bern*, in welk Landschap hy ook een tyd lang Pfarheer is geweest. (a) Naderhand is hy uyt *Switserland* in *Swaaben*; tot de Lutheraanen gekoomen, en hy heeft aanstonds, in *Tubingen*, op de *Universteit*, zyne hier na bestreedene meeninge opentlyk voorgestelt; en daar van zekere *Theses* of stellingen, in eene *Disputatie* openbaar gemaakt, gelyk als de *Wittenbergse* Godgeleerde verklaren. (b) Waar op de *Tubingse* toen ter tyd ook stil gezweegen hebben, door dien hy zich teegen de Gereformeerde, in dit punt, zeer yverig betoonde, en haar alzoo hier door wel behaagde. Hy zelfs heeft zig op het getuygenisse van *Doctor Gerlachius* beroepen, dat de oude *Brentius* eeven alzoo hadde geleert, (c) gelyk als dan ook de *Formula Concordiae* zelfs ook verhaald, dat 'er onder de Lutheraanen hier van niet altyd een en dezelve reede is gevoert geworden. (d)

2. Maar wat het strydige punt zelfs aangaat, wy zullen naar onze gewoonté, zyne eigene uytdrukkingen daar van bezien, zoo als die in zyne belydenisse te vinden is, welke in 't Jaar 1595. te *Ursel*, met de volgende *tytel* is uytgekoomen: *Stantvastige bekentnisse van Doctor Samuel Huberts. Of God door zyne lieve Zoone Jesus Christus, maar alleen eenige weinige menschen, of gesaamentlyk alle menschen, van den dood verlost, en alzoo ook ten leevan, heyl en zaaligheid alle te zaamen verkoo- ren en verordineert heeft.* In dit schrift begint hy dan aldus: „Ik „*Dr. Samuel Hubert* hebbe altyd gelooft, geleert en bekent, en ik ge- „loove, leere en bekenne *stantvastiglyk* nu noch altyd, dat God zyn „Zoon tot een *Heyland* gezonden heeft aan het gantsche menschelyke „geslachte, die ook met zyn bitter lyden en sterven, alle menschen van „de zonden en de dood heeft verlost, op dat ze alle mochten leeven, „en alle zaalig werden; en ik bekenne daarom, dat hy in zynen raad „heymelyk niemand altoos verlaaten en voorby gegaan heeft, gelyk als „hy ook aan zyn Zoon alle menschen gegeven, en door hem aller men- „schen heyl en zaaligheid gezocht en begeert heeft. Derhalven beken- „ne ik hier meede ook, gelyk als *Paulus, Ephes. I.* zegt: *God heeft ons*

voor

(a) *Quenstedius de Patr. III. Vir. & ex eo Freherus aliiue.* (b) In der gründlichen widerlegung der schmähkarten Hüberi: Vorrede p. B. 2. (c) *Apud Kromayerum Hist. Eccl. p. 586.* (d) *Artic. XI. p. 797.*

Aankomst
en begin
van Hube-
rus.

Eerste
openbarin-
ge van zyn
gevoelen.

Meede-
stemminge
van ande-
re.

Zyne eyge
verklaarin-
ge, aan-
gaande de
verkiezin-
ge.

„voor het begin des weerelds door Christus verkooren, op dat wy heylig en
 „onstraffelyk zyn zonden; dat hy tot zulk een eynde door zyn Zoon,
 „niet maar eenige, niet maar weynige, niet maar een zeeker uytſchot,
 „uytgeleezen en verkooren heeft, maar gelyk als Christus een algemeene
 „Heyland, en in de weereld gekoomen is, om de zondaars zaalig
 „te maaken, en dat hy is gekoomen, om de weereld het leeven te gee-
 „ven, en op dat wy heilig, zaalig en eeuwig mochten leeven; alzoo
 „heeft ook God alle zondaars, naamentlyk alle menschen, door zyn
 „Zoon verkooren en verordineert, tot het leeven, heyl en zaaligheid.
 „Dit bekenne ik van God en zyn volkoomen genaaden-werk, het geene
 „hy door zynen lieve Zoone getoont en volbragt heeft, teegens het gant-
 „ſche menschelyke geflachte.

Jaar MD.
tot MDC.

3. Verder ſchryft hy: „Daar by geloove en bekenne ik ook, gelyk
 „ik altyd gelooft, geleert en bekend hebbe, dat wanneer nu zulk een
 „algemeen genaade-werk Gods over alle menschen, aan de menschen
 „komt, geleert, verkondigt en gepredikt werd (gelyk het dan Christus
 „zelfs bevoolen heeft, door de gantsche weereld te prediken) dat zich
 „de menschen aldaar, door geloove en ongelooove, in twee hoopen ver-
 „deelen, de eene hoop volgt en gaat het geene na, waar toe hy van
 „God verkoozen en beroepen is, en hy verkrygt alzoo door het geloo-
 „ve dat geene, waar toe hy in Christus verkooren is, naamentlyk, hy
 „verkrygt het eeuwige leeven, hy werd heylig, zaalig, een kind en
 „erfgenaam Gods in Christus, door wien, gelyk *Paulus* zegt, ons God
 „tot het kindschap verordineert heeft. De andere hoop, en helaas! de
 „grootſte, wil naar het *Euangelium* niet hooren, en als hy 'er al naar
 „hoort, zoo veracht hy het, ja hy vervolgd het terſtond, en hy wil
 „daarom uyt eyge moetwilligheyd en ſchuld, dat geene niet opvolgen
 „of nagaan, daar toe hy van God, door zyn lieve Zoon, niet minder
 „als de andere voorzien, verordineert en verkooren was. Derhalven
 „dan deeze hoop, daar onder alle de onboetvaardige zondaars ſtaan,
 „het zy *Jooden*, *Turken*, *Duytsche*, *Waaen*, *Franſſche*, en *Chri-*
 „*ſtenen* of geen *Chriſtenen*, dewyle ze niet aanneemen, wat haar door
 „*Christus* verwurven en verordineert was, zoo gaan ze alle te zaa-
 „men verlooren en verdoemt, en gelyk als ze in 't ongelooove ſterven,
 „alzoo werden ze ook eeuwiglyk verdoemt, en gaan verlooren. Haar
 „weedervaart ook zulk een eeuwig gerichte en verdoemenis, van wee-
 „gen haar ongelooove, dat is, dat zy den lieven God niet gehoord
 „en gevolgt hebben, die haar door *Christus* van den dood verlost, en
 „tot het leeven verordineert hadde. Daar is nu de ſchuld van haare ver-
 „doemenis aan haar zelve, en in geene voorgaande heymelyke Raad
 „Gods, als of daar iemand denken wilde, God heeft haar met een be-
 „fluyt van alle eeuwigheid af uytgeflooten en afgezondert, beyde van
 „*Christus*, en van het leeven in *Christus*; en hy heeft hem eene heyme-
 „lyke verkiezinge gemaakt, welke hy alleen door *Christus* ten leeven
 „uytgeleezen en verkooren heeft, en alzoo de overige alle te zaa-
 „jammerlyk en eeuwiglyk voorby gegaan, verlaaten en verſtooten. Van
 „zulk eene heymelyke verkiezinge weet de H. Schrift gantsch niet, maar
 „zy verklaart *Christus*, van God, ja uyt den ſchoot Gods, met de o-
 „penbaaringe aller heymelykheid, een Heyland, aan het gantsche men-
 „ſchelyke geflachte toegezonden en toegeſchikt te zyn, en daar was nu
 „in Gods raad, in Gods verordeninge, wille en befluyt, geen mensch
 „altoos voorby te gaan. Alzoo luyd en leert overal het gantsche *Euan-*
 „*gelium*. Gelyk als dan ook de goddelooze, van weegen haar ongeloo-

Verdere
verklaring
van de zelv-
ve.

Jaar MD.
tot MDC.

„ve, niet verdoemd kunnen werden, wanneer haar God van alle eeu-
„wigheid, door zyn raad van *Christus*, en het leeven in *Christus*, af-
„gezondert, afgezet en uytgestooten heeft. Want by aldien ze in Gods
„voorgaande eeuwige raad alzoo waaren verlaaten, voorby gegaan en
„verftooten geweest, zoo hadden zy ook in den geheelen tyd van haar
„leeven, en van haar moeders lichaam aan, geen geloove ter weereld ge-
„had, en zy hadden derhalven ook van weegen haar ongeloove niet ver-
„doemd kunnen werden, maar God moest in zynen heiligen raad de
„schuld en oorzaake van haare verdoemenisse op zich zelve hebben,
„dewyle die arme menschen alzoo ter dood en eeuwige pyn verordineert
„waaren geworden. En dit heeft hy in zyne andere schriften herhaald,
en noch breeder uytgelegd. (e)

Oordeel
daar van.

4. *Dr. Hutterus* schreef van deeze zyne bekentenisse aldus: *Zyne meeninge daarom is gewis beeter als zyne uitdrukkinge, en wie tusschen de liefde, beroeping en verkiezinge van God geen onderscheid kan maaken, die zal Huberus meeninge wel haast byvallen, zijne verdoemenisse voor onregt erkennen, en de Meisnische Kerken en Leeraars met een zwaar vooroordeel belaaden, gelyk als veele van haar dit deden.* (f) Laat ons nu den stryd zelfs, volgens de voornaamste omstandigheden, eens gaan bezien. *Huberus* dan, na dat hy zig door de gemelte *Disputatie* teegen de *Calvinisten*, te *Tubingen*, zeer wel verdedigt hadde, is in 't Jaar 1592. naar *Wittenberg* tot *Professor* in de Godgeleertheit beroepen, waar op de stryd met hem ook haast aangegaan is. Want in 't Jaar daar aan hadde hy al met *Doctor Aegidius Hunnius* in 't byzonder daar over op eenmaal reeden gewisselt, ook in twee boeken, teegen de *Gereformeerde*, die zaak meede hier in gebragt, en in een reede-twist teegen *Dr. Gesnerus* opentlyk daar van *gedisputeert*. Ondertusschen, alhoewel de stryd al vry zeer de overhand genoomen hadde, heeft men hem echter tot *Leeraar* in de Godgeleerdheid gevordert. Maar dewyle hy evenwel, zoo in zyne lesfen, als schriften en brieven, op zyne meeninge vast is blyven staan, is de stryd teegen hem altyd heeviger geworden: en als men hem voorhield, dat hy het *formulier van Eendragt* bezwooren hadde, het welke met hem niet overeen stemde, zoo heeft hy geantwoord: *Ik hebbe in myne boeken alzoo geschreeven, Doctor Jacobus Andreæ en de Tubingers hebben dat geleezen, en goed gekeurt, Doctor Andreæ is de voornaamste Auteur van het Eendragtboek, daarom stryd myne leeringe en meeninge niet daar teegen.* (g)

Begyn des
stryds daar
over.

Te Witten-
berg.

Zyne be-
roeping op
der Tubin-
ger roe-
stemming.

Bezoekte
vergeely-
king.

En nieuwe
ontstaane
misver-
stand.

5. Na lange *disputen*, en als *Doctor Polycarpus Lyserus*, zyn amptgenoot, hem alreede de broederschap hadde opgezegd, zoo heeft hy zig, door *Dr. Gesnerus*, teegens die amptgenooten, alzoo verklaart: „Wan-
„neer het de Heeren Broeders in myne uytlegginge verstaan, en die zel-
„ve uytlegginge voor goed houden, en dat wy het in de hoofdhandel
„eens blyven, zoo zal ik ter liefde van de vrede, met de bewuste *ter-
„men* en voorstellingen ophouden. Maar zoude men in de Leere, in
„gevolge, wat anders meenen, of my daarom aantasten, en daar over
„lasteren, en zelve smaad aandoen, zoo wil ik myne *termen* weder
„gebruyken. (h) Daar op liet *Doctor Hunnius* eenige *theses*, of stellingen, van de *prædestinatie* uytgaan, met welke het *Huberus* nochmaals niet eens wilde zyn, en daar over hy dan op een nieuw weder in stryd geraakte, voornaamentlyk wanneer hem *Doctor Lyser* in de t'zaamen-
spraaque,

(e) Vid. ejuſdem Beständige ontdekking des Calvinischen Geistes p. 162. seqq. Item Rettung seiner allzeit beständigen Bekantnis p. 5. Resp. ad Censuram Tubingenſ. & alibi. (f) Epist. apud Fechtium Epist. Theolog. p. 757. (g) Theologische Facultät zu Wittenberg in der gründlichen wiederlegung præf. p. E. i. seqq. (h) Gründliche wiederlegung loc. cit. p. D. seqq.

spraakke, voor een Ketter uytmaakte, gelyk zich *Huberus* daar over be-
klaagde. Derhalven wilde hy, met deeze Amptgenooten van de zaak
opentlyk, voor de gantsche *Univerfiteit*, *disputeeren*; het welke deeze
niet wilden toefaan, op dat het niet in 't byzyn der *Studenten* gefchied-
den zoude. Waar meede zy deden kennen, als of zy geen goed ver-
trouwen op haare zaake hadden; waar op het eyndelyk, na veel ftrydens,
van zyne teegenpartye, aan den *Administrateur van Keur-Saxen* be-
rigt wierd, en een bevel door haar uytgewerkt, dat hy deezen ftryd,
nog in 't openbaar nog in 't byzonder meer zoude ophaalen. Waar teegen
het *Huberus* echter, in collegien en predikatiën, gedaan heeft, en by het
navolgende *Keurvorstelyke bevel*, in 't Jaar 1594, niet heeft willen we-
derroepen, (i) zoo dat hy eyndelyk t'eenemaal is afgezet, en als in zyn
leevens-verhaal staat, (gelyk het met die geene, welke men gaarne weg
wil hebben, gemeenelyk gefchied,) in genaade en met eene vereeringe,
in 't Jaar 1595, van zynen dienst ontslaagen geworden is. (k)

Jaar MD.
tot MDC.
Verket-
tinge.

Afzettinge
en ontslaa-
ginge van
dienst.

Verkeerde
en zydie
veroordee-
linge.

6. Wat verdriet hy nu over deezen handel, en andere vervolgingen,
gehad heeft, zulks geeven zyne fchriften uytdukkelyk genoeg te ken-
nen. Zyne wederleggers verhaalen ook, dat, schoon hy in *Tubingen* wel
van de *Genaade-verkiezinge* veel gefprooken en gefchreeven heeft, men
het echter voor goed opgenoomen hadde, door dien hy zich op de spreu-
ke 1 *Timoth.* 11. 4. 2 *Petr.* 111. 9. beroepen, en men niet gedacht heeft,
dat het teegen het *Formulier van eendragt* was. Hier na, als de *Wittenber-
gers* hem alzoo aangeklaagt hadden, heeft men, voor eerst, zyne voorgaan-
de fchriften doorzocht, en veele dwaalingen daar uyt getrokken, (l) welke
maniere van doen teegen de kettters altyd zeer gemeen is geweest. Zyne
teegensprekers hebben ook, ontrent veele van zyne betichtingen niet
konnen ontkennen, dat schoon hy al in der daad gedwaald hadde, zy
echter in de handeling teegens hem te wyt gegaan waaren. Ook zyne
grootfte vyanden, onder de *Gereformeerde*, hebben van hem bekend, dat
zy de twee voornaamste deugden van een disputeerder by hem gevonden heb-
ben, naamentlyk, *geduld*, om zyne teegensprekers, in de verklaringe van
haare meeninge te hooren, en *zagtmoedigheid*, om ook zelfs harde reedenen
te verdraagen. (m) Hier teegen mogt wel het regte teegendeel aan zyne
weederpartye maar al te openbaar geweest zyn, ten deele uyt de bedry-
ven zelfs, en ten deele, uyt haare reedenen en fchriften. Als in 't Jaar
1611, *Keurvorst Johan Georg* in de Regeeringe trad, zoo trok *Huberus*
naar *Dresden*, en verzocht nog eens, dat hy gehoord, en tot een reeden-
twift met de *Godgeleerde* toegelaaten mogt werden. Waar over een zee-
ker *Godgeleerde* toen ter tyd aan een ander schreef: *De zotte man denkt,*
dat wy alle ezels zijn, daar hy alleen op zoude kunnen ryden, zoo als hy wilde.
Hy is ook toen ter tyd wederom afgewezen geworden. (n) Een ander
hadde gehoord, dat *Huberus* zig te *Jena* onthield, daarom schreef hy aan
Dr. Georg Mylius alzoo: *Wat de ligtvaardige Huberus by u uytbroeit,*
hebben wy niet zonder groote onsteltenis van 't gemoed vernoomen. Ik wensch-
te zeer, dat men (1) zig van zynen ommegang onthield; dewyle het met
het Torgaufche reces strijd, uyt welkers kragt aan *Huberus* alle onder-
houd in deeze landen verhooden word.

Geruygenis
zyner
vyanden.

Zyn ver-
geefs aan-
houden om
gehoort te
worden.

Vervolging
aan andere
oorden.

(2.) Door dien de ftryd nu niet meer byzonder is, maar de gantsche Ker-
ke raakt, waar door hy ook van geene byzondere perzoonen, schoon het de
Cancelier zelfs al hebben wilde, onthaalt mag werden.

Rrrr 2

(3.)

(i) Ibid. pag. D. 4. (k) Joach. Mauritius in der Christlichen Leich-Predigt H. Samuel Huberi
Gofzlar 1624. p. D. 1. (l) Osiand. H. E. & ex eo Sagittar. Introd. H. E. p. 982. (m) Abrah.
Sculterus von seinem Lebenslauf pag. 51. (n) D. Helvicus Garthius in Epist. ap. Fechtium l. c.
p. 809.

Jaar 110.
tot MDC.

(3.) Door dien de Huberiaansche geest dog nimmermeer tam zal worden.

(4.) Dewyle alzoo de censuren, acta, verdraagingen, en recessen, van onze en andere Kerken, twyffelachtig gemaakt werden, NB. als of Huberus nog niet regt gehoord geworden was.

(5.) Dewyle ons het besluyt van de Staatkundige te Weimar met reede verdagt is. Want waarom zoekt hy het vonnis der zaaken niet by ons?

(6.) Door dien de stellingen van Huberus, aangaande een verdrag, hem nog de vryheid over laten, om zyne leere te verdedigen.

Waar op hy eyndelyk besluyt, en bid, dat Huberus, of door het gezag der Hooge Schoole, of op eenige andere wyze mogt weg gejaagt werden, op dat de Universteit niet t'onder ging. (o)

Vandlyk-
heeden
tegens
hem.

7. De Opper-hof-prediker te Dresden, Dr. Hoe, schreef toen ter tyd van Huberus op de volgende wyze: Hy is met groote schimp uyt de stad, en het gantsche Keurvorstelyke gebied geweest. De gantsche schuld schuyft hy op my, en ik beken het, my geschied hier geen ongelijk in: want ik hebbe den raad gegeven, dat de uytterste boosheid van deezen man met een scherp decreet ingetoomt behoorde te werden, daarom behoord'er, tot een harde knuyst, ook een harde beytel. (p) Nog een prediker schreef uyt Maagdenburg aan Doctör Meisner naar Wittenberg aldus: Onze Raad heeft de weederlegginge van Huberus, teegens de disputatie van Försterus, verbeurt gemaakt. De goede Huber heeft my ook al willen bekeeren, en eenige Staatkundige houden het ook voor zeker met hem. Doctör Meisner pryft hy, weegens zyn verstand en geleertheid, maar hy mist aan hem de Godgeleerde opregtheid, die hy te Dresden by hem niet gevonden heeft, want de Heer Doctör heeft hem aangesteld, als of hy een vreemdeling was. Hy zegt ook, men heeft hem niet gehoord, en hy verzoekt nog een t'zaamspraak of twee. (q) Men heeft ook toen ter tyd een van zyne teegenpartyen, D. Lyser zelfs, by voorval van deezen stryd, over eenige kettersche leere willen beschuldigen, naamelyk: 1. Dat niet alle menschen tot het evenbeeld Gods geschaapen zyn. 2. Dat de Zoone Gods de natuur van alle menschen niet aangenoomen heeft, enz. Waar in hem even zoo licht wedervaaren kon, wat aan Huberus en andere gebeurt is. (r)

Aanlaa-
ginge van
zyne boe-
ken.

Verzoekt
gehoor.

Ondertusschen heeft deeze alzoo moeten omzwerven, en zich by alle de Universteiten en Ministeria des Lutherdoms aangegeeven, of'er noch eenige eenigheid te treffen was, alhoewel te vergeefs. Want daar zyn teegen deezen eenigen man zoo veele stryd-schriften na malkanderen, van alle Luthersche Godgeleerde, uytgekoomen, met welke de Gereformeerde zelfs zich ook hier over vereenigt hebben. De Wurtenbergers gaaven dan uyt, de Acta Huberiana, of bericht van haar stryd met Huberus; desgelyks wat'er in 't Jaar 1595. met hem te Tubingen gehandeld was geworden. De Wittenbergers schreeven zeer veel teegens hem, in 't byzonder Egidius, Lyserus en Gesnerus, gelyk ook eenige te Jena, als Petrus Piscator, en eyndelyk, Doctör Hoë zelfs, in zyn antwoord op Huberi Appellatio en Provocatio, te Leipzig in 4°. om nu van de byzondere weederleggingen nog te zwygen. (s)

Zyn lee-
vens-loop.

8. Zoo dat deeze man zyn gantsche leeven, in een groote onrust door gebracht heeft, daar hy niet alleen in zynen ouderdom in ellende zoo veele jaaren lang heeft moeten omzwerven, maar ook in zyn jeugd onder

(o) Hutterus epist. MSta ad G. Mylium de Anno 1600. in volumine Epistolarum ἀποστολικῶν ad B. Meisnerum Tomo. 11. n. 17. (p) Epist. ad B. Meisnerum in Volum. disto Tom. 1. num. 4. (q) M. Simon Salichius ad eundem Anno 1613. num. 293. (r) Vid. Lyseri Erlauterung uber 3 fragen, welche D. Samuel Huber mit seinem examine erreget hat. 1598. 4°. (s) Vid. vel Hunii Opera Tom. 1. pag. 688. Tom. 11. p. 1031. Hutterus in F. C. 1150. & in Loc. Comm. p. 819. Gerlachius disp. 2. Affelmannus Syntag. 1. disp. 18. p. 516. feqq. &c.

der de Gereformeerde veel heeft geleeden. Want, gelyk zyn levens beschryvinge verhaald, zoo is zyn Vader, *Petrus Huberus*, eerst in *Switserland*, te *Bern*, een Schooldienaar, en *Zwinglius* aanhanger, doch hier na de leere van *Luther* toegedaan geweest, en hy heeft zyn Zoon desgelyks daar in opgevoed. Van waar zich ook deeze teegen de Gereformeerde, te *Bern*, al in 't Jaar 1587. aangekant heeft, en daarom van zyn dienst, te *Burgdorf*, zyn Vaderland, afgezet, en ook een tyd lang te *Bern* in de gevangenis gehouden is geworden. Doch God heeft hem met de zyne niet alleen toen ter tyd, maar ook in 't laatste, wonderlyk geleyd. Want in zyn laatste ballingschap heeft hem de *Herzog van Bronswyk*, *Frederik Ulrik*, uyt het Klooster *Reiffenberg*, een jaarlyks onderhoud laten toekoomen, gelyk als *Huberus* zelfs ook roemt, en in zyne *Lykpredikatie* gedacht werd. Eindelyk, als hy geene uytkomste in zynen stryd gezien heeft, (behalven dat hy noch beleeft heeft, hoe God zyne vyanden in de Duytche kryg, aangevangen heeft te vergelden) hebben hem zommige goede voornaame lieden, gelyk als aldaar verhaalt werd, geraaden; dat hy zich daar van ontslaan zoude, 't geene hy ook gedaan heeft. Waar op hy zig te *Halle*, in *Saxen*, hier na te *Erfurt*, onthouden, en aldaar ook eenige stryd-boeken teegen de *Papisten* en Gereformeerde geschreeven heeft. Ten laatsten is hy na zyn Schoon-zoon en Dochter naar *Oosterwieg* gereyft, en hy heeft zig aldaar na het getuygenis des *Predikers* stil en ingetoogen gehouden, en is niemand lastig gevallen; hy heeft ook by ontslaane zwakheid het *Avondmaal* genoomen, gelyk als hy al te vooren ook dikmaals, in *Goslar*, op kennis der Godgeleerde, te *Helmstadt*, gedaan hadde. Waar op hy in 't Jaar 1624. den 25. Maart, in 't 77. Jaar zynes ouderdoms, zachtelyk en stil is ontslaapen, en ook met eene aanzienelyke begraaffenis en *Lykpredikatie*, uyt *Psal. cxvi. v. 7. 8. 9.* vereert, en voor zaalig gepreezen is geworden. (*)

9. Wat verders zyne vyanden, aangaande zyne aanhangers geklaagt hebben, dit vind men in de schriften van de zelve tyden heel klaar. *Doctor Hutterus* schreef al in 't Jaar 1595 van *Ulm*, dat eenige Staatkundige aldaar, doer de belydenis van *Huberus* bewoogen wierden, om hem zoo zeer te beschermen, als of ze daar op gezworeen hadden. (t) *D. Garthius* klaagde ook, dat de *Professor Hebraeæ Linguae* te *Wittenberg*, *M. Fabritius*, het met *Huberus* altyd gehouden hadde, dog men nam scherp op hem agt, en men maakte slegte agtinge van hem; hy verstont ook de status controversiæ of het hoofdpunt van 't verschil niet. Hy noemt ook eenen *Caspar Hirsch*, die ook eenen *asseda* of navolger van *Huberus* was. (u) *Dr. Winkelman* verhaalde, in 't Jaar 1612, van een prediker te *Amsbach*, die *Huberus* ook aanhing en hielp, desweegen zig de andere predikers ook van hem afgescheyden hadden. (x) Byzonder heeft zig te *Eisleben* een *Doctor Juris* en *Assessor* van de *Hallische Regeeringe*, genaamt *Johannes Keckius*, in 't Jaar 1610. op gedaen, die te *Halle* een boek in 8°.

drukken liet, met den tytel: *Responsio ad questionem: Utrum prædestinatio ad vitam aeternam sit universalis an particularis.* Dat is: *Antwoord op de vraagge, of de prædestinatie ten eeuwigen leeven, algemeen of byzonder is.* Waar teegen de *Mansfeldsche Godgeleerde* een schrift uytgaven, onder de tytel: *Noodzaakelyke wederlegginge van het uitgegeve Boek van Doctor Johan Kecken, waar inne hy de doolinge van Huberus, aangaande de algemeene prædestinatie, wil verdeedigen.* Deezen *Doctor*

Rrrr 3

Kec-

Jaar MD.
tot MDC.

Wonderly-
ke onder-
houdinge.

Zyn stil
leven.

En dood.

Zyne
vrienden
en liefheb-
bers te
Ulm.

Witten-
berg.

Anspach.

Halle.

(*) Jo. Mauritius in der Leich-Predigt. l. c. und dessen lebens lauf. ibid. (t) Epist. apud Fechtium loc. cit. (u) Ibid. l. c. p. 809. (x) Epist. MS. Vol. 1. ad B. Meisnerum num. 24.

Jaar MD.
tot MDC.

Keckius heeft te *Halle*, *Huberus* een tyd lang by hem in zyn huys onderhouden, tot dat de Raad het deezen langer geweigert hadde, en hem met eene vereeringe van daar heeft laten trekken. (y) Hy heeft ook de Godgeleerde, in het gedachte Boek, maar *Particularisten*, en *prævisionarii* genaamt, ook hen t'eenemaal van het *Calvinismus*, *Papismus* en *Mahumedanismus* beschuldigt, en teegens haar de getuigenissen der oude Godgeleerde, voor zig bygebragt. Daar op begonnen de *Predikers* te *Eisleben*, op den Predikstoel, hem te wederleggen, maar hy verzocht een t'zaamspraak met haar, die ze ook in 't Jaar 1610. den 6. *Augusti*, met hem houden moesten, daar hy echter by zyn gevoelen bleef. In 't laatste gaaven de *Wittenbergze* Godgeleerde deezen raad, zy zouden hem in den ban doen, 't geene zy ook deden, en hem eyndelyk, neevens den zoon van *Huberus*, *Præceptor* van zyne kinderen, uyt het *Mansfeldsche* gebied banden. (z) Zoo dat alzo de hoop van *Osiander* niet na zyne meening uitviel, naamelyk, dat deeze stryd met den Auteur te gelyk zoude ophouden. (a)

Eenige by-
zondere
stryd-pun-
ten onder
de Luthe-
raanen.

Amerba-
chii.

10. En tot hier toe hebben wy de inwendige strydgheeden van de *Lutheraanen* onder haar zelfs, kortelyk gezien. Op welke dan de overige verdeeltheeden nu in orde zullen volgen, welke tusschen deeze en de andere partyen der zoo genaamde Christenheid, in de voorige eeuwe zich hebben op gedaan. Doch voor af zullen we nog eenige byzondere strydgheeden in 't korte aanroeren, welke wel niet tot een openbaarscheuringe uitborsten, maar die echter zommige bedenkelyke punten betroffen hebben. Alzo vond men, ten tyde van *Luther*, te *Wittenberg* een *Professor Philosophiæ*, met naame *Vitus Amerbach*, een scherpe *Speculator* en *Disputator*, gelyk hy beschreeven werd, welke niet alleen in de Wysbegeerte, maar ook in de Godgeleertheit, zyne eigene zwaa- righeeden hadde, en die daarom van *Melanchthon* ook niet al te wel gehandelt wierd. (b) Doch hy stelde zyne meeningen aan alle beyde voor, welke dan inzonderheid daar in bestonden: „In de zaake der recht- „vaardigmaakinge was het wordeke *sola* alleen, door het geloove niet „even zoo noodig. Door het geloove wierd alleen eene erkennenisse der „barmhertigheit, maar geenzins het vertrouwen te gelyk verstaan. De „Paus moest evenwel eenige macht tot ordineeren en tot stellen hebben, „de gantsche Kerke hadde onmoogelyk in zulke gewigtige punten kon- „nen doolen. (c) Door dien hy nu hier van te *Wittenberg* geene voldoe- ninge meende te zullen kunnen krygen, zoo trok hy van daar na *Ingolstadt*, liet zig van 't *Lutherdom* los maaken, en hy wierd aldaar *Professor Philosophiæ*. (d)

Naogeorgi.

11. Ontrent de zelve tyd brak een zeeker *Pfarbeer*, in *Thuringen*, te *Kable* aan de *Saal*, genaamt *Thomas Naogeorgus* of *Kerkmeyer*, met zulk eene stellinge uyt, dat naamentlyk, de uytverkoorene den H. Geest niet konden verliezen, schoon ze al willens en weetens in zonden vielen. Waar op *Luther*, *Melanchthon*, en *Buchenbagen*, in 't Jaar 1536 geantwoord hebben, en geraaden, dat men des *Pfarbeers* uytlegginge over *Joannes*, die hy in druk wilde uytgeeven, zoude onderdrukken. (e) Egter is deeze zelve man, in 't Jaar 1546, hier over nog eens in stryd geraakt met den *Superintendent* te *Saalfeld*, *Caspar Aquila*, waar over hy voor den Kerkenraad gedaagd wierd, maar, nademaal hy voor geweld bekommert was,

(y) G. Olearius Halygraphia p. 342. (z) Vid. Confilia Witteberg. P. 1. pag. 654. seqq. & Scriptum Mansfeldensium Præfat. & p. 269. seqq. Conf. Andr. Caroli Memorab. Eccles. Sec. xvii. l. i. cap. 67. 68. & 75. (a) Epit. Histor. Ecclesiast. l. iv. cap. 45. p. 1095. (b) Matthæus Ratzenberger Relat. Histor. MS. p. 18. (c) Melanchthon Part. 1. Confil. & Resp. p. 511. (d) Ratzenberger l. c. (e) Vid. Tom. vi. Lutheri Altenburg. 1041.

was, zoo maakte hy zig weg; alhoewel hy eyndelyk te *Weymar* toen ter tyd zig wegens eene andere beschuldiging gezuyvert heeft, naame- lyk, als of hy van 't *Heylige Avondmaal Zwingliaans* leerde. Hy had zig ook aldaar wegens zyne voorige meeninge aldus verklaart: „Men „moest de leedemaaten der Kerken op tweederleye aart aanzien, een- „maal volgens haare openbaare dingen, en dan ook naar de verborgene. „Naar die wierden in de Kerken alle gedoopte voor uytverkoorene en „kinderen Gods gehouden. Maar volgens deeze kon God alleen Rech- „ter zyn, die daar wiste, welke zyne verkoorene waaren. *Rom. ix. 6.* „20. 29. welke dan ook niet verderven, nog ten doode zondigen, of „den H. Geest verliezen konden. *Rom. xi. 29. 1 Joh. iii. 9. Joh. vi. 37.* en *xiv. 16.* (f) Hy zoude hier na nog in 't *Wittenbergse* een *Prediker*, en in den tyd des *Interims* daar uytgejaagt, maar hier na weder ingezet geweest zyn. (g)

Jaar MD.
tot MDC.

12. Nog heeft een Hofprediker te *Anspach*, genaamt *Georg Kargius* of *Parfimonius*, die de t'zaemenspraake te *Worms*, in 't Jaar 1557 hadde bygewoont, in 't Jaar 1563 zekere stellingen van de rechtvaardigmaa- kinge openbaar gemaakt, waar van den inhoud de volgende is, gelyk hy die in 't Jaar 1570, als hy van de *Markgraaf, Georg Frederik* naar *Wit- tenberg* daar óver gezonden wierd, verklaart heeft: „De Wet verbint „ons, of tot gehoorzaamheyd, of tot straffe, maar niet tot alle beyde te „gelyk. Derhalven, dewyle *Christus* de straffe voor ons reeds al gelee- „den heeft, zoo heeft hy de gehoorzaamheyd voor ons vervult; *item*, „wat hy vervult heeft, dat behoeven wy nu niet te doen, daar zyn wy „ook niet toe verbonden. Maar de gehoorzaamheyd van de wet moeten wy „vervullen. Derhalven heeft dan *Christus* niet voor ons, maar voor „zig zelve de wet der gehoorzaamheyd vervult, op dat hy een onbe- „vlekt en Gode welbehaagelyke offerhande waare. Waar by hem dan, op de kennisse der Godgeleerde, bevoolen wierd by haare meeninge te blyven. (h) Ondertusschen heeft hy hier na de eere gehad, van onder de *Ketters* meede op haar lyst te staan. (i).

Kargii.

13. Nog te vooren is over deeze stoffe een *prediker* in *Hungarye*, ge- naamt *Matthias Lauterwald*, met zyne amptgenooten strydig geworden, om dat hy van die meeninge was; *dat de boete, en de nieuwe gehoorzaam- heyd, de belofte der genaade hadden, en die zig toeeygende, waar door dan de mensch gerechtvaardigt wierd. De genaade wierd aan de geheele boete in de Schrift toegezegd.* Waar by hy door het geloove, maar alleen het historische verstond, dat zonder de liefde zyn kon, en om die reede heeft hy deeze stelling, *Sola fide justificamur*, dat is, *Wy werden door het ge- loove alleen geregtvaardigt*, een *riool des Antichrists* genoemd, zonder twyffel wegens het schrikkelyke misbruyk en de valsche *Euangelische*. Waar over hy verworpen, en de Raad te *Eperies*, van *Melanchthon* opge- hitst geworden is, dat men hem zoude afzetten. (k) En diergelyken misverstand heeft'er zeer veele, die teegen het misbruyk der *Euangeli- sche* leere geyvert hebben, in het *Ketter-register* gebragt.

Lauter-
walds.

14. In 't Jaar 1568. ontstond'er te *Rostok* een stryd tusschen den *Pfar- beer* te *St. Nicolaas, Johannes Beatus*, en de andere *Predikers*, daar die bewyzen wilde, dat de *Consecratie* of *Heyliginge* in 't *Avondmaal*, en- kel en alleen door het uytspreeken der ingezette woorden geschiede, waar by

Beatl.

(f) Ex MS. Sekkendorffius l. III. p. 665. (g) Idem ex Henr. Pantaleonis Profopographia. ibid. (h) Ap. Abrah. Sculterum in Vita sua Edit. Germ. p. 61. 62. (i) Vid. Scherzerus System. Theol. p. 425. Kromayerus H. E. p. 587. (k) Vid. Melanchthon. Epist. Volum. I. p. 422. & Confil. To. I. p. 190. Strigelius in Refutatione impia & blasphemæ opinionis M. L. in Confessione ejus p. Y. 3. Anno 1588. edita. Consilia Witteberg. P. I. p. 95.

Jzar MD.
tot MDC.

by ook gevraagd werd, of het brood en den wyn in 't *Avondmaal*, voor en na het gebruyk, het lichaam en bloed van *Christus* was: en door dien deeze man op zyn meening bleef staan, zoo wierd hy op het oordeel van buytenlandsche Godgeleerde van zyn ampt afgezet. (l) Te *Streets-*

Marbachii.

burg kreeg *Dr. Marbachius* ook stryd met eenige andere, over het punt van de menschelyke natuure van *Christus*, dewyle hy zeyde: *Dat deeze terstont van zyne ontfangenis af aan, ten heemel gevaaren was.* Insgelyks, *Dat Christus volgens zyne beyde natuuren, zyne Ouders geoorzaam geweest was.* enz. Waar over hem *Doctoor Joachimus Moerlinus*, in 't Jaar 1566. in 't byzonder aansprak. (m) Zoo kwam ook de *Professor Philo-*

Scheckii.

sophiæ te *Tubingen*, *Jacobus Scheckius*, by de Godgeleerde aldaar in achterdocht, dat hy, in het punt van de persoonelyke vereeniging met haar niet volkoomen overeen kwam, doch waar over hy zig naderhand alzoo verklaarde, dat zy met hem te vrede moesten zyn. (n)

Æpini.

15. Te *Hamburg* wierden de *Predikers* te zaamen, en in 't byzonder, *Joachimus Westphalus*, met haare amptgenooten, *Doctoor Johannes Æpinius* strydig, om dat deeze van *Christus* leerde, dat hy by de *hellevaart* nog wat geleeden hadde, waar van hy ook een *Tractaat* geschreeven heeft, met den tytel: *Brevis explicatio Articuli de descensu Christi ad inferos.* Dat is: *Korte uytlegginge, aangaande het neederdaalen van Christus ter Helle.* Maar door dien deeze Man by de *Luthersche Kerke* groote verdiensten hadde, zoo wierd die stryd allengskens vergeeten, te meer dewyle hy in 't Jaar 1553. kwam te sterven. (o) Eeven zulk een kryg

Heshufii.

ontstond'er ook tusschen *Doctoor Tilemannus Heshusius*, en *Johannes Wigandus*, als ook tusschen het *Koningbergse Ministerium*, alwaar die toen ter tyd *Professor Theologiæ* was. Want hy hadde in een zeeker strydschrift geschreeven: *Dat men niet alleen moest zeggen, de Zoone Gods moet men aanbidden, almachtig en leevendmaakend in concreto, maar ook: Het vleesch van Christus is aanbiddens waardig in abstracto.* En alhoewel *Wigandus* bekennen moest, dat zy in de zaak het eens waaren, zoo noemde hy het doch eene gevaarelyke maniere van spreken, en hy ving daar een grouwelyke woorden-kryg over aan. Andere Godgeleerde als *Chemnitius* en *Kirchnerus* verdedigden *Heshusius* reedelyk wel, het welke hem by *Wigandus* echter niets hielp, die *Heshusius* t'onder hebben, en geduurig tot herroeping dwingen wilde. Hy bragt het ook met zyn raazen en tieren zoo verre, dat hy van zyn *Bisdom* wierd afgezet, en *Wigandus* dat zelve *Bisdom*, neevens nog een ander, aan zig trok, ook eenige *Diakonen*, om dat ze *Heshusius* voor onschuldig hielden, afzette. Welke *Theologische tyrannye* zoo lange duurde, tot dat de *Administrator*, *Markgraaf Georg. Frederik*, in 't Jaar 1578. niet kennisse van de andere Godgeleerde, hem gebod te zwygen. Gelyk als *Hartknöch* in de *Pruyffe Kerkelyke Historie* wytloopig en opregt daar van schryft, als ook noch van een andere stryd aldaar, van *Doctoor Isinderus* met *Gnapheus*. (p)

De concreto
& ab-
stracto.

Frederi.
Van de
ordinarie.

16. Noch een andere tweedragt verhief zich in *Pomeren*, te *Straalsund*, alwaar de nieuwe *Superintendent* en *Pastor*, *Mr. Johannes Frederus*, naar de gewoonelyke wyze, noch niet geordineert was, en echter anderen aanving te ordineren. Welke stryd dan eenige jaaren na malanderen duurde, dat zich *Frederus* niet wilde schikken, maar de gewoonelyke *ordinatie* een strik voor het geweeten noemde. Waaron hy eyn-

(l) Lindebergius Chron. Rostoch. l. iv. c. 10. p. 130. (m) Ep. ap. Fechtium Ep. Th. p. 221. (n) Hospinianus ap. Fechtium Chronol. p. 951. (o) Vid. Micrælius Hist. Eccles. l. 111. p. 522. Joh. Böttiger Kirchen Hist. p. 404. (p) L. v. c. 2. p. 463. seqq. Micrælius. l. c. p. 522. 523.

eyndelyk, in 't Jaar 1548, zynen dienst verliet, en in het *Mekelenburgse* ging, alwaar hy *Superintendent* te *Wisnar* wierd, en in 't Jaar 1562, met zyn gantsche Huysgezin, schieelyk kwam te sterven, zoo dat men geloofde, dat men hem vergift in gegeven hadde. (q) En dit zyn nu ook de byzondere strydigheeden onder de *Lutheraanen*; gelyk als zy alle, of wel de meeste; met groote ergernis van het gemeene volk, en in 't byzonder der *Papisten*, gevoert zyn. By welke ik nu nog eene aanmerkelyke zaak zal byvoegen, die nogmaals den ellendige en verkeerde toestand van die tyden heel klaar zal openbaaren.

17. De woeker hadde, onder andere dingen, te *Regensburg* zoo zeer de overhand genoomen, dat vyf onder de *Predikers* (die iemand aldaar als opregte en geleerde mannen beschreeven heeft) opentlyk daar teegen spraaken, en volgens de klare woorden van *Christus*, beweezen; dat *de woeker en interest-neeminge in 't algemeen een groote zonde was*. Dit konde nu de gierige Duyvel zoo wel onder Geest- als Weereldlyke, waarlyk niet lyden, en door dien dit getuygenis veelen uyt den Raad aldaar, *die deeze Predikers heimelyk vyandig waaren*, (gelyk men verzeekert) het geweten roerde, en alzoo niet aanstont; zoo verborgen zig deeze agter zulke Godgeleerde, aan welke diergelyke leere niet aanstont, en die teegens haar *practyke* aanliep. Deeze nu waaren met haare antwoorden vaardig, om deeze oprechte lieden, als doolende af te maalen, ja dat afgryffelyk was, heel voor onbekwaam tot het ampt, en voor *Calvinisten* zonder eenige haare schuld (gelyk iemand aldaar verzeekerde) te verklaren. Daar onder was nu de voornaamste *Dr. Jacob Andrea*, neevens de andere *Wurtenbergse* God- en Rechtsgeleerde, op welkers uyt spraake deeze vyf *Predikers* inder daad afgezet, en uyt de stad, in 't Jaar 1587, gejaagt wierden, alleen maar dewyle zy de *Paradoxa*, of ongerymde dingen niet goed wilden keuren, daar zy anders de billykheid niet teegen waaren, wanneer zy uyt de Schrift, of natuure, of de regten, daar van overtuygt wierden, gelyk als zy haar verklaarden. De arme toehoorders waaren daar over ook ten hoogsten ontstelt en onwillig, gelyk daar by bekend werd, (r) en zy zyn waarlyk, in haare ondeugden neevens alle andere *Lutheraanen* door deeze grouwelen niet weynig versterkt geworden. De Raad zocht zig wel hier over voor de weereld te rechtvaardigen, en gaf daarom, in 't Jaar 1588, een schrift uyt met den tytel, *Berigt en vermaaninge der E. E. Camerheeren en Raaden der stad Regensburg, over de vyf Kerken-dienaars, die in 't jaar 1587 hun afscheid gegeven is*. Maar waar teegen de *Predikers* (dewyl men haar de schuld van schrikkelyke ondeugden gaf, om zig te verdedigen) een teegenberigt uytgaaven. Alhoewel *Jacobus Andrea* zig al weeder daar in mengde, dewyle hy zelfs te *Regensburg* geweest was, en deeze lieden hadde helpen vervolgen, en hy schreef eene *Afvaardiginge van 't ongegrond berigt van de Predikers te Regensburg in 't jaar 1587 afgedankt, neevens der E. E. Camerheeren en Raaden aldaar bygevoegt berigt, en Christelyk bedenken der Regtsgeleerden Faculteit te Tubingen, aangaande den woeker, Lubek 4°. 1589*. Over deezen schrikkelyke handel ontstont 'er in de stad een zeer groot oproer; door dien deeze vyf mannen van veele 1000 perzoonen goede getuygenissen hadden, gelyk als *Hombergerus* schryft, daarin zig ook de *Mansfeldsche* en *Saxische* Godgeleerde, gelyk ook de Rechtsgeleerde gemengt hebben: daar ondertusschen, gelyk die van *Regensburg* berigten, die goede lieden, met wyf en kinderen, in ellende omzworven, en wyl zy

Jaar MD.
tot MDC.Stryd te
Regens-
burg van
de Woeker.Oordeel
der God-
geleerden.

II. Deel.

Sfff

van

(q) Vid. Melanchthon Ep. ad eum Volum. I. p. 389. 393: Micraelius l. c. p. 373. (r) Martin. Cruilius l. xi. P. 111. Annal. Suev. p. 808.

Jaar MD.
tot MDC.

van *Dr. Andreae* zoo zwart gemaakt waaren, van niemand aangetrokken wierden. Maar de *Papisten* verblyden zig zeer, dat de *Lutheraanen* elkanderen zelfs zoo haavenden (*depeetere.*) (s)

Inlandsche
twilt der
Lutheraanen.

Haare eyge
bekentnisse
daar van.

18. Deeze laatste klagte geeft my nog gelegenheid; om nog eenige andere, tot besluyt van de inlandsche *Luthersche* srydigheeden, hier by te voegen, welke van vriend en vyand daar over gevoert wierden, waar uyt, ten overvloed, de ellende van de zelve tyden openbaar kan zyn. De verstandige zelfs onder haar zyn in deeze klagten uytgeborsten: „Alle daagen ontstaan 'er nieuwe onrusten der schadelykste srydigheeden „en verwerdste vraagen, die altyd oorzaaken tot groote scheuringen ge- „ven, daar de gemoederen der meeste, door eergierigheid opgeblaazen, „en van haat en nyd ontsteeken zynde, gelyk als te post na haar onder- „gang rennen. (t) Daar is geen gemeenschap onder de Leeraars der Ker- „ken, maar een ieder neemt de vryheid, van de allergrouwelykste doo- „lingen te bedenken, en die aan anderen op te dringen. (u) Wanneer „wy deeze onzaalige en innerlyke srydigheeden nalieten, en dat het ge- „zag van *Luther* ons eeven zoo heylig was, als wy zyn naam wel dik- „maals in den mond neemen, zoo zoude het licht met ons, en onze „Kerken, veel beeter staan. Maar nu woeden wy teegens ons zelve, „zoo arg, als of wy anders onze dapperheid niet konden toonen, of, „als of daar geene vyanden waaren, denkende alzoo niet aan de vermaa- „ninge van *Paulus*: zoo gy u onder malkanderen byt, ziet toe, dat gy „den ander niet verteert. (x) Men ziet wel, dat de verdeeltheeden van „dag tot dag grooter werden, en dat de *Setten* zig weeder in nieuwe „verdeelen, als meede, dat geene heylzaame en bezaadigde middelen „staat willen grypen, maar dat de heerschezugt onder voorwendzel van „den Godsdienst, een nieuw *Paaps ryk* in onze Kerken opregt, en de „eygenzinnigheyd der Leeraars verderft de waarheyd, en den vrede aan „alle oorden. (y) In deeze laatste oneenige tyden kunnen veele van „haar niet oordeelen, welke Paapen men gelooven moet. Eenige willen „de geestelyke genaamde by na de schuld geeven, als recheden zy alle „het ongeluk in de weereld aan, en dat zy die geene waaren, daar men „in een spreekwoord van zegt, *hoe geleerder, hoe verkeerder*. Het is dan „een schande, en te beklagen, dat men de *realia* of waare zaaken, laat „vaaren, en het woorden-getwift zoo zeer aanhangt, gelyk als, helaas! „heedendaags, by die geene, welke zig Christenen roemen te zyn, waar- „lyk zeer onchristelyk geschied. Maar wat recht de Duyvel niet aan, „wanneer men hem ruymte geeft? (z)

Schaade
daar van.

Klagte der
Regenten
over de
boosheyd
en twilt-
zugt der
Godgeleer-
den.

19. Den onverzettelyke schaaden hebben de menschen toen tertyd niet alleen ten deele gekent, maar ook gevoelt. Ja de *Potentaten* zelve hebben hier over met smerte geklaagt, en zig aan de boosheyd der Godgeleerde niet weynig geërgert. Tot een voorbeeld, wanneer de *Keurvorst Augustus* aan zyne Raaden geschreeven heeft, *Wat de oncenigheyd onder de Godgeleerde, in deeze landen, en in andere gewesten, voor goed gewerkt heeft, geeft, helaas! de ervaarenheyd genog te kennen*. En verder: *Dewyle ik geen hoop uyt de voorgaande geschiedenissen en ervaarenheyd vatten kan, dat de Godgeleerden (och het is God geklaagt!) door eenige te zaamen-spraake, of andere t'zaamenkomsten, te beweegen zouden zyn, om met den ander te verzoenen, over een te koomen, of de een den ander opregt te hooren, veel minder eenige eenigheyd onder haar zelfs te vermoeden*

is.

(s) Vid. omnino Jerem. Hombergerus Epist. ap. Fecht. Epist. Th. p. 699. quo conf. Micræl. l. c. p. 530. Böttger l. c. p. 405. Chytr. Epist. p. 627. (t) Camerarii Vita Mel. p. 89. (u) Lud. Rabus ap. Fechtium l. c. p. 121. (x) Ibid. p. 380. (y) D. Chytræus Epist. 16. p. 403. (z) Henr. Conrad. Lipsienf. Confess. C. VII. p. 290.

15. (a) En nog te vooren schreef de Landgraaf Philips, aan den Keurvorst Johan Frederik. Helaas! alle vyanden van den Godsdienst lacchen in haare vuyst, dat men zig alzoo verdeelt, ik zwijge nog, wat voor eene groote ergernisse meenig Christen, die gaarne tot deesen Godsdienst zoude koomen, gegeven werd. Ook hebben wereldwyze Schryvers dit voor de eenige oorzaake aangegeeven, waarom de Protestanten, de kracht van haare tegenspreekers, door hunne innerlyke scheuringen, zelve gesterkt hadden, naamentlyk, de hartuekigheid der Priesters in de verdediginge, niet zoo zeer van haare leere, als achtinge, daar voor zy eene verminderinge bezorgen, wanneer zy voor die maar een weynig zouden wyken, die iets duydelyker of vreedelievender voortbrengen. (b) Ook bekennen de Godgeleerde, uyt ervaarenheyd, dat dit de grootste tegenweringe der Papijsten geweest is, dat de Augsburgsche belydenis-verbondene zoo zeer onder elkanderen zelfs oneenig waaren, dat de eene, die het Pausdom verlaaten wilde, niet weeten kost, aan welke Secte hy zig moest houden. (c) Zy klagen ook zelfs, dat deeze scheuringen zeer veel schaade aan de Kerke toebrengen: dog zy meenen, en troosten zig, dat het 'er in de eerste Apostolische Kerke ook zoo toegegaan is, (d) maar welkers teegendeel hier booven uyt de eerste boeken van deeze Kerkeleyke Historie heel wel te zien is.

Jaar MD.
tot MDC.Haar eyge
bekentenis.

20. Veel oprechter doet Sulcerus zyne bekentenisse hier van: *Het smert my*, zegt hy, aan 't herte, dat, daar we met zoo veele vyanden van alle kanten omringt zyn, wy nog voor haar gewenschte blyspeelen en triumphen met onze innerlyke kyveryen houden. Maar dit zyn de straffen, die op onze zonden passen; daar is ook geen ander middel teegen, als dat we ons van herten tot God bekeeren, en om verzagtinge bidden. (e) En een ander, die de zelve tyden beschryft, zegt: Daar was toen ter tyd, zulk een nors en veelvuldig woorden-twisten, zulk een schelden en smaaden, kyven en byten onder malkanderen, dat die geene voor de dapperste gehouden, en in top verheeven wierden, welke den ander, met doorhaalen, toefnaarwen, veyten en raazen, op het heftigste aanvielen. Daar zag men alle boekwinkels vol verweerschriften, klagten, weederleggingen en grootwelyke strydschriften. (f) De History Schryvers loochenen ook niet, dat veele alleen daarom van de Lutheraanen weeder zyn afgevallen, om dat ze de oneenigheid der Godgeleerde onder hen gezien hebben, gelyk als 'er onder anderen van Staphylus staat, (g) en waar van hier booven by de Historie van zulke lieden, iets gedagt is. Zoo is het ook niet onbekend, hoe de vreemdelingen de Saxische Godgeleerde in 't byzonder daarom gelaakt hebben, dat zy al te harde of steene koppen (*saxea capita*) hadden, gelyk als uyt de stryd-boeken over en weeder klaar is. (h) En een zeeker Papijst heeft van de Sacraments-stryd het volgende ter needer gestelt, alhoewel op eene spottelyke wyze. „In 't land van Saxen vind men op veele plaatsen bier, het welke als men daar te veel van drinkt, iemand het hoofd „doet zwindelen. Nu is het gelooffelyk, dat de Euangelische broeders, „door geheel Saxen. volgens haar Lands gebruyk, sterk zuypen: daar „uyt nu ontstaan veele rauwe en dikke dampen, die opwaards naar het „hoofd stygen, de herffenen zeer bedwelmen, en maaken, dat deeze „menschen schier niets nuchteren kunnen spreken nog schryven. Maar

Van de
vreugde en
voordeelen
haarer
vyanden
hier over.Hardig-
heid der
Godge-
leerden.

Sfff 2

de-

(a) Ille ap. Hutterum Conc. conc. Cap. xi. è quo Schilterus Libert. Eccl. Germ. lib. vii. Cap. 11. Hic in MS. Ep. de anno 1559. d. 7. Martii ad J. Frid. de confutatione corruptelatum. (b) Menzambano C. viii. §. 8. (c) Osiand. H. E. p. 863. qui in margine ponit: L. OS. D. qui expertus ista scribit. (d) Tom. 111. Script. Witt. Publ. p. 206. (e) Ep. ap. Fechtium l. c. p. 329. (f) Camerar. l. c. p. 361. (g) Dresslerus Millen. vi. p. 214. (h) Vid. vel Sam. Maresii Observ. ad Colloq. Cassel. p. 57.

Jaar MD.
tot MDC.

„dewyle de Switzers geen wyn hebben, zoo drinken ze niet ongaarne „waater, en dat haaten de Saxen boovenmaaten zeer. (i)

Sectische
verdeelt-
heeden der
Protestan-
ten.

21. Tot zulke en diergelyke kwaalyk luydende oordeelen, volgens de gedagte bekentenis, is 'er aan de *Papisten*, waarlyk veel gelegenheid gegeven: om welke reede zy dan overal in de weereld geschreeven hebben: „Uyt de drie *hoofd secten* der *Lutheraanen*, *Zwingliaanen* en *Wee-derdoopers*, waaren 'er zoo veele onder elkanderen strydende *Secten* en „*Ketteryen* ontstaan, dat men ze naauwelyks optellen konde; zommige „stellen 'er van haar 52, zommige 65, andere 90, ja *Caspar Hedio* zelfs „heeft 'er 128 van haar getelt, (k) zy hebben ook aangemerkt, dat de *goddelooze wandel en verdeeltheeden der zoo genaamde Evangelische, haár ten ondergang zoude brengen.* (l) Alhoewel ze waarlyk, by zulk een uyt-druk, veele onwaarheeden en daadelykheeden daar meede onder mengen, daar by ze ook zoo veele zeldzaame *Secten* en naamen bedagt hebben, alleen maar om de lyst der *Ketters* zoo veel te aanzienelyker daar meede te maaken. Welke uytvindinge zy niet alleen gedreeven, maar ook de natuurlyk bedurvene gemoederen onder de *Protestanten*, daar meede behaagt hebben, alzoo dat haar diesweegen gelyk met gelyk vergolden wierd. Het zoude veel te wytloopig zyn, om zoo veele *Sectische* naamen alhier te zetten, die alle wel aan de *Lutheraanen* toegeschreeven werden: de Geleerde konnen die by de *Paapsche-Schryvers* zelfs genoeg vinden, (m) beneevens haare daar uyt gemaakte besluyten, (n) en by de *Lutherfche Schryvers* daar op nazoeken, wat 'er op die gedagte tegenwerpinge al geantwoord is; en hoe na het ook eenigzins by de *Historie* zelfs komt. (o) Ik haaste my nu tot de *Historie* van de overige gezintheeden, in de zoo genaamde *Christenheid*, naamelyk, zoo als die in de zestiende Eeuwe geweest is.

(i) Surius Chron. p. 250. (k) Gilbertus Genebrardus l. iv. Chronograph. p. 445. (l) Johan Nasz Evangelische warheit Part. iv. p. 392. (m) Vid. Genebrardus l. c. p. 452. Bayerlingius Theat. Vitæ hum. To. v. lit. H. pag. 34. seqq. G. Marcel. Conspect. Chronol. Eccles. Sec. xvi. Carolus Carafa German. S. restaur. p. 35. Petrejus Catal. Har. passim & plures. (n) Vid. Idem & Blovius Annal. Eccles. ad Ann. M. D. XXX. n. 99. Spontanus Contin. p. 45. Bellarminus l. iv. de Eccl. c. 10. Thomas Bozius Eugubinus l. 111. p. 204. &c. Forerus in Bello Ubiquitistico. (o) Vid. Gerhardus loc. de Eccles. c. x. & xi. Johannes Muller Pábtische einwürffe p. 281. seqq. &c.

HET EEN-EN-DERTIGSTE HOOFDSTUK.

Van de zoo genaamde Gereformeerden.

§. I.

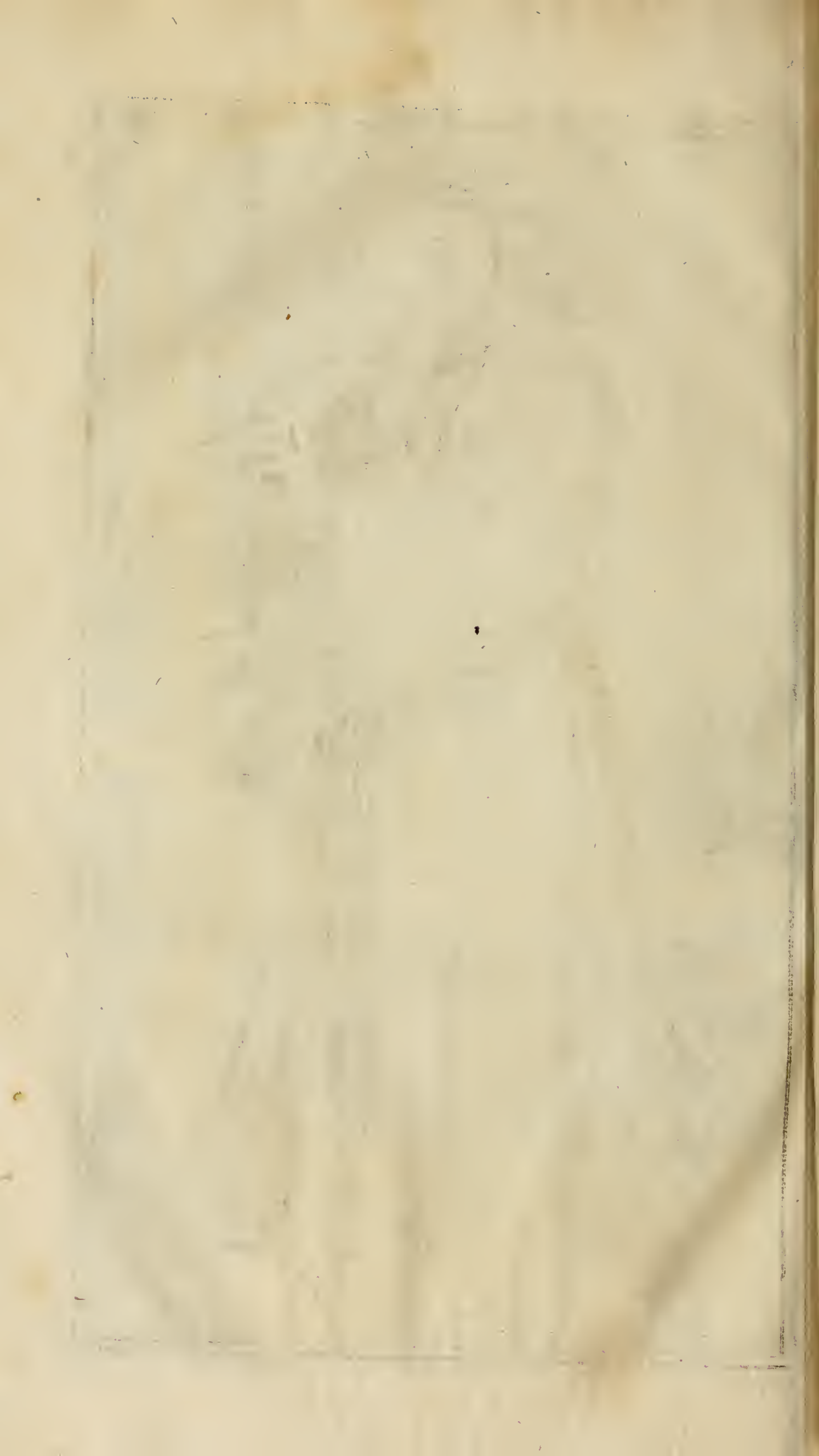
DEezen naam gebruykt men hier wel op zyn bekwaamste, ten deele; om dat die nu, in onze tyden, wel de gemeenste en bekendste is, en ten deele, om dat die naam ook van haar zelfs gelieft is, en dat de andere naamen, die haar van zeekere perzoonen, als *Zwinglius* en *Calvinus* gegeven zyn, van hen verwurpen en niet erkent werden. In het verhaal zelve, moet niemand eene volkoomene *Historie* van de zelve verwagten, nademaal myn voorneemen zig bepaald heeft, om zoo breed niet te gaan uytweijen; en ook om dat haar leere, stryd-handel, en andere omstandigheeden zoo overvloedig in ontallyke boeken, uytgegeven zyn, dat het, behalven dat overtollig zoude zyn, zig daar in af te willen flooven. Weshalven 'er dan alhier maar eenige weynige noodwendige aanmerkingen bygebracht zullen werden, die volgens ons oogmerk,

CALVINUS

merk, de waare geschaapenhejd van die Gemeente, klaar zullen kunnen aanwyzen. Dog eer ik daar toe treede, zoo moet ik van de *Boheemische broeders* het noodzaakelykste niet voorby gaan, dewyle deeze hier na, tot de *Gereformeerde*, wel meest getelt werden. Doch de toestand der zelve is uyt het voorgaande *vyftiende boek* deezer *Historie* zoo verre al ontdekt, dat ze, naamentlyk, voor de tyden van *Luther*, al in een groote onrust en vervolginge geweest zyn. Ontrent het begin van deeze *zestiende eeuw*, in 't Jaar 1519, schreef *Erasmus*, aan een zeeker *Boheems Edelman*, zyn gevoelen, aangaande deeze broeders, daar in hy dan, onder anderen op de volgende wyze haar pryft: *Dat zy haare broeders, tot Priesters verkiezen, zulks is met de oude wyze overeen koomende. Want op die wyze zyn de H. Nicolaus en Ambrosius wel eer verkooren geworden. Dat zy ongeleerde daar toe neemen, was nog lydelyker, als een godzaalig leeven de geleertheit ophaalde. Dat ze zig onder elkanderen broeders en zusters noemen, kan niet gelaakt werden: ô, dat maar deeze naam der liefde onder de Christenen staan bleefe! dat ze aan haare Leeraars minder toeschryven als aan den Bybel, daar aan doen zy zeer wel, enz. (a)*

Jaar MD.
tot MDC.
Boheemische broeders.

Haar toestand in de XVI. Eeuw.

Kerkelyk gebruik en goede voorbe- reydzen.

2. In deezen reedelyk-goeden toestand van zulk eene Gemeente, hebben ze, in 't Jaar 1522, twee, midden uyt haar, aan *Luther* gezonden, na dat zyne schriften nu reeds al in *Boheemen* aangekoomen waaren, en ze hebben haare vreugde en eenstemmighcid met zyne belydenisse betuygt. (b) Hy heeft ook toen ter tyd, in een brief aan haar, gaarne bekent, dat hy het nog zoo wyt niet brengen kon, dat het er in leere en leeven al zoo toeging, als hy van haar hoorde, en daar ze van anderen voor de *ergste Kettens* gehouden wierden, zoo betuygt hy, dat hy haar het *Euangelium* veel naader erkent te zyn, als eenige andere. (c) En diergelyke goede getuygenissen vind men meer van deeze lieden, zoo lange als men, naamentlyk, niet op het hier na volgende gekyf, uyt eyge liefde, en *secterye*, vervallen is. Een zeeker *Pools Edelman* heeft haare Kerken-tucht, en overige manieren van leeven heel net beschreeven, en ook de getuygenissen van haare beroemste Leeraars, uyt de voorige eeuw, van haar te zaamen gebragt, waar in men waarlyk zeer veele aanmerkelyke en navolgens waardige dingen vind, welke andere reyn-gepreëzene gezint-heeden wel met recht beschaamen kunnen. (d) Maar hoe heevig zy geduurig van de *Papisten* vervolgt geweest zyn, zulks hebben haare eygene Schryvers heel vlytig aangeteekent. Want men heeft niet alleen de oude *Boheemsche compacta*, in 't Jaar 1525, weder vernieuwt, (e) maar ook haar met veele beschuldigingen gedrukt. Ja zelfs, wanneer, in de *Smalkaldische oorlog*, in 't Jaar 1546, *Koning Ferdinand* haar verzogt, dat ze den *Keurvorst, Johan Frederik*, in zyn land vallen, en den *Keyzer* proviant verschaffen zouden, zoo weygerden zy zulks geduurig, uyt liefde tot de *Lutheraanen*, en zy wierden hier na daar over, op eenmaal, van alle haare vryheeden, goederen en kragten berooft, waar by zy zeer veel moesten uytstaan, en zig by meenigteh naar *Poolen, Pruyssen*, en andere gewesten, begeeven. (f) Onder de *Keyzers*, *Maximilianus de tweede*, en *Rudolphus*, hebben ze wederom wat meerder vryheid en rust bekoomen. (g)

Vereeniging en kondschap met Luther.

Goede Kerken-tugt.

Vervolgen.

Trou tegen de Saxen.

(a) L. xiv. Ep. ad Joh. Slechtam p. 484. 488. Tom. 11. Operum & ap. Colomesium Epist. Select. p. 288. (b) Camerarius lib. de Fratibus Bohem. p. 99. & 127. (c) To. 11. Jen. p. 220. 231. conf. Osiander H. E. l. 1. c. 22. p. 87. (d) Jo. Lascius de Eccles. disciplina moribusque & institutis Fratrum Bohemorum per Jo. A. Comenium Amst. 1660. &c. à pag. 151. ad 174. (e) Camerar. l. c. Scultetus Annal. Euang. ad Annum hunc. Auctor Bohemiae Pia lib. vii. toto. (f) Scultetus l. c. p. 273. Thuanus lib. xii. ad A. 1547. Chytraus l. xvi. Saxon. (g) Regenvolfcius Hist. Eccles. Slavon. l. 1. c. 11. p. 62. seqq. Auctor Histor. Persecut. Bohem. c. 39.

Jaar MD.
tot MDC.
Eenigheid
met Lutherus.

3: Wat nu haare eenigheid met *Luther* aangaat, zoo hadde hy al in 't Jaar 1521. zich daar over verheugt, dat ze eenige van zyne boeken in de *Boheemfche Taale* hadden overgezet, en gebruykt. (b) In 't Jaar 1523. hebben zy over haare nieuwe *Duytsche Catechismus* met hem brieven gewiffelt, en daar na iemand aan hem afgezonden. (i) In 't volgende Jaar zochten ze hem tot een naauwer Kerken-tucht, en beeter orde in zyne Gemeente te beweegen: maar door dien het, volgens haaren wensch, zoo niet aangenoomen wierd, zoo is hier na die onderlinge kondfchap, wel 10 jaaren lang, t'eenemaal achter gebleeven, zoo zeer zelfs, dat *Luther* van haar niet ten beste begon te oordeelen. (k) Echter hebben ze in 't Jaar 1536. en nog laater, met hem brieven gewiffeld, en zoo wel van hem als van *Melanchthon*, *Dr. Buchenhagen*, *Iustus Jonas* en *Kruiciger*, de goedkeuringe van haare leere en kerken te weege gebragt. Ja te *Wittenberg* wierd haare belydenisse des geloofs, met de voorrede van *Luther*, in 't Jaar 1538. gedrukt. (l) En nog in 't Jaar 1542. zoude hy tot eenige *Boheemfche Predikers*, in 't byzyn van veele *Professooren* te *Wittenberg* gezegt hebben: *Zyt gy lieden Apostelen van de Slavonen; ik wil met de myne een Apostel der Duytsche zyn.* (m) Na zyn dood hebben zy onder anderen in 't Jaar 1560. nog eenige afgezondene aan de *Duytsche Protestantfche Gemeente* gezonden, en onder anderen van de *Wurtenbergze Godgeleerde*, *Brentius*, *Jacobus Andreae* en *Vergorius*, de toestemminge van haare belydenisse gekreegen. (n)

Goedkenning van haare boeken.

Haare vreedelieventheid, en onzydige handel en wandel.

4. Maar hier by is het aanmerkenswaardig, dat deeze goede lieden niet weinig ontftelt wierden, wanneer ze die groote oneenigheden van de *Protestanten* zelve vernaamen, en dat ze echter teegen beyde de partyen in eene betaamelyke liefde bleeven staan. Daarom, wanneer niet alleen *Luther* op de gedachte wyze haare belydenisse uytgaf, maar dat ook de *Switzers* te *Zurich*, die desgelyks lieten drukken, en dat beyde de partyen van haar weten wilden, welke zy voor de haare hielden; zoo hebben zy veel liever gantsch niet daar op wilien antwoorden, als haar eenzydig te toonen. (o) Om welke reede zy ook nog al laater, zoo wel met de *Lutheraanen* als *Zwingliaanen*, gehandelt hebben, en eyndelyk opentlyk, gelyk als het bekend is, in *Poolen*, en elders, haar meestendeel tot de zoo genaamde *Gereformeerde* gevoegt hebben. Gelyk ze dan nog al by het leeven van *Luther*, in 't Jaar 1540. haare gemeenschap met *Johannes Calvinus*, *Capito*, en andere, pleegden, welke haare leere voor zuuyver en opregt gehouden hebben. (p) Ja deeze hebben, neevens *Bucerus*, *Zanchius* en *Beza*, als ook *Zacharias Ursinus*, *Polanus*, *Altingius*, en de overige *Gereformeerde Leeraars*, zoo wel van haare treffelyke Kerken-tucht, als gantsche leere, zeer gunstige getuygenissen gegeven. (q) Alzoo dat de andere partyen niet wel met haar te vrede waaren. Ondertuffchen zyn'er echter nog ook zelfs onder de *Lutheraanen*, veele oude gezangen van de broederen in *Boheemen*, gebruikt en gelieft geweest; welke te zaamen te *Neurenberg* uytgekoomen zyn: ik laate staan, dat een zeeker Prediker onder haar, genaamt *Lucas Pragensis*, nog een ander boek van zulke liedekens heeft uytgegeven; die ook altyd pleeg te zeggen: Deeze Gemeente behoefde niet voor de vervolgingen, maar wel voor het verval van haare Kerkentugt, te

Gevolgde neiginge tot de Gereformeerden.

Kerken-tucht.

Gezangen.

(b) Epist. ad Spalatinum ap. Seckendorffium l. 1. p. 276. (i) Bucholcerus Ind. Chron. pag. 594. Schulterus l. c. Part. 1. p. 257. Regenvolscius l. c. p. 56. Lutherus Tom. 11. Altenb. pag. 299. seqq. (k) Regenvolsc. l. c. (l) Sub titulo: Ratio fidei, cultuum ac ceremoniarum Fratrum in Bohemia & Moravia. Vid. Scult. l. c. & Regenvolsc. l. c. (m) Id. p. 58. (n) Ibid. p. 62. (o) Sculterus l. c. (p) Regenvolsc. l. c. pag. 53. Lasitius l. c. p. 159. (q) Ib. p. 158. 163. & seqq.

te vreezen, want deeze en niet de eersten zouden die bederven, (r) het welke dan ook metter daad zelve alzoo is gebeurt.

5. Wy koomen nu tot de meergemelte *Gereformeerde*, welke men in 't begin *Zwingliaanen* heeft genoemd, door dien *Zwinglius* van haar tot een Voorganger was verkooren. Maar hier booven by het begin der *Reformatie*, is nu reeds al vermaant geworden, dat by na op de zelve tyd, als *Luther* begon te *reformeeren*, deeze ook, neevens de andere, in *Switserland* desgelyks teegen den *Paus* opgestaan, en in dit werk met *Luther* het eens geweest zyn. Vermits in die eerste tyden by de gemeene zaaken en gevaar, alle de getuigen der waarheyd van dien tyd teegen het *Pausdom*, als een derde man, zig vereenigen moesten, alzoo dat zy niet alleen zelfs nog aan geene scheuringe altoos gedagt hebben; maar ook van de *Papisten* zelfs, als een algemeene vyand aangezien wierden. Uyt beyderzyds schriften is ook wel te zien, hoe zy den ander in haare werken voor regt en goed erkend hebben, en hoe dat *Luther* in 't byzonder, van die gene, welke hy naderhand zoo zeer teegen geweest is, nog altyd naar verdienste, en met lof gesproken en hen hoog gehouden heeft. Aangezien hem de *Switserfche Leeraars*, een heylig man, een groot, getrouw, vlytig en dapper *Dienstknecht Gods*, nog altyd geheeten, zyne gaaven gepreezen, en anders zig zeer eerbiedig teegens hem getoont gehad hebben. (s) Ja zelfs, alhoewel hy met eene groote heevigheid, teegen haar geschreeven en gesproken heeft; hebben zy echter altyd gewenst, dat zy als gemeene vyanden des *Pausdoms*, met hem eenig blyven mogten. *Calvinus* zelfs schreef ook aan *Bullingerus*; als *Luther* zeer yverig op haar los gegaan was: *Ik bidde u; bedenkt wel, wat voor een groot man Luther is, van wat voor groote gaaven, van wat voor eene grootmoedigheid, standvastigheid, weetenschap, en nadrukkelyke leere hy in de onderdrukkinge van het Anti-christfche Ryke, en voortplantinge der heilzaame leere, hy zig beweezen heeft te zyn. Ik hebbe dikmaals gezegt: schoon hy my ook een duyvel noemde, zoo wilde ik echter hem de eere wel doen, en hem voor een byzonder dienstknecht Gods erkennen. Alhoewel hy ook neevens zyne voortreffelyke dengden, groote gebreeken aan zig heeft.* (t) Diergelyke oordeelen van hem nu zyn 'er in meenigte te vinden. (u)

6. Op wat wyze nu deeze getuigen der waarheid gezaamentlyk al in 't begin, onder den ander over hoop geleezen hebben, en daar door tot een grooter voortgang der *Reformatie*, onbekwaam geworden zyn, zulks moet men nu alhier kortelyk, na de waarheid, en onzydig verhaalen. In 't *Pausdom* was het bekend, dat 'er in het *Avondmaal* de allergrouwelykste Afgoderye en boosheid van de *Paapen* bedreeven wierd; daar teegen yverde, nu onder anderen, voornaamelyk *Luther*, zoo wel als *Zwinglius*, beneevens de haare. Deeze nu hielden het daar voor, dat de misbruyken niet eerder met nadruk afgeschafft konden werden, zoo lang men de teegenwoordigheid van het lichaam en bloed van *Christus* in 't *Avondmaal* nog geloofde. *Luther* daar teegen, hield zig aan de klare woorden der inzettinge, en hy wilde geene verklaaringe of verdraayinge derzelve toestaan. Wanneer nu, in 't Jaar 1525. *Zwinglius*, by den stryd teegen de *Papisten*, met zyne nieuwe verklaaringe over de woorden

Jaar MD.
tot MDC.

Zwingliaanen.

Zwinglii
reformatie.Eerste lesf.
van Luther
by de
Switserf.Begin van
de scheu-
ringe tus-
schen Lu-
ther en
die.Over de
meeningen
van 't A-
vondmaal.

(r) Ap. Joh. Lætum Histor. Univ. p. 365. (s) Bullingerus. Vadianus alique ap. Hotting. Histor. Eccles. Sec. xvi. Part. 111. cap. 3. p. 770 seqq. (t) Ep. ad Bullingerum ib. p. 771. (u) Vid. Beza Icon. Illustr. vir. p. C. 4. & lib. adv. Brentium omnipræf. Christi affirm. p. 190. Zwinglius Erklärung des xviii Artickels wider die Päßt. & plures.

Jaar MD.
tot MDC.

Eerste be-
scheide
manier van
disputece-
ren.

Syngram-
ma der
Swabifche
Predikers.

den der inzettinge voor den dag kwam, (x) gelyk ook *Oecolampadius*, die een gefchrift van hem aan de *Euangelifche Broeders in Swaben*, hier van uytgaf, zoo maakte dat terftond een groot nadenken. (y) Evenwel ging het woorden-twiften van wederzyden noch altaamelyk befcheiden toe, alzo dat zy elkander nog al *Vaders en Broeders in Christus* noemden, gelyk als 'er uyt het zoo genaamde *Syngramma* van de te *Halle in Swaben* vergaaderde *Predikers* te zien is. (z) Ja *Luther* zelfs, heeft in het begin van *Oecolampadius*, en de andere, heel befcheidentlyk geoordeelt, (a) alzo dat 'er wel een andere uytflag te verhoopen geweest was, by aldien men van wederzyden binnen de paalen der *Christelyke liefde*, befcheidenheid en ootmoedigheid, maar vast gebleeven was. De *Swabifche Predikers* zyn ook in het *Syngramma* van de meeninge der *Switserze*, zoo heel verre niet afgegaan, zoo dat zy veel eer daar op drongen, *het lichaam Christi wierd door het geloove genooten*. Maar door dien ze echter de teegenwoordigheid van het zelve in 't *Avondmaal* fttaande hielden, zoo geviel dat *Luther* zoo wel, dat hy van meeninge was om het te vertaalen, doch het welke hier na van een ander gefchied is. (b)

Aanley-
dinge tot
verdere
verwyde-
ringe.
Karelltads
ftryd.

Na-yyer,
weegens de
eere der
reforma-
cie.

7. Tot deeze ontftaane oneenigheid kwaamen zeer veele oorzaaken by, welke die, ten deele verwekten, ten deele vermeerderden, en verder uytgebreyd hebben. De eerste was de ftryd, welke *Luther* met *Karellstad* hadde, in 't Jaar 1522. waar van de Leezer hier booven in 't *neegentiende Hoofdstuk van dit Boek*, een wydloopig bericht vinden kan. Want door dien deeze nu zig eyndelyk tot de *Switzers* begaf, zoo verdroot zulks *Luther* niet weinig, het welke hier na uyt zyne uytgegeevene fchriften genoeg te zien was. Daar toe kwam nog die bedroefde nayver, tuffchen *Zwinglius* en *Luther*, daar men uyt menschelyke zwakheid met elkanderen om den roem wilde twiften, wie dat allereerft begonnen hadde te *reformieren*. *Zwinglius* nu, die van natuure van een heete gefteltenis was, gelyk als zyne vrienden zelfs bekennen, (c) beroemde zich opentlyk, *dat hy het Euangelium al in 't Jaar 1516. aangevangen hadde te prediken, toen de naam van Luther daar nog niet eens gehoord was.* (d) Welken roem de zyne dan ook hier na dikmaals herhaalt hebben. Hier teegen bezwaarde zig *Luther*, dat *Zwinglius* hem hier over verkleinde, *om dat hy roemde, dat Christus eerder van hem bekend was geworden.* Desgelyks ook, dat het hem onverdraagelyk was te zwygen, als die fpraken, welke zyne Kerke verwerden, en zyn gezag verkleinden: enz. (e) Ondertuffchen is het waarlyk wel zeeker, dat *Luther*, (die de klaare woorden der Schrift voor zig heeft gehad, en die daar over vaster, als over andere, den vleefche onbetaamelyke punten, heeft gehouden) uyt eenen ernstigen yver tot de waarheid, niets het geringfte heeft willen toegeeven, alhoewel 'er ten aanzien der aart en wyze van zulk een ftryd, veele bedurvne hertstochten, van wederzyde, daar meede onder liepen.

Aart en
wyze des
Sacra-
ment-
ftryds.

8. Maar ik vinde het niet noodig, om alle de omftandigheeden van deezen ftryd te herhaalen, om dat 'er, gelyk als een zeeker Schryver fpreekt,

(x) Epist. ad Matth. Alberum Reutlingenfem & Comm. de vera & falsa religione Tom. 1. Operum it. in Subsidio. Vid. Sculterus l. c. p. 227. 232. 234. 235. 245. Hofpinianus Hist. Sacram. Part. 11. p. 35. Wigandus Sacram. & plures. Schlüsselburgius lib. 111. Cat. Har. (y) Libro de gemina verborum Domini, hoc est corpus meum, juxta vetustissimos auctores expositione ad dilectos in Christo fratres per Sueviam Jesum Christum annunciantes. (z) Vid. Init. Syngrammatis & alibi. (a) Vid. Tom. 1v. Jen. Germ. p. 326. 349. (b) Ejsdem vorrede über das büchlein Syngramma genannt. Tom. 111. Altenb. p. 473. (c) Theod. Bibliander præf. ad Oecolampadium & Zwinglium. (d) Erklärung der Artic. wider die Päbtlifche Artic. 18. (e) To. 11. Ep. p. 202.

spreekt, geheele voeder-vaaten van bocken daar van alomme in handen zyn. Deeze geeven te kennen, dat *Luther*, uyt verdriet over de valsche uytlegginge der ingestelde woorden, zeer hart teegen den andere gesproken en geschreeven heeft, waar uyt dan de verbitteringe tastelyk aangegroeit is. De *Switserfche Godgeleerde* wilden van haare zyde ook niet veel toegeeven, veel minder van haar gevoelen afstaan: alhoewel het haar anders zeer bedroefde, dat *Luther* zoo uyttermaaten scherp op haar los ging, voornaamentlyk, wanneer hy zig in weynige woorden van hen uytte, dat een party van des *Satans* dienaars moest zyn, daar was geen raad of middel meer toe. Ondertusfichen vermaanden die niet alleen elkanderen zelfs, dat ze dog alle vriendelykheid en zagtmoedigheid, by deezzen stryd zouden gebruyken, (f) maar zy bemoeiden zig ook, om door vriendelyke voorfslagen, en andere middelen, met hem weder te verzoenen, gelyk als hier onder nog naader aangewezen zal werden: maar 't geene hy meest voor huychelerye en geveynstheyd hield, en alzoovwierp, gelyk als blykt uyt haare eygene uytgegeevene fchriften. En daar meede nam dan de oneenigheyd altyd toe, terwylen de *Satan* niet stil zat, om allerhande nieuwe stoffe en geleegentheeden tot twist voor te werpen. Met de stryd-fchriften wierd 'er van wederzyden volhard, wanneer *Luther*, voornaamentlyk in 't Jaar 1526, zyn boek uytgaf, genaamt: dat deeze woorden van *Christus* (dat is myn lichaam) nog vast staan, teegens de *Swermers*; en twee jaaren daar na zyne groote belydenisse van 't *Avondmaal Christi*; (h) welke fchriften dan, neevens de andere, vol vuur en hitte zyn. Op zulk eene wyze is daar meede ook voort gegaan, wanneer voor 't laaste, in 't Jaar 1544, *Luther* noch zyne korte belydenisse, van 't *Sacrament* uytgaf, en eyndelyk over deezzen stryd kwam te sterven.

Jaar MD.
tot MDC.Zyne hees-
vighheid.Toeneem-
ming en
vermeer-
dering.

9. Naderhand hield de stryd hier over wel een weynig op, dog ze wierd, in 't Jaar 1522, weder te grouwelyker aangestooken, wanneer veele, uyt *Engeland* gevluichte *Gereformeerde*, in *Neder-Saxen* zig nedergezetz, en dat land meerder, als haare inwoonders lief was, bevolkt hadden. Nu hadden veele, en ook de *Lutheraanen* zelfs, de gedagten, als of de toenmaals beroemde *Calvinus*, niet in alles, met *Zwinglius*, en de oude *Switzers*, aangaande het *Avondmaal*, leerde. Daar op gaf nu *Joachimus Westphalus*, *Prediker* te *Hamburg*, een boek uyt, met deezzen tytel: *Farrago confusaneorum & inter se dissidentium opinionum, de cœna Domini ex Sacramentariorum libris congesta*. Dat is: *Rommelzoo van veelerhande verwerde en van elkanderen verschillende gevoelens, aangaande het Avondmaal des Heeren, uyt de boeken der Sacramenteerders zelve te zaamen gestelt*. Daar schreef *Calvinus* eerst teegen, en daar na *Beza*: waar in zig dan ook andere mengden: waar door deeze penne-kryg nog al veel erger en langer gevoert wierd, als ooit te voren. Daar ik nogmaals niet breeder van zal gedenken, door dien het, gelyk als een zeeker man wederom schryft, bekend genoeg is, wat de *Lutheraanen* en *Gereformeerde* hier over voor eene meeninge hebben; men leeze daar van maar de *Historische Almanach* van *Calvinus*, onlangs te *Leipzig* uytgegeeven, alwaar deeze op zyn beste ontschuldigt, maar *Westphalus* als de eerste aanvan-ger van alle het onheyl, hier by beschreeven werd. Daar wierden ook nog andere perzoonen in deezzen stryd ingewikkelt, die ook, in byzondere boeken, haare eygene tweegevechten wilden uytvoeren, gelyk als daar waaren, *Tilemannus Heshusius*, en *Wilhelmus Clewizius*, te *Heydelberg*.

Vernieu-
winge hiet
van.Tusschen
Calvinus
en *West-*
phalus.Gelyk ook
anderen.

II. Deel.

T t t

berg.

(f) Apud Hottingerum l. c. p. 775. seqq. (g) To. III. Altenb. p. 691. (h) Ibid. p. 812.
(i) Tom. VIII. p. 345.

J 121 MD.
tot MDC.

berg. (i) *Johannes Pappus*, en *Sturmius*, te *Straatsburg*, (k) en diergelyke meer. Wie die schrikkelijke grouwelen, diè daar by, tot ergernis der gantsche weereld, zyn uytgeworpen, kenneii wil, die behoeft maar alleen de sryd-boeken van die tyden in te zien, zoo zal hy, by aldien hy *Christus* anders recht geleert heeft, ten vollen kunnen leeren kennen, of 'er wel een eenig vonkje van gemeene natuurelyke liefde, ootmoedigheid, of zagtmöedigheid in te vinden is.

Schaade en
grouwel
van deeze
sryd.

10. De *Luthersche* Godgeleerde zelfs moesten bekennen, dat de *Duyvel* door deezen sryd van 't *Avondmaal*, een groote vreuze, en de Kerke, niet anders als bedweezen en schaade gekreegen heeft; door dien men de aanleydinge om zonder eynde te woeden, van die zaaken neemt, van welke men eene volkoomene liefde en eenigheid billyk zoeken soude, by aldien de Geest en zin van *Christus* heerschte, waar over ze dog alle met elkanderen wilden roemen, en echter hield men dit nog al voor geene ontheyliging des *Avondmaals*, schoon het al de schandelykste zaak was. (l) Met zulke bittere schriften werd de waare leere niet onderhouden, maar veel eer gehoont; en de Kerke met ergernis aangevult, waar nyt de *Epicuristen* gelegenheid tot haare goddeloosheyd neemen. (m) De klagten der *Gerreformeerde* zal ik hier nu niet gedenken, die ook niet weynig zyn: maar wat de andere vyanden der *Protestanten* daar van geoordeeld hebben, zulks is in 't voorgaande hoofdstuk nu reeds al aangewezen. Van deezen sryd over het *Avondmaal* hebben ze wel in 't byzonder aangemerkt: dat de *Luthersche* kryg teegen de *Zwingliaanen*, door de *Smalkaldische* oorlog, wel eenen tyd lang, door een geveynsdè eendragt, in stilte geweest is, dog hier na heeft *Westphalus* die weeder aangevangen, zoo dat hy niet opgehouden, maar nog veel meer aan brand geraakt is, daar op beyde de zyden, geleerde en ongeleerde, zoo vele boeken, vertoogen, t'zaemenspraaken, belydenissen, brieven, en diergelyke gesmeed, en niet de grootste uytzinnigheyd; die zaake gedreeven; en alles het onderste booven gekeert hebben. (n)

11. En waarlyk, de jammer, onder die geene, welke zig de beste voor anderen dachten te zyn, was zoo groot, dat die ook de vreemdelingen zelfs heel sterk in de oogen viel, en allen roem van reynigheid, geschiede *reformatie*, en beeterschap, t'eenemaal te schande maakte. In de plaats dat men van wederzyden malkanderen, dewyle men niet anders overtuygt was, in de liefde, zoo diè van den hoogsten Meester aan ons bevoelen, hadde behooren te draagen, en het aan den Heere over te laten, zoo verdoemde en vervloekte de een den ander, zelfs by die zaaken, welke ook de bitterste gemoederen zelfs tot bescheydenheid hadden moeten beweegen. Doch het moest onder hen altyd zoo gaan, die naar de gewaande *reformatie* eenen nieuwen Afgod oprechten, en die over de uytterlyke dingen, keeven, en ondertusschen het grootste gebod en het waare oogmerk van *Christus* en *Paulus*, noch kenden noch genooten. Van daar verdroot het de partyen onder malkanderen, als de eene de woorden van *Christus* alzoö aannam, dat beduyd *myn lichaam*, of, dat is de gedaante van *myn lichaam*; gelyk als *Zwinglius* en *Oecolampadius* stelden, of ook, *het lichaam Christi is in den Heemel*, en alzoö, verre van 't *Avondmaal*, gelyk als *Calvinus* wilde; hier teegen bleeven de andere op de klare woorden pal staan: en daar over konde men wel zeer yveren, en op de letter dringen; maar wanneer ook de

Verscheide
meeningen
van *Zwinglius*,
Calvinus en
Lutherus.

(i) Vid. Scripta utriusque & conf. Osiander H. E. p. 685. (k) Vid. Pappi Scripta & Sturmii Antipappus. Hutterus Conc. conc. p. 201. 269. Wigandus de Sacram. p. 419. &c. (l) Cassiodorus Reinius ap. Pechtium Epist. Th. p. 195. (m) Sulcerus ibid. p. 56. (n) Gilb. Genebrardus Chronogr. lib. iv. p. 448.

andere woorden van *Christus* bygebragt wierden, die het vleesch niet aanstaan, en die nogtans in eenen zulk eene waarde gehouden moesten worden, zoo wilde niemand in zulk een geval van hooren. Ja men heeft die geene, welke by de verloocheuinge van alle dingen, by de vermydinge der wraake, regts-gedingen en diergelyke, op de klare letteren der Schrift gestaan hebben, wel t'eenemaal tot Ketters willen maaken. Alzoo dat waarlyk de ellende, by deezen stryd, onbeschryffelyk groot is geweest, alhoewel veele onvoorzichtige, door dit of dat voorwendzel en schyn, overgehaald, of meede daar in geslept geworden zyn. De verbitteringe is van alle kanten zoo groot geweest, dat zy ook dikmaals in haare Kerkelyke vergaaderingen, opentlyk is uytgebrooken. Gelyk als, wanneer de *Pfarbeer* te *Stëttyn*, *Mr. Joachim Stichius*, by het *Avondmaal*, aan *Dr. Salomon Gesnerus*, het brood met de linker hand, zonder het gewoonelyke *formulier*, toereykte, zoo hield deeze hem voor een *Sacraments-bespotter*, en hy trok daarom weg naar *Straalsfndt.* (o) En diergelyke voorbeelden vielen 'er zeer veel voor, die ik alhier moet overflaan.

Jaar MD.
tot MDG.Verbitte-
ring daar
by.Openbare
eigenis.

12. Evenen alzoo ging het ook met de overige strydige punten toe, waar over onder deeze partyen zoo lang gevochten is. Inzonderheyd daar 'er over de vragge van de *alom teegenwoordigheid der menschelyke natuure Christi* nogmaals ontallyke scheldwoorden uytgeworpen, en de grootste heevigheyd en bitterheyd in 't werk gestelt is geworden. Gelyk als of het toegelaaten was in het aangezigte van *Christus*, wegens zyne teegenwoordigheyd, malkanderen te verdoemen, en alle vyandschappen uyt te voeren. Maar wy zullen in 't vervolg zien, hoe het de meeste, hier by geenzins waarlyk om de eere van *Christus* te doen is geweest, daar zy wel andere weegen, om die te redden, zouden ingeslaagen hebben, maar om haare eygene behoudenisse, en andere voordeelen. Nademaal ze bezorgt waaren, dat, wanneer de teegenpartye, gelyk gegeeven, of maar nagezien wierd, die licht in leere of leeven aan de Groote beeter mogt aanstaan, en haar alzoo de schoen uyt de voet treden. Deezen stryd ontstont dan uyt de voorige, om dat *Luther*, in het boek, *dat de woorden nog vast staan*, onder anderen, deezen grond voor zyn gevoelen, aangaande de teegenwoordigheyd des lichaams en bloeds *Christi* in 't *Avondmaal*, geleert hadde: *dat het lichaam Christi, ook zelfs na zyne Heemelvaart, te gelyk in den Heemel, en ook in 't Avondmaal was, dewyle hy ter regter hand Gods zit.* (p) Dit kwam de teegenpartye zoo vreemt voor, dat ook al aanstonds daar nieuwe woorden-twisten uyt voort kwaamen, nademaal *Zwinglius*, en de zyne alreede te vooren als vast gestelt hadden, dat *Christus* met zyn lichaam, ten Heemel opgevaaren was, en nu ter rechter hand Gods zat, en dat hy daar door in 't *Avondmaal* niet kon teegenwoordig zyn. Dit geschiede al in 't Jaar 1527, wanneer *Luther*, in 't volgende Jaar, in zyne groote belydenisse, zyne stellinge breeder uytvoerde, en zig in 't byzonder, over de wyze der alomme teegenwoordigheyd, alzoo verklaarde: *Christus, over-natuurlyk, met God een en deselve perzoon zynde, is, en kan ook, naar de over-natuurlyke wyze, overal zyn, daar God is.* (q) Alhoewel hy op 't laatste besluyt: *Deeze dingen zyn onnytspreekelyk, en voor de eenvoudige, onmoedig, en voor de zinnelooze, of zwermers, heel onnut.* (r)

Stryd van
Christi
teegen-
woordig-
heid.Oorsprong
hier van.

13. En het was waarlyk des Satans list en bedrog, daar men aan eene

Tttt 2

gron-

(o) Micræl. l. 111. Hist. Eccl. p. 375. (p) Vid. To. 111. Altenb. p. 705. feqq. (q) Ibid. p. 829. feqq. (r) Ibid. p. 838.

Jaar MD.
tut MDC.

Stryd van
de Ubiqui-
teit.

Zyn grond
en nuttig-
heid.

Oor-
sprong.

Vernieu-
wing en
heevig-
heid.

Verscheide
meenin-
gen.

Naam
der Ubi-
quiteit.

grondelyke *reformatie* der Gemeenten, ook zelfs in dit leeven hadde be-
hooren te denken; dat 'er zulke vraagen meer opgebracht wierden, dan
eenige beeterfchap tot God. Van waar nochmaals een bekend Godge-
leerde wel zeyde, en staande hield, „dat 'er zeer veele ongemakken
„daar uyt voort kwaamen; wanneer deezen twist, van de *Ubiquiteit*,
„of overalheyd; al te wyt voortgezet of uytgestrekt wierd, byzonder,
„wanneer men aanvangt te wóorden twisten, of Christus lichaam ook
„in hout, steenen, appelen en peeren is. (s) En een ander heeft zig
daar over aldus verklaart: „Die wonderbaarelyke *Ubiquiteit* verwerp ik
„van herten, daar men meent, dat het lichaam van *Christus* van die zel-
„ve aart zoude zyn, als de onafmeetelyke Godheid, en dat het naar zyn
„weezen, en weezentlyk-meedegeedeelde eygenschap, over al uytgebreid
„en de Godheid t'eenemaal gelyk gemaakt is. (t) Waar by hy te gelyk
nu en elders heel bedenkeleyke erinneringen van deezen stryd stelt. De
oude Hertog *Julius van Bronswyk* heeft ook; aangaande die zaak, aan
Dr. Jac. Andrea, niet ten onrechte geschreeven: dat deeze woorden-
twist, in de *Bronswyksche Kerken-ordeninge*, die hy (*Doctor Andrea*)
zels hadde helpen maaken, dog nytgesteld, en tot in den Heemel toe gespaart
geworden was! (u)

14. Niet te min, en als die zaak eens op 't tapyt gekoomen was, is
die echter, met de allergrootste yver, voortgezet geweest. Alhoewel
eenige willen aanmerken, dat deeze meeninge reeds al van de *Papisten*,
tot een grond van haare afgooderye met het Avondmaal, gelegd gewor-
den is, terwyl en al in den aanvang van deeze eeuw, *Jacobus Faber*
Stapulensis die op de baan gebragt heeft: (x) Waar teegen ook niets by-
zonders ingebracht word. (y) Ondertusschen hebben eenige *Luthersche*
Leeraars zich daar in zeer yverig getoont, voornaamentlyk; *Johannes*
Brentius en *Jacobus Andrea*, die, na de dood van *Luther* en *Melanch-*
thon, in 't Jaar 1560, en verder heen, deezen stryd wederom hervat
hebben, (z) alzo dat die niet alleen tot op de gemaakte *Formula Con-*
cordiae geduurt heeft, maar ook hier na nog veel heeter; tusschen de
Wurtembergse en *Bronswykse* Godgeleerde, voortgezet geworden is. (a)
Want wat *Luther* aangaat, zoo heeft hy, niet alleen op de t'zaamen-
spraake te *Marpurg*, in 't Jaar 1529, deeze vraage niet meer voorge-
wend, maar ook, nog in de *Augsburgsche Belydenis*, nog in de *Smal-*
kaldische artykelen, iets daar van gedacht. Daar zyn ook verscheide *Lu-*
thersche Godgeleerde met de overige hier in niet te vrede geweest, waar
onder men *Wigandus*, *Moerlinus*, *Westphalus*, en *Heshusius*; beneevens
de andere *Bronswykse* Godgeleerde reekent, alwaar het eene deel eene al-
gemeene tegenwoordigheid van 't lichaam Christi, aan alle plaatsen en crea-
tuuren, en alzo; ook in 't Avondmaal; gestelt heeft; en het andere deel,
eene zonderbaare tegenwoordigheid; welke maar alleen aan die plaatsen te
zoeken is, daar zig Christus met zyne beloften, aan heeft gebonden. (b) En
daar het eene deel, de naam van *Ubiquiteit*, hier by niet dulden wil-
de, beklagden zig hier teegen de *Bronswyksche*, dat hy dit maar zoo
lange hadde gedaan, tot dat hy de onderschryvinge der *Formula*
Concordiae verkreegen hadde, waar op men onbeschroomt de zelve term
ge-

(s) Martinus Chemnitius Ep. ap. Fechtium p. 203. (t) David Chytraeus Ep. ad Pafelicum. p. 1008. Conf. ibid. p. 941. (u) In den acten und schriften zum Conc. Buch gehörig. pag. 7.
(x) Ita Scultetus Annal. Evang. P. 1. p. 226. (y) Vid. Seckendorffius lib. 1. p. 303. (z) Vid. Brentius de personali unione duarum naturarum & de Majestate Christi &c. itemque in Recognitione Doctrinae de Majestate Christi &c. Jac. Andreae Theses & Apologia, it. Assertio pia & orthodoxa Doctrinae de personali unione &c. (a) Vid. Hospinianus Conc. Disc. praef. & c. 1. p. 9. seqq. Hutterus Conc. conc. p. 1. 11 & 319. seqq. (b) Hospinianus praef. 1. c.

gebruikt heeft. (c) In 't korte, het ging ook hier over, terwylen men de *Majesteyt van Christus* voorgaf te verdedigen, zoo verwert, ergerlyk, en bitter toe, dat een ieder daar uyt wel konde zien, hoe dat niets minder, als *Christus heerlykheid* en *Majesteyt*, door dit gekyfbevordert wierd. Uyt welke reede ook de *Papisten* geheele boeken, over dit ellendige gekyfb, tot schande van de *Lutheraanen*, vol gemaakt hebben. (d)

Jaar Mf.
tot MfC.

15. En met deeze beyde strydige punten, heeft men by na dien gantschen tyd, in de voorige eeuw, doorgebracht, en de hoofdzaaken daar door vergeeten, en laten vaaren. Doch allengskens zyn daar noch al andere punten by gekoomen, welke die scheuringen, tusschen de *Lutheraanen* en *Gereformeerden*, noch al meer verwydert hebben. Waar onder dan de voornaamste wel geweest is, van de *Genaade-verkiezinge*, door dien *Calvinus* van de volkoomene *prædestinatie* ter zaaligheid of verdoemenisse, booven alle andere, zeer aanstoortelyk en slecht schreef, en ook zeer veele navolgers kreeg: (e) waar door hy met eene, geen geringen stryd op nieuws verwekte. Want te vooren was men over zulke vraagen, vry stil geweest, en *Luther* hadde, voornaamentlyk, zeer bescheiden daar van geoordeeld, wanneer hy op deeze stoffe gekoomen was, zeggende: *Men zoude wel veel hier van (van de verhardinge) prediken, maar ik doe het ongaarne, om de schandelyke en al te nieuwsgierige natuure, die altyd lust heeft, om iets zeldzaams en nieuws te weten, dat ik dan gaarne myde, als ik het ontgaan kan. God haat dit kwaad zeer, en hy kan het kwaalyk verdraagen, wanneer men roemen, trots en gezien zyn wil, buyten de H. Schrift.* (f) Maar het zoude te lang duuren, by aldien men een iegelyke byzondere historie van deeze oneenigheeden na malkanderen zoude uytvoeren, gelyk als ook niet minder, wat 'er ontrent de punten van de Beelden, van de Tiengebouden, van de plegtigheeden, en andere diergelyke stoffen, na malkanderen, tot in deeze teegenwoordige eeuw toe, van wederzyden, in byna ontallyke boeken, voor en teegen, *gedisputeert* is, in 'r byzonder op die plaatzen, daar de *Lutherfche* van de *Gereformeerde* eenigzins verdrukt zyn geworden.

Andere stryd-punten tusschen de Lutheraanen en Gereformeerden.

Van de genaden verkiezing.

Oorsprong hier van.

16. Maar verstandige Mannen, zelfs onder de haare, hebben de groote schaade van deeze woorden-twisteryen gekent en betreurt. Nademaal zy uyt de Historien, en de daagelykche ervaarenheid zelve, wel konden zien, dat deeze oneenigheeden, onder de voornaamste Godgeleerde, „de zaaken van de zoo genaamde *Euangelische* vry zeer neergeslaagen „hebben. Want daar nauwelyks de Gemeentens ergens in gebeert „waaren, wierden zy terstond in twee teegenstrydige partyen verdeelt, „daar zommige het gevoelen van *Luther*, en andere dat van *Zwinglius*, „aannaamen. Daar door traaden veele weeder te rugge in *Babel*, andere wachten met ontstelde gemoederen, welke doch eyndelyk te uyt- „sprake der Godgeleerde zoude zyn. De booze hadden haare vreugde „daar aan, de vroomen zuchtten daar over, gelyk het een zeecker man beschreeven heeft. (g) Met deeze stemt een ander Schryver zeer openhartig over een, die niet ontziet, om de *Protestantsche Kerken* voor een *Babel* te houden, wanneer hy schryft: „Ach, hoe zeer zyn de „tongen der Protestanten verdeelt, en gelyk als de bouwlieden in *Babel!* hoe blaast men dog op de laster-trompette *Seba?* Hoe is de Bruid

Schaade uyt der Protestanten oneenigheid.

Wie Babel is?

Titt 3

Christi

(c) Acta und schriften zum Conc. buch. præfat. (d) Vid. Laur. Foreri Bellum Ubiquitisticum vetus & novum inter ipsos Lutheranos bellatum, & necdum debellatum, ex quo evidenter demonstratur Ecclesiam Lutheranam esse falsam Ecclesiam, quia non est unitate fidei una. Dilingæ 1627. 129. & adv. eum Kesslerus. (e) Vid. Calvin. Instit. Theolog. l. 111. c. 21. seqq. Petrus Martyr l. de Prædestinat. Pifcator l. de Gratia Dei, & reliqui magno numero. (f) T. 111. Altenb. p. 568. (g) Scultetus l. c. p. 89.

Jaar MD.
tot MDC.

„Christi, die wel eer als *Jerusalem* een stad was, en schoon te zaamen „gevoegt, maar die nu al tot een *Thamar* is geworden, en heeft door „meenigen *Perez* een schaadelyke kloove geleeden! gaat het niet met „den Godsdienst, als wel eer met de Dochter van *Plutarchus*, welke, „dewyle zy alle haare vryers tot geen deel kon werden, eyndelyk van „dezelve in stukken verscheurt wierd? (b) Ja de *Potentaten* zelve hebben de Godgeleerde ernstelyk vermaant, dat men met zulken gekyft en verdoeminge, zich altyd zelfs onder malkanderen maar werk gaf, daar de *Jesuiten* ondertusschen daagelyks toenaamen, en meer toeloop kreegen, en de *Protestanten* in teegendeel altyd afnaamen: alzoo dat het te bezorgen stond, dat men zich zelfs, en de nakoomelingen, nog eens van de leere zoude berooven, en weederom in de Paapsche duyfternis koomen te vervallen. (i)

Ergernis
van de Pa-
pisten.

17. Wat de *Papisten* zelve hier by voor gedachten hebben gehad, zulks is in haare schriften genoegzaam te vinden. Zy hebben in 't byzonder op de groote bitterheid, scheldwoorden en dreigementen, geweld en onrechtvaardigheid, heel naauw acht genoomen, die de *Protestanten* zelfs teegen malkanderen gebruykten. Daarom hebben ze by voorbeeld, zulke bloempjes uyt de stryd-schriften getrokken. *Joachimus Westphalus* heeft van de *Zwingliaanen* geschreeven, haare lasteringen waaren waard, dat ze met den staf der Overigheid, en niet met schryven, weederlegt wierden. (k) *Beza* heeft twee t'zaamspraaken, teegen *Heshufius*, uytgegeeven, waar van de eene *Cyclops*, en de andere *Sophitta* genaamd werd; waar uyt men de Euangelische tucht onder elkanderen heel wel verstaan kan. *Clebizius* heeft een Boek geschreeven, met den tytel: *Overwinninge der waarheid, en val van het Saxische Pausdom*. Maar dewyle het Saxische Pausdom van *Luther* zeer hoog gekoomen was, zoo hadde het niet konnen vallen, voor dat het met eene den hals brak. Dit willen de *Sacramentarijze* wel gaarne hebben, maar de *Luthersche* zullen haaren *Saxischen Paus*, *Luther*, niet verlaten. *Sturmius* heeft opentlyk geklaagt, dat de *Luthersche* met haare ongestuymigheid en ongerogtigheid, den loop des *Euangeliums* verhinderden. In 't laatste zegt hy: By aldien de Overigheid aan deeze menschen haar swaard drie daagen lang overgaf, dat'er als dan terstond grouwelyke donderslaagen, vlammen en blixemen van verdoemenis op zonden volgen, enz. Ook zegt hy: zy beweeren dien ze willen, en wat zy willen, en weederom, wat, en welke zy willen, die verwerpen, kwellen, verdoemen en verdryven ze, zy maaken die schier aan galg en paal vast, zy dryven haar schier in de stook-oven, in 't vuur, enz. (l)

Pausdom
onder de
Lutheraanen.

Verdeelt-
heid der
Protestan-
ten.

18. Aldus heeft de *Satan* al in 't begin alles goeds verdorven, en het oogmerk Gods, dat door de eenigheyd behouden kon werden, geheel verkeert, en die geene, welke getuygen der waarheid hadden behooren te zyn, voor haare gemeene vyanden zelfs, tot schande en tot spot maakt. Gelyk als het helaas! terstont na de aangaande stryd over het *Avondmaal*, geschied is, dat de partye van *Zwinglius* zig van de andere altyd meer afgescheiden, en hier na elk weeder een eyge zoo genaamde Gemeente of Kerke gemaakt heeft. Daar dan hier namaals de zoo veelvuldige gezochte vereeniging vruchteloos afgeloopen is, en tot nu toe, by de nog duurende laauwheid, in de leevendige navolginge van *Jesus Christus* niet te hoopen is. Ik zal dan, na deeze korte beschryvinge der voornaamste strydgheeden, nog eenige omstandigheeden, aan-

(b) Frid. Seiler Anabapt. Larv. praef. (i) Landgravii Hassia Ep. ap. Hospinianum Conc. Disc. c. xii. p. 69. (k) Laur. Surius, Chron. p. 243. (l) Id. ibid. p. 294.

aangaande derzelve aart en wyze, alhier achter aanvoegen, en als dan noch iets, aangaande de uytterlyke toestand van de zelve Gemeentens in de zestiende Eeuwe, daar meede bydoen.

Jaar MD.
tot MDC.

19. Doch by de maniere van den stryd zal ons weynig vermaakelyks voorkoomen, nademaal de strydende partyen, op de gedagte wyze, al terstond in het begin in zulk een diepe nayver, afgunst, en verbitteringe teegens elkanderen vervallen zyn. Want de oude schriften doorgaans getuygen, hoe de een den ander, over haaren uytterlyken welstand, toeloop en wasdom, benyd, en daar door verkleint, verketterd, onderdrukt, en vervolgd heeft, waar van ontallyk voorbeelden voor handen zyn. Wanneer de eene partye in een land wat gehoor gevonden hadde, zoo heeft de andere dat met een scheel ooge aangezien, en wel opentlyk geschreeven: *Dat het te wenschen was, dat daar heene beetere Leeraars gezonden geweest waaren, zoo zoudt dat ryk van die het onze* (naamentlyk der *Lutheraanen*) *zyn geweest* (*dubio procul regnum istud esset nostrum*) gelyk als van *Engeland* van iemand geschreeven werd. (m) En uyt deezen grond kwaamen alle die kwaade bejeegeningen voort, die men den ander aandeed, waar van ik maar een weinige met beyderzyds stellinge van de strydige punten zelfs, en haaren grond of ongrond uyt haare strydschriften zal aanroeren. Men heeft dan elkanderen met de allerschrikkelykste uytdrukkingen, zwart zoeken te maaken, op dat de teegenpartye geen aanzien by iemand vinden mocht. De schriften der *Lutheraanen* zyn bekend, als het boek van *Dr. Nicolaus: Der Calvinisten God, de Duyvel*, waar in hy onder anderen, *den Calviniste Heere God* (gelyk hy hem noemt) beschryft, dat hy *een ligtvaardige, geile, onkuyssche, looze, arglistige, bedriegelyke, en bloeddorstige Moloch is*. (n) Item: *Een brullende os, een ofsen god, de helsche brullende os, de oude booze vyand, en vervloekte Leviathan*. (o) Welke Schryver dan ook doorgaans, in zyne schriften, een schrikkelyke verbitteringe teegen de *Gereformeerde* laat zien, en onder anderen, de sprinkhaanen in de *Openbaaringe Johannis*, voor de *Zwinglianen* en *Calvinisten* heeft gehouden. Waar voor hy ook van haar weder moest lyden, zoo dat zy, met de zelve bitterheyd, van hem geschreeven hebben, *De helsche geesten hebben den uytziinnigen Schryver, als hem, midden onder donder en blixem, de vervloekte siele uitgevaaren is, uyt dit leeven weg gerukt, om aan God reekenschap van zyne lasteringen te geeven*. (p) Ik zwyge nog van andere diergelyke dingen, welke van tongen, door de helle ontfooken, van de Godgeleerde van wederzyden, uytgespoogen zyn geworden.

Nyd teegen
den ander.

Vyand-
schap der
Lutheraanen
teegen
de Gere-
formeerde.

Schrikke-
lyke by-
naamen.

20. Alhoewel ook de *Gereformeerde* teegens de naam van *Calvinist* altyd ernstig geprotesteert, en opentlyk betuygt hebben, dat ze zig van geene menschen wilden laten noemen: zoo heeft men dog gezogt haar daar meede leed aan te doen, en daar toe nog veele andere vreemde naamen bedagt, gelyk als men haar *Sacramentaarize* of *Sacrament-Swermer's* geheeten heeft, op dat het dog voor al schrikkelyk klinken mocht, gelyk als uyt de strydschriften bekend is. Men heeft haar vier *Patriarchen* gegeeven, *Carelstad, Zwinglius, Oecolampadius* en *Calvinus*. (q) Waar door dan ook de *Papisten* aangehitst wierden, dat zy, in *Vrankryk*, en elders, alle die geene, onder den naam van *Sacramentariissen*, omgebragt hebben, welke iets teegen de *Misse*, en andere afgoderye, getuygt hebben. Ja daar zyn nog al erger toenaamen op de baan gekoomen, zoo dat

Calvi-
nisten.

(m) Kromayerus Hist. Eccl. p. 593. (n) p. 26. (o) Ib. p. 10. & 31. (p) L. 11. Hist. Regni Christi c. 5. Vid. Dav. Paræus Colloq. Sulzbac. Collat. 2. ap. Lubertum vom Kirchenbann. p. 116. (q) Vid. Wigandi Sacramentariissinus in titulo.

Jaar MD.
tot MDC.
Arriaanen,
Nestoriaanen.

dat men haar, als *Arriaanen*, en andere grouwelyke Kettters beschreeven heeft. (r) De *Nestoriaansche* tytel was heel gemeen, daar nu de *Lutherfche* van de *Gereformeerde*, en dan deeze van die, voor uytgemaakt wierden. (s)

Antichristen,
Turken.

21. Zy hebben ook *Antichristen* (t) ja *Turken*, en *Heidenen*, by de *Lutheraanen* moeten heeten, dat de *Calvinifche* *Draak* met de *Mahometifche* grouwelen zwanger ging, en met de *Turken* eenig was. (u) Het gene men in heele boeken heeft willen vertoonen, gelyk als het boekje getuygt met den tytel: *Liever Turk, als Calvinift*. Alhoewel het bewys daar van meenigmaal zeer zwak gevallen is, als wanneer men heeft gezegt: *De Zwingliaanen, zoo de Overigheid haar niet met geweld dempt, zullen over gantsch Duytsland, een groot ongeluk, en eyndelyk, de Turkze Mahometze leere, leeven en gewoontens, invoeren: om dat ze den Bybel van Luther vervalscht, zyne gezangen verminkt, en zynen Catechismus verlaaten hebben.* (w) Zoo heeft men ook alle haare dingen den Satan alleen toegeschreeven: gelyk als uyt het genoemde boek van *Dr. Nicolaus* te zien is, als ook uyt andere, daar in hy de *Calviniften* aldus toespreekt: *De Duyvel moet uwen God en toevlugt zyn, (x) gy eert God niet, maar den Duyvel in de plaats van God. (y) Een ander yveraarschreef, aan den Raad te Straatsburg, van Zanchius en Sturmus: zy zonden zig tegens haar, als afgevallene, en Duyvels dienaars houden, en haar alle verdriet aandoen, zoo veel als haar eenigzins moogelyk was. (z) Item, Hy hoopte, dat de Duyvel haar ondertuffchen zoude wegvoeren, op dat men eens van haaren twyft verlost wierde. (a) Men heeft haar Sacraments-Duyvels, item, Hugenottifche Duyvels, geheeten. (b) Die niet alleen geestelyk, maar ook lichaamelyk, bezeeten waaren. (c) Ik zwyge nu noch van andere diergelyke toenaamen, die nooit eenig Christen, ja zelfs ook geen Heydenen*

Duyvelfche
naamen.

Schelmen.

paffen. Gelyk als haar *Andreæ, Nebulones*, en de *leugenachtigste schelmen*, die de aardboodem draagt, genoemd heeft. (c) *Heshufius* noemt ze, *doortrapte, arglistige, schalke, bedriegelyke, goddelooze, valsche, tweetongige, onbeschaamde, lasterlyke Swermers, Zwingliaanen, en Calviniften, Sophiften, schaadelyke, hoogmoedige, roekelooze, leugenachtige en Epicurifche geesten, ja oneerbaare boeven en Sacramentaaiften.* (d)

Valsche
betichtingen.

22. Hoe ongeregeld het ook in deeze strydfigheden zelfs toegegaan is, was wel, met byna ontallyke voorbeelden, te bewyzen, by aldien het niet hier booven reeds al zoo overvloedig getoont was. De *Gereformeerde* hebben haar zeer beswaard, dat men niet alleen de schuld van openbaare valsche dingen haar aangewreeven, maar ook eenige gebreeken of eigene meeningen van een of ander Schryver aan haare gantsche Gemeente heeft toegeschreeven. Onder de eerste hebben zy gerekent, en als lasteringen aangegeeven: „Dat zy de Almoogendheid Gods loochenden. „Dat ze God tot een oorzaak der zonden maakten. Dat de God der „*Calviniften* de Duyvel zelfs zoude zyn. Dat ze *Christus* in den heemel inslooten, gelyk een voogel in een kou, of als een gevangen „aan een ketting. Dat ze leerden, dat 'er in de Sacramenten alleen maar „bloote teekens waaren, maar niet het hoofd-goed: alleen de doppen, „en niet het pit. Dat ze de erfzonde loochenden: en de kinderen van

Lasteringen.

(r) Vid. Jac. Reneccius de Calvin. ortu, cursu & exitu, c. 111. totum p. 62. Osiander H. E. p. 818. 440. &c. (s) Wigandus l. c. p. 169. 173. 226. Schröderus de Nestorianismo & Eutycheismo contra Grotium Witt. 1594. 80. (t) Vid. Wigand. l. c. p. 218. 283. (u) Nicolai Hist. Regn. Christi l. c. p. 531. (w) Zachar. Faber 100. unwarheiten der Calvinisten præf. è Chemnitio. (x) In der ersten Victorie p. 88. (y) Ibid. p. 90. (z) Apud Fechtium l. c. p. 148. (a) Ibid. p. 188 & 191. (b) p. 216. 434. (c) Ibid. p. 508. 518. (d) Nothwendige verantwoording Amlingii wieder Heshuf. p. 32.

„natuure voor heylig hielden, dat is, zonder zonde. Dat ze leerden, „al wie in de volkoomene en bloote raad Gods tot het eeuwige leven „uytverkooren is, die moest zaalig werden, alhoewel hy al willens in „de allergrootste zonden leefde: En daar teegen als hy verworpen was, „zoo hielp dog alles niets, al hadde hy meerder geloove en vroomheid „als *David*, *Petrus*, en de *Maagd Maria*. Dat 'er alleen een halve „*Christus* voor ons geleeden heeft, en dat 'er maar een halve *Christus* „by zyne Kerke op aarde is. Dat ze den mensche *Christus* van de aan- „roepinge uytfluyten, en maar alleen de bloote en afgezonderde God- „heid aanroepen. (e)

Jaar MD.
tot MDC.

23. Onder deeze andere zoort hebben ze het gerekent, wanneer men de meeninge van *Zwinglius* aan alle de andere toegeschreeven heeft, daar hy steld: *Voor myn perzoon houd hy het daar voor, nademaal 'er onder de Heydenen zoo veele vroomen mannen geweest zyn, als Socrates, Aristides, de Scipiones, en andere, dat die ook zonden zaalig werden.* Daar doch *Luther* zelfs gezegt hadde: *Cicero, een wys en naarstig man, heeft veel geleeden en gedaan: ik hoope dat onze Heere God, hem en zyns gelyken genaedig zal geweest zyn.* (f) *Dat veele Heydenen door eene toevallige barmhertigheid Gods zyn zaalig geworden.* Insgelyks ook, als men het *Zwinglius* kwaalyk afneemt, dat hy geschreevens heeft, *dat hem een geest in den droom de verklaringe der ingestelde woorden ingegeven, maar dat hy niet geweeten hadde, of hy wit of zwart geweest was.* Waar teegen zyne verdedigers de voorbeelden van *Paulus*, *Ambrosius*, *Hieronymus*, *Augustinus* en *Lutherus* zelfs bygebragt hebben, als welke door droomen van God vermaant zyn geworden. (h) Noch heeft men openbaare lasteringen aangemerkt, daar aan zulke menschen de schuld van zoo veel grouwelyke zoorten van sterven gegeven werd. Hier booven in 't neegentiende Hoofdstuk is het valsche bericht van *Carelstad* al ontdekt geworden, het geene zoo veele *Lutherische* Schryvers teegen de waarheid gedaan hebben. Van *Zwinglius* is iets diergelyks, uyt waarachtige oirkonden, te zien, welke, alhoewel hy anders waarlyk groote gebreeken, en heersch-zucht aan zig gehad heeft, echter na zyn dood niet na de waarheid van veele beschreeven is geworden.

Eigene by-
zondere
meeninge-
gen.Van der
Heydenen
Zaligheid.Droom van
Zwinglius.

24. Naamentlyk, zy berichten, als dat, toen *Zwinglius* in de slag in 't Jaar 1531. gebleeven was, de vyanden hem gevilt, in vier stukken gehouwen, en met zyn vet, de laarzen, schoenen, en yzers der spietzen gesmeert, en het lyf verbrand hadden. (i) Hier teegen hebben andere niet alleen beweezen, dat deeze omstandigheeden meest alle verdicht zyn; (k) maar zelfs eenige *Lutherische* Schryvers hebben die ook voor verziert gehouden. (l) Daar over het die dan dikmaals gemoeyt heeft, dat de *Lutherische* in haare predikatiën, brieven, verzen en boeken, zig over de neederlaage der *Zwinglianen* verheugt, en het voor een straffe Gods uytgegeeven hadden. (m) Van *Oecolampadius* heeft men ook voorgegeeven, dat hy zig zelfs hadde willen ombrengen. (n) Hy was door des duyvels verzoeking van rouwe gestorven, en op zyn bedde by nagt verzmoot geworden. (o) Waar teegen zyne vrienden nochmaals het teegendeel omstandiglyk beweezen hebben. (p) Ja de verhaalders hebben

Aart van
zyn dood.Van *Oeco-*
lampadius.

II. Deel.

Vvvv

zig

(e) Vid. Baselischer bericht vom ursprung und streitigkeiten in Religions sachen zwischen den Calvin. und Luth. p. 14. seqq. & plures alii. (f) In Tischreden p. 544. (g) Comm. in Genes. Cap. 4. & 9. Vid. Bericht vom streit p. 30. (h) Pezelius Mellific. Hist. P. 111. p. 439. (i) Kromayerus H. E. p. 988. Georg. Muller Hist. der F. C. c. vii. §. 26. Greferus in Vita ap. Christ. Schlegelium p. 33. Wigandus & plures. (k) Scultetus l. c. p. 347. seqq. Sleidanus Bucholcerus Ind. Chr. p. 535. Alstedius Chron. p. 531. &c. (l) Micælius l. c. p. 423. (m) Scultetus l. c. p. 152. (n) G. Muller l. c. §. 30. (o) Lutherus To. v. Altenb. p. 805. To. vi. p. 89. Tom. viii. p. 348. Matthesius in Vita Lutheri p. 72. (p) Scultetus l. c. p. 355.

Jaar MD.
tot MDC.

Neufferi
afval.

zig dikmaals zelfs verleegen gevonden, als zy het gedicht van *Carelstads* dood op *Oecolampadius* gepast, en geschreeven hebben, dat hem eengroot man in't bedde geworpt hadde, die hem te vooren onder de predikatie ook verscheenen was. (q) De andere historien van *Adam Neufferus*, die uyt een *Calvinist*, een *Arriaan*, en eyndelyk een *Turk* zoude geworden zyn, als ook van de andere *Arriaanen*, als *Servetus*, *Gentilis*, *Blandrata*, en andere, zyn omstandiglyk van zeer veele onderzocht geworden, en ook klaar beweezen, dat de afval van die aan de *Gereformeerde*, zoo zeer niet toe te schryven, of ook hen voor te werpen is, nademaal 'er, uyt de *Lutheraanen*, alzooveel, gelyk als, *Job. Sommerus van Pirna*, *Osterodius*, *Smalcius*, en veele andere, ook *Arriaanen* geworden zyn; dog hier is't de plaats niet, dat wy daar meerder van spreken.

Oproer
tegens de
Gerefor-
meerden.

25. En alzo is het met woorden hier by toegegaan, daar de daad dan ook wël op gevolgt is, naamentlyk, zoo veel oproer; oploop, en openbaare muysterie, teegens zulke Overigheid, die men voor *Calvinist* gehouden heeft. Waar van de Historien, in die landen, daar de *Gereformeerde* allengskens in geraakt waaren, goede onderrechtinge können geeven, en in de *Chronyken* vol op staan. Ook leggen noch daar de schriften, waar in men de *Landvoogden*, en onderdaanen in 't algemeen, onderrechtinge en aanwyzinge gegeeven heeft, hoe ze zich teegen de zoo genaamde *Calvinische Overigheid*, in zulk een geval stellen, haar uyt de Kerken tot de Godsdienstige oeffeningen verjaagen, en teegen haare instellingen en beveelen, anderzins leeven mochten. (r) Wat voor openbaare muysterien daar wel op gevolgt zyn, geeven de Historien genoegzaam te kennen, en onder anderen, de schrikkelijke oploop te *Marpurg*, alwaar de *Lutherische burgers*, in de Kerken, de *Gereformeerde Predikanten* van het Koor needer geworpen, en zommige by na dood geslaagen hebben, welk grouwelyk Treurspel van de Landsheer zelfs ter naauwer nood gestilt heeft kunnen werden, die daar ontrent met eene groote voorzichtigheid, weegens de schrikkelijke verbittertheid, moestte handelen. (s) Om nu van andere diergelyke bedryven te zwygen, hoe het 'er te *Pfortzheim*, en elders, toegegaan is. (t) Desgelyks ook te *Berlyn*, waar van in 't volgende boek breeder zal werden gehandelt.

Muyte-
ryen.

Te Mar-
purg.

Afzetting
der Gere-
formeer-
den.

Verjaa-
ging.

Oorzaa-
ken.

Gebed
tegens haar.

26. Wanneer men over deeze lieden machtig kon werden, zyn ze wel haast uyt haare ampten en andere waardigheeden, gestooten geworden, waar van ook nog de raadgevingen van de Godgeleerde voor handen zyn. (*) Ja men heeft haar wel haast uyt Stad en Land verdreeven, uyt vreeze, dat ze daar te zeer mochten innestelen, waar toe dan deeze en andere oorzaaken bygebracht wierden, naamelyk: dat een *Christelyke Overigheid* zulk een magt hadde om de *Sacramentariissen* af te schaffen, dewyle zy custos utriusque tabulae, of een bewaarder van beide de *Wetten*, is. Zy hebben het regt wel om dieven en moordenaars, brandstigters, en diergelyke te verdryven, waarom zouden ze dan de valsche leere niet verbieden? (u) Op zulk eene wyze is 'er van de verbitteringe onder malkanderen, geen eynde geweest, waar uyt men noch daar en booven een groote Godsdienst gemaakt heeft, en wel zeer gebedden: dat God het herte van deeze of geene Vorst, met haat teegens de *Calvinisten*, dog mogt vervullen!

(q) Kromayerus l. c. (r) Vid. Confilia ap. Dedekennum P. 1. p. 410. 417. Stattliches, anführliches Schreiben der Ritterschaft im Fürstenthum Anhalt, so mit der Calvinischen Reformation nicht zu frieden, mit einer Vorrede D. Joh. Olearii Hall. 1598. 4o. & alia. (s) Historischer bericht der im neulichen Monat Aug. zugetragenen Marburgischen Kirchen-händel, Marburg 1605. 4o. &c. (t) Vid. Ofiander H. E. p. 1143. (*) Vid. Dedekennus l. c. p. 422. 429. Duntæ Caf. Consc. p. 820. (u) Wigandus l. c. p. 360.

vullen! (x): Insgelyks ook, dat God de Calvinische ondankbaare en onreyne voogels dog wilde weeren. (y) Dat hy de Godslasterlyke en bedrige-lyke brandvossen, de Calvinisten, dog wilde stooren en weeren! (z)

Jaar MD,
tot MDC.

27. Ook heeft men yverig gestreeden en gearbeyd, dat de Gereformeerde doch gezaamentlyk (gelyk hier booven al gemeld is) van de Religie-vreede en de Augsburgse Belydenis, t'eenemaal uytgeslooten mogten werden, het welke men dan met veele schriften en gronden toenmaals wilde bewyzen. (a) Alhoewel teegens alle zulke voorwendingen, na langen stryd, en de overeenstemminge van veele verstandige, (b) eyndelyk de Gereformeerde, in het Osnabrugse Vreedens-besluit, onder deeze Religie-vreede, opentlyk meede ingeslooten, en daar in bevestigt zyn geworden. (b) Ondertusschen heeft haare teegenpartye uyt den ouden ingewortelden haat, zig teegens haar echter zoo gedraagen, dat ze haar, van andere beneficien of voordeelen, na haar vermoogen hebben uytgeslooten, ja, wanneer zy van de Papisten verdreeven waaren, of anders nood leeden, haar niet bygestaan hebben, maar haar veel eer van haare grenzen, met vrouwen en kinderen verdreeven, gehindert, en alle vyandschap bewezen, waar van ik maar eenige weynige voorbeelden alhier zal bybrengen, op dat het voor geen verdichtzel gehouden werde.

Uytstuy-
ringe van
de Reli-
gie-
vreede.

Verlaating
in ellende.

28. Daar is dan het voorval bekent, het welke, ontrent het Jaar 1553, met de Gereformeerde vluchtelingen uyt Engeland voorgevallen is. Deeze hadden, na de dood van Koning Eduard de zesde, uyt het zelve Koningryk moeten wyken: derhalven begaaven ze zich van daar, eens deels te sloop naar Denemarken, in hoope van aldaar wel voort te zullen koomen. Haar hoofd was Johannes à Lasco, een Pools Edelman, welke, met haar veelen, in 't hartste van de winter, te Coppenhaagen aankwam, en om onderhoud en beschuttinge aldaar aanhield. Nu hadde haar, gelyk als zy verhaalen, de Hof-prediker, Noviomagus, in 't byzonder, zyn meedelyden wel betoont, en by de Koning, een aanbeveeling op haar smeekschift, toegezegt. Maar zoo dra als hy op den predikstoel kwam, voer hy teegens deeze lieden uyt, waarfchouwde de Gemeente voor haar, noemde ze, valsche Leeraars, en onregtgeloovige, aan welke alles verlooren, en welkers eynde, het eeuwige verderf was, en op welke men met vingeren wyzen soude, op dat een ieder zig voor haar konde wagten. (c) Zy verhaalen, dat hy voor zyne andere Amptgenooten, een brief van Luther voor den dag haalde, waar in hy, aan een Bremer Pfarbeer, geschreeven zoude hebben, Daar staat geschreeven, Welhem, die niet en gaat in den raad der Sacramentaarissen, nog wandelt op den weg der Zwingliaanen, nog zit, daar de Zurickers zitten. (d) Als nu deeze vluchtelingen over zulke bejeeningen der Lutherse Predikers om een religie-gesprek aanhielden, zoo wierd het haar van den Koning afgeslaagen, en hier teegen aangezegt, zy zouden zig terstont uyt het Koningrijk weg maaken, zoo ze haar, tot de geheele Leere, en alle de Kerkelyke plegtigheden, niet bekwaam wilden toonen: en alhoewel zy wegens het koude en ongestuymige weeder en vorst, om huysvestinge aanhielden, zoo moesten

De Ballin-
gen uyt
Engeland.

Vervolg-
ing in Dene-
marken.

Verjaaging
daar uyt.

Vvvv 2.

ze

(x) Timoth. 1 Kirchnerus Ep. ap. Fechtium l. c. p. 693. (y) Joh. Olcarius l. c. p. ultima. (z) Ap. Jerem. Simonem Eulenburg. Chron. p. 624. (a) Vid. Resp. Theol. Rostoch. & aliorum ap. Dedekennum. P. 1. p. 95. 106. 433. Bidenbach. Consil. Dec. VII. Conf. 8. 9. Heilbrunner von der Augspurgischen Conf. widr. Censur p. 86. 89. Osiander H. E. præf. & p. 636. 629. & plurès. (b) Vid. Waremundus ab Ehrenberg de fœd. p. 158. 190. Goldastus Polit. Imper. c. 4. p. 29. Quirinus Kubach Quæst. Illust. Dec. ult. qu. 7. Monzambano de Statu Imp. Cap. v. n. 12. Dn. Zeehius Europ. Herald p. 532. (c) Historischer Bericht, wie die Kirche aus Niederland und andern ausländischen Orten in Engeland angefangen und wiederum verstôret worden Anno 1553 und 1554. verteutschet durch Barthol. Rhodungum Cap. 111. pag. 31. (d) Ibid. pag. 104.

Jaar MD.
tot MDC.

ze echter, in een schip, naar *Lubek* afvaaren, na dat ze in een zeer groote en bittere koude, gelyk ze schryven, door een diepe sneeuw, met vrouwen en kleine kinderen, onder een grooten spot van menschen de stad hadden moeten ruymen. (e)

Te Rostok.

29. Hier op kwaamen de meeste van deeze lieden te *Rostok*, alwaar haar den Raad in 't begin verdroeg, en door de vingeren zag, tot dat een zeecker *Prediker*, genaamt *Dr. Hendrik Smedenstad*, al te heftig teegens haar, in zyne predikatie uytvoer, daar door het volk opgehitst wierd, en die onder anderen, van haar uytstrooide: *dat zydes nagts haare te zaamenkomsten hielden, en in 't donker allerleye ontugtigheid met elkanderen bedreeven.* (f) En een ander *Prediker* zoude deeze woorden teegens haar gebruykt hebben. *De Duyvel heeft u; schelmen en boeven, hier gevoert, wanneer gy zoo voort vaart, zoo zal onze Lands Vorstelyke Overigheid het zwaard over u trekken.* (g) Te *Lubek* gaf haar de *Superintendent* maar den tyd van 10 daagen te blyven, om dat hy het met den Raad alzo beslooten hadde. Dog de Raad verdroeg haar, tot het eynde van February toe, niet teegenstaande de *Predikers* opentlyk teegens haar predikten. Eyndelyk moesten ze, niet teegenstaande alle hun bidden en smeeken, ook van daar wyken, als wanneer ze te *Hamburg* aankwaamen. Hier zouden de burgers haar ook wel geleeden hebben, by aldien de *Predikers* haar nogmaals niet voor *Swermers* uytgekreeten hadden, en by de oproerige te *Amsterdam* en *Munster* vergeleeken. De voor-

Lubek.

Hamburg.

Handel
van Westphalus.

naamste onder haar, *Joachimus Westphalus*, gebruykte in eene te zaamenpraake met haar, onder anderen, deeze woorden: „Wanneer wy „uw⁷ begeerte toelieten, zoo zoude het wel schynen, als of wy zelfs „aan onze leere twyffelden; welke wy echter voor t'eenemaal zeker en „waarachtig houden: deeze hebben wy nu veele jaaren lang, in goede „rust en vrede van onze Kerken geleert, zy is op de Hooge Schoolen „overwoogen, voor regt erkent, en aangenoomen geworden. Te *Wittenberg* werd geen *Doctor*, *Magister*, en diergelyke gemaakt, voor dat „hy met eenen eed, op dezelve leere, zweert. En by aldien ze nog al „twyffelachtig en ongewis mogt zyn, zoo heeft onzen Raad en de Door- „luchtigste Koning van Denemarken, zwaarlyk gezondigt, dat zy teegens u lieden een bevel hebben laten uygaan. (h)

30. Daar op wierd'er van den Raad, teegens deeze *Sacramentaarize*, een bevel afgekondigt, en in alle Kerken geleezen en aangeplakt: *Om dat de Predikers zoo growwelyk teegens haar schreeuwden*, stond daar in; zoo dat die alle uyt de Stad gedreeven wierden, en als zy voor de Stad van een zekere Weduwe wierden ingenoomen, zoo heeft men deeze in een geldboete beslaagen. (i) Eyndelyk zyn de meeste, na veel omzwervens, in *Oostvrieland*, te *Emden*, van de *Graavinne van Oldenburg*, *Anna*, aangenoomen. (k) Na die tyd zyn'er veele van zulke *Bal-lingen*, inzonderheid *Nederlanders*, met *Johannes à Lasco*, naar *Frankfort aan den Main* gekoomen, waar over de *Frankforders*, van de *Lutherfche* Godgeleerde, zeer aangevochten wierden, zoo dat *Westphalus* een geheel Boek teegens *à Lasco* geschreeven heeft. (l) Veele hebben zich te *Straatsburg* ter needer geslaagen, en zyn eyndelyk nog al vry wel verdraagen geworden, en andere te *Wesel*, maar welke *Melanchthon* nauwelyks verbidden kon, dat zy niet in 't Jaar 1556. van daar verdreeven

Ontfangen
in Oost-
vrieland.

Te Franc-
fort.

Straats-
burg.
Wesel.

(e) Ibid. Cap. iv. p. 119. 125. Conf. Regenvolfcius Hist. Eccl. Slavon. l. III. p. 411. Pezelius Mellific. Hist. P. III. p. 455. Oliander H. E. lib. III. c. 15. p. 668. (f) Histor. Bericht l. c. c. VI. p. 135. (g) Ibid. p. 139. (h) Cap. VIII. p. 217. Regenvolfcius. Oliand. II. cc. (i) Hist. Bericht l. c. c. IX. p. 242. seqq. (k) Regenvolfcius l. c. (l) Oliander l. c. p. 650.

ven wierden. (m) Alzoo hebben de *Gereformeerde*, niet alleen van de *Papisten*, grouwelyke vervolgingen geleeden, maar hen is ook van anderen niet weynig benaauwtheid aangedaan, wanneer ze maar de gelegenheid daar toe hadden. Ondertusschen hebben zy dit ook niet minder aan andere gedaan, waar by men dan met reede wel zoude moogen denken, hoe haar zelfs zulk een onthaal moet gesmaakt hebben. Wy hebben in de Historie van *David Forisze* en de *Weederdoopers*, al zommige openbaare voorbeelden daar van gezien, en wy zullen van haar noch al meer by den *Sociniaanschen* handel vinden, aangaande de onbarmhertigheid der *Gereformeerde*, in de voorige eeuwe.

Jaar MD.
tor MDC.

31. Het is klaar, hoe zy haaren Godsdienst met het zwaard dikmaals teegen de *Papisten* verdedigt hebben, gelyk als dan de slag in 't Jaar 1531. in *Switserland* voorgevallen, byzonder wel bekend is. Van welken men toestaat, dat *Zwinglius* zelfs, zich om dit inzicht, midden daar onder begeeven heeft, om niet den naam te hebben, dat hy de menschen, in zyne *predikatiën* daar toe hadde aangemoedigt, maar hier na, in het gevaar zelf, slap wierd. (n) Hoe *Calvinus* zig zelfs altyd met het uytterlyke geweld ondersteunt, en teegen zyne teegenstryders verweert heeft, hebben veele over lang al aangemerkt. Zyne zeer vinnige aart, is in 't byzonder uyt zyne gemeenzaame brieven genoegzaam te zien, wanneer hy *Castellio* een *vergiftig, ongetemt, en hartnekkig beest* noemt, (o) en diergelyke harde reedenen meer gebruykt. Hy heeft ook zelfs bekend, dat hy in zommige van zyne *schriften* al te zeer *verstoort is geweest*, doch hy ontschuldigt zig hier meede, dat hy maar eenige *onreynne honden* wat al te hart vervolgd hadde. (p) *Beza* heeft zyne ongestuygmigheid en lust tot kettermaaken, in zyne *stryd-schriften*, duydelyk genoeg beweezen, het geene ook niemand licht loochenen zal. Hy heeft ook, neevens de andere, de *Lutheraanen* niet zelden *Sacramentaarize, Capernaiten, Cyclophen, Menschen-vreeters*, en diergelyke, *getituleert*. Zoo heeft hy ook de *Calvinische* Overigheid aangemaant, en daar in ontschuldigt, dat zy teegen de *Weederdoopers* het zwaard gebruikt hadden, ook aan een ander kwaalyk geduyd, die dezelve de grouwelykste *Tyrannen* genaamd hadde, dewyle zy teegens andere zulke *Leraars*, deeze luyden onmenschelyker wyze hadden omgebragt. (q)

Religiens
kryg der
Gerefor-
meerden.Heevig-
heid van
Calvinus.

Entoorn.

Ongestuy-
migheid
van Beza.

32. Waar uyt dan wel licht te kennen is, waar van daan 'er zoo veele bloed-stortingen geschied zyn, welke op die plaatzen, daar de *Gereformeerde* de overhand hadden, teegen de *Weederdoopers*, en andere, in 't werk gesteld zyn geworden, en dat zy ook noch ongelyk meer menschen om den Godsdienst gedood hebben, als de *Lutheraanen*. *Calvinus* verhaalt zelfs, van eenen verlopen Munnik, dat, nademaal hy teegens zyne leere van de *Prædestinatie* gesproken hadde, hy in de gevangenis geworpen, en voorts heel slegt gehaavent geworden was, gelyk als hy hem dan ook zeer slim afschildert, en doorgaans een guyt noemt, en ook van voorneemen is, om zyne Kerke van deeze pest te zuiveren, buyten alle twyffel doorden beul, op dat hy niet elders ga en schaade doe. (r) Op zyn raad en wille is *Servetus*, te *Geneve*, ook verbrand, gelyk als wy hier onder noch naader zullen zien. Op het goevinden, en de uitspraak van *Beza*, is in de *Paltz*, *Servetus* aanhanger, *Sylvanus*, ook omgebragt geworden. (s) Wat voor een bloedvergieten 'er in de *Nederlandsche* oorloogen, aan het eynde der voorige eeuwe, zoo wel van

Bloedver-
giering der
Gerefor-
meerden.Wreed-
heid teegens
de
doolende.

Vvvv 3

de

(m) Confil. & Resp. Tom. II. p. 251. (n) Scultetus I. c. p. 347. (o) Epist. ad Scultetum p. 183. (p) Epist. ad Valdenses p. 319. (q) Epist. IV. p. 34. (r) Epist. ad Helvet. pag. 140. (s) Hist. Eccl. Goth. Lib. II. c. 5. Sect. 2. p. 783.

Jaar MD.
tot MDC.

Geweeten
dwang.
Ergeenis
der Papi-
ften hier
over.

de *Papisten* als *Gereformeerde* wel geschied is, zulks geeven de Historien omftandig genoeg te kennen. In *Engeland* is'er ten tyde van *Eduard de zesde*, een *Arriaan* van de *Gereformeerde* opentlyk verbrand geworden; daar een *Papist* alzoö van geoordeeld heeft: *Dat het teegens haare geveinsde en bedriegelyke zoetigheid, ja teegens haare meeninge geschied was, dat niemand tot het Geloove gedwongen moet worden, (t)* het geene dan ook niet geloochent kan werden, nademaal de *Gereformeerde* Leeraars by na doorgaans de pynelyke bestraffinge der ketteren toegestemt, en ook verdedigt hebben: (u) zoo dat derhalven geene partye den ander hier in iets te verwyten heeft.

Huycheler-
ry en
schyn.

33. Deeze en anderè onchristelyke dingen; heeft men egter nog altyd met eenigen schyn bedekt; en zig niet te min, gelyk als de andere, over de zuivere leere en *reformatie* beroemt. De huychelerye is in dezelfde Gemeente ook al vry hoog gestygeert geweest, waar in men zig, of op het uytterlyke woord, kerkelyke en andere oefeningen, als enkele *opera operata*, of schynwerken, of wel op den vleeschelyken arm, en het weereldlyke geweld verlaaten heeft. Gelyk als'er dan van *Oecolampadius* zeer gaarne bekend werd, dat hy zeer onregtvaardig gedaan heeft, wanneer hy aan *Grynæus* van den toestand der *Switzers* geschreeven heeft: *Dat het met haare oneenigheid geen gevaar hadde, want de magtigste steeden hadden zig onderling verbonden, om de eere van het Evangelium te verdedigen, en de vyanden waaren ook veel te zwak. (x)* En een ander klaagde in't gemeen van de zyne: „Zy roemden al te zeer „op haare meenigte en magt, dit moest God noodzaakelyk mishaaen, „zoo dat hy haar onmoogelyk konde bystaan. De *Papisten* waaren wel „zeer boos, en zy wierden daar over bestraft; dog de *Gereformeerde* „zondigden ook zoo veel, dat zy door Gods rechtvaardig oordeel moe- „sten gekastyd werden: daar was ook geene zoodaanige boete, welke „die geene aanstond, die de Goddelyke waarheyd en goedheyd erken- „den. (y)

Zorgeloos-
heid by
weerdlyk
geweld.

Verderf en
ellende.

34. Zoo zag en bekende ook *Calvinus* zelfs van de zyne: „Dat zy „niet uyt een affchrik, het jok van den Antichrist van zig geworpen „hadden, om het jok van *Christus* zelfs op haar te willen neemen. Want „die geene, welke den gewetens dwang in't Pausdom hadden beproefd, „gebruykten nu het *Evangelium* maar tot een dekmantel, op dat ze „zonder eenige tucht of wet, zouden kunnen leeven. Alzoo ging het „die geene, gelyk als de *Apostel*, aangaande de valsche *Apostelen*, klaag- „de: *2 Cor. XI. 20.* De meeste waaren te vrede, dat een ieder naar zyn „eygen believen leefde, en zy hielden het genoeg te zyn, wanneer'er „maar opentlyk gepredikt wierd. (z) Ja men heeft ook in de openbaare *Mandaaten*, die teegen de *Ketters* afgekondigt waaren, wytloopig van de ellende der *Switzersche* Gemeente geklaagt: „Dat in deeze laat- „ste tyden, alle de *Standen* zeer boos geworden waaren, en weynige „van haar zyn'er, die met leeven en wandel, zig zoo houden en too- „nen, als zy behoorden te doen, in't byzonder onder u, *Predikanten* „en *Kerkendienaars*; en eenige zyn ook zeer traag in't prediken en huis- „houden, maar aan het wellustige leeven, de dronkenschap, en slemperye, „en ook aan andere dertelheid en ontucht; t'eenemaal overgegeeven. „In den weereldlyken stand zyn diergelyke ondeugden, och arm! ook „al openbaar; gelyk als de echtbreuk, gierigheid, het bedrog, de woeker,

Traagheid
en valsheid
der Gere-
formeer-
den.

Schyn-
weck.

Algemeen
verderf.

Der Predi-
kanten
zelf.

Schande
en ergeenis
daar van.

(t) Nic. Sanderus de Schism. Angl. l. II. p. 263. (u) Vid. Bezae liber de Pœnis Hæreticorum. Altedius de memb. Eccl. milit. C. XIV. §. 8. & Cap. xv. omnino. Althufius in Polit. c. 28. p. 426. Tilenus Disp. P. II. disp. 32. n. 10. seqq. &c. (x) Scultetus l. c. p. 350. (y) Wolfgangus Musculus Epist. ap. eundem. p. 351. (z) Epist. ad Delphinates p. 376.

„ker, hovaardye, het vloeken, zweeren, en de dronkenschap, aldaar
 „genoeg in zwang gaat, dat ook de voornaamste oorzaaken zyn, waarom
 „veele vroomen en Godvrugtige lieden, die *Christus* van herten zoeken,
 „zig daar aan ergeren, van onze Kerken zig afscheuren en afzonderen,
 „dat zoo veel niet zoude geschieden, wanneer onze inzettingen en or-
 „dinantien, welke teegen gemelde ondeugden uytgegeeven zyn, met
 „ernst onderhouden wierden, en dat de *Predikanten* zelfs een ernsthaf-
 „tige en tuchtigen wandel hielden, en haare kudde en Gemeente met
 „een goed voorbeeld voorgingen, en dat aan hen toonden. (a)

Jaar MD.
 tot MDC.

35. Dat het 'er in *Duytsland*, onder de *Gereformeerde*, niet een hair
 „beeter gestaan heeft, zulks geeft nogmaals haar eyge getuygenis te ken-
 „nen, wanneer ze aldus geschreeven hebben: „Wy zien, dat de Gemeen-
 „tens hier en daar geene Leeraars hebben, dat het volk, in dorpen en vlek-
 „ken, zonder de noodige onderregtinge van Gods Woord, daar heene
 „gaat, dat 'er geen *Catechiseeren*, kerken-tucht of gebruyk der Sacra-
 „menten, in 't gebruyk is, niet anders als Schaapen zonder Harder, ja
 „als het onvernufstige vee; dat de *Kerkendiensnaars* uyt het gemeene volk,
 „als *idioten*, zoldaat, oorlogs-volk, die niets geleert hadden, op
 „den predikstoel gesteld werden, ja dat 'er niet alleen *Ketters*, maar
 „ook *Atheisten* voorkoomen, en het gemeene volk niet beeter,
 „als het vee onderricht zynde, leeft en sterft zoo heen. De Schoo-
 „len werden overal veracht en verzuymt, en zoo voort. (b) Men
 „mag wel toezien, dat, als wy uyt het Pausdom gekoomen zyn,
 „wy niet erger zyn geworden, als te vooren. Want hoe staat het
 „met ons leeven, hoe wassen wy op voor God, in de gehoorzaam-
 „heid zyner waarheid, en in de doodinge van ons zelfs, en de onthou-
 „dinge van alle lusten des vleeschs, in winninge en liefde van onzen
 „naasten? O hoe treft ons het Woord des Heeren aan de zynen: Zegt
 „uwe Broederen, uw' volk, en uwe Susters, die voor haar barmhertigheid
 „verkreegen hebt: Rechtet met uwe Moeder, want zy is myne vrouwe niet,
 „en ik ben haar Man niet, dat zy haare hoererye van haar aangezigt, en haar
 „overspel van haare borsten weg doe. Dit hooren wy wel in de Gemeente,
 „dog wy keeren ons niet daar aan, maar wy wenden onze herten daar van af.
 „Daarom is de Kerke een dag van angst, een dag van schelden en laste-
 „ren voor handen. Want alles is byna op zyn uytterste gekoomen, en
 „de Satan arbeyd volkoomentlyk daar toe, dat hy inwendig en uytwen-
 „dig stryd en ergernis verwekke: en daar wy aan anderen de onbillyk-
 „heid met recht verwerpen, merken wy aan ons zelfs niet, dat ons de
 „oogen nog moeten geopend werden, om dat een ieder maar alleen
 „voor hem zelfs leeft, en maar het zyne zoekt, niet dat van *Jesus Chri-*
 „*stus* is. (c)

Nalaatig-
 heid en
 blindheid.

Ketteryen
 en Atheis-
 mus.

Godde-
 loosheid en
 trotsheid
 van haar.

36. Zoo hebben ook andere *Gereformeerde*, in *Duytsland*, van het
 „gebrek van haare Kerken, en in 't byzonder van de Kerken-tucht, zeer
 „geklaagt, het geene waarelyk by de grouwelyke twist van haare *Predi-*
 „*kanten*, altyd vergeeten, en het volk alzo in haare gerustheid gesterkt
 „geworden is. In 't *Vorstendom Anhalt* zeyde een zeeker man daar van
 „aldus: *Het werk der Kerkentugt was tot nu toe nog onbereyd en verhindert*
 „*gebleeven, en 't was te wenschen, dat God dit gebrek eindelyk door hey-*
 „*zaame middelen en werktuygen, eens mogt verziën, de zenuwe der Kerken-*
 „*tugt verleenē, om met wysheid, verstand, en alle Christelyke bescheidenheid,*
 „*de hand daar over te houden, en allerleye booze ergermissen, die anders by het*
 „*hel-*

Nalaatinge
 van de
 Kerken-
 tucht.

(a) Apud Ottium Annal. Anab. p. 173. (b) Wilh. Zepperus l. i. de Polit. Eccl. c. 22. p. 186.
 (c) Anonymus lib. de Ecclesia Neapoli Nemetum edito Anno 1596. p. 66.

Jaar MD.
tot MDC.

heldere ligt des H. Euangeliums, en der waare Godsdienst pleegen in te kruypen, ernstelyk te weeren. (d) In Engeland heeft iemand niet minder in 't Jaar 1550. deeze klagte, aangaande de ellendige toestand van dezelve Reformatie, aan Calvinus zelfs gedaan: „De groote zochten daar „by meerder de verwoefing der Gemeenten, als eene Godzaalige ver- „beeteringe. Veele bekommerden zich niet om de waare boete, het ge- „loove, de goede werken, de gemeenschap of tucht der Kerken, zy „dachten maar alleen, dat zy van eene uytterlyke meedeedeeling van „Christus in de Sacramenten spraaken, dat dog ter Godzaaligheid niet „diende. Veele schryven wel opentlyk, het is een geestdryvend onder- „neemen, wanneer men eenige Kerkelyke tucht wilde oprichten. De „Gemeentens wierden meest aan zulke Predikers roevertrouwt, welke „niets altoos van Christus, noch wisten, noch daar na verlangden, enz. (e) Van de Hugenooten in Vrankryk moet ik diergelyke gevoerde klachten nu overflaan, alhoewel deeze door de byna geduurige vervolgingen, wel iets of wat naauwer in toom gehouden wierden, en nogtans, by aldien ze maar wat lucht kreegen, ook zelfs met geweld, en met het zwaard, haare vyanden teegen gegaan hebben, waar van hier booven, by de vervolgingen, nu reeds al gedagt geworden is.

Vereeni-
ging met
de Luther-
sche ge-
zogl.

Op de zaa-
meespraak
te Mar-
purg.

Te Augs-
burg.

Demoeijing
van Buce-
rus.

37. Na deeze aanmerkingen was 'er nog wel zeer veel te verhaalen, van de dikmaals bezogte, of ook geschiede vereeniging en verdrag, van deeze Gemeentens met de *Lutherfche*: by aldien het zelve niet van andere tot genoeg reeds al geschied was. Wat 'er by de *Marpurgsche* te zaamspraak, in 't Jaar 1529, ontrent deeze zaaken is voorgeval- len, zulks is hier booven in het xvii. Hoofdst. in 't korte verhaalt. Maar het is gewis, dat hen *Luther* toen ter tyd voor gcene broeders wilde erkennen, waar over ook de *Landgraaf, Philips van Hessen*, tot de vereeniging nog altyd, en kort daar op, op den Ryksdag te *Augsburg*, sterck gedrongen heeft. Gelyk als dan ook toen ter tyd de bekende *Martinus Bucerus*, die, in den naame der 4 Steeden, *Straatsburg, Memmingen, Constantz* en *Lindau*, eene belydenisse geschreeven heeft, en die alzoo hadde ingestelt, dat ze aan beyde de partyen niet mishagen konde. Hy is ook toenmaals in perzoon tot *Luther* naar *Coburg* gereyft, heeft hem op allerhande wyze, tot een vergelyk zoeken te brengen, dog te vergeefs. Die dan ook verder onderscheydene Vorsten, als, de *Landgraaf Philips, de Hertog van Bronswyk*, en andere tot dit werk van vereeniging, opgewekt hadde, dog evenwel in der daad niets grondelyks heeft konnen uytwerken. (f)

Handeling
te Witten-
berg.

38. Eyndelyk heeft men zig van weederzyden vergeleeken, om te *Eysenach* te zaamen te koomen, alwaar ook *Bucerus, Capito, Lycosthenes, Wolfgangus Musculus* en *Martinus Frechus*, in 't Jaar 1536, na toe gereyft, en van daar, dewyle zy *Luther* niet gevonden hadden, te *Wittenberg* aangekoomen zyn, aldaar zyn ze met de Godgeleerde, *Jonas, Buchenhaagen, Cruciger, Melanchthon, Menius* en *Myconius*, in gesprek gekoomen, dog *Luther* verwierp, eens voor al, de *figuurlyke* uytleggingen. Maar *Bucerus* bekende, in zynen, en der *Schwizers* naame, dat het brood het waare lichaam Christi, en de wyn, waaragtiglyk het bloed Christi was, en waaragtig aldaar toegereikt, en niet alleen met het herte, maar ook, met den monde genoomen wierd, van de waardige wel ter zaaligheid, maar van de onwaardige, ten oordeel. Waar by dan *Melanchthon*

een

(d) Casp. Ulricus in Beschreibung eines vornehmen Theologi. p. 55. (e) Ap. Calvin. Ep. p. 129. (f) Vid. Scultetus P. II. p. 397. 406. 459. Chytraeus Saxon. p. 258. 364. & omnino Martinus Disenbachius in Tract. pecul. pro Bucero nuper edito.

een zeeker *formulier* opstelde, het welke men eyndelyk, van beyde de zyden, den 26 *May*, in 't Jaar 1536, heeft onderschreeven. (g) *Bucerus* en *Capito* waaren daar over zoo verheugt, dat zy weenden, en alle de andere hebben met opgehevene handen, God gedankt. (h) Maar die vreugde heeft niet lange geduurt, om dat, niet teegenstaande veele moeiten van *Bucerus*, de *Switzers*, met de verklaringe van hem, niet te vreedden wilden zyn, en haare meening hier na, in *Duytsland*, verder uytgebreid gehad hebben. (l)

Jaar MD.
tot MDC.

39. Aldus is dan de tweespalt altyd meerder en grooter geworden, en cyndelyk, door eygene geloofs bekentenissen en *Symbola*, ook van de *Gereformeerde* zelfs bekragtigt. De *Lutheraanen* leyden dit voor eene openbaare oorzaake van scheuringe uyt, dat de gedachte vier steeden, haare eygene en byzondere *Belydenisse*, te *Augsburg*, in 't Jaar 1530, door *Caspar Hedio* aan den Keyzer overgaaven, alhoewel ze, nog aangenoomen, nog voorgelezen wierd. (k) Deeze noemde men maar alleen de *Swaabische belydenis*, of die van de vier Steeden, en die zoude ook maar alleen, in 't punt van 't Avondmaal, van de *Saxische belydenisse* onderscheyden zyn. (l) Men vind die ook nu nog, onder de *Belydenissen* der *Gereformeerde*, zoo als zy, in 't Jaar 1551, te *Geneve* in 4°.

Overeen-
koominge
der vier
Steeden.

uytgegeeven zyn geworden, onder deezen tytel: *Harmonia Confessionum fidei orthodoxarum, & reformatarum ecclesiarum, quæ, in præcipuis quibusque Europæ regnis, nationibus, & provinciis, sacram Evangelii doctrinam purè profitentur - - quæ omnia, ecclesiarum Gallicarum & Belgicarum nomine, subjiciuntur libero & prudenti omnium judicio.* Datis: *Overeenkomste van sommige belydenissen des Geloofs, der Regtzinnige en Gereformeerde Gemeentens, die, in veele der voornaamste Gewesten, Ryken en Volkeren van Europa; de heylige Leere des Evangeliums zuiverlyk belyden. - - Alle welke zaaken, op den naam der Fransche en Neederduytsche Kerken, aan het vrye en voorzigtige oordeel van alle menschen werden onderworpen.* Hier in nu zyn vervat, (1) de *Augsburgsche Confessie*, van het Jaar 1530. (2) De gedachte *Swaabische Confessie*. (3) De *Bazelsche* van de Jaaren 1532 en 1561. (4) De eerste *Switzersche Confessien*, van de Jaaren, 1536 en 1537. (5) De *Saxische*, van 't Jaar 1551. (6) De *Wurtenbergsche*, van 't Jaar 1552. (7) De *Fransche*, van de Jaaren, 1556, 1661, en 1566. (8) De *Engelsche*, van 't Jaar 1562. (9) De tweede *Switzersche*, van 't Jaar 1566. (10) De *Neederlandsche Confessie*, van 't Jaar 1579. (11) De laatste *Boheemsche*, van 't Jaar 1573.

Belydenisse
der Gere-
formeerden.

By alle deeze *Confessien* is hier na nog de *Heydelbergsche Catechismus*, beneevens het *Synode van Dordrecht*, als een *symbolisch boek*, inzonderheid, in de *Vereemgde Neederlanden*, aangenoomen en bevestigd geworden. Na dat de *Remonstranten* dat, onder haare *censure*, of toets, hadden willen neemen. (m) Maar de *Engelsche Kerke* heeft naderhand, met het *Dordrechtsche Synodus*, te gelyk ook den *Catechismus* weeder verlaaten, en voor zich zelfs, twee eygene *Symbolische Boeken* uytgegeeven, naamentlyk, de 39 *artykelen*, die onder *Eduard de zesde* zyn uytgekoomen, en die hier na, onder *Elizabeth* eenigzins veranderd zyn geworden, en dan, *The Book of Homilies*, alhoewel het, met derzelve onderschryvinge, nu

II. Deel.

Xxxx

nog

(g) Chytraus Hist. A. C. p. 680. seqq. Hofinianus Hist. Sacram. P. 11. p. 134. seqq. Tomi. vi. Altenb. p. 1045. seqq. (h) Myconius ibid. p. 1052. (i) Vid. dicti Autores & conf. omnino Seckendorffius Lib. 111. p. 130. seqq. p. 168. Chytraus Saxon. p. 603. Matthesius Leb. Luth. p. 107. Melanchthon Conf. To. 111. pag. 253. Ambros. Wolffius de Confess. Aug. & de Conc. M. Lutheri cum M. Bucero & Helvet. Ecclesiis Anno 1579. &c. (k) Chytraus Hist. A. C. p. 678. Sculterus P. 11. pag. 291. Seckendorffius Lib. 11. pag. 198. seqq. Osiander H. E. pag. 191. (l) Sleidanus Lib. vii. (m) Sess. 148. Synod. Dordrac.

Jaar MD.
tot MDC.

nog al lydelyk toegaat , die maar alleen voor een tyd lang gefchied. (n) Zoo dat , alle voor en na die tyden bezochte vergelykingen , tuffchen de *Protestanten* , tot nu toe , t'eenemaal te niet geloopen zyn.

40. Hier zoude ik ook nog wel , volgens de belofte , hier booven , by de plaatzen der *reformatie* , gedaan , die Gewesten na den ander kunnen befchryven , alwaar de *Gereformeerde* , of op de *Papiften* , of *Lutheraanen* , gevolgt zyn. Maar die zaak is al te wytloopig , en zy overtreed de paalen van het beftek , dat 'er , voor noodiger aanmerkingen , nog overig mogt zyn : en alhoewel 'er by zulk een verhaal , nog al veel voorkoomen zoude , dat den toeftand en zin der van allezyden belang-hebbende , merkelyk konde openbaaren : zoo zal ik echter , tot een proef van zulken handel , die zig by diergelyke Gods-dienfts-veranderingen voordoet , maar alleen die omftandigheeden , kort na malkanderen , gaan vertoon , welke zich , by de bekende *Religie-ftrydigheeden* over het *Crypto-Calvinismus* , in *Saxen* voor oogen gefteft hebben. Uyt welke een befcheyde Leezer als dan , aangaande het overige , genoegzaame narigt en een bekwaam begrip zal kunnen neemen.

(n) Benthem Engl. Kirchenftaat p. 76. und 95. & Holländ. p. 144. feqq. it. 194. feqq.

HET TWEE-EN-DERTIGSTE HOOFDSTUK.

Van de zoo genaamde *Crypto-Calviniften*.

§. I.

Der
Crypto-
Calviniften
oorsprong
van Melanchthon.

Zyne neyginge tot de Gereformeerde.

Bewys daar van.

DE aanleydinge van deezen ftryd haalt men in 't gemeen van *Melanchthon* af , en dat niet zonder oorzaak , wanneer men maar hier weder op haalt , wat 'er voor deezen , aangaande het heymelyke misverftand , tuffchen hem en *Luther* , gezegt is. Ook is 'er juist geen bewys van noden , dat *Melanchthon* , met de *Gereformeerde* , in veele , zoo niet in alle zaaken , overeen gestemt heeft. Die voor *Luthers* meeninge yveren , hebben het in zeer veele fchriften wytloopig verklaart. Men zie ten minften maar in het boek der *Wittenbergfche Godgeleerde* , waar van de tytel is : *Libelli Calviniani , cui titulus , tractatus historicus de clariffimi Viri Philippi Melanchthonis sententia de controversia Cœnæ Domini , à D. Casparo Peucero ante plures annos scriptus &c. Refutatio exstructa ex immotis sacrarum literarum fundamentis , & infallibilibus historiarum publicorumque annalium monumentis , in quâ , non modò calumniæ , in Lutherum , ejusque doctrinam , refutantur , sed etiam Philippi Melanchthonis hæsitatio & Calvinianæ molitiones , sub nominis ejus periculosa auctoritate diversis temporibus tentatæ , in aperitiffimam lucem producuntur*. Dat is : *Weederlegginge* , van een zeeker *Calviniaans Boekje* , welkers tytel is : *Historisch Verhaal* , aangaande de meeninge van den vermaarden Heere , Philips Melanchthon , weegens de twistzaake van het *Avondmaal des Heeren* ; van de Heer Caspar Peucerus voor veele Jaaren beschreeven. enz. Getrokken , uyt de onbeweegelyke grondvesten der *Heylige Schriftuure* , en onfeilbaare overblyfselen der openbaare *Historien* en *Jaarboeken*. Waar in , niet alleen de lasteringen teegens *Luther* , en zyne leere , grondiglyk werden weederlegt , maar ook de twyffeling van Philips Melanchthon , beneevens de onderneemingen der *Calviniften* , die , onder de gevaarelyke *Achtbaarheid* van deezen Man , op onderscheydene tyden zyn in 't werk gestelt ; in het heldere licht werden gebragt. Te *Wittenberg* , in 't Jaar 1599. in 4°. Insgelyks ook , *Christiaan Kittelmans bewys teegen de* Cal-

Calvinische leere van 't Avondmaal, daar hy, in een byzonder hoofdstuk verhandelt, of *Philippus wel ontschuldigt konde werden*. (a) Om nu van andere wytloopige schriften, aangaande deeze stoffe, te zwygen. (b) Onder welke voornaamentlyk ook die geene behooren, welke teegen de veranderinge der *Augsburgsche Belydenisse*, daar hier booven van gesprooken is, geschreeven hebben. (c) De *Gereformeerde* zelfs hebben haare eenigheyd met hem niet geloochent, maar wel opentlyk daar op geroemt. (d) En uyt zyne eygene schriften is die waarlyk overvloedig genoeg te zien. (e)

Jaar MD.
tot MDC.

2. Uyt deeze oorzaaken hebben ook eenige yverige *Lutheraanen*, *Melanchthon* zelfs na zyn dood, verdoemt, en *Hutterus* zoude eens, by een vertoog, waar in hy teegens hem geyvert hadde, zyn beeld, het geene, neevens dat van *Luther*, van pleyster, by den stoel te *Wittenberg*, gehangen hadde, uyt toorne, opentlyk afgenoomen, en op de aarde aan stukken geworpen hebben, waarom men aldaar nu noch maar het beeld van *Luther* alleen ziet hangen. Een ander yveraer hadde die geene, welke hem eeven zoo niet in den ban wilden doen, *Generalisten* geheeten. (f) Onder welke dan ook vervolgens veel *Godgeleerde* moesten zyn, die *Philippus* voor zynen Heere lieten staan, en die het voor haar onbetaamelyk achten te zyn, om van hem te oordeelen, en die ook niet twyffelden, of hy zoude wel saalig geworden zyn. (g) Veele hadden nu deezen Man verdacht, en zy bevonden het hier na met der daad zelve, by den stryd te *Breemen*, met *Dr. Hartenberger*, een *Calvinist*. Want aldaar gaf hy, beneevens de *Wittenbergsche Godgeleerde*, zulk een antwoord, het welke de *Neederfaxische*, en *Thuringers*, als *Calvinist*, verwierpen. Nu begonden de *Gereformeerde*, op veele plaatzen, toen ter tyd zich wyder uyt te strekken, de *Staatkundige* zaagen het door de vingeren, ja zy naamen, in die veranderinge, zelfs een welgevallen. (h) Waar door dan de overige *Luthersche Godgeleerde* wyde oogen kreegen, en merkten, waar het heene wilde. In welk jaar echter eygentlyk het *Crypto-Calvinismus* in *Saxen* ingesloopen is, zulks kan niemand zoo heel naauw weten, door dien het heel zagtjes, en taamelyk bedekt geschied is, tot dat het eyndelyk uytgebrooken is, dat ook *Wittenberg* voornaamentlyk, daar de *Leerstoel* van *Luther* gestaan hadde, *Calvinsch* geworden was, gelyk als daar een van spreekt. (i)

Melanch-
thon word
verdoemt.Aanvang
des Cryp-
to-Calvi-
nismi.

In Saxen.

Witten-
berg.

3. Want in 't Jaar 1563 verrieden zig de *Hooge School-Leeraars* aldaar zelfs, in een antwoord, aan den *Keurvorst Augustus*, aangaande het *Avondmaal*, zoo zeer, dat de *Keurvorst* haar terstont daar op van nieuws opleyde, om haare belydenisse daar van te moeten doen, het geene *Eberus* dan in zyn boek deed, onder den tytel van, *Pia & in verbo Dei fundata assertio, declaratio & confessio Dr. Pauli Eberi Kitingensis, Pastoris Ecclesiae Wittenbergensis, de sacratissimâ Cœnâ Domini nostri Jesu Christi*. Dat is: *Eene Godvruchtige, en in Gods Woord gegrondde verdediginge, verklaaringe, en Belydenisse, van Dr. Paulus Eberus, van Kitingen, Pre-*

Eberus
boek van 't
Avond-
maal.

Xxxx 2

dikant

(a) P. 34. 59. (b) Vid. Oslander H. E. p. 685. 703. &c. Micrælius H. E. p. 334. Euf. Bohemus H. E. p. 1099. Kromayerus H. E. p. 580. & Scrutin. Relig. pag. 218. Strauchius Contin. Sleid. p. 498. Confilia Witteb. To. 1. p. 303. 324. Hoë contra Gretserum §. 1. p. 10. Hutterus & plures imprimis D. Joh. Matthæi Quaestiones 2. 1. Num doctrina D. P. Melancht. de Cœna Dom. sit quædam media. 2. Utrum P. Mel. secutus sit Calvin. dogma de Cœna Dom. an v. constanter in doctrina Lut. perseveraverit. Francof. (c) Hutterus Conc. conc. p. 344. Baldwinus in Anti-Pazmanno l. iv. c. 11. p. 554. G. Mylius Explic. A. C. P. 1. p. 147. seqq. (d) Vid. Scultetus l. c. P. 11. p. 236. 239. & plures. (e) Vid. ejus Consilia & Epistolæ cæteraque opera; it. Calvin. Epist. p. 145. 147. 211. 327. &c. (f) Schlüsselburg. l. 1. Catal. Hær. præf. n. 12. (g) Hutterus loc. Theol. C. 111. prolegom. p. 9. (h) Oslander H. E. p. 734. (i) G. Muller Hist. der F. C. c. VIII. §. 6.

Jaar MD.
tot MDC.
Leere der
Wittenber-
gers van 't
Avond-
maal.

dikant in de Kerke te Wittenberg; aangaande het heylige Avondmaal van onzen Heere Jefus Christus. te Wittenberg, in 't Jaar 1563, in 8°. Dog daar meede waaren de buytenlandsche gantsch niet te vrede, en zy gaaven dit in 't byzonder voor een nieuw gevoelen aan, dat hy, onder de onwaardige, een onderscheyd maakte, en van de goddelooze zeyde; *Zy krygen niets in 't Avondmaal, als enkel brood en wyn.* (k) Verders wierden ze, van de *Wittenbergfche* Godgeleerde op de proef gezet, wanneer men haar het *nieuwe boek van Brentius, aangaande de perzoneele vereeniging en van de beyde natuuren in Christus*, voorleyde. Waar op zy haar nog al verder los gaaven, voornaamentlyk, aangaande de *onnutte ftryd teegens de Calvinisten, van de eenerleye aart communicationis idiomatum, van de gemeenmaakinge der eygenschappen, dat de menschelyke natuure van Christus niet almachtig is*, enz. (l) Verders gaf het ook veel afziens, wanneer zy, in 't Jaar 1567, twee studenten in de Godgeleertheyd, genaamt *Albertus Schirmër* en *Conradus Schlüßelburg* in de gevangenis wierpen, en eyndelyk banden, om dat zy wat al te grof haar teegen gesproken hadden. (m)

Van de Na-
tuuren van
Christus.

Haar Cate-
chismus.

4. Eyndelyk braaken ze in openbaare schriften uyt, en zy gaaven, in 't Jaar 1571 een *Catechismus* in 't ligt onder deezen tytel, gelyk als de Duytsche overzettinge luyd: *Korte en noodige vraagen en antwoorden, zoo, neevens de Catechismus van de eerwaardige Heer Doctör Martinus Lutherus voor de kleyne kinderen, en slegte eenvoudige menschen, wel gebruykt moogen werden, die andere lange uytleggingen niet watten, nog onthouden konnen. Waar by geen naam stond, en van 't Avondmaal maar deeze twee vraagen gestelt wierden. Waar toe is het Avondmaal des Heeren Christi ingezet? Op dat het een gemeenschap van het lichaam en bloed Christi soude zyn, waar door alle de boetvaardige en geloovige Christenen, in haar geloove gesterkt, en verzeekert zouden werden, dat zy, met het bloed van Jefus Christus afgewassen zyn, die in haar blyven en wonen, en haar ten eeuwigen leeven sterken, regeeren, beschutten, en behouden wil. Wie ontfangt het Avondmaal van Christus tot zynere saaligheid? Een Christen, die waarlyk boete doet, dat is, die zyne zonden bekennt, en die hem leet laat zyn, die aan den Heere Christus gelooft, en die om zynent wille om de vergeevinge der zonden bid, met een hertelyk vertrouwen en toeverzigt, en die een goed voorneemen heeft, om zig voortaan voor zonden te wagten, die ook den Heere Christus, voor zyn lyden en sterven, van harten dankt, en die ook, om zynent wille, weederom alles goeds aan zyn naasten bewyft.* De aanleydinge nu tot dit boek heeft *Peuserus*, die daar over wel het meeste heeft moeten lyden, aldus verhaalt.

Leer van 't
Avond-
maal.

Aanley-
dinge daar
toe.

5. „De Schoolpoorte is wel voornaamentlyk de oorzaak geweest, van „het maaken van deezen *Catechismus*, als die in de *Catechismus* van „*Chytræus* geen genoegen hadde, om dat hy eenige nieuwe, vreemde „en *Flaciaansche* meeningen en woorden-twisteryen, in de nieuwe Druk „hadde ingevoegd, die zy om de kinderen voor te houden, in beden- „ken naamen. Waarom zy hem dan om raad gebeden hebben, hoe zy „zich zouden draagen, en wat zy aan de gene, die verder gekoomen „waaren, na de *Catechismus* van *Luther* zouden geeven, die het *Examen ordinandorum* noch te veel en te hoog was. Hier over hebben de „*Visitatores* met malkanderen gesproken, en zy zyn het eens geworden, „dat het goed zoude zyn, dat 'er een kleyn boekje, uyt het *Corpus Doctri- „nae* by een gesteld wierd, daar in wat meer, als in de *Catechismus* van „*Luther*, en minder dan in het *Examen ordinandorum* begreepen was.

Dit

(k) Vid. Osiander H. E. p. 751. 752. (l) Ib. 793. (m) Ib. p. 806. & infra nominandi.

„Dit hebbe ik, neevens myne medegezellen, op my genoomen, om met onze Heeren Godgeleerden te sprekken, en na dat dit geschied was, zoo is het Boek vervaardigt geworden, daar ik niet meer van zeggen zal, hoe het toegegaan is; maar den *Rektor* van de School-poorte, hebbe ik, van weegen de afspraak, een afschrift toegezonden, neevens een brief, die my naderhand wierd voorgehouden. (n) Doch de *Jenafche* Godgeleerde, *Wigandus*, *Heshusius*, *Cælestinus* en *Kirchnerus*, hebben terstond teegen dezen *Catechismus* geschreeven, en hem verdagt gemaakt, dat hy van 't *Avondmaal* en andere punten, niet recht oordeelde, gelyk ook *Selneccerus*, de *Mansfeldsche*, *Hallische* en *Neederfaxische* Godgeleerde. Maar de *Wittenbergers* gingen nog verder, en schreeven het volgende Boek:

Jaar MD.
tot MDC.Wederleg-
ging daar
van.

6. *Van de perzoon en menschwerdinge onzes Heeren Jesu Christi, het fondament der waare Christelyke Kerken, teegen de nieuwe Marcioniten, Samosatenen, Sabelliaanen, Arriaanen, Nestoriaanen, Eutychiaanen, en Monotheliten, onder de Flaciaansche hoope. Door de Godgeleerde te Wittenberg, uyt de Heilige Schrift, uyt de Symbola, uyt de voornaamste Concilien, en eenpaarige overeenstemmige van alle de beproefste Leerars gehaalt en opgesteld, tot eene trouwe leere en ernstige waarschouwinge, aan alle vroomen en Godzaaligen Christenen. Neevens eene waarachtige verantwoordinge op de vergiftige en booze lasteringen, die van de voorstellingen en Catechismus, te Wittenberg, uytgegeeven, en van veele deezer tyd uitgestrooit geworden zyn. Wittenberg 1571. 4°.* Hier in hebben zy van de perzoon *Christi*, en andere punten, uit de Oudvaders, en *Luther*, veel bygebragt, en teegen *Brentius*, *Dr. Andreae*, *Wigandus*, *Chemnitius*, *Selneccerus* en *Mærlinus*, zulke, in den tytel genoemde *Ketters*, zeer scherp, ja zoo geschreeven, dat die waarlyk op andere middelen denken moesten. Eyndelyk gaaven zy ook in 't Jaar 1574. een *Exegesis*, of uytlegginge, van 't *Avondmaal* uyt, en dewyle daar geen naam by stond, zoo wierd de Boekdrukker, *Ernestus Vegelinus*, te *Leipzig* gevangen gezet, en in eene zwaare geld boete gedoemd, en hy moest ook eyndelyk byna naakt en bloot, gelyk men schryft, het Land ruymen. Ondertusschen kwaamen daar zeer veele schriften uyt, zoo dat alles in volle verwerringe en verbitteringe teegens malkanderen stond. (o)

Grondvelt.

Exegesis.

7. Doch deeze Godgeleerde te *Wittenberg* waaren het alleen niet, welke men over het *Calvinismus* beschuldigde, maar die te *Leipzig* wierden daar ook al meede ingetrokken. Want de *Leipzigers* hadden aan de uytgeevinge der gedagte *Exegesis* ook helpen arbeyden, en als 'er teegen de *Wittenbergers*, van *Dr. Andreae* onderzocht wierd, zoo deelden zy elkanderen die stryd, door brieven, als anders, meede. (p) In *Dresden* waaren 'er eenige aan 't Hof verdacht, voornaamelyk, de *Keurvorstelyke* geheyme Raad en Cancelier *Dr. Cracau*, en de *Hofprediker* zelfs *Mr. Christiaan Schutze*. Hier bemoeiden zich nu de andere Godgeleerde, om alle dreygende ongeleegenheid voor te koomen, en deeden derhalven den *Keurvorst Augustus*, in 't byzonder, door eenige vreemde Vorsten toesprekken, dat hy dog teegen de verdachte wilde onderzoeken. (q) De gemelte *Peucerus* nu had den oorsprong van dit proces aan *Dr. Andreae* alleen toegeschreeven, welke, als hy op de *Universiteit van Wittenberg*, geen toestemminge voor de *Brentiaansche* leere van de *Ubiquiteit* gevonden

Crypto-
Calvini-
sten te
Leipzig.

Dresden.

Inquisitie
tegens de
zelve, van
D. Andreae.

Xxxx 3

hadde,

(n) In *Historia Carceris Peuceri* p. 438. *Conf. ibid.* p. 88. 154. & 155. (o) *Vid. Hutterus Conc. conc. c. iv. p. 49. Hospinianus Conc. Disc. c. iv. p. 23.* (p) *Hutterus Conc. conc. p. 32. & 265.* (q) *Micraëlius H. E. p. 335.*

Jaar MD.
tot MDC.

hadde, die hooge Leeraars daar over vyandlyk aangevallen, verkettert, aan't Hof aangegeeven, en door brieven ook zelfs het vrouw-volk opgehitst hadde. (r) Andere van zyne partye schreeven insgelyks, zy hadden den goeden Keurvorst overreed, als dat hy geene van zyne bedienden moest vertrouwen, en dat het niet op de Lutherfche Godgeleerde, maar op zyne Doorlugtigheid zelfs aangezien was. (s) Waar over men terftond de vyanden in de Inquisitie getrokken hadde, als *Greferus van Dresden*, *Heydenreich van Torgau*, *Everhard van Meiffen*, en diergelyke andere meer. (t)

Peuceri
voorwend-
zelen en
ontfchul-
dingen.

Des Keur-
vorfts ge-
nade te-
gens hem.

8. De perzoonen toen ter tyd in de Inquisitie getrokken, hebben ook verders bygebracht, dat de Keurvorst alleen van andere, tot zulk een rechtsgeding aangedreeven was geworden: hy zelfs was met den handel van Peucerus en andere in 't eerft wel te vrede geweest, hy hadde hem altyd den *Aarts-Calvinist* geheeten, en echter nog met zyne Gemalinne te *Wittenberg* by hem gehuysvelt, ook niets daar teegen gezegt, wanneer hy zig teegens den Keurvorst verklaart hadde: *God wilde hem voor de meeninge des Keurvorften van Brandenburg* (die, wegens den Godsdienst van Peucerus vyand was geweest) *bewaaren*. Ook dat hem de Keurvorst op zyn veelvuldig aanhouden, daar hy zoo veel schryven teegens hem bekoomen hadde, echter nog van 't Hof, nog van de Hooge Schoole hadde willen zenden. Ja, als hy de verklaringe van Peucerus geleezen hadde, was hy zoo verschrikt, dat hy zeyde: *God weet het, ik ben heel in twyffel, wat ik gelooven, of waar in ik myn rust vinden zal. Myne nieuwwe Predikers brengen my alle daagen wat nieuws voor*, enz. (u) Daar by hebben ze verder geschreeven, dat *Dr. Andreae* zich achter de *Koninginne van Denemarken* verstookten heeft, welke aan de *Hartoginne van Wurtemberg* geschreeven hadde: *Dat men Peucerus dog by tyds van 't Saxifche Hof zoude verzenden, eer dat hy den Keurvorst ook met zulk een vergift ontstak*, het welke Peucerus ook vernam, en daar door nogmaals om ontlaaginge aanhield, doch hy wierd vermaant te blyven, en maar getroost te zyn. (x) De Keurvorstinne *Anna* was ook hier na van den *Jensfchen* Geheymfchryver teegens hem zoo verbittert, dat ze zich teegens den Landgraave van *Heffen* verklaarde, wanneer deeze voor de loslaatinge van Peucerus gebeden hadde: *Dat hy, zoo lange als zy leefde, nimmermeer zoude los koomen*. (y) Het welk dan ook daar op geschiedde, nademaal hy eerft na haar dood, by het hertrouwen van den Keurvorst, vry raakte. Het verdriet zoude meest daar uyt ontstaan zyn, dat Peucerus, in een zeekeren Brief, aan den Hof-prediker *Schutzen*, iets van de Vrouwelyke Regeeringe aangeroot zoude gehad hebben. (z)

Vyand-
fchap der
Keurvor-
stin.

Torgau-
fche za-
menkomst
en artykels.

9. Maar deeze omftandigheden moogen aan haare plaatze blyven: alhier zullen wy alleen maar de veranderingen na malkanderen kortelyk aanzien. Kort na de gedachte uytgeevinge, wierd 'er in 't Jaar 1574. eene t'zaamenkomst te *Torgau* aangesteld, alwaar de *Wittenbergsche* Godgeleerde gedaagt, en haar 30 *Artykelen* voorgelegt wierden, waar op zy met ja of neen zouden moeten antwoorden. Van deeze *Artykelen* erinnerden hier na evenwel de rechtgeloovige, dat zy niet opregt *Lutherfch* waaren, maar die met het *Calvinismus* heel ongemerkt aangestookten waaren geweest, niet teegenstaande de *allerscherpzinnigste* die in 't begin ook voor goed gehouden hebben. (a) Even als drie jaaren te vooren, in 't Jaar

1571.

(r) Hist. Carceris p. 265. (s) Hospinianus l. c. C. xxv. p. 146. (t) Peucerus l. c. pag. 272. (u) Hist. Carc. l. c. p. 471 & 772. (x) Ibid. p. 126. (y) p. 772. (z) p. 113. (a) Vid. omnino Osiander H. E. p. 840. ad 850. Hutterus Conc. conor. p. 60. seqq.

1571. in de *Dresdensche* t'zaamenkomste, zulk eene belydenisse van het *Avondmaal* opgesteld geweest was, welke de *Calvinisten*, zoo wel als de *Luthersche*, onderschryven konden, en metter daad ook onderschreeven. (b) Maar nademaal'er in deeze *Torgausche* artykelen de te *Wittenberg* ingevoerde meeningen van *Melanchthon* t'eenemaal verworpen waaren, en ook eenige andere onbetaamelyke manieren van spreken, aangaande de Sacramenteele teegenwoordigheid, en diergelyke daar in stonden, zoo wilden de *Wittenbergers* die niet onderschryven, nog van de meeninge van *Melanchthon* afwyken, maar zy beriepen zich op het *Corpus Doctrinae*, en de *Dresdensche* artykelen. (c) Daarom wierden ze dan voor *Calvinisten* gehouden, en dewyle zy het stantvastig bleeven weygeren, voor eerst te *Torgau* in beslag genoomen, en daar na op het *Leipziger Slot* gevangen gezet, naamentlyk deeze vier, *Dr. Caspar Creuciger* de Jonge, *Dr. Hendrik Muller*, *Dr. Frederik Wiedebram*, en *Dr. Christoffel Pezelius*. De andere *Superintendenten* en *Pastooeren* hebben alle de gedachte artykelen onderschreeven, zonder twyffel, om dat zy gezien hebben, hoe het de *Wittenbergers* bekoomen was, niet teegenstaande wel meenige in't herte heel andere gedagten hadden.

10. Doch in *Leipzig* hebben de Godgeleerde zich eyndelyk onder zekere voorwaarden verklaart, en daar uyt gelaaten, waar meede zy de genoemde *artykelen* onderschreeven, maar die van de Keurvorstelyke Commissarissen niet schriftelyk aangeteekent, en oock den Keurvorst niet toegebracht wierden. Hier op wierden zy teegens een *revers* of verbintenisse, uyt haare banden ontslaagen, dog zy moesten haar te *Wittenberg* in haare huizen stil houden, en afwachten, wat de Keurvorst met haar verder doen zoude. Eyndelyk bekwaamen zy haare volle ontslaaginge, en wierden uyt het Land gestuurt, dog met toelaatinge van haare regtmaatige verdediging. (d) In haare plaatzen stelde men, te *Wittenberg*, neevens andere, eenige *Pastooeren* van 't Land, door dien men haar anders toen ter tyd niet hebben kon. Naamentlyk, aan 't *Pastoraat* kwam *Dr. Caspar Everard*, *Pfarbeer* te *Meissen*: in de plaats van *Cruciger*, *Dr. Paulus Crellius*: in de plaats van *Dr. Muller*, *Dr. Johan Avenarius* van *Jena*: in de plaats van *Dr. Pezelius*, *Mr. Martinus Oberendorf*, gewezene *Pastoor* te *Mitweida*. Aldaar geschiedden ook groote veranderingen, zoo dat'er veele *Professooren* afgezet wierden, die men anders voor geleerde en aanzienelyke Mannen erkennen moest. (e) Als daar waaren: *Mr. Wolfgang Crellius*, *Professor Logices*, van *Meissen*, die eerst te *Torgau* gevangen gezet was, en daar na van de *Universiteit*, en uyt het gantsche Land verweezen wierd. *Mr. Esromus*, *Rudingerus*, Schoonzoon van *Camerarius*, die na het *Torgausche* beslag, wanneer men by hem tot onderschryvinge der *Torgausche* *Artykelen* hart aanhield, heymelyk van daar en uyt het Land trok. Gelyk ook de twee Schoonzoonen van *Peucerus*, *Joachim Eger*, *Doctor* en *Professor Juris*, en *Hieronymus Schaller*, *Med. Doct.* en *Physic. Professor*, vrywillig weg trokken.

11. Aan 't Hof wierd ook een *Lys-Medicus*, genaamt *Dr. Johan Herman*, afgeschafft, door dien hy het met *Stöffelius* gehouden hadde. Deeze *Stöffelius* zelfs, dewyle hy den Hofprediker *Schuts* zoude verleyd hebben, wierd uyt zyn *Superintendentenschap* te *Pirna*, op de sterkte *Senftenberg* gebracht, alwaar hy ook, gelyk als booven gedacht is, in de gevangenis gesturven is. (f) Doch *Schuts* is ook, om het *Calvinismus*, van zyn ampt afgezet, en in zyn huys voor zyn leeven lang vast gesteld. Hy

Jaar MD.
tot MDC.
Dresdense
Confessie.

Weygeringe
der on-
derteeken-
ginge.

Beslag der
Wittenber-
gers.

Onder-
schryvinge
te Leipzig.

Ontslaa-
ginge der
Godgeleer-
de.

Vervan-
ginge van
anderen.

Verdryvin-
ge van an-
dere Pro-
fessooren.

Reforma-
rie aan 't
Hof.

Gevange-
nis van
Stöffelius.

Gevange-
nis van den
Hofpredi-
ker Schuts

(b) Osiand. l.c. Micælius l.c. p. 336. (c) Ibidem & ceteri. (d) Vid. Hutterus l. c. p. 62. Hospinianus l. c. cap. vii. (e) G. Suevus Hist. Wittenberg. Anno 1575. (f) Suevus l. c.

Jaar MD.
tot MDC.

was de Leermeeſter van den Keurprins *Chriſtiaan de I.* geweest, en daar na, by het begin van dezelve handel, inzonderheid met *Peucerus*, ingewikkeld geweest. Want deeze hadde een brief aan hem geſchreeven, waar over hier na veel vraagens was: alzoohy veele heymelyke dingen daar in aan hem geſchreeven, en voornaamentlyk hem tot ſtandvaſtigheid aangemaant, ook over *Selneccerus* en den *Dreſdenze Pfarbeer*, als leugenaars en laſteraars geklaagt, en eenige drukken van de *Wittenbergze Catechiſmus*, om ze uyt te deelen, hadde toegezonden. (g) Deezen Brief hadde men by hem gevonden, wanneer men by hem en *Dr. Stöffelen* huyszoekinge deed, nademaal *Mr. Schuts*, zyne teegenpartye, door eene *predikatie*, aanleydinge daar toe gegeven hadde. *Schuts* is daar na onder *Chriſtiaan de I.* in 't Jaar 1589. weeder vry geraakt, door de hulpe van *Dr. Crellius* en *Pierius*, maar hy wierd nog op zyne begraaffeniſſe beſchimpt, terwylende jongens een zwarte Hen op zyn kiſt wierpen, en riepen: *Hier vliegt de Calviniſche Duyvel.* (h)

Handel en
ellendige
dood van
Cracovius.

12. De boovengedagte *Dr. Georgius Cracovius* moeft het ook in 't byzonder ontgelden, dat hy deeze lieden aan 't Hof en anders behulpzaam was geweest, waar over men hem *der Calviniſten Meſſias*, als ook *den Elias der Wittenbergers*, geheeten heeft. (i) Hy was anders een geleert man, en hadde te *Wittenberg* lang in de Rechten geleezen, alwaar hy ook in 't Jaar 1554. *Doctor* en *Profeſſor* geworden is. Men heeft hem niet alleen over deeze zaaken aangeklaagt, maar ook, om dat hy met den Keyzerlyken *Lyf-Medicus Dr. Crato*, gevaarlyke onderlinge kondſchap hadde gehouden. (k) En men wil verzeekeren, dat hy te *Leipzig*, in een kwaade en ſtinkende vuyle gevangeniſ, van al te zwaare pyniginge, koude en ſtink, eyndelyk ellendig geſtorven is. (l) Onder de *Wittenbergsche Godgeleerde* van dien tyd is *Dr. Hendrik Muller* in 't byzonder noch bekend en gelieft, ten deele van weegen zyne ſchriften, welke men in 't gemeen voor zeer goed en geleerd houd, (m) (die ook zeer veele nutte dingen, en in 't byzonder ſmertelyke klagten, over den toefland der Kerken, in zig houden) en ten deele, weegens zyne gezangen van 't lyden *Chriſti*, die hy gemaakt heeft, als onder anderen het lied: *Help God, dat my gelukke.* Waar in hy in de laaſte verzen, zeer net en beſcheidentlyk, van zyn eigen lyden aldus gedenkt:

Dr. Henricus
Muller.

Recht laßt uns alle bitten
Christum für Obrigkeit!
Ob wir schon von ihr liden
Gewalt! auch für all feind!
Daß ihnen GOTT woll gnädig seyn!
Zu lobe ſeinem namen!
Um Chriſti tod und pein.

Na zyne afzettinge is hy eyndelyk, te *Hamburg*, in zyn Vaderland, in 't Jaar 1589, geſturven, alwaar hy als een vergeeten burger geleeft heeft. (n)

Gevange-
nis van
Peucerus.

13. Met *Peucerus* hebben de zaaken lang geduurt, door dien 'er aan hem wel het meeſte gelegen was, en de grootſte ſchuld aan hem gezogt wierd. Hy wierd, in 't Jaar 1574, den 1. April, te *Wittenberg*, van de

(g) Peucerus *Hist. Carc.* p. 113. & 153. (h) *Ibid.* p. 434. & *M. Chriſt. Schlegel Lebens-beſchreib. Glaſeri* p. 115. (i) Peucerus *l. c.* p. 153. *D. Muller l. c.* §. 25. (k) *Peuc.* p. 340. (l) *Hospinianus c. vii.* p. 39. *Lætus Hist. Univ.* pag. 416. (m) *Micraëlius l. c.* p. 396. *Quenſtedius de Patr. III. vir. & ex eo Freherus Theat. V. l.* p. 273. (n) *Iidem & Bucholcerus Ind. Chron.* p. 715. *Regenvolſcius Hiſtor. Ecclſ.* 371.

de Slots Hoofdman in beslag genoomen, zyne zaaken doorzocht, en hy zelfs naar *Dresden* gedaagt. De oorzaaken zouden de volgende geweest zyn: „(1) Dat hy, door heymelyke praetyken, nieuwe Sacramentsleeren ingevoerd hadde. (2) Dat hy daar brieven en boeken van uytgestrooit hadde. (3) Dat hy de Godgeleerde tot verdediginge van deeze leere, aangemoedigt hadde. (4) Dat hy de buytenlandfche Godgeleerde teegen de Saxifche Gemeentens hadde opgehitst. (o) Daar op wierd hy, na de verhooringe in den Kerkenraad te *Dresden*, vast gehouden, en hier na op het Leipziger slot gevoert. Hy heeft de bovenschreevene beschuldigingen alle geloochent, dog hem wierd echter bevoolen, eene bekentenisse te onderteekenen, daar in hy zig aan de aanklagten schuldig, en de behoorlyke straffen onderwerpelyk maaken moest: dog met deeze *protestatie*: „dat hy zig op den rechterstoel Gods beriep, en Gode den regtvaardigen Rechter, de wraake beval, dat men met hem zoo handelde, en dat hem voor zyne trouwe en verdienste teegen deeze landen, zulk een slegten dank gegeven wierd. Nu hadde men geen ander bewys teegen hem in handen, als een brief, waar in hy den *Rektor* in de schoolpoorte de gedachte *Wittenbergsche Catechismus* aangepreezen hadde: waar uyt men dan zyne heymelyke kondfchap en *praetyken*, aangaande het *Calvinismus*, trekken wilde. Hy hadde den gedagten brief, aan den Hofprediker *Schutz* ook geschreeven, waar uyt zy hem in't byzonder, deeze woorden gevaarlyk uytleyden: „dat de waarheyd, welke, in Vrankryk en Neederland, zoo veele bloedstortingen niet hadden kunnen dempen, ook in deeze landen noch eens triumfeeren zoude.

Jaar MD.
tot MDC.

Aanklagten teegens hem.

Gedwongene bekentenisse en protestatie.

Grond van zyne beschuldiging.

14. Nu was *Peucerus* toen ter tyd over al in een zeer groot aanzien, en ook by den Keurvorst in eene byzondere genaade geweest, die hem ook, tot zynen Prins *Adolf*, beneevens *Melanchthon*, en *Dr. Nefu*, tot *Peeters* verzogt hadde. Booven dat was hy *Melanchthons* schoonzoon, en met veele zoo genaamde *Calvinisten* bekend, en vermaagschapt. Waaron men het ook niet voor raadzaam hield, om hem los te laten, schoon hem al toegezegd was, dat hy weeder naar *Wittenberg* trekken, en aldaar blyven mogt. Want, als hy het gedagte schrift hadde onderteekent, zoo wilde men hem, uyt deeze zyne eygene bekentenisse, aan 't leeven koomen, maar daar teegen rieden andere, men zoude hem naar *Leipzig* voeren, het welke ook geschiede. Van daar bragt men hem naar *Rochlitz*, alwaar hy, door *Dr. Hieronymus Rauschern*, Burgermeester te *Leipzig*, verhoort, en by aldien hy niet vrywillig bekende, met de pynbank gedreygt wierd. (p) Van *Rochlitz* voerde men hem hier na weederom naar *Leipzig*, alwaar de Godgeleerde by hem gelaaten wierden, welke hem, in de gevangenis, by zulke geweldigen maniere van handel, bekeeren zouden. Maar hy bleef by zyn zeggen, zoo na als voor, en hy schreef ook, na zyne loslatinge, nogmaals opentlyk: „Ik hebbe het geloochent, en zal het in alle ceuwigheid loochenen, daar ik God tot een getuyge toe aanroep, dat ik ooit iets, door t'zaamenzweeringe, of praetyken voorgenoomen hebbe, of dat ik eenige valsche leeringen, wat voor naamen ze ook hebben moogen, ingevoerd hebbe: en, wanneer ik van mynes schoon-vaders meeninge, in een byzonder schryven, eenig gewag gemaakt hebbe, zoo kan men dog met geen schyn van waarheyd zeggen, dat ik eenige slimme strecken oft'zaamenzweeringen, gestigt hebbe. (q)

Afgeslaagde vryheid.

Onthaal in zyn beslag.

II. Deel.

Tyyy

15.

(o) Hist. Carc. Peuceri pag. 92. & 101. coll. cum Refut. Witteberg. (p) Ibid. pag. 126.
(q) Ibid. p. 124.

Jaar MD.
tot MDC.
Klagte
over zyne
vyanden.

In haare
aanklagten
by de
Keurvorst.

Hard ont-
haal.

By komend
ongemak.

Dreyg-
ment we-
gens zyne
begraave-
nis.

Zyne ver-
loofing.

15. Hy hadde zig ook smertelyk daar over beklaagt , dat zyne vyanden , uyt enkele haat en nyd hem alzoovervolgden , om dat ze zaagen , dat de Keurvorst zig zoo zeer verneedert hadde , om niet alleen in zyn huys , te *Wittenberg* , zyn verblyf te neemen , maar met hem ook tot *Peter* verzogt te hebben. (r) Waar door ze hem hier na des te verbitterder op hem gemaakt hebben , alzoodat zy , nog op des Keyzers *Maximiliaans* verzoek , nog op het aanhouden van den Landgraaf , *Wilhelmus van Hessen* , hem hebben willen los laten , welke beyde van gedachten waaren hem tot haares lyfs gezondheid te gebruyken . Over het flegte onthaal , dat men hem heeft aangedaan , heeft hy zeer geklaagt , het welke ook zyne vyanden niet ontkent hebben . Zy hadden hem , dewyle ze hem zyne vryheyd niet geeven wilden , in de gevangenis hier na bykans *geene artzenye altoos toegelaaten , en hem byna niet als een mensch gevoed.* (s) De *Commissarissen* hebben hem dikmaals met de pynbank gedreygt , en *Dr. Rauscher* heeft hem eens een Keurvorstelyk bevel getoont , daar in *hem de dood aangekondigt wierd* , zoo wanneer hy niet wederroepen wilde , daar toe men hem agt daagen in zyne bedenkinge gegeeven heeft. (t) Men heeft hem gedreygt , op het *slot Hohensteyn* te voeren , en in een gat te werpen , daar in hy van stank en vuyligheyd zoude moeten ster-
ven. (u)

16. Wanneer ook zyne huysvrouwe , van hertzeer , ondertusschen gesturven was , zoo heeft hy haar daar over de schuld gegeeven , dog zy hadden stil gezweegen , en hem ondertusschen , nog inkt nog papier ge-
laaten , en ook den *Bybel* t'eenemaal weg genoomen. (x) Na dat ook de Godgeleerde , *Andrea* en *Selneccerus* , te vergeefs niet hem gereeden-
twist hadden , zoo was hy in de gevangenis , altyd harder gehandelt ge-
worden : alzoodat hy , wegens de flegte spyzen , geheele vyf jaaren lang , in eene groote zwakheyd van lichaam geleegen heeft , en met ge-
duurig braaken , en andere toevallen , gantsch uytgeteert was. (y) Door al zyn bidden en smeeken had hy geen *Grieks Nieuw Testament* konnen krygen , en in zyne grootste zwakheid , heeft men teegens hem nog gezegt :
„ Men zoude niemand toelaaten , om hem te troosten , of te geneezen ,
„ en als hy sturf , zoude men hem op de mest hoop smyten. (z) Alhoe-
wel ook de *Dresdensche Kerkenraad* hier van het volgende aan den *Keur-
vorst* geschreeven heeft : „ Wat de begraaffenisse aangaat , her zoude wel
„ niet onrechtvaardig zyn , dat *Uwe Keurvorstl. Genaade* andere tot een
„ schrik , een byzonder voorbeeld aan hem stelde , als de voornaamste
„ stookebrand en hoofdman van de zoo groote onverzettelyke schaade ,
„ in de Kerke Christi gedaan : maar dewyle zulks eenigzins , by onze
„ teegenspreekers , de *Papisten* , teegens de rechtgeloofige Christenen ,
„ ook gelukken mogte , zoo is het ons onderdaanigste bedenken , dat
„ *Uwe Keurvorstelyke Genaade* hem alleen daar meede laat dreygen , en
„ alzooin de gedagte blyven , als zoude hy niet , neevens andere Chri-
„ stenen , begraaven werden : maar , by aldien hy komt te sterven , zoo
„ laat hem , zonder eenige plegtigheyd , op het Kerkhof brengen. (a)

17. Aldus heeft hy tien geheele jaaren lang gevangen gezeeten , tot dat in het Jaar 1585 , den 1. October de Keurvorstinne gesturven is , en de Keurvorst eene Anthaltsche Princeffe , *Agnes Hedwich* , getrouwt heeft . Op de zelve dag van haar overlyden , schryft *Peucerus* , dat hy gedroomt heeft , als zag hy de lykstaatzie , en dat 'er een strik aan de klok brak ,

waar

(r) Ibid. p. 429. (s) Idem Testamento suo. (t) Histor. Carc. p. 351. (u) 352. Conf. Uytendogaart Kerk. Hist. P. 11. 115. seqq. (x) Ib. p. 355. (y) p. 356. 363. (z) P. 673. 754. (a) p. 757. Conf. Refutatio Historiz Peucer. Witteberg. p. 13. seqq. Consilia Witteberg. P. 1. p. 160. seqq.

waar by hem de woorden inschooten: *onze ziele is het ontkoomen, gelyk een voogel den strik des voogelaars.* (b) Gelyk als hy dan ook, op de beede der nieuwe Keurvorstelyke Gemaalinne, en die van haar vader, *Joaachim Ernst*, terstont daar uyt geraakte, en op vrye voeten gestelt wierd, daar hy te *Dessau* nog, als *Anhaltische Lyf-medicus* en Raad, 16 jaaren lang geleefd heeft, 78 jaaren oud geworden, en in 't Jaar 1602 gestorven is. Weshalven niet bewezen kan worden, dat hy, gelyk als men voorgeeft, schandelyk, en met schimp, weg gejaagt is geworden. (c) Het geene de gedagte omstandigheden wel anders uytwyzen. Hy hadde voor zyne loslatinge, moeten belooven; dat hy zyne gevangenis, nog in, nog buyten regten, gedenken zoude; dog naderhand haddé hem de Keurvorst, *Christiaan de eerste*, van deeze zyne verbintenis ontflaagen. (d) Waar op hy ook de Historie van zyne gevangenis en loslatinge geschreeven heeft, waar uyt ik eenige byzonderheden, die men anders niet wel vind, alhier bygebragt hebbe. Maar de Keurvorst *Augustus*, is weinige daagen daar na, ook onvoorziens koomen te sterven; van welken *Peucerus*, in de gevangenis, gezegt zoude hebben: dat hy wel wist, dat de Keurvorst hem niet om 't leeven zoude brengen; nog ook, dat zyne vrienden hem zouden begraven. (e)

18. Aldus is dan de *Religie-veranderinge* in *Saxen* toen ter tyd afgehoopen, dat de Godgeleerde haar gewenscht oogmerk bereykt, en de aangegevene Kettters uyt het land, door des Overigheyds geweld, gedreeven hebben. Het welke haar dan ook dies te noodiger gedagt heeft te zyn, hoe zwaarder het in 't begin was, om deeze lieden regt by te koomen, welke zig zoo lang, onder allerhande schyn, behouden hebben. Om welke reede *Dr. Andrea* ook, al in 't Jaar 1572, aan een zeecker goed vriend schreef: „dat zy uyt haare hoolen moesten koomen, en „haar niet langer konden verbergen: de tyd zal het uytwyzen hoe het „er afloopen zal. (f) En in 't Jaar 1574 schreef hy met vreugde: *Dr. Cracau* is al afgezet, en in zyn huys vast gehouden. Der Calvinisten „Hoofdman te Leipzig, *Camerarius*, gelyk als *Selneccerus*, beregt, is „ook dood. *Dr. Peucerus* zit in zyn huys gevangen, gelyk ook, *Dr. Stöffelius*. De Hofprediker *Christiaan* zit ook nog gevangen, en eerst „daags zal men daar iets van hooren. (g) Ook zoude 'er, volgens de verhaalinge van *Peucerus*, p. 254. in des Keyzers tegenwoordigheid, te *Dresden*, toen ter tyd een pilaar, by een vuurwerk, vertoont geweest zyn, met dit opschrift: „Gelyk als *Hercules* de *Lerneefche Slange*, een „veelhoofdig gedrogt, met vuur overwonnen, en ter dood gebragt heeft: „alzo zal *Augustus* K. v. S. die treffelyke held, de Calvinische Secten, „die heymelyk in deeze landen ingesloopen zyn, en bedriegelyk onder- „houden werden, met Gods hulpe onderdrukken, en overwinnen. Zoo groot als de vreugde toen ter tyd geweest is, zoo kort heeft ze ook, op haar beurt geduurt, nademaal het 'er, na het ingevoerde *Eendragtboek*, wederom in *Saxen* haast heel anders uytzag, en dat de zoo genaamde Calvinisten nogmaals aldaar zig bevonden en op deden.

19. De *Luthersche* Godgeleerde zelfs beschryven den aanvang hier van aldus: „De nieuwe Keurvorst, *Christianus de eerste*, heeft al te veel ver-
 Yyy 2 trouwt,

Jaar. MD.
tot MDC.

Inzichten
der God-
geleerde
hier by.

Andere
uytbree-
kinge der
Crypto-
Calvini-
sten.

(b) Histor. l. c. p. 773. (c) L. Georg. Weisus de ἀλλοτριωσιν. c. 1. §. 22. & im verzeichniss des gesprächs. (d) Hofpinianus. c. 47. Conc. disc. conf. Hutterus p. 1229. (e) Histor. Carc. p. 754. Conf. omnino Johann. Brendels Leich-predigt Doctor Peuceri zu Zerbit gehalten 1603. 4°. Welij verzeichniss des gesprächs D. C. P. im Schloß zu Leipzig in der Pleissenbürg 1576. den 16. Novemb. gehalten, aus einem alten MS. der reinen Lutherischen Religion und Christlichen Antiquität zum besten mit nützlichen anmerkungen erklärt. Colditz 1683. 4°. & aliq. (f) Epist. ad Marbachium ap. Fechtium l. c. p. 411. (g) Ibid. p. 494.

Jaar MD.
tot MDC.

„trouwt; om dat hem eenige looze menschen overreed hebben. Daar
„waaren maar eenige weynige Godgeleerde geweest, die, met het t'zaa-
„menlappen van het *Concordie-boek*, zyn Heer vader misleyd hadden.
„Ook hadden zig eenige andere Godgeleerde, met een zekere somme
„gelds; tot de onderschryvinge van het Eendragts-boek laten omkoo-
„pen. En zulks hebben ze alleen tot dien eynde voorgegeeven, dat
„het *Palladium* weg gebragt en gestoolen, dat is, dat het Eendragts-
„boek aan een zyde gezet, en de Christelyke, goede, heylzaame Ker-
„ken-ordeninge, verzwakt zoude werden. (b) Hier by kan zig de Lee-
zer erinneren, wat eenige hier booven, by de Historie van dit boek, ver-
haalen, als of de oude Keurvorst, *Augustus*, in zyne laatste jaaren, op
Dr. Andreae, en zyne vrienden, zeer vergramt geworden was, en uyt ken-
nisse van veele zyner ongerechtigheeden, zig zeer tot de andere partye
geneygt getoont hadde. Ten minsten geeven de omstandigheeden wel
zoo veel te kennen, dat de *Gereformeerde*, aan 't Hof, en anders, in 't
land, doorgaans nog altyd overig bleeven, en by de verkondiginge van
't Eendragts-boek, maar alleen een wyl tyds wat gelaaveert, en stil ge-
zeeten hebben. Wanneer 'er nu, voor *Christianus*; als Keur-Prins, in 't Jaar
1581, een eyge Hofstaat gemaakt wierd, zoo wierden hem onder ande-
ren *Dr. Crell*, (die hier na over het *Calvinismus* aangeklaagt wierd) *Chri-
stoffel Kolruyter*, en andere, tot Raaden en Bedienden, toegevoegt,
welke alle van de *Gereformeerde* zeer geroemt en geagt waaren. (i)

Oorzaaken
van de
zelve.

Keurvorst
Christiaans
I. Historie.

Zyne op-
voedinge.

20. Dat deeze jonge Heer zich licht tot het eene of het andere heeft
konnen laten beweegen, zulks ziet men klaar, uyt de beschryvinge zy-
ner opvoedinge, en onderwyzinge. Want hy hadde terstond, uyt het
examen van *Philippus*, de *Definitiones* van buyten moeten leeren, en de
uytlëggingen der *Euangelische Historien* verhandelen. (k) Zoo dat het
'er by een recht uytwendig leeren gebleeven is, en niets inwendigs, waar-
achtigs, of grondelyks altoos, daar by gekoomen is, gelyk als het de
vruchten hier na ook wel getoont hebben. Zyne aanvoeders zyn ook
wel te vrede geweest, dat hy, uyt zyn Heer vaders bevel, de schriften
van *Melanchthon* lief gehad heeft. (l) Maar of Gods woord, en de H.
Geest zelfs, aldaar wel recht plaats gevonden heeft, zulks vind men niet
uytgedrukt: veel meer vind men, in zyne lofreede, duydelyk: „Dat
„hy de Vorstelyke pragt nagevolgt, en een zeer grooten lust tot bou-
„wen gehad heeft: (m) dat de onderdaanen, dewyle de treffelyke ge-
„bouwen groote onkosten vereiffchten, wel dikmaals geklaagt, en slegt
„daar van gesproken hebben, door de opzettinge van nieuwe schattin-
„gen, waar door veele gemoederen verbittert geworden waaren. (n) Hy
„liet zig heel ligt tot heevigheit vervoeren, waar op hy dan dikmaals
„sterk plag te drinken, tot groot nadeel van zyne gezondheid, en nog
„groot nadeel van 't gemeene beste. (o) Als men hem indachtig maak-
te, dat hy zig dog een weynig van 't jaagen mocht speenen, zoo hadde
hy daar niet na geluystert, en gezegt: „Ik wil de tyd gebruyken, die
„ik nog overig hebbe. (p) Ja men schryft, dat het sterke drinken wel
„voor de tyd een oorzaak van zyne zwakheid geweest mogt zyn, gelyk
„als ook, in voortyden aan *Alexander*, daar de Duytsche haar al te grof
„in te buyten gingen. (q) En wat 'er van diergelyke omstandigheeden
meer mag zyn.

Maniere
van leeven.

21.

(b) D. Polycarpus Leyfer im Calvinismo oder erklärung des Catechismi in der vorrede p. B.
2. (i) Vid. das leben und sterben Churfurst Moritz und Christians aus dem Latein vertentst
und gedruckt im J. C. 1594. 410. p. B. 1. (k) Auctor des lebens Churf. &c. l. c. p. A. 4. (l) Ib.
(m) Kurtzer und grundlicher bericht vom leben en abschied Christ. 1. Dresden 1596. 40. p. E. 2.
(n) Autor anon. l. c. p. B. 3. (o) Ibid. p. C. 2. (p) Ib. p. C. 4. (q) p. D. 3.

21. Die geene nu, welke deezen Keurvorst willen ontschuldigen, geeven ook deeze oorzaakaan, waarom hy zig tot het *Calvinismus* heeft laten verleyden: *Dat hy weegens zyne jonkheid, en trek tot het ryden, de bedriegeryen niet eens gemerkt hadde; (r) en dewyle hy met het bouwen zoo veel te doen hadde. (s) Waar meede dan niet geloochent; maar bekrachtigt werd, dat hy met de partye der Gereformeerde gehouden heeft: nademaal men ook opentlyk, zonder eenig bedenken, gesteld heeft: Dat de Calvinische verwerringen met deezen Keurvorst t'eenemaal gesturven waaren, daar hy, buyten alle vermoeden (of eer als de Rechtgeloofige het noch gehoopt hadden) door een ontydige dood weggenoomen wierd. Van waar de vrienden van Crellius veele omstandigheeden bybrengen, dat de Keurvorst met vergift vergeeven zoude zyn, en zyn lichaam niet geopent, nog de ingewanden daar uyt genoomen waaren. (in de Lykpr. Teegenbericht pag. 42.) (t) De Lutherische Schryvers verhaalen ook, dat deeze Heer eenige Staatkundige en Geestelyke Amptenaars by zich heeft gehad, welke zyn gemoed van de waare Augsburgse Belydenisse op de veranderde gebragt hebben, om de leere en gebruyken van Luther af te schaffen, en nieuwe daar voor in te voeren. (u) Het is altoos zeker, dat zy op zyn naam, en buiten alle twyffel, ook op zyn bevel, Mandata uytgeschreeven en verkondigt hebben, welke de Lutheraanen teegen haar daar na geduyd hebben. Byzonder wierd 'er in 't begin van 't Jaar 1588. door het gantsche Land een gedrukt ernstig bevel aangeslaagen en afgelezen, behelzende: *Dat de Predikers alle het ontydige verdoemen; schelden en smaaden, over al, en in't byzonder, op den predikstoel, zouden nalaaten.* (x) Van dien nieuwen handel, weegens het duyvel-bannen zullen wy nu terstond zien. Men verhaald ook deeze woorden, die hy eens gezegt zoude hebben: *Ik ben nog Calvinisch, nog Flaciaans, ik ben een Christen, ik laate de Flaciaanen haaren heemel, daar in zy ook de helle brengen willen.* (y) Andere geeven voor, dat hy teegens Dr. Mirus, den Hof-prediker, gezegt zoude hebben: *Ik ben geen Calvinist, en wil'er ook myn leeven daagen geen werden, en de Duyvel haal alle Calvinisten!* Echter hebben de Gereformeerde uyt deeze en andere omstandigheeden altyd gezegd, dat hy van haar gevoelen is geweest. (z)*

Jaar MDC.
tot MDC.
Van zyn
Gods-
dienst.

Mandata
teegens de
Lutheraan-
nen.

22. Maar dit heeft zich in 't byzonder zeer geuyt, ontrent de afschaffing van den *Exorcismus* of *Duyvelsban*, by den Doop, waar van men wel meest aan Dr. Urbanus Picerius, Professor te Wittenberg, en Dr. Gunderman te Leipzig, de schuld gegeeven heeft. Want die hadde eene bedenkinge daar van opgesteld, die, aan de Superintendenten, te Leipzig vergaadert, in 't Jaar 1591. den 18 May voorgelegt, en haare verwilliginge en onderteekeninge daar by verzogt wierd. Maar deeze protesteerden daar teegen, en baaden, men mocht haar doch by de oude plegtigheeden laten blyven. Doch zy bewilligden, dat een ieder aan zyn eigen Pfarbeer die zaake ontdekken, en by haar aanhouden zoude, om haare toehoorders bescheidenlyk van 't *Exorcismus* te onderrechten, dat het geen weezentlyk stuk van den Doop, en van eenige wel misbruikt

Afschaf-
fing van
de Exor-
cismus.

1777 3

was

(r) Dresserus Orat. de Christiano I. p. E. 4. (s) Hartnaccius Contin. Hist. Univ. pag. 1043. (t) Kromayerus H. E. p. 623. (u) Dresserus l. c. (x) Tobias Heidenreich Chron. Lipf. l. iv. g. 194. Vid. Leben Churf. Moritz und Christ. l. c. p. B. 4. Scultetus in Vita sua p. 31. (y) Auctor des lebens Churf. Mor. &c. p. B. 3. Examen Examinis Pieriani pag. 136. & ex eo Christian. Schlegel Vita Glaseri p. 65. item Gegen-Bericht der freunde Crellii p. 42. ubi & pag. 46. seqq. Epinicium Lutheranorum de morte Elect. legi potest, quem Senacherib & Goliathum vocant. (z) Idem & Bucholcerus Ind. Chron. p. 723. Alstedius Chron. Thef. p. 561. Sculterus l. c. & in der Jubel Predigt zu Heydelberg. Hornius Hist. Eccles. & ibi in notis Leydeckerus pag. 355. Elector Palatinus Confess. ap. Colometium Epist. singul. p. 359. & plures.

Jazr MD.
tot MDC.
Omftan-
digheeden
daar by.

was geweest. (a) Men hadde daar over verder onderscheidene t'zaamenkomsten gehouden, alhoewel meest te vergeefs: te *Dresden* hebben de *Predikers*, welkers *Superintendent*, *Dr. Georg Schooneveld* was, op den 4. July, den *Exorcismus* uytgelaaten, en ook de schel van het Altaar afgeschafft, het welke als een groote schaade verhaald werd, en andere onderscheidene zaaken zyn in 't Land verandert geworden. (b) De *Predikers* alleen kantten zich meestendeels zeer heftig daar teegen, zoo dat het gemeene volk overal hierom opstond, en heel t'onvreede was; en in 't byzonder op de verdachte *Predikers* los ging. Te *Dresden* liet een vleeschhouwer een kind doopen, bragt het met gewaapent volk in de Kerk, en zwoer hoog teegen den Prediker: *By aldien hy den Exorcismus niet behouden wilde; dat hy hem den kop voor den Doopsteen zoude klooven.* (c)

Oproer
teegens de
verdachte.

23. Daar ontstond ook in 't Land hier en daar zeer veel oploop, zoo dat het zelden zonder groote oproer of schaade; en van wederzyde niet zonder zonde en ongerechtigheid, list en geweld toeging, gelyk als 'er by zulke Sectischen handel pleeg te geschieden. Te *Eulenbergh* pasten de handwerks-gezellen eenen verdagten *Prediker*, genaamt *Mr. Matthæus Kempfen*, na zyne predikatie, voor de Kerk-deure op, scholden, en wierpen hem met steenen en aarde kluysten, en vervolgden hem alzoo door de straaten; tot dat hy in een Tuyn, onder de Haagen, als dood needer viel. Ook zouden ze hem voort omgebragt hebben, indien hy zig niet in een huys verborgen gehad hadde. (d) Te *Zwickau* verwekten de lieden, onder de predikatie van *Mr. Wolfgang Heldens* van *Anaberg*, zulk een geraas, met kloppen en tieren, dat hy moest ophouden, en weggaan, en de verhaaler steld daar by: *Het zoude met deezen Calvinischen Swermer voorzeeker slegt afgelooopen hebben, by aldien ondertusschen de Raad niet by een gekoomen was, het volk wat gestilt, en hem te huys gebragt hadde, en sommige oude Burgers hebben verhaald, dat hy voorzeeker gesteeemt zoude geweest hebben, zoo hy niet tusschen twee Burgermeesters, waar onder Dr. Christoffel Seling, het beste gedaan hadde, geweest was.* (e) Te *Fryburg* wierden daagelyks zoo veele schimp-schriefften op *Mr. Caspar Riedelen*, een verdacht *Prediker*, aangeslaagen, dat men insgelyks voor een oploop begon te vreezen. (f) Te *Wittenbergh* hebben de Studenten en Burgers teegen *Dr. Pierius*, die zy maar *Bier-Urben* noemden, niet alleen alle daagen schimp-schriefften gemaakt, maar ook zyn huys dikmaals bestormt. (g) En zoo ging het 'er by na door het gantsche Land toe.

Bloedgierig-
heid
des volks.

Schimp-
schriefften
teegens
haar.

Teegens
Pierius.

Afzettinge
der Predi-
kers we-
gens den
exorcismus.

24. Het maakte het volk zeer verdrietig, dat eenige *Predikers*, over de gedachte *Exorcismus*, en zyn toebehooren, afgezet, en weg gejaagt waaren. Met welken geweldigen handel hier na de straffe der vergeldinge meestendeels op zig gehaald wierd. Het bevel teegen den *Exorcismus* hadde dit befluyt by zich, dat, die het niet onderschryven, nog gehoorzaamen wilde, van zynen dienst afgezet zoude werden. Derhalven schikten zich de meeste daar na, en onderschreeven het gemakke-lyk, alleen maar, op dat zy haaren dienst mochten behouden: van waar dat spreekwoord gekoomen is: *Schryf, op dat gy by uw' predikampt blyft; om dat een Predikers vrouwe, by deezen handel, tot haar Man gezegt heeft: Lieve man, schryf dog, op dat gy by uw' predikampt blyft!* (*)

Alzoo

(a) Vid. Heidenreichii Chronicon p. 185. Jer. Simon Eilenburg. Chron. P. 111. p. 613. Tob. Schmid Zwik. Chron. P. 11. pag. 633. Antonius Wecke Dresdnische Chron. pag. 313. & alii. (b) Ibidem. (c) Weckius l. c. (d) Simon l. c. p. 620. (e) Schmid l. c. P. 1. pag. 395. (f) Andr. Mollerus Beschreib. Freyb. P. 11. p. 243. (g) Melch. Adami Vit. Theolog. & ex co Frcherus Vit. III. vir. p. 384. (*) Wecke l. c. p. 344. Schneiderus l. c. p. 186.

Alzoo hebben in het gantsche Wittenbergsche Gebied, alle en een ieder dit onderschreeven, uytgenoomen de twee Predikers te *Graffenhangen*. (b) De Superintendent te *Eulenberg*, *Mr. Caspar Starke*, wierd den 7. Augusti, in 't Jaar 1591. hier over gevangen gezet, en den 24. uyt de Stad verdreeven, daar hy noch eene *Afscheid-predikatie*, onder den blooten heemel, gehouden heeft. (i) Te *Wittenberg* wierden ook twee *Diakens* hier over afgezet. Te *Leipzig* is *Doctoor Selneccer*, al in 't Jaar 1589. en kort daar na de *Diaken* te *St. Thomas*, *Mr. Petrus Hesz*, afgezet, in welkers plaats *Christoffel Gunderman* van *Halberstad* gesteld wierd, gelyk als in *Selneccers* plaats, *Doctoor Wolfgang Harder*. *Doctoor Martinus Mirus*, de Hofprediker, wierd over eenige onbeteraamelyke praat teegens den Keurvorst beschuldigt, en naar *Königstein* gevoert, dog al haast weeder los gelaaten, en te *Halberstad* Pastoor gemaakt. En alzoo ging het 'er ook toe, te *Fryburg*, *Pirna*, *Colditz*, *Naumburg*, en op andere plaatzen: alhoewel de meeste, op de gedachte wyze, het gaarne onderschreeven, wanneer ze daar door maar in hunne dienften konden blyven. (k) In de andere Saxische Landen zag het 'er ook zeer gevaarlyk uyt, alwaar de Hertogen de Jenasche Godgeleerde het schelden en uytvaaren teegen de *Wittenbergers* hadden verboden, en deeze zig daar teegen aan stelden. (l)

25. Maar men vind, dat tot vermydinge van grootere langwyligheeden, de *Exorcismus*, op zommige plaatzen, wel haast weeder toegelaaten is geweest. Gelyk als dan die te *Dresden*, al straks, na vier maanden tyds, den 3. November, na de dood van den Keurvorst, weeder ingevoert wierd. (*) Nademaal zyne verdedigers zich zelfs, behalven dat, zoo verre bescheidenlyk verklaart hadden, dat het geen weezentlyk en hoognoodig stuk van den Doop was: maar dat zy niet lyden konden, dat het als een afgodisch, onchristelyk, en boos werk beschreeven wierd, gelyk als het de andere bewezen. Ondertusschen verkeerde dit spel al haast heel wonderlyk, terwyle den Keurvorst *Christiaan*, in 't Jaar 1591. heel schielyk krank wierd, en dat zoo plotzelyk, dat men meende, dat hem vergift van die geene ingegeven was, welke met zyne regeeringe niet te vrede waaren; hy sturf den 25. September, na dat hy nauwelyks vyf jaaren geregeert hadde: waar by men zyn regtzinnig geloove en zaalig einde, met deeze gronden bewyzen wilde: *Hy was wel zoo rein als een Engel niet geweest, maar egter zaalig gestorven, om dat hy de regte kennisse Gods gehad hadde, en zig echter voor een arme, groote, en zwaare zondaar erkent, en zig met de verdienste van Christus getroost, en het Heilige Sacrament in waare aandacht gebruykt hadde, enz.* (m) Zoo dra als hy nu de oogen toegeslooten hadde, liepen de zaaken in den Godsdienst geheel anders. Men nam dan den *Cancelier Crellius*, nog voor de begraaffenis van den Keurvorst, in beslag, die den 17. November, al terstond na *Königstein* gevoerd wierd. (n) De Luthersche Godgeleerde hadden al lang te vooren op zulk een gelegenheid gewagt: waarom zy ook al in 't begin van zyne regeeringe, alhoewel te vergeefs, gewenst en gebedden hadden: *Dat God den Keurvorst met haat teegen de Calvinisten mogt vervullen!* (o) Maar nu greepen zy dat des te begeeriger aan, en hielden voor al by de Keurvorstelyke Weduwe, *Sophia*, om beschuttinge en hulpe aan. Deeze noemden zy eene vroomme *Esther*, die *Hamans aanslaagen teegen gestaan hadde: Ja, gelyk als*

Jaar MD,
tot MDC.

Schielyke
verandering
doot
de dood
van den
Keurvorst.

Arrest van
Dr. Crellius.

Yver van
de Keurvorstin.

(b) Ibid. (i) Simon. l. c. p. 614. (k) Heidenreich l. c. pag. 186. 187. Ziegler Schauptatz der Zeiten p. 1219. (l) Calovius Rumore ἀδελφότητος p. E. 3. (*) Anton. Wecke l. c. (m) Grünlicher bericht vom leben Christ. l. p. F. 2. (n) Heidenreich l. c. p. 188. (o) Kirchnerus apud Fechtium Ep. Th. p. 693.

Jaar MD.
tot MDC.

Bediening
van Frede-
rik Wil-
helm.

Vifitatores.

Teegens de
Calvini-
ften.

Artykels
van Vifi-
tatie.

Oproer
teegens
de Calvi-
niften
te Leipzig.

als den Duyvel den eerften menfche door eene Vrouw verleyd hadde, zoo, zeyden zy, hielden nu de Vrouws-perzoonen, by de Hooge Potentaaten, yveriger over den Godsdienst het oogge, als wel de mannen. (p) Maar dewyle by de minderjaarigheid van den Prins, toen ter tyd Hertog Frederik Wilhelm, uyt de Ernestifche ftamme, der Keursaxen Administrator wierd, zoo wierd'er, door zyn toedoen en bevel, kort daar op een Kerken-bezoeking aangefield, waar door maar een verdere inbreuk der zoo zeer gehaatte leere geftuyt mogte werden, en de heimelyke en looze Calviniften, uyt de Kerken, Schoolen, Regeeringen en Rechtbanken, zonder eenig aanzien van perzoonen, uyt gemonstert wierden, gelyk als het bevel inhield. De vifitatores van de Godgeleerde wierden dan met vlyt befteld, naamelyk, Doctoor Selnecker, Doctoor Mirus, Doctoor Mylius, Doctoor Hunnius, Doctoor Hartwart, Mamphrafius, Wirthius, en andere. Op dat dog dit werk te ongehinderder voort mogt gaan, zoo wierd de burgers op het Raadhuys opgelegd, dat zich niemand daar teegen zoude zetten, maar veel eer dit werk behulpzaam zyn, op dat de Calvinifche, en andere Seften, uytgeroeyt, en de Augsburgfche Belydenis, neevens de Formula Concordiæ gehouden en voortgeplant wierd. Alle die dit nu niet wilden onderschryven, die zette men van haare ampten af, of in de gevangenis, gelyk als het in zulk een handel, onder zulke lieden, altoos pleeg toe te gaan. (q)

26. By deeze vifitatie, of bezoekingē, wierden vier zoo genaamde vifitatie-artykelen opgefied, welke nog eenen langen tyd daar na, neevens de andere Symbolifche Boeken, tot een Geloofs-reegel gebruykt zyn, en onderschreeven moelten werden, die ook reegelrecht teegen de Gereformeerde gezet waaren, naamentlyk, van't Avondmaal, van de perzoon Chrifli, van den Doop, en de Genaade-verkiezingē. (r) Waar meede dan eevē het zelve Proces gehouden wierd, gelyk wy eenigzins hier booven, by de Formula Concordiæ, gezien hebben. Het gantsche werk was waarlyk maar alleen op die geene aangezien, welke tot nu toe in 't Land den meester gespeeld hadden. Waar over verfcheide, uyt vreeze zig weg maakten, eer men nog eens recht na hen vraagde. Gelyk als een te Wittenberg, met naame Rennecker, deede, die, zoo dra de poft van des Keurvorften dood kwam, terftond de poort uytging, (s) buyten alle twyffel, dewyle hy de voorgaande voorbeelden noch in de gedachtenis hadde, gelyk het'er onder Augustus toegegaan was.

27. Ook mochten veele door de razernye van het gemeene volk, wel angftig geworden zyn, dewyle zy voor haar rechte geloove, gelyk zy meenden, met zwaarden en ftokken vogten. Te Leipzig ontftond'er in't Jaar 1593. na de Paasch-miffe, een grouwelyk oproer, dat naauwelyks weeder te stillen was. Want na dat te vooren de Keurvorftelyke Commiffaris, in eene byzondere bezoekingē, alle de perzoonen, van 't Calvinismus verdagt, ondervraagt, uytgemonstert, afgezet, en den Regtsgeleerden het praetifceeren hadde verbooden, van welke men 14. te Leipzig geteld, en alle Calvinifche, Breemensche, Herbornsche, Heydelbergfche en Nieuftadsche boeken verbooden hadde: (t) zoo meenden

(p) Leyferus l. c. p. A. 7. (q) Vid. Heidenreich l. c. p. 198. Schmid l. c. P. 1. p. 306. P. 11. p. 435. Meltzer Schneebergifche Chronyk p. 563. Hutterus Conc. conc. p. 326. 533. Micraelius H. E. p. 340. Hift. Eccl. Goth. p. 419. Lætus H. Univerf. p. 459. &c. (r) Vid. Autores dicti & Jenifius Chron. Annab. Part. 11. p. 46. Balduinus diff. pro libello Vifitat. Anno 1607. Mamphrafii Erotemata in iv. Artic. Vifitat. Hunnii gründliche verantworung der vier Streitigen Artickel &c. (s) Hutterus Conc. conc. 332. (t) Tobias Heidenreich Chron. p. 199. Schneidnerus Chron. ad annum 1593. & supplementum ap. Chr. Thomafium Hift. der weifzh. und thorch. P. 11. p. 72. Uytengogaart l. c. p. 131.

de Studenten en Burgers ook recht te hebben, om zulk eene geweldige onderzoekinge aan te stellen. Daar wierd dan heymelyk een brief op een bord aangeslaagen: (buiten twyffel van de vyanden der *Gereformeerde*) *Men zoude het huys van Adolf Weinhuysen of Capo de Calvinist bestormen.* Daar op liep alle het jonge volk te zaamen, en wierp deeze man de vensters uyt, doch die eenige schooten deede, en eenige quette: hy hadde ook eenige vrienden uyt *Neederland* by zich, daar het meede op gemunt was. De bittere yveraars rechten nog dezelve nacht een galg op de nieuwe markt op, en schreeven daar op: *Hier aan zal Weinhuysen gehangen werden:* het welke ook geschied zoude geweest zyn, indien ze hem gekreegen hadden. Hier op gaaven de Burgers, aan den Raad, een lyst der *Calvinisten* over, die zy zouden uitdryven, het welke ook geschiedde. (u) Daar dan in 't laatste bygevoegd wierd, dat de beyde *Doctores*, *Georg Muller* en *Martinus Mirus*, neevens de andere Stads-Predikers, in 't laatste, (naamelyk, na het ontstaane en gestilde oproer) *op de genoemde Calvinisten in haare predikatie, niet meer zoo hart uytgevaaren hadden, als in 't begin.* (x) Waar uyt te zien is, dat van haaren heftigen yver eeven dat groote onweeder ontstaen was, gelyk het plegt toe te gaan. De Heer *Administrator* nu hadde de zaaken, door een scherp gebod, bygelegd. (y) Alhoewel ik echter niet vinde, dat 'er vier van haar, over het oproer, zouden gerecht zyn geworden, gelyk als eenige willen. (z)

Jaar MDC.
tot MDC.De oor-
sprong hier
van de
Predikers.

28. Ondertuffchen zogten de eens uytgedrongene Predikers haar van alle kanten wederom vast te zetten, en haare teegenpartye met gelyke maat weeder in te meeten, gelyk zy deeze en haare andere oogmerken, opentlyk deeden zien. Zoo schreef, terstont daar op, in 't Jaar 1597, *Dr. Polycarpus Leyserus*, aan de Keurvorstelyke Weduwe, *Men heeft groote en hoogwichtige oorzaaken gehad, om den zuurdeeg der Calvinische leere, in deeze landen, zoo veel het altyd moogelyk was, weeder weg te doen: want het gewis is, zoo wy niet in 't korte, de gantsche Christelyke leere vermallen en verliezen willen, zoo moeten we het Calvinismus in 't geringste by ons niet laten inwortelen.* (a) Die dan ook nog, voor heene deeze hoope, van de Keurvorst, alhoewel zonder gevolgde uytwerkinge, hadde en schreef: *Zyne Doorluchtigheid heeft eene heel buytengemeene mildheid tegens de synen, welke hy zelfs ook erwaaren hadde, en daarom hy te grooter hoope op de toekomende dingen hadde.* (b) En een ander schreef, na dat hy de *Formula Concordiæ* geroemt hadde, van deeze overwinninge der *Lutheraanen*, aan den Keurvorst *Christiaan de tweede*, aldus: *Owat ziet men voor een verbaastheid aan de zyden der Sacramentaarissen! De Calvinostoiici voelen nu de geessel der furien (wanneer ze naamentlyk van die verdreeven wierden) en het herte is haar in de schoenen gezakt. Maar dat is juist het regte loon, dat de vyanden, voor haare aangeboorene hovaardye, toekomt. Wie zoude deeze Goddelyke weldaaden met woorden kunnen uytspreeken?* (c) Wy zullen dan eenige proeven van dien aart, aan zommige perzoonen, gaan bezien, hoe het *Calvinismus* toen ter tyd verdreeven geworden is, welke dan ligt, met de waare eerste bedryven der eerste Christenen, in geloofs-zaaken te zaamen gehouden en bygelegd kunnen worden.

Inzichten
van dezel-
ven.

29. Eeven na des Keurvorsts dood wierd de *Superintendent* en *Professor* te *Wittenberg*, *Dr. Urbanus Pierius*, gevangen genoomen; en op het

Gevange-
nis van
Pierius.

II. Deel.

Z z z z

Slot

(u) Ibid. p. 204. (x) p. 229. (y) p. 214. (z) Vid. Joh. Latus Hist. Univ. p. 459. Conf. Pieter Janz. Twiif van Hoorn. Chronicon P. 11. p. 1452. (Hornæ 1620. edit.) (a) Praefat. in Calvinismum p. A. 3. (b) Epist. ad Marbachium ap. Fechtium l. c. pag. 676. (c) Wolfgangus Mamphrasius Praxi Theol. Panoplia & Militia Christiana Epist. Dedic. p. B.

Jaar MD.
tot MDC.

Slot te *Wittenberg* gezet. Hy was te vooren te *Kustrin*, in de *Mark-Brandenburg*, *Pastoor* geweest, en hadde den Keurvorst, *Christiaan de eerste*, die hem eens hoorde prediken, zoo wel gevallen, dat hy hem, op *Dr. Krellius* raad naar *Dresden*, tot *Superintendent* en *Hof-prediker* be-roepen, en daar na ook, in 't Jaar 1589, te *Wittenberg*, tot *Professor Primarius*, *Pastor* en *Superintendent* hadde aangesteld. (d) Maar, dewyl hy, met de *Formula Concordiæ*, niet in alles overeen stemde, en zighiet na, met het afschaffen van 't *Exorcismus*, zeer gehaat hadde gemaakt; zoo tastte men, by de gevolgde veranderinge, hem de eerste van allen aan; hy moest ook wel een gantsch jaar lang gevangen blyven, (alwaar ook de *Godgeleerde*, *Hunnius*, *Mirus* en *Mylius*, een t'zaamspraak met hem gehouden hebben) en eyndelyk heeft hy in 't Jaar 1593, een *Renvers* van zig gegeeven, waar in hy bekennen moest, dat hy het *Een-dragts-boek* voor deezen wel onderschreeven hadde, maar dat hy daar na, met het *Exorcismus*, en andere dingen, veranderingen hadde begonnen. Waar by hy met eene belooven moest, dat hy zich, nog in eenige *Saxize*, nog *Brandenburgze* of *Hesse landen* zoude ter needer zetten of gebruyken laaten. (e) Zoo is hy dan op het voorbidden van de Koninginne *Elisabeth* van *Engeland*, los geraakt, en eerst te *Zerbst* gekoomen, daar op in de *Palts*, te *Amberg*, alwaar hy *Generaal Superintendent* geworden, en eindelyk te *Breemen*, in 't Jaar 1616, is gestorven. (f)

Vlugt en
beslag van
Dr. Gun-
derman.

30. Te *Leipzig* tastte men den booven genoemde *Dr. Christoffel Gun-derman* aan, die ook daar na van zyn ampt afgezet, en in zyn plaats, *Mr. Georg Weinreich*, *Pastoor* te *St. Thomas* wierd. Hy zelfs, als hy hoorde, wat 'er te *Dresden* en *Wittenberg* gebeurt was, vertrok terstont naar *Naumburg*, en van daar naar *Cale*, in zyn vaderland. Maar men schikte hem booden na, met dreigements-brieven, dat, wanneer hy niet goed-willig wilde wederom keeren, zy hem ter needer zouden werpen, en ge-vankelyk wegvoeren. Met deeze kwam hy dan weder te *Leipzig*, dog hy wierd terstont daar na op het Slot gezet, zyne zaaken verzeegelt, en het huys bewaakt. Waar over zyne huysvrouw, (die anders stil, vroom en godvruchtig beschreeven werd geweest te zyn) haar zelfs uyt droefheid aan een strik verhing. (g) Men heeft ook toen ter tyd den *Super-intendent*, *Dr. Hadderer* afgezet, en een *Dorp-Pfarheer* ook in 't Slot gevoert, die de beelden afgerukt, en van een *Crucifix* visch-hout ge-maakt hadde. (h) By den uytstel van zyne gevangenis is *Dr. Gunderman* eindelyk aan de hand gekoomen, en wierd, in 't Jaar 1592, den 20ste May, na een opgestelt *renvers*, los gelaaten, van daar hy dan naar *Cale* getrokken, en aldaar, als een vergeeten burger voor zig ge-leeft heeft. (i)

Zelfs-
moord van
zyn vrouw.

Gevange-
nis van de
Hofpredi-
kers.

31. In *Dresden* zyn ook de beide *Hof-predikers*, naamelyk, *Lic. Jo-han Salmuth*, en *David Steinbach*, in beslag genoomen. Gelyk als dan ook het volk haare huizen bestormt heeft, *Salmuth* de vensters in-geslaagen, en hem zelfs willen ombrengen. Daar op zyn ze uyt *Dres-den*, op de vesting *Stolpen* gevoert, daar men het rechtsgeding teegens haar voortgezet, en haar eyndelyk na een uytgestelt *Renvers* heeft los gelaaten. (k) Maar het voorval met den gedagten *Cancelier Krellen* is byzonder aanmerkens waardig, gelyk ik dat kortelyk alhier zal aantee-kenen. Hy was van natuur een bekwaam man, die zig ook, op *Schoolen* en

Leeven van
Dr. Krellen.

(d) Melch. Adami Vit. Theol. Picrius ipse in Examiné der Leichpredigt D. Krellii p. 235. Hutterus Conc. conc. p. 335. (e) Hutterus l. c. p. 336. Conf. Colloquium Theol. Visitatorium cum U. Pierio habitum 1593. 80. (f) Adami l. c. Freher. Theatr. p. 383. (g) Heidenreich l. c. p. 189. Schneideri Supplementum apud Thomastum l. c. p. 71. (h) Heidenreich l. c. (i) Ibidem p. 193. (k) Antonius Weckius Chron. Dresd. p. 313. Heidenreich l. c. p. 188.

en *Universiteiten*, zeer wel geoëffent hadde: gelyk als hy dan te *Leipzig*, als een *Magister legens* geleeft, en de *Wysgeeren*, weegens haare *pedanterie*, dikwils beschimpt heeft, en die ook maar *notiones secundas* genoemt. (l) Daar uyt ziet men wel, dat hy veele algemeene misbruyken gezien heeft. Van hem werd ook verhaalt, dat, als hy te *Zwickau*, de lieden eens, voor en na de maaltyd, hoorde bidden, hy in verontwaardinge (zonder twyffel van het *opus operatum* of schynerk) gezegt heeft: *waar toe dat geklap nut was?* en eindelyk daar van weg gegaan was. (m) Anders voegt men zig na de gemeene overleevinge, byzonder in de *Postillen*, dat naamentlyk, zyn Meester, *Siberus*, als hy te *Grimme* in de schoole ging, tot hem gezegt zoude hebben, *Gy zult uw' Vaderland nog eens tot een pest zyn!* dog 't welke zyne vrienden voor een fabel houden. (n)

Jaar MD.
tot MDC.Kennis en
verstant.

32. Maar deeze man is naderhand, van *Christiaan de eerste*, des Keur-Prinssen Raad, en eyndelyk zyn Cancelier in 't Keurvorstendom, geworden, waar by hy zig nooit aan de *Formula Concordiæ* heeft willen laten binden, nog daar op zweeren, gelyk zyne vrienden, in het teegenbericht op *Bloemens lyk-predikatie* zetten. (p. 17. 18.) Hier na is hy in de booven gedachte handel meede geraakt, en daarom, straks na de dood van den Keurvorst, gevangen genoomen. Dat hy zich, van de zoo genaamde *Geestelyke*, tot deeze of geene zaak hadde laten bepraaten, zulks zoude hy, in zyn bericht, hier na zelfs bekent en beklagt hebben, met deeze woorden: *Ik laate my voorstaan, dat van de Geestelykheid veel afkomt, want die hebben veel ondernoomen, daar ik en andere weynig gevallen in gehad hebben.* Gelyk 'er ook in zyne gehoudene *Lyk-predikatie* staat, van welke zyne vrienden gedenken, dat die van *Dr. Polycarpus Leyserus*, verbeterd en vermeerderd, en ook tot alle bewys, als partydig t'eenemaal onbekwaam is (p. 23.) (o) Maar men heeft hem voornaamentlyk de schuldgegeeven, *dat hy zyn eer, trouwe, en pligt, teegens den Keurvorst en het land vergeeten, en zig in de Godsdiensts zaaken ingemengt heeft.* (2) *De Keurvorst en het Landschap zoo in den ander ingetrokken, dat het ligt ongeluk en mistrouwen veroorzaaken konde, om dat hy geraaden heeft, men zoude den Adel de jacht-vryheyd in trekken.* (3) *Dat hy een schaadelyke kondschap met den Kooning van Vrankryk, tot nadeel van de Rooms-Keyzerlyke Majesteit, voor zig zelve, buyten weeten van de andere Raaden, aangevangen en verrigt hadde.* (p) Hier na hebben hem de Predikers, in de gevangenis, voorgeworpen, *dat hy haar vervolgt hadde, en daar meede Godes oogappel en Profeeten aangetast.* Byzonderlyk hadde hy een zeeker *Pfarheer*, uyt vermoeden van een schimpfchrift, drie daagen lang laten pynigen. (q) Het welke nogtans zyne verdedigers hier na geloochent hebben, en beweezen, dat deezen Paap, over eenige schimpfchriften en dreygbrieven (die teegens den Keurvorst uytgestrooit waaren) ondervraagt geworden was, nademaal hy zelfs stantvastig bekent heeft, dat deeze, en alle andere bloedige *praetyken*, niet van hem, maar van een ander, die een tyd lang aan 't Hof geweest was, gemaakt waaren. (r) En, dat hy zig altyd, *over de verleydinge der schelm-sche Paapen beklagt, die hy loogenaars en de boosheid zelfs, genoemt hadde.* (s)

Zyn val en
oorzaak
daar van.Aanklag-
ten teegen
hem.Vyand-
schap van
de Geest-
lykheid.

33. Een voornaam Keur-Saxisch Amptenaar verzeekert hier by open-
lyk,

Z z z z 2

Rechts-ge-
ding er-
gens hem

(l) Alberti Eros Lips. pag. 6. (m) Schmid Zwickauische Chronik Part. 11. p. 427. (n) Vid. Carolus Memorab. Sect. xvii. pag. 26. & conf. Gegenbericht pag. 148. (o) Nicolai Blumii Leich-predigt über den custodirten D. Nicolaum Krell. pag. 36. (p) Wecke Dreßnische Chron. pag. 314. (q) Leichpredig. p. 47. 48. (r) Ibid. pag. 52. & der freunde gegenbericht pag. 83. (s) Ibid. pag. 50.

Jaar MD.
tot MDC.

lyk, *Dat het uyt de acten niet te kennen is, dat een eenig mensch, (alhoewel dit eertyds de Genaadigste Heer, tot nadeel nagegeeven wierd) om de Godsdienst, (op het aanhitzen der Calvinisten) in 't heimelyk omgebragt geworden was, het welke ook, van de Fiscaal, niet zoude verzwegen gebleeven zyn, dewyle zulks den Inquisiteur. of onderzoeker, merkelyk hadde bezwaart. (t) Het rechtsgeding hadde tien geheele jaaren lang geduurt, om dat hy, als een verstandig en treffelyk Regtsgeleerde, met opschortende hulpmiddelen, zig zeer bekwaam wist te behelpen. Eindelyk heeft men het oordeel te Praag, by de Boheemische appel-kaamer gehaalt, welke hem het zwaard toegelegd heeft. Maar hy heeft daar heftig teegen gesproken, dewyle hy niet genoeg gehoord was, en zulks niet van den Keyzer, maar van de Boheemische appel-kaamer uytgesproken, en over zulks niet rechtmatig was. Waaron hy ook, aan den Heer Administrator van Keur-Saxen, eene zuyveringe, en zyne vrienden aan het Kamer-gerecht van Spiers (het welke nogmaals, by straffe, de opmerkinge aanbevoelen was, om hem in zynen nood te hooren) een appel bygebragt hebben, maar men heeft de zuyveringe voor onaanneemlyk gehouden, om dat de misdaadige, binnen de 10 jaaren, tyds genoeg tot verantwoordinge gehad hadde. Dog zyne vrienden hebben hier na opentlyk geschreeven, dat hy van alle verweeringe, troost, raad, bystand, geheel en al, en van alle dingen, die gantsche tien jaaren lang, berooft is geweest. (u)*

Veroor-
deeling.

Zyne pro-
teltatie.

En ont-
schuldi-
ging.

34. In de hier bygebragte lyk-predikatie werd gedacht, dat hy bekend heeft: *Dat hy wel gezondigt, en dikmaals te veel gedaan hadde, dog uyt onweetenheid, goede meeninge, en niet teegen zyn geweeten. Andere neevens hem hadden daar nog veel meer toe gedaan en geholpen, welke men echter wel verschoonde. Hy hadde, nog gevangenis, nog dood, daar meede verdient, ook nooit gehoord, dat men iemand tien jaaren lang daarom gevangen gehouden hadde, en met den zwaarde gedood, om dat hy, in zaaken van den Godsdienst, en in raadgevingen, gedoold hadde.*

Teegen-
stellinge
van de
Predikers.

Waar op hem de Prediker geantwoord heeft: Men doode waarlyk niemand daarom, maar daar staaken veele andere zaaken onder, de Keyzer hadde hem ter dood veroordeelt, de Heer Administrator heeft het goet gekeurt, daar waaren zoo veele getuygen en getuygenissen, welke niet onrechtvaardig waaren (van welke getuygen zyne vrienden berigten, dat zy zyne ergste vyanden, en ook zonder naam, geweest zyn.) Men konde niet gelooven, dat zoo veele perzoonen een valsch getuygenis zouden gegeven hebben, enz. (x) Daarom wilde men hem nu laten regtvaardigen,

Inzichten
van zyn
dood.

op dat *veele zig aan hem spiegelen en stooten, en Gods dienaars in vrede konden leeren, enz. Ja men wilde hem tot dien eynde den lieven God, gelyk als opofferen. En als Dr. Krell deeze, en diergelyke reedenen, niet wilde aanneemen, zoo verhaalen de Predikers, dat zy Moses hoorens opgezet, en hem, met eenen yverigen geest, voorgeworpen hadden: hy was de oorzaake, dat veele kinderen met den Doop opgehouden, veele dooden weegens het gebrek der scholieren, niet aan 't graf bezongen wierden, dat het lieve Predik ampt, zyn gezag, eerbiedigheit, en gehoorzaamheid verlooren hadde, van 't welke alleen hy het helsche vuur verdient hadde, en diergelyke zaaken meer. Ten laatsten gedenken ze ook, dat hy veel wilde uytzonderen en appelleeren, maar zy hadden hem overreed, dat hy stil gezwegen heeft, en alles willen lyden. (y) Maar dewyle zyne aldus gevoerde reedenen niet geheel, gelyk als die van de Predikers, gemeen ge-*

(t) Wecke l. c. p. 315. (z) Ibid. p. 316. Vid. Gegenbericht p. 7. seqq. & 149. (x) Leichpredigt l. c. p. 39. 40. (y) Ibid. p. 45. seqq. 54. 56. 60.

gemaakt wierden, zoo moogen die gevoegelyk hier meede bygevoegt werden, gelyk als ik die, in een oud handschrift, te *Dresden*, nog gevonden hebbe, onder den tytel, *Het pynelyk regts-geding van den Heer Dr. Krellen, en beschryvinge van zyn einde, den 9. October 1601.* Dat men dan met dat geene vergelyken kan, wat in het teegenberigt van zyne vrienden, pag. 120. *seqq.* te vinden is.

Jaar MD,
tot MDC.

35. Den 6. October bragt de Droft *Doëtor Krellen* van *Konigstein* naar *Dresden*, op het Raadhuis, in de kleine Rechtkaamer, en wanneer de drie Predikers, Heer *Nicolaus Blumius*, *Pfarbeer* te *Dona*, Heer *Tobias Rudolph*, en *Adam Moller*; Diakonen, om hem ter dood te bereyden, haar vlyt aangewend hebben, zoo heeft hy zich echter niet anders hier op verklaart, als dat hem geweld en onregt geschiedde, gelyk het de na zyn dood gedaane schoone *Lykpredikatie* wyder meld. (NB. uyt deeze woorden blykt klaar, dat de insteller hier van geen *Calvinist* is geweest.) Op de pynelyke aanklachte des Scherprechters, *Meester Kuntze Poltz*, hadde de *Doëtor* nogmaals *geprotesteert*, en gezegt: *Dat hy voor zyn perzoon, de tyd zyns leevens, niet met een eenig mensch, eenige heymelyke verbintenisse of aanslaagen hadde gemaakt, zulks was ook in zyn herte en gedagten, de tyd van zyn leeven, niet gekoomen, nog voorgenoomen, veel minder hadde hy daar toe een pen in de hand genoomen.* Als hem het vonnis voorgelezen wierd, heeft hy geantwoort: *Ik betuyge voor deeze Christelyke Gemeente opentlyk, dat ik deeze punten, in't vonnis begreepen, geheel en gantsch niet bekenne, en ik beroepe my derhalven op myne bygebragte regtmaatige verklaaringe, en van myne vrienden ingebringte appel aan het Kamergerigte van Spiers.*

Nauwer
omstandig-
heeden van
zyn ver-
oordeeling.

Zyne ver-
antwoor-
ding.

36. Als hem de Fiscaal, *Mr. Abraham Gieszbach*, gezegd hadde, dat zyne *Keurvorstelyke Doorluchtigheid* de uytvoeringe van 't recht, niet tegenstaande de zuyveringe en het appel, terstond bevoolen hadde te doen, heeft hy geantwoort: *Dat hy voorzeeker wist, dat de Keurvorst de zuyveringe nooit gezien hadde, dat hy hem altyd hadde gebeden, hem in zyn nood te willen hooren, dog dat hy daar niet toe hadde kunnen koomen.* De Rechter (naamentlyk *Christoffel Kehling*, welke eenige weeken daar na schielyk aan een beroerte (*apoplexia*) gestorven was, gelyk in het Teegenberigt p. 138. staat) antwoorde hier op: *Heer Doëtor, uw' verzoek kan voor dit maal geen plaats vinden, want men uytdukkelyk bevel heeft, zig met u niet in te laten, en niet te hooren.* Waar op de Heer *Doëtor* gezegt heeft: *Waarom hebt gy Heeren, dan opentlyk uytgeroepen, dat, wie voor dit Geregte iets te verrigten of te klaagen heeft, dat die zyn nood en teegenberigt, wat hy hier in bekend of niet, in te brengen heeft, en daar op gehoort zal werden?* Maar men heeft terstond de Staf gebrooken, en den Scherprechter bevoolen, dat hy zulk een vonnis aanstonds, zonder eenig beletzel, aan den beklagden zoude hebben te volbrengen. Dit drukte *Dr. Krell* nochmaals zeer, zeggende: *Men pleeg zelfs iemand, die het oordeel geheel ontkend, niet daar na lyf en leeven te beneemen, maar men was hem schuldig te hooren.* Hy beled niet een eenig punt van 't oordeel, hy was ook, naar regten, niet overtuygt, enz. gelyk het in het Teegenberigt p. 125. enz. wytloopig te leezen is. Doch alle het welke, schoon zyn verhoog van hem heel cierlyk, heerlyk, en onvertzaagt gedaan was, niets heeft mogen helpen, maar het gerechte wierd geëindigt, en de banken omgestooten: daar dan de *Doëtor* eyndelyk op gezegt heeft: *Wel aan, daar geschiede in Gods naame, des Keyzers en des Keurvorstens wille!* En alzoo is hy op een stoel naar het Joodenhof, op het opgerechte Schavot, gedraagen, en na een hertelyk gebed, onvertzaagt, tot

Verdere
ontschul-
dingen.

En her-
haalde
protesta-
tie.

En ver-
geefze
poogingen.

Jaar MD.
tot MDC.

groote verwonderinge der toezinders , onthoofd geworden. Het tegenberigt zet hier , dat de beul met het lichaam slegt gehandelt , het hoofd opgeheeven en gezegt heeft : *Krell , hoe gewalt u de Calvinische slag? daar zyn'er nog al meer van de uwe onder den hoop , zy zullen ook nog in myne vuysten koomen ; enz.*

Laatste
gebed.

37. Zyne laatste woorden zyn deeze geweest : *Ach God Heemelsche Vader , gy die my geschaapen , Jesus Christus , gy die my verlost , ach God Heilige Geest , gy die my geheiligt hebt , ik wil u nu overgeeven dat gy eens geheiligt , en my in dit leeven bereyd hebt , 't welke gy alzoovan my aanneemen , en weedergeeven wilt.* Dus verre de gedagte verhaalinge. En hy heeft voor heen teegen de gedagte Predikers gebiegt , en het Avondmaal genoomen , gelyk als zy schryven. De Historie Schryvers melden ook , dat zyne opschortende hulpmiddelen en *protestatien* , met de aller-*verstandigste* , beweegelykste en wyze reedenen altoos geschied zyn. Ins-gelyks ook , dat de Keurvorst , op den dag te vooren , naar *Hayn* verreyft was , buyten alle twyffel , op dat het *appel* niet verder tot hem mogt koomen. De moeder van den Keurvorst hadde de uytvoeringe van het regt , op de Stal (om dat die op het Joodenhof geschiede) aangezien en gezegt : *Zy wilde het regt over den man zien doen , die haaren zaaligen Heere zoo leelyk verleyd hadde.* (z) Zyn lichaam is op het Kerkhof , by de *Lieve Vrouwe Kerke* , begraaven , en , gelyk men schryft , dit volgende Graffschrift voor hem geteld geworden : *A Deo pro Justitiâ , Christianus II. D. G. Dux & Elector Saxoniae , supplicio de hoste pacis & quietis publicae turbatore , secundum leges sumto , Patre Patriae & Caesare justè vindicante , in pœnae memoriam , audaciae terrorem , atque sceleratis in exemplum.* Rom. XIII.

Andere
omstandig-
heeden van
zyn dood.

De Keur-
vorst ver-
trekt.

Keurvor-
stin ziet
het regt.

Zyn Graf-
schrift.

Die Obrigkeit trägt das Schwerdt nicht umsonst. TIME DEUM , HONORA CAESAREM. Dat is ! *Van God , en voor het Geregte komt dit.* Christiaan de tweede , door Gods genaade , Hertog en Keurvorst van Saxon ; na dat hy , volgens de Wetten , eene rechtvaardige straffe hadde laten neemen , over den vyand der vrede , en verstoorder der algemeene ruste : door het rechtvaardige handhaaven van den Vader des Vaderlands , beneevens den Keizer ; heeft dit Graffschrift alhier doen stellen , ter gedagtenisse der uytgevoerde straffe , tot een schrik voor de stoute , en een voorbeeld voor de schelmen. Rom. 13. DE OVERIGHEYD DRAAGT HET ZWAARD NIET TE VERGEEFS. VREEST GOD , EERT DEN KOONING. (a) De van de gedagte Prediker gedaane lyk-predikatie , is in 't Jaar 1601 , te *Leipzig* gedrukt , en te *Dresden* , in 't Jaar 1622 , gelyk ook op veele andere plaatsen , herdrukt geworden. Teegens welke zyne vrienden het ondergenoemde Schrift , en *Dr. Pierius* , te *Breemen* , in 't Jaar 1603 , een *Examen* en verklaringe uytgegeeven heeft , het geene hier na , in 't Jaar 1611 , *Dr. Philippus Nicolai* te *Hamburg* , in *Examine Examinis Pieriani* , weederlegt heeft. En dit is den uytflag van het zoo genaamde *Crypto-Calvinismus* in *Saxon* geweest.

En Lyk-
predikatie.

38. Aan andere oorden is 'er van weegen deezen stryd , ook al veel onruft en veranderinge voorgevallen , gelyk als 'er in 't byzonder , in het *Hartogdom Lignitz* in *Silesie* , in 't Jaar 1593 , teegens den daar zynde *Superintendent Leonhard Grentzheim* , door *Dr. Hunnius* en *Mamphrasius* , eene bezoekinge aangestelt is. *Lucas Osiander* noemt hem nog hier

Rechts-
geding
tegens
Grentz-
heim.

na ,

(z) Weeke l. c. p. 317. (a) Hartnaccius Auctar. Hist. Univ. pag. 1043. Confer. aliud Epigramma ap. Michael. Sachs Part. iv. der Kayserlichen Chron. pag. 483. & omnino D. Krellens freunde und andere der warheit liebhaber in der antwort und warhaffigen Gegen-bericht auff die Leich-Predigt Nicol. Bluhms 1605. 8o. Lundorpius Contin. Sleid. l. xxxi. To. II. p. 835. Oïand. H. E. p. 1145. Ziegler im Schauplats der zeit p. 1216.

na, in 't Jaar 1598, een voortreffelyk *Theologus* en *Chronologus*. (b) De gedachte Godgeleerde hebben hem echter, in de zelve bezoeking, over eene valsche leere, aangaande het Avondmaal, beschuldigt, en ook den Landvorst, Hartog *Frederik*, daar toe bewoogen, dat hy van zyn ampt afgezet, en uyt het land gebannen wierd, waar van een geschrift in 't Jaar 1595 uytkwam, onder den tytel: *Een net bericht, aangaande de bezoeking der Kerken, in 't hoogloffelyke Hartogdom Lignitz in Silesie*. Het meeste vermoeden mogt wel uyt twee brieven voortgekoomen zyn, die *Grentzheim* aan *Dr. Pierius* te *Wittenberg* geschreeven hadde, daar uyt men hem over veele dingen beschuldigde. Maar de overige Leeraars in 't Hartogdom, zyn zeekere punten, aangaande het Avondmaal en de perzoon *Christi* voorgelegt, om te onderteekenen, en alzoo is die stryd gestilt geworden. (c) Dog *Grentzheim* is naar *Poolen* getrokken, en te *Vroustad* Pfarheer geworden, alwaar hy ook, in 't Jaar 1598, gestorven is; (d) wat 'er wel in andere Landen, wegens deeze zaaken, is voorgevallen, zulks laat my het bestek niet toe, dat breeder uyt te voeren, en deeze voor verhaalde voorvallen, van de andere veranderingen, konnen een bekwaam begrip aan den Leezer meede deelen.

Jaar MD
tot MDC.Zyne ver-
jaaginge.Slesische
bezoeking.

(b) Hist. Eccl. Epit. Lib. iv. c. 52. p. 1129. (c) Vid. Aufzührlicher bericht. pag. 70. seqq. (d) Osiand. l. c. Bucholcerus Ind. Chron. h. An. Kegenvolsc. H. E. Slavon. l. 111. p. 357.

HET DRIE-EN-DERTIGSTE HOOFDSTUK.

Van de Sociniaanen.

§. i.

NU koomen wy tot eene *Seete*, welke niet zoo terstond, maar eerst na den tyd der *Reformatie*, hier en daar bekend is geworden, en die, voornaamentlyk de *Protestanten* zelfs, allengskens zeer veel werks verschaft heeft. Haaren oorsprong haalt men gemeenelyk van de beyde *Socini* af, welke ook waarlyk haare leere wel het meeste van allen uytgebreed en bekend gemaakt hebben, van welke ook eindelyk de benaaminge van deezen aanhang werd afgenoomen. Dog by aldien men naauwer gaan wil, zoo moet men den oorsprong hier van noch al verder op haalen. Ik wil evenwel niet zeggen, dat *Erasmus* van zyne tegensprekers onder anderen ook van het *Arianismus* beschuldigt wierd, zoo wel, om dat hy den yver der aloude Rechtgeloovige tegen de *Arriaanen* ge-laakt heeft, als ook, om dat hy veele schriftuur-plaatzen, volgens deezen grond uytgelegd heeft. (a) Eeven zoo wil ik ook aan die beroemde lieden niet gedenken, welke de bekende *Sandius* by deezen hoop getelt heeft, en zulks wel, niet altyd zonder een zeekere grond, gelyk het oog-schynelyk is. (b) Nog minder mag ik my daar in mengen, wat de *Papisten* en *Lutheraanen*, teegens *Calvinus*, en zyns gelyken, wel bygebragt hebben, dewyle hy veele schriftuur-plaatzen, om de *Drieëmgheid* te bewyzen, voor niet voldoende gehouden heeft, en daarom ook al een *Arriaan* heeft moeten heeten. (c)

Oorsprong
der Soci-
niaanen.Of zy van
Erasmus
afkoomen:Of van
anderen.

2. Echter word voor de eerste stichter van deezen aanhang, wel meest, vande History Schryvers *Michael Servetus* of *Rennes*, wegens zyne *professie*

Leeven van
Servetus.

(a) Vid. præfatio ejus in Hilarium inter Ep. p. 1640. Ministri in litteris supplicibus ad R. Ungar. Bellarm. Possévinus aliique. Conf. C. C. Sandius, Lib. 111. H. E. Enoel p. 423. & in Biblioth. Anti-Trinit. in init. (b) Ibid. & pag. seqq. (c) Spondanus Annal. Contin. ad An. MDLXI. aliique ap. eundem p. 425.

Jaar MD.
tot MDC.

Toeloop in
Italië.

Vervolging
door Melanchthon.

Reformatie van
Servetus.

En leere.

Bekentenis
van Servetus.

fessie een *Artz* gehouden, die, al in 't Jaar 1525, in geschrift en met monde, dat geene bekend gemaakt heeft, wat *Socinus* hier na verder heeft uytgevoert, en dat hy, inzonderheid in 't Jaar 1531, zyne zeeven boeken, *de Erroribus Trinitatis*, of *Doolingen der Drieëenigheid*, heeft uytgegeeven, welke nog, voor 50 jaaren eens voor 100 ducaten betaalt zyn, gelyk als de Franssche Schryver *Varillas* getuygt. Deezes mans schriften zyn toen ter tyd in *Italië* al reedelyk wel onder den man geraakt, zoo dat veele, welken het Pausdom niet meer aauftond, hem zyn toegevalen. Ja het wierd alomme zoo ruchtbaar, dat ook zelfs, in 't Jaar 1539, *Melanchthon* den Raad te *Venetien* schriftelyk vermaande, dat zy deeze Ketteryen, dog niet zoude laten opkoomen, nademaal die al over lange in de Kerken allenthalven verdoemt waaren. (d) Uyt welke reede het ook wel gebeurt mag zyn, dat 'er te *Venetie* in 't Jaar 1546, twee van zulke menschen, met name, *Julius Trevisanus*, en *Franciscus de Ruogo*, in 't waater zyn verdrongen geworden, de andere hebben moeten vlugten, ten deele na het Oosten, en ten deele elders heen: zoo dat *Lælius Socinus* dan ook toen ter tyd in *Switserland* kwam. (e)

3. Deezen *Servetus* dan, van geboorte een *Spanjaard*, van *Tarragona* uyt *Catalonie*, mogt niet alleen onder de *Papisten*, maar ook onder de *Gereformeerde* zelfs niet geleeden werden, door dien hy eene eygene *Reformatie* op zig zelfs voor hadde, en daarom ook een byzonder boek geschreeven heeft, het geene hy *Restitutio Christianismi* genoemd heeft. (f) Want dat hy teegens het *Pausdom* ernstig geschreeven heeft, zulks geeven zyne schriften genoegzaam te kennen: en *Luther* zelfs gedenkt, dat *Servetus*, zoo wel teegen den *Paus*, als hem, heeft geschreeven (in 't VII *Altenburg. deel.*) Wat zyne leere aangaat, die werd verscheidentlyk verhaalt, ook van veelen, gelyk als het pleeg te geschieden, zeer vergroot, en ook ongelijk voorgedraagen. In 't gemeen zoude hy de leere van *Photinus*, van *Paulus Samosatenus*, en diergelyke, weeder vernieuwt hebben. Hy hadde voor al de gewoonelyke naamen, van *Trinitas*, of *Drieuuldigheid*, *εμοουσία*, en diergelyke, verworpen, waar by men nog stelt, dat hy de *Heylige Drieuuldigheid* een *Cerberus* heeft genoemd, daar egter eenige aanmerken, dat hy dit, van het groove afgoodische, en vleeschelyke begrip der onweetende verstaan heeft, welke zig de Godheid, uyt de gemeene onbetaamelyke schilderyen, in drie menschelyke ja diersche gestalten, inbeelden. *Melanchthon* en de andere Godgeleerde, gedenken van hem, dat hy het *Woord*, by *Johannes*, niet van een zelfstandige en van den *Vader onderscheide perzoon*, verstaan, maar dat hy het alleen den raad, het voorneemen, of de beraadinge des *Vaders* genoemd heeft, en zig daar by, op *Irenæus* en *Tertullianus* beroepen. Ik zal alhier zyne eygene woorden ter needer stellen, gelyk als hy die, voor zyn dood, nog uytgedrukt zoude hebben. (g) Alhoewel die de verhaaler zelfs, als een *Sociniaan*, niet alle goed keurt, dog daar by meent, dat *Servetus* het vuur daar meede niet hadde verdient: zy luyden dan aldus:

„Die geene, welke drie zelfstandige perzoonen of weezens in de Gods-
„dienst stellen, beelden ons drie van natuure gelyke Goden in. Want
„zy stellen ons drie zelfstandige en van den ander onderscheydene voor,
„en willen, dat een ieder van deeze weezens (*hypostases*) een GOD zy:
„Daar uyt nu maaken ze noodwendig drie gelyke en onderscheidene Gooden.

(d) To. 1. Ep. p. 100. seqq. & in Confil. & Resp. P. 1. p. 336. seqq. & ex eo Joh. Cloppenburg Narrat. Hist. ap. Boxhorn. Hist. Univ. p. 1140. Conf. Hornius H. E. p. 345. (e) Andr. Wiffowatius ap. Sandium Append. Nucl. Hist. Eccl. p. 86. (f) Scultetus Annal. Euang. P. 11. p. 370. Hornius l. c. Ottius Annal. Anab. p. 54. (g) Epist. l. c. Confutatio corruptelarum à ducibus Saxon. p. 1. Lubieniecus Hist. Ref. Polon. Lib. 11. c. 5. p. 99.

den. Want als deeze perzoonen, of *hypostases, re & numero differentes*, dat is: zelfstandige weezens, in de zaake zelfs, en ten opzigte van het getal onderscheyden zynde, van God alle in 't byzonder gezegt werden te zyn: zoo volgt noodzaakelyk daar uyt, *tot esse predicata, quot subjecta*; dat is: dat 'er eeven zoo veele uyt spraaken zyn, als onderwerpen, en naar het getal der perzoonen, werd ook het getal der Gooden vermeerdert. En of ze wel met woorden ons maar alleen van eenen God zeggen, zoo beelden ze ons dog in der daad zelfs drie Godden in. Want daar is geen verstand zoo scherp of louter, dat niet ziet, dat hem drierleye voorgestelt werden, om te eeren. Daar heeft nog nooit iemand kunnen zeggen en leeren, hoe men deeze drie, waar van een ieder, een God is, dog die maar als een God moeten werden aangemerkt, zoude kunnen leeren verstaan. Hier uyt nu blyft 'er in den geest en het verstand, een onoplosselyke twyffel en verwerringe over, hoe dat drie een zyn, en een drie zyn. Want of al het verstand zig geheel op eenen God keert, en zig ook eenen God in den geest te eeren voorstelt, en met zyn gantsche vernuft maar alleen op de Eenheid ziet, zoo vertoonen zig echter terstont drie onderscheydene voorwerpen, en die zweeven voor de oogen des gemoeds, waar van het ieder voor een God erkent, en dat 'er hem alzo in der daad drie gelyke onderscheydene Gooden hem steeds voor oogen zweeven, terwylen hy nu, Een en Drie, by zig zelfs in eene groote verwerringe overleyt, zoo kan hy echter nog al tot geen besluyt koomen, en dat is de uytgang der Grieksche Drieheyd of Drievuldigheyd. Wanneer wy nu, na het afgetrokkene dekzel, deeze gantsche zaake teegens het heylige woord Gods als de rechte toetssteen houden, en volgens de uyt spraake van God zelfs, de kennisse Gods navorschen, zoo zal buyten twyffel alle verwerringe wyken, en ons verstand zal niet gedwongen werden, om iets, dat met zig zelve strydt, aan te moeten neemen. Alzo is dan voor eerst te weten, dat God een *nomen appellativum* of algemeen Naamwoord is; dat aan alle heerschappelyk geweld en Overigheyd gemeen is, en eygentlyk den geenen toekomt, welke booven alle is, die de voor naamste onder allen is, die een Koning der Koningen, en Heere der Heeren is, van welken alles afkomt en afhangt, die alleen de Vader en Schepper van allen is. Maar wanneer deeze naam in zulk een eygentlyken verstand niet genoomen werd, zoo kan die naam ook wel aan de Schepzelen toegevoegt werden, en een ieder, die geweld en opperheerschappye heeft, die hem van God over iemand is gegeven, die kan ook wel zyn God genaamt werden. Gelyk als *Moses Pharaos God, Exod. VII. 1.* en *Cyrus een God Israëls, Esa. XLV. 3.* genaamt werd. En wanneer men by voorbeeld, ook Weereldlyke by Geestelyke zaaken derft stellen, zoo heet de Keyzer *Augustus* een God van *Virgilius*, en *Lenotulus* een God van *Cicero*, door dien deeze aan die zyne verlossinge te danken hadde. En op zulk eene wyze noemt de H. Schrift die gene Gooden, welke de hoogste en eeuwige God met eenige genaade, magt en vryheid booven andere verciert en verheeven heeft. *Psal. LXXXII. 6.* *Exod. XXII. 28.* Dog deeze zyn geenzins van natuure Gooden, maar door de genaade en gifte van de hoogste God. Waar over zy ook nooit met zulke een naam der Godheid genaamt werden, welke alleen den hoogsten God toekomt. Want zulke Gooden en Heeren, werden by de *Hebreën* (welke onder deeze naamen der Godheyd, een eygentlyk onderscheyd maaken) *Elohim* of *Adonai* genaamt, maar haar word nooit den eygentlyken en byzonderen naame van GOD *Jehovah* toegevoegt.

Jaar MD.
tot MDC.

„ En van daar vangt de *Apostel Paulus* zyne brieven met deeze woorden
 „ aan: Genaade en vrede zy u , van God den Vader , en onzen Heere
 „ *Jesus Christus*. Maar drie Gooden , die in natuure gelyk zyn , te stel-
 „ len , is de grootste godslasteringe , en eene vervloekte goddeloosheid.
 „ Want het moet alles op een gebragt worden , naamentlyk , tot den gee-
 „ nen , van welken alles afkomt , en die alles naar zyn welgevallen ge-
 „ schaapen heeft. Want deeze is alleen van natuure en van zig zelve
 „ GOD , maar de andere , welke van zig zelve geene Gooden zyn , ont-
 „ fangen haare Goddelykheid van deezen eenigen God de Vader , en zy
 „ werden Gooden van God genoemd ; want deeze allerhoogste en opperste
 „ God kan de schepzelen wel heyligen en met Goddelykheid vervullen.
 „ Maar drie Gooden , die van natuure gelyk zyn , kunnen wy niet bewy-
 „ zen , anders moesten wy ook noodwendig drie *Pantocratores* of drie
 „ Scheppers der dingen , en drie Vaders stellen. Want alleen de Vader ,
 „ die van zig zelfs God is , en die alles gemaakt heeft , komt de naam
 „ van God eenvoudiglyk toe , en hy werd alleen met regt *simpliciter &*
 „ *absolutè* God genaamt. Nu kan men uyt het booven gestelde wel licht
 „ besluyten , hoe onze Heere *Jesus Christus* , de waare Zoone Gods , ook
 „ God genaamt werd. Want de aart van zyne Godheid , werd van God
 „ den Vader afgenoomen , en hy werd een waare God , van de waare God ,
 „ genaamt , en wel een God van alle schepzelen , maar niet een God des
 „ Vaders , welke alles aan hem onderworpen heeft. Ja , de Vader zelfs ,
 „ welke van natuure en van zig zelfs God is , is ook des Zoons Heere en
 „ God , *Johan. xiv. 28. xx. 17. Matth. xxvii. 46. Apocal. iii. 13.*
 „ En de uytlegginge der geener past gantsch niet , welke zeggen , dat
 „ de Zoone alhier als een mensch , en niet als God gesproken heeft.
 „ Welken geantwoord werd , dat den aart der Godheid , welke in den
 „ Zoon is , hem ook als een mensch toekomt ; want de Zoon is een god-
 „ delyk mensch , of die met Godheid vol is , van daar werd de opper-
 „ heerschappye des Vaders ook over den Zoone zelfs niet omgestooten.
 „ Want alhoewel ons de Zoon van den Vader tot een Heere , God , en
 „ hoofd gemaakt is : zoo is dog de Vader ook een Heere , God en hoofd
 „ des Zoons , *1 Corinth. ii. 3. en de Zoon is den Vader onderwor-*
 „ *pen, 1 Corinth. xv. 28.* Hy is de Voogd en huyshouder van het
 „ Vaderlyke huys , *Hebr. iiii. x. 8.* Om welke reede de Zoon als onze God
 „ en Hoofd , de Godheid en Opperheerschappye des Vaders , ook over
 „ hem zelfs erkent heeft. Gelyk als dan de Profeet , deeze dubbele aart
 „ der Godheid , des Vaders en des Zoons , ook uytdukkelyk alzo uyt-
 „ gelegd heeft , *Psal. xlv. 3. 7. 8.* Op welke plaats men ziet , dat
 „ *David* den Zoone God , en den Vader een God des Zoons noemt : want
 „ de woorden *Sedes tua Deus , & unxit te Deus* , of , *uwten Throon , ô*
 „ *God ; en God heeft u gezalft* , enz. zyn *vocativi casus* , of , *in een roe-*
 „ *pend geval te verstaan* , en zy mikken op den Zoone. En wanneer hy
 „ daar na daar by zet , *Deus tuus* , zoo spreekt hy van God den Vader ,
 „ die den Zoone gezalft en geheyligt heeft. Op eene gelyke wyze roept
 „ de wysheid , welke den Zoone Gods verbeeld , uyt *Eccles. xxiv. 16.*
 „ Derhalven houde ik het daar voor , dat een ieder , die zig op de Schrift
 „ wil vesten , klaar genoeg ziet , dat de Zoone God zy van den Vader ,
 „ en van den Vader , aan alle , als een God is voorgestelt , die de God-
 „ heid en Opperheerschappye des Vaders booven hem erkent , alhoe-
 „ wel 'er by de *Grieken* en *Latynen* , dit onderscheyd der Goddelyke naa-
 „ men niet gevonden werd , en alle maar met een gemeene naam God ge-
 „ noemt worden. Alzo is 'er maar een God van natuure , en van zig zel-

„zelven, die eeuwig, de allerhoogste en opperste is, onsterffelyk, onzigt-
 „baar, onbegrypelyk, die in een licht woont, daar niemand by koo-
 „men kan, die alles geschaapen heeft, die alles regeert, van wien alles
 „is, en voort komt. Deeze is de God der Gooden, Koning der Koo-
 „ningen, en Heere der Heeren, de JEHOVAH en Vader, welken al-
 „leen de Schrift, enkel en eenvoudig, God en Vader noemt, als ook
 „een algemeene Vader van alle, maar eygentlyk en in 't byzonder, van
 „onzen Heere en God, *Jesus Christus*, 1 *Corinth.* viii. 5. Waar uyt
 „dan blykt, dat de schepzelen ook wel met den naame der Godheyd ver-
 „eert werden, dog door de genaade en aannaaderinge des eenigen aller-
 „hoogsten Gods, welke is een God der Gooden, de voornaamste en Va-
 „der van alle booven alle, door alle en in allen, *Eph.* iv. 5. 6. Op wel-
 „ken, als den eenigen en natuurlyken van zig zelve God, alle de an-
 „dere zien, hem onderworpen zyn, en toebehooren, en deeze veelheyd
 „der onder Gooden maakt geene de minste verwerringe, en zy neemt ook
 „van de *Goddelyke Eenheyd* niets altoos af, om dat alle schepzelen God
 „den Schepper looven, en deezen alleen als den hoogsten en oppersten
 „God voor ooggen hebben, en naar hem zuchten, hem alleen eeren en aan-
 „bidden, waar van de gantsche *H. Schrift* getuygt; als *Deut.* vi. 4. x. 17.
 „*Pfalm* l. i. *Gal.* iv. 8. 1 *Tim.* vi. 15. 1 *Theff.* i. 9. 1 *Tim.* i. 17. 11.
 „5. vi. 13. *Tit.* ii. 11. 13. 14. Waar uyt wy zien, hoe de *H. Schrift*
 „tusschen God en den Zoone Gods een onderscheyd gewoon is te maa-
 „ken, en wanneer men de Schrift vlytig inziet, zoo zal men bevinden,
 „dat ze altyd, uytgenoomen op drie of vier plaatzen, enkel en eenvoudig,
 „den Vader, God, en *Jesus Christus*, zyne Zoone noemt. Dog de God-
 „heyd des Zoons is ook al van de andere Gooden onderscheyden. Om
 „welke reede God de Vader, andere geheyligt en andere vergoodet heeft,
 „volgens een zekere maat, eeven als *filii adoptivi*, die hy in de plaats
 „van Zoonen heeft aangenoomen, en daarom zyn *Moses* en *Cyrus*, *par-*
 „*ticularis*, of byzondere Gooden van *Pharao* en *Israel* geweest, maar
 „God heeft *Christus*, als den eygen Zoone den gezeegenden, zonder
 „maate geheyligt, en hem geheel met zynen Heyligen Geest en alle God-
 „heyd vervult, van welkers volheyd wy alle ontfangen hebben. En het
 „stryd ook niet met het voorzeyde, dat de Zoon aan Godheyd, macht
 „en heerlykheyd, den Vader gelyk gemaakt is, door dien alle de God-
 „heyd, heerlykheyd en gelykheyd des Zoons, alleen van den Vader is,
 „en van den Zoone, als een geschenk des Vaders erkent werd. *Matth.*
 „xxviii. *Aët.* ii. 16. *Phil.* ii. 10. *Hebr.* i. 8. *Ephes.* i. 22, 23. *Hebr.*
 „i. 13. *Apoc.* v. 12. En daarom zegt *Paulus*, dat deeze Godheyd en
 „gelykheyd met den allerhoogsten God de Vader niet ten aanzien des
 „Vaders zelfs, maar ten opzichte van de Schepzelen te verstaan is, 1 *Cor.*
 „xv. 27. Alhoewel nu de Zoon door de gifte des Vaders aan kragt, heer-
 „lykheyd en geweld, zig den Vader gelyk gemaakt te zyn erkende, zoo
 „heeft hy echter deeze gaave der gelykheyd geenzijs willen misbruyken,
 „of voor een roof achten. *Phil.* ii. 9. God heeft hem booven alle hoog-
 „heyd verheeven, en heeft hem alles onderworpen, wat 'er in den hee-
 „mel, op der aarde, en onder der aarde is. Hy heeft hem ook als een
 „God en Heere gestelt, om van alle schepzelen angebeden te werden;
 „in 't korte, Hy, de almachtige Vader, heeft zoo veel kragt, geweld,
 „genaade, zeegen, heerlykheyd en Godheyd, op zynen allerlieftsten Zoon-
 „ne gelegd, als hy gekonnen heeft, en in zyne gelykheyd heeft hy hem
 „op zynen troon gezet, en heeft begeert, dat men hem zoo veel eere
 „bewyzen zoude, als hem zelve, al zoo, dat wie den Zoone niet erkent,

Jaar MD.
tot MDC.

„ook den Vader loochent *Aët. I v. y. 12.* als die is een waarachtig God,
 „en onze God, *Joh. xx. y. 28.* En wien daaronc met den Vader, den
 „allerhoogsten en genaadigsten God, zy lof, eere en heerlykheid, in
 „eeuwigheyd. Amen. Dus verre *Servetus* belydenisse, tot de welke ik
 „nog den inhoud van zyn boek, de *Christianismi Restitutione*, of, van de
Herstellinge des Christendoms, ook uyt *Sandius* zal voegen uyt het *Exem-*
plaar, dat nu nog in de Vorstelyke Hessen-Casselsche Boekzaal staat.
 De tytel is: *Restitutio Christianismi, hoc est, totius Ecclesie Apostolicæ*
ad sua lumina vocatio, in integrum restituta, cognitione DEI, fidei Chri-
sti, justificat. nostræ regenerationis, Baptismi & Cœnæ Dominicæ
manducationis, restituto denique nobis regno cœlesti, Babylonis impiæ cap-
tivitate solutâ & Antichristo cum suis penitus destructo. In Tomo II. lib. I,
de homine Jesu Christo & simulacris falsis. II. de 20 scripturæ locis. III. de
personæ Christi in verbo præfiguratione, de visione Dei & verbi hypostasi.
IV. de nominibus Dei, ejusque essentiâ omniformi, & rerum omnium prin-
cipiis. V. de Spiritu Sancto. VI. & VII. Dialogi 2. (1) de legis umbris &
Christi complemento, angelorum, animarum & inferni substantia: (2) de
modo generationis Christi, quod ipse non sit creatura, nec fuitæ potentia,
sed verè adorandus, verusque Deus. Tomi II. lib. I. de Fide justificante,
& regno Christi. lib. II. de Legis ac Euangelii, Judæi ac Christiani, diffe-
rentiis. II. de charitate, cum fide collatâ, & de Bonis operibus. Tomi III.
de regeneratione & manducatione supernâ & de regno Antichristi, ubi lib. I.
de orbis perditione & Christi reparatione, item de cœlesti, terrestri, & in-
fernali Satanæ & Antichristi potestate, & de nostrâ victoria. II. De cir-
cumcisione verâ, cum reliquis Christi & Anti-Christi mysteriis, omnibus
jam completis. III. De ministeriis Ecclesie Christi, de eorum efficaciâ. IV. De
ordine mysteriorum regenerationis. V. Signa 60 Regni Anti-Christi, & re-
velatio ejus jam nunc præsens. VI. De mysterio Trinitatis ex veterum disci-
plinâ, ad Melanchthonem & ejus collegas Apologia. Dat is: „Herstellin-
 „ge des Christendoms, dat is, een te rugge roepinge der geheele Apo-
 „stolische Kerke, tot desselfs aldereerste beginsfelen: in het geheel wee-
 „derom herstelt, door de rechte kennisse van GOD, het Geloove in
 „Christus, van de regtvaardigmaakinge, onze weedergeboorte, den Doop,
 „en het eeten des Heyligen Avondmaafs; en eyndelyk, door het weeder-
 „geeven aan ons van het Kooninkryke der Heemelen, door onze ver-
 „lossinge uyt de gevangnisse van het goddelooze Babylon, en het ge-
 „heele vernietigen van den Anti-Christ, en alle de zyne. In drie deelen.
 „Het eerste Boek handelt, van den Mensch Jesus Christus; en de val-
 „sche afbeeldingen desselfs. Het tweede Boek, is eene uytlegginge over
 „twintig Schriftuur-plaatzen. Het derde Boek handelt, van de voor-
 „schaadwinge van den perzoon van Christus, in het Heylige Woord,
 „als ook van het gezigte Gods, en het zelfstandige Weezen des Woords.
 „(*Hypostasis Verbi.*) Het vierde Boek behelst, eene verhandeling van
 „de Naamen Gods, zyne Algemeene Weezentheyd, en de beginsfelen
 „van alle dingen. Het vyfde Boek handelt, van den Heyligen Geest.
 „Het zesde en zeevende Boek vervat twee te zaamspraaken. Naa-
 „melyk, de eerste, van de schaadwe der Wet, en de vervulling van der
 „zelve door Christus; als meede, van de zelfstandigheyd der Engelen,
 „Zielen, en van de Helle. De tweede t'zaamspraake handelt, van
 „de maniere der Geboorte van Christus; naamelyk, dat hy geen Schep-
 „zel is, nog ook van een eyndige macht, maar dat hy waaragriglyk God
 „is, en dat hy dienvolgende ook waarlyk moet aangebeden werden.
 „Het eerste Boek des tweeden deels handelt, van het rechtvaardigmaa-
 kende

„kende Geloove, en het Koningryke van Christus. Het tweede Boek
 „handelt, van het onderscheyd dat'er is, tusschen de Wet en het Euan-
 „gelium, en tusschen een Jood en een Christen. Het derde Boek handelt
 „van de liefde, vergeleeken zynde met het geloove, en de goede wer-
 „ken. Het derde deel handelt, van de Weedergeboorte, het geestelyke
 „of heemelsche eeten, en van het Ryke des Antichrists. Waar van het
 „eerste Boek handelt, van den ondergang des Weerelds, en de herstel-
 „linge desselfs, door Jesus Christus; als meede, van de Heemelsche,
 „Aardsche en Onderaardsche Macht, van den Satan en Antichrist; en
 „eyndelyk, van onze overwinninge op den zelve. Ten tweeden, van de
 „waarachtige besnydenisse, als meede van alle de overige, en nu reeds
 „al vervulde verborgentheeden (*Mysteria*) van Christus, en den Anti-
 „Christ. Ten derden, van de bedieningen (*Ministeria*) der Kerke Chri-
 „sti, als ook van de kragt en uytwerkinge der zelve. Ten vierden, van
 „de orde der verborgentheeden, ontrent de Weedergeboorte. Ten vyf-
 „den; zestig teekenen van het Ryke des Antichrists, en de openbaarin-
 „ge desselfs, die nu aanstaande, ja voor de deure is. Ten zesden; Eene
 „*Apologie*, of verantwoordinge, aan *Melanchthon*, en desselfs ampt-
 „genooten, aangaande de verborgentheid der Drie-eenigheyd, (*Myste-
 „rium Trinitatis*) getrokken, uyt de stellingen en leer-stukken der aloude
 „Schryvers. *Sandius* schryft hem ook de *Thesaurus Animæ Christianæ*
 of *Desiderius Perigrinus*, toe, die eerst in de *Castiliaansche* of *Spaansche*
 taale, en daar na, bykans in alle de Europische taalen is uytgekoomen,
 met de tytel van, *Schat der God-begeerige zielen*, waar in alle de omstan-
 digheeden, die *Sandius* daar aan geeft, wel over een koomen. Alzoo
 dat dit boek, dat over al zoo zeer bemint en gepreezen word, van dee-
 zen verdoemden en tot stof verbranden Ketter afkomt, het geene nu nog
 een openbaare getuyge is, van zyne waare en diepe grond in 't *Christen-
 dom*, alhoewel de *Duytsche* en *Hollandsche* overzettinge, van 't Jaar 1678,
 zeer vervalscht, en gelyk men zegt, t'eenemaal in verdachte spreekwyzen
 verandert is: zoo bout men dikmaals de graaven van die geene op, welke
 van de voorvaderen zyn gedood geworden!

Jaar MD.
tot MDC.

4. Wat aangaat de overige punten, zoo verhaalt men die in 't alge-
 meen aldus, van welke, by gebrek van zyne eigene schriften, die van zyne
 aanklaagers onderdrukt zyn geworden, hier niet verder van te zeggen is:
 Hy heeft, naamentlyk geleert: *Dat God, zoo wel in weezen als in per-
 zoonen, eenig is. Christus is, voor zyne geboorte uyt Maria maar alleen
 in de zin van God, beeldswyze (per ideam) geweest. Christus werd God
 genaamd, wegens de ontfangenis uyt den H. Geest, en van weegen de in-
 wooninge der Goddelyke genaade en der zalvinge: Het Goddelyke weezen is
 een deel van alle de schezelen, en het is zelfs ook in de Duivelen: de kin-
 der-doop is niet nut, en diergelyke; waar by men nog voegd: Dat hy de
 onsterffelykheid der zielen gelochent heeft, de oude Joodsche kerke een ver-
 kensstal genoemd, en Moles een lasterlyke bedrieger, enz. Maar op dat het
 regts-geding, het welke hem hier na te Geneve is aangedaan; wat klaar-
 der blyke, zoo zyn'er nog eenige omstandigheeden aan te merken. Dee-
 ze man dan was in 't Jaar 1553. daar nauwelyks aangekoomen, van
 voorneemen zynde, om daar maar door te reyzen; maar zoo dra als *Calvi-
 nus* het vernam, liet hy hem aanhouden, en in beslag neemen. Nu
 hadde hy kort te vooren noch in *Vrankryk* (alwaar hy uit *Duitsland* ge-
 vlugt was, wanneer hem die van *Bazel*, na eene gehoudene te zaamen-
 spraak, hadden weggejaagt) een boek geschreeven, en hy was daar over
 te *Vienne* gevangen genoomen, dog kort daar op wederom ontslaagen*

Andere
meenin-
gen.Zyne aan-
komste te
Geneve.Zyn gevan-
genis, door
't aanraa-
den van
Calvinus.

Jaar MD.
tot MDC.

Zyne ver-
bitterheid
tegens
Servetus.

En zyne
boeken.

En voor-
neemen om
hem om te
brengen.

Oordeel
der andere
Godgeleer-
den.

Gerechte
van hem.

geworden. Van waar hy een tyd lang door *Italië* over en weder gereist heeft, en eyndelyk te *Genevè*, in 't Jaar 1553. gekoomen is. *Calvinus* schreef toen ter tyd aan *Sulcerus*: *Ik loochene het niet; dat ik het myn pligt geagt hebbe te zyn, deezem verstokten en ontembaaren Menschete betoomen, op dat hy niemand verder aansteeke. En daar de Papiſten haare bygeloovigheid zoo ſcherp verdedigen, daar behoorde de Christelyke Overigheid zig te schaamen, dat zy de waarheid niet beeter voorstaat, aan welke God het zwaard gegeven heeft.* (b) In een anderen brief aan *Farellus*, schryft hy: *Ik hoope, dat hy het ten minsten met het leeven zal moeten betaalen!* En aan het *Ministerium* te *Frankfort* schreef hy: *Zy zouden dog de boekwinkels doorzoeken, en zyne boeken verbranden.* Men heeft ook *Servetus* toen ter tyd 200 goude kroonen, en een goude keeten, die hy by zig hadde, afgenoomen, waar over hy nog aan zyne gerechts-plaats geklaagt, en gewag van gemaakt heeft, dat men daar wel droog hout, tot brandstapels, voor hadde kunnen koopen. (i)

5. Men ziet alzoo niet alleen uyt alle deeze omſtandigheeden het voorneemen van *Calvinus*, om *Servetus* aan een kant te helpen, maar ook uyt zyne eigene woorden, welke *Hugo Grotius* in een nog niet gedrukte brief te *Parys* gezien heeft, waar in hy schreef: *Ik hoore, dat Servetus alhier zal koomen, om met my te spreken: maar ik zal myn best doen, zoo ik by de Overigheid iets vermag, dat hy niet weeder leevendig daar af kome.* Waar over *Grotius* gezegt zoude hebben: *Dat de Antichrist niet alleen aan de Tyber, maar ook aan de Geneefze Zee, verscheenen was.* (k) Gelyk als dan *Calvinus* ook zelfs verhaalt heeft, dat, als *Servetus* in de gevangenis op hem hadde gescholden, als of hy hem onderworpen was, by hem weeder na zyn verdienste daar op ontfangen hadde. En na zyn dood noemde hy hem noch een *Spaanschen Hond*, waar over iemand deeze verzen gemaakt heeft:

Cur tibi sum, Calvine, canis? Tuus efficit ardor,

Ne canis heu! dicar, sed miserranda cinis. (l)

Maar op dat het regtsgeding een beeter schyn mogt hebben, zoo wierd 'er van buytenlandsche Godgeleerde, het oordeel gehaald, niet tegenstaande de vrienden van *Calvinus* niet loochenen, dat hy zelfs het vonnis gevelt, en den Raad daar toe bewoogen heeft. (m) Ondertusschen hebben de Predikanten te *Zurich*, *Basel* en *Bern*, haare antwoorden, gelyk als het in zulker *Ketters* regts-gedingen pleeg toe te gaan, ingelevert: welke deeze punten voornaamentlyk raakten: „(1) Van God. „(2) Van de Godheid, het Goddelyke Weezen, en de zelfstandigheid. „(3) Van de hoogheylige onnaspeurelyke Drievuldigheid. „(4) Van „het eeuwige Woord Gods. „(5) Van de Menschwordinge Christi. „(6) Van de ziele Christi. „(7) Van den H. Geest. „(8) Van de Engelen. „(9) Van des menschen ziele, en van zyn geest. „(10) Van de „dood-zonden. „(11) Van den Kinder-doop. (n) Op deeze lieden haar uytſpraake en goeddunken, is dan *Servetus* kort daar op den 27. October te *Genevè* leevendig verbrand geworden, als wanneer eenige bekennen, dat hy, midden in de vlamme, Gods barmhertigheid aangeropen en geschreeuwt heeft: *Misericordia, Misericordia!* En andere stellen, dat hy altyd heeft geroepen: *O God, behoud myne ziele! ô Jesu, gy Zoone*

(b) Volun. Epist. & Respons. Tomo 111. Operum p. 153. (i) Ibid. pag. 154 155. Conf. Sandius Biblioth. Anti-Trin. p. 8. (k) Vid. ex Sorberianis Acta Erud. Lips. An. 1694. p. 163. Stanisl. Lubieniec. Lib. 11. Hist. Pol. Ref. c. 5. p. 106. (l) Epist. ad Farellum l. c. p. 154. Add. Lubieniec. Lib. 11. Hist. Pol. Ref. c. 5. p. 106. ex Calvinii Comm. in Act. Apóst. cap. 20. (m) Vid. Ottius Annal. Anab. p. 116. (n) Vid. Libellus Belgicus, De voornaamste Hoofdketteren Leidæ 1608. Sandius l. c. p. 8. 9.

Zoone des eeuwigen Gods, *ontferm u over my!* Hy heeft ook wel drie uren lang in 't vuur rondsom geloopt, en om dat het hout groen was, heeft hy niet eerder kunnen iterven. *Farellus* heeft hem altyd toegeroepen, dat hy aan den eeuwigen Zoone Gods gelooven zoude. In 't laatste heeft hy zynen Geest in de handen des Vaders bevoolen. Eenige verzielen, dat hy met Godslasteringen heen gestorven is, welk bericht dan ook van zyne vyanden waarlyk niet anders te verwagten was.

Jaar MD.
tot MDC.

6. Nu is het bekend, dat *Calvinus*, in zyne *Institutiones*, te vooren uytdukkelyk gelcert heeft, dat men den Godsdienst niet met eenig geweld moest voortplanten, maar dat de gewoontens veel eer van alle menschelyk geweld vry moesten zyn: maar als het hier op de praetyke zelve aankwam, zoo geschiede, buyten alle bedenkinge, reegelregt het teegendeel, het geene *Calvinus* ook in een byzonder boek zegt te verdedigen. Zyne vrienden maakten noch eenen grooten roem daar van, zeggende: „Deeze groote *Calvinus* heeft *Servetus* op het allermagtigste, met het „zwaard van Gods Woord, (*veel eer des Scherpregters*) ter needer ge- „slaagen, en wegens zyne vervloekte Godslasteringe, met de allerge- „regtigste levens straffe gestraft. *Item: Servetus* was onder de Papiſten „vylig geweest, maar te *Geneve* heeft hy by *Calvinus*, het geweld der „waarheid, en by den Raad eenen heiligen ernst beproefd. (o) De *Lutheraanen* keurden toen ter tyd deeze zaake ook voor goed, en preezen *Calvinus* daar over, en in 't byzonder ook *Melanchthon*, wegens zyne zagtzinnigheit zoo hoog geroemd, die wel uytdukkelyk aan hem, als een allerlieſte broeder, schreef: „Dat Gods Zoon in deezen ſtryd zyn „loon zoude zyn, en de Kerke zoude in haare nakoomelingen het hem „nog dank weten. Ik, schryft hy, ſpringe uw' oordeel in alles by: „ik zegge ook, dat uwe Overigheid regt en wel gehandeld heeft, dat „zy deezen Godslasteraar in een ordentelyk Gerichte omgebracht heeft. (p) Inſgelyks schreef hy ook aan *Bullingerus*: *Ik keure uwe godzaaligheit en oordeel voor goed, en verwondere my daar over, dat zommige deezen ernst laaken.* (q) Hy heeft ook een geheel antwoord daar van opgeſteld, (r) daar *Calvinus* zig ook op heeft beroepen, die zig deſgelyks ook met de uitspraake van *Bucerus* getroost heeft, door dien deeze op den Predikſtoel gezegt hadde: *Dat Servetus waardig was, dat men hem het ingewand nyt het lyf haalde!* Op deeze, en van de anderen, als *Beza*, *Aretius*, *Musculus*, *Bullingerus*, enz. haar goedvinden, beroepen zig de voorvechters ook. (s)

Grond en roem van de zelve.

Melanchthon valt hem toe.

Yver van Bucerus.

7. Dog wat onder die, ook anders bloedgierige, kettermeesters der Papiſten, van dit bloedig bedryf, geoordeeld is, zulks kan men genoeg uit haare ſchriften zien. Terwylen zy niet alleen by haare geweldige proceduuren, teegen de *Hugenooten*, in *Vrankryk* en elders, altyd dit voorbeeld hen voorgeworpen: (t) maar ook van de zaake zelfs uytdukkelyk geſchreeven hebben: „Dat men zig verwonderen moest, „niet alleen daarom, dat *Calvinus* niet beeter was als zy, maar ook daar „deeze Euangelische niet wilden, dat men de kettters zoude dooden, dat „*Calvinus* in teegendeel deeze zyne daad zoodaanig oppronken wilde, „dat hy zelfs ook de gantsche Historie in openbaare ſchriften vervat en „geleerd heeft, dat men de kettters met den zwaarde moeſte regten. Zoo „ſtandvaſtig is de nieuwe Euangelische leere! *Sleidanus* beſtraft deeze „dood wel niet, maar hy zal die ook niet pryzen, zoo het ſchynt, wanneer

Ergernis en oordeel der Papiſten hier over.

(o) *Beza* Epist. xcxi. p. 329. *Dan. Chamier* To. 11. *Panſtrat.* Lib. 1. c. 5. §. 4. (p) *Inter Epist. Calv.* p. 197. P. 1. p. 416. & *Diſp. Select.* P. 111. tit. de *Hæref.* (q) *Ib.* p. 236. (r) *Conſil. & Reſp. per Pezel.* edita P. 11. p. 205. (s) *Epist.* p. 154. ad *Sulcer.* *Conf. Voëtius* *Polit. Eccl.* (t) *Vid. Auctor.* der monatl. unterred. An. 1693. p. 823.

Jaar MD.
tot MDC.
Teegen-
werpinge
van Calvi-
nus boos-
heyd.

„neer de Paus of de Catholyken zulk een dood de kettters aangedaan „hadden. (u) Zoo hebben ze ook deeze daad, by de voorgevalle ftryd, aangaande de ftraffe der kettters altyd weder opgehaald. (x) By de andere is *Calvinus* hier over zeer gehaat geworden, (y) en hy heeft de teegenwerpinge altyd moeten hooren, in 't byzonder van de *Remonstranten*, *Sociniaanen* en *Quaakers*, gelyk ook van *Dirk Koornbert*, in zyn *Tractaat van't Ketter-dooden*, en in het verweerschrift van *Caspar Koolhaas* en andere: by welke men deeze en diergelyke herinneringen vind, dat hy te gelyk aanklaager en Regter teegen *Servetus* is geweest. (z) Ja men kan zig op zyne gegeevne onderregtinge, aangaande de leere van *Servetus*, ook niet verlaaten, maar men wil wel zeggen, dat hy de Papiften aangeport hadde, om zyne eyge navolgers des te geruster na den brandftaapel te gelyden. Deeze voelden nu de ftraffe wel, door dien de onfchuldige *Servetus* van haar verbrand is geworden, die haar echter geen leed altoos aangedaan hadde, maar alleen door *Geneve* hadde willen reyzen, dog die van goede vrienden aldaar opgehouden wierd, op dat hy *Calvinus* eens mogt hooren prediken, enz. (a)

Schrift van
Socinus
hier over.

8. *Laelius Socinus*, een heymelyke navolger van *Servetus*, is toen ter tyd by het verbranden van *Servetus* geweest, en daar over zoo zeer gegergt geworden, dat hy, in 't Jaar 1554, teegen de uytgegeevne onfchuldiging van *Calvinus* een fcherp gefchrift, onder den naam van *Martinus Prellus*, heeft laaten uytgaan, op de wyze van een t'zaamenfpraak tuffchen *Vaticanus* en *Calvinus*, welke hier na dikmaals herdrukt is. Ook heeft, in 't zelve Jaar, *Sebastiaan Castellio*, welchen *Calvinus* ook met geweld weg gejaagt hadde, een *Farrago* uytgegeeven met eene voorreede, onderzoekende, of men de *Kettters* vervolgen mag? Doch ik zal de fchriften van *Socinus* zoo aanftonds, na vereifch van zaaken, gedenken, wanneer ik nog maar van zommige andere eenig gewag zal hebben gemaakt, welke desgelyks een geweldige dood, over deeze leere, hebben moeten lyden. Onder de leerlingen van *Servetus* was ook een Italiaan, genaamt *Valentinus Gentilis* van *Consenza* uyt *Calabrie* van geboorte. Deeze hadde, by eene ontftaane vervolginge, ook uyt *Italie* moeten wyken, en hy was, neevens meer andere, te *Geneve* gekoomen, alwaar hy ook zulke meeningen, die van de gemeene leere afweeken, met monde en fchriften, verder uytbreyde, maar door dien hy met vreeze aangedaan wierd, by eene voorgevalle teegensprekinge, onderschreef hy eene belydeniffe, by de *Predikers*, aangaande de *Drievuldigheid*, in 't Jaar 1558 opgestelt, en hy geraakte alzoovry. Maar, wanneer hem zyne andere meedegenooten, en inzonderheid, *Joannes Paulus Alciatus*, en *Georgius Blandrata*, daar over berifpten, zoo herriep hy deeze onderteekeninge, dog hy maakte zig met eene van *Geneve* weg, en trok naar *Vrankryk*, daar hy zich een tyd lang in 't *Dauphiné* ophield. (b) Ten laatften kwam hy weder in *Switserland*, in 't Jaar 1566, en hy wierd te *Bern* gevangen ingebragt; daar de *Predikanten* een tyd lang met hem *disputeerden*, na dat hem een Amptman aldaar, uyt vreeze, aangebracht hadde, met die gedachte, dat men hem niet aan 't leeven zoude koomen. (c)

Gentilis
eerfte we-
derruepin-
ge te Ge-
neve.

Vertrekt
uyt Gene-
ve.

Gevangen
te Bern.

9.

(u) Laur. Sur. Chron. p. 276. (x) Joh. Naff. Euangel. warh. pag. 65. & 143. Spondan. Annal. Contin. 48. & 52. & alii. (y) Thuan. Lib. xii. Hist. pag. 241. (z) Protoc. des gefprächs zu Leward. præf. ex Actione 36. (a) Rob. Barclay Apolog. p. 379. Jerem. Felbinger ap. Benthem. Holl. Kirchen Staat. pag. 907. Uyttenbogaart Kerk. Hiltor. Part. II. pag. 74. 76. (b) Cloppenburgius l. c. p. 1142. Benedictus Aretius Historia Val. Gentilis & ex eo Steph. Curcellæus Quatern. Disput. adv. Marefium §. 118. p. 219. (c) Ottius Annal. l. c. p. 144. Lubie-
niccius l. c. p. 197.

9. Zyne leere werd op de volgende wyze verhaald: *God de Vader was maar alleen de eenige waare God. De Zoone is Deus essentiatuſ, of van den Vader tot een Weezen gemaakt: De Vader, Zoon en H. Geest, waren drie ſubſtantien, of drie zelfſtandige weezens, en drie eenwige Geeſten, maar de Vader was grooter als de Zoonen de H. Geest, en ook voor de Zoone geweest. De Vader alleen is een Spirituſ ἀγνῆσθαι, of ongeschaape Geest, en de Schepper, maar de Zoon is uit God, op eene onuitspreekelyke wyze voortgekoomen, die den wille des Vaders ook uitvoert, enz. Het Symbolum Athanaſii is Sophiſtiſch ingeſteld, en het maakt wel vier Gooden, het verſcheurt ook den Heere Chriſtuſ in veele deelen. Item, hy heeft in 't Jaar 1562. op een Synode bekend: Dat God in de diepte der eenwigheid, een zeer treffelyke Geest voortgebracht heeft, die hier na in de volheid des tyds menſch geworden is. Hy heeft ook de ſpreuke van Tertullianuſ byzonder gepreezen: *Fuit tempuſ, quando filiſ non fuit.* (daar is een tyd geweest, dat de Zoon niet geweest is.) En die van Ignatiuſ: *De Zoon is niet zonder begin.* Hy zelfs zoude in een voorrede aan den Koning van Poolen geklaagt hebben: *Dat deeze onheilige en onbequaame woorden of termen in de kerken ingevoert geworden waaren, als persona, eſſentia, unitaſ, trinitaſ, ἐμνοῦσθαι* enz. waar door alle de Goddelyke geheimen iſſen verkeert, en de eenwige God, beneevens den Zoone en Heiligen Geest, t'eenemaal onbekent gebleeven waaren. (d) Zyne belydeniſſe, aangaande de Drie-eenigheid, heeft hy met eene voorrede aan de kinderen der Kerke uitgegeeven. En om deeze dingen is hy dan te Bern, in 't Jaar 1566. den 9. September, onthoofd geworden: en dat nogmaals op het aanporren van Calvinuſ, die de Overigheid daar toe opmaakte. (e) Want alſoo verklaaren by na alle de Schryvers, maar niet als Horniuſ, die ſchryft, *men heeft hem verbrand.* (f)*

Jaar MD.
tot MDC.

Zyne leere.

Van de
Godheid
en van
Chriſtuſ.Van woor-
den buyten
de. Schrift.Onthoofd
te Bern.Andere
gedood on-
der de Ge-
reformeer-
de.Oordeel
van de U-
niverſitei-
ten.

10. Daar zyn 'er nog al andere van deeze lieden, onder de Gereformeerde, ontrent dezelve tyd, omgebracht geworden. Bullingeruſ ſchryft in 't Jaar 1554. aan Calvinuſ. Daar was een Ebioniet uit Italie, Titianuſ genaamd, te Zurich gekoomen, die buiten alle twyffel met vuur verbrand zoude zyn geworden, by aldien hy zyn gevoelen niet hadde wederroepen: echter hadde men hem gegeeffelt, en uyt het Land gebannen. Want, zegt hy daar in, men moet de goddelooze en laſterlyke lieden niet alleen vermaanēn, maar ook opſluyten, en aan 't leeven ſtraffen, waarom ook God het heilige voorneemen van Calvinuſ (met Servetuſ) zoude byſtaan. (g) Ook werd 'er verhaald, dat 'er in de Paltz eene, met name Sylvanuſ, op het aanſtooken van Beza, onthoofd is. Item, dat de Gereformeerde in Engeland, onder de regeeringe van Koning Eduard de zesde, een zeeke Arriaan, genaamd Georgiuſ Pariſiuſ, leevendig verbrand hebben, en zulks wel, gelyk als een Papuſt daar by voegt, vlak teegens haare eigene verdigtte zagtzinnigheid en meeninge aan, naamelyk, *dat zy geen gewetens-dwang in 't geloove lyden willen.* (h) Deeze mag ligt wel dezelve geweest zyn, van welken een ander ſchryft, dat hy het Photinianiſmuſ zoude bekend hebben, de Univerſiteiten uytgelagchen, en dezelve werkplaatzen van alle Sophiſterye genaamt, geene ſluytreedenen of iſtantien hebben willen toelaaten, en altyd in den mond

II. Deel.

Bbbbb

zou:

(d) Vid. C. Sandiuſ Hiſt. Eccl. p. 427. & in Bibliotheca Anti-Trinitat. p. 26. & Part. II. p. 107. Conf. Thuanuſ l. xxxiix. fine. Beza lib. de Val. Gentiliſ perfidia, Genevæ 1567. & Epist. pag. 10. Horniuſ l. c. p. 348. Calvinuſ impietas Val. Gent. detecta. Genevæ 1567. (e) Iidem II. cc. & Ottiuſ Annal. p. 144. Thuanuſ l. xxxiix. Chamier Panſtratia. Tomo II. l. I. de Trinit. cap. 4. Aretiuſ in Hiſtoria ſingulari. (f) l. c. p. 349. (g) Epist. ap. Calvinuſ Volum. Epist. pag. 197. (h) Hiſt. Eccl. Goth. l. II. c. 5. ſect. I. §. 23. p. 783. Lubienicciuſ l. c. p. 108. Nic. Sanderuſ de Schiſm. Anglic. l. II. p. 263.

Jaar MD.
tot MDC.

zoude gevoert hebben: Zoo 'er drie perzoonen zyn; zoo zyn 'er ook drie Gooden, gelyk als drie menschen, en in deeze meeninge is hy tot in zyn dood toe, volstandig gebleeven, en te London verbrand geworden. (i) Eeven zoo is ook *Jacobus Palaeologus*, in 't Jaar 1585. te Rome, en nog een ander te *Norwich*, in Engeland, met naame *Matthaeus Hamand*, in 't Jaar 1579. den 20. Mey, verbrand geworden, om dat hy de Godheid van Christus, en van den H. Geest, gelyk ook het gebruik van den Doop, en der Sacramenten, zoude verworpen hebben. Een ander, genaamd *Herman van Vlekwyk*, is te Brugge, in Vlaanderen, in 't Jaar 1569. ook verbrand geworden. (k) En dit waaren maar eenige weinige voorbeelden van die gene, welke om deeze leere het leeven gelaaten hebben: van de andere heeft men ten minsten de Boeken verbrand, als men haar zelfs niet magtig konde worden. (l)

Andere
Societaten.

Gribaldus.

Blandrata.

Zyn geluk
in Poolen.

Verkygt
getuigenis.

Aankomste
der Soci-
niaanen in
Poolen.

11. Onder de leerlingen van de gedagte *Gentilis* werden ook geteld, *Gregorius Pauli*, *Jacobus Palaeologus*, *Joannes Paulus Alciatus*, en in 't byzonder *Matthaeus Gribaldus*. Deeze laatste nu was een Rechtsgeleerde, en een heel oud zoldaat onder deeze lieden, gelyk als hem *Beza* noemde. (m) Welke dan ook daar onder teld den booven beschreevenen *Bernardinus Ochinus*, en een beroemden Artz, genaamd *Georgius Blandrata*. Deeze was ook een Italiaan van *Saluzzo*, een stad in *Piemond*, gebooren, en hy wierd om de leere van *Servetus*, uyt Geneve verdreeven: daar na kwam hy in *Poolen*, en wierd des Koonings Lyf-Medicus en geheyme Raad, dewyle hy zeer gelukkig in zyn geneezingen was. Waarom *Calvinus* uyt spyt aan de Predikanten in *Poolen* schreef: *Zy deden hem zoo groot eene eere aan, als of hy een Engel, uyt den Heemel gekoomen, was, daar hy dog by andere volkeren niets geacht wierd.* (n) Niet te min beschutte hem de Vorst *Nicolaus Radzevil*, zond hem op een Synode der Gereformeerde, in 't Jaar 1561. alwaar hy zyne belydenisse aldus afleide, en daar over eene getuigenis bekam: „Ik „bekenne, dat ik geloove, aan eenen God den Vader, aan eenen Jesus „Christus, zynen Zoone, en aan eenen Heiligen Geest, waar van een „ieder wezentlyk God is. Ik verwerpe de veelheid der Goden, dewy- „le wy maar eenen God hebben, die in weezen ondeelbaar is. Ik beken- „ne dat 'er drie onderscheidene *ὁμοῦσες*, of zelfstandige Weezens zyn, „en Christi eeuwige Godheid en generatie. Ook een Heiligen Geest, „als waarachtige en eeuwige God, die van beiden uitgaat. (o) Hier in zoude hy maar alleen geveynst gehad hebben, gelyk men hem nageeft. (p) Ondertusschen zoude *Gentilis* zelfs met hem niet te vrede geweest zyn, en gezegt hebben: *Dat hy de dwaalingen van Sabellius en Samosatenus aangenoomen hadde.* (q)

12. Door deezen man nu is deeze leere byzonder sterk in *Poolen* ingevoert en voortgepland, terwylen allenkskens veele andere zig daar toe begeeven, en onder de voornaamste veele Beschuts-heeren gevonden hebben. (r) Over *Franciscus Lismaninus* werd in 't byzonder geklaagt, dat hy zig meest regtgeloovig verklaart, maar teegen de termen, *trinitas*, perzoon en diergelyke, zeer pryffelyk gesproken heeft, dat die uyt de Scholastyke Godgeleerdheid van *Lombardus* gesprooten; en maar alleen dekzels of duystere reedenen waaren. (s) De andere Leeraars van dee-

(i) Scultetus in Vita sua p. 87. (k) Ottius l. c. p. 167. Bentheim Hollandschen Kerken-staat. p. 878. Sandius Biblioth. Anti-Trin. p. 58. (l) Vid: Hornius Hist. Eccl. p. 367. (m) Epist. lxxxii. p. 329. Conf. Sandius l. c. p. 17. & 28. (n) Epist. ad Vilnenses ap. Joh. Latum Hist. Univ. p. 392. (o) Regenvolscius Hist. Eccl. Slavon. l. 1. p. 87. (p) Idem & p. 86. (q) Sandius l. c. p. 428. & in Bibl. p. 28. Conf. Kippingius Supplem. H. E. Pappi p. 52. & omnino Joh. Stoinius Epist. Histor. Orig. Univ. Polon. p. 184. seqq. (r) Regenvolscius l. c. p. 87. (s) Ibid.

deezen aanhang, moet ik nu voorby gaan, de Geleerde konnen haar by *Sandius* vinden, en de andere zullen niet veel met haar Register gedient zyn, nademaal de aanmerkenswaardigste nu al zyn beschreeven. En na dat deeze menschen zig een tyd lang onder de *Gereformeerde* opgehouden hadden, zyn zy eindelyk in 't Jaar 1562. in eene t'zaamentpraake, van deeze afgescheyden, waar op ze altyd meer toegenoomen zyn, en zoo wel uyt de Predikanten, als andere, zeer veele aan haar getrokken hebben. (t) Toen ter tyd is *Faustus Socinus* ook in *Poolen* gekoomen, van welken, en zyn oom, *Laelius Socinus*, noch iets te zeggen valt.

Jaar MDL
tot MDC.

13. De oude *Socinus*, naamelyk *Laelius*, was ook een *Italiaan* van *Siena*, in 't *Florentyns* gebied, geboortig, die al van het Jaar 1547. af, en het 22. Jaar van zynen ouderdom, door *Vrankryk*, *Engeland*, *Holland*, *Duytsland* en *Poolen*, gereyft heeft, tot dat hy zig eindelyk in 't Jaar 1551. te *Zurich* heeft needer gezet. (u) Op deeze reyze is hy in 't Jaar 1550. te *Wittenberg* geweest, en onder den *Rector*, *Doctor Joau. Vorsterus*, ingeschreeven, daar hem dan *Melanchthon* aangenoomen, en drie gantsche jaaren lang gehouden heeft, om dat hy zag, dat hy eene groote begeerte hadde, om de strydigheden van dien tyd grondelyk te onderzoeken. (x) Wanneer hy nu te *Zurich* kwam, zoo woonde hy by den Geleerden *Conradus Pellicanus*, en hy heeft met de bekendste Protestanten, als *Melanchthon*, *Brentius*, *Musculus*, *Bullingerus*, *Martyr*, *Zanchius* en *Calvinus* zelfs veele Brieven gewisselt. Om dat zy hem weegens zyne gaaven, zonder twyffel, zeer geacht hebben. (y) Onder tusschen hadde hy zyne byzondere meeningen al vry wel weten geheym te houden, welkers oorzaake men bybrengt, om dat hy voor het vuur bevreesd was, daar inne hy nog onlangs *Servetus* hadde zien verbranden. (z) Maar men klaagde, dat hy ongelooffelyk bequaam geweest was, om een hoop knoopen te knoopen, en dan nog teegen te spreken. Men heeft ook niet eer zyne ketteryen vermerkt, als na zyn dood. (a) Hy hadde zig ook dikmaals, als men hem perste, reedelyk regtgeloovig verklaart, echter hier en daar ook wel wat onder gemengt, waar over hy egter altyd verdagt bleef, evenwel kon men hem zoo opentlyk en met eenigen schyn niet bykoomen. (b)

Leeven van
Laelius
Socinus.

Zyn ver-
lyf te
Witten-
berg.

Te Zurich.

Zyn loos-
heid en
verborgen-
heid.

14. Maar elders heeft hy zig, in een byzonder geschrift, in 't Jaar 1555, aldus verklaart. *Hy hielt de oudste Symbola, als het Apostolische, Niceensche en Constantinopolitaansche, in eere, zoo zeer hy konde en behoorde. Hy loochende ook met de onverstandige gantsch niet, dat die woorden, trinitas, persona, ὑπόστασις, consubstantialitas, unio, distinctio, en diergelyke, nu niet eerst verzonnen, maar wel 1300 Jaaren lang gebruykelyk waaren geweest. Dog hy wilde deeze veel eer goed keuren, wanneer men het Euangelisch en Apostolisch geloove, ook met de woorden van Christus, der Apostelen en Euangelisten zelve verklaarde. Dog hy loochende echter niet, dat die termen voor de Vaders noodig geweest waaren, om de Catholyke leere des te aanzienelyker voor te stellen. Veel minder trekt hy den grond der Christelyke leere in twyffel, welke by alle rechtgelooovige gewis moest zyn, en hy wilde wenschen, dat het hem maar regt zee-*

Zyne be-
kentenis
van de
Symbola.

Van de
Schritt-
woorden
in gehey-
menssen

Bbbbb 2

ker

(t) Idem l. c. p. 89. Conf. omnino Joh. Stoinij Epit. Histor. Originis Unitar. in Polon. annexa Sandii Biblioth. p. 183. seqq. Wislowat. ibid. pag. 209. seqq. Stanisl. Lubieniecicus l. 1. Histor. Ref. Polon. cap. 5. & l. 11. c. 1. seqq. ibidem. (u) Cloppenburgius l. c. & auctor Vitæ ejus apud Sandium Biblioth. Anti-Trinit. (x) Suevus Histor. Academ. Wittenb. ad h. Ann. Joach. Camerarius Vita Melanchthon. cap. xcix. p. 344. Hottinger. loco citando. (y) Cloppenburg. l. c. (z) Kippingius l. c. p. 36. (a) Beza Epist. lxxxvi. p. 329. (b) Vid. Epist. Julii Mediolan. ap. Ottium Annal. Anab. p. 120. & aliæ ap. Hottingerum H. E. Sec. xvi. Part. v. c. 3. p. 421. seqq. Vid. omnino Sandius l. c. p. 19. seqq. & Sam. Przypcovius in Vita.

Jaar MD.
tot MDC.

ker gemaakt wierd, dewyle hy niet daar over streed, dat de Vader eeven die geene zy, als de Zoon en de Heylige Geest. Hy beelde zig geene drie Jehovah of gelyk-weezentlyke Gooden in. Hy verdeelt Christus niet, maar hy laat een perzoon toe; maar hy vreesde voor onbedagte koppen, en wagte zig daarom, voor alle schaadelyke paradoxen of wonderspreuken, hy ontweek ook alle doolingen der Weederdoopers; de leere van Servetus, en het gantsche Arrianismus verdoemde hy, en had 'er een affsbrik van. Hy had geen verlangen naar een eenige nieuwe soort van leere, maar alleen na dat geene, wat hem ter zaaligheyd noodig was, en hy wenschte, dat men de waarheid daar van daagelyks meer en meer mogt bewyzen, en dat zulks van de Godgeleerde eenpaariglyk geleert wierd, op dat hy zynen God met liefde, des te kragtiger mogt aanhangen, en alle die woorden-twisteryen, en strydgheeden over meeningen, scherpzinnige vraagen, en verwerringen mogt verlaten, en daar tegen in de eenvoudigste waarheid zoude kunnen rusten. Ten laatsten bid hy, de vryheid te hebben, om in de erkentenis van Goddelyke dingen, bescheidenlyk en eerbiediglyk verder te moogen onderzoeken, door dien dog de Leeraars, niet alle de plaatzen der H. Schriftuure, en hy zelfs nog veel weyniger oplossen konde. (c)

Waarom
hy ook niet
verbrand
of gedood
is.

15. Deeze maniere van verklaringe en belydenisse, welke hy altyd, met eene byzondere gemaniertheyd en bescheydenheyd voort kon brengen, is dan ook een groote oorzaak geweest, dat men hem niet met geweld, en straffen, eeven als de andere, heeft aangetast. Waar by nog kwam, dat hy, aan de *Switserfche Predikanten*, van *Italie* door een *Wittenbergzen Minister*, byzonder hoog aangepreezen was, als een zoon zynde van een voornaam man en van een Regtsgeleerde, die *Marianus Socinus* geheeten was, (d) waarom men hem ook wat beleefder handelen moest. Maar men ziet verder, dat hy, met de zelve Godgeleerde, over zeer veele punten *gedisputeert* heeft, waar van ik maar eenige, tot een proef, hier zal by voegen: „Hy kon niet zien, hoe dat door de Sacramenten, als door een zeegel, de Goddelyke beloften verzeegelt wierden. Hy vond niet in de Schrift, dat deezen naam des zeegels, „by de Sacramenten, waarachtiglyk en eygentlyk gestelt wierd, of „dat God zyne beloften met eenige menschelyke handelingen ooit hadde „bevestigd. Hy hield het daar voor, dat het woord tot onderrechtinge „gegeeven was, maar de Sacramenten, tot eene getuygenisse, dat men „onderrecht was. Men schreef de Sacramenten al te veel toe, enz. Zyne andere meeningen zyn uyt zyne schriften zelfs te zien, wanneer ze by der hand zyn. Alhoewel zyne stellingen ook niet altyd oprecht verhaalt werden; en men ook nog aan eenige schriften van hem twyffelt. Want de uytlegginge over *het eerste Cap. van Joannes*, willen eenige aan *Faustus Socinus* toefchryven. (e) Dog andere aan *Laelius*: ten minsten volgen de *Sociniaanen* deeze verklaringe hier in na. Daar is ook een klein *tractaat*, van *het gezag der Heylige Schriftuure*, van *Conradus Vorstius*, in 't Jaar 1611, uytgegeeven, het welke de *Bazelsche Godgeleerde*, in 't Jaar 1592, uytgenoomen in drie punten, voor goed gekeurt hebben, en dat de *Papisten* ook voor goed hebben aangenoomen, in meeninge, dat het de *Jesuit*, *Dominicus Lopez*, geschreeven hadde. Tot deeze heeft zich *Faustus*, in zyne brieven, bekend, gelyk als hy ook noch in de *Sociniaansche Catechismus* in 't *Artykel* van de H. Schrift, aangehaald word.

Andere
zyne te-
genwerpin-
gen van de
Sacramen-
ten.

16. Maar hy is zeer jong, in het 37de Jaar van zynen ouderdom, in 't Jaar

(c) Apud Hottingerum l. c. p. 421. seqq. (d) Ib. p. 455. seqq. (e) Vid. Leidekker. ad Hornii Eccl. Hist. p. 349. Boxhornius l. c. p. 1145. Conf. omnino Sandius in Biblioth. Anti-Trinit.

't Jaar 1562, gesturven, als wanneer zyn broeders zoon, *Fauftus*, zyne schriften tot zig heeft genoomen, die dan hier na, zonder of ook met zyn naam, zyn uytgegeeven. Door deezen laatsten nu is het *Socinianismus*, byzonder in *Poolen* en *Zeevenbergen* zeer uytgebreyd geworden, alzo, dat hy zelfs ook, in 't Jaar 1594, op de *Universiteit* te *Crakau*, ondernoomen heeft, een openbaare reeden-twist, de *Christo Servatore*, (van Christus de Zaligmaaker) uyt te geeven, daar veel over te doen was. Nog te vooren hebben, in 't Jaar 1568 en 1569, te *Weisfenburg*, in *Zeevenbergen*, eenige Predikanten, verscheydene zulke schriften uytgestrooit, en zig *Dienaars der Gemeenten* genoemt, welke, van eenen God den Vader, met elkanderen over een stemden. Te *Klausenburg* predikte toen ter tyd *Franciscus Davidis*, die met *Blandrata*, te *Weisfenburg*, in stryd geraakte, over de aanbiddinge Christi, welke de eerste loochende, tot welkers bylegginge *Fauftus Socinus*, in 't Jaar 1577, ingehaalt wierd, daar over kwam dan *Davidis*, op het bevel van den Vorst van *Zeevenbergen*, in hegtenis, en hy stierf ook in de gevangenis, het welke daar na aan *Socinus* dikmaals teengeworpen wierd. Hier op begaf zig deeze wederom naar *Poolen*, daar nog verscheydene andere scheuringen onder deeze lieden ontstaan waaren, en hy stierf eyndelyk, in 't Jaar 1604, na dat hy verscheyde leerlingen na gelaaten had, waar onder *veele Saxen*, en *geweezene Lutheraanen* bekend zyn, als *Christophorus Osterodus* van *Goslar*, *Johannes Volkelius* van *Grimma*, *Valentinus Smalcicus* van *Gotha*, *Johannes Crellius* uyt *Frankenland*, enz. Inzonderheyd hebben zig de meeste *Antitrinitarii* na de nieu geboude Stad *Rakau* begaeven, alwaar ze hier na veele van haare schriften hebben laten drukken, waar van in 't volgende boek licht meerder zal te zeggen vallen. (f)

17. Om nu de leere van deeze lieden in 't byzonder te verhaalen, zulks zoude alhier veel te wytloopig zyn, en het is ook, behalven dat te vooren, gelyk ook in de stryd-boeken overvloedig genoeg geschied, alhoewel ook hier in, niet altyd nauwkeurig en opregt genoeg, volgens haare eygene meeninge en uytdrukkinge, zoo als zulks de oogenschynelykheid zelve, en de naauwe vergelykinge van haare, met haare wederleggers schriften, genoeg te kennen geeft. Dit blykt, ten minsten uyt haare voor deezen bygebragte belydenissen, dat de andere leer-punten allereerst, na die tyd, in de 17de eeuw, omstandig van haar zyn voorgedraagen, dog toen ter tyd, maar meest de leere van de Godheyd raakten. Insgelyks ook, dat ze zig wel het meeste aan de in de Godgeleertheyd ingevoerde *schoolsche termen* gestooten, en liever gezogt hebben, met de woorden der Schrift zelve te spreken. In welke meeninge haare vervolgers doorgaans gebleven zyn, van welke ik maar een eenige hier nog by brengen, en alzo haare Historie daar meede besluyten zal: *Het Artykel van de Heylige Drievuldigheyd, het welke zommige menschen zoo zeer gehaat maakt, was billyk met Gods eygene woorden te beschryven, voor zoo verre het voor noodzaakelyk ter zaaligheyd geacht werd te zyn. Laat ons van God den Vader, Zoon, en Heyligen Geest dog spreken, gelyk als zy van zig zelfs spreken, dewyle het regi is, dat men van God niet anders als alleen met God spreek. Laat ons niet alleen de gevolgen en heimelyke meeningen wegdoen, die in eens anders herffenen gebooren zyn, maar ook die Symbola, welke van verscheidene menschen, buyten de Schrift gemaakt zyn, het geene ook des te billyker by die geene behoorde geacht te werden, welke teegen de oude inzettingen van menschen alleen maar op de klaare Schrift dringen.* (g) In 't volgende boek, zal de Leezer hier van meerder vinden.

B b b b b 3

HET

(f) Vid. omnino Regenvolsc. l. c. p. 84. seqq. 86. 89. seqq. Beza Epist. p. 331. Thuanus Lib. xxxiix. p. 180. Sandius Lib. 111. p. 430. & Append. p. 89. & plures. (g) Jonas Schlichtingius Notis in Grotii votum pro pace proleg. p. 17.

Jaar MD.
tot MDC.
Dood van
Socinus, en
aankomst
van Fau-
stus.
Aanhang
en voor-
deel in
Poolen en
Zeeven-
bergen.

Tweedragt
onder de
Sociniaan-
en over
Christi
aanbiddinge.

Socini
dood.

Rakau des
Sociniaan-
nen woo-
ning.

Overige
Leeren.

Gedagten
van de be-
schryvinge
der Gods-
heyd.

Jaar MD.
tot MDC.

HET VIER-EN-DERTIGSTE HOOFDSTUK.

Van de overige partyen, als de Papisten en Grieken; in't Oosten en Westen: gelyk ook, van den toestand der Jooden, in de Zestiende Eeuw.

§. I.

NAdemaal wy dan alzoo de voornaamste partyen der zoo genaamde Christenheyd kortelyk overloopen hebben; zoo moet het nu van ons niet geeyfcht werden, dat wy nog een byzonder verhaal van het Pausdom zouden doen, naamelyk, zoo als het in de voorgaande eeuwen daar meede geleezen is geweest. Want behalven dat de geschaapenheid desselfs hier vooren van ons genoeg hier en daar aangeteekent is, daar wy in 't eerste hoofdstuk, het leeven der *Pauzen* en haare gelegenheyd verhaalt hebben, en ten deele, in de volgende boeken, by de *Historie der Reformatie*, gelyk als wy ook, by de gehoude t'zaamspraaken, de ellende van die menschen bekent hebben; zoo zyn 'er ook van deeze stoffe, by na ontallyke boeken, zelfs ook in de *Duytsche taale*, uytgekoomen. Alhoewel waarlyk ook hier in wel meenigmaal te veel geschied mag zyn, overmits al in *Luthers* tyden, veele haar *Christendom* daar in zogten, dat ze op den *Paus* en de *Munnikken* scholden: want, alhoewel de jammer in 't *Pausdom* onbeschryffelyk groot is geweest, en nu nog is; zoo heeft nochtans God daar onder ook nog altyd de zyne gehad, en die by alle uytterlyk gevaar en verleydinge bewaart. Oprechte History Schryvers merken ook zeer wel aan, dat 'er midden onder die groote duysternis, nog altyd regtschaapene gemoederen gevonden zyn, welke ten deele, de gemeene grouwelen ingezien en beklagt, en ten deele, iets betters en *fundamenteelders* gekent hebben. De getuygen der waarheyd, in de voorige eeuwen, bekragtigen dit ook overvloedig. In deeze zestiende Eeuw zyn ze by na niet te tellen geweest, door dien 'er nog al veel meer van haar, door den grooten opstand teegens den *Paus* aangeport, en gelyk als uyt een duystere nagt opgewekt en opgeroepen zyn geworden.

2. Echter zyn die geene, welke zoo gestelt zyn geweest, niet alle volkoomen doorgebrooken, zoo zeer dat ze zich, opentlyk en uytterlyk, van 't *Pausdom* t'eenemaal afgescheyden, en tot een zekere andere partye begeeven hebben. Daar moogen wel veele *Munnikken*, en andere, in 't heimelyk zyn blyven steeken, welke God alleen, zonder eenig aanzien van menschen hebben aangehangen, en alzoo noch veel minder den *Paus*, van welke ons alreede hier booven, in 't *XXII. Hoofdstuk* veele voorbeelden voorkoomen. Zoo weet men ook uyt de *Historien* van verscheyde geleerde, wyze en aanzienelyke perzoonen, die met de *Protestanten*, een naauwe verbintenisse en vriendschap gehouden hebben, en die ook wel haare meeninge, teegens de *Hierarchie*, en andere tastelyke misbruyken geuyt hebben. Ja men weet ook wel uyt de *XVI. Eeuw*, van verscheyde, in het amptgenootschap der *Cardinaalen* zelve, welke zig hier ontrent wyzer en vryer aangesteld hebben, als zulke lieden in 't gemeen doen. Men reekent dan hier onder, *Casparus Contarenus*, *Reginaldus Polus*, en in 't byzonder, *Jacobus Sadoletus*. (a) Veele *Protestanten* pryzen deezen laatsten zeer, om dat, behalven zyne schriften zulks

uyt-

Geschaapenheyd des Pausdoms in de XVI. Eeuw.

Andere goede daar onder.

Onzydig-gemoedez.

Verborgz- ne des Heeren.

Bekentenis van waarheyd ook onder de Cardinaalen.

Byzonder Sadoletus.

(a) Vid. Seckendorf. Hist. Lutheri praef. p. C. 2.

uytwyzen, hy het ook waardig is geweest. *Hartog Georg van Anhalt* kende aan hem een zeer goed gemoed, het welke de goddeloosheid der Geestelykheid in 't gemeen gantsch niet aanstont, maar veel eer ernstig laakte. Want hy beklagt, dat hy, of door zyn eyge vernuft, of door andere verleydinge, van de grondelyke kennisse der waarheid afgehouden wierd. (b) Zyne brieven, die hy met *Melanchthon*, *Calvinus*, en andere gewisselt heeft, laten eene zeer groote bescheidenheid, wysheid, verstand en ootmoedigheid van zig zien, zoo dat men meenen zoude, dat hy volkoomen gewonnen was, by aldien men hem maar met eene waarachtige kracht des Geests by gekoomen was. (c)

3. Door deeze en diergelyke perzoonen is 'er nu en dan wel eene *Reformatie des Pausdoms* op het tapyt gekoomen. Gelyk als dan deeze genoemde *Cardinaalen*, in 't Jaar 1537. neevens zommige andere, eene raadspleeginge, aangaande de verbeeteringe der Kerken, aangesteld, en hier na afgekondigt hebben. (d) Maar door dien 'er, gelyk wel ligt te denken is, uit zoo veele beletzelen, vooroordeelen, eigen liefde, eergierigheid, en diergelyke, niets altoos tot de daad zelve gekoomen is, zoo heeft *Luther* die ook schimpig gehandeld, dewyle daar door weinig of niets van eenige grondelyke wegneeminge der openbaare grouwelen verrigt wierd. (e) Wat hier na in 't *Aarts-Bisdum van Keulen* diewegen voorgenoomen wierd, zulks is alreede hier booven gedagt. De Keyzer hadde ook in 't Jaar 1544. op den Ryksdag te *Spiers*, een ieder der Ryksvorsten aanbevoelen, een zeeker ontwerp tot een *Reformatie* op te stellen, het welke dan alzoo op den Ryksdag te *Worms* zoude voorgesteld werden. (f) Dog op dit en andere diergelyke toestellen, is al weder het geringste niet gevolgt, dewyle het den Paus en de Geestelykheid ongeleegen kwam, om door diergelyke veranderingen haare voordeelen te verliezen, dog zy zогten alleen maar die zaake, met het *Concilium*, door diergelyk een voorgeeven, sleepende te houden. Waar over de geleerde *Beatus Rhenanus*, in 't Jaar 1546. aan den Bisschop te *Vienne* schreef: *De Pauzen zyn, helaas! de Reformatie zoo lang teegen geweest. Men verwondert zich over deeze noodschikkelyke scheuringen der Kerken, die nog al daagelyks grooter werden, en die ook teegens den wille der Potentaaten ontstaan zyn, op dat de Geestelykheid dog eens op eenige beeternisse denken mogte, de pragt en hoogmoed afleggen, en wat maatiger leerde leeven.* (g)

4. Andere onder de *Papisten*, wanneer ze gezien hebben, dat het op deeze wyze niet voort wilde, hebben het op een andere gezogt, om de schaade te heelen, naamelyk, dat zy de strydende partyen, na het vernuft en haar scherpzinnige uitvindingen, op allerhande manieren eenig wilden maaken, gelyk als in 't byzonder van *Georgius Wicelius* bekend is. Men weet dat *Luther* zelfs, en andere *Protestanten*, in 't byzonder *Melanchthon*, zig zeer dikmaals bloot gegeeven hebben, hoe wyt men de teegenpartye toegeeven konde. De eerste schreef nog in 't Jaar 1530. naar *Augsburg*, op den Ryksdag, by aldien de teegenpartye ook ditmaal niets toe wilde geeven, zoo zoude hier na te vergeefs oort iets van die zaake te hoopen zyn. (h) *Erasmus* heeft ook, tot zyn dood toe, niet geruust, om die strydgheeden, op allerhande wyzen, by te leggen, waar by hy ook eene vry groote bescheidenheid, vreedelieventheid en verstand zien liet, maar daar ook veel vernuft en menschelyke weetenschap meede onder liep.

In

(b) Ap. Joh. Camerar. in vita p. 44. (c) Vid. Epistolæ ejus lib. xvi. Coloniae 1580. & ibi Vita per Anton. Florbellum. Item Epistolica disceptatio inter hunc & Calvin. Neostadii 1608. (d) Vid. Sleidanus l. xii. initio & Scriptorum Conc. Trident. (e) To. vi. Altenb. pag. 1253. (f) Seckendorf. Lib. 111. p. 521. (g) Epist. ad Frid. Nauseam ap. Colomesium Epist. Sing. p. 370. (h) To. v. Altenb. p. 238.

Jaar MD.
tot MDG.

Verzogte
Reformatie in 't
Pausdom.

Van Lutherus
uytgelagchen.

Rhenani
oordeel hier over.

Bezogte
vereeniging der
Papisten en
Protestanten.

Aart en
bedingingen van de
zelve.

Erasmus
bemoeijinge
daar over.

Jaar MD.
tot MDC.

In 't Jaar 1530. dreef hy die zaak by den Cardinaal *Campegio* zeer ernstig aan, dog ook te vergeefs. (i) Gelyk ook by het gevolgde *Neurenbergse verdrag*, daar het van wederzyden omgestooten wierd, en de *Roofsche Geestelykheid*, met bestraffinge van haare ondeugden, en de *Lutheraanen*, met ontdekkinge van haare gebreeken, aantoot gaf, waar van hier booven in 't *XXII. Hoofdst.* al meerder is gehandelt. De aangewende moeite van de *Protestantze Godgeleerde* zelfs, heeft iemand ordentlyk by een gestelt, daar onder *Martinus Bucerus* de booven rang heeft, neevens *Caspar Hedio*, als ook *Melancthon*, en anderen, welke in 't Jaar 1534, op des *Koonings van Frankryks* verzoek, haare meeningen, aangaande den *Vreede der Kerken*, opgesteld, en aan hem toegezonden hebben. (k) Onder andere werden ook getelt, het schrift van *Joachimus Camerarius*, de *dissidio Religionis nostrorum temporum; Wizelu Methodus Concordiæ Ecclesiasticæ*, een geschrift zonder naam, *Consilium, de pace Christianarum Ecclesiarum constituendâ: Matthiæ Bretenbachii, Tractatus de dissidiis Ecclesiæ componendis*, en diergelyke andere schriften meer. (l)

Voorneemen van andere hier in.

Cassanders voorstellen en beroep daar toe.

Weederlegginge hier van.

Lof en bescheydenheid.

5. De bekende en geleerde *Georgius Cassander* heeft zig hier in ook zeer bemoeit, die op het bevel van de Keyzers, *Ferdinandus de eerste* en *Maximilianus de tweede*; eene consultatie over de *Augsburgze Confessie*, geschreeven heeft, aangaande de *Godsdienst-punten*, die tusschen de *Catholyken* en *Protestanten* in geschil waaren. Insgelyks ook, een oordeel, aangaande de *pligt van een godzaalig en gemeene rust lievend man*, by deezen *Godsdiensts-stryd*. Daar zyn vercheidene bevelen hier over, van den Keyzer *Ferdinandus*, naamentlyk, van 't Jaar 1564, van den 18 Junien 15 Julii. Dog veele hebben zig daar teegen gestelt, en in 't byzonder, *Joannes Calvinus*, welke in de meeninge, als hadde *Franciscus Balduinus* dat oordeel geschreeven, al vry onbescheyden hem aangetast heeft, dog van hem, onder den naam van *Veranius Modestus Paci-Montanus*, in 't Jaar 1564, te *Keulen* wederlegt is geworden. Hy heeft anders in 't gemeen, by verstandige, dien lof, dat hy van eene ongemeene bescheidenheid en vreedelieventheid is geweest, zyn gantsche leeven met zulke vreedensgedagten doorgebracht heeft, en daar door aan die geene wel tot een voorbeeld mogt voorgesteld werden, welke in twist haaren lust hebben. *Dr. Andreae* heeft ook zelfs dit oogmerk, teegens den Keyzer *Maximilianus de tweede*, gepreezen. (m) Maar wat voor een dank hy met dit zyn voorneemen verdient heeft, zulks is ook niet onbekend: onder de *Papisten* hebben hem veele tot een *Ketter* willen maaken, en onder de andere is men met hem ook niet te vrede geweest. Dog beyde de genoemde Keyzers hebben hem zeer hoog geacht, en de laatste zoude hem nog wel verder gebruykt gehad hebben, indien hy niet al te vroeg, naamentlyk in 't 52de Jaar zynes ouderdoms, in 't Jaar 1566, te *Keulen* gesturven was. (n) Na de dood van deezen, is 'er in de zestiende eeuw, door het onophoudelyk woorden-twisten der *Geleerde* aan den *vreede der Kerken*, weynig of niet meer gedagt geworden.

Overige roefstand des Pausdams.

6. Wat nu de overige toestand des *Pausdams* aangaat, die moet alhier overgeslaagen werden, om dat 'er zoo veele, het toe- en af-neemen van het zelve, naar alle omstandigheeden beschreeven hebben, zoo dat ik de
tyd

(i) Vid. Seckendorf. Lib. 11. p. 196. (k) To. v. Operum p. 394. (l) Appendix ad Cassandri Judicium p. 51. seqq. Conf. Jo. Laterman. præfatio ad Cassandr. (m) Thuanus Lib. xxxv. Hist. p. 713. Conf. ejusdem Lib. xxix. p. 541. & Epitaphium ejus ap. Freherum. Jac. Herbrandus in Parent. Andreæ. (n) Id. ib. Conf. Freherus Theatr. v. 1. pag. 206. & omnino Cassandri opera Paris. 1616. ac Consultatio edita cum annotat. H. Grotii 1642. & per Conringium Helmstadii, itemque Calixti scripta in hanc rem edita, nec non præfatio Latermanni in Cassandri lib. de Officio pii viri 1650.

tyd en arbeyd daar over wel tot iets noodigers gebruyken kan. Ik zal dan nog maar iets van de *Jesuiten* in deeze eeuw opgekoomen gedenken: deeze *orde* is dan in 't Jaar 1540, van *Ignatius Loyola*, een Spanjaard, eerst aangevangen. Deeze was een zoldaat, en in den oorlog zwaar gekwetst geworden, waar door hy naderhand tot de gedachte kwam, om eene afgezonderde maniere van leeven te onderneemen. Waar uyt eyn-delyk allengskens deeze *orde* is gesprooten, die van *Paus Paulus de derde*, in 't genoemde Jaar bevestigd, als ook van de volgende *Pausen* en het *Trentische Concilium*, meer en meer vast gesteld wierd. (o) Deeze lieden hebben niet alleen van vreemde, maar ook van haare eygene Geloofs-genoeten, geweldige teegenspraake geleeden, waar van zoo veele schriften, voor en teegen, tot nu toe, van alle kanten zyn uytgekoomen: (p) Egter zyn ze altyd vermeeerdert, en veel meer, aan macht, rykdom, aanzien en diergelyke, zoo zeer toegenoomen; dat ze bekwaam geweest zyn, om de gewichtigste dingen uyt te voeren, en teegens haare belydenisse, zig in de grootste Staats-zaaken gemengt hebben, maar daar niet noodig is, alhier veel van op te haalen. Neevens deeze *orde* zyn 'er in de zestiende Eeuw, ook nog andere opgekoomen: gelyk als 'er in 't begin van die Eeuw waaren, de *ordo peregrinorum pauperum*, der *Indiaanen orde*, de *orde Mariæ semper virginis*, het gezelschap der Goddelyke liefde, der *Paulinen orde*, (q) en in 't byzonder de *orde der Capucynen*, welke in 't Jaar 1525 opgekoomen is. (r) Booven deeze zyn 'er nog eenige andere gestigt geworden, doch die zoo zeer niet bekend zyn als de booven ge-noemde:

Jaar MD.
tot MDC.
Jesuiten
orde, haat
aanvang.

Aanvech-
tingen.

En ver-
meerde-
ring.

Andere
orde.

Capucy-
nen.

7. Dog wy laten dit alles nu staan, en wenden ons tot de *Griekze Gemeentens*, op dat we haaren toestand, zoo veel als het by myn bestek moogelyk is, bekent moogen maaken. Dezelve vinden we dan by na eeven zoo ellendig, als wy haar in de xv^{de}. Eeuw gelaaten hebben. Na het uytterlyke waaren de Christenen, onder de Turken vry zeer gedrukt, om dat de *Sultan*; booven de gewoonelyke schattinge, altooseene groote Somme gelds van de nieuw verkoorene *Patriarchen* vorderde. Maar de Griekze Paapen hadden daar zelfs de schuld van, door dien een ieder gaarne *Patriarch* van *Constantinopolen* wilde zyn, en daar altyd de een den ander in 't bieden overtrof, en zocht onder te drukken. Alzoo dat die somme eindelyk; in 't Jaar 1522. op 45. duyzend Ducaaten beliep. Ja hier na in 't Jaar 1557. wanneer de Paapen wederom over het *Patriarchschap* twisteden, eischte de *Turksche Keyzer*, booven de gedagte somme, nog 3000. Ducaaten. Daar uyt dan terstond openbaar is, hoe dat by deezen Godsdienst; zoo wel uytterlyk, als innerlyk, ook toen ter tyd zelfs, alles bedurven is geweest, zoo dat ze by zulke grouwelyke dingen naauwelyks nog den blooten naam behouden konden. De Turken hebben ook anders deeze lieden altyd zeer geplaagt, en gedreigt, of haar weg te jaagen; of haare Kerken te verbranden, alleen maar om geld uyt haar te perffen: gelyk als 'er nog in 't Jaar 1536. op het aanhitzen der *Turksche Paapen*, in de nieuw veroverde plaatzen geschiede. (s) Ondertusschen zyn 'er; ontrent het eynde van de xv^{de}. Eeuw, en verder

Toestand
der Grie-
ken in 't
Oollen.

Der zelve
ellende
naar her
uytterlyke.

Eergierig-
heid en
grouwel
haarer
Paapen.

Verkoop-
ping vast
het Pa-
triarch-
schap.

Onzecker-
heid en be-
naauwt-
heid van
de Turken.

II. Deel.

Ccccc

(o) Vid. Hospinian. Orig. Monach. pag. 294. Laurentius Surius Hist. Comment. Thuanus Lib. xxxvii. Seckendorf. Lib. 111. p. 314. 325. 331. Chemnitius, & contra eum Jacob. Poya de orig. Societat. Jesu & plures alii. (p) Vid. ex multis Montaltii Literæ provinciales. Conclave Ignatii Hasenmulleri Hist. Jesuit. Alphonsi de Vargas Relatio ad Reges & Principes de Strategematis & Sophismatis Polir. Jesuit. Lucii Cornelii Monarchia Solipsorum s. Jesuit. Eugenii Philanthropi secta Heroica Beatrix reformatrix, eademque Jesuitiperda & Gallici libri innumer. (q) Vid. Hospinian. l. c. pag. 292. Bzovius Annal. Eccles. Anno MDI. MDIII. MDVI. &c. (r) Idem ad Ann. MDXXV. n. 76. Hospinian. p. 297. (s) Martinus Crusius in Turco Græcia. Joh. Leunclav. in Annal. Turc. aliique.

Jaar MD.
tot MDC.
Vryheid in
Italien.

Vervolgin-
gen in 't
Gotten.

Innerlyke
bedorven-
heid.

Verbod van
't leezen
van den
Bybel.

Bygeloof
en men-
schen vin-
dinge.

Geestlyke
hoogmoed.

Huychelery
en zorg-
loosheid
van de
zelve.

heen, nog altyd veele na 't *Westen*, en *Italie*, geweeken, alwaar haar ook hier na de Pauzen, ontrent het Jaar 1526. en laater, de vryheid van haaren Godsdienst toegelaaten, en bevestigt hebben. (t)

8. Hier teegen zyn de *Grieken*, in *Turkyen*, by na nooit recht zeeker geweest, zoo dat ze niet dikmaals onvoorziens de vyandschap der Turken hebben moeten beproeven. Onder de beroemde Turkze Keyzer *Amurath* wilde men haar wederom alle haare Kerken ontneemen, gelyk 'er ook twee daar van in der daad tot *Turkze Moskeën* gemaakt wierden, de Patriarch *Jeremias* zelfs wierd met keetens gebonden, en door de Stad omgesleept, en hier op na het Eiland *Rhodus*, ontrent het Jaar 1580. verzonden. Dog het wierd kort daar na weder taamelyk stil met haar. Alhoewel een eergierige Griek, met naame *Pachomius*, die wel gaarne *Patriarch* was geweest, eenige jaaren hier na vry veel onrust maakte. (u) Wat hunnen inwendigen toestand aangaat, men kan licht uyt alle deeze omstandigheeden zien, dat die ongemeen ellendig en bedroefd geweest is. Men weet voor zeeker, dat zoo wel in andere tyden; als ook in *deeze zestiende Eeuw*, de Paapen met het volk, in de grootste onweetenheid en blindheid, en daar door in zoo veel bygeloove, valsche Godsdienst, en schyn-werken, gestookt hebben. Zy hebben zig met zommige schriften der Kerkelyke Oudvaders beholpen, aan den *Bybel* weinig of niet gedagt, ik late staan, dat ze de kracht en geest daar van zouden genooten hebben. Een Griek, die in 't Jaar 1588. te *Tubingen* kwam, bekende zeer gaarne: *Dat de Grieksche Bisschoppen en Paapen, aan het volk, het leezen van de Bybel niet toelieten; waar door zy ook van 't Evangelium niets hoorden, nog wisten.* (x) Wat nu hier uyt voor een leeven gevolgt is, zulks kan men van zelfs wel verstaan. Alles stak in de grootste bygeloovigheid, dwaasheid en ydelheid, ja zelfs in veelerhande boosheid en natuurlyke verdorvenheid, het welke men in haare schriften, belydenissen en historien, handtastelyk kan zien. Tot een proefje mag dit staan, als de Patriarch *Jeremias*, in zyn antwoords-brief aan de *Wittenbergze Godgeleerde* in 't gemeen, zyne bygeloovige zaaken op deezen grond stelde: *De eenige Heilige Catholyke en Apostolische Kerke onderhoud die plegtigheeden, en andere dingen alzo, als die van de allerheiligste Vaderen nagelaaten, en door haare Canones goed gekeurt zyn. De zeeven Sacramenten wil hy in 't byzonder daar meede bewyzen, dewyle Esaias zeeven gaaven van den H. Geest noemt, en deeze waaren door de zeeven Sacramenten eerst kragtig.* (y) Ik zwyge nu van andere proeven meer.

9. Niet minder stonden de arme lieden in eene dwaaze inbeeldinge en hoogachtinge van haar zelfs, preezen haare gewaande Kerke, voor de alleroudste en beste, en schreeven, zonder eenig bedenken van zich zelfs: *De heilige Kerke Gods, die by ons is, is de moeder der Kerken, en zy overtreft die, door Gods genaade, in de kennisse, zy roemt op haare zuiverheid in de liefde der Apostolische en Vaderlyke instellingen.* (z) Zy bedroogen zig zelve, wanneer zy het oordeel Gods, by haare ootmoedigheid, niet wilden erkennen, maar meenden nog al overvloed te hebben, en wilden zig zelve voor heele heilige en vroomme lieden roemen. Gelyk als dan de gedagte Patriarch *Jeremias*, aan *Chytræus* schreef: *Alhoewel 'er eene dienstbaarheid over ons geslagte gevallen is, zoo regt het door de Godzaaligheid zig weeder op, en het blyft in de verkondiging der*

zaa-
(t) Leo Allatius de *Ecclef. Or. & Occid. perpetuo consensu* Lib. III. c. 7. (u) Chytræus *Saxon. Lib. XXVII. ad Annum 1584.* (x) *Martin. Crusius Annal. Suev. P. 111. Lib. XI. pag. 809. 191.* (y) In *Actis & Scriptis Theol. Wittenb. p. 56.* (z) In *Actis & Scriptis loc. cit. c. 13. p. 103.*

zaaligheid staan. (a) Ja de Patriarch te *Alexandrie*, noemde zich zelve een rechter der weerd. (b) En tot deeze schaadelyke dingen mogten de brieven-wisselingen met de Duytsche wel veel helpen, of ten minsten die altoos verder bevorderen en versterken. De zendbrieven, die nog gedrukt voor handen zyn, welke tusschen de Grieksche Priesters en de Wittenbergsche Godgeleerde gewisselt zyn, geeven te kennen, hoe zy van wederzyden elkanderen booven maaten vleijen, en in 't aangezigt pryzen. Zy tituleeren malkanderen met *allerwysste, heilige Vaders, godzaaligste getrouwe Harders*, enz. Waar door dan waarlyk de gemoederen maar alleen opgeblaazen, en tot hooggevoeligheid van zig zelve opgewekt wierden, nademaal 'er dog, by alle beide die deelen, niets diergelyks waarachtig was. Wy zullen dan nu deeze gedagte gemeenschap der Grieken met de Luthersche, na hunne noodigste omstandigheden, alhier eens wat nader gaan bezien.

Jaar MD.
tot MDC.

Vleyende
en ydele
tytelen te-
gens mal-
kander.

10. Nademaal de Grieken nog altyd, met den Paus, en zyne inzettingen, oneens waaren, zoo wel over het punt van zyn gezag, als over andere leer-stukken, en wel inzonderheid, van 't *Avondmaal*, van de *Aflaaten*, van de *Oorbicte*, enz. zoo is het gebeurt, dat zy met de Lutheraanen in brieven-wisseling en kondschap geraakt zyn. Want *Melanchthon* zond aan den Patriarch van *Constantinopolen*, door een Grieks Diaken van *Constantinopolen*, genaamt *Demetrius*, de *Augsburgse Confessie*, in de *Grieksche Taale* overgezet, onder den naam van *Paulus Dotschius*, toe, dewyle deeze uyt Griekenland te Wittenberg gekoomen, en aldaar een half jaar lang geweest was. (c) Niet lang daar na, in 't Jaar 1575. geraakten de Grieken, en in 't byzonder haaren Patriarch, *Jereimias*, met de *Tubingsche Godgeleerde*, in brieven-wisseling, welke door *Stephanus Gerlachius*, een Reys-prediker van den Keyzerlyken Afgezant te *Constantinopolen*, de *Augsburgse Confessie*, door *Martinus Crucius* in 't Grieks overgezet, en het *Compendium Theologicum*, van *Doctor Jacobus Heerbrand*, aan den Patriarch zond. Hier op antwoordde deeze, en daar wierden verscheidene brieven over en weder gewisseld, waar by de eene partye aan de andere altyd haar gevoelen wilde aangenaam maaken, en tot zig trekken. (d) Maar verstandige oordeelden daar van, dat het de moeite niet waardig was, alleen, dat de Grieken eindelyk daar door bevonden, wat de Lutheraanen leerden. (e) Item: Dat deeze daar slegt voordeel van getrokken hadden. (f) Ten laatsten heeft de Patriarch daar niet meer meede willen te doen hebben, maar zig in 't Jaar 1581. verklaart, dat hy het met de Lutheraanen in deeze punten niet eens was: (1) Van het uytgaan vanden H. Geest. (2) Van de vrye wille. (3) Van de regtveerdigmaakinge. (4) Van het getal der Sacramenten. (5) Van de aanroeping der Heilige. (6) Van de verdiensten van 't Munnikke-leeven. (g) Hy zoude zig ook zeer daar over verwondert hebben, dat de Lutheraanen zoogaarne over den Godsdienst pleegen te stryden en te disputeeren. (h)

Stryd der
Grieken
met de
Paus.

Brieven-
wisseling
met de
Luthers-
chen.

Slegt ge-
volg daer
van.

Disputeer-
zugt van
de Grieken
gekent.

11. De *Tubingsche Godgeleerde* hebben hier na deeze *Acta* uitgegeven, teegen welke een *Pools Jesuit*, genaamt *Stanislaus Socolovius*,

CCCC 2

ge-

(a) Ap. Chytraum de Statu Ecclesiarum in Græcia, Asia &c. (Wittenberg. 1580.) p. 73. & cæ eo Jenifius Annal. Annab. Par. 11. p. 40. (b) Ap. Chytraum l. c. p. 82. (c) Vid. ejus Ep. ad Patriarch. ap. Hottinger. c. xvi. Hist. Eccl. Sect. 2. p. 51. & alia ad Bordingum ap. Kortholt. Hist. Eccl. p. 313. & conf. Danhauerus in stylo vindice p. 2. (d) Vid. Acta & Scripta Theolog. Wittenb. & Patriarch. CPtani D. Hiercniæ ab anno 1576. ad 1581. de A. C. missis Tubingæ 1584. ubi habentur (1) Præfatio Theologorum. (2) Epistolæ 2. de A. C. ad Patriarcham. (3) A. Confessio Gr. Lat. (4) Primum Patriarchæ responsum. (5) Resp. Theol. Wittenb. (6) Patriarchæ secundum Resp. (7) Resp. huic opposita. (8) Tertium Patr. resp. (9) Resp. huic opposita. (10) Epistolæ aliquot. (e) Hist. Eccl. Goth. l. 11. c. 5. sect. 2. 8. 22. (f) Kortholt. l. c. p. 833. (g) Ap. Crucium Annal. Suev. l. c. p. 775. (h) Ap. Kortholt. l. c. Conf. Joh. Lætus Hist. Univer. p. 463.

Jaar MD.
tot MDC.

Eenstem-
ming der
Grieken
met 'ande-
ren.

Brieven-
wisseling na
Poelen.

In Swee-
den.

Toestand
der Gods-
dienst in
Moscovien.

De Kerke-
gebroiken
van de
zelve.

Haare
Predikers.

geschreeven, en deeze handelingen al vry wel doorgestreeken heeft, dog van de Lutheraanen in de voorrede over de gedagte *Acten*, weeder beantwoord is. (i) Verders heeft men hier bevonden, wat de Grieken nu nog voor meeningen, ontrent den Godsdienst, mogten hebben, en die Godgeleerde zeggen, dat zy buiten de reedsgedagte punten, wel meest met de Augsburgze Confessie overeengestemt hebben, alleen dat zy hier en daar haare oude bygeloovigheid meede wat ondergemengt hadden, en niet wilden laten vaaren. Ten minsten mogt 'er in het mond- en waan-geloove wel eene taamelyke overeenkoominge zyn, gelyk ook met de Papiſten, welke zig niet minder over de *Harmonie*, of overeenstemminge, met die geroemt, en met andere diefweegen gestreden hebben. (k) Ontrent het einde der zestiende Eeuwe, zoude ook de Patriarch van *Alexandrie*, *Meletius*, met de Euangelische te *Vilna* of *Wildau*, in *Littauwen*, eene brieven-wisseling begonnen hebben, maar ook al zonder eenige byzondere uytwerkinge, gelyk als het 'er in zulk een bedryf in 't gemeen pleegt toe te gaan, waar in op bloote meeningen, en *Sectische* gronden, met achterstellinge van het leevendige weezen in *Christus* gezien word. (l) In *Sweed*en heeft den Koning *Johannes de derde*, insgelyks de wil gehad, om een gezantschap na *Constantinopolen* te zenden, om de plegtigheeden der *Griekische* en *Sweedische Kerken*, met elkander te vergelyken. Maar door dien 'er in de leere zelfs geene vereeniging te verhoopen was, zoo is het desgelyks onderweege gebleeven. (m)

12. Door dien nu de *Moscoviters* de *Griekze* Godsdienst ook beleeden, zoo zal ik een weinig van haar hier byvoegen. De Schryvers verzeekeren in 't algemeen, dat zy in zeer veele en de gewigtigste punten, met de zoo genaamde *Euangelische*; zouden overeen stemmen. (n) Maar in de andere zouden ze het met de *Grieken* houden, waar van tot nu toe overvloedig bericht, zelfs ook in de *Duytsche taale*, te vinden is. (o) Van haare Kerkelyke gewoontens is in 't byzonder aan te merken, wat een zeeker geleerd en verstandig man, in de voorgaande Eeuwe, van haar schryft, naamelyk: „Dat zy de schriften der Euangelisten en Apostelen maar slegt heen in hunne Kerken gewoon zyn te leezen, en als „dan eenige Homilien van zommige Oudvaders. Hier teegen gedoogden ze geene zulke Predikers met lange rokken, die het volk op zee- „kere tyden te zaamen lieten koomen, en die uyt enkele eergierigheid, „heel scherpzinnig, van Goddelyke zaaken, gewoon zyn op te snyen, „maar zy hielden het voor best, dat de eenvoudige herten, veel meer, „door eene eenvoudige leere, als door diepzinnige uytleggingen, tot „Heiligheid en Godzaaligheid gebragt wierden. Zy hadden ook lieden „van tweederleye aart onder haar, die wel beyde de weereldlyke lusten ver- „zaakt, en haar op de beschouwelykheid van heemelsche dingen begee- „ven hadden, dog waar onder de eene aart wat vryer leefde, en de an- „dere zig in de afgeleegendste plaatzen begaaven, en een byzonderé „heyligheid van zig lieten zien. (p)

13. De

(i) Conf. & Spondanus Annal. Eccl. contin. p. 86. (k) Vid. David Chytræus l. c. & in Respons. ad Criminationes Ant. Posslevini. Leo Allatius de Eccl. Occid. & Orient. perpetuo consensu l. 111. Colon. 1648. & contra eum Quenstedius aliique, speciatim Kromayerus Scrutin. Relig. p. 263. feqq. Geilfusius Orat. de Statu Eccles. in orbe p. 6. feqq. Joh. Henr. Ursinus vom unterschied der Relig. p. 51. feqq. Eduardus Brerewood Scrutin. Relig. c. 6. Gerlachius in Itinerario passim & Acta Tubingensia. G. Thelavius Annot. ad Chr. Angeli Statum & ritus Eccl. Gr. Hornbekius summa Controv. l. xi. toto. Elias Veil aliique recentiores. (l) Hist. Eccl. Goth. l. c. (m) Bazius in Invent. & ex eo Benzelius Historia Ecclesiastica p. 370. (n) Regenvolfe. Hist. Eccl. Slavon. l. 1v. p. 459. feqq. (o) Vid. Hornbekius summa Controv. l. xi. p. 953. feqq. Chytræus de Statu Eccl. Gr. Alexand. Gragnius de Relig. Moscov. Joh. Lasitius in Theol. Moscov. Joh. Faber de Russor. Mosc. & Tartaror. Relig. Sacrificiis nup. & fun. & plures, novissime Joh. G. Pritius in Moscow. Kirchenstaat. (p) Paulus Jovius de legatione Moscov. p. 493. Novi in Hist. Orbis Scripturis.

13. De Baron, *Sigismund van Herberstein*, gedenkt van een Muscovitische Patriarch, met naame *Bartholomaeus*, ten tyde van den Keyzer *Maximilianus de tweede*, dat hy, in 't bestraffen van den Groot Vorst eene byzondere kloekmoedigheid betoont heeft. Want als deeze iets strafbaars begaan hadde, was hy by hem gegaan, hadde hem dat verweeten, en te gelyk zyn ampt needergeleyd. Maar de Vorst hadde hem laten in yzers smeeden, en in ballingschap gezonden: dog hy was eindelyk weder los geraakt, en in een klooster gebleeven. Zyn navolger was een sterk vet man geweest, en hy hadde daarom, op dat men hem ook daar voor aanzag, als of hy vaste en bad, zyn aangezicht met zwaavel beroekt, zoo dat hy heel bleek en ellendig voor de menschen daar uyt gezien hadde. (q) Het is gewis, en uyt zeer veele beschryvingen te zien, dat deeze lieden zoo wel als de andere Grieken, in de ellendigste onweetenheid, waangeloove, en dwaasheid steeken, ja, dewyle zy zoo veel Barbaarsch aan zig gehad hebben, nog al ellendiger in haare leere, en grof en beestig in haar leeven, altyd geweest zyn. De Papiſten hebben haar ook in de XVI. Eeuwe aangeweest, en op haare wyze willen bekeeren; gelyk als dan de Paus, *Gregorius de dertiende*, ontrent het eynde van de zelve Eeuwe een eyge Gezant, den Jesuit *Antonius Possëvinus*, aan den Groot Vorst *Johannes Basilius*, heeft gezonden, die zich ook een wyl tyds gehouden heeft, als of hy zich aan den Paus wilde onderwerpen, maar wel haast opentlyk heeft doen zien, dat de vreugde der Papiſten te vergeefs was, als welke van die zaak al te zeer geroemt hadden, dat de Ruffen, inzonderheyd onder het Poolze gebied, in 't Jaar 1595, eene unie met haar gemaakt hadden. (r)

14. Uyt de scheuringen, in de voorige eeuwen ontstaan, zyn de *Seften* onder de Grieken ook in deeze beyde laatste eeuwen nog altyd in weezen gebleeven, daar onder de bekendste waaren, de *Cophyten*, *Abyssinen*, *Melchiten of Syriers*, *Maroniten*, *Nestoriaanen of Chaldeen*, *Armeniers en Georgiaanen*. Van deeze alle zyn de oude en nieuwe reys-beschryvingen, Chronyken, en andere Historien vol. Hoe heftig nu deeze *Seften* elkan-deren vyandig geweest zyn, heeft men ook al lang gemerkt, als een ellendig getuygenis van haaren erbarmelyken geloofs-grond; tot een voorbeeld: Men verzeekert, dat 'er tusschen de *Armeniers*, en andere *Grieken*, zulk eene dood-vyandschap is, dat ze met malkanderen, nog eeten, nog drinken moogen. (s) De *Gregoriaanen* zouden de doolende, teegen de *Armeniers*, de volgende instellinge voorgescreeven hebben: *Wanneer iemand onder u aleen doorn in de voet hadde, en hy ging voor by eene Arme-nische Kerke, zoo mag hy aldaar niet bukken, om den doorn daar uyt te trekken, op dat het niet schyne, als boog hy zig voor de Armeenische Kerke, dewyle deeze, met reede van alle veragt moet zyn.* (t) Zoo dat alzoo deeze arme lieden haar oude waan der eyge *sectische* hoogachtinge en verwerpinge van alle andere zoo veele hondert jaaren lang behouden, en by de allerscherpste verneederingen, onder haare vyanden, ook nog niet afgelegd hebben. Waar uyt men met droefheid zien kan, hoe de Satan geduurig de valsche Christenen, met vergeeffsche inbeeldinge van een schyn-en mond-geloove verblind, en daar door eene by na eeuwige vyandschap onder het menschelyke geslachte, op den gantschen Aardboodem, verwekt heeft. In 't overige zouden deeze genoemde *Seften* wel meest met

C c c c c 3

de

(q) Beschreibung der Moscowiter p. 33. (Frankf. 1579.) (r) Vid. Possëvinus de Rebus Moscoviticis. Baronius Append. Tomi vi. & vii. Ann. Eccl. Thuanus l. lxxi. To. 111. p. 66. seqq. Regenvolscius l. iv. p. 465. Horatius Turfellinus l. x. Epist. Hist. p. 319. (s) Varenius ap. Hottinger. Hist. Eccl. c. xvi. sect. 2. p. 41. & Hist. Orient. l. 11. p. 234. (t) Thomas à Jesu ap. eund. & Hornbek. l. c. p. 971.

Jaar MD
tot MDC.Trouw en
ernst van
een Pa-
triarch.Ellendige
Gods-
dienst.Bezoge
bekeering
door de
Papiſten.Seften der
Grieken.Vyand-
schap tee-
gens elkan-
der.De Grego-
riaanen
teegen de
Arme-
niers.

Jaar MD.
tot MDC.

de algemeene Griekſche Godsdienſt over een ſtemmen, ſchoon zy, ontrent eenige nieuwe gevoelens, plechtigheeden, Kerkelyke regeeringen, en diergelyke, met den ander het niet volkoomen eens zyn: maar de *Maroniten* hebben zich, onder Paus *Clemens de achtſte*, aan de Roomſche Kerke onderworpen. (u)

Bekeering
der Heydenen
of zy
van Proteſtanten
geſchied is.

15. Wanneer wy ons tot de overige volkeren des weerelds wenden, en zien, of, en wie, by haar indeeze eeuwe, de Chriſtelyke Godsdienſt heeft bekent, of hoe die is geſteld geweest, zoo zal ons de toestand daar van niet een hair beeter of aangenaamer voor oogen koomen, als wy haar tot nu toe in *Europa* gezien hebben. De ſtaat der zoo genaamde *Chriſtenen* in *Europa* zal iemand wel een ſlechte hoop geeven, dat het by andere, door deeze bekeert genaamde volkeren, beeter geſtaan heeft, als onder de gewaande bekeerde zelfs. De *Proteſtanten* trokken haar deeze ook niet aan, dewyle zy haar, byzonder in de zefſtiende eeuwe, nooit heel zeer daar meede bekommert of moede gemaakt hebben, om haare leere onder vreemde volkeren voort te planten, die, behalven dat, door een verkeert Euan-gelium zoo wel als geene, maar zorgeloozer, roekeloozer, en lichtvaardiger mochten geworden zyn. Men heeft ook, voor de *Heydenen*, die 'er nog dichte by overgebleeven waaren, weynig of niet gezorgt, ik zwyge dat 'er eenige verre reyzen diesweegen angeſtelt wierden. De *Nederlanders*, wanneer zy, ontrent het eynde der zefſtiende eeuwe, en verder heen, haare ſcheepsvaarten aanſtelden, dachten daar by aan niets minder, als aan de aanwinninge der arme *Barbaaren* en *Heydenen*, in *Indiën*, en elders. In *Lyſland*, *Koerland*, *Fin-* en *Lapland* zyn tot nu toe noch blinde en afgoodiſche *Heydenen* over gelaaten, van welke de ſchrikkelykſte tooveryen, afgoodendienſt, en onmenſchelykſte daaden, geleezen werden. (x)

Overige
Heydenen
onder de
Lutheraanen.

Vlyt van
eenige per-
zoonen.

Van Ca-
tholyken.

Jefuiten.

In China.

16. Doch van deeze vlyt, om de uytlandsche natien op te wekken, is in 't byzonder de gedachte Keyzerlyke Gezant, *Johan Ungnad*, Baron van Sonnek, zeer beroemt geweest, als welke, by zyn Gezantschap den Bybel, en eenige andere Godgeleerde boeken in de *Turkſche*, *Croatſche*, en andere taalen, liet overzetten, daar hy voornaamentlyk een Prediker, genaamt *Primus Truberus*, toe gebruykt heeft. (y) De *Catholyken* hier teegen zyn hier in te vlytiger geweest, alhoewel meest uyt een onzuyveren en valschen yver. De *Jefuiten* hebben, inzonderheyd in de zefſtiende eeuwe, veel geroemt, hoe veele *Collegia*, Kerken, en diergelyke, zy in *Ooſt-Indië* hadden. Tot een voorbeeld, zy hebben in het Landſchap van *Goa* 15 *Collegia*, en daar in 280 *Jefuiten* getelt, in *Malabar* 14, en 150 *Jefuiten*, enz. (z) In *China* is den arbeyd van den beroemden *Franciscus Xaverius* byzonder hoog geroemt, welke wel niet heel daar in gekoomen is, om dat hy, op de reys, in 't Jaar 1552, is geſturven, doch door zyn voorbeeld ook andere daar toe opgewekt heeft. Want door dien de *Portugeezen* aldaar ſterken handel dreeven, hebben zig de *Jefuiten* voor eerſt in de ſtad *Amaco* ter needer gezet, hier na zyn ze, ontrent het Jaar 1582, dieper het land ingetrokken. Voornaamentlyk heeft een Pater onder haar *Matthæus Riccius* genaamt, zich tot den *Chineeſchen Keyzer* zelfs begeeven, hem met allerhande konſtige uurwerken, en diergelyke vermaakt, en allerhande vryheeden daar door verkreegen, waar op hy eerſt in 't Jaar 1610 geſturven is. (a)

17.

(u) Vid. Brerewood. c. ix. x. ſeqq. Kromayer. l. c. Aubert. Miræus de ſtatu Relig. Lib. 11. à cap. 1. ad x. aliique. (x) Vid. Olaus Magnus Lib. xlix. Hiſt. c. 45. Peucerus de Divinat. Wierus de Præſtig. Brodinus aliique. (y) Schardius To. iv. Rer. Germ. p. 44. Thuanus Lib. xxxlix. Hiſt. p. 351. Melch. Adami Vit. Theol. p. 574. (z) Miræus l. c. L. 11. c. 21. p. 166. (a) Id. c. 27. p. 171. Hiſt. Relatio de ortu & progr. fidei in China. Nic. Trigautius de Rel. Chriſt. in Sinam introd. L. 11. c. 1. ſeq. Add. omnino Spodanus Annal. Contin. p. 56. Heideggerus Hiſt. Pap. Per. v. 11. n. 243. p. 376.

17. In *Japan* zouden , teegen het eynde der XVI^{de} Eeuwe, eenige Kooningen of Vorsten, door de *Jesuiten*, tot het Christendom zyn gebragt geworden, die ook, in 't Jaar 1582, haare Afgezanten tot den Paus, *Gregorius de XIII.* naar *Rome* gezonden, en haar op het Godsdienstigste betuygt hebben. (b) Eenige voegen daar by, dat daar drie jonge Princen by geweest zyn, die aan den Paus haare eerbied wilden bewyzen. (c) Men weet, hoe veel ydelen roem by zulke dingen, toen ter tyd daar meede ondergeloopen is, zoo dat ten minsten, op deeze verhaalinge een slechte grond gebouwt kan werden, met te gelooven, dat deeze arme lieden hier door Christus waarlyk hadden leeren kennen. In *Africa* is van de *Abyssinen* nu reeds al gedacht geworden, dat zy de Grieksche Godsdienst toegedaan geweest zyn. Men maakt nochmaals van deeze lieden een grooten roem, naamelyk, hoe dat zy, onder Paus *Clemens de zeevende*, een Gezantschap aan deezen, in 't Jaar 1533, gezonden hebben, het welke ook zeer begeerig aangenoomen, en niets verders wegens de ketterye onderzocht geworden is. De Gezant was *Franciscus Alvarez*, een Paaps Priester, by het Portugeeze Gezantschap, welke waarlyk den Paus, met zulk een boodschap, de ooren maar wat kittelde. De *Abyssinen* zyn wel den Paus hier na niet eeven zoo zeer teegen geweest, dog zy hebben zig nooit aan hem t'eenemaal onderworpen, ja de laatste Kooning, in de zelve eeuwe, beeft de Papisten aldaar wel uytdukkelyk met den dood gedreygt, by aldien zy de Roomsche Godsdienst verder mochten koomen uyt te breyden. (d) Anders schryft men van een *Africaans* Prins, die, in 't Jaar 1593, van de Spanjaarts gevangen, en met de zyne daar na gedoopt is, den welken ook een Godgeleerde voor niet onzaalig kent, schoon hy Papist geworden was. (e)

Jaar MD.
tot MDG.
In Japan.

18. De nieuwe aangevangene scheepsvaarten in *West-Indie* of *America*, behooren tot de voorgaande Eeuwe, en konnen in de Kerkelyke Historie zoo verre niet gezet werden, als voor zoo veel zy, eene voortplanting des Christendoms, zullen beduyden. Aan wien de daar by gebruikte oogmerken der Spanjaarts, die onmenschelyke vervloekte boosheid, grouwelykheid, pynigen en moorden, van zoo veele millioenen van menschen, haare geldgierigheid, tyrannye, dieveryen en bedriegeryen, uyt de veelvuldige beschryvingen genoegzaam bekend zyn, die zal wel daar by geen goed begrip van eenige bekeeringe deezer arme lieden konnen krygen. Byzonder daar men zoo zeer veele voorbeelden vind, dat de wilde Indiaanen zelfs, zulken ondeugd van haare vyanden zwaarlyk bestraft, en haar daar over beschaamt gemaakt, ook daar door aangewezen hebben, hoe dat de Indiaanen, niet zoo zeer van de Spanjaarts, maar deeze veel meer van die noodig hadden te leeren. Alhoewel de *Jesuiten*, en andere Pausselyke Paapen, ook hier ontrent, van 't ydel roemen geen eynde weten, wat voor bekeeringen der Heidenen, wonderwerken en diergelyke, daar by al voorgegaan zyn. De valsche Kerke heeft zich waarlyk altyd maar alleen met ydele roem en fabelen moeten oppronken, door dien haare hoofden wel geweeten hebben, dat het rechte wezen der leere Christi van haar nooit gekent nog aangenoomen is geweest. Van waar zy dan bloot alleen op haare Kerke, rechtzinnigheid, outheid, inzettingen, en diergelyke zaaken, hoogmoedig zig booven andere verheffen, en die geene, welke zy voor Heydenen of Kettters gehouden hebben, met de grootste toefstel, gebaar en pronkerye, altyd bekeeren willen.

In Ame-
rica.

Ccccc 4

(b) Hor. Turfelinus l. c. Miræus l. c. c. 29. Spondanus l. c. p. 61. 62. aliiq. (c) Turfelinus l. c. (d) Spondanus p. 41. 59. Jobus Ludolfus L. 111. Hist. Æthiop. c. 9. Heideggerus Hist. Pap. Per. v. 11. p. 363. Alvarez ipse &c. (e) Osiand. Hist. Eccl. p. 101. 102.

Jaar MD.
tot MDC.

Van der
Jooden
toeftant.
Luthers
goed oor-
deel.
Raad tot
wysheid,
zachtmoed-
igheid en
waarheid
tegens
haar.

willen. Dog ik moet alhier afbreeken, om dat ik de paalen der Historie reeds al overtreede: maar ik zal noch een weinig, van den toeftand der Jooden, in de voorige eeuw, hier by voegen.

19. Ik maake my hier indagtig de aanmerkelyke uytſpraakke, die *Luther*, te zyner tyd, aangaande deeze lieden, gedaan heeft, wanneer hy al in 't Jaar 1523. aldus ſchreef: *Ik hoope, wanneer men met de Jooden vriendelyk handelde, en uyt de Heilige Schrift, haar zuiver onderwees, dat'er veele van haar wel regte Christenen zouden werden, en weeder tot haare Voorvaders, der Propheeten en Patriarchen, geloove treden, daar ze nu van afgeschrikt werden, wanneer men haare zaaken verwerpt, en die niets acht, en maar alleen met hoogmoed en veragtinge tegens haar handelt. By aldien de Apostelen, die ook Jooden waaren, alzoo met ons Heidenen gehandelt hadden, als wy Heidenen nu met de Jooden doen, daar was niemand een Christen onder de Heidenen geworden. Hebben ze dan met ons Heidenen zoo broederlyk gehandelt, zoo behoorden wy weederom broederlyk met de Jooden te handelen, of wy'er nog eenige bekeeren mochten, want wy zyn ook zelfs nog niet alle daar by, ik zwyge daar over, gekoomen. En wanneer wy ons al hoog willen roemen, zoo zyn wy doch Heidenen, en de Jooden, van het geslagte Christi, wy zyn ſwaagers en vreemdelingen, zy zyn bloedvrienden, oomen en broeders onzes Heeren.* (f) En op een andere plaats: *Mijne beede en raad zoude zyn, dat men opregt met haar omging, en uyt de Schrift haar onderregtte, zoo doende mogten eenige van haar naader koomen. Maar nu wy haar met geweld dryven, en met loogen-tydingen omgaan, haar de schuld geeven, dat zy Christen bloed moeten hebben, op dat zy niet stinken, en ik weet niet, wat van dat narren-werk al meer is, zoo dat men haar als voor honden houd, wat zullen wy dan dog goeds aan haar kunnen maaken? Item, Dat men haar verbied, onder ons te arbeiden, te verkeeren, en andere menschelyke gemeenschap te hebben, waar meede men haar tot woeker dryft, hoe kunnen zy dat gebee-teren? Wil men haar helpen, zoo moet men, met des Paus, maar der Christelyke liefde inzettingen aan haar oeffenen, en haar vriendelyk aanneemen, meede laten handelen en arbeiden, op dat ze oorzaak en ruimte moogen gewinnen, om by en ontrent ons te zyn, en om onze Christelyke leerè en leeven te kunnen hooren en zien, schoon daar eenige al halstarrig zyn, wat is daar aan geleege? wy zyn dog ook alle geene goede Christenen.* (g)

20. Uyt deeze woorden ziet men niet alleen de oorzaaken, waarom men met de Jooden wyffelyk en meedelydend behoorde te handelen, in 't byzonder volgens de raad, die *Luther* zelfs, aan de zyne, in dit geval, gegeeven heeft: maar het is ook zeer aanmerkens waardig, dat hy geklaagt heeft, hoe de Jooden, van de valsche Christenen, met spot, lasteringe, geveinstheid, loogens, hoogmoedigheid, en veragtinge, wel meest geërgert en te rugge gestooten werden, het welke, gelyk het in alle tyden geschied is, alzoo ook, in deeze Eeuw, daar wy den toeftand der Christenen, even zoo slim als te vooren bevonden hebben. Een Keurvorfstelyke Raad in *Saxen*, verhaalde, in 't Jaar 1523. dat een Jood teegen een zeeker man gezegt hadde: *De Christene Potentaaten zouden dog wel voor haar zien, en naauwer op haare Paapen letten, op dat zy niet, door haar schuld, haare Regeeringe kwaamen te verliezen, gelyk als de Jooden de haare, door de schuld van hunne Priesters, wel eer verlooren hadden.* (h) En deeze menschen hebben ook waarlyk heel naauw acht geslaagen op de maniere van het leeven der Christenen, haar doen en laten, en in 't byzonder van haare gewaande Leeraars, en ze hebben zig, door
haar

Ergernissen
der Chri-
stenen.

En haare
Geestelyk-
heid.

(f) To. II. Altenburg p. 314. (g) Ibidem p. 324. (h) Apud Seckend. lib. 1. p. 260.

haar ergerlyk weezen , in haare ellende altyd vaster gezet en meer verhard. Jaar MD. tot MDC.

21. Daar toe heeft het flechte onthaal veel geholpen , waar meede men haar in 't gemeen gehandeld , en waar teegen *Luther* , in de bygebrachte woorden , geyvert heeft. Echter is het te verwonderen , hoe hy naderhand deezen zeer heylzaamen raad , zelfs verandert , en herroepen heeft , om dat hy in de laatste jaaren , in het bekende boek , van de Jooden , en haare loogens , dit als eene scherpe barmhertigheid , geraaden heeft in 't werk te stellen : *Voor eerst , zoude men haare Synagogen verbranden , met de grond gelyk maaken , en geen eene steen daar van overlaiten.* (2) *Ook zoude men haare huysen afbreeken en verwoesten , en haar maar in een stal dryven , gelyk als de handkykers en heydinnen.* (3) *Alle haare gebede-boeken , en Thalmudisten moest men wegneemen.* (4) *Haare Rabbynen , op lyf en leevens straffe , verbieden te leeren.* (5) *Haar alle vryheid , handel en wandel , t'eenemaal afneemen.* (6) *De woeker verbieden , en alle haar vermoogen , kleimodien , en anders , beneemen , enz.* (i) Diergelyke voorstellen zyn 'er ook waarelyk , t'zeedert dien tyd , meer als al te veel , aan de Jooden in 't werk gesteld geworden. Gelyk als dan de Keurvorst , *Johan Frederik* , zelfs , in 't Jaar 1541 , haar alle uyt zyn Land gebannen , en aan de dit gebod niet nakoomende , haar lyf en leeven verbeurt gemaakt heeft , het geene andere Regenten daar na ook gedaan hebben. (k) Hoe het haar onder de Papijten , in deeze Eeuwe , vergaan is , zulks geeven haare Historien genoeg te kennen. In 't begin van die eeuwe , heeft men haar , in *Portugal* , alle met geweld gedoopt , en daar door tot het Christendom willen dwingen. En als deeze arme menschen daar na in 't heymelyk , aan haare oude Joodsche gewoontens bleeven hangen , zoo hitsten eenige Munnikken en Paapen , het volk teegens haar op , zoo dat 'er wel 600 van haar , op eenmaal ter needergehouden , en op een plaats te zaamen verbrand wierden. Het oproer hadde eenige daagen lang geduurt , in het welke men 1930. verlaagene Jooden geteld heeft. Waar van de Kooning de stooke-branden daar na ernstig gestraft heeft. (l)

22. Te *Halle* , in *Saxen* , wierd een gedoopte Jood , met naame *Peperkooren* , in 't Jaar 1514. beschuldigt , als hadde hy het Sacrament gelastert , (daar hy , buiten alle twyffel , teegen de grouwelyke afgooderye , maar iets mag gesproken hebben) waar over hy met gloeyende tangen verscheurt , en leevendig verbrand is geworden. (m) Noch te vooren , in 't Jaar 1510. hebben de Paapen , in de *Mark-Brandenburg* , ook zulk een proces met zommige Jooden aangevangen , om dat deeze , een *gezeegende Hostie* gestookten , en daar neevens gelastert hadden , waar op uyt de *Hostie* bloed gesprongen was. Op deeze , zonder twyffel verdigte , en tot verheffinge der afgooderye , uitgestrooide beschuldiging , zyn 38. Jooden op eenmaal leevendig verbrand geworden. (n) De losheid van deeze beschuldigingen , en des voorgegeevene wonders , ziet men ook daar uyt , door dien de omstandigheeden deffelfs zoo uyttermaate verscheiden verhaald werden , daar zommige nog al meer wonder uyt maaken , zeggende : *dat de hostie , op geen steek nog houw , in twee stukken geraakt is , dat de Jooden die hadden willen doorslikken , maar niet gekond , dat zy , booven op het waater gezwommen , en in het vuur niet*

(i) To. 11x. Altenb. p. 259. (k) Schmid Zwick. Chron. P. 11. pag. 320. Meltzer Schneeb. Chron. p. 526. (l) Basilius supplem. Joh. Naucleri Jo. Funccius Chronol. p. 166. (m) Funccius l. c. Amersbach Magdeburg. Chron. p. 120. (n) Henr. Heshutius bericht von einem getaufften Juden p. 42. Spondanus Annual. contin. p. 42. Gilb. Genebrardus Chronograph. lib. 1v. pag. 434.

Jaar MD.
tot MDC.

niet verbrand hadde kunnen werden, en de Jooden in 't gezigt was gespron-
gen. (o)

Ander
voorbeeld
daar van.

23. Diergelyken boozen handel is ook op veele andere plaatzen, op zulke valsche gronden, gepleegt geworden, daar de Paapen gemeenelyk deeze menschen meede by gekoomen zyn, wanneer ze haar, over eenige godslasteringe teegens haare afgooden, beschuldigt hebben. Te *Rostok* zoude ook een Jood iets diergelyks met eene *hostie* gedaan hebben, waar over dan 25 Jooden leevendig verbrand wierden, en een Priester van haar, met gloeiende tangen van een gescheurt, (p) andere voorbeelden meer ga ik nu voorby. Uyt dit geval is ook, van de voorige blinde tyden, deeze booze gewoonte, onder de *Protestanten* nog over gebleeven, dat men de gebreeken der Jooden veel scherper gestraft heeft, als van andere. Men pleeg die geene, welke, als boosdoenders, zich niet voor Christenen bekennen wilden, by de voeten aan de galge te hangen, en op beide de zyden, twee honden, welke haar op het grouwelykste verscheuren, en tot in den dood toe kwellen moesten, waar van men een voorbeeld, in het leeven van *Dr. Jacobus Andreae* leest. (q) En alzoo zyn deeze ellendige menschen, zelfs ook in deeze tyden, gelyk als in de voorige, van die geene, welke zig Christi, en zyner liefde, geroemt hebben, gehandelt geworden: voor af gestelt zynde, dat ook veele de ordentelyke straffen wel verdient hadden.

Onchris-
telyke lyf-
straffen.

(p) *Lindebergius* L. 111. Chron. *Rostoch.* c. 14. p. 102. seqq. (q) *Jo. Val. Andreae* in *Vita Jac. Andreae* p. 105. & 234. seqq. Item *Melch. Adami* in *Vitis Theol. & ex eo Freher. Theat.* v. 1. p. 277.

Eynde der zestiende Eeuw.

NAADERE VERKLAARINGEN

OVER DE

HISTORIEN

DER

KERKEN EN KETTEREN,

BEHELZENDE

Veelerhande noodige Stukken, Oirkonden, Tractaaten,
Getuygenissen, Acten en Geschiedenissen, noopende
veele Twisten ter zaake van den Godsdienst.

NAADRE VERKLARINGEN

OVER DE

HISTORIEN

DER

KERKEN EN KETTEREN.

DEEL ENDE

vele Tiften tot zake van den Godsdienst.
Geyngen, Aften en Gelykenissen, noemde
Vetrande noodge Striken, Ginkonden, Tachtan,

Naadere Verklaaringen

OVER DE

HISTORIEN

DER

KERKEN EN KETTEREN.

BEHELZENDE

Veelerhande noodige Stukken, Oirkonden, Tractaaten, Getuygenissen, Acten en Geschiedenissen, noopende veele Twisten ter zaake van den Godsdienst.

S. I.

Historica relatio de Johanne Friderico Electore, Mauritio & Augusto, Ducibus Saxonie, Luthero & Philippo.

Dat is:

Een oud en gedenkwaardig Historisch Verbaal, der Handelingen, welke in de Landen van Saxon, ter zaake van den Godsdienst, zijn voorgevallen; zoo onder den Keurvorst, Johan Frederik, als de Hartogen, Maurits en Augustus; gelyk meede, van Martyn Luther, en Philips Melancthon.

En vint, in het tweede deel deezer Historie, ontrent de Historie van het zoo-genaamde Interim, van de Crypto-Calvinisten, (Heimelyke Calvinisten) en andere zaaken, een zeeker naaukeurig Geschrift, dat, tot noch toe, door de druk-pers, niet is gemeen gemaakt geweest, het geene aldaar, by onderscheide gelegentheeden, heel dikmaals, word aangetrokken, onder den Tytel van *Relatio Historica de Johanne Friderico, & Mauritio &c.* of ook, *Ratzenbergers Relatio MS^{ta}*. Of nu eigentlijk de gemelte *Ratzenberger* de *Authour* is van dit Geschrift, of niet, hier van kan men de *Observatie* van *Jacobus Thomastus* naader nazien, welke alhier, aan 't einde deezer byvoegzelen, meede is ingevoegt. Op dat nu het by gebrachte Schrift op die plaatzen des te beeter geloove en ingang by den Leezer mochte bekoomen, zoo heeft het ons goed gedacht, om dit geheele *Geschrift* hier ter plaatze van woord tot woord te laten inyloeyen, nademaal het veele zaaken in zich bevat, die ten uitterstten aanmerkenswaardig, en van gewichte, zijn, en die ook een groot licht aan de *Historien* van die tyden kunnen toebrengen, ook, van den Heer *Seckendorff*, meermaalen zijn gebruikt geworden. Weshalven het dan te beklagen zoude zyn, dat dit voortreffelyke Geschrift zelfs niet eenmaal, door den druk, in een ieders handen zoude geraken, te meer, nadien het in veele zaaken, tot een hoognoodig Na-

recht kan verftrekken. Dit Gefchrift luid dan, uit het handschrift zelve getrouwelyk vertaalt zynde, aldus, en zulks wel, volgens de maniere van fchryven van dientyd.

Na dat *Hartog Johan Frederik* de oude, Keurvorft van Saxen, na het afsterven van zynen Heer Oom, de leere des Euangeliums met alle vlyt in zyne Landen deed voortgang hebben, die de Paus, met alle zyne ahangelingen gaarne verdelgd gezien hadde, bleef de geheele ongenade zoo welder Geestelyke als Weereldlyke *Potentaaften*, en, by na, van het geheele *Roomfche Rijk*, voornaamentlyk op *Johan Frederik* alleen. Want by aldien hy den *Keurvorft van Saxen* als Befchut-heer van *Luther* hadde kunnen onder brengen, zoo zoude men als dan *Luthers* leere zelfs zoo veel te eerder hebben kunnen verdelgen en uitroeyen; onder de Geestelyke *Prelaaten* in *Duitfland* nu was wel de voornaamfte, de *Cardinaal Albrecht, Aarts-Biffchop te Mentz*, en *Primaat* van geheel *Duitfland*, in het hoogfte aanzien; hy nu hadde daar toe beneffens zyn Broeder, den *Keurvorft van Brandenburg, Markgraaf Joachim, Hartog Georg van Saxen*, en *Hartog Hendrik van Bronfwyk*, als zynen naaften buurman, de beste geleegenheid om den *Hartog Johan Frederik* van alle kanten te omringen, en te overvallen, daar dan *Hartog Hendrik van Bronfwijk* tot Veldheer en Krygs-overfte toe gefteeld en verkooren wierd. En alhoewel *Hertog Georgs van Saxen* Broeder, de Heer *Hendrik*, te *Fryburg*, zich ook tot de Belydeniffe van 't *Euangelium* meede begeeven hadde, zoo onthielt hem *Hertog Georg* echter zyn aandeel van de Landen, zoo dat hy hem niets altoos wilde laten toekoomen, als een Ketter zynde: hy wilde ook, in langen tyd niet toelaaten, dat hy mocht trouwen, tot dat *Hartog Johan, Keurvorft, Hartog Frederiks Vader*, met veel moeite, by *Hartog Georg* verkreeg, dat *Hartog Hendrik* met een *Hartoginne van Mekelenburg* trouwde, en de *Bergftad Freyburg*, beneffens het Ampt *Wolkenftein*, in de plaats van zyn aandeel in 't bezit mocht neemen. Wanneer nu *Hartog Hendrik van Saxen* by zyne Gemalinne Erfgenaamen kreeg, als, de Heeren, *Maurits* en *Augustus*, en dat het Ampt *Freyburg*, toen ter tyd zoo vermoogende niet was, dat *Hartog Hendrik*, met zyne Gemalinne, en een iegelyken Erfgenaam, zynen Vorftenftand konde houden; want hy liet zich met zyn gewoonelyk inkoomen vergenoegen, en men wift toen ter tyd noch van geen fchattingen of lasten: zoo nam *Hartog Johan Frederik*, uit broederlyke vriendschap, de oudfte Zoon van *Hartog Hendrik, Hartog Maurits*, aan zyn Hof, en hy onderhield hem met groote onkosten, alseen *Hartog van Saxen*, zeer treffelyk, als waare hy zyn eige vleefchelyke Zoon geweest. En, alhoewel de Heer *Georg* zelfs ook Erfgenaamen hadde, zoo was doch zyn oudfte Zoon, *Heer Hans*, al te zeer tot den dronk geneegen, zoo dat hy niet eenen dag nuchteren was, hy hadde ook, by zyne Vrouwe geene Erfgenaamen; en zyn tweede Zoon, *Hartog Frederik*, was noch zoo onmondig en kindfch, dat hy tot geene regeering bequaam was; op dat nu *Hartog Hendrik* van zyn Land niets kwam te trekken, en om hem t'eenemaal daar van uit te fluiten, zoo gaf *Hartog Georg* zynen onmondigen Zoon eene *Gravinne van Mansveld* ten Huwelyk, in hoope om, door dat Huwelyk, van zynen Stam een Erfgenaam voor zyne Landen te verwekken, op dat zyn *Luthersche* Broeder, *Hartog Hendrik*, doch daar niet aan mocht geraaken. Maar alzo *Hartog Hans*, wegens zyne dronkenschap tot de regeeringet'eenemaal onbequaam was, en ook haast quam te fterven, en dat zyn Broeder, *Heer Frederik*, tot den echt noch al te jong was, zoo gebeurde het, dat beide de Zoonen van *Hartog Georg*,
noch

noch voor haaren Vaader kwaamen te overlyden. Alſchoon nu *Hertog Georg* hier over zeer bedrukt en treurig wierd, zoo was hy echter met ernſt hier op bedacht, hoe hy de achtervolginge (*ſucceſſie*) zyner Staaten, die, volgens de Wetten, op zynen Broeder *Hendrik* moest vervallen, beſt van hem af mocht wenden, en die, uit inzicht van den Godsdienſt, op den *Koning Ferdinand* mocht doen koomen, door deeze zyne Staaten de *Kroone* van *Boheemen* in te lyven. Van alle deeze handelinge nu zyn'er als noch, te *Leipzig*, eenige overgebleevene *Authentyke* ſtukken en getuigeniſſen in weezen, alhoewel ze aldaar zeer geheim werden gehouden.

Wanneer nu dit alles met de hoogſte vlyt en ernſt zoo gehandelt en gedreeven wierd, en dat nu de tyd en gelegenheid ſchoon ſtont, dat *Hartog Hendrik van Bronſwyk* den Keurvorſt overvallen, en met zyn Krygsvolk optrekken zoude, gelyk als dan ook zyne Bondgenooten, als, *Hartog Georg*, en de *Cardinaal van Mentz*, het geheele *Keurvorſtendom* nu reeds al onder malkanderen hadden uitgedeelt, en wiſten, wat een ieder, na de verovering van het zelve, tot zyn deel zoude geworden, zoo wierd *Hartog Georg* heel ſchielyk doodelyk krank, aan een zeer zeldzaam toeval, naamentlyk, dat hy niet natuurelyker wyze, van onderen, maar van boven, en, door den mond, zyne eigen drek, tot eene groote ſchrik en verdriet voor zyne eigene oppaſſers, heeft moeten opgeeven, zoo dat hy zyne ziele, met eenen verſchrikkelyken ſtank, als zelfs heeft moeten uitbraaken. &c.

Zulk eene onvoorziene wegrukkinge nu verſchrikte *Hartog Hendrik van Bronſwyk* zoo heftig, dat hy zich verluiden liet, dat hy veel liever wilde, dat in de plaats van *Hartog Georg*, God zelfs in den Heemel was geſtorven; want, door dit onverwachte aſterven van *Hartog Georg* wierd aanſtonds de *Veldtocht* teegen den *Keurvorſt*, en de vervreemdinge van het *Hartogdom Saxen*, zoo veel het deel, of Landſchap, van *Hartog Georg* aanging, op een bot opgehouden en geſtaakt. Op dat nu de Broeder van *Hartog Georg*, *Hartog Hendrik*, ontrent zulk een algemeene inval in, het *Keurvorſtendom*, niert eenemaal over hoop geworpen, verrascht, en van den *Koning Ferdinand* voorgekoomen mocht werden, nademaal den *Adel* des Lands in't algemeen, beneevens de *Steeden*, meeft alle teegen *Hartog Hendrik* aan-gekant; en op hem verbittert waaren, van weegen de nieuwe *Lutherſche Leere*, om welke reede zy ook den aanſlag van haaren verſturvenen Heere, *Hartog Georg*, veel liever zouden hebben willen helpen begunſtigen en bevorderen; zoo ſtelde zich zoo aanſtonds de *Keurvorſt*, *Hartog Fredrik*, daar nochmaals tuſſchen beide, en hy trok zich de zaake van zynen Neeve, *Hartog Hendrik*, aan, en hy hielp hem, met zwaare onkonſten, en eene krachtdaadige byſtand, het Land, dat hem, van zynen Broeder, *Hartog Georg*, van rechtsweegen was aan-beſturven, in-neemen, en hy ſtelde hem alzoo met kracht in het volkoomen bezit van 't zelve, teegen den wille en dank der *Meiſſenaars*, en alle zyne andere teegenſtreevens. Om welke reede *Hartog Hendrik* ook meenigmaalen gezegt zoude gehad hebben: *Ecce, juvenis pauper vixi, ſenex dives morior*; ziet, jongeling zynde hebbe ik arm geleefd, maar een oud man geworden zynde ſterve ik ryk. Want de Heer *Georg*, als een goeden huishouder, hadde eenen grooten ſchat zoo uit zyne onbezwaarde ampten, als heerlyke *Bergwerken*, vergaadert, daar van men eenen voortrefflyken voorraad ten *Oorlog*, teegen den *Keurvorſt*, hadde kunnen gehad hebben, het welke nu't eenemaal beneevens alle de Landen, op *Hartog Hendrik* verviel. Maar, door dien 'er te vooren gemeldt is, dat dezelve *Hartog Hendrik van Saxen* het

Evangelium geneegen en toegedaan was, zoo bevlytigde hy zich terstont om de bygeloovige en *Paapsche* misbruiken, zoo veel als het hem mogelyk was, af te schaffen, en het *Evangelium* daar teegen te laten prediken. Zulk eene groote veranderinge nu was de Land-adel en 't Landschap zeer teegen de borst van weegen het heimelyke misnoegen, dat ze noch van haaren voorigen Heer, *Hartog Georg*, teegens haaren nieuwen Heer, *Hartog Hendrik van Saxon*, droegen.

Ontrent dezelve tyd was de *Univerfiteit te Wittenberg*, al t'zedert eenige jaaren in eenen grooten naam en aanzien, en waaren alle *Studien* zoo in de *Theologie*, als andere *Faculteiten* in haaren besten bloei; daar toe nu ondersteunden een vereerde *Hartog Frederik de Univerfiteit* met nieuwe bezoldingen. Als ook: *Koning Christiaan van Deenemarken*, en eenige *Zee-steeden* naamen het *Evangelium* ook met vreugde aan, zoo dat *D. Pomeranus*, tot voortzettinge en voortplantinge des *Evangeliums* in *Denemarken*, een tyd lang beroepen wierd. *Item: Koning Hendrik de achtste in Engeland*, viel ook vanden *Paus* af. Alzoo, dat *Philippus Melancthon*, volgens het bericht van *Robert Barnes* (die zich te *Wittenberg D. Amarius* noemde) bewoogen wierd, dien *Koning* zyne *Loci communes*, die hy kort te vooren weder hadde overzien, toe te eighenen. Ook wierd *Phil. Melancthon* van *François, Koning van Frankryk*, ontboden, om zyn bedenken aangaande den *Godsdienst* te verneemen, doch welke reis niet voort ging, en alleen by een schriftelyk bedenken van de Heer *Philippus* naderhand bleef. Nu hadde *Philippus Melancthon*, neevens zyne weekentlyke en gewoonlyke lessen, de gewoonte, dat hy wegens de vreemde en uitlandsche *Studenten*, gelyk als daar waaren *Hungaaren, Polakken, Boheemers, en Deenen*, die in de *Duitsche Taale* ongeoeffent waaren, alle *Zondaagen* vroeg voor de *Pfar-Predicatie*, in 't byzonder, in zyn kaamer, eene voorlezinge uit de *H. Schrift* deed; zulke vroeg-uuren nu deelde hy in 't gemeen aldus uit, dat hy, het eerste half uur in *enarratione, vel Geneseos, vel Danielis, vel Evangeliorum Dominicalium*, en het andere halve uur, in *explicatione Catecheseos* toebragt: Daar in hy gewoonlyk de *locos sacros vel theologicos, secundum methodum dialecticam* heel aardig, *per quaestiones methodicas* plagt aan te wyzen en te verhandelen.

Wanneer'er nu onder andere *quaestien*, ook de *articulo justificationis*, (van de *Rechtvaardigmaakinge*) gehandeld wierd, zoo viel daar ook deeze vraag voor, *an bona opera essent ad salutem, seu justificationem, necessaria?* Dat is *of de goede werken, tot de zaaligheid, of Rechtvaardigmaakinge, noodig waaren, of niet?* Alhoewel nu, in deeze vraag, de *bona opera* (goede werken) niet wierden gestelt, *tanquam causa efficiens*; (als een uitwerkende oorzaak) zoo wierden ze daarechter by gevoegt, *tanquam causa, sine qua non*. Dat is, *als eene oorzaake zonder welke de Zaaligheid, enz. niet verkreegen kan werden.*

Dit zelve *Formulier* nu, maakte, by *Conradus Cordatus*, een *Oostenryker*, die zich wegens het *Evangelium*, naar *Wittenberg* toe begeeven hadde, en die den Heere *Melancthon* in 't byzonder, in zyne lessen over de *H. Schriftuure*, hoorde, eenige gedachten, hoe dat dit *Formulier* doch recht te verstaan mocht zijn; zoo dat deeze *Phrasis* of maniere van spreken, ook voor den Heer *Luther* quam, maar deezen beviel het gantsch niet, om die in de *Kerke* alzoo te gebruiken, en hy wederleide ze hier na in *publica disputatione*, zoo dat ze wel haast verviel, en hier na ook verder vergeeten wierd. Schoon nu *Philippus* hier over in 't minste niets merken liet, dat zulke zyne *Phrasis* wederlegt wierd, zoo was hy echter daar over in 't heimelyk niet weinig t'onvreede en misnoegt; want hy dacht, dat *Conradus* hem met

met opzet by *Luther* hadde willen lasteren, en in moeite brengen, op dat *Melanchthon* by *Luther* daar door verdacht mocht raaken, om welke reede hy hem voor *Cordatus*, *quadratus* noemde; maar echter wist hy deeze zyne heimelyke hertstocht en misnoegen op het aardigste en vlytigst te verbergen. Ook gebeurde het ontrent de zelve tyd, dat eenige *Overrhyne Steeden*, aan den *Rhynstroom*, en *Schwaaben*, wegens de *Leere des Hoogwaardigen Avondmaals*, haare Godgeleerde naar *Wittenberg* afzonden, om over dit artykel met *Dr. Luther* in gesprek te treden, en zoo veel als het moogelyk was, malkanderen daar inne te verstaan; gelyk als dan ook *Bucerus* na eene gehoudene t'zaamspraake met *Lutherus* in eene opentlyke *Phar-Predicatie*, te *Wittenberg*, in de *Pharkerke*, zyne openbaare belydenisdeed, en hier na, niet alleen *Bucerus*, maar ook de andere overlandsche Godgeleerden, veel hier over schreeven, aan *Melanchthon*, tot *Wittenberg*; ook liet *Philippus* veele heimelyke schriften aan de Kerken-dienaars van *Zurich* afgaan, van welke *Dr. Luther* gantsch niets wist, zoo dat zich *Melanchthon* teegens zyne geheimste vrienden en *Discipelen* liet vermerken, dat hy het, in het artykel van het *Avondmaal des Heeren*, t'eenemaal en doorgaands met *Luther* niet hield. Doch hy liet zyne hertstochten zoo zeer in 't geheim en verboogen blyven, op dat zulks aan *Luther* niet bekend gemaakt wierd, maar evenwel lieten die van *Zurich*, naamentlyk, *Conradus Pellicanus*, *Theodorus Bibliander*, *Leo Juda*, en *Henricus Bullingerus*, alle te zaamen eenpaarig haar verluiden, dat zy in alle zaaken met den Heere *Melanchthon* wel konden onderschryven, en niet met *Luther*. Maar, of *Luther* de overeenkominge van *Melanchthon*, en zyn onderling verstand met die van *Zurich*, wel ooit grondelyk gewaar geworden is, of niet, zulks kan men zoo eigentlyk niet weten; doch voor zoo veel als *Dr. Joachim Moerlin* van deezen handèl weet, berecht hy, dat *Luther* gezegt zoude hebben, hy mochte wel gaarne wenschen, dat *Melanchthon* ontrent deeze punten, niets altoos by zich verborgen hield, maar zyne meeninge duidelyk en klaar uitsprak. Alhoewel nu *Luther*, *Melanchthon* zeer hoog en in waarde hield, zoo is het echter voorzeeker waar, dat *Philippus* geduurig in de gedachte hadde, en zich inbeelde, als of *Luther*, het heelen al alleen wilde zyn, en hem, *Melanchthon* niet gaarne wilde toelaaten *occasionem emergendi vel inclarèscendi*, de gelegenheid van op te koomen en vermaart te werden. Maar hy liet zyne hertstochten in 't minste niet blyken. Daar en boven, alhoewel de Heer *Melanchthon*, in *Duitsland*, *omnium doctissimus & officiosissimus*, de geleerdste en beleefdste van alle menschen was, door dien hy gaarne ieder een met raad en daad diende, echter, wanneer hy iets, *vel publice vel privatim*, in 't byzonder of in 't openbaar, verhandelde, waar aan noch iemand wilde twyffelen, of dat niet aanstonds voor geloofwaardig wierd aangenoomen, zoo wierd *Philippus* terstont moeyelyk, en diesweegen, by aldien hy als dan iemand te ondervraagen, of te overreeden hadde, zoo noemde hy hem aanstonds; *bonum cuculum vel asinum nihil intelligentem*; een slecht gezel; of Ezel, die niets verstant. Maar, was de zodaanige een aanzienlyk persoon, die eenigzins een twyffel, als booven gemelt is, gehad hadde, zoo liet hy zulk een verstoortheyd vaaren, en de zelve in 't minste teegens zulke menschen niet merken, doch zulke zyne heimelyke hertstochten toonde hy wel aan zyne geheimste vrienden; die dagelyks met hem omgingen, gelyk als daar waaren, *Vitus Winshemius*, *Marcellus*, *Jacobus Milichius*, en eenige weinige andere, en niet te min bewees hy aan die geene; teegens welke hy een heimelyk misnoegen hadde, *omnia genera officiorum*, allerlei zoorten van goede diensten. Zoo

gebeurde het dan ook byna op dezelve tyd, dat *Mr. Georg. Emilius*, als een *privatus discipulus Philippi*, over eenige punten, aangaande het *Avondmaal des Heeren*; hem als zynen Leermeeſter, vraagde, waar in hy het gevoelen van *Luther* teegen was, en wat hier in te houden was? Hier op antwoorde hem *Melancthon*, dat *Luther* al te plomp van die zaak geſchreeven hadde. Meent gy, zeide hy, dat *Christus* zich met de tanden verſcheuren, en door het lyf weder zal laaten uitgeeven?

Wanneer nu de gedachte *Emilius* hier verder op aanhield, dat hy, om alle reede van twyffeling voor altoos uit de gemoederen der nakoomelingen te weeren, zich, by manier van toefſtaaning, over dit punt, met *Luther* doch ten vollen mocht vergelyken, terwyl en zy nu noch alle beide in 't leeven, gezond, en, daar en booven, in het hoogſte aanzien by de meeſte waaren; ja, zeide *Melancthon* daar op, gy *Hartslanders* (want *Emilius* was *Luthers* landsman, en van zyn maagſchap, geboortig zynde van *Manſveld*) hebt zulke grote ſtyve koppen, dat gy niemand neevens u lyden wild. Waag uit wel eenigzins te vermoeden is, dat *Melancthon*, moogelyk, de ſchriften van *Luther*, aangaande het *Arttykel van het Avondmaal des Heeren*, wel niet doorgaands ooit heeft doorlezen, doordien *Luther*, beneevens de *Paapſche Transſubſtantiatie*, ook het *Capernaitiſche eeten des Broods*, (waar van de *Zwingliaanen* echter aan *Luther* de ſchuld geeven) inſgelyks meede t'eenemaal komt te verwerpen.

Want nademaal *Melancthon* een man was, van een heel doordringend verſtand en oordeel, zoo dat, wanneer hy maar ter loops, eenige weinige blaaderen van eenig boek door zag, hy aanſtonds de meeninge en het oogwit van zoodaanig een Schryver daar uit wel konde vatten, en zich daarom ook voor liet ſtaan, dat hy zulke een Geſchrift niet geheel en al behoefde door te lezen; zoo mocht hy nu met *Luthers* Schriften ook wel zoo gedaan hebben, welke echter van zoodaanig een maakzel en trant zyn, dat ze niet zoo maar ter loop, of met eens in te zien, willen geoordeelt, maar wel heel aandachtiglyk geleezen zyn. Zoo konde dan, gelyk gezegt is, de Heer *Philippus* zyne hertſtochten teegens *Luther* heel wel op het vlytigſte verbergen, zoo dat het niemand weeten of merken konde, als alleen, gelyk gemeldt is, zyne vertrouwdſte vrienden, als, *M. Marcellus*, *Vitus Weinsheim*, en eenige weinige andere, waar door ook deezen geheelen handel, geduurende het geheele leeven van *Luther*, verborgen, en alleen maar in de aſſche bleef ſmeulen. En *Melancthon* hadde ook in 't heimelyk deezen waan, dat *Luther* zoo eer-gierig en twiſt-gierig was, dat hy aan niemand gaerne eenige gelegenheid vergunnen wilde, om neevens hem, op te koomen, gelyk als hy dan zulks ook eenige reizen, teegens *Michael Meienburg*, *Burgermeeſter te Northuiſen*, en zommige andere van zyne vertroude vrienden, heeft laaten hooren. Of nu wel *Philippus* zulke gedachten hem al te vaſt hadde ingebeeld, welke dan zyne vleyers hem ook niet af rieden, maar meer hielpen opwekken, zoo was doch, in der waarheid dit geenzins de meeninge van *Luther*: nadien hy *Melancthon* ongeveinſdelyk en uit de grond van zyn hert lief hadde, en de *Studenten* trouwelyk en ernſtig beval hem ten hoogſten in eere te houden. Byna ontrent de zelve tyd quam ook *Mr. Joannes Agricola van Eisleben* te *Wittenberg*, met Vrouw en Kinderen, zocht vriendschap by de *Univerſiteit*, en *Doctor Luther*, als zynen landsman, welke hem ook, met zyn Vrouw en Kinderen vriendelyk in zyn huis nam, en met koſten drank een goeden tyd lang onderhield, tot dat hy naar zyne gelegenheid, eene goede ruime wooninge voor zich en zyn geheele Gezin, in 't huis van de

Schoonmoeder van *Melanchthon* bequam, tegen over de Pfarckerke. Deeze *Agricola* nu, wierd door de eergierigheid, wegens zyn verstand, in het korte zoo opgeblaazen, dat hy ook wel gaarne, beneevens *Luther* en *Melanchthon*, iets byzonders was geweest, en, doordien hy noch in *Luthers* kost en wooninge was, zoo strooide hy, in't heimelyk, onder zommige *Studenten*, de *Antinomische* dwaalinge uit, en hy gaf voor, dat de Wer, eigentlyk en eenvoudiglyk, niet in de Kerk, maar op het Raadhuis en aan den Scherprechter, toebehoorde.

Deeze dwaalinge nu, hadde hy allangen tyd te vooren te *Eisleben* opgevatt, maar, doordien dat een Bergstad was, en dat by die geringe lieden, zyn gevoelen niet met zoo veel toejuichinge of verwonderinge opgepronkt en aangenoomen konde worden, als op de *Universiteit*, by de geleerde lieden, zoo leide hy zich zeer op eene zuivere en behaagelyke wyze van zyne meeninge uit te drukken, en hy gebruikte allerhande beleeftheeden en sierlyke uitdrukkingen, om zich daar door by de *Studenten* in de *Universiteit* aangenaam te maaken, doch alles arglistig en ter sluik, zoo dat het de menschen niet zoo ras konden gewaar werden of merken: want *Doctor Luther* deezen *Magister van Eisleben* ook daar toe bevorderde, dat hy openbaare lessen in de *Theologie* vermocht te doen, enz.

Door dien hy nu deeze zyne nieuwe geboorte, of leerstukken, al heimelyk, in *Luthers* wooninge en kost zelve voortgebragt hadde, zoo brak zulkse eindelyk uit, zoo dra als hy in zyne eigene herberge quam, en toen tertyd waaren ook tafel-genooten van *Luther*, *Mr. Vitus Theodorus van Nurnberg*, *Mr. Hieronymus Weller van Frenberg*, en *Johan Schneidewein van Stolberg*; wanneer nu deeze *error Antinomicus* voor *Luther* quam, en, op dat die in de Kerke zelve niet verder mochte voortkruipen, zoo stelde *Luther* teegen die *Eislebische stellingen* eenige *disputatien* in, gelyk als die nu noch, in *Tomis Lutheri*, te zien zyn, en wierd deezen handel opentlyk, in het *collegie*, betwist en wederlegt, en, alhoewel hier op *Mr. Eisleben* een opentlyke herroepinge van zyn gevoelen liet drukken, zoo dat *Luther* zelfs niet anders dacht, als dat dien handel nu grondelyk gestilt was, zoo droeg echter *Eisleben* eenen heimelyken haat teegens *Luther*, van wegens die verlorene *disputatie*, hy schrolde in't heimelyk, by zyne aanhangers, met scherpe woorden, heftig op *Luther*, zoo dat zyne verbolgentheid teegens *Luther* zoo zeer uitbrak, dat eindelyk de gantsche zaake zelfs voor den *Keurvorst*, *H. Frederik*, ten Hoove quam; op dat nu hier uit geene verwyderinge mocht koomen te ontstaan, zoo nam de *Keurvorst* die zaaken zoo zeer ter herten, dat hy beneevens de *Rektor* der *Universiteit* van *Wittenberg*, eenige afgezondene perzoonen verordineerde, welke deezen geheelen handel van beide de *partyen* zouden aanhooren, en, zoo veel als moogelyk was, by leggen en beslechten, het welke dan ook, zoo wel van *Luther* als *Eisleben*, op een zeekeren gezetten dag, met mond en hand, den *Keurvorst* en *Rektor*, toegezegd wierd; wanneer nu op dien zelden dag, beide de *partyen* verscheenen, om haare klachten en antwoorden daar op voort te brengen, zoo trok *Eisleben*, 's morgens, by't opgaan van de p'ort, stilzwygend, teegens zyn woord, dat hy aan den *Keurvorst* en *Rektor* zelfs hadde gegeven, weg, en hy liet beide de handelingslieden, en *Luther* te vergeefs aldaar wachten, en begaf zich naar *Berlyn* tot den *Markgraave Joachim van Brandenburg*, en klaagde aldaar nochmaals heftig over *Luther*, hoe dat hy hem zoo veel leeds gedaan hadde, en zoo zeer teegen geweest was, welke reeden hy, als een welbespraakt man, met hoffelyke woorden wel konde oppronken. Ontrent dezelve tyd was ook

Mr. Vitus Ammerbach, Professor *Philosophiæ* te *Wittenberg*, een geleerd *speculator* en *disputator*; deeze man nu hadde, in *Philosophiâ* en *Theologiâ* eenige byzondere eigene gedachten en zwaarigheden, die hy, ten deele in zyn huis, en ten deele in openbaare *disputatien*, voorstelde, waar in hy teegens *Luther* en *Melanchthon* aan was.

Philippus nu placht hem wel zomtyds, volgens zyne achtbaarheid, wat ernstig toe te spreken, zoo konden ook de vleyers van *Melanchthon*, zomtyds de meeninge van *Ammerbach* meer op een misverstand by *Philippus* aan brengen, als het moogelyk wel niet van noden, of hen bevoelen was; hier teegen nu had *Luther* altyd de gewoonte en maniere, zoo heftig als hy anders in zyne openbaare schriften was, zoo vriendelyk en zoo zachtmoedig was hy teegens een ieder, *vel in privatis colloquiis*, *vel publicis disputationibus in collegio*, alzo, dat hy dikmaals, wanneer'er al een *Opponens*, in *collegio*, eenig zwak *argument* voortbragt, zoo nam *Luther* zulk een slecht *argument* altyd zelve op, gaf het een heel cierlyke form en swier, beeter als het zelfs voortgebragt was, en hy bevestigde dat altyd met zulke gewichtige omstandigheden, veel heerlyker als het den *Opponent* zelve hadde kunnen in vallen. Hier na zoo ontknoopte hy weeder dat *argument* met veele treffelyke gronden, alzo, dat alle niet alleen heel wel daar meede te vreedde waaren, maar zelfs veel meer daar uit leeren konden als zy zelfs wel gemeent hadden.

Aan de andere zyde, zoo zeedig als *Melanchthon* in zyne openbaare schriften was, zoo licht liet hy zich, in byzondere en openbaare *disputatien*; door toorne verrukken, zoo dat hy meenigen *Opponent*, wanneer hy zyn *argument* zoo cierlyk, of *in formâ*, niet konde voortbrengen, als het wel van nooden was geweest, niet eens wilde aanhooren, maar hem belaste stil te swygen; en plaats voor een ander te maaken; Alzo ging dan ook *Luther*; met *Vitus Ammerbach* met veel meer zachtheid en vriendelykheid om, als *Melanchthon*, en hy hield dikmaals byzondere te zaamspraaken met hem, dat zich *Ammerbach* over geene haastigheid van *Luther* altoos konde beklagen. Maar door dien gedachten *Ammerbach*; zich, noch met *Luther*, noch met *Melanchthon*, konde vergelyken; zoo begaf hy zich van *Wittenberg* naar *Ingolstadt*, liet zich aldaar van het *Lutherdom* ontslaan, en hy wierd aldaar Professor *Philosophiæ*.

Wanneer nu; door het afsterven van *Hartog Georg*, de voorgenoomen Oorlog teegen den *Keurvorst*, eenigermaaten verhindert was geworden; en dat echter; gelyk als nu reeds al is aangewezen, zoo wel de nagelaatene Landen van *Hartog Georg* in 't gemeen, als deszelfs *Raaden* in 't byzonder, den nieuwen *Godsdienst des Heiligen Euangeliums*, in 't geheim, in hunne herten, vyandig waaren, en dat ze hen teegen de borst was, schoen dat ze, door het recht der *Erffnisse*, onder de Heerschappye van *Hartog Hendrik van Saxon* waaren vervallen, in welke bezitting de *Keurvorst Hartog Hendrik* ook om deeze reeden hadde gehanthaft, om dat die Landen niet aan de *Kroone van Boheemen* zouden koomen te vervallen: zoo konden, de *Keurvorst van Saxon*, en de *Landgraave van Hessen*, *Philips*, alle beide heel gemakkelyk uit dit alles besluiten, dat zy, van weegen de *Paapfche Potentaaten en Standen*, niets zekerders, als eenen zwaaren Oorlog, van weegen het *Euangelium*, te verwachten hadden. Weshalven zy dan ook daar op bedacht moesten wezen, hoe ze zich onderling zouden kunnen beschermen en verweeren. Om welke reede dan eene te zaamenkomste te *Schmalkalden* wierd aangestelt, op welke zich alle die geene, welke het *Euangelium* toegedaan waaren, lieten vinden; zoo wel de Vorsten,

ten, als de Steeden. Nademaal dan *Christiaan, Koning van Denemarken*, eindelyk ook het *Euangelium* in zyn Koninkryk aangenoomen hadde, zoo begaf hy zich ook wel haast in deeze *Religions-verbintnisse* der voorgemelde Vorsten en Standen. Derhalven wierd'er dan, kort daar na, eene andere tezamenkomste, of Vorstendag, te *Bronswyk* gehouden. Deeze onderhandeling nu, was den *Papisten*, en inzonderheid den *Hartog Hendrik van Bronswyk*, als aangestelde Veldheer der *Papisten*, ten uittersten teegen de borst, en hy trachte dierhalven ook met hulp van zyne vrienden, zoo veel te meerder, hoe zy met malkanderen den Oorlog teegen de *Religions-verwanten* zoo veel te eerder mochten bevorderen, en in't werk stellen: en, op dat zulks des te meerder aanzien en geweld, door het gantsche *Roomfche Rijk*, hebben mochte, zoo reisde *Hartog Hendrik van Bronswijk*, van weegen de *Paapsche Potentaaten*, zelfs na *Spanje*, tot den *Kaiser Kaarel*, en hy bragt veele gewaande afkondingen en beveelen meede teegen de *Religions-verwanten*, op dat den Oorlog daar door des te krachtiger in't werk gestelt mochte werden; want *Kaiser Karel*, toenmaals in droefheid zijnde, haaste hem zoo zeer niet tot den Oorlog, als het de *Papisten* wel gaarne gezien hadden, en ook daar op drongen. Waar door *Hartog Hendrik van Bronswijk* zelfs wel ettelyke maalen gezegt hadde, men moet niet den naam van *Kaiser Karel*, als met een dooden valk byten. Wanneer nu *Hartog Hendrik van Bronswijk*, met alle deeze kriegsraadslaagen en bloedhandelingen, met eenige weinige paarden heimelyk door't *Land van Hessen* reed, zoo wierd een van zyne dienaar, die deezen geheelen bloedhandel by zich, tusschen in de zadel voerde, gekreegen en gevangen, en alzoo wierden alle die krygshandelingen der *Papisten* openbaar, waar na hier uit zoo veel strydschriften van *Hartog Hendrik van Bronswijk* teegens den *Keurvorst van Saxen*, en den *Landgraave van Hessen*, in openbaaren druk uitgingen; zoo gebeurde het ook, dat'er by na ontrent dezelve tyd veele jammerlyke brandstichtingen hier en daar gedaan wierden, waar door veele Steeden en Vlekken der *Religions-verwanten* jammerlyk verdorven wierden, en, van alle zulke brandstichtingen, wierd, van veele lieden, de schuld alleen heel gemakkelyk aan *Hartog Hendrik van Bronswijk* opentlyk gegeeven. Alhoewel nu uit dit alles te bespeuren was, dat'er by de *Papisten*, om des *Euangeliums* wille gantsch geen vreedete verhoopen was, zoo bemoeide zich *Kaiser Kaarel* doch evenwel daar meede, dat'er, in deeze tweedrachtige zaaken des Godsdienfts, eene *Christelyke* te zaamspraake gehouden mocht werden, eer dat men het swaard aantastte, op dat de langvoorgenoomene krygs- en veldtocht teegen de *Religions-verwanten* daar door nochmaals tot op een andere tyd en geleegenheid verschooven mochte werden.

Nu was, ontrent deezen tyd, *Heer Maurits van Saxen* eerst onlangs, na het afsterven van zyn *Heer Oom Hartog Hendrik van Saxen*, nochmaals door de hulpe en bystand van den *Keurvorst Heer Frederik*, in zyn oud geërfde Land ingestelt, daar noch, gelyk te vooren gemeldt is, de gantsche Landen Ridderfchap, het *Paapsche* deel aanhing, en de *Euangelische* vyandig was, en *Heer Georgens* verlaaten Raaden waaren daar ook noch alle, die zich gezaamentlyk, by haaren nieuwen aankoomenden Heere wel wisten te schikken, en zy konden, weegens den Godsdienst haaren heimelyken haat teegens den *Keurvorst* voor eenen tyd, noch al vry loos verbergen. Zoo wierd dan deeze jonge bloeiende Heer, *Hartog Maurits*, by zynen Oom de *Keurvorst*, op het heerlykste onderhouden, en opgetrokken, en hy quam nu in een vol Landschap, en treffelyken aangeërfden schat, en hy

ging nu in zyn eigen tuin, zonder eenige hindernis of tegenspraak &c. In deezen jongen en vroolyken Vorst verwekten dan de *Meissenaars* wel haast een misnoegen teegen zynen Oom den *Keurvorst*, die doch voor hem en zyn Vader, zyn Land hadde helpen beschutten, hem daar ingezet, behouden, en daar en booven in zyn jeugd, heerlyk en hoffelyk hadde opgetrokken, alzoo, dat hy, *Hartog Maurits*, de voorige ontfangene trouwe en weldaadene alle te zaamen vergat, en eenen Oorlog teegens zynen Oom, den *Keurvorst*, voor de Stad *Wurtzen* heel schielyk aanving, welke noch hedendaags de *Vlaaden-kryg* genaamt werd, om dat die op *Paschen* voorviel, en alhoewel, door Gods genaade deeze ellendige *allarm* haast gestilt, en de Vorsten weder te zaamen verzoent wierden, alzoo, dat *Hartog Frederik* niet anders wist, of hy hadde nu de trouwste en liefste Oom tot een buurman, zoo bleef'er noch, voor en na, eenen verborgen haat en verontwaardiging, in het herte van *Hartog Maurits* steeken, welken hy, eenen geruimen tyd lang meesterlyk wiste te verbergen, schoon hy door zyn *Meissensche Raaden*, altyd heimelyk als een glimmend tintel, aangestooken en opgeblaazen wierd. Van deeze ondankbaare vergeetelheid willen de *Meissenaars* nu gantsch niets meer weten, en zy geeven voor, dat *Hartog Maurits* eeniger maaten, tot deeze onverwachte *Vlaaden-kryg*, eene goede oorzaak gehad heeft, en evenwel, by aldien men eene grondelyke vaste oorzaake van deezen Oorlog begeert te weten, zoo kunnen zy echter gantsch niets gewichtigs in der waarheid by brengen, het welke zy echter buiten alle twyffel, volgens haare aangeboorne, hovaardige en prachtige grootsheid; aart, en natuure, geenzins zouden nalaaten, met de hoogste schynbaarheid, uit te blaazen, of op te pronken, by aldien zy maar iets bestandigs of grondelyks daar van wisten aan den dag te brengen.

Ontrent de zelve tyd deed men ook een tocht teegens de *Turken* in *Hongaryen*, voor *Offen* en *Pest*; alhier hadde het van rechts weegen betaamd, dat men den *Keurvorst van Saxen*, *Hartog Frederik*, als een *Aarts-maarschalk des Ryks*, tot Veldheer gemaakt hadde; maar de *Cardinaal, Albrecht van Mentz*, wist het zoo te bekuipen, dat'er in de plaats van den *Keurvorst van Saxen*, zyn eigen Oom, *Markgraaf Joachim van Brandenburg*, tot Veldheer verkooren wierd; in zulk een veldtocht begaf zich ook *Hartog Mauritz* in eigener perzoon, en hy hield zich voorwaar in den stryd zeer mannelyk en dapper; maar *Markgraaf Joachim* trok weeder, onverrichter zaake, van *Pest* en *Offen* af, en daar storven eensdeels veele Soldaaten, en veele wierden'er van de zelve door de *Hungaren* zelfs geplondert en verslaagen, en daar wierd toen ter tyd aan zeecker *Ongers Heer*, *Primi Petri* genaamt, de schuld daar vangegeeven, dat hy zich, in deezen kryg zeer verdacht gemaakt hadde; diefweegen hy ook, van den *Koning Ferdinand*, een tyd lang te *Nieuwstad* gevangen gehouden wierd. Als nu *Hartog Maurits*, weegens zynen vroolyken imborst, zich in deezen veldtocht, een goede naam en gunst gemaakt hadde, zoo wierd'er in't jaar 1544, eenen *Ryksdag* te *Spiers* aangestelt, die *Keiser Karel*, na zyne geleedene schaade van *Algorei* zelfs bywoonde. Op deezen *Ryksdag* dan, terwyl de *Kaiser* nu zelfs weeder in *Duitsland* was, hielden de Geestelyke en Weereldlyke *Potentaten* zeer yverig en heftig aan, dat doch de lang verzochte Oorlog nu eens in't werk gestelt mocht worden; en, door dien ook de *Hartog Frederik van Saxen*, en de *Landgraaf Philips van Hessen* in eigener perzoon den *Ryksdag* te *Spiers* bywoonden, zoo wierden alle deeze *Krygspraectyken*, en bloedhandel zoo heimelyk gedreeven, dat de *Keurvorst*

vorst die geenzins merken konde; want *Kaiser Karel* toonde zich op het allergenadigst teegens hem, en hy bood zich ook, uit byzondere genaade, aan, indien de *Keurvorst*, naar Gods wille, als een Heer van groot gewicht, door den dood uit deeze wereld gehaalt zoude worden, zoo wilde hy, de *Keiser*, *Hartog Frederiks* nagelaate jonge Heer Zoon, een getrouwe opziender en voogd zyn, en wierd alzo de *Keurvorst*, in zyn gemoed zoo zeer geruſt geſtelt, dat hy zich, van den *Kaiser*, over geene ongenaade, of cenig overval weegens den Godsdienſt, meer bekommerde. Maar niet te min wierd 'er op de zelve *Ryksdag*, door aanſtookinge des *Cardinaals van Ments*, de jonge Heer *Hartog Maurits*, noch al verder teegen den *Keurvorst* opgehitſt, en, door dien *Kaiser Karel*, juuſt toen tertyd, eenen tocht teegen den Koning *François* voor *Landshut*, voor hadde, zoo handeldemen met *Hartog Maurits*, dat hy zich, niet alleen in deezen tocht, maar ook in andere zaaken, in des *Kaisers* dienſt zoude inlaaten; want, als hy zulks doen zoude, en zich gehoorzaamelyk, dienſtwillig, en wilvaardig teegens zyne *Majeſteyt* betoonen, zoo zoude hy hem dit niet alleen rykelyk vergelden, maar hem ook noch daaren booven tot een *Keurvorst van Saxen* maaken. Deeze handeling nu wierd wel voornaamentlyk door den *Cardinaal Albrecht*, en zyne Raaden, maar ook door *Chriſtoffel van Carlowitz*, wel eer een *Mentze*, maar nu een *Saxiſche Meiſſenſche Hof-dienaar*, met het hoogſte geheim; in alle ſtilte, verhandelt, zoo dat, gelyk als gemeldt is, de *Keurvorst*, *Hartog Frederik*, niet anders merken konde, als daar was, met zynen Oom, *Hartog Maurits*, alleen maar over de *Veldtocht in Frankryk* gehandelt geworden: maar *Hartog Maurits* voerde terſtont, na dit heimelyke aangegaane verdrag, deeze 4 letteren in zyne *lieverye*, V. G. M. A. *Vielleicht Glukt Mirs Auch*. Zoo wierd ook, ontrent die zelve tyd, *Hartog Augustus*, *Hartog Maurits* Broeder tot een *Coadjutor* te *Merſeburg* gemaakt, waar door dan die twee Gebroeders van *Hartog Frederik* t'eenemaal afgetrokken, en ook een heimelyk lokaas van den jongen Vorſt wierden, en op de zyde der Geeſtelyke gebragt; zoo hadde ook de *Cardinaal, Albrecht van Mentz*, eenige jaaren te vooren, weegens zyne groote ſchulden het zeegel des Roomſchen Ryks, welke hem als *Biſſchop van Mentz*, en *Cancelier van 't Ryk*, toevertrout was, aan *Granvelle*, voor eenige duizenden guldens, verkoft, zoo dat voortaan alle de handelingen, welke door het recht, aan 't *Kaiſerlyke Hof* verrecht moeſten werden, t'eenemaal door de handen van *Granvelle*, en die van zyn Zoon, de *Biſſchop van Arras* moeſten gaan.

Wanneer nu niet lange na de voleindinge van deezen *Ryksdag* des 44^{ſten} jaars de *Aarts-Biſſchop van Mentz*, *Cardinaal Albrecht*, ſturf, zoo begaf zich terſtont zyn geheime Raad en *Cancelier*, *Dr. Turk*, een argliſtige en bloeddorſtige Vyand van 't *Euangelium*, in *Hartog Maurits* dienſt, naar *Dresden*; deezen *Turk* nu haalde wederom de oude bloeddorſtige *practyken* voor den dag, noch van *Hartog Georg*, en zyne oude Raaden afkoomende, teegens den *Keurvorst Frederik*, daar *Chriſtoffel Carlowits* hem trouwelyk in hielp, beneevens *Dr. Kommerſtad*, *Dr. Fachs* te *Leipzig*, en wat'er noch al meereenen ouden haat en nyd teegens het *Euangelium* verborgen hadde. En doordien nu haaren jongen Heer, *Hartog Maurits*, weegens zyn vroolyk gemoed in Krygs-zaaken, een groote gunſt en toezegginge by den *Kaiser* hadde, zoo wierd zyn hert en zin, hoe langer hoe meerder den *Keurvorst* teegen, en hadden daar over dezelve *Meiſſenaars* ook al eene heimelyke t'zaamenſpanninge met des *Keurvorsts* geheime Raaden, en voornaamſte van den Adel gemaakt, doch met zulk eene groote voorzichtigheid en liſt, dat hy, de *Keurvorst* in eige perzoon het niet merken

konde; behalven *Dr. Luther* alleen, die het wel zag, waar heene alle deeze zaaken zouden draayen, en hy merkte deeze t'zaamspanninge der *Meiffenaars* voor alle andere menschen aan, hoe zy eindelyk den *Keurvorst* vertreedden, en land en lieden vernielen zouden; waar over hy dan ook dikmaals wel diep daar over zuchte, dat zyn genadige Heer, de *Keurvorst*, zyne *Raaden* zoo veel toe vertroude; want zy, des *Keurvorsts Raaden*, hadden met de *Meiffenaars* eene honds-ketting over den *Keurvorst* gemaakt, zy zouden ook niet eerder ophouden, voor dat zy hem eerst op de vleesch-bank hadden gebragt: hy verhaalde ook, hoe dat des *Keurvorsts Vader*, *Heer Joannes*, hem, *Luther*, op een zeekeren tyd, alleen, te *Torgau*, in zyn kamertje, aan 't venster, verzocht, en met een bedroeft herte gezegt hadde: Ach, lieve *Heer Doctör*, myn zoon vertrouwt de menschen al te veel, want hy kent haar nog niet, maar hy zal haar wel eens leeren kennen, wanneer de schade gefchied is.

Als nu alle deeze listen in vollen swang gingen, zoo vingen nochmaals de *Sacramenteerders*, en *Caspar Schwenkfeld*, iets nieuws in *Silesien* aan, waar doör ze veele lieden op den dool-weg hielpen, zoo dat ook een Edelman uit *Silesien*, *Dr. Luthers* swaager, eenen *van Bora*, naar *Wittenberg* quam, en van den *Doctör*, in deeze verwarde zaaken een grondelyk bericht bëgeerde, hoe hy zich, in deeze nieuwe handeling der *Sacramenteerders* en *Swenkvelders* richten en schikken zoude. Hier door wierd *Dr. Luther* dan bewoogen om zyn laaste en eindelyke belydenisse aangaande het *Avondmaal van Christus* in druk uit te geeven. Wanneer zulks nu voor de Godsgelerden te *Zurich* quam, zoo gaaven ze een *Latyns* antwoord uit, daar in zy alle de meeningen en gevoelens des *Euangeliums* op een nieuw herhaalden en verdeedigden: van het gedrukte antwoord van haar wierden dan twee *exemplaaren* naar *Wittenberg* gebragt, daar 'er de *Keurvorst* een van kreeg, en het voor hem liet leezen; en doordien *Dr. Luther* hier vooren van den gantschen handel, in zyne laaste en gedrukte Belydenisse genoegzaam gezeid hadde, en dat het de *Keurvorst* echter voor noodzaakelyk hield, dat het *Zurichse geschrift*, met een genoegzaam antwoord wederlegt wierd, zoo liet hy dierhalven met *Philippus* handelen; dat hy het antwoord daar op wilde instellen, op dat *Dr. Luther*, als nu een oud en zwak man zynde, van alle verdere moeite verschoont mochte blyven; dit floeg *Melanchthon* rond uit, en schier in moeyelykheid t'eenemaal af, en hy hield eenige verdacht, dat men deeze aanzoeking, met voordacht, door *Luther*, van 't Hof hadde aangelegt aan hem te doen: gelyk als hy zich dan ook hier over, doch in der waarheid uit een valsch vermoeden, teegens *Marcellus*, en zyne vertroudfte Vrienden, beklaagde; en *Melanchthon* vatte zelfs de gedachten op, als of *Luther*, door dit *argument*, maar eene gelegenheid en oorzaak wilde zoeken, om hem in eenig ongemak aan 't Hof te brengen, of te drukken, het welke echter in der daad en waarheid, de meeninge van *Luther* nooit, maar alleen een valsche gedachte was. Want *Luther* hadde *Melanchthon* uit de grond van zyn herte lief, en hy liet nooit na, vanden Heere *Philippus* hooglyk te eeren, en de *Studenten* aan te beveelen, waar hy maar konde. Niet lange hier na wierd *Dr. Luther* van de *Graaven van Mansfeld* naar *Eisleben* verzocht te koomen, want zy hem, door veelvuldige verzoeken en aanhoudingen gebeden hadden, dat hy de langduurige verwerringen en twist-zaaken, daar inne zy nu al t'zeedert eenige jaaren met malkanderen oneens geweest waaren, by der hand wilde neemen, en tot een goede vergelykinge en eenigheid helpen brengen. Maar als hy de handeling recht ter deege aan wilde grypen,

zoo bevond hy terftont de zaaken, door de geldgierige Regtsgeleerde, op beide de zyden, in zulk eene verwerde wytloopigheid en verbitteringe in gewikkelt te weezen, dat, by aldien men hier in door Rechtsgeleerde de zaaken verder zoude willen voortzetten, dat 'er als dan noch eenige hulpe, noch raad in te verhoopen was; waarom hy ook *Dr. Melchior Klinge*, als een *Mansfeld* Rechtsgeleerde en *Procureur*, by de handeling niet gedoogen wilde, en daarom liet affchaffen; en deze verdrietelyke handel gaf den dikmaals gemelte *Luther* zoo veel te doen, dat hy zich verluiden liet, by aldien onze Heere God hem eenmaal weederom te huis wilde helpen, zoo zoude hy zelfs een boek teegen de zibvere en gonde Rechtsgeleerde gaan schryven, om dat zy de zaaken dikmaals tot haaren voordeele en gierigheid, teegen alle billykheid, meerder verwyderden en inwikkelden. Nu hadde *Dr. Luther* hier te voren een zinkinge in zyn eene been, het welke hem *Dr. Ratzenberger* om zyne geduurige zwindeling, opende, 't geene de *Italiaanen* een *fontanel* noemen; zoo lang nu als *Dr. Luther* 't zelve open liet, bevond hy minder zwindeling, en andere lyfs-zwakheeden van zyn lichaam, die hem anders vry dikmaals overquaamen; Wanneer hy nu, gelyk gemelt is, te *Eisleben*, met die verwarde *Mansveldsche* zaake veel moeite en arbeid te vergeefs aangewend hadde, en dat alle handelingen om niet waaren, zoo verdroot hem deeze wytloopigheid zoo geweldig, dat hy zyne eigene gezondheid daar door zelfs niet in acht neemen, en, met de gemelde raad, door de *Vitriool-steen*, zyn *fontanel* niet open houden konde, zoo dat hy vol van zwaarmoedigheid, in zulk een dagelykschen arbeid wierd, waar door hy dan de openinge aan 't been liet toelopen, zoo dat het te vermoeden is, dat deeze geweldige onsteltenissen van gemoed, beneevens de opwerpinge van de quaadaardige vochtigheeden naar boven, door het toelopen van de *fontanel*, gevoegt by zyne heftige daagelyksche quellingen, hem gezaamentlyk den dood aangedaan hebben: Den avond te voeren, eer hy sturf, was hy taamelyk vroolyk met zyne huis-genooten, en, eer hy zich, na het avondmaal, te bedde hadde willen leggen, heeft hy het volgende vers, met kryt, noch op de muur geschreeven.

Pestis eram vivus, moriens ero mors tua, Papa.

Dat is:

*In 't leeven was ik u, o Paus, pest en feryn,
En stervende zal u myn dood uw' dood ook zyn.*

Melanchthon meent, dat de oorzaak van zyn dood een zekere ziekte is geweest, die de Artzen *Cardiognus*, in 't Grieks *καρδιωγμὸν*, dat is, maagpyn; of pyn voor 'thart, noemen; maar andere meenen, dat de eerste aangetoonde ongeleegenheid een oorzaak van zyn dood is geweest. Men *disputeere* nu over de oorzaak van zyn dood, zoo men wil, en men zegge, dat het zyn *annus clymaëtericus* of Moord-jaar, is geweest, zoo is doch dit te beklagen, dat hy noch die kortetyd, die hy, behalven die *Eislebische* handelingen, in zyn huis te *Wittenberg*, noch overig hadde gehad te leeven, in de plaats van die heillooze en nietige *Mansveldsche* zaaken, veel hooger, gewichtiger, en voor de Kerken nuttelyker zaaken, in zyn eigen huis te *Wittenberg*, met beeter rust, hadde kunnen verrichten, dan dat hem zyne Erf-Heeren, den van God verordineerden dood, noch vol van angst en onrust zuur genoeg gemaakt moesten hebben. Wanneer het lyk van *Dr. Luther*, in een tinne kist, op des *Keurvorsten* bevel, naar

Wittenberg gebragt wierd, zoo wierd het zelve eerlyk, in de Slot-kerke aldaar, naast den predikstoel, ter aarde bestelt, en *Dr. Pomeranus* hield eene lyk-predicatie daar over, en *Melanchthon* een lyk-verteog. Kort voor *Dr. Luthers* reize naar *Eisleben* hadden zyne huis- en disch-genooten een slaande uurwerk op zyn slaapkamer vernieuwt en laten oprechten; zoo gebeurde het dan eens in de middernacht, dat'er, by dat slaande uurwerk, een groote val gehoord wierd, als of het steene gewicht van de strik afviel, maar 'smorgens was alles geheel en onbeschadigt. Als *Dr. Luther* zulks hoorde, sprak hy tot zyne disch-genooten, dat ze haar hier over niet onstellen moesten, want deze val beduidde zyn perzoon, dat hy wel haast zoude sterven; ook begeerde hy op deze verbasterde weereld niet langer te leeven, men zoude maar bidden, dat God hem een genadig uurtje geliefde te verleenen; zoo wilde hy zich in een dood-kist leggen, en aan de wormen een frisch lichaam te verteeren geeven; de weereld was hem een vyand, en die was hier teegen hem maar tot een verdriet en last.

Alhoewel nu een ieder, wegens het overlyden van *Dr. Luther* bekrommert en treurig was, zoo dikmaals evenwel als *Melanchthon* alleen by zyne vertrouwde vrienden was, en men *de restauratione studiorum Theologicorum*, en over eenige veranderinge des toestands in de *Academie*, wegens deeze schielyke afgang van *Luther* bezorgt was, zoo konde men wel merken en bespeuren, hoe het *Melanchthon* in 't heimelyk goed deed, dat men zich voortaan naar hem, als den oppersten, rechten moeste; want hy altyd, gelyk als gemelt is, by *Luthers* leeven, hem zelve ingebeelt hadde, dat *Luther* zyn eige achtbaarheid maar alleen hadde bevordert, en daarncevens hem nooit hadde willen gunnen, dat hy ook in eenig aanzien mocht koomen; derhalven behagde het *Philippus* in 't heimelyk ook wel, dat nu de voornaamste *Theologie* te *Wittenberg*, als *Pomeranus*, *Kreutziger*, *Major*, en alle de andere *Professores*, alleen maar by hem raad moesten koomen haalen; gelyk als hy dan ook alleen, in *disputationibus Theologicis*, in *Dr. Luthers* plaats, de voorzittinge hadde, en wat een ieder Godgeleerde, of in de kerk-predicaten, of in de schoolen, leeren zoude; zulks wierd aan een iegelyk van *Melanchthon* voorgeschreeven, daar inne hy, zich ook geen moeite, noch arbeid altoos verdrieten liet, want hy eene byzondere vreugde hadde, wanneer hy iemand, die maar slechts zyn raad en hulpe begeerde, met raad en daad behulpzaam konde zyn, en goed bewyzen. Alhier kan men nu niet eigentlyk weeten, wat *Hartog Johan Frederik* voor gedachten heeft gehad, dat hy, kort na *Dr. Luthers* dood daar na getracht heeft, hoe hy aan *Melanchthon*, in de *Theologie*, noch een meedehelper, naamentlyk den Heere *Brentius*, toevoegen en ordineren wilde, maar, na *Luthers* dood, vielen'er wel haast andere gewichtige handelingen voor, zoo dat zulk voornemen van den *Keurvorst* achter bleef, en hy zich in den Oorlog liet inwikkelen.

Want, als *Dr. Luther* in *Februarius* sturf, zond *Kaiser Karel* terstont, ontrent *Paschen*, *Nicolaas van Kömeritz*, in een gezantschap, tot den *Meiffensen*, en *Saxischen Adel*, en hy liet hen aanzeggen: Nademaal zyn *Majesteit* in vermoeden was, als wilde hy zich vyandlyk, of teegen het *Euangelium* opmaaken, dat dit geenzins zyn meeninge was, maar na dat'er anders veele klachten voor zyne *Majesteit* kwamen, dat men zoo averechts met de geestelyke goederen omsprong; zoo wierd hy hier over met rechtvaardig medelyden bewoogen. Deeze boodschap was nu wederom een bequaame voorstellinge voor de *Saxische* en *Meiffensche* Edellieden, die behalven dat, wegens de geestelyke goederen, dewelke de *Keurvorst* van Sa-

xen ten deele tot het oprichten der Hooge-school, ten deele tot andere godvruchtige gebruiken der Kerke hadde aangewend, reeds afkeerig van den Keurvorst, en daarom noch dies té meer op hem verbitterd en verstoord waaren.

Als mede; nademaal *Christiaan* Kooning van Deenemarken de voor-naamste in het verbond der Protestantische Standen was, en Kaizer *Karel* noch iets, van weegen den verdreevenen Kooning *Christiern*, aan wien *Karels* Zuster getrouwd was, op hem te eischen hadde; zoo liet de Kaizer zoo ras als 't mogelyk was; ook met deezen Kooning *Christiaan* handelen, om dit verschil ten eenemaal by te leggen en weg te neemen, op dat de gemelde Kooning zich uit het Smalkaldische Protestantische Verbond zou begeeven; gelyk dan dit alles met de uitterste neerstigheid wierd in 't werk gesteld, en hier door alzo de hulpe des Koonings van Deenemarken den Protestanten gantschelyk afgezneeden. Hier op volgde haast, dat de Keurvorst van Saxen en de Landgraaf van Hessen voor weederspannige Vorsten des Ryks, en in den Ban verklaard wierden, en den Oorlog op den hals kwam; dienvolgens, of schoon *Jan Frederik* den Kooning van Deenemarken om hulpe en bystand verzocht, en weegens de gemaakte verbintenis van *Bronswyk* liet indachtig maaken, zoo wierd hem doch zoo-daanige hulp van den Kooning *Christiaan* glad afgeslaagen. Dit wist *D. Melchior Klinge* wel van te vooren, dat het den Keurvorst zoo gaan zoude, derhalven hy ook voorheen de Gezanten des Keurvorsts van Saxen waarschoude, dat zy niets by Deenemarken zouden uitrechten. Alhoewel nu de Keurvorst, in dit krygs-gevaar, in geenen deele van zins was geweest, zich in eigener Perzoon in een Veldtocht teegens den Kaizer te begeeven, maar te huis by de zyne het gantsche noodlot te verwachten en uit te staan; zoo hield echter de Landgraaf *Philips* by den Keurvorst zoo lang aan, en liet niet af van hem nacht en dag aan de ooren te lellen, tot dat hy daar in bewilligde. Wanneer nu zulks den Landgraave wierd aangezegt, behaagde hem deeze boodschap zoo wel, dat hy den geenen, die hem deeze tyding bracht, een kostelyk paard tot boodenbrood vereerde. Tot deezen Veldtocht des Keurvorsts, waaren ook de Wittenbergsche Godgeleerden een groote oorzaak. Want zoo ras de Keurvorst van *Saxen* en de Landgraaf van *Hessen* in den Ban en Weederban verklaard waaren, stelde *D. Joris Major* aanstonts eenen anderen Ban en Weederban der hooge Goddelyke Majesteit teegens den Kaizer *Karel* en zynen Broeder *Ferdinand* daar teegen, latende de zelve in openbaaren druk uitgaan. Desgelyks liet *Philips Melanchthon*, *D. Luthers Waarschouwinge* aan zyne lieve *Duitschers* op 't nieu weder drukken, waar in hy eenige weinige woorden van *Luther* veranderde. Zoo schreef ook *Joost Menius* een byzonder boek van de *Verweeringe in der nood*, het welke hy aan den Heer *Philips* na Wittenberg zond, om 't door te zien, eer het gedrukt wierd. Doch *Philips* schreef het geheel en al op 't nieuw, en hy liet het ook onder den naam van *Joost Menius* openlyk op de pers leggen; ook zocht men over al eenige kladdige papieren of onvolmaakte stukken uit de hoeken, die *D. Luther* zoude geschreeven hebben, om te bewyzen, dat hy tot zoo een noodweere voor den Godsdienst teegens den Kaizer hadde geraaden; daar nochtans noch veele andere raadgevingen van hem voor handen zyn, waar in hy een heel andere meening aan den ouden Keurvorst *Joan* voorsteld, als het die van *Wittenberg* voordraagen. En in deezer voegen is misschien de Keurvorst *Jan Frederik*, en door den Landgraaf, en door de Wittenbergsche Godgeleerden bewoogen geworden, om zich in den Oorlog teegens den Kaizer te begeeven. Als hy

hy nu voor zyn vertrek uit zyn Land, de Stadt Wittenberg met Volk bezette, en zyn Land zynen Neef den Hartog *Mauritz* trouwhartig aanbeval, zoo verzeekerde hem ook den Hartog hier op, van zyn broederlyke vriendschap en getrouwe nabuurschap, en geen leevendig mensch vermoede eenigē hinderlaagen of gevaar van den Hartog *Mauritz*. Nochtans hadde hy eenen dienaar aangenoomen, *Frans Kram* genaamd, die onder 't verreizen des Keurvorsts en 't bezetten van Wittenberg, zich jeegens een zyner vrienden, in het huis van *Ambrosius Ruiter* liet ontvallen: De Vorst *Jan Frederik* mocht wel op zyn hoede zyn; want Hartog *Mauritz* hadde iets in 't zin, dat *Jan Frederik* noch niet wist. Deeze *Frans Kram*, was van een laage afkomst uit Sileesien, en hy hadde zich kort van te vooren in den dienst van Hartog *Mauritz* begeeven, om zyn verspieder te zyn, hy had voorheen goede kennis met alle de *Professoren* van Wittenberg gehad, wist ook de gantsche gelegenheid der Stad ende der Inwoonders; 't was hem ook moogelyk wel na den zin, dat hy van een moeiljyke slaavernye (*famulaat*) tot Wittenberg, in den dienst van zulken ryken Vorst gekoomen was; hy droeg zich derhalven in alles wat men hem beval, en daar toe zich niemand wilde gebruiken laten, willigen onverdrooten.

In de Stad Wittenberg wierd tot Bevelhebber gesteld eenen *Erasmus*, een laatdunkend Meiffensch Edelman, en een recht vyand der Studenten, die ook een van die dienaars en Raaden van den Keurvorst, *Jan Frederik* was, die een langen tyd te vooren met de dienaaren en Raaden van den Hartog *Mauritz* goede kennisse en verbintenisse hadden gehouden; zoo dat hy zich ook, zoo haast de Keurvorst uit zyn Land verreisd was, in de bezettinge zoo droeg, dat hy by veelen verdacht wierd. Als deeze bezetting geschiede, pakte *Melauchthon* zich haast van Wittenberg weg, en begaf zich na Zerbst, in het huis van *Doct. Wolfgang Fabricius*.

Als nu, gelykwe gehoord hebben, de Keurvorst *Jan Frederik* door den Landgraaf *Filips* en zyne Godgeleerden zoo krachtig tot den Oorlog vermaand, en, om uit zyn Land te trekken bewoogen was; zoo kon men in den zelve Veldtocht, aan zyn Krygsvolk en Bevelhebbers, die hy al te veel vertrouwd, al vroeg speuren, dat hy teegens den Kaizer weinig zoude uitrechten.

Want van zins zynde met zyn gantsche Leeger den Vyand aanstonds onder de oogen te trekken, zoo leide zyn Overste *Goldakker* hem met al zyn Volk door zulke onbekende en ongebaande weegen, dat het weinig gescheeld hadde, of hy was door eenen haastigen oloop van waater, met alle de zyne om den hals geraakt, en overrascht geworden.

Terwyl nude Keurvorst buiten zyn Land is, zoo komt de Hartog *Maurits*, teegens alle beloofde en toegezeide trouwe, en valt 'er hem schielyk van achteren in; daar toe gebruikende een hoop *Hussaren*, die hem de Koning *Ferdinand* had by gezet. Om echter de zaak een weinig schyns te geeven, en een verwytjen aan te sryken, zoo liet hy in openbaaren druk uit gaan, dat hy alles ten besten van den Keurvorst zynen Neeve dede; op dat het Keurvorstendom van Saxen niet onverwachts van *Ferdinand* ingenoomen zoude worden, en hy ook zynen aanval of deel al zoo onvoorziens mogte verliezen. Dus liet de Landgraaf *Filips* ook eenen opentlyken brief uit zyn Veld-leeger aan den Hartog *Mauritz* afgaan, hem waarschouwende, dat hy dit overvallen en inneemen des Keurvorstelyken Lands zoude hebben na te laten, en daar van geheelyk af te staan, of dat hy anderzins genoodzaakt zoude zyn, den Keurvorst met zyn gantsche macht teegens hem by te springen.

Aan dit fchryven van den Landgraaf, gaf ook meenig mensch geloof, en niemand dacht anders, of het was den Landgraaf oprechtelyk ernst.

Doch als beide de Vorften voor de Stad Ingolftad teegens den Kaifer te Velde lagen, en de Landgraaf eens vervaarlyk fchieten liet, zoo wierd nochtans al het gefchut ter zyden afgekeerd, dat het aan het Keizerlyke Leeger geen fchaade kon toevoegen: en als zulks een Keurvorftelyke Hoo-veling *D. Matth. R.* merkte, en daar van fprak, zoo is hy aanftonds onder een fchrikkelyke verftoortheid en toorn des Landgraafs uit het Leeger weg gejaagd of aan een kant gezonden. Onder dit grouwelyk fchieten begoft de Kaifer zelfs fchier aan de belofte des Landgraafs te twyfielen, zeggende: *Egy quant, bouw my, dat gy my toegezeft en beloofst hebt.* Noch heeft ook de Landgraaf, terwyl het Leeger der twee Vorften teegens den Kaifer ftond, zyn Afgezant by den Kaifer gehad, en met alle moogelyke vlyt laaten handelen, dat hy by zyn Majesteit in genaaden mogt aangenoomen werden, als dan wilde hy met zyn Krygsvolk, al dat den Kaifer teegenftreefde, helpen t'onderbrengen. In het Leeger voor *Gengen* gebeurde een belagchelyk voorval; want als het Keurvorftelyke Krygsvolk, wegens beloofde betaalinge, een alarm of oploop met een groot gefchreeuw voor de tent des Keurvorfts maakte, en geduurig *geld, geld, geld* rief en vloekte, en de Keurvorft hier over zynen Bevelhebber *Joan Metsch* (dien hy kortelyk het geld reeds had ter hand gefield, het welk hy echter ver- fweegen hadde) hard toefprak, maakte gemelde *Jan Metsch* aanftonds een jok en lagchery hier uit, zeggende: Ach genadigfte Heer, het Volk roept niet om geld, maar hun klaagen is maar, *kelde, kelde, kelde*; want de arme duivels lyden koude. Doch om kort te gaan, alle zaaken waaren zoo gedraaid, dat men den Keurvorft wilde onder 't jok brengen; en overmits het harde weder en de vorft begon aan te gaan, trokken de Keurvorft en de Landgraaf beide onverrichter zaake na huis.

In deezen aftogt, als de Landgraaf van de Stad Frankfort, als eene der Bond-genooten, aangesprooken en gevraagd wierd, hoe alle zaaken ftonden, en wat men van zyn hulpe en byftand te verwachten hadde? antwoordde hy, een ieder vos mocht zyn eigen lyf in acht neemen, en het zelve zoo wel bewaaren als hy konde. Toen hy nu weder te huis was gekoomen, verbood hy door zyn gantsche Vorftendom, aan alle zyne Onderdaanen, op de hoogfte lyf-fftraffe, dat zich niemand onder den Keurvorft van Saxon zoude verhuuren of aanneemen laaten. Terwyl nu deeze Veldtocht duurde, hield zich *F. Melancthon* tot Zerbft in het huis van *D. Wolfgang Fabricius* op. En als hy eens op een tyd bezocht en gevraagd wierd, hoe hem dit flinx overvallen der Keurvorftelyke Landen, door den *Hartog Maurits* aanftond, zoo laakte hy het zelve ten uiterften, en liet met eene eenige vaarzen zien, waar in hy als in een raadzel de ondankbaarheid des *Hartogs*, onder de beeltenis van een koekoek, vertoond hadde:

Ingrato cuculus nutricem devorat ore &c.

Dat is:

De ondankbaare Koekoek verflind zyn eigen Voedfter &c.

En noch een opfchrift op Abzalou hangende aan een eyke-boom.

Degener immerito rapuisti scepra parenti &c.

Ontaarde Zoon, gy hebt u onnoozele Vader van zyn Ryk berooft.

Noemde ook daar beneevens de voornaamste stichters en aanstookers van dezen Oorlog onder *Hartog Maurits* Hof-Raaden, als naamelyk; *D. Fax*, *Kommerstad*, *Karlowitz*, *Turk*, *D. Ossa*, *Julius Ploeg*, den *Bisshop van Naumborg* &c. En besloot eindelyk met diergelyk een rymzel.

*Indien men deeze zes zag hangen aan een touw,
Zeer goed voor Saxen en voor Meiffen weezen zouw.*

Als nu de Keurvorst met zyne Soldaaten weeder in zyn Land quam, en een ieder de handeling van den *Hartog Maurits* verfoeide, om dat hy zich zoo boosaardig teegens zynen Neeve beweezen hadde, zoo beleegerde de Keurvorst eerstelyk de Stadt Leipzig. Doch door dien de Keurvorstelyke Raadsheeren hunne Vrouwen daar binnen hadden, zoo wist men de zaak zoo te beleggen, dat men Leipzich met geenen ernstigen storm dorst aan taften; gelyk wel de Heer *Joris van Rekrood* met zyn Volk willig daar toe was. Want een voornaam Officiër onder des Keurvorsts Krygsraaden, *H. V. Ponica*, liet zich op eenen bestemden morgen, op een schoon wit paard hiër en daar om de Stad zien, geevende daar door een teeken aan die van Leipzig, dat men voortaan niet meer van belang na binnen schieten zoude.

Aldus wierd de Keurvorst van de Beleegeering van Leipzig afgevoerd, en nam zyn weg na Dresden, zoo dat ook de *Hartog Mauritz* by tyds de vlucht nam, en eindelyk ook by na zyn Land verlooren hadde: Doch des Keurvorsten Volk wierd zoo verdeeld, dat'er eenige op de Boheemsche Grenzen, eenige op andere plaatzen, tot hulpe van zommige ingenoomene Steeden en Vlekken, afgezonderd wierden, waar door het gantsche Leeger niet te zaamen kost blyven.

Ondertusschen was echter by na het gantsche Land van den *Hartog Mauritz*, door den Keurvorst van Saxen ingenoomen; want hy hadde reeds den Markgraaf *Albert* by Röchlitz geslaagen en gevangen genoomen; en *Mauritz* moest te rug wyken; en de Keiser wastoen tertyd noch niet van zins zich met zyne Benden in eigener Persoon na Meiffen te begeeven: Doch de *Hartog Mauritz* hield door den Bisshop van Arras, zoo geweldig om hulpe en redding aan, dat hy ten laatsten zelfs, met zyn Broeder *Ferdinand*, den *Hartog* te hulp kwam. Doch op dat de Keurvorst te gemakkelyker mocht geslaagen werden; na dat men, gelyk verhaald is, het Volk hiër en daar verdeeld hadde, en het niet by een was; zoo hielden zyne Opperste Krygs-Raaden alle de kondschappen voor hem verborgen, hoedaanig het ontrent den krygs-handel des Kaisers stond, hem wys makende; dat'er nergens noch Kaiser noch Vyand te vinden was, die hem eenig leed doen konde; en troonden hem alzo te gelyk van de Beleegeering te rugge, en de Elve af, en dat in dier voegen, dat de Kaiser met zyn geheele Leeger in 't Land kwam; en men leide hem met voordacht aan zulk een ondiepe plaats, daar de gantsche Stroom overal doorwaadbaar was, het welk anders noch beneden noch booven die plaats niet geschieden konde, &c.

Als zy nu den Keiser na genoeg gebragt hadden, en voor den Keurvorst alle tydingen en kennisse van zaaken verborgen gehouden, en hem zoo zorgeloos gemaakt hadden, als of'er geen Vyand in 't Land was; en op dat hy toch immers verraaden, en in 's Vyands handen geleverd mocht werden, zoo draalden zy by die droogte der Rivier zoo lange, dat zy hem niet alleen eerst de Predikatie deden hooren, maar ook goeds moeds maltyd houden.

houden. Ondertuffchen waaren de Spanjaarden en des Keifers Volk door de Elve gekoomen, het Paardenvolk en de Overften naamen de vlucht uit het Veld, en verlieten den Keurvorft, zoo dat het Voetvolk alleen by hem bleef: en fchoon hy wel na Wittenberg had kunnen ontkoomen hebben, zo wilde hy echter van zyne Soldaaten niet wyken, houdende in deeſe ſchermtuzeling en gevecht niemand van zyne Krygs-Overften, en Bevelliebers by zich, als alleen den Hartog Ernſt van Bronſwyk, die ook te gelyk met hem gevangen wierd; de Overften, Hoofdmannen en Ritmeesters vlooden meerendeels van hunnen Heer na Wittenberg, of daar een ieder docht het beſt veilig te zyn. Als nu *Jan Frederik* door het vluchten zyner Overften aldus gevangen was, en Wittenberg door den Keifer beleegerd wierd, zoo moest zich die Stad ook haalt aan den Keifer overgeeven; en toen 'er nu wegens den gevangen Keurvorft een Verdrag-fchrift in 't Leeger opgeſteld wierd, zoo moest hy alle de punten die daar in yervat waaren, ingaan, alleenlyk weigerde hy van de bekende en beleedene Waarheid af te wyken, of daar van af te ſtaan; en dit wierd hem dies te eer vergund en toegelaaten, om dat de Kaiſer noch gantſch uit den naam niet hebben wilde, dat hy om de Religie een Oorlog hadde aangevangen. Ook was de Keurvorft zoodaanig gezind, dat hy liever zyn hoofd wilde verliezen, dan van zynen Godsdienſt afwyken. Dewyl nu des Keurvorfts Gemalin ter zelve tyd binnen Wittenberg was, en zy ook aan den Kaiſer voor haaren gevangen Heer een voetval deede, zoo liet hy den Keurvorft toe, dat hy noch voor zyn vertrek met zyne Huisvrouw en Zoonen in de Stadt mocht ſpreken, mits ter rechter tyd weeder koomende. Terwyl nu de Keurvorft binnen Wittenberg was, verzocht *Doct. Pomer* hem ook aan te ſpreken, hy wierd ook aanſtonds tot hem ingelaaten, want de Keurvorft beelde zich in, dat hy waarlyk d'een of d'andere vertrooſting uit Gods Woord, in deeze zyne rampzaaligheid zoude van hem hooren: doch hy hoorde geen anderen trooſt van *Pomer*, als dat hy om zyn achterſtellig tractement ſprak, noch daar wierd aan geen vertrooſten, of betoonen van mededoogen gedacht: hier op liet hem de Keurvorft in 't kort de verzochte betaalinge ter hand ſtellen, en begaf zich ter beſtemder tyd weeder na 't Leeger. Kaiſer Karel reed ook zelfs in Perzoon binnen Wittenberg, en als hy zich *Doct. Luthers* graf in de Slot-kerk had laaten aanwyzen, en ook na de Luthersche Ceremonien en Kerken-ordeningen ſcherp verneemen laaten, zoo had hy in der daad ondervonden, dat het daar ontrent veel ordentelyker en beeter geſteld was, dan 't hem door de Vyanden des Euangeliums was aangediend geweest.

Toen nu, na deeze neederlaage, de Heer *Melanchthon* zich met zyn Vrouw en Kind na Bronſwyk begaf, volgde hem *D. Foris Major* met zyn Huisgezin na: Inſgelyks was *D. Chilian Goldſteen* van Halle meede daar heen geweeken; (want Hartog *Mauritz* ſtond hem als een *Syndicus* der Stad Hall na 't leven.) Het gebeurde dan eens, als *D. Chilian* den Heer *Philips* in zyn woonplaats was koomen bezoeken, dat zy tezaamen in de praat raakten wegens de oorzaaken van deezen Oorlog: *Philips* was van gevoelen, dat de eerſte oorſprong deezes Oorlogs ontſtaan was uit de twiſt-fchriften, die de Land-Graaf van Heſſen en de Keurvorft van Saxen teegens den Hartog van Bronſwyk hadden laaten uitgaan; en overmits de Keurvorft daar op geſlaagen was geworden, zoo

zoude verders een rampzaalige omkeeringe van Kerk en Staat hier op volgen. Doch *D. Chilian* poogde *Melanchthon* hier oover te troosten, zeggende: *Ey Domine Praeceptor*, wy hebben tot dus verre in de Godsgeleerdheid dikmaals de plaats gehoord, *de cruce toleranda* [dat is van het Kruis geduldig te draagen,] en wy zyn hier ontrent maar *Theoretici* of disputerders en praaters geweest; maar teegenwoordig wil het ons God de Heere ook oeffenen en met der daad verzoeken leeren, om onster dege te beproeven, of wy hem willen getrouw blyven; Ja, antwoorde *Philips* daar op, dat laat zich wel licht zeggen, *Sed quid eris tandem finis praesentium calamitatum? Maar welk en wanneer zal het einde van deeze rampen zyn?* *Ey lieve*, hervatte *D. Chilian* weder, laat ons daarom niet wanhoopen, want God kan immers uit de steenen zelfs *Abrahams* zaad verwekken. Dewyl nu *Philips* niet wel veilig van *Bronswyk* na de *Hanzce*steeden reizen konde, wierd hy door eenige zyne goede vrienden van welke hy *alles goeds verhoopte* na den *Harts* genoodigd, en *D. Major* volgde hem met zyn Huisgezin; want zy konden ook in den *Harts* daagelyks better kennisse krygen, hoedaanig het in't *Leeger* en tot *Wittenberg* stond, en *Michiel Meyenborg*, had by des Keizers *Secretaris Jan Oberburg*, zeer goede kondschap; om daar meede den *Heer Melanchthon*, en de andere Geleerden, in het geene hun aanging, te dienen.

Als nu de Keizer met zyn *Leeger* na *Halle* vertrok, wierd eindelyk ook door tusschen-spraak van den Hartog *Mauritz*, de *Land-Graaf* by den Keizer verbeeden, dat hy na een gedaane voerval weder zoude in genaaden aangenoomen werden, en van de gevangenis bevryd blyven. En hoewel zulks zeer plechtelyk door des Keizers Hof-raaden beloofd wierd, zoo gebruikte echter de *Bisschop* van *Arras* deeze loosheid, dat hy uit het woord *eenig*, *eeurwig* maakte, verstaande in plaats *eenige gevangenis*; *eeurwige gevangenis*, zoo dat de *Land-Graaf* door deeze list in een zoodaanige gevangenis vast gehouden wierd. Doch middelerwyl waaren de Heeren *Professoren* en *Geleerden* in geweldige benauwdheid en gevaar hunner goederen, en zochten dienvolgens allerhande voorspaak en voorbiddingen, om hun leeven en goederen veilig en zonder ballingschap te moogen behouden. In deeze angsten nu hadden zy nergens geen en grooten troost of toevlucht, als alleen by den *Heer Melanchthon*: want die bad schriftelyk by den *Bisschop* van *Arras* voor zyne *Vrienden*; de *Professoren* van *Wittenberg*, dat zy toch by hunne goederen mogten blyven; daar beneevens verontschuldigde hy ze alle te zaamen, dat zy nooit eenigen raad of aanleidinge tot den *Oorlog* gegeeven hadden; desgelyks deed ook *Michiel Meyenborg* by den *Heer Obernberger* met zyn uitterste vermoogen.

Deeze voorbiddinge van *Melanchthon* jeegens den *Bisschop* van *Arras*; genoöten alle de *Wittenbergsche Professoren*, zonder onderscheid. Echter behalven dit alles, zoo hadde ook *Doct. Joris Major* goede kennis aan eenige Hof-Raaden van den Hartog *Mauritz*, aan welke hy schreef, verzoekende om vry geleide voor hem en de zyne. Dit wierd hem terstond onder de eigen hand en zeegel van den Hartog *Augustus*, (die toen noch *Coadjutor* tot *Merzeborg* was) toegezonden, mitsgaaders noch een bygaande brief, waar in hy tot Hof-Predikant van den Hartog *Augustus* verzocht wierd. Voor en aler nu noch de *Keurvorst Jan Frederik* met den beknipten *Land-Graave*, van *Halle* uit het Land gevoerd wierd, was hy echter op alle middelen, hoewel in de gevangenis zynde, bedacht, hoe noch in het ooverige gedeelte

deelte zynes Vorstendoms, het welk den Keyzer uit genaade aan zyne Zoonen gelaaten hadde, wederom een Hoogeschool en de godvruchtige oeffeningen zouden kunnen opgericht werden. Hy beval derhalven aan zyne twee oudste Zoonen, dat zy voor alle zaaken den Heer *Philips* zouden tot zich neemen en onderhouden; dit lieten zy dan terstond met de uitterste vlyt, door mondelinge en schriftelyke verzoeken aan hem voorstellen, en wierd de Stad Jena voor goed en de geleegenste plaats tot zoo een Hooge-School aangezien. Deeze opgedraage voorwaarden en dit beroep behaagde aan *Philips* wel, hy schreef ook zulks aan de gemelde twee Vorstelyke Gebroeders, en reisde dienvolgens na Weymar, om wegens deezen voorslag van het oprichten eener Hooge-School tot Jena voor 't laast met de Vorsten over een te koomen. Terwyl men nu in 't best van deeze onderhandeling was en men op de punt stond, om de afspraak te voltrekken en te onderschryven, ontvangt *Melanchthon* eenige brieven van de Geleerden van Wittenberg, die hy te vooren by den Bisschop van Arras hadde verbeeden, hem krachtiglyk verzoekende, dat hy wederom by hen tot Wittenberg zou koomen. Of hier nu ook brieven van den Hartog *Mauritz* zyn by geweest, is my onbekent; doch, gelyk gezegd is, als hy zyne gedaane belofte, volgens volkoomene afspraak wegens de School van Jena nu zoude ten einde brengen en onderteekenen, keerd hy in een oogenblik om, en vertrekt eer daar iemand om denkt in der haast van Weimar na Wittenberg, niet teegenstaande hy voorheen anders geschreeven en met zyn eigen hand beloofd hadde.

Als hy nu deeze reize van Weimar door Hall nam, zoo deden hem de Kerkendienaars, mitsgaaders *Doct. Chilian Goldsteen* (want hy was wederom van Bronswyk tot Halle in zyn ampt getreden) aldaar uitgeleide, tot buien de Steenpoort, op de Wittenbergse weg: terwyl zy nu voortgingen, verhaalde *Philips*, hoe dat zyn willeen voorneemen was, om wederom op nieuw tot Wittenberg eene Hooge-School te vinden; En dat nu ook de tyd gebooren was, in welke hy ook eens onbeschoormd zyn meening zou kunnen zeggen, het welke hy nooit, zoo lang Luther leefde, had doenderven. Hier op antwoorde hem *Doct. Chilian Goldsteen* terstond aldus: *Eylieve Domine Præceptor, zoogyets in uw boezem haddet, het welk van Luthers leere verschilde, zoo had gy het behooren voort te brengen terwyl hy noch leefde. Doch indien gynniets leerd, dat hem teegenstreefd, zoo zult gy zeekerlyk veel teegenspraak ontmoeten.* Op deeze taal van *Doct. Chilian* veranderde *Melanchthon* schielyk van verw in 't aangezicht, keerde zich van hem af, en sprak niet een woord meer tot hem.

Wanneer nu *Melanchthon* tot Wittenberg gekoomen was, en *Doct. Joris Major* (gelyk te vooren verhaald is) zich na Merseborg by den Hartog *Augustus* begeeven hadde, zoo betoonde de Hartog *Mauritz* zich ten uittersten gunstig jeegens de Geleerden te Wittenberg, hun aanbiedende zyne genaade, en daar beneevens treffelyke gaaven en geschenken. Want hy beschonk terstond *Doct. Pomer* en *Philips* ieder met een pomp-mutze (gelyk men 't in Saxen noemd) vol Daalders, en liet daaren booven hun alle gunst aanbieden: hier door verkreeg hy in 't kort een groote geneegendheid en gunst by alle Geleerden van Wittenberg: Want zy vergaaten hier door ras hunnen ouden gevangenen Heer ten eenemaal. Want als *Doct. Pomer* eens in 't besluit van het gewoone gebed op den Predikstoel ook voor de weereldlyke Overigheid belaste te bidden, zoo vermaande hy de Toehoorders, dat zy

ook voor hunnen genadigsten Heer den Keurvorst vlytig bidden zouden; Doch; zeide hy, ik meen niet den ouden Keurvorst, den Heer *Joan Frederik*, maar den teegenwoordigen, onzen genaadigsten Heer, den Hartog *Mauritz*, dat is een rechtschape, goeddaadig en mild Vorst, die heeft noch laatst aan den Heer *Philips* en my, aan een ieder, een pomp-mütze vol Daalders laten vereeren. Daar was 'er ook niet een, onder alle de Wittenbergfche Geleerden, die den ouden gevangenen Keurvorst in zyn droefheid en ellende met een eenig troost-schrift of briefjen aansprak, uitgezondert alleen de vroomme *Doct. Hieronymus Schurf*, een voortreffelyk Rechts-geleerde, dien veele menschen noch voor half Paapfch hielden: de ooverige Geleerden lieten het al te zaamen na.

Als nu de Keurvorst en Land-Graaf *Philips* door Keizer *Karel* uit het Land na Augsborg gevoerd waaren; zoo wende echter de Keizer alle moogelyké vlyt aan, om de twist-verwekkende Religie-zaaken door een gevoeglyk zacht middel; tot de uitspraak van een Christelyk *Concilium*; by te leggen: want hy die geene niet zyn wilde; die door geweld en het swaard den Godsdienst zoude trachten te onderdrukken, en uit te roejen; gelyk nochtans de Rooms-gezinde gaarn gezien hadden; en daarom gestaadig by hem aanhielden. Want zoo dikmaals als hy de Pausselyke met een vriendelyk bescheid van hunnen bloeddorstigen yver, op hield, placht de overleede Cardinaal van Mentz over den Keizer te klaagen, zeggende: Nu wyfd hy my al wederom een Italiaansche vyge.

Dewyl nu; gelyk verhaald is; de Keizer het verschil der Godsdienst graag door een zacht en gevoeglyk middel had bygelegd gezien; zoo belaste hy aan zyne voornaamste en geleerdste Raads-heeren een *Formulier* of *Voorfchrift* op te stellen; het welk en de Rooms-gezinde; en de Lutheranen in geloofs-zaaken konden aanneemen, tot op een toekoomend *Concilium*. Dit *Formulier* stelde; beneevens enige Roomsche geleerde Theologanten, *M. Joan Agricola* op; (die zich voor eenige jaaren van Wittenberg na den Keurvorst van Brandenburg binnen Berlyn begëeven hadde); en wierd dit Boek het *INTERIM* genaamd, het welke door den Keizer aan alle de vergaaderde Ryks-Standen voorgesteld en aan te neemen, bevoelen wierd. Overmids 'er echter, volgens het getuigenis der Goddelyke Schrift, nooit tot aan den Jongsten dag toë; eenig middel zyn kan, om Christus en Belial met elkanderen te vereenigen; maar wel, dat zich de Duivel in een Engel des Lichts kan vermommen; Doch alzoo niet te min dit opgestelde Boek *Interim* dien schyn vertoonde; dat de Papisten ook eindelyk eens vroom wilden werden, (en aan de Lutheraanen veele wichtige artikelen en punten toegeeven; zoo zaagen echter de rechtschaapen en bedreevene Godgeleerden wel haast; wat voor schaade en afbreuk het Euangelium door dit *Formulier* van Eenigheid lyden zou. Derhalven begoft ten eersten *M. Casp. Aquila*, Predikant tot Salfeld, al vroeg daar teegens te schryven; moest ook daarom een tyd lang van Salfeld ontwyken; doch hield zich nochtans heimelyk tot Smalkalde op.

Naademaal nu de Hartog *Mauritz* al veele jaaren te vooren den Keizer gehoorzaamheid hadde beloofd, eer hy noch den Keurvorst verjaagd en het Keurvorstendom van Saxen in 't bezit hadde, zoo moest hy dit Boek van 't *Interim* ook aanneemen. Hy liet derhalven met zyne God-geleerden spreken, dat zy het van den Predikstoel aan 't gemeene

neene Volk zouden voorhouden om het aan te neemen. Schoon nu wel *Melanchthon*, gelykerwys zommige andere Godgeleerden gedaan hadden, ook een *Bedenken* op het *Interim* schreef; (want nadien de grond van dit Boek niets docht, kon hy 't met stil te swygen, ook niet goed keuren.) Zoo was echter dit *Bedenken* van *Philips* zoo maager en zoud opgesteld, dat men wel haast zien konde, dat hy den prys van gemaatigd- en ingetoogenheid daar af brengen, noch de zaak niet recht aangrypen wilde; want terwyl hy reeds in een brief zyn meening aan *Christof van Karlewitz* geheel en al ontdekt, en zoodaanig verklaard hadde, dat, alſchoon hem iets door 't Hof belaft wierd, dat hem niet volkoomen na den zin was, hy echter zich daar teegen niet ſtellen wilde; zoo hoopte de Hartog *Mauritz* zyn gedaane belofte aan den Keyzer, dies te gemakkeliker te zullen in 't werk ſtellen, overmits *Philips* by ieder een in groot aanzien was, en de gantsche Academie van Wittenberg, als ook alle de naabuurige Paſtooren zich na hem voegden: Want alles, wat in deeze jammerlyke verbaaftheid der gemoe-deren en veranderinge van Staat- en Kerk-zaaken, *Philips* voor raadzaam oordeelde, dat was geraaden en volgden de meefte. Dit was dan nu zyn beooginge, dat hy in deezen toefland der Kerkelyke zaaken, dien Lof en naam by elk een zocht te verkrygen, dat hy niet zoo twiſtzuchtig en eergierig was, als Luther: Want wanneer men alle zaaken in de Regeeringe niet zoo juist en net [als men wel zoude wenschen] hebben konde, zoo moest men om vreedens wille, en om Oorloogen en beroerten voor te koomen, een weinig toegeeven. Doch als zulks in de Landen van Meiffen en Saxen niet zoo haast konde doorgedreeven werden (want veel godvruchtige Lieden ſtieten zich hier aan in hun geweeten) en echter de Keizer aan den Hartog *Mauritz* zyn gedaane belofte te gemoet voerde, zoo liet zich *Mauritz* door een Latynſch gefchrift by Keizer *Karel* verontſchuldigen, dat hy dit werk in zyn Vorftendom, zonder een groote beroerte onder den gemeenen man te verwekken, niet zoo plotzelyk konde volvoeren, doch hy wilde echter alle moogelyke vlyt aanwenden, dat het zelve met een goeden ſchyn en genoegen den Volke ingeprent en voorgedraagen wierd. Hy bad derhalven op de aller onderdaanigſte wyze, dat zyn Keizerlyke Majefteit deeze ongeleegentheid ten genaadigſten geliefde te ooverweegen, noch dit draalen in geen ongenaade op te neemen.

Deeze Latynſche brief van Hartog *Mauritz* wierd, gelyk voorge-meld, van Dresden na Brussel aan Keizer *Karel* gezonden, en door eenen Hoogduitschen Cancellery-ſchryver aan *M. Jan Homelius* van Memmingen (als hy aan den Keizer *Karel* tot Brussel zyn konſt-werk, om den loop der Dwaal-ſterren te zien, overleeverde,) om eenige Latynſche woorden te leezen, en te vertaalen, getoond, die de Duitſche Secretaris niet wel verſtond. Als nu de Raads-heeren van 't Hof den Heer *Melanchthon* zeer ſterk verzochten, dat hy toch het *Interim* mocht een verwtjen aanſtryken, om het alzo met een goeden ſchyn den Volke van den Predikſtoel voor te draagen; zoo vond men wel haast een *gloffe* en dekmantel, naamelyk, dat men die punten, dewelke men, om den Keizer onderdaanigſt te gehoorzaamen, zoude opſtellen laaten, *adiaphora*, dat is, onverſchillige zaaken, zoude noemen, als welke men, om in goeden vrede en gunſt by den Keizer te blyven, met een goed geweeten wel mocht aanneemen; zoo konde men ook, door dit

dit toegeeven der Ceremonien het gantsche punt van de Rechtvaardig, maakinge, welke tot dus verre altyd op 't felste was bestreeden geweest. behouden.

Doch nadien deeze nieuwigheid in de Kerk by veele vroomen Predikanten allerhande droevige en sware gedachten veroorzaakte, en derhalven de Heer *Philips* met de andere Godgeleerden, in het werk, wel zaagen, dat deeze zaaken geenzins zoo ras en glad wilden afgaan, als men wel wenschte, zoo hield men volgens bevel van het Vorstelyke Hof, verscheidene byeenkomsten na malkanderen, als tot Juterbok, Pega, Zellen Leipzig; alleenlyk ten dien einde, dat men zonder moeyelykheid en opschuddinge, deeze van het Hof voorgestelde nieuwigheid zierlyk optooyen, en zonder beroerte den gemeene man in preeken mogt. Nu gebeurde het eens, dat *Melanchthon* op een en dezelve tyd van eenige Predikanten uit Frankenland en uit de Saxische Steeden wierd om raad gevraagd, hoe zy zich in dit werk zouden draagen. Waar op *Philips* aan de Frankenlandsche Pastooren ried, dat zy toch om de algemeene vrede iets zouden inwilligen, op dat men niet weederom in beroerte of moeyelykheid raakte. Doch aan de Saxische Godgeleerden antwoorde hy; Dat hy hun standvastigheid prees, dat zy een afschrik hadden van alle veranderinge; waarom hy hen vermaande, dat zy ernstig zouden trachten by deeze bestendigheid hunner Voor-ouderen te blijven.

Terwyl dit nu by den vroomen een verbeelding verwekte, dat aldus zachtjens het gantsche Pausdom stuks-wyze en stil-zwygende na malkanderen in de Kerk zoude insluipen, en daar door de eene Artikel voor en de andere na van ons Christendom zoude verlooren werden, zoo was er echter niemand onder de Geleerden tot Wittenberg, die zoo veel vrymoedigheid hadde, dat hy den Heere *Philips* dorst tegenspreken; want die zulks deede, dien noemde *Philips* aanstonds een Stoischen Styf-kop, een onverzettelyk mensch, die geen verstand van zaaken had. Dus, als aan *M. Gabriel*, Predikant tot Torgauw, deeze veranderinge en den Choor-rok door *Philips* en *Pomer* opgedrongen wierd, en hy, door zyn geweeten geperst, eenige punten van gewicht begoft te betwisten, zoo wierd *Philips* straks zoo toornig, dat hy niet alleen teegens hem vloekte, maar ook hem in de gevangenis sleepen liet. Als deeze handelingen in de meeste heevigheid door malkanderen liepen, en, gelyk gezegt is, een ieder het hooge aanzien en de autoriteit van *Philips* ontzag, zoo was ook *M. Mathias Flacius Illyricus* eenige jaaren tot Wittenberg geweest, en Professor in de Hebreeuwfche taal geworden, deeze kon de voorschreeve verkeerde handelingen, in zyn gemoed niet verdraagen, dat de Meesters zich zoo grof vertoonden; en overmits hy de listige streken der Papisten en Italiaanen veel beeter verstond dan alle de Geleerden van Wittenberg, die meerendeels ten Hove gunst verdienen, en hunnen Meester niet vertoornen wilden, zoo begon hy voor alle de andere Geleerden aldaar al vroeg den Heer *Melanchthon* te bidden, te smeeken, te vermaanen en te waarfchouwen, dat hy toch, als de voornaamste na *Luther*, den Teegenpartyen niet te veel wilde toelaaten, daar door het Euangelium afbreuk konde geschieden.

Doch nademaal *Illyricus* geen geboore Hoogduitscher, maar van *Albona*, uit *Illyrie*, onder het Venetiaansche gebied, afkomstig was, en tot Wittenberg zich een tyd lang in armoede hadde behelpen en lyden moeten, en dienvolgens in geen zonderling aanzien onder de andere

dere Professoren was; ook hadde hy zyne gronden der Hebreuw-
sche en Grieksche taalen niet tot Wittenberg noch van *Melanchthon* ge-
leerd; derhalven wierd deeze zyne trouwhartige vermaaning van *Me-
lancthon* niet veel geacht; daarbeneevens mogten hem zomniige pluim-
strykers ook noch wel verkleinen en verachtelyk maaken, als of deeze
vreemdeling wyzer wilde zyn als de Heer *Præceptor*, en hem, die tee-
genwoordig alleen de gantsche Kerk rechtschaapen konde voorstaan,
in zyn ampt vallen. Want het is zeker, dat *Philips* in zyn hart een
groot gendegen schepte; dat nu, na de dood van *Luther*, (wienstwiftgie-
righeid hy altyd gelaakt hadde) een ieder by hem kwam raad vraagen,
en zich na hem schikte; Doch *Illyricus* stoorde zich, aan deeze voor-
schreeve verachtinge van *Philips*, geenzins, noch liet zich van zyn
vermaanen niet afhouden of afschrikken; tot dat al zyn bidden te ver-
geefs was, en hy eindelyk den Rector en den Raad der Academie dies-
halven aansprak, en tot frandvastigheid vermaande. Deeze meenigvul-
dige vermaaningen en waarschouwingen nu, alzo zy met de Hoof-
sche raadslaagen niet over een kwaamen; en dienvolgens by *Philips*
al te zaamen vruchteloos waaren; noopten hem zyne waarschouwin-
ge en vermaaning, die hy tot dus verre mondeling gedaan hadde, in
openbaaren druk, voor de gantsche Kerk te laten uitgaan.

Dit verdroot de Wittenbergers en *Melanchthon* schrikkelyk, en
wierden hem opentlyk vyand, roepende al te zaamen het *kruist
hem, kruist hem*, over hem; hy was een verstoorder der gemeen-
ne ruste; een verlaater van de Academie, een ondankbare tegens
zyn Meester, een verraader der geheimenissen van *Melanchthon* &c.
Dit nu was niet zonder reede; want nadien alle zyne vermaaningen
te vergeefs waaren, en hem de schaade, die uit deeze hoofsche loos-
heeden in de Kerk kwam in te breeken; voor alle anderen wel meest
ter harten ging; zoo ondervond hy by na dagelyks, hoe deeze han-
delingen onder den dekmantel van Ceremonien, van den Priester-rok
en onverschillykheeden heimelyk onder elkanderen berokkend en
gedreeven wierden; en hierom moest hy ook voor een verspieder en
Verraader van zyns Meesters geheimenissen by allen doorgaan en
uitgekreeten werden. Derhalven vond hy zich genoodzaakt, eens
rechtschaape te ontschuldigen, en aan de Weereld te toonen, wien men
voor een Verlaater, Verraader of Overlooper van de Kerk houden
moest. Als nu een ieder op *Illyricus* gebeeten en verbitterd, en de mee-
ste op de zyde der Wittenbergers waaren, zoo nam de Hartog *Joan
Albert* van Meeklenborg zich deeze zaak met een oprechte trouwhar-
tigheid aan, op dat'er uit deeze oneenigheid geen verdere onrust in de Kerk
ontstaan mogt; hy verzocht derhalven aan beiden zyden, dat alle mis-
verstand vergeeten, en de gemoederen wederom met elkanderen ver-
zoend mogten werden: Daar wierd ook door zyn tusschen-spreken een
byeenkomst tot *Koswyk*, twee mylen van Wittenberg geleege, aan
beide partyen voor gellaagen en toegestaan. Als nu de Afgezanten van
den voorgedachten Hartog van Meeklenborg tot Wittenberg, wegens
dit misverstand, in alle vriendelykheid met *Melanchthon* spreken wil-
den, werd *Melanchthon* schielyk van zyn Schon-zoon *Kaspar Peucerus*
of *Peuker*, in 't hoofd gehangen, als of de Meklenborgers tegens
Philips allerhande gevaarlyke listen zochten, om hem van zyn eere, lyf
en goed te berooven, en tot schande en spôt te brengen, op dat *Illyri-
cus* recht mocht behouden, en alzo wierd de Heer *Melanchthon*, door

deze laster-taal van *Peucerus*, van deze handeling te rug gehouden; en op *Illyricus* moest al het ongelyk en onrecht blyven. Hier op kwamen straks de jonge, hitzige en vroolyke Poëten tot Wittenberg, met veelerhande schimp-dichten, te voorschyn, waar in zy niet alleen *Illyricus*, maar ook noch andere Geleerde Mannen buiten Wittenberg, oopentlyk met vuile schand-taal bekladden; voornaamelyk door dien de Wittenbergers overtuigd waaren, dat zy in de Boeken van *Luther* vele punten vervalscht en veranderd hadden: Doch als men ter zelve tyd eens recht grondig weten wilde; *Wat doch Illyricus voor kwaad bedreeven hadde?* zoo konden zy al te zaamen geen ander antwoord geeven; als, hy is ondankbaar teegens zyn Meester, en verstoord de ruste van onze Hooge-school en Kerken; ook heeft hy een nieuwe *Dialectica* [of *Redeneer-konst*] willen schryven, als of de *Dialectica* van den Heer *Præceptor* voor de Studenten niet goed genoeg was.

Nu is hier vooren gemeld, dat *Doct. Major* van Noordhuizen na Merseborg tot een Hof-Prediker van den Hartog *Augustus*, en voorstander des Kerken-Raads aldaar, was beroepen, waar ontrent zyn wankelzinnig gemoed wel met recht mag aangemerkt werden; Want als hy tot Noordhuizen aan eenige boezem-vrienden in t heimelyk zyn Vry-geleid-brief en Beroep toonde, waar in hy tot Hof-predikant van *Augustus* na Merseborg verzocht wierd, zoo waarschouwde hem iemand van die vrienden, hem biddende, dat hy toch den *Meiffenaars* niet te veel vertrouwen wilde, en zich wel voorzien, dat zy hem niet een lokaasjen op de val bonden, dat hem daar na kwaalyk bekwam: Want zy waaren zeer listig, ook had hy wel door een droevige ondervindinge gezien, hoe zy met dien vroomen Keurvorst hadden omgesprongen; het welk *Luther* alles wel van te vooren gezien hadde, zoo dat hy dit wel in gedachten mocht houden, en hun niet te veel geloofs geeven &c. Hier op gaf hy tot antwoord: Ey, meend gy lieden dan, dat ik my zoo lichtelyk van hun zal bepraten laaten; zoo moest ik immers wel een schelm of boofwicht zyn, byaldien ik zoo lichtvaardig mynen waarden vroomen Heer vergeeten, en my tot zyne vyanden wenden zoude &c. Deze reedenen geschieden tot Noordhuizen, in het huis van den Burgermeester *Brest*, in de Krannik-straat, ontrent vier-en-vyftig daagen na Heemelvaards-dag; by na ter zelve tyd, als, gelyk hier vooren verhaald is, *Melanchthon* aan des Keurvorsten Zoonen geschreeven, en zynen dienst tot het oprichten der Schoolen tot Jena toegezegd hadde. Aldus trok ook *Doct. Joris Major* in t kort van Noordhuizen na Merseborg, werdende aldaar Hof-predikant van den Hartog *Augustus*, en voorstander van den Kerken-Raad. Kort daar na trouwde de Hartog *Augustus* met de Dochter van *Christiaan* Koning van Denemarken, en gaf zyn Bisdom aan *Michiel Sidonius*, Onder-Bisshop van Ments, over: deze was een rechte beleefde en geleerde Vos, wist zich by een ieder aangenaam te maaken en in te dringen, twiste niet teegens het Euangelium, stelde zich ook aan, als of hy niet liever zien zoude als een rechtschape Reformatie in de Christelyke Kerk, en verkreeg door zyn vriendelykheid een groote geneegentheid by den Adel en by het Landschap. Na dat nu *Doct. Major* met de Raads-heeren van *Augustus* goede kennisse gemaakt hadde, en hem inzonderheid *Doct. Kommerstad* en andere Hof-Raaden zeer aanhaalden, zoo nam *Doct. Major*, als wat geldgierig zynde, zoodanige weldaaden greetig aan, hy konde ook door dien meenigvuldigen ommeegang by den gedachten *Kommerstad* gewaar werden, wat er daagelyks

lyks aan 't Hof omging, en daar en booven door *Doct. Kommerstads* voorpraak verkrygen, wat hy begeerde; want hem was, in zyn afweezentheid van de Academie, zyn volle tractement van zyne Godgeleerde lessen tot Wittenberg goed gedaan. Nu is hier te vooren verhaald, wat het Hof met den Heer *Melanchthon* wegens de onverschillige dingen in 't byzonder gehandeld hadde: Insgelyks, dewyl *Doct. Major* ook een treffelyk geleerd man was, en ook gunst ten Hove hadde, zoo wierd hy ook eens van *Doct. Kommerstad* verzocht, by hem tot Kalkbroed op zyn woonplaats te koomen, aldaar wierd hem deeze voorstellinge: *Dat de goede werken noodzaakelyk waaren ter zaaligheid* zoodaartig bevestigd en goedgekeurd, dat hy de zelve naaderhand opentlyk op den Predikstoel voor droeg: En deeze voorstellinge was voor eerst den Hoovelingen en Pausgezinden daarom dies te aangenaamer, om dat ze tot dus verre altoos van *Luther* was teengengesproken, doch nu echter van eenen hooggeleerden *Lutherischen Doctor* toegestaan. Nu was de vraage, op wiens zyde dit was; voor eerst was zy aan de Roomsche zyde ten uittersten aangenaam; want zy de grondslag des gantschen Pausdoms is: Indien ze nu van de Euangelische Leeraars mocht bestreeden werden, zoo konde men wel haast een uitlegginge of glossie vinden, waar door nien ze eenigzins zou kunnen optooyen, en alzo aan beide kanten gelyk behouden.

Als nu *Doctor Major* na het overlyden van *M. Joan Spangenberg* na *Eisleben* tot *Superintendent* beroepen was, zoo begon hy wel haast de voorgemelde voorstellinge: *Dat de goede werken noodzaakelyk ter zaligheid waaren*, op den stoel te prediken, verhoopende, nademaal hy *Superintendent* en opperste Predikant van de geheele Graaffschap *Mansveld* was, dat hy met de andere Predikanten wel zoude over een koomen, en deeze voorstellinge door zyn gezag staande houden, ook zouden zy ze hem niet kunnen om ver stooten. Echter stieten zich *M. Michael Celius* en *M. Cyriacus Spangenberg* heel ras aan deeze leere, en wederleiden de zelve in openbaaren druk uit de H. Schrift. Doch *Doct. Major* liet zich dunken, de voorfchreevene Predikanten waaren veel te gering en te slecht teegens hem; onthield zich derhalven met hen en anderen, die desgelyks dit voorstel teegenspraaken, te twisten, en wilde zich noch door gebeden, noch door eenige vermaaninge en overtuiging, van zyn voorneemen laten afhouden: Hy steld dienvolgens eenige bewysredenen van zyn gevoelen op, en brengt ze na Halle aan *Doct. Melchior Kling*, hem verzoekende, dat hy hem deeze punten tot een zaamenhangend werk of verweerschrift wilde maaken, nadien hy als een uitmuntend Rechtsgeleerde zeer sneedig was, om met stellingen in alle zaaken voor en teegen te disputeeren. Dit deed *Doct. Melchior Kling* gaarn, als die Raadsheer en Advocaat van de Graaven van *Mansveld*, in hunne onrechtvaardige zaaken was; ook trok hy noch bezoldinge van den Hartog *Mauritz*.

Als nu dit verschil hoe langer hoe grooter wierd, en de *Mansveldsche* Predikanten deeze Leere geenzins konden inschikken, en echter *Doct. Major* zich ook niet wilde laten gezeggen; (want hy schold de andere Predikanten al te zaamen voor groove ongeleerde babokken,) zoo gaf hem de Graaf *Albert van Eisleben* zyn afscheid; waar door *Doct. Major* weeder na Wittenberg trok: en wilde noch het gerepte verschil verdedigen, en voorrecht houden. Deeze styfkoppigheid, vermits ze zo grof was, mishagde ook aan den Heer *Melanchthon*, die hem over zulks

vermaande, om van die gevaarlyke en ongebruikelyke uitdrukking in de Kerk af te staan. Doch *Doct. Major* bleef by zyn stuk; of dit nu was uit eergierigheid, om geen ongelyk te hebben, dan of het was, om zyne tot Kalkbroedt gedaane belofte aan *Doct. Kommerstad*, als een Raadsheer van 't Hof, te houden; staat aan een iegelyk Christen, na zyn beste verstand, te overweegen. Om kort te gaan; als *Doct. Major* de noodzaakelykheid der goede werken ter zaaligheid, met de uitterste hardnekkigheid invoerde en staande hield, kwam ook kort daar na het Boek van *Victorinus Strigelius* van de *Vrye Will* en *Meede-werkinge* aan 't licht. Ook was *Justus Menius* van den jongen Hartog van Saxen, tot de *Meiffenaars* overgetreden, en men kon wel haast speuren, of schoon *Doct. Majors* stryfhoofdigheid al te handtastelyk grof was, dat hem dit Dispuut van de *Vrye wil* en *Meede-werking*, zeer wel te staade en te hulp was gekoomen, welk dispuut nu wederom zynen oorsprong had gennoomen van de *causa sine qua non*, [of oorzaak zonder welke de zaak niet bestaan kan;] die al over lang door *Luther* wederlegt was. Overmits nu *Victorinus Strigelius* een uitsteekend geleerd man was, en in zyne lessen zich, na *Melanchthons* manieren van spreken en leeren, zeer aardig wist te voegen, en daarenbooven in de Philosophie en de Grieksche Schryvers uittermaten ervaaren en bedreeven was; zoo zag *Illyricus* wel terstond, dat deeze Philosophische stoffe van de *Meedewerking*, niets goeds in de Kerk zoude uitwerken; Derhalven zoo stak de Hartog *Frederik*, oudste Zoon van den Keurvorst, zich ook in deezen handel, en stelde dienvolgens een opentlyk dispuut aan. *Victorinus* nam zyne meeste bewys-reedenen uit de Philosophie; doch *Illyricus* wilde zich aan de Philosophie niet kreunen, noch van de H. Schrift laten afleiden: en eindelyk begaf zich *Victorinus* van Jena na Leipzig. Na dat meede *Osiander* noch een andere nieuwe meening in Pruiffen hadde op gebracht, en *Illyricus* zich ook ten heevigsten daar teegen gekant hadde, zag men wel aan de Wittenbergers, dat, of schoon zy zich de zaaken wel eeniger maate aannaamen, (want *Philips* schreef ook teegens *Osiander*;) zy echter voornaamelyk stilte en gerustheid zochten, en een Kerk zonder kruis of moeyelykheid wilden hebben, roepende nochtans gestaadig, dat zy nooit een hair breed van *Luthers* Leere waaren afgeweeken.

Wanneer zich nu de *Sacramentarizen* wederom begosten te bewegen, zoo was'er in geheel Wittenberg niemand, die zich, met teegens hen te schryven wilde inlaaten; want schoon *Melanchthon* dit werk wel op zich had behooren te nemen, zoo roerde hy echter deeze zaak met het minste woordje niet aan; nadien hy veele jaaren, en wel terwyl *Luther* noch leefde, zoo groote vriendschap en kennisse met die van *Zurich* en met *Kalvyn* gehouden hadde, dat naderhand *Kalvyn* zich schier meer op de overeenstemminge en 't gezag van *Melanchthon* verliet en stofte, dan op zyne eigene Godgeleerde bewys-reedenen. Dus wende ook *M. Caspar Peucerus*, de Schoon-zoon van *Philips*, altoos zyn uitterste vlyt aan, dat hy alles wataan *Melanchthon* behaagde, als Godspraakken van Christus verhefte; want hier door trok hy de grootste gunst van *Philips* tot zich, en kwam door deeze bevordering zyns Schoon-vaders in dies te hooger aanzien by de gantsche Hooge-school: Ook was anderzins *M. Peucerus* geleerd in de Grieksche taal, in de Wiskunde en Philosophie, daar *Philips* een groot gevallen in had. Dewyl nu in deeze verschillen over 't hoog-waarde Nachmaal, de Witten-

tenbergers t'eenemaal stil fweegen; en alleenlyk *Illyricus*, *Westphalus* en *Chemnitius* inzonderheid over deezen Artikel met de *Zwinglianen* streden, zoo verwekten de Wittenbergers door hun stilzwygen by veele voorname Mannen, ook zelfs by groote Vorsten, verscheidene kwaade gedachten:

Nu hadden ook die van Zurich laten drukken; *Een Overeenstemminge der Geneeffe met de Zurichfche Kerk*; zoo dat de Keurvorst van Heidelberg, de *Paltz-Graaf Frederik* en andere Mannen, ook daaren boven het oordeel van *Melanchthon* hier ontrent wel wenschten te weten: Hier op gaf *Philips* aan den Keurvorst van Heidelberg zyn schriftelyk Bericht, zoo als het zelve noch voor handen is; hoewel *Melanchthon* niet dacht noch gaarn gezien hadde, dat dit Geschrift zoude aan den dag koomen, maar meende dat het in vertrouwelykheyt zoude geheim gehouden werden &c.

Dus schreeven ook hier ontrent de *Sileesiers* aan hunnen Landsman *Caspar Peucerus*, als aan den Boezem-vriend, of liever de ziel van *Melanchthon*, om een grondig bericht van het Avondmaal des Heeren. Deeze ried aan de Predikanten, die hem om raad vraagden, dat zy niet veel over de *Substantie* van des Heeren Avondmaal zouden disputeeren, maar alleenlyk de nuttigheid en de kracht naarstig aan het gemeene Volk voordraagen &c.

Onder dit voordachtig stilzwygen der Wittenbergers, aangaande het Hoogwaardige Sacrament, ontstond ook het dispuut en verschil tusschen *Bullingerus* en *Brentius*; naamelyk, dat *Brentius* genoodzaakt wierd, aan *Bullingerus* te antwoorden, op zyne uitlegginge over die woorden van Christus by Joannes: *In myns Vaders huis zyn veele wooningen*. Waar op dan haast een ander boek van *Brentius* volgde: *Van de perzoonlyke vereeniginge der Godheid en Menschheid Christi*; en op 't laaft, *Van de Majesteit en Almachtigheid des Zoons Gods*.

Als nu wegens deeze boeken van den Heer *Brentius* begeerd wierd, dat die van Wittenberg hem hier in by staan, en hunne meeninge insgelyks verklaren zouden, zoo verklaarden zy zich ras hier ontrent, dat hun het schryven van *Brentius* niet al te wel geviel; ook was het hun gelegentheid niet, zich in een twist over deeze dingen in te laten.

Hier uit volgde kort daar na, dat zy ook een vaste plaats der *Menschheid Christi*, in een zekere omkring des Heemels, opentlyk in de School belceden, en dat de weezentlyke deelachtigmaakinge der eigenschappen een valsche stelling was: Gelykerwys zich *Peucerus* uitdrukkelyk in een toorn [tegens iemand] heeft laten hooren; hy deede wat anders (s.v.) in de *Weezentlyke deelachtigmaakinge der eigenschappen*.

Deezen *Peucerus* nu zyn ook ras nagevolgd *Doct. Crell*, *M. Pezelius* en de jonge *Doct. Caspar Cruiciger*, welke alle volgens *Melanchthons* oude waan en ingebeeld oordeel zich dunken lieten, dat Luther al te grof en onbescheiden van het Nachmaal des Heeren geschreeven hadde; zy zochten ook alle de bewys-reedenen der *Zwinglianen* uit de boeken, die Luther met groote moeite door de Goddelyke Schrift, tegens *Zwinglius* en *Oecolampadius*, wel voor vyftig jaaren grondig wederlegt hadde; en echter wilden deeze Wittenbergsche wys-neuzen geenzins voor *Sacramentarizen* of *Kalvinisten* gehouden zyn. Dit alles zal moogelyk daar van daan gekoomen zyn, dat zy zich alleen aan die cierlyke manier van spreken en leeren van *Melanchthon* vergaapt hadden;

den; want Luther achteden zy niet waardig te leezen: gelyk als zulks *Peucerus* jeegens een geleerd en Godvreezend man in vollen ernst en uit den grond zyns harten gezegt had: dat het gantsch niet goed was; noch in geen en deele aan te raaden, dat de Pastooren en Studenten in de Godgeleerdheid, de Schriften van Luther leezen zouden; maar men zoude hen alleenlyk de Schriften van Melanchthon voorstellen.

Dus brachten het ook D. Peucerus en de Wittenbergers aan het Hof van den Keurvorst *Augustus* zoo verre, dat men niemand in het gantsche Keurvorstendom van Saxon, om in de Kerk te leeren, mogt aanneemen, 't en zy hy van *Doct. Majors* Leere gantsch stil sweeg, *Doct. Luthers* Schriften achter de bank wierp, en alleenlyk Melanchthons *corpus doctrinae* [of zaamen-stelzel der Leere] in alles voor de H. Schrift hield; Die nu hier in swaargheid maakte, moest van stonden aan afgezet en weg gejaagd werden: en gelykerwys ten tyde van Christus, onzen Zaaligmaaker, de Jooden alleen schreeuwden: *Den Tempel des Heeren, den Tempel des Heeren*; desgelyks hebben de Wittenbergers geen anderen grond hunner Godgeleerdheid gehad, als de Meester, de Meester, de Meester heeft het gezegt. Die uit den naam niet zulk een beeld maakt, gelyk in 't Oude Testament den Afgod van den Koning *Nebucadnezar* was, die moet verdreeven en vervolgd werden.

God bewaare alle vroomen Christenen, die door zynen H. Doop geetekend, en door zyn dierbaar blod gekocht zyn, dat zy zich alleen aan zyn zaaligmaakende woord houden, noch door de looze menschenleere niet verleiden laten; Amen.

Aldus afgeschreeven binnen Ummendorp door *Benedictus Elenius* in 't Jaar 1582.

Men heeft tot Ummendorp gemeend, dat *Wilhelm Reiffenstein* van *Stolberg* deeze dingen hadde t' zaamen gesteld.

Het geen wy echter nu anders gevonden hebben.

NB. Van dit Geschrift; heeft de zaalige *Jacob Thomafius* achter zyn Exemplaar de volgende aanmerkingen gehangen.

Wie is dan de maaker van dit Geschied-schrift?

Ik giste dat het *Doctor Mathys Ratzemberger* geweest was: door dien *Frid. Hortled. Tom. II. Von der ursach des Teutschen Krieges L. II. c. 29. f. 153. edit. Goth. 4°. 1645.* uit deezes *Ratzembergers* handschriften van de *Geschiedenissen zynes tyds*, by na de zelve woorden by brengt, die alhier pag. 18 van het Geschrift van *Justus Menius* verhaald werden: naamelyk deeze.

Na dit voorbeeld (van *Joris Major*) schreef ook *Joost Menius* een byzonder Boek van de *Verdediging in der Nood*, daar in aan trekkende veele oude voorbeelden uit de Heidensche Geschiedenissen: Deeze *Verdediging in der Nood* zond hy na Wittenberg aan *Philips*, om dezelve door te zien en te laten drukken. Doch *Philips* schrapte dit Boek van *Menius* gantsch door, en schreef een nieuw, en liet het op den naam van *Menius* uitgaan en drukken.

Maar hier tegens streefd, dat in dit Historisch verhaal pag. 34. gewag werd gemaakt van de Uitlegginge van *Bullingerus*, op die woorden: *In myns Vaders huis zyn veele wooningen*, als meede, van het Boek het welk *Brentius* van de Persoonlyke vereeniging geschreeven heeft: Want dat deeze twee Schriften eerst in 't Jaar 1561. zyn uitgegaan, lees ik in *Hospinianus*, *Hist. Sacrament. P. I. fol. 228.* welk jaar *Ratzemberger* niet beleeft heeft, als die gestorven is den derden van Louw-

maand

maand 1559. gelyk blykt uit *Andries Joachims Bericht*, van het vonnis van *Matthys Ratzenberger*: Ziet den titul en pag. 16. 27. Ook geschied hier pag. 20. meldinge van deezen zelve *Ratzenberger*, hoewel alleenlyk met de eerste letter van zyn toenaam.

Wie echter den Auteurs van dit Geschrift geweest mag zyn, hy stemt altoos in zyn gevoelen, ontrent de zaaken der Godsdienst, met *Ratzenberger* volkoomen over een; als zynde een waarachtig Lutheraan geweest, en een vyand van die raadslaagen, door welke *Philips* en de *Wittenbergers*, na *Luthers* dood, de zaak van de openbaare en zuivere Belydenisse eenigzins beroerd hebben. By *Hortled. d. I. Lib. I. c. 13.* werd een Schrift van *Ratzenberger* verhaald; als naamelyk, Waarschouwinge voor de averechtze weegen, om de zaak van de openbaaringe des Antichrists te handhaaven; na wiens korten inhoud fol. 39. ook dit noch by gevoegd werd: dat *Luthers* Leere en Boeken, ontrent het punt van de Nood-weeringe, door *Melanchthon*, *Bugenhagen*, *Pomer*, *Joris Major*, en andere verlaaten, verloochend, verworpen en vervalscht waaren geworden. En hierom heb ik 'er eenige dingen uitgetrokken pag. 339. num. 374. die met het geen gy hier leest pag. 18. §. *Dus zoekt men ook &c.* over een stemmen. De Heer *Sekkendorf* echter noemt *Ratzenberger* den Maaker, en strykt hem door; *vid. Hist. Lutheran. passim imprim. Lib. III. pag. 581.*

§. II.

Tot het XVI. Boek, Hoofdst. III. §. 7.

U L R I K van H U T T E N S zaake.

VAN des Hartogs van Wurtenbergs handelingen met *Ulrik van Hutten*, staat dit te weeten; dat deeze Hartog zynen gewezenen Hof-Marschalk *Jan van Hutten*, *Lodewyk van Huttens Zoon*, in 't Jaar 1515. in 't Beblingische Woud heeft laten vermoorden, en daar na zyn Huisvrouw, dewelke hy anders niet machtig konde werden, tot zich genoomen, en met haar echtbreuk gepleegd heeft. Deeze gruwelyke daad belyd zelfs des Hartogs Vriend, *Lodewyk van Passavant*, in zyne Verdediging: naamelyk, dat *Hutten* doodelyk gewond; en dood in het Woud was blyven leggen; zegt ook daar beneevens, dat hy niet was gehangen geweest, gelyk *Joan. Agricola* in zyne Hoogduitsche Spreekwoorden vermeld hadde. De Neef van deeze *Hutten*, *Ulrick van Hutten*, schreef daar op een *Klaagdicht over het vermoorden van zyn Bloedverwant*, aan *Marquardus van Hatsteen*, Dom-Heer tot *Mentz*, zyn nabestaande. Als ook een *Troost-schrift aan Lodewyk van Hutten over het ombrengen van zyn Zoon*; *mitsgaders een brief aan Jacob Fuchs*, Dom-Heer tot *Bamberg* en *Wurtzberg*. Insgelyks, *Vyf Scheld-reeden op Ulrik van Wurtenberg*, en eindelyk een zaamspraak teegens den Hartog, onder het Opschrift van *Phalarismus* [of Phalarische wreedheid] en een *Verantwoordinge van den Phalarismus aan Pieter van Auffas*, Dom-Heer van dat gewest. Het welk alles, neevens eenige brieven aan den Koning van Frankryk en zommige Edellieden, op het Slot *Stekelberg* in het jaar 1519. is gedrukt geworden.

Voorts heeft hy ook, met het gantsche *Huttensche* Geslacht, den Har-

Hartog op den Ryks-dag aangeklaagd; en naderhand, als hy de Stad Reutlingen hadde ingenoomen, hem ook, met de Swabische Bondgenooten helpen beoorloogen, en van Land en Lieden berooven; zoo dat hy vyftien jaaren lang in ballingschap moest swerven, tot dat inzonderheid de Land-Graaf *Philips* zich eindelyk zyner aan nam. Te dier tyd liet het *Huttensche* Geslacht, het doode lichaam van den vermoorden *Jan van Hutten*, opgraaven, dat in een Dorp, niet verre van de plaats, daar de moord geschied was, begraven lag, en in Frankenland voeren; het zelve zoude noch onverdorven en gantsch kenbaar geweest zyn, en ook noch gebleed hebben, zoo als *Ulrik van Hutten* in de gemelde Scheld-reede schryft.

Doch deeze *Hutten* was zelfs, zoo wel als de Hartog, en de meeste, die zich des Euangeliums beroemden, een gram-steurige en onrustige geest, waar aan *Luther* genoeg te weeren hadde, dat hy met vuur en zwaard niet op de Paapen los ging. Hy zou eindelyk in 't Jaar 1523. by Zurich aan de Venus-ziekte gestorven zyn; gelyk *Koenraad Gesnerus* uitdrukkelyk vermeld, andere noemen 't een weinig eelyker, een scherpe krankheid. Ziet *Camerarius* in het leeven van *Melanchthon* pag. 99. die ook zyn gruwzaam vermeedel gemoed gaarne bekend.

§. III.

Articulen der oproerige Boeren.

Tot de Historie des Boeren-krygs, behooren noch deeze Articulen, die meede onder de Geschiedenissen van *Ulrik van Hutten*, gevonden werden: weshalven eenige wel vermoeden willen, dat hy ze zelfs opgesteld heeft, nadien de styl bykans met de zyne over een komt: dezelve luiden nu vervolgens aldus.

Dartig Articulen, die Jonker Helfferich, Ruiters Henriks, en Christiaan Janz, mitsgaders hun aanhang, vast en onverbreekelyk te houden, geswooren hebben. (ontrent het Jaar 1521.)

1. Dat zy de Paapen, zoo als zy teegenwoordig leeven, voortaan geen Geestelyke Vaders, maar vleeschelyke Boeven willen noemen.
2. Dat zy alle de Munniken voor huichelaars willen houden, en nooit meer iets goeds van die lang-rokken verwachten.
3. Dat zy in 't toekomende den Ban der voorschreeve Paapen niet meer achten zullen, dan of hen een gans aanbliet.
4. Dat zy voortaan tot geen Gesticht, Broederschap, Beedevaard, Kerkelyken-aflaat of diergelyke nimmermeer een penning zullen uitgeeven.
5. Dat zy den Paus te Rome voor den Antichrist willen houden, en hem in alles teegenstreeven.
6. Dat zy de Kardinaalen, Pronotarizen, Officialen, Bisschoppen, Auditeuren, en andere meer tot Rome's Duivels Apostels noemen, en niet anders achten willen.

7. Dat

7. Dat zy het Roomfche Hof met des Paus aanhang, den naam van Voorburg der Helle willen geeven.

8. Dat zy den Heer *Ulrik van Hutten* getrouwelyk willen byftaan teegens de Hovelingen en hunne aanhangers.

9. Dat zy alle Hovelingen gelyk dulle honden willen houden; geloovende, dat het hun vry ftaat dezelve te slaan, gevangen te neemèn, te worgen, en van kant te helpen.

10. Dat zy alle Pauzelyke Afgezantèn voor Verraa'ders der Duitfche Land-aard, en algemeene Vyanden des Vaderlands willen houden.

11. Dat zy alle Geestelyken, eeven als andere menfchen, in 't toekomende na hunne werken willen achten en oordeelen.

12. Dat zy geflootene ooren willen hebben, als de Paapen, zoo als ze heedendaags zyn, van hunne vryheid en weyinge fpreeken.

13. Voorts zweeren zy een eeuwige vyandschap teegens alle Geestelyke Rechten, Pauzelyke Bullen en Brieven; mitfgaders aan alle die geene, die ze om draagen, uit deelen, handhaaven en befchermen.

14. Dat zy voortaan in hun gemoed niet willen overweegen, of zy genoegzame reedenen hebben, om een Paap of Geestelyke te slaan of met een voet te fchoppen.

15. Dat zy in 't toekomende op Vier- of andere Vast-daagen, of geheel valten, of zonder onderscheid vleefch, vifch en wat hun voorkomt, gelyk op andere daagen, eeten willen.

16. Dat zy eenen iegelyken Beedel-Munnik, die hun een kaas af eyscht, met een fteen van vier pondt na de huid willen werpen.

17. Noch dat zy geen Munnik in hun huis willen laaten koomen, en zoo'er een onvoorziens in kwam, dat zy'er hem willen uitjaagen; en met den beezem tot over den dorpel achter na zyn.

18. Dat zy voortaan geen boete zullen geeven, noch ook, zoo veel hun moogelyk is, niet toelaaten, hunne Na-buuren, (gelyk tot dus verre) te ftraffen: maar dat zy zich zelve broederlyk onder elkanderen willen beftreffen, en ten beften onderwyzen.

19. En indien'er een *Officiaal* of afgezonde Paap tot hen kwam, dat zy hem wilden met honden uit den huize laaten jaagen, en door de jongens met drek gooyen.

20. Dat zy alle Kerkelyke Gerichts-dienaars, die Daag- of Ban-brieven tot hen brengen, voor eerst de ooren willen affnyden, en zoo ze daar na weërom kwaamen, de oogen uitfteeken.

21. Dat zy geen Predikant by hen dulden willen; 'ten zy dat hy bekwaam is om het Euangelium en de Christelyke Wet te prediken, en daar beneevens onberifpelyk en godvruchtig leefde.

22. Dat zy voortaan nooit méer gedoogen zullen, dat iemand een Paftorye of Gemeente heeft; en die zelfs niet bediend.

23. Dat zy geene Beelden, zy moogen dan van fteen, hout, goud, zilver of iets anders gemaakt zyn, maar God alleen in den Geest in 't toekomende zullen aanbidden, en hem dienen.

24. Dat zy geenen dag meer, dan den eenigen Zondag zullen vieren, en zich onderruffchen aan geene Paape-gebooden stooren.
25. Dat zy geen brood, wyn, zout, water, kruid; wasch, noch eenig ander ding hier namaals zullen laten wyen, maar alles, dat zy met dankzegginge nuttigen, voor gewyd en gezeegend houden.
26. Dat zy den Heilig-bezoekers, als zy hen op de weg ontmoeten, hunne paarden ontnemen, de beurzen plonderen, en met drooge slaagen, zoo veel als ze draagen kunnen, wakker roedekken zullen, en hun daar na met hun heiligdom loopen laten.
27. Of iemand van hen eenen gierigen ongeestelyken Paap iets ontnemen of ontyreemden mocht, dat wilden zy eeven zoo groote zonde achten, als of zy met de voet op een dobbelsteen traaden.
28. Verders zweeren zy, dat zy Vyanden van alle Vyanden en benyders van *D. Luther* zullen zyn.
29. Dat zy wegens de heimelyke biecht, *Doctor Luther* en andere onpartydigen, zich de zaak verstaande, zullen aanspreeken, en met hen daar in raad pleegen; zich niet bekreunende, hoe de geldzuchtige Paapen de zelve tot dus verre gehouden hebben.
30. Dat zy in alle de voorschreevene punten hun lyf en goed verbinden en zaamenvoegen willen: roepende God tot getuige, dat niet hun eige zaak, maar de Goddelyke waarheid, het Christelyke Geloof, en het algemeene welyaaren des Vaderlands, hen hier toe bewoogen hadde. En dat alles, wat zy deden, uit een Christelyke, eerlyke en goede meeninge geschiede.

§. IV.

Gedrag der Godgeleerden geduurende den Oorlog.

Het geen van het gedrag der Godgeleerden onder de Oorloogen, in de festiende en zeventiende Eeuw, verhaald is, werd niet alleen door noch meer getuigenissen en klachten, maar ook door openbaare blyken en voorbeelden allezins bevestigd. Onder anderen vind ik noch, in een *Antwoord van Mattheus Flacius, op eenige beschuldigingen van Doctor Major en Doctor Pomer, p. C. 3.* het volgende bericht; hoe zich *Doctor Bugenhagen, Superintendent van Wittenberg*, ontrent den Oorlog van den Keurvorst *Mauritz* teegens Maagdenborg aangesteld heeft: het welk het verhaal van de Torgauwsche predikatie, die in de historie vermeldt is, bevestigen kan.

„ *Pomer* heeft voor eenige maanden in een Predikatie gezegt, dat
 „ de Schans-graavers, die voor Maagdenborg beschaadigd wierden, als
 „ Christenen sterven, want zy waaren hunne Overigheid gehoorzaam
 „ geweest. Is dat waar? waarom ried hy dan voor vyf jaaren, door
 „ een opentlyk Geschrift, aan die van Boheemen en Silesien, dat zy
 „ hunnen Koning, toen hy hen teegens den Keurvorst op ontbood, niet
 „ zouden gehoorzaamen. Want een van beiden moet waarachtig we-
 „ zen; hy moet bekennen, dat hy of te dier tyd een Oproer-stooker
 „ geweest is, dewyl hy de Christelyke gehoorzaamheid jeegens de O-
 „ verigheid heeft afgeraaden; of dat hy teegenwoordig een vervolger
 „ is, dewyl hy de onchristelyke gehoorzaamheid in 't vervolgen dee-
 „ ,zer

„ zer Kerke pryst. Want deezen Oorlog en de voorgaande, zyn im-
 „ mers eene en de zelve zaak: 't en zy dan, dat gelyk de Weerwolf en
 „ zyne Wolven in goede Harders, alzoo ook God en de gantsche Na-
 „ tuur te gelyk met de *Adiaphoristen*, [of Onverschillige] in zoo korten
 „ tyd veranderd waaren.

„ Insgelyks behoord ook hier heen, het geen *Niklaas van Amsdorp*,
 „ aangaande *Doctor Bugenbagens* gedrag, schryft, in zyn *Antwoord op*
 „ *Doctor Pomers scheld-woorden*, straks na de tytel: *Doctor Martin Lu-*
 „ *ther* zaaliger gedachtenis, heeft meenigmaal voor veele andere ge-
 „ loofwaardige Mannen, en ook voor *Doctor Augustyn Schurf*, deeze
 „ woorden gesproken: *Na myn dood zal 'er niemand van deeze Theolo-*
 „ *ganten bestendig blyven*. Als nu Wittenberg overgegaan was, maak-
 „ te *Doctor Augustyn Schurf*, zulks aan *Doctor Pomer*, indachtig, en
 „ vermaande hem, dat hy toch wilde bestendig blyven en gedachtig zyn, het
 „ geene *Doctor Luther* gezegt hadde. Doch *Doctor Pomer* wierd verstoord,
 „ loopende hier op toornig van hem weg.

„ In dit zelve Geschrift, klaagt hy ook noch verder over de bloed-
 „ gierigheid der Wittenbergsche Godgeleerden, dien zy, in het Maag-
 „ deborgsche werk, teegens hunne eigene Geloofs-genooten hebben bly-
 „ ken laten: schoon ook *Amsdorp* zyn gevoelen daar byvoegende, zegt,
 „ dat beide de partyen niet minder dan het vreedelievende Evangelium ge-
 „ had hebben. Zyne woorden nu zyn de volgende: „ Ook lasterd gy
 „ Wittebergsche die van Maagdeborg; zeggende met een schimpach-
 „ tig lagchend aangezicht: (my dunkt dat ik het zie,) *De Maagde-*
 „ *borgers willen met rooven het Euangelium verdedigen*: hier in doet men
 „ hun geweld en onrecht; want zy weeten wel, en het is hen door
 „ het Euangelium genoegzaam geleerd, dat zy het Euangelium niet
 „ kunnen noch zullen verdedigen. Doch ik hoope echter met eene,
 „ dat zy het om de Markenaars en Meiffenaars ook niet zullen verlooch-
 „ enen; daarom zoo rooven ze niet om het Euangelium, maar zy
 „ trekken uit, om hunner goederen wille, die hunne Weduwen, Weezen,
 „ en Burgeren door de Markenaars zyn ontnoomen, en groofd gewor-
 „ den, daar de Wittenbergsche Godgeleerden hun vreugd en vermaak in
 „ scheppen. En alschoon die van Maagdeburg om vreedesmeeken en bid-
 „ den, zoo wil men nochtans hun geenen vrede verleenen; 't en zy dat
 „ zy het Euangelium verloochenen, en lyfeigene slaaven willen werden:
 „ gelyk dat de Middelaars wel weeten, en de voorgeslaagene onchrifte-
 „ lyke en onmoogelyke Articulen uitwyzen; het welk hun zeekerlyk on-
 „ bewuft is, en dit niet teegenstaande zoo lasteren en schenden zy den
 „ onnoozelen. De Markenaars ontnemen en berooven hen, slaan
 „ dood en moorden, en als nu de Maagdeborgers na krygs-recht uit-
 „ trekken, om het hunne op de Wittenbergers te herhaalen, zoo zeg-
 „ gen de Wittenbergsche al spottende en lagchende: *De Maagdeborgers*
 „ *willen met rooven het Euangelium verdedigen*. *O lieffelyke taal! maar dit*
 „ *zyn moogelyk werken van liefde en den H. Geest*. De Markenaars had-
 „ den eenen Droogscheerder van Maagdeborg, een vroom en onschul-
 „ dig man, die zyn gantsche leeven van geen euveldaad beruchtig was,
 „ eenige honderd guldens aan waardye, (ik durve niet zeggen hoe veel,
 „ daar zyn onderhoud en welvaard, met zyn Vrouw en zeeven kleine
 „ Kinderen in bestond) ontroofd en afhandig gemaakt. Als hem nu
 „ de Raad vergund had, dat hy het zyne van de Markenaars mogt
 „ trachten weder te krygen; zoo wilde hy den arme lieden geen

„ fchaade doen, noch aan iemand het zelve van zynent weegen toe-
 „ laten, ook zich aan geen Christen-mensch vergrypen; maar hy ving
 „ den ryken *Michiel*, de Jood, die zoude hem zyne fchaade vergoe-
 „ den, die, zonder dat het hem deerde, hem wel honderd duizend gul-
 „ dens had kunnen geeven; maar de Jood wierd dien vroomen man
 „ weederom af genoomen, en daarenbooven leyde men hem het hoofd
 „ voor de voeten.

„ Dat het nu in de zeeventiende Eeuw hier ontrent, inzonderheid
 in den Duitschen Oorlog, niet beeter is toegegaan, en dat de God-
 geleerden meerendeels aan al het bloedvergieten zyn schuldig geweest;
 heeft de Maaker van 't Geschrift, de *Duitsche Planeet* genaamd, het
 welk in 't Jaar 1639. *in quarto* is uit gekoomen, die ook allezins baar-
 blykelyk toond, dat hy een goed Lutheraan is geweest, aldus be-
 klaagd. *p. N. &c.* „ In deezen teegenwoordigen Oorlog, zyn, en-
 „ kel op het wankelbaare geluk der Sweeden, eenige Geestelyke (die
 „ voorheene, na 't gemeene spreekwoord, achter den berg schuil-
 „ den,) voor den dag gekoomen, die by het leeven hunner Meesters
 „ niet eens kikken dorsten; en hebben zulke gronden openbaar op den
 „ Predik-stoel en anderzins aan 't licht gebracht, waar door de gemeen-
 „ ne man maar wierd verward gemaakt, en tot oproer en andere on-
 „ behoorlykheeden opgerokkend: ondertusschen wierd 'er niets anders
 „ gezocht, dan een nieuw Ryk op te richten, het welk echter zeeker-
 „ lyk maar oproer en onrechtmatig geweld is, het welk God geen-
 „ zins zeegend. En vervolgens: Eenige genaamde Euangelische wil-
 „ len heedendaags leeren, teegens het zuivere gebod Gods aan, dat
 „ men gantsch uit niet des Ryks beste zoude zoeken, waar toe men noch-
 „ tans met dieren eede en verplichtinge verbonden is; maar men zou-
 „ de de Roomsche Katholyken, als dienaaren des Antichrists vervol-
 „ gen en uitroejen. God beveeld zyn Volk, dat zy voor het Ryk en
 „ den Keizer zullen bidden: het welk de Geest Gods, door den H. A-
 „ postel Paulus, jeegens alle rechtschaapene Christelyke Leeraaren her-
 „ haald, zeggende: *Ik vermaane dan voor alle dingen, dat 'er gedaan wer-*
 „ *den smeekingen, gebeden &c.* 1. Timoth. II. 1. Wat waaren 'er nu,
 „ ten tyde der Babylonische gevangenisse, voor Koningen? Het waa-
 „ ren Afgoodische Heidenen. Wie was 'er ten tyde des Apostels Pau-
 „ li, Keizer? Het was dat wanschepzel, die bloed-dorstige Tyran,
 „ Moeder- en Suster-moorder *Nero*, die ook ten laatsten dien H. A-
 „ postel door 't swaard van 't leeven berooofde.

„ Noch eischt Gods Geest van zyne Christenen, dat zy des niet tee-
 „ genstaande ook voor zoodanige Onchristelyke, Barbarische en Godde-
 „ looze Overigheeden bidden zullen. En hy voegd de reeden daar by, en
 „ tot wat einde dit geschieden zoude: naamelyk, op dat wy een ge-
 „ rust en stil leeven moogen leiden, in alle Godzaaligheid en eerbaar-
 „ heid. Deeze getuigenis des H. Geestes, dat men onder een ande-
 „ re Overigheid, die niet [met ons] van het zelve geloove is, God-
 „ zaalig en eerbaar leeven kan, willen heedendaags eenige beroemde
 „ Luthersche Geestelyke gantsch niet gelooven; en zy zyn derhalven niet
 „ te overreeden, dat zy voor diergelyken Overheid bidden zouden:
 „ Ja zy leeren veel eer, dat hy, die voor hen bid, hen met tong,
 „ pen, of anderzints diend, een dienaar des Antichrists is, en der Ba-
 „ byloonische Hoere; en dat hy zyn deel te verwachten heeft, in den
 „ poel, die eeuwiglyk van pik en zwaavel brand. Zy beroemen zich
 „ Chri-

Christi Leerlingen te zyn, die zyn woord voor alle anderen ten scherpsten in acht neemen: Doch de woorden van Christus, onzer aller Meester, zyn deeze: *Geest den Keyzer wat des Keyzers is*: Maar die gemelde Geestelyke verbieden, den Keyzer iets te geeven, gebiedende daar en teegen, dat men hem alles wat hy heeft, zal ontnemen, en met stam en wortel uitroeijen, op dat het Antichristische Pausdom om ver werde geworpen. Zy stoffen, dat zy de beste Augsborgsche Geloofs-genooten zyn; Nu leerde die Belydenisse in het zestiende Articul uitdrukkelyk, dat het Euangelium de Weereldlyke heerschappye en Staats-regeering geenzins om stoot, maar dat veel meer de Christenen schuldig waaren, aan de Overigheid onderdaanig, en hunne geboden gehoorzaam te zyn in alles, wat zonder zonde geschieden kan.

Doch de meergemelde Geestelyke leeren in teegendeel, dat men de Roomsche Katholyken in 't Ryk niet dulden zal: Hier door werpen zy, zoo veel in hen is, het Weereldlyke Ryk en Burgerlyke Regeeringe over hoop: Dat men de geboden der Overigheid (met welke men nochtans vrywillig is overeengekoomen, en heeft dezelve met daadelyke eeden geswooren) niet zal gehoorzaamen.

Maar dusdanige Yveraars mogten wel eens gedachtig zyn, hoe meenigmaal zy de Jesuiten tot in den Afgrond der Hellen vervloeken, om dat zy leeren zouden, een recht Christen was niet verplicht een Overigheid te gehoorzaamen, die niet van zyn geloof was, maar veel meer mogt hy die wel helpen uit de weeg ruimen en verdelgen.

Schelden zy dit nu voor een Duivelsche Leere, een oproermaaken, de Muntzersche Ketterye, die, volgens het Ryks-Affscheid met allen ernst moet bestraft werden; waarom treden zy dan in eeven die zelve voetstappen, spreekende een rechtvaardig oordeel over zich zelve, en vergeeten hoedaanig God in dit zelve voorval, wanneer iemand aan een ander, die niet van het zelve geloove is, een eed sweerd, en dien naderhand niet denkt te houden, om dat de ander der rechten Leere niet toegedaan is, in zyn Heilige woord zich verklaard, en met een dubbelden eede bevestigd, zeggende, Zoo spreekt de HEERE HEERE, zoo waarachtig als ik leeve, en noch eens, Zoo spreekt de HEERE HEERE, zoo waarachtig als ik leeve, ik wil mynen eed, dien hy veracht heeft, op zynen kop brengen, ende hy zal gewaar werden, dat ik gesproken hebbe. Uit welke alles dan te besluiten is, dat zoodaanige Leraars het Heilige Woord Gods tegenspreken, de beëdigde verbintenissen krachteloos maaken, de Augsborgsche Belydenisse verloochenen, en zich onder de oproerige aanhang-zoeken geesten vermengen.

§. V.

Van het leeven des Land-Graafs Philips, zynen Echtenstaat, imborst en Godsdienst.

1. **T**ot ophelderinge der Historie van den Smalkaldischen Oorlog, zyn noch van den Landgraaf van Hessen, Philips, verscheidene zaaken aan te merken, behalven het gene reeds in de Historie van zyne

Oorloogen, gevangenisse en andere omstandigheeden verhaald is. Men ziet niet alleen uit alle des zelfs bedryven in 't algemeen, dat hy van een zeer vierigen, heevigen en onrustigen inborst is geweest, maar ook uit verscheidene byzondere omstandigheeden. Om 'er nu maar eenige op te haalen, zoo heeft hy zich in den voorschreevenen Pakkischen oproer zoo uittermaaten haastig aangesteld, dat *Luther* zelfs en *Melanchthon* hem op geenerhande wyze stillen of bevreedigen konden. Gelyk hy dan ook in een Brief aan den Hartog Joris van Saxen, van den zeventienden van Bloeymaand 1528, zich met ronde woorden uit drukte: Dat hy by zich beslooten hadde, *zyn kans niet te willen verzuimen*, maar veel liever die gene zelfs aantasten, die een quaad voorneemen teegens hem hadden. Ja hy verklaarde kort daar op, den twee-en-twintigsten van dezelve Maand, opentlyk in een verklaarschrift, dat hy den eersten slag geenzins dacht te verwachten, maar door allerhande middelen en manieren voor te komen; gelyk *Seckendorff* uit *Hortleders* oorzaken des Duitschen Oorlogs (*Part. 1. Lib. 2. Cap. 1. pag. 780.*) vermeld (*L. II. Lutheranismi Pag. 95.*) De Keurvorst *Joan* zelfs was in deeze zaak zeer verleege, zoo dat hy zynen eigenen Zoon tot hem zond, en daar na noch een Baron, die echter nauwlyks den Land-Graaf konden afhouden, dat hy de Bisschoppen van Bamberg en Wurtzburg niet in hun land viel, en daar door een groot Oorlogs-vuur ontstak.

2. Ook kunnen de Schryvers, die des Land-Graafs eigene schriften hier ontrent geleezen hebben, niet genoegzaam uitdrukken, de heevigheid en vierigheid, die hy in dit werk betoonde; ja zelfs zoodanig, dat hy ook op *Luther* zelve verstoord wierd; hem verdacht houdende, als of hy den Keurvorst te rug hield, en vreedzaame gedachten inboezemde, gelyk de Heer *Seckendorff* nochmaals pag. 97. verhaald. Wat nu verder in deeze zaak is voorgevallen, kan men in het verhaal van deeze beroerte nazien. Ten minsten verschrikte de Land-Graaf zyne Naabuuren zoodanig, vermits hy met zyn Leeger tot aan de Grenzen rukte, dat de Keurvorst van Mentz en de Bisschoppen van Wurtzberg en Bamberg te zaamen, aan hem honderd duizend gulden daadelyk uit telden, alleen op dat hy hen met vrede zoude laten. De Roomsgezinde hebben zich waarschyntlyk aan dusdanige bedryven niet weinig geërgerd, als welke niet minder dan na het Euangelium, ja zelfs niet eens na een natuurlyk Recht smaakten. Gelyk ook by den Bronswykschen *Secretaris*, die door den Land-Graaf opgevangen was, dit aan den Keurvorst van Mentz geschreeven wierd gevonden: „ De zaak was alreede half zoo goed als gedaan; nadien de Land-Graaf „ niet lang meer konde leven, om dat hy zoo onrustig was, dat „ hy daar door niet slaapen konde, en zich ook door 't gestaadig „ jaagen zoodanig afmatte, dat hy eindelyk bysterzinnig zoude „ werden. (*Vid. Seckendorf. Lib. 3. pag. 204.*)

Even eens ging het ook met de herstellinge van den Hartog *Ulrich* van Wirtenberg, om welke de Land-Graaf op zyn eigen ban en boete eenen Oorlog aanving, niet teegenstaande *Luther* en de andere het hem ernstig hadden afgeraad. Hoe Euangelisch het hier ontrent ook is toegegaan, kan men behalven uit de Geschied-schryvers, ook uit de woorden van *Eobanus*, Poëet van die tyden; afneemen, wanneer hy daar van aldus schryft:

*Poscere jam videas votis ducantur in hostem,
 Hostibus excidium, caedes, clademque minantes,
 Arma fremunt, jam tela novant fusura cruorem
 Hostilem, insano sic fertur amore juvenis
 Martis in inäomitam rabiem, nec in arma cohortes
 Hassia sola equitum vocat, invictasque phalanges,
 Millia tot peditum, sed ab omni exercitus ora.*

Dat is ontrent;

*De jengd vol heete drift en vierigen gemoede,
 Verlangd vol ongeduld in's Vyands Land te woeden:
 Ze wet het wreede staal, dreigd enkel moord en brand,
 En schreeuwde, wat dat we zien, zal alles strax van kant:
 Doch Hessen niet alleen zyn dapper volk vergaaderd;
 Men ziet hoe dat het ook uit and're Landen naaderd. &c.*

En van den slag by Lauffen:

*Nam quos ille tuus victor non hauserat ensis,
 Hauserunt tua tela & proxima flumina Nicri,
 Nicri, cuius aqua tum sanguinis unda fluebat,
 Hæc clades docuit te vincere posse, Philippe &c.*

(Pag. II. Poemat. Pag. 35. sequentia.)

Dit wil zeggen:

*Want die nog waaren uw verwinnend swaard ontvlooden
 Die quam het vinnig lood, of moest de Nicker dooden
 De Nicker opgepropt van lyken, rood van bloed,
 Toont, Philips, dat gy kunt verwinnen, door uw moed.*

*Conf. Dresserus Millenar. VI. P. II. pag. 553. Sleidan. L. IX. pag. 242.
 Chytraeus L. XIV. pag. 353. Thuan. L. I. Crusius Annal. Suev. L. XI. pag.
 625. &c.*

3. Wat ook vervolgens de Land-Graaf, tot het ontsteeken des Smalkaldischen Oorlogs, voor vuur heeft aangedraagen, is meede uit die zelve Historie genoegzaam te zien. De *Lyf-Medicus* van de Keurvorst *Jan Frederik*, *Doctor Matthys Ratzemberger*, vermeld ook in zyn Historisch-verhaal onder anderen, dat de Land-Graaf den Keurvorst geen rust had gelaaten, voor al eer hy hem, om in Perzoon meede te Velde te trekken, overreed hadde. Hy was ook over deeze ryding zoo verblyd geworden, dat hy den geene, die ze hem gebracht hadde, aanstonds een schoon Paard had vereerd. En deeze zelve Schryver, die te dier tyd te Hoove op alles zeer nauwkeurig acht gaf, wil verzeekeren, dat het den Land-Graave in dien Oorlog geen ernst was, door dien hy, in het Leeger voor Ingolstadt, al het grof Geschut zoodanig had laten zetten, dat het aan den Keyzer geen schaade deed. Hy had ook gestaedig zyn Afgezant by den Keizer gehad, en alle de Bedien-

den, die daar teegens hadde gesproken, terstond met verstoordheid uit het Leeger weg gejaagd. Dit is altoos zeker, dat hy een doortrapte en sneedige geest is geweest, doch met eene ook zeer driftig en haastig in 't geen hy voor hadde. *Scultetus* maakt gewag in zyne *Annal. Euangelii Renovati P. II. pag. 251.* dat, als een Roomsche Paap den Land-Graaf schimps-wyze hadde voor geworpen, waarom hy op de mouwen van zyne Dienaaren deeze letteren had borduuren laten V. D. M. I. Æ. ende de zelve aldus hadde uitgelegd: *Verbum Domini manet inde Ermel.* [Het woord des Heeren blyft in de mouw;] zoo deeze op staande voet daar op hervat, zeggende: Neen, deeze letteren beduiden zoo veel, als, *Verbum diaboli manet in Episcopis*, dat is, het woord des Duivels blyft in de Bisschoppen. Uit het welke, als meede uit zyne andere bedryven en Schriften, zyn scherpzinnig vernuft overvloedig te zien is.

4. Wat voorts zyn Echte-staat aanbelangt; 't is genoegzaam bekend, dat hy, behalven zyne wettige Gemalin, zich noch aan een andere Hof-Juffer, *Margriet vander Saale* genaamd, met verstootinge van zyne Gemalin, heeft verbinden laten, en dat wel op het goed-keuren van *Luther* en *Melanchthon*; welke laatste ook zelfs, neevens *Bucerus*, in 't jaar 1540. meede op die zelve Bruiloft, tot Rootenburg aan de Fulda, geweest is. Schoon nu wel de Saxische Godgeleerden, deeze zaak, als aanstootelyk, en voor de Papisten, om teegen te werpen dienstig, poogden verborgen te houden; zoo hielden echter de Hessische *Theologanten* dit niet voor zeer noodig. *Luther* wilde dat men het werk maar op hem zoude schuiven, en zeggen, dat hy een misflag had gehad, en wat buiten westen was geweest, op dat de Land-Graaf niet zoo zeer beschimpt mogt werden. Hy besloot ook eindelyk: Het was genoeg, dat de Land-Graaf het Meisjen met een goed geweeten konde hebben, volgens zyne biecht, en het antwoord der *Theologanten* daar op. De Land-Graaf zelf beriep zich op *Luthers* woorden; over *Genes. XVI.* waar in hy het veele Wyven hebben der Patriarchen niet voor zonde had gehouden, en daar noch by gevoegd: *Ik zoude het heedendaags wel niet kunnen beletten, maar ik wilde het ook niet aanraaden.* Waar op *Luther* zyn zeggen wel naaderhand wat bepaalde; doch hy maakte echter in 't laatste dit besluit: Hy zoude deeze tweede Vrouw niet verlaten, vermits hy ze onder een voorwendzel van noodzaakelykheid genoomen hadde. De zaak konde hier meede voor God wel gerechtvaardigd werden; maar voor de Weereld, en na de Rechten konde noch en wilde hy ze niet verdedigen.

Ondertusschen naamen de Rooms-gezinde deeze dingen tot een groote oorzaak van verwyt op, zoo teegens den Land-Graaf, als inzonderheid teegens *Luther* zelfs; gelyk dit in zyne Schriften meenigmaal voorkomt; en als voornaamelyk den Hartog *Hendrik* van Bronswyk in zyne vinnige Schriften, den Land-Graaf eenen Ketter, Weerdoo-per en Man met twee Wyven noemde: zoo schoof *Luther* het antwoord op den Land-Graaf zelfs, en hing van de Vorsten in 't algemeen deeze Erinnerung daar achter aan; (*in het zeevende Altenburgsche Deel pag. 465.*) *Dat gy Vorsten ten deele den breeden weg gaat, daar door hebt gy 't lacy! door onze kwaade voorbeelden, zoo verre gebracht, dat het bykans de Boeren niet meer voor zonde willen houden, en gy hebt ons werk gemaakt, dat wy met alle onze moeite bezwaarlyk den Echten-staat voor loffelyk en eerlyk hebben konnen bewaaren.* Waar neevens hy met eene den Hartog *Hendrik*

rik verwyf, dat hy het noch wel arger met een Byzit gemaakt hadde, die hy heimelyk op een Slot had laten brengen, en middelerwyl uitgestrooid, dat zy gestorven was; ja hy had een Lyk-staatzie, Zielmissen, en diergelyke voor haar aangesteld, en ondertusschen na als voor in Echt-breuk met haar geleefd. Gelyk deeze vuile Geschiedenisfe meer als te veel bekend is. (*Vid. omnino Seckendorf. Lib. III. pag. 277. seqq.*)

5. Voorts dat zich anderzins veele oprechte gemoederen aan deeze handeling uitermaaten zeer hebben gestooten, ziet men ook uit de woorden van Keyzer *Ferdinand*, die hy in 't Jaar 1562. jeegens den Graaf *Gunther van Swartzborg* gebruikte: Het had niet veel gescheeld, of *Luther* hadde hem ook op zyn zyde gebragt: Maar als hy aan den Land-Graaf van Hessen twee Vrouwen had toegelaaten; zoo hadde hy hem niet meer gelooven willen. (*Vid. Chron. Manuscript. Pauli Jovii apud Weberum pag. 77.*) Wat eindelyk het gevoelen deezes Vorsts ontrent den Godsdienst aanbelangt, zoo kan men uit deeze voorverhaalde omstandigheeden, lichtelyk afneemen, hoedaanig het moogelyk met zyn Christendom gestaan heeft.

Doch gelykerwys toen ter tyd en ook noch, die geene altoos voor rechtzinnig en goed Euangelisch gepreezen zyn, die zich maar tot eene zoo genaamde Gezindheid uitterlyk gehouden, en dezelve eenigzins met woorden, of ook wel geheel met Waapenen en bloedstorten hebben helpen verdeedigen, zonder eens nauw te onderzoeken, of men het Euangelium van Christus, door 't verloochenen zyns zelfs en der Weereld in der daad gehoorzaam was of niet; alzoo ging het in dien tyd inzonderheid met de Groote Heeren toe, die de Paapsche slavernye en malligheeden moede zynde, by de andere Partye meerder vryheid, of andere voor hen voordeelige zaaken vonden.

't Is buiten twyffel; dat deeze Land-Graaf een Vyand des Pausdoms is geweest; weshalven *Luther* in zyne Taafel-reeden (*Cap. 45. pag. 335.*) van hem roemd: Dat de Hartog *Joris* (zyn Schoon-vader) hem Erfgenaam van alle zyne Landen en Lieden had maaken willen, wanneer hy van zyne Religie had willen afwyken.

6. Ondertusschen geeven niet alleen zeer veele getuigenissen; maar ook andere omstandigheeden, te kennen; dat als de scheuring tusschen de *Lutherschen* en *Zwinglianen* ontstaan was, de hard- en strafheid der eerste hem ten uittersten teegen de borst was, en dat hy daar en teegen altoos vriendelyk jeegens de andere geweest is, ook zyn uitterste vlyt heeft aangewend om beide de partyen te vereenigen. Weshalven ook reeds in 't Jaar 1543. *Sebastiaan Frank* in zyn Ketter-Chronyk pag. 147. uitdrukkellyk schreef: *Den Land-Graaf van Hessen weeten veele niet uit te vorschen, met wat voor een party hy 't houd. Eenige houden hem voor een goede-man en Middelaar in de zaak; eenige, meer op Zwinglius dan op Luthers zyde, andere weërom anders.* In de *Consilia* van *Dedekennus P. I. Lib. 3. Sect. 5. pag. 324.* vind men een Brief van *Melanchthon* en *Brennius* aan den Land-Graaf, geschreeven den elfden van Zoomermaand 1530. waar in hem de Partye van *Zwinglius* krachtig teegen gemaakt, en hy om Gods wille gebeden werd, dat hy zich in de zaak van 't Sacrament of Nachmaal doch niet wil laten afwenden; ook werd hem toegewenscht, dat hem God voor dwaalingen bewaaren wil. Hier op heeft hy aldus geantwoord: *De dwaalinge des Sacraments is zoo groote dwaaling niet, als de andere,* (naamentlyk van de Joodsche Besnydenisse)

nisse) maar wy zyn al te zaamen een, en gelooven en belyden eenen Christus, zoekende door hem zaalig te werden.

Ook houden zy, die gy dwaalende noemd, Gods woord in allen waarachtig, maar zy zyn, ontrent den zin der woorden van het Nachtmaal, van een ander gevoelen dan gy lieden; derhalven dunkt my, nademaal zy met u in alles eens zyn, en Christus belyden op die zelve wyze, als gy hem belydt, ook dat men Christus in het Avondmaal door het geloove eet, welk eeten ter zaaligheid noodig is; en niet zeggen, dat God dit of dat doen kan, maar dat het, volgens het Geloove ende de Schrift, alzoo te verstaan is, gelyk zy het aanwyzen. Dewyl dan Christus niet wel anders kan gegeten werden, als van Geloovigen, en door het Geloove, nadien Christus een verheerlykt ligchaam heeft, en een verheerlykt ligchaam den buik niet voedt, zoo dunkt my, zoodaanig gevoelen is zonder zwaarigheid, hoope ook van God Almachtig, dat gy u beeter zult bedenken. Want schoon gy 't om de Leere niet doen wilt, zoo zult gy ten minsten met die andere menschen meedelyden hebben, die in zoodaanige Steeden wonen, en, indien zy dwaalen, nochtans geen verdedigers van zoodaanige dwaalingen zyn. Ook zult gy daar en booven wel overweegen, dat 'er noch veele Liederen in zulke Steeden zyn, die van uw gevoelen zyn. Wanneer nu een Land zal verdoemd werden, of in straffe vallen, zoo zoude de een met de ander moeten lyden. Ook hoop ik inimmers, gy zyt kinderen van dien Geest, waar van Christus spreekt: Des menschen Zoon is niet gekoomen om te verderven, maar om zaalig te maaken; wanneer zyne Discipelen vuur van den Heemel wilden laten vallen, gelyk Elias. Gy behoeft ze ook in dit hungevoelen niet te verdedigen, maar gy zoud ze maar verdraagen en onderwyzen, hen vermaanende by tyden en ontyden, gelyk Paulus zegt. Doch dit zyt gyechter verplicht, dat gy die geene helpt verdedigen by de Leere, die gy zelfs voor recht houdt, om uw eigen Perzoons wille, doch ik meen niet met het swaard, maar door mondelinge reedenen en bystand. Ik mogt ook wel gaarn weeten, of Luther de Waldenzen broeders genoemd heeft, die van dat zelve gevoelen zouden zyn, gelyk de Schryver vermeldt.

7. Hy brengt ook ter zelve plaats veele reedenen by, waarom de Zwingliaanen van de Lutherschen niet behoorden vervolgd te werden: En wel voornaamentlyk, vermits Christus verbooden had, het onkruid uit te roeijen, en Luther zelfs zulks in den beginne altoos teegens de Papisten beweerd heeft, als ook doordien de Zwingliaanen noch van geen doolinge overtuigd waaren. Waar na hy deeze na zyn beste vermoogen ontschuldigd, en de Lutheraanen van alle bloedvergieten en gewelddaadigheid, met nadrukkelyke woorden, afmaand. Wanneer men ook de Perzoonen zelfs aanmerkt, die de Land-Graaf aanvankelyk tot de Reformatie gebruikt heeft, zoo zyn de zelve meerendeels Zwitzers of ook Franschen en Huguenooten geweest, gelyk booven by die Historie te zien is. De voornaamste waaren Franciscus Lambertus, Benedictus Aretius, Andreas Hyperius, Joannes Garnerius, Dionysius Melander &c. die meest ook van de Zwinglianen hoog gehouden werden. Gelyk dan ook in die zelve Reformatie, en haare nieuwe Kerkelyke Inzettingen, zeer veel van de Saxische afgeweeken wierd. Op het Hamburgsche Synode, des Jaars 1526. wierden niet alleen de spreek-wyzen van het Avondmaal, van den Doop, de Perzoon van Christus en diergelyke, alzoo gesteld en uitgedrukt, dat zich de Gereformeerden naaderhand gaarn daar toe beleeden: Maar men wierp ook alle de Beelden, uit de Kerken en van de Straaten, aan een kant, gelyk ook alle de Altaaren, en liet alleenlyk de zoo genaamde Taafelen tot het Nachtmaal

maal overig, zoo als men dit noch in de Hessische Kerken zien kan. Wat nu behalven dit de Land-Graaf op de Marborgsche Zaamenpraak voor de Zwitzers in dit stuk gedaan heeft, kan men insgelyks uit die zelve Historie besluiten.

8. In de Hessische wederzydsche Wissel-schriften, die in 't Jaar 1632 tot Kassel; over het Keyzerlyke Gebod wegens de Geestelyke goederen in Folio, zyn uitgekoomen, werden onder anderen oorkonden van den Godsdienst van *Philips*, ook zeer veel Naarichtingen, (*Instructiones*) bygebracht, waar door hy doorgaans de oneenigheeden der Zwitserische en Hoogduitsche Kerken heeft trachten by te leggen. Waar in hy dan onder anderen in 't Jaar 1529. pag. 7. aldus schryft: *Het zoude dan immers te beklagen zyn, dewyl zy (de Geleerden) in allen deelen, ons Christelyke Geloof, de Liefde des Naasten, en de zaaligheid aangaande, met ons eens gezind zyn, dat wy ons alzo zonden van hen scheiden.* En noch in 't Jaar 1530. pag. 8. beveeld hy, dat de Raadsheeren in zynen naam met meede zonden toestemmen, om eenig mensch, die tegenwoordig juist niet met de partye, die *Lutersch* genaamd werd, geloofde, dat Christus in dier voegen weezendlyk in 't Brood was, te verbannen, te veroordeelen; te rechten, of uit den seg te ruimen. Ook werd in deeze Wissel-schriften, behalven een *Katechismus*, welke in 't Jaar 1545 tot Marborg was uitgegaan, en met de *Zwingelsche* zeer wel over een Itemde; des Land-Graafs eigen Testament aangetrokken, waar in hy het Geschrift tot Eendracht van *Bucerus* (*Concordiam Bucerii*) wegens het Avondmaal; van het Jaar 1536. nochmaals goed-gekeurd, en aan de Prinzen, zyne Zoonen, bevoolen heeft, dat zy de zoodaanige Predikanten; die na dit Schrift van Eendracht leerden, niet zouden verjaagen, noch eenige verdere moeyelykheid aan doen.

Desgelyks werden aldaar, als meede in het Boek, welk in het Jaar 1607. van het oude Geloof der Hessen, is aan 't licht gekoomen; de Kerkeleyke Instellingen na elkander bygebracht, waar in onder anderen de Bezweering is uitgelaaten, en wegens het Avondmaal belast, dat het zelve in de huizen by de Krancken, ook met eené van de andere Perzoonen zoude genoomen werden. (*Vid. t. VII pag. 42.*) En wat diergelyke aldaar aangetrokkene Bewyzen meer zyn; waar teegens de Antwoorden van de Daarmstadsche Partye (die insgelyks in de gemelde Wissel-Schriften begreepen zyn) kunnen gehouden werden, als die alhier al te wydloopig zouden vallen.

§. VI.

Van des Land-Graafs Philips gemaatigdheid ontrent de Zaaken van den Godsdienst.

Alhier mag nu, tot verdere ontdekkinge der uitsteekende gemaatigdheid, die deeze Vorst ontrent de Religie-krakeelen en 't ingebrooke Ketter-maaken tot beschaaminge van veele anderen, betoond heeft; noch by staan zyn nadenkelyke Brief aan den Hartog *Jan Frederik*, zoo als de zelve tot dus verre is verborgen gehouden, doch eerst onlangs uit een Hand-schrift voor den dag gebracht. De zaak betreft de *Confutatie* of Weederlegginge, die in onze Historie meermaals is aangetrok-

kên, en welke in 't Jaar 1559. van de Jenasche Godgeleerden, en in 't Latyn en Hoogduits is uitgegeeven, waar in de zoo genaamde *Swenkfelders*, *Antinomi* [of Wet-bevechters] *Weederdoopers*, *Sacramentarizen*, *Osiandristen*, *Majoristen*, en *Adiaphoristen* zeer vinnig aangetaft werden. Op deeze punten heeft nu de Land-Graaf, straks in het zelve Jaar, het volgende na den anderen geantwoord, het welk de Geschiedenissen van die Gezindheden grootelyks kan ophelderen. De Brief nu luidt van woord tot woord aldus:

Hooggeboore Vorst, vriendelyke lieve Neef, Zoon en Broeder.

„ **W**Y hebben U Lieden Brief, geschreeven op Grimstein, den
 „ vier-en-twintigsten des laatst verloopenen Sprokkelmaands,
 „ ontfangen, en daar na het Boek der *Confutatie*, wederlegginge en
 „ verdoeminge van zommige *Secten*, met haar verderen aanhang, met
 „ vlyt doorlezen. God de Heere weet, dat het ons uittermaten smert,
 „ dat wy eene zoodaanige verdeeldheid en scheuringe zouden zien moe-
 „ ten, tusschen die geene, die van alle kanten Christus bekennen, en
 „ de Augsburgsche Belydenisse voor waarachtig, en met ons Christe-
 „ lyke Geloof overeenkoomende houden. Wy hadden wel gaarn ge-
 „ zien, en wenschen noch, dat alle de Augsburgsche Geloofs-geno-
 „ ten, Vorsten, Standen en Steeden, mitsgaaders hunne Godgeleer-
 „ den eens te zaamen kwaamen, en met ernst de punten der scheuringe
 „ ge en verdeeldheid voornaamen, overwoogen en naspeurden, waar-
 „ om doch de eene Partye, teegens de andere was, en daar na alle vlyt
 „ aanwendden, om deeze twist, oneenigheid en scheuringe, tot een
 „ waarachtig Christelyk verstand, overeenstemmende met het Hei-
 „ lige Euangelium en de Schriften der Apostelen, te vergelyken. Want
 „ alle de Teegenstreevers der Godsdienst, lagchen, helaas! hier over in de
 „ vuist, dat men zich alzo van een scheurd, om niet te zeggen, wat
 „ voor een groote argernis aan meenig Christen mensch, die gaarn tot
 „ deeze Religie zoude koomen, gegeeven werd. Wy hebben in uw
 „ Boek gezien, wat Uw Lieden in zyn Land voor *Secten* aanwyfd, en
 „ dat ook daar voor zyne Onderdaanen waarschoud, als die niet volgens
 „ de Augsburgsche Belydenisse, de Verantwoordingen, en de Smalkal-
 „ dische Artikelen, leeren zouden.

„ En dat Uw Liede eerstelyk *Servetus* verdoemd, kunnen wy niet
 „ anders vinden, dan dat deeze *Servetus* teegens het waarachtige Chri-
 „ stelyke Geloof en de Heilige Schrift geleerd heeft; het was echter
 „ veel beeter geweest, dat zulk door den gemeenen Raad der Geloofs-
 „ genooten geschied was, op dat hem dies te beeter den mond wierd ge-
 „ stopt, en zyne bewyzen genoegzaam wederlegt waaren, die ge-
 „ meenlyk uit het vernuft koomen; en ook alle waare Geloovige er-
 „ kennen konden, dat hem recht was geschied, en het zoo veel te meer
 „ aanzien hadde.

„ Ten tweeden, hebben wy geleezen, het geen teegens *Swenkfeld*,
 „ in het Boek staat. Wy hebben *Swenkfelds* Boeken ook geleezen, en
 „ voor eenige jaaren met hem zelfs gesproken; en 't is niets minder.
 „ Wy bevinden, dat *Swenkfeld* een kleinachtige voor de Predikanten
 „ heeft, het welk ons ten hoogsten in hem mishaagd. Hier neevens
 „ echter

„ echter moeten wy de waarheid zeggen, dat *Swenkfeld* van de heerlyk-
 „ heid Christi, in zommige punten, taamelyk wel schryft, het welk
 „ ook ten deele met de Oude Kerk-Leeraaren over een stemd. En dee-
 „ ze *Swenkfeld* roedt ook te recht wel aan, dat eenige onverstandige
 „ Predikanten het uitterlyke Woord al te hoog verheffen, aan het zel-
 „ ve zoodanige kracht toelchryvende, dat het veele dingen zoude kün-
 „ nen uitrechten, zelfs zonder den Geest Gods, en zyne innerlyke dry-
 „ vinge en werkinge; of ten minsten dat zy zeer zelden iets van de wer-
 „ kinge en dryvinge Gods en zynes Geestes voorstellen; het welk noch-
 „ tans de Godzaalige Man *Luther* nooit geleerd, noch geschreeven heeft;
 „ maar hy heeft geleerd, dat men zich in het uitterlyke Woord bevy-
 „ tigen zoude, en God om zynen Geest bidden, dat die het zelve in
 „ ons mocht leevendig maaken. *Swenkfeld* merkt ook te recht aan, dat
 „ niet alle menschen van God, alleen door het uitwendige Woord, tot
 „ de kennisse der Waarheid koomen, gelyk als *Joannes*, *Jeremias*,
 „ en andere, die reeds in hun Moeders buik zyn geheiligt geweest.
 „ Dat God zommige Perzoonen beriep, en hen recht-geloovig maak-
 „ te, niet alleen door het uitterlyke Woord, maar ook door andere
 „ weegen. Echter zoo was Gods gemeene manier, door het Preedi-
 „ ken des mondelyken Woords de Christenen te beroepen, en ze tot
 „ hem te voeren. Ook is *Swenkfeld* van gevoelen, dat een godloos
 „ mensch de gaaven Gods niet geeven kan, waar-meede *Cyprianus* en
 „ andere oude Leeraars niet kwalyk over een koomen. Want Judas de
 „ verraader, Simon de Toovenaar en andere konden den Geest Gods
 „ niet geeven, gelyk *Swenkfeld* meend. Indien men, gelyk in de eer-
 „ ste Kerk geschied is, *Swenkfeld* en andere, die van zyn gevoelen zyn,
 „ liet voor koomen, en hun antwoord aan hoorde, zy zouden zich
 „ wel onderrechten laten. *Swenkfeld* klaagd zeer hooglyk, dat veele
 „ zyne Boeken verdoemen, schelden en lasteren, die zy niet eens ge-
 „ zien hebben. Derhalven wenschten wy wel, dat alle die geene, die
 „ men voor Ketteren wilde uitkreiten, voor een Kerkelyke Vergaaderin-
 „ ge gedaagd, genoegzaam verhoord, en, zoo zy dan noch by een
 „ verkeerde onchristelyke meeninge halstarrig bleeven, daar na uitge-
 „ slooten wierden, op dat zy niet zouden kunnen zeggen, dat zy on-
 „ verhoord veroordeeld waaren.

„ De *Antinomiers* weeten wy waarlyk niet wie ze zyn. Indien zy ech-
 „ ter al zoo zouden leeren, gelyk men hen beschuldigd, en de Wet ge-
 „ heel zouden willen affchaffen, die ons nochtans tot boete aandryft,
 „ en de zonde te kennen geeft, zoo was het, na onze gevoelens, kwa-
 „ lyk, by al dien men hen daar in wilde toevallen. Echter is het nood-
 „ dig, dat men hen en hunne antwoord ook hoore vooreen *Synode*, het
 „ welk uit alle de Euangelische Geloofs-genooten verzaameld is. Want
 „ waarlyk de vrome Christelyke Oudvaders hebben nooit op een los-
 „ se voet iemand veroordeeld, zy hebben eerst alles genoegzaam door-
 „ zocht, en den doolenden onderweezen: Gelykerwys zy aldus met
 „ dien grooten Ketter *Arius*, *Macedonius* en andere gehandeld heb-
 „ ben.

„ Ten vierden, hebben wy gelezen, wat Uw Liefden heeft laa-
 „ ten uitgaan teegens de Weeder-doopers. 't Is zoo, veele der Wee-
 „ derdoopers hebben eene onchristelyke booze *Sette*, gelyk zy dit tot
 „ Münster en elders wel beweezen hebben. Doch zy zyn echter onge-
 „ lyk; zommige zyn eenvoudige vrome menschen: derhalven moct

„ men met hun met onderscheid te wérk gaan ; die met der daad han-
 „ delen , en het sward aangrypen , werden met recht daar meede ge-
 „ straft ; Maar met die geene , die in het Geloof dwaalen , behoord
 „ men gemaatigd te handelen , volgens de natuur der liefde met hen te
 „ spreken , ook alle vlyt , onophoudelyk aan te wenden , ja hen ook
 „ te hooren , en zo-zy niet willen by de waarheid blyven , maar doolin-
 „ gen en kwaad zaad onder de Christenen zaaijen , als dan mag men
 „ ze van zich afwyzen , en hunne Predikatie stooren. Doch hen
 „ aan het leeven te straffen , gelyk in zommige Vorstendommen en
 „ Landen geschied , die niet meer hebben gedaan , dan dat zy in het
 „ Geloof gedwaald , doch niets feitelyks bedreeven hebben , dat zelve
 „ zal men met het Euangelium bezwaarlyk kunnen verantwoorden. Ook
 „ zyn de Christelyke Leeraars , *Augustinus* , *Chrysofomus* en andere op 't
 „ heevigst daar teegens . . . . .
 „ Van de *Zwingliaanen* en *Sacramentarizen* , of hoe men ze noemen
 „ mag , hooren wy met leedweezen , dat die scheuring noch zoodaa-
 „ nig stand houdt . Wy hopen , indien de Luthersche , en zy , die
 „ men *Sacramentarizen* noemd , by het Formulier van Eendracht , 't
 „ welk *Luther* , *Melanchthon* , *Bucerus* en andere hebben op gesteld , ge-
 „ bleeven zyn , en noch blyven , zoo zal dit krakeelen niet noodig zyn.
 „ Wy gelooven ook , dat wanneer Uw Liefden ook eenige van hunne
 „ Boeken , zoo wel als van de andere Partye , las , Uw Liefde wel zien
 „ zoude , dat zy zoo verre niet van elkanderen zyn , zoo zy in allen
 „ deelen aan de waarheid wilden plaats geeven . En , gelyk wy te voo-
 „ ren geschreeven hebben , by aldien men ze voor bysterzinnige , Ket-
 „ ters , Sacrament-schenders houden wilde , zoo was het dienstig , dat
 „ men een Christelyk *Synode* van alle de Euangelische Standen en haa-
 „ re Godgeleerden der Duitche Natie te zaamen riep , en hen daar
 „ voor liet koomen , om hunne antwoord te hooren . Want waarlyk
 „ zy hebben ook veelderhande uitsteekende Bewys-reedenen uit de
 „ Schrift , en inzonderheid uit de oude Leeraars der Kerken , als *Au-*
 „ *gustinus* , *Tertullianus* , *Cyprianus* , *Fulgentius* en andere . Wanneer men
 „ dan zoude bevinden , dat zy teegens de waarheid des Euangeliums en
 „ de Brieven van Paulus leerden , als ook teegens het gebruik der eerste
 „ Kerke , en zy zich daar van niet wilden laten af wenden , zoo kon-
 „ den zy als dan in dat punt uitgeslooten werden .
 „ Doch wy vreezen ondertusschen , dat door deeze Uwer Liefde ver-
 „ oordeelinge , der geenén , die men *Sacramentarizen* noemd , den Pa-
 „ pisten de deur geopend zal werden , om veele vroomen Christenen te
 „ martelizeeren , te dooden en op het grouwzaamst met hun om te sprin-
 „ gen , gelyk zy in Nederland , Vrankryk , Spanjen en Italie aan die
 „ geene gedaan hebben , die van ons Geloof zyn , en echter dat gevoe-
 „ len hebben , dat Christus weezendlyk niet alzoó in 't Nachtmaal met
 „ de tanden gegeten werd . Wy wilden die Godgeleerden , die dit
 „ Boekje opgesteld hebben , wel toewenschen , dat zy zich hier in wat
 „ beeter bedacht , en zulk een uitlegginge niet gegeeven hadden , waar
 „ door de poort geopend werd , om veele Godvreezende , waarachtig-
 „ ge Christelyke Leeraaren te plaagen , te pynigen en van kant te hel-
 „ pen .
 „ Uw Liefde gelieve deeze onze vermaaning niet ten argsten , maar
 „ in vriendschap op te neemen , want wy moeten niet alleen op ons
 „ zien , maar ook op andere Christenen , op dat het hun ook wel ga ,
 „ en ,

„ en, schoon zy in 't een of ander punt al mögten dwaalen, zy daar-
 „ om niet op de flagt-bank geleeverd werden. In de eerste Kerk was
 „ een *Sette*, die noemde men de *Novatiaenen*, een groote dwaaling, die
 „ wilden iemand, die na den ontvangeren Doop zondigde, niet wee-
 „ der aan neemen, of vry spreken, maar zy bevoelen hem Gode, die
 „ konde hem de zonde vergeeven.

„ Niettemin waaren de vroomen oude Christelyke Leeraars zoo goed-
 „ aardig, dat zy hen niet uitslooten, lieten hunne Kerk met vrede,
 „ en mydeden ze niet, zeggende, dewyl zy in het punt teegens de
 „ Arianen met hun over een kwaamen, en anderzins vroomen menschen
 „ waaren, zoo waren zy te dulden, schoon zy in dien Arttykel
 „ dwaalden. Zouden nu de *Sacramentarizen*, (die nochtans nu veel
 „ anders van het *Sacrament*, als in voorige tyden spreken,) of zy al
 „ in een punt misten, daar zy echter in alle de andere punten der
 „ Augsborgsche Belydenisse eens zyn, daarom terstond ten eenemaal uit-
 „ geslooten en verworpen werden? Zoude men om de Christelyke Lief-
 „ de willen, niet wat minzaamer met hun te werk gaan?

„ Van de Vrye wil hebben wy al over lang de Schriften en Teegen-
 „ schriften van *Luther* en *Erasmus van Rotterdam* geleezen. En hoewel
 „ zy in 't eerste teegens elkanderen waaren, zoo heeft echter *Luther* ee-
 „ nige jaaren daar na gezien, hoe het gemeene Volk gezint was. Wy
 „ gelooven nochtans, indien 'er een Kerkelyke Vergaaderinge gehou-
 „ den wierd, en de een den anderen hoorde, dat zy zich in dit punt
 „ lichtelyk vergelyken zouden.

„ Wat de inbeelding van *Osiander* belangd, dat hy Christus verdee-
 „ len wil, en zegt, dat wy alleenlyk door de Goddelyke natuure
 „ Christi, en niet door zyn Menschheid, rechtvaardig worden gemaakt,
 „ is een groote dwaaling. Men wil ons evenwel zeggen, dat zyne Leer-
 „ lingen ons naader gekoomen, daar van af gestaan, en weder tot de
 „ rechte Leere overgetreden zyn: indien dit zoo was, zoo was het goed;
 „ doch indien niet, zoo is diergelyk een gevoelen niet te verdraagen.
 „ Gelyk ook *Stancars* kwaade meeningen meede niet te dulden zyn.
 „ Het was echter veel beeter, dat *Osianders* aanhang voor een Christe-
 „ lyk *Synode* geroepen wierd, gelyk booven van de andere Arttykelen ge-
 „ schreeven is, dat men hun antwoord hoorde, en hen de Waarheid aan-
 „ wees; en, zoo zy dan noch in hun dwaaling hardnekkig bleeven,
 „ door het *Synode* gezaamentlyk uitgeslooten wierden.

„ Wat nu aangaat het gevoelen van *Doctor Major*, het was best ge-
 „ weest, dat zulks, met de Antwoorden der Teegen-partyen, al-
 „ leen in 't Latyn in de Schoolen door de Geleerden verhandeld en be-
 „ twist was geworden, en niet zoo terstond voor alle mans oogē uit-
 „ gegaan.

„ Hoewel wy *Majors* Boeken niet geleezen hebben, zoo speuren
 „ wy echter uit de Weederlegginge, die in dit Boek is, dat 'er moo-
 „ gelyk maar een misverstand is, en dat zy in hunne spreek-wyzen wel
 „ verschillen, doch in het weezen en den zin eens zyn. Want zy van
 „ alle Godgeleerden eyschen, dat het Geloof niet ydel moet zyn, maar
 „ met de Liefde, de Hoope, de Belydenisse en de goede werken ver-
 „ knocht, of dat ze daar uit moeten volgen. En waarlyk *Ma-
 „ jor* heeft in de Brief aan de Romeinen, Hoofd. X. een krachtig-
 „ ge Bewys-reeden: Wanneer men van harten geloofd, zoo werd
 „ men rechtvaardig, en als men met den mond belyd, werd men zaa-
 „ lig.

„ lig. En byzonderlyk , indien men de voorgaande en navolgen-
 „ de woorden leeft , bevind men , dat de zin eeven eens is als in het
 „ *Euangelium* staat : Die my belydt voor de menschen &c. Doch wy
 „ slaan 'er geen twyffel aan , dat , by aldien 'er , (gelyk gezegt is) een
 „ *Synode* gehouden wierd , zy zich lichtelyk in dit punt zouden ver-
 „ draagen.

„ Den Artikel van de *Adiaphoristen* hebben wy ook met aandacht ge-
 „ leezen , doch bevinden , lacy ! dat de Liefde aan beide zyden zeer
 „ koud is : in plaats dat zy malkanderen zoo vriendelyk behoorden te
 „ vermaanen , te draagen en lief te hebben , gelyk *Paulus* en andere A-
 „ postelen gedaan hebben , en hunne Schriften uitwyzen. Als het recht
 „ zoude zyn , zoo moest immers de eene Partye met de andere geduld
 „ hebben , en niemand den anderen schenden. Gelykerwys dan *Paulus*
 „ uitsteekend tot den *Romeynen* en *Corinthen* en op andere plaatzen aan-
 „ wyfd , dat men wegens de Kerk-gebruiken en *Ceremonien* zoo niet
 „ behoord te krakeelen ; Want , een ieglyk valt of staat zynen Hee-
 „ re. Ook zyn de *Ceremonien* middel-zaaken , om welke 't niet be-
 „ taamd dat de een den anderen zoo veracht en lasterd. Hoe lang is by
 „ *Luthers* tyden de Opheffing des Sacraments niet gelasterd geworden ?
 „ Wy kunnen ook met waarheid zeggen , dat *Luther* en de Predikant
 „ *Bugenhagen* zulks , op onze en anderen vermaaning , heeft afgeschafft.
 „ De eene Party zoude met de andere geduld hebben , zich wederzyds
 „ vriendelyk en broederlyk draagen en verdraagen , te zaamen koomen ,
 „ en met elkander Christelyk spreek en zich vergelyken , niet uit eer-
 „ zucht , noch hoogmoed , of om eenigzins aan anderen hunnen goeden
 „ naam af te snyden , of iets anders te beoogen : Dat zoude Christelyk ,
 „ pryslyk en stichtelyk zyn : Dan zouden alle Volken zich des te lie-
 „ ver tot deezen Godsdienst begeeven. Ach God ! Wat is de liefde noch
 „ koud by hen , die wy ons Christenen noemen. Zy , die zulk een ar-
 „ gernis aanrichten , zullen het voor God moeten verantwoorden , en
 „ een swaar oordeel draagen. De Almachtige God verleene genaade
 „ door zynen Heiligen Geest , dat zy uit alle Gewesten moogen te zaa-
 „ men koomen , en zich Christelyk vergelyken , op dat , tot een goede
 „ eenigheid en opbouwinge des Christelyken geloofs , de naame Christi
 „ groot gemaakt , geërd , en zyne Kerk verder uitgestrekt werde , tot
 „ beeteringe des leevens van zyne beminde Christenen , om vervolgens
 „ voor Christus te verschynen , op dat vervuld mag werden , het geene
 „ Christus gesproken heeft : *Waar ik ben , aldaar zult gy ook zyn.* Dit
 „ hebben wy Uw Liefden op dat zelve schryven vriendelyk willen ant-
 „ woorden ; En indien iets daar in mogt zyn , dat Uw Liefden mishag-
 „ de , zoo zullen wy het Uw Liefden niet kwaalyk afneemen. Want
 „ wat wy hier in geschreeven hebben , doen wy uit een goed-geweeten ;
 „ en hebben niet kunnen nalaaten Uw Liefden , als een Vorst , uit een
 „ Christelyke Liefde en den grond onzes harten vriendelyk te vermaanen ;
 „ gelyk wy bereid zyn , om Uw Liefden met alle geneegendheid te die-
 „ nen. *Datum Cassel , den 7. Martii Anno 1559.*

§. VII.

Van dit zelve Boek der Weederleggingen, hebben de Leipzigsche en Wittenbergsche Godgeleerden in 't Jaar 1571. in hun eindelyke bericht en Verklaaringe dit volgende opentlyk geschreeven.

DOch hier meede was *Flacius* noch niet te vrede, dat hy de zaamenpraak, (*Colloquium*) belet en verstoord hadde; maar op dat hy alle weegen en middelen, die eenigzins tot vrede dienen konden, afsneed en toefloot, en de Doorluchtige Hooggeboorene Vorsten en Heeren, de Hartogen van Saxen in zyne verwarde gevoelens meede invlocht, en de zelve, door hunne Vorstelyke naamen en gezag, voor het volk dies te aanzienlyker maakte, en ze te lichter inschuiven en opdringen konde, zoo laat hy die zelve in een boek te zaamen stellen, het welk *Liber Confutationum* (Boek der weederleggingen) genaamd wierd, waar in ook zommige Leeraren deezer Kerke veroordeeld waaren, en brengt zoo veel te weeg, dat dit boek niet alleen onder den naam en hand van haare Vorstelyke Genaaden gedrukt, maar ook aan de Kerken opgedrongen werd; met dit harde bevel, dat men het zelve, of immers een stuk daar uit; alle Zondaagen, voor en na de Predikatie van den Predikstoel voor de Gemeente zoude aflezen, op dat het toch immers aan elk een bekend wierd, en de Leeraars en Predikanten gestaadig en onophoudelyk voor hun volk verdacht en verdoemelyk gemaakt werden en blyven mogten. Ja noch is hy hier meede niet verzaadigd, dat hy zulks in Thuringen in 't werk steld; maar hy zoekt ook door zyne wonderlyke Italiaansche loosheeden, weegen en gelegenheid, om het zelve boek ook aan eenige Predikanten en Toehoorderen deezer Landen, zoo Edellieden als anderen, te doen hebben en toe te schuiven, daar neevens vermaanende, dat zy 't zelve, als een zuiver Christelyk boek; naarstig zouden leezen; om zich daar uit voor alle valsheeden en dwaalingen te leeren wachten, diergelyke 'er ook eenige in het *Corpus Doctrinae* van *Melanchthon* gevonden wierden; weshalven zy zich ontrent dit zelve boek wel zouden voorzien, en het verdacht houden, en als ze immers noch daar in leezen wilden, zoo zouden zy het doch met een groote voorzichtigheid en bedachtzaamheid doen; op dat zy niet van de zuivere Leere, die alleen in dit Boek der Weederleggingen vervat en gegrondvest was, in dedaar in wederleyde en veroordeelde doolingen raaken mogten.

Wat verders des Landgraafs gevoelen, weegens de Godgeleerde verschillen van dien tyd, aanbelangd, het zelve heeft ook *Hottingerus* uit veele Handschriften ontdekt in *Histor. Eccles. Sec. XVI. P. II. cap. 3. p. 503.* alwaar hy onder anderen een brief van zyne eigen hand aan *Zwinglius* voortbrengt, in welken de Landgraaf aldus schryft: „Lieve Meester *Ulrick*, ik heb uw schryven wel verstaan, en het is „waarlyk zoo, *Luther* en *Melanchthon* hebben te veel gedaan, in

„ zoo een verdeeldheid aan te rechten, en 't is my immers ook altoos
 „ teegens de borst geweest; Ik heb het ook genoegzaam getoond, en
 „ zoodaanige gronden uit de Schrift, en ook uit menschelyke reeden
 „ voorgesteld, dat men my met geen bestendig antwoord wist te wee-
 „ derleggen. Men heeft echter niet willen hooren, na 't geen ik zei-
 „ de, en ten uitersten verzocht, derhalven ik het Gode moet bevee-
 „ len. Gy behoeft nochtans aan my niet te twyffelen; waht (met
 „ Gods hulpe) ik wil by de waarheid bestendig blyven, en dienvol-
 „ gens daar in noch Paus noch Keyzer, noch ook *Luther* of *Melanch-*
 „ *thon* aanzien; hoope ook de overige misbruiken tot verbetering
 „ te brengen, dit heb ik u in een oprechte meeninge, om myn ge-
 „ moed dies te beeter te kennen, niet willen nalaaten te verklaaren.
 „ Myn begeeren is; schryft my de Predikatie, die gy tot Marborg
 „ deed, wegens de voorzienigheid Gods. Insgelyks, hoe gy die
 „ woorden van *Paulus* 1. *Cor. XI.* verstaat; naamelyk: *Daarom, om*
 „ *dat hy niet onderscheid het lichaam des Heeren;* en maakt het
 „ klaar.

§. VIII.

Vermaan-schrift van Julius Ploeg.

Belangende den Bisschop van Naumborg, *Julius Ploeg*, waar van
 in de Historie dikmaals gewaagd is, zyn gemoed en andere om-
 standigheden zyn ook uit dit zyn volgende opentlyke schryven te er-
 kennen, het welk hy zonder het jaar te noemen heeft drukken laaten;
 en waar in hy zoo wel de valsche vryheid der valsche Euangelische,
 mitsgaaders de ingebrookene algemeene verdorventheid, als ook veele
 misbruiken des Pausdoms bekend en beklaagd heeft. Ik zal alleen de
 Voorrede daar uit, tot een proef alhier ter neer stellen, die neevens
 den titul de volgende is:

*Christelyke Erinnerung en Vermaaning van den
 Heer Julius, Bisschop van Naumborg,
 aan zyn volk.*

Wy *Julius*; door Gods genaade; bevestigd Bisschop van Naumborg,
 wenschen aan alle en een iegelyke Onderdaanen en goede Vrienden
 onzes Stichts genaade van God, door *Jesus Christus* onzen Zaalig-
 maaker.

*Welgeboorene, Eerenveste, Gestreng, Hooggeleerde, Eerzaame,
 lieve Getrouwe en Byzondere.*

Hoewel wy verhoopt hadden, dat de zwaare ingebrookene be-
 roerten zich nu voortaan by ons Duitsche volk zouden vermind-
 erd en de zaaken allezins zich tot een Christelyke beeteringe, ruste en
 vrede, geschikt hebben; daarom wy het ook by onze voorheen-gedaane
 Vermaaning tot dus verre hebben beruften laaten.

Maar

Maar alzo wy echter, niet zonder een zeer groote droefheid onzes gemoeds, ondervinden, dat de weereld van haar ongebonde, woeste en strafbaar leeven niet af staat, maar daar halsstarrig voortgaat, en daar door de Goddelyke straffe zich noch wyders komt op den hals te haalen, zoo kunnen wy, volgens het ampt dat wy draagen, niet nalaten, de naavolgende erinneringe, waarschouwinge en vermaaninge aan u lieden te laten afgaan; noch 't en zal ons niet afschrikken, dat er veele, by deeze ontstaane zeer nadeelige oneenigheeden over den Gods dienst; niemand nooder hooren, dan juist hunne ordinarische Harders en Geestelyke Overheeden; want wy willen veel beeter gedachten van u hebben, en door Gods genade hoopen, dat dit by ons voorgenome werk niet gantschelyk vruchteloos zal zyn. Byzonder dan, dewyl wy van voorneemen zyn, niet wat ons zelfs, maar 't geen onzen Heere Christus aangaat, te verreechten, en daar ontrent onzen getrouwen dienst, Gode tot Lof, en lieden tot zaaligheid, en onze aanbevolene Kerken tot noodige stichtinge, aan te wenden. En naademaal het onze plicht is, het geen in onze Kerken krank is, door Gods vergunninge, te geneezen, het geen gewondt is te verbinden, en het geene dwaald, weeder op den rechten weg te leiden, zoo willen wy eerstelyk volgens een bequaame orde de zoodaanige gebreeken en overtredingen, waar door men God heedendaags vertoornd, aanroeren en ontdekken; en zulx behoord u dies te minder te mishagen, om dat het niemand tot leed of naadeel, maar alleen u allen ten besten en tot noodige waarschouwinge voorgenoomen werd. En om hier in voor ons dies te behoedzaamer te zyn, zoo willen wy de zaaken niet anders voorstellen noch aantrekken, dan zy haar zelve opdoen, en zich aan veele vertoonen. Want daar den Propheet *Hosea* te zyner tyd over geklaagd heeft: Daar is noch waarheid noch gerechtigheid op den aardboodem; lasteren, liegen en bedriegen heeft gantschelyk de overhand genoomen, en het bloed heeft het bloed getroffen. Zulx zien, ondervinden en beklagen teegenwoordig alle goedhartige en vroomen Christenen onder ons. En het laat zich aanzien, alsof de tyd gekoomen was, waar in, gelyk onze lieve Heere Christus voorzegt heeft, de liefde by veelen verkoud en de boosheid toeneemt: Want wy erwaaren helaas! daagelyx, hoedaanig de vreeze Gods, en alles wat zeedig, eerbaar en deugdzaam is, afneemt en byna t'eenemaal uitgebluscht werd; en daar en teegen de beestachtige dronkenschap, onkuischheid des vleesches, woekeren, liegen en bedriegen, vermeetelheid en moedwil, geweld en ongerechtigheid, ongehoorzaamheid en troueloosheid, haat en nyd, stelen en rooven, moorden en vreedestooren, sweeren en Godlasteren, en andere grove godlooze ondeugden meer, allezins zeer zyn ingebrooken en ten uittersten gemeen geworden.

En schoon dat in zich zelve zeer beswaarlyk is, zoo is het nochtans daarom noch zoo veel te meer, om dat de ongebonde weereld niet alleen daar van niet af staat, maar ook Christus zoo verre misbruiken wil, dat hy noch daar toe behulpzaam zyn, en gelyk, als dit hun schandelyk weezen bedekken en bemantelen zoude. Daar van daan komt het, dat de kinderen der weereld niet naalaaten, zonden op zonden te hoopen; en of zy schoon in hun verdoemelyk leeven, daar ze eens ingeraakt zyn, volharden; zoo durven zy zich echter op Christus onzen Zaaligmaaker niet te min beroemen, maaken zynen H. naam tot een dek-kleed van haare schandelykheeden, ontzien zich niet zyn heilig bloed

daar door te hoopen en gelyk als met voeten te treden, tot wat voor een schrikkelyke Gods-lasteringe, is lichtelyk af te neemen. Derhalven behoefd men zich geenzins te verwonderen, dat God, die de boosheid haat, nu ter tyd op ons verloornd is, en de weereld felder straft als in de voorgaande tyden. De Heere neemt zyn roede in de hand, en zoekt ons ernstig te huis, nu eens met swaare dierte, dan eens met de gruwzaame pest. Doch hier beneevens is het swaard, 't welk oock eene der vreeselykste straffen Gods is, zeedert eenigen tyd onder onze Landdaard geenzins in de schie geweest, maar heeft afgryzelyk gewoed, veel bloeds vergooten, en eenige schoone en aanzienlyke landen door moorden, branden en plonderen jammerlyk verwoest, ook zyn 'er kortelyks veele dappere en uitsteekende mannen, ook van hoogen stande, die het gemeene best uittermaaten hadden dienen kunnen, door omgekoomen. Welk aangestooke schrikkelyke vuur, tot op deezen dag, noch niet geheelyk is uitgebluscht. Behalven dit alles, is het aan een ieder bekend, hoedaanig de gruwzaame Turk, voorleede jaar, zynen voet gestaadig verder in het voortreffelyke en Christelyke Koningryk Hungaryen heeft voortgezet, en byaldien hy niet met meerder macht, dan tot dus verre geschied is, ontmet en wederstaan kan werden; zoo hadden wy niets zekerders te verwachten, dan dat hy ons dit Koningryk, als onze beste borstweering en bolwerk, ook ras zouw ontweldigen, en dan, met die eens opgevatte bloeddorstige grimmigheid, ons aandoen; ook zoude hy daar meede noch niet ophouden, maar al verder voortgaan, daar toe hy veel beeter, als wy tot tegenweer (door onze partydige verdeeldheid) in staat is. En vermits dan uit alle omstandigheeden te speuren is, dat de Turk, in onze tyden, niet minder Gods roede en geessel is over de boosaardige weereld, als eertyds de Assyriers onder de tyden des Ouden Testaments geweest zyn, zoo moogen wy met den vroomen David u lieden wel waarschouwen: 't En zy dat gy u bekeerd, heeft de Heere zyn swaard opgeheeven, zynen booge gespannen, en daar op de werktuigen des doods gelegd. Gelyk hy dan door verscheidene vervaarlyke teekenen, doch inzonderheid door bloed reegenen, en zommige aardbeevingen en andere verbindzels meer, niet verre van hier, ons zelve noch kortelings heeft gewarschoud.

Waarlyk, waarlyk, alles schikt zich tot onzen laatsten ondergang. God toond zyn gramschap, de duivel is losgelaaten, en de wilde woeste weereld woedt en heerscht in de Kerken; in plaats dat men vrede, eendracht, liefde en Godzaaligheid zou planten; zoo richt men twist, scheuringe en verbitteringe aan, en komt eindelyk, door 't aanstooten des Satans, zoo verre, dat geduurig de eene dwaaling uit de andere spruit, waar door meenig mensch jammerlyk verleidt, en de vryheid des vleeschs tot allen boozen gesterkt werd. Men laat ook niet na, in de weereldlyke Regeeringen zeer naadeelige partyenschappen te verwekken, het recht en billikheid, op veele plaatzen, met den voet te treden, de algemeene vrede en nuttigheid om ver te stooten, tot inwendige haatelyke oorloogen aan te bitzen, en de zelve aan de gang te helpen. Waar door dan ons loffelyk Vaderland, de Duitfche Landdaard, ten spot van alle volkeren gemaakt werd; en ook zoodaanig verzwakt, dat de Turk zyn gruwzaam tyrannys voorneemen dies te lichter aan ons volbrengen kan.

Dit alles behoord gy wel ernstig in uw gemoed te overweegen, en

eén ieder mag voor zich op zyne zaaken wel goede acht slaan: Want God is vreeslyk vertoornd; zyn gramfchap is over ons ontfteeken, en onze laaste ondergang staat voor de deur, gelyk uit de voorverhaalde en andere omftandigheeden is af te neemen. Dit nu behoord men daarom noch zoo veel te minder te verachten, om dat de Heere voor die geene, die zynen toorn door haare boosheeden verdienen, een verteerend vuur is, volgens den inhoud der Prophetifche Schrift, en zich voor hem niemand verbergen kan; klimd ge ten Hemel, hy is daar; daald ge na beneeden in de diepten des Aardryks, hy is ook aldaar; en fchoon gyal vlieden kondet, als de voogelen in de lucht, echter zoudt gy hem niet kunnen ontwyken. Nu hoort, hoedaanig de Heere met zyn eigen mond dreigd: Wanneer ik, zegt hy, gelykeen blixem des donders myn fwaard wetten, en het Ordeel by de hand vatten zal, zoo wil ik mynen vyanden vergelden ende hen hunnen loon geeven: ik wil myne pylen in hun bloed drenken, en het fwaard zal hun vleefch verflinden. Alleen onze overtreedinge, en niet anders, maakt zulken vyandfchap tuffchen God en ons; ja zy brengt Gods ernstigen toorn over ons, en doet ons zyne tydelyke en eeuwige ftraffe onderworpen zyn; want behalven de voorschreevene vreeslyke plaagen, zoo gebeurd het daar en boven, wanneer de menfchen in hunne zonden en misdaden van de weereld fcheiden, dat haar worm niet sterfd, noch haar vuur niet uitgeblufcht werd, gelyk de Propheet Efaias waarfchoud, maar zy moeten in't hellsche vuur eeuwige quellinge en pyn lyden. Derhalven gaat in u zelve, en proeft u wel; indien gy Gods geboden en wil hebt overgetreden, bekend uwe misdaden, hebt'er een hartelyk berouw over, en verootmoedigd u; Gods ernstige kastydingen zyn voor onze oogen; verdeeld u niet, noch bedriegd u zelve, verdicht noch maakt u geenen vrede, daar'er geene is: Waar zonde, verhardheid en onboetvaardigheid is, daar is ook zekerlyk Gods toorn, en daar op volgd zyne ftraffe, dat mist niet. Wy hebben u van zulks alles, tot u lieden beste, niet willen ongewarfchoud laaten: want dit eifcht uwe noodzaakelykheid, als ook ons ampt, dat ons opgelegd is; en daar en booven, op dat wy voor u allen een iegelyk, met een Chriftelyke getrouwigheid, niet minder als voor ons zelve, het beste beoogen, zoo zyn wy verplicht, als uw Biffchop, zulke en diergelyke waarfchouwingen te doen, op dat uw bloed van onze handen te minder gevorderd werde. Doch echter ftrekt deeze onze vermaaninge geenzins daar heen, dat gy daar om een droefheid tot vertwyffeling zoudt opvatten; maar dit is alleen ons doelwit, dat, gy lieden van God afgeweeken zynde, door waare boete zoudt weeder keeren, van alle uwe zonden afstaan, u voor hem, den Heere, verootmoedigen; en u voor de vleefchelyke en verdoemelyke zorgeloosheid wachten: vertwyffeld derhalven toch niet, maar neemt uw toevlucht tot de barmhertigheid Gods, op dat gy genaade verkrygen moogt, en van alle aanftaande nooden en gevaren verloft werden: Want zyn barmhartigheid zal u niet minder, maar noch meer vertroosten, als u teegenwoordig zyn rechtvaardige toorn verfhrikken kan, aangezien deeze barmhartigheid grooter is, dan de geftrenghheid zyns oordeels: hier heen doeld ook zyn allertroostelykste belofte, zeggende: Ik wil niet den dood des Zondaars, maar dat hy zich bekeere, en leve: Van deeze toegezeide genaade Gods kunnen wy ons daarom noch dies te meer verzeekeren, om dat hy zynen eeniggebooren Zoon, onzen Heere Jefus Christus, tuffchen hem en ons

rampzaalige zondaars, tot eenen Middelaar gegeven en gesteld heeft, en ons met hem alles, wat tot onze heil van noode is, geschonken heeft; want hy heeft voor ons in zynen bloede den rechten genaaden stoel opgerecht, in diervoegen, dat zoo wanneer ons het strenge oordeel Gods wegens onze zonden en misdaden; gelyk billyk is, verschrikt, en gelyk als tot wanhoop noopt; wy ons daar van af, tot gemelden genaaden stoel moogen wenden; en eenen zeekeren toegang tot de barmhertigheid Gods; mitsgaaders troost en verzeekertheid, erlangen. Want aldaar staat Christus, de eenige Middelaar onzer zaaligheid, roept ons tot hem; en bied ons zelfs zyne genade aan. Komt tot my, zegt hy, gy alle, die bedroefd en belaaden zyt, want ik wil u verquikken. Op dat wy nu alhier onzen ampte, het welk wy draagen, moogen nakomen, en doen wat wy schuldig zyn; zoo willen wy, voor zoo veel ons God genade verleend, u lieden deezen Christus, den Zoone Gods voorstellen; en, *ten eersten*, grondig aanwyzen, hoe gy hem met alle zyne heerlyke weldaaden en verdiensten, kunt aanneemen, ontvangen, en u tot uwe zaaligheid te nutte maaken;

Ten tweeden, wanneer gy hem eens ontvangen hebt, en zyner weldaaden en verdiensten zyt deelachtig geworden, hoe gy hem behouden, en ten deele tot aan uw einde genieten kunt.

Ten derden, willen wy u weegen toonen, waar door gy de aanstaande tydelyke straffe Gods, door de hulpe zyner genade, ontgaan kunt. &c.

§. IX.

Maagdenborgse verschillen.

Tot ophelderinge der Maagdeborgse belegering, als ook, om den imborst en gedrag van *Niklaas van Amsdorp* wat breeder te beschryven, zoo zullen we alhier noch eenige omstandigheden en verhalen opteekenen, zoo uit *Bartholomæi Strekens waarhaffige erzehlung des Christlichen bannes*, welk in 't jaar 1564. is uitgegaan, als uit het *Feil-urtheil Nicolai Amsdorff*, door *Matthæus Judex* het zelve jaar uitgegeeven. De eerste nu heeft den toestand van Maagdenborg in dien tyd aldus beschreeven p. A. 3. e. v.

In 't eerst was de Kerken-Raad, die het voorgaande jaar door den Eerbaaren Raad, met bewilliging der daar toe verkoorenen en des Kerkgenootschaps, Christelyk en wel was bevestigd en aangesteld, wederom heel schandelyk vervallen. En schoon men zeer dikmaals aangehouden en gebeden heeft, dat de zelve, om veele hoogwichtige en noodige reedenen, wederom mogt hersteld en opgerecht werden, op dat alzo alles in zyn voorgaande staat zyn en blyven mogt; zoo heeft men echter by den Eerbaaren Raad niets kunnen te weeg brengen; noch verkrygen, en 't is alzo, gelyk men zegt, in den drek of afsche blyven leggen. Daar na is ook het Kerk-Genootschap zeer schandelyk van elkanderen gescheurd en verdeeld geweest; want die vyf verbande valsche Broeders hadden hen zelve moedwillig, en zonder eenige rechtmaatige oorzaaken, voor haar *Superintendent* en 't Kerk-Genootschap afgezonderd, en zich by den Raad gevoegd; de twee huicelaars,

laars, oogen en buik dienaars, de Heer *Sebastiaan* en *David*, wierden tot *Neutralisten*, *Periculisten* en *Weerbaanen*; droegen den boom op beide de schouders, verwachtende het geluk, en uit wat voor een gat de wind waajen wilde, op dat zy den mantel daar na hangen mochten; als 'er geen gevaar te vreezen was, dan stonden zy ons by, maar zoo haast 'er de minste swaarigheid was, hielden ze zich te rugge, en bleeven te huis; zy wilden wel graag den naam hebben, gelyk alle huichelaars, dat zy rechtschaapene Predikanten waaren, echter in der daad en waarheid wees het zich heel anders uit. De achtbaare Heer *D. Tilman Hesbuisen* onze *Superintendent* was van zyn ampt beroofd en daarenboven in hechtenis gezet. Den Heer *Wilhelm* wierd ook door den eerbaaren Raad, zyn bediening opgezezt, en binnen weinige daagen de stad te ruimen, geboden. Wy andere waaren ook zoodaanig oneenig en van elkanderen gescheurd; dat wy al te zaamen onze ampt niet zoo bedienen konden, als wy wel behoord hadden en noodig was geweest. De Oudste (*Seniores*) en andere spraaken nies van belang daar teegen; dat den Eerbaaren Raad tegens alle recht en billikheid, belofte, bevestiging, ja teegen haare eigene Zeegels en brieven, den Heer *Superintendent* zoo gantsch onbehoorlyk, onverhoorder zaaken, zyn *Superintendentenschap* en ampt hadde afgenoomen en opgezezt, en ons onze beloofde en toegezeide schuldige eerbiedigheid en gehoorzaamheid benoomen; en ons daar van vry en los hadde gesprooken.

Ik en de Heer *Jakob Bulderberg*, Kapellaan in de Kerk van den H. Geest spraaken daar teegen; baden, vermaanden en smeekten, dat men doch wat ordentlyker en Christelyker in zulke hooge en wichtige zaaken wilde te werk gaan; en niet zoo haastig daar meede voortvaaren, gelyk men begonnen had; op dat een Eerbaare Raad zelfs by hunne onderdaanen en alle naakoomelingen geen smaad, schande, hoon en spot mocht behaalen; noch een onherstelbaare schaden veroorzaaken. Maar wat baate het, wie volgde dit op? Niemand ter weêrld. Daarom staat en gaat het ook zoo, als men voor oogen ziet, en niet droefheid ondervindt. Daar en booven, stond het zoo geschaapen, dat schier niemand zonder gevaar teegen dat geene kikken dorst, wat die Tyrannen en vervolgers voornaamen en in 't werk stelden; en het was ook, gelyk ik geloofwaardig berecht ben, des dingsdaags te vooren, eer de Christelyke Ban door my wierd uitgesprooken, over my beraadslaagd en beslooten, dat ik niet weeder op den stoel zoude komen, maar van myn ampt afgezet werden, om dat ik, des Maandaags na S. Michiel, de laatste vermaaninge, het *dic Ecclesiae*, [zegt het aan de Gemeente] of de Boet-predikatie wat te scherp gemaakt, hun de bittere waarheid opentlyk gezegt, en daar door noch tot een Christelyke Boete vermaand hadde. En, in 't kort gezegt, 't ging allezins in de geestelyke heerschappye zoo jammerlyk toe, dat het te beklagen was; en 't was nu zoo ver gekoomen, dat niemand meer konde op eenen anderen zien, wat dat die deede of hoe zich die droeg; of niet, maar een ieder was de wacht bevoolen, dat hy zyn ampt alzo bekleeide en bediende, dat hy zyn geweeten niet beswaaren, en zyne eeden en plichten, die hy aan God Almachtig en de Gemeente in de bevestiging gedaan, toezegt en beloofd hadde, op zyn eigen gevaar en schaade nakomen mocht, en alzo te werk gaan, gelyk hy 't voor God en alle vroomen Christenen wist te verantwoorden. Vervolgens zoo stond het ook in de weêrldlyke Regeeringe niet al te wel; want al-

daar

daar wilde zich nu niemand meer onderrichten, raaden, vermaanen, waarfchouwen, berispen of zeggen laten, maar een ieder deed wat hem behaagde, en wee, zoo iemand een woord gerept hadde, dat hen teegen was; en aldus wierden de Overheeden hoe langer hoe arger, en hardnekkiger, begingen de eene zonde op de andere, sloegen hunne handen aan de Gezalfden des Heeren, naamen zommige gevangen, zommige zetteden zy van hun ampt en bedieninge af, en beslootenze daar en booven in de huizen, eenigen ontnaamen zy hun ampt en geboden hen strengelyk, om de stad binnen weinige daagen te verlaten, en dat alles onverhoorder zaaken, teegens alle recht en billykheid, zoo dat zy aldus den H. Geest eenen muilprang in den mond leiden, om zonder eenig schroom of verhinderinge hunne moedwilligheit te pleegen, en hun boos en godloos voorneemen uit te voeren. Dit nu geschiede alles opentlyk, zoo dat daar uit een gantsch Stad-en Land-geruchte ontstond, en bedroefde alle vroomen Christenen in Maagdenborg, verwekte ook groote argernisse by alle Godvreezende menschen.

In het Schrift van *Matthæus Judex* vind men de volgende merkwaardige punten; alwaar de Schryver voor eerst een Brief van *Amsdorp* voortbrengt, waar in hy klaagd, dat de Raad van Maagdeborg bykans alle haare Predikanten op eenmaal had afgezèt, en zelfs onschuldig; (gelyk zy dan de zelve; en voornaamentlyk *Doctor Hesbuisen*, op een vuilnis-karre hebben ter poorte laten uitvoeren.) *Amsdorps* Brief luid aldus: Die vreemde daad van die van Maagdeborg, welke ook een zonderling teeken is van Godloosheit, kan ik geenzins pryzen; want daar staat geschreeven: De eerste zullen de laatste, en de laatste de eerste zyn. Daar by zal het ook wel blyven. Doch het is belagchelyk, dat zy schryven, dat ik hen tot zoo een godlooze gewelddaadigheid zoude oorzaak gegeven hebben. Van *Illyricus* houde ik, voor zoo veel uit zynē Schriften te zien is, dat hy in de Leere rein en onberispelyk is. Hoe kunnen zy nu uit zoodaanigen getuigenisse haare tyrannye goed maaken? Wanneer de Pastoor [van de Kerk] van den Heiligen Geest mynen Brief alzoo uitlegt, zoo doet hy volgens zyn aard, als zynde een ongeleerd, en boovenmaate laatlundkend mensch, die nergens iets gestudeerd heeft, maar uit de School van Maagdeborg aanstonds tot het Predik-ampt is genoomen, en altoos iets booven anderen heeft willen zyn, waarom hy ook noch een eigen *Katechismus* maakte; want *Luthers Katechismus* is in geen achtting by hem, hy weet het alles beeter. By aldien hy Godvruchtig en vroom was, zoo zoude hy zyn vonnis over myn getuigenis, dat ik aangaande *Illyricus* heb gegeven, omkeeren, en aldus spreken: Indien hy in zyne Leere zuiver is, zoo behoord hy niet veroordeeld, maar gepreezen en voort geholpen te werden; Want het is onrecht, dat men vroomen Dienaaren des Woords, in Leere en leeven rein-zynde, verdoemen, en in den Ban doen zoude.

Myn ziel is bekommerd tot in der dood, dat die Stad, die in Christi Woord zoo wel hadde aangevangen, zoo schandelyk vallen zoude. Waant zy was altyd goedaardig en mild jegens de Dienaaren Christi; Doch hoe zy nu tot zulk een tyrannye, teegens Christi Dienaaren, vervallen is, kan ik my niet genoegzaam verwonderen. Echter, dewyl doch het Euangelium van ons zal weg gaan, zoo moet men eerstelyk des zelfs Dienaaren weg jaagen en veroordeelen. Wanneer

neer die nu weg zyn, zoo zal ydelheid en leugen de heerschappye voeren, op dat 'er voor dien dag, in welken de HEERE koomen zal, geen geloof op aarden gevonden werd. Hier op doelen alle de werken, aanslagen en gedachten van den Vorst deezer weereld; doch inzonderheid bevltygd zich *Major*, dat hy *Luther* onderdrukken, en onze werken wederom oprichten, en herstellen mag; opdat toch immers de barmhertigheid Gods niet alleen heersche en zaalig maake, maar dat ook de goede werken voor Gods Oordeel ons helpen moogen. Want dit is het oogmerk van de gantsche Leere onzer teegenstreevers. De Heere ontferme zich onzer, bestiere en bescherme zyne Kerke, dat zy niet van 't Geloove koome af te vallen.

De gemelde omstandigheeden nu beschryft de Autheur vervolgens, pag. B. 3. &c. aldus: Het feit der Uitvoerders van Maagdenborg, dat zy zonder verhoor of kennisse van zaaken te neemen, hunne Zielbezorgers, dien zy goede getuigenis geeven van hun leere en leeven, hebben uit de Stad gesleept, is openbaar, en van geene beleeden; en werd het zelve veroordeeld in het derde gebod, 1. *Timoth. V.* Die in het Woord arbeiden, zyn dubbelde eere waardig; *Hebr. XIII.* Hebet vrede met hun, en noch in 't VII^{de}. Gy zult de Kerken niet van haare Dienaaren, noch van haare keure berooven. Dienvolgens, zoo werden zy met recht van alle Christenen van zelfs (*defacto*) verdoemd en verbannen gehouden. Wil Amsdorp alhier een uitlegginge maaken, die kan hem hier niet helpen; want de daad is niet twyffelachtig, noch te betwisten, maar rechedraads teegens Gods gebod, *Psal. CV.* Taft myne Gezalfden niet aan, en doet mynen Profeten of Predikanten geen leed. Doch indien ze hem hier helpen zal in een daad, die in zich zelve boos is; waarom heeft hy ze in een twyffelachtige daad, en die in zich zelve goed is, niet in acht genoomen? Want dat een Predikant brieven schryft aan de Oudsten in de Kerk, of den Ban in 't werk steld; dat is eenvoudig in zich zelve geen quaad werk, wanneer 't zelve niet door de boose toevallen of omstandigheeden werd verdorven; hoedaanig dat is, dat men Gods dienaaren, dien men getuigenis van onnozelheid geeft, gevangen zet, en zonder kennisse van zaaken te neemen, terwyl ze zich voor 't Recht aanbieden, zoo schielijk weg zend; daar zoude hy naa vernoomen hebben. Ten tweeden, dat *Amsdorps* teegenwoordige *Apologie* en verweerschrift eeveneens op valsche berichten en leugens staat, kan een iegelyk Christen lichtelyk merken, als hy myn voorgaande Schrift, en deeze Antwoord van *Amsdorp* teegens een houdt. Doch ik zal de zelve wederom kort, namalkanderen ter neer zetten, op dat men zie, hoe *Amsdorp* zich met leugens behelpt, en geene der zelve, gelyk het betaamde, bewysd, maar de menschen alleenlyk poogd tot ganzen te maaken, [en te doen gelooven,] dat allés, op een bloot zeggen, dewyl 't *Amsdorp* in het leugenachtige Opstel der Vervolgers geleezen heeft, waaragtig is. Deuitgevoerde Predikanten, en geplaagde Christenen met de geheele Gemeente moogen getuigen en het teegendeel bewyzen of niet; 't is al te vergeefs, *Amsdorp* heeft gelyk en spreekt de waarheid. Voor eerst, zoo zouden zy den Raad in den Ban gedaan hebben, zonder toestemming der Gemeente, alleenlyk om het verkiezen van een Predikant. Wie zegt het? *Amsdorp*. Wie bewyft het? Niemand. Doch dit wil *Bartholomeus*, en de rechte Kerk tot Maagdeborg, uitgenoomen de bokken, geenzins toestaan. Want zy brengen meer zonden

te berde; als inzonderheid, de openbaare vervolginge der knechten Gods, die aan een ieder bekend is; en zy hebben de toestemminge der Kerke, uitgezonderd de leedemaaten der Vervolgers, ook zeggen zy daar beneevens, dat de Raad de Kerke haare vrye keur heeft ontnoomen; want zy aan die van de Kerk van *St. Ulrich* verboden heeft, dengeenen te verkiezen, dien zy voor een recht Leraar hielden; gelyk die geene getuigen, die het verbod aangehoord hebben, en ook het zelve bewyzen met het vast zetten der Supplicanten, als meede dat zy *Wilhelm, Bartholomeus, Tileman* en *Jacob*, zonder een vrye bewilliging hunner Kerken van hun ampt berooft hebben. Want men heeft immers uit des Raads, en niet uit der Kerken naam hun oorlof gegeven. Men heeft ook naderhand van des Raads weegen, zonder een rechtmaatige vrye verkiezinge der Kerke de anderen ingedrongen, en is de Heer *Sebastiaan* meer door't toedoen van den Raad, dan door een vrye keur en overeenkoomende stemmen, Pastoor geworden. Heet dat niet den Kerken hunne vrye keur ontnemen? Hebben zy de zelve voorheen by *Amsdorp* en in de volgende tyden niet vryer dan aldus gehad? Indien *Amsdorp* zulks loochend, zoo kunnen wy hem overtuigen: Want wy ook een taamelyke tyd aldaar in bedieninge zyn geweest, en de plechtigheid en wyze van zommigen, die aangenoomen zyn geworden, in de Kerk gezien en noch beschreeven hebben. Ten tweeden, zouden de uitgejaagde Predikanten *Wigandus*, teegens den wille des Raads en der Kerken, hebben willen indringen. Wie zegt het? *Amsdorp*. Heeft hy't van hem zelve of van anderen? hy heeft het uit het Verdichtzel van den Raad, en uit het schrift van Monfr. *Niemand*. Is het daarom waar? wat zegt de andere party daar toe? zy zeggen neen, en bewyzen zulx daar meede, dat zy aan de Kerk haare vrye keur ontrent *Wigandus* gelaaten hebben. Ten derden; *Wilhelms* brief zoude de Burgers tot ongehoorzaamheid en oproer opgehitst en bewoogen hebben. Wie zegt het? *Amsdorp*: waarmede bewyfd hy't? met deeze woorden: Is dat geloogen *Wigande*? Is dat een valsche grond myner vermaaninge, gelyk gy myschandelyk beliegt? Ja zekerlyk, Myn Heer *Amsdorp*, is het een valsche grond. Want waar staat het geschreeven, dat, wanneer een Kerken-dienaar zyne Kerken-Vaders vermaand, dat zy de vryheid der verkiezinge van de Kerken-dienaaren, die zy van Christus verkreegen, en nu aleenen langen tyd in't gebruik gehad hebben, zouden vast houden, hy daar door ongehoorzaamheid en oproer stoekt? *Amsdorp* brenge Gods Woord by; zyn ja of neen zeggen, helpt in deeze zaaken niets. Ten vierden, zoude de Raad de verkiezinge alleen opgeschort hebben. Wie zegt het? *Amsdorp*. Wat zeggen de andere? Zy zeggen dat zy de verkiezinge geheel verboden heeft, en beroepen zich op getuigen. Waarom hoord *Amsdorp* die niet, als hy niet wil bedroogen zyn? Ten vyfden, zouden de verdreevene door hunnen brief gepoogd hebben den Raad haare gerechtigheid te verbieden en te ontnemen, dat zy geen achtung zou geeven, wat voor Pastooren en Predikanten de Kerken verkoozen. Wie zegt het? *Amsdorp*. Wie bewyft het? *Niemand*. O *Amsdorp*! heb ik u niet in het voorgaande geschrift erinnerd, dat zulx niet waar was? Waarom komt gy dan met de leugenen weeder, zonder ze te bewyzen? Wie wil u gelooven? want de Teegen-party zegt neen daar toe. Luidt de Reegel niet: *Actore non probante absolvitur reus*; Als de Aanklaager zyn klagte niet bewyft, zoo moet den Rechter den beklagden vry spreken? Hockomt het dan, dat gy't gantsch wild omgewend

wend hebben, en dat het luiden zal, *Actore non probante reus damnatur*; schoon d'Aanklaager zyn klagte niet bewyft teegens de Dienaaren Gods, niet te min moeten ze veroordeeld en gestraft werden? O, wat een schoone wyze van rechten! Ten zesden zou *Heshuisen* den Raad in den Ban gedaan hebben, wegens het gevangen zetten der ongehoorzaame Borgers. *Tileman* daar en teegen loochend dit in zyn geschrift, en maakt een onderscheid tusschen den Ban en de Affcheidinge. Ook staat men niet toe, dat de Burgers teegens den Raad ongehoorzaam zyn geweest; zy hebben hunne Kerken-Vaders verzocht en gebeden om een Ziel-zorger, en niets onbehoorlyks voorgenoomen. Nu heeft Christus zulx gebooden, *Matth. IX.* en in de eerste, tweede en derde beede, dat men om trouwe arbeiders bidden zoude.

Verders heeft de Raad, die de verkiezinge aanstonds verbooden had, de smeekende burgers daar over gevangen gezet, en *Wilhelm* lasterlyk voor een Munsterschen geest gescholden; om dat hy de Kerk vermaand hadde, dat zy op haare vrye verkiezinge zou staan blyven; en na de verkiezinge, gelyk gebruikelijk is, de bevestiging aan den Raad overgeeven. Hier na is ze voortgevaaren, tegens het smeeken en bidden der Kerken van *S. Ulrich*, *S. Jacob*, *S. Jan* en den Heiligen Geest (want zy in geen deele bewilligd, maar daar teegens gesproken hebben) en het heeft haar haare trouwe Ziel-zorgers, zonder een gewoonlyke Rechtpleeginge, daar de Kerken en de oude Raad ombaden, zonder verhoor of kennis van zaaken, gerooft en weggevoerd, begaande al zo openlyk voor God en alle Christenen een aanstootelyk lasterstuk en Kerk-rooverye, en hier teegens heeft geen vermaanen haarer Ziel-zorgers moogen helpen. Derhalven zyn zy van God en den H. Paulus van zelfs (*defacto*) in den ban gedaan, al schoon hen *Bartholomeus* nooit daar in verklaard hadde. Hier uit ziet gy, myn waarde Heer en Vader *Amsdorp*, dat die vyf punten, daar over gy die arme onschuldige, en voor de Kerke Gods zeer nuttelyke dienaaren Gods, welke wegens hun Goddelyk ampt, zo grouwelyk, zo haastig, teegens alle gebruikelijke rechtspleeging (daar zy, en de rechte Kerk van Maagdenborg, die 't niet met de Vervolgers hield, altoos om gebeden hebben) zyn uitgevoerd, en noch tot op deezen dag van hunne vervolgers met leugen en lasteringen aan alle kanten bedroefd en bykans vermoord werden, als die hen voor dwaalgeesten; rot-geesten, duivels-uitvaagzels en oproerstookers door de geheele Christenheid uitkryten, en beschryven; gantsch niet bestaan, noch voor God noch voor de Christenen, derhalven zult gy een zwaar oordeel te verwachten hebben, 't en zy gy de zaaken beeter onderzoekt, u met de beleedigde Party verzoend, uw ontydigen ongegrond oordeel by tyds herroept, en de Vervolgers, die gy in hunne zonden gesterkt hebt, die door deeze zaaken reeds onder den toorn en de straffe Gods gevoerd zyn, en in 't toekomende noch meer daar onder zullen gebracht werden, weder te recht gebracht, en de arme Kerken en Stad van Maagdeborg in ruste en eenigheid hersteld werden. Dit zyt gy verplicht, en by aldien gy de zaaken recht en in de vreeze Gods aanvat, en tot een wettig gehoor en oordeel laat koomen, zoo zult gy wel zien en in der daad bevinden, wat het voor vergiftige adderen geweest zyn, en hoe groote boosheid haar bezeeten heeft, dien gy tot dus verre haare leugens, lasteringen en vervolginge door uwen heiligen mond en pene, met zwaare zonde en argernisse bemanteld en gerechtvaardigd hebt.

Hier beneevens hebben *D. Joan. Wigandus* en *Matthæus Judex* in dit

zelve jaar noch een Geschrift laten uitgaan, waar in zy insgelyks over het boosaardige bedryf der Maagdeborgers klaagen. De titul deszelfs is: *Een Christelyke Vermaaning en Waarschouwinge aan de Maagdeborgsche Karre-voerders knechten en helpers.* Hunne klagte nu luid onder anderen aldus: p. A. 2. Hier van hebben wy een aanmerkelyk voorbeeld, aan de Uitvoerders tot Maagdeborg, die hunne getrouwe Zielen-hoeders, zonder verhoor en kennisse van zaaken, teegens alle wet en gerechtigheid, by nachte uit gevoerd, en hunne onnoozele gehoorzaame Burgers bezwaard en ook ten deele verjaagd hebben. Want schoon de Raad van Maagdeborg en haar Paapendom van de St. Jans en andere Kerken, voor de aanneeminge des Euangeliums, ook het Heilige zuivere Woord Gods, en allen rechtschaapene Predikanten, Leeraaren en Belyderen des zelve, vyandig waaren, en daar teegens woededen; de Paapen met lasteren en verbannen, de Raad met Plakkaten, straffen en verjaagen; echter waaren zy zoo boos en grouwelyk niet, schoon zy meenden, Gode daar door eenen dienst te doen, dewyl zy de Leere des Euangeliums voor Ketterfch hielden, als zy teegenwoordig doen, nu zy de Waarheid kennen, en niet te min de zeeven booze Geesten weder by hen hebben laten huisvesten. Want zy zyn teegenwoordig noch niet vernoegd, dat zy *D. Tieleman* en de andere hunne trouwe Zielen-hoeders uitgevoerd, en eenige onschuldige Burgers, die aan de Kerken-Vaders van *St. Ulrich* een beede, om eenen trouwen Zielen-harder te beroepen, gedaan hadden, uit de Stad verdrreeven hebben, en hen zoodaanige belofte afgevorderd, dat zy geen macht zouden hebben, hen noch voor het Geestelyke noch voor het Weereldlyke Gerechte te verklaagen; maar zy zyn noch wyders voort gevaaren, en hebben 't aan de gantsche Weereld geschreeven, en hunne zonde, gelyk als Sodom, geroemd, doch de Zielen-hoeders, als oproer-stookers en de argste guiten, door handtafelyke onwaarheeden, beschuldigd. Zy hebben ook aan andere plaatzen, daar de verjaagde, om te herbergen, waaren ingetrokken, geschreeven, en zoo veel te weeg gebracht, dat hen de alreeds toegestaane huisvestinge opgezegd en afgeslaagen is geworden. Zy hebben ook gelyk *Balak*, *Bileam*, den Heer *Niklaas van Amsdorp* door hunne leugens opgemaakt, om de Dienaaren Gods te hoonen, de onnoozelheid en waarheid te lasteren, en hunne eigene booze daaden te verdedigen. En toen nu de Vervolgde, en die van hen met vervaarlyke lasteringen beschuldigd waaren, tot getuigenis der waarheid en onderrichting der menschen, die van de zaak geen kennis hadden, hun teegen-bericht hadden laten uitgaan, zo vaaren zy verders voort, en verbieden van den Predik-stoel en het Raadhuis aan hunne Onderdaanen, op de hoogste boete en straffe, dat niemand zoodaanige Schriften noch hebben noch leezen zal; ja zy durven ook wel op andere plaatzen die gene, die deeze Schriften, gedrukt of bevorderd hebben, verklaagen; en groote Heeren, daar over zy anderzins niets te gebieden hebben; opstookten, dat zy over hen, die hunne zaak niet pryzen willen, noch kunnen, en de onnoozelheid en waarheid toevallen, zouden straffe oeffenen, en, gelyk als hunne Scherp-richters en Beuls, hen na buiten voeren en richten; gelyk dan zoodaanige Hapschaaren en Beulen der Karre-voerders van Maagdeborg, zoo 't God belieft; en zy zich niet bekeeren, te zyner tyd voor de gantsche Weereld met naamen toonaam zullen bekend gemaakt werden. Doch dewyl nu, volgens Gods rechtvaardige toorn en oordeel, het zeggen van *Christus* aan de Uitvoerders van Maagdeborg, het welk hen hunne trouwe Zielen-hoeders meenigmaal hebben voor gehouden, maar zy echter veracht hebben, is waar

gewor-

geworden; en de zeeven booze geesten wyden zyd om zich taften, en door hen veele andere tot zich trekken, zo was het weleens tyd om de menschen te waarfchouwen, dat zy zich voor het gezelschap van die dolle en onzinnige Vervolgers moesten wachten. Doch het staat te vreezen, dat zoodaanige vermaaning moogelyk van veelen ten argsten zal opgenoomen en uitgelegt werden. Maar hoe zal men 't echter stellen? 't is eevenwel Gods bevel, dat men zynen naaften zal waarfchouwen voor schaade. De Karre-voeders zyn wel genoegzaam gewarfchouwd, door de Schriften van *D. Tieleman* en andere; weshalven wy ze ook vaaren laten. Doch hunne helpers en beulen, het welk eenige Geestelyke en Weerdlyke perzoonen zyn, moogen misschien de zaaken zoo verre niet naagedacht hebben, of zy wel of kwaalyk daar aan doen, dat zy hen in deeze vervolginge dienen: voor die zelve dan, willen wy kortelyk eenige reedenen by brengen, waar door zy, zoo ze willen, lichtelyk merken kunnen, dat zy slechte eereen loon van deezen arbeid te verwachten hebben. God verleene ons zynen Geest en genaade tot dien einde, op dat onze goede meeninge niet vruchteloos mag zyn.

§. X.

Van de onvolmaaktheid der Reformatie.

Hier van mag uit eenen Neerlandfchen Schryver, dien we laatst genoemd hebben, het navolgende staan: Hoe is 't dan gegaan, na dat de Daageraad der Reformatie na de vervaarlyke nacht der Antichristische Tyrannye wederom heeft beginnen te scheemeren? Heeft men niet het kriecken van den morgenstond voor den dag zelfs, en de morgen-starre voor de zonne gehouden? Verwonderen wy ons niet noch over de eerste Reformateurs, als *Luther*, *Melanchthon*, *Zwinglius*, *Oecolampadius*, *Martyr*; *Bucerus*, *Calvinus*, *Beza* en andere, die als de morgen-starre in de duisternisse van die Weerd, in welke de Antichrist over een boosen verkeerd Volk heerschte, gescheenen hebben; en blyven we niet zoodaanig op hunne uitspraaken staan, dat we schier daar over sterven; als of zy, gelyk de Zon, dit met een volkoomen licht schynd, alle duisterheeden der dwaalinge en onweetenheid geheel en al verdreeven hadden; en het gantsche licht der waarheid en weetenschappen zoodaanig hadden van zich laten straalen, dat het voor onreedelyk te achten was, wanneer men iets daar toe of afdoen wilde? Diergelyke reeden koomen ons dikwils ter ooren, en bedroeven ons, ja zy zouden den *Reformateuren* zelve doodelyk smarten, zoo zy noch in 't leeven waaren. Want indien zy dit, ook maar in den droom, te vooren gezien hadden; zy zouden van zorge en bekommering niet hebben kunnen rusten, nadien zy bevreesd moesten zyn, dat hunne nakoomelingen, door de inbeeldinge van een volmaaktheid, die zy gelyk als van hen verkreegen hadden, zouden bedroogen werden, en het einde der waare volmaaktheid, of telaat of nimmermeer bereiken. Waarlyk, zy zouden openhartig bekend hebben, dat zy noch niet bekoomen hadden, daar zy na streefden, en tot huden op deeze uur noch niet volmaakt waaren; maar, na dat zy het Pauzelyke Sodom achter de rugge ge-laaten hadden, stapten zy met rasse schreeden na het doelwit en einde des Ryks ende der kennisse des Zoons Gods toe, met den Apostel *Phil. III. 12--14.* en duidden dat geene op zich, wanneer hy zegt: Onze weten is stuk-werk, en onze propheteeren is stuk-werk: Doch wanneer het vol-

maakte zal gekoomen zyn, zoo zal het stuk-werk op houden, 1. *Cor.* XIII. 9. 10. Op welke plaats, wanneer de Apostel v. 11. zegt: Toen ik een kind was, sprak ik als een kind, &c. het even zoo veel is, als of hy zeide: Gelyk het my gegaan is, alzoo zal het de Christelyke Kerke ook gaan. Ik, toen ik een kind was, hadde ik met de kindsche onweetenheid en onbedachtzaamheid te stryden; doch, na dat ik tot den mannelijken ouderdom gekoomen ben, heb ik weetenenschap en voorzichtigheid: Even eens is 't ook met de Christelyke Kerke, die teegenwoordig maar gelyk als een kind is, spreekt als een kind, is klein als een kind, en oordeeld als een kind; maar wanneer zy tot haare mannelijke rypheid zal gekoomen zyn, zoo zal zy ook met mannelijke wysheid en ervaarentheid begaafd zyn. Nu meenen wy dan, dat die Kerk, die ter zelve tyd, op welke de Apostel doeld, de kindsheid noch niet hadde af gelegd, in den tyd der *Reformatie* reeds den ouderdom van een volwassen man, en de maate der volmaakte gestalte Christi *Eph.* IV. 13. verkreegen heeft? O waarlyk wy dwaalen, vermits wy ook noch teegenwoordig niet tot het einde van ons perk gekoomen zyn. De Myftyke Jefus neemt noch daagelyks toe in wysheid en grootte *Luc.* II. 52. Het ligchaam *Christi* wast noch geduurig aan tot zyns zelfs opbouwinge in de liefde. *Eph.* IV. 16. En nadien het gestaadig nieuwe versterkinge van noode heeft, zoo werd het ook daagelyks met nieuw voedzel gespyfd, het welk door alle de gewrichten der bedieninge uit het eene lid in het andere gevoerd werd, zoo dat een iegelyk lid, volgens zyn werking in zyn maate, het zelve deelachtig werd. v. 16. Die nu de Kerk dit voedzel misgund, en het haar niet toestaat, die doodt de zelve en werd schuldig aan het ligchaam des Heeren, 1. *Cor.* XI. 27. Derhalven behoord men van diergelyke voedzaame nieuwigheeden geen walging te hebben, noch gelyk verzaadigde zielen den hoonigzeem te vertreeden, *Prov.* XXII. 27. *Pf.* XIX. 11. noch het goede te verwerpen, *Hof.* VIII. 3. maar men moet rechtschaapen zyn in de liefde, en in allen deelen op wassen in hem, die het hoofd is *Eph.* IV. 15. en daagelyks met nieuwer en krachtiger spyze versterkt en tot de volmaaktheit gebracht werden, dat is, opwassen, *Hebr.* VI. 1. V. 14. en onophoudelyk de krachten vernieuwen, op dat wy na het voorbeeld van *Elias*, loopen, en niet moede werden, voort vaaren, en niet mat werden *Jes.* LX. 31. 1. *Kon.* XIX. 5--8. Het betaamd ons niet, het nieuwe, daarom dat het nieuw is, te verwerpen of lief te hebben.

*Stulta hæc invidia est, cui cuncta recentia sordent,
Invida stultitia est, cui nova sola placent.*

Dat is,

't Is dwaaze nydigheid, het nieuwe altoos te myden,
En nyd'ge dwaasheid, niet, als nieuwe alleen, te lyden.

Maar als we alles onderzocht hebben, moeten we het goede behouden 1. *Theff.* V. 21. en de Geesten beproeven of ze uit God zyn, 1. *Joh.* IV. 1. op dat we niet moogelyk, wanneer de zelve niet uit God zyn, en wy hen echter navolgen en beminnen, als φίλοψεύδεις of vrienden der leugen zyn, of, zoo die uit God zyn, en wy ze verachten teegenstreeven, als θεέμαχοι, of die teegens God stryden, bevonden werden. *Hand.* V. 39. *Anonymus in demonstratione Allegoriæ historicæ; seu, Historiæ allegoricæ V. & N. Test. P. I. L. I. §. 7. seqq. p. 5. seqq. (Groningæ 1690. ita editus.)*

Hier meede kunnen ook de woorden van *Grotius* vergeleeken werden, die in het Byvoegzel der *Arminiaansche Historie* staan, en derhalven hier noodeloos zyn te herhaalen.

Insg-

Insgelyks die nadenkelyke Predikatie van een Gereformeerd Utrechts Predikant, aan welke, vermits ze kort, en niet over al te vinden is, alhier een kleine plaats mag vergunt werden.

§. XI.

P R E D I K A T I E

V A N

J O D O C U S van L O D E S T E I N,

*Die by tot Utrecht gehouden heeft over Ezech. XXXVII. v. 7. 8.
wanneer de Franssen deeze Stad wederom verlieten.*

DE Propheet *Ezechiël* verhandelt in het eerste deel van dit Capittel, vers 1---14. den toestand van het Joodsche Volk, het welke ter dier tyd was als dood, en als geen Volk meer. Want de Koning van Babel, hadde *Jojachim* met veele Jooden, waar onder ook was *Ezechiël*, gevankelyk doen weg voeren na Babel; terwyle *Jeremia*, met andere Jooden noch was gebleeven in 't Joodsche Land, onder den Koning *Zedekia*. Doch zoo wel de weg-gevoerde als die noch gebleeven waaren, bleeven onder den dienst van de voornoemde Propheeten ever hardnekkig.

Dies dan haaren staat aan den Propheet vertoont werd, door een valeye vol beenderen. vers 1. Zoo dor als de beenderen van verstorvene menschen, zeer veele, leggende zeer dorre op den grond der valleje. vers 2.

Over die dorre beenderen, vraagt de Heere aan den Propheet: vers 3. *Menschen Kind zullen deeze beenderen levendig werden?* en de Propheet zeide: **HEERE HEERE, gy weet** [*het.*] Hier op zegt Godt tot den Propheet: *Propheteert over deeze beenderen:* en na zyn last verkondigt hy haare leevendigmaaking, zoo ten opzicht van haare verlossing uit Babel, als ten opzicht van haare geestelyke verlossing uit de slavernye der zonden, door den Geest, en het *Bloed* van den *Messias*. vers 4, 5, 6, 7.

Op die Prophetie volgde een geluit, schudding, beeving, beroering, ende de beenderen naderden elk been tot zyn been. vers 7. Daar kwaamen ook over die vereenigde beenderen, *zenuwen, vleeschen een huid.* Maar daaren was geen Geest in haar. vers 7; 8.

Al het welke beduidde den slechten toestand van Gods volken en haar onmagt, om haar zelve leevendig te maaken, doch Gods macht om haar te verlossen, al waaren ze noch zoo doodig. Want wegens haare ligchaamelyke dienstbaarheid wist hy een *Cores* te verwekken, die haar zoude laten wederkeeren na *Jeruzalem*. En dewyle de Babylonische gevangnisse was een voorbeeld van des menschen *Geestelyken dood*, door de zonden en misdaden, zoo woude de Heere haar te gelyk leeren, dat hy was die *Almachtige Godt*, dewelke boven de macht, en booven het begrip des menschen, haar zoo gemakkelyk zoude verlossen door den dood zyns Zoons, en door den Geest, uitgezonden in haare herten, zoo licht als het hem was om de doods-beenderen te vergaaderen, te overtrekken, en leeven te geeven.

Ook doet ons dit geheele werk der doods-beenderen denken, om den afval der Kerke, van de zuiverheid der leere des Euangeliums: Waar van Christus en de Apostelen gesproken hebben. 2 Theff. 2: 3. met Matth. 24: 23, 24. 1 Tim. 4: 1, 2 Pet. 2: 1. 1 Joh. 2: 18. Apoc. 11, 11--13. Welke verborgendheid der ongerechtigheid in Pauli tyden alreede wierd gewrocht. 2 Theff.

2 Theff. 2: 7. Ook zouden, ten opzicht van de zeeden, *zwaare tyden ontstaan. Want de menschen zouden zyn liefhebbers van haar-zelven, geldgierig, laatdunkende, hoovaardig, lasteraars, den ouderen ongehoorzaam, ondankbaar, onheilich enz.* 2. Tim. 3: 1---5.

Dit verval in de Leere en in de Zeeden noemen wy het *Babylon*, volgens Apoc. 14: 8. 16: 19. 17: 5. 18: 2, 10, 21. als zynde voorgebeeld door den staat aan *Israël* in *Babel*, zoo ten opzicht van haaren doodelyken toestand; als ten opzicht van haare gewisse en krachtdaadige verlossing.

En noopende die aanstaande verlossing: hebben wy tot ons oogmerk, om teegenwoordig te spreken van zeekeren trap onzer leevendig-maaking, en hoe verre die gekoomen was, en waar het bleef staan. Onse text zegt, dat de beenderen waaren vereenigt tot een lichaam: *maar daar en was geen Geest in haar.* En zoo zien wy dan in den Text twee Deelen.

Want I. werd verhaalt hoe verre het met de doods-beenderen, op Ezechiels Prophetie, vorderde, en dan

II. Waar by het met de doods-beenderen staan bleef. Zy bleeven een dood lichaam.

I. Van 't eerste zegt de Propheet: vers 7. *Doe propheeteerde ik, gelyk my bevoelen was.* Wat woorden de Propheet sprak, werd hier niet verhaalt. Hy heeft zonder twyffel gesproken naden wille Gods, en op zyn spreken, heeft de Heere door een krachtig bevel zyners wille, de zaake, dewelke gepropheeteert wierde, doen komen na de wyze van de eerste Schepping. Apoc. 4: 11. Gen. 1: 3. Ps. 33: 9. *Hy spreekt en het is 'er, hy gebied en het staat 'er.* Immers Ezechiel sprak over de Beenderen; ende hy zeydetot haar, *Gy dorre beenderen, hooret des Heeren woord.* enz. vers 4, 5. met vers 7.

Als hy nu zoo propheeteerde, zoo wierd daar een geluyt, ende ziet eene beroeringe! ende de beenderen naderden, elk been tot zyn been. Ende ik zag, (seyd de Propheet: vers 8.) *ende siet, daar werden Zenuwen op de zelve, ende daar quam vleesch op, en hy trok een huyd boven over haar.*

Dit beteekende voor het Joodsche volk, dat de Heere haar wederom zoude op de been brengen, en door *Cores* herstellen tot een Republyk. Wil men dit toepassen op den staat des volks, in die zeventig of tachtig jaaren, de welke gepasseerd zyn, zedert de vryheid, de welke *Cores* (dat is *Cyrus*) de Koning van *Persien*, aan de Jooden gaf, Ezra 1: 1--5. Jef. 44: 28. en 45: 13. om Jeruzalem te bouwen, tot op den tyd van *Nehemia*? Cap. 5: 14.) ik mag het lyden. Want binnen dien tyd was het volk Israels als een doode, zy woonden wel te Jeruzalem, maar de Stad en Tempel lagen, door de hoosheid haarer tegen-partyderen, onbebouwt. Anders kan men dit toepassen op den tyd, zedert haar komste uyt *Babel*, tot de verschyning van den *Messias* in den vleesche.

Doch dit en was het niet al, dat wy by deze woorden hebben te denken. Want het uytgaan uyt het *geestelyk Babel*, was uyt veel slechter staat, en vereyschte al zoo veel kracht, als de verlossinge uyt het *uyterlyke Babel*. De Heere heeft dan hier toe gebruykt den dienst der eerste Reformateurs, dewelke niet door kracht, of door geweld, maar door den Geest des monds, en door het Propheetische woord, de verlossing uyt het *geestelyke Babel* begonnen, doch niet konden doorfetten; tot dat de Heere de Reformatie, door den dienst van *Lutherus*, *Calvinus*, *Zwinglius*, enz. zoo verre te wege bracht, dat 'er een gedruysch of een beroering quam in de beenderen, en dat men, na langen tegenstand, kondé zeggen: siet daar is het Lichaam der Reformatie.

II. Maar wat gebeurd'er? en hoe ging het doe verder? Hier bleef het staan, en wy hadden een *Lichaam zonder Geest*; zoo dat wy van onzen staat moesten zeggen, met het *tweede Deel* van onzen text: *Maar daar en was geen Geest in haar.*

Dit is waar geweest van den staat van Israel, in haare wederkeering onder den Vorst *Zerubabel*. Ezra. 2: 2. Neh. 7: 7. wegens die menigvuldige zwaarigheden, de welke haar voorquaamen in het bouwen van den Tempel, en staat te Jerusalem. Ezra 3: 12. en Cap. 4. en Cap. 5: 1-5. En ook wegens de ingebrookene zonden, Ezra 9: 1-15. niet Cap. 10: 1-17.

Maar het is ook waar van den Staat der Kerke, in de Reformatie uyt Babel. Daar was wel een Lichaam van veele uytwendige Belyders der Religie; doch, daaren was geen *leven*. En wat'er ook quam, daar en quam geen *Geest*. Daaren quam niet't geen de Kerke zoo hoognoedig was. 't Welk de Apostel noemt, Rom. 8: 2. *De wet des Geests, des levens in Christo Jesu, die ons vry maakte van de wet der sonde, en des doods.* Daar haperde die levendigmakende Geest, die in Christo Jesu is: de welke in ons moest te niet doen de kracht der zonde, de welke te vooren in ons heeft geheerscht. Och! waar is dat leven onder ons? Waar is men dood aan zich zelve? En waar leeft men Gode? Immers riep de Apostel tot ons, Rom. 6: 11. *Alzoo gy lieden houdt het daar voor, dat gy wel der zonde dood zyt, maar Gode levende zyt in Christo Jesu onzen Heere.* 12. *Dat dan de zonde niet en heersche in uw sterfelyk lichaam, om haar te geboorzaamen in de begeerlykheden des zelve lichaams.* Immers moest men, als wedergeborene door Gods Geest, toonen, dat men verloft was van de macht der zonden. Immers moest men leeven als zulke menschen, die door Christliedde werden gedrongen: *als die dit oordeelen, dat indien een voor alle gestorven is, zydan alle gestorven zyn, op dat de geene die leeven, niet meer haar zelve zonden leeven: maar dien, die voor haar gestorven en opgewekt is.* 2. Cor. 5: 14, 15.

Ik weet wel, dat men denkt en zegt: Wy zyn alle onvolmaakte menschen, en men kan zoo niet leeven. Maar die onze onvolmaaktheyd kent, kan onzen schuld niet verschoonen, maar wel vergrooten, om dat wy door ons eygen schuld onvolmaakt zyn geworden. Doch ook des niet tegenstaande, heb ik wel menschen genoeg gesien, die deeze deugd meesterlyk konden; en die het onze Gereformeerde afwonen; menschen, die zig zeer verstorven toonden aan haar eygen zelve, om te leeven voor den Heere. En boven andere; moesten zoo doen de Gereformeerde, dewelke daar van Confessie doen, in de *eerste Vrage*; als ze belyden dat haare gelukzalige Troost daar in leid: *dat ze niet haar zelve, maar Gode en den Heere Christo eygen zyn.* Ja dat ze hem eygen zyn, na *lichaam* en na *ziele*. Gelukkig was onze Kerke, indien men dit zoo konde vinden in het leeven, en in den handel en wandel onzer Belyderen!

Maar hier hapert het ons. Daar is wel een Lichaam met handen en voeten: doch daaren is geen Geest in. Dit nu hebbe ik voorgenoomen voor tegenwoordig te toonen. En alhoewel ik my zelve weynig vrucht van doode lichaamen en menschen belooven wil; zoo zal het nochtans kunnen dienen tot nader opwekking, van de geene die reeds levende zyn: of het ook een middel wierde *om den dooden te doen zien, dat ze dood zyn!*

O N D E R R I C H T I N G.

Om nu dit met vrugt en ordre te doen begrypen, zal ik u eerst toonen dat wy gekomen zyn tot de gedaante van een Lichaam; en dan *tentweeden*, dat 'er in dat Lichaam geen Geeft is.

I. Vooraf zy dan gesteld, dat 'er door de Reformatie, een gedaante van een lichaam is voortgebracht, uyt een totale of algemeene dood, de welke in de Roomsche Kerke geweest is, in de jaaren 1300, 1400, en 1500. In die tyd kon de Kerke niet anders werden aangefien, als dood. Want (1) Jesus, die *ons leven is*, Col. 3:4. was uyt de Roomsche Kerke, hoë feer hy ook aldaar mochte genoemd, en, als aan het kruys hangende, vertoont werden. Echter en was Jesus onder haar niet. Want zy hadden zoo veele Byvoëgzelen, en zoo veele Zaligmaakers, buyten en behalven Jesum, datze, onder al die *Aflaten, Sancte Mariaas*, enz. den Zaligmaaker zelf hadden verlooren. En op dat ze egter een Jesus zouden schynen te zoeken, zoo verzon men de Transsubstantiatie; daarze dan eën Jesus plaatselyk en lichaamelyk meenden te hebben, en ondertusschen een stukjen broods, in de plaats van Jesus, in de mond steekende, den Heere Jesum zelve misten. (2) Ook was 'er de goede *Ordre* van het Lichaam Christi niet meer te vinden, en de beenderen lagen hier en daar verstrooyt. Men verzon dan daar tegen een andere *Ordre*; en aldus kreeg men onder haar *Pausen, Cardinaalen, Patriarchen, Aards-bisschoppen, Bisschoppen, Canoniken, Priesters*, en dan noch zeven minder *Ordres*. In diervoëgen; dat de geheele weerelt daar over nog verwondert staat, en dat natuurlyke menschen dit uytterlyke lichaam, onder het Pausdom, zoo pryzen. Boven dit was 'er in het Pausdom (3) een groote *dorrigheid*, en die dorheid vertoonde zich in die superstitieuse uytwendige middelē, als in haar *Agnus Dei, Crucifix, Olyfel, Wywater*, een *Man met uitgebreede armen, aan het Kruys*, en al die dorre dingen meer. Want de Geeft was uyt de Roomsche Kerke weg. Ook vertoonde zich de dorrigheid in het Pausdom, door het opzoeken van een andere *Hoofd* der Kerke. Zoo was dan het leven weg, want gemaakte hoofden op den romp gezet, geven geen leven.

Maar wat gebeurt 'er, terwyle de Kerke indien staat was? Daar komt een Reformatie, en men leert dat de Heere Jesus alleen de Zaligmaker is, volgens Act. 4:12. Joh. 14:6. 1 Tim. 2:5. Men zegt dan: *De zaligheid is geen anderen*, en men leert met eene, dat 'er geen Transsubstantiatie is, uyt de welke voortkomt een lichamelyke vereeniging: maar dat de vereeniging van Jesus met zyne Kinderen is geestelyk, en dat die bestaat in een mededeeling van den Heere Jesum, Godt en mensch aan onze ziele door het Geloove.

Aldus begonnen de Beenderen by een te komen: men verwierp dan de *Pausen, Cardinaalen*, en de gantsche Roomsche ordre, en men bracht in de Kerke *Herders* ende *Leeraars*, en zoo quam elk been by het zyne.

Daar quaamen ook *Zenuwen* aan het Lichaam, en *Aderen*, en dat was de leere van de allenthalvige genaade. Waar uyt alle de Rivieren van heyligheid voortquaamen, waar door ook de zwakke wierden versterkt, de bedroefde wierden getroost, en de weg ten leeven ontdekt. Daar wierd doe verkondigt, de *fonteyne geopent voor het huys Davids, en voor de Inwoonders van Jerusaleem, tegen de zonde en tegen de onreynigheyd*. Zach. 13:1. Daar wierd het volk genoodigt tot een vette maaltyd, een maaltyd van
reynen

reynen wyn, van vette vol mergs, van reyne wynen die gezuyvert zyn. Jef. 25: 6. Daar hoorde men van het Brood des Levens, Joh. 6: 35. en van het Levende Water, Joh. 4: 10. en 7: 37. 38. Maar het was altemaal slechts in de Leere. Dus was 'er dan een Lichaam met *Beenen, Zenuwen, Vleesch en Vel*; en wilde de Heere Jesus, die het Hoofd is, daar by komen, om leevendige Geesten te zenden in die Leeden, dan was de Kerke geholpen.

II. Doch hier staat het nu: en daar is geen Geest by de Leere. Dus kon de letter niet *leevendig* maaken, maar wel *dooden*. 2 Cor. 3: 6. En hier door zyn veele onder ons veel doodiger, als zommige Papisten.

Niet dat ik daar meede zeggen wil, dat dit zoo geweest is van den beginne der Reformatie, en dat men daar door het goede en groote werk der Reformateurs zou vernietigen. O neen, die hebben wel en het haare gedaan; maar het is Gods dispensatie, dat hy gelieft heeft te formeeren een Lichaam zonder Geest.

Ik wil ook niet zeggen, dat de eerste Reformateurs zouden geweest zyn zonder Geest. Dat ook niet. Maar men moet onder de Reformateurs d'enen van den anderen leeren onderscheyden. Want daar waaren 'er indien tyd, die door de Reformatie maar zochten ontslagen te werden van alle banden: en deeze verkreegen daar door haaren naam van *wilde Geuzen*. Andere zochten slechts door de Reformatie, hare klauwen te slaan in de Papen-goederen, om zig zelve al zoo te verryken. En als ik dit zegge, dan moet men de goede van dien tyd niet te na spreken, of verdenken. Nademaal men uyt haare schriften genoeg zien kan, dat ze waarlyk des Geestes Christi zyn deelagtig geweest.

Ook en wil ik niet zeggen, dat 'er nu geen Geest in onze tegenwoordige Kerke zyn soude. Maar ik wil alleen toonen, dat 'er in onze Kerke, in 't gemeen aangemerkt na haar tegenwoordigen zwier, geen Geest te vinden is, en dat het nu tyd is om te roepen, uyt Pf. 12: 2. *Behoud, o HEERE! want de goedertieren ontbreekt: want de getrouwe zyn weynig geworden onder de menschen kinderen.*

1. En dat 'er onder ons gebrek van een leevendigmakenden Geest is, kan men zeer klaar bewyzen, uyt de algemeene bywooningen der menschen. Want, *waar vind men docheen mensch, dewelke verloochent* is aan zich zelve? waar zyn ook huysgezinnen, die enkelyk werken om maar Godt te verheerlyken? En ziet men op allerley, zelfs Kerkelyke, Vergaderingen en Collegien: Waar word 'er ergens van Jesus gesproken? Waar leeft de Heere Jesus in de by-eenkomsten? Men kan in geen gezelschappen komen, of men moet verbaaft staan, dat men het ziet; en men mag met verwondering vragen: *is dit het Volk*, daar de Heere Jesus onder woont? Want men eet en drinkt slechts, men vermaakt zich met *sof geklapengekkerny*, Eph. 5: 4. Men is *weeldrig* in zyne bedriegeryen. 2 Petr. 2: 13. Men *acht de daaglyksche weelde* tot zyn vermaak. vers 13. Men drinkt gezontheeden tot eygen ongezondeid, en tot ontstichting van de tedere in den Lande. En is 'er een Predikant by, die doet ook zoo. Ja men houd zich vremd, als men niet mede-loopt, en men lastert de geene die ons niet volgen. 1 Petr. 4: 4. Een klaar bewys, dat 'er in het Lichaam van de Gereformeerde Kerke, geen Geest is.

2. Men kan het zelve ook afneemen, uit die groote *ongevoeligheid*, die welke in onze Gereformeerde Kerke bespeurt werd. Zoo dat men wel te regt mag vragen, of 'er wel ergens ongevoeliger Volk, als onder de Gereformeerde gevonden werd. Immers werd van het woord Gods getuygt,

tuygt, dat het zelze is *levendig ende kragtig, ende fcherp-fnydende dan eenig tweefnydende fweerd, ende gaat door tot de verdeelinge der ziele, ende des geefts: ende der t'samenvoegfelen, endes mergs, ende is een oordeelder der gedachten, en der overleggingen des herten.* Maar waar werden de Gereformeerde menfchen, door dat kragtig woord bewoogen tot afftand van het quaade, en tot behertiging van het goede? Men ziet in den menfch meer beweging, door een ftuyver fchade of profyt, als door het toepaffen van de kragtigfte Schriftuur-plaatzen.

Boven dit zyn de kastydingen Gods zeer fcherp over ons geweest, en men mag dikwils denken, dat Gods hand zwaar op ons is nedergedaalt, als de bedreygingen niet magtig waren, om ons tot heyligheid te beweegen. Van binnen en van buyten, en in allerley bezoeking en heeft de Heere ons beproeft. Maar het en heeft niet konnen helpen. Ten laaftten zond de Heere, dien magtigen vyand in het herte van ons Land, zelfs tot in deze *Stad*, ja, tot in het herte van Holland. En daar door liet de Heere onder ons branden, moorden, vrouwenschenden, en wat al hebben onze oogen niet gezien? Het is waar, wy en zyn noch niet geheel uytgeroeyt. Doch dat is gefchied op dat wy ons mochten bekeeren. Het is ook waar en ons noch wonderlyker, dat de *Kerke* noch bleef in haren staat. De zelve wierd nergens in verhindert, maar ook nergens in gebetert. Na 15 a 16 maanden fukkeling, kregen de vreemde machten patent, om wederom heen te gaan. En by die gelegentheid leiden wy ons uyt, om te verneemen wat 'er van des Volks bekeering geworden zoude: Maar *eylaas!* het bleef en is noch even ongevoelig. Daar en werd niet een kantje, niet een hayrtje, niet een steentje afgelaten. Daar en werd niet een deugd geestelyker, als te voren betracht, en elk blyft even ongevoelig: tot bewys van onze geesteloozen toestand. En, om dit noch wat nader te ontleeden.

(1) Daar is onder ons een geestelyke verftopping in onze ooren. Want wy hebben *ooren om te hooren.* Maar, al hoorende, *hooren wy niet,* en wy en verftaan de waarheid niet, zoo als men die moet verftaan. Matth. 13: 9, 13, 14. Wy en vatten den geestelyken zin van de waarheid niet: zoo dat van ons is waar geworden, 't geene staat Jef. 6: 9, 10. *Hoorende hoort, maar en verftaat niet, en ziende ziet, maar en merkt niet.* 10. *Maakt het herte dezès Volks vet, en maakt hare oogen zwaar, en fluyt hare oogen, op dat het niet en zie met zyne oogen, noch met zyne ooren en hoore, noch met zyn herte verfta, noch zich bekeere, en hy het geneeze.*

(2) Wy en hebben ook (volgens dien zelve text) geen *oogen* om te zien het licht van de Zaligmaakende waarheid, en de kracht die daar in fteekt; om ons vry en vroom te maaken. Men leert wel by ons dat 'er geen *Transfubstantiatie* is, men gelooft ook, dat Jesus de Zaligmaker is. En dan meent men dat men ziet, terwyle men is blind. Want (A) *wie ziet en kend zich zelve wel, by het heilig Licht, dat God is?* Pf. 27: 1. Joh. 1: 4--9. en 8: 12. en 12: 35, 36, 46. *Wie spiegelt zich aan Christus, om te zien of men ook zoo wandelt, gelyk hy gewandelt heeft?* 1 Joh. 2: 6. Is het niet te beklagen, dat een Papift, om dat hy biechten moet, meer kenniffe van zich zelve heeft, als onze Gereformeerde, die daagelyks voor Godt behoorden te biechten?

(B) Waar is ook de *rechte Kenniffe van Godt?* Want indien onze Christenen Gods heerlykheid kenden, zy zouden dien God vreezen. En waar is doch de vreeze Gods? Indien zy voort Gods wysheid kenden, zy zouden haar op Godt verlaaten. Indien zy zyne goedheid kenden, zy zouden hem

hem altyt pryzen en minnen. Indien zy zyn Bevel-magt kenden, zy zouden hem gehoorzaamen. Indien zy Gods Algenoegzaamheid zagen, zy zouden hem alleen minnen, en alle liefde tot de Schepzelen verminderen. Indien zy Gods Almagtige werkzaamheid zagen, zy zouden zich zelven van hem laten bewerken.

(C) En wat kennisse zoud'er doch onder ons weezen? De menschen weeten geen onderscheid te maaken tusschen het goede, en tusschen het kwaade, tusschen het reine, en tusschen het onreine. Ezech. 44: 23. En hier door kiest de mensch het eene voor het andere, het Aardsche voor het Hemelsche, het zienelyke voor het onzienelyke; tot een klaar bewys dat de menschen onder ons geen oogen hebben, en als ongevoelige zonder Geest zyn.

(4) Ook blykt de verstopping onzer geestelyke Deelen, om dat onze Christenen geen geestelyken *Mond* betoonen te hebben. Daar werdt gezegt, Jef. 40: 9. *O Zion; gy verkondigster van goede boodschap, klimt op eenen hoogen berg: O Jeruzalem, gy verkondigster van goede boodschap: heft uwe stemme op met macht, heft ze op, en vreeft niet, zegt den Steden Juda, Ziet hier is uwe God.* En indien de Heere onder ons wrocht; hy zoude *scheppen de vrucht der lippen.* Jef. 57: 19. *De Heere gaf te spreken: der boodschappers van goede tydingen was een groote heirschare.* Pf. 68: 12. Maar waar toonen wy, dat wy monden hebben? Waar spreken wy veel van Gods waarheeden? Waar en wanneer vertelt men wat Godt aan onze *ziel* gedaan heeft? Pf. 66: 16. Wie doen zulks in haare binnen-kamers? Wie onder de schaare, en in de menigte. Waar doet men dit op de maaltyden, zoo dat men zynen huisweerd betaale zyne kosten, door een stichtelyk gesprek, na't voorbeeld van den Heere Jesus. Luc. 14: 7---35. Waar komt men *tot beeter te zaamen.* 1 Cor. 11: 17. Waar zyn de Bruiloften gericht na Jud. 14. en Joh. 2. Waar zyn in onze gezelschappen woorden, die *genade geven, dien die ze booren.* Eph. 4: 29. Gy zelf zyt myn getuigen, en ik vraage u: is'er niet een diep stilzwygen van Godt in onze Vergaaderingen? Ja, ik zal meer zeggen. Men schaamt zich dat men van Godt en zyne zaake zoude spreken. Zouden Princen, Graven, Staten, en Heeren, met malkanderen van Jesus en zyne liefde spreken, dat zoude het schande zyn. Zoo verre zyn wy al afgedwaalt van Davids voorbeeld. Pf. 119: 46. En wat nood was't indien niet zelfs de Voorgangers der Kerke hier ontrent schuldig waaren?

(5) Wy hebben daar beneevens ook geen *Handen* die het goede werken. De Hand des Geloofs moest Jesum aangrypen, Joh. 1: 12. Col. 2: 6. Jef. 27: 5. By dat aangrypen moesten koomen de goede werken. Jac. 2. Het geloove moest werken door de Liefde. Gal. 5: 6. Maar waar zyn hier de handen werkzaam? Was het zoo, men zoude dan Weduwen en Weezen bezoeken, armelieden helpen, zelfs in haare kwaalen verbedden, handreiking doen. enz. Ja zegt men: zy stinken zoo, het is voor haar ziekbedde zoo walgelyk. Maar hadden wy Christelyke handen, wy zouden dat ongemak, dien stank, die walglykheid wel haast te booven koomen, en men zoude haar na Christi voorbeeld wel zelfs aanraaken, en helpen. Doch waar zyn zulke handen onder ons? Waar blyven ook alle onze andere handen tot alle liefde-werken? Wat doet men ten goede van Godt en zyne zaake, met de macht, met het gezach, met onze autoriteit, met onze gezondheid, die een ieder na zyn staat van Godt heeft ontfangen? Wat voordeel krygt Jesu zake daar door? Zoo hebben wy dan handelooze handen, en wy en grypen niet aan, 't geen aan te grypen was; men meent dat men Jesum heeft aangegrepen, en men bedriegt zich zelven. Want in

Christo is den Geest des leevens, Rom. 8: 2. en die Geest maakt de rechte Christenen leevendig. Joh. 6: 63. 1 Cor. 15: 45. 2 Cor. 3: 6.

(6) En, noopende het *Herte*; men mag van ons heedendaagfch Christendom zeggen, dat men een *herte* zonder *herte* heeft. David zeide eens Pf. 119: 32. *Ik zal den weg uwer geboden loopen, als gy myn herte verwydet zult hebben.* Hy zeide ook aldaar vers 10. *Ik zoeker u met myn geheel herte.* Maar waar doet men onder ons zyne plichten, met een ongeveinst, met een levendig, met een geheel herte? waar is'er een hertelyke liefde tot Jesum? Geeft gy Christenen wel een stuiver voor hem ten besten? wilt gy wel om zynent wille een eenige gunst van menschen derven? Immers werdt nu ons verkondigt de *Verwydding* des herten, door de vergeeving der zonden, door de overvloedige verryking van zyne kennis, door den overvloed van zyne vertroosting, Jef. 60: 5. en door het bekent maaken van zyne weergalooze liefde, met een uitgebreid herte. 2 Cor. 6: 11. Maar waar is ons herte verwyddet, in vreugd en blydschap? *Wie loopt* daar door te vlytiger in den weg van Gods geboden? Waar doet men zulks booven de wederpartyen, die de rechtveerdigmaaking uit genaade bestryden? En wie toont doch dat onze Leere, booven haare Leere krachtiger is, om ons tot hooger deugden aan te zetten? Men heeft dan onder ons een herte, en geen herte.

(7) Verder blykt onze ongevoeligheid, uit ons leevenloos gedrach, ontrent de *dingen die onze natuur tegenstrydig* zyn. Paulus zeide eens Rom. 12: 2. Dat men moet *beproeven, welke de goede, en welbehaagende, en volmaakte wille Godes zy*: en Rom. 2: 18. Phil. 1: 10. Dat men ook moet *beproeven de dingen, die daar van verschillen.* Even gelyk een leevendig ligchaam bekent werd te leven, om dat het de koude gevoelt, de stank riekt, de slaagen ontwykt, enz. Daar in het tegendeel een dood mensch, geen vorst, geen lucht, geen stank, enz. toont te merken, brengt een dood ligchaam in de koude, op een stink-plaats het zal nergens van weeten. En zoo blykt ook onze geestelyke ongevoeligheid, om dat onze heedendaagfche Christenen, geen gevoel of walging betoonen van zulke dingen, de welke de waare genaade teegen zyn. Want wie is afkeerig van den stank der zonden? wie ontwykt zulke verlydende gezelschappen? wie haat den rok die met vleesch besmet is? wie heeft een walging van zich zelve? Men meent dat alle onze geestelyke stryd is teegen de verdoemenisse, en men en denkt niet dat men moest stryden en afkeerig zyn van de zonden, de oorzaak der verdoemenisse.

Hier van daan komt het ook, dat men zoo gemeen omgaat met allerley slag van menschen. Niemand schynt te weereldfch; te aardfch gezint, te ydel te zyn om met haar te verkeerren. Ja men trouwt zelfs, en gaat dat nauwe Verbond aan met de ongeloovigen en met de weereldfche menschen: men verzwaaert zich aan zulke, welke God niet en vreezen, en die ter contrarie zelf zomtyts zyn afgoodfch van Religie. Magistraaten laten de Afgodery ongevoelig toe. En zoo volgt een ieder den gemeenen loop. Ziet gy dan wel, dat men ongevoeligen daarom dood is, om dat men geen afkeerigheid toond van de dingen, de welke zoo zeer ons geestelyk leeven teegen zyn.

(8) En wat moogen wy veel spreekken van onze ongevoeligheid, ontrent dingen, de welke ons teegenstrydig zyn. Daar is in ons een Leeven in de zonden, de welke onze gelukzaaligheid, en ons geestelyk leeven, zoo zeer teegen of contrarie zyn. Want elk leeft hem zelve, of men leeft aan de pracht, en dat ziet men in die weereldfche kleeding, discourzen, bestellingen ontrent ons huis en ander huisraad. Men ziet het in dat vermaak, 't geen men betoont

te hebben in de weereldsche gezelschappen, men ziet het in het bezorgen van het vleesch, tot begeerlykheeden. Rom. 13: 14. Gal. 5: 16. Eph. 2: 3. 1 Theff. 4: 5. 2 Tim. 3: 6. Tit. 2: 12. en 3: 3. 2. Petr. 2: 10. en 3: 3. Jude 16. 18. Men ziet maar na onze gemaklykheeden, vermaak, lekkerny, na eigen profyt, en na al wat dient tot de grootsheid des levens. 1 Joh. 2: 16.

(9) Ja onze doodigheid is alzo verre heen geraakt, dat wy al *stinken*, door een poel van honderden van ergerlyke daaden. Want wat is onder ons niet al stank van overdaad, van drinkery, van brassery; wat al stank van onkuisheid, en andere ongerechtigheden onder ons: wat al stinkende uitwaazemingen riekt men niet al in onzen gantschen wandel? Hoe stinken niet wel die *vuile Reedenen*, de welke uit onzen *mond* gaan. En aldus zien wy aan alle kanten de doodigheid en het verderf in onze Kerke.

Voorkooming, van eenige Teegenwerpingen.

Ik weet wel, dat men zich flatteert, om dat 'er noch zoo veele levendige Christenen onder ons zyn. Maar (1) dat kan niet baaten de geene die ondertusschen dood zyn. Ende (2) die levende daar men oproemt, zyn meede door haaren ommegang onder de dooden, by na zoo dood, als de dooden zelf. Even gelyk de levende, die by de dooden leggen, mede kout en den dooden gelyk werden. En eilaas! even alzo werden wy in het geestelyke kout, in de liefde tot Godt en onzen naasten. (3) Boven dit, zoo wêrden de geene die noch leeven, door het groot getal der dooden, die ons geduurig in de weg leggen en ergeren, in haaren loop der Godzaligheid verhindert. En (4) de geene, daar noch eenig geestelyk leeven in is, die werden ziek van den stank der dooden. Zoo dat ze door al die schandaalen en ergernissen meede werden afgetrokken, en als heenen weg gesleept. Aldus werd men ydel met de ydele lieden. Men werd ziek en legt op het afsterven, door den stank der zieke en dooden. En dus verliezen wy het geestelyke leeven onder ons.

Voorts zegt men hier teegen: wy en zyn noch zoo dood niet als de Papisten, en wy hebben noch het ligchaam van een goede belydenisse, en beeter bestier der Kerke, als zy hebben.

Maar ik *antwoorde*, gelyk zeker Paapeens zeide: „Wacht, laat die pot ook eens zoo lang te vuur gaan als de onze, zy zal dan al zoo vuyl zijn, en alzo wel aanbranden als de onze. Soo zeg ik ook *eerst*, wy zijn al dood, wy zullen wel haast van een vallen; en zelf aan de leere zal het ons ook wel haast beginnen te haperen. Maar (voor het *tweede*) wy moeten ook weten, dat het *Antichristendom* ook is *in de Seeden*. Siet boven pag. 75. Endat verval in de Seeden is niet minder onder ons, als onder het Pausdom. En hoe zeer het onze Leeraars ook trachten by een te houden, zoo zal doch alles te vergeefs zijn: het goede vleesch zal zich zelve licht noch wel eens ten laatsten separeeren. (Dit seg ik niet om een onbehoorlijke afscheyding voort te spreken.) En dan zal het ander verdorven vleesch wel haast dor en droog, en ten laatsten verworpen worden.

Maar waar komt dit quaad doch van daan?

Oorzaken van deze Doodigheid.

1. De opperste Oorzaak hier van is, de wijze en over-heyilige Bestiering des Heeren, de welke na zijne souvraine wil, noch geen geest en leeven heeft gelieven te geven; ende die den zelve Geest zal uytstorten

ten en in zulken mate, als het zijn Goddelijke genade fal wel gevallen.

2. De onder-oorzaken zijn, (1) om dat de Reformatie van den vleeschelyken mensch qualyk is opgevat, voor een reformatie alleen in de *Leere*, en niet in de *Zeden*; en zoo als het doe is opgevat, zoo begrypt men het ook noch tot den huydigen tyd toe. En daar door behouden wy wel een lichaam der waarheyd in de leere: maar men staat niet genoeg na de verbetering in de Zeden, de welke zoo verre boven der Heydenen deugden moesten uytsteeken, als het Christen heerlijk licht verschilt van de Heydensche duisternisse. Dit nu was niet te begrijpen, zonder den levendigmakenden Geest.

En om dit noch wat nader uyt den grond op te halen, zal ik *eerst* aanwijzen, hoe het voor de Reformatie in het Pausdom toeging, doe men daar zag dat de Geest de Kerke hadde verlaten. En dan *tentweede* aanwijzen, waar in de Reformatie om dat gebrek te herstellen, te kort is gebleven.

By voorbeeld,

I. *A.* Wy leeren, dat de Heere Jesus zijne Kerke regeert, door zijn Woord en Geest. Als nu de Heere geen Geest beliefte te geven, zoo zag men wel dat de Kerke in duygen zoude vallen, en daar uit heeft men in het Pausdom verzonnen een *Paus*, enz. op dat'er eene *regeering* mochte wèezen, de welke quam in de plaatze van de regeering door zijn woord en Geest.

B. Wy verstonden dat een ieder zijn beroep moeste doen, met een geestelijk herte: volgens Phil. 3: 20. 1 Cor. 2: 15. Gal. 5: 25. maar men bespeurde dat die geestelijke betrachtting van ons beroep, en in onzen gantschen wandel weg was. Men verzon dan eenige Kloosters, daar men leefde zonder beroep, op dat men het herte mochte hemelsch houden.

C. Men wiste dat de ware aanroepers den Heere moesten aanbid-den in den Geest en waarheyd. Joh. 4: 24. Als men dan bevond, dat een mensch door veele verstroijingen van gedachten, en door eyndelooze aftrekkingen van zinnen werd afgeleyd van de geestelijkheid in het bidden, zoo verzon men in het Pausdom een man aan het kruis gehangen, voor welkers afteekening men zijne gebeden tot God zoude zenden, om alzoo den mensch in aandacht te houden.

Dus begreep men het in 't Pausdom, doe men zag dat de Geest uyt de Kerke geweeken was. Laat ons nu verder eens inzien, waar in de Reformatie in dezen te kort schiet.

II. Als nu de Reformatie het voornoemde gebrek zoude herstellen, zoo heeft men wel den *Paus* en zijne andere Ordres verworpen. Men stelde Leraars, Herders, enz. in des zelfs plaatse. Men verwierp ook wel het Klooster leven, en men zeyde: men moet Godt dienen elk in zijn beroep. Men verwierp ook wel en te recht, die uytwendige Beelden, 't zy geschildert, of gegooten, en men leerde dat men God in den Geest moest dienen. Alle deze dingen waren wel, maar echter niet *genoeg*. Want wy hadden daar door noch niet het geene het Pausdom hadde gezien, dat haar ontbrak, en in welkers plaats die eerste dingen waren ingevoert.

Want

A. In de plaatze van den *Paus*, moeste gekomen zijn Christi Geest. Psalm 143. 10. Joh. 14: 16. en 15: 26. en 16. 7. Gal. 4: 6. Rom. 8: 9. en 8: 15. Act. 2: 17, 18, 39. Jef. 59: 21. Eph. 4: 30. Om dat alle order, zonder Geest maar disorder is.

B. In de plaatze van het Klooster leven, had men zijn licht moeten laten

ten schynen voor den mensche, op datze onzen goeden en geestelijken wandel zagen, en Godt die in den Hemel is verheerlijkten. Matth. 5: 16. Men moest malkanderen hebben aangemerkt, tot *opscherping der Liefde en der goede werken*. Hebr. 10: 24.

C. En in de plaatze van het geschildert Beeld van den gekruyschten, moeste gekomen zijn het beschouwen van de heerlijkheit des Heeren, om *na het zelve Beeld ingedaante verandert te werden, van heerlykheid tot heerlykheyd, als vandes Heeren Geest*. 2 Cor. 3: 18.

D. Zoo heeft men ook wel de Biecht verworpen, en men heeft vergeeten voor Godt te biechten, men laat nazich zelve nauw te onderzoeken, waar door dan komt een korst over onze consciencie. En een Gereformeerde met de naam *zonder Geest*, verschilt heel weynig van een *Atheïst* in de praktyk.

(2) Behalven deze *oorzaken*, van onze geesteloozen staat in de Reformatie, is'er noch een andere geweest. Namelyk, het gevoelen van de *Geest-dryvers*. Hier was een *Jan van Leyden*, daar een *David Joris*, en gin een *Knipperdolling*. Welke spraaken van een licht van binnen, en van dat vonkje dat men moest opwekken en navolgen, zonder te zien of het met Gods woord overeen quam of niet.

Het welk gevoelen, als dwaas, men heeft moeten tegen gaan, om dat wy geen ander Geest erkennen, als de welke over-een-komt en gepaart is met het woord: Jef. 59: 2 i. Gal. 1: 8. enz: Doch haare dwaling gaf occasie, dat men de geene, de welke van den Geest spraaken, (schoon men die bepaalde en beproefde aan Gods woord) voor *Geest-dryvers* uytmaakte: en dit heeft veroorzaakt dat men aan d'andere kant oversloeg, en maar aan een dienst zonder Geest is blyven hangen, en men heeft bedagt, dat al onzen dienst door den Geest moest werden verricht, zoud de zelve Gode können behagen.

(3) Een derde oorzaak is, dat men de letter-kennis aanziet voor den dienst in den Geest, en dat men voor ware Christenen aan ziet, de geene die maar wat van de Religie en Godzaligheid weeten te praaten. Maar de *Geleerste* zijn dikwils de *Verkeerste*. De *verborgentheyd des HEEREN*, is voor de geene die hem vreezen; en zyn verbond om hen [die] bekent te maken. Pf. 25: 15. En Godt openbaart wel *den kinderkens*, het geene hy voor den *wyzen en verstandigen* verborgen heeft. Matth. 11: 25, 26.

(4) Ook doet in dezen veel quaad, dat men voor een geestelyken wandel aanziet, als men is een *negativ Christen*: dat is, als men geen vloek-aart, geen sweerder, geen meyneedige, geen dronkaart, geen hoereerder, geen onrechtveerdige, geen leugenaar of lasteraar is. En men gaat zelfs zoo verre; dat men geen mensch acht quaad te zyn, of hy moet het zelve met veele quade daden, een tijd lang toonen. Maar, hoe kan iemand een goed Christen zyn, daar men in hem niet het minste teeken van een goed Christen ziet?

Dus gaat men regel recht tegen onze Religie aan. Want onze Leere is, dat wy alle verdorven en van natuure kinderen des toorns zyn. Zoo lang dan, als men in den mensch geen teekenen van verandering en van vernieuwing ziet, zoo lang moet zoo een blyven onder de suspicie van een quade. Want daar men geen quaad, en ook geen goed in iemand ziet, daar blyft het vast, dat zoo een mensch gewislyk quaad en verdorven is. Want als de verdorventheid was overwonnen, dan zoud men het goede noodzaaklyk moeten kunnen zien.

Tegenwerping. Ik weet wel dat men hier tegen wil inbrengen, dat men

altyd na den aard der liefde moet oordeelen. Maar dat komt hier niet te pas! En dat geld alleen, als men tegen iemand een quaad herte heeft, of wraakgierig zoud zyn: maar dat en komt niet te pas in het stuk van geneezing. Want dan moet men het quaad inzien, in zyn rechte natuur, op dat het geneezen werde. En zoo is men hier schuldig (zal men het quaad van geesteloosheid geneezen) na te speuren, waar uyt ons gebrek van leven in het stuk des diensts van daan komt. En daar van is, onder anderen, d'oorzaak dat men een mensch voor vroom houdt, als hy geen ergerlyk zondaar is.

En dit quaad is te grooter geworden; wanneer de Leraars ook zoo een oordeel gevelt hebben, en daar op zulke menschen tot Ledematen aannamen, als ze maar geen grootē zondaars waren. Het geene dan een occasie gaf, om te denken, dat 'er aan zulke menschen geen dingen ontbraaken, de welke in een levendig Lidmaat Christi vereyscht wierden. En dat was de oorzaak, dat men naliet te zoeken na een recht geheyligt en geestelyk herte. Dit zyn de vruchten, als men iemand, de welke werlds is in huysen, in kleedig, in tafel, en in zyn gantschen wandel, tot Ledematen aanneemt. Want zoo een Lidmaat denkt, indien de werlds-gesintheid, indien de gierigheid, enz. zulk een groote zonde ware, de Predikant zoude my geen Lidmaat maken, en aldus bedriegt de mensch zich zelve met valsche overleggingen.

't Is waar, men wil dit zoo wat bewimpelen, en men zeyd: men geeftze de Sacramenten onder de conditie, dat ze van binnen Christenen zyn, en dat ze inwendig zoo zyn, als ze haar uytwendig vertoonen.

Maar op die conditien valt al vry veel te zeggen. Want, hoe kan iemand die uytwendig quaad, en zondig schynt, het Sacrament ontfangen op die voorwaarde: Indien gy inwendig zoo zyt, gelyk gy u uytwendig vertoont? Want hy vertoont zich uytwendig quaad. Zal men dan iemand het Sacrament geven, op die conditie, indien hy inwendig zoo quaad en zondig is, als hy zich uytwendig vertoont? Op zoo een conditie mag men niemand het Sacrament geven, die men ziet dat zondig van wandel is. Zoo lang men ziet, dat ze zyn wereltsche menschen, dat ze zyn gierigaarts, dat ze hebben quaade maximen en gronden; of dat ze leven in twist enz. Ja dat ze opstuyven tegen haren Bestraffer.

Maar zegt men, dat is maar een voor-by-gaande daad, en zoud men daarom een mensch veroordeelen?

Doch hoe? Is werlds gezintheid, is de gierigheid een voorbygaande daad? Of moet ik oordeelen, dat de geene die niet en twist, daarom een Christen is? Het kan zyn, dat hy geen occasie heeft om te twisten, of om te rooven, te lasteren, enz. En moet men daarom oordeelen, dat zoo een mensch een goed Christen is, om dat hy in deze en geene quaden niet en leeft? Neen; neen, men kan geen Christen zyn, of men moet iets hebben, waar uyt een Christen te kennen is. Vind men dan een mensch, de welke in eenige zonden leeft, en die als hy bestraft werd, toornig werd, en daar tegen opstuyft, dan kan men van 't inwendige niet veel goeds oordeelen; en zulke daden kan men onder het voorstel van een voorby-gaande zonde, zoo makkelyk niet verschoonen.

Maar (zegt men verder) ik zie wat goeds in dezen of geenen mensche, om dat hy noch trek heeft tot de Kerke, en tot het gebruyk der Sacramenten.

Doch (zeg ik) gyen hebt des menschen herte noch niet gezien, ende en weet niet, uyt wat grond de Kerk en 't Avondmaal van hem gezogt werd. Gy zoud dat beter kennen, indien men gezien had, dat zulke menschen, om de Kerken en om het Avondmaal, haar werelds voordeel ooit of ooit vrolyk verlaaten hadden. En zelfs dan noch kond gy bedroogen werden: volgens 1 Cor. 13: 1---3. Ondertusschen blyft dit waar, dat onder de *Oorzaaken* van onze doodigheid is, onze gerustheid op het *negatief Christendom*, als men slechts geen besprooken zondaar is.

(5) Hiér komt by, dat men zich inbeeld, als of men na den Val noch raad wist, om door zyne eygene krachten zich zelve tot den Heere te schikken. Wy hebben gemeent, dat wy wat doen konden, en wy en overleiden niet, 't geen echter onze leere is; dat wy dood zyn door de zonden en misdaden. Eph. 2: 1, 2, 3, 5. En dat wy onmagtig zyn, om zelve levendig te maken. Joh: 15: 4, 5. enz.

En kon ik door deze Predikatie, dit gezicht van uwe eygen onmagt tot eenig geestelyk goed in uwe ziele te wege brengen; zoo verre dat gy zaagt, dat gy *dood* waart, dan zoude ik reekenen, dat ik veel van Godt verkreegen hadde.

V E R M A N I N G.

Maar wat zullen wy dan doen? zullen wy desperaat heenen gaan? Neen, daar toe hebbe ik dit niet gezegt.

Wat dan? I. Wy moeten God de eere geven, van al het goede dat'er noch in ons is, ofte noch mochte komen.

II. Wy moeten in nedrigheid zitten wachten, tot dat de Heere gelievete komen, om ons den *Geest des levens* te geven. Even gelyk hiér in de Text moeste gewacht werden, tot dat de Heere geliefde in die doode lichamen te blazen den Geest, zoo dat zy levendig wierden. vers 9, 10.

Aan dit uitzien na den Heere hapert het ons. En dat komt alles daar van daan, om dat wy veel te veel gewoels hebben in onze eygene krachten, zoo dat men zich dood woelt, en niet met al uitwerkt.

Hierom heeft de Heere Jesus in den Evangelio alles daar op toe-geleyd, om den mensche te doen zien, dat hy niets door zich zelve vermag. Dat riep hy eens, Joh. 9: 41. *Indiengy blind waart, zoo en zoudet gy geen zonde hebben: maar nu zegty wy zien: zoo blyft dan uwe zonde.* Dan predikte hy eens van de zaligheid van de *hongerige en dorstige*, en van de *arme van Geeste*. Matt. 5. 3, 6. En och of wy daar toe quamen, dat wy zagen dat wy *dood* waren! Konde ik u daar toe brengen, dat gy zaagt hoe gy zyt *ellendig, ende jammerlyk, en arm, en blind, en naakt*. Apoc. 3: 17. En dat wy dan eens t'zamen mochten roepen: Luc. 18: 38. *Jesu, gy Soone Davids, ontfermt u myner!* Komt in deze blinde weereld en geeft ons het gezichte! Dan zoude de Heere gewis komen en ons ziende maken.

Och! dat dan deze dag mocht zyn de dag, die van Godt geordineert was, om het leven te geven uyt den dooden! En dat het Babel van dien zondigen wandel mochte vallen! Amen.

§. XII.

Van de vervalsching van Luthers Schriften.

NAademaal ook van de vervalsching van Luthers Schriften, zoo als de zelve door zyn gewaande Naavolgers, tot Wittenberg en elders, gepleegd is, ontrent die plaatzen, die hun in hunnen kraam niet en dienden, iets vermeld is; zoo willen we alhier, doch maar alleen uit zyn Kerk-Postille, de voornaamste plaatzen ter nêer zetten, als die maar in den ouden druk van 't jaar 1526. zyn te vinden; doch in de volgende drukken meerendeels boosaardiglyk uitgelaaten. Want schoon in de voorgaande Eeuw, *Flacius* en andere het zelve opentlyk beweezen hebben, en *D. Matthys Ratzemberger* een byzondere waarfchouwinge van de vervalschte Schriften van *Luther* heeft uitgegeeven, (welke *M. Ammersbach* tot Halberstad weder heeft laten opleggen) zoo kan het echter, als men 't voor oogen ziet, noch klaarder blyken. De paginaas of bladzyden komen met den druk der Postille van 't jaar 1580. *in folio* over een. De plaatzen zyn, zoo als ze elkanderen volgen, voor welke ik eerstelyk *Luthers* eigene klagte zal stellen.

Voorreede en Vermaaninge aan de Drukkers :

Genaade en Vreede.

WAt zal dat doch zyn, myn lieve Heer Drukker, dat de een den anderen zoo opentlyk het zyne roofd en steeld, en u onder elkanderen verderfd? Zyt gy lieden nu ook struikroovers en dieven geworden? of waand gy, dat God u zeeenen en onderhouden zal door zulke booze treeken en streeken. Ik had de Postille aangevangen van den H. drie Koningen dag af tot aan Paaschen, ondertusschen tast een guit toe, de Zetter, die zich van onzen zweet spyzigd, steeld myn Handschrift, eer ik 't ter deegen gedaan heb, en loopt 'er meede weg, en laat het buitens lands drukken, om ons onze kosten en arbeid te doen verliezen. Maar, wel aan! God zal 't wel vinden; wat je daar aan wind, daar smeer de schoenen meede, gy zyt een dief voor God, en schuldig het gestoolene weder te brengen. Nu was de schaade noch eenigzins te draagen, by aldien ze myne boeken niet zoo vervalschden en schandelyk haavenden. Doch zy drukken de zelve, en haasten zich daar meede, zoodaanig, dat ik, wanneer ze weder tot my koomen, ik myne eigene boeken niet kenne; hier is wat uit, daar is 't verzet, hier vervalscht, daar niet te recht gebracht; ook hebben zy de konst geleerd, dat zy Wittenberg boven op zommige boeken stellen, die tot Wittenberg nooit gemaakt noch geweest zyn; dat zyn immers fielte stukken, om den gemeenen man te bedriegen. Door dien wy, door Gods genaade, in den roep zyn, dat wy, zoo veel ons moogelyk is, alle vlyt aanwenden, om geen onnut boek uit te laten gaan; zoo dryft hen de gierigheid en nyd, om onder onzen naam de menschen te bedriegen, en de onzen te verderven. 't Is immers een onbehoorlyke zaak, dat wy moeyte en kosten zouden aanwenden, en andere zouden het voordeel daar af trekken, en wy de schaade hebben. Overzulx zy nu een iegelyk gewaarschoud voor de Postille van de zes Zondaagen, en laate de
zel-

zelve ondergaan; ik erkenne ze ook niet voor myne; want in het naa- zien moet ik zelfs dikwils iets veranderen, het welk ik in myn hand- schrift overgezien en t'onrecht gesteld hadde; zoo dat op myn hand- schriftelyk *exemplaar* niet te vertrouwen is; doch wil het iemand im- mers hebben, om de anderen na dit exemplaar te verbeeteren en te recht te stellen; zoo kend men immers onze letters wel, waar na men zich richten, en de valsche boeken van de rechten onderscheiden kan. Hoe- wel ik my aangaande wel te vrede zoude zyn, dat ik nooit een boek be- hoefde te laten uitgaan, want ik heb'er doch niet als enkel moeite en ar- beid van. Derhalven weest gewaarschoud, lieve Drukkers, die zoo steeld en roofd; want gy weet, wat de H. Paulus zegt tot den *Thessal. IV.* Niemand en vernadeele zynen Naasten in zyne handeling, want de Heere is een Wreeker over allen deezn. Deze spreuk zal u ook eens treffen, ook zult gy door zulk een rooverye niet ryker werden, vol- gens het zeggen van Salomo: Ja het huis der Godlooze is enkel toe- sluiten, doch het huis des Rechtvaardigen werd gezeegend. En Esaias: Gy roofd, maar wat geld het, gy zult weeder berooft werden. Zoude niet een Drukkereen maand of twee, uit Christelyke liefde, den ande- ren ten besten wachten, eer hy hem nadrukte? Doch als'er dan immers altyd geschraapt moet werden, en wy Duitschers doch *beesten* zyn willen, zoo schraapt en raapt zoo lang als 't u lust, maar niet in Gods naame, het Oordeel zal zich wel openbaaren. God verleene beeteringe in tyds, Amen.

Nu volgen de uitgelaatene of anderzins vervalschte plaatsen in Luthers Kerk-Postille.

Euangel. I. Adv. blad. 12. a. na de woorden in 2. oder 3. Mund. &c.

DAthy [Christus] echter de Stad Jerusaleem maar een dorp noemd, en daaren boven haar naam verswygt, geschied daaromme, om dat de naam *Jerusaleem* een heilige beteekenisse heeft, naamelyk, het Hee- melryk en de zaaligheid is het geestelyke Jerusaleem, daar Christus in ryd. Maar de Apostelen werden gezonden in de weereld, onder hunne vyand- den, die geenen naam hebben; en de Heere troost en versterkt hier meede de Apostelen en alle Predikanten, dat hy die groote stad een dorp noemd, en zegt daarby, zy is tegen u. Als of hy zeggen wilde, gelyk by *Matth. X.* Ziet, ik zende u als schaapen midden onder de wolven. Ik zende u in de weereld, die teegen u is, en een groot ding schynd te zyn; want daar in zyn Koningen, Vorsten, Geleerden, Ryke, veel en alles, wat in de weereld groot en iets is, dat is al teegen u. En gelyk hy by *Matth. X.* zegt: Gy moet om myns naams wille allen menschen haatelyk zyn. Doch weest niet bevreesd, gaat maar heen, het is naauw- lyks een dorp, laat u al dat groote aanzien niet verschrikken, predikt maar wakker daar teegen; Want het is niet moogelyk, dat die geene de waarheid des Euangeliums zoude prediken kunnen, die voor de groote Hanzen bevreesd is, en niet klein en acht, alles wat de weereld groot acht. 't Is hier beslooten; dat dit dorp teegen de Apostelen is. Hierom zullenze zich niet verwonderen, indien de groote, hooge, ryke, wyze en heilige standen hun woord niet aanneemen. Het moet zoo weezen, het dorp moet teegens hen zyn; daarom moeten de Apostelen hen niet verach-

ten, maar tot hen intreedden. De Heere wil geene pluimstrykers tot Predikanten hebben. O hoe weinig vind men 'er heedensdaags, die alzo ingaan in dat dorp, dat teegen hen is. Wy gaan gaarn in de steeden, die voor ons zyn. De Heere hadde hier ook wel zeggen kunnen: Gaat in de Stad, die voor u legt, 't was ook wel en gebruikelyk gesproken; Doch hy wilde het Geheimenis des Predikampts te verstaan geeven, daarom voerd hy zoo een ongebruikelyke taal: Gaat in dat dorp dat tegen u is, dat is; Predikt hen, die u vervolgen en dooden zullen: Zulken dank zult gy verdienen, en niet trachten, om hen te behaagen; want dat doen de Huichelaars, en geene Euangelisten.

Blad 14. a. Euang. 1. Adv. na de woorden. Evangelium nicht melden.

Uit dit alles zien wy, hoedaanig een Christelyke Euangelische Predikatie, die het reine geloof en den rechten weg leerd, behoord gesteld te zyn: zy moet eerstelyk het woord van Christus hebben; want hy den Apostelen beveeld en spreek: Gaat en ontbind ze &c. Daar na de geschiedenissen en voorbeelden der Apostelen daar by doen, als die met Christi woord en werken overeenstemmen; dat zyn de kleederen der Apostelen. Daar na zullen uit het O. Testament ook voorbeelden en spreuken bygebracht werden, dat zyn kleederen des volks en de takken; op dat alzo uit beide de Testamenten spreuken en voorbeelden den volke ingeprent werden. Hierom zegt Christus *Matth. XIII.* Een geleerd Schryver in het Hemelryk is gelyk een huisvader, die oude en nieuwe dingen voordraagt &c. Dat beduiden de twee lippen desmonds, en de twee spitze toppen aan den Bisschops hoed, de twee bandjes daar achter aan, en veel meer figuren: Maar teegenwoordig is 'er geene meer te speuren; de duivel werpt door de Papisten swavel en pek in den weg, rydt zelfs op den eezelen en heeft Christus verdreeven.

Dom. II. Adv. Epist. blad 18. a. na de woorden: Doctores der H. Schrift maken.

Of schoon tot noch toe niemand nocheenen regel van *Aristoteles* verstaan heeft, en of hy hem al verstond, echter niet meer daar in leerd, als een kind van vyf jaaren; en die grootste staapel-zotten wel weeten, dat *Aristoteles* honderd maal duisterder is als de H. Schrift. En wild gy weeten wat hy leerd, ik zal 't u kortelyk zeggen: Een Pottebakker kan uit leem een pot maaken, dat kan een Smit niet, 't en zy hy 't leere. Indien 'er iets hoogers in *Aristoteles* is, behoefd gy my niet een woord meer te gelooven, en ik biede my aan het zelve te bewyzen, waar men maar beliefd. Dit zeg ik daarom, op dat wy zien moogen, hoe rykelyk het Christus den Papisten betaald gezet heeft, om dat zy zyne Schrift voor duister en gevaarlyk schelden en uitgebannen hebben, dat zy moesten eenen dooden Heyden leezen, daar geen konst of weetenschap, maar niet dan duisterheid in is; en dat ik gezegt heb, is noch het allerbeste in *Aristoteles*, ik swyge, daar hy 't eenemaal vergiftig en doodelyk is. De *Hooge-schoolen* waaren waardig, dat men ze alle tot stof maakte. Niet helscher noch duivelscher is van 't begin der weereld op aarden gekoomen noch zal 'er ook niet opstaan.

Ter zelve plaats, blad 19. a. na de woorden: Lernet dich recht.

Wanneer gy nu op't aanraaden van een Apostel vastet, of biecht in de Vasten, zoo doet gy daar niet quaalyk aan; wederom, doet het een ander niet, die doet ook niet quaalyk daar aan: die wil, mag vasten en biechten; en niemand zal eenen anderen hier over oordeelen, richten, verachten, noch eenigen twist in zyne gedachten aanvangen, maar de een zal gezint zyn als de ander, wat hy doet, moet hem wel behaagen en goed dunken, door dien het doch een vrye zaak is!

Ter zelve plaats: na de woorden: Der teuffel haben.

Daar na vaart de Paus voort, zoo haast hy deeze eendracht verdeeld, uw geweeten gevangen genoomen, en de vryheid ontveldigd heeft, neemt geld, en geeft u eenen brief, dat gy booter, vleesch, eyeren enz. moogt eeten; dat is die vryheid, die Christus in het Euangelium gegeven, en de Paus u ontroofd heeft, die verkoopt hy u weder, die vroomer getrouwe harder! Daar argeren zich dan wederom de anderen aan, en met een woord, des Paus Heerschappye is zulk een vangen en wedervangen, argeren en wederargereren, verwisselen en bediffelen, dat men wel ziet, dat het niet anders, dan enkelyk een Regiment des moedwilligen duivels is, die zulk een verwarringe en mengelmoes der consciëntien in de weereld aanricht, dat het geen mensch genoegzaam begrypen kan.

Op't zelve blad b. na de woorden. Gottes dienst Seyn.

En wanneer schoon een Choor-zanger, alle Choor-zangers, alle Paapen een Paap, alle Munniken een Munnik, alle Kerken een Kerk; alle Klokken een klok, en kortelyk, wanneer schoon al die byster-zinnige Godsdienst in Stiften, en Kloosters noch honderd duizendmaal grooter en meer was, wat vraagd God na zulk een vastelavonds-spel en googchelwerk? Daarom klaagd God meest over de Jooden *Mich. II.* dat zy zyn Lof hadden gestild, hoewel zy echter geduurig peepen, en schreeuwden en huilden, gelyk als wy doen.

In de zelve Pred: bl. 20. na de woorden: Zu Gottes gnaden.

Ik geeve toe, dat zommige den dienst der Heiligen en der Moeder Gods recht gebruiken, hoewel het zeldzaam is; zoo is doch echter dat voorbeeld gevaarlyk, en geenzins in de Gemeente voor een gebruik te brengen. Maar [men behoord] volgens Christi en aller Apostelen leere, wakker tot God den Vader, alleen door Christus, te naaderen; want men kan zeer ras een vervaarlyken val doen, dat men meer vertrouwen op de Heiligen, dan op God, stelt, en hunnen naam en hulpe eerder aanroeft, dan God. Dit is dan een gantsch verkeerde en onchristelyke zaak gelyk ik teegenwoordig yreeze, terwyl de weereld vol, vol, vol, afgoodery is, en God toelaat, dat zommige van dusdanige Heilige dienaaren hulpe en wonderteekenen ontmoeten, daar het nochtans door den duivel geschied; want God ook aan de duivels dienaaren lyf en leeven, ja ook goed en eere, door den duivel geeft, gelyk wy opentlyk zien: ee-
ven

ven als een ryk Vorst door den eenen boef aan eenen anderen boef wel een kleed of juweel geëven kan; daarom is noch op wonder-teekenen; noch op dit voorbeeld te bouwen, maar alleen op de Leere van Christus of van zyne Apostelen, in deeze en alle andere geleegentheeden.

Na de Epist. de IV. Zond. Adv. Euang. tot blad. 49. b.

Daar staat geschreeven in 't boek *Nebem. IV.* als zy Jerusaleem weder opbouwden, dat zy met eene hand bouden, en in de andere hand een swaard hadden, om de vyanden wille, die het bouwen beletten wilden; dit legt de *H. Paulus Tit. 1.* aldus uit; dat een Bisschop, Pastoor of Predikant behoord de kracht te hebben om uit de H. Schrift te leeren, te vermaanen, en ook den teegensprekeren den mond te stoppen; alzoo dat men Gods woord op tweederhande manieren gebruikt; naamelyk, het brood en het swaard, om te spyzigen en om te stryden, tot vreedens en oorlogs tyden, op dat men alzoo met eene hand de Christenheid verbeetere, stichte, leereen voede, en met de andere hand den duivel, den Kettters en weereld teegenstand doe: Want waar geen teegenweer is, daar heeft de duivel haast de weyde bedorven, daar hy een vreeslyk vyand van is. Dienvolgens willen wy, zoo God genaade verleend, zoodaartig te werk gaan, dat wy niet alleen onze zielen daagelyks daarin weyden, maar ook de zelve als een harnasch leeren aantrekken, om daar meede teegens alle onze vyanden te vechten, op dat wy alzoo niet weide en wapenen verzien mogten wezen.

Op Kersdag Epist. blad. 65. a. na de woord. Gegenwärtigkeit beweist.

Ziet, daar van zegt David Ps. CXI. De werken Gods zyn groot en uitgezocht, na alle haaren wille; wie zyn deeze zyne werken? Wy zyn dezelve, in den doop gewrocht door zyne genaade; wy zyn groote werken, nieuwe werken, nieuw-geboorene; want het is een groote zaak, dat een mensch zoo ras zalig werd, los van zonden, dood en helle eeuwiglyk. Daarom spreekt hy, zy zyn uitgezocht na alle haaren wille en begeeren; Want God daar door uitgevonden heeft en doet alles wat een mensch begeerd. Wat begeerd nu een mensch meer, als zaalig te werden, van zonden, dood en helle verlost te zyn.

Op Kersdag Euang. bl. 70. a. na de woord. Wie sie gern wolten.

Gelyk Ps. XLV. zegt: Myn hart rifpt geen goed woord uit. Als of hy zeggen wilde, ik wilde het wel gaarn uitspreken, doch ik kan niet; 't is grooter als ik het zeggen kan; want myn zeggen naauwlyks een rifpen is: daar van daan komt die reede Ps. L. en op andere plaatsen meer: Myn tonge zal uit huppelen uwe gerechtigheid; dat is, met blydschapen springen daar van spreken; zingen en zeggen; en Psalms. CXIX. Myne lippen zullen u een lof uit storten, gelyk als een ziedende pot op borreld en schuimd:

Na Kersmis Epist. blad. 110. b. Gerechtigheit und leben ewiglich.

Hier waaren nu te vermaanen, de Cainische heiligen en geestelyke, of hen te raaden was in hun verstand; indien zy hunne orde, inzettingen, ceremonien, gebeden, misse, kleedinge, spyze, en wat 'er van dit hun wezen meer is, ook gebruikten, gelyk Christus de Wet gedaan heeft, zoo konden zy behouden werden; naamelyk, wanneer zy het Christelyk geloof op een plaats alleen stelden, en aan 't zelve het Ryk des harten ingaaven; en bekenden dat zy niet door hun orden, stand of werk vroom of zaalig wierden, maar alleenlyk, door dit geloove Christi; En daar na zich voegden onder hunne inzettinge en werken, als vrywillige, die de zelve niet noodig hadden, alleen tot kastydinge en beteugeling des ligchaams, en om hunnen naasten te helpen. Doch nu zy in dien waan zyn, als waaren het noodige werken, die zy doen moesten, by aldien zy vroom en zaalig wilden werden, is het niet dan misleidinge en zonde, die hen maar ter hellen dryft, om met groote pynlykheid de eeuwige pyn te verdienen: want zy streeven teegen het kinderlyke vrye geloof door hunne slaafachtige gedwongene werken. Het geloove kan die smeerige afgooden der werken niet neffens zich lyden, het wil alleen vroom, zaalig en kinderen maaken; daar na alle werken vry hebben, vroolyk doen en lyden, alles wat God toefchikt, en zyn Naaste van noode heeft; dit zyn des selfs werken en geene andere; het vraagd niet na veele Missen, vastgestelde vastdaagen, byzondere kleederen, uitgekipte spyzen, uitgekoozene plaatzen, perzoonen of werken, ja het verwerpt dit alles, als hinderpaalen zynervryheid.

Na Kersmis Euang. bl. 123. a. Sie lieffet offenbaar.

Dat hy nu tot Jerusalem zoodaanig zeggen, hooren en wachten beschryft, daar van is dit de oorzaak: Jerusalem heet een gezicht des Vreedes, beduit de harten, die alleen na vrede trachten, en geen twisters zyn: Want Paulus schryft *Rom. XII.* dat zy, die twistgierig zyn, de waarheid niet kunnen vatten. De Goddelyke waarheid wil stille harten hebben, die toeluisieren en zich zeggen laten. Maar die een groot geraas en gewoel maaken, zelfs gelyk willen hebben, of te voore teekenen en reedenen weeten, die vatten ze nooit; zy zyn in Babel, in het gewoel, en niet in Jerusalem, in het zien op den Vreede; daarom en wachten noch luisieren zy ook niet na dit zeggen van *Hanna*, en de verlossinge.

Op't Feest der Besnyd. blad 131. a. Lauter holtz-wege.

En zoo 'er geen Oversten in de Kloosters zyn, die zulks leeren, was het veel beeter, dat 'er geen hout noch steen van zulk een klooster op elkanderen stond; want het zyn enkelyk poorten der helle, 't was ook beeter daar uit te loopen, en het geloof elders te leeren, als een uur daar in te blyven; men kan eevenwel zyn kuisheid wel bewaaren. Ontelbaare strikken en argernissen! hoe veele eedele zielen moeten hier zoo jammerlyk vergaan en verstickken, die zoo lichtelyk te helpen waaren. Wee, wee, wee, Paußen, Bisschoppen en allen, dien zulk een Gemeente aan bevoolen is te verzorgen. Hier op slaan

ook de woorden Christi *Matth. XXIV.* Wee den zoogenden en voedstern in die dagen.

Op't Feest der 3. Kon. bl. 144. Als die fabeln und liëgen.

In't laatst zyn aller eerst de rechte Helden voor den dag gekoomen, die hebben de oogen recht geopend, en niet met zulk een kinderwerk omgegaan; maar zy hebben beginnën de gantsche weereld, zoo als ze is, na te vorschen, waar 'ze van daan komt en waar ze heen wil, of ze een aanvang genoomen heeft, dan of ze van eeuwigheid geweest is en blyven zal; en of 'er ook een Opper-Heerscher is over de weereld, die alle dingen bestiert. Hier is dat eedele licht der Natuur, die Heidensche Meester, die Aards-Meester aller Natuurkundige Meesters, die heedensdaags alle Hooge-schoolen, in de plaats van Christus gereerd en leerd, die zeer vermaarde *Aristoteles*, die heeft geleerd en leerd haar ook noch, dat een steen swaar is, en een vëer licht is, dat het waater nat, en het vuur droog is. Als meede, een byzonder meesterstuk, dat de aarde hoog, en de Hemel laag is; het welk hy hier meede bewysd, om dat de wortelen van een boom en van alle gewassen in de aarde steeken, en de takken zich na den Hemel strekken. Nu is dat geene booven, daar men het voedsel meede tot zich trekt; en dat onder, daar het voedsel zich heen begeeft; gelyk wy aan de menschen zien; daarom is de mensch een verkeerde boom, en dienvolgens, als een vëer vliegt zoo vliegt ze nabeneden, en, wanneer een steen valt, zoo valt ze om hoog. Verders, als hy komt van den Opper-Heerscher te spreken, zoo besluit hy, dat de weereld van eeuwigheid alzoo geweest is, en ook alzoo blyft; en dat alle zielen met het ligchaam sterven, en de Opperste booven den Hemel zit, en gantsch niet en ziet, wat ergens geschied; maar, gelyk men het blinde geluk afschilderd, alzoo huffeld hy eeuwiglyk den Hemel rondom, alle dagen eens; daar komt dan elk ding, zoo als het komt, en heeft zyne oorzaak. Indien hy alles zien zoude, zoo zoude hy veel quaads en onrechtvaardigheids zien, daar zoude hymoelyk over werden. Op dat hy nu goeds moeds mocht blyven, daarom zoude hy niet zien dan zich zelve, en de weereld alzoobindelings bestieren, gelyk de vrouw het kind wiegd in de nacht.

Dit is de konst der Hooge-schoolen, wie die zelve kan of leerd, dien zet men een bruine muts op, zeggende: Waardige Heer *Magister Artium & Philosophiæ.* (Meester der konsten en der Philosophie.) Die deeze konst niet kan, die kan geen Theologant werden, noch de H. Schrift verstaan; ja hy moet een Ketter wezen, en kan nooit een Christen werden. Ey lieve, zeg my eens, hoe zullenwe dat volk noemen? Zy zyn noch *Magi*, noch tovenaars, noch goochelaars, maar raazende, dolen bysterzinnig. Derhalven ziet eens, of het ons Christus niet reedelyk betaald zet, dat wy teegens zynë genaade ondankbaar geweest, en het Euangelium veracht hebben: want daar voor heeft hy ons zulke duivelsche aperyen tot een versmaadinge en schande toegesonden, en dat wy zulks niet alleen niet komen te erkennen, maar ook als groote wysheid, met groote kosten, moeite en arbeid zoeken.

Dit zelve heeft *Paulus* alles verkondigd, daar hy zegt, *Coll. II.* Ziet toe dat u niemand bedriege door de natuurlyke konst, en een ydel bedrog, het welk niet van Christus is. Alsook, *1. Timoth. VI.* Bewaard, het geen

ube-

u bevoelen is, en hebt een afkeer van de ongeestelyke ydele woorden, en de inzettingen der valsche beroemde konst, over welke zommige van het geloof zyn afgevallen. Alhier veroordeeld de Apostel baarblykelyk, en met uitgedrukte woorden, de leere der Hooge Schoolen, alzo, dat niets daar tegens kan ingebracht werden; nadien hy eischt, dat men van alles, dat niet van Christus is, zal een afkeer hebben. Derhalven zoo moet immers ieder een bekennen, dat *Aristoteles*, die opperste Meester aller Hooge Schoolen, niet alleen gantsch niets van Christus leerd, maar ook niet anders dan zulke zotte dingen, gelyk gezegt is; weshalven de Apostel ons recht gebied, dat wy die Leere behouden zullen, die ons in acht te neemen bevoelen is, en noemd de natuurlyke konst van *Aristoteles* onchristelyke ydele woorden, daar niet achter steekt, daar en booven een teegenstellinge tegens Christus, welke maar een valsch-beroemde konst is. Hoe had hy de zelve duidelyker kunnen uitdrukken, als door zeeen valsch beroemde konst te noemen? Daar is geen grooter roem, als van de konst van *Aristoteles* in de Hooge-Schoolen, en echter is die roem valsch; want die konst is nergens anders, dan om tegens Christus gesteld te werden en om hem te verdelgen opgekoomen. Daarom, lieve mensch, laat de natuurlyke konst varen, zoo ge niet en weet, wat kracht een iegelyk starre, steen, hout, dier of alle scepzelen hebben, daar de natuurkunde na tracht; en wanneer ze al op het beste tracht, zoo laat u vernoegen met dat geene, dat u de ervaaertheid, en de gemeene manier leerd. Daar is ook niet veel aan geleegen, of gy het alles weet, of niet en weet; 't is genoeg, dat gy weet, dat het vuur heet, het waater koud en vochtig is, en dat 'er in den zóomer ander werk, als in de winter, te doen is. Hebt maar de weetenschap, hoe ge u wakker, vee, huis en kinderen zult regeeren, dat is u genoeg in de natuurkunde. Daar na bedenkt, hoe gy maar alleen Christus zult leeren [kennen,] die zal u zelve toonen, wie gy zyt, en wat gy in uw macht hebt. Op deeze wyze zult ge God en u zelve kennen, het welk nooit een natuurlyk Meester noch natuurlyke weetenschap ervaren heeft, gelyk de *H. Paulus* 1. *Cor. II.* leerd.

Euangel. op drie Koningen dag, na de woorden: Lasset die Herodissen in ihrer falschen meinung der Schrift sich rühmen. Een wydloopige verklaringe der woorden van 2. *Tim. III.* 1. 2. 3. &c. welke in 9 blaaden bestaat, waar uit maar iets staat aan te merken.

Hierom heeft de *H. Paulus* gezegt 2. *Tim. III.* De laatste tyden zullen gevaarlyk zyn; want daar zullen menschen komen, die van hen zelve veel houden, zynde geldgierig, hoogmoedig, hoovaardig, Gods-lasteraars, den ouden ongehoorzaam, ondankbaar, ongeestelyk, onbarmhartig, stuursch, achterklappers, onkuifsch, wreed, onachtzaam in goede werken, verraders, reukelooze, opgeblaazen, blind, meer liefhebbers der wellusten, dan Gods; die een schyn hebben van een Goddelyk leeven, maar de kracht des zelfs verloochenen zy; voor deeze wild u wachten. &c.

Ik meene, de *H. Paulus* heeft hier geen blad voor de mond genomen, maar gelyk als met vingeren, op onze Geestelyke Heeren, en Herodes Heilig huisgezin, geweest. Want alhier staat niet een woord, het welk niet een ieder ziet in den geestelyken stand opentlyk in zwang gaan. Doch zy hebben een onbefschaamd voorhoofd, en waanen; het

is gantsch niet ophen gezegt, laten zich noch voorstaan, dat men hen grootelyks verongelykt, wanneer men dit van hen verstaan wilde. Derhalven moeten wy den rechten text van Paulus een weinig overweegen en ter deegen beschouwen, op dat wy dien Herodes te recht moogen kennen. Hy zegt naamelyk, dat'er zulk een volk in de laatste tyden zouw opstaan, welke nu al veele jaaren gelooopen hebben, en zy zouden gevaarlyk zyn, om dat'er weinige menschen zouden zaalig werden wegens zoodaanige verleiders, die het geloof verdelgen, en de zielen door menschen leeringen en hunne eigene verdichtzels vermoorden zouden.

De Apostel wil hier geenzins te verstaan geeven de gemee ne menschen, die wy heedensdaags de weereldlyke of Leeken noemen; maar zyne woorden zyn klaar, en dringen op het kruine- (paruikt-) en kapper-volk, op het Ryk der Geestelykheid. Want onder andere haare eedele deugden, verklaard hy rond uit haare hoofd-deugden, [te weeten] dat zy eenen schyn hebben eens geestelyken levens en Godsdiensts, welken zy echter metter daad verloochenen. Wie weet niet, wie de zelve zyn? Waar is een geestelyk leeven, Godsdienst, heilige standen, als by de Stiften en Kloosters?

Ten eersten zyn ze *philanti*, die veel van hen zelve houden, hen zelve welbehaagen; alles, wat zy doen, moet wel en recht gedaan zyn; zy willen alleen na den Hemel, en hebben alleen den rechten weg getroffen. De andere menschen, zyn, teegens hen te reekenen, arme zondaaren, in een gevaarlyken staat, en moeten van hun voorbiddingen, goede werken en verdiensten koopen. Eindelyk hebben zy het zoo verre gebracht, dat alle andere Christenen, *weereeldlyk* genaamd werden, doch zy *Geestelyke*, en't is niet wel uit te spreken; hoe hun die tytel kitteld, en hoe goed zy zich, boven andere standen, inbeelden; zoo dat'er buiten twyffel geen volk op den Aardbodem geweest is, aan dien den naam van *Philanti* (eigenliefdige) eigentlyker gegeven werd, als aan deeze. En de Apostel heeft ze recht wel daar mede getroffen, &c.

Ten tweeden zynze hoogmoedig; dit volgd uit het eerste eige welbehaagen; dat zy zich in haare harten booven alle anderen verheffen, en zich waanen beeter te zyn dan een ieder. Dit ziet men ook overvloediglyk en tot den uittersten graad aan de Geestelyken; dat zy zonder schaamte van haar zelve zeggen en roemen; dat de Geestelyke stand beeter is, als de Weereeldlyke, schoon ook de Christenen daar in zyn, en immers de Christelyke stand maar alleen goed is, die ook zoodaanigen onderscheyd niet verdraagen kan zonder te grond te gaan. Ja deeze vergiftige laatsdunkenheid is het grondvest, daar haar gantsche Heerschappye opsteund. Want, als ze niet beeter, [als anderen] zouden geacht werden, zoo moest al haar weezen en Regiment tot niet werden. Deeze twee gruwlyke, diepe en groote ondeugden zyn zoo fyn en teeneemaal geestelyk, dat zy niet een titteltje daar van komen te zien; ja zy houden de zelve voor de waarheid en grondige gerechtigheid; vaaren dienvolgens maar onbeschroomd in hun duivelsch heilig leeven voort, en laten zich wegens zulke vreeslyke ondeugden, heilige, geestelyke en zaalige menschen noemen, en daar voor eerden.

Ten derden zyn ze hoovaardig, dit volgd uit het tweede, uit de hoogmoed. Want hoogmoedigheid laat haar niet vernoegen, dat ze zich by haar zelve verheft, maar breekt ook uit, en wil ook zoo hoog vlie-

vliegen, als ze haar zelve acht, wil boven dryven, boven aanzitten, en immers zoo hoog uitterlyk vliegen, als ze innerlyk zit. Want tusschen hoogmoedigheid en hovaardye is dit verschil, dat de hoogmoed in 't harte zit, doch de hovaardye het uitwendige hoogdraavende weezen is, in gelaat en gebaarden. Nu zoude het noch eenigzins met'geduld te verdraagen weezen; zoo zy maar voor haar zelve alleen daar mede ter hellen voeren. Maar nu verleid dit verdoemde volk (de Geestelyke) de gantsche weereld met zich ter verdoemenisse; dewelke ook van hun leerd de goede werken niet te achten, volgden valt derhalven na hen op het stigten, queeken, en op diergelyke duivelsche goede werken.

Overzulks is het nu, dat zy goede luye daagen hebben, behoeven niemand goed te doen, maar laten zich van een iegelyk geeven en goed doen; zoo dat teegenwoordig ieder een met hen welvaard in geestelyke goede werken. Het zyn in der daad geestelyke goede werken, echter niet van den Heiligen Geest; maar van den boozen geest opgebracht.

Ten vyftienden zyn ze verraders; Ay! St. Pauwel, waar wil je heen? wanneer wil je eens ophouden? hoe byt je, hoe steekje, hoe stoot je zoo gruwelyk op deezen teederen hoop, met haare weeke ooren? Zyn ze nu ook verraders en een Judas-geflachte die Christus verkocht hebben? waar mede hebben ze dat verdiend? Een verrader neemt geld en gunst, en met goede woorden leidt hy zynen Heer of Vriend na den dood of gevaar; gelykerwys Judas geld nam; en door eenen vriendelyken groet en kusden H E E R E overleeverde in de handen zyner vyanden. Eeven zoo doen ook de Geestelyke onophoudelyk, zy neemen de schatten van de gantsche weereld, en geeven aflagt (*absolutie*) waar door het volk van Christus, in de strikken des duivels raakt; het welk op den geheelen aardklood, een groote en erbarmelyke verraderye der zielen is.

Ten 17^{den} zyn ze opgeblazen, hebben een groot opgezwollen hart. Dit moest ook op de eeven voorgaande ondeugd, de dorstige vermeetelheid volgen; om, wanneer ze allerhande verraderye en boosheid op het allervermeetelste gepleegd hebben; zich daar op verwaand aan te stellen en te pöchen, zeggende: Wie wil ons daarom straffen? wie zal 't ons beletten? wie zal ons daar over oordeelen of kastyden, niemand zal ons richten of straffen. Dus zoo willen zy niet alleen vryheid hebben om alle guitery te bedryven, maar ook noch die geene trotzen; die 't hen beletten willen; daar en boven moet men ze ook niet oordeelen. maar daar van stilswygen, en hen Genaade-jonkers noemen; doch middelerwyl hen laten schaade doen, zoo veel als 't hen beliest; aan ligchaam, ziele; goed en eere der ganschen weereld.

Van deeze ondeugd zegt ook de H. Petrus 2 Pet. II. dat zy zouden ongestraft willen zyn; en vol van opgeblaazene woorden; spreekende als of hen de keel gezwollen was; van deeze zoorte zyn'er veele in zettingen in de Pauselyke Rechten (Kerken-ordeningen) alwaar zich de Paus (de Geestelyke stand) opblaafd gelyk een adder; en trost de gantsche Weereld; op dat men hem in zyn bedryf niet teegenspreke; hem noch de zyne niet oordeele; en hier in volgen hem de Geestelyke na; zy zyn alle trots en opgeblaazen, willen van niemand geoordeeld zyn, en dreigen met blixem; donder en vierentwintig hellen, gelyk het deervaarentheid toond. Want de H. Paulus zegt niets van hen, dat niet opentlyk in zwag by hen is; Ook en doen zy niet anders; dan dat zy *Pauli* woord rykelyk en ten uittersten vervullen.

Ten 18 zyn ze blind; heel treffelyk H. Apostel, heel treffelyk. Dit zyn die Geleerden en Lichten der Weereld, (*lumina mundi*) die macht hebben nieuwe Geloofs-artykelen te maaken, en buiten haar durfd niemand de Schrift uitleggen. Gy wilde gaarn oproer stookten, en de Leeken teegens de Geestelyken oprökkenen, dan zouw de Godsdienst omgekeerd werden, en den Heemel vallen, die alleenlyk op hen rustet: Gy zoudt de mond toe houden, of alleen op de Leeken schelden; want op de Geestelyken te schelden veroorzaakt niet goeds, het maakt mite-ry onder 't Volk en verachtinge der Geestelyke Overheid; ook koomen ze zich daar door niet te beeteren, maar werden toornig en slimmer, ze zouden u wel in den Ban doen; en als een Ketter verdoemen en verbranden. Doch waarom zyn ze blind? Om dat ze met zulke zotternyen omgaan, en de zelve voor den dag brengen; zoo dat zelfs kinderen en gekken zien kunnen; dat het alles niets is. Zy zien niet een vonkje van het waare licht des Geloofs en des Euangeliums: Egyptische duisternissen zyn om en in hen, die men met handen tasten kan; maar dat zyn enkel deugden by hen. Het is ook teegenwoordig de alleruitsteekste deugd der Bisschoppen, dat zy maar groote, groove en ongeleerde eezelskoppen zyn, en 't een schande zouden achten, indien ze geleerd waaren.

Ten 19. zy hebben de welluften liever, dan God. Hier komt den Apostel met het gemeene spreekwoord over een: De Geestelyke hebben goede daagen. Is 'er een wellustig leeven op den Aardboodem, zoo is het haar leeven: want zy voeden zich zonder arbeid, van een ander mans zweet en bloed, gaan leedig, eeten en drinken het beste, kleeden zich ook met het beste, hebben de beste landeryen en huizen, daar by ook de fraaiste meisjes, of een andere verlustiging en vermaakelykheid in de plaats, zoo dat men gemeenlyk zegt: Dit goed behoort tot de Geestelyke. Maar het heilige kruis, dat Christus allen den zynen heeft opgelegd, en de wellust niet kan dulden, hebben zy meesterlyk bedroogen; zy hebben 't in zilver laten beslaan, aan balken gespykerd; aan de muuren geschilderd, en op doeken genaaid, daar is 't goed te draagen, en 't en doet niet zeer; ja het verkoopt zyne huizen en zeegeningen, en 't is hun een voordeelig dienaar ter wellust geworden. Maar in het hart mag dat lieve kruis niet koomen, 't moet zich ook met hun leeven niet bemoeien; want hunne vryheid, stoutheid, trotsheid en opgeblaazenheid hebben voor het zelve de deure toegegrendeld. Echter draagen zy den Heere zyn kruis eerlyk in zilver ter eeren, en vaaren alzoo van mond ten Heemel. Als nu de Heere tot hen zeggen zal: Ik heb myn kruis zelfs gedraagen, en niet bevoelen, dat gy het draagen zoudt; maar een iegelyk zoude zyn eigen kruis draagen, en my navolgen; zoo zullen zy hem moogelyk noch eens te sneedig af zyn, en tweederhande kruis uit vinden, gelyk zy tweederhande werken van barmhartigheid hebben uit gevonden; en zeggen: Christi kruis was beeter dan hun eigen, daarom hadden zy zich zelve gespaard, en hun kruis leggen laten, op dat zy het zyne immers eerlyk mochten draagen; ja ook eeren en aanbidden voor eenen Afgod. Doch zy zyn vyanden van het kruis Christi, dat is het einde met het slof.

Ten twintigsten en ten laatsten. Zy hebben den schyn van een Goddelyk leeven, maar des zelfs kracht verloochen en zy. Ziet, hoe recht-draats gaat de Apostel toe; en komt een krachtige vraage en teegenwerping te vooren; of iemand misschien mogt zeggen, hoe kan dat wezen? zy bidden en zingen immers zoo veel, houden daagelyks Missie (beede-
stonden

stonden en Predikation) en pleegen den Godsdienst met groote cierlykheid en eerbewyzinge. Ook leeven de Geestelyke altoos in gehoorzaamheid, armoede, en kuisheid onder haare heilige Ordensen Reegelen. Hier op, en op alles wat men anders kan te berde brengen, geeft de Apostel een kort antwoord, en zegt: dat het niet dan enkel schyn, huichelarye en optooizelis, daar onder deeze voorschreeve ondeugden, bedekt, opgepronkt en gemest werden; want alle haare zaaken zyn eige verkiezinge en menschelyke vonden, noch God en heeft ze niet gebooden.

De Heere Christus zelfs *Matth. XXIV.* als hy alle deeze ondeugden onder dusdaanigen schyn kortelyk noemen wilde, zoo heette hy ze eenen gruwel, en sprak: Wanneer gy zien zult den gruwel in de heilige plaats &c. Want het is een gruwel, daar wel met recht een iegelyk voor schrikken mag, dat onder zulken kleinen schyn zoo groote, vuile en stinkende ondeugden heerschen zouden en gemest werden.

Hy zegt ook zeer aanmerkelyk, zy verloochenen de macht of kracht des Goddelyken leevens; het welk veel meer en harder gezegt is, als dat zy zonder kracht en werkinge des Goddelyken leevens zouden zyn. Het is verloochenen en teegenstryden.

Hy zegt! Wacht u en mydt de zelve. Waar in hy ons waarschoud, dat wy ons voor de Heerschappye en den stand der Geestelykheid zouden voorzien, en geeft verlos, ja gebied 'er ons uit te loopen; Gelyk ook Christus *Matth. XXIV.* leerd; dat men van hen vlieden, en ze myden zal. Verders schilderd hy 'er zommige opeen byzondere wyze af; zeggende: Uit die geene zyn 'er, die door de huizen loopen, en neemen de vroukens gevangen, die met zonden beladen zyn &c. Huizen noemd de H. *Paulus*, het welk wy teegenwoordig Kerken heeten, want in zynen tyd waaren 'er geene Kerken; maar de Christenen kwaamen by een in een huis, als of 'er nu noch 10 of 20 nabuuren onder elkanderen mochten te zaamen koomen in een huis, en preedikten aldaar en baaden en ontvongen het Sacrament. -- Het andere gedeelte is, dat ook zy by na alleen de biecht regeeren, die heeft hun de Paus ook gegeven: aldaar heeft de Duivel zyn rechte spel, daar hangen zich de Vrouwlieden aan; inzonderheid die sterke groote gebreeken heimelyk op haar hebben, en gelyk *Paulus* zegt, met zonden beladen zyn. Want die zottinnen, als haar haar geweeten knaagd, en zy niet weeten, hoe ze daar van geholpen of ontslaagen zullen werden, zoo loopen ze heen en schudden 't zelve inden Priester-rok, en meenen ze hebben 't gevonden, daar zyn ze dan gevangen, daar geeft en draagd men dan toe, wat men kan of mag. En die heilige Vaders treden dan op den Stoel, en prediken van de zonden te biechten; verhaalen vele voorbeelden; hoe dat 'er eenige verdoemde Vrouwen, na haar dood verscheenen zyn, en beleeden hebben, dat zy wegens het nalaaten der biechte verdoemd zyn geworden; en liegen de grootste leugens zoo Pauselyk daar heen, dat de steenen zelfs zitteren en beeven mogten. Neem 'ereens acht op, wanneer zy exempelen prediken, zoo zult gy indachtig werden, dat het doorgaans maar Vrouwen zyn geweest, en geen mannen, die om het verzuimen der biecht verdoemd zyn geworden. Zoo dat men met handen tasten kan, dat een guit aller guiten, die gaarn het hart en de verborgentheid der Vrouwen weeten wilde, die voorbeelden verzonnen heeft; want ziende, dat het Vrouwvolk door een natuurlyke kleinmoedigheid uit haar aard schaamachtiger is als het Manvolk, zoo heeft hy gedacht; ik zal 'er wel achter koomen, en zal door haar verschrikt te maaken met de biecht, haar harten wel gewaar werden,

den, en 't is hem met 's Duivels hulp ook gelukt. Hy heeft echter daar beneevens ook veele consciëntien bedroogen en ter verdoemenisse geholpen, die uit een onverwinnelyke schaamte en bloodigheid niet gebiecht hebben, en nochtans teegens haar geweeten daar door gezondigt; om dat zy geloofden, dat het noodzaakelyk was te biechten, en het echter niet gedaan hebben. Want zoo als gegeloofd, zoo oordeeld u God: geloofd gy, dat gy iets verplicht zyt te doen, en het niet en doet, zoo zondigd gy. Ik voor my oordeele, dat zoo een boef, die met dusdanige Historitjes de Consciëntien door zulk een valsch geloof in benauwtheid en verdoemenisse brengt, waardig was; dat niet alleen zyn ligchaam, maar ook zyn ziele, van alle de Duivelen in honderd duizend stukken gescheurd en tot stof verbryzeld wierd. Wat voor afgryzelyke zielenmoorderyen bedryven die helfche Verraders niet door de gantsche Weereld? O weene, die weenen kan, over zulk een jammerlyk verderven der arme zielen.

Doch indien men den rechten openen weg predikte, en aldus zeide: Lieve vrouwtjes, *heeft iemand van u zonde op zig, die kan de zelve biechten, zoo 't haar liefd: ondertusschen biechtende, of niet biechtende* ze hebbe een vast geloof, dat Christus haar de zonden vergeeft, en biechte de zelve voor hem in 't heimelyk, met een gantsch hartelyk vertrouwen op zyne genaade, die hy aan alle die geene beloofd heeft, die haar begeeren, en niet daar aan en twyffelen, zoo zyn de zonden zekerlyk vergeeven: ze laate dan ook daar van af, en oeffene zich in de goede werken jee-gens haaren Naasten, die haar van noode hebben; ze diene arme lieden, wassche haare voeten en diene haar met ootmoedigheid. Ziet, dit was de rechte manier, om een geweeten, met zonden belaaden, wederom te recht te brengen, en het zou zonder beangstiging, met vroolikhed en een vrye wille, toegaan; het welk Gode inzonderheid behaaglyk is.

Maar wanneer dat gebeurde, zoo zouden de ziele-moordenaars en geest-beanstigers van den *biecht-pennink* beroofd werden, de melk in de kerk vergooren, en de arme Consciëntien ontbonden weezen, ja zy zouden niet meer gedreeven werden tot haar oneindig leeren en prediken; dat zou dien heiligen geestelyken stand te nagaan, en daar door wel van honger moeten sterven.

Zy zeggen meenigmaal, men moet de geestelyken verschoonen, hen niet schelden noch bestraffen, maar eeren en verontschuldigen. Ja, indien zy maar voor hen zelve godloos waaren, en zich alleen ten verderve brachten, zoo wilde ik ook liever swygen. Doch hun heerschappye verderfd de gantsche weereld. Wie daar ontrent swygt, en niet lyf en leeven daar aan waagd, die is geen recht Christen, heeft ook zyns Naastens zaaligheid niet lief, als zyne eigene. Kost ik maar de zielen uit hunne helfche keelen rukken, ik zou wel gemaatigder op hen schelden. Zy steeken de Stad aan, en zeggen: Ik zoude geen brand roepen, noch uitblusschen. Vervloekt zy hy (spreekt *Jeremias*) die Godes werk bedrieglyk doet, en zyn swaard van het bloed te rugge houd. God wil, dat men 'er wakker met zyn swaard zal in hakken, dat 'er het bloed na volgd. Die dit werk niet getrouwelyk doet, is vervloekt. Zy zouden wel willen, dat men maar veeren op las, en hen met vosse-staarten wat over 't hoofd zwaayde: niet waar, lieve man?

Voorts zegt de H. *Paulus*: Gelykerwys *Jannes* en *Jambres* Mose teegenstonden, alzo staan ook deeze de waarheid teegen. Dit spreekt hy

hy van alle de voorgaande Geestelyken , dat die de waarheid teegenstreeven, en niet dulden willen; dat de menschen, uit hunne benauwde heerschappye, tot de kennisse van 't vrye geloof komen. Dit ziet een iegelyk heedendaags wel; zy vreezen dat hun Ryk en Tyrannye zal ondergaan. Wanneer de Kinderen Israels in Egypte van den Koning Pharao verdrukt wierden, en Moses van God gezonden was, om hen te verlofsen; zoo deede hy in 't eerst twee wonder-teekenen, om te bewyzen dat hem God hadde uitgezonden. Toen deeden die twee tovenaars van den Koning Pharao, Jannes en Jambres; ook diergelyke wonder-teekenen, en hielden daar door den Koning op, en maakten Moses wonder-teekenen te niete; zoo dat het volk blyven moest tot aan het derde wonder-teeken; daar konden zy niet teegen; als toen wierd bekend, dat hunne zaak onrecht, en Moses zaake recht was. Dus gaat het altoos; de Tyrannen, (de Geestelyke) onder Gods volk hebben altyd den schyn, en gelyken den rechte Heiligen in hunne gebaarden, daar door verhinderen en beletten ze de eenvoudigen, dat ze niet los kunnen raaken. Want zy zyn swak van geweeten, en kunnen niet onbeschroomd tusschen schyn en grond, huichelarye en waarheid oordeelen. Dienvolgens zoo moet het arme hoopje gestaadig door dat schynen en huichelen gevangen, van de waarheid verhinderd, en te rug gehouden werden. Verders: Het zyn menschen van verwarde zinnen; en tot het geloove onnut. Daar hebt gy 't, wat zy in den grond zyn; haare meeninge en waan is verbysterd: want zy staan daar vast op, dat al dit hun bedryf recht is; en dat 'er ook niets anders is te doen; zy weeten niets van 't geloove. Het geloove alleen maakt onverbysterde zinnen en geestelyke Maagden, dat leerd een recht gevoelen en goede meeninge; dewelke daar op staat; dat Gods genaade alleen onze troost is. Die dit gevoelen niet en heeft; die is een Christen, gelyk een hoer een maagd is; schoon hy alle werken der Heiligen verrichtede. En alwaar zulk een verbysterde meeninge is, daar is weinig hoope, dat zy ooit tot het rechte geloove raaken zullen; inzonderheid; wanneer zy zoo verre komen, dat zy daar teegens vechten, en nochtans te voore door den Doop daar in gesteld zyn geweest, doch zich naaderhand hebben verbysteren laten. Vervolgens: Doch zy zullen door langheid van tyd niet bestaan, hunne uitzinnigheid zal aan allen openbaar werden. Aldus zal het den Paus en onzen Geestelyken ook gaan, de waarheid zal blyven en hen te sterk zyn, hunne huichelarye en guiterye moet openbaar werden, daar helpt geen woeden noch raazen tegen, als schoon zy vier duizend Turksche Keyzers op hun zyde hadden. Valsche schyn en leugens kunnen eindelyk niet bestaan: 'ten is niet moogelyk; schoon ze een tyd lang helpen en duuren moogen.

Ter zelve plaatze, Euang. 3. Koon.

De Hooge-Schoolen, die Duivels-Schoolen, raazen, en roemen niet alleen op het Natuurlyke Licht, maar verheffen het ook, als dat het goed, nuttelyk en noodig is om de Christelyke waarheid te kennen: op dat immers klaar zoude werden, dat niemand als de duivel zelfs de Hooge-schoolen heeft uitgevonden; om de Christelyke waarheid te verdelgen en te onderdrukken; gelykerwys ook geschied is en noch geschied, och lacy, och lacy!

Euang. I. Epiphan.

Uit de Hooge-Schoolen heeft men Doctoren en Predikanten gemaakt, dat heeft hen de Duiwel geleerd. Dus is Gods woord met voeten getreden. Want als dat voor den dag komt, zoo stoot het zulke Duivels Leeringen alle tot stof.

Euang. S. Stephan.

Waarlyk ik zegge u, gy zult my van nu aan niet zien, tot dat geloofd zy die daar komt in den naame des Heeren. Deeze woorden heeft Christus gesproken na den Palmdag op Dingsdag, en ze zyn het besluit, en de laatste woorden zyner Prediking op Aarden. Derhalven zynze noch niet vervuld, maar zy moeten vervuld werden. Zy hebben hem wel eens ontvangen, op Palmdag; doch daar meede is dit noch niet vervuld. Dienvolgens is het nu zeeker, dat de Jooden noch tot Christus zeggen zullen: Geloofd' zy hy, die daar komt in den naame des Heeren. Dit zelve heeft Moses ook verkondigd *Deut. IV.* In de laatste tyd zult gy wederkeeren tot God uwen Heere, ende gy zult zyne stemme gehoorzaam zyn &c. En *Hose III.* De kinderen Israëls zullen eenen langen tyd zitten zonder Koning, zonder Vorsten, zonder Priester, zonder altaar, zonder Priester-kleed of gewaad; ende daarna zullen de kinderen van Israel weder komen en zoeken God hunnen Heere, ende David hunnen Koning (dat is, Christus), en zy zullen Gode en zyne goeddaadigheid eere bewyzen in de laatste daagen. En ook Azarias 2. *Chron. XV.* Indien gy lieden God verlaat, zoo zal hy u ook verlaten. Daar zullen veele daagen voor by gaan in Israel zonder den waaren God, zonder Priester, zonder Leeraar en zonder Wet; en wanneer zy in haare benaudheid weder zullen keeren en roepen tot den God van Israel hunnen Heere, zoo zullen zy hem vinden.

Deeze Spreuken kunnen niet verstaan werden, als van de teegenwoordige Jooden. Zy zyn immers nooit te voore noch niet eens zonder Vorsten, zonder Propheeten, zonder Priesters, zonder Leeraars en zonder Wet geweest. De H. Paulus *Rom. XI.* stemd hier ook meede overeen, en zegt: Blindheid is eensdeels over Israel gekomen, tot dat de volheid der Heydenen zal ingaan, en alzoo zal het gantsche Israel zaalig werden. God geeve, dat die tyd mag naby zyn, gelyk wy hopen. Amen.

Besluit na de uitlegginge des Euangeliums op H. drie Koningen dag.

Hier willen we een tyd lang stil houden, op dat het boek niet al te groot en te verdrietig werde om te leezen: hoewel ik hoope, dat in deeze twaalf *Epistelen* en *Euangelien* een Christelyk leeven zoo rykelyk is afgebeeld, dat een Christen mensch overvloedig genoeg daar uit verstaan kan, wat hem ter zaaligheid nodig is. Och of het God beliefd: dat alle de Uitleggingen van my en alle Leeraaren onder mögtengaan, en een iegelyk Christen, de bloote Schriften het zuivere Woord Gods, mogt voor zich neemen.

Gy ziet uit dit myn gerabbel of gestaamel hoe onbepaald, en ongelyk Gods woorden zyn by alle menschelyke woorden, en hoe we-

nig dat een mensch een eenig Goddelyk woord genoegzaam bereiken en verklaren kan, door alle zyne woorden. Het is een oneindig Woord, en 't wil met een stillen geest gevat en overwoogen zyn, gelykerwys de LXXXIV. Psalm zegt: Ik wil hooren, wat God zelve in my spreekt. Niemand anders kan het ook begrypen, dan zoo een stille en betrachtende Geest. Wie zoo verre zonder byvoegzelen en uitleggingen konde raaken, dien zouden myne en aller menschen glossen noodeloos zyn, ja zelfs maar schaadelijk. Daarom na binnen, nabinnen, lieve Christenen; en laat myne en aller Leeraaren uitlegginge maar een hulp-middel zyn tot den rechten bouw, op dat wy het bloote zuivere Woord Gods zelfs vatten, smaaken en daar by blyven moogen: Want daar woont God alleen in Zion. Amen.

Dus veel zy tot een proef van de vervalschte Schriften van Luther voor deze reis genoeg.

Het zal echter niet schaaden, wanneer wy, tot deeze zeer hardklinkende plaatzen van *Luther*, noch de zoodaanige voornaamste uit zyne Schriften hier heen trekken, dewelke van de algemeene ellende der Kerken-huizen en des diensts, die daar inne gepleegd werd, koomen te handelen. Op dat alzoo een iegelyk onpartydig Leezer bespeuren mag, wat van deeze twee voornaamste zuilen of steunzels der verbasterde Gemeenten, name-lyk *der Kerken en Schoolen*, na *Luthers* gevoelen, te oordeelen en te hoopen is. Want gelyk wy te vooren de Hooge-Schoolen beschreeven gevonden hebben, zoo volgd nu verders ook

§. XIII.

Luthers eerste gevoelen ontrent de Kerken.

Alles is teegenwoordig ook noch vol van bygeloovige Ceremonien, als 't recht zoude zyn, hadden behooren te verminderen, dezelve voor alle anderen noch vermeerderen en grooter maaken. Niet, dat juist de gebeden, gezangen, orgelen, kerk-vercierzelen, beelden, kleederen, gebaarden des ligchaams, kruinen en andere diergelyke dingen, die door-gaans in de Kerken te zien zyn, in haar zelve kwaad zyn; maar, om dat daar door, of wegens de zelve geen Volk, Gods Volk, noch iemand een Lidmaat van Christus is, maar het ook zonder die zelve weezen kan, en ook in der daad is.

Tom. V.
Altenb. f.
519. (b)

Verders is dit echter voor vast te houden, dat Gods Woord niet alleen de Tempelen maakt, maar ook de Kerk en den waarachtigen Godsdienst. In teegendeel de Tempel maakt noch de Kerk, noch den waaren Godsdienst, volgens deeze woorden: Ter welker plaats ik de gedachtenisse myns Naams zal oprichten, aldaar wil ik tot u koomen, en u zeegenen. Hier is 'ergantschelyk niet aan geleege, of de Tempel van zilver of hout, of een Stal is gelyk tot Bethlehem, of een Konings Paleis tot Jeruzalem. Want die uitwendige dingen doen niets tot de zaak; werden ook van den Heere niet geacht, gelyk hy tot Nathan zeide: Waarom hebt gy voor my een Ceederen huis gebouwd? Dus maakte Jacob uit de steenen, die hy voor een hoofd-kussen gebruikt had, eenen Altaar, en noemde den zelve een huis Gods, om dat de HEERE zich aldaar geopenbaard had-

Tom. VII.
Altenb. f.
513. (a)

de. Dienvolgens is de Tempel Gods over al, daar zich God maar door zyn Word openbaard, de plaatze zelfs zy dan van goud of van leem maakt. Hoewel David dat huis, het welk Salomo naderhand geboud heeft, ook meede insluit, zoo handelt hy nochtans voornaamelyk van de vrucht en nuttigheid van dien Tempel op te bouwen, de welke bestaan zal uit die geene, die in de Kerke leeren, bidden, offeren, en de zelve heiligen zullen. Dit is die blydschap, dewelke wy te deezer plaatze zoo heerlyk zullen hooren verkondigen, dat zich David daar over verheugde: nademaal hy wel wist, dat het een onuitspreekelyke gaave Gods is, zyn woord te moogen hooren, wanneer hy zyn aanschyn openbaard, en wy daar door weten moogen, wat zyn wille ontrent ons is. Wanneer deeze gaave zich verтоond, zoo zyn de vellen des Mofaischen Tabernaakels, daar de zelve meede bedekt was, veel kostelyker als eenig goud of cedel gesteente zyn mag. Daaren teegen, als deeze gaave niet openbaar is, zoo is 'er geen onderscheid tusschen den Tabernaakel van Mozes, en de andere Tempelen der Heidenen.

Tom. VII.
Altenb. f.
515. b.

Het schynd wel zoo, dat David niets zonderlings zegt, als hy spreekt, wy willen in het huis des Heeren gaan. Want wy denken alleen aan steen, hout, en goud; wanneer wy van een huis hooren gewag maaken. Doch het huis des Heeren beduid heel wat anders; naamelyk de gaave van het Woord Gods te bezitten. En dat de mensch aan zoodaanigen plaats is, daar men God teegenwoordig kan hooren, zien en vinden, vermits aldaar zyn woord en de waarachtige Godsdienst gevonden werd. Weshalven die beschryvinge, die de School-Leeraaren van den Tempel voor den dag brengen, valsch is, dat een Tempel een huis zoude zyn, het welk van hout en steen ter eeren van God is opgericht; want zy verstaan zelve ook niet, wat het is. Noch Salomons Tempel was daarom niet fraay, om dat zy met goud en zilver verzierd was; maar haar waarachtig cieraad was, God aldaar aangeroepen, dat hy aldaar genaadig bevonden wierd, als een Heiland, die vrede verleende en de zonden vergaf &c. Dit heet den Tempel recht anschouwen; en niet, gelyk een koe een nieuwe poort aankykt, of de Gryns-Bisschoppen die Tempelen aanzien, welke zy komen te wyen.

Tom. VII.
Altenb. f.
637. (a)

Dewyl niemand de zonde en afgooderye ontvlieden zoud kunnen, wanneer God niet een plaats en maniere van Godsdienst kwam aan te wyzen: daarom is de Godvreezenden in de Weereld altoos een plaats getoond geworden, aan welke een belofte gedaan was, dat God zelve aldaar zyn, hooren en spreken wilde &c. Wy hebben heedendaags geen lichaamelyke plaats, maar alles is in Christus; op dien alleen zullen onze oogen en harten gevestigd zyn: Want hy is een alleen, dien wy alleen als GOD eeren moeten, alzoo; dat men wel met waarheid zeggen mag, dat 'er buiten den mensche *Jesus*, geen GOD en is. Hieromme hebben alle die geene, die hem door het geloove aanneemen, eenen GOD; maar die hem niet aan neemt, die heeft ook geen God, noch kan hem ook niet hebben.

Ons werd geleerd, dat het een zeer groote genaade is, een plaats te hebben, daar Gods Woord onderweezen werd: want aldaar is de Kerke, en zy werd aldaar ook onderhouden, dat is het Heemelryk. De plaats, zegt hy, hebben wy, daar de Tempel, na Gods belofte is geboud: Want aldaar hooren wy het Woord, dan spreekt God met ons, daar bidden wy, en doen alles, wat tot den Godsdienst behoort; Alhier werd de Duivel overwonnen, mitsgaaders alle zyn looze strecken, verwoedheden

en leugens, waar door hy de Kerken en haare heerlykheid meend te verwoesten, en aan de Gemeente schaade te doen.

Over zulks is nu Gods Huis of Tempel op alle plaatzen en in alle gewesten, ten allen tyden; en voor alle menschen, als men maar God eerd ende hem diend. Want aldaar, zegt men, woond hy zeekerlyk, daar hy waarachtiglyk geëerd werd, inzonderheid, wanneer de Geloovigen op een plaats te zaamen koomen, om Gods Woord te hooren en daar in onderweezen te werden. Derhalven kan men geen plaats meer Gods Tempel noemen, of roemen, noch om haare groote kostelykheid, uitgestrektheid, timmeragie, noch om de meenigte des Volks; maar alleenlyk gelyk ik gezegt hebbe, om dat men aldaar te zaamen komt, om te bidden, om God te dienen, en zyn Woord te hooren: Gelyk de CXX. Psalm v. 20. en devolgende, zegt. Hierom nu behoord de plaats, om des Volks wille (het welk waarlyk het huis Gods is) Gods huis genaamd te werden, en niet het Volk om de plaats wille. Ondertusschen heerscht en praald echter schier door de gantsche Weereld, het wangeloof zeer geweldig in zoodaanige Tempelen, om de zelve op te richten, te weyen, en te onderhouden, in welke men niet zoo zeer ter harten neemt en zorge draagd, dat het Volk daar inne Godvreezend en vroom zy, of dat een rechtschaape Godsdienst aldaar in zwang mag gaan, en het Woord Gods zuiver gepreedikt werden; als wel, om te pogchen en hoovaardig te zyn op hunne heerschappye, rykdommen, cieraaden, heerlyk, kostelyk gebouw, en diergelyke Weereldlyke ydelheeden meer. En op dat ik het kortelyk alhier met deezen Psalm zeggen mag; men bedryft, helaas! meer allerhande godloosheeden in die plaatzen, daar men den Godsdienst behoorde te oefenen; dan dat men daar in gaat, [met een vertrouwen] op de groote goedheid Gods, en bidt aldaar in godvruchtigheid, of dat men daar in leerd, hoe wy na binnen zullen gaan, en daar in aanbidden; schoon ze alleenlyk tot zulk een gebruik zyn geboud en opgericht. Daarom is het geen wonder dat de donder en blixem meer in de Kerken en Tempelen slaat, als wel in andere huizen, dewyl nergens grooter en schaadelyker misbruiken, boosheeden en bedriegeryen geschieden, als in de Kerken, of, gelyk men ze noemd, in de Huizen Gods, die nochtans aan de allerzuiverste en Goddelyke zaaken alleenlyk toegeëigend zyn. En schoon in de andere huizen ook wel boosheid gepléegd werd, zoo werd echter de naame Gods aldaar noch niet zoo hoog gelasterd en verontheilgd, door dien ze tot zoodaanigen gebruik niet geboud zyn, om opentlyk daar in te leeren en God aan te roepen, gelyk de Kerken: hier om geschied in de Heilige plaatzen altoos een dubbelé zonde, daar elders maareen enkele geschied.

Alles wat teëgen God, en voor de menschen aan lichaam en ziele schaadelyk is, heeft niet alleen een ieder Gemeente, Raad of Overheid macht om af te schaffen en teëgen te gaan, zonder wille en weten des Paus en Bisschops, maar zy zyn ook schuldig, by haarer zielen zaaligheid, zich daar teëgens te stellen; of schoon de Paus en Bisschop het zelve niet wilden toelâaten, die nochtans de eerste behoorden te zyn om het quaad uit de wêg te ruimen. En voor eerst moet men de Kerk-wyningen geheelyk af schaffen, vermits ze niet anders dan Kroegen, Jaarmarkten en Speel-plaatzen zyn, en alleenlyk tot Gods oneere en der zielen verderf komen te strekken. 't Is te vergeefs, dat men wil voorwenden, dat ze een goed begin hebben gehad, en geen quaad werk zyn geweest: Want God vernietigde wel zyne eige Wet, die hy van den Hemel gegeven hadde, als zé tot een misbruik verviel; en hy werpt ook

noch daagelyks om verre het geene hy ingesteld, en verbreekt het geene hy gemaakt heeft, wegens het averechtze misbruik, gelyk in den 18 Psalm staat: Gy verkeerd u met den verkeerden.

Kerk-Postil in het I. Deel over de Epistel op den Kersdag.

Want daar is geen andere reede om Kerken te bouwen, zoo 'er immers een reede is, als alleenlyk, op dat de Christenen mogen te zaamen komen, bidden, predikatien hooren, en het Sacrament ontvangen: En wanneer die reede ophoud, zal men die Kerken afbreeken, gelyk men andere huizen doet, als ze nergens toe nut zyn: Maar teegenwoordig wil door de geheele waereld een ieder mensch een byzondere Kapelle of Altaar, of ten minsten een Misse oprichten, uit geen ander oogmerk, als om dat hy zich inbeeld daar door zaalig te werden, en den Hemel te koopen. 't Was beeter, dat men alle Kerken en Stiften, die 'er in de weereld zyn, tot den grond toe uitroeide en tot asche verbrande, en 't was ook minder zonde, schoon 't ook al iemand uit moedwil deede, als dat eene eenige ziele in zulk een dwaalinge zou verleid werden, en te grond gaan. Want God heeft niets van Kerken, maar van Zielen geboden, die zyne waarachtige eigentlyke Kerken zyn. Waar door de H. Paulus 1. Cor. III. zegt: Gy zyt Gods Tempelen of Kerken. Wie nu deeze Kerk beschadigd, dien zal God verdelgen. Ik zegge nog eens, het was goed, om zoodaanigen dwaalinge uit te roeyen, dat men door degantsche weereld eens alle Kerken over hoop wierp, en in gemeene huizen, of onder den blaauwen Heemel predikte, bad, doopte, en alle Christelyke plichten oeffende. Naedemaal ook de voorverhaalde reedenen om Kerken te bouwen, slechte reedenen zyn. Christus predikte meer als drie jaaren lang, maar alleen drie dagen in den Tempel tot Jerusaleem, den overigen tyd predikte hy in de Schoulen der Jooden, in de Woestyne, op de bergen, in scheepen, over de tafel en in de huizen. Joannes de Dooper quam nimmermeer in den Tempel. hy predikte aan de Jordaan, en op alle plaatzen. De Apostelen predikten op Pinxter-dag tot Jerusaleem op den markt en op de straaten. *Philippus* predikte den Besneedene op den waagen. De *H. Paulus* predikte tot *Philippus* aan 't waater, in de gevangenisse, en hier en daar in de huizen; gelykerwys ook Christus hen bevoolen hadde, *Matth. X.* dat zy in de huizen zouden prediken. Ik beelde my in, zy zyn alzoo goede Predikanten geweest, als 'er nu zyn. Doch dus zoude het gaan, dat voor de averechtze predikatien en duivels-leeringen kostelyke verwelfde huizen gehouden wierden; maar Gods woord kan in geheel Bethlehem geen herberge vinden, om gebooren te werden.

Op het Feest van Stephanus.

Hier uit kan nu een iegelyk afneemen, dat men God niet diend met Kerken te bouwen; en dat al de moeite, die men daar toe aanwend, verlooren is, als men daar door God waand te behaagen, en eenen genaadigen God te verkrygen; gelyk wy elders meer daar van gesproken hebben. Dit ziet gy hier ook fraay en klaar in deeze geschiedenis. Want indien de H. Geest, die alhier door Stephanus spreekt, zelfs dat huis verwerpt, het welk God bevoolen hadde te bouwen; wat zal hy ons dan doen, die geen gebod noch bevel hebben om Kerken op te richten? Daar is heedensdaags geen Kerke, waar van men zeggen kan, deeze plaats heeft God verkoozen en heeten bouwen. Wanneer wy zulk een voorrecht hadden, gelyk de Jooden, dat God tot ons gezegt hadde; bouw my een huis, schoon 't ook maar een varkens kot was, zoo was het kostelyk; en wanneer dan God daar by voegde, ik wil u zeggen, zoo zouden wy wel staan, en rykelyk begunstigd zyn. Niemand kan

zeg-

zeggen, dat het gebed in de Kerk beeter is, als dat op het veld, of op een ander plaats geschied. Ziet, zoo veel is 'er aangeleegen, wanneer God iets beveeld te bouwen of te verrichten. Heeft God die Kerk, die hy zelfs vercierd heeft en belast te bouwen, verworpen; wat zal hy van ons zeggen, als wy onze Kerken, daar hy niet van weet, zoo hoog verheffen, en waanen, Gode eenen grooten dienst daardoor te doen? Wy zullen dan staan als zotten, en als of we op den mond waaren geslaagen, wanneer hy tot ons zeggen zal: Gy dwaas, wie heeft het u bevoolen, dat gy my Kerken zoudt bouwen; en altaaren oprichten?

Kerken en Tempelen moet men hebben, om Gods Woord daar in te hooren, en de Sacramenten te gebruiken; Maar het is een zotte inbeeldinge, dat wy waanen Gode een huis geboud te hebben, om dat hy ons juist in dien Tempel wil verhooren, en niet op andere plaatzen ook. Wy moeten God danken, dat hy ons beloofd heeft, in alle hoeken der weereld te willen verhooren. Maar wy willen den wyden Tempel Gods in een enge plaats besluiten, en God aan een kort einde vatten, dien Heemel en Aarde niet kan begrypen. Wee uwer o schandelyk ongelooft! Doch wat behoefd men zich daar zoo zeer over te verwonderen, dat de weereldlyke zaaken, en 't geene menschen verzonnen hebben, zoo schoon voor de weereld schynen, en wat rechtschaape en Christelyk is, zoo leelyk en onaangenaam is, in onze oogen; nademaal de gantsche Schrift betuigd, dat de Goddelyke wysheid voor de weereld een dwaasheid is, en Christus met zyn Woord voor haare een verworpen en verachte zaak moeten zyn? Derhalven zult gy niet oordeelen na het uitterlyk aanzien der zaaken, maar gy moet oordeelen met een rechtvaardig en waarachtig oordeel. Alzoo heeft het Gode behaagd, dat die leedige en onnutte Bisschoppen, nooit iets goeds noch nuttelyks zouden uitrichten, en de Afgooden der weereld, hunne afgooderye behouden; echter met deeze voorzichtigheid, dat zy de geldmarkten duur genoeg verkochten, en het geld voor alle kerk-deuren laag leiden, en op dat men doch immers niets zonder geld van hen bekoomen mogt, zoo heeft het sweet des armen Volks moeten last lyden. Wanneer nu ergens iemand by uitterste wille eenig geld aan de Kerk gemaakt hadde, dien schreeuwde men openbaar van den Predikstoel af, en beval hem aan het Volk in haar aandachtig gebed, op dat andere daar toe ook beweegd mogten werden. Zoodaanig geld zoude men aan Gods leevendige Tempel uitgedeeld hebben; maar de buik-dienaars hebben zelfs niet genoeg, om van te vreeten en te zuipen. Tot een testament, dat den dooden Tempel aangaat, vermaand men de gantsche weereld, dat zy dien doch niet willen vergeeten, op dat immers hout en steen haare pronkerye behielden, en fraay geschilderde beelden hadden. Maar van den leevendigen Tempel, werd niet een woord gerept; niemand maakt den Armen een testament, dien vergeeten wy, en laten hem gebrek lyden; want aldaar is Gods gebod, en Gods werk, 't en heeft ook geen aanzien, voor de menschen; doch daar en teegen wat menschen verzinnen; dat houd en dryft men met ernst, daar is men willig toe, en men geeft, terwyl men geeven kan. En wy keeren alzoo alles averechts om, het geene wy aan leevendige Tempelen behoorden te doen, dat doen wy aan doode Tempelen. Hierom is het geen wonder, dat de donder meer in de Kerken, als in de hoerhuizen slaat; ja men hoord zelden, dat de donder in die huizen schaade doet; want God wil zeekerlyk daar door aan toonen, dat hem zoodaanigen afgooden-dienst booven maaten zeer mishaagd. Hoererye en echtbreuk zyn zoo groove zonden, dat ze ook een zwyn met zyn snuit zoude ricken;

Op den dag
der In-
weyninge
pag. 71.

rieken kunnen; doch hoe gruwelyk en schrikkelyk deeze afgooderyeis, die alzoo onder eenen schoonen schyn van een waarachtigen Godsdienst doorgaat, weet noch bezest niemand, als die den Geest Gods heeft.

Tom. IX. f.
610. (a)

In 't Nieuwe Testament legt de Sabbath ter heeder, na de groove uitterlyke wyze: Want dit gebod heeft ook tweederley zin, gelyk ook de andere geboden; namelyk, eenen uitwendigen en eenen inwendigen of geestelyken. Onder 't Nieuwe Testament is het by de Christenen altoos heilige dag, en alle daagen zyn vry. Daarom zegt Christus, des Menschen Zoon is ook een Heer over den Sabbath. En Paulus vermaand derhalven ook allezins de Christenen; dat zy zich aan geen en dag zullen laaten binden: [zeggende] gy houdt daagen en maanden, Feesten en Jaar-tyden. Ik vreeze voor u, dat ik niet misschien te vergeefs aan u gearbeid hebbe. En tot den Coloffenzen noch klaarder: zoo laate u dan niemand uw geweten bezwaaren over spyze of drank, noch over een gedeelte der daagen, namelyk de Feestdaagen, of nieuwe maanden of Sabbathen; welke zyn een schaduw van de toekomende dingen.

Tom. III. f.
122. (a)

Doch hier komt ons een argernis voor, daar wy teegens te stryden hebben; namelyk wy moeten ons daarom niet inbeelden, de rechte Kerk niet te zyn, om dat onze teegenpartyen ons met zulk een verzeekerdheid verdoemen, en op allerhande wyze gruwelyk vervolgen: maar in teegendeel, dit kruis en deeze veroordeeling moeten we houden voor onbedriegelyke teeken der rechte en waarachtige Kerke, gelykerwys ook de 10 *Psalm* aanwyft, en *Psalm* LXXI. staaf: Haar bloed zal dierbaar geschat werden voor hem; en noch *Psalm* CXVI. De dood zyner Heiligen is waard gehouden voor den Heere. Alhier hoord gy, dat het 'er zoo verre van daan is, dat God die geene, die alzoo gedood werden, daarom niet zoude aanneemen, dat zelfs zoodaanige dood van hem kostelyk en waard werd gehouden. Daarom zyn zy zeekerlyk Gods volk, welke God zich aanneemt.

§. XIV.

Verdere getuigenissen van de gesteltenisse der Predikanten in de XVI^{de}. Eeuw.

Vande πολυπραγμοσύνη [zich bemoeien met vreemde en onnoodige gezaaken,] der Predikanten, vindt men de volgende klachte in het Antwoord en teegenbericht op D. Krellens Lyk-predikatie p. 37. „Wat voor een Geest heeft *Hunnius* gedreeven, en wat noodzaakelykheid heeft hem gedwongen, dat hy in 't 94te. jaar, op den Ryksdag tot Regensborg, heeft voor gehad, die Keur-vorsten en Vorsten; dewelke elkanderen in den bloede bestonden, en om wegens des heiligen Ryks hoogste en ten uittersten dringend gevaar te beraadslaagen, verzaameld waaren, van elkanderen te scheuren: ook hen van een gedeelte van hunne aal-oude Koninglyke Voorrechten, Waardigheeden en Heerlykheeden te berooven, en zoodaanige opschuddingen en beroertens te stooken, waar door alle vertrouwelykheid weggenoomen, en de Turk een Heer des Lands hadde kunnen werden, ja het gantsche Ryk verlooren en te grondé gaan? In Uittenbogaards Kerkelyke Historie P. II. p. 132. werd ingelyks hier van aldus gewaagd: De bitterheid der *Ubiquitisten* ging zelfs zoo verre, dat 'er eenige van haare Theologanten in 't jaar 1594. op den Ryksdag tot Reegensborg quamen,

men, en aldaar allerhand Schriften uitstrooiden, waar in zy den Keyzer en de Standen poogden te overreed en wys te maaken, dat de Calvinisten vyanden van de Augsborgsche Belydenissen, Luthers Catechismus en het Concordien-boek waaren, en dienvolgens moesten zy buiten de Religië-vrede geslooten werden. Dit zochten zy door twee Vorsten van haar Party, teegen den Paltz-Graaf *Frederik*; te weeg te brengen, gelykerwys zy het ook te voren teegen zyn Grootvader *Fredrik den III* verzocht hadden. Maar zy richteden ook deeze reizē niets uit.

Van de *laatdunkendheid en pracht* van zommigen staat ter zelve plaats p. 152. aldus: „Men vind'er nochtans wel onder u Papen, die „onder hunne smeer-kappen goude keetenen, de vingeren vol „ringen, en kostelyke kleederen, als meenig Raadsheer van een „Keurvorst of Vorst draagen: Om te zwygen, dat eenige van u, (de „Adelyke leenen en goederen aan zich trekken, de zelve met aanzien- „lyke paarden beryden, en hunne hals-gerichten en andere heer- „lykheeden gelyk weereldlyke Heeren en Potentaaten hebben, en be- „stieren.

Toteen voorbeeld van *onbezonne heevigheid in het verketteren en schelden* kan ook het volgende dienen.

Van den Koning van Deenemarken *Frederik den II* werd verhaald, dat, als hy in 't jaar 1586. van een Vorstelyke byeenkomst tot *Luneborg* weeder te rug, en door *Hamborg* reisde, hy in de *Katharine Kerk* aldaar een predikatie had willen hooren; weshalven de Raad den Predikant *Stammichius* te vooren waarschoude, dat hy kort, en zonder schelden of veroordeelen, prediken zoude, vermits de Koning zulks ongaarn hoorde. Dit echter niet teegenstaande had de Predikant, uit den text van de valsche Propheeten *Matth. VII*. op de Calvinisten vreeslyk los gegaan, en inzonderheid wegens de laatste Byeenkomst (of Zamenpraak) tot *Mompelgard* teegen *Beza* schrikkelyk gescholden; ondertusschen hadden dit de Hollandsche Afgezanten mede aanhooren moeten. Weshalven deeze ook een klachte aan den Raad en den Koning zelve overleeverden, en zich over de bitterheid en valsheid des Predikants geweldig beklaagden. De Koning antwoorde hier op door den Ryks-Kantselier: Dat hem zelve de onbeschoftheid des Predikants ten uittersten mishagd hadde; en, indien hy zulx te voore hadde geweeten, hy zoude hem niet gehoord hebben gehad: Doch hy wilde, voor hem zelve, in dusdanige verwarde tyden, zich het oordeel over de Leere niet aanmaatigen. Echter had hy naaderhand zich over Tafel jeegens den Raad ontvallen laten; dat wanneer een Predikant in zyn Koningryk diergelyk een onbescheidenheid gepleegd hadde, hy den stoel niet meer zouw behoeven te betreden. De Raad nu had aan den Predikant de klachten der Neederlanders bekent gemaakt; waar op hy niet alleen niet zeediger was geworden, maar zou ook noch veel heeviger als te vooren uitgevaaren en gescholden hebben.

Vid. Uytēbogaard Kerkel. Hist. P. II. p. 131.

Het gene van de goederen van *D. Polycarpus Leyzer* in de Kerkelyke Historie is gewaagd, kan uit zyne eigene Predikationen noch eenigermaa-

te opgehelderd werden; inzonderheid, daar hy in een Landdags predikatie, die tot Leipzig in 't jaar 1602. is uitgegaan, zeer veel van schoone daalders en de inkomsten der Predikanten spreekt, waar uit alleen tot een proefje dit navolgende alhier staan mag. p. 26. „ Waar „ blyven doch die schoone nieuwe daalders, die ons God noch uit de „ Bergwerken verleend, en van jaar tot jaar geslaagen werden, doch „ echter zoodaanig uit het Land raaken, dat men 'er nauwlyks eenige „ weinige weder kan te zien krygen? Daar komen de kramers, die „ ons hunne diere waaren aanpraaten, dewelke doch binnen korten tyd „ enkel lompe vodden werden, en draagen voor de zelve die schoone „ heerlyke daalders weg. En noch; Daar moet alles voor vreemden „ drank, en kostelyke gerichtē uitgegeeven werden. Alzoo, dat wy „ het alles aan de hals hangen of door de Keel jaagen. Een vorstelyk of Hooge Staats-Perzoon kan niet licht iets nieuws hebben, of „ den Eedelman wil hem daarin navolgen. p. 39. De arme Predikanten, „ (ik spreek niet van die geene, die op zommige plaatzen treffelyke landbouwery hebben; maar van hen, die in de steeden niet als „ droog geld genieten) kunnen het haare niet vermeederen. Ja in „ plaats dat de lieden in voorige tyden milddadig en eedelmoedig waaren, en men in de steeden zomtyds goede profyten had, waar door „ iemand dies te beeter konde voortkoomen, zoo is men heedensdaags „ in teegendeel zeer kaarig en wrek, en een Predikant heeft zich daar „ over weinig te verheugen. Derhalven overweege men maar; wanneer een Predikant of *Superintendent* 150. of 200 guldens, met eenige weinige scheepelen koorns, (het welk noch dikwils by na half kasis) inkoomen heeft; en daar beneevens met een tafel vol kinderen van God den Heeren gezeegend is, en nochtans ook zomwylen „ by gevaaderschappen, bruiloften of anderzins zyn eere zal bewaaren, „ ook daarenbooven noodzaakelyke boeken om te studeeren koopen; „ hoe is het doch moogelyk, dat hy zich daar van onderhouden kan? „ Noch veel slechter is het met de arme School-dienaaren geschaapen; „ die moeten van 's morgens vroeg tot 's avonds laat in de Schoolen, by „ de ongebonde jeugd, in stof en stank, den gantschen dag zich afmatten, en hebben nochtans maar een zeer kleine bezolding, ja zoo „ klein, dat zy bezwaarlyk hun brood daar van hebben kunnen, en „ 'er geen Jonkeris, die maar een of twee zoonen heeft, die een *Pädagogus* met zoo geringe kosten houdt. En 't is aldaar waarlyk by „ hen, eezels arbeid en distelvinkjes loon. By aldien nu dit gebrek „ niet verbeeterd werd, zoo is het niet te vermoeden, dat de Kerke- „ lyke staat, een goede bestendigheit kan hebben. Want een ieder „ overdenke by hem zelve, wanneer maar zulk een schaars loon ge- „ geeven werd, en zulks werd van die geene gemerkt, die God met „ een goed verstand begaafd heeft, zoo begeeven ze zich niet tot het „ studeeren in de Godgeleerdheit: want een iegelyk denkt, wat zal ik my „ in de Theologie oefenen? als ik het verre breng, zoo werd ik hier of „ daar een *Superintendent*, en dan heb ik in 't jaar niet meer als 200 „ guldens tractement, daar kan ik niet veel by overhouden, dies leere „ ik immers beeter wat anders, op dat ik my ook eerlyk onderhouden kan, God heeft immers my zoo wel een goed vernuft gegeeven, als anderen. En dit is het, het welk Luther in zynen tyd „ zeide, men zal het Euangelium uit Duitsland uithongeren. „ Ach! wat zoude hy nu wel zeggen, indien hy noch leef-

„ de , en den teegenwoordigen toestand eens naauwkeurig ter herten
„ nam ?

§. XV.

Van de Formulier- of Artykel-boeken.

OF en hoe verre men op de Formulier- of Artykel-boeken in de uitlegginge en toepassing der Schrift, en bygevolg ook in de Geloofs-punten vertrouwen mag, heeft noch onlangs een Godgeleerde door de navolgende voorbeelden kortelyk verklaard: Nademaal men eenige plaatzen vind, die niet volgens de waarheid, in de Artykel-boeken gesteld zyn; zoo moet men met *Augustinus* zeggen: *Pereat error cum hominum memoria*: (De dwaalinge blyve met hunne stichters in vergeetelheid.) De Vaders der Augsborgsche Belydenisse, die in hun tyd zich uitgedrukt hebben na de kennisse, die zy van de H. Schrift hadden, moeten zich ook, volgens den reegel des Apostels, *de Geesten der Propheeten zyn de Propheeten onderdaanig*, van de navolgend tyden, en van die geene, die in de navolgende tyden een grooter licht hebben, onderwyzén laten; en geenzins zoo vermeedel zyn, dat zy niet meer van anderen willen geweeten hebben; als 't geene zy weeten; en alleen maar wat in de Belydenisse vervat is, en [daar door] verstaan werd, juist van een ander eischen; dat hy 't zoo verre maar verstaan zal, en verder niet; dit is baarblykelyk de Paapsche Geest, en een groote spooreloosheid, dat men den Reegel voor het namaakzel (*normam pro normato*) wil houden; en het namaakzel voor den Reegel; (*normatum pro norma*) dat is, dat men de Schrift na de Artykel-boeken wil verklaren, en niet de Artykel-boeken na de Schrift; waar door men in waarheid niet anders doet, als dat men zoo veel van het gezag (of autoriteit) der H. Schrift aftrekt als men, in zoodaanige gesteltenis van zaaken, de Artykel-boeken verheft. Het was noch iets, als men met een Goddelyke bewysreede betoonen konde, dat onze Artykel-boeken den rechten zin des H. Geests, in dien en dien text, altoos getroffen hadden, en dat alle dingen, de kleinste zoo wel als de grootste, met de H. Schrift in alle punten over een quamen; zoo zoude men wel van wêer zyden kunnen zeggen; gelyk het de Formulier-boeken verklaren, alzo is de zin der H. Schrift en gelyk de zin der H. Schrift is, alzo verklaren het de Artykel-boeken; want als dan was de meeninge in alle beide eens en Goddelyk, en men konde met alle billykheid op het *Quia* dringen; [d.i. zeggen het is zoo, om dat het in de Artykelboeken zoo staat;] doch men moest echter de nieesterschapen de Opper-heerschappye aan de H. Schrift laten; na dien dat geene; het welke de Formulier-boeken volgens den Goddelyken zin uitgesproken hadden, geenzins recht en aan te neemen zoude zyn, om dat zy het zeiden; maar daarom alleen moest het beleeden en aangenoomen werden, om dat het in de H. Schrift stond; als daar zy deeze of geene stellinge of verklaringe van daan gehaald hadden. Doch nu in teegendeel werden in deeze boeken zommige plaatzen gevonden, die niet na den zin des H. Geests; maar tegen den zin des H. Geests verklaard zyn; dienvolgens moet men zoodaanigen verklaringe geenzins aanneemen; maar verbeteren; men moet van haar gevoelen in dat stuk afwyken, en niet daar in blyven: Gelykerwys ook de Augsborgsche Vaders zoo oprecht zyn geweest, dat zy zich en hun geschrift aan het oordeel der H. Schrift onderworpen hebben; tee-

gens deeze gematigdheid echter kanten zich heedensdaags eenige stuur-
scheen twiftzuchtige Godgeleerde aan; en ik weet niet, wat zy uit de
Artykel-boeken maaken willen. Ik zal teegenwoordig maar een of twee
voorbeelden bybrengen, waar in de Artykel-boeken de meeninge des H.
Geests niet hebben getroffen: In de Verantwoordinge der Augsborgsche Be-
lydenisse staan deeze woorden: *Præterea contumeliâ afficiant Christum (adver-
sarii,) cum dicunt, homines per monasticam vitam mereri æternam.* Dat is,
daar beneevens doen onze Teegenstreevers Christus smaad aan, als zy
zeggen, dat men door het klooster-leeven het eeuwige leeven verdiend.
Welke stellinge waarachtig, en in de H. Schrift gegrondvest is: Ver-
ders is dat geene, 't welk daar by gevoegd is; ook recht en waar, wan-
neer men spreekt: *Deus ne suæ quidem legi hunc honorem tribuit, quod merea-
tur vitam æternam.* Dat is, God heeft aan zyne wet zelfs deeze eer niet
verleënd, dat ze het eeuwige leeven verdienen zoude. Want indien
'er een Wet gegeven was, die leevendig en zaalig konde maaken, en
dienvolgens ook het eeuwige leeven verdienen en verkrygen, zoo zou-
de waariyk de Gerechtigheid door de Wet komen, daar toe God nochtans
de Wet niet gemaakt heeft. Maar 't geene hier na volgd, is in de H.
Schrift niet geground; als daar men uit het 20 Hoofdst. des Propheet's
Ezechiels bewyzen wil, dat de Wet des Allerheiligsten Gods niet goed
en is; gelyk daar van de woorden aldus luiden: *Sicut clare dicit apud E-
zechielem Cap. 20. Ego dedi eis præcepta non bona, & judicia, in quibus non vivent.*
(Dat is: Gelyk hy duidelyk by Ezech: aan het XX. Hoofdst. zegt: Ik gaf
hen inzettingen die niet goed en zyn, en rechten, in welke zy niet zullen
leeven.) in welke woorden uitdrukkelyk teegens den Apostel Paulus
Rom. VII. 12. geleerd werd, dat de Wet Gods niet goed en is; daar hy
nochtans uitdrukkelyk het teegendeel leerd, zeggende: De Wet is hei-
lig, en het gebod is heilig, recht en goed. Ja door zoodaanigen stellinge
(daar men van de Wet Gods zegt, dat de mensch, die de zelve
doet, daar in niet leeven zal) werd zoo wel Moses, als ook Ezechiel,
of liever God in Ezechiel, insgelyks de Apostel Paulus in 't aangezicht
teegen gesproken, als die in den brief aan de *Gal. III. 12.* zegt: De wet
is niet uit den geloove, maar de mensch, die de zelve doet; zal daar door
leeven. Moses drukt dit aldus uit, *Deut. XXXII. 46. 47.* Neemt ter harten,
alle de woorden, die ik aan u lieden heeden betuige, dat gy ze uwen kin-
deren beveeld, dat zy onderhouden en doen alle de woorden deezer Wet:
Want het is geen vergeefs woord aan u lieden, maar het is uw leeven;
en dit zal u lieder leeven verlangen. Doch God spreekt het noch klaarder
uit by den Propheet *Ezechiel* juist in het zelve *XX. Hoofdst.* het welk de
Apolog: der Augsb. Belydenisse aan trekt; aldaar luiden de woorden *v. 11.*
aldus: Ik gaf hen myne geboden, en leerde hen myne rechten, door wel-
ke de mensch zal leeven, die ze onderhoud. En *v. 13.* Maar het huis I-
fraëls was my ongehoorzaam; ende zy leefden niet na myne geboden,
ende verachteten myne rechten, door de welke de mensch zal leeven, die
ze houd. En nochmaals *v. 18. 19. 21.* Ik zeide tot haare kinderen in de
woestyne: Gy zult na de Inzettingen uwer Vaderen niet leeven, en hun-
ne rechten niet houden, en aan hunne afgooden u niet verontreinigen.
Want ik ben de Heere uwe God, na myne inzettingen zult gy leeven, en
myne rechten zult gy onderhouden, en daar na doen. Maar de kinderen
waaren my ongehoorzaam, zy leefden niet na myne geboden, onder-
hielden ook myne rechten niet om daar na te doen; door welke de mensch
zal leeven, die ze onderhoud. In deeze woorden maakt de groote God
eenen

eenen klàaren onderscheid tusschen zyne gebooden, en haare inzettinge, zeggende; hy hadde den Israëlitën verbooden, dat zy niet na de inzettingen hunner Vaderen leeven zouden, noch zich aan haare Gooden verontreinigen; maar zyne gebooden houden, en daar na doen, en in de zelve leeven. Vermits zy dit echter niet gedaan hebben, wat heeft derhalven God na zyn gerechtigheid gedaan? dit leerd hy in het 24. 25 en 26. vers: Om dat zy myne gebooden niet onderhouden, ende myne rechten veracht, ende myne Sabbathen ontheilgd hadden, en na de afgooden haarer vaderen zaagen; Daarom gaf ik ze over in de leere, die niet goed is; ende in de rechten, daar in zy geen leeven konden hebben; ende verwierpze met haaren offer, daar zy alle eerste geboorte met vuur verbrandden; op dat ik ze verstoorde, en zy leeren moesten dat ik de Heere ben. Waar uit men ziet, dat God in dit. XX. Hoofdst. het welk de Verantwoordinge der Augsb: Belydenisse aantrekt, geenzins van zyne Heilige Wet zegt, dat ze niet goed zou zyn, en dat men daar in niet zou leeven kunnen; maar van die Wet, dien haare Vaderen, dewelke de Afgooden navolgden, opgericht hadden, en in welke het God volgens zyne rechtvaardigē gerechtigheid overgegeeven hadde; om dat ze volgens zulk een wet alle haare eerste geboorte, dien zy anderzins voor andere kinderen lief hebben, met vuur verbrande den Afgooden geofferd hadden. Dit was de leere; die niet goed en was; deeze waaren de rechten, daar zy geen leeven in konden hebben; gelykerwys zulks de H. *Irenæus* ook meede te recht heeft ingezien.

En verders:

De andere plaats, die ik teegenwoordig uit de Artykelboeken bybrengē; en teegens den zin des H. Geests aangetrokken is, werd gevonden in de *Smalkaldische Artykelen Artic. IV. van het Pausdom*, alwaar de Paus de Engel zoude zyn, die in het X. Hoofdst. der H. Openbaaringe vers. 10. en de volg: beschreeven werd; waar van men p. m. 296. aldus spreekt: *Prostant omnes Papæ bullæ & libri, in quibus rugit ut Leo, ut Angelus Apoc. X. significat*: (d. i. Alle de Bullen en boeken des Paus zyn noch ooverig, in welke hy bruld gelyk een Leeuw, gelykerwys de Engel Openb. X. toond.) Het welk dan ook in de Kant-teekeninge van *Luther* by het 1. v. des X. Hoofdst: gesteld is, met de naavolgende woorden: Dit is de Roomsche Paus in de Geestelyke heerschappye. D. Nieuwman Hoog-Leeraar in de Godgeleerdheid tot Wittenberg heeft dit wel gezien; dat de voorgemelde Apocalyptische Engel geenzins den Paus konde beteekenen; hy heeft hem derhalven op Christus geduit (hoewel hy maar een Engel Christi is, gelyk ook die Engel, die by Daniel op 't XII. sweek en van deeze zelve zaak en tyd verkondigd,) en aldus uitgelegt: *Ita Angelus ille fortis, Dei filius, qui leonina & tremente voce promulgabat verbum, cælo venisse perhibetur, Apoc. X. 1. 2. 3.* (d. i. Aldus werd van dien sterken Engel, Gods Zoon, die met een Leeuwe en vreezelyke stem het woord verkondigde, gezegt, dat hy uit den Heemel was gekoomen.) Gelyk hy zulks schryft in zyn *Disput de Regno Chiliastarum dudum præterlapso §. XIX. pag. 37.* Nu is het zeer strydig teegens den text der *Openbaar.* om den Paus voor den H. Engel te houden, die van den Heemel was afgedaald, en zulken heerlykheid; en ook die groote voorzegginge gedaan heeft, dat in de daagen der stemme des zeevenden Engels, wanneer hy bazuinen zal; de verborgentheid Gods zoude voleind werden; gelykerwys hy aan zyne dienaaren en Propheeten verkondigd heeft, *Openb: X. 7.* Wie zoude ooit den Paus grooter

eere kunnen geeven, als hier de Artykel-boeken doen? Wanneer ik nu deeze boeken, mitsgaaders het *Quia* [al wat zy zeggen] onderschryven zal, en daar door bekennen moet, dat zy allezins met den zin des H. Geests oover een koomen, en ik uit kracht van zulk een *Quia* (om dat zy 't zeggen) en den eed, dien ik dies weegen gedaan heb, den text volgens de Smalkaldische Artykelen moet uitleggen, zoo moet ik ook deeze van den Paus verklaaren, en heb daar door aan de Pauzelyke Kerke en den Paus zelve een groote eere beweezen, en zoodaanigen lof gegeeven, dat zy niet beeters kunnen wenschen.

Vid. D. J. W. Peterzen im Geist Diotrephes p. 26. v. 29.

§. XVI.

Van het Formulier van Eenigheid.

MEede heeft de Schryver van de grondig-naavorschende Zaamen-spraak, of *Dialogus Catholico-Lutheranus* uit het 13de Hoofdstuk van *D. Joris Henrik Heberleins*, (eens Godgeleerden van Tubingen,) wederlegginge van den zogenaamden *Ambrosius Zeeman*, uit het *Formulier van Eenigheid* vyf plaatzen aangeteekend, welke den Autheur zich zelve teegens die zelve [plaatzen] heeft teengeworpen, en poogd goed te maaken. Waar nevens echter deeze Schryver verscheidene hier navolgende herinneringen hier ontrent p. 17. &c. heeft ter nêr gesteld.

I. Uit het *Formulier van Eenigheid. Conc. 1. Art. 12.*

Dit Artykel-boek houd het voor een Swenkfeldsch dwaal-punt, wanneer men leerd, dat het geen rechte Christelyke Gemeente is, daar geen oopentlyke uitsluitinge, of reegelmaatige handhaavinge des Bans gehouden werd; p. 453. daar nochtans het *Formulier van Eenigheid* en andere Theologanten elders bekennen, dat, waar een Christelyke Kerk is, ook aldaar het Sleutel-ampt volgens de inzettinge Christi oopentlyk moest onderhouden werden, en dat het geen Apostolische, maar Apostatische Kerke was, daar het rechte gebruik des Kerken-sleutels ontbrak; volgens 't getuigenisse van *Georgius Nigrinus* in zyn Sleutel-boekje, dien hy zelfs aantrekt. De Autheur poogd wel deezen misslag te rechtvaardigen, met te zeggen, dat deeze artykel teegens de Swenkfeldiaanen is opgesteld, de welke zeiden, dat 'ereene zoodanige Christelyke Gemeente te dier tyd in de Christenheid niet en was, daar de uitterlyke handhaavinge des Bans, volgens haare inbeeldinge, rechtmatig gehouden wierd. Doch ik ben van gevoelen, dat dit even veel is, alsof ik stellen wilde teegens de Paapisten; wy houden het voor een Paapsch Dwaal-punt, wanneer men leerd, dat het geen waarachtig leevendig geloove is, daar geene goede werken van buiten uitvloeyen. Daar nochtans D. Luther in de Voorrede over den Brief aan de Romeinen rond uit zegt; dat men de goede werken van het geloove al zoo weinig scheiden kan, als de hitte van 't vuur. Doch ik echter wilde deeze averechtze stellinge daar meede verontschuldigen; dat ze teegens de bovengemelde dwaalingen opgesteld was, die het geloove en de goede werken in de Rechtvaardigmaakinge te zaamen voegen. Want het *Formulier van Eenigheid* of deszelfs Opsteller spreekt immers hier zelfs, en niet de Swenkfeldiaanen, maar de eerste stellen zich teegens deeze. Dienvolgens is het klaar, dat zy niet van een Ketterfche Gemeente, maar, gelyk de woorden zelfs luiden, van een Christelyke, spreken;

noch

noch dat ze ook geen Swenkfeldsche gewaande ongewoone, en onmid-
delbaare Handhaavinge des Bans, maar eene reegelmaatige meenen, dat
is, die volgens de instellinge van Christus geschikt is.

II. Werpt zich de Schryver p. 459. uit het *Formulier van Eenigheid*,
en wel uit de *Verantwoordinge der Augsborgsche Belydenisse*, van de Klooster-
beloften fol. 130. ook zelfs teegen, eenen text, dien de Godgeleerden
uit *Ezech. XX.* van Gods eigene Wet aantrekken, en den zelve uit-
drukkelyk in teegenstellinge van de menschelyke wetten verstaan; naame-
lyk hier ter plaatse teegens de Paapsche menschelyke inzettingen en Kloos-
ter-beloften, gelyk aldaar de Propheet [zoude doen] teegens de men-
schen-leere der Jooden wegens het verbranden haarer lieffte kinderen
door het offeren: (volgens de Kantteekening van Luther.) Want aldus
luiden de woorden der *Apologie*: Hier door lasteren en hoonen zy Chri-
stus, dat zy zeggen, dat men door het klooster-leeven het eeuwige lee-
ven verdienen kan. God doet zyn eige Wet die eer niet aan, dat men door
de werken der wet het eeuwige leeven zoude verdienen kunnen, gelyk hy
klaar (en niet maar na den mensche) zegt, *Ezech. XX.* Ik gaf hen een
Wet; door welke zy het leeven niet hebben kunnen. De Schryver trekt
deze woorden der *Verantwoordinge* maar verminkt aan, en laat het
noodwendige oogmerk achter, alsof hy den misflag, dien hy wel schynt
te merken, zoo veel hem moogelyk, zocht te verbergen; en hy wyft
ook (schoon 't in de *Verantwoordinge* zelfs niet en staat) het *vers* aan,
alsof 't het 25te. zou zyn; doch dit *vers* kan in de *Verantwoordinge* niet
wel gemeend werden; vermits dat *vers* geen zins van Gods eige Wet, zoo
als de zelve teegens de menschelyke Leere gesteld is, en alhier ook den
menschelyke inzettingen teegen gesteld werd, spreekt; maar klaar en
duidelyk van de menschen Leere. Doch indien men in teegendeel de
woorden van het 11. 12. of 21. *vers* dezes *XX.* Hoofdst. van *Ezech.*
wilde verstaan hebben, alwaar God van zyn eige Wet spreekt, zoo is de
toepassing recht-draads teegens den text, met welken zy hier niets be-
wyzen, maar veel eer tot het teegendeel gelegenheid geeven zouden;
Dienvolgens dan zoo kan de *Verantwoordinge* in dit stuk in geenerley wyze
gerechtvaardigd werden, men mag dan ook den Grond-text neemen, of en-
kelyk de *Vulgata* (Katholyke Latynsche overzettinge) waar meede de Au-
thour de zaak zoekt te verontschuldigen. Want de Katholyke Latynsche
steld het 25. *vers*. immers niet teegen de menschelyke inzettingen; maar ver-
staat in dit *vers* de menschen-leere, aan welke God uit een rechtvaardig
oordeel de Jooden had overgegeeven, gelykerwys by den *H. Paulus* de
eigen wyze Heidenen tot de schandelyke lusten, Rom, I. 24. 25. 26. daar
nochtans het *Formulier van Eenigheid* van Godes eige Wet, zoo als het
den menschelyke inzettingen teegengesteld werd, spreekt, en wil verstaan
zyn. Want het blyft immers waarachtig, dat het 25. *vers* van menschen
leere, doch het 11. 13. en 21. van Gods eige Wet spreekt, en teegens el-
kanderen aan staan; zoo dat derhalven die Godgeleerden, of ontrent de
uitlegginge, of ontrent de toepassing waarlyk een misflag begaan hebben,
en by gevolg noch de Schryver, noch een ander Theologant het zelve niet
kan goed maaken. Gelyk dan de *Apologie l. c.* noch verder zich verklaard,
dat zy dezen text niet van de menschen-leere, maar van de rechte God-
delyke Wet verstaat, en daar uit deze sluitrede maakt: Nademaal wy
dan ook door de werken der Goddelyke Wet geen vergiffenisse der zonden
of het eeuwige leeven verdienen, maar de barmhartigheid moeten zoe-
ken, die in Christus beloofd is, zoo verdienen wy 't zelve noch veel min
door

door 't Klooster-leeven en de Munnikerye, het welk niet dan menschelyke inzettingen zyn, en die eere moet veel minder aan de beedelachtige geboden gegeven werden &c. 't Is alzo noodzaakelyk, dat deeze toepassing of uitlegginge deezer spreuks gantschelyk valsch is.

III. Werpt de Autheur zich teegen, uit het *III. Deel. n. 8.* de uitdrukelyke woorden, die de Theologanten aldaar leeren, naamelyk, dat geen Propheet noch *Elias*, noch *Eliza* ooit buiten of zonder de 10 geboden den Geest [Gods] verkreegen hebben. Het welk reegelrecht teegens de Euangelische Leere aangaat; ja het Formulier van Eenigheid spreekt zich zelve teegen, na dien f. 289. a. van het derde gebruik des Wets Gods klaar staat: Dat de H. Geest niet door de Wet, maar door het prediken des Euangeliums gegeven en ontvangen werd: Gal. III. Dit poogd nu wel de Schryver te rechtvaardigen, met te zeggen, dat het teegens de *Enthusiasten*, of zoodaanige Geesten geschreeven is, die zich beroemen, zonder of voor het Woord den Geest te hebben, en na dien zelve de Schrift of het mondelinge Woord richten, duiden en buigen na hun welgevallen. Niettemin blyft die manier van spreken zeer oneigentlyk, daar men nochtans om der Teegenstreevers wille immers klaar en onderscheidentlyk had behooren te spreken: Dat men nu zeggen wil, zy verstaan daar door al evenwel het geschreevene Woord Gods volgens het Euangelium; of ten minste, dat de H. Geest door het uitterlyke Woord, naamelyk, door de Wet en het Euangelium, aldaar door verschrikkingen en boete werken, doch alhier door het geloof in te prenten, tot ons komt; dat is niet genoeg. Want by aldien zy het laatste, naamelyk het Euangelium, hadden willen beduiden, zoo hadden zy de X. Geboden niet alleen moeten ter needer stellen, door welke de Geest Gods angstig maakt en verschrikt, maar het voornaamste stuk, het Euangelium, had noodwendig meede behooren genoemd te zyn geweest. Want indien men door de X. Geboden het Euangelium zoude willen verstaan, dit zoude even veel zyn, als of men Gods dreigingen en straffen voor vertroosting en verquikkingen zouden willen neemen. Maar indien wy de Wet zelve door de X. Geboden wilden verstaan hebben, zoo zouden zy de Euangelische Leere teegenspreken; of indien zy het Euangelium meenden, zoo moest men deeze stelling ten minste door een oneigentlyke spreekwyze ontschuldigen, als dat de X. Geboden of de Wet aldaar voor het geschreeve, en wel voor het Euangelische Woord (want immers dat uit de Wet is brengt den H. Geest niet toe) moest genoomen werden. Doch wanneer men met een teegenstrydige manier van spreken de zaak kan goed maaken, zoo kunnen wy daar door ook alle Ketteryen wel ontschuldigen. Daar en boven zoo wil men de Ampts-genooten ook genoodzaakt hebben, dat zy het Formulier van Eenigheid. NB. ook volgens de woorden en spreekwyzen onderschryven zullen, als een onfeilbaar Rechtsnoer voor de Leerlingen, na welken zy de Goddelyke Leere verklaren, en na des zelfs spreekwyzen zich richten moeten; Want immers het Formulier van Eenigheid is tot dien einde ingesteld, op dat ieder een verklaringe mogt hebben, in wat voor een zin de Opstellers en Belyders der Euangelische waarheid de Goddelyke waarheid genoomen of gevat hadden. In welke gelegendheid voorwaar geen oneige-taal, en daar en boven in een teegenstellinge, kan plaats hebben; maar zy moet eigentlyk zyn, voornaamelyk zoo men volstrektelyk en strikt, alles na de woorden en spreekwyfen onderschryven zal: En dienvolgens waart gy lieden dan gehouden eigentlyk en vol uit te zeggen, dat de Propheeten door de X. Geboden eigentlyk genoomen, (want

gy moet immers volkomentlyk en strikt ook zelfs de spreekwyzen, als een zekere rechtsnoer, en eigentlyke verklaringe des zins van 't Woord, onderteekenen) door het Woord der Wet den H. Geest ontfangen hebben; of gy moet in deeze ongerymdheid vervallen, en zeggen, dat onze Voor-vaders des O. Testaments door de X. Gebooden; dat is, door het opleggen van het jok der Wet op haare halzen, dat is, door tegenstellinge, (*per oppositionem*) door de genaade onzes Heeren Jesu Christi waaren zaalig geworden, het welk niet bestaan kan, *Hand. XV.* Of ik schoon voor de rest wel niet twyffele, dat zy [Opstellers door de X. Gebooden oneigentlyk alhier het uitterlyke Woord, teegens de *Enthusiasten* of Geestdryvers, verstaan hebben; zoo kan ik echter daat door niet begrypen, in wat voor een zin die Heeren Godgeleerden der Augsb. Belyd. die Goddelyke Grond-waarheid verstaan hebben; en overzulks kan deeze manier van spreken geenzins een volstrekte Recht-snoer zyn, waar na men zich altyd richten moet.

IV. Werpt zich de Autheur uit het Formulier van Eenigheid, en wel uit de *Verantwoording* [der A. Belyd.] van de Liefde en de vervullingge des Wets *p. 47. a.* teegen, den valschelyk bygebrachten text Job. IX. 28. Ik ontzette my voor alle myne werken. Daar nochtans die zelve spreuk, zoo wel in den Grond-text, als in de Hoogduitsche Bybel, en de Kantteekening van Luther; niet van de werken des gemoeds, maar van de smerten des ligchaams spreekt; en overzulx teegens de gerechtigheid uit de werken 't onrecht bygebracht werd. De Autheur nu tracht wel deeze spreuk met de *Vulgata* (Katholyke Bibel) te rechtvaardigen; als of'er om zich na den mensch [te voegen] gesproken was. Doch het mag wel voor een verschooning des misflags, uit liefde voortspruitende, doorgaan, maar voor geen rechtvaardiging des zelve; die hy anderzins aan zyn Tegenparty, die hier ontrent niets onbehoorlyks bedreeven hadde, ook wel was schuldig geweest. Men heeft geen dwaalinge van noode; om de waarheid te verdedigen. Ik kan ook niet zien, dat die zelve Godgeleerden den Papiſten zoo heel gunstig zyn geweest, dat, daar zy den Hebreuwſchen en Hoogduitschen text hadden; zy juist ten gevalle der Papiſten zoo menschelyker wyze zouden gesproken hebben; want anderzins zouden zy; in 't Formulier van Eenigheid, in de *Voorrede* over de *Artykelen der Christelyke Leere*, die aan het *Concilie* tot Mantua zouden overgeleeverd werden, de Pausgezinde Godgeleerden, voor geen licht-vliedende en dagschuwend schelmen gescholden hebben; en noch veel minder in het verschildpunt *van de Erfzonde* geschreeven hebben, dat men om woorde-twisten voor te koomen, de dubbelzinnigheid der woorden naukeurig myden moest; ik swyge, dat zy de texten zelve der H. Schrift verkeerd aantrekken zouden, of zy hadden zich duidelyk en uitdrukkelyk verklaaren moeten, dat zy maar na den mensche zoo spreken wilden; het welk immers hier niet geschied is, en nochtans noodig was geweest. Want zoo verre de Heemel van de Aarde is, zoo verre zyn ook de werken des gemoeds en de smarten des ligchaams van elkanderen. En zelfs uwen Heer D. *Gerhard* heeft ook aan onzen *Bellarminus*, als hy deezen text voortbracht, een duidelyke verklaringe gegeeven; dat dezelve van de smarten des ligchaams sprak: Waarom heeft doch deeze Godgeleerde ook niet, inzonderheid om de achtinge van het Formulier van Eenigheid te bewaaren, deeze manier van spreken gelyk als met oogluikinge na den mensche behouden, en het voorsz. Formulier niet zoo opentlyk teegengesproken? Heeft nu het Formulier van Eenigheid gelyk, zoo heeft D. Luther den Bibel onrecht vertaald, en D. *Gerhard* heeft mede ongelyk.

Belangende de V. Teegenwèrpinge, die maar van een flechte aangeleegendheid is, [naamelyk,] dat men, volgens het Formulier van eenigheid, en wel volgens de *Verantwoord: der Augsb. Belydenisse* p. 56. a. en b. 30. van het Koninglyk ampt niet beeters schryven of prediken konde, als *Aristoteles &c.* 't Is onnoodig dezelve hard teegen te spreken, schoon het waarachtig is, dat ze met de waarheid niet over een komt; nadien niet alleen D. Luther zelfs, van dit boek, de *Zeedekunde van Aristoteles* genaamd, vermeld; dat het slimmer is als eenig boek ter wereld, en reegel recht teegens de genaade Gods en de Christelyke deugden strydende, het welk nochtans voor een van de beste gerekend werd, (*Ziet D. Luthers Tractaetje aan den Christelyken Adel der Duitsehe Natie.*) Maar dewyl ook zulks alle Propheeten en Apostelen, mitsgaders de reine Euangelische Leeraaren tena is gesproken, die immers alleen de Koningen en Overheeden, hoedaanig zy haar ampt in een Christelyk Geloove en tot haar eeuwige zaaligheid nuttelyk bedienen zullen, leeren en aanwyzen kunnen, doch geenzins die blinde Heiden.

§. XVII.

Van de Veranderinge der Augsborgsche Belydenisse.

VAn de veranderinge en meenigvuldige verdraajinge der *Augsborgsche Belydenisse* merkt M. Herman Raadman in zyn afgeperste *Antwoord teegens D. Corvinus*, ontrent het punt van de Verlichtinge het volgende aan p. B. 1. Den Artysel luidt in het exemplaar in 't Jaar 1530. in 4to gedrukt aldus: Om dusdanig een Geloof te verkrygen, heeft God het Predikampt ingesteld, het Euangelium en Sacramenten gegeven, daar door hy, als door middelen, den H. Geest geeft, die het geloove werkt, waar en hoe hy wil, in die geene, die het Euangelium hooren. In 't Jaar 1531. in 4to en 8vo. zyn de woorden een weinig veranderd; want in plaats van deeze woorden (*daar door hy, God, als door middelen den H. Geest geeft, die het geloove werkt*) staat aldus geschreeven: Daar door, als door middelen, de H. Geest werkt, ende harten vertroost, en het geloove geeft, waeren wanneer hy wil, in die geene, die het Euangelium hooren &c. In 't Jaar 1580. in het *Formulier van eenigheid* werden deeze woorden wederom eenigzins verzet, in deezer voegen: Daar door (namelyk door het Euangelium en de Sacramenten) Hy, God, als door middelen den H. Geest geeft, die het geloove, waeren wanneer hy wil, in die geene, die het Euangelium hooren, werkt.

De veranderinge, die Melanchthon [in de *Augsb. Belyd.*] gemaakt heeft, verontschuldigen de Godgeleerden van Leipzig en Wittenberg, in hun eindelyk Bericht en Verklaaringe, in 't Jaar 1571. met deeze woorden: Zy (de Flacianen) hebben zich niet ontzien, ook de exemplaren en afdrukken der Augsborgsche Belydenisse verdacht te maaken. Want zy hebben beginnen, de menschen twyffelachtig, en onzeeker te maaken, welke de rechte en waarachtige Augsborgsche Belydenisse was; vermits in eenige naadrukken zeer weinige woorden, tot verklaaringe der meeninge, daar in gevoegd waeren; het welk allereerst door *Eccius* is op 't tapyt gebracht, en, in 't Jaar 1540. in de zaamspraak tot Worms, Melanchthon voorgeworpen geworden; als wanneer hem Philips aldus heeft geantwoord, dat in de nieuwe exemplaren even de zelve voorige Leere, begreepen was, alleen dat 'er wat lichter en verstaanbaarder gesproken wierd, doordien haare, der Papisten, gezochte sophisterye of bedrieglykheid in 't disputeren, de onzen geleerd en gedrongen hadde, van dezelve verschillende

zaaken en punten een weinig voorzigtiger en onderscheidentliker te spreken; derhalven zoo was de Leere in de Belydenisse geenzins veranderd, of schoon eenige woorden in plaats van andere gesteld waaren: door welk antwoord *Eccius*, die toen ter tyd de voornaamste onder de Geleerden was, die de Leere onzer Kerken bestreeden, zoodaanig gestild en afgeweezen is, dat hy naderhand noch in de zelve noch in de volgende zaamenpraak, die tot Reegensborg gehouden wierd, van het verschil der exemplaren niet meer gerept heeft. En deese Reformateurs mogten ten minsten den Heer Luther hier in wel verschoond hebben, als dien zy in dit uitschudden haares haats teegens *Melanchthon*, meede eeniger maate beschuldigen, naademaal 't openbaar, en hen zelve bewust is, dat deeze in eenige woorden verbeterde Belydenisse noch voor het Jaar 1540, en over zulx niet alleen noch by het leeven van den Heer Luther, maar ook met zyn weeten, raad, vermaaninge en bewilliginge, is uitgegaan; zoo als ze tegenwoordig is, zynde naamaals nooit meer veranderd geworden. Doch hier meede laaten zich de *Flacianen* noch niet afwyzen of vernoeogen, om die reede, dat zy wel wenschten en gaarn zaagen, dat de Augsb. Belydgantsch uit de wereld, en verlooren was, op dat haare nieuw-verzonne Leere in de Kerken mogt voortkoomen en plaats behouden. Gelyk dan ook zommige onder hen deeze Belydenisse een *Cothurnus* (of speel-schoen) hebben durven noemen, als bequaam en dienstig zynde om een ieders meeninge en Leere daar uit te verdedigen enz.

§. XVIII.

Noch eenige voorbeelden van Voorzeggingen in de
XVI. Eeuw.

TOt het getal der Voorzeggingen en andere buitengewoone zaaken, reeds in 't 16de Boek aangeteekend, zullen wy 'er alhier noch eenige by voegen, die ook insgelyks in de 16de Eeuw zyn voorgevallen. Van den vermaarden Keur-Vorst van Brandenburg *Joachim II.* die in 't Jaar 1571. overleeden is, verzeekerd *Martinus Zeilerus* in het eerste deel zynzer zendbrieven, brief. 13. p. 66. dat hy gemeenlyk door eene heimelyke beroeringe van wichtige zaaken, inzonderheid van het afsterven der Vorsten en zynzer Hofgenooten, vermaand wierd, en zulks alles ook van te vooren wist, eer men 't hem bekend maakte. Dit alles betuigt meede de Brandenburgsche Geschiedtschryver *Joan. Cernitius* in zyn boek *de decem Electoribus Brandeburgicis* p. 64. & 76. Gelyk dan ook de History-schryvers doorgaans zeer fraaye proeven van het oprecht en vroom gemoed deezes Keur-Vorstes weeten te verhaalen. Onder anderen heeft hy ook het allereerst den Lutherfchen Godsdienst in zyne landen ingevoerd, en, als 'er verschillen tusschen de Protestanten en Roomsgezinde opgestaan waaren, zich gestaadig bemoeid, om de zelve by te leggen: waar ontrent *Sekkendorff: L. III. Hist. Lutheranismi* p. 226. en p. 363. kan naagezien werden. Meede is noch niet in 't byzonder, by deeze stoffe, gewaagd geworden, van dien beroemden Franschen Waarzegger *Michaël Nostradamus*, die ook in de 16de Eeuw ontrent het Jaar 1555. gebloed heeft, en een Doctor en Professor in de Geneeskunst tot *Montpellier* in Languedoc is geweest. Deeze was niet alleen in de Sterrekundige wetenschappen uttermaaten ervaaren; maar hy schreef ook in 't gemelde Jaar een geheel boek vol voorzeggingen, die naamaals ook al zoo gebeurd zyn. Zyn leeven, letter-oeffeningen en andere

omftandigheeden heeft een Geneesheer van Parys, *Petrus Petitus* Lib. III. *de Sybilla* c. IX. beschreeven, het welke alles uit een Fransche Verdediging: genaamd *Eclairiffement de veritables Quatraciens de Maistre Nostradamus, Docteur & Professeur en Medicine* genoomen is, gelykerwys *Morhoffius* in *Polyhist. Lib. I. c. X. p. 95.* aanmerkt. Deeze Voorzeggingen van *Nostradamus* zyn ook in 't Jaar 1668. tot Amsterdam van nieuws, in 12mo. weder uitgegaan, waar uit de Geleerden met verwonderinge doorgaans aanmerken; hoe nauw en omftandiglyk deeze man zoo veele voorvallen, die lang nazyn dood (die in 't Jaar 1566. was) eerst gevolgd zyn, uitgedrukt en naamkundig beschreeven heeft. By voorbeeld, hy heeft dien Munnik genoemd, die *Henrik* den III. Koning van Vrankryk zoude ombrengen, alsook den Scherprichter, die onder *Ludowyk* den XIII. den Hartog van Momerancy onthoofden zoude; meede vind men van de bedryven der twee weereld-ruchtige Kardinaalen, *Richelieu* en *Mazarin*, zeer duidelyke Voorspellingen by hem; en noch, van 't bespringen van 't Eiland *Malta* door de Turken, van de verheffing van *Henrik* den IV. tot de Kroon van Vrankryk, insgelyks van het gewelddadig ombrengen des Konings van Engeland, *Karel* de I., van den grooten en vreezelyken brand tot Londen, die in 't Jaar 1666. bykans de gantsche stad verteerde; en diergelyke meer. *Vid. Hoffmann. Lexic. Univ. P. II. p. 35. Feller. Notis ad Hornii Orb. Imp. p. 334. Bucherus Corv. Myst. Lib. IV. c. 11. Weberus Ant. Discurr. b. 726. Kænigius Biblioth. p. 580. &c.*

Over deeze ongewoone zaaken, hebben nu veele Geleerden, volgens hun gewoonte, geweldig onder elkanderen gedisputeerd, of en hoedaign diergelyks moogelyk was. Doch ik zal de verftandige en bescheide redeneeringe van den voorgemelden *Morhoff* maar alhier ter neer stellen, die ter voorzeider plaats aldus reedekaaveld. *Die dingen, die hy [Nostradamus] in zyne viervoudige veerzen voorzegt heeft, kunnen bezwaarlyk door eenige konst van waarzeggen uitgevorsch't werden, en schynen zoodaanig gesteld te zyn, dat zy eenig aanblaazen of eenig ingeeven van een zekeren Geest vereischen. De Geleerden hebben veel over deezen man gedisputeerd. Zommige hebben hem voor een Bedrieger, zommige voor een Toovenaar gehouden. Eenige daar en teegen hebben gemeend, dat zy by hem eenige Propheetische kracht hebben gevonden. Julius Cæsar Scaliger heeft in zyne Hipponactea, of scheldvaerzen, scherp teegens hem geschreeven, daar hy nochtans te vooren zyn goede Vriend is geweest: de oorzaaken zyn juist niet bekend. Echter heeft de waarheid zyner Voorzeggingen hem veel aanzien by Grootte Heeren gegeven, en die zelve schynt zoo groot en zeker te zyn; dat ik geloove, dat de Duivel zelfs het zoodaanig niet zoude voorzeggen kunnen. Heeft deeze nit natuurlyke teekenen diergelyks kunnen weten; waarom zoude 't deeze Nostradamus niet zoo veel meer hebben gekost? Want alle Schryvers bekennen, dat hy een Godvreezend en vroom man is geweest. Ook betuigt de Heer de la Croix du Maine in zyn Bibliotheca Gallica, dat een niet onvermaard *Pocët*, *Joannes Auratus*, de Voorspellingen van Nostradamus met zekere aanmerkingen heeft opgebelderd, en dat met zulk een getrouwigheid, als of hy zelfs door den Geest (genius) van Nostradamus was aangeblaazen geweest. --- *Petit* verhaald veelerhande zaaken, die hy voorheen verkondigd heeft, derwelke alleen aan een Goddelyke ingeevinge zyn toe te schryven. Hy verhaald ook, dat de baatzuchtige Boekdruckers veele dingen onder zyn naam hadden uitgestrooid: waar door men geleegendheid had genoomen om hem swart te maaken: door dien ze niet wel waaren uitgevallen. Hy zelfs heeft zoodaanige Voorouders gehad, die alle van de Starreloop-kunde en het waarzeggen hebben werk gemaakt. Hy heeft echter*

belee-

beleeden, dat hy zich de Starrekerye alleen maar bediende; als van een middel, om de driften of bewegingen tot het voorzeggen op te wekken, als die hem onder de Starrekundige openbaaringen gewoonlyk overvielen. Hy heeft meede veele andere geneeskundige zaaken geschreeven, en veel in de Fransche taal overgezet. Van de Genees konst oordeelde hy, dat ze zonder de kennis der Astrologie van weinig belang was. De ongenoemde Fransche Schryver verbaald een vreemde geschiedenis van hem: Als hy eens by een Edelman Vlorinvilla was, zoo komen hun beiden, terwyl ze gaan wandelen, twee jonge koonen teegen, waarvan het een wit en het ander swart was. De Edelman vroeg aan Nostradamus uit jokkerye, wat deeze twee varkijens gebeuren zoude: deeze antwoordde: Het swarte zullen wy eeten, en het witte zal door een wolf verflonden werden: Den Edelman poogd deeze voorzegginge te niet te maaken; en beveeld, dat men het witte tot de maaltyd zoude vaardig maaken. De kok doet het, maar terwyl hy bezig is met het zelve te vervaardigen, komt'er een jonge wolf, die in het huis opgevoed wierd, en vreet van het biggetjen. Derhalven neemt de kok het swarte in deszelfs plaats, en bereid het tot de maaltyd. En aldus heeft den uitslag de voorspelling van Nostradamus waarachtig gemaakt.

Deeze Schryver handeld in de Voorreede voornaamlyk van de waarachtige *Tetraſticha* (of viervoudige vaerzen) des Autheurs, van haaren inhoud, aanvang en einde, van de ingeslōopene fouten, mitsgaders van den waaren sleutel en zin der zelve. Doch het meeste van deeze Voorzeggingen zoude noch niet aan de weereld gemeen gemaakt zyn, maar in de Koninklyke-Papier-kaamer verborgen gehouden werden, vermoedelyk om dat ze zoodaanige zaaken behelzen, die strydig teegen het belang van den Staat zyn. De Schryver wil daar beneevens verzeekeren, dat'er, onder duizenden van zyne Vier-vaerzen, geen eenig is, daar niet 2, of 3. voorzeggingen in besloten zyn; zoo wel ontrent zaaken, die in 't Oosten, als die in 't Westen gebeuren zouden. Hy trekt ook daar by het tweede Vier-vaers van het *XIII. Honderd* aan; waar in hy van een groot werk der Philosophen handeld, en van een groot Godgeleerde propheteerde, welken hy het Woord Gods noemd, die dat zelve werk zoude uitvoeren. --- Ook is dit merkwaardig, en alhier niet te vergeeten: namelyk, *Borrichius* heeft in zyn vierde Verhandeling van de Poëeten ontrent het jaar 1681. uit deezen *Nostradamus* twee Voorzeggingen bygebracht, waar van de eene in deeze laatste jaaren vervuld is. Deeerste nu luid aldus:

*En grande cito, qui n'a pain qu'a dimy,
Encor un couple saint Bartholomy.*

De andere:

*Beaucoup, beaucoup avant telles menées;
Ceux d'orient par la vertu Linaire.
L'an mil sept cens, feront grands emmenées
Subjugons presque le coing Aquilonaire.*

Hy heeft ook in den Brief aan Koning Henrik den II. veele voorzeggingen gedaan en groote wisselvalligheeden der Ryken voorspeld, tot aan het 7000. jaar der weereld, in 't welke een algemeene Vrede in de Kerken, en in alle Ryken zyn zoude. Insgelyks veel van de uitbreidinge des Franschen Ryks, en des zelfs overwinningen in 't Oosten; Dier-

gelyke dingen ook *Postellus* in zyn boek *de vera configuratione signorum caelestium* fchryft, waar in hy aan Vrankryk de *Monarchie* der geheele weereld beloofd. Ook werden veele dusdaanige Prophezyen van toekomende zaaken in Duitsland heimelyk begraven, daar van echter alhier niet veel te zeggen is.

By deeze voorzegginge van *Nostradamus* en *Postellus* vande uitbreidinge en grootwerdinge des Franfchen Ryks, komt my ook te binnen, het geen *Drabicius*, in zyne Openbaaringen, hier van verscheide maal gewaagd. Namelyk een Fransch Koning zoude in toekomende tyden, niet alleen Keyzer, maar ook de hoogfte Alleen-Heerscher in Europa werden. *Vid. Revelat. 409. 418. 518. 581.* Hy zoude ook de afgodifche Paapen en Afgooden-dienaaren uit roeyen, *Relevat. 438.* en met eene de vryheid des gewetens op den geheelen Aardbodem bevestigen, *Revelat. 546. & 550.* Om van andere diergelyke gedenkteeken, van zoodaanige wichtige en veruitziende zaaken, voor deeze reis niet te melden.

Dus veel van de zaaken van *Michaël Nostradamus*.

Voorzegginge van Brôer Klaas.

Ik weet niet, hoe 't zoo verzien is, dat onder de voorbeelden der waarachtige Propheeten der XVI. Eeuw, gantsch geen meldinge, van deezen beroemden man (die eevenwel noch in de XV. Eeuw geleefd heeft) geschied is. 't Zal den begeerigen Leezer [hoop ik] niet teegens de borst zyn, dat ik maar alleen eenigen voorsmaak van des zelfs Historie geeve, alzoo dit maal de noodige bewys-stukken hier toe niet alle by der hand zyn, gelyk ze anderzins by *Joan. Trithemius in Chron. ad ann. 1480. Stumpffius* in zyn Switscherfche Chronyk *Lib. VII. c. 4.* en uit hem *Joan. Wolff. in Lection. memorab. T. I. ad An. 1480. p. 898.* en andere kan gevonden werden.

Dus veel diend dan ondertusschen maar tot naricht, dat hy in 't eerst, als een zoo genaamde Leek, in den huwelyken staat geleefd, en ook vyf zonen en vyf dochters geteeld heeft: doch naderhand heeft hy zich (buiten twyffel uit Gods bevel) in de wildernissen (in de Switserfche Landstreek *Unterwale* of *Onderwoud*) begeeven, alwaar hy zich in de onthoudingen allensskens alzoo geoeffend heeft, nadien hy [in 't eerst] in 2. 3. 4. tot 8. dagen niet at noch dronk, tot dat hy eindelyk 21. jaaren zonder spyze of drank geleefd, en onder een grooten toeloop van volk gepredikt heeft. Men heeft noch een boekje, *van de Afgescheidenheid*, dat hy zou geschreeven hebben, het welk een diep inzien en ervaarentheid in de verborge Godgeleerdheid vertoond. Luther heeft zoo wel zyn leeven als zyne Gezichten, die hy gehad heeft, voor Goddelyk gehouden, en waardig geacht, dat zy aan meer menschen bekend wierden. Overzulks, als hem *Paukus Speratus* het Gezichte van Klaas, van den Paus had toegezonden; maakte hy een uitlegginge daar over, en prees den Autheur den menschen aan, als *een getuige Christi*, gelyk in het IV. Altenborgfche deel p. 412. te zien is. Uit welk ik het geschrift, omdat het kort is, mitsgaaders de vertaalde brieven van *Carolus Bovillus* en *Nicolaus Horius*, weegens dit gezichte, alhier zal ter nêerstellen.

*Korte Voorrede van D. Martyn Luther, op het gezichte van Broeder
Klaas in Switserland.*

Martyn Luther aandenwaardigen Heer D. Paulus Speratus Predikant tot
Koningsberg in Pruiffen.

Genaade en vrede in Christus. Wy hebben het gezichte van Broeder
Klaas in Switserland, door u hier heen gezonden; ontfangen. En hoe-
wel ik het zelve voor eenige jaaren, ook in *Carolus Bovillus* gezien en ge-
lezen heb; zoo heeft het my nochtans toen ter tyd gantsch niet beweegd;
als die met den Paus niets te doen hadde.

Maar teegenwoordig gaat my die straal ter herten; want ik ben door
slaagen geleerd, om de zaaken na te denken. Voorwaar Christus geeft
den Paus veele teekenen; doch zy hebben een metaale voorhoofd en een
yzere nek verkreegen, zoo dat zy zich aan die al te zaamen niet kreu-
nen, op dat zy zonder eenige genaade verderven zouden en ondergaan.
Gy hebt buiten twyffel het boekje; dat tot Nurenberg is uitgegaan;
met de figuren wel gezien, daar in het Pausdom immers niet vergeeten
is. Het is met den Einde-Christ tot op den droeffem gekoomen, en
Christus wil van haar een einde maaken: daar over zy God gepreezen in
den eeuwigheid! Amen.

Dienvolgens zenden wy u broeder *Klaas* wederom, op dat gy hem
by de anderen moogt voegen, die ook *Meede-Getuigen van Christus* zyn;
teegens den Einde-Christ. Gods genaade zy met u, Amen.

*Aan den Eerzaamen en Wyzen Thomas Saghem wenscht Pau-
lus Speratus zynen groet.*

Schoon niemand voortaan voor nut achten zal, het bedrog van 't
Roomfche Beest (het welk ons genoegzaam is openbaar geworden) zoo
dikmaals weder aan te toonen; maar wel den tyd [gaadete slaan] waar
in na verdienste onzer ondankbaarheid zoo veele nieuwe en schaedlyke
verkeerdheeden, de eene na de andere, opstaan, dewelke wy meenen
dat in de kracht Christi voor al moeten teengengestaan werden. Maar wat
schaad het, gelyk gy ten hoogften u inbeeld, dewyl wy nu in onzen tyd
daar voor gehouden werden, als of wy alleen wilden wys zyn, dat men
ook getuigeniffen van zommige Ouden voor eenige Jaaren gedaan; van
deeze zaak openbaar aan 't licht brengt, op dat door hun voorgaande
gevoelen, het onze, het welk daar na gevolgd is; by den zwakken ge-
lyk als bevestigd werd. Want die sterk zyn; pryzen of laaken buyten
het Woord Gods, noch nieuw noch oud, maar zy gelooven alleenlyk
het Woord zonder en teegens alles. Derhalven is het Gezichte van Broe-
der *Klaas* in 't Switserland, na de Openbaaringe (*Apocalypsis*) de wel-
ke wy door uwe hulp uit Litthauwen erlangt hebben; ook uitgegaan, waar
op ons onlangs by geval voor oogen quam, het geen *Carolus Bovillus*
daar van geschreeven heeft; zoo haast wy het boek hadden opgeslaagen
terwyl wy by *Brisman* waaren: die zich van hier na *Lyfland* op weg
begeeft, alwaar hy, gelyk gy weet, door twee brieven uit *Riga*; van
het gantsche volk met groote begeerte tot haar toekomende Predikant
verkoozen en beroepen is; welken wy echter hier (dat ik, met alle God-
vruchtige, betuige) met groot harte-leed verlooren hebben. Vaar wel,
lieve *Saghem*, en weest ook uwes *Sperats* jeegens God in uw gebed ge-
dachtig. Gegeeven op het Kasteel der Stad *Koningsberg* in Pruiffen,
den 4. van Louwmaand 1528.

*Carolus Bovillus zendt aan Nicolaus Horijs; verkoore Bisschop tot
Reims in Frankryk zynen groet.*

Gy schryft my; myn waarde Heer, dat gy van gevoelen zyt, dat
er

'er in vyfhonderd Jaaren herwaarts niets diergelyks gebeurd is, als het geene u myn geschrift verhaald heeft, naamelyk, van die twee Rid- ders Christi, en wat ik eensdeels gezien en eensdeels gehoord hebbe. Ik zal u nu wyders laten hoorén van eenen anderen Heiligen en won- derbaarlyken Kluizenaar onzes tyds, die nu ontrent voor twintig jaa- ren in vrede gestorven is. Zyn naam is Klaas van Felzen. Hy was een geboore Hoogduischer uit Switserland; Switzers nu zyn Hoogland- sche menschen, die men heedensdaags in 't gemeen Switzers noemd, en wonen in 't gebergte. Aldaar reisde ik door, in 't Jaar onzer zaa- ligheid 1503. en als ik hoorde van de deugden des overleedenen Klui- zenaars spreken; kreeg ik terstond een begeerte, om zulk een nu on- gewoone zaak te verneemen. Ik trok derhalven van stonden aan na zyne Wildernisse. Aldaar wierd ik geherbergd by zynen oudsten zoon, die my zyn vaders kleed toonde. Daarna des anderen daags begaaven wy ons na de Kluis (of Celle) zyns vaders, waar in de vader, terwyl hy leefde, twee en twintig Jaaren zich opgehouden hadde, tot aan zyn dood, zonder eenige natuurlyke spyze of drank; daar door ons sterf- felyke menschen leerende, hoe waarachtig en heilig deeze Goddelyke Spreuk is. De menschen zal van 't brood alleen niet leven, maar van alle woord dat door de mond Gods uitgaat. De Switserfche Over- heeden, zoo Geestelyke als Weereldlyke, hebben ook dikwils op alle de toegangen en weegen na zyne wildernisse laten oppassen, om te ver- neemen, of hem ook iemand heimelyk t' eeten bracht, doch zy hebben bevonden, gelyk het ook waarachtig was, dat die man nu iets hoo- gers was geworden, als een mensch, eenigermaate de menschelyke na- tuur overtrof, en gelyk de Engelen in deeze weereld, geen mensche- lyke noodwendigheeden van noode hadde, schoon hy noch met vleesch bekleet was.

Doch nu zal ik verders een gezichte verhaalen, het welk hem op een nacht, als de starren flikkerden, en hy in zyn gebed en aandacht was, aan den Hemel verscheenen is.

Hy zag een hoofd van een menschelyke gedaante, zyn aangezicht was verschrikkelyk, vol van toorn, en dreigementen. Dit hoofd droeg op zich een drievoudige of Pauzelyke Kroon, en recht daar booven op een ronde bol, waar in een kruis scheen te steeken. De baard hing on- deraan, en was ook drievoudig.

Zes zwaarden zonder geveft, zag men uit zyn aangezicht gaan, doch op heel verschillende wyze. Het eene zwaard ging van het midden des voor- hoofds om hoog na booven, en zette zyne breedte zyde aan het voorhoofd, doch met de punt boorde het zelve in het Kruis of in den bol, op 't hoogste der kroonen staande.

Twee andere swaarden gingen uit de oogen, hielden echter haare pun- ten aan de oogen, en het breedste gedeelte strekten zich na buiten; maar twee andere swaarden gingen uit de neusgaaten, en bleeven met de breedte aan de neusgaaten.

Het zesde swaard had zyne breedte beneede-wards, liet echter zyn punt in den mond gaan; en deeze zes swaarden wierden alle gelykformig, het eene als het andere, gezien.

Dit gezichte heeft den Kluizenaar voor zich in zyn kluis laten affchil- deren, het welk ik gezien heb. en in myn gemoed geprent, en alzo ook by my in myn geheugen is behouden.

Dewylk nu niet weet, wat zulks beduid heeft, hoewel het zelve door zyn verschrikkelyk aangezicht my terstond te verstaan gaf, dat lichtelyk don-

donderslaagen over de weereld zoude koomen ; zoo geloove ik echter, dat gy misschien wel zult bezeffen kunnen, wat God hier door gemeend heeft; en gy my hier in wederom met u schryven verheugen zult, op dat ik een zekere bevattinge, van zoo een groote zaak, door u erlangen mag.

Doch indien het u ook al te onbegrypelyk mogt zyn, om dat het zoo een nieuwe en swaare zaak is, zoo schryf my maar, zoo als gy kunt, wederom, op dat ik al zoo myn gevoelen; wegens dusdanige gezichten schriftelyk verklaren mag. Het gaa u wel. Gegeeven uit onze *Sancuria*, des avonds voor St. *Laurens*; in 't Jaar 1508.

Nicolaus Horius, doet *Carolus Bovillus* groeten.

UW Briëf, die my uw eerzaame en goede Vriend heeft ter hand gesteld, is my zeer lief en aangenaam geweest; Want daar door hebt gy uwe groote liefde jeegens my bewezen; en schoon ik 'er noch eehigzins aan getwyffeld mogt hebben, zoo zoud gy voorwaar dat alles hebben weg geruimt.

Aangaande nu uw verzoek, dat ik u het Gezichte eens zonderlingen Kluzenaar, (die, na dat hy in de woestyne 22 jaaren een zeer heilig leeven had geleid, in den verlichten heemel was opgevaaren) zoude uitleggen, beloove ik u niet het zelve zoodaanig te kunnen doen, dat ik u den besten en waarachtigsten zin zoude oplossen en voort brengen.

Want dat is aan niemand moogelyk, 't en zy dan dat die zelve grootste Geest te vooren al zulke groote gaave verleene. Echter wil ik u wel kortelyk myne meeninge openbaaren: naamelyk, ik houde het daar voor, dat men het beeld, dat die zaalige man in de naere nacht, in de woestyne, terwyl hy bad, gezien heeft, al zoo moet uitleggen, dat door het menschelyke hoofd, met een drievoudige of Pauzelyke kroon gekroond; moogelyk een zeer hoog geestelyk Vorst beduid werd.

Dat nu het aangezicht deezes hoofds niet alleen rood was, maar ook dreiginge en grimmige toorn vertoonde, daar door werd genoegzaam aangewezen de aanstaande gruwzaamheid des zelve Vorsts.

Wat vraag ge nu meer? Wil ge, dat ik ook het overige verklaare? Hoor dan; Het zwaard, wiens breedste deel aan het voorhoofd stond, met de punt om hoog gericht tot aan het heilige Kruis, zulks geeft te verstaan, dat die zelve geestelyke Vorst zoude een Teegen-Christ zyn. Doch het zwaard, dat niet alleen het eene oog aanroerd, maar ook verblind, beduid de duisternisse der geldgierigheid, daar door hy verblind zoude werden.

Het andere zwaard, het welke in het andere ooge stak, en insgelyks het zelve met zyn punt blind maakt, wyft aan zyn groote onkuisheid en geilheid.

Voorts, die twee zwaard-punten, wier breede zyden in de neusgaaten steeken, en dezelve verstoppen, wyzen aan, dat die Vorst een zoodaanig mensch zal zyn, die geenen lust aan heemelsche welriekende zaaken zal verkrygen noch hebben kunnen. Want zyne onmenschelyke verwoedheid, die door de zwaarden werd afgebeeld, zal hem hier ontrent naadeelig zyn.

Het laatste zwaard, het welk de lippen aan elkanderen stiet, en gelyk als door zyn punt te zaamen naayde, dat treft en schilderd hem noch het allermeeft af, en beteekend, dat hy zoodaanig een luye schelm zoude werden, die voor zyn volk het Woord Gods zelfs niet prediken zoude.

Dat nu de handgevesten van de zwaarden afgenoomen waaren, ver-

beeld , dat gelykerwys , wanneer iemand waarlyk zulk en zoo veele zwaarden , die geen handvest hebben , uit zyns broeders aangezicht wilde rukken , zich daar in moest snyden en quetzen , alzo ook niemand dien grooten Heer zou durven bestraffen. Want wie zich dit onderneemt , moet van zulk een schrikkelyken en gruwelyken Wreedard gepynigd werden.

Ook was zyn baard drievoudig , lang en hard ; hier uit mag men zulk een vermoeden neemen , dat hy een toekomstende oorzaak zal zyn van alle boosheeden , waar meede al het volk zich bezoedelen zoude.

Want schoon hy wel verplicht was , om een iegelyk te bestraffen ; zoo heeft hy echter toegelaaten , dat men dikmaals Gods Wet overtreden heeft.

Dit is myn meeninge , dien gy begeert hebt te weten , ik heb ze derhalven u ook willen toe-zenden , uit die liefde en geneegentheid , die ik tot u draage. Vaar wel. Gegeeven tot Reims , in de Stad , den 28 van Oogstmaand 1508.

DOCT. MART. LUTHER.

Dit Gezichte beteekend , hoe dat het Pausdom voor de gantsche wereld zoude geopenbaart werden , wat het voor een ding is : Want by het aangezigt kent men alles.

Voor eerst is het rood en van een toornige gedaante ; want het is een tyrannyke , moorddaadige en bloedige heerschappye , zoo wel over 't lichaam als de ziele , die niet dan met dreigen en dwang regeerd.

Ten tweeden gaan 'er drie zwaard-punten na buiten , als een van het voorhoofd om hoog , en twee van beide zyden uit de neus om laag : wederom gaan 'er drie punten der zwaarden na binnen ; eene van onderen op in de mond , en twee by de oogen in ; drie teegens drie. enz.

De eerste punt des zwaards is de menschen leere , die uit het hoofd [of vernuft] en de herzenen der menschen spruit en verdicht is , gelyk als de leere van het geestelyk leeven en de goede werken ; die om hoog gaar , vecht teegens Christi leere en het geloove in de Christenheid , verstoorrende het Woord des Kruizes.

De tweede punt in de rechte zyde der neuze is het geestelyke Recht , daar door hy de geestelyke zaaken richt en beheerscht , en 't is een toornige en strenge Wet. Want de neuze beduid toorn in de Schrift , *Ps. 74.*

De derde aan de linker zyde is een wereldlyke heerschappye , daar hy ook over het tydelyke heerscht. Deeze is ook toornig , en beide uit zyne neuze voort koomende , dat is , dat de zelve met dreigementen en toorn in de wereld geoeffend werden , zonder Gods bevel ; gelyk het eerste uit het voorhoofd komt , dat is , uit de menschelyke wysheid.

De overige drie punten , hebben geen begin noch oorsprong ; ze vallen gelyk als uit de lucht in zyn aangezicht ; dit beteekend den Geest , die hem het Euangelium opentlyk in het aangezicht stoot , alzo , dat hy zich niet kan verdedigen , schoon hy daar over wel toornig werd en zuur ziet.

De eerste punt van onderen op in zyn mond , is het Woord Gods , dat hem van leugens overtuigd in zyne menschen leere , en richt het geloove weder op , teegens zyne huichelarye.

De punt in het rechter oog gaande , is het Woord , dat alle zyne verstandigen en wyzen blind en tot schanden maakt in hun geestelyk Recht. Want het Euangelium veroordeeld zoodaanigen heerschappye en geestelyke pracht in alle dingen.

De

De derde punt in het linker oog, is het zelve Woord, het welk zyne wyzen der weereld, en de weereldlyke heerschappye veroordeeld en straft: Want na het Euangelium is zulks niet recht, en aan de Apostelen van Christus verboden.

Dat dit hoofd nu geen lichaam heeft, beteekend; dat de Christenen en de Kerke het met de Paus niet houden, zy erkennen hem ook niet voor haar Hoofd, schoon zy zich in lydzaamheid onder hem moeten te vrede houden.

De drievoudige baard zyn die geene, die hem in de drie Standen aanhangen; naamelyk de Werkheiligen, als Munniken, Paapen, Nonnen; de Rechtsgeleerden, Godgeleerden, Magisters; en de Geweldigen, als Koningen, Vorsten, Heeren; een ieder deel heeft zyne hairen, en die maaken zyne aanhang om zyne kin uit. Doch zy behooren ook niet in de Christelyke Kerke, zy hangen aan haar Hoofd alleen, en roeren noch hals noch lichaam aan.

Dat de punten der zwaarden zonder scherpte zyn, verbeeld, dat dit weezen zou geschieden door Spreuken uit de Schrift genoomen: Want de Paus gebruikt texten voor zich, en die zelve gebruikt men ook weder teegens hem, en bykans die zelve Spreuken, in die zelve gestalte, en met dezelve woorden, als hy ze gebruikt; gelykerwys deeze punten bykans alle eeven eens zyn; uitgezonderd dat men ze omkeerd van haar valsche verstand, en daar door bewyft, dat hy blind en mis is in alle zyne stukken. Want hy plukt maar hier en daar wat uit de Schrift, breekt ze aan stukken en verderft ze, gelyk een zwaard verbrooken werd, om zyn meeninge goed te maaken. Als dan keert men zulke rompen en stukken om, en stoot de zelve weder op hem in, zoo dat hy geene der drie stukken behoud.

§. XIX.

*Noch meer Voorbeelden van zoodaanige, die zich aangēen
Sette gebonden hebben, uit de 16de Eeuwe.*

Onder de onzydige menschen der 16de Eeuwe, kan ook meede getelt werden *Andreas Dudithius*, een zeer verstandig en oprecht man. Deeze was in 't eerst Bisschop tot Vyf-Kerken in Hungarijen, en had het *Concilie* van Trenten in den naam der Ongersche Geestelykheid by gewoond. Doch na dat hy aldaar zyn verlangen na de Reformatie der Kerken veelvuldig had getoont, en echter zag, dat alle hooppe daar toe verlooren was, zoo leide hy zyn Bisdrom vrywillig af, en trok na Poolen, alwaar hy met de Gereformeerden begon gemeenschap te houden. Doch hy bemerkte ook veele dingen onder hen, daar hy zich aan ergerde, en over zulks wilde hy zich niet zoo terstond tot hunne Partye belyden. De twyfelinge nu zyns gemoeds, maakte hy ontrent het Jaar 1569, in verscheidene handschriften bekend, waar in hy aan *Beza* en *Wolffius* onder anderen aldus schreef, gelyk dit geschrift in 't Jaar 1595, onder deezen tytel gedrukt is: *Epistola Andreae Dudithii S. C. M. Consiliarii, ad Theodorum Bezam, in qua disputatur, an Ecclesie nomen soli Reformatæ conveniat?* (dat is, Zendbrief van Andries Dudith, Raadsheer van zyn Keizerlyke Majesteit, aan Dirk Beza, waar in overwoogen werd: of de naam van Kerke, alleen aan de Gereformeerde Kerk toe komt.) Hy zag onder de Gereformeerde een groote oneenigheid, ja een doodelyken haat om der

Leere wille, zoo dat het schein, dat zy de waarachtige Kerk niet waaren; om dat de een den anderen zoo schrikkelyk verbande, en uit de Gemeenschap uit sloot. Meede was 'er onder hen een groote losheid van leeuen. Daar en boouen hadden zy ook geen oorzaake meer, om over de Pauzelyke tyranny te klaagen, noch om te zeggen, dat het gelooue niet gedwongen moest zyn, maar dat men de consciëntien behoorde vryheid te laten: Naadien zy Servetus verbrand, Gentilis onthoofd, en Ochinus met vrouw en kinderen, midden in de winter, in zynen zeer hoogen ouderdom, wegens den Godsdienst verdreeuen hadden enz. Of schoon nu wel deeze twee hem hier op wydloopig antwoorden, en inzonderheid den Roomschen en Sociniaanschen Godsdienst by hem zochten swart te maaken; zoo schreef hy echter het navolgende hier op weederom:

Uw genees-middel heeft my niets geholpen: Ik legge noch in de zelve onzekerheid verwart. Gy eischt van my, dat ik my tot u lieden zal begeeuuen, en zegt vermeetelyk, dat niemand in de waare Kerke is, die een ander geloof heeft als gy. Andere weederom schreeuuen luids-keels daar teegen, dat ik my voor u wachten zal, en weeten ook veel by te brengen, waarom ik geenzins geloouen kan, dat gy waarachtige Discipelen van Christus en zyne Apostelen zyt. enz. Zy toonen met taamelyken naadruk, „ dat de Kerk niet alleen by u is, en dat gy die geene, die met u niet overeen stemmen, niet alleen buiten uw Gemeenschap sluit, maar ook om 't leeuen brengt. Men leeft van de Toehoorders der Apostelen, dat zy vruchten hebben voort gebracht, het Euangelium waardig: Maar zy verbranden niemand, brachten ook niemand met moedwil om hals, noch zy joegen niemand ten lande uit, om de eené of andere verschillende meeninge wille. Zy lieten het volk ook niet om den Godsdienst de waapenen aanvatten, om met zwaard en oorlog verwoestingen aan te richten. Ziet gy niet, hoe zeer de boosheid vermeerderd is, zeedert het licht des Euangeliums is op gegaan, dat gy meent in uwe Kerk alleen te schynen? Hoe veele velden zyn 'er door de bloedstortingen met Lyken bedekt? Hoedaanig zyn de treffelykste mannen in de heerschappye vervoerd? Wat voor loon is aan den moordenaaren beloofd? Hoe zyn zy door de hoope des eeuwigen leuens genoodt? Is niet het schoonste land van Europa met oproer vervult? Zegt gy, dat deeze dingen uw volk niet raaken? Daar zyn 'er echter zeer veele, die het zelve met goede gronden bewyzen kunnen; wien uwe raadslaagen en predikatiën niet onbekent zyn. Waarlyk het is uw eige volk; want zy zeggen dat zy zulks doen om het Euangelium en den zuiveren Godsdienst voort te planten. Gy bid voor hen, en houd ze voor Martelaaren die alzoo sterven. Heeft Christus, uw Meester, u deeze waapenen in handen gegeven, om daar meede het Christelyke gelooue te verdeedigen? --- Dit roere ik maar kortelyk aan, op dat gy zien zoudet, dat ik niet zonder oorzaake na laate, my by uwe Gemeente te voegen. Gy zegt, zoekt in de Schrift; 't is zeer wel gesproken. Maar gy lieden draaid de Schrift na uwen, en andere na haaren zin: Ondertusschen blyue ik in onzekerheid; wie zal hier Rechter weezen?

Hier na komt hy, in dien zelveu brief, na dat hy noch veelerhande zaaken vermaand had, op de handelingen der Hugenooten in Vrankryk, en schryft: „ Ik weet wel dat gy deeze dingen hier meede verontschuldigt: Dat niet gy, maar uwe toehoorders alles in vuur en bloed zetten: „ dat niet gy, maar de Overigheid de Kettters ombrengt en pynigt. Maar, „ ey lieve! zegt my eens: Leert gy lieden dan niet, dat het pryzelyk en heilzaam is, den Godsdienst en de vryheid des gewetens met de waapenen voor te staan? Leert gy niet, dat men dien aan den Beul moet over-

„ overleveren , die uwe Leere teegenstreefd , en zich alleenlyk aan de
 „ Schrift wil binden en houden ? Geen van beide kunt gy ontkennen.
 „ Van her laatste hebben wy uw boek , waar van ik wel zeggen mag , dat
 „ het zoo vol liefde en Christelyke zachtmoedigheid is , als ik ver-
 „ stand en welspreekentheid daar in vinde. Myn gevoelen is ; wan-
 „ neer men tot kryg , oproer en moord alarm blaast , wanneer men
 „ de Overigheid met vuur , galgen en zwaarden teegens hen , die 't met
 „ ons niet eens zyn , waapend ; dat zulks met Christi Leere niet overeen
 „ komt. Dienvolgens zie ik noch de rechte Kerke niet. Gy schelt dapper
 „ op *Stancarus* en andere Kettters : Maar wat zegt gy van hen en haare Ge-
 „ meenten , dat zy ook niet van de uwe zeggen ? Middelerwyl blyve
 „ ik in twyffeling , en wie zal hier Rechter zyn ? -- Leeren wel *Zwinglius*
 „ en *Oecolampadius* eeveneens van 't Avondmaal , als *Calvinus* en gy lieden ?
 „ Gy weet zelve , wat *Calvyn* voor een werk heeft gehad met die van *Bern* ,
 „ kort na dat de *Geneeffche* Kerk de heerschappye onder u verkreegen
 „ hadde. Die van *Heydelberg* zullen my van geene leugens beschuldigen ;
 „ als ik zegge , dat gy zelve onder elkanderen oneens zyt : als die ook be-
 „ tuigen , dat gy lieden den twist onder haar gestookt hebt , en niet eer rusten
 „ zult , voor en al eer gy die bloeyende Hooge-School verstrooid en
 „ vernietigt zult hebben. Want gy hebt u overal zoo veel geweldige
 „ machts aangemaatigt , dat het schynt , als of gy over alle Kerken wil-
 „ det heerschen. Gy hebt het Pausdom uitgedreeven , op dat gy in des
 „ zelfs plaats kost treden. Gy beroemt u , dat uw Belydenisse van veele
 „ volkeren is aangenoomen. Doch wy weten wel , in wat voegen zy on-
 „ derfchreeven hebben , en op wat wyze gy ze daar toe hebt weten te
 „ brengen , enz. Het opbouwen op uwe Geloofs-gronden , gaat onder
 „ de Gereformeerden met groote verdeeltheid toe , ja met slaan en
 „ vechten teegens elkanderen , alzo de een het werk van den anderen
 „ verwerpt. Ja men verbrand die geene in uwe Kerken , die iets leeren ,
 „ dat men in uwe Kerken niet hoort. Stryt dat niet teegens uwe leere van
 „ de Verkiezinge (of *Prædestinatie* ?) Gy zegt , dat gy de Kettters niet
 „ kooft te straffen , maar de Overigheid. My dunkt ik hoore deeze
 „ stemme : *Wy moogen niemand dooden*. Dit zeggen de Papisten ook. Maar
 „ wat zeggen de Rechtsgeleerden ? Het geen iemand door een anderen
 „ doet , dat is eeveneens als of hy het zelfs deede. Weet men niet , door
 „ wiens aandryven en opstookken *Servetus* verbrand is ? enz. Hier uit be-
 „ sluit hy dan eindelyk , dat men in betrachtinge van dit alles , noodzaa-
 „ kelyk in twyfel moet blyven , by wien van de Euangelische , de rechte
 „ waarachtige Kerke zy : of zy moesten onder elkanderen in eenigheid
 „ leeven , en betuigen kunnen , dat onder hen gantschelyk geen twist ,
 „ ontrent den algemeenen inhoud en grond der Christelyke Godsdienst
 „ was.

In de Kerkelyke Historie van *Hottingerus T. IX. P. V. cap. 3. p. 522.* in een
 brief van *Oswald Myconius* aan *Rudolf Gualterus* , werd ook noch van eenen
 dusdaanigen onzydigen of *Neutralist* gewag gemaakt ; naamelyk van een
Deeken van *Padua* , dien hy echter niet noemt ; De Brief luid in 't Duitfch
 aldus : Ik heb met korte woorden aan *Bullingerus* van den *Deeken* van *Padua*
 geschreeven , dat hy ontrent hem zou op zyn hoede zyn : Want hy heeft
 een reize na *Bern* , *Lucern* , en *Zurig* voor. Ik heb heeden een brief aan
 iemand tot *Bazel* van hem geleezen , in welken hy aldus schryft : Gy zyt
 met verstant begaaft en denkt de zaaken diep na , dat gy in veele Leer-
 punten , u noch aan *Luther* , noch aan *Zwinglius* , noch aan andere *Secten*
 bindt : maar alleen *Jesus-Christus* van gantscher herten diend ; inzon-

derheid daar de Luthersche en Zwingelsche leere, niet van u uitgevonden is, enz. Dit nu schryve ik daarom, op dat men dies te klaarder zien zoude, hoe dat deeze bedrieger zich inbeeld, dat 'er behalven hem en eenige weinige, niemand enkelyk op den eenigen Christus, maar op een mensch ziet, en zich na hem schikt. Het is een schandelyke verwaantheid zich zelven zoo veel toe te eigenen, dat men alle menschen van de genaade uit- en zich zelven alleen in-sluit. Doch hoe kan iemand anders, die op zyne eigene openbaaringen zoo hoogmoedig roemt, gelyk deezen *Deeken* doet? Hy heeft my gezegt, een zoodaanige Leere was 'er noch nooit geweest. Derhalven hadde hy de Switzers, als een vry volk, daar toe uitgekoozen, van welke hy niet twyfelde, of zy zouden zonder vreeze de waarheid aannemen; en hy hoopte, dat hy gevonden hadde, daar de waarheid zoude een verblyf vinden.

In dit zelve boek *Sec. XVI. P. II. c. 3. p. 474.* werd een brief van dien beroemden Rechtsgeleerde van Vryborg aan *Zwinglius* gevonden, waar in de eerste zich zoo verre uit laat, dat hy wel het Pausdom in de meeste dingen verwerpt, en *Luthers* gevoelens in veele stukken goed keurt en pryft, doch niet te min ook noch veele gebreeken in de Reformateurs aanmerkt. Hy dan schryft aldaar onder anderen aldus: „ Aan *Luther* is veel te pryzen „ en te verdedigen; echter stoot hy ook in eenige dingen aan. Hy heeft „ zeer wel geleert, dat men alle goede werken Gode, en den eigen wille „ niets toeschryven zoude. -- En ik wil de zaake van deezen man hier in „ gaarn helpen verdedigen, voor zoo veel de Heere genaade daar toe „ belieft te verleenen. Van den Afsaat en de Vergevinge der zonden, „ weet ik wel wat ik geloove, alleen ik durve het niet zeggen. -- Wat „ *Luther* van de Boete en het Geloove geschreeven heeft, houde ik alles „ voor zeer heilzaam. Want onze gantsche leeven moet daar alleen op „ doelen, dat het quaade gestaadig af, en het goede toe mag nemen, „ en wy onophoudelyk tot den stryd tegens den vyand moogen gewaa- „ pent zyn, het kruis draagen, het lichaam t'onder brengen, en dag op „ dag beeter werden; het welk de rechte oeffeninge van een Christen is. -- „ Hier in volge en pryze ik *Luther*. Doch daar loopen ook veele gebree- „ ken by de Luthersche Leeraaren meede onder, daar ik my over bedroeve. „ Want dat men zegt; wanneer iemand goed doet, zoo zondigt hy, is „ een boos gevoelen, als het niet wel verstaan werd. -- Doch ik zie ech- „ ter, dat de Wittenbergers deeze stellinge, in een t'zaam-gevoegden „ zin (*sensu composito*) verstaan van een, die goed doet, en ter zelve „ tyd daar in zondigt, het welk ik niet bezeffe. Want dit schynt my al „ te ongerymt, en teegens zich zelve strydig te zyn. Het was beeter, „ dat zy zoodaanige bedriegelyke stellinge, waar ontrent men zoo dub- „ belzinnig disputeeren (of *Sophistiseeren*) kan, achter weege lieten, „ en de waarachte Leere der wysheid voort zetteden. *Karelstad* een an- „ derzins geleert en oprecht man, zet in zyne sluitredenen (*Conclusio- „ nes*) van den zin der woorden ook iets zeldzaams. enz. -- De Wit- „ tenbergers poogen *Eccius* t'onder te brengen, ook zelfs daar hy gelyk „ in heeft, en stellen 'er zich maar een weinig minder teegen. Hoe ge- „ rust is het doch, ootmoedig of needrig te zyn, en niet hoog te willen „ vlieden, noch ook niet halstarrig teegens te streeven. Dat men liever toe- „ gaf, waar men meester konde werden, als dat men met schaade naar de „ overwinninge haaste. Op wien rust doch anders de Geest des Heeren, „ als op een ootmoedig en vreedelievend mensch? Ach! dat het God „ beliefte, dat 'er een vroom mensch gevonden wierd, die *Luther* hier in „ wilde overreeden, dat hy niet zoo verre uit de weg liep, maar in de ge- „ maa-

„maatigheid bleef, die hy zelfs allezins zoo zeer looft: Op dat hy alzoo „geenen schuim onder 't gout mengde; zoo zouden we hem eenen *Elias*, „of zoo 'er noch iets grooters is, noemen.

Voorts heeft *Erasmus* dezen man zeer hoog geacht, wiens lof-spreuken *Hottingerus* ter voorschreeve plaats ook bybrengt; gelyk ook die van den vermaarden *Budæus*. *Alciatus* heeft hem insgelyks, een *Rechtsgeleerde van een rechtschaape en grondige geleertheid*, genoemd, *T. III. Oper. p. 402*. Zyn wakker en verstandig gemoed, is uit den bygebrachten Brief en zyne andere schriften doorgaans te zien, schoon hy wel, dewyl hy noch midden in 't Pausdom leefde, aan het gezag des Paus en der Kerkelyke Rechten noch taamelyk gekleeft heeft.

Vervolgens is 'er ook een man tot Frankfort aan de Mayn bekend geworden, *Adam Ruisner* genaamt, die in 't Jaar 1563 overleeden is. Deeze heeft voor zich heen in stilheid geleefd, en onder anderen dat bekende Lied gemaakt: **In dich hab ich gehoffet Herr** enz. Verders heeft hy ook de Psalmen uit den grondtext in 't Hoogduits overgezet, die noch onlangs in 't Jaar 1683, in 12mo. zyn in 't licht gekoomen. Uit deeze vertaalinge ziet men eerst, dat hy zich aan de gemeene lofredenen van *Luthers* Overzettinge niet gestoort, maar dezelve doorgaans gecorrigeert (of verbeterd,) en by na niets van *Luthers* woorden behouden heeft.

Daar en booven, zoo vind men in de bygevoegde uitleggingen en Bybelsche Spreuken, zoodaanige uitdrukkingen en gronden, die wel in zich zelve eeuwig, waarachtig en dierbaar zyn, doch echter by die geene, die zich in 't gemeen *Orthodox* of Rechtzinnig te zyn beroemen, onmoogelyk geloof kunnen vinden; maar in teegendeel den naam van Geestdryverye en Ketterye zullen draagen moeten, zoo lang zy den H. Geest geen plaats koomen te verleenen.

Dienvolgens het gewis en zeker is, dat deeze man zich aan geene Gezintheid vast gebonden heeft, of haare gevoelens en stellingen goed gekeurt; maar hy heeft Christus tot zynen eenigen Meester behouden, en is daar by in liefde en vrede gebleeven; zoo dat, dit niet tegenstaande, geheele Kerk-Gemeenten zyn Lied, als goed en onberispelyk, na zingen.

Eenige aanmerkingen, die tot de Historie van *Sebastiaan Castellio* behooren, en zyne liefde tot de vryheid des gewetens vertoonen, zyn in het punt van de Conscientie-dwang der Gereformeerden bygevoegt; waar van daan de zelve hier heen kunnen gebracht werden.

§. XX.

Verdere Aanmerkingen van de Leere van Theophrastus Paracelsus.

1. **B**ehalven de plaatzen, die reeds uit *Theophrastus Paracelsus* in de Historie bygebracht zyn, kunnen ook noch de volgende tot een nadere verklaringe, van zyn meeninge en oogwit dienen; als waar uit zyne andere donkere, en voor de ongeoeffende, verdachte uitdrukkingen bequaamelyk kunnen opgeheldert werden. Hy schryft dan in zyn boek van de Verborgentheeden der Schéppinge aller dingen, (onder zyne heel-konstige schriften) p. 102. van het Licht Gods, als den oorsprong aller Wysheid, aldus: „Het is niet wel moogelyk, alliet in „dit duistere dal der traanen iets recht te verstaan, tot op den tyd der ge- „naa-

„naaden, voor de voorzienigheid des almachtigen Gods, die tot ons
 „gekoomen is, het waarachtige licht Jesus Christus, het welk een iegel-
 „lyk mensche verlicht, die in deeze weereld komt; in welken mensche
 „God de almachtige het gróote geheimnis aller geheimnissen, in
 „ons zyne natuurlyke en begrypelyke schezelen, gantschelyk en het
 „allermeeft verborgen geschaapen heeft. Dienvolgens is het voor ons
 „Christe-menschen zeer wel moogelyk, om alle goddelyke geheimnissen
 „te verstaan, by zoo verre wy onze begeerte daar toe willen schikken,
 „en God om zyn genaade aanroepen; overmits hy als dan goedwillig en
 „bereid is, om ons te geeven. Want daar toe heeft hy ons geschaapen,
 „dat wy zyne eere en heerlykheid zouden vermeerderen, en t'allen ty-
 „den hem bidden en aanroepen, om deeze zyne genaade en wysheid.
 „Want alle wysheid komt van God, en daar is by hem geen einde;
 „want hy is het hoogste en diepste aller konsten en verborgentheeden;
 „gelykerwys de oude Heidensche Meesters en Filosoophen in hunne har-
 „ten bekent hebben, het welke zy ook in hunne schriften hebben ge-
 „openbaart, hoe dat zy hier aan alle menschelyke schezelen zoodaani-
 „ge konst en wysheid meede deelen, die een iegelyk zelfs na zyn wensch
 „en begryp van God konde begeeren: Daarom ook God, de Almo-
 „gende Vader, zyn goddelyk aanschyn altoos tot ons arme, onwaardi-
 „ge, zondige schezelen, aan allen zyden barmhertiglyk neigt, en
 „ons daar meede aanziet: want hy alleen kent de gedachten des herten,
 „en weet alle dingen. Derhalven, ô! Almoogende God, danke ik u in
 „uwe Heilige Drie-eenheid, vermits gy barmhertigheid en waarheid aan
 „de menschen bewyft; want door de schezelen uwer grootmachtigheid
 „zie ik uwe macht; in haare schoonheid bespeure ik uwe wysheid; in de
 „vruchtbaarheid bemerk ik uwe Godheid; en aldus volvoert gy uwe
 „werken. -- Wie in deeze konst der inwendige verborgene geheimnissen
 „meester begeert te zyn, die zette alle zyn vertrouwen, en oogmerk in
 „den naame des Heeren. Want alzoo zal hy het loon zynner moeite, de
 „weertenschap der geheimnissen vast en zéekerlyk ontfangen, door de
 „hulpe der genaade Gods, en het navorschen zyns verstands, het welk
 „hy krachtig daar aan moet zetten en dwingen zonder eenige verzuimin-
 „ge; want hy moet het einde des fondaments van het gebouw uitgraa-
 „ven; welk fundament des gebouws van den Lusthof aller wysheid en
 „weetenschappen, de meesters van het navorschen openbaar maakt, dat
 „ook schoonder en kostelyker is dan alle zilver en goud, peerlen en edel-
 „gesteente dat op den aardbodem is.

2. En in *Philosophia Sagaci* L. IV. c. 2. p. 475. „Hier op staat aan te mer-
 „ken, indien God zyne hand af trekt, zoo is het niet anders, als dat
 „hy den H. Geest van den mensch neemt, latende hem met zyn eige
 „vernunft na zyn eige welgevallen handelen in het vernunft. Waar de H.
 „Geest niet is, daar is de vrye wille: Want waar de H. Geest is, daar
 „moeten alle dingen na den H. Geest geschikt werden, en daar is ook
 „een vrye wille in: vermits die den H. Geest hebben, die hebben de
 „goddelyke wysheid. Nu bemind gy die zelve wysheid, om dat hy
 „met de vrye wille uit de Leere des H. Geests niet komt, en ze is echter
 „een aangenomene vrye wil ten goeden, en om de verkiezinge in
 „t goede te hebben, en niet in t booze. Die nu van den H. Geest t'eene-
 „maal berooft zyn, als de verdoemde, die hebben ook een vrye wille,
 „doch in t booze, om te doen wat zy willen, als moorden, steelen,
 „bedriegen enz. Maar de rechte vrye wille is die gene, die in de beproe-
 „vinge staat, in de verzoekinge door t'eigé vernunft, zonder den H.
 „Geest.

3. Van de Godheid en de waarachtige Drie-eenigheid verklaart hy zich aldus *in Secreto magico de lapide Philosophorum* p. 672. „ God is van eeuwigheid geweest , en de tweede Perzoon der Godheid is van eeuwigheid gebooren , uit den Vader , en uit hen beide gaat van eeuwigheid de derde Perzoon , de Geest Gods , alle drie [zyn ze] vangelyke macht , in een goddelyk onafscheidelyk weezen , door 't welke alle dingen geschaapen zyn en onderhouden werden.

4. Van Christus en zyn werk der Verlossinge schryft hy ter zelve plaats p. 676. dit volgende : „ Op dat echter de ziele ook wederom gereinigt wierd , en zich als dan het gereinigte lichaam ook wederom met de gereinigte ziel mocht vereenigen ; zoo heeft God aan *Adam* beloofd , dat uit het zaad der vrouwe iemand gebooren zoude werden , die de slange , *Lucifer* , haaren verleider , den kop vermorzelen , haare ziele van hem verlossen , en weder rein maaken zoude. Aldus is de tweede Perzoon der Godheid , de Zoon Gods , het Woord des Vaders , de Middelaar en Verlosser onzer verdoemde zielen geworden , als die van den Vader beloofd was , en door een onuitspreekelyke verborgentheid van den heemel is needer gedaald , en uit den H. Geest in de zuivere , kuifche , van God voorheen daar toe verordineerde en uitverkoorene *Maagd Maria* ontfangen geworden ; waar door zich God met de menschheid vereenigt , en een ware God en mensch op deeze weereld gebooren is. Deeze was de beloofde *Messias* en Slangen-treeder , die onze schulden betaalen wilde , die ook door meenigvuldig lyden en groote smerten , zich eindelyk aan het hout des heiligen kruices , voor onze zonden aan zynen heemelschen Vader opgeoffert , en zyn onschuldig bloed vrywillig voor de gansche natuur vergooten heeft , en daar door alle verdoemde zielen , die alreede in de Voor-Helle zaaten , en echter aan de belofte geloofden , zoo ook alle de andere zielen , die na deeze bloedige offerhande , op den Verlosser haar geloove vestigden , en zyn woord hielden , door zyn bloed heeft afgewassen en gezuivert , en door zyn opstandinge en Heemelvaart in het Paradys gevoert ; door de welke hy ook ons wederom verryzende gemaakt , den Heemel geopend , en de menschelyke natuure met de Godheid vereenigt heeft ; ja hy heeft ons voor den Stoel Gods behouden , zuiver en verklaart gemaakt , en met zich tot in den Heemel opgetrokken. Dus is die vervloekte menschelyke ziele , door het bloed *Jesu Christi* , van den eeuwigen dood en vloek wederom verlost , van alle onreinigheden gezuivert , in haare onnoozelheid herstelt , en met den heemelschen Vader weder verzoent geworden.

5. Van het rechte en valsche geloove , of bygeloove verklaart hy zich *Lib. de superstition. & ceremon. p. 249.* dusdanig : „ In *St. Jacob* moet niemand gelooven , noch in *St. Pieter* ; die nu echter in hen geloofd , die mag zich zelve gezont en lam gelooven. Dit is nochtans het rechte geloove niet , het geloove behoort alleen in eenen God gevestigd te zyn. Hierom is het gebod gegeven ; dat men gelooven zal in eenen God , en in zynen eenig-gebooren Zoon *Jesus Christus* , en daar meede is alles uit. Dewyl nu het geloove teekent [wat we zyn ,] en anders niet , en het geloove in God is , zoo is het ook maar God alleen die teekent. Nu volgt , dat ik in geenén anderen behoor te gelooven , als in God. Dit is het gebod , door welk gebod wy alle andere bygeloovigheden voorkoomen. Ter zelve plaats „ Nu komt het geloove uit God , en moet in God blyven , dat is , wederkeeren in hem , uit wien het zelve gesprooten is ; indien niet , zoo is het verkeert enz. En noch aldaar p. 251. „ *Christus* heeft gezegt ; Biddet niet in 't openbaar , maar gaat in uw slaapkaamert-

„je : Uit wat reede ? Indien gy opentlyk bidt , wat werd daar uit ? Niets ,
 „ als alleen een beginzel en oorzaak van Afgoderye : hierom heeft het
 „ Christus ook verboden . Want wanneer gy opentlyk komt te bidden ,
 „ zoo ziet het de gemeene man , die doet het u na , en gy beweegt hem
 „ dat hy ook eeven zoo doet , als gy ; en valt in die inbeeldinge , dat hy
 „ 't moet doen , dat is , veel daar heen rabbelen , als gy : Als dan zyt
 „ gy zyn God , en hy volgt u , en niet Christus na , die hem gebod in
 „ 't verborgen te bidden . Over zulks alles , wat onze plicht is te doen ,
 „ zal heimelyk en in 't verborge geschieden : Want wy moeten door ons
 „ zelve niemand beweegen , maar in Christus en in zyn lyden , daar
 „ heene moet een iegelyk eenvoudig mensch geweest en geleert wer-
 „ den . Indien iemand anders doet , zoo is hy een bygeloovig mensch ,
 „ die niet geloof na het gebod en de leere Christi , maar zyn geloove
 „ rechtet na de menschen .

6. Van de Weedergeboorte zyn dit zyne gedachten : „ Gelyk in de
 „ weêrld het beginzel aller dingen goed en Gode welbehaagelyk geweest
 „ is . Zoo heeft de tyd den goeden aart (of hoedaanigheid) verbroo-
 „ ken , en ze is in goed en quaad gescheurt , het goede is in quaad veran-
 „ derd geworden . Deeze aart moet onweederspreekelyk zoo wel in den
 „ heemel , als op de weêrld verstaan werden ; overmits van de Engelen ,
 „ die in 't eerst wonderlyk , schoon en wel gemaakt waaren , een gedeel-
 „ te zich verzondigt heeft , en een ander niet . Indien nu God zyn Ryk
 „ niet met bevleete wil bewaaren , maar met die geene , die wachten op
 „ den Huisvader ; zoo volgt , dat de anderen van het Ryk Gods zyn uit-
 „ gestooten geworden en de reine behouden . Hierom heeft het de godde-
 „ lyke voorzienigheid voorheen ontrent haar Ryk alzoo bestelt , dat de
 „ mensch , eer hy in 't Ryk Gods komt , eerst beproeft zou werden , ge-
 „ lyk het goud in het vuur : En booven alle proeve , moet hy het vleesch
 „ der nieuwe geboorte aantrekken , naamelyk , dat ontvangen werd van
 „ den H. Geest , en zonder 't welke geen mensch ten heemel kan ingaan ;
 „ en dat daarom , om dat het de goddelyke voorzienigheid behaagt
 „ heeft , aan geene van haare schepzelen te vertrouwen , 't en zy dan dat ze
 „ van den heemel en uit den heemel nieuw gebooren zyn . Insgelyks , is
 „ ook van de Engelen wel te verstaan , dat die geene , die geen helsche
 „ geesten zyn geworden , wel ter deegen van God beproeft zyn , en na
 „ een volmaakte beproevinge bestendig zyn gebleeven , en alzoo
 „ tot het Ryk Gods bevestigd zyn geworden . Gelyk dan alleen de
 „ menschen , die in de nieuwe geboorte bevestigd zyn , het Ryk Gods
 „ bezitten , en de anderen den afgrond der hellen .

7. Hier beneevens heeft hy ook op andere plaatzen , de waarachtige
Philosophie ; van de gemeene en valsche , gestaedig onderscheiden , als
 „ wanneer hy zegt in *fragmentis libri Philosophiæ de animabus mortuorum* p. 272.
 „ Want het menschelyk licht moet hier niet alleen gebruikt werden , maar
 „ ook het licht der Schriftuure , om den grondslag der *Philosophie* daar op te
 „ bouwen : Want ei lieve , wat is doch de *Philosophie* , die niet uit de Schrift
 „ haar begin neemt ? Niets enz. *Lib. Philosophiæ de Superstitionibus & Ceremoni-
 is* p. 251. „ Maar my als een *Philosooph* , die zyn *Philosophie* grondvest op
 „ den hoeksteen Christus , betaamt te spreken en te ontdekken ; op dat
 „ het geene in twyfel is , niet in twyfel blyven moet , maar het vast en
 „ zeker zy , waar uit een iegelyk ding voort komt en zyn aanvang neemt .
 „ Noch in *Philosophia occulta* p. 286. „ Daarom moeten wy alle deezen ge-
 „ waanden grond verlaaten ; en alleen onze herte en vertrouwen stellen
 „ op den rechten Rotssteen . Dat is , wat met de Schrift bestaan kan , en

„wat uit het licht der natuure, en de Fontaine der waarheid ontspringt
 „en voortvloed. Wy nu willen hier met slechte en korte woorden be-
 „schryven en voor ons neemen, de heimelyke verborgene dingen, die
 „voor my, noch *Heurik Cornelis Agrippa*, noch *Petrus de Abano*, noch
 „ook *Trithemius* niet verstaan noch beschreeven hebben. Niemand er-
 „gere zich aan dit myn schryven en *philosopheeren*, maar beproeve en
 „overweege alle de woorden wel: Als dan zal hy ondervinden en zien,
 „uit wien ik spreek; en of ik uit den duivel, of uit het licht der natuur
 „zulks weete en ervaaren heb enz. *Fragm. 1. Philosophiæ de animabus mor-
 tuorum.* „Iemand weet veel, en uit het weeten werden veele dingen open-
 „baar; echter alles door de barmhertigheid Christi enz.

8. Van de waare en valsche Medicyns of Geneesmeesters heeft hy des-
 gelyks zeer grondig geoordeeld, en voornaamelyk beweerd, dat het geen
 recht Genees-meester was, die der verlichtinge en bestieringe Gods niet
 genoot, hy mocht zoo lang op de Hooge-Schoolen geweest zyn, als hy
 wilde: want aldus schryft hy (*in Defensione Prima p. 54.*) „Dus wil ik
 „my verdedigt hebben, dat ik met recht een nieuwe Genees konst, na
 „de heedendaagsche *Monarchie*, voorstelle, en aan 't licht bringe. En of
 „al eevenwel gezegt wierd, wie leert u dat doen? zoo vraag ik u wee-
 „derom; wie leert heeden het loof en gras wassen? Want die zelve heeft
 „gezegd, komt tot my en leert van my, want ik ben weldaadic en oot-
 „moedig van harten. Uit hem vloeit de grond der waarheid, en alles
 „wat uit hem niet uit gaat, is verleidinge. De Duivel is een duizent kon-
 „stenaar, in wien veel valsche teekenen en wonderen steeken, die ook
 „niet nalaatig is, maar gelyk een brullende Leeuw ons nagaat, op dat hy
 „ons, met hem, tot leugenaars behoude. --- *In Defensione 2.* Overmits
 „vasten en bidden de booze geesten uitdryft, zoo ben ik van gevoelen,
 „dat een Genees-meester voor alle dingen verplicht is, eerst het Ryke
 „Gods te zoeken, die hem daar na geeven zal wat hem noodig is. In het
 2de boek der groote Wond-heel-konst. *Tract. 3. p. 109.* „Dit is een groote
 „misleidinge in de Genees-konst, dat een Genees-meester waand, dat
 „hy niet meer behoeft te weeten, als alleen dat hy een Doctor is, en
 „dat hy genoeg heeft aan dat geene, dat in de Hooge-Schoolen geleert
 „werd: Daar nochtans het zelve niet met al is, als alleen een losse grond,
 „die niet ten einde is, ook niet in het licht der natuure vast staat, noch
 „met het zelve over een komt. En de andere, die Wond-heelers zyn,
 „beelden zich in, dat zy hun konst vast genoeg hebben, als zy bruine,
 „blauwe, groene en witte zalven in een metaale doosjen kunnen maaken.
 „Die een recht Genees-heer, en voor de zieken nuttelyk wil zyn, moet
 „meer weeten, leezen en doen kunnen, als zy alle weeten kunnen daar hy
 „van geleert is, zo dat hunne leeringen en Hooge-Scholen maar jongens-
 „werk by hem geschat werden. Zoo lang dit niet geschied, is het alles ver-
 „looren en te vergeefs. Doch zal het geschieden, zoo moet hy de on-
 „derwyzinge hebben, dat zyn bereiden en kookken der genees-middelen,
 „de Apotheeken te schande maakt; ja zoo t'eenemaal moet hy een an-
 „dere wyze weeten en kennen, dat, daar teegens te reekenen, de Apo-
 „theek maar een morsfery is. En dienvolgens moet hy ook veel meer
 „leeren, als *Avicenna* geweeten heeft, op dat de zelve zich teegens
 „zyn genees-kunde niet verweeren zou kunnen. Wanneer het zoo ver
 „komt, zoo zal het wel staan, in de genees-konst, en de zieken zullen
 „gezont gemaakt werden, die anderzins verdorven, beschaadigt, en
 „vermoord wierden. Zommige mochten misschien meenen, zoo verre
 „kan het niet koomen, dat uit de Apotheeken, mors-keukens, en van
 „de

„de Sophisten wildschutten gemaakt werden : Doch die zelve hebben
 „maar te overweegen , dat de konst geen en vyand heeft , als alleen den
 „geenen , die ze waant te verstaan. Want die dit hen zelve wys ma-
 „ken en inbeelden , dat zyn ze , waar uit de verdorvenheid haar oor-
 „sprong neemt , en voort komt , en die de duisternisse liever hebben als het
 „licht , en liever willen verderven als gezont maaken. Want indien zy zulks
 „niet in hun herte droegen , zoo zouden zy leeren en na wat beeters zoe-
 „ken , en niet dat geene verachten , het welk de konst of diergelyks aan-
 „gaat , maar zy zouden alles met vlyt leezen , overweegen , en liefhebben :

9. Vervolgens , wat ook aangaat de beschuldigingen , als by voor-
 beeld , dat hy een Toovenaar zou geweest zyn , en met den Duivel zyne
 zaaken uitgewerkt hebben , zulks kan zonne-klaar uit zyne eigene
 schriften wederlegt werden. Vermits hy zelfs zeer meenigvuldig en
 ernstig teegens de tooverye , besweeringen , swarte konstenaaren en
 diergelyke schryft ; ja hy vermaant ook de Overigheid zoodaanige gru-
 welen wel strengelyk te straffen. (*Vid. Philos. occulta de conjurationibus*
p. 286. & 287.) Desgelyks beschryft hy ook de boosaardigheid der quaa-
 de Geesten , mitsgaaders haaren afval ; waarschouwende de menschen
 voor haare verleidinge en gemeenschap , alzo zy hen ten verderve , en
 in de verdoemenisse trokken. *Vid. Fragment. Lib. Philosophiæ de dæmoniis*
& obsessis p. 261. Secretum magicum de lapide Philosophorum p. 672. 673. Frag-
ment. I. Philosophiæ de sagis & earum operibus p. 253. & 259. item de sanguine
ultra mortem p. 266. De characteribus p. 278.

10. Belangende nu de magische Characters , en andere buiten gewoone
 uitdrukkingen , die in zyne werken gevonden werden ; zoo heeft hem
 een onbekent Schryver in zyn *Klaare Ontdekking , wat van Paracelsus te bor-*
den is , aldus ontschuldigt : Theophrastus heeft sommige verborgentheeden
 der natuure , ten deele door vreemde teekenen (Characters ,) ten deele ook door
 diepzinnige en geheime woorden beschreeven ; zoo dat het aan elk een niet gegeven
 is , zoodaanigen wysheid , die daar in verborgen legt te begrypen : zoude 't daarom
 uit den Duivel gesproken en geschreeven zyn ? Dat zy verre ; en uit de voorheen-
 bygebrachte voorbeelden is genoegzaam te zien ; dat Theophrastus naarstige en
 godvruchtige leerlingen wil hebben , die met een aandachtig en onophoudelyk ge-
 bed , by God om wysheid en verstand aanhouden ; gelykerwys by zelfs dat schoone
 gebed tot God den H. Geest gemaakt heeft.

11. Doch wat aangaat zyn dronkenschap en los leeven , dat hem
 toegedicht werd ; het zelve komt eensdeels , met zoo veele in de Hi-
 storie bygebrachte getuigenissen , niet overeen ; en anderdeels ook
 met zyne wonderlyke , hem van God verleende , gaaven , ongemeene
 geneezingen en andere omstandigheden zyns leevens , gantsch niet.
 Wat hy zelfs van dusdanige ondeugden gehouden heeft , en hoe hy in
 teegendeel , een godzaalig , heilig leeven heeft aan gepreezen , kan men
 onder anderen uit deeze zyne navolgende bekentenisse zien , (*in Philoso-*
phia occulta) daar hy spreekt , op wat wyze de mensch bezecten en in-
 genoomen werd van den boozen geest , p. 295. „ De dronkenschap is een
 „ oorsprong en fontein van allerhande boosheeden en ondeugden , die
 „ alle door 't ingeeven des duivels van zoodaanige dronkaarts geschieden :
 „ Derhalven , weest maatig in eeten en drinken , noch beswaart uwe her-
 „ ten niet : want de Duivel is altyd tegenwoordig , hoewel onzichtbaar ,
 „ vermits hy een geest is. Ook heeft hy de konst , dat hy overal op den
 „ gantschen omkring der aarde kan zyn : Want hy is een vervuller en
 „ volbrenger van al het quaad , dat op den gantschen aardboodem , van
 „ alle menschen gepleegt werd , en hy loert op de menschen , als de
 „ kat

„kat op de muizen. Over zulks, zoo haast gy u met wyn vol maakt en
 „dronken werd, vaart hy in u, brengt u tot zonden, en bedryft al-
 „lerhande ondeugden en goddeloosheeden in u, voerende u aan zyn zeel
 „rondom, gelyk een Beul den misdaadiger, tot dat hy een einde met
 „hem maakt en hem van kant helpt. Want eeven zoo handeld de Duivel
 „ook met een mensche, tot dat hy hem lichaamelyk komt te bezitten,
 „in te neemen, of wel t'eenemaal in wanhoop te storten. Derhalven,
 „ziet toe gy Epicuristen, Bacchus-kinderen en zoldaatē, die goede
 „Zuip-broeders zyt, en dag en nacht by den wyn zit, noch u niet wilt
 „bestrafen laten, maar u gestaadig met het spreek-woord poogt daar uit
 „te redden, zeggende:

*Een Krygsman en een rechtschaape swyn
 Behooren altoos vol te zyn.*

„Want de Krygslieden weeten niet, wanneer zy sterven zullen; noch
 „een varken, wanneer men 't den keel zal afsteeken. -- Voert een goed,
 „oprecht en vroom leeven, zyt vroolyk, niet kleinmoedig, hebt geen
 „booze gedachten of fantazyen, beeld u den Duivel niet in, verleent
 „de inbeeldinge hier in geen ingang noch plaats by u. Want dus zyn 'er
 „zeer veele van den Duivel bezeeten geworden, daar haare eigenzinni-
 „ge booze gedachten en inbeeldinge de oorzaak van zyn geweest. Daar-
 „om laat zulks na, en bid in de plaats; hebt God voor oogen en prent u
 „dien in, zoo kont gy hem gelykformig, en Gods kinderen werden,
 „en hy zal u zynen Geest toe zenden, niet den zelve zal hy u bezitten
 „en bestieren, en zyne wonder-werken en almachtigheid door u betoo-
 „nen en uitwerken, gelykerwys door *Paulus* en alle de andere Apostelen
 „geschied is, die alle in deezer voege, met den H. Geest Gods zyn be-
 „zeeten geweest. Derhalven, volgt deezen raad na, en slaat ook den
 „Duivel en alle quaade zinnen en gedachten uit uw hoofd: Want daar door
 „konden wy ons zelve misleiden, en zeer licht den Duivel aan en tot ons
 „trekken, van hem lichaamelyk bezeeten werden, en in wanhoop
 „raaken, alzoo dat wy in 't laatst ons zelve om 't leeven brengen, en
 „een einde neemen, als *Judas*, *Achitophel*, en andere diergelyke meer.

12. Eindelyk zal het ook niet schaaden kunnen, zyne uitdrukkinge
 en ontdekte zin van de waare wysheid te verneemen: gelyk dan dezelve
 in 't II. Deel zyner Werken p. 318. in het boek *van de grond der Wysheid*,
 aldus luid: *Niets is uit ons; wy zyn niet onzes zelfs, maar wy zyn Go-*
des; daarom moeten wy uit hem beproeven, wat in ons is: Hem
hoort het toe, niet ons; Hy heeft ons het lichaam gemaakt, en het lee-
ven en de wysheid daar en booven gegeven. Want uit hem neemt alles
zyn oorsprong. Hier beneevens moeten wy nu verder weeten, waarom
de mensch op der aarden is, waarom hy een ziele heeft, wat God met
hem voor heeft, en wat hy zelfs behoort te doen. Hier uit werd nu ge-
vonden, wat de mensch is, en waarom hy op aarden is: En hier uit
weeder, waarom hy leeft, en waarom hy gebooren is: Waaruit nu
verders verstaan werd de mensch in zyne wysheid, dat is, dat voor alle
dingen behalven den mensche, noch moet verstaan werden de Vader der
Wysheid, wie hy is, hoedaanig hy is, en wat hy is: Dat zelve is ook
het kind, dat is de mensch. Want uit den mensche kunnen wy niet ver-
staan, waarom hy op aarden is, waarom hy geschaapen is, noch wat hy
is. Maar uit den Maaker, Schepper enz. daar uit kunnen wy speuren,
waarom de mensch geschapen is, en wat zyn eigenschap op de weerd is:
Deeze eigenschap neemt zyn oorsprong uit den Vader der Wysheid. Die

nu den Vader kent , die kent ook den Zoone. Want de Zoon erft van den Vader , niet te dier plaatze , aangaande het [weerdlyk] goed , vermits de Vader der Wysheid , geen Vader des [weerdlyken] goeds is , maar alleenlyk der wysheid. Derhalven is de wysheid genoegzaam by alle menschen. Want zy hebben alle de wysheid , en niemand kan zeggen , dat hy meer heeft als een ander , of minder als een ander. Want alzoo min , de eene mensch een lidmaat weiniger van God bekoomen heeft als een ander , alzoo min is hy misgedeeld van de wysheid : Want gelyk de Keizer is , alzoo is de Boer ; gelyk Christus , alzoo de mensch. Hierom zoo weet , gelykerwys het lichaam een ding is in alles , en niemand in het zelve arm of ryk , maar alles gelyk is ; alwaar geen lid kan zeggen , dat hy in het lichaam meer een lid , als het ander is : Alzoo kan ook niemand , aangaande de Wysheid , zeggen , dat hy van de wysheid misdeeld , en eenvoudig en ellendig begaafd is , zynde van verstand berooft , van vernuft berooft , en van weetenschap berooft ; alles niet met al. Want dit alles is wel aldaar. Maar dit is 'er van , dat wy grootelyks vergeeten , en niet achten en trachten na dat geene , dat ons tot de wysheid brengt en vermaant. Die slaapt , weet niet met al ; want hy denkt nergens aan. Zoo ook die los leeft , zuipt en de luyard speelt , erinnert zich van dat geene niet , dat in hem is , maar door zyne luyheid , verzuimt hy het werk zyner wysheid.

Is het niet zoo ? wanneer een Gemeente te zaamen komt , zoo weet niemand iets , en alle de menschen zyn eenvoudig , behalven een , die geeft raad en wyft den weg : en wanneer hy het zelve aan de Boeren heeft voorgesteld , zoo zeggen zy alle , ja , by God ! hy heeft gelyk , en 't is zoo , als hy zegt. Indien nu deeze raad en aanwyzinge niet alzoo wel in u was gelegen , als in hem , hoe zoud gy hem getuigenisse kunnen geven , dat hy gelyk hadde ? Gy betuigt , dat hy gelyk heeft , met u zelve. Dienvolgens , zoo hebt gy die zelve weetenschap in u ook , alzoo wel als die geene ; maar gy hebt gemist , en het u zelve niet erinnert ; want dus zegt gy , ik heb zoo verre niet gedacht : Althans zyt gy een getuige uws zelfs , dat gy geslaapen hebt in de erffenisse , die gy bezit. Want alle menschen hebben een erffenisse , niemand heeft meer noch minder : de een vergraaft ze en laat ze leggen , en verwaarlooft ze ; de ander doet 'er winst meede , de eene veel , de ander meer enz. en alzoo , na dat wy het erfgoed aanleggen , oeffenen en gebruiken , daar na hebben wy veel of weinig : en nochtans hebben wy 't alle ; want het is in ons.

Nu is de grond deezes oogmerks , wat de wysheid des menschen zy. Dezelve kan nu uit hem niet gehaald werden ; want indien hy slaapt , wie kan met hem spreken , wie kan iets van hem leeren ? Nu slaapt de allerwakkerste mensch , alzoo , dat van geen menschen iets te leeren is , wat in hem woont of is , om een leeringe van hem te ontfangen. Wie kan een onderwyzinge van eenen stommen neemen , wat in hem is ? Niemand ; overzulks ook niet van de mensche. Maar van den Vader des menschen werd het geleert. Want daar is een onderscheid tusschen Vader en Zoon ; doordien de Vader bequaamer en nuttelyker om te onderwyzen is als de Zoon , en de Vader openbaar is , doch de Zoon niet ; ook werden uit den Vader des Zoons weezen , leeven , aard , eigenschappen en ampt enz. bekend. Nu is de mensch een Zoon en heeft de wysheid ; echter niet van hem zelve , maar van den Vader der wysheid. Die nu de wysheid des menschen leeren wil , die kan ze uit den Zoon niet leeren ; maar hy moet ze uit den Vader leeren ; vermits de Vader openbaar is

in de wysheid , en hy dezelve opentlyk voor den dag brengt en ver-
roont.

Op dat wy nu verders het voorneemen moogen zien van den Vader der
Wysheid , en de Zoon met zyn wysheid verstaan werde : want het moet
eindelyk eens openbaar werden , wat de wysheid des menschen is in alle
dingen ; vermits al het geene , wat zyn hoofd [of verstand] doet en
uitwerkt , tot zyn Vader moet gebracht werden : zoo is noodzaakelyk te
weeten , wie die zy . Want waar in de Vader den Zoon maakt , daar in
moet men de wysheid leeren kennen : en wat de Vader is , dat is ook de
Zoon ; noch de Perzoon of gestalte brengt hier ontrent geen beletzel :
Want ik spreek van de Wysheid , en niet van de Perzoon . Indien wy
nu weten wat wy zyn , en waarom wy tot kinderen aangestelt zyn : zoo
weten wy ook wat onze erffenisse is ; die dan vervolgens by allen geheel
is en geenzins gebrooken . Want alzo weinig als het leeven in den men-
sche kan in stukken verdeeld , of aan iemand meer of minder gegeven
worden , als aan een ander ; maar aan allen gelykmatig moet gegeven
worden : Alzo , gelyk het met het leeven is , moet gy 't ook verstaan
van de wysheid , dat de meeste als de minste , en de minste als de meeste
eene zaak is in de uitdeeling , alzo , dat geen weg noch maat gelyk-
vormiger kan zyn , dan deeze uitdeeling .

Alle wysheid is den mensch noodig om te erven , gelyk ze dan ook
zyn erfdeel is . Want zoo groot en eedel is de mensch , dat hy het beeld
Gods draagt , en een erfgenaam is van het Koninkryke Gods . Nu is het
ontrent den mensch alzo geschaapen , dat God den Duivel , den Satan ,
den Beelzebub tot een vyand heeft . Want de waarheid kan niet zonder
vyanden zyn ; zy moet haaren vyand hebben . Nu is God de hoogste
Waarheid ; en de Duivel de hoogste leugen : De Duivel bevecht God niet ,
hy kan hem niet teegen streeven , hy roerd hem niet aan , noch hy komt
ook niet in zyne plaats ; doch de mensch is geschaapen in Gods plaats op
aarden , dien kan de Duivel aantasten en benyden ; want deeze komt niet
voor Gods aangezicht , maar wel de menschen . Nadien nu de mensch op
aarden de zaake van God moet waarneemen , God looven en pryzen ,
en zyn werk verrichten ; zoo is het ook noodwendig , dat hy Gods Wys-
heid hebbe , dewyl hy een erfgenaam zyns Ryks is ; ook zal uit de men-
schen het getal , tot de vervulling des Heemels , genoomen werden ,
naamelyk zoo veele , als 'er duivelen uit den Heemel , in den afgrond
der hellen , verstooten zyn . Dit geral moet vervult werden , en na dee-
ze vervulling , zoo zal 'er geen heemel en aarde meer weezen , maar
de heemel zal het alles zyn . En gelykerwys in eene zaal , danssen , droef-
heid , lagchen , schreyen , gezontheit , krankheid , dood enz . zyn
kan ; alzo zullen ook de ruimten weezen des laaften Ryks . Dus zal nu
de mensch die plaats vervullen en daar in koomen , en ook het deel
(of werk) Gods op der aarden waar neemen teegens den Duivel ;
waarom ook de mensch is geschaapen geworden , en in het Paradys ge-
bracht . En hoewel hy het gebod verbrooken heeft , niet uit verachtinge ,
[of eerloosheid] maar uit dwang ; op dat de mensch uit het Paradys in
de weerd zou koomen in de plaats van God , en dat hem , niet God ,
maar de Duivel noodzaakte om 'er uit te gaan , zoo heeft de slange *Eva*
bedroogen . Hier uit volgt ons nu alleenlyk een afbeeldzel na , op dat wy
in onze herte den Verleider niet zouden vergeeten , maar een erfvyand
des Duivels zouden sterven en blyven tot in der eeuwigheid : En byaldien
ons Christus niet had koomen te verlossen , wie zou 'er ooit zaalig ge-
worden zyn , en alzo zyn wy ook om ons zelfs wille , genoodzaakte

vyanden des Duivels; die dit vergeet, is rampzaalig, hebbende den erfvyand lief in de plaats van God, in wiens naam wy alhier op aarden zyn. Hierom nu is het betaamelyk; (dewyl uit zulken treffelyken grond de wysheid des menschen haar oorsprong neemt) die zelve te ondervinden, hoedaanig zy in ons is; en dat wy alhier niet op der aarden zyn, om te beminnen en te trachten na dat geene, daar de Duivel in den heemel na getracht heeft; want, de Duivel beoogde zyn eige hoovaardye en heerlijkheid enz. Dienvolgens, indien wy zulks op aarden ook beoogen, zoo kunnen wy nooit dat geene erlangen, daar wy toe bestemt waaren.

Verder dient geweeten, dat even zoo groote macht, als de Duivel in den heemel gehad heeft, aan den mensche gegeven is; de Duivel mocht nu hoovaardig zyn of niet. Hy wierd hoovaardig, daarom wierd hy verstoeten. Dus kan de mensch ook hoovaardig of niet hoovaardig zyn, hier in is hy den Duivel gelyk, toen hy noch een Engel was; en even als het hem gegaan is, alzoo zal het ook die menschen gaan, die zoo zyn als hy. Want wy zouden Engelen werden en geene duivelen, daar toe zyn wy geschaapen en in de weereld gebooren geworden.

De reede hier van is deeze, om dat God eenmaal van den Duivel aangeraast is, willende hy Gode gelyk zyn: daarom verstiet hy hem. Nu wyders; God heeft den mensche in de weereld geschaapen, en hem daar in laten gebooren werden; en heeft ook de weereld voor hem geschaapen: doch hy heeft hem niet willen in den heemel hebben, maar hem in de weereld, van den heemel gescheiden: echter wat hem noodig was, dat heeft hy hem, gelyk aan een Engel, op de weereld gegeven; zoo dat hy een lichaamelyken Engel is. Komt hy nu te zondigen en hoovaardig te zyn, zoo werd hy niet van den heemel, maar van de weereld gestooten: Want uit den heemel stoot God niemand meer, dan eene reize, en daar na niet meer: Eenmaal werd hy gebooren, en nooit meer, eens sterft hy en nooit meer, alles geschied in 't getal van een; een Oordeel, een Ja; een Neen. Derhalven zoo heeft hy, op dat zyn Heemel vervult zou werden, de weereld geschaapen, en den mensch niet in den Heemel, maar in de weereld laten koomen, op dat 'er verder geen onheil in den Heemel meer ontstaan mocht, en het peereld, uit het getal der menschen uitgekapt wierde. Daarom heeft hy voor hem (den mensche) een byzonder Ryk geschaapen, en hem daar in volkoomen gemaakt, niet grof, niet ongeschikt, niet onverstandig: maar de wysheid heet hy den mensche klaar, rein en zuiver gegeven. Doch, gelyk de eene mensch grof is van leeden en de ander teer van leeden, wie van die twee is te pryzen of te laaken? Geen van beiden; want zy hebben beide een maage, hart, rood bloed, rood vleesch, witte beenders, merg, hair: Dus is in 't verstand de kracht, en niet in de schranderheid of 't vernuft; 't vernuft is een vreemt dierlyk ding, na welks welstand men niet zal oordeelen, maar alle menschen in eere houden. Want by allen is, wat in u is; in een iegelyk legt, wat in u legt: Gelykerwys den Armen zoo wel het zyne in den ruin wást, als den Ryken: Alzoo is het ook met den mensche, in hem leggen alle hand-werken, alle konsten, echter niet alle openbaar; in deeze is dit, en van al de rest niets meer; in geenen wat anders, en verders ook niet meer; en nochtans zyn ze alle in hem, en hy heeft ze alle: het opwekken dat 'er geschied, brengt de weetenschappen aan 't licht voor zoo verre ze opgewekt werden. Leeren van menschen is geen leeren, het is voorheene al in den mensche, het is maar op te wekken en te errinneren. Want alzoo weinig als gy een stuk houts kunt leeren danssen, en een hond spreken; alzoo min kunt gy een leerling

uit u leeren: want het is in den hond, noch in 't hout niet, dat in den leerling is. Hierom is een kind een twyfelachtige zaak; zoo als gy 't oefent, zoo hebt gy 't. Wekt gy 't op door een Schoenmaaker, zoo is het een Schoenmaaker; wekt gy 't op door een Metzelaar, zoo werd het een Metzelaar; en komt gy 't op te wekken door eenen Geleerden, zoo werd het een Geleerde. Daarom werd het al zoo, om dat alle dingen in het zelve zyn; en wat gy in het zelve opwekt, dat komt voor den dag, en al het andere blyft slaapen. Waaren de konsten niet met het vleesch en bloed gebooren, nooit zoud gy 't in de kinderen kunnen inbrengen, dat gy nu kunt. Derhalven zyt gy met haar een leerling, gy wekt de leerlingen op, en zy u: dat is, een ander kan u ook leeren en opwekken in een andere zaak, die by u slaapt: eeveneens als ontrent de leerlingen en kinderen geschiedt.

13. *Van de Zitplaats der Wysheid, het menschelyk gemoed, stelt hy p. 30. neder needer.* Het gemoed des menschen is zoo een groot zaak, dat het niemand moogelyk is uit te spreken, en gelyk deeze drie: God zelfs, de eerste stoffe, en den heemel onvergankelyk zyn; al zoo is ook het gemoed des menschen. Hierom werd de mensch zaalig door 'en met zyn gemoed, dat is, hy leeft eeuwig en sterft nimmermeer; al zoo min als *Enoch* en *Elias*, die ook haar gemoed recht gekent hebben. En indien wy menschen ons gemoed te recht kenden, zoo was ons niets onmoogelyk op aarden. Doch, om dit gemoed recht te kennen, wanneer het in zyn verheffinge is, zoo weet, dat het gemoed in zich zelve verzonken en verdrongen is; dat is, de mensch is met ziende oogen blind, met hoorrende ooren doof, met zyn neus ruikt hy niets, met zyne handen raft noch vat hy niets, zyn lichaam gevoeld niets. Dit is nu aldus te verstaan: Hy ziet wel, maar hy weet niet wat hy ziet; hy hoort wel spreken, maar verstaat niets; hy verneemt wel den klank en galm van een iegelyk ding; doch hy weet echter niet wat het is, hy begrypt het niet. Insgelyks, hy smaakt wel, maar hy weet niet wat hy smaakt. Hy vat wel, maar hy weet niet, wat hy vat: Want hy heeft zich alleenlyk aan die zaak, die hem in 't gemoed legt, verzien en vergaapt, gelyk een aap in een spiegel, of als een kind, aan een mooye kraag of een gek aan een schildery. Want een mensch die in zoodaanige diepe gedachten, en in zyn gemoed aldus verdrongen is, die is eeveneens als of hy zyne vyf zinnen had verlooren, en die voor de grootste zot gehouden werd; doch hy is echter by God de allerwyste mensch, aan wien hy zyne geheimenissen bekent maakt, en in het verborgene laat inzien, meer dan aan alle de Wyze des weerlds.

Hierom moet gy ook weten, dat de volmaakte inbeeldinge, die van de starren komt, in het gemoed haar oorsprong neemt, in het welke al het gestarnte verborgen legt. En het Gemoed, het Geloove en de Inbeeldinge, zyn drie dingen te reekenen: want de naamen zyn verscheiden; zy hebben echter eeven gelyke kracht en macht, vermits het een uit het ander komt. En ik kan de zelve by niets anders vergelyken, als by de Drie-eenigheid Gods. Want door het Gemoed koomen wy tot God; door het Geloove tot Christus, en door de Inbeeldinge (*imaginatie*) ontfangen wy den H. Geest: Weshalven ook voor deeze drie, gelyk voor de Drie-eenigheid Gods niets onmoogelyk is.

Indien wy nu aldus op der aarden door ons Gemoed tot God koomen, door het Geloove tot Christus, en door de Inbeeldinge den H. Geest ontfangen: zoo werden wy gelyk als de Apostelen, wy vreezen noch dood noch gevangnisse, noch pyn noch martelizeeringe, geen arbeid,

armoede, honger noch iets anders, dat diergelyk is. Daar en booven, wy kunnen den Duivel uitdryven, de zieken gezond, de dooden leevendig maaken, en de bergen verzetten, gelykerwys wy van de Drie-eenheid Gods schryven. Wy hebben een Voorbeeld in de Betrachtinge: want als wy iemand zien betrachten, die een bezef heeft van die dingen, daar hy in speculeerd, en hy laat daar van niet af, maar er hem ernstig aan geleegen zyn, zoo komt hy door zoodaanig speculeeren de practyk (of oeffening) te vinden. Want niemand kan op een andere wyze tot de oeffening raaken, 't en zy alléén door de bespiegeling en betrachtinge; het moet eerst alles wel bespeculeerd zyn. Ja ook alle ambachten en konsten hebben haaren oorsprong uit de speculatie en de bespiegeling. En dit staat hier ook te weeten, dat men altoos in der nacht, wanneer alle lichaamelyke dingen rusten, verslooten en stil zyn, op 't beste en nuttelykst [een zaak] bespiegelen, overpeinzen en zich verbeelden kan, en ook in heimelyke, byzondere en daar toe welgeleegene plaatsen, alwaar men van geene menschen overschreeuwt, verfhrikt of verhindert kan werden; daar by ook met een nuchteren lichaam.

14. Verders schryft hy (in fragment: de fundamento sapientie p. 392. enz.) van de Openbaaringe en de werkinge der Wysheid in de witterlyke weêrld; als van de openbaaringe en vindinge aller konsten.

In 't eerst is de Genees-kunde by de Propheeten geweest; en zy wieden Propheeten genaamt, om dat zy meer wisten als het gemeene volk, en het welk het gemeene volk niet verstond. Alle de Propheeten heeft men Natuurlyke Voorzeggens genoemt.

De Natuur, die alle dingen leert, en wat zy niet kan, dat erlangt zy van den H. Geest: de H. Geest en de Natuur stemmen overeen; dat is, daagelyks is de Natuur een Licht uit den H. Geest, en zy leert van hem, en aldus komt het in de menschen; gelyk als slaapende.

Vermits nu het Licht der Natuur een Leerling is des H. Geestes, zoo bid de Leerling zynen Meester; leert my dit of dat, en hy leert het hem. Aldus komt het in den Leerling; als het nu in den Leerling is, zoo werd de Leerling tweevoudig, dat is, hy spreekt met hem zelve, en geeft ook zich zelve antwoord.

Een tweevoudige Leerling is, de perzoon en de droom: Desgelyks, de perzoon des Satans, en de perzoon des verzochten: De perzoon der Geesten, de perzoon der Raads-lieden: en al te zaamen is het een licht der Natuure, en het Licht der Natuur geeft antwoord aan zyn perzoon, dat is, aan zich zelve. Want gelyk een Schoolmeester vooft zyne naarftege discipelen niets verbergt, maar hen onderwyft wat hem teegen de borst is: Alzoo ook en noch veel meer leert de H. Geest het Licht der Natuur, ontrent die dingen, die zyn perzoon nadeelig zyn: Want het waarachtige Licht der Natuure en de perzoon verdeelen zich niet.

Nu is wyders het Licht der Natuure een licht, het welke ontflooken is uit den H. Geest, noch 't en werd niet uitgebluscht; want het is wel ontflooken. Eeven zoo is het in de mensche; het wast teffens met hem, gelyk het leeven op, en het werd ook alzoo gebooren. Nu begeert het licht hoe langer hoe meer te schynen, en hoe langer hoe krachtiger: Gelykerwys het leeven door de Genees-kunde, begeert hoe langer hoe meer te leeven; alzoo is ook in het Licht der Natuur een heete begeerte tot de ontfteeking.

Hoe spreekt de Genees-heer met zyn leeven? hy zegt tot het zelve:

Eet

Eet dat, drink dat, zoo zult gy leven en niet sterven. Eeven zoo spreekt ook de H. Geest met het Licht der Natuure, dit moet gy hebben, dat moet gy doen, dat enz. zoo komt gy schynzel te geeven of te ontvonen en geleerd te werden. Nu leert de H. Geest alléén maar dat geene, dat het begeert. Daarom zegt men, de Natuur heeft haar gezondheid begeert, en hy at, en genas: en in deezer voegen scherpt de Natuur zulks in.

Doch op dat wy tot de verdeelinge en onze voor genoomene stoffe koomen; zoo is dit onze oogmerk, dat wy den Schoolmeester aller wysheid, aller konsten, en van alle onze weetenschap voor stellen, en wie die geene is, die ons alles geeft; vermits wy van ons zelve niets hebben, als, gelyk gy ziet, dat het lichaam ziek en dood is, mitsgaaders veelerhande swakheeden, eilendige gebreeken, en ongemakken onderworpen. Insgelyks is ook onze vernuft met dusdanige gebreeken, op veelerhande wyze beladen; dat is, in krankheid, die het zelve overvalt; zoo dat wy ook niet met gezonde herzenen het einde kunnen bereiken, dat wy wel zouden wenschen; gelyk ons de ziekte ons voorneemen verhindert, door het afneemen onzer krachten; eeveneens kan ook het vernuft een swakheid overvallen, waar door des zelfs voorneemen verbroomen werd. Daar komt het nu van daan, dat de eene mensch dieper door-grond en meer ondervind, als een ander; na dat de hoedaanigheid der swakheid is, die in zyn vernuft legt.

Dewyl nu het lichaam met zyn ziekte beladen is, zoo werd hy onzinnig en raazend enz. zoo weet ook met eene, dat dit een zeer goede raad is, dat men dien mensch behoort aan keetenen te sluiren; vermits hy zelfs niet bequaam in zyn vernuft is. Nu legt het vernuft ook op de zelve wyze krank, en werd meede bysterzinnig, en door een ziekte aangetast; gelyk het nu noodig is, weetenschap van de krankheeden des lichaams te hebben, alzoo is het ook noodig de krankheeden des vernufts te kennen. En gelykerwys ik voor genoomen hebbe, den grond van een Genees-meester, ontrent de swakheeden des lichaams te beschryven, op dat hy dezelve mocht leeren kennen: alzoo is het vervolgens myn plicht, dat ik ook wyders van de swakheeden des vernufts schryve, waar zy uit voort koomen, dat is, uit wat grond dezelve te verstaan zyn.

Dus hebt gy nu booven gehoord van het lichaam, dat het zelve in twee *sphaeren* of Rondten legt: En hoe dat heemel en aarde zyn Vader is, hoe de mensch uit den Vader den Zoon moet leeren kennen, en hoe alles wat in den mensche is, ook in de weereld is, en alles wat in de weereld is, ook in den mensche. Dit staat nu in zulker voege geschaapen, gelyk ik het getoont hebbe. Voorts zoo weet alhier, dat het hier ontrent de krankheeden des vernufts aldus gestelt is, dat al het verstand der gedierten, die op der aarden en in de lucht zyn, in den mensche is; daar en booven ook het verstand der Engelen, van weegen de ziele.

Hier wilt wel op merken; alle listigheid, wysheid, aart, vernuft, voorzichtigheid enz. wat in alle de dieren des weerlds, ook in den gantschen omkring des heemels, beslooten is, dat is alles in den mensche. Daarom heeft de eene den aart van een Vos, de ander van een Wolf, de derde van een Papegaay, en zoo veele als 'er zyn, overal is het maar diersche vernuft by de wysheid enz. en niets, dat den mensche raakt; maar alzoo de mensch ook een dier is, zoo is hy al het gedierte, dat is, het vernuft van alle dieren is ook in den mensche. Derhalven oordeeld te dier plaatze aldus, dat gy eerstelyk het diersche vernuft grondig

dig komt te kennen , het welk ik u door een byzonder tractaat hier na verklaaren zal , en naderhand het Engelsche vernuft , ook in een byzonder tractaat. Iemand die van konsten , van de Wysheid des Lichts , der Natuure , en wat daar in is , dat den mensche betreft , schryven wil , die behoort eerstelyk den Leermeeſter van zyn wysheid, konst en licht, uit wien hy 't heeft , voor te stellen , op dat die geene , die van hem aangestooken werden , weeten moogen , wat hy zegt , en wat hy hen geleert heeft.

Want een zoodaanige Leere is verkeert , die iemand geeft , zynde in haar eige oorsprong gebooren, en zeer verscheiden van haare eige afkomst, die ook veelerhande Leermeeſters , veelerhande Schoolmeesters , en meede veelerhande Leerlingen gehad heeft. De een neemt dit voor , de ander dat , die geeft zich in het licht , deeze in het diersche vernuft , een ander in de dwaalinge. Thans is het noodig van alle dingen te weeten , van wat oorsprong zy zyn.

Men vind menschen , die van handwerken schryven , en zy haalen ze meer als uit drie oorsprongen. Men vind 'er die van *faculteiten* of weeten-schappen schryven , en zy haalen ze meer als uit zeeven en vyftig oorsprongen. Men vind 'er die in Godgeleertheid schryven , en brengen meer als tien oorsprongen by , en zoo vervolgens in andere zaaken. Veele schryven , en niemand weet wie of wat zyn pen bestierd , noch slaat geen acht om het te weeten. Dat is een groote dwaasheid , dat iemand iets onderwyft , en hy weet niet van wien hy 't heeft , en nochtans moest hy 't weeten : want hy is van zyn eige geschrift geen Rechter , geen Oordeeler , 't is zyn werk niet , maar eens anders.

Hierom behoort hy te weeten , wat het is , [dat hy schryft ,] en daar na oordeelen. Want iemand is verdoold en valsch , die den oorsprong van zyn schryven niet weet.

Doch op dat gy moogt weeten wat van de oorsprongen is , zoo zyn de zelve meenigerley ; maar hoedaanig ze zyn , zult gy hier in 't begin weeten , en 't is daar ontrent aldus.

Dit moeten we eens voor al ons vast in prenten , dat het lichaam niet onzes is , maar Godes ; dat het niet voor ons , maar voor God is gemaakt , niet tot onzen dienst , maar tot Godes dienst.

Indien nu het lichaam dusdanig is , zoo moet het ook zyn gantsche Weezen van God hebben , dat is , van wien hy is ; en wat hy aldus heeft , dat behoort dienvolgens ook alles aan hem , leeven , krankheid , wysheid , gezichte , gehoor , verstand.

Zoo nu hem , die het lichaam gemaakt heeft , alles toe komt ; zoo moeten wy verder weeten , wat ons die zelve geeft , ook moeten we weeten , waarom hy ons dat geene geeft , het welk hy ons geeft ; dat is , dat een mensch behoort volmaakt te zyn , als zyn leeven , dat is , volmaakt ; hy zy dan schoon of mismaakt , zoo als hy wil , zoo leeft hy volkoomen , en het leeven is niet gebrooken. Voorts moet zyn wysheid , zyn konst ook alzoo geheel zyn , dat 'er niets gebrooken aan is.

Nu geeft God den mensche dit alles gantsch , en niet gebrooken : oorzaak ; Want hy heeft den mensch geschaapen , om dat hy teegens den Duivel zou zyn , en hem niets laten af winnen , gelyk iemand die een zwaard draagt teegens zynen vyand ; in deezer voegen zyn wy gevangen in de hand Gods , en gelyk een vis in 't waater leeft , alzoo leeven wy in vyandschap teegen den Duivel. Hierom dient de mensch te weeten wie hy is ? wat hy is ; en waarom hy is ? op dat hy trachte , uit God al zyn macht te neemen , waar van ik wyders schryve.

Op dat ik dan tot de uiterlyke ontleding, van den oorsprong der Wysheid koome, zoo weet voor eerst; dat de Wysheid niet anders is, dan een eenige eeuwige vreugde.

Wie zal de Wysheid beschryven, volgens haare ontleding, als alleen die ze heeft, die kan ze weeten. De mensch weet daar uit dat hy de Wysheid zelfs is, om dat ze in hem is; daarom weet hy ze te beschryven.

Hoedaanig is nu de ontleding der Wysheid? Zy is zoodaanig, dat ze in haar zelve niet kan geoordeeld werden, alzoo weinig als God; doch nadien zy aan den sterffelyken gegeven is; zoo volgt daar uit, dat ze door den sterffelyken moet ontleed werden: en byaldien het sterffelyke niet was, wie zoude kunnen spreken of weeten van de wysheid? Maar nademaal zy in het sterffelyke gevallen is; zoo kan men van haar spreken, en zy is gebooren geworden, heeft leeden verkreegen, en is zichtbaar geworden, die voorheen onzichtbaar was.

Alle konsten enz. zyn in de Wysheid, nu is de konst niet noodig geweest, voor al eer het schezpel was. Maar na dat het schezpel is aan 't licht gekoomen, zoo hebben de konsten moeten zichtbaar werden wegens het schezpel. Nu is de konst, de Wysheid en *Sapientia*, een en 't zelve, dat is, de Wysheid Gods is openbaar geworden; indien de mensch niet geschaapen was geworden; wie wist van Gods Wysheid, en ook van de andere dingen Gods? Niemand, ja zelfs de Engelen in den heemel hebben 't niet geweeten; maar in de scheppinge is de Wysheid Gods aan den dag gekoomen, als meede zyne kracht, zyn macht, en wie God is, en wat zyn Weezen is.

Nu volgt hier uit, dat de Vader der Wysheid in den Zoone genoomen werd, om dat van den Vader zelve alle wysheid en konsten uit gaan: Want de Creatuur heeft God in haar getal; daar uit volgt nu, dat zy openbaar zou werden. De konst en wysheid moet door den Zoon geschieden, en de Zoon behoud den aart zyns Vaders, en leert niet alleen hen beiden om geleert te werden; en de Leeraar is de H. Geest.

De mensch is bezeeten met een diersche hoedaanigheid, maar God niet; dienvolgens heeft hy twee wysheeden, eene diersche en eene Engelsche, de eene blyft, de andere niet.

Aldus is de Wysheid de Vader, in wien alle konsten zyn, en uit wien ze alle uit gaan.

De Vader is machtig tot alles, door zyne wysheid en konst. Alzoo behoorden wy ook alle dingen te vermoogen, en niets behoort ons tegen te staan; noch *Magia* (of Wonder-konst) noch besweeringen, noch bygeloovigheeden, noch konsten van voorzegginge uit geesten; handen of aangezigt: want alle deeze dingen zyn uit God, en ze zyn zyn konst, kunnen wy het niet, zoo zyn wy hier ontrent noch niet opgewekt, maar wy slaapen noch. Uit deezen slaap nu ontstaan de weetenschappen en Schoenmaaker konst enz.

Dit is daar ik van spreek, van den Vader der Starre-kunde, die is gantsch en volkoomen; alzoo behooren wy ook te weezen. Want hy is volkoomen, en onze wysheid is zyne wysheid; en uit zyne wysheid moeten wy onze deuren en poorten des gemoeds open zetten, uit zyne wysheid behooren we schoenen te maaken, die niet breeken, en huizen die niet vergaan, noch de wormen op eeten. Indien wy dat niet doen kunnen, zoo bouwen wy in den slaap.

Derhalven zoo weet nu hier neevens, indien wy den Vader der Wysheid kennen: nademaal hy gantsch volkoomen, en zonder gebreeken is,

in alle konsten: zoo behoort de Zoon ook al zoo te wezen, die in zyn plaats zit; en de Genees-meeſter moet waarachtig zyn en volmaakt in zyn konſt. Want zy zyn Godes, de Rechtſgeleerde, de Godgeleerde, de Starre-kundige, de Philoſooph, de Stook-kundige enz. en zoo alles vervolgens. Niet een *jota*, niet een tirteltje zal van de zaaken aſgaan; dat niet alles zal volkoomen werden, doordien het den Vader alleen toe komt.

Indien wy dit gelooven, zoo zullen wy 't hebben: want door het geloove zullen wy daar na ſtreeven. Doch gelooven wy 't niet; zoo ſtreeven wy niet daar na, en al zoo werd niet met al uit, en wy kunnen niet als liegen en bedriegen, dat zyn onze konſten. Maar indien wy echter onzen Vader gelooven, en vaſt ſtellen, dat hy de Wysheid is, en dat 'er niets anders van nooden is, dan dat alles opgewekt werde uit den ſlaap, zoo zullen wy het alleenlyk opwekken.

't Is eeveneens, als iemand die ſlaapt, die is als dood, ſchoon alles in hem legt, beide leeven en wysheid; doch het opwekken maakt, dat het openbaar werd. In dusdanigen ſlaap werden wy nu gebooren, en wy waſſen daar in op; doch daar uit moeten wy opgewekt werden, zoo ſpruit uit ons wysheid en weetſchap, gelyk alle groente uit het veld door den Zoomer, en op de bergen na den Winter:

Voorts dient geweeten van het Engelsche vernuft in ons. De menſch heeft een ziele, nu is de ziel verſcheiden van het lichaam: het lichaam ſtaat in het diersche vernuft, en dat gaat het lichaam aan. Althans weet gy, dat de dieren gulzig, nydig, moorddaadig enz. op malkanderen zyn; en dit is niet engeliſch, maar beeftachtig of diersch. Dienvolgens, de menſch die van deezen inborſt is, die is diersch en niet engeliſch.

Maar dit is engeliſch in de dingen: De menſch zal zyn lichaam in zyn vernuft niet gebruiken, als alleen wat aangaat om zyn noodzaakelykheid te weetē. Wyders is de ziele in hem, die blyft eeuwiglyk: deeze ziele heeft het vee niet, die moet de menſch voor hem houden; noch zy werd ook niet krank, de diersche werd alleen krank, maar de engeliſche niet: want een iegelyk menſch heeft twee wysheeden, eene engeliſche en eene diersche; zyn wille ſtaat, in welke hy wil.

Nu zal ik verders het diersche vernuft aanwyzen, naamelyk, van wien het is afgekoomen. Daar is een vernuft in alle dingen, het welk de voogelen, koeyen en menſchen hebben. Deſgelyks is het ook in de dwaal- en andere ſtarren, in de lucht, de aarde en het waater; hierom komt uit haar de diersche natuur, en de liefde tot de dieren en tot het ſchepzel. Want een hond en een menſch, een koe en een menſch voegen zich te zaamen, gelyk by gelyk van natuure: Want daar zyn ze een gedierte, en leeven het zelve; gelykerwys een menſch, na de ziele, een en 't zelve met de Engelen is, en werd als de Engelen: Al zoo, na den lichaame, werden en zyn wy gelyk de dieren, en daarom leeven wy ook als de dieren, een iegelyk menſch heeft het zyne, dat met de dieren kan vergeleeken werden. Dit diersche vernuft is wel te kennen, en te verſtaan: Want zy zyn den Slag of Beroerdheid onderworpen, zommige menſchen ook; zy zyn de Vallende ziekte onderworpen, zommige menſchen ook; zy zyn de Darm-pyn onderworpen, zommige menſchen ook, enz. en aldus vervolgens vind gy in alle dingen, dieren en menſchen te zaamen, met allerhande gebreeken der krankheeden, als meede van eeten en drinken, en ook diergelyks in het vernuft. Hierom is onze voorneemen om het diersche vernuft ter deege te ontdekken.

Het Engelsche vernuft is in *Adam* ingestort, en komt door de geboorte aan ons. Desgelyks, zoo weet ook van het diersche vernuft dier dingen, die van geen diersche natuure zyn, als van de heemel, de lucht, het aardryk, vuur en waater, wat in de zelve verstand en vernuft geheeten werd; naamelyk, dit is het vernuft in de aarde, dat ze kaare boomen, loof en gras geeft. Doch, hoe komt echter het diersche verstand der vier Hoofdstoffen in ons? Aldus: In den heemel is het vernuft, en het diersche verstand: dat is, het leeven, het beleid, het voedzel enz. des dierschen verstands is in den heemel en komt uit den heemel, en het werd daar in onderhouden, gelyk het lichaam van het aardryk.

Indien gy nu den oorsprong des Engelschen en dierschen vernufts verstaan hebt; uit wien het de mensch heeft en wat hy heeft, dat is, op wat wyze het in hem is; en hy uitterlyk als in een spiegel kan zien; hoedaanig zy beide in den mensche leggen en zyn: zoo zyn we nu verders gehouden om te schryven, hoedaanig zy zich in den mensche openbaaren.

Dewyl nu de mensch zulk een engelsch en diersch vernuft heeft, zoo weet dan, dat zy beide met hem opwassen, een iegelyk met zyn wezen en aart: echter onwetende en ongevoelyk voor den mensche, tot dat zy opgewekt werden.

Doch nu zal ik vermelden, wat zich zelve komt op te wekken, dat is, hoedaanig de kunsten tot ons koomen, hoe wy ze leeren, en door wat middelen.

Nu is die zelve kracht in diervoegen in t gestarnte, als de hitte in de koolen, het zyn dieren, en zyn de boovenste dieren; want gelyk wy op aarden wolven en haazen loopen, alzoo ook in den heemel. Nu hebben zy macht over het diersche verstand, gelyk de H. Geest over het verstand der zielen. Want elk deel heeft zyn byzonder verstand, zynen byzonderen God en Geever: Dus heeft het vee haaren dierschen God, dat is, het *Firmament*, [of Uitspanzel des heemels.] De ziele den eeuwigen God, dat is, den H. Geest. Derhalven, door deeze twee weegen zult gy myn schryven verstaan, zoo van den oorsprong des dierschen verstands, als van den oorsprong des zaaligen verstands.

Want het diersche verstand moet eeven zo veele aanvoerders hebben, als de ziele: hierom ook den heemel en de H. Geest.

Nu hebben zy alle beide eenen verleider, den Duivel en de luyigheid; dat is, onervaarentheid, dat is domheid. De Duivel raakt de ziele, de luyigheid raakt het diersche verstand: een iegelyk heeft een goede ervaarentheid in zich zelve, ontrent beide die zaaken, van noode.

Tot dus verre gaat de eigene verklaaringe van *Paracelsus*, van de waare Wysheid en de vooraangetrokkene punten. Ik moet echter noch in twyfel staan, of wel eenen begeerigen en den grond navorschende Lezer, die des Mans schriften zelfs niet heeft noch bekoomen kan, door deeze weinige uittrekzelen een volkoomen genoegen is gegeven. Derhalven zal ik liever, tot een proef der Paracelsische schriften, noch een geheele verhandeling uit zyne werken hier by voegen, om daar uit eenigzins na believeen, de volkoomene uitvloeyinge of gantschen samenhang zynet schriften, een weinig te kunnen af neemen. Deeze nu staat in het tweede stuk zynet werken.

§. XXI.

SECRETUM MAGICUM

Of

Wonder-konstig Geheimstuk van Theophrastus Paracelsus.

OF schoon de aloude Filosoophen door langduurige moeyte en navorschinge, den gouden Filosoophischen steen dikmaals gevonden, en daar door zomwylen zeer hooge kennisse verkreegen hebben; als naamelyk, dat'er iets hoogers, dat de Natuur staande houd, zyn moet; gelykerwys ook deeze hunne meeninge van de Natuur, veel voudig en wonderlyk beschreeven is; dewyl zy echter het hoogste Middel-punt (*centrum*,) daar alle de Omkringen uit gehaalt en gevonden moeten werden, niet gekent hebben; maar al hun schryven en werk twyfelachtig, en uit de omdraayingen der Hoofd-stoffen (*ex circulationibus elementorum*) uitgevorscht, en daar op gegrond is geweest; nochtan zy het Middel-punt, veel min den vierlyken Driehoek (*Trigonum*;) die in den Cirkel zyn oorsprong neemt, niet bereikt hebben; en dat nochtan, God lof! dit eenige Middel-punt en oorsprong aller dingen, naderhand aan veele Christelyke Filosoophen, en Mannen Gods, als *Moses*, *Esdras*, *Salomo*, den goddelyken *Hermes*, *Morienus* en andere meer, zich zelve in den Driehoek des Middel-punts, of Drie-eenigheid der goddelyke waarheid, geopenbaart heeft, en te kennen gegeven: zoo vinden wy uit die Middel-punten een veel verheevener, schoonder, en met de Schrift overeen-stemmende grond der waarachtige Philosophies; wat ze is, en waar op ze gegrond is, waar uit niet alleen de *Philosoophische steen*; maar ook noch twee *Magische* [of wonder-konstige] *steen*en, [als uit de Planten en de Dieren] uitgehaalt en bewezen werden. Derhalven behooren alle haare heidensche Schriften, die den grond of reegel der Natuure niet bereiken, voor niet geacht, en aan de vlammen opgeoffert te werden; en daar en teegen moest het verheevenste boek *Sapientia* (de *Wysheid*;) welke van den eenigen Geest Gods uitgaat, uit het Middel-punt der Natuure gezocht werden: Hier in is de Grond, de Waarheid, ende de Kennisse aller dingen; doch ze moet alleen door een deemoedig gebed van God werden verkreegen; gelykerwys ons Christus zelfs leert: *Zoekt eerst het Ryke Gods*, en ook de H. Apostel *Jacobus*: *Ontbreekt iemand wysheid, hy zoek ze by God*, die de Fontein aller wysheid is. Dit boek toont ons voor eerst het groote boek der groote Natuure aan, het welk niet met inkt, maar waarachtiglyk door den vinger Gods beschreeven en ingeprent is; uit dit boek behoort een iegelyk de Natuur na te vorschen; maar daar in is zy niet letterlyk; op wat wyze echter dit groote boek te bezeffen is, leert ons het groote boek der Wysheid, dat ons, wanneer wy daarom bidden, van den Geest Gods werd ingegooten.

Dewyl wy nu eerstelyk aan de Natuur bevinden, dat een iegelyke zaak, wat ze is, uit haar beginzel zal en moet gekent werden, zoo moeten we ook ten eersten den grond der eerste scheppinge aller dingen zoeken, en den H. Geest om een goddelyk verstand aanroepen, op dat we daar uit het waare weezen, en de eigenschappen, van de voorschreevene drie Magische steenen vinden moogen: Over zulks zoo zal ik ten eersten de scheppinge, voor zoo veel ze my de H. Schrift of Openbaaringe aanwyft, na het verstand dat my gegeven is, beschryven; en daar na op deeze grond-

grondvestinge , die drie wonder-konstige steenen ter needer zetten en bouwen.

TETRAGRAMMATON.

GOd is van eeuwigheid geweest, en de tweede Perzoon der Godheid is van eeuwigheid gebooren; uit den Vader; en uit hun beide gaat van eeuwigheid uit de derde Perzoon; de Geest Gods; alle drie zyn ze van gelyke macht, in een goddelyk onverdeelbaar weezen, door het welke alle dingen geschaapen zyn, en onderhouden werden.

Als nu de opperste Drievuldigheid Gods, in den goddelyken wyzen Raad beslooten hadde, de weereld, de Engelen, de menschen, en in 't kort, de gantsche Natuur voort te brengen; zoo heeft God de Vader door het Woord, als de tweede Perzoon, de dingen geschaapen, niet in haar laatste weezen; maar alleenlyk *de eerste vermengde en verwarde stoffe*, dat is, de *matrix* of baarmoeder, daar in alle de natuuren of eigenschappen der geheele weereld te zaamen vermengt waaren. Weshalven het ook van de Filosoophen, en in de H. Schrift afgrond en aarde; als meede een ding, daar in alle dingen verborgen leggen, is genaamt geworden, en de eerste stoffe was het waater, waar op de Geest Gods sweefd heeft.

In deeze Baarmoeder, waar in de weereld geschaapen is, zyn onder elkanderen vermengt geweest, de ziele der vier Hoofd-stoffen, rein en onrein, goud en zilver, licht en duisternisse: in en uit deeze Baarmoeder, dewelke door het licht Gods omvangen wierd, zyn heemel en aarde, lucht en waater, alleen door het *fiat* (*het werde*) geschaapen; en door den Geest Gods, die op de Baarmoeder sweefde, zyn in zes daagen alle dingen, met de bestendigste en wyfste schikkinge, in haar laatste [of volmaakte] weezen gescheiden en verdeeld geworden, Licht en Duisternisse wierd van elkanderen afgezonderd; en aldus zyn de aller klaarste zelfstandigheeden, die in de eerste drie Beginzelen van de Quik, de Swaavel en 't Zout (*Mercurii, sulphuris & salis*) waaren, tot de Hoofdstoffe der zonne gezonden, en het Firmament, dat is de vastigheid (of 't Uitspanzel) genaamt geworden: om dat dit het vat en werktuig zoude weezen, het welk de andere drie Hoofdstoffen draagen zoude: Want van het Woord, en in het Woord komt de Eigenschap, ja met het Woord, het welke, mitsgaaders zyne t'zaamen-bindinge, ook de poorten der hellen niet overwinnen konnen.

Insgelyks ook met het woordje *Firmament*, komt de eigenschap, dat, booven alle begryp des vernufts, de heemel, die een dunne, lichte en vermengde stoffe of *Chaos* is, gelyk een rook, de overige zichtbaare ligchaamen der Hoofdstoffen draagen, en onverwrikbaar vast te zaamen houden moet: Het grofste, 't welk in de eerste stoffe der drie eerste Beginzelen was, is naderhand tot de Hoofdstoffe der aarde afgezonderd geworden.

Aldus is het ook van de Lucht te verstaan, zoo verre als de eerste stoffe tot de zelve bequaam was, zoo verre is dezelve daar toe afgescheiden. Dus zyn ten eersten alleenlyk de ligchaamen der Hoofdstoffen, met haare vruchten, daar zich de mensch door onderhouden zoude, gestelt: naderhand zyn de ligchaamen der Hoofdstoffen wyders, van elkanderen gescheiden en verdeeld geworden. En op deeze wyze is uit het alderhelderste weezen der Hoofdstoffe van de zonne, (*elementi solis*) de Zon voort gebracht, daar na de Maan, en alle de an-

dere Starren, als boomen en vruchten des heemels, waar door zich de mensch voeden zoude. Alzoo is ook de aarde, in 't eerst een verdragtig gemaatigt weezen, zonder vrucht geweest; doch ze is namaals gescheiden geworden, alzoo, dat 'er veelerhande gewassen tot voedzel der menschen zyn voor den dag gekoomen; desgelyks is meede van de andere twee Hoofdstoffen te verstaan; en een iegelyk gewas bracht zyn eige zaad, en natuurlyke lieffelyke vruchtbaarheid voort; dat is, alle de lichaamen der Hoofdstoffen waaren in 't eerst zonder leeven geschaapen; doch naderhand is haar de Natuur, dat is, die leevendige onzichtbaare Geest of *quint-essentie*, die de lichaamen der Hoofdstoffen te zaamen houden, en over haar heerschen zoude, door den Geest Gods ingegooten geworden.

Als nu alle dingen wel gescheiden, en om in eeuwigheid alzoo te staan, geschaapen waaren; heeft God lichtelyk den mensch in zyne Baarmoeder of *Matrix*, dat is, in de groote weereld, in 't veld *Damascona*, buiten het Paradys; uit den *limbus* der aarde, (dewelke het fynste weezen, en de *limbus* van het gantsche gestel des weerlds was, waarom hy ook *Microcosmus*, dat is, kleine weereld genaamt werd) na zyn Eevenbeeld geschaapen, om het getal der gevallen Engelen te vervullen; en hy heeft hem *Adam* genaamt, dewyl de *limbus* een roode klomp aarde noch in de H. Schrift, *Adam*, genoemt werd: want het woord *Adam*, heet niet een mensch, maar rood; om dat hy uit roode slyk der aarde is gemaakt. Dit lichaam was niet zonder leeven, noch ook de mensch zelve; maar alleenlyk de stoffe, in welke de mensch zal geplant werden: want de mensch is na het eevenbeeld gevormt; hierom is de ziel de [rechte] mensch, en het lichaam de wooninge, waar in de mensch eeuwiglyk zal wonen, en waar van hy in eeuwigheid niet zal gescheiden werden: De ziele nu is als een onzichtbaar goddelyk vuur uit God zelve, welke in het leeven-looze ligchaam, *Adam*, uit een ondoorgrondelyke liefde is ingestort, en gelyk als hooger als alle Engelen geschaapen geworden; uit oorzaake, op dat, zoo de mensch quam te vallen, hy daarom in zynen val teegens God niet mocht volharden, noch eeuwiglyk, gelyk *Lucifer*, verstootten werden; maar op dat hy door dit vonkjen der goddelyke liefde in de ziele, gelyk als door een Magneet na God, tot berouw, om daar door noch genaade te verwerven, getrokken en aangeprikkelt konde werden: Want indien *Lucifer* deeze goddelyke liefde of dit vuurige vonkje in zig gehad hadde, zo hadde hy ook berouw hebben, en daar door dan moogelyk genade erlangen konnen; zoo dat hy niet voor eeuwig had behoeven verstootten te zyn. Want God ontfermt zich alleen over het berouw, en inzonderheid het meeste van de gene, die hem het aller naast bestaan, gelyk dan deeze vuurige uit God uitgegaane geesten, of de menschelyke ziel, het beeld zelve des Allerhoogsten is. Dat echter de stoffe of de *limbus* van dit roode, waar uit het menschelyke ligchaam is gebootzeerd geworden, geenzins een slechte roode aarde, gelyk zommige alleen na de letter, verstaan willen, geweest is; maar dat dit lichaam uit het heerlykste mengzel, uit het aller fynste uittrekzel van het gantsche zaamenstelzel des weerlds, en uit het middel-punt van alle de vier omkringen is geschaapen, kan uit de Natuur genoegzaam beweezen werden: doch voornaamelyk hier uit, om dat God den mensch na zyn eevenbeeld, uit eenen goddelyken, vuurigen, zuiversten, onzichtbaaren, heiligen Geest gemaakt heeft, dewelke uit niet geschaapen, en in dien oogenblik van God door den aadem was uitgegaan: Want zo haast hy na zyn goddelyke beeltenisse gebootzeerd en gevormt was, zoo heeft hy

hy den zelve rooden leem, den Geest des leevens in 't aangezicht geblaazen, en de mensch is tot een leevendige ziele geworden, welke menschelyke ziele naar God het hoogste is, in heemel en opaarden. Dienvolgens is 'er geen twyfel aan te slaan, of God de Bron aller genaade en barmhertigheid, heeft de woonplaats of het lichaam, voor dit aller uitneemenste menschelyk schepzel, uit het eedelste, zuivere en eeuwige zaamen-mengzel geschaapen; en niet uit een gemeen rood stukjen aarde, gelyk veele volgens de letter willen beweeren. Men mocht my echter teegen-werpen en zeggen, 'ten was wel niet zonder reede, dat het menschelyke lichaam, onder de overige schepzelen, de heerlykste stoffe was; doch dit niet teegenstaande, zoo was hy in den beginne maar een klein klompje aarde geweest, en het was Gode moogelyk geweest, een heerlyk lichaam uit slechte aarde voort te brengen; nadien hy immers de geheele weereld uit niets gemaakt hadde.

Hier op antwoorde ik aldus: Weegens de almachtigheid Gods moet ik bekennen, dat het Gode wel moogelyk was geweest, uit een gemeene aarde een heerlyk lichaam te scheppen; maar vermits echter God alle dingen, en om kort te gaan, de geheele Natuur na de allerwyste orde, en geenzins verward, teegens de orde der Natuur geschaapen heeft, en insgelyks noch de Natuur in een rechte orde onderhoud, ook door de zelve tot aan het einde der weereld, volgens de Natuur en niet teegens de Natuur, een Schepper en Vermeerderaar is; zoo is het ten minsten moogelyk, dat hy in de scheppinge des menschen, of zyns lichaams, eenigzins teegens de Natuur zou gehandeld, en dat eedele lichaam, uit de groffte Hoofdstoffe der aarden gemaakt hebben. Ik geeve wel toe, dat de gedaante en het aanzien der stoffe van den *limbus*, gelyk als een aarde uitgezien heeft; maar daarom is het geen gemeene aarde geweest; maar het aller fynste wezen van het gantsche gestel des weerlds, is tot een lichaam te zaamen gebracht, het welk 'er uit zag als aarde: Want de aarde is een moeder aller Hoofdstoffen, daarom moest ze voor alle de overige beswangert werden. Over zulks volgt dan hier uit noodwendig, dat haate geboorte *microcosmus*, dat is, een nieuwe of kleine weereld moet genaamt werden, gelyk zulks een geoeffend Filosooph bewyft.

Terra est mater elementorum; de terra procedunt, & ad terram revertuntur omnia. Item post separationem & imprægnationem ascendet in cælum, & revertetur in terram suam, & habebit vim superiorum & inferiorum &c. Tab. Smaragd. Herm.

Dat is: De aarde is de moeder der Hoofdstoffen; uit de aarde neemt alles zyn oorsprong, en tot haar keert alles weeder. Als meede, naar de afscheidinge en de beswangeringe zal het opklimmen ten Heemel, en zal tot zyn eigen aarde weeder keeren, en zal de kracht hebben van alles wat booven en beneden is.

In 't korte; God heeft alles na de rechte orde in de Natuur geschaapen, en niets teegens de Natuur, uitgenoomen alleen *de eerste stoffe*; waar uit naamaals alles geformeerd is, die is uit *niet* gemaakt; waarom zy ook *abyssus*, (of afgrond) dat is de Baarmoeder der weereld is genaamd: of ook het vuur, de ziele, &c. daar uit naaderhand alles geschaapen is, deeze, zeg ik, is uit *niet* geschaapen of gemaakt.

Wanneer nu God uit deeze stoffe, of uit het waater, daar de Geest Gods op zweefde, iets teegens de Natuur had willen scheppen, zoo zou hy geen zes daagen daar toe genoomen, noch het een naar 't ander, volgens de nette orde, aan de Natuure voorgeschreeven, gemaakt hebben;

maar hadde wel zonder het waater, in een oogenblik, alle schezelen kunnen schezepen: doch God wilde geene Geesten, maar natuurlyke schezepzelen maaken: hierom nam hy eerst de kasse voor hem, waar in de schat der gantsche Natuur in eenen klomp vermengd was en lag: Dit was het eeuwige vuur, het welk geen begin noch einde heeft, dat is door den booven-zweevenden Geest Gods gantsch wyslyk van elkanderen gescheiden, het groove van het fyne, het licht van de duyfsternisse, en alles is in zyn steede met de hoogste wysheid geplaatst, als daar het tot den einde toe, in zyne rechte ordentelyke natuurlyke werkinge blyven, en in alles, den mensche ten goede, en zynen Schepper tot verheerlykinge, zyn natuurlyke plicht verrichten moet.

Als nu Adam boovenmaate schoon, heerlyk en eeuwig, met het aller-verheevenste gemoed der ziele vercierd, en geschaapen was; heeft God ook straks in den beginne, eer noch het aardryk was, voor hem eenen schoonen Lusthof, het Paradys in Eeden, teegens het Oosten, geplant; en heeft den mensche uit de weereld genoomen, en in het Paradys gesteld, doch niet in den hemel, op dat 'er, zoo de mensch moogelyk quam te vallen, geen beroerte in den Heemel ontstaan mogt. Want God wilde niet, dat 'er, na de verstootinge van *Lucifer*, verders een onvreede in den Heemel ontstaan zoude. Eenen heeft God uit den Heemel verstootten, en niemand meer; want hy sliet den mensche niet uit den Heemel, maar uit het Paradys weeder in de weereld, daar hy van gemaakt was.

Naademaal nu God ten zevenden daage alle dingen wel van elkanderen gescheiden, en van alle zyne schezepingen geruft heeft, en wyders niets meer geschaapen, maar de geschaape Natuur zelve heeft laten werken; en ook Adam nu het getal der verstootene Engelen weeder vervullen zoude; zoo gaf God aan Adam de menschelyke Natuur en liet zaad, in welke natuure hy eindelyk eenen *limbus* heeft aangesteld, en daar-en-booven heeft hy hem een Baarmoeder, waar in hy het zaad verhoopen zoude, uit zyn eigen ligchaam geschaapen. God hadde ook wel genoegzaame stoffe van den *limbus* overig gehad, om daar uit Eva te kunnen formeeren; doch op dat Adam zyn huisvrouw des te eerder en krachtiger lief zou hebben, en aanhangen, zoo heeft hy ze uit zyn eigen ligchaam geschaapen, op dat zy beide in liefde en eendragt, gelyk de Magneetsteen en 't Yzer zouden t'zaamen stemmen; noch d'een den anderen, als zynde zyn eige ligchaam, niet zou kunnen verlaten. Dewyl nu God geene menschen meer schezep, maar dat ampt, met alle de werktuigen daar toe, aan Adam heeft opgedraagen, zoo moet hy ook dit ampt volgens den reegel der Natuure verrichten; en wanneer hy een mensch teelen wil, zoo moet hy het zaad van den *limbus* daar toe neemen, en het zelve in de *microcosmus* (of kleine weereld) en de baarmoeder werpen, op dat het zaad daar in door den Geest Gods, die in de moeder zweefd, tot zyn laatste stoffe [dat is volkoomentheid] gebracht, en tot een bequaam mensch geformeerd werde. En gelykerwys God uit zyne Zitplaats gantsch niet gekoomen is; maar alleenlyk door zyn hand, dat is, door zyne almachtigheid, den *limbus* der aarde genoomen, en daar uit den mensch in zyne Baarmoeder (welke de groote weereld was) geboortzeerd heeft, en hem echter in zyne Baarmoeder niet gelaaten, maar hem daar uit genoomen, en in het Paradys gesteld heeft: Alzoo komt ook de man, Adam, als hy een mensch teelen of voortbrengen wil, niet gantschelyk in de Baarmoeder, maar alleenlyk, zoo verre als zyne macht weegens het zaad reikt; en gelyk als in de eerste schezepinge de Geest Gods op het waater sweefde, en alles van elkanderen schezede en formeerde: eeveneens werd deeze Geest ook gedraagen

gen in de Baarmoeder der kleine wereld; dat is, het heemelsche bloed, de leevendigmaakende vuurige Geest, die bootzeerd of veranderd den *limbus* of het zaad, in de vrouw, in zyn laatste weezen en tot een volkoomen mensch; die echter niet in de Baarmoeder der kleine wereld blyft, maar hy werd 'er uitgenoomen, en in de groote wereld gestelt. Alhier kan ik niet nalaaten, om die geene, die waanen dat alle zaad alleenlyk in de moeder door de natuurlyke blaaze (*vesica*) werd uitgeworpen, een weinig teegen te spreken; vermits zulks in de Natuur geen vastigheid kan hebben. Want men speurt ook uit de eerste scheppinge, dat alles in 't eerst, aangaande zyn zelfstandigheid is dood geweest; maar dat 'er om de vereeniging en vermeerderinge voort te zetten, in een iegelyk schepzel, na zyn aart en eigenschap, een lichaamelyke Geest; waar door de wasdom geschieden zoude, is ingestort. En nadien de mensch het evenbeeld Gods is, en ook zyns gelyken voort brengen zoude, zoo is hem ook in zyne Baarmoeder een zyns gelyke Geest, dat is de Geest Gods, die uit God komt en tot God wederkeert, ingegooten geworden, op dat hy, en niet [die Geesten] alleen die van een slechter stoffe zyn (hoewel zy wegens het leeven, gelyk ook aan de groote wereld, noodzaakelyk zyn) den mensche in de moeder formeeren en beelden zoude; welke Geest in de moeder der kleine wereld sweefd, en aan geen ander schepzel meede gedeeld is: over zulks behoorden waarlyk de vrouwen tot geene onbetaamelyke onkuisheid misbruikt te werden, wegens den Geest Gods, die in de Baarmoeder sweefd. En dewyl deezen Formeerder en Geest des menschelyken zaads, anderszins het schepzel des kleinen werelds alleen heeft; zoo zyn alle andere beeltenissen, die den mensche gelyk schynen te zyn, en echter niet in de kleine wereld gebooren werden, noch zyn zuiver *menstruum* (of kracht) hebben. Schoon ze wel na het lichaam menschen gelyken, nochtans geheelyk zonder ziele: gelykerwys 'er dan eenige Reuzen zyn geweest, die wel uit een mannelyk zaad, maar in een vreemde moeder geteelt waaren. Want, wanneer een vreemde diersche Baarmoeder, het menschelyk zaad met lust ontfangt, zoo werd een menschelyk lichaam daar uit, het welk gemeenlyk een vreemt teeken aan zich heeft. Gelyk de scheppinge des heemels ende der aarden niets is geweest, als de eerste stoffe, een vermengde verwarde klomp, de waarachtige Baarmoeder der groote wereld; dewelke omringt was met het licht Gods; alzoo is ook de wereld, die uit deeze Baarmoeder des menschen, dat is, des kleinen werelds is gesprooten, met het eeuwige omringt, dat is, met de eerste stoffe, of het waater booven het Firmanient: Deeze vrouw nu is hier na de kleinste wereld, en de Baarmoeder van alle de volgende menschen; zynde omvangen met de groote wereld; en in haare eigen hand. Als nu de mensch in de hoogste gerechtigheid en onnoozelheid; met lichaam en ziele, eeuwig voor God leefde, en met een zeer verheeye wysheid en verstand, en het alleruitneemenste kleinood der ziele; booven alle andere schepzelen, lichaamelyke en geestelyke; van God begunstigt wierd, en hy tot een Opperheer over de geheele Natuur gestelt was geworden; behalven dat hy den boom der kennisse van goed en quaad, by eeuwig straffe myden moeste; zoo heeft *Lucifer*, als een eeuwig vyand Gods, onder de zyne den mensche dusdanigen groote eere en geluk misgunt; en als een duizend-konstenaar op allerhande middelen gedacht, hoedaanig hy in weerwille van God, den mensche van de liefde Gods zoude afwenden; en hem in groote ongenaade en het eeuwige verderf storten; doch hy konde hier toe geen beeter middel vinden; dan

dat hy ze tot ongehoorzaamheid , en een eeuwige hoovaardye , (die hem ook zelve uit den Heemel in de Helle gestooten heeft) bracht , dorst echter in 't eerste zich in zyn eige geestelyke wezen zoo bloot niet vertoonen , uit vreeze , dat men hem kennen , en geen geloof geeven mocht : over zulks zocht hy een natuurlyk hulpmiddel , het welke uiter maaten listig was , om daar door zyn voorneemen uit te voeren , op dat de mensch meenen zoude , dat hem het natuurlyke middel plaatze verleende ; en ook op dat dezelve hem in andere dingen dies te lichter geloof zou geeven , en hy hem alzo ten laaften bedriegen mocht : En als hy zag , dat de slange schoonder en listiger was , als alle andere dieren , en zy onder den verboden boom haare woonplaats hadde , zoo is *Lucifer* , met bewilliging der slange , in haar gesloopen , en heeft uit haar tot Eva , en niet tot Adam gesproken , brengende haar door looze bedriegelyke woorden , tot den beet des appels , schoon zy hem echter teegen sprak . Maar dewyl zy zulks niet deede , zoo als haar in den grond bewuft was , en het woordje *misschien* , fraay twyffelachtig , daar by voegde , [zeggende] misschien zult gy den dood sterven ; zoo nam de Duivel verders gelegenheid tot zyn loosheid en bedrog , zeggende terstond daar op ; dat zy altyd groote heerlykheid en macht zouden hebben , ende den Goden gelyk werden : Aldus geloofde zy de slange , als het verstandigste dier , haar inbeeldende , dat ze niet liegen konde : dewyl het nu die verstandige slange sprak , zoo stond het haare groote hoovaardye , dat zy Gode zoude gelyk zyn , en aan niemand behoefde onderdaanig te wezen , zeer wel aan ; en in diervoegen , uit een eigene hoovaardye , waar toe zy van den duivel , door de slange , op een bedriegelyke wyze gebracht was , overtrad zy het gebod Gods en at van den appel : Zoo heeft zy nu van den appel gegeten hadde , heeft zy op staande voet kennisse des quaads verkreegen , Gods genaade verlooren , en in de liefde Gods beginnen te wankelen : Dus heeft ze ook naderhand op een bedriegelyke wyze , door valscheid en een boosaardig gemoed , Adam , haaren eigenen man , vervoerd , en tot den appel-beet , en 't verbreeken van Gods gebod bepraat : Want gelykerwys Eva bedroogen wierd , om dat zy meende dat de slange , als het verstandigste dier , tot haar sprak , en zy dezelve daarom opvolgde ; eeven zoo wierd Adam weederom van Eva bedroogen , doordien hy waande , dat zyn noch die voorgaande geneegenheid en liefde tot God en hem hadde , dat zy hem tot niets quaads zoude raaden ; want hy noch geen quaad kende noch wist . Het bequam hem echter zeer slecht , en hy zag namaals wel , dat niet de eerste Eva , maar de door den Duivel vergiftigde Eva hem dit geraaden hadde .

Als nu Adam Gods gebod gebrooken hadde , en door hoovaardye in ongenaade gevallen was ; zoo heeft hy aanstonds alle de gunsten Gods , mitsgaaders de onsterffelykheid verlooren , en zich des eeuwigen doods en gevaars deelachtig gemaakt ; en die goddelyke groote wysheid en liefde is in zyne oogen verdonkert geworden ; daar en booven heeft niet alleen hy , maar ook het gantsche gestel des weerlds , de eeuwighduurendheid en onsterffelykheid verlooren , en den doodelyken eeuwigen vloek op haar gehaalt , hoewel zulks geheel teegen de natuur was . Doch dewyl God , de Waarheid zelve geswooren hadde , dat dit alles tot een straffe geschieden zoude ; zoo moest het aldus geschieden , niet uit een natuurlyke orde , maar om des Woords wille : en op dat moogelyk Adam , niet zyne hand uitstrekken , en van den boom des leevens eeten mocht , waar door hy eeuwig had leeven kunnen , zoo stiet hem God uit het Paradyse weeder in de wereld , daar hy van gemaakt was , leggende voor
het

het Paradys der Cherubim, en wel met vuurige blinkende swaarden, om den ingang tot den boom des leevens te bewaaren, op dat 'er niets dar bevelekt was, quam in te gaan, 't en ware dan, dat het voorheene wel gezuivert was, door die twee Cherubim, en haare vuurige zwaarden; dat is, door geloove en hoope, en een brandende liefde jeegens God den Allerhoogsten, dewelke ook met schoone vuur-vlammen, dat is, met Christelyke werken moeten verciert zyn, en te vooren wel beproeft: Als dan is my uit enkel genaade geoorloft de vruchten van den boom des leevens in 't Paradys, dat is, het dierbaare bloed Jesu Christi, waar meede de boom des H. Kruices verciert is, heilzaamelyk te genieten, en daar door vervolgens weeder met Christus in 't Heemelsche Paradys (daar Adam en Eva in 't eerst in geweest zyn) te koomen. De weg echter om daar toe te geraaken, is zoodaanig verward en duister, dat het niet moogelyk is, wegens haare hoogten en andere ongeleegentheeden, om daar by te koomen. En dat zommige waanen, nadien het niet te vinden is, zoo moest het door den Zondvloed verstoort zyn, daar op zegge ik tot beide, neen: en voor eerst zegge ik dat het Paradys noch in zynen ouden staat, en geenzins verstoort is: dit werd beweezen uit de H. Schrift, door dien Christus, veele honderd jaaren na den Zondvloed, aan den stam des H. Kruices, tot den moordenaar gezegt heeft; Heeden zult gy by my in 't Paradys zyn: daar konde niet van het Heemelsche Paradys gesproken werden, vermits Christus de eerste mensch in den Heemel is geweest, en de Heemel door hem aan de nakoomelingen geoopt is: Christus voer ook eerst veele daagen daar na ten Heemel; dienvolgens konde hier door geen heemelsch, maar een aardsch Paradys verstaan werden. Daar en booven is noch een andere bewysseede; Christus daalde ter hellen, en verlost de lieve Oudvaders: Nu heeft hy dezelve, gelyk de Schrift vermeld, eerst in zyn Heemelvaart met zich gevoert: *Et secum duxit captum captivitate captivos*, en heeft de gevangenis met zich gevangen genoomen: Doch, waar zyn zy dien ganschen tyd tot hun opvaart geweest? In den heemel niet, ook in de helle, voorhelle, noch op aarden niet: derhalven zullen zy in het aardsche Paradys, tot haar opvaart moeten gewacht hebben: waar uit dan bewysbaar is, dat het Paradys, ten tyde van het lyden Christi, noch is voor handen geweest. Doch indien echter nu noch iemand zeggen wilde: Het Paradys konde na de Heemelvaart wel verstoort zyn geworden, zoo dat het althans niet meer in wezen was: Daar op vraage ik: waar zyn dan nu Enoch en Elias, die noch niet gestorven, en eevenwel ook in de weereld niet zyn, doch echter zullen weeder koomen op der aarden, om den Antichrist teegen te spreken; gelykerwys dan eenige Kerk-Leeraaren het zelve van Johannes den Euangelist gevoelen. Vooreerst kunnen zy niet loochenen, dat deeze Mannen lichaam en ziele noch by elkanderen hebben, en niet gestorven zyn. Doch zy zullen teegenwerpen en zeggen: Daar staat geschreeven, dat zy met lyf en ziele zyn ten Heemel gevaaren; dienvolgens meenen zy niet, dat zy op een andere plaats zyn. Hier op antwoorde ik aldus: dat het woordje *heemel*, alhier niet na de bloote letter te neemen is, en dat niet het heemelsche Paradys, maar het aardsche moet verstaan werden; oorzaake, om dat 'er niets bevelekt in het Ryke Gods kan noch zal ingaan, maar allenlyk zielen, die door het bloed Christi wel gereinigt zyn: En nademaal nu het lichaam zich door den tydelyken dood, en door de scheidung der zielen ende des geestes reinigen moet; gelykerwys alle menschelyke lichaaamen opgelegd is, zoo kan niet toegestaan werden, dat zy in 't Heemelsche, maar wel, dat

dat ze in 't aardfche Paradys moeten zyn; tot de bestemde tyd toe, in welke zy alhier zullen weeder keeren, en nademaal zy weeder zouden koomen, konden zy geenzins in den Heemel weezen; want uit die twee uitterste, den Heemel en de Helle, keert niemand weeder; maar wel uit de middel-plaatzen, als het aardfche Paradys, en het helsche Vagevuur. Hier uit volgt dan, dat het aardfche Paradys, noch heedensdaags in zyn oude staat is; doch, in wat plaatze het zelve zy; zulks behoeft niemand zich te onderneemen, om het in deeze weerd uit te vinden; want de H. Schrift zegt, gelyk by Esdras te vinden is: Gy hebt in het Paradys gestelt, welke Lufthof die geene is; dien uwe rechterhand geplant heeft, eer het aardryk was. En *Gen. 2* staat aldus geschreeven: Ende God de Heere heeft in Eden teegen 't Oosten, aan 't Paradys, eenen lustigen Hof geplant van den beginne, en heeft den mensche daar in gestelt; uit deeze woorden blykt klaar, dat God in de scheppinge, het Paradys voor de scheppinge des aardryks, niet in den beginne, gelyk Heemel en Aarde, maar voor den beginne. Is het nu voor de aarde geweest, zoo kan het niet op aarden zyn; het zal derhalven een andere plaats, een middel-plaatze, tusschen ons; het Aardryk en den Heemel, en een schoon land (waarom het ook een Lufthof genoemd werd) moeten weezen: Voorts, indien het Paradys op onze aarde zoude zyn; waarom maakt dan God uitdrukkelyk een onderscheid tusschen het Paradys, en ons op aarden; ontrent zyn weezen (*substantie*) in het welke het geleege was: [want aldus spreekt de H. Schrift] Ende God dreef Adam uit het Paradys, en liet hem op der aarden, daar hy uitgekoomen was, om dezelve te bouwen.

Indien nu het Paradys van de gemeene aarde is afgezondert, en een andere plaats, aangaande zyn stoffe; zoo kan zich niemand onderneemen, het aardfche Paradys te vinden; inzonderheid, dewyl het ook noch eeuwig is, en geenzins vervloekt. Want de aarde, waar uit de mensch gemaakt is, is vervloekt geworden.

Dewyl wy dan nu vervloekt, en weegens de zonden onrein en sterffelyk zyn; zoo werden ons onze oogen verdonkert, zoo dat wy noch de vreugde des Heemels, noch de pyn der Hellen, noch ook het aardfche Paradys zouden zien of gevoelen, veel min, de vrucht van den boom des leevens, genieten kunnen, 't en waere dan door toelaatinge der wachters des Paradys, dat is, der Cherubim, ende des eeuwig glinsterende zwaards; dat is, 't en zy wy te vooren wel gewaapent zyn, met het waarachtige geloove en de hoope op Christus, en daar beneevens met de brandende liefde, met vuurvlammen of goede werken verciert: En als dan konnen wy ook in dit leeven geestelyker wyze in onze gemoederen wel zien en bezeffen, hoe machtig het Ryk der Uitverkoorenen, hoe verschrikkelyk en ellendig het ryk der verdoemden, en hoe schoon en vermaakelyk het aardfche Paradys; en hoe zoet en lieffelyk de vrucht van den boom des leevens zyn moet.

Wanneer wy daar en teegen door onze zonden verdonkert, in de duisternis wonen, en zonder het waere licht wandelen, het welk een iegelyk mensche verlicht, en niet uit God weedergebooren werden, maar in onze doodelyke zonden voort vaaren, zoo konnen wy zeer beswaarlyk de vergankelyke, rydelyke en vervloekte dingen zien en onderscheiden; en dienvolgens noch veel minder, die schoone, vermakelyke en eeuwige plaatzen; waar in Gods Uitverkoorene hunne wooningen hebben. Hierom onderwinde zich niemand, na de gemelde sterkte des Paradys te zien, ik zwyge, om de plaatze zelfs te vinden, en van

van de vruchten des eeuwigen leevens te eeten ; maar veel liever doe hy voor eerst zyn best , om dusdanigen wooninge van God te verwerven , en daar na zal hy het Paradys haast vinden.

Het is reeds vermeld , hoe dat Adam , onze lichaamelyke vader , zoo schrikkelyk de groote genaade Gods , mitsgaaders de goddelyke wysheid door ongehoorzaamheid uit hoovaardye verlooren heeft , en in teegendeel den kern aller boosheid in den appel heeft gegeeren ; waar door de goddelyke wysheid en liefde voor hem verduistert is geworden , en hy daar en teegen den vloek des eeuwigen doods heeft op zich gehaalt.

Nu hadde Adam en zyne kinderen in deezen vloek ook eeuwiglyk blyven moeten : Doch , dewyl Adam noch een klein vonkje der goddelyke liefde in zich hadde verborgen leggen , zoo is hy daar door , gelyk als door een magnetische kracht aanstonds na den vloek tot erkentnisse zynner zonden , en tot een kinderlyke vreeze en berouw jeegens God aangeprikkeld geworden ; waar door hy dan ook by God , den Bron der genaade , wederom barmhertigheid verkreeg ; alzoo , dat zich God over den berouw-hebbenden mensche , wegens zyn eevenbeeld , de eedele ziele erbarmde , en 't allereerst de slange , als het middel tot den val , vervloekte , dat zy op haaren buik gaan en aarde eeten moest ; hier na leide hy ook Adam en Eva op , dat zy aarde zouden werden , van welke zy genoomen waaren , in 't zweet haars aangezichts haar brood eeten , en met smarten haare kinderen baaren zouden ; ook zoude de aarde om haarent wille vervloekt zyn , en zy eindelyk den bitteren en tydelyken dood sterven moeten , en wederom in haare moeder de aarde gebracht werden ; op dat daar door haare bezoedelde lichaamen weder verbeert en gereinigt wierden. Op dat echter de ziele ook weder gereinigt wierd , en als dan het gereinigde lichaam zich ook wederom met de gereinigde ziele vereenigen mocht ; zoo heeft God aan Adam beloofd , dat uit het zaad der vrouwe iemand zoude gebooren werden , die de slange *Lucifer* , haaren verleider , den kop vermorzelen , haare ziele uit zyne macht verlossen , en weder reinigen zoude. Aldus is de tweede Persoon der Godheid , de Zoon Gods , het Woord des Vaders , de Middelaar en Verlosser onzer verdoemde zielen geworden , als die van den Vader beloofd was , en door een onuitspreekelyke verborgentheid van den Heemel is nedergedaald , en uit den H. Geest in de zuivere , kuische , van God daar toe verordineerde en uitverkoore maagd Maria ontfangen geworden ; waar door God zich dan met de menschheid vereenigt heeft , en een waarachtig God en mensch op deeze weereld gebooren is. Deeze was de beloofde Messias en Slangen-treeder , die onze schulden betaalen wilde ; die ook door een meenigvuldig lyden en groote smerten , zich eindelyk aan het hout des H. Kruices , voor onze zonden , aan zynen Heemelschen Vader opgeoffert , en zyn onschuldig bloed vrywillig voor de gantsche Natuur vergooten heeft ; en hier door alle verdoemde zielen , die alreeds in de Voorhelle zaaten , en echter aan de belofte geloofden , als ook alle de andere zielen , die na deeze bloedige offerhande , op den Verlosser haar geloove vestigden , en zyn woord hielden , door zyn bloed heeft afgewassen en gezuivert , en door zyn opstandinge en Heemelvaart in het Paradys gevoert ; door welke hy ook ons wederom verryzende gemaakt , den Heemel geopent , en de menschelyke Natuure met de Godheid vereenigt heeft ; ja hy heeft ons voor den stoel Gods behouden , zuiver en verklaart gemaakt , en met zich tot in den Heemel opgetrokken.

Aldus is die vervloekte menschelyke ziele , door het bloed Jesu Christi ,

fti , van den eeuwigen dood en vloek wederom verloft , van alle onreinigheid gezuivert , in haare onnoozelheid herftelt , en met den heemelfchen Vader weder verzoent geworden.

Dewyl echter het ligchaam door den Geest ook fterffelyk geworden , en van den vloek noch niet ontfloogen was ; derhalven , op dat de op nieuws geheiligde ziele niet eeuwig in een bevlekt onzuiver ligchaam behoefde te wonen , of van het zelve moest afgefcheiden zyn ; zoo gebruikt God dit middel , dat de eigene Hoofdstoffen der menfchen , onder elkanderen zelve , in het lichaam van den *limbus* , teegens de Natuur eenen ftryd aanheffen , en door haar geftarnte aangefteeken zynde , makanderen zelfs moeten verftooren ; alzoo , dat de ziele , die in geen verbrooke ligchaam wonen kan , zich in het ligchaam des *limbus* weder fcheiden kan : De ziele nu , dewyl zy alreeds verloft en gereinigt is , in het Vagevuur des bloeds Christi , en indien ze zich niet weder bezoeeld heeft ; werd opgenoomen in het heemelfche Paradys , en de bevlekten ook in haar behoorlyke plaats. En gelykerwys de ziele haar Vagevuur in het bloed Christi heeft , alzoo heeft het lichaam zyn Vagevuur in den *limbus* der aarde ; daarom moet het tot zyn eerfte ftoffe , dat is , tot den *limbus* der aarde , (daar het in den beginne uit gemaakt was ,) door de verrottinge weder gebracht werden ; welke ftoffe naderhand , ten jongften daage , door het eeuwige vuur gereinigt zynde , wederom tot zyn eerfte vleefchelyke , raftelyke , Christelyke en eeuwige lichaam , zoo als de Zoon Gods na de opftandinge der menfchheid hadde , gebracht zal werden ; gelyk Paulus zegt : *Seminatur corpus animale. furgit corpus spirituale* : dat is , Een dierfch ligchaam werd gezaaid , en een geestelyk ligchaam staat weder op. Als dan zal de gereinigde , verlofte , en eeuwige ziele , zich over haar ligchaam , dat ook gezuivert , verklaart en in zynen eerften staat herftelt is , verheugen , en zich met het zelve weder vereenigen , ook door het aanschouwen Gods helder en verklaart gemaakt zynde , in het nieuwe heemelfche Jeruzalem ingaan , alwaar ze zich met God tot in der eeuwigheid vervroolyken zal ; zulks echter werd alleenlyk van de uitverkoorene verftaan : Want die in het Koninkryke Gods poogt in te gaan , die moet te vooren met het ligchaam in zyne moeder wederkeeren , en daar in verfterven , waar door hy als dan eerft een eeuwig leeven verkrygt. De ziele nu , die uit gegaan is , indien ze niet voor eeuwig wil dood zyn , moet weder in haar Moeder , in God ingaan , haar alleen tot hem wenden , en met hem fterven ; als dan verkrygt de menfch daar door een eeuwig , dat is een zeegenpraalend leeven , om allerhande weereldfche en duivelfche aanvallen te overwinnen ; als dan werd ze door het bloed van Christus gereinigt , en eindelyk weder vry gemaakt , gelyk Christus zelfs zegt : Wie met my leeven wil , die moet ook met my fterven , op dat hy door het eeuwige vuur , ten jongften daage gereinigt zynde , wederom eeuwig leeven mag.

Gelykerwys nu de menfch de onfterffelykheid , mitsgaaders de eeuwigheid weder verkrygt , door 't middel van wederom in zyns moeders ligchaam in te gaan , en dat hy daar door weder vernieuwt en wedergebooren werd , en zich van den vloek ontflooft ; alzoo moet ook het gantsche geftel des weerlds , of de groote weereld , om de eeuwigduurtheid te erlangen , wederom in haare moeder , daar zy uit gemaakt is , in keeren , daar in verfterven , en tot haar eerfte ftoffe ; vermengden klomp , afgrond en aarde weder gebracht , en daar door wedergebooren , en eeuwig gemaakt werden ; alwaar dan alle natuurlyke geheimftukken een einde hebben ; en onze natuurlyke fchat aan den Almoo-

gen-

genden God, als den oorsprong en bron aller schatten, wederom werd opgedraagen, en de heemelsche zonne beginnen zal zyn schynzel van zich te geeven.

Nademaal nu op de scheppinge der gantsche Natuur, haar val, en daar op de vloek is gevolgt, doch eindelyk ook haare verlossinge en wedergeboorte, voor zoo veel ons van den Allerhoogsten door de H. Schrift, *Moyfes* en *Esdra*s geopenbaart is, en tot noodzaakelykheid bekent gemaakt en geleert werd; zoo bevinden wy daar uit voor eerst, dat God om des menschen wille, alle dingen eeuwig heeft geschaapen, en dat hy dezelve ook wederom, om des menschen wille, de verganckelykheid onderworpen heeft, niet uit de Natuur, maar wegens het Woord, het welk de Almachtige God de Natuure tot een straffe geswooren en opgelegd hadde.

Dewyl dan God den mensche zoo uittermaaten heeft lief gehad, dat hy hem de twee hoogste middelen, waar door de ziele en 't ligchaam wederom tot de eeuwige, geestelyke en zuivere hoedaanigheeden koomen en gebracht werden, geschonken heeft; zoo heeft hy ook het minste geenzins willen vergeeten, dat is, het tydelyke rampzaalige leeven; (het welke de mensch tot straffe, onder een gestaedig worstelen en stryden in het verderffelyk ligchaam, nu met deeze, dan met geene ziekte en zwaarigheid toe brengen moet;) maar heeft noch wel aan den mensche alle de andere natuurlyke ligchaamen onderwerpen, en de macht om dezelve bestendig en volkoomen te maaken, vergunnen willen: (doch een iegelyk na zyn aard.) Want uit metallē kunnen wel vaste metallē, doch geene menschen gemaakt werden: maar een iegelyk kan wel verbeterd werden in zyn eige natuur, en daarom kan de mensch met alle natuuren vereenigt werden, door dien de gantsche volmaakte Natuur, en het wezen der geheele groote weereld in hem verborgen legt: en by aldien den mensche het sterven, en een zekere bepaalinge, wegens de zonde, niet opgelegd was; zoo was het moogelyk en natuurlyk, door het Hout des leevens (*lignum vitae*) het ligchaam der kleine weereld, in een eeuwige gezondheid te bewaaren; doch nu moet de Natuur voor het Woord en de Wet Gods, met recht wyken. Weshalven dit verheeye genees-middel, zyn kracht niet hooger of verder in den mensche toont, als alleen om alle ziekten, daar de mensch zelfs oorzaak van is, en waar door hy zelfs zyn bestemde einde verkort, geheellyk en in den grond te geneezen, en verders het ligchaam in de uitterste gezondheid, tot aan zyn bepaalde tyd te houden. En dit genees-middel maakt niet alleen den mensche gezont en ryk, maar, (gelyk uit veele plaatzen der H. Schrift kan beweezen werden,) wanneer het in de waarachtige vreeze Gods gebruikt werd, komt het ook den mensche nog verheevener gaaven meede te deelen: als naamelyk, dat hy door zulken hoogen schat der *Quintessentie*, waar uit Heemel en Aarde geschaapen is, God als in een spiegel aanschouwt, en des zelfs Almoogentheid en eeuwige wysheid volkoomentlyk bevatten, en 't verstand, vernuft en kennisse aller heemelsche geschenken der gantsche Natuure erlangen kan; hierom is het een zoodaanig eeuwig vuur, waar door het verstand en de wysheid der menschen ontfteeken werd. Gelyk dan deeze hooge schat in alle geschriften meereendeels een vuur genaamt werd. Ook werd ons een heerlyk voorbeeld van des zelfs deugden in het tweede boek Mose voorgesteld; wanneer Aäron, Mosis broeder, in 't afwezen van Mose voor den volke Israëls een gulden Kalf ten Afgod hadde opgericht, en als Mose naderhand zulks quam te vinden, zoo wierd hy zoo gewel-

dig over het volk vertoorn, om dat zy eenen vreemden God aanbaaden, dat hy zelfs de eerste Taafelen, daar groote geheimenissen in waaren, aan stukken wierp, in betrachtige, dat zy dezelve niet waardig waaren. Doch wat deede Mozes? Dewyl hy zag, dat het volk door *Lucifer* t'eemaal verftokt, en met zienden oogen steeke blind was, zoo dat zy Gods weldaaden niet erkennen konden, en geheel bevreest zynde, dat God ze daar over niet ongestraft zoude laten, zoo zocht hy echter een middel, om ze niet te min tot bekentenisse hunner zonden, en der Almachtigheid Gods in den Heemel te brengen. Dus liet hy het gulde Kalf voor hem brengen, en hy verbrande het zelve met vuur, verbryzelde het tot stof, strooide 't zelve in 't vuur, en gaf het den kinderen Israëls te drinken, waar door dan het volk weder tot de kennisse Gods in den Heemel quam, en geene vreemde Goden meer aanbad. Dus vind men ook in het vierde boek Esdra, dat het vuur, verstand en wysheid meede deeld: Als, wanneer God aan Esdras de verborgentheeden wilde openbaaren, van wat 'er geschied was, en noch in 't toekoomende geschieden zoude; zoo gebruikte God eerst het middel des vuurs, gelyk Esdras zelfs bekent, zeggende: Ende hy gaf my een beeker vol vuurs, ende zyne gedaante zag als een vuur, en ik dronk het; doen wies in my wysheid: ende God gaf het vyfde verstand, en myn geest wierd vast houdende in de geheugenisse; ende myn mond wierd op gedaan en niet weder geslooten: en als 'er veertig nachten om waaren, zoo zyn 'er vervaardigt geweest 204 boeken; 70 alleen voor de Wyfse, en die zelve waaren waardig te leezen, op bosboom geschreeven.

Overmits dit dan zulk een verheeve schat is, die met wysheid, verstand, rykdom en de hoogste gezondheid verciert en vervult is, zoo behoorden wy immers met Gods hulpe, den zelve na te vorschen; wy willen derhalven uit de volgende bespiegeling, (*Theoria*) de Oeffeninge, (of practyk) of het Oogmerk tot de oeffeninge, in het bereiden van den gezeegenden steen, voor ons neemen om te beschryven. Nademaal wy zien, dat de vergankelyke onvolmaakte berg-stoffen uit iets, dat een eeuwige baarende swaavel, (*sulphur*) en een geestelyke Tinctuur is, gebooren zyn, en dat zy echter zulks weder hebben moeten verliezen, en aan de lucht opofferen, door haar brandende, stinkende, en onreine Lucifersche vuur, het welk haar door een scherpvochtige aanprikkelinge (*stimulo menstruali*) eenen *Mercurius* meede deeld, die door een slecht toevallig gestarnte aangesteeken zynde, zyn eige ligchaam verbrand, waar door dan ligchaam en ziel van elkanderen gescheiden werden. Hierom moet 'er een middel gezogt werden, het welk haare schuld betaalt, haare ligchaamen, mitsgaaders de zielsche Tinctuur, van haare aangeerde moederlyke onreinigheit, ontlast, zuivert en loutert, en daar na zich in het eeuwige wezen opheft en brengt. Dusdanig een middel nu kan onder de metallén zelve niet gevonden werden, vermits zy alle zelfs ontein zyn, en geene van allen zich zelve van den vloek ontlasten kan.

Doch dewyl zy echter noch een klein vonkje des eeuwigen onzichtbaaren vuurs, der hooge *Quint-essentie*, van den Vader geërft hebben, en noch by zich draagen, zoo ontfermt zich de Vader over haar, wegens de zielsche Tinctuur, die hem na bestaande is, en geeft zynen eigenen Zoon, om haar Verlosser te zyn, voor haar over. Deze Vader, mitsgaaders zyn Zoon en Geest, dat is, met den swaavel (*sulphur*) en de geest legt in zynen heemel; dat is, het ligchaam *Solis* (der zonne of des gouds) legt in alle verdorvene metallén verslooten, en nadien dan de gulde heemel door niets, dat onrein is, kan opgeslooten werden, zoo kan

kan noch veel minder zyn gulde Zoon in een beylekt onzuiver ligchaam ingaan: Nu moet hy zich echter met een metallisch lichaam, van 't vrouwelyk geslacht, vereenigen, indien hy de metallén verlossen wil. Derhalven, nademaal de gemeene metallische moeder van den *Mercurius*, wegens haare val, onrein is; zoo bereid de Grootvader aller metallén de *Sol*, de *Sulphur*, voor hem door de natuurlyke beweeginge en *circulatie* der hoofdstoffen, een rein *mercurialisch* waater, het welk van natuure geheel schoon, zuiver, en van alle onreinigheit, afgescheiden, door zyn eige natuurlyke *sublimeeringe* en *circuleeringe* fyn en dun gemaakt, en van de *menstrualische* besmettinge, die de gemeene metallische moeder van het gemeene Quikzilver (*Mercurius*) by zich draagt, ontlasten ontbonden is; ook is daar in de leevendigmakende vruchtbaare geest der metallén ingegooten; als nu de eerste stoffe der Philosophen in dit zoutachtige waater of schoone gezuiverde bron-waater [gestort] is, zoo moet de gulde heemel, het gulde boek, waar in de Vader, Zoon en Geest, dat is, *Sal*, *Sulphur* en *Mercurius* zyn, verslooten leggen, doordien hy niet meer met zynen aardischen heemel omvangen is, maar daar uit na beneeden is gedaald. Deeze Koning, schoon hy wel wegens de evenmatigheit der hoofdstoffen eeuwig en onsterffelyk is; nochtans om dat hy de onzuiverheit van andere metallén moet afwasschen, zoo stort hy vrywillig zyn bloed voor haar uit. Derhalven zoo moet gy zyn metallisch ligchaam, het welk hy van den *Mercurius* aangenoomen heeft, wederom dooden, dat is, gy moet hem in zyn *mercurialische* moeder weder op lossen (of *solveeren*) in zyn ordentlyke waater-bad; of wegens zyn hooge Weezen, (*essentie*) doordien hy de waarachtige Philosophie van het goud en 't zout der tweede of middelste inwendige perzoon des gouds (*solis & salis secundæ seu mediæ personæ intimatæ solis*) zelfs is; zoo is hy in zyn kracht en deugd zoo machtig, dat hy zyn aangenoomene *mercurialisch* ligchaam niet lang blyven laat; maar gelykerwys hy de ziele, tot haare verquikkinge, uit haare moeder, dat is, uit den Geest Gods, van booven is meede gedeeld, haar voëd, verquikt, en onderhoud, tot de laatste overwinninge; gelyk Christus zelfs zegt, de mensch leeft niet alleen van den broode, maar van een iegelyk woord dat door den mond Gods uitgaat; alzo geeft hy ook aan de woonplaats der ziele, dat is, aan het menschelyk ligchaam, overvloedig voëdzel, waar door het zich daagelyks vernieuwen en onderhouden kan: want het ligchaam, het welk wy uit onze natuurlyke Vader der gerechtigheid hebben, zoude tot in eeuwigheit haast verteert en dood zyn, indien wy het zelve door het lichaam der barmhertigheit, het welke wy van de spyzen ontfangen, en dat tot onze ligchaam werd overgebracht, niet alle daagen vervulden; doch onder alle voëdzel, is het brood, daar wy daagelyks om bidden, het voornaamste, en hoe 't nader by 't brood komt, hoe 't beeter is tot de gezontheit.

Maar God, om ons te beproeven en zyne mildaadige goedheit te toonen, geeft ons niet alleen het brood, daar wy om bidden, maar ook noch overvloedig meer andere dingen; niet dat wy het daarom alzo in overdaadigheid zouden gebruiken; maar om dat hy daar uit zien wil, hoe vast en onwrikbaar wy by zyne geboden willen blyven; want de ziel heeft aan 't natuurlyk ligchaam beloofd, het zelve niet swaarder te willen beladen, als zoo verre 't zyne nooddrift eischte; na 't verbreeken des gebods; aanmerkt hier uit de kleine overspeelersche, dat het geestelyke lichaam, door opstookinge des boozen Geests, dien hy door den appel-beet bekoomen heeft, niet houd, het geen hy beloofd heeft.

Daar door dan uit dusdanigen overvloed, en ook uit de invloeyingen der vier Hoofdstoffen, die alle in het middel-punt des kleinen weerelds, haare werking volbrengen kunnen, veele en meenigerhande krankheeden, uit den Vader der barmhertigheid, dat is, uit het natuurlyk voedzel der vier Hoofdstoffen, in de kleine weereld ontstaan; gelykerwys ook in het brood, dat is de Vader, het ligchaam der barmhertigheid, de geilheid en overdaadigheid gebruikt werd; voor zoo verre zy ook insgelyks in de gaave der gerechtigheid, dat is in de plantinge of zaayinge, des menschen zaad misbruikt: Want in de lyfmoeder der vrouwe behoort het menschelyke zaad, en wel in een geweldige gemaatigheid, wat nu daar buiten is, dat geschied uit den boozen, en doet het goede geweld aan.

Aldus word in beide die deelen, in het ligchaam der barmhertigheid, ende der gerechtigheid, door den boozen aanprikkelende geest, die onmaatige orde gebruikt; waar uit naderhand ziekten en diergelyke volgen, die dan daar in vergaat; want het Bronwaater (*Fontana*) sluit den Heemel met 'er haaft open, en verbreekt of *solveert* hem. Zoo ras den Heemel, dat is, het groove ligchaam *Solis* is opgeflooten, zoo vind de geest van den *Mercurius* zulks als de derde Perzoon des *Solis* tot in den *Philosophischen Mercurius*, in het Bronwaater zyne eige Natuur, dat is de geest van den *Mercurius Solis*, een woonplaats van de tweede perzoon *Solis*, dat is, van de *quintessentie* van het vuurige of den *Mercurius*, zo voert hy den zelve op een heimelyke, verborgene, zoeten onzichtbaare wyze, met zich na binnen, in den *Philosophischen Mercurius* het Bronwaater, in de reine en onbevleete moeder der metallén: aldaar geschied in een oogenblik de zaamen-komste en vereeniging der hoogste *quintessentie* in het *mercurialische* tastbare ligchaam, door middel der ziele van het *Mercurialische* ligchaam. En op dat de *Mercurius* of de moeder alleen den middelaar van de *Sol*, [of] alleen het weezen *Solis* mocht ontfangen, en niet iets vreemts of vergankelyks, gelyk ook op dat hy den Heemel en haar opperste ligchaam alléén mocht ingaan, zoo ontsluit zy den Heemel, en toont aan hem alleen haare Godheid, dat is de hoogste *quintessentie*, uitterlyk; en het andere overtollige des Heemels *Solis*, het welk uit de Hoofdstoffen is, valt in het Bronwaater te gronde. Hierom moet gy dit Bronwaater zuiver putten en uit scheppen, tot op de overtollige vuiligheid, en alleenlyk met het reine deel uw werk volbrengen, alzo dat gy niet den geheelen rooden Leeuw, maar alleenlyk zyn roos-verwig bloed, komt meede te neemen; niet den gantschen witten Arend, maar alleen het witte bloed des Arends; niet den gemeenen *Mercurius*, maar den *Philosophischen*; niet de onreine vrouw; maar de schoone zuivere Maria, onze Mineraal. Aldus hebt gy te zaamen twee *Mercurialische* weezens; en een wortel van den geest des *Mercurius Solis*, mitsgaaders den *Spiritus* der *Philosophen*, het welke twee *Mercurialische* zelfstandigheeden zyn, en de eenige wortel is, de *quintessentie* of de ziele van *Sol*, dewelke een vader en oorsprong aller metallén is: Waarom dezelve met recht de eerste wortel genaamt werd. Aldus moet gy de twee natuuren, de Sulphurische en Mercurialische, de zielsche en geestelyke, in haar *Mercurialische* ligchaam, het welk tweevoudig, doch echter uit eenen oorsprong is, met elkanderen op een zeer wonderkonstige of magische wyze doen trouwen, en in haar natuurlyk waterbad zoetjes verwarmen en weder vereenigen; want zy moeten een werden, gelyk zy ook voorheen in haar eerste wortel alzo geweest zyn: doch ziet toe, dat gy niet haastig zyt, noch het bad voor den Koning te heet maakt; want als dan mocht hy daar in verstikken, en niets gebooren

ren werden. In dit bad nu laat hem zitten, en wel uitzweeten, tot dat hy geheel zuiver en schoon gewasschen, en de warmte ter deegen gewoon is; alsdan laat hem met een behoorlyke ordentelyke vermeerderinge des vuurs blyven, ja zoo lange, tot dat hy de ligchaamelyke natuur heeft aan zich genoomen: alsdan is de Koning der metallén gebooren, hebbende van de moeder een metallisch, echter geestelyk rein ligchaam aangenoomen, het welk niet verslooten, maar open is; het welk wy niet hebben zouden, indien wy de Wet en het gebed aankleefden; want het daagelyks brood is de nooddrift, daar wy om bidden; dit verwekt geen ziekte, maar wel de overvloed; want daar uit koomen krankheeden en de dood te volgen.

Doch aanmerkt nu, hoe barmhertig en goed dat God is: gelykerwys hy de ziele, wanneer zy buiten haar voedzel, het Woord Gods, treed en zondigt, waar door ze ziek en doodelyk gewond werd, met goede en zekere genees-middelen verzien heeft, dat is, met het Sacrament der Wysheid; zoo dikmaals de zondaar maar zucht, om de heiliginge zyner ziele, en vergiffenis der zonden te verwerven: Alzoo ziet God ook de overtredinge, en het niet houden van zyn voorschrift en ordonnantie, (het ligchaam aangaande) dewelke hy zelve gegeven heeft, zoo zeer niet aan, maar hy ontfermt zich zyner, om dat hy de wooninge der ziele is, en schept voor het zelve den Genees-meeester en de hulp-middelen uit des ligchaams moeder, dat is, uit haare moeder, dat is, uit God. Dit genees-middel heeft nu de kracht en macht om alle ziekten te geneezen, en om het natuurlyke ligchaam in een evenmaarigheid der Hoofdstoffen, tot aan zyn bestemde einde te bewaaren. En by aldien den mensche wegens de zonde, niet een vast perk of tyd zyns levens bepaald was, of indien hem de dood niet tot een straffe was opgelegd, zoo was moogelyk het ligchaam in eeuwige gezontheit te behouden; zulks echter geenzins door gemeene byzondere genees-middelen; maar het rechte *universeele* of algemeene moet 'er weezen; want gelyk te vooren beweezen is, de mensch is de kleine wereld: daarom moet hem de groote wereld ook onderhouden, voeden en geneezen. Indien nu de vrucht der aarde van de kleine wereld (*fructus terræ Microcosmi*) krank word, en zy haar zelve niet helpen kan, zo moeten haar de vruchten der aarde van de groote wereld, en van een even gelyke zoorte te hulp koomen, en door haar genees-middel herstelt werden: want altoos moet zulks zyns gelyken geneezen.

Nadien nu de zoorten der ziekten des kleinen werelds zoo veele zyn, als het getal der elementarische vruchten, die dan veel duizenderhande zyn: Waar door het ook den aller verstandigsten Natuur-kenner niet wel moogelyk is, de zoorte der ziekte te onderscheiden, om daar na de krachten van zyn genees-kunde in te spannen; waar door dan veele menschen hulpeloos en voor den bestemden tyd hun ligchaam daar onder opofferen moeten; zoo heeft God uit barmhertigheid aan den mensche eenige Geheimstukken der algemeene Natuure geopenbaart, als zommige die de Natuur des gantschen Heemels, zommige der gantsche Lucht, zommige des waaters, zommige der gantsche Aarde in haar verborgen hebben, daar door men dan lichtelyk de ziekte vinden en geneezen kan. Booven dit alles echter heeft God den mensch noch een verheevener algemeen Genees-middel meede gedeeld, waar in niet alleen de deugden en krachten van eene Hoofdstoffe, maar van alle Hoofdstoffen, en de *quintessentie* van 't gevaarte des werelds verborgen leggen, alzoo, dat 'er niets hoogers, ten besten van het menschelyke

ligchaam, in de Natuur kan uitgevonden werden, noch daar is ook niets dat het menschelyke ligchaam nader bestaat, of dat destiger is als dit hulpmiddel; want wanneer hy het zelve inneemt, zoo neemt hy de *quintessentie* en de geheele weedergeboore nieuwe wereld in, dewelke de oude vergankelyke wereld, dat is, den mensche uit haare weedergeboorte weder vernieuwt, het verbrookene herstelt, het overvloedige verteert, het gebrekkelyke vervult, en de geheele kleine wereld in de rechte gemaatigheid brengt, en daar in onderhoud, tot aan het beschoore perk des doods, het welk haar wegens de zonde is opgelegd: en niet alleen de mensch, maar ook alle hem vermaagschapte ligchaamen geneest, en heelt het van ziekte en melaatsheid, en brengt ze in haare rechte gemaatigheid. Insgelyks, alle volkoomene metallén geneest het en veranderd ze in het aller bestendigste ligchaam des gouds. (*Solis*)

Dit gemelde geneesmiddel is in *Sol* (of 't goud) zoo hoog, van weegen de gemaatigheid der *Tinctuur*, die in het ligchaam des gouds beslooten legt, dat het niet moogelyk is, zonder een middel, het welk voorheen het ligchaam of de kas der *Tinctuur* verbreekt, het zelve daar uit te neemen, dat men het met voordeel zoude kunnen gebruiken.

Dit verheeye hulpmiddel of deeze *Tinctuur*, die in het ligchaam der plaats beslooten legt, kan bequaamelyk met de Godheid, die in den Heemel, voor ons menschen, naden val vergrendeld was, vergeleeken werden. Want gelykerwys God het beginzel zelfs is, en niets van nooden heeft, maar alle andere dingen zyner van noode hebben: Alzoo is ook de *Philosophische Sol*, dat is, de *Tinctuur*, of *quintessentie Solis*, (of des gouds) het begin of de Vader aller metallén, hebbende geene van haar noodig, maar zy hebben hem alle noodig; want gelykerwys de mensch in 't eerst uittermaate schoon en heerlyk is geschaapen geweest, maar door den val verdonkert en sterffelyk is geworden, waarom ook alle zyne kinderen sterffelyk werden, en derhalven wel een Verlosser van noode hadde: alzoo zyn ook alle metallén van haar eerste begin af, door haaren Vader, dat is, de *Tinctuur*, die in *Sol* beslooten is, booven maaten schoon en onverderffelyk geschaapen geweest. Voeg hier by een voorbeeld uit den Ridderlyken oorlog.

Een Koning reelt by een Koningin eenige kinderen, zommige nu waaren schoon, en zommige waaren mismaakt, en dit was de oorzaak: Om dat haare moeder de Koningin vreemde liefde pleegde, dat is, om dat ze in haaren eersten stand niet was gebleeven, maar door de beweginge der Hoofdstoffen zich verontreinigt hadde; hierom zoo zyn haare ligchaamen de verderffelykheid onderworpen geworden, doch echter het eene meer als het andere. Doch na dat zy de Baarmoeder zeer verontreinigt, en haare Hoofdstoffen zich in een ongelykheid gegeven hadden, waar door zy door een slecht toevallig waater aangesteeken, haar eige ligchaam verbranden konden, alzoo dat de Lucifersche, onreine en vreemde *Sulphur*, die van de moeder aangenoomen is, zyn eige ligchaam ontsteekt en verbrand, en dienvolgens zyn ziele, die hem van den vader, der *Philosophie*, alreede in de eerste beweginge was ingestort, van elkanderen komt te scheiden, en aan de lucht op te offeren. En gelykerwys God zich over den gevallen mensch ontfermt heeft, op dat het goddelyke deel, naamelyk de ziele, niet eeuwiglyk in het verdorve ligchaam behoefde te wonen en te zyn, noch eeuwig van elkanderen moesten afgezonderd en verlooren blyven; maar gestaadig by den anderen wezen en wonen mochten; weshalven hy hem zynen Zoon, als den Middelaar der Godheid belooft heeft, dat hy hem zoude uitkiezen en toebe-

reiden een onbevleete huisvrouw , en hem aldaar door den H. Geest, als de derde Perzoon der Godheid, toe zenden den Zoone Gods, die zich met het vrouwelyke zaad der menschheid vereenigen, en daar na een waarachtig God en mensch gebooren werden zoude; die zich ook voor de zondige menschen opofferen, hen door den dood van den eeuwigen dood weeder verlossen, en met zich in het Heemelsche Koninkryk opneemen zoude:

Alzoo is het ook alhier met de metallén te verstaan, op dat het eeuwige onsterffelyke enz. der *Tinctuur*, indien zy inwendig, onzichtbaarlyk ook iets bezoedeld hebben, niet eeuwiglyk in het onreine ligchaam behoefde te woonen, of zoo zy te zaamen door het *occidentalische* (of onderaardsche) vuur al verstoort waaren, niet verstoort, noch eeuwig van elkanderen afgezondert, blyven mochten; zoo ontfermt zich de Vader der Metallén, de Zoon der Philosophie, over zyn gevallen kind, en heeft hem uit het zaad der vrouwe, dat is, van den *Mercurius*, door de *circulatie* der elementen een zuivere onbevleete moeder, den waarachtigen *Philosophischen Mercurius*, (die met recht by de Maagd Maria vergeleeken werd, niet by Eva, maar by Maria, dien de gulde kroon van de Drievuldigheid is opgezet geworden,) in de ingewanden der aarde *gesublimeerd*, fyn gemaakt, en in een rein *Mercurialisch* vuur toe bereid, ook heeft hy haar de middel-ziel der geheele natuur, (dewelke noch aan de Zoon der Philosophie verwand is, gelyk de geest der vrouwe in de Baarmoeder, aan de menschelyke ziele,) meede gedeeld: deeze zuivere onbevleete Maagd of *Mercurius*, en niet de gemeene, sluit voor de andere metallén den Heemel der Godheid oopen, op dat zy den glants van den Zoon der Philosophie ondervinden mochten; vermits het goud zyn hooge Weezen, ende de Zoon eeuwig in zyn heemelsch ligchaam verslooten heeft, noch aan geen bergstoffe van zyn weezendlykheid meede gedeeld; tén zy dan dat deeze zuivere onbevleete Maagd tegeengewoondig mócht zyn.

Gelykerwys nu Maria op een booven-natuurlyke, en onzichtbaare wyze den Zoone Gods, die van den Vader beloofd was, door den H. Geest ontfangen heeft. Eeven zoo heeft onze reine Jonkvrouw, de Philosophische *Mercurius* op een wonderbaarlyke wyze, door den H. Geest, dat is alhier, door den Geest van *Mercurius*, die in *Sol* woont, of zyn *Sulphur* is, als de Middelaar en het licht des Vaders de hooge *Quintessentie* aller dingen; weeder op het nieuw gebaad; doch op wat wyze deeze ontfankenisse is roe gegaan, dat aanmerkt aldus: Indien Maria niet gantsch zuiver van zonden was geweest, noch de ziele mitsgaders den Geest Gods, (die een iegelyke vrouwe, gelyk in de scheppinge gemeld is, in de Lyfmoeder zweevende heeft,) niet gehad hadde, zoo had zy den Zoon Gods niet kunnen ontfangen: want door de ziele kende zy God, en geloofde in God; en door den Geest Gods wietd zy in de Baarmoeder, met bewilliging der reine ziele overschaadwt; waar door de Zoon Gods onzichtbaarlyk en magisch, met toelaatinge der ziele, in haar kuische ligchaam, door den Geest Gods wierd gebracht, alwaar zich dan de God- en menschheid met elkanderen vereenigden.

Alzoo ook wanneer onze *Mercurius* of Philosophische Maagd niet voor heen genoegzaam vereenigt, en naauwkeurig (*subtyl*) van den scheifstoffelyken prikkel (*stimulo menstruali*) gezuivert was, en de middel-zielé aller metallén niet in zich hadde, zoo kon zy het weezen, de *Tinctuur* of den *Sulphur Solis*, [Swaavel des gouds] niet ontfangen; doch nadeemaal zy eene dusdaanige middel-zielé, dat is, die met den geest van de

Baarmoeder der vrouwen kan vergeleeken werden, by zich heeft, zoo reinigt zig de geest van de *Mercurius* tot *Sol* (of goud) als tot de derde Perzoon der Drievuldigheid, met zyns gelyke hem noch nabestaande weezzen, den geest van de *Mercurius*, dewelke in onzen *Mercurius* of *Maria* der Philofoophen verborgen legt.

Nademaal nu de geest van den *Mercurius* een woonplaats is van de hooge *Quintessentie*, als de Middelaar, dat is *Sulphur*, zoo voert de geest van den *Mercurius Solis*, wanneer hy met den geest van onzen *Mercurius* vereenigt is, den Middelaar en den *Mercurius Solis*, de heemelsche zonne, op een verborgen wyze met zich in onze *Maria*: althans in een oogeblik geschied de ontvankenis en inlyvinge des allerhoogsten weezzen, en de hooge *Quintessentie Solis* vereenigt zich door een lieflyke omvattinge met het zuivere schoone ligchaam van den *Mercurius*, als de moeder aller metallén. En na dat zy zulks een tyd lang in haaren natuurlyken buik gedraagen heeft, zoo baart zy ons eindelyk den Verlosser en Heiland aller metallén, die ontfangen zynde, van het hoogste weezzen in de zuivere moeder, buiten de Hoofdstoffe, daar hy ons open en niet verslooten was, gebooren is. Deeze Koning, schoon hy wegens de gelykmatigheid der Hoofdstoffen eeuwig en onsterffelyk is, dewyl hy echter de schuld der andere metallén betaalen, en haare onzuiverheid van haar afwasschen wil, zoo offert hy zich vrywillig voor zyne vyanden op, vergiet zyn bloed, en verlost ze door zyne onnoozelen bloedigen dood, dat is, hy gaat weeder in zyne moeder, in zynen *Mercurius*, die scheid alle zyne leeden van elkanderen, stort zyn bloed en dood hem, dat is, hy *opveert* hem weeder, en voegt hem ook weederom te zaamen door zyn eigen almachtigheid; gelykerwys de vereenigde God en menscheit, die geleeden heeft en weederom opgestaan is, weeder ten Heemel gegaan, en tot zynen heemelschen Vader, die hem gezonden hadde, is weeder gekeert, en zich met hem vereenigt heeft, en hy daar na aan zynen geloovigen den Geest zend, waar door hy ze ook ten laast in het Heemelryk opneemt, en de eeuwige vreugde deelachtig maakt.

Alzoo werd ook alhier de vereenigde en weeder-nieuw-gebooren natuur der hooger vyfde wysheid des gouds, en *Mercurialischen* weezzen, weederom vereenigt met zynen Vader, in den gulden Heemel, van daar zy uit gegaan was, dat is, het ligchaam des gouds, dat is alsdan de Koning in de Natuur gebooren, gestorven en weederom zeegepraalende opgestaan, in zyn heemelsch ryk opgenoomen, en met zynen Vader vereenigt; alwaar hy eeuwig regeert, nimmermeer sterft, en alle arme kranke metallén, wanneer ze zich tot hem bekeeren en zich tot hem wenden, aan ziel en ligchaam geneest, en in het schoone gulde Ryk tot zich neemt.

Doet hy nu zulks althans in de gantsch verderffelyke metallén, en maakt daar door haare ligchaamen eeuwig en bestendig: hoe veel meer zal hy dan wel in 't menschelyke ligchaam doen, en het zelve na zynen aart ook eeuwig en bestendig maaken. Want het menschelyke ligchaam des kleinen weerlds, is deezen gouden Koning in zyn natuur en eigenschappen, het aller naast bestaande, uitgenoomen de gedaante, voor zoo veel men met de oogen zien kan, en dat hy niet alleen het menschelyk ligchaam in zyn grofheid blyven laat, maar in korten tyd, door een behoorlyke vermeerderinge des vuurs, zyn *Mercurialische*, echter weeder heerschende en verklaarde ligchaam, weeder aan zich neemt, zich met het zelve vereenigt en tot de opstandinge leevendig maakt. Alsdan

moet

moet gy hem weeder vereenigen met zynen Vader in den Heemel, op dat de Drievuldigheid met een iegelyk weezen, met *Mercurialifche* stoffe en weezen vereenigt zynde, te zaamen regeeren, en andere met zich in den gulden Heemel voeren konde, dat is, gy moet deezen *Lapis* of *Steen*, die de tweede en derde Perzoon des gouds in zich heeft en befluit, met het *Mercurialifche* ligchaam en ziele, weederom in den gulden Heemel stellen, dat is, met of tot het ligchaam des gouds (*Solis*) verbranden en zuiveren, hem gelyk maaken met zynen Vader, dat is met *Sol* in *Sol* weeder vereenigen, alzo dat de Drievuldigheid *Solis* (des gouds) *Sal*, *Sulphur* & *Mercurius*, (Zout, Zwaavel en Quik) weeder in den gulden Heemel te zaamen koomen. En nadien de Middelaar het aangenoomen *Mercurialifche* ligchaam met zich nabinnen gevoert, en met de Drievuldigheid *Solis* vereenigt, en daar door gezuivert heeft, zoo kunnen daar door de zwakke *Mercurialifche* ligchaamen lichtelyk geholpen werden, dat zy al te zaamen in den gulden Heemel, zoo zy zich tot hem keeren konden, opgetrokken wierden. Want de Drievuldigheid *Solis*, een Philosophifche steen, kan dat geene, het welk zy eens aangenoomen heeft, naamelyk het *Mercurialifche* en zielsche ligchaam, nimmermeer verlaaten, maar komt het zelve altoos te hulpe. Doch, wanneer deeze Steen tot het ligchaam des menschen zal gebruikt werden, zoo moet hy eerstelyk in een waater, of dunnen *spiritus*, op dat hy het gantsche ligchaam doordringen kan, gesmolt en of opgelost, en in een zeer kleine gifte, met dankzegginge gebruikt werden.

Gelykerwys nu van den Steen des gouds, waar in de schat der geheele Natuur legt, gesproken is; alzo werd ook uit de voor verhaalde scheppinge verstaan; dat 'er een eeven-gelyke Steen in den *Limbus* der kleine wereld te vinden is; vermits dezelve immers alle natuuren en weezens, gelyk de gulde Steen in zich heeft, uitgenoomen alleen, wat het onderscheid betreft; gelyk in de scheppinge ('t welk onnoodig te herhaalen is,) is aangewezen; dewyl dan een iegelyk schepzel door den dood weeder tot zyne stoffe gebracht werd, zoo is het immers moogelyk, eene nieuwe eedeler geboorte voor den dag te brengen; en dewyl de kleine wereld uit alle de vier Hoofdstoffen in een rechte gelykmatigheid geschaapen is, schoon hy door den vloek tot ongelijkmatigheid en sterfelykheid gebracht is, zoo volgt echter daar uit, dat zyne stoffe weeder tot zyne beginzelen gebracht, en waarlyk opgelost zynde, ook alle de vier Hoofdstoffen, in gelyken gewichte ontrent haare deugden en weezens, in zich befluiten moet; en dewyl ook een ieder ding zyns gelyken teelt, zoo volgt daar uit, dat uit deezen vermengden *Limbus* of stoffe een nieuwe wereld gebooren werd: en gelykerwys een iegelyk ding naar de nieuwe geboorte alzo zyn weezen, als in zyn eerste leeven heeft; want door den dood werd de vloek weg genoomen, alzo kunnen uit deezen grond niet alleen de kleine wereld, maar ook de vruchten van alle de Hoofdstoffen, weeder in het nieuwe nuttelyke leeven gebracht werden, zoo dat ze naderhand haare deugden en krachten meer en beeter toonen kunnen, als toen zy noch met den vloek belaaden waren. Ziet eens een kruid, bezie of rooze aan; terwyl ze noch in haar eerste leeven zyn, zoo zyn ze wel fraay voor de oogen, weegens haar reuk; doch zy kunnen echter, zoo raauw, zeer slechte werking betoonen; maar wanneer gy ze neemt, en ze oplost, dat is, verbreekt en dood, dat gy in haar eige natuur het reine van het onreine, door de *elementarische circulatie*, afzonderd, en de eerste beginzelen weeder te zaamen voegt, en de nieuwe geboorte aan 't licht brengt, zoo zult gy alsdan

dan eerst zien , hoe krachtig zy zich in haare werkinge ontrent het menschelyke ligchaam zullen betoonen , het welk zy in haar eerste leeven niet hadden doen kunnen. Aldus kunt gy , gelyk een Genees-meester betaamt , allerhande medicinaale ligchaamen vervaardigen , en haare *Tinctuuren* en geheimstukken tot de nieuwe geboorte brengen , en de oude en eerste geboorte vaaren laten , en niet gebruiken ; alleen moet gy de behoorlyke trappen van handeling (van Proces) in de bereidinge wel in acht neemen : Vermits de verrottinge (*Putrefactio*) de voornaamste trap is , waar in alle leevendige ligchaamen verrotten en sterven , en alle doode dingen weder leevendig werden ; gelykerwys het tarwe-graantje , van Christus zelve vermeld , ons komt aan te wyzen , als het welke geen vrucht geeft , 't en zy het zoodaanig in de aarde geworpen werd , dat het verrot en sterft.

E I N D E.

§. XXII.

Van de *MAGIA* of *WONDERKONST*.

NAdemaal by de Historie van den voorschreeven *Paracelsus* , van de Roozen-kruicers , en andere diergelyke schriften , de stoffe van de *Magia* zeer dikmaals voor komt , en dezelve echter zonder onderscheid op de verdoemelyke Toover-konst pleegt geduid te werden ; zookunnen ook hier ter plaatze eenige beschryvingen en aanmerkingen van deeze stoffe gevoeglyk ter needer gestelt werden , en wel uit een zoodaanig boek , het welk ontrent het begin der zeeventiende Eeuwe is aan 't licht gekoomen , onder dit opschrift : *Magia Veterum ; of een boek van de aller verheevenste geheimstukken en verborgentheeden der Magia , die den mensche betaamen te weeten , en dewelke de mensch zonder zonde godvruchtiglyk voor zich gebruiken mag ; en ook zonder God te vergrammen door Christelyke en geoorlofde middelen en den goddelyken bystand , in korten tyd leerén en bezeffen kan.* Door D. T. P. E. M. T. P. 1612.

In dit boek nu werden vervolgens de navolgende erinneringen gevonden. Voor eerst p. 2. *Aphorism. 1.* „ Een zoodaanige is en heet een *Magus* ; „ [of Wonder-konstenaar] dien door goddelyke genaade , de *essentien* en „ weezens niet in een ligchaamelyke of tastbaare gedaante , maar alleen- „ lyk op een weezentlyke wyze , echter oogenschynelyk en openbaarlyk „ koomen te dienen , tot kennisse des schepzels , der weereld en een „ iegelyke eigenschap , die daar in begreepen is , ze zyn dan zicht- „ baar of onzichtbaar , in gevoelige of ongevoelige , in vernuftige of on- „ vernuftige dingen : Deeze beschryvinge van den *Magus* strekt zich ver- „ re uit , behelst veel en is algemeen ; waar uit dan is af te neemen , dat „ de *Magia* [of Wonder-konst] een wysheid is , die de verborgenie wee- „ zens , de eigenschappen der schepzelen , en haare natuuren komt te „ kennen , en zich van dezelve met nuttigheid kan en weet te bedienen : „ Dusdaanige konst en deeze wysheid is tweevoudig ; de eene gebruikt „ ze ten goeden , de ander ten boozen : Hierom is de een wys en vernuf- „ tig in 't goede , de ander in 't booze en verkeerde. De goede (*Magia*) „ hebben we althans beschreeven , de booze zullen we in de naaftvol- „ gende *Aphorismus* ook te kennen geeven. Doch voorheen willen we de „ Weetenschap van goed en quaad onderscheiden , welke *Magia* goed , „ en welke boos is ; door dien ook de eerste mensch in 't Paradys deeze „ beide , tot zyn schaade en verderf , begeert heeft te weeten ; gelyk „ Moses in de Schrift , en ook Hermes getuigt.

A.

$$\begin{array}{l}
 \text{Scientia boni dividitur in} \left\{ \begin{array}{l}
 2. \textit{Theosophiam, quae} \\
 \textit{duplex est} \\
 5. \textit{Anthroposophiam, quae} \\
 \textit{eadem duplex est,}
 \end{array} \right. \left. \begin{array}{l}
 3. \textit{Notitia verbi DEI.} \\
 4. \textit{Notitia regiminis DEI per Spiritus.} \\
 6. \textit{Scientia rerum naturalium.} \\
 7. \textit{Prudentia rerum humanarum.}
 \end{array} \right.
 \end{array}$$

Deeze zeeven woorden werden aldus verstaan.

Scientia boni is de Weetenschap van 't goede in alles wat'er in 't gantsche leeven gedaan of gelaaten werd, en inzonderheid in de *Magia*: dezelve werd alhier verdeeld in twee deelen, naamelyk in *Theosophiam* en *Anthroposophiam*.

Theosophia is de Goddelyke Wysheid, dat is de *Magia*, door welke de mensch God den Almachtigen in zynen wille komt te kennen, van hem weet te oordeelen en te spreken, in de weetenschap van 't goede, doch niet van 't booze: Deeze goddelyke wysheid nu werd wederom gedeeld in twee deelen, naamelyk, in *Notitiam verbi Dei* & *Notitiam Dei per Spiritus*.

Notitia verbi Dei is de Kennisse des Woords Gods, dat is, een goed en waarachtig verstand (of begryp,) der Bybelsche schriften, zonder eenige arglistige uitlegginge of verdraayinge van Gods woorden; en dit deel der Goddelyke Wysheid verstaat alleen die geene, die by zich bewust is, dat hy zyn leeven niet na den wille der weereld noch des Duivels, maar volgens het Woord Gods gericht en aangestelt heeft; want die dat niet doet, heeft God niet verstaan, schoon hy waand, hem wel te verstaan.

Notitia regiminis Dei per Spiritus, is de kennisse van Gods regeeringe door de Engelen; die weet, dat de Almoogende de weereld bestiert door de Geesten of Engelen, die de H. Schrift Wachters of Bewaarders noemt; en die weet de bedieninge der Engelen, en verstaat, hoe de geesten ten besten van de menschen geschaapen en verordineert zyn, om hun te dienen; die ook een goed bezef heeft van die geesten, en door wat middelen zy met ons handelen, die is een goed *Theosophus*; (Kenner der Goddelyke Wysheid,) en dit is het rechte beginzel tot de *Magia*, zonder welke men in 't navolgende niets verstaan kan.

Anthroposophia is de menschelyke wysheid, niet op iets snoods of eige voordeel doelende, maar op het gemeene nut wyzende, en wat goed is voor alle menschen; deeze nu werd gedeeld in *scientiam rerum naturalium*, & in *providentiam rerum humanarum*.

Scientia rerum naturalium, is de Weetenschap van natuurlyke zaaken en de Natuur, dat is, wanneer iemand de natuurlyke gewassen, en de vruchten van alle de Hoofdstoffen, voor hem zelve of anderen nuttelyk kan gebruiken, zonder iemands schaade, die is een goed *Anthroposophus* (Kenner der menschelyke wysheid,) en wel gestelt tot de *Magia*.

Prudentia rerum humanarum, is de Voorzichtigheid in de menschelyke zaaken, dat is, die verstand en schranderheid heeft in allerhande goede konsten, tot opbouwinge en onderhoudinge des algemeenen nuts, zonder iemands nadeel.

Dit is nu de Weetenschap van 't goede, welke de rechte *Magi* zyn na gekoomen, die hun konst niet misbruikt, maar in de vreeze Gods wel aangewend hebben: gelyk als Enoch in zyn verwisseling, in zyn leere en lang leeven; de groote Propheet Moses in zyn kennisse; de Oudvader Joseph in zyn waarzeggen, en droomen uit leggen; Simson in zyn sterkte; David in zyne overwinningen en byzondere Godvruchtigheid;

Salomon in zyn uitmuntenste wysheid; Daniel met zyne gezichten en Engelen, en diergelyke ontelbaare meer, zoo wel onder de Heidenen, als onder Gods volk, die hier niet noodig zyn op te haalen.

Verders spreekt de Schryver van de *valsche Magie* aldus: *Aphor. II.*
 „ Een *Cacomagus* of Duivels-konstenaar is een zoodaanige, dien uit Gods
 „ toelaatinge, de booze Geesten, tot zyn eeuwig en tydlyk verderfen-
 „ nadeel koomen te dienen, om de menschen te verblinden, te be-
 „ driegen en van God af te wenden: een dusdanige *Magus* is geweest die
 „ Simon; die allersnoodste *Magus*, (waar van vermeldt werd *Hand. der*
 „ *Ap. VIII.*) en inzonderheid in de Hoofdstoffen, dien de H. Petrus van
 „ booven needer op de aarde deed vallen, toen hy zich als een God van
 „ de onreine geesten in de lucht opneemen en draagen liet; en veel meer
 „ diergelyke wonderwerken met het veranderen der gedaanten, en an-
 „ dere zeldzaame zaaken voor den Keyzer en al het volk deed, gelyk
 „ ook andere toovenaars zyns gelyke gedaan hebben: Onder welke
 „ rang ook behooren alle die geene, die door de Wet der twee taafelen
 „ Mosis, wegens hunne misdaaden en schaadelyke tooverye gerecht,
 „ geoordeeld en aangewezen zyn: dewelke, op dat ze dies te beeter
 „ onderscheiden en verstaan moogen werden, zoo willen we haare ver-
 „ deeling ook in een afbeelding ter needer stellen, in welke een ieder
 „ voor zich zelve zal kunnen afneemen, hoe verre de tooveryen
 „ van de eerste wonder-werken koomen te verscheelen; en op dat al zoo
 „ uit beide bekend werde, wat de *Magus* aanneemen en wat hy vlieden
 „ zal; waar hy na poogen en hoe verre hy zich bemoeien mag om het
 „ rechte behoorlyke perk en einde des leevens te bereiken. Dit nu is de
 „ afbeelding:

Scientia mali dividitur in	{	2. <i>Cacosophiam, quae duplex est.</i>	}	3. <i>Contemptus verbi Dei.</i>
		5. <i>Cacodemoniam, quae etiam duplex est.</i>	}	4. <i>Ignorantia regiminis Dei per Angelos.</i>
				6. <i>Veneficium.</i>
				7. <i>Maleficæ artes.</i>

Deeze werden in 't Duits aldus uit gelegd.

Scientia mali, dat is, de Weetenschap des quaads, is de wysheid des menschen, die tot een snoode en boosaardige list held, en by het eenvoudige verstand niet blyven wil: dezelve werd verdeeld in twee andere deelen; naamelyk, in *Cacosophiam* & in *Cacodemoniam*.

Cacosophia is het verkeerde en onreine vernuft en schrandereid met een verkeerde list, tot alle boosheid geneegen: welke vervloekte wysheid, die veel eer een zotheid mocht genaamt werden, wederom gedeeld werd in *Contemptum verbi Dei*, & *ignorantiam regiminis per spiritus Angelicos*.

Contemptus verbi Dei is de verachtinge van 't Woord Gods; naamelyk, wanneer de mensch zich niet na de Bybelsche schriften wil onderwyzen of leiden laten, maar zyn leeven aanstelt na den loop des weerelds en den wille des Duivels, blyvende in zyn eige welbehaagen, lusten en begerlykheeden; het welk de grootste Afgoderye is.

Ignorantia regiminis Dei per Angelos, is de onkunde der regeeringe en heerschappye Gods, door de Engelsche Geesten; naamelyk, wanneer de mensch niet weet of niet geloofd, dat God over een iegelyk land, een iegelyke heerschappye, een iegelyks doen en laten, in alle de Hoofdstoffen, ja ook over den mensche zelve, zeekere Engelen gestelt heeft, om te regeeren, te leiden, te bewaaren of te verstooren: uit welke onweetenheid hy alsdan de bescherminge en bewaaringe der Engelen veracht, versmaat, of anderzins voor beuzelingen houd, en al zoo met den

den Duivel gemeenschap maakt. Onder deeze onkunde is ook begreepen de afgoderye, en het pleegen en oeffenen van allerhande goddeloosheeden.

Cacodæmonia of tooverye, behelst de geheele duivelsche kunst, alle haare stukken en werken; en dezelve is meede in twee deelen verandert, naamelyk in *Veneficium* & *maleficas artes*.

Veneficium is de kunst en wysheid van de vergiftingen en andere tooveryen met natuurlyke zaaken; naamelyk, als de mensch de gewassen en andere vruchten der Elementen tot alle nadeel en boosheid gebruikt, teegens God en zynen naasten.

Maleficæ artes, zyn zoodaanige weetenschappen en kennissen, die in alle booze konsten, om het menschelyke geslacht te beschaadigen en te verderven, zyn uitgevonden, als de mensch dezelve gebruikt tot Gods versmaadinge en lasteringe, en om zyn eeven-menschelicheit te schaade en leed toe te voegen.

Vervolgens beschryft hy p. 7. *Aphor. III. de voorbereidinge, waar door zich een ieder, die een goed Magus wil zyn, tot zyn kunst vaardig en bequaam maaken moet.*

„ Voor eerst is van nooden, dat hy, die een goed Magus begeert te zyn, dag en nacht, vroeg en laat, na zyn uitterste vermoogen, gestaadig denke, overweege en trachte (gelyk *Cornelis Agrippa* in zyn *Occulta Philosophia* ook belast) om tot de waarachtige kennis Gods te koomen; het welk een iegelyk mensch zeer wel kan en moet doen, zoo door de betrachtinge van het onvergankelyke Woord Gods, naamelyk de H. Schrift, die van het begin der weereld af door Gods goedheid aan den mensche in den Bybel geopenbaart is, als ook daar na door de ladder der Scheppinge, dat is door de graaden en trappen der schepzelen, hoedaanig het regiment der zelve van het minste ding tot op den hoogsten top komt te raaken en zich uit te strekken enz. Daar en booven ook door de wonderbaarlyke werkingen en krachten, die de zichtbaare en onzichtbaare schepzelen Gods vertoonen, en baarblykelyk bewyzen, dat hy alleen de Heere is, en dat na zynen wille alle dingen zyn en blyven.

„ Ten tweeden, dat hy (gelyk doch ook een ieder mensch behoort te doen) in zich zelve gaa, en alle naarstigheit aanwende, om zich zelve wel te kennen wat hy zy, zyne klein-weereldsche macht wel te overweegen, en zynen heemelen aarde, dat is, geest en ligchaam van elkanderen te scheiden; om, naamelyk, te weten, wat sterffelyk en wat onsterffelyk aan hem is: Voorts dat hy ook t'allen tyden goede acht sla, wat die beide deelen in 't byzonder eigen is en toebehoort; daar en teegen ook, wat deezen of geenen deele teegen en hinderlyk is; als by voorbeeld, de dag is lieffelyk en aangenaam voor 't ligchaam, daar en teegen de nacht, voor den geest, die het ligchaam machtig teegen de borst is; gelyk van den slaap der ligchaamen en der zielen geschreeven is: desgelyks, veel eeten en wyn drinken behaagt het aardfche deel uittermaaten wel, het welk egter het heemelsche zeer schuwet. En ontallyke diergelyke dingen moet de mensch meer aanmerken, op dat hy alles eevendrachtig voor beide deelen en rechtmatig gebruiken mag, noch geene te zeer koome te beswaaren. De mensch is een groot werk Gods, en een gantsche weereld, die nu zich zelve recht komt te kennen, is beide by God en de weereld groot geacht.

„ Ten derden is het van nooden, wanneer hy zich nu wel kent, en recht tot beide de deelen draagt, dat hy met het eene deel (het welk in hem

„ onsterffelyk is) naamelyk de ziele ; mitsgaaders den geest , den eeu-
 „ wigen God leren dienen , hem lief hebben en vreezen , als meede in
 „ geest en waarheid (gelyk Christus het Samaritaansche vrouwtje *Joh.*
 „ iv. onderrwyft) aan te bidden , en alzo in alle werken op een geestelyke
 „ wyze te aanroepen . Want God is een Geest , gelyk in het zelve Hoofd-
 „ stuk geschreeven staat , dienvolgens eifcht hy ook zoodaanige aanbida-
 „ ders , die hem in geest en waarheid aanbidden : met het sterffelyke deel
 „ ondertuffchen , dat is , zoo wel met het heemelsche of Starre-deel ,
 „ (*Siderische*) als met het aardsche ligchaam , zal hy ook doen het
 „ geene Gode behaaglyk is , naamelyk , hy zal , volgens 't gebod , zy-
 „ nen eeven-mensche in broederlyke liefde nuttelyk zyn , en zich met
 „ alle goede werken dienstvaardig betoonen .

En daar na erinnert hy ook *p. 95. Aphor. 29.* „ *De eenige en rechte weg ;*
 „ *tot alle verborgentheeden en geheimstukken* , is , dat gy dezelve (om niet
 „ misschien door de listigheid en 't bedrog der geesten in afgoderye te
 „ raaken) by den Almoogenden God , die de oorsprong alles goeds is ,
 „ zoekt en erlangt , naamelyk , door het ernstig gebed . De tweede lee-
 „ ringe is , dat gy wel aanmerkt , en u ter deegen inboezemt , het geene
 „ u Christus in 't Evangelium gezegt heeft : Zoekt eerst het Koninkryke
 „ Gods en zyne gerechtigheid , zoo zal u het overige alles toe vallen ,
 „ *Matth. vi.* Het welk gy hier ter plaatze aldus verstaan zult , dat gy daa-
 „ gelyks voor alle uwe werken na den Heemel behoort te trachten , ern-
 „ stig begeerende daar in te koomen , door Christus en zyn H. Lyden ,
 „ wiens gy u door goede werken deelachtig maakt ; en dat is Gods ge-
 „ rechtigheid ; dat gy zonder eenige huichelarye komt te wandelen , en
 „ meer op het geestelyke , als op het ligchaamelyke denkt .

„ De derde leeringe is , dat gy ter deegen gaade slaat , wat gy in de tee-
 „ genwoordigheid uwer Engels , u onderstaat voor te neemen , op dat gy
 „ niet met ongewasschene handen , dat is , met een vollen buik , u ver-
 „ meetelyk onderneemt met de reine geesten omme te gaan , met hen te
 „ spreken of te handelen ; maar dat gy u , terwyl gy in 't zoeken na de
 „ verborgentheeden zyt , gestaedig zoo vast houdt , als 't immers mooge-
 „ lyk is , aan de Leere Christi , daar hy zegt : *Luc. xxi.* Wacht u , dat
 „ uwe herten niet beswaart werden met eeten en drinken ; ende met de
 „ zorguldigheden deezes leevens enz. Welke woorden de *H. Paulus ;*
 „ *Rom. xiii.* aldus verklaart : Laat ons afleggen de werken der duisternisse ,
 „ ende aan doen de wapenen des lichts ; laat ons eerlyk wandelen , als
 „ in den dag ; niet in vreeten en zuipen , in brasseryen of dronkenschap ,
 „ niet in slaapkaameren noch schaamteloosé ontuchtigheden , niet in
 „ twist noch vyandschap , niet in nyd noch gramschap , maar trekt aan
 „ den Heere Jesus Christus , en wacht het ligchaam , dat het niet geil
 „ werde , maar in den geest wandele ; *Gal. v.* en volbrengt de begeerlyk-
 „ heeden des vleesches niet enz. Onthoud u van alle vleeschelyke lusten ,
 „ die teegens de ziele stryden ; *1 Petr. ii.* en andere diergelyke spreuken
 „ meer . Voorts , wilt ook wel zorge draagen , dat gy in zoodaanigen
 „ tyd niet veel op gastmaalen enz. gaat , maar uw doen en voorneemen
 „ naarstig in acht neemt . Want hoe kan zulk een steeds op God denken ,
 „ wiens zuiverste geest door het wellustig leeven verstikt werd ? Niemand
 „ kan twee Heeren dienen , derhalven kunt gy den Engelen en den buik
 „ niet teffens opvolgen : Hoe kan een ligchaam , dat vol spyze en drank
 „ is , iets op een recht zuivere wyze betrachten , of zyn voorgenoome
 „ werk zich wel inbeelden ? of hoe zal ook zulk een zat ligchaam eenen
 „ goeden droom kunnen oplossen ? verdonkert niet de overtollige spyze
 en

„ en drank, de reine geesten en fyne vochten des hoofds, waar in de zinnen leggen? wat voor een wyn-zuiper heeft ooit zyn gemoed in de *Maggie* tot de verheffinge brengen kunnen? Is het daar mede niet zoo geleege, indien hy al wat goeds heeft geweeten en voorgenoomen uit te voeren, het zelve heeft hy door den wyn vergeeten en verwaarloost? Weshalven die geene alleen zich hier toe bequaamen, die zich in eeten en drinken maatig houden, Christi Leere naarstig betrachten, en in geen deele overtreden.

„ Ten vierden merk ook op deezen Reegel, die u de Koninglyke Prophet David *Pf. xxxvi.* voor schryft, daar hy zegt: Openbaart en beveelt den Heere uwe weegen, zoo zal hy 't zelfs maaken: en tot eenen zeekeren troost hier ontrent, zoo overweeg daar beneevens wel, wat God by *Esaïas XLVIII.* zegt: Ik ben de Heere uw God, die u leert, wat u nut is, die u ook leid in den weg, dien gy wandeld.

„ Voor 't vyfde weet ook, dat God willig is, om alle uwe begeerten te vervullen, indien gy hem anders maar recht komt te zoeken, en op dat gy hier ook van verzeekert zyt, zoo neem inzonderheid wel acht op dien goddelyken Spreuk, welken hy zelfs door den Koning David *Pf. xxxi.* gesproken heeft: Ik wil u verstand geeven, en wil u onderwyzen in den weg, dien gy gaan zult; met myn ooge wil ik u regeeren en leiden, en het zelve niet van u afwenden. Waar door gy ook vertroost werd, dat gy u weegens de geesten niet hoeft te bekommeren; want ze zullen u ten laatsten, om des Heeren oogs wille, in geen onheil brengen.

„ Ten zesden: Indien gy misschien mocht beginnen te twyfelen, wanneer God vertoofd, zynen Engel tot u te zenden: zoo weet, dat hy u nooden wil, om ernstiger in het gebed aan te houden: Hierom dan moet gy niet afluaten; maar den Almoogenden wegens zyne veelvuldige beloften erinneren, en dikmaals diesweegen vermaanen; volgens de troostelyke toezegginge van Christus, die hy in het Euangelium aan zyne Christelyke geloovigen *Luc. xi.* gedaan heeft, alwaar hy onder anderen zegt: Gy, die boos zyt, weet uwen kinderen goede gaaven te geeven; hoe veel te meer zal myn Vader den H. Geest geeven allen dien geen, die daarom bidden.

„ Ten zeevenden, zoo laat 'er u ook niet weinig aan geleege zyn, om dikwils te betrachten, het geene u Christus in 't Euangelium van *Johannes* zegt: Hoofdst. VIII. en XIV. Indien gy doen wilt den wille myns Vaders in den Heemel, zoo zyt gy waarachtig myne Discipelen, en wy zullen tot u koomen, en wooningen by u maaken.

„ Deeze zeeven punten, uit de Schrift hier heen getrokken; indien gy dezelve van de Letter in den Geest, van de doode woorden tot 'er daad en de leevendige werkinge, dat is, tot de practyk zult brengen; zoo kunt gy ten laatsten niet dwaalen, noch tot afgoderye of in andere onheilen raaken: maar gy zult uw begeeren ter rechter tyd erlangen, ook zal uw voorgestelde doelwit en einde niet ontvallen: ja God zal u zelfs door zynen H. Geest leeren, en ontrent nuttelyke zaaken in der waarheid onderrechten; niet alleen in den droom, maar ook wakende, in de beschouwinge, in 't leezen, in de gedachten en de zinnen, zoo wel onder 't werken, als onder 't verbeelden. enz. Hy zal u ook zyne waarde H. Engelen geeven en toeschikken, om u te dienen; dewelke uwe Helpers, Leeraars en Leiders zullen zyn, niet alleen tot uw voorgenoomen geheimstuk, maar ook ontrent alle de verborgentheeden deezer weereld: Daar en booven, indien gy in de voorge-

„melde oeffeninge blyft en volhard , zoo zal God niet alleen den
 „geesten , maar ook eindelyk alle de fchepzelen gebieden , dat zy u
 „gehoorzaam , onderdaanig en dienftbaar moeten zyn , alzo , dat gy
 „met een goed geweten , en met de H. Apostelen zult zeggen kunnen,
 „dat u de Geesten gehoorzaam zyn , *Luc. x.* Ten laaftien , het welk
 „noch het aller grootfte en voornaamfte is , zult gy verzeekert zyn ,
 „dat uw naam in den Heemel gefchreeven is.

In 't befluit , var hy zyn gevoelen aldus beknopt te zaamen. p. 148.
 „Gelykerwys 'er een eenige God is , van wien alles goeds afvloed : al-
 „zoo is 'er ook maar eene zonde , naamelyk de ongehoorzaamheid tee-
 „gens den wille Gods en zyne geboden ; waar uit dan al het quaad zyn
 „oorsprong neemt : Insgelyks is de vreeze des Heeren , het beginzel
 „der wysheid , en des nuttelyken gebruiks der wonder-konft. (*Magiæ*)
 „Want de vreeze des Heeren volgt naar de gehoorzaamheid en de wille
 „Gods ; doch naar deeze vreeze Gods volgt alsdan de teegenwoordig-
 „heid Gods en des H. Geests , daar toe ook de dienftbaarheid der H. En-
 „gelen , en alle goede zaaken uit de onuitputtelyke fchatten Gods :
 „Want , gelyk in den 144 *Pfaln* gefchreeven staat , de Heere is na by
 „allen , die God in der waarheid aanroepen ; den wille der geener , die
 „hem vreezen , zal hy volbrengen , hun gebed verhooren , en hen ook daar
 „beneevens zaalig maaken. Maar in teegendeel de fchaadelyke en ver-
 „doemelyke *Magia* komt daar van daan ; wanneer wy de vreeze Gods
 „uit onze harten verliezen , en de zonde over ons heerschen laaten ,
 „als dan komt ons straks aan boort de God deezer weereld , en de Vorft
 „der duifterniffe , die eenen zoodaanige mensche in zyn goddelooze
 „heilighdom onderwyft , en wyed hem ten dienft zyn helschen Ryks ,
 „na dat hy den geenen dan tot een der ampten zyns Koningryks voor
 „hem dienftig en bequaam bevind. Hier op gelyk een spinne-kop een
 „vliege overvalt , die in haar net verwart is ; eeven zoo verstrikt ook
 „de Duivel zyn gevange wildbraad , met de strikken der booze lusten en
 „begeerlykheeden , tot dat hy zoodaanigen mensch ten laaftien geheel
 „uitzuigt en droog maakt , tot stoffe en brandhout des eeuwigen en hel-
 „schen vuurs. Hy doet echter zulken lieden een tyd lang goed , brengt
 „ze tot eere , en verheft ze hoog , op dat ze naderhand dies te fwaarder
 „en gruwelyker val doen , en na beneeden gestort werden. Derhalven ,
 „gunstige waarde Leezer , hef thans de oogen uws gemoeds op , indien
 „gy dit boek nu eenige reizen met vlyt overlezen , en tot de oeffeninge
 „uws verstands gebracht hebt ; hef uwe oogen op , zeg ik , en zie rond-
 „om in allerhande historien der goddelyke en heidensche fchriften. Be-
 „fchouw en betracht ook alle andere dingen in de weereld , en fla acht ,
 „volgens myn voorgeschreevene onderrechtinge , op al dat geene , wat
 „'er daagelyks geschied en voor valt , zoo zult gy gewaar werden , dat
 „alles vol *Magi* is , doch meer booze als goede , volgens de tweederley
 „weetenschap des goeds ende des quaads , gelyk in de twee eerste *Apho-
 „rismi* vertoont is. Dus verre de gemelde Schryver van de *Magia Veterum* ,
 „of Wonder-konft der Ouden.

Van de MAGIA.

Nu zullen we verders van deeze stoffe noch een of andere beschryvin-
 ge uit den voornaamsten Autheur van dusdanige zaaken zelve opteeke-
 nen , naamelyk uit *Theophrastus Paracelsus* , dien we in 't 16de boek be-
 schreeven hebben , wiens eigene woorden de volgende zyn ; en wel
 voor

voor eerst , daar hy de historie en den oorsprong der waare *Magia* , neevens haare beschryvinge en onderscheid van de valsche *Magia* aldus ontdekt , in zyn *Aurora Philosophorum* , in het Aanhangzel zyner Heel-konstige Schriften , c. 1. 2. en 3. p. 78. enz. „ Ten allen tyden hebben de „ Chaldeën , Hebreën , Persiaanen en Egyptenaars , neevens de Godge- „ leertheid en onderrechtinge in goddelyke zaaken , ook de vrye natuur- „ lyke konsten ; als de verheevenste *Philosophie* en Wysheid , aan hunne „ Voorstanderen , Overheeren en Hooge-Priesteren , om te leeren voor „ gedraagen. Eeveneens geschiede het ook by Moses tyden , als wanneer „ men tot Priesters verkooren heeft , zoo wel de Medicyn-meesters en „ die in de Genees-kunde ervaaren waaren , als *Magi* en Natuur-kundige , „ deeze , als dië van de gezondheid oordeelen konden , inzonderheid „ van de teekenen der melaatsheid ; en geene , om genees-middelen , „ tot onderhoudinge des menschelyken verstands , voor te schryven. „ Dus was ook Moses zelfs door de naarstige zorge , en 't aandryven van „ Pharaos dochter , in de School der Egyptenaaren , in allerhande goe- „ de konsten geleert en onderweezen , zoo dat hy uitmuntent wierd in „ wysheid , gelyk uit *Hand. der Ap. VII. 22.* te zien is. Op dezelve wyze „ heeft ook Daniel van zyn kindsheid aan op de konsten en leeringen der „ Chaldeën gezien ; nadien hy neevens zyne drie Meede-gezellen drie „ jaaren lang in de Chaldeefche Schriften en taalen is onderrecht geweest. „ Gelykerwys zulks zyne voorzegginge en verklaringe der woorden : „ *Mene Mene , Tekel-phares* : *Dan. V. 26.* betuigt , welke geschiede 3429 „ jaaren na de Scheppinge der wereld. Deeze woorden moesten door „ eenen Propheetischen Geest en *Cabalistische* [aller verborgenste godde- „ lyke] weetenschap verstaan en verklaart werden. Dienvolgens is nu „ dusdanige *Cabalistische* weetenschap en wysheid , door mondelinge on- „ derrechtinge van den Vader aan den Zoon , [geleert werdend ,] by „ Moses en de Propheeten zeer gemeen en gebruikelyk geweest. En niet „ alleen de kinderen Israels , maar ook de oude Wyzen , hebben uit dee- „ ze natuurlyke , diepe en verborge konst God den Heere recht leeren „ kennen , en daarom ook dies te beeter en standvastiger in zyne geboö- „ den en inzettingen kunnen wandelen. Dus vind men ook in de boeken „ Samuels , dat de Baals-dienaaren geenzins met den Duivel gemeen- „ schap gehad , noch hem gevolgt hebben ; maar dat zy door Gods toe- „ laatinge waarachtige gezichten en verschyningen zyn deelachtig ge- „ weest ; gelyk wy daar van in 't boek van de Heemelsche dingen , bree- „ der bericht zullen geeven.

„ Derhalven is deeze heerlyke gaaye alleen den Priesteren en godzaa- „ ligen menschen , die in de Gebooden Gods booven-maate trouw ge- „ wandeld hebben , gegeven , en van God geschonken geweest. 't Was „ ook een gebruik by de Persiaanen , dat niemand tot een Koning ver- „ kooren , of tot zoodanige waardigheid verheeven wierd , 't en zy dat „ hy zulk een hoog , wys en geleert man , zoo in naam als in der daad „ was : het welk daar uit beweezen werd , dat zy hunne Koningen *Sophi* , „ dat is , Wyzen genoemd hebben. Eeven dusdanige waaren ook de „ drie Wyzen uit het Oosten , die Jesus Christus van den opgang der „ Zonne quaamen bezoeken , en Natuur-kundige Priesters genaamt waa- „ ren. Dus hebben de Egyptenaaren , na dat zy door de Chaldeën en „ Persiaanen van deeze *Magie* en *Philosophie* kennisse hadden gekreegen , „ ook gewilt , dat hunne Priesters en Oversten dusdanige wysheid met „ alle naarstigheid navorschen en leeren zouden. Waar uit zy dan ook „ zulken voordeel getrokken hebben , dat onder alle nabuurige Landen ,

„ tot een veranderinge geraakt zyn. Om welke oorzaak *Hermes* te recht
 „ en wel *Trismegistus*, dat is de aller grootste, machtigste en wyfste is ge-
 „ naamt geworden: Nadien hy een Koning, Priester en Propheet, en
 „ een zeer wys en verftandig Heer is geweest, in alle natuurlyke zaaken,
 „ gelyker wys ook na hem *Zoroaster*.

„ Noch ter zelyer plaats fchryft *Paracelfus* p. 79. *Cap. II.* „ Vermits
 „ nu de zoon van Noach na de Zondvloed, ontrent het jaar van
 „ de fcheppinge der weereld 1680, en in 't 27te na de Zondvloed,
 „ het derde deel der weereld bezat, zoo is deeze konft gelyk als met ge-
 „ weld in Chaldeen en Perfiën aan 't licht gebrooken, en is namaals ook
 „ in Egypten uitgebreid geworden. Als nu zulks de Afgodifche en Over-
 „ geloovige Grieken gewaar wierden; zyn 'er zommige van hen, die
 „ de voornaamfte en verftandigfte waaren, in Chaldeen en Egypten ge-
 „ trokken, om uit haare Schoolen deeze wysheid te hooren en te lee-
 „ ren. Doch al zoo hen de Leere des goddelyken Woords, uit de H. By-
 „ bel en de Wet Mose, niet fmaakte, maar zy zich op hun vernuft en
 „ eige verftand verlieten, ook fchranderer en wyzer wilden zyn als
 „ God zelve, zoo zyn ze van het fondament en den grondslag aller na-
 „ tuurlyke geheimeniffen en verborgene konften afgeweeken, en in hun
 „ eige waanwysheid vervallen; gelyk hunne boeken zulks uit wyzen,
 „ daar zy zeer verachtelyk, fabuleus en spotachtig van de leere Mosis
 „ fchryven en gevoelen. Doch by de Egyptenaaren was die gewoonte,
 „ dat zy diergelyke uitfteekende Leeringen der Wysheid, niet flecht,
 „ rond en klaar, maar door figuren en raadzels, met duistere woorden
 „ en vreemde ingelaste Historien voor ftelden: Dewelke namaals die uit-
 „ muntende Dichter *Homerus*, wonder-konftig in zyn verzen verbloemd
 „ befchreeven heeft. Vervolgens quam *Pythagoras* hier by, die veel uit
 „ de Wet van Mofes en het Oude Testament [onder zyne leeringen]
 „ mengde: Insgelyks *Hippocrates*, *Thales*, *Milefus*, *Anaxagoras*, *De-
 „ mocritus* en andere meer, die zich hier in geoeffent hebben, en hun
 „ verftand zien laaten, hoewel geene van allen de rechte Starre-kunde,
 „ Aard-kunde; Taal-kunde en Genees-kunde begreepen, noch de ei-
 „ gentlyke waare kenniffe daar ontrent gehad hebben. Vermits hun eige
 „ hoogmoed en verwaandheid hen verhinderd, en in dwaalingen gefkort
 „ heeft. Want zoo ras als zy maar een weinig van de Chaldeërs en Eryp-
 „ tenaren begreepen hadden, zyn ze hovaardig en opgeblaazen geworden,
 „ en hebben zich van hun verftand veel meer en hoogere dingen inge-
 „ beeld, als 't in der daad was: daar beneevens begoften zy de zaake met
 „ spitsvinnige, valfche verdichte uitvindingen op te pronken, en on-
 „ derftonden zich een eige Philosophie, die uit hunne herzens gantsch
 „ fyn gefponnen was, te fchryven, die niet alleen by hen de overhand
 „ heeft genoomen, maar is ook naderhand van hen tot den Latynen
 „ overgebracht: dewelke niet min dan de Grieken, nadat zy daar van
 „ een weinig kenniffe gekreegen hadden, hun verftand ook hebben wil-
 „ len toonen, en [deeze Philosophie] door hunne byvoegzelen helpen
 „ vermeerderen, verciereen en verbeeteren. Door deeze is nu de voorge-
 „ melde gewaande Philosophie in gantsch Europa verbreid, en heeft
 „ schier alle Academien en Hooge-Schoolen overftroomt, als om wiens
 „ wille dezelve zyn opgerecht geworden, op dat de jeugt daar in onder-
 „ weezen wierd; die ook noch heedensdaags zoo hartnekkig daar in on-
 „ derrecht werd, dat zy Mofes en de Propheeten vergeetende, dezelve
 „ gelyk als God zelve aanhangen, verdedigen en tot op het bloed be-
 „ fchermen: Dit nu gefchied niet alleen in Duitsland, maar ook bykans
 „ by

by alle overige volkeren : Indien ook iemand iets , met de rechte , waarachtige en in Gods Woord gegronde Philosophie , overeen-stemmende , voort brengt , die moet niet alleen veracht , bespot en uitgelacht , maar ook wel geheel vervolgt werden. 't Blyft dienvolgens by 't oude spreek-woord : *Mundus vult decipi*. De weereld wil bedroogen zyn. Dus geschiede haar na haaren wille.

En verder p. 80. c. 4. De rechte waarachtige *Magie* is een zoodaanige konst en bequaamheid , waar door men tot de kennisse der Hoofdstoffen , der t' zaamen gevoegde ligchaamen , vruchten , eigenschappen , krachten en verborgene werkingen , komt te raaken : De *Cabala* daar en tegen , volgens den inhoud van haaren hoogen en verborgenen zin , wyft den mensche den rechten weg en 't pad aan , om tot God de Heere te naderen , hoedaanig men met hem handelen , en wat men uit zyn Woord oopenbaaren en verkondigen zal. Want de *Cabala* (die een verborge en heilige zamenpraak met God is) is vol van heemelsche geheimenissen , gelykerwys de *Magia* en wysheid van natuurlyke [verborgentheeden.] Vermits deeze leerd , hoedaanig men uit natuurlyke dingen de tegenwoordige en toekomstige zaaken voorspellen en voorzeggen zal. Want de werkinge geeft ons kennisse van alle schepzelen , zoo wel van hemelsche als van aardfche ligchaamen , zoo wel van inwendige als uitwendige , wat naamelyk in een iegelyk ding voor kragten en verborgene werkingen verslooten leggen , waar toe zy van den beginne gesteld en verordineerd zyn , en eindelyk met wat voor eigenschappen zy begaafd zyn. Dusdaanige en diergelyke [dingen] zyn de banden , waar door de hemelsche met de aardfche zaaken verknocht en verbonden zyn , gelyk zulks uit de uitwerkingen der zelve zomwylen oogenschynlyk en handtastelyk kan gespeurd werden. Deeze verbintenis of invloeyinge der heemelsche krachten in de andere aardfche hoofdstoffelyke ligchaamen wierd van de *Magi* en wyzen *Gamahea* , dat is , een verloovinge of huwelyk der hemelsche kragten en eigenschappen met de laage aardfche krachten , gelyk als van man en vrouw genaamd. Daar uit ook de voortreffelykste vermengingen van alle de heemelsche en aardfche ligchaamen , als naamelyk van de Zonne en de Planeeten , met de kruiden , dieren en metallén ontstaan. Doch echter heeft de Duivel , met alle vlyt en ernst , dit licht gepoogd te bezwalken en te verdonkeren. En 't is hem ook niet t' eenemaal mislukt ; vermits hy byna gansch Griekenland daar van beroofd heeft , en in des zelfs plaats menschelyke meeningen , herzen-drochten , en godslasteringen teegens den Almachtigen God , en zynen eenig-geboren Zoon by de heydenen heeft ingevoerd. Want de rechte waarachtige *Magia* haald haaren oorsprong uit Goddelyke *Ternarius* en de Drievuldigheid Gods. Naadien God de Almogende alle Creatuuren en schepzelen met deezen *Ternarius* of Drievoudig , geral geteekend , en door zynen Goddelyken vinger haar deeze hoogverborge en geheime Drievuldigheid ingegraaven heeft ; zoo dat 'er niets , onder alle natuurlyke dingen in de geheele weereld , gevonden noch bygebracht kan werden , dat de verborgentheid van deeze goddelyke Drieheid ontbeerd of ontbreekt ; of waar in dezelve gelyk als zichtbaarlyk niet kan voor oogen gestelt werden. Want het schepzel den Schepper gelyk als aanwyft en te kennen geeft , volgens het getuigenisse van den Apostel Paulus *Rom.* 1. 20. De band nu van dit goddelyke Drietal , (*Ternarii*) die door de gantsche zelfstandigheid van alle wezendlyke zaaken is uitgestrekt , is onoplosselyk , door welken wy ook de geheimnissen der geheele Natuur uit de vier Hoofdstoffen koomen te

„ haalen. Want de *Ternarius* of het drievoudig getal, met den *Magischen*
 „ *Quaternarius*, dat is, het viervoudig getal, brengt voort den volmaak-
 „ ten *Septenarius*, dat is, het zeeven-getal, met veele verborgentheeden
 „ begaaft. En nadien het Viertal in het Drietal komt te rusten, zoo ont-
 „ staat het Licht der weereld in den *Horizon* der eeuwigheid, en vertoont
 „ ons den gantschen band met God onzen Heemelschen Vader. Hier toe
 „ behooren verders alle de krachten en werkingen aller schezelen,
 „ mitsgaaders der zelve gebruik in haare verborgentheeden, teeke-
 „ nen, *Characters* en figuren hier voor afgebeeld; ja zoodaanig, dat
 „ ook naauwelyks het minste titteltje daar in verhoelen blyft, dat niet
 „ door een naarstige onderzoekinge kan geopenbaart werden. Want wan-
 „ neer het Viertal en het Drietal in het Drietal opstygten, zoo geschied
 „ den ingang in de Eenheid; in welke alle geheime en verborge wysheid
 „ aller dingen, (dewelke God Almachtig, zoo wel in zyn Woord, als
 „ in de schezelen, het werk zynner handen geopenbaart heeft,) bestaat;
 „ op dat de menschen een waarachtige kennisse mochten hebben van die
 „ dingen, die op een ander plaats wydloopig verklaart werden.

De beschryvinge der Magie (of *Wonder-konst*) geeft ons Paracelsus in *Phi-*
losophia Occult. p. 298. aldus: *Magica is in haar zelve de verborgenste*
konst en grootste wysheid ontrent booven-natuurlyke zaaken op aarden: En 't geen
voor 't menschelyk vernuft onmoogelyk is te vinden of door te gronden, dat kan door
de konst Magica gevonden en doorgrondt werden. „ Want zy is een groote ver-
 „ borge wysheid, welke voor 't vernuft een oopenbaare groote dwaasheid
 „ is. Hierom was 't ook wel goed en zeer noodig, dat de Godgeleerden
 „ ook iets daar van wisten te spreken, en ook beproefden, wat *Magica*
 „ was, op dat ze op zoo een onbehoorlyke wyze en lossen grond haar
 „ straks geen tooverye noemden. Want *Magica* was hen zeer dienstig,
 „ vermits zy Doctooeren en Meesters der Schrift willen zyn, zo als zy
 „ hun zelve inbeelden: hoewel ik niet van gevoelen ben, dat zy in *Ma-*
 „ *gica* zouden arbeiden, of iets daar van gebruiken: Maar dat zy daar van
 „ een goede kennisse (of ondervindinge) zouden hebben, en haare
 „ uitwerkinge en deugden weeten, om der groote geheimenissen wille,
 „ die in de H. Schrift verhoelen leggen, en door de Apostelen, Pro-
 „ pheeten en Christus zelve zyn uitgesproken, en dewelke wy met
 „ onze vernuft noch verstaan, noch uitvorschen kunnen. Want wat voor
 „ een Godgeleerde (ook de *Magia* niet verstaande) heeft eenen Duivel
 „ uitgedreeven; of eenen anderen Geest verjaagd, of tot hem gebracht?
 „ Of, dat noch veel minder en geringer is, waar heeft hy eenen zieken
 „ gezond gemaakt, of eenige andere hulpe beweezen, alleen door zyn
 „ geloof? Ik zwyge, dat hy daar door eenen grooten berg verzet, of
 „ wel geheel in de zee geworpen heeft. Derhalven volgd, dat zy zelve
 „ van dit geloove, daar Christus van spreekt, noch veel noch weinig
 „ verstaan, en nochtans hebben zy het gestaadig in den mond, onderwy-
 „ zen en leeren veel daar van, kunnen het echter zelfs niet bewyzen,
 „ of daar meede een teeken doen, dat men zeggen zoude kunnen,
 „ dat zy het geloove verstonden, en het zelve wisten te gebruiken en goed
 „ te maaken. En als 'er nu een ander komt, die daar door een teeken doet,
 „ het mag dan goed of quaad zyn, zo heeten zy hem straks een toovenaar,
 „ om dat het boven hun vernuft en menschelyke wysheid is, en zy de
 „ *Magie* en tooverye niet wéeten te onderscheiden. Want *Magia* is een
 „ schrandere zuivere konst, niet met ceremonien of besweeringen be-
 „ vlekt noch bezoedeld, gelykerwys de *Nigromantia* of swarre-konst.
 „ Want in dezelve werden geen Plechtigheden, besweeringen, verbindin-
 „ gen,

„gen, zeegeningen noch vervloekingen gebruikt, noch in 't werk ge-
 „steld; maar alleen het geloove, daar Christus van spreekt; het welke
 „bergen verplaatst en in de zee werpt; het welke ook over alle geesten
 „en invloejingen der starren (*ascendenten*) gebieden, haar overheer-
 „schen en bedwingen kan: dit geloove, [zeg ik] werd daar in by der
 „hand gevat. Doch alhier is ten uittersten van nooden wel acht te geeven,
 „dat dit gelove in geen bygeloof en misbruik verandere, om den men-
 „sche te verderven of te beschaadigen: want op deeze wyze werd een
 „toovenaar daar uit, en deeze konst werd alsdan van veelen niet onbillyk
 „een toovery genaamd: Want aldus doen de tooveressen, die haar in dee-
 „ze konst ingedrongen, en de zelve [bygeloovigheden] gebruikt heb-
 „ben, wentelende zich daarin als een zwyn in 't slyk. In deezer voegen
 „is zy [de *Magia*] door haar tot een toovery geworden, en 't en is niet
 „onbillyk noch onrechtvaardig, dat men haar en alle toovenaars door her
 „vuur van kant helpt: vermits zy de schaadelykste menschen, en argste
 „vyanden zyn, die wy hier op aarden hebben, als zy op iemand boos
 „zyn. Voor eenen oopenbaaren lighaamelyken vyand, die eenen ande-
 „ren met quaade waapenen, schiet- of werp-geweer naagaat, kan men zich
 „noch eenigzins wachten, en ook zich teegens hem weder voorzien of
 „toerusten met pantzier, harnasch, wapens of schiet-geweer, of ook
 „wel stil in huis blyven, en niemand, als dien men wil, tot zich inlaa-
 „ten. Maar voor toovenaars kan men zich op zulk een wyze geenzins be-
 „schutten, voor hen helpt geen pantzier, geen harnasch, geen deur
 „noch slot, zy dringen door alles heen, en alles staat voor hen oopen:
 „En alschoon iemand in een yzere of staale kist was geslooten, hy was
 „echter voor hen niet veylig. Derhalven, hoewel zy zelve met hun ei-
 „ge ligchaam geen schaade doen, zo kunnen zy nochtans, door hun ge-
 „waande geloove, iemand de geesten en invloejingen der starren (*ascen-
 „denten*) op den hals zenden, en eenen mensche, schoon over hon-
 „derd mylen daar van daan zynde, aan zyn lichaam beledigen en be-
 „schaadigen; of hoe 't hen beliefd, slaan, steeken, of wel geheel van
 „'t leeven berooven: hoewel men uitwendig geen quetzuure des ligchaams
 „kan zien of gewaar werden. Want zy konnen het vleesch of den uit-
 „wendige mensch niet quetzen of beledigen, maar alleen den inwendi-
 „gen mensche, den geest des leevens. Hierom kan ook geen pantzier of
 „harnasch, 't mag zoo goed zyn als 't wil, hier teegens behulpelyk
 „zyn: Maar een ander harnasch moet hier teegens door 't geloove aange-
 „trokken werden: Dat is een hemd, of het binnenste linne-waad, zoo
 „'t zelve verkeerd aangetrokken werd, naa dat het dikwils rechts gedraa-
 „gen is, doet daar teegens meer voordeel, dan alle harnasschen, pantzie-
 „ren, elands-huiden, engelsche huiven of natte kleederen.

Van de *MAGIA*.

Eindelyk willen wy ook zien wat de bekende *Jacob Böhme* van deeze
 zaak heeft naagelaaten, en wel maar alleenlyk uit 2 of 3 plaatzen zyner
 schriften. Voor eerst dan schryft hy in 't *Mysterium Magnum cap. LXVIII. p.*
668. aldus. „ De *Magus naturalis* (of Natuurlyke wonderkonstenaar)
 „ heeft maar alleen macht in de Natuur, alleenlyk in dat geene, wat de
 „ Natuur in haare werkinge bootzeerd; doch wat God vormd en boot-
 „ zeerd, daar kan hy niet achter komen, noch daar in iets raaden: Maar
 „ een Propheet heeft macht het zelve uit te leggen. Want hy is een God-
 „ delyke *Magus*, gelyk *Joseph*. By de Egyptenaaren was de Magische konst
 „ ge-

„ gemeen : Maar toen ze misgebruikt en tot tooverye gebracht wierd,
 „ wierd ze uitgeroeid : hoewel ze by de Heidenen bleef tot op het Ryke
 „ Christi, tot dat de Goddelyke *Magia* opging ; toen ging de Natuurlyke
 „ by de Christenen onder ; het welk in den beginne zeer goed was dat ze
 „ onderging ; want het Heidensche geloof quam daar door te versterven,
 „ en de *magische* beelden der Natuur ; die zy voor Gooden eerden, wier-
 „ den daar door uit de harten der menschen uitgeroeid. Doch als nu
 „ het Christelyke geloove gemeen wierd, zoo stonden 'er andere *Magi*
 „ in de Christenheid op, naamelyk de *setten*, dewelke zich in de plaats
 „ der Heidensche Afgods-beelden voor Gooden indrongen, bedryvende
 „ grooter bedrog als de Heidenen met haare Magische beelden : Want de
 „ Heidenen zaagen op den grond der Natuure, op haar vermoogen en
 „ werkinge : Maar deeze daarentegen stelden zich, booven den grond
 „ der Natuure enkel in een historisch geloove, [naamelyk] dat men ge-
 „ looven zoude, wat zy verzonnen. Gelykerwys ook noch hedendaags
 „ de Naam-Christenheid vol is van diergelyke *Magi*, by welke geen na-
 „ tuurlyke verstand, noch van God noch van de Natuur meer is, maar
 „ alleen en ydel gerabbel van een boven-natuurlyken Magischen grond,
 „ waarin zy zich tot Afgoden en Beelden hebben ingedrongen, en ver-
 „ staan nochtans noch de Goddelyke noch de natuurlyke *Magia* ; alzoo dat
 „ door hen de weereld steeke blind is geworden. Daar uit ook de twist en
 „ oneenigheid in 't geloove ontstaan is, dat men veel van 't Geloove op-
 „ geeft, en het eene hier, het andere daar van daan haald, en een mee-
 „ nigte gevoelens maakt, die al te zaamen slimmer zyn als de heiden-
 „ sche Beelden, die ten minsten noch in de Natuur haaren grond hadden.
 „ Deeze beelden daarentegen hebben noch in de Natuur, noch in het
 „ booven natuurlyke Goddelyke geloof, geen grond, maar zyn stom-
 „ me Afgoden, en hunne dienaaren zyn Baals-dienaaren. En gelyk het
 „ hoog noodig en goed was, dat by de Christenen de natuurlyke *Magia*
 „ te vallen quam, toen het geloove van Christus openbaar wierd. Alzoo
 „ is het te deezer tyd noch veel noodiger, dat de natuurlyke *Magia* wee-
 „ der aan 't licht koome, op dat toch eens aan de Naam-Christenheid haare
 „ eigene gemaakte Afgoden door de Natuur openbaar en bekend werden,
 „ en men in de Natuur het uitgesprooke gevormde woord Gods mag aan-
 „ schouwen ; zoo wel de nieuwe Wedergeboorte, als ook den val en de
 „ verdorventheid, op dat de stryd, mitsgaders de gemaakte booyen na-
 „ tuurlyke Afgods-beelden mochten uitgeroeid worden, en men ten
 „ minsten door de Natuur leerde de Schrift verstaan, naardien men toch
 „ immers den Geest Gods, in de Goddelyke *Magia* des waaren geloofs,
 „ niet vertrouwen wil, maar vestigd alleen zynen grond op den tooren
 „ van Babel in 't gekrakeel en de verzonnene afgods-meeningen, naame-
 „ lyk, in de menschelyke inzettingen. Niet zegge ik, dat men de hey-
 „ densche *Magia* zal wederzoeken en voorzeggingen doen, en de Hei-
 „ densche Afgooden weeder aanneemen, maar dat het noodzaakelyk is,
 „ den grond der Natuure te leeren onderzoeken, als het gevormde woord
 „ Gods volgens liefde en toorn, mitsgaders des zelfs [des woords]
 „ weeder-uitspreken, op dat men niet zoo blind ontrent het Weezen al-
 „ ler Weezen zy. Want de Oudvaders des eersten geloofs zyn geen zins
 „ zoo blind ontrent het Ryk der Natuur geweest, maar zy hebben aan (of
 „ uit) de Natuur gezien, dat 'er een verborgene God was, die zich
 „ door het woord zynen uit-aazeming en invorming met (of door) de
 „ geschaape weereld had zichtbaar gemaakt, en hebben uit het Schepzel
 „ kennisse van Gods woord gekreegen, het welk thans noch veel nood-
 „ „ zaa-

„zaakelyker is, op dat de Afgooden der meeningen mochten aan 't licht
 „koomen en bekent werden, en men eindelyk eens zien mocht, wat
 „het geloove is, dat het geenzins maar een enkele meeninge en waan,
 „maar een goddelyke weezen is; welk weezen in de zichtbaare men-
 „sche voor de uitterlyke oogen verborgen is, gelykerwys ook de on-
 „zichtbaare God verborgen is voor het zichtbaare deezer weereld.

En verders schryft hy van de geheimenissen in de Scheppinge, hoe
 dat ze voor de geloovige noch altoos open staan, op de volgende wyze,
 in 't XI. Hoofdst. p. 61. § 5. enz. „Her ooge Gods is in Moses en in de
 „kinderen der Heiligen geweest, zy hebben in Gods Geest gezien en
 „gesproken, en nochtans het gezicht der geestelyke geboorte niet ge-
 „had, als maar zomwylen, als God heeft willen wonderen werken, ge-
 „lyk by Moses; wanneer hy die wonderen in Egypten deed, als toen
 „stond de goddelyke *Magia* voor hem open, op die zelve manier en
 „wyze, als ze in de Scheppinge stond. En dit zelve is ook alleen de val
 „van *Lucifer* geweest, dat hy een God der Natuur wil zynde, en in de her-
 „scheppinge leeven. Insgelyks is dit zelve de Afgoderye der Heidenen
 „geweest; Want vermits zy de Magische geboorte verstonden, vielen
 „zy van den eenigen God op de Magische geboorte der Natuur, en ver-
 „koozen zich Afgooden uit de krachten der Natuur. Om haarent wille
 „is de Scheppinge zoo duister gebleeven, en God heeft zyne kinderen,
 „in wien het waarachtige licht quam te schynen, met rampzaaligheid
 „bedekt, zoo dat zy aan hen zelve niet openbaar zyn geworden. De-
 „wyl nu *Adam* ook na die zelve lust om de *Magia* te kennen en te be-
 „proeven imagineerde, [of krachtig zyne gedachten stelde,] en zyn
 „wilde als God, zoo liet het hem God ook toe, dat hy zyn heemelsch
 „beeld met de ydelheid der Natuur opvulde, en geheel duister en aardsch
 „maakte; gelyk *Lucifer* ook deede met het Middel-punt [of de inwen-
 „digste kracht] der Natuur, wanneer hy uit een Engel eenen Duivel
 „maakte. Dienvolgens wil ik den Leezer hier ontrent gewaarschouwt
 „hebben; dat hy de *Magia* te recht gebruike, naamelyk in een oprecht
 „geloove en ootmoedigheid voor God; noch de *Turba magna* [de groo-
 „te verwarringe] op een Magische wyze niet koome aan te raaken, ten
 „zy dan dat het tot Gods eere, en ten besten van des menschen
 „zaaligheid strekke. Want wy kunnen niet waarheid zeggen; dat het
 „*Verbum fiat*, [woord, het werde] noch op heeden met scheppen bezig
 „is: schoon het wel geen starren of aarde schept, zoo werkt het noch-
 „tans in de eigenschappen der zelve, bootzeerd en bind te zaamen:
 „Voor de Natuur is alles moogelyk, gelykerwys het haar in den begin-
 „ne is moogelyk geweest, steenen en aarde te baaren, als meede de star-
 „ren en de vier Hoofdstoffen, en zy zulks uit eenen eenigen grond heeft
 „uitgevoert: alzoo is het huden; door de sterke begeerte, (die de grond
 „der *Magia* is) kan alles uitgevoerd werden, zo men in een werk de Natuur
 „in haar orde gebruikt. Alle de Weezens staan in de zeeven Eigenschap-
 „pen: Wie nu dit weezen kend, die kan het door dien zelve geest, van
 „dezelve hoedaanigheid, daar het een Weezen uit geworden is, in an-
 „dere gedaante veranderen, ook in een ander Weezen invoeren, en alzoo
 „uit iets goeds wat quaads, en uit iets quaads wat goeds maaken. Al-
 „les wat veranderd zal werden, moet door de gelykheid (of overeen-
 „stemminge,) als door iets dat aan het zelve eigen is, geschieden: Want
 „het vreemde is des zelfs vyand; gelyk als de menschheid, moet door de
 „gelykheid, in zyne verloore heiligheid der goddelyke weezendlykheid,
 „weederom door de goddelyke weezendlykheid, in de gelykheid nieuw-

„gebooren werden. En gelykerwys de valsche *Magus* den mensch door
 „de besweeringe met de gelykvormigheid beschaadigt, en hem quaad in
 „zyn quaad (als in de gelykheid) door de begeerte invoerd: En gelyk
 „het oprechte heilige geloove of de goddelyke begeerte, ook in de ge-
 „lykheid ingaat, en den mensch daar voor beschermt, dat de valsche
 „begeerte niet hechten kan: Alzoo staat alles in de gelykvormigheid,
 „een iegelyk ding kan in zyne gelykheid ingevoert werden: En zoo ras
 „het in zyn gelykheid komt, verheugt het zich in zyn gelykheid, het
 „zy dan quaad of goed, en begint te *qualificeeren* (of zyn werkinge te
 „verrichten:) Gelyk men het zelve aan quaad en goed komt te zien.
 „Ik stel een voorbeeld: Wann'er iemand een klein weinigje vergif in-
 „neemt, zoo zal het vergif in 't ligchaam, het welk voor heen stil en
 „onbeweeglyk was, het zelve terstond met een groote begeerte aannee-
 „men, zich daar door versterken, en zyn werkinge beginnen te vol-
 „gen, en zyn teegendeel, naamelyk het goede, verderven en verstoo-
 „ren. En wat nu het quaade in zyn eigenschap doen kan, dat kan ook
 „het goede in zyn eigenschap doen: want wanneer het zelve van de
 „grimmigheid verlost (of ontbonden) werd, zoo kan het zyne gelyk-
 „heid ook in de rechte waarachtige blydschap invoeren.

Eindelyk spreekt hy in zyn Grondige bericht van 't goddelyke en aard-
 „sche *Mysterium* in den 8. Text p. 101. „Aldus zien wy althans den oor-
 „sprong der twee Godsdiensten, daar Babel eene Afgodin uit geboo-
 „ren is, en dat aan Heidenen en Jooden. Want in beide is Babel, en zy
 „zyn twee geslachten in een: Het eene, het welk uit zyn vernuft (als
 „uit het leeven en den geest der Natuur) maar voort gaat, en zich zel-
 „ven zoekt te verheffen, dat maakt zich eenen weg in zyn weezen,
 „want zyn wille gaat uit zyn eigen zucht of verlangen, en zoekt zyne
 „*Magia*, als een groot getal tot zyne heerschappye, een meenigvuldig-
 „heid; en dit geschiedt maar uit zich zelve, voor zich heen; zyn wil-
 „le blyft in zyn veelheid, en is de God en Leidsman van zyn veel-
 „heid. En schoon de vrye wille Gods dit geslachte te gembed treeden
 „bestraft, zoo huicheld den Afgod maar met den mond voor de vrye
 „wille, als voor den Geest Gods, en eert zyn eige wille in het getal der
 „meenigvuldigheid: Want die zelve wille is uit zynen schar, en uit zy-
 „ne *Magia* gebooren; zy begrypt den vryen wille Gods niet, en dien-
 „volgens is ze uit vleesch en bloed, uit zyn eige Natuur gebooren, en is
 „een kind deezer weereld, en houd zynen schar voor zyne liefde: alzoo
 „is ze althans eene huichelaresse en eene verwarde Babel: want het getal
 „der veelheid, als haar eige *Magia* verwarren haar, dat ze uit het eenig
 „getal uit gaat in veele: Nu is de veelvuldigheid een verwarde Babel, en
 „haar schynheilige mond, waar meede ze den Geest der eenigheid goede
 „woorden geeft, en veel belooft, is een Antichrist en leugenaresse. Want
 „anders spreekt ze en anders doet ze, haar herte is een begeerte, en
 „haare geest des herten heeft zich in die begeerte ingegeeven. Alzoo is
 „de *Magus* der veelvuldigheid althans een stout, hoovaardig, gierig en
 „boosaardig verslinder, en een geest der baarende veelvuldigheid, en is
 „een valsche afgooden-dienaar, hy hangt de vrye wille der Natuur niet
 „aan, die de macht der wonderen in haar geweld heeft, en heeft geen
 „verstand ontrent het goddelyke *Mysterium* (of geheimenis.) Want hy
 „hangt dien zelve Geest met zynen wille niet aan; want indien zyn
 „wille zich in de vryheid gekeert hadde, zoo zoude de Geest Gods zyn
 „Magische *Mysterium* open sluiten, en alsdan stonden zyne wonderen en
 „werken met zynen wille in God. Doch inden ze nu uit zich uitgaan;

„ zoo zoekt het begin het einde , en het middel is de *Turba* (of de ver-
 „ warringe .) Want dit [alles] staat niet in den vryen wille Gods ,
 „ maar het waft uit zich zelve , en verheft zich als een stoute boom .
 „ En indien dan God maar eenig in zyn wille is , en in zyn eeuwige be-
 „ geerte , als in de eeuwige *Magia* eenig is , zoo dat zich het verlangen
 „ der eeuwige *Magia* nu alzoo in de eeuwige wille over geeft , en daar in
 „ zyn leeven schept , zoo is de wille , die uit die geboorte haar oorsprong
 „ neemt , als een afvallige en meenedige hoer : want zy is een moeder
 „ der valsheid , ende hangt niet aan de vrye wille . En wy verstaan al-
 „ hier een afwykinge van God : zoo als *Lucifer* van dit alles een oorzaak
 „ is , die de *Magia* der Natuure valsch-begeerende heeft gemaakt ; en
 „ werden aldus hier in twee eeuwige leevens gebooren , als het eene in
 „ den wille Gods , en het andere in den wille des Duivels ende des toorns ,
 „ ende dit is Babel met den Antichrist op der aarden . Alles wat uit Gods
 „ wille uitgaat in zyn eige wille , dat zelve baard in Babel : dit ziet gy
 „ aan de Jooden en Heidenen , gelyk ook aan alle volkeren . De Heide-
 „ nen bleeven in haar eigene *Magia* staan ; doch die uit de begeerte der
 „ verdorventheid uit gingen in het licht der Natuur , (dewyl zy God
 „ niet kenden ,) en leefden in reinigheid , die zelve Heidenen waaren
 „ kinderen van de vrye wille ; en in die zelve heeft de Geest der vryheid
 „ groote wonderen in haar *Mysterium* geopenbaart , gelyk men aan haare
 „ nagelaatene wysheid speuren kan . De ander daar en teegen , die maar
 „ in een eige wille van haaren Magischen geest uit vleesch en bloed leefden ;
 „ dien verdrong [of verstikte] haar wille in de *Turba* [of verwarringe ,]
 „ en de *Turba* groeide in haaren wille op , en gaf haar eenen geest , volgens
 „ de eigenschappen des gierigheids en grimmigheids , die zochten maar
 „ het getal der veelheid , als heerschappyen en Koningryken . En toen de
 „ *Turba* door geweld niet konde voort koomen , zoo wierd ze toornig
 „ en ving oorlog en oneenigheid aan : en hier uit neemt den oorlog zy-
 „ nen oorsprong , uit de hoovaardye en baatzucht der veelvuldigheid ,
 „ en zy behoort met haar getal in het *Mysterium* des toorns . Eeveneens
 „ waaren ook de Jooden , God openbaarde zich aan hen ; doch zy hin-
 „ gen ook aan twee willen : als een deel hing met zynen wille aan het ge-
 „ bod , en sterkte zich na Gods wille , gelyk als de Aards-Vaders , en
 „ alle vroomme Hoopers (of hoope hebbende) in Israël . De andere dee-
 „ den met de handen het werk des wets , en hingen met hunnen wille ,
 „ aan hunne vergifte *Magia* , als aan de baatzucht , en zochten maar hun
 „ getal der veelvuldigheid : Hun mond was een Joode ; en het herte een
 „ Babelsche hoer , een huichelaar en een Antichrist met goede woorden en
 „ een valsch baatzuchtig herte . En aldus zit in de Christenheid en by alle
 „ volkeren de Babelsche hoere met den Antichrist op den throon , daar
 „ in een volk teffens twee Ryken woonen , die zich in den inwendigen
 „ geest niet vermengen laten , dat zy een zouden werden , gelyk leem
 „ en yzer zich niet mengen wil : Zy vermengen zich wel naden lig-
 „ chaame , doch hunne geesten zyn twee geslachten , volgens het zeg-
 „ gen van den Propheet Daniel . Daarom wie den Antichrist wil kennen ,
 „ die zoeke hem maar op deeze wyze , en hy zal hem in alle huizen vin-
 „ den . Maar de slimste is de gekroonde Hoer : en haare Gevaaders , die
 „ haar uit den doop der hoerery heffen , zyn de schreeuwers , die de
 „ menschen uit den eenigen wille Gods in veele willen voeren , om
 „ maar het getal der veelheid te moogen hebben , en kunnen aardsche
 „ buiken mesten . En het andere gedeelte der vrye wille Gods gaat met
 „ haaren Magischen wille uit , uit zich zelve in de vryheid , naamelyk ,

in de eenige onvatbaare wille Gods; deeze staan ruggelings teegens een
 in de Magische figuur gekeert. Haar leeven zoekt brood, en gaat recht
 uit, en haar wille is niet in 't brood; maar gaat uit zich, uit het verlan-
 gen in God. En zy die niet haaren wille in God, in het één getal, leeven,
 zyn de kinderen van de eeuwige oprechte *Magia*. Want Gods Geest
 woont in haaren wille, en openbaart haar de eeuwige wonderen Gods, en
 aan haaren levens-geest de wonderen deezer weereld. En deeze zyn vry
 van Babel en den Antichrist, schoon zy hem ook in zyn schoot zaaten.
 Want het rechte afbeeldzel Gods staat in den geest der wille, die uit den
 geest der ziele gebooren werd. By aldien er nu twee *Magien* in elkande-
 ren zyn, zoo zyn er ook twee *Magi*, die ze voeren [of bestieren] naa-
 melyk twee Geesten. De eene is Gods Geest, en de andere is de Geest
 des Vernufts, daar de Duivel zich in verbergt, en in Gods Geest de
 liefde der eenigheid. Nu kan hem de mensch niet beeter beproeven,
 als dat hy met ernst aanmerke, waar toe hem zyn begeerte en lust dryft,
 dien heeft hy tot een Leidsman, en des zelfs kind is hy ook. Echter
 heeft hy althans noch macht, dien zelve wille te verbreeken en te ver-
 anderen; want hy is Magisch, en heeft de kracht. Maar het moet ernst
 zyn: want hy moet den Starre-geest temmen, die in hem heerscht;
 daar toe is van noodde een maatig en stil leeven, mitsgaaders een gedun-
 dige inwerpinge in den wille Gods. Want de krachten van 't gestarnte
 (Starre-quaal) te bedwingen is geen werk van wysheid noch konst,
 maar van maatigheid des leevens met eenen gestaadigen uitgang uit de
 invloeyingen. De Hoofdstoffen werpen hem [den mensche] onop-
 houdelyk de starre-neigingen in den wille; hierom is het zoo een lichte
 zaak niet, een kind Gods te werden, daar behoort veel arbeid met
 veel moeite en lyden toe. En niet te min durft zich den Antichrist een
 kind Gods noemen; maar Christus zegt, dat ze niet alle in 't Konink-
 ryk der Heemelen zullen ingaan, die daar zeggen, Heere, Heere,
 hebben we niet in uwen naame duivelen uitgeworpen en wonder-daa-
 den gedaan? Maar hy zegt tot hen: Gaat van my weg gy stinkende
 bokken, ik kenne u niet. Gy hebt het zelve uit de valsche *Magia* gedaan;
 en zyt nooit in mynen Geest en wille bekend geweest. Gy zyt in uwe
 geestelyke beeltenissen bokken, tyrannen, baatzuchtige, hoovaardige
 en wellustige menschen: gy hebt mynen naam op uw tong gedraagen,
 maar uw herte was aan de wellust, de begeerlykheid des vleeschs ge-
 offert, en bent in de *Turba* (Verwarringe) gebooren. Gy moet door
 het vuur beproeft werden, en alsdan bekomt een ieder Ryk zyne rech-
 te vruchten.

Hier neevens kan ook gevoeglyk die plaats uit Luther staan, daar hy
 insgelyks zyn gevoelen van de *Magia* zeer wyslyk verklaard: in de Kerk-
 postil op H. Drie-Koning-dag p. 190. *Die de Evangelist alhier Magi noemde,*
heeten wy op Duits waarzeggers, niet [dat zy zyn] gelyk als die men de wyze man-
nen en wyze vrouwen noemd, die den menschen allerhande dingen kunnen zeggen,
veele heimelyke konsten weeten, en avontuuren bedryven. En hunne konst werd
Magia genaamd, en werd zomwyle door de swarte konst, en door hulpe des Dui-
vels verricht, echter niet ten eenemaal gelyk de hexen en tooveressen doen. Want
een Magus sweemd iets na de rechte Propheeten; doch niet uit Gods Geest,
daarom koomen zy dikwils over een: want hunne zaaken zyn niet enikelyk duy-
vels-zaaken, gelyk die van de tooveressen; maar zy zyn vermengd met het natuur-
lyke vernuft, en des duivels bystand.

Insgelyks ook hunne wonder-daaden, zyn geen bloote duivelsche spookeryen,
 gelyk de dingen der hexen zyn, maar ze zyn vermengd met natuurlyke werken,

en een Magus tracht altoos na de rechte natuurlyke konst. Want daar zyn veele heimelyke werkingen in de Natuur, wie die zelve weet voort te brengen; die doet gelyke wonderwerken, voor anderen, die het niet weeten; gelyk de Alchimisten uit koper goud maaken. Deze heimelyke kennisse der Natuur heeft Salomo door den Geest Gods overvloedig gehad: en hy heeft ze ook op een uitstekende wyze gebruykt, 1 B. der Kon. iii. als hy die twee wyven oordeelde wegens het leevendige en doode kind, vindende uit den allerdiepsten grond der Natuur, wie van beiden de rechte moeder was. Desgelyks gebruikte ook Jacob Genes. xxx. die zelve konst; als hy door de bonte stokken te weeg bracht, dat er niet dan bonte schaapen gebooren wierden. Deze konst is een vrye en rechte natuurlyke konst, daar alles uit ontsaant is, wat de Geneesmeesters en huns gelyke, van de krachten der kruiden, vruchten, bergstoffen, steenen en diergelyke weeten, beschryven en gebruiken. Ook werd ze in de Schrift dikwils aangetrokken, dat zy gelykenissen gebruykt van diere, steenen, boomen en kruiden &c. 1 J. by de Perfaanen en Arabiers was deeze konst zeer in 't gebruik, en deeze zelve Mannen uit het Oosten hebben zich daar in geoeffent gehad; en zy is een eerlyke konst geweest, die ook verstandige menschen maakte. Maar naderhand zyn de swynen en onvernunftige botterikken daar in gevallen, gelyk in alle konsten en weetenschappen geschied, die zyn te verre uit de weg getreden, en hebben deeze eedele konst met gochelen en tooveren vermengd.

§. XXIII.

Van SWENKVELDS overlyden.

Het leeven van Swenkfeld is wel, in het xvi. Boek, volgens alle omstandigheeden uit geloofwaardige getuigenissen, overvloedig genoeg voorgesteld. Doch dewyl ondertusschen een merkwaardig geschrift van des zelfs overlyden is in 't licht gekomen, het welk dit deel der Ketter-Historie taamelyk kan ophelderen: zoo kan ik niet nalaaten, het zelve, door dien het buiten dat kort is, van woord tot woord hier by te voegen, en dan vervolgens ook noch eenige wichtige plaatzen uit des mans schriften uit te trekken, die de verschil-punten en zyn eigentlyke meeninge daar ontrent noch wat duidelyker verklaaren kunnen. Het gemelde Geschrift luid aldus:

Verscheiden van Kaspar Swenkfeld.

Alle die geene goede vrienden, die de waarheid lief hebben, willen zich doch door die slinxe taal niet misleiden laten, die hem eenige boosaardig na-geeven, als of hy geen goed einde zoudt genoomen hebben; nadien ze hem geweld en onrecht aandoen; het welke hen zelven tot het grootste naadeel strekken zal. Want de H. man Gods is troostelyk en met blydschap in de eeuwige ruste Gods ingegaan, heeft ook tyd en dag voorzegt, wanneer hy verscheiden zoude; het welke ook alzo geschied is, gelyk alle die geene weeten en betuygen kunnen, die by zyn troostelyk overlyden zyn teegenwoordig geweest. Hy heeft ook, zoo te zeggen, geene groote pynen, noch byzondere ziekte gehad. Want de Heere Christus, dien hy altoos in zyn leeven heeft lief gehad, en waar op hy alleen zyn vertrouwen en hoop, doch op geen schepzel, gevestigd hadde (gelyk wy alle, die begeeren zaalig te werden, ook behoorden te doen,) heeft hem in den slaap zeer zacht en zoetjes laten overlyden. Hy heeft ook voor zyn einde alle zyne leeringen zoodaanig bevestigd:

dat hy gezegt heeft, hy wist niet een stipje daar in te veranderen, maar war hy geschreeven hadde, dat hadde hy met een goed getuygenisse zyns gewetens, door den H. Geest geschreeven, noch dat de leere niet zyne leere, maar die van den Heere Christus en zynen Geest was, die allen Meede-belyderen voorstaan en geleiden zoude, en eerst na zynen dood en overlyden zoude opgaan en openbaar werden, meer als in zyn leeven, om dat hem zyne tegenpartyders zo leelyk hadden uitgekreeten. Hy heeft ook wyders verklaard, dat hy door Gods genaade in zyn harte verzeekerd was, dat zyn naam in het Boek des leevens was ingeschreeven, gelyk hy dan ook, eer hy van deeze weereld scheide, een stemme heeft gehoord: *Op, op in den Heemel.* Welke stemme hy te vooren ook gehoord hadde, als hy uit zyn Vaderland reed, zeggende: *Op, op uit het vuur.* die zelve stemme heeft hy op zyn bed ook gehoord: *Op, op in den Heemel.* Waar in hy ook buiten twyffel door Gods Engelen met gejuich en blydschap is geleid geworden; het welke die geene, die by zyn einde geweest zyn, wel aan hem gemerkt hebben. Want een weinigje voor zyn verscheiden, richte hy zich met het halve deel zyns ligchaams op, maakte een vroolyk gebaar met de handen, lachte zeer ernstig en hartelyk in zich zelve, en riep een van zyne vrienden, die by hem stonden, by zyn naam, zo dat de omstanders niet anders geloofden als dat hem de Heere Christus verscheenen was, die aldus zyn ziele in de eeuwige ruste en zaaligheyd hadde opgenomen; want terstond ontsliep hy, en gaf zynen geest op. Gelyk hy zich daar en booven noch meermaalen, met zyn ligchaam in des Heeren handen bevoolen hadde. En wat voor heerlyke gebeden en vermaaningen hy in zyn ziekbedde gedaan heeft, kan niet alles beschreeven werden. Meede heeft hy alles, wat hy hier quam te laten, zo wyslyk en Christelyk besteld en te verstaan gegeven, dat niemand geen krakkeel, ongenoegen noch klagte daar over betoonen kan; en alzoo is hy in de vrede Gods overleeden.

Aldus hebt gy een kort begryp van zyn zaalig afsterven: metter tyd, als t' God beliefd, mag iets meerders hier van aan den dag koomen. Wie nu anders daar van spreekt, als hier verhaald is, die doet den man onrecht, noch hy zal her met den grond der waarheid niet kunnen verzeekeren, dit kunt gy t' allen tyden allen teegenstreeveren antwoorden. De Heere Christus zy gepreezen in alle zyne werken; en verleene ons allen ook een dusdaanig afsterven en einde. Dit kort begryp van het overlyden van deezen dierbaaren en Godzaaligen Man, heeft de vroomen en eerentveste Jacob Held met zyn eigen hand aan my geschreeven, die ook neevens andere van Adel en erfgenaamen, mans- en vrouws-persoonen by zyn zaalig en troostryk afsterven geweest is, wier naamen my wel bekend zyn, maar om der tyrannen en quaadaardigen, wille noch ongenoemd blyven tot dat God eens een beeter tyd zal verleenen. Dat geeve God de Heere in genaade, Amen.

A F S T E R V E N.

Laatste einde en verlosinge van den man Gods Kasper Swenkfeld van Ozing.

Openb: Joan. xiv.

Zaalig zyn de doode, die in den Heere sterven, van nu aan; want zy rusten in den Heere van hunnen arbeid, ende hunne werken volgen hen na.

Onze waarde Heer Jesus Christus vertrooste althans alle bedroefde herten met zynen H. Geest, en geeve ons zynen eeuwigen vrede, dien de weereld niet geeven kan, Amen.

Ee-

Edele, Eerentveste, gunstige Jonker; Nademaal gy begeerd hebt, dat ik u de ziekte en het verscheiden uit dit jammerdal, van onzen in God geliefden man den Heer Kaspar Swenkfeld zoude opteekenen: zoo zal ik uw verzoek naakoomen, en van alles, wat my en anderen, (die ter zelve tyd ontrent hem zyn geweest, en het waarachtiglyk gezien en gehoord hebben,) bewust is, hier meede een grondig bericht geeven. Wat zyn ziekte aangaat, zo weet voor eerst, dat dezelve met een zinkinge, op de borst vallende, haar aanvang heeft genoomen; waar door hy, wanneer hy gegeten en de wärme der spyze ontvangen hadde, een ongelyk dik speekzel en slym uitwierp, het welk hem echter in den beginne den lust tot eeten niet benam: Alleenlyk, dat hy een tyd lang beswaarlyk heeft kunnen drinken, wegens de longe-pyp, die in de keel een weinig gestopt en belemmerd was; Weshalven hy ook dikwils gezegt heeft, dat zulks en andere dingen meer, voorteekenen van zyn einde waren, en dat hy niet veel meer van het gewas des wynstoks drinken zoude, maar in 't kort sterven, om het nieuwe [gewas] by zynen waarden Heere Christus, dien hy hier erkend en beleeden hadde, in den Heemel, en allen Heyligen en Engelen Gods, zonder pyn of smarte; in alle vrolykheid en blydschap te drinken en te genieten. Nu weet gy ook, dat hy deezzen zoomer eenen swaaren buik-loop heeft gehad, waar van hy lang is swak geweest, die hem echter weder vergaan is, zoo dat hy ook weder aan 't ligchaam heeft beginnen te groeiën; en met lust en honger zyn geuoegen eeten en drinken kunnen: hoewel hem het drinken noch altoos wat swaar viel, en de zinkinge uit het hoofd haar loop behield, doch hy konde echter zonder pyn uitwerpen; waar door hem zyn hoofd swaar en swak wierd, zoo dat hy niet meer gelyk te vooren, zo lang aan malkanderen konde spreken, schryven, of overdenken, noch des morgens zoo vroeg opstaan, noch des avonds zoo lang op blyven, als zyn gewoonte was geweest. Nochtans heeft hy zyn bidden, leezen en andere geestelyke bezigheeden niet naargelaaten; en schoon hy eindelyk wegens zyn swakheid het bedde moest houden, zoo heeft hy nochtans altoos het werk van den Heere Christus met grooten ernst verricht, zonder eenige verschooninge zyns ligchaams. Na zyn morgen- en avond-gebed heeft hy zeedert eenigen tyd, teegens zyn voorige gewoonte, tot den Heere Christus gebeden en gezegt: Heere Jesus Christus, kan ik u wyders in uwe zaaken dienstig zyn, en iets nuttelyks uit-rechten, zoo versterk my myn oude swakke ligchaam, en help my weder op van het krank-bedde; gelyk gy uwen lieven *Hiskias* gedaan hebt, hem zyn leeven 15 jaaren verlangende: want gy kunt alles, en niets is voor u onmoogelyk: Maar indien myn tyd gekoomen is, en ik u hier hebbe uytgediend, zoo geschiede uw wille, en neem my in uw eeuwige Ryk; Amen! Eenige daagen te vooren, eer hy zich gansch hadde te bed gelegd, als hy, om dat het eetens tyd was, de handen wilde wasschen, en daar op de neus uitsnoot, onder dit gebed: dat hem de Heere Jesus Christus met het waater der genaade wilde wasschen, en van alle aankleevende onreinigheden des vleesches volkomen zuiveren; zoo zyn hem eenige droppelen bloeds uit de neus gevallen, waar over hy zich verwonderende zeide, dat, zeedert hem zyn gehoor vervallen was, toen hy van des Vorsten Hof quam, by de 40 jaaren geleeden, hem met zyn weten niet een dropje bloeds was uit de neus gekoomen; over zulks moest dit iets beduiden. Doch het mogt zyn wat het wilde; hy bad den Heere met den Koning David, dat hy hem van alle zyne zonden en schulden vry maaken, en met het bloed des N. Testaments tot het eeuwige leeven besprengen wilde. Hier na hebben de

hoofd-

hoofd-aaderen haare krachten beginnen te verliezen, onder te gaan en gebrooken te worden; de zinkinge nam ook hoe langer hoe meer toe, door welke rauwe koude vochtigheid zich ook de witte in de keel achter de leb vertoonde, die echter met Gods hulpe getrouwlyk van zyn Geneesmeester verdreeven wierd. Doch onderruffchen zeide hy teegens den Medicynmeester, dat hy noch gestaedig wel slaapen, ook zyne natuurlyken stoelgang, gelyk het behoorde, gehad hadde, zoo ook met het waater, het welk hem wit en zuiver afging; waarin men echter wel zag, dat de natuurlyke krachten uit het hoofd verteerd waaren, en de herzenen zich verminderden: echter aan het ligchaam en het geheele ingewand bleef hy altoos noch taamelyk gezond, volkomen en sterk; hadde ook altyd noch een goede pols, als meede een gezond sterk harte, zoo dat zich geen buiten gewoone koude, noch booven natuurlyke hitte by hem vertoonde, (gelyk ook nooit te vooren, in zyne andere krankheeden geschied is) maar hy heeft tot aan zyn einde eene natuurlyke gelykmatige warmte behouden, uitgenomen de handen en voeten, die zyn hem al vroeg maager geworden, ook eenigzins koud, zelfs terwyl hy noch gezond was. De herzenen en het gezicht zyn hem op 't laatste swak geworden, en vergaan, waarom hy, terwyl dit gebeurde, eens op een tyd zeide: Aldus moet het gansche huis breeken, en gestaedig het eene stuk naar het andere ter neêr vallen, tot dat het ten eenemaal ter aarden zakt en een nieuw in zyn plaatze in den heemel, dat onvergankelyk is, gebouwd, en ten jongsten daage in Christi Ryke, opgericht werd. Den 7. van Slachtmaand heeft hy beginnen in zyn kaamer te blyven, en zich den meesten tyd te bed te houden, alwaar hy dan veele troostryke reedenen en meenige heilzaame leeringen heeft gesprooken, en ook geduurig tot God en den Heere Christus gebeden. Onder anderen zeide hy: Indien my ook de Heere Christus wil ophelpen, en het leeven verlangen, dat hy wel doen kan, zoo wil ik hem, met de hulpe van Gods genaade na myn swakke vermoogen, trouwelyk dienen; en van myne geschreevene boekjes, die noch niet in 't licht zyn gekoomen, telkens het een naar 't ander, noch in myn leeven, tot den druk bevorderen, zoo 't my anderzins, onder den grooten tegenstand der Geleerden, door Gods toelaatinge moogelyk is: Doch is myn uurtje daar, ik ben wel te vrede, zoo als het God met my maaken wil: ik ben gansch niet bevreesd voor den dood, zoo myn tyd verscheenen is: en waarom zoude ik ook vreezen of ongaarn sterven, terwyl ik immers door den dood in het eeuwige leeven, tot mynen Heere Christus zal indringen, en in myn harte verzeekerd ben, dat myn naam by God in het boek des leevens is aangetekend, daar men alle myne vyanden en teegenstreevers, dat weet ik, God lof! niet zullen kunnen uitrukken, wat voor toenaamen zy ook my en myn oude afkomst geeven, hoe ze my ook lasteren, schelden, haaten en vuil-maaken moogen; maar: Zaalig zyt gy, als u de menschen smaaden, haaten, en uitsluiten, op u schelden, en uwen naam verwerpen als eenen boosaardigen, om des menschen Zoons wille, en liegende allerhande quaad tegens u spreeken; verblyd u als dan en zyt verheugd; Want uw loon is groot in den Heemel. Den 26 van Slagtmaand bezochten hem N. N. met wien hy veel sprak; geevende hen ook veele heilzaame leeringen, en vermaande hen ernstig dat zy zich toch in alles, als 't een Christen betaamd, draagen zouden. Den 4 van Wintermaand zeide hy tot die geene die by hem waaren: Ik heb heeden gewaakt, daar heeft iets aan myn bed drie kloppen gedaan, en gezegt: *Op, op, in den Hemel, op, op!* het welk my door de ooren ging en myn hoofd door-

klonk,

klonk, eeven als in Sileesien, toen ik 'er uit zoude trekken, voor dertig jaaren; wanneer diergelyke stemme tot my geschiede, terwyl ik des morgens noch op 't bed lag; zeggende: *Op, op, uit het vuur.* Eeven zoo is 't my heeden ook weedervaaren, en daar op heeft de Geest des Heeren tot my gesproken, ik zoude goeden moed hebben, myn verlossinge naderde. En daar op heeft hy neevens andere, tot den Heere Christus gebeden, zeggende: Heere Jesus Christus, indien gy my althans in uw Ryk komt te roepen, zoo beveele ik u uw zaake, en mynen geest in uwe handen, gelykerwys ik my voor 30 jaaren aan u heb overgegeeven, toen ik op uw vermaaning, uit myn Vaderland ben getrokken. Den 5 van Wintermaand, nam de zwakheid des hoofds, en de teering-achtige zinkinge uit de herzenen zeer toe, en hy gaf dienvolgens den zeegen aan alle de omstanders in 't huis, en vermaande hen in de aangevange Leere te volharden, en bestendig te blyven, bedankte hun ook voor alle getrouwigheid en weldaaden; teffens zeggende: Indien hy wist, dat hy iemand beleedigt hadde, zo wilde hy hem om vergiffenisse bidden. Hier na zeide hy: het werd alle daagen erger, tot dat ik t'eenemaal overweldigt blyve, en het ligchaam in de aarde, doch de ziele in 't Ryke Christi onder den altaar komt te rusten. Den 6 van Wintermaand, ontrent tien uren voor den middag, sliep hy over een halfuur, en zeide daar na: Wat hebbe ik daar zoet geslaapen en wel gerust; de Heere Jesus geeve my de eeuwig ruste! Ontrent elf uren at hy een vleesch-zopje van een kapoen, en dronk 'er een mutsjen kapoenwaater op; daar na sprak hy in 't Latyn de eerste verzen in 't *Te Deum Laudamus*, welke in 't Duits aldus luiden. O God, wy looven u, erkennen u voor onzen Heere, het gantsche Aardryk pryft u, ô! Almoogende, eeuwige Vader! insgelyks doen ook alle Engelen, en Krachten, de *Che- rubim* en *Seraphim* zingen voor u met onophoudelyke stemmen: Heilig, heilig, heilig zyt gy, Heere God der heerschaaren! Des namiddags ontrent drie uren uitte hy deeze woorden: nu na huis, na huis, in 't rechte Vaderland! daar wy eeuwig rusten, en by Christus, die ons heeft lief gehad, eeuwig leeven zullen. Ontrent vier uren bad hy met dusdanige woorden: Heere Jesus Christus, gy Koning der genade, maak het met my na uw welbehaagen, ik heb lang genoeg geleefd, en een weinig daar na zeide hy: Ik verlange na 't einde van mynen loop, en hoope op de ure myns afscheids uit deeze booze weereld; en ter zelve ure quam N. N. N. by hem: dien avond sprak hy veel, en met een ieder in 't byzonder, gebod ons daar na dat wy zouden gaan slaapen, en dat maar een of twee perzoonen by hem zouden blyven, hy wilde ook rusten, het mocht zich daar na schikken tot leeven of sterven: sprak daar op zyn gewoonlyk gebedje: Heere Jesus Christus maak ons zaalig, als wy waaken; bewaar ons, als wy slaapen, op dat wy in u waaken en rusten moogen in vrede, amen! Den 7 van Wintermand, sprak hy van allerhande zaaken, en gaf een grondig bericht van zyn laatste wille voor N. N. Daar na sprak hy veel van de zaaken van de Heere Christus, en nam ons daar na alle een voor een by der hand, zeggende ons, en sprak troostelyk tot een ieder in 't byzonder; meede vermaande hy N. dat, vermits hy door Gods genade wel begonnen hadde, hy ook alzo zoude voort vaaren, dat zoude God den Heere tot lof en hem tot zaaligheid strekken. In de volgende nacht, als hy ons alle by hem had laten roepen, ving hy een lang en deftig gesprek aan, met duidelyke woorden; waar van ik ook alhier den algemeenen inhoud, zoo als wy het deeze reis alles hebben opgeteekent, beknoptelyk verhaalen zal. Ten eersten zeide hy veel van de genaade en barmhertigheid Gods jegens hem, die hy hem aan ziel en

ligchaam tot deezen tyd toe beweezen hadde, waar voor hy hem ook eeuwiglyk looven en danken zoude; en voornaamelyk prees hy den Heere Jesus Christus, die hem met zyn dierbaare bloed, uit den keel der hellen verlost hadde, uit de duisternis in 't licht gebracht, van de dwaalinge tot de waarheid geholpen, en van de wellusten des weerelds tot het Ryk des Heemels door den Geest zyner genaade beroepen hadde. Ten tweeden verhaalde hy, wat de Belydenisse zyns geloofs was, waar van men genoegzaame reekenschap in zyne boeken vind. Ten I. geloofde hy in eenen God en drie Perzoonen, Vader, Zoon en H. Geest; hield en bekende de 12 Artykelen des Christelyken Geloofs; hy geloofde ook alles, wat in 't O. en N. Testament geschreeven stond, dat het den uitverkoorenen nuttelyk was ter zaaligheid, en dienstig ten eeuwigen leeven door het geloove. II. Geloofde hy ook de oude geloofs-punten, mitsgaaders de oude goed-gekeurde Leeringen der Kerke, voor zoo verre ze met het geloove gelykformig, en met de H. Schrift overeen-stemmende waaren. III. Van zyn ampt, beroep, leere en schryven [zeide hy,] schoon hy zich nooit des verheevenen Ampts, noch der gaaven of Rykdommen der Apostelen beroemt hadde, also weinig als hy ooit voor een Apostel had willen gehouden zyn, en schoon hy ook geen gemaakt Doctor op de Hooge-Scholen, om menschen te leeren gehuurt was geweest: Zoo hadde hy nochtans tot dat geene, wat hy tot dus verre in het werk Christi, (na het weinige, dat hem van God verleent was,) in needrigheid gedaan, geleert en geschreeven hadde; van God en den Heere Christus beroeps en bevels genoeg; waar van hem de H. Geest in zyn herte en geweeten goede getuigenisse gaf; als naamelyk, dat hy God ende zynen Heere Jesus Christus, die hem opgevat, en zich aan hem grondig geopenbaart hadde, als een Christen, door den bystand zyner genaade, zoude pryzen, van hem en zyne kennisse getuigen, en allen menschen den naaften weg tot Gods heiligdom, tot hem zelve, zonder eenige middelen aanwyzen; als meede, dat hy dezelve in zynen naame tot alle godzaaligheid, en een Christelyk boetvaardig leeven noodigen en vermaanen zoude; dit was ook het oogmerk van alle zyne boeken, en dat hy daar meede een iegelyk tot de kennisse der goddelyke waarheid, zoo veel als hem moogelyk was, hoopte behulpzaam te zyn, gelyk ook tot verklaaringe der H. Schrift, en ophelderinge der 12 Artykelen onzes Christelyken Geloofs; ook begeerde hy met zyn schryven in Christus niet anders te bevorderen, dan dat wy alle vroomen, godvruchtigen en zaaligen menschen mochten werden. Ten IV. zeide hy: Hy hadde niets dat hem beswaarde in zyn herte, noch hem was ook geen dwaalinge bewust, ja niet eene; gelyk hy ook van alle die boeken, die hy voor 30 jaaren in druk hadde uitgegeeven, (zoo als de zelve in het laatst uitgekoome Register genoemt werden) niets wist te herroepen, ja zelfs niet eenig stipje of woordje daar in te veranderen; by deeze zyne gedrukte boeken wilde hy blyven en daar op sterven, dat alles, wat daar in was geschreeven, den grondslag zyner zaaligheid was: hy was ook daar van in zyn herte overtuigt en verzeekert, dat zyne boeken op de eenigheid des Christelyken geloofs doelden, en allezins met de H. Schrift overeen-stemden; wanneer ze maar met een geestelyk oordeel en onzydig gemoed, door een voorgaande gebed, te recht na den wille Gods aangezien, geleezen en betracht wierden. Dit konde hy ook ter eeren van God en verheerlykinge zyner genaade niet verzwigen, dat zyn Leere niet alleen uit de H. Schrift, maar noch meer uit de genaadige openbaaringe van God den Vader was opgenoomen, waar van daan ze [de H. Schrift zelve] haar oorsprong hadde: uit welke Leere hem God de

de Vader ook zynen Zoon Jesus Christus in 't Ryk der genaade, (doch alles in den beginne met het getuigenisse der H. Schrift,) hadde leeren kennen, die zich ook genaadiglyk, volgens zyne twee Standen, aan hem in den H. Geest hadde geopenbaart, uit wiens drift, leere en aanwyzinge hy ook alles, tot zyner verheerlykinge geschreeven hadde, zonder schenden of lasteren, tot beeteringe, troost, en der zielen zaa- ligheid van alle menschen, als meede tot een lof Gods, tot meerder kennisse, Christelyke vrede, liefde en eenigheit. V. Daar hem de Predikanten meede beschuldigden, als dat hy niet te recht van Christus geloofde, zyne waare menschheid verloochende, den Predik-dienst verwierp, en niets van de Sacramenten hield, en wat diergelyks meer was, dat zelve was al te zaamen laster-taal, en baarblykelyke onwaarheeden, waar door zy zyne Christelyke Leere van de waarachtige kennisse Christi, en van het rechte beroep en gebruik des diensts ende der Sacramenten valschelyk verklaagt, en uittermaaten verdacht gemaakt hadden, gelyk het zelve alle zyne boeken, *Apologien*, en ook andere bestendige, waaragtige Verantwoordigingen en Verdedigings-schriften genoegzaam getuigden, en wydloopig voorstelden; en hier op beriep hy zig, als die hem ook alhier voor alle God-geliefde en onpartydige menschen, en ten Jongsten daage, voor den rechtvaardigen Richterstoel, overvloedelyk getuigenisse geeven zouden. Ook sprak hy hier door allen oude en nieuwe Ketteren, *Eutychiaanen, Valentiniaanen, Donatisten* en allen valsche Leeraaren teegen; als meede alle dwaalingen, en al dat geene, wat teegens de waare godzaa ligheid is, alles, wat teegen de H. Schrift en de Artykel- len stryd: Voorts hadde hy met den Sacramentschenderen (zoo als men ze noemt) noch met hen, die het rechte gebruik en bedieninge der Sacramenten lasteren, en een moedwillig godloos leeven leiden, of stookten, nooit deel of gemeenschap gehad. Ten VI. Dat hem nu zyne Teegenpartyders gehaat, vervolgt en verjaagt, beleedigt, en met vee- lerhande lastertaal besmet hadden, zulks wist hy was alles geschied om de goddelyke waarheid, en om dat hy hen daar en teegen met zyn pond- je, (hem door de genaade Gods verleend,) hadde willen dienen; weshalven hy het Gode beval, dien hy ook voor zyne vyanden hadde gebeden, gelyk hy hen meede alle die aan hem gepleegde ongerechtig- heeden en boosheeden, van herten vergeeven en quyt gescholden had- de. Ten VII. Hadde hy nooit het licht geschuuwt, (gelyk men hem beschuldigt hadde) noch als een nacht-uil zyn werk in 't verborgen ge- daan, maar hy hadde meer dan 20 jaaren in Hoog-Duitsland, in veele ge- westen en plaatzen, opentlyk voor een ieder een zonder schroom ge- wandeld, en onbevreesd van den Heere Christus, zyn luister en godde- lyke heerlykheit getuigt, geschreeven, en geleert voor allen, die het van hem begeert hadden: gelykerwys hy ook tot Straatsburg in eenen Zendbrief, en daar na tot Wittenberg op het Kasteel, *Anthron*; als meede tot Ulm, voor een Raads-Vergaaderinge zyn geloove vrymoedig beleeden en verdedigt hadde, ook daar en tee- gen den Predikanten hunne mislaagen en gebreeken mondelyk en schriftelyk, zonder schelden of schenden, met goede gronden had- de aangewezen; tot dat hy eindelyk oud en zwak, en eenigzins onmachtig om door 't land te trekken geworden was; ja tot dat hem de Luthersche Predikanten zelve door hun schreeuwen, lasteren en valsche aanklachten van hen af, in de schuil-hoeken gedreeven had- den, zoo dat hy nu eenige jaaren herwaarts voor hen geen veilige plaats gehad hadde. Echter hadden de liefhebbers van Christus, en

zyne zuivere goddelyke waarheid, voor hem allerhande middelen weeten te vinden, waar door hy tot op deezen tyd, zynen Heer, God en Genaade-Koning Jesus Christus, met schryven, (voor zoo veel hy hem in genaade gezondheid en sterkte hadde verleend,) opentlyk door den druk gepreezen en beleeden hadde; weshalven men hem van geene schuil-hoeken, wegens zyn ouderdom en zwakheid, verwyten konde: en te minder, dewyl het ook eertyds wel dikwils en meermaalen geschied is, dat vroomer geleerde Mannen, gelyk Jeremias en andere, zich van de weereld hebben afgezonderd, en in de schuil-hoeken vertrokken zyn; ook in die schuil-hoeken, kloosters en kluizen, boeken, tot nut der gantsche Christenheid geschreeven hebben. Nochtans, by aldien hy voor de tyrannye der Predikanten was veilig geweest, (gelyk zy hem dan aldus voorweetens met hunnen aanhang, niet weinige laagen hadden gelegd;) zoo hadden zy wel kunnen indachtig zyn, dat hy zich voor hen, hoe oud, zwak en krank hy ook geweest was, niet zoude ontzet noch geschroomt hebben; daar en booven hadde hy zich dikmaals op het verhooren in een vry *Synode*; of elders beroepen, ook daarom by Vorsten, Steeden en Geleerden aangehouden; doch zulks was t'elkens afgeslaagen geworden; en echter hadden hem de Geleerden enkelyk in hunne Concilien; of ook anderzins in schriften en op de Predik-stoelen, zonder verhoor of onderzoek van zaaken verdoemt, gelasterd, gescholden, en onder de dwaal-geesten getelt; met wien hy nochtans nooit deel gehad hadde, noch ook niet hebben zoude. Ten VIII. Hadde hy altoos eenen iegelyken na zyne beste meeninge handelen, leeven en gelooven laten, hoe en wat hem God gegeven en toegelaaten hadde; hy hadde geene gaave Gods by iemand veracht, noch ook van deeze of geene Kerken, hoe ze ook mochten genaamt werden, eenige veroordeld; gelyk hy zich ook van niemand, met wandel of gemeenschap, wie hy ook was, die den Heere Christus maar lief hadde, en godvruchtig leefde, hadde afgezonderd. Doch, wat echter den uiterlyken Godsdienst en heedensdaagsche Predikanten of Gezintheeden aanbelangde, hy hadde zich maar alleen van dat geene afgezonderd, het welk hy gezien hadde dat verkeert, afgodisch en onrecht was, en hy met een goed geweten niet hadde doen kunnen, waar van zyne boeken goede naricht gaaven: Hy hadde geen Kerke opgericht, noch voor hem zelve een aanhang gezocht, noch ook zich ooit ondernoomen de Sacramenten te bedienen. Want daar van hadde hy geen bevel van den Heere ontfangen: maar dit was het oogmerk van al zyn doen, oeffeninge, leeren en schryven geweest, dat Christus te recht mocht gekent werden, dat men alleen een recht oordeel hield en recht predikte, dat het waarachtige verstand der H. Schrift, van de bedieninge des Woords ende der Sacramenten bekent, aangenoomen en betracht wierde. Ten IX. Aangaande zyne boeken teegens de Lutheraanen en andere zyne Teegen-streeveren, zoo waaren dezelve van hem uit geen nydigheid, haat of gramschap geschreeven, gelyk men ze ook voor geen twist krakkeel- of laster-schriften moet aanzien; maar hy hadde die zelve en alle zyne overige boeken uit een overtuiging des geloofs, met een goeden grond in alle bescheidenheid, en niet zonder het bevel Gods geschreeven; zoo om de dwaalingen, die hy gespeurd hadde, daar door te ontdekken, als om de goddelyke waarheid te verdedigen, en zich en zyne Christelyke Leere van alle valsche laster-taal te zuiveren en te verantwoorden. Ten X. Verhoopde hy voor God, dat hy zyn leeven en wandel, door Christi genaade alzoo hadde aangestelt, dat hem zyne teegen-

partyders met waarheid niet zouden schelden, of eene eenige onbehoorlyke daad voorwerpen of verwyten kunnen. Eindelyk, tot een besluit zeegende en vertrooste hy ons noch eens NB. en vermaande ons by de zuivere goddelyke waarheid, en by den Heere Christus, daar hy ons op wees, te blyven; zyne boeken zouden voortaan ons in zyn plaats verzorgen, en die zouden wy naar de H. Schrift, en eerst wel gebeden hebbende, met opmerkinge en dikwils leezen, zoo zouden zy de zaaligmaakende kennisse Christi, en den waarachtigen zin der H. Schrift aanwyzen, en ook tot onderrichtinge, op wat wyze men Christelyk en godzaalig leeven zoude, zeer dienstig zyn. Meede was hy verzeekert, dat die Leere, die hy handhaafde, en in boeken geschreeven hadde, welke echter niet zyne, maar des Heeren Christi was, ook noch meer na zyn dood zoude verbreid werden, en dat God de Heere anderen zoude verwekken, die zyn aangevange werk noch verder zouden uitvoeren, noch meer ophelderen, en klaarder aan den dag brengen. Als hy dit en noch veele andere zaaken gesproken hadde, zeide hy: Ik ligge thans hier zonder eenige pynen, wat God ook daar meede voor heeft; ik ben noch sterk, en kan noch wel vier daagen leeven, alsdan mocht my wel myn Heere Christus in den slaap tegens den dag opneemen, daar zal ik dan recht wel zyn. Een weinig tyds daar na bad hy tot den Heere Christus, als volgt: Almachtige God en Heere Jesus Christus, hoe zaalig is hy, dien gy leert, en aan wien gy u en uwe verborgentheeden door uwen Geest openbaart! Heere, gy die aan my genaade en barmhertigheid betoont hebt, help doch hen alle, die mynen armen dienst tot dus verre gebruikt hebben, of die de boeken, die ik uit uwe genaadige ingeevinge geschreeven hebbe, hier namaals gebruiken mochten, van alle dwaalingen ontlasten, en geef, dat zy u en uwe waarheid recht koomen te kennen, weest gy hun Leermeester, maak ze tot gehoorzaame en geleerde leerlingen, en schenk hen de volheid uwer ontelbaare weldaaden in een dankbaar herte, en vermeerder in hen het waare geloove, wiens einde de zaaligheid der zielen is; Amen, Amen. Den 8 van Wintermaand, sprak hy nochmaals veele troostfryke woorden, zeggende daar beneevens; zyn herte was recht vroolyk, en hy wilde zeer gaarn sterven, hy bad ook ondertusschen met opgehevene handen na den Heemel, en beval zich aan den Heere Christus: Daar na nam hy het slaaplaaken, en sloeg het over zyn hoofd en ligchaam, daar door aanwyzende, hoe men haast met hem zoude te werk gaan, en met zyn ligchaam ter aarden spoeden; gebod daar op dat men hem een doodkleed zoude brengen en aan trekken, het welk ook geschiede. Toen begon hy van alle zyne zaaken te sprèeken, en hoe men 't met alle zyne boeken, en al het overige, dat hy verliet, maaken zoude; en zeegende ons nochmaals alle ende een iegelyk in 't byzonder; en als de N. weende, zeide hy, waarom schreid gy? God bewaar u, ik ga na den Heemel. Aan Jacob Held belaste hy zyne geschreevene boeken en opteekeningen. Tot N. N. sprak hy, God bewaare u lieden, ik bedanke u voor alle trouwhertigheid. Tot zyn Genees-meester zeide hy, hy hadde wel van God de gaave der gezontmaakinge verkreegen, en konde andere menschen helpen; doch hem konde hy voor ditmaal niet helpen, schoon hy niets aan hem gespaart noch verzuimt hadde, het was alzoo de wille Gods; doch God hadde hem aan de ziel geholpen, en hem op den Heere Christus geweest. Tot de kleine dienstmaagt zeide hy, ze zoude doch immers vroom zyn, zoo zoude hy haar in 't eeuwige leeven wederom zien. Tot Bar-

bara zeide hy , zy zoude zich vroom en godzaalig houden , dat zoude haar tot haarder zielen zaaligheid strekken. Tot Abel sprak hy , zyn Vader hadde hem aan hem bevoolen ; derhalven zoo beval hy hem nu aan den Heere Christus , hy zoude ook een iegelyk daar na toe wyzen. N. zeegende hy , ja vertroofte hem ook , en wees hem op Christus , als meede , dat hy hem aan de onze trouwhertig hadde bevoolen , die zouden hem niet verlaten, zyn Heer en Vrouw Anna zouden hem veel goeds doen ; ook onze lieve . . . die zoude hy alle uit zynen naame zeegeven , en hen voor alle getrouwigheid en weldaaden dank zeggen , zy zouden hem in den heemel weder vinden , daar zy ook tot hem zouden koomen. Na een weinigje , als hy ons zag schreyen , zeide hy : Gy moet doch mynen dood niet beweenen , noch u over myn afsterven bedroeven : want de dood zal my ryk maaken , en ruste verleenen , en zal my uit veele angsten , rampen , verdriet en vervolginge in vreugde en blydschap , ja uit de boosaardige looze wereld , by Christus in zyn Ryk brengen. Daar na zeide hy : In de laatste opstandinge des vleesches zien wy elkanderen weder ; God geeve , dat gy lieden alsdan myn kroone , vreugde en cieraad voor den Heere Christus zyn mocht. Des namiddaags om 2 uuren droegen wy hem in de achter-kamer, gelyk hy zelfs begeerde, alwaar eene bedsteede roebereid was , daar hy ook zynen geest op gaf. Ontrent 6 uuren des avonds , gaf men hem een zopje ; daar op zeide hy : Gy woud my noch gaarn hier houden , maar het kan niet zyn ; dit is het zop des doods , hier na heeft hy ook niets meer genooten. In de volgende nacht sprak hy : Wy hebben meenigvoudig gezondigt , daarom koomen ook meenigerhande krankheeden over ons. Kort daar na sprak hy : O Heere Jesus Christus , gy zyt alles , wat ik ben ? Myn Heere Jesus Christus , woont in myn herte. Den 9 van Winter-maant , teegens 't aanbreeken van den dag , grimlachte hy , en zeide : hy was verwondert over de ruste die hem de Heere gaf , en dat hy hem niet in den Heemel nam. Een weinig daar na belaste hy , dat men zyn boekje , van de Verzeekertheid des Geloofs zoude drukken laten. Daar na bad hy : O Heere Jesus Christus , laat u uwe zaake en het aangevange werk uwer openbaaringe bevoolen zyn , en wilt anderen verwekken , die uw Woord in alle zuiverheid voor draagen , tot uwer eere. Hier na gaf hy zynen geest wederom in de handen des Heeren Jesu , gaf zich in eenen zachten slaap , waar in hy bleef tot aan den volgende morgen , een half vierdeel uur voor zyne verlossinge , het welk was een weinigje voor 5 uuren ; zoo als de wachter den dag aanbliet , als doen overleed hy zeer zachtjes , zonder eenige veranderinge ; hy bewoog op 't laatst de lippen ; en trok daar na de rechterhand na zich , en vertrok alzoo in zyne ruste , gelyk hy voorheene gezegt hadde.

De Heere Jesus Christus , dien hy alhier gekent , beleeden en verheerlykt heeft , verleene hem een zachte ruste en vroolyke opstandinge ; die wil ons vertroosten , en by hem en by de leere van zynen getrouwen Dienaar bewaaren , Amen. In 't Jaar 1562. den 10 van Wintermaand , is hy overleeden.

§. XXIV.

Verder verklaringe van Swenkfeld.

Schoon alreede in de Historie zelve onderscheidene plaatzen en uitdrukkingen , uit Swenkfelds eigene schriften zyn aangetrokken ,
waar

waar uit zyne leeringen taamelyk zouden kunnen gezien werden: Zoo zal het echter niet overtollig zyn; wanneer de Leezer alhier uit den zelve noch iets meer kan vinden, op dat eeven het zelve uit de gantsche aan-een-schaakeling, en een onafgebrooke zaamenhang mag gezien werden. Ik zal derhalven uit de aldaar vermelde schriften, en wel uit het tweede deel der zelve, zoodaanige stukken alhier opteekenen, dewelke die zelve verschillen het allermeeft koomen te raaken. Dus schryft hy in 't eerste Boek p. 24.

I. *Van het onderscheid tusschen 't inwendige Woord des Geestes, en 't uitwendige Woord des dienstbaaren letters.*

Wy moeten aanmerken, dat 'er een tweederhande Woord is, zoo als men in 't gemeen daar van gewoon is te spreken. Daar is een eeuwig natuurlyk Woord Gods des Almachtigen Vaders, en daar is een vergankelyke reede en uitterlyk Woord, het welk ook, zoo veel als 't moogelyk is, in de H. Schrift of in de letter is vervat geworden. Deeze twee woorden, schoon zy wel dikmaals in een en dezelve geestelyke handeling Gods, door Jesus Christus in den H. Geest, by de geloovige, wegens de twee natuuren des geloovigen menschen, te zaamen moogen koomen, zoo zyn zy echter volgens haar aart en Natuur niet eeven eens, het eene is ook niet in 't andere; maar zy zyn wel zoo verre onderscheiden, als het zilver-schuim van 't zilver, als het beeld en de waarheid, als geest en vleesch, 't eeuwige en vergankelyke, de Schepper en 't schepzel; ja zoo hoog als de Heemel van de Aarde is, zoo verre als Gods gedachten onderscheiden zyn van der menschen gedachten, *Esa. 55.* zoo hoog en verre zyn ook deeze twee Woorden, naamelyk het innerlyke Woord des Geestes, en het uitterlyke Woord des beschreevenen letters, in hun weezen en Natuur onderscheiden. Want het eene Woord staat in den rang der heemelsche, eeuwige en goddelyke dingen die van een eeuwig weezen zyn; het heeft zynen vryen gang voor zich zelve, en is Gods zelfstandigheid, God zelve. In 't kort, dit Woord is niet anders, als dat geene, waar van de Euangelist Johannes schryft, het welke om onzent wille is mensch geworden; naamelyk Christus onze Heere, die ook althans door des zelfs kracht alle dingen draagt, onderhoud en regeerd, zoo wel in Heemel, als op der Aarden.

Het andere Woord daar en teegen, staat in den rang der aardsche dingen, die alhier van dit tydelyk weezen zyn; dit Woord, dewyl het een werk des H. Geests is, heeft zyn byzonder ampt, gebruik, eere en waardigheid: En schoon het wel in goddelyke handelingen, in den dienst des Geests meede gebruikt werd (waarom het ook de H. Schrift genaamt werd) zoo is het echter niet God, noch de kracht Gods, Christus, noch de H. Geest zelve; maar het is volgens zyn aart en natuur beweeglyk, en een vergankelyk aardsch schepzel op aarden: Het ampt van dit uitterlyke Woord is, na dat het aan de zinnen des uitterlyken geloovigen mensches tot vermaaning, leeringe en onderwyzing zyns vleesches is voorgedraagen, dat het altoos hooger, dan het zelfs is, op het andere, naamelyk op het natuurlyke eeuwige Woord, Christus zelve, op zyne onzichtbaare weldaaden, werkingen en genaaden wyft, daar van getuigt en zulks verkondigt; gelyk het dan dit inwendige eeuwige Woord, gelyk als in een beeld; echter noch naauwelyks komt af te maalen, nadien ook alle aardsche schepzelen, naauwelyks beelden zyn der heemelsche goddelyke en eeuwige waarheid. *Hebr. x. xi. Rom. I.*

Dit

Dit ampt, gebruik en onderscheid der twee woorden heeft de Heere Christus *Joan. 5.* klaar aangewezen, wanneer hy het misverstand en de hardnekkigheid der Schriftgeleerden en Phariseen bestrafte, om dat zy het eeuwige leeven niet in hem, als in het Woord des leevens, maar in de Letter der H. Schrift waanden te hebben, en alzo de zelve misbruikten; nadien ze aldus eenen Afgod uit de Schrift maakten, en het uitwendige getuigenis voor het Woord der inwendige Goddelyke Waarheid [zelve] (het welk alleenlyk Christus is) hielden; Hierom spreekt hy aldus tot den Jooden: Gy door-zoekt de Schrift; want gy meend, gy hebt het eeuwige leeven daar in, en zy is 'et, die van my getuigd, en gy wild tot my niet koomen, op dat gy het eeuwige leeven moogt hebben. Waar uit wy nu duidelyk het verschil deezer twee Woorden komen te zien; het eene is het Leeven, en het andere maar een getuygenis des leevens; en wy kunnen wyders daar uit wel afneemen, dat dusdanig een uitterlyk Woord veel te swak is, om Jesus Christus; zyn leevendig heerlyk ligchaam, en zyn heilig bloed in zich te vervatten, ('t en waere dan maar alleen naar den aard en de kracht der letteren en zyllaben, het welk echter in den grond niet met allen is:) ik zwyge, dat door zulk een gesproken Woord eerst het ligchaam Christi zoude in het aardfche schepzel des broods koomen, of dit daar door in Christi ligchaam veranderd werden: Overzulk's volgd dan, dat door dit Woord (het welk maar een uiterlyke getuygenisse is) het ligchaam en bloed Christi in geenerley wyze kan ontvangen werden, en dat ook wegens dit Woord noch den H. Geest in 't Doopwaater, (als eenige hebben voorgegeeven) noch het ligchaam en 't bloed Christi weezendlyk in het brood en den wyn zyn kunnen.

Nu gevoelen nochtans die geene (die het uitwendige Woord, meer dan behoorlyk is, verheffen, nadien zy het Goddelyke eere toeschryven;) dat het ligchaam en bloed Christi in dit Woord is vervat geworden, en ook noch vervat werd: En dewyl de Heere Christus in het Nachmaal gezegt heeft, gelyk geschreeven is: Dit is myn ligchaam &c. Zoo is het ligchaam Christi, wanneer men deeze woorden onder 't werk spreekt of leeft, uit kracht van dusdanige woorden, ook aanstonds in het brood, en onder de gedaante des zelfs aldaar ligchaamelyk teegenwoordig. Dit gevoelen en voorgeeven heeft een zeer fraayen schyn en aanzien, by alle die geene, die de woorden van Christus na haar vernuft alleen vleeschelyk, als de woorden eens menschen komen te oordeelen, als ook by hen, die zig niet hooger om de Goddelyke eeuwige waarheid, om den aart, eigenschappen en de Natuur van Gods Woord, als na den letter, bekommeren, en alzo het Woord alleen opvatten. Want gelyk gezegt is, dewyl de Schrift overal Gods Woord zoo uitermaate pryft, en het zelve alle Goddelyke werken, gelyk het ook recht is, toeëigend, zoo beelden zy zich in, dat desgelyks dit Woord in de Letter vervat, en aldus door den Dienaar voorgedraagen, in deeze gelegenheid ook zoo veel zoude vermoogen of uitrechten kunnen; inzonderheid nadien aldaar zoo duidelyke en klare woorden, die ook een kind, volgens hun vleeschelyk oordeel, vatten konde, voor oogen stonden.

Hier toe helpt dan treffelyk, dat hunner zommige zeggen; zoo ras men de woorden des Nagtmaals met de oogen komt te zien, of met de ooren te hooren, moet men dezelve, zoo als ze luiden, (te weeten naar hunne averegtz bezeffinge en uitlegginge) in 't harte en de ziele inprenten, en vervolgens oogen en ooren toefluiten, zich niet wyders bekommeren, noch vraagen; maar men zal daar ontrent gelyk als blind zyn, en alleen sterk en vastelyk gelooven, dat men het ligchaam en bloed Christi, uit kragt van die
zelve

zelve woorden, in het brood en den wyn ontvangen heeft; of, zoo haast dezelve over het brood waaren uitgesproken, was het brood verscheept geworden, en men hadde onder des zelfs gedaante, het lichaam Christi ligchaamelyk genooten: en zulks noemen zy dan ook het ligchaam Christi, en ligchaamelyk met den monde, en geestelyk met de ziele, eeten. En dit is al de gansche grond, leere en voorwendzel, waar door zy zich onderstaan het opgaande licht der Goddelyke Waarheyd uit te blusschen, ook daar beneevens hunne dwaalingen ontrent de verborgentheid van Christi mensch-wordinge, door een verdicht geloove toe te dekken; gelyk zy dien gemelden zin en uitlegginge der woorden des Avondmaals, niet met het minste titteltje der H. Schrift weeten te bewyzen. Doch het zoude wel betaamelyk zyn, en ook ten uittersten noodig, dat men wat meer acht sloeg, en in den geloove onderzocht, wat dit doch voor een Woord was, aan het welke de H. Schrift zoo veel toefchryft; of het geschreeve uitterlyke Woord een geluid is, dan of het niet veel eer een ander hooger en heerlyker Woord zyn moet, dan een iegeelyk natuurlyke mensch kan bereiken, uitspreken, verstaan, en na zyn welgevallen in zich neemen.

2. *Wat eigentlyk Gods Woord is, en wat zyn aart, natuur en eigenschap kan uitwerken.*

Hierom zoo is nu dit het kort begrip van Gods Woord, het natuurlyke waarachtige Woord Gods, waar in ook Heemel en Aarde, het ligchaam en bloed Jezu Christi, gedraagen, beslooten, gekend en ontvangen werden: dit zelve Woord is het eeuwige almoogende Woord; de Wysheid, de rechter hand, de Zoon Gods des Heemelschen Vaders; en gelyk te voore gezegt is, het is de Heere Christus, door wien, in wien en tot wien alle dingen geschaapen zyn. Dit Woord werd van niemand gesproken, als alleen van God den Vader in Christus, en het kan niet anders zyn, als dat geene wat hy spreekt; het is Geest, Licht en het eeuwige leeven; verlicht en maakt leevendig al het geene, waarin het waarachtiglyk is, en weezendlyk woond: Het werd ook van niemand gehoord of verstaan, als van de Geestelyke nieuwe menschen en kinderen Gods; voor die alleen is het helder en klaar, die van booven, uit het waater der Goddelyke genaade, en uit den H. Geest, [weeder-] gebooren zyn geworden; en alleen uit het gehoor van dit Woord, is [of neemt zyn oorsprong] het waarachtige, oprechte en leevendige geloove. *Rom. x.* Van dit Woord, en van geen ander, spreekt God de Heere door den Propheet Esaias, als hy zegt: Het Woord, dat van mynen mond uitgaat; zal niet leedig weder tot my keeren, maar het zal alles uitvoeren, wat my behaagd, en het zal hem zelve in alles gelukken, daar ik het toe hebbe uytgezonden: Want het is het Woord vol van kracht, brengende alle schatten en rykdommen met zich, die het beloofd en daar het van spreekt.

In dit Woord staat het rechte leevendige eeuwige Evangelium, de kracht Gods, de Christelyke vryheid, vrede en vreugde, de Goddelyke gerechtigheid, en alle geestelyke goederen des leevens gevestigd. Wie dit Woord met zyne harte aanneemt, daar in blyfd en daar op bouwd, werd by een verstandig man vergeleeken, die zyn huis op een rotsteen bouwd; hy is een oprecht discipel Christi, (dien men dan met recht een Euangelisch man mogt noemen) hy kend de waarheid, en de waarheid maakt hem vry, rein en heilig van alle zonden, en beschut hem voor alle aanvechtingen der weereld. Doch deeze Waarheid is niet anders, dan de Zoone Gods, onze Heere Jesus Christus, in den H. Geest. Maar die op

de Letter en op het andere uitterlyke Woord alleen bouwd, werd by een dwaas man vergeleeken, die zyn huis op het zand grondvest, en de invallende waateren en dwarrel-winden, dat is de aanvechtingen der zonde, en alle de bestrydingen deezer weereld zullen hem overweldigen, en zyn val zal zoo groot werden, dat hy eindelyk voor God niet zal kunnen staande blyven. Het Woord, daar wy hier van spreken (naamelyk dat voor ons mensch is geworden, onze Heere Jesus) is de eenige grondslag en de dierbaare hoeksteen (maar ach God! noch heedendaags van veele bouwlieden verworpen) op welken allerhande gebouw in elkanderen zaamengevoegd werd, het welk aangroeyd tot eenen heiligen Tempel in den Heere; op welken dan ook alleen de Gemeente van alle Christ-geloo-vige menschen, dat is, de H. Christelyke Kerke werd gebouwd, en daar door bestierd en behouden in den H. Geest.

Dit leevendige Woord Gods hebben de Apostelen uitwendig verkondigd, en door hun predikamt alleen daar op geweest; gelyk het dan noch heedensdaags in de geheele Christenheid [alzo] moest verkondigd, en alleen op het zelve geweest werden: Want het is 't onvergankelyke zaad, daar de waarachtige Christenen uit gebooren werden tot het eeuwige leeven, gelyk wy in 't begin uit Petrus gehoord hebben; nadien alle vleesch gras is, en alle heerlijkheid des menschen, gelyk een bloeme des gras; Het gras is verdord, en de bloeme is afgevallen; Maar het Woord des Heeren blyft in der eeuwigheid. *1. Petr. 1.* Aan welk Woord ook alles alleen in de H. Schrift werd toegeschreeven, en geenzins aan het schriftelyke, uitterlyke [Woord] het welke maar een getuigenisse van het eeuwige is; gelykerwys de Heere Christus het Eeuwige Woord, zelfs zegt. *Joan. v.* En dus veel zy voor ditmaal van den aart, de natuure en eigenschappen des Woords Gods gezegt: daar uit men dan lichtelyk verstaan kan, dat zulk een Goddelyk Woord na het werk der Scheppinge met geen ander schezpel wil gemeenschap hebben, als alleen met den mensche, om wiens wille het ook is mensch geworden, en in wien het alleen tot verheerlykinge des Vaders zich eene eeuwige wooninge, door den H. Geest, toebereid en opricht.

Want hoewel wegens dit Woord voor de Geloovige alle schezpelen geheilgd werden *1. Tim. iv.* en tot een recht gebruik van God verordineerd zyn: zoo is echter dit Woord niet in de andere schezpelen; maar alleen in een geloovig harte; (waar in het rykelyk wonen zoude, gelyk Paulus gewaagd. *Col. iii.*) Door dit Woord kan ook het ligchaam Christi in geenen deele in het brood koomen, noch ligchaamelyk onder de gedaante des broods zyn: Want het brood en alle andere onzaalige schezpelen, kunnen alzo min Godes eeuwige Woord in zich ontvangen, als den Geest en het eeuwige leeven die nochtans van het woord opgeenerhande wyze, ooit kunnen afgezonderd of gescheiden werden, gelyk 'er geschreeven staat *Joan. 1.* en *vi.* Derhalven is het zeer ongerymd, het welk zommige tot smaadheid des heerlyken eeuwigen Woords leeren, dat, gelyk het Woord vleesch is, alzo ook het brood het ligchaam Christi. Hier uit werd nu wyder beslooten; dat Gods natuurlyke leevendige Woord noch in het zichtbare Sacrament, noch in eenige uitterlyke Hoofdstoffe, noch in een zoodaanig schezpel wezen kan, noch daar in zyn tempel of woonplaats hebben wil; veel minder is het ook waar, dat zich de Heere Christus aan deeze of geene uitwendige letter zoude willen verbinden, of ooit daar aan verbonden heeft, dat men daar meede zoude of konde handelen en omspringen, zoo als het maar den menschen wel geviel: Want dusdanig een eeuwig en almachtig Woord, daar inne zoo

vec-

veele hemelsche goederen, vergeevinge der zonden, genaaden en rykdommen, beslooten zyn, is immers de menschelyke krachten en aardfche vermoogens of spraaken niet onderworpen; dat wy het zelve uit onze macht in 't harte zouden vatten, of iets daar door te weege brengen, of aan iemand toeëigenen kunnen: gelyk dan ook de Heere Christus hier zelve nooit gezegt (zoo als het hemeenige willen toedichten) noch te doen bevoolen heeft: Maar na dat dit eeuwige Woord zonder middel uit den mond Gods uitgaat (doch niet uit de Letter, noch van den Dienaar, of door het middel der schepzelen) zo werd het alleen van God, door Christus in den H. Geest in de harten der geloovigen, gesproken, en brengt dan vervolgens met zig alles, wat het heeft en is, het sterkt het geloove, opend zich in het harte en verlicht het zelve in den H. Geest, waar door wy na den aart des geloofs, de Heemelsche schatten, die ons Christus ten eeuwigen leeven verworven heeft, koomen te zien, te kennen, gevoelen en te begrypen.

3. *Dat het ligchaam en bloed Christi uit het Woord des leevens in des Heeren Nachtmaal ontvangen werd.*

Uit dit Woord alleen en uit geen ander ontvangen ook de geloovige waare Christenen in 't Nachtmaal des Heeren het ligchaam en bloed Jesu Christi; Want gelykerwys als het Woord te vooren in zyne uitdeeling is uit vleesch, of in de menschheid Christi is geweest in dit aardfche weezen; alzoo is nu ook wederom de mensch Christus, schoon in onvermengder natuure met vleesch en bloed, in gelyke heerlykheid, macht en eere met het Woord, in het Woord, buiten alle tyd en lighaamelyke plaatze in 't Heemelsche Weezen; werd weg geschonken en uitgedeeld van den Heemelschen Vader, door den H. Geest aan alle Geloovigen tot spyze en drank der eeuwige Zaaligheid, ja dit Woord deeld zich zelve uit, mitsgaaders zyn ligchaam en bloed, met de gemeenschap des H. Geests, en andere ontelbaare Goddelyke rykdommen meer, door dien het een voedzel is der kinderen Gods; waar door zy in het Weezen, het welk zy uit God hebben, gestaadig meer en meer opwassen, gevoedt en onderhouden werden, daaromme zy ook God hunnen Vader daagelyks in den H. Geest bidden: *Panem nostrum τὸν ἐπιτίθειον &c.* [Geef ons onze daagelykze (of overweezendlyke) brood.] En over zulks is het ook hoognoodig, dat men Gods natuurlyke Woord van het gesprooke en geschreeve Woord des Letters behoorlyk weete te onderscheiden, een iegelyk in zyn rang stelle, en niet zoo voortaan het eene onder 't andere menze; by zoo verre men immers niet den schyn voor 't Weezen en het schuim voor 't zilver wil aaneemen, en indien men de eere, die Gode als den eeuwigen Schepper alleen toekomt, niet aan het vergankelyk en swak schepzel wil toeëigenen. Want die voor Gods natuurlyke Woord komt te houden, het geene Gods natuurlyke Woord niet is, die houdt ook dat geene voor God, het welk God niet en is; wat dit nu voor een Afgooderye en Afval is, zullen 'er meenige door de goddelyke genade wel verder kunnen nadenken. Waar uit dan nochmaals ten tweeden door den aart en de Natuur van het Woord Gods; insgelyks door het onderscheid des uitwendigen en inwendigen Woords, des letters ende des geests, genoegzaam beweezen is, dat het ligchaam en 't bloed Christi, noch om des woords wille, noch om andere reedenen, in het brood en den wyn niet weezen kan; maar dat het alleenlyk in het reine zuivere Woord des leevens, het welk God ook by het gebruik des zichtbaaren Sacraments in 't geloovige hart spreekt, genooten en ontvangen werd. Wat nu eenige Oud-vaders der Kerke, inzonderheid *Cyrellus* en *Augustinus* over *Joannes* en andere plaatzen, van Gods Woord en des zelfs onderscheid op deeze wy-

ze geschreeven hebben, zoude alles hier ontrent veel te lang zyn te verhaalen.

4. Van 't Geloove.

Ten derden hebben wy ons voorgenoomen, met Gods hulpe te bewyzen, dat de *opinio impanationis & transubstantiationis* [de meeninge van de inbroodinge en weezendlyke veranderinge,] of op wat wyze men deeze dwaalinge anders noemen mocht, dat het ligchaam en 't bloed onzes Heeren Jesu Christi ligchaamelyk in of onder de schepzelen des broods en wyns teegenwoordig is, teegens het waarachtige Christelyke geloove strydig is. Dit is der geener, die dit gevoelen aankleeven, hun eenige toevlucht en laatste hulpmiddel; wanneer hun misverstand (of verkeert begryp) ontrent de verborgentheid des ligchaams en bloeds Christi, met grond en met reedenen der H. Schrift klaar is voor oogen gestelt, en dezelve door de rechte uitlegginge der woorden des Nachmaals genoegzaam is aangewezen, zoo dat zy nergens meer heen kunnen, en echter noch aan de goddelyke waarheid de eere niet willen geeven; zoo pleegen zy zich gemeenlyk op het geloove te beroepen, en te zeggen: dat dit een werk des geloofs was (gelyk het ook in zich zelve waarachtig is) waar ontrent de menschelyke wysheid en 't vernuft niets konde uitrechten, en besluiten dan aldus verder: Men moest hier ontrent niet veel vraagen, noch zich zeer bekommeren; maar alleenlyk vast en sterk gelooven, de oogen, ja alle de zinnen toefluiten, en blind zyn, ook niet weeten, hoe het daar meede toe ging, of welke de rechte grond en het verstand van deeze verborgentheid zyn mocht. Want het was de hoogste eenige deugd en eigenschap des Geloofs, niet te willen weeten, waar toe het nut of noodig is, het geene het geloofte.

5. Wat sommige by 't H. Sacrament, het Geloove en het geestelyk eeten noemen.

Dit nu noemen zy hier ontrent het Geloove, wanneer iemand maar deeze woorden: *Dit is myn ligchaam enz.* zoo als zy daar geschreeven staan, uitterlyk met de ooren hoort, en in diervoegen, zoo als zy (na hun verdwaald verstand) luiden, door de ooren in zyn herte of geheugenisse prent, daar aan kleeft, en zich uit ingebeelde omstandigheeden overreed, dat dat zelve brood het ligchaam Christi is enz. Kortelyk, dit vatten van de stemme en van het geklank des uiterlyken letters der woorden Christi in 't herte, zoo als zy 't uitleggen, noemen zy het geestelyk eeten en het geloove. Of schoon nu hun geweeten, deezen ingebeelden waan iets komt teegen te houden of voor te werpen, zoo slaan zy het zelve in den wind, verdompelen 't, en stryden met hun verdoold verstand des vernuft-geloofs gestaadig daar teegen; ja ook zoodaanig, dat zy de rechte opgaande kennisse Christi in 't herte, voor aanvechtinge, en het licht der goddelyke genaade, voor duisternisse houden. Met een woord, wat voor God, Geest en Geloove is, moet in deeze geleegentheid by hen niet anders als vernuft en dwaalgeestery heeten; en wederom in tegendeel, wat voor God vernuft en wysheid des vleesches is, dat moet voor hen Geloove en de H. Geest zyn. Zy beelden zich in, dit was het heldere klare Woord, en over zulks moest men voor de rest de oogen toefluiten: Want Gode was noch wel meer moogelyk, als dat enz. Daar nochtans geen Christen-mensch Gods Woord, noch zyne Goddelyke Almachtigheid ooit heeft teegen gesproken; maar men vraagt alleen naar den rechten zin der woorden, naar het werk, het bevel en de wille Gods, en of het ook alles op die wyze, als zy

zy voor geeven, geschied zy, of noch geschieden moet; voornaamelyk, dewyl de Heere Christus niet gezegt heeft: dat brood is myn ligchaam: maar hy spreekt na het brood-breeken, (in een vergelykinge der eigenschappen der aardfche en heemelsche spyze:) dat is myn ligchaam enz. welke twee spreekwyzen wel zoo verre van elkanderen in zin verschillen, als het beeld van de waarheid, ja als de Heemel van de aarde.

6. *Van inwendige zaaken: Van de kennisse en weetenschap des geloofs.*

Nu is het echter ook waarachtig, het geen zy zeggen, dat het waarachtige geloove alleen hier het vonnis wyzen, het geheimnis oordeelen, en de Woorden des Heeren (die Geest en leeven zyn) recht onderscheiden en verstaan kan. Nochtans is hier ontrent noch dit gebrek, dat zy vervolgens, wegens hun aangenoome hardnekkigheid van genioed, en wegens de aanvechtinge des vleesches niet kunnen bedenken, wat de weetenschap des waarachtigen geloofs voor macht heeft, welke haare aart, natuur en eigenschap is, hoe en op wat wyze de geestelyke geheimenissen, schatten en rykdommen onzer verlossinge ende des eeuwigen leevens door het licht des geloofs verstaan, gekent en ontfangen werden: Want schoon wel den aart des geloofs niet uitwendig te zien, en met de uitwendige zinnen te begrypen is; zoo is echter des zelfs aart (gelyk wy hier na zullen hooren) met verlichte oogen des herten inwendig te zien, het geene het ontrent de geestelyke kennisse weeten en verstaan moet. Hierom eischt ook Paulus *Col. II.* dat de Christenen zouden bevestigt zyn met den gantschen rykdom eens verzeekeren en zeekeren verstands, tot kennisse der verborgentheeden Gods ende des Vaders en Christi. Hoe zoude nu het geloove ontrent heemelsche zaaken de oogen toe doen, en zich niet bekommeren, daar in het nochtans, volgens zyn natuurlyke aart en eigenschap, alleen ziet, kent en oordeeld; ja daar in het in zyn hoogste graad is, leeft, werkt en voortgaat? Hier uit dan kunnen alle in God verstandige menschen lichtelyk speuren, dat men nu weder (wegens de voorgemelde meeninge) van het waare Christelyke geloove, op de oude Sophistische [of bestrikken-de] School-leere van 't Geloove, hoe langer hoe meer begint te vallen, en dat geene voor Geloove leert houden, het welk nochtans voor God gantsch geen geloove is: ja het welk maar een wegvallende gedachte, en een koude, doode en ingebeelde waan is.

7. *Waar by men het valsche en verdichte vernuft-geloove zal kennen?*

Want aldaar is geen Geloove, daar niet een veranderd gemoed, een vernieuwt gereinigd herte, imborst en zin is; ja daar de Heere Christus niet in 't herte woont, daar geen vrede in 't geweeten, inwendige vreugde en Gods gerechtigheid is, daar is noch geen geloove; en met een woord, waar zich niet veele goede werken in de afstervinge des vleesches, in de liefde Gods ende des naasten vertoonen; waar niet veele goede vruchten te voorschyn koomen, daar kan geen goede boom noch ook geen recht geloove wezen. Hierom is dit ook geen recht geloove, waar door men het ligchaam Christi in 't brood of onder des zelfs gedaante aldaar tegenwoordig waand te gelooven, of door het uitwendige Woord ligchaamelyk in 't herte te prenten: Want dit geloove heeft geen kennisse, geen vernieuwinge, geen kracht, noch licht, geen goede werken, het is den machten des vleesches onderworpen; gelykerwys zulk een verdicht vernuft-geloove, met zyn gevolg, allen goddelooze menschen kan gemeen zyn; daar uit dan volgt, dat het

ook geen vastigheid noch grond heeft, wanneer men hier ontrent van het geloove zoo hoog roemt; waar door men niet alleen de gemelde gruwelen en dwaalingen wil verdedigen, maar ook het rechte, waarachtige en eenige Christelyke geloove, maar hoe langer hoe meer komt te verdonkeren, en te onderdrukken, gelyk ook een boos en onbestendig geweeten op te rechten.

Doch op dat men dit alles noch grondiger mag bezeffen, en het waarachtige Christelyke geloof, van zulk een verziert vernuft-geloove eigentlyker leere onderscheiden, ook reeden en aanleidinge kryge, om den H. Geest dies te ernstiger om het oprechte geloove te bidden, zoo zal 't van noode zyn noch een weinig meer daar van te spreken. Hierom dan zullen we kortelyk aanmerken; gelykerwys men in goddelyke zaaken van tweederhande onderscheidene Woorden spreekt, (waar van wy zoo eeven geschreeven hebben) naamelyk van het inwendigē Woord des Geests, en van het uiterlyke Woord des letters; alzoo spreekt men ook van tweederlei geloove, het welk uit dit tweederhande Woord onderscheidentlyk gebooren werd: Want uit het inwendigē Woord des Geests komt een geestelyk, inwendig, leevendig geloove voort, waar door wy in Christus alleen met God handelen, in 't herte zyne goddelyke genaade en barmhertigheid erkennen en aanneemen; en met het uitwendigē Woord des letters komt ook een uitwendig, letterlyk, en Historisch geloove van God en Christus voort, mitsgaaders van alle de werken en uitterlyke geschiedenissen, zoo als dezelve verkondigt zyn, en in de H. Schrift geschreeven staan.

Het uitwendigē Historische geloove in goddelyke dingen is dat geene, wanneer de mensch de letter leest of het uitterlyke Woord der predikatie hoort, dikmaals aan den Perzoon des Predikants hangt, en het zelve zich alleen door zyn naarstigheit en oeffeninge, wysheid en krachten inprent, daar uit hy dan van God en Christus een bevattinge of kennisse voor zich uitneemt, een geweeten maakt, en gelooft alzoo uitterlyk, dat de H. Schrift waarachtig, en deeze zyn ingebeelde bevattinge recht is; prent het verders in zyn geheugenisse, krygt lust en liefde daar toe, en kleeft daaraan; het welke alles dan een natuurlyk mensch zonder den Geest Gods, en door het licht des vernufts of de krachten der Natuur alzoo wel hier ontrent, als in andere menschelyke handelingen doen kan; ja ook zoo verre, dat hy hem zommige belofte na de letter kan inbeelden, zich daarmede kan troosten, daar op een tyd lang verlaaten, op Gods barmhertigheid hoopen, zich vertrouwen en waagen. Doch indien hy echter niet vernieuwt, noch vroomer in zyn herte werd; indien hy in de liefde Gods, en afftervinge zyns zelfs, niet daagelyks toe neemt; indien hy het Woord der genaade niet in 't herte gevoelt, en het zelve in gehoorzaamheid aankleeft; maar altoos houd in zyn oude weezen en in zyn vleeschelyke begeerten blyft, zoo is het zeker, schoon hy ook den Bybel van buiten konde, schoon hy alle de beloften zig hadde ingeprent, ja schoon hy met Engelsche tongen van God spreken of prediken konde, en alle daagen het H. Sacrament gebruikte; dat hy nogtans voor God geen oprecht geloove noch geweeten heeft, en niet anders als een geschildert beeld, een klinkend metaal of geluid-maakende schelle is, gelyk Paulus zegt *1 Cor. XIII.*

De aart en eigenschap nu van dit natuurlyk vernuft-geloove, is, dat het God, Christus, en het eeuwige leeven, in de schepzelen en uitwendigē ligchaamelyke dingen, in de tyd en plaatzen dezes weezens, hier en daar zoekt, doch buiten dit aardfche weezen, buiten de tyd en ligchaamelyke plaatzen, kan het God en Christus in Geest en waarheid niet be-

bereiken ; in 't kort , het moet op iets uitterlyks het oog hebben , daar aan kleeven , en de zaaligheid daar in zoeken , het mag dan ook weezen wat het wil ; gelyk het dan ook vervolgens altoos in de Hoofdstoffen deezzer weereld , brieven en zeegelen , uitwendige teekenen , de letter en diergelyke zyn sterkte , kracht en verzeekeringe komt te zoeken ; aan het welke echter Christus door zyn oordeel de zaaligheid duidelyk heeft afgeslaagen , en dezelve aan het inwendige geestelyke geloove toe gewezen , wanneer hy tot Thomas zegt : Om dat gy my gezien hebt , Thomas , zoo geloofst gy ; zaalig zyn ze , die niet en zien (verstaat met een zoodaanig uitwendig gezicht) en nochtans gelooven . En nochmaals by *Job. iv.* bestraft hy zoodaanigen geloof , het welk alleen op geschiedenissen en wonderwerken steunt , als hy tot den Koninklyken Hooveling spreekt : 't En zy dat gy lieden teekenen en wonderen ziet , zoo en geloofst gy niet enz. Alle die gene nu , die van dit geloove alleen zyn , zoeken altoos teekenen , dat is , zy willen op een andere uitterlyke manier in hun geweeten verzeekert werden , als alleen inwendig , door het leevendige Almachtige Woord Jesus Christus in den H. Geest.

De menschen , die in die daagen , in welke Christus in 't vleesch was , maar aan zyn perzoon , mirakelen en uitterlyk woord kleefden , en alleen daar op staroogden , doch die het eeuwige woord Gods , in 't vleesch woonende , niet kenden , noch hun geloove daar op vestigden , die hebben alle ten tyde van Christi lyden afvallen en zich ergeren moeten : Waarom ? Zy hadden maar een vleeschelyken Christus , met wien hun vleeschelyke geloove moest ondergaan , en door de opstandinge moest 'er een gantsch geestelyke nieuwe Christus en geloove weeder verwekt en opgericht werden . Insgelyks by *Joan. ii.* staat : wanneer hy te Jeruzalem op het Feest was , geloofden 'er veele in hem , als zy de teekenen zaagen die hy deede : Maar Jesus betrouwde zich op hen niet , vermits hy ze alle kende , en niet van nooden hadde , dat iemand getuigenisse gaf van den mensche ; want hy wist wel wat in den mensche was . Doodaanig een uitwendig geloove , hebben ook gemeenlyk de Pharizeen en Schriftgeleerden , die alleen op hunne letterlyke kennisse , op hunne menschelyke gerechtigheid en weetenschap , in hen zelve vermeeten en opgeblaazen zyn ; en dit heet een schrift-geloove , het welk uit de Schrift zonder Christus is , en aan de uitterlyke letter kleeven blyft , waar uit het zynen grond en geweeten heeft gehaalt : Eeven zulk een geloove en geweeten heeft ook Paulus , noch in 't Joodendom zynde , gehad , *2 Timoth. i.* Waar uit hy de Christenen vervolgde , meenende , dat hy God daar door eenen dienst deede , gelyk althans ook noch wel zommige doen kunnen . Doch gelykerwys de Heere tot zyne Discipelen zeide : 't en zy dan dat uwe geréchtigheid overvloediger zy , dan die der Schriftgeleerden en Pharizeen , zult gy in 't Heemelryk niet in gaan ; alzoo moet ook het waarachtige Christelyke geloove overvloediger , beeter en meerder zyn , het moet niet enkel en alleen uit het uitterlyke Woord der goddelyke letter geleert zyn ; maar veel meer uit het inwendige leevendige Woord , dat God zelve is , afvloeyen , van God gehoord , ontfangen en ten eeuwigen leeven begreepen werden . Derhalven is het heel wat anders met het herte aan Gods natuurlyke leevendige Woord te kleeven , dan aan het Woord der goddelyke letter alleen gevestigd te zyn , en daar aan te gelooven ; gelyk wy nu ten deele gehoord hebben , en zoo 't God belieft , noch verder zullen hooren .

Dit uitterlyke Historiaale geloove , en het verhaal der 12 gemeene Artykelen des Geloofs , werd echter althans het gemeene Christelyke

geloove ; het welk nochtans veel billyker maar een kennisse der Artykelen des Christelyken geloofs , als het oprechte Christelyke geloove mag genoemd werden ; vermits het zonder het inwendige , waarachtige , en eenige geloove des herten , waar door zich de mensch door Christus met Gode in getrouwigheid en liefde verbind , in diervoegen onnut is ; dat het van Paulus 1 *Tim.* 1. een geschilderd of verdicht geloove , en van Jacobus een dood-geloove genaamt werd , het welk ook de booze geesten , gelyk hy in zyn Zendbrief zegt , hebben kunnen ; en dit geloove werd elders overal in de H. Schrift maar verworpen en verdoemt. Hier van daan komt het , dat eenige uit onkunde van de Verborgentheid , en den aart des waaren geloofs , gemeent hebben , dat het geloove niet genoeg was ter zaaligheid ; en het is alzo ook waarachtig , dat dit uitterlyke , verdichte en geschilderde geloove , zonder het innerlyke geloove des herten , eeven zoo weinig als de huichelachtige menschelyke gerechtigheid , zonder de inwendige goddelyke gerechtigheid (die Christus zelve is) voor God iers kan uitrechten. Doch wanneer nu Paulus en de Apostelen , ja ook de Heere Christus zelve van het waare geloove spreken , zoo werd het gantsche geheimenisse , de goddelyke inwerkende kracht , aart , natuure en gehoorzaamheid des geloofs , daar meede ingeslooten ; waar van *Gal.* v. meld : In Christus Jesus heeft noch besnydenisse noch voorhuit plaats ; maar het geloove door de liefde werkende : Dit meent ook Paulus , wanneer hy tot den Romeinen van de gerechtigheid des geloofs schryft , zeggende : Zoo besluiten wy dan , dat de mensch door het geloove gerechtvaardigt werd , zonder de werken des Wets ; *Rom.* 111. Dit is niet anders gezegt , als dat wy door het geloove in Christus Jesus (niet in de werken van Mosis wet) de waarachtige gerechtigheid , die van de Wet geeischt werd , dat is , de vervulling des Wets Christi , 1 *Cor.* ix. en aller goede werken , de vrede des gewetens , het leeven en de eeuwige zaaligheid , zoeken , erlangen en in ons neemen moeten. Dienvolgens , zoo spreekt de Heere Christus zelfs : Wie in my geloofst , die heeft het eeuwige leeven , *Joh.* vi. welke Spreuk ook straks hier na , by 't rechte geloove , wyders werd voorgesteld en uitgelegt.

Dit onderscheid des uitwendigen menschelyken , en inwendigen goddelyken geloofs , werd by de Samaritaanen , in de Historie van de heidensche vrouw *Joh.* iv. klaarblykelyke aangewezen ; alwaar aldus geschreeven staat : Ende veele der Samaritaanen uit die stad geloofden in in hem , (naamelyk Jesus) om het woord der vrouwe , die getuigde , hy heeft my gezegt alles , wat ik gedaan hebbe ; als nu de Samaritaanen tot hem quaamen , baaden zy hem , dat hy by hen mocht blyven , ende hy bleef aldaar twee daagen : ende veele meer geloofden 'er om zyns Woords wille ; (merk wat dit voor een Woord geweest is , het welk by hen blyft , naamelyk het goddelyke zaad in 't herte) ende zeiden tot de vrouwe : Wy gelooven nu verders niet om uwes zeggens wille , (hier werd het uitwendige menschelyke geloove klaarlyk afgeslaagen , wanneer het goddelyke komt op te gaan) wy hebben zelve gehoort en gezien , dat gy zyt de Christus , de Zoon des leevendigen Gods : Desgelyks hebben ook de Discipelen Christi , na zyne opstandinge , niet alleen in de Schrift geloofst , maar ook in het Woord , het welke Jesus tot hen gesproken hadde , *Joh.* 11. Want Christus is het Woord zelfs , het welk vleesch is geworden , en heeft in hunne herten door het geloove gewoont. *Joh.* 1. *Eph.* 111. Hierom werd die uitterlyke kennisse van het Woord der H. Schrift , ja ook zelfs van Gods wille (zonder het geheim-

menis, zonder de inwendige kennisse in het Woord des leevens en zonder den Geest Gods, die de nieuwe geboorte in 't herte voort brengt, het zelve verlicht en reinigt) veel eer een waan, schyn en huichelary geacht, waar door zich het vleesch met een verzierden schyn des geloofs bekleed, voor geloovig en kundig in Gods zaaken uit geeft; dan dat men het eenigzins een waarachtig Christelyk geloove zoude noemen moogen.

Op dusdanige historische wyze heeft moogelyk ook de Koning Saul, en met hem veele andere meer, Gods Woord geloofd: Maar den uitslag, het einde, en de ongehoorzaamheid teegens God betoond, (gelykerwys ook heedendaags ontrent veele, die uit onverstand het Woord, het ligchaam Christi, in 't brood gelooven) dat het geen oprecht geloove geweest is. Want het eenvoudige geloove laat zich niet scheuren noch deelen, zoo dat het op eene plaats recht, op een andere valsch, ja, geloove en ongeloove aan God en Jesus Christus in een harte by elkanderen zoude zyn kunnen. Aldus heeft Simon de Toovenaar met eenen Phariseeschen schyn geloofd. *Handel. viii.* want als hy de daaden en teekenen zag, die daar quaamen te geschieden, verwonderde hy zich, geloofde en liet zich doopen. Doch de H. Geest bestrafte hem door Petrus om der zonde wille, dat hy vol bittere galle was, gepaart met ongerechtigheid; met een woord, zyn herte was niet oprecht voor God: Hy wilde Gods gaaven voor gelt koopen, en door het uiterlyke den H. Geest verwerven, hieromme heeft hy ook geen recht geloove kunnen hebben. Op deeze zelve wyze gelooven 'er ook zommige, die het Woord, als het hun zoo wel gelegen komt, met vreugden aanneemen; van wien de Heere by Lucas zegt: zy gelooven voor een tyd, maar in den tyd der aanvechtinge vallen zy af: Waarom? Vermits zy geen wortel hebben, spreekt de Heere; dat is, zy hebben het inwendige geloove des herten niet; en dit zyn ook juist die geene, die op de bruiloft des Heemelschen Bruidgoms Christi, ja tot het Avondmaal des Heeren zonder bruilofts-kleed, dat is, zonder de beproevinge en voorbereidinge des geloofs, intreedden, zich inbeeldende, dat zy gelooven, en willen hun geloove bevestigen of daar meede betuigen, hoewel zy inwendig gantsch geen oprecht geloove bezitten; aldaar werden zy dan in de uitterste duisternisse, in alle blindheid, vermeerelheid, en eindelyk in alle elende geworpen, waar van *Matth. xxii.*

Op zulke een verdichte wyze gelooven wy heedensdaags in 't gemeen al te zaamen, dat wy arme zondaars zyn; dat wy van natuuren niets goeds kunnen doen; dat de vloek en het handschrift des Sathans in onze harte is ingeschreeven; dit gelooven wy; naamelyk, zoo als wy het zelve uit den Letter gehoord, gevat en geleerd hebben. Ondertusschen voelen wy echter onze doodelyke krankheid, den ernstigen toorn Gods en deeze ingeschreeve vloek, niet weezentlyk in 't harte: Hierom willen wy ook den Geneesmeester der zielen, den eenigen Verzoener en Zaaligmaaker Jesus Christus niet met ernst zoeken noch liefhebben. En schoon wy nu al zomtyds een weinig van onze booze geweeten beginnen te voelen, waar door wy bewoogen zouden kunnen werden, om hulp en raad by Christus te gaan zoeken, zoo rukt ons de booze geest, (dar wy voortaan weinig waarneemen) zulks ras weeder uit [het harte,] bedriegt ons met de letter, (waar meede hy ook Christus zelve eens wilde bedriegen) en steld ons daar en teegen voor een verzierd waangeloove van de barmhartigheid Gods, van zyne genaadige toezegginge en belofte, als dat ons Christus verlost en alles [voor ons] uitgerecht heeft, als wy

maar op deeze wyze sterk en vast aan hem gelooven, [ondertuffchen] in 't oude weezen blyven, en daar beneevens ook, om de weereld en onzen vleefche te behaagen, in 't wilde heen leeven &c. O wee, over deeze vreezelyke treeken des Sathans! waar door nu by de kenniffe der voorrige dwaalingen, ontallyke menschen van de linker zyde ter rechter misleidt werden; en de rechte Koninglyke middel-strate, welke Christus is, ontrent het geloove geheel misloopen. Zy scheppen uyt de Letter der Schrift eenen vleeschelyken troost en hoope, eeven als te vooren uit de Menschelyke inzertingen zonder eenigen ernst, zonder eenige boete of doodinge des vleefches, en zonder eenig beginzel van een nieuw leeven! In 't kort, zoo als de belydeniffe der zonden is, zoo is ook by hen het geloove; letter en Menschen-leere is het allezins al te zaamen, en niet anders. Wee, noch eens allen den geenen! die ooit tot zuks oorzaak geeven, die de menschen niet alleen op Christus Jesus wyzen; maar het werk des Heeren bedriegelyk verrichten, *Jer. xvii.* Daar en teegen zaalig zyn deeze, die hongeren en dorsten na Gods gerechtigheid, die hen zelven verloochenen, en ingaan door de enge poorte, op dat zy het eevenbeeld des Zoons Gods gelykformig werden, en zyne voetstappen moogen navolgen, door een waarachtig geloove, het welk de weereld overwind, *Rom. viii. Joan. v.* en ten eeuwig en leeven leid: Want teegens die geene is de Wet niet met haare vervloeking. Die in den Geest wandelen, en Christi zyn, hebben het vleesch gekruicigd, mitsgaders hunnen lusten en begeerlykheeden, *Gal. v.*

Hoewel nu de booven gemelde voorbeelden van die geene zyn, die ook het Woord uitterlyk recht na den letter verstaan hebben, of noch verstaan mogten; dat zy echter al eevenwel noch geen recht waarachtig geloove hebben: hoe veel te meer zal dan zulk een geloove voor valschen en onrecht gehouden werden, daar in niets dan een valsche ingebeeelde waan, dwalinge en misverstand, ook zelfs ontrent de uitwendige goddelyke letter, voor oogen is: gelykerwys wy wel eer geloofd hebben, en ook noch heeden ten daage uit een misverstand van deezen Spreuk: *Tues Petrus* (gy zyt een rotze, en op deezen Rotssteen zal ik myne Kerke bouwen) gelooven, dat Petrus, ja ook na hem de Paus van Rome, niet alleen een dienaar, maar ook het Hoofd der rechte waare Christelyke Kerke is. Desgelyks heeft men ook den Pausselyken Aflaat, de *indulgentien* en den Ban geloof gegeeven, en door het verkeerd verstaan der sleutelen ende der texten; alles wat gy op der aarden binden zult, zal ook in den Heemel gebonden zyn; en alles wat gy op aarden ontbinden zult, zal ook in den Heemel ontbonden weezen; heeft men gemeent, dat de Roomsche Aflaat niet alleen voor de doode nuttelyk en goed konde zyn: en dat daar en teegen de Pausselyke Ban aan een iegelyk [dien ze weerdervoer] verdoemelyk was: En het zyn immers, na hunne inbeeldinge, ook heldere klare woorden (waar ontrent ook zelfs eenige van de Oudvaders wel eer gestruikelt hebben) daar op by na het gantsche Pausdom, eeveneens als op het misverstand deezer woorden: *Dat is myn ligchaam, dat doet enz.* ook het misbruik des Heeren Nachtmaals, gevestigt en gegrond is. Voorts, zoo geloofde ook de Ketter *Arius* en zyne Navolgers, volgens den inhoud des letters, of liever volgens zyn misverstand ontrent deeze plaats by Johannes: De Vader is grooter als ik; dat Christus Jesus geen waarachtig God was: Hy wilde op de maagere heldere woorden staan blyven: Want Christus had ze gesproken; noch hy wilde geene andere Schriftuure tot verklaringe deezes Spreuks toe laten; eeven gelyk zommige zich onderstaan hebben ontrent de

woor-

woorden des Nachmaals te doen , en op der zelve misduidinge hun waar geloove gevestigd hebben.

En op dat ik van dit verdichte vernuft-geloove noch meer voorbeelden geeve ; zoo gelooven en waanen alle die geene , [die in 't Pausdom zyn] uit eene averrechtze opvattinge der woorden van Paulus *1 Tim. iv.* daar hy zegt : dat (den geloovigen) alle Creatuuren geheiligt zyn door het Woord Gods en het gebed ; dat het waater , zout , kaarzen , kruiden , klokken , spyze en drank door het uitterlyke gesprooke woord in haar zelve gewyded , geheiligt , en met een goddelyke kracht aangedaan werden , daar ze nochtans maar als dienstbaare teekenen van de Oudvaders gebruikt zyn ; waar door het heiligdom en de meenigerhande geestelyke genaaden in Christus eeniger maate aan den geloovigen vertoont zyn geworden. Ja op deeze zelve wyze gelooven ook de Toveressen , en veele andere goddelooze menschen , die de letter der Schriftuure , of de heilige woorden , zoo als zy 't noemen , by haare booze en onchristelyke handelingen misbruiken , sterk en vast houden , dat het haar weerdvaaren zal , zoo als zy gelooven. Doch wanneer haare besweeringe geen voortgang heeft ; zoo leggen zy de schuld daar op , dat men het niet heeft geloofd. Eeven alzo mocht men ook zeggen van het valsche , verzonnen vernuft-geloove van zommige menschen , daar men heedsdaags ontrent het eedele en dierbaare geheimnis des H. Sacraments meede om gaat , en waar door men de menschen poogt te overreden , dat zy het ligchaam Christi ligchaamelyk zullen in 't brood gelooven , het welk echter , ook noch voor tien jaaren , geen mensche ooit geloofd noch gedacht heeft ; zulk een valsch waangeloove , het welk uit een misverstand des letters zyn oorsprong neemt , misbruikt alzo wel als de andere , de woorden des Heeren ; daar hy van den geestelyken aart des geloofs spreekt , zeggende : U geschiede , gelyk gy gelooft ; den geloovigen zyn alle dingen moogelyk enz. waar van wy op een kort wyders hooren zullen. En dit werd dan ook met waarheid een blind en duister geloove genaamt ; voor het welke men met recht , gelyk zy zeggen , oogen en ooren behoorde toe te sluiten. Deeze verborgentheid van geweldige dwaalinge en verleidinge is over alle die geene , die het geloove der waarheid niet willen aanneemen ; maar lust hebben aan de ongerechtigheid. *2 Theff. ii.* Waar voor de Heere , door zynen Geest , alle goe dhertige menschen genaadiglyk behoeden wil ! Amen.

En dus veel heb ik van het uitterlyke historishe geloove , ja ook van het valsche verdichte waangeloove voor heen willen aanwyzen , op dat wy doch eindelyk de dronkenschap of bysterzinnigheid onzes herten mochten overweegen , onze vermeetele zorgeloosheid vaaren laten , en uit genade onze groote ongeloove , blindheid en onweetenheid kennen leeren , en niet dat geene voor geloove mochten houden , het welk voor God geen geloove is , maar veel liever bedenken , wat de Heere Christus voor een geloove meent , aan 't welke hy zoo veel toe schryft , en op dat wy ook met des kinds Vader *Marc. ix.* ernstig roepen mochten : O Heere , ik geloove ; kom myn ongeloove te hulpe. Want wat is anders de oorzaak van al dien twist , vleeschelyken yver , hoogmoed , verachttinge , tweedracht en verwoedheid deezer eeuwe ; als dat 'er nergens geen oprecht geloove , ja ook geen waare liefde of vreeze Gods te vinden is ? Want anderzins zoude men zich ontrent veele stukken en voorneemens wel wat meer bedenken en omzien. Ook is het zeker ; dat , zoo lang de mensch zyne duisternisse voor een licht houd , en het ongeloove zyns herten niet met ernst te kennen komt , het hem onmoogelyk is ooit tot

het waarachtige rechte geloove te raaken; van 't welke wy nu verders spreken zullen.

Het oprechte waarachtige geloove is eene heemelsche gaave, en goddelyke kracht van booven afgedaald, waar door wy herschept, nieuwgebooren, verlicht, ende ter zaaligheid bewaart werden: Het geloove is een geestelyk verstand, kennisse en gehieringe der eeuwige waarheid (alhier by de uitverkoorene, na de maate der gaave Christi) waar in het gantsche leeven des rechtvaardigen voor God bestaat. Van zulk een geestelyk geloove, en van geen ander, spreekt de Heere Christus; (dat alle dingen moogelyk zyn dien, die gelooft: En gelykerwys het geloove in den rang der geestelyke, onzichtbaare en heemelsche zaaken staat, en van een goddelyke natuure is, zoo is des zelfs gantsche aart en eigenschap ook geestelyk, en van de hoofdstoffen deezer weereld ordentelyk onderscheiden; derhalven kan het op geen uiterlyke lichaamelyke zaak doelen, daar aan kleeven, of zich daar op verlaaten; veel min wil het de zaaligheid en het leeven daar in zoeken (gelyk het verdichte vernuftgeloove gewoon is) maar zyn voorwerp, doelwit of reegenwerp, hoe men 't noemen wil, dat is, het welke het waarlyk omhelzen, en daar het weezentlyk aankleeven zal, moet ook volgens zyn aart, goddelyk en geestelyk, (niet ligchaamelyk, noch met iets van des zelfs rang of weezen vermengt) zyn. Het doelwit en voorwerp des geloofs is alleen God; en dat geene, waar door het by God handeld, is de Heere Christus; het eeuwige almachtige Woord des Vaders nu in den Heemel, aldaar moeten wy door den Geest des Geloofs alles by God zoeken, van daan haalen en ontfangen; wat ons ter zaaligheid noodig is, gelyk dan ook in Christus alle schatten der kennisse, der goddelyke wysheid, geestelyke goederen ende des eeuwigen leevens verborgen leggen. Hierom zegt de Heere by Johannes, die in my gelooft, heeft het eeuwige leeven. Die in my gelooft, spreekt God in 't vleesch, dat is zoo veel gezegt; als die my (ik die het eeuwige Woord des Heemelschen Vaders, het Leeven, de Geest en God zelve ben) in myne woorden, en in der waarheid, door de goddelyke kracht, die het Geloove is, komt te omhelzen, die heeft de zaaligheid, den Heemel, en het eeuwige leeven omhelst en aangenoomen. Aldus vermaant ook Paulus Timotheum, dat hy den goeden stryd des Geloofs stryden, en het eeuwige leeven omhelzen zoude.

Nu moet het waarachtige geloove Christus Jesus, onze leeven en zaaligheid, in den Heemel en nergens anders zoeken, en ook aldaar, zonder eenige uitwendige middelen, ook by het gebruik des H. Sacraments, omhelzen; aldaar leid het ons dan in diervoegen door Christus verder tot God den Vader in 't Heemelsche weezen, doch niet na beneeden in 't zichtbaare brood, noch elders tot een ander schepzel op aarden: En dit is het ook, het welk de Heere getuigt van 't geloove, als hy spreekt: Die in my gelooft, gelooft niet in my, maar in hem, die my gezonden heeft. Hier meede wyft de Heere Christus altoos hooger op den Vader, van wien hy in 't vleesch was uitgezonden, niet om dat hy niet waarachtig God, en met den Vader gelyk in weezen was; maar alleenlyk daarom, op dat hy het gemoed in 't geloove van het uitwendige zichtbaare weezen af, op een eeuwig onzichtbaar weezen hooger mocht voeren. Aldus spreekt ook Paulus in de tweede Brief aan die van Corinthen, als hy zegt: Wy zien niet op het zichtbaare, maar op die dingen die onzichtbaar zyn: Want wat zichtbaar is, is tydlyk, maar wat onzichtbaar is, is eeuwig. Wat is nu het zien hier anders? als de verlichte oogen

oogen des inwendigen nieuwen menschen in den Geest des geloofs om hoog heffen, en alleen op Christus in den Heemel, en door hem op God den Vader, als het eeuwige goed, afgescheiden van alle uitwendige middelen, tyd, plaatze en toevallen deezes weezens, vestigen, en daar aan met het herte in der waarheid kleeven. Hier by bedenke nu een iegelyk verder, wat dit wel voor een geloove is, het welk Christus in het zichtbaare brood, of onder de gedaante des broods, hier en daar ligchaamelyk komt te zoeken, en zich alzoo met heemelschen troost, versterkinge en genaade in de schepzelen meent te vervullen; dan of niet veel meer by dusdanigen geloove, den waarachtigen en rechten troost des geestelyken voedzels, de lieffelyke zoetigheid der goddelyke genaade, ja ook de zeegevinge des Vaders in het heemelsche wezen *Eph. 1.* in deezer voege werden misgelopen; nadien men zich onderwind, dat geene by de aardse schepzelen in tyd en plaatze te zoeken, het welke nochtans alleen van God, buiten alle tyd en plaatze, door Jesus Christus in den H. Geest moest verwacht en ontfangen werden. Doch hier van mocht men verders wel met opmerkinge het eerste Hoofdstuk des eersten Briefs van Petrus leezen. Aldaar heeft de H. Petrus klaar genoeg aangewezen, hoedaanig't ontrent het rechte geloove, en een Christelyk herte jeegens Christus in't geloove, staat en geleegen is.

Zulk een geloove, het welk met God handelen zoude, nadien het zonder middel uit God door het inwendige gehoor zyns eeuwigen Woords voort komt, (weshalven ook Gods Woord, Christus, een Woord des Geloofs in de Schrift genaamt werd) kan ook nergens elders zyn woonplaats hebben dan in het geestelyke herte eens nieuwgeboore menschen, het welk God ook dikmaals, door zyne voorheengaande genaade, in een oogenblik toebereid, zoo dat het de heemelsche gaave des rechten waarachtigen geloofs (daar wy den H. Geest daagelyks om bidden zullen) kan ontfangen en gevoelen. Daar uit dan nochmaals volgt, dat die dingen, die het geloove omhelzen, en aan welke het kleeven moet, geestelyk zyn, en in het herte koomen moeten; het welke echter noch het brood noch eenige uitterlyke Hoofdstoffe doen kan, daarom kan dit in geene deele in het geloove mede ingeslooten werden; 't en waare dan, dat men door het vernuft en met de gedachten, een schim voor de waarheid, en alzoo den schyn voor het wezen in't herte wilde plaatzen en inprenten, en dat men het zelve voor een doelwit des geloofs, ja ook voor een geestelyk eeten meende te houden; en dan daar op een verdicht vernuft-geloove bouwen en grondvesten wilde: doch van wat voor waardy zulks by God kan zyn, is licht af te neemen. In teegendeel, door het rechte waarachtige geloove, waar van gesproken is, heeft de H. Petrus, Christus voor een Zoon des leevendigen Gods bekend, *Matth. xvi.* Weshalven hem ook van den Heere Christus de zaaligheid is toegedeeld geworden. Vleesch en bloed, spreekt de Heere, en heeft u dit niet geopenbaart, dat is, alles wat uitterlyk is, wat menschelyke krachten of menschelyk verstand vermoogen, en heeft u dit geloove en deeze kennisse niet gegeven, maar myn Vader in den Heemel; gelyk dan Petrus met deeze belydenisse des geloofs niet op iets uitterlyks staat gegrondvest, hy ziet ook met de oogen des herten geenzins op het vleesch, maar op den geenen, die in't vleesch woonde, en door het vleesch sprak, dien hem God de Vader hadde in't herte gegeven, dien bekende hy uitterlyk, en gaf hem weeder door het geloove op aan den Vader, in zyne goddelyke heerlykheid en eere.

Hier heen behooren nu de woorden van Paulus *Rom. x.* daar hy in een beknopte zaamen-vattinge, van deeze stukken aldus spreekt: Met het herte gelooft men ter rechtvaardigheid, maar met den monde geschied de belydenisse ter zaaligheid. Aanmerk vrome mensch, dat hy zegt: Met het herte gelooft men; want het nieuwe geestelyke herte ziet op het geestelyke geloove, het welk de goddelyke eeuwige gerechtigheid, Christus, en in hem de erffenisse des Heemels met zich brengt; wederom stemt het geloove over een, paart en vereenigt zich met het herte; daar uit dan, in alle gelaatenheid, vriendelykheid en blydschap des geests; de belydenisse des monds, als een uitwendige getuigenisse van het inwendige geloove komt te volgen, als meede van alle de schatten en goederen, die door het geloove van Christus in 't herte gevoelt en gekent werden; gelyk de Propheet zegt: Ik heb geloof, daarom heb ik gesproken: door welke belydenisse dan de gerechtigheid, kracht en genaade Gods voor de weereld werd verkondigt, en Christus gepreezen en verheerlykt in den H. Geest. Hierom heb ik te vooren gezegt, dat dit, het welk men nu in 't gemeen het geloove noemt, na des H. Pauli woorden veel rechtmaatiger een bekentenisse des geloofs konde genoemd werven: nadien het geloove een goddelyke stroom uit den H. Geest, ja de H. Geest zelve, en de inwendige kracht Gods in 't herte is, waar door men de eeuwige goederen in Christus tot zich neemt, daar in van daage tot daage ryker werd, opwaft, toeneemt en voortgaat, van geloove tot geloove, van liefde tot liefde, en van klaarheid tot klaarheid: het welk echter aan een iegelyk, die zich thans van het Christelyke geloove beroemt, niet zoo gemeen kan zyn. Dat nu nochtans zommige, om hun gevoelen staande te houden, voor geeven; het geloove moest een uitwendig ligchaamelyk voorwerp hebben, waar onder het geestelyke zaaken verstond en begreep; is een zeer verdoolde stelling, en kan voor God in geen deele bestaan. Want voor eerst oordeelen zy van de Natuur en het voorwerp des menschelyken, historischen geloofs, en behalven dien, dat zy in goddelyke zaaken, de heemelsche dingen met de aardsche, de geestelyke met de ligchaamelyke, en den geest met het vleesch vermengen; zoo maaken zy ook weinig onderscheid tusschen den inwendigen en uitwendigen mensche, ja tusschen het geloove en geloovigen mensche. Want of schoon den geloovigen mensche, om des vleesches wille, dikmaals een ligchaamelyk voorwerp, of creatuurlyk beeld werd voorgesteld, waar onder een geheimnis en de geestelyke waarheid, die in Christus verborgen is, verthoont werd; zoo blyft echter het geloove, het welk zich op zoo een geheimnis vestigt, daar op staroogd, en de geestelyke waarheid alleen erkent, in den rang der geestelyke dingen (alzo wel als het geheimnis, het welk het omhelst, en daar het aan kleeft, in zyn natuur en stand blyft) onvermengt staan; zoo dat gelykerwys als het vleesch van den geestelyken mensche, in de geestelyke handelingen Gods, zyn ligchaamelyk voorwerp heeft: alzo heeft ook de Geest des geloofs altoos zyn inwendige voorwerp onbeweeglyk en ordentlyk onderscheiden.

8. *Van het Lutherfche geloove ontrent het Sacrament des Altaars, p. 101.*

Eenige noemen zulks *Impanatio*, dat is zoo veel, als dat het brood en het ligchaam Christi aldaar met elkanderen vereenigt werden, in zulker voege nochtans, dat het brood, brood blyft: echter na de uitspraak der woorden heete het niet meer een stoffelyk, maar een geestelyk, goddelyk brood, ja een zoodaanig brood, het welk een brood Godes en het ligchaam

chaam Christi is , enz. als of Gods Woord , Christus , belooft hadde , ook het schepzel des aardfchen broods , en niet alleen het zaad Abrahams te zullen aanneemen , of , als of het ligchaamelyk brood , het Woord , leevenen weezen Gods konde ontfangen , dat het daar in veranderd , of daar meede op eenigerhande maniere konde en mochte vereenigt werden : daar nochtans niet de minste reede van zulk een weezendlyke vereeniging of veranderinge , noch uit Christi woorden , noch uit de gantsche H. Schrift kan getrokken werden. Anderzins zoude het in het Sacrament des Doops alzo wel eeven eens moeten toe gaan : naamelyk , dat het ligchaamelyke waater met het geestelyke , ja met den H. Geest zelve , uit kracht van het Woord Gods , wierd vermengt , of wel in den H. Geest , volgens de voorgemelde weezendlyke veranderinge (of *transsubstantiatie*) veranderd : want daar by is niet minder Gods Woord en de H. Geest waarachtig teegenwoordig , als in het Nachtmaal des Heeren het Woord , het ligchaam en het bloed Christi teegenwoordig is.

9. *Wat de voornaamste oorzaak aller dwaalingen is by de Sacramenten ? p. 101.*

Om kort te gaan , het ontbreekt den voorgemelde Leeraaren , en elders overal , aan een rechtschaape geestelyk oordeel en bezef , om daar door de verborgentheeden van de Sacramenten en andere geestelyke zaaken geestelyk te kunnen oordeelen , op dat zy alzo het geestelyke deel (aldus te spreken) aan 't geestelyke , dat is , aan de geloovige ziele door het leevendige Woord , (waar in alle heemelsche schatten beflooten leggen) toe-eygenden ; insgelyks ook , dat ze het ligchaamelyke en uitterlyke , (het welk in den dienst gebruikt werd , en tot het geheele Sacrament behoort ,) by den ligchaamelyken , uitwendigen mensche , als een hoogwaardig teeken , of zichtbaar Sacrament , onveranderd staan lieten : Op deeze wyze zouden zy in den Doop der genaade Gods , de vergeevinge der zonden en den H. Geest behouden ; desgelyks ook in het Nachtmaal het waarachtige ligchaam en bloed onzes Heeren Jesu Christi : Hier door zouden ze ook de Sacramenten van Christus , tot Gods eere en hun zaaligheid , recht onderscheiden , recht verstaan en gebruiken leeren. Anderzins kunnen zy , na hunne gewoone maniere van doen , van geen Sacrament rechte onderrechtinge geven , noch het zelve , dat het den menschen tot zaaligheid strekke , voordraagen ; ik zwyge , dat zy maar voor hen zelve en andere , het oordeel en de straffe Gods , door hun gebruik koomen te vermeerderen , en het ampt des H. Geests ontrent de Sacramenten verhinderen. Hier beneevens dwaalen en zondigen die geene niet minder , dié de Sacramenten , het zy dan den Doop of het Avondmaal , verdeelen ; (dat is , de verborgtheid weezendlyk buiten sluiten , door dien dat zy het Christelyk Doopzel voor een slecht teeken , en het Avondmaal alleen voor een wonder gedachtenisse houden) als zy zondigen , die aan het uitwendige Sacramenteele wasschen , en het lichaamelyke Sacramenteele eeten , heiligheid , genaade en zaaligheid toeschryven. In het I. Boek van 't tweede deel. p. 70.

10. *Reekenschap of Belydenisse van het Nachtmaal en het brood des Heeren.*

Van de Verborgtheid van het Nachtmaal des Heeren.

Ten eersten geloove en houde ik voor vast , dat het Nachtmaal des Heeren , volgens zyn weezen voor God een geestelyke en goddelyke handeling (of werk) des Ryks Christi is , dat het een heemelsche

vroolyke maaltyd , eeten en drinken is , het welk inwendig in den geest des geloofs geschied , waar door wy gemeenschap met God hebben , in welke maaltyd ook onze waarde Heere Christus de Christ-geloovige ziele met zyn heilig ligchaam , vleesch en bloed op een verborge ; heimelyke , doch echter gevoellyke wyze spyft , laaft , verquikt en voed ten eeuwigen leeven , zoo wanneer de mensch door het geloove betracht en erkent , ook waarlyk gelooft en ondervind , dat het lichaam Christi voor hem in den dood opgeoffert , en zyn bloed tot vergeevinge der zonden vergooten is , ook door den dood des kruices een spyze en drank , om zyne ziele te verzaadigen , en het goddelyke leeven te ontfangen , geworden is : Gelykerwys dan de Heere Christus van deeze spyze , dit eeten en drinken *Joh. vi.* duidelyk en klaar heeft geleert , als hy onder anderen spreekt : Het brood , dat ik zal geeven , is myn vleesch , het welk ik geeven zal voor het leeven der weereld.

Hoedaanig)

Wanneer } men het brood der kinderen Gods komt te eeten.

Waar)

11. *Van de uitdeeling der spyze en des dranks in het Nachtmaal des Heeren.*

Ten tweeden geloove en gevoele ik , dat Christus Jesus de Zoon Gods , als de heemelsche Hooge-Priester , de Disgenooten zyns Avondmaals in den H. Geest ook zelfs noodigt in het heiligdom Gods , alwaar hy ze zelfs met zyn ligchaam en bloed uit zyn leevendige Woord voed , hunnen inwendigen mensche verquikt , en eenen invloed zyners genaade , om in alle vroomigheid toe te neemen , in God op te wassen , en vast van de eeuwige zaaligheid verzeekert te zyn , schenkt ; ja ook zich zelve goeddaadiglyk aan hen mededeeld : waar van ook de Heere *Joh. vi.* leert , (gelykerwys hy ook ter zelve plaatze trouwhertig vermaant , dat men na zoodaanige geestelyke spyze en voedzel zoeken , zich daarom bemoeien en bekommeren zal ,) daar hy spreekt : Werkt om de spyze , die niet bederft , maar die blyft tot in het eeuwige leeven , welke de Zoone des menschen u lieden geeven zal : Want deeze heeft God de Vader verzeegelt. Waar uit men wel haast bespeuren kan , dat niemand anders , als de Zoon des menschen , Christus zelfs , van God den Vader kracht en macht ontfangen heeft , om de spyze des eeuwigen leevens uit te deelen , en dat hy alleen daar toe aangestelt en verzeegelt is : Die het Nachtmaal des Heeren recht houd , eet het brood Gods , en God in het brood , hy ontfangt met en in het brood , altoos het leeven en weezen des broods , hy eet van hem , in wien de gantsche volheid der Godheid woont , tot onderhouding der ziele , tot versterkinge des geweerens en tot verquikkinge des herten in den geestelyken rykdom Gods : Die nu geen geestelyk oordeel hebben , verstaan aldaar door het brood het Sacramentele brood , als of 'er zoodaanige goederen in het zelve brood te vinden waaren , of schoon zy wel zien , dat ze niemand daar uit ontfangen heeft.

12. *Van de Disgenooten des Nachtmaals des Heeren.*

Ten derden volgd nu hier uit , dat dusdanige Hemelsche gaave , Goddelyke spyzinge en verzaadiging der zielen niet aan elk een te beurt valt , noch gemeen is ; alzoo weinig als het waarachtige geloove een ieders werk is , *2. Tim. iii.* Maar dit werd alleen aan de uitverkoorene kinderen Gods gegeeven , aan de boervardige , en aan God overgegeevene menschen , die door de genaade Gods den Duyvel met zyne aanvechtingen overwinnen ; en de zonde in hen niet heerschen laten , maar dagelyks daar teegens

stry-

ftryden. De zoodaanige spyzigt de Heere in het geheimenis des Geloofs gevoelyk en waarachtiglyk met zyn leevendige hemels brood, gelyk *Openbaar. 11.* gefchreeven staat: Die overwint, dien zal ik te eeten geeven van 't verborge Manna. Een weinig daar na in 't 111 Hoofdst. spreekt de Heere: Zoo weest dan yverig en doet boete; Ziet, ik ben voor de deur getreden en kloppe aan: indien iemand myne stemme zal hooren, en de deure (naamelyk, zyns harten) open doen, tot dien zal ik ingaan, en zal het Avondmaal met hem houden, en hy met my. Ziet, dit houde ik voor het rechte Nachtmaal des Heeren, het welk alhier geschied volgens de waarheid des geloofs, met een vyerige aandacht des harten, doch hier namaals volkoomentlyk in een teegenwoordige beschouwinge met eeuwige vroolykheid en vreugde zal genooren werden; tot het welke ook de Heere in 't Euangelium *Matth. xxii.* en *Luc. xiv.* alle menschen roept en noodigd, alwaar het nieuwe, de nieuwe heemelsche drank met den Heere in het Ryk zyn Vaders werd gedronken; waar van hy *Matth. xxvi.* spreekt. en disdaanigen drank van het gewas deezes wynstoks duidelyk onderscheid. Uit het welke alles dan lichtelyk te zien is, wie die geene zyn, die in der waarheid het Nachtmaal des Heeren voor God deelachtig werden: naamelyk, daar toe behooren eigentlyk rechtschaapene Christenen, dat is, gezalfde des Heeren; en nieuwe weder geboorene menschen, die teegens de zonde ridderlyk ftryden, Christus, mitsgaaders de weldaad zyns kruices en doods in hunne harten gevoelen, en ook gelooven, dat hen hunne zonden door Christi bloed afgewasschen en vergeeven zyn, die ook zulks in een schuldige gehoorzaamheid en dankbaarheid door hen Christelyk leeven, ja alle goede werken bewyzen, en de liefde jeegens hunnen Naasten oeffenen, &c.

13. *Van de Instellinge des H. Sacraments, of des broods des Heeren.*

Ten vierden, zoo is nu wegens deeze genaadige weldaad Christi, die zelve te betrachten, hem daar voor te danken en lof te zeggen; ook het breeken van het brood des Heeren, of het zichtbaare Sacrament des Nachtmals, om den Heere dank te zeggen en weder in gedachten te brengen, van den Heere Jesus Christus voor zyn afscheid of sterven ingesteld geworden: op dat de Christelyke geloovige, die aldus zyn ligchaam en bloed inwendig in hunne zielen in het Nachtmaal des Heeren deelachtig werden, den dood des Heeren (gelyk het Paulus duidelyk uytlegt) daar by zouden verkondigen, ende den Heere, om dat hy ons van den eeuwigen dood verlost, gespyzigt, leevendig gemaakt en alle weldaaden geschonken heeft, uit een volkoomen harte en mond, lof, eere en dank zeggen.

14. *Van het onderscheid des tweederley broods, dat is, tusschen het geestelyk eeten, en het weder-gedachtig zyn by het Nachtmaal des Heeren.*

Ten vyfden, zoo is 'er nu tweederhande brood en drank in het gantsche Sacramenteele werk van het Nachtmaal des Heeren te betrachten, daar het met een recht verstand, geloove en kennisse in den loop der genaade werd onderhouden, het eene [is] voor den inwendigen, het andere voor den uitwendigen geloovigen mensche. Het inwendige geestelyke brood of eeten, het welk de ziele spyzigt, kan niemand geeven (gelyk gehoord is) als alleenlyk Christus zelfs in den H. Geest, het welk ook altoos moet voor aan gaan, en het legt daar aan, wanneer men in het houden van des Heeren Avondmaal, het brood-breeken des Heeren, mitsgaaders zyne volgende Leere van zyn ligchaam en bloed, recht be-

tracht en verstaat, in dier voegen, dat het weezen, de natuur en de kracht van het aldaar overgegeevne ligchaam en bloed Christi, voor heen uit het Woord des Heeren, *dat is myn ligchaam &c.* door het geloove gekent en begreepen werd; zoo heeft men Christi ligchaam gegeeten &c. en geproefd, hoe zoet en lieffelyk de Heere is. Daar op als dan het Sacramenteetele uitterlyke eeten, tot verkondiginge van den dood des Heeren, en tot dankzegginge weegens zyne verlossinge en spyzinge, komt te volgen; op dat aldus alles met een behoorlyke betrachtighe, en, gelykerwys het de H. Schrift aanwyft, in ernst en vierigheid overdacht en gehouden werden; weshalven ook in een Psalm geschreeven staat: De ellendige (dat zyn de arme in den geest, die hongerig en dorstig zyn na de genaade en gerechtigheid Gods) zullen eeten, tot dat ze verzaadigd werden; ende zullen den Heere looven, en na hem vraagen. *Pf. xxxii.* Dienvolgens zal het nu noodig zyn, dat by het houden van het Nachtmal des Heeren, of by hergebruiken des Sacraments, het Goddelyke inwendige werk in de ziele, dat is, de geestelyke spyzinge, leevendigmaakinge, ja het innerlyke geestelyke eeten en drinken des ligchaams en bloeds Christi uit het Woord des Heeren, het welk in het geloove staat, van het uitwendige Sacramenteetele eeten, of weder-gedachtig zyn (gelyk anderzins het ligchaamelyke eeten, van het uit genaade verleende *gratias*) door een geestelyk oordeel, met een rechtmatig verstand behoorlyk onderscheiden werde: op dat een iegelyk in zyn orde of soort, na den in- en uit-wendigen mensche, van elkanderen onvermengd blyve; noch dat ook het eene niet uit het andere, het geestelyke uit het Sacramenteetele, noch met elkanderen gegeeven of uitgedeeld werde; vermits zulks in geen deele moogelyk is; ja alzoo min, als de heerschende Heemels-Kooning Jesus Christus hier en daar, by uitterlyke dingen buiten zyn Heemelryk zoude kunnen gezocht of daar buiten ontvangen werden. Teegens het welke ook Paulus heeft geschreeven, daar hy de Christenen vermaand, zeggende: Indien gy nu met Christus zyt opgestaan, zoo zoekt het geene booven is, alwaar Christus is, zittende ter rechterhand Gods. *Col. iii.* Waar meede Paulus ons zeer onderscheidentlyk aanwyft, waar wy voortaan Christus zoeken zullen. Waarom dan ook het *Sursum corda*, dat is, heft uwe harten na booven tot den Heere voor het gebruiken des Sacraments, van de Ouden is gesproken, en het werk van des Heeren Avondmaal, *Mysterium fidei*, dat is, een geheimenis des geloofs, genaamd geworden; om daar door aan te wyzen, dat dit geestelyk voedzel des ligchaams en bloeds Christi alleen in en door het geloove werd genooten, gekent en verstaan, welk geloove zich niet op het Sacramenteetele brood, noch op iets uitterlyks, maar hier booven op den heerschenden Heere Christus, en op zyn leevendige Woord, vestigd; daar het ook het ligchaam en bloed Christi van daan haald, ja Christus zelve met zyne heemelsche goederen en alle weldaaden, het geloovige harte te huis brengt.

15. *Van de teegenwoordigheid Christi by het houden van het Nachtmal des Heeren.*

Ten zesden, is ook de teegenwoordigheid van den Heere Christus in zyn Avondmaal wel te onderscheiden, in dier voege dat de Heere, wanneer zyne instellinge en weeder erinneringe volgens zyn welbehaagen werd gehouden, waarachtig in den H. Geest teegenwoordig is; echter niet uitwendig op den Altaar, nog by het Sacramenteetele brood, noch daar in of daar onder; het welk ook de Heere Christus nooit beloofd heeft,

ja hy heeft veel eer in 't Euangelium ons daar voor gewaarschouwd, daar hy spreekt: Indien dan iemand tot u lieden zal zeggen: Ziet, hier is Christus, of daar is hy, zoo wild het niet gelooven; *Matth xxiv.* en *Luc. xvii.* De tyd zal koomen, dat gy zult begeeren eenen der daagen des menschen Zoons te zien, en gy en zult dien niet zien: ende zy zullen tot u zeggen; Ziet hier, ziet daar, en gaat niet heene, noch en volgd niet. Hier na zegt de Heere vorders: Want gelyk de blixem booven van den Heemel blixemd, en schynt over alles, dat onder den Heemel is, alzo zal ook des menschen Zoone wezen in zynen dag. Waar uit men dan wel haast ziet, op wat wyze de toekomst en tegenwoordigheid Christi toegaat; en dat hy niet hier of daar by de doode Hoofdstoffen tegenwoordig, noch in 't brood is: (waarom de Engelen ook tot de vrouwen zeiden: Wat zoekt gy de leevendige by de dooden?) Maar dat Christus in de geloovige harten der waachtige Disgenooten tegenwoordig, en ter rechterhand zyns Vaders met zyn lichaam en bloed gezocht moet werden, daar ook alle geloovige, door het opheffen hunner harten, hem waarlyk genieten; en van waar hy ook koomen zal om te oordeelen de leevendige en de doode.

Derhalven zoo wil Christus, de heerschende Koning der eeren, zynen ingenomenen Heemel niet verlaaten, noch ligchaamelyk in het zichtbaare brood en wyn weder neederdaalen, om zich daar meede te vereenigen, of daar door ontvangen te werden: Maar in het geheimenis des geloofs is hy met zyn voedzel, inwooninge en leevendigmaakinge tegenwoordig in alle geloovige harten, naamelyk gelyk gezegt is, der geener die het brood des Heeren tot zynere gedachtenisse waardiglyk eeten en breeken, wier wandel ook in den Heemel is, gelykerwys Paulus spreekt *Phil. iii.* Zÿ blyven in Christus, en Christus blyft in hen, ja hy is alles in allen. *Col. iii.* Zoo dat dien volgens Christi tegenwoordigheid daarom in het Nachtmaal des Heeren niet geloochend werd, schoon men het juist niet in het brood, buiten zyn Ryke, komt te plaatzen, noch tot een metgezel van het vergankelyke brood steid. Men overweege maar recht, wat het Avondmaal des Heeren is, wat voor Disgenooten daar toe behooren, en op wat wyze en wanneer het zelve in der waarheid en oprechtelyk gehouden werd; zoo zal men wel haast zien, dat hy niet in, onder of met het brood aldaar tegenwoordig is; maar, gelyk alreede gehoord is, dat hy in de weedergeboorene, geest-begeerige en godlievende harten reegenwoordig is, die hy by het gebruik des Sacraments en elders spyzigd, en in wien hy ook door het geloove woond: *Eph. iii.* En zoo dikmaals als het Nachtmaal in den rechten zin, geloove en kennis Christi werd gehouden, stort hy [Christus] zich in de zoodaanige, met zyn genaade, kracht, geest en gunsten gestaadig meer en meer, waar uit de geloovige mensch groeid en aanwast, en zich in de liefde jegens God en zynen Naasten, doch voor al ontrent zyne meede broeders (die ook met hem een ligchaam en brood zyn) daadelyk bewyft, echter alles in de genaade des Heeren.

16. *Van den rechten zin der woorden: Dat is myn ligchaam enz. in het Nachtmaal des Heeren.*

Ten zeevenden, zo wil ik nu ook van de woorden der spyze ende des dranks, des ligchaams ende des bloeds Christi reekenschap geeven: Hier ontrent gevoele en geloove ik, dat die woorden; wanneer de Heere spreekt: *Dat is myn ligchaam* enz. Gods leevendige woorden zyn, en dienvolgens geestelyk geoordeeld en Goddelyk verstaan moeten werden,

en gansch niet met het *hoc est* of *dat is*, op het Sacramentele brood kunnen gedeut worden: Vermits de Heere Christus een veel verheevener en krachtiger brood, naamelyk een heemelsch leevendigmaakend brood, en een geestelyke spyze der zielen, daar meede gemeend heeft, als hy na het werk van het breeken des broods spreekt: Dat is myn ligchaam, het welk voor u gebrooken werd; ende na dat de Discipelen alle uit den beeker gedronken hadden, gelyk *Marcus* schryft: Ende zy dronken alle daar uit, zeide hy tot hen: Dat is myn bloed des N. Testaments, 't welk voor veele vergooten werd. Het brood-breeken des Heeren diend om te verstaan het weezen, de eigenschappen en kracht van het gebrookene overgegeeve ligchaam Christi. Daarom spreekt Christus ter zelve plaats: Dat is enz. *Is* vertoont het weezen en de eigenschap zyns ligchaams, het welk hy voor ons gegeven hadde; desgelyks ook van den drinkbeeker of drank te verstaan is, en zy behooren beide tot het geloove, het welke, indien het het weezen en de kracht des ligchaams en bloeds Christi verstaat en omhelsd, zoo heeft het die beide gegeten. De Heere Christus meend aldaar, met de gedachte woorden, noch met het toon-woordje *Dat*, niet den zichtbaaren drank of drink-beeker, noch het zichtbaare vergankelyke brood, als of die zelve het bloed en het ligchaam Christi waaren: Want zyne woorden van zyn ligchaam, vleesch en bloed zyn geest en leeven; gelyk hy zelfs zegt, daarom zy ook niet van het uitwendige brood en wyn verstaan werden, maar zy voeren uit [of door] het brood-breeken des Heeren het geloovige gemoed na booven, en spreken van een geestelyk brood, en van eene leevendigmaakende spyze en drank der zielen, en brengen deezzen zin (of verstand) meede; naamelyk, dat het ligchaam Christi, het welk hy voor ons gegeven hadde, en zyn bloed, na dat hy het voor onze zonden vergooten zoude hebben, volgens zyn aart, ampt en eigenschap, dat geene voor de Christelyke geloovige ziele is, wat een gebrooken en gegeten zichtbaar brood en drank, volgens zyn voedende aart en eigenschap, voor het natuurlyke ligchaam is; gelyk ook op andere plaatzen meer daar van geschreeven staat, en alle de Evangelisten daar meede overeenstemmen: Ook en stryd dusdanigen zin teegens niet eenen artykel des geloofs, noch teegens eenig punt der H. Schriftuure. Hierom moet men door een geestelyk oordeel dit goddelyke werk van het Nachtmaal of de Taafel des Heeren wel onderscheiden, en het geestelyke met het geestelyke, gelyk *Paulus* leerd, vergelyken en daar aan toeigenen, als meede het ligchaamelyke met en aan het ligchaamelyke, op dat wy weten en bezeffen moogen, dat de spyze en drank onzer zielen ten eeuwigen leeven, ende de zelve te genieten in een waarachtig geloove, het eerste is [of zyn moet,] wanneer men 's Heeren Avondmaal houd; echter zoodaanig dat die spyze en drank geenzins aan het Sacrament gebonden werde, maar de zelve blyve aan des Heeren vrye welbehaagen: Hierom wanneer men het Nachtmaal des Heeren ordentlyk wil houden, zoo zal men inzonderheid ende ten eersten de spyze en drank zyns lichaams en bloeds, gelyk *Paulus*, en ook de Heere zelfs betuigd, verhandelen, betrachten en genieten, om verdere genaaden te moogen ontfangen.

Kortelyk, zoo wil de Heere met de gemelde woorden: Dat is myn ligchaam enz. leeren, dat zyn overgegeeve ligchaam en bloed aller waare geloovigen spyze, voedzel, eeuwige leeven, kracht, vreugde, vertroosting, versterkinge en verquikkinge is, waar door zy de eeuwige zaaligheid koomen te ontfangen en aan te neemen, ook in alle volheid Gods opwassen en daar meede vervult werden. Dit is de zin en meeninge van

van den Heere Christus , ontrent de woorden des Avondmaals van zyn ligchaam en bloed : Die nu zulks recht gelooft , heeft het ligchaam des Heeren gegeten , en smaakt hoe zoet en lieffelyk de Heere is. Voorts staat aan te merken , dat de voorschreevene woorden , met de woorden Christi *Job. vi.* daar hy zegt : Myn vleesch is de rechte spyze , en myn bloed is de rechte drank , eenen en den zelve zin behelzen , en dienvolgens met elkanderen behooren vergeleeken te werden , vermits men het mindere door het meerdere uitleggen en verstaan moet : gelykerwys ook de Heere Christus *Job. vi.* van geen ander eeten en drinken zyns ligchaams , vleesches en bloeds spreekt en leert , als in 't Nachtmaal ; naamelyk , van een eenig geestelyk eeten en drinken , het welk hy voorheen gebied te zoeken of te werken , en waar van hy ook aldaar veele zekere , onweerropelyke en bestendige dingen geleert heeft , dewelke hy naderhand in het Nachtmaal met de woorden : Dat is myn ligchaam enz. heeft vernieuwt , herhaalt , bekrachtigt en bevestigt.

17. *Van de woorden en het bevel des Heeren : Doet dat tot myner gedachtenisse.*

Ten achtsten volgt nu daar op het bevel , en de instelling van het brood der dankzegginge , wanneer de Heere tot zyne Discipelen zegt : *Doet dat tot myner gedachtenisse* , welke woorden en bevel Paulus *1 Cor. xi.* verder verklaart en uitlegt , als hy aldaar liet Avondmaal des Heeren beschryft , en aldus begint : Ik hebbe het van den Heere ontvangen enz. tot : *Doet dat* , zoo dikwils als gy het zult drinken , tot myner gedachtenisse : zoo volgt daar op de verklaringe : Want zoo dikmaals als gy van dit brood eet , ende van deezen drinkbeeker drinkt , zult gy den dood des Heeren verkondigen , tot dat hy komt. By het eerste is het weezen des ligchaams Christi , uit de woorden : *Dat is enz.* te verstaan , en wat ons Christus door het kruis , tot onze zaaligheid geworden is : By het andere : *Doet dat enz.* komt zulks alles wederom met lof en dankzegginge in de gedachtenisse enz. Hier moet echter ook gelooft en verstaan werden , dat Christus zulks gesproken heeft ; als meede , wie daar de *myner* is , en wat tot de weeder-gedachtenisse behoort. Daar en booven eischt hy ook dat men het brood-breeken van Christus zal na doen. Alwaar men meede uit des Apostels uitlegginge duidelyk en klaar ziet , wat de Heere met het *Hoc facite* , of *Doet dat* , daar ter plaatze heeft gemeent ; naamentlyk , dat de Christelyke geloovige te zaamen zouden koomen , en in de Gemeente Gods , het brood des Heeren tot zynen weeder-erinneringe met elkanderen breeken , eeten , ende des Heeren dood verkondigen , tot dat hy koomen zoude : zy zouden den Heere , om dat hy hun door zynen dood , tot verlossinge . spyze en eeuwige verzaadiginge geworden was , lof en dank zeggen. De Apostel zegt aldaar ('t welk ook wel is aan te merken) dat de Heere koomen zoude , men zoude zyne gedachtenisse houden , tot dat hy quam : Nu zeggen eenige althans , dat hy al voor heen , in of by het brood , aldaar tegenwoordig is , zonder eenigen grond of bewys , teegens de kracht der woorden van Christi inzettinge , ja teegens zyne eere en heerlykheid : want hy niet belooft heeft in 't brood , maar in een geloovig herte te woonen , in 't welke hy ook onder 't rechte gebruik des Sacraments in 't geloove , waar door het de geestelyke spyze uit het Woord des Heeren aangenoomen heeft , tegenwoordig is , gelyk we te vooren gehoort hebben. enz.

In 't kort , de inzettinge op 't bevel van Christus onzen Heere behelst niet meer in zich . dan dat de zyne , naamelyk alle waare Christenen en leeden van Christi ligchaam , in wiens herten , zielen en conscientien

Christus leeft, heerscht en woont, alle die geene, zeg ik, die zyn verlossinge, weldaad en leevendigmaakinge of gerechtigheid zyn deelachtig geworden, die door zyn ligchaam en bloed in hunne zielen, ten eeuwigen leeven gespyft, gevoed en onderhouden werden; zouden te zaamen koomen, het Sacramentele brood breeken, ende den wyn drinken tot des Heeren weder-gedachtenisse en dankzegginge; het welk ook wyders alles uit de Handelingen der Apostelen, alwaar de Discipelen te zaamen quaamen, om het brood te breeken, in diervoege beweezen werd. Gelykerwys ook de H. Paulus, die trouwe dienstknecht van Christus, aldus heeft geleert, en zulks met de Gemeente Christi gehouden, gedaan en bevestigd; daar hy spreekt, gelyk zoo eeven gehoord is: men zoude het brood des Heeren eeten, zyne gedachtenisse houden, ende zynen dood daar by verkondigen tot dat hy komt. Offchoon wel zommige althans het tegendeel zeggen; naamelyk, dat Christus zyns zelfs weeder-gedachtenisse is; wanneer zy [op zulken wyze] van hem leeren, als of hy in de handeling des Sacraments buiten het geloovige herte, ja ook buiten den Heemel, in of binnen het brood aldaar tegenwoordig was: het welke alles teegens de inzettinge Christi aan loopt; gelyk ook het zelve voor God geenzins bestaan kan, wanneer men het geestelyk eeten des ligchaams en bloeds Christi, dat door het geloove geschied, met de ligchaamelyke weder-gedachtenisse of dankzegginge onder malkanderen onordentelyk vermengt, ja het heerlyke geestelyke Nachtmaal des Heeren, waar in de Christelyke geloovige ziele verzaadigt werd, hoe langer hoe meer daar door verdonkert.

Hier uit komt nu verders onweederspreekelyk te volgen, dat alle die geene de inzettinge Christi niet recht verstaan noch bedenken, dewelke zeggen, dat, wanneer het Sacramentele brood des Heeren ontfangen werd, men ook teffens het ligchaam Christi in het geheimenis ontfangt; gemerkt zy op een dwaalweg zyn: Ten eersten, om dat alsdan de geestelyke spyze en drank des ligchaams en bloeds Christi, aan het Sacramentele brood wierd gebonden: Ten tweeden, om dat daar uit zoude volgen, dat Judas en alle onwaardige, die het brood des Heeren of het Sacrament quaamen te ontfangen of te eeten, ook met het ligchaam en bloed Christi moesten gespyzigt werden; indien altoos het eene by het andere zyn zoude, het welk echter teegens de gantsche Schriftuure is: Want hoe kan Christus met Belial overeen-stemmen? enz. 2 Cor. vi. Hy [Christus] is afgezonderd van de zondaaren, en is hooger gewoorden, als den Heemel; *Hebr. vii.* daar hem zeekerlyk geen zondaar noch goddelooze kan bereiken. Ten derden, stryd het ook teegens den aart des waaren geloofs, het welke de geestelyke zielen spyze, niet hier beneden by het Sacramentele brood, maar hier booven by Christus zelve, zittende ter rechterhand zyns Vaders, uit het leevendige Woord komt te haalen. Ten vierden, zoo is zulk een voorgeeven ook daarom onrecht, om dat de heemelsche geestelyke dingen, geenzins de aardische ligchaamelyke dingen na volgen, noch daar meede overgeleevert of ontfangen werden: vermits zulks zoo wel teegens den aart des H. Geests, als teegens het Ryke Christi is; ook zoude hier uit volgen, dat Christus niet het Hoofd der Kerke, noch met zyn ligchaam door alle leeden en gewrichten ingelyft en vereenigt was, het welk men alles noch breeder zoude kunnen verklaaren. Ten vyfden ook, wanneer de dankzegginge en de weder-gedachtenisse voor het geestelyk eeten, of immers daar meede teffens zoude geschieden, zoo wierd de orde Christi daar door gantschelyk om verre geworpen, of ten minsten alles onder elkanderen

vermengt. Dienvolgens dan zoo staat het geestelyk eeten en drinken des ligchaams en bloeds Christi voor zich zelve in 't geloove, en is niet aan het brood-breeken of de weder-gedachtenisse gebonden; maar veel eer in teegendeel is de weder-gedachtenisse aan 't geestelyk eeten, 't welk in 't geloove gegrondvest is, verknocht: alzoo, dat 'er geene weder-gedachtenisse, brood-breeken, of Sacramenteel eeten en drinken des ligchaams en bloeds Christi recht waardiglyk, en zonder schuld of oordeel kan geschieden of gehouden werden; gelykerwys ook niemand te recht zonder huichelarye dank zeggen kan, 't en zy dat hy voor heen ge-eeten heeft, gespyzigt, verquikt en verzaadigt is geworden. Hierom zoo moet het geestelyk eeten des ligchaams, vleesches en bloeds Christi in 't geloove, na den rechten zin der woorden: *Dat is myn ligchaam enz.* altoos voort gaan, en alsdan, volgens des Heeren bevel, alles fraay na orde in de Christelyke Gemeente volgen.

18. *Wat de waarachtige geestelyke stand is. p. 415.*

Wy willen betrachten, wat de waarachtige geestelyke stand in haar zelve voor God is, en wat het voor menschen zyn, die daar toe behooren, of getelt moogen werden; als meede wat een recht geestelyk perzoon is; en dat alles beknoptelyk aldus: De geestelyke stand is een zoodaanige stand, dien de Heere Jesus Christus door den H. Geest, na dat hy hem van den heemel over alle vleesch hadde uitgegooten, met alle menschen, die in hem gelooven, tot een waare geestelykheid en gerechtigheid, die voor God geld, opgerecht en ingestelt heeft: gelyk hy ook den zelve door den H. Geest regeert, leid, en onderhoud, en de opperste Heer van deezen stand is; alwaar geen Joode noch Griek, geen dienstknecht noch vrye, geen man noch vrouw [plaats heeft,] maar alles een ligchaam in Jesus Christus is; gelyk Paulus *Gal. iii. Col. iii.* spreekt. Alwaar Christus alles in alle de lidmaaten zyns geestelyken stands is, en alles in haar door den H. Geest werkt en vervult; *1 Cor. xii. Eph. i.* daar noch besnydenisse noch voorhuid van eenige waardy is; maar een nieuw schepzel, en het geloove, 't welk door de liefde werkende is. *Gal. v. vi.* Kortelyk, de geestelyke stand (indien men in den grond, en met de H. Schrift daar van spreken zal) is niet anders, als het geestelyke ligchaam, het welk van Christus het Hoofd, door den H. Geest in de volheid der tyd, uit den vleesche of den mensche, geteeld en opgebouwt werd, tot eenen leevendigen Tempel Gods; zy is de H. Christelyke Kerke, de gemeente der eerste geboorene, die in den Heemel zyn opgeschreeven; de Bruid Christi, die ook de Helper en Heiland zyns ligchaams is, wiens leden de eedele ranken zyn, die uit den wynstok, Christus, groeyen, en in hem goede vruchten voort brengen, dit is eigentlyk alleen de geestelyke stand, als die door den H. Geest bestaat, en door den zelve in Christus geregeert werd, die ook haaren wasdom, voedzel en aangroeyinge uit Christus trekt en ontfangt. *Col. ii.*

Gemerkt nu de H. Geest (de Geest onzes Heeren Jesu Christi) een Geest der vryheid is; en waar de Geest des Heeren is, spreekt Paulus, daar is vryheid; *2 Cor. iii.* Weshalven hy ook eenen onbedwongen vryen stand, wezen en orde (wy meenen niet de vryheid des vleesches, maar de vryheid des geestes en der consciencie) met een vry en van zelve willig volk en Godsdienst moet hand-haaven, bestieren en op-rechten, eenen zoodaanigen stand, die, aangaande het geweeten, alleenlyk op Christus, Gods Woord is gegrondvest, en daar door aan geen Wet, dwang, ceremonien, noch menschelyke voorschriften is ge-
bon-

bonden, zoo volgt dan onteegen-spreekelyk, dat de Klooster-ordens-perzoonen, Munnike- en Priester-stand, zoo als het heedens-daags daar meede gestelt is, waar in men de Conscientien der menschen gekeetend en gevangen houd; daar in men ook zyn vertrouwen stelt, en aan de plechtigheeden buiten Gods Woord en het getuigenisse der H. Schrift zich verbind, of goede daagen daar in zoekt; niet door den H. Geest, of den Geest der vryheid geregeert werd, veel min van de zelve is voort gekoomen, noch dat ze ook geen waarachtige geestelyke stand voor God kan weezen, gelyk ze ook in geen deele het geestelyke ligchaam van Christus genaamt kan werden: Want zy wast niet tot de volkoomentheid Gods, houd zich ook niet aan het Hoofd Christus, uit wien anderzins het geheele ligchaam des geestelyken stands door alle zyne geleeden en gewrichten hulpe geniet. *Col. 11.* Zy kan haar ook niet Christi vryen Geest, noch aan den uitvloed zynere genaade, Woord en Euangelium houden, maar houd haar veel meer aan haare Kerk-voogden, Oversten, Ordens-Hoofden, Wetten en menschelyke inzettingen, die maar na het eige verkiezen des vernufts onderhouden werden. Hierom zoo mocht de gemelde stand veel liever een menschelyke en ordens-stand, doch geen goddelyke en geestelyke, ja voor al geen stand Gods en zyns Geestes genaamt werden.

Waar in de waarachtige geestelyke stand bestaat?

Nademaal nu de waarachtige geestelyke stand, of des zelfs grond en weezen, niet in inzettingen, kerkelyke ordonnantien, ceremonien of geboden bestaat, maar in het geestelyke weezen Gods, ende onzes Heeren Jesu Christi, het welk alhier door het leevendig-maakende geloove bekoomen werd; en dat ze voorts staat en gaat in (of door) een vrye neiginge, leere, oeffeninge, kracht en invloed des H. Geests, die zynen Geest blaast waar hy wil, het herte beweegt, ja ook mond en lippen, wanneer en hoe het hem beliest, enz. Zoo volgt wyders, dat een zoodaanige stand in geen deele door menschelyke inzettingen kan opgerecht, onderhouden, verbeert of menschelyker wyze gereformeerd werden: Ja zoo weinig, als het herte door dusdanige uitwendige dingen werd vernieuwt, en de vleeschelyke geneegentheeden der zonden daar door in geestelyke geneegentheeden der deugden kunnen veranderd werden; even zoo min werd voor God de geestelyke stand daar door verbeert. Ontrent de weereldlyke standen, die in uitwendige ligchaamelyke dingen bestaan, is het geheel anders gestelt of gelee-gen; gelyk ook met de Wet van Moses, die in de letter, in plechtigheeden en uitwendige inzettingen bestond, die konde men uitterlyk, roen ze vervallen was, wel te hulp koomen; gelykerwys de Koning Josias gedaan heeft, waar van het 2de Boek der *Koning.* xxiii. vermeldt. Maar in het Christendom en den geestelyken stand, alwaar niet de Letter, maar de Geest het voornaamste is, moet het Euangelium vry [of onbedwongen] verkondigt, en het herte inwendig door den H. Geest vernieuwt en begeest [of bestraalt] werden: het laat zich aldaar met geene oude dingen lappen of verstellen; maar het moet alles nieuw zyn, Godsdienst, herten en Conscientien. Men doet geen en nieuwen wyn in oude leederszakken, spreekt de Heere; daar Paulus ook van spreekt *2 Cor. v.* In Christus is het oude vergaan, ziet, het is alles nieuw geworden; gelyk ook de rechte Godsdienst in 't N Testament in geest en waarheid geoefent werd, ja in een vrye, fraaye, en goddelyke orde van vrywillige wedergeboorene herten bestaat, waar van de schriften der Apostelen verders

ders getuigen: Wy zyn de befnydenisse, spreekt Paulus, wy die God in den Geest dienen.

Hier toe behoort ook noch verders, het geene hy 2 Cor. iii. van het onderscheid der bedieninge des Geestes ende des Letters heeft geschreeven; insgelyks ook daar by de Galaten bestraft, dat zy in den Geest hadden aangevangen, en in den vleesche wilden voortvaaren en eindigen. Meede spreekt Christus zelve: Luc. xvii. Het Ryke Gods ('t welk alhier niet anders als de geestelyke stand is) en komt niet met opmerkinge, of uitwendige instellingen en gebaarden, maar het is inwendig in u lieden, spreekt de Heer. Alhier overweege nu eens een iegelyk Godvreezend mensch, of ontrent het gemeene Klooster-leeven deezer tyd, en den heedensdaagschen Priester-stand in diervoegen is te werk gegaan, gelyk de Heere en Paulus leeren; en of het zelve meerendeels niet veel eer een huichelarye is, als dat het in den grond der geestelyke stand voor God zoude kunnen genoemt werden. Niet dat ik daarom, (schoon ik uit de H. Schrift toone, wat de waarachtige geestelyke stand is) iemand wil veroordeelen of verachten, dat zy verre. Want God kan de zyne ook midden in Babylon wel bewaaren, ik zwyge in een Klooster, Priester- of Ordens-stand; echter beproeve zich een ieder zels, hy zy ook waar en wie hy wil, en streeve met ernst na de waarachtige geestelykheid, die voor God geld; voornaamelyk dat hy althans, in den tyd der Openbaaringe, den Heere Christus Jesus, ende den wille Gods recht leere kennen, zoo hy anders hoopt zaalig te werden.

Waar de Geestelyke stand van daan komt?

Hieromme staat verders wel aan te merken, dat de waarachtige geestelyke stand niet van Moses, noch van den Paus, noch ook ergens van eenen heiligen mensche, hy mag zoo geestelyk zyn als hy wil, van daan komt; maar zy daald af van Jesus Christus, den Zoone Gods, van zyn waarachtige Evangelium, zynen Geest en kennisse. Want Christus heeft door zyn lyden, sterven en bloed-vergieten, den H. Geest voor 't vleesch verworven; door welken [Geest] hy uit de zondaaren kinderen Gods maakt, en voor zich uit den vleesche, het welk hy heilighd, in alle gewesten der weereld, eene heerlyke en geestelyke gemeente verzaameld, die hy ook in een ligchaam of stand te zaamen voegd; [naamelyk] in eenen zoodaanigen stand, die den aart en de Natuur van Christus en den H. Geest aan zich heeft, of daar na geformeerd is, die voor God heylig, rechtvaardig, en onberispelyk is, die in de liefde gestaadig aanwaft, tot eenen leevendigen Tempel en huisvestigen Gods, in welker harten Christus woond en regeerd, op dat de leeden van dusdanigen stand niet alleen uitwendig eens-gezind en van eene Religie of Godsdienst, maar ook inwendig van een leevendigmaakend geloove mogten zyn, ja eenen Geest, een harte en eene ziele hebben: Hand: iv. Aan deezen geestelyken stand en aan geenen anderen, heeft God de Heere, door Christus zynen Zoon, het Koninkryke der Heemelen en het eeuwige leeven beloofd; van welken stand ook in 1 Petr. ii. geschreeven staat: Maar gy zyt het uiverkoore gesfachte, het Koninklyke Priesterdom, het heilige volk, het volk des eigendoms; op dat gy verkondigen zoud de deugden des geenen, die u uit de duisternisse beroepen heeft, tot zyn wonderbaare licht: Gy die eertyds geen volk waart, maar nu Gods volk zyt. En Paulus Tit. iii. Dat zich onze Heiland Jesus Christus zels voor ons gegeeven heeft, op dat hy ons verlossen zoude van alle ongerechtigheid, en voor hem zelve een volk zoude reinigen tot zyn eigendom, dat yverig was in

goëde werken. Een dusdanige geestelyke Christelyke stand is in het Oude Testament door het Joodsche volk onder de Wet, door Israel na den vleeschelike afgebeeld; en heeft God Almachtig beloofd, dat de zelve door den Messias, onzen Heere Jesus Christus, als de tyd vervult was, zoude opgerecht, by een verzaamt, voor den dag gebracht, en aan 't licht gestelt werden, welken Paulus *Gal. vi.* Israel Gods noemt, wiens lof niet uit de menschen maar uit God is. *Rom. ii.* Van deezen stand werd veel in de Propheeten en elders in de H. Schrift gesproken, als onder anderen by *Ezech. xi.* daar aldus geschreeven staat: Alzoo zegt de Heere; Ik zal u lieden vergaaderen uit de volkeren, ende zal u te zaamen voegen uit de Landen, daar gy in verstroot zyt, en ik zal u het Land Israels geeven, aldaar zullen zy koomen, ende alle ergernissen, afschuwelykheeden en gruwelen daar uit weg doen; ende ik zal hen een eendrachtig herte geeven, ende eenen nieuwen Geest in hun gemoed geeven; en ik zal het steenen herte uit hun ligchaam weg neemen, en zal hen een vleeschen herte geeven: op dat ze in myne inzettingen wandelen, ende myne rechten onderhouden; en na dezelve doen, op dat ze myn volk moogen wezen, en ik haar God mag zyn. Ziet, dit is den aanvang des regten geestelyken stands, welken God de Almachtige Vader beloofd heeft, door Christus zynen geliefden Zoon in eenigheid des Geloofs, te verzaamen en op te rechten, dien hy ook het Koninkryk der Heemelen genaadiglyk heeft toegezegd; waar van meede de Euangelist Johannes schryft, wanneer hy zegt: Want Jesus zoude sterven voor dit volk, en niet alleen voor dit volk; maar ook, op dat hy de kinderen Gods, die verstroot waaren (welke de leeden van den geestelyken stand zyn) mocht te zaamen brengen.

Deeze stand is de waarachtige geestelyke opbouwinge des ligchaams Christi, alwaar men eendrachtiglyk in de liefde voort wandeld; daar het eene lid voor het andere zorgt, het eene met het andere lyd, het eene met het andere zich verheugt; en met een woord, daar geen verdeeldheid, maar waarachtige goddelyke eendracht, geloove, liefde en hoop is; waar van *1 Cor. xii.* *Eph. i.* *ii.* *iv.* *v.* *1 Petr. ii.* En onder anderen staat *Eph. iv.* van den geestelyken stand aldus geschreeven: Maar laat ons rechtschaapen zyn, spreekt Paulus, in de liefde, ende in allen deelen opwassen in hem, die het Hoofd (naamelyk, van deezen stand) is, dat is Christus, uit wien het gantsche ligchaam (des geestelyken stands) is 't zaamen gevoegt, en het eene lid aan het ander hangt, door alle de geleden; daar door het eene aan het andere behulpzaam is, na de werkinge van een iegelyk lid in zyn maate, en maakt, dat het ligchaam wast, tot zyns zelfs opbouwinge; en dit alles in de liefde. Waar nu de ware kennisse Christi, mitsgaaders eenen nieuwen geestelyken wandel en opbouwinge door het Woord Gods niet is; waar niet de waarachtige onvalsche broederlyke liefde is; waar het eene lid niet voor het andere zorgt, het een niet met het andere blydschap en droefheid te zaamen heeft; ja waar niet een herte, een geest, en eene ziel in Christus is, daar kan ook geen geestelyke stand, noch ligchaam Christi, in der waarheid verzaamt zyn: Het uitwendige doet niets tot den grond der zaaken; of de geheele H. Schrift moest valsch wezen. Of nu dit alles zoodaanig, als we zoo eeven verhaalt hebben, althans ontrent den Klooster- en Priester-stand in 't gemeen gevonden werd, laat ik een iegelyk zelve, dien het aangaat, uitcyferen en overweegen.

Immers moeten alle geestelyke Perzoonen, die onder deezen stand behooren, en een herte en eene ziele zullen hebben, uit een enig leevendig Woord Gods, van booven uit den Hemel, van nieuws gebooren

werden : Indien zy nu nieuw-gebooren werden , en nieuwe menschen zyn , zoo zyn zy ook vry van de Hoofdstoffen deezer weereld. *Col. iii.* Zy zyn niet hun geweeten aan geene menschen gebonden , gelykerwys de Heere in 't Euangelium zegt : Wanneer u de Zoone vry maakt , zoo zyt gy recht vry : En Paulus vermaant , zeggende : Laat u niet gevangen neemen door inzettingen : 't welke alles eigentlyk van den geestelyken Christelyken stand , dien Christus voor hen verworven , vry gemaakt , verlost en uitgekocht heeft , moet verstaan werden. Hierom , nademaal het Klooster- en Priester-leeven , daar 't zich ook nochtans op 't allerbeste vertoont , meer een leeven na de Wet , dan een leeven na den Geest en in 't herte is , en dat ook de waare vroomigheid niet uit de Wet ontstaat , maar alleen uit het geloove Jesu Christi ; *Gal. iii.* zoo volgt , dat het Klooster- en Priester-leeven , zoo als het heedensdaags staat , de waarachtige geestelyke stand voor God niet zyn kan ; niet teegenstaande , wat ook de weereld daar van spreken , of het vleesch daar ontrent rechten en oordeelen mag. Kortelyk , waar dwang , inzettingen en menschen-leeren zyn , waar in 't N. Testament een uitterlyk dryven en benaauwen by den Godsdienst is , waar ook een vertrouwen op Ceremonien of menschelyke werken is , daar kan de H. Geest , de Geest der goddelyke vryheid , geenzins regeeren noch werken : want zulks stryd teegens zyn ampt , aart , natuure en eigenschappen : En wederom , waar de H. Geest is , werkt en heerscht , daar behoeft men geen wet , die de conscientien belemmert of gekeetent houd ; de H. Geest kan 't niet dulden ; maar aldaar is [alles] een vrye liefde , die de herten inwendig dryft tot den vrywilligen ongedwongen Godsdienst , en die de Geest Gods dryft of leid , zyn kinderen Gods en lidmaaten van den geestelyken stand . zy zyn het uitverkoore geslachte , het Koninklyke Priesterdom , het heilige volk , een volk des eigendoms , dat van zich zelven yverig is tot alle goede werken . Anderzins werd de tucht , leeringe en vermaaninge ontrent den geestelyken stand , voor het vleesch en voor den uitwendigen mensche , ook voor de kinderen en beginnende leerlingen des geloofs , noch ook de straffe , de ban en uitsluitinge teegens de overtreeders , door den H. Geest daarom niet weggenoomen ; of schoon , zeg ik , de H. Geest aldaar Meester is , en het geweeten , ontrent alle uitwendige dingen , (naamelyk , om de zaaligheid daar in te zoeken) aan een iegelyk werd vry gelaaten . Aldus leert ook Paulus , *2 Cor. ix.* dat God eenen vrywilligen , blyden en ongedwongen geever eischt , en dat de Wet voor de gerechte , vroomen en godzaaligen (die alleen in den geestelyken stand behooren) niet gegeven is ; maar voor de ongerechte , booze en ongehoorzaame , voor de goddelooze en zondaaren , voor de onheilige en onreine enz. *1 Tim. i.* als meede tot den *Rom. xiii.*

Wat de geestelyke stand eischt , doet en vermag in Christus.

Verders moet aangemerkt werden , wat de geestelyke stand komt te eischen , en voor kracht heeft in onzen Heere Jesus Christus : naamelyk , dat de herten door den H. Geest daar in omgewend , verbeëtert , van zonden gezuivert , gereinigt , in God zaalig gemaakt , van den boozen geest verlost en vertroost werden , dat de menschen van alle swaarigheden des geweetens bevryt en ontlast werden . Het welke alles uit het voorgaande licht is te bezeffen , gelyk het ook des zelfs aart is , en deze stand zulks in dier voege , door de genaade Jesu Christi rykelyk meede brengt : doch de heedensdaagsche Priester- en Klooster-stand bewyft recht het teegendeel , daarom kan ook het Euangelium der genade Chri-

fti, het welke de confcientien vry maakt, het herte bevreedigt, en van alle menschelyke inzetten, onttrent de geloofs-zaaken, ontflaat, nergens minder, dan in de heedensdaagsche Kloosters, (daar men de reegelen en inzetten des ordens strikt in acht neemt) bemind, onderhouden of geleert werden; want de Wet en de genaade, de Geest der vryheid en de dwang, ftriden rechts-draads teegen elkanderen. Maar wy, (spreekt Paulus van de lidmaaten des geestelyken stands) en zyn niet onder de Wet, maar onder de genaade. By voorbeeld: Moses, de Paus, de Philosophen, en alle Ordens-reegelen, zeggen met hunne werken der wet: Doet dit, of doet dat, zoo zult gy leeven; *Gal. iii.* Christus daar en teegen spreekt: Een iegelyk die in my geloof (dat is, die my door het geloof omhelst en in 't herte draagt) heeft het eeuwige leeven. Insgelyks staat 'er geschreeven: Vervloekt zy een iegelyk, die niet en blyft by al dat geene, het welk in 't boek des wets Moyses geschreeven staat, om het zelve te doen: Christus in teegendeel (wien de geestelyke stand toe behoort,) heeft den mensche van den vloek des Wets vry gekocht, wanneer hy voor ons een vervloeking is geworden aan het kruis, op dat de zeegeninge Abrahams over alle menschen in Christus Jesus koomen zouden, en alzo de beloofde Geest (en in hem het eeuwige leeven, het welk door geen werk des Wets konde verworven werden) door het geloof ontfangen wierd.

Daar van daan komt nu de gezeegende heilige stand, welchen de H. Geest in Christus oprecht; en is alleen voor die geenige menschen, die in Jesus Christus waarachtiglyk gelooven, ende hem met hun herte voor hunnen Heer, Verlosser en Zaligmaaker aanneemen, en voor de weerd belyden; door wien zy ook den H. Geest (den Geest der genaade en des eeuwigen leevens) zaaliglyk ontfangen en bezitten. Hierom spreekt Paulus: Indien gy met uwen mond Jesus belyd, dat hy de Heere is; en in uw herte geloof, dat hem God van den dooden heeft opgewekt, zoo werd gy zaalig; dat is, gy zyt in den waeren Gode welbelaaglyken stand en weezen, buiten welchen stand niemand vroom noch zaalig kan werden: Want indien men van herten geloof, werd men rechtvaardig, (merk, wat van herten te gelooven genoemd werd; en bezef dan, wie tot den geestelyken stand wel behoort) en indien men met den mond belyd, werd men zaalig. *Rom. x.* Wie nu in Christus van herten niet geloof, en vrywillig goed doet, wie ook den Geest Christi met zachtmoedigheid, liefde, geduld, ootmoedigheid en vriendelykheid noch niet heeft ontfangen, die kan zeekerlyk, hy zy ook wie hy wil, tot den geestelyken stand noch geenzins behooren: met een woord, de geestelyke stand eischt en vermag door Christus, niet alleen uitwendige goede werken, maar ook de gerechtigheid, die by God geld, te betoonen in de kracht Gods; want hy bezit den H. Geest, die de herten verlicht, hy bezit Christus Jesus, den Zoone Gods, als het Hoofd, die in zynen ligchaame, het welk de Gemeente is, allerhande geestelyke goederen en gaaven door den H. Geest instort, zonder middel der vergankelyke schepzelen, schoon ze tot eene dusdanige instorting onttrent den uitwendigen mensche zomtyds dienstig (of behulpzaam) zyn; gelyk dan Christus ook de eenige Meester, de eenige Hoogepriester, Middelaar en Ampt-man van het Huis Gods is, in wien de geestelyke stand staat gegrondvest. De weereldlyke standen, die uit menschelyke instellingen haaren oorsprong neemen, of de Philosophische wyzen en Secten, als ook het Joodsche geloof, de meenigerhande bygeloovigheden of aangenaamheden des vleesches, en diergelyke

onderhoudingen meer, kunnen wel eenen Godsdienst of vroomigheid voor de menschen vertoonen, zy kunnen wel een versierd schyn-geloove uitwerken, en een geschilderde liefde en huigelachtige heiligheid bewyzen; echter den rechten Godsdienst in geest en waarheid, de godvruchtigheid des harten, en de waarachtige rechtschaape heiligheid en liefde heeft de geestelyke stand Christi alleen, en alle des zelfs oprechte leedemaaten, 't is eeven veel, waar zy zyn, of hoeze genaamd werden. De plaats, het gewest, de naam of de kleedinge kan niemand verdoemen (wanneer 't maar anderzins ontrent het rechtschaape geestelyke weezen, de kennis, den Godsdienst en het geloove, gelyk voorschreeven is, met den perzoon in 't harte wel gesteld is) alzoo min als ook diergelyke uitwendige dingen iemand voor God kunnen helpen of zaalig maaken.

Op wat wyze de geestelyke stand zal gekend of onderscheiden werden.

Voorts kan nu de geestelyke stand zeer fraay uit haare gaaven, vruchten en cieraad gekend werden, doch niet alleenlyk uit den cieraad, die uitwendig in *ceremonien* bestaat, maar uit den cieraad des H. Geestes, die in de genaade Gods indringt, die van binnen uit het harte voort breekt, en ook anderen tot hunner beeteringe voor oogen schynt en voorlicht: waar van de xxxv. Psalm spreekt: des Konings dochter is gansch heerlyk inwendig enz. Deezen stand werd beproefd en gekent uit Gods krachtige inwendige werkinge, uit de bywooninge Christi, en de aanneeminge en gehoorzaamheid zyns Euangeliums; doch werd niet gemeend het historishe uitterlyke Woord-Euangelium, maar dat geene, daar Paulus tot den Thessalonicenzen van spreekt, zeggende: Want onze Euangelium is by u niet alleen in woorden geweest, maar ook in kracht, en in den H. Geest, en in veele verzeekerdheid: *1 Theßal. 1.* Dat Euangelium, zegge ik, het welk een kracht Gods is. *Rom. 1.* en door het geloove de reiniging des harten meede brengt. Deeze stand wort ook gekent uit de waare Liefde, uit de lydzaamheid, goedaardigheid en zachtmoedigheid, en uit de overige waare deugden des H. Geestes; gelykerwys de Heere zegt: Dat men den boom uit zyne vruchten leerd kennen. Want overal waar God woond, werkt en leefd, waar Christus heerscht, zyne zeegeningen en leeringen geeft, en alwaar de H. Geest zich met zyne gaaven, sterkte en vruchten krachtig betoond, aldaar is de geestelyke stand, daar is de plaatze der gerechtigheid, het rechtschaape weezen, de waare godvruchtigheid, en Gods uitverkooren volk: de vruchten nu des Geestes zyn, liefde, vreugde, vrede, lydzaamheid, vriendelykheid, gerechtigheid, geloove, zachtmoedigheid, kuischheid; ende die aan Christus toebehooren (dat is, die van den Christelyken geestelyken stand zyn) kruicigen hun vleesch, mitsgaaders de lusten, zonden en beheerlykheeden: *Gal. v.* gelyk men hier van noch meer kan vinden, by *1. Cor. xii. Ephes. iv.* Hierom zoo roemen wel eenige, dat zy van de geestelyken, ja ook van den Euangelischen stand, en de Christelyke verzaamelde Kerke zyn, als of zy zulks van de Apostelen geërfd, of teffens wederom door het Euangelium hersteld en opgericht hadden; echter wanneer men het by 't licht der waarheid beziet; en niet alleen den uitwendigen schyn of woord, maar veel meer de inwendige cieraaden, gaaven en geestelyke krachten, of ook den Geest Christi daar by komt te zoeken, ende den stand te beproeven, ja ook den zelve met den eersten Apostolyken geestelyken stand en den rykdom Gods wil vergelyken, zoo zal men haast bevinden, dat veeler beroeming voor God gantsch ydel, nietig en ongegrond is; dat 'er ook weinig rechte verzeekerdheid, geest en genaade der Apostelen by hunnen

dienst in swang gaat, (of de heerschappy voerd:) gelyk dan het Ryke Gods niet in woorden, maar in kracht bestaat, 1 Cor. iv. en de gerechtigheid, vrede en vreugde in den H. Geest is; wie Christus daar in komt dienen, spreekt Paulus, is Gode welbehaagelyk, en aangenaam aan de menschen. Rom. xiv.

Hoe men zich uitterlyk in den geestelyken stand houden zal.

Alhier zouden moogelyk zommige vraagen; zal men dan in den geestelyken stand niet uitterlyks, noch eenige ceremonien hebben, om het vleesch daar door te oeffenen, God den Heere ook uitwendig te verheerlyken en te dienen, als ook om den geestelyken stand daar by te kennen en te onderscheiden? Antwoord, Jaa; men zal en mach het uitterlyke wel daar by hebben; het welk ook voor de geloovige nuttelyk, troostelyk en goed is: echter moeten zoodaanige uitwendige zaaken, Godsdiensten, Ceremonien, Sacramenten e. z. v. uit Gods Woord eenen goeden vasten grond, zin en leeringe hebben; op dat men ook weete, dat alle uitwendige Godsdiensten of ceremonien van Christus en zynen H. Geest zyn vry gelaaten; doch alzoo, dat men het geweeten daar door niet benauwd of perffe; noch geene zaaligheid daar aan gebonden of daar door gezocht werde; ook niet daar op gewezen, noch geen vertrouwen daarin gesteld werde: Maar dat de zaaligheyd, genaade en gerechtigheid alleen in den heerschenden Koning Jesus Christus vry en onbeweeglyk staan blyven, en door het waare geloove, uit hem, in zyn Ryk daar hy is, en zit ter rechterhand zyn Vaders, gehaaldt werden.

De ceremonien, zegge ik, en alles wat tot oeffeninge, vermaaninge, herdenkinge en leeringe des uitterlyken menschen opgericht en ingesteld is, moeten alle uit een vrywillige drift des geestes, tot verheerlykinge van God onderhouden werden, doch men zal het harte daar van af, op Jesus Christus in zyn waarheid wyzen: gelykerwys ook aldus de H. Schrift, die eedele dierbaare gaave Gods doer, die van haar zelve af, opwaarts op Christus wyft, en alleen van hem, als van het eenige leevendige Woord Gods, 't welk nu vleesch is geworden, en ons verlost heeft, ook wederbaard, onderhoudt en zaalig maakt, maar komt te getuigen. Joan. v. De H. Schrift, zegge ik, is den mensche Gods nuttelyk tot leeringe, tot bestraffing, tot beetering, tot tuchtiging die in de gerechtigheid is, gelykerwys zy ook door het geloove, dat in Christus Jesus is, wys en verstandig kan maaken tot zaaligheid, 2 Tim. iii. Doch wanneer men Christus met zyne genaade, of het eeuwige leeven, zonder geloove daar in wilde zoeken, of indien men de H. Schrift voor dat geene, daar ze van getuigd en waarom zy geschreeven is, dat is, voor Christus, het leevendige Woord Gods zelve houden, en den H. Geest daar uit scheppen, dat zoude misgetast, en de Goddelyke eere ten uitersten te kort gedaan wezen; en 't zoude eeven zoo veel zyn, als of men het geestelyke leeven na uitwendige dingen wilde richten, of den geestelyken Christelyken stand alleen daar door, zonder ander toebehooren wilde leeren kennen; het welk echter onmoogelyk geschieden kan; doordien het geestelyke weezen zyn grond en inhoud (alzo min als de zaaligheid der ziele) in geene uitwendige dingen bestaat: Weshalven de geestelyke stand op een veel verheevener wyze wil onderscheiden werden, naamelyk (gelyk zoo eeven getoond is) uit de vruchten, gaaven en Gods genaadige geschenken, als ook uit de inwerkinge des H. Geests: gelykerwys meede alles, wat recht geestelyk maaken of weezen zal, alleen by Christus Jesus, als den uitdeeler der heemelsche goederen, het Hoofd en den Aanvang aller geestelykheid, door het geloove, moet

moet gezocht , en van hem zelve in den H. Geest ontvangen werden.

Hieromme, dewyl nu dusdanige uitwendige Godsdienst, als naame-lyk, de Sacramenten, ceremonien, gewoonten, Kerk-gebruiken, of wat het voor naam hebben mag, ja ook de H. Schrift en andere dingen meer, of wel, of qualyk gebruikt moogen werden; zoo is ook daarom niet zoo daadelyk de geestelyke stand aldaar, of schoon zulks gebruikt en onderhouden werd: gelyk dezelve daar uit ook niet alleen kan gekend werden; want, (zoo als wete vooren gezegt hebben) de geestelyke stand is iets verheeveners, iets heerlykers, en een zoodanige zaak, die niet na het aanzien der weereld, of een geestelyke deftigheid (gelyk men 't noemd) maar alleen na Gods Geest en Christus moet geoordeeld werden: zy is alleen te dier plaatze, daar de kracht des geestes is; daar Christus heerscht, onderwyft en de voorrang heeft: Weshalven men ook de gemelde stand alleen aan de Goddelyke kracht, aan den Geest Christi, en zyne vruchten, dat is, een waarachtig geestelyk leeven te recht kennen kan; waar van daan ze ook een geestelyke stand genoemd werd. Anderzins zyn 'er in onze daagen zeer veele, die zich geestelyke noemen, en daár voor willen gehouden werden; die wel eenen schyn der Godzaaligheid of des geestelyken frands moogen hebben, die wel op het zuivere Euangelium Jesu Christi, in alle volheid kunnen roemen, maar des zelfs kracht zal men by hen niet vinden; van wien Paulus gebied, dat men zich zal afzonderen. Daar zyn 'er, die zeggen, zy kennen God; geeven zich ook voor die geene die kinderen zyns Geestes, en Gods volk zyn, uit; maar met hunne werken verloochenen zy hem; ja zy vervolgen den Geest Christi, en zyn kennisse, die na den H. Geest is, haatende het leevendige Woord Gods, en alle waare Godvruchtigheid. Zoo ras men zich ook maar een weinig (schoon dikwils tot hun eige besten) teegens hunne dwaalingen en onrechtmatige bedryven, komt te stellen, hunne gebreeken aan te wyzen of te bestraffen, kunnen ze het niet verdraagen; en willen, men zal den stand, het Evangelium en de Kerk, dat is, hunne perzoonen naame-lyk, daar ontrent verschoonen; gelyk overvloedig bekend is.

19. *CHARITAS DIVINA*. d. i. *De Goddelyke Liefde*. p. 494.

Ten eersten zal zich een mensch beproeven; of hy Christus lief heeft: Want de Liefde Christi geeft een geestelyke vryheid, ze dryft de vreeze uit, ze voelt geen arbeid, ze acht geen belooninge noch verdienste, de vermoeide helpt ze op, ze versterkt de zwakken, ze maakt de bedroefde vroolyk, verquikt de hongerige, en brengt den vreesachtigen goeden moed toe.

Uwe Liefde (myn waarde Christus! gy fontein der Liefde, en de liefde zelfs) verdraagd, verwacht en verschoond den misdaadiger, zy trekt hem vol van goedheid, voerd hem en leid hem, van den weg zyner dwaalinge.

O Christus! Uwe Liefde is de bron des leevens, daar kan geen ziele leeven die daar uit niet en schept: Ook kan zy daar uit niet schep- pen, 't en zy dat ze by de bron is, dat is, by u als de fontein der gansche liefde.

De Liefde Christi is niet anders, als een krachtig en zoet verlangen, een aanprikkelinge en begeerte des harten ende der zielen, en eene t'zaamen-voeginge des gemoeds, om iets lief te hebben.

In de liefde is geen moeylykheid, ze trekt den liefhebbenden, en doet nochtans daar toe geenen arbeid: zy is onrustig, tot dat ze vind, dat

ze begeert ; zy denkt ook aan niet anders , als aan 't geene ze bemind.

De waare liefde is een lamp vol glans , die in 't gemoed door de begeerte brand , en door het voorbeeld zich in het aangezicht vertoont ; de liefde trekt alle andere begeerten in zich , en omvat dezelve : want de liefde leeft en is krachtig , zoo haast dat geene teegenwoordig is , 't welk zy bemind ; en werd krachteloos als haar het zelve ontbreekt , en niet teegenwoordig is.

Dit is de aart der liefde , altoos lief te hebben , zich zelve niet te achten , de vreedzaame te vereenigen , den toorn te stillen , en het algemeene voordeel en de vrede te bevorderen.

De liefde versterkt de verbrookene , ze helpt de vervallene op , en maakt het waggelende gemoed standvastig : De liefde leert en laat haar leeren , ze weet van geen vyand , de liefde pryft , de liefde bestraft , de liefde is vry van allen quaaden argwaan : waar de liefde niet is , daar deugt het niet alles wat men doet : daar en teegen zyn alle dingen goed , die uit liefde geschieden.

De band der liefde heeft Christus aan het kruis gehouden , dien anderszins ook alle de touwen der gantsche weereld onmogelyk hadden houden kunnen.

De liefde Christi maakt den mensch vroolyk , en trekt hem af van de aardfche dingen ; zy is nooit leedig , maar werkt altoos iets goeds , ze wast altoos en vermeerderd zich.

De liefde is het leeven der ziele , en die geen liefde heeft , is dood : De waare liefde eifcht geen belooninge , schoon zy de zelve heeft verdiend ; zonder de liefde kan geen werk voordeelich zyn ten eeuwigen leeven. *1 Cor. III.*

De liefde maakt den mensch volkoomen , ze lyd en draagt alles met geduld , ze bied haar aan veelen aan , ende ontrekt zich niemand.

Alle waarachtigē liefde vloed af van Christus , zy ontspringt uit de genaade Gods des Vaders , Christus is het leeven der liefhebbende ziele , en het geloove behaagt Gode zoo wel , dat hy 'er meenige daar door zaalig maakt. Uw geloove heeft u zaalig gemaakt , zegt Christus , en zonder het zelve kan niemand Gode behaagen.

O wat is het een zaalige , goede en zeer gewenschte zaak , om de kracht en macht der liefde Christi te gevoelen ! die het hoogste tot het laagste gemaakt heeft , die ons herte door haar glans daagelyks verlicht , de krankheeden des gemoeds geneest , en de zwakke ziele door haare vroolykheid versterkt.

Christus is de Geever der liefde , die dezelve genieten , die leeven ; Christi liefde baard de liefde in onze zielen.

Christus bied zich aan met zyne liefde allen den geenen , die hem zoeken. Hy komt hen te vooren met zyne genaade , en loopt hen te gemoet : Hy heeft hen lief , die hem lief hebben , en zyne oneindige liefde , strekt zich ook zelfs tot aan zyne vyanden uit ; hy weigert zich zelve aan niemand , hy veracht niemand ; maar hy ontfangt ze alle met zyne minzaame hand , die tot hem naaderen.

Christus met zyne liefde verquikt de zwakke gemoederen : De betrachtinge der liefde Christi en zyner weldaaden bestaat daar in , dat zy de zinnen en het gemoed des betrachters gantsch inwendig tot Christus trekt en uitwerkt , dat alle andere dingen zonder Christus vermaad en voor niet geacht werden.

De ziele , die Christus waarlyk bemind , zoekt geen andere belooninge
haa-

haarer liefde , als alleen Christus het vreugdenryke goed. En wanneer ze ook een andere belooninge beoogde , zoo hadde ze Christus niet lief.

De liefde Christi bereid onze liefde te vooren , en beloont ze ; ze gaat goedaardiglyk voor en verwacht haar op een zoete wyze. O hoe ryk is die geene in alle dingen , die deeze liefde in zich gevoeld !

Christi liefde geeft zich tot een verdienst , en strekt tot betaalinge van de belooninge ; zy komt haar zelve aanbieden , tot een verquikkinge der heilige zielen , en geeft zich over tot een verlossinge der gevangene.

De waarachtige liefde Christi kan niet zonder vrucht zyn , maar haare belooninge werd aan den beginnenden voorgesteld , den lief-hebbenden beloofd , en aan den volhardenden volmaaktelyk geschonken.

God van gantscher herten liefde hebben , is ;

Dat het herte geene andere dingen meer beoogt , als alleen God , en ook nergens meer vreugde noch lust in heeft , als in God. Want die geene bemind God niet van gantscher herten , die iets anders neevens God lief heeft , zoo hy 't niet lief heeft om zynen 't wille.

Van gantscher herten , dat is , met het verstand zonder eenige dwaalinge.

Van gantscher ziele , dat is , met een vrye wil , zonder teegen-spreken , zoo dat wy ook de dood om Christi wille te lyden , niet vreezen. Die God uit gantscher ziele lief heeft , heeft alreede dien hy lief heeft ; want hy konde hem waarlyk geen liefde toe draagen , indien hy hem niet bezat , dien hy lief heeft. De liefde Gods van gantscher zielen , kan met geen vreemde liefde vermengt werden ; gelykerwys men ook het geestelyke met het ligchaamelyke niet vermengen kan.

De liefde is een zoete spyze , zonder de liefde is alles onsmakelyk en bitter , en wat bitter is , werd door de liefde zoet gemaakt en gezuikert ; neem een voorbeeld van de Kluzenaars en Martelaaren.

Van gantschen gemoede , dat is , met de geheugenisse , zonder vergeetelheid ; zoo dat alle de zinnen des menschen , dat is , de wil , het verstand , de memorie en alle der zelve werkingen , God en den Heere Christus te dienste staan. Deeze liefde van gantschen gemoede is een band en raaye lym , die God aan den mensche onverbreekelyk verbind en aan een doet kleeven , zoo dat veel eer de hand van den arm , het hoofd van de schouderen zoude kunnen genoomen werden , als dat de ziele , die door een zoodaanige liefde aan Christus vast gelymt is , op eenigerley wyze van Christus zoude kunnen gescheiden werden.

Die de dronkenschap of overvloedigheid der liefde Christi ondervind , verheugt zich in alle goede werken ; hy lyd pyn en gevoeld ze niet ; hy arbeid en werd niet moede ; hy werd bespot maar acht het niet ; zonder de liefde is de Ryke arm , en met de liefde de Arme ryk.

Dat de liefde een krachtig waapen der ziele is.

Indien de mensch het schild en 't waapen der liefde tot zyn bescherminge heeft , zoo stat hy vast in den stryd der aanvechtingen , is onoverwinnelyk en moedig , en werd niet bevreesd , schoon ook het gantsche leeger duivelen teegens hem quam te vechten. Want de Heere Christus , staat den mensche , die vol liefde is , als een goede helper , en sterke beschermmer , trouwhertig by : Want hy is de liefde zelve , en een iegelyk die in zyne liefde staat , die staat ook by hem , gelyk 'er geschreeven is : De Heere beschermt alle die geene , die hem lief hebben ; en alle zon-

daaren (dat is, de helfche, duivelsche en boosaardige menschen) verderft hy.

De liefde Christi moet alle misdaden weg dryven, gelyk de warmte de koude verdryft. *Luc. vii.* Christus kan nooit te veel bemind werden: Want de liefde Christi is zonder eenige bepalinge oneindig, anders kunnen alle zichtbaare deugden te veel gedaan werden, als wanneer ze in hoovaardye veranderen, en voor God te schande raaken.

De liefde brengt God in onze herte: die nu God in zyn gemoed heeft, kan niet arm zyn, gemerkt hy alles goeds is.

De waare liefde is de allerkortste en aller gelykste weg, om zonder eenige omweegen tot God te koomen, en men heeft verders geene andere deugden daar toe noodig: geen zaake ter weereld, noch konst noch wysheid, kan de ziele vervullen, noch het gemoed verzaadigen, behalven alleen de waare liefde: De genaade verquikt wel de ziele en brengt ze tot ruste, doch zy is niet zonder de waare liefde.

Die goud in zyn kist heeft, is daarom niet ryk: Maar die geene is ryk, die Christus in zyn gemoed heeft, waarom 'er geschreeven staat: In my zyn alle rykdommen en eere.

Ontrent alle andere goede werken kan zich de mensch ontschuldigen; ontrent het vasten, dat hy een swak hoofd heeft; ontrent het aalmoessen geeven, dat hy arm is enz. Doch ontrent het oeffenen der liefde kan geene ontschuldiging plaats hebben: ook is het gantsch licht God lief te hebben, want daar door werd het ligchaam niet vermoeid, de voeten niet aan stukken gestooten, noch het hoofd verzwakt, noch de buik beschaadigt, noch de tonge bezwaart, noch de buidel geledigt; vermits de liefde eigentlyk alleen in de ziele gevestigd is, (of haar woonplaats heeft.)

Het bruilofts-kleed *Matth. xxii.* is de liefde, die alle andere deugden te booven gaat, dit kleed werd van kostelyke draaden, dat is, ô Christus, van uwe weldaaden, die gy den mensche verleent hebt, geweeven, en door u meesterlyk gemaakt en verciert; het welk door den rok uwer leedemaaten beteekent was, die niet gescheurt noch verdeeld is geworden: en die den zelve verdeelen, zyn snooder te houden, als die Krygsknechten, die den Heere gekruicigt, doch zynen rok niet verdeeld hebben.

Dit bruiloft-kleed is zeer krachtig en vol van deugden; het beschermt den mensche voor de koude der begeerlykheeden, het doet hem branden in de liefde Gods, en verciert hem ook met veel schoonheid en fraayigheid.

Dit kleed alleen toont het onderscheid tusschen de kinderen des Ryks Gods ende der verdoemenisse; want die dit aan zich draagt, die gaat in 't Ryke Gods, en werd een Dis-genoot van den Heemels-Koning Christus, ja een Zoone Gods: maar die dit kleed ontbreekt, of schoon hy anderzins alle andere cieraaden en deugden bezit, werd afgewezen.

Dit kleed bedekt de veelheid der zonden; want het is verguld, of zelfs wel gantsch van goud, na dien text: De Koningin staat aan uw rechterhand in een verguld kleed.

Dit bruiloft kleed beschermt en bewaart den mensche; want de liefde is zoo sterk als de dood: des zelfs kostelykheid blykt ook uit de stoffe: Want indien dat geene kostelyk is, 't welk uit merallen, gesteenten of dieren getrokken is, zoo is immers dat noch veel kostelyker, het welke uit God, het hoogste goed, getrokken werd: Want dit bruilofts-kleed komt uit God, en werd van Christus verworven, het welk ons ook be-
kleed,

kleed, zoo dat wy daar van leeven en ryk werden: Want die dit kleed heeft, dien ontbreekt niets, en zonder dit kleed kan den mensche niets baaten.

De liefde tot deeze weereldsche zaaken, is een zeer ellendige dwaaze liefde, ja veel meer een verdoemde uitzinnigheid: [naamelyk] dat een mensch, door 't verlaaten der liefde Gods, met een andere liefde de tydelyke dingen aanhangt.

Een recht Christen mensch werd door de liefde met Christus vereenigt, en moet zich voor 't verbreeken en afscheiden van zulk een eenigheid ten uitersten wachten, ja zulks meer vlieden, als zyn eigen hoofd te verliezen.

De rechtmaatige liefde is de waarachtige liefde tot God en zynen naasten; de liefde des menschen strekt zich rechtmatig tot God, indien hy God om zyns zelfs wille lief heeft booven alles; maar indien hy God om het tydelyke bemind, zoo is zyn liefde niet rechtmatig.

Hoewel 'er twee geboden zyn, als God en zynen Naasten lief te hebben; zoo is dit nochtans maar eene liefde: want het is anderzins geen andere liefde, 't en waere dan dat het niet geschiede om Gods wille.

De liefde des Naasten bemind hem als zich zelve, dat is, de mensch moet zich wachten zynen Naasten quaad te doen, en hem alles goeds bewyzen, zoo als hy 't van hem [voor zich zelve] begeeren zoude.

Aanhangzel van eenen anderen Swenkfelder, Daniel Fredrik.

Deezen man tellen verscheidene Schryvers onder de vrienden van Swenkfeld, en beklagen, dat des zelfs schriften ten deele ongedrukt en onbekent, ten deele na den druk aanstonds verdonkert of verborgen gehouden zyn. Van zyne gedrukte dingen is my niets ter hand gekoomen, als *het Geheimnis der beproevinge*. Van de boeken, die noch in de handschriften bellooten zyn, heeft my iemand de volgende lyst toegezonden, die ook den Autheur als een verlicht en wys man komt te roemen, berichtende daar beneevens, dat des zelfs schriften, onder de vervolginge der woedende Ketter-maakers, wel eer op een oud Kasteel gevluht, en by Nurenberg in een vat bewaart waaren geweest. Diergelijken noodlot dusdanige boeken meerendeels gehad hebben: Ik zal alhier de gemelde lyst by voegen, en daar na eenige plaatzen tot een proef uit het voorschreeve tractaatje ter needer stellen. De Handschriften deezes Mans zyn de volgende:

1. Verklaaringe van 't 20te Hoofdst. des 2^{den} Boeks Mosis, waar onder de 10 Geboden begreepen zyn, van 't 1 tot het 44 blad.
2. Verklaaringe van den 31 Psalm van 't 45 tot het 67 blad.
3. Verkl. van den 38 Psalm, van bl. 69 tot 86.
4. Verkl. van den 92 Psalm, van bl. 87 tot 108.
5. Verkl. van den 128 Psalm, van bl. 109 tot 132.
6. Verkl. van den 133 Psalm, van bl. 133 tot 156.
7. Verkl. van 't IV. Hoofdst. Matth. van bl. 157 tot 180.
8. Verkl. van de 9 eerste Hoofdst. des Euangeliums Johannes, van bl. 181 tot 504.
9. Verkl. van den Zendbrief Pauli aan de Philippenzen, van bl. 505 tot 546.
10. Een betrachtinge van de Goddelyke Eenigheid, van bl. 547 tot 559.
11. Belydenisse en Verklaaringe van 't Apostolyke Geloove, van bl. 561 tot 607.
12. Een uitterlyk Bedenken [of betrachten] van 't Gebed, van bl. 609 tot 617.

13. Een Bedenken, dat alle Christenen van God moeten geleert werden, van bl. 618 tot 644.
14. Een Bedenken, hoe men den boom aan de vruchten zal kennen. Waar by eene aanleidinge is tot den zin van 't V. Hoofd. Matth. van bl. 645 tot 662.
15. Een Bedenken, van de kennisse en de vergeevinge der zonden, van bl. 663 tot 673.
16. Een Bedenken, van God en zyn eeuwige Weezen in drie Perzoonen, van bl. 674 tot 697.
17. Een Zaamen-spraak met een *Arriaan* en *Nestoriaan*, van Christi Godheid en zyn lyden. bl. 698.
18. Een Bedenken van Gods verborge en geopenbaarde wille, van bl. 701 tot 724.
19. Een Grondig en kort bericht van de Voor-bestemminge of Genade-verkiezinge, van bl. 725 tot 734.
20. Een Bedenken van de Genade-verkiezinge, mitsgaaders het Antwoord op den grond der teegenpartye, van bl. 735 tot 797.
21. Een korte Oplossinge van eenige vraagen wegens 't laatste Oordeel, van bl. 798 tot 806.
22. Een Vertoog of Aanwyzinge, dat de eige liefde heedensdaags heerscht onder den naam der Kerke, van bl. 807 tot 812.
23. Een Bedenken, van de Perzoon Christi en zyne teegenwoordigheid; mitsgaaders een korte Verklaaringe des Geloofs, ook een Antwoord op een Vraage, wegens de heedensdaagsche Partyen, van bl. 813 tot 831.
24. Een Bedenken, wat een Ketter en Ketterye is, van bl. 832 tot 836.
25. Een Vermaaninge teegens de aanbiedinge van vrede, van die uit den Palts, van bl. 837 tot 841.
26. De Huichelaar: dat is, een Bedenken, wat een Pharizeer en Huichelaar is, van bl. 842 tot 852.
27. Een ander schoon Bedenken, van de Voorzienigheid en de Kerken, van bl. 853 tot 869.
28. Een Bedenken, van het Eevenbeeld Gods en des zelfs openbaaringe, van bl. 871 tot 880.
29. Een Bedenken van het eeuwige Woord Gods, daar wy uit geboren werden, van bl. 881 tot 885.
30. Een korte Zaamen-spraak van den waaren Wynstok, Christus, en zyne ranken, van bl. 886 tot 891.
31. Een schoon Bedenken, van de Liefde en haare verborgentheid, van bl. 892 tot 927.

De tytel des boeks luid aldus, *Sacrarium Philosophiæ Cœlestis*: [Het Heiligdom der Heemelsche Philosophie.] *Grondige opteekeninge, en een getrouw wel nagezien Affchrift, van alle de geestelyke [Hand-]schriften der tractaaten van den verlichten Getuige der Goddelyke Waarheid, Daniel Fredrik, die noch nooit in openbaaren druk aan 't licht zyn gekoomen. Tot bevorderinge der waarheid, en oeffeninge in de rechtschaape godzaaligheid voor alle verlichte, geloovige en Godzoekende herten, aldus met alle naarstigheit en ernstige betrachtinge t'zaamen geschreeven, als ook ten besten voor haare Nakoomelingen tot haarer stichtinge in den Geest, als zynde een onzer getuigenissen, en een vrucht des zelve[n] [Geests] nagelâaten.*

In dit Jaar 1699. is het voorschreeve Boekje wederom in 't Hoogduits, in Holland uitgekoomen, onder dit opschrift.

De tot dus verre achter de bank geleegte zaalige Verborgentheid der Beproevinge:

ge: of van het geduurig beproeven en grondig onderzoeken zyns zelfs, of en hoe-
daanig men in het geloove en in Christus staat of niet; enz. Eertyds beschreeven
door Daniel Fredrik, een getrouw Getuige Jesu Christi. Amsterd. 1699. in 12mo.

Hier uit zyn de volgende woorden van den algemeenen jammerlyken
toestand der Godloozen, der Huichelaaren en Schyn-vroomen, waardig
aan te merken.

Als p. 22. en verder p. 51. enz. Van de beproevinge zoo wel zyns zelfs, als
der Leeraaren.

Dus beproeft men ook onder het uitwendige zien en hooren, wat voor
een onderscheid 'er is tusschen huurlingen en dienaaren des Geests: als
wanneer men volgens de beproevinge (onder 't hooren en leezen) dat
geene aanneemt, wat de Geest Christi in 't herte, volgens de toe-
stemminge van binnen, bevestigt. Wat het licht van binnen aan-
neemt, dat komt van het licht en den H. Geest, als meede wat volgens
des zelfs bewys inwendig brand en gloeyd, en dienvolgens een getuige-
nisse heeft van den Geest des Heeren Jesu, die in ons is, en alzo van den
Geest der Openbaaringe, die de Geest van Christus, het licht, ja als een
zeekere en onbedriegelyke getuigenisse is. Rom. viii. v. 9. 10. 1 Cor. xiv. v.
16. 25. 1 Joh. ii. v. 70. Apoc. xix. v. 10.

Dusdanig een licht en getuigenisse is van binnen het meede-bewys der
kracht ende des Geests, en dienvolgens ook, de verzeekertheid des Ge-
loofs, ja uit dit bewys spruit het waachtige Geloove. 1 Cor. ii. v. 5. 12.
1 Theß. i. v. 5.

Meede werd na de beproevinge het verbond Gods daagelyks ver-
nieuwd, het goede voorneemen versterkt en vervuld, en de belofte des
N. Testaments inwendig aangenoomen, en men is alzo in 't Nieuwe Tes-
tament, waachtiglyk en niet als de huighelaars.

Toen de beproevinge en onderscheidinge noch in swang was, was ook
de inzaameling als een ryken Oogst, en vruchtbaare jaaren; maar zoo
haast die zelve in vergeetelheid zyn geraakt, wierd al de voorraad ver-
teerd, en als toen quaamen de zeeven diere jaaren, waar in de zeeven
maagere ossen (die aan Christi jok niet en trokken) de zeeven vette op-
aaren, zoo dat men niets meer van hen zien konde; en echter bleeven de
voorgaande zoo leelyk en afschuwelyk als men nooit gezien heeft. (Genes.
xli. vers 4. 20.) En dit is in 't geheimenis des Kerkelyken afvals vervult
geworden, welke het geestelyke Egypte en Sodom is; Openb. v. vers 8.
de geestelyke diere tyd; waar van Amos iv. vers 6. vi. vers 11. geprophe-
teerd heeft. Alles wat de Schriftgeleerden hebben, zyn maagere jaaren,
en zy zyn wanschaapene ossen, die zich het ploegen wel onderneemen,
maar in den vloek: zy zyn wanstalliger en mismaakter als de Schriftge-
leerden ten tyde van Christus, ja afschuwelyker voor Christus, den
Koning van 't Ryke Gods.

Die nu geopenbaarde of openbaare kinderen Gods willen zyn (gely-
kerwys dan alle genaamde Kerken zich voor een opentlyk Christendom
uitgeven) moeten voor al van de beproevinge kennisse hebben: Want
volgens de beproevinge is de openbaaringe, en die zich niet beproeven
kunnen, zullen zich ook onder den rang der geopenbaarde [kinderen
Gods] niet reekenen, noch zich voor God veel inbeelden in zyne Ge-
meente, daar een gemeenschap met den Vader en den Zoone blykt en
zich vertoond, naamelyk de gemeenschap die in allen na den Geest Chri-
sti is. waar in ze ook alle volgens dien zelve geest van Christus gespy-
zigt en gedrenkt werden. 1 Cor. xii. vers 13.

De toorn en het oordeel quaamen aldaar over die geene, die zich niet

beproeven konden in Gods openbaare gemeente, in welke God was en zich vertoonde, naamelyk in en by de waarachtige Christenen; Christenen die met licht, leeven en vermeerderinge der genaade des Geestes begaafd waaren. In de anderen daarentegen openbaarde hy zich gantsch handtastelyk en baarblykelyk met zyn toorn en oordeelen. *1 Cor. xi. vers 30. 34.* Doch heeden ten daage koomen over deeze gemeenschap der Hoere en algemeene bastaarden geene genaadige kastydingen, *Hebr. xii. v. 5. 9.* maar algemeene plaagen en oordeelen of teekenen van een algemeene verwerpinge. *Openb. xiv. 2. 15. 16. 17. 18. &c.* Gelykterwys ook geen bewys van kracht en Geest, na de gemeenschap, in hun is. Derhalven gaa niemand in dien tempel, die vol van oordeel en plaagen is. *Openbaar. xv. maar [de mensch begeeve zich] daar uit. Openb. xviii.* Doch volgens de gemeenschap des H. Geestes in hem, bewyze hy zich door des zelfs vruchten, *Gal. v. v. 22.* en openbaare zich in den tyd deezer openbaaringe volgens het getuigenisse in hem, het welk de Geest der openbaaringe is; *Openb. xix. v. 10.* echter na de beproevinge; noch hy en beroeme zich niet boven maate, op dat hy niet moogelyk, zoo wanneer hy met het Beest in 't getal zyns naams of met de Hoere zich verhoovaardigen wilde, onder der zelve oordeel koome, alwaar niet als verderf is. *Openb. xiii. v. 14. 16. &c.*

Overzulks is myne vermaaninge aan alle die geene, de welke zich der openbaaringe, of geopenbaarde kinderen Gods te zyn, betoemen, en die hier en elders moogelyk verstrooid, verborgen en onweetende zyn, ook die zich openbaaren willen; dat, indien zy iets beproeven; zy zich ook willen openbaaren, en niet moedwillig, onweetende noch traag zyn; tot hunner eige rechtvaardige verdoemenissen: *1 Cor. xiv.* en dat zich een iegelyk na zyn maate beproeve en oeffene. Ook en behooren zich die geene, die noch niets van het hemelsche, eeuwige goed en den Geest in hen proeven [of gewaar werden,] niet te schaamen om uit te gaan noch om hunne naaktheid en schande openhartig te bekennen, en alzo, zich niet te verbergen onder den mantel der Hoere. *Openb. iii. v. 15. 16. 17. 18.* Want zy moet openbaar werden, en alle, die met en onder haar in een valsche aandacht en bygeloove geboeeld hebben. Het Beest en de valsche Propheet werd vreeselyk geopenbaard en geoordeeld *2 Theß. ii. v. 8. Openbaar. xviii. v. 19.* onder de twee hoornen in de gelykenisse des Lams, des zelfs schyn en beeld.

Een iegelyk zegge vry, ik ben blind en niets voor God, indien hy niets en proefd of gewaar werd: Echter geeve hy den moed niet verlooren; want wanneer de kranke zyn krankheid bekend, zoo heeft hy eenen genaadigen en almachtigen Geneesmeester; hy wachte maar op hem, noch en zy niet vermeetel teegens God, als willende sterker zyn als hy, en hem zyn alziende ooge verblinden, dat hy hem niet zien en zoude. Doch de Heere is op weg, om het voor oogen te stellen, gelyk in den x. en xii. Psalm geschreeven staat.

Deeze leere van de beproevinge moet nochtans niemand al te zeer verontrustigen; maar zy komt alleen die geene te vermaanen, die in een valsche ruste, onder de Phariseen en Schriftgeleerden, zorgeloos zyn, en zich de genaade zonder grond alleen tot hun beletzel en eige verderf beroemen; zoo dat de tyd der genaade hen ondertusschen voorby gaat, zy in waan en een valsch geloove verouden, en zyn als iemand, die op eenen droom bouwd en vertrouwd, dat hy ryk en verzaadigd is: doch als hy ontwaakt en zich bezind, zoo is het niet. Het ontwaaken zal nu onder de plaagen aangaan, wanneer een haigel of oordeel als een cente-

naar zoodaanige Godlooze trefsen zal, die zeggen, dat zy Gode toebehooren, en echter zonder de gemeenschap des Geestes zyn, die uit God inwendig in hen is. *Openb. Joan. xvi.*

Nu is wel van beproevinge mer de gemeene weereld te spreken, eeven als of ik tot een volk zeide: beproef u. Doch dewyl de gansche weereld Christen wil zyn, zoo spreekt men ook van de beproevinge voor alle menschen, op dat ze alle hunne ongevoelykheid proeven [of onder vinden] moogen, en hoe dat 'er ten eenemaal geen vreeze Gods in allen is. God wil zich hier over ontfermen, en veele harren van den slaap des doods, der zonden, en allerley dwaalingen opwekken, Amen! Meede ontstaat uit een naalaatige beproevinge, dat men de aardsche gaaven, die op de schoolen der Philosophen geoeffend werden, voor heemelsche aanneemt, en alzo huurlingen, Phariseen en Schriftgeleerden onder veelerhande naamen komt te hooren; en zich onder hen verzaameld; alwaar zich dan de Satan niet alleen onder de aardsche wysheid verbergt, maar ook in andere gaaven der natuur, waar door hy de H. Schrift zoekt te ondermynen, (als ontzag, ootmoedigheid, matigheid en diergelyke in schyn;) maar Gods verborgentheid en liefde is niet in haar. Voorts komt de ondankbaarheid ook uit gebrek van beproevinge, alzo dat de een in den anderen de gaave niet erkend, noch [aanmerkt] waar toe hem zyn naasten gegeven is, en dienen kan; of wat iemand voor openbaaringe, in een byzondere gaave ter openbaaringe, in deeze tyd der openbaaringe, mogt hebben; maar dat een ieder vermeetel op zich zelve staat, zeggende: Ik ben verzaadigd, ik heb niemand anders noodig; *1 Cor. xii. Openb. ii. v. 3.* Daar van daan is 'er geen aanwas, en weinig onderlinge behulpzaamheid en t'zaamenhoudinge in Christus; maar 't is een teeken, dat de Satan onder de plaagen der algemeene verstrickinge, alles zoekt te verbreeken; en aldus doet hem de vermeetelheid te veel en te weinig.

Een iegelyk beproeve zich, of hy een nieuwe Creatuur in Christus is; *2 Cor. v. v. 17.* en hy beproeve het volgens het nieuwe bewys in hem zelve: Of zy strekt tot een waarachtige Godvruchtigheid; tot het verborge of openbaare bewys? Want volgens het bewys van binnen, zal hy in de gemeenschap zyn van eenen goeden of quaaden Geest. Het Euangelium is een boodschap van de gemeenschap met God (den Vader en den Zoone) en dat het eeuwige goed zich aan allen, die het begeeren, wil meede deelen: Hier ontrent moeten wy ons alle beproeven, wat wy volgens deeze boodschap, belofte en verkondiginge zyn en bezitten? Naamelyk uit de kracht en den Geest; en niet, daar Gods Ryk niet in kracht en Geest is, dat niet in woorden en geveinstheid bestaat. *Rom. xiv. v. 17. 1 Cor. i. v. 24. iv. v. 19. 20.*

Die den naam des Heeren noemd, beproeve zich, of hy hem in den Geest noemd? Noemd hy hem in den Geest; zo zal hy afwyken van de ongerechtigheid; en de Heere zal hem volgens dien Geest kennen, waar in hy hem noemd: *2 Tim. ii. v. 19.* anderzins zal hy in de openbaaringe spreken: gaat van my, ik en hebbe u noch niet gekend, *Matth. vii. v. 23.*

Althans is de tyd gekoomen, waar in het geheimenis der boosheid geopenbaard werd, 't welk de beproevinge achter de bank geworpen heeft. Derhalven is nu voor alle dingen noodig, de beproevinge weder aan 't licht te zoeken; op dat men door de zelve erkennen mag, of men in een waarachtige of valsche Godzaaligheid staat; in een verborge of open-

openbaare boosheid? en na deeze beproevinge volgt dan de boete van weegen de huichelarye, van weegen de verborge of openbaare boosheid.

Alhier merkt op alle die geene, die zeggen, wanneer ik 't een of 't ander niet en weet, zo behoeve ik 't niet te verantwoorden. Voeg daar by, dat gy een Christen zyt, volgens uwe werken: Echter zal u de Heere na die zelve niet kennen, maar na de beproevinge.

De eene geloovige kan wel aan den anderen niet geeven, maar nochtans wel by het geeven Christi behulpzaam zyn, en volgens de beproevinge, hem tot erinneringe dienen, of hy iets heeft, of niets? En indien hy moogelyk niets [goeds] hadde, [kan hy hem aanmaanen] dat hy zich by tyds voorzie, en met de wyze maagden daar na trachte, en zich met de dwaaze, niet zo lang verzuime, dat de deure der genaade voor hem geslooten werd: *Matth. xxv. v. 10.* Doch indien hy iets heeft, dat hy daar meede woekere, en aanwasse; op dat hy zich volmaaktelyk met de uitverkoorene verheugen, en God danken mogt met een goed geweeten; 't welk is uit een waarachtige verzeekerdheid, en niet uit een waan-geloove, 't welk zonder beproevinge is, en dienvolgens ook geen dankzegginge voor God.

Door de beproevinge koomen niet alleen de geloovige elkanderen onderling, maar ook God, beter te kennen, insgelyks God of Christus hen; en alzoo werd het Koninkryke Gods, in hen met gerechtigheid, vrede en blydschap in den H. Geest meer en meer openbaar; zoo dat zy weeten, wat God hen in Christus gegeven heeft, en dat zy Gode eigen zyn in Christus, aan wien zy zich ook, na een ernstige beproevinge daagelyks zullen overgeeven.

Hier volgt nu beknoptelyk, dat de beproevinge een bevel van Christus is.

De Natuur brengt niet alleen de beproevinge met zich; naamelyk de Natuur in alle leevendige schepzelen (terwyl niet een ieder zonder onderscheid alles aanneemt) en overzulks ook in de kinderen Gods, daar de nieuwe mensch in 't harte zyne liefde, lust, begeerte, wille en wysheid heeft &c. Maar de beproevinge is ook van God bevoolen, en de H. Geest vermaand in zyne dienaaren daar toe om veeler reedenen wille en haare grooten nuttigheid. Ten eersten, op dat Gods werk in ons bekend werde, en men hem daar voor looven en pryzen mogt. Verders om onze goede geweeten en verzeekeringe onzer zaaligheid op te bouwen. Ten derden om ons in alle deugden te oeffenen. Ten vierden voor al om ons zelve te kennen, en ons te roepen tot het gebed e. z. v. Jesus Christus de Heere spreekt tot de Phariseen en Schriftgeleerden *Matt. xvi. v. 3.* Gy geveinsde de gestalte des Heemels weet gy wel te onderscheiden, kunt gy dan ook de teekenen dezer tyden niet beproeven en onderscheiden. De Satan oeffend het vleesch na de beproevinge en verkiezinge der aardse dingen en gaaven, om zyn lust en kortswyl daar in te bedryven, doch hy belet aan de beproevinge der geestelyke dingen, en verhindert alzoo de lust, de wille en de geneugte in de handelingen van Gods Koninkryk: Wy zouden uit de teeken onzes tyds, ook wel oordeelen kunnen, wat het voor een tyd was.

De Wyfste in de weereld, en ook de Leeraars der Volkeren, zyn voor God de grootste zotten; (volgens het zeggen en bewys van den Heere Christus:) Want hun ontbreekt niet alleen de rechte wysheid, maar zy verachten ook haare oeffeninge en vermaakelykheid. Zy ziften muggen

gen in hunne oeffeninge , en slikken Kameelen door , door 't verwaarloozen der beproevinge. *Matth. xxii. v. 23.* Zy beproeven niet wat goed voor hunne ziele , noch wat het goed des eeuwigen levens is ; maar gaan veel met het tydlyke om , daar zyn zy listig en schrander genoeg in , en gaan in hun aart de kinderen des lichts te booven. *Luc. xvi. v. 8.*

Indien de Leeraars en Toehoorders door de beproevinge waarnaamen , wat in en ontrent hen zich vertoonde , zy zouden zich niet zoo vermettel voor Gods Ryk of Kerke uit geeven. Uit het gebrek van 't bewys der kracht ende des Geestes zouden zy hunne armoede gewaar werden , en dat zy niet het volk waaren , dat God in Geest en waarheid diend: doch de Egyptische duisternissen zouden zy wel in en by hen verneemen , en dienvolgens ook het geestelyke Sodoma en Egypten. 2de Boek *Mof. x. Openb. xi. v. 8.* Wie beproeft het licht in zich? Vernuft en aardfche geneegtheeden [vind men] genoeg. Wie smaakt het opwaaken? alles is doorgaans in slaap. Waar beproeft men , of het ryp tot den Oogst is? 't Is winter weder. Wie brengt waarachtige vruchten der boete voort? De byl is aan den wortel des booms gelegd. *Matth. iii. v. 10.* Vloek en plaagen zyn by die geene , die genaade en zegen uitroepen. *Malach. ii. v. 2.* Wil men het dan niet beproeven? By Gods kinderen is over al een verborgen licht in haare herten , daar Christus woont , zy in hem , en hy in haar.

De H. Paulus spreekt *Rom. xii. v. 2.* Dat wy veranderd zullen werden , door de vernieuwinge onzes gemoeds (naamelyk , volgens de verlichtinge des zelve) op dat wy beproeven moogen , welke de goede , welbehaagelyke en volmaakte wille Gods zy.

(1) Wy moeten beproeven, of onze gemoed vernieuwt is : Wy moeten 't niet maar ter loop beproeven , of alleen na-leezen in de H. Schrift , gelyk de Pharizeen en Schriftgeleerden ; maar wy moeten 't door en door zoeken in den Geest Christi ; het wel herkauwen , om mer alle Heiligen te begrypen , welke de breete , langte , diepte en hoogte zy. *Eph. iii. v. 18.* Gelyk dan de Geest , die uit God is , in de volmaakte Heiligen , ook de diepten der Godheid onderzoekt. *1 Cor. ii. v. 10.* Wy moeten onzen lust hebben aan de Wet des Heeren : naamelyk in de Wet van den Geest des levens , welke geen einde heeft , maar zich zeer wyd uitstrekt ; en zoo veel de lust roeneemt in de zelve , zoo veel neemt men ook toe in Christus. *Pf. cxix.* Doch hier ontrent zyn thans doorgaans de herten zoo dik als smeer , gelykerwys ter zelve plaatze staat.

Beproeven	}	moet na den Geest en inwendige mensche ge-
Herkauwen		schieden ; en niet volgens de aardfche gedach-
Klieven der klauwen		ten of zinnen.

Beproeven en onderscheiden , het herkauwen en klauwen splyten , is het teeken der reine dieren , en dit moet het te zaamen zyn. 3de Boek *Mof. xi.* De Pharizeen en Schriftgeleerden geeven wel een beproevinge voor , en ook wel een oeffeninge na de uitwendige zinnen , volgens welker aanwyzinge een oordeel en onderscheid by hen is : doch 't spruit niet uit een verlicht rein herte , noch uit een lust in den Geest , daarom is het onrein. De H. Schrift hebben en bedenken zy wel , en betrachten ze , doch volgens de kracht der aardfche zinnen , hierom kunnen zy geestelyke zaaken geenzins geestelyk oordeelen ; zy hangen met het onreine dier , dat van der aarden is , aan dat geene , dat in gelykenisse is.

By zommige is wel een wandel , die in schyn na eenen geestelyken gelyk

lykt, door dien zy zich uitterlyk alzoo aanstellen: maar ontrent de inwendige veranderinge, zyn ze zonder een rein herte en geest; en volgens de onreine dieren (terwyl ook eenige niet het minste teeken noch van't herkauwen, noch van't klaauwen splyten hebben) zyn ze de naamen des Beefts van der aarden, het welk twee hoornen heeft na de gelykenisse des Lams, naamelyk een vertooninge eens Christendoms. *Openb. XXI. v. 11.* De Geest des Geloofs alleen heeft het beproeven en onderscheiden te zaamen, als ook den wandel in den Geest. *1 Cor. XI. 9. en 29.*

Tot de beproevinge vermaand de H. Geest in Paulus zeer ernstig. *1 Cor. XI. v. 29.* en *2 Cor. XIII. v. 5.* en wil, dat men zonder dezelve met elkan- deren het brood niet zal breeken, en betuigt ook aldaar aan die van Corinthe, dat zy het Nachmaal des Heeren niet hadden gehouden, om dat zy het zonder beproevinge en onderscheidinge hielden. Weshalven ook byzondere oordeelen Gods over zommige uitgevoert zyn, die een gemeenschap met de heiligen en reinen, zonder de beproevinge van hen zelve voor gaaven, en alzoo in die Gemeenten insloopen, in welke God Opziender (*) was, als binnen of in en onder de waarachtige Gemeenten, volgens de gemeenschap zyns Geestes in haar. *1 Cor. XIV. v. 25.* Betracht het voorbeeld (of de Figuur) in de Wet, alwaar de onreine en onbesneedene het Paaschlam niet meede eeten mochten. En *2 Cor. XIII. v. 5.* drukt Paulus noch duidelyker uit, wat men daagelyks behoorde te beproeven, en in't byzonder ontrent de gemeenschap, alwaar hy spreekt: (†) onderzoekt u zelve, beproeft u zelve of gy in't geloove zyt, of Jesus Christus in u is (als door het waarachtige geloove, 't welk in't herte woonende en ingewortelt is) en by aldien gy u niet beproeven kondet, zoo waart gy verworpen, en dienvolgens onder 't oordeel, en geenzius onder de genaade, noch onder des zelfs bewys begrepen.

(*) Op wat wyze hy een scherp Opziender is, lees *Hebr. II. v. 6. 12.*
 (†) *Eph. III. v. 16. 17.* Hy is in't Geloove, het welk hy ook werkt. *Col. II. v. 12.*

Deeze zelve vlytige Apostel Gods vermaand den Galaaten, *Hoofdst. v. v. 5. 19. 21.* dat een iegelyk zyn werk beproeven zoude; of hy naame- lyk een goed werk in Christus is tot goede werken? *Eph. II. v. 8.* Tot den Theffalonicenzen spreekt de H. Paulus, *1 Theff. v. v. 19.* dat zy de geesten zouden beproeven en niet dempen. Deeze nu daar en teegen dempen en blusschen ze uit: Ten eersten, die de gaave des H. Geestes niet naarstig in hun beproeven, en na de beproevinge, van de natuurlyke gaaven niet onderscheiden, noch dezelve opwekken; *1 Tim. IV. v. 14. 2 Tim. I. v. 6.* Voorts, ten II. ook die geene, die de gaaven en de genaade des Geestes in hen zelve gantsch uit niet willen kennen (zoo als zy gekent willen zyn, ook niet na de aller kleinste maate) maar dezelve in zich door onachtzaamheid en ongeloove koomen te verstooren. Ten III. die de gaave der genaade in anderen niet erkennen, de openbaaringe der zelve verhinderen, en haaren dienst niet alleen verwerpen, maar ook anderen daar van afhouden, op dat zy dezelve niet aanneemen, noch erkennen zouden. En ten IV. inzonderheid die geene, die vervolginge teegens de zulke aanrechten, dewelke de genaade der openbaaringe voort brengen, naamelyk de openbaaringe des geheimnisses der godzaaligheid ende der boosheid. De H. Johannes gebied ook, dat men de geesten beproeven zal, *1 Joh. IV. v. 1.* of zy uit God zyn of niet? het welk men nu beproeven kan uit de vruchten des Geestes, *Gal. v. v. 22.*

van welke de voornaamste is de liefde Christi, en daar na die der meede-
leeden in Christus, ja ook der vyanden, en hier na ook, wanneer men
Christus eert en verheerlykt, zyn Perzoon niet verdeeld, zoo als hy
nu in de heerlykheid zyns Vaders is, de eerste geboorte uit den dooden
voleindigt zynde, *Joh. xv. 16. 1 Joh. iv.* Aan den geest der openbaarin-
ge kent men de kinderen des lichts, dien Paulus aan die van Ephesen toe-
wenscht *Eph. 1. v. 17.* en neevens de goddelyke wysheid der genaade.
Pf. Li. v. 12. 20. *

* Wandelen in $\left\{ \begin{array}{l} \text{den geest} \\ \text{'t vleesch} \end{array} \right\}$ toond $\left\{ \begin{array}{l} \text{reinigheid.} \\ \text{onreinigheid.} \end{array} \right\}$

De Geest des Zoons Gods in ons, die ons getuigenisse geeft, dat wy
kinderen Gods zyn, *Rom. v. v. 26. Gal. iv. v. 1. 3. 6.* kan ons hier van ook
getuigenisse geeven, als meede van die geene die uit God getuigen en
spreeken. De geest der weereld daar en teegen, zoo als hy na zyn ge-
meenschap is, alzo maakt hy afschuwelyk alles, wat na de gemeenschap
des H. Geests is; hy maakt, dat men zyne Gemeenten of Leeden en
Meede-geuooten aanneemt, zoo als zy in zyn Ryk' zyn, en zyn Ryk
in haar is, en hy zich in haar vertoond. Hy dryft heeden ten daage onder
veelerhande naamen, Pharizeen en Schriftgeleerden aan te neemen, die
een beeld of schyn draagen, als of het van Christus was, volgens de
twee hoornen na de gelykenisse des Lams Christi. *Openb' xii. v. 11.*

Wy kunnen ons niet de Jooden; wegens onze huichelarye geenzins
verontschuldigen, dat zy alle het uitwendige gedaan hebben (of zy
schoon niet alle, maar alleen weinige onder ons, geestelyk mochten
zyn:) aangezien zy alleen een figuurlyk (of verbeeldend) Israel wa-
ren, een uitterlyk volk, het welke dat geene in 't verborgen verbeelde,
't welk nu geopenbaart is, en noch daar noch elders; maar in geest en
waarheid God dienen zoude en moeste, (*) gelykerwys de Heere, (uit
en in wien zy alle zyn moeten) toen hy in den vleesche geopenbaart
was, spreekt, *Joh. iv. v. 23.* en een scherp Opziender is ontrent zyn
volk, dat zelve in hem is, als in den Waarachtigen. Hy ziet op de
vruchten zyns geestes, en na hem die het licht is in allen. *Joh. xv. v. 2.*
Hebr. 11. v. 4. xii. v. 14. aldaar moet in alles beproevinge zyn. *1 Cor. 11.*
v. 28. 2 Cor. xiii. v. 5.

(*) 't En geld heeden niet wat gisteren gegolden heeft, wanneer noch
het geheimnis verslooten, en het de tyd der onweetenheid was. *Hand.*
xvii. v. 30.

Alle, die kinderen der openbaaringe geweest zyn, kinderen, naame-
lyk, na de geest en na de waarheid, en die zich na den geest en na de
waarheid (in den tyd der openbaaringe) openbaarden; die zelve zyn
in de verborgentheid der liefde gebleeven, (*) als daar in, naamelyk in
Christus, voorzien zynde; daar alles, wat in het voorbeeld te kennen
is gegeeuen, na den geest en na de waarheid in Christus is, en wat noch
op heeden niet na den geest en de waarheid in Christus is, noch werd;
dat is niets voor God, en geenzins na de verborgentheid zyns welbehaa-
gens in Christus: en gemerkt het niets is na de verborgentheid zyns wel-
behaagens, zoo is het verworpen en onder het oordeel, als iets dat tee-
gens zynen wille, en het geheimnis zyns welbehaagens is, en behoort tot
het geheimnis der boosheid, welke onder eenen Christelyken schyn
(of onder het Beest, 't welk twee hoornen na de gelykenisse des Lams
heeft) lang verhoolen en verborgen geweest is. Doch dit zal nu
uitgemonstert of uitgeworpen werden, als niet onder het meet-snoer

begreepen zynde , waar meede de Tempel Gods gemeeten is , en die daar in na geest en waarheid , of na de gemeenschap des geests der waarheid , aanbidden in waarachtige heiliginge. *Openb. x. v. 7. xi. v. 11. 13.*

Hier zal men nu uit en niet in gaan , onder de plaagen ; *Apoc. xiii. v. 8.* Dusdanige huichel-Christenen is men schuldig te openbaaren , wanneer de tyd der Openbaaringe verscheenen is , en men zal ze geenzins voor Gods Tempel en Kerke erkennen , noch zich met hen vermengen ; want zy zyn in den ban , een toegeslooten huis vol melaatsheid : 3de Boek *Mof. c. xiii. en xvi. v. 38.* En zulks zullen de kinderen Gods betuigen door haare afzonderinge , het zelve een tyd lang staan latende , op dat de huichelaars (†) bekent moogen werden : waar van zy deftige figuren en voorbeelden in de Wet en de Propheeten hebben , en alzoo getuigenissen genoeg om zich 'er een tyd lang van af te houden.

(*) 't Is iets anders voor den tyd der Openbaaringe , en iets anders daarna ; alhier geldt het volk , dat na de Openbaaringe een volk is , niet dat het na de gelykenisse een volk zyn wil ; want de oordeelen volgen de openbaaringe , en 't is alles onder het oordeel wat reegens de openbaaringe , en niet na den geest en der waarheid is. Wat zyn althans de Jooden , die den geest en de waarheid verworpen hebben , en niet volgens dezelve zyn , schoon zy ook wel eertyds een volk waaren enz. 't Is of 'er niets was , als aanwyzingen van Gods gramschap , gelyk wel eer over de Jooden , in den afval over den Tempel en de uitwendige dienften en handelingen ; alwaar nochtans , (gelyk booven vermeld is) de openbaaringe niet alzoo was , en de openbaaringe eenen ernstigen yver meede bracht. Alle de Christenen , die alleen een gelykenisse zyn na de twee hoornen , zyn gelyk als de Sodomyten en Egyptenaaren. *Openb. x. v. 7. xi. v. 11. 13.* Van wien de Gezanten Gods , als Engelen , [de menschen] zouden uit- en niet in-voeren , en dienvolgens niet in den Tempel onder de zeeven plaagen , niet in den Tempel , *Openb. xv. 16.* Zy zyn alle als Kain , Esau en Ismaël , daar zy op 't beste zyn ; ja gelyk als thans de verworpene Jooden , die zonder beproevinge zyn , zonder geestelyk oordeel en onderscheid , en alles wat zy in gelykenisse doen ofgebruiken , is voor God gelyk een Kains werk , zy moogen daar ontrent zoo yverig en naarstig zyn , of daar aan vast kleeven als zy willen.

(†) 't Is den aart der huichelaaren , van den beginne der weerd , aan de huichelarye vast te kleeven , en zich volgens dezelve voort te trekken. Hoeren en Hoereerders zyn althans onder een en 't zelve oordeel , de Afgooden-dienaaren en de Afgoderye ; of schoon men noch zoo veel spreekt , van 't geene God of de Heere Christus en zyne Apostelen met onderscheid bevoolen hebben , zonder 't welke niets bevoolen is ; 't en zy dan dat het met onderscheid , na de beproevinge , naamelyk volgens den geest en de waarheid geschiede. Alles is heedensdaags gelyk als de Tempel , de Offerhanden , Besnydenisse en Feestdaagen , onder het volk des Wets , dat verworpen is. God heeft in 't N. Testament geest en waarheid bevoolen , en de geest en waarheid is de Wet , en het noodigste , ja het eenige noodige in 't N. Testament ; een iegelyk die dit verwaarlooft , slikt met de Pharizeen Kameelen door en zift de muggen uit. *Matth. iii. vers 24.*

De Jooden wilden zich met nabootzen verbeeteren , als hen hunne straffe wierd aangekondigt ten tyde der Propheeten , en zich alzoo met lapperye rechtvaardigen. En dit zelve doen ook de heedensdaagsche Christe-

stenen doorgaans , daar nochtans God niet yvert om datgeene , 't welk uitwendig , na 't geene , dat maar in gelykenisse was , niet gedaan is ; maar om dat men het zelve zonder beproevinge en zonder onderscheid gedaan heeft , en hem daar beneevens heeft verwaarloost. Wy zouden noch wel een meenigte getuigen van de beproevinge kunnen vinden , doch 't is by deeze onze voorgenoome beknoptheid genoeg. De Pharizeen en Schriftgeleerden in 't O. Testament , hebben zoo zwaaren oordeel niet op hen gelaaden , als de heedensdaagsche ; die wel dat geene , 't welk in gelykenisse was , verheften of daar toe vermaanden , en zich daar door op hielden , en ook zoo wel als deeze in den tyd der openbaaringe , daar door de zoodaanige quaamen te verwarren , die den geest en de waarheid alreeds erkend en aangenoomen hadden ; waar van in de Brieven van Paulus en de Handelingen der Apostelen te leezen is ; ja zy waaren maar dienaars van eenen figuurlyken Stoel [of voorbeelden Godsdienst] en ook daar uit ontsprooten. Doch deeze [heedensdaagsche] willen dienaars des N. Testaments zyn , en zouden wel zoo veel uit de Letter des N. Testaments weeten kunnen , dat onze gebaarden en ceremonien den Christenen niet geboden zyn , noch dat geene , 't welk maar gelykenissen en teekenen zyn , zoo zeer bevoelen is te onderhouden , als wel den geest en de waarheid , dat alleen het geloove geld , 't welk door de liefde werkende is ; dat de besnydenisse is de voorhuid , zonder die in den geest geschied ; dat Christus alles in allen is ; en dat ze alle in hem volgens de beproevinge zyn moeten. enz.

Het geene , zeg ik , dat onze Pharizeen en Schriftgeleerden dryven [of beweeren] is een veel grooter zonde , en een veel zwaarder gerechte en oordeel [onderworpen] onder de zeeven plaagen. Zy zyn (*) met hunne Gemeenten de vyfdwaaze maagden , die zich verzuimen , ontrent de twee hoornen in de gelykenisse des Lams , en des zelfs zeeven oogen en hoornen des H. Geestes niet achten , dien nochtans de olie in de lampen en het verlichten toekomt. *Matth. xxv. v. 8. Openb. iv. v. 5. v. v. 6.* Zy zyn ook die dienstknecht , die niet en woekert met de gaave der H. Schrift , en die den Geest der openbaaringe verachten , door welchen het woekeren geschied , als ook het voortbrengen van oude en nieuwe dingen uit den schat des herten , waar in Christus het Licht ende zyn Geest is ; *Matth. xiii. v. 25.* en aldus na het woekeren is het oeffenen en beproeven , naamelyk wat men uit God is en heeft in Christus , en hoe veel men daar door heeft toegenoomen , van geloove tot geloove , van kennisse tot kennisse , en van liefde tot liefde. *Eph. iii. v. 16--19.* Zy waanen , dat zy iets hebben , om dat zy de H. Schrift weeten ; doch zy hebben voor God niet met allen , en als zy dood zyn , zoo valt hun dood-geloove in duigen : en aldus werd hen , zoo wel hier noch in dit leeven ; als hier namaals , ontnoomen , dat zy hebben. *Matth. xxv. v. 29.*

(*) O ! wat een swaar gewezen en na berouw zal hen over koomen , en hunner aller weenen zal zyn , gelyk dat van Esau. *Hebr. xii. v. 16. 17.*

't Geene (†) zy meenen , dat zy hebben , zal niet met al weezen ; schoon het wel iets was , indien zy woekerden of toenaamen in den Geest. Wy leezen in de Kerkelyke Historie : na dat de geweldige betooninge der kracht ende des Geestes wat geweeken was , en de aanvangende geloovige , die wel ten deele van waarachtige geloovige Ouders gebooren waaren , en de geestelyke oeffeningen reeds lief hadden , echter niet zoodaanige krachtige bewyzen in zich vonden , zoo dat zy van hun heemelsche beroep , of de nieuwe geboorte niet zeker waaren , noch ook de dienaars

des Geestes hen daar van verzeekeren konden, gelyk te vooren de Apostelen volgens het bewys in hunnen tyd, of dat zy zich alzo in Christus niet beproeven konden, en in het geestelyk oordeel en onderscheid niet alzo geoeffend waaren; dat die zelve voor God vreesachtig zyn geweest, en zich geschaamt hebben, zich onder de Gemeente Gods te mengen, met hen [de rechtgeloovige] de hooge geheimenissen te genieten of de Sacramenten te gebruiken; alzo dat treffelyke perzoonen met den Doop hebben stil gestaan, en ook zich tot het brood breeken onwaardig geacht, * onder welke veele, zonder den uitwendigen Doop en 't Broodbreeken, martelaaren zyn geworden. Hier van zyn ook voorbeelden 1 Cor. xv. v. 29. die ongedoopt, en echter als liefhebbers Christi gestorven zyn: De Apostelen zyn geenzins zoo gereed geweest met het aanneemen. Hoe wel zy aan die geene, die volgens de byzondere betooninge der kracht ende des geestes in hunnen tyd zich openbaarden, het ongewoone geloove aannaamen, en de Sacramenten begeerden, de zelve niet af en sloegen; echter vermaanden zy hen daar beneevens wel ernstig, dat zy zich wel beproeven zouden, of zy ook in het waarachtige geloove stonden. *Handel. viii. v. 37. **

(†). De Godvruchtige wachten zich voor huichelarye; doch de lichtvaardige dryven daar toe aan, en richten de zelve op met geweld.

*. Lees; op wat wyze Paulus vermaand; dat men zich beproeven zal, of men in 't geloove staat? Ook zyn de Kloosters opgekoomen onder de Godvreezende, om in een byzondere afgescheidenheid te zyn, als de gemeene Kerke van tyd tot tyd verdachtig (of verbafterd) was geworden, dewelke althans geopenbaard is. Wat zal men dan heedendaags doen? Niet daar ingaan. *Openb. xv. v. 8.* maar daar uit. *Openb. xviii. v. 4.* Waar heen zal men zich nu begeeven; als men uit gaat? In de woestyne met de vrouwe, die gebaard heeft, klaagen (niet lichtvaardig zyn, maar niet met al willen weezen) de verwoestinge bekenen en beweenen. *Klaagl. Jerem. doorgaans. Openb. xii. v. 6.* Naademaal dan de eerste Christenen zoo zorgvuldig zyn geweest en de Oordeelen Gods, volgens welke hy zich in de Gemeente der Heyligen vertoonde, ontweeken hebben; waarom zouden wy dan in onzen tyd, onder de zeeven plaagen en de groote oordeelen, * zoo vermeetel zyn van in den tempel te gaan; of met zulk een stout voorhoofd met de ingebeelde twee hoornen, die alleenlyk na de gelykenisse des Lams zyn, onze hoofd opsteeken; doordien immers al het uitterlyke werk, zonder de beproevinge in Christus niet dan huichelarye is.

*. Het roegeslooten huis, 't welk melaats is, doet men voor de zeeven daagen, noch onbezien niet open. De zeeven daagen bereekenen ook in 't gros de rechte en genoegzaame beproevinge in 't licht. 3 *B. Mof. c. xiii. v. 14. Openb. xviii. v. 15.*

Wy hooren wel onder alle Secten van den Afval spreken, en van den stryd ontrent deeze twee hoornen na de gelykenisse, (waar door echter den Afval meerendeels geschied en de huichelarye opgerecht is) dat de een den anderen daar by vonnist en oordeeld, doch zich zelve weinig onderzoekt. of zy in de gemeenschap der zeeven hoornen des Lams zyn? Een ieder wil onder het Beeld zyn, dat na zulk een inbeeldinge is, en wil macht hebben om te koopen en te verkoopen. Een ieder wil zynen naam behouden, of den naam eens Christens hebben, volgens het goeddenken zyner aardfche zinnen: en daar van daan zyn de naamen des Beests, naamelyk des aardfchen vernufts, van der aarden, ontrent de

H. Schriften. *Openb.* xiii. v. 11. 't Is dienvolgens dan geen wonder, dat 'er zo veele onder de plaagen † van het geestelyk Egypten begreepen zyn, en met hen [de geestelyke Egyptenaaren] in de roode Zee koomen te verdrinken, naamelyk in den valschen yver teegens de zoodaanige, die van hen, of van de schynheiligheid zyn uitgegaan. De arbeid aller Secten is maar om geveinstheid te bedryven, en by haar te behouden; men mag dan in Christus zyn of niet. Ook willen zy de Vrouwe in de woestyne niet met vrede laten. *Openb.* xii. v. 6. Israël, toen het uit Egypten trok, moest voor aan in de woestyne staan blyven, de Wet ontfangen en niet te haastig voort trekken; overweeg deeze verborgentheid. *

† De oorzaak van alle plaagen.

* Het geestelyk oordeel en onderscheid brengt daar door.

De Kinderen Israels, als zy uit Babel vertrokken, naamen zeer ernstig de beproevinge voor de hand, wilden met de Samaritanen niet bouwen, en onderzochten welke vreemden waaren, en niet uit Israël hun oorsprong hadden. Zy zonderden de vreemde vrouwen en kinderen van zich af, enz. uit een zorge en goddelyke vreeze; op dat zy de misdaden en onachtzaamheid hunner vaderen niet quaamen te vernieuwen, noch andermaal in de straffe en 't oordeel Gods mochten vallen: ziet hier van *Efra* en *Nehemia*. Wat doen echter de Babylonische Christenen, *Openb.* xiv. v. 15. 16. onder eenen afval, die zeer veel zwaarder is, als die in 't O. Testament was? Zy willen zich niet leeren schaamen, noch God vreezen, de vreemde plantingen, * kinderen en vrouwen, (Kerken en Gemeenten) niet laten vaaren, noch zich niet ernstig beproeven, gelyk het N. Testament inzonderheid komt te eisschen; als het welk een vernieuwinge na den geest en in der waarheid vorderd. Jerusaleem werd met lantaarnen gezocht; *Zeph.* i. v. 12. God wil kinderen des lichts hebben, doorzoek hier van de H. Schrift. Dat de Kerke, en alzo onze tyd, Babel is, leeft *Openb.* xiv. 15. 16.

* *Matth.* xv. Lees, van de vreemde planten der kinderen.

Paulus *1 Cor.* i. v. 14. * dankt God, dat hy weinig menschen gedoopt heeft, en zegt, dat God hem niet gezonden hadde om te doopen, maar om het Evangelium te verkondigen; en wel, volgens het bewys der kracht ende des geestes, waar in ook het Koninkryke Gods, 't welk de Apostelen verkondigden, bestond, en niet in uitwendige woorden: *1 Cor.* i. v. 18. *1y.* v. 20. Zoo uittermaaten voorzichtig en God-vreezende was Paulus, ook zelfs in dien tyd, die nochtans veel ryker van genaade was, als de onze is, naamelyk in de betooninge van den geest en de kracht der genaade. Hy besloot by zich, geene vreemden in het Huis Gods te brengen (het welk de verzaamelde Gemeente in den H. Geest was) maar wat in den geest besneeden en geheiligt was, wat zich zelve beproeven en onderscheiden, of geestelyke zaaken geestelyk oordeelen konde. Waar van hy in zyne Brieven dikwils gewag maakt, dewelke geschreeven zyn aan de gemeenschappen in den H. Geest, onder welke eenige traag geworden, eenige door den Satan bekroopen waaren, en ook anderzins de verborgentheid des Afvals zich vertoonde, inzonderheid meede ontrent den uitterlyken Doop en het Broodbreeken.

* Paulus was nochtans in zyn beroep niet minder, als de andere Apostelen; hy hadde eeven gelyke macht, in welke hy 'er ook zommige doopte.

† Hy hadde de zulke, die hy bestrafte, niet alzo in den beginne
ge-

gekent ; maar volgens een andere vertooninge aangenoomen. Vreesde nu Paulus voor den afval , als meede voor het misbruik , en 't inbreeken van het geheimnis der boosheid ; 't welk hy ook in den geest met Johannes klaarder als de andere Apostelen heeft gezien en daar voor gewaarschouwt : (gelyk hy ook zelve daar ontrent gewaarschouwt is geweest) wat behoorden wy dan te doen ? terwyl den Afval nu in de openbaaringe en zoo handtastelyk is , dat men den gruwel met de oogen , ooren en uitterlyke zinnen kan gewaar werden , als men maar de H. Schrift met een weinig aandacht leeft , en het eerste Christendom overweegt. Doch 't is voor een doof mans deur geklopt.

Weinige willen gewaarschouwt , een iegelyk wil een Christen zonder beproevinge zyn ; daar is geen onderscheidinge na de geestelyke gaave ; weshalven dusdanige verwarringen en verwoestingen ook daagelyks toeneemen. 't Is alles vol plaagen van het geestelyk Egypten , * alwaar een ieder met geweld maar ingaan en weinige uitgaan willen. Een ieder wil met'er haalt weeder rein en zuiver zyn ; 't is echter niet dan huichelarye , 't welk andere insgelyks tot huichelaaren maakt , en zulks is den Afval. Schaam u , gy dochter van Babel.

* De oorzaake aller plaagen is , dat men niet uitgaan wil , noch uitgaan wil laten , ziet *Exod. iii. tot xiv.*

Doch aan den Heere zyn de leevendige steenen in de verstroyinge bevoelen , die dezelve nochtans in hem , of in de verborgentheid verzaamt heeft , en ze ook in 't korte openbaaren wil , volgens een krachtige betooninge des geests der openbaaringe in hen , daar toe hy ook alreede eenen aanvang gemaakt heeft , en volgens de beproevinge eenen grond in zommige gelegd , naamelyk van den tempel , daar echter noch niemand onder de plaagen kan ingaan , voor al eer zy geeindigt zyn. *Openb. xv. v. 8.* Het zyn steenen des Tempels , echter voor ons noch niet te zaamen gedraagen , dat men daar zoude kunnen ingaan , of dat ze een huis zouden vertoonen enz. De Tempel van de Arke der getuigenisse , die in den Heemel reeds geopent is , * zyn de geloovige , in dewelke het getuigenisse Jesu , naamelyk de geest der openbaaringe , zich vertoont : doch zy moeten onder de plaagen geduld hebben , de bouw staat stil en werd verhindert , gelyk by de figuur des Tempels , die ten tweedenmaal opgebouwt wierd , (als in een voorbeeld) te zien is ; alwaar de Jooden , die in den beginne uit Babel waaren uitgegaan , met de timmeringe niet konden voort koomen , echter ook niet weeder te rugge na Babel keerden , noch dezelve lichtvaardig steeken lieten : En gelykerwys de Satan aldaar allerehande quaad of beletzelen daar tusschen wierp , in de huichelaaren ; alzo ook noch heedensdaags , nu de huichelarye de overhand wil hebben , waar van booven gesproken is. Maar wy moogen wel toe zien , dat wy niet strafwaardig werden , gelyk zommige van die geene , die hun eigen huis bouden , zich niets lieten ontbreken , die zonder bekommeringe of onachtzaam waaren , schoon het Huis Gods noch woest lag , en alzo hunne hand zinken lieten tot traagheid ; waar van in de Propheeten , byzonderlyk *Haggai i.* geschreeven staat.

* Wanneer wy met Christus in het heemelsche weezen verandert zyn , als dan hebben wy een opene deure , zyn in den Heemel , en zyn de Arken , ook de Tempelen , en in ons is het getuigenisse des H. Geests (die de waarheid teegens de leugen betuigt) als in den Tempel des H. Geests , die een geest der openbaaringe is. Wy moeten ons zelve opbouwen tot een geestelyk Huis , tot eenen Tempel in den Heere , † namelyk door ons te oef-

oeffenen in de geestelyke gaaven, of de gaaven die van booven afdaalen, *1 Tim. iv. 2 Tim. i.* en ons alzoo schikken en tot leevendige steenen bereiden, tot een heilig Priesterdom, om geestelyke offerhanden te offeren. *Pf. cii. 1 Petr. ii.* Voorts zal de een den anderen behulpzaam zyn met zyne gaave, op dat die daagelyksche offerhande, daar Petrus van spreekt, weder opgerecht werde, die lang onder de huichelaaren heeft achter de bank geleege. *Dan. xi. v. 12.* Nu de Heere wil dan nochmals zyne hand uitstrekken, gelyk hy in de Propheeten beloofd heeft, en de figuren (of voorbeelden) aanwyzende. Zyne hand nu is het bewys en het medebewys zynner kracht ende zynner Geestes.

† De verborgenheid der geheimenisse. *1 Petr. ii.*

O Heere Jesus Christus, betoon u ter rechterhand Gods, alwaar gy de wezendlyke Tempel van alle de schatten der Godheid zyt, en bewys u alhier in de uwe, als in de leedemaaten des Tempels, * des ligchaams uwer Gemeente; als dan zal het Jeruzalem te voorschyn koomen, de volkeren zullen toelopen, en de weereld zal erkennen, dat gy Heere en God alles in allen bent: Amen, Hallelujah!

* De Leedemaaten alhier verschynen niet altoos, als een ligchaam der Gemeente.

De Heere zy myn vrede ende gerechtigheid, hy laate my in hem overwinnen, door een standvastig geloove, en door alle de plaagen en oordeelen moedig doordringen. Amen.

Einde van de Swenkfeldische zaaken.

§. XXV.

*Karelstads Lof, hem van Bucerus en Capito
gegeven.*

HOe veel de Gereformeerden in den eersten aanvang van Karelstad gehouden hebben, is, behalven de oirkonden, die men in de Historie vind, ook uit de volgende Brieven af te neemen, die *Hottingerus* uit de eigenhandige schriften van *Bucerus* en *Capito* (die toenmaals binnen Straatsburg Leraars waaren) heeft aangetrokken. *Tom. VIII. Hist. Eccl. P. IV. c. 5. p. 252. seqq.* Alzoo by ons geen hoope is, om dezen onzen broeder (Karelstad) te bezorgen, zoo hebben wy goed gevonden, om hem aan u te zenden, als die een overvloediger oogst bekoomen hebt: „Derhalven bidden wy u, dat gy hem u laat aanbevoelen zyn, als eenen die niet „alleen door 't Kruis wel beproeft is; maar wiens leeden en zeeden „wy ook naauwkeurig onderzocht hebben, dat wy u onbeschroomt „durven verzeekeren, dat gy Christi eere uittermaaten zult bevorderen, wanneer gy hem tot een Kerkelyke bedieninge komt te „helpen. Hy is voor dezen wel een weinig trots en hoogmoedig „geweest, doordien hy met den allerfiersten Luther om en aantafel ging, en ook zyne andere zaaken hem wel gelukten; het welk „dien bescheidenen mensche lichtelyk wat hoogmoedig konde maaken. Thans is hy door de langduurige vervolgingen en het verdraagen van allerhande zwaare bejeegeningen zoo gedwee en tam

„geworden; als meede de allerchristelykfte gevoelens toegedaan;
 „dat wy zeekerlyk weten, dat gy u over hem zult verwonderen
 „moeten. Gy behoeft ook niet bevreesd te zyn, dat hy vreem-
 „de leeringen heeft; want hy stemt met ons in alles over een,
 „en leert eeven het zelve als wy, ook van den Dóóp. Dat hy
 „van Zurig is weg gereist; zonder u aan te spreken; schoon hy
 „zich eenige jaaren aldaar hadde opgehouden; daar van zal hy u
 „eene zoodaanige reede zeggen, uit welke gy genoegzaam zult
 „zien kunnen, dat het niet uit eenigen afkeer van u geschied is;
 „noch ook, om dat hy het met een zekere partye, die toen ter
 „tyd zich poogde aan 't licht te geeven, quam te houden. Nu twyffe-
 „len wy niet, of hy zal niet weinig toegeneegenheid by u ontmoe-
 „ten; vermits hy den Beschermcr van het nu nieuwlyks weeder op
 „gegaane Euangelium niet alléen getrouwelyk bystaat, maar ook
 „voornaamelyk (schoon niet met zoo grooté bedachtzaamheid als
 „moed,) den grondslag van alle bygeloovige, naamelyk de dwaalin-
 „ge ontrent het Avondmaal, heeft beginnen te bestryden: En alléen
 „hierom heeft hy tot dus verre zoodaanige dingen, en wel van
 „zyne broederen, (et welk hem het meest smerte) moeten lyden,
 „dat ze niet genoegzaam met woorden kunnen uitgedrukt werden.
 „Gewisselyk, indien wy iemand vriendelyk en met liefde, om Chri-
 „sti wille, behooren op te neemen, zoo zyn wy het aan hem schul-
 „dig, voornaamelyk te deezer tyd, en om dat hy van zoo een stand-
 „vastige en ongeveinsde godvruchtigheid is, door zoo veel kruis en
 „ellende is gebleef, om Christi wille by na overal verjaagt, en die
 „ook van die geene zoo heevig vervolgt en gehaat werd, die an-
 „derzins den naam hebben, als of zy zich het meest om Christus
 „bemoeiden. Doch hier van hebben wy u al meer als te veel gesproo-
 „ken; vermits gy immers de allerminste dienstknechten des Christe-
 „lyken heirleegers, ik zwyge eenen zoodaanigen, met ongemeene min-
 „zaamheid opneemt en behulpzaam zyt. Van het onzinnig woe-
 „den der Lutheraanen is het onnoodig u iets te schryven, vermits
 „het de gedachten van alle menschen te booven gaat; het zal van
 „zich zelve in duigen vallen.

„Die op Luthers goedvinden verjaagde Karelstad, alzo hy tot
 „dus verre de waarheid ontrent het Avondmaal roegedaan is, heeft
 „ons zeer wel gevallen, als hy zich eenige daagen by ons op hielt.
 „Het schynt, als of hy van een strenge natuur en inbofst is, echter
 „van een goed gemoed, het welk meer op de slichtinge als op de
 „Secten ziet. Ziet, zoo veel kan het lieve kruis te weeg brengen;
 „als door het welke hy in zyn geloove zeer versterkt is. Alhier is
 „geen hoop, om voor hem een bedieninge te bekoomen, dewyl wy
 „tegenwoordig schier maar eerst eene stad in hebben; want het
 „overige gebied, het welk echter zeer klein is, hebben wy alreeds
 „verzien. Nu is het zwaar een huisgezin te onderhouden, wanneer
 „de Huisvader geene middelen heeft, om voedzel en allerhande
 „noodzakelykheeden te verschaffen. Niets zoude men verders aan
 „hem kunnen wenschen, als den aart en de zeeden van onze Va-
 „derland; welke hy zich bevllytigen moet om aan te neemen. In-
 „dien hy op de een of andere Hofsteede konde verzorgt werden,
 „zoo zoude hy aldaar fraay leeven kunnen. Hy is met weinig en een
 „kleintje vergenoegt. Wy hebben grootelyks meedelyden met den

„mensch, alleen wegens de onrechtvaardigheid der Lutheraanen,
„die hem van schrikkelyke ondeugden berichten; na dien zy alle
„menschelyke liefde, ik zwyge het geloove, waar op zy nochtans
„het meeste roem-stoffen, uit hunne herte zetten: Doch zy zoeken
„niets minder te bekoomen als het geloove; of dit moest een
„geloove heeten, wanneer men de onnoozele met boosaardige
„trecken komt te beleedigen. Ik weet, wat zy van u zonder
„schaamte gaan zeggen, en wat voor schandelyke dingen *Luther* van
„ons en *Oecolampadius* aan onzen Raad geschreeven heeft, dewelke
„hy ook opentlyk tot Marborg van my met alle verzeekeringe be-
„tuigt heeft. Dit diend my tot een bewys; weshalven ik my door hunne
„beschuldigingen geenzins laate beweegen.

E I N D E.

R E-

R E G I S T E R

Van alle de merkwaardige Naamen en zaaken van de XVI. Eeuwe

Het Eerste getal beteekend het Capittel, en het tweede den Paragraaph.

A.

Abfolutie van leeken gesproken, 12. 15.
verleend zonder beproevinge 16.
Abbyssinische religie 33. 7.
Academien, ziet ook *Universiteyten*
op nieuw gestigt inde XV^{de} Eeuw 10. 11.
van Luther verworpen §. 12.
ten uitersten bedorven *ibid.*
zonder tugt en vromigheid *ibid.* §. 13.
haar oudelessen 10. 17.
haar regiment §. 18.
of zy nodig en nut zyn, 22.
6. c. 29. II. c. 24. 12.
c. 33. 10.
haar God-geleerdheid, 9.
7. 11.
haar antwoord 12. 33.
Accidens of de erfzonde is *ziet* *Erfzonde*.
Adel *ziet* *Edellieden*
Adjaphoristen welke die zyn, 21. 17.
stryd derzelve c. 26. 7.
hun leering 8.
Heevigheid en Twistgierigheid §. 9.
godloosheid en argernis §. 10. 11.
Adjuti, zyn afval
Advocaaten haar godloosheid, 16. 20.
Aegidius Viterbiensis 5. 2.
Emulatie der Predikers 8. 13.
Epinus zyn stryd, 30. 15.
Esopus zyn fabelen, in de scholen geleerd, 10. 9.
Africa, wat voor Christenen daar in, 33. 17.
Afval van de waarheid 8. 37.
Afgezonderde onder de Wederdoopers, 21. 37.
Afgoderyc en, *ziet* *Reliquien beelden*,
Afstaat hoe en van wie eerst begonnen, 1. 12.
van Tezel verkogt, 5. 8.
Agricola, zyn leeven, 25. 1. *ziet* *Antinomi*.
Rud. Agricola oordeel over de Lutheranen, 22. 26.
H. C. Agrippa, zyn leevens loop en oordeel II. Deel.

over de geleerdheid, 22. 20.
van Luther, de Geestelykheid en Keters, §. 21.
vervolging van den zelve en beschuldiging, §. 22.
van de ketter-maakinge en School-Theologie, *ibid.*
Alba, den Hertog en zyn wreedheid, 8. 17.
Albertus, zyn gezangen, II. 34.
Albertus, de Markgraaf, zyn Tyrannye, 4. 14.
dood, §. 15.
Aartsbischops onthaal van Luther, 5. 28.
vervolging tegen de Lutheraanen, 20.
Allerheyligste een tytel van de Luterfche Predikers, 15. 6.
Algemeene Zaaligheid *ziet* *Zaaligheid*,
Almenakken stryd waar uit ontstaan, 26. 12.
Altare werden gebouwd, 12. 8.
Altenburgfche Reformatie, 7. 4.
zamenfpraak, 17. 19.
deelen van Luther, 5. 3.
Amerbachius zyn afval, 8. 39.
stryd met de Lutheraanen, 30. 10.
America hoe het Christelyk geworden is, 33. 18.
Ampten door gierigheid verlooren, 16. 2.
Amsdorfs historie. 7. 6.
Heevigheid, 3. 11.
stryd teegen Lutherschriften, 5. 32.
zyn leeringe van de goede werken, c. 9. 12.
onverftand en dwaalinge, §. 13.
ftoudheid en onftult, §. 13. en 14.
Joh. Andrea zyn zin en gedrag, 9. 10. c. 12. 18. c. 18. 19.
handeling by de Form. Conc. 18. 8.
Historie, leeven en lof, *ibid.* §. 19.
heevigheid, hovaardy en wel-luft, c. 18. 18. 19. 20. en 21.
stryd met zyn vrienden, *ibid.* §. 20.
geschenken wegens De Form. Conc. §. 22.
affcheid uit Saxen, §. 22. 25.
verdediging van het woekeren, c. 30. 17.
Anhaltfche Reformatie, 7. 9.

*

An-

R E G I S T E R.

Annas Burgius, 8. 28.
Annenbergse Reformatie, 7. 2. en 4.
 schoole, 10. 3.
 kerke, 5. 4. en 7.
Aanzien der perfoonen *ziet* perzoon,
Antichriſt wie het is, 13. 4. c. 14. 4.
Antididagma in't Keulſche, 8. 21.
Animomi waar uit die ontſtaan zyn, 25. 1.
 en 2.
 hunne leeringen, §. 3.
 Toeſtemminge van andere, §. 4.
 teegenſpraak en voorwerp, §. 5.
 en 6.
 ontſchuldiging en na-yyer, §. 6.
 proces tegen haar en Herroepinge,
 §. 7.
 in Engeland,
Antwerpſe Reformatie, 7. 19.
 oproer, 8. 10.
Apocrypha, 21. 13.
Apologie der Augsbuurgſe Confessie, 18. 12.
 en 15.
 of'er dwaalingen in zyn, 9.
Apoſtel,
 Reformateurs werden alzo ge-
 naamd, 5. 11. en 22.
 Lutherus zelve, *ibid.*
Apoſtolici onder de Weederdoopers, 21. 7.
 en 37.
Aquila, 4. 8.
Argula Grumbachin en haar geleertheit, 5. 1x.
 c. 5. 18.
Arianismus *ziet* Sociniaanen,
 de Gereformeerden daar meede
 beſchuldigt, 20.
Ariſtotelis Philoſophie van Melanchton inge-
 vcerd, 9. 4. en 9. c. 10. 18. en 19.
 van Luther verworpen *ibid.*
ziet Philoſophie,
Ariſtotelis logica, 9. 19.
 Ethica, §. 20.
Armeniers een ſecte onder de Grieken, 33. 14.
Arnſtadſch Convent, 3. 9.
Articuli Viſitatorii, 32. 26.
Atheismus onder de Lutheraanen, 13. 7. c. 16. 3.
Augsbuurgſe Reformatie, 7. 14.
 Ryksdag, 18. 11.
 oproer over D. Mylius, 26. 15.
 Confessie of ze dwaald, §. 9.
 derzelve Hiſtorie en lof,
 §. 11. 12.
 verandering, §.
 13. 14.
 verſtand na de
 letter, §. 14.
Augustus Keurvorſt,
 Coadjutor tot Merſeburg, 4. 3.
 neemt Gothain, §. 16.
 toelſtand van zyn regeeringe,
 32. 8.
 voerd het Concordie-boek in,
 c. 18. 22.
Aurifaber, 5. 31.

Avondmaal,
 zonder dwang gelaaten, 12. 4.
 den kinderen gegeven, *ibid.*
 onder de gelovigen afzonderlyk
 gehouden, *ibid.*
 deſſelfs miſbruik, 12. 5.
 gierigheid der predikers daar by
 en toelatinge der boozen, *ibid.*
 onthouding van het zelve, 12. 6.
 en c. 19. 19. c. 20. 13.
 Paapſche gebruiker daar by, §. 8.
 afgodery daar meede begaan,
 12. 8.
 oogwit deſſelfs, 12. 19.
 ſtryd met de Lutherſe en Gerefor-
 meerde daar over, 12. 7.
 en 8. c. 17. 13.
 begin des ſtryds, 21. 6.
 voortgang, §. 9, 10, 11.
 ſtryd met de Crypto-Calviniſten,
 32. 3. en 4.

B.

Baadense Reformatie, 7. 16. zamenſpraak-
 ken, 17. 8. en 12.
Babel of het onder de Proteſtanten is, 31. 16.
 onder de Lutheraanen, 13. 4.
 en 11.
Baccalaurei werden gemaakt, 10. 15.
Baselſche Reformatie, 7. 18.
Batenbuurgſche Weederdooper, 21. 31.
Beatus Rhenanus *ziet* Rhen.
Joh. Beatus zyn ſtryd, 30. 14.
Beelden afgeſchaft, 11. 21.
 van Karllſtad, 19. 20.
 van de Papiſten tot bedrog ge-
 maakt, 11. 22.
 zeltzaam onder de Lutheraanen,
ibid.
 ſchaade door dezelve ontſtaan,
 22. 5.
Begraveniſſen werden verkogt, 14. 13.
Bekeering der menſchen, 17. 23.
Bergſche Convent weegen de Form. Conc.
 18. 17.
Berlynsche Reformatie, 7. 18.
 zamenſpraak, c. 17. 9.
Beroep door de beſchermeeren, 14. 7.
 of het tot de regten der gemeente
 behoord, §. 8, 9.
Befolding der Predikers, 14. 14. en 15. *ziet*
 Geeltelykheid.
Betering der Kerke *ziet* Reformatie
Bethulia in Saxen, 4. 9.
Beza zyn ongeſtuymigheid, 31. 31.
 hevigheid, §. 32.
Biddende onder de Weederdoopers, 21. 10.
 en 37.
Bidden *ziet* gebed;
Biegt van Carellſtadt verworpen, 19. 21.
 of die de zonden wegneemd, 8. 10.
 aan

R E G I S T E R

aan Christus alleen te doen, 12. 14.
Biegt en buyk dienaars, 22. 5.
 penning een gruwel, c. 12. 11.
Bierfchenken der Predikers, 14. 11.
Biffchoppen, hun recht de Vorften toegeëigent,
 12. 31. c. 16. 15.
Biverus, 1. 6.
Blandrata een Sociniaan, 33. 16. en 17.
Bloedbruyloft tot Parys, 8. 29.
Bodenstein ziet,
Bodenstein, (Adam) 19. 18. c. 22. 8.
Boetius zyn ftryd, 6. 47.
Boeken werden misbruykt, 9. 15.
Bock handelaars gierigheid, 9. 16.
Boerenkryg 2. 4. &c. §. 8. &c. deffelfs ellendig
 einde, 13. en 14.
Boete, hoe die onder de Lutheraanen gedreven
 werd, 9. 2. c. 14. 29. c. 20. 15.
 ziet *biegten* Lutheraanen.
Boheemsche broeders van Luther geloofd, 5. 20.
 c. 31. 2.
 met hun vereenigd, *ibid.* §. 3.
 vreedzaam en onzydig, §. 4.
 in Boheemen geduld, 17. c. 8. 13.
 in Pruyffen, c. 7. 10.
 Kerken tugt, 12. 11.
 gezangen, c. 11. 33. c. 31. 4.
 vervolgingen, c. 8. 13. c. 31. 2.
 vereeniging met de Gereformeer-
 den, 7. 17. c. 31. 4.
Borhaus een Wederdooper, 21. 1.
 yverd met onverftand, 22. 32.
Borromaeus Cardinaal, 17. 7.
Brabandsche Reformatie, 7. 19.
Brandenburg van het Pauldom gereformeerd,
 7. 9.
Breemsche Reformatie, 6. 14. c. 7. 12.
Bremius, zyn leeyen, 15. 10. b.
Breftausche Reformatie, 7. 9.
 fchoole, 10. 4.
Breviarium Romanum, van wie gekomen,
 1. 16.
Briegfche fchoole, 10. 4.
Bruck Cancelier in Gotha, 4. 17.
Broeders in Boheemen *ziet* Boheemsche Broe-
 ders,
Bruiloften dertel gehouden, 14. 26.
Bruffelfche vervolging, 8. 19.
Bucerus, zyn verrigting tot Keulen, 8. 21.
 pooging, teegens de eenigheid,
 31. 31.
 yver teegen *Servetus*, 33. 6.
 lichaam werd opgegraaven, 8.
 31.
Bugenhagens onbellandigheid en valfche inzig-
 ten, 4. 8.
 verrigtinge by de Gereformeer-
 den, 7. 9.
 Apostel ampt, 5. 22.
Burrhi, 22. 8.
Rybel van Luther verduifcht, 9. 14.
 van de Lutheraanen wederom
 veracht, §. 9. c. 14. 24.

op Academien wederom verbee-
 teld, 10. 17. c. 14. 33.
 na zyn begrip uitgeleid, 9. 7. en 10.
 van de letter of uitterlyk woord,
 21. 12.
Byeren of het Gereformeerd is geworden, 7. 16.
 vervolging daar in, 18. 8.

C.

Caesar Borgias, 1. 12.
Cajetanus zyn handeling met Luther, 5. 13.
Calvinus gewheetens dwang, 18. 9.
 ftryd met *Westphalus*, 31. 7.
 hevigheid, 22. 32. c. 31. 31.
 en 32.
 bedryven teegen *Servetus*, c. 33.
 4. en 7.
Camerarius, zyn historie, 7. 2.
Canonike boeken *ziet* *Apocrypha*.
 Symbolifche genaamd, 18. 3.
Capitonis lof, 9. 13.
Capucinen haar oorfprong, 33. 6.
Cardinaals van Lotheringen Tyrannye, 8. 28.
Cardanus, zyn leeven en leere, 22. 37.
Carlstads leere van de Wet Mofis, 12. 36.
 disputatie tot Leypzig, c. 17. 3.
 levensloop, 19. 9.
 vriendschap met Luther, lof.
 fchriften en Proeven daar van,
 als ook zyn lafteraars, 10.
 diepzinnigheid, armoede, ge-
 duld en bekeneniffe, 10.
 ftryd, Confifcatie van zyn ge-
 fchriften en hevigheid van Lu-
 ther teegens hem, 11.
 na-yver en verantwoording, 12.
 hevige ftryd, 13.
 vertrek van Wittenberg, 14.
 disputatie met Luther, *ibid.*
 verjaging en vertrek na Switfer-
 land, 15.
 ballingschap en zyn verzoening
 met Luther, wederomkomt
 in Saxon, 15.
 vlugt, quade name, en be-
 fchuldigingen, 16.
 opgeleyde oproer en getuygenif-
 fen daar teegen en zyn voor-
 naamfte leere, 18.
 van de H. fchriften het licht des
 H. Geefts, 18.
 van het Avondmaal, 19.
 van den Doop, beelden en mid-
 deldingen, 20.
 van de Wet en de Academifche
 eer-trappen, 21.
 zyn Eenzaam land leeven, 22.
Carolus V. zyn Regeering, 1. 3.
 afdanking en lof, *ibid.*
 deugden en gedrag teegen de
 Geestelykheid, 4. 5.

R E G I S T E R.

- Carolus V.* fouten, 5.
 eenzaam leeven en dood, 6.
 Schmalkaldische Oorlog, c. 3.
 vlugt voor Keurvorst Mauritius,
 c. 4. 11.
 vervolging teegen de Protestan-
 ten, c. 8. 15.
- Carolus IX.* Koning van Vrankryk, 18. 28.
- Carpentarius* een Martelaar, 8. 18.
- Cassander*, zyn Historie, 33. 5.
- Castellio*, zyn leeven, getuigenis en vervolgin-
 ge, 22. 31.
 Bybel, 32.
- Catechismus*, Lutheri, II. I. c. 18. 15.
 gebruik en fouten, 2.
 veragting, 3.
 gewoonte, c. 11. 2.
- Catecheten* op Academien, c. 16. 10. 17.
- Catechesis* der Wittenbergers, c. 32. 4. 5.
- Cathari* Weederdoopers, 21. 10. 38.
- Catheder* Lutheri, 15. 6.
- Ceremonien* vry, 20. 17.
- Ceulſche* oproer, 2. 8.
 vervolging en Reformatie, c.
 8. 21.
- Chemnitzius* zyn ſtryd met D. Andreæ, 18. 20.
 voorgegevene rykdom; 14. 16.
- China* *ziet* Sina.
- Chriſtus* overalwezentheid, 31. 12.
 algemeen ligt *ziet* Zaaligheid
item lyden,
- Christianus II.* Koning van Denemarkens vi-
 fioen, 33. 5.
- Christianus I.* Keurvorst van Saxen zyn historie,
 32. 19. en 20.
 zyn religie en beveelen, §. 21. 22.
 dood, 25.
- D. Chytræi* opregtigheit en aanvegingen, 1. 9.
 en 10.
- Claus* Narrens Propheetie, 23. 6.
- Clemens* de VII. Paus, 1. 19.
- Cnoppius*, zyn gezangen, 11. 34.
- Cochleus*, 5. 28.
- Cæleſtinus*, zyn dwaalingen, 9. 17.
- Collegia* op de Univerſityten, 10. 17.
- Collette* of gebeden, II. 29.
- Colloquia* of die nuttelyk zyn, 17. 7.
 met de Papiſten, 17. 8.
 met de Protestanten, 13.
 met de Weederdoopers, 15.
 met de Lutheraanen, 18.
- Commentarii* *ziet* uitlegging of Bybel.
- Communie* *ziet* Avondmaal.
- Complutenſis* Academia, 10. 11.
- Concilie*, derzelve magt, 12. 33.
 ſchade, 17. 1.
 historie der Concilien, 17.
 werden verlangt en afgekeurd,
 18. 26.
- Concordie* boek *ziet* Formula Conc.
- Confiscatie* *ziet* Ketter.
- Confessie* door 4. ſteeden, 31. 37. 39.
- Copulatie* of die nodig is, 14. 14. c. 21. 20.
- Conſiſtorie*, waar die uit ontſtaan, 12. 31.
 en 32.
 derzelve geweld en regten, 33.
 in Egt zaaken, 36.
 gerechtigheit, 37.
 of zy de geheele gemeente verbeel-
 den? 39.
- Contributie* *ziet* Tribut.
- Conſtantinopolifche* Biſſchops ſtryd met de Pau-
 ſen *ziet* Paus.
- Conventiculen* der geloovigen, 11. 13. en 14.
- Corbachſe* ſchoole, 10. 4.
- Corpus. Juris* *ziet* Jus.
- Corpus* doctrinæ *ziet* Melanchthon.
- Corpus* Julium, 18. 34.
- Corvinus* teegens Aarend, 8. 10.
- Coſtnis* Gereformeerd, 7. 15.
- Cracovius*, zyne bedryven en dood, 32. 12.
- Cramwerd* Gereformeerd, 7. 17.
- Crammerus*, zyn leeven, 8. 31.
- P. Crellii* Synergifinus, 28. 7.
- N. Crellius*, zyn gevangenis, 32. 25. en 29.
 val, 32.
 aanklage, Proces en Proteſtatie,
 31. 32.
 executie en deffels omſtandig-
 heid, 33.
- Crypto* Calviniſten.
 derzelve historie in Saxen onder
 Auguſtus, 32.
 tot Wittenberg, 2.
 tot Leypzig, 7.
 Inquiſitie en Proceduren teegen
 haar, 7. 18.
 onder Christianus, 1. 19.
 oproer daar over, 23. en 27.
 haar bedryven teegen andere, 24.
 derzelve weder onderdrukkin-
 ge, 25.
- Curionis* lof en onzydigheit, 22. 27.

D.

- D. Amoniaci*, 21. 15.
- Dank* feest der Lutheraanen, 11. 28.
- Danzen* werd gepreezen en beweerd, 14. 25.
 verworpen, 24.
 openbaar ingevoerd, 16. 10.
 op heylige dagen gedaan, c. 11.
 24.
- Darmſtadſche* Reformatie, 7. 8.
- David* Joris.
 zyn levensloop, 21. 44. en 45.
 lof van zyne vyanden, 46.
 dood en ſtryd met zyn ſchoon-
 zoon, Aanklagen en Proces-
 ſen teegen hem, 47.
 ſtellinge, oordeel en Executie tee-
 gens zyn lichaam, 48.
 doen hem ongelijk daar in, 49.
 ſchriften en aangeklaagde dui-
 ſterheit daar in, 50.

R E G I S T E R.

David's brief aan Lutherus, *ibid.*
 leer en onderzoekinge derzelven, 51.
 eige verantwoordinge, 52.
Declaratie van de Form. Conc. 18. 17.
Dedicatie uit gierigheid geschied, 9. 17.
Delft Gereformeerd, 7. 19.
Joh. Denk een Wederdooper, 21. 15.
Deenemarken werd Gereformeerd, 7. 20.
 voerd den Oorlog, 4. 18.
 verwerpt de Form. Conc. 18. 35.
 jaagd de Gereformeerden uit zyn land, 31. 18.
Deorelisti wie geweelt? 21. 37.
Depositie op de Univerfiteyten, 10. 15.
Doope der kinderen met gierigheid en zwelgery verbonden, 12. 1. c. 14. 21.
 van de Predikers herkogt, c. 14. 14.
 voor onverschillend gehouden, 3.
 voor ontoelatic en onrecht, 20. 14. c. 21. 16.
 innerlyke de waare, 20. 14.
Dronkenheid ziet drinken.
Diarius zyn ombrenginge, 8. 36.
Didymus, 5. 7.
Dispensatie der Confistorien, 12. 37.
Disputeerzugt onder de Theologanten, 9. 11. c. 17. 19.
Doctoor's tytel wanneer opgekomen, 9. 3.
 van Luther verworpen, 10. 15.
 van anderen quaad gekeurd, c. 19. 21. c. 22. 23.
Dom-heeren tot Wittenberg, 7. 2.
 hun latyns zingen, 11. 31.
Drinken overmatig, werd opentlyk toegelaaten, 16. 9.
 op bruyloften gedaan, 11. 24. 26.
 der duitfche Luyterfe Poeten, 16. 9.
 van groote Heeren, 16. 19.
Drukberyen worden misbruykt, 9. 16.
Duelle van de Studenten, 10. 14.
Durlachfe fchoole, 10. 4.

E.

E*berus* zyne gezangen, 11. 34.
 Synergismus, 28. 7.
 fchrift van 't Avondmaal, 3. 23.
Eccius, zyne bedryven, 8. 2.
 difpuut met Luther, 17. 3.
Ecclefiareprazentativa, wat het is, 12. 39.
Edellieden handelen de Kerken quaalyk, 14. 7. en 17.
 leeven godloos, 16. 20.
Eed werd lichtzinnig weggenomen, 4. 6.
 in Religie zaaken afgevorderd, c. 9. 8. c. 18. 6. en 7. c. 22. 10.
 van deregenten gedaan, 18. 7.
 van nieuwe Doctooren en Magifters, *ibid.* en 19. 21.

by intreding van ampten c. 18. 8.
 op de Form. Conc. getrokken *ibid.*
 by de Gereformeerde gevorderd, 9.
 voor ontoelatic gehouden, onder de Chriftenen, 21. 22.
Egtenftaat tot een dekzel aller fchanden misbruykt, 14. 25.
 nogtans voor heylig gepreezen, 26.
 Luthers zyn eerfte gevoelen daar van, *ibid.*
Egtzaaken, voor welk regt zy behooren, 12. 36. en 38.
Egulooze-ftaat werd t'eenemaal verworpen, 14. 26.
Eifen-menger ziet Siderocrates.
Eifelibifze itrydigheeden, 30. 9.
 deelen van Luther, 5. 31.
Elbingze fchoole, 10. 3.
Elenchus teegen de kettters verworpen, 41. en 3.
Elias, met Luther vergeleeken, 5. 23.
Elifabet Koningin van Engeland Gereformeerd, 9. 5.
Elsas Gereformeerd, 7. 15.
 daar om benaut, c. 8. 19.
Embdens zaamenfpraak, 7. 6.
Emmendings zaamenfpraak, *ibid.* §. 12.
Emferus teegen Luther, 8. 2.
Engel hoe het Luther is, 5. 23.
Engeland werd Gereformeerd, 7. 21.
 maar zeer ellendig, c. 31. 36.
 onruft weegens der religie, 8. 30. c. 31. 28.
 fcheuring daar in, c. 9. 6.
Enthufiasmus wat het is, 19. 2.
 onder de regtgeloovigen, 5. 6.
 Wederdoopers, 21. 12. en 13.
Eobanus Heflus gulzigheid in't drinken, 14. 21.
Erafmus zyn arbejd by de Reformatie, 5. 10.
 Erinnerung aan Luther, 5. 27.
 oordeel van het Luthers geloof, 16. 4.
 ftryd met Luther over de vrye wil, 22. 30.
 getuigenis teegen de Geestelykheid van Luther, 29.
 bezogte vereeniging der Partyen, 33. 4.
 befchuldiging van het Arianismus, Syncretismus, &c. *ibid.* §. 1. c. 22. 29.
 ontfchuldiging, 31.
Erfzonden, ftryd daar over, 29. 5. &c. ziet Flacius.
Erffortfche oproer, 2. 8.
Erich Koning van Sweeden, 4. 19.
Evangelift, Luther wierd zoogenaamd, 5. 22.
Evangelie van veel Lutheraanen verkeerd, 9. 2. c. 13. 2. 4. 7. en 12.
 fchielyk onder haar verlooren, 13. 5. 8.

**

Evangelie

R E G I S T E R.

Evangelie valschelyk geroemt, 16. 4. 5.
 c. 20. 9. of het een boet Predi-
 katie is, 9. 2. c. 25. 3.
Excommunicanten onder de Wederdoopers,
 21. 37.
Exegetica Theologia, 9. 4. *ziet* uitlegginge.
Exegesis der Wittenbergers, 2. 6.
Exempel van quaade Predikers, 15. 13. en 14.
ziet Geeltelykheid.
Exorcismus werd afgeschafft, 32. 22.
 een oorzaak van veel onrust, 24.
Exules Christi welke het zyn, 8. 10.

F.

F *Abelen* van Esopus, 10. 9.
 in Predikatiën gebruykt, 11. 6.
Faber Luthersteegen streever, 8. 3.
Georg. Fabritius, 9. 14.
Fagius, zyn begraavenis, 8. 3.
Familisten, 21. 36.
Fanatici zyn de school Theologanten, 9. 10.
 onder de Protestanten, 19. 4.
 alle natuurlyke menschen, 4.
Fanaticismus wat het is, *ibid.* §. 3.
Ferdinandus den I. hoe hy geregeerd heeft,
 1. 7.
 wat hy van weegen de religie ge-
 daan heeft, 8.
 zyn schryven aan Luther, *ibid.*
 c. 8. 13.
Feesst-dagen slegt gevierd, 11. 23.
Flacius, zyn leeven, 29. 1. en 2.
 lof en verdiensten, 29. 3.
 na-yper en heevigheid, 2. 3.
 en 4.
 verblyft tot Maagdenburg, c. 4. 9.
 bekentenisse van het verval van
 Luther, 9. 7.
 begin des stryds van de Erfzon-
 den, 29. 5.
 verklaringe en ontschuldige
 daarin, 6. en 7.
 uit de toestemminge van ande-
 re, 8. &c.
 zyn onthaal en vervolginge, 11.
 12. en 14.
 ballingschap, 12. 17. en 18.
 stryd teegen Melanchthon, 26.
 27. c. 29. 7.
 desselfs Philosophie, 11.
 beschuldiging teegen hem, 13.
 en 14.
 laster en by-naamen, 15. en 16.
 vinnige verdoemenisse en dood,
 17.
Flaciaanen werden onderdrukt en verjaagd, 17.
 19. c. 29. 12. en 18.
 hun aanwas en naamen, 18.
 en 20.
Fladenkryg, 4. 5.
Flek, zyn voorzegginge, 23. 2.

Formula Concordia,
 derzelve oorzaaken, 18. 16.
 Eerste optel en revisie te Bergen,
 verandering en oneenigheid
 der uitvinders, 17.
 publicatie, en schryvers, 18.
 en 30.
 in den naam der Vorsten, 22.
 Synodus daar over, 26.
 verworpen tot Wittenberg, en
 Maagdenburg, 27.
 in het Bronzwykze, 17. 20.
 en 34.
 in Hessen, 18. 33.
 in Holstyen, 18. 34.
 in Deenemarken Straatsburg,
 Frankfort, Nurnberg, An-
 halten Baaden, 35.
 in de Paltz, Holland en Switzer-
 land, 36.
 met Eeden bezwooren, 8. 25.
 straffen der geener, die weyger-
 dent'onderteekenen, 27.
 Apologie derzelve, 36.
 Jubel feest daar over, 17. en 36.
Franciscus I. Edict. 8. 26.
Frankendaals zaamspraak, 17. 15.
Seb. Frankens religie en bekentenisse, 21. 40.
 en 41.
 verwerping van Luthers leere en
 schriften, 21. 42. en 43.
 meeninge van den Oorlog, 2. 2.
Mich. Frankens gezangen, c. 11. 34.
Joh. Frankens gezangen, *ibid.*
Frankfortse Convent, 3. 11.
 Reformatie, 7. 13.
 Protestatie teegen de Form.
 Concord. 18. 35.
 aanneming der Gereformeer-
 den, 31. 30.
Franckerse Universiteyt, 10. 11.
Frederik stryd, 39. 16.
Freibergsche Reformatie, 7. 3.
 schoole, 10. 3.
Frederik des 3. Keurvorsts, gedrag teegen Lu-
 ther, 5. 14.
 desselfs overig bedryv, 15.
 Koning van Deenemarken, 7. 21.
 Wilhelm Administrator van
 Keur-Saxen, 32. 25.
Fronsbergers Oordeel van den Oorlog, 15. 10.
Funcius handel en verregtinge, 15. 10.

G.

G *Abrielliten* wie zy geweest zyn, 21. 34.
S. Gallen Gereformeed, 7. 18.
Nic. Gallis zyn leeven, 29. 1.
Gasteryen werden verweerd, 14. 21.
Gebed om het na zekere Form te doen, 11. 29.
 gemeen of openbaar, 11. 29.
Geestelyke onder de Wederdoopers, 21. 3.

Gee-

R E G I S T E R.

Geestelyke of het de Predikers alleen zyn? *ziet*
Geestelykheid,
Geestelykheid (der Paapsche) Godloosheid en
meenigte, 5. 2.

Lift, onverstand, vreeze en on-
zeekerheid, 8. 4. 5.
vyandschap teegen de waar-
heid, §. 2.
kerken dienst, II. 3. 1.
van Luther scherp aangegree-
pen, 6. 12.
onder de Protestanten, *ibid.*
meenigte der boosen, 14. 1.
en 2. c. 14. 2. 3. c. 26. 10.
onordentelyk en quaad beroep,
§. 5. 9.
gierigheid, c. 15. 5. c. 14. 9.
10. tot 17. c. 18. 21.
oneerlyke handteeringe, 14. 11.
hoovaardye, 14. 4. c. 15. 1.
na-yver, 14. 4. c. 18. 1.
Eerzugt, 16. 1. 7. c. 18. 24.
Eergierigheid, c. 15. 2.
onfeylbaarheid aangematigt,
16. 1. 4.
Monopolien, 15. 8. c. 18. 32.
wellustigheid en zwelgerien,
14. 18. 19. 20. c. 18. 21.
ontugt, c. 14. 19. 25.
in Egtestaat, §. 26.
speelen en danzen, 14. 23. 24.
onweetenheid, 14. 6. 32. 33.
34. c. 19. 7.
Huichlery, 13. 12.
vlyerye, *ibid.* c. 14. 3. 13. 28.
30. 31.
nalaatigheid, 14. 3. 27.
in vermaaningen en waaken,
28.
en keikentugt, 12. 18. 19.
in 't woord Gods, 9. 9. c.
14. 27.
wreethed, 4. 4. c. 12. 20. c. 15.
11. c. 26. 9.
veroorzakte oproeren, 32. 27.
c. 2. 8. c. 15. 8. 9. 10.
straffen derzelven, 14. 1. c. 15.
12.
schaade van dezelve, 8. 2. c.
15. 12. 15.
argernis en quaad voorbeeld,
14. 18. c. 15. 13.

H. Geest.

Lydinge en Regeeringe *ziet* En-
thusiasmus,
van anderen verworpen, 19. 5. 6.
en 7.

Geest bestormers, 19. 7.

Geleerdheid met de Theologie vermengd. 9. 4.
en 10.

aanwas derzelve, 10. 2.
afgenomen, 5.
oorsprong, 18.

verwerring en schaade, 19. 22.
c. 22. 6. 20. en 23.

Gemeenzaamheid van goederen, 21. 21.

Gemmingische Reformatie, 7. 15.

Generalisten wie die zyn, 22. 28.

Genff Gereformeerd *ziet* Calvinus,

Genffsche zamenpraak, 17. 9.

Genulus Herroeping, gevangenis, leere en
ombrenginge, 33. 8.

George Hertog van Meckelenburg, 4. 10.

van Saxen, 7. 2. c. 8. 23. en 24.

van Aanhalt, 9. 13. c. 4. 3.

Georgiaanen een secte, 33. 14.

D. Georg. *ziet* David Joris,

Gereformeerde,

derzelve benaminge, 19. 3. c.
31. 20.

begin des stryds met de Lutheraa-
nen, 6.

aart en heevigheid, 8.

vernieuwing, 9.

schaade en gruwel, 10.

valsche beschuldigingen daar by,
22, 23, 24, 25.

optoer en verjaaging, 25, 26.

gebed teegen hen, 26.

verlaating en verstooting in
Elende, 27. tot 30.

uitsluitinge van de Religie vree-
de, 4. 13. c. 31. 27.

quade naamen der zwermers en
Fanatici, 19. 3. 4.

Arianen, Heydenen, Turken,
Duyvel, &c. 19. 20, 21. c.

31. 19.

vyandschap teegen de Lutheraa-
nen, 8. 8.

verval en verderv, 22. 18. 19.
c. 31. 33. c. 22. 18. 19.

van hunne Predikers, 31. 34.

vervolgingen teegen den ander,
20, 21. c. 31, 32.

hunne religie Oorlogen, 31, 31.

Huygelery by de meesten, 31. 33.

zorgeloosheid, 31. 34. c. 7. 2.

nalaatigheid en blindheid, 31.
en 35. c. 7. 2.

godloosheid der meesten, 31. 35.
fouten in de kerke-tugt, 31. 36.

Gerechtigheid voor Godt *ziet* Regtvaardigma-
king.

of die weezentlyk moet zyn,
24. 5.

polityke werd verkeerd, 9. 1.
c. 24. 7.

Gerardus, zyn opregtigheid, en klagten over het
ketter-maaken, 5. 10.

liefde tot Arend, *ibid.*

Gezangen, Duitsche wanneer ingevoerd, 11.
33.

van Luther, 33. en 35.
der Boheemsche Broeders en an-
dere, 33. 34. en 35.

R E G I S T E R.

- Gezangen* misbruykt, 3. 5.
 getuigenis van het verval, c. 13. 9.
- Gefchenken* neemen de Predikers, 14. 11.
- Gezigte*, Godlyke onder de Lutheraanen,
 23. 4.
 onder de Wederdoopers, 21. 12.
- Genigen* der waarheid onder de Lutheraanen,
 9. 13.
- Geweetens-dwang* ziet heerschappy der Geestelykheid,
 by de Lutheraanen, 9. 8. c. 16.
 15.
 gevallen, 12. 36.
 vryheid *ziet* vryheid.
- Glandorpius*, 10. 4.
- Geloove*, valsche waan daar van, 9. 1. & c. c. 20.
 15.
 der Heydenen *ziet* Heydenen,
- Genade* verkiesing, stryd van dezelve, 30. 2.
 c. 31. 15.
- Godsdienst* by 't begin der Reformatie, 6. 2.
 geveynsd en alleen uitterlyk, 11.
 11. c. 20. 16.
 gedwongen, 11. 11. c. 21. 30.
 eerstelyk vry gelaaten, 11. 13.
 tot de Zaaligheid niet nodig, 20.
 16. 21. 20.
 met Paapsche Ceremonien vermengd, 11. 12.
 van eenige verlaaten, 22. 7.
- Gods-lasteraars* onder de Lutheraanen, 16. 13.
 geleerde, 19. 6. *ziet* H. Geest.
- Goede werken* werden verworpen, 16. 6.
- Goldbergische* schoole, 10. 3.
- Gorlitische* Reformatie, 7. 8.
 schoole, 10. 4.
- Gotsche* oproer, 4. 16.
 Reformatie, 7. 7.
- Goudasche* Convent, 18. 16.
 Artykel, c. 32. 9.
- Gradus* *ziet* Promotionen.
- Grammaticalsche* oorlog, 10. 10.
- Gravamina* van de Duitsehe Natie, 5. 6.
- Gregorius* XIII. Paus, 1. 17.
 XIV. *ibid.*
- Gregorius* feest der schoolieren, 10. 10.
- Gribaldus* een Sociniaan, 33. 11.
- Grieken*, derzelver uitterlyke Elende, 37. 7.
 en 8.
 inwendige toestand, blindheid
 en by geloof, 8.
 Hoogmoed, Huychelery en zekerheid, 9.
 stryd met de Paus, en Correspondentie met de Lutheraanen,
 10.
 over-een stemming met dezelve
 ven, 11.
 fekten onder hun, 14.
- Grimische* schoole, 10. 4.
- Grond* der Wittenbergers, 32. 6.
- Grosensche* Reformatie, 7. 9.
- Grubenbaagsche* Reformatie, 7. 11
- Grumbachs* bedryven, 4. 16.
- Grynai* wonderbaare onderhouding, 23. 5.
- Gulyk* Gereformeerd, 7. 16.
- Gundermans* bedryven, 32. 24. en 28.
- Gutelius*, 5. 25. c. 22. 25.
- Guische* bedryven, 8. 28.
- H.
- H** *Agenau* Gereformeerd, 7. 15.
Halberstads Reformatie, 7. 6.
Halsche Reformatie, 6. 14. c. 7. 6.
Hal in Zwaben Gereformeerd, *ibid.* 15.
Hamaxarii, 21. 37.
- Hamburgze* Reformatie, 7. 13.
 bedryven teegen de Gereformeerden,
 31. 29.
- Hanover* Gereformeerd, 7. 11.
- Haselmuiden*, 22. 8.
- Hekken* Ridders wie die geweest zyn, 2. 6.
 c. 5. 5.
- Helmshadze* Universiteyt, 10. 11.
 strydigheeden, 17. 20. en 21.
 c. 11. 1.
ziet Calixtus Hoffmannus
 en Schillingius,
- Hennebergze* Reformatie, 7. 7.
- Hendrik* van Bronzwyk zyn bedryven, 3. 10.
 c. 8. 22.
 II. Koning van Vrankryk zyn
 vervolginge, c. 8. 28.
 IIX. Koning van Engeland schryft
 teegen Luther, 5. 28.
 bedryf teegens de Paus,
 7. 21.
 vervolginge, 8. 10.
 Hertog van Saxon zyn Reformatie,
 7. 2.
 van Zutphens Historie, 8. 14.
 Nicolai, 21. 36.
- Hendrik* Voëseen Martelaar, 8. 14.
- Herbornze* schoole, 10. 4.
- Hermannus* tot Keulen zyn Reformatie, 8. 21.
 22. 27.
- Nic. Hermans* gezangen, 11. 34.
- Herstellinge* van alle zaaken, 21. 18. c. 22. 10.
 en 12. c. 31. 23.
- Herxheimer* een Zwenkfelder, 20. 26.
- Hessen* werd Gereformeerd, 7. 8.
 stelt zich teegen de Form. Conc.
 18. 33.
 werd van de Wederdoopers bezogt,
 21. 28.
- Heshusius* zyn stryd, 30. 15.
 teegen de Form. Conc. *ziet* Formula.
- Hetzer* een Weederdooper, 21. 29. en 30.
- Heevigheid* der Theologanten *ziet* stryd-zugt.
- Hildesheymische* oorlog, 2. 5.
 Reformatie, 7. 11.
- Hiltens* Propheetie 23. 2. Hemelsche Propheeten,
 21. 12.
- Hoereeren* opentlyk gedaan, 5. 8.

R E G I S T E R.

- Heydelbergfche Colloquium*, 17. 14.
Heydenen onder de Lutheraanen, 33. 15.
 . . . hun wysheid, 9. 9. c. 10. 6.
 . . . of zy Zaalig werden, 31. 23.
Heylbron Gereformeerd, 10. 4.
Heyligheid der Predikers, 15. 6. *ziet* Geestelykheid.
Heyligheid *ziet* reynigheid.
Hoogstraat, 8. 2.
Hof, de Stad Gereformeerd, 7. 7.
Hoffmanniten onder de Wederdoopers, 21. 35.
Hof-Predikers Huygelerye, 14. 30.
Holfteynfche Reformatie, 7. 21.
Homburgze Convent, 17. 8. c. 18. 33.
Homerus, zyn lofspreuke, 10. 8.
Hongarifche Reformatie, 7. 22.
Hospitalius zyn oordeel van den oorlog, 2. 2.
 . . . onzydig gedrag, 22. 27.
Hoovaardy der geleerden, 10. 14. en 16.
 . . . der Lutheraanen, 16. 7.
Hoovelingen Godloosheid, 11. 27.
Heyrifche onder de Wederdoopers, 21. 34.
Huberus zyn begin, leere en ftryd, 30. 1.
 . . . vergelyk, en nieuwe ftryd, verkettering en vervolginge, 5.
 . . . driftige veroordeling, 6.
 . . . Confiscatie zyner gefchriften en derzelve Weederlegginge, 7.
 . . . leeven, ballingschap en vordergedrag, 8.
 . . . aanftelders en navolgers, 9.
Hugenoten, derzelve begin en hiftorie, 7. 24. c. 8. 25.
 . . . gedrag in Vrankryk, 28.
Huigelery onder de Protestanten, 6. 4. c. 22. 34.
 . . . *ziet* Lutheraanen.
Huttens oorlog, 3. 7.
Huttiften onder de Wederdoopers, 21. 34.
Hutters fchriften, *ibid.*
Huterus teegen de Keurvorft van Brandenburg, 7. 13.
Huyfsmans lof, 9. 13.
 . . . Predikatie van Lutherus, 11. 15.
 . . . verzaameling *ziet* verzaameling.
Huyfkoopers onder de Wederdoopers, 21. 38.
- I.
- J** *Aar-markte* op Sondagen, 11. 23.
Jagerndorp Gereformeerd, 7. 9.
Jagi der groote Heeren, 15. 19.
Jagen der Geestelykheid *ziet* Geestelykheid.
Japan wanneer Christen geworden, 33. 17.
Jehnaafche Univerfiteyt, 10. 11.
 . . . Confiftorie, 12. 32.
 . . . ftryd *ziet* Flacius, Strigelius, Gerhardus.
Jefuiten Order begonnen, 33. 6.
 . . . hunne ondernome bekeering der Heydenen, 16.
- Jegnd*, onder de Lutheraanen qualyk opgevoed, 10. 1. en 5. c. 16. 3.
Ignatius Loyola, 33. 6.
Itefeldfche fchoole, 10. 3.
Indulci Jubilo waar uit voortgekomen, 11. 31.
Ingolftadsche vervolging, 8. 18.
Innocentius de IX. Paus, 1. 17.
 . . . X. - - 4.
 . . . XII. - - *ibid.*
Inquifitie van Carolus M. 22. 23.
 . . . in Spanje, 18. 15. en 32.
 . . . in Vrankryk, 8. 28.
 . . . onder de Lutheraanen; 18. 24. c. 20. 18.
Interim. het boek; wanneer uit gekoomen, 26. 1.
 . . . deffelfs inhoud en weederlegging, 2.
 . . . heevigheid daar teegen, 3.
 . . . vervolgde straffen der Weederfpannige, 4.
 . . . onderteekening en toefteeminoge, §. 5. c. 4. 4.
 . . . fchaade en verwartheid daar over, 6.
 . . . Leypziger Interim, 7.
Johan van Oostenryk, 1. 6.
 . . . Keurvorft van Saxen, 5. 16. c. 11. 27.
Johan Frederik Keurvorft stelt zich teegen de Keyzer Carolus, 14.
 . . . werd van hem gevangen, 16. 17. en 18.
 . . . zyn natuur en levens aard, 19. c. 10. 14.
 . . . zyn onthaal, 20.
 . . . Oorlog met Keurvorft Maurits, c. 4. 1. 5.
 . . . zyne ontrouwe bediende, 7.
 . . . ontflaging van het Keyferlyk arrest, 11.
 . . . zyne wedervaarene openbaaringe, 23. 5.
 . . . de jonge werd gevangen, 4. 16.
Johan van Leyden zyn bedryv en dood, 2. 15.
Jooden, hun ftaat onder de Lutheraanen, 24. 19.
 . . . werden van de Christenen geergert, 20.
 . . . van de Lutheraanen hart onthaald, 21.
 . . . grouwzaamlyk gehandeld en omgebracht, 21. 22.
Jongften dag gewenfcht en gegift, 13. 11.
Joris, *ziet* David Joris.
Jfnderus zyn dood, 24. 18.
Italien krygt Lutheraanen, 7. 23.
 . . . vervolgd en verdryft haar, 8. 33.
Jubel-jaar feeft over de Augfburgze Confessie, *ziet* Augfburgze Confessie.
 . . . over de Formula Conc. 18. 17. en 36.

***

Judex

R E G I S T E R.

Judex een Flaciaan, XVI. 29. 20.
Juristen van Luther slegt beschreeven, 12. 34.
 zyn hem teegen, 35.
 goddeloos en verkeerd, 16. 20.
Jus Episcopale verworpen, 12. 31.
Jus Civile of het te behouden is, 12. 34.
Jus Patronatus *ziet* Patroon en rechte.

K.

K *Anten* wanneer uitgevonden, 16. 8.
Kant-teekeningen van Luther, over zyn Bybel, 9. 14.
Kargius zyn meeningen, 30. 12.
Ketters of zete dulden zyn, 21. 41.
 maaken de Papisten *ziet* Inquisitie.
 de Lutheraanen *ziet* de aanmerk.
 en 13. 15. c. 29. 4. c. 14. 29.
 onverhoord verdoemd, 18. 29.
 c. 30. 5. &c. 22. 35.
 hunne boeken vergeurd verklaard
 en verbrand, 30. 7. c. 32. 4.
 ter dood veroordeeld van de Lutheraanen,
 21. 3. 28. &c. 30. &c. 49.
ziet de Hiltorie der zoo genaamde
 ketters doorgaans.
Kerke welke de waare is, 20. 5.
 of die zuiver moet zyn, 21. 14.
Kerke voor onnodig geagt, 11. 16.
 Afgodsch beschreeven, 17.
 bygeloovig vereerd, 18. en 19.
 door gierigheid misbruykt en behouden,
 19. en 20.
 met Vaanen en Schilderyen opgepronkt,
 22.
 van haar eige Patroonen onthelygd,
 11. 25.
Kerken-dienst *ziet* Godsdienst,
 goederen misbruykt, 11. 19.
 gerooft, c. 6. 7, 8.
Kerken raad *ziet* Consistorie.
Kerken-tugt van Staat kundigen en Godgeleerde,
 12. 18.
 onder de Gereformeerden, 29.
 voor dwaasheid gehouden, 19. 4.
Kerke-missen op Sondagen gehouden, 11. 23.
 met onmatig drinken en eeten, 28.
 dienaar *ziet* Geestelykheid.
Kleeding der Predikers *ziet* byzonderlyks, 15. 3.
Kleederen hoovaardigheid onder de Lutheraanen,
 16. 7. en 8.
Klooster van de Lutheraanen verwoest en qualyk
 besteed, 6. 9.
 geplonderd en verheerd, 10.
 voorzigtig ontslaagen, 11.
Knipperdollings bedryven, 2. 16.
Koningbergz e Reformatie, 7. 10.
 Universiteyt, 10. 11.
Koopmanschap of die toelaatig is, 17. 44.

Krautwald een Swenkfelder, 20. 25.
Kregting tot Munster, 2. 16.
Kreichtau werd Gereformeerd, 7. 15.
Krel *ziet* Crellius.
Krentsheims Proces, 32. 36.
Kroegen van Predikers opgezet, 14. 11.
 bezogt, 20.
Kuisheid werd misbruykt, 14. 26.
Keyzer een Wederdooper, 17. 44.

L.

L *Ambertus*, 7. 8.
Landau Gereformeerd, 7. 15.
Langensalsch Convent, 18. 33.
Lascus een Gereformeerde, 31. 28.
Latyns zingen, 11. 30.
Lateranens Synodi, 17. 2.
Lauenburg of het de Form. Conc. aangenoomen
 heeft, 18. 34.
Lausnitz Gereformeerd, 7. 8.
Lauterwalds stryd, 30. 13.
Leeken of die durven prediken, 11. 15.
 abolveeren, 12. 15.
 maaken gezangen, 11. 33. en 34.
 werden van de Geestelykheid onderdrukt,
 c. 15. 7, 8. *ziet* Geestelykheid.
Lemnius zyn Epigrammata, 5. 28.
Leo de X. Paus, 1. 13.
Leonard Keyzer, 8. 18.
Leeuwaardsche zaamspraak, 17. 17.
Licht of het naturelyk is, 22. 14.
Lichtenburgs Convent, 18. 16.
Lignitz Gereformeerd, 7. 9.
Lindausche zaamspraak, 17. 19.
Lismaninus, 33. 12.
Litau Gereformeerd, 7. 22.
Lobwassers Zang-boek en leeven, 11. 35.
Loci Communes Melanchthonis *ziet* Melanchthon.
Loffius, 10. 4.
Lotheringz e vervolging, 8. 25.
Lotichius zyn Propheetie, 23. 5.
Lubcksche Reformatie, 7. 13.
 handel teegen de Gereformeerden,
 31. 29.
Ludovicus XII. Koning van Vrankryk, 1. 13.
Lunenburgsche Reformatie, 7. 11.
 schoole, c. 10. 4.
 zaamspraak, 17. 18.
Lutherus.
 of hy de eerste en alleen de Reformatie
 begonnen heeft, 5. 9. &c.
 of hy onmiddelbaar daar toe verligt was,
 11.
 zyn Eerste stellingen, 12.
 Reyze na Augsburg, 13, 14, 15, en 16.
 zyn waare lof, 17, 18, 19.
 Luth-

R E G I S T E R.

Lutherus, zyne gebreken, 20. 21.
 al-te-groote verheffinge, 22.
 fchriften werden gepreezen, 23.
 c. 19. 5.
 aanzien, c. 5. 24.
 bepaaldheid hier by, 25.
 zwakheeden en herts-rögten, 26.
 c. 19. 14.
 na-yver teegen Melanchthon, c.
 5. 26.
 reegen Karlstad, c. 19. 12.
 Heevigheid, c. 5. 27. 28. c. 20.
 19. c. 22. 24. 30. c. 28. 4.
 vryheid in 't fpreeken en omgang
 29.
 Egt en kinderen, 30. c. 14. 26.
 fchriften, 31.
 derzelver vervalzing, 32.
 verachting, en fchaarf-
 heid, 33.
 krankheid, dood, en begraave-
 nis, 34. 35.
 vyanden, c. 8. 1.
 belydenis van't verderf der zynen,
 c. 13. 2.
 yver en vertrek van Wittenberg,
 3.
 Leerstoel, 15. 6.
 voorzegginge, 23. 3.
 Lof by de Gereformeerden, 31. 5.

Lutheraanen,
 of die met recht alzo heeten, 8.
 26.
 vallen laaft weeder af, 6, 5. c.
 13. 9.
 zyn in de grond bedorven, 10, 11.
 12, 13. geheel.
 of hun verval t'ontdekken is,
 13. 3.
 verval werd van de Predikanten
 verlogent en bedekt, 13. 12.
 verval is algemeen en doorgaans,
 16. 1.
 hun quaad leeven, 13. 3, 5.
 klagten van Luther en andere
 daar over, 2, 3, 4, 5.
 hun hoovaardy en Babelsche ver-
 warringe, 4, 5, 11.
 innerlyke ftrydigheeden, 30. 10.
ziet ftryd,
 of zy het Evangelie hebben, 13. 5.
 c. 16. 4, 5.
 der meeften uitterfte boosheid, 13.
 6, 7, 8, 10, 11. c. 16. 1. &c.
 c. 26. 10.
 flimmer als Papiften, 13. 8. 12.
 c. 16. 5.
 als Heydenen, 13. 3.
 hun valsche trooft, 14. 22. *ziet*
 Huychelery,
 zorgeloosheid en stouthed, 16. 1.
 en 3. c. 27. 5. 6.
 Epicureifmus, 16. 6.

blindheid, 4.
 dwaling en ketteryen, 16. 5.
 zwermeryen, 19. 3.
 Fanaticifmus, 4.
 Geestelyke hoovaardy, 16. 7.
 onzuÿverheid, 20. 4.
 nyd teegen anderen, 31. 18, 19.
 vyandschap teegen de Gerefor-
 meerde, 31. 1. &c. 19. &c.
 menfchen inzettingen *ziet* Pauf-
 dom, en Symbolifche boe-
 ken.
 vervolging teegen andere *ziet*
 ketter.
 van andere *ziet* vervol-
 ging.
Lyfland Gereformeerd, 7. 22.
Lyfstraffen of die onder de Christenen plaatze
 hebben, 21. 23.
Leydens Univerfiteyt, 10. 11.
Lyk-predikatie, deffels oorsprong, betalinge,
 misbruyk, 14, 13, 14.
Leypzig van Keurvorft Johan Frederik beleegerd,
 7. 4.
 werd Gereformeerd, 7. 2.
 werd ontroerd, 6. 13.
 Hertog Georgius daaden aldaar,
 8. 24.
Leypziger difputatie, 17. 3.
 Confiftorie, 12. 32.
 Crypto-Calviniften, 32. 7. 24.
 26.
Lyserus of hyrykis geweest, 14. 17.

M.

M *Aagdenburg* werd van de Keurvorften be-
 legerd, 4. 9.
 op aanhizen der Predikers, 4.
 van de Predikers ontroerd, 12. 20.
 fpreekt teegen de Form. Conc.
 7. 6.
Maatigheid werd veragt, 14. 22.
Magifter tytel of die toegelaaten is, 9. 8. c.
 10. 16.
Mahren Gereformeerd, 7. 17.
Mansfeldsche Graaven, 5. 34. c. 1. 3. 9.
 bedryven teegen het Flacianif-
 mus, 9. 12, 17, 18.
Maraniten werden vervolgd, 8. 32.
Marbachius, zyn ftryd, 30. 14.
Marcellus de II. Paus, 1. 15.
Mark Brandenburg werd Gereformeerd, 7. 9.
Maria Koningin van Hongaryen, 7. 22.
 van Engeland, 8. 31.
Marburgsche Univerfiteyt, 10. 11.
 zaamenfpraak, 17. 13.
 oproer, 31. 25.
Major,
 deffels ftryd, bekentenisen leet,
 17. 1, 2, 3.

R E G I S T E R.

- Major* zyn verklaring en ontschuldiging, 3. 4.
gedrag en bescheydenheid, 5.
in zigten en getuigenisse teegen de
Huigeley, 6.
ontschuldiging en Testament, 7.
teegenstreevers en vyanden, 8.
Lalter en teegenspraak, 9.
verkeerden yver teegens hem,
10.
dood en graf-schrift, 14.
verworpen en verdoemd, 16. 6.
van het Synergismus beschuldigd,
18. 7.
- Martelaars* onder alle de partyen, 8. 6.
historie 13. tot het einde.
- Maroniten* een Secte, 33. 14.
- Mathesius* zyn lof, 9. 13.
- Maximilianus* de I. zyn leeven, 1. 1. en 2.
c. 10. 2.
II. goedheid en deugden,
1. 9. en 10.
- Maulbron* ziet Muilbron,
- Melanchthon*,
dessels voorgegevene liefde voor Lu-
ther, 5. 25. c. 28. 3.
na yver en stryd met hem, 5. 26.
c. 28. 3. 4.
neyging tot de Gereformeerden,
32. 1.
Synergismus, 28. 6.
bloodaardigheid, 3. 7. en 23. c.
26. 5. c. 28. 2.
elendige Theologie, 9. 3. 4.
overmaatige lof; invoering en
autoriteyt van zyn Loc. Comm.
5, 6, 7. c. 28. 5.
Hoovaardy, 10. 14.
Order op schoolen, 10. 6. 8.
Philosophie, 18, 19.
scherp vernuft en list, 24. 15.
c. 28. 2.
heydensche geleerdheid, *ibid.*
bloed-dorstigheid, 21. 28. c. 32.
6. *ziet* Servetus.
gweetensdwang en heevigheid
teegen andere, 9. 8. c. 32. 2.
ziet Wederdooper.
verdoeming van de Lutheraa-
nen, 32. 2.
ketteryen. *ziet* Adiaphoristen, Sy-
nergisten, Gereformeerden.
- *Mecklenburgsche* Reformatie, 7. 10.
bedryven teegen de Form. Conc.
18. 34.
- Medicina* Docters hoe zy gesteld zyn, 10. 15.
- Meisnische* Reformatie, 7. 2.
schoole, 10. 3. 4.
- Mellerstadsche* Propheeten, 23. 2.
- Menno Simons* Hiltorie, 21. 38.
dessels schriften, gebreeken en
getuigenisse, 39.
- Mensche* vervolginge, 8. 20.
- Menselius* zyne hanteringe, 14. 11.
- Menschelyke* inzettinge ingevoerd, 9. 6. 7.
- Mersburgse* Bisdom, 4. 3.
Reformatie, 7. 5.
- Meiten*, latynze gezongen, 11. 13.
- Meylandsche* Synodus, 17. 7.
- Miltiusens* bedryven, 5. 13.
- Minden* Gereformeed, 7. 12.
- Misse* tot Wittenberg afgeschaff, 7. 1.
stryd daarover, *ziet* Karlstad.
- Moeder*, de Kerke en Geestelykheid genaamd,
15. 4.
- Monniken* by de Reformatie afgezet, 6. 11.
veele inzigten by hun afzettinge,
14. 28.
- Mompelgardsche* zaamenspraak, 17. 14.
- Mauritz* Hertog van Saxon,
doet een inval in Meissen, 3. 15.
c. 4. 3. 6.
gaat teegen Keurvorst Joh. Fre-
derik aan, 4. 2. 5.
hout het met den Keyzer, 3.
werd van de Predikers verleyd, 4.
zyn inboezem en polityke bedry-
ven, 8.
Maagdenburgze Oorlog, 9.
Togt teegen de Keyzer, 11.
Markgraaf Albrecht, 15.
beklagelyke dood, *ibid.*
- Th. Morus* zyn hiltorie, 3. 30.
- Moscaw*, hoe de Protestanten daar in zyn geko-
men, 7. 23.
roestand der Religie, 33. 12.
- D. Henr. Mollerus* zyn schriften, leeven en dood,
32. 12.
gezangen, 11. 34.
- Munsterfche* oproer, 2. 15.
Reformatie, 7. 12.
schoole, 10. 4.
Wederdoopers van anderen
onderscheiden, 21.
vreede *ziet* vrede.
- Munsterbergfche* Reformatie, 7. 9.
- Muntzers* natuur en oproer, 2. 11.
woorden van Luther, 12.
ellendige uitgang en ombrenging,
13, 14.
na-volger, 19. 5.
onderscheid van de andere We-
derdoopers, 21. 5.
- Muylbrunsche* zaamenspraak, 17. 14.
Convent, 18. 16.
- Myconius*, zyne verligting, 6. 18. c. 7. 4. 7. c. 9. 13.
openbaaringen, 23. 5.
- Mylius*, zyn bedryven tot Augsburg, 26. 15.
en 16.

N.

- N** *Aumburgze* Reformatie, 7. 5.
Convent, 18. 14.
- Nao-Georgius* zyn stryd, 30. 11.
- Nassouw* Gereformeed, 7. 21.

R E G I S T E R.

Mich. Neander, 9. 14.
Nederlandsche Reformatie, 7. 19.
     vervolgingen, 8. 15.
Nestoriaanen werden de Gereformeerde ge-
 naamd, 31. 20.
Neuserus, zyn geloofs verandering, 31. 14.
Neutrale Leeraars, 8. 39. &c. 22. 9. tot het
 einde.
Neutralisten of onzijdigen, c. 21. 38.
Phil. Nicolai, zyn gezangen, 11. 34.
     heevigheid, 31. 19.
Henr. Nicolaussen Wederdooper, 21. 36.
Nieuwstadsche schoole, 10. 4.
Nibusius zyn Syncretismus, 2. 9.
Nordlingische Reformatie, 6. 14. c. 7. 15.
Noviomagus, zyn bedryven, 31. 18. 20.
Nurnbergsche vrede, 3. 9.
     Reformatie, 7. 13.
     Protestatie teegen de Form. Conc.
     18. 35.
Nyd der Protestanten teegen malkander, 31. 19.

O.

O *Chinus* zyn verlaating van 't Patsdom,
 22. 7.
     stryd met de Gereformeerden en
     uitstoting, 17.
     bekentenis van de huigelery,
     Wederdoop, egt en kuisheid,
     19.
     of hy een Sociniaan is geweest,
     33. 11.
Oecolampadius, zyn dood, 31. 24.
Olearius onder de Lutheraanen, 14. 22.
Onderduanen, *ziet* Overigheid.
Onwetenheid der Predikers *ziet* Geestelykheid
 in 't Patsdom, 10. 2.
Oorloogen of zy de Christenen toegelaaten zyn?
 1. 2, c. 3, 2, 3, 5, c. 4, 19, c. 21, 24.
     werden goet gekeurd, 2. 4. en 5.
     van Godgeleerden geraaden,
     6, 7.
Oorloogen van deeze Eeuw, 3, 4.
Oostenryk van Protestanten bewoond, 7. 17.
 8. 10.
     verjaagd dezelve, 8. 7. 11.
Oost-Vriesland werd Gereformeerd, 6. 15.
     neemd de Gereformeerden op,
     31. 30.
Openbaring van Christus, 23. 6.
Opus operatum in den Godsdienst, 11. 11.
Order der Monnikken, 33. 6. *ziet* Monnik-
 ken.
Ordinarii of die altyd aan-te-neemen zyn, 19. 8.
Ordinatie of die nodig is, 30. 16.
Orgelen in de Kerken, 11. 32.
Orlamondsche bedryven, 19. 14.
Andr. Ofsander, zyn historie en leeven, 7. 14.
 c. 24. 1.
     lofen goede getuigenis, 24. 1. 2.
     ontschuldiging, 4.

II. Deel.

erkentenis en leere van de gereg-
 tigheid, 5, 7, 9.
     van de absolutie, 6.
     van de verdelginge der zon-
     den, 7.
     van het evenbeeld Gods, 8.
     van het inwendig woord, 9.
     van Overigheeden en Uni-
     versiteyten, 12, 15.
     zyn gedrag in de stryd, 15.
Heevigheid zynere vyanden, 8,
 15, 16.
 quaade naamen, en beschuldi-
 gingen, 7.
 aftenven, 18.
 des stryds voortgang en einde,
 19.
 vriende en einde, 20.

Overigheid,

derzelve toestand onder de Lu-
 theraanen, 16. 14.
 zorgeloosheid en nalatigheid, 16.
 ongeregtigheid en geweldadig-
 heid, 17.
 onmatige schatting en zwelgery,
 19.
 gewetensdwang, 15.
Casaro, *Papia*, 14. 4. c. 16. 15.
Bisschoplyke regten, 12. 31.
 verwerping der Kerken tugt,
 12. 18.
 belediging van de Geestelykheid,
 15. 8.
 uitsluiting van kerkelyke zaaken,
 19.
 oorzaake des oproers, 2. 7.

P.

P *Paapse* werden van de Lutheraanen geargert,
 15. 14. c. 31. 17.
     van de Gereformeerde geargert,
     33.
     zoeken vereeniging, 33. 4.
     zyn niet alle quaaden verwerpe-
     lyk, 34.
     gebruken onder de Lutheraa-
     nen, 6. 5. c. 10. 15. c. 11. 12.
     c. 31. 17.
Paapen *ziet* Geestelykheid.
Paapse onder de Lutheraanen, 14. 4. c. 16. 15.
 c. 20. 20.
Packische oproer, 3. 1.
Paderbornsche Reformatie, 7. 12.
Pals Nieuburg Gereformeerd, 7. 16.
Keur Pals vangelyken, *ibid.*
Paracelsus, zyn leeven, lof en ontschuldiging,
 22. 1.
     leere en grond derzelve, 2.
     Religie, 3.
     getuigenis teegen de Geestelyk-
     heid en lof van Luther, 4.

***

Pare

R E G I S T E R.

- Paracelsus* van by-geloof en middeldingen, 5.
 van de geleerdheid en Univerfityeyten, natuur en artzenykunft, 6.
 vervolging en befchuldiging van Tovery en Dronkenschap, 7.
 navolgeren fchriften, 8.
- Paryfche* bloed-bruyloft, 1.17.c.8.29.
- Paffaufch* verdrag, 4.12.
- Patmus* Lutheri, 5.13.
- Patroonen* der Kerken hoe die gefield zyn geweest, 14,7.8.
- Paulus* de III. Paus, 1.15.
 IV. *ibid.*
- Paufen* van deeze Eeuw, 1.12.
- Paufdoms* Elende en uitterfte bederf, 5.2.
- Paufelyke* vervolging, 8.33.37.
- Perfectionarii* wie die geweest zyn, 11.37.
- Pericles* Lutherus genaamd, 5.28.
- Perzoonen* aanzien bevestigd, 9.6,7,c.15.6.
 verworpen, 18.10.
- Peeterfchappen* uit gierigheid aangefteld, 12.1.
- Petrus* Dredensis zyn gezangen, 11.31.
- Peucerus*, zyn bedryven met de Catechismus, 32.5.
 ontfchuldiging, 8.
 van de Keurvorfstenseerfte genade, verandering en gevangenis, 13.
 befchuldiging, bekenteniffe en Proteftatie, 14,15.
 bezwaaringen, 15,16.
 bevrying en dood, 17.
- Pfeiffers* oproer, 2.12.
- Pforte* een fchool gefigt, 10.4.
- Philippus* Landgraavs Oorlog teegen Karolus V. 3.15.
 gevangenis en ontfalinge, 24.
 Reformatie, 7.8.
 oordeel van Swenkfeld, 20.8.
 goetheid teegen de Weederdoopters, 21.28.
 David Joris zyn fchryven aan hem, 21.45.
- Philippus* Melanchthon, *ziet* Melanchthon.
- Philofophie* van Melanchthon bevestigd, 10.18.
- Pierius* zyn bedryven by de Form. Concord. 18.25.
 by de Crypto-Calviniften, 32.22.23.
 gevangenis en ontfalinge, 27.
- Pinxter*-bier by de Lutheraanen, 11.25.
- Pifanum* Concilium, 7.2.
- Piftorii* Apoftafia, 8.40.c.17.12.
- Pius* III. Paus, 1.13.
 IV. - - - 16.
 V. - - - *ibid.*
- Plaatze* van de Godsdienft onverschillend, 11.14,15. *ziet* kerke.
- Pluralitas* *votorum* of die regt is, 15.5. *ziet* Confiftorie.
- Podonipta*, 21.8.
- Pöeten*, Heydensche in de fcholen gevoerd, 10.6.7.
 hun Afgodery en Godloosheid, 7.
 drinken onder de Lutheraanen, 14.21.
 zyn Enthufiaften, 19.5.
- Poiffiacenfifche* zaamspraak, 17.11.
- Poolen* werd Gereformeerd, 17.22.
 vervolgd de Proteftanten 8.35.
 van de Sociniaanen bewoond, 33.12,16.
- Polianders* gezangen, 11.34.
- Pomeren* Gereformeerd, 7.9.
 teegen de Form. Conc. geprotefteerd, 18.34.
- Pomerfche* Confessie, 18.4.
- Pontius* Constantinus, 1.6.
- Portugeefche* vervolgingen, 8.32.
- Postellus*, zyn vervolgingen, lofen dood, 22.9.
 leere, Chriftenendom, geleerdheid en klagten over de Huygeleery, 10.
 van de Herftelling, 10. en 12.
 befchuldiging van het Atheismus, van verloffing der vrouwen en verandering der zielen, 11.
 openbaring en fchriften, 12.
- Postillen* van Luther, 5.31.
 groote meenigte onder de Lutheraanen, c.9.15,16.
 misbruyk en fchaade, c.11.8.
- Pracedentz* ftryd der Predikers, 15.3.
- Praxis* in de Theologie verlaaten, 9.12.13.
- Predikers* of die nodig zyn, 14.5.c.22.16.
 meenigte, 9.15,16.
 Monnikke, *ziet* Dominicanen.
- Predikatie*, derzelve elend en gebreken, 11.4.
 zwakheeden, leer-aard en kunft, 5.
 geleertheid, 6.c.33.12.
 Oratorifch verciert met fabelen, versen en hiftorien, 11.7.
 c.14.34.
 uit postillen genomen, 8.
 andere nagebootft, 9.
 onmagtig en onkrachtig, 10.
 in huize gedaan, 13.
 in Kerken onbequaam, 20.
 op roem doelende, 15.4.
- Prierias*, een Papift, 8.2.
- Professoren* hun quaad gedrag, 10.13.
 traagheid en nalaatigheid, 13.14,17.
- Promotie* op Univerfityeyten, 10,15,16.
 met gulzig eeten en drinken be-
 gaan, *ibid.*
 met Eed-zweeren verknogt, 18.7,8,c.24.12.
- Propheeten* werden verworpen, 19.8.
 heemelfche, *ibid.*
- Propheet*, of Luther een geweest is, 5.22.
- Propheetie* van Melanchthon, 3.18.
 van de Reformatie, 23.1.&c.
 onder de Lutheraanen en Gereformeerden, c.23, geheel.
- Pro-*

R E G I S T E R.

Protestanten naam waar die uit voortkomt, 5. 13.
 oneenigheid, nyd, scheuring, c. 31. & c. §. 16, 17, 18.
Pruyssen Gereformeerd, 7. 10.
 verwerpt de Form. Conc. 18. 34.
 Confessie, 18. 4.
Psychopannychia, 21. 6.
Puccius zyn leeven en schriften van het algemeen licht, 22. 14.
 leere vati het algemeen geloof en zaaligheid, 15, 16.

Q.

Quedlinburgze Reformatie, 7. 6.

R.

Rabi Apostafis, 8. 40.
Rakkau de zeetel der Sociniaanen, 33. 16.
Randals dood, 8. 30.
Rechie van Mofis zyn meer als menschelyke, 19. 21. c. 12. 36.
Rechie gedoogen openbaare ondeugden, 6. 9. *ziet* Juriften.
Rechtvaardigmaking werd misbruykt, 16. 6. welke de waare is, 20. 15.
Reftoraat op de Univerfiteyten, 10. 13.
Reformatie,
 derzelver voorbereyding, 5, 6, &c.
 hindering, 6.
 verlangen en blyde aanne-
 ming, 7.
 gelegenheid daar toe, 8.
 van Luther begonnen, 9, 10.
 ook van polityken en wyven, 10.
 kleyn begin derzelven, 12.
 andere omftandigheeden, 12, 13.
 befchermers, 14.
 onvolmaaktheid en huyselery
 daar by, 14. c. 31. 36.
 na-yver der Reformateurs, 5. 9.
 c. 31. 7.
 Aard, en wyze, 6. 1. en 16.
 inzicht op de Praxis, 2.
 verhinderung, 3. c. 13. 5. c. 8. 1.
 37.
 zwakheid en onvolmaaktheid, 7.
 2, 3, c. 6, 4, 5, c. 13, 13, 14.
 misbruyk en valsche inzigten,
 6, 7, 8, 9, 10, 11.
 geweldaadigheid, 12, 13.
 onbedagtheid, 12.
 Wraakgierigheid en oproer, 12,
 13.
 onverftandige yver en moet-wil,
 14.
 verkeerde bedryven, 15.
 gebruykte zagtmoedigheid van
 eenige, *ibid.*

buiten gemeene bedryven daar
 by, 18.
 op het leeven toegepaf, 14. 31.
 c. 22. 30.
 voortgang derzelven, 8. 1.
 vyanden en beschuldigingen daar
 teegen, 2.
 nootwendigheid voor Luther,
 c. 13. 7.
 wat die is, 6. 3.
 van de Papijten zelfs verzogt,
 33. 3.
 wanneer en waar gefchied, 7. ge-
 heel.
Regale in Vrankryk Gedifputeerd, 14. 24.
Regel, *ziet* Canon,
Regtelovigheid van Huygelaars voorgegeven,
 15. 5.
 valschelyk beroemd, 16. 4. *ziet*
 Lutheraanen.

Regenten, *ziet* Overigheid.
Regiment der Kerken, *ziet* Biffchoppen.
Reine onder de Wederdoopers genaamd, 21.
 10. en 38.
Religie vrede, 4. 12.
 delfelfs gevolgen misbruyk, 13.
 Oorlog, *ziet* Oorlog en Schmal-
 kaldsch.
 Eede, *ziet* Eede.
Reprafentativa Ecclesia, 12. 39.
Responsa der Theologanten fchaadelyk en elen-
 dig, 3. 6. c. 12. 33. 36. 37.
Reusplausche Reformatie, 7. 7.
Rhenanus, delfelfs Neutraliteyt, 22. 28.
 oordeel over de Paapze Reforma-
 tie, 33. 3.
Rigifche oproer, 6. 3. c. 26. 13.
 Reformatie, c. 7. 23.
Rigidi onder de Wederdoopers, 21. 37.
Ringwalds gezangen en fchriften, 11. 34.
Rivius, 9. 14. c. 26. 13.
Robberts leere en fchriften, 22. 36.
Roskammen van de Predikers gedaan, 14. 11.
Roftokfche Reformatie, 17. 10.
Rotmans historie, 2. 15.

S.

Sabbatharii wie die geweest zyn, 20. 37.
Sacrament Swermers, 19. 2.
Sadoletus, zyn lofen bedryven, 33. 2.
Sagan Gereformeerd, 7. 9.
D. Salmuths gevangenis, 32. 29.
Saamenspraak, *ziet* Colloquia.
Sanguinarij, 8. 29.
Sarcerius, zyn lof en opregtigheid, 9. 13.
 boek van de Kerken tugt, c. 12.
 19.
Saxen (Hans) zyn gezangen, 11. 33.
Saxen wanneer Reformeerd geworden, 6. 16, 17.
 c. 7. 1.
Saxifche Confessie, 18. 4.

*** 2

Saxi-

R E G I S T E R.

- Saxifche* Theologanten, hun gedrag, 30. 20.
 historie *ziet* Keurvorft Johannes, Joh. Frederik Augustus, Joh. Georgie, &c.
- Saxen* van de Crypto-Calviniften ingenomen, 32. 1. &c.
- Schekius*, zyn ftryd, 30. 14.
- D. Schenkens* bedryven, 25. 8.
- Schieten* en deffelfs dartelheid, 16. 11.
- Schleziën* Gereformeerd, 7. 9.
 van de Lutheraanen bezogt, 32. 36.
- Schmalkaldifche* oorlog; de oorzaak daar van 3. 2.
 deffelfs gefteltenis, 2, 3, 4.
 ophitzinge van de Theologanten, 5, 6, 7.
 uitval en einde, 14, 15, 16. &c.
 gevolgde fchaade, 21, 22, 23.
 ongerechtigheid en ftraffen, 22. 23.
 verbond en deffelfs begin, 8.
 gefteltenis, 11, 12, 13.
 artykelen wanneer gemaakt, 18. 15.
 of die onregt zyn, 9.
 vifioen, 23. 4.
- Schnebergfche* Reformatie, 7. 4.
- Schotlandfche* vervolginge, 8. 31.
- H. Schrift*, *ziet* Bybel,
 Doctoren, 10. 15.
- Schrift-geleerden*, 22. 19.
- Schoolen* in Duitschland gefigt, 10. 3.
 verderfen gebreeken, 10. 5.
 dwaaling, 9.
 behoefte, 17.
- School-Theologie* ingevoerd, 9, 4, 5, en 8.
 verworpen, 22. 23.
- Schurfius*, zynoprechtheid, 22. 25.
- Schutze* Saxifche Hof-Prediker werd gevangen en fterft, 32. 11.
- Schwabische* Boeren oorlog, 2, 4, 7.
 verbond, 11.
 teegen verbond, 3. 11.
 Reformatie, 7. 19.
 Confessie, 31. 39.
- Schwermers* wie die zyn, 9. 2.
 onder de Lutheraanen en Gereformeerden, 2, 3.
- Sweodfe* Reformatie, 7. 20.
 Confessie, 8. 4.
 Oorlog, 4. 19.
- Swygende* onder de Wederdoopers, 21. 37.
- Swynfortfche* Traaaten, 3. 9.
- Svifserfche* Reformatie, 7. 18.
 vervolgingen, 8. 19.
- Swenkfelds*,
 Leevens-loop, verligting en ge-
 tuigenis teegen den Paus, 20. 1.
 Godzaaligheid en Deugden, 2, 3.
 inzicht in de fouten der Protestan-
 ten, 1, 4.
- vryheid en onpartydigheid, 5.
 zaamspraak met Luther, 6.
 zagtmoedigheid en befcheyden-
 heid, 4. 6.
 bekentenis van Luther en de Pre-
 dikers, 6, 7. en 16.
 van de H. Schrift en Predik-
 ampt, 9.
 van de H. Geest, verdeeling
 des Woords en Symbo-
 lifche boeken, 10.
 van Christus en deffelfs na-
 tuur, 10, 11.
 van het Avondmaal en deffelfs
 gebruyk, 12, 13.
 van de Doop, 14.
 van de regtvaardigmakinge
 en Geloove, 15.
 van uitterlyke zaaken, 16.
 van Ceremonien, biegt en
 geleertheid, 17.
 van Postillen, 17. 25.
- Confiscatie van zyn boeken, 18.
 verbranding, inquisitie en ver-
 doeming teegen hem, 19.
 heevigheid der Predikers, 20.
 vervolging door de Politike, 20.
 van de Papiſten, 20. 21.
 van de Gereformeerden, 21.
 van de Lutheraanen, 11.
 blydfchap en geduld daar by,
 21.
 fcheldwoorde, quaade naamen
 en vervloeking, 22.
 verbanninge uit het land, 23.
 24.
 wooninge en vrienden, 24, 25,
 26.
- Swenkfelders* meenigte, lof en navolger, 26.
- Swenkfelds* vermyding der ſecte, afzondering,
 dood, en begravenis, 27.
- Schautinge* *ziet* tribuut,
Schwerin Gereformeerd, 7. 10.
- Scripturarii*, 21. 37.
- Sectarifche* ſcheuringen der Proteſteerende, 30.
 21.
- Sectarifche* naamen *ziet* Luther.
- Selneccerus*, zyn leeven en bedryf, 14. 15. &
 32. 24.
- Separati* wie die geweest zyn, 21. 10. 37.
- Servetus*, zyn leeven, 33. 2.
 zyn Reformatie en leere, 3, 4.
 gevangenis en doodinge tot
 Genf, 5.
 oordeelen daar van, 6.
- Severus (W.)*, 1. 8.
- Sevenbergze* Reformatie, 7. 22.
 Sociniaanen, 33. 16.
- Sickings* bedryven, 2. 6.
- Siderocrates* een Schwenfelder, 20. 26.
- Simonie* onder de Lutheraanen, 14. 12. *ziet* Get-
 ſtelykheid,
- Sina* werd Chriſten genaamd, 33. 16.

R E G I S T E R.

- Sixtus V.* Paus, 1. 17.
Staat der afgestorvene Zielen, 21. 16.
Socinus, (*L.*) zyn schriften, 33. 8.
 leven tot Wittenbergen Zurich,
 13.
 zinen leere, 15.
 dood, *ibid.*
Socinus (*F.*) zyn aankomst en voortgang in Poolen, 12. 16.
Sociniaanen,
 hunne vervolgingen, 33. 5, 6,
 9, 10.
 uitbreiding in Poolen, 12. 16.
 in Sevenbergen, 16.
 scheuringen, 16.
 leeren, 17.
Socinianismus aan Flacius opgedrongen, 29. 15.
Sodom onder de Lutherische, 13. 11.
Sondag qualyk gevierd, 11. 23.
Sorgeloosheid der Lutheraanen, 9. 2.
Spalatinus zyn historie, 7. 4.
Spangenberg's Flacianismus en dood, 29. 18.
Spaniens toestand van Religie, 7. 23.
 vervolging der Protestanten, 8.
 15. *ziet* Inquisitie.
Spaanse kleeding onder de Duitse, 16. 8.
Spenglers gezangen, 5. 10.
Speratus, zyn leeven, 7. 10, 17. c. 8. 12.
 gezangen, 11. 34.
Speelen van Predikers toegelaaten en gedaan,
 11. 24. c. 14. 24. c. 16. 11.
Spiersche Reformatie, 7. 14.
Spira, zyn historie, 8. 40.
Spraakken in schoulen geoeffend, 10. 10.
 op Universiteyten veragt, 10.
 21.
 in Godsdienst, *ziet* Latyn.
Stablarii wie geweest, 21. 37.
Stadische schoole, 10. 4.
 Reformatie, 7. 12.
Stancarus, zyn strydige zaake, 24. 21.
 reede teegen de andere Leeraars
 en zyn verjaaging, 22.
 of hy Gereformeerd of een Ariaan
 is geweest, *ibid.*
Staphyli Apostalie, 8. 38.
Staten Schat-kamer werd verketterd, 6. 1.
Statorius, 13. 23.
Staupiz eerstelyk Luthers vriend, 5. 14. c. 22.
 24.
 zyn overgang tot de Papisten,
ibid.
Steenbags gevangenis, 32. 29.
Steynsche Reformatie. 7. 9.
 schoole, c. 10. 3.
Steyermarkse Reformatie, 7. 17.
 vervolging, 8. 11.
Stilsvygende, 21. 37.
Storch, een Weederdooper, 21. 1.
Stoffelius, zyn Synergismus, 28. 7.
 elende, 9.
 gevangenis, 32. 11.
Stralzond Gereformeerd, 7. 14.
 II. Deel.
- Straatsburgsche* Reformatie, 7. 15.
 schoole, 10. 3.
 Universiteyt, 11.
 zaamspraak, 17. 20.
 bedryven van weegen de Form.
 Conc. 18. 35.
 stryd met den Bisschop, 8. 19.
Stryd-zugt der Lutheraanen en schaadē daar van,
 6. 3. 4. c. 8. 8. en 38. c. 13. 4. en 15. c. 17. 7.
 en 19. c. 28. 19. c. 30. 10. &c. 18. &c.
 vreugde en spot van hunne vyanden
 daar over, *ibid.* §. 20.
 21.
- Strigelius* zyn Synergismus, 28. 7.
 stryden afzetting, 8.
 Elendige toestand, 9.
Stubner een Weederdooper, 21. 1. en 3.
Studenten leeven quaad, 10. 13.
 na-bootsen hunner præceptoren,
 c. 9. 6.
 leeggangers, c. 14. 33.
Stugdardsche Reformatie, 7. 15.
Superintendenten quaade gedrag, 14. 7.
 gierigheid, 11.
 hoovaardye, 15. 1.
Suiverheid der zielen na de dood, 21. 16.
Swermers wie die geweest zyn, 19. 2.
Symbolische Boeken,
 in den beginne onbekend, 18. 1.
 eerstelyk bloote Confessie, 18. 1.
 waar op die gegrond zyn, 9. 7.
 voor onnut verklaard, 18. 2.
 voor dwalend en zonder ge-
 bruik, 9.
 voor onnodig, 10.
 voor schaadelyk gekend, 10.
 voor verwerpelyk, 9. 8. 15. &c.
 c. 20. 9.
 voor Canonyk uitgegeeven, 8.
 3. en 31.
 van God ingegeeven, 31. 32.
 voor onseylbaar, *ibid.*
 met den Bybel gelyk geagt, 4.
 met dwang onderreekend, c. 18.
 5. 7. 2. 3. &c. c. 22. 10.
 van onweetende, c. 18. 6.
 na den letter verstaan, 14.
 met Eeden bezwooren, c. 9. 8.
 c. 18. 6. 7. c. 22. 10.
 der Gereformeerden, 31. 39.
Synergistische stryd, 28. 1. tot 6.
 veroorzaaker desselven, 6.
 onrust en oproer, 8.
Syngramma der Swabische God-geleerden, 31. 6.
Systemata Theologica ingevoerd, 9. 4. 7.
- T.
- T** *Acentes* onder de Weederdoopers, 21.
 37.
Tafel-reeden van Luther, 5. 31.
Tangermondsche Convent, 18. 18.
 * * * * *
- Tan-

R E G I S T E R.

- Taulerus* van de Swenkfelden geloofd, 20. 10.
Te Deum Laudamus van de Christenen na het
 bloedvergieten gezongen, 2. 3.
Terentius verheffing, 10. 6.
Termini onder de Godgeleerde uitgevonden,
 9. 10.
N. Testament van Luther, 9. 14.
Tetzels aflat kramery, 5. 8.
 ... twist tegen Luther, 12. ...
Theologie, welke de waare is, 9. 1.
 ... der Schoolieren, 9. 3. 9. 11. c. 22.
 23. c. 10. 7. 18.
Thuringsche Reformatie, 7. 7.
Toenaamen onder Theologanten, 19. 3. en 4.
 ... *ziet* fryden ketter.
Toevallen of Accidenten der Predikers, 14. 15.
Torquatus voorzegginge, 23. 3.
Toveren onder de Lutheranen veel, 16. 13.
 ... der Clerizy, *ziet* geestelykheit.
Toxites, 22. 8.
Tribut, desselfs oorsprong, overmaat en grouw-
 zaamheit, 21. 18. 19.
Tridensische Concilie van de Paus gewygerd en
 uitgesteld, 17. 4.
 ... begonnen en voortgezet, 5.
Van de Protestanten, en Papisten, verworpen, 16.
Troost dewelke valsch, *ziet* Evangelie.
Trozedorffius, 9. 14.
Tubingsche Reformatie, 7. 15.
- U.
- U**
Bboniten 21. 37.
Ubiquityt stryd, 18. 34. c. 31. 12.
 ... desselfs grond en oorsprong, 13.
 ... vernieuwing en heevigheid, 14.
Uckowalisten, 21. 15.
Umsche Reformatie, 7. 15.
 ... zamenpraak, 17. 14.
Ulrik Hertog van Wurtenberg, *ziet* Wurten-
 berg.
Uylegginge der Bybel, 9. 14. en 15.
 ... desselfs misbruyk *ibid.* c.
 11. 8.
- V.
- V**
Aften van de Lutheraanen, 14. 22.
Vastenavonds gruwel, 11. 26. c. 16. 12.
Veldpredikatie, 11. 16.
Vehrdische Reformatie, 6. 14. c. 7. 12.
Velschius Histotie, 23. 8.
Vergevingen der zonden, *ziet* Rechtveerdig-
 makinge.
Vergorius zyn uitgang van 't Pausdom, 22. 26.
Verlichtinge van Luther, 5. 11.
 ... onmiddelbaare anderen geschied
 c. 6. 18. c. 21. 23. *ziet* openba-
 ring en H. Geelt.
Verschyningen Christi, 23. 6.
Verrukkingen der Wederdoopers, 21. 12.
 ... van een Vrouw, 23. 6.
- ... van een Jongeling, 8.
Vervolginge tegen de Protestanten, 5. 13. c. 8.
 3. &c.
Vervolger, 3. 4.
Vervolgde, 6. *ziet* Martelaar.
Vervolginge, der zelve oorzaaken, 7. 8. 9. 10.
 22, 31.
 ... omstandigheeden, 11. &c.
 ... noodzakelykheeden, 20.
 ... tegen de Vroomen, 22. 35. *ziet*
 ... de Aanmerkingen der Kette-
 ryen.
*Verzameling*e, hymelyke van de Lutheraanen
 gepreezen, 11. 13. 15.
 ... op Velden, Straaten, en in Huy-
 zen gehouden, 15, 16.
 ... afzonderlyk aangesteld, 13, 14.
 ... c. 13, 14.
 ... ontugtige onder de Lutheraanen,
 16. 12. *ziet* zamenkomste.
Vesper in 't Latyn gezongen, 11. 31.
P. Vincenius, 10. 4.
Visitatie der scriften, onder de Lutheraanen, 6.
 8. 16, 17.
 ... onvolmaakt en fylbaare, 7. 3.
 ... zeldzaam en traag, c. 12. 29, 30.
 ... tegen de Crypto-Calvinisten, 32.
 ... - 25.
- Vlaamingen* onder de Wederdoopers, 21. 38.
Vlaanderen Gereformeerd, 7. 19.
Voigtlandsche Reformatie, 7. 7.
V Boeken onder de Lutheraanen gemeen, 5. 5. c.
 16. 13.
Vorsten, *ziet* Overigheid.
 ... Schoolen in Saxen, 10. 4.
 ... stand der Bisschoppen, *ziet* Bis-
 schoppen.
- Voorbid*den der Heyligen, 9. 13.
Voorzegginge werd veraght, 23. *ziet* Prophetie.
Vrankryk Gereformeerd, 7. 24.
Vrieslandsche Oorlog, 2. 5.
 ... Reformatie, 7, 8.
 ... Wederdoopers, 21. 37, en 38.
- Vrystellinge* by de Religie-Vreede, 4. 12.
Vrygeesten wie die zyn, 21. 35.
Vryheid der Religie werd met geld verkogt, 8.
 10.
 ... van Symbolische Boeken, 18. 1.
- W.
- W**
Aaken en bidden voor nodig erkend, 21.
 37.
Waterlandsche Wederdoper, 21. 37.
Waldensen, 7. 24.
 ... hun beschuldiging en vermeerde-
 ring, *ibid.*
 ... hun vroom leeven, 3.
 ... leere, 4. en 5.
 ... begin, 6.
 ... vervolging, *ibid.* en 8. 19. 34.
Wartburg Lutheri Pathmus 5. 13.
Wederdoop onder de Papisten, Lutheraanen,
 en

R E G I S T E R.

en Gereformeerde, 21. 19.
Weifens (M.) gezangen, 11. 33.
Weimarsche Reformatie, 7. 7.
     zamenpraak, 18. 8. c. 29. 5.
Wellerus (Hier.) zyn opregtigheit, 9. 13.
     Goddelyke openbaringen, c.
     23. 5.
Werner een Schwenkfelder, 20. 25.
Wesselus, 5. 9.
Westmunstersche zaamenpraak, 17. 11.
Westfaalsche Oordeel, 5. 5.
     Reformatie, 7. 12.
Westfalus, zyn zin en bedryven, 31. 9. 29.
Wicelius zyn leven, 8. 39.
Wet Mosis, *ziet* Antinomi.
Wet der Kerken, *ziet* Consistorie en Jus Canon.
Wettelyke, *ziet* Rechte.
Wederdoopers,
     gebreeken en Secten, 33.
     grootte vervolginge, 3, 17, 18,
     27, 28, 29, 30, 31.
     meenigte, 32.
     naamen, 34.
     tot Munster, hun zaamenpraak,
     c. 17. 15.
     oorsprong, beginners, en ande-
     re omstandigheden, 21. 1, 2.
     tot Wittenberg, 3.
     in Hessen, 4.
     in Switserland, Maaren, 4, 5.
     hun lof, Godzaligheid en Opreg-
     tigheit, 5, 6.
     eenvoudige gehoorzaamheid na
     de Schrift, 7.
     gaven, 8.
     geduld en bestandigheid, 9.
     verlating van 't hunne, afzonde-
     ringen Gebed, 10.
     hunne Schriften en Leeren van de
     Bybel en verligtinge, 11.
     hunne Schriften van de Openba-
     ringe, van God en Christus, 12.
     van Christus Perzoon, Mensch-
     wording en verlossing, erfzonde
     en verkiefinge, 14.
     van Gelove en Regtvaardiging
     en van de algemeene herstel-
     ling aller dingen, 15.
     van den toestand der zielen na de
     dooden van de Doop, 16, 17,
     18, 19.
     van het Avondmaal, Kerken
     gaan, Biegt, en Trouwen,
     20.
     van den Egtenstaat, gemeenschap
     der goederen en Eedzweeren,
     21.
     van de Overigheit en Onderdaan-
     nen, 22.
     van het geweld in Geestelyke zaa-
     ken en lyfstraffen, 23.
     van den Oorlog, Wraak, Ver-
     wering, en Tribut, 24.

van het verval der Predikers on-
 der malkander, 25, 26.
Wigandus, zyn heevigheid, 27. 8.
     stryd met Heshufius, c. 30. 15.
Wismarsche Reformatie, 7. 10.
Wetenschap, *ziet* geleerdheit.
Wittenbergsche Reformatie, 7. 7.
     Univerfityt en desselfs stigting,
     10. 11.
     toestand, 12.
     verlaating van Luther, 13. 3.
Wittenbergsche verval, c. 9. 6. c. 13. 3. c. 24.
 13.
     Promotie, c. 9. 8.
     Godgeleerden raaden tot Oor-
     log, 3. 5.
     werden verjaagd, 22.
     deelen van Luther, c. 5. 31.
     Concordia, c. 31. 38.
     Calvinisten, c. 32. 2.
Wolffius (Ambr.) een Vyand van de Form. Conc.
 18. 36.
Wormsch Edict, 1. 5.
Wormsche Oproer, c. 2. 8.
     Ryksdag, c. 5. 13.
     Reformatie, 7. 14.
     zaamenpraak, 17. 9. 10.
Woord, *ziet* Schrift.
Woeker van Predikers gedaan, 14. 10.
     verdedigd, 30. 17. &c.
     van de Lutheraanen c. 16. 13.
     of die toelaatigis, 30.
Wonder by de Reformatie, 6. 18, 19.
Wurtenburgsche Oorlog, 2. 5.
     Reformatie, 7. 15.
     Confessie, c. 18. 4.
     bedryve by de Form. Con. 16.
     Godsgeleerden Correspondentie
     met de Grieken, c. 33. 10.
Wurtznische Reformatie, 7. 5.
     Oorlog, 4. 5.
Wynschenken van de Predikers begaan, 14. 11.
Wyven werden oproerig, 2. 8.

Y.

Y *Ver* der vervolgers, 8. 21, 22. c. 9. 12. *ziet*
 disputeerzugt en stryd.

Z.

Z *Aaligheit* of die algemeen is, 21. 15.
Zyfsche Reformatie, 7. 5.
Zonden of zy geheel uitgeroeit zyn, 24, 7.
Zellin, 5. 10
Zingen in de Latynsche Taal, c. 11. 30,
 31.
Zoobel een Bischop wierd doorschooten, 4.
 16.
Zurichse Reformatie, 7. 18.
     zaamenpraak, c. 17. 1.

***** 2

Zwy.

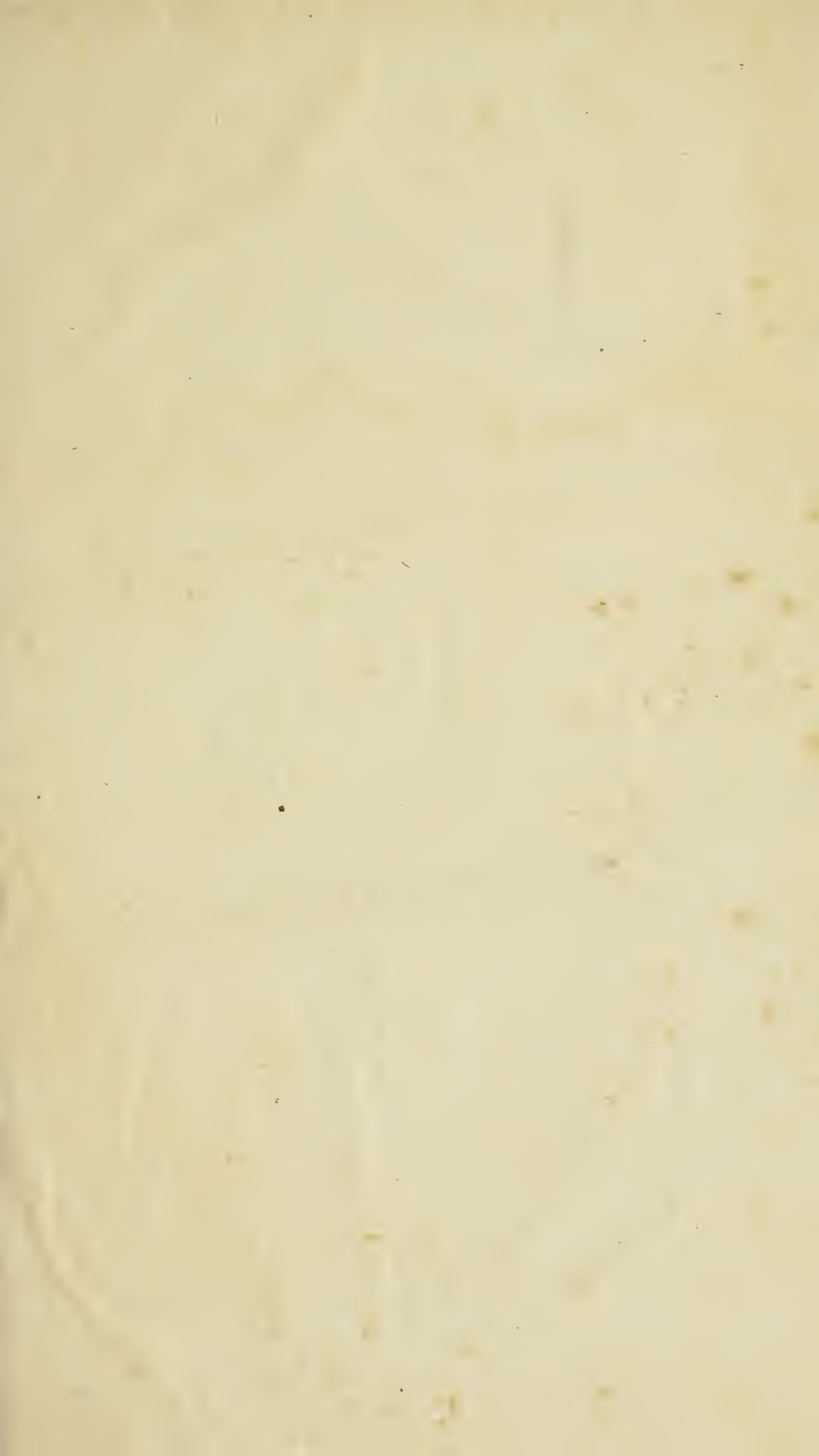
R E G I S T E R.

Zwybruksche Reformatie, 7. 16.
Zwickausche Wederdoopers, 21. 2.
 Reformatie, c. 6. 12. c. 7. 4.
Zwinglius Reformatie en Arbeyd, 5. 9. c. 7. 18.
 c. 31. 5. 7.
 eerste Oordeel van Luther, c.
 31. 7.
 begin der scheuringen, 6, 7.

ziet Gereformeerde.
 heevigheid en na-yver, *ibid.*
 meening van de Zaaligheid der
 Heydenen, *ibid.* 23.
 Droom wegens de instellings-
 woorden, *ibid.*
 ombrenging en stryd daar van,
 24. en 31.

E Y N D E:

796

